

एतत्संशोधयामस्त्वं धर्मं त्वमनुपालय ॥ १५

ययातिरूचाच्च ।

ज्ञास्त्रणप्रमुखा वर्णाः सर्वे भृश्वन्तु मे वचः ।

ज्येष्ठं प्रति यथा राज्यं न देयं मे, कथंचन ॥ १६

मम ज्येष्ठेन यदुना नियोगो नानुपालितः ।

प्रतिकूलः पितुर्वैश्व न स पुत्रः सतां मतः ॥ १७

मातापित्रोर्वचनकृद्वितः पथ्यथ यः सुतः ।

स पुत्रः पुत्रवद्यथ वर्तते पितृमातृषु ॥ १८

यदुनाहमवज्ञातस्तथा तुर्वसुनापि च ।

ह्युना चानुना चैव मध्यवज्ञा कृता भृशम् ॥ १९

पूरुणा मे कृतं वाक्यं मानितश्च विशेषतः ।

कनीयान्मम दायादो जरा येन धृता मम ।

मम कामः स च कृतः पूरुणा पुत्ररूपिणा ॥ २०

शुक्रेण च वरो दत्तः काव्येनोशनसा स्वयम् ।

पुत्रो यस्त्वानुवर्तते स राजा पृथिवीपतिः ।

भवतोऽनुनयाम्येवं पूरू राज्येऽभिविच्यताम् ॥ २१

प्रकृतय ऊचुः ।

यः पुत्रो गुणसंपन्नो मातापित्रोर्हितः सदा ।

सर्वमर्हति कल्याणं कनीयानपि संप्रभो ॥ २२

अर्हः पूरुरिदं राज्यं यः सुतः प्रियकृत्तव ।

C. 1. 80. 21
B. 1. 80. 21
K. 1. 79. 87

धर्ममनु"; Bs धर्मं स्वमनु"; Da Dn Ds धर्मं त्वं प्रति"
Das Ds प्रति"; Ds धर्ममेवानु"; Gz. 4. s त्वं धर्ममनु". M
रुचितय. — After 15, Ks ins.:

843* धर्मं चोद्धूयमाना उवाचानां दुःखमावहेत् ।

16 Śi Ks B om. प्रजाच. — *) Ds द्विजातिप्र".
— *) Ms मद्रच. — Ts om. 16-18.

17 Ts om. 17 (cf. v. l. 16). — *) Gs स ह;

Js-s न सु.

18 Ts om. 18^{ab} (cf. v. l. 16). — *) Gs वचकृद्वि;
Js वचनादि (for वचनकृत्). — *) Ks हितकर्मां च. Ts
हितस्व (Tt Gz. 4. s क्ष) विभवस्व च. — *) Ks Ns B
except Bt Ds सु (for च). — After 18, Ts Gz. s ins.:

844* अनुप्री तु नरः सर्गादर्थं नरकमभिसेत् ।

Dr (margin): Tt (om. Ns 2) s Dr s (om. Ns 2) s Dr s
ins. after 18; Gz after 844* above:

845* पुदिहि नरकस्याया दुःखं हि नरकं विदुः ।

उत्तस्त्राणात्ततः पुत्रमिहेच्छन्ति परत्र च ।

आत्मनः सटशः पुत्रः पितृवैर्यिपूजते ।

यो बहूनां गुणतरः स पुत्रो ज्येष्ठ उच्यते ।

ज्येष्ठसिद्धारो गुणकृदिह लोके परत्र च । [5]

श्रेयान्पुत्रगुणोपेतः स पुत्रो भेत्तरो वृथा ।

वदन्ति धर्म धर्मज्ञाः पितृणां पुत्रकामाव ।

[(L. 1) Ts Gz-s पुदिहा नर"; M पृतीति नर".

— (L. 2) Ds Gz. s पितृषा"; Gs अत्तसा"; Gs पुदसा"; M

हितरा". — (L. 4) Ds भवेदेकः; Gs गुणतरः. — After

ins. 4, Gz. s ins.:

846* मूकोऽप्यधिरः मित्री स्वयमं वानुजिहति ।

चोरः किलिषकः पुत्रो ज्येष्ठो न ज्येष्ठ उच्यते ।

— (L. 5) Ts Gz-s ज्येष्ठसिद्धारो. — (L. 6) Ts

Gz. 4-s पुत्रो गुणो".]

19 *) A few MSS. तुर्वसुना. S पुनः (for अदि च).
— *) Śi K हुस्तेन (Kz. s 'न); Da Ms-s हुस्तेन. Gs
om. the first च. — *) B श्रुतं कृतं (by transp.); Ds
श्रुतं कथा. — After 19, Ks reads 21^{ab} (for the first
time), followed by 848* (cf. v. l. 21), repeating 21^{ab}
in its proper place.

20 *) B D (except Ds) Gs सु (Bt च) (for मे).
In Bt, the portion of the text from 20^a up to the
end of this adhy. is lost on the missing upper half
of a fol. (62). — *) Kz. 2 B (except Bt) Ds Dn
Ds. s मानितं च; Ds 'तं मे. — *) Śi. s D (except
Ds) Gs transp. जरा and धृता. — After 20^{ab},
Gs-s ins.:

847* वेदोक्तं संभवं महामनेन हृदयोद्भवम् ।

तस्य जातमिदं कुरुषामासा पुत्र इति श्रुतिः ।

— Ts Gs M om. 20^a-21^a. — *) B Ds स च कामो मन
(by transp.). — *) Ko. s हितकौश्लिणा; Ns Bz D
(except Ds. s) मित्ररूपिणा.

21 Śi missing. Ts Gs M om. 21^{ab} (cf. v. l.
20). For Ka cf. v. l. 19. — *) B Ds समापि (for
शुक्रेण). — *) Ks Dn Gz. s यस्त्वनु. — Ts G
(except Gs) ins. after 21^{ab}; Ks after the first
occurrence of 21^{ab} (cf. v. l. 19):

848* यो वाजुवर्तो पुत्राणां स पुत्रो दायव्यामभवेत् ।

[Ks योऽनुवर्तो पितृणां स पुत्रो दायव्यामभवेत्.]

— *) Gs भवतो ह्यनुव्यामभवेत्; Gs 'लो ह्यनुव्या. M
एव (for एवं).

22 Śi missing (cf. v. l. 20). Ks प्रजाः; Ts G

वरदानेन शुक्रस्य न शक्यं वक्तुमुत्तरम् ॥ २३

वैशंपायन उवाच ।

पौरजानपदैस्तुष्टैरित्युक्तो नाहुपस्तदा ।

अभ्यपिञ्चतः पूर्णं राज्यं स्वे सुतमात्मजम् ॥ २४

दत्त्वा च पूरवे राज्यं वनवासाय दीक्षितः ।

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

वैशंपायन उवाच ।

एवं स नाहुषो राजा ययातिः पुनर्भीप्सितम् ।

(except G1 s) पौरा (for प्रकृ) J3 S om ऊनु
— *) Ks पुनो यो; T2 G स पुनो T3 G1 M गुणस्युक्तो,
T2 G2-s गुणसुक्तो दि — *) S दितृहस्ततत्त युरो (M
वितु) — *) K G2 s (I read सन्) प्रमो, B2 Dn D2 s
सप्तम, G2 व प्रमो — After 22, S ins

849* वेदधर्मापेक्षाद्येऽमुनिभिः कथितं पुरा ।

[T2 वेदे धर्मेऽप्या शाले, G2 वेदे धर्मापेक्षाद्ये च, M वेदे
धर्मे (M2 s धर्मे वेदे) चार्धपात्रे]

23 S1 missing (cf v 1 20) — *) Ko 2 s B2 s
D2 s व निय, K2 M य युर, T1 स्वसुत — *) M2
वरदानाय — *) Ko D2 कर्तुमुत्तर

24 S1 missing (cf v 1 20) S om उवाच

— *) J3 s Dns D2 T2 G2 अभिषि T G तथा, M तथा

— *) K2 N2 B D (except D2 s) 'मात्रन S
ययातिर्द्विजपूजक Cf line 2 of 850* — After 24, D2
(marg) S ins

850* यदु च तूर्वेसु चोमी द्वुप धैव सहानुजम् ।

अन्तेषु स विमिक्षिष्य नाहुष स्वामजासुताम् ।

[(L 1) D2 M2 s तूर्वेसु वैव — (L 2) T2 G2 अथ,
G1 असौ (for स) G2 s ययाति (for नाहुष)]

25 S1 missing (cf v 1 20) — *) Ko 2 s स

दत्त्वा, T2 G2 दत्त्वा तु — *) D2 'वास ततो गत

— *) G2 s पुरातु S तस्मात् (for राजा) — *) B D2

तापसैर्द्वैत — After 25 Ko s D2 s (marg) ins

851* देवयान्या च सहितं शमिष्टया च भारत ।

अकरो स वने राजा सभार्येषु उचमग्रम् ।

26 S1 missing (cf v 1 20) — *) K2 B2 राजन्

G2 s पुत्रा (for जाता) N2 यदो सुतानु यदथ, B2 s
यदोजातास्तु (B2 'अ) यदथ, T G2 s M यदोजाता

पुरास्तं निर्ययो राजा ब्राह्मणैस्तापसैः सह ॥ २५

यदोस्तु यादवा जातास्तुर्वसोर्यवनाः सुताः ।

दुष्टोरपि सुता भोजा अनोस्तु म्लेच्छजातयः ॥ २६

पूरोस्तु पौरवो वंशो यत्र जातोऽसि पार्थिव ।

इदं वर्षसहस्राय राज्यं कारयितुं वशी ॥ २७

८१

राज्येऽभिषिच्य मुदितो वानप्रस्थोऽभवन्मुनिः ॥ १

उपित्वा च वने वासं ब्राह्मणैः सह संश्रितः ।

यादवास्तु (M2 s 'अ) — *) K2 S B D 'ना स्मृता
— *) K दुष्टस्य तु (K2 व) S2 B2 D2 दुष्टोस्तु तनय
भोजा, B2 s Dn D2 s दुष्टो सुतास्तु (B2 s 'अ) वै भो
27 S1 missing (cf v 1 20) — *) N2 s B2 D2
D2 s 'सहस्राणि — *) T2 कार्य न प्रमो; T2 G कारयित्वा
प्रमो, M2 s कलियुगेभवत् D2 वली, M2 s प्रमो
(for वशी)

Colophon — Major parvan T2 G2 s-s M सनव"
(for आदि) — Sub-parvan N2 s D2 T2 सनव; to
it N2 s add ययात्युपाख्यान D2 G2 M (om sub-parvan
name) mention only यायात् B2 Ko-s N2 B D2
D2 s indicate the end of the Yayāti episode by
यायात् समाप्त, N2 s Dn G2 s by पूर्वयायात् समाप्त
— Adhy name G2 ययातिर्वनवास — Adhy no
(figures, words or both) S2 K2 illegible, B2 79,
D2 D2 33 D2 84, T2 70, T2 20, G2 M 21
— S2 84 no N2 D2 33 D2 35, M2 33 —
Aggregate s2 84 no D2 s 3506

81

This adhy is missing in V2 (cf v 1 1 63
74), the MS is wholly ignored here

1 K2 s D2 s S om उवाच — *) G2 s पुत्रम् (for
पुत्रम्) — *) 10"

2 *) K2 s T2 G2 s तु M2 s स (for च) — *)
Ko 2 s तापसै Ko D2 सह सहित, K2 सह ससुत, K2
D2 s सह शमित, B Dn D2 सहित (Dn D2 शमित) मत
(B2 s D2 'तै); D2 सह समते (D2 'त) — *) D2

फलमूलाशनो दान्तो यथा स्वर्गमितो गतः ॥ २
स गतः सुरवासं तं निवसन्मुदितः सुखम् ।
कालस्य नातिमहतः पुनः शक्रेण पातितः ॥ ३
नेपथ्यन्मच्युतः स्वर्गादप्राप्तो भेदिनीतलम् ।
स्थितं आसीदन्तरिक्षे स तदेति श्रुतं मया ॥ ४
तत एव पुनश्चापि गतः स्वर्गमिति श्रुतिः ।
राज्ञा वसुमता सार्धमप्येकं च वीर्यवान् ।
प्रतर्दनेन शिविना समेत्य किल संसदि ॥ ५
जनमेजय उवाच ।

कर्मणा केन स दिवं पुनः प्राप्तो महीपतिः ।
सर्वमेतदशेषेण श्रोतुमिच्छामि त्वत्ततः ।
कथ्यमानं त्वया विप्र विप्रपिंगणसंनिधौ ॥ ६
देवराजसमो ह्यासीद्ययातिः पृथिवीपतिः ।
वर्धनः कुरुवंशस्य विभावसुसमश्रुतिः ॥ ७

तस्य विसृतीर्णयज्ञसः सत्यकीर्तिर्महात्मनः ।
चरितं श्रोतुमिच्छामि दिवि चेह च सर्वशः ॥ ८
वैशंपायन उवाच ।
हन्त ते कथयिष्यामि यथातेरुत्तरां कथाम् ।
दिवि चेह च पुण्यार्था सर्वपापप्रणाशिनीम् ॥ ९
ययातिर्नहुषो राजा पूरुं पुत्रं कनीयसम् ।
राज्येऽभिषिच्य मुदितः प्रवव्राज वनं तदा ॥ १०
अन्तेषु स विनिक्षिप्य पुत्रान्यदुप्योगमान् ।
फलमूलाशनो राजा वने संन्यवसाचिरम् ॥ ११
संशितात्मा जितक्रोधस्तर्पयन्पितृदेवताः ।
अग्नींश्च विशिवबुद्धान्वानप्रस्थविधानतः ॥ १२
अतिथीन्पूजयामास वन्येन हविषा विशुः ।
शिलोच्छृष्टिमात्स्याय शेषान्कृतभोजनः ॥ १३
पूर्णं वर्षसहस्रं स एवंशुचिरभूत्पुनः ।

G. 1. 854B
S. 1. 85. 15
K. 4. 80. 16

राजा; S भूत्वा (for दान्तो). — 4) Ns यदा; B1 (m as in text) Ds तदा; Dn S ततः (for यथा).

3 *) Ks स रावा; Ds संगतः. N1 Bs Da Dn D1.4 स्वर्निवासं; Ns स्वर्गं; Ds सुखं. Ks Bs Da तु (for तं). Ns स्वर्निवासित्वं; S स्वर्गं (T1 G1 M स्वं नि)वासार्थ. — 4) N1.2 B (except B1) D (except D1) सुखी. S (except T1 G1.2) सुखमुत्तमं (for मुदितः सु). — 5) Ko.2.4 N1.2 D (except D1) S कालेन नाति (Ks Dn1m चाति)महता. — After 3, D1 (marg.; om. lines 2-3) S ias.:

852* साधुभिः संगतिं लब्ध्वा पुनः स्वर्गमुपेयिष्यान् ।

जनमेजयः ।

स्वर्गतश्च पुनर्वक्ष्ये शिवसन्निवेशमिति ।

कालेन नातिमहतां शक्रेण च्यावितः कथम् ।

With the last line of. 3rd and v. 1.

4 *) Ko.2.4 Ds विवशाः; K1 नियतः; Ns S (except Ms-s) निवसन्; Ds पतितः (for प्रच्युतः). — 4) Gs संगमो. — 5) A few MSS. 'रीक्षे. T1 Gs स्थितोऽन्तरिक्षे दीदृष्टैः. — 6) Ns Gs तपेति.

5 ab) T1 G2.4.5 पूर्व. Ks transp. पुनः and गतः. N1.2 Bs Dn D1.2 G श्रुतं (Gs 'तः'). — 6) S तदा सार्धं वसुमता श्रीमता चाप्येकं च. — S1 om. 6th.

6 Da1 जन्मे. S1 K1 om. उवाच. S om. जनमे 'उ' (cf. 852*). — 6a) S कारणेन दिवं केन संगमो द्विजसत्तम. — S1 K1 om. 6th. — 6^b = 1. 62. 2nd. — 7) Ko.2.4

Da1 Ms-s देवार्थं.

7 S1 K1 om. 7 (cf. v. 1. 6). — 8) S (except T1 G1.2) राजा देवसमो. — 9) N1 B D1 Ms-s सोमवंश. — 4) T1 G1.2 'समप्रभः.

9 S1 K1.2 Ds S om. उवाच. — 10) = 1. 53. 35th. — 11) B2.2.5 Gs Dn D1.4 (m as in text) 'वृत्तमा'. — 12) T1 G1.2 नि (T1 अ)खिलेन (for दिवि चेह). S1 K1 पुण्यां तः; Da 'र्या. — 13) S1 K1 'मोचिनी'; N1.2 B1.2.6 D1 'मोचः'; a few MSS. 'मास'.

10 *) T1 G (except G1.2) transp. पूर्णं and पुनः. — 11) = 1st. S1 K1 ततो (for राज्ये). — 12) S1 पुनराज्ञा (sic) and गतः (sup. 2nd m. प्रव' and तदा as in text).

11 *) S1 Ks N1 B1.2.5 Dn D1 Gs Ms-s अन्तेषु; B1 Da अन्तेषु; Ds रक्षेत्तेषु; Cd as in text. S1 K1.2.5 B1.2.6 च; T1 G (except G1.2) अथ (for स). D1.2 अमात्येषु वि'. — 12) S पुत्रान्यै पुरुषैर्जान्. — 13) K1-s B1 Dn.2.5 Da T Gs. Ms-s स न्य'.

12 *) K2.4 N1.2 B2.4 Dn D1.2.5 संशितात्मा; Ns 'संशितः'; T1 G (except G1) संगता. — 13) T G (except G1.2) अग्निं च. K1 हुत्वा; K2 B (except B1) Da1 बुद्धः.

13 *) B1.2 D1 अतिथिः. S1 K1 Ns Da Ds पूजयस्त्रियं. — 14) S द्विवात् (for विभुः). — 15) T1 G1.2 आसाय; T1 G1.2 दाय; Ks 'साय. — 16) Ms-s शेषात्.

14 *) K1 G1 पूर्णं. S1 Ko-3 सहस्रं वर्षाणाम्; K4 D1

अबभक्षः शरदंश्चिदशदीनियतवाङ्मनाः ॥ १४
ततश्च बाधुभक्षोऽभूत्संवत्सरमतन्द्रितः ।
पश्चाग्निमध्ये च तपस्तेपे संवत्सरं नृपः ॥ १५

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

८२

वैशंपायन उवाच ।

स्वर्गतः स तु राजेन्द्रो निवसन्देवसुद्वनि ।
पूजितस्त्रिदशैः साध्वैर्मरुद्भिर्वसुभिस्तथा ॥ १
देवलोकद्राक्षलोकं संचरन्पुण्यकृद्वशी ।
अवसत्पृथिवीपालो दीर्घकालमिति श्रुतिः ॥ २

स कदाचिन्नृपश्रेष्ठो ययातिः शक्रमागमत् ।
कथान्ते तत्र शकेण पृष्टः स पृथिवीपतिः ॥ ३
शक्र उवाच ।

यदा स पूरुस्तव रूपेण राज-
जरां गृहीत्वा प्रचचार भूमौ ।

82

~~82~~ This adhy. is missing in V1 (cf. v. l. 1. 68. 74); the MS. is *totally* ignored here.

T G वर्षतद्वह्नायाम्. N Dn च; Da तु (for स). — *)
Ks T1 G1 Ms अबभक्षः. T2 Gs शरदः; Gs-s च ततश्च.
— *) Da नियतसंयमः; Ds *मानसः.

15 *) S (except T2 Gs) पुनः (for तपः). N1.2 B
D (except Da Ds) तथा (Bs ततः) पश्चाग्निमध्ये च (Ds
तु). — *) Ks Ds नृपः; Ns T2 Gs-s पुनः; G1 ततः; Gs-s
तपः; M मुनिः (for नृपः). N1.2 B Dn D1.2.4
तपस्तेपे स वत्सरं.

16 *) S1 K1 N1 Bs Dns D1.4 Gs *पादः. T2 G1.4.5
*श्वादि. — *) T1 G1.5 पण्मासं च. T2 Gs-s अवसत्तदा; M
नियतवधतः. — After 16^{ab}, Ds (marg.) S ins.:

853* पूर्वमेव तथाद्दानां पर्यायेण गतं तदा ।
— *) S महायोगी (for पुण्य). T2 G गतः. Dn स्वर्गे.
— *) Ds व्याप्य; Gs त्रेत्य; Cd आरुह्य (as in text). K
(except K1) रोदसी; Cd as in text.

Colophon. — Major parvan: T2 G M संभव* (for
आदि*). — Sub-parvan. N1.2 T1 संभव; to it N1.2
add उत्तरयायात. S1 Ko-s Ns B Da Dn D1.4.5 T2 Gs
Ms-s (om. the sub-parvan name) mention only
उत्तरयायात. — Adhy. name: Ks ययातिस्वर्गगमनं; Ks
ययातितपश्चर्या; T2 Gs तपश्चर्या. — Adhy. no. (figures,
words or both): S1 96; Ko 83; Bs 80; Da Dn
84; Dns 85; Ds 81; T1 71; T2 21; G M 22.
— S'loka no.: Ns Ms 19; Dns Dn 17. — Aggregate
s'loka no.: Dns 3523.

1 S1 K1.5 Ds Som. उवाच. — *) Ko.1.2 Ns तु स
(by transp.); T1 बाध; G1.5 स च. Ds राजर्षिः.
— *) Ko.3 Bim Da नृपवत्सद्. Ns B1.4.5 D (except
Da Ds) S *वेदमतिः; Ns *संविधौ. — *) Ns सवैदः; Bs
सार्ष (for सार्षेद). — *) S1 K1 Bs G1.5 Ms-s
तदा; Ds तदा.

2 *) Dn D1.4 देवलोकं. T1 G1.5 पुण्य; T2 पुनर
(for वत्स). — *) Ko संतरय; Ks शरांस; Ks संतरय.
S1 Ks वशी (for वशी). — After 2^{ab}, T G (except
Gs) ins.:

854* पूजितस्त्रिदशैः साध्वैर्वयातिरतिथामिकः ।
— *) Da श्रुतिः; Ds युतः; T Gs-s युतः.
3 *) S1 transp. स and कदाचित्. — *) S1 K1
*मासद्वय; Gs *मासतः. — After 3^{ab}, Ms-s ins.:

855* कथयित्वा कथाम्नात शकेण सह पौरवः ।
— In S1, 3^{ab}-4^{ab} (up to गृहीत्वा) is lost on a broken
upper portion of a fol. (C3). — *) Dn D1.4.5
transp. पृष्टः and स.

4 K1 om. उवाच. S (T2 om.) इन्द्रः (for शक्र उ*).
— *) T1 Gs यथा. Ko G1.5.5 om. स. — *) Ko च;
Ks अथ; S वि (for प्र-). — K1 om. 4^{ab}-5^{ab}. — *) Ns
B (except Bs) D (except Da Ds) तदा च शार्ष.

नन्दा राज्यं संप्रदायैव तस्यै
त्वया किमुक्तः कथयेह सत्यम् ॥ ४

ययातिरुवाच ।

गङ्गायष्टनयोर्मध्ये कृत्स्नोऽयं विषयस्तव ।
मध्ये पृथिव्यास्त्वं राजा आतरोऽन्याधिपास्तव ॥ ५
अक्रोधनः क्रोधनेभ्यो विशिष्ट-
स्तथा तितिक्षुरतितिक्षोर्विशिष्टः ।
अमापुपेभ्यो मापुपाथ प्रधाना
विद्वांस्तथैवाविदुषः प्रधानः ॥ ६
आक्रुष्यमानो नाक्रोशेन्मन्युरेव तितिक्षतः ।
आक्रोष्टारं निर्दहति सुकृतं चास्य विन्दति ॥ ७

नारुतुदः साच नृशंसवादी
न हीनतः परमभ्याददीत ।
ययास वाचा पर उद्धिजेत
न तां वदेदुशतीं पापलोक्याम् ॥ ८
अरुतुदं पुरुषं रुक्षवाचं
वाकण्टकैर्वितुदन्तं मनुष्यान् ।
विद्यादलक्ष्मीकतमं जनानां
मुखे निवद्धां निकृतिं वहन्तम् ॥ ९
सङ्गिः पुरस्तादभिपूजितः सा-
त्सङ्गिस्तथा पृथगो रक्षितः सात् ।
सदासतामतिवादास्तितिक्षे-
त्सतां घृते चादीतायैघृचः ॥ १०

C. 1. 8560
S. 1. 87. 10
K. 1. 81. 18

— ४) Ko D₁ किमुक्तं. N₁ कथयस्व राजन्.
5 K₁ om. 5^{ab} (cf. v. 1. 4). — S₁ S om. उवाच.
— G₁ om. 5^{ab}. — ४) S₁ illegible; Ko. s D₁ 'रौतेति';
K₁ आततो (sic) नाधिप'; K₂ D₁ 'रौते वृ'; S (G₁ om.)
'रौताधि'. — D₁ (marg.; om. lines 14-15) S ins. after
5 (G₂, after 5^{ab}):

856* न च कुर्वाणो दैव्यं शास्त्रं क्रोधं तथैव च ।

जैह्वं च मातरं वैरं सधैरैतव कारयेत् ।

मातरं पितरं चैव विद्वांसं च तपोधनम् ।

अमाधन्तं च देवेन्द्र नावमन्येत बुद्धिमान् ।

शक्रस्तु क्षमते नित्यमशक्रः क्रोधादेव नरः । [5]

दुर्जनः सज्जनं द्वेष्टि दुर्बलो बलवत्तरम् ।

रूपवन्तमरूपी च धनवन्तं च निर्धनः ।

अकर्मो कर्मिणं द्वेष्टि धार्मिकं चाप्यधार्मिकः ।

निर्गुणो गुणवन्तं च शक्रेतललक्षणम् ।

विपरीतं च देवेन्द्र पतेषु कृतलक्षणम् । [10]

माक्ष्णो वाध राजा वा वैद्यो वा युद्ध एव वा ।

प्रशस्तेषु प्रशस्यारः प्रशस्यन्ते यदास्मिन् ।

तस्मात्प्रशस्ते देवेन्द्र नरः सत्कमना भवेत् ।

अलोकाश्चा ह्यमशक्ता आतरस्ते ह्यनुदयः ।

अन्याधिपतयः सप्यं क्षमवन्मम शासनात् । [15]

इन्द्रः ।

त्वं हि वै धर्मदो राजन्ऋषये धर्ममुचमम् ।

कथयस्व पुनर्मंडप लोकदृष्टातमुत्तमम् ।

[(L. 1, 3) D₁ दृष्टो (for नरो) and अरेष्ट (for वैव).]

— (L. 4) T₁ G₁-s राजेंद्र (for देवे). — (L. 6) T₁

G₁-s M सुजनं (for सज्ज). — (L. 7) D₁ तपस्विनं

चातपस्वी; M रूपस्विनमरूपस्वी. — (L. 8) D₁ T₁ G₁-s
च न (for चाप्य). — (L. 10) T G राजेंद्र. — (L. 12)
T G₁-s प्रसक्ताधेव (for प्रशस्यारः), D₁ प्रशस्त्वभिः; M₁-s
प्रशस्तिभिः (for यस्). — (L. 13) G₁-s राजेंद्र.]

6 *) K₁ वरिष्टः (for विस्ति). — ४) T₁ G₁-s अमापुपा
मापुपेभ्यः प्र. — ४) K₁ विशिष्टः; K₂ [s] वशिष्टः; D₁
पुराणि; G₁ M प्रधानाः.

7 *) S₁ नामुख्ये; K₁ नाकचे (for नाक्रो'). — ४) D₁
सुकृति. G₁ वैव.

8 Cf. Manu 2. 161 (s'loka!). — *) K₁ 'दधीत.
G₁ न हिंसकः परममोदधीतः (sic). — ४) G₁-s पुनरुद्धिजेत.
— ४) S₁ K₁ D₁ Arj. Nilp 'दुपती'; N₁-s B D₁ D₁
'दुप'; D₁ D₁-s 'दुष'; Cd as in text. N₁ न तां
वदेहोपवतीमयथी.

9 *) After 'तुदं', N₁ B D₁ ins. वै. K (except
K₂) N₁-s D (except D₁-s) T G₁-s M (except M₁)
परुषं. B₁ 'पश्य तीर्थं'. Ko. s₁ N₁ B₁ om. s₁ D₁ D₁-s
सीक्षणाचं; N₁ B₁-s D₁ तु सीक्षणां; D₁ (orig.) सुतीर्थं.
— *) S₁ K₁ G (except G₁-s) मनुष्यं. — ४) K₁ नराणां
(for जनां). S क्षिप्तं ह्यलक्ष्मीर्मजते मनुष्यं (T₁ G₁-s
नरं तं). — ४) Ko S निकृतिः; Cd as in text. S₁
महोत्तमः; M₁-s वदंतं.

10 *) K₁ B₁ D₁ अभिः; N₁ B₁ G₁ अयः; D₁ G₁ अयि
(for अभि). — *) S (except G₁) सदा (for तथा).
T₁ G (except G₁-s) transp. पुष्ट and रक्षि. — ४) T₁
G₁-s आर्यैर्भुजितः.

11 Cf. v. 1. 1. 74. 12. — *) S₁ K₁ वैराधितः.

चाकसायका वदनाक्षिप्यतन्ति

यैराहतः शोचति राज्यहानि ।

परस्य वा मर्मसु ये पतन्ति

तान्पण्डितो नावसृजेत्यरेषु ॥ ११

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्वाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

न हीदृशं संवन्नं त्रिषु लोकेषु विद्यते ।

यथा मैत्री च भूतेषु दानं च मधुरा च वाक् ॥ १२

तस्मात्सान्त्वयं सदा वाच्यं न वाच्यं परुषं क्वचित् ।

पूज्यान्संपूजयेद्वाच्यं च याचैत्कदाचन ॥ १३

८३

इन्द्र उवाच ।

सर्वाणि कर्माणि समाप्य राज-

न्ग्रहान्परित्यज्य वनं गतोऽसि ।

तत्त्वां पृच्छामि नहुषस्य पुत्र

केनासि त्वयस्तपसा ययाते ॥ १

ययातिरुवाच ।

नाहं देवमनुष्येषु न गन्धर्वमहर्षिषु ।

आत्मनस्तपसा त्वयं कंचित्पश्यामि वास्तव ॥ २

इन्द्र उवाच ।

यदावमंस्याः सदशः श्रेयस्तथ

— *) K (except K₁) N B D M ना (Da₁ नुत्, Da₂ Ds as in text) (for वा) K (except K₁) N B D (except Da Ds) M ते (for ये) — *) Gs तान्पण्डितो Ks परेभ्य

12 *) N₁ s नाक्षीरहा, T₁ G₁ s नैराह, T₁ G₁ s न हाह N₁ सचरण, B Da वद, Ds वच, T₁ सुवचन, G₁ s हन, Cd as in text — *) S₁ दया, K₁ दया, N₁ s B D G दया (Dn₁ G₁ दया; G₁ दया as in text) Ko transp मैत्री and च Ks लोकेषु

13 *) Ms s मिय Cd सात्व (as in text) — *) T₁ G₁ जो (for न) — *) G₁ s वृत्र यो (for वृत्रयेद्) B₁ T₁ G₁ s Me s निल, Ds देवान्, Ds वचात्, Ms s चापि (for दयात्) — *) S₁ Ko s N₁ s Ds याचैत् न, K₁ याचैत् न, K₂ न याचैत्, S न याचैत् K₄ कथयत्

Coleophon om in B₁s — Major parian T₂ G₁ s M सभव (for वादि) — Sub-parian N₁ s T₁ सभव, to it N₁ s add उत्तरयावात् S₁ K₁ s Na B₁ s Da Da D₁ s T₁ G₁ s Ms s (om the sub parian name) mention only उत्तरयावात् (B₁ यायात्) — Adhy name Ko s ययातिवाच्य, M इन्द्रययातिमवाद् — Adhy no (figures words or both) Ko 84 Da₁ Dim 85, Dn₁ 86 T₁ 72 T₁ 22, G M 23 — Sloka no N₁ s Da 13, Da₁ 14, Ms 22 — Aggregate sloka no Dn₁ 3536

83

— This adhy is missing in V₁ (of v 1 1 68 74), the MS is wholly ignored here.

1 S₁ K₁ शक्, S इद् (of v 1 3) — *) K₁ B D₁ कार्याणि (for कर्मा) — *) N₁ s D (except Ds) Ms गृह — *) S₁ T₁ G₁ तवस; G₁ तेन स्व

2 S₁ K₁ S om उवाच — *) N₁ B₁ s Da D₁ s गधर्वेषु सह — *) B (except B₁) अन्य; Ds नाम्ना; a few MSS किंचित्

3 S₁ K₁ तक्, S इद् (of v 1 1) — *) Cf 5^a B (except B₁) M (except M₁) यद्व; G₁ दयात् T₁ G₁ M सहसात्तवे, T₁ G₁ s सहसात्तवे Cd oites सहस (as in text) — *) K₁ कनी, B₁ Da D₁ भवरी T₁ G₁ वरी Cd वायीयत् (as in text) B₁ भाव; D₁ भाव, T₁ भावात्, Ms वात्युदित, Ms भावात् Ms-8 वात्युदितप्रभाव T₁ G₁ s वरी (T₁ वायी) यस्तथापि (G₁ स वेव) निजमभावान् — *) S₁ K हत, N₁ B₁ Da D₁ D₁ s त्वत्, Ds क्षीण, S (except T₁ G₁ s) चात् (for अत्) T₁ तवेद्, G₁ तवेद्, G₁ च पुने, G₁ तवद्, G₁ च ये ते (for तवेने) — *) N₁ s T₁ G (except G₁) पतितोत्थ (G₁ सीह)

4 S₁ K₁ S om उवाच — *) T G (except G₁) गतो and लोक Ko s s Ds s G₁ s यदि ने (by transp.) — *) N₁ D (except Ds s) इच्छास्यह सु — *) . . .

पापीयसश्चाविदितप्रभावः ।
 तस्माल्लोका अन्तवन्तस्तवेमे
 क्षीणे पुण्ये पतितास्थव राजन् ॥ ३
 ययातिरुवाच ।
 सुरपिगन्धर्वनराचमाना-
 त्क्षयं गता मे यदि शक्र लोकाः ।
 इच्छेयं वै सुरलोकाद्विहीनः
 सतां मय्ये पतितुं देवराज ॥ ४
 इन्द्र उवाच ।
 सतां सकाशे पतितासि राज-
 श्रुतः प्रतिष्ठां यत्र लब्धासि भूयः ।
 एवं विदित्वा तु पुनर्यायते
 न तेऽप्यमान्याः सदृशः श्रेयसश्च ॥ ५
 वैशंपायन उवाच ।
 ततः प्रहायामरराजजुष्टा-
 न्पुण्यल्लोकान्यतमानं ययातिम् ।
 संग्रेक्ष्य राजपर्वरोऽष्टकस्त-

मुवाच सद्धर्मविधानगोप्ता ॥ ६
 कस्त्यं युवा वासवतुल्यरूपः
 खतेजसा दीप्यमानो यथाग्निः ।
 पतस्युदीर्णाभ्युधरान्धकारा-
 त्खात्खेचराणां प्रवरो यथार्कः ॥ ७
 दृष्ट्वा च त्वां सूर्यपथात्पतन्तं
 वैश्वानरार्कद्युतिमप्रमेयम् ।
 किं नु खिदेतत्पततीति सर्वे
 वितर्कयन्तः परिमोहिताः साः ॥ ८
 दृष्ट्वा च त्वां विष्टितं देवमार्गे
 शकार्कविष्णुप्रतिमप्रभावम् ।
 अभ्युद्रतास्त्वां वयमद्य सर्वे
 तत्त्वं पाते तव जिज्ञासमानाः ॥ ९
 न चापि त्वां घृष्णुमः प्रष्टुमग्रे
 न च त्वमसान्पृच्छसि ये वयं साः ।
 तत्त्वां पृच्छामः स्पृहणीयरूपं
 कस्य त्वं वा किंनिमित्तं त्वमागाः ॥ १०

G. 1. 25. 3
B. 1. 25. 10
H. 1. 22. 10

गेके; T: G. 4-8 सनीवे; G. 5 M सकाशे (for मय्ये); f. 5^a.

5 Śi K₂ दाक्रः; N: देवराज उ'; S इन्द्रः (cf. v. 1. 3).
 — ^a) T₂ G₅ समीपे (for सकाशे). T₂ G पतितोसि.
 — ^b) Śi यदि (for यत्र). Bam G (except G. 5) द्रव्योति. — ^c) B₁ D₂ D₃ ५ एतद्भि'. N B D च (for ५). S नाहुप सा स सर्वान् (for तु पुनर्य'). — ^d) Cf. 3^a.
 ५^a D₂ D₃ D₄ ५ त्वं सावमंस्था; T₁ G₁ ५ ५ वाचावमंस्था;
 T₂ G₄ ५ तथावमंस्था; G₅ युवावमंस्था; M अवमंस्था (for ५ तेऽव'). S सत्तान् श्रेय' (cf. v. 1. 3^a).

6 Śi K₁ D₂ S om. उवाच. — ^a) T₂ G₄ ५ प्रभूता';
 ३ प्रभावे' (for प्रहाया'). Śi 'युष्टान्; K₂ D₂ ५ T₂ G
 (except G₁) 'युष्टान्. — ^b) B₁ ५ D₂ ५ S (except
 M₂ ५) 'लोकापत'. — ^c) T₂ G (except G₁ ५) 'विरथाष्ट'.
 K₂ अद्य (for तद्य). — ^d) K₂ तं घर्म'; Cd सद्धर्म'
 'as in text).

7 Before 7, all MSS. except Śi K₁ ins. अष्टक उ'
 'S om. उ'. — ^a) K₁ T₁ तपसि; N: तमसि; G₅ पतन्
 (for पतसि). Ko 'परप्रकार'. — ^b) Ko ते खेचरा'.

8 ^a) N: सूर्यपथ'. — ^b) K₂ ५ B₂ इह; G₁ च; M: दि

(for इति). — G₅ om. from पततीति up to 'वन्तः (in ^a).
 — ^a) G₅ 'मोहितोसि. K₂ B₂ ५ D₂ ५ D₃ ५ G₁ ५-8
 M₂ ५ स.

9 ^a) K (except K₁) D (except D₂) T Cd चि(T₂
 दि)ष्टितं; N₂ ५ विसिष्टं; B₁ G₅ 'सितं. — ^b) B D₂
 दाक्राग्नि'. — ^c) Śi K D₂ प्रयुद्रता; N: अभ्युद्रता; Ko
 स्रो (for र्वा). Śi K₁ ५ वयमेव. — ^d) N: यथातप्ये; G₅
 तत्संक्षिप्तं (for तत्त्वं पाते). K₂ N₂ ५ B (B₂ marg.) D₂
 D₃ प्रवा(B₂ orig. ५ 'वा)ते; D₂ D₃ ५ पाते; D₂ यपाते
 (for पाते). B₁ तु विजि'.

10 ^a) A few MSS. त्वा (for त्वा). Śi K₂ ५ Cd
 घृष्ण(Si K₂ 'ष्ण)वः; D₂ सृष्णवः. — ^b) T₂ om. 10^a.
 K₂ न चापि त्वं पृ'. T₁ G पृच्छते (G₁ 'ते). K₂ ५ B₂ ५
 D₂ D₃ ५ D₄ G (except G₁) सा; M₂ ५ च. M₂ ५ न
 त्वां पृच्छाम स्पृहणीयरूप (cf. ^a). — ^c) D₂ तस्मात्त्वा; D₂
 S (except T₂ G₅) ते त्वां. Śi K₁ D₂ पृच्छामि. K₂ ५
 N₂ B₁ D₂ D₃ ५ 'रूप; S (except T₂) कमनीयरूप (T₂
 G₁ ५ 'प'). — ^d) G₁ om. वा. T₁ G₅ कस्त्यं भवान्; T₂
 G₄ ५ कस्त्यसि त्वं; G₅ कस्त्यं भवां; M₂ ५ कस्त्यं त्वं वै. Śi
 K₂ D₂ T₂ G₄ ५ M विहमागा; K₁ इहमागा; G₅ प्युतोसि;

भयं तु ते व्येतु विपादमोहौ
 त्यजाशु देवेन्द्रसमानरूप ।
 त्वां वर्तमानं हि सतां सकाशे
 नालं प्रसोढं बलहापि शक्रः ॥ ११
 सन्तः प्रतिष्ठा हि सुखच्युतानां

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि ज्येष्ठीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

८४

यथातिरुवाच ।

अहं यथातिर्नहुपस पुत्रः
 पूरोः पिता सर्वभूतावमानात् ।
 प्रभ्रंशितः सुरसिद्धर्पिलोका-
 स्परिच्युतः प्रपताम्यल्पपुण्यः ॥ १
 अहं हि पूर्वो वयसा भवञ्च-
 स्तेनाभिवादं भवतां न प्रयुजे ।

यो विद्यया तपसा जन्मना वा
 बृद्धः स पूज्यो भवति द्विजानाम् ॥ २
 अष्टक उवाच ।
 अवादीश्वेद्वयसा यः स बृद्ध
 इति राजन्नाम्यवदः कथंचित् ।
 यो वै विद्वान्वयसा *सन्स बृद्धः
 स एव पूज्यो भवति द्विजानाम् ॥ ३

Ge तिहागतः.

11 *) K (except K₁) N₂ B D₂ T₁ G₂ M च (for तु). G₂ M सवैतु. — *) K₂ त्यजस्व. N B₁ D₂ D₂ वैवेन्द्र; B₂ D₂ D₂ वैवेन्द्रसमप्रभाव. — *) K₂ D₂ विरोद्ध. T₁ G₁ सुत्र(G₂ बल)हा चापि शक्रः T₂ G₂ ५-६ बलच्युतानां.

12 *) S (except T₂ G₂) सुखाच्युतानां. — *) D₂ G₂ ५-६ सदेवामर; G₂ सकाशेवर. — *) T G वे (G₂ तु) (for वे). — *) S₂ प्रतिष्ठितास्ते; K₁ स्थितं ते. T₂ प्राप-
 यिष्यंति त्वां सः. G₂ तेपु प्रतीतश्च सतां च मान्यं.

13 *) T₂ G₂ ५-६ विभुः. — *) T₁ G₁ ५-६ सूर्यः प्रभुः
 (by transp.). K₂ (sup. sm.) ५-६ T₂ G₂ ५-६ प्रकाशत्ये; D₂
 'ते च; T₁ G₂ प्रताप'. — *) S सतां(T₂ सत्य)मम्या. S₂
 K₁ गतो गुरुः. N₂ B₂ D₂ सतां लायुः सदा यतिः.

Colophon. — Major parva T₂ G M संभव
 (for आदि*). — Sub-parva N₂ T₁ संभव; to
 it N₂ २ add उत्तरपायात. S₂ K₂ N₂ B D M (om.
 the sub-parva name) mention only उत्तरपायात.
 Adhy. name: K₂ ५-६ M₂ ५-६ यथातिपन्नं. — Adhy. no.
 (figures, words or both): K₂ 85; D₂ 81; D₂ D₂ M

86; D₂ 87; T₁ 73, T₂ 23; G M 24. — S₂ 104
 no.; N₂ D₂ D₂ M₂ 13. — Aggregate s'loka no.
 D₂ 3549.

84

This adhy. is missing in V₂ (cf. v. l. 1. 68.
 74); the MS. is wholly ignored here.

1 K₂ om. यथातिर्. S om. उवाच. — *) D₂
 प्रपासितः. D₂ S सुरर्षिसिद्धो (by transp.). — *) S
 सत(G₂ इत)च्युतः. K₂ पतितात्पद्वर. G₂ (by corr)
 'उपपात.

2 *) M वयसाभिवयः. — *) D₂ देवतिः; D₂
 तप्तोमि; M 'मिवाच. S₂ K₂ D₂ om. व. N₂ D₂ ५-६
 व. — *) D₂ ५-६ (for वा). — *) M (except M₂)
 'सीह द्वि' (cf. v. l. 3).

3 S₂ K₁ (hapl.) om. 3. T₂ om. 3-4. D₂ reads 3
 in marg., after 10*. As पादांतर, D₂ repeats 3 (with
 v. l.) — S om. उवाच. — *) S अविद्विष्टः. K₂ D₂
 D₂ (first time) ५-६ त्वं (for वेत्). K₂ ५-६ D₂ ५-६
 (first time) ५-६ वः प्र; K₂ D₂ G₂ संय; N₂ [५-६] D₂ D₂
 (second time) वः प्र; T₂ G₂ वः प्र; G₂ वः प्र; ५-६

天	1	25
地	1	25
人	1	25

[371]

न संज्वरेचापि हृष्येत्कदाचित् ॥ ८
 भये न मुह्याम्यष्टकाहं कदाचि-
 त्संतापो मे मानसो नास्ति कश्चित् ।
 धाता यथा मां विदधाति लोके
 ध्रुवं तथाहं भवितेति मत्वा ॥ ९
 संस्वेदजा अण्डजा उद्भिदाश्च
 सरीसृपाः कृमयोऽध्याप्सु मत्स्याः ।
 तथाश्मानस्तृणकाष्ठं च सर्वं
 दिष्टक्षये स्वां प्रकृतिं भजन्ते ॥ १०
 अनित्यतां सुखदुःखस्य बुद्ध्या
 क्सात्संतापमष्टकाहं भजेयम् ।
 किं कुर्यां वै किं च कृत्वा न तप्ये

(both second time) हृष्येत Ks : सुखे च ह, Ns : B Da Ds सुखे प्रह, Da सुखेन ह S (TG Ms : all first time as in text) साद्यत् (for हृष्येत्) — *) Gs : (both first time) सहैव — Da om 8th — *) Cf 7th Ko वैच (for दिष्ट) S (Ms : first time entire line as in text) *लीय (M second time ins इति) समवेक्ष्य (Ms : second time 'त्य) बुध्या — *) = 7th Gs : न सज्जते S (Ms : first time as in text) चातिशृङ्ग मनुष्य Da कथंचित् — After 8th (which these MSS read after the repetition of 8th) TG ins

858* दृष्टो हि मे परतश्चापि लोक

प्राज्ञा भोगा सर्वतो नास्ति निद्रा ।

[T₁ दिष्ट्यापि मे, Gs : दिष्ट्या मेव Gs : परम चापि]
 9 Before 9, T G ins ययाति D₁ transp 8 and
 D — *) Gs वै (for मे) S₁ K₁ : N₁ D₁ : G (except
 Gs :) Ms : सप्तलो Ns Ds किंचित् — *) B₁ यथा यथा,
 G₁ : यथा धाता (by transp) A few MSS मा (for
 मा) Dn D₁ विदधीत Gs विधाता ददाति (for
 विदधाति लोके)

10 *) Before अण्ड, S₁ Ko : M ins हि, K₁ Da
 च Before उद्भि, S₁ K (except K₂) N₁ : D (except
 Da Da) ins च T₁ Gs : transp अण्ड and उद्भि.
 MSS indiscriminately उद्भिज, उद्भिद, उद्भिजा and
 उद्भिदा — *) Gs जरायुवा (for सरी) Gs : पूर्वम (Gs
 sup in कृपयो) Gs : वै यसति (for अध्याप्सु म)
 — *) S₁ यथादमः B₁ अथा T G वादाश्च S₁ Das
 S सयै — *) Ko कर्मक्षयः G₁ दिनः G₂ विष यथा K₁

तस्मात्संतापं वर्जयाम्यग्रमचः ॥ ११

अष्टक उवाच ।

ये ये लोकाः पार्थिवेन्द्र प्रधाना-
 स्त्वया भुक्ता यं च कालं यथा च ।
 तन्मे राजन्यूहि सर्वं यथाव-
 त्त्वेनैव ब्रह्मापसे त्वं हि धर्मान् ॥ १२
 ययातिरुवाच ।
 राजाहमासमिह सार्वभौम-
 स्ततो लोकान्महतो *अजयं वै ।
 तत्रावसं वर्षसहस्रमात्रं
 ततो लोकं परमस्म्यभ्युपेतः ॥ १३
 ततः पुरीं पुरुहूतस्य रम्यां

N₁ : Da D₁ : 4 : अजति

11 *) S मत्वा (for बुद्ध्या) — *) S बुध्या क्सात्
 सतपेय — *) Ns B : M (except Ms) कावे (for कुं
 S₁ K Ds कुर्वन् (for कृत्वा) — *) S₁ K₁ वर्जयस
 Ko : 4 यतीह सत — For the transposition a
 repetition in S of v 18 — After 11 N (except
 Ns) ins

809* वैशरायण उवाच ।

एव सुवाण नृपतिं ययाति

मयाष्टक उवरेयान्मष्टकम् ।

Ko : 4 N₁ : Da D₁ : 4 : cont

860* मातामह सर्वेणुषोपयथ

तत्र स्थित सर्गलोके यथावत् ।

12 S₁ K₁ : N₁ : B Da om अष्टक उ (cf 859th
 Som उवाच — *) Gs स्वय (for त्वया) T₁ G₁ : द
 (for द च) S₁ तथा च; N₁ : B Da D₁ : 4 S यथाय
 — *) S₁ K₁ D (except D₁) T₁ G₁ : M₁ हाग्ने
 K₁ D (except D₁) सर्वान् (for सर्व) T₁ G₁
 transp राजन् and सर्व — *) N₁ : S धर्म (G₁ सवै)
 13 S₁ K₁ Som उवाच — *) K₁ पुरा (for राजा
 — *) S₁ K₁ महतो याजय वै (S₁ च); Ko N₁ 'तोऽय
 वै; K₁ 'तोऽय जयय वै; K₁ D₁ om 'तोह जय वै; S₁ : B₁
 'तथाजय वै, S 'तोह (T₁ G₁ M₁ 'तोय) जयय K₁ सतो
 लोकान्महतोऽजय वै — 13th - (var) 14th and 15th
 — *) S₁ तन्नामय — *) 14th and 15th S₁ K₁
 लोकमपरं चा (K₁ चा)यु; K₁ : D₁ लोकमपरानयु.

14 S₁ K₁ : G₁ (hapl) om 14-15, K₁ D₁ (hapl).

सहस्रद्वारां शतयोजनायताम् ।
 अध्यावसं वर्षसहस्रमात्रं
 ततो लोकं परमस्म्यभ्युपेतः ॥ १४
 ततो दिव्यमजरं ग्राप्य लोकं
 प्रजापतेर्लोकपतेर्दुरापम् ।
 तत्रावसं वर्षसहस्रमात्रं
 ततो लोकं परमस्म्यभ्युपेतः ॥ १५
 देवस्य देवस्य निवेशने च
 विजित्य लोकानवसं यथेष्टम् ।
 संपूज्यमानस्त्रिदशैः समस्तै-
 स्तुल्यप्रभावद्युतिरीश्वराणाम् ॥ १६
 तथावसं नन्दने कामरूपी
 संवत्सराणामयुतं शतानाम् ।
 सहाप्सरोभिर्विहरन्पुण्यगन्धा-
 न्यक्षयन्नगान्पुष्पितांश्चारुरूपान् ॥ १७
 तत्रस्थं मां देवसुखेपु सक्तं

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुर्दशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

कालेऽस्तीते महति ततोऽतिमात्रम् ।
 दूतो देवानामब्रवीदुग्ररूपो
 घंसेत्युद्योतिः पुतेन स्वरेण ॥ १८
 एतावन्मे विदितं राजसिंह
 ततो अथोऽहं नन्दनात्क्षीणपुण्यः ।
 वाचोऽश्रौषं चान्तरिक्षे सुराणा-
 मनुक्रोशाच्छोचतां मानवेन्द्र ॥ १९
 अहो कष्टं क्षीणपुण्यो ययातिः
 पतत्यसौ पुण्यकृत्पुण्यकीर्तिः ।
 तानश्रुवं पतमानस्ततोऽहं
 सतां मध्ये निपतेयं कथं नु ॥ २०
 तैराख्याता भवतां यज्ञभूमिः
 समीक्ष्य चेनां स्वरितमुपागतोऽसि ।
 हविर्गन्धं देशिकं यज्ञभूमे-
 र्धूमापाङ्गं प्रतिगृह्य प्रतीतः ॥ २१

C 1 3529
B 1 84. 21
K 1 83. 23

om 14 — *) M पुण्यद (for दया) — *) Ds शतद्वारा
 Ko s Ns Gs-9 'योजना सा, Gs 'नानरा — T2 Gs om
 14^{ad}, which = (var) 13^{ad} and 15^{ad}

15 Śs K1 s Gs om 15 (cf v l 14) — *) Ko s
 'मपर, Ns 'ममर Ko चाह (for लोक) — *) Ks
 दुर्विगाह, G (Gs om) Ms-s लोकमन्यैर्, Ms s दिव्यम-न्यैर्
 , for लोकपतेर्) Ns दुरासद — T2 om 15^{ad}, which =
 var) 13^{ad} and 14^{ad}

16 *) Dn स देवदेवस्य, Ds s देवाधिदेवस्य — *) Bz
 विजित्य, D (except Ds s) 'द्वय Ns लोकानवस Śs
 11 विजित (K1 'घान्) — *) S (except T1 G1 s)
 समेते — *) Gs 'प्रभावस्तुतिर् Ns 'श्वर सन्

17 *) Ko तत्रावस, Ns अथो, Ds G1 अथा — *)
 Śs K1 'गधी, Ks 'गधीन् — *) Śs K1 'ताश्चामिर्, S
 'तामान् सुरूपां (Gs सुपाशान्, Gs s स्वरू, Ms s
 सुरम्पां)

18 *) Dn D1 s तत्र स्थित मा Ko s s 'सुखे प्र, Bz
 दिव्यसुरे, Ds 'सुखेषु, Gs 'सपेषु — *) T1 G1 s 'न
 मलविदुम — *) Ks अतोऽयं Gs दूतो वै स्व

19 *) Ds T1 Gs s om अह Ns गगनात् — *) N

B D (except Da) सानुक्रोशा (N1 Bz 'स, Bsm Ds
 'शात्), Gs आक्रोशाता Ko s Ns B (except Bz) D
 (except Ds) Gs M सा (Da Ms s सा) नरं

20 *) G1 (by corr) दूतो (for अहो) — *) Gs
 पुण्ययद् (for 'कृत्) Ko पुण्यकीर्तिर्मेहाता T2 पुण्यसृति
 (for 'कीर्ति) — *) M अयव S (except T1 G2 s Ms)
 तथाह — *) Ko s कथयिन्

21 *) Śs 'रयात्, K1 Gs 4-6 'ता, T1 Gs Ms s 'तो,
 G1 'न Śs K1 T1 G Ms s 'भूमि — *) Śs K1 N Bz
 Dn D1 'ह्य चेमा, Ko s-4 'ह्येमा, Ds G (except G1 s)
 'ह्येना T1 G2 s 'तमिहागतो — *) Śs K1 Bz Dn
 Dn D1 Dd देशिक, Ks Dn देश, Ks s Ds दर्शित Ko
 हविर्गन्धेर्द्विंशता यज्ञभूमि — *) Ds प्रतिगृह्य, S प्रतिगृह्य
 Ko प्रयात

Colophon — Major parran T2 Ś M समभ' (for
 आदि) — Sub-parran N1 s T1 समभ, to it N1 s
 add उत्तरयायात Śs K Ns B Da Ds s 4 s Gs Ms s
 (om the sub parran name) mention only उत्तरयायात
 — Adhy name Ko s ययातिवाक्य, Gs ययात्यष्टकसवाद

८५

अष्टक उवाच ।

यदावसो नन्दने कामरूपी

संवत्सराणामयुतं शतानाम् ।

किं कारणं कार्तियुगप्रधान

हित्वा तत्त्वं वसुधामन्वपयः ॥ १

ययातिरुवाच ।

ज्ञातिः सुहृत्स्वजनो यो यथेह

क्षीणे वित्ते त्यज्यते मानवेहि ।

तथा तत्र क्षीणपुण्यं मनुष्यं

त्यजन्ति सद्यः सैधरा देवसंघाः ॥ २

अष्टक उवाच ।

कथं तस्मिन्क्षीणपुण्या भवन्ति

संयुहते भेज्ज मनोऽतिमात्रम् ।

किंविशिष्टाः कस्य धामोपयान्ति

तद्वै ब्रूहि क्षेत्रवित्त्वं मतो मे ॥ ३

ययातिरुवाच ।

इमं भौमं नरकं ते पतन्ति

लालप्यमाना नरदेव सर्वे ।

ते कङ्कगोमायुवलाशनार्थं

क्षीणा विशृद्धिं बहुधा व्रजन्ति ॥ ४

तस्मादेतद्दर्जनीयं नरेण

दुष्टं लोके गर्हणीयं च कर्म ।

आरुपातं ते पार्थिव सर्वमेत-

द्दूषधेदानीं वद किं ते वदामि ॥ ५

— Adhy. no. (figures, words or both): Ko Bs 86; D₁ D₂ D₃ 87; D₄ 88; T₁ 74; T₂ 24; G M 25. — *S'loka no.* Ns 21 (as in text), D₁ 22; D₂ M 23. — *Aggregate s'loka no.* D₂ 3572.

85

— This adhy. is missing in V₁ (cf. v. l. 1. 68, 74); the MS. is wholly ignored here.

1 Ś: Ks S om. उवाच. — After अष्टक उ, D₁ (om 1) reads 3 (for the first time), and repeats it in its proper place. — *) Ś: D₁ यदा वासो; Ks 4 Ns 8 D₁ यदा वसन्; S तथा (Ms कथं) वसन् (Gs वसंस्त्वं). Ns B (except D₂) Gs देवरूपी. — *) Ś: शतानि. — *) Ms किं वा कृता कार्त्त. — *) Ko. 2. 4 तद्वै; Ns यं ते; D₂ च त्वं; D₁ तत्त्व; D₂ त्वं वै (for तत्त्वं). S हित्वासि (T₂ Gs. 4-6 'पि' तत्त्वे (Gs 'त्ये'; Gs M 'त्के') न परां प्रपद्यः.

2 Ś: Ks S om. उवाच. — *) Ś: Ks सुतः (for सुहृत्). Ks 4 Ns B: C₁ स्वजीवो; Ns 3 D₂ 2. 2. 2 D (except D₂) स्वजो वा (D₂ 2. 2. 2 as in Ks 4 etc.). — *) संयुधिने ज्ञातिसुहृज्जनाम्. — *) S 'ते संयुजंतीह मर्त्ये'. Ns योपवेहि. — *) Ś: Ks D₁ एवं तत्र (Ks तद्वै; Ks

ज्ञात्वा); T₂ G (except G₁ 2) M₂ 2-3 तथा तस्मिन् (T₂ G चैनं); Ms तथास्मिन्. — *) D₁ संयुजंते ते. Ś: Ks संत (for सद्यः). Ks क्षेत्रा. D₁ लिङ्गसंघाः.

3 Ś: Ks S om. उवाच. For D₁ cf. v. l. 1. — *) Ns B D₂ D₁ transp. कथं and तस्मिन्. S तत्र (for तस्मिन्). — *) Ś: Ks D₁ विमुह्य (Ko 'व्य') वे; Ns 8 D₂ T G₁ 2 व्यासु. — *) Ko. 2 Ns D₂ D (except D₂ 2) किं वा; Ks किं ते; S के वा (for किं). G₁ विष्टा; Ms शिष्टा; (for -विशिष्टा); Ks 'स्य वासोप'; Gs 'स्य धर्मोप'. — *) B: तं वै; T₂ M M मन्त्रे (Gs लयेव) (for तद्वै). D₁ वद (for ब्रूहि). T₁ G₁ 2 मे (for त्वं). B₁ T₁ G₁ 2 भसि (for मे).

4 Ś: Ks S om. उवाच. — *) Ś: Ks भीमं (for भौमं). — *) Ns 2 D₂ वै. Ś: Ks 2 'यदाशनार्थः; Ko 'विदा'; Ks 'यकाशनार्थः; Ks 'विदा'; Ns D₂ 'दानार्थः; Ks 'यदा'; T₂ Gs 'यल'; G₁ 2. 4-6 Ms-s 'यला'; Cd as in text. — *) B: Cd Arj. (comm.) क्षीणे; D₂ क्षीणे; D₁ (erroneously) Arj as in text. Ms क्षीणे विमुह्य. Ms-s 'यदौ बहुधा प्रपद्यते'. T M Ms क्षीणे पुनरे बहुधा: (T₁ G₁ 2 Ms 'या' अ (Ms om. प्र) प्रपद्यते. Cd c₁ 2 बहुधा (as in text).

5 Before 5, D₂ ins. ययातिरु. — *) Ko. 2 transp. ययं and यद्वै. Ko Ns नरं (for भौमं). — *) Ns D (except D₂ 2) G₁ वद (for वदतु). — Ks

अष्टक उवाच ।

यदा तु तान्वितुदन्ते वयांसि

तथा गृध्राः शितिकण्ठाः पतंगाः ।

कथं भवन्ति कथमाभवन्ति

न भौममन्यं नरकं शृणोमि ॥ ६

ययातिरुवाच ।

ऊर्ध्वं देहात्कर्मणो जृम्भमाणा-

व्यक्तं पृथिव्यामनुसंचरन्ति ।

इमं भौमं नरकं ते पतन्ति

नावेक्षन्ते वर्षाणांनेकान् ॥ ७

पट्टिं सहस्राणि पतन्ति व्योम्नि

तथा अशीतिं परिवत्सराणि ।

तान्वै तुदन्ति प्रपततः प्रपातं

भीमा भीमा राक्षसास्तीक्ष्णदंष्ट्राः ॥ ८

अष्टक उवाच ।

यदेनसस्ते पततस्तुदन्ति

भीमा भीमा राक्षसास्तीक्ष्णदंष्ट्राः ।

कथं भवन्ति कथमाभवन्ति

कथंभूता गर्भभूता भवन्ति ॥ ९

ययातिरुवाच ।

अहं रेतः पुष्पफलानुपृक्त-

मन्वेति तदैव पुरुषेण सृष्टम् ।

स वै तस्या रज आपद्यते वै

स गर्भभूतः समुपैति तत्र ॥ १०

वनस्पतींश्चौपधीश्चाविशन्ति

अपो वायुं पृथिवीं चान्तरिक्षम् ।

चतुष्पदं द्विपदं चापि सर्व-

मेवंभूता गर्भभूता भवन्ति ॥ ११

repeats 5 (v. 1. बहुधा प्रजंति for ते वदामि); cf. 4th.

६ Śī K1 S om. उवाच (Gs om. the ref.). — ^a) B यदा (GLs यया; Gs तथा) समेतात् पतितं (T1 Ms-s पततः; Gs परिदत्तं) तुदंति वयांसि गृध्राः शितिकण्ठाः पतंगाः. — ^b) = 9th. B1m प्रजंति. Ko.2.s B1s D1s (erroneously) Gs.2.s कथमाभवन्ति; B1m.3m Cd Arj. (comm.) "आव-
हन्ति; D1s (erroneously) Arjप कथमाभवन्ति (as in text); Gs "आपद्यन्ति; Gs कथं भूता भवन्ति. — ^c) K1.s G1-s M न (Gs om. न) भीममेतद् (K1 "मेतं; Ms-s "मेतं); N1s भीमं क्षमेतं; T1s G1.s.6 न भीमं तं. B1m (erroneously) प्रजंति (for शृणोमि); cf. v. 1. 6th.

7 S om. उवाच. — ^a) Gs देवा (for देहात्). Śī K1.s N1 B1m.4.s D1s Dn कर्मणा; Ko.2.s तत्क्षणं (Ko 'णः; Ks 'गात्); T1s ब्रह्मणः; T2s G Arjप ब्राह्मणा; M प्राणिनो; Cd as in text. Śī K1.s N1s B1s D1s (except Gs) जृम्भमाणा; M० आर्जुममाणा; B1m.4 'मायः; D1s 'मायाः; Cd as in text. B1m ब्राह्मणं जृम्भमानं and कर्मणो दृष्टमानात्. — ^b) Ko व्योम्नि; D1s मातं (for व्यक्तं). S दृष्ट (T1 दृष्ट (for अनु.)); T1s संभवन्ति. — ^c) = 4th. Ms-s पतंतो. — ^d) B1s 'पृथगनंतान्.

8 ^a) Śī D1s D1 पट्टिः; Gs पट्टिः; Gs तुदंति; Ms.s पट्टि वपे (for पट्टि). T G (except Gs.2) व्योम्नि. — ^b) Das Dn D1.s तथा अशीतिं as in text; N1s तथाप्यशीति; the

rest तथाप्यशीति. Śī K1 "वत्सरांश्च; Ko.2.s Ds परिवत्सं; N1.s B D1s D1s च परि (Gs.4-s चोपरि) व. — ^c) D1 Gs तुदन्ति; T1s Gs "दंती. Śī K1s Das Gs.2 Ms प्रपततः (Gs "तं); K1s Ms प्रपततः; K1s N1.s B (B1s marg.) D1s Dn D1s T1s G1 पततः (i. e. om. प्र.); D1s प्रपततः; D1.s Gs.2 प्रपततः; Gs पतमानं (for प्रप). — ^d) = 9th. D1s भीमा भीमा (by transp.). D1 भीमदंष्ट्राः.

9 Śī K1 S om. उवाच (Gs om. the ref.). — ^a) K2 Ms.s यदेन; B1.s D1s यदेनस्ते; T1s G1-s नसा ते; Gs यदेन पाते. — ^b) = 8th. D1s भीमा भीमा (by transp.). — ^c) = 6th. B1m प्रजंति. Ko.2.s B1s D1s (except Gs) आविष्ट (for आ). — ^d) Cf. 11th.

10 Śī K1 (hapl.) om. 10-11. S om. उवाच (Gs om. the ref.). — ^a) Cf. 14th. T G अती (G1 पुरे); M असृग् (for अर्च). T रसानुपृक्तं; B रसानुपृक्तं (G1 'रितं; Gs पुरेण प्रवृत्तं); M पुष्पफलानुपृक्तं (M1s 'वृत्तं). — ^b) T2s GL.2.s-5 तावत्; M तद्वत् (for तदैव). T2s G1.s-5 पुरुषेणापि; G1 Ms.s 'पेणेह (for पुर). T1 अन्वेति तत्पुरुषेणेह लुप्तं; Gs समवेतपुरुषेणेह सृष्टं. — ^c) D1s स चित्तस्या; D1s स तस्य चित्तं; T G तदैव (G1.s.3m.5 "वे") तस्यां (T1 'स्या); M तस्यैव तस्यां (M1.s 'स्या). N1s तस्यां. Ko तस्य रजसा (for तस्या रज). — T1 (hapl.) om. from आपद्यते up to 12th. Ko.2.s दृ; GLs अय (for वै).

C. 1. 2510
S. 1. 55. 11
K. 1. 54. 11

अष्टक उवाच ।

अन्यद्वेषुविदधातीह गर्भं
उताहो खिलेन कामेन याति ।

आपद्यमानो नरयोनिमेवा-
माचक्ष्व मे संशयात्प्रब्रवीमि ॥ १२
शरीरदेहादिसमुच्छ्रयं च
चक्षुःश्रोत्रे लभते केन संज्ञाम् ।

एतत्तत्त्वं सर्वमाचक्ष्व पृष्टः
क्षेत्रज्ञं त्वां तात मन्याम सर्वे ॥ १३
ययातिरूवाच ।

बाहुः समुत्कर्षति गर्भयोनि-
मृतौ रेतः पुष्परसानुष्टक्तम् ।
स तत्र तन्मात्रकृताधिकारः

क्रमेण संवर्धयतीह गर्भम् ॥ १४
स जायमानो विग्रहीतगात्रः

पृष्ठज्ञाननिष्ठायतनो मनुष्यः ।
स श्रोत्राभ्यां वेदमतीह शब्दं
सर्वं रूपं पश्यति चक्षुषा च ॥ १५
प्राणेन गन्धं जिह्वायाथो रसं च
त्वचा स्पर्शं मनसा वेद भावम् ।

इत्यष्टकेहोपचिति च विद्धि
महात्मनः प्राणभृतः शरीरे ॥ १६
अष्टक उवाच ।

यः संस्थितः पुरुषो दृश्यते या
निखन्यते वापि निघृण्यते वा ।
अभावभूतः स विनाशमेत्य

11 Śi Ks Tt om 11 (cf v 1 10) — " Ks s B
Gs s "स्वतीक्षो (Ks s "सीक्षो, B s "सीक्षो; Gs s s "सीक्षो,
Gs "ति क्षो/पक्षोक्षा", N Ds Da Ds s स्वतीक्षोपक्षी (Da
"नीपक्षी") भा", Ds Ts Ms s "सीक्षोपक्षी", Gs "सीक्षोप
क्षयक्षा" — " Ks Bs s Ds Ds Ds s Gs s Ms आपो
G (except Gs s) बाहु Gs s पुषिषी B Da Ds om
च B (except Bs) "रीक्ष — " Cf 9^a Ks बापि,
N s D (except Bs) Da चानि (for चापि) G (except
Gs s) चतुष्पदा द्विपदा सर्वमेव रसायुता ग"

12 Tt om 12^a (cf v 1 10) Ks om अष्टक उ'
Śi B om उ' — " Ms s अश्वो Śi रूप, Ns Bs s
Arj (comm) बाहु, Ds Da (erroneously) Arj Cd
बहुद (as in text) S (except Ms s) सज्जति Ss गर्भ, Ks s N D
D (except Ds Ds s) Ms s गर्भ, Ms s गर्भ, Cd cites
गर्भं Ts G अश्वो हि धैरं विदधाति (Gs s "धातीह") गर्भ
— " Ks B (except Bs) D (except Ds s) फायेव,
N s कश्ये, Cd as in text. — " Da नरदेवमेता

13 " Ks s Bs s Ds s Cd Arj (comm.) "देहाति",
N s Bs "भेदाति", Ns Da (erroneously) "देहाति"; Bs
"भेदाति"; Ds Ds Gs "भेदाति" — " Śi h. Ds Ds ts
न (for तस्य) S (except Ms s) transp तस्य तस्य
सर्वम् Gs s पृष्ट — " (var) 1 87 13^a, 88 1^a
Ko s s सर्वम् Ts Gs Ms s "ज्ञ त्वां तस्य पर्यस्य मन्वे

14 Śi Ks S om उवाच — " Ct 10^a Ks
गर्भरसायुः Ks फलपुष्पायुः, B Mr "रसायुष्य (cf 10^a)

15 " Ks s Tt Gs स, Ns प्र (for स) Ks S नि
(Ts sup in वि as in text) Ks s s Ns Bs Ds Ds
T G (except Gs s) Mr Cd "तमात्र", Ks "त(गघ)पत्र
(sic) — " Ks Arj (comm) पृष्ठज्ञाननिष्ठो यतते, Ks
(corrupt) सज्जायनियतनो N B (Bs marg) Da
(erroneously) Ds Ds s s सज्जामधिष्ठाय ततो (Bs orig
as in Ks) Ts सज्जात, Ts Ms s प्रज्ञाय, Gs s प्रज्ञाय,
Gs s s प्रज्ञाय, Gs स ज्ञाय, Ms s सज्जाय Dev
appears to have read पृष्ठज्ञाननिष्ठो (see Arj comm
above) — " Bs पृष्ठज्ञाननिष्ठो यतते मनुष्य (cf 1)
— " Śi N D D (except Ds) स च, S सम्यग् (for सर्व)
Bs s पश्यते

16 " S द्वे (for अथो) — " S (except Ts Gs s)
वेद (Gs s द्य) भावात् — " Ks "पक्षितः Ks "द्वेहोय";
Ns Bs Ds Ds "पक्षित, Ds Arj "द्वान्तोपक्षित Dev
cites उपचिति (=समुद्धि) as in text Ks N B D वि
(for च) S ह्यवद्वैतात्(विद्वितात्) Ts Gs s "तोक्षेह; Ms-1
"ता सा विद्धि — " Śi Ks Da Ds s "भूतं

17 Śi Ks S om उवाच — " Śi "स्थित — " Gs
निघृण्यते, Ks निघृणत (sic), Ns निघेयः G (except Gs s)
निघृ S वि (for अवि) Ks निघृण्यते; Ns Bm
D (except Ds s) Ts Gs-a निघृण्य (Ds as in Cd) Bs
निघृ, Cd निघृण्य (for निघृ) — " B (except Bs)
Ds s "भामेति — " Ks कियामात्राः Ns s Bs (as in
text) s s ज्ञामात्रा ये (N s om वे); Bs नामात्रामनः Ds "

केनात्मानं चेतयते पुरस्ताद् ॥ १७

ययातिरूवाच ।

हित्वा सोऽध्वन्सुप्रवन्निष्टनित्वा
पुरोधाय सुकृतं दुष्कृतं च ।

अन्यां योनिं पवनग्रासुसारी

हित्वा देहं भजते राजसिंह ॥ १८

पुण्यां योनिं पुण्यकृतो व्रजन्ति

पापां योनिं पापकृतो व्रजन्ति ।

कीटाः पतंगाश्च भवन्ति पापा

न मे विवक्षास्ति महानुभाव ॥ १९

चतुष्पदा द्विपदाः पदपदाश्च

तथाभूता गर्भभूता भवन्ति ।

आख्यातमेतन्निखिलेन सर्वं

भूयस्तु किं पृच्छसि राजसिंह ॥ २०

अष्टक उवाच ।

किं स्मिन्कृत्वा लभते तात लोका-

न्मर्त्यः श्रेष्ठांस्तपसा विधया वा ।

तन्मे पृष्टः शंस सर्वं यथाव-

च्छुभाल्लोकान्येन गच्छेत्कमेण ॥ २१

ययातिरूवाच ।

तपश्च दानं च श्रमो दमश्च

हीरार्जवं सर्वभूतानुकम्पा ।

नश्यन्ति मानेन तमोऽभिभूताः

पुंसः सदैवेति वदन्ति सन्तः ॥ २२

अधीयानः पण्डितं मन्यमानो

यो विधया हन्ति यश्च परेपाप् ।

तस्यान्तवन्तश्च भवन्ति लोका

न चास्य तद्वन्न फलं ददाति ॥ २३

चत्वारि कर्माण्यभयंकराणि

भयं प्रयच्छन्त्ययथाकृतानि ।

मानाधिहोत्रमुत मानमौनं

मानेनाधीतमुत मानयज्ञः ॥ २४

G. 1. 3922
B. 1. 20. 35
K. 1. 54. 35

केनात्मानं. \bar{N} s Ds वेदयते. \bar{N} Bem D (except D1.2.3)
T G1.2 Ms-8 परस्ताद्. Bs केनात्मानो वेति विता (m
केनात्मानं वै चेतयते) पुरं.

18 \bar{S} 1 K1 S om. उवाच. — *) S 'याय खं सु'. \bar{N} 1.2
Da Da T Ms-8 वा (for च). — *) S पव (G1 'त)मानासु
(M'प्र)सासि (T1 पावसासि). — *) Gs योनिं (for देहं).
 \bar{S} 1 K Ds विधाते (for भजं).

19 Gs om. 19. — *) D1 T2 G1.2.3.5 Ms. 'तो
भजते (D1 'ति). — Dn1 om. 19^a. — *) \bar{S} 1 K1 Na Gs
भजते; K1.2 Bs G1.2.3.5 व्रजन्ति. — Ko (hapl.) om. from
भवन्ति up to 20^a. — *) \bar{S} 1 K1 व्रजन्ति (for भवन्ति).

20 Ko om. 20^a (of. v. l. 19). — In K1 the द्वि of
द्विपदा: (20^a) is followed by द्वि वरो मयैव (1. 87. 7^a).
The text then runs on up to कौतु of कौतुकादिन्द्
(1. 88. 20^b), breaking off there suddenly and
reverting to the first break in 1. 85. 20^a, where it
makes a fresh start with पवा: पदपदाश्च and runs on
smoothly up to क्षात्राच रुच्ये (1. 87. 7^a), supplying
the portion of the text omitted at the first break:
a transposition due undoubtedly to the ignorant
copyist's mistaking the reverse of the fol. for the

obverse and *vice versa*. — *) Cf. 8^a, 11^a. S तथा
(G1 'दा) राजन्. — *) Ms-8 'तमेवं निखिलानि. — *)
Ba.2 T1 Ms. 1 च (for तु).

21 \bar{S} 1 K1 || om. उवाच. Ds laoua for the ref.
— *) \bar{S} 1 सासो (for ससो). — *) Gs इष्टं (for पृष्टः).
— *) T1 मुखात् (for शुभात्).

22 \bar{S} 1 K1 S om. उवाच. — *) || यतो दमश्च (T Gs
दमः क्षमा च; Ms यतो क्षमा दमश्च). Cd Arjp यतो (for
समो). — *) \bar{S} 1 श्रीर् (for हीर्). — After 22^a, Ko.2.3
Bs (marg.) D (except Da) Cd (†) ins.:

861* स्वर्गस्य लोकस्य यद्वन्ति सन्तो

द्वाराणि ससैव महानि पुंसाश्च ।

[— Matsyap. 39. 22^a. Der. comments on some
words of this line. — Ds ससो (for सन्तो). Ko.2
Da1 Bs निलं; Ks सस (for पुंसाश्च).]

— *) K1 तमोविभूताः; K2.3 Bs Ds तमो (Ks 'यो)वि-
भूताः; Da तमोभूताः; T1 G तथावि (T1 'दावि; Gs 'मो
दि; Gs 'या हि)भूताः. — *) Ba.2 सदैवे प्र; Bs D1.2
सदैवे प्र; D1 सदा वै प्र. (for सदैवेति).

23 Ba.2.3 Ds read 23 after 26. — *) \bar{S} 1 K \bar{N} s
Ds T1 Gs परस्य.

न मान्यमानो मुदमाददीत

न संतापं प्राप्नुयाच्चात्मानात् ।

सन्तः सतः पूजयन्तीह लोके

नासाधयः साधुबुद्धिं लभन्ते ॥ २५

इति दद्यादिति यजेदित्यधीमीत मे व्रतम् ।

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

अष्टक उवाच ।

चरन्गृहस्थः कथमेति देवा-

इत्यस्मिन्मयान्याहुस्तानि वर्ज्यानि नित्यशः ॥ २६

येनाश्रयं चेदयन्ते पुराणं

मनीषिणो मानसमानभक्तम् ।

तन्निःश्रेयस्तैजसं रूपमेत्य

परं शान्तिं प्राप्नुयुः प्रेत्य चेह ॥ २७

८६

नक्यं मिथुः कथमाचार्यकर्म ।

वानप्रस्थः सत्पथे संनिविष्टो

24 Ks transp 24^{ab} and 32^{ab} — *) Ks एतानि
“वर्ज्यानिभव”

25 Ko om 25^{ab} — *) S₁ B₂ D₂ D₁ s T₁ व (Das
स) मन्व, N₁ B₁ D₁ न मान (B₂ “व्य”) मान्यो, M₁ मान्य
मानो — *) S स साधय (G₂ “युव”) — *) After
नासाधय, M₂-s repeat पूजयतीह लोके नासाधय । B₂
साधुबुद्धिं D₂ s T₂ G₁ s भजते

26 *) B D (except D₂) दद्याम् (for दद्याद्) L₂
वदेद्, N₁ s B D₁ D₁ D₁ G₂-s यज (D₂ जय) (for यजेद्)
N₁ इति दद्यामीति जय (sic) — *) S₁ K₁ s D₁ G₁
इत्यधीमेत (K₁ “वैह”) K₂ च (for जे) N₁ B D₁ D₁
D₁ s इत्यधीम इति व — *) S₁ K₁ “स्मिन् तथा ह्यहुम्”,
N₁ B D (except D₂) इत्येति न अ, T₁ पुनस्मिन्नीति
पाण्याहुत् T₂ G₁ s इत्येति न अ (G₂ s “ति ह, G₂
“सीह”) पाण्याहुत् G₂ इत्यस्मिन्नीति अ, G₂ पुनस्मिन्नीति
— *) D₂ दार्याणि, G₁ वाक्यानि N₁ B D₁ D₁ s
सर्वथा (for नित्य) — After 26 B₂ s s D₂ read 23

27 *) S₁ K₁ s s N₁ B₁ D₁ D₁ D₁ s दे वा (B₂
“दा”) श्रयः, B₁ D₁ दे वा (D₁ वा) श्रयः, S अनसा सविभक्तम्
देनाधमात् (M “सा”) B₂ s प्रमाण (B₁ m as in text), M
(except G₂) पुराणा (T₁ G₁ s “गो”) — *) S₁ K₁-s D
C₂ मानसमार्गदय (S₁ K₁ “रुद्रमार्ग”), Ko “युक्”, N₁ s
B₁ s नामसमानं (N₁ “नाम”) भक्तः, S अनसा सविभक्तम्
(T₁ M “का”) — *) Ko D₂ s ते नि (D₂ “ति”) श्रयस्य, K₂
निश्रेयस्य, K₂ स ते श्रेयस्य, N₁ s B₁ s s D₁ स ते (B₂
“ति”) श्रयस्य, B₁ D₁ D₁ s G₂ हृद् (G₂ साति) श्रेयस्य S₁ K₁
तेजस्य (K₁ ते) कः, K₂ स कथमाद्यः N₁ तेजसात्पथस्य,
B D तेन सयोगमेत्य (D₂ तेन सत्पथः, D₂ तेजसो रूपसीत्यर्थः),
T H₁ s M “स योग (G₂ “नि”) मेत्य — *) T₁ शान्तिं, G₂

गतिं (for शान्तिं) B (except B₂) E प्राप्नु (B₂ “प्य”, T₁
G₂ “प्य”) ते G₂-s प्रत्ययेव

Colophon *Major parvan* T₂ G M सम्यक् (for
आदि) — *Sub parvan* N₁ s T₁ सम्य, to it N₁ s add
उत्तरवायात् S₁ K N₁ B D G₁ s M s (om the sub-
parvan name) mention only उत्तरवायात् — *Adhy-
name* Ko s s भवाभवविवेक, T₂ G₂ M s मानमिवा, G₁
मानमिदान — *Adhy* s s (figures words or both)
Ko 87 K₁ 96 B₂ 83 D₂ D₂ m 88, D₂ s E
T₂ 75 T₂ 25, H M 26 — *Sloka no* D₂ 24, I
27, M₂ 26 — *Aggregate s sloka no* D₂ 3593

86

33 This adly is missing in V₁ (of v 1 u
74), the M₂ is wholly ignored here

1 S₁ K₁ B om उवाच — *) M कथ (for चद्)
N₁ s B D (except D₂ s) यसात् (D₂ यसात्), N₁
लोकात् (for देवात्) — *) After कथ, N₁ s B (except
D₂) ias च S₁ कथ सार्वकर्मा, K₁ N₁ s B₁ m s कथमार्ग
कर्मा, G₂ “वेनामि”, C₂ as in text Arj₂ मार्वकर्मा (as
in S₁ K₁ etc) — *) G (except G₁ s) वयुप तस्मिन्
B₂ s Da C₂ दा प्रति

2 S₁ K₁ B om उवाच — *) Ko “स्यनोष”, F₁ m
“सु पाह (s o)

3 *) S₁ D₁ यमां (D₂ “य”) मम, K₁ गत स, K₂ ह
— *) G₁ s s M (by ias अदि) सर्वदाव्यर्थ G₂
दद्याद्य देवानांती G₂ K₂ भोजयेत, K₂ “उपीत”,
पुनयेव — *) T₁ G₂ s “रक्षा” — *) D₂ om. स

बह्व्यसिन्संप्रति वेदयन्ति ॥ १

ययातिरुवाच ।

आहूताध्यायी गुरुकर्मस्वचोद्यः

पूर्वोत्थायी चरमं चोपशायी ।

मृदुर्दान्तो धृतिमानप्रमत्तः

स्वाध्यायशीलः सिध्यति ब्रह्मचारी ॥ २

धर्मागतं प्राप्य धनं यजेत

दद्यात्सदैवातिथीन्भोजयेच्च ।

अनाददानश्च परैरदत्तं

संपा गृहस्योपनिषत्पुराणी ॥ ३

स्ववीर्यजीवी वृजिनासिद्धो

दाता परेभ्यो न परोपतापी ।

तादृशुनिः सिद्धिमुपैति मुख्यं

यसन्नरण्ये नियताहारचेष्टः ॥ ४

अशिल्पजीवी नगृहश्च नित्यं

जितेन्द्रियः सर्वतो विप्रमुक्तः ।

अनोकसारी लघुरल्पचार-

थरन्देशानेकचरः स भिक्षुः ॥ ५

रात्र्या यथा चाभिमजिताश्च लोका

भवन्ति कामा विजिताः सुखाश्च ।

तामेव रात्रिं प्रयतेच विद्वान्-

नरण्यसंस्थो भवितुं यतात्मा ॥ ६

दशैव पूर्वोद्देश चापरांस्तु

ज्ञातीन्सहात्मानमर्थैकविंशम् ।

अरण्यवासी सुकृते दधाति

विमुच्यारण्ये स्वशरीरधातून् ॥ ७

अष्टक उवाच ।

कति सिद्धेव मुनयो मौनानि कति चाप्सुत ।

भवन्तीति तदाचक्ष्व श्रोतुमिच्छामहे वयम् ॥ ८

ययातिरुवाच ।

अरण्ये वसतो यस्य ग्रामो भवति पृष्ठतः ।

ग्रामे वा वसतोऽरण्यं स मुनिः स्याज्जनधिप ॥ ९

अष्टक उवाच ।

कथं सिद्धसतोऽरण्ये ग्रामो भवति पृष्ठतः ।

G. 1. 8339
B. 1. 91 10
K. 1. 65 10

4 *) Ks पुण्या; Da: सत्यं; Da: नित्यं (for मुच्यते).

3 मुनिः सचारी वनजाग्रतोऽजी (of. *). — *) Ko. 3 4 चरन् for वलन्. S तादृशुनिः सिद्धिमुपैष्यरण्ये (of. *).

B *) Ds स्ववीर्यजीवी. S: Ko. 2. 8 Cd विगृहश्च; Ks गृहश्च; Ks: N: गृहश्च; N: गृहश्च; N: गृहश्च; B D गुणवांश्च (Da गृहमुखं sio); S न गृहस्थश्च. Ns राजन् for नित्यं. — *) Ko. 1 N B (except Bs) प्रमुक्तः. — *) T: अनोकसारी (as in text); S: अनोकसारी; Ks: Gs: अनोक; Ks-4 N B D अनो (Ks Ds: नो) कसारी; 11-2 अनोकसारी (Gs: सारी; Gs: सारी); Gs M अनोकसारी. S: Ks: रत्न (Ks om. रत्न) सारः; Ko. 2. 8 Ds रत्नचेष्टः; N Dn Ds रत्नप्रचारः (N: रत्न); Ts 1 रत्नप्रचारश्च.

■ *) Ks Bs Dn. 2. 11 Ds चाभिमजिता. — *) K except Ks: 1 N B D कामाभिमजिता; Ts मादभिमजिता. 2s विद्वान्; Gs निदि. Bim च मुच्यते (for सुखाश्च). — *) S नित्ये (for संस्थो). Ks Bs ययात्मा; Ns ता; Da महा.

7 *) Gs तदैव (for दशै). Ks N Bs: D (except 2s. 1) च (for तु). S दशैव पूर्वोपनिषत्पुण्यैव (Gs दशैव; 2s. 1)

M. 2. 8 दशैव. — *) Ko Gs M (except Ms) तथात्मा; Ks Dn Ds अयात्मा; N Bs महात्मा. Ns इहैव (for अथैव). — *) T: Gs-8 Me-8 श्रीलः; Ts Gs-8 Ms नित्यः (for वासी). S: Ks. 4 Gs द्वादश. — *) Ks. 4 Ds. 8 गृहस्थ रत्नचेष्टे. Bs: इत्येव (om. इत्येव) द्वाद. Ks Ms. 8 शरीरस्थ च; Bs. 4 धातुः; Gs धातुः.

S S: Ks: 11 om. उवाच. — Ms om. 8. — *) Ts G (except Gs. 8) कथं सिद्धसतोऽरण्ये (=10*). — *) S: Ks. 8 Da Ds वा (for च). N B D (except Da Ds) transp. मौनं and कति. — *) B Ds. 4 भवन्तीह. — *) Ko. 2 चक्षामि ते वचः (Ks वचं).

9 S: Ks S om. उवाच. — *) S: वसतिष्य. — S: Ks (hapl.) om. 9°-13°. — *) 10° and 11°. — *) Ts G (except Gs. 8) नराधिप.

10 S: Ks om. 10 (cf. v. l. 9). S om. उवाच. — *) 9° and 11°. — *) S (except Gs. 8) नि (for वा). Bs कथं च वसतो ग्रामेऽरण्यं भवति पृष्ठतः (hy transp.).

11 S: Ks om. 11 (cf. v. l. 9). S om. उवाच. — *) K (Ks om.) Ns Bs Ds Ms ग्राम्यानुच; Ns Ds

8839
91 10
85 10

ग्रामे वा वसतोऽरण्यं कथं भवति प्रुष्टतः ॥ १०
ययातिरुवाच ।

न ग्राम्यमुपयुज्जीत य आरण्यो मुनिर्भवेत् ।

तथास्य वसतोऽरण्ये ग्रामो भवति प्रुष्टतः ॥ ११

अनग्रिनिकेतश्च अगोत्रचरणो मुनिः ।

कौपीनाच्छादनं यावत्तावदिच्छेद्य चीवरम् ॥ १२

यावत्प्राणाभिसंधानं तावदिच्छेद्य भोजनम् ।

तथास्य वसतो ग्रामेऽरण्यं भवति प्रुष्टतः ॥ १३

यस्तु कामान्परित्यज्य त्यक्तकर्मा जितेन्द्रियः ।

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

आतिष्ठेत् मुनिर्मौनं स लोके सिद्धिमाप्नुयात् ॥ १४

घौतदन्तं कृचनखं सदा स्नातमलंकृतम् ।

असितं सितकर्मस्यं कस्तं नाचिंतुमर्हति ॥ १५

तपसा कथितं ध्यामः क्षीणमर्सास्त्रिशोणितः ।

यदा भवति निर्द्वन्द्वो मुनिर्मौनं समाश्रितः ।

अथ लोकमिमं जित्वा लोकं विजयते परम् ॥ १६

आखेन तु यदाहारं गोवन्मुगयते मुनिः ।

अथास्य लोकः पूर्वं यः सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥ १७

*स्यायुष, Bs ४ 'मान्युष, Bc 'स्यायुष, Ds 'मानुष, Ds
'स्यामन्व Ns B1 'श्रुजित — १) Ds 'यत्नार', T1 G1 s
M (except Ms) य आरण्ये — २) 9^a and 10^a

12 Ś1 K1 om 12 (of v 1 9) — ३) Ds 'केतस्य
— ४) B fore अगोत्र, K (K1 om) Ns B1-s D (except
Ds ४) ins अदि — ५) S 'च्छादनी चीरी — ६) Ds
यास्त (for चीव) S सर्वस्वादु (T1 'हृद्) विषजित

13 Ś1 K1 om 13 (of v 1 9) — ७) Bs 'प्राणेतिस',
Da 'प्राणेतिस', Ms 'विश्रामि' — ८) Ms (before corr) s
'स्वभोज' — ९) Me-s transp ग्रामे and [S] रण्य

14 १) Gs काम परि — २) Ks न्यक्तकर्मा, Ns Ds T1
H (except Gs s) त्यक्त्वा कर्म, Me s 'कामा, M1 'कामो
— ३) K1 'तिष्ठते, Bs D (except Ds ४ s) S (except T1
G1 s) 'तिष्ठेच — ४) K1 Gs लोके सिद्धिमाप्नुयात्

15 १) Gs कृत मुष्ट (for कृत) — २) Ns तथा (for
सदा) T G दयापर (for अक्ष) — ३) Ns B (B1m sm
as in text) Da D1 Arj (comm) सितकर्मणि, Da
(erroneously) Arj Cd as in text — ४) Ks Da
'मुनिच्छति Ns Da D1 transp नाचिंतु and अर्हति

16 १) Some N MSS कथित Ks Ms s क्षात
— After 16^a, Ks Da Ds read 16^a (for the first
time) and repeat it (with v 1) after 16^a — S1
reads 16^a in marg D1 om 16^a — २) Ns B
(except Bs) Da D1 G1 सदा, T1 Gs Ms यथा (for यदा)
— Ks om 16^a — ३) Da Da (both first time)
सच — ४) D1 यदा (for पर)

17 १) T Gs s 'मास तु य आहार, Ms-s 'स्वयमा'
— २) Ks ४ Ds तथास्य Ko s Ns s Das पूर्वोय, Ks Ns
D (except Bs) Da D1 s सर्वोय, Ks Ds T1 सर्वो य

— After 17, Da (marg) S ins

862^a सामान्यधर्मं सर्वेषां कोषलोभो ब्रुहाक्षमे ।

विहाय मन्त्रर लेन्य दर्पं दग्धं च धेनुमन् ।

कोष लोभ मन्त्रर च पश्य नास्ति स धर्मविद ।

अष्टक ।

नित्यव्यापी महाचारी युद्धस्थो वनगो मुनिः ।

नाधर्ममशानाध्यापेरन्त्य मूर्खेह पृच्छत । [5

यथाति ।

अष्टौ प्रास्त मुनेर्भया पीडशारण्यवासिनः ।

द्वानिंशत् युद्धस्थस्य अमित महाचारिणः ।

इत्येव कारणं ज्ञेयमर्हकैतच्छुभाश्रमम् ।

[G1 s read the above lines in the following
sequence 4 1-3, अष्टक, 5-8, while Gs reads अष्टक,
4-7, 1-3, 8 T1 here reads line 11 only, inserting
1-7 after 1 87 2 and with the sequence of Gs
above — (L 2) Ds साद्यः, G1 दैव्य (for क्षीय)
— (L 4) G1 s नित्याव्यापी — (L 5) Ds G1 s प्राप्य
G1-s पृच्छते — (L 6) Ds प्रोक्ता, T1 निष्ठा (for
भया) — (L 7) Only G1 s Ds 'ह्य अमित (as in
text), the rest 'स्वापरिमित (1)]

Colophon Major parvan Ts G M सभय (for
आदि) — Sub-parvan Ns s T1 सभय; to it Ns s
add उत्तरयायात् Ś1 K Ns H D G1 Ms (om the
sub-parvan name) mention only उत्तरयायात् — Adhy
name Ko s ४ चतुराश्वधर्मर्षिनः T1 Gs आश्वधर्मः, C
आश्वधर्म — Adhy no (figares, words or both) Ś1
99, Ko 88, Da D1 89, Das 90, T1 76, T1 21
G M 27 (G1 23) — Śloka no Das D1 18, M1
22 — Aggregate s loka no Das 3697.

८७

अष्टक उवाच ।

तरस्स्वेतयोः पूर्वं देवानामेति सात्म्यताम् ।

भयोर्धावतो राजन्धर्याचन्द्रमसोरिव ॥ १

यपातिरुवाच ।

मनिकेतो गृहस्येषु कामवृत्तेषु संयतः ।

मम एव वसन्मिधुस्तयोः पूर्वतरं गतः ॥ २

प्राप्य दीर्घमायुस्तु यः प्राप्नो विकृतिं चरेत् ।

प्येत यदि तत्कृत्वा चरेत्तोऽन्यत्तत्तपः ॥ ३

यद्वै नृशंसं तदपभ्यमाहु-

र्यः सेवते धर्ममनर्थबुद्धिः ।

अस्योऽप्यनीशश्च तथैव राजं-

स्तदार्जवं स समाधिस्तदार्यम् ॥ ४

अष्टक उवाच ।

केनासि दूतः ग्रहितोऽथ राज-

न्युवा स्रग्भी दर्शनीयः सुवर्चाः ।

कुत आगतः कतरस्यां दिशि त्व-

मुताहो स्त्वित्पार्थिवं स्थानमस्ति ॥ ५

ययातिरुवाच ।

इमं मौमं नरकं क्षीणपुण्यः

प्रवेष्टुमुर्वी गगनाद्विप्रकीर्णः ।

उक्त्वाहं वः प्रपत्तिभ्याम्यनन्तरं

स्वरन्ति मां ब्राह्मणा लोकपालाः ॥ ६

G. 1. 86.1
B. 1. 86.7

87

☞ This adhy. is missing in V₁ (cf. v. 1. 1. 68, f. 4); the MS. is wholly ignored here.

1 K₁ S om. उवाच (G₁ om. the ref.). — *) N₁.s Dn 'सवनयोः'. S₁ Ko Das पूर्वो. — *) K₁ मास्वतां (sio); K₂-4 D₂.s T G M₂.s साम्यतां (G₂.s सत्व'). — *) D₁ G₂ पूर्वचंद्र.

2 S₁ K₁ S om. उवाच. — *) M₂-4 गृहस्येषु. As₁. mentions some *pāṭha*, but the comm. is corrupt and unintelligible. — *) T₁ 'युक्ते तु. T₂ G₂-8 'युक्तेष्व-संय' (G₂ 'यु')तः. — *) S₁ K₁.s चरन्; N₂ अवन् (for वसन्). — *) N₂ एकतरं; B₁ पूर्वतरो (m as in text). — After 2, T₁ ins. lines 1-7 of 863*, but in a diff. sequence (cf. v. 1. 1. 86. 17).

3 *) K₁ अप्राप्तो; T₂ G₂.s अयाप्य; Cd as in text. K (except K₁) Da च (for तु). — *) S₁ प्राप्तो यो (by transp.); D₂ यः प्राप्य. Cd cites प्राप्तो. M₂ चरन्. — *) S₁ N₁ B₁ D₂ D₃ T₂ G (except G₁.s) M₂.s तप्यते. — *) K₂.s चरेत्ततोमं; N₂ T₂ 'तस्यसं; N₂ 'दन्म'; D₂ 'सौम्य'. K₁ 'न्यस्ततस्ततः (sio); N₂.s B₂.s Da Dn D₁.s 'न्यस्त' (N₁ 'स्यंत')स्ततः (by transp.); B₂ G₂-8 'न्यस्ततस्ततः' (G₁-8 'स्तपा'); G₂ 'न्यतरस्तथा'; M₂.s 'न्यस्त-स्ततः'. — After 3, Dn D₁ (marg.) S ins.:

863* पापानां कर्मणां निर्वलं विमियाद्यस्तु मानवः ।

सुखमप्याचरन्निव सोऽस्यन्तं सुखमेवेष्टे ।

[(L. 1) Dn T₂ G₂.s विभ्रयाद्यस्तु; G₂ उद्वतो यस्तु.— (L. 2) M₂.s सुखमप्या. G₂ न मोहाम्रीतिपुच्छ हो.]4 *) N₂.s B₂ Dn G₂ लङ्. N₂ B₂.s Da Dn Sतदस्य. — *) B₂ S (except T₂) वच् (for वः). N₂अनर्थरुचं; N₂ अनर्थबुद्धं; G₂ असत्यं; G₂ अधर्मं; Cd asin text. — *) Ko D₂ ईशोप्यनीशाश्च (D₂ 'स्व'); N₂.sअथोप्यनी; N₂ Dn अथोप्यनीशास्त्व; M₂ अलोप्यनीशास्त्व; B₂स्वे स्वाप्यनी; B₂ आत्माप्यनी; D₂ अर्थोप्यनी; S अलो (G₁'स्वा')प्यनीशादी (T₂ G₁ M₁ 'ति; G₂ 'जी; G₂ 'ज्ञ)श्च. Dev.appears to have read अलोप्यनीशाश्च. — *) K₁B₁ 'स्तदार्य.5 S₁ K₁ S om. उवाच. — *) S₁ केनास्त्व; Ko. s. 4 B₂D₂ 'यः; M₂ 'वि. K₁ B₂ D₂ हृतः. G₁.s M₂ दूतेन केन(for केनासि दूतः). S₁ K₁ B₂ Dn D₂ G₂ M₂ ग्रहितोऽसि;G₂ 'तो हि. — *) N₂ युवा सुखी; B₂ स्वरजायी. — *) K₁N₁ B₁ Dn D₁.s आयातः. K₂ N₂ कतरस्या दिशस्त्व.— *) K₁ D₁.s T₂ G₂ पार्थिव.6 S₁ K₁ S om. उवाच. — *) T₂ G₁.s M₂ हर्दं.G₁ सुमौ. G₂ नरकासीक्ष्णपुण्यः. — *) N₂ B₂.s. s. m DnD₂ S (except M₂-s) 'ग्रहीणः; B₂ m Cd as in text.— After 6^{ab}, s ins.:

864* विद्वांश्चैवं मतिमानावंबुद्धि-

सतां सकाशे तु घृतः प्रपात-
स्ते संगता गुणवन्तश्च सर्वे ।
शक्राच्च लब्धो हि वरो मयैव
पतिष्यता भूमितले नरेन्द्र ॥ ७

अष्टक उवाच ।

पृच्छामि त्वां मा प्रपत प्रपातं
यदि लोकाः पार्थिव सन्ति मेऽत्र ।
यद्यन्तरिक्षे यदि वा दिवि श्रिताः
क्षेत्रज्ञं त्वां तस्य धर्मस्य मन्ये ॥ ८

ययातिरुवाच ।

यावत्पृथिव्यां विहितं गवाम्
सहारण्यैः पशुभिः पर्वतैश्च ।
तावद्धोका दिवि ते संस्थिता वै
तथा विजानीहि नरेन्द्रसिंह ॥ ९

संनाभवत्कर्मलोक्यं च सर्वम् ।

— *) $\bar{N}i.s$ B Da Ds डकृष्वं वा. $\bar{S}i$ K (except $\bar{K}s$)
 $\bar{N}i.s$ B Da Ds Gs 'स्वमंतं'; $\bar{N}i.s$ 'यद्यन्ताव'. Da डकृष्वं वा;
प्रतिपारस्वाम्यनंतरं. — *) $\bar{N}i.s$ s S (except $\bar{G}s$) स्वत्यंति;
Cd as in text. $\bar{S}i$ Ks ग्रहलोकप्रपा ये; Ko B.s G 'जा
लोकपा ये; $\bar{N}i$ लोकपा ग्रहणो ये; $\bar{N}i.s$ ग्रहणो लोक'; B.s.s
Da लोकपा या (Bs m Ds) ग्रहणा ये; Ds ग्रहणो लोकपा ये.
Cd Arj.p ग्रहणा (explained with स्वायिताः understood).

7 *) Gs Ms संहिता; Ms 'हता'. Ko \bar{N} B.s Da Ds
H; K.s.s Da ह्य (for च). — *) Bs Tt Gs s Ms-s
मयैव; Tt 'मैव. — *) Gs Ms-s पतिष्यतो. Ks s \bar{N} B
(except B) D भूमितलं.

8 $\bar{S}i$ Ks S om. उवाच. — *) Some MSS. स्वा (for
स्वतः). Ks T G प्रपतंतं (Tt 'तंतः'; Gs मा नृपते); Ms अत्र
तव (for मा प्रपत). — *) $\bar{N}i.s$ संति सेंद्राः. T G.s.s.s
ते मे लोकास्तत्र (T Gs 'का दिवि) राजेन्द्र संति; Gs Ms-s
यदि लोका मे पार्थिव तत्र संति; Ms.s यदि मे लोकाः पार्थिव
संति तत्र. — *) = 10°, 13° and 15°. B (except Bs)
'रीक्षे. Ks दिवि वा यदि (by transp.). Ko-s Gs
स्थिता; Ks Bs (m as in text).s s Da Ds दिवि
स्थिता; Ds Tt Gs दिविष्ठा. — *) = 13°. Gs 'त्वां
सर्वमस्मै. Gs reads 10° (for the first time) for 8°
(v. l. 'क्रमस').

9 $\bar{S}i$ Ks S om. उवाच. Tt (1 hap.) om. 9-10.

अष्टक उवाच ।

तांस्ते ददामि मा प्रपत प्रपातं
ये मे लोका दिवि राजेन्द्र सन्ति ।
यद्यन्तरिक्षे यदि वा दिवि श्रिता-
स्तानाक्रम क्षिप्रममित्रसाह ॥ १०

ययातिरुवाच ।

नासाद्विधोऽब्राह्मणो ब्रह्मविच
प्रतिग्रहे वर्तते राजमुख्य ।
यथा प्रदेयं सततं द्विजेभ्य-
स्तथाददं पूर्वमहं नरेन्द्र ॥ ११

नाब्राह्मणः कृपणो जातु जीवे-

द्या चापि स्वाब्राह्मणी वीरपत्नी ।

सोऽहं यदैवाकृतपूर्वं चरयं

विविस्तमानः किमु तत्र साधु ॥ १२

— *) S (Tt om.) श्रीदिव्यं (for विहितं). — *) B
B (except Bs) D (except Ds.) पार्वतेश्व. — *) Cl
88. 2°. S (Tt om.) तावन्तो लोका दिवि स' (om.
Ms रते; Ms चेत् (for वै). — *) $\bar{N}i.s$ सतो (for तत्र
Gs चरायिताव (for नरेन्द्र').

10 Tt om. 10 (cf. v. l. 9). $\bar{S}i$ Ks S om. उव
— *) = 15° (cf. 8°), and 1. 88. 3. $\bar{S}i$ Ks $\bar{N}i.s$
(except Bs) Das Ds ददाति. Ko.s Tt Gs s.s प्र
— *) $\bar{N}i$ पार्थिवाः; Bs पार्थिव (for दिवि). $\bar{N}i$ Bs
संति राजन् (for राजेन्द्र स'). — *) = 8°, 13° and 1
B (except Bs) 'रीक्षे. Ko.s B (except Bs) स्था
— *) Cl. 15°. Tt G (except Gs.) 'क्रमस'
('क्रम). Ko.s Ds 'ममित्रसिंह'; Bs s.s Da Ds 'मयेतमो
Gs 'ममित्रहंतः'; Cd as in text. — For Gs cf. v. l. 8

11 $\bar{S}i$ Ks S om. उवाच (Tt om. the ref.). — *)
ग्रहण्यैः. Ko.s S शत्रिययंसाजतः (for अभ्राह्मणो म
— *) $\bar{S}i$ Ks राजमुख्यः; Ko.s-s 'सिंह'; S क्षत्रमुख्यः;
Gs Ms-s 'ह्य'. — *) Ds Tt Gs यदा. — *) Ds तव
S तयादुदा. S द्विजेभ्यः (for नरे').

12 *) $\bar{S}i$ Ms-s न मा'; Ks अमा'. Ks S (ex
Gs) कृपणः. — *) $\bar{S}i$ Ko.s $\bar{N}i.s$ Da या यापि; Ks वा
Da स्वास्तयिषा वीर'. S दद्यात् याचेदिति अयम् (Tt
राज) धर्मः. — *) Ko $\bar{N}i.s$ यदैवाकृत'; $\bar{N}i$ B D वै (Da
वै) वाकृत'; T Ms ययाकृत'; G यदाकृत' (Gs ययापूर्वहंत

प्रतर्दन उवाच ।

पृच्छामि त्वां स्पृहणीयरूप

प्रतर्दनोऽहं यदि मे सन्ति लोकाः ।

यद्यन्तरिक्षे यदि वा दिवि अथाः

क्षेत्रज्ञं त्वां तस्य धर्मस्य मन्ये ॥ १३

ययातिरुवाच ।

सन्ति लोका बहवस्ते नरेन्द्र

अप्येकैकः सप्त सप्ताप्यहानि ।

मधुच्युतो घृतपृक्ता विशोका-

स्ते नान्तवन्तः प्रतिपालयन्ति ॥ १४

प्रतर्दन उवाच ।

तांस्ते ददामि मा प्रपत प्रपातं

ये मे लोकास्तव ते वै भवन्तु ।

यद्यन्तरिक्षे यदि वा दिवि अथा-

त्तानाक्रम क्षिप्रमपेतमोहः ॥ १५

ययातिरुवाच ।

न तुल्यतेजाः सुकृतं कामयेत

योगक्षेमं पार्थिव पार्थिवः सन् ।

दैवादेशादापदं प्राप्य विद्रां-

शरेच्युतं न हि जातु राजा ॥ १६

धर्म्यं मार्गं चेतयानो यशस्यं

कुर्याच्च यो धर्ममवेक्षमाणः ।

न मद्विधो धर्मबुद्धिः प्रजान-

कुर्यादेवं कृपणं मा यथास्थ ।

G. 1 87. 12
B. 1 87. 12
K. 1 87. 12

Ms. तयाकृत — 4) = 17^a K₁ G₁ ३ विवस्व, K₄ N₁ ३ B D "विवस्व" (Bsm "वास", D₁ "विवस्व"), Nilp as in text K₁ G₁ किममुत्र, T₁ G₁ ३ Ms ३ किमुतात्र, G₁ कृतमात्र S₁ K₁ G₁ M₁ सायु — Arj again mentions some *pothas*, but the comm is corrupt and partly unintelligible

13 S₁ K₁ S om उवाच (G₁ ३ om the ref) — 4) Some MSS त्वा (for त्वा) K₁ स्वामह S वासिराजोहमसि (for हृह) — 4) S (except Ms) om ३ K₁ D₁ S₁ om ते 4) = 8^a, 10^a and 15^a B (except B₁) "क्षे" K₁ B₁ ३ स्थिता — S₁ L₁ († hpl) om 13^a-15^a — 4) = (var) 1 85 13^a, 88 1^a B₁ repeats 10^a for 13^a

14 S₁ K₁ om 14 (cf v 1 13) B₁ († hpl) om 14-15 S om उवाच — 4) T G ये सति (T₁ G₁ ३ सत्येव) लोका — 4) L₁ अत्येकैक, B₁ (m as in text) ३ अत्येकैक, D₁ M अत्येकैक, T₁ अत्येकैक, T₁ G ३ (G₁ ३) केकैक K₁ ३ N₁ D₁ D₁ सप्तान्यहानि, N₁ ३ B₁ m ३ सप्तल, B₁ D₁ सप्त ल, S सप्तैव (T₁ "क" तानि (for सप्त) — 4) K₁ कृतवतो, K₁ ३ D₁ घृतपृक्ता, B₁ (m as in text) ३ D₁ ३ C₁ घृत (D₁ ३ घृत) कुप्या, B₁ घृताचरा Da विशेषाय — 4) K (K₁ om) तेनतपत, S ते ता (M₁ ३ नांत) यतस्त्वा B₁ "पाठयते

15 S₁ K₁ om 15^a, B₁ om 16 (cf v 1 13, 14) S om उवाच — 4) = 10^a (cf 8^a) K₁ N₁ B (B₁ om) D₁ D₁ D₁ D₁ ददामि Ko D₁ पतमानस्य राजन्, K₁ ३

N₁ ३ घृत मा च राजन्, D₁ घृत मा अत्र, T₁ G₁ ३ मा प्रपत अ — 4) T₁ G₁ ३ चैते (for ते वै) — 4) = 8^a and 10^a B₁ ३ ३ "दीक्षे" K₁ शुद्धा, K₁ B₁ ३ D₁ स्थिता — 4) C₁ 10^a Da T₁ G₁ ३ "क्रम क्षिप्रमभितसाह, T₁ G₁ ३ ३ M "क्रमस्य प्रदाम्यह त

16 S₁ K₁ S om उवाच — 4) S₁ K₁ ३ D₁ सतत (for सुकृत) B₁ m ३ ३ D₁ कामवीत — 4) K₁ ३ ३ D₁ T₁ G₁ पार्थिवात् K₁ N₁ "अ, K₁ T₁ G₁ ३ "वे (for "व) — After 16^a, T₁ repeats 12^a (reading for the first half (K₁ तु लोके तत्कृत पूर्वमन्यैत्) — 4) K₁ Da Da M हि न (by transp) N₁ तु न K₁ G₁ राजन्

17 4) G₁ धमाह वै चेत B D वतमानो (D₁ वितयानो) — 4) K₁ तपो (for तपो) — 4) G₁ न मे यत कर्मबुद्धि G₁ ३ ३ बुद्धि S₁ प्रजान, K₁ तात्, D₁ G₁ "मा — 4) K₁ कुयाद्यैव Da विपण Some MSS सत (for मा) N₁ ३ ययान्यत्, T G₁ ३ यदा ध — 4) K₁ N₁ B₁ D₁ कुर्यात् पूर्व, N₁ ३ B₁ ३ Da "यौ च पूर्व, B₁ ३ D₁ D₁ "यौ पूर्व, T₁ M₁ ३ "यौ च (T₁ च) देव, T₁ "यौ च देव, D₁ ३ "या त (G₁ ३) देव, G₁ ३ ३ "यौ चया वै, M₁ ३ "यौ चैव T₁ यत्तद्वय Cd cites अपदे — 4) = 12^a K₁ ३ विवसमान, N₁ ३ B D (except D₁) विधि (D₁ "वस्व" Ko G₁ किमुता, B₁ किमुतात्र, G₁ ३ ३ किमुतात्र S₁ K₁ ३ B₁ D₁ सायु — After 17, D₁ (marg) ३ ३ ३

865^a चर्माचर्मो सुविनिश्चित्य सम्य
कायौकार्यैर्व्यग्रमन्तश्चरेय ।

कुर्यामपूर्वं न कृतं यदन्यै-

विंविस्समानः किमु तत्र साधु ॥ १७

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

८८

यसुमना उवाच ।

पृच्छामि त्वां यसुमना रौशदधि-

र्यद्यस्ति लोको दिवि महां नरेन्द्र ।

यद्यन्तरिक्षे प्रथितो महात्म-

न्क्षेत्रज्ञं त्वां तस्य धर्मस्य मन्ये ॥ १

ययातिरुवाच ।

यदन्तरिक्षं पृथिवी दिशश्च

यत्तेजसा तपते भातुमांश्च ।

लोकास्त्रावन्तो दिवि संस्थिता वै

ते नान्तवन्तः प्रतिपालयन्ति ॥ २

स वै श्रीमान्सत्यसंधः कृतात्मा

राजा भवेत्लोकपालो महिम्ना ॥

यदा भवेत्संशयो धर्मकार्ये

कामार्थे वा यत्र विन्दन्ति सम्यक् ।

कार्ये तत्र प्रथमं धर्मकार्यं

यस्यो विदध्यादर्धकामौ स धर्मः ॥

[(Stanza 1.) *) Ds स वै देवः; Ms.s स वै श्रीरः. Tz स सत्यसंधः कृत पूतकृतात्मा. — *) Ds राजा हि सत्; Tz राजा महान्. — (Stanza 2.) *) Ds देवकार्ये. — *) Ds Tz कामार्थो; Gs धर्मार्थो; Ms.s कामार्थे. — *) Tz Gs.s तत्र कार्यं; Gs तत्रात्र कार्यं. — *) Tz न तौ विदः; Gs न तौ कुर्यादः; Ms न यद्विदः; Ms.s यत्र विदः.]

18 Before 18, Ds marg. ins. वैर्श' उ'. — *) Ks Tz एवं हुवाच (by transp.); B (except Bz) Ds.4 सुवन्तमेव. — *) Tz यूपामनो. N B D Gs यसुमानश्च; Tz M (except Ms) यसुमानावाच. Ms.s इह (for तत्).

* Colophon om. in Ks Ds Ds. — Major parvan: Tz G Ms.s संभव' (for आदि'). — Sub-parvan: Ns.s Tz संभव; to it Ns.s add उत्तरयावात. Sz K (Ks om.) Ns B (Bs om.) D (Ds om.) Tz Gs M (om. the sub-parvan name) mention only उत्तरयावात. — Adhy. name: Ks.s पुण्यप्रतिपादनं; Ks पुण्यप्रदानं. — Adhy. no. (figures, words or both): Sz 100; Ko 89, Das 91; Dm 90; Tz 77; Tz 27; G M 28. — S'loka no.: Ds 18; Dn 19; Ms 21. — Aggregate S'loka no.: Dns 3636.

88

This adhy. is missing in V1 (cf. v. l. 1. 6 74); the MS. is wholly ignored here.

1 Ns.s B D यसुमानुवाच; Ns वत् उ'; B यसुमान (Gs यसुमान्). — *) Sz Ks.s Ns Ds.s Ds.s पृच्छेहं Sz Kz B (except Gz-s) त्वा. Sz 'नमो ह्येषाद्विदः; K 'मना ह्यविद्विधः; Kz 'मना सौपदिविधः. N B D 'नामोव (Ds 'मावसि राजन्); S 'मनेववाक्योक्ति. — *) N B D (except Ds) मे (for महां). Ko.s.s संति लोका यदि महां; Kz Ds वे संति लोका दिवि महां (Ks चेत्); B यदि संति लोका दिवि (Tz इति) मे स्मृत् (Ms-s यदि लोका युवि मे स्मृत्). — *) B (here and in the foll. st.) 'रिक्षे. Ko.s.s Ds Tz Ms.s-s यदि वा दिवि स्थिता: (cf. 87, 10' etc.); Tz G Ms च तथा (G-s यदि वा) पृथिव्यो (for 'प्रथितो महद्'). Bz Ds.s महद्भ्यः; Ds.s 'हस्तु. — *) 1. 87, 8', 13'; 88. 6'.

2 Sz Kz B om. उवाच (Gs om. the ref.). — *) Sz Kz Ds Tz B (except Gz) Ms-s पदंत'. Ns.s Tz 'रिक्षे. Bz Ds Tz Gz.s.s पृथिवी. Sz Kz Gz दिवश्च; Tz Gz दिवं च. — *) = (var.) 1. 87, 9'. Bz Ds 'स्त्रावन्तो. Tz संस्थितास्ते. — *) = 1. 87, 14'. Gs दूतावन्तः (for 'नान्तवन्तः'). After 'पन्तः; Sz Ko. 2.4 Ns Gs Ms-s ins. तः. Sz Kz प्रविषात'; Ko.s प्रतिपाल'.

3 Ns.s B D यसुमानुवाच; Ns वत् उ'; B (Gs om. the ref.) यसुमना: (Gs यसुमान्). — *) = (var.) 1. 87, 10' and 15'. Sz Kz Ns.s Ds Ds Ds Ds द्वावि.

वसुमना उवाच ।

तांस्ते ददामि पत मा प्रपातं

ये मे लोकास्तव ते वै भवन्तु ।

क्रीणीर्गैनांस्तृणकेनापि राज-

न्प्रतिग्रहस्ते यदि सम्पक्प्रदुष्टः ॥ ३

ययातिरुवाच ।

न मिथ्याहं विक्रयं वै सरामि

धृया गृहीतं शिशुकाच्छङ्कमानः ।

दुर्यो न चैवाकृतपूर्वमन्य-

विचित्तमानः किमु तत्र साधु ॥ ४

वसुमना उवाच ।

तांस्त्वं लोकान्प्रतिपद्यस्व राज-

न्मया दत्तान्यदि नेष्टः क्रयस्ते ।

अहं न तान्यै प्रतिगन्ता नरेन्द्र

सर्ने लोकास्तव ते वै भवन्तु ॥ ५

शिविरुवाच ।

पृच्छामि त्वां शिविरौशीनरोऽहं

ममापि लोका यदि सन्तीह तात ।

यद्यन्तरिक्षे यदि वा दिवि श्रिताः

क्षेत्रज्ञं त्वां तस्य धर्मस्य मन्ये ॥ ६

ययातिरुवाच ।

न त्वं वाचा हृदयेनापि विद्व-

न्परीप्समानान्नावमंस्ता नरेन्द्र ।

तेनानन्ता दिवि लोकाः श्रितास्ते

विद्युद्द्रवाः खनवन्तो महान्तः ॥ ७

शिविरुवाच ।

तांस्त्वं लोकान्प्रतिपद्यस्व राज-

न्मया दत्तान्यदि नेष्टः क्रयस्ते ।

न चाहं तान्प्रतिपत्सेह दत्ता

यत्र गत्वा त्वमुपास्ते ह लोकाः ॥ ८

C 1 3571
K 1 3571

१ s B1m Da Dn D1 S मा प्रपत (TG: s s "त" अ)
2 s B Ds धृया पवित्रा स्व (B1-s Gs) तपोजिताश्च — *) —
87 15* Cf 5* Ka Ns T1 Gs दे दे D1 ते मे, Gs
देते (for ते वै) — T1 om 3* 4* — *) Ko: N1 B D
1 s "वैतास्तु" T1 Gs s s तावत्, Gs M हत (for
तावत्) — *) Ko s s समुत्, N1 s B D (except
Ds s s) धीमन्, T1 Gs s s है न दृष्ट, Gs Ms s वैद्य
s, Gs है तेन दृ; Ms s है तेन दृ (for सम्पक्प्रदुष्ट)
4 T1 om 4 (cf v 1 3) S1 K1 S om उवाच
— *) B1 s है (for वि) B1 s s स, Gs Ms सु (for वै)
Ds है कथन स — *) B1 Ds S (T1 om) यथा, Ds दृष्टा
(for दृष्टा) S (T1 om) शिशुके वाक् — *) — 1 87
12* and 17* N1 s B D (except Ds) C d विधि स
11 Gs s किमुताम्, Gs किमुताम् S1 Ks s B1 Ds साधु,
Cd as in text

S N1 s B D (except D1 s) वसुमानु, N1 s वसु उ, S
वसुमना (Gs वसुमान्) — *) Ks Ds s तास्तान् T1 तावत्
स्व (sup in स), Gs तान्यै, Gs s तान्त्सु, Gs तान्सर्व
— *) Da दिष्टान् (for दत्तान्) — K1 om 5* 8*
— *) Ks नाह (by transp) B1 om है S न चाह
तान्प्रतिपद्ये च (T1 Gs Ms s "देह" दत्वा यत्र गत्वा त्वमप-
हाम्यामलोकान् — S reads 9 (for the first time) after

5 and repeats it in its proper place

6 K1 om 6 (of v 1 5), S1 om 6 7 — S om
उवाच — *) A few MSS स्वा S "नरोक्षि — *) K
N1 s Ds om इह S मम लोकं वै (Gs 4-s वे) पार्थिव
(Gs 4-s "वाक्" तत्र सति — *) = 1 87 8*, 10*, 13*
and 15* B1 s स्थिता (for श्रिता) — *) — 1 87 8*,
13*, 88 1*

7 S1 K1 om 7 (of v 1 6) S om उवाच
— *) N1 B (except B1) D (except Ds s) दात्, T1
Gs s वेमान् T1 M नत्वा Gs s न मे, Gs यथा (for न
त्वा) Ks येनादि नत्वा, N1 B1 Ds T G Ms s "वेन यादि,
N1 B1 s s Da Da Ds 4 Ms s "येनादि साधून् (Ms s
राजन्) — *) Ks-s N1 B1m s s Ds S परीप्समानो; Cd
as in text Ks N1 T1 Ms s नावमन्ये, T1 तेवमन्ये, G
तव मन्ये Ms s हवमन्ये Ko s नावमतासि राजन् — Gs
om 7* — *) S (Gs om) ते चानता Ks श्रुता वै, B1
स्थितास्ते — *) Ks उवल्त, B1 s Da महात्मान्, S (Gs
om) नरेन्द्र (for महात्त)

8 K1 om 8* (of v 1 5) — *) = 5* Ds
साक्षीहो — *) N1 Ds अह च (Ds न) तावत्, B1 न तेह
तावत् Ds s प्रतिपदेह — *) Only S1 as in text
Ko s वान्यै गता स्व (Ks स) मिहाक्रम्य लोकान्, K1 यत्र गता

अष्टक उवाच ।

अहं मन्ये पूर्वमेकोऽस्मि गन्ता
सखा चेन्द्रः सर्वथा मे महात्मा ।

कसादेवं शिविरौशीनरोऽय-
मेकोऽत्यगात्सर्वधेगेन बाहान् ॥ १७
ययातिरुवाच ।

अददादेवयानाय यावद्विचमविन्दत ।
उशीनरस्य पुनोऽयं तसाच्छ्रेष्ठो हि नः शिविः ॥ १८
दानं तपः सत्यमथापि धर्मो
श्रीः श्रीः धर्मा सौम्य तथा तितिक्षा ।
राजभेतान्यप्रतिमस्य राज्ञः
शिवेः स्त्रितान्यमृशंसस्य बुद्ध्या ।
एवंबुधो ह्रीनिपेधश्च यसा-

चसाच्छिविरत्यगाद्वै रथेन ॥ १९

वैशंपायन उवाच ।

अथाष्टकः पुनरेवान्वपृच्छ-
न्मातामहं कौतुकादिन्द्रकल्पम् ।

पृच्छामि त्वां नृपते ब्रूहि सत्यं
कुतश्च कस्यासि सुतश्च कस्य ।

कृतं त्वया यद्धि न तस्य कर्तो
लोके त्वदन्यः क्षत्रियो ब्राह्मणो वा ॥ २०

ययातिरुवाच ।

ययातिरसि नहुषस्य पुनः
पूरोः पिता सार्वभौमस्त्विहासम् ।

गुह्यमर्थं मामकेभ्यो ब्रवीमि
मातामहोऽहं भवतां प्रकाशः ॥ २१

C 1 88/4
B 1 88/4
K 1 87/44

16 S om उवाच (T Gs om the ref) Ds (marg)
ins after वैशं ड" (T Gs, after 15)

867* अष्टकश्च शिविशैव कायेयश्च प्रत्येन ।

देवनाकवो यत्तुमनाश्वपारो भूमिपालदा ।

सर्वे त्ववष्टयच्छाता स्वर्गता साधव सह ।

[(L 1) Ds Ms s काशिराज, T Gs-s कौलेयश्च
- (L 3) Ds Ms सर्वे ह्ययं, T Gs-s सधवयव Ds
पशुभि सह]

- ") Ss तेच रक्ष, Ks ते हि क - ") Ss K Ns Bs Da
Ds वृषते नृपा - ") Ss Ks अत्रामतो, Bs s Gs आकाश;
Ms s भासयतो - ") Ss यत्तुमनाश्व, Ks यत्तुमनाश्वस्य;
Es sup lin तजसा, Ks कर्मणा

17 Ss Ks S om उवाच - ") S "न्ये स्वर्गतानां
रिद्ध - ") S (except Ts Gs s) वै (for मे) - ") S
रसा (Ms-s तसा) देव (Ts "देक" - ") Ss Ks "तिगाय,
Js Das "सिगता, Bs s Das Ds s "भिगता, Ts Gs "सिग
for Sलगाय) Ss Ds सर्वधेगेन वाह, Ks "यगेन वाहन,
Js "मेवास्मि गता; Ts Gs "बाहानतीत्य, Ts Gs s
यास्यानतीत्य; Gs s "यास्यानपोह; Ms सर्वधेव (Ms s
रयानेय) स्वपोह

18 Ss Ks S om उवाच - ") Ks s Ns B D अ (Ds s
ता) ददत् Ks (sup lin) Ds देवयानाय, Dim S
राजमानाय (Ms s "नेय्य" - ") Ss Bs s Da Ds s
Js "ममिदित, Bs "मारिदय - ") B (except Bs) D व
for न) Gs "च्छ्रेष्ठोभवन्तिचि

19 ") Ks "मयोपि, Bs "मयो हि, Da "मात्स्यादि
- ") Gs च (for श्री) Ks श्रीरथो सौ B D (except
Ds s) सौम्य (Ds शांच) मयो द्विषि ता (Da विविस्ते), S
सौम्य (Gs धर्म) आवन्तिक्षि - ") Ks Bs s Ds Ts Gs-s
Ms s राजन्येता Ss K अय सतीणि, Ns Bs D (except
Ds s s) अग्रमेयाणि, Ts B (except Gs) अग्रमत्तस्य Ts
राजन्य कस्याप्रतिम - ") Ss K Da Ds अग्रतिमस्य,
Ts G आतुस्य च S बुधो (Ts "दि" - ") Ts Gs
व्यवृत्त, Gs s "भूतो Ns B (except Bs) B (except Ds)
ह्रीनिपवध, Gs धमदीत्य, Dim Gd as in text - ") Gs
नोत्सगाद्वै, M (except Ms) अलगाशो

20 Ss Ks S om वैशं ड" Ks om उ - ") Ts Gs
वैशामवीच - ") Ns s Bs s D (except Ds s s)
कौतुकेन Ks इन्द्रतुल्य - ") Ns आतुल्य Ss Ks Ts
Gs s Ms s त्वा Ns Gs-s वरपते Bs तस्य (for सत्य)
- ") Ls कुतोपि, Ks कुतोपि, Dim S त्वा व (for
कुतश्च) Ss Ns B D (except Da Ds) कथासि Ss Ks s
कथ त्वमय (for सुतश्च कस्य) - ") Ss Ks यद् हि (by
transp), Ts Gs-s यद् न Ms s यद्धिनयस्य कर्तो
- ") B (except Bs) Da transp क्षति and दाह

21 Cf 1 84 1 - Ss Ks S om उवाच (Gs om
the ref) - ") Ss "म ह्याह, Ks "महिदाह - ") Ks
अर्थं बुध (by tra sp) Ks गुह्य मेधं, Ns Da Dn Ds "ह्य
चाय; Bs Ds ह्य ह्य, Ts G "ह्य महार्थं Gs मानवेभ्यो, Cd
as in text - ") Ks प्रसिद्ध, Ns s Bs s Dn Ds

सर्वामिमां पृथिवीं निर्जिगाय

प्रत्ये वक्ष्वा ह्यदं ब्राह्मणेभ्यः ।

मेघ्यानश्चानेकशफान्त्वरूपां-

स्तदा देवाः पुण्यभाजो भवन्ति ॥ २२

अदामहं पृथिवीं ब्राह्मणेभ्यः

पूर्णाभिमामखिलां वाहनस्य ।

गोभिः सुवर्णेन धनैश्च मृत्यै-

स्तत्रासन्धाः शतमयुदानि ॥ २३

सत्येन मे द्यौश्च वसुधरा च

तथैवाग्निर्ज्वलते मातृपुत्रे ।

न मे वृथा व्याहृतमेव वाक्यं

इति भीमहामारते आदिपर्वणि अष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

सत्यं हि सन्तः प्रतिपूजयन्ति ।

सर्वे च देवा मृणयश्च लोकाः

सत्येन पूज्या इति मे मनोगतम् ॥ २४

यो नः स्वर्गजितः सर्वान्धथावृत्तं निवेदयेद् ।

अनद्युद्भिज्जिघ्रेभ्यः स लभेनः सलोकताम् ॥ २५

वैशंपायन उवाच ।

एवं राजा स महात्मा ह्यतीव

सैर्दोहित्रैस्तारितोऽभिन्नसाहः ।

त्यक्त्वा महीं परमोदारकर्मा

स्वर्गं गतः कर्मभिर्व्याप्य पृथ्वीम् ॥ २६

(before corr.) S (except Gs) प्रकाशः; Cd प्रकाशः
(= प्रकाशः) as in text.

22 *) Tz Gs-M (except Ms) सर्वामेतां. Ks
Bs. निर्जिता वाः; Da निर्जितां वाः; Tz Gs-संज्ञितस्य;
Ms. सत्यपूर्णः. — *) Gs ह्यदं. Ns. Da Da प्रादामहं
छादनं; Ns दृष्टा प्रत्ये विविनं; Bs Nilp प्रत्ये (Bs प्रत्ये)
दत्वा विविनं; Bs. प्रत्येव्याहृतमदं; Bs पुत्रेय दत्वा विविनं;
Tz Gs. कोशं वक्ष्वा ह्यदं; Tz Gs-हले लक्ष्यामदं; M
प्रत्ये वक्ष्वा (Ms. पुष्पा) ह्यदं (for प्रत्ये वक्ष्वा ह्यदं).
Cd oites प्रत्ये वक्ष्वा. Arjp प्रत्ये वनाय (for ह्यदं
ब्राह्मणेभ्यः). — *) Ko वक्ष्वा; Ks Ns Ba Da Da
वक्ष्वाताम्; Bs. a. s. Da Da. s. Gs वैकशताम्. Gs. s.
स्वह. — *) Tz सतोः; Gs यदा. Da तुल्यभाजो; Cd as
in text. Ds अजंते. Ns वाः शतमयैवलोचन्.

23 *) Tz Gs Ms-s अदामहं; Gs गोभिर्धान्यैः;
Ms. सदाहं. Ks transp. पृथि and ब्राह्म. — *) Tz
Gs-सखिते. Ko सर्वतैः; Ks. Da. s. S वाहनैश्च (Tz
'क्षिभः; Ms. गोपनैश्च); Ns Da Da 'नेन; Da ब्राह्मणस्य.
— *) Tz Gs वाः; Ms. s. अर्थः; Ds सुवर्णैश्च (Gs 'वर्णं
च). Bs Da धनस्य सु'; Tz Gs धनं च सुवर्णैः; Gs धनैः
सुवर्णैः. — *) Ss तत्रासन्धाः; Ko तदा नागाः; Ks 'संगाः';
Ks. s. तत्रागाः; Ks तत्रागतः; Ns B D (except Ds)
तदा (Ns Bs Da तत्रा; Bs ततोऽदं वाः (Ns गो-); Tz Gs
तथैवाग्निः; Tz Gs M तत्राशानोः; Gs. तत्राशानात्; Gs
तत्राग्नि नागाः; Gs तत्रासनां. Ss Ko शतशशाधुः; Ms-s
Ds. s. शतशस्त्रधुः; Tz Gs 'दामां.

24 *) S वै लोक्ष (Gs-s वेदां च). — *) Gs
ज्वलनो; Gs-s 'लितो. Ns Gs मानवेय. — *) Ko. s. न;
वृथा; Gs Ms. s. न मेतुतं. Gs 'था वै वदतश्च वा'. — *) T
Gs सत्यं हि सन्तिः प्रतिपूजितं च. — After 24th, N ins.:

868^a साव्यहक प्रवर्णीनीह सत्यं

प्रतयेनं चोपदृष्टि सत्यैव ।

[Ss Ko सौता (Ks 'च) दृष्टि (Ss 'वं). Ds 'दं नोरीन
सिद्धि च]

— *) Ns सर्वेयः; Gs-s सत्येन. Ns B D (except Ds)
लोका (for देवा). Ns Bs. s. Ds. s. मृणयोश्च; Ds मृणया
Ns Bs. s. Da Da Ds. s. देवाः; Bs. s. Ds दिव्याः; S संपा
(Tz Gs. सिद्धाः; Ms. s. सर्वे) (for लोकाः).

25 *) Gs 'स्थिता' (for 'श्रिता'). — *) Ss K
(except Ks) Bs Da Ms-s 'वृत्तातिवेद'; Ms. s. 'वदुवीरैः'.
— *) Ns द्विजातिरयः. — *) Ko स लभेत; Ds. s. Ds.
लभते च; (Ds च); Tz Gs (by transp.) लभेतः स; Gs
सत्येव्यात्; Ms. s. प्राप्तायाः. Ds परा गतिः; Tz Gs
लोकतैः. Gs. s. लभेयः सत्यलोकेतैः.

26 Ds Gs om. वैशं उ'. Ss Ks S om. उवाच
— *) After एवं, Tz Gs Ms-s ins. स. Ds राजन्. Ks
Tz सुमहा'. Ds यत्तये; Ms. s. यथातिः (for हरी).
— *) Ko तैर्दो. Ds transp. स्त्रैः and दौर्द्वि. G
(except Gs) सावृथायात् (for 'समिध'). — *) Gs
नन्तुपेतः (for व्याप्य पुष्पां). D (except Bs) Ds Ds.
लोकात्; Gs s. बुद्धि (for पृथ्वीम्). — After 26, Ka
Ds. s. (marg.) ins.:

८९

जनमेजय उवाच ।

मगवञ्श्रोतुमिच्छामि पूर्वोक्तशकानुपान् ।

यद्वीर्या यादृशश्चैव यावन्तो यत्पराक्रमाः ॥ १

न हस्मिन्शीलहीनो वा निर्वाप्यो वा नराधिपः ।

प्रजाविरहितो वापि भूतपूर्वः कदाचन ॥ २

तेषां प्रथितवृत्तानां राज्ञां विज्ञानशालिनाम् ।

चरितं श्रोतुमिच्छामि विस्तरेण तपोधन ॥ ३

वैशंपायन उवाच ।

हन्त ते कथयिष्यामि यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।

पूर्वोक्तशकान्वीराशकप्रतिमतेजसः ॥ ४

प्रवीरधरौद्राश्वास्त्रयः पुत्रा महारथाः ।

पुरोः पौष्पामजायन्त प्रवीरस्तत्र वंशकृत् ॥ ५

P. 1. 89. 5

869* यत सर्वं विस्तरतो यथाय-

दाख्यात ते चरितं नाहुषत् ।

यतो यस्य प्रथितं कौरवेभ्यो

यस्मिन्नास्तस्य मनुजैर्दक्षमां ॥

यत्तदुपयतमं राजन्यपातेप्रव्रितं महत् ।

यत्पुत्राया द्रावयित्वा च स्वर्गं यातीह मानव ।

episode) For M (which reads the adhy comprising st 1-16 both before and after its Yasyati episode), of v 1 1 62 2

1 Ś1 K1 D1 S om. उवाच — *) K2 s N1 Da D1 वशपरान् (of 4*). — *) Ś1 यत्वीरा, K2 s 4 N1 s B1 Da D1 s "हीराण्, K1 "हीरा K (except K1) D1 यादृशश्चैव, N1 s Da D1 "शास्त्राणि B1 Da चापि (for चैव) — *) K2 s N1 s B1 Da D1 द्रावतो K (except K1) N1 s Da D1 s "कमारं — For 1-3, S (which displaces the earlier portion of the genealogy) subst

870* पुन ययाते प्रमूहि पूर धर्मभृतां वरन् ।

आनुपूर्व्येण ये यान्ते पूर्वोक्तविषयेषां ।

विस्तरेण पुनर्मूहि दौ वन्तेजनमेजयात् ।

सद्यभूय यथा राजा भरतो द्विसप्तसम ।

2 For S of v 1 1 and 4 — *) K1 श्रीविहीनो, N1 वीर्यं, B1 "हीना — *) K N1 s B1 s जवा, B1 जनायिवा — *) B1 विरहिताश्वाणि — *) B1 s 6 D1 s भुत, B1 भुतपूर्वो Ko N1 B D (except D1) कथ

3 For S of v 1 1 and 4 — *) N1 B1 s D1 s प्रथितकीर्तनां, B1 D1 वीर्याणां

4 Ś1 K1 S om उवाच — *) = 1 63 35 etc K1 अह (for हन्त) — *) K1 यथा (for यन्मां) Ś1 यदि त्वं श्रोतुमिच्छसि — *) Ś1 B1 D1 वशकरान् (of 1*) B1 s पुत्रान् — For 4, S subst (of v 1 1)

871* पूरुर्नृपसिन्हादन्तो ययैवास्त्र पित्तं नृप ।

धर्मनित्य स्थितो राज्ये शक्रवीर्यपराक्रम ।

[(L 1) T1 G1 s 6 पूर, G1 s पुनर (for पूर) G1 s पितेवास्त्र यथा नृप]

89

☞ This adhy is missing in V1 (of v 1 1 68 74), the MS is wholly ignored here — E divides this adhy into two sections, reading at 1-16 (made into a separate adhy between its Yasyati and Śakuntalā episodes and interpolating the rest of the adhy (without colophon) between 1 69 48 and 49 (1 e towards the end of the last adhy of the Śak

मनस्पुरभवत्तस्माच्छरः श्वेनीसुतः प्रभुः ।
 पृथिव्याश्चतुरन्ताया गोप्ता राजीवलोचनः ॥ ६
 सुभ्रूः संहननो वाग्मी सौवीरीतनयास्त्रयः ।
 मनस्वीरभनपुत्राः शूराः सर्वे महारथाः ॥ ७
 रौद्राश्च महेष्वासा दशाश्वरसि धनवः ।
 यज्जानो जजिरे शूराः प्रजावन्तो बहुधृताः ।

सर्वे सर्वास्त्रविद्वांसः सर्वे धर्मपरायणाः ॥ ८
 ऋषेपुरथ कक्षेषुः कुरुणेपुथ वीर्यवान् ।
 स्पण्डिलेपुर्वनेपुथ स्थलेपुथ महारथः ॥ ९
 तेजेपुर्वलवान्धीमानसत्यपुथेन्द्रविक्रमः ।
 धर्मेषुः संनतेपुथ दशमो देवविक्रमः ।
 अनाष्टिसुतास्तात राजस्रपाश्वमेधिनः ॥ १०

— After 4, Ks Bs s D (except Da, Ds marg) sus
 872* भूरिद्विगणिकात्तान्सर्वलक्षणपूजितान् ।

5 *) Ko s s 'दे' (Ks 'दे') प्राचास्, Ks 'दे' प्राचास् ।
 प्रवीर (Ms s first time 'वे') शतरघ्वो (Ts 'श्वो'श्च, Ts
 Ga (sup lin) s 'श्वो'श्च, Gs s 'श्वो', Ms 'श्वो' च — *) S
 महाबला — *) Bs Bs Ds s 'श्वो'श्च, Ko 'प्राचास्', Ks
 'पौल्या', S 'पौल्या' — *) Ns s 'श्वो'श्च, S 'आश्र' (Gs
 'वान्') Bs D (except Ds s s) प्रवीरो यशस्तत

6 *) Ks T Gs s M (except Ms) नमस्पुर, Gs s
 मनु', Gs 'नम' (cf v 1 7*) Ds मनस्वीरभव-पुत्रा
 (= 7*). — *) Ko s Ns B D (except Ds) शूरसेवी, S
 शूर शैव्या (Gs 'शो', Ms 'श्या') S (except Ms) तत
 (for प्रभु) — With 6th of 1 5th 3rd — *) Ks
 पृथिव्या चतुरताया, Ds 'श्या' सामराताया, S 'यवर
 सागराताया' — *) Bs sm s s Ds s 'राजा राजी'.

7 *) Ks शत्रु, Bs शत्रु, Dn Ds सत्र, Ds सिंह, Gs
 सुहृद् (for सुभ्रू) Ts सुभ्रूशामयदोषा Da Ts Gs s s
 Ms s 'सौवीर' Gs सत्रम सवरो वाग्मी सौवीर (sto)
 सत्र', Ms s सुभ्रूशामयदो राजा वाग्मी सौवीरजा (Ms
 'का'क्षय — *) Ts Gs s s Ms s नमस्वीर (Gs sup lin
 'नवीर'), Gs 'नम', Ms s नमस्वीर (cf v 1 6*)
 — *) Ns 'वे' महाबला (cf v 1 5*) — After 7,
 N sus

873* अन्वगमानुप्रभृतयो मित्रकेश्या मनस्विन ।

{ Ko s s Ds सत्रमा', Ks आसत्रमा', D s Ds अन्वगमा',
 Ds sm (m) अन्वगमा', Ds अन्वगमा' Ns B (except Bs)
 Ds s यशस्विन]

— On the other hand, after 7, N sus

874* सुन्वन्त वसुनाथ च गर्भरग्वी यशस्विनौ ।
 शूरानभयान्तरा जन्माम्नास वीर्यवान् ।
 यवीया-सुन्वन्त पुत्रो यशसर्पाम-प्रयत ।
 शूरश्च रदधन्वा च वसुत्मान्स्त्र १००चम ।
 रदाश्च शूरश्च च रथाश्च च गय मनुज ।
 यवीयाश्च यशामास गन्धर्वा भीमविदमान् ।

[6]

[(L 1) Ts Gs Ms s गर्भरग्वी — (L 2) Ts Gs s M
 शूरानुभवतो राजा (Gs 'न सुभ्रू') — (L 4) Gs s M
 'यशस्विन', Gs यशस्विन T Ms शूर च रदधन्वान वसुन्त
 वृषोचम — (L 5) Gs s Ms s रदधन्वा (for रदधन्वा च)
 — (L 6) Gs गाधायी, Gs गाधवान्]

8 *) Ko s s Ds 'शैवा'श्च, S 'शैवा' (cf v 1 5
 Ns महोत्साहा, S महाबाहो (Ts Gs s Ms 'हो') — *)
 (except Gs) पुत्रा (for शूर) — *) Ds Ms s यशस्विन
 T G Ms s यशस्विन (for बहु) — Gs s Ms s sm 8'
 — *) Ks Ko s 'यशस्विन', Ks T G (Gs sm) 'विपुच.
 Ms s सर्वास्त्रविपुच सर्वे — *) Gs s सत्यपरा'.

9 The Purāṇas (like the vulgate) spell the ten
 names in 9-10 with यु (for यु) ऋषेयु, कक्षेषु sto
 — *) Ko विरेचुर, Ks रचेचुर, Ks सचचुर, Ks Ns s B
 Das Dn Ds ऋषेचुर, Ks Ds s s क (Ds रि)चेचुर, Ns
 ऋषेचुर, Da रचेचुर, Gs सचचुर, Gs डुकेचुर, Ks Ns
 B D Gs 'यु', Ts Gs 'कु' — *) Ko s s Ds रचेचुर
 Ks s Ns B Da Dn Ds s कृच (Ks 'का'णेषु), T Gs s M
 कृचणेषु Gs कृचणेषु प्रसूतान्मुताम् — *) K (except Ks)
 Ns B D Gs स्पण्डिलेपुर्वनेपुथ, Ts Gs s 'हेपुर्जलेपुथ' — *)
 Ko s s Ns Bs s Da Ds s s Gs स्थलेपुथ, Ks मूलेपुथ
 Ns s Bs s Dn जलेपुथ, Ts Gs Ms s जले', Ks Ks s Bs
 महारथा', Ns s Bs s s D (except Ds) Ts 'यता', Ts G
 Ms s 'वल', Ms s 'वल'

10 *) Ko s s Ns B Dn ns Ds s Gs तेजेचुर, Ks
 'जुचुर, Ks 'जेचुर, Da Dn Ds 'जेचुर, Ds जजेचुर, Ts
 स्थलेनो, Gs तेजः, Gs s s Ms s तेजो — *) N (Ks)
 स्थलेयु (Ks मयपु) ; S रथेषु (Gs 'यु') only Ks
 in text ; Bs 'चद', Gs 'चद' (for चेन्द्र) — *) N Gs
 धर्मेषु (Ks Ks धर्मेषु) Ko s सतनेपुथ, Ks s Ns B
 Dn Ds s s 'युथ, Ds T Gs s s M सतते' — *)
 Gs भीमविजय — After 10th, N sus

875* अनाष्टिरभूमेवा विद्वानचपुर्बदाट ।

अचेषुरथ विजान्तो देवाभामिद वासव ।

मतिनारस्ततो राजा विद्वांश्चैषुतोऽभवत् ।
 मतिनारसुता राजश्रत्वारोऽमितविक्रमाः ।
 तंसुर्महानतिरथो द्रुहृथाप्रतिमद्युतिः ॥ ११
 तेषां तंसुर्महावीर्यः पौरवं वंशमुदहन् ।
 आजहार यशो दीप्तं जिगाय च वसुंधराम् ॥ १२
 इलिनं तु सुतं तंसुर्जनयामास वीर्यवान् ।
 सोऽपि कृत्स्नामिमां भूमिं विजिग्ये जयतां वरः ॥ १३

रयंतयां सुतान्पञ्च पञ्चभूतोपमांस्ततः ।
 इलिनो जनयामास दुःपन्तप्रभृतीन्पुनः ॥ १४
 दुःपन्तं शरभीमौ च प्रपूर्वं वसुमेव च ।
 तेषां ज्येष्ठोऽभ्यद्राजा दुःपन्तो जनमेजय ॥ १५
 दुःपन्ताद्भरतो जज्ञे विद्राव्याकुन्तलो नृपः ।
 तस्माद्भरतवंशस्य विप्रतस्ये महद्यशः ॥ १६
 भरतस्मिन्पु स्त्रीषु नव पुत्रानजीजनत् ।

C. 1 879
B. 1 84 20
K. 1 101 8

[(L 1) Śi K (except hō) Ns Ds अनावृष्टिः Śi Ks विद्वानप्युरेकं, Ko विद्वान-सर्वेषु यैकं, Ks 4 Ns Ds s विद्वानचै (Ks 'यै, Ds 'य्यै')युरेकं; Ks Ns B s & Da कचैयुरेकस्य (Ks 'यु पुनर' एकं (with hiatus!)), Ns विद्वान्चैयुरेकं, B s s Ds विद्वान्चैयुरेकं, Dn Ds विद्वान्द्युतिं तथैकं With the posterior half of line 1 of 11* — (L 2) Śi कचोयुर, Ko विचैयुर, Ks दचोयुर; Ks 4 Ns B D क (Bs वि)चैयुर, Ks कचैयोद Ds इति (for अथ)]
 — 'a) Śi K (except hō) Ns B s अनावृष्टि, Da 'ष्टे, S अनाद्यप्य N सुतस्त्वा (Ko s B s 'श्वा)सीत् — 'f) N 'मेधमात्र (Da Ds 'कृत्)
 11 "a) S अनिनार' N मति (Ds अति)नार इति एयातो — 'b) Cf the posterior half of line 1 of 875* N राजा परमधार्मिक, T G विद्वांश्चैषुतो' (Ts 'चैषुतो', Gs 'चैषुको', Ks 'सैयुको') — S om 11^{ab} (of 876*)
 — 'c) Ko s 4 सुताश्चासन्, Ds 'सुता राज — 'd) Ks वैषयिकमा — 'f) Śi Ks उत्तर, hō s Ds तसुर (for असुर) Śi K हुहृथा' S तसु (Ts Gs Ms s च, Ms स्तर) मोच मतिरथ हुन चाप्रतिमं युधि — After 11, S ins

876* एताव्यै सुपुत्रे साध्वी अतिनारायणस्मिनी ।
 [Cf 11^{ab} — Gs 4-s इतिनाराद् Ts Gs सस्वती (for यशः)]
 12 "a) Śi Ks असुर, hō s 4 Ns Ds तसुर, Ks तसुर, Ds तसुर, S तसुर (Gs sm तसुर)
 13 "a) Ks Ns B D (except Ds s) इलिन (Ns इदि)
 Śi Ks Ds च (for तु) Śi Ks असुर hō s 4 Ds तसुर, Ds जसुर (or जसुर), Ds तसुर (cf v 1 12) S इल्लिह सुपुत्रे (Ts वै तसुर) त्रयो (Gs को) वैयुना वै तप (Gs M यशः)स्मिनी — 'f) Ks उर्वी (for भूमि)
 14 "a) Śi रथतर, Ks 'तरी Ns तत, Ds सुत, S तपीन् (Ts Gs कथि) (for सुतान्) — 'f) Ns 'पमा युवा,

■ 'पमांस्तथा — 'f) Ks Ns s B D (except Ds s) इलिनो, Ns 'इलिनो, S 'किलो — 'a) Śi Ks B s s दुप्यत, Ko s 4 Da 'क', Bs Dn Ds s s Gs Ms s 'त्य' The variations of दुःपन्त will be ignored hereafter (cf v 1 1 63 3, 63 14, 16, 65 4 etc) Da 'प्रभृतिर; S प्रसुतान् Ks Bs Da नृप, Ns S सुतान् 15 Ko (1 hapi) om 15^{ab} — 'a) Ks भीमसेनी (sup in शरी) च, Gs M अनघ शर Ns दुस्मृतमथ सुपन्त(?) — 'b) Ns B Dn Ds s 4 प्रयसु, Ns 'भूत, Da 'द्यु, Gs 'वति, Gs 'पूर (for प्रपूर्वं) Ds तसुतयंतुमेव च, Gs प्रथय रथपचम, N प्रयूर चाय पचम — 'f) Śi Dn Ds ज्येष्ठो, Ks पुत्रौ (for ज्येष्ठो) S महाराजा (Gs 'भागो, Gs Ms s 'राज) Ks तेषां ज्येष्ठतमो राजा — 'd) S दुर्जयो युधि (for जन")

16 For 16^{ab}, Ds (marg) S subst.
 877* दुःपन्ताद्भरतमाया तु जज्ञे वै जनमेजय ।
 शकुन्तलाय भरतो दी पतिरभयसुत ।
 [(L 1) Ms-s 'हृक्षणाया]

After 16, S ins an (additional) colophon Adhy no Ts 79, Ts Gs Ms s (both MSS both times) s s (all three second time) 30, Ms-s (all three first time) 10 — After the colophon, S (which transp the Yajñai and Śakuntala episodes) reads the Śak episode interpolating the rest of the present adhy (with some additions and v 1 noted below) between 1 69 48 and 49

[N B In the long note appended to 1 62 2 (p 282) above the a number of the present stanza (16) has been erroneously printed as 19 therefore in lines 2 and 6 from bottom of the left column of the foot-notes and in line 6 from top of the right column, for 19 read 16]

मतिनारस्ततो राजा विद्राधचैपुतोऽभवत् ।
 मतिनारसुता राजश्रुत्वरोऽमितविक्रमाः ।
 तंसुर्महानतिरथो द्रुपथाप्रतिमद्युतिः ॥ ११
 तेषां तंसुर्महावीर्यः पौरवं वंशमुदहन् ।
 आजहार यशो दीप्तं जिगाय च वसुंधराम् ॥ १२
 इलिनं तु सुतं तंसुर्जनयामास वीर्यवान् ।
 सोऽपि कृत्स्नामिमां भूमिं विजिग्ये जयतां वरः ॥ १३

रथंतयां सुतान्पञ्च पञ्चभूतोपमास्ततः ।
 इलिनो जनयामास दुःपन्तप्रभृतीन् ॥ १४
 दुःपन्तं शरसीमां च प्रपूर्वं वसुमेव च ।
 तेषां ज्येष्ठोऽभवद्राजा दुःपन्तो जनमेजय ॥ १५
 दुःपन्ताद्भरतो जज्ञे विद्राध्याकृतलो नृपः ।
 तस्माद्भरतवंशस्य विप्रतस्ये महद्यशः ॥ १६
 भरतस्त्वसुषु क्षीपु नव पुत्रानजीजनत् ।

C. 1. 8710
B. 1. 84. 20
M. 1. 101. 8

[(L. 1) Śs K (except Ko) Ns Bs अनारुष्टिः. Śs Ks विद्वानप्येदेकं; Ko विद्वानस्यैषु येकं; Ks Ns Ds. १ विद्वानप्ये (Ks) 'यै; Ds 'य्यो'युरेकं; Ks Ns Bs. २ Da कचेयुस्यवध (Ks 'युः पुनर' एकं (with hiatus); Ns विद्वानप्येदेकं; Bs. ३ Da विद्राध्वेयुरेकं; Dn Ds विद्वान्मुनि तथैकं. With the posterior half of line 1 cf. 11^a. — (L. 2) Śs कृतोपुद; Ko विद्येयुर; Ks दुस्येयुर; Ks. २ N B D कस (Bs वि)येयुर; Ks कचेयोर. Ds इति (for अथ).]

— *) Śs K (except Ko) Ns Bs Ds अनारुष्टिः Da 'रुष्टे; ३ अनारुष्ट्याः N सुतस्त्वा (Ko. ३ Bs. ३ 'अर)सीत्. — f) N 'मेयभाक् (Dn Ds) 'कुन्).

11 "a) S भूमिना. N मति (Ds भंति)नार इति कयातो.

— *) Cf. the posterior half of line 1 of 875^a. N राजा परमधार्मिकः; T G विद्राधचैपुतो (Ts 'चैपुतो'; Gs 'चैपुतो'; Gs 'स्येयुको'). — S om. 11^a (cf. 876^a).

— *) Ko. ३. ३ सुताश्वासन्; Ds सुता राज्ञः. — a) Ks द्विविक्रमाः. — v) Śs Ks उत्तर; Ko. ३. ३ Ds तत्सुर (for उत्तर). Śs K तुष्टाभा. S प्रक्षु (Ts Gs Ms. ३ 'चु; Ms 'स्तद' सोपं प्रतिरथं द्वमं चाप्रतिम युधि. — After 11, S ins.:

876^a दृताग्नौ सुपुत्रे साध्वी अनितनाराचक्षिनी ।
 [Cf. 11^a. — Gs. ३. ३ इतिनारात्. Ts Gs. ३ सरस्वती (for यता).]

12 *) Śs Ks उत्तर; Ko. ३. ३ Ns Ds तत्सुर; Ks तंसुर; Ds प्रसुर; S तत्सुर (Gs. ३. ३ तत्सुर).

13 *) Ks N B D (except Ds) इलिनं (Ns इलिनं).

Śs Ko Ds च (for तु). Śs Ks उत्तर; Ko. ३. ३ Ds तत्सुर; Ds तत्सुर (or जत्सुर); Ds तंसुर (cf. v. 1. 12) S इलिनं सुपुत्रे (Ts वै तत्सुर प्रक्षो (Gs 'लो)यमुना वै तप (Gs M यता)क्षिनी. — *) Ks उर्वी (for भूमि).

14 *) Ss रथंतरं; Ks तरी. Ns ततः; Ds सुतं; S क्षीपु (Ts Gs क्षपि) (for सुतात्). — *) Ns 'पमा नृपाः;

S 'पमालया. — a) Ks Ns B D (except Ds. ३) इलिनो; Ns 'इनो; S 'लिनो. — a) Śs Ks Bs. ३. ३ दुपन्तः; Ko ३. ३ Da 'चं'; Ds Dn Ds. ३. ३ Gs Ms. ३ 'चं'. The variations of दुःपन्त will be ignored hereafter (cf. v. 1. 1. 62. 3; 63. 14, 15; 65. 4 etc.). Da 'मृष्टिः; S प्रसुतात्. Ks Bs Ds नृपाः; Ns S सुतात्.

15 Ko (1 haph.) om. 15^a. — *) Ks भीमसेनी (sup. ins. शरी) च; Gs M अनचं शूरं. Ns दुपन्तमथ दुपन्तं(!). — a) Ns B Dn Ds. ३. ३ प्रसुतः; Ns 'भूतं; Da 'वृषु; Gs 'वृति; Gs 'वृ' (for प्रवृत्ति). Ds प्रसुतवृत्तमेव च; Gs प्रथवं रथचंचमं; M प्रसुरं चाय वंचमं. — *) Śs Dn Ds ज्येष्ठो; Ks पूर्वं (for ज्येष्ठो). S महाराजा (Gs 'भागो; Gs Ms. ३ 'राज). Ks तेषां ज्येष्ठस्यो राजा. — *) S दुज्येष्ठे युधि (for जन्).

16 For 16^a, Ds (marg.) S subst.:

877^a दुःपन्ताहृदयनायां तु जज्ञे वै जनमेजयः ।

शकुन्तलायां भरतो द्यौःपतिरभयानुतः ।

[(L. 1) Ms. ३ 'लक्षणायां.]

After 16, S ins. an (additional) colophon. Adhy. no.: Ts 79, Ts G Ms. ३ (both MSS. both times). s-s (all three second time) 80; Ms-s (all three first time) 10. — After the colophon, S (which transp. the Yayati and Śakuntalā episodes) reads the Śak. episode, interpolating the rest of the present adhy. (with some additions and v. 1. noted below) between 1. 62. 48 and 49.

[N E. In the long note appended to 1. 62. 3 (p. 282) above, the number of the present stanza (16) has been erroneously printed as 19: therefore in lines 2 and 6 from bottom of the left column of the foot-notes and in line 6 from top of the right column, for 19 read 16.]

नाम्प्यनन्दत तान्नाजा नानुरूपा ममेत्युत ॥ १७
 ततो महद्भिः क्रतुमिरीजानो भरतस्तदा ।
 लेभे पुनं भरद्वाजाहुमन्युं नाम भारत ॥ १८
 ततः पुत्रिणमात्मानं ज्ञात्वा पौरवणन्दनः ।
 हुमन्युं भरतश्चेष्ट यौवराज्येऽभ्यपेक्षयत् ॥ १९
 ततस्तस्य महीन्द्रस्य वितथः पुत्रकोऽभवत् ।
 तवः स वितथो नाम हुमन्योरभवत्सुतः ॥ २०
 सुहोत्रश्च सुहोता च सुहविः सुपुत्रस्तथा ।

पुष्करिण्यामृचीरुस्य हुमन्योरभवत्सुताः ॥ २१
 तेषां ज्येष्ठः सुहोत्रस्तु राज्यमाप महीक्षिताम् ।
 राजध्वयाश्वमेधाद्यैः सोऽप्यजद्रुभिः सर्वैः ॥ २२
 सुहोत्रः पृथिवीं सर्वां वुञ्जते सागताम्भराम् ।
 पूर्णां हस्तिगवाधस्य बहुरुत्ततमाह्वलाम् ॥ २३
 ममजेव मही तस्य भूरिभारावपीडिता ।
 हस्त्यश्वरथसंपूर्णा मनुष्यकलिला भृशम् ॥ २४
 सुहोत्रे राजनि तदा धर्मतः शासति प्रजाः ।

17 Before 17, S (which reads this at before 1 69 49) has

878* सोऽधमेधमतीरेषे यमुनामनु सीरय ।

प्रिभता च सरस्वत्यौ गङ्गामनु यमु राते ।

दो पन्थिभरतो महैरीजे द्वापुन्तले मृष ।

and thereafter repeats 16th, linking up in this manner with the foregoing portion of this adhy, which is separated in S from the remaining portion of the adhy by the insertion of the entire Śak episode. The repetition of 16th is strongly suggestive of the fact that the Southern arrangement (with its transposition of the Śak and Yayāti episodes and the division of this adhy into two parts separated by the Śak episode) is secondary, the result of diskenesis aiming at a better, logical and chronological sequence — a¹ } S भरतस्य वरकीरु पुत्रा राजविरे ययत् — *) = 1 78 16th S नन्दतदा (T¹ G¹ M¹ 'तो) राजा — *) S तान् (for उत) — After 17, N (except K¹) has

879* ततस्तान्मतर कृदा पुनामिन्धुर्धमक्षयम् ।
 thereafter reading 20th (with v 1)

18th K¹ om 18th-31st — *) M हुंजितौ (for हुंजालौ) G (except G¹ o) बहुभिहदा — *) K¹ o D¹ सुमन्युः, G¹ धमन्यौ Ś¹ M¹ s नाम नामत D¹ सुमन्योर भवत्सुता — After 18 D¹ (marg) S has

880* धर्मं प्रणिहितस्मान्मत्वा त पुरयोवमम् ।
 19 K¹ om 19 (cf v 1 18) — *) Ś¹ मत्वा S मत्वा स इवपुत्रव — *) K¹ o D¹ सुमन्युः Ś¹ B¹ D¹ 'श्रेष्ठ, K¹ D¹ D¹ s 'श्रेष्ठो, K¹ S भरत प्रीतो — *) T¹ G¹ M¹ 'राजमेभि' — For a oor gendam of v 1 16
 20 K¹ om 20 (cf v 1 18) N (K¹ om) reads

20th after 17 — *) Ś¹ T¹ G¹ M¹ महद्भ्यः K (K¹ om N¹ D¹ नन्दस्य — *) M¹ s तनयो (for पुत्रयो) Ś¹ (K¹ om) N¹ s D¹ D¹ वितथ पुत्रजन्म तय, Ś¹ s T¹ G¹ पुत्रतोभवत्, G¹ पुत्रोभूद्विषयोपि च, M¹ s वितथे पुत्रजन्मा — *) G¹ s तस्य वि N (K¹ om) ततो द्विविधो नाम — *) E (except M¹-s) भवत्तदा — Cf Pargiter's *Ancient Ind Hist Trad* p 162 f, and Kiel, *De Purana Pañcalakṣaṇa*, p 541 f

21 K¹ om 21 (cf v 1 18). Ś¹ (thapl) om 21 — *) S सुहोत्रसुहोतारी — *) T¹ G¹ s M¹-s तव गर्भे (G¹ यद्, M¹ गर्भे) तदापुनौ, T¹ तथा भरतपुनौ, G¹ s M¹ s तथा गर्भातरा (M¹ 'गवा) पुनौ, G¹ तथा गर्भेतापुनौ — *) N¹ B¹ D¹ s D¹ वरकीरुस्य, T¹ उच्यता च; T¹ G¹ s उच्यता वै; G¹ s M¹ उच्यतायां — *) K¹ o D¹ सुमन्योरे — After 21, K¹ om s D¹ s S 125.

881* चचारो भारते वसो सुहोत्रस्तत्र वसाम् ।

22 K¹ om 22 (cf v 1 18) — *) B¹ s च; अथ (for सु) — *) S राज्यमाप्य Ś¹ महीक्षितां, B¹ s T¹ M¹ 'क्षित — *) B¹ s 'श्वमेधाभ्यां — *) Ś¹ K¹ o s भवजव, D¹ स यजव, S हुंजे च (G¹ सु) K¹ o s B¹ s D¹ D¹ s S बहुभिर्मले (G¹ बहुदक्षिणं)

23 K¹ om 23 (cf v 1 18) — *) K (K¹ om, N¹ B¹ D¹ (except D¹ s) कुजा; S चेमा — After 23rd S reads 24th — *) S पूर्णा N¹ s B¹ D¹ 'गवाधस्य D¹ s T¹ G¹ s M¹ 'गवाधस्य, T¹ G¹ s s 'ताव वैद, S 'गवाधस्य — *) S यवौ रत्नसमाकुलः

24 K¹ G¹ om 24 (cf v 1 18) — *) K¹ s त्वमज्ज N¹ s ममजेव च, D¹ 'ज च S (G¹ om) सा ममजे (M¹ 'जैव (T¹ सप्तमेव, G¹ वमजेव) पृथिवी — *) K¹ s 'सकीर्णौ — *) K¹ s 'बहुला, B¹ s 'कलिला, D¹ s 'कलिता (except B¹) शुभम्

चैत्यपुपाङ्किता चासीद्भूमिः शतसहस्रशः ।
 प्रबुद्धजनसस्या च सहदेवा व्यरोचत ॥ २५ ॥
 ऐक्ष्वाकी जनयामास सुहोत्रात्पृथिवीपतेः ।
 अजमीदं सुमीदं च पुरुमीदं च भारत ॥ २६ ॥
 अजमीदो वरसेपां तस्मिन्वंशः प्रतिष्ठितः ।
 पद्मपुत्रात्सोऽप्यजनयत्तिसृषु स्त्रीषु भारत ॥ २७ ॥
 क्रक्षं धूमिन्यथो नीली दुःपन्तपरमेष्ठिनौ ।
 कैशिन्यजनयजह्नुमुभौ च जनरूपिणौ ॥ २८ ॥

तथेमे सर्वपाञ्चाला दुःपन्तपरमेष्ठिनोः ।
 अन्वयाः कुशिका राजजहोरमिततेजसः ॥ २९ ॥
 जनरूपिणयोर्ज्यैष्ठ्यक्षमाहुर्जनाधिपम् ।
 क्रक्षात्संवरणो जहो राजन्वंशकरस्तव ॥ ३० ॥
 आर्थं संवरणे राजन्त्रशासति वसुंधराम् ।
 संक्षयः सुमहानासीत्प्रजानामिति शुश्रुमः ॥ ३१ ॥
 व्यथीर्यत ततो राष्ट्रं क्षयैर्नानाविधैस्तथा ।
 धुन्मृत्युम्यामनाद्वाष्ट्या व्याधिभिरथ समाहृतम् ।

G. 1. 372a
 B. 1. 372a
 K. 1. 372a

25 K1 om. 25 (cf. v. 1. 18). S reads 25^{ab} after 23. — ^a) Ko. 2.4 B1. 2.5 Ds (by corr.). 5 'ति प्रजां. S सुहोत्रे तु महीपाले मही धर्मेण शासति. — ^b) Ś1 दिव्य'; B1. 2. m Ds Arj. (comm.) जिति'; Da (erroneously) Arj B1 m चैल' (as in text). S भूमिः (for चासीद्). — ^c) S चतुर्था सह'. — ^d) S समुद्रसत्यसंपथा. — ^e) Ś1 N1 स (N1 न) हदेव; Ko. 2.4 Ns. 3 B D सदेव; Ks Ms-s सह देव्या. Ks Dn. 1. 18 D1 व्यरोचयत्; Ds राजत.

26 K1 om. 26 (cf. v. 1. 18). G1 om. 26^{ab}. — ^a) S (G1 om.) ऐक्ष्वाक्यां (Gs देव्यां or देवायां). — ^b) A few MSS. 'पते. S (G2 om.) सुहोत्रकीमुत्तराष्ट्रपः (T1 G2. 2. 6 M 'द्वप; T2 transp. सुतात् and वृषः). — Ś1 reads 26^a in marg. — ^c) Ś1 अजपीदं. B. 4 च (B1 स) मीदं च; S सदामीदं (for सुमीदं च). Ns पुरुमीदं सजीमीदं (for सुमीदं च पुरु'). — After 26, T2 G (except Gs) ins.:

882^a अजमीदस्तु राजेन्द्र धर्ममिलो यशस्तु च ।
 [Gs अपि (for तु) and धर्मराजो यथैव च.]
 27 K1 om. 27 (cf. v. 1. 18). — ^a) Ko. 2.4 वसिष्ठः; S (except Ms) अ'. S (except T1 Gs Ms) वंशे. — After 27^{ab}, T1 G2. 2. 5 ins.:

883^a ऐक्ष्वाक्यां जनपदात्तामजमीदो यशस्विनः ।
^a) Gs. 2 M पद्म सुतात्. T2 Gs. 2 भरतश्रेष्ठः; G1. 2 जनयामास (for सोऽप्य'). — ^b) Gs स्त्रीषु तिसृषु (by transp.); Gs त्रिभिलिसृषु.

28 K1 om. 28 (cf. v. 1. 18). Ko om. 28^{ab}. — ^a) B. 6 Ds1 भूमिनी. S वक्षं च भूमि (T1 G2. 2 स) नीली (T1 G2. 2 नीलं; G1 लं च). — ^b) G1 कैशिन्यां 'न'; G2. 4. 5 कैशिन्यजीवन'. — ^c) Ks Ns M D (except Gs) सुकी (for उमी). Ks धूमिनः; B1 Ds च जल'; Dn

D1. 2. 5 प्रजन'; S च जनरूपी. — S ins. after 26; Ko. 2. 4, after 29^{ab}:

884^a विदुः संवरणं दूरमुष्टाद्वायंतीसुतम् ।
 [T2 G2. 2. 5 वीरम् (for दूरम्). Ks. 2 माया; Ksm. 4 मामी- (for कक्षाद्). Ko. 2. 4 राष्ट्रं (Ks 'ध'; K4 'पवं) तीसुतं.]

29 K1 om. 29 (cf. v. 1. 18). — ^a) T G (except G1. 5) तथैव. — ^b) T2 G2. 2. 5 'मेष्ठिजाः. — After 29^{ab}, Ko. 2. 4 ins. 884^a. — ^c) K (K1 om.) मन्वयात्. Ns काशिकाः; S कौशिक'. S सत्वं (for राजन्). — ^d) Ns. 3 Ba. 2. 5 D2. 2. 5 S जहोरपि महारामनः (Gs 'बली; M 'बलाः).

30 K1 om. 30 (cf. v. 1. 18). — ^a) Cf. v. 1. 28^c. Ks ध्वनिन'; B (except B4) जल'; Da Dn प्रजन'; D1. 2 प्रज'; S 'रूपयोर'. S जनरूपिणोस्तुल्यदेवं (sic). — ^b) Ks महीपतिः; K4 Ns Ba Da S नरा'; B1. 2. 5 D2. 5 नरेवरं (for जना'). — ^c) N1 Ba Da Ga. 5 वंशधरम्. Ś1 K (K1 om.) Ns Ba D (except D2. 4) सुतः (for तत्).

31 K1 om. up to प्रस्तासति (cf. v. 1. 18). — ^a) S रागवं (Gs 'ज्ये) (for राजन्). — ^b) S 'ति महात्मनि (T1 'नः). — ^c) T2 सुमहानिति. K1 Ns Ms सुश्रुमः; B D नः श्रुतं (Bs च श्रुतिः; Ds विश्रुतः). T2 S (except Gs. 5) कालेनाभिप्रोक्षितः.

32 ^a) T2 तथा; Ms तदा. D1. 5 Gs. 5 Ms राज्यं. T2 G1. 2. 4 स्वकी (G4 'वी) पदस्थितं राष्ट्रं. — ^b) Ks N B1. 2. 5 Dn D1 तदा. T1 दुर्मिर्क्षरथितं तदा. T2 दुर्मिर्क्षकदनं तदा; G2. 2. 4. 5 दुर्मिर्क्षरथि (Gs. 2 'रि) पीडितं; Gs. 2. 5 M दुर्मिर्क्षोदादि (Gs 'रि) तं तदा (Gs Ms 'या). — ^c) N1. 2 सुतृणान्या'; G1 सुतृणान्या'; G2 सुतृणान्या'. — ^d) S 'अ महालालः. — G2. 2. 4 ins. after 32^{ab}; T1, after 33^{ab}:

885^a अन्वकीर्यन्त भरतः सप्तैश्व समावृष्टः ।

— ^a) Ks Ds T2 G2. 2. 4. 5 अन्वयुष्टः. A few MSS,

अभ्यन्तर्भारतांश्चैव सप्तज्ञानां बलानि च ॥ ३२
 चालयन्वसुधां चैव बलेन चतुरङ्गिणा ।
 अभ्ययात्तं च पाञ्चाल्यो विजित्य तरसा महीम् ।
 अक्षौहिणीभिर्दशभिः स एनं समरेऽजयत् ॥ ३३
 ततः सदारः सामात्यः सपुत्रः ससहजानः ।
 राजा संवरणस्तस्मात्पलायत महामयात् ॥ ३४
 सिन्धोर्नदस्य महतो निकुञ्जे न्यवसत्तदा ।
 नदीविषयपर्यन्ते पर्वतस्य समीपतः ।
 तत्रावसन्बहुकालान्भारता दुर्गमाश्रिताः ॥ ३५
 तेषां निवसतां तत्र सहस्रं परिवत्सरान् ।
 अथाभ्यपिच्छद्भरतान्वसिष्ठो भगवानुपि ॥ ३६

तमागतं प्रयत्नेन प्रत्युद्गम्याभिवाद्य च ।
 अर्धमभ्याहरंस्तस्यै ते सर्वे भारतास्तदा ।
 निवेद्य सर्वमृषये सत्कारेण सुवर्चसे ॥ ३७
 तं समामष्टमीशुष्टं राजा वने स्वयं तदा ।
 पुरोहितो भवानोऽस्तु राज्ञ्याय प्रयतामहे ।
 ओमित्येवं वसिष्ठोऽपि भारतान्प्रत्यपद्यत् ॥ ३८
 अथाभ्यपिच्छत्साम्राज्ये सर्वज्ञस्य पौरवम् ।
 विषाणभूतं सर्वस्यां पृथिव्यामिति नः श्रुतम् ॥ ३९
 भरताद्युपितं पूर्वं सोऽध्यतिष्ठत्पुरोत्तमम् ।
 पुनर्वसिष्ठमुतथैव चक्रे सर्वमहीक्षितः ॥ ४०
 ततः स पृथिवीं प्राप्य पुनरीजे महाबलः ।

भरतां T₁ Gs & Ms s अभ्यापतन् (Ms-s 'तद्' भारताक्षः
 Ms-s अभ्यागमन् (Ms 'मद्' भारताक्ष

33 *) S₁ वसुधाप्येषा, K₀ s₁ N D (except Ds) s
 'यां चैता, K₁ 'पासेना' S चालयतो धृति भीमां (G₁ 'ज' Ms s 'मा' जययतो वृत्ता भय (G₁ s by transp भय वृत्ता
 — After 33 T₁ s₁ 108 885* — *) Ds अभ्ययात्सा
 S अभ्ययुत्साक्ष (G₁ s M 'स' च) पावाला विवृण्व (G₁ s s
 'मृत्' तो बरैर्भीही — *) S (except Ms) अक्षौहिणी
 — *) S₁ सवना, K₁ सर्वं च N₁ सवरण रणेजयत्, S तदा
 (T₁ 'या' त तरसा (G₁ रिषयो) जयन् (G₁ s Ms-s 'जयत्')

34 *) K₁ 'राष्ट्र', B (except Ms-s) 'सुष्टु' (for 'पुत्र')
 T₁ ससहजान — *) S₁ K N₁ s D₁ ननास सुमहा (Ds
 'हृद्' भयाद्, B₁ अयापानमहतो 'भ', M पलायनपरोभवत्
 — After 34 S₁ s₁

886* ते प्रतीचीं पराभूता मपका भारता दिशाम् ।

[G₁ परित्यज्य, G₁ पराजित्य, M जिता भीता (for परा*)
 M मयाता (for 'पहा')]

35 *) K₁ निवसन् तदा, D₁ वसतस्तदा S युधया
 व्यविशस्तदा — *) S शिषे (G₁ विले) विषय — *) K₁
 पर्वते च सुदुर्गमे, T₁ तस्याविद्वृत — *) K₁ बहुकाल, S
 प्रतिच्छेदा — *) B₁ s₁ D₁ s भरता Da 'मास्थिता
 S भरतास्ये भयाधिर (Ms-s ते भयातोऽसदा विर)

36 *) S₁ तत्र तेषां निवसता — *) S (except T₁
 Ms-s) सहस्रपरिव सर — *) K₁ भगवान् (for भर*) S
 भगवत्पञ्चगवाक्षत्र — *) K₁ भरतानुपि, S आ (T₁ G₁
 भरतान्प्रति

37 *) T₁ समगत K₀ s₁ अभिप्रेद्य (for प्रय*)

G₁ स दृष्टा सुमहात्मन — *) S अभ्यु (G₁ प्रयु) रथाय (for
 प्रयुद्गम्य) T₁ G₁ च वीरवा (for अभिवाद्य च) — *) S
 अभ्यागमस्तस्यै, D₁ 'हरत्' त वै, S भया (G₁ 'वृत्') नया
 प्रीता (G₁ s प्रीता, G₁ sup jan सर्वे) — *) N₁ B₁ s₁
 D₁ s₁ भरतास्तदा S आजमीदुरोगमा — *) D₁ s₁ B
 Ms s₁ सर्वं T₁ G₁ s₁ सुनये, M भरता — *) S₁ D₁
 D₁ 'वर्षस' S सरकृत्वेन (G₁ नयेन स) युयासत

38 *) S₁ ते (for त) S₁ 'नी' पुष्टा, K₁ 'नी' पुत्र N
 त स वै तपसा युक्त, N₁ s₁ B D (except Da) T₁ तस्मात्
 चोपविष्ट (T₁ समाविष्ट), Ms स समाविष्टुपित, T₁ G₁ M तत्
 सवरणश्च (G₁ 'न' चेष्ट (G₁ उष्टेष्ट, G₁ रेष्टेष्ट), Cd as in
 text Arj explains 38* and adds पृथिव्याप्यतापोर्य
 — *) T G (except G₁ s₁ वर (for स्वयं) — *) K₁ s₁
 भवानस्तु N₁ भगवान् S भरत प्रत्यमासत

39 *) B₁ s₁ D₁ तथा, S तम् (for अयं) — *) T₁ G
 (except G₁ s₁) विषाणमेष्ट, Cd as in text T II (except
 G₁) सर्वस्या — *) T G (except G₁ s₁) पृथिव्या B
 अपि न G₁ s₁ श्रुति

40 *) K₀ s₁ आरता K₁ N₁ Da सर्वं (for पूर्व)
 T₁ स पुर भारत पृष्ट, T₁ G₁ स (T₁ स्व) पुर भारत सर्व
 (G₁ भारतैर्वैष्ट) M स्वपुर भारतैर्वैष्ट — *) S om s
 (T₁ lacuna for पुत्र) S पुनरुसत (for पुरी) — *) S
 'महीपुत्र' ; K₁ 'मही' स्व, Cd as in text. S तदर्थे

आजमीढो महायज्ञैर्वहुभिर्भुविदक्षिणैः ॥ ४१
ततः संवरणात्सीरी सुपुत्रे तपती कुरुम् ।
राजत्वे तं प्रजाः सर्वा धर्मज्ञ इति वविरै ॥ ४२
तस्य नाम्नाभिविख्यातं पृथिव्यां कुरुजाङ्गलम् ।
कुरुक्षेत्रं स तपसा पुण्यं चक्रे महातपाः ॥ ४३
अश्वयन्तमभिष्वन्तं तथा चित्ररथं मुनिम् ।
जनमेजयं च विख्यातं पुत्रांश्चास्यानुशुश्रुमः ।
पञ्चैतान्बाहिनीं पुत्रान्यजायत मनसिनी ॥ ४४
अभिष्वतः परिक्षितु शबलाश्वश्च वीर्यवान् ।

अभिराजो विराजय शबलमश्व महाबलः ॥ ४५
उच्चैःश्रवा भद्रकाशो जितारिश्वाष्टमः स्मृतः ।
एतेषामन्ववाये तु ख्यातास्ते कर्मजगुणैः ॥ ४६
जनमेजयादयः सप्त तथैवान्ये महाबलाः ।
परिक्षितोऽभवन्पुत्राः सर्वे धर्मार्थकोविदाः ॥ ४७
कक्षसेनोग्रसेनौ च चित्रसेनश्च वीर्यवान् ।
इन्द्रसेनः सुपेणश्च भीमसेनश्च नामतः ॥ ४८
जनमेजयस्य तनया भुवि ख्याता महाबलाः ।
दृतराष्ट्रः प्रथमजः पाण्डुराहीक एव च ॥ ४९

C. 1. 87-89.
B. 1. 84-89.
K. 1. 101. 44

बलिभूतः (T₂ G_{1.4.5} वरो जिवाः; G₂ बलिं जिवाः; G₃ बलीभूतं) पृथिव्यां सर्वपापिधानम्.

41 H transp. 41st and 41st. — " H भारतः (for ततः सः). — " D_{1.2} T₁ अजं.

42 " S₁ K_{1.2} N₁ सुपा (S₁ K₁ व्या) व सः; N_{1.2} B₁ T₁ (except D₁) G₂ तपती सुपुत्रे. — " K_{0.5.2} D_{2.5} राजानं सः; N₁ राजसेतः. — " T₂ G_{1.4.5} महात्मांश्च; G₂ भवामिति (for धर्मज्ञ इति). G₃ सर्वज्ञ इति मेनिरे. — After 42, K_{0.2.4} D₁ S ins.:

887* महिष्ठा तस्य कृत्वा लेभिरे प्रलयं भृशम् ।

[K_{0.2} D₂ भुवि; K₁ विभो (for भृशम्).]

43 " B₁ इति; B₂ च (for अभि). — " H अभ्युत्पत्ति (M 'भूष' (for पृथि). S₁ K (except K₁) B_{1.2} G₂ संगले; G₃ जं कुलं. — " G₂ S₁ सु; K_{2.3} स्व; S (except G_{1.4}) च (for सः). — " B₁ (m as in text) Da महापुतिः; T G 'मनाः' (G_{1.2} 'मनाः'); M 'वशाः'.

44 " D₁ अविक्षितः; M₂-s अश्वमत्तं. K_{0.2.4} अक्षिप्यतं; N₁ B_{1.2} D₁ M₁ अविक्षितं (D₁ 'क्षयं'); T₁ 'अमलं'; T₂ G₂-s M₂-s अविक्षं; G₂ अमलं; G₃ अभीक्षं; M₁ अविक्षं. — " T₁ G₂ अक्षिः; T₂ G_{2.4}-s अर्थः; G₁ दत्तं; M₁ दातं (for तथा). N₁ चैत्ररथं. T₂ मतिः; G₂ जने. — " D₁ जन्मेजयं. — " S₁ N₁ तस्य; S (except T₂ G₁) चैत्र (for वास्य). S₁ K₁ N₁ B₁ D₁ शुश्रुम. — " S₁ महिषी (G₀ च मही) पुत्रान्. — " N₁ T₂ G₂ अजायत. N₁ तप.

45 N₁ repeats 45st (with v. l.). — " S₁ K₁ N₁ D_{1.2} अविक्षितः (K₁ 'सः'; N₁ second time अविराजो); K_{0.2.4} D₁ अविक्षि (K₀ 'क्ष') च (D₁ 'स्तु'); B₁ अविक्षितं m as in text; T₁ G_{1.2.4.5} अमलं; T₂ अविक्षं; G₂ अभिष्वते; G₃ अभीक्षं; M₁ अश्वच. S₁ K₁ परिक्षितः

(K₁ 'सः'); B_{2.3} D₂ T₂ G_{1.2} M₁ 'क्षिच'; G₁-s परिक्षितु. — " S₁ K₀ N₁ 'B_{1.2} D_{1.2} स (D₁ स) बलाश्वस्तु. — " S₁ K₁ अविराजो; K_{0.2.4} N₁ B₂-s Da अति; D₁ D_{1.4.5} आदि. — " K_{0.2.4} सर्वकक्ष; K₁ D₁ D_{1.2} वा (D₁ वा) बलिं (D₁ 'स'); N₁ B₁ Da शिरिषन (B₁ 'स'); N₁ शिखसर्वं; S बलाश्व (T₁ 'ह').

46 " S (except T₁) चित्रश्रवा. N₁ D_{1.2} भद्रकरो; B₂ Da D₁ D_{1.2} भगकरो (or 'करो'); T₁ G₂ M₁ धर्मकरो (or 'करो'); T₂ G_{1.2.4} चर्मरतो. — " T₁ विद्वान्; T₂ G_{1.2.4.5} भिदान्; G₃ वीराश्व; G₂ दिवाहि; M₁ दिपान् (for जितारि). S₁ जितारिश्वाष्टमः. — After 46st, S (except T₁ G₂) ins.:

888* शबलाश्वाद्यः सप्त तथैवान्ये महाबलाः ।

[Cf. 47st.]

D₁ om. 46st; T₂ om. 46st-47st. — " K_{0.2} 'मन्ववे ये तु. Da ख्यातास्ते; D₂ 'स्ते. S (T₂ om.) स तेषामन्ववाः यथातः सर्वेषां नामतो गुणैः.

47 T₂ M₂-s om. 47st (of. v. l. 46). — " D₁ जन्मेजयः. — " B (except B₁) D (except Da) महारथाः. — " S₁ K₁ s N₁ B (except B₁) D₁ D₁ S (except T₁ G₂) परिक्षि. — " S₁ G₂ सर्वं; G₃ M (except M₁) सप्त. B₂ धर्मार्थकोविदाः.

48 " S कक्षसेनो (G₂ 'ना'). N_{1.2} B₁ D (except D_{2.4.5}) तु (for च). — M₁ († haph.) om. 48st. — " T₁ G_{1.2} M (M₁ om.) तथा सिद्धः; T₂ G_{2.4.5} तथा भुवि; G₃ तथा मुरुः (the latter corr. to जगुः) (for च वीर्यवान्). — " B₁ वीर्यवान्; T₂ G_{1.2} सप्तमः (for नाम). — After 48, B₂ ins.:

889* अश्वसेनश्च शबलाश्वोर्जितः सप्त नामतः ।

49 " D₁ जन्मेजयः. S₁ विख्याताः. — " S₁ मुता

निपथश्च महातेजास्तथा जाम्बूनदो वली ।
कुण्डोदरः पदातिश्च वसातिश्चाष्टमः स्मृतः ।
सर्वे धर्मार्थकुशलाः सर्वे भूतहिते रताः ॥ ५०
धृतराष्ट्रोऽथ राजासीत्तस्य पुत्रोऽथ कुण्डिकः ।
हस्ती वितर्कः काथश्च कुण्डलश्चापि पञ्चमः ।
हविःश्रवास्तथेन्द्रामः सुमन्युश्चापराजितः ॥ ५१

* * *

प्रतीपस त्रयः पुत्रा जज्ञिरे भरतर्षभ ।

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकोनवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥

देवापिः शंतनुश्चैव बाह्लीकश्च महारथः ॥ ५२
देवापिस्तु प्रवव्राज तेपां धर्मपरीप्सया ।
शंतनुश्च महीं लेभे बाह्लीकश्च महारथः ॥ ५३
मरतस्यान्वये जाताः सत्त्ववन्तो महारथाः ।
देवर्षिकल्पा नृपते बहवो राजसत्तमाः ॥ ५४
एवंविधाश्चाप्यपरे देवकल्पा महारथाः ।
जाता मनोरन्ववाये ऐलवंशविधर्षणाः ॥ ५५

शुवि. B तथा चाष्टी (G₂-s तथैवाष्टी) (for शुवि क्वाता).
D₁ महारमनः. — °) D₂ प्रथमतः; S च धर्मोत्तमा. — °) S
तयोर्भौ पांडुवादिर्को.

50 °) G₂ कृपयश्च (for निपथ). — °) T₂ G₂.s.s
प(G₂.s.sm च)नोयकोपहानी च. — °) K₀.s जितारिः
(for वसातिः). B₁D₂G₂सुतः (for स्मृतः). — °) K₂ N
B₂.s D (except D₂.s) G₂ M (except M₂) सर्वभूत.
— After 50, B₂ repeats 49th.

51 B₂ reads B₁ssed in marg. — °) B₁.s. D₂ T
G₂.s.s ह; G₂ च; M अथि. (for अथ). S राजाभूत.
— °) N₁.s सौ(N₁सौ)ठिकः; N₂ B₂.s. D₂ D₂ कुंदिनः
(B₂ 'लः'); T₂ G₂.s.s शुद्ध; G₂.s M शुद्धि (of °).
— °) S₁ K (except K₂) N₂ D₂ हस्ती. K₂.s कोपथ.
S हस्ती विकथनः (T₂ 'तदनः'; T₂ 'कथनः'; G₂ वितथः; G₂
'कथनः' कोपः (M काथः). — °) B₂.s. D₂ D₂ कुंदिनः;
D₂ कुंडिकः; M 'पः (of °). D₂ s अथ (for अथि). B₁.s
कुंड (B₂ 'दि')लाक्षीय पं; T₂ G₂.s कुंडश्चापि च पं; G₂
कुंडलाश्च पं. — M (which om. 51st) ins. after 51st.
T G, after 891* below:

890* भीमसेनामहेष्वासः प्रतीपः समपद्यत ।

[T₂ G₂ भीमसेनो महे.]

— M om. 51st. — °) N₁ पतिश्रवाः; N₂.s B₂sm बहि.
S₁ तथा भद्रः; K₂ तथा नामः. T G पर्यैश्रवस (G₂.s 'वः सः;
G₂.s 'वसस') ईदमः (G₂.s 'मं'). — °) N₁ B D₂ D₂
सुमन्यु. T G शरात्(T₁ 'व')भाजितो (G₂.s शरात् वभाजितं)
शुवि. — After 51, K₀.s. D₂ T G ins.:

891* अतिराजश्च नृपसंघाया शक्रपुरंजयी ।

ततो धर्मैश्वर्यं श्रेष्ठः पर्यैश्रवस उच्यते ।

भापि पुण्यकृतां श्रेष्ठं तमेव परमं विदुः ।

which in T G is followed by 890*.

[(L. 1) K₀.s. अतिराजो(K₂ 'शवा')ति नामाहुः; D₂

अतिराजिः सुराग्रिश्च; T G₂.s. अमि(T₁ 'ति')राजा च न
G₂.s अमि(G₂ 'ति')राजासमानाहुः. K₀.s. D₂ तप
शुक्रपरंजयी. — (L. 2) K₀.s. D₂ तथा धर्मं. D
वीर्यैश्वर्यः; T₂ सत्य. — (L. 3) K₀.s. D₂ तमेवामिति
शुवि (D₂ विदुः).]

— Lastly, N ins. after 51 (K₀.s. D₂, after 891*):

892* भारतराष्ट्रतानाहुकोनेतामप्रितानाशुवि ।

प्रतीपं धर्मैश्वर्यं च सुनेत्रं चैव भारत ।

प्रतीपः प्रथितलेपा बभूवामितिमु शुवि ।

[(L. 1) N₁ B₂ D₂ D₂ चतराह; D₂ 'सुतानां तु; N₁
B₂ चतराहसुतानां तु; N₁p as above. B₂ D₂ शुवि
विभुतान् (for प्रथिता). — (L. 2) N₁.s B₂ D (except
D₂.s) चापि (for चैव). — (L. 3) S₁ K₂.s प्रथि
प्रतिपं. D₂ बभूवामिति विक्रमः.]

At the place indicated by asterisks in the
constituted text, there appears to have been a palp-
able lacuna in the original which was filled up, inde-
pendently, in different ways in the two recensions

52 °) S₁ K₂.s. D₂ D₂ प्रतिपत्य. — °) N₁ B D
(except D₂) G₂-s शंतनुः. — °) S₁ K₂.s. D₂ D₂
G₂.s बाह्नि. S महायया. — After 52, G₂ reads 54th.

53 K₂.s. D₂ (hapl.) om. 53. — °) K₀ N₂ D₂ व
(for तु). N₁ देवापिस्तत्र वमाज. — °) N₂ B D (D
om.) T₂ G₂.s 'हितेप्सया; T₂ G₂.s.s 'मनीप्सया; M
'परायणः. — °) N₁ B D₂ D₂ शंतनुः. B₂.s. D₂ M₂
तु (for च). — °) 52nd. S₁ K₂ D₂ D₂ G₂-s बाह्नि
D₂ T₂ महायया; T₂ G (except G₂.s) 'यसा.

54 G₂ reads 54th after 52. — °) G₂ राजवृ (D₂जाताः). T₂ G₂ मरतस्यान्ववायाते; G₂.s. 'न्यायसत्तमाः

९०

जनमेजय उवाच ।

युतस्त्वत्तो मया विप्र पूर्वणां संभवो महान् ।

उदारश्चापि वंशेऽसिन्नाजानो मे परिश्रुताः ॥ १

किंतु लघ्वर्यसंयुक्तं प्रियाख्यानं न मामति ।

B. 1. 8755
B. 1. 88. 2

५८-९ 'ख' इले जाताः. — ५) T₂ G (except G₂ s) वकत्वा (for सख). Śi K₂ s N B₂ D₂ D₂ D₂ राधिपाः; K₂ D₂ G₂ महाबलाः. — ७) S यन्मुयैद्वकत्वाक्ष.

55 ७) M₂-s om. च. T₂ G (except G₂ s) एवंविधा T₂ 'रूपा' महाभारता. — ८) K₂ T₂ M₂ s महाबलाः (T₂ up. lin. 'रयाः'). T₂ G₂ s देवस्थाः प्रहारिणः. — ९) ॥ त्वयापे मनो राजन् (T₂ G₂ s M₂-s महाराज). — ९) Śi १२ देह; K₂ s पद; K₂ D₂ कुल; G₂ एव; G₂ जं (for देह). — After 55, M₂-s ins.:

893* भरतस्य महत्कर्म प्रथितं सर्वराजसु ।

अथमेघसहयोगे राजसुयज्ञे च ।

हृदयान् महाराज दीपन्तिभरतः पुरा ।

चक्रवर्तिरदीनामा जेतु युदेऽजित' दीः ।

ins. after 55 (M₂-s cont. after 893*):

894* गाढातीरं समागम्य दीक्षितो जनमेजय ।

अथमेघसहयोगे बाजपेयसतामि च ।

पुनरीजे महापथैः समासवरदक्षिणैः ।

अग्निष्टोमातिरात्राणां सुयधानां सोमययुजः ।

बाजपेयैस्सिन्नाजानां सर्वैर्लभैर्नोरमैः ।

[5]

हृद्वा शाकुन्तलो राजा तर्पयित्वा द्विजान्यनैः ।

पुनः सहस्रं पशानां कण्वाय भवतो ददौ ।

काम्बुन्दलं शुद्धस्य कनकस्य महायथाः ।

यस्य धूपाः शतस्थानाः परिणादेऽथ काञ्चनाः ।

सहस्रव्यामसुद्धाः सेनैर्ददौ. समुष्टिताः । [10]

खल्लुकता आश्रयानां सर्वैर्लभैर्नोरमैः ।

हिरण्यं द्विरवानश्यामहिपोद्गानाजिकात् ।

दासीदासं धनं धाम्यं सखसा गाः पयस्विनी. ।

युधिं यूपसहस्राङ्गं कण्वाय बहुदक्षिणात् ।

महानां ब्रह्मकल्पानां धनं दत्वा कल्पवृक्षम् । [15]

आमान्युद्वाणि क्षेत्राणि कोटिर्धोऽनुतपस्यया ।

[(L 1) G₂ M₂-s गंगादाह. M₂-s समासा. — After ins. 2, T₂ G₂ s M₂ s ins.:

895* कृत्वा पैतामहे लोके वासं चक्रे महारथः ।

— (L 4) M₂-s योजययुजः. — (L 7) — (var.) L 69.8. — (L 8) T₂ G₂ s M₂ s सरतोद्वह. — (L 9) T₂J₂ s M₂ s [5] वि; M₂-s च (for स्य). — (L 10) M₂-s‘व्यामसुद्धाः. — (L 12) G₂ M₂-s द्यामुद्वा. — (L 13)T₂ G₂-s गाः सुशीलाः सखसाः (for सखसा गाः पं).— (L 14) M₂-s ददौ कण्वाय दक्षिणां (for कण्वायबहुद्वं). — (L 15) G₂-s दक्षिणासमितां ददौ (for धनंदावा कं). T₂ बहवो ब्रह्मकल्पाश्च बहवो राजसत्तमाः.— (L 16) T₂ G₂ s M₂ s शुभ्राणि (for क्षेत्रां).

After 894*, S reads 1. 69. 48-51, ending the adhy. and the Śakuntala episode.

Colophon om. in S (cf. v. l. 1 and 16 above).

— Sub-parvan: N₂ s संभव. — Adhy. nama: N

पुल (K₂ s om. पुल; D₂ reads कुल; some MSS. पुल) वंशा-

नुकीर्तनं (N₂ s वंशवर्णनं). — Adhy. no. (figures, words

or both): Ko 91, D₂ s Dim 92; D₂ s 93 — Sloka

no.: D₂ 65; D₂ 63. — Aggregate s'loka no.:

D₂ s 3726.

90

This adhy. is missing in V₁ (cf. v. l. 1. 68.

74); the MS. is wholly ignored here. — S reads

this adhy. after adhy. 56. — While there is a

sufficiently close agreement between the two re-

visions as regards the material contents of this

(genealogical) adhy., there is considerable diver-

gence between their respective introductions and

phalas'rutis. The difference between the introduc-

tory portions may be due to the different positions

occupied by this adhy. in the body of the Ādiparvan.

The Northern rambling phalas'rutis, which contains

some reputation and bears other signs of inflation

has been discarded in favour of the Southern, which

is compact, consisting only of a single stanza.

1 S om. 1-5 (with जनमे' उ'). Śi K₂ D₂ om.

उवाच. D₂ s जनमे' उ'. — ७) Śi K₂ D₂ सद्वा (K₂

महा' (for मया). Ko s s N₂ s B₂ s D₂ सद्वा (D₂ s in

प्रीणात्यतो भवान्भूयो विस्तरेण ब्रवीतु मे ॥ २
 एतामेव कथां दिव्यामा प्रजापतितो मनोः ।
 तेषामाजननं पुण्यं कस्य न प्रीतिमावहेत् ॥ ३
 सद्धर्मगुणमाहात्म्यैरभिवर्धितमुचमम् ।
 विष्टभ्य लोकांस्त्रीनेषां यशः स्फीतमवस्थितम् ॥ ४
 गुणप्रभाववीर्योजःसत्त्वोत्साहयतामहम् ।
 न त्वयामि कथां शृण्वन्नभूतास्वादसंमिताम् ॥ ५
 वैशंपायन उवाच ।
 भृशु राजनपुरा सम्यक् मया द्वेपायनाच्छ्रुतम् ।
 प्रोच्यमानमिदं कृत्स्नं स्वयंशजननं शुभम् ॥ ६
 दक्षस्यादितिः । अदितेर्विवस्वान् । विवस्वतो

मनुः । मनोरिजः । इलायाः पुरूरवाः । पुरूरव
 आयुः । आयुषो नहुषः । नहुषस्य ययातिः ॥ ७ ॥
 ययातेर्द्वे भार्ये बभूवतुः । उशनसो दुहिता देवयानी
 वृषपर्वणश्च दुहिता शर्मिष्ठा नाम । अत्रानुवंशे
 भवति ॥ ८ ॥

यदुं च त्वर्षं चैव देवयानी व्यजायत ।
 दुहं चादुं च पूरुं च शर्मिष्ठा वार्षपर्वणी ॥ ९
 तत्र यदोर्यादवाः । पूरोः पौरवाः ॥ १० ॥
 पूरोर्भार्या कौसल्या नाम । तस्यामस्य जज्ञे जन-
 मेजयो नाम । यस्त्रीनश्चमेधानाजहार । विश्वजिता
 चेष्टार वनं प्रविशेत् ॥ ११ ॥

text; Ds पुष्यः (for विष्ट). — *) Śi Ns Ds त्वर्षा. Śi
 K Ds मया (for महार). — *) Śi Ks मे बहुश्रुताः;
 Ko. १.६ बहुषः स्मृ.

2 Som. 2 (cf. v. l. 1). — *) Ks. १ Ns. १ Ds. १ न
 मामिति; Ns महोपते; Ds न मामिति. — *) Śi Ks महान्
 (for भवार). Ks महान् (for भूयो).

3 Som. 3 (cf. v. l. 1). — *) Śi Ks Ds हयाम्; Ns
 पुष्याम्; Ds in as in text). a.s.s Ds विष्टाम् (for
 दिव्याम्). — *) Śi Ds (before corr.) युनेः; Ks Ns Ds
 युने. — *) Ds 'पां' संजननं. — *) Ns नो (for न). Śi
 प्रीतिमावहेत्; Ks 'हामरेत्' (slo).

4 S om. 4 (cf. v. l. 1). — *) Ns. 2 सधर्मं.
 — *) Ns विष्टु लोकात्. Ks Ns प्रीत्येषां; Ns B Ds. १
 श्रीनेतात्. — *) Ks B Ds. १ 'मिव स्थितं'.

5 S om. 5 (cf. v. l. 1). — *) Ns 'वतो सर्वा.
 — *) Ko. १.६ Ds अहस (Ds 'ता' स्वाहुः); Ks अहसत्वाद';
 Ns. १ B. १ Ds 'संनिभां; Ds 'स्वाहुसंनिभां'.

6 Śi Ks. १ Ds. १ H om. उवाच. — For S see below
 also. — *) Ko. १.६ Ds मया; Ks Ns मया (for पुरा).
 — *) K (except Ks) Ns Bs Da Ds पुरा (for मया).
 — Ks om. 6th. — *) Śi हिन्दे; B. १ Dn मया (for हृदं).
 — *) Śi Ks. १ Ns. १ Da तद्वशः; Ko. १ Ds तद्वशं. Ks
 स्मृतं (for शुभम्). Ds (before corr.) 'जनने युने.
 — For 6, S subst.:

896* पुरोर्वैशमर्हं चन्दं राज्ञामभितनैजसाम् ।

प्रवक्ष्यामि पिपृक्षां ते तेषां नामाणि मे शृणु ।

[(L. 1) Gs. १ 'वैशं महद्वन्द्वं; Gs 'मर्हं दिव्यं.]

7 Ns. १ B Dn Ds. १.६ वशाददितिः. □ subst. for
 वक्षस्यादितिः. Ts ins. before it:

897* अत्यक्तमभवो यश्चा वागमो तिल (?) अत्ययः ।

१ तस्मान्मरीचिः संजज्ञे दक्षस्यैव प्रजापतिः ।

मरीचः कन्यया पुत्रो दक्षस्य दुहितादितिः ।

[After line 2, Gs. १.६ ins.]

898* अजुष्टादक्षमसृजन्नचतुर्वर्ण्यं च मरीचिनम् ।

— (L. १) Gs दुहितापतिः.]

— T □ अदित्यो (Gs ins. कश्यपः) कश्यपात् (Gs in
 जज्ञे) विवस्वात्. — Ko विवस्वतो यमः । यमात् मार्तण्डः ।
 मार्तण्डश्च मनुः. — Śi K मनोरिजः (Ks मनोरिजः). — Śi
 K इलायाः; Gs. १ Ms इलायाः. — Śi Ko Ns. १ B I
 Gs नहुषाययतिः.

8 Śi om. च. Gs. १ 'पदे' (for 'पर्वणशः). — After
 नाम, Gs. १ ins. च. Ko B Ds S तत्र (Ts ततो) (for
 अत्र). Da 'वंशं' (for 'वंशः). After 'वंशः, Da Dn Ds
 T Gs ins. श्लोकः. After अवति, Ds ins. श्लोकवाये.

9 *) Ko. १.६ तुर्वर्षं; Ks 'वंशः' S (except Ts Gs. १) 'हं-
 Ts Gs. १ Ms. १ कोची' (for चैव). — *) Śi Ks 'वान्यामर्जः'
 Ns 'वान्या व्यजा'. — *) Śi K Gs दुहं.

10 Ns Ts यत्र (for तत्र). Bs om. पुरोः पौः. After
 पुरोः, Ks. १ B. १ Ds Ds. १ ins. च.

11 After पुरोः, N (except Śi) ins. ॥ (Ko. १) च.
 N (except Ks) Ns Bs Ds. १ कौसल्या. G वयम् (for
 नाम). After नाम, M (except Ms) ins. वयम्. — B
 Ds om. वयम्. Ds अपर्णं (for अयम्). Here and below
 Gs (mostly) संजज्ञे (for जज्ञे). S om. (the second)

जनमेजयः खल्वनन्तां नामोपयेमे माधवीम् ।
तस्यामस्य जज्ञे प्राचिन्वान् । यः प्राची दिशं जिगाय
प्रावत्स्वयेंदयात् । ततस्तस्य प्राचिन्वत्वम् ॥ १२ ॥

प्राचिन्वान्खल्वन्मकीमुपयेमे । तस्यामस्य जज्ञे
संयातिः ॥ १३ ॥

संयातिः खलु द्व्यद्वतो दुहितरं वराङ्गी नामो-

पयेमे । तस्यामस्य जज्ञे अहंपातिः ॥ १४ ॥

अहंपातिस्तु खलु कृतवीर्यदुहितरमुपयेमे मानु-
मती नाम । तस्यामस्य जज्ञे सार्वभौमः ॥ १५ ॥

सार्वभौमः खलु जित्वाजहार कैकेयीं सुनन्दां
नाम । तस्यामस्य जज्ञे जयत्सेनः ॥ १६ ॥

जयत्सेनः खलु वैदर्भीमुपयेमे सुपुर्ना नाम ।

१७
१८
१९

नाम. — Ms om from यक्षीनश्च up to end of 11 Ds
S स (for सप्त) Ks Ts Gs s M (Ms om) नीन्मेधात्,
Ts त्रिसप्त, Gs s श्रीनृपमेधात्, Gs सप्त, Cd यक्षीनश्चमेधात्
(as in text) After चेष्टा, Ms s ins सर्वस्व प्रदाय Śs
Ks Ns B D (except Da Da) Me-s om त्र (of
प्रविषेत्) After 'विवेश, Ts Gs s M (except Ms)
ins जनमेजय

12 Ds1 जन्मे. After 'जय, S ins तु G (except
Gs s) om खलु Ds अनाङ्गी, Ts Gs s सुनदा, Gs
अरुणा (for अनन्ता) Śs Ks पाचवी, Ns Bim s s Gs
सागधी, Ds नागाध (for नाच) — Śs Ks (hapl) om
from प्राचिन्वान् up to जज्ञे in 14 Ks (1 hapl) om
from प्राचिन्वान् up to प्राचिन्वाय Ks s Gs प्राची
न्वान्, Gs प्राचिता — Ko s Gs Ms om य Ts
Gs s चावत्, Ts Ms-s हावत् (for य) Ko s s ins वि
before जिगाय Ks सूर्येदिय, Ms-s 'द्वय, Cd सूर्यादयात्
(as in text) — After 'द्वयात्, B (except Bs) Da
Ds s ins हूति — Ko s Da Gs तत्सत्, T Gs s s तत्स,
Gs तावत्सत्, M तद्वत् (for तत्) Ko s s Da Ts Gs s
प्राचीन्वात्, Ns परीय, Bs s Ds Gs प्राचीन्वात्, Gs प्राचीव
13 Śs Ks om 13 (cf v 1 12) Ko s Da Ts
Gs s प्राचीन्वात्, Gs प्रिच — After प्राचिन्वान्, S
ins तु B अश्वरी, Ts 'गी, B आदमकीं (Gs अदमकीं)
(for अदमकीम्) After अदमकीं, Ks Ds ins कैकेयीं
Ms s नाम After 'यमे Ns s B Dn Ds ins वादवीं,
Gs s वपुष्टमा नाम, Gs यावो नाम, Cs सुपाया नाम
— Gs (hapl) om from तस्याम् up to मानुमती नाम
(in 15) Ks s सयाति, Bs s सपा" (Bim as in text)
Ts T Gs s s दया, Gs Ms-s दाय्या, Ms s दया"

14 Ks om up to जज्ञे (cf v 1 12) Gs om 14
(cf v 1 13) MSS indiscriminately (as above)
सयाति, सपा" etc. After सयाति, S (except Gs) ins
तु Gs s s om खलु Ko s Ds दयोद्, Ks s Ds रशद्वतो,
T Gs s त्रिराकोद्, Gs त्रिराकोदि, Ms s रशद्वतः Ms s

रशनसस्तु (for ह्य) Ko चार्वीगी, Ks वराङ्गात् (for
वरा) Ks s Ts om नाम — Śs अहस्पति, K (except
Ks) Da Ds s s अहपातिनाम्, Ns s Bim s s Dn Ds
अहपाति, Ns Bs s Gs अहपातिनाम्, Ts सपातिनाम्
(for सह)

15 Gs om up to मानुमती नाम (cf v 1 13) Ds
(1 hapl) om up to जज्ञे — Śs अहस्पति, K (except
Ks) Ns s Bim s s D (Ds om) अहपाति Ns s B
(except Bs) D (except Bs) om तु Ms s 'बीर्यस्य
हुति" Ts Gs s मानुमती नामोपयेमे (by transp)
— Ts Gs om अह्य Ds (hapl) om सार्व After
'भौम, Bs s ins नाम

16 Ks om 16 Mr (hapl) om up to जज्ञे
— After 'भौम, Ds ins च, S तु Ts om खलु Bs s s
Ds फिल (for खलु) After खलु Gs s ins मृदि Gs
(hapl) om from तस्या up to खलु (in 17) Śs
transp जहार and कैकेयी M (Mr om) 'हृत्स (for
'जहार" T Gs (except Gs) Ms सुदर्ना (Gs Ms 'सी),
Ms s सलुवरर Ds om नम After नम, Śs Ko s s
M (Mr om) ins उपयेमे, Ks Ns B D तामु(Ks ता
चो)पयेम — Gs (hapl) om from जयत्सेन up to
अर्थादा नाम (in 18) — After 'स्तेन, N (except Ks
Ns Bs Ds) ins नाम

17 Gs om जय" खलु, Gs om 17 (cf v 1 16)
— After 'स्तेन, S (except Gs s) ins तु Ts om खलु
Gs (hapl) om from सुपुत्र up to नाम in 18 Ko s
Ds सुपुत्र Ns s Bs s Das Da Ds 'अर्वा, Bs s 'स्तरा, Da1
नामां (sic), T1 'पुत्र Ts Gs 'ववा, M 'वुपा (for सुपु)
— Ko s Bs s s Da Ds s s 'अर्वा, Ns s 'सुरा, Bs Dn
Ds अवा" (for अरा)

18 Gs s om up to नाम (cf v 1 16 17) MSS
indiscriminately (as above) अर्वादीन, सुरा" or अवा"
Bs s s Da Ds s om अपि Bs खलु, Ds च खलु, S (Gs s
om) तु खलु (for अपि) Ms वैदेहीम् (for वैदमा) Śs

17
19

तस्यामस्य जज्ञे अराचीनः ॥ १७ ॥

अराचीनोऽपि वैदर्भीमेवापरामुष्येमे मर्यादां
नाम । तस्यामस्य जज्ञे महाभूमः ॥ १८ ॥महाभूमः एतु प्रासेनजितीयुष्येमे सुयज्ञां नाम ।
तस्यामस्य जज्ञे अयुतनायी । यः पुरुषमेधानामयुत-
मानयत् । तदस्यायुतनायित्वम् ॥ १९ ॥अयुतनायी एतु पृथुश्रवसो दुहितरमुष्येमे भासां
नाम । तस्यामस्य जज्ञे अक्रोधनः ॥ २० ॥

अक्रोधनः एतु कालिङ्गीं करण्डं नामोष्येमे ।

तस्यामस्य जज्ञे देवातिथिः ॥ २१ ॥

देवातिथिः एतु वैदेहीमुष्येमे मर्यादां नाम ।

तस्यामस्य जज्ञे क्रचः ॥ २२ ॥

क्रचः एतु ज्ञेयिमुष्येमे सुदेवां नाम तस्यां पुत्र-
मजनयदृक्षम् ॥ २३ ॥क्रक्षः एतु तक्षकदुहितरमुष्येमे ज्वालां नाम ।
तस्यां पुत्रं मतिनारं नामोत्पादयामास ॥ २४ ॥

Dns om पृष ष (except Gs e) om पृषापराम् Ns. s
Bs Dns ns Ds transp एष and अपराम् — Śs Ks
(hapl) om from मर्यादा up to उपपेने in 19 — After
नाम, Ko s s Bs s (both marg) D (except Ds) ins
899* तस्यामस्य जज्ञे अरिह । अरिह एतुवाज्ञीमुष्येमे ।
Ks (hapl) om from तस्यामस्य up to सुयज्ञां नाम
(in 19) Gs महासेन (for 'भीम')
111 Śs Ks om up to 'मुष्येमे', Ks om up to नाम
(of v 1 18) — Gs महासेन (for 'भीम') After
'भीम' (resp its v 1), Ds ins च, S (except Gs) तु
Ts Gs om एतु Ko s s Ds प्रासेनजीतिम्, N 'जितिम्',
Ds S प्र(T Gs Ms s प्र)सेनजिदुहितरम् — Ds (hapl)
om from उपपेने up to दुहितरम् (in 20) Ko पतिषा,
Ds सहजन्मा, Ts पमला, Ms-s सुमन्ना (for 'सुय') Ts
पमला नामोपपेने, Ms सहा नामोपपेने (for उपपेने-नाम)
— Ks (hapl) om from तस्यामस्य up to अक्रोधन
(in 20) Ks Ds अयुतनायी, Ds Ts G (except Gs)
अयुतनायी — T Gs-s पुरुषमेधे पुरुषार्ण, Gs-s पुरुषमेधे,
M पुरुषार्णम् (for 'मेधानाम्') वस 19 ins 10 M after
(in Ms before) अयुत — Śs K (Ks om) Ns s आजह्वर
(for आनयत्) After 'नयत्', T Gs s M ins राज्ञः, Gs
यज्ञान् — Ns s B Dn Ds s तेनास्य, Ds Ts Gs s तस्य,
Ts Gs-s M तस्य (for तदस्य) Ts (before corr)
Gs s अयुतनायित्व

20 Ks om 20, Ds om up to दुहितरम् (of v 1
19) — Ds Gs s अयुतनायी, Ds याज्ञी 111 (except
Gs Mr) 111 एतु (Ts तु only) (for एतु) Śs आपा, Ns
Bs s s Dn Ds s क्षामा, Bs भीमा, Bs मेकरा, Ms-s
मर्यादा (for मासा) Ko s T आ(Ks हा)ता नामोपपेने
(by transp) — Śs (hapl) om from एतु up to
ज्वालां नाम (in 24) — Ts अतस्तस्याम्, Gs अस्तो (for
तस्याम्) — After 'यन्', Ks (irrelevantly) ins

पार्थिवसप्तमात्रहार (of 25)

21 Śs om 21 (of v 1 20) Ns s Dn स (for
मनो) After 'यन्', Ds ins च, S ins तु Ks om
एतु Bs कालिङ्गी, Gs कालिङ्गी (no), Gs कहीवाक्षम
हिर्गी(?) Ds s om करण्ड Ko s s Ns Ds करण्ड, Ks
करण्ड, Bs s Dn Ds करणी, T Gs कर्ह, M कष (for
करण्ड) Ks (corrupt) यन् देवदक्ष देवदत्त (for
मकोयव-करण्ड) Ks Ds om नाम — After 'मेने', Ds
(irrelevantly) ins दृक्कद नाम

22 Śs om 22 (of v 1 20) — Bs स (for देवा)
After 'तिथि', S ins तु Ds T Gs Ms om एतु Ko
वैदर्भीमेवापराम् (Ks om पृष), Ks देवकीम्, Ks Bs Ds
Gs Ms-s वैदर्भी (for वैदेहीम्) Ds transp वैदे' and
उप' Ds Ms s om मर्यादा नाम Ks ज्वाला नाम, Ts
यामा (om नाम) — Ns T मर्यादा (Ns om मर्यादा)
नामोपपेने (by transp) — Gs om तस्याम् Ns Bs T
om नृच Ko पित, Ks-s Bs पित, Ns s Dn I
[5] रिहो नाम (Ds नामत), Bs [5] रिह, Bs विच; D
क्षति (for नृच)

23 Śs om 23 (of v 1 20) For क्रच, MSS. पित
eto (as in v 1 22) After क्रच (resp. its v 1), Bs
ins स, S (except Ts) ins 111 Ts Gs om एतु
Ks s s Ds क्षाणीं (for आक्षेयीम्) Ko s Ns Bs s Ds देशं
Ks मर्यादां, Ks मर्यादेव, Ks देवादेव (for सुदेवा)
— Ns Bs D (except Ds) अजीजनत् (for अजनयत्) s
(with some slight variations) वामदेव्यामह्वराजकन्याया
शुक्लपुत्रमजीजनत् (for आक्षेयीम्) — दृक्षम् B (except Bs,
Ds तस्यामस्य जज्ञे क्रक्ष (for तस्याम्) — दृक्षम्)

24 Śs om up to नाम (of v 1 20) — After
क्रक्ष, Ds ins च; S तु Ts om एतु 111 (except Gs s)
तक्षक (for तक्षकदु) S reads उपपेने after नाम Ts
वज्रां, Ts ज्वलता, Ts ज्वलमतिः, Gs ज्वलती; Gs

मृतिनारः खलु सरस्वत्यां द्वादशवार्षिकं सत्रमा-
ह्वार ॥ २५ ॥ निवृत्ते च सत्रे सरस्वत्यभिगम्य तुं
मृतरं धरयामास । तस्यां पुनर्मज्जनयचंसुं नाम
॥ २६ ॥ अत्रानुवंशो भवति ॥ २७ ॥

तंसुं सरस्वती पुनं मृतिनारादजीजनत् ।
इलिनं जनयामास कालिन्यां तंमुद्रात्मजम् ॥ २८
इलिनस्तु रथंतया दुःपन्ताद्यान्पञ्च पुत्रानजन-
त् ॥ २९ ॥

दुःपन्तः खलु विश्वामित्रदुहितरं शकुन्तलां

नामोपयेमे । तस्यामस्य जज्ञे भरतः । तत्र श्लोकी
भवतः ॥ ३० ॥

माता भस्त्रा पितुः पुत्रो येन जातः स एव सः ।
भरत्वं पुनं दुःपन्त भावमंस्थाः शकुन्तलाम् ॥ ३१
रेतोधाः पुत्र उन्नयति नरेदेव यमक्षयात् ।
त्वं चास्य धाता गर्भस्य सत्यमगह शकुन्तला ॥ ३२
ततोऽस्य भरतत्वम् ॥ ३३ ॥

भरतः खलु काशीयिष्ठपयेमे सार्वसेनीं सुनन्दां
नाम । तस्यामस्य जज्ञे भ्रमन्तुः ॥ ३४ ॥

CO 1 87 5
K 1 90 34

मलवती, Gs = हृत्, Gs उवल्ता, Ms उवलिता, Ms =
उवल्ता (for उवल्ता) — Before तस्यां, Bs = Da ins स
Ko २.६ पुत्रम् (Ka om पुत्रम्) उत्पादयामास भतिनार नाम
(by transp) T Gs अस्य जज्ञे भतिनार, Gs = Ms =
भतिनारमुत्पादयामास, Gs = भतिनारमजीजनत्, Ms = भति
नारमुत्पादयत् (for पुनं "मास")

25 Ss पतिनार, Ks अति, Ds S (except Ts)
जति After "नार, S ins तु Ns Ts Gs om
खलु After "स्वत्या, N ins गुणसमुदित (Dn Ds
"समन्वित") Ns B D (except Ds) आहवत् (for आज")

26 Ko s = Ns B D (Ds marg) समाप्ते, Ts Gs =
Ms = तमुदयसाने नि, Ts Gs = Ms = तमुदयसाने (for
निवृत्ते) Ds = S om च Ds S om सत्रे Bs S om त
— Ks = Bs = Da Da Ms स तस्या, Ds तस्या S (for
तस्या) Ks = उत्पादयामास, Ns B Da Dn Ds अजीजनत्,
Ds Ms जनयामास (for अजनयत्) K Ds त्रसु (Ko त्रसु),
S त्रसु (for तसु) Ds om नाम

27 Ls Ds भवति श्लोक, Ns = Da Dn Ds = श्लोको
भ" (for भवति)
28 a) K Ds = त्रसु, S त्रसु (Gs तसिन्) Gs = M
पुत्र — a) Ss पतिनाराद्, S अति Gs = M अजायत
— a) Ks Ns B Ds Dn Ds इलिन, S इलिन — a) N
(except Bs Ds) कालिन्यां (Ks "लिप्ता") K Ns Bs
त्रसु Ds त्रसु, S त्रसु (of v 1 89 11, 12) Ts
आमवान्

29 Ks Ns B Ds Dn Ds इलिनस्तु, S इलिन
After तु, S (except Gs) ins खलु Gs om रथंतया
After "तया, Ts G (except Gs =) ins

900* जनमेजयमुत्पादयामास । जनमेजयस्य खलु लक्ष्मणा
नाम भार्गवीधुपयेमे । तस्यां

[Ts Gs = कर्क्षी (for लक्ष्)] — Cf 901*]

Here and below MSS indiscriminately दुप्यत् दुप्य",
दुप्य" as before, of v 1 1 62 3, 88 14 15 etc
Ks = Bs Ds = दुप्यादीन् Ks Ds om पञ्च पुत्रान् Ks =
Ns = Bs Da Dn Ds = T N अजीजनत्, Bs = Ds
उत्पादयामास, Bs जनयामास (for अजन") — After
29, Ds Ts Gs = M (except Ms) ins

901* दुःपन्तस्तु खलु लक्षणा नाम भार्गवीधुपयेमे ।
तस्यामस्य जज्ञे जनमेजय ।

[Cf 900* Ds Gs लक्ष्मणां, Ts लक्ष्मीं (for लक्ष")]
30 Before दुप्यत् (resp ts v 1) Ds Gs = ins
स एव, Ts स After तु व", S (except Ts Gs) ins तु
Ds Ts G (except Gs) om खलु Ds Gs शकुं नाम
विश्वामित्रदु" (by transp). B (except Bs) Ds = उपयमे
शकुं नाम (by transp) After भरत, Ko ins नाम
— Ns lacuna for तत्र श्लोकी भवत K (except Ks)
Ns Bs = D अत्र (Ds वत्र) (for तत्र) Before श्लोकी,
Ns = Bs = D (except Ds = s) ins अनुवचां G (except
Gs) इमे

31 — (var) 1 69 29 — a) Ns B D (except
Ds = s) Cd transp माता and भस्त्रा (as in 1 69 29) Ss
पिता चपुद्र, Cd पितु पुत्रो (as in text) — a) S (except
Gs) यस्यात्, Cd as in text — a) S (except Gs = s)
क्षौ पति (spells differently) — For 31^d, S subst 32^d

32 — 1 69 30 — Ms (thapl) om 32 — a) Cd
as in text S (Ms om) पुत्र नयति — a) Ns महौजस,
S यमक्षय, Cd as in text. — a) Ks त्वमस्य धाता, Bs
त्व च धातास्य — For 32^d Ds repeats 31^d — After
शकुन्तला, Ss Ko Da ins इति

33 Gs = एवद् (for तत) Ns om अथ भ" Ks
तस्य शत्रुपुत्रस्य (for अथ)

34 After भरत, Ds T ins च, G M तु Gs = om

शुमन्नुः खलु दाशार्हीमुपयेमे ज्ञयां नाम । त-
स्यामस्य जज्ञे सुहोत्रः ॥ ३५ ॥

सुहोत्रः खल्विद्वाकुकन्यामुपयेमे सुवर्णां नाम ।
तस्यामस्य जज्ञे हस्ती । य इदं हास्तिनपुरं मापया-
मास । एतदस्य हास्तिनपुरत्वम् ॥ ३६ ॥

हस्ती खलु त्रैगतींमुपयेमे यशोधरां नाम । त-
स्यामस्य जज्ञे विकुण्ठनः ॥ ३७ ॥

विकुण्ठनः खलु दाशार्हीमुपयेमे सुदेवां नाम ।

खलु Gs om काशेयीम् S₁ K₁ Ds कैकेयीः Ks Ds Ts
(by corr) कौशेयीः Ds कौकेयीः G₁ कौशेयीचयैदेही (for
काशेयीम्) Ks T सावसेनीमुपयेमे (by transp) — S₁
(hapl) om from तस्यामस्य up to सुवर्णां नाम (in 36),
Ks om from तस्यामस्य up to जयां नाम (in 35) Ms-s
अस्याम् (for तस्याम्) Ko (hapl) om from शुमन्नु up
to जज्ञे in 35 K₁ सुवः Ds धूमः T हुमः (for शुमन्नु)
35 S₁ om 35, Ko om up to जज्ञे, Ks om up to
नाम (cf v 1 34) — After शुमन्नु, Ds ins च, S तु
T₁ चासेयी, Ts G₁s दाशेयीम् (for दाशार्हीम्) N
B₁ s Da Dn Ds विजयां, B₁ s Ds सुदेवा, B₁ देवां,
S धुप (Gs-s Ms s 'व')णीं (for जयां) — K₁ (hapl)
om from तस्यामस्य up to सुवर्णां नाम (in 36)

36 S₁ K₁ om up to नाम (cf v 1 34, 35)
— After सुहोत्र, S ins S देवधाकीम् (Gs दाहवतीम्)
(for इद्वाकुकन्याम्) Ks s धुपणीं, N₁ सुदेवां, S जयतीं
(Gs जयां) (for सुवर्णां) Ds T₁ Gs हस्ति — S पुर
(for हास्तिन) S₁ समापयामास, Ko s T Gs सनिनीपः,
K₁ Gs आचलः, N₁ s B₁ s Dn D₁ s s स्यायः, Ds कारः,
Cd as in text — Ds तस्य, S तस्याम् (Ms as in text,
Gs दस्यो) (for एतदस्य) S (except Ms) हास्तिन

37 After हस्ती, Ds ins च, Ts Gs M तु S₁ (hapl)
om from यज्ञो up to 'येमे' in 38 B₁ (as in text) s
Ds दशोधरा, B₁ Da G₁ s यशोदां, Gs वना — Ko s
Ds विकुञ्चन, Ks विमथ, Ks कुम, Ks कुच, Da S
'कुञ्चन' (Gs 'र') (for विकुं) After विकुं (resp its
v 1) K (except Ko) N₁ s B₁ D (except Ds s s)

38 S₁ om up to 'मुपयेमे' (cf v 1 37) For
विकुण्ठन, MISS विकुचम etc (cf v 1 37) After
विकुं (resp its v 1) Ds s ins च, S तु (Gs corrupt)
T Ge M (except Ms) om खलु Gs om from

तस्यामस्य जज्ञे अजमीढः ॥ ३८ ॥

अजमीढस्य चतुर्विंशं पुनश्चतं धृष्य कैकेया
नागायां गान्धारायां विमलायामृक्षायां वेति । क
वृथग्वंशकरा नृपतयः । तत्र वंशकरः संवरणः ॥ ३
संवरणः खलु वैवस्वती तपती नामोपयेमे
तस्यामस्य जज्ञे कुरुः ॥ ४० ॥

कुरुः खलु दाशार्हीमुपयेमे शुभाङ्गी नाम
तस्यामस्य जज्ञे विहरयः ॥ ४१ ॥

दाशार्हीम् up to जज्ञे Ks देवसुतां, T Gs s M सुनदा
(for सुदे) Gs दिवा नामोपयेमे (for उप—नाम)
— After 'मीढ', N₁ s B₁ D (except Ds s s) ins नाम

39 After 'मीढस्य, Ts Gs s ins S Ks चतुर्विंशति,
Ds 'सति, Ds 'सार्, B D Gs (1 hapl) om नागायां
B₁ s s s transp कैकेयां and गान्धारायां B₁ s Da Ds
विमला, Ds विमना, T₁ वला (for विमलायामृक्षा)
S₁ Ks Ds सुवतां; Ks नक्षकां, Gs ईक्षां, Gs s वृक्षां (for
नक्षकायां) K₁ सुवभायां विमलाया (for विमलायामृक्षायां)
B₁ om वेति, S om च (Ms om वेति) Ds Ds T Gs
Ms om one वृषक Ms-s ते (for the first वृषक)
N₁ s B₁ D (except Ds s s) वशपरा, S -वशकर्ता
(for वश) G₁-s om वृष — अजमीढाक्षयां as in
in T Gs s after तत्र, in Gs s s (which om तत्र),
the beginning of the final sentence T Gs s संवरण
जज्ञे वशकर, G₁ वशकारण संवरणि, Gs s वशकर संवरण
जज्ञे (for वश संव)

40 S₁ K₁ Ns Ds (1 hapl) om सव — After
'रण, Ds ins च, S तु S₁ संरक्षतीं (for वैव) Gs s
Ms सपतीं Gs om नाम — S₁ Ks N₁ B₁ Da D
(1 hapl) om from तस्यामस्य up to सप्रिया नाम (in 42)
G₁ (hapl) om from तस्यामस्य up to सागधीमुपयेमे (in
43) Ko-s Das (1 hapl) om कुरु Before कुरु, D
ins सुभगी नाम After कुरु, K₁ s Ds ins नाम After
नाम, Ks cont कुरुवैलपसा कुरुक्षेत्र पुण्य चके

41 S₁ Ks N B Ds Ds G₁ om 41 (cf v 1 40)
Ko s Das Ds s (hapl) om from कुरु खलु up to सप्रिया
नाम (in 43) K₁ om from कुरु खलु up to सागधी
मुपयेमे (in 43) — After कुरु, S (except G₁) ins च
T₁ Gs s s om खलु D₁ (hapl) om from दाशार्हीम्
up to अरवाणखलु (in 43) K₁ जादिनी नामोपयेमे (for
दाशार्हीमुप) Gs s om उपयेमे शुभाङ्गी Gs om D

विद्विरथस्तु मागधीषुपयेमे संप्रियां नाम । तस्या-
मस्य जज्ञे अरुग्वान्नाम ॥ ४२ ॥

अरुग्वान्खलु मागधीषुपयेमे अमृतां नाम । त-
स्यामस्य जज्ञे परिक्षित् ॥ ४३ ॥

परिक्षित्खलु वाहुदास्युपयेमे सुयशां नाम । त-
स्यामस्य जज्ञे मीमसेन ॥ ४४ ॥

मीमसेनः खलु कैकेयीषुपयेमे सुकुमारी नाम ।

नाम. — Dn विद्वरः (for विद्विरथः) !

42 N (except Ks Dn Ds) om. up to संप्रियां नाम;
Ks Gs om. 42 (cf. v. l. 40, 41). Ms-s (hapl.) om.
from विद्व' up to अरुग्वान्खलु (in 43). — Dn विद्वरः
(for विद्विरथः) ! After तु, Ts Gs-s Ms-s ins. खलु. Dn
माधवीं (for 'गधीं'). Ms-s (hapl.) om. from 'देमे up
to अरुग्वान्खलु (in 43). — Ks डरथा; Ns B Das
अमग्वान् (Bs सुतत्त्वान्); Ns सुभगो; Ns अमग्नः; Dn
अमथा; T Gs-s अदथा; Gs अथथान् (for अरुग्वान्).
G om. नाम.

43 Ms-s (erroneously) read 43-44 after 50.
Ks Gs om. up to 'देमे (cf. v. l. 40, 41). Ds M om.
अरुग्वान्खलु (cf. v. l. 41, 42). For अरुग्वान्, MSS.
डरथा etc. (cf. v. l. 42). Before खलु, Ds ins. च; T
Gs-s तु. Gs-s ॥ (for खलु). Ss मेधावीम्; Ko Ns B
Da Dns Ts माधवीम्; Ms-s मागधेयीम् (for मागधीम्).
Ks सुयक्ष (for अमृता). — After नाम, Ks ins. कुहः
खलु माधवीषुपयेमे अमृतां नाम. — Ss Ks (hapl.) om.
'om हस्वत्यस्य up to सुयशां नाम (in 44). — Ks N
Dns Ms Ds-s Gs-s M परिक्षित् (cf. v. l. 1. 1. 8; 45.
2, 13 etc.).

44 Ss Ks om. up to सुयशां नाम (cf. v. l. 43).
Some MSS. परिक्षित् (cf. v. l. 43). After परिक्षित्
(resp. its v. l.), Ds B (except Gs-s) ins. तु. Ts Gs
om. खलु. B बाहुकाय् (for 'दाय्'). Ks सुदासो; B
'दासी; Ds 'दशी; Ds स्वदास; Gs-s 'दोस; 'रूपो;
Ms-s सुपां (for सुयशां). T Gs सुवेपां नामोपयेमे (for
उप'सु' नाम).

45 Ms (hapl.) om. from मीम' up to जज्ञे. Ss Ds
त (for मीम'). — After 'मेन, Ds ins. च; S (except
Ms) ins. तु. Ts Gs om. खलु. Ds transp. कैकेयीं and
उपयेमे. Ns सुंदरी; Ns B (except Bi) Dn Ds-s
कुमारी (for सुकु). T कैकेयीं सुकुमारी नामोपयेमे (by
transp.). — Ks Bs Da असौ (Ks om. असौ) अजययत्

तस्यामस्य जज्ञे पर्यश्रवाः । यमाहुः प्रतीपं नाम ॥ ४५

प्रतीपः खलु शैव्यास्युपयेमे सुनन्दां नाम । तस्यां

पुत्रानुत्पादयामास देवापि शंतनुं बाहीकं चेति ॥ ४६

देवापिः खलु बाल एवारण्यं प्रविवेश । शंत-

नुस्तु महीपालोऽभवत् । अत्रानुवंशो भवति ॥ ४७ ॥

यं यं कराभ्यां स्पृशति जीर्णं स सुखमश्नुते ।

पुनर्युवा च भवति तस्मात्तं शंतनुं विदुः ॥ ४८

Co. 1. 2709
Ks. 1. 28 49
Ks. 1. 53 49

(for मस्य जज्ञे). Ko हर्षसं; Ks पर्यश्रवसं; Ns-s B s-s
Dn Ds-s प्रति; Ns 'श्रवसः; Bs Gs-s रति; Bs
प्रतिश्रवसं; Da परिश्रवसं; Ds प्रतीपः; Ms वृद्धः; Ms
सत्यपरि' (for पर्यश्रवाः). — After 'अवाः (resp. its v.
l.), Ko-s Ns-s B (except Bs) Da Ds-s ins. नाम; Ds
इति. — Ks Ns om. यमाहुः; Ns-s D (except Ds-s)
om. the final sentence altogether. Gs-s-s प्रदीपः
(for प्रतीपं). ॥ इति (for नाम). Ns-s B D (except Ds)
प्रतिश्रवसः प्रतीपः (Ns-s om. प्रतीप') (for यमा' नाम).

46 Gs-s-s प्रतीपः. After प्रतीपः (resp. its v. l.),
Ds ins. च; S ins. तु. Ts Gs-s om. खलु. Gs शैव्यासीम्;
Ms-s वाट्याम् (for शैव्याम्). Bs सुंदरीं (for सुनन्दां).
— After तस्यां, Ts G M ins. प्रीम्. Ns Bs-s om. पुत्रान्
Gs-s transp. पुत्रान् and उत्पाद'. Ts तस्यामस्य त्रयः पुत्रां
बभूवुः (for तस्यां—'मास'). Ns-s B Das Dn Ds-s
(before corr.) शांतनुं. Gs देवापिः शंतनुं बाहीकश्चेति.

47 After देवापिः, ॥ (except Ts) ins. तु. Gs
(hapl.) om. from बाल up to शांतनुः खलु (in 50); Bs
reads from बाल up to शंतनुः खलु in marg. Ks Ns-s B
(except Bs) D (except Da) विवेश (for प्रवि').
— Before शंतनुः, Ms-s ins. सुसुषुः. Ns B D (except
Ds) शांतनुः. Ss om. तु. — After तु, Ms-s ins. खलु.
Ns B (except Bs) Da Ds-s बभूव; Ds भवति (for
ऽभवत्). — Ms T Gs Ms तद् (for अत्र). Ds S om.
अनुवंशः श्लोकः ॥ ins. in Ks Da after, in Ns-s Bs
Da Dn Ds-s S before, भवति.

48 Gs om. 48; Bs reads it in marg. (cf. v. l. 47).
— *) Ss Ks कोणः; Ns-s Ms-s कुमारं (for कराभ्यां).
— *) Ds जीर्णीय. Bs Ms-s सुखमेषते. — *) Ss Ko-s
स (for च). — *) Ko-s सततः. Ns B D (except Ds)
शांतनुं. — After विदुः, Ss K (except Ks-s) Bs-s D
(except Ds-s-s) ins. इति.

49 Ks Gs om. 49; Bs reads it in marg. (cf. v. l.
47). Ss Ko-s एतद् (for तद्). Ss Ks B Gs Ms-s

तदस्य श्रंतनुत्वम् ॥ ४९ ॥

श्रंतनुः खलु गङ्गां भागीरथीमुपयेमे । तस्यामस्य
जतो देवव्रतः । यमाद्गुमीप्स इति ॥ ५० ॥

भीष्मः खलु पितुः प्रियचिकीर्षया सत्यवतीमु-
द्वयहन्मातरम् । यामाद्गुमीप्सकालीति ॥ ५१ ॥

तस्यां कानीनो गर्भः पराशराक्षपायनः । तस्यामेव
श्रंतनोद्गो पुत्रो बभूवतुः । चित्राङ्गदो विचित्रवी-
र्यश्च ॥ ५२ ॥ तयोरप्राप्तयोचन एव चित्राङ्गदो

तस्य (for अस्य) N B Das Dn Ds. (before corr) Gs. Ms. = श्रंतनुवत्

50 Gs om तनुत् ननु; Bs reads it in marg (cf v 1 47) — N B Das Dn Ds. (before corr) & Ts श्रंतनु After तनुत् (resp its v 1) S (except Gs) ins तु T Gs om खलु Ns om गङ्गां — Ks Das om अस्य Śs Ks अनु (for अस्व) After 'यत, Ko & Śs; B D (except Ds) ins नाम; Gs जीयवत् — Ks N B Dn Ds. 'भीष्ममिति — After 50, Ms. = (erroneously) read 43-44

51 After भीष्म, S ins तु T Gs. om खलु Śs transp खलु and विदु Only Śs उद्वयहन्मातरम् (as in text) Ko & Śs मातरमुपायवत् (Śs 'पादवत्); Ks उद्वयहन्मातरः; Es & Śs B Ds मातरमुदावहत्, N Dn Ds. = मातरम् (Ds om मा') उद्वयवहत्; T B Ms. मानवमास मातर (Gs om मा'); Ms = अस्वमातरमिति — Ks N Dn Ds. = गणकालीमिति; Ks गणवतीति; Ds योजनगणवतीति; S (om गण) कालीति (Gs = कालीमिति)

52 Ko & Ds T तस्या (for तस्या) After तस्यां (resp its v 1), Śs ins गणकाल्यां सत्यवत्या, Es अस्य; Ks Bs अस्य जज्ञे; Bs & Ds & जज्ञे, Da Dn Ds पूर्व Ds om कानीनो गर्भः Ś पराशराक्षपायनो (Gs पराशरस्य गर्भो) द्वैपायन (for कानी'—यन) After 'यन, N (except B s & s) ins अभवत् — N B & Das Dn Ds. (before corr) श्रंतनोद् After श्रंतनोद् (resp its v 1) Śs Ks & N B D (except Ds) ins अन्यौ Śs Ka Da om द्वौ — Ns; B Dn Ds transp चित्राङ्गद and विचित्रवीर्य — After च, B Ds & M (except Ms) ins इति

53 Bs & Ds & om एव S चित्राङ्गदस्तु (Gs 'गदोपि') अप्राप्तयश्च (Ts Gs & = 'स्योचन Gs 'स्राज्यवीचन) एव (for तयोर—'हदो) S (except Gs & Ms) गणवत् (for

गन्धर्वेण हतः । विचित्रवीर्यस्तु राजा समभवत् ॥ ५३

विचित्रवीर्यः खलु शीतल्यात्मजे अम्बिकाम्ना-
लिके काशिराजद्विहाराउपयेमे ॥ ५४ ॥ विचित्र-

वीर्यस्त्यनपत्य एव विदेहत्वं प्राप्तः ॥ ५५ ॥ ततः
मत्यवती चिन्तयामास । दापन्तो वीरा उच्छि-

घृते इति ॥ ५६ ॥ सा द्वैपायनमृषिं चिन्तयामास
॥ ५७ ॥ त तस्याः पुरतः स्थितः किं करवाणीति

॥ ५८ ॥ सा तमुवाच । आता त्वानपत्य एव

'यन) S (except Gs) विहृत — Ds (hapl) om from विचित्रवीर्यस्तु up to the end of 54 S om तु K (except Ks) Ds समभवत्; B (except Bs) Dn Ds. = आसीत्; S बभूव (for सम)

54 Ds om 54 (cf v 1 53) After 'वीर्य, Bs S ins तु Ts Gs. om खलु M बाल एव (Ms 'काले') (for खलु) Ss om 'काले' K (except Ks) Da Dn 'काले' S काशिराजमुते अधिकपादिके (Gs = अवा लिकामिके; Gs 'लिकामिके' उद्वयवत् (Gs = उवाह, Ms उद्वयवत्; Ms उपायवत्) (for अभिवाक'—'देते) After उद्वयवत् (v 1 for उपयेमे), Ms = ins मायै

55 Before विचित्र, Ts Gs Ms ins तु T Gs & M om तु Gs = च (for तु) Ts Gs = M अनुपसादत् (for अनपत्य)

56 Gs & तस्य (for तस्य) Gs = सत्यवती (for तस्य) N Bs D (except Ds) अश्रितवत् (for श्रितवत्) — Before दो पन्तो, Ko B Da ins न (Bs त्व); Ts Ds & कथ न; Ns; Dn Ds मा MSS indiscriminately दोपत्यो, 'त्व', 'क' or 'त्त' Ms & N B Da Dn Ds & उच्छेत् (Ko & 'स्ता' द्र प्रजेत् (Bs & Ds & गमित्यति) (for उच्छिघ्रते) Ds S कथ तु खलु (Gs om खलु) श्रंतनो पिदोच्छेदो (Gs यशविच्छेदो, Ms = पिदविच्छेदो) न ह्याद (for दो पन्तो — 'विच्छेते)

57 After सा, Bs & Ds ins त, Ds तु, Ms = है S om कर्षि Ko & Ns; B D (except Ds) ins मनस after कर्षि, M (except Ms) which om कर्षि, ins मनस after द्वैपायन B (except Bs) Ds अश्रितवत् (for चिन्तया)

58 After स, Ko & = ins 'वितितमात्र S om तस्या' Śs Bs सत्यवत्या, Ka स्वत्या (for तस्या) S अमृत (for पुर) Ms = स्थित्या प्रोवाचैतां (for स्थित) After स्थित, Ko & = ins सन् आज्ञायव After करवाणीति,

स्वर्ग्यो विचित्रवीर्यः । साध्वपत्यं तस्योत्पादयेति
॥ ५९ ॥ स परमित्युक्त्वा जीन्पुत्रानुत्पादयामास
धृतराष्ट्रं पाण्डुं विदुरं चेति ॥ ६० ॥

तत्र धृतराष्ट्रस्य राज्ञः पुत्रशतं बभूव गान्धार्या
वरदानाद्वैपायनस्य ॥ ६१ ॥ तेषां धृतराष्ट्रस्य पुत्राणां
चत्वारः प्रधाना बभूवुर्दुर्योधनो दुःशासनो विक-
र्णश्चित्रसेन इति ॥ ६२ ॥

पाण्डोस्तु द्वे भार्ये बभूवतुः कुन्ती माद्री चेत्युभे
स्त्रीरत्ने ॥ ६३ ॥

अथ पाण्डुर्भग्यां चरन्मधुनगतमृषिमपश्य-
न्मृग्यां वर्तमानम् । तथैवाप्तुमनासादितकामरसम-
स्तं वाणेनाभिजघान ॥ ६४ ॥ स वाणविद्ध उवाच
पाण्डुम् । चरता धर्ममिमं येन त्वयाभिज्ञेन काम-
रसस्याहमनवाप्तकामरसोऽभिहतस्तस्यात्मन्येतामश्व-
स्यामासाद्यानवाप्तकामरसः पञ्चत्वमाप्स्यसि क्षिप्र-
मेवेति ॥ ६५ ॥ स विवर्णरूपः पाण्डुः शार्पं परि-
हरमाणो नोपासर्पत भार्ये ॥ ६६ ॥ काचं चो-
वाच । स्वचापल्यादिदं प्राप्तवानहम् । शृणोमि च

G 1 8914
K 1 65. 61
K 1 63 63

Ko s 4 Da1 ins मातरमुवाच
59 S त (G1 om त) सत्यवती (for सा तम्) Ko s 4
Da1 आह (for उवाच) — S ते (for तव) T1 G1 s om
एव B1 T1 G1 स्वर्गं, B1 T1 M स्वर्गं (B1 स्वर्गं) गत
(for स्वर्ग्यो) S om विचित्रवीर्यं — S तस्यार्थे (G1 om
अर्थे) अपत्य (Me s पुत्र) उत्पादयेति (for साध्व—“दयेति)

60 G1 सत्या वाक्य (for स) Ko s वरमोक्ष, N1 B1
Da Dn D1 स तथा, D1 एवम्, T1 Me s वरम् (for वरम्)
D1 om इति उक्तं, S उवाच स तत्र (for उक्त्वा). T2
G1 s om पुत्रान् Da नीयपत्न्यानि (for जीन्पुत्रान्)

61 K1 N1 s S om तत्र S1 N1 तस्य, D1 ततो (for
तत्र) K1 om राज्ञः G1 पुत्राणां वात B1 transp
बभूव तं गान्धा T G Me s om द्वैपा Me s
कुण्डिपा N1 K1 “यनस्य च

62 After तेषां, K1 s D1 S (except T Ms) ins च
K1 B1 Dn D1 s धृतराष्ट्रपुत्राणां, S धार्तराष्ट्राणां (G1 corrupt)
(for एतं दु) B1 s D1 s प्रवरा, B1 वरा (for प्रधाना)
S om बभूव G1 s transp विकर्णं and चित्रं B fore
इति, S1 K1 s N1 B1 Dn D1 T1 G1 ins च

63 After कुन्ती, Ko s 4 ins नामाय, N1 B D
(except D1) एवम् नाम Before स्त्रीरत्ने S1 ins द्वे S
पांडोस्तु (T1 om तु) कुन्ती माद्रीति (T1 G1 s om इति,
T1 “द्री तु, Me “द्री च, Me-s “द्री द्वे) स्त्रीरत्ने (G1
corrupt) बभूवतु

64 S ए (for अथ पाण्डुर) After पाण्डुर, D1 ins
स्त्रीरत्नीलो Ko s 4 मैथुनसुख (K1 “पा) गतम्, Da T G1
मैथुन गतम् T1 G1 om ऋषिम् B (except B1) Da
D1 s सुनिम् (for ऋषिम्) T G ins सुगन्धादिण after
ऋषिम् (T1 G1 which om ऋषिम्, ins it after “गत),
on the other hand सुगन्धधादिण s1 ins in M after

(in Ms before) ऋषिम् Ko s 4 सुगन्धा प्रवर्तमानमपश्यत्
S om from अपश्यत् up to “वृत्त S1 K1 D1 ins च
before वर्तमानम् After “मानम्, K1 ins वाणेनाहनम्
— K1 अभैव, K1 तत्रैव, K1 स तथैव After तत्रैव, K1
ins शृणीमाह्व्य D1 om आह्वतम् S1 K1 D1 वृत्तम्,
Ko s एवमविश्वम्, K1 श्यावृत्तम्, B1 Dn D1 अह्वतम्, D1
अह्वतम् (for आह्वतम्) S1 K अनवासादित S1 K1
(hapl) om from कामरसम् up to “भिज्ञेन (in 60)
After “वृत्त, B1 Da Dn D1 ins च K1 N1 s B1 Da
D1 s G (except G1) आजगाम (for अभि)

65 S1 K1 om up to “भिज्ञेन K1 D1 पाण्डुमुवाच
(by transp) — K1 s प्रजाधर्मम् (for धर्मम्) K1
कामस्य (for कामरसस्याह) Ko s 4 read अहम् after
जगत्कामरस Before अभिहत, D1 ins एव S1
हत्, N1 B D (except D1) निहत (for ऽभिहत) K1
कामरसोऽस्यह भवता हत् (for कामरस—“निहत) B
(except B1) om अपि Ko s 4 B1 Da D1 अपाप्स्यसि;
N1 s आपत्स्य (for आपस्य) After “मेवेति, K1 ins
तेन शास, K1 च For चरता—क्षिप्रमेवेति, S subs

902* योऽकृतार्यो हि मा भूत् वाणेनाहन्मृगयतम् ।

एवामप्येतादृशो नाव क्षिप्रमेवावमित्यप्यति ।

[(L 1) T G1 s “नाहन्, G1 “नाहान् G1 s “नामा.
Ms s “नाहो G1 वाणेन मृगेण जघान (for the latter
half)] — (L 2) T1 G1 s तवाप्येतादृशो G1 s “मेव
अविवर्णति]

66 S1 D1 om स K1 ततो, K1 सर्वं (for स)
B1 s D1 विषण्णं (for दिवर्णं) — After “रूप, Ko s 4
N1 B D (except D1) ins तथा, K1 तदा After पाण्डु,
S ins त (T1 तु) S परिहरत् (for “हरमाणो) K
(except K1) नोप, Da “सर्पते, D1 s “सर्पत्, S नोप (G1

नानपत्यस्य लोकाः सन्तीति ॥ ६७ ॥ सा त्वं
मदर्थं पुत्रानुत्पादयेति कुन्तीमुवाच ॥ ६८ ॥ सा
तत्र पुत्रानुत्पादयामास धर्माद्युधिष्ठिरं मारुताद्रीम-
सेनं शक्रादर्जुनमिति ॥ ६९ ॥ स तां हृष्टरूपः
पाण्डुरुवाच । इयं ते सपत्न्यनपत्या । साध्य-
स्यामपत्यमुत्पाद्यतामिति ॥ ७० ॥ स एवम-
स्तित्युक्तः कुन्त्या ॥ ७१ ॥ ततो माय्यामथिभ्यां

नकुलसहदेवाद्युत्पादितौ ॥ ७२ ॥ माद्रीं सुखलं-
कृतां हृष्टा पाण्डुर्भाव चक्रे ॥ ७३ ॥ स तां सुष्ट्वैव
विदेहत्वं प्राप्नोति ॥ ७४ ॥ तत्रैनं चित्वा स माद्री
समन्वारुरोह ॥ ७५ ॥ उवाच कुन्तीम् । यमयो-
रार्ययाग्रमत्तया भवितव्यमिति ॥ ७६ ॥

ततस्ते पञ्च पाण्डवाः कुन्त्या सहिता हासिन-
पुरमानीय तापसैर्भीमस्य विदुरस्य च निवेदिताः

मोषा)सर्वेति. T ते भायें.

67 Ds चाय्यं प्रोवाच; B आह च (G1.s कदापिप्रार्थये स
आह च पांडुः) (for चाय्यं चोवाच). After आह च, Ts
Ga-s cont. स्वां भायी. — Ts कृष्णाचापलादिदं; G1.s
कृष्णादिदं; Gs च***दिदं (for स्वचापलाया). — G1.s
पुराणेषु पञ्चमानं शृणोमि (Gs शृण्वन्) (for शृणोमि च).
S1 T G1-s M om. च. After शृणोमि च, Ds ins.
धर्मविदुषां मुवाचम्. K (except Ks) न च (for न). Ns
B1.s.s Da Ds.s अनपत्यस्य लोका न संति (for नान—सन्ति).
68 Ko om. सा. K1.s B1.N1.s Ds G1.s Ms-s om.
त्वं; Ks Ga Gs Ms om. सा त्वं. Ms सत्पत्न्या (for सा त्वं).
Ks असदर्थं; N1.s पंच; Ds S (except G1) नमार्थं (for
मदर्थं). K (except K1) N उत्पादयत्येति. After
'मुवाच', Ms-s ins. पांडुः.

69 S1 तत्र कुन्ती; Ko.s सा (Ks तत्र) तद्वचनात् (for
सा तत्र). Ms om. तत्र. B D (except Ds) तथोक्ता; Gs
कुन्ती (for तत्र). Ms श्रीपुत्रान्; Ms श्रीन् (for पुत्रान्).
Ko.s बातात् (for भारतात्). S इन्द्रात् (for शक्रात्).
B (except B1) Da.s पनंजयम् (for अर्जुनम्).
70 Ko Ns B Ds Da Ds.s om. स. Ks Gs Ms-s
om. स तां. N1.s T Ga-s B1.s om. तां. Ds तां स; Ds
ततः (for स तां). Ks B1 Da G1 Ms-s संकष्टरूपः; N1 Da
संकष्टः; Gs प्रहृष्टरूपः (for हृष्ट). — Ds वा (for इयं).
Da om. ते. After सपत्नी, S ins. माद्री. After अनपत्या,
S ins. मीलितः. T Ms.s सापत्नी (for सायु). Ko N1.s
B1 Da D1.s अस्याः (for अस्याम्). Gs.s पुत्रम् (for
अपत्यम्). K1 Gs M (except Ms) उत्पादय; T दयताम्;
Gs दयामि (for दयताम्).

71 Ga-s M om. 71. N B D (except Da) om. स
and उक्तः. N1.s चाप्युक्तं; B1.s.s Da.s उक्ता (for
उक्तः). Dn कुन्ती; G1.s सा कुन्ती (for कुन्त्या). For 71,
T Gs subst. सा तथेति. After 71, Ns Dn D1 ins. तां
चित्रां माय्याः प्रायच्छत्; T G1-s Ms ins. तस्यै (G1.s तस्यै
माय्यै तथेति; Ms सा तस्यै) प्रतमादिदेशः.

72 K1.s.s Ns Dn D1 om. ततो. For 72, S subst.
तस्यां (G1-s तत्तस्यां) नकुलसहदेवौ यना (Gs त्रै) नधि
(G1.s "चिन्तीदेवा")भ्यां जगताः.

73 Before माद्री, D1 ins. ततो. After माद्री, S1 Ks
ins. च; S (except T) तु. Before अलंकृतां, S (except
G1) ins. सु.

74 S प्राचैव (for सुष्ट्वै). B1.s D1.s संप्राप्तः; Ms-s
अवाप (for प्राप्तः).

75 G1 तत्तत्वेन; G2.s तत्तत् (Gs तत्र) तेन सह; Ms-s
सा चैनं (for तत्रैनं). N1.s B1 Da Dn D1 चित्तादित्यं;
B1.s.s D1.s चित्तिस्त्वं; S चित्तां (Ga-s चित्तायां) (for
चित्तास्त्वं). After "रुरोह", S reads माद्री. K1 S om.
सम्. (T Gs om. समनु).

76 After उवाच, Ks (marg.).s s ins. वचनं; N1.s च.
S (except G1) कुन्तीं चोवाच (for उवाच कुं). — Ms-s
अनयोद (for यमयोद); N1.s B1 Da om. भायैव. K1
transp. यमयोद and भायैव. Da D1 transp. भायैव
and अग्र. After "मत्तया", N1.s B (except B1) Dn ins.
वया. Ms भायैव (for भवितव्यं).

77 Ds S om. ते. N1.s.s B1 Dn D1.s Ts om.
पञ्च. S (G1 illegible) पांडवात्. After पाण्डवाः, S1 K1
Ds ins. तापसैः. S1 K1 D1 S सह ईश्या (S1 K1 "सा च")
(for कुन्त्या सहिता). Gs (1 hapl.) om. from हासिनपुत्र
up to जतुपदे (in 78). Some s MSS. हस्तिनपुर. S1
K1 अग्रामन्; S (Gs om.) नयति स (Gs om. सा) (for
आनीय). Ds om. तापसैः. S1 K1 तत्र च; S (Gs om.)
तपस्विनः तत्र (for तापसैः). Ts om. भीमस्य—निवे.
Before भीमस्य, Na ins. राज्ञे. Ms-s om. भीमम्. Ts
G (Gs om.) Ms.s भीमस्य (for भीमस्य). After
भीमस्य, Ko.s ins. एताराग्रवः; N Dns च. S (Ts Gs
om.) एताराग्रविदुरयोः (Ms विदुराग्र एताराग्रवः) (for
विदुरस्य च). S1 भीमविदुराग्रवः (for भीमन् विदुं च).
Ks.s om. च. After विदुरस्य च, S (Ts Gs om.) ins.
पांडोः (Gs om. पांडोः) स्वर्गासनं (Gs स्वर्गां) दयातम्

त्पादयामास ॥ ८४ ॥ अर्जुनः खलु द्वारवतीं गत्वा
भगिनीं वासुदेवस्य सुभद्रां नाम भार्यामुदवहत् ।
तस्यां पुत्रमभिमन्युं नाम जनयामास ॥ ८५ ॥
नङ्गलस्तु चैद्यां करेणुवतीं नाम भार्यामुदवहत् ।
तस्यां पुत्रं निरमित्रं नामाजनयत् ॥ ८६ ॥ सहदे-
वोऽपि माद्रीमेव स्वयंवरे विजयां नामोपयेमे ।

तस्यां पुत्रमजनयत्सुहोत्रं नाम ॥ ८७ ॥ भीमते
नस्तु पूर्वमेव हिडिम्बायां राक्षसां घटोत्कचं नाम
पुत्रं जनयामास ॥ ८८ ॥ इत्येते एकादश पाण्ड
वानां पुत्राः ॥ ८९ ॥

विराटस्य दुहितरमुत्तरां नामाभिमन्युरुपयेमे ।
तस्यामस्य परासुर्गर्भोऽजायत ॥ ९० ॥ तप्तस्तङ्गेन

पुनरपि दुषिदिर दौष्टवस्य कन्या देवकीं नामोपयेमे — ८४ K
वीथेय (S: "दि") नाम जनयामास (by transp) After
जनयामास, G: s s ins दुषिदिर

84 B भीमसेनस्तु खलु (G: s om खलु) (for "सेनोऽपि")
N: कन्या, B चाराणस्यां कादिराजकन्या (Ms s-s कादर्य)
(for कादर्य) N: s Ba-s D: s-s बलधरां G: s om
वीथं T G: उपयेमे स्वयंवरे (Ts "वरस्या", G: s
उदवहत्स्वयवरस्या, M स्वयंवरे लेभे (for उपयेमे वीथं) S:
K: (except Ks) Ds वीथं (S: "रुष्ट्यां कन्या (for वीथं")
S: K: पुत्र स; K: Ds च पुत्र (for पुत्र) B सत्यामस्य (G:
तस्या भीमस्य) जले वा (G: s-s Ms स) वैज्रात् (for तस्यां-
"मास) — After 84 Ts G: s-s read 88

85 S (except Ts G: s) तु (for खलु) N Ba D
(except Ds s) om नाम Before आर्या, N ins
भद्रभाषिणी N (except S: K: Ds) उपवहत् B
भगवतो (G: om भग) वासुदेवस्य भगिनीं (Ts G: M om
भग—"भिनीं") सुभद्रा नामोद (Ms s नामा)वहत् (Ts G: s
M cont भार्या) (for भगि—"वहत्") After "वहत्, N
ins स्वपिष्य चान्द्रा (Ko s s आ, Ks चा)नमाम कुशली
(Ds om कुशली) — Bs reads from तस्यां up to
"यामास in marg Ks-s D: स तस्या (for तस्या) Das
Da om नाम N ins after नाम (Das Da after
अभिमन्यु) अतीवगुणसपन्न (S: K: Ns Ds गुणवत्)
द्वयित वासुदेवस्य (Ks om द्वि" वासु") N (except S:
K: Ds) अजनयत् (Ns अजीजनत्) (for जनया) S
जनयामासाभिमन्यु नाम (by transp) — Ts G: s s
ins after 85 Ts G: s M after 88

904* सोऽङ्गनस्तु नागकन्यासामुल्लव्यामिरावन्त नाम पुत्र
जनयामास । मधुलक्ष्मिकन्याया चित्राद्वाद्यामर्जुन पुत्र
मुपाद्यामास बभूववाहन नाम ।

86 Ds (1 hapl) om 86 Bs reads 86 in marg
Ks s D: om तु After तु, Ts G (except G: s) Ms s
ins खलु N B D (except Ds, Ds om) T G करेणुवतीं
Ns B (except Ba) कन्याम् (for भार्याम्) S उद (Ms s-s
"दा)वहत् (G: Ms उपयेमे) भार्या (Ts G: s s om भार्या)

तस्यां पुत्र जनयामास निरमित्र नाम (for भार्या—"जनयत्")
87 S तु खलु (Ts G: om खलु, G: om ॥ खलु) (for
अदि) Ds om स्वयं B उद (M "दा)वहत् भार्या (G:
Ms-s om भार्या) (for उपयेमे) — After उपयेमे, N
ins भद्र (Ns D: s भद्र) राजस्य (S: K: Ns "राज्ञो, Ko s s
"राज्ञो) सुतिमते (Ko om सुति) दुहितर — Ds om
पुत्रम् S: अजीजनत्, S जन (Ms उत्पाद)यामास (for
अजनयत्) Ms contains in this section some re-
petition, which may be ignored

88 Ts G: s-s read 88 after 84 — After तु G:
Ms ins खलु Ks N Ts G: s om पूर्वमेव Ko s s Das
D: हिडिपाया, G: Ms-s हिडिम्बां B Ds s राक्षस घटोत्कच
नाम हिडिम्बायामुत्पाद्यामास (for हिडिम्बा—"मास) N
Da Da D: राक्षस घटो पुत्रमुत्पाद्यामास (for राक्ष-
"मास) S पुत्रम् (Gs s om पुत्रम्) उत्पाद (Ts G: s
जन)यामास घटोत्कच नाम (for घटो—"मास) — After
88, Ts G: s M ins 904* (cf v l 85)

89 The fragm MS B ends with पूर्वमेव (in 88)
the MS will be wholly ignored hereafter B
will therefore represent only the four Bangal
MSS Bs s s

89 Ko om एते T G Ms s त्रयोदश (for एका)
Ks Ts G: s s transp एवम् and पुत्र Ms s पांड
त्रयोदश पुनः बभूवु (for एका—"पुत्रा) — After 89 S:
Ko s s N Bs s s D (for Ds see below) ins तेषां
वशात् (Bs s s "व)रोभिमन्यु For 89, Ks s Ds sube.

905* इत्येत एकादश पाण्डवानां

पुत्रा मया ते कथित चरन्ध्र ।

तेषामभ्युदयकरो महाभामा

वीरः सुभद्रातनयोऽभिमन्यु ॥

[Before this Ks ins अत्रानुवरा श्लोको भवति]

90 Before विरा, N (except Da) ins स

विराटराजस्य दुहितरम्, Bs s D: s G: s विराट्
S: K: om उत्तरा नामाभिमन्युर Ds om नाम Ko
10m. नामाभिमन्युर Ks s Ns Bs s D: om अभिमन्युर

प्रतिजग्राह पृथा नियोगात्पुरुषोत्तमस्य चासुदेवस्य ।
पाष्मासिकं गर्भमहमेन जीवयिष्यामीति ॥ ९१ ॥
संजीवयित्वा चैनमुवाच । परिक्षीणे कुले जातो
भनत्वयं परिक्षिन्नामेति ॥ ९२ ॥

परिक्षितु खलु माद्रवती नामोपयेमे । तस्यामस्य
जनमेजयः ॥ ९३ ॥

इति श्रीमहामारुते आदिपर्वणि नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥

जनमेजयातु वपुष्मायां द्वौ पुत्रौ शतानीकः
शुश्रूष ॥ ९४ ॥

शतानीकस्तु खलु वैदेहीमुपयेमे । तस्यामस्य
जह्ये पुत्रोऽश्वमेधदत्तः ॥ ९५ ॥

इत्येष पुरोर्वशस्तु पाण्डवानां च कीर्तितः ।

पुरोर्वशमिमं श्रुत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ९६ ॥

C 1 2542
B 1 15 90
K 1 63. 29

Ks Nis B D (except Ds s) उपयेमे उत्तरां नाम
(for उत्तरा-वेमे) — B: s D (except Da Ds)
भवत् (for उजायत)

91 तस्यस्तरो Ks पृथामियोगात् Nis Bृथिवी (for
पृथा) Ks पुरुषोत्तमस्य पृथा नियोगात्, Ds पृथा पुरुषो
त्तमस्य नियोगात् (by transp) Nis B: s पुरुषोत्तमो
देव Ks Ms om चासुदेवं Ts सुभद्रां, Gs
सुभद्राया (Gs 'द्रा) सौभद्रस्य, Gs सौभद्रस्य, Gs
सुभद्राया, Ms सुभद्रानु, Ms सुभद्र (for चासु) — Ks
पपमासिक, Gs पाण्मासहन् T Gs om अहमन, Gs s
M om एन Ss Ks पृथ, Ds एत (for एन) Ks
गर्भमेनमहमेव (for गर्भमहमेन) Ss Ks जीवयिष्यामि, S
जीवयामि After 'यिष्यामि, Ns पादस्पर्शात् T Gs
M om इति — After इति, Ko ns उवाच — After
91, N ns

906* स भगवता चासुदेवेनासजयतयलवीर्यपराजमोऽङ्काल-
आतोऽस्माभिरना दारुलेनता खन सजीवित ।
[Ss Ks Da Ds s 'वेन सजात' Ss N om -अल]
On the other hand S ns after 91

907* चासुदेव उवाच । अह जीवयामि कुमारमनन्तवीर्यम् ।
जात एवापमभिमान्यो । सलेन चय पृथिवी धारयविति ।
चासुदेवस्य पादस्पर्शा-सजीवोऽजायत ।

[After एवायम्, Ts Gs ns अनुजात M नायम
जात (for अयम्)]

92 Ks Nis B D (except Da) om स- S नाम
सत्याङ्करोसुभद्रा (for सजी-मुवाच) — Gs om
अवयव and नाम, and after इति, ns अ(Gs त)त्र
श्लोक T Gs s M subst for परिक्षीणे-आमेति Gs
ns after श्लोक

908* परिक्षीणे कुले जात उत्तरायां परतप ।

परिक्षिदभवत्सालोभद्रातु यशस्विन ।

[-(var) 1 45 13]

93 Ds स (for परिक्षि) N D (except Da) om

हु Ks Ts om खलु Ks Gs s Ms स भद्रवती, Ts
Gs सुद्र, Ts Ms स नद्र, Gs भद्रा After 'वेमे, N
ns त्वन्मातर — Ss K Ds यस्याम् N Gs स भद्रा, Ts
हु यो भवत्सु, Ts Gs Ms तत्रभवत्सु, Gs पुत्रो भवान्, Gs
स्वप्नभवान् (for अल) After अल (resp its v l),
Ks s B: s Ds s T G (except Gs s) ns जह्ये

94 Ss Ko s B: s Da Ds s भवतोऽपि, Ks N
Bs Dn Ds भवतोऽपि T Gs Ms भवत खलु, Ms s
जनमेजयस्तु खलु (for जनमेजयातु) After 'जयातु,
Gs s ns भवत (Gs cont खलु) Ks Ds T Gs
Ms s transp द्वौ and पुत्रौ After पुत्रौ, N ns जजाते;
Ms s जनयामास Gs s Ms स शतानीकश्च Ko s
Dn Ds स शकृन्, T G (except Gs s) शल (for शङ्ख)
Ko s चेति (for च)

95 T Gs M (except Ms) वैदर्भीन् (for वैदेहीम्)
— Ts पुरप, Ms उदयन सत्य पुत्र (for पुत्र) After
'दत्त, Gs ns इति For 95 N subst शतानीकस्यापि
(N B Dn Ds om अपि) वैदेहा पुत्र उत्पन्नो (Ds
'त्यस्त्यते)श्वमेधत इति (Ds om इति)

96 *) Ts Gs ते (for तु) For 96, N (including
Dev s text) subst पृथ पुरोर्वस (Ds इत्येष पुरोर्वो वरा)
पाण्डवानां च (Ss om च) कीर्तित (Ko s- 'तले) । धन्य
पुण्य (Ko s Da om पुण्य) परम (Ks om परम)पवित्र
सतत श्रोतव्यो माहर्षे नियमवति Thereafter while
Ss Ks cont अपि श्रोतव्यखिवर्णे शुश्रूषुभि अर्धपाने
दीक्षणातरित (Ss 'रितमित्ति), Ko s- N B D (with
further addition to the latter) cont अनतर क्षयिष्य
स्वध (Ko s- 'कर्मितरित प्रजापालनतरि) । वैदर्भी च ।
श्रोतव्योऽधिगम्यश्च (B Ds 'गतश्चश्च) तथा पुनरपि (Ko s-
here repeat श्रोतव्य) नियमेशुश्रूषुभि अर्धपानिरिति
(Ko s- like Ss Ks अर्धपानेदीक्षणातरित) — Finally,
there follows in N (including Dev s text) a phala
s rutri of the Bharata

वैशंपायन उवाच ।

इक्ष्वाकुवंशप्रभवो राजासीत्पृथिवीपतिः ।

महाभिप इति ख्यातः सत्यवायसत्यचिक्रमः ॥ १

सोऽश्वमेधसहस्रेण वाजपेयशतेन च ।

तोषयामास देवेन्द्रं स्वर्गं लेभे ततः प्रभुः ॥ २

ततः कदाचिद्ब्रह्माण्मृषासांचक्रिरे सुराः ।

909* इतिहासमिमं पुण्यमशेषतः आचरिष्यन्ति ये ब्राह्मणाः
 श्रोष्यन्ति वा नियतारामो विमत्सरा मैत्रा देवपरास्तेऽपि
 स्वर्गजितः पुण्यलोका भवन्ति सततं देवब्राह्मणमनुत्पानां
 मान्याः संप्रपाद्य । परं हीदं भारतं अपयसा ध्यासेन प्रोक्तं
 पावनं ये ब्राह्मणादयो वर्णाः श्रद्धाधामा विमत्सरा मैत्रा देवमत्स-
 रं पञ्चराः श्रोष्यन्ति तेऽपि स्वर्गजितः सुकृत्सिन्धोऽशोण्याः कृताकृतौ
 भवन्ति । भवति चाग्र श्लोकः ।

इदं हि वेदेः समितं पवित्रमपि चोत्तमम् ।

धन्यं पञ्चाशत्पद्याभ्यां श्रोतव्यं नियतात्मभिः ॥

[Dn Ds नराः; Ds विप्राः (for ब्राह्मणाः); Śs K Ns
 Ds om. विमत्सरा मैत्रा देवपराः; Ns Dn वेदपराः (for
 देव). B Ds. 4 पुण्यमात्रः (for 'लोकाः'); Śs K Ns
 Ds om. (the first) भवन्ति. Ks (hapl.) om. from
 ब्राह्मण—पावनं ये. Śs Ks 'मनुत्पलोकानां' (for 'मनुत्पानां').
 Śs K (Ks om.) Ds संप्रजीयाद्यः. Before परं, Ds ins.
 राजन्. Ko. 2. 2 Da वे च (for वे). Bs. 2. 2 Ds om. (the
 second) विमत्सरा. Ns Bs D (except Ds; Ds om.)
 भवत्सरा (for विम). Ks. 4 देवमत्सः; Ns 'व्रततपसः'.
 Dn वेदसं (for वेदव्रतसं). Śs K न चोच्यः (for 'सो').
 Da Ds कृताकृतौ; Dns Ds. 4 कृतकृत्याः (for कृता). Śs
 K (except Ks. 4) Bs Ds om. (the second) भवन्ति.
 — First line of the st. — 1. 56. 15^{ab}; for second
 line cf. L. 61. 101^{ab}. Bs. 2. 2 Ds. 4 स्वर्गः; Cd धन्यं
 (as in text).]

Colophon. Major parvan: Ts G M संभव (for
 आदि). — Sub-parvan: Ns Ts संभव. — Adhy.
 name: N (including Cd) पूरु (some MSS. पुर्ण;
 पुरोर्)वंशावुकीर्तनं (Śs Ks. 2 cont. समाप्तं); Ts G Ms-2
 वंशस्तोत्रः; Gs राजपरंपरा. — Adhy. no. (figures, words
 or both): Ko 92; Da Dm 93; Dns 94; Ts 54; Ts
 G M 4 (of the संभवपर्व). — S'loka no.: Dn. 2. 90,
 — Aggregate s'loka no.: Dns 3816.

The extensive Southern transpositions which
 begin after adhy. 56 and end with adhy. 90 have
 been noted from time to time in the course of these
 notes. For convenience of reference they may be
 recapitulated in a tabular form as under:

adhy. 56 (Bhārata eulogy)

90 (prose genealogy)

57-61 (Genesis)

70-83 (Yāyāta)

89¹ (metr. genealogy, 1st part)

62-69 (S'akuntala)

89² (metr. genealogy, 2nd part)

91 etc.

Ignoring the MSS. which have ended or have
 been discarded, there remain now the following 38
 MSS. which constitute the critical apparatus:

Śs; Ko. 1. 2. 3. 4; Ns. 1. 2; Vs; Bs. 2. 2; Da. 2. 2;
 Dn. 1. 2. 3; Ds. 2. 2; Ts. 1; Gs. 2. 2. 3; Ms. 2. 2. 3.

91

Here begins the story proper with the birth
 of Bhīṣma, the foregoing 90 adhy. comprising merely
 introductory matter. — The adhy. is missing in Vs;
 (cf. v. 1. 1. 68. 74); the MS. is wholly ignored here

1 Śs Ks S om. उवाच (Ms om. the ref.). — *) S
 इ (Gs दे) इक्ष्वाक्यान्वत्यसौ; Dn as in text. — *) Hs
 and below S (uniformly) महाभिपम् for 'भिप-
 — *) Ko. 2. 2 शीलवत्सः; Ns कार्यवत्स (for सत्ववत्स). Ns
 संश्रितवत्स; Ts अनसूयकः. Ks तिलं च संश्रितवत्स.

2 *) N (except Śs Ks. 1) राजसूयरा; S शतसूयवं
 भारत (M च प्रभुः). — *) Ns Bs D (except Ds. 2. 1)
 देवेवं. — *) Śs प्राप (for लेभे). S च ह (for ततः).
 — After 2, Ts G (except Gs. 2) ins.:

910* यौवनं चायुर्जगत्सु कुमारं यदवां वारम् ।

संस्तरं ब्राह्मणसिंहिकान्वदितोऽथ स्वर्गमा ।

[(L. 2) Gs अर्जितांश्च स्व. Ts कृत्वा वै सामपां लोके
 वासं चके महाययाः.]

3 *) N (Ts marg.) द्यासत् (Bs orig- राजन्); Ts
 Gs. 2. 2. 3 सर्व. Ts Gs. 2 M राजपर्वस्य (Gs 'दा') सर्व.

तत्र राजर्षयो *आसन्स च राजा महाभिषः ॥ ३
 तथ गङ्गा सरिच्छ्रेष्ठा समुपायात्पितामहम् ।
 सा वासः समुद्रतं मारुतेन शशिग्रभम् ॥ ४
 ततोऽभवन्सुरगणाः सहसावाञ्छुखास्तदा ।
 महाभिषस्तु राजर्षिरशङ्को दृष्टवान्नदीम् ॥ ५
 अपध्यातो भगवता ब्रह्मणा स महाभिषः ।
 उक्तश्च जातो मर्त्येषु पुनर्लोकानवाप्ससि ॥ ६
 स चिन्तयित्वा नृपतिर्नृपान्सर्वान्स्तपोधनान् ।
 प्रतीपं रोचयामास पितरं भूरिवर्चसम् ॥ ७
 महाभिषं तु तं दृष्ट्वा नदी धैर्याच्युतं नृपम् ।
 तमेव मनसाध्यायमुपायतत्सरिद्धरा ॥ ८

सा तु विध्वस्तवपुः कम्बलाभिहतौजसः ।
 ददर्श पथि गच्छन्ती वक्ष्देवान्दिवीकसः ॥ ९
 तथारूपांश्च तान्दृष्ट्वा पप्रच्छ सरितां वरा ।
 किमिदं नष्टरूपाः स्वं कचिच्छेभं दिवौकसाम् ॥ १०
 तामूर्चुर्वसवो देवाः शप्ताः स्रो वै महानदि ।
 अल्पेऽपरार्धे संरम्भादसिष्टेन महात्मना ॥ ११
 विमुद्रा हि धर्मं सर्वं प्रच्छन्नमृषिसत्तमम् ।
 संध्यां वसिष्ठमासीनं तमत्यभिमुखाः पुरा ॥ १२
 तेन कोपाद्वयं शप्ता योनौ संभवतेति ह ।
 न शक्यमन्यथा कर्तुं यदुक्तं ब्रह्मवादिना ॥ १३
 त्वं तस्मान्मानुषी भूत्वा ह्यव पुत्रान्वद्वन्धुषि ।

C. 1. 8055
B. 1. 92. 13
K. 1. 102. 15

4 *) N: सप्तमम्.

5 *) D: 'न्सुरा: सत्तै. — *) N: सहर्षो: समुद्रा'.
 — *) K: अथाभिषस्तु. — *) G: तदैको ह'.

6 *) Only K. & D: अपध्यातो (as in text); D: स
 शप्ता वै; G: अथ च्या'; the rest सोपध्या'. — *) K: च;
 N: s B D (except Ds) तु; N: M (except M. s) का (for
 न). — *) T: G (except G. s) 'लोकमया'. — After
 1, D: (marg. sec. m.) B (D: G om. line 1) ins.:

911* मनुष्येव चिरं स्थित्वा लोकाभ्याप्यसि शोभनाम् ।

यथा हृतमनाश्वासि गङ्गायां त्वं सुदुर्मते ।

सा ते धैर्यानुपे लोके विमिश्रायाश्चरित्यति ।

यदा ते भवित्वा मनुष्यसदा शापदिमोक्षयसे ।

[(L 1) G: M शाश्वताम् (for शोभ). — (L 2) T: G. s. s. सुदुर्मताः. — (L 3) M तु (for ते).]

7 Before 7, D: (marg. sec. m.) T: G ins. वैस'.
 — *) N: Ds कितयित्वा तु नृ'. — *) D: भूयान् (for
 नृपान्). N: Dn Ds श्वान् (for त्वान्). — *) S: K: K:
 प्रविष्टः — *) D (except D. s. s) मूर्तिवर्जसः.

8 *) S सा महाभिषजं ह'. — *) B: s D: s T:
 धैर्याच्युतं. — *) N च्यायंति (S: as in text; K: च्यायन्);
 S (except M: r) च्यायता. — *) S उपायता (T: च; G:
 त्तै; G: सत्व). — After 8, B: (irrelevantly) ins.:

912* साव मनसि वै कृत्वा जगाम नृपतिं पतिम् ।
 (cf. v. 1. 22)

9 *) T: G. s. s. M वै; T: सं; G. s. s. तान् (for तु).
 S 'सप्तशप्ताम्. — *) N: Dn Dn D: 'हताश्रय; B D: s
 'हताश्रदा; T: G. s. M 'हताश्रुषि; T: G. s. s. 'हताश्रुषि.
 — *) G: s. s. सुषि (for पथि).

10 *) T: तथाभूतान्. K: s II (for च). — Before
 10th, K. & D: T G. s. s. M: s ins. संगोवाच. — *) B
 D: s. s. किमेव. — After 10, T: ins.:

913* मुक्तानि न प्रसप्तानि विवर्णानि कृतानि किम् ।
 while G: ins.:

914* किमर्थं मनुजा भूमौ निपतिष्यन्ति दुःखिताः ।

11 Before 11, S (except M. s) ins. सैतं. — *) K:
 देवी; B (except G: s) दीनाः. — *) M: सै का (for स्रो वै)
 T: G शप्ता वै सुमहानदी. — *) M: s अल्पाप'. T:
 (corrupt) असत्यं कृतवान्मुखा; T: G M: s अस (G:
 'न्य; M: s 'स्व) ये कृतवा मुखा.

12 *) S वयं हि सहसा सर्वे. — *) S: K: D: दृष्ट्वा तं
 (for प्रच्छन्नं). M 'सं नावुमुमुः. — *) S: तमस्यसि;
 K: N: तपस्य (K: N: 'मय' (मि); N: तमस्यसि; N:
 Da D: समेत्यासि; D: हसता निष्ट; D: ते सर्वेभि'.
 D: तपस्यं तपः पुरा; S तमस्यसि (T: G: 'येति; M:
 'येत्य) सता वयं.

13 *) M (except M: s) तस्य (for तेन). — *) D:
 वै; M: च (for ह). — *) N: s T: G. s. s. न तच्छत्रयम् (T:
 तद्वत्तयम्) अ(N: न) कर्तुं च; G: s. n तत्कर्तुमशक्यं च; G:
 न तच्छत्रयं मुखा कर्तुः M अकर्तुं तद्वत्तयं च (M: n शत्रयं
 कर्तुमन्यच).

14 *) S: s transp. त्वं and तस्मात्. N: s B D G:
 त्वम (D: तद्वत्तयान्); T: G. s. s. त्वं च्यास्मात्. — *) N: s
 B: Dn D: सृज (for सृज). G: s. s. अपि (for भुवि).
 K. s. s. जयपासास्तसिद्धरे. — *) S: प्रवेष्टाम; K: प्रवि-
 विशो; K: s. D: 'विशामो; T: 'विशेष्ट. K. s. s. B D
 (except D: s) वयं मुषे; N: मुषे वयं; S कथंचन.

न मानुषीणां जठरं प्रविशेशाशुभं वयम् ॥ १४
 इत्युक्ता तान्वधन्गङ्गा तथेत्युत्तवान्वीदिदम् ।
 मर्त्येषु पुरुषश्रेष्ठः को वः कर्ता भविष्यति ॥ १५
 वसव ऊचुः ।

प्रतीपस्य सुतो राजा शंतनुर्नाम धार्मिकः ।
 भविता मानुषे लोके स नः कर्ता भविष्यति ॥ १६
 गङ्गोवाच ।

ममाप्येवं मृतं देवा यथावदत् मानवाः ।
 प्रियं तस्य करिष्यामि शुष्माकं चैतदीप्सितम् ॥ १७
 वसव ऊचुः ।

जातान्कुमारान्स्वानप्सु प्रक्षेप्तुं वै त्वमर्हसि ।
 यथा नचिरकालं नो निष्कृतिः स्यान्निलोकने ॥ १८
 इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि

गङ्गोवाच ।

एवमेतत्करिष्यामि पुत्रस्तस्य विधीयताम् ।
 नास्य मोघः संगमः स्यात्पुत्रहेतोर्मया सह ॥ १९

वसव ऊचुः ।

तुरीयार्घं प्रदास्यामो वीर्यस्यैकेशो वयम् ।
 तेन वीर्येण पुत्रस्ते भविता तस्य चेप्सितः ॥ २०

न संपत्स्यति मर्त्येषु पुनस्तस्य तु संततिः ।
 तस्मादपुत्रः पुत्रस्ते भविष्यति स वीर्यवान् ॥ २१

वैशंपायन उवाच ।

एवं ते समयं कृत्वा गङ्गया वसवः सह ।
 जग्मुः प्रहृष्टमनसो यथासंकल्पमञ्जसा ॥ २२

एकनयतितमोऽप्यायः ॥ २१ ॥

15 *) Śi K1 s Da3 इत्युक्ता, Ko s श्रुत्यैव S
 प्रत्युवाच (for 'चा तान्) N1 B Dn D1 s 4 'चा तैश्च
 वसुभि' — *) S तथात्तु सत्यादिति — Before 15th,
 N1s B D (except Ds) T1ins गङ्गोवाच — *) B (except
 B1) 'पयसा' — After 15, B1ins

915th इत्युक्ता गङ्गया ते च ताम्भुसर्वसखदा ।

16 K1 S om ऊचु (Gs om the ref) — *) Śi
 K1 s प्रतिप' (of v 1 7) S विद्वान् (for राजा)
 — *) N1 s B (except B1) Dn D1 सात' N1s B
 (except B1) D (except Da Ds) लोकविश्रुत (for नाम
 च) — *) S त्व'कृते (for अवि') S (G1 by corr)
 जात (for लोके)

17 Śi K1 S om उवाच — *) Śi K N1 s 'येतत्
 S 'य मनोजात — *) Ko S वदय S चानवा K1 s N1
 B D (except Ds) यथा मा वदता (K1 s 'आ' नवा
 — *) N1 s B D1 s चिकीर्षन्ति — Gs (hapl) om
 17th-19th — *) K1 s 'क च यथेप्सितः S (Gs om)
 वचन थ वीचीकसा

18 Gs om 15 (of v 1 17) Śi K S om ऊचु
 — *) K1 s जाताभ्राताम्भुतानप्सु, S (except Gs, Gs
 om) जात कुमार स्वास्वप्सु — *) Gs s M च (for दे)
 — *) B1 s Da Ds Gs 'कलात्

[After 18, the Kumbh ed ins ast (1 102 20 of
 its text) which was not found in any MS collated!]

19 Gs om 19th (cf v 1 17) Śi K1 S om उवाच
 — *) K1 s (except M1 s, Gs om) एव (for एतत्)
 — *) Śi K1 N1 s (marg sec m as in text) Ds

पुत्रस्तस्य — *) S मोघ भवेकर्म — *) D1 महात्मन्,
 कृत मया

20 Śi K1 S om ऊचु (Gs om the ref)
 — *) Śi K1 सुयार्घं वै, Ko s Da T1 G1 s (sup 1st)
 'वाश, K1 सुयार्घार्घ, B1 Da G1 सुयस्या', Gs अत्यार्घ
 — K1 (hapl) om 20th-21th

21 K1 om 21st (of v 1 20) — *) Śi K1 s Ds
 सखत्स्य; Ko सभवति — *) Ko s S च (for तु)
 — *) S अयुवस्तु (M1 s 'अ' नरण्यामो — *) S
 'ति सुतस्य

22 K1 N1 B D (except Ds) om वैश' व', Śi K1 s
 om उ' — *) F1 F2, M1 तु (for ते) — *) F1 F2
 मया च K1 सदा; S च ते (for सह) — *) K1 ते कृत्;
 N1s B1 s Dn D1 s सदृष्ट — *) Ko s 'वचनमोजात'
 — After 22, B1ins

916th स ॥ विष्णुस्तवपुत्र कश्मलाभिहत वृषः,
 which is followed by 912th

Colophon — Major parvan T1 s M सभव' (for
 सादि') — Sub-parvan N1 s V1 T1 समय; to it N1 s
 V1 add महाभिपोपायान; while B1 s, Da Dn D1 s
 (om sub-parvan name) mention only महाभिपो
 — Adhy name Ko s 1 गगायस्य (K1 s 'यसु' सगरः
 — Adhy no (figures words or both) Ko 93, T1
 Dns 95, Da1 Da 94, T1 90, T1 40, T1 M 41,
 — S1ola no Dai Dn1 ns 22, Ms 24 — Aggr324
 S1ola no Dns 3358

९२

वैशंपायन उवाच ।

ततः प्रतीपो राजा स सर्वभूतहिते रतः ।

निपसाद समा बहीर्गङ्गातीरगतो जपन् ॥ १

तस्य रूपगुणोपेता गङ्गा श्रीरिव रूपिणी ।

उत्तीर्य सलिलाचसाहोभनीयतमाकृतिः ॥ २

अधीयानस्य राजर्षिर्देव्यरूपा मनखिनी ।

दक्षिणं शालसंकाशमूर्धं मेजे शुभानना ॥ ३

प्रतीपस्तु बहीपालत्ताडुवाच मनखिनीम् ।

कत्रवाणि किं ते कल्याणि म्रियं यत्तेऽभिकाङ्क्षितम् ॥ ४

ह्युवाच ।

त्वामहं कामये राजन्कुरुश्रेष्ठ भजस्व माम् ।

त्यागः कामवतीनां हि स्त्रीणां सद्भिर्विगर्हितः ॥ ५

प्रतीप उवाच ।

नाहं परस्त्रियं कामाद्भ्रष्टेयं वरवर्णिनि ।

न चासवर्णा कल्याणि धर्म्यं तद्विद्धि मे व्रतम् ॥ ६

ह्युवाच ।

नाभेषस्ससि नागम्या न वक्तव्या च कर्हिचित् ।

भज मां भजमानां त्वं राजन्कन्यां वरस्त्रियम् ॥ ७

1. 8971
2. 1. 971
3. 1. 103

92

1 In V₃, 1-13^a are missing (cf. v. 1. 1. 68, 74).N₁ om. वैत्तं ड'. S₁ K₁ D₂ S om. उवाच. — ") D₁प्रतिपो. N₁ D₁ D₂ राजासीत्. S₁ K₁ S₁ N₁ D₂ ततः स(K₁ D₂ 'तस्तु') प्रतिपो राजा; K₁ S₁ S₁ प्रतीपस्तु ततो राजा.— ") N₁ S₁ B₁ D₁ D₂ 'हितः सदा. — ") S महाबाहुः(for समा व'). K₁ S₁ D₂ 'व्य' (D₂ अ) वससपसा युक्ती.— ") N₁ B₁ D₁ D₂ S₁ गंगाद्वार (N₁ 'तीरे') ग'. K₁ S₁ S₁D₂ 'तीरे समाहितः; S₁ 'तीरे नितेद्विषयः.2 ") M₁ S₁ तत्र; M₁ S₁ 'तो (for तस्य). — ") N(except S₁ K₁) गंगा कीरूपधारिणी; S₁ लोभनीयतमाकृतिः.— ") S₁ K₁ शयनात् (for सति). S₁ 'वै गंगा सलिलात्.— ") B₁ D₂ 'दुर्लभ' ; T G 'दुर्लभं' (G₁ उद्देशं) कीसमम्यया (T₁ 'सा' व; M₁ तस्य दत्तं समम्यया (M₁ 'वा' व).3 ") N₁ S₁ D₁ मनोरमा (for मन'). K₁ 'रूपसमन्विता;S₁ तस्य सा देववर्णिनी (G₂ 'रूपिणी). — ") S₁ K₁ B₁ S₁D₂ T G M₁ S₁ सालसं. M₁ 'गं चोदमासाद्य. — ") M₁तस्य (for ऊर्ध्व). N₁ M₁ (except M₁) वरानना; T₁G₁ S₁ S₁ शुभांगना.4 ") S₁ K₁ N₁ S₁ D₁ प्रति' (cf. v. 1. 7, 16).— ") K₁ S₁ S₁ S₁ D₁ (except D₂ S₁) S (except T₁ G₁)यदास्ति'. — After 4^a, S ins.:

917* चाक्यं चावयविदां श्रेष्ठो धर्मनिश्रयतवविद ।

— Before 4^a, G₁ M₁ S₁ ins. प्रतीप. — ") Hypermetric IN₁ S₁ B₁ D₁ (except D₂ D₂) M₁ करोणि (for कर'). K₁इह; B₁ D₂ 'किं तु (for किं ते). K₁ S₁ 'किं ते करोमि क';D₂ 'णि किमर्थाः; G₁ 'किं ते कल्याणि करवे. — ") K₁किं ते (for यत्ते). K₁ S₁ 'निर्वाहित'. S₁ यद् (M₁ किम) यंमां (T₁ त्वं; M₁ S₁ मा) स्वमम्यया; (T₁ समम्ययात्).5 K₁ D₁ (hapl.) om. 6-6. — S₁ की वमाये; K₁ Sगंगा. — ") S कामये त्वां नरव्याघ्र (T₁ 'ग्रे). — ") K₁कीमावेन; N₁ S₁ भजमानां; D₂ वृषभेष्ट; S₁ S (G₁ तत्)कीरव्य (T₁ अशुरकी). — ") N₁ S₁ 'गः कामयमानानां(M₁ S₁ 'मयुतानां हि). — ") M₁ S₁ transp. स्त्रीणां

and सद्भिः.

6 K₁ D₁ om. S (cf. v. 1. 5) G₁ om. प्रतीप ड'.S₁ K₁ S (G₁ om.) प्रती (S₁ K₁ 'ति; G₁ 'द्') पः.— ") S 'हं कामास्त्रियं भजे. — ") S₁ transp. तद् andमे. K₁ D₁ D₂ 'भ्यमेतदि. B₁ मत्तं. D₂ S₁ S₁ 'व्यंतदि मत्तं मम. — After 6, K₁ S₁ D₂ S₁ (marg.) ins.:

918* यः स्वदारापतिलज्जं पारवशं सेवते स्वयम् ।

स संसारतः मुच्येत बावदाभूतसंश्रयम् ।

[(L 1) K₁ D₂ युवं; D₂ 'स्त्रियं (for स्वदं). — (L 2)D₂ 'निरयालैव यु'; D₂ संसारतः न यु'. D₂ 'घोरात्

(for बावद्).]

7 K₁ की; S₁ गंगा. — ") S तानपत्ना कथंचन (G₁न कंचन). — ") S₁ तं (for त्वं). N₁ B₁ M₁ D₁ D₂अर्जुनी भज मां (N₁ भज मां भजती) राजन्; B₁ D₂ 'भजस्वमां भजमानां' (D₂ transp. मां and भज'). S₁ मां वै (M₁ S₁त्वं) भजस्व वृषते. — ") N₁ B₁ M₁ D₁ D₂ 'द्विषां; B₁D₂ 'काम्यां; S₁ देदि (for राजन्). S₁ K₁ S₁ S₁ N₁ S₁काम्यां; K₁ B₁ D₂ 'द्विषां (B₁ M₁ as in text); S₁ कामं(for कान्यां). S₁ 'स्त्रियः. — After 7, M₁ S₁ read10^a-10^b.8 G₁ M₁ S₁ om. प्रतीप ड'. S₁ K₁ T G₁ S₁ M₁ S₁प्रती (S₁ K₁ 'ति' पः; K₁ S₁ प्रतिप ड'. — ") S₁ यदास्ति';

तयोः समभवत्पुत्रो वृद्धयोः स महाभिपः ।
 शान्तस्य जज्ञे संतानस्तत्सादासीत्स शंतनुः ॥ १८
 संसरंश्चाक्षयाह्यौकान्विजितान्वेन कर्मणा ।
 पुण्यकर्मकृदेवासीच्छंतनुः कुरुसत्तम ॥ १९
 प्रतीपः शंतनुं पुत्रं यौवनस्य ततोऽन्वशात् ।

पुरा मां स्त्री समभ्यागाच्छंतनो भूतये तव ॥ २०
 त्वामात्रेद्यदि रहः सा पुत्र वरवर्णिनी ।
 कामयानाभिरूपाद्या दिव्या स्त्री पुत्रकाम्यया ।
 सा त्वया नानुयोक्तव्या कासि कस्यासि वाङ्मने ॥ २१
 यच्च कुर्याच्च तत्कार्यं प्रष्टव्या सा त्वयानघ ।

C. 1. 265
 B. 1. 97. 23
 K. 1. 103. 24

तु). Ks. ६ तथेति राजा सा चोक्ता. — *) T₃ Ms. ३ तथा (for तत्र). — After 16^a, S ins.:

919* अथरा राजसिंहस्य दयतः साभवत्तदा ।
 — *) Ś₁ 'दयस्तु'; K₁. ३ 'क्षस्तु'; N₁ Da Dn D₂ 'क्षयैः'; N₂ V₁ B D₂. ६ परीप्सन्धैः; N₃ परीप्सन्धैः; S 'क्षयः'.

17 *) Ś₁ K₁. ३ प्रति (of. v. 1. 7, 16 etc.).
 — *) Ś₁ Ko. ३. ६ Das D₂. ६ S (except T₃ G₂. ३ Ms. ३)
 'नन्दनः'. — After 17, K₂ Dai D₁ (marg. sec. m.)
 S ins.:

920* प्रतीपस्य तु आर्याणां गर्भः श्रीमानवर्धत ।
 भिया परमया युक्तः सारथ्येन यथा वासी ।
 तस्तस्य दशमे मासि प्राजायत रविप्रभम् ।
 कुमारं देवगर्भात् श्रीमत्सहिषी तदा ।

[(L. 1) K₂ Dai श्रीमांसाधमवत्. — (L. 2) D₂ G₂ Ms. ३ शुक्रपक्षे; T₃ G₂ Ms. ३ सारथ्यपुच्छे. K₂ Dai 'काः सवर्धत महाप्रसाः'. — (L. 3) K₂ Dai व्यजायः; T₃ प्राजा'. T₃ M₁ शशिप्रभं. M₂ प्रजाता रविसंनिभं. — (L. 4) K₂ Dai प्रतीपस्य महीपतेः. — After 920*, K₂ Dai ins. 921* (of. v. 1. 18).]

18 Ś₁ K₁ om. 18. — *) Ko. ३. ६ N₂ Dai D₁. ६ G₂ Ms. ३ संतानं. — *) N₂. ३ V₁ B D (except D₂. ६) शांतनुः. — D₂ (marg. sec. m.) S ins. after 18: K₂ Dai, after 920*:

921* तस्य जातस्य कृत्यानि प्रतीपोऽकारयणभूः ।
 जातकर्मादि विभेण वेदोक्तैः कर्मभिश्चद ।
 नामकर्म च विप्रशक्तु चक्रः परमसकृत्तम् ।
 शंतनोरवनीपाळ वेदोक्तैः कर्मभिश्चद ।
 ततः संवर्धितो राजा शंतनुर्लोकधामिकः । [5]
 स तु छेमे परां मिष्टां प्राप्य धर्मभूतां धराः ।
 धनुर्वेदे च वेदे च गतिं स परमां गतः ।
 यौवनं चापि संग्राहः कुमारो बद्धतां वरः ।

[(L. 2) K₂ Dai 'कर्माणि राजपिः'. — (L. 3) K₂ Dai 'सकृत्तः'; D₂ Ms. ३ 'संस्कृतं'; Ms. ३ 'संस्कृताः'. — Dai G₂ om. lines 4-5. — (L. 4) K₂ 'नोहि महीपाळ'. — (L. 5) K₂ संवर्धितः; D₂ स धर्षितः. G₂ लोकपाळकः. — (L. 6) K₂ Dai D₂ M धर्मं (for प्राप्य). D₂ M धर्मविदां. — (L. 8)

K₂ Dai चादः; D₂ Ms. ३ च तु; Ms. ३-३ चानु (for वापि).]
 — K₂ Dai cont. (after 921*):

922* दृष्ट्वा तु यौवनस्य सं तत्प्रीत्या राजसत्तम ।
 [K₂ adds hereafter:

923* यौवराज्येऽभिपिच्छेन शंतनुं राजसत्तमः ।]
 while Ms. ३ cont. (after 921*):

924* यथु कर्मकृद्वाजा शंतनुर्भरतर्पभ ।
 19 *) K₂ Ms. ससार चाक्षः; B D₂. ६ संस्तरक्षः'.
 — *) T₃ G₂. ३ M 'जितोऽस्मान्त्वकः'; T₃ G₁. ३. ६ 'जितोऽस्म
 स्वक'. — After 19^a, K₂ ins.:

925* महाभिपः स संज्ञज्ञे क्षेत्रे तस्य महाभयः ।
 — Ms. ३ om. 19^a. — *) S (Ms. ३ om.) यथु कर्मकृद्वाजा
 (T₃ G₂ Ms. ३ 'कृद्वाजा'. — *) N₂ V₁ B D (except D₂. ६) शांत'.
 Ko. ३. ६ D₂ कुरुन्दनः; K₂. ६ N₂ Da D₂. ६ 'सत्तमः'; V₁ B D₂ युदपर्वभः; S (Ms. ३ om.) भरतर्पभ
 (T₃ G₂. ३. ६ 'भः').

20 *) Ś₁ K₁. ३ Dai प्रतिपः (of. v. 1. 7, 16 etc.).
 N₂ V₁ B D (except D₂. ६) Ms. ३ शांतनुः. — Hereafter
 the variants of शंतनु will be ignored. — *) Ko
 'नव्यात्. S 'स्वमवोधयत्. — Before 20^a, Ko. ३. ६ V₁
 Dai D₂ (marg.) ins. प्रतीप द'. — *) Ś₁ K₂ N₂. ३ V₂
 B₂ Dai D₂. ६ transp. नो and क्षी. N₂ क्षी; G₂. ३
 Ms. ३ या (for नो). K₂ समागच्छत्.

21 *) K (except K₁) Dai D₂ T G₂. ३ M
 'नातिक'; V₁ B (except B₂) Das D₂. ६ स्त्री वै का (Das
 स) मयमाता तु (V₁ सा; Das-पि). — *) K₂. ६ N₂ Da Dn
 D₂. ६ दिव्यक्षी; V₁ B (except B₂) D₂. ६ स्थापय. Ko. ३. ६
 Dai रति (Ko वर) क'. — *) Ko. ३. ६ Dai नानुर (K₂
 'प्र'ष्टव्या. S न प्रष्टव्या त्वया सा वै. — *) Da D₂ कथेति
 Da 'स्वापि'. Ko. ३. ६ Da क्षोभने; N₂ V₁ B Dn D₂. ३. ६
 चाग्ने (N₂. ३ V₁ B 'ना). K₂ S कस्य सुता विवि (K₂
 वराग्ने; T₃ 'ता विवह'; G₂ सुता हति).

22 *) V₁ B₂ कामं; B₂ Dn D₂ कर्म; G₂. ६ कृपात्
 (for कार्य). — *) N₂ B₂. ३. ६ Dn D₂. ३ transp. प्रष्टव्या
 and sar. Ko. ३. ६ N₂. ३ V₁ B₂ D₂ D₂ सं (D₂ न) प्रष्टव्या;
 K₂. ६ Dai S प्रति (Dai न नि) वेद्यं (K₂ Dai 'वेद्या'; T₃ G₂

मन्त्रियोगाद्भजन्तीं तां भजेया इत्युवाच तम् ॥ २२
 एवं संदिश्य तनयं प्रतीपः शंतनुं तदा ।
 स्वे च राज्येऽभिषिच्येनं घनं राजा विवेश ह ॥ २३
 स राजा शंतनुर्धौमान्ख्यातः पृथ्वा धनुर्धरः ।
 ध्रुव मृगयाशीलः सततं वनगोचरः ॥ २४
 स मृगान्महिषांश्चैव विनिमन्त्राजसत्तमः ।
 गङ्गामनुचचारैकः सिद्धचारणसेविताम् ॥ २५
 स कदाचिन्महाराज ददर्श परमस्त्रियम् ।

जाज्वल्यमानां वपुषा साक्षात्प्रणामिव श्रियम् ॥ २६
 सर्वानवघां सुदतीं दिव्याभरणभूषिताम् ।
 सङ्गाम्भरधरामेकां पद्मोदरसमप्रभाम् ॥ २७
 तां दृष्ट्वा हृष्टरोमाभूद्विसितो रूपसंयदा ।
 पिबन्निव च नेत्राभ्यां नाट्यत नराधिपः ॥ २८
 सा च दृष्ट्वैव राजानं विचरन्तं महाद्युतिम् ।
 स्नेहादागततोहादो नाट्यत विलासिनी ॥ २९
 तामुवाच ततो राजा सान्त्वयञ्छृङ्खया गिरा ।

Ms. 'वेत्त'; Gs 'पिबे'; Gs Ms 'वेत्तु'. Ks. V. B. Da. Ds. कदाचन (for तदा). — *) S (except Ms) मन्त्रिण. B (except B) Ds. भजन्तीं मन्त्रियोगम्.

23 Before 23rd, S. K. L. Ds. ins. वेत्तं'; Ks. V. B. Ds. (except B) Da. Dn Ds. वेत्तं' द'. — *) S. K. L. प्रतिपः. — *) Ks. V. Ds. स्वराज्ये वाभि'. — *) S. जगाम (for विवेश). Ms. s. (for ह).

24 *) G (except Gs) श्रीमान्. — *) Ks. Da. विषयातोषी धनुः; V. B. (except B) Ds. Dn Ds. देवराजसमद्युतिः; S. पार्थि (Gs. पार्थ) वानां धुरधरः (Ms. प्रभुः sic). — After 24th, Da. (suppl. fol. sec. m.) S ins. a passage of 27 lines given in App. I (No. 53). — *) S चचार (for ध्रुव). — *) S शंतनुः (for सत'). — After 24, Da. ins.:

926* स घनेषु वारयेषु मौलप्रभवेषु च ।
 25 *) S (except Ms.) transp. स and मृगान्. — *) Ms. नृपसत्तमः. Gs. विमन्त्राजसत्तमः. — After 25th, B. ins.:

927* नदीमन्वचद्राजा शंतनुः परया सुदा ।
 [Gs 'स्वतर'; Gs. 'नुचर'.]

— *) S गंगां त्रिपदां पुण्यां (Gs. दिव्यां).
 26 *) A few MSS. 'राजा' and 'राजो'. — *) S. V. B. (except B) D. (except D) Gs. M. (except Ms) परमां (B. s. Ds. 'सं' खि. — After 26th, Da. S. ins.:

928* सा च शंतनुमवागदलक्ष्मीमपकर्षती ।
 — *) Ks. प्रव. — *) Ms. त्रिवं (for पदां). S. V. B. Ds. Dn Ds. साक्षात्पृथ्व B. 'स्वता' विवापरी; Da. सा कन्या संमिव (sic) खियं.

27 *) Ks. सुदती; S. युवती. — *) Ks. S. सवंगं; V. दिव्यालंकारम्. — *) S. शास्त्र (for पदां). — *) S. K. N. s. Da. Ms. पद्मोदर'; Ts. G. (except Gs) पद्मोदर (Gs. 'पद्म' r). — After 27, Da. (marg. sec. m.)

S ins.:

929* ज्ञातमाग्रामधोवघां गङ्गातीररुहे वने ।
 प्रकीर्णकेशीं पारिण्यां संस्पृष्टातीं शिरोरुहाम् ।
 [(L. 1) Ds. Gs. M. ज्ञातमाग्राम्. Ds. M. धौतवलां. Ts. गतोवघां.]

— B (except Gs.) cont.:

930* रूपेण वयसा कान्ध्या शरीरावयवैश्च ।
 हावभावविलासैश्च लोचनान्मलविक्रियैः ।
 श्रोणीभरेण रूपेण कान्ध्यामुरसा दद्या ।
 कन्दरीभरेण पादभ्यामिन्द्रितेन स्मितेन च ।
 कीर्णालापसंलापैर्व्यकुर्वन्ती त्रिलोक्याम् । [S]
 वार्णी च गिरिजां लक्ष्मीं योपितोऽन्याः सुराङ्गनाः ।
 while Ms. s. cont.:

931* जेहत्काहेण राजनं वीक्षमाणं विलासिनीम् ।
 (cf. 933* below).

28 *) S दर्शनादेव शंतनुः. — After 28th, Gs. ins.:

932* रूपेणाति च सा राजस्वराजस्ययोपितः ।
 अधश्चकार रूपेण सबौगम्ययोपितः ।
 तामुवाच ततो राजा कामिनीं तु मनोरमाम् ।
 (cf. 934* below). — *) Gs. नाट्यदर्शनेन च. — S (except Gs.) repeat 28th after 30th.

29 Gs. om. 29; Gs. om. 29-30. — *) S. वरागता (for विला). — After 29, Da. (marg. sec. m.) T Gs. s. M. ins.:

933* गङ्गा काहेण राजनं प्रेक्षमाणा विलासिनी ।
 [Cf. 931* above. — Da. Gs. गंगाकामत; Ts. गंगा कटाक्षः; Ts. गंगाकाक्षत; Gs. गंगा वीदधय; Gs. कटाक्षेण तु. Da. वीक्ष.]

— T (Ts. om. line 2) Gs. s. cont.:

934* चन्द्रयामाप्रतस्तल किंवरीवासरोपमा ।
 दृष्ट्वा प्रहृष्टरूपेऽमुदृशनादेव शंतनुः ।
 रूपेणातील सिद्धतीं सर्वो राजन्ययोपितः ।

देवी वा दानवी वा त्वं गन्धर्वी यदि वाप्सराः॥३०
यक्षी वा पद्मिनी वापि मानुषी वा सुमध्यमे ।
या वा त्वं सुरगर्भाभे भार्या भे भव शोभने ॥ ३१
एतच्छ्रुत्वा वचो राज्ञः ससितं मृदु वक्षु च ।
वक्षतां समयं स्मृत्वा अभ्यगच्छदनिन्दिता ॥ ३२
उवाच चैव राज्ञः सा ह्लादयन्ती मनो गिरा ।
भविष्यामि महीपाल महिषी ते वक्षानुगा ॥ ३३

यत्तु कुर्यामहं राजञ्शुभं वा यदि वाशुभम् ।
न तद्वारयितव्यासि न वक्तव्या तथाप्रियम् ॥ ३४
एवं हि वर्तमानेऽहं त्वयि वत्स्यामि पार्थिव ।
वारिता विप्रियं चोक्ता त्यजेयं त्वामसंशयम् ॥ ३५
तथेति राज्ञा सा नृका तदा भरतसत्तम ।
प्रहर्षमतुलं लेभे प्राप्य तं पार्थिवोत्तमम् ॥ ३६
आसाद्य संतनुतां च बुभुजे कामतो वशी ।

C. 1. 2001
S. 1. 55. 5
K. 1. 104. 11

[(L. 1) Gs संचार्य वा. — (L. 2) Gs तां दृष्ट्वा
हृष्टोमाभू. — (L. 3) Gs रूपेणापि हि वा राजन्तलोका
राजयो.]

30 Gs om. 30^{ab} (cf. v. 1. 20). — ^a) Śi transp.
अङ्गणं and सान्वययद्. S (Gs om.) कामिनीं तु मनोरमा.
— After 30^{ab}, S (except Gs.) repeat 28^{ad}. — Bs
om. 30^{ad}. — Before 30^{ad}, Da1 S (except T1 Gs. s. s.)
ins. संतनु. — ^a) N1.s V1 Da S देवता (for देवी वा).
S किंनरी (for दान*). — ^a) N1.s गोधर्वी; N1.s गंधर्वी. B1
चाय (for वक्षि). Ks वा वराप्सरा; S वा सुमध्यमे (Gs
सुरोत्तमे). A few MSS. 'प्सरा.

31 Da1 om. 31; Ks om. 31^{ab}. — ^a) S मानुषी
for पद्म). — ^b) S जानीयां कां (Gs त्वां) क्षुण्णिकिते.
— ^c) Ko N1.s V1 B D (except Das; Da1 om.) वाचे
रां सुरे. S कासि कासि सुमध्यमे (Gs सुमध्यमे त्वं). — ^d) Śi
N1.s भार्या भव सुमध्यमे; S महिषी मे भवानवे. — After
1, S ins.:

935* एवदत्ता हि मम प्राणा यत्तु सन्नेऽस्ति किंचन ।

[T1 Gs. s. त्वां (for त्वद्).]

After 31, Dn ins. an additional colophon (Adhy.
10.: Dns 96).

32 Before 32, Śi Ks. s. B Da Dn D1.s ins. वैश्वं
दं; Ko.1.s D1.s S वैश्वं. — ^a) S श्रुत्वा ॥ राज्ञः सा
यात्रा. — ^b) Ds m. 'सितं वसुवाच ह. — After 32^{ab},
Da (marg. sec. m.) S ins.:

936* यदास्मिन् च सागच्छच्छंततोभूतये तदा ।

सा च दृष्ट्वा नृपश्रेष्ठं चरन्ती तीरमाश्रितम् ।

[(L. 1) D1 वक्षस्व उरोरग. — (L. 2) Gs चरंतं.]

— ^a) Ko वचनं (for समं). Śi K1 N1 Da1 कृत्वा; Bs
यत्तद्. S श्रुत्वा वक्षतां समयं. — ^b) Śi Ko-3 N1.s V1
B1.s. s. Da Dn D1.s-यारय; Ks साम्या; N1.s-याम्यनंदद.
Bs सप्ताराशु सुमध्यमा; D1 यथाभ्यागमनि; Ds साम्यनंदद.
— After 32, Ks Da1 D1 (marg. sec. m.) S ans.:

937* प्रजायिनी राजपुत्रं शंततुं पृथिवीपतिम् ।

प्रतीपवचनं चापि संस्तुलैव स्वयं नृपम् ।

कालोऽयमिति मत्वा सा वक्षतां वापचोदित ।

[(L. 2) Ks Da2 'वचनाद्यैव. — (L. 3) Ks सन्वाना.
Ks Da1 'मोदित ।]

Ks Da1 cont.:

938* भवमीच्छंततुं गद्गा भज मां त्वं नराधिप ।

33 ^a) K (except K1) N1 B (except Bs) Da Da.
चैनं; D1.s चैवं. Ko. s. s. N1 Da1 राजानं. Ds transp.
राज्ञः and सा. S प्रत्युवाच महीपाल. — Before 33^{ad},
Gs ins. गंगा. — After 33, Da1 ins.:

939* ज्ञातोऽस्ति मया प्रिया मे भर्ता मे त्वं भव प्रभो !
while Da (marg. sec. m.) S ins.:

940* ननु त्वं वा द्वितीयो वा ज्ञातुमिच्छेः कथंचन ।

34 Before 34, Da (marg. sec. m.) ins. रांगोवाच.
— ^a) Ko. s. s. Da S यद्य. — ^b) S नाहं वार. — ^c) Śi
K1.s Da2 'यद्य च (Śi -य; K1 -सि) विप्रियं; T2 G1.s
'यद्य त्वयापि'.

35 ^a) S है (for हि). K1.s Bs Da1 Ms-s 'मानाहं.
— ^b) Śi K1 Ts Gs-s तद्य (for त्वयि). — T2 om. 35^{ad}.
— ^c) Ko. s. s. चारिहा समयं हिरवा. — ^d) T1 ह्यस्त्वाहं.
S (Ts om.) त्वां नराधिप. — After 35, D1 (marg.
sec. m.) S ins.:

941* पृथ मे समयो राजन्भज मां त्वं यथेष्टितम् ।

यत्तुतीतासि ते विप्रा भर्ता मे त्वं भव प्रभो ।

36 Before 36, Da (marg. sec. m.) T G1.s. s. Ms-s
ins. वैश्वं. — ^a) Da transp. सा and दृष्ट्वा. Śi K
(except Ks) Da1 सा चोक्ता; N1.s Ds सास्तुता; Bs सा
दृष्ट्वा; T2 Gs सास्तुता; Gs संयुच. — ^b) S तत्रैव वरवर्णिनी.
— ^c) S श्रुत्वा वापयमनिदिता. — After 36, D1 (marg.
sec. m.) S ins.:

942* प्रविज्ञाय ॥ वत्सलास्तेयि मनुजाधिपः ।

रयमारोप्य तां देवीं जलाम स तथा सह ।

न प्रष्टव्येति मन्वानो न स तां किंचिद्विचिन्वा ॥ ३७
 स तस्याः शीलवृत्तेन रूपौदार्यगुणेन च ।
 उपचारेण च रहस्तुनोप जगतीपतिः ॥ ३८
 दिव्यरूपा हि सा देवी गङ्गा विप्रथगा नदी ।
 मानुषं विग्रहं श्रीमत्कृत्वा सा चरवर्णिनी ॥ ३९
 भाग्योपनतकामस्य भार्येणोपस्थिताभवत् ।
 श्रंतनो राजसिंहस्य देवराजसमद्युतेः ॥ ४०
 संभोगलोहचातुर्धापलास्यैर्मनोहरेः ।

सा च शंतनुसभ्यागास्तास्ताहमीरिवापरा ।

37 After 37*, Ks ins.:

943*

गान्धर्वेण विधानतः ।

विवाहितां च राचेन ।

— *) S कामवान्मुदी (M 'दात्र'). — *) S₁ K₁ 'ति
 संग्रहात्' (K₁ 'शालो'). — *) D₁ T₁ G₁ ११ च (for स).
 Ko. १. १ N₁ V₁ B (except B₁) D₁ D₂ D₃ ११ किंचिद्वत्'.

38 *) S रूपेण प्रमेण (M च वरेण) च (G₁ ह).
 — *) S₁ दुमाच', K₁ दुष्यपणेन. D₁ रहस्योपचारेण; S
 सस्यपथोपचारेण. — *) Ko. १. १ D₁ नाकृप्यज'; S
 सुप्रसाराधितोभवत्. — After 38, S ins.:

944* स राजा परममीतः परमस्त्रीप्रकलितः ।

39 *) Ko. १. १ N₁ १ V₁ B (except B₁) D (except
 D₁) विप्रथगामिनी. — *) K₁ N₁ D₁ D₂ M₁ कृत्वा; D₁
 तस्मिन् (for श्रीमत्). — *) K₁ M₁ श्रीमता (M₁ 'हे');
 S₁ D₁ D₂ ११ श्रीनंत. N₁ १ S₁ B₁ च (for सा). B₁ १. १
 D₁ १ विजयः शूरमेवैव.

40 *) M₁ १ १ भाग्योपस्थित. — *) B₁ D (except
 D₁ १. १) आर्वा चो (D₁ १ चो) वनता (B₁ D₁ 'स्थिता') भवत्.
 — *) D₁ नृपक्षि'.

41 *) D₁ संभोगहावभावार्थः. — *) Ko. १. १ B₁ T₁ G
 (except G₁) C₁ आचला'; K₁ हावभावेर'; D₁ १ हावकावेर';
 D₁ हावला'; D₁ हावहावेर'. B₁ १ D₁ D₂ १ T₁ G
 मनोरमैः. S₁ K₁ D₁ D₂ १ हाव (D₁ १ लेह) लास्यमनो'; N₁
 V₁ M₁ हा (V₁ भा) बलास (M₁ 'भाव') मनोरमैः (N₁ 'वै');
 M₁ १. १ हा (M₁ भा) वनावसमन्वितैः. — *) Ko. १. १ transp.
 राजानं and रम'. K₁ D₁ १ राजानं (D₁ १ राजा च) रंज';
 D₁ १ रम' भर्तारं. — *) N₁ १ १ रमे (for रेमे). B₁ यथा
 रमे (T₁ G₁ 'रमे') व स प्रभुः (M₁ १ विभुः).

42 *) S 'सक्तोभूद्'. — *) V₁ १ हुतं गंवायुणैः. K₁ T
 G₁ १. १ वृतः; N₁ १ दितः; D₁ १ G₁ १ वृतः. — After 42*,
 D₁ (marg. sec. m.) S ins. an additional colophon.

राजानं रमयामास यथा रेमे तथैव सः ॥ ४१
 स राजा रतिसक्तत्वादुत्तमस्त्रीगुणैर्हतः ।
 संवत्सरानृत्मासात्र युधोध बहून्गतात् ॥ ४२
 रममाणस्तथा सार्धं यथाकामं जनेश्वरः ।
 अष्टावजनयत्पुत्रांस्तस्याभमरवर्णिनः ॥ ४३
 जातं जातं च सा पुत्रं क्षिपत्यम्भसि भारत ।
 ग्रीणामि त्वाहमित्युक्त्वा गङ्गास्रोतस्यमजयत् ॥ ४४
 तस्य तच्च प्रियं राक्षः श्रंतनोरभयत्तदा ।

— *) S अहोवात्रात्. — *) D₁ transp. न and युधो
 B₁ १ D₁ १ युधो न (for न यु'). B₁ १. १ D₁ १ T₁ G₁
 transp. बहुन् and गतात्. D₁ १ च संगतात् (for बहु'
 M₁ १. १ युधो न प्रयायत्).

43 *) S 'मायः प्रियां लब्ध्वा. — *) N₁ १ 'काक्ष'. M₁
 D₁ D₂ S नरेभ्यः. — After 43*, D₁ (marg. sec. m.)
 S ins.:

945* दिविष्टमनुप्रांक्ष्व भोगान्मुदे क्व वै युधः ।
 आसाव शंतनुः श्रीमान्मुदे च पतताः ।
 ऋतुकाले च सा देवी दिव्यं गर्भमधारयत् ।
 [(L. 2) D₁ M₁ १ 'समुदे वोपितां वरां.]

— *) G₁ अक्षी च जनयत्. — *) K₁ (except K₁)
 D₁ D₂ 'मरसंमिमात्'; B₁ १ तस्यां स वृषसत्तनः; D₁ १
 मरवर्णिनी; T₁ G₁ १ तस्य चाम' (G₁ १ तस्य चामरचंचलः);
 तस्य सा चरवर्णिनी. N₁ १ भमरवर्णिनः (as in text).

44 *) S (except G₁ १) तु (for च). S trans
 सा and युध'. S₁ N₁ १ क्षिम् (for युध'). — *) S स्वह
 (G₁ १ स्वाप्नु म₁ M₁ १ सा स्वाप्नु) क्षिपति क्व ह (G₁ १
 — After 44*, D₁ (marg. sec. m.) S ins.:

946* स्वतः कण्ठमाकृत्य तास्मिन्नाय यमहावत् ।

[G₁ १ खोदके. T₁ G₁ १ सुगमा'; G₁ १ कर्ममा'. G₁ १ M₁
 — *) N₁ V₁ D₁ D₂ १ ग्रीणाम्बहं त्वानि'; D₁ १ 'गामिर्लहति
 T₁ G₁ १ 'मि त्वां न हीयु'; T₁ G₁ १ ह्वानि त्वां न हीयु
 G₁ १ युगोमि (G₁ 'तु) त्वां न हीयु'; M₁ १ युगोमि त्वां
 — *) T₁ १ अपां खोतस्पातयत्; T₁ G₁ M₁ सर्वान्शोमस्पातयत्
 (G₁ 'क्षिप्य').

45 *) S तस्य तस्यवि'. — *) S₁ Ko. १. १ D₁ १ (B
 च). T₁ १ उवाच किंचिद् तु (T₁ च) तः; M₁ १ नोवाच व'
 किंचिद्. — *) S पितुर्वचनप्रतिता. — After 45, P
 (marg. sec. m.) S (M₁ om. lines 1-4) ins.:

947* अमीमांसा कर्मणो निरागमश्चेति शंतनुः ।
 सारन्पितृवचश्चैव नाष्टृचपुत्रकित्तिपवत् ।

$$[19] \quad$$

C. 1. 8918
B. 1. 89 23
K. 1. 105 18

एष पर्यायवासी मे वक्ष्नां संनिधौ कृतः ।

| मत्प्रसूतं विजानीहि गङ्गादत्तमिमं सुतम् ॥ ५५

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्विनवतितमोऽध्याय ॥ ९२ ॥

९३

शान्तनुरुवाच ।

आपधो नाम को न्वेष वक्ष्नां किं च दुष्कृतम् ।

यस्याभिधापाचे सर्वे मानुषी तनुमागताः ॥ १

अनेन च कुमारेण गङ्गादत्तेन किं कृतम् ।

यस्य चैव कृतेनार्यं मानुषेषु निवत्स्यति ॥ २

ईशानाः सर्वलोकस्य यसवस्ते च वै कथम् ।

मानुषेषूपदपद्यन्त तन्ममाचक्ष्व जाह्नवि ॥ ३

वैशंपायन उवाच ।

सैवमुक्ता ततो गङ्गा राजानमिदमब्रवीत् ।

भर्तार जाह्नवी देवी शंतनुं पुरुषर्षभम् ॥ ४

यं लेभे वरुणः पुत्रं पुरा भरतसत्तम ।

वसिष्ठो नाम स मुनिः ख्यात आपव इत्युत ॥ ५

तस्याश्रमपदं पुण्यं मृगपक्षिगणान्वितम् ।

मेरोः पार्थ नगेन्द्रस्य सर्वतःकुसुमावृतम् ॥ ६

* भिजन न्याय्य, T₂ 'तो दितिजान', G₂ 'तिजन कर्म D₂

G₂ करिष्यति, T₁ वधि']

55 *) N₂ D₂ एव S 'वासस्यो — *) S देवस्य
त्व (Me-s त) सद्योद्यम — *) S₂ N₂ सत्रं, K₁ त्वम्,
N₂ त प्र' S सत्यसादाद्य जा' — After 55, D₂ (marg
acc m) S ins

951* तस्मादेवमतश्चैव गङ्गादत्तस्य वीर्यवान् ।

द्विनामा शतमो पुन शतशोरधिको गुणै ।

तेषा लोकानवासीति वक्ष्नां वसुधाधिप ।

[For line 1 of v 1 1 93 44^{ab} — (L 2) — 1
93 44^{ad}]

Colophon — Major parian Ts G M सत्रव' (for
आदि') — Sub parian K₂ s N₂ s V₁ B₂ T₂ सत्रव
— Adhy name Ko s s N₂ s V₁ B₂ s s Da Dn D₂ s s
भीष्मोपसि, T₂ G₁ s s M₂ s देवमतोपसि — Adhy
no (figures words or both) Ko 94, K₁ 103, B₂
D₂ 96, D₂ 90, D₂ 97, T₂ 90(1), T₂ G M 43 (G₂
42) — Sloka no Dn₂ ns 24 M₂ 20 — Aggregate
sloka no Dn₂ 3913

93

1 S₁ K₁ D₂ S om उवाच — *) N₂ सार्यदो; G₂
वसिष्ठो S₁ वरुण, D₂ T G₂ s कोच्ये, G₂ s s M को
चे' — *) S₁ K₁ वक्ष्नां दुष्टत च नि; S द्विषेष्टस्य
दूषित — After 1st, S ins

952* आशाप यस्यावक्ष्याणि स वसुधारवर्षाणि ।

[चारुलोचने]

— *) N₂ V₁ Dn D₂ S योगिनाग' (T₁ 'माधि'), D₂ D₂
तनुमाधि' S₂ K Da D₂ मानुषवसुधागता

2 *) S₁ K₁ s Da D₂ तु (for च) S बिद्योपेण (for
हृमा') — *) V₁ D₂ Dn त्वया व' S₂ K₁ वे (for वे)
— *) S कस्य (T₁ G₂ त') Me-s केन (for वीच) S₁
K₁ D₂ कृते पाव, S 'नेह (G₂ 'नेह, G₂ 'नैप' — *) S
चिरमेव (G₁ 'र भूमौ) वसिष्यति

3 *) Ko s s ईशास्तु (K₂ 'ले), D (except D₂ s s)
ईशा वै S 'लोकाना — *) S वसत वेन हेतुना — *) T
G₂ s s अनुच्ये' Ko N₂ B₂ D₂ s M₂ 'वपद्यत, K₁ s T G
'(G₂ 'द'पद्यते, S₂ D₂ तु प्र' D₂ 'देववप' — *) D₂
T D तस्मा' (T₁ तस्य', G₂ s त्वय')

4 S₁ K₁ s D₂ M om उवाच, T G om वैरा' उ
— *) K₂ Dn S वृष' N₂ s V₁ D (except D₂ s s)
तदा गता; S वरारोहा — *) G₂ भर्तारमिद' — D₂ s
om 4^{ad} — *) D₂ s तु (for देवी) — *) S₁ K
(except K₁) D₂ भरतर्षभ (D₂ 'भ), N₂ V₁ B D₂
पुरषोत्तम; Dn₂ 'वैभ

5 Before 5, N₂ D₂ Dn D₂ s s 103 मयोवरच, S गता
— *) K₂ S transp य and लेभे S₁ वारणि (by corr)
S यमुना (for वरु) — *) S वरुणाद्राजसत्त' — *) S
(mostly) वसिष्ठो N₂ V₁ Dn D₂ वसिष्ठनामा स

6 *) S₁ D₂ 'धममिद' K₂ हरय (for पुत्र) K₁
तस्याधमस्यानमिद' — *) S₁ K₁ 'गजैवृत्त', K₁ 'गणावृत्त'
N₂ s V₁ B Dn D₂ s s 'हमन्वित; D₂ 'जिरेवित — *) S₁

स. वारुणिस्तपस्तेषु तस्मिन्भरतसत्तम ।
 वने पुण्यकृतां श्रेष्ठः स्वादुमूलफलोदके ॥ ७
 दक्षस्य दुहिता या तु सुरभीत्यतिगर्विता ।
 गां प्रजाता तु सा देवी कश्यपाद्भरतर्षभ ॥ ८
 अनुग्रहार्थं जगतः सर्वकामदुघां वराम् ।
 तां लेभे गां तु धर्मात्मा होमधेनुं स वारुणिः ॥ ९
 सा तस्मिन्स्तापसारण्ये वसन्ती मुनिसेविते ।
 चचार रम्ये धर्म्यं च गौरपेतभया तदा ॥ १०
 अथ तद्वनमाजगमुः कदाचिद्भरतर्षभ ।
 पृथ्वाद्या वसवः सर्वे देवदेवपिसेवितम् ॥ ११
 ते सदारा वनं तच्च व्यचरन्त समन्ततः ।
 रेमिरे रमणीयेषु पर्वतेषु वनेषु च ॥ १२
 तत्रैकस्य तु भार्या वै वसोर्वासवविक्रम ।

सा चरन्ती वने तस्मिन्गां ददर्श सुमध्यमा ।
 या सा वसिष्ठस्य मुनेः सर्वकामधुगुत्तमा ॥ १३
 सा विसृज्यसमाविष्टा शीलद्रविणसंपदा ।
 दिवे वै दर्शयामास तां गां गोवृषभेक्षण ॥ १४
 खापीनां च सुदोर्भां च सुवालधिमृखां शुभाम् ।
 उपपन्नां गुणैः सर्वैः शीलेनानुत्तमेन च ॥ १५
 एवंगुणसमायुक्तां वसवे वसुनन्दिनी ।
 दर्शयामास राजेन्द्र पुरा पौरवन्न्दन ॥ १६
 द्यौस्तदा तां तु दृष्ट्व गां गजेन्द्रेन्द्रविक्रम ।
 उवाच राजस्तां देवीं तस्या रूपगुणान्वदन् ॥ १७
 एषा गौरुत्तमा देवि वारुणे रसितेक्षणे ।
 क्रपेत्स्य वरारोहे यत्पदे वनघुत्तमम् ॥ १८
 अस्याः क्षीरं पिबेन्मर्त्यः स्वादु यो वै सुमध्यमे ।

C. 1. 2239
 B. 1. 99. 19
 K. 1. 105. 19

Bs Ds 'दृते; Ns B. 5 Ds S सर्वतुक्वनाष्ट'.
 7 *) Ks. 4 पुण्यवतां; Gs 'दृतां'.
 8 *) K (except K1) Bs Da T Gs. 2. 2. 5 M
 'स्वभि(Ks 'ति)विष्टता; N V1 B1. 2. 5. 5. 5 Dn D1. 2. 2. 5 Gs
 'स्वभिस्तद्विदता (Bs m 'सोमिता). — *) K 'काश्य'.
 9 *) Ko. 2. 4 N V1 Dn D1 Ms 'कामदुहा. Ko N
 V1 Dn Ds D1 Gs. 5 M धरा. — *) Ns. 5 होम्यं धेनुं.
 10 *) Gs. 4 (sup. lin. as in text). 5 एकक्षि'.
 — *) S1 Ko. 2. 4 वसती. T G 'अपिसे' (Ts 'अपिनिसेविते';
 Gs sup. lin. 'अपिनिसेविते'). — *) S1 K1. 3 मेधेरण्ये;
 Gs. 5 मेधे रम्ये; Ks मध्ये रम्ये; Ns धर्मं पुण्ये; Ns V1 B1
 Da Dn D1 पुण्ये रम्ये; Ds मध्ये रेमे; Gs यत्नादुर्व्ये;
 Gs रम्ये हर्म्ये.
 11 *) S सतस्य (for अथ). — *) S धराया (Gs
 सभायां; Gs अष्टी च). — *) V1 B D (except Ds1 Ds)
 Gs M देवा दे; T1 Gs. 4 देवा ये कपिसे'.
 12 *) B1. 1 'नं तत्र. S सभायां सत्तमं कृत्वा. — *) Ks
 B Da Ds. 4 संचरतः (B 'त); Ks S विचरतः (T1 'ति). S
 सतस्यतः. — *) S1 K (except K1) वनेपुण्यवने; Da
 सर्वतुक्व'.
 13 *) S1 K1 तस्यै. N V1 B D (except Ds)
 'कस्याय भार्या तु; S एकस्य भार्या राजेन्द्र. — Ds om.
 '3'4. — *) B1. 4. 5 Da transp. सा and चरन्ती. Ks
 निचरन्ती; B1 Da Dn D1 संव; Ds चरन्ती गां; S तां च
 दोग्ध्रीं. — *) Ds संवदक्षै. S सुवदक्षानं. — *) Gs स्वसा.

S1 K1 या वसिष्ठस्य भवने; V1 Dn Ds. 2. 2. 5 नंदिनी नाम
 राजेन्द्र. — *) Ns. 5 V1 B Dn Ds. 4 Gs 'त्तमां'.

14 *) M अथ सा विसिता देवी. — *) S रूपद्र' (Gs
 रूपयुक्ता सुनंदिनी). — *) Ks वसवे; Ks दिवेष; Ns. 3
 चौक्षेय; Ns चौक्षायि; V1 Ds1 Dn. 2. 2. 5 Ds. 4 दवे वै;
 B1. 2. 2. 5 चौक्षेय; Bs चौक्षवे; Ds सतवे; Ds पति वै. S
 सा (Ts Gs 'स्व') पत्युदेवं (Gs दत्तं कल्याणी). — *) S1
 Ko. 1 'क्षणा; Ks. 4 Ds. 5 'क्षणां; T G Ms. 5 'वृषविक्रम (T1
 'नं; Gs. 5 'मः). Ms-s तां गोवृषभविक्रम. — After 14,
 Bs ins.:

953* बहुव्रतां सुपाथीरं पृथुपद्मसमायताम् ।

अष्टायतसिरोग्धीषां पृथुपद्मं समपद्यत ।

15 *) Ko Gs सापीनां; Ks सुखतीर्णां; Ns 'संधा'; Ns M
 स्वापी; V1 B1. 5 Dn Ds. 5 Cd आ; Ds Ts सु; T1 सुपनां;
 Gs सोपि तां. — *) V1 B1. 5 Da Dn D1 Cd 'सुरा; B1. 5
 Ds. 5 सुर्वी. Bs Ds तथा; Bs Ds तदा (for शुभां).
 T1 Gs. 5 M 'चिमुखोदरां; T2 Gs. 2. 4. 5 सुवालं सुमुखोदरां.
 16 *) S 'मास कल्याणी (M 'जी). — *) Ns B
 (except B1) Ds. 4 S (except Gs. 5. 5) पौरववर्धन.
 17 *) Ns B (except B1) Ds वीक्षया. — *) K
 (except K1) Bs Ds1 Ts G (except Gs. 5) 'विक्रमः. Ns1
 गजेन्द्रसमविक्रम. — After 17⁸⁵, Bs ins.:

954* उवाच राजस्तां देवीं नृपोत्तम सुमध्यमा ।
 — *) Ns1 राजा तां. T1 वीरं (for देवीं). — *) S1
 'गुणांस्त्वदं; Ko Ds 'गुणान्वितः (Ds 'ताम्); K1 'गुणाधिकं

दश वर्षसहस्राणि स जीवेत्स्थिरयौवनः ॥ १९
 एतच्छ्रुत्वा तु सा देवी नृपोचम सुमध्यमा ।
 तमुवाचानवद्याङ्गी भर्तारं दीप्ततेजसम् ॥ २०
 अस्ति मे मानुषे लोके नरदेवात्मजा सखी ।
 नाम्ना जिनवती नाम रूपयौवनशालिनी ॥ २१
 उशीनरस्य राजर्षेः सत्यसंधस्य धीमतः ।
 दुहित्वा प्रथिता लोके मानुषे रूपसंपदा ॥ २२
 तस्या हेतोर्महाभाग सवत्सां गां मयेप्सिताम् ।
 आनयस्वामरश्रेष्ठ त्वरितं पुण्यवर्धन ॥ २३
 यावदस्याः पयः पीत्वा सा सखी मम मानद ।
 मानुषेषु भवत्वेका जरारोगविवर्जिता ॥ २४
 एतन्मम महाभाग कर्तुमर्हस्यनिन्दित ।
 त्रियं प्रियतरं ह्यस्मान्नास्ति मेऽन्यत्करुण्यचन ॥ २५
 एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्या देव्याः प्रियचिकीर्षया ।

पृथ्वाद्यैर्भ्रातृभिः सार्धं द्यूतस्ता तां जहार गाढ ॥ २६
 तथा कमलपद्माक्ष्या नियुक्तो द्यूतस्ता नृप ।
 ऋषेस्तस्य तपस्तीव्रं न शशाक निरीक्षितम् ।
 हता भौः सा तदा तेन प्रपातस्तु न तर्कितः ॥ २७
 अथाश्रमपदं प्राप्तः फलान्यादाय वारुणिः ।
 न चापश्यत् गां तत्र सवत्सां काननोत्तमे ॥ २८
 ततः स मृगयामास वने तस्मिन्स्तपोधनः ।
 नाध्यगच्छच्च मृगयस्तां गां मुनिरुदारपीः ॥ २९
 ज्ञात्वा तयापनीतां तां वसुभिर्दिव्यदर्शनः ।
 ययौ क्रोधवशं सद्यः शशाप च वदन्तदा ॥ ३०
 यस्मान्मे वसवो जहृर्मा वै दोग्ध्रीं सुवालधिम् ।
 तस्मात्सर्वे जनिष्यन्ति मानुषेषु न संशयः ॥ ३१
 एवं शशाप भगवान्वदन्तान्मुनिसत्तमः ।
 वशं कोपस्य संप्राप्त आपवो भरतर्षभ ॥ ३२

18 *) Ks N̄ V₁ B D (except Da Ds) S (except Ds) देवी (Bs राजन्). — *) Ks N̄ V₁ B₁ S Dn Ds.४ क्षमा.

19 *) Ś; K₁ transp. व; and वै.

21 *) Ko नावती; Ks-a N̄ V₁ B D (except Ds) Gs जित; Gs.४.५ हिम*.

22 *) M-s सत्यधर्मस्य. — *) T₁ M मिथुता दुहिता लोके. — *) Ks B (except Gs) मानुषी. K₁ रूपसंमता; Bs नृपसं; Ds [S] क्षिरवर्तप.

23 *) T G महाराज. — *) K₁ समीप्ति; Gs-s मवे(Gs अयेप्ति). — Gs om. 23rd. — *) Ns S (Gs om) 'वस्य सु' (Ns T₁ Gs न) रश्रेष्ठ. — *) Ts Gs स्ववितः. Da S (Gs om.) 'वर्षमा' (Gs 'द्वर्षमा').

24 *) Ms-s सानवेपु. Ks K₁.२.४ Ds अवलेका; Ns मवेदे; Ns 'देवे'; T G 'देव'.

25 Ko om. 25. — *) S 'ईति वर्मं वै. — *) S त्रियाक्षि. B₁ Ds यस्यान्; Gs-s हि स्थान्. — *) T₁ अन्ये (for मेऽन्यद्).

26 Before 26, Ms ins. गंगा. — *) Ko.२.४ वृषं. Ko Ds transp. श्रुत्वा and तस्या. — *) S घराष्टर. Bs s Ds सर्वर (for सार्ध). — *) Ts G (except Gs.५) Ms-s तदा and गत.

27 *) Ns Ds सदानय. — *) Ko.२ S परीक्षि*. — *) Ns.२ ततः (for सदा). — *) Ks Ms-s प्रतापस्य.

Ms-s कीर्तितः(!). T G प्रयाता(Gs 'यता; Gs.४ 'यता') द्रुतदत्तौ (Gs 'रि') ना; Ms-s प्रयाता न तु शक्तिः.

28 *) T G यद्वा. — Gs (hapl.) om. 28th-30th. — *) N̄ V₁ Bs D (except Ds) 'वयस्य गां. 18 नापश्यत् सवत्सां तां स हि तस्मिन्वने'.

29 Gs om. 29 (cf. v. 1. 28). — *) S (Gs om.) स तस्मिन्मृगं वने गच्छयित्तमः. — *) Ś; K₁ 'गमय' Ns सोष्य; V₁ Dn Ds वापयाम; B 'ध्याग'; T₁ स नाम्ना गच्छन्; Ts Gs-s नाम्नाय; Gs Ms-s नाम्नाय. — *) T Gs.४ स्त्रो (for तो).

30 Gs om. 30th (cf. v. 1. 28). — *) Ś; K₁ Ns.२ Da Ds गां (for तो). Ns ज्ञात्वापनीतां वसुभिर्. — *) Ns दिव्यज्ञानेन गां मुनिः; M (except Ms) 'दिव्य'मुपा. — *) S (Gs om.) स ग्ग कोपयतो मातः.

31 *) Ms तां (for तां). Ms तां; Ms-s मे (for वै). Ks Da Ds 'लपी; T₁ Gs.२.५ M (except Ms) 'धी — *) Ns तस्यादेवे. — *) S वसवो मानुषेप्ति.

32 Ds (hapl.) om. 32nd-33rd. — *) Ko.२.४ transp. यन् and तान्. V₁ T यन्मम; Da आपवो (see below) Ns Gs क्षयित्तमः; V₁ B D (except Ds, Ds om) भरतर्षभ; T₁ मुनिर्युगय. — *) N̄ V₁ Ds.५ Da Da Ts G क्रोपस्य. — *) Da यद्वा. (for वाप); see above. 11 D (except Ds, Ds om.) तस्मिन्मम; T₁ मयादत्तः.

33 Ds om. 33rd (cf. v. 1. 32). — *) Ds.४ Ds.४

शक्षा च तान्महाभागस्तपसेव मनो दधे ।
 एवं स शप्तवान्राजन्यस्नतो तपोधनः ।
 महाप्रभावो ब्रह्मर्षिर्देवान्तेषामसन्वितः ॥ ३३
 अथाश्रमपदं प्राप्य तं स भूयो महात्मनः ।
 शप्ताः स इति जानन्त ऋषिं तृपुपचक्रयुः ॥ ३४
 प्रसादयन्तस्तृपिं वसतः पार्थिवर्षम ।
 न लेभिरे च तस्मात्ते प्रसादमृषिसत्तमात् ।
 आपवात्पुरुषव्याघ्र सर्वधर्मविशारदात् ॥ ३५
 उवाच च स धर्मात्मा सप्त पुंयं धरादयः ।
 अनुसंवत्सराच्छापमोक्षं वै समवाप्स्यथ ॥ ३६
 अयं तु यत्कृते पुंयं मया शप्ताः स वत्सति ।
 द्यौस्तदा मानुषे लोके दीर्घकालं स्वकर्मणा ॥ ३७

नानृतं तच्चिकीर्षामि युष्मान्कुक्षौ यदमुवम् ।
 न प्रजास्यति चाप्येष मानुषेषु महामनाः ॥ ३८
 भविष्यति च धर्मात्मा सर्वशास्त्रविशारदः ।
 पितुः प्रियहिते युक्तः स्त्रीभोगान्वर्जयिष्यति ।
 एवमुक्त्वा वृक्षन्सर्वाङ्गगाम भगवानुपि ॥ ३९
 ततो मायुपजगमुस्ते समस्ता वसवस्तदा ।
 अयाचन्त च मां राजन्वरं स च मया कृतः ।
 जाताज्ञातान्प्रशिपासान्स्वयं गच्छे त्वमम्भसि ॥ ४०
 एवं तेषामहं सम्यक् शप्तानां राजसत्तम ।
 मोक्षार्थं मानुषास्त्रोकाद्यथावत्कृतवत्यहम् ॥ ४१
 अयं शापादप्येस्तस्य एक एव नृपोत्तम ।
 यौ राजन्मानुषे लोके चिरं वत्सति भारत ॥ ४२

C. 1. 2953
B. 1. 97. 45
K. 1. 100. 41

T₁ M₁ महाभागान्. — ¹ N₁ तपस्वमे. — ² G₁ संवा. N₁ सद्यो (for राजन्). — ³ N₁ तान् (for अद्यो). N₁ सुभिसत्तमः; G₁ महात्पाः (for तपो). — ⁴ K₁ केवर्षि. — ⁵ T₁ G₁ 4. 4. 3 तेषां (for देवान्). K₁ 4. 4. 3 N₁ V₁ B₁ D (except D₁ 4. 4. 3) G₁ क्रोधसप्त. — After 33, D₁ (marg. 400. m.) S ins.:

955* एवं शप्तास्तस्मिन् सुनिना यामुनेन वै ।

अद्यो समस्ता वसवो मुने रोषेण सत्तम ।

[Before line 1, D₁ ins. संगोवाच. — (L. 2) T₁ G₁ निजरोषेण; T₁ G₁ 4. 4. 3 दिवो रोषेण. D₁ M₁ भारत.]

34 ^a N₁ V₁ D (except D₁ 4. 4. 3) प्राप्ताः. — ^b K₁ N₁ तस्माद्; N₁ V₁ D₁ D₁ D₁ ते वै; N₁ D₁ तस्य; B₁ 4. 4. 4 ते स्य; B₁ 4. 4. 4 तुनः. S तस्य (for भूयो). G₁ मनो दधे (sup. lin. महात्मनः as in text). K₁ 4. 4. 4 भूयस्ते वसवस्तदा. — ^c K₁ S transp. ऋषिं and तं S चाभिच. 35 K₁ om. 35^{add}. — ^d N (except S₁) transp. न and लेभिरे. T G (for च). S transp. तस्मात् and ते. — After 35^{add}, S ins.:

956* चकार च न तेषां वै प्रसादं भगवानुपि ।

— ^e S (except M₁-s) आपवा. — ^f K₁ 4. 4. 4 'मृतं वारत; S 'वितारद्.

36 ^a K₁ N₁ V₁ B (except B₁; B₁ as in text) D (except D₁) दाहा (for सप्त). S सप्त राजन्वादिवाक्. — ^b S₁ K₁ N₁ 4. 4. 4 V₁ D₁ D₁ D₁ त्वरात्सर्वं शाप-मोक्षमवाप्स्यथ; N₁ 'व्याप्यं सर्वं वै सम'; B₁ D₁ 'व्यापा-

मोक्षं वै सम'; S 'राच्छा (G₁ 4. 4. 4 'इं शा) पान्मोक्ष (T₁ M₁ 'क्ष) भवमिति भारत.

37 ^a S transp. यदं and दाहाः. — ^b S द्यौस्तु वै.

38 ^a N₁ वाकृतं. T₁ B (except G₁) च (for तद्).

— ^b N₁ 4. 4. 3 V₁ B D M₁ 4. 4. 3 transp. युष्मान् and कुक्षौ.

T G M₁-s यस्मिन्कु. A few MSS. यद्वयं. — After 38^{add}, S ins.:

957* प्रजा कृतवत्वाक्येन हिंसाभ्यामनलया ।

— ^c T G (except G₁) transp. च and प्रजा. K₁ V₁ जनिष्यति न चा; M (except M₁) न जनिष्यति चा. Cd

cites प्रजास्यति (as in text).

39 ^a S₁ K₁ सर्वशास्त्रभूतां वरः; S 'शास्त्राभिर्दिदली (M

'सर्वभित्). — ^b S पितृभ्रातृं मित्रं कुर्वन्. — Before 39^{add}, N₁ V₁ ins. संगोवाच. — ^c V₁ B D (except D₁)

स जगाम महावृषिः.

40 ^a D₁ D₁ समेता (for सम). M नृप (for तद्).

— ^b N₁ 4. 4. 3 V₁ वरः. B₁ 4. 4. 3 D₁ 4. 4. 3 तत् (for स). K₁

समयः (for च मया). S₁ K₁ 4. 4. 3 V₁ वृतः; B₁ D₁ D₁

कृतं. S वरं तस्यो ददाम्यहं. G₁ om. 40^{add}-41^{add}. — ^c K₁

जातं जातं. S (G₁ om.) जातं जातं क्षिपेय्युः. — ^d T₁

G₁-s M₁-s त्वदंभित्.

41 G₁ om. 43 (cf. v. 1. 40). — ^e B D₁ 4. 4. 3 सतः; S

(except M₁-s; G₁ om.) वरं (T₁ स्वयं) (for अहं).

42 N₁ om. 42^{add}. — ^f B₁ 4. 4. 3 सौम्यं; T₁ M₁ क्षमि.

— ^g K₁ चिरं चरिष्यति नराधिप (sic). — After 42,

S ins.:

एतदाख्याय सा देवी तत्रैवान्तरधीयत ।

आदाय च कुमारं तं जगामाय यथेप्सितम् ॥ ४३

स तु देवव्रतो नाम गाङ्गेय इति चामवत् ।

दिनामा शंतनोः पुत्रः शंतनोरधिको गुणैः ॥ ४४

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्रिनवतितमोऽध्यायः ॥ ९३ ॥

९४

वैशंपायन उवाच ।

स एवं शंतनुर्धामान्देवराजपिसत्कृतः ।

धर्मात्मा सर्वलोकेषु सत्यवागिति विश्रुतः ॥ १

दमो दानं क्षमा बुद्धिर्हीर्षितिलेज उत्तमम् ।

नित्यान्यासन्महासखे शंतनौ पुरुषर्षभे ॥ २

एवं स गुणसंपन्नो धर्मार्थकुशलो नृपः ।

आसीद्भरतवंशस्य गोप्ता साधुजनस्य च ॥ ३

कम्बुग्रीवः पृथुव्यंसो मत्तवारणविक्रमः ।

धर्म एव परः कामादर्थाद्येति व्यवस्थितः ॥ ४

एतान्यासन्महासखे शंतनौ भरतर्षभ ।

958* अयं कुमारः पुत्रले विद्वदः पुनरेष्यति ।

अहं च ते भविष्यामि आह्वानोपगता नृप ।

43 S transp. 43 and 44. Before 43, Śi K1 Ds S

(except Ts) ins. वैशं*; Ko. 3-4 N1 V1 B Da Da D1. 2. 4

वैशं उ*. — *) Śi K1 Ds. 2. 3 Ts Gs च (for अयं). Bs

जगाम भरतर्षभ. — After 43, B ins.:

959* सन्महोदयतश्चैव गङ्गादक्षश्च सोऽभवत् ।

(of. v. l. 44^{ab}).

44 S transp. 43 and 44. — *) S (except Ts)

अयं देवमृतश्चैव गङ्गादक्षश्च मे सुतः (of. 959*). — *) D1

D1 Ts धनस्तत्.

45 *) D1 जगामाय यथेप्सितं (= 43*). — After

45^{ab}, B ins.:

960* तस्य कीर्ति च धृष्टि च महतो नृपसदृशान् ।

— *) S शंतनोः (for तस्या). — *) K1 V1 Da D1

'रक्षिकाम्नु'; B D1. 2 'नोरत्तमाम्नु'; T1 Ms-3 सर्वानेव

गुणान्महः; T2 G Ms. 2 महाराज (Gs Ms. 2 सर्वानेव) यथातथं.

46 Ko om. 46^{ab}. — *) S महाभागस्य नृ. — *) A

few MSS. भरत*. K1 Ns Bs D (except Ds. 2. 3)

महामनः. — *) S रपातोयं (Gs आरपातो). — *) N1. 2

V1 'भारत उच्य'; S 'त इ' (Gs corr. to -नि) व्युत्.

Colophon. — Major parvan: Ts G M संभव* (for भाट*). — Sub-parvan: Ks N1. 2 V1 T1 संभव. — Adhy. name: Śi K1 B1. 2 Da Da D1. 2. 3 आपयं

(after which Da D1 ins. समाहं; Ko. 4 D1 वसु (Ko

चसव) शापवर्णनं; K1 आपवर्णनं; Ks वसुसंभवावुवर्णनं; N1

V1 आपवेषोपादानं; N1s आपं; B1 आपवो; T1 G

वसुशापसं (Gs om. सं) कीर्तनं; G1 गङ्गाशंतनुसंवाद्. — Adh

no.: (figures, words or both): Ko 95; B1 D1 9;

Da1 96; Dns 98; 44 (T1 93). — S'loka no.: 2

Da1 49; D1 48; Ms 54. — Aggregate s'loka no

Dns 3961.

94

1 Śi K1 S om. उवाच. — *) Ko. 3-4 T G transp

स and एवं. K1 D1 Ms. एवं; N1. 2 V1 B Da D1 D1. 2

राजा; N1s Ms एवं. V1 श्रीमान्. — *) Ko 3. 4 'राज

समप्रतिः; T1 Gs 'सत्तमः. — *) B D1. 2 सत्यवादीति

— T G Ms ins. after 1: Śi K N1 V1, after 2:

961* शंतनोः कीर्तयेष्यामि सत्यनेव गुणान्महन् ।

[Cf. 1. 93. 45^{ab}. N1 गुणान्महन्.]

2 ab) — (var.) 6^{ab}. — *) Gs. 1. 2 नित्यान्यस्मिन्; Gs

व्यवसंभ. Ks महोपादे. — *) K2 D1 'पर्यय'; Ks Da1

D1 S भरतर्षभ. — After 2, Śi K N1 V1 ins. 961'

(of. v. l. 1).

3 ab) S अमाल्यगुणं शत्रुधर्मविरोधवित्. — *) N1 V1

B D (except Da Ds) सर्वजनं.

4 *) B1 Da Dns स पृथ्वी; T1 G (except Gs)

पृथुव्यसः. — *) Ko. 3 'वारणवारणः; B1 Da मत्तमार्तमति.

— N ins. after 4^{ab}: T G1-3 Ms-3 (Gs. 1. 2 om. line 2)

after 4:

असुरानामनाथानां तिर्यग्योनिषु वर्तताम् ।
 स एव राजा भूतानां सर्वेषामभवत्पिता ॥ १६
 तस्मिन्कुरूपतिश्रेष्ठे राजराजेश्वरे सति ।
 श्रिता वागभवत्सत्यं दानधर्माश्रितं मनः ॥ १७
 स समाः षोडशाष्टौ च चतस्रोऽष्टौ तथापराः ।
 रतिमप्राप्नुवन्त्रीषु बभूव वनगोचरः ॥ १८
 तथारूपस्तथाचारस्तथावृत्तस्तथाश्रुतः ।
 गाङ्गेयस्तस्य पुत्रोऽभून्नाम्ना देवप्रतो वसुः ॥ १९
 सर्वास्त्रेषु सु निष्णातः पार्थिवेऽप्यितरेषु च ।
 महाबलो महासत्त्वो महावीर्यो महारथः ॥ २०
 स कदाचिन्मृगं विन्दुा गङ्गामनुसन्तरीदृम् ।
 भागीरथीमल्पजलां शतनुदृष्ट्याद्युपः ॥ २१

तां दृष्ट्वा चिन्तयामास शतनुः पुरुषर्षभः ।
 स्यन्दते किं न्वियं नाथ सरिच्छ्रेष्ठा यथा पुरा ॥ २२
 ततो निमित्तमन्यिच्छन्ददर्शं स महामनाः ।
 कुमारं रूपसंपन्नं बृहन्तं चारुदर्शनम् ॥ २३
 दिव्यमखं विकूर्णणं यथा देवं पुरंदरम् ।
 कृत्स्नां गङ्गां समावृत्य शरत्तीक्ष्णैरवस्थितम् ॥
 तां शरैराश्रुतां दृष्ट्वा नदीं गङ्गां तदन्तिके ।
 अभवद्विस्मितो राजा कर्म दृष्ट्वातिमानुपम् ॥ २४
 जातमानं पुरा दृष्टं तं पुत्रं शतनुस्तदा ।
 नोपलेभे स्मृतिं धीमानभिज्ञातं तमात्मजम् ॥ २५
 स तु तं पितरं दृष्ट्वा मोहयामास मायया ।
 संमोहं तु ततः क्षिप्रं सन्निवान्तरधीयत ॥ २७

15 *) Ś: 'यज्ञाना — *) K: समारम्भ (for आरम्भ)
 B वसु पुत्र (T: प्रन) यो दृष्टा — *) S हि (for च).
 16 *) Ko s: 4 कृपणानां, G: अनुजानां — *) K: Ś: V: 1 (except G: 4) सर्तिना — *) N (except B: D: 1) transp भूता and सर्वेषा — After 16, S reads 7, followed by 963*

17 *) Ko s: 4 नरवर, S नरवर — *) Ś: श्रुता, S नृणा: Ś: वाचभ D: S सत्या — *) S दानार्थमभवदन — After 17, G: s ins

965* यज्ञार्थं पशवः मृदा मत्तानार्थं च मैथुनम् ।

18 *) Ś: चतस्रो, D: दश चैव Ś: K: समा षोडश चाष्टौ च चतस्रश्च तथा — *) Ko 'ग्रामबाव', K: 'ग्रामबाव', K: B: Daz D: प्राप्तवान् S काचित् (for कीयु) — After 18 M ins

966* तपसा कपितोद्रेण जपध्यानरतः सदा ।

19 *) Ś: K: तथाधर्म Ms 'सपादीलक्ष — *) Ko s: सपादीलक्ष — *) T G आदायेव तथा वसु (T: सुर), M आदायेपाष्टो वसु

20 *) Ś: B: D: सर्वास्त्रेषु K: Da Cd सु, D: S च (for स) Ko s: स सर्वास्त्रेषु नि — *) K: T G transp सत्त्वो and 'वीर्यो' M महावीर्यो (for 'सत्त्वो') and महोरसाष्टो (for 'वीर्यो') S महायथा (for 'रथ')

21 *) K: M स्यान् Ś: विद्व, K: विद्व, M विप्रन् — *) G: वनाद् (for गङ्गा) Da 'मन्यत्', S 'मनुससार ह — *) S दृष्टो सरिता वरा

22 *) K: G: M: भरतर्षभ (K: 'भ'), K: 'र्षभ

— *) Ś: K: सिष्यते N G: सिष्य G: स्यन्दते f चापोच — *) S (except G: s) यथा पुर

23 *) K: s D: T G: 4 s सुमहा, Ś: सुमहात् V: 1 B: D: 4 G: सुमहायसा — *) B: D: 4 देवगर्भो भूत्वा — *) S (except M: s) मियदर्श

24 N: om 24^{ab} — *) D: M: s मकुर्वी — *) 'क्षीरभिद्रवै

25 *) N: s Da Dn 'राक्षिता — D: 1 (hapl) 25^a-26^a — *) Ś: स्यात्तिके, Ko: 4 Da तदा, S सुस

— *) S विस्मित प्रेक्षते स ख (M प्रेक्ष सत्त्वो — G: s read 28^a, 29 30 and 28^a between 25^a and 26^a (that is their sequence is 25^a, 28^a, 29-28^a, 25^a, 26 28^a, 31 etc) — *) Ko s: 4 N: V: 1 B: Dn transp कर्म and दृष्ट्वा S तस्य (for दृष्ट्वा)

26 D: om 26^a (cf v 1 25) — *) K: 4 N: V D (D: om) G: दृष्ट्वा (for दृष्ट) — *) S transp ह पुत्र — *) K: स्यात्', N: V: 1 स्वमान, Da I सदात्म

S न शतवान्महाभागमय पुत्रो ममेति वै (M: — After 26 M: s ins

967* न स्मृतिं सतनोरासोदभिज्ञातु स्वमात्मजम् ।

27 K: Dn: 1 (hapl) om 27^a-28^a — *) N: s समोह त, D: 'क्षेव, T G प्रमोह च (G: s M मोहस्ता

28 K: Dn: om 28^a (cf v 1 27) — *) N: s (except D: s) ततो (for तदा) — *) Ś: K: तस्य (I तय) — G: s s ins after 26^a T: G: after 30

नं पुनश्च नञ्जलं शुरा मय्यज्ञापिषाः ।
स तेन पुरस्साप नयत्नं गृह्णीतुम् ॥ १.१४.३१

तदद्भुतं तदा दृष्ट्वा तत्र राजा स शंतनुः ।
 शङ्कमानः सुतं गङ्गामववीक्षयेति ह ॥ २८
 दर्शयामास तं गङ्गा विभ्रती रूपमुत्तमम् ।
 गृहीत्वा दक्षिणे पाणौ तं कुमारमलंकृतम् ॥ २९
 अलंकृतामाभरणैरजरजोभरधारिणीम् ।
 दृष्टपूर्वामपि सती नाभ्यजानात्स शंतनुः ॥ ३०
 गङ्गोवाच ।
 यं पुत्रमष्टमं राजस्त्वं पुरा मन्थजायिथाः ।
 स तेऽयं पुरुषव्याघ्र नयस्त्रै न गृहान्तिकम् ॥ ३१
 वेदानधिजगे साङ्गान्वसिष्ठादेव वीर्यवान् ।
 कृतास्त्रः परमेष्वासो देवराजसमो युधि ॥ ३२
 सुराणां संमतो नित्यमसुराणां च भारत ।

उशना वेद यच्छास्त्रमयं तद्वेद सर्वशः ॥ ३३
 तथैवाङ्गिरसः पुनः सुरासुरनमस्कृतः ।
 यदेदं शास्त्रं तच्चापि कृत्स्नमस्मिन्प्रतिष्ठितम् ।
 तव पुत्रे महाबाहौ साङ्गोपाङ्गं महात्मनि ॥ ३४
 ऋषिः परैरनाष्टृष्यो जामदग्न्यः प्रतापवान् ।
 यदस्त्रं वेद रामश्च तदप्यस्मिन्प्रतिष्ठितम् ॥ ३५
 महेष्वासमिमं राजन्नाजधर्मार्थकोविदम् ।
 मया दत्तं निजं पुनं वीर वीर गृहान्त्य ॥ ३६
 वैशंपायन उवाच ।
 तथैवं समनुज्ञातः पुत्रमादाय शंतनुः ।
 आजमानं यथादित्यमाययी खपुर प्रति ॥ ३७
 पौरवः खपुर गत्वा पुनरुपुरोपमम् ।

C 1 4307
K 1 109 41
K 1 107 42

968* शङ्कमान सुत प्राप्य गङ्गा वचनमववीक्ष ।
 — T₁ (hapl) om 28^d-29^a — For sequence of
 28 29 of v 1 25 — ^a) Ś₁ हि, B (T₁ om) ता
 Ms s च)
 29 T₁ om 29^a (of v 1 28) Ms (hapl) om
 29^a-30^a — For sequence of G₂ s s of v 1 20 — ^a)
 Ns transp स and कुमार
 30 Ms om 30^{ab} (of v 1 29) For sequence of
 G₂ s s of v 1 20 — ^a) N₁ स्वलकृतम् M (Ms om)
 साभरणे Ś₁ K 'रजोवसरयुता, N Da Dn D₁ s
 'विरजो(Da 'रजा)वसरयुता, V₁ B D₂ s G₂ s 'विरजो(G₂
 'रजा)वर, T₁ 'रजोवसरासिर्नो, K 'जोवरवासिर्नो, M
 (Ms om) 'रभिगम्य मृगोत्तम (Ms 'ज्ञे) — ^a) Ko s s
 च ता, N V₁ B D (except D₂) स ता B 'वी सर्वो गमां
 — ^a) Ś₁ K₁ D₁ 'जानात्स क्ष, B (except B₂) Da D₂
 'जानत क्ष — After 30 T₂ G₁ ins 968*
 31 K₁ S (except M₁) om उवाच — ^a) N₂ s
 V₁ B (except B₁) D T G पुरा मन्थविंदया, M पुराानवो
 मयि N₁ अय पुत्रस्त्व विभो सर्वास्वविदसयुय — ^a) N₁ G₂
 सुतोय, N₂ s B₁ Da Dn D₁ स चाय Ś₁ K₂ सोव
 वीरमान विभो (Ko s s सुत) — After 31^a Ś₁ K D
 (except Da) ins

969*

सर्वास्वविदसयुय ।

गृहणेन महाराज मया सर्वाधित सुतम् ।

आदाय पुरप्याय

[(L 1) K₀ s सर्वास्वविदसयुय, K₁ सर्वासु वि, K₂
 सुत सर्वाधितम्]

— ^a) Ś₁ K D₂ गृहान्विभो, N Da Dn D₁ गृह विभो S
 वज्रसदनो युवा (M 'न सुत) — 1 62 11^d
 32 ^a) S 'जगे पूर्व — ^a) K₂ B D₂ वसि Ś₁ N₂ s
 V₁ B₁ Das Da D₁ s पृष S 'शास्त्रितमत् — After
 32^{ab}, M ins
 970* स खिलान्स्पोनिपदान्साङ्गोपाङ्गान्वधाविधि ।
 — ^a) N₂ देवदेवसमो
 33 ^a) Ko s s तदय वेद स, T G तदप्यस्मिन्प्रतिष्ठित
 (= 35^d)
 34 G₂ (1apl) om 34-35 — ^a) Ś₁ तदैवा
 — ^a) K₁ सुरसयनम्, D₂ सुरासयिनम्, Ms (sup ins
 as in text) s s सर्वदेवनम् — ^a) Ś₁ M (except M₂)
 सर्वमसि — Ś₁ K₁ (hapl) om 34^a 35^a — ^a) K₂ B
 (except B₁) D (except Dn₂ as D₁) महाबाहो, B (G₂
 om) महाबाहो
 35 Ś₁ K₁ G₂ om 30 (of v 1 34) — After
 35^{ab}, Ms ins
 971* सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञ स्मृतिमान्प्रतिभानयम् ।
 — Das om 35^a 36^a — ^a) N₁ तदसुमिन्म, B₂ D
 (ex opt D₂ s s) तदेतसि
 36 Das om 36 (of v 1 35) — ^a) T ■ स्वय,
 M₂ s इत (Ms s p ins इत) — ^a) T G₂ s वर, G₁ s
 पर (for वीर) N V₁ B₁ s D (except D₁, Das
 om) गृह
 37 Ś₁ K₂ s D₂ T₁ G₁ M₂ s om उवाच T₂ G s
 M₂ s cm वैत उ Before 37, D₁ (marg sec m) s
 ins

सर्वकामसमृद्धार्थं मेने आत्मानमात्मना ।
 पौरवेषु ततः पुत्रं यौवराज्येभ्येषेचयत् ॥ ३८
 पौरवाञ्शंतनोः पुत्रः पितरं च महायशः ।
 राष्ट्रं च रक्षयामास वृत्तेन भरतर्षभ ॥ ३९
 स तथा सह पुत्रेण रममाणो महीपतिः ।
 वर्तयामास वर्षाणि चत्वार्यमितविक्रमः ॥ ४०
 स कदाचिद्वनं यातो यमुनामभितो नदीम् ।
 महीपतिरनिर्देश्यमाजिघ्रन्धनुश्चतुर्गम् ॥ ४१
 तस्य प्रभवमन्विच्छन्विचचार समन्ततः ।
 स ददर्श तदा कन्यां दाशरानां देवरूपिणीम् ॥ ४२
 तामपृच्छत्स हृष्टैव कन्यामसितलोचनाम् ।

कस्य त्वमसि का चासि किं च मीरु चिकीर्षसि ॥ ४३
 सान्नवीदाशकन्यासि धर्मार्थं वाहये तरीम् ।
 पितुर्नियोगाद्भद्रं ते दाशराज्ञो महात्मनः ॥ ४४
 रूपमाधुर्यगन्धैस्तां सुपुक्तां देवरूपिणीम् ।
 समीक्ष्य राजा दाशर्यां कामयामास शंतनुः ॥ ४५
 स गत्वा पितरं तस्या वरयामास तां तदा ।
 पर्यपृच्छत्तत्तस्याः पितरं चात्मकारणात् ॥ ४६
 स च तं प्रत्युवाचेदं दाशराज्ञो महीपतिम् ।
 जातमात्रैव मे देया वराय वरवर्णिनी ।
 हृदि कामस्तु मे कथितं निमोष जनेश्वर ॥ ४७
 यदीमां धर्मपत्नीं त्वं मयः प्रार्थयसेऽनुग्रहम् ।

972* इत्युक्त्वा सा महाभागा तत्रैवान्तरधीयत ।
 — *) S संगया (for तयैव). — *) Ks स ययौ; S प्रय.
 S: तदा (for प्रति).

38 *) N (except S) तु; T G च (for स्व-). N: 1.
 V: 1 Dn D: 1-पुरी (for -पुरं). T G दाया. — *) N: 2 D
 (except Da: 1) 'पुरोपमां'; N: 3 'गृहोपमं'; V: 1 'पुरोत्तमां'.
 — *) K: 1 सङ्घटं सर्वकामानां. — *) S: K: 1 मेने द्यामां;
 Ko 1-4 N: 2 S V: 1 B D (except Ds) मेने सोमां; S मेने
 चात्मा. N: 3 सनसात्मानमेव वा. — *) M वीरवस्तु. — After
 38*, Ks Da ins.:

973* रात्र्यार्थमभयप्रदम् ।

गुणवन्तं महारामं.

— *) Gs Ms-s 'निरे'.

39 *) S: Ko: 1-4 N: 2 S V: 1 Bs वीरान्त वीं; K: 1 Ts
 Gs: 4 वीरवः वीं; D: 1 वीराः स वीं; M (except Ms)
 वीराव वीं. — After 39, Da (marg. sec m.) S ina.

974* तथाष्टसमाचारस्यार्थमस्माद्युतः ।

पुत्रो देवप्रतो नाम शंतनोरधिको गुणैः ।

सर्वलोकेष्वभ्यनुगताः पार्थिवपितरौ तु च ।

गुणैर्विशिष्टो बहुभिः पुत्रो देवप्रतोऽभवत् ।

[(L. 2) Cf. 1. 93. 44* and 44*. Ds Ms-s धीमान्
 (for नाम). — (L. 3) Ds 'व्यव्यभिज्ञा'; Ts G (except
 Gs) 'यु च निष्ठात'; Ms s 'व्यव्यभिज्ञा'.]

— After the above S ins. an additional colophon
 (Adhy. no. Ts 94; Ts 44; G Ms.s. 45, Ms.s 40)

40 * Before 40, S ins. वैशं. — *) G (except Gs)
 M 'वैशुखि'.

42 *) N: 1 S वरं (M घने) वृषः (N: 2 सतः; Ms

घने). — *) S: K: 1 transp. स and वृषौ. B (except
 Gs) सतः (for तदा). — *) Here and below a few
 MSS. दातः for दाया. Gs M (except Ms) देववर्णिनी.

43 *) S 'वृच्छतो राजा. — *) Bs: 4 कन्यामायत';
 Ts M कन्यां कन्यम्. — *) S: Ks त्वमिति. Ks Gs वा
 (for क). Ks B (except Bs) Da Ds: 4 Gs वासि;
 Gs कासि. — *) S किं च मे ह चिकीर्षितं.

44 *) Ko 'कन्याहं'; Bs 'कन्येति. — *) B D: 1
 धर्मार्थं. Ks तरे; N: 1 V: 1 B (except B) D (except Ds)
 तरे; Gs वरात्; M वृद्धं. — After 44, S reads 46^{ab}.

45 Before 45, N: 1 V: 1 ins. वैशं. — *) S 'वैशु
 (Ms sup. lin. 5 'व'). — *) S तौ युक्ता. — *) S:
 मेवयामास.

46 * S reads 46^{ab} after 44. — *) S द्याया च वि'
 (Ts 'व्यावि वि'). — N: 2 V: 1 B Da Ds om. 46^{ab}.
 — *) S: Ks तदा (for तत्तत्). — *) K: (except K: 1) D
 (Da Ds om.) सोमका'. — After 46, Da ms^{ab}
 sec. m. ins.:

975* हृष्टासि दाशर्यां मे सुतां भार्यामिन्दिताम् ।

47 *) S संभ्रमाव्य. — Ds om 47^{ms}. — Before
 47^{ms}, Ts Gs: 1 ins. दाशराज्ञः. — *) Ks 'मायावि देव
 हि: S याचमानाव वै दे'. — Before 47^{ms}, Ko 1ms. दाश
 उ'. — *) S: Ts Ms जरेवर; V: 1 B Ds: 4 Ms-s जनापि

48 *) S (except Gs) यदि मां. — *) S 'यत्ते वृष'
 — *) Ko मे विजो; Ks मेजव; Ks मेप्रतः; Ns मे मतः;
 Ds मे मर्तः; Ds मे वृष; M पार्थिव. T G समर्थं प्रति (Ts
 Gs 'व') पयसे.

49 *) S ततो दाशर्याम राजेन्द्र. — *) S: 1 कन्या

सत्यवागसि सत्येन समयं कुरु मे ततः ॥ ४८

समयेन प्रदद्यां ते कन्यामहमिमां नृप ।

हि मे त्वत्समः कथिद्वो जातु भविष्यति ॥ ४९

शतनुखाच ।

त्वा तव वरं दाश व्यवस्थेयमहं न वा ।

तव्यं चेत्प्रदास्यामि न त्वदेयं कथंचन ॥ ५०

दाश उवाच ।

स्यां जायेत यः पुत्रः स राजा पृथिवीपतिः ।

दूर्ध्वमभिपेक्तव्यो नान्यः कश्चन पार्थिव ॥ ५१

वैशंपायन उवाच ।

कामयत तं दातुं वरं दाशाय शतनुः ।

रिजेन तीव्रेण दृढमानोऽपि भारत ॥ ५२

नामहं, Ko.s 'नेगामहं', B D.s 'नेतामहं' (B: 'नेता-
न'), S तव कन्यामिमां.

30 Ms om. 50^{ab}. S: K: S om. उवाच. — *) K
keopt K: B: s D.s. 4.s T: G.s. 4.s श्रुत्वा ते (Ks D.s
/ घचनं दा); Gs श्रुत्वा तु वाक्यं दाशस्य. — *) Ko.s N
B: s D (except Da) तव (for न वा). S (Ms om.)
त्वसायो भविष्यति.

51 S: K: S om. उवाच (Ms om. the ref.). Ds
दाशोवाच. — *) K.s. N: s योस्यां. Ks पुत्रस्ये (for यः
पुत्रः). T: s योस्यां दाशस्य स पुत्रम्. T: G.s. 4.s योस्यां जातोय
(पुत्रम्). G.s. 4.s योस्यां जातो यश्च (Gs द्वय) पुत्रम्; Ms.s
योस्यां जातस्य पुत्रः. — *) K: N: s B D (except Ds)
3: 'पते'. M: s त्वद्वरं. — Ms om. 51^{ad}. — *) S (Ms
m.) भारत (for पार्थिव).

52 S: K: s D: s om. उवाच (Gs om. the ref.).
— *) K: V: B: नाकामयतदा दा. — *) S शरीरजमसहं
†. — *) D: पार्थिवः (for भार). S दीप्यमानमधारयत्.
53 *) T G.s. Ms संचित. S: K N: s D.s. 3 तां
(for सदा). — *) S: K D.s. Ms प्रत्यावा (Ks Ds
'स्वगा'). S हसित. — *) S: मोहो; Ko शोकेन महता
तदा; N: s B D Gs कामो.

55 Before 55, T: s ins. देवमतः; Gs देवद्वं. — *) S
तवैव. — *) N: s यशस्याः. S सवै शत्रवः. — After 55^{ab},
3 ins.:

976^b ॥ कस्माद्वाजरादौ लोचंस्तु पदिहस्ते ।

[Gs कस्यावः; G.s. अकस्या. T: शोचंस्तु. Gs M
परितपस्यते.]

स चिन्तयन्नेव तदा दाशकन्यां महीपतिः ।

प्रत्ययाद्वास्तिनपुरं शोकोपहतचेतनः ॥ ५३

ततः कदाचिच्छोचन्तं शतनुं ध्यानमास्थितम् ।

पुत्रो देवव्रतोऽभ्येत्य पितरं वाक्यमब्रवीत् ॥ ५४

सर्वतो भवतः क्षेमं विधेयाः सर्वपार्थिवाः ।

तत्किमर्थमिहामीक्षणं परिशोचसि दुःखितः ।

ध्यायन्निव च किं राजन्नाभिमापसि किंचन ॥ ५५

एवमुक्तः स पुत्रेण शतनुः प्रत्यभापत ।

असंशयं ध्यानपरं यया मात्य तथास्मृत ॥ ५६

अपत्यं नस्तवमेवैकः कुले महति भारत ।

अनित्यता च मर्त्यानामतः शोचामि पुत्रक ॥ ५७

कथंचिच्च गाङ्गेय विपचौ नास्ति नः कुलम् ।

G: 1. 4026
K: 1. 100. 11
K: 1. 107. 57

— *) S: K: s B: (m as in text). s इव (for इह).

— *) B.s. D.s. 4.s अस्मि (B: 'सु') शो. — *) N: s Dn D.s.
मां (for किं). S कस्याहं शुंसे (G.s. 'स्वे'; Gs अहं)
राजंस्त्वं (B: s न शृणोषि कुतो राजन्). — *) S न किंचि-
दभि (T: Gs 'यि') भापसे (Ms स्वं च किंचन आपसे). — After
55, Dn D.s. (both marg. sec. m) S ins :

977^a न चाथेन विविर्थासि विषयो हरिणः कृपाः ।

व्याधिमिच्छामि ते शतं प्रतिदुर्गं हि तन्न वै ।

[(L. 1) S च विषो. Posterior half = 1. 1. 91^d.]

Ds (marg. sec. m.) S cont.:

978^a

वैशंपायनः ।

स तं काममवाच्ये वै दाशकन्यो प्रतीरशम् ।

बिभृतं नाशकत्तस्ये रिता पुत्राय संतिमम् ।

56 *) Ko.s S (except Ms.s) ॥ (for स). — Before
56^{ab}, G.s. ins. शतनुः. — *) K: s ध्यानगतः; N: V: B:
Dn D.s. 'परो'; S महापति. — *) N: s यवमारय. Ko.s
Ds तथास्मद्वं; K: B: 'या स्मृतं'; B: s D: s 'था श्रुतु'.
V: B: s यथावत् तथा श्रुतु; B: s यया मामात्य तच्छ्रुतु; T: ॥
Ms.s. 4.s यथेवात्य (Gs यदेवात्य; Ms.s. 4.s यत्त्वयोक्तं) तथैव
तत् (Gs च); Ms त्वयोक्तं सत्यमेव तत्.

57 Before 57, G.s. ins. शतनुः. — After 57^{ab}, V:
B: ॥ (except Ds) ins.:

979^a दाशमिल्यश्च सततं पौर्ये पुर्ववस्थितः ।

[Dn 'ये पूर्वव.']

— *) K: s N: s V: B: s D (except Ds) T G.s. M
'स्वतां. B.s. Dn D: s छोवा'; M खरघ्णयो. — *) N:
V: B: D (except Ds) अनुषो'; T Gs मवा शो'; M

असंशयं त्वमेवैकः शतादपि वरः सुतः ॥ ५८
न चाप्यहं वृथा भूयो दारान्कर्तुमिहोत्सहे ।
संतानस्याविनाशाय कामये भद्रमस्तु ते ।
अनपत्यतंकपुत्रत्वमित्याहुर्धुर्मवादिनः ॥ ५९
अमिहोत्रं त्रयो वेदा यज्ञाश्च सहदक्षिणाः ।
सर्वाण्येतान्यपत्यस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥ ६०
एवमेव मनुष्येषु स्याच्च सर्वप्रजास्वपि ।
यदपत्यं महाप्राज्ञ तत्र भे नास्ति संशयः ।
एषा त्रयी पुराणानामुत्तमानां च शाश्वती ॥ ६१
त्वं च शूरः सदामर्षी शस्त्रनित्यश्च भारत ।
नान्यत्र शस्त्राचसात्ते निधनं विद्यतेऽनघ ॥ ६२
सोऽसि संशयमापन्नस्तपयि शान्ते कथं भवेत् ।

इति ते कारणं तात दुःखस्योक्तमशेषतः ॥ ६३
तत्तत्सत्कारणं ज्ञात्वा कृत्स्नं चैवमशेषतः ।
देवव्रतो महाबुद्धिः प्रययावनुचिन्तयन् ॥ ६४
अभ्यगच्छतर्चदैवाश्च वृद्धामात्यं पितृहितम् ।
तमपृच्छतदाभ्येत्य पितृस्तच्छोककाण्यम् ॥ ६५
तस्मात् स कुरुमुख्याय यथावत्परिपृच्छते ।
वरं शशंस कन्यां तामुद्दिश्य भरतर्षभ ॥ ६६
ततो देवव्रतो ब्रूयः क्षत्रियैः सहितस्तदा ।
अभिगम्य दाशराजानं कन्यां वद्रे पितुः स्वयम् ॥
तं दाशः प्रतिजग्राह विधिवत्प्रतिपूज्य च ।
अव्रीयचैनमासीनं राजसंसदि भारत ॥ ६८
त्वमेव नाथः पर्याप्तः शंतनोः पुरुषर्षभ ।

सदा शो.

58 ") T G चित्तवि (Gs 'विह'). — ") T G विषये.
— ") Ks B Ds. 1 T G चित्तरवि. Da स्मृतः (for सुतः).
M मम पुत्रवतादरा.

59 ") Śi Ks यथा (for वृथा) — ") Ms-s संतापस्य.
Ko अविनाशार्थः. Ns 'नाशाय': V1 B Ds. 1 वि (V2 हि)
वृद्धयै; S 'नारां तु. — ") H₃ perimetric 1 Śi Ks M अपुत्रते
(Ms-s 'त्व' क); Bs-s अनपत्यैक; Ds अवलैक; T G अपुत्रे
दैक. Ns V1 अनपत्यं वैकपुत्रं — ") Ns. 2 V1 B
(except Bs) Ds & T Gs. s 'कुप्यैकवा'; M सामाज्यनृनीपिणः.
— After 59, Dt 4 (both marg. sec. m) S ins.

980* चक्षुरेकं च पुत्रं च अस्ति नास्ति च मातुः ।
चक्षुरीशे तनोनीश. पुत्रनाशे कुलक्षयः ।

[(L 1) Ds Gs & Ms s पुत्रः. Dt T₁ अचक्षुरेकचक्षुश्च.
M यथा तया (for च भारत) — (L 2) T₁ कुलक्षयः.]
60 ") N 'न' त्रयी विषया संतापमपि चाक्षयः. — Ns s
V1 Bs om. 60^a-61^a. Cd oles त्रयी?

61 Ns V1 Bs om. 61^{abd} (cf. v. 1. 60).
— ") N (Ns. 2 V1 Bs om.) एतत् (for एव) and तच्च
(Da तव) सर्वं प्रजास्ति (Ks प्रजापति; Da प्रतिहितं).
— After 61^{cd}, Ds (marg. sec. m) S ins.:

981* अपहोनातृणो लोके पितृणां नास्ति संशयः ।
— ") Gs क्रिया (for त्रयी). — ") N देवताती (for उच).
— After 61^{cd}, Ds (marg. sec. m) S ins.:

982* अपलं वर्म विषा च त्रीणि ज्योतीनि भारत ।
यदिदं कारणं तात सर्वमाप्यातमजसा ।

62 ") Śi बीरः. — ") Gs transp. शास्त्रात्
समात्. B D (except Ds) बुद्धा (for दाश). — ")
D (except Ds. 4. s) 'यते कश्चित्.

63 ") S यत् (for इति). T G मे (for ते).
कथितं (for कर). — ") S दुःखमुक्त.

64 Before 64, Śi Ko. s & Ns. 2 V1 B Ds Dn D
ins. वैशं उ'; Ks. 2 Ds. 2 S वैशं. — ") Śi सं (for तत्
K N V1 Dn Ds. 2 राशो (for शास्त्रा). S ततः. 1.
— ") Śi K N V1 Bt Da Ds. 1 ज्ञात्वा (Śi. 2 राश
सर्ववशः. S यतं समनुचितं च. — ") Ks महाप्राज्ञः. —
Ks B (except Bs) D (except Ds. 4. s) प्रजया वाच्य^r
ज्ञानु; Bs s Ds वाचुचित्यत् (Bs 'नृ'); Ns. 2 V1 'याम्य
S प्रयागमनु'. — After 64, S (which om. 65-66)¹²¹
a passage of 15 lines given in App. I (No. 54).

65 S om. 65-66. — ") B Ds s च (for एव). Śi
'गच्छतर्चदैवा'. — ") S transp. पितुः and हितं — ") Ds
सतः (for तदा). Ns 'वृद्धस्त चाभ्ये'.

66 S om. 66 (cf. v. 1. 65). — ") Ks s transp
तस्यैव च. — ") Śi Ks transp कन्यां and तं.

67 ") S क्षत्रियैः सह धर्मोत्सा पुराणीर्षमैवास्ति
— ") Hypermetric Ko संताप्य (for अभि)
(except Ko Ns) दाशराजं (Ks च राजानं; marg sec m
दाशराजं). S उच्चैः प्रवसमागम्य (Gs 'त्य. — ")
(except Gs. 4) यथास्मिन् (for पितुः स्व').

68 ") V1 प्रविष्टा — ") S 'माम्य' (Gs 'ते'
— S ins after 68. Ks, after 69.

पुत्रवतां श्रेष्ठः किं तु वक्ष्यामि ते वचः ॥ ६९
हे संबन्धकं श्लाघ्यमीप्सितं यौनमीदृशम् ।
हामन्न तप्येत साक्षादपि शतक्रतुः ॥ ७०
न चैतदार्यस्य यो युष्माकं समो गुणैः ।
शुक्रात्सत्यवती प्रादुर्भूता यशस्विनी ॥ ७१
मे बहुशस्तात पिता ते परिकीर्तितः ।
सत्यवतीं वोढुं सर्वराजसु भारत ॥ ७२
तो ह्यपि देवर्षिः प्रत्याख्यातः पुरा मया ।
वत्या भृशं बर्था स आसीद्विपसत्तमः ॥ ७३

कन्यापितृत्वात्किंचित्तु वक्ष्यामि भरतर्षभ ।
बलवत्सपन्नतामत्र दोषं पश्यामि केवलम् ॥ ७४
यस्य हि त्वं सपत्नः स्या गन्धर्वसासुरस्य वा ।
न स जातु सुखं जीवेच्चयि क्रुद्धे परंतप ॥ ७५
एतावानत्र दोषो हि नान्यः कथनं पार्थिव ।
एतज्जानीहि भद्रं ते दानादाने परंतप ॥ ७६
एवमुक्तस्तु गाङ्गेयस्तुष्टुक्तं प्रत्यभाषत ।
शृण्वतां भूमिपालानां पितुरर्थाय भारत ॥ ७७
इदं मे मतमादत्स्व सत्यं सत्यवतां वर ।

C. 1. 40⁹⁰
B. 1. 100. 89
H. 1. 107. 97

83*

वक्षैःश्रवाः ।

राज्यशुक्रा मदात्तस्या कन्येयं वाचतां वर ।

अपत्यं यज्जयेद्व्याः स राजास्तु पितुः परम् ।

[M दाशः (for वक्षैः).]

3 Before 69, \bar{N} 1. s B s ins. दाश उ⁹; \bar{N} 1. s V 1 दाशराज
— ^a) S त्वमेवात्र महाबाहो. — ^b) K s द्विधीपतेः;
V 1 D (except D s. 4. s) भरतर्षभ; S संवाचयनः.
^c) \bar{N} 1 प्रवृत्ता; \bar{N} s B (except B s) D (except D s)
ष्ट; T 1 G 1 s M s. s पुण्यव; T s G s. s पुण्यवृ; G s M s
हृ. — ^d) N (except K s B s. s D s) किं तु
After 69, K s ins. 983⁹. — After 69, S ins.:

984⁹ कुमारिकायाः शुक्रकेन किंचिद्ब्रूयामि भारत ।

T G s. 'कणां'; G s कुमारानां हि. M शुक्रार्थ. M

cept M s) 'मि कौरव.]

Q. 1⁹ ^a) \bar{K} 1. K B s दाशंरक्षिक. (K s 'जं', B s D s 'जकं').श्रेष्ठ (for श्लाघ्य). — ^b) K s Da transp. ईप्सितं and

it. T s वर; M s. s माण्डव; M s. s चर्य (for यौनं). K s

ते यौनमीप्सितं; B s 'तया यौवनमी'; G s इदं यः

पितरं. — ^c) T s G (except G s. s) अतिश्रुतं.71 ^a) S इदीमा (T s हितमा; G s हितका; G s हिरीयस्य. — ^b) S यस्य सत्यवती शुक्राव (M कन्या).^c) \bar{N} 1. s V 1 D (except D s) संभूता वरविणी.72 ^a) T G 1. s M s. s तव तेन (T s G s तपनेन) पिता

(M s. s पूर्व); G s. s M s. s मया तव पितुः पूर्व (G s

ता तव). — ^b) \bar{M} बहुदाः (for पिता ते). — ^c) \bar{M} इदीयं सत्यवती. — ^d) \bar{N} s D (except D s. s) चर्मजः

नराधिपः; S पितरं तेमधीर (M s. s 'मवं' तदा (G s

विष्महं).

73 ^a) S अर्थ (T 1 दि; G s 'र्थ; M 'ति) तत्रापि राजर्षिः.^b) K s. s transp. पुरा अत मया. S (except M s. s)

तदा (for पुरा). — ^a) \bar{N} s B s. s D (except D s. s. s) पार्थि.
S स चान्यासीरसत्यवत्या (M s. s 'स्ता'. — ^d) \bar{S} 1. K 1 स
चासी; K s स ह्यासी'. \bar{N} s V 1 B Da D s. s स हि महावि-
सत्तमः; S श्रुतमर्थो महायताः.

74 ^a) K s B s. s कन्याकृते तु; V 1 B s D s. s 'कृतेयः
B s 'कृतेन. K s transp. किंचि' and वक्ष्या'. \bar{N} 1. कन्या तु
कृत्वा किंचित्तु. \bar{S} 1. K 1 \bar{N} 1 D s र्वां नरर्षे'; \bar{N} s Da D n D s
र्वां नराधिप; \bar{N} s पुण्यव'. Ko V 1 तव वक्ष्यामि भारत.
— ^c) Hypermetrical Ko. s सापक्षयमत्र चरवत्; K s तव
सापक्ष; \bar{N} s अहं सपत्न'. — After 74, S ins:

985⁹ श्रूयांसं त्वयि पश्यामि तं दोषमपराजित ।

[M s. केव (for त्वयि). G s. s 'यि तं दोषं पश्यामीहाप'.]

75 ^a) G s M s. s transp. हि and खं. Ko. s. s B s. s
S (except T s G s M s) स्यात्. — ^b) K s D s 'वैश्वं सु';
T s संवक्ष्या. सु'. Ko. 1 B s Da D s च (for च).
— ^c) \bar{S} 1 transp. न and स. \bar{N} s B s D (except D s)
चिरं (for सुखं). S विवेदे (for जीवे'). — ^d) \bar{S} 1 transp.
त्वयि and क्रुद्धे.

76 \bar{S} 1 (hapl.) om. 76. — ^a) G s 'वानशि. S
दोषोस्ति (G s 'त्र. — ^b) K s \bar{N} 1 S विचते (for पार्थि').
— ^c) K तस्मात्; S एवं (for दत्त). — ^d) Ko अदानं
वै; K s. s कन्यादाने; B s D s दारादा; T s G s दायदे व; G s
आजमाने; G s. s राजराजे; G s दानादेव. S त्वयि स्थिते
(for परं').

77 Before 77, \bar{S} 1 K 1 D s (except T s G s. s M s)
ins. वैश्वं; Ko. s. s \bar{N} V 1 B Da D n D s. s वैश्वं उ'.
— ^a) T s G s. s तदेवमुको; T s G s. s तदेवमुको; G s
तमेवमुको; M 'मुकोय. — ^b) K s. s तं दासः; G s तदर्थं
(for तद्युक्तं). — ^c) \bar{M} चर्मवि (for भार').

78 Before 78, S ins. देवयतः (T s भीष्मः). — ^a) K s

नैव जातो न वाजात ईदृशं वक्तुमुत्सहेतु ॥ ७८
 एवमेतत्करिष्यामि यथा त्वमनुभाषसे ।
 योऽस्यां जनिष्यते पुत्रः स नो राजा भविष्यति ॥ ७९
 इत्युक्तः पुनरेवाथ तं दाशः प्रत्यभाषत ।
 चिकीर्षुर्दुर्करं कर्म राज्यार्थे भरतर्षभ ॥ ८०
 त्वमेव नाथः पर्याप्तः शंतनोरमितद्युतेः ।
 कन्यायाश्चैव धर्मात्मन्प्रभुदानाय चेश्वरः ॥ ८१
 इदं तु वचनं सौम्य कार्यं चेन्न निषेध मे ।
 कौमारिकाणां शीलेन वक्ष्याम्यहमरिंदम ॥ ८२
 यच्चया सत्यवत्यर्थे सत्यधर्मपरायण ।
 राज्ञमन्ये प्रतिज्ञातमनु रूपं त्वेव तत् ॥ ८३

नान्यथा तन्महानाहो संशयोऽत्र न कथन ।
 त्वापरस्य भवेद्यत् तत्र नः संशयो महान् ॥ ८४
 तस्य तन्मतमाज्ञाय सत्यधर्मपरायणः ।
 प्रत्यजानात्तदा राजन्पितुः प्रियचिकीर्षया ॥ ८५
 देवव्रत उवाच ।
 दाशराज निषेधेदं वचनं मे नृपोत्तम ।
 शृण्वतां भूमिपालानां यद्वर्षीमि पितुः कृते ॥ ८६
 राज्यं तावत्पूर्वमेव मया त्यक्तं नराधिप ।
 अपत्यहेतोरपि च करोम्येव विनिश्चयम् ॥ ८७
 अद्य प्रभृति मे दाश ब्रह्मचर्यं भविष्यति ।
 अपुत्रस्यापि मे लोका भविष्यन्त्यक्षया दिवि ॥ ८८

११: V1 B D (except Ds1 Ds) मे प्रत, S वचन
 — *) S नास्ति वक्तव्य (T2 G2 s हि, M2 'य, M2 'लि)
 मरुतम — *) S अन्वयो (for नैव) S1 K1 B1 s वाजात,
 Ko जातश्च, S जनिता — *) S1 वक्तुमीप्सिता S च च
 कश्चन समति

79 *) S स्वमिह (G2 'मभि) आ — *) T2 G1 s
 गार्भे (for पुत्र) — *) S transp नो and राजा

80 Before 80, T1 G2 s ins वैश — *) S1 K1
 'देवात्र, S 'देव ख — *) Ks s प्रत्युवाच ह — *) T2
 G2 s चिकीर्षन् — *) S1 रात्र्यार्थ, S 'र्थ

81 Before 81, T2 G2 s ins वैश, G2 M दाश
 — *) = 69 Dn D1 सम्राट् S स्वदेवात्र महाबाहो (T2
 G2 s 'भाग) — *) Ko s 'द्युति, Ks N V1 D (except
 Dn D2) 'द्युते S वातनुनाम नाथवान् — *) B (except
 B1) D2 s 'धर्मात्मा S ईश्वर कारण चत्त्व — *) S चानय

82 *) T G1 s त्व, G2 s स च (for तु) B2 transp
 सौम्य and चैव S 'न महा कार्यं मे शृणु भारत — *) Ds
 S कुमारिकाया (T G2 s 'गा) D2 दाश्वते, S शुल्के

83 *) T G 'हयं — *) S1 K1 s Da 'यण, S
 सत्यशील महाबल — S1 K1 s om (hapl) 83-85
 — *) T G1 s s M राज्ञा मध्ये G2 s s सम्यक् समापित
 राज्ञा — *) Ko s Ns Da D2 G M2 s तथैव Ks यत्,
 G2 s M2 च

84 S1 K1 s om 84 (cf v 1 83) — *) Ko s न
 चान्यथा, Ns न तदन्वयो, Ds तत्तान्यथा, T G त्वचक्षैव (G2
 'त पय), M तत्तथैव (for नान्यथा तत्) Ns B D2 s T2
 G2 s महाभाग (Ns B2 'राज) — *) B2 s D2 s हय

(for ५२ न) S 'यो चात्र विद्यते — After 84⁸⁴, S1 D1
 986⁸⁶ नास्ति तस्यान्यथा भावस्त्वसो रिपुनिवर्हण ।

विद्यते पुरुषस्यात्र त्वपि सत्य महामत ।
 [(L 1) T2 G2 s 'वर्हण]

— *) S अपत्य वसत्सुम्भ — *) B D2 s transp तत्र न
 and संशय D2 भवेत् (for महान्)

85 S1 K1 s om 85⁸⁵ (of v 1 83) Before 85
 Ko s N1 s V1 B1 s Da Dn D1 s ins वैश 'ड', D2 s
 (except M2 s) वैश — *) Ko N V1 B2 Das Dn D1
 तत्त्वैतन्, K2 s D2 तत्त्वै तन् — *) S सर्वराक्षसृतांश्च
 प्रतिशाल्यजानात्स

86 S1 K1 S देवव्रत, N1 s T1 भीष्म 'ड' (T1 om
 'ड'), B1 Y1 D2 (except D2) गार्भेय 'ड' — *) S 'वर्हण'
 समापत्य — *) Ko महामते, K2 s D2 वपार्थ, B D2
 D2 s नरोत्तम S प्रतिशो जनसंसदि — After 86⁸⁶, D1
 (marg sec m) S ins

987⁸⁷ कथयो वाय वा देवा भूतान्यन्तर्हिताति च ।
 धानि तानीह शृण्वन्तु नास्ति वक्तव्य मरुतम ।

ब्रह्म वचनमाधोख सत्येन मम जल्पत ।
 (cf 78) — *) K2 s यद्व्यापि

87 *) B (except B2) D2 s 'वत्परिलत — *) T2
 same MSS पूर्वं (for त्वत्) Ko जनाधि, K2 N V1 B1
 Da Dn D1 नराधिपा, B1 s s D2 s नरोत्तम, T G महाबलः
 M महामते — *) N2 'हेतोरिति — *) K2 s करोम्येव
 V1 B (except B2) Dn D1 s s करिष्येव (D2 'दे है)
 Ds करोम्येव

88 *) S1 अपत्यस्य हि, K1 'अस्य हि — *) N2 हि

वैशंपायन उवाच ।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा संप्रहृष्टतनूहः ।

ददानीत्येव तं दशो धर्मात्मा प्रत्यभाषत ॥ ८९

ततोऽन्तरिक्षेऽप्सरसो देवाः सर्पिगणास्तथा ।

अभ्यवर्पन्त कुसुमैर्भीष्मोऽयमिति चाब्रुवन् ॥ ९०

ततः स पितुरथोय ताब्रुवाच यशस्विनीम् ।

अधिरोह रथं मातर्गच्छावः स्वगृहानिति ॥ ९१

एवमुक्त्वा तु भीष्मस्तां रथमारोप्य भामिनीम् ।

आगम्य हास्तिनपुरं शंतनोः संन्यवेदयत् ॥ ९२

तस्य तदुष्करं कर्म प्रशशंसुर्नराधिपाः ।

समेताश्च पृथक्चैव भीष्मोऽयमिति चाब्रुवन् ॥ ९३

तद्गृह्णान् दुष्करं कर्म कृतं भीष्मेण शंतनुः ।

स्वच्छन्दभरणं तस्मै ददौ ततः पिता स्वयम् ॥ ९४

G. 1. 4058
B. 1. 100
K. 1. 107, 119

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुर्नवतितमोऽध्यायः ॥ ९४ ॥

{for द्विदि.} S भवितारो यथेप्सिताः. — After 88, Ds (marg. sec. m.) S ins.:

988* न हि जन्मप्रभृत्युक्तं मया किंपिदिहानुत्तम् ।

यावच्च जन्मपिप्यामि पित्रे कन्यं प्रवच्य मे ।

परित्यजाम्यहं राज्यं मैथुनं चापि सर्वथाः ।

ऊर्ध्वरेता भविष्यामि दाश सख्यं प्रवीमि ते ।

89 Da1 om. 89^{ab}. S1 K1 Ds T G1.2.3.4 M om.

उवाच; Gs om. the ref. — “) B (except B4) Ds.4

सख्यं. — “) K (except K1) Dns Ds Ts G (except G4) वृद्धासी. Ko transp. ॥ दाशः and धर्मोत्तमा. Da

गमिष्यं; S हुमारं (for धर्मं).

90 *) Ko.2.3 N V1 D (except Ds.4) ॥ तदा (for

तथा). — After 90^{ab}, 3 ins.:

989* तं दृष्ट्वा दुष्करं कर्म प्रशशंसुश्च पार्थिवाः ।

(cf. 93^{ab}). — “) T G प्रभवपर्व. — “) = 93^{ab}.

91 *) Da सपितु. — Ks om 91^a-92^a. — “) K4

आरोहस्व; Da अवरो; Gs अपारो. — “) Ns गच्छामः;

Ds प्रजस्व; T1 G1.2 गच्छाव. Ns च गृ. Ts G नित्त.

92 Ks om. 92^{ab} (cf. v. l. 91). Before 92, N1.2

V1 B1.2 D (except Ds.4.5) ins. वैशं ड. — “) S1

Ko-3 स (for तु). — “) Ns V1 ॥ Da D1.2.4 Gs

भामिनी. — “) K1 आगत्य; Ts आगमत्. — “) Ks Ns

प्रत्यवेद; Bs Gs. संन्यवेद; Ts Gs तद्वचनं.

93 *) Ns नरपेमा; T1 नृपतरमजा; Gs Ms च पार्थिवाः.

— “) S1 K सहिताश्च. Ks ते च; S चैव. — “) = 90^{ab}.

94 “) Ks दृष्ट्वा सुदुः; Ns D (except Ds.4.5) S

तदुक्त्वा दुः. — After 94^{ab}, Ds (marg. sec. m.) S ins.:

990* यभूव दुःखितो राजा चिररात्राय भारत ।

स तेन कर्मणा धनोः प्रीतस्त्वस्यै वरं वदौ ।

— “) N1.2 V1 Da Dn1.2 Ds transp. तस्मै and ततः.

Ns Da Dn1.2 Ds महारमने (for पिता स्व). S ना (Gs

स्व) काममरणं तात सविष्यति त्वेति च (T1 Gs है; Gs ह).

— After 94, Ks Ns.2 Ds.4 (marg.) S ins.:

991* न ते प्रभविता मृत्युर्थावदिच्छसि जीवितम् ।

[Ks Ns.2 Ds transp. प्रभ and मृत्युः, दृच्छ and जीवि.]

Ks Ns.2 Ds cont.:

992* त्वतो ह्यनुशरं संप्राप्य मृत्युः प्रभवितानय ।

while Ds (marg. sec. m.) S cont.:

993* स्वेन कामेन कर्तासि नाकामस्त्वं कथंचन ।

Colophon. Major parvan: Ts G M संभव* (for

आदि). — Sub-parvan: N1.2 V1 Ts संभव. — Adhy.

name: Ko ब्रह्मचर्यनियमः; Ks.4 Ds भीष्मप्रतिज्ञा; N1.2

V1 सत्यवतीलामोपाख्यानं; Ns सत्यवत्याभियोगः; B1.2.3 Da

Dn D1.4.5 सत्यवतीलामः (B1.2 तीलेभः; Bs तीलेभः);

Da Dns तीलेवाहः; Ts G1.2.4.5 भीष्म (G1.2 om.

भीष्म)ब्रह्मचर्यनियमः (Ts G1 प्रतिज्ञानं). — Adhy. no.

(figures, words or both) : Ko 96; B1 Da 93; Da1

97; Dns 99; T1 95; Ts 45; G M 46. — S loka no.:

Ns Dn1.2.3 98; Da1 86; Ms 76. — Aggregate s'loka

no.: Dns 4059.

९५

चैशंपायन उवाच ।

ततो विवाहे निर्धृते स राजा शंतनुर्वृषः ।
 तां कन्यां रूपसंपन्नां खगृहे संन्यवेशयत् ॥ १
 ततः शान्तनयो धीमान्सत्यवत्यामजायत ।
 वीरश्चिराद्भदो नाम वीर्येण मनुजानति ॥ २
 अयापरं महेश्वासं सत्यवत्यां पुनः प्रभुः ।
 विचित्रवीर्यं राजानं जनयामास वीर्यवान् ॥ ३
 अप्राप्तपतिं तस्मिन् यौवनं भरतर्षभ ।
 स राजा शंतनुर्धीमान्कालधर्ममुपेयिवान् ॥ ४
 स्वर्गते शंतनौ भीष्मश्चिराद्भदमरिंदमम् ।

स्थापयामास वै राज्ये सत्यवत्या मते स्थितः ॥ ५
 स तु चिराद्भदः शौर्यात्सर्वाधिकेण पार्थिवान् ।
 मनुष्यं न हि मेने स कंचित्सदृशमात्मनः ॥ ६
 तं क्षिपन्तं सुरांश्चैव मनुष्यान्सुरांस्तथा ।
 गन्धर्वराजो बलवांस्तुल्यनामाभ्ययाचता ।
 तेनास्य सुमहद्युद्धं कुरुक्षेत्रे बभूव ह ॥ ७
 तयोर्वलवतोस्तत्र गन्धर्वकुरुमुख्ययोः ।
 नद्यास्तीरे हिरण्यत्याः समास्तिस्रोऽभवद्गणः ॥ ८
 तस्मिन्निमर्दं तुमुले शस्त्रघटितमाकुले ।
 मायाधिकोऽप्यवीहीरं गन्धर्वः कुरुसत्तमम् ॥ ९

९५

1 S₁ K₁ D_s S om उवाच — After वैश' (resp, उवाच), D₁ (marg) S ins

994* वैदिराजमुत्तरं श्राव्या दाशराजेन पोषिताम् ।

विवाह कारयामास शाकशठेन कर्मणा ।

[(L 1) T₁ G_s कंचित्, G_s पालि', G_s M_s s भाषि', M_s s आपिते (for पोषि')]

— "a) S तदा (T₁ M_s s 'था, M_s inf/in 'दा' (for ततो) — "b) S₁ तत, K₁ तदा, K_s D_s a T₁ M_s-s नृप (for नृप) — "c) A few MSS स (for स)

2 "a) K₁ ततश्च शतमोर्ध्वं, G_s शतमो (sso) तनयो भी' — "b) S₁ K₁ 'बल्य इयजा'. — "c) S पुन (M_s inf/in) s रवास (for वीर) — "d) K₁ N₁ s V₁ B D वीर्यं बानुदपेध्व (K₁ 'पदभ', S बलवीर्यसमन्वित (M_s वीर्यण मनुजाधिप)

3 "a) T G तथा (G_s तत) पर — "b) K_s M (except M_s) पुन सुत, N_s V₁ B D (except D_a D_s) सुत प्रभु — "c) S₁ 'वीर्यमाप्तान, S (except M_s) 'वीर्यं चमात्मा — "d) M_s वै तदा (for वीर्य')

4 S₁ D_a 1 (hapl) om 4 — "a) K_s N V₁ B D (except D_s, D_a om) तु (for च) — "b) K_o भरतर्षभे, K₁ मनुज, K_s N V₁ B D (except D_s, D_a om) पुररर्षभे — "c) S (except M_s) वीर (T₁ श्रीमान्वीर) (for धीमान्)

5 "a) S (except M_s) स्वर्गते T₁ G_s a s वीर, G_s तस्मिन् (for भीष्म) — "b) S (except G_s s M_s) 'दम — "c)=1 96 1^d, 59^d

6 "a) V₁ B D_s a वीर्यात्, S (except M_s s) वीर (for शौर्यात्) — "b) K₁ वीर्यं, G_s दान' (for पार्थि — "c) N_s D_s T₁ G_s मातुप, T₁ मातु', G_s-s मातुप (for मनु) M (except M_s) मातुपाणा न मे'. — "d) E D_a T₁ G_s a-s किंचिद् T₁ S सनमिवा (G_s s 'हा' M_s (G₁ 'नि)

7 "a) V₁ आहूय त तु' — "b) N_s 'व्यासुरागोष्ठा — After 7^{cd}, D_a (marg) S ins

990* एव वै सहस्रानामासि युद्धं वै हि वृषास्सज ।

नाम बान्धव्यगृहीतं यदि युद्धं न दालसि ।

स्वदाह युद्धमिच्छामि स्वस्तकाशात्तु नामत ।

आगतोऽसि बुधाभाष्यो न राक्षसेज्जानतो मया ।

हस्त्युक्ता गयैरमावी सौ हिरण्यातीरमाधितौ ।

[Before line 1, D_a ins गन्धर्वे ड' — (L 2) D_a 1 G च (G₁ तु) (for च) — (L 3) D_s वोढुमिच्छामि — (L 4) T₁ G_s a-s मम (for मया) — (L 5) D₁ द्विरदायिव, T G हिरण्यतीरम् D_a T_s G_s s M_s 1-रीरमगतौ]

— "a) S (except M_s s) transp सुमहत् and युद्ध

S T G transp 8^{ab} and 8^{cd} — "b) K_s इपदला D_a D_s s सरस्वत्या (D_s हि सर') (for हिर') — "c) S (except M_s s) 'मवद्गण

9 "a) A few MSS तुमले, N_s विपुले — "b) S₁ D (except D_s s s) दक्षवर्षे — "c) S₁ मायाविको, S 'विच K_o बधत्, N_s बलदा, G_s a s जयत् (for स्ववीर्य) B_s s T₁ वीर, D_s राजन् — "d) B D_s 4 तुम्हदा T₁ 'युगव

चित्राङ्गदं कुरुश्रेष्ठं विचित्रशरकार्मुकम् ।
अन्ताय कृत्वा गन्धर्वो दिवमाचक्रमे ततः ॥ १०
तस्मिन्नुपतिशार्दुले निहते भूरिर्वचसि ।
भीष्मः शान्तनवो राजन्प्रेतकार्यपाकारयत् ॥ ११
विचित्रवीर्यं च तदा चालमप्राप्तयौवनम् ।

इति धीमहामारते आदिपर्वेणि पञ्चनवतितमोऽध्यायः ॥ ९५ ॥

९६

वैशंपायन उवाच ।

ते चित्राङ्गदे भीष्मो बाले भ्रातरि चानघ ।
गालयामास तद्वाज्यं सत्यवत्या मते स्थितः ॥ १
प्राप्तयौवनं पश्यन्भ्रातरं धीमतां वरम् ।
भीष्मो विचित्रवीर्यस्य विवाहायाकरोन्मतिम् ॥ २

कुरुराज्ये महानाहुरभ्यपिश्चदनन्तरम् ॥ १२
विचित्रवीर्यस्तु तदा भीष्मस्य वचने स्थितः ।
अन्वशासन्महाराज पितृपैतामहं पदम् ॥ १३
स धर्मशास्त्रकुशलो भीष्मं शान्तनवं नृपः ।
पूजयामास धर्मेण स चैनं प्रत्यपालयत् ॥ १४

G. 1. 4085
B. 1. 102. 5
K. 1. 102. 5

10 ^{ab}) N₁ V₁ B_{1.4} D₁ 'वर' (V₁ 'वर' कार्मुकः; D₁ 'वर' विष्णुः). N₁ D₁ D₁ स हत्या तु वरश्रेष्ठं चित्राङ्गदमरिन्द्रम्. — ^{ad}) S (except M₁) चित्राङ्गदो (G₁ M₁-s 'द') विनिर्जित (for अस्माय कृत्वा व'). S (except M₁) पुनः (for ततः). B₁ दिवमाचक्रमे हृष्टो गन्धर्वोऽहृतयिकमः.

11 ^a) B₁ D (except D_{1.4.5}) गुरुपता; T G ॥ नृपता. — ^b) N₁ D (except D_{1.4.5}) भूरितेजसि. — ^c) N₁ V₁ B₁ D₁ राजा; S (except M₁) धीमान् (for राजन्). — ^d) S₁ सुतकार्वाकि; G₁ 'कर्माणि.

12-13 K₁ (hapl.) om. 12^a-13^a. T₁ om. 12^{ad}. — N_{1.2} V₁ B₁ D₁ D₁ D_{1.4.5} स; N₁ B_{1.4.5} D₁ M₁ च (for तु).

14 ^a) S₁ N₁ V₁ D₁ D₁ D_{1.4} M₁-s 'कुशलं. ॥ D_{1.4} सवैशाखेषु कुशलं. — ^b) S₁ K (except K_{1.4}) T₁ G₁ 'मवं युवं; D₁ वातयुनन्दनं. — ^c) M (except M₁) 'मास सततं. — ^d) S₁ K D₁ D₁ पर्यपाल; ॥ 1 पर्यवार'.

Colophon. — Major parvan: T₁ G M 'संभव' (for आदि'). — Sub-parvan: K_{1.2} N_{1.2} V₁ T₁ संभव. — Adhy. name: K_{1.2} D₁ G_{1.2.4} विचित्रवीर्यो (K₁ 'वीर्यराज्या') भिषेकः (G₁ 'पेचन'); N_{1.2} V₁ चित्राङ्गदोपाख्यायनं; N₁ [वि] चित्रवर्षः. — Adhy. no. (figures, words or both): K₁ 97; B₁ D₁ 99; D₁ 98; D₁ 100; T₁ 96; T₁ 46; G M 47. — Sloka no.: N₁ D₁ D₁ 14; M₁ 18.

अथ काशिरतेभीष्मः कन्यास्तिस्रोऽप्सरःसमाः ।
शुश्राव सहिता राजन्वृष्वतीर्वै स्वयं वरम् ॥ ३
ततः स रथिनां श्रेष्ठो रथेनैकेन धर्मभृत् ।
जगामानुमते मातुः पुरीं वाराणसीं प्रति ॥ ४
तत्र राज्ञः समुदितान्सर्वतः समुपागतात् ।

96

1 S₁ K₁ D_{1.4} ॥ om. उवाच (G₁ om. the ref.). — ^a) N₁ वैव (marg. sec. m. भीष्मः as in text). — ^b) N₁ S चान्वे; N₁ D (except D_{1.4.5}) कौरव. — After 1, S ins.:

996* तथा विचित्रवीर्यं तु वर्तमानं सुतेऽनुले ।
[G₁-s वर्तमाने. T₁ कुले; G₁ कुले (for सुते).]
— ^d) = 1. 95. 5^a.

2 ^a) N_{1.2} V₁ B₁ D (except D_{1.4.5}) दृष्टा (for पश्यन्). — ^b) D₁ आरतं ची'. K₁ N₁ V₁ B (except B₁) D (except D_{1.4.5}) G₁ M₁ वरः. — ^c) S₁ K (except K_{1.2}) 'वीर्यं. — ^d) T G विवाहायोपचक्रमे.

3 ^a) T G ततः (for अथ). A few MSS. काशीरतेर. — ^b) K₁ N₁ V₁ B D 'प्सरोपमाः. — ^c) S₁ K N_{1.2} D₁ वि (K₁ प्र) वृषवावाः; N₁ वृषवस्यै वै; D₁ D₁ D_{1.4} वृषवावा वै.

4 ^a) S₁ K₁ च (for स). — ^b) N₁ V₁ B₁ M₁ (sup. lin. as in text). s धर्मविर; N₁ D₁ वावुहा; N₁ B_{1.4} D_{1.4} धर्म; D₁ D₁ शत्रुमित्र; T ॥ धर्मतः. — ^c) N₁ D (except D_{1.4.5}) 'जलीं प्रयुः.

5 ^a) B D_{1.4} M₁ ततो (for तत्र). — After 5, D₁ (marg.) S ins.:

997* तासां कामेन संमत्ताः सहिताः काशिकोसलाः ।

वह्नाः पुष्टाः कलिह्वाभ्य ते जग्मुस्तां पुरीं प्रति ।

[(L 1) D₁ संमत्ताः; G₁ संमत्ताः (for संम). — (L 2)

ददर्श कन्यास्ताथैव भीष्मः श्रुतनुनन्दनः ॥ ५
 कीर्त्यमानेषु राज्ञां तु नामस्वथ सहस्रशः ।
 भीष्मः स्वयं तदा राजन्वरयामास ताः प्रभुः ॥ ६
 उवाच च महीपालान् राजञ्जलदनिःस्वनः ।
 रथमारोप्य ताः कन्या भीष्मः प्रहरतां वरः ॥ ७
 आहूय दानं कन्यानां गुणवज्रः स्मृतं युवैः ।
 अलंकृत्य यथाशक्ति प्रदाय च धनान्यपि ॥ ८
 प्रयच्छन्त्यपरे कन्यां मिथुनेन गवामपि ।
 वित्तेन कथितेनान्ये बलेनान्येऽनुमान्य च ॥ ९
 प्रमत्तासुपयान्त्यन्ये स्वयमन्ये च विन्दते ।
 अष्टमं तमथो विच विवाहं कविभिः स्मृतम् ॥ १०

Ds transp पुष्पा and कलिहा Ms s आजमुला]
 8 a) Ns V1 नाम स्वथ, Ns नामान्य Ns D (except
 Ds s) तदा नामसु सर्वश, S (except Ms) नामपेयेषु
 भारत — Ns V1 Ds (marg) S ins after 6th (Ms
 after 6)

998* एकाकिन तदा भीष्म बृद्ध शालनुनन्दनम् ।
 लोहेणा इव त दृष्टा कन्या परमशोभना ।
 अपाकामन्त ता सर्वा बृद्ध इत्येव चिन्तया ।
 बृद्ध परमधर्मात्मा बलीपलितधारण ।
 किंकारणमिहायातो निर्हन्तो भरतर्षभ । [5]
 मिथ्याप्रतिज्ञो लोकेषु किं बहिष्यति भारत ।
 प्रह्व्यारीति भीष्मो हि युधैव प्रथितो भुवि ।
 इत्येव प्रह्वन्तस्त इतन्ति स्य युवाधमा ।
 वैशयायन ।

अत्रियाणा दद्य शु या भीष्मशुक्रोष भारत ।

[N B This passage, though included in all
 Bomb ed is not found in Da MSS even! — (L 3)
 T1 अपक्राताहृत सर्वा, G1 अपक्रामन्तदा सर्वा — (L 4)
 Before line 4 Gs ins नृपा T1 'धारक, Gs 'धारित
 (for 'धारण) — (L 8) Ts Gs s इति सुवचने सर्वे
 G1 नराधमा, Ms s नराधिपा — Ns V1 Ds वैश 'उ']
 — *) Ns s V1 D (except Ds s) S (by transp) तदा
 (Ts Gs तत, Gs 'या' स्वय B1 B (except Ds s) कन्या,
 T G (except G1 s) राजा (for राजन्) — Ms ins 998*
 after 6 and repeats 6th after it

7 a) Some MSS 'विस्वन — a) S भीष्मो
 भीमपराक्रम

8 a) — Manu 3 27 — a) T1 गुणवज्र, Ts Gs s

स्वयंवरं तु राजन्याः श्रंशंसन्त्युपयान्ति च ।
 प्रमथ्य तु हतामाहुर्ज्यायसी धर्मवादिनः ॥ ११
 ता इमाः पृथिवीपाला जिहीर्षामि बलादितः ।
 ते यत्तथां परं शक्त्या विजयायेतराय वा ।
 स्थितोऽहं पृथिवीपाला युद्धाय कृतनिश्चयः ॥ १२
 एवमुक्त्वा महीपालान्काशिराजं च वीर्यावान् ।
 सर्वाः कन्याः स कौरव्यो रथमारोपयत्सकम् ।
 आमन्त्र्य च स तान्प्रायाच्छीघ्रं कन्याः प्रगृह्य ताः ॥ १३
 ततस्ते पार्थिवाः सर्वे सस्युत्पेतुरमर्षिताः ।
 संस्पृशन्तः स्वकान्बाहून् दशनच्छदान् ॥ १४
 तेषामाभरणान्याशु त्वरितानां विमुञ्चताम् ।

*वदि, Ms 'वद्य V1 B Ds s प्रयास्ते — a) V1 B Ds
 धन बहु, S धनान्युत

9 a) K1 s गवामिति — T1 om 9th-10th — a) S
 (except Gs, T1 om) बलादित्ये Ds (by corr) Gs s
 [S] वमय च

10 a) T1 om 10th (cf v 1 9) B Dn Ds s Gs
 उपयस्यते — a) S1 अन्यत्, K1 अय, Ds m Ds अथा
 Ks तु (for च) S1 K1 s विदति S स्वय गृह्णति चापे
 — After 10th, N ins

999* आप विधिं पुरस्कृत्य दारान्विन्दन्ति चापरे ।
 — Ns V1 om 10th — a) Ks तमसो, Ds तामसो S
 मिथो Ks Ds विद्धि, Ds S (except Ms s) वृत्
 — a) Ks s B D 'भिरुत्

11 a) S1 च (for तु) — a) S सप्रमथ्य (for प्रमथ्य
 तु) Gs महाबाहुर — a) S धर्मचारिण (Gs 'गी')

12 a) Ms s तदिमा — a) Ns बलाधिक, S प्रह्व
 य (Gs प्रह्व च) — a) Ds पुन शक्त्या, S वयाक्रम
 (Gs 'शक्ति)

13 Before 13 T1 G ins वैश Ns ins 13-14 Ms
 marg see m — a) T S नर(T1 Gs नृप)श्रेष्ठान् (Gs
 'छ', M नृपात् सर्वान् (Ms (sup lin) s भीष्म) — a) B
 Ds s आरत (for वीर्य) — a) V1 B Ds s महाराज (for
 स कौ) — a) Ns s V1 B D (except Ds) मारोप्य च
 (V1 B Ds s वै) Ks V1 B (except Bs) Ds s M (sup
 lin as an text) s-s स्वय, Ms तदा (for स्वयम्)
 — a) Ns s V1 om 13th S आमन्त्र्य प्रययो शिर भीष्मो
 वै (M य) जममेजय

14 a) S (except Ms s) क्षात्रैर्बाहून् — a) S सदस्य

प्रामुञ्चतां च वर्माणि संभ्रमः सुमहानभूत् ॥ १५
 आराणांमिव संपातो बभूव जनमेजय ।
 भूपणानां च शुभ्राणां कनचानां च सर्वशः ॥ १६
 सर्वर्मभिर्भूषणैस्ते द्वाग्भ्राजद्विरितस्ततः ।
 सक्रोचामर्पजिह्वभूसकपायदशस्तथा ॥ १७
 स्रतोपकृशान्कचिरान्सदश्वोद्यतधृगतान् ।
 रथानास्याय ते वीराः सर्वप्रहरणान्विताः ।
 प्रयान्तमेकं कौरव्यमनुससुहृदायुधाः ॥ १८
 ततः समभवद्युद्धं तेषां तस्य च भारत ।

एकस्य च बहूनां च तुमुलं लोमहर्षणम् ॥ १९
 ते त्विपुन्दशसाहस्रांस्तस्मै युगपदाक्षिपन् ।
 अग्राह्वांश्चैव तानाशु भीष्मः सर्वास्तदाच्छिनत् ॥ २०
 ततस्ते पार्थिवाः सर्वे सर्वतः परिवारयन् ।
 ववर्षुः शरवर्षेण वर्षेणैवाद्रिमम्बुदाः ॥ २१
 स तद्गणमयं वर्षं शरैरावायै सर्वतः ।
 ततः सर्वांन्महीपालान्प्रत्यविभ्यत्रिभिस्त्रिभिः ॥ २२
 तस्याति पुरुषान्मन्याहोषं रथचारिणः ।
 रक्षणं चात्मनः संख्ये शत्रवोऽप्यभ्यपूजयन् ॥ २३

G 4103
H 102.33
109 24

(for दृष्टान्तो)

15 ^a) S कवचानि महाति च. — ^b) Ks आवभ्रता च
 — ^c) M "स समपद्यत

16 ^a) Ns D (except Ds s s) च सर्वेषां; T G Ms च
 है (G s) मानां

17 ^a) K (except Ks) Ds है, Ns s प्राक्, Ns B Da
 Dn Ds s s च (for ते) S वर्मभिर्भूषणैस्ते — ^b) Only
 Ss द्वाग्भ्राजद्वि (as in text), Ko प्रकट, Ks द्वागचर*,
 Ks मोचर*, Ks s प्रक्रि*, Ns प्रावर्ष, Ns Vs B D
 प्रकीर्ष (Ds "वर") द्वि, Ns सपाय*, T G s s Ms s प्रचल*,
 Gs प्रचर*, Gs प्रचायोभि, Ms प्रचल*, Ms प्रकाश* Ks
 Ns ततस्तत, S समतत — ^c) Ns "जिह्वश्च, Ds "ताग्रास्या,
 S "जिह्वास्या — ^d) Ss Ks सक्रापाय*, Ns कापायन
 यथाकाल, Ns Vs B D कापायीकृतलोचना, S कर्पतो
 यथाकालता (Gs "माक्षता")

18 ^a) Ko s सुतोपयुशान् Ds तुरगान्, M सुदहान्
 — ^b) Ns Bs Da Dn Ds सवधैरपकल्पितान्, Ns Vs Ds
 धूर्ध्वहान्, Ns धूर्ध्वरान्, Ds s s Ds s सततोपतपूर्वहान्, T
 शोपतद्वर्षान्, T Gs "शोन्त", Gs s "शोदतदुगतान्, Gs
 "शोन्तपृथ्वी तान्, Gs "शैरभिचोदितान्, M "शोन्त" (Ms
 "शु"तपूर्वरान् — Gs (f hapl) om 18^{der} — ^d) Ss
 "गोदराज", Ks s s "गान्वितान्, S (Gs om) सचौपकरणम्
 — ^e) Gs धावतमेक Ns पय, D (except Ds s s) अय
 (for एक) — ^f) Ks Gs अनुजमुत्तर Ns समुद्यता
 (for उदा*)

19 ^a) A few MSS तुमल Ks Ds s S (except
 Ms s) रोम*

20 ^a) Ks s तेव्यदृष्ट — ^b) Ss K Ns Vs Dn Ds s
 तस्मिन् Ss Ks s s T M (except Gs s) दक्षिपन्
 — ^c) Ks s Ds om च B Da Dns Ds s (corr to)

तथातरा, Dns ns Ds अयातरा, Ds (corr from) तथापरा
 (for तदा*) S अग्राह्वास्तोच्छिनत्सर्वांलदद्भुतमिवाभवत्
 — After 20, Ms Ns Vs B D (except Ds) ins

1000* आच्छिनच्छरवर्षेण महता लोमवाहिना ।
 21 Ts om 21^{ab} — ^a) Ss K Ns Dn Ds s परि (Ds
 सम) कार्य त, Bs Da Ds S (except Gs Ms s, Ts om)
 पर्ववार — ^b) Ns Vs D (except Ds s s) वधुत्, S
 महता B शरवर्ष च, Da "वर्षाणि — ^c) Ss द्वयगाद्रि
 मियायुत्, Ns Vs B Da Ds s धारावर्षमिवा, M
 वर्षेणैवायुदा गिरि

22 ^a) Ns Vs Da Dn Ds s स त, B Ds स तु, Ts
 Gs s Ms तत्तु, Ts Gs s Ms स तु — ^b) Ss Ns s B
 Ds Ds s सर्वसा Ko शरवर्ष समतत, S स तेषामाहूयो
 छद्रे — Ns om 22^{ad} — ^c) Ss सर्वास्ततो, Vs अथ
 तान्स, Bs s s Ds s अथ सर्वान्, S तान् स. — ^d) Ko
 प्रतिक्षिप्यत्, Ks s Dn Ds पर्व Ks om Ds त्रिभि शरै
 — After 20 N (except Ns Vs) ins

1001* एकैकस्तु ततो भीष्म राजन्विषयाप पञ्चभि ।
 स च ताम्प्रतिविषयाप द्वाभ्यां द्वाभ्या पराक्रमी ।
 तद्युद्धमास्तीतुमुल धोर देवासुरोपमम् ।
 अस्मत्ता लोकवीराणां शरशक्षिसमाकुलम् ।
 स धनूषि ध्वजाग्रणि वर्माणि च शिरारति च । [6]
 चिच्छेद् समरे भीष्म शतशोऽप्य सहस्रम् ।

[(L 1) Ks भीष्मो राजा विष्म* — (L 2) Dn Ds
 पराक्रमन् — (L 3) A few MSS तुमल — (L 4)
 Ks Ns s Bs s Dn Ds s पश्यता Ks नरवीराणा Ko
 शरदृष्टि* — (L 5) Da धनूषि च च*]

23 ^a) Ns Ds s (by corr) S यु (M पौ) रप कमे
 — ^b) Ns Bs Da रथुचारिण Ks युधुधत पाणिनायन.
 — ^c) M (except Ms) सर्वे (for सरये) — After 23,

तान्विनिर्जित्य तु रणे सर्वशस्त्रविशारदः ।
 कन्याभिः सहितः प्रायाद्भारतो भारताभ्यगति ॥ २४
 ततस्तं पृष्ठतो राजञ्जाल्वराजो महारथः ।
 अभ्याहनदमेयात्मा मीष्मं शान्तनवं रणे ॥ २५
 वारुणं जघने निम्रन्दन्ताभ्यामपरो यथा ।
 वाशितामनुसंभ्रासो यूथपो बलिनौ वरः ॥ २६
 स्त्रीकाम तिष्ठ तिष्ठेति मीष्ममाह स पार्थिवः ।
 शाल्वराजो महाबाहुरमर्षणाभिचोदितः ॥ २७

ततः स पुरुषन्याग्रो मीष्मः परबलार्दनः ।
 तद्वाक्याकुलितः क्रोधाद्रिधूमोऽग्निरिव ज्वलन् ॥
 क्षत्रधर्मं समास्थाय न्यपेतमयतंभ्रमः ।
 निवर्तयामास रथं शाल्वं प्रति महारथः ॥ २९
 निवर्तमानं तं दृष्ट्वा राजानः सर्व एव ते ।
 प्रेक्षकाः समपद्यन्त मीष्मशाल्वसमागमे ॥ ३०
 तौ घृणाविच नर्दन्तौ बलिनौ वाशितान्तरे ।
 अन्योन्यमभिवर्ततां बलविक्रमशालिनौ ॥ ३१

Da (marg.) S ins.:

1002* अक्षतः क्षपयित्वा न्यानसंरथेयपराक्रमः ।

आनिनाय स काश्यप्य सुताः सागरगासुतः ।

[= (var.) 43 (g. v.). — (L. 1) Da विश्वतारिखः; Gs क्षपयित्वा, Gs 'पराक्रमान्.]

24 *) Ks S तासिह (Ks 'नियजि) रणे सर्वाङ्. — *) N (except B) Gs 'शस्त्रयुतां (Gs 'विदो) वरा. — *) S सहितो वातो. — *) Śs Ko. & Ba. s Da s Gs M (Ms sup. fin.) भरतामपरा.]

25 *) S राजा (for राजन्). — *) Śs (sup. fin.) 'यशाः; Ks Ba. s. s Da. s 'बलः (for 'रथः). S सा (Gs शा) स्वानामाभीवरः प्रभुः. — *) Ns Ba. s Da Dn Da. sm अमयगच्छन्. — Da s (hapl.) om. from शान्तनवं (in 25*) up to मीष्मम् (in 27*) — *) Ms (sup. fin. as in text) s 'वं शरीः.

26 Da om. 26 (ol. v. l. 25). — *) S कुंजरे (for वारं). T₁ कुंजरो (for जयं). Ns V₁ B D (except Bs; Da₁ om.) भिद्र. — *) N (except Ks & Da₁ om.) वासिताम्. Śs अथ संभ्रासो; Ds समनुभासो; Ds उभयं प्रां; S समवे (Gs सहितो; Gs समरो; Gs समरे) सजो (Ms संगमे यजो).

27 Da₁ om. up to मीष्मम्. — *) Ko B (except Bs) Ns; V₁ Da Ds. s; Ts Gs & स्त्रीकामस. — *) T₁ Gs. s Ms-s साल्वश्चा (T₁ 'ल्वः प्राह स (Ms-s अ); T₁ Gs. s स साल्वश्चाह. — *) Ks s Ds साल्वराजो; S (except Ms-s) साल्वेनैवं (T₁ Gs-s 'नैव; Ms-s 'वापि). — *) Ko. s Ds अभिनौ; Ks. s अपि चो; Ns M (except Ds & s) प्रचो'.

28 *) Ns T₁ G पररयार्दनः (Gs परमकोपनः); T₁ 'दला. — After 28*, S ins.:

1003* सागरानं सुसंक्रब्धो न्यवर्तत परंतपः ।

— *) Śs तद्वाक्याकुलितः; Ks 'दयालुर्जितः; B. s Ds

'क्योल्ल (B₁ 'रुक्) क्लितः. Ns 'रियो ज्वलन्. S क्रोधेन (M संभ्र-) उबलितो विधूम इव दावकाः. — After N ins.:

1004* विततेषु धनुष्पाणिर्विकृष्टतललादहृत् ।
 while S ins.:

1005* दहन्यथा कृष्णतपिः कर्षं नातेरितः प्रभुः ।

29 *) Ns सय धर्म. — *) S अभिनौ (T₁ अभीनौ; Gs हसिं; Gs विभीं; M दृष्ट) राजसत्तमः (Ś 'म). — *) Ks s (orig.) Da सारवं. S मीष्मः प्रहरतः.

30 *) Ns विनिवर्तितं च तं ह'. S विदुषे (Gs 'व ते तु तं ह'. — *) Ns. s सर्वपार्थिवः. S हतशोपा पार्थिवः. — *) Śs K शा (Ks. s सा) स्वमीष्म- (by trans) Ko Dn Ds s 'समागमं. S 'सार्व'.

31 *) S (except Gs) गोघृणाविध. Śs Ks कोन्ना — *) N (except Śs Ks) वासिता. — *) Ks. s (except Bs) Da Ds T₁ Gs M 'सत्यव'. — *) गोघृणिं सहर्षभौ. — After 31, Da (marg. sec. m.) S ins.:

1006* ततः क्रुद्धः शान्तनवो दृष्ट्वा तं द्यूमागातस्य ।

सात्येश्वरं स राजानं ह्यामकुब्धोऽन्यचोदयत् ।

संरृणंश्च धनु भेष्टं सज्यं कृत्वा नरपथः ।

समयस्थाप दुर्धर्षः सशरः सशरासनः ।

सत्यहवसात्यवर्ति युदाय हर्षुर्गवः । [5]

कवची बद्धनिश्चिन्नास्त्रबद्धः प्रतापवान् ।

तिष्ठ तिष्ठेति राजानं साल्वं शान्तनवोऽप्रीयत् ।

कन्यायै वै ततः साल्वं प्रावर्तत महाबलः ।

ततस्तु युद्धमगमत्तदा राजन्स्यवरे ।

मीष्मस्य चैव राजर्षेः साल्वस्यापि तथैव च । [10]

[(L. 2) Da M साल्वेश्वरा (Da साल्वराजा) य स्मरितो
 — (L. 3) Ts G (except Gs) कृत्वा महाबलः. — (L. 6)
 Gs s तलवर्षः.]

— Gs s cont.:

1007* आशोचनं महाघोरमिन्द्रलेखारणितिव ।

ततो भीष्मं शान्तनवं शरैः शततद्वसयः ।
 शास्त्रराजो नरश्रेष्ठः समवाकिदाशुभिः ॥ ३२
 पूर्वमभ्यर्दितं दृष्ट्वा भीष्मं शास्त्रेण ते नृपाः ।
 विस्मिताः समपद्यन्त साधु साध्विति चाबुवन् ॥ ३३
 लाघवं तस्य ते दृष्ट्वा संयुगे सर्वपाथिवाः ।
 अपजयन्त संहृष्टा चाभिः शास्त्रं नराधिपाः ॥ ३४
 क्षत्रियाणां तदा वाचः श्रुत्वा परपुंजयः ।
 कुद्वः शान्तनवो भीष्मस्तिष्ठ तिष्ठेयमापत् ॥ ३५
 शरार्थं चाश्वीकुद्वो याहि यत्रैव पाथिवः ।

यावदेनं निहन्म्यथ भुजंगमिव पक्षिराट् ॥ ३६
 ततोऽञ्चं वारुणं सम्पयोजयामास कौरवः ।
 तेनाश्वानुरोऽमुद्राच्छास्त्रराज्ञो नराधिप ॥ ३७
 अक्षैरस्त्राणि संचार्य शास्त्रराज्ञः स कौरवः ।
 भीष्मो नृपतिशार्दूल न्यवधीतस्य सारयिम् ।
 अक्षेण चाप्ययैकेन न्यवधीतुरगोत्तमान् ॥ ३८
 कन्याहेतोर्नरश्रेष्ठ भीष्मः शान्तनवस्तदा ।
 जित्वा विसर्जयामास जीवन्तं नृपसत्तमम् ।
 ततः शास्त्रः स्वनगरं त्रययौ शरार्थम् ॥ ३९

C-1 4123
B-1 102 10
K-1 106 12

भीष्मणां भीतिजनकं दूरानां दुर्पवर्धनम् ।
 दुराणां विजयकरं दृष्ट्वा नो भीतिवर्धनम् ।
 अदृष्टमश्रुतं कैशिरसर्वलोकभयंकरम् ।

32 ^a) D₁ S शरैश्चावारयन्मनुः. — ^a) K₁ D₁ S
 शस्त्रराजो. A few MSS. नरश्रेष्ठ and 'श्रेष्ठ. — ^a) N₁
 तदु द्वै. D₁ S बहुशोभत भारत. — After 32, D₁
 (marg. sec. m.) S ins.:

1008^a विज्याप च तदा भीष्मं वामपाथैः स्नान्तरे ।
 त्वदभागस्वराकाले क्षयिष्यन्मत्तमः ।

[(L. 2) G₂ s तदा काले. G₂ क्षयिष्यं भरतपथः.]

33 ^a) S दृष्ट्वा तु भीष्मं द्रष्टुं (D₁ marg. sec. m. ins.
 his before 33^a). — ^b) S राज्ञा (for भीष्मं). S₁ K₁
 D₁ S शास्त्रेण. — N₁ s om. 33^a-34.

34 ^a) N₁ s om. 34 (of. v. l. 33). — ^b) N₁ D (except
 D₂ s. s) समरे; S दृष्टिपथा (for संयुग). — ^c) S₁ K₁ s
 शास्त्रं. S₁ B₁ D (except D₂ s. s) नराधिपं. S शास्त्रं
 (S₁ साधु तं) पूजयामासुर्वाभिर्नृपसत्तमः.

35 ^a) N₁ D (except D₂ s. s) ततो; S तु ताः (G₁
 तं; G₂ तत्) (for तदा). K₁ राजन् (for वाचः). S (by
 transp.) श्रुत्वा वाचः (G₁ 'वा'). — ^a) S 'नवः सार्धं.
 — ^a) K₁ 'त चाबुवन्; K₂ S 'त चाववीत्; N₁ 'त्यचामत्.

36 ^a) S भीष्मो (for दृष्टो). — ^b) D₂ T₂ G
 (except G₁ s) यत्रैव. — After 36, D₁ (marg. sec.
 m.) ins.:

1009^a तद्वचः सारधिः श्रुत्वा यत्र शास्त्रवस्ततो ययौ ।
 while G₁ s ins.:

1010^a न भेतत्वं त्वया सूत तस्मात्सास्त्रनृपात्मजात् ।
 पदयतस्ते क्षयिष्यामि सास्त्रेवं पश्य मे बलम् ।
 पतेत्यपि शरः कथिप्राहं सास्त्रस्य शंतनुः ।

37 Before 37, N₁ V₁ ins. वैशं 'इ'. — ^a) S तदु (T₁

(sup. lin.). s G₁ s. s M₁ s 'दा' सं. — ^a) K₀ s S पाथिवः
 (for कौर'). — V₁ is missing from 37^a up to l. 127
 21^a; the MS. is wholly ignored up to the end of
 the lacuna. — ^a) K₁ शृणुतः; K₂ विद्वाः; N₁ D₁ G₁ s
 M₁ s शृणुतः; N₂ B₂ हत्वा; T₁ विष्वा. — ^a) K₀ s N₁ D₁
 नराधिपः. S₁ K₁ शा (K₁ सा) हत्वा नो नराधिपः (K₁
 नरपथः); N₂ s B₂ D₂ s. s. s शास्त्रराजस्य नृपते (B₂ D₂
 'ते; D₂ 'ति:); S शास्त्रराजस्य पाथिवः (G₁ s. s पाथिवः;
 M₁ भारत).

38 ^a) K₀ N₁ s B₂ D₂ s. s शास्त्रराजस्य. S भीष्म-
 स्य परंतपः. — ^a) S ततो. S₁ K₀ s B₂ D₂ s 'शार्दूलः.
 — ^a) S नृपसत्तमः. — After 38^a, G₁ ins.:

1011^a अर्धचन्द्रेण बाणेन धनुर्मिच्छेत् जुहुः ।

— M₁ om. 39^a-39; T₂ reads 38^a-39^a in marg.
 — ^a) S₁ चानवेदेव; K₁ N₁ s D₁ सार्य दौलेन (K₁
 चाप्ययान्वेन); N₂ B₂ m D₂ D₁ चार्या (B₂ m 'च' धौलेन;
 S (M₁ om.) चार्य सास्त्रस्य. — ^a) S (M₁ om.) नृपसत्तमः.
 — D₁ (marg.) S (T₂ marg.) ins. after 38 (M₁ after
 38^a):

1012^a सास्त्रस्य विरयो राजनृपहो हतसारधिः ।

विजिष्य च धनुः श्रीमान्ममो तिष्ठदनाश्रुतः ।

39 M₁ om. 39^a (of. v. l. 38). — ^a) D₁ D₂ s. s
 T₂ G₂ नरश्रेष्ठो; M₁ (M₂ om.) विजित्येन. D₂ reads 39^a in
 marg. — ^a) D₁ नृपसत्तमः. T₂ G₂ s विसर्जया-
 मास नृपं जीवन्तं तं नरा (M₁ s जना) धिपः; M₂ s तुज्यमास
 नृपतिं स जीवन्तं नराधिपं (M₁ 'य). — T₁ G₁ s M₁ read
 41 after 39^a; G₂ s, after 39^a. — ^a) S शास्त्रोपि राजा
 स्वं राष्ट्रं संग्रहो न विचारादिव. — After 39, N (D₂ marg.
 sec. m.) ins.:

1013^a साराज्यमन्ववासाचैव धमेण नृपतिसदा ।

राजानो ये च तत्रासन्त्ययवरदिदृक्षवः ।
 स्वान्वेव तेऽपि राष्ट्राणि जम्मुः परपुरंजय ॥ ४०
 एवं विजित्य ताः कन्या भीष्मः प्रहरतां वरः ।
 प्रययौ हास्तिनपुरं यत्र राजा स कौरवः ॥ ४१
 सोऽचिरैर्णैव कालेन अत्यक्रामन्नराधिप ।
 वनानि सरित्थैव शैलैश्च विविधदुमान् ॥ ४२
 अक्षतः क्षपयित्वारिन्संख्येऽसंख्येयविक्रमः ।
 आनयामास काश्यप्य सुताः सागरगासुतः ॥ ४३
 स्नुषा इय स धर्मात्मा भगिन्य इव चानुजाः ।

यथा दुहितरथैव प्रतिगृह्य ययौ कुरून् ॥ ४४
 ताः सर्वा गुणसंपन्ना भ्राता भ्रात्रे ययीयसे ।
 भीष्मो विचित्रवीर्याय प्रददौ विक्रमाहताः ॥ ४५
 सतां धर्मेण धर्मज्ञः कृत्वा कर्मातिमाऽनुपम् ।
 भ्रातुर्विचित्रवीर्यस्य विवाहायोपचक्रमे ।
 सत्यवत्या सह मिथः कृत्वा निश्चयमात्मवान् ॥ ४६
 विवाहं कारयिष्यन्तं भीष्मं काशिरपतेः सुता ।
 ज्येष्ठा तामामिदं वाक्यमब्रवीद्ध सती तदा ॥ ४७
 मया सौमपतिः पूर्वं मनसाभिष्टुतः पतिः ।

40 *) S तत्र ये चासन् (by transp.). — D₁ reads 40^a-41^a after 42^a. — *) S तेपि स्वान्वेव (by transp.). — *) Ks N_{1,2} B₁ D₁ "पुरंजयाः". S हस्तयोः प्रचक्रमुः. — After 40, S ins.:

1014* ते वनानि च रम्याणि शैलाश्च सरितस्तथा ।
 अतिक्रम्य च राजानः स्वैः स्वैः राज्यं प्रचक्रमुः ।
 भीष्मः स्वयंचरे कन्या विजित्य कुरसत्तमः ।
 [With line 1 of 42^a. — (L. 2) = Line 2 of 1016*.]
 41 For the position of 41 in S cf. v. 1. 39.
 — *) S सतो (for सतौ). Gs निर्जित. — *) S तिस्रो रूपगुणान्विताः (Ms-s ययौ शांतनवसदा). — After 41^a, G₁ ins.:

1015* निह्लाजौ नृपात्मक्षिप्रक्षिद्रिद्राण्य सैनिकान् ।
 ययाः कीर्तिं घलं धैर्यं नृपाणामपहृत्य च ।
 — *) B D_{1,2} प्रयातो. A few MSS. हस्तिन. Ms-s हुरक्षैर्धैर्यपुत्रतमं (cf. 1016*). — After 41*, S (except T₁ Ms-s, Gs om. line 2) ins.:

1016* भीष्मः शांतनवसदा ।
 अतिक्रम्य च राजानः स्वैः स्वैः राज्यं प्रचक्रमुः ।
 हुरक्षैर्धैर्यपुत्रतमं.
 [(L. 2) = Line 2 of 1014*.]

— *) Ms-s राजस्य (sic) कौरवः. — After 41, N ins.:

1017* विचित्रवीर्यो धर्मात्मा प्रयाति वसुधाविमात्रम् ।
 यया पितास्य कीरव्यः शंतनुर्वसत्तमः ।
 42 S reads 42^a-43^a before 42^a. — *) B D_{1,2} Ms-s अचिरैर्णैव. — *) S₁ K D स्वययात्रा; N₁ हयसदा; B D सोऽहमात्र; D₁ हयकाम; D₂ सोऽयत्रा; T G अतिप्रमय. S₁ K_{1,2} S₂ B₁ D₁ D₂ T G "यिप"; K_{2,2} S₁ "यिपान्". M समतिप्रमय बुद्धिमान्. — After 42^a, D₁ reads 40^a-41^a. — *) S कासि (Ms शैलान्) (for

चैव). — *) Ms सरासि (for शैलां). S₁ K_{1,2} B₁ D₁ T H (except G₁) Ms विविधदुम्. D₁ शैलाद्यानाविषयुः.
 43 — (var.) 1002* (q. v.). For sequence of S cf. v. 1. 42. Dnr om. 43. — *) T₁ G_{1,2} कंयवित् N_{1,2} D₁ (m as in text) "रवा तान्"; Ms-s "त्वाम्ना". Ms-s "त्वारि". — *) K_{2,2} S तानसंख्येयवि" (M₁ असंख्येयपरकामः).

44 *) N₁ सुता इव. S ता सुया इव धं. — *) S₁ D (except D_{1,2}) भगिनीरिव. S भगिनीरनुजा इव — N_{1,2} om. 44^a. — *) N₁ सुया इव च गोत्रे । S (except T₁) ययावद् (T₁ वा; Ms-s च) कुटुम्बे (Ms-s पिता ययैव दुहितुः). — *) K₁ N₁ B₁ D (except D_{1,2}) पतिगृह्य. K₂ "गृह्याययौ. B_{1,2} D₁ नृप. D₂ नृपः (for कुरून्). T₁ G_{1,2} M प्रगृह्य यययौ दुः; N₁ G_{1,2} "गृह्य इरुण्ययौ. — After 44, S reads 40^a for the first time (v. 1. स for सतां). — After 44 N ins.:

1018* आनित्ये स महाबाहुभ्रातुः प्रियपित्रीर्यव ।
 [N₁ B D_{1,2} रथमारोप्य (for स महा).]
 45 *) S₁ सयौताः (by transp.). K_{1,2} N₁ B₁ D (except D₁) T₁ G (except G_{1,2}) Ms सयैगुण. — *) S₁ K₁ "गार्जिताः. S विप्रमय युद्धो ददौ.

46 S repeats here 46^a (cf. v. 1. 44). — *) S₁ स सं; N₁ B₁ स तद्; D₁ D₂ एवं; D_{1,2} (by corr.) स हस्; D₁ सतो (for सतां). — *) S विचित्रदेव कर्माणा. — *) S (except Ms) विवाहयुप. — *) K₁ सह रदः. S "व" समीपय (Ms-s मु; Ms-s च).

47 *) S "वीर्यसंसर्गः".
 48 *) S₁ K₂ [S₁ यो ययति; K₁ ययति; (sic) S₁ सावयपति. — *) S₁ N₁ वि; K₁ वै; S₁ D₁ D (48^a)

तेन चासि वृता पूर्वमेव कामश्च मे पितुः ॥ ४८
 मया वरयितव्योऽभूच्छास्वस्तस्मिन्स्यंवरं ।
 एतद्विज्ञाय धर्मज्ञं तत्तत्त्वं धर्ममाचर ॥ ४९
 एवमुक्तस्तथा भीष्मः कन्यया विप्रसंसदि ।
 चिन्तामभ्यगमद्वीरो युक्तां तस्यैव कर्मणः ॥ ५०
 स विनिश्चित्य धर्मज्ञो ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ।
 अनुज्ञते तदा ज्येष्ठसम्भ्यां काशितेः सुताम् ॥ ५१
 अभ्यिकाभ्यालिके भायै प्रादाद्भ्रात्रे यवीयसे ।
 भीष्मो विचित्रवीर्याय विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ ५२
 तयोः पाणिं गृहीत्वा स रूपयौवनदर्पितः ।

विचित्रवीर्यो धर्मात्मा कामात्मा समपद्यत ॥ ५३
 ते चापि गृह्णीत्यामे नीलकुञ्जितमूर्धजे ।
 रक्ततुङ्गनखोपेतं पीनश्रोणिपयोधरे ॥ ५४
 आत्मनः प्रतिरूपोऽसी लब्धः पतिरिति स्थिते ।
 विचित्रवीर्यं कल्याणं पूजयामासतुस्तु ते ॥ ५५
 स चाधिरूपसदृशो देवसत्त्वपराक्रमः ।
 सर्वासामेव नारीणां चित्रप्रमथनोऽभवत् ॥ ५६
 ताभ्यां सह समाः सप्त विहरन्पृथिवीपतिः ।
 विचित्रवीर्यैस्तत्पुत्रो यक्षमाणं समपद्यत ॥ ५७
 सुहृदां यतमानानामासैः सह चिकित्सकैः ।

G. 1. 4143
 S. 1. 102 71
 Ms. 1. 111 7

1.4) T₂ G₂ हि; G₂ -पि; M₂ तु (for मि). — *) S
 जन् (for पूर्वम्). — *) S तथा (for एव). Ko
 : पितुर्मम.

49 *) K₂ 'तस्योत्तरी. — *) K₂ S सास्व. D₂ तत्र;
 1. रात्रिः (for तस्मिन्). — *) B Dn D₂ S धर्मस्तत्त्वं
 Dn D₂ S 'तत्त्वं' समाचर (T₂ तन्मां तां च व्यकुमर्हसिः
 1 धर्मां तं च समा').

50 Before 50, S (except M₂) ins. वैद्यं. — *) N₂
 S D₂ T₂ M₂-s तदा; T₂ G M₂-s तथा (for तथा).
 - *) B₂ M (except M₂) 'गमद्वीरो. — *) T₂ तां
 (कर्मणः). — After 50, D₂ (marg) S (M₂-s om. lines
 -3; M₂-s ins. them after 51st) ins.:

1010* अन्त्यासत्ता विषं कन्या ज्येष्ठा भ्रात्रे मया जिता ।

बाचा दत्ता समोदत्ता हृतमद्भलवाचना ।

निर्दिष्टा ॥ परस्मै सा स्वाज्या परचिन्तनी ।

इत्युक्त्वा चानुमान्यैव भ्रातरं स्वपुत्रानुग्रहम् ।

[(L. 1) T₂ G₂-s (all m as in text) M₂-s अन्यत्.
 *) G₂ M द्वये (M₂ क्षेत्रे); G₂ र्व्या; G₂ स या (for
 तत्रे). — (L. 2) M₂-s या तु (for कृत-). D₂ G₂m
 संगलकोत्तुका; T₂ 'कोतुकर्मगला. — (L. 3) G₂ s (m as
 in text) वरस्यैव. D₂ G₂-s m. sm. s M₂ सा वर्यां.

— (L. 4) T₂ चानुमान्यैव. M₂ 'वरानुग.]

51 *) N₂ s D (except D₂-s) विनिश्चित्य स (by
 transp.). K N D धर्मज्ञैः; S तैः सायं. — *) N D₂ S
 (except M₂) धर्मकोनिर्दि. (for वेद). — After 51st,
 M₂-s ins. lines 2-3 of 1019* (cf. v. 1. 50). — *) K₂

S (except G₂) ततो (for दा).

52 *) S₂ भ्रात्रे प्रादाद् (by transp.); U (except

U s) भ्राता भ्रात्रे.

56

53 *) N B D (except D₂ D₂) तयोः पाणी; M (by
 transp.) पाणिं तयोः. N₂ Dn M₂ तु; T₂ G₂-s, s [5] ली
 (for स). — *) K₂ D₂ 'गर्हितः. — After 53*, D₂
 (suppl fol. sec. m.) S ins. a passage of 129 lines
 given in App. I (No. 55) and repeats 55th thereafter.
 — N₂ om. 53rd.

54 *) K₂ s ते वैद्य. D₂ युवती (for गृह*). S₂
 Ko-2 D₂ ते गृह्णी (S₂ 'हृती') तथा (K₂ तदा) इयामे; S ते
 चापि वनि (M₂-s वंदि) ते स्थाप्ये. — *) S (except M₂)
 'नले (T₂ G₂ 'नख' इयामे.

55 *) S₂ K₂ आत्मनः प्रतिमोऽसी नी (K₂ ना); D₂
 'रूपा वै; S आत्मरूपाणुरूपो नी (T G₂-s M₂ s-ली) (G₂
 आत्मानुरूपरूपोऽसी). — *) T₂ G₂ 4.6 M₂ स ते; G₂ s
 ह्य' (for स्थि'). — *) K₂ कल्याणैः; N₂ s B D (except
 D₂) 'न्यी; T₂ तुह्यास्त. — *) K₂ ततः; K₂ N₂ B₂ D युमे
 (D₂ तदा; marg. corr. to इति; D₂ as in text); T₂ च ते
 (for तु ते). N₂ ते ततो निरतेत्यु (M₂-s 'ते शु') मे. — After
 55, T G (except G₂) ins.:

1020* अन्योन्यं प्रतिस्तके च एकभावाविध स्थिते ।

[T₂ 'भावाविधि; T₂ 'भावे द्वय; G₂ 'भावाद्वय; G₂
 'भावाविध.]

56 *) K₂ एतच्छ रूप'; N₂ त्रयाक्षर'; N₂ 'क्षितदशो
 रूपे; M गंधर्वरूपोतिपुत्रा. — *) S₂ K B₂ Dn D₂-s
 देवतुल्य'; G₂ देवः सत्य'; M₂ सत्य'. — *) B₂ D (except
 D₂-s) M₂-s 'यनो रहः.

57 *) K₂ S समास (T₂ M 'यु') को; B₂-s D₂-s
 महाराजो. — *) M विह्वल (for 'हरन्'). T G वाय-
 चेतसा (for पृथि'). — *) M क्षीतकस्तत्पुत्रो राजा.
 — *) N₂ s B Dn D₂-s M यदमणा. N₂ s Da मल';

जगामास्तमिवादित्यः कौरव्यो यमसादनम् ॥ ५८
 श्रेतकार्याणि सर्वाणि तस्य सम्पगकारयत् ।

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पण्णवतितमोऽध्याय ॥ ९६ ॥

९७

वैशंपायन उवाच ।

ततः सत्यवती दीना कृपणा पुत्रगृद्धिनी ।
 पुत्रस्य कृत्वा कार्याणि स्नुषाभ्यां सह भारत ॥ १
 धर्मं च पितृवंशं च मातृवंशं च मानिनी ।
 प्रसमीक्ष्य महाभागा गाङ्गेयं चाक्यमब्रवीत् ॥ २

शंतनोर्धर्मनित्यस्य कौरव्यस्य यशस्विनः ।
 त्वयि पिण्डश्च कीर्तिश्च संतानं च प्रतिष्ठितम् ॥ ३
 यथा कर्म शुभं कृत्वा स्वर्गोपगमनं ध्रुवम् ।
 यथा चायुर्ध्रुव सत्ये त्वयि धर्मस्तथा ध्रुवः ॥ ४
 वेत्य धर्माश्च धर्मज्ञ समासेनेतरेण च ।

B Dn Ds ६ *गृद्धात्

58 After 58 N (except Ns) ins

1021* धर्मोत्तमा स तु गाङ्गेयश्चिन्ताकोकपरायण ।

59 ^{ab}) S सत्य श्रेतस्य कार्याणि भीष्म सवौष्यकारयत्
 — ^a) = 1 95 5^a, 96 1^a — ^a) Ms-s भीष्मो वि
 — ^a) Ko विद्वत्ति Ms-s 'तो धीमान् T₂ कश्चि
 वपुरोदितैर्भीष्म — ^a) K₄ मुनि', Ns S 'जागर्हि

Colophon om in S — Sub-paran Ko : Ns : V₂
 B₂ सभय — Adhy name Ko : १ विचित्रवीर्यविपत्ति
 (Ko 'विनाश'), N₂ आपव (followed by समाह), N₂ V₂
 Da Dn D₁ विचित्रवीर्योपरम — Adh, no (figures
 words or both) Ko 98 B₂ 100, D₂ 99, D₂ 101
 — S sloka no Ns 68, Dn 66 — Aggregate sloka
 no Dn 4143

97

1 S₁ K₁ Ds om उवाच, S om the ref — ^a) B₂ T
 G₁ : ६. 'गर्धिनी — ^a) S₁ K₁ आह (for कृत्वा) S
 कृत्वा श्रेतस्य कृत्यानि (T₁ M कार्याणि) स्नुषाभ्यां सहिता तदा
 (Ms सह समाता) — N ins after 1

1022* समाधास्य ध्रुपे ते च भीष्म धर्ममृतां वरम् ।
 [Ko N₂ : D₂ Dn D₂ : शयमृतां N₂ B D₂ :
 भद्रसोक्तपिनिदिष्टे (for the posterior half)]
 S on the other hand ins after 1

1023* माता सत्यवती भीष्ममुवाच वदतां वरम् ।
 (of v 1 2).

2 ^a) N₂ B D₂ पतिपदा च; D₂ पतिव वरा — ^a) K

(except K₁) N₂ : D₂ Ds मानिनी Ns B D₂ Ds
 D₂ : १ आविनी, T G₁ : M शोभन G₂ शोभन परमाहार
 — ^a) K₂ महाभागा, N₂ B₂ Da 'त्मान, D₂ 'माता D₂
 हृद् (for वायव्य) S सत्यवत्यभितमे (T₁ G₁ : 'प्र' हृद् भीष्म
 वचनममवोद् (of 1023*) — After 2, S ins

1024* तु खादिति तु लोकेन मज्जन्ती च सागरे ।

3 Before 3, M ins सत्यवती — ^a) G₂ धमपुच्छ
 — ^a) B (except D₂) D₂ D₂ : G₂ कौरवस्य T G
 (except G₂) सहारमन — ^a) S (except Ms) शीर्ष
 विन्द (G₁ : 'हि' G₂ पुण्य) (by transp) N₂ : धर्म
 (for कीर्ति) B (except D₂) Da S (except Ms-s)
 सतानश्च प्रतिष्ठित S₂ त्वयि पिण्डश्च सतानकीर्तिश्च प्रतिष्ठि
 — After 3 S ins

1025* आता विचित्रवीर्यस्य स्नुषाग्रामनमेविवाहम् ।

4 ^a) B₂ D₂ M स्वगाव; T M स्वगा च (for स्वर्गा)
 B₂ (m as in text) स्वर्गोपकरण — Ms-s om ^a)
 — ^a) A few MSS वा (for च)

5 ^a) D₂ वद् (for वेत्य). S₁ K D₂ D₂ वतिष
 हि धः; D₂ सर्वस्य वतिष धः, S वेत्य (G₁ : 'ति) धर्म
 सत्य च (G₂ धर्म च सत्य च; Ms सत्य च धर्मस्य)
 — ^a) N₂ : वा (for च) S सामान्यस्तेतर (G₂ स्त
 सत्य च — ^a) K₂ : D₂ T₂ G₁ : Ms-s च; T₂ G₁ :
 Ms-s तु (for तु) M स्थलीर N₂ D₂ : वेद — ^a) K₁
 N₂ D₂ वद् T₂ धर्माश्च; T₂ G₂ शापानि; G₂ शोचम् (ix
 वेदां) K₂ N₂ : B D (except D₂) वदतां च स

6 ^a) S ध्वयसाय (G₂ 'हार) K₁ T G₁ : ६. M
 धर्मपु; B₂ : G₂ : च सर्वेषु — ^a) S₁ पुत्राचार्य — N
 om. 6^{ad}

विधास्त्वं श्रुतीर्वेत्थ वेत्थ वेदांश्च सर्वशः ॥ ५
 पवस्थानं च ते धर्मं कुलाचारं च लक्ष्ये ।
 तपिचि च कृच्छ्रेषु शुकाङ्गिरसयोस्वि ॥ ६
 स्नात्सुभ्रुशमाधस्य त्वयि धर्मभूतां वर ।
 त्र्ये त्वां विनियोक्ष्यामि तच्छ्रुत्वा कर्तुमर्हसि ॥ ७
 म पुत्रस्तव आता वीर्यवान्सुप्रियश्च ते ।
 तल एव गतः स्वर्गमपुत्रः पुरुषर्षभ ॥ ८
 मे महिष्यौ आतुस्ते काशिराजसुते शुभे ।
 ह्ययोबनसंपन्ने पुत्रकामे च भारत ॥ ९
 तयोरुत्पादयापत्यं संतानाय कुलस्य नः ।
 मन्त्रियोगान्महाभाग धर्मं कर्तुमिहर्हसि ॥ १०
 राज्ये चैवामिषिष्यस्य भारतानुशाधि च ।

दारांश्च कुरु धर्मेण मा निमज्जीः पितामहान् ॥ ११
 तथोच्यमानो मात्रा च सुहृद्भिश्च परंतपः ।
 प्रत्युवाच स धर्मात्मा धर्म्यमेवोत्तरं वचः ॥ १२
 असंशयं परो धर्मस्त्वया मातरुदाहृतः ।
 त्वमपत्यं प्रति च मे प्रतिज्ञां वेत्थ वै पराम् ॥ १३
 जानासि च यथावृत्तं शुल्कहेतोस्त्वदन्तरे ।
 स सत्यवति सत्यं ते प्रतिजानाम्यहं पुनः ॥ १४
 परित्यजेयं त्रैलोक्यं राज्यं देवेषु वा पुनः ।
 यद्वाप्यधिकमेताभ्यां न तु सत्यं कथंचन ॥ १५
 त्यजेच्च पृथिवी गन्धमापथ रसमात्मनः ।
 ज्योतिस्तथा त्यजेद्रूपं वायुः स्पर्शगुणं त्यजेत् ॥ १६
 प्रभां समुत्सृजेदकीं धूपकेतुस्तद्योणाताम् ।

C. 1. 4162
 B. 1. 103-17
 K. 1. 112-17

7 °) N₁.s सुभ्रुशमाधस्य; D_s माधर्म्य; S मेधर्व (M_s परं समाधस्य). — °) S₁ कार्यत्वाद्; K₁ काया त्वद्. S चक्ष्यामि त्वां यथा माहं (G₁ 'ज्ञा').
 8 °) K₀ om. S°. K₁ पुत्रश्च ते. S₁ स पुत्रस्तव आता वै. — °) N₁ S यथोवात्; N₂ Da बलवान्. S कुल-
 वंशाद् (T₁ 'कु')व. — °) K₁ B_s s D_s.s G₁.s 'वर्म'.
 9 °) S तस्य चेमे महिष्यौ द्वे (G_s तस्य देव्यौ अभिन्वी-
 ते). — °) K_s D₁ T₁ G (except G₁) M_s लभे (for
 शुभे). G_s अंशिराजालिके उभे. — After 9, s ins.:
 1026* धर्म्यमेवोत्तरं ज्ञात्वा.
 [T M (except G_s) M_s धर्म. T₁ G₁ पूर्तः; T_s एव.
 G_s कुलं ज्ञा'.]
 'S completes the line with 10°, which is followed
 by 10° (see blow).
 10 °a) S read 10° after 10°. M_s वतस्य (for
 ह्युल'). K₂ S (except G₁) च (for नः). — After 10°,
 s ins.:
 1027* संतानकुलवर्धनम् ।
 [See above T₁ G₁.s संतानं कु'.]
 — °) K (except K₂) B D मदात्माहो. — °) Some S
 MSS. धर्म्य. K_s त्वं (for ह्यु).
 11 °) S राजन् (T₁ M 'ज.' राज्येति). — °) K_s.s
 N₂ D_s.s T M (except M_s) अरता. K₀.s वै; K_s Da
 G_s हि (for च). — °) S कुं कौरव्य (G_s कल्याण).
 — °) S₁ D_s मा निमज्जे; S मा त्वं हिंसी (G_s धर्मो ह);
 Cd as in text. — After 11, K_s D_s.s (both marg

see. no.) ins. :

1028* अग्रिहोत्रं त्रयो वेदाः संतानमपि चाक्षयम् ।

एषा त्रयी तु संतोका स्वर्गमोक्षफलप्रदा ।

[Cf. 1. 94. 60-61. — (L. 1) D_s वंशानामपि.]

12 Before 12, N₁ B D (except D_s) M_s ins. वंशं
 ज' (M_s om. ज'). — °) S₁ K (except K₀) N₁ B₁ Da
 तु; B₂ Da D₁.s स (for च). — °) A few MSS. परंतप.
 — °) N₂ D (except D_s.s) ह्युवाच. K (except K₁)
 N₁ B₁.s D (except D_s) अथ (for स). — °) K₀ Da D_s
 धर्म. S₁ K₁ उत्तमं. S धर्ममेव ततः परं.
 13 Before 13, D_s (marg.) S ins. भीष्मः; D₁ cont
 उवाच. — °a) D_s transp. परो धर्मः and त्वया मातः. S
 मातः प्रकीर्तितः. — °d) K_s स्वमपलं. K_s s N₁.s B इ
 दुरा. — For 13°a, S subst.:

1029* भावयार्थं मामिषिष्येयं नोपेयां जातु मेधुनम् ।

शयला मत्तमाज्ञाय कृतमेवद्रव्यं मया ।

14 °) K_s परं वृत्तं. S जानीये वतदा वृत्तं. — °) S₁
 N₁ T₁ G_s.s M (except M_s.s) तदन्तरे. — °) S सत्येन
 (for सत्यं ते). — °) Da सतः (for पुनः). S पुनरेव
 नवीमि ते.
 15 B_s (hapl.) om. 15°a. — °) S₁ K₁ परित्यजामि.
 — °) G_s देवि (for राज्यं). — °) G_s.s-s 'स्थयिक';
 G_s ह्यधिक'.
 16 °) M_s-s रसमुत्तमं. — °) K_s.s transp. तथा
 and सत्येन.
 17 K_s (hapl.) om. 17. — °) T₁ G₁.s M अथ (for

त्यजेच्छब्दं तथाकाशः सोमः शीतांशुतां त्यजेत् ॥ १७
 विक्रमं वृत्रहा जह्याद्धर्मं जह्याच धर्माद् ॥
 न त्वहं सत्यमुत्सृष्टुं व्यवसेयं कथंचन ॥ १८
 एवमुक्ता तु पुत्रेण भरिद्विविषतेजसा ।
 माता सत्यवती भीष्ममुवाच तदनन्तरम् ॥ १९
 जानामि ते स्थितिं सत्यं परां सत्यपराक्रम ।
 इच्छन्मुजेयास्त्रीलोकानन्यास्त्वं स्वेन तेजसा ॥ २०
 जानामि चैव सत्यं तन्मदर्थं यदमापयाः ।
 आपद्धर्ममवेक्षस्व वह पैतामही धुरम् ॥ २१
 यथा ते कुलतन्तुश्च धर्मश्च न पराभवेत् ।

इति भीमहाभारते आदिपर्वणि सप्तनवतितमोऽध्यायः ॥ ९७ ॥

सुहृदश्च ग्रहण्येरंस्तथा कुरु परंतप ॥ २२
 लालप्यमानां तामेवं कृपणां पुत्रगृहिणीम् ।
 धर्मादपेतं ध्रुवती भीष्मो भूयोऽब्रवीदिदम् ॥ २३
 राज्ञि धर्मानवेक्षस्व मा नः सर्वोन्वयनीनशः ।
 सत्याच्युतिः क्षत्रियस्य न धर्मेषु प्रशस्यते ॥ २४
 शंतनोरपि संतानं यथा स्यादक्षयं भुवि ।
 तत्ते धर्मं प्रवक्ष्यामि क्षात्रं राज्ञि सनातनम् ॥ २५
 श्रुत्वा तं प्रतिपद्येथाः प्राज्ञैः सह पुरोहितैः ।
 आपद्धर्मार्थं कुललैलोकतन्ममवेक्ष्य च ॥ २६

तथा) Ns Dns Gs उत्पत्ता — *) Ko s N B D (except Ds) Gs तथाकाशः — *) S (except Ts Gs s) चद्र (for सोम) Ns शीत तथा (for शीतांशुतां)

18 *) S transp विक्रं and वृत्र — *) Ks Bz s Ds Ds Gs s Ms s व्यवसेयं (Ks 'य, Ms 'ह) — After 18, Ds (marg) S ins

1030* तत्र जाह्नव्यथा कार्यं लोकानामपि सक्षये ।
 भस्मरत्नस्य वा हेतोर्लोकैक्यसदृशस्य वा ।

[(L 2) Ts 'वयस्य धनस्य, Gs Ms s 'वयस्य नदस्य]

19 Before 19, Ds (marg) S ins वैरा, Ds cont ववाच — *) B Ds s च (for तु) S (Ms s अ) धीव्यमाना तु धर्मज्ञेय महात्मना — *) Gs पुत्र (for अप्पत्त) — *) S पुनरेवाभ्युपगत (Ts 'वैव प्रवीदिद्, Ms 'वैव प्रवीद्वच) — After 19, S (except Ts Gs Ms s) read (with v 1) 21st for the first time (cf v 1 21)

20 Ts Gs s (i hapt) om 20 Before 20 Ds marg ins सत्यवतमुवाच — *) Ks सत्यवता वर S (Ts Gs s om) जानामि त्वयि धर्मज्ञं सत्यं सत्यवता वर (M सत्यपराक्रम) — *) Gs त्रेलोचय, Ms s (by transp) लोकास्त्रीन् Ko इच्छया सत्यजेलोकान् — *) Ts Gs s च (for त्व) Ss Ks कर्मणा (for तेज)

21 Ts Gs s Ms s repeat 1 ere 21st (cf v 1 19), Ms s repeat (with v 1) 21st consecutively — *) B (except Bs) Dns ns Ds Gs चैव, Ms s चैव Ks s ते; Ds तु (for सन्) Ss Ko s Ds 'मि ते स्थितिं (Ks 'त) सत्ये (Ko चर्म) S (Ts Gs s Ms s all first time, Ms second time) अनुजानामि सत्यं (Gs Ms s सर्वं सत्यं Ms s सत्यं सं) — *) Ss K Ns s D (except Ds s)

मदर्थं Ns s B D (except Ds s s) यथा भाषित — *) S Ks s 'द्वर्ममवेक्ष्यैव, Ko s s 'मवेक्ष्यैव (Ko 'मा, Ns 'द्वर्ममवेक्ष्यैव, Ns s D (except Ds s) 'द्वर्मं त्वमावेक्ष्य (Ds 'ह्ये) — *) Ns B Ds s वहेता महतीं धुर, Ds मां वहेतां महीं धुर

22 *) Ds न ते कुलस्य तनुश्च, S यथा तु न कुल वैर — *) S (except Gs) लोकश्च — *) S (except Ts) सकामा वै (Gs 'मास्ते) (for प्रह्) — *) S (except Ts) तथा त्वं कर्तुमर्हसि — After 22, Ds (marg) S ins

1031* आत्मनश्च हितं तान् प्रियं च मम भारत ।
 After the above, S reads an additional colophon Adhy no Ts 99, Ts 49, M 50 (Gs 51)

23 Before 23 Ds (marg) S ins वैरा, Ds cont उ — *) S तं तु साक्षप (M 'त्व) हीं (Gs कोहृत्) इहा — *) Ks 'वर्षिणी, Ds s Ts Gs s 'गर्धिनी — *) Ts धर्मवितं प्रवर्तीतां — *) K (except Ts) भूयो भीमो (by transp) S अप्पत्तममप्रवीत्

24 Before 24 Ds marg ins अप्पत्त उ — *) P राजघमांस्, S क्षत्रपार्थं — *) Ms सर्वं Ss विनेता Ks Ms विनी; Bsm च भीमरा; Gs Ms विना Ms s चनी Gs मा न सर्वोन्वयनीनता — *) S पत्तं मतस्याहुः सत्रियः (Gs 'या; Gs 'य परमां (M 'म) र्ते (Ms s ह्युदि, Ms ह्युपीन्; Ms s ह्युपीन्)

25 *) Ts B (except Gs) Ms सतानो — *) S स्यात्पुनरेव हि — *) Ss Ks s Ds त ते धर्म; S क्षय

26 *) Ko Da त्व (for त) Ns B D प्रतिपद्य — *) M (except Ms) 'द्वर्मेण क' — *) Ss Ks

९८

भीष्म उवाच ।

।।मदग्न्येन रामेण पितुर्वधममुष्यता ।

।।द्वेन च महाभागे हृदयाधिपतिर्हतः ।

।।तानि दश बाहूनां निरुक्तान्यर्जुनस्य वै ॥ १

।।नश्च धनुरादाय महास्त्राणि प्रमुञ्चता ।

।।नेर्दधं क्षत्रमसकृद्भेन जयता महीम् ॥ २

।।वमुचावचैरस्त्रैर्भागिणेण महात्मना ।

।।त्रैःसप्तकृत्वः पृथिवी कृता निःक्षत्रिया पुरा ॥ ३

।।तः संभूय सर्वाभिः क्षत्रियाभिः समन्ततः ।

उत्पादितान्यपत्यानि ब्राह्मणनियतात्मभिः ॥ ४

पाणिग्राहस्य तनय इति वेदेषु निश्चितम् ।

धर्मं मनसि संस्थाप्य ब्राह्मणास्ताः समस्ययुः ।

लोकेऽप्याचरितो दृष्टः क्षत्रियाणां पुनर्भवे ॥ ५

अयोतथ्य इति ख्यात आसीद्दीमानृपिः पुरा ।

ममता नाम तस्यासीद्भार्या परमसंमता ॥ ६

उत्तथ्यस्य यवीयांस्तु पुरोधास्तिदिवौकसाम् ।

वृहस्पतिर्वृहचेजा ममतां सोऽन्वपद्यत ॥ ७

उवाच ममता तं तु देवरं वदतां वरम् ।

C. 1. 4181
B. 1. 1034
K. 1. 113. 11

शोकधर्मः; Ns 1 वाचा; Ds Ts G तत्वं.

Colophon om. in S. — Sub-parvan; Ko.s Ns 1. s V1

3s संभव. — Adhy. name. Ks.s सत्यसीवाक्यं; Ns 2. s V1

मीन्मसत्यवतीसंवाद्. — Adhy. no. (figures, words or

both); Ko 99; Da1 100, Dns 102; Ds 101. — S'loka

no.: Dn 26. — Aggregate s'loka no.: Dns 4169.

98

1 K1 T1 G1 M om. उवाच; Ts Gs-s om. the ref.

— 1) S निदास्य वचनं (T1 G1 Ms.s निषर्गं) पितुः.

— After 1st, Ds (marg.) S ins.:

1031* राजा परशुहस्तेन,

completing the line with 1st, which is followed by1st. — 1) Ds (marg.) S महाभागे (Ds 'क्षि; T1 'क्षिर्).D D (except Ds) राजा परशुना पूर्व. — After 1st,

Ds (marg.) S ins.:

1033* हेदपस्य महारमनः ।

[Ds T1 हेदप.]

— 1) S1 K1 S (except T1 Ms-s) हेदया. — Ns 1. s om.

1st. — After 1, N (except Ns 1. s) Ms-s read (withv. 1.) 5th, Dn Ms-s repeating the line in its proper

place.

2 1) Ks Da S (except Ms) विसृञ्चता; Bs विसृञ्जता.

— 1) S क्षममेकेन (Ms-s क्षत्रियकुलं). — 1) K1 S

रामेण ज¹.

3 1) S रोपेण (G1 Ms-s रामेण) (for पृथि). — 1) S

या मही. — After 3, Ks Ns Dn ins.:

1034* एवं निःक्षत्रिये लोके कृते तेन महापिगा ।

4 1) Ds संभूय साध्वीभिः; S संभूय संभूय (Ms-s च

वर्षितं क्षत्रं). — 1) S1 K Ds ततस्ततः (for सम).

— 1) Ns B D (except Ds) 'वीर्षद्वपारोः; S 'गम्य

इति धृतिः.

5 1) Bs Da Da1 Ds G1-s Cd पाणिग्रहस्य. Ko Ts

Gs s.s तनया. Ko निश्वयः; Ns 'क्षयं; Ts Gs.s 'ता.

M पाणी गृहीतः पुनरिति वेदे विकथितं भूय. — 1) B1m.s

Da1 Gs Ms-s ब्राह्मणस्ताः. — Ns 1. s om. 5th; N (exceptNs 1. s) Ms-s read 5th after 1; Dn Ms-s repeat it here.

— 1) Ms लोकेऽप्यच. N (except Ns 1. s; but incl. Cd)

Ms-s (the three latter with Dn for the first time)

लोकस्य (Ks 1 Da1 Dn 'स्या; Ds लोक आ) चरितो धर्मः;

T1 लोकोप्याचरता दृष्टः. — 1) Ns B1m.s Da पुनर्मुदि.

Da Ds Ms-s (with Da for the first time) तेनाति

किल दुष्टदः. — After 5, Ks 1 Ns B D Ts ins.:

1035* ततः पुनः समुदितं क्षयं समभवत्तदा ।

इमं चैवात्र वक्ष्येऽहमितिहासं पुरातनम् ।

[(L 1) Ks 'भवन्महत्. — (L 2) Ks Da इदं. Ks.s

चैव तु (Ks चैवात्र) वक्ष्यामि इति.]

6 1) S अयोचय्य (Gs 'त्य. — 1) S1 आसीदपिश्च

तुदिमात्रः; S 'दीमान्दामृपिः. — 1) S भार्या च ममता

नाम चभूयास्य महारमनः. Hero and below Gs (several

times) reads ममता for ममता.

7 1) S उच्यदस्य. — 1) S 'धा यो दिवौ. — 1) Ns 1

सोऽभ्ययः; Ns B D (except Ds) अन्वः; S सोऽभ्यमन्वत (T1

(before corr.) Gs Ms (sup. lin.) 'नन्दत. C1 cites अन्व-

पद्यत (as in text).

8 1) S1 K Ds चरमर्जनी; Ds 1 'तां वरा. — After

अन्तर्वर्ती *अहं भ्रात्रा ज्येष्ठेनारम्यतामिति ॥ ८
 अयं च मे महाभाग कुक्षावेव बृहस्पते ।
 औतथ्यो वेदमनैव पडङ्गं प्रत्यधीयत ॥ ९
 अमोघरेतास्त्वं चापि नूनं भवितुमर्हसि ।
 तस्मादेवंगतेऽथ त्वमुपारमितुमर्हसि ॥ १०
 एवमुक्तस्तया सम्यग्बृहत्तेजा बृहस्पतिः ।
 कामात्मानं तदात्मानं न शशाक नियच्छितुम् ॥ ११
 संवभूव ततः कामी तया साधेमकामया ।

उत्सृजन्तं तु तं रेतः स गर्भस्थोऽभ्यभाषत ॥ १२
 भोस्तात कन्यस वदे द्वयोर्नास्त्यत्र संभवः ।
 अमोघशुक्रश्च भवान्पूर्वं चाहमिहागतः ॥ १३
 शशाप तं ततः क्रुद्ध एवमुक्तो बृहस्पतिः ।
 उत्तथ्यपुनं गर्भस्थं निर्मर्त्य भगवानृषिः ॥ १४
 यस्माच्चमीदृशे काले सर्वभूतेऽपि ते सति ।
 एवमात्थ वचस्तस्माच्चमो दीर्घं प्रवेक्ष्यसि ॥ १५
 स वै दीर्घतमा नाम शशापद्विरजायत ।

8^a, G1 s Ms ins समता — *) S1 K1 s 'वंहीत्यह',
 Ko s N1 s D D 'ही त्वह, Ks 'ही त्वह, N1 'वंहीत्यह, S
 'वयमस्मि ते (G1 त्वद्) N1 s भ्रात्रा, N1 s भ्रात, B1 स भ्रात
 — *) M मिथ (for इति) B1 तव ज्येष्ठस्य धीमत, D1
 'नाम्यत्र रम्यता, T1 G1 s 'न रमता मयि

B *) Ko स्वयमेव (for अयं च मे) S1 N1 s महाभाग,
 D1 Ms s महाभाग — *) S1 च मे (for एव) — After
 9^a, Ms-s read 12^a — *) Ko एव, N1 s B D (except
 D1) अपि (for एव) S औचक्यो गर्भे माषते पडङ्ग वेदमुत्तम
 10 *) N1 s B D (except D1) द्वयोर्नास्त्यत्र (B1 orig
 s 'स्तेव) सभव (=13^a) — *) K1 N1 s D (except
 D1 s) 'गते वच (D1 काले), B 'गते कार्ये (Ms s विधे
 काले) — *) D1 corrupt, S वया युक्त तथा क्रुद्ध

11 Before 11, S ins वैश (Ms भीष्म) — *) N1
 B1 T1 G1 s Ms तदा, T1 G1 s s Ms s 'था (for 'या)
 — *) D1 D1 s बृहस्पतिरुपाधी (Ms 71 8^a) — *) K1 s
 G1 कामात्मा स, Cd as in text 'महाभागि (Ms 'न)
 (for तदा) — *) D1 निगृहीतु S1 G1 s स्ता, Ms
 सो'मान सो (G1 s s Ms ना)व्यपारयत्

12 *) K1 N Dn D1 s ल (for स) M ल (Ms s
 स)बभूवैव धर्मोत्मा — *) N1 स कामया, M बृहस्पति
 — *) N1 s T G Ms s तजेज, B1 s D1 Ms s तवेत्
 — *) B1 M स गर्भे प्रत्य (M सम)भाषत, D1 स थ
 गर्भोऽभ्यभा', G1 गर्भस्थो ह्यभ्यभा'

13 Before 13 M ins गर्भे — *) S1 K1 s D1 ओ
 तात S1 कन्यसवादे, K1 कमह वदे, K1 हव्या स वदे,
 K1 s N1 s B D मा गन काम, N1 s क-यस मृदि S
 कनीयस्तात वैधे — *) N1 s Da Dn D1 दृह, N1 दृक
 (for भ्रात्र) K1 M D1 s नास्त्यतस्मिद् द्वयो, S सत्यतो
 विरते द्वयो — *) K1 s N1 s B D लप्या (B1 s D1
 'व्यो)वकाशो भगवन् (K1 गर्भस्थ; D1 व्यगमन्), S
 अमोघशुक्रस्य चापि (G1 चापि) K1 transp 13^a and

the second half of line 1 of 1036* — *) K1 लिख
 (for 'गल) — After 13 K1 s N1 s B D ins

1036* अमोघेताश्च भवान् पीडा कर्तुमर्हति ।
 अशुचैव तु तदाक्य गर्भस्थस्य बृहस्पति ।
 जगाम मैथुनावेव समता चारुलोचनाम् ।
 शुक्रोऽस्य ततो युक्ता तया गर्भगतो मुनि ।
 पञ्चयामारोधयम्भार्थं शुक्रस्य च बृहस्पते । [5]
 स्वादन्ममासत्थस्य सत्पुत्रक प्रतिहत तदा ।
 परात सदात्ता भूमौ तत क्रुद्धो बृहस्पति ।

[(L 1) K1 D1 s 'शुक्रश्च Da D1 s 'मर्हति K1 B
 (except B1) Da D1 पीडा कर्तुं न मेर्हति, K1 न
 पीडा क्रुह भो विभो D1 repeats 13^a for the second
 half — (L 4) K1 s गर्भस्थो महामुनि, — (L 5)
 K1 s N1 s B D s 'न (B1 s s 'मा)वारय', Da 'नरोधय D1
 'मवास्व त' N1 स शुक्रस्य, B1 s s D1 s शुक्रस्य
 — (L 6) D1 reads this line in marg see m
 अपल (for अथ तदा) Dn D1 s रेत (for शुक्र) K1 s
 D1 s तत (for तदा) — (L 7) K1 s B D1 ततोऽमुक्यवृत्त ।

14 Before 14 T G1 s s Ms s ins वैश — *)
 transp 14^a and 14^b, ins the line त दृष्टा
 between them (see b low) — *) K1 स शशाप
 K1 एव, T1 G1 s च (for त) K1 N1 s B D (for D1 s
 above) त (K1 Da1 Dn1 तद्) दृष्टा पतित शुक्र (K1 युक्ती)
 शशाप स (K1 by transp स शशाप) रपान्वित — *) T
 G उच्यते M पुत्र भ्रातृकृष्यस्य गर्भस्थ भग'

15 Before 15 T1 G1 s Ms ins बृहस्पति D1
 transp 15 and 16 — *) N1 s B D (except D1) D1
 यन्मा त्व — *) K1 नृपे (for सति) S1 Ko s N1 s
 D1 s s 'भूतहितेऽपि ते — *) G1 च तस्मात्वा G1 दत्ता
 तस्मात् — *) Ko s D1 प्रपत्सते (Ko 'ते); N1 अने; C1
 as in text.

16 B1 transp 15 and 16, and transp 16^a and

स्पतेर्वृहत्कीर्तेर्वृहस्पतिरिचौजसा ॥ १६
 पुत्राञ्जनयामास गौतमादीन्महायशः ।
 पेरुतथ्यस्य तदा संतानकुलवृद्धये ॥ १७
 भूमोहामिभूतास्ते पुत्रास्तं गौतमादयः ।
 छे समुद्रे प्रक्षिप्य गङ्गायां समवाप्तुञ्ज ॥ १८
 स्यादन्धश्च वृद्धश्च भर्तव्योऽयमिति स्मृते ।
 गन्तयित्वा ततः क्रूराः प्रतिजगमुरथो गृहान् ॥ १९
 ऽनुसोतस्तदा राजन्ध्रमान अपिस्ततः ।
 गाम सुग्रह्ण्देशानन्धस्तोनोडुपेन ह ॥ २०

तं तु राजा बलिर्नाम सर्वधर्मविशारदः ।
 अपश्यन्मञ्जनगतः स्रोतसाम्नाशमागतम् ॥ २१
 जग्राह चैनं धर्मात्मा बलिः सत्यपराक्रमः ।
 ज्ञात्वा चैनं स वज्रेऽथ पुत्रार्थं मनुजर्षम ॥ २२
 संतानार्थं महाभाग भार्यां तु मम मानद ।
 पुत्रान्धर्मार्थं कुशालानुत्पादयितुमर्हसि ॥ २३
 एवमुक्तः स तेजस्वी तं तथेत्युक्तवान्पुनः ।
 तस्मै स राजा स्वां भार्यां मुदेष्णां प्राहिणोत्तदा ॥ २४
 अन्यं वृद्धं च तं मत्वा न सा देवी जगाम ह ।

C 1 4212
 104 45
 113. 49

34 also — *) S ततो दीर्घ — B₂ om 16^a-17^a
 - *) K (except K₁) B₂ D₂ 'ल्लोर्तिद', M 'तेजा'
 - After 16, D₂ D₄ (marg) S ins
 1037* जालन्धरो वेदविद्याज्ञः पक्षी केने स्वविधया ।
 सरणीं रूपसपत्ना प्रद्वेषी नाम ब्राह्मणीम् ।
 while K₂ om lines 1 3 of 1035*
 17 B₂ om 17 (of v 1 16) S transp 17^{ab} and
 7^{ad} — *) S₁ सहस्ररा (for महरा) — *) S 'रुचयस्व'
 हान् — K₂ ins lines 1 3 of the foll passage after
 6 and lines 4-8 after 18^{ab} N₂ B₂ D₂ D₃ s ins the
 passage after 17 K₂ B₂ s s Da D₂ s (om line 4),
 after 18^{ab}

1038* धर्मात्मा च महामा च वेदवेदाङ्गपारग ।
 गोधर्मं सौरमेयाच्च सोऽधीत्य निखिल मुनि ।
 प्रावर्तत तया कर्तुं श्रद्धावाक्स्वमङ्गया ।
 ततो वितथमर्पाद त दृष्ट्वा सुमित्तमगा ।
 बुद्धा मोहामिभूतास्ते सर्वे तत्राधर्मोक्तस । [5]
 अहोऽय भिन्नमर्पादो नाश्रमे वस्तुमर्हति ।
 तस्मादन वय सर्वे पापामान त्यजामहे ।
 ह्यन्धनीय्य समाभाष्य ते दीर्घतमस मुनिम् ।

[(L 1) After line 1 D₂ (suppl fol sec m) ins
 passage No 86 of App I — (L 4) K₂ दृष्ट्वा, B
 (except B₂) D₂ s तथा (for ततो) K₂ सत्यं च सितयत
 — (L 5) K₂ श्रोत्रात्तमोनि, K₂ श्रद्धात्तमो नि D₂ कृत्वि
 मध वनोक्त D₂ बुद्धा धर्ममजानत सुहम वैशेष्य पर]
 — A passage of 19 lines given in App I (No. 56)
 is ins in Da (D₂ om lines 18-19) after 1038*, in
 Da (suppl fol sec m) after line 1 of the latter
 interpolation, in S, after 17

18 *) K₁ च, K₂ वै, K₂ त, B₂ D₂ T₁ G₂ तु (for ते)
 G₂ 4. 'मोहपरीतास्ते — *) S₁ K₁ s s Da₂ T₁ G₂ ते,

Ko s वै (for त) — After 16^{ab}, K₂ B₂ s s Da D₂ s
 ins 1038*, K₂ lines 4-8 of that passage (of v 1
 17) — *) Ko s समुद्रे, D₂ समुद्रे, S समुद्रे T₂ सक्षिप्य
 K₂ s N₂ B D (except D₂) बदोद्वेपे परि (B₂ विनि)
 क्षिप्य — *) K₁ तमवा, G₂ समुपा'
 19 *) Ko D₂ G₂ तस्मादयश्च, K₂ s B₂ D₂ s यशा',
 K₂ N₂ Da D₂ ns D₂ s कस्या' — *) B₂ Da स ह, D₂
 स्यते, T G स वै — After 19^{ab}, S ins.
 1039* कर्मण्यय सत क्रूरे तेषा दुस्त्रिजायत ।
 — *) S₁ Da बुद्धा (for क्रूरा) — *) G₂ Ma-s ततो,
 G₂ यथा (for अथो) Ko Da M₂ सुह

20 *) Ko सोभापत तदा N₂ B D (except D₂)
 विप्र (for राजन्) — *) K₂ दुवमान्स K₂ कृत्विवा,
 N₂ B D (except D₂) सत्ययथा, S सुमित्तदा — *) Ko
 s s D₂ स, T₂ S (except G₂ s) च (for तु) — *) D₂
 बहन् (for अन्वय) K₂ तेन पुनरे, N₂ तेनोन्नयेन

21 *) T₂ G (except G₂ s) बली — *) Ko
 सर्वताम्, K₂ B Da D₂ s 'विदा वर, K₂ D₂ 'भूता वर
 — *) Ko s D₂ T₁ G₂ s 'स्रोतसो' A few MSS 'स्यात्'
 22 *) T₂ G (except G₂ s) बली — *) S₁ श्वेव, N₂
 B₂ s Da₂ Da₂ ns D₂ s श्वेव S वर वदे — *) Da D₂
 पुत्राय, M 'श्री' K₂ B₂ s s D₂ s T₁ G₂ M (except M₂)
 'जपम, N₂ Da 'जाविप (N₂ 'य), B₂ 'जेषर, Da D₂
 भरतर्षम (D₂ 'अ), G₂ s 4-s 'जपम — After 22, D₂
 (marg) S ins

1040* त पूजयिचा राजपर्विद्यान्त मुनिममवीर ।
 23 Before 23, D₂ (marg) S ins राजा, D₂ cont.
 उवाच — *) K₂ N₂ D₂ S (except M₂ s) भार्याया
 24 Before 24, D₂ (marg) T₁ G₂ M (except M₂)
 ins मीय्य, D₂ cont उवाच — *) G₂ s तु (for त)
 S (except G₂) तेनार्थ (for तेज) — *) N₂ त् (for

५० स्थां तु धात्रेयिकां तस्मै वृद्धाय प्राहिणोचदा ॥ २५
 तस्यां काक्षीवदादीन्स शूद्रयोनावृषिवंशी ।
 जनयामास धर्मात्मा पुत्रानेकादशैव तु ॥ २६
 काक्षीवदादीन्पुत्रांस्तान्दृष्ट्वा सर्वानधीयतः ।
 उवाच तमृषिं राजा ममेत इति वीर्यवान् ॥ २७
 नेत्युवाच महर्षिस्तं ममैवेत इति ब्रुवन् ।
 शूद्रयोनां मया हीमे जाताः काक्षीवदादयः ॥ २८
 अन्धं वृद्धं च मां मत्ना सुदेष्णा महिषी तन ।
 अवमन्य ददौ मृदा शूद्रां धात्रेयिकां हि मे ॥ २९

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणे अष्टनवत्येतमोऽध्यायः ॥ ९८ ॥

ततः प्रसादयामास पुनस्तमृषिसत्तमम् ।
 वरिः सुदेष्णां भार्या च तस्मै तां प्राहिणोत्पुनः ॥ ३०
 तां स दीर्घतमाङ्गेषु स्पृष्ट्वा देवीमथान्वीत ।
 भविष्यति कुमारस्ते तेजस्वी सत्यवागिति ॥ ३१
 तत्राङ्गो नाम राजर्षिः सुदेष्णायामजायत ।
 एवमन्ये महेष्णासा ब्राह्मणेः क्षत्रिया भुवि ॥ ३२
 जाताः परमधर्मज्ञा वीर्यवन्तो महाबलाः ।
 एतच्छ्रुत्वा त्वमप्यत्र मातः कुरु यथेष्टितम् ॥ ३३

त) T₁ G₂ s तथा, T₂ G₂ M तदा (for कृषि)

— *) N₁ s तस्यै स स्थां तदा भार्या

25 Ko s (hapl) om 25 — *) G₂ विप्र (for वृद्ध)

S₁ K₁ G₂ तु (for च) S (except G₂) स दृष्ट्वा — *) S

(except G₂ s M₂) तत (M₂ sup in as in text)

26 *) K₁ M (except G₁) कक्षी, B₂ s D₂ D₁ s काक्षी K₂ s D₂ च (for स) — *) D₂ D₁ तदा, D₂ बली (for वली)

27 *) K₁ वक्षी, K₂ B₂ s D₂ D₁ s काक्षी, M

(except M₂ s) कक्षी D₂ G₂ सर्षोस्तान् — *) D₂

दृष्ट्वा पुत्रान्, S सागा-वेदान् (G₂ साग वेद) S₁ K₁

अधीयन्, K₂ s D₂ S (except G₂) अधीयत — After

27^{ab} S (except G₂) ins

1041* मृदा च ता-बली राजा दृष्ट्वा कक्षीवदादिकान् ।

— *) N₁ 2 च वचन — *) N₁ B D (except D₂ s) इमे

(for पुते) N₁ 2 B₂ s D (except D₂ s) इति भारत

28 G₂ om 28^{ab} — *) K₂ N₂ M D₂ इमे, K₂

पुत्रान् (for पुते) K₂ D₂ भुव (for ब्रुवन्) K₂ N₂ s

D₂ D₁ s S (G₂ om) समेम (K₂ S 'सैत' इति चाम

धीत — *) S (except T₂) हि मे पुत्रा (for मया हीमे)

— *) K₂ s S (except G₁) कक्षी, D₂ D₁ s काक्षी

29 *) K₂ B D₂ s जाता, N₁ D₂ D₁ s दृष्ट्वा (for

मत्ना) — *) S (except G₂) प्राहिणोदयमाना-मे — *)

S₁ M (except D₂ s) मम, T₂ G₂ s M नृप (for हि मे)

30 *) S₁ transp पुन and त, B (except B₂) D₂ s

राजा त K₂ D₂ नृषिमुत्तम — *) T₂ G₂ s बली

N₂ s B₂ D₂ D₁ s स्था भार्या, B₂ s D₂ s भार्या ता

(D₂ स्था) — *) K₂ N₂ S (except B₂) D₂ D₁ s

तस्यै त, K₂ (by transp) ता तस्यै K₂ N₂ B₂ s T₂ G

(except G₂) M₂ s सत, B₂ D₂ M₂ तदा (for पुन)

31 *) S (except G₂) अमे (T₂ G₂ s 'न') दीर्घतमाङ्ग

स (T₂ G₂ s s 'मास्तृता) — After 31^{ab}, T G (except

G₂) M₂ s 10s दीर्घतमा (T₂ नृषि) D₂ repeats 31^{ab}

(with v l) after 32^{ab} (q v) — *) B₂ D (except

D₂ s) 'एषति कुमारो' — *) B₂ D (except D₂ s)

तेजसादित्यवर्षस (see below)

32 Before 32, T₂ s 10s भीष्म — B₂ D₂ D₁ s om

32 — *) K₂ सत्य, D₂ 'ता, T G₂ s M 'तो (for त)

G₂ तर्तानामा — D₂ repeats 31^{ab} after 32^{ab} (v l

'एषति कुमारो तेजसादित्यवर्षस) — K₂ s B (except

B₂) D₂ ins after 32^{ab} (D₂, after the repeat^{om}

of 31^{ab})

1042* अङ्गो वश कलिहस पुष्ट सुसख ते सुता ।

तेषां देशा समाख्याता स्वनामकथिता भुवि ।

अहस्ताङ्गोऽभवद्देशो वङ्गो धर्मस्य च स्मृत ।

कलिहविषयश्चैव कलिहस्य च स स्मृत ।

पुष्टस्य पुष्टा मन्वाता सुखा सुखस्य च स्मृता ।

एव बले पुरा वश प्रख्यातो वै महर्षिन् ।

[(L 1) K₂ B₂ अगवगकलिगाश्च D₂ पुष्टस्यै वश

सुता K₂ s D₂ च तस्य, B₂ तत सु — K₂ (hapl)

om from स्वनाम (line 2) up to प्रख्याता (line 5)

— (L 3) K₂ B₂ s अगवगता समाख्याता वना-स्मृता

— (L 4) K₂ B₂ s विषयाश्चैव कलिगे च निवेदिता

D₂ s विद्युत (for स स्मृ) — (L 5) K₂ B₂ s D₂ s

विद्याता — (L 6) K₂ s B₂ s D₂ पुरा बलेवश

(by transp) K₂ s B₂ s D₂ प्रथित परमर्षिन्]

33 *) N₂ D₂ सहायता — After 33^{ab}, S (except

G₂) read 1 99 1-3 — G₂ s M₂ om 33^{ab} — *) S

९९

भीष्म उवाच ।

भरतवंशस्य हेतुं संतानद्वयम् ।

स्यामि नियतं मातस्त्वमे निगदतः शृणु ॥ १

क्षोणं गुणवान्कथिद्वनेनोपनिमन्त्र्यताम् ।

चित्रवीर्यक्षेत्रेषु यः समुत्पादयेत्प्रजाः ॥ २

वैशंपायन उवाच ।

३ सत्यवती भीष्मं वाचा संसृजमानया ।

विहसन्तीव सग्रीडमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ३

सत्यमेतन्महाबाहो यथा वदसि भारत ।

विश्वासात्ते प्रवक्ष्यामि संतानाय कुलस्य च ।

न ते शक्यमनाख्यातुमापदीयं तथाविधा ॥ ४

त्वमेव नः कुले धर्मस्त्वं सत्यं त्वं परा गतिः ।

तस्मान्निश्चयं वाक्यं मे कुरुष्व यदनन्तरम् ॥ ५

धर्मयुक्तस्य धर्मात्मन्पितुरासीत्तरी मम ।

C. 1. 4228
B. 1. 105 6
K. 1. 114, 23

■ मातर (by transp.).

Colophon. — Major parvan: Ts G M संभव (for दि). — Sub-parvan: Ko. 3-5 N1.3 V1 T1 संभव.

• Adhy. name: Ks भीष्मवाच्यः; Ks दीर्घतमोपाध्यायनं;

1.3 V1 भीष्मसत्यवतीसंवादः; G1 भोगोत्पत्तिः. — Adhy.

2. (figures, words or both): Ko 100; B1 Ds 102;

a1 101; Dns 103; T1 100; Ts 50; G M 51 (Gs 52).

• S'loka no.: Ds1 46; Dn 52; Ms 53. — Aggregate

loka no.: Ds 4231.

९९

1 E read 1-2 after 1. 98. 33^{ab} (Gs om. 1-2).

— S1 K1 om. उवाच; S om. the ref. — " S (Gs

om.) तस्मात् (for पुनः). B1 G1 भारतवंशस्य. — " S

Gs om.) पुनः (for हेतुं). — " S (Gs om.) हेतुं

इत्याम्यहं तम्यद्विदीपं नाम संतापः.

2 For S of. v. 1. 1. — " S (Gs om.) धनेना (Gs

Ms-8 "मौ वा) ध्युपसंयतौ. — " S (Gs om.)

'धीर्यमायायां पोषाम्'.

3 S1 K1 Ds S om. उवाच. — After वैशं, S ins. a

passage of 11 lines given in App. I (No. 57).

— " S वै (Ts स) (for स). — " G2-3 सवीला.

4 Before 4, S ins. सत्यवती. — " S यदास्य प्रमदां

(T1 Ms-8 "दा; प्रति. — After 4^{ab}, Ds marg. (sec. m.)

ins. 1045* (cf. v. 1. 5). — " = 32*. N1.2 D (except

Ds. 4.4) n; Gs ते (for च). — After 4^{ab}, S reads an

additional colophon (adhy. no.: T1 101; Ts 51; G

M 52 (Gs 53)) and then ins.:

— " N1 Ds मयापायातुम्. — " K1 N1 B1.3 D (except

Ds. 4.4) आपद्वर्धं तथापि.

5 " K (except K1) Da त्वं क्षेत्र. — " Da Ds

सत्यः. S1 K N1.3 Da Ds तपो महत्; S गतिः प्रभो (Gs च

मे) (for परा गतिः). — After 5^{ab}, S ins.:

1044* वयं वदयसि तत्कार्यमस्मान्भिरिति मे मतिः ।

— " N1 M D (except Ds) तत्त्वं मे. Gs. 4 "विदाम्यतां

वाक्यं. — " N1.3 विषयस्य; Gs वद त्वं (for कुहं).

— Ko. 2.4 Ds1 D1.4 (marg.) ins. after 5: Ds marg.

sec. m., after 4^{ab}:

1045* वयमे वाक्ये पुरा वृत्तं कुमायोलक्ष्मण्युप मे ।

— S ins. after 5: Ds (marg. sec. m.). 4 (marg.) cont.

after the above:

1046* शृणु भीष्म वचो मया धर्मार्थसहितं हितम् ।

न च विस्मयकथितं भवान्मृचिमुमहति ।

यस्तु राजा वसुनां धृतले भरतपैम ।

तस्य ब्रह्मवदं मत्स्या यथा कुक्षौ पुरा किल ।

मातरं मे जलादुत्वा दासः परमधर्मवित् । [5]

मां तु स्वगृहमानीय दुहितृत्वे ह्यकरयत् ।

[(L. 1) Gs धर्मार्थं कुलं. — (L. 3) Ts Gs भरतपैमः.

— (L. 4) Ds. 4 तस्य ब्रह्मं धृतवती मत्स्यौ कुक्षौ पुरा किल.

— (L. 6) T "लेभ्यकल्पयत्; Ms-8 "लेभ्यक."

B " G "युक्तः स (Gs स्व). N1.3 B1.3 D (except

Ds) धर्मार्थः; S धर्मो. — " Ko. 2.3 M तपो (Ms "रा);

Bs Ds Ds तरिदः; T1 तदा. N1 "रासीन्नरोत्तमः; N1

"रासीवेरो मम; Bs यमुनायां कुरुदहः; Ts G गिता चासीत्ततो

(Gs. 4.4 "सदा) मम. — " K1 Ds तपो; Ds Gs स (for

स). Ds m (sec. m.) तपो (for सह). N1.2 Ts G1.3

"वीचनं; Gs "वीचना. — Bs ins. after 6: Bs, after 7:

1047* अतार्यं जन्मं तत्र पारगाभिनमजसा ।

[Bs अवतार्यं जलं वीर पार.]

सा कदाचिदहं तत्र गता प्रथमयौवने ॥ ६
 अथ धर्मभृतां श्रेष्ठः परमर्षिः पराशरः ।
 आजगाम तस्मिन् धीमांस्तस्मिन्त्ययमुनां नदीम् ॥ ७
 स तार्यमाणो यमुनां माधुर्येत्याववीत्तदा ।
 सान्त्वपूर्वं मुनिश्रेष्ठः कामार्तो मधुरं बहू ॥ ८
 तमहं शापमीता च पितृमीता च भारत ।
 परैरसुखभैरुक्ता न प्रत्याख्यातमुत्सहे ॥ ९
 अभिभूय स मां बालां तेजसा वशमानयत् ।
 तमसा लोकमापृष्य नौगतामेव भारत ॥ १०

7 *) Śi धर्मवता, Śi s D (except Ds s) "विदा
 — *) Ko s Ds Ms तत, Ks Bs s Ms s तर, Śi Gs
 तदा, Bs sm Ds Ds तरि, Tt तट S सात (for
 चीमात्) — After 7, Bs ins 1047* (of v 1 6)

8 *) Ko Ts Gs s वच, Tt Gs s M (except Ms)
 मुनि (for तदा) Ds माधुर्याववी, Ms स्व मासववी
 — *) Śi Ks सावमानो Gs Ms महाभाग (for मुनि)
 — *) Śi विदुर, Ks विदुः (for मधु) Ks D (except
 Ds s) S (except Gs) वच (for बहू) — After 8, Da
 (marg) S ins

1048* उत्सा जन्मकुल मद्र नासि दाससुतेति च ।
 [Da भुत्सा, Ms s उत्स Gs s "कुले Gs वैव (for
 मद्र) Ds वैव, Tt Gs नासीत् Gs s s "कुलेति च, Gs
 "सुता इति]

9 *) Śi सुक्ता, Tt Gs Ms s चाह, Gs त्वाह (for
 उक्ता) Tt Gs s s आलोक्य च दिवाश्राह (Gs "श्राग),
 Ms वै सुदुर्लभै (sup in असुलभै) ओक्ता (sup in
 "श्राह) — *) S प्रत्याख्यात मचकमे — T Gs s M
 ins after 9 Da marg after 10^{ab} Gs after 10

1049* प्रेक्ष्य तस्मिन् महाभागाम्पर पारे कपीन्धितान् ।
 यमुनातीरविन्यस्तान्प्रदीक्षानिच पावकात् ।
 पुरस्तादशुखैव तरुण सप्रकाशते ।
 नैनेपा साश्रवखेव यो कृता प्रविश्रुमिता ।
 उत्समागो मया तत्र मीहारमकुञ्जप्रभु । [5]
 पराशर सलघतिर्द्विपे च यमुनाभसि ।

[(L 4) Gs सौम्य (Gam "श्रु)ता — (L 5) Ds Tt
 Gs उत्समाग]

10 T M om 10 — Da marg ins 1049* after
 10^{ab} (of v 1 9) — *) Ks लोकमापृष्य Ds तमसावृत
 मालोक्य — After 10, Gs ins 1049*

11 *) Ms मम महासत — *) Ko transp शुभ and

मत्स्यगन्धो महानासीत्पुरा मम सुपुत्तितः ।
 तमपास्य शुभं गन्धमिमं प्रादात्स मे मुनिः ॥ १
 ततो मामाह स मुनिर्गर्भमुत्सृज्य मामकम् ।
 द्वीपेऽस्या एव सरितः कन्यैव त्वं भविष्यसि ॥ १
 पाराशर्यो महायोगी स बभूव महानृपिः ।
 कन्यापुत्रो मम पुरा द्वैपायन इति स्मृतः ॥ १३
 यो व्यस्य वेदांश्चतुरस्तपसा भगवानृपिः ।
 लोके व्यासत्वमापदे काण्व्यात्कृष्णत्वमेव च ॥ १
 सत्यवादी शमपरस्त्रपस्त्री दग्धकिल्बिषः ।

हम S (except Gs) "स्त वै तदा (Ms s "महासुनि)
 — Da (marg) T (Tt om lines 4-5) Gs Ms s ins
 after 11 Gs s s Ms s, after 12

1050* कन्यात्व च ददौ मीत पुनर्विहासपोचन ।
 तस्य वीर्यमह दृष्ट्वा तथा युक्त महात्मन ।
 विस्मिता व्यथिता वैव भावामात्मानमेव च ।
 वसिष्ठेन समानीता यावद्वक्त्राद्यो द्विजा ।
 कृषा विवाह मे सर्वं मतिजगुर्वेयागतम् । [5]
 सतत्त्वा महात्मा स कन्याया मयि भारत ।
 मद्रोऽजन्मयत्पुत्र द्वीपं पराशर ।

[(L 1) M युव (Ms s तर) मीतो ददौ वि" — Gs s
 transp lines 2-3 and 4-5 — After line 1, M ins

1051* द्विष वैवाचजदीमान्द्वीपं च यमुनाभसि ।
 and after line 8

1052* तत पिता वसुधैव पितरश्च तपोचना ।]
 12 T Gs M om 12 — *) Ks Śi s G (Gs om)
 गर्भे उ (Ks Śi Gs सु) त्स्वयतामय — Dns om 12-13
 — After 12, Gs s s Ms s ins 1050* (of v 1 11)
 while Ko s s Da Ds (marg) ins

1053* एवमुक्त्वा गत सोऽथ ऋषि परमधर्मवित् ।
 भगमपि प्रसभो जातसत्त्वकादेव भारत ।

13 Dns om 13^{ab} (of v 1 13) — *) Śi Ks s
 Gs बभूव स (by transp), Ko Gs सवभूव Śi Ks s
 Ds महासुनि, Gs "मति — After 13^{ab}, Śi Ks read
 14^{ab}, Gs 1004* (of v 1 15). — *) Tt Gs repeat
 and Gs s read 13^{ab} after 1004* (of v 1 15) M s
 कन्यागर्भो Ns ममोत्पन्नो (for मम पुरा) Śi B D
 (except Ds) Gs Ms युव, Gs स्मृति (for स्मृत)
 14 Gs (hapl) om 14-15^{ab} — *) Ks भगवा मुनि
 — Śi Ks read 14^{ab} after 13^{ab} — *) Da कृष्णत्वमेव

च; Gs "भाग्य

[नियुक्तो मया व्यक्तं त्वया च *अमितद्युते ।
 गतुः क्षेत्रेषु कल्याणमपत्यं जनयिष्यति ॥ १५
 । हि मामुक्तवांस्तत्र सरेः कृत्येषु मामिति ।
 । सारिष्ये महाबाहो यदि भीष्म त्वमिच्छसि ॥ १६
 । त्वं ह्यनुमते भीष्म नियतं स महातपाः ।
 वेचित्रवीर्यक्षेत्रेषु पुत्रानुत्पादयिष्यति ॥ १७
 सहैः कीर्तने तस्य भीष्मः प्राञ्जलिरब्रवीत् ।
 कर्ममर्थं च कामं च त्रीनेतान्युपपश्यति ॥ १८
 अर्थमर्थानुबन्धं च धर्मं धर्मानुबन्धनम् ।

कामं कामानुबन्धं च विपरीतानुबन्धकम् ।
 यो विचिन्त्य धिया सम्यगव्यवसति स बुद्धिमान् ॥ १९
 तदिदं धर्मयुक्तं च हितं चैव कुलस्य नः ।
 उक्तं भवत्या यच्छ्रेयः परमं रोचते मम ॥ २०
 ततस्तस्मिन्प्रतिज्ञाते भीष्मेण कुरुनन्दन ।
 कृष्णद्वैपायनं काली चिन्तयामास वै शुनिम् ॥ २१
 स वेदान्विवृवन्धीमान्मातुर्विज्ञाय चिन्तितम् ।
 प्रादुर्भव्वाविदितः क्षणेन कुरुनन्दन ॥ २२
 तस्यै पूजां तदा दत्त्वा सुताय विधिपूर्वकम् ।

G. 1. 4246
 B. 1. 165. 25
 R. 1. 114. 46

15 Gs om. 15^{ab} (cf. v. l. 14). — *) K (except E.) B Ds. 4. s. Gs तत्परा; M त्वज्जली. — Dn T Gs. 2. 4. s. M ins. after 15^{ab}; Gs after 15^{ab}:

1054* सधोपस्रः स तु महासह विप्रा ततो गतः ।
 [Ms स स एव चोपस्रः स. Gs. 4. s. धनं; Gs यतो (for ततो).]

— After the above line, T₁ Gs repeat and Gs. s read 13^{ab}. — *) Gs क्षेत्रेयुक्तं मयाप्युक्तं. — *) Śi K Ns चाप्यमितद्युते (Ko. 4 'ति:'); Ns. 2. B Dn Ds. 4 चाप्यमितद्युते (Dn Ds m 'ति:'); Da वा प्रसिद्धते; Ds Ms चाप्य (Ms वेवा) मरुते; T G Ms-8 वेवामितद्युते. — *) Ms-8 आरुक्षेत्रेषु. Ds क्षेत्रे सु; T G Ms. 8 क्षेत्रे च (Gs तु).
 16 *) K₁ सत्य; K₄ तात (for तत्र). Gs स तु मामब्रवीत्तत्र. — *) Ks Dn Ds कृत्येषु; Gs Ms कार्येषु. — *) S (except Gs Ms) महाबाहो (Gs 'म'). — After 16, Ms ins.:

1055* त्वं चानुमते काममान्मातुषावधेयज्ञाः ।
 17 *) Ko. 8 त्वयाप्युक्तं. Śi Ko-8 कीर (for भीष्म). — *) Ks B (except Gs Ms.) त्रियत्त. [Ks. 4 सुमहा.]
 3s स महाबाहो: (m as in text). — *) T₁ Gs. 4. s. विप्रवीर्यं. S (except Ms) क्षेत्रे वै (Gs तु). — *) Ms रदा रवं पुत्र मन्यसे.

After 18, Ks B₁ D (except Ds. 4) ins. वैशं उं; B₁ भीष्म उं; S (except Gs) वैशं. — After वैशं, 3 ins.:

1056* ह्युक्तमात्रे भीष्मस्तु सुर्वज्जलितुतोऽप्युक्तम् ।
 [Gs. 2. 4. s. जलिततो (G 'म') वहन्; Ms कृतं जलितुतोऽहं.]
 — Gs ins. after 19^{ab}; Gs. 2. 4. s. after 19: Ms. s. after 1056*:

1057* सर्ववित्सर्वकर्ता च यदेतत्तत्करोति च ।
 — *) Gs M कीर्तनात् (Ms sup. lin. as in text). Gs

तस्मिन् (for तस्य). — *) S (except Gs) वंष मातुषया (Ts वर्षमानसदा; Gs स मातुषदा) प्रवीत्. — After 18^{ab}, Ds (marg.) S ins.:

1058* वैशकाली तु जानाति कियतामर्थतद्भये ।
 [Ts राजानां; G (except Gs) जानाति. Gs 'तामिद' ति.]
 — Before 18^{ab}, Ns. s. ins. भीष्म उं. Ks (1 hapl.) om. 18^{ab}-19^{ab}. — *) B₁ s. Ds 'वेदानुपपश्यति (Ds 'ति').

19 Ks om. 19^{ab} (cf. v. l. 18). — *) Ko. 8 अर्थ चार्थं. Gs धर्मार्थं चानुबन्धनं. Ms. s. धर्म धर्मानुबन्धं चाप्यर्थमर्थानु. — *) Śi K₁ s. ति (for च). — Gs ins. 1057* after 19^{ab} (cf. v. l. 18). — Ds (marg.) S (except Gs) ins. after 19^{ab} (Gs after 1057*):

1059* शुभं शुभानुबन्धं च तत्क्षेत्रं त्रिविधानुबन्धः ।
 [Ts शुभस्य भावाद्युबन्धं तत्क्षेत्रं Gs अनुभावाद्युबन्धः.]
 — *) Śi B D (except Ds) विद्या धीते. — *) Gs स सुविश्रुतः. — For 19^{ab}, Ts Gs. s. subst.:

1060* पुनः पुनर्यो विचिन्त्य धिया सस्यपदव्यवसति ।
 स बुद्धिमान्मनुष्येषु स वरः कुरुक्षेत्रं कुरु ।
 Gs. 2. s. ins. 1057* after 19 (cf. v. l. 18).

20 *) Śi Ds. 4 धर्मसंयुक्तं; Ms 'कामं च. — *) G₁ शुभं चैव. — *) Ks transp. रोचं and मम. Ns B D (except Ds) तन्महं रोचते शुभं.

21 Before 21, B₁ D ins. वैशं उं; S (except Gs) वैशं. — *) Ms. s. कुरुक्षेत्रं. — *) Ms. s. मता (Ms sup. lin. काली as in text). — *) Ko. 2 तु (K₁ वै) द्विजं. Ms (sup. lin.) s. मनसा समचित्तयव. — After 21, S (except Gs. s; Ms marg.) ins.:

1061* तस्यां स चिन्तितं ज्ञात्वा सत्यवत्या महातपाः ।
 22 *) Gs विवृवाणोर्व (for विवृवन्धी). T G₁ s M स वेदान् (Gs वेदान्प्रति; Gs समेताम्) पुनस्तत्त्वानुबन्धः द्वैपायनः प्रभुः (Gs वदा). — *) Śi N Ds S यमूढं विदितः

परिप्लव्य च बाहुभ्यां ब्रह्मवैरभिपिच्य च ।
 मुमोच बाष्पं दाशेयी पुत्रं दृष्ट्वा चिरस्य तम् ॥ २३
 तामद्भिः परिपिच्यार्ता महर्पिरभिवाद्य च ।
 मातरं पूर्वजः पुत्रो व्यासो वचनमत्रवीत् ॥ २४
 भवत्या यदभिप्रेतं तदहं कर्तुमागतः ।
 श्लाघि मां धर्मतत्त्वज्ञे करवाणि श्रियं तव ॥ २५
 तस्मै पूजां ततोऽकार्षीत्पुत्रोऽघाः परमर्षये ।
 स च तां प्रतिजग्राह विधिवन्मन्त्रपूर्वकम् ॥ २६
 तमासनगतं माता दृष्ट्वा कुशलमव्ययम् ।
 सत्यवत्यभिवीक्ष्यैनमुवाचेदमनन्तरम् ॥ २७
 मातापित्रोः प्रजायन्ते पुत्राः साधारणाः कवे ।

(G^a 'आना' सत्यवती, M^s s as in text), K₂ 'बभूव प्रकट',
 D₂ 'बभूव स नपि' — ^a) B₂ s D₂ कुशलमव्ययम्; S (except
 G₁ s) 'सतदि

23 ^a) Ko s N₁ B₂ D (except D₂ s s) S सत (for
 तदा) K (except K₁) N₂ s B D (except D₂) कृत्वा,
 M^s s [s] कार्षीत् (M^s sup in as in text) — ^b) Ko
 पुत्राय — ^c) M^s त परिप्लव्य (for परि) च) M^s s
 मातासौ (M^s sup in बाहुभ्या as in text) — ^d) N
 (except D₁ n₂) T₂ G₂ s ब्रह्म (S₁ 'ला' वैर) S₁ अभि
 निव्य च, K₁ 'नच त, K₂ 'चिर्य त, K₃ N₁ B₂ s D (except
 D₂ s s) T₂ G (except G₂) M^s s अभ्यर्पित, T₁
 अभिर्पिचयत् Ko त (for च) — ^e) D₂ चिरेण D
 (except D₂ s s) तु, G₁ दे (for तम्)

24 ^a) T M अभि (for परि) K₁ अभिनिवाता
 (sio), K₂ s G₂ s अभिर्पितर्त्त, D₂ G₂ 'पिच्यार्ता' (G₂
 'ता), G₁ अभ्यर्पितता — ^b) S₁ अभ्यभाषत (sup in
 'वाच च), G₂ अभिर्पित च — ^c) S₁ K D₂ G₂ M^s व्यासो
 (G₂ कृष्ण) द्विषाद्यनोदधीत्

25 Before 25, D₂ marg in^s व्यास उ^a. S repeats
 25^a after 37 — ^a) N₁ वद त्व (for अयं) — ^b) Ko s
 तव द्विष (by transp)

26 Before 26 D₂ s (marg) in^s वैत उ^a — ^a)
 Ko s B₁ तदा (for ततो) — ^b) G₂ पुत्रोऽघा परतप
 — ^c) M^s मन्त्रपूर्वं यथाविधि — After 26 D₂ s in^s

1062^a पृथितो मन्त्रपूर्वं तु विधिवन्मस्तिमाप स ।

[T₂ M^s पूजित मन्त्रपूर्वं विधिना प्रीतमानस]

27 ^a) N₁ B₂ s D (except D₂ s s) अय (for अभि)
 D₂ T₂ एवम् (for एतन्म) D₂ T₂ G₂ एवम् (for इदम्)
 — M^s in^s before 27^a M^s subst for it

तेषां पिता यथा स्वामी तथा माता न संशयः ॥ २४
 विधातुर्विहितः स त्वं यथा मे प्रथमः सुतः ।
 विचित्रवीर्यो ब्रह्मर्षे तथा मेऽवरजः सुतः ॥ २५
 यथैव पितृतो मीप्सस्तथा त्वमपि मातुतः ।
 आता विचित्रवीर्यस्य यथा वा पुत्र मन्यसे ॥ २६
 अयं शान्तनवः सत्यं पालयन्सत्यविक्रमः ।
 बुद्धिं न कुरुतेऽपत्ये तथा राज्यानुशासने ॥ २७
 स त्वं व्यपेक्षया आतुः संतानाय कुलस्य च ।
 मीप्सस्य चास्य वचनान्नियोगाच्च ममानय ॥ २८
 अनुक्रोशाच्च भूतानां सर्वेषां रक्षणाय च ।
 आनुशंस्येन यद्भूयां तच्छ्रुत्वा कर्तुमर्हसि ॥ २९

1063^a आचक्षते कमेणास्मै तदर्थमभिहितितम् ।

28 Before 28, S in^s सत्यवती — ^a) S (except
 G₂ M^s s) मातापितृभ्या जायते — ^b) G₂ हुले (for हव)
 — ^c) B₁ s D₂ s यथा वितत (by transp)

29 ^a) N (except S₁) G₁ s Cid विधातः (G₂ 'ता')
 N₁ s B₂ s D₂ G₂ M^s सत्य, N₂ तर्हि (for सत्य) K₂
 पूर्वज, B₂ विहित (for प्रथ) T₂ मे मियुजक M^s s
 यथासि पितृत्वात् तथासि मन भर्तम् — T₂ om 29^a s²
 — ^a) G₂ s s (thapi) om 29^a — S₁ K₁ s द्विष
 D₂ महर्षे B₁ G₂ सुत, D₂ सृष्ट M^s विचित्रवीर्यस्याय
 यथा स्वमसि मे सुत — M^s repeats 29 with v 1 of M^s
 30 T₂ om 30 (cf v 1 29) — ^a) Ko B₂ G₂
 तथैव, G₂ यथा वै — ^b) S₁ K₁ D₂ M^s s त्वमपि
 — ^c) N₂ s G₂ आतुर्विचित्र — T₂ G M^s s read 31
 after 30, the same MSS except G₂ repeating it in
 its proper place

31 ^a) N₁ स्वय (for अयं) — ^b) N₂ न बुद्धि (by
 transp) — ^c) N₂ राज्यानुपासने

32 M^s om 32 33 — ^a) S₁ राज्ञ-वपे^a, S₁ (sup
 in) K₂ s सत्यवपे^a, S (M^s om) सत्य चापे^a (G₂ सत्य
 क्षप) — ^b) — ^c) K₂ G₂ तु, G₂ न, G₂ दे (for च)
 — ^d) D₂ S (except G₂, M^s om) 'स्य यथावैव'
 — ^e) B₂ s D₂ हव (for च) K₁ s s T₂ G₂ s M^s
 (M^s om) 'गान-मम चानस्य. T₂ विधिवोत्तमानाय
 G₂ गाहृचानामम

33 M^s om 33 (cf v 1 32) — ^a) S₁ K₁ नीतानां
 G₂ आतुः — N₂ om 33^a-36^a — ^b) N₂ B D
 (except D₂) M^s 'दास्याव D₂ भूताना (for यद्)'.
 34 N₂ om 34 (cf v 1 33) G₂ reads 34 after

वीयसस्तव भ्रातृर्भायं सुरसुतोपमे ।

प्रपौवनसंपन्ने पुत्रकामे च धर्मतः ॥ ३४

योऋत्पादयापत्वं समर्थो हसि पुत्रक ।

अनुरूपं कुलस्यास्य संतत्याः प्रसवस्य च ॥ ३५

व्यास उवाच ।

इत्य धर्मं सत्यवति परं चापरमेव च ।

तथा च तव धर्मज्ञे धर्मं प्रणिहिता मतिः ॥ ३६

सादहं त्वन्नियोगाद्धर्ममुद्दिश्य कारणम् ।

सितं ते करिष्यामि दृष्टं ह्येतत्पुरातनम् ॥ ३७

मातुः पुत्रान्प्रदास्यामि मित्राचरुणयोः समान् ।

तं चरेतां ते देव्यौ निर्दिष्टमिह यन्मया ॥ ३८

संवत्सरं यथान्यायं ततः शुद्धे भविष्यतः ।

न हि मामव्रतोपेता उपेयात्काचिदङ्गना ॥ ३९

सत्यवत्पुत्रावच ।

यथा सद्यः प्रपद्येत देवी गर्भं तथा कुरु ।

अराजकेषु राष्ट्रेषु नास्ति वृष्टिर्न देवताः ॥ ४०

कथमराजकं राष्ट्रं शक्यं धारयितुं प्रभो ।

तस्माद्गर्भं समाधत्स्व भीष्मस्तं वर्धयिष्यति ॥ ४१

व्यास उवाच ।

यदि पुत्रः प्रदातव्यो मया क्षिप्रमकालिकम् ।

विरूपतां मे सहवामेतद्व्याः परं व्रतम् ॥ ४२

यदि मे सहते गन्धं रूपं वेपं तथा वपुः ।

C. 1. 295
S. 1. 105. 47
R. 1. 114. 59

90; T₁ G₁-s Ms-s repeat 34 here. — *) T₁ (second

time), s G₁-s (all five second time) Ms-s (the last

three second time) मायं परमसंसे. — *) B_s Ms-s (the last three second time) आरत (Ms first time

ref. lin. as in text); G_s (second time) पुत्रक (for धर्म). —

35 N_s om. M_s (cf. v. 1. 33). — *) S (except G_s)

प्रयोः प्रयच्छ पुत्रास्व. — *) S (except G_s) अनुरूपान्.

— *) D_s संतनोः; C_d संतत्याः (as in text). K_s

— *) भूत्याः प्रसवस्य च; S तेजःप्रसव (G_s s भव) संयुतान्.

36 K₁ B om. उवाच (G_s s om. the ref.). N_s om.

106^a (cf. v. 1. 33). — *) D_s G_s त्वं (for धर्म). S

धर्म (Ms-s वधे) वेह (for सत्य). — *) S (except G_s)

प्ररं त्वं प्रजासु च (G_s s परावयं). — Before 36^a, G_s

ins. सत्य. — *) K₁ N_s s B D (except D_s) S तया.

Ko. s N_s B D (except D_s) तव महामा (a few MSS.

प्र) ज्ञे; S हि (T₁ G_s s हि) ते हि (G₁ तु हि; G_s s

तव) निश्चिन्त. — *) S₁ K₁ धर्मेण प्रहि (K₁ ति) ता मतिः.

37 ^a S तस्यावर्ध; K₁ तस्यावर्ध (sic) S निवो-

गात्वा चैवाहमेतरेषु च कारुणैः. — *) S (except M_s s)

तव (for ते). — *) S₁ K₁ दिष्ट; N_s दृष्ट. S Ko. s

पुरातने; D (except D_s s) सनातनं; S पुरा मया.

— After 37, S repeats 25^a.

38 ^a D_s T₁ G_s Ms-s पुत्रं and समं. — *) S₁ ते

द्विष्यं; G_s Ms (sup. lin.), s निर्दिष्ट. S (except G_s Ms)

रतं च चरितव्यं तु. — *) G_s Ms (sup. lin.), s मया

संवत्सरं शुभं (G_s ने).

39 ^a M_s संवत्सराद्. Ko T₁ व्याव्यं. — *) S₁ K₁

मुपेयात्. S (for G_s see below) सपुत्रते. G_s hubst. for,

Ms ins. before, and Ms ins. after 39^a:

106^a * न हि मामव्रतः प्राप्तमशुद्धे कोसलामने ।

G_s-s Ms ins. after 39: G_s Ms, after the above:

106^a * एवं सत्यवती धर्मं परमं शान्तमर्हति ।

[G_s अपरं; M_s परं; G_s परं: संतमः.]

40 K₁ D₁ S om. उवाच. — *) K_s B_s G_s Ms-s

प्रपद्येतां; K_s D_s s T G_s-s Ms-s 'तेते'. N_s D_s D_s सद्यो

यथा प्रपद्येत (N_s 'ते'); G_s तद्यथा प्रतिपद्येतां. — *) K_s-s

N_s D_s s तेव्यौ (G_s s मायं). B_s ते गर्भं त्वं तथा कुरु.

— D_s S (except G_s) ins. after 40^a; D_s, after

40 (as one line made up of the two halves, read

in reverse order!):

106^a * प्रजानाथा निनश्यति ।

नश्यन्ति च क्रियाः सर्वोः.

— *) K_s-s N_s B_s D (except D_s D_s) G_s s Ms देवता.

41 ^a After कथं, Ko N_s B_s s D_s D_s D_s T₁

G_s s M_s ins. च; K_s-s D_s हि; B_s D_s वा; T₁ G_s s तु.

Ko G_s राष्ट्रं (for राष्ट्रं). — *) S₁ K₁ D_s पाल (Ko

कार) यितुं; T₁ G_s s रंज. — *) G_s क्षीप्रं गर्भं. G_s s

M_s निविचक. — *) Ko. s N_s B_s D_s भीष्मः संपर्षः;

K₁ 'सं पाल'.

42 S₁ K₁ S om. उवाच. — *) Ko N_s s Da D₁

'कालिक'; N_s D_s 'कारिकं' (D_s 'का'). D_s D₁ मया

आतुरकालिक. — *) S₁ K₁ एतत्प्रत्ययाः वः; Ko. s D_s

एतदि स्वात्; N_s Da D_s D₁ सत्योरेतत्; S एतत्स्यात्परमं

व्रतं (G_s एतदि स्यान्महत्त्वः; M_s एतत्स्यात्परं व्रतं).

43 ^a S₁ K₁ यद्धि (K₁ 'दि') मे मद्दे गर्भं. Ko. s

रूपं गंधं वेपं; G_s Ms-s वेपं रूपं गंधं (by transp.). T₁

१००

वैशांपायन उवाच ।

ततः सत्यवती काले वधूं स्नातामृतौ तदा ।
 संवेद्ययन्ती शयने शनैर्कैर्वाक्यमब्रवीत् ॥ १
 कौसल्ये देवरस्तेऽस्ति सोऽस्य त्वानुभवेऽप्यति ।
 अग्रमत्ता प्रतीक्षेनं निशीथे *आगमिष्यति ॥ २
 धृष्टास्तद्वचनं श्रुत्वा शयाना शयने शुभे ।
 साचिन्त्यत्तदा भीष्ममन्यांश्च कुरुपुंगवान् ॥ ३
 ततोऽम्बिकायां प्रथमं नियुक्तः सत्यवापुषिः ।

दीप्यमानेषु दीपेषु शयनं प्रविवेश ह ॥ ४
 तस्य कृष्णस्य कपिला जटा दीप्ते च लोचने ।
 वभ्रुणि चैव श्मश्रुणि दृष्ट्वा देवी न्यमीलयत् ॥ ५
 संवभूव तथा रात्रौ मातुः प्रियचिकीर्षया ।
 मयात्काशिसुता तं तु नाशक्रोदभिर्वीक्षितुम् ॥ ६
 ततो निष्क्रान्तमासाद्य माता पुत्रमथान्वीत् ।
 अप्यस्यां गुणवान्युत्र राजपुत्रो भविष्यति ॥ ७
 निश्चम्य तद्वचो मातुर्न्यासः परमबुद्धिमान् ॥

G. 1. 4281
 B. 1. 108 a
 K. 1. 115 11

100

नव" (for आदि"). — *Sub-parvan.* Ko. 3-4 N1. 3 V3
 1 T1 संभव. — *Adhy. name.* Ka. 3 व्यासत्रियोगः; N1. 3
 1 सत्यवासुपदेसः; G1 व्यासाभिगमनं. — *Adhy. no.*
 gures, words or both); Ko 101; B1 Da 103; Dn 3
 1; T1 102; T2 52; G M 53 (G 54). — *Sloka*
 2. Da 53; Dn 50; Ms 66. — *Aggregate sloka*
 2. Dn 4271.

1 1 1 K1 M om. उवाच. — " Gs Ms (*sup. lin. as*
 1 text). 3 दृष्ट्वा (for काले). — " K1 Gs Ms सुपुषि; Gs
 मा. (for वधूं). T1 G (except Gs) Ms (*sup. lin.*), 3-3
 ततो तथा; Ms. 3 अङ्कुरा. — " T G (except Gs)
 त्वनं. — " Ko N1 B D (except Ds) Gs Ms शनैर्वैचनम"
 N1 सा पुनर्वाक्यम").

2 " MSS. indiscriminately कौसल्ये and कौस".
 2 ते चेत्, 3 देवि (Ms तेत्). — " Da त्वामन्वये; Ds
 वानुपवे". 3 अथ त्वानु (Gs स चाद्यानु; Ms स त्वाप्यानु) मा
 मप्यति (Gs Ms 'प्रवेद्यति'). — " Bs 'मत्तां त्वतुमर्ति';
 1 Gs M (except Ms) 'मत्ताभिधीक्षेया. — " N T1
 नेशीथे ह्य (Ds -या) गमि"; T2 Gs. 3-3 'ते सपुषे'; G2 'ते-
 त्यागमि'; Gs Ms (*sup. lin.*), 3-3 'वेत्यागमि'; Gs
 Ms (orig.). 3 निशाप्यामागमि".

3 " K1 B तस्याः (for श्रद्धा). 3 (for T2 300
 below) तु वचनं. T2 श्रद्धास्तु वचः श्रद्धा. — " K2
 क्षयिता. A few MSS. तुभा. — " T2 Gs. 3-3 'क्षितयती
 तदा'; Gs Ms (*sup. lin.*), 3-3 as in text). 3 जगाम मनसा.
 — " Ko. 3 N1 Da T1 G1-3 Ms (*sup. lin.*), 3-3 कुरु-
 सत्तमाद्; B Ds 'नंदतद्; Gs Ms (orig.). 3 भरतसंवा.

4 Gs. 3-3 Ms (*inf. lin.*) ins. before 4: Gs Ms-3
 subst. for 4th:

1073* ततः सुसजनमाये निशीथे भगवापुषिः ।

[Gs. 3-3 रात्रौ च (for निशीथे).]

— " 1 K G1 ततोऽम्बिकायाः. — " K (except Ks)
 Gs 'वापुषि'. — " Ks. 3-3 N1 B D Cd तारणं (Ds सवर्णं);
 T2 Gs. 4-5 निशापो (for शय"). 1 1 ता; K (except Ko)
 N1 Ds Gs Ms सत् (for ह). — After 4, Da (marg.)
 B ins.:

1074* सत्यवत्या नियुक्तस्तु सत्यवापुषिसत्तनः ।

जगाम तस्याः शयनं धिपुले वपति स्थितः ।

[(L 1) Gs 'वापुषि'.]

Da (marg.) Gs Ms. 3 cont.: T G1-3 Ms-3 (om. lines
 3-4) ins. after 5:

1075* तं समीक्ष्य तु कौसल्या तुष्येक्ष्यमतयोचिता ।

विरूपमिति विप्रत्या संकुप्यासीन्निमीलिता ।

विरूपो हि जटी चापि दुर्बलैः पुरुषः कृताः ।

सुगन्धैतरगन्धश्च संस्था तुष्यपणेषुः ।

[(L 1) Da Gs. 3 Ms 'तयोचितं. — (L 2) Da
 'व्याख्या निमीलिते; T2 Gs. 3 Ms 'व्यासीक्षेत्र'.]

5 " Gs तस्य दीप्तस्य. N1 Da Dn. 3-3 Ds T1
 कपिलं जटा; Gs. 3 कपिला जटा. Gs Ms. 3 वसुषी (for
 लोच"). — " 1 Ks. 3 N1 कदमि; Cd वभ्रु". 3 श्मश्रुणि
 चैव (Gs कदमि चापि) पिपाणि. — " Gs दृष्ट्वा साक्षि
 निमीलिता. — After 5, T G1-3 Ms-3 ins. 1075*
 (of. v. 1. 4).

6 " N1 B D (except Ds) तथा साधे. — " Ko. 3
 न क्षाशाकामि".

7 " N1. 3 B Da Dn Ds. 3 भागव्य; D1 Ms (*sup.*
 in.) 'मालव्य. — " N1. 3 B D (except Ds) पुत्रमुवाच

प्रोवाचातीन्द्रियज्ञानो विधिना संप्रचोदितः ॥ ८
 नागायुतसमप्राणो विद्वान्राजर्षिसत्तमः ।
 महाभागो महावीर्यो महाबुद्धिर्भविष्यति ॥ ९
 तस्य चापि शतं पुत्रा भविष्यन्ति महाबलाः ।
 किं तु मातुः स वैगुण्यादन्ध एव भविष्यति ॥ १०
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा माता पुत्रमथाग्रवीर ।
 नान्धः कुरुणां नृपतिरनुरूपस्तपोधन ॥ ११
 ज्ञातिर्वंशस्य गोक्षार पिद्वर्णा वंशवर्धनम् ।

द्वितीयं कुरुवंशस्य राजानं दातुमर्हति ॥ १२
 स तथेति प्रतिज्ञाय निश्चक्राम महातपाः ।
 सापि कालेन कौसल्या सुपुत्रेऽन्धं तमात्मजम् ॥ १३
 पुनरेव तु सा देवी परिभाष्य सुपुत्रं ततः ।
 क्रपिमावाहयत्सत्या यथापूर्वमनिन्दिता ॥ १४
 ततस्तेनैव विधिना महर्षिस्तामपद्यत ।
 अम्बालिकामथाम्यागाद्यर्षिं दृष्ट्वा च सापि तम् ।
 विपण्या पाण्डुसंकाशा समपद्यत भारत ॥ १५

ह, T G Ms(orig) e s *मभाषत Ms(sup 1st) s त
 माता प्रत्यभाषत — *) Ś1 K1 s B; Ds अण्यस्या, Ds
 अयास्या, Gs Ms s अण्यत्र Ś1 Ko s B; Ds G1 पुनो,
 Gs Ms s तात — After 7, Gs (which om 8 10) ins
 1076* ह्युक्त सोऽग्रवीरमात कुमारो मातृदोषत ।

अ-यो नागायुतप्राणो भविष्यत्यभिषेकोदरात् ।
 S Gs (hapl) om 8-10 — *) S (Gs om) निशान्य
 वचन — *) N1 s B D (except Ds) सत्यवतीसुत, S
 (Gs om) परमपथमैव — *) Ś1 *द्विजज्ञानम्, Ms *ज्ञानी
 — *) Ks स प्रचो, T1 *दित

Θ Gs om 9 (cf v 1 8) — *) Ś1 K1 s 4
 Ds महावीर्यो महाभागो, B; महाबुद्धिर्मा — *) M;
 *बुद्धिर्मेहरामन

10 Gs om 10 (cf v 1 8) Ms s om 10^{ab}
 — *) Ko s तस्य चैव — *) A few MSS अभिष्यति
 N1 s D D (except Ds) महाभजन — *) Ms (sup
 1st) s एव मातुश्च (Ms *हृत्)

11 *) Gs Ms s निशान्य वचन तस्य — *) T G Ms s
 माता वचनमग्रवीर (Gs तस्मात्ता पुनरम्), Ms s त माता
 पुनरम् — S ins after 11^{ab} Ds (om lines 1 2)
 after 12^{ab} Ds (marg., om lines 1-3) after 12

1077* अलक्ष्यताम पुनोऽयं यत्तन्मो वै भविष्यति ।
 अस्य वदाम्य गोक्षार सतां लोकविनाशायम् ।
 तस्माद्वचनं पुत्र जनयान्य नराधिपम् ।
 आतुर्भार्योपरा ध्वं रूपवीरवराशिनी ।
 सत्यामुत्पादयापस्य मधियोगाद्रुणाधिकम् ।

[Before line 1, T; Gs ins सत्यवती — (L 2) T;
 G1 s; Ms s तस्य च — (L 3) Ds जनय त्व; Gs *याच
 — (L 4) G1 s *परा चैव]
 — After 1077*, Gs Ms ins 1078* S om 11^a-12^a
 (Gs Ms om 11^a-14^a) — Before 11^{ab}, N1 s ins
 सत्यवतीयाय

12 S om 12^{ab} (Gs Ms om 12) (cf v 1 11;
 — *) Ś1 K1 इति वराच — *) Das Ds कुरुणां (in
 पिद्व) Ś1 K1 s हर्षवचन — After 12^{ab}, Ds (om
 lines 1-2) ins 1077* — After 12 Ds (marg
 om lines 1-3) ins 1077*

13 Gs Ms om 13 (cf v 1 11) — *) Ko s N1 s
 BD (except Ds) महातपा — Gs Ms ins after 1077^a
 T; Gs s after 13^{ab} Ds (marg., om lines 1-2) D;
 G1 s Ms s after 14

1078* अम्बालिका समाधाय तस्यां सत्यवतीं सुतम् ।
 भूयो नियोजयामास सतानाय कुलस्य वै ।
 विपण्याम्बालिका साध्वी निपण्या शयनोच्छे ।
 को न्वेप्यतीति श्वायन्ती निपता समरीक्षते ।

[(L 1) Gs अधाधिकं T; G1 Ms समाहूय — (L 4)
 Gs निपण्या सा — भीषणा श — (L 4) Gs s अतीति
 Ms s *सती]
 — S om 13^a-14^a — *) MSS indisor misat^{er}

कीसद्वय and कीना — *) Ko क्षुपा चाप, N1 सुतस्य
 N1 s Da Ds सुपुत्रे (Das *वध) तस्य शुभा — After
 13 Das ins

1079* एतद्रूपं यतस्तेन एतद्राष्ट्रतोऽभयम् ।
 14 S om 14 (cf v 1 13) — *) Ks परमप
 K1 सुता Ks तदा, Ds यूप — *) N1 s B D (except
 Ds) पूर्वमर्दिम् — After 14 Ds (marg., om 1-
 1-2) T; Gs s Ms s ins 1078* (cf v 1 13).

15 *) Ś1 K1 सामान्यतः Ko s-4 Ds सामपदवत्,
 (except G1 s) समपद्यत — *) N1 *कां त्यपात्ता, S
 Ds s *कापि (D; *वा) स दृष्टः G1 *का महाभागा, Ms
 *का समभ्यासाद् — *) Ś1 K1 Das G1 s सति, K1
 (for च) Ś1 G (except G1 s) सा च त, Ko सति,
 K1 सर्वत B Ds s दीशरमपुत्रदक्षणा, Ds कति तु
 तथापि — *) Ś1 B; s om om D (except Das Ds)

। भीतां पाण्डुसंकाशां विपण्णां प्रेक्ष्य पार्थिव ।
 शासः सत्यवतीपुत्र इदं वचनमब्रवीत् ॥ १६
 स्मात्पाण्डुत्वमापन्ना विरूपं प्रेक्ष्य मामपि ।
 स्मादेव सुतस्तुभ्यं पाण्डुरेव भविष्यति ॥ १७
 तम चास्य तदेवेह भविष्यति शुभानने ।
 त्युक्त्वा स निराक्रामद्भगवानुपिसत्तमः ॥ १८
 तौ निष्क्रान्तमालोक्य सत्या पुत्रमभाषत ।
 श्रुत्वा स पुनर्मात्रे तस्य बालस्य पाण्डुताम् ॥ १९
 । माता पुनरेवान्यमेकं पुत्रमभाषत ।

तथेति च महर्षिस्तां मातरं प्रत्यभाषत ॥ २०
 ततः कुमारं सा देवी श्रावकालमजीजनत् ।
 पाण्डुं लक्षणसंपन्नं दीप्यमानमिव श्रिया ।
 तस्य पुत्रा महेष्वासा जज्ञिरे पञ्च पाण्डवाः ॥ २१
 ऋतुकाले ततो ज्येष्ठां वर्षं तस्य न्ययोजयत् ।
 सा तु रूपं च गन्धं च महर्षेः प्रविचिन्त्य तम् ।
 नाकरोद्धचनं देव्या भयात्सुरसुतोपमा ॥ २२
 ततः स्वैर्भूपणैर्दासीं भूययित्वाप्सरोपमाम् ।
 प्रेययाभासं कृण्वाय ततः काश्रिपतेः सुता ॥ २३

G. 1. 4208
B. 1. 105. 24
K. 1. 115. 29

विपण्णाः Śi K 1 पाण्डुवदना. — १) Ns विपण्णां समपद्यत.
 16 *) Gs Ms (sup. lin.) s तां बालं. — *) Ko
 Bs sm Ds विपण्णां प्रे. Śi Ns B D T Gs भारत;
 Ks 4 वै मुनि.
 17 *) Śi K 1 मामिति; Ko. s D 'मिह; Ks 'मित;
 Ns B G Ms (sup. lin. as in text) 'मसि. T 1 विरूपा
 शयने स्थिता. — *) Ko Ns एव; Ds Ds अयं (for एव).
 Ns B D (except Ds) सुतले वै. Ks तस्मात्तथैव तनयः.
 — 4) Gs Ms s एव; Gs एव (for एव).
 18 *) N B D बाले (Dns 'बै') त. — *) Ko न
 संशयः; Ks तदानने; Ks 4 वरानने. — *) Bs s Ds
 निराक्रामद्. Ko निश्क्राम तथेत्युक्त्वा; Ks Ds 'तवा स च
 निष्क्रामद्; Ds 'तवा स निष्क्राम. — 4) Ks मुनिसत्तमः.
 S (except Gs Ms) कृष्णद्वैपायनः प्रभुः.
 19 *) Ko. s Ns Bs s वरानने; T Gs s Ms s
 'मालक्ष्य. — *) Ns s B D (except Ds) 'मथामब्रवीत्.
 — After 19th, Ds ins.:
 1080*) अप्स्य गुणबाहुपुत्र राजपुत्रो भविष्यति ।;
 while G ins.:
 1081*) कुमारो ब्रूहि मे पुत्र अस्म्यत्र भविता शुभः ।
 (cf. 1082*). — *) Śi K 1 T 1 च (for स). Ko s स
 दासं (by transp.). Bs मुनिमित्रे. — 4) Ds तत्र (for
 तस्य). Śi Gs पुत्रस्य. — For 19, Gs Ms s subst.:
 1082*) तमुवाच ततो माता अप्स्य भविता शुभः । .
 कुमारो ब्रूहि मे तत्पुत्रपितां प्रत्युवाच ॥ ।
 [(L. 2) Gs पुत्र (for तत्पुत्र).]
 S ins. after 19 (Gs Ms s, after 1082*):
 1083*) भविष्यति सुविक्रान्तः कुमारो दिक्षु विद्युतः ।
 पाण्डुत्वं वर्णतस्मात् मादृशोपाकृष्यति ।
 [(L. 1) Gs सुतो मातः (for सुवि).]
 20 For S cf. v. l. 21. — *) Śi सुतमेवायं.

— *) Śi पुनरेकम्; K 1 एकं सुतम्.
 21 For S see below. — *) Ko. s N 1 Da 1 D 1
 पाण्डुलक्षणसं (N 1 'मा' पञ्च. — 4) D 1 'मानं स्वतेजसा.
 — *) N (except Śi K 1 s Da 1) वस्य. — For 20-21,
 Ds (marg., om. lines 1-6) S subst.:
 1084*)
 (21st) तस्य पुत्रा महेष्वासा जनिष्यन्तीह पञ्च वै ।
 इत्युक्त्वा मातरं तत्र सोऽभिवाद्य जगाम ह ।
 सुतो पातेऽभियाक्य पुत्रं महाभागमवृणत् ।
 शतरात्रं महाप्राज्ञं प्रज्वालधुपमीधरम् ।
 (21st) अनुजाम्बालिका तत्र पुत्रं काले ध्वजयत् । [5]
 (21st) पाण्डुं लक्षणसंपन्नं दीप्यमानं श्रियावृणत् ।
 तयोर्जन्मक्रियाः सर्वा यथावदनुपूर्ववाः ।
 कारयामास वै भीष्मो माक्षणेर्षेर्धरागौः ।
 अन्धं दृष्ट्वाभियाक्यपुत्रं जारं सत्यवती सुतम् ।
 (20th) कौसल्यायै समाहूय पुत्रमन्यमभाषत । [10]
 जन्मोऽन्यमन्यमिच्छामि कौसल्यातनयं शुभम् ।
 (20th) एवमुक्तो महर्षिस्तां मातरं प्रत्यभाषत ।
 शिवता यदि कौसल्या भविष्यति पुनः शुभा ।
 भविष्यति कुमारोऽस्यां धर्मसाक्षात्प्रेतरविवृत् ।
 तां समाधाय वै भूयः सुतां सत्यवती तदा । [15]
 22 *) Ks 4 ततोऽन्यसिन्. S 'काले च (Gs तु)
 निजाय. — *) Śi Bs (m as in text) तस्यै (Śi तस्यै)
 न्यवेद्यत्; Ks तस्य न (I read नि) धर्मसाक्षात्प्रेतरविवृत्.
 Ks 4 ज्येष्ठामयो-
 जयत्. S देव्या संकोदि (Gs s 'बोधि') तां विना. — *) Ko.
 s 4 Ds सा च; T 1 सावि. — 4) Ns s Bs m s 4 Da
 प्रतिश्लिः; Gs प्रतिबोध्य. Ks Bs m Da Ds T Gs Ms s
 तत्; Gs s 4 च (for तत्). Ko परिचित्तपद्; Gs s प्रवि (Gs
 'व्य') चित्तपद्.
 23 *) Śi K 1 s 4 Ds 'सुरसमां. — 4) Ko. s तदा
 (for 'तः'). A few MSS. काशीपतेः.

दासी ऋषिमुद्रांश्च प्रत्युद्गम्याभिवाच च ।
 संविवेश्याभ्यनुज्ञाता सत्कृत्योपचचार ह ॥ २४
 कामोपभोगेन तु स तस्यां तुष्टिमगादपि ।
 तया सहोपितो रात्रि महर्षिः प्रीयमाणया ॥ २५
 उत्तिष्ठन्नव्रीदेनामभुजिष्या भविष्यसि ।
 अयं च ते शुभे गर्भः श्रीमानुदरमागतः ।
 धर्मात्मा भविता लोके सर्ववृद्धिमतां वरः ॥ २६
 स जज्ञे विदुरो नाम कृष्णद्वैपायनात्मजः ।

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि शततमोऽध्यायः ॥ १०० ॥

ष्टराष्टस्य च आता पाण्डोश्चामितवृद्धिमात्र ॥ २७
 धर्मो विदुररूपेण शापाचस्य महात्मनः ।
 माण्डव्यस्यार्थतत्त्वज्ञः कामक्रोधविवर्जितः ॥ २८
 स धर्मस्यानुष्ठो भूत्वा पुनर्मात्रा समेत्य च ।
 तस्यै गर्भं समावेद्य तत्रैवान्तरधीयत ॥ २९
 एवं विचित्रवीर्यस्य क्षेत्रे द्वैपायनादपि ।
 जज्ञिरे देवगर्भाभाः कुरुंश्चविर्धनाः ॥ ३०

24 *) N B D (except Ds) सार (for दासी) Ks
 सर्विन् S (except Gs s s) स्वर्षिन् Ts Gs s स्वप्राप्त
 *) S (except Ms) प्रत्युत्थापायि — *) Ss Ks s N
 Ds s च, Gs सार (for ह) — After 24, B s ins
 1085* उपचारेण शक्तिन रूपवीचनसपदा ।
 while S ins

1086* बागभोपमदानेन गात्रसत्यधनेन च ।
 [Ts Gs Ms (sup ins) कामोपभोगे*]
 25 *) Ks s corrupt Das 'भोगे च Ss तु सा,
 Ns B D रह (Ds स तु) Ko कामोपचारैरतुले, Ks
 'भोगत सम्पद् Ko s s N B Da Ds तस्या, Ds सम्पद्
 (for तस्या) S कामोपभोगसमुक्तो महर्षिर्विजितोभवत् ।
 — *) Ks शर्षा, Ns s B (except Bs) D (except Ds s)
 राजन्, Ts राय, Gs Ms s शक्ति — *) D (except Ds s)
 'वि शक्ति (Dns Ns Ds शक्ति) तमत्

26 *) Ks 'प्रवीणा' G (except Gs s) 'वीरेव
 — *) Ns Ds s स्व भुजिष्या, Bs न भु, Cd as in text.
 — *) Ns शुभो Ds स एष (Ds अय) के सुभो (Ms s
 'गो) गर्भ — *) Ns s B D धेयात् (for श्रीमान्)
 — *) S विष्टतो लो — *) Ks Gs s 'धर्मवृत्ता, Ns
 'दास्यभृता, T Gs s Ms (sup ins) s s 'धर्मविदं Gs
 Ms s सर्वधर्मविदारद् — After 26 N (except Gs Ms)
 repeats 18th (with the S reading), before which Ms
 ins 'धेय'

27 *) N जज्ञे स (by transp) — *) Ks Ns s B
 D वै (for च) Ns s B D (except Ds) पाण्डोर्ध्व
 महात्मनः Ms 'स पृथिवीपति Ss ष्टराष्टस्य पाण्डोश्च
 आता योमित'

28 *) Gs यज्ञो वि — *) Ks Ns 'सत्यामिर्नाय
 — *) Ns 'स्वाय तः' Ns 'स्वार्थपमंयः Da 'स्व तु त'.
 — *) Da कामोपभोगे. — After 2*, N ins

1037* कृष्णद्वैपायकोऽप्येतस्यस्यस्यै न्यवेदयत् ।

प्रलभमात्मनश्चैव शृण्वाया पुनर्जन्म च ।
 After this, Da (marg) ins 1038* (of v. 1. 30)

29 S transp 29 and 30 — *) Ss K (except Ks
 Da मात्रा सह (for पुन) Ss वै; Ns s Bs s Da Ds
 (for च) — *) Ko s तस्या Ns समासाय S तस्या
 सर्वमायाय (Ts 'चरयो)

30 S transp 29 and 30 — *) Ko s N B D वै
 S क्षेत्रे (for एव) — *) S कृष्णद्वैपा. Ks Ts Ms इ
 (for अति) Ns क्षेत्रे वै विदुरावय — *) Ko s कुम्भ
 वशावर्धना — S (which transp 29 and 30) ins after
 30 Da marg, after 1037*

1038* सेषु त्रिषु कुमारेषु जातेषु पुरजगद्भ्यः ।

पुरतोऽथ कुरक्षेत्र सर्वं प्रथमयपेत ।

गन्धवत्या तथैवोचो धर्मरूपं तुत प्रति ।

वात्सल्यि युक्तं कुलपते सारं सुरु प्रति ।

[(L 1) Gs पुरजगत्साराजसु — (L 2) Ds वरतो
 स्ववर्धतः Gs सर्वत्र च विवर्धितः Gs सर्वत्र सम. — (L 3)
 Ms सत्यवत्या : Ms s गन्धवत्या Ds 'योतो पुत्राय उवाच
 हि — (L 4) Ts Gs s Ms s मातु : Ts दात. Ds Ns
 Ms s सुतामप्रति — Lines 1 and 2 = (var) 1 102.1]

Colophon — Major parcan Ts O Ms समय (for
 आदि) — Sub-parcan Ko s Ns s Da Ts Ns

समय — Adhy name Ss Ks s Da एताराष्टस्य Ks
 'राष्ट्रोऽपतिः Ns s Vs Ds sm s Da Ds Ds s विनि
 योर्विष्टतो (Da विष्टतयोर्विष्टतः Gs एताराष्टस्य
 समय : Gs विदुरसमय : Ms उपरोपति — Adhy
 (figures, words or both) : Ko Da 103, Ns 104, Ts
 Ds 104, Dns 105, Ts 103, Ts 53, O Ms 54 (Gs
 — Sloka no Da 86, Da 32, Da 32; Ns 43
 — Aggregate sloka no Dns 4303

11
13

ततः शङ्करा समभवद्रक्षिणां तं भुनि प्रति ।
 संयम्यैतं ततो राज्ञे दम्पत्यैव न्यवेदयन् ॥ १०
 तं राजा सह तैश्चोरैरन्यथादध्यतामिति ।
 स वध्यधातैरज्ञातः शूले प्रोतो महातपाः ॥ ११
 ततस्ते शूलमारोप्य तं भुनि रक्षिणस्तदा ।
 प्रतिजग्मुर्महीपालं धनान्यादाय तान्यथ ॥ १२
 शूलस्थः स तु धर्मात्मा कालेन महता ततः ।
 निराहारोऽपि विप्रर्षिर्मरणं नाभ्युपागमत् ।
 धारयामास च प्राणान्पृषि च समुपानयत् ॥ १३

शूलग्रे तप्यमानेन तपस्तेन महात्मना ।
 संतापं परमं जग्मुर्मुनयोऽथ परतप ॥ १४
 ते रात्रौ शङ्कुना भूत्वा संभवर्तन्त सर्वतः ।
 दर्शयन्तो यथाशक्ति तमपृच्छन्दिजोत्तमम् ।
 श्रोतुमिच्छामहे ब्रह्मन्किं पापं कृतवानसि ॥ १५
 ततः स मुनिश्चादौलस्तानुवाच तपोधनाम् ।
 दोषतः कं गमिष्यामि न हि मेऽन्योऽपराध्यति ॥ १
 राजा च तच्छृषिं श्रुत्वा निष्क्रम्य सह मन्त्रिभिः ।
 प्रसादयामास तदा शूलस्यमृपिसत्तमम् ॥ १७

10 *) S (except Gs s) त (for वृत्) — *) Ko s
 N B Ds s वृत्पुस्तवान्, S चोरशैव (Ts Gs s 'न)

11 *) Ks s सहिते B transp है and चोदे N
 चैतेद — *) B अवद्य (for अवन्) Gs छिद्यताम्
 *) Ko B Ds s 'राज्ञात (Ko 'स), Ns s Gs s Ms s
 'राज्ञे, T Gs s Ms s 'राज्ञे Ns Bim Da Dn Ds s
 स रक्षिणिस्तैर — *) Ms महातपा

12 *) Dai Dn Ds s 'शूल जा' — *) Ks Ms s
 'स्यवा — Ks (hapl) om 12-13 — *) Ks अभिज
 Ns B Ds Ds s महाराज, S (except Ts Ms s) 'पाल
 — *) Ds T Gs Ms s तान्वया, Ms सर्वता Ko
 धन चाक्षयपुच्छक

13 Ks om 13^{ab} (of v 1 12) — *) Ks शूले
 स्थित स ध' — *) Śi Ks s s Ds तदा, Gs Ms अवि
 — *) Ds दक्षयिद् Gs 'हारस्तदा राजन् — *) Dn Ds s
 नाव्य (Ds 'न) पयत — Gs Ms (1 hapl) om 12°
 — *) Bs Ds Ds Ms s स; Ts Gs s s वै (for च)
 — *) Ds समतोपयम्

14 *) Ms शूलेन — *) Śi Ko s Da तत; B
 (except Ms) तदा (for रूप) — *) Śi K Ns Ds
 क्रपयोध Ns B Da Dn Ds s मुनयपरास्तामिता, Gs
 Ms s क्रपयो भरतर्षभ — After 14, S (except Gs
 Ms) 103

1092^a तु विता क्रपयस्तत्र आधमस्यात्र त तदा ।

15 *) Ks समवर्तत; Ns व्यपतस्तत्र; B (except Bs)
 B (except Ds) समिपल तु Ko N B भारत, Ks s
 सर्वत (for सर्व) B तमाति परमां गत (Ts Gs s 'ति)
 — After 15^{ab}, S ins

1093^a भगवन्नेन दोषेण गन्तावि द्विजसत्तम ।

[Gs प्रोतोसि 'द्वि' Ms 'न' अयस्यामोदस्ति गत Ms
 येन दोषेण गतावि भगवद्भिज' (by transp)]

— Before 15°, Ns ins क्रपिह', Bs क्रपय 'न', Gs कप
 — *) Ns 'व्यामि तेव' — *) Ns 'वानिति B न क
 ह (Gs स स्व पापो) ति धमेत — After 15, Ks
 B D ins

1094^a येनेह समुपमास शूले तु क्षमय महत् ।

[Ks तु क्षमाभय]

On the other hand S ins after 15

1095^a तत्ते द्विजवरश्रेष्ठ सदाय तुमहानिह ।

ईदमस्य द्विजश्रेष्ठ उमे तपसि वर्तत ।

[(L 1) Gs Ms s 'महानिह न — (L 2)
 Ms s वर्तते]

— After 1094^a, N (except Ks Bs Ds) ins
 additional colcop on with the foll details — After
 no Ks Dai 103, Ks Ns s 107, Bs Dn Ds 105 (Dn
 106) — Aggregate s loka no Dns 4320

16 Before 16 Śi Ks Ds s S (except Ms) s
 वैशपायन; Ks s Ns B Da Dn Ds s वैश' ह' — *) Ks
 Ms तदोयाच सहामाश्रयाभूवीन्सतितमताम् — *) Ks
 खात; Ks s Bs Ds 'त कि; T Gs s M (except
 'लोह Ns अवध्यामि, Gs न पदया; Cd as in
 — *) Ds S (except Ts Gs s Ms) 'व्यते — After 16
 Ks s N D S ins

1096^a त दृष्ट्वा रक्षिणस्तत्र तथा वदुतिथेऽग्नि ।

न्यवेद्यस्तथा राज्ञे यथा वृत् नराधिप ।

[(L 1) Ms तदृष्ट्वा र' — (L 2) Ks निवे; Ns
 Ks तदा, S लो]

Ds marg cont.
 1097^a भुवा च वचन तेषां पृष्ट्वापृथिसत्तमम् ।

(of 17 and v 1).
 17 *) Ks Ns Dn भुवा च (Ks तु) वचन तप
 राजा तु त (Gs च द्वि) तथा (Ts तदा; Gs वया)

न्यायपुक्तं मोहादज्ञानादपिसत्तम ।
सादये त्वां तत्राहं न मे त्वं क्रोद्धमहंसि ॥ १८
वम्भक्तस्ततो राज्ञा प्रसादमकरोन्मुनिः ।
तत्प्रसादो राजा तं ततः समवतारयत् ॥ १९
वतार्य च शूलाग्रात्तच्छूलं निश्कर्ष ह ।
शङ्खवंश्च निष्कपुं शूलं मूले स प्पिच्छिदे ॥ २०
तथान्तर्गतैनैव शूलेन व्यचरन्मुनिः ।
त तेन तपसा लोकान्निजिग्ये दुर्लभान्नरैः ।
प्रणीमाण्डव्य इति च ततो लोकेषु कथ्यते ॥ २१
त गत्वा सदनं विप्रो धर्मस्य परमार्थवित् ।

आसनस्थं ततो धर्मं दृष्ट्वापालमतः प्रभुः ॥ २२
किं नु तदुष्कृतं कर्म मया कृतमजानता ।
यस्यैवं फलनिर्वृत्तिरीदृश्यासादिता मया ।
शीघ्रमाचक्ष्व मे तत्त्वं पश्य मे तपसो बलम् ॥ २३
धर्म उवाच ।
पतंगकानां पुच्छेषु त्वयेपीका प्रवेशिता ।
कर्मणस्तस्य ते प्राप्तं फलमेतत्तपोधन ॥ २४
अणीमाण्डव्य उवाच ।
अल्पेऽपराधे विपुलो मम दण्डस्तवया कृतः ।
शत्रून्मोचतो धर्म मानुषः संभविष्यसि ॥ २५

C. f. 4333
B. f. 103, 14
K. f. 117, 17

— १) Ks Ns Dn Ds S निश्चित्य; Bs संगम्य. T₁ बहु (for
मह). B Da Ds, ६ बंधुभिः (for मन्त्रि^०).

18 Before 18, N ina. राजनोवाच, S राजा. — *) T₂ मया तु कृ'; G (except G₂, 9) M₂ मया च कृ'. T₁ G₂ गपात्; T₂ G₁, 2, 4, 5 M₂ पापं (for मोह'). — *) K₂ N₂ G₂ मुनि'; G₂ M₂ द्विज'. — *) S₁ K₁ रथा सदह; K₂ 'वामग्रा'; S रथा (G₂, 2 रथा) विप्रैर्द. — G₁ om. 18^a-19^a.

18 Grom. 19^a (cf. v. l. 18). — Before 19, Ns Da
(marg.) Ins. वैतं ड; H (G1 om.) वैतं. — *) Gs
लदा. S1 Ko. 2. s Da. २ राडा. — *) Ds टोरवि; Gs Ms
टोरदा. — *) Ns Bim D (except Da. s.) प्रसाद.
19 20 *) S (except Gs) हु (for च). — *) S1 Gs तं
दू. S1 Ka. 2. s Da. नि (Ks वि) कयव ह; H (except Gs)
विनिहल च. Ko ततः दूतं चकय ह. — *) Ns ज तः
Ds वंस्तु; S (except Gs) वंतो. — *) Ds Ts Ms
दूदमूलं. S1 K1 मूलेल; Gs लेन; Ms. लेय. Ts हु.
G1. s Ms. च. (for स). Ko चादित्तु; Ts G M
चिदु. Ts दूदमूलमचिदित्तु.

21 ^a) \tilde{N}_1 सदंतर्ग. — After 21^{ad}, S ins.:

1098* कण्ठपार्श्वान्तरस्थेन शङ्कुना मुनिराचरत् ।

[(L 2) T G: 'जनभारस्या'; M6-8 'जनहारस्या'.]

— ') N̄ B D (except Ds) तेनातितव'. Da लोके.
— ') Da दुल्लं. — ') S; Ko.1 आणी; K.2. Bam.6
Da1 Dns (? Cd) अणि; N̄: दल्ल. S तमाहुराणिमांइव्यः
(G: 'व्यं). — ') Ko.2 लोके स. Ko N̄1: वप्रथे; N̄: D
D गोवते. S द्वति धमें (T; G-2 'मं-) रत्तं युनि (G: 'नि:).

22 *) K₂ गत्वाथ (for स गत्वा). † गत्वा संघम (Tx
G₂. ० 'मि)नी विप्रो. — †) Dn D₁ परमात्मविद. — †) S

धर्मं धर्मेभृतां श्रेष्ठः. — ५) Ks-1 Nis 'लभतः; Cd as in text. T: पर्युवाच तदानयः; T: Gs. 6 M पर्यु(G: 'यं)पालय. तानयः; G1.2.4.5 पर्युपृच्छतदानयः.

23 *) Ko-1 N1.1: Da तुष्टकरं. S: तत्किं न तुष्टकरं;
Da किं तु ते दुः; S किं भया तत्कृतं (G: कृतं भावकृतं).
— *) S ध(G: क)मैषाणकलोदयं (Me-8 धर्मे मूहि ध्यातयं).
— **) S येनेदं प्राशवानभि वुरामप्रतिभं भुषि. — ') K:
N1.1: मे सर्वे; K1.1: तत्त्वेन. S तन्ममाश्चव तावेन.

24. \hat{S}_1 K_1 T_1 G_1 -s $M_{2,4,6}$ धर्मः; D_1 धर्मराज उ'; T_2 $G_{2,5}$ यमः; G_3 धर्मराजः; M_4 धर्मराजा. — *) \hat{S}_1 पतंगिनां तु; $K_{0,2,3}$ D_2 पतंगिकायाः; K_1 'गिनां च; K_2 शालभक्ष तु; D_n $D_{1,2,4}$ 'गिकानां'; $G_{2,5}$ 'गमानां; K_3 (except K_1) D_2 युक्ते तु. — *) T_2 इष्टिकास्तु; T_2 $G_{1,2,4,5}$ $M_{2,3}$ -s इष्टिका लघ्व्. ($G_{1,5}$ 'कास्थव्-'); G_3 इष्टि-कास्थव्; G_5 इष्टिकास्थं; M_2 इष्टिका स्थं. G_5 M_1 समादय (for प्रवे). — ^{ad}) \hat{S}_1 K_1 तव् (for ते). S अहिंसकानां धर्मय तेनेदं G_3 हिंसया; G_3 तेनेतव् प्राप्तयानि. — After 24, K_1 N_2 D_2 (marg. sec. m.) ins.:

1099* स्वल्पमेव यथा दक्षं दानं सहगुणं भवेत् ।

अधर्म एवं विप्रर्षे बहुदुःखफलप्रदः ।

(This st. is missing in the Calc. ed., but is found in Bomb. and Kumbh. ed.)

— Dns S (except Gs Ms) ins. after 21: Ds ins. after 1099*.

1100* आज़िमाण्डव्यः ।

कस्मिन्काले भया तत्त कृतं मृडि यथातथम् ।

25 D₁ G₂₋₄ M₃ om. अणीमां उ^३. S₁ K₁ आणी-
मांदव्यः; K₂ धीमांदव्य उ^३; K₃ D₁₁ D₁₂ अणिं उ^३.

मर्यादां स्थापयाम्यद्य लोके धर्मफलोदयाम् ।
आ चतुर्दशमाद्वर्षाच्च भविष्यति पातकम् ।
परेण कुर्वतामेवं दोष एव भविष्यति ॥ २६
वैशंपायन उवाच ।

एतेन त्वपराधेन शापात्तस्य महात्मनः ।

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०१ ॥

१०२

वैशंपायन उवाच ।

तेषु त्रिषु कुमारेषु जातेषु कुरुजाङ्गलम् ।
कुरुवोऽथ कुरुक्षेत्रं त्रयमेतदवर्धत ॥ १
ऊर्ध्वसंस्थाभवद्भूमिः संस्थानि फलवन्ति च ।

यथर्तवर्षा पर्जन्यो बहुपुष्पफला हुमाः ॥ २
वाहनानि ब्रह्मण्यनि मुदिता मृगपक्षिणः ।
गन्धवन्ति च मात्स्यानि रसवन्ति फलानि च ॥ ३
वणिग्मिश्रावकीर्यन्त नगराण्यथ शिल्पिभिः ।

B (except B₁) D₁ s माद्वय उ^१, D₂s कपिरु^२, T₁ G
नपि, T₂ G₁s ओणि^३, M₁s माद्वय^४; M₂s आणि, M₃
अणी^५. — After अणी उ^१ (resp. its v. 1), D₂s D₁
(marg etc m) S ins

1101^१ बालो हि द्वादशाद्वर्षाज्जन्मनो यत्करिष्यति ।

न भविष्यत्यधर्मोऽन्न न प्रज्ञास्यति वै दिस ।

[(L 1) D₂s D₁ T₁ G₁ M₁s "न्मतो — (L 2) G₁
न च प्राप्स्यति D₁ किचन, T₂ G (except G₂ s) वैशस]
— ") S (except G₁) अरुपा^१, K₂ सुसहान्, N₁s B₁s
D₂ D₁ s रिमहान्, B₂ s D₂ D₁ s तु महान् — ") K₂ N₁s
B₁ s D₂ D₁ s G₁ s "या एत, N₁ "योदत — After 25^२,
D₂s D₁ (marg sec m) S (except G₂) repeat 1 57
80^३ (v 1 अदि for यत) — G₂ om 25^४, — ") K₂
B₁ T₁ G₁s s एव (for स) A few MSS "वति

28 ") K₂ s स्थापयिष्यामि — ") B₂ D₁ s T₂ G₂-4
कर्मस^५ — ") N₁ s B D (except D₂) "द्वैकादश^६; G₂
चतुष्टमाद^७ — ") K₂ s अन्यथा; K₃ s N₁s D₂ D₁
परत (for परे^८) L₁ N₁ s B D D₁ G₁ एव (G₂ एव;
G₂ नैव) — ") H (except B₁) D₁ एव (for एव) S
(except M₂-s) पापदोषो न^९

27 S₁ K₁ S om उवाच — S₁ K₁ (1 hapt) om
from 27^१ up to द्वैदा उ^२ of the foll adhy — ") K₂ s
महोत्तस — ") 1^३, and 1 57 81^४ S (except T₁
G₂ M₁) "मोन्मामजा" (cf v 1 1)

28 S₁ K₁ om 28 (cf v 1 27) — ") T₂ G₂ s
सपत्नीयं च (G₁ न) — ") G₂ अथ — G₂ om 25^५,
— ") G₁ s "र्षी च परम; G₂ s "र्षी महायज्ञ" — D₂ ins

after 28 D₂s (irrelevantly) before st 1 of the
foll adhy.

1102^१

वैशंपायन उवाच ।

सर्वतो बलवान्धर्मस्ततोऽपि ब्राह्मणो महान् ।
ह्रीहीह कथयामास भगवान्मादरायण ।

Colophon om in S₁ K₁. — Major parvas 116
M संभव^१ (for आदि^२) — Sub-parvas Ko s S₁
B₂ D₁ T₁ संभव, to it K₂ N₁s add अनीमाद्वयोपायन
K₂ B₁ s s D₂ D₁ s s M₂s (om sub-parvas
name) mention only अणी (B₂ s D₂ D₁ s s M₂ om
अणी) माद्वयोपायन — Adhy name M₂s धर्म
— Adhy no (figures, words or both) Ko D₂ s
104, B₁ 108, D₂ D₁ 106 (D₂ 107), T₂ 54, G₂
55 — S₁loka no D₂ 15, M₂ M — Aggr^३
s^४loka no D₂ 4337

102

1 S₁ K₂ om वैशं उ^१ (cf v 1 1 101 27) S om
उवाच — After वैशं, D₂s ins 1102^२, while S₁ 12^३

1103^४ एताराधे च पादौ च त्रिदुष्टे च महात्मनि ।
— ") K B (except B₂) जगह — ") S₁ "मित्रवर्धनं"

2 S reads 2^५ after 3^६. — ") D₂ G₂ कुरुमत्ता^७
M₂ s ऊर्ध्वोत्तरा^८, Cd as in text — ") K₂ s रात्रिपति^९
S₁ B D हम् (cf 3^६). — ") K₁ सप्रेरण^{१०}. — ")
K₁ s D₂ s "वह

4 ") K₂ s S₁ B D "मन्त्र (M₂ D₁ "मुनि"; K₁

अथ कृतविद्याश्च सन्तश्च सुखिनोऽभवन् ॥ ४
भवन्दस्यः केचिन्नाधर्मरुचयो जनाः ।
शेषपि प्राणानां कृतं युगमवर्तत ॥ ५
नक्रियाधर्मशीला यत्रव्रतपरायणाः ।
न्योन्यप्रीतिसंयुक्ता व्यवर्धन्त प्रजास्तदा ॥ ६
नक्रोधविहीनाश्च जना लोभविवर्जिताः ।
न्योन्यमभ्यवर्धन्त धर्मात्तरमवर्तत ॥ ७
नमहोदधिचतुर्णां नगरं वै व्यरोचत ।
स्तोरपनिर्मुह्युक्तमभ्यवर्धयिष्ये ॥
सादृशतसंसारं महेन्द्रपुरसंनिभम् ॥ ८

नदीषु वनपण्डेषु वापीपल्लवसालेषु ।
काननेषु च रम्येषु विजहृष्टदिता जनाः ॥ ९
उच्चरैः कुरुभिः सार्धं दक्षिणाः कुरवस्तदा ।
विस्पर्धमाना व्यचरस्तथा सिद्धिर्वाचरणः ।
नामवत्कृपणः कश्चिन्नामवन्विधवाः स्त्रियः ॥ १०
तसिञ्जनपदे रम्ये बहवः कुरुभिः कृताः ।
कूपारामसभावाप्यो ब्राह्मणावसथास्तथा ।
भीष्मेण शास्त्रतो राजन्सर्वतः परिरक्षितः ॥ ११
यत्नं रमणीयं चैत्यमप्युत्पादितः ।
स देशः परराष्ट्राणि प्रतिगृह्णाभिवाधितः ।

C 1 4350
K. 1 109 14
118 14

व्यवर्धन्त, S 'ओपकीर्षते' (G₂ 'सोभते, G₈ 'जीष्यते')
'S (except G₈ & M₈-s) 'वयि' — After 4, T
s & M₈ s read 10th

5 'a) D₈ द्वेते, G₈ कश्चित्
6 S reads 6-7 after 10th — 'a) Ko N B D (except
B) धर्मन्यायपत्र (D₁ 'ज्ञान' कोला, K₈ 'बलशीला'; S
तथमन्याययुक्ता — 'a) Ko N B D (except D₁)
समस्त (N₈ 'धर्म' परा) — After 6th, D₁ reads 7th

'a) D₈ S (except T₂ G₂) अन्वोन्य (cf 7th) — 'a) S
वैते का N₈ सत (for प्रजा) Ka T₂ G₈ & सभा,
प्रजा

7 For sequence of S of v 1 6 — 'a) Da
हमकोष — 'a) N₈ B D नरा, S प्रजा D₁ reads 7th
ter 6th — 'a) K N B₁ s & Da D₁ D₈ 'अयमदत्त' (K₂
ममदत्ति, K₈ 'मिनदत्त', B₈ D₁ & T₂ G₈ & M₈ 'अयमदत्त',
'a) 'मिनदत्तो', G₈ 'अयमदत्त', G₈ 'मिनदत्त', G₈ M₈-s
'अयमदत्ता, M₈ 'अयमदत्ता' — 'a) S प्रहोचरश्च (G₂
होचरश्च), Cd as in text N₈ B₈ T₂ G₈ अवर्धन्त

8 Da₁ om 8th — 'a) K₈ S 'दक्षिणकाश — 'a) S₁
1 N₈ च, N₈ तु (for वै) S 'इ' यत्नोमत — 'a) S
ममभ्र (T₂ 'अ' व्योम, G₂ & M₈ 'मम', G₈ & 'अ' भूयो,
'a) छिन्नमन्न'वर्धयिष्ये

'a) नदीवापपण्डेषु (M₈-s 'गधेषु) — 'a) K₈
पुलिन, T₁ G₁-s & M₈ 'हेतुषु; T₂ G₂ & वापीकृपा
एषु Cd mentions परवल — 'a) N₈ सुरम्येषु, D₁
दे', S (G₈ missing) विविधे' (G₈ & च विधे', G₈ M₈
दिद्ये) — 'a) K₂ प्रजा (for जना) S विहरति

होचरा
0 'a) N₈ & B D (except D₈) S (except G₈) तुथा

— 'a) Ko & B₈ विहरन्, K₁-s ब्यहरन् B₈ & Da D₁ &
तदा N₈ B₈ D₁ देवर्ध' S स्वर्धमानाश्च इत्यते
वारणापिसमागमे — After 10th, S reads 6-7 — G₈ & s
M₈-s om 10th, while T G₁ s & M₈ s read it after
4 — 'a) T G₁ s & न कश्चित् (G₁ कश्चित्, G₈ चारि)

विषयभाववत्
11 'a) K₈ हुधा, K₈ हुधे, G₁ & ४ शेषे (for रम्ये) T
G₈ & M 'वदधते, G₈ 'वरशेष — 'a) K₈ & वधुषु (for
बह) S₁ वृता N₈ & B D कुरुभिर्बहुली (N₈ 'भि' हुते;
S भीष्मेण विधिना कृता — 'a) S₁ K₈ N₈ 'सभाभासा,
D₁ 'सभावीथी, G₈ 'सभावासा, M₈ 'प्रपातवा — 'a) K₁ &
B₈ Da D₈ G (except G₁-s) तदा — After 11th,
N₁ N₈

1104^a वधुषु सर्वदिशुतास्तस्मिन्नाष्टे सदीप्तवा ।
[S₁ K (except K₈) N₈ B₈ & D₈ वधुषु S₁ K₁ N₈
वर्द्धिमाश्रित्य, K₈ & कद्रिमाश्रित्य, K₈ कद्रितो मित,
B₈ & D₈ 'सुत S₁ K N₈ महोरस्य, B₈ & D₈ सदीप्तवा]
— [(which om 11th) tne after 11th

1105^a स्वाहाकारं स्वधाभिश्च सनिवासं कुरुष्वित ।
[T₁ M₈ स निवास] T₁ कुरुष्वित, G₈ कुहन्विषि, G₈ सुर
क्षित, M₈ & कुरुष्वित G₂ & 'अ' निवासा समलकृता]
— 'a) N₁ & B D (except D₁) चर्मतो (for शास्त्र)

12 'a) S परमोषितो (for रम) — 'a) S₁ चित्रयूष',
K₈ 'शतावल्, N₈ विल', S यूप (G₈ & 'दे' वैद्यवन्धने
(T₂ 'वरदिने, G₁ 'ज्वरं सदा, G₈ 'धनुर्भुजे) — 'a) S
प्रमुष्य (M 'च) (for स देश) — 'a) Ko N₈ प्रमुष्या
भिप्रवर्धित, K₈ सप्तधाभिप्रवर्धित, K₈ & प्रमुष्याभिप्र',
N₈ & प्राशुष्याभिप्र', B D विमुष्याभिप्र', Da D₈ विमुष्या
भिप्रवर्धित (D₁ 'क्षित), D₁ विषुष्याभिप्र', D₈ सप्तधा

भीमेण विहितं राष्ट्रं धर्मचक्रमवर्तत ॥ १२
 क्रियमाणेषु कृत्येषु हुमाराणां महात्मनाम् ।
 पौरजानपदाः सर्वे बभूवुः सततोत्सवाः ॥ १३
 गृहेषु कुसुख्यानां पौराणां च नराधिप ।
 दीपतां भुज्यतां चेति वाचोऽश्रूयन्त सर्वशः ॥ १४
 धृतराष्ट्रश्च पाण्डुश्च विदुरश्च महामतिः ।
 जन्मभ्रष्टति भीमेण पुत्रवत्परिपालिताः ॥ १५
 संस्कारैः संस्कृतास्ते तु व्रताध्ययनसंयुताः ।

श्रमन्यायामकुशलाः समपद्यन्त यौवनम् ॥ १६
 धनुर्वेदेऽथगृहे च गदायुद्धेऽसिचर्मणि ।
 तथैव गजशिक्षायां नीतिशास्त्रे च पारगाः ॥ १७
 इतिहासपुराणेषु नानाशिक्षासु चाभिभो ।
 वेदवेदाङ्गतत्तज्ञाः सर्वत्र कृतनिश्रमाः ॥ १८
 पाण्डुर्धनुषि विक्रान्तो नरेभ्योऽभ्यधिकोऽभवत् ।
 अत्यन्यान्लवानासीद्वतराष्ट्रो महीपतिः ॥ १९
 त्रिषु लोकेषु न त्वासीत्कश्चिद्विदुरसंमितः ।

सप्त, B स्वराष्ट्र (G s 'स्य) पर्यरक्षत (G1 Ms s परिवरक्षता,
 G s 'क्षते, G s परिवरक्षित) — *) B s चमन (for भीमे)
 — *) B s D s T1 G (except G s s) 'वर्षत'
 13 *) S यदास्विना (for महा) — *) N1 s B D
 परमो (N1 s D s सततो) धुक्ता, B परमोत्सवा
 14 *) Da जनाधिप — *) S1 K s : D s सर्वत
 15 *) S महायज्ञा — Between 15 and 16, S
 reads 21, 22 and 23 in a different sequence and
 with some v 1 and additional st as shown
 below — S ins after 15 Da (marg sec m, om
 line 1-5, 7, 8 12-18) after 20

1106* वैदिकाध्यमे युक्तो नीतिशास्त्रेषु पारग ।
 भीमेण राजा कौरवो धृतराष्ट्रोऽभियेचित ।

(cf 17) { धनुर्वेदेऽथगृहे च गदायुद्धेऽसिचर्मणि ।
 तथैव गजशिक्षायां कृत्येषु विविधेषु च ।
 अर्थधर्मप्रपाणासु विद्यासु विविधासु च । [5]
 गत पार यदा पाण्डुस्तदा तेनापति कृत ।

(23) { धृतराष्ट्रश्च पाण्डुश्च विदुरश्च महामतिः ।
 अत्रस्थाश्च विदुरः पाण्डुश्चासीन्महीपतिः ।
 अत्रास्यो मनुजेन्द्रश्च बाल एव यदास्विना ।
 प्रमेता सर्वधर्माणां भीमेण विदुरः कृत । [10]
 सर्वसाधारणतत्त्वज्ञो बुद्धिमेधपाण्डुर्युवा ।
 अभियेनागमयुर्जन सर्वं वेदयते जगत् ।

(21) { ममत् सततोत्सवं भीमेण पुनरुद्धत ।
 सप्तो निर्वचन सप्तो सद्विदः परियत्नते ।

(22) { कौसल्या धीरम् रीणां देवतानां वृत्ताह्वयम् । [15]
 भीष्मो धर्मभृतां धृष्ट शूराणां गजसाह्वयम् ।

तत्र प्रप बालयोगिनः हुमारा जन्ममेवय ।
 अथर्षत गदाभ्यामो न-दयन्त मुद्रजायम् ।

{ (L 1) T1 G1 s युवा, and पारगा — (L 2) T1
 C1 s पारता — (L 4) T1 G1 s 'मो नीतिशास्त्रे च पारगा
 (-17*) — (L 7) T1 Ms 'धुरया', G1 s 'धुरया', G1 s

"हुम्पाम्ना" — (L 8) G1 M करणवाच (cf 23*)
 रक्षाकरम् — (L 11) D1 'मेजायुतो, T1 G1 s 'पार'
 G s 'चायपुर' — (L 13) T1 ससीधय (for भीमे)

16 *) G s सत्कार T1 सुकुत्तास् (for सत्क) ।
 'तास्तत्र S (except Ms) है (for तु) — *) S वृद्धे ।
 G1 s Ms (sup in) व्रतैरप्ययनेन च — *) G s
 समस्या — *) S (except T1 G1 Ms) दीवने

17 In S this st is repeated (cf 1104*)
 — *) N1 s 'दे च वृष्टेयु, N1 G1 s 'दे च वृ', D1 D1 P
 'दे च वेदे च, D1 'देष्टवृष्टेयु — *) G s तथा युद्धे — *) N1
 D1 D1 T1 (except G s) Ms s 'सास्त्रसु' Ms

अवेपु विविधेषु च
 18 Ko om 18 — *) K s s नामाशास्त्र G

'शिवस्यासु S1 चाभित; K1 चा'; N1 s B Da D1 s
 विभो; N1 s 'वि', Da D1 s 'योभिता' S चान्विता — *) D
 G (except G s) 'वत्तका — *) S1 K1 s S1 s
 (except D1) Da D1 s s Ts G s s Arj 'विभ'

Da1 T1 'विभ्रम G s सर्वप्रकृतविभ्रम
 19 S transp 19^{ab} and 19^{cd} — *) N1 s B1 s

(except D1) Ms s नरेषु K s D1 s 'म्योयवि', G1 Ms
 'म्यो हवि' — *) S1 अस्यै; Ko s s अस्यत; D1 P

अम्येय्यो; S कर्त्तव्य S1 'वाग्वासी' — *) D1 Da1 P
 महामतिः S 'प्रेमिकायुत

20 *) S प्राणी (G s 'नि') (for बहिर्) — *) S1
 तदा; N1 B D सदा (for ततो) S 'नियो द्वि चमेल' (P

'ज' — *) D1 धर्मेषु S युष्ठा चैव (G1 धर्म) (P
 गत Cd mentions परम (-पार) — After 11
 (marg sec m) ins lines G, 9-11 of 1106* (cf 11

15) — S ins after 20 Da (marg sec m) after 11
 1107* अथ युष्ठाव विमेष्यो पादरक्ष महीपते ।

रूपयौवनवपरां हुमारां सागरागमयुत ।
 सुचरक्ष च कल्याणी नाम्नासाविपतेः शुभय

यमनित्यस्ततो राजन्धर्मे च परमं गतः ॥ २०
 नपुं शंतनोर्वशं समीक्ष्य पुनरुद्धतम् ।
 ततो निर्वचनं लोके सर्वराष्ट्रेष्ववर्तत ॥ २१
 गीरखनां काशिसुते देयानां कुरुजाङ्गलम् ।

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्रव्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०२ ॥

१०३

भीष्म उवाच ।

गैः समुदितं सम्पदिदं नः प्रथितं कुलम् ।
 त्यन्यान्पृथिवीपालान्पृथिन्यामधिराज्यभाक् ॥ १
 क्षेतं राजभिः पूर्वधर्मविज्जिर्महात्मभिः ।

सर्वधर्मविदां भीष्मः पुराणां गजसाह्वयम् ॥ २२
 धृतराष्ट्रस्त्वचक्षुष्पद्मद्राज्यं न प्रत्यपद्यत ।
 करणत्वाच्च विदुरः पाण्डुरासीन्महीपतिः ॥ २३

G. 1. 4. 58
B. 1. 110 4
K. 1. 110 4

सुतां च मद्राजस्य कपेणाप्रतिमं भुवि ।
 [L. 1) Cf. 1. 103. 9. Gs Ms. देवकस्य (for वाद्).]
 fter the above, Ds reads 1108*.

21 For S cf. v. 1. 15. — " Da भारतं (for
 तनोर). — " Śs सर्वलोकेषु.

22 For S cf. v. 1. 15. — " Ks वनितानां (for
 त). — " Some MSS. 'जंगलं' (cf. v. 1. 1. 1C2. 1).
 - " Ko.s 'धर्मभृतां'.

23 For S cf. v. 1. 15. — " Ko 'वसुष्मान्'.
 - " Ks transp. राजदं and न. — " Ks B Arjy
 hypermetrie) पारसवत्पाद् (Bs 'त्वाद्'); Śs.s Ds
 Ds.s पारसवत्पाद् (Ds 'त्वाद्'); Ds दासवत्पाद्; Nilp
 'anapāṣṭha') Cāśin text. — " Ko.s Ds पांडुश्यासी';
 Śs.s Śs Da पांडुसवासी'. Śs B Dn Ds.s राजा
 ण्डुवैभूय ह. — After 23, Ds (marg. sec. m.) ins.
 1107*, which is followed by 1108* below. — Ks
 Dn Ds ins. after 23; Ds, before the first st. of the
 oll. adhy.; Ds, after 1107*:

1108* कदाचिदय गात्रेयः सर्वमीतिविचारदः ।

विदुरं धर्मतत्त्वज्ञं वाक्यमाह यथोचितम् ।

[Before line 1, Da ins. वैशं. — (L. 1) Ks
 नीतिविदां वरः; Dn Ds.s 'तिमतां वरः. — (L. 2)
 Ds तत्रवधर्मज्ञः.]

— Ds ins. after 23:

1109* ततः काले बहुतिथे भीष्मो विदुरमववीत् ।

Colophon om. in S. — Sub-parvan: Ko.s-s Śs.s
 B Ds.s.s संभव. — Adhy. name: Śs Ks प्रकृतिप्रसादः;

नोत्सादमगमचेदं कदाचिदिह नः कुलम् ॥ २
 मया च सत्यवत्या च कृष्णेन च महात्मना ।
 समवस्थापितं भूयो युष्मासु कुलतन्तुषु ॥ ३
 वर्धते तदिदं पुत्र कुलं सागरवद्यथा ।

Ks कुरराज्यानुवर्णनं; Śs.s पांडुराज्याभिषेकः. — Adhy.
 no. (figures, words or both): Ko Ds 105; B Ds
 Ds 107; Dns 108. — Śloka no.: Dn 26; Ms 22.
 — Aggregate śloka no.: Dns 4363.

103

1 Before 1, Da ins. 1108* (of. v. 1. 1. 102. 23).
 — Śs Ks S om उवाच (Tī om. the ref.). — " Gs.s
 समुदितैः Ko Śs.s Gs Ms सर्वैः; Śs B Ds.s सर्वैः;
 Da सौम्य; T G Ms.s-4 विसम् (for सम्पत्). — After
 1st, Ds reads 3rd-4th. — Gs (hapl.) om. 1st-2nd.
 — " Śs (sup. lin. as in text) अग्रत्वात्; Śs अभ्यन्यात्;
 Śs अनन्यात्; Ds Tī अप्यन्यात्. — " Tī 'मादिराजमा';
 Ts 'सपि भारत; Gs.s.s M (except Ms) 'सि (Ms sup. lin.
 'सि)राजमा'; Ms 'राजमा'.

2 Gs om. 2 (cf. v. 1. 1). — " Śs Ds Dn Ds
 पूर्व. — " Gs.s श्रीमद्भिः M (except Ms) धर्मतिलैः.
 — " Śs नोत्सेधम्; Ko.s.s Śs B Ds नोत्सेधं; Ks Ds
 Dn Ds नोत्सेधं. Śs K (except Ks) Ds अपिगच्छेत; Ts
 अगमयैतं; Gs 'सञ्चैव. — " Śs Ks 'चिद्विः; S (Gs
 om.) कथंचिदि'.

3 For sequence of Ds cf. v. 1. 1. — " Tī मया
 सत्ये च कृष्णेन. — " Ks स्यासेन (for कृष्णे). — " Gs.s.s
 संस्थापितं कुलं य'.

4 For sequence of Ds cf. v. 1. 1. — " Ko.s B
 Ds Ms.s सर्वत. Bim भूयः (for पुत्र). Da Dn Ds.s
 तथैतद्भवते भूयः (Ds पुत्र). — " Gs मया (for कुलं).
 — " D (except Ds.s.s) न संसयः (for विदो').

तथा मया विधातव्यं त्वया चैव विशेषतः ॥ ४
 श्रूयते यादवी कन्या *अनुरूपा कुलस्य नः ।
 सुवलस्यात्मजा चैव तथा मद्रेश्वरस्य च ॥ ५
 कुलीना रूपवत्यश्च नाथवत्यश्च सर्वशः ।
 उचिताश्चैव संबन्धे तेऽस्माकं क्षत्रियर्षभाः ॥ ६
 मन्ये वरयितव्यास्ता इत्यहं धीमतां वर ।
 संतानार्थं कुलस्यास्य यद्वा विदुर मन्यसे ॥ ७

विदुर उवाच ।

भवान्पिता भवान्माता भवान्नः परमो गुरुः ।
 तस्मात्सत्यं कुलस्यास्य विचार्य कुरु यद्विदितम् ॥ ८

वैशंपायन उवाच ।

अथ शुश्राव विप्रभ्यो गान्धारीं सुवलात्मजाम् ।
 आराध्य वरदं देवं भगनेत्रहरं हरम् ।
 गान्धारी किल पुत्राणां शतं लेभे वरं शुभा ॥ ९

इति श्रुत्वा च तत्त्वेन भीष्मः कुरुपितामहः ।
 ततो गान्धाराराजस्य प्रेषयामास भारत ॥ १०
 अचक्षुरिति तत्रासीत्सुवलस्य विचारणा ।
 कुलं ख्यातिं च वृत्तं च बुद्ध्या तु प्रसमीक्ष्य सः ।
 ददौ तां धृतराष्ट्राय गान्धारीं धर्मचारिणीम् ॥ ११
 गान्धारी त्वपि शुश्राव धृतराष्ट्रमचक्षुषम् ।
 आत्मानं दित्सितं चासौ पित्रा मात्रा च भारत ॥ १२
 ततः सा पट्टमादाय कृत्वा बहुगुणं शुभा ।
 वचन्ध नेत्रे स्वे राजन्पतिव्रतपरायणा ।
 नात्यश्रीयां पतिमहमित्येवं कृतनिश्चया ॥ १३
 ततो गान्धाराराजस्य पुत्रः शकुनिरभ्ययात् ।
 स्वसारं परया लक्ष्म्या युक्तामादाय कौरवान् ॥ १४
 दत्त्वा स भगिनीं वीरो यथाहं च परिच्छदम् ।
 पुनरायात्स्वनगरं भीष्मेण प्रतिपूजितः ॥ १५

5 ^a) Ś: K: सातु; Ko खतु; Ks-4 N B Da Da
 Ds. T Gs. 4.5 Ms खतु; Ds Gs. 4.5 Ms. 4.5 खतु; Ds
 खतु. — ^c) N: स्वता (for तथा).

6 ^a) Dn Ds सा: कन्या: पुत्र स. — ^c) T Gs-
 M (except Ms) क्षत्रियोत्तमा: (Gs 'स'); Gs. 4 'वर्ष'.

7 ^a) Gs पदतां (for धीमता). Ns B Da Ds. 4 इति मे
 (Ns इत्यहं) धीयते मतिः. — ^c) T Gs. 4.5 समाप्ताः
 (Ts 'स्तु'); Gs. 4 Ms समाप्ताः.

8 Ks B om. उवाच (Ts om. the rel.). — ^c) Ms-
 सत्तार्थं च.

9 Ś: K: B om उवाच. — ^c) Ds त्रिवेने च हरं. Ds
 Ts परं; Gs हरि.

10 ^a) Ś: Ks-4 Ns B: Da Ds. 4 शुश्राव (for शुश्रा
 च). Gs चसत्येवत् (for च स). — ^c) Ko. 4 वृत्तं (for
 सतो). Ko 'राजाय. — After 10^a (which=14^a), Gs
 runs on to 14^a-14^a and then returns to 10^a, repeating
 14^a and 14^a in their proper place. — ^c) Ns. 4 S
 वारवः (for भार).

11 ^a) S सत्यासी. — ^c) Ś: transp. कयाति and वृत्तं.
 Ds. 4 Ds. 4 Gs. 4 वृत्ति; Ts 'वृत्ति'; Ts Gs. 4.5 Ms 'वृत्ति'. Ds
 वृत्तानां. — ^c) Ks Ds वृत्ति. Ś: Ks Ds Ts च (for तु).
 Ko समवीक्ष्य; Ks समये. S च (for स).

12 ^a) Ks विल; Ns Bs Da Dn Ds S स्वय; Ds स्वयि;

Ds चापि. — ^a) T Gs. 4.5 Ms-4 स्वय (for स्व)
 — ^c) Ns इत्सितः; Ts Gs दित्सितः; Ts Gs. 4.5 Ms 'ता';
 Gs 'तः'; Ms-4 विदितः; Cd as in text. Ks Bs Gs वलः
 Ds चैव; T Gs-4 Ms तस्य. — ^c) S पितृमातुश्च कौरव

13 ^a) A few MSS. पदता. Gs Ms (sup. ha
 as in text). S 'मान्वाय'. — ^c) Ś: K (except Ks)
 Ns D (except Ds) तव (for शुभा). — ^c) Ds सा (for

स्ते). T Gs. 4.5 Ms-4 न पदयामीति भतारं; Gs. 4 Ms
 पदवर्तति भते मे; Ds भतारं न प्रपद्यामीति

पदयामीति भते मे; Ds भतारं न प्रपद्यामीति भतारं; Gs. 4 Ms
 पदयामीति भते मे; Ds भतारं न प्रपद्यामीति भतारं; Gs. 4 Ms

पदयामीति भते मे; Ds भतारं न प्रपद्यामीति भतारं; Gs. 4 Ms
 पदयामीति भते मे; Ds भतारं न प्रपद्यामीति भतारं; Gs. 4 Ms

पदयामीति भते मे; Ds भतारं न प्रपद्यामीति भतारं; Gs. 4 Ms
 पदयामीति भते मे; Ds भतारं न प्रपद्यामीति भतारं; Gs. 4 Ms

पदयामीति भते मे; Ds भतारं न प्रपद्यामीति भतारं; Gs. 4 Ms
 पदयामीति भते मे; Ds भतारं न प्रपद्यामीति भतारं; Gs. 4 Ms

पदयामीति भते मे; Ds भतारं न प्रपद्यामीति भतारं; Gs. 4 Ms
 पदयामीति भते मे; Ds भतारं न प्रपद्यामीति भतारं; Gs. 4 Ms

पदयामीति भते मे; Ds भतारं न प्रपद्यामीति भतारं; Gs. 4 Ms
 पदयामीति भते मे; Ds भतारं न प्रपद्यामीति भतारं; Gs. 4 Ms

पदयामीति भते मे; Ds भतारं न प्रपद्यामीति भतारं; Gs. 4 Ms
 पदयामीति भते मे; Ds भतारं न प्रपद्यामीति भतारं; Gs. 4 Ms

पदयामीति भते मे; Ds भतारं न प्रपद्यामीति भतारं; Gs. 4 Ms
 पदयामीति भते मे; Ds भतारं न प्रपद्यामीति भतारं; Gs. 4 Ms

न्धार्यपि वरारोहा शीलाचारविधेयैः ।

टि कुरुणां सर्वेषां जनयामास भारत ॥ १६

इति श्रीमहामारते आदिपर्वणि त्र्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०२ ॥

१०४

वैशंपायन उवाच ।

श्रो नाम यदुत्थेष्टो बसुदेवपितामवत् ।

स्य कन्या पृथा नाम रूपेणासदृशी भुवि ॥ १

पैतृष्वसेयाय स तामनपत्याय वीर्यवान् ।

अग्र्यमग्रे प्रतिज्ञाय स्वस्यापत्यस्य वीर्यवान् ॥ २

अग्रजातेति तां कन्यामग्रयानुग्रहकाङ्क्षिणे ।

C. 1 4389
B 1 111 2
K 1 120 2

3s : च (for स) Gs तत्र (for वीरे) — ³) Ks स
for च) — Ms-s om 15^a-16^a — ⁴) S (T₁ Ms-s
m) "रागात् Gs स (for स्व) — ⁴) Dns S (T₁
Is-s om) परि".

16 T₁ Ms-s om 16 (cf v 1 15) — ⁴)

1s गुरुणा

17 S (T₁ om line 1, Ms-s om lines 1-2) ins
efore 17 (Gs om lines 2-4 as the end of the adhy.)

1112^a गान्धारी सा पतिं दृष्ट्वा प्रशङ्कध्रुपभीषरम् ।

अतिचाराद्भुता भीता भर्तुं सा समचिन्तयत् ।

सा दृष्टिविमिश्रुतापि भर्तुश्च समता ययौ ।

न हि सुहमेऽप्यतीचारे भर्तुं सा वधुते सदा ।

(L 1) Gs च्छुता (for पतिं) — After line 1, Gs ins

s 1 2, 6-8 of 1113* — (L 2) Gs द्यविचारा

(L 3) Ms-s पुनराविनि^a T₁ Gs M (except Ms)

त् (for ययौ) — (L 4) Ms-s नाति (for न हि)

-s सदा]

Gs om 17 — ⁴) Ns तोपयामास तान्स — ⁴)-13^a

Ko : s : कुरुपति (Ks "भर्तुं"परा", Ks D₁ ns D₁

पतिपरा", Gs Ms पक्षीयत् — ⁴) S (Gs om)

पान् (for सुन^a) T₁ Gs न द्यकी", Gs s नाक्की"

D₁ (marg sec m) S ins after 17 (Gs om lines

); after 1112*)

1113* तस्या सहोदरा कन्या पुनरेव ददौ दश ।

गान्धारराज सुबलो भीष्मेण वरितसदा ।

सत्यप्रता सत्यसेना सुदेष्णा च सुसहिताम् ।

तेज श्रवां सुधवा च तथैव निकृतिं शुभाम् ।

शशुषा च दशार्णां च गान्धारीदंस विश्रुता । [5]

एकाद्वार प्रविजप्राद एताराष्ट्रो जनेश्वर ।

सत शतनयो भीष्मो धनुर्भीतास्तस्य ।

अददाद्दत्ताराग्र्य राजपुत्री पर शतम् ।

[(L 1) Ms-s शुभा (for दश) — (L 2) Ms-s
सहितसदा — (L 3) D₁ Gs Ms-s सुपेया T₁ Gs Ms-s
चार्यसहि", T₁ Gs चार्यस", G₁ missing, G₁ चाभिसहिता
— (L 4) M तथोवी D₁ Gs M तया (for शुभा)
— (L 5) G₁ शशुषणी, G₁ शम्णा च Ms-s शम्णा चैव
दशार्णां — (L 6) D₁ Gs Ms-s चोपयेते सा (for
प्रति") — (L 7) Gs धनु भोतस" — (L 8) D₁ Ms-s
आयहन्, Gs आनयन्, G₁ Ms आयहत्, Gs आहर्त् G₁
Gs & Ms-s "राष्ट्रस्य D₁ पर शत, Gs शत पर]

Colophon om 1a D₁ — Major parvan T₁ G M
सभव" (for आदि") — Sub-parvan Ko : s N₁ : B₁
Ds T₁ सभव — Adhy name S₁ K₁ B₁ : s Da D₁ : s
गान्धारी (Da "वो") विवाह, K₁ : N₁ : एताराष्ट्रविवाह (K₁
"हृषैवादि") — Adhy no (figures words or both)
Ko D₁ 106, B₁ D₁ D₁ 108 (Dns 109), T₁ 105,
T₁ 55, S₁ M 56 — Sloka no N₁ 20, D₁ 19, Ms
58 — Aggregate s loka no Dns 4382

104

✍ This adhy (with some variations and
omissions) forms passage No 43 of App I a passage
interpolated in some N MSS after 1 61 88 It is
worth noting that that passage agrees closest with
the constituted text and is alike free from the
interpolations of the vulgate text and of the
Southern recension

1 S₁ K₁ D₁ S om उवाच — ⁴) S₁ K₁ N₁ D
(except D₁ : s) T₁ "गाप्रतिमा, N₁ G₁ "गातसदा

2 ") Ko : D₁ "वत्सेयाय, K₁ "वत्सेयाय, K₁ B₁
विपुलसे", K₁ D₁ Dns विपुलसे", N₁ : B₁ : पितुः, N₁

प्रददौ कुन्तिभोजाय सखा सख्ये महात्मने ॥ ३
 सा निपुक्ता पितुर्गेहं देवतातिथिपूजने ।
 उग्रं पर्यचरद्दोरं ब्राह्मणं संशितव्रतम् ॥ ४
 निगूढनिश्चयं धर्मं यं तं दुर्वाससं विदुः ।
 तमुग्रं संशितात्मानं सर्वयत्नेरतोपयत् ॥ ५
 तस्यै स प्रददौ मन्त्रमापद्धर्मान्बन्धवेष्या ।
 अभिचाराभिसंयुक्तमन्त्रवीचैव तां मुनिः ॥ ६
 यं यं देवं त्वमेतेन मन्त्रेणावाहयिष्यसि ।
 तस्य तस्य प्रसादेन पुत्रस्तव भविष्यति ॥ ७

तथोक्ता सा तु विप्रेण तेन कौतूहलाचदा ।
 कन्या सती देवमर्कमाजुहाव यशसिनी ॥ ८
 सा ददर्श तमायान्तं भास्करं लोकभावनम् ।
 विखिता चानवद्याह्नी दृष्ट्वा तमहदद्भुतम् ॥ ९
 प्रकाशकर्मा तपनः तस्यां गर्भं दधौ ततः ।
 अजीजनत्ततो वीरं सर्वशस्त्रभृतां वरम् ।
 आमुक्तकनचः श्रीमान्देवगर्भः श्रियायुतः ॥ १०
 सहजं कवचं विभ्रत्कुण्डलोद्घोषिताताननः ।
 अजायत सुतः कर्णः सर्वलोकेषु विश्रुतः ॥ ११

“त्वत्सौम्य, Bs “खले”, Dn1 n2 Ds पितृत्वस्वीया”, D1 s “त्वस्वीया” K4 N2 B Da Ds s सुता, S पुन (Gs M तत) — 1) S सोन(Ts Gs लेना)य” B (except Bs) D (except Ds) भारत (for वीर्य) — 2) S1 K1 Ds s G2 अद्या”, Ko s T Gs M अग्रम्”, Gs s उग्रायाधे, Gs उग्र” — 3) N1 s Dn2 ns “वस्य स, G (except Gs) “वस्य च Ks चर्मवित्, K4 भारत, N2 Da भूमिष, Dn D1 सलदाक्

3 “) N अग्रजामथ S1 Ko-s Ds transp ता and कन्या — 1) S1 K1 अभ्यानु”, N1 Bs s अग्रानु”, B1 (m as in text) Da Dn D1 श्रोतु”, Ds आर्गानु”, S अग्रा(T G1 उग्रान् G2 s s उग्रो)सुप्रहकाम्यया (Gs Ms “काक्षया) — 2) S अद्वाकुन्तिभोजाय श्रोतो गोपतये सुता (Gs सुभा)

4 “) N Dn D1 transp ह्य and विदु” Ko s विदुद्दे — 1) S1 “भोजने, Ko Da D1 ब्राह्मणा”, S ब्राह्मणातिथिभोजने — 2) N तत्र (for घोर) — 3) S1 सखित”, K2-s B1 Dn Ds s दासित”

5 “) T1 निगूढनि”, Gd as in text — 1) S (except Ms-s) दुर्वास इति य विदु — 2) T1 Gs s सुनि (for अग्र) A few MSS दासिता” — 3) S1 K1 G1 सर्वरते” — After 5, G (except Gs s) ns

1114* दध्याज्यकादिभिर्नित्यं च्यञ्जने मयह्यं शुभा ।
 सहस्रसरपैर्योगीन्द्र समुपाचरदुधमा ।

दुर्वासा वसतरस्यान्वे ददौ मन्त्रमनुष्यमम् ।

B “) T1 Gs s M transp तस्यै and स T1 Gs (sup in) स तस्यै (for तस्यै स), Gs चर्म (for मन्त्र) G1 s s यदासिन्वे पृथग्वै (G1 “व; Gs त) — 1) S1 K1 आरामधर्मान्”, K2 s “मत्स्यपेक्ष”, G1 द्याप”, Gs Ms s “मोक्षपेक्ष” — 2) Da “चारसमायु”, Bs Gs युक्तं Gs

मन्त्रविचैव (for अग्र) — After 6, G1 s s Ms-s in 1115* अभिचारायुत तस्या आचद भगवान्पि ।

[Ms-s “चारसुता तस्यामन्त्रवीजम्]

7 “) Da देवमनेन त्व, G1 त्वमेतेन ह्यमे ~ 1) S “गाराचयिष्यसि — Das om 7th — 2) S1 प्रसादाय Ko “सादाते, N1 Da D1 “आयेण, Da2 “दानेन, Gs M “सदादे — 3) Ko राजपुत्रो, N1 s Dn D1 तव श्वो S1 राशि पुत्रो S (except T1) जनयिते

8 “) S1 transp सा तु and तेन S सुनिता (for विप्रे) N1 s T G Ms s तस्य (Gs मन्त्र), N2 D (except Ds s s) कुती, Ms-s तच (for तेन) N1 s D (except Ds s s) हलाग्निता — After 8th, G1 s ins

1116* रवेस्तस्य परीक्षार्थं कुन्ती कन्यापि भास्काद् ।
 — After 8, Da (marg sec m) S ins

1117* हस्ते प्रसन्नं हस्ता हस्तरार्थं हस्तसहा ।

उपतस्ये स तत्र कन्यो रथ्या पृथुललोचनाद् ।

[(L 1) T1 G1 s s रावा, Gs भित्वा G1 “भार्या” — After line 1, G2 s ins

1118* अवदीर्य स्वमार्गांश्च दिव्यमुत्तिष्ठ स्वयम् ।

— (L 2) Gs “स्वे पृथा कन्यां स तां पृ”]

9 “) K2 s (except Gs) समा” — 1) S विप्रे (for भार्या) S1 K1 Ds “पायन — 2) Ms-s “आमवच्य — 3) S1 K2-s transp दृष्ट्वा and तत् — After 9, ins a passage of 16 lines given in App I (Da s) while S ins another passage of 21 lines given in the same App (No 59) Da (marg sec m.) i.e. the latter passage after line 15 of the former

10 “) Dn D1 “कर्ता, Cd as in text — 1) s (except Gs Ms-s) पुन (for तत) N सन्तु वरात् — 2) T1 Gs s दंष्ट्री (for वीर) N तत्, S1 तनय

दाच्च तस्याः कन्यात्वं पुनः स परमद्युतिः ।
 चा च ददतां श्रेष्ठो दिवमाचक्रमे ततः ॥ १२
 हुमानापचारं तं वन्दुपक्षभयात्तदा ।
 त्ससर्ज जले कुन्ती तं कुमारं सलक्षणम् ॥ १३
 अत्युष्टं तदा गर्भं राधाभर्ता महाययाः ।
 त्रत्वे कल्पयामास सभार्यः स्रतनन्दनः ॥ १४
 तामधेयं च चक्राते तस्य धालस्य तावुभौ ।
 सुनु सद् जातोऽयं वसुपेणो भवत्विनि ॥ १५

स वर्धमानो बलवान्सर्वान्नेपूयतोऽभवत् ।
 आ श्रुतापादादित्यमुपतस्थे स वीर्यवान् ॥ १६
 यस्मिन्काले जपन्नास्ते स वीरः सत्यसंगरः ।
 नादेयं ब्राह्मणेष्वासीत्तस्मिन्काले महात्मनः ॥ १७
 तस्मिन्द्रो ब्राह्मणो भूत्वा मिश्रार्थं भूतभावनः ।
 कुण्डले प्रार्थयामास कनकं च महाद्युतिः ॥ १८
 उत्कृत्य विमनाः खाङ्गात्कवचं रुधिरस्रवम् ।
 कर्णस्तु कुण्डले लिप्त्वा प्रायच्छत्स कृताञ्जलिः ॥ १९

6 11 111 28 4408 47

सर्वं वर — '1) Ks भावद्' 2) Ks ३) दालो — '4) Ko ३
 ३) श्रियावित Ks देवराजश्रिया', B कुलाभ्या समावृत
 11 ६१) = 1 57 82५ ६) कुडल (for कव) B) Ds
 ७) दालो — '4) Gs ३) Ms सोना' N B (except Bs)
 ८) ३) ततो, Ts G M तदा (for सुत) S वीर (for
 'र्ण) — '4) Ns B Ds ३) 'लोकमहाय' — S ins after
 11 Ds (marg sec m) after 13^{ab}

1119* मञ्जुपा रत्नसुवर्णं कर्णनाभाभिसंज्ञिताय ।
 1) [Ds Gs 'नाम्नाभि', Ts 'नाम्ना समावृत, Ts Gs ३) 'नाम्ना
 ३) नामाभित्ता, Gs कर्णनाम्नाभि', Gs 'संज्ञिता (sup ins
 ३) नामाभिसंज्ञिता]

12 B transp 12 and 13 — '4) Ns ३) Bs ३) D
 तस्य Ks Bs (by transp) कन्यात्वं तस्या (Bs तस्य)
 — '4) B Ds ३) तदे (Bs ३) 'देव्य भगवान्' — '4) Ns ३)
 ३) ददतां, Bs ३) Da Dn Ds ३) Ms तपता, T1 Gs ३) ३)
 Ms ३) वरदा, T2 Gs Ms परम — '4) Ns ३) S पुन, B
 Ds ३) प्रभु (for तत) — After 12 N ins

1120* दृष्ट्वा कुमारं जातं सा चार्णवी दीनमानसा ।
 एकामा भिस्तयामास किं वा सुकृतं भवेत् ।

[(L 1) ६) देवी सा, Da त जात ६) देवमान', Ns
 तमान' — (L 2) Ns Bs ३) Dns Ds एकाम Ns भूवा]
 13 B transp 12 and 13 — '4) ६) K Dn Ds ३)
 पा, Ns Ds तु (for त) Gs ३) ३) 'माना कुमार त, Gs
 मानो पर तस्य — After 13^{ab}, Ds (marg sec m) ins
 1119* — '4) Gs नदीमध्य (for जले कुन्ती) N 'जं
 कुमार स जले श्रुती महाबल

14 ३) ६) Ks ३) मद्रा, Ns ३) B D (except Da Ds)
 जले (for तदा) — '4) ६) Ks कारयामास

15 ३) B (except Bs) Ds नामास चेद चक्राते (Ds
 तते), Gs 'धेय यन्तुले — '4) Ns B Ds ३) दपती तावुभौ
 ३) transp दप' and तावु' तिती — '4) S समावृ(Ms
 ३) तोय वसुना वसुपेणेति नाम(Ts विशु)त (Gs समावृ

तस्य सुहृदो वसुनामेति नामत)

16 After 16^{ab}, Ns ३) ins

1121* लोके चैव हि विपत्तयः सर्वशस्त्रभृता वर ।

— '4) Ks 'दृष्टोपादा', Ks Ds आराधयत्तदा', Ns ३) वपस्पृश्य
 सदा', T1 अष्टहस्तामपादि', Gs ३) 'पाञ्चादि', ३) आष्ट
 तावदा', Gs ३) स वृष्ट, Ms ३) 'तापावादि', ३) as in
 text — '4) ६) Ks ३) Ns च (for स) D (except
 Ds ३) उपतिष्ठत धी, S 'स्थे कृताञ्जलि

17 ३) T2 Gs अस्मिन् (for यस्मिन्) N तस्मिन्काले
 तु (K च) जपत् — '4) T2 Gs ३) वीर, Gs सन्निधु N
 तस्य वीरस्य धीमत — '4) T Gs ३) Ms ३) 'दीनयो हि,
 Gs ३) Ms 'नापासीत्' Gs corrupt — '4) ६) Ks ३)
 किञ्चिद्दत्त, Ko ३) ३) Da Dn किञ्चिद्दत्त, Ns B Ds ३)
 अपि प्राणान्, Ns वसु किञ्चिद्, Ds प्राणानि (for तस्मिन्काले)
 ६) K Ns ३) Da Ds ३) महीपते, Dn महीतले (for मद्रा)
 Ds किञ्चिद्दत्तसुमतीतले — After 17, Ds (marg sec m) ३)
 S ins a passage of 14 lines given in App I (पं 60)

18 ३) N (except Dn Ds) शक्नो (for हन्त्रो)
 — '4) Ds Dn Ds भिक्षार्थं N ससुपातमन् (Ks Ns
 Bs ३) Ds 'तत', T2 हरिवाहन — '4) N कनक (for
 कुण्डले) — '4) N फाल्गुनस्य हिते (Ns मित्र) रत
 — After 18, Ms ३) ins

1122* एवमुक्तसदा कर्णो ब्राह्मणेन महात्मन ।
 while Ds ins

1123* कर्णो [तु] कुण्डले भिन्वा प्रायच्छत्स कृताञ्जलि ।

(—var) 19^{ab}, followed by 1123*

19 Before 19, Ds ins वैश — '4) N स्व(Ns
 स)शरीराससुहृत्स (Ks Ns 'सुहृत्स्व) — '4) N स्व (Ns
 Ko ३) Ns Ds त, Bs ३) स, Ds च) निशर्गन, Ms (sup
 ins) ३) रुधिरस्रवित — '4) T1 Ms ३) ३) 'गंश, Gs 'गंश,
 M 'गोभ्या N शिरप्रणय शकाय, Gs वीरपाशो च द्वे लिप्त्वा
 — '4) N ददौ कर्णं हृता' — After 19, N ins

शक्तिं तस्यै ददौ शक्रः विसितो वाक्यमन्त्रीत् ।
देवासुरमनुष्याणां गन्धर्वोरगरक्षसाम् ।
यस्यै क्षेप्यसि ह्यः सन्सोऽन्या न भविष्यति ॥ २०

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुर्धिकशततमोऽध्यायः ॥ १०४ ॥

१०५

वैशंपायन उवाच ।
रूपसत्त्वगुणोपेता धर्मीरामा महाव्रता ।

दुहिता कुन्तिमोजस्य कृते पित्रा स्वयंवरे ॥ १
सिंहदंष्ट्रं गजस्कन्धमृपभाक्षं महाबलम् ।

1124* प्रतिगृह्य तु देवैवास्तुष्टलेनास्य कर्मणा ।
[Ns स प्रगृह्य तु Śi 'वेष्टे हृष्ट']
S (Gs om lines 3-5) ins after 19 Ds (marg
sec m), after 1124* Ds, after 1123*

1125* अहो साहसमिह साहससा वासधो हसन् ।
देवदानवयक्षाणां गन्धर्वोरगरक्षसाम् ।
न त पद्मामि यो क्षेतकर्म कर्तो भविष्यति ।
भ्रीतोऽस्मि कर्मणा तेन पर दृष्टुं पदिच्छसि ।
कर्ण ।

हृष्टास्मि भगवत्सा शक्तिं प्राप्नुनिर्वहणीम् ।
[(L 1) Ds 'मिलेत्', Ds Gs 'मिलेव, Gs Ms s
'मिलेव, Gs 'मिदुक्त्या Ds सहसा Ds Ms s 'योहसत्
— (L 3) Gs s s Ms-s को ह्ये' — (L 4) Ts Gs Ms
मृदि (for दृष्टुं)]
Gs cont

1126* अमोघामप्रसिद्धतां त्वच सुरगणेश्वर ।
20 Before 20 Ds (marg sec m) S (except Gs)
ins वैदा' — °) Gs चास्यै N ददौ शक्तिं सुरपतिर (Ks
B Ds s by transp 'दौ सुरपति शक्ति' — °) Śi Ko-s
Nis s Da Dn Ds वाक्य चेदुक्त्या ह, Ks B Ds s वचन
चेदमुक्तवान् (Bs Ds 'वैवमुक्त', Bs 'वचनमवीत्' — °) S
देवदानवयक्षाणां — °) Ts क्षिप्यति, Gs क्षेप्यसि, Gs
क्षेपा' Ts त्व, Ms तु (for सन्) Śi Ks s य जेतुमिच्छसि
रणे, Ko s Nis s य जेतुमिच्छसे कर्ण (Nis s सरये), Ks Ns
Dn Ds s s यमके जेतु (Ks हतु)मिच्छेया, Da जेतु
मिच्छसि य सरये — °) Ko s स लोके, Ds स एको, Ts स
नरो, Gs s स सवो (for सोऽन्या) — After 20, Ds
(marg sec m) S (except Gs) ins
1127* हवैक समरे शत्रु सतो मामागमिष्यति ।
Ds (marg sec m) cont
1128* शत्रुवत्यान्तर्दधे शमरे वर दत्त्वा तु तस्य वै ।

21 °) Gs s कृतस्य (for तु तस्य) N प्राह नाम वर
प्रथित (Nis s B Dn Ds s कथित) — °) N (except Śi
Ks) क्षितौ, Ts Gs s Ms s श्रुत्, Ts Gs s Ms s स्तुत्
Gs श्रुति — °) N कर्णो वैकतेनक्षेत्र (Ko 'तनो नाम' D
'नक्षेत्र' — °) S स तस्मात्कारणादिति (Ts 'आदभूत्
'दित, Ms 'दिह')

Colophon — *Major parvan* Ts G M समर' (for
आदि) — *Sub-parvan* Śim Ko s Nis s B Dn
Ds s Ts समर. — *Adhy name* Ko s Ms s कर्णोपति
Ks Nis s Ds कर्णसमर — *Adhy no* (figures words
or both) Ks 114, B Dn Ds 109, Dn 107 Dn
110, Ts 108, Ts 56, G M 57 — *Sloka no* 1
31, Ms 44 — *Aggregate sloka no* Dn 4413

105

MSs Gs s are hereafter both written
a different hand

1 Śi Ks Ds Som उवाच Ds सुत उवाच — °) Ks
Nis s B D (except Da) सत्यरूपगुणो, S रूपसत्त्व
अथ सर्वगुणो — °) Nis s धर्माचारा, Cd as in text
Śi Ks महाव्रता T Gs s Ms s धर्मकार्ये योवा
'दि'ता (Gs योजिता, Gs निश्चिता), Gs s Ms धर्मनाम
नरप्रेम — °) Ks s N B D दृष्टा दृष्टुल्लोचना, B कुणी
Gs Ms 'ति'राष्ट्रे स्वयंवरे (Gs s पतिवरा) — After 1
Ks s N B D ins

1129* ता तु तेजस्विनीं कन्यां रूपदीवनवाक्षिणीम् ।
नाटुष्वन्यायिवा केचिदसीव फीगुणैर्बुताम् ।
तत सा कुन्तिभोजेन राजाह्वय नराधिपाम् ।
पित्रा स्वयंवरे दत्ता दुहिता राजसत्तम ।
तत सा रत्नमध्यस्थ तेषां राशौ मनस्विनी । (5)

भूमिपालसहस्राणां मध्ये पाण्डुमविन्दत ॥ २
 न तथा कुन्तिभोजस्य दुहित्रा कुरुनन्दनः ।
 युजोऽमितसौभाग्यः पौलोम्या मधवानिव ॥ ३
 तात्वा देवव्रतेनापि मद्राणां पुटभेदनम् ।
 वेष्टुता त्रिषु लोकेषु माद्री मद्रपतेः सुता ॥ ४
 त्वराजसु विख्याता रूपेणासदृशी भुवि ।
 ण्डोरथे परिक्रीता धनेन महता तदा ।
 चाहं कारयामास भीष्मः पाण्डोर्महात्मनः ॥ ५

सिंहोर्स्कं गजस्कन्धमृषभाक्षं मनसिन्मन ।
 पाण्डुं दृष्ट्वा नरव्याघ्रं व्यसयन्त नरा भुवि ॥ ६
 कृतोद्वाहस्ततः पाण्डुर्वलोत्साहसमन्वितः ।
 जिगीषमाणो वसुधां ययौ शत्रून्नेकशः ॥ ७
 पूर्वमागस्कृतो गत्वा दशार्णाः समरे जिताः ।
 पाण्डुना नरसिंहेन कौरवाणां यशोभूता ॥ ८
 ततः सेनायुपादाय पाण्डुर्नानाविधध्वजाम् ।
 प्रभूतहस्त्यश्वरथां पदातिगणसंकुलाम् ॥ ९

G. 1. 4450
 B. 1. 113. 29
 K. 1. 122. 10

दृष्ट्वा राजराट्वेले पाण्डुं भरतसत्तमम् ।
 [(L. 2) K₁ B₁ s. s Dn D₁ s व्याघ्रवृषभ- (L. 4)
 1 (as in text). s स्वयंवरा. — (L. 5) N₁ s राजमध्वर्याः
 s 'मध्वस्था. K₁ 'तां महामनो. — (L. 6) N₁ 'वाट्वः
 n 'वृषभा'.]
 12 *) K₀ s. s G₁ सिंहोरस्कं; K₄ N₁ B D 'दृष्ट्वा' (D₁
 1 दृष्ट्वा). K₄ N₁ B D महोरस्कं; S महा (G₁ वृष) स्कंध-
 *) K₀ s. s B₁ D T₁ G (except G₂ s) वृषभाक्षं. S
 ता (G₁ मन) सिन्मन. — After 2nd, S ins.:
 1130* पतिं यदे महेष्वासं पाण्डुं कृतीं यदास्मिनी ।
 [G₁ s 'सिन्मन.]
 11nd S 'स्नायामप्रताः स तथा धृताः. — For it, K₄ N₁
 D subst.:
 1181* आदिस्मिन् संवत्सराणां मण्डपे वै प्रभाः ।
 तिष्ठन्तं राजसमितीं पुरंदरमिवापरम् ।
 तं दृष्ट्वा सानवधानी कुन्तिभोजसुता ह्युभा ।
 पाण्डुं नरवरं रते दृष्ट्वेनाकुलामवत् ।
 ततः कामपरीताङ्गी सहस्रप्रचलमानसा । [5]
 धीढमाना चरत् कुन्ती राज्ञः रक्थे समावृजत् ।
 तं निशम्य वृत्तं पाण्डुं कुत्वा सर्वं नराधियाः ।
 यथागतं समाजसुगन्तैश्च रयेसया ।
 सत्सखाः पिता राजपुत्रादहमकरोत्यमुः ।
 [(L. 1) D₁ राजां पौटोपवा रिमो (sic). — (L. 6) N₁ s
 s. s Da Dn D₁ s. s समावृजत्. — (L. 9) N₁ Dn
 1 विवाहम्.]
 3 S om. 3rd. — *) D₁ समये (for स तदा).
 *) S₁ K₄ Dn D₁ s. 'नन्दन. — *) S 'जे भरतवधेः (G₁
 1; G₁ 'त).
 For 4-7, K₄ N₁ B (B om. line 3) D (D₁ om.
 line 1) subst. a passage of 56 lines (with an
 additional colophon after line 7) given in App. I
 No. 61). Particulars of the colophon are as

follows. — Adhy. nams. 'K₄ N₁ s 'B D₁ D₁ s. 4. s कुन्ती
 विवाहः. — Adhy. no. 'B Dn 110 (Dns 111); Da₁
 108; D₁ s 112. — S'loka no.: Dn 13. — Aggregate
 s'loka no.: Dns 4470.

4 For K₄ N₁ B D see above. — *) Ko रायाः; Cd
 याया (as in text). — The reading याया of Cd sug-
 gests that Dev. had before him the shorter (text)
 version, and not the (inflated) version of the
 vulgate given in App. I, a surmise confirmed by his
 citing 7th in toto; cf. v. l. 1. 68. 72.

5 For K₄ N₁ B D of. v. l. 3. — *) G₁ सवैराज्यवि-
 — *) G₁ s 'सदता. — *) S₁ K₄ s परिक्रीयः; S धृष्टक्रीता.
 — *) S महाराजेधरामजा.

6 For K₄ N₁ B D of. v. l. 3. Cf. 2nd also.
 — *) G₁ सिंहदंष्ट्र. S महेश्वासं (G₁ महास्कंधं) (for
 राज). — *) Ko S वृषभाक्षं. S₁ तपसिन्मन; T₁ G₁ s
 ययौ. — *) Ko S दृष्ट्वा पाण्डुं (by transp.). K₁ T₁
 'व्याघ्र. — *) Ko विस्मयत. K₁ (before corr.) s
 नराधियाः.

7 For K₄ N₁ B D of. v. l. 3. — Cd cites 7th
 in toto exactly as in text, a line unknown to the
 Newāṭh, Bangāl and Devanagari versions; cf. v.
 l. 4. — *) S (except G₁ s) तदा (for ततः). — After
 7th, S ins.:

1132* गोसा भरतवंशस्य श्रीमान्सर्वोन्नोदिवः ।

8 *) S₁ K₁ 'मागस्कृतं; D₁ 'सागं ततो; G₁ 'मागस्कृता.
 D₁ यात्वा; G₁ भू. — *) S (except G₁ s) हृताः (N₁
 sup. lin. तिता; as in text).

11 *) T G (except G₁ s) उपारूढा (T₁ 'रूढ) त. For
 it D₁ subst. 11th. — *) K₄ B₁ s. s Da D₁ पाण्डुता
 विविध. — *) Da 'श्रुतां; Dn D₁ 'श्रुता. K₄ N₁ s
 B D₁ s 'जनसंकुल्यः; N₁ 'ततः; Da Dn D₁ 'रथ'. S

आगस्कृत्सर्ववीराणां वैरी सर्वमहीश्रुताम् ।
 गोप्ता मगधराष्ट्रस्य दार्यो राजगृहे हतः ॥ १०
 ततः कोशं समादाय चाह्नानि बलानि च ।
 पाण्डुना मिथिलां गत्वा विदेहाः समरे जिताः ॥ ११
 तथा काशिषु सुभेषु पुण्ड्रेषु भरतर्षभ ।
 स्वनाहुबलवीर्येण कुरूणामकरोद्यशः ॥ १२
 तं शरीरमहाज्वालमस्त्रार्चिपमरिदम्भम् ।
 पाण्डुपावकमासाद्य व्यदहन्त नराधिपाः ॥ १३
 ते ससेनाः ससेनेन विष्वेसितबला नृपाः ।
 पाण्डुना यशगाः कृत्वा करकर्मसु योजिताः ॥ १४

तेन ते निजिताः सर्वे पृथिव्यां सर्वपार्ष्विवाः ।
 तमेकं मेनिरे शूरं देवेष्विव पुरंदरम् ॥ १५
 तं कृताञ्जलयः सर्वे प्रणता वसुधाधिपाः ।
 उपाजगमुर्धनं गृह्य रत्नानि विविधानि च ॥ १६
 मणिमुक्ताप्रवालं च सुवर्णं रजतं तथा ।
 गोरत्नान्यश्वरत्नानि रथरत्नानि हुञ्जरान् ॥ १७
 रत्नोद्ग्रमहिपांश्चैव यच्च किञ्चिदजाविकम् ।
 तत्सर्वं प्रतिजग्राह राजा नागपुराधिपः ॥ १८
 तदादाय ययौ पाण्डुः पुनर्युद्धितवाहनः ।
 हर्षयिष्यन्स्वराष्ट्राणि पुरं च गजसाहस्यम् ॥ १९

समुद्ग्रहय (G: 'रथ') पादात्ता (T: समुद्ग्रहरोपेता) मभमेयर-
 द्विपा (G: 'रथाधिपा') — After 9, S reads 12

10 "a) S: Ko-s Ns Ds बहुनाभागसा (S: 'मा, K: 'ता) कर्ता, K: N: s B Da Dn Ds: s आगस् (N: आगः) कारी महीपाना (K: 'पालो) — "a) S: K: s 'धनुर्भृता, Ko Ds G: s m 'महीक्षिता, N: Ts Gs 'कुरुक्षिता Ka N: s B Da Da D: s बहुना बलद्वित — Ds om 10-11" — "a) K: S 'म (Gs मा) मघवनाय, Ns B (except B: 'राजप (Ns 'जय) — "a) K: s दार्यो, Ns B Dn Ds: s चीर्यो, Ds राजा S: K: s तत, Da जि' (for ह) — 11 Ds om 11 (of v 1 10) — "a) B Da कोष — "a) K: N: s B D (Ds om) वाहगानि च शूरिण — "a) Ts Gs: s M (except Ms) वाला (for ग) — "a) S 'मिथिला (for विदे') T Ms 'रे हता

12 S reads 12 after 11 — "a) Ks Ds तत Ko: s कण्वेषु, Ns कावे' Ko: s Ds दौ (Da पु) 'रे' (for सुह) B हता (Gs 'रथ') काशिषु बघे (Ts Gs 'क) पु — "a) Ko: s पाण्वेषु, Ks N: B Ds Ts Gs दौ 'रे', Gs (m as in text) s सुते Ko: s Ns Da Dn D: s व नरर्षभ, Da T G Ms: s च नरा (T: वसुधा) धिपा Ms-s उद्ग्रेषु नराधिपा — "a) Ks N: s B Ds विजित पृथिवीपालम्

13 Ms om 13-14 — "a) Bs 'महाज्ञानम्, S (except Ts Gs, Ms om) 'वेगम् — "a) Ns D (except Ds: s) नक्षार्चिपम् B अखण्डस्त्रिपावक — "a) S पाण्डुमासाय राजानो च शैशुरतिवर्तितु

14 Ms om 14 (of v 1 13) — "a) S: K: s: s Ds ते समेता S: समासेन, Ks 'समाते', Ks: s 'ससेन्ये', Ds पुरा ते' Ts Gs: s-e M (Ms om) स्व (Gs 'स) याते' Ks: s तेन सेनासमेतेन, Gs तेषु सेनासमातेन — "a) S

"सितमहाबला — "a) K: s वनामानीय, Ks स्ववर्गीय N: s B Ds: s करदीकृत्य, S (Ms om) पृथिवीपाला (L: वसगा 'हु) — "a) N: s 'हु (Ks का) रकर्मसु 15 For 15^{ab}, S: K: s repeat 12^{ab}! — "a) S: N: s 'पते, Ns B (Bm as in text) Ds: s 'हृत्तौ (for सर्वे) — "a) N: s B (except B: s) Da Ds: s 'देसा इव पुर'

16 Ms-s om 16-17^{ab} — "a) N: s: s B 'हृत्तौ' (Ms: s om) शूर (for सर्वे) — "a) S (Ms: s om) आसाद्य Ko सर्वपार्ष्विवा, Ns वसुधातले, Gs शत्रुषा — "a) S (Ms: s om) आजगमुर्धनधास्यानि

17 Ms-s om 17^{ab} (of v 1 16) — "a) S (Ms: s om) मणिप्रवालमुक्ताणि — "a) Ks Ts G (except G: s) सुवर्णं N (except B Ds: s) बहु (for तथा) — "a) G 'न्यश्व (Gs 'नि च) मुखाणि

18 S: K (except Ks) Ns om 18^{ab} — "a) 'महिषीक्षेत्र, S 'महिषाम्बाश्च (Ts: 'पाना च) — "a) 18^{ab} N (except N: s) Ms ins line 2 of 34^{ab} (of v 1 1 87) — N: s om 18-21^{ab} — "a) N: s सर्वत प्रह — "a) N: s B Da Ds: s 'पुरेश्वर

19 Ns om 19 (of v 1 18) — "a) N: s B (except Bs) Ds: s ततो ह्यमना, Ts तथा विनिययौ — "a) N: s (except Bs) Ds: s प्रायान्, S शूरा (for पुनर) N: s 'मानस — "a) Ko S हर्षयन् सर्वे (Ko स्थानि) रा' — "a) S om 19^{ab} Gs पुनश्च Gs गजसाहस्य

20 Ns om 20 (of v 1 18) Ms-s transp. and 21 — "a) B (Bs m as in text) Da: Ds: s 'हृत्तौ Ks प्रनष्ट एष्य कीर्तिश्च, B नष्टा कीर्ति स्ववर्णम् — "a) Ks S पुनरुद्धता

नो राजसिंहस्य भरतस्य च भीमतः ।

एः कीर्तिजः शब्दः पाण्डुना पुनरुद्धतः ॥ २०

पुरा कुरुराष्ट्राणि जहूः कुरुधनानि च ।

नागपुरसिंहेन पाण्डुना करदाः कृताः ॥ २१

यभापन्त राजानो राजामात्याश्च संगताः ।

तितमनसो हृष्टाः पौरजानपदः सह ॥ २२

सुधयुस्तं संप्राप्तं सर्वं भीष्मपुरोगमाः ।

नद्रमिवाध्वानं गत्वा नागपुरालयाः ।

प्राप्तं ददृशुर्लोकं हृष्टा बहुविधैर्जनैः ॥ २३

नानायानसमानीतै रत्नैरुच्चावचैस्तथा ।

हस्त्यश्वरथरत्नैश्च गोभिर्गृष्टैरथाविकैः ।

नान्तं ददृशुरासाद्य भीष्मेण सह कौरवाः ॥ २४

सोऽभिवाद्य पितुः पादौ कौसल्यानन्दवर्धनः ।

यथाहं मानयामास पौरजानपदानपि ॥ २५

प्रमृद्य परराष्ट्राणि कृतार्थं पुनरागतम् ।

पुत्रमासाद्य भीष्मस्तु हर्षादश्रूण्यवर्तयत् ॥ २६

स तूर्यशतसंधानां मेरीणां च महास्त्रनैः ।

हर्षयन्सर्वशः पौरान्विवेश राजसाह्वयम् ॥ २७

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०५ ॥

C. 1. 449
B. 1. 113. 45
K. 1. 122. 45

21. Nī om. 21^{ab} (cf. v. l. 18). — Me-s transp-
and 21. — ^a) Mī cm. 21^a. Sī Kī पाण्डुना कुरु; B
(7 om.) ये पूर्व परं. — ^b) ॥ परधनाणि. — ^c) Nī B D
Sī; ॥ यथायाः कुरु.

22. ^a) ॥ राष्ट्रानि (for राजा). — ^b) Nī. s B (except
Dī. s राजपुत्राश्च; S श्रीमिपाला). Ko सर्वशः. — Adh.
S. s. s. s. s.

1133^a अन्त्यमन्त्रस्य वै पाण्डुमासीर्षदेः पूयतिवधैः ।

[Gī 'मन्द्य' स्वधैः. Me-s ते (for वै).]

^a) ॥ प्रसन्नमनसो. Gī. s भूरायाः Me-s दृष्टा. — ^c) B
धयाः (Tī Gī. s पाणिनाः) कुरभिः सह.

23. ^a) Sī च सं; Kī स सं; Nī. s B D. s तमा (B
यातं; Da Dn Dī च तं प्राप्तं; S (except G. s)
प्राप्तं; (Me-s 'स्ते). — ^b) S (except Mī. s) पुरःसारा-
Kī-4 ते सु (Kī स्व) दूरयः ॥ ते त्व (G. s तु) दीर्घम-

स ह्यायातं. — ^c) Ko Da Dī पुरालयात्; Nī. s B
as in text Dī पुराजनाः; D. s पुरे (Dī 'र')
ताः. — ^d) N (except Sī) हृष्टा लोकं (Nī. s 'का'
transp.).

24. ^a) Sī K 'यानैः; Nī 'देवः; Gī 'वासः. — ^b) Nī
देः (for रते). Ka ज्ञानैः; Nī. s D (except D. s. s)

तदा; Nī अयि (for तया). — ^c) Da 'रययानैश्च; Dī. s
'रययानैश्च. Sī अथैः (for उद्गैः). K Nī Da Dn Dī त (Kī
अ) थाविधैः (Da 'यभिः; Dn 'विभिः; Dī युभिः); Nī. s B
D. s. s अज्ञैस्तथा. ॥ अजाविकाथसंधानामुद्गमोमहिषश्च च.

25. ^a) MSS. indiscriminately read कौसल्या and
'स'. Ko. s B (except Ba) Da Dī Tī Gī. s Mī (except
Mī) 'सिद्धि'. — ^c) Gī तयाहं. Ko पूजं.

26. ^a) Da Dī. s पुर. — ^b) Bī कृतास्त्रं; Tī स्वराष्ट्रं.
— ^c) ॥ D (except Da Dī) पुत्रमाश्रित्य. Sī Sī. s
Nī भीष्माश्च; Nī B D. s. s गौरवो. — ^d) Sī Kī. s अश्व
प्र (Kī स्व) वर्तत; Nī B D. s. s 'पुत्रमाश्रित्य'; Nī. s 'पुत्रवर्तत'.

27. ^a) Kī S 'संधैश्च (Gī 'पोषैश्च; Mī 'संधैः'); Nī
B. s Da Dī. s 'संधैः'; Bī Da Dī 'संधयानां'. — ^c) Ko
Nī. s Da Nī सर्वभूतानि. Sī Kī-4 हर्षयित्वन्स्वराष्ट्रानि.

Colophon om. in B. — Sub-parvan. Sī Kī. s. s Nī
Bī Da Dn. s. s. s संभव. — Adhy. name. Ko. s Nī. s
Bī पाण्डुदिविजयः; B. s. s D. s. s पाण्डुविजयः. — Adhy. no.
(figures, words or both): Ko 108; Bī Dn Dī 111
(Dns 112); Daī 109. — Sīloka no.: Daī 46; Dn
44 (Dns 45); Mī 28.

१०६

वैशंपायन उवाच ।

धृतराष्ट्राभ्यनुज्ञातः स्वराहुविजितं धनम् ।
भीष्माय सत्यवत्यै च मात्रे चोपजहार सः ॥ १
विदुराय च वै पाण्डुः प्रेयसामास तद्धनम् ।
सुहृद्वापि धर्मात्मा धनेन समतर्पयत् ॥ २
ततः सत्यवती भीष्मः कौसल्या च यशस्विनीम् ।
शुभैः पाण्डुजितै रत्नैस्तोषयामास भारत ॥ ३
ननन्द माता कौसल्या तमप्रतिमतेजसम् ।
जयन्तमिव पौलोमी परिष्वज्य नरर्षभम् ॥ ४
तस्य धीरस्य विद्वान्तैः सहस्रशतदक्षिणैः ।
अश्वमेधशतैरीजे धृतराष्ट्रो महामरुतैः ॥ ५
संप्रमुक्तश्च कुन्त्या च माया च भरतर्षभ ।

जिततन्त्रीस्तदा पाण्डुर्बभूव वनगोचरः ॥ ६
दित्वा प्रासादनिलयं शुभानि शयनानि च ।
अरण्यनित्यः सततं बभूव मृगयापरः ॥ ७
स चरन्दक्षिणं पार्श्वं रम्यं हिमवतो गिरेः ।
उवास गिरिपृष्ठेषु महाशालवनेषु च ॥ ८
रराज कुन्त्या माया च पाण्डुः सह वने वसन् ।
करुणोरिव मध्यस्थः श्रीमान्पौरदरो गजः ॥ ९
भारतं सह भार्याभ्यां बाणखड्गधनुर्धरम् ।
विचित्रकवचं वीर परमात्तविदं वृषम् ।
देवोऽयमित्यमन्यन्त चरन्तं वनवासिनः ॥ १०
तस्य कामांश्च भोगांश्च नरा नित्यमतन्त्रिताः ।
उपजहृवन्तान्तेषु धृतराष्ट्रेण चोदिताः ॥ ११

106

1 Śi K₁ S om उवाच (T₁ M₁ om the ref)
— ¹) B₁ "बाहूपाजित B (except B₁) D₁ D₂ s वसु
(for धनम्) — ²) S तत् (for स)

2 ¹) D₁ D₂ M₁ s स वै, D₁ अथ वै T₁ वै सर्व
— ²) T₁ वीर्यवान् G₁ वै धन — ³) T₁ विदुरश्चापि
— ⁴) M₁ s समतोपयत्

3 ¹) K₁ N₁ D (except D₁) S सत्यवती N₁ B
(Bim as in text) D (except D₁) M₁ s भीष्म
— ²) Here and below MSS indiscriminately
कौसल्या, "वा", "ति" N₁ S कौसल्या — "स्विनी — ³) T₁
पराहते, T₁ G₁ s पाण्डुते N₁ B₁ D₁ D₂ S (except
G₁ M₁) अर्ध — ⁴) K₁ तर्पया B₁ श्वश सुतपुत्राहते (T₁
G₁ वृता)

4 ¹) M₁ रर्षभ5 After B^m G₁ s s ins

1134*

पाण्डोर्बाहुविनिजिते ।

असरदेयैर्धने राजा

— ¹) T₁ G₁ मेघमलै, M₁ "मेघवने"

6 ¹) K₁ B₁ D₂ S Cd (the first) च (as in text)
the rest तु — ²) K₁ सुप्रर्षभ S सतत रूप — ³) N₁
S (except G₁) जितेन्द्रिय Cd cites तद्दी Śi K₁ G₁ B₁
तथा (K₁ "त) — ⁴) K₁ मृगयापर (cf 7^a) Cd
वनगोचर (as in text)

7 Śi K₁ (hapl) om 7, G₁ (hapl) om 7
— ¹) S (G₁ om) "पक्षीश्च — ²) N₁ s B₁
शुभाभ्यामरण्यानि च — ³) S (G₁ om) बाणपानि
माक्षिणम् — ⁴) K₁ वनगोचर (cf 6^a), N₁ त¹
रति, G₁ वा गत

8 G₁ om S (cf v 1 7) — ¹) K₁ स वनम्
ये पार्श्व — ²) D₁ रम्ये — ³) S (G₁ om) मृग
— ⁴) K₁ S (except M₁ s G₁ om) "शाल"

9 G₁ om 9^a (cf v 1 7) — ¹) S (G₁ om)
बभूव कुला D₁ राजा कुला च माया च — ²) D₁ (except
D₂ s) वने चरन्, S (G₁ om) वनेचर — ³) S
गज (G₁ s द्विप) राज करुणया यथा मध्यगतस्तथा

10 ¹) S चरत् K₁ पक्षीभ्या — ²) N₁ s B₁
(except D₂ s) स्वज्ञाण" (by transp) — ³) S
"मिलजानत — ⁴) S (except T₁) चरतो

11 ¹) D₁ देशम् (for नित्यम्) Śi चारा निरुतक्षिण
K₁ सेवक व्याहृतद्विता (sic) — T₁ om 11^a — ²) S
उपा" G₁ M₁ अनु — ³) S (T₁ om) "राष्ट्रम्" K₁
नोदिता

The arrangement of the subject-matter in
the 9 adhy 106 114 is entirely different in the two
recensions. The transp beg n at 1 106 12 and
end at 1 114 14 (both inclusive). The Table of
Contents (vissajanyakramas) of the Kumbh.

य पादशवीं कन्यां देयकस्य महीपतेः ।

अथौवनसंपन्नां स शुश्रावापगासुतः ॥ १२

स्तु वरयित्वा तामानाय्य पुरुषर्षभः ।

विवाहं कारयामास विदुरस्य महामतेः ॥ १३

तस्यां चोत्पादयामास विदुरः कुरुनन्दनः ।

पुत्रान्विनयसंपन्नानात्मनः सद्यश्चान्युणैः ॥ १४

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चदशिकाततमोऽध्यायः ॥ १०६ ॥

C. 1 4482
B. 1 114 14
K. 1 125 3

which follows the Southern arrangement) gives the sequence of S, while the concordance accompanying it allows the reader to follow the sequence of the various units in N. The transpositions appear to be extremely arbitrary and complicated in reality they follow a definite plan, which is of the most simple character. The whole passage as given in the constituted text divides itself naturally into two sections (adhy 106-108 and 109-114), dealing respectively with the births of the sons of Dhṛtarāṣṭra and Pandu. N narrates first the birth of all the sons of Dhṛtarāṣṭra, the elder brother, and then that of all the sons of Pandu the younger brother, narrates the incidents as a correlated sequence, beginning with the birth of Yudhishthira, following the chronological order of the births of the hundred and five sons of Pandu and Dhṛtarāṣṭra together, the turning point in the rearrangement in S is adhy 109 (Pāṇḍu's curse). After that point there is, as may be seen from the following table, a literal shift in S, which involves merely a dovetailing of the various units of the two sections mentioned above (so as to synchronize the incidents), leaving the different units in each section (with but one exception) in the same relative sequence. The constituted text follows N. The critical notes give invariably the combined collations of the two recensions irrespective of the place of the stanza in the scheme of S, the additions of S are likewise noted under that particular stanza of N after which the addition has been found. Here is the sequence

1 106 11

109 5-end

Colophon

110

111 1-11 (+1177*)

111 18-21

106 12-end

Colophon

107 1-8 (+1135*)

111 12-17 (+1181*)

111 22-end

112

Colophon

113 1-37^{ab} (+1197*)

Colophon

113 38-end

114 1-7

107 9-24

114 8-14

107 25-end

Colophon

App I, No 63 (Duhā alotpatti)

Colophon

108

Colophon

114 15 ff

(N B — S om 1 109 1 4 and I 113 37^{ab})

12 For sequence see above. Before 12, T₁ G₂-4 na वन — ^a) G₂ सत (for अय) Ko 1 4 B₁ D₂ na D₂ पादशवीं, K₂ 'सवां', T₂ (sup len) G₂ 'वतीं', Cd as in text — ^b) T₂ G₂ 4 'स्य महात्मन' — After 12^{ab}, D₁ reads 14^{ab} — ^c) B₂ तां, D₂ स्या G₂ वि- (for स)

13 G₁ om 13 — ^b) N₂ B₂ s m D (except P₂ 4 s) अनिय Ko 2 4 N₁ 2 Da D₂ D₁ 2 T₂ भरतर्षभ (Ko 2 T₂ 'म'), B₂ D₂ G₂ M₂ 'पंभ' — ^c) K₁ B₁ महीपते, K₂ D₂ D₁ 'मते', B₂ T₂ G₂ 4 M (except M₂) 'मन'

14 M₁ om 14^{ab} For D₁ of v 1 10 — ^a) Ko om च — ^b) K₂ 4 N₂ D₂ 'नदन'

Colophon om in G₂ G₂ missing — Major parvan T₂ G₂ 4-6 M सभवं (for वादि) — Sub-parvan B₁ K₁-4 N₁ B₁ Da D₂ D₁ 3 D₁-4 T₁ सभवं — Adhy name Ko विदुरवैवाहिक, N₂ 2 विदुरपरिणय,

१०७

वैशंपायन उवाच ।

ततः पुत्रशतं जज्ञे गान्धार्थां जनमेजय ।
धृतराष्ट्रस्य वैश्यायामेकश्चापि शतात्परः ॥ १
पाण्डोः कुन्त्यां च माथ्यां च पञ्च पुत्रा महारथाः ।
देवेभ्यः समपद्यन्त संतानाय कुलस्य वै ॥ २

जनमेजय उवाच ।

कथं पुत्रशतं जज्ञे गान्धार्थां द्विजसत्तम ।
कियता चैव कालेन तेषामापुत्र किं परम् ॥ ३
कथं चैकः स वैश्यायां धृतराष्ट्रसुतोऽभवत् ।
कथं च सदृशीं भार्यां गान्धारी धर्मचारिणीम् ।

आसुकल्ये वर्तमानां धृतराष्ट्रोऽप्यवर्तत ॥ ४
कथं च शस्य सतः पाण्डोस्तेन महात्मना ।
समुत्पन्ना दैवतेभ्यः पञ्च पुत्रा महारथाः ॥ ५
एतद्विद्वन्पथावृत्तं विस्तरेण तपोधन ।
कथयस्व न मे तृप्तिः कथ्यमानेषु बन्धुषु ॥ ६

वैशंपायन उवाच ।

शुच्यमाभिपरीक्ष्यानं द्वैपायनमुपसितम् ।
तोपयामास गान्धारी व्यासस्तस्यै वर ददौ ॥ १
सा वने सदृशं भर्तुः पुत्राणां शतमात्मनः ।
ततः कालेन सा गर्भं धृतराष्ट्रादधाग्रहीत् ॥ ८

Ms s पाण्डुतपश्चरण — Adhy no (figures, words or both) Ko 109, B₁ D₁ 112, D₁ 110, D₁ 118, T₁ 108, T₁ 58, G₁ 4-5 M 59 (Ms 60) — *Sicola no* D₁ 14, Ms 73

107

1 S₁ K₁ D₁ S om उवाच — ^a) T₁ एक पुत्रः T₁ G Ms s 'क्षेप' — After 1, G₁ s read 4th, repeating it in its proper place (cf v 1 2)

2 ^b)=5^d N₁ D₁ D₁ पुत्रा पच (by transp) B₁ s महाभय — After 2nd, G₁ s read 5th 6, 6th being repeated in its proper place (cf v 1 1) — In G₁, 2nd-3rd is lost on a torn part of the fol (75) — G₁ s om 2nd-3rd — ^c) T₁ G₁ s s M सम देवेभ्य (by transp) — ^d) K₁ ते, B₁ D₁ च (for दे)

■ G₁ s om 3 (cf v 1 2) — In G₁ 3rd is lost on a torn part of the fol (75) — S₁ K₁ S om उवाच — ^e) K₁ B (except B₁) D₁ D₁ 4 s G₁ Ms गाधार्था — Ko (hapl) om from द्विज up to गाधार्थी (an 4th) — T₁ G₁ s s M चापि (for चैव)

4 Ko om up to गाधार्थी (cf v 1 3) T₁ G₁-4 M read 4 after ■ — ^a) N₁ s एकस्य, D₁ स चैको (by transp) K₁ S चैव (G₁ s चापि) (for चैक) K₁ T G₁ s ० देश्या — N₁ s (1 hapl) om 4th — ^b) D₁ स राष्ट्रासुतो S एकश्चा (G₁ क चा) पि शतात्पर (G₁ र) — G₁ s read 4th after 1 and repeat it here — ^c) S₁ K₁ s s स, G₁ चिन्व (for च) — ^d) S वर्तमाना

त्रिवेदेव — ^f) S₁ K₁ 4 N₁ B₁ s D₁ 1 n₁ D₁ 4 s T₁ Ms 'द्वेभ्य', K₁ D₁ 'द्वेभ्य', T₁ 'द्वेभ्य', G₁ s 'द्वेभ्य' 5 ^a) G₁ शस्य च (by transp) B₁ T₁ G₁ Ms s तव (for सत) — ^b) S₁ K₁ N₁ D₁ 4 s महात्मन (Ko 'स्तेन वपस्विना) — ^c) G₁ s n 5th-6 after 2nd S₁ पच पुत्रा दैवतेभ्यो (by transp) K₁ N₁ B D (except D₁) पुत्रा पच (by transp) — 5^d-2^d

■ G₁ s read 6 (with 5th) after 2nd (repeating 5 here) — ^a) S (G₁ missing) एतत्सर्वं S₁ K₁ 1 s D (except D₁ 4 s) यथाव्यास — ^b) S (except G₁ G₁ missing) कथय त्व Ko न मुप्यामि, D₁ न वेष्टुहि — ^c) B₁ s वक्षुषु (sic) — After 6, T₁ G₁-4 read 4

7 S₁ K₁ D₁ S om उवाच — ^a) K₁ N₁ S D₁ 'भ्रान्त, S (G₁ missing) मृषित वृषुक्षित च (G₁-4 हा) (hypermetrical) — ^b) S (G₁ missing) स तु तले

8 ^a) S सा वने च (T₁ G₁ Ms by transp च तं तदा — ^b) S₁ K₁-4 तदा (K₁ s 'चा' महीव, Ko S₁ 1 s अगृह्यत S (except Ms) अगृह्यज्ञानचक्षुषु — ^c) S₁ 8, S ins

1135* गान्धार्थमाहिते गर्भे पाण्डुरम्बाहिकासुत ।
अग्रच्छ परमं दुःखमपलायमर्थादयम् ।
गर्भिण्याय गान्धार्थां पाण्डु परमदुःखित ।
शुभाभिशापादात्मानं शोचन्नुपरतक्रिय ।
स गत्या तपसा सिद्धिं विश्वामित्रो यथा मुनि ॥ १ ॥
देहन्त्याते हृतमना दक्षचतुर्मायी ।

इवत्सरद्वयं तं तु गान्धारी गर्भमाहितम् ।

। जा धारयामास ततस्तां दुःखमाविशत् ॥ ९

वा कुन्तीसुतं जातं चालार्कसमतोजसम् ।

। रस्यात्मनः स्वैर्यमुपलभ्यान्वचिन्तयत् ॥ १०

ज्ञातं धृतराष्ट्रस्य यत्नेन महता ततः ।

। दूरं पातयामास गान्धारी दुःखमूर्च्छिता ॥ ११

तो जज्ञे मांसपेशी लोहाष्टीलैव संहता ।

। वर्षसंभृतां कुक्षौ तामुत्सृष्टुं प्रचक्रमे ॥ १२

थ द्वैपायनो ज्ञात्वा त्वरितः सनुपागमत् ।

। स मांसमयीं पेशीं ददर्श जपतां वरः ॥ १३

तोऽश्वीत्सौबलेयीं किमिदं ते चिकीर्षितम् ।

। चात्मनो मतं सत्यं द्यशंस परमरूपे ॥ १४

ज्येष्ठं कुन्तीसुतं जातं श्रुत्वा रविसमग्रभम् ।

। दुःखेन परमेणोदमुदरं पातितं मया ॥ १५

शतं च किल पुत्राणां वित्तीर्णं मे त्वया पुरा ।

। इयं च मे मांसपेशी जाता पुत्रशयता वै ॥ १६

व्यास उवाच ।

एवमेतत्सौबलेयि नैतज्जातव्यनथा भवेत् ।

। वितथं नोक्तपूर्वं मे स्वैरेष्वपि कुतोऽन्यथा ॥ १७

धृतपूर्णं कुण्डशतं क्षिप्रमेव विधीयताम् ।

। शीताभिरद्भिरष्टीलमिमां च परिपिश्रवत् ॥ १८

वैशंपायन उवाच ।

सा सिच्यमाना *अष्टीला *अभवच्छतधा तदा ।

। अङ्गुष्ठपूर्वमात्राणां गर्भाणां पृथगेव तु ॥ १९

G. 1. 4501
B. 1. 115. 20
K. 1. 129. 39

high is followed by 1. 111. 12-17 (cf. v. 1. 106. 11).

10 ॥ reads 9-24 after 1. 114. 7 (cf. v. 1. 1. 106. 1). — १) Da 'इयं भर्तुः'; S 'इ द्वितीये तु (M. 11). — २) Ś: 'मावहव'; Ds 'माशित'. S मांषायां उदरं महव. — Ds om. 9th. — ३) S च (T₁ हि) प्र(T₂ G₄. १) जायत तदा (G₅ 'धा').

10 १) G₄ 'सुतं राजन्'. — २) G₅ 'स्वात्मना'; Ms-s 'आत्मना'. Ks, G₄, Ms-s 'यैव'. — ३) Ds 'उभय (स्वचित)'; S 'मय च सौमही (T₁ सुमत; T₂ G₄. १ सौमहा; Ms 'M. lin. सुमत). — ४) K₁ 'सौमहा'.

11 १) S कौरव्य (Ms-s 'व') स्वापिज्ञातं (Ms. १ 'ता'). — २) Bs तदा; S स्वयं (for ततः). — ३) K (except D₁) D₂ D₃ स्वोदरः; S ड. Ś: K D₁ D₂ D₃ तादयामास; D₁ D₂ घातः; Ms-s 'पाट' (cf. v. 1. 15). — ४) Ko 'सकशिता; S नोक्तपूर्वं (G₅ 'करी') ता.

12 १) Bs लोहास्तीला (m as in text). S साष्टीला नोभवत्. — २) Ds डे वर्षे (for द्विवर्ष). Ś: K₁ 'हता'; Ks N₁.s D₁ D₂ T₁ G₄ Ms-s 'भृता; N₁.s 'हिता'; B₁ 'हिता'. — ३) Ds समुत्सृष्टं.

13 १) S सतो द्वे. Ś: राजन् (sup. lin. as in text); ३ राजन् (for शाला). — २) B₁ स्वचित. Ks, N₁.s B₁ 'वागत'. S आजगाम यदृच्छया. — ३) K₁ स तां (by transp.); Ks, B₁ S तां च; Ds स तु. Ds तामग्रतो मांसपेशी. — ४) S वदतां च.

१) Ds तत्रागमिव. — २) G₅ चात्मना कृतं. B सर्वं

(for सत्यं). — ४) Ks, १ सुमहर्षवे.

15 Before 15, B D (except Ds, 4. 4) ins. गान्धारी-वाच. — १) K₁ ज्ञात्वा (for ज्ञु). — २) N₁ एवं (for इदं). — ३) K₁. १ ताहितः; Ks Ms-s पाटि; D₁ D₂. १ वाति (cf. v. 1. 11). Ś: ताहितसुदरं मया.

16 १) N₁.s B₁. १ D₁ वरो दूतः (for वित्तीर्णं मे). Ks, १ D₁ पुरा त्वया (by transp.). S दूतवानसि मे प्रभो. — २) Ś: K₁ सा (for मे). D₁ इयं च मांसपेशी मे; B इयं मांसमयी पेशी. — ३) S मे (for ये).

17 Ś: K₁ १ om. उवाच. — २) S एतावदेतद्वापारि. — ३) Ś: Ks, १ कुतोदरे; K₁ 'व (sup. lin. 'व रि; K₁ 'वरे; S कदाचन.

18 १) K (except K₁) N₁ B (B₁. १ m as in text) D₁ m D₂ G₄ (sup. lin. as in text) Ms (sup. lin.) कुंमवातं. — २) S क्षिप्रमावीयतामिति (T₁ आताप्य तु महानृपि). — N (except N₁; for Ks see below) ins. after 18th (Ś: after 18):

1136^a खनुयुषेयु वेदेषु रक्षन् चैव विधीयताम् ।

[= (var.) 21st. B₁ (m as in text) D₁ अनुयु; D₁ D₂ सुयुषेयु च; D₃ स्वेन यु. Ks विधिना पूर्वदृष्टेन वेदोक्तेन विधेयतः.]

— T₁ om. 18th. 20th. — ४) K₁ परिपिच वै; Ks Ms 'पिच्यतां; Ks N₁.s D₁ D₂ 'पिच्यत; B (except B₁) D₁ D₂. १ 'पिच्यत; Ms-s 'पंचतां (sic). Ds इमां परिनिपिचतां. — After 18, B₁ ins. 1136^a.

19 T₁ om. 19 (cf. v. 1. 18). Ks om. 19th. Ś: K₁

एकाधिकशतं पूर्णं यथायोगं विशां पते ।
मांसपेश्यास्तदा राजन्क्रमशः कालपर्ययात् ॥ २०
ततस्तांस्तेषु कुण्डेषु गर्भीनपदधे तदा ।
स्वतुगतेषु देशेषु रक्षां च व्यदधात्ततः ॥ २१
शशास चैव भगवान्कालेनैतावता पुनः ।
विषङ्गनीयान्येतानि कुण्डानीति स सौवलीम् ॥ २२

Ds : S om उवाच — " S (except Gs s, Ts om) ससिच' N (Ks om) त्वष्टी (Ko "हे") छा; S (Ts om) छा (Gs s) हीला — " N (Ks om) यभूय शतधा (B Da Ds : s) वहुधा, S (Ts om) ह्यमवपुस्तथा (Ms by transp शतधा ह्यमवत्) — " Gs-s "मानामां — " Ts Ms : s "गते तु (Ts ch) वमवपुस्तथा; G Ms "गते पुनरेव ॥

20 Ts om 20th (of v 1 18) — " Ss Ks : s Bs Da Ms "यिक (Ms s "का) शत, Ko सतोमवच्छत Ks "यिक पूर्णतः — " Ss Ks : s "योग विनोत — After 20th, Ds S (except Ts) ins

1137* ततः कुण्डशतं तत्र आनाय्य तु महापुत्रि ।

[Ds तुमशत (Gs आनीय)]

— " Bs "देवर्षी Ss Ks (except Ks) Bs Ds ततो Da Ds: तथा — After 20 Gs ins 1138* (of v 1 21)

21 Gs om 21 Ms om 21-22 — " Ko भार्येषु Ks : s Bs : Ds : Ts Gs (sup ins) कुमे, Da देशे — " Da सदा, Ds पुन (for तदा) S (Gs Ms om) गर्भीन्सर्वांसमादधात् (Gs "त् Gs Ms s "भत्) — " Ks सुमयु, M (Ms om) सस्यगु — " Ns Ds है (for च) Ss व्यदधत्तु, Ko s "जाग्रतु, Ks "बाह्विषु, Ks Ss विदधा (Ss "ध) पुन S (Gs Ms om) रक्षां वै (Ms s) तेषां (Gs "ना, Gs "वा) व्यधाप (Ts Gs s "र) यत् — S (except Ms) ins after 21 (Gs after 20)

1138* शशास चैव कृणोते वै गर्भानां रक्षणं तदा ।

[Of 22nd Gs : Ms शशास Gs सर्वे Gs चैव (for चैव) Gs : Ms तथा]

22 Ms om 22 (of v 1 21) — " Ns D (except Da Ds s) शशास, S (Ms om) उवाच Ts पुनास Ts Gs Ms चैतां — " Gs कालेनैता पुन पुन Gs "नैव तथा पुन — " Ss Ko x Ns s विधात्, Da Dn Ds उदात्त; Ds उक्षाप (for विषह) Ns Ds s कुमाणि Bs : Ds स Bs Dn Ds 4 च (for स) S (Ms om) घटमानेषु कुण्डेषु जाताजानीदि (Gs शत जातानि) शोभते — After 2nd S (except Ms) ins

1139* अक्षोचरा कुमारस्ते कुण्डेभ्यस्तु समुत्पिता ।

इत्युक्त्वा भगवान्यासस्तथा प्रतिविधाप च ।
जगाम तपसे धीमान्हिमवन्तं शिलोचयम् ॥ २३
जज्ञे क्रमेण चैतेन तेषां दुर्योधनो नृपः ।
जन्मतस्तु प्रमाणेन ज्येष्ठो राजा युधिष्ठिरः ॥ २४
जातमात्रे सुते तस्मिन्धृतराष्ट्रोऽनवीदिदम् ।
समानीय बहुन्विप्रांन्भीष्मं विदुरमेव च ॥ २५

[Gs "स्तु दातोत्तरा]

23 S transp 23 and 24 — " Ko s : रक्षां (तथा) Ns Bs Dn Ds "विधाप Ds तस्यैतावती — For 23 S subst

1140* एव सदित्य कौरव्य कृण्वद्वापयन्सदा ।

जगाम धर्मतामैव तपसे सशितमत्त ।

24 S transp 23 and 24 — " Bs "धर्मो वा तेनैवैषां क्रमेणस्त्रीम् (Gs Ms-s क्रमेणसि) ज्येष्ठानुभव तदा — " Ss धर्मतस्तु Da जन्मतस्तु S s (for s) — " Ss K Ds तेषां ज्येष्ठो (Ks by transp ज्येष्ठ युधिष्ठिर) S व्येष्ट कुसीसुतोभवत् (Gs "वेत्) — After 1st Gs ins a passage of 48 lines given in App I (N 62), while N ins

1141* तदाप्यतस्तु भीष्माप विदुराप च धीमते ।
N (except Ss Ks Ks om lines 3 6) cont

1142* यस्मिन्नहनि दुर्पैर्षीं जज्ञे दुर्योधनसदा ।
तस्मिन्नेव महाबाहुर्जज्ञे भीमोऽपि कौरवम् ।
स जातमात्र एवाथ धृतराष्ट्रसुतो नृप ।
रत्नभारतवसदस्य हराय च ननाद च ।
त खरा प्रत्यभापत गृध्रगोमासुधापस ।
वाताक्ष मययुष्मापि दिग्दाहक्षामवतदा ।

[(L 1) Ks Ns : B (except Bs) Ds "धर्मो वा — (L 2) Ko s : Ds "जैव महाराज भीमसर्पो धृतराष्ट्र Bs भीमसेनोपि तस्यैव समजायत पार्थिव — (L 4) Ks Ds ररोद (for हरा) — (L 5) B (except Bs) Ds वाता विप्रव]

25 S reads 25-37 after 1 114 14 (of v 1 14 106 11) — For 25th S subst

1143* दुर्योधने जातमात्रे दिक्षु सर्वांस्तु भारत ।
कन्याया प्राणद्वयोरा शिवाक्षाशिवनिलगा ।
नवर्षं रहिर देवो भयमावेदय महत् ।
पुतस्मिन्नन्तरे राजा धृतराष्ट्रोऽप्यिकासुत ।
[(L 1) Posterior half-28th — (L 2)-28th — " Ks Ns B D ततस्तु (Ds "अ) भीतवद्मान — " S "मवीदय — Gs om 25th-27th — " S (except Ms)

पिष्टो राजपुत्रो ज्येष्ठो नः कुलवर्धनः ।
 १: खगुणतो राज्यं न तस्मिन्वाध्यमस्ति नः ॥२६
 १ त्वनन्तरस्तस्मादपि राजा भविष्यति ।
 द्वि मृत मे सत्यं यदत्र भविता ध्रुवम् ॥ २७
 क्यस्यैतस्य निधने दिक्षु सवासु भारत ।
 म्यादाः प्राणदन्धोराः शिवाश्वाशिवशंसिनः ॥२८
 श्रित्वा निमित्तानि तानि घोराणि सर्वशः ।
 ध्रुवन्नाहणा राजन्विदुरश्च महामतिः ॥ २९

व्यक्तं कुलान्तकरणो भवितैष सुतस्तव ।
 तस्य शान्तिः परित्यागे पुष्ट्या त्वपनयो महान् ॥३०
 शतमेकोनमप्यस्तु पुत्राणां ते महीपते ।
 एकेन कुरु वै क्षेमं लोकस्य च कुलस्य च ॥ ३१
 त्यजेदेकं कुलस्यार्थे ग्रामस्यार्थे कुलं त्यजेत् ।
 ग्रामं जनपदस्यार्थे आत्मार्ये पृथिवीं त्यजेत् ॥ ३२
 स तथा विदुरेणोक्तस्तैश्च सर्वैर्द्विजोत्तमैः ।
 न चकार तथा राजा पुत्रस्नेहसमन्वितः ॥ ३३

G. 1. 4518
 B. 1. 115. 40
 R. 1. 129. 54

om.) समाह्वय. — ४) S (G₁ om.) विदुरं चेदममवीच.
 After 25, N ins.:

1144* अन्वयाद्य सुहृदो राजन्कुलसर्वस्यैव च ।
 [Śi K₁ ४ राज्ञः (for राजन्).]

26 G₁ om. 26 (cf. v. 1. 25). — Before 26, Śi
 1. 1. 5 Ns B₂ 5 D₂ 5 S (except G₂) ins. उत्तराङ्गः; Śi
 1 K₂ Ns B₂ 5 D₂ 5 cont. उवाच. — ५) B₂

मन्त्रः. S (G₁ om.) धृतं मया यथा जातो ज्येष्ठः पांडोः
 १: किल. — ६) T₁ om. 26^{ad}; D₂ reads it in marg.

1 D₂ 5 स गुणं. S (T₁ G₁ om.) स तु (M च) दुर्गोपनात्
 10 धन- ज्येष्ठ (T₂ G₂ 5 श्रेष्ठ) तस्मिन्नाजं न संशयः.

27 G₁ om. 27 (cf. v. 1. 25). — ७) Śi K₁ 2. 2. 2
 1 तर्त्तव्यं; K₂ 5 D₂ 5 G₂ 5 M₂ 5 अयं त्वन्तरं; T₂ G₂ 5

1 चानन्तरं (G₂ 5 'तः'). D₂ अयं त्वन्तरजातस्य. — ८) D₂
 1 राजा भविः; S (G₁ om.) राजा भविमुहर्षि. — ९) T

1 4 M₂ 5 पूर्व; G₂ M₂ 5 पूर्व. K₂ 5 N₂ 5 B₂ 5 D₂ 5
 1 G₂ 5 वि; N₂ 5 वै; B₂ D₂ 5 प्र- (for हि). K₂ मूढि. N₂

1 (except B₂) D (except D₂) त्वयं; S (G₁ om.) प्रश्नं.
 1 एतद्वि मे भूतस्य. — ६) S (G₁ om.) यद्वास्मिन्मह्यते

६. — After 27, S (except G₁) ins.:

1145* अस्मिन्नाते निमित्तानि शंसिन इति शिवं महत् ।
 अतो प्रवीम विदुरं हृतं मां अयमाविचत् ।

(L. 1) G₁ M₂ 5 प्रवर्त्तस्यति. — (L. 2) M₂ 5 मृत मां.]
 28 ५) T₂ जातस्यैतस्य. G₂ दुर्गोपने जातमात्रे. — ७) B₂

1 मानद्वन्; D₂ D₂ 5 T₂ G₂ 5 M₂ 5 प्रण. — ८) Śi K₁ N₂
 1 5 शंसिनीः.

29 Before 29, T G (except G₂) ins. वैशः. — ८) Ko
 1 10 रूपणि सः; K₁ तादस्यात् ॥ सः D₂ घोराणि मनुजाधिप

६. 1146* below). S तानि सवासि भारत. — ९) D₂ सर्वं
 1 (for राजन्). — ६) Ko महायथाः. — After 29, N ins.:

146* यथेमानि निमित्तानि घोराणि मनुजाधिप ।
 उचितानि सुते जाते ज्येष्ठे ते पुरुषपते ।

[(L. 1) K₁ ० यथेतानि; K₂ ४ यथे; K₂ B₂ अथे; D₂
 1 तथे. K₁ १ि प्रमवन्ति हि; K₂ ४ घोररूपाणि भूमिप; D₂

1 तानि घोराणि सर्वदाः (= 29th). — (L. 2) Śi K₂ 5 N₂ 5
 B₂ D₂ कुलन्दन; K₁ 2. 2. 2 कुलन्दने (K₁ 'न'); B₂ भरतपते.]

— Ko D₂ ins. after 1146th; D₂ after 30:
 1147* पृथ दुर्गोपनो राजा श्यामः पिङ्गलोचनः ।

न केवलं कुलस्वान्तं क्षत्रियान्तं करिष्यति ।
 [Before line 1, D₂ ins. विदुर उ. — (L. 1) D₂ एवं

दुर्गो. D₂ मधुरिगल.]
 30 ५) S अयं कुलान्तकृत्वातो. — ७) K₂ ४ D₂ भवि-

ष्यति. S यस्यास्य (T₂ G₂ 5 'ह'; M यदयं) कुलपत्तनः.
 — ८) S तस्य त्यागेन नास्तिः स्यात्. — ९) K₂ B₂ 5 (both

1 m as in text) D₂ 5 गुल्वा; N₂ 5 D₂ 5 ५ गौरी; D₂ 5 सुते.
 Śi K₂ 1 तस्यानयो; Ko वापः; N₂ 5 D₂ 5 अप. Ko

1 अवेत् (for महान्). S पुष्टिस्वपनये अवेत्. — After 30,
 D₂ ins. 1147th.

31 ५) B₂ 5 'कोनं पश्यन्ति (m as in text). — ७) Śi
 K₂ 5 N₂ 5 D₂ 5 विनां पते; Ko नराधिप; K₂ ४ जनाधिप.

— After 31st, N ins.:

1148* सत्येनैकं शान्तिं वेकलस्येच्छति भारत ।
 [Śi K₁ शान्तिश्चेत्. K₁ विधेया भरतपते (for the

1 posterior half). — ७) Śi एकेनैव कुरु. K₂ B₂ 5 D₂
 1 वै कुरु (by transp.). S नः (for वै). — ८) N₂ 5 B

1 (except B₂) D (except D₂) कुलस्य जगतस्तथा.
 32 ५) K₁ 2. 2. 2 N₂ 5 T₂ G₂ 5 M₂ 5 त्यजेत्कुलोपं पुरुषं.

— ७) N₂ 5 ग्रामान्. — ८) Śi K₁ स्वात्मार्यं.
 33 Before 33, Śi K₁ ins. वैशः; B₂ वैशः

1 उवाच. — ८) K₂ 1 तथा च (K₂ स). — ९) Śi N₂
 1 तथा; K₂ 1 तैस्तैः; B₂ तस्य. N₂ 1 सर्वः. Ko तथा द्विजैः;

K₂ ४ द्विजातिभिः. S तैश्च विधिर जना (G₂ नरा)धिप (M₂ 5
 1 महात्मभिः). — ७) K₂ 2 ३ तदा (M₂ 'तो'). B₂ D₂
 1 राजन्. — ८) Śi K₁ 'बलान्वितः; K₂ ४ 'बलाकृतः; D₂

ततः पुत्रशतं सर्वं धृतराष्ट्रस्य पार्थिव ।
मासमात्रेण संजज्ञे कन्या चैका शताधिका ॥ ३४
गान्धार्यी लिख्यमानायामुदरेण विवर्धता ।
धृतराष्ट्रं महाबाहुं वैश्या पयश्चरत्किल ॥ ३५

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्तधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०७ ॥

१०८

जनमेजय उवाच ।

ज्येष्ठानुज्येष्ठतां तेषां नामधेयानि चाभिभो ।
धृतराष्ट्रस्य पुत्राणामानुपूर्व्येण कीर्तय ॥ १

* बलाद्वितः; T₁ 'बलां गतः.

34 *) Ko राजन्; N: B: D (except D₄ s) पूर्ण (for सर्व). — *) K₁ B₁ B आरत; K₂ वै तदा (for पार्थिव). — G₁ om. 31°-30°. — *) B (G₁ om.) बहूनां (M₁-s 'हा' शतेन सं'. — *) K₂ N D₁ वैच. T₁ G₂ s M सत्तापरा; T₂ G₂ s च दुःशला.

35 G₁ om 35 (cf. v. 1. 34) — *) S (G₁ om.) चर्च (G₂ 'लै'माने तयो (G₂ 'तो'दरे (G₂ 'वे). — *) N D₁ D₂ महाराजं (for 'बाहुं). D₂ s 'चरत्तदा. S (G₁ om) वैश्या सा त्वंभिकापुत्रं कन्या परिचचार ह.

36 D₁ G₁ om 36 (cf. v. 1. 34) — *) S₁ K₁ B₁ धृतराष्ट्रो महा'. S (G₁ om) तया समभव (M₁ orig. समायम). 114° in समभवद्वाजा धृतराष्ट्रो बहच्छया. — *) S₁ K₁-s D₁ सुतः (for सत.). S₁ B₁ D₁ सत्य; K₁ सत्या Ko जज्ञे त्वंभिका सुतो धीमान् (for *) S₁ K₂ N₁ D₁ करणो नृप; K₂ वणै एव च. S (G₁ om) तस्यामजनयपुत्रं युयुत्सु नाम भारत (G₂ s नामतः).

37 K₁ om. 37. — *) S इत्यनेकशतं जज्ञे पुत्राणां भरतपंथ. — *) G₂ दूराणी. — *) S₁ Ko. 2 s D₁ एका कन्या च (for कन्या चैका). D₂ T₂ G₂ s च (for जय). N₁ s B D₁ D₂ D₃ s शताधिका (for च दुःशला). — K₂ N₁ s D₁ ins. after 37 (B₁, after 1150°).

1149° युयुत्सुश्च महातेजा वैश्यापुत्रः प्रतापवान् ।
B₁ S, on the other hand, ins. after 37:

1150° धृतराष्ट्रस्य राजेन्द्र यथा ते कथितं मया ।

Colophon om. in K₁. Major parvan T₂ G₁ M संभव* (for आदि). — Sub-parvan. S₁ Ko. 2 s N₁ B D₁ D₂ s s संभव. — Adhy name K₂ युयुत्सुनोत्पत्तिः;

तस्मिन्संवत्सरे राजन्धृतराष्ट्रान्महायशः ।
जज्ञे धीर्मास्ततस्तस्यां युयुत्सुः करणो नृप ॥ ३६
एवं पुत्रशतं जज्ञे धृतराष्ट्रस्य प्रीमतः ।
महारथानां वीरानां कन्या चैकाश्च दुःशला ॥ ३७

वैशंपायन उवाच ।

युयुत्सुश्च राजन्धृतास्ततस्तथा ।
दुःसहो दुःशलश्चैव जलसंधः समः सहः ॥ १

N₁ s गंधारीपुत्रोत्पत्तिः; D₂ धृतराष्ट्रसुतोत्पत्तिः; T₂ G₁ पुत्रभीमसेतुयुयुत्सुनादिसंभवः; G₂ पुत्रोत्पत्तिः; M₁-s पुत्रसंभवः. — Adhy. no (figures, words or both) Ko 110; B₁ D₁ s D₂ 113, D₂ s 114; T₂ 111, 112; U M 62. — S'loka no D₂ 41; M₁ s 79

After adhy. 107, all MSS. except S₁ K₁ (V₁ missing) ins an additional adhy. given in App I (No 63). The details of its colophon are as follows. Major parvan: T₂ G₁ M संभव* (for मादि). — Sub-parvan: K₂ N₁ B D₁ s s s T₂ सत्य — Adhy name. D₂ दुःशलोत्पत्तिः; M₁ दुःशलसंभव — Adhy no (figures, words or both) B₁ D₁ D₂ 114 (D₂ s 115), T₂ 112, T₂ 62, G₁ M 63 — S'loka no D₂ 18, D₂ s 17. — Aggregate s'loka no D₂ 4542.

108

This adhy. forms (with some minor variations) passage No 41 of App I, a passage interpolated in some N MSS. after 1. 61. 83. The present adhy. is reconstructed by collation with the passage given in the App, which latter appears to have preserved more faithfully the older N version. It also the list in the Jav. version, which is partly corrupt but agrees with N more than with S.

I K₁ om. 1°-3°. S om. उवाच; S₁ has it here! — *) Ko वैश्यां; K₂-s एषां; S (except M₁) वैच S₁

न्दानुविन्दौ दुर्धर्षः सुबाहुर्दुष्प्रवर्णः ।

रिपयो दुर्मुखश्च दुर्कर्णः कर्ण एव च ॥ ३

विंशतिर्विकर्णश्च जलसंधः सुलोचनः ।

प्रोपचित्रौ चित्राक्षश्चरुचित्रः शरासनः ॥ ४

रिदो दुष्प्रगाहश्च विवित्सुर्विकटः समः ।

शुनामः सुनामश्च तथा नन्दोपतन्दकौ ॥ ५

नापतिः सुपेणश्च कुण्डोदरमहोदरौ ।

प्रनाणश्चित्रवर्मा सुवर्मा दुर्विमोचनः ॥ ६

पोनाहर्महाबाहुश्चिन्नाङ्गश्चिन्नुण्डलः ।

भीमवेगो भीमजलो बलाकी बलार्धनः ॥ ७

उग्रायुधो भीमकर्मा कनकायुर्दहायुधः ।

दृढवर्मा दृढश्चरः सोमकीर्तिनन्दरः ॥ ८

दृढसंधो जरासंधः सत्यसंधः सदःसुवाक् ।

उग्रश्च वा अश्वसेनः सेनानी दुष्पराजयः ॥ ९

अपराजितः पण्डितको विशालाक्षो दुरारः ।

दृढहस्तः सुहस्तश्च वातवेगसुवर्चसौ ॥ १०

आदित्यकेतुर्ब्रह्माक्षी नागदन्तोऽग्रयाविनी ।

कवची निपङ्गी पाक्षी च दण्डधारो धनुर्ग्रहः ॥ ११

इमेतेषा — *) T₁ चाविभो, G₂ M₂ s च प्रभो, G₂ वि भो N नामानि च दृक्प्रत्यय — *) K₂ s N₂ B₂ s M₂ s 'पूर्व' की, D₂ D₁ s 'पूर्वो' प्र(D₂ 'एव') की, G₂ 'ध्यान' कीत्येव

2 K₁ om 2 (cf v 1 1) S₁ D₂ S om उवाच 1 *) B 'पूर्वो' दुर्मुख — *) T₂ G₂ s s जलसंधि, 'सिद्ध' S₁ सय सह, K₂ N₂ s सह (T₂ 'ल') (by transp)

3 K₁ om 3^{ab} (cf v 1 1) — *) K₂ भीमश्च, D₂ 'पौ', T₂ दुहाह, T₂ G₂ M₂ दुष्प्रा (G₂ M₂ 'त्व') ह, M₂ hypermetrio दुष्प्रपाप (anf ism 'मत'), M₂ s hypermetrio दुष्प्रसह (sio) — *) S₁ M₂ दुर्बाहु 1 M₂ 'दु' 'प्र' — *) N₂ दुर्जनश्च (for दुर्ज) 1

दृष्टि T₂ G₂ s 'व्यत', G₂ s दुर्मुख 1 M₂ s 'दैन' श्रिययोषी 1 'की', M₂ 'नो' च — *) K₂ सुपुंसु 1 1 *) N₂ s B₂ s s Da Dn शल सत्य, B₂ शल सय; शल सत्य, G₂ जलसंधि — *) S (except T₂ s s) चित्रो विविध S₁ K₂ चित्राय, B₂ D₂ s च रा; T₂ G₂ s चित्राश्च — *) K₂ O G₂ 'चित्र' B₂ s श्रित्र, T₂ G₂ s श्रचित्र

5 B₂ s s D₂ s read 5^{ab} after 6 — *) K₁ B₂ s 'मो', K₂ 'सुलो', N₂ 'प्रभो' S₁ दुष्प्रकाहो, K₂ 'बाहश्च', s B D₂ s 'सा' (N₂ s 'मा') दश्च, Da Dn D₁ दुर्वि 1 नैपणो दुष्प्रपर्पा (G₂ दुर्धर्षो दुष्प्रपर्पा वै) — *) T₂ s s विकट (for 'वट') N B D (except D₂ s) कटान (N₂ 'स') न (for विकट सम) 1 (except G₂ s s) श्रम — K₂ om 5^{ab} — *) D₂ सुदर्शन 'सुना' 1 N om 6^{ab}, K₂ om 6^{ab} also (cf v 1 5)

*) = 1 31 15' — After 6^{ab}, S ins

1151* चित्रध्वजश्चित्ररथश्चित्रबाहुश्चित्रचित्त्व ।

— *) K₂ M₂ (anf ism) s दुर्विलोचन, G₂ 'शेषन' — After 6 B₂ s s D₂ s read 5^{ab}

7 ^{ab}) B₂ D₂ s सयोबाहुश्चित्रबाहु K₂ s श्रुतवादीयं लोचन, N₂ s 'श्रित्रविद्' (marg sec m 'हुड') 8 चित्रसेनश्च विकट सुचित्रश्चित्रवर्मध्व — S om 7^{ab} — *) K₂ s D₂ भीमयाहु (for 'वेगो') 1 भीमरावो भीमरावो — *) S₁ 'की' बवावर्धन, K₂ s D₂ सुपेण पण्डितसया, B₂ सुजितो वामनसया, B₂ s सुजित कविसत्तम (B₂ 'वामन'), B₂ वामन सुजितो वर

8 S om 11 (cf v 1 7) — *) K₂ s Dn D₁ s उग्रायुध सुसोम (Dn D₂ s 'वेण'श्च दृढ (Dn हुड) शारो (D₂ 'री') महोदर (cf 6^{ab}) — After 8^{ab}, K₂ s Dn D₂ s ins

1152* चित्रायुधो निपङ्गी च पानी युग्दारकलया । (cf 11*) — *) K₂ s om 8^{ab} K₂ B₂ s (except B₂) Da D₂ s दृढवर्मा, K₂ 'वर्मा' (for 'वर्मा') K₂ युद्धकर्मा युद्धश्च (for *) S₁ K₂ B₂ बहुदर Ko अनतक, K₂ अनुत्तर (for अनु) D₂ सुलोचनश्चित्रसेन सर्वसंध सदसया 9 S om 9 (cf v 1 7) D₂ om 9^{ab} — *) N₂ दृढसत्यो (for 'सधो') S₁ K₂ D₂ सु (K₂ s) दस्यवाह, Ko सुदुम, K₂ सुद सु, N₂ सुसत्य, N₂ सद सुयाद् D₂ सह सुर K₂ s शत्रुजय शत्रुसदो जरासंध सहसया — *) N₂ s 11 D₂ 'केतु', B₂ m Da Dn D₂ s उग्र, D₂ उग्रकेतु (for अश्व) K₂ s सुदर्शश्चित्रसेन — *) N₂ B₂ दुष्प्रसाद (B₂ 'च') क, B₂ s s Da D₂ s दुर्जयो जय

10 *) Hypermetrio N हुडसयाय (for पण्डि) — *) S₁ दुरासु, K₂ s N₂ B₂ s s Da Dn D₂ s 'श्वर', K₂ s D₂ जयसया, B₂ 'सद', D₂ चराचर, M₂ s च दुर्जय — After 10^{ab}, D₂ s ins

1153* अजितश्च जयन्तश्च जयस्तेनोऽय दुर्जय ।

उग्रो भीमरथो वीरो वीरपादुरलोलुपः ।

अमयो रौद्रकर्मा च तथा द्दरयस्त्रयः ॥ १२

अनाध्व्यः कुण्डभेदी चिरादी दीर्घलोचनः ।

दीर्घबाहुर्महाबाहुर्व्यूढोरुः कनकध्वजः ॥ १३

कुण्डाक्षी विरजाश्च दःशला च शताधिका ।

एतदेकशतं राजन्कन्या चैका प्रकीर्तिता ॥ १४

नामधेयानुपूर्व्येण विद्धि जन्मक्रमं नृप ।

इति श्रीमद्भारते आदिपर्यणि अष्टाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०८ ॥

— “) B₁ D₂ s वायु”

11 “) N भाद्रपदो (Ko : s B₁ s Da D₂ s “द्वतो₁ D₂ “द्वो) प्रयाप्य (N₁ “गान्य” पि; S (except G₁) “द्वतो प्रया (T₁ “द्वो प्रया”, G₁ M “द्वता प्रया”) यिनौ — “) Hyper metrical D₂ om च S₁ K₁ च निवृद्धः; Ko s D₂ प्रायवृ (L₁ “ल) दौ च, K₁ वृद्धवृ दौ च, L₁ सविपुदौ च, N₁ राद वृद्धवृ, N₁ B₁ s Da निपवी वृद्धी; N₁ पवृद्धवृ; D₂ न (D₂ s क) धन वृद्धी, D₂ निपवी वृद्धी च; D₂ वृद्धवृ दौ च, D₂ प्रायपदी च, T₁ निपतिणी चापि, G₁ s च निपवी च (for निप) पावी च; B₁ निपवी कयवी वृद्धी, G₁ कयवी निपवी पापावी (sio) — “) N वृद्ध (B₁ “दा) पारो N T₁ G₁ s चतुर्थं G₁ सदापरचतुर्थी

12 “) N उग्रभीमरथो (S₁ K₁ “थो) Ko : s N₁ D₂ D₁ वीरो, L₁ N₁ s B Da D₂ s चोभी, S भीमो — “) S₁ K₁ इवबाहु”, T₁ भीमबाहु” — After 12nd, S₁ s

1154 “) भीमवर्मा सुपादुश्च भीमविकान्त एव च ।

— “) T₁ G (except G₁) रुद्रकर्मा च — “) S₁ Ko s s “रमाश्च, K₁ B₁ s s B₁ s “रश्च च, N₁ “रमास्तु (N₁ “श्च) च, B₁ D₂ D₁ “रमाश्च

13 “) S₁ K₁ अनाष्ट M₁ s अष्टवृ कुण्डभेदी च — “) L₁ विनादी, K₁ “राना, K₁ D₂ “पादी, K₁ “रजो, D₂ “रजा, G₁ वराविद्, G₁ विरादी, M₁ वीराक्षी D₂ D₁ चित्रकुण्डर — After 13th, N₁ s

1155 “) प्रमथ प्रमाथी च दीर्घागतश्च दीर्घवाट ।

[S₁ K₁ प्रमाथश्च, D₂ प्रथम्, D₂ दीर्घं तालश्च, K₁ वसुदान, K₁ D₂ दीर्घं, N₁ s दीर्घलाभ, B₁ s s D₂ दीर्घनाभ, B₁ D₂ D₁ दीर्घरोम, D₂ दीर्घलोभ] — S on the other hand ins after 13th

1156 “) दीर्घजो दीर्घमुख अदीर्घ दीर्घ एव च ।

[G₁ दीर्घजिह्वो G₁ “जघ, M₁ s “वाहु (for “सुज) M सुदीर्घो M₁ (w/ lin) दीर्घलोचन (for दीर्घ एव च)]

सर्वे त्वतिरथाः शूराः सर्वे युद्धविशारदाः ॥ १५

सर्वे वेदविदश्चैव राजशास्त्रेषु कोविदाः ।

सर्वे संसर्गविद्यासु विद्याभिजनशोभिनः ॥ १६

सर्वेषामनुरूपाश्च कृता दारा महीपते ।

धृतराष्ट्रेण समये समीक्ष्य विधिवत्तदा ॥ १७

दुःशलां समये राजा सिन्धुराजाय भारत ।

जयद्रथाय प्रददौ सीमलानुमते तदा ॥ १८

— “) N B (except B₁) D₂ D₂ G₁ व्यूढोर, T₁ G₁ “र; G₁ व्यूढो वा — After 13, S₁ s

1157 “) महापृथ्वश्च वृद्धश्च कुण्डजश्विनजस्य ।

[G₁ महापृथ्व M₁ s वृद्ध (for कुण्डज)]

14 “) K₁ s D₂ विरजश्च B असन (G₁ s अनश्च) अनेन (श्विनकश्च — “) N₁ सर्वे सर्वाश्च कोविदा, S वीर भारत — D₂ s om 14th — “) N (D₂ s om) पुत्रशत — “) S₁ K N₁ B s D₂ कन्या चैव, D₂ कन्या च, S₁ K (except Ko) N B (except B₁) D₂ D₁ शताधिक; M₁ शतराश्व (w/ lin प्रकी) as in text

15 “) Ko s s B₁ D₂ D₂ K₁ “वृषेण, K₁ N₁ s “वृषेण स (K₁ “वृषेण, N₁ “वृषेण; M₁ “वृषेणु (M₁ “वृषेण) — “) S₁ सर्वश्च, K₁ जन्मक्षवी, N₁ s “कन्या M₁ सती M₁ s जन्म चैवा सती भवेत् (M₁ सतामर — “) T₁ चातिरथा, G₁ s [S] “वृषेण, M₁ s मा K₁ वीरा — “) K₁ G₁ सुद्धिविदा, G₁ सुद्धि विदा

16 D₂ om 16-17 — “) T G वेदविनीताश्च — “) (D₂ om) M₁ सर्वे सर्वाश्च (S₁ शास्त्रार्थे N₁ सर्वाश्च शास्त्रार्थे), T₁ G “वृषेण चामरम्, M₁ s s राजभर्तृषु — “) N om 16th S सर्वे ससत्तविद्याश्च (G₁ वृषेणविजन (G₁ “विस्तु व) शोभिता

17 D₂ om 17 (cf v 1 16) — “) T G (except G₁) “रूप च — “) S₁ K₁ s B₁ D₂ T G M₁ कृताश्रमा (for मही) — “) G₁ s धृतराष्ट्रश्च — K₁ s निरीक्ष्य, D (D₂ om) परो S₁ K (except Ko) D (except Da, D₂ om) वृष, G₁ कृता (for तदा)

18 “) N “का चापि समये धृतराष्ट्रो नराधिप (K₁ B₁ D₂ D₂ जनाधिप, N₁ s B₁ s s D₂ महीपति) — “) T G सुबलानुमते (G₁ सीमलानुमतात्) N निबिभर्तप्रेम (Ko Da “अ, K₁ नरपुंगव) — After 13 S₁ s

1158 “) इति पुत्रशतं राजन्सुपुत्रसुश्च शताधिक ।

१०९

जनमेजय उवाच ।

थितो धार्तराष्ट्राणामार्यः संभव उत्तमः ।

मानुषो मानुषाणां भवता ब्रह्मविचम ॥ १

।मधेयानि चाप्येषां कथ्यमानानि भाग्यशः ।

।त्तः श्रुतानि मे ब्रह्मणाण्डवानां तु कीर्तय ॥ २

हि सर्वे महात्मानो देवराजपराक्रमाः ।

।यैवांशावतरणे देवभागाः प्रकीर्तिताः ॥ ३

।स्मादिच्छाम्यहं श्रोतुमतिमानुपकर्मणाम् ।

।यामाजननं सर्वं वैशंपायन कीर्तय ॥ ४

वैशंपायन उवाच ।

राजा पाण्डुर्महाराण्ये मृगन्यालनिषेविते ।

।वने मेधुनकालस्थं ददर्श मृगयूथपम् ॥ ५

।ततस्तां च मृगीं तं च रुक्मपुत्रैः सुपत्रिभिः ।

।निर्विमेद शरैस्तीक्ष्णैः पाण्डुः पञ्चभिराशुगैः ॥ ६

।स च राजन्महातेजा ऋषिपुत्रस्तपोधनः ।

।मार्यया सह तेजस्वी मृगरूपेण संगतः ॥ ७

।संसक्तस्तु तथा मृग्या मानुषीमीरयन्निराम् ।

।क्षणेन पतितो भूमौ विललापाकुलेन्द्रियः ॥ ८

C. 1. 459.
B. 1. 118. B
K. 1. 123. B

कन्यका दुःशला चैव यथावकीर्तितं मया ।

[(L. 1) T₁ इदं (for इति). Ms s-s राज्ञः (for राजन्).](L. 2) G₂. 4 कीर्तिता मया; M 'तास्यथा.]Colophon. Major parvan. T₁ G M संभव* (for भवि*). — Sub-parvan. S₁ K N B₁. 2. 2 D₁ संभव.Adhy. name. K₂ धार्तराष्ट्राभिधानकथनं; N₁. 2 धृतराष्ट्र-

।यामाकथनं; Ms-s ह्युपोधनादिशतसंकीर्तनं. — Adhy. no.

figures, words or both: Ko 111; B₁ D₂ D₃ 115;D₂ 116; T₁ 113; T₂ 63; G M 64. — Sloka no.: D₂ 18; Ms 19. — Aggregate sloka no. D₂ 4567.

After adhy. 108, S reads 1. 114. 15ff. (cf. 1. 1. 106, 111).

109

S om. 1-4, and reads the rest of this adhy. with v. 1.) after 1. 106, 111.

1 S₁ K₁ D₂ om. उवाच. — *) D₂ D₂. 4 Cd अमनुष्यो.S₁ B₁ D₂ D₃ 2 B₁ D₂ मा)नुष्याणां. — *) N₁ B D'except D₂) मद्रवादिना.2 S om. 2 (see above). — *) K₂ N₁. 2 B₁. 2 D₂ वे(for मे). — *) D₂ D₂. 4 च (for तु). N₁ D₂ 'वानुकी'.3 S om. 3 (see above). — *) D₂ 'समप्रभाः.4 S₁ K₁ रवया वंशः; K₂ D₂ 'वतांशः.4 S om. 4 (see above). — *) D₂ D₂ एतद् (for एसाद्). K₂ इच्छामे. — *) K₂ 'नं पुत्र्यं.E For sequence of S see above. — S₁ K₁ D₂ Som. उवाच. — *) S अया(T₂ G₂. 2 तदा; G₂ तथा)साधमहारण्यं 'देवितं. — *) N₁. 2 B (except B₁) D (exceptD₂) वरन्; S तत्र (for वने). S₁ K₁ 'काम'; N₂ B₁ D(except D₂. 4. 5) 'धर्म'; B₂ 'धर्मेण. — *) S₁ वनयूथं.6 *) T₁ G₂. 4 Ms. 2 ततस्तः; T₂ मृगं तां; G₂ तत्रस्थां;G₂ 2 स च तं. S मृगीं (G₂ Ms-s 'मं' सेव. — *) K₂रुक्मपुत्रैः. S₁ K₁ सुमंत्रिभिः; K₂ पत्रिभिः; N₁. 2 D₂स्व(N₂ सु)मंत्रितैः; B (except B₂) 'पत्रितैः; S 'वाजितैः(T₂ G₂ 'भिः). — *) S शरैस्त्वृणैः. — *) S (exceptG₂) 'भिरासतैः.7 *) S (except T₁ G₂ Ms 2) स चचार (G₂ beforecorr. as in text). — *) Ms-s सुविपुत्रः(!). T₁ G₂ Msतपोन्वितः (G₂ 'तैः); T₂ G₂. 4 ततो द्विजः; G₂. 5 Ms 'दुतः;Ms-s ततोन्वितः. — After 7, G₂. 4 ins.:

1159* मृगो ऋषिर्युगी भाषां उभौ तौ तपसाम्बितौ ।

।देमावे विपिने भूय्या निरहुःशरतेक्ष्णौ ।

[(L. 2) G₂ रमेतां and 'रतेक्ष्णः.]8 *) K₁ स (for सं). K₂ तां; N₁. 2 D₂ D₃ 4 च(for तु). S₁ स स सकः; S स संवृत्तः (for संसं). S₁K₂ T₂ तथा मृग्या; Ko तथा सार्व. — *) S 'वीं वाचमीरयन्. — *) K₂. 4 ज्यपतद्भूमौ. — *) S 'छापातुरो (G₂

'कुलो) मृगः.

9 K₁ G₂ Ms s om. उवाच; the rest of S om. theref. — *) S₁ K₁ वा; K₂. 4 N₁. 2 वे; K₂ B D₂ D₃ हि(B₁ m 'दि' (for अपि). S 'मन्वुवचं प्रसत (G₂ 'तौ; G₂'सः). — *) K₂. 4 N₁ B D बुध्या निरहिता अपि (N₂ तथा)(D₂ बुद्धियां गहितापि च); S बुध्ते(G₂ धृत्वं)वरपाता अपि.

मृग उवाच ।

काममन्युपरीतापि युष्मद्भरहितापि च ।
 वर्जयन्ति मृशंसानि पापेभ्यभिरता नराः ॥ ९
 न विधिं ग्रसते प्रज्ञा प्रज्ञां तु ग्रसते विधिः ।
 विधिपर्यागतानर्थान्प्रज्ञा न प्रतिपद्यते ॥ १०
 शश्वद्वर्मात्मनां मुख्ये इले जातस्य भारत ।
 कामलोभाभिभूतस्य कथं ते चलिता मतिः ॥ ११

पाण्डुरुवाच ।

शत्रूणां वा वधे वृत्तिः सा मृगाणां वधे स्थिता ।
 राज्ञां मृग न मां मोहात्वं गर्हयितुमर्हसि ॥ १२
 अच्छदानामायया च मृगाणां वध इष्यते ।

Cd omes बुध्याय (text) as a pāṭha and mentions the
 आवसति — " K1 : N B (except Ds) D (except Da
 Ds) 'त्वपि रता, Cd as in text

10 " S1 च, T Gs + हि, Gs सा (for तु) — " S1
 (sup fin) Da1 Da2 Nlp प्रज्ञावान्, Ko + N1 + Bs Da
 प्राज्ञो न, N1 प्रज्ञा तु B अज्ञाया (G1 प्राज्ञाय, M1 प्रज्ञाया)
 प्रतिपद्यति (Gs 'इष्यते) Cd omes the entire pada
 exactly as in text!

11 " Ds सर्वधर्मो, S सव (Gs + तस्माद्) धर्मात्मनो
 (Gs + Ms + ना, M1 'दा) — " B1 + Da Ds Gs +
 भारते — " Ds चलिता मन S (Gs स) क्सादि (Gs +
 Ms 'च, Gs 'दा) चलि (Gs 'दा) ता मति

12 K1 S om उवाच — " S या वै (Gs तु) शत्रुवधे
 वृत्ति — " S 'थे श्रुवा — " Ko Ds राज्ञो S1 नो
 मृग मा मोहात्, Ko मृग नामाहार्य (sio), N1 च मृग समो
 हात् N1 Da च मृगयामाहु B Ds च मृगया मोहात्, Ds
 मा मृग मोहात्, S मृग विजानीहि (T1 Gs + विद्वाराणा, Gs
 वनानीहि) Nlp मृगयुता (for मृग न मा) — " Ko Ds
 मा (for स्व) N1 + B Da Ds न स्व (N1s Da मा)
 गार्हितम्, S किं स्व मोहादिगर्हसे

13 Ks om 13 Gs om 13 15^{ab} — " S (Gs
 om) अमायया छच्छलेन — " N1s इत्यपि, Ds उच्यते
 (for इत्य) S (Gs om) 'नामिषुचारिणि — " S1 K1
 स चैव, Da स एव S1 Ds च, M1 हि (for तु) S (Gs
 om) वध एव भवेद्धर्म — " S1 Ko + N1 B Da Ds T1
 Gs Ms + सद्दिद्वद्, Dn D1 + तद्वि स्व Ko + s Da1 Ds
 किं तु गर्हसि Da2 क्षतुमर्हसि, S (Gs om) किं विगर्ह

स एव धर्मो राज्ञां तु तद्विद्वान्किं तु गर्हसे ॥ १३

अगरस्त्यः सत्रमासीनश्चचार मृगयामृषिः ।

आरण्यान्सर्वदैवत्यान्मृगान्प्रोक्ष्य महावने ॥ १४

प्रमाणदृष्टधर्मेण कथमस्यान्विगर्हसे ।

अगरस्त्यस्याभिचारेण युष्माकं वै वषा हुता ॥ १५

मृग उवाच ।

न रिपुन्वै समृद्धिष्य विमुञ्चन्ति पुरा धरान् ।

रत्न एषां विदोपेण वधकालः प्रशस्यते ॥ १६

पाण्डुरुवाच ।

प्रमत्तमप्रमत्तं वा विवृतं भन्ति चौजसा ।

उपायैरिषुभिस्तीक्ष्णैः कसान्मृग विगर्हसे ॥ १७

14 Gs om 14 (of v 1 13), S1 K1 (hap
 14-15^{ab} — " K1 Ko Da Ds T Gs + Ms + s
 (as in text), the rest चका — " Das S (Gs om
 'देवस्यान्' T1 'देवेभ्य, Ms + 'देवार्थ) — " S (Gs om
 पद्मन् K1 मेप्यु, T1 Gs + मेक्षन्, K1 मेप्यु, M1 मोक्षन्
 15 S1 K1 Gs om 15^{ab} (of v 1 13, 14) — " S1
 T1 Gs M 'दृष्ट S (Gs om) 'धर्मस्य — " Ko S1 B

शस्त्र कसाद्, S (Gs om) शस्त्र किं त्व (T1 by transp)
 त्व किं, G1 त्व वै K1 अगरस्त्यस्ताव गर्हयेत्, Ds शत्रु
 कसान्दिगर्हति — " N1s B1 + 'पचायेत्, T1 Gs नि (G
 'वि) ज्ञायेत्, Nlp अतिचारेण — " N1s B1 + हि B1
 Dn D1 + च (for वै) K1 पराजुता, N1s + s (sup fin)
 sec m) B1 विपन्न (B1 'रु) ता, Gs हुतापि (for ए
 हुता) Ko + Ds वध एव च, K1 वध भाति D1
 हिलया, T G1 + M विहितो वध (for वै वध हुता) —
 (1 apl) om 15^d-16^d

16 Gs om 16^{ab} (of v 1 15) Ms + transp
 and 17 S1 K1 Ms + om उवाच, the rest of S om
 the ref — " S1 K Ds च (for वै) Da Ds नाविपन्न
 S (Gs om) मृगानेव — " T1 Gs विपन्नति (for
 'चरति N1s B D नरा (Ds पुर), Gs पुन Gs + तिर
 (for पुरा) — After 16^{ab} S (except Gs) ins

1160^d न रिपूणां समाधान परीक्षन्ते पुरातना ।
 [T Gs + Ms + परीक्षते, Gs 'प्लेते T1 पुरा नरा ।
 Gs पर नरा, Gs पुरा नरा]
 — " K1 + B1m + s Ds रत्न एव (Da 'च); K1 न तु वध
 Ds वध एषां — " K1 + B1 Da D1 + वध कालः B1

मृग उवाच ।

घ्नन्तं मृगान् राजन्विगर्हे आत्मकारणात् ।
 न तु प्रतीक्ष्य मे स्वाच्येद्दानुशंसतः ॥ १८
 दूतहिते काले सर्वभूतेष्विते तथा ।
 हि विद्वान्मृगं हन्याचरन्तं मैथुनं वने ।
 पार्थक्यं कान्तं यच्चया वितथं कृतम् ॥ १९
 प्राणामृषीणां च तेषामङ्घ्रिद्वयकर्मणाम् ।
 जातस्य कौरव्य नानुरूपमिदं तव ॥ २०
 सं कर्म सुमहत्सर्वलोकविगर्हितम् ।
 त्वमप्यशंस्य च अधर्मिष्ठं च भारत ॥ २१

स्त्रीभोगानां विशेषज्ञः शास्त्रधर्माथर्वतत्त्ववित् ।
 नार्हस्त्वं सुरसंकाशं कर्तुमस्वर्ग्यमीदृशम् ॥ २२
 त्वया नृशंसकर्तारः पापाचाराश्च मानवाः ।
 निग्राह्याः पार्थिवश्रेष्ठ त्रिवर्गपरिवर्जिताः ॥ २३
 किं कृतं ते नरश्रेष्ठ निघ्नतो मामनागसम् ।
 मुनिं मूलफलाहारं मृगवेषधरं नृप ।
 वसमानमरण्येषु नित्यं शमपरायणम् ॥ २४
 त्वयाहं हिसितो यस्मात्तस्मात्त्वाभ्यस्यंशयम् ।
 द्वयोर्नृशंसकर्तारमवशं काममोहितम् ।
 जीवितान्तकरो माव एवेमेवागमिष्यति ॥ २५

C. 1. 4554
B. 1. 118. 27
K. 1. 123. 84

दे; Bs Ds Ts G1.3 वषः का'. Ko Ds न शस्ते;
 नशा'.

7 Me-s transp. 16 and 17. — Śi K1 om. उवाच;
 m. the ref. (cf. v. l. 16). — *) T2 प्रमत्तानप्रमत्तान्वा;
 'सं वामप्रसं वा. — *) Ds चर्षति; Ds निकृतं; S
 हला (G1 'त्य by corr.); Cd विवृतं (as in text).
 8 हति. Bs इति चै हया (m as in text); Gs प्रविषो-
 गत्; Gs प्रविषेण च. — *) Śi K1.5 N1.5 Bs Ds
 D1.5 विविधैः; Ks N1 बहुभिः (for ह्यभिः). — *) Śi
 रात् (sup. lin. as in text). S मृग कस्मात् (by
 msp.). — After 17, Ks ins.:

1161* मैथुनस्य महाराज पर्यं हन्या(त्) ह्यकारणे ।
 18 Śi K1 T G Ms. s. om. उवाच; Ds Me-s om. the
 !. — *) T2 G1.3 न निघ्नतं. Ks T2 मृगं. — *) B
 except Bs) Ds विगर्हामि (for 'गर्हे'). Śi K1.2.4 T2
 2.5 स्वात्म'; Ko.5 नात्म'; N1.2 Da Dn D1.2.5 चारम';
 1 स्वाम'; T1 B Me-s स्वामक Gs 'वर्षणा. — *) Ko
 च; D1 सं; B सं. (for दृ). Śi K1 प्रतीक्ष्येदं; N1 परीक्ष्यं
 Ds क्षेप्यं; T1 क्षतं; T1 G1.4 Me-s 'क्षेप्य; Gs 'क्षेप्यं;
 2 'क्षमे. — *) K2.4 'नृशंसता; Ks B1.5 'स्वतः; Ds
 सेना. Śi K1 स्वमि गृहं नृशंसता; Ko N1.2 Da Dn D1.2
 'येद्दानुशंसतः (N1 Da 'स'तः; Ds स्वयेद्वाप हतो मृगः; B
 'या मे ह' (G1.2 मेच; Gs मेच; Gs मेति; Gs स्वाहा; Gs
 दा) नृशंसवत् (Ms त्वया स्वादनुशंसता).

19 *) T1 'हितं कर्म; G1.4 'हितं कालं; Gs.5 Ms
 हेतः कालः; Ms 'हितं चैव; Me-s 'हितं कर्म. — *) Ko
 'भूतहितेष्विते; N1.2 'भूतसमीहिते; S (except T2)
 दूतेष्वितं तथा (G1.5 Ms 'तत्र सः). — S reads 21^{ab}
 for 19^{ab}; and 19^{ad} after 21^{ad}. — *) Śi K1 मृगी; T1

मृगो. Ko Ds हन्यामृगं विद्वान् (by transp.). — *) Śi
 K1 चरति. Śi (by corr.) मैथुने. — After 19^{ad}, N
 Ts ins.:

1162* अस्मां मृग्यां च राजेन्द्र हर्षोन्मैथुनमाचरम् ।

[K2.4 Bs Ts च मृग्यां (by transp.). Śi K (except
 Ks) Dns 'माचरम्.]

— *) N कर्तुं; Gs राजत्; Gs कालं (for कान्तं). — *) N
 Ts तत्तया. N विकलीकृतं; G1.4 'धीकृतं.

20 *) N1.2 B D (except Ds) 'ना महाराज; T G
 Ms. s. राजर्षिणां पुराणानां (Gs सर्वधर्माथैतत्तवत्; Gs नीति-
 मार्गप्रतिष्ठत्); Ms (inf. lin.) 'वाणां नृपर्षिणां. — *) N1
 Da राज्ञाम् (for तेषाम्). N1 Bs Ds 'कारिणा. Gs कुर्वाणां
 कीर्तिवर्धन; Gs भरतस्य उदारमनः. — *) B 'त्य राजेन्द्र.

21 S reads 21^{ab} after 19^{ad}. — *) Ds सर्वकाले.
 — *) Śi K N1 Dn D1 चा (Ks ना) प्यधर्मिष्ठं च; G1
 चाधर्मं मिष्ठं च; Ms च अधर्म्यं चैव (for च-च). — After
 21^{ad}, S reads 19^{ad}.

22 *) G2.4 कामभोगि'. — *) N1 शास्त्रधर्मात्तु';
 N1 सर्वधर्माथ'; Ds Me-s धर्मशास्त्राथ'. — *) S नार्ह-
 स्वमरस'. — *) S कर्तुं (Gs कृत्य) माचारमीदृशं (Ms 'चर').

23 *) Ko.5 N Bs Da Ds ये नराः (for सान').
 — *) Ko 'परिपालवात्; Ks 'परिपलितः; G1 'कलव'.
 24 *) Gs किं तु तेन. Ks नरव्याघ्र; B Ds महाराज.
 — *) K2.4 Ns B Ds निघ्नता; T1 'यत्. Śi Ko.1 N1.2
 Da Dn D1.2 सामिहानागसं प्रता. — *) A few MSS.
 'वेत्'. — *) Śi वर्तमानम्. Ko Ds महारण्ये; .

25 *) S निह (T1 Ms 'य) तो (for 'हित'). — *) N
 B1 (m as in text). B (except Ds) 'प्यहं शपे; S
 'प्यनागसं. — *) Ds अवध्यं; T2 G1.4 अलसं. — *) S

अहं हि किंदमो नाम तपसाप्रतिभो मुनिः ।
 व्यपन्नपन्मनुष्याणां मृग्यां मैथुनमाचरम् ॥ २६
 मृगो भूत्वा मृगः साधे चरामि गहने बने ।
 न तु ते ब्रह्महत्येयं मविष्यत्यविजानतः ।
 मृगरूपधरं हत्वा मामेवं काममोहितम् ॥ २७
 अस्य तु त्वं फलं मूढ प्राप्स्यसीदृशमेव हि ।
 प्रियया सह संवासं प्राप्य कामविमोहितः ।
 त्वमप्यस्यामवस्थायां प्रेतलोकं गमिष्यसि ॥ २८

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि नयाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०९ ॥

मैथुने समुपेयसि

26 *) N1 तु (for हि) N1 B (except B1) Ds किमिदमो, D1 हि किंदमो, G1 किंदमो (for हि किंदमो) — *) N1 s B1 m s D (except D1 s) तपसा आवितो Ko मयि दक्षितव्य — *) Ko नि पन्नम्, K1 s 'त्रयो, K1 इयत्तं, N1 B (B1 m as in text) त्रयमाणो, Cd as in text S अपन्नपानि (G1 s 'पा हि)भूतावात् (G1 s 'भूतानां) — *) S1 Ko s D1 आचरम्, K1 s 'रत् S नराणां मैथुन मिय

27 *) D1 सम मृग्या, S मृगी (G1 'ने)ल्येव — *) S मैथुन विचराम्यह — After 27^{ab}, G1 s s in s

1163* राजाश्वमहिपादीनां लज्जा नास्ति चतुष्पदाम् ।

लज्जाप्राक्काभीतिहीन मैथुन परम सुखम् ।
 तस्य द्विपदा नास्ति विपत्ते तच्चतुष्पदाम् ।
 मृगाणां मृगाया धर्मसत्प्रापि न वध स्यत् ।
 मैथुनात्सचित्तस्य मृगद्वन्द्वस्य भुवि ।
 — *) S1 K1 ते तु (by transp) K1 तु, S हि (for तु)
 — *) G1 s 'व्यति न जानत — *) G1 सां द्विज का'
 28 G1 (hapl) om 28^{abed} — *) K1 G1 Me s हि, Ms (inf in) तत् (for तु) N1 अथ तुल्यफल
 — *) K1 N1 B (except B1) D1 तु, D1 च (for हि)
 — *) Cf v 1 29 also T1 G1 Ms s समोऽय, T1 G1 s 'दोः — S1 K1 (hapl) om 28^a-29^a

29 *) S1 K1 om 29^a (cf v 1 28) K1 s Da Dn D1 s हि (for च) For 29^a, N1 s B (except B1) D1 repeat 28^a — *) Ko s D1 T1 G1 यया, G1 स्य (for यया) — *) S1 K1 s s Da D1 s Me-s 'पुर K1 s Da प्राप्य — *) D1 T G1 s आयो, Ms मेय (inf in) सत्तया as in text S अतिमतां श्रेष्ठा (Me s 'ष्ठ) — *) K1 स च, S सा वै (T1 सापि) S1 K D (except D1) त्वातुगमिष्यति

अन्तकाले च संवासं यया गन्तासि कान्तया ।
 प्रेतराजवशं प्राप्तं सर्वभूतदुरत्ययम् ।
 सत्तया मतिमतां श्रेष्ठ संव त्वामनुयास्यति ॥ २
 वर्तमानः सुखे दुःखं यथाहं प्रापितस्तथा ।
 तथा सुखं त्वां संप्राप्तं दुःखमभ्यागमिष्यति ॥
 वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा सुदुःखार्तो जीवितात्स व्ययुज्यत ।
 मृगः पाण्डुश्च शोकार्तः क्षणेन समपद्यत ॥ ३१

30 K1 (hapl) om 30 — *) N1 s G1 s दुःख — *) S1 Ko s s तथैव स्वा सुखप्राप्त, N1 B1 s D (except D1 s) सया स्वां च (B1 च स्वां) सुख (D1 सुख) प्राप्त । तथा स्वां सुखसंयोगे, S तथा सुख स्व (G1 स्व) सया (G1 'स्व) — *) B1 s D1 s अपि (for भवि) S (as in T1 G1 Ms) 'मिष्यति

31 S1 K1 read 31 before at 1 of the foll adhy — S1 K1 s D1 S om उवाच (G1 s s om the ref) D1 reads the ref in marg — *) Ko-s स, K1 तु (for सु) — *) Ms सद्य प्रापे, Ms-जीवितेन Ko. S1 s D 'सुच्यत, Cd 'सुचत — *) N1 B D (except D1) तु-खालं Cd पाहुआपि हि शोकार्त

Colophon — Major paragon T1 G M सवर्ग (B1 आदि*) — Sub-paragon S1 K N B Da Dn D1 s सवर्ग — Adhy name K1 पाहुआपप्राप्त, N1 s रत् मृगसाप, D1 पाहुआप, G1 मृगसापप्राप्ति — Adhy name (figures, words or both) Ko 112, B1 Dn D1 11 (Dns 117), T1 107, T1 57, G M 58. — S1 s no Da 33 (Dns 34), Ms 69 — Aggrava s loka no Dns 4593

110

1 S1 K1 S om उवाच (G1 s s om the ref). — Behn 1, S1 K1 read 1 109 31 — *) T1 G M ससरीप Cd as in text S1 अनुदम्, Ko 1 s N1 B1 s D1 Ms s उप — *) T1 तमतिक्रम्य विमर्षिण — *) T1 सत्तया वाप्य — *) K1 s D1 दुःखशोकार्त, S 'मोहार्त — *) S1 सतो विरुद्धे — *) N1 कर्मणा स्वेन दुर्मतिः T1 'नामपि दुःख, G1 s 'ना चास्तिदु' — *) S 'वति दुर्ता

११०

वैशंपायन उवाच ।

व्यतीतमतक्रिम्य राजा स्वमिव बान्धवम् ।

तार्यः शोकदुःखार्ताः पर्यदेवयदातुरः ॥ १

पाण्डुरुवाच ।

तामपि कुले जाताः कर्मणा वत दुर्गतिम् ।

मुच्यन्त्यकृतात्मानः कामजालविमोहिताः ॥ २

घट्टमात्मना जातो बाल एव पिता मम ।

वित्तान्तमनुप्राप्तः कामात्मैवेति नः श्रुतम् ॥ ३

अ कामात्मनः क्षेत्रे राज्ञः संयतवायुपिः ।

शङ्कैपायनः साक्षाद्भवान्मामजीजनत् ॥ ४

आद्य व्यसने बुद्धिः संजातेयं ममाधमा ।

क्तस्य देवैरनयान्मुगयायां दुरात्मनः ॥ ५

क्षमेव व्यवसामि बन्धो हि व्यसनं महत् ।

मुद्युचिमनुवर्तिष्ये तामहं पितरव्ययाम् ।

अतीव तपसात्मानं योजयिष्याम्यसंशयम् ॥ ६

तसादेकोऽहमेकाहमेकैकस्मिन्ननस्पती ।

चरन्मैक्षं मुनिर्धृष्टश्चरिष्यामि महीमिमाम् ॥ ७

पांसुना समवच्छन्नः शून्यागारप्रतिश्रयः ।

वृक्षमूलनिकेतो वा त्यक्तसर्वप्रियाप्रियः ॥ ८

न शोचन्न प्रहृष्यंश्च तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः ।

निराशीर्निर्ममस्कारो निर्द्वन्द्वो निष्परिव्रहः ॥ ९

न चाप्यवहसन्कंचिन्न कुर्वन्मुकुटं कचित् ।

प्रसन्नवदनो नित्यं सर्वभूतहिते रतः ॥ १०

जङ्गमाजङ्गमं सर्वमविहिंस्यतुर्विधम् ।

स्वासु प्रजास्विव सदा समः प्राणभूतां प्रति ॥ ११

एककालं चरन्मैक्षं कुलानि द्वे च पञ्च च ।

C. 1. 4933
S. 1. 119, 12
Ka. 1. 124, 12

1-3 महात्मानः. — 4) S (except Ms. s.) 'प्रमोहिताः.

3) S. 1. K. 1. 'जनो. S कुले धर्मो (Gs. 4 महा)जनो

तः. — 5) S कामा (T. 1. चर्मा)त्मा किल आरत (T. 1. Gs. 4

1. 8 'तः'; cf. 3^d. — 6) Ko क्षमामैवेति; K. 2. s. Da. 2

मादे. Cd om. कामात्मा. S बालभावे पिता मम

(L. 3^d).

4) K. 2. 4. N. 8. B. 1. D. 1. M. 5. 'वायुपिः. — 5) T. 1

मायनश्च वै साक्षात्.

6) Da. 1. तत्तत्; S तस्य मे. — 7) Ko Ds 'वं

माधुना; S 'यमिहायमा. — 8) S देवैर्विधमा. — 9) N. 2

s. Da. 1. 'वायां प्रयावतः; B. 2. Da. 1. 8 मृगयां परिधावतः.

10) Gs. 6 Ms. (inf. lin.). 8 मोक्ष एव; Ms. 8 मोक्षेव.

1. समीप्यामि. — 11) K. 2. बंधाय; S बंधं (T. 1. बंधो; Gs

द्वं) वि. — 12^d = (var.) 29^d. — 13) K. 1. B. 1. s. Da. 1. 8

रुतिम्; K. 1. S सहृतिम्; N. 1. स्वव्यतिष्ठम्. — 14) B. 2

तेपयिष्या' (m as in text).

7) K. 2. 4 'देकोसहायश्च; N. 1. B. 1. D. 1. 'देको (B. 2. का)हमे-

रुती; S (except Gs.) 'देका (Ms. inf. lin. 'को)हमेरुहं.

12. Ds repeats 7th (with v. l.). — 13) K. 2. N. 1. B. 1. D.

'except Da. 1. भैद्यं; S भिक्षां (cf. v. l. 11). T. Gs अहं;

14. मर्त्या (for मुनिर्). Ko Ds (both times) s. मृत्वा;

15. B. 1. 8. लु (B. 1. सु)क्तः; Gs मृदः; B. 1. 8. m Cd मुदः

(as in text). — 14) S. 1. K. 1. Dn. D. 1. 4 'व्याम्यायमा निमाद्

(K. 1. 'सितः); Ds (first time) 'व्यासि वनस्पती.

8) Some MSS. (mostly B) पांसुना. S च

प्रतिच्छन्नः. — 9) K. 2. 'परिधयः; N. 2. B. 2. (except Ds. 2)

'कुलाद्यः; Ms. 2. 'क्रियाः; Mr 'श्रिया.

9) K. 2. om. 9. — 10) Gs प्रहृष्य. Gs च शोको न

प्रहृष्य.

10) S न जायमिहसन् (T. 1. 'भवन्). B. 2. Da. 1. Gs

किंचित्; Ds कांश्चित्. — 11) K. 2. B. 2. 8 मुकुटि; K. 2. 8 मुकुटि;

Da. 1. 8 मुकुटि; Gs कुटिलः. — 12) S सर्वप्राणभूतां (T. 1. Gs 'सं;

Gs. 4-6 'तः) प्रति (cf. 11^d).

11) Ds चेदम् (for सर्वम्). — 12) Ko न विहिंस्य; T. 1

अहिंस्य; T. 1. Gs नावि हिंस्य; Gs. 6 अत्यहिंस्य; Mr अविहीनं.

— 13) S प्रजायवर्णय (Gs 'पु)वर्णयः. — 14) S. 1. K. 1. कचिद्

(for प्रति). K. 2. संगविजितः; N. 1. B. 2. Da. 1. 8 'भूतामपि;

N. 2. B. 2. Dn. D. 1. 4. 5 'भूतः प्रति; S सर्वप्रजासु च

(Gs. 5. 5 'जाः प्रति).

12) N. 2. K. 2. B. 1. D. 1. 8 भैद्यं; S भिक्षां (cf. v. l. 7).

— 13) N. 2. दत्ता (for दे च). N. 2. (except K. 2. B. 1. 8) वा

(for च). — 14) N. 1. T. Gs. 4. Ms. 2. च (for वा). S. 1. Ko. 2.

N. 1. 11 (except B. 2. D. 1. (except Da. 1. 8) भैद्यवत्; T. 1. भद्य.

13) K. 2. 4. N. 2. 4. B. 1. 8 अत्यादृत्यं; Cd as in text.

मात्सततापेते रमेयं धीर्यवर्जितः ॥ २०
तोऽस्तकृतो वापि योऽन्यां कृपणचक्षुषा ।
ते वृत्तिं कामात्मा स शुनां वर्तते पथि ॥ २१
वैशंपायन उवाच ।
इत्वा सुदुःखार्तो निःश्वासपरमो नृपः ।
श्रमाणः कुन्तीं च माद्रीं च समभाषत ॥ २२
ह्या विदुरः क्षत्ता राजा च सह बन्धुभिः ।
र्त सत्यवती भीष्मस्ते च राजपुरोहिताः ॥ २३
एषाश्च महात्मानः सोमपाः संज्ञितव्रताः ।
बुद्धाश्च ये तत्र निवसन्त्यसदाश्रयाः ।
एषं सर्वे वक्तव्याः पाण्डुः श्रवजितो वनम् ॥ २४
इमं वचनं मर्तुर्वनवासे धृतात्मनः ।

तत्समं वचनं कुन्ती माद्री च समभाषताम् ॥ २५
अन्येऽपि ह्यश्रमाः सन्ति ये शक्या भरतर्षभ ।
आवाभ्यां धर्मपत्नीभ्यां सह तस्या तपो महत् ।
त्वमेव भविता सार्धः स्वर्गस्यापि न संशयः ॥ २६
प्रणिधायेन्द्रियश्रामं मर्तुलोकपरायणे ।
त्यक्तकाममुखे ह्यार्या तप्यावो विपुलं तपः ॥ २७
यदि आवां महाप्राज्ञं त्यक्ष्यसि त्वं विशां पते ।
अथैवावां ग्रहास्यावो जीवितं नात्र संशयः ॥ २८
पाण्डुरुवाच ।
यदि व्यवसितं होतुं धर्मसंहितम् ।
स्ववृत्तिमनुवर्तिष्ये तामहं पितुरव्ययाम् ॥ २९
त्यक्तग्राम्यसुखाचारस्तप्यमानो महत्तपः ।

G. 1. 4622
B. 1. 119. 32
K. 1. 124. 32

2 Śi Ds. Ts Gs om. उवाच; K B. s Das om. the
— *) Ko. s B (except B) Ds Ds स; S तु (Ts
(for सु). Ds धर्मोत्सा; Gs दुःखार्तो (for दुःखार्तो);
(Ks. 2.4 पृथगुक्तम्; — *) S निः (Gs प्र) श्वसन् (Gs
त्यक्) भरतर्षभः (G. 1. 2. 4 Ms. s. 'भ'). — **) Ko. s. s B
(except B) Da Di अवेद्य. Ks उवाचेदं सतो वाचयं
माद्रीं च संगतौ.
3 *) Ks 'ह्या च तथा क्ष'.
4 *) S महाभारतः (Gs. 2. 4. 1) (for महा). — *) Śi
(except Ko. s) Ns B (m as in text); Ss लोकपाः;
'लोके ये. K (except Ks) Da Dn Di Ts संसित'.
(*) Śi पौराश्च बुद्धा; Ko. 1. s पौरा बुद्धाश्च. T Gs. s ये
(— *) Ks निवसन्त्यः सदाश्रयाः; Ks न्यवसन्त्यदा;
निवसन्ति सदा'. — *) = 37^d. Gs. s प्रजाजितो; Cd as
text. T Gs. s M (Ms sup. lin. as in text) वयै;
यनाय.
5 Before 25, Ns. s ins. वैशं उ'. — **) S सुत्वा
T Gs. s Ms. s तु — त्यागधर्मकृतात्मनः; Cd as in
text. — *) Ns तमेवं व'.
6 *) B चाश्रमाः; Gs बुद्धाश्रमाः. Ko 'माः सम्यक्'.
Gs. s M अन्यसुखाश्रमो ह्य (Ms. s. 'व्य') हि; Ts Gs. s
(Gs. s 'सि') सुख ह्यश्रमो हि. — *) Ko संति ये; Ds ये
Ts (except Gs. s) ये वययो. — After 26th, S
(except Gs. s) ins. :
165^a आवाभ्यां सह संवत्सं परमं माधिल चिन्तितः ।
Gs M read, while Ts Gs. s. s repeat, 26th—27th

after 35. — *) Ks सह पक्षीभ्यां. — *) Ks. s N B D
(except Ds) Gs सह तसुं; Gs वचसं तसुं; Gs सह तसुं; Gs
वचस्पत्तं. Ts Gs महत्तपः (by transp.). — After 26th,
N ins. :
1166^a शरीरस्य विमोक्षाय धर्मं प्राप्य महाफलम् ।
[N B (except B) D (except Ds. s) 'स्यापि (Ns
'वि') मो'. Bs Dn Ds. s स्वर्गं; Da Ds धर्मं. Ks
महावर्णः; B (except B) Ds महोपते.]
— *) Gs. s Ms. s भवनः; Gs. s (both second time)
भवनः (for भवि'). B D Ts भर्ता; Gs. s. s (all first
time) योग्यः and (all second time) सार्धं (for सार्धः).
Ts Gs. s वसेह भवता सार्धं. — *) Ds स्वर्गं वादि. Ms
तथैव च (for न सं'). Ts Gs. s Ms धर्मोपेतं नित्यतः.
27 For T Gs. s M cf. v. 1. 26. — *) Ts Gs. s. s
all first time) and Gs. s 'लोके भरतर्षभ; Ts Gs. s. s (all
second time) and Ts Gs. s 'लोकसुखाय च. — *) N
(except Ns B. s. s Ds) स्वका काम'. Ks आवां. — *)
B राजसत्त्वा (Gs. s. s 'व्या') वहे तपः.
28 *) Da (corrupt) सदाश्रयां (for यदि 'श्रयां').
Śi Ko. s. s Da श्रयां; Ks B. s Da Ds. s. s Gs. s श्रयां; N
Bs Dn Ts Gs M आवां; Bs श्रयां; Ts Gs. s. s च त्वं (for
'आवां'). S महाभारत. — *) Bs स्ववत्सत्वं; Ts तीह; Ts
G 'से च (Gs. s. s 'लेव'); M 'लेव'. — *) S 'तं भरतर्षभ.
29 Śi Ks S om. उवाच (Gs om. the ref.). — *)
Ms. s व्यवसितं. Ks लेवतः; B लेवतः. — *) Bs उभयोः.
S युवाभ्यां धर्ममाश्रितं (Ts Gs. s 'माश्रितः; Ts 'संहितः; Gs

प्रतस्थे सर्वमुत्सृज्य सभार्यः कुरुपुंगवः ॥ ३८
ततस्तस्यानुयायाणि ते चैव परिचारकाः ।
श्रुत्वा भरतसिंहस्य विविधाः करुणा गिरः ।
मीममार्तस्वरं कृत्वा हाहेति परिचुक्रुशुः ॥ ३९
उष्णमश्रु विमुञ्चन्तस्तं विहाय महीपतिम् ।
ययुनोगपुरं तूर्णं सर्वमादाय तद्वचः ॥ ४०
श्रुत्वा च तेभ्यस्तत्सर्वं यथावृत्तं महाबने ।
घृतराष्ट्रो नरश्रेष्ठः पाण्डुमेवान्वयोचत ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्वाशधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११० ॥

अर्थात्कामान्; Gs अर्थ कार्यः; Ms अर्थकामः; Ms-6 अर्थकामौ.
B (Ts om.) इति चैव. — *) S (Ts om.) रत्नानि विविधानि
च. — *) N1 B1.8 Ds स कुरुपुंगवः; Ns B.8 Dn D1.8
‘नन्दनः; Da ‘सत्तमः; T1 G2.4 Ms दुःप्रमोदितः; G2.8
Ms (sup. lin.) .8-8 भरतपुत्रः.

39 Before 39, S ins. ‘वैतं’. — *) K (except K1)
Ds तान्यनु; N1.2 B Dn D1.2 स तस्यानुयायातारः. Cd oites
अनुयायाणि (ss in text). — *) K1 तथैव; B2.8 Ds ते
चारिः; S हर्तं च. — *) K2.8 G2 भरतः; T G2 ‘वसलः.
— *) N1 G1.2 ‘स्वर्नं.

40 *) Ko दुःखाधुनि; Ks उष्णं वायुः; B (except Gs)
उष्णमासः. B (except Gs) प्रभुः. — *) N1 हे (for सं).
B तमालोद्य यथास्थितं. — *) B2 ‘पुरं रम्यं. — *) Dn
S ‘दाय तद्वर्णं. — After 40, Dn B ins.:

1160* ते गाथा भगवंतं राक्षसपावृत्तं महारामेने ।

कथयामिरे सर्वं धनं च विविधं द्रुहः ।

[For Da see below. — (L 1) Dn Gs राज्ञो. Dn T
Gs Ms महारामनः. — (L 2) Dn T1 राज्ञः; T2 Gs राज्ञे
(for सर्वं). Dn T G2.8 तद्वर्णं.]

41 *) N1.2 B (except B2) B (except D2.2)
श्रुत्वा तेभ्यस्ततः (B1 Da ‘स्तु तत्’ खर्च. Ko ‘वृत्तं महात्मनः.
S गृहीत्वा घृतराष्ट्रं (T1 G2.8 Ms.2 ‘स्तु’ धनं भरतसत्तमः
(T1 G2.4-6 ‘न’). — After 41*) Ds (marg.) ins. line
2 of 1160*, which is followed by the S reading of
41*) (गृहीत्वा etc.). — *) Ko नृपश्रेष्ठः. S कृपायुक्तो
महाबाहुः. — *) Ko Da ‘वायव्यो’ S ‘व ख’ (G1 स;
Gs धृ’ शो’). — After 41, N T2 Ms ins.:

1170* न शर्यासनभोगेषु रतिं विन्दति कर्हिजिह्व ।

आदृशोकसमाविष्टस्तेषां च विविन्तयन् ।

[(L 2) S1 K1 ‘वायमेचितयन्’ (K1 ‘य’).]

राजपुत्रस्तु कौरव्यः पाण्डुर्मूलफलायनः ।
जगाम सह भार्याभ्यां ततो नामसमं गिरिम् ॥ ४२
स चैत्ररथमासाद्य चारिणमतीत्य च ।
हिमवन्तमतिक्रम्य प्रययौ गन्धमादनम् ॥ ४३
रक्ष्यमाणो महाभूतैः सिद्धेभ्यः परमर्षिभिः ।
उवास स तदा राजा समेषु विपमेषु च ॥ ४४
इन्द्रद्युम्नसरः प्राप्य हंसकूटमतीत्य च ।
शतशृङ्गे महाराज तापसः समपद्यत ॥ ४५

C. 1.
B. 1.
K. 1.

42 *) Ms राजा पाण्डुस्तु. N B.8 D (except D2.8
Ds) कौरव्य. — *) S मुनिर्मूलः. — *) S1 K1.2.4 D
(except D2 D3) पक्षीभ्यां. — *) Da गतो; T G2.8 Ms.8
सथा; G1.2 तदा; G2.8 Ms-8 जायु (for ततो). Ko.1.8
D2.8 S (Ms inf. lin.) नामसह; Ns ‘समं; Dn Da ‘गतः.

43 Das om. 43-44. — *) N1.2 B D (except
D2; Das om.) कालकूटः; Ns नागसेनः; S वा (T2 G2.8 वा;
T2 by corr. ह्य) दिपेणसवाय. — *) S वा (T2 G2.8 वा; T2
by corr. ह्य) दिपेण. — *) S राक्षस राक्षसजोय (Gs ‘जाय’ हं.
— Da reads 43-45 in marg

44 Das om. 44 (cf. v. 1. 43). — *) Ns B
(except B2) D (except D2) स महाराज; S सत्तमं राजा.

45 *) T1 ‘बुधपुरं’ — *) S1 K1 हेमकूटम्; Ko.2.2
‘कृपम्; D2 ‘कूलम्; Gs ‘रक्षाम्’. — *) Da शतशृङ्गं. S
महाराजः. — *) N1.2 B2 Dn.1.2 ‘तप्यत; D2 ‘प्रल’.

Colophon om. in S. — Sub-parvan K1.2.4 N1.2
B Da D2 संभवः; to it N1.2 add पाण्डुचरितं. Dn D2.4
(om. the sub-parvan name) mention only पाण्डुचरितं.
— Adhy. name Ko 2-4 Ds पाण्डुब्रज्या (Ks ‘भवजनं’).
— Adhy. no. (figures, words or both): Ko 113;
B1 Dn Da 117 (Dns 118). — S’loka no.: Dn 48
(Dns 49), Ms 50. — Aggregate s’loka no.: Dns 4641.

111

Throughout this and the foll. adhy. G1
has lacunae caused by the disintegration of the
fol. In the notes they are indicated by the words
“G1 missing”.

1 K1 D2.8 om. उवाच; S1 S om. the ref. — *) S

वैशंपायन उवाच ।

तत्रापि तपसि श्रेष्ठे चर्तमानः स वीर्यवान् ।
 सिद्धचारणसंधानां बभूव प्रियदर्शनः ॥ १
 शृश्रुपुरनहंवादी संयतात्मा जितेन्द्रियः ।
 स्वर्गं गन्तुं पराक्रान्तः खेन धीर्येण भारत ॥ २
 केषांचिदभवद्भ्राता केषांचिदभवत्सखा ।
 ऋणयस्त्वपरे चैनं पुत्रवत्पर्यपालयन् ॥ ३
 स तु कालेन महता प्राप्य निष्कल्मषं तपः ।

*नः परंतपः (T₁ परं च सः). — *) B परममियः.
 2 *) T₁ "हंकारी. — *) N₁ प्रयः; N₂ निव. — *) S₁
 समाकांतः; Ko Ds परि'.

3 *) N₁ "चक्राजा. — *) G₁ "वर्षिता. — *) S
 कृषिभिः. T Gs Ms. स्वपैः (T₁ "वाः; G₁ 2. 4 तु परैः;
 Gs. 8 स्वभवत्. Ms-s स्ववैः. S₁ K₁ खैरं; K₂ खैरं; K₃
 प्येनं; K₄ खेनं; B चैव (Gs. 8 कैश्चित्). — *) B₁ प्रस्यपाळः;
 Dn परिपालः; Ds परिकल्पते; S परिरक्षितः.

4 G₁ missing — *) S₁ "सहितः; K₁ "समिताः.
 — *) S असवत् (for वभू). N₂ 3 B (except B₁) Da
 Ds वनगोचरा (for भरत). — After 4, D (except Da)
 S ins.:

1171* वैशंपायनः ।

अनावासां तु सहिता ऋणयः सतिवमताः ।
 ब्रह्माणं द्रष्टुकामास्ते संव्रतश्चुसंहर्षयः ।
 संमस्थितान्प्रीत्यन्तः पाण्डुर्येचनभ्रमवीत् ।
 भवन्तः क्व गमिष्यन्ति मूल मे वदता वराः ।
 ऋणयः ।

समवापो महानद्य ब्रह्मलोके महात्मनाम् । [5]
 देवानां च ऋषीणां च विष्णोर्वा च महात्मनाम् ।
 वयं तत्र गमिष्यामो द्रष्टुकामाः स्वर्गंयुवम् ।
 वैशंपायनः ।

पाण्डुमुत्थाय सहसा गमुकामो महर्षिभिः ।
 [Dn D₁ 2. 4. 5 om. वैशं. — (L 1) D₂ जमाणां तु तदा
 सयं. — (L 2) D₂ G₁ 2. 5 Ms. "स्थुमीनीणिः. — (L 3)
 Dn D₁ 4 संप्रयाताः. Dn D₁ 2. 4. 5 ऋणय ऊचुः. — (L 5)
 Ms-s भवानद्य and "लोको भवात्मना. — T₁ om. line 6.
 — Dn D₁ 2. 4. 5 वैशं "उ". — After वैशं "उ", Ds ins.:

१११

ब्रह्मर्षिसदृशः पाण्डुर्वभूव भरतर्षभ ॥ ४
 स्वर्गपारं तितीर्णस्व श्रुतश्चाद्दुदृशुखः ।
 प्रतस्थे सह पत्नीभ्यामभुवंस्तत्र तापसाः ।
 उपयुपरि गच्छन्तः शैलराजमुदश्रुत्वाः ॥ ५
 दृष्टवन्तो गिरिरस्य दुर्गान्देशान्वहन्वयम् ।
 आक्रीडभूतान्देवानां गन्धर्वाप्सरसां तथा ॥ ६
 उद्यानानि कुबेरस्य समानि विषमाणि च ।
 महानदीनितम्बांश्च दुर्गांश्च गिरिगह्वरां ॥ ७

1172* तच्छ्रुत्वा वचनं तेषां पाण्डुर्वचनमब्रवीत् ।

अहमप्यागमिष्यामि यत्र धूर्वं गमिष्यव ।

— (L 8) D₁ om. the line. Dn G₁ 2 "रुथाय.
 वरथाय सहसा सोषि. Dn D₁ G₁ 2 गंदुकामो. D₂ ५
 शुक्तत्वा महाराज गंतुकामो महायथाः.]

5 *) B₁ स्वर्गोत्पारं; S "ग्री. S₁ Ko. 2. 3 Dn D₁
 तितीर्णः. Ds S तं; Ds सन्. — *) D₁ S "कुल. — *) I
 S प्रस्थितं. S (except G₁ 2) भार्याभ्यां. — *) Ko N
 B₁ D₁ 2 तं तु; N₂ B₁ 4. 6 Da Dn D₁ 4 तं च; S (G
 missing) ते तु (for तत्र). — Before 5*, T₁ ins. ऋणयः
 — *) S₁ K G₁ 2 गच्छन्तं; G₁ missing. — *) G₁ "राजाः
 S₁ Ko. 1 "कुल. — After 5, G₁ ins. 1174* (cf. v. l. 6).
 B₁ G₁ om. 6^{ab}. — *) N₁ B₁ Da Dn D₁ 4 गिरौ रभ्यः
 B₁ 2. 3 D₂ "शौ रभ्यान्; D₂ "रुत्वा. S (G₁ om.) प्रप्रयामो
 (Ms. 8 प्रविशामो) गिरौ (G₁ 2 गिरौ) अस्मिन् (T₁ G₁ 2
 तस्मिन्). — *) S₁ K₁ बहून्तुं; B₁ "धूप; Ms-s बहूनि च.
 — After 6^{ab}, N ins.:

1173* विमानशतसंवाधो गीतस्वननिनादितान् ।

[S K₁ 4 "घाताम्; Ko Ds "वाधाम्; N₂ 2 "घातः; B₁
 "काशां. S₁ Ko. 2. 3 "निनादितान्; K₂ 4 गीतनित्यना-
 दितान्; B₁ Dn D₁ 4 "स्वरः; D₂ "स्वननिनादितान्.]
 — On the other hand, S (except Ms-s) ins. after
 6^{ab} (G₁, which om. 6^{ab}, after 5):

1174* यक्षराक्षसयुगानि गन्धर्वचरितानि च ।

— Ms-s om. 6^a-7^a. — *) N₁ BD (except D₁) "भूमि.
 S (Ms-s om.) आक्रीडितान्यपस्तेभिः सह देवगणैः तदा
 (T₁ G₁ 2 तथा).

7 Ms-s om. 7^{ab} (cf. v. l. 5). — *) S (Ms-s

सन्ति नित्यहिमा देशा निर्धुक्षमृगपक्षिणः ।
 सन्ति कैचिन्महावर्षा दुर्गाः केचिदुरासदाः ॥ ८
 अतिक्रमेन पक्षी यान्कुत एवेतरे मृगाः ।
 वायुरेकोऽतिगाद्यत्र सिद्धाश्च परमर्षयः ॥ ९
 गच्छन्त्यौ शैलराजेऽस्मिन्नाजपुत्र्यौ कथं त्रिभे ।
 न सीदेतामदुःखाहं मा गमो भरतर्षभ ॥ १०

पाण्डुरुवाच ।

अग्रजस्य महाभागा न द्वारं परिचक्षते ।

om) सव्वानि बुधेरस्य ह्यपानि च सृद्धि च (T₁ G₁ ह्यपानि
 सुवह्वनि च) — *) K₂ & "निरदाय", D₂ "नदाश्चि", T₁
 G₁ : Mr देशाश्चि, G₁ & M₂ & देशाश्चि नि, G₁ & तेषां
 नद नि — *) N₁ : B₂ D (except D₂ s) गह्वान्;
 S योरा(T₁ G₁ "रा") (for दुर्गा) M₂ (sup in as in
 text) : गिरिकद्वारम्

S Ms-s om S G₂ missing — *) K₂ & T₁ G₂ &
 M₂ तिल, D₂ केचित् Ko चनोदेशा, D₂ हिमोदेशा, T₁
 G₂ & M₂ हिमाकाता, T₂ हिमाकाता, G₂ मृगाकाता
 — *) D₂ सुवृक्ष, S (M₂ s om, G₁ missing) निवृत्त
 — *) B₂ D₂ D₂ & लघिन् B₂ D₂ D₂ & महाद्वयो,
 S (M₂ s om, G₁ missing) सदावर्षा — *) B₂ & D₂
 D₂ & काश्चिद् S (M₂-s om, G₁ missing) योरुवा दुर्गा

9 *) K₁ B₂ "क्रमेण, K₂ D₂ "क्रमस्य, N₁ B₁ D₂ D₂
 D₂ & नातिक्रमेत, B₂ & नातिक्रमेत B₁ & transp पक्षी
 and यान् D₂ नातिक्रमज्ञयापक्षी; S (G₁ missing)
 पक्षिपोत्र न गच्छति (G₂ & पक्षिग न गतिस्यत्र) — *) K₂ &
 B₁ (m as in text) D₁ जना (for मृगा) || कथमेवापरे
 (M₂ & वाचरे) — *) K₂ "कोत्यवाच", K₂ "कोम्यवा", K₂
 "कोतिवात्यत्र, K₂ "कोम्यगाद्यत्र, N₁ B₂ D₂ "कोम्यियात्यत्र;
 N₁ & B₂ & D₂ D₂ & "कोहि (N₁ & ति) यालत्र, B₂
 "कोत्र यात्यत्र, D₂ "कोत्यगा", S "देवात्र (G₁ & ति) सयाति
 — *) S सिद्धा यक्षाश्च चारण

10 *) S₁ K₁ विमो (for विमे) — *) S₂ नासीदता
 G₂ न निदता D₁ पुरस्कृत्य, D₂ न दुःखा M₂-s सीदेता
 नपि दु — *) K₂ & D₂ मानाहं (D₂ "हो") T₂ दुर्भाग्यं;
 G₂ & मा गमोद (G₂ दुर्गमे also) Ko "नृसत्तम — After
 10, K₂ ins

1175* अग्रजस्य महाभागा न स्वर्गं गन्तुमर्हति ।
 while T₂ ins

1176* अग्रजाव मनुष्येन साधु मा पुच्छरेक्षण ।

11 S₁ K₁ || om उवाच (T₁ om the ref) G₁

स्वर्गे तेनामितमोऽहमग्रजस्तद्वीमि वः ॥ ११

ऋणेश्वरतुर्भिः संयुक्ता जायन्ते मनुजा भुवि ।

पितृदेवर्षिमनुजदेयः शतसहस्रशः ॥ १२

एतानि तु यथाकालं यो न बुध्यति मानवः ।

न तस्य लोकाः सन्तीति धर्मविद्विः प्रतिष्ठितम् ॥ १३

यज्ञैश्च देवान्प्रीणाति स्वाध्यायतपसा मुनीन् ।

पुत्रैः श्राद्धैः पित्र्यैः आनुशंसेन मानवान् ॥ १४

ऋषिदेवमनुष्याणां परियुक्तोऽसि धर्मतः ।

missing — *) S (G₁ missing) "जस्य किल स्वर्गमद्वार
 सम्रच" — *) K₂ N₂ & तेनाति, B₂ "नितत्ये" D₂ S (G₂
 missing) तेन (D₂ G₂ s ल हि) सतापतसो — *) K₂ Ko
 D₂ सन्, N₁ : B₂ D₂ D₂ D₂ & दु, D₂ S (G₁ missing) च
 (for तद्) S₁ ते (for च) — N reads 15^a-16^a after
 11 (D₂ after 1177*), while D₂ (marg sct m) S
 ins after 11

1177* सोऽहमुमेण सपसा सभापस्वकजीवित ।
 अनपलोऽपि विन्देय स्वर्गमुमेण कर्मणा ।

Thereafter S reads 18-21 (cf v 1 1 106 11)

12 S reads 12 17 after 1135* (cf v 1 1 106
 11) G₂ om 19^a — *) S (G₂ om) चतुर्भिर्कर्मणास्त्रिभ्य
 (G₂ M₂ & "वानित्य" — *) S (G₂ om) जायते Ko &
 N₁ : B₂ D₂ D₂ D₂ & मानवा भुवि, K₂ भुवि मानवा;
 N₂ तत्र मानवा, B₂ & D₂ सदैमानवा, S (G₂ om)
 मनुजो भु — *) K₂ "जुजादेय, D₂ "जुजैदेय K₂ N₂
 "जुजैदेय शब्दश्च धर्मत, K₂ N₂ & B₂ D₂ D₂ &
 "जुजैदेय तेभ्यश्च धर्मत, S (G₁ missing) "देवमनुष्याणा
 सुपीणसमश्च भारत (T₁ "पीणां स महामति, G₂ "मधियाभिनी,
 M₂ & s "नय आभिनी)

13 *) S (G₁ missing) एतेभ्यस्तु — *) S यो न
 बुध्येत धर्मवित् — *) S₁ K₁ & B₁ D₂ M₂ & सतीह
 — *) S₁ K₁ & N₂ B₁ & D₂ "वितु S₁ K₂ & B₂
 "द्विता, K₁ D₂ "द्वित Ko D₂ धर्मोय सुप्रतिष्ठित । S
 तथा लोकविदो विदु

14 *) K₂ & N₂ B₂ & D (except D₂) || (for च)
 S यज्ञेन (for यज्ञश्च) — *) S₁ K₂ D₂ "व्यापेयस्य", G₁
 "व्यायात्तय" S कपीन् (T₁ M₂ & लघीन्) — *) S₁
 K₂ & लघु (for क्षयि) S "क्षयि पित्र्

15 *) S (G₁ missing) हह (T₂ G₂ अति; M₂-s
 कण) युक्तोऽसि सर्वव (T₂ G₂ "वा; M₂ & "त) — K₂ N₂
 B₂ D₂ ins after 15^a S after 16^a.

पिण्याद्यादनिर्मुक्तलेने तप्ये तपोधनाः ॥ १५

देहनाशे ध्रुवो नाशः पितृणामेव निश्चयः ।

इह तस्मात्प्रजाहेतोः प्रजायन्ते नरोत्तमाः ॥ १६

यथैवाहं पितुः क्षेत्रे सृष्टेस्तं महात्मना ।

तथैवास्मिन्मम क्षेत्रे कथं वै संभवेत्प्रजा ॥ १७

तापसा ऊचुः ।

अस्ति वै तव धर्मात्मन्विद्य देवोपमं शुभम् ।

अपत्यमनघं राजन्यपं दिव्येन चक्षुषा ॥ १८

दैवदिष्टं नरव्याघ्र कर्मणेहोष्पादय ।

अक्रिष्टं फलमप्यग्रे विन्दते बुद्धिमाचरः ॥ १९

तस्मिन्देष्टे फले तात प्रयत्नं कर्तुमर्हसि ।

अपत्यं गुणसंपन्नं लब्ध्वा प्रीतिमवाप्स्यसि ॥ २०

वैशंपायन उवाच ।

तच्छ्रुत्वा तापसवचः पाण्डुश्चित्तापरोऽभवत् ।

आत्मनो मृगशापेन जानन्नपहतां क्रियाम् ॥ २१

सोऽज्वीहिजेन कुन्तीं धर्मपत्नीं यशस्विनीम् ।

अपत्योत्पादने योगमापदि प्रसमर्थयन् ॥ २२

अपत्यं नाम लोकेषु प्रतिष्ठा धर्मसंहिता ।

इति कुन्ति विदुर्धाराः शश्वत् धर्ममादितः ॥ २३

इष्टं दत्तं तपस्तप्तं नियमश्च स्मनुष्ठितः ।

1178* अवाणानितरेषां तु नाश आत्मनि भवति ।

[S for नाश. 'दा' and 'हृत्'. Da च (for तु). Ds न स (for नाश). S मासे आत्मा विन'.]

— Ks Ns. 2 D (except Ds) cont.: Ss Ko-s. 4 ins. after 15^{ab}:

1179* पिण्याद्यादनिर्मुक्त इदानीमस्मि तापसाः ।

— N reads 15^{ab}-16^a after 11 (Da, after 1177*).

— ^{ad} Ko-s 'पिण्या'. S पिण्यां तु न मुकोसि सच सेम्नो निश्चिप्यते.

16 For N cf. v. l. 15. — ^a Ss Ks. 2. 3 सुदं.

— ^b T1 Ms इति; T2 G अथ; M इह; Ms-s अपि (for एष). — After 16^{ab}, S ins. 1178*, which is followed by.

1180* पिण्याद्युपावादि न प्रजा नाशमुच्छति ।

— ^{ad} S प्रजाहामे. Ks. 2 transp. प्रजाहेतोः and 'यते. S प्रयत्ने. Ks नरपैमाः; S (except T2) द्विजोचमाः.

17 Ks (bapl.) om. 17^{ab}. — ^b Ko Ba-s Da D1. 4 जातसेन. N (except Ss Ks, K1 om.) महर्षिणा.

— ^a S कथं सृष्टेस्तं वै प्रजाः. — After 17, S ins. 1181*.

18 S reads 18-21 after 1177* (cf. v. l. 1. 106.

11). Ss K1 S om. उवाच (T1 om. the ref.). Ks. 4 Da D1. 3 अप्यय ऊ'. — ^{ad} Gs किल (for तव) and समं (for विष). — ^{ad} S (G1 missing) 'मनघं त्वष्टं

(T2 'मनुसंदिष्टं' पश्यामो दिव्यचक्षुषा.

19 ^a Ss K1 देव; Ko 2. 4 T1 Gs 4 M देवा; Ns Da D1. Gs. 2 देवोहि; Ns Ba Ds. 2 'दष्ट'; Ss देवसृष्टे; Bs T2 'निष्ट'. S मनुष्यं (for नर). — ^b S 'कारणेनो'.

— ^{ad} S अरि (G 'दष्ट' क्षिप्रमनघं विदेयाः परमं यति.

20 ^a S सत्पाद; Ko-s द्विष्ट; Bs नष्टे. Ks. 2. 4 Gs. 2

द्विष्टफले; Ds दैवक'; T G1-s. 2 M द्वष्टफले (Gs 'हं'). Ks. 1 Ns. 2 Bs. 2 D (except Ds) राजन्; Gs चाह (for तात).

— ^b S कुरु यत्नं यथागमं (T1 यदुत्तमं; T2 'गत्'). — B om. 20^{ad}; Ns om. 20^a-23^a. — ^a N (except Ds, B: om.) Ms. 2 लब्ध्वा. Ss K1 श्रीति कतिरपसि; Ns B (B: om.) D (except Ds) श्रीतिकरं (D2 'ते' इति.

21 Ns om. 21 (cf. v. l. 20). Ss K1 Ds. 2 T1 Gs om. उवाच; T1 G1-4 M om. the ref. — ^b S कौरव्यः सम (T2 स स्व) वितयन्. — ^{ad} S (G1 om.) मृगशापाद्

पहतामात्मनो ईर्ष्यादि.

22 Ns om. 22 (cf. v. l. 20). S (which transp.

18-21) ins. before 22 (or, in other words, after 17):

1181* वैशंपायनः ।

स समानीष कुन्तीं च मार्गं च भरतर्षभ ।

आवष्ट पुत्रलाभस्य स्युष्टिं सर्वैकपाधिकान् ।

वत्समादयराः पुंसः काङ्क्षन्ते पुत्रमापदि ।

अपत्यं धर्मफलदं श्रेष्ठोद्विष्टन्ति साधवः ।

अनुवीच ॥ ते सम्यक्प्राप्तास्माद्युगलंसदि । [5]

माहर्षेण गुणवन्तं वै चित्तयामास धर्मविद् ।

[Lanes 3, 4 = (var.) 30^{ab} and 31^{ab} below.]

— ^a Ss Ko-s 4 Ns B1. 2. 4 D (except Ds) यत्नं (for योगं). Ks अपत्योत्पादनायाः; S अपत्यस्य सुखं योगं (Gs 'सुखसुखसंगेग'; Ms-s 'सुखसुखसंगेग'). — ^b Ks Ns Ds Da Ds. 2 लं समर्थय; S 'येष्टे. Ds Da कुरु देवि

त्वमात्मनः; Ks इदं वचनमनघविद्.

23 Ns om. 23^a (cf. v. l. 20). — ^a S नातपल्ल

ने कोके. — ^b Ns B (except Bs) Ds विजानीहि (for विदुः).

Ss Ks. 2 वीराः; S धर्म. — ^a Ks 2 Ns. 2 Bs Da D1. 4. 5 धर्मवादिनः; Ds S 'वाणिज्. Ns B1. 2. 3

सर्वमेवानपत्यस्य न पावनमिहोच्यते ॥ २४
 सोऽहमेवं विदित्वैतत्प्रपश्यामि शुचिस्थिते ।
 अनपत्यः शुभाहोकात्रायाप्स्यामीति चिन्तयन् ॥ २५
 मृगाभिशापान्नष्टं मे प्रजनं ह्यकृतात्मनः ।
 नृशंसकारिणो भीरु यथैवोपहतं तथा ॥ २६
 इमे वै चन्द्रुदायादाः पटु पुत्रा धर्मदर्शने ।
 पटुवाचन्द्रुदायादाः पुत्रास्ताञ्छन्तु मे पृथे ॥ २७
 स्वयंजातः प्रणीतश्च परिक्रीतश्च यः सुतः ।

पौनर्मैवथ कानीनः स्त्रैरिण्यां यश्च जायते ॥ २८
 दत्तः क्रीतः कृत्रिमश्च उपगच्छेत्स्वयं च यः ।
 सहोदो जातरेताश्च हीनयोनिधृतश्च यः ॥ २९
 पूर्वपूर्वतमाभावे मत्वा लिप्सेत वै सुतम् ।
 उत्तमादवराः पुंसः काङ्क्षन्ते पुत्रमापदि ॥ ३०
 अपत्यं धर्मफलदं श्रेष्ठं विन्दन्ति साधवः ।
 आत्मशुकादपि पृथे मनुः स्वार्थशुयोऽत्रवीत् ॥ ३१
 तस्मात्प्रहेष्याम्यद्य त्वां हीनः प्रजननात्स्वयम् ।

भाषणाः प्रवर्द्धति तत् (N१ च).

24 ") M१ दत्तमधीतं च. — ") K१, १ (except M१) 'मात्र. १ M१ ह्यनिहितः; K१, १ 'निहितः; K१ T G M१, १ 'द्विताः; N१, १ B१ सुनिधि'. D१ अपत्यनिधि'. — ") १ K१ D१, १ सवै पृथा; S सवै तद'. — ") S मोर्यं भवति निश्चयः (G१ M१, १ 'दे).

25 D१ om. 25. — ") Ko 'हैव; D१ 'हैव; S 'व्यवसितं' (G१ 'हुं; G१, १ 'तः; G१ वितिष्ठतं). — ") S प्रेक्षयात्मानं न संक्षमे (T१ संक्षमे; T१ G१ नक्षमे; G१, १ संक्षमे). — ") S 'पत्यो हि मरणं' (T१ पत्यं). — ") K१ Das न चापत्या; B (except B१) Dn D१ न चापत्या; Dn न चापत्या; B नावात्तासीति. B१, १ D१ वित्तव. T१ G१, १ कामये नैव जीविषुं (G१, १ 'तं; T१ G१, १ M१ कामये मोत (T१ M१ मोप; M१ मोक जीवितं (M१, १ 'हुं; G१ कामयेव न जीविषं.

26 ") Ko N१ D१ जातं; D१ नष्टा. १ च; N१ दे; B (except B१) D१ दे (for दे). S 'प्राज्ञानाति. — ") Dn D१, १ जननं; Cd प्रजनं (as in text). N१ B (except B१) दे (for हि). Ko D१ [S] प्रजलं ह्यजितात्मनः; D१ उल्लस्यति; हता; S प्रजने (M१, १ 'न) मम केवलं. — ") S (G१ missing) नृशंस (T१ G१, १ 'सं) कर्मणा कुलं (T१ निलं). — ") Ko यथेदोपहतं; K१ 'मर्त; K१ 'हृतं; T G१, १ M१, १ यथाप्युप; G१ यथा ह्युप; G१ M१, १ यथाप्युप; G१ यथाप्युपगतं. Ko, १ N B D युता; T१ मया; G१, १ तदा.

27 Cf. Manu ॥ 158 ff. — G१, १ om. 27th. — ") T G१, १ M१ पटवे (for इमे वै). G१ पुत्रद. — १ K१ B१ (hapl.) om. 27th. — ") N१ Bm, १ D१ transp. पटु and पुत्राः. B१ पुत्राः सदर्मः; T G१, १ M१ पुत्राः सदर्मदर्शिनः (T१ 'चारिणः; G१ 'दर्शिनः; M१ 'चारिणः; M१ (sup. lin.) १-१ पुत्राः पटु धर्मदर्शिनः. — ") K१, १ पुत्रे (for पृथे). १ निर्दिष्टास्मादप्युप विवे.

28 ") T१ क्षत्रिय; T१ G१, १ क्षेत्रज; G१ M१ (sup. lin.) १-१ क्षेत्रिक; M१, १ पुत्रिक (for प्रणीत). — After 28th, T१ ins.:

1182nd

तस्मिन् पुत्रिकासुतः ।

स्वयंजातः क्षत्रियश्च.

[The prior half is a v. l. of 28th, the latter half that of 28th.]

— ") G१, १ तस्मिन् पुत्रिकासुतः. — ") Ko N१ T G M१ (sup. lin. as in text), १ पौनर्मैवेयः. — ") K१ चारिण्या; N१ अगिन्या; S जाति'. Ko यः प्र; G१ वैव (for यश्च).

29 Ko om. from क्रीतः up to हीनः. — ") K१ N१ B१ (as in text), १ Dn D१ उपक्रीतः; N१ तप. क्रीतः; B१, १ उपकृतः; M१ (sup. lin.) यार्हितश्च (for कृति). N१ दत्तः क्रीतोपेक्षिक्रीतः; S 'तः क्रीतोपेक्षितकः (G१, १, १ 'हृत्कः; G१, १ 'हितक'). — ") B१, १ Dn उपगम. G१ 'श्लेष्मया स्वयं. — ") १ K (Ko om.) N१, १ Bm Dn D१, १ Cd जाति; D१ जाति; T१ M१, १ जात'. — ") १ B१ 'योनिधृत'; K१ 'धृत'; T१ G१ भित'. Ko 'योनिधृतु यः सुतः. Cd cites हीनयोनिधृतः.

30 ") K१ पूर्व पूर्व; N१ S पूर्व (N१ G१ M१, १ 'दे). पूर्व-मसंभावे (N१ 'वं; N१ 'तमाभावे; N१ 'तमं भावे. — ") B Das D१ मात (for मत्वा). T१ चोत्तर (for वै सुतं). D१ सुतान्. — 30th—line 3 of 1181st. — ") N (except K१, १) उत्तमादव (१ D१ 'देव; K१ N१ D१ 'द्वप; K१ Dn 'देव; N१ 'द्वप) राप्युतः; S उत्तरादवर (T१ उत्तमादवरा; G१ 'द्वराज; G१, १ 'द्वपर; G१ 'द्वरा; M१, १ उत्तमादवर; M१, १ उत्तमादवर जन्म (G१ पुत्रं). — ") १ K१ कांक्षते; K१, १ 'क्षेत. K१, १ N१ Bm Dn, १ अपत्यं (for पुत्रं). Dn आदितः. B१, १ चर्मलिप्स्या; S चर्मचारिणः (for पुत्रं). [31 Cf. line 4 of 1181st. — ") N (except B१) 'लं

सदृशाच्छ्रेयसो वा त्वं विद्वत्पत्न्यं यशस्विनि ॥ ३२
 शृणु कुन्ति कथां चेमां शारदण्डायनीं प्रति ।
 या वीरपत्नी गुरुभिर्निपुक्तापत्यजनमनि ॥ ३३
 पुष्पेण प्रयता स्नाता निशि कुन्ति चतुष्पथे ।
 वरयित्वा द्विजं सिद्धं हत्वा पुंसवनेऽनलम् ॥ ३४

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १११ ॥

कर्मण्यवसिते तस्मिन्सा तेनैव सहायसत् ।
 तत्र व्रीह्यनयामास दुर्जयादीन्महारथान् ॥ ३५
 तथा त्वमपि कल्याणि ब्राह्मणात्तपसायिकात् ।
 मन्त्रियोगाद्यत क्षिप्रमपत्योत्पादनं प्रति ॥ ३६

कलद श्रेष्ठ, S कल महदपत्यस्व — *) S: K1 s श्रेष्ठान्,
 B (except B1) D: धन्दै Ks N B D (except D1)
 मानया (for साय) T M तस्य भूरिरनुग्रह, G तस्य
 भूति(Gs 'मिर)रनुग्रह (Gs 'दे) — *) Ks श्रेष्ठ, Ks N:
 B (except B1) D: शुभे; D: धिये (for द्युषे) T G
 आपद्यपत्य(Gs अपत्यपत्य)जनन; M आपद्विपत्तिजनन (Ms s
 'जननात्)

32 *) Ks N: प्रवक्ष्यामि (for 'हेत्वामि) T G Ms
 तस्मात्वा(Gs 'स्त प्र(Ts Gs s Ms प्रा)दिगोच्य — *) T:
 प्रजनाय दत्त स्वयं; Ts Gs-4 प्रहीणप्रजन स्व', Gs प्रहीणप्र
 जन स्व', Gs s पादि मां प्रजनास्व', M प्रजनाय यत्स्व च
 (Ms प्रहीण प्रजनास्वय) — *) Ds सहा, S (except
 Ms) क्षत्रियात् S अपि (for त्) — *) S सूत्रा' Ks
 Da Dn1 ns D1 S (except Gs-s) 'स्विनी (Das 'त्)
 — S ins after 32 Ds s (marg sec m), after 33^{ab}

1183* वा हि ते मणिनी साय्वी श्रुतसेना यशस्विनी ।

उवाच वां नृ कैकेय शारदण्डायनिर्महान् ।

[Cf 33^{ab} — (L 1) Gs s तपस्विनी — (L 2) Da
 इदाहवत्, Ts Gs-s (sup in) इदाहवत् Ms-s ता
 (for तु) Ds इदाहवत् तां वीर Ds सादर मृपतिर, Ts
 G1 शर', Gs शत', Ms s 'दात्र']

33 S om 33^{ab} (cf 1183*) — *) S: सैना, Ks
 सैता, Dn D1 s पुता, Ds क्षेमा — *) K1 'द्वैतयनौ, Ks
 corrupt Ks सादरद्वैतयनी, N B Dn1 Ds s 'विनी, Bs
 Da Ds सार' — After 33^{ab}, Ds s (marg sec m)
 ins 1183* — *) S: K1 Dn Ds s सा (for वा) Dn
 D1 s गुरुणा, S स्वजनैर — *) K1 प्रयुक्ता S: K1 Ns Bs
 D (except D1) पुत्रज-मनि, S पत्यकर्मणि

34 *) Da Gs पुष्पेण S: साता (for सा) — After
 34^{ab}, Da (marg sec m) S ins

1184* अपत्यार्थं प्रजालाभे भव्यगच्छच्छुभमता ।

[Gs प्रियालाभे, Gs द्विज कचित् Da 'प्रत, Gs Ms
 'मतात्, Gs भियोदिता]

— *) S देवी (Gs Ms-s देवि) (for सिद्ध) — *) T:
 Gs s Ms प्रतौ; Ts Gs s-4 दृते, Ms प्राता; Ms-s शुभे (for
 हत्वा) Da 'यवानल, Ts 'ने शुभे; Ts G Ms s 'ने पुत्रा,
 Ms-s 'ने शुभ

35 *) T: Gs s Ms 'व्यवहिते — *) Ko B1 सहाभवद्,
 N: समासवद् — *) Ks सत, N: B Da Ds पुत्रात् (for
 सत्र) S सा व्रीह्यनयजनयत्

36 *) T1 तस्मात् (for तथा) Ks शुभेणि — *) S:
 K D: T1 तपसोधि' Gs s ब्राह्मण तपसाधिक — *) S
 'योगाक्षर and 'न सह

Colophon om in Bs S — Sub-paraen Ko s:
 N: s B1 s s D समय — Adhy name Ks पांशोर्वाय,
 N: s पादुपुत्रासवाद् — Adhy no (figures, words
 or both) Ko 114, B1 Dn Ds 118 (Dn 119)
 — S loka no Dn 40, Ms 38 — Aggregate sloka
 no Dn 4681

112

1 B1 K1 s Ds s S om उवाच (Ms om the
 ref) — *) Ms-s चरारोह (for महा) — *) S
 इती त प्रत्यभाव

2 Ts om 2^{ab} Before 2 S: K1 Ds Ms ins इती
 — *) S: K1 अयुरत्, Ts G च परीं, Ms s स्वपरीं च

— *) S राजन् (for स्वयि) N B1 Dn 'लोचने

3 Ts om 3 (of v l 2) — *) Ko s s S (except
 Ms s, Ts om) हि (for तु) S: K1 महाभाग, B (except
 Bs) Ds 'राज — *) Gs s तथा (for वीर) — *) D:
 चर्मण S (Ts om) सपादयितुमर्हसि

4 Ts om 4^{ab} (of v l 2) — *) S (Ts om)
 गच्छाचारो (Gs s Ms 'नो वा) तथे(Ts Gs यथे)स्तिव

— *) Ks 'स्वार्थे Ts Gs s मा (for मां) — *) B Dn

S (except Gs Ms-s) 'पुत्रव

११२

वैशंपायन उवाच ।

इमुक्ता महाराज कुन्ती पाण्डुमापात ।
 ह्युष्मात्पुत्रं वीरं तदा भूमिपतिं पतिम् ॥ १
 न मामर्हसि धर्मज्ञ वक्तुमेवं कथंचन ।
 धर्मपत्नीमभिरतां त्वयि राजीवलोचन ॥ २
 त्वमेव तु महाबाहो मय्यपत्यानि भारत ।
 वीर वीर्योपपन्नानि धर्मतो जनयिष्यसि ॥ ३
 स्वर्ग मनुजशार्दूल गच्छेयं सहिता त्वया ।
 अपत्याय च मां गच्छ त्वमेव कुरुनन्दन ॥ ४
 न ह्यहं मनसाप्यन्यं गच्छेयं त्वद्वतो नरम् ।
 त्वत्तः प्रतिविशिष्टश्च कौञ्ज्योऽस्ति भुवि मानवः ॥ ५
 इमां च तावदृश्यां त्वं पौराणीं शृणु मे कथाम् ।
 परिश्रुतां विशालाक्ष कीर्तयिष्यामि यामहम् ॥ ६

व्युपिताश्च इति रूपातो बभूव किल पार्थिवः ।
 पुरा परमधर्मिष्ठः पुरोर्वशविर्धनः ॥ ७
 तस्मिन् यजमाने वै धर्मात्मनि महात्मनि ।
 उपागमस्ततो देवाः सेन्द्राः सह महर्षिभिः ॥ ८
 अमाद्यदिन्द्रः सोमेन दक्षिणाभिर्द्विजातयः ।
 व्युपिताश्च राजर्षेस्ततो यज्ञे महात्मनः ॥ ९
 व्युपिताश्चस्ततो राजन्त्रि मर्त्यान्वरोचत ।
 सर्वभूतान्यति यथा तपनः शिशिरालये ॥ १०
 स विजित्य गृहीत्वा च नृपतीन्नाजसत्तमः ।
 प्राच्यानुदीच्यान्मध्यांश्च दक्षिणात्यान्कालयत् ॥ ११
 अथमेवे महायज्ञे व्युपिताश्चः प्रतापवान् ।
 बभूव स हि राजेन्द्रो दक्षनागबलान्वितः ॥ १२
 अप्यत्र गाथां गायन्ति वे पुराणविदो जनाः ।

G. 1. 4982
H. 1. 121.
H. 2. 127.

5 *) S न द्वाषां (Ms. s-8 देवाहं). — *) S गच्छावः (T₁ G₁.s 'व'; Ms. s-8 'नि') वृषप (Ms अरत)र्वन. — *) D₁.s T₁ G₁.s प्रीतिः; G₁ यः प्रतिशिष्टः. K₁ ६ हि; G₁.s. सन्; G₁.s सः; G₁ कः (for च). — *) G₁ सो वो यो भुं'; G₁ को योन्तो भुं'.

॥ *) K₁ धर्मावः; K₁ दुर्धर्मावः (sio), B₁ D (except D₁) धर्मावः (for धर्मावः त्वे). K₁ च त्वं कथो धर्माः; T₁ च धर्मावः; T₁ G₁.s Ms धर्मा धर्मवर्मा; G₁ कथा धर्मवर्मा; Ms. s-8 च धर्मा धर्मज. — *) B₁ D₁ दे (for मे). S₁ तावत्पौराणिकीं शृणु; T₁ Ms. s-8 कथां मत्तो निबोध मे; T₁ G₁ 4-8 कथयामि निबोध मे; G₁.s Ms मम वैव निबोध मे (G₁ मे). — *) S पौराणिकीं (for परि) and भारत (for यामहम्).

7 D₁ om. 7-8. — *) G₁.s. 8 भुवि (for किल). — *) G₁ कथा (for पुरा). S₁ K₁ Ms D₁ परम (K₁ समर) दुर्धर्मावः; Ms. धर्मज.

8 D₁ om. 8 (cf. v. 1. 7). — *) B₁ व्युपिताथे. D (except D₁; D₁ om.) सहासुजे. — *) D₁.s D₁ तत्र (for ततो). S अगच्छेद्विदनाः सर्वे. — *) N (except S₁ K₁ D₁; D₁ om.) सेन्द्रा देवर्षिभिः सह.

9 *) S वृषपुत्रो (T₁ वृषपुत्रो नवा) वने. — *) K₁ तत्र; K₁.s D₁ तस्मिन्; S₁.s B (except B₁) D₁ D₁ ततो;

S तदा (G₁ सदा; G₁ पुरा). — After 9, K₁ S₁.s B D (except D₁) ins.:

1185* देवा द्रष्टव्यमेव चकुरः कर्म स्वयं तदा ।

10 *) S₁.s स्ततो (for ततो). S₁ अभिर्षीर्षा (for अति मर्त्यान्) K₁.s अरोचत; S₁ व्यरोचयन्; B₁ D₁ न रो'. S व्युपिताथो मनुष्येन्द्र (Ms. s-8 महाराज) शृणु मे यज्ञसंपदा. — *) S₁ (sup. lra. sa in text) S₁.s D₁ 'न्यसि; S₁.s D₁ 'न्यति. S सर्वभूतेषु राजेन्द्र शरकाल हवांशुमान्.

11 *) T G (except G₁) तु; M अधोन् (S₁ भरीन्) (for च). — *) S₁ पृथिवीं (for नृप). K₁.s B₁ G₁ 'सत्तम; Ms 'कुंजर'. — *) K₁ मद्राथ; K₁ प्रतां च; B (except B₁) D (except D₁ D₁) पाश्चात्यान्; S म(T₁ G₁ मा)त्स्याथ. — *) N (except S₁ K₁ D₁) दक्षिणात्यान् (S₁ 'साः'). S₁ च कथयत् (for अका). S दक्षिणा (G₁ दक्षिणा; G₁.s Ms 'तो') अथकल्पयत्.

12 *) K₁ महाराजो. S 'मेघराजैरिद्रा. — *) B₁ H; B₁.s D₁ तु (for हि). S 'व नृपशार्दूल (G₁.s. 4. 8 'लः'). — *) S दत्ता (G₁.s Ms शत)नारायलः किल.

13 *) S₁ K₁ अयात्र. S₁ K B₁.s Das राया. S transp. अय' and गाथां. — After 13*, N ins.:

1186* व्युपिताथे यतोबुद्धे मनुष्येन्द्रे कुरुतम ।

व्युपिताश्चः समुद्रान्तां विजित्येमां चसुंधराम् ।
 अपालयत्सर्ववर्णान्पिता पुत्रानिवौरसान् ॥ १३
 यजमानो महायज्ञैर्ब्राह्मणेभ्यो ददौ धनम् ।
 अनन्तरत्नान्यादाय आजहार महाक्रतून् ।
 सुपाव च बहून्सोमान्सोमसंस्थास्ततान् च ॥ १४
 आसीत्काशीवती चास्य भार्या परमसंमता ।
 भद्रा नाम मनुष्येन्द्र रूपेणासदृशी शुवि ॥ १५
 कामयामासतुस्तौ तु परस्परमिति श्रुतिः ।
 स तस्यां कामसंमत्तो यश्माणं सम्पद्यत ॥ १६
 तेनाचिरेण कालेन जगामास्तमिवांशुमान् ।
 तस्मिन्नेते मनुष्येन्द्रे भार्यास्य भ्रातृदुःखिता ॥ १७

अपुत्रा पुरुषव्याघ्र विललापेति नः श्रुतम् ।
 भद्रा परमदुःखार्ता तन्निग्रोध नराधिप ॥ १८
 नारी परमधर्मज्ञ सर्वा पुत्रविनाकृता ।
 पतिं विना जीवति या न सा जीवति दुःखिता ॥ १९
 पतिं विना मृतं श्रेयो नार्याः क्षत्रियपुंगव ।
 त्वद्व्रति गन्तुमिच्छामि प्रसीदस्व नयस्व माम् ॥ २०
 त्वया हीना क्षणमपि नाहं जीवितुस्तस्ये ।
 प्रसादं कुरु मे राजन्वितस्तुर्णं नयस्व माम् ॥ २१
 शृष्टवोऽङ्गुगमिष्यामि समेषु विपमेषु च ।
 त्वामहं नरशार्दूल गच्छन्तमनिवर्तिनम् ॥ २२
 छायेवानपगा राजन्सततं वशयतिनी ।

[Nī लपोष'. Sī K; s; Nī s; B; s; D; s; कुरुद्रह]

S, on the other hand, ins after 13th

1187th अग्रमेयमर्पयन्त्य व्युपिताश्चो धन ददौ ।

[Tī 'मपय ह]

— Ms-s om 13th-14th — *) B; s; D; s; विजित्य वसुधा
 निमां — *) K; s; प्रजा (for पिता)

14 Ms-s om 14th (cf v 1 13) — *) Ko N B
 D transp ददौ and धन S (Ms s om) महद्वन (T;
 by transp धन महत्) — *) S; Ko N; s; रत्नादानान्,
 K; s; रत्नादानान्, K; s; D; s; रत्नादानान्, S अनन्तमस्त्रि
 तत्र (Ms-s तद्वत्) — *) N; s; सुहाव, N; s; D; s; स
 जहार N; s; क्रतून्मां (for महा) S पृथिवीमददात्त
 (T; Ms 'दायुन, Ms-s 'वीं च वदौ नृप) — *) K; s; D; s;
 अविद्यत्, T; s; तिषे च, T; G (except G; s) Ms s सुपुत्रे
 च, Ms s अपिबन्धु — *) S; B (except B; s) D; s;
 'सत्याक्ष', Ko 'सत्याक्षदानय, K; s; 'क्षतोन्मय, N; s; 'सत्यस्तु
 भावन, T; s; 'सत्यामयाकरोत्, T; G Ms 'सत्याक्षयैव च, Ms
 'सत्याक्षयाकरोत्, Ms-s 'स्यासत्याकरोत्

15 *) A few MSS काशी' T; G Ms s तस्य; Ms s
 यस्य T; s; आसीद्विहितपतेस्य — *) Ms s देवो (for
 भार्यो) T; s; परमसत्तमा — *) S; K; s; B; s; D; s; प्रतिमा,
 G; s; 'सत्प्रा

16 *) K; s; N B; s; D (except D; s; D; s) T; G; s; 4 M
 तो च, G; s; चैव — *) N; s; D; s; D; s; G; s; युज — *) S;
 Ko D; s; D; s; कामसपत्नी, K; s; 'तक्षो, K; s; G; s; Ms
 'तको, T; G; s; Ms s- 'पुत्रो G; s; तस्या कामसमासको
 — *) K; s; N; s; B (except B; s) D (except D; s) G; s; M
 यश्मया K; s; प्रतिपद्यत; K; s; N; s; B; s; D; s; 'शुक्रत,

Da प्रय'.

17 *) K; s; B (K; s; लो) चिरेणैव — *) S वृत्ते (for
 जेते) B; s; महाधीरे, D; s; तदा धीरे, T; s; महाभाग, T; G
 M 'वैद्य' *) S; s; भावोभूद् S भावो काशी (T; G; s;
 Ms काशी, G; s; काक्ष, G; s; कौक्षि, G; s; काक्ष, Ms कक्षी) वती
 (G; s; 'वतेक्ष) तदा (G; s; शुभा)

18 B; s; transp 16th and 18th — *) D; s; 'पक्षेड
 — *) S (except T; G; s) छुति — *) Ko परतप, K; s;
 जनेधर, K; s; N; s; D; s; 4 M जनाधिप, T; G वृत्तोत्तम

19 Before 19, S; K; s; s; N B; s; D; s; भद्रोवाच, K;
 T; s; M भद्रा — *) G; s; भद्रा (for नारी) Ko s; D; s;
 D; s; G (except G; s) Ms 'अर्जुना — *) G; s; हा च, G; s; हा
 सर (for हरो) S; s; हरोवत्यक्षिना, K; s; s; सुखपुत्र, K;
 सवैपुत्र, K; s; s; सर्वा पुत्र विना क्षितौ; N B; s; D; s; D; s;
 'वो भर्तृवि', B; s; D; s; 'वो भर्तृजिराह', B; s; 'वो भर्तृवि', D;
 सर्वधर्मसमन्वित, T; G; s; भर्तृपुत्र, Ms-s सवैपुत्र — *)
 S वरा and जीवत्यस्यवश (G; s; s)

20 *) S पत्या — *) B; s; दुर्गति, T; G; s; तो न;
 G; s; तद्व'

21 Ms-s om 21 — *) N; s; न हि (for नाह)
 — *) S; K; s; राजेड (for मे राजन्) — *) N; s; B; s;
 प्रसीदस्व, S (Ms-s om) हव क्षिप्र

22 *) G; s; 'तोह यमि' — *) Ko पुरषपत्या (for
 नर) — *) K; s; T; s; अनुवर्तिनी, N; s; D; s; D; s; 'तिनी, Ms अनु'

23 *) S; K; s; D; s; 'नुपगा, Ko s-4 N; s; B; s; D; s;
 D; s; s; G; s; s; 'नुपगा, N; s; 'नुपगे, G; s; 'नयगा, M; s; 'नयता
 — *) S तवह (for सत) — *) S 'हितिपिणी

भविष्यामि नरव्याघ्र नित्यं प्रियहिते रता ॥ २३
 अद्य प्रभृति मां राजन्कष्टा हृदयशोषणाः ।
 आधयोऽभिभविष्यन्ति त्वद्वत् पुष्करेक्षणाः ॥ २४
 अभाग्यया मया नूनं वियुक्ताः सहचारिणः ।
 संयोगा विप्रयुक्ता वा पूर्वदेहेषु पार्थिव ॥ २५
 तदिदं कर्मभिः पापैः पूर्वदेहेषु संचितम् ।
 दुःखं मामनुसंभ्राप्तं राजंस्त्वद्विप्रयोगजम् ॥ २६
 अद्य प्रभृत्यहं राजन्कृशप्रस्तरशायिनी ।
 भविष्याम्यसुखाविष्टा त्वद्दर्शनपरायणा ॥ २७
 दर्शयस्व नरव्याघ्र साधु मामसुखान्विताम् ।

दीनामनायां कृपणां विलपन्तीं नरेश्वर ॥ २८
 एवं बहुविधं तस्यां विलपन्त्यां पुनः पुनः ।
 तं श्वं संपरिष्वज्य वाक्किलान्वहिताग्रवीत् ॥ २९
 उत्थि मग्ने गच्छ त्वं ददानीह वरं तव ।
 जनयिष्याम्यपत्यानि त्वय्यहं चारुहासिनि ॥ ३०
 आत्मीये च वरारोहे शयनीये चतुर्दशीम् ।
 अस्मीं वा श्रुतस्नाता संविशेथा मया सह ॥ ३१
 एवमुक्ता तु सा देवी तथा चक्रे पतिव्रता ।
 यथोक्तमेव तद्वाक्यं भद्रा पुनार्थिनी तदा ॥ ३२
 सा तेन सुषुप्ते देवी शवेन मनुजाधिप ।

G. 1. 1. 24
K. 1. 1. 127

24 Ks om. 24^a-25^b. — *) Ds ॥ मे (for मां).
 — *) Bs Gs. १ 'यो हि भ'; Gs असंज्ञाये भ'; Gs 'योधि भ'.
 — *) N (except Ss Ks; Ks om.) Ts Gs. 2 Ms लो
 (for त्वद्-). Ss गुरुवर्षम् (for पुष्क).
 25 Ks om. 25^a (cf. v. 1. 24). — *) Ks पूर्व (for
 पूर्व). — *) Ks Bs Da Ds Ts G Ms (sup. ins. as in
 text). १ वियुक्ता. — Ks N B D ins. after 25^a
 (Ds after 25):

1188* तेन मे विप्रयोगोऽयमुपपन्नसवया सह ।

विप्रयुक्ता तु या पत्न्या मुहुर्नमसि जीवति ।

दुःखं जीवति सा पात्रा नरकस्थेव पार्थिव ।

[(L 1) Ks 'यं सप्तखेव' पार्थिव ।

— Ms om. 25^a. — *) Ks Ns B Da Ds Ds संयुक्ता;
 Ks युक्ता वा; Ns. १ S (except Ts Gs. १; Ms om.) संयोगाद्;
 Ds संयोगे. Ks 'युक्ता'; Ks 'योगा'; Ts Gs. १ 'योगा';
 Gs. १ 'युक्ता'; Gs 'युक्ता'. Ks तया; Ns तै; Ds ते; Ns B
 (except Bs) Dn Ds. १ S (Ms om.) च (for वा).
 — *) Ks भारत (for पार्थिव). Ns 'देहेन सा मया; Ns B
 Da Da Ds 'देहे कृता मया; Ds 'देहे ततो मया; Ds 'देहे
 मया कृता; S (Ms om.) पूर्वदेहे न संयोगः (Gs पूर्वकर्मन्ति-
 रूपतः). — After 25, Ds ins. 1188*, which is followed
 by a repetition of 25^a.

26 *) Ks S (except Ts Ms-s) संविशे. — *) ॥ 2. 4
 मां समनु; Ks मामेव सं; Ds Ts समानुसं; Ms-s
 मानुपसं. — *) Ks 'मोजनं'.

27 Ks एषाह (Gs. १ 'वा गा'मघ राजेंद्र. — *) Ns Bs
 D (except Da Ds) दुःखसंहर; S कुपाम Ms दमोनाली-
 ये शायिनी (Ms भवद्दर्शनकांक्षिणी); see below. — Ts G
 om. 27^a. — *) M नरव्याघ्र (for अनुसुता). — *) M

भवद्दर्शनकांक्षिणी (Ms कुशालास्त्रीये शायिनी); see above.

28 *) Ks. १ महाभाग; S मनुष्येन्द्र (for नर). — *) N
 Bs D (except Ds) शाधि (for साधु). S पुष्करेक्षणा
 (for अनुसुता). — *) Ks. १ Ms कृपणामनायां कर्णं (Ko
 कृपणं); Ks. १ 'नाथा कर्णान्'; Ns. १ B D (except Ds)
 कृपणां नाथ (Ns Das 'नां चाय; Bs 'ना नाथ) कर्णं (Ns
 तरुणीं) १ विक्रोसतीं (Gs. १ 'ती' सतीं (Ts सतीं); Gs. १
 सती; M सदा) दुःखाद्. — *) T Gs. १ Ms एवमातीं; Gs. १
 Ms-s एवमाती; Gs अनाश्रुता; Gs देहमाता. Ss Ks
 Ds जनेश्वर.

29 Before 29, Ss Ks Ts ins. कुंती; Ko Ns वैशा;
 Ns. १ B D कुंत्युवाच. — *) Ko Ds ॥ (except Ts Ms)
 तस्याः (Gs. १ 'स्व'). — *) Ss 'पत्नी; Ko Gs Ms पत्न्या; Ks
 'पत्न्या; Ds Ts Gs. १ Ms-s 'पत्न्या'. Ss Ks मुहुर्देहः.
 — *) Ss K (except Ks) हृत् (for हं). Ss Kशावे(1).
 Ks च परि. S तस्मिन्नावसरिरे वाक् (Ts Gs तु; M हे).
 — *) Ts ॥ तां (for वाक्). Ss Ds 'तामवद्. Ds
 पत्नीं संततिर्हितीय'.

30 *) S ददानी च; Ko. १ Das Ds Gs 'मीह; Ks
 Ns Bs Gs Ms-s 'मि हि; Ks. १ Ds 'मि हि; Gs 'मि ह;
 Gs 'मि ह. — *) Ss यस्याहं; Das स्वयाहं. S स्वयेवाहं
 वरोगने (Gs वरानने).

31 *) Ko हि; Ks. १ Ds त्वं; T ॥ Ms ॥ (for च).
 Ns Bs Da Dn Ds. १ आरमकीये; Bs. १. १ आरमनीने (Bs m
 आरमनीने); Ms. १. १ अस्मदीये (for आरमकीये च). — *) S
 दत्येखं (Gs. १ मां). — *) Ds अष्टम्यां. Ss Ks Bs T
 Gs-s वाप्युत; Ko Ds च कर्तौ; Ks. १ Ds वा कर्तौ; Ns
 Bs. १. १ Da वाप्युतौ; M वाप्युत. — *) S शुचिस्तिने.

32 Before 32, S ins. कुंती. — *) Ts Gs. १. १ Ms

त्रींशाल्वांश्चतुरो मद्रान्सुतान्भरतसत्तम ॥ ३३
तथा त्वमपि मय्येव मनसा भरतर्षभ ।

इति धीमहाभारते आदिपर्वणि द्वादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११२ ॥

११३

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तस्तथा राजा तां देवीं पुनरब्रवीत् ।
धर्मविद्धर्मसंयुक्तमिदं वचनमुत्तमम् ॥ १
एवमेतत्पुरा कुन्ति व्युपिताश्वथकार ह ।
यथा त्वयोक्तं कल्पाणि स ह्यस्तीदमरोपमः ॥ २
अथ त्विमं प्रवक्ष्यामि धर्मं त्वेवं निबोध मे ।

पुराणमृषिभिर्दत्तं धर्मविद्धर्महात्मभिः ॥ ३
अनावृताः किल पुरा स्त्रिय आसन्वरानने ।
कामचारविहारिण्यः स्वतन्त्राश्चाकलोचने ॥ ४
तासां व्युचरमाणानां कौमारात्सुभगे पतीन् ।
नाधर्मोऽभूद्रारोहे स हि धर्मः पुराभवत् ॥ ५
तं चैव धर्मं पौराणं तिर्यग्योनिगताः प्रजाः ।

अथ; Gs च (for तु). Ms. 9-s तेन (for देवी). Śs तथा चके; Ds तथा देवी; Gs तथा देवी. — १) Śs सा च देवी पति; S तथकार यदास्त्रिनी. — १) Ks. 4 यदुक्त. ॥ Ds Ds 'कमेतद्वचनं; S तथा (Gs 'हा) कमलपद्माक्षी (Gs 'क्षी). — २) Śs भार्वा; K (except Ks) Ns अप्रो. S यथोक्तं पुनरुद्दिनी.

33 १) Śs Ks Ts M (except Ms) द्वायेन; Gs. 9 प्रमेण. N B D (except Ds) भरतर्षभ (for मनु). — १) Ks Ds Ts G Ms-s सात्वान्; Ns साध्वान्; Ts सासान्. Ns अभद्रान्; Ts सासान्. — २) Ks Ds ॥ (except Ms) पुत्रान् (for सुतान्). Ks प्राच्यत सत्त; Gs परमसत्.

34 १) Ko Ns B (except Bs) D मय्येवं. — १) Ko मनसैव नरर्ष; Ks 'सा पुरुषर्ष; Ks. 4 Ns B. 8 Ds. 4 Ts G. 4 M 'सापि नरर्ष'. — १) B. 8 Ds. 4 वीर; S राजन् (for पुत्रान्). — २) K (except Ks) Ns. 2 Bs Ds Dn Ds 'बलान्वितः (Ks 'दिति); B. 8 Ds. 4 पुत्रान्योगबलाश्रयात्; Bs 'बलाश्रयात्; Ds 'समन्वितः; S अपलं तपसो बलात्.

Colophon. — Major parvan: Ts G M 'संभव' (for आदि); to which Ts G. 4 add पांडुकुंतीसंवादे अपत्य-प्रशंसने; Gs पांडुकुंतीसंवादे. — Sub-parvan. Śs Ko. 1. 3 Ns B Da Dn Ds. 4. 8 Ts संभव. — Adhy. name: Ks. 4 Ns. 1 Ts G. 4 व्युपिताश्वेपाख्यानां; Ks व्युपिताश्वयवतो भद्रायाः पुत्रोद्गतिः. — Adhy. no. (figures, words or both): Ko 115; Bs Dn Da 119 (Dns 120); Ts 109; Ts 59; G M 60. — S'loka no.: Dn 36; Ms 73. — Aggregate s'loka no.: Dns 4717.

113

1 Śs Ko. 1. 8 Ds S om. उवाच. — १) Ks Ts Gs तथा; Dns Ts Gs तदा. Ks Ms-s राजन्. — १) Bs Ds. 4 transp. तां and देवी. Ts Gs. 4 पांडुक्षां (for तां देवी). S वाक्यं (for पुनर्). — २) Ko Bs Da Ds 'मन्वीर; Ns Dn 'सुतरं; Gs. 4 'मय्येव.

2 Before 2, Ns. 2 B D (except Ds) ins. पांडुव्याच. — १) Gs. 4. 8 एव (for एतत्). Śs पुरा देहि; S दारोहे. — १) T Gs. 4 M transp. यथा and स्वया. Gs तथा यथोक्त. — २) Bs स आ; Gs. 4 सा ह्य'. Gs. 4 अस्तो यमा; Gs 'रोचतः.

3 १) Ds. 4 अहं (for अथ). Ks. 4 त्वयि; Ns. 1 B Da Dn Ds. 4 त्विदं; Ds तत्त्वं. — १) Ko Ds धर्मं तत्त्वं; Ks 'मै तं तन्; Ks. 4 Ns. 2 B Da Dn Ds. 4. 8 'धर्मतत्त्वं; Ns 'मै ते तन्; S 'मै चैव. — १) Ks 'यिनिर्दिष्टं. — २) S तत्त्वं (Gs यत्त्वं) धर्मविदो (Ts M 'श्रुतं) वीरः.

4 १) Ns. 2 सल्लु (for किल). — १) S (except Ts Ms) वरांगे. — १) S 'प्रचारिण्यः. — २) K (except Ks) Ns Bs Da Dn Ds 'हास्त्रि; Ds 'लोचनाः.

5 १) Gs कामान् (for तासां). — १) Śs K (except Ks) B (except Bs) Ds. 4 Ts ॥ (except Gs. 4) Ms-4 कौमारात्; Cd as in text. Śs सुप्रमाण. Gs. 4 पति. — १) Bs नासीदधर्मस्तु तदा (Ts मतः Ms सदा). — २) Ns B (except Bs) Ds. 4 S सनातनः.

6 १) S धर्मज्ञे (for वीर). — १) S पालयंति वरारोहे. — २) Ns Dn Ds कामलोच; S यथावदसिलक्षणे. — S reads 67 after 1192* (cf. v. 1. 17). — १) Śs Ko. 1

अद्याप्यनुविधीयन्ते कामद्वेषविचर्जिताः ।
 पुराणदृष्टो धर्मोऽयं पूज्यते च महर्षिभिः ॥ ६
 उत्तरेषु च रम्भोरु कुरुष्वद्यापि वर्तते ।
 स्त्रीणामनुग्रहकरः स हि धर्मः सनातनः ॥ ७
 असिस्तु लोके नचिरान्मयोदयं शुचिस्थिते ।
 स्थापिता येन यसाच तन्मे विस्तरतः शृणु ॥ ८
 बभूवोद्दालको नाम महर्षिरिति नः श्रुतम् ।
 श्वेतकेतुरिति ख्यातः पुत्रस्तस्याभवन्मुनिः ॥ ९
 मर्यादयं कृता तेन मानुषेष्पति नः श्रुतम् ।
 होपात्कमलपत्राक्षि यदर्थं तन्निबोध मे ॥ १०

3 D (except Da D1) प्रमाण'. T2 पंचायत; G2, [S] जं
 रण' (for धर्मो').

7 *) S ऋषि (for च). — *) N1, s B D (except
 D2) पूज्यते. — *) D1 'प्रहायच' S 'महो (T2 Ms-s 'हे')
 धर्मः. — *) S स एव हि. K (except K2) D2 पुरातनः;
 N2 पुरातनवत्. — Ds (with lines 5-7 in marg.). s
 (marg. sec. m.) S ins. after 7: D2, after line 6 of
 passage No. 64 of App. I:

1189* नामिस्तुष्यति काष्ठानां नापगानां महोदधिः ।
 नाम्नाकः सर्वभूतानां न पुंसो वामलोचनाः ।
 एवं पृज्या तु नारीणां दुरुषं पुरुषं प्रति ।
 अगम्यागमनं स्त्रीणां नास्ति निर्यं शुचिस्थिते ।
 पुत्रं वा किल वीर्यं वा कासाविद्धावरं तथा । [5]
 रहसोह नरं दृष्ट्वा योनिर्दुष्कथिते ततः ।
 एतस्याभाविकं स्त्रीणां न निमित्तकृतं क्षुभे ।

[(L. 3) T2 'गं' वर्तते. — (L. 4) G2 अगम्यागम'. Da
 G2 अस्ति. D2 नातिविश्रं शुचि. — (L. 5) G2 कामायापि
 शुचिस्थिते; M आतरं वा सनस्त्रिनं (Ms-s 'नी'). — (L. 6)
 D2 Ts Ms-s 'हस्तिचयते; G2 Ms-s 'हस्तिचयते; G2, s
 'हस्तिचयते. D2 Ts G2, s तदा; G2, s, s स्त्रियः. — (L. 7)
 D2 Ms-s एवं (for एतत्). Ms-s अनिमि'. T2 भवेत्
 (for क्षुभे); G2, s अ (G2 न) निमित्तं तु सन्धयेव.]

S. *) D2 G2 च (for तु). S transp. लोके and तपि'.
 — *) S यथास्त्रिनं (Ms-s-s 'ति) (for शुचि'). — G2, s, s om.
 8th. — *) S1 K2 D2 निगदतः; N2 B2, s Da विस्तरतः.
 B Before 9, D2 (superfluously) ins. पांडुरं.
 — *) B2 Da1 श्रुतः. T2 M2 'रिति विदुषं; G2 'रमि-
 विदुषा; G2, s 'रिति विदुषः. — S1 K1 (hapl.) om.
 9th-10th.

10 S1 K1 om. 10th (of. v. 1. 9). — *) S 'मर्याद

श्वेतकेतोः किल पुरा समक्षं मातरं पितुः ।
 जग्राह ब्राह्मणः पाणौ गच्छाव इति चाब्रवीत् ॥ ११
 ऋषिपुत्रस्ततः कोपं चकारामर्षितस्तदा ।
 मातरं तां तथा दृष्ट्वा नीयमानां ब्रलादिव ॥ १२
 क्रुद्धं तं तु पिता दृष्ट्वा श्वेतकेतुमुवाच ह ।
 मा तात कोपं कार्षीस्त्वमेव धर्मः सनातनः ॥ १३
 अनादृता हि सर्वेषां वर्णानामङ्गना भुवि ।
 यथा गावः स्थितास्तात स्वे स्वे वर्णे तथा प्रजाः ॥
 ऋषिपुत्रोऽथ तं धर्मं श्वेतकेतुर्न चक्षमे ।
 चकार चैव मर्यादामिमां स्त्रीपुंसयोर्भुवि ॥ १४

स्थापिता येन (Ms-s सेन). — *) N1, s B D (except D2)
 धर्मो वै श्वेतकेतुना; S मानुषेयु (Ms-s 'नवेयु' विशेषतः.
 — After 10, D2 (marg. sec. m.). s S ins. a passage of
 27 lines given in App. I (No. 64).

11 *) Ms-s गृहीत्वा (for जग्राह').

12 *) T2 G2, s Ms-s तदा; G2 'या (for 'तः). G2
 'पुत्रस्तु स्थापं. — *) K2, s N1, s B D (except D2)
 'मर्षकोदितः (D2 'प्रितः). — *) G2 स मातरं (for मातरं
 तां). G2 तु (for तां). B2, s Da G2, s तदा; B2 Ms-s 'तो
 (for 'या). D2 तथाभूत. — After 12, D2 S ins. a
 passage of 17 lines given in App. I (No. 65).

13 *) B2 कर्तुं तं (for कर्तुं तं तु). K2, s B2, s
 Da D2, s transp. तं and तु. S तं क्रुद्धं (G2 क्रुद्धं) वै पिता
 ब्रलाव. — *) B D2, s वेपमानम् (for श्वेत). K2 D2
 'केतुसमाब्रवीत्. — After 13th, D2 ins.:

1190* संतुष्टा मातरं दृष्ट्वा,
 repeating thereafter 13th.

14 *) S transp. सर्वे and वर्णानां. — *) T2 G2
 तथा ह्यपश्य. — *) S1 भावे (for वर्णे). — After
 14, S ins.:

1191* तथैव च क्रुद्धस्येयु न प्रमादन्ति कर्हिचित् ।

ऋतुकाले तु संग्रासे भर्तारं न जहृस्तदा ।

15 Before 15, N1, s T2 G2, s ins. पाण्डुरं. — *)
 B2, s D2, s 'पुत्रस्तु. S एवमुक्तो महाबाहुः (T2 'भागः;
 Ms-s 'भाग; Ms 'भागः). — *) K2 T G (except
 G2, s) Ms चकारैव च (K2 तु). — *) T2 M स्त्रीपुंसोर्भुवि
 शायतां (T2 Ms-s 'ती').

16 S1 om. 16th. — *) K2 G2 मानुषेयु. S असिता-
 पयि (for महा). — *) Ms-s जातिपु. — *) K2, s ततः
 प्र. — *) S स्थापितयमिति क्षुतिः.

मातृपेषु महाभागे न त्वेवान्पेषु जन्तुषु ।
 तदा प्रभृति मर्यादा स्थितेयमिति नः श्रुतम् ॥ १६
 व्युचरन्त्याः पतिं नार्या अद्य प्रभृति पातकम् ।
 अणुहत्याकृतं पापं भविष्यत्यनुसावहम् ॥ १७
 भार्या तथा व्युचरतः कौमारीं ब्रह्मचारिणीम् ।
 पतिव्रतामेतदेव भविता पातकं भुवि ॥ १८
 पत्या नियुक्ता या चैव पत्न्यपत्यार्थमेव च ।
 न करिष्यति तस्याश्च भविष्यत्येतदेव हि ॥ १९
 इति तेन पुरा भीरु मर्यादा स्थापिता बलात् ।
 उद्दालकस्य पुत्रेण धर्म्या वै श्वेतकेतुना ॥ २०
 सौदासेन च रम्भोरु नियुक्तापत्यजन्मनि ।
 मदयन्ती जगामपि वसिष्ठमिति नः श्रुतम् ॥ २१
 तस्माच्छेमे च सा पुनरम्भकं नाम भामिनी ।

भार्या कल्माषपादस्य भर्तुः प्रियचिकीर्षया ॥ २२
 अस्माकमपि ते जन्म विदितं कमलेश्वरे ।
 कृष्णद्वैपायनाद्वीरु कुरुणां वशद्वये ॥ २३
 अत एतानि सर्वाणि कारणानि समीक्ष्य वै ।
 भर्तृवद्वचनं धर्म्यं कर्तुमर्हस्यनिन्दिते ॥ २४
 क्रताष्टौ राजपुत्रि स्त्रिया भर्ता यतव्रते ।
 नातिवर्तव्य इत्येवं धर्मं धर्मविदो विदुः ॥ २५
 शेषेभ्यन्पेषु कालेषु स्वातन्त्र्यं स्त्री किलाहति ।
 धर्ममेतं जनाः सन्तः पुराणं परिचक्षते ॥ २६
 भर्ता भार्या राजपुत्रि धर्म्यं वाधर्म्यमेव वा ।
 यद्वायाच्यतया कार्यमिति धर्मविदो विदुः ॥ २७
 विशेषतः पुत्रशुद्धी हीनः प्रजननात्सयम् ।
 यथाहमनवद्याङ्गि पुनर्दर्शनलालसः ॥ २८

17 B (except Bs) Ds 4 transp 17^{ab} and 17^{ac}
 — "Ko 2 4 Bs Dn Ds 1 Ms (sup lin as in text) 4
 "हस्तासम Śi K (except Ks) Das Dn Ds जोर (Ko
 "३) — After 17, S ins

1192^a अद्याप्यनुविधीयन्ते कामद्वेषविमर्शिता ।
 वृत्तेषु महाभागे कुरुष्वेव यथास्मिनी ।
 [(L 1)=6^{ab} T₁ राजद्वे, Ms s रागद्वे — (L 2)
 =(var) 7^{ab} T₁ G₁ s 'स्तिनि']

— After 1192^a, B reads 6^{ac} (with v 1 g v)
 18 " M 'भारता — " M कुमारी Śi ब्राह्म, G₁
 धर्म' K₁ s Śi B D (except Ds) G₁ कौमारव्रता (K₁
 'ब्राह्म, Ks Bs 'व्रत'चारिणी — " Ms s वलिता (for
 भवि')

19 " Ko चैव — " Śi K₁ पत्नी धर्मार्थ, Ko
 अपत्यस्वार्थ, K₂ 4 Dn Ds पत्नी पुत्रार्थ — " B (except
 Bs) Ds Das Ds 4 न करोति वचस्व — " Śi Bs D
 (except Ds) तद् (for पुत्रद्)

20 Ks om 20 — " Śi K₁ Ds विशालाक्षि; G₁
 तदा भीरु — " Śi K₁ 'ता पुरा, S 'ताबले — " Śi
 K₁ 2 4 Śi B (except Ds) Ds विभादकस्य K₁ B₁ s
 Ds पौत्रेण — " T G धर्मो, M (except Ms) 'म
 — After 20 S ins

1193^a तेन मृत्युस्ततो दृष्ट यस्मिन्नर्थे निबोध
 नियुक्ता पतिना भार्या यद्यप्यस्य जगाम ।
 न कुप्यात्तदा भीरु सैन सुमहद्वै

21 " Ks Śi Bs B₁ s Ds वामोह — " Śi Ko 1 Bs
 Dn Ds 4 'का पुत्रज', Śi B (except Ms-s) 'पलकर्मणि
 — " Many MSS वशिष्ठ T₁ G₁ 4 'दृष्टपितृसम

22 " Śi K₁ 2 4 Ds transp छेमे and च T₁ G₁
 तदा, T₁ G₁ 2 4 तु सा, G₁ M (except Ms) अथ सा
 — " G₁ धर्मक Śi s B D (except Ds) भाविनी, G₁
 M (except Ms) 'नि — " Śi s B (except Bs) Dn
 Ds 4 s एव कृतवती सारि — " M पतिनोका तथाकरोत्

23 " G₁ एकशेषे — " Ds कुरुवशविष्ट
 24 " s तस्याद् (for अत) Śi एव हि (for एता)
 Śi धर्म्याणि (for सर्वा) — " K (except Ko) T G
 निरीक्ष्य S (except Ms s) तु (for है) — " Ds इव
 (for एतद्) S सप्रधाय मयोक्त पत्न्यव वै कर्तुमर्हसि

25 " G₁ यदावृत्तो — " Śi B D (except Ds)
 पतिव्रते, S श्रुतेष्वे — " Śi नाभिमतस्य, K₁ नाभिमन्त्र
 Śi ह्येव S चातिमलं (Ms-s 'बुद्ध' इति ह्येव (G₁ s
 Ms s 'व)

26 " Śi वृणोत (for काले) and तद् (for स्त्री)
 — " Ko N Bs Dn Ds 1 s एव, S चैव (for एत) Bs Ds
 नरा (for जना)

27 " S स्त्रिय (for भार्या) — " Bs s Ds 'वार्थ'
 Ko Bs Ds च (for वा) S शुभ वा यदि वागुभ
 — " Ds स यद्वायाच्यता का; S कार्य (G₁ कार्यार्थ)
 (T₁ G₁ s 'युज्यास्तुष्टोषि — " Śi Bs s Dn Ds
 वेदविदो S कर्तव्यं तदकालिक

तथा रक्ताहुलितलः पद्मपत्रनिभः शुभे ।
 प्रसादार्थं मया तेऽयं शिरस्त्र्यम्बुद्यतोऽञ्जलिः ॥ २९
 मन्त्रियोगात्सुकेशान्ते द्विजतेस्तपसाधिक्रातु ।
 पुत्रान्पुणसमायुक्तास्तुत्पादयितुमर्हसि ।
 त्वत्कृतेऽहं पृथुश्रीणि गच्छेयं पुत्रिणां गतिम् ॥ ३०
 एवमुक्ता ततः कुन्ती पाण्डुं परपुरजयम् ।
 प्रत्युवाच वरारोहा भर्तुः प्रियहिते रत्ना ॥ ३१
 पितृवैश्मन्यहं बाला नियुक्तातिथिपूजने ।
 उग्रं पर्यचर तत्र ब्राह्मणं संशितव्रतम् ॥ ३२
 निगूढनिश्चयं धर्मे यं तं दुर्वाससं विदुः ।

तमहं संशितात्मानं सर्वयत्नैरतोपयम् ॥ ३३
 स मेऽभिचारसंयुक्तमाचष्ट भगवानन्तरम् ।
 मन्त्रग्रामं च मे प्रादादन्ववीचैव मामिदम् ॥ ३४
 यं यं देवं त्वमेतेन मन्त्रेणावाहयिष्यसि ।
 अकामो वा सकामो वा स ते वशमुपैष्यति ॥ ३५
 इत्युक्ताहं तदा तेन पितृवैश्मनि भारत ।
 ब्राह्मणेन वचस्तथ्यं तस्य कालोऽयमागतः ॥ ३६
 अनुज्ञाता त्वया देवमाह्वयेयमहं नृप ।
 तेन मन्त्रेण राजर्षे यथा स्नात्री प्रजा विभो ॥ ३७
 आवाहयामि कं देवं ब्रूहि तत्प्रविदां वर ।

K 100 1

28 *) Ko Ds व पुत्रायी, Ds T1 'गुप्ती, Ts G M 'गुप्त' (Gs 'गुह्य' — *) N1 : B (except Ms) हीन प्रजनन (T1 हीनपुत्रजन) स्वयं

29 *) Ko यथा, S अथ Dn D1 'विम, Ds 'जल, Gs गुप्त', Ms-s रत्ना' — *) S (except Ms) शुभ (Gs शुचि) — *) Ko यथा (for मया) Ks & transp ते and [s]य Ko तेन S प्रसादार्थं शुभोणि — *) S1 T1 Gs-s 'स्युदितो', Ko s & 'य कृताज', K1 शिरसाभ्युदितं जलि, N1 शिरसा', Gs 'स्ननिहितो'

30 *) S1 Ks & 'क्षपसोधि', Ko Ds 'हव तपोवलाय', Ks S B Da Ds 'स्तान्निताय', S सप्त श्रेयस्त्रै (T1 M 'स्त्रै, Gs शुभतरै' द्विजै — *) S अपत्यानि विनिष्टानि कैश्चि दुष्टादयायले — After 30 Ks ins

1194* तं कुर्वन् महाभाग वचनं धर्मसमयम् ।
 31 Before 31 S1 Ks Ds : S ins वैदा, the rest except N1 वैदा 'द' — *) Gs 'सा पृथुश्रीणि — *) B1 'हिते पिता, S 'चिद्वीर्य' — After 31, Ds (margin m) S ins

1195* अपर्मे सुमहातेप क्षीणा भरतसत्तम ।
 यत्प्रसादयते भर्ता प्रसाद्य क्षत्रियर्षभ ।
 श्रुत्य चेद महापादो मम श्रीनिवर वच ।
 [Before line 1, Ds ins कुयुवाच — (L 1) Gs अनुग्रहो महा' — (L 3) T2 Gs & महाभाग Ms-s तव (for मम) Ms (sup in as in text) नृप (for वच)]

32 Before 32 N1 B1 ins कुयुवाच — *) S 'भोजन — *) N1 : B (except B1) Ds & विम, N1 S पूर्व (for तत्र) — *) N1 : B Ds & पुरा वै (for ब्राह्म) Same MSS क्षसित

33 *) K1 G1 तु (for त) — *) S तन्मप N1 सन्निता' — *) S1 Ks Da1 Da1 T1 Ms 'रक्षे'

34 *) M 'सिसार' — *) S1 'वद्याभित्त', K1 'वद्याभितर Ds S 'स्युनि (T1 Ms-s 'नृपि) — *) N1 : B D (except Ds) सत्र त्वि स T2 Gs : s तु (for च) — *) Ks & चापि (for चैव)

35 35^{ab} = 1 104 7^{ab} — *) B1 : Ds & देवमनेन च — S1 Ko : s N1 Ms : ins after 35^{ab} N1 : B D, after 35 (Ds after 35^{ab})

1196* तस्य तस्य प्रसादात् राक्षि पुत्रो भविष्यति ।
 [(-var) 1 104 7^{ab} B1 s Ds & Ms-s प्रसादेन Ms-s पुत्रस्य जनिष्यति]

— S1 Ko : s N1 Ds om 35^{ab} — *) Da1 Gs & 'कामा (both times) — *) N1 : s स ते वशमुपैष्यति, Eo D (except Ds : s) वश ते सत्युपैष्यति, S ल (M न) स मे (T1 च ने : G1 समे, Gs नयि Gs स ए, Ms हि ने) प्यति ते वश (Gs स स मे नैष्यते वश) — After 35 N1 : B Da Dn D1 : s ins 1196*

36 *) N D (except Da Ds) S 'जल
 37 *) Ks & अह विभो, S परतप — S (which om 37^{ab}) ins after 37^{ab} Ds (om lines 1 2) after 38

1197* या मे विद्या महाराज अद्दात्स महापाश ।
 तयाहृत शूर पुत्र प्रदात्यति सुरोपमम् ।
 अनपलकृत यत्ने योग्यं वीर विनेष्यति ।
 [Here follows in S a colophon]

Da S cont

कुन्ती ।

अपलकाम एव स्थान्यमापल भवेदिति ।
 विम वा गुणसपन्न सर्वैर्ब्रूहि ते रतम् ।

[5]

तत्त्वोच्चाराप्रतीक्षां मां विद्ध्यसिन्कर्मणि स्थिताम् ॥

पाण्डुरुवाच ।

अद्यैव त्वं वरारोहे प्रयतस्व यथाविधि ।

धर्ममावाहय शुभे स हि देवेषु पुण्यभाक् ॥ ३९

अधर्मेण न नो धर्मः संयुज्येत कथंचन ।

लोकध्यायं वरारोहे धर्मोऽप्यमिति मेस्यते ॥ ४०

धार्मिकश्च कुरुणां स भविष्यति न संशयः ।

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्रयोदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११३ ॥

अनुजानीहि भद्र ते ष्येति हि पति जिय ।

य स्वं वदयति धर्मं देव प्राज्ञणमेव च ।

यथोहितं स्वया वीर तत्कृतोऽस्मि महाभुज ।

देवापुत्रफलं सपौ विप्राकाराण्यन्तरे भवेत् ।

[(L 1) T₁ G₁ महातपा (L 2) G (except G₁ s) स्याद् G₁ स्तोत्रम Adhy no in the colophons T₁ 110, T₂ 60, G M 61]

— S om 37rd — " B₁ राज्ञे — " S₁ K₁ s N₁ B (except B₁) D₁ s transp स्यात् and जी Ko जे स्यात्, K₄ स्थानं, N₁ D₁ ते स्यात् (for साधौ) Da तथा (for प्रजा) N₁ भवेत्, B₁ D₁ D₁ हिता (for विभो)

38 " M₁ (sup lin as in text) पुत्रार्थे (for क देव) — " K (except K₁) N₁ B D सत्यवता (for तत्त्व) S₁ तत्त्व मूहि विदा वर, B कदा वा (T₁ पुत्रार्थी, T₂ G₁ s कथ वा, M₁ sup lin क देव, M₁ s पुत्रार्थे भरतर्वभ (G₁ पुत्रवर्भ) — " Ko s s N₁ s Da 'नुज्ञा प्रतीक्षाभि (Ko 'ह्येना, N₁ 'ह्येना), K₁ ततो ज्ञाता प्रवेक्ष्यमा (sio), B (except B₁) D₁ s स्ववाहनम्यनुज्ञाता, B स्वच आश्रा (G₁ 'च प्रजा) प्रतीक्षती (T₁ 'त, G₁ s 'ती) — " N₁ B (except B₁) D₁ D₁ स्थिता, N₁ स्थित, B हृषिते — After 38 Da ins 1197* S ins after 38 D₁ after 1197*

1198*

पाण्डु ।

धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि त्वं नो धानी कुलस्य हि ।

नमो महर्षय तस्मै येन दत्तो वरस्त्व ।

न चाधर्मेण धर्मज्ञे शक्यः पालयितुं प्रजा ।

तस्मात्पा पुत्रलाभाय सतानाय समीह च ।

प्रवर सर्वदवाना धर्ममावाहयावले ।

वैशंपायन ।

पाण्डुना समनुज्ञाता भारतेन यथास्मिना ।

मतिं चक्रे महातान धर्मस्वावाहने तथा ।

[5]

दत्तस्यापि च धर्मेण नाधर्मे रंस्यते मनः ॥ ४१

तस्माद्धर्मं पुरस्कृत्य नियता त्वं शुचिसिते ।

उपचाराभिचाराम्नां धर्ममाराधयस्व वै ॥ ४२

वैशंपायन उवाच ।

सा तथोक्ता तथेत्युक्त्वा तेन भर्ता वराङ्गना ।

अभिवाद्याम्यनुज्ञाता प्रदक्षिणमवर्तत ॥ ४३

[D₁ ins उवाच after पाण्डु and वैशं]

39 S₁ K₁ S om उवाच — " S₁ K₁ 'माराधय — " B₁ D₁ D₁ लोकेषु Ko D₁ धर्मं, B सुदय

40 " K₁ N₁ D₁ च नो, K₄ न ते, D₁ ततो S न धर्मो वै — " K₁ सयुज्येत, N₁ s B₁ 'युज्यति, B सप्रयुज्येत, D₁ s 'युज्येत, G₁ स युज्येत Ko s S कदा — After 40th, D₁ (suppl fol 60 m) ins a passage of 47 lines given in App I (No 66) — " S 'आपि — " S₁ K₁ N₁ s दक्ष्यते, N₁ B (except B₁) D₁ D₁ s मयम्

41 " D₁ स, G₁ Me-s II (for च) Ko D₁ च, T₁ G₁ s Me-s हि (for स) — Das om from 41st up to उपचार (in 42nd) — S₁ om 41st — " K₁ जातस्य (for दत्तस्य) Ko s N₁ transp जयि and स तस्य (for क्षयि च) N₁ s B₁ D₁ D₁ धर्मेण चापि वृत्त — " N₁ II (except B₁) D₁ s जीयते, M₁-s हुद् (for ह्य) Ko N₁ s B (except B₁) D₁ D₁ s मति — After 41, D₁ S ins

1199* धर्मोदिक हि धर्मज्ञे धर्मानं धर्ममप्यमय ।

अपलमिष्ट लोकेषु यथा कीर्तिविवर्धनम् ।

[(L 2) D₁ G₁ M प्रवासा (for अयं)]

42 Das om up to 'चारा in 42nd s (of v 1 41) — " S₁ K₁ उपचारापवा B₁ D₁ D₁ धर्ममावाहय K₁ मा (for वै) S₁ Ko s 'राधय स्वय S आकारात् सपत्ता अजस्वाराधय स्वय — After 42 D₁ reads the colophon joining 43 to the foll adhy

43 S₁ Ko s D₁ S om उवाच (G₁ M om the ref.) — " K₁ transp सा and तथोक्ता — " Ko D₁ transp तेन and भर्ता — " S 'जमथाकरो

Colophon om in D₁ S, D₁ reads II after st 43

११४

वैशंपायन उवाच ।

संवत्सराहिते गर्भे गान्धारी जनमेजय ।

आह्वयामास वै कुन्ती गर्भार्थं धर्ममच्युतम् ॥ १

सा बलिं त्वरिता देवी धर्माभोपजहार ह ।

जजाप जप्यं विधिवद्दत्तं दुर्यससा पुरा ॥ २

संगम्य सा तु धर्मण योगमूर्तिधरेण वै ।

लेभे पुनं वरारोहा सर्वप्राणभृतां वरम् ॥ ३

एन्द्रे चन्द्रसमायुक्ते शूद्रतैऽभिजितेऽष्टमे ।

दिवा मध्यगते सूर्ये तिर्यौ पुण्येऽभिपूजिते ॥ ४

सम्पृद्धयशसं कुन्ती सुपाव समये सुतम् ।

जातमाने सुते तस्मिन्वायुवाचादशरीरिणी ॥ ५

एष धर्मभृतां श्रेष्ठो भविष्यति न संशयः ।

युधिष्ठिर इति ख्यातः पाण्डोः प्रथमजः सुतः ॥ ६

भविता प्रथितो राजा त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ।

— Sub-parvan Śi Ko-2 & N B Da Dn Ds Ds : s
समच — Adhy name As कुन्तीनियोग, Ns : कुन्तीपुत्री
एषवयुज्ञान — Adhy no (figures, words or both)
K 116, B: Da 120, Dn 121 — Śloka no Dn
48 — Aggregate śloka no Dns 4761

114

1 Śi Ko 1 s om उवाच; Ds & S om the ref
— *) Ns : B D 'सरस्वते' (Da 'सरस्वते, Ds 'सरस्वते'),
Ns 'सरस्वते, S 'सरस्वते' — *) Ks & Da: Dns Ds : s
H (except Gs) 'यी' — *) B आहुताव ततो धर्मं (Ts ततो
कुन्ती) — *) N (except Ko : Ds) 'भीष्म' Ks & उतस
(for लघु) S (except Ts) कुन्ती गर्भो (Ts Ga : s
पुरा) धर्ममुत

2 *) Ds 'पजगाम, Gs 'पचचार S (Ms : om lines
2-5) ins after 2nd Ds (om line 1) after 2 Ds
(marg sec m om lines 1-4) after 1201*

1203* जानती धर्ममस्य वै सर्वेशमुपाययत् ।
आहूतो नियमाहुत्वा सर्वभूतमसृष्ट ।
दृष्टो भगवा-धर्मं सतानामाँल पाण्डवे ।
सस्मिन्नुद्योगेऽरण्ये शतशः शतशः शतशः ।
पाण्डोरयं महाभाग कुन्ती धर्ममुपाययत् । [४]
ऋतुकारे शुचिजाता शुक्रवत्सा यशस्विनी ।
दद्या जग्राह सुश्रोणी सह धर्मेण सुमता ।

[(L 1) Gs : s जानाति, Gs जपती, Gs Ms : 'नती
Ts Gs : धर्मं Ts Gs अग्र, Ms : अर्थ Ms धर्मं (for
मश्रेट) — (L 3) Gs ददाते — (L 4) Da Ts Gs : 'ये
रम्ये — (L 5) Ds Ts Gs : 'भाग Ds 'पायत, Ts Gs :
'पाययत् — (L 6) Ds तु सुजाता Ds M (except
Ms) यशस्विनी — (L 7) Ds ससद्भर्मेण Ms-s सयता

(for सुत)]

— S om 2nd — *) Ko : s B Dn Ds transp जप्य
and विधि. Bs : s Ds : s मत्र (for जप्य) Ns : s 'य
विधिवन्मत्र, Ns Da Ds विधिवन्मत्र जप्य च (Da om च)
— After 2, Ds ins 1200*, while Dn Ds : s ins

1201* आजगाम ततो देवो धर्मो सप्तवत्सत ।

विभागे सूर्यसकाशे कुन्ती पत्र जपस्विता ।

विहस्य ता ततो भूया कुन्ति किं ते ददाम्यहम् ।

सा त विहस्यमानापि पुत्रं वेदामवीदितम् ।

[(L 1) Ds : s देवी (for देवो) — (L 3) Nip मयात्]
After the above, Ds (marg sec m, om lines 1-4)
ins 1200*

3 *) Śi प्रयुक्ता, K Ns Bs D (except Ds : s) सयुक्ता
Ks : s च, Dn Ds हि (for तु) S धर्मेण सह संगम्य
— *) Ko : s N B D (except Ds : s), Ks च, S ता (for
वै) — *) S महाभाग (Ms 'ग्रा') (for वरा) — *) Ns : s
Ba Da Ds : s 'प्राप्तिदित, Ba 'प्राणदित, Gs : s 'प्राणयता Ns
Bs Dn Ds S (except Ms-s) दित, Ds रत (for वरम्)

4 *) Ks M (except Ms) दृष्ट- Ko Bs : s Das
Gs : s Ms : s चद्रमसा सु- — *) Ko : s Ds 'निते शुभे, Ds
'ते तथा, Gd as in text — *) K Ts Gs मय (Ks
अप्ये) — *) Śi Ds पुत्रे सु, Ks 'न्ये स्व', Ks : s Bs :
'यदाभि', Dn पुनति, Ds Gs यदेति

5 *) Śi Ks : s सुचयाव, Ko : s Bs Ds : s Gs : s सुपुत्रे.
Ns : s B D प्रवर (for सम) — *) S 'ये सतल' (Ms
'त्रेण तत्')

6 *) Ko Ns S भवितेति Ko विनोदयन्, Ks & Ns : s
B D नरोचम, Ns विनितयन्, S विनादिनी — After
6th, Ks N B D (except Ds) ins

1202* विप्रान्त सत्यवाक्चैव राजा पृथ्वा भविष्यति ।

7 Ns om. 7th — *) Ko S अभवत् (for भवि')

यशसा तेजसा चैव वृत्तेन च समन्वितः ॥ ७
धार्मिकं तं सुतं लब्ध्वा पाण्डुस्तां पुनरब्रवीत् ।
प्राहुः क्षत्रं बलज्येष्ठं बलज्येष्ठं सुतं वृणु ॥ ८
ततस्तथोक्ता पत्या तु वायुमेवाञ्जुहाव सा ।
तस्माज्ज्ञे महाबाहुर्भीमो भीमपराक्रमः ॥ ९

Śi Ks लोके, S राजन् — *) S (except Gs) वीर्यवान्
(for बिभु) — After 7, S reads I 107 9-24
(cf v 1 1 106 11)

S reads 8-14 after 1 107 24 (cf v 1 1 106
11) Before 8, S reads वैश — *) Ko धर्मिष्ठ Ks
Dai हु, Ts Gs च (for त) S दृष्टा (for लब्ध्वा)
— *) Śi Ks 4 Da Ds 3 Ts Ms बल ज्ये, Ko Ds श्रेष्ठ
— *) Ks श्रेष्ठ बायो, Ks बायोरेक, Śis श्रेष्ठ, Bs ज्येष्ठान्,
Ds Ts Ms-3 बल ज्ये Ks नर (for सुत) S वृणे
— After 8, Ds (marg sec m) ins

1203* प्राहुः पुत्रा बहुतरा कर्तव्या कर्मविहिता ।
S ins after 8 Ds (marg sec m) after the
above line

1204* तत कुन्तीमभिक्रम्य शशासातीय भारत ।
बायुमावाहयस्वेति स देवो बलवत्तर ।
अथमेव कतुश्रेष्ठो ज्योति श्रेष्ठो दिवाकर ।
प्राक्षणे द्विपदा श्रेष्ठो देवश्रेष्ठश्च मादत ।
नारत मरुता श्रेष्ठ सर्पप्राणिभिरीडितम् । [5]
आवाहय स्व नियमांपुत्रार्थं वरवर्णिनि ।
स नो य दास्यति सुत स प्राणवलबाधुषु ।
अभिष्यति वरारोह बलश्रेष्ठा दि भूमिपा ।

[(L 1) Gs 3 अभिमुद्रय Ds अनुज्ञातमुपप्रमय — (L 3)
Ds अथमेव यशानां ज्योतिषा सूर्य एव हि — (L 4)
Gs 3 बलश्रेष्ठसु, Ms बलश्रेष्ठसु Gs मानुष — (L 7)
Ts Gs 3 Ms प्राणिबल — (L 8) Gs 2 ज्येष्ठो दि भूमिप]
9 *) Śis 3 B (except Bs) D (except Ds) अर्जो
(for पत्न्या) S तपोस्तपति सा काले — *) Ks Ts Gs 3
ह; Ts Gs 3 M च (for सा) — After 9th, D (except
Da Ds) ins

1205* ततस्मात्मागतो वायुर्मृगारदो महाबल ।
किं ते कुन्ति ददाम्यह मूढि यत्ने हृदि स्थितम् ।
सा सत्तया विहत्याद्य पुत्र देहि सुरोत्तम ।
पत्यवत महाबाहू सर्वदर्पप्रभञ्जनम् ।
while S ins

1206* द्वितीयेनोपहारेण सनोषविधिता पुन ।
तेरेव निगमे स्थाप्य मग्नमामुदैरपद्य ।

तमप्यतिबलं जातं वागभ्यवददच्युतम् ।
सर्वेषां बलिनां श्रेष्ठो जातोऽयमिति भारत ॥ १०
इदमत्यहुतं चासीज्जातमात्रे वृकोदरे ।
यदङ्कतपतिवो भानुः शिलां गात्रैरचूर्णयत् ॥ ११
कुन्ती व्याघ्रमयोद्विशा सहस्रोत्पतिता किल ।

आजगाम ततो वायु किं करोमीति चाब्रवीत् ।
लज्जान्विता तत कुन्ती पुनर्मैच्छन्महाबलम् ।
तथास्त्विति च सा वायु समालम्ब्य दिव गत ।
— *) Śis जातो S महावीर्यो
10 *) Śi Ks 'दस्य तद्, Ko s 'वदताच्यु'; Bsm
D (except Ds 3) S वायुवाचासीरीणी, Ds 'वद्वा'
— After 10, S ins

1207* जातमात्रे कुमारो तु सर्वलोकस्य पार्थिव ।
मृत प्रभुसुहृदु सर्वे व्यपितास्त प्रपेदिरे ।
बाह्वानि व्यपरीर्यन्त दिगुज्ज्वलसुविन्दव ।
यथानिल समुद्भूत समर्थ कल्पते भुव ।
तथा मन्युपरीताज्ञो भीमो भीमपराक्रम ।
[(L 1) Ts Ms लोकेषु — (L 2) Ts Gs 3 इव
चैव — (L 3) Gs 3 Ms विशीर्यते Ts Gs Ms
सुचलशृणि सर्वेश — (L 5) Posterior half = 9th]
11 *) Ko Ds 'मप्यहुत'. S (except Gs) हृद् वाह्य
मन्ना (Gs 'नेवा, Gs s 'मिस्वा, Gs Ms (sup lin) 'मत्वा
सीत् — *) Ds 8 यदगा' — *) Da Ds 3 व्यपू
— After 11, Ds (marg sec m) ins

1208* जनमेजय उवाच ।
कथं स वज्रसंघात कुमारो व्यपतद्विरी ।
कथं ॥ तेन पतता शिला गात्रैर्विपूरिता ।
पूतदिष्ठाभि भगवत्स्यत श्रेष्ठ द्विजोत्तम ।
यथावदिह विप्रर्षे पर मेऽत्र कुहलम् ।
वैशाखायन उवाच ।
साधव्य प्रभुमुद्दिष्ट पाण्डवेव प्रयीमि ते ।
— Ds (marg sec m) cont. while S (while cm
12th-13th) ins after 11

1209* कुन्ती ॥ सह पुणेण याया सुरधिर सर ।
प्रात्वा तु सुतमादाय दशमेऽहनि यादवी ।
देवतान्यर्चयिष्यन्ती निर्जगामा प्रमादया ।
शैलाभ्यासोऽन गच्छन्त्यास्तदा भारतसत्तम । [5]
निक्षत्राम महाप्याग्नौ तिषांमुगिरिगद्गात ।
तमापतत शार्ङ्गक विहृष्य भमुत्तमम् ।
निर्बिभेद हरे पाण्डुद्विभिजिदसविक्म ।
पादेन भद्रता सां तु पश्यन्त गिरेर्गुहाय ।

नान्वृध्यत संसप्तसुतज्ञे स्वे वृकोदरम् ॥ १२
ततः स वज्रसंघातः कुमारोऽभ्युपतद्विरा ।
पतता तेन शतधा शिला मार्गविचूर्णिता ।
तां शिलां चूर्णितां दृष्ट्वा पाण्डुर्विस्मयमागमत् ॥ १३
यस्मिन्नहनि भीमस्तु जज्ञे भरतसत्तम ।
दुर्योधनोऽपि तत्रैव प्रजज्ञे वसुधाधिप ॥ १४
जाते वृकोदरे पाण्डुरिदं भूयोऽन्वचिन्तयत् ।
कथं नु मे धरः पुनो लोकश्रेष्ठो भवेदिति ॥ १५

दैवे पुत्पकारे च लोकोऽयं हि प्रतिष्ठितः ।
तत्र दैवं तु विधिना कालयुकेन लम्पते ॥ १६
इन्द्रो हि राजा देवानां प्रधान इति नः श्रुतम् ।
अग्रमेवयलोत्साहो वीर्यवानमितद्युतिः ॥ १७
तं तोषयित्वा तपसा पुत्रं लप्स्ये महाबलम् ।
यं दास्यति स मे पुत्रं स वरीषान्मविष्पति ।
कर्मणा मनसा वाचा तस्मात्तपस्ये महत्तपः ॥ १८
ततः पाण्डुर्महातेजा मन्त्रयित्वा महर्षिभिः ।

G 1
H 1

दृष्ट्वा शैलमुपारोदुमैश्चलन्तुनी भयात्तदा ।
प्रासादस्य सुतस्यैवाप्यपात भवत्येवम् । [10]
पर्वतस्योपरिस्थायामप्यस्तादपत्पिच्छु ।
शिला चूर्णायामास वज्रवद्विचोदित ।
पुत्रवैवांसत पाण्डुरमवाधद्विदेलम् ।
12 S om 12^a-13^a — ^a) Ks सहसैवोपिता — ^a)
S1 Ks मातुष B Da Ds s स सुत
13 B om 13^a (of v 1 12) — ^a) Ks 'सकाच ,
Dai 'सपात — ^a) S B D (except Ds) 'ते व्यप'
— ^a) Ks s पतमानेन, Da Ds Gs वपात तेन Ts Gs
सहस्रा (for 'दात') — ^a) T Gs s 'गिता — ^a) Ts
Gs s M शिला च, Ts Gs शिलास्तु, Gs शिलाश्च (for तां
ति) Ts Gs s 'गिता — ^a) S पर (for पाण्डुर) S1 s
B D 'मागत — After 13 S (Ts om lines 5 7) ins
1210^a स तु जन्मनि भीमस विनदन्त महासखम् ।
ददर्श तिरिशृङ्गस्य श्यामं यामपरारकम् ।
दारसरक्षणार्थाय पुत्रसरक्षणाय च ।
सदा बाणधनुषाग्निरभवाकुन्दनदेन ।

मधे चन्द्रमसा युक्ते सिंहे चाम्बुदिते शुभे । [5]
दिवा मध्यगते सूर्ये तिथौ पुण्ये तयोदशीम् ।
मेने सुहृते सा कु सी सुपुत्रे भीममप्युत्तम् ।

[(L 1) Ts विनादित, G (except Ts) विनादित (for
महा) — (L 3) Ts Gs s M रक्षणार्थं (Ts Gs s
'माण' तमागमन (for पुत्र) — (L 5) Gs s मधौ Gs s
'म्युदये Gs M रवौ (for शुभे) — (L 7) Ts Gs पौत्रे,
Ms s वैद्ये Ms s सप्तार्धे (for सा हन्तरी)]

14 Ts om 14 — ^a) S (except Gs, Ts om) जज्ञे
भीमपराक्रम — ^a) Ds तस्मिस्तु (for तत्र) S (Ts
om) सामेव रात्रिं पूर्व (Ms s 'वौ' तु — ^a) Ks s Dai
Ds 'विप S (Ts om) जज्ञे दुर्योधनो व्यप (Gs तुप)
— After 14 S reads 1 107 25-37 (of v 1 1
106 11)

15 S reads 15 E after adhy 108 (of v 1 1 106
11) — Before 15, S ins 'वैष' — ^a) S जाते वलवत्तां
श्रेष्ठे — ^a) Ds इदं वचनमवधीत्, S पाण्डुश्चितापरोमवत्
— ^a) Ds कथं नाम S कथमन्यो (Gs 'य मान्यो) मम
सुतो — ^a) S1 Ks 'ज्येष्ठे, Ks T G लोके श्रे' Ks s
मविष्पति

16 ^a) S देव पुत्पकारश्च (Ts M 'र च' — ^a) Ks च
(for हि) S1 s B D (except Ds) 'य सप्त', S पत्र लोक
(Ts Gs 'के' प्र' — Ts om 16^a — ^a) S (Ts om)
ततो देवास्तु तपसा (Gs 'तु लप्स्येह' — ^a) Ks देवपु.
S (Ts om) लप्स्ये पुत्र (Gs सावत्पुत्र, Ms: पुत्र
लप्स्ये महाबल

17 ^a) S1 Ko 1 Gs प्रधान Ko Ms-s मे मति, Ks
Gs विद्युत्, Ks Ss Ds Gs Ms-s मे श्रुत्, Ks विद्युति, Ts
मे सुत, Ts Gs s मे सुत — ^a) Ko s Ss Gs s Ms s
'वातुसमयु', Ts Gs s महाकुर्येलोकयनायक, Gs वीर्य-
मातुत्तमाकृति

18 ^a) Ms-s तोषयित्वा तु तप' — ^a) T Gs s M
स च, Gs s पुत्र S1 Ks Dai Ds च तु (Ds वत्तु)
दास्यति मे पुत्र — ^a) Ko वरीयान्स भ', Ks s Ss B s
Da Ds s स वरीया', S स प्रघातो भ' — After 18^a,
Da Ds S ins

1211^a अमानुषान्मातुषांश्च स समामे हनिष्यति ।

[Da Di transp s and सप्ता Gs 'पुत्रांश्च समामे स
हनिष्यति वीर्यवान्]
— ^a) S तपसा (Ts Ms s सनसा) कर्मणा वैव (Ts Gs s
युक्त) — ^a) S1 लप्स्ये Ks s परतप Ks लप्स्येह परम
तप Ts Gs s कुर्वी वैष मह'

19 ^a) Ks महातेजः, S B s Da Dai ns Ds 'राजो;
B s Ds s 'राजः Dns 'प्राजो, S तु राजर्षि — ^a) Ko M
सहर्षि, Ks तपसभि (sio) — ^a) S आदिप (for दिदे)
S (except Ts Gs) कीर्य — ^a) S1 Ks s Ts G (except

२० दिदेश कुन्त्याः कौरव्यो व्रतं सांवत्सरं शुभम् ॥१९॥
 आत्मना च महाबाहुरेकपादस्थितोऽभवत् ।
 उग्रं स तप आतस्थे परमेण सप्ताधिना ॥ २०॥
 आरिराधयिषुर्देवं त्रिदशानां तमीश्वरम् ।
 स्रवेण सह धर्मात्मा पर्यवर्तत भारत ॥ २१॥
 तं तु कालेन महता वासवेः प्रत्यभापत ।
 पुत्रं तव प्रदास्यामि त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ॥ २२॥
 देवानां ब्राह्मणानां च सुहृदां चार्थसाधकम् ।
 सुतं तैः प्रदास्यामि सर्वाभिप्रविनाशनम् ॥ २३॥
 इत्युक्तः कौरवो राजा वासवेन महात्मना ।

उवाच कुन्तीं धर्मात्मा देवराजवचः श्रुत्वा ॥ २४॥
 नीतिमन्तं महात्मानमादित्यसमतेजसम् ।
 दुराधर्षं क्रियावन्तमतीवाश्रुतदर्शनम् ॥ २५॥
 पुत्रं जनय सुश्रोणि धाम क्षत्रियतेजसाम् ।
 लब्धः प्रसादो देवेन्द्रात्तमाह्वय शुचिसिते ॥ २६॥
 एवमुक्ता ततः शक्रमाजुहाव यशस्विनी ।
 अथाजगाम देवेन्द्रो जनयामास बाजुनम् ॥ २७॥
 जातमात्रे कुमारे तु बागुवाचाशरीरिणी ।
 महागम्भीरनिर्वोषा नभो नादयती तदा ॥ २८॥
 कार्तवीर्यसमः कुन्ति शिषितुल्यपराक्रमः ।

Gs. 4) संवरसं.

20 *) B आत्मनश्च (Ts 'त्मनः स) महावीर्ये. — *) Ts transp. उग्रं and स. Ks. 4 Ts Gs Ms transp. स and तपः. Ks. 4 आतस्थी; Dn Ds 'स्थाव. Bs उग्रं तपः समास्थाव.

21 *) Śs Ks 'महे', Ns 'तथे'; Gs 'अधी'; Gs 'अये' (for 'तमी'). — *) Ns Bim.s (m as in text).s आर्षेया (for 'स्रवे'). — *) Dn Ds पर्यवर्तयत्; Gs. 3 पर्य'.

22 *) Ns. 2 B D (except Ds) ग्रहणघटत; Ts Gs 'दृश्यत'; Before 22⁴, N (except Śs Ks) ins. शक्र उ'; T Gs. 4 M (except Ms) हृद्ग.

23 *) Ns मित्राणां (for देवा). Ns. 2 B D (except Ds) ब्राह्मणानां नभो वैव (Ds च देवानां); S मिश्रेभ्यो ब्राह्मणैर्वच (Ms 'स्तु'). — *) S सुहृद्वयः (Gs. 2 'दिः'). Ko Ds 'अये'; Ns 'बाहु'. — After 23⁴, N ins.:

1212* सुहृदां चोक्तजननं सर्वव्यापयनन्दनम् ।

[Śs Ks Ns मिश्रस्वजननं दनं.]

— *) Śs B 'प्रणशनः' मृड-प्रत्ययान्तिनं. 24 Before 24, Ds (marg. sec. m.) Ts Gs. 4 M (except Ms) ins. वैश'. — *) S इत्युक्तस्तु महेदेण कौरवः कुरुवर्धनः. — After 24⁴, S (which om. 24⁴) ins.:

1213* कुन्तीं राजसुतां पाण्डुरपत्यार्थेऽन्यबोधयत् ।
 धर्मं यत् च निश्चय यथा स्वादिति भारत ।
 which in Ts is followed by 1214*. — S om. 24⁴.

— *) Ko धर्मज्ञां (for धर्मा'). Ds om. 24⁴-25⁴. — *) Śs Ks Ds 'राजमनुकार (Ds 'सरज्'). — Ks. N B D (except Ds. 9) ins. after 24: Ts, after 1213*:

1214* उदकैस्तव कल्याणि सुतो देवगणेभ्यः ।

पातुमिच्छति ते पुत्रं यथा संकल्पितं हृदा ३.

अतिमानुषकर्माणं यशस्विनमरिदमम् ।

[(L. 1) Ts सहक'. — (L. 2) B (except Bs) i (for ते). Ns कृता; Bs Dn Ds स्वया (for हृदा).]

25 *) Ts कीर्तिसंतं. Ms (sup. lin.). 4-5 महेच्छतं (for महा'). — *) Śs K (except Ks) 'समवर्धतः' — *) Ks कृपावर्तः; S रणे शूर. — *) Ko 'कुतविक्रमः'.

S देवराजमिषानर्च (Ts Gs. 2 'मिवापर'; Ts Gs. 2 'तमद्युति').

26 *) Cd oites धाम (as in text). Ns उग्र क्षत्रियतेजसां (Ns 'सा'). — *) Ko. 2 Bs Ds G (except Gs. 4) लब्धः. — *) Bs 'मानय'. Ds. 2 'माह्वय'. Ns. 2 B Da Ds. 4 शुभाचने. — After 26, S ins.:

1215* वैशोपायनः ।

जातेषु पतरास्त्र कुमारेषु महात्मसु ।

27 Before 27, Śs Ks Ds. 2 ins. वैश'. Ks. 2 Ns. 2 Ds Dn. 2 Ds वैशो उ'. — *) S कुन्ती पुनरपराध (Ts Gs. 2 पुनः शुचिभूया) देवराजमुपाह्वय. — After 27⁴, S ins.:

1216* ततः पर्यचरत्तेन बलिना भगवानपि ।

[Ms स परितोचः; Ms-2 परितोचत्तेन (for पर्य').]

— After 27, Ds (marg. sec. m.) S ins.:

1217* उच्छास्यो ॥ पद्माभ्यां फल्गुनीभ्यां ततो दिवा ।

जातसु फाल्गुने भासि तेनासी फल्गुनः स्मृतः ।

28 After 28⁴, S ins.:

1218* सर्वभूतप्रदार्पिणी ।

सुते के वर्तमानां ततः.

— *) Ks N B Da Ds. 4 सज्जिनायापरी. — *) Gs तेव'.

— *) Ts Gs. 4 दिशो (for नभो). Ks. 4 'यतीर दि'.

Ks Gs. 4 नादयती नभः (Gs 'दिवा') सरा. — After 28, N

(Śs K Ns om. line 1) ins.:

एष शक्र इवाजेयो यशस्ते प्रथमिष्यति ॥ २९
 अदित्या विष्णुना प्रीतिर्यथाभूदभिनर्धिता ।
 तथा विष्णुसमः प्रीतिं वर्धयिष्यति तेऽर्जुनः ॥ ३०
 एष मद्रान्देशे कृत्वा कुरुस्थ सह कैरुयैः ।
 चेदिकाशिकरूपांश्च कुरुलक्ष्म सुधास्यति ॥ ३१
 एतस्य भुजवीर्येण राण्डवे हन्यवाहनः ।
 मेदसा सर्वभूतानां वृत्तिं यास्यति वै पराम् ॥ ३२
 ग्रामणीश्च महीपालानेप जित्वा महाबलः ।

आरुमिः सहितो वीरस्त्रीन्मेधानाहरिष्यति ॥ ३३
 जामदग्न्यसमः कुन्ति विष्णुतुल्यपराक्रमः ।
 एष वीर्यवतां श्रेष्ठो भविष्यत्यपराजितः ॥ ३४
 तथा दिव्यानि चाक्षानि निखिलान्याहरिष्यति ।
 विप्रनष्टा श्रियं चायमाहर्ता पुरुषर्षभः ॥ ३५
 एतामत्यङ्गुतां वाचं कुन्तीपुत्रस्य क्षत्रके ।
 उक्तवान्वायुराकाशे कुन्ती शुश्राव चास ताम् ॥ ३६
 वाचमुचारितामुचैतां निशम्य तपस्विनाम् ।

C
B
K
1

1219* शृण्वता सर्वभूतानां तेषां आश्रमवासिनाम् ।

कुन्तीमाभ्यस्य विश्वष्टमुवाचेदं सुचिन्सिताम् ।

29 Before 29, Ts s ins वायुवाच — “) S उग्रो
 for कुन्ति — “) Ks s Bz Da Ds s तिब, Ns s Bs s
 णुचेग, S देव — After 29th, Ks (om line 2)
) s ins

1220* एष वीर्यवता श्रेष्ठो भविष्यत्यपराजितः ।

तथा दिव्यानि चाक्षानि निखिलान्याहरिष्यति ।

— “) Da Ds Gs “जय — “) S प्रप (Gs प्राप) विष्यति
 र यथा

30 “) Ko अदिते, Ds Gs अदित्या — “) Bs Ds
 ‘भूदतिब’, S यथा समभिधर्षिता (Ts Gs ‘जंत, Gs ‘तंत)
 — “) Ts Gs s तथा तव महाप्रीति — “) Ss चार्जुन, Ks
 Bs s Da Ds Ts ते सुत

31 Das om 31st — “) Ds सर्वान् Gs कर्ता
 (for कृता) — “) S कोसलम् (for कुलं) Ko s a Das
 कैकेय, Ks Ns Bz Da Ds s सोमकै, Ts केका, Ms
 केन्यान् — “) S ‘कल्लाश — “) Ls a ‘लक्ष्म्या, Ns s
 Bs Da Ds s ‘लक्ष्मी Ss स्वधा, Ks s विधा, Ns s Bs
 अवाप्सति, Bs sm Da Ds प्रधा, Da Ds वहिष्यति Ns
 Bsm Da Arjp लक्ष्मीं कुरुषु धा, Bs कुरुलक्ष्मीषु धा, Bs
 Arjp कुरुलक्ष्मीषु धा, S कुरुणा लक्ष्म धा — S ins
 after 31 Ds (marg sec m, line line 2) after 35

1221* एतस्य भुजवीर्येण जसिता सर्वशत्रवः ।

निवातकवचा सव प्रहारास्त च जीवितम् ।

हिरण्यपुरमारुण निहन्तिष्यति सयुगे ।

शुलाभावास्तु तनयान्कालकेयाश्च सर्वशः ।

गयोचरा दिश वीरो विजित्य बुधिं पार्थिवान् । [5]

धनरसौधममितमानयिष्यति पाण्डव ।

[(L 1) Ts सुधि (for सुज) Ds द्विज दानवा, Ms s
 सुवि मानवा (for सर्वे) — (L 2) Ts Gs Ms-s सहये
 (for सर्वे) — (L 3) Ds ‘मापीत्य, Ts Gs Ms ‘दक्ष

— (L 4) Ds धीमत, Ms s पश्यन् (for सर्व) — (L 6)
 Ts Gs s. ‘यमल Gs s पार्थिव]

32 “) Ks s साधुवीर्येण, Ns s हृदजलास्य वी — “) Ds
 S सुधि या

33 “) Ss Ko s Ds s Gs Ms-s ‘णीश्च, Bs Da ‘णीयान्,
 T Gs-s Ms s ‘प्यश्च — “) Ss Ks महायया, Ko Das M
 ‘यलान्, Ts तु वै सुधे

34 “) Ko Ds दाक, Ns s तिबि, Bs s Da Ds
 चायुगेन, Bs तिब, S तिबे (Ts Gs Ms तिबि, तीनीनरापर
 — After 34th, Ds ins 1222* Ds om 34th — “) Bs
 Ds वीर्यभूता — “) Ks ‘ति पराजिता, Ns s B D (Ds
 om) ‘ति महायया, S महाभागे भविष्यति — K (except
 Ks) Das Ds T s s ins after 34 Ds after 34th

1222* एष युद्धे महादेव तोषयिष्यति शक्रम् ।

अक्ष पाशुपत नाम सक्ताक्षुष्टादवाप्सति ।

निवातकवचा नाम दैत्या विजयविधिषि ।

शक्राज्या महाबाहुलान्वयिष्यति ते सुत ।

[Of 1221* (L 1) Ds trans ‘लोप’ and ‘दाक’.
 — (L 2) Ds तस्मै हृदय दास्यति — (L 3) Ds
 दैवलाप्तिबुधविषि — (L 4) Ds ‘हु क्षातविष्यति]

35 Ds om 35th, Bs om 35 — “) S एष ह (Gs M
 वा) क्षान्ति दिव्यानि — “) Ns B (Bs om) Da Ds ns
 Ds s ‘खिलेनाह’, Ds Gs s Ms s ‘लानि हरि’, Ts Ms s
 ‘लानि परि’, Gs ‘लानि सजि — “) Ko पाह, Ks चास्यः
 Ts Gs s चैव, Gs राजन् — “) Ns Ts Gs भरतर्षभ,
 Ms-s कुरुणासाहरिष्यति — After 35 Ds (marg sec m
 om line 2) ins 1221* (of v 1 31)

36 Before 36, Ns Ts Gs ins वैश — “) Ks s एव
 (for दत्ता) S एतदत्यङ्गुत राजन् — “) Ns s B D हुतो
 शुश्राव, S कुर्या पार्थिव Ks सृज, Ns s B Da Ds s
 जात — Ns s B D (except Das Ds) om 36th —
 “) Ts Gs s उचचावयानि चाक्रमे — “) S भारत (for

वभूव परमो हर्षः शतशृङ्गनिवासिनाम् ॥ ३७
 तथा देवस्त्रीणां च सेन्द्राणां च दिवौकसात् ।
 आकाशे दुन्दुभीनां च वभूव तुमुलः खनः ॥ ३८
 उदतिष्ठन्महाघोषः पुष्पवृष्टिभिरावृतः ।
 समवेत्य च देवानां गणाः पार्थमपूजयन् ॥ ३९
 काद्रवेया वैनतेया गन्धर्वाप्सरसस्तथा ।
 प्रजानां पतयः सर्वे सप्त चैव महर्षयः ॥ ४०

भरद्वाजः कश्यपो गौतमश्च

विश्वामित्रो जमदग्निर्वसिष्ठः ।

यश्चोदितो भास्करेऽभूत्प्रनटे

सौऽप्यत्रात्रिभैर्गवानाजगाम ॥ ४१

चाय ताव)

37 *) Gs + एव (for वाच) Śi 'सुचिर', Ns Bs Da
 Ds Ms. 'सुचरि', Gs (corrupt) उदाच चरि — *) Ds
 S 'स्य यकास्त्रिनी (Ds T1 Ms-s 'नी'; Ms-s नराधिप)
 38 *) S ततो (for ततो) Śi Ko 2.8 N B Da
 Ds + M देवरधाना च, Ks 'गणाना च, Da D1 Gs
 'निकापाना, Gs s.s.s (sup lin) 'महर्षीणा — *) K
 (except K1) Ds T1 'व तुमुलखन, Gs 'चातुलनिखन
 39 *) Ns (sup lin as in text) महानादः Ds
 महाघोष, T1 Gs : महामेघा — *) Ts Gs s.s 'वृष्टि
 पपात ह, Ms-s 'वृष्टिसमन्वित — *) Ds समवेत्य, T1
 Gs M समुपे — *) N1 सेना (for गणा)
 40 *) = 42^d Ko Ds 'रसा Ko गणा, Gs तदा

41 *) Śi K1.2 + Ds Gs Ms भार' Ko Ds transp
 कश्यप and गौतम Some MSS कश्यप. Ms गौतमोत्रि
 — *) A few MSS चरि. — *) Ks + यकादिलो
 Ds T1 G1.2 + Ms-s भास्करो Ns वै, Ts Gs + स (for
 अमृत) — *) S सोप्यत्रिभय भगवानामुभय
 42 ab) = (var) 1 60 4^{ab} — *) Gs भृगु (sup lin
 दक्ष as in text) — *) = 40^a Śi K1 ये वान्ये प्रहा
 वादिन, Ks 'प्सरसा गणा, ■ गधर्वेन्समघोदयन्

43 *) Ts Gs गध' — *) Śi दिव्यावरण; K
 (except Ks) Da G1 दिव्यालकार' — After 43^{ab},
 S ins

1223* ते च प्रकाशार मलेयु सर्वोपस्कारसमृताः ।

[Gs तेजः Ms-s द्यु (for ते च) Ts Gs Ms-s
 'रसा(Ms-s 'रक')रसवृता (Ms 'सयुता')]

— *) T1 आपगायत; Gs 'गायत; M (except Ms)

भरीचिरज्जिराश्चैव पुलस्त्यः पुलहः कतुः ।

दक्षः प्रजापतिश्चैव गन्धर्वाप्सरसस्तथा ॥ ४२

दिव्यमाल्याम्बरधराः सर्वोल्कारभूषिताः ।

उपगायन्ति वीभत्सुषुपन्त्यन्ति चाप्सराः ।

गन्धर्वैः सहितः श्रीमान्प्रागायत च तन्मुरुः ॥ ४३

भीमसेनोग्रसेनौ च ऊर्णाधुरनघस्तथा ।

गोपतिर्दृष्टराष्ट्रश्च सर्वैर्नर्चाय सप्तमः ॥ ४४

युगपस्त्वृणपः कार्णिकर्णन्दिश्चिरयस्तथा ।

त्रयोदशः शालिशिराः पर्जन्यश्च चतुर्दशः ॥ ४५

कलिः पञ्चदशश्चात्र नारदश्चैव षोडशः ।

सद्वा बृहद्वा बृहकः करालश्च महायशः ॥ ४६

उपगायत — *) Gs अपनृत्यत, Ms-s उपनृत्यत Ko Ds
 चापरा, Ks + Bs Da चापरे, T1 चेदिह, Ts Gs-s Ms-s
 चेति ह, Gs + s चैव हि, Ms चैव ह N1 : Bs : s Da
 Ds + नृत्येत्पसरसा (N1 'ते चात्सरो, Bs 'लप्सरस)
 गणा, Ms उपनृत्यतयैव च — After 43^{ab}, N1 ins

1224* तथा महर्षेयस्यापि जेयुस्तत्र समन्तत ।

[Ko Na Ds 'यश्चैव, Ks + 'य स्तस्ति Ko Ds स्तस्ति
 जेयु, Ks ययुस्त', Bs Das तेयुस्त']

— S on the other hand, ins after 43^{ab}

1225* ततो गन्धर्वैर्वैयुः प्रणदन्तु विहायति ।

[Gs 'सेवेयु, M1 'रूपेयु, Ms 'सुवेयु']

— *) S बह्विनि सह गधर्वैर — *) Śi Ds प्रमा; Ko
 प्रमायति, K2 ■ भगवत्य M स (for च), Bs Ds
 प्रागायतुस्तुस्तथा

44 With 44-46^{ab} of 1 59 41-43^{ab} — *) a
 पूर्णाधुर Ko Ds बहुपय (for अनपय) — Śi (hapl)
 om 44-45^a — *) Ko s गोपय, Bs गोपयति, Ts
 सोमय; Ds यमय; S गोमाय — *) N1 : B (except Bs)
 Da पूर्णवर्चास K1 च सप्तम, N1 : Bs s.s तयैव च; K1
 Bs D (except Ds s) S (except Ms s) तथाष्टम

45 [v 1 44 — Śi om 45^a (cf v 1 44)
 — *) Ts G 'हर्षण' (Gs 'हर्षण'); Ms (sup lin as in
 text) s-s 'सृणक Ds श्रीति; T1 G (except G1.2) M1
 कार्णी — *) K1 N1 : Bs नद; Ts Gs M न
 — *) Gs रयूलशिरा — *) Ko s S (except Bs
 Ms) 'दक्ष

46 Cf v 1 44 — *) Śi K1 : s Bs 'तयैव; C1
 'शबाति K1.2 Bs Ds Ds a transp. अय and द्य

ब्रह्मचारी बहुगुणः सुपर्णश्चेति विश्रुतः ।
 विधावसुर्धुमन्युश्च सुचन्द्रो दशमस्तथा ॥ ४७
 गीतमाधुर्यसंपन्नौ विख्यातौ च हहाहूह ।
 इत्येते देवगन्धर्वा जगुस्तत्र नरर्षभम् ॥ ४८
 तथैवाप्सरसो हृष्टाः सर्वालंकारभूषिताः ।
 ननुतुषं महाभागा जगुश्चायतलोचनाः ॥ ४९
 अनूना चानवद्या च म्रियमुल्या गुणावरा ।

अद्रिका च तथा साची मिश्रकेशी अलंबुता ॥ ५०
 मरीचिः शुचिका चैव विद्युत्पर्णा तिलोचमा ।
 अभ्रिका लक्षणा क्षेमा देवी रम्भा मनोरमा ॥ ५१
 असिता च सुबाहुश्च सुप्रिया सुवपुस्तथा ।
 पुण्डरीका सुगन्धा च सुरथा च प्रमाथिनी ॥ ५२
 काम्या शारदती चैव ननुतुस्तत्र संघशः ।
 मेनका सहजन्ता च पर्णिका पुञ्जिकथला ॥ ५३

५३

Be चावि (for चैव). Ks Gs पोद्वर. T G₁-s M किनुतारस्तु (T₁ रतितारश्च) पोद्वर (T₂ G₁ M₂-s 'दा'). — After 46^{ab}, S reads 48^{ab} (cf. v. 1. 47). — M₂-s om. 46^a-47^a. — *) Ko D₂ T₁ G₁-s M₂ सदाहू; K₁ तावा; N₂-s Da D₂ कला; B₂ अद्वर; B₂-s D₂-s ns सदा; B₂ सदा; D₂ D₂ अदा; D₂ सुदो; T₂ 3₂-s मुना; G₂ यदा. K₂-s D₂-s T₂ G₂-s M₂ सुहदाहू; K₁ 'दा'; N₂-s B₂-s Da D₂-s D₂ 'दा'; B₂-s D₂ G₂ 'दा'; D₂ 'दा'; T₂ G₂-s 'दा'. K₂ D₂ कथिलः (for लुहकः). — *) Ko सदाहू; N₂-s B₂ 'हनु'; N₂-s B (except B₂) D (except D₂) 'मना'.

47 M₂-s om. 47 (cf. v. 1. 46). — *) S₂ K₂ सुवचा; K₁ 'वर्ण'; K₂ N₂ B D T₁ G₁-s M₂-s 'वर्ण'; N₂ स्वर्णः (for सुपर्णः). B₂ Da D₂-s D₂ विश्रुतः. — *) Ko D₂ 'सुवर्णमन्युः'; K₁ 'सुं तमन्युश्च'; K₂-s D₂ 'सुः सुम'; T₁ G₁ 'सुर्वि'; T₂ G₂ 'सुर्वि'; G₂ 'सुर्वि'. — *) S₂ K₂ सुतदो. K₂ N₂-s B₂-s D₂-s सुवस्; N₂ चरमस्; B₂ इवरस्; B₂ Da च वरस्; D₂ Da च वरस्. S (M₂-s om.) इत्यः (for लथा). — After 47, T G₂-s M₂-s repeat 46^{ab} (cf. v. 1. 46, 48).

48 ^{ab}) Ko D₂ 'संक्षी'; K₁ 'सद्विती'. K₂ N₂ प्रयाती. K₂ 'हुहु'; B₂ D₂ Da हाहा; D₂ Da 'हुहु'; D₂ हाहाहुहु; D₂ हुहु. S हाहाहुहुश्च (Gs M₂ 'ह' च) गंधर्वा हंसश्च भरतर्षभ. — S reads 48^{ab} after 46^{ab} for the first time; and the line is repeated in T G₂-s M₂-s after 47; and in the rest of S in its proper place. — *) D₂ विद्याते. — *) N₂ D₂ D₂ जगुस्तत्र. Ko N₂ B₂-s Da D₂-s नरर्षभ; B₂ Da D₂ नराधिप. S उप (M₂ उप) गायत्र्यर्णजयं.

49 *) D₂ नृलं चात्स; G₂ नृलं; G₂ तत्रैव. N₂ हृष्टा. — *) S₂ ता; D₂ ते; S च (for ते). S वराहोदाः (for महा). — *) B (except G₂) om. च.

50 *) Da अनूना; M₂-s अन्यता. T₂ G₂ चानवद्यांति.

S₂ K₂-s N₂ D₂ D₂-s G₂ अनुचानावच; D₂ अनुचानावचार्णव; G₂-s अनुचानावचार्णी. — *) N₂-s D₂ गुणमुल्या. D₂ M₂ (sup. lin.)-s प्रिया सु; T₂ G₂ M₂-s क्रियासु; K₁ G₂-s वरानवा; (K₁ 'वा'); K₂-s D₂-s T₂ 'वरा'; K₂ N₂ B₂ D₂ गणावरा; N₂ गणोवरा; B₂ गुणोवरा; B₂ गणावरा; G₂ 'वरा. D₂ प्रियसुवर्णागनावरा; T₂ क्रियाधिक्यगुणाम्बिता; (sup. lin. 'दिका'). — *) D₂ पुञ्जिका. S₂ सौरी; K₂ क्षापी; K₁ सारी; K₂-s D₂ देवी; K₂ देवि; N₂ Da D₂-s सोमा; N₂ काची; B₂ D₂ क्षाची; D₂ क्षाचि; T₂ क्षाचि; G₂ सा च; G₂ साचि; M₂ (sup. lin. as in text)-s काशी. — *) S दीर्घकेशी. S₂ K₂-s कालंबुता; Ko T G₂-s M₂ ललं; K₁ कालंबुता; N₂ B D G₂-s ललं (N₂ D₂ G₂ अलंबुता. G₂ 'दीर्घलंबुता'.

51 *) S₂ K₂ सारीची; K₂ सारिचि; D₂ मा'. B₂ Da हुवका; D₂ सुवि; T₂ G₂-s सिधुका; G₂ सुंधुका. K₂-s विधा (for वेद). — *) N₂ 'वर्णा'; S 'वर्णा'. S₂ K₂-s N₂ 'जां तुलानाच'; Ko 'जां तुलानाच'; K₂ 'जां तुलानाच'; B₂ Da 'जां तुलानाच'. — *) N₂ B Da D₂-s अद्रिका; D₂ S अद्रिका. B₂-s Da D₂-s G₂-s लक्ष्मणा; T₂ शुचिका. B₂ Da क्षेमी. K₂ 'का च तथा देवी'. — *) D₂ तिलोचमा (for मनो). K₂ मिश्रकेशी कालंबुता (cf. 50^a). — After 51, S ns.

1226^a उर्वरी चैव राजेन्द्र ननुतुर्गतिनिवर्तने ।

52 *) D₂ M₂ 'वाहू च. — *) N₂-s प्रिया च; S सुमीता (G₂-s 'मना'. Ko B₂ सुवसुस्; N₂ B₂ Da D₂ च वसुस्; D₂ सव'; T₂ सुवदस्. — *) K₂-s B₂ Da D₂-s सुरसा; T₂ G₂ 'नासा'; G₂ 'नया'; G₂ 'नसा. K₂ N₂ B₂-s D₂ अय; B₂ अय (for च). K₂ प्रमादिनी. K₂ सुरसाप्यप्रमादिनी.

53 *) T₂ G₂-s अन्य (for काम्या). S₂ K₂-s स (K₂ सा) रसती; T₂ G₂-s द्वारवती. — *) G₂ संभ्रम (for संव). Ko 'सुवर्णनिर्दिरे. — *) D₂ अनुजन्ता. — *) Ko D₂ D₂-s कर्णिका; K₂ T₂ B (except G₂-s) चर्णि; N₂-s B

३७ बभूव परमो हर्षः शतशृङ्गनिवासिनाम् ॥ ३७
 तथा देवर्षीणां च सेन्द्राणां च दिवौकसाम् ।
 आकाशे दुन्दुभीनां च बभूव तुमुलः खनः ॥ ३८
 उदतिष्ठन्महाधोपः पुष्पवृष्टिभिरावृतः ।
 समवेत्य च देवानां गणाः पार्थमपूजयन् ॥ ३९
 काद्रवेया वैनतेया गन्धर्वाप्सरसस्तथा ।
 प्रजानां पतयः सर्वे सप्त चैव महर्षयः ॥ ४०

भरद्वाजः कश्यपो गौतमश्च
 विश्वामित्रो जमदग्निर्वसिष्ठः ।

यक्षोदितो भास्करेऽभूत्प्रनटे
 सोऽप्यत्रात्रिर्भगवानाजगाम ॥ ४१

मरीचिरङ्गिराश्चैव पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ।
 दक्षः प्रजापतिश्चैव गन्धर्वाप्सरसस्तथा ॥ ४२
 दिव्यमाल्याम्बरधराः सर्वालंकारभूषिताः ।
 उपगायन्ति वीमत्सुमुपनृत्यन्ति चाप्सराः ।
 गन्धर्वैः सहितः श्रीमान्प्रागायत च तुम्बुरुः ॥ ४३
 भीमसेनोग्रसेनौ च ऊर्णाधुरनघस्तथा ।
 गोपतिर्धृतराष्ट्रश्च सूर्यवर्चाश्च सप्तमः ॥ ४४
 युगपत्स्थणपः कार्णिर्नन्दिश्चिद्वरस्तथा ।
 त्रयोदशः शालिशिराः पर्जन्यश्च चतुर्दशः ॥ ४५
 कलिः पञ्चदशश्चात्र नारदश्चैव षोडशः ।
 सद्मा बृहदा बृहकः करालश्च महायशः ॥ ४६

वास्य साम्)

37 *) Gs ४ दृच (for वाच) Śs "युष्टिर", Ns Bs Ds
 Ds Ms ३ "युष्टि", Gs (corrupt) उवाच चर्चि — *) Ds
 S "स्य यवास्तिनी (Ds Ts Ms ३ "नी", Ms ३ नराधिप)

38 *) S ततो (for तथा) Śs Ko ३ s N B Da
 Ds ३ s M देवस्थाना च, Ks "गणाना च, Dn Ds Gs
 "निकायाना, Gs ३ s (sup lsn) "महर्षीणां — *) K
 (except Ks) Ds Ts "व तुमुलस्त्व, Gs "वातुलनिस्त्व

39 *) Ns (snf lsn as in text) महानाद्, Ds
 महान्वोप, Ts Gs ३ महामेघा — *) Ts Gs ३ s "बुद्धि
 पपाल ह, Ms ३ "बुद्धिसमन्वित — *) Ds समवेत्य; Ts
 Gs M सपुत्रे — *) Śs सेना (for गणा)

40 *) = 42^d Ko Ds "इसा Ko गणा, Gs तदा
 41 *) Śs Ks ३ s Ds Gs Ms भार Ko Ds transap

कश्यप and गौतम Some MSS काश्य Ms गौतमोत्रि
 *) A few MSS चर्चि — *) Ks ४ यवास्तिनी
 Ds Ts Gs ३ s Ms ३ भास्करो Ns वे, Ts Gs ३ s स (for
 अभूत्) — *) S सोऽप्यत्रात्र भगवान्स्यमूव

42 *) = (var) 1 60 4^a — *) Gs स्रुय (snf lsn
 दक्ष as in text) — *) = 40^a Śs Ks वे चान्ये ब्रह्म
 कादिन, Ks "प्सरसा गणा, S गन्धर्वान्समचोदयन्

43 *) Ts Gs गच — *) Śs दिव्यामरण; K
 (except Ks) Da Gs दिव्यालंकार — After 43^a,
 B ins

1223* N च प्रकाशा मलयु सर्वोपस्कारसम्भूता ।
 [Gs तेज; Ms-३ यूय (for ते च) Ts Gs Ms-३
 "स्का(Ms-३ "स्क"रसयुता (Ms "सयुता)]
 — *) Ts आपगायत; Gs "गायत; M (except Ms)

उपागायत — *) Gs अपनृत्यत, Ms ३ उपानृत्यत Ko Ds
 चापरा, Ks ३ Bs Da चापरे, Ts चेदिह, Ts Gs ३ Ms-३
 चेति ह, Gs ३ चैव हि, Ms चैव ह Ns Bs ३ s Da
 Ds ३ s च्युत्तेऽप्सरसा (Ns "ते चापसो, Bs ३ "स्वप्साली)
 गणा, Ms उपानृत्यस्यैव च — After 43^d, N ins

1224* तथा महर्षयश्चापि केयुस्त समस्त ।
 [Ko Ns Ds "वक्षेव, Ks ४ द स्त्वलि Ko Ds स्त्वलि
 नेयु, Ks वयुस्त्व, Ds Dns तेयुस्त्व]
 — S on the other hand ins after 43^d

1225* ततो गन्धर्ववर्तुषु प्रणदास्तु विहायसि ।
 [Us "सेस्येयु, Ms "रूपेयु, Ms "सर्वेयु]
 — *) S बहुभि सह गन्धर्व — *) Śs Ds प्रता; Ko
 प्रतायति, Ks S अगायत M स (for च) Ds ३ s
 प्रागायसुबुद्धयथा

44 With 44-46^a of I 59 41-43^a — *) S
 पूर्णोद्यु Ko Ds नहुयस् (for अनयस्) — *) Śs (hapl)
 om 44^a-45^a — *) Ko ३ गोपय, Bs गोपयति; Ds
 सोयय, Ds ययय, S गोपयय — *) Ns ३ D (except Bs)
 Da पूर्णवर्चस्त् Ks च सप्तम, Ns ३ Ds ३ सत्वे च Ks
 Bs D (except Ds) S (except Ms ३) तथाष्टम

45 Cf v 1 44 — *) Śs om 45^a (cf v 1 44)
 — *) Ts G "सृज्णप" (G "सृज्णप"); Ms (sup lsn as in
 text) ३-३ "सृज्णप Ds कीर्ति; Ts G (except Gs) M
 कार्णी — *) Ks Ns ३ Bs नद्; Ts Gs M न
 — *) Gs स्थूलपिता — *) Ko ३ S (except Ts
 Ms) "द्वैष

46 Cf v 1 44 — *) Śs Ks ३ s Ds ३ "शमैव; Gs
 "नायायि Ns Bs Dn Ds ३ transp अय and एव

ब्रह्मचारी बहुगुणः सुपर्णश्चेति विद्युतः ।
 विधावसुर्यमन्युश्च सुचन्द्रो दशमस्तथा ॥ ४७
 गीतामधुर्यसंपन्नो विख्यातौ च ह्वाहूह ।
 इत्येते देवगन्धर्वा जगुस्तत्र नरर्षभम् ॥ ४८
 तथैवाप्सरसो हृष्टाः सर्वालंकारभूषिताः ।
 ननुतुर्वे महाभागा जगुश्चायतलोचनाः ॥ ४९
 अन्तान् चानवद्या च प्रियमुल्या गुणावरा ।

अद्रिका च तथा साची मिश्रकेशी अलंबुसा ॥ ५०
 मरीचिः शुचिका चैव विद्युत्पर्णा तिलोत्तमा ।
 अद्रिका लक्षणा क्षेमा देवी रम्भा मनोरमा ॥ ५१
 असिता च सुबाहुश्च सुप्रिया सुवपुस्तथा ।
 पुण्डरीका सुगन्धा च सुरथा च प्रमाथिनी ॥ ५२
 काम्या शारदती चैव ननुतुस्तत्र संपशः ।
 मेनका सहजन्त्या च पर्णिका पुञ्जिकस्थला ॥ ५३

Bs चापि (for चैव). Ks Gs षोडश. T Gs-s M किंतुवरस्तु (T: रतिनाराय) षोडश (T: G: Ms. 'ता:). — After 46th, S reads 48th (cf. v. l. 47). — Ms-s om. 46th-47th. — *) Ko Ds T: Gs-s Ms सद्वाच; Ks सत्वा; Ks सद्वा; Ns-s Da Ds कत्वा; B: सद्वा; Ds-s Da-s सत्वा; Bs सद्वा; Ds Ds अद्वा; Ds सुद्वा; T: Gs-s सुक्ता; Gs यद्वा. Ko-s Da-s T: Gs-s Ms युद्वाच; Ks 'द्वा; Ns-s Bs-s Da Ds-s Ds 'त्वा; Bs-s Da Gs 'त्वा; Ds 'त्वा; T: Gs-s 'त्वा. Ks Ds कपिला: (for युद्वा:). — *) Ko सद्वाच; Ks 'ह्यु; Ns-s B (except Bs) D (except Ds) 'मना.

47 Ms-s om. 47 (cf. v. l. 46). — *) S: Ks सुपर्णा; Ks 'वर्ष; Ks Ns B D T: Gs-s Ms 'वर्ण; Ns स्वर्ण; (for सुपर्ण). Bs Da Ds-s Da विद्युता; — *) Ko D: 'सुर्यमन्यु; Ks 'सु तमन्युश्च; Ks-s Da 'सु: सुम'; T: Gs 'सुर्दि; T: Gs 'सुद्दि; Gs 'सुर्दि'. — *) S: Ks सुर्वदो. Ks Ns-s Bs-s Ds-s सुर्वस्तु; Ns चरमसु; B: चरवस्तु; Bs Da च शरसु; Ds Da च शरसु. B (Ms-s om.) ह्युत: (for तथा). — After 47, T Gs-s Ms-s repeat 48th (cf. v. l. 46, 48).

48 ^{aa}) Ko Ds 'संयुक्तौ; Ks 'सहितौ. Ks Ns प्रयातौ. Ks 'हुहु; Bs Ds Ds हाहा; Da Ds 'हुहु; Ds हाहाहुहु; Da 'हुहु; S हाहाहुहुश्च (Gs M 'हू च) गंधर्वी हंसश्च भरतर्षभ. — S reads 48th after 46th for the first time; the line is repeated in T Gs-s Ms-s after 47; and in the rest of S in its proper place. — *) D: विख्याते. — *) Ns Ds Ds जगुश्च; Ko Ns 'Bs-s Da Ds-s नरर्षभ; Bs Ds Ds नराधिप. B उप(M उप)भाव्यन्धनवर्ध.

49 *) Ds तुलं चापस; Gs यथै; Gs तत्रैवा. Ns हृष्टा: — *) S: ता; Ds ते; B च (for ते). S वराहोहा: (for महां). — *) B (except Gs) om. च.

50 *) Da अनुगता; Ms-s अन्युता. T: Gs चावयर्णागी.

S: Ks-s Ns Ds Ds-s Gs अनुचानानव; Ds अनुचानानवर्णाग; Gs-s-s अनुचानानवर्णागी. — *) Ns-s Ds गुणमुल्या; Ds Ms (sup. lin.)-s-8 मिया सु; T: B Ms 'क्रियासु'. Ks Gs-s वरावना: (Ks 'ना); Ks-s Ds-s T: 'वरा; Ks Ns Bs Ds गणावरा; Ns गणोत्तरा; Bs गुणैवरा; Bs गणावरा; Gs 'वरा. Da प्रियमुत्पांगनावरा; T: प्रियाविषयगुणादिवता: (sup. lin. 'दिका:). — *) Ds पुञ्जिका. S: क्षीरी; Ko क्षारी; Ks क्षारी; Ks-s Ds देवी; Ks देवि; Ns Da Ds-s सोमा; Ns क्षाची; Bs-s Ds क्षाची; Da क्षीचि; T: क्षाचि; Gs सा च; Gs सावि; Ms (sup. lin. as in text)-s क्षाची. — *) S दीर्घकेशी. S: Ks-s ह्यलंबुसा; Ko T Gs-s M स्वलं; Ks ह्यलंबुसा; Ns B D Gs-s स्व (Ns Ds Gs) अलंबुसा. Gs 'शीलंस्व'.

51 *) S: Ks Bs क्षारीची; Ks क्षारिचि; Ds क्षा. Bs Da ह्युका; Ds युचि; T: Gs-s तिलुका; Gs ह्युका. Ks-s विद्या (for चैव). — *) Ns 'वर्णा; S 'हर्ण. S: Ks-s Ns 'गोतुलानवा; Ko 'गोतुलानवा; Ks 'गोतिलानवा; Bs Ds 'गोतुलानवा. — *) Ns B Da Ds Ds-s अंधिका; Ds S अद्रिका. Bs-s Da Ds-s Gs-s लक्ष्मणा; T: शुचिका. Bs Da क्षेमी. Ks 'का च तथा देवी. — *) Ds तिलोत्तमा (for मनो). Ks मिश्रकेशी ह्यलंबुसा (cf. 50th). — After 51, S ins.:

1226th उर्वशी चैव राजेन्द्र ननुतुर्गातित्वनैः ।

52 *) Da M 'बाहु. च. — *) Ns-s मिया च; S सुमीता (Gs-s 'मना). Ko Bs सुवपुसु; Ns Bs Da Ds च वपुस; Ds सव; T: सुपदस. — *) Ks-s Bs Ds Ds Gs सुरसा; T: Gs 'वास; Gs 'नया; Gs 'नरा. Ks Ns Bs Ds अय; Bs अय- (for च). Ks प्रमादिनी. Ks सुरसाव्यप्रमादिनी.

53 *) T: Gs-s अन्या (for कार्या). S: Ks-s स(Ks सा)रस्वती; T: Gs-s द्वारवती. — *) Gs संभ्रमं (for संव). Ko 'तुर्ववनिर्दिरे. — *) Ds अनुजन्त्या. — *) Ko Ds Ds-s कर्णिका; Ks T: B (except Gs) वणि; Ns-s B

क्रतुस्थला घृताची च विश्वाची पूर्वचित्पि ।
 उम्लोचेत्यभिविख्याता प्रम्लोचेति च ता दश ।
 उर्वश्येकादशीत्येता जगुरायतलोचनाः ॥ ५४
 धातार्यमा च मित्रश्च वरुणोऽंशो भगस्तथा ।
 इन्द्रो विवस्वानृपा च त्वष्टा च सविता तथा ॥ ५५
 पर्जन्यश्चैव विष्णुश्च आदित्याः पावकाचिपः ।
 महिमानं पाण्डवस्य वर्धयन्तोऽम्बरे स्थिताः ॥ ५६
 मृगन्याधश्च शर्वश्च निर्रुतिश्च महायशाः ।
 अजैकपादहिर्बुध्न्यः पिनाकी च परंतपः ॥ ५७

(except B1) Da Da.4 पर्जिनी; Me-s चार्जिका. Ś1
 बुजंग; K1 B1 D1 "खली; N1 मुजं; B1 मुजि; Dns Ds
 बुजकखली; Da Ms मुजं.

54 " K1.3 N1 B1 Dn D1.5 कृतु; B1 (mas in
 text) घृत. S घृताची चैव विश्वाची पूर्वचित्पि: (Gs पूर्वा
 चित्रः) क्रतुस्थया (G1.2 कृतास्थया; Me-s "खला. — *) Ś1
 K1 मल्लो; E1.2 अनुम्लोचेति विरया; K1 Ms अल्लो;
 N1.2 B Da Dn D1.1 "म्लोचेति च वि; Ds अनुत्पा येति
 वि; Ds T1 G1 प्रम्लो; T2 G1.2 विम्लो; G1 प्रम्लोच्येति
 वि; G1 प्रम्लोचंती च वि. — *) K1 Dns Dns D1 T1 G1.2 Ms
 च तादशी. Ds "चेति तिलोचमा; T1 G1 "नुम्लोचेति च
 तादशी; G1 नुम्लोचारागामिनी; G1 अनुम्लोचेति तादशी;
 G1 नुम्लोचंती च तादशी. — *) Ko Ds तन्र; K1.2 चैता;
 K1 चैव; N1 B Da Dn D1.2.2 Ms. 1.2 तासा; T1 Ms खेता
 (for इत्येता. — *) Ko.2.2 ननुत्तर्बनगोचरे (Ko "निर्रुति);
 N1 Ds D (except D1.4.4) जगुश्चायतं.

55 " Ds वरुणो गौतमल. — Ś1 om. 55^{5d}. — *) N
 पर्जन्यो दशमः स्तुतः.

56 " N1.2 II Da Da.4 पावकास्थया; Dn D1 द्वादश
 स्तुताया; Ds पावकचित्पिः. S ततस्त्वष्टा ततो विष्णुवृजघन्यो
 अघनयजः. — After 56¹, S ins.:

1227 इत्येते द्वादशानि जघन्यन्तः सूर्यवर्चसः ।
 — *) Ds वर्जः. N1 अतः (for 55^{5d}). S इवर्तलस्युरंभरे.

57 — 1. 60. 2. — *) Ko.3.2 N1 B D (except Ds)
 Ms सर्वथ. — *) Ś1 K1 निरुतिश्च; T1 निरुति. — *)
 Ko.2.2 D1 "दुतः; B (except B1) "दुतः; M (except M1)
 "दुतिः. — *) Ś1 K1 "तपाः; N1.2 B Dns G1 "तपं. Ds
 "की चापराजितः.

58 Cf. 1. 60. 3. — *) Ś1 K1 बह्नोथे; K1 भवन्थे;
 N1 भामनोधीधर; N1 बाह्नोथे; T1 भवो नाथे; T1 G1.4
 Ms भवन्थे; G1.2 Ms (sup. lin.) भवनाथे; Me-s

दहनोऽथेश्वरश्चैव कपाली च विशां पते ।
 स्थाणुर्मवश्च भगवान्द्रास्तत्रावतस्थिरे ॥ ५८
 अश्विनौ वसवश्चाष्टौ मरुतश्च महाबलाः ।
 विधेदेवास्तथा साध्यास्तत्रासन्परिसंस्थिताः ॥ ५९
 कर्कोटिकोऽथ शेषश्च वासुकिश्च भुजंगमः ।
 कच्छपश्चापकुण्डश्च तक्षकश्च महोरगः ॥ ६०
 आयुस्तुतेजसा युक्ता महाक्रोधा महाबलाः ।
 एते चान्ये च बहवस्तत्र नागा व्यवस्थिताः ॥ ६१
 तार्क्ष्यश्चारिष्टनेमिश्च गरुडश्चासितध्वजः ।

हवनोथे. — *) Me-s महायुतिः (for वितारं पते). — *)
 N1.2 B1 D1 (except Da Ds) T1 G1 Ms "श्रगध. — *) N1
 "द्राघात्रा. — After 58, S (except Ms.1) repeats
 with variation, 1. 60. 17 (v. 1. भापः for अश्व, and
 वसवश्चावतस्थिरे for the final pāda).

59 " T1 तथा च; T1 यथैव; G1.2 यथा च; G1 तथैव;
 G1.2 M यथैव (for अथ). Ś1 K1.2.2 "वश्येव; B1
 "वस्राते; G1 "वस्यष्टौ. — After 59¹, S ins.:

1328¹ नास्त्यक्षैव वृक्षश्च स्तुतो द्वाधमिनाविति ।
 तौ चाश्विनौ तथा साध्यास्तत्रासन्भूमि स्थिताः ।
 क्रतुर्दक्षस्तपः सत्यः काळः कामो धुरिस्तथा ।
 रुद्रमानभुमंश्चैव रोचमानश्च तेजसा ।

With the posterior half of line 2 above, cf. v. 1
 of 59¹ below. — *) S "वा इति त्याताः. — *) K1
 "सन्परिरक्षिणः; N1.2 II (except B1) Da Da.4 "सन्त
 रिच्छताः; S तस्यासन्भूमि स्थिताः (cf. line 2 of 1225¹).

60 " Ko च (for अथ). Dn Ds सर्वथ. T1 इति
 तिथश्च गुप्तश्च; G1 संकीर्णोरश्च मनुष्यश्च; G1.2 कर्षिश्च
 मंडुश्च; G1.2 कर्षिर्भश्च मंडु (Gs गुप्त)श्च; M कर्मर्षिश्च
 मंडु (Ms "स्तु; Ms "स्तुथ. — *) K1 G1.2 "गता.
 — *) Ko.2.2 कश्यपश्च; N1 D1.2 Dai Dn Ds Ms
 "आय कुं; N1 G1.2 "आयकुं; G1 (corrupt) भज्यंकार्यं.
 — *) Ś1 K1 Ds "रयाः; Ds भुजंगमः; S महाबल.

61 " T1 सभायोर्यः; T1 G1 Ms अभायोर्यः; G1 आभायोर्यः
 G1 आवायोर्यः; G1 आदायोर्यः; G1 अवायोर्यः; G1 अभायोर्यः
 N (except S1 K1 Ds) तपसा (for तेज). S रीणु
 — *) K1 महाभागा; K1 N1 Ds "वेमा; S उम्बो
 — *) S पते महामनस्त्व नागाः प्रायश्चयः स्थिताः (T G1
 "यलया. — After 61, Ś1 K1.2 ins. 1230¹ (cf. v. 1. 61)
 62 Ś1 K1.2 (1 hapl.) om. 62. — *) S "रश्च
 महायथा. — *) S "वा उपासत (T1 G1 Ms "ते). — After

अरुणश्चारुणिश्चैव चैनतेया व्यवस्थिताः ॥ ६२
तद्गुह्या महदाश्चर्यं विसिता मुनिसत्तमाः ।
अधिकां स ततो घृतिमवर्तन्पाण्डवान्प्रति ॥ ६३
पाण्डुस्तु पुनरेवैनां पुत्रलोभान्महायशः ।
प्राहिणोद्दर्शनीयाङ्गीं कुन्ती त्वेनमथाववीत् ॥ ६४

इति भीमहाभारते आदिपर्वणि चतुर्दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११४ ॥

नातश्चतुर्थं प्रसवमापत्स्वपि चदन्त्युत ।
अतः परं चारिणी स्यात्पञ्चमे बन्धकी भवेत् ॥ ६५
स त्वं विद्वन्धर्ममिमं बुद्धिगम्यं कथं नु माम् ।
अपत्यार्थं समुत्क्रम्य प्रमादादिव भापसे ॥ ६६

६६
६६

62, S repeats with variation, 61^{ab} [v l तपसा (for तेज) and 'वेगा (for 'क्रोधा)] — S ins after the repetition of 61^{ab} Ds (marg sec m om lines 2-3, 6-7, 11-12), after 62

1229* महाश्रितामहस्वेन वक्षेणराजसा तदा ।
प्रतिजग्राह नसाद राजपिपरिवारित ।
सगरेणाम्बरीषेण बहुप्रेण यथासितम् ।
धीमता धुनुमारेण राक्षोपरिचरेण ह ।
मुमुक्षुन्वेन मान्धात्रा शिथिलारिष्टेनिना । [5]
भरतेन दिलीपेन सर्वैश्च जनेभ्योज ।
पूरे सार्धं यूपसिन्धिमग्राह कुरुगुणवम् ।
अन्ये च बहुदक्षस्त समसासन्राजसत्तमा ।
पूते शान्ये च बहुलो नरलोकाधिपस्तथा ।
देवलोकदिहागम्य श्रेष्ठस्त भरतप्रेमम् । [10]
विद्योतमानं वपुषा भासयन्त दिशो दत्ता ।
रुक्षणैर्लघ्वैर्जितैर्युक्त सर्वमोहागम्यसुखैः ।

[(L 1) M 'जसाहृत (L 4) Tz Gs भीमता
— (L 6) Gs भरतप्रेम (for जन) — (L 8) Ds
सम्राज्ञम् — (L 9) Prior half-61* Tz नरदेवा
दिवीकृतः M यथाया राजसत्तमा — (L 12) Tz Gs
यजन्तैर् — S1 Kz s ins after 61 Ko s s N B D, after 62
(Ds after 1229*)

1230* ताश्च देवगणान्सर्वान्पि सिद्धा महर्षयः ।

विमानगिरिप्रगतान्तरुजैरेव जनाः ।

[(L 1) Ns Da ताश्च Ns दिव्यागना सर्वैः, Ns Bs
Da Ds दिव्यागणान्सा, Ds दिव्याग — (L 2) Ko s s
Ds 'नवयोम', Ds 'नमोगोम']

63^{ab} S एत (Tz एतद्, Gs s s Ms एत) इदं
महावीर्यं विसिता कपित — " Ds एकैकसिन्धु Gs जय
सत्य (for 'कर्म या) Ko च, Ns Bs Ds Tu (for स) T
Ms तदा (Gs s 'या) Ns s B Da Das Ds s s प्रीति,
G1 वृत्त — " Ns Bs अङ्गवन्, S वरिते S पाठव प्रति
(Gs ते तु पाठव) — After 63, Ds (marg sec m) S ins

S ins

1231* पाण्डु प्रीतेन मनसा देवतादीनपूजयत् ।
पाण्डुना पूजिता देवाः प्रत्युत्पन्नपत्तमम् ।
प्रादुर्भूतो ह्यय धर्मो देवतानां प्रसादम् ।
भातरिया ह्यय भीमो यत्नवानरिन्दन ।
साक्षादिन्द्र स्वयं जात प्रसादाच्च दातव्यतो । [5]
पितृयादेवतानां हि नास्ति पुण्यतत्त्वया ।
पितृणांमृण्मुक्तोऽस्ति स्वर्गं प्राप्स्यसि पुण्यमाद ।
इत्युक्त्वा देवता सर्वा विप्रजस्तुर्देवागतम् ।

[(L 4) Gs Ms-s 'या स्वय — (L 6) Tz पितृणां
देवतानां च — (L 7) Tz Gs s 'मृण्मिमुक्त, Gs s
धन्यस्त्वमचिरादेव — Before line 8 Tz Gs ins वैता]
64^{ab} " Ko Dn1 Da Gs च (for तु) Ds 'वैता, S
'वार्ता — " S1 Kz महारथ, Tz Gs 'बल — " Ns s B
D (except Ds) वक्तुमैच्छदनेपथीं, Ns 'नीयाधीः, S प्रादि
सद्दर्शनीयाधीं (Tz सुप्रति प्रादिशुभे) — " B1 'मभापत
65 Before 65, Ds s ins इत्युक्त्वा, Ms s इतो
— " S वै (for अतएव) S1 वस्तन (for प्रस) — " B
प्र (for अवि) S विदुरापस्तु भारत — " Ko s N B D
क्षैरिणी स्वात्, S अनाचार Cd cites चारिणी (as in
text) — " N (except B Da Da) transp पञ्चमे (S1
Kz 'मी) and यन्त्र T G कर्षकी

66^{ab} S वै (for स्व) S1 धर्म, Kz Ds S (except
G1) विद्वान्, Da विदुर S1 बुद्धिगम्य, Ko Ds Tz Ms
'मिद, Bs 'ममेव — " S1 विद्वत्सिम, N B D (except
Ds) अधिगम्य Ko s s Da Ds तु (for तु) S सचोदयसि
मो कथ — " Ds 'यं विवेकी सन्, S अपस्यलो (Tz Gs s s
'का) सारव राजन् — " S प्रगत इव Kz जल्पसि (for
भाप) — After 66 Ds (marg sec m) S ins

1232*

पाण्डु ।

पुत्रमेतदमीशाक्ष यथा वदसि तत्तथा ।

[Ds पादुरुक्ताच (for पाण्डु)]

Colophon Major parvan Tz G M सभवं (for

११५

वैशंपायन उवाच ।

कुन्तीपुत्रेषु जातेषु धृतराष्ट्रात्मजेषु च ।
 मद्राजसुता पाण्डुं र्हो वचनमब्रवीत् ॥ १
 न मेऽस्ति त्वयि संतापो विगुणोऽपि परंतप ।
 नावरत्वे वराहोयाः स्थित्वा चानघ नित्यदा ॥ २
 गान्धारीश्वेन नृपते जाते पुत्रशतं तथा ।
 श्रुत्वा न मे तथा दुःखमभवत्कुरुनन्दन ॥ ३
 इदं तु मे महदुःखं तुल्यतायामपुत्रता ।
 दिष्ट्या त्विदानीं भर्तुर्मे कुन्त्यामप्यस्ति संततिः ॥ ४
 यदि त्वपत्यसंतानं कुन्तिराजसुता मयि ।

कुर्यादनुग्रहो मे स्याच्च वापि हितं भवेत् ॥ ५
 तस्मो हि मे सपत्नीत्वादकुं कुन्तिसुतां प्रति ।
 यदि तु त्वं प्रसन्नो मे स्वयमेनां प्रचोदय ॥ ६
 पाण्डुरुवाच ।

ममाप्येष सदा माद्रि हृदयः परिवर्तते ।
 न तु त्वां प्रसहे वक्तुमिष्टानिष्टविवक्षया ॥ ७
 च त्विदं मतं ज्ञात्वा प्रयतिष्याम्यतः परम् ।
 मन्ये ध्रुवं मयोक्ता सा वचो मे प्रतिपस्यते ॥ ८

वैशंपायन उवाच ।

ततः कुन्तीं पुनः पाण्डुर्विविक्त इदमब्रवीत् ।

आदि* — Sub-paraen: Śi K₁.s. 4 N B₁ D₁ T₁ संभव.
 — Adhy. name: Ko वंशसंभवः; K₁. 4 पांडुपुत्रोत्पत्तिः; K₂
 युधिष्ठिरभीमाश्विनोत्पत्तिः; Śi s B₁.s. 4 D पांडवोत्पत्तिः; T₁
 G₁ कल्युनोत्पत्तिः; G₂ अर्जुनोत्पत्तिः; G₃ Ms. 4 वायोत्पत्तिः.
 — Adhy. no. (figures, words or both): B₁ D₁ 121;
 Dn 122; T₁ 114; T₂ 64; G M 65. — S'loka no.:
 Dn 76, Ms 77. — Aggregate s'loka no.: Dn 4836.

115

1 Śi Ko. 1 D₁ D₂.s. 5 om. उवाच. — *) T₁ कालेषु
 (for जाते). — *) Ms. 4 मद्राजराजया. — *) Ko अतो;
 S इदं (for र्हो).

2 Before 2, T₂ G (except G₁) Ms ins. माद्रि.
 — *) G₁ मयि (for त्वयि). S संतापो (M "तं") (for "ते").
 — *) B₁ om विमिये; B विगुणोपि (M "नं" का). T G Ms
 तथा (G₁ "दा") नय; Ms. 4-5 दिसां पते (for पर). — After
 2nd, D₁ ins :

1233* न तापो योपनस्यायी पराभवं कथं च नः ।
 — *) S नम जातो (M "तं") पनस्यायाः. — *) D₁ सिद्धा
 (for स्थित्वा). K₂ D₁ का (for च). K₂ सर्वदा. S
 हार (T₁ त्वपर; G₁ हार) त्याकथंचन.

3 *) S गान्धारीश्वेन (G₁ "म") वि युधानां शतं जातं
 महात्मनां (Ms. 4-5 "गुते"). — *) K₂ 4 N₁ तथा (K₁
 "दा") न मे (by transp.). S तस्यापि नैव बलपुत्रं मम
 (T₂ G₁.s. 4 "यि") दिसां पते. — After 3rd, K₂ repeats
 1st-3rd (ditlography).

4 *) D₂.s. 5 सु. (for ते). — *) Śi K₂ अयुक्तः; Ms-
 ह्यपुत्रता. — *) G₁ अदं ते (for मंतुं).

5 *) N₁.s. B₁ 6 D₁ D₂ च; B₁.s. D₂ D₃ ता; G₁ ते
 (for तु). — *) Some MSS. कुंती. B₁ कचिर्कुंतिसुता
 मयि. — *) T₂ G₁.s. 4 कुपार्त्तुः. — *) B (except G₁,
 T₁ corrupt) चैव (for वापि).

6 *) N₁ नाहं हि मे; Dn D₁ संतंभो हि; D₁ युक्तं हि
 न; G₁.s. (by corr.) सजा हि मे. Śi K₁ सत्यवाच.
 Cd cites खंभः (as in text). — *) Śi K₂ उक्तं कुंतीश्रुतं
 प्रति; Ko. 4-5 चकुं कुंतीं प्रति प्रभो (K₂ सुतं प्रति); T G₁.s.
 Ms (inf. ins.) चोदितुं सां (G₁ त्वां) सुताम्; G₂ 4-5 M
 अस्ति कुंतीसुताम्. — *) Śi G₁ त्वं च; K₁ D₁ त्वं B₁ D₂
 च त्वं; T₁ स त्वं; Ms. 4 हि त्वं.

7 Śi K₁ S om. उवाच. — *) Ms (inf. ins. as in
 text) 4-5 सदा देवि. — *) Śi हृदयः. Ko D₁ (as in
 text) प्रतिवर्तते. — *) K₂ 6 न च त्वयि; G₁ न त्वयि
 — *) T₂ विविक्तया.

8 *) Śi K₁ D₁ त्वत्सिद्धं; K₂.s. त्व चेदं. D₂ ह
 त्वेवं. Dn अहं (for मंतं). N B D₁ D₂.s. 4 माद्रि.
 तव त्वनुमते (G₁ s "ते") रात्रि. — *) B प्रयतिष्ये यद्यनु
 — *) S आसते न (G₁ ते) चिराकुंती. — *) N (except
 Śi K₁ N₁ D₁) वचनं (for वचो मे).

9 Śi Ko. 2 D₁ S om. उवाच. — *) Śi Ko. 2 D₁
 रहः (for पुनः). — *) Śi K₂ 4 विविक्त; Ko D₁ विविक्त.
 T₂ G₁ Ms एकतं; T₂ G₁.s. 4 युधानां; Ms. 4-5 युधानां
 — After 9th, D₁ (marg. sec. m.) B ins.:

कुलस मम संतानं लोकस्य च कुरु प्रियम् ॥ ९
 मम चापिण्डनाशाय पूर्वेषामपि चात्मनः ।
 मत्प्रियार्थं च कल्याणि कुरु कल्याणमुत्तमम् ॥ १०
 यशसोऽर्थाय चैव त्वं कुरु कर्म सुदुष्करम् ।
 प्राप्याधिपत्यमिन्द्रेण यज्ञैरिष्टं यशोऽर्थिना ॥ ११
 तथा भवविदो विप्रास्तपस्त्वा सुदुष्करम् ।
 शुरुनभ्युपगच्छन्ति यशसोऽर्थाय भामिनि ॥ १२
 तथा राजर्षयः सर्वे ब्राह्मणाश्च तपोधनाः ।

चक्रुश्चावचं कर्म यशसोऽर्थाय दुष्करम् ॥ १३
 सा त्वं माद्रीं भुवेनेव तारयेमामनिन्दिते ।
 अपत्यसंविभागेन परां कीर्तिमवाप्नुहि ॥ १४
 एवमुक्ताब्रवीन्माद्रीं सक्तुचिन्तय देवतम् ।
 तस्मात्ते भवितापत्यमनुरूपमसंशयम् ॥ १५
 ततो माद्री विचार्यैव जगाम मनसाधिनौ ।
 तावागम्य सुतौ तस्यां जनयामासतुर्धमौ ॥ १६
 नकुलं सहदेवं च रूपेणाप्रतिमौ भुवि ।

G. 1.
H. 1.

1234* अनुगृहीय कल्याणि मद्राजसुतामपि ।
 — T₁ om. 9^a-10^a. — *) D₁ कुरुष्व (for कुल). M₁-s
 चैव (for मम). — *) S₁ कुलस्य च (sup. lin. as in
 text). N₁s प्रियं कुरु (by transp.).

10 T₁ om. 10^a (cf. v. l. 9). — *) K₁ om. 11^a N₁s
 except B₁ D₁ D₂ G₁ s. 1. 9. चा; T₁ G₁ s. 1. 9. M₁ अपि
 च. N₁s B₁ D₁ विदवं ह्युष; B₁ विदवानाय; B₁ s.
 S (T₁ om.) विदवानां (G₁ 'नावा' य. — *) K₁ om.
 D₁ अपि भामिनि; D₂ अपि
 भामिनि. S (T₁ om.) च मद्राजसुतां. — *) T₁ G₁ s. 1. 9. हि
 च. — After 10. S₁ s. 1. 9.

1235* कुलस्य पिण्डद्वयं कुलस्य कुलसंततिः ।
 मम चेष्टस्य विनिरस्य चापि परं वशाः ।
 [(L. 1) G₁ 'वृत्तिः' M₁-s 'वृत्तिश्च. — (L. 2) M₁s
 वापि परं वशाः.] यांय (sio). — *) S₁ K (except
 11 *) M₁-s 'विराज्यं' हृद्रेण; B₁ s. 1. 9. 'प्रासाधि';
 K₁ N₁s 'विपल' द्रेण; T₁ G₁ M₁ प्राप्य द्वे (G₁ s. 1. 9. M₁
 D₁ T₁ प्रासाधि); D₁ इष्टा. ■ चक्षैरिष्टा सहस्र-
 द्वे वापयत्. S repeats 11^a with the reading
 — After

of T₁ G₁ तपः हत्वा; G₁ तपस्यं. S₁ D₁ s. 1. 9. M₁-s
 12 for 12^a, G₁ which (hapl.) om. 12^a-13^a,
 सुदुष्करम् — *) S₁ कुलस्य. S₁ K₁ अभयवरा; T₁ G₁
 ins. 1. 9. अभयुदय. — *) G₁ यशसोऽर्थाय. N₁ s. 1. 9. B
 D₁ s. 1. 9. भामिनि. S₁ K₁ यशोऽर्थाय (K₁
 वंसाखिनि.
 3s om. 11 (cf. v. l. 12). — *) S (G₁ om.)
 पूर्व (M₁-s सर्वे). — *) K₁ परतपः (for तपो). — S
 S₁ N₁ s. 1. 9. B₁ s. 1. 9. यशोऽर्थाय सुदुष्करम्. — S
 13 (G₁ which om. 12^a-13^a, after 12^a):
 तथा राजर्षयो धीरा मनुवैन्वाद्यः प्रपद्यं ।

यशोऽर्थं धर्ममुक्तानि चक्रुः कर्मोणि शोभने ।

[(L. 2) G₁ च शोतुं; G₁-s यथोक्तं (for यशोऽर्थं). G₁
 तथा चक्रुश्च शो.]

14 *) G₁ अथ (for माद्रीं). S₁ N₁ D (except D₁ s.
 D₂) S (except M₁ s.) भुवेनेव; K₁ 'नेह. — *) N₁ s. 1. 9. B₁ s.
 D (except D₁ s. 1. 9.) T₁ G₁ सत्येनाम. — *) D₁ 'संप्रदानेन.
 — *) N₁ s. 1. 9. प्रीति (for कीर्ति). — *) 'मयाप्यसि. — After
 14, D₁ (marg. sec. m.) S ins. 1.

1237* धर्मं च धर्मशास्त्रोक्तं यथा वदसि तत्तथा ।

तस्मादनुग्रहं मायाः कुरुष्व परवर्णिनि ।

[Before line 1, D₁ ins. ह्यनुयाय; M₁-s कुंती.
 — (L. 2) D₁ तस्याः; T₁ मायाः; G₁ मद्रं. D₁ करोमि.
 D₁ कुलस्य. M₁ उपनन्द (for वर).]

15 T₁ G₁-s M₁ om. 15^a. — *) K₁-s N₁ B₁ s. 1. 9. D₁
 D₂ D₁ G₁ 'सुख्य'. S₁ K₁ D₁ माद्री; N₁ s. 1. 9. कुंती; G₁ चेद्वा.
 — *) K₁ s. 1. 9. देवता. — D₁ om. 15^a. — *) S (except
 T₁) तत्र ते (G₁-s ते). — D₁ (marg. sec. m.) S ins.
 after 15: D₁, after 15^a:

1238* कुलस्य मन्त्रे कृते तस्मिन्निवधिष्टेन कर्मणा ।

ततो राजसुता जाता वायवे संविशेह इ ।

[Before line 1, T₁ G₁ s. 1. 9. M₁ ins. वैशं. — (L. 1) T₁
 G₁-s कुंती. D₁ मन्त्रेण सा; G₁ मन्त्रहृते. — (L. 2) T₁
 G₁ s. 1. 9. जाता.]

16 G₁ om. 16. — *) K₁ s. 1. 9. T₁ G₁ s. 1. 9. M₁ एका
 (M₁ पुंत्वं); N₁ s. 1. 9. B₁ D (except D₁ s. 1. 9.) एवं (for एव).
 G₁ सन्ते माद्यपि चाप्येतौ. — *) K₁ युवौ; G₁ युतौ (for
 सुतौ). S₁ D₁ s. 1. 9. तस्याः. G₁ तथा च कुंत्यापत्यार्थं प्रायुः
 वक्षिमुत्तमं. — After 16, G₁ ins. 1238^a.

17 G₁ om. 17. — *) K₁ स चिद्वैणाप्रतिमौ. — *) S
 (G₁ om.) जातौ च ततः. — *) G₁ (G₁ om.) 'वाचाङ्गुतोपमौ.
 — D₁ (marg. sec. m.) S ins. after 17 (G₁, which
 om. 17, after 16):

एवं पाण्डोः सुताः पञ्च देवदत्ता महाप्रलाः ।
 संभूताः कीर्तिमन्तस्ते कुरुवंशविवर्धनाः ॥ २५
 शुभलक्षणसंपन्नाः सोमवत्प्रियदर्शनाः ।
 सिंहदर्पा महेष्वासाः सिंहविक्रान्तगामिनः ।
 सिंहप्रीवा मनुष्येन्द्रा वधुर्देवविक्रमाः ॥ २६

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११५ ॥

११६

वैशंपायन उवाच ।

दर्शनीयोस्ततः पुत्रान्पाण्डुः पञ्च महापत्ने ।
 तान्पश्यन्पर्वते रेमे खगान्धुयलपालितान् ॥ १

विवर्धमानास्ते तत्र पुण्ये हैमवते गिरौ ।
 विसर्य जनयामासुर्वहर्षिणां समेयुषाम् ॥ २७
 ते च पञ्च शतं चैव कुरुवंशविवर्धनाः ।
 सर्वे वधुर्गुरूपेण कालेनाप्सिव नीरजाः ॥ २८

च (for ते) — " — 28* Ko Ds Ts G (except Gs z) Ms कुल* — S ins after 25 (Ms, after 26th)

1243* देवीजल सत्यवन्त सर्वशास्त्रविचारदा ।

दिव्यसहनवा सर्वे सर्वे भास्वरमूर्त्ये ।

[(L 1) Gs Ms-s सत्यवन् Gs Ms-s सर्वे शास्त्रं

— (L 2) Gs दिव्यसिंहासना — भास्वरम्*]

26 Śs Ks Ds (hapl) om 26-28* Ms trapsp

26th and 26th, ins 1243* between them — " Ko

शुभदर्शनं, T Gs-s Ms-s सर्वे (Ts सुत, Gs my lin

शुभलक्षणं. — Gs om 26th — " Gs सिंहद्वारा

— " Ms सर्वे (for सिंह) — S (except Gs z, Gs

om) *चारिण (for *गामिन) — After 26th, Ms ins

1243*, while Śs B Ds s ins

1244* सिंहोरस्का सिंहसत्त्वा सिद्धाक्षा सिंहविक्रमा ।

[Śs Ds : सिद्धाक्षा (for सिंहप्राक्षा)]

— " Ts Gs s Ms सिंहप्रीवा, Ts Gs सिद्धाक्षा, Gs

सिंहसत्त्वा Ds Gs s Ms व्येष्ट Ds सिंहसहनवा प्रीरा

— " Ks s Ds वधुर्गुर, Gs वधुर्गुर Bs Ds 'वर्जस, S

(Gs om) 'दर्शना (Gs नन्दना, Ms-s 'दक्षिण)

27 Śs Ks Ds om 27 (cf v l 26) — " Ms दिव्ये

(for पुण्ये) Ks Dn Ts सिंहवदे (Dn वत्ते) — After

27, S (Ms om) reads 19-21

28 Śs Ks Ds om 28th (of v l 26) — " Ko z

Ds Ms-s ते पच च, Bz s पते पच, Bs ते तु पच, Ms-s

(all my/ li) तत्र पच Ds ते पचतक चैव — " — 25th

Ds पित्रो प्रीतिविषं — Cf cites 28th exactly as in text !

— " Ds वधुर्गुरूपेण, Ts (corrupt) च वृषिबीराजन्, Ts G

(except Gs) वधुर्गुरे राजन्, Ms-s 'धिरे वीरा — " S

(except Ms-s) एकजा (Ms s all my/ lin नीरजा as in text) — After 28, S ins a passage of 69 lines given in App I (No 67), Ds ins certain lines thereof after l 116 1st (q v)

Colophon om in T B — *Major parvan* Ms समव* (for आदि*) — *Sub-parvan* Śs K Śs Bz s Da Ds समव — *Adhy name* Ks s माद्रीसुतोवपति, Ks Śs s B Da Ds पादयोवपति, Ms-s नकुलसहदेवोवपति — *Adhy no* (figures words or both) Bz 122, Dn 123, Ds 124, M 66 — *Sloka no* Da Ds 31, Ms 35 — *Aggregats* a loka no Dns 4867

116

1 Śs Ko s Ds s Som उवाच (Ts Gs s Ms om the ref) — " Śs तदा (for तत). Bs Gs Ms s पाण्डु पुत्रान् (by transp) Gs पाण्डवाश्च (for पाण्डु पत्रा) Bs महावलान् (for 'वने) — After 1st, Ds ins lines 4-44 of a (Southern) passage given in App I (No 67) ending with the colophon आदिपर्वणि ॥ २५ ॥ — " Śs Ds सर्वतो (for वदे) Ks Bz s Dn Ds Ts Gs s रम्ये (for रेमे) — " K (except Ko) Ds 'परिपालितान्, Śs Bz s Da Ds s 'बलसाधिन, Śs Bs Dn Ds 'बलसाधित

2 " Ks s Ts Gs Ts, Ts Gs s (for सु) — " S प्रवृत्ते स* — After 2nd, Ds s ins

1245* पूर्णे चतुर्दशे वर्षे कल्युगस्य च भीमत ।
 तदा उचरफल्गुन्या प्रवृत्ते स्वसिपाचने ।

अन्यैश्च बहुभिर्बुधैः फलपुष्पसमुद्भिभिः ॥ ३
जलस्थानैश्च विविधैः पविनीभिश्च शोभितम् ।
पाण्डोर्वनं तु संप्रेक्ष्य प्रजङ्घे हृदि मनस्यः ॥ ४
प्रहृष्टमनसं तत्र विहरन्तं यथामरम् ।
तं माय्यनुजगामैका वसनं विभ्रती शुभम् ॥ ५
समीक्षमाणः स तु तां वयःस्थां तनुवाससम् ।
तस्य कामः प्रवृत्ते गन्धेनधिरिवोत्थितः ॥ ६
रहस्यात्मसमां दृष्ट्वा राजा राजीवलोचनाम् ।

रक्षणे विस्तृता कुन्ती व्यग्रा ब्राह्मणभोजने ।

पुरोहितेन सह सा ब्राह्मणान्पश्येवेषवत् ।

सन्निधौ समाहूय माद्रीं मदनमोहितः ।

[(L. 1) Ms s 'नल महात्मनः'. — (L. 2) Gs. 2. 4 तदा

चोत्तर'. Ms. s तदा क्षुर'. Ts Gs Ms s स्वस्तिवाचके.

— (L. 3) Ds पांडोर् (for कुन्ती). — (L. 4) Ds 'हिते

च सा कुन्ती; Ts Gs. 6 M 'हितेन सहितः.]

— *) Śs Ko. 1 भुलसंसोदने; Ts मार'. S काले. — *)

Ko. s Ts B. s D. s वने.

3 *) Ko. s D. s Gs पाण्डोश्च. Śs तत्र (for पुते:).

— Śs Bs. s Da D. s S (except Ts) ins. after 3rd: Ks,

after 3rd:

1246* कर्णिकारैरसौकैश्च केशरैरतिमुफकैः ।

[Ks Ds केसरी; Ds बकुलैः; S (except Ts) मल्लिकैः.]

Ks Śs Da Ds cont.:

1247* तदा क्रूरयैकैश्च मत्तभ्रमरकृजितैः ।

चूतेर्मक्षिरिभिश्च पातिजातयनेरपि ।

After 1247*, Ks repeats 3rd, which is followed by:

1248* परपुष्टोपसृष्टसंगीतेः पदपदैरपि ।

while Ds ins.:

1249* जगद्दुम्बरसंघुषैर्बटैर्द्वारातस्तपैर्वैः ।

नीपाशुनकदम्बैश्च यदरैर्नागकेशरैः ।

समालेखित्वकैस्तालैः पनसैर्वनकिमुकैः ।

मत्तभ्रमरसंगीतकोकिलस्वमिश्रितम् ।

After 1246*, Ds ins.:

1250* हिन्तालकदलीशालैः पनसैर्वनकिमुकैः ।

while S (except Ts Gs) ins.:

1251* वटुलैस्तिलकैस्तालैः पनसैर्वनकिमुकैः ।

[Cf. line 3 of 1249*.]

— *) Śs K (except Ko) Ds विविधैर्बुधैः. Śs अन्यैर्बुधैः

विप्रेर्बुधैः. — *) S हता (Ts Gs. 8 सदा) दुष्पफलैर्बुधैः (Ts

फलमुल्लसद्भिभिः).

न शशाक नियन्तुं तं कामं कामबलात्कृतः ॥ ७
तत एनां बलाद्राजा निजग्राह रहोगताम् ।
वार्यमाणस्तया देव्या विस्फुरन्त्या यथावलम् ॥ ८
स तु कामपरीतात्मा तं शापं नान्वबुध्यत ।
माद्रीं मैथुनधर्मेण गच्छमानो बलादिव ॥ ९
जीवितान्ताय कौरव्यो मन्मथस्य वशं गतः ।
शापजं मयमुत्सृज्य जगामैव बलात्प्रियाम् ॥ १०
तस्य कामात्मनो बुद्धिः साक्षात्कालेन मोहिता ।

4 *) Śs जलस्थायैश्च; Ko Ds जलाशयैः; Ks 'जलैः'.

Ks-s 'छाये'; Ds 'स्थले'; Ts Gs जन'. Ks S बहुभिः.

— After 4th, Śs Bs. 1. 6 Da ins.:

1252* नानाविहंगसंघुषं परपुष्टनिनादितम् ।

Bs cont.:

1253* समीह्य च ततस्त्रय रम्यं कुसुमितं हुमम् ।

— *) Śs Bs Da Ds तत्; Ts Ms च (for तु). Bs संवीक्ष्य

(as in text). — After 4, S ins.:

1254* मत्तभ्रमरसंगीतं कोकिलस्वमिश्रितम् ।

मायमासैस्तु गन्धर्वैः पुरा नागपुरे यथा ।

[(L. 1) Ts 'स्वन्मुत्तनं; Ts Gs 'संयुतं; Gs 'नीरितः.]

5 *) Śs Ks. 1. 6 तं तु (for तत्र). — *) Śs B D

(except Ds) विचरतं. — *) Ko Ds 'जुगता पैका (Ds

'च). — *) S वसने विभ्रती (Gs दासती) कुम्भे.

B *) Some MSS. समीह्य'. Ko Ds 'मानो माद्री

तां; Ks. s B. s Ds S (except Gs. s) 'माणस्य तु तां; Ds

'माणः सतत'. — *) Śs उपस्थां. Ks Ds Gd तनुवासतां.

Gs तां सुवा'; M (except Ms) 'वासती. — *) Da Ds

प्रवृत्ते. — *) Śs Ks B. Ms. s 'वोस्मिता; Śs 'वात्रिणः

Bs D (except Da. 4. 4) 'बोद्धतः.

7 *) Śs B D (except Ds) रहस्येतां तु तां (Śs गतां)

— *) Śs Da Ds 'लोचना. — *) Ko-s स्त्र; Ks तु (for

सं). — *) Ks. 4 Bs Ds 'बलादितः; Ds Da Da Ds

'वलीकृतः. Ts काममाणयत्. — After 7, Ds (marf

sec. m.) S ins.:

1255* अथ सोऽष्टादशे वर्षे प्रती माद्रीमलंकृताम् ।

आयुदाय सतः पाण्डुः परीतात्मा यत्स्मिनीम् ।

8 *) Śs Ks सत्र पैना; Ko Da Ds सत यत्ता. Ds

सतोय तां. — *) T G रहोग (Gs 'दित'. Ko अभिगम

महापणे. — *) Śs सया; Ds Gs तदा (for तया).

9 *) Ko नान्वबुध्यतः; Ks Ds नातु; Ds 'वतः;

Da. s Ts Gs Ms-s नाच'. — *) Ds मैथुनमार्गेण. — *) Śs

संप्रमथ्येन्द्रियग्रामं प्रनष्टा सह चेतसा ॥ ११
 स तथा सह संगम्य भार्यया कुरुनन्दन ।
 पाण्डुः परमधर्मात्मा युयुजे कालधर्मणा ॥ १२
 ततो माद्री समालिख्य राजानं गतचेतसम् ।
 मुमोच दुःखजं शब्दं पुनः पुनरतीव ह ॥ १३
 सह पुनस्ततः कुन्ती माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ।
 आजगमुः सहितास्तत्र यत्र राजा तथागतः ॥ १४
 ततो माध्यमवीद्राजभार्ता कुन्तीमिदं वचः ।
 एकैव त्वमिहागच्छ तिष्ठन्वत्रैव दारकाः ॥ १५
 तच्छ्रुत्वा वचनं तस्यास्तत्रैवाचार्य दारकान् ।
 हताहमिति विकुरुष्य सहसोपजगाम ह ॥ १६
 दृष्ट्वा पाण्डुं च माद्रीं च क्षयानौ धरणीतले ।

कुन्ती शोकपरीताङ्गी विललाप सुदुःखिता ॥ १७
 रक्ष्यमाणो मया नित्यं वीरः सततमात्मवान् ।
 कथं त्वमभ्यतिक्रान्तः शापं जानन्वनोक्तसः ॥ १८
 ननु नाम त्वया माद्री रक्षितव्यो जनाधिपः ।
 सा कथं लोभितवती विजने त्वं नराधिपम् ॥ १९
 कथं दीनस्य सततं त्वामासाद्य रहोगताम् ।
 तं विचिन्तयतः शापं प्रहर्षः समजायत ॥ २०
 धन्या त्वमसि बाह्मीकि मत्तो भाग्यवतरा तथा ।
 दृष्टवत्यसि यद्वक्त्रं प्रहृष्टस्य महीपतेः ॥ २१
 माश्रुवाच ।

विलोभ्यमानेन मया वार्यमाणेन चासकृत् ।
 आत्मा न वारितोऽनेन सत्यं दिष्टं चिकीर्षुणा ॥ २२ ॥

B D (except Ds) सोमवच्छदलः.

10 *) Ś1 N1 Da Ds कौरव्य. — *) Cf. 9*. N1.s B (except Bs) D (except Ds) विधिना संमपोदितः.

11 *) Ko धर्मात्मनो. — *) N1.s Ts कामेन. Gs बोधित. — *) Some MSS. प्रनष्टा. Ś1 B.s G.s.s तेजसा; Da तेन सा (for चेत).

12 *) Ko N1 G.s. M 'सत्तमः'; Ks Ns B D Ts नन्दनः; Ts G1.s 'सत्तम'; Gs 'सत्तम'; Gs 'पुंगवः. — *) Bs m as in text) Da1 Ds 'कर्मणा; Cd as in text. — After 12, Ds (marg. sec. m.) S ins.:

1256* क्षणेमाभ्यपतद्राजा राजधानीं वमस्य वै ।
 13 *) Ś1 K1 Ms 'चेतनं'; Cd as in text. — *) Da वाच (for मुनो). Ś1 K1.s Bs च; Ko Dn Ds हि (for '); शुक्रोपा परमायसा (Ts 'मा यसा; Ts G.s 'मा यसा) इवासी यथा पति. — After 13, Ds (marg. sec. m.) ins.:

1257* तं श्रुत्वा करुणं दान्दं सहसोपलितं तदा ।
 14 *) Ks तत्र (for ततः). K.s.s ततः सह सुतेः कुन्ती. — *) Ś1 आगताः (for आज).
 15 *) Gs transp. राजन् and कुन्ती. Bs Ds Gs is-आती. Ns Bs (m as in text) B (except Ts G1.s) मेदं तदा. — *) S (except G1.s) तिष्ठतां तत्र (Ts 'ता' दा).

16 *) Ns Bs Da Ds. 'न देव्यास. G1.s पतच्छ्रुत्वा चक्षसास. — *) Ko.s Ns Bim.s D (except Ds) रापाय. — *) Ś1 च; Ks Ns तं; S (except Gs) तं

(for ह). N1.s B D (except Ds) सहसैवा (Da 'व' जगाम सा (Ds ह).

17 *) Ko.1.s B1.s Ds S (except M1.s) माद्रीं च पाण्डुं (by transp.).

18 Before 18, Ds ins. कुरुवाच; T1 Gs M कुन्ती. — *) N1 Ds S वीरः; Ds वने. — *) Ś1 स्वयमनुक्रांतः; Ko.s B Ds Ms त्वामभ्यति; K1 स्वच सति; Ks N1 Da Dn D1 त्वामत्यति; Ks स्ववा ह्यप; Ds Ms त्वामत्यति; Ds स्वमप लिप्कतः; Ts G.s त्वमनति; Ts त्वं समति; G1 च मव्यति; Gs च समति; Gs तु समति; Gs त्वमसति. — *) N1.s Bim.s.s Ds जानन्वने वसत्; Cd as in text.

19 *) Ś1 K1 स्वया राशि. — *) Ko N1 B1.s Dn2 Ds S वराधिपः. — *) Ś1 K1 सा वृषं. — *) Ś1 K1 Bs तं; M (except M1) तु (for त्वं). — After 19, S ins.:

1258* माद्री ।
 विधिना बोधितस्यास्य मां दृष्ट्वा विजने धने ।
 अश्विन्त्यिया तच्छापं प्रहर्षः समजायत ।
 [(L. 1) T1 G1 Ms-s 'तस्यास्य. — (L. 2) Cf. 20*. Ms-s तं शापं.]

20 Before 20, S ins. कुन्ती (cf. 1258*). — *) Gs कथं दीने वसते त्वामासाद्य च रहो.

21 *) Ks बाह्मीकि; Ks बाह्मीकि; B (except Bs) Da बाह्मीकि; B बाह्मीके. — *) Ś1 K (except Ks) B1.s.s (m as in text) Ds T1 Gs मत्स (Ko.s B1 Gs 'त्वो') भाग्यवतरा (Bam 'वती); Gs मम भाग्य; M महाभाग्यवतरा (Ms 'वती); Cd (?) मम भाग्यवतरा. Bs शुणैः (m as in text);

कुन्त्युवाच ।

अहं ज्येष्ठा धर्मपती ज्येष्ठं धर्मफलं मम ।

अवश्यं भाविनो भावान्मा मां माद्रि निवर्तय ॥२३॥

अन्वेष्ट्यामीह भर्तारमहं प्रेतवशं गतम् ।

उत्तिष्ठ त्वं विस्तृज्यैनमिमान्प्रक्षस् दारकान् ॥ २४ ॥

माद्युवाच ।

अहमेवानुयास्यामि भर्तारमपलायिनम् ।

न हि वृषासि कामानां तज्येष्ठा अनुमन्यताम् ॥२५॥

मां चाभिगम्य क्षीणोऽयं कामाद्भरतसत्तमः ।

तमुच्छिन्द्यामस्व कामं कथं नु यमसादने ॥ २६ ॥

न चाप्यहं वर्तयन्ती निर्विशेषं सुतेषु ते ।

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि षोडशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११६ ॥

बृत्तिमार्थं चरिष्यामि स्थलेदेनस्तथा हि माम् ॥२१॥

तस्मान्मे सुतयोः कुन्ति वर्तितव्यं स्वपुत्रवत् ।

मां हि कामयमानोऽयं राजा प्रेतवशं गतः ॥ २८ ॥

राज्ञः शरीरेण सह ममापीदं कलेवरम् ।

दग्धव्यं सुप्रतिच्छन्नमेतदार्थं प्रियं कुरु ॥ २९ ॥

दारकेष्वप्रमत्ता च भवेद्याश्च हिता मम ।

अतोऽन्यन्न प्रपश्यामि संदेष्टव्यं हि किञ्चन ॥ ३० ॥

वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्त्वा तं चितायिस्व धर्मपती नरर्यमम् ।

भद्रराजात्मजा तूर्णमन्वारोदह्यशशिनी ॥ ३१ ॥

Ds S बुवि (Ms इति) (for तथा). Ns सभाया च खंशं मया. — *) S1 K (except Ks) Ds वा वधनं; Gs M सह.

22 S1 K1 S om. उवाच. — Ds (hapl.) om. 22 and कुंत्युवाच (in 23). — *) S1 K1 Cd विलोचय; T G अलोचय. Ks Ns B D (except Ds; Da om.) विलपंता मया देवि. — *) M (except Ms) 'माणस्व' धासकृत्. — *) K (except Ks) Ds S धा (T दा) रित्त. Da1 S (except Gs) तेन; Ds येन (for अनेन). — *) K2 Cd दिष्टं सत्त्वं (by transp.); Gs सत्त्वं दष्टं; Gs गत्तं दिष्टं. Ns सत्यमिदं विहीयता. — After 22, Ds (marg. sec. m.) S ins. a passage of 61 lines given in App. I (No. 68).

23 Ds om. the rel. (of. v. l. 22); S1 K2 S om. उवाच. — *) K2 S सह; Ns S B (except B1) Da Da S धेष्टं (for उवेष्टं). Gs मत्तं; Gs महत् (for मम). — *) Gs M (except Ms) अवश्यम्. Cd cites अभावात् (for भावात्). — *) Some MSS. मा (for मां). T1 G2 S मा माद्रि न; G2 S माद्रि मा मां. K1 S S Ds Da निवारय. Ns मा माद्रि विविच.

24 *) S1 N Da Dn Ds Ms S अन्वेष्ट्यामीह; Ks S Ds अनुयास्यामि; K1 'द्यामि हि. — *) Da दृष्ट (for अहं). Ks S Ds प्रेतगति. — *) Gs दृष्टं; Gs दृष्टं (for दृष्टं). Gs Ms S transp. दृष्टं and पुनः. — *) Ks Ds पुनस्तु. K1 रक्ष सुदार; K2 S रक्ष सुमार; Ns B D (except Ds) पाठय दार; Gs रक्षस्व पाठय. — After 24, T G ins.:

1260* अयाप्य पुनर्हृष्ट्यामा वीरशूलोत्तमये ।

येनपायनः ।

ममरागमुता पुनर्हृष्टिर्द्वयचनममवीत् ।

25 S1 K1 S om. उवाच. — Ms-S transp. 25^{ab} and 25^{ad}, repeating 25^{ad} after 25^{ab}. — *) M अपतति. Cd as in text. — *) G1 न हि पुत्र्यामि. — *) T G2 S एवं ज्येष्ठा. S1 Ks 1 S Ns Ds T G1 S सेतुमन्यता; K1 मातु; Gs ह्युत. Ns Gs स्वयं देवाम (Gs मोक्ष); Ns B Ds Da D1 S 2 S ज्येष्ठा (D1 S Da 'हे; D2 m 'ह्य' मामनु); Ms देवी ज्येष्ठानु; Ms-S तं (all inf. lin. तं) ज्येष्ठामनु (all inf. lin. वातु).

26 *) Bs Ds S समुच्छिद्यताम्; Cd as in text — After 26, S ins.:

1260* मम हेतोर्गते राजा दिवं राजयिष्यतमः ।

न वैव सादरी बुद्धिर्गन्धपाद्यं स तादृशः ।

न चोत्सहे चारयितुं प्राणान्भृशं विनाशता ।

समायमनुयास्यामि वान्तं वैवस्वतक्षयम् ।

[(Ja. 1) Gs मम हेतोर्गते राजा यदयं राजसत्तमः.]

27 *) S वर्तयं न समां वृत्ति. — *) S1 K (except Ks) निर्विशेषा (K2 S 'वा'; ॥ जारवहं च. — *) Ks Da Ds च (for हि). S तथा हि वर्तमानो मामर्थं संस्पृष्टोमहान्. — After 27, Ms ins.:

1261* एवं तु मातुसृथेर्निस्वं स्वसृतेषु समा सदा ।

28 *) Bs समागम्यपुत्रयोः. S देवि (for कुन्ति). — *) Ns B Dn Ds च (for हि). — *) Ms मतो (Ja राजा). Ds प्रेतगति. — After 28, S ins.:

1262* अन्वेष्ट्यामि च भर्तारं यमसादने यमागदयम् ।

29 *) Ks 1 S Ds सह गती (by transp.). — *) Ms पाठय. Ks 2 S Bs बुद्धिर्द्वयं (by transp.).

30 *) T G एवं (for च). — *) S1 K1 अन्वेष्ट्या K1

११७

वैश्रांपायन उवाच ।

ण्डोरवभृथं कृत्वा देवकल्पा महर्षयः ।

तो भवन्नमकुर्वन्त ते समेत्य तपस्विनः ॥ १

त्वा राज्यं च राष्ट्रं च स महात्मा महात्प्राः ।

सिन्ध्याने तपस्तप्तुं तापसाञ्चरणं गतः ॥ २

स जातमात्रान्पुत्रांश्च दारांश्च भवतामिह ।

प्रदायोपनिधिं राजा पाण्डुः स्वर्गमितो गतः ॥ ३

ते परस्परमामञ्च्य सर्वभूतहिते रताः ।

पाण्डोः पुत्रान्पुरस्कृत्य नगरं नागसाह्वयम् ॥ ४

उदारमनसः सिद्धा गमने चक्रिरे मनः ।

G. 1. ins.

२.६ अवेयात्यः; T G अवेष्टायि. Śi K (except Ks) तं समः; Ms सदा समः; Ms अनन्दिते. — *) Śi K (except Ks) Ds अतो नान्यद् (Ko Ds नान्य); Ds अतो न्यं; Gs ६ अन्यन्त्ये न. — *) Ks Śi Bs Ms-६ कथंचन; Ks तपं सम (for हि किं). — After 30, Ds (marg. sec. m.) ins. a passage of 62 lines given in App. I (No. ३); while Ds ins.:

1263* तत्पासाह्वयं धृत्वा कुन्ती लोकाभिदीपिता ।

पपात सहसा भूमौ क्षिप्तमूलं ह्रस्व दुमः ।

निक्षेष्टा पतिता भूमौ मोहेनैव चचाळ सा ।

तस्मिन्क्षणे कृतज्ञानं महद्भयसंप्लुतम् ।

अलंकारकृतं पाण्डुं शयानं शयने क्षुभे ।

[5]

कुन्तीमुत्थाप्य माम्नी तु मोहेनाविदचेतनाम् ।

पृथीहि कुम्भि मा रोदीः दशपाणि स्वकीनुकम् ।

पावयोः पतिता कुन्ती पुनरथाय भूमिपम् ।

रक्षन्मन्दिरभाणं महारजतवाससम् ।

31 All MSS. except Dn Ds ६ om. the ref. — *) Ks ६ तां (for तं). ■ तमस्कृत्य चित्ता. — *) K Ds Ts

Js ६ M 'राजामना (as in text); the rest 'राजमुता.

— After 31, Ds (marg. sec. m.) 3 ins.:

1264* आहताभ्यरसंवीतो ध्राष्टिः सहितोऽजयः ।

बद्धं कृतवांस्त्रय पुरोदितमते स्थितः ।

अहंतस्त्रय कृशानि शतशृङ्गनिवासिनः ।

तापसा विधिवच्छुश्रूषणा कप्रितिः सह ।

Gs cont.:

1265* तापसा विधिवत्कर्म कारयामासुरात्मजैः ।
(cf. last line of 1264*).

Colophon. Major parva: Ts Gs-६ M संभव* (for आदि*). — Sub-parva: Śi Ko, २.६ Śi Bs Ds Ds Ts संभव. — Adhy. name: Ks पांडोः स्वर्गलोकगमनं; Śi २ पांडुरमः; Dn पांडोरपरमः; Ts Gs ६ M पांडुस्वर्गलोकगमनं (M: पांडुरमः). — Adhy. no. (figures, words or both):

Bs 123; Dn 124; Ds 125; S 67 (Ts 116). — S'loka no.: Ds 1 23; Dn 31; Ms 112. — Aggregate s'loka no.: Dns 4898.

117

1 Śi Ks २ Ds ६ S om. उवाच (Ms om. the ref.). — *) Śi Ks पांडोरनं दाराः; Ks ६ तत्पांडोनिधनं; Śi २ B D (except Ds) पांडोरपरमं; Cd as in text. N हृत्वा (for कृत्वा). — *) Śi २ B D (except Ds) ततो भूमिद्विः सर्वे. — *) Ks ६ यथास्थिताः; Ks महर्षयः (for तप*). Ko Śi २ समेत्य मुनयस्तदा; Śi २ B D (except Ds) मंत्रयाचक्रिरे नियः.

2 Before 2, N ins. तापसा (Ko प्रपय) ऊचुः (Ks om. ऊचुः); Ms-६ ऊचुः. — *) Śi Ks ६ Gs transp. राज्यं and राष्ट्रं. M भोगांश्च (for राष्ट्रं च). — *) Bs २ (by transp.) महत्मा स (Ds च). Ko Śi २ B Dn Ds २ ६ महावसाः. Ds महात्मा सुमहावसाः. — *) Ks Ts Gs ६ तपस्तप्तुं; Śi B D (except Ds) Gs M 'लक्ष्म.

3 *) Bs Gs संज्ञाव. — *) Gs 'क्ष भरतर्षभ. — *) Ks ६ Śi B (except Bs) Dn Ds ६ Gs ६ प्रादा*. — After 3, N (except Śi Ks ६) ins.:

1266* तस्मैमानातजान्देहं भार्यो च सुमहाभामः ।
स्वराष्ट्रं शुक्र गच्छामो धर्मं पूष हि नः स्थतः ।;
while Bs ins.:

1267* तत्पाकृत्यं परीक्षन्वमिति होवाच धर्मविद् ।

शुकः परमकल्याणे गिरा समभिभाषत ।

[(L. 2) Gs 'जीगिराः समः; M 'यो महर्षिः संशितमतः.]

4 Before 4, all MSS. except Ms ins. वैतं उ* (Śi Ko, २ ६ Ds ६ S om. उ*). — *) Śi २ B Ds Ds 'मायाय. — *) Śi २ B D (except Ds) देवकल्पा महर्षयः. — After 4*, T G ins.:

1268* धर्मं चैव पुरस्कृत्य श्रेष्ठं मतिसकुर्वत ।

शुकश्चेन्नमितः कुन्तीं तां सप्तयां गयामहे ।

भीष्माय पाण्डवान्दातुं धृतराष्ट्राय चैव हि ॥ ५
तस्मिन्नेव क्षणे सर्वे तानादाय व्रतस्थिरे ।
पाण्डोर्दारांश्च पुत्रांश्च शरीरं चैव तापसाः ॥ ६
मुखिनी सा पुरा भूत्वा सततं पुत्रवत्सला ।
प्रपन्ना दीर्घमध्वानं संक्षिप्तं तदमन्यत ॥ ७
सा नदीर्षेण कालेन संग्रामा कुरुजाङ्गलम् ।
वर्धमानपुरद्वारमाससाद यशस्विनी ॥ ८
तं चारणसहस्राणां मुनीनामगमं तदा ।
श्रुत्वा नागपुरे नृणां विसयः समजायत ॥ ९
सहूर्तोदित आदित्ये सर्वे धर्मपुरस्कृताः ।
सदारास्तापसान्द्रष्टुं निर्ययुः पुरवासिनः ॥ १०

स्त्रीसंघाः क्षत्रसंघाश्च यानसंघान्समास्थिताः ।
ब्राह्मणैः सह निर्जग्मुर्ब्राह्मणानां च योषितः ॥ ११
तथा विद्वद्भद्रसंघानां महान्वयतिकरोऽभवत् ।
न कश्चिदकरोदीर्घ्यामभवन्धर्मवृद्धयः ॥ १२
तथा भीष्मः शान्तनवः सोमदत्तोऽथ बाह्लिकः ।
ब्रह्मचक्षुश्च राजपिः श्रुता च विदुरः सयम् ॥ १३
सा च सत्यवती देवी कौसल्या च यशस्विनी ।
राजदारैः परिश्रुता गान्धारी च विनिर्ययी ॥ १४
धृतराष्ट्रश्च दायदा दुर्योधनपुरोगमाः ।
भूषिता भूषणेश्वित्रैः श्रुतसंख्या विनिर्ययुः ॥ १५
तानमहर्षिगणान्सर्वांश्चिरोमिरभिवाद्य च ।

After this, the sequence of T G is: 5th, 6th (for the first time), 4th and 5th etc. (Gs reads also 6th first time after 6th). — After 4th, M reads 6th (for the first time). — Ks om. 4th-8th. — *) Ks.s पाण्डुपुत्रान्. Gs पुत्रान्पुरस्कृत्य ततो.

5 Ks om. ३ (cf. v. 1. 4). For sequence of T G cf. v. 1. 4. — *) Ns.: Da M सर्वे (for सिद्ध). T G इत्युक्त्वा ते (Gs पुनस्तथा) महाभागो. — *) Ko. 1. s. Das Ds M ह (for हि).

6 Ks om. 6th (cf. v. 1. 4). — ३ repeats 6th; Gs, 6th also (cf. v. 1. 4). — *) Ms.: (both second time) समादाय (Ms second time sup. lin. तानादाय). T G 1. s. s. M (all first time) परिवार्यय (Ms 'व' प्र)तस्थिरे. — *) Ss.: Ks. 1. s. s. Ds Gs पुत्रांश्च दारांश्च (by transp.). — *) K (except Ks.): Ns.: Bs Ds. s. s. शरीरे चैव; Ns Bs Da Dn Ds शरीरे ते च; Bs शरीरेणैव; M (except Ms) परिवाराश्च. — After 6, Bs ins.:

1269* आदाय प्रस्थिताः सर्वे धर्मशृङ्गाचमोत्समाः ।

7 *) Ms-s दा (for सा)! Bs तदा (for पुरा). Ss कृत्वा (for भूत्वा). — *) Ns प्रपन्न; Dn T G सदा. — *) Gs सा सिप्र (for संक्षि). Ss K (except Ko) Gs तममन्यत.

8 *) Ko. 1. s. B (except Bs) Dn Ds. s. Ms सा स्वदीर्षेण; Ns Ds सा च दी; Ts सा तु दी. — *) Ko प्रपन्ना (for संग्राम). Some N MSS. कुरुजंगलं. — After 8, Dn Ds. 1. s. ins.:

1270* दारिणं तापसा ऊर्ध्वराजानं च प्रकाशय ।
ते तु गगना क्षणेनैव सभायां विनिवेदितः ।

9 *) T G 1. s. s. तत् (for सं). Ns 'सहस्राणि, T G 'सहस्रं वै; M 'सहस्रेण; Nilp चारण्य; Cd as 2n text. — *) Ks Ns Da T G Gs चागतं; Ns चागमं; Da Gs आगतं; Gs च गतं; Cd आगमं (as in text). Gs तथा. Ns मुनींश्चिवागतांस्तदा; M मुनीनां (Ms. कपीनां) संयसगतं. — *) Gs तु नगरे; Ms नगरे. — *) Ks Ns B D (except Ds) समपद्यत.

10 *) M (except Ms.) सहूर्तो ज्योतिषादितो. — *) Ss. Ks. s. Da Ds सर्वधर्मं; Dn Ds सर्वे बाल; B हर्ष भीष्मपुरोगमाः (M 'पुरःसरा:). — *) Ss Ko. 1. s. Ba D T G सदारांश्च. — Ks (1 hapl.) om. 10th-11th.

11 Ks om. 11th (cf. v. 1. 10). — *) Ko M क्षत्रसंघातं. — *) Ko Ns B D यानसंघं; Ks 'यव' Ns Ba. s. s. Da Dn Ds यानसंघ; Ns Ds Gs 'संघा: Gs योषसंघा: Ns B Ds अवस्थिताः. T G s. समास्थिता Gs 'हितः. — *) Ks Gs सह संजग्मुः T G सदिता वं T G सहसा ज. — *) T G 1. s. s. ब्राह्मणाय सयो; T G Gs 'याः सद्यो; Gs 'याश्च समाहिता: (cf. *).

13 *) Ks. s. Ms. ततो भी. — *) Ko 'दृष्ट' — *) Ss विदुरस्तथा.

14 *) Ss Ks तु (for च) and दीना (for देवी) — *) Some N MSS. कौसल्या. T G देवी चांवाङ्मयि च (Ts 'का अपि. — *) Dn Ds B (except Ms) चापि निर्ययी.

15 *) S (except Ms.) पुरःसरा: — *) Ss Ks दिव्यैः Ds द्रव्यैः (for चित्रैः).

16 *) Ns दिष्टया; Dam. s. D (except Ds.) दृष्ट (for सद्यो). — *) Ns अभिवयं. Ss Ks Ns Ds

उपोपविदिशुः सर्वे कौरव्याः सपुरोहिताः ॥ १६
 यैव शिरसा भूमावभिवाद्य प्रणम्य च ।
 उपोपविदिशुः सर्वे पौरजानपदा अपि ॥ १७
 तमकृजमिवाज्ञाय जनौघं सर्वशस्तदा ।
 मीमो राज्यं च राष्ट्रं च महर्षिभ्यो न्यवेदयत् ॥ १८
 तेषामथो बृद्धतमः प्रत्युत्थाय जटाजिनी ।
 महर्षिमतमाज्ञाय महर्षिरिदमब्रवीत् ॥ १९

यः स कौरव्यादायादः पाण्डुर्नाम नराधिपः ।
 कामभोगान्परित्यज्य शतशृङ्गमिती गतः ॥ २०
 ब्रह्मचर्यव्रतस्थस्य तस्य दिव्येन हेतुना ।
 साक्षाद्भर्मादयं पुत्रस्तस्य जातो युधिष्ठिरः ॥ २१
 तथेमं बलिनां श्रेष्ठं तस्य राज्ञो महात्मनः ।
 मातरिक्षा ददौ पुत्रं भीमं नाम महाबलम् ॥ २२
 पुरुहूतादयं जज्ञे कुन्त्या सत्यपराक्रमः ।

G. 1.
R. 1.

(for च). — After 16^{ab}, § ins.:

1271* स्वागतं वचनं चोत्तरा पाण्डोर्भवनमाविशत् ।

[M चोक्ताः.]

— *) = 17*. N. 1. 3 D. 2. 4. 5 ततः सं(Bs प्र)विः; Gs ते
 चोपदि. — S. 1 transp. 16^a and 17^a. — Ds (hapl.)
 om. 16^a-17^a; Ks (hapl.) om. 16^a-17^a. — *) Ds. 4 Gs
 कौरवाः. Da च (for स-).

17 S. 1 transp. 16^a and 17^a; Ks om. 17^{ab}; Ds om.
 17^{ab} (cf. v. 1. 16). — *) N. 1 सत्रैव. Ko 'सा सर्वे.
 — *) S. 1 repeats 16^a for 17^a. S (except Gs) प्रसाद्य
 च. Ko प्रलिप्यन्निवाद्य च. — *) = 16^a. — *) Ds
 'जानपदैः सह.

18 N. 1 om. 18^{ab}. — *) N. 1 T. 5 Gs तमद्भुतम्;
 Ds 'पुत्रम्; Gs तमात्मजम्; Gs 'ब्रजम्. N. 1 B Dn D. 1. 4
 समिश्राय. Ko Ds कृतभीम(Ds 'भीम)मिष ज्ञात्वा; T. 1
 G. 1. 4 अकृतमिष चाज्ञाय; G. 1 स्त्रीपतामिलनुज्ञाय. — *) Ks. 1
 सर्वसत्. K. 1 Da T G (except G. 1. 4) Ms (inf. lin. as
 in text). 1. 4 तथा. — After 18^{ab}, Ks N. 1 B D (except
 Ds) ins. 1.

1272* पूजयित्वा यथान्यायं पादौनार्येण च प्रभो ।
 — N. 1 reads 18^{ab} in marg. — *) S. 1 Gs Ms. 1 transp.
 राज्यं and राष्ट्रं.

19 Before 19, S ins. वैश्वं. — *) Ks तेषां यज्ये. S
 तेषां बृद्धतमः कश्चित्. — *) Ko सदाजिनी. — *) N. 1 B D
 (except Ds) कपीणां मतम्. T. 1 G. 1. 4 आख्याय.

20 Before 20, M ins. क्षत्रिः. — *) Ko Ds जोसौ
 (for स). Ks. 4 Da. 1 Ds. 4 कौरव. — *) K. 1 जवा-
 धिपः; Ds महारथः. — *) T G. 1. 4 Ms. 1 हित्वा राज्यं च
 राष्ट्रं च (Ms. 1 राष्ट्रानि); Gs हित्वा राष्ट्रं च योगार्थः; Gs
 Ms. 1 हित्वा राष्ट्रानि राज्यं च (cf. 2^a and 1273* below).
 — After 20, D (marg. sec. m.) S ins.:

1273* कामभोगान्परित्यज्य तपसी संवभूत ह ।
 स यथोक्तं तपलेपे तत्र मूलफलाननः ।
 परीम्यां सह धर्मात्मा कथितकामतन्द्रितः ।

तेन वृत्तमाचारैरुपसा च तपस्विनः ।
 तोषितास्तापसास्तत्र शतशृङ्गनिवासिनः । [6]
 स्वर्गलोकं गन्तुकामं तपसा विनिवार्य तत्र ।
 उपतप्तं सह पद्रीभ्यां विमा वचनमब्रवीत् ।
 अनपत्यस्य राजेन्द्र पुण्यलोकं न सन्ति ते ।
 तस्याद्धर्मं च वारुं च महेन्द्रं च तथाधिनौ ।
 आराधयस्व राजेन्द्र पद्रीभ्यां सह देवताः । [10]
 वृताः पुत्रान्प्रयच्छन्ति कृणुमुक्तो भविष्यसि ।
 तपसा विष्यच्छुद्धात्पश्यमानसे तथा मुत्तारः ।
 अस्माकं वचनं श्रुत्वा देवानाराधयतदा ।
 [(L. 1) Prior half = 20^a. — (L. 11) D. 1. 1. 4 पुत्रान्-
 — (L. 12) Gs. 1 दिव्यचक्षुर्भ्यां.]

Gs cont.:

1274* कुन्ती संप्रेषयामास देवरन्दाधर्मेनतः ।
 स्वानामन्यतमेवायं पुण्यैराख्यायिकैरपि ।
 सुनेमैश्चप्रभावेण शंकरांशानिभोगिनः ।
 आरुप्य धर्मं वारुं च महेन्द्रं च तथाधिनौ ।
 असत् पुत्राङ्कुन्ती च माद्री च द्वौ सुतावपि ।

21 *) Ds तेन दिव्ये. — *) T G. 1. 4 Ms. 1 सत्यवर्माद-
 G. 1 युधिष्ठिरोयं धर्मात्मा. — *) Ks उपेष्टो; N. 1 B D (except
 Ds) Ms. 1 तत्र; T Gs. 1 Ms. 1. 4 कुन्त्या (for तस्य). Gs
 धर्माङ्कुलामजायत.

22 *) Ks. 4 Da तस्यैव; N. 1 B Dn D. 1. 4. 5 M (except
 Ms) तथेयं; G. 1 तथास्ता. Ks. 4 G. 1 श्रेष्ठः. — *) Ks भीमं
 भीमपराक्रमं; Ks भीमसेनं महाबलं; S भीमं सत्यवर्मां यरः.
 23 *) K. 1 Da. 1 Ds. 1 कुन्त्या. Dn S कुलामेव धर्मजयः
 (cf. 1275*). After 23^{ab}, Ds (marg. sec. m.) S ins.:

1275* अस्मिन्नासे महेष्वासे देवाः सेन्द्रास्तथातुवन् ।
 मय्यसादादयं जातः कुन्त्या सत्यपराक्रमः ।
 अजेयो युधि जेतारीन्देवतादीन् संरायः ।

[(L. 1) Da T. 1 G. 1. 4 देवैरिन्द्रस्याधमौत् (for the
 posterior half).]

Gs cont.:

1276* स रुद्रसित्वा हरिण्य शुचो भातमिभोजितः ।

यस्य कीर्तिर्महेश्वासान्सर्वानभिभविव्यति ॥ २३
 यौ तु माद्री महेष्वासायस्रुत कुरुसप्तमौ ।
 अधिष्ठां मनुज्यवाघ्राविमौ तावपि तिष्ठतः ॥ २४
 चरता धर्मनित्येन वनवासं यशस्विना ।
 एष पैतामहो वंशः पाण्डुना पुनरुद्धतः ॥ २५
 पुत्राणां जन्म वृद्धिं च वैदिकाध्ययनानि च ।
 पश्यतः सततं पाण्डोः श्रुत्वात्प्रीतिरवर्धत ॥ २६

नरो मामाविशकुन्ति विष्णोरथै नरं विदु ।
 सोऽहं ध्यामाविशं भद्रे जातोऽहं कष्टमुवाह्वय ।
 लक्ष्मादज्ययो मुचने चतुर्दशभिरव्यसौ ।

In D₄ (the repetition of) 23rd after 1277* has been
 scored out — *) K₅ D₅ (first time) T₁ G₅ M₅—
 अह्य, D₅ (second time) लस्य (for वस्य) — *) G₅
 सचांनै प्रहरिव्यति — D₅ (om line 6) ins (marg
 200. m) after the first occurrence of 23rd S₅ after 28:

1277* युधिष्ठिरो राजसूर्यं भ्रातृवीर्योद्वाप्यत ।
 हृन्मस्य वचनं श्रुत्वा पाण्डुः प्रीतिमवाप स ।
 एष जेता मनुष्याश्च सर्वान्गन्धर्वैराक्षसाञ्च ।
 एष बुयोधन कीर्त्यो भारताश्च विजेत्पुनः ।
 भीरुसैरस्य विकान्तेधर्मपुत्रो युधिष्ठिरः । [5]
 पश्यते राजसूयाधर्मं पृथावत् सदा ।

[(L 1) D₅ दृष्ट्वा कीर्तिम्, G₅ वस्य वीर्याद्. — After
 line 1, M ins

1278* विजित्य नृपतीन्सर्वाङ्गत्वा च करदात्मसु ।

स्वयं भोक्षयति धर्मोक्ता पृथिवीं सागराम्बरात् ।
 — T₁ G₁ (except G₅) read line 1 (of 1277*) after
 line 1 — After line 3, G₁ ins

1279* सुरासुरोरागाश्च वीर्यादेकयो जयेत् ।

— (L 5) G₁ M₅ : शीरसैतस्य, G₅ कीर्यैतस्य, M₅— अह्य
 वीरस्य T₂ G₂ : s कुतीपुत्रो युधि, G₁ सर्वैराजुययकरी .
 After line 5, G₁ ins

1280* अजातशत्रुर्धर्मोक्ता धृष्टीशर्माभिपूजित ।

— (L 6) M राजसूयादीन् T₁ G₅ धर्मं यव वरसदा,
 G₁ महतीं कीर्तिमाप्स्यति, M कष्टपुष्पमपरायण]

24th *) S₁ K₁ या तु, G₁ M (except M₅) इमौ (M₅
 ins in जो तु as in text) M (except M₅) माया and
 जातो च (M₅ ins in respectively माद्री and असुत as
 in text). N B D (except D₅) पुरुषोत्तमो (for कुं)
 — *) N₁ : B (except B₅) D₅ D₁ पुरुषायामौ — *)
 N₁ : B D (except D₅) पश्यत (for तिष्ठ) M (except
 M₅) जेतारो युधि शात्रवाय् — After 24, D₅ (marg.

वर्तमानः सतां वृत्ते पुत्रलाममवाप्य च ।
 पितृलोकं गतः पाण्डुरितः सप्तदशेऽहनि ॥ २७
 तं चितागतमाज्ञाय वैश्वानरमुखे हुतम् ।
 प्रविष्टा पावकं माद्री हित्वा जीवितमात्मनः ॥ २८
 सा गता सह तेनैव पतिलोकमनुव्रता ।
 तस्मात्सस्य च यत्कार्यं क्रियतां तदनन्तरम् ॥ २९
 इमे तयोः शरीरे द्वे सुताश्चेमे तयोर्वराः ।

200. m, om line 2) S ins

1281* मकुल सहदेवश्च सावप्यमिततेजसौ ।

पाण्डवी नरसाईलाविमाव्यपराजितौ ।
 [(L 1) G₁ उभावमित, G₅ 'मितविक्री — (L 2)
 T₁ 'विमौ चाप्य', G₁ 'व्यपराजयौ, G₅ 'व्यमितौजसौ]
 25 *) B₅ D₅ नित्यधर्मण — *) S₁ K (except K₅)
 D₅ महामना (K₁ 'न' (for यत्) — *) B₅ (both
 m as in text) D₅ D₁ : मष्ट (for प्य)

26 *) S₁ K₁ : धर्मवृत्ति, D₅ धर्मवृद्धिः T₁ जन्म
 वृद्धि, G₅ जन्मवृत्ति — *) N पश्यत. S₁ K₅ : D₅
 G₅ सततिः K₁ शयनं — *) N परां प्रीतिमवाप्यस्य

27 *) S₁ 'ता मर्यो — *) D₅ स द्धर्महनि
 28 *) B₅ : D₅ : चितास्थितम् T₁ G₁ M₅ : शत्रवा
 T₁ सततितां समासाय — *) G₅ 'नरहुते मखे

29 *) T₁ G₅ : M संगता — *) B₅ भर्तृमहमत्तः, G₁
 'लोकं पतिजता — *) K₅ : सत्कार, M₅ पकुल — *)
 T₁ G₅ : s M₅ यदन्तरं — After 29, G₁ ins

1282* भीष्मं च एतद्राष्ट्रं च विदुरः महामतिम् ।
 S ins after 29 (G₅ after 1282*)

1283* धृष्टा च शरणं प्राप्ता पाण्डवाश्च वरास्विन ।
 यथावदनुगृह्णन्तां धर्मो ह्येष समाप्त ।

[(L 2) G₂ पाण्डवान्पितृहृष्टीय धर्मं सत्यान्वरास्विन]
 G₁ cont :

1284* एतेषां भरणं भीष्म महाधर्मसंज्ञयैव च ।
 क्षुद्रश्च एतद्राष्ट्रस्य गान्धार्वाश्च विरोधतः ।

while M₅ cont

1285* इमे शरीरे च तयोः धृष्टा च शरणागतम् ।
 तस्य पुत्राश्च धर्मज्ञानयान्तकनुमर्दय ।

[(L 1) Prior half—(var) 30*. With the
 posterior half of line 1 of 1283*.]

30 *) K₅ एते (for इमे) — *) S₁ K₅ : D₅ D₁
 युता (for सुता) G₁ : एते (for इमे) K₅ तयोर्वरा
 (for तयोः) — *) M₅ यथावदनु .

31 *) N B (except B₅) D₅ (except D₁ : s) G₁

केयाभिरनुगृह्यन्तां सह मात्रा परंतपः ॥ ३०
 तकार्ये च निर्वृते पितृमेधं महायशः ।
 मृतां सर्वधर्मज्ञः पाण्डुः कुरुकुलोद्बहः ॥ ३१
 एवमुक्त्वा कुरुन्तर्वीरकुरुणामेव पश्यताम् ।

क्षणेनान्तर्हिताः सर्वे चारणा गुह्यकैः सह ॥ ३२
 गन्धर्वनगराकारं तत्रैवान्तर्हितं पुनः ।
 ऋषिसिद्धगणं दृष्ट्वा विस्मयं ते परं ययुः ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्तदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११७ ॥

११८

धृतराष्ट्र उवाच ।

पाण्डोर्विदुर सर्वाणि प्रेतकार्याणि कारय ।
 राजपद्मार्जसिंहस्य माय्याथैव विशेषतः ॥ १
 पञ्चत्वासांसि रत्नानि धनानि विविधानि च ।

पाण्डोः प्रयच्छ मायाश्च येभ्यो यावच्च वाञ्छितम् ॥ २
 यथा च कुन्ती सत्कारं कुर्यान्मायास्तथा कुरु ।
 यथा न चायुर्नादित्यः पश्येतां तां सुसंभृताम् ॥ ३
 न शोच्यः पाण्डुरनपः प्रशस्यः स नराधिपः ।

G. 1. 127.

* कार्यं निवृत्ते तु (G₁ वि); G₂ 'कर्मणि निवृत्ते. — *) S
 पितृमेधे च पांडवाः. — *) D₁ S लभं (D₁ 'न) तां सर्वदायाचं.
 — *) D₁ S पांडोः कुरुकुलोद्बहः.

32 Before 32, S₁ Ko. 2. 3 D₂ T G (except G₂)
 = वैशं; D₂ D₁ वैशं 'ड'. — *) S कौरवाणां च वं.
 — *) S₁ 2. 3 B D (except D₁) तापसा (for चार').
 २. ३ अथयश्चरणिः सह.

33 S transp. 33rd and 33rd. — *) Ko S 'कारा' (T₁
 'कारा'; G₂ as in text). — *) N B (except B₁) D
 except D₁ तथैव. Ko T₁ G₂ 2. 3 M अंतर्हितान्; K₁ T₁
 1. 2. 3 'हितान्; K₂ D₂ 'हित'. T₁ G₂ M₂ 3 सखः; T₁
 1. 2. 3 M₂ 3 सदा (for पुनः). — *) Ko D₁ M (except
 'G₂) 'गणान्. — *) S₁ K₁ 2. 3 D₂ 3 परमं (for ते परं).
 1. 2. 3 D₂ गताः (for ययुः). Ko ते सर्वे विस्मयं ययुः.
 — After 33, D₁ (mag. sec. m.) S ins.:

1286* कौरवाः सदसोपायल सायु सावित्रि विभिमताः ।

[D₁ 'विविचि चायुजन्.]

Colophon em. in B₁ 3. 9. Major parvan T₁ G₂ 3
 (1. 1. 1 संभव' (for आदि'). — Sub-parvan S₁ Ko. 2. 3
 1. 2. 3 B₁ D₁ D₂ 1. 2. 3 संभव. — Adhy. name: K₂
 D₁ पांडवाभिः D₁ om. विगमनं; S₁ 2. 3 अपिसंवादः; S₁
 प्रमथेताः; T₁ G₂ 3 पांडवानां (G₂ पांडव) नगरप्रवेशः (G₂
 वेदानं). — Adhy. no. (figures, words or both):
 D₁ 1. 2. 3 125; D₂ 126; S 68 (T₁ 117). — S'loka no.:
 D₁ 35; M₂ 50. — Aggregate s'loka no.: D₂ 4933.

118

1 Before धृत, D₁ ins.:

1287*

वैशंपायनः ।

कुरवश्च सदा सर्वे पाण्डोः क्षुधा तथा विप्रिन् ।

भीष्मप्रभृतयो मात्रा जगुस्तस्मात्पुत्रास्तसह ।

— K₁ S om. उवाच. — *) M₂ 3 चापि (for संव). S₁
 K यथा विप्रिः (S₁ विप्रिः; K₁ विप्रि).

2 *) T₁ वयु (for पयु). B₁ 3 D₂ 3 चक्षणि; D₂
 वासोपि. K₂ 3 वाः सुवर्णं च चासोति. — *) S₁ वासांसि
 (sup. lin. sec. m. as in text); B₂ तयोपि. S₁ Ko. 2. 3
 विप्रुहति च. K₂ D₂ 3 विप्रिधा (K₂ 'पुत्रा') वि धनानि च.

3 *) S₁ K₁ हुंती च (by transp.). T₁ हुंती; T₂
 G₂ 3 M₂ 3 हुंती. K₂ D₁ संस्कारं; S₁ सत्कार्यं. — *) S₁
 मायाः कुपायं (by transp.). T₂ G (except G₂ 3) तथैव
 च (for तथा कुरु). — *) S₁ T₂ M₂ चायुरादित्यः; G₂ चायुः
 सादित्यः. K₂ 3 S₁ यं न (S₁ यथा) चायुर्न आदित्यः.
 — *) S₁ K₂ सुमय्य (K₂ 'युह्य') मां.

4 *) S₁ माः N B (except B₁) D₁ D₂ 3 अ (for
 न). G₂ न शोच्यः पांडुतनयाः (see below). — *) S₁
 K₁ च (for स). G₂ प्रशस्यः पाण्डवतमजाः (see below).
 — After 4, G₁ ins.:

1288* स पाण्डुश्च न शोच्यः स्वाग्रवरः पुण्यकर्मणाम् ।

— S₁ Ko. 2. 3 D₂ S om उवाच (T₁ om. the ref.).

— *) Ko. 3 S₁ 3 B₁ 3 D₁ 2. 3 M तु; K₂ 3 तर्हि; T G
 स (for सं). — *) K₂ सह भीष्मे (by transp.). — *) S₁
 S₁ 3 सत्कार्या. — *) K₂ 'संरुह'; B₂ D₁ D₂ 'पुत्रि'; S

यस्य पञ्च सुता वीरा जाताः सुरसुतोपमाः ॥ ४
 वैद्योपायन उवाच ।
 विदुरस्तं तथेत्युक्त्वा भीष्मेण सह भारत ।
 पाण्डुं संस्कारयामास देशे परमसंयुते ॥ ५
 ततस्तु नगराचूर्णमाज्यहोमपुरस्कृताः ।
 निर्हताः पावका दीप्ताः पाण्डो राजपुरोहितैः ॥ ६
 अथैनमातर्वैगन्धैर्माल्यैश्च विविधैर्वैरैः ।
 शिविकां समलंचकुर्यात्सत्साच्छाद्य सर्वशः ॥ ७
 तां तथा शोभितां माल्यैर्वातोभिश्च महाधनैः ।
 अमात्या ज्ञातयश्चैव सुहृदश्चोपतस्थिरे ॥ ८
 नृसिंहं नरयुक्तेन परमालंकृतेन तम् ।

अवहन्यानमुख्येन सह माया सुसंयुतम् ॥ ९
 पाण्डुरेणातपत्रेण चामरव्यजनेन च ।
 सर्ववादिग्रनादैश्च समलंचक्रीरे ततः ॥ १०
 रत्नानि चाप्युपादाय बहूनि शतशो नराः ।
 प्रददुः काङ्क्षमाणेभ्यः पाण्डोस्तत्रैर्ध्वदैहिकम् ॥
 अथ छत्राणि शुश्राणि पाण्डुराणि बृहन्ति च ।
 आजहुः कौरवसार्थे वासांसि रुचिराणि च ॥ १
 याजकैः शुक्रवासोभिर्हयमाना हुताशनाः ।
 अगच्छन्नप्रतस्तस्य दीप्यमानाः स्वलंकृताः ॥ १३
 ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चैव सहस्रशः ।
 रुदन्तः शोकसंतप्ता अनुजगृन्वन्राधिपम् ॥ १४

'सम' (for 'संयु').

६ *) T₁ स्म (for सु). G₁ ततो नामपुराचूर्ण. — *)
 N_{1,2} B D (except D₂) Ms आज्य (Da माज्य) 'मप'.
 — *) S₁ निपुताः; K₁ निनि' (sio); Da निन'; T₁ G₁
 नि: (T₁ नि'व'; Ms— निवृ'. — *) K_{2,4} N_{1,2} B₂ D₂
 राजपुरो'. — After 6, G₁ ins.:

1289* पलाशचूर्णकाष्ठैश्च कुशमुलकचन्दनैः ।
 सूद्रोक्तेन विधानेन करीरे चकुरजसा ।
 अथ दर्भे तपोभूषं ह्रस्वा प्रतिकृती तयोः ।
 शिविकायामधारोप्य शोभितायामलंकृतैः ।

7 *) S₁ K_{1,2} N_{1,2} D₂ G_{1,2} अथैनाम्; K₂ अथैनम्;
 Ms तथैनम्. Ko Da माल्यैर्गन्धैश्च (by transp.); N₁ तुल्यै;
 हुनपैद; N₁ B Da D₂ D_{1,2,3} G₁ तुल्यै (D₂ 'तुल्यै' गन्धैश्च
 (for गन्धैश्च) 'तुल्यै'). K₁ 'तथैर्गन्धतुल्यैर्गन्धैश्च'. — *) T₁
 G₁ निविद्यास्यम्. N (except S₁ K₁) G₁ M ताम् (for
 सम्). Ko N_{1,2} B D G_{1,2} अलंकृत्य. K₁ परंतप;
 राच्छाद्य. K_{1,2,4} सर्वतः. — After 7, G₁ ins.:

1290* मुक्तप्रवालमणिक्चंद्रमक्षमभिरलंकृतम् ।

८ *) T₁ G₁—० तं तथा. K₂ T₁ G_{1,2}—० शोभितं; T₁
 G₁ शोभितैः. — *) Ko D₂ S विविधैश्च. K₁ परंतप;
 N_{1,2} B (except B₂) Da Da₂ महारुद्रैः. — After
 8*, G₁ ins.:

1291* दर्पणाशोकपुष्पागमलिकाजातिचम्पकैः ।

मालिकेरुलैः तुल्यैः पुष्पीकलमुनाचितैः ।
 and thereafter repeats 8* (the usual indication of
 interpolation) — *) N_{1,2} D₂ D₁ चैर्न. K₁ सर्वै-
 संयुतसंभारः. — *) K₁ तं लनाः; M (except M₁) याजकाः
 (for सुहृदः). G₁ चोपजीविनः; G₂ चावतस्थिरे.

9 *) K₁ B₂ Da T₁ N₁प नृसिंह (voc.); Arj₁ as
 text. G₁ नरमुख्येन. — *) K₁ B₂ D₁ G₁ च (for तम्
 — *) B₂ अहरम् (m as in text). — *) K₁ मत्स्य
 चापि. T G_{1,2} सुसंयुतं.

10 *) S (except T₁ G_{1,2}) पांडुरेण. — *) G
 'व्यजनेरपि. — *) K₂ 'चन्दैश्च.

11 *) S ततः सर्वाणि रत्नानि (G₁ रत्नानि). — *) G₁
 मयः; G₂ मयाः (for नराः). — *) S₁ तत्रैर्ध्वदैहिकं; Ko₁
 G₁ तत्रैर्ध्वदैहिकं (K_{2,4} 'कैः'); K₁ तत्रैर्ध्वदैहिकं (sio); K₁
 D₂ T₁ तत्रो (T₁ 'त्रो') 'ध्वदैहिकं'; N₁ B तत्रैर्ध्वदैहिकं;
 Da D_{1,2,4} तत्रैर्ध्वदैहिकं (Da 'त्रैर्ध्वदैहिकं'); T₁ G_{1,2} तत्रै-
 र्ध्वदैहिकैः; Ko तत्रैर्ध्वदैहिकं.

12 *) T G अस्त्रिणां च. Da यानानि; D₂ सर्वाणि;
 T₁ विस्वानि; G₁ कुंभानि; Cd कुम्भा' (as in text)
 — *) N_{1,2} B_{2,4} D (except Da) चामरानि; Bm_{1,2,3} S
 (except T₁) पांडु'; Cd as in text. D₂ महो वि च;
 बहूनि च. — *) T₁ पौरवसार्थे. — *) S₁ K₁ च प्रपति
 G₁ विविधानि (for रुचि').

13 *) K₂ याजिकैः; Cd as in text. Ko विप्र'; D₂
 शुभ्र' (for शुभ्र). — *) K₂ B₂ Da₁ D₂ T₁ G₁
 जागच्छन्; Bm₁ अतिउन्न. S₁ Ko तत्र (for तस्य).

14 *) N_{1,2} B_{2,4} Da विनोपतः; G₁ परे च ये (for
 सह'). — *) K₂ कंदंतः शो'. — After 14*, G₁ ins.:

1293* रुदन्तश्च तथा शिवः ।
 विकीर्णमूर्धजाः सर्वे मूर्धनं विन्यस्यमाणयाः ।
 उरस्तादं रुदन्तश्च श्वियः सर्वो अनुसृताः ।
 शुकवस्त्रधराः सर्वे निराभरणमृगिताः ।
 नोष्णीषिणो महाराज निरानन्दा मृगधराः ।

यमसानपाहाय दुःखे चाधाय द्वाधते ।
 त्वानाथान्परो नाथः क यास्यति नराधिपः ॥ १५
 तेऽन्तः पाण्डवाः सर्वे भीष्मो विदुर एव च ।
 मणीये वनोद्देशे गङ्गातीरे समे शुभे ॥ १६
 यासयामासुरथ तां शिविकां सत्यवादिनः ।
 नभार्यस्य नृसिंहस्य पाण्डोरक्षिष्टकर्मणः ॥ १७
 उत्तमस्य शरीरं तत्सर्वगन्धनियेचितम् ।
 शुचिकालीयकादिगन्धं मुख्यस्नानाधियासितम् ।
 पर्यपिञ्जलेनाद्यु शातकुम्भमयैर्धतैः ॥ १८

चन्दनेन च मुख्येन शुक्लेन समलेपयन् ।
 कालागुरुविमिश्रेण तथा तुङ्गरसेन च ॥ १९
 अयैर्न देवज्ञैः शुक्लैर्वातोभिः संयोजयन् ।
 आच्छन्नः स तु वासोभिर्जीवन्निव नरर्षभः ।
 शुशुभे पुरुषव्याघ्रो महार्हस्यनोचितः ॥ २०
 याजकैरभ्यनुज्ञातं प्रेतकर्मणि निष्ठितैः ।
 घृतावसिक्तं राजानं सह भाव्या खलंकृतम् ॥ २१
 तुङ्गपद्मकमिश्रेण चन्दनेन सुगन्धिना ।
 अन्यैश्च विविधैर्गन्धैरनुलेपैः समदाहयन् ॥ २२

G. 1. 127.
 H. 1. 130.

पुरुषाश्च स्त्रियः सर्वे.

— "K. Ko लुजगुद; M (except Ms) ह्यु. T. यथा वृषं.
 15 "B. B. दुःखं and शाश्वतं. B. K. चादाय; G. 1
 भाषाय. — "K. स नो नाथा; T. G. 2-3 पुरो (T.
 'श') नाथः; G. 2 भाषायां (for पुरो नाथः). N. 2 B D
 'कृत्वा वासाननापाहं सर्वं' (D. 'अ'). — "K. 2-3 सर्वं जाते;
 B (except B) D (except D. 2) T. क यास्यति. K. B
 D (except D. 2 D. 3) 'निर. — After 15, G. 1 ins.:

1293* अविधाय सुताग्राज्ये वने जातान्यश्वसिनः ।

अभ्यपुत्रस्यैर्षिकं क यास्यति महोपते ।

the last pāda repeats, with v. 1, 15^a.

16 "G. 1 चापि (for सर्वे). — After 16^a, D. 4
 marg. sec. m.) B ins.:

1294* बाह्योक्तः सोमदत्तश्च तथा भूरिधया नृपः ।

अन्योऽपि वै समाक्षिप्य भुजंगसुः सहस्रशः ।

(L. 2) D. 1 ददुर्भुशदुःखिताः (for the posterior half).]

— "D. 2 वने (for समे). G. 2 मनोरमे (for समे शुभे).

17 "T. B. चाह (G. 1 'स') यामासु; C. d. as in text.

— "G. 1 पादुमादितोः (for सर्व). — "K. 2 दादो
 राजपिधमिणः. — After 17, G. 1 ins.:

1295* आक्षिप्य यास्यतीत्ये देशमुद्धि जितेभिरे ।

18 "K. B. D. D. 2-3. त (for तत्). G. 1 तत्तत्तयोः
 द्वातेरे ते. — "N. 2 B D (except D. 2) गंधाधि (D. 2. 2
 D. 1 'गंधाधि') यासितं; G. 1 'नियेपिते. — "D. 2 T. G. 2
 M. 2 'कालयका'. G. 1 अनेन शुचिना शुद्धे. — "K. 1
 मुख्यं नानादिवा; N. 2 B D दिव्यचंदनसेवितं (B. D. 2
 'रुषितं'; D. 2 पुष्पस्नानाधियासितं; G. 1 यासिते.

19 "K. N. B D (except D. 2) च शुक्लेन; G. 1 सुगन्धेन.
 — "K. 2 मुख्येन; B D (except D. 2) सर्वतः (for शुक्ले).
 N. 2 सर्वतः समलेपन. — "K. 1 'विमुक्तैः; B (except
 G. 2) कादागद'. — "K. 2 G. 1 (except G. 2. 2) घातुरसेन.

Ś. तु; K. 2 वै (for च).

20 "G. 2 ते गजैः (for देव). Ś. B. D. G. 1 शुभैः.

— "N. 2 'पुत्रयन्. — "N. 2 B D (except D. 2) सं (D. 2
 स) छन्नः स; G. 1 आच्छन्नो दौ. — "K. 2 भरतर्षभः; N. 2 B
 (except B. 2) D (except D. 2) नराधिपः. G. 1 सर्वालंकारः
 जोषितो. — "N. 2 B D (except D. 2) शुशुभे स
 नरव्याघ्रो; G. 1 सजीवाविव राजेंद्र. — "G. 1 शुशुभामते तु
 पश्यतां. — After 20, D. 4 (marg. sec. m.) B ins.:

1296* हयमेधाग्निना सर्वं याजकाः सपुरोहिताः ।

वेदोक्तेन दिधानेन क्रियायुक्तः समग्रकम् ।

[(L. 1) D. 2 T. Ms 'सेषान्विताः. Ms (inf. lin.). s
 समलंकृतः (for सपुरो). — (L. 2) D. 2 T. G. 2
 Ms. s क्रिया चक्र.]

21 "N. 2 B D (except D. 2) 'जाते; B (except G. 2)
 'जाताः (Ms. s 'जातः). — "K. 1 'कर्म्मसु; K. 1 G. 1 'कर्म्मणि.
 Ko विहितैः; K. 1 'सं; K. 2 'कैः; N. 2 B D अनुहितैः (D. 2 'तैः';
 D. 2 अधिहितैः; N. 2 G. 2 'तैः; T. 2 विष्कृतैः; G. 2 विद्वृतैः; G. 2
 'ता. — "M. 2 (inf. lin.). s 'सिक्तेन तदा. — "G. 2
 G. 2 s सर्वं माया. K. 2-4 परंतप (for खलं).

22 "D. 2 'पद्म (D. 2 'पद्म') विमि; M. 2-4 (by
 transp.) पद्मसंयुक्त. — "G. 2 पद्मेन (for पद्म). T. 2
 G. 2 सुगन्धितं. — After 22^a, D. 4 (marg. sec. m.) B ins.:

1297* सरलं देवदारुं च सुगुप्तं लाक्षया सह ।

रक्तचन्दनकाष्ठैश्च हरिपेरिहसो रत्नैः ।

[(L. 1) G. 2 सुरार्थ (for सर). — (L. 2) D. 2 G. 2 मंजिषैः;
 T. 2 हरिषीकैः; G. 2 हरिषीकैः; G. 2 हरिषीकैः; G. 2 हरिषीकैः;
 — "D. 2 सुगन्धितं सत्. — "N. 2 B D. 2. 2
 वक्ष्यः; D. 2 T. G. 2-4 विविधया; G. 2 M. 2 राजानं (for अनेन);
 N. 2 सममादहन. G. 1 यजिष्यैश्च दारुभिः. — After 22,
 B ins.:

1298* पृथापुतैस्तथा वनेः प्राकारैश्च महापत्नेः ।

तवस्तयोः शरीरे ते दृष्ट्वा मोहयन् गता ।
 हा हा पुत्रेति कौसल्या पपात सहसा ध्रुवि ॥ २३
 तां प्रेक्ष्य पतितामार्ता पौरजानपदो जनः ।
 रुरोद सखनं सर्वो राजभक्त्या कृपान्वितः ॥ २४
 क्लान्तानीवार्तनादेन सर्पाणि च विचुकुशुः ।
 मातुषैः सह भूतानि तिर्यग्योनिगतान्यपि ॥ २५
 तथा भीष्मः श्रातनयो विदुरश्च महामतिः ।
 सर्वशः कौरवाश्चैव प्राणदन्मृशदुःखिताः ॥ २६

इति धीमहाभारते आदिपर्वणि अष्टदशधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११८ ॥

पुलपौल्लखा कुम्भै राजानं खमदाहयन् ।

[(L 1) G: प्राधान्यैश्च, Ms-s प्रवरेश्च]

23 *) Ś: शरीरेण N B (except B₂) D (except D₁) द्वे (for ते) — *) K₁ D₁ नत, K₂-s B₂ D₂ D₃ T₁ G₁-s Ms-s 'ता' — Ko om. from गता up to 'पदो' (in 24*) — *) Some MSS कौसरत्वा — *) K₂ s 'त ध्रुवि मूर्धिता

24 Ko om up to 'पदो' (cf v 1 23) — *) N₁ वीक्ष्य. — *) D₂ T₂ G₂ 'पदा जना' — *) D₂ T₂ G₂ रुरदु. Ko D₂ G₂ M (Ms inf/ten as in text) 'स्वर, T₁ G₁ सुस्वर, T₂ सु' D₂ T₂ G₂ सर्वे, G₂ s 'वो' N₁ s B Da Da D₁ s s G₂ रुरोद हु ल (D₂ शोक) सतस्रो — *) D₂ T₂ G₂ कृपान्विता

25 *) N₁ s B₂ क्लानानि (B₂ 'ना' चार्तं, B₂ Da मा'अ क्ल'तानामार्तं, Dr Dr कुल्याश्रितार्तं, T₂ क्लत वीनार्तं, G₂ क्लता इवार्तं, M (except Ms) दीनानि चार्तं — *) N₁ s B Da D₁ s तानि सर्वाणि चुकुशु, G₂ सर्वास्त्राक्षुकुशु सिय — After 25, G₁ ins

1299* सर्पाणि सहस्रानि कुरु सह तैरैव ।
 26 D₂ ins om 26 — *) Ś: K (except K₂) D₂ ततो भी' — *) G₁ महीपते (for महा) — *) S ज्ञातय कौ' — *) Ś: Ko s G₂ s M₁ प्रणदन्, K₂ G₂ प्र (G₂ प्रा) रदन्, D₂ प्रणदुद D₂ प्राणदत्त सुदु' — After 26, S ins

1300* सुत्रशु पाण्डवा सर्वे एतराश्च भारत ।
 27 *) D₂ s (except Ms) तथा (for ततो) G₂ s च (for अथ) — *) D₂ प्रोक्ष (for राजा च) N₁ s B₂ s Da D₁ s सोदरे; N₁ s B₂ s Da D₁ G₂ s पादवे, T₁ G₁-s M गोपथे (for वन्धु) G₂ एतराश्च सर्वाश्च

ततो भीष्मोऽथ विदुरो राजा च सह वन्धुभिः ।
 उदकं चकिरे तस्य सर्वाश्च कुर्योपितः ॥ २७
 कृतोदकांस्तानादाय पाण्डवाञ्शोककशितान् ।
 सर्वाः प्रकृतयो राजञ्शोचन्त्यः पर्यवारयन् ॥ २८
 यथैव पाण्डवा भूमौ सुपुः सह वान्धवैः ।
 तथैव नागरा राजञ्शिरियरे ब्राह्मणादयः ॥ २९
 तदनानन्दमखस्थमाकुमारमहृष्टवत् ।
 वभूव पाण्डवैः सार्धं नगरं द्वादश क्षपाः ॥ ३०

— T₁ (hapl) om 27*-29* — *) T₂ G₂ s-१ सर्वे G₂ s M पादो (for तस्य) — *) T₂ G₂ s-२ पादोश्च (for सर्वा) Ko D₂ कुर्योपित G₂ मायाश्चैव प्रथमप्रथम — After 27, Ś: K (except K₂) B₂ s D (except Da) ins .

1301* चुकुशु पाण्डवा सर्वे भीष्म ज्ञातमवलपा ।
 विदुरो ज्ञातयश्चैव चक्रुश्चाप्युदकनिवाहम् ।
 while G₁ ins

1302* एककृपे प्रथमचैव पिण्डाश्चैव प्रथमप्रथम ।
 ददुर्धमादक सर्वे सर्वाश्च कुर्योपित ।

(the last pāda repeating 27*)

28 T₁ om 28 (of v 1 27) — *) G₂ 'कालरादाय' — *) A few MSS 'कशितान्' — K₂ om 28* — *) K₁ s (hapl) om 28*-29* — *) K₂ D₂ G₂ s Ms

शोचत N₁ B₂ Da Da Dr Dr शोचमाना न्याचारयन्
 29 Ś: K₂ s om 29*, T₂ om 29* (cf v 1 27, 28) — *) T₂ G (except G₂ s) तथा च — *) Ko s s N₁ B₂ om D₂ सिदियरे, S (T₂ om) शोरे K₂ ह वैरैव — *) Ko नागरा सर्वे — *) T₁ G₂ शोरे

30 *) D₂ तद्वतानन्दम् B₂ आनन्दम्, D₂ अन्विष्टम् (for अखखम्)

Colophon om in B₁ s Major parvan T₂ G₂ M समव' (for आदि) — Sub-parvan Ś: Ko-s N₁ s B₂ D₂ ins D₁ s T₂ संमव — Adhy name K₂ G₂ पांडुसंस्कार, N₁ s पांडुदाह; N₂ प्रेतकर्म — Adhy na (figures, words or both) D₂ ins 126, D₂ 127, S 69 (T₁ 118) — S loka no D₂ 31, D₂ 32 (D₂ 33) Ms 36 — Aggregate s loka no D₂ 4955

११९

वैशंपायन उवाच ।

: क्षत्ता च राजा च भीष्मश्च सह वन्धुभिः ।

: श्राद्धं तदा पाण्डोः स्वधामृतमयं तदा ॥ १

: च विप्रमुख्यांश्च भोजयित्वा सहस्रशः ।

: पैधान्द्रिजमुख्येभ्यो दत्त्वा ग्रामवरानपि ॥ २

: शौचांस्तत्तत्तास्तु पाण्डवान्भरतर्षभान् ।

: दाद्य विविशुः पौराः पुरं चारणसाहस्रम् ॥ ३

: इतं स्यान्वतप्यन्त तमेव भरतर्षभम् ।

: रजानपदाः सर्वे शृतं स्वमिव चान्धवम् ॥ ४

119

1 ङी K: s Ds s B om उवाच — " ङी s B (Bs
urg) D (except Ds s) इती (for क्षत्ता) Ks S
चमश्च (for राजा च) — " Ks Ms राजा च सह, T G
s-s व्यासो राजा च G: पाण्डो (for वन्धु) — " Ko s
r (for तदा) — " Ks ङी B: रत्न, Ns Ds s T Gs-s
s "सम, B: सुधा", Bs Da सुधासुतसम, G: सुधा
K: s महत्, Ks मृप, G: s तथा (for तदा) Ko
धामृतसोपम — After 1, E ins

1303* पुरोहितसहायास्ते यथाध्यायमकुर्वन्त ।

3: s M यथाविधिरत्न (G: यथा, Ms s mf h: रत्नाहुल]
s cont

1304* यूपपाके पृथक्चैव स्वशास्त्रोक्तविधानतः ।

2 " K (except Ko) D: गुरुश्च — " Ko ङी s B
except Bs) D Gs विप्रमुख्येभ्यो, Ts G: s दिनवर्षेभ्यो
— " ङी द्दो ङी B: Ds s तदा, Bs s Da Dn Ds
या (for अवि)

3 " ङी K: पुनस्तत्तु; Ko तत्तत्तु, Ks तत्तत्तु
— " ङी K: Ds गुरुर्षभान्, Ks T G: s s Ms पंथ,
Ts s सह कौरवे — " K: दुर, ङी s B (except Bs)
) (except Ds) सर्वे (for पौरा) Ko पौरा विविशुरादाय
— " ङी B (except Bs) Da Ds s पुर जानपदास्त्रदा (Bs
Da था)

4 " ङी K: सावृत, Ko Ds Ms s चान्वत, Ks
चमन्यत, Ks Ts G: स्यान्व (Ks चान्व, Gs स्यान्व) पयत,
Ts s Da था (Da था) सुशोचत, B Da Ds s चान्वयोचत
Ds s त G: पाण्डुमेयान्वत — " Ks सतत, Gs
नादाय (for तमे) ङी Bs s Da Ds s गुरुर्षभ

श्राद्धावसाने तु तदा दृष्टा तं दुःखितं जनम् ।

संभूदां दुःखशोकार्ता व्यासो भातरमन्त्रीत् ॥ ५

अतिक्रान्तसुखाः कालाः प्रत्युपस्थितदाहणाः ।

श्वः श्वः पापीयदिवसाः पृथिवी गतयौवना ॥ ६

बहुमायासमाकीर्णो नानादोषसमाकुलः ।

सुमधर्मक्रियाचरो घोरः कालो भविष्यति ॥ ७

गच्छ त्वं त्यागमाश्राय युक्ता वस तपोवने ।

मा द्रक्ष्यसि कुलस्यास्य घोरं संक्षयमात्मनः ॥ ८

तथेति समनुज्ञाय सा प्रविश्यावकीर्तुषाम् ।

5 " Ks s ङी तु तथा G: तत्र श्राद्धावसाने तु
— " Ks त दृष्टा (by transp) — " K: s त मूढा
Ko शोकेन; ङी s तवत्ता, Cd as in text

6 Before 6 Bs S (except Ts Gs) ins व्यास
— " ङी K: T G: s "वाता सु", Cd अधिभात Ks
"वात सुल काल — " Ks s ङी Bs s D (except
Das) Gs s पयं, Ks "दारण, Bs यदु", Cd as in text
— " Ds आसन्, S (except Gs) दाद्यत, Cd य (as
in text) ङी s B D (except Ds) पापिष्ठ, T Gs s-s
"दिवसा, G: दिवसा, Cd as in text — " Ks s Bs Da
Gs यौवना, Cd as in text

7 " Ks s S (except Gs) कीर्णो — " S देहा
(Ts G: s क्ष) K: s s Bs Das Ds s (except Ms s)
"कुला — " Ts समाचरो — " Ks रौद्र (for घोर)
ङी Ks s कालोयमागत K: घोरा कोयायमागता (sio)
— After 7, N ins

1305* कुरुणामनयाद्यापि पृथिवी न भविष्यति ।
while G: ins a passage of 8 lines given in App I
(No 70)

8 " ङी K: व्यायम्, Ks ङी B D Cd योगम्, Gs
यायम् (for योगम्) — " Ks युक्ता मव, Ts गच्छावस
— " ङी s B D (except Ds) मा द्राक्षीत्य — " Bs
"क्षयमागत

9 Before 9 ङी ins वैशं ड — " ङी K: s s Ds
समनुज्ञाय — " Ks सावयीव्यायसौ सुधा — Before
9th, G: s Ms ins सख्यती — " Ks s Dns ns Ds
पौरस्य — " M (except Ms) किल कौरवा — " Ks s
S नि (Ks चान्वयति (Gs नविष्यति) — " ङी Dn Ds
पौरा (for पौरा) M (except Ms) वेतीह

अश्विके तव पुत्रस्य दुर्नयात्किल भारताः ।
 सानुबन्धा विनश्यन्ति पौत्राश्चैवेति नः श्रुतम् ॥ ९
 तत्कौसल्यामिमामार्ता पुत्रशोकाभिपीडिताम् ।
 वनमादाय भद्रं ते गच्छाद्यो यदि मन्यसे ॥ १०
 तथेत्युक्ते *अश्विकया भीष्ममाम्बय सुव्रता ।
 वनं ययौ सत्यवती स्नुषाभ्यां सह भारत ॥ ११
 ताः सुघोरं तपः कृत्वा देव्यो भरतसत्तम ।
 देहं त्यक्त्वा महाराज गतिमिष्टां ययुस्तदा ॥ १२
 अवाप्तुञ्च वेदोक्तान्संस्कारान्पाण्डवास्तदा ।

10 *) Ds तां कौसल्याम्; Me-s कौसल्यं ताम्. Some MSS. कौसल्यम्. — *) Ns 'भोक्तृनिधी'. — *) K (except K1) Ns Bs Ds गच्छामो; N1.s B1.s.s Da D1.s गच्छाम. S गच्छावो (Gs M 'भो' अन्तं ते (by transp.)).

11 Before 11, T B (except Gs) ins. वैशं. — *) N1 Dns G1 तथेत्युक्ता; Ns Bs.s Da Dn1.s D1.s.s.s Ts Gs.s 'त्युक्ता. Ko G1.s Me-s स्वधिक (Gs M 'का'या; K1.s Ns.s Bs Dn1.s Ds Ts Gs Ms. 'स्वधिक'; K1 N1 Dns Da Ts स्वधिकाया; Bs Da साधि; Da भविकाया; Ds साधिकेया; G1 साधिकेयं; Gs स्वधिकाय. S1 तथेत्युक्त्वं-विकया (S1o); K1 तथेत्युक्ते स्वधिकाया; B1.s सा तथेत्युक्त्वा-विकया. — *) Ko भीष्ममासाद्य. — Ns om. 11^{ab}.

12 *) Ks च; Gs (for सु-). N B (except Bs) D (except Ds) G1 तपस्त्वा. T1 सुघोरं च तपः कृत्वा. — *) G1 देव्यो देहक्षयापत्ति. — *) Ks Ds Gs देहास्त्वत्वा. — *) G1 गतास्तदा. — After 12, N B (except Bs) Da S (except Gs) ins. an additional colophon. (Major parvan: Bs Ts G1-s M संभव. — Adhy. names: Da सत्यवत्युपरमः; Ts G1.s सत्यवतीवनवासः; Gs सत्यवतीविकाकौसल्यावनवासः; Ms.s.s सत्यवतीवपश्रवणं. — Adhy. no. : B1 125; T1 119; Ts G1-s M 70. — S'loka no.: Ds1 Ms 13).

13 K1 om. 13-18^{ab}. Before 13, N B DS (except Ms) ins. वैशं 'उ' (D1.s T G Ms.s.s om. 'उ'; cf. v. 1. 12. — *) Ks अवाप्तुञ्च; N1 B1.s D1.s T1 Gs अयमुञ्चतो; Ns Bs Ds Dn D1 अयासवंतो; Ns अयासु; Bs Dn1 Ts G1.s.s अवासवंतो; Da अयमुञ्चते; Gs Ms. 'वंतो. — *) Ko Ns Ds ततः; Bs तथा; M कृपात् (for तदा). — *) B (except Bs) Da D1.s.s व्यचर्चत च; Dn संव्यचर्चत. Ks भोगांश्च. S 'धैत महाभोगान् (Ms sup. jin. 'भोगे; Ms.s.s 'आगा). — *) Ks तस्य वेदमनि.

अवर्धन्त च भोगांस्ते भुञ्जानाः पितृवेदमनि ॥
 धार्तराष्ट्रश्च सहिताः क्रीडन्तः पितृवेदमनि ।
 बालक्रीडासु सर्वासु विशिष्टाः पाण्डवामवन् ॥
 जवे लक्ष्याभिहारेण भोज्ये पांसुविकर्पणे ।
 धार्तराष्ट्रान्भीमसेनः सर्वान्स परिमर्दति ॥ १५
 हर्षदितान्क्रीडमानान्पृष्ट्वा कानिनीयते न ।
 शिरःसु च निगृह्यैनान्योधयामास पाण्डवः ॥ १६
 शतमेकोत्तरं तेषां कुमारानां महौजसाम् ।
 एक एव विमृशति नातिकृच्छ्राद्भुकोदरः ॥ १७

14 K1 om. 14 (cf. v. 1. 13); G1 om. 14 — *) Ks सहितं धार्तराष्ट्रे; S (G1 om.) ते धार्तरा सहिताः. — *) S1 प्रियदर्शनाः; Ko Bs तत्र त्र ॥ (1 दि); Ks-4 राजदे; N1.s B1.s.s D (except Ds) मुनिष सुखं (N1.s स्वयं). — *) N (K1 om.) तेजसा' (Bs Ds तदा' (for पाण्डवा').

15 K1 om. 15 (cf. v. 1. 13). — *) T1 हले; G1 जले; Cd जवे (as in text). Ko Bs T1 G1.s M हला T1 जलराशि'. — *) T G भेदे; S1 भोज्ये (as in text Some MSS. पांसु'; T1 चाप'. Ms. भोजने पांसुकी — *) Ks.s T1 Gs.s M क्ष; Bs Da Gs लं T1 Gs.s G1 तान् (for स). Ko परिमृशति निश्वसः. Ks N1 सर्वान्परिमृशतिदेति.

16 K1 om. 16 (cf. v. 1. 13). — *) Ks हर्षावैषा Ks T1 'देनान्; Ns Gs-s M 'भेना (Gs.s 'ता'इ; G1 पाल N1.s B D (except Ds) हर्षांस्मन्मन्मन् (Da 'ता'इत — *) S1 Ks Cd शुद्ध कारकनिलायने; Ko निपुष्ट बलवर्धन; N1.s B (Bim as in text) Da Da D1.s गृष्ट राशिलीये; Da T Gs.s.s गृष्टैकाकी विलीयते; Ds गृष्टाकाके विलीये; G1 काकपक्षधराक्षप; Gs गृष्टाकाके विलीयते. — *) Ks स गृष्टैनान्; Ks B1.s.s Da वि (Ks म) निपुष्टैनां Bs. om. 16-18^{ab}. — *) Ko गोवत्प्रयामास; Bs घोष'. पाथियः; Gs पाथियै. For 16^{ab} Ms.s subst. 18^{ab}.

17 K1.s Ds om. 17 (cf. v. 1. 13, 16). — *) Ks तत्र (for तेषां). — *) Ko महावीर्यं; Ks विमृशतो; N1 B1 (m as in text) Da Cd विमृशति; N1 Bs.s Da D1.s निगृह्य'; T1 विमृशः; G1 स र'; Gs त र'. — *) Ks भीमसेनो विमृशते.

18 K1 om. 18; Ks Ds om. 18^{ab} (cf. v. 1. 13, 16). — *) Ko भुङ्क्ते (sic); Ks Ns B1.m.s को'; N1 Bs.s

द्वेषु च निगृह्यैतान्विनिहत्य बलाद्वली ।
 कर्षं क्रोशतो भूमौ घृष्टजानुशिरोक्षिकान् ॥ १८
 श बालाञ्जले म्रीडन्भुजाभ्यां परिगृह्य सः ।
 तस्ते स सलिले मयः प्रमृतांश्च विमुञ्चति ॥ १९
 लानि वृक्षमारुह्य प्रचिन्वन्ति च ते यदा ।
 दा पादग्रहारेण भीमः कम्पयते हुमम् ॥ २०
 हारवेगाभिहताहुमाद्याधूर्णितास्ततः ।
 फलाः प्रपतन्ति स द्रुतं सस्ताः कुमारकाः ॥ २१
 ते नियुद्धे न जवे न योग्यास्तु कदाचन ।
 मारा उत्तरं वक्रुः स्पर्धमाना वृकोदरम् ॥ २२

एवं स धार्तराष्ट्राणां स्पर्धमानो वृकोदरः ।
 अग्निवेशतिष्ठदत्यन्तं बाल्यवान् द्रोहचेतसा ॥ २३
 ततो बलमतिरूढातं धार्तराष्ट्रः प्रतापवान् ।
 भीमसेनस्य तज्ज्ञात्वा दृष्टभावमदर्शयत् ॥ २४
 तस्य धर्मादपेतस्य पापानि परिपश्यतः ।
 मोहादैश्वर्यलोभाच्च पापा मतिरजायत ॥ २५
 अयं बलवतां श्रेष्ठः कुन्तीपुत्रो वृकोदरः ।
 मन्वसः पाण्डुपुत्राणां निकृत्या संनिहन्यताम् ॥ २६
 अथ तस्मादवरजं ज्येष्ठं चैव युधिष्ठिरम् ।
 प्रसह्य बन्धने बद्धा प्रशासिष्ये वसुंधराम् ॥ २७

G. 1. 126.
H. 1. 137.

a Da Ds कचे'; Ns S गले'; Ds परे'. Ks लेखनेषु (for चेडु च). Ks & Bs. 6 Da Ds एतान्. — *) For Ms. s v. 1. 16. Ko.s. 6 विनिगृह्य; Ks Gs. 6 निहत्य च; Gs हित्य च. — *) Ks राजन् (for भूमौ). — *) Ko. 6 शिरोक्षिकान्; Ns घृष्टजानुशिरोक्षिकान्; Ns Da Ds. 2 'शिरोक्षिकान्'; Ns 'शिरोद्रोहाद्'; T1 'शिरोविहताम्'. 19 K1 om. 19 (cf. v. 1. 13). — *) Ks दससंभवान्. — *) Ms-s बाहुभ्यां. B1 G1 च (for सः). — *) Ks मृतांश्च; Ks प्रमु'; Ns B D (except Ds) वृत्तकल्पान्; T1 Gs-s प्रमुदं'. Ns प्रमुञ्चति.
 20 K1 om. 20 (cf. v. 1. 13). — *) S; Ko.s. 6 Da सः प्रचिन्वन्ति; Ks B1. 5 विचिन्वन्ति च; Gs चन्ति सः Ms सचिन्वन्ति. S1 Ns. 6 Dns. ns Gs चे. Ns. 6 सस्ता. T1 चन्ति चने यदा. — *) B1. 5 Dns Ds. 5 कंपयति. Ko Ns. 2 (except B1) D हुमान्; Gs युव. — After 20, Gs ins.: 1306* प्रपृष्ट वृक्षमूले च पाणिभ्यां कम्पयन्नुमम् ।
 अमराशाप्रसंलीनान्पातयामास मूले ।
 भद्रपादोऽष्टधाश्च भिन्नमस्तकपाशकाः ।
 21 K1 om. 21 (cf. v. 1. 13). — *) S1 Ks. 6 Ns. 6 D (except Ds) T1 Gs-s M 'हता हुमा (T1 Gs M 'माद्); Ko 'हवान्नुमान्'. S1 T1 Gs. 2 'तासदा'; Ks. 2 'ता हुतः'; B1 M 'साततः'. — *) Ko Ns Ds T1 Gs-s 'मारुह्यस्ताः'; Ks हुमाग्रस्ताः; Ks Da Ts Gs Ms. 'माग्रस्ताः'; Ks Ms-s हुमाग्रस्ताः; Ns Bs Da हुलं प्रस्ताः; Bs हुतं प्रष्टाः; Ds हुतं सुताः. — After 21, Da ins.: 1307* केचिन्नमशिरोरक्ताः केचिन्नमप्रकटीततः ।
 निषेतुभ्रोतरः सधं भीमसेनसुजाहिताः ।
 22 K1 om. 22 (cf. v. 1. 13). — *) Da Ts Gs-s न तेन युद्धे. S1 नरुद्धे (sic) (for नियुद्धे). Ks च तेन युद्धे च जये; T1 तेन युद्धे न जले; Gs न तेन सह युद्धेन.

Cd oites नियुद्धे (as in text). — *) Ks योग्यास्तु न; Bs. 6 योग्यास्तु (Bs सः) च; Ts Gs योग्याः स्वास्तु; Gs योग्याः स्वास्तु; Gs योग्यास्तु; Gs जवेन च; Gs योग्यास्तु (for न योग्याः). Cd oites योग्यास्तु (as in text). Ko.s. 6 कर्षचन. — *) Ko.s. Ds नोयंरं; Gs कुपितं; Cd as in text. 23 K1 om. 23 (cf. v. 1. 13); Ks om. 23^{ab}. — *) Ns एतं सत्त्वं; Da Ds सत्त्वं; Dar Dns सत्त्वं. Ns धार्तराष्ट्रेस्तु; Bs Da Dn Ms. 6 'राष्ट्रांश्च'. — *) Ks T Gs-s [s]तिष्ठद् (Ts 'ते')त्यर्थे.
 24 Ks om. 24 (cf. v. 1. 13). — *) Ko अभिक्षिप्तं; Ks अभिघ्राय; Ns. 5 अभिघ्रायतं. — *) Ns. 5 Bs. 5 सं श्रावाः; Ks तच्छुभ्रम्. — *) S1 Ks. 6 Ns B1. 5 Da Ds दुष्टं भावम्. Ko T1 अक्षितयत्.
 25 K1 om. 25 (cf. v. 1. 13). — *) Ko ततो धर्मा'. — *) S1 लाभाद् (for मोहाद्). Ks. 6 transp. मोहाद् and कोमात्. Ks S 'भावाच्च'; Ds 'वर्षाच'. — *) Gs पापे मति'.
 26 K1 om. 26 (cf. v. 1. 13). Before 26, Ns ins. हुर्वोचन उ'. — *) Ks Ns T1 Gs वि; Ks च; Ks Da स; Ds च (for सं). Ko स निपात्यतं; Ns. 5 B. 6 Da Gs (G-वि)निगृह्यतां; Ts Gs-s M वि (G-वि)निहत्य सं. — After 26, Ks Ns B D ins.: 1308* प्राणवान्विक्रमी चैव यौयैण महतान्वितः ।
 स्वर्षते चापि संहितान्वासनेको वृकोदरः ।
 तं तु सुसं पुरोचाने गद्ग्रायं प्रक्षिपामहे ।
 27 K1 om. 27 (cf. v. 1. 13). — *) Bs Da D1 श्रेष्ठे (for ज्येष्ठे). — *) S; प्रसक्तः; Ds प्रमुह्य; Cd as in text. Ks Ds T1 बन्धने.
 28 K1 om. 28^{ab} (cf. v. 1. 13). Before 28, S (except Gs) ins. वैसं. — *) Ns वि (for स). Ko

एवं स निश्चयं पापः कृत्वा दुर्योधनस्तदा ।
 नित्यमेवान्तरप्रेक्षी भीमस्यासीन्महात्मनः ॥ २८
 ततो जलविहारार्थं कारयामास भारत ।
 चेलरुम्बलवेश्मानि विचित्राणि महान्ति च ॥ २९
 प्रमाणकोट्यामुद्देशं स्थलं किंचिदुपेत्य च ।
 व्रीडावसाने सर्वे ते शुचिवस्त्राः स्त्रलंकृताः ।
 सर्वकामसमृद्धं तदन्नं वुशुजिरे शनैः ॥ ३०
 दिवसान्ते परिश्रान्ता विहृत्य च कुरुद्रुहाः ।

Da कृत्वा पाप (for पाप कृत्वा) Ks-s Bs B (except Gs)
 पाप (for पाप) Ss Ks-s तत, Tt तथा (for तदा)
 — Ks resumes from 28^{ad} — *) Tt प्रेम्सु — *) Ko
 Tt भीमस्यास्य Ss Ks Bs महाबल
 29 *) Ss जलविहार च — *) Ko Da भारत
 — *) Ss K (except Ko) Ns Bs D वेल — *) Ns
 चित्राणि च म' — After 29, N ins

1309* सर्वकामै सुपुण्यानि पताको-रुचयवन्ति च ।
 [Ss Ks Ns Bs Ds s 'कोपष्टाय', Ks 'कषाय']
 Ks B D cont T G (with v 1) ins in the course of
 an additional adhy given in App I (No 73)

1310* तत्र सजनयामास नानागाराण्यवेकस ।
 उदकक्रीडनं नाम कारयामास भारत ।
 [(L 1) Ks ततस्ते रजयामासुर्नानारत्नैरेकस — (L 2)
 Ks तत्र वै (for भार) Posterior half = 29^b]

St 30 43 of the const text are based on the
 (shorter) version as preserved in K (except Ks) S
 For it, Ks N B D subst a longer (inflated) version,
 made up by an addition of more than 120 lines
 (interpolated at various points of our text as
 detailed below), including an additional colophon
 (of App I, No 72) M has none of these additions,
 and shows almost complete agreement with K, but
 T E do include them, having incorporated the
 (inflated) version of B D (with v 1) bodily as an
 additional adhy (App I, No 73) inserted in their
 text after the present adhy This (interpolated)
 adhy of T G repeats naturally the majority of
 lines comprising st. 30 43, but generally with
 the sequence, omissions and readings of N B D,
 S variants of the repeated lines, which have been
 ignored in these notes, must be sought in the
 passage itself, cited an *extenso* in App I (No 73).

विहारावसथेन्येव वीरा वासमरोचयन् ॥ ३१
 पित्रस्तु बलवान्भीमो व्यायामाभ्यधिकस्तदा ।
 वाहयित्वा कुमारान्ताञ्जलक्रीडागतान्विशुः ।
 प्रमाणकोट्यां वासार्थं सुष्पापास्त्र तत्स्थलम् ॥
 शीतं वासं समासाद्य श्रान्तो मदविमोहितः ।
 निश्चेष्टः पाण्डवो राजन्सुष्पाप भृतकल्पवत् ॥ -
 ततो बद्धा लतापाशैर्भीमं दुर्योधनः शनैः ।
 गम्भीरं भीमवेगं च स्थलाजलमपातयत् ॥ ३४

30 Ks (hapl) om 30^a-32^a — *) N B D
 Ms-s 'कोट्या' (Ns s Bs s Da 'व्यास्' त देश (Bs
 तरेक्ष, Ds उद्विष्य), Tt 'कोट्यतर देश, Ms 'कोट्या'
 — *) Ss Ks B D (for स्थल) Ns उपेयिष्यात् (for
 च). Ko Ns तु, Ks Ms स, Ks Ns B D (except
 D (for च) — After 30^a, Ks N B D ins a
 of 32 lines given in App I (No 71), this
 occurs, with v 1, in T G in the additional
 mentioned above (App I, No 73) — Ds om
 — *) N B (except Bs) D (Ds om) तै सर्वै
 transp), S (except Ms) सर्वै च — *) Ko
 Ds शुचिवस्त्रै — N B B D (except Ds) om
 — After 30, Ds repeats (with v 1) lines 2
 passage No 71 given in App I

31 Ks om 31 (of v 1 30) — *) Gs
 परि — *) Gs कुरुद्रुह Ms-s विहृत्य कुरुत्तमा
 Ss Ks 'रावतयेन्येव' — *) Ns वासमरोचयन्

32 Ks om 32^{ad} (of v 1 30) — *) Ks
 Bs Ds विवक्ष्य — *) Ss Ks 'नाभ्यधिकस्तदा',
 'अभ्यमकशित', Ks 'आदधिकस्तदा', Ns s
 Ns B D D Ms s व्यायामाभ्यधिकस्तदा, Bs 'नाभ्यस्य
 Bs 'मेय्यधि' — Ds om 32^{ad}. — *) N B D
 Ds, Ds om) तदा (for विशु) — *) Ss वासां
 वासार्थं (Ts 'साध, Gs as in text) — *) D
 (for भारक)

33 *) Ms s-स शीतवात Ks N B Ds Da D
 वात (for वास) Ss Ko-s s स शीत (Ss पीत, Ko शीत
 वासमासाद्य, Ds स तत्स्थल समासाद्य, Ds स
 समासाद्य — *) Ko मदनिराकृत — ad) N B D
 (except Ds) विषेण च परीतांगो निश्चेष्टः पण्डितद्वय

34 *) N B D (except Ds s) स्वयः Gs शी (for
 वादे) — After 34^{ad}, S ins.

1311* प्रमाणकोट्या समुत्त गन्ध्या बलिनां वाय् ।

एवं स निश्चयं पापः कृत्वा दुर्योधनस्तदा ।
 नित्यमेवान्तरप्रेक्षी भीमस्यासीन्महात्मनः ॥ २८
 ततो जलविहारार्थं कारयामास भारत ।
 चेलरुम्बलवेश्मानि विचित्राणि महान्ति च ॥ २९
 प्रमाणकोट्यामुद्देशं स्थलं किंचिदुपेत्य च ।
 क्रीडावसाने सर्वे ते शुचिवस्त्राः स्खलंकृताः ।
 सर्वकामसमृद्धं तदन्नं बुभुजिरे शनैः ॥ ३०
 दिवसान्ते परिश्रान्ता विहृत्य च कुरुद्वहः ।

Ds कृत्वा पाप (for पाप कृत्वा) Ks-Bs S (except Gs)
 पाप (for पाप) S1 Ks-Bs तत्, T1 तथा (for तदा)
 — K1 resumes from 28rd — *) T1 'प्रेषु' — *) Ko
 T1 भीमस्यास्य S1 K1 Bs महाबल
 29 *) S1 जलविहार च *) Ko Da भारत
 — *) S1 K (except Ko) Ns Bs D चेल' — *) Ns
 चित्राणि च न' — After 29, N ins

1309* सर्वकामं सुपूर्णं पतको-द्वयवन्ति च ।

[S1 Ks Ns Bs Ds 'कोचराय', K1 'कृत्राय']
 Ks B D cont T G (with v 1) ins in the course of
 an additional adhy given in App I (No 73)

1310* तत्र सज्जनयामास नानामाराण्यनेकश ।

उदकक्रीडनं नाम कारयामास भारत ।

[(L 1) Ks तत्तस्ते रजयामासुर्नानारक्षनेकश — (L 2)
 Ks तत्र वै (for भार) Posterior half = 29th]

Ss 30-43 of the const text are based on the
 (shorter) version as preserved in K (except Ks) S
 For st, Ks N B D subst a longer (inflated) version,
 made up by an addition of more than 120 lines
 (interpolated at various points of our text as
 detailed below), including an additional colophon
 (of App I, No 72) M has : one of these additions,
 and shows almost complete agreement with K, but
 T G do include them, having incorporated the
 (inflated) vers on of B D (with v 1) bodily as an
 additional adly (App I, No 73) inserted in their
 text after the present adly — This (interpolated)
 adly of T G repeats naturally the majority of
 lines comprising st. 30-43, but generally with
 the sequence omissions and readings of N B D,
 S variants of the *repeated* lines, which have been
 ignored in these notes must be sought in the
 passage itself, cited *in extenso* in App I (No. 73).

विहारावसथेष्वेव वीरा वासमरोचयन् ॥ ३१
 विजितस्तु बलवान्भीमो व्यायामाम्बधिकस्तदा ।
 बाहयित्वा कुमारान्ताञ्जलक्रीडागतान्विभुः ।
 प्रमाणकोट्यां वासार्थी सुष्पापारुह्य तत्स्थलम् ॥
 शीतं वासं समासाद्य श्रान्तो मदविमोहितः ।
 निश्चेष्टः पाण्डवो राजन्सुपाप मृतकल्पवत् ॥
 ततो बद्धा लतापाशैर्ममं दुर्योधनः शनैः ।
 गम्भीर भीमवेगं च स्थलाजलमपातयत् ॥ ३२

30 Ks (hapl) om 30th-32nd — *) N B D
 Ms s 'कोट्या' (N1 s Bs s Ds 'व्यास') स देश (Ds
 तदेष, Ds उद्विष्य), T1 'कोट्यतर देश', M¹ —
 *) S1 Ks पल (for स्थल) N1 उपेविवाद'
 च) Ko Ns तु, Ks Ms स, Ks Ns B D (except
 ह (for च) — After 30th, Ks N B D ins a
 of 33 lines given in App I (No 71), this
 occurs with v 1, in T G in the additional
 mentioned above (App I No 73) — Ds om
 — *) N B (except Bs) D (Ds om) ते सर्वे
 transp), S (except Ms) सर्वे च — *) Ko
 Ds शुचिवस्त्रै — N B D (except Ds s) om
 — After 30, Ds repeats (with v 1) lines 2
 passage No 71 given in App I

31 Ks om 31 (of v 1 30) — *) Os s
 पति' — *) Os कुरुद्वह Ms-s विहृत्य वृत्तसप्तमः
 S1 Ks 'रायतनेष्वेव' — *) Ns वासमरोचयन्
 32 Ks om 32nd (of v 1 30) — *) Ks
 B1 Ds लिङ्गश्च — *) S1 K1 'मायधिक्रीडाः'
 'मद्यमकशित', Ks 'मादधिक्रीडा', Ns
 Ns B1 s D Ms s 'मायधिक्रीडाः' तदा, Ds 'मायवत्प'
 Bs 'मेयवत्पि' — Ds om 32nd — *) N B D
 Ds, Ds om) तदा (for विभु) — *) S1 वासार्थी
 वासार्थं (T1 'सायः' Gs as in text) — *) D
 (for भारुह्य)

33 *) Ms s-स शीतवात Ks N B Ds Ds
 वात (for वास) S1 Ks-2. s शीत (S1 शीत) K
 वासमासाद्य, Ds स तत्स्थल समासाद्य, Ds
 समासाद्य — *) Ko मदनिराहृत — *) S s
 (except Ds) विषेण च परीतंगो निष्क्रेष्टः पाण्डवः
 34 *) N B D (except Ds s) स्वयः, Os श्री (for
 च) — After 34th, S ins

1311* प्रमाणकोट्यां सप्तस गङ्गायां बहिरां वाह ।

॥ प्रबुद्धः कोन्तेयः सर्वं संछिद्य बन्धनम् ।
 तदतिष्ठजलाद्भयो भीमः प्रहरतां वरः ॥ ३५
 उतं चापि पुनः संपैत्सीक्ष्णदंष्ट्रैर्महाविषैः ।
 क्षुपितैर्दंशयामास सर्वेष्वेवाङ्गमर्मसु ॥ ३६
 दंष्ट्राश्च दंष्ट्रिणां तेषां मर्मस्त्वपि निपातिताः ।
 त्वचं नैवास्य विभिदुः सारत्वात्पृथुयक्षसः ॥ ३७
 प्रतिबुद्धस्तु भीमस्तान्सर्वान्सर्पानपोथयत् ।

सारथिं चास्य दयितमपहस्तेन जघ्निवान् ॥ ३८
 भोजने भीमसेनस्य पुनः प्राक्षेपयद्विषम् ।
 कालकूटं नवं तीक्ष्णं संभृतं लोमहर्षणम् ॥ ३९
 वैश्यापुत्रस्तदाचष्ट पार्थानां हितकाम्यया ।
 तच्चापि शुभ्रत्वाजरयदविकारो वृकोदरः ॥ ४०
 विकारं न ह्यजनयत्सुतीक्ष्णमपि तद्विषम् ।
 भीमसंहननो भीमस्तदप्यजयत्ततः ॥ ४१

B. 1.
K. 1.

— ^{ad} K₁ N B D स्तकत्वं तदा धीरं. S भीमसेनं तदा
 राजन्महदा प्राक्षेपयजले (G₁ 'म' दंष्ट्रं वृक्षारं दुष्टात्मा प्राक्षिपयजले).
 — K₁ N B D (Da om. line 6; D₁ om. line 1) ins.
 or 34: T G, with v. l., in the course of an
 additional adhy. (App. I No. 73):
 1312* स निःसंज्ञो जलस्यान्तमस्य वै पाण्डवोऽविशत् ।
 आक्रामन्नारागवने तदा नागकुमारकः ।
 ततः समेत्य यदुभित्वा नागैर्महाविषैः ।
 अदश्यत् भृशं भीमो महादंष्ट्रिर्विपोल्यगैः ।
 सतोऽस्य दशमानस्य तद्विषं कालकूटकम् । [5]
 हतं सर्पविषैरेव स्यात्वरं जहमेन तु ।
 (L. 1) N B Da जलस्यान्तः. — (L. 2) D₁ नागकुमारकैः.]
 After 1312*, K₁ N B D (except D₁), which om.
 5*-36*, read 37, which is followed by 35^{ad}.
 35 — (var.) 1. 55. 11. — ^a) Ms-s प्रबुध्य. — ^a) B
 वान् — दंष्ट्रान्. — K₁ N B D (except D₁) om.
 5*-36*. — ^{ad}) G₁ सलाह (for जलाह). K₁ s T₁ G₁ s
 1 भीमो भूयः (by transp.). — After 35, D₁ T G₁ ins.:
 1313* स विष्णुको महादेवा नागानीसेन तत्कृतम् ।
 पुनर्निद्रावशं प्राप्तकत्रैव प्राक्षयददली ।
 अथ हान्वां व्यतीतायासुषस्सुः कुरुपाण्डवाः ।
 दुर्घोषनष्टु कोन्तेयं दृष्ट्वा निर्वेदमभ्यगात् ।
 T₁ G₁ s cont.: M ins. after 35:
 1314* समासाद्य ततः कांश्चिन्ममदं च शिरसि च ।
 शिरोभिः शिरसा धीरः कृतपाण्डुदमद्वुतम् ।
 cf. 16^{ad}). — G₁ cont.:
 1315* तथान्यद्विषेत्सु सर्वेषोरारान्ते पुनः ।
 क्षुपितैश्च महाकायैस्तीक्ष्णदंष्ट्रैर्महाविषैः ।
 (the last pada repeating 36*).
 36 K₁ N B D (except D₁) om. 36 (cf. v. l. 35).
 — ^a) S (except T₁ G₁) 'संछिद्य (for 'मर्मसु).
 37 K₁ N B D (except D₁) read 37 after 1312*,
 (cf. v. l. 34). Da om. 37^{ad}. — ^a) Ko D₁ सर्वमर्मसु
 पातिताः. — ^a) S त्वचं न चास्य. — After 37, K₁ N B

D read 35^{ad}.

38 N₁ s B (except B₁) om. 38^{ad}; N₁ s om. 38^{ad}-42
 Dn om. 38^{ad}-41; D₁ om. 38^{ad}-43. — ^{ad}) S प्रबुद्धो
 भीमसेनस्तान्. K₁ N B D पोथयामास तामसबौन्देचिन्नीताः
 प्रबुद्धुः. — K₁ N B D ins. after 38^{ad} a passage of 96
 lines given in App. I (No. 72), which includes an
 additional colophon; this passage occurs in T U
 also in the course of the additional adhy. (App. I,
 No. 73). — ^{ad}) Ko अग्रहस्तेन; G₁ वामः; Cd अयं (as
 in text). G₁ सृत्वं च दयितं तस्य व्यपहस्तेन जं. —
 B₁ s-s ins. after passage No. 72 of App. I: B₁ D₁ ins.
 after 38: T U (with v. l.) in the course of the
 additional adhy. (App. I, No. 73):
 1316* धर्मोत्तमा विदुरस्तेषां पार्थानां प्रदरी मत्स्यम् ।
 G₁ ins. after 38:
 1317* वाहितलेन वृत्तोऽपि पयौ स यमसादनम् ।
 S ins. after 38 (G₁ after 1317*):
 1318* सथान्यद्विषेत्सु राजहन्तुकामोऽस्यमर्षणाः ।
 बललेन सहामङ्गय सौवलस्य मते स्थितः ।
 [Cf. 1319*. — (L. 1) T₁ G₁ s G₁ s हनुकामो; M₁ s
 गंतुकामो. — (L. 2) T₁ G₁ s M₁ s सौवः; G₁ s पदं
 (for वल).]
 39 N₁ s Dn D₁ om. 39 (cf. v. l. 38); B₁ D₁ om.
 39-41. — ^a) N₁ s ततो दुर्घोषनस्तस्य. — ^a) G₁ धोरः;
 G₁ ततः (for पुनः). T₁ G₁ s प्रक्षेपः. Ko पुनश्चिक्षेप
 तद्विषं. — ^a) B (except M₁) 'कूटं विषं. — ^a) K₁ Da
 G₁ Cd संभृतं; G₁ सुभृतं. S (except M₁) रोमं.
 40 N₁ s B₁ Dn D₁ s om. 40 (cf. v. l. 38, 39); T₁
 G₁ s om. 40^{ad}. — ^a) B (B₁ om.) Da Ms अविकारं.
 41 N₁ s B₁ Dn D₁ s om. 41 (cf. v. l. 38, 39).
 — ^a) T₁ G₁ नासः; T₁ G₁ s M₁ s नास्य (for व ह).
 — T₁ G₁ s om. 41^{ad}. — ^a) N₁ s G₁ s M₁ s Cd 'संहननं.
 N₁ s तस्माद् (for भीमस्य). — ^a) Ko तदा (for ततः).
 K₁ s तथ्यजयत्ततः; N₁ s अजरास्य वृकोदरः; G₁ s तस्मा-

एवं दुर्योधनः कर्णः शकुनिश्चापि सौबलः ।
अनेकैरभ्युपायैस्ताञ्जिघांसन्ति स पाण्डवान् ॥ ४२

पाण्डवाश्चापि तत्सर्वं श्रत्यज्ञानचरिदमाः ।
उद्धावनमकुर्वन्तो विदुरस्य मते स्थिताः ॥ ४३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकोनविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११९ ॥

१२०

जनमेजय उवाच ।

कृपस्यापि महाब्रह्मन्संभवं वक्तुमर्हसि ।
शरस्तम्भात्कथं जज्ञे कथं चास्त्राण्यवाप्तवान् ॥ १
वैशंपायन उवाच ।
महर्षेर्गीतमस्यासीच्छरद्वान्नाम नामतः ।

पुत्रः किल महाराज जातः सह शरैर्विमो ॥ २
न तस्य वेदाध्ययने तथा बुद्धिरजायत ।
यथास्य बुद्धिरभवद्भुवदे परंतप ॥ ३
अधिजग्मुर्यथा वेदास्तपसा ब्रह्मवादिनः ।
तथा स तपसोपेतः सर्वाण्यस्त्राण्यवाप ह ॥ ४

बाह्वयस्य सतः (G: तदा); M तस्मादजरयस्यतः. — After 41, T G ins.:

1319* ततोऽन्य दिवसे राजन्धन्तुकामो चुकोदरम् ।

सौषलेन सहायेन धार्तराष्ट्रोऽन्यचिन्तयत् ।

चिन्तयन्नाकमक्षिद्रा दिवाराद्रिममत्प्रितः ॥

42 Ns D: om. 42 (cf. v. 1. 38). — *) Ks सुयोधनः. — *) = 1. 129. 2nd (see below). — *) T G (except T: G: s) 'रघुपायैः. B (except B: s) Da ते (for ताद्). — After 42, T G ins.:

1320* न जज्ञिरे तु सङ्घर्षं पाण्डवा मन्दचेतसः ।

[T: G: 'वा क्रतुबुद्धयः.]

43 = 1. 129. 3. — D: om. 43 (cf. v. 1. 38). — *) Da Dns Ds: s तान्सर्षान्. — *) Ś: K: s Da अमर्षिताः; Dns Ds वरर्षभाः (for अरिदमाः). — *) Ko संभ्रमनं; K: सङ्क्रान्तं; Ks उद्धातं; B: उद्धातं; Cd as in text. — Ks Dn Ds: s ins. after 43, D: after passage No. 72 of App. I:

1321* कुमारान्कीडमात्रांस्त्राण्डयुः राजातिबुमंदात् ।

शुकशिखार्धमन्विच्छन्गीतमं तान्यवेदयत् ।

शरस्त्राण्यसमुद्धतं वेदसाक्षात्पारगम् ।

Ks Dns Ds: s cont.:

1322* राजा निवेदितास्त्रस्यै ते व सर्वं ह्यधिष्टिताः ।
Dns cont.: Dn: n: D: ins. after 1321:

1323* अधिजग्मुर्यथा वरयो धनुर्वेदं कृपाचु ते ।
a line which likewise concludes the additional
adhy. ins. in T G after the present adhy. (App. I,
No. 73).

आदि'). — Sub-paraen: Ś: Ko: s 4 N: s B: Dn: s
Ds T: संभव. — Adhy. name: Ks दुर्योधनामर्षः; Ś: s
भीमप्रत्यागमनं; Ns अन्योन्यकीडा; Da भीमसेनस्य हार.
कृददानं; G: भीमसेनरसप्राप्तिः; Ms: s दुर्योधनसेनस्य.
— Adhy. no. (figures, words or both): B: 125,
Dns 128; Dam 129; T: 121; Ts G 72; M II
— Śloka no.: Ds: 40; Dn 38; Ms 37. — Aggregata
śloka no.: Dns 6117.

After adhy. 119, T G ins. an additional
adhy. given in App. I (No. 73); see note under
29 above.

120

1 Ś: Ko: s 8 om. उवाच. — *) Ko: s 4 Ds यथावत्
(Ks 'यव'); N B Da Dn D: s 4 Gs: s न स मल्लः; Cd s
in text. — *) Ko T: s (except Gs) Ms: s जातः
Ms: s जातं (for जज्ञे). — *) Ns II (except B: s) Dn
Da था (for च). Ds T: G: s M om. च. Gs: s
शस्त्राणि. Ś: लब्धवान्.

2 Ś: Ko: s Ds: s 8 om. उवाच. — *) N (incl.
Cd) Gs: s Ms (sup. lin.) गीतमः (for नाम*). — *) Dn: s
महाबाहो. — *) Ś: K: s T: s Gs: s किल वरिः सह (T: G: s
विमो; Gs वने); K: s 4 स तु वरिः सह; Ds सारसैर्विमो;
M (except Ms) सहचरैर्विमो. Ko स हि जातः शरीः सह.
3 *) Ms: s मतिरजायत. — *) Ds: s वेदे च भारत
4 *) Gs: s वेदे. — *) N: s II (except Ds) D
(except Ds) महाचारिणः. — *) Ks B: G: s स ह
(by transp.); Gs स तदा; Gs तथा च. Ks तपयो ३१

Colophon. Major paraen: T: G M संभव (for

विंदपरत्वाच्च तपसा विपुलेन च ।

तं संतापयामास देवराजं स गौतमः ॥ ५

ते जालपदीं नाम देवकन्यां सुरेश्वरः ।

हिणोत्तपसो विभं कुरु तस्येति कौरव ॥ ६

भिगम्याश्रमपदं रमणीयं शरद्वतः ।

सुर्वाणधरं बाला लोभयामास गौतमम् ॥ ७

मेकवसनां दृष्ट्वा गौतमोऽस्मरसं वने ।

कैऽप्रतिमसंस्थानामुत्कृष्टनयनोऽभवत् ॥ ८

नुष हि शराश्चास्य कराम्भां प्रापतन्मुचि ।

पशुश्चास्य तां दृष्ट्वा शरीरं समजायत् ॥ ९

तु ज्ञानगरीयस्त्वाचपसश्च समन्ययात् ।

1 तापसो. — 4) Śi Ko. 1, Ds Ms-s च (for ह). Ks. 4

1a Gs. 4 Ms. 4 'व्यवाहवाच्च'.

5 *) Ko सतः संताप'. — 4) Gs 3 M हि (for स).

6 *) Śi. 2 Bs 3 Ds Ds जायपदीं; Śi Gs 'वर्ती'; T

11. 2. 4 M 'वर्ती'; Gs चलावती. — 2) Ks अदेश्वरः; Da

रेश्वर. — 4) T G (except Gs) भारत (for कौर').

7 *) Śi. 1 B D (except Ds) सा हि गवा. Ko 3 Śi

B D (except Ds) Gs 2 M आधरं (Ds 'अ') तस्य (G

'त'); Ts अयवीतस्य. — 2) Śi हर्षं शेष; Ko Ds Ms-s

सुरकन्या; Ks 1. 2. 4 सुरगं वै (Ks च; Ks सा); Ks सुहृ रम्यं;

Śi वसनीये; Śi Ms सुरमण्यं; Ds Ts रमणीये. — 4) Ts

'योगरतं. Śi दृष्ट्वा (for बाला).

8 *) Ts Gs एकवांस. — Ds (hapl.) om 8^a-8^a.

— 2) Ts Gs 3 मुनिः (for वने). — 4) Śi उत्कृष्टहृदयोः

Bs Da Dn Ds प्रोक्तुः; Ds अकथ्य.

9 Ds om. 9^a (cf. v. l. 8). — 2) Ko. 2 Śi

चतुर्बाणः; Ks 'क्षेय'; Ks ततो घनुः; Ks घनुक्षि. Śi Bs

Da Dn Ds Ms (except Ms) शरास्यस्य; Gs 3 शरश्चास्य.

Śi Bs 2 Ds घनुश्च सत्तरं तस्य. — 2) Śi Ms-s प्रपतद्;

Ko. 2. 4 T M (except Gs) Ms प्रापतद्; Ns 2 Bs 3

Da Dn Ds Ds अपतद्; Śi वातयद्. Bs Da Dn

Ds 2 om. 7^a. — 4) Ko Ns Bs Dn Ds अयि (for अस्य).

— 8 सहसा (for तां दृष्ट्वा).

10 *) Śi Dn Ds समयनात्. — Ds om. 10^a.

— 4) Ts Ms-s उपतस्ये; Cd as in text. — 4) Śi K

(except Ks); Ds Ts Gs 3 च; Ms-s हि (for ह).

11 *) Ks 1 N H (except Bs) Da Dn Ds Ts

Gs 2. 4 M यस्तस्य; Gs यस्तस्य. Gs 3 तपसा. Śi Ks अरण्ये

(for राज्ञ). — 2) Śi Bs 2 Ds 2 T G Ms-s समजायत;

अतये महामासो चैवेण परमेन ह ॥ १०

यस्तस्य गदया राजन्त्रिकारः गमपपन ।

तेन गुप्ताय रेतोऽस्य स च गन्धार्कच्युत ॥ ११

मू विहापाश्रमे तं च तां चैवापाश्रमं मृनिः ।

जगाम रेतस्तस्य शराम्ये पषात ह ॥ १२

शरस्तम्ये च पतिवं दिष्टा तदममृष ।

तस्याय मिथुनं जमे गौतमस्य शरद्वतः ॥ १३

मृगयां चरतो रामः संतनोस्तु यच्छृष्टया ।

कथितेनाचरोऽरण्ये मिथुनं तदपश्यत् ॥ १४

पशुश्च सत्तरं दृष्ट्वा तथा कृष्णाजिनानि च ।

व्यपस्य प्राक्षपापत्यं घनुर्वेदान्तगस्य तत् ।

Be Da Dn Da. 2 Ms. 2 'दरपय. — Ks (f. hapl.) om.

11^a. — 2) Gs 3 मय (for अय). Ts Gs 2 गुप्ताय रेतोऽस्य

तस्य. — 4) Śi Ks 2 N Ds 2. 4 Gs गन्धार्कच्युत. — After

in its proper place.

12 *) Ko. 2 3 आश्रमपदं. Ts Gs 2 3 पाश्रि; Ts Gs 2

स्वस्य; M शेष (for तं च). — 2) Ts Gs 2 3 पाश्रि; Ts Gs 2

मुनिः). Ko. 2. 4 गौतमोपाश्रमे च तं (Ko 'नं मुनिः).

— 4) Ts Gs 2 'म रेतः स्तस्य च तां (Ko 'नं मुनिः).

Ks) N B (except Ns) Da Dn Ds 2 3 च; Ks K (except

13 *) Śi Ks Ds निपतिनः; Gs 3 पतिनः (for ह).

दिष्टा वै तद्वयस्य. — After 13^a, Ts Gs 2 3 4 5

— 2) Ks तस्य; Ts Ds तस्य; Gs वस्तस्य (for स्य). Ks

अयि; Ks आश्रुः; Ts Gs 3 तस्य (for स्य). Ks

200. m.) S 2nd. after 13 (Ts Gs 2 3 4 5) — Ds (margin

132^a 3 नहर्षेणोत्तमस्यस्य आश्रमस्य समीपतः

[Da शरद्वतस्य समीपतः]

14 *) Ko Gs 2 3 चरतो राजन्. — 4) Some N 11^a 3.

संतनोः. Ds Gs 2 3 च (for ह). — 4) Gs 3 चक्रीपदं

नरोरण्ये. — 4) Ko तद्वद्वं ह; Ks Da 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15

15 For Ds cf. v. l. 11. — 2) Ts 3 चक्रीपदं.

चनुश्च हि दारं. Da दृष्ट. — 2) Bs 3 चतुर्बाणः; Ms

'त्रिर्बाणः'. — 4) Śi Ks त्विषस्य; Ks Gs 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15

नं ज्ञात्वा वै; Ts Gs 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25 26 27 28 29 30 31 32 33 34 35 36 37 38 39 40 41 42 43 44 45 46 47 48 49 50 51 52 53 54 55 56 57 58 59 60 61 62 63 64 65 66 67 68 69 70 71 72 73 74 75 76 77 78 79 80 81 82 83 84 85 86 87 88 89 90 91 92 93 94 95 96 97 98 99 100

(except Ds) शरवा द्विजस्यपत्ये वै (Dns 'व्य चारस्य).

— 4) Śi. 2 Bs 2 Ds 2 'वेदान्तगस्य'; Ds 'वेदान्तगस्य'; Cd

as in text Śi Ks तं; Ns 2 Bs 2. 4 D (except Ds) ह ।

T H 3 M वै (for तत्). Bs घनुर्वेदविदस्यार. — 4) Ks 2

Bs 3 D (except Dns Da) Ts G (except Gs) राज्ञे. Ks

स राज्ञे दर्शयामास मिथुनं सशरं तदा ॥ १५
 स तदादाय मिथुनं राजार्थं कृपयान्वितः ।
 आजगाम गृहानेव मम पुत्रादिति ब्रुवन् ॥ १६
 ततः संवर्धयामास संस्कारैश्चाप्ययोजयत् ।
 गौतमोऽपि तदापेत्य धनुर्वेदपरोऽभवत् ॥ १७
 कृपया यन्मया बालाविमौ संवर्धिताविति ।
 तस्मात्तयोर्नाम चक्रे तदेव स महीपतिः ॥ १८
 निहितौ गौतमस्तत्र तपसा तावविन्दत ।

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि विंशत्यधिरुद्राक्षतमोऽध्यायः ॥ १२० ॥

१२१

वैशंपायन उवाच ।

विशेषार्थी ततो भीष्मः पौत्राणां विनयेऽप्यया ।

इष्वस्त्रज्ञान्परीयच्छुद्धाचार्यान्वीर्यसंमतान् ॥ १
 नास्वधीर्नामहाभागस्तथानास्त्रकोविदः ।

राज्ञे सदशंया — ') T₁ सशं मिथुं (by transp.) Ko
 शतनो (for सशं) Ś₁ G₁ तया; N₁ s B D धनु , T₁
 सत (for तदा)

18 ") T₂ G₁ s स तन्मिथुनमादाय — ") N₁ B₁ Dn
 D₁ s T₁ G₁ च, M₁ s अति, M₁ (sup in) s-सु (for अय)

17 ") Ś₁ K₁ लौ सम वधे, Ko s स तसवधं, N₁s
 तसर्वं वधे — ") Ś₁ सस्कार चाप्य, K₁ सस्कारैश्चापि
 चो, T₁ G₁ s 'शेष्वाप्ययुजयत् — After 17^{ab}, K₁ N₁ s
 B D (except D₁) : ns

1325^a मातिवेयो नरधेष्टो मिथुन गौतमस्य तज्ज ।
 — S reads 17^{ad} after 19 — ") T₂ G₁ s कृपोपि च
 (for गौतमोऽपि) Ś₁ K₁ N₁ s तदोदेव, K₁ s N₁ s B D
 सतोऽप्येव, S तदा राजन्

18 ") Ś₁ धर्मया, K₁ s T₁ G₁ s वरया (for यन्म)
 G₁ 'या यन्महाराज — ") B₁ s (m as in text) Dn D₁
 अवि (for इति) — After 18, S : ns

1326^a तस्मात्कृप इति द्यात वृषी कन्वा च सामयत् ।
 19 ") Ko s N₁ B D गोपितो (D₁ संहितो), S वितापि
 (T₁ G₁ स पिता) — ") B₁ s Dn D₁ समर्द्धित — ") Ś₁
 K₁ N₁ B₁ Dn D₁ सामय लो s N₁ B (except B₁) D
 सस्ते, K₁ चादि, M (except M₁) चास्म- T₁ G₁ चास्मादि,
 G₁ s M (except M₁) गोत्रादीन् — After 19, S
 reads 17^{ad}

20 Ś₁ K₁ D₁ T₁ (hapl) om 20^{ab} — ") K₁ s
 N₁ B₁ Dn₁ D₁ दास्त्राणि; B₁ Dn₁ ns G₁ दास्त्रा (for
 अस्त्रा) — ") T₁ G₁ s 'नास्त्र चास्त्रात — ") Ko s B₁

तथा, T₂ G₁ s M₁ s विता (for तदा) — After 20^{ad}
 D₁ : ns

1327^a कृपञ्च ससरात्रेण धनुर्वेदपरोऽभवत् ।

— ") G₁ सचिरेणैव — After 20, D₁ s S : ns

1328^a कृपमाहूय गात्रेयस्तव शिष्या इति ब्रुवन् ।

पौत्रान्पतिसमादाय कृपयाराधयत्तदा ।

[(L 2) D₁ M₁ s 'समाहूय, T₁ G₁ 'समायाय D
 'कृपयत्तदा]

21 ") N₁ 'मित्रयु Ko T₁ G₁ s ते सर्वे (य
 transp) — ") N₁ Dn D₁ 'या सह वादये, N₁ 'या
 महाराया — ") Ś₁ K₁ s नृपार्थय, G₁ तया चान्ते
 — After 21, D₁ (marg sec m) S : ns

1329^a कृपमाचार्यमासाच परमाश्रितो गता ।

Colophon om in Dn G₁ — Major parvan Ś₁
 G₁ s- M सभय (for आदि) — Sub-parvan Ś₁
 Ko s- N₁ s B₁ D₁ T₁ सभय — Adhy name Ś₁
 अश्वसिन्हा; B₁ वृषाचार्यसभय, Dn D₁ M₁ s- इत्येव
 — Adhy no (figures, words or both) B₁ 1^{ab}
 Dm 130, Ds 31, T₁ 122, T₁ G₁ sm s- 73, M
 72 — S loka no Dn 23, M₁ 24

121

1 Ś₁ K₁ s Das B om उवाच (G₁ s M₁ om the ref)
 — ") N₁ D₁ 'पार्थ K₁ transp. विने and ततो भीष्म
 — ") K₁ s पुत्राणां; B₁ पौत्र- T₁ G₁ s 'दिव्यमन्त्र

देवसत्त्वो विनयेत्कुरुनस्त्रे महाबलान् ॥ २

हविंस्तु भरद्वाजो हविर्धाने चरन्पुरा ।

दर्शाप्सरसं साक्षाद्भूताचीमाप्नुतामृषिः ॥ ३

तस्या वायुः समुद्रतो वसनं व्यपकर्षत ।

ततोऽस्य रेतश्चस्कन्दं तद्वपिद्रोण आदधे ॥ ४

तसिन्समभवद्गोणः कलशे तस्य धीमतः ।

- 4) \bar{S}_1 K₁ T₁ G₁ नीर्यसत्तमान्; K₂ G₂ वीर; \bar{N}_1 प्राज्ञ.
2 *) \bar{N}_2 नाहयवीर्यामहाभावात्; D₂ s. 'धीर्यम'; T₁
i. s. 'धीस्तु म'; T₂ G₂ s. नाहृतिर्लो. — 3) K₀ T₁ G₂ s.
तानाथं; \bar{N}_2 D (except D₂. 4. 1) नाहृत्; T₂ G₂ s. नाहेव-
तरात्. — 4) T₂ G₂ s. नाहेसवर्धा; G₂ नाहेवसवो; Cd as
n text. — After 2. K₂ \bar{N}_2 B D ins.

1330* इति संहिन्द्य गाक्षेयस्तदा भरतसत्तमः ।
 श्रेणाय वेदविदुषे भारद्वाजाय भीमते ।
 पाण्डवास्त्रैयम्भैव द्वौ शिष्यासरथम्भ ।
 साक्षात्तः दृष्टितश्चैव सम्मफेन महारथना ।
 स भीमयेन महाभागानुष्टोऽस्त्रविदुषां परः । [६]
 प्रतिजग्राह तान्सर्वान्शिष्यत्वेन महायथाः ।
 शिक्षयामास च श्रेणो यन्त्रवेदमनघतः ।
 तेऽर्च्येयैव कालेन सर्वेवास्त्रजिहारादः ।
 द्रुमभः कौरवा राजन्पाण्डवाश्चाश्रितोऽजसः ।

Ks N B D cont.: S (except Ts Gs, all om. lines 2-3)
lms. after 1338* (Gs, after 6^{ab}):

331* ଜନମେଷ୍ଟ୍ରୟ ଉପାଧି ।

कथं समभवद्भोगः कथं चासाध्यवासावान् ।
 कथं चापातरुस्त्वह्नन्कल्य सुतः स धीर्यवान् ।
 कथं चास्य सुतो जातः सोऽश्वत्थामासन्नित्तमः ।
 पृथक्चिन्ताम्यर्थं श्रोतुं विस्तरेण प्रकीर्तय ।
 वैशंपायन उवाच ।

गङ्गाद्वारं प्रति महान्वभूय भगवानृषिः । [८]
 भरद्वाज इति ख्यातः सततं संशितव्रतः ।
 सोऽभिषेक्तं ततो गङ्गां पर्यमेवागमक्षद्रीम् ।

Ds: T₁ G₁-1.5 M om. उवाच. — (L. 1) K₁ T₁ G₁-s
'transp. सममन्त्रयद् द्रोणः. Gs M कथं द्रोणः समुद्धृतः.
K₂ T₁ G₁-s 4.0 om. च. Ms-s कथमस्मानि वाह? — (L. 2)
T₁ s कथं वागच्छत कुरुकस्य ते. — (L. 4) B₁ सोहो; T₁
T₁ s 4.0 M व्रजन्. T₁ G₁ (m as in text) तपोधन; Ds
स्कीर्तितः. T₁ G₁-4.5 M निखिलेनानुवर्ण्यतां (Ms-s 'वर्णितं';
Ms-s 'कीर्तय'). — D₁ T₁ G₁-5.5 M om. उवाच.
— Lines 5-7 recur (with v. 1.) below in adhy. 154.
— (L. 5) T₁ G₁-4.5 M यथूपदिग्महापातः. — {L. 6}
T₁ G₁-1.5 M महापातो (for इति द्यातः). T₁ G₁-s
निततः (for सत्). — (L. 7) D₁ G₁ M गतो. Ds T₁
G₁-s M 'मेव गतं'. T₁ G₁-2.5 M सतीं (for नदीम्).]
— After 131*, S (except T₂ G₂) repeat 3*-4*.

☞ Many of the foll. st. recur (often with v. l.) in adhy. 154.

3 Ñ D₁ om. 3rd. — ^{ab}) II D (except D₅; D₁ om.) T₂ G₄s सहविभिर्दु. G₁s transp. भू' and हवि'. G₂s [S]मयत् (for चरद्). K₄ तदा (for पुता). S (except T₂ G₁) repeat 3'-4' after 1331^a. — ^c) T G₁s (both second time).s Ms सत्त (for सासाद्). — ^d) G₂ 'गता' (for 'पुता'). — After 3, N (except Ñ B₁ D₁ D₂) ins.:

1333* रूपयौवनसंपन्नां मदत्सां मदालसाम् ।
[B: 'संपूर्णां. S: K₁ 'दृष्टां; K₂ D: अनाद्युष्यां; K₃ D:
D: 'दृष्टां; K: मदाविष्टां.]

4 S (except T; G;) repeat 4th (with 3rd) after 1331* (of. v. 1. 3). — " Dn D₁ दुनद; G; वासः (for वायुः). Śi K; समाधृतो; K_o-s N; B_s G; Da₁ D₂ T₂ G₁-s M_s समुद्रतो; N; B₁ s Dn D₁ s T₁ (first time) G₁-s M (all second time) नदीतो; T₁ (second time) 'दन्तः' G₁ (first time) 'द्वयः' G₂ (first time) 'दूते. — " Śi K₁ व्यपकृष्टवायुः K_o समकर्मतः K_s समकर्मवद; N₁ s B Da D₂ s T₁ (second time) G₁-s (all first time) पदः; N; सपयवायः; Dn D₁ पयपतः; D₂ कययद; T₁ (first time) द्वाहरसदा; T₂ G₂ प्रत्यः; G₁-s M (all second time) द्व्य(G₁ द्वा)द्वाहरसदा. — G₁ ins. after (the first occurrence of) 4th.

1333* तद्वद्वदशनादस्या रागोऽजायत चेति ।
— K₁ N B D ins. after 4^{ab}: S (except T₁ G₁), after
the repetition of 4^{ab} (cf. v. l. 7):

1334* व्यपकृष्टाभ्यरां हृष्टा तामृपिश्चकमे ततः ।

[These lines recur (with v. l.) in adby. 154.
— (L 1) Ks S (except Tz Gs) om. वि. — After
the prior half, G1 ins.:

1335* रम्यगद्यस्थलां नय ।

पीनोबुद्धकृचो दध्वा.
— (L 2) T₁ G₁₋₄ तस्यत्.]
— After 134*, S (except T₂ G₂) repeats 4*-5*
(with v. 1.). — *) D₂ ततो रेतश्च चकन्द; S रागाद्देवः
प्रच(T₂ सम)स्कन्द (G₁ 'दे). — *) S₁ K_{1,2} G₁ तं
(for तद्). S₁ K_{1,2} G₂ आददे; G₂ आदधव. N_{1,2} S₁.

अध्यगीष्ट स वेदांश्च वेदाङ्गानि च सर्वशः ॥ ५
अग्निवेश्यं महाभागं भरद्वाजः प्रतापवान् ।
प्रत्यपादयदाग्रेयमस्त्रं धर्मभृतां वरः ॥ ६
अग्निष्टुजातः स मुनिस्ततो भरतसत्तम ।
भारद्वाजं तदाग्रेयं महास्त्रं प्रत्यपादयत् ॥ ७
भरद्वाजसखा चासीत्पृषतो नाम पार्थिवः ।
तस्यापि द्रुपदो नाम तदा समभवत्सुतः ॥ ८

स नित्यमाश्रमं गत्वा द्रोणेन सह पार्षतः ।
चिक्रीडाध्ययनं चैव चकार क्षत्रियर्षभः ॥ ९
ततो व्यतीते पृषते स राजा द्रुपदोऽभवत् ।
पाञ्चालेषु महाबाहुरुत्तरेषु नरेश्वरः ॥ १०
भरद्वाजोऽपि भगवानारुरोह दिवं तदा ।
ततः पितृनियुक्तात्मा पुत्रलोभान्महायशः ।
शारद्वती ततो द्रोणः कृषीं भार्यामविन्दत् ॥ ११

द्रोण्या तत् (Nis 'श्च') पिरादये Cd cites द्रोणे [In the repetition of 4th, N has the following v 1 — *) S (except Ts Gs) द्रुपस्य रेत प्र (Ts Gs Ms s मा) कदम् — *) T1 Gs Ms s त (for तद्) T1 Gs Ms 'द्वे]

5 For S of v 1 4 — *) N B s s Da Dn D1 s s T1 Gs s तत (for तस्मिन्) S1 K1 transp समभवत् and द्रोण N1 s B s Ds तत स (Bs Ds तस्मिन्) पतिते द्रुके द्रोण समभवत्तदा [In the repetition of 5th, S has the following v 1 — S (except Ts Gs) तत (for तस्मिन्) and पुमारो (for कल्लो) Ms s तेजसा (for धीम)] — *) Ds अध्यायित, T1 अध्यायेव, Ts Gs s 'तच्छद्, G1 s 'धीद, Gs 'सिष्ट G1 s च (for स) — After 5, T1 G1 s ins

1336* अग्नेरस्त्रमुपादाय यदपि वेदं काश्यप ।

अध्यगच्छन्नरद्वाजस्तदस्त्रं देवकारितम् ।

[(L 2) T1 ततस्त (for तदस्त्र) G1 देवकारित]

N *) S1 K1 s Dn D1 'वेश, Ko T1 Gs s M 'वेद्ये, N1 'वेद्याद, Ds 'वेद्यो, Ds अग्नेरेव, Gs अनिर्देव Ko T1 Gs s M 'आगे, K1 Ns Da 'भाग, Ds s Gs s 'भाग, Ts Gs 'मान — *) Gs s सहायया (for प्रता) After 6th, Gs ins 1331*, followed by a repetition of 3rd-4th (cf v 1 2) — Gs om 6th 7th — *) S (except Ts Gs, Gs om) प्रत्येद — *) K1 s Ns s B D अस्त्रमस्त्रविदा (Ds अस्त्रविद्याविदा, Ds 'मस्त्रभृता), Ts Gs s अस्त्रधर्म

7 Gs om 7 (cf v 1 6) — *) Ko N1 B1 s s D अग्नेस्तु जात, Ks अग्निष्टुजातः ; Ks 'ष्टु नामः Bs 'मिप्रजात ; T1 Gs s कनिष्ठनात (Gs 'त), Gs M अग्निपुत्र (Ms 'पुत्र) जात T1 Gs अग्निवेश्यस्तदा द्रोण (cf 1337* below). — After 7th, T1 G1 s s ins

1337* आता आतरमन्तिके ।

अग्निवेश्यस्तदा द्रोण

— Ts Gs om 7th — *) M आता आतरमन्तिके (cf

1337* above) — *) S1 Ks Ds 'द्वाजत्, Ko T1 G1 'द्वाजे, K1 'द्वाजा, Ks D1 Gs भरद्वाजत्, Ks Ds भर 'ततोमे', K1 तमाग्ने', Gs M स चामि', Gs सद्युजे — *) K1 s s अस्त्र तत्, Ko तदस्त्र G1 प्रत्ययो', Ms (sup i n) मत्स्ये — After 7, S (except Ts Gs s) ins

1338* स वै शुक्रो गुरुहि यद्विच्छेत्कृष्ण सुखम् ।

भीष्मोऽप्यलपदेव स भारद्वाजपरीक्षया ।

Thereafter, S (except Ts Gs) ins 1331* (cf v 1 3) which is followed by (a repetition of) 3rd-4th (q v), then follows 1334*, and finally (a repetition of) 4th 5th (q v)

8 *) S1 K1 Ds Gs भार' T1 Gs s हि (for व) — Gs om 8th-9th

9 Gs om 9 (cf v 1 8) — *) Ko s B D (except D1 s s) T1 (sup lin as in text) पार्थिव (Ds 'व) 'वर्धित' (for पार्ष)

10 *) Gs तस्मिन् (for ततो) Ts Gs s काले व (for वृष) — *) Ko पार्थिवो', Ds पार्षतो', Gs क्षत्रियो (for द्रुपदो) — *) Ko N1 s B Dns Ds s Gs s पाले महाराज — *) S1 K1 s s Das Ds नरयम (or 'म') ; 'श्वर, Ts Gs s महेश्वर

11 *) D1 Da Ds हि (for इति) Ts पत्नीमा (for भग) — *) Gs अश्वरुहत् Gs तत ; Ms तथा — After 11th, N1 B D ins

1339* तत्रैव च यस्तद्द्रोणलपलोपे महातपा ।

वेद्यदग्धविद्वान्मत्त तपसा दग्धकिन्ध्व ।

[(L 1) Ds तदा तत्रैव स द्रोण — (L 2) N1 s s Da Ds 'वेदाग्निस्तप्यत् ; Ns B1 s s D1 s 'वद्वागिदग्ध] — *) Gs तत्र Gs s विद्या नि — *) S1 B1 T1 G1 s पुत्रलगात्, Ks 'आवात् S (except Ts Gs) यज्ञाग्नि — *) S1 K (except Ko) Ds अया T1 Gs कृषीं ; Ts Gs s M तदा N B D (except Ds) ins द्रोण and भार्या Gs भार्या (for द्रोण) Ns कदाच Gs दृषां N1 B D (except D1) [5th अग्निद्वि]

स्थितोऽस्मिन् रणे जेतुं त्वां वीराविलो भव ॥ २०
 एवमुक्तस्तु राधेयो युद्धात्कर्णो न्यवर्तत ।
 ब्राह्मं तेजस्तदाजयं मन्यमानो महारथः ॥ २१
 मुदं हृषेयस्तु तत्र राजन्शस्त्रवृकोदरौ ।

वलिनौ युगपन्मतौ स्पर्धया च वलेन च ॥ २२
 अन्योन्यमाह्वयन्तौ तौ मत्ताविव महागजौ ।
 मुष्टिभिर्जानुभिश्चैव निघ्नन्तावितरेतरम् ।
 मुहूर्तं तौ तथान्योन्यं समरे पर्वकर्षताम् ॥ २३

20, Gs (which om. 20th) ins. 1872* (see below)
 *) Ko.s स्थितोऽस्मिन्; Ns 'सोद्यासि; Ds 'तो ह्यसिद्धः;
 'तो मध्ये; Ks 'सतोऽस्मिन्; Gs.s 'तोल्यत्र. — *) Ks
 Vs B D त्वां (Ks त्वं) वै (Ns च; Ds तु) वीर स्थितो भव;
 त्वां वीराविलो भव; Ts □ (Gs om.) Ms.s त्वं (Gs
 : त्वां) तु (Ms.s च) वीराविलो भव; Ms.सं वीर विच'.
 Ds (marg. २०. m.) T Gs.s ins. after 20: Gs
 m. lines 4-8, after 20th;

1872* स त्वां संयोधयेद्विप्रो न मे जीवन्ममिष्यति ।
 निजितोऽस्मीति वा मुष्टिं ततो व्रज ययामुत्तम् ।
 एवमुक्त्वा तु कर्णस्य धनुश्चिच्छेदं पाण्डवः ।
 सतोऽप्यदधुरादाय संयोजुं संदधे शरम् ।
 दृष्ट्वा तदपि कौन्तेयश्चिच्छेदं सवारं धनुः । [5]
 पुनः पुनस्तु राधेयश्छिद्यन्मा महाशयः ।
 शरैरतीव विद्वान् पलायनमयाकरोत् ।
 पुनरायानमुहूर्तं मुहूर्तावा सशरं धनुः ।
 धनुषं शरवर्षेण पार्थं विकर्तनस्तदा ।
 क्रिषास्य शरालालिनी कौन्तेयोऽप्यहवच्छरीः । [10]
 ह्यारवा सर्वान्शरान्धोरारकर्णोऽधापातुं बहिः ।

[(L 1) Gs.s त्व (for न). Ds Gs संयोधयेद्; Ts Gs
 न योज; Ks: संयोधयेद्; Ts विमोक्षयति (for वमि).
 — (L 3) T1 Gs धनुःजीवम सौष्ठिनम्. — After line
 5, Gs (which om. lines 4-6) ins.;

1873* सतः कर्णविनाशाय संदधे शरमर्जुनः ।
 जितोऽस्मीत्यमवीकणः संश्रुतं ततोऽर्जुनः ।
 — (L 5) Gs.s धनुस् (for दधु); and ह्य (for धनुः).
 — (L 6) T1 Gs.s पुनः पुनश्चादधानं चिच्छेद स पुनः पुनः.
 — After line 6, T1 Gs.s ins.;

1874* अधिनदनुर्पा पार्थः शरं कर्णस्य संयुगे ।
 छिप्या धनुषि कर्णस्य कर्णमेव सताडयत् ।
 स छिद्यन्मा बहुशस्त्रैश्च पुष्टिभिश्चान्नु ।
 — (L 7) T1 Gs.s पार्थेवाणस्तुत्राणः (for the prior
 half). T1 'यनपरोभवत्. — After line 9, T1 Gs.s ins.;

1875* एवमर्जुनमालेन सर्वान् फल्युत्तमः च ।
 हस्तावपं च संधिष्य विनन्दत महासैनम् ।
 कौन्तेयोऽपि भृशं कुदौ भृशं कारुण्यमाह्वये ।
 — (L 10) T1 शरवर्षेण. T1 Gs.s धनुः कवचमेव च

(for the posterior half). — After line 10, Ts
 Gs.s ins.;

1876* अर्धमिव भृशं दालं द्रावयतास्य पाण्डवः ।
 मत्तावद्विनाशयतामिन्द्रजलेव शचीपतेः ।
 इन्द्रोऽयं विप्रकृषेण विष्णुवां शंकोऽपि वा ।
 रामो दाशरथिर्वापि रामो धा जनदमित्रः ।
 — (L 11) T1 Gs.s युष्मत्स्यसामिति श्लाघा (for the
 prior half), and रणद (for हुतं).]

21 Before 21, N ins. वैशं 'ड'. — T1 Gs.s om.
 21st. — *) Ns विप्रेण (for राधेयो). — *) S1 K1.s N1
 B1.s Gs प्रसूतेन. M सदा (for तदा). — D1 om. 21st.
 23rd. — After 21, T1 Gs.s ins.;

1877* न जयेद्वाहणं संयुगे युद्धात्प्रकूलोत्तमः ।
 हति मत्ता हुतं कर्णः सिधिराय जगाम ह ।
 22 Ds om. 22 (of v. l. 21). — *) Ks सुपर्वतो
 ययमुत्तमः; Ks मुदं तौ चकतुत्तमः; Ns.s Vs B D (D1 om.)
 अपरस्मिन् यतो (Ns Bs Da Ds.s रणो) हेरे; S युद्धातोऽपि
 (Gs 'गते; Gs 'योत्ततौ) तत्र. — *) N1.s Vs B D (D1
 om.) वीरि (for राजन्). — *) N1 'नो दूषयोऽयम्'; N1.s
 Vs B D (D1 om.) 'नो युद्धसंयुगे; Ms युगपत्संगमौ मत्तौ.
 — *) N1.s Vs B1.s Dn Ds विच' (for स्पर्ध). Gs
 प्रशया चापि तौ समौ.

23 Ds om. 23rd (of v. l. 21). — *) Bs आहूयते. N
 Vs Bs Da Dn Ds.s तु (for तौ). B1.s Ds समानप्रहरन्त्यौ
 खं. — S1 K (Ks om. lines 3-4) N Vs D (including
 Cd) ins. after 23rd (Ns Da, om. lines 2-4, after 23rd):

1878* प्रकर्षणकर्णयोरेभ्यामपेक्षिकरेणैः ।
 आचकपतुरन्योन्यं मुष्टिभिश्चाभिजघ्नतुः ।
 सतश्चतुर्विंशत्यः सुयोरी बभूवतयोः ।
 पाषाणसंपातनिभैः प्रहरैरभिजघ्नतुः ।

[(L 1) S1 K1 'नाकपयोऽयं; N1 परिकर्षणैः
 (hypermetria); Da 'नाकपयोऽयं; Ds परिकर्षणैः;
 Cd caitas प्रकर्षण, आ', अस्मा', वि. — After line 1, Ko
 roads 241. — (L 3) S1 K1 N1 Ds समपद्यत (for
 दासवत्). N1 सतश्चतुर्विंशत्यु योः समपद्यत. — (L 4)
 S1 K1 प्रहारेः (for प्रहरैः).]
 — *) S1 K1.s Gs तु (for तौ). K1 N Vs B D T G

ततो भीमः समुत्क्षिप्य बाहुभ्यां शल्यमाहवे ।
 न्यवधीद्वलिनां श्रेष्ठो जहमुन्नीक्षणास्ततः ॥ २४
 तत्रार्थं भीमसेनश्चकार पुरुषर्षभः ।
 यच्छल्यं पतितं भूमौ नाहनद्वलिनं बली ॥ २५
 पातिते भीमसेनेन शल्ये कर्णे च शङ्किते ।
 शङ्किताः सर्वराजानः परिवर्षुर्कोदरम् ॥ २६
 ऊचुश्च सहितास्तत्र साध्विमे ब्राह्मणर्षभाः ।
 विज्ञापन्तां क्रजन्मानः कनिधासास्तथैव च ॥ २७

(except G₁) सदा (for सदा). — ¹) N₁ दे पर्वचार्चता; T₁ G₁.s. बाहुभ्यामपकर्षता; M₁ देवपर्वक. — After 23, N₁ Da (both om. line 2-4) ins. 1878*.

24 Ko reads 24 after line 1 of 1878*. — ²) N₁ समवे (for बाहु). — ³) K₁ अवधीद्; B नावधीद्; Cd as in text. N₁.s V₁ B D (except D₁) अपातयाकुक्षमे. — ⁴) K₁.s N₁ V₁ B D (except D₁) transp. अहसु; and माहणातः. K₁ N₁ V₁ B D (except D₁) T₁ G₁.s सदा (for सदा). — After 24, T₁ G₁.s ins. (the hyper-metric line):

1879* परिवर्षुर्क्षिप्य बाहुभ्यां मध्ये भारतसप्तमः; while G₁ ins. a passage given in App. I (No. 99); cf. v. 1. 25.

25 ¹) S₁ तदा (for सदा). — ²) S₁ K₁ D₁ G₁.s 'धम. — ³) S₁ K₁ G₁ व; (for वद्). K₁ N₁.s V₁ D₁ M₁ पातितं. — ⁴) S₁ K₁ नावधीद्; K₁.s. N₁.s V₁ B D (except D₁ D₁) M₁ 'वधीद्; K₁ N₁ 'व्यपद्; G₁ 'हन्माद्. S₁ K₁.s N₁ B₁ D₁ D₁.s; T₁ G₁ M₁ वलिनं. N₁ वरः (for बली). — A passage given in App. I (No. 99) is inserted in T₁ G₁.s after 25; in G₁, after 24; in D₁ (marg. sec. m.) T₁ G₁, after 26^{ab}.

26 ¹) T₁ G₁.s निक्षिते; G₁.s पतिते. S₁ K₁.s D₁ 'ते युधि भीमेन. — ²) T₁ G₁ transp. शल्ये and कर्णे. T₁ निक्षिते; G₁.s निक्षिते (for शङ्किते). — After 26^{ab}, D₁ (marg. sec. m.) T₁ G₁ ins. a passage given in App. I (No. 99), after which T₁ repeats 26^{ab} (v. 1. निक्षिते for शङ्किते); cf. v. 1. 25. — T₁ ins. after the said repetition of 26^{ab}; G₁.s. after 26^{ab}.

1880* दुर्घोषमे चापगते तथा दुःसासे रणात् ।

[G₁.s चापगते.]

— ¹) T G₁.s. 'मुद्दिनोत्तमम्; G₁.s M समरे चातिमार्गम् (M₁.s चामवधृप; M₁.s 'त्रुपे).

को हि राधासुतं कर्णं शक्तो बोधयितुं रणे ।
 अन्यत्र रामाद्रोणाद्वा कृपाद्वापि शरद्वतः ॥ २८
 कृष्णाद्वा देवकीपुत्रात्कल्गुनाद्वा परंतपात् ।
 को वा दुर्घोषनं शक्तः प्रतियोधयितुं रणे ॥ २९
 तथैव मद्रराजानं शल्यं बलवतां वरम् ।
 बलदेवाहते वीरात्पाण्डवाद्वा वृकोदरात् ॥ ३०
 क्रियतामवहारोऽस्माद्युद्धाद्वाक्षणसंयुतात् ।
 अथैनानुपलभ्येह पुनर्पेतस्मामहे वयम् ॥ ३१

27 ¹) K₁.s. D₁ सत्ते (for सदा). — ²) N₁ G₁ साविह. T₁ G₁.s द्विजयुगवाः. N₁ V₁ B₁ D (except D₁) G₁.s M सावित्री वरुषर्षभौ. — ³) K₁ G₁.s विज्ञापता. N₁.s V₁ B₁ D G₁.s M 'वेता. K₁ N₁.s V₁ B₁ D (except D₁) G₁.s M 'भानौ. T G₁.s हने सव्य. — ⁴) K₁ N₁.s V₁ B₁ D (except D₁) G₁.s M 'वारी. T G₁ किं नि; G₁ क्षिप्रवत्सात्. — After 27, T₁ G₁ repeat 26-27 [v. 1. T₁ समरे चातिमार्गम्; G₁ परिवर्षुर्क्षिप्य बाहुभ्यां (for 26^{ab}). — T₁ सावित्री 'मौ. G₁ 'ने द्विज युगवाः (for 27^{ab}). — T₁ विज्ञापता 'भानौ 'वारी व; G₁ विज्ञापतामिमे सव्यम् किं नि (for 27^{ab}).]

28 ¹) S चा (T₁ G₁ M₁.s वा) रयितुं. — G₁ (hapl. om. 28^{ab}-29^{ab}). — ²) K₁ (marg. sec. m.; orig. as in text) N₁ V₁ B D (except D₁) पांडवाः (N₁ काव्युनाद किरीटिनः (cf. 29^{ab}).

29 G₁ om. 29 (cf. v. 1. 28). — ³) S₁ कल्गुनाद्; D (except K₁) का; D₁ काव्युनाद्. N V₁ B D₁ D₁.s. कृपाद्वापि शरद्वतः (= 28^{ab}).

30 ¹) T₁ G (except G₁) M₁.s च (for व). S₁ 'रानं च; N₁.s V₁ B D (except D₁.s) मद्राधिपति. — After 30, N ins.:

1881* वीरादुर्घोषनाह्वयः शकः पातयितुं रणे ।
 [N₁ भीमात् (for वीरात्). K₁ Da न (for वा). B काः शल्यं सुमहावीर्यं (for the prior half). Da युधि (for रणे).]

31 ¹) G₁.s M₁ Cd अपहाराः; G₁ उव. S₁ K₁ अश्विन् (for अस्मात्). — ²) S₁ K₁ युदे (for युद्धात्). S₁ K₁ हुते; N₁.s V₁ D₁.s. 'हृतात् ॥ D₁.s 'गाढात्. T₁ 'कटाव; T₁ G₁ 'कुलाव; G₁.s 'गुमाव. — After 31^{ab}, N ins.:

1882* ब्राह्मणा हि सदा रव्याः सापराधापि निसदा ।
 [K₁ 'जाः सर्वदा रव्याः. S₁ K₁ स्वात्तरादपि; K₁.s

तत्कर्म भीमस्य समीक्ष्य कृष्णः

कुन्तीसुतो तौ परिशङ्कमानः ।

निवारयामास महीपतीस्त-

न्धर्मेण लब्धेत्यनुनीय सर्वान् ॥ ३२

। एवं संनिवृत्तास्तु युद्धाद्युद्धविशारदाः ।

। यावासं ययुः सर्वे विस्मिता राजसत्तमाः ॥ ३३

। तौ ब्रह्मोत्तरो रत्नः पाञ्चाली ब्राह्मणैर्वृता ।

। ति ध्रुवन्तः प्रययुर्षे तत्रासन्समागताः ॥ ३४

। राक्षणैस्तु प्रतिच्छन्तौ रौरवाजिनवासिभिः ।

। हृष्टेण जग्मतुस्तत्र भीमसेनधनंजयौ ॥ ३५

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८१ ॥

गपरादा हि, Ks Bs Da Ds स्वपरादावि, Ks Ds 'वा हि,
Bs अपरादावि, Bs s स्वपरादावि (Bs 'दा हि), Ds
अपरादेवि Ns सदैवा (for नित्यदा)]

— *) Ko s Ds s Ms यदान् (for यदात्) — *) N Ts
Ds 'तस्याम हृष्टवत् (Gs 'ति हृष्टवान्) — After 31, Bs K
Ns s V1 Bs D (except Da) ins

1883* तासुधा वदत सर्वोन्मसमीक्ष्य क्षितीश्वरान् ।

असम्पान्पुरपाशानि कृत्वा तत्कर्म समुपे ।

[(L 1) Ns s V1 Bs Da Ds s 'थावादिन — (L 2)
Ko s s अन्धोन्म, Ns s V1 Bs Da Ds s s अथान्मन्,
Cd असम्पान् (as above) Bs कृते कर्मणि स]

32 Before 32, Ns V1 B (except Bs) Da Ds s s
Ms s ins दैश' उ' (resp दैश') — *) Ns कर्षे
(for हृष्ट) Ts Gs s 'स हति (Gs हसन् समीक्ष्य — *) Ns
स (for तौ)

33 *) Gs 'हदा' (for 'वृत्ता') Ns s V1 B D पृथ ते
'तिनि' — *) Ts B (except Gs s) वृत्ता (for युद्धात्)
— *) Ns यथाकाम — Bs Ks om 33rd-34th — *) K
(Ks om) Ns Ds राज(Ko नर)युगवा

34 Bs Ks om 34th (of v 1 33) — *) Da1 Ds
Gs पाचालैर् K (Ks om) M हता — *) Ks इति
स्तुषत — *) Gs ये के तत्र समः

35 *) Gs 'त्रिनपादिभि' — Ks s transp 35th and
36th — *) Ns V1 B D (except Ds s s) तौ तु
(for तत्र)

36 Ks s transp. 35th and 36th — *) Ms s
निघूर्णी (for विमुर्णी) Da राय (for जन) — *) Bs
K Bs om Cd क्षतविश्वतो, Bs s Ds T Gs s Ms परिवीक्षि',

विमुक्तौ जनसंयाघाच्छुभिः परिविध्वतौ ।

कृष्णयानुगतौ तत्र नृसीरौ तौ विरेजतुः ॥ ३६

तेषां माता बहुविधं विनाशं पर्यचिन्तयत् ।

अनागच्छत्सु पुत्रेषु मैक्ष्मालेऽतिगच्छति ॥ ३७

धार्तराष्ट्रैर्हता न स्युर्विज्ञाय कुरुपुंगवाः ।

मायान्वितैर्वा रक्षोभिः सुधोरैर्दृढवैरिभिः ॥ ३८

विपरीतं मतं जातं व्यासस्यापि महात्मनः ।

इत्येवं चिन्तयामास सुतस्त्रेहान्विता पृथा ॥ ३९

महत्यथापराहे तु पनैः स्वर्ष इवाधृतः ।

ब्राह्मणैः प्राविशत्तत्र जिष्णुर्ब्रह्मपुरस्कृतः ॥ ४०

६१.
६१.

Bs परिविधि', Gs परिवर्जि', Gs च निविधि', Gs s साधु
वीक्षि', Ms परिवारि' — *) Ts Gs s तौ वीरी हि विरे', Gs
नृसीरौ तत्र रे'. — After 36 Ns s V1 B D ins
1884* वीर्णमस्य चनेर्मुक्ती चन्द्रसूर्यविद्योवितौ ।

37 Before 37, S (except Ms) ins वैश'. — *) Ms
सातापि विविध — *) Bs s Ds विपश्यमचित्', Gs 'स
सत्य (हि' — *) Some MSS नैश्च' Bs K Ds s 'ले च
कथिते, Ns 'ले प्रगच्छ'; Ns s V1 Da Dn Ds s 'लेभिग'
38 *) Gs नृम, M (except Ms) वा ह्यु Ns

धार्तराष्ट्रा हि तान्धन्यु — *) Ns 'युगवान्, B. 'पादवा,
Ds 'नदवा, Gs s 'पुगवे' — *) Ns अघोरैर्, Ts G
(except Gs s) अघोरैर् Ks हृष्टवेगिभि, Gs s दानवैरिह

39 *) Ko s हृद (for मत) Ks तात, Ts G चापि
(for जात) Ks वैपरीत्य तु सजात — *) Ns s V1 B D
(except Da) 'जेहावृता (Ns 'तत) Ts G (except
Gs s) सुतसमाप्तिता (Ts Gs 'त) तथा — After 39
N Ts Gs s (Ts Gs s om the posterior half, see
below) ins

1885* तत सुसज्जनप्राये दुर्दिने मेघसङ्घे ।

[Ko Ts Gs युद्धजन' Ks Ns Ds 'सकुले, Ks 'सयुते]

40 Ts Gs s om 40th — *) Bs महान्यथा', Gs

अधन्यथा', Ms Da अधन्यथा' Ko s Ts च (for तु) Ks

महताय वरारोहा — Da2 repeats 40th (v 1 प्राविशस्यत्र

and आसपुर) — *) Gs s सहितस् (for प्राविशत्) Gs

वर्णैर् (for वर) Bs K Ds प्राविशत्तत्र वीभसु — *) Bs

K Ds मल्लवृत्' Bs Ks 'विदि' वृत्', Ns s V1 B Ds

(erroneously) Da Ds s s Arjप जिष्णुर्भोगवन्देव तत्;

Ts Gs s 'ल्लुर्धर्षु'. — After 40 Ks ins

१८२

वैशंपायन उवाच ।
 गत्वा तु तां भार्गवकर्मशालां
 पाथौ पृथौ प्राप्य महातुभावौ ।
 तां याज्ञसेनीं परमप्रतीतौ
 भिक्षेत्यथावेदयतां नराभ्यौ ॥ १
 कुटीगता सा त्वनवेक्ष्य पुत्रा-
 नुवाच शुक्लेति समेत्य सर्वे ।
 पश्चात् कुन्ती प्रसमीक्ष्य कन्यां
 कष्टं मया भाषितमित्युवाच ॥ २
 साधर्म्यमीता हि विलज्जमाना
 तां याज्ञसेनीं परमप्रतीताम् ।

1886* सहितैर्ब्राह्मणैस्तु वेदाध्ययनपण्डितैः ।
 आपतस्तु गृहहारि यत्र तिष्ठति वै पृथा ।

Colophon. Major parvan: T₃ G M संभव* (for भादि*). — Sub-parvan: Ś₂ K N₂ B Da Dn D₂₋₄ T₂ G_{2.2} M श्रौपदीस्वयंवर; T₃ संभव. — Adhy. name: D₂ कुंतीवचनं; T₃ G_{2.2} पांडवविजयः. — Adhy. no. (figure*, words or both): Dns T₃ 188; Dam 192; T₂ G 140 (G₂ 142); M 141. — Śloka no.: D₂ 44; Dn 46; M₂ 42. — Aggregate śloka no.: Dns 7101.

182

MS. T₃, which ends with adhy. 181, is replaced by T₂.

1 Ś₂ K (except Ko) S om. उवाच (Gs om. the ref.). — *) K₂ तु तौ; G₂ ततो. Dns भार्गववेदम*; G₂ पांडवकर्म*; G₂ 'वर्ण'. — *) T₂ G₂ प्रेक्ष्य (for प्राप्य). — *) Ś₂ K₂ 4 तौ (for तौ). T₂ G_{2.2} परिगृह्य लब्धौ (for परम*). — After 1, T₂ G_{2.2} ins.:

1887* प्रागेव संमविष्टेय नयनं आनृतु प्रिपु ।

अथ भिक्षेयमानीतेत्याहनुर्भीमफल्गुनौ ।

2 *) B₂ कुटीरिगता; T G₂ M (except M₂) कुटी (or 'ति') ग*; G₂ कुटी गता. N V₂ B D T₂ G₂ पुत्री. — *) N₂ V₂ B D मोधाच. D₂ भुंक्षेःस्वयमेव सर्वे; S (except T₂ G₂) भुंजी (G₂ M भुंक्ष) प्वमिति प्रमादात् (cf. 4⁶).

पाणौ श्रुहीत्वोपजगाम कुन्ती
 युधिष्ठिरं वाक्यमुवाच वेदम् ॥ ३
 इयं हि कन्या द्रुपदस्य राज्ञ-
 स्त्वानुजाम्भ्यां मयि संनिमृष्टा ।
 यथोचितं पुत्र मयापि चोक्तं
 समेत्य शुक्लेति नृप प्रमादात् ॥ ४
 कथं मया नानृतमुक्तमथ
 भवेत्कुरूपामृपम ब्रवीहि ।
 पाञ्चालराजस्य सुतामथर्मे
 न चोपवर्तेत नभूतपूर्वः ॥ ५
 सुहृत्मात्रं त्वनुचिन्त्य राजा

— *) Ś₂ K₂ N₂ 1: V₂ B₂ D (except D_{2.2}) T₂ च (तु). T₂ सा तु (for कुन्ती). N₂ transp. कुन्ती कन्या. N₂ 1: V₂ B D कुर्यां (for कन्या).

3 *) Ś₂ K₂ 2 अभि. Ko. 2.2 D₂ मति; G₂ M₂ च (हि). T G₂ M₂ 4 मानौ (for माना). N₂ 1: V₂ Dn D₂ 2 'मीता परिचितयंती (D₂ 'ती'); D₂ परिचितयंती; G₂ 'मीतामभिलज्जमानां; G₂ वि. — *) K (except K₂) 'प्रतीता.

4 Before 4, Ś₂ K₂ 1 T₂ G₂ कुंती; G₂ पुत्रा उ*; N₂ B₂ Dn D_{2.2} 2 कुल्युवाच. — *) N₂ V₂ B Da Dn D₂ S च (for हि). — *) K₂ N₂ V₂ D₂ संनिविष्टा; G_{2.2} 'कृष्टा. — *) G₂ यथास्मिन्त. T₂ G₂ तथा; — *) G₂ सर्वे तु (for समेत्य). T₂ भुंजयन्; T₂ भुंजीप्वय; G_{2.2} M भुंक्षयय; G₂ भुंजिप्वय (for M om. नृप.

5 *) N₂ V₂ B₂ Dn D₂ मया कथं (by .. B₂ 2.2: D₂ D_{2.2} एतत्कथं; M₂ 2 कथं त्वया. Ś₂ K₂ अथ चोक्तं (K₂ एतदुक्तं); B₂ उक्त्व. — *) Ś₂ K₂ प्रवीर (for मवीहि). B Da D_{2.2} मया भवेद्वि. — *) N₂ V₂ II (except B₂) D (except D₂) पंचाल. — *) N₂ G_{2.2} 2 नृतपूर्व; N₂ V₂ B D₂ विप्रमेच. M₂ 2 (corrupt) न चोपवर्तेतमथ.

6 Before 6, Ś₂ K₂ 1 D₂ S (except M₂ 1) 1st. 1st Ko N₂ V₂ B Da Dn D_{2.2} 2 'देत' उ. — *) N₂ V₂ B D

14

काम्यं रूपं हि पाञ्चाल्या विधाना विहितं स्वयम् ।
 वभूवाधिकमन्याभ्यः सर्वभूतमनोहरम् ॥ १३
 तेपाप्माकारभावज्ञः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।

द्रौपायनवचः कृत्स्नं संसारन्वै नरपम ॥ १४
 अश्र्वतीत्स हि तान्भ्रातृन्मियोभेदभयाच्चपः ।
 सर्वेषां द्रौपदी भार्या भविष्यति हि नः शुभा ॥ १५

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्वाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८२ ॥

१८३

वैशंपायन उवाच ।
 आतुर्यचस्तत्प्रसमीक्ष्य सर्वे
 ज्येष्ठस्य पाण्डोस्तनयास्तदानीम् ।
 तमेवार्थं ध्यायमाना मनोभि-
 रासांचक्रुरथ तत्रामितौजाः ॥ १
 दृष्टिप्रवीरस्तु कुरुप्रवीरा-

नाशङ्कमानः सहरोहिणेयः ।
 जगाम तां मार्गचर्मशालां
 यत्रासते ते पुरुषप्रवीराः ॥ २
 तत्रोपविष्टं पृथुदीर्घबाहुं
 ददर्श कृष्णः सहरोहिणेयः ।
 अजातशत्रुं परिवार्य तांश्च

संस्मरेद्; Ns. V1 B D T Gs. संसार. Ko.s वै परंपरः;
 Ns. V1 S भरतपम (Ns. V1 T1 Gs Ms.s "भा"); Ns. B D
 मनुजपमः (D: पुत्रपमः).

15 Ks om. 15 (cf. v. 1. 11). — १) S: Ks नृप;
 Ko Ds Ms (inf. Ns. as in text) तदा. — ०) Ms-s
 कृष्णा (for भार्या). — ४) S महिषी (Gs सा मान्यं) नो
 भविष्यति. — After 15, T1 Gs ins.:

1890* मत्स्यगृहस्ततो वार्षीं भ्रातृज्येष्ठस्य पाण्डवाः ।
 अन्योन्यं चानुपगन्तो धर्मार्थं कामनीप्सितम् ।
 T1 Gs. ins. after 15: Ds (marg. sec. m.) T1 Gs.
 after the colophon:

1891* जनमेजयः ।
 1) सतापि शक्तेन च केशवेन
 सर्वं धनुस्त्रा कृतं किमर्थम् ।
 विदं च लक्ष्यं न च कल हतो-
 राचद्व तन्मे द्विपदां वरिष्ठ ॥
 वैशंपायनः ।

- 2) शक्तेन कृष्णेन च कायुर्ध्वं व-
 शारोपितं ज्ञातुकामेन पापान् ।
 परिध्रमादेव यमुव लोके
 जीवन्ति पाप्यो इति विश्वयोऽस्य ॥
- 3) अन्यानासक्तप्रपत्नीन्समीक्ष्य
 स्वयंघरे कायुर्केणोत्तमेन ।
 धनंजयश्चाद्भुतकेशवीरः
 सग्यं करोतीत्यभिधीय कृष्णः ॥
- 4) इति स्वयं यामुदेयो विचिन्त्य

पापान्निवृत्तनिवृत्तिपैरुपायैः ।
 न तदनुः सग्यमित्येव कर्तुं
 यमुवुरस्येष्टता हि पाप्यैः ॥
 [Ds जनमे "उ", and वैशं "उ". — 2*) Ds महेति (for
 यमुव). — 3*) T Gs. निहतम् (for वृषतीद्). — T1
 Gs-s om. 4*). — 4*) T1 Gs कृष्णस्य वै प्राणसतो हि पाप्यैः]

Colophon om. in S: K Ds. n. Ds. — Major
 parvan: T1 G M संमव (for आदि). — Sub-parvan:
 Ns. B Da Ds. s. T1 Gs. द्रौपदीस्वयंवरः T1 संमव
 — Adhy. name: T1 Gs. पाण्डुकामप्रसारः — Adhy.
 no. (figures, words or both): Dns T1 189; T1
 (marg.) 193; Ds 140; T1 G 141 (Gs. 143); M 114
 — Stoka no.: Ds Ms 15; Dns 16.

183

This adhy. is (1 hapt.) om. in Gs.

1 S: K (except Ko) S om. उवाच. — ०) Ks. 1
 "कुलप्र यत्रामितौजाः K1 V1 B1 (m as in text) T1
 Gs.s Ms.s "कुरुष (V1 T1 G1 Ms.s "कुलप्र) तत्रामि-
 तौजाः; Ns. B: Da Dn सर्वे च ते तरुप्रदीनतदाः; Ns
 "कुलप्र यत्रा"; T1 Gs. "कुलप्र (Gs "प्र) सप्तमितौजाः;
 Ms-s "कुलप्र सप्तमितौजाः (slo).
 2 T1 Gs. om. 2-3. — ०) T1 Gs. "वीरः वृषपुत्रोऽस्य
 — १) S: Ks-s Ns.s V1 B D T1 Gs आसीत्. T1
 "रोहिमणेयः (cf. v. 1. 3). — Ks. 1 (hapt.) om. 2-3.

उपोपविष्टाङ्गवलनप्रकाशान् ॥ ३
ततोऽप्रवीक्षासुदेवोऽभिगम्य
कुन्तीसुतं धर्मभृतां वरिष्ठम् ।
कृष्णोऽहमसीति निपीड्य पादौ
युधिष्ठिरसाजमीढस्य राज्ञः ॥ ४
तथैव तस्माप्यनु रौहिणेय-
स्तौ चापि हृष्टाः कुरवोऽभ्यनन्दन् ।
पितृष्वसुश्रापि यदुप्रवीरा-
वगृह्णतां भारतमुख्य पादौ ॥ ५
अजातशत्रुश्च कुरुप्रवीरः
पमच्छ कृष्णं कुशलं निवेद्य ।
कथं वयं वासुदेव त्वयेह
गूढा वसन्तो विदिताः स सर्वे ॥ ६
तमप्रवीक्षासुदेवः प्रहस्य

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि ज्योतीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ २८३ ॥

गूढोऽप्यभिज्ञायत एव राजन् ।
तं विक्रमं पाण्डवेयानतीत्य
कोऽन्यः कर्ता विद्यते मातुषेण ॥ ७
दिष्ट्वा तस्मात्पावकात्संप्रयुक्ता
यूयं सर्वे पाण्डवाः शत्रुसाहाः ।
दिष्ट्वा पापो धृतराष्ट्रस्य पुत्रः
सहामालो न सकामोऽभविष्यत् ॥ ८
मद्रं वोऽस्तु निहितं यदुहायां
विवर्धध्वं ज्वलन इवेध्यमानः ।
मा वो विद्युः पार्थिवाः केचनेह
यास्यावहे शिबिरायैव तायत् ।
सोऽनुज्ञातः पाण्डवेनान्ययध्रीः
प्रापाच्छीघ्रं बलदेवेन सार्धम् ॥ ९

१. 1. 183. 9

3 K1.4 om. 3^{ab}; Dn1 T1 G2.4 om. 3 (cf. v. 1. 1, 2).
- ^a) Bsm 'दीक्षित' (cf. v. 1. 2). — ^{ad}) After च, N
Dn1 om.) ins. अङि (to avoid the hiatus).
4 G2 om. 4 (cf. v. 1. 1). — ^a) Ko Dn1 सत्र; T1
i च; G2 दाक्ष (for ततो). T1 G2 महान् (for अप्रवीर).
- ^a) B2 Da कुंतीपुत्रं; G2 सुतान्. G2 वरिष्ठान्.
- ^a) G2.8 'स्त्राजि'. T1 G2 तस्मा (for राज्ञः).
5 G1 om. 5 (cf. v. 1. 1). — ^a) S1 अङि (for एव).
- ^a) S1 V1 B2 Da Dn1 D2.8 S ते (for तौ). B2
हृष्णा; D1 हृष्णं (for हृष्टाः). — ^a) S1 T1 G1.2-3 Me-
s 'त्वसापात्र'. V1 B1.2 देव (for चापि). K2.8 S N1 D2
T1 G1.2-3 Me-8 सत्र; G2 नर; Me inf. lin. कुरु (as in
text). — ^a) Da D1.4 प्रायु.
6 G2 om. 6 (cf. v. 1. 1). — ^a) T1 G2 ॥ (for च).
- ^a) K1 प्रवेद्य; N1.2 B1 D (except D2) विलोक्य (for
निवेद्य). — ^a) K2 एव (for इह). — ^a) S1 K B2 Me
गुरुं. N1.2 Dn च (for स).
7 G2 om. 7 (cf. v. 1. 1). — ^a) S1 K1 पादौ.
8 G2 om. 8 (cf. v. 1. 1). — ^a) N1.2 B (except
B2) Dn D1.4 सप्रे (for तस्मात्). N1 Me-3 चास्य मुखा;
N1.2 V1 B D (except D2) विप्रयुक्ता; T G (G2 om.)
चापि सु; M1.2 च स्य सु. — ^a) N1.2 B D (except
D2) पोरात् (for सर्वे). N1 शत्रुसंघाः; V2 मित्रसाहाः;

T1 शत्रुसिंहः. D2 पण्डुपुत्राः सहायाः. — ^a) K2.2.4 N1
B2 T G1.4 M 'दूः सपुत्रः. — ^a) S (G2 om.) सामालो दे
(for सहामालो). V1 भविष्यति; G2 भवेयुः. — After
8, T G1.2.4 ins.:

1892^a दिष्ट्वा कृष्णा धीर्ब्रह्मभिलष कृष्णा
दिष्ट्वा धूयः शशदेवं हतायाः ।

9 G2 om. 9 (cf. v. 1. 1). — ^a) S1 परमं (for
निहितं). K1 दे (for एह). — ^a) Ko इत्यर्थेयं; T1 G2
विबुधत्वं; G2 विबुधं दे. N V1 B D ज्वलना (D1 'नाद');
G2 'नर'. K2.2 B1.2 Da D2.8 T1 'माता'; K1 इवेय'; N1
V1 B2 Dn Da इवेयमाताः; D1 अवप्यमानाः; G1 Me-8
इवेध्यमानः (G1 'नात'); G2 'मानं. — ^a) S1 V1 B1.2 Dn
T1 G2-3 Me-8 विदुः; D1.2 विदुः. Ko ॥ Da D2.4.5
के (Bsm किं) विदेवं; N1.2 V1 Dn D1 केचिदेव. — ^a) S1
K N1 D गच्छावहे; B2 यास्यावहे; S (G2 om.) यास्यावो
च. — ^a) D2 यवौ (for प्रायात्). S1 साकं (for सार्धम्).
— After 9, D2 (marg. acc. m) T G (except G2) ins.:

1893^a तदैवास्तन्पाण्डवाभ्राजयन्वा
मात्रा सार्धं कृष्ण्या चापि वीराः ।

Colophon om. in G1. — Major parvan: T1 G1.2-3
M संभव (for आदि). — Sub-parvan: S1 K N1 B
Da Dn1 ns D1.2.3 T1 G2 द्रौपदीस्वयंवर; G2 M1 स्वयंवर;

१८४

वैशंपायन उवाच ।

पृष्टद्युम्नस्तु पाञ्चाल्यः पृष्ठतः कुरुनन्दनौ ।

अन्वगच्छत्तदा यान्तौ भार्गवस्य निवेशनम् ॥ १

सोऽज्ञायमानः पुरुषानवधाय समन्ततः ।

स्वयमारान्निविष्टोऽभूद्भार्गवस्य निवेशने ॥ २

सायेऽथ भीमस्तु रिपुप्रमाथी

जिष्णुर्यमौ चापि महाबलभावी ।

मैक्षं चरित्वा तु युधिष्ठिराय

निवेदयांचक्रुर्दीनसत्त्वाः ॥ ३

ततस्तु कुन्ती द्रुपदात्मजां ता-

मुवाच काले वचनं वदान्या ।

अतोऽग्रमादाय कुरुषु भद्रे

१ सभव — *Adhy namo* Ds पांडवान्प्रति कृष्ण रामाराम, Tz वासुदेवसमागम, Ts Gs s.s वासुदेव(Gs 'देवेन'दर्शन — *Adhy no* (figures, words or both) Dns Tz 190, Dam 194, Ds 141, Ts Gs s 142, Gs s 144, M 148 — *Sloka no* Dn 26 (Dns 9), Ms 10 — *Aggregate s sloka no* Dns 7127

184

1 s1 K1-s Ds s om उवाच (Gs om the ref) — " K (except Ks) च (for तु) Ts Gs s पांचाय — " Ds पाथी, Gs वृत्तो (for चान्ती) — " s2 s Dn D2 'ज्ञाने

2 " V1 पुरुषैर — " V2 अयवार्थ, B1 s G1 s s M 'धायः, Ts Gs अपयार्थ, Gs अन्ववाय — " s2 s V1 B D निलीनो (for निविष्टो) N1 स्वयमारान्निवृत्त तु — " B (except G1 Ms) 'ज्ञानम् — After 2, T G (except G1 s) ins

1894* जिज्ञासमानस्तु स तासां निदेशं नृपारमज ।

पुरुषान्द्रौपदीहृत्तेजोनीप्यं च विमे द्विजा ।

3 " s1 (by corr) Ks N1 V1 B D Ts Gs Ms-s साय च, T1 Gs s 'ये च, G1 s s Ms s 'ये तु K2 B2 S च (for तु) — " Some MSS भेदय s1 K Ns Ds Ds अय (for तु) s (except T1) 'हिरस्य — " s1 K2 समपंपासासुरः, D4 Ms निवेदयामासुर

बलिं च विप्राय च देहि भिक्षाम् ॥ ४

ये चाबमिच्छन्ति ददस्व तेभ्यः

परिश्रिता ये परितो मनुष्याः ।

ततश्च शेषं प्रविभज्य शीघ्र-

मर्धं चतुर्णां मम चात्मनश्च ॥ ५

अर्धं च भीमाय ददाहि भद्रे

य एष मत्तर्पभतुल्यरूपः ।

इयामो युवा संहननोपपन्न

एषो हि वीरो बहुभुक्सदैव ॥ ६

सा ह्यरूपैव तु राजपुत्री

तस्या वचः साध्वविशङ्कमाना ।

यथावदुक्तं प्रचकार साध्वी

4 " s1 Ds1 वदान्य, K1 (corrupt) वदत्या, K2 Ds 'व्या — Before 4th, Ms-s ins कुर्वी — " s1 इत, N1 s V1 B D (except Ds) एवम्, T1 Gs ततो s1 V1 T1 Gs s M अयम् — " Gs सज्ञाय (for विप्राय) Gs भद्रे (for भिक्षाम्)

5 " s1 प्रदानः K1 प्रदात (for ये चाब) N1 G1 (before corr) सदा हि, T1 Gs हि देहि, Gs M ददाहि (for ददस्व) — " s1 K N1 प्रतिभिता V2 देवचिति — " s1 K (except Ks) Ds T1 Gs s तु (for च) s1 transp लेप and शीघ्र — " K (except K1) N1 V1 B D (except Ds) G1 M चतुर्णां

6 " N V1 B D (except Da Ds) तु (for च) s1 K Ds ददस्व, N1 V1 B Da Da Ds s s T1 Gs s च देहि — " s1 'रूपतुल्य (by transp), N1 V1 B D M नागपंथ, T G सिद्धपंथ — " s2 s V1 B D (except Ds) Gs गीतो (for इयामो) — " s1 K1 अय (for वि) Ms एषोभिरूपो यः

7 " Ms स (for सा) N1 V1 B D (except Ds) T1 Gs s 'रूपेव S हि (Ts Gs च) (for तु) — " K1 साध्विति सः, Ns Da Ds साधु विराज — " T1 Gs वया तयोक्त वचन चकार — " s1 K 'यं ह्ययम्, N1 V1 'यं ह्ययम्, s1 s D1 s 'यं वयुधलक्षः, Da 'यं वयवः s (except Gs s) 'यं वयवः

8 " K1 N1 V1 Da माद्रीयुव — " Only s1 s s is

ते चापि सर्वेऽभ्यवजहुरक्षम् ॥ ७
 कुक्षैस्तु भूमौ शयनं चकार
 माद्रीसुतः सहदेवस्तरस्त्री ।
 यथात्मीयान्यजिनानि सर्वे
 संस्तीर्य वीराः सुपुर्ध्वरण्याम् ॥ ८
 अगस्त्यदास्ताममितो दिशं तु
 शिरांसि तेषां कुरुत्तचमानाम् ।
 कुन्ती पुरस्तात्तु चभूव तेषां
 कृष्णा तिरथैव चभूव पत्तः ॥ ९
 अथैव भूमौ सह पाण्डुपुत्रैः
 पादोपधानेन कृता कुशेषु ।
 न तत्र दुःखं च चभूव तस्या
 न चावमेने कुरुपुर्गवस्ताम् ॥ १०
 ते तत्र शूराः कथयांश्चभूवः
 कथा विचित्राः पृतनाधिकाराः ।
 अज्ञाणि दिव्यानि रथाश्च नामा-

न्वङ्गान्गदाश्चापि परथधांश्च ॥ ११
 तेषां कथास्ताः परिकीर्त्यमानाः
 पाञ्चालराजस्य सुतस्तदानीम् ।
 शुश्राव कृष्णां च तथा निपण्णां
 ते चापि सर्वे ददृशुर्मनुष्याः ॥ १२
 धृष्टद्युम्नो राजपुत्रस्तु सर्वं
 वृत्तं तेषां कथितं चैव रात्रौ ।
 सर्वं राज्ञे द्रुपदायाखिलेन
 निवेदयिष्यंस्त्वरितो जगाम ॥ १३
 पाञ्चालराजस्तु विपण्णरूप-
 स्तान्पाण्डवानप्रतिविन्दमानः ।
 धृष्टद्युम्नं पर्यवृच्छन्महात्मा
 क सा गता केन नीता च कृष्णा ॥ १४
 कश्चिन्न शूद्रेण न हीनजेन
 वैश्येन वा करदेनोपपन्ना ।
 कश्चित्पदं मूर्ध्नि न मे निदिग्धं

G. 1. 7120
B. 1. 122.
K. 1. 207.

ext (catalectic)। Ko. s चयामदीयान्व'; K₁ 'रमी-
 त्पय्यत्ति'; K₂ N₂ s V₁ B D यथा स्वकीयान्व'; K₄
 धास्कीयान्व'; N₁ 'यामनीयान्व'; T G अधास्कीना(G₁
 धास्कीयान्व'); M अधास्की(M₂-s 'मी')यान्व'. — ^a)
 K₂ s धीराः. Ko चरिर्गा.

9 ^a) S₁ K₂ Cd 'ह्यवासाता'; K₂ s B₂ D₂ अगस्तिता';
 K₂ sup. lin. 'ह्यवासाता'; K₄ D₁ 'ह्यवासा'; D₂ s S
 'ह्यवासाता'. N₁ 'ह्यवासाभिमतं दिशं तु. — ^a) G₁
 मन्वृत्त (for तेषां). D₂ पुरोयोत्तमानां (for कुह'). — ^a) S
 (except T₁ G₁ s) कृष्णापि तत्रैव. S₁ K₁ T₁ G₁ s M सा
 ॥ K₂ N₁ पादैः V₁ चाति; T₁ G₁ पत्नी; G₁ सति (for पत्तः).
 N₂ s B D पादांतेरे चाप (B₂ D₂ s 'देवात्' दभूव
 कृष्णा. Cd citos तिरः and प(र वा)त्तः.

10 ^a) S₁ 'पदानेव; K₁ s G₁ 'पयत्तिव; N₂ s V₁ B
 (except B₂) D (except D₂) 'पद्यानीव. S₁ Dev. s पादाः
 उपधानं तिरःस्थानं यस्याः 188 — ^a) N₁ मन आस; N₂ s
 V₁ B D (except D₂) मनसापि (for च चभूव). T₁ G₁ s
 न तत्र तस्या मनसश्च (G₂ मन आस) दुःखं; T₂ G₁ s M
 तत्र दुःखं च समाससाद. — ^a) D₂ वात्र मेने; T₂ G₁
 चापि मेने.

11 ^a) N₁ कयां 'त्रां 'कारत'. — ^a) T₂ G₁ s रथाश्चयानाम्.

— ^a) Some MSS. परख'.

12 ^a) Ko N₁ V₁ B D₂ s D₁ s s पंचाल'. S₁ G₁ Me-s
 सुता (for सुतः). — ^a) S (except T₁ G₁ s) सुता च
 (for सुश्राव). N₂ s V₁ B D सदा (for तथा). S₁ K₁ V₁
 T₁ G₁ अभिपन्नं (S₁ 'ज्ञाः') (for निपण्णां).

13 ^a) Ko. s च; T₂ G₁ (except G₁) स (for ह).
 K₂ वृत्तं (for सर्वं). — ^a) K₂ transp. वृत्तं and तेषां. D₁
 सर्वः; T₂ G₁ (except G₁) चैवां (for तेषां). — ^a) D₂ T₂ G₁
 (except G₁) स्वरितं.

14 Before 14, Me-s ins. वैश्व'. — ^a) Some MSS.
 पंचाल'. G₁ 'ण्यवेतः'. — ^a) K₂ 'दवांश्चामति'. — ^a) T₁
 G₁ हता (for गता). T₁ G₁ s s M हता; G₁ गता
 (for नीता).

15 K₂ om. 15. — ^a) T₁ G₁ वर कारयेनोव'. G₁ वर
 मम सुता चापनीता. — ^a) S₁ (orig.) मे न दिग्धं; S₁ m
 K₁ N₁ V₁ B₁ s s Da D₁ s मे निविद्धं; K₁ मेनुदिग्धं; N₁
 D₁ Da s पंकदिग्धं; T₁ G₁ s s s M मे विपक्कं. Cd citos
 निदिग्धं (= निविद्धितं) as in text. T₂ G₁ s कश्चिन्न पादौ
 हविशहृतं तत्. — ^a) K₂ N₁ V₁ B D G₁ कश्चिन्न माला
 पतिता (K₂ ins. hero वे; D₂ -सूत) इमशाने.

16 ^a) B₂ T₁ G₁ s s s 'प्रतियो; T₂ G₁ 'प्रपयो; Cd

फचिन्माला पतिता न श्मशाने ॥ १५
 कचित्सवर्णप्रवरो मनुष्य
 उद्विक्तवर्णोऽप्युत वेह कश्चित् ।
 कचिन्न वामो मम मूर्ध्नि पादः
 कृष्णाभिमर्शेन कृतोऽद्य पुत्र ॥ १६
 कचिच्च यक्ष्ये परमप्रतीतः
 संप्रयुज्य पार्थेन नरप्रेमेण ।

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुस्तीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८४ ॥

१८५

वैशंपायन उवाच ।
 वतस्तथोक्तः परिहृष्टरूपः
 पित्रे शशंसाथ स राजपुत्रः ।
 धृष्टद्युम्नः सोमकानां प्रवर्हो
 धृतं यथा येन हता च कृष्णा ॥ १

योऽसौ युवा स्थायतलोहिताक्षः
 कृष्णाजिनी देवसमानरूपः ।
 यः कर्मुकार्यं कृतवानधिज्यं
 लक्ष्यं च तत्पातितवानृथिन्याम् ॥ २
 असज्जनमन्थ गतस्तरङ्गी

as in text. — *) Śi. 'जोष्यय; Ms-s 'जोष्युत. Ko Śi. G1 M (except Ms) वेह; Śi.s V1 B D एव; Ts G2-s वेह. — *) Some MSS. 'मर्पेण; V1 'प्यानिप्रेमेण.

17 *) Śi. यक्ष्यं (m वैर्ह); Ko यक्ष्ये; K1 वैर्ह्य; K2,4 V1 एक्ष; B1 Da D1 एक्ष; B2 योक्ष्ये; Gd यक्ष्ये (as in text). Śi.s B2-s Dn D2,4-s कचिन्न तप्ले; S कचिच्छ-विन्दे. — *) Ko. 7,4 Ds संगम्य; Śi. 'पूज्य; V1 'युष्ट; S तां योज्य. — *) Śi. K1 V2 प्रवृद्धि; K2 प्रवीतु; Śi.s B D यक्ष्य. Ko.4 Śi B B Ts B Ms.s 'माय; V1 नरप्रवीर. — *) G2 हि (for वि-). G1 दृष्टितारमघ.

18 *) Śi. V1 B1 D1 T G वैति. Śi.s B D सुतस्य (B1 सुतस्य; D1 सुतेन) कश्चित् (for तु कश्चिद्य). — *) Śi. वसंति; K1 कदंति; K2,4 Śi V1 T G2-s M (except Ms) चरंति; Śi.s B Da Da D2,4 धियंति; D2 जीवंति; G1 यदंति; G2 हरंति. Śi. K1 पौराः (Śi.m वीराः); K2 G1 पौत्राः. Ds 'रथ सुधिष्टिरस्य. — After 18^{ab}, T G1,8-s ins.:

1895* कश्चित् मे यज्ञकलेन पुत्र

भागेन तस्याश्च कुलं च वा मे ।

[(L. 2) T1 कुलस्य वा मे; G1 नरो हि साक्षात्.]

— *) Śi. K1,8 M1-s न; Ko.4 Śi V1 B1 तु; Da T G (except G1) Ms च (for तु). — *) Ds गृहीत्वा. Ko.4

G2 निहितं. A few MSS. लक्षं.

Colophon. Major parvan. Ts G M संभव' (Śi. आदि'). — Sub-parvan: Śi. Ko-s Śi.s B Da Da1 D2 Ts G2,4 द्रौपदीस्वयंवर; Da1 Ds G2 स्वयंवर; T1 संभव — Adhy. name: Ko.4 D1 द्रुपद्वाक्यं; Gs Ms. द्रुपदं प्रस्तावमयं; Ts G2,4 वाङ्मवरीक्षणं. — Adhy. no. (figures words or both): Dns Ts 191; Dnm 185, Ds G 142; Ts G1-s 143; G1-s 145; M 144. — S loka 144! Da1 Dn Ms 18.

185

1 Śi. K (except Ko) D2 B om. उवाच (G2 om. śi.s ref.). — *) B1 (m as in text) तु सवै (for तयोक्त). — *) T1 G1,2 वसतास. Śi. K V1 आशु (for अशु). G1 वरेन्द्रपुत्रः (for स राव). — *) Śi. प्रदष्टो; Ds 'हरी; Ts G2,4 'वीरो; Gd as in text. — *) K2,8 transp. धृतं and यथा. V1 धृता (for हता).

2 Before 2, Śi. K1,8 ins. द्रुष्टुः; Ko.2,4 Na. V1 B D दृष्ट' उ'. — *) Śi. V1 B1,2,4 Ds D2,4 C3 स्वायत्त'; Dn 'स्वाहित'; Ts G2-s 'स्वाहित'. — *) Śi. V1 'जितो. S रूपमतीव विभक्त. — *) Some MSS. लक्षं. Śi. V1 B D

धृतो द्विजाग्रैरभिपूज्यमानः ।
 चक्राम वजीव दितेः सुतेषु
 सर्वेषु देवैर्कपिभिश्च जृष्टः ॥ ३
 कृष्णा च गृह्णाजिनमन्वयाचं
 नागं यथा नागवधूः प्रहृष्टा ।
 अमृष्यमाणेषु नराधिपेषु
 कुद्रेषु तं तत्र समापतत्सु ॥ ४
 ततोऽपरः पार्थिवराजमप्ये
 प्रष्टुमारुज्य महीप्ररोहद्व ।
 प्रकालयमेव स पार्थिवौघा-
 न्कुद्वोऽन्तकः प्राणभृतो यथैव ॥ ५
 तौ पार्थिवानां मिपतां नरेन्द्र
 कृष्णामुपादाय गतौ नराग्र्यौ ।
 विभ्राजमानाविष चन्द्रसौं

वाह्यां पुराद्भार्गवकर्मशालाम् ॥ ६
 तत्रोपविष्टाचिरिवानलस्य
 तेषां जनित्रीति मम प्रतर्कः ।
 तथाविधैरेव नरप्रवीरै-
 रूपोपविष्टैस्त्रिभिरग्निकल्पैः ॥ ७
 तस्यास्ततस्तावभिवात्य पादा-
 न्मुक्त्वा च कृष्णामभिवादयेति ।
 सितौ च तत्रैव निवेद्य कृष्णां
 भैक्ष्यचाराय गता नराग्र्याः ॥ ८
 तेषां तु भैक्षं प्रतिगृह्य कृष्णा
 कृत्वा बलिं ब्राह्मणसाच कृत्वा ।
 तां चैव दृष्ट्वा परिविष्य तांश्च
 नरप्रवीरान्स्वयमप्यमुह्यन् ॥ ९
 सुप्तास्तु ते पार्थिव सर्वे एव

;(for तत्).

३ *) N₁ B₂ स सज्जं; V₁ स सज्जं; B₂ D₂ स
 जज्य; Da D₂ स सज्जं; G₂ स सज्जं; Cd as in text.
 s B D (except D₂) G₂ s ततः (for गता). T₁ G₂
 साराचं राजपुत्रस्य. — *) V₁ B द्विजातिभिर्हृष्टः. — *) N₁
 तुक्तास; S विकृत्य. — *) T₁ G₂ स (for च). K₁ नृष्टः;
 टटः; Cd as in text. — After 3, D₂ (marg. sec. m.)
 (except G₂) ins.;

1896* इमानो युवा नाराजमत्तग्री

हृत्वा महर्कमे सुदुष्करं तत् ।

is cont. ; T G₂ s ins. after 6*;

1897* विश्वोभ्य विद्वांस्य च पार्थिवोऽन्तः

स्वतेजसा हृष्टप्रतिवीर्यरूपैः ।

4 *) K₁ N₁ s B₁ s D (except D₂) G₂ प्रगृह्य; B₁ s
 गृह्णा (for च गृह्य). K₂ s₂ अन्यगत्. T G₂ s M
 र्ण्यपि कृष्णाजिनं जगाम. — After 4*, T G M₂ s ins.:

1898* यः सुतपुत्रेण चकार युद्धे

माहेऽजुने तं त्रिदशवीर्यैश्च ।

— *) K₂ s₂ N₁ s II Da D₂ s G₂ चै (for तं). T₁
 युदाय सर्वेषु समा.

5 *) G₂ s₂ (before corr.) s हि यः (for उपरः).
 K₁ राजमात्रे; N₁ s V₁ B D T₁ संघ (D₂ सिंह) मध्ये.
 — *) S₁ K₁ माभज्य; K₂ s₂ N₁ V₁ Da मास्य. G₂
 महर्षि प्रवक्षः. — *) K₂ s₂ प्रा (or म) कालयत्; K₁ प्राक.

K₂ s M सेन; Da हृष्टि; T II तत्र (for एव). T₁ G₂
 पार्थिवरात्रे; T₂ G₁ s दीर्घ; M वेद. — *) T₁ G₂ s भीमः
 (for कुद्रे). — After 5, M₂ s ins.:

1899* तं भीमसेनं परितर्कयामास

यः पातयामास रणे तु बाल्यम् ।

6 *) T₂ G₂ s तं (for श्री). V₁ प्रवीरः; G₂ अविधिः
 G₂ अविता (for मिपतां). V₁ सुवीरौ (for नरेन्द्र).
 — *) M₂ नरेन्द्रौ (for नराग्र्यौ). — After 6*, T G₂ s
 ins. 1897* (cf. v. l. 3). — *) S₁ K₁ G₁ s M₂ s
 बाह्या; K₂ Da T₂ G₂ बाह्या. S₂ K₁ D₂ पुरा; N₁ इमां.

7 *) T₁ M₂ s ततोप. — *) D₂ एव; T₂ G₂ s
 जास (for प्र-). K₂ श्री मम तत्र तर्कः. — *) M₂ s धैर्य-
 रवीर्यपेतैः. — *) T₁ G₂ s M₂ s दा मित्रि.

8 *) K₂ वस्त्राप्रतत्. K₂ s₂ D₂ अभिविध. — *) Da
 D₂ s तु (for च). N₁ s B D 'ज्जं स्वमि'. S (except T₁
 M₂) उपोपविष्टौ नरलोकेष्वीरे. — *) N₁ V₁ Da D₂ स्थितां;
 B Da D₂ s मिश्रा; M₂ s स्थिताश्च. K₂ T₁ G₂ M₂
 निवेद्य. — K₁ (hapl.) om. 8*-9*. — *) S₁ K (K₂
 om.) N₁ V₁ G₂ शैद्व; N₂ s B D मिश्रा.

— K₁ om. 9* (cf. v. l. 8). — *) Some MSS. शैद्व.
 K₂ परिगृह्य; V₁ प्रविह्य. — *) K₂ N₁ s B D T₁ दत्त्वा
 (for कृत्वा). S ब्राह्मणानचैकित्वा. Cd cites ब्राह्मणसाच.
 — *) N₁ दत्त्वा (for दृष्ट्वा). N₂ V₁ B₂ s D₂ D₂ s वेद्य;
 B₂ वेद्य; D₂ G₂ वेद्य; G₂ भोज्य; a few MSS. (incl.

कृष्णा तु तेषां चरणोपधानम् ।
 आसीत्पृथिव्यां शयनं च तेषां
 दर्भाजिनाभ्यास्तरणोपपन्नम् ॥ १०
 ते नर्दमाना इव कालमेघाः
 कथा विचित्राः कथयावभूवुः ।
 न वैश्यश्चद्रौपयिकीः कथास्ता
 न च द्विजातेः कथयन्ति वीराः ॥ ११
 निःसंशयं क्षत्रियपुंगवास्ते
 यथा हि युद्धं कथयन्ति राजन् ।
 आशा हि नो व्यक्तमियं समृद्धा
 युक्तान् हि पार्थाञ्छुमोऽभिदाहात् ॥ १२
 यथा हि लक्ष्यं निहतं धनुश्च
 सज्यं कृतं तेन तथा प्रसह ।
 यथा च भापन्ति परस्परं ते

छन्ना ध्रुवं ते प्रचरन्ति पार्थाः ॥ १३
 ततः स राजा ह्रुपदः प्रहृष्टः
 पुरोहितं प्रेषयां तत्र चक्रे ।
 विद्याम युष्मानिति भापमाणो
 महात्मनः पाण्डुसुताः स्त्र्य कश्चित् ॥ १४
 गृहीतवाक्यो नृपतेः पुरोधो
 गत्वा प्रशंसामभिधाय तेषाम् ।
 वाक्यं यथावन्नृपतेः समग्र-
 मुवाच तान्स क्रमवित्क्रमेण ॥ १५
 विज्ञातुमिच्छत्यवनीश्वरो वः
 पाञ्चालराजो ह्रुपदो ब्रह्माः ।
 लक्ष्यस्य वेद्वारमिमं हि दृष्ट्वा
 हर्षस्य नान्तं परिपश्यते सः ॥ १६
 तदाचइह ज्ञातिकुलानुपूर्वी

Cd) 'विश्व'.

10 ^a) $\hat{K}_1 K_{1-2} \hat{N}_1 B_{1-2} D_n D_1 G_{1-2}$ च (for तु). $\hat{S}_1 K_1 D_1 D_{1-2} T_1 G_{1-2}$ 'धाना'; $Ko_{1-2} \hat{N}_1 V_1 D_n D_1$ 'धाने'; B (except B_1) D_{1-2} 'धानी'. — ^a) $\hat{N}_1 V_1 D_n D_1$ 'जिनाप्राप्त'.

11 ^a) $B_1 D_1$ कथा 'ब्रह्म'. — ^a) K (except K_1) $\hat{N}_1 V_1 T_1 G_{1-2} M_{1-2}$ 'क्षत्रियोपयिका'; $T_1 M_1$ 'यिका'; G_1 'क्षत्राययिका'; G_2 'क्षत्रोप'. $\hat{S}_1 K D_1$ ते (for ततः). — ^a) G_1 सद् (for च). $\hat{S}_1 K_{1-2}$ द्विजातीः; $\hat{N}_1 V_1 B D$ द्विजानां; $T_1 G_{1-2}$ द्विजाहोः; $T_1 G_{1-2} M$ द्विजा वा; G_1 अविवक्षित. \hat{N}_1 यथाः.

12 ^a) K_1 वीराः (for राजन्). — ^a) K_2 प्रहृष्टा. — ^a) $Ko D$ v. l. हि. — After 12, D_1 (erroneously) ins. 18^a (v. l. इह for इति), repeating it in its proper place.

13 ^a) A few MSS. सज्यं. Ko_{1-2} सज्योक्तं. $\hat{N}_1 T_1 G_2$ यथा. $K_2 D_1$ प्रसज्य; $T_1 G$ प्रमुह. — ^a) M (except M_1) तथार. $\hat{N}_1 V_1 B_1 D_{1-2} M_{1-2}$ हि (for च). B ज (G_1 क) स्वपति (for भापन्ति). $\hat{S}_1 K$ यथा वदंते च परस्परं ते. — ^a) $\hat{S}_1 K_1 D_1$ ते (for ते). $K_2 T_1$ विचरन्ति. $T_1 G M$ छत्रं वसंतो वि ($T_1 G_{1-2}$ - वि) चरन्ति.

14 Before 14, $V_1 B_{1-2} D_{1-2} T_1 G_1 M_{1-2}$ ins. वैश्वं (resp. वैश्वं). — ^a) $T_1 M$ तु (for स). \hat{N}_1 परम- (for ह्रुपदः). — ^a) K_1 प्रेषयितुं प्रचक्रे; $\hat{N}_{1-2} B$ (except

B_2) $D_n D_{1-2} G_2 M_2$ प्रेषयामास तेषां (G_2 तत्र — ^a) \hat{N}_1 विद्येयः; $T_1 G$ (except G_1) विद्याम. — ^a) $K_2 D_{1-2} M_1$ महात्मानः; M_2 'मनाः'. $\hat{S}_1 K_1 B_1 G_{1-2}$ वा $\hat{N}_{1-2} V_1 D_n D_1$ तु; G_2 स्त्र्य (for स्त्र्य). B_2 कश्चित्.

15 G_2 om. from पुरोधो up to the end of the. — ^a) $\hat{N}_1 V_1 B D$ (except D_1) transp. यथावद् ^a समग्रं. — ^a) $\hat{S}_1 Ko_{1-2} \hat{N}_1 M_1$ तान्स ($K_2 M_1$ 'तं क्रमवि'; K_2 तत्सत्क्रमवि; $\hat{N}_{1-2} B D$ चानुक्रमवि (B_2 'विच'); V_1 तान्स प्रणयात्; $T_1 G_{1-2}$ तत्सत्क्रमवि; T_1 तान्सत्क्रमवि; M_{1-2} तान्सत्क्रमविद् (for तान्स क्रमवि); T_1 यथावत् तेष्यः स्वमनुक्रमेण.

16 ^a) $T_1 G_2$ 'च्छत्रव'; G_2 'च्छत्रपतीव'. — ^a) $\hat{S}_1 Ko_{1-2} \hat{N}_{1-2} V_1 B D_1$ 'पंचाल'; \hat{N}_1 पंचालपुरो. $\hat{N}_{1-2} B$ (except B_1) D (except D_1) वरदो (for दूर'). $\hat{S}_1 K_1 D_{1-2}$ 'ते'; $B_2 D_1 S$ 'तत्र'; B_2 महारो. — ^a) G_{1-2} MSS. लक्षं; $K_{1-2} V_1 D_{1-2}$ च (for हि). — ^a) K_2 लक्षं (for नान्तं). $Ko_{1-2} \hat{N}_{1-2} V_1 B D$ प्रतिपश्यते (D_1 परिपश्य); M_2 inf. lén. वरिलप्य'; M_1 मतिवल्.

$Ko_{1-2} T_1$ सः (for सः).
 17 ^a) $K_{1-2} V_1 D_1$ तदाचक्षयं; N_1 तदा वदत्वं; $\hat{N}_{1-2} B_2 D_n D_{1-2}$ आख्यात च; B_{1-2} तदा च त्वं; $D_1 T_1 G_{1-2}$ M_1 आक्षयत्वं. $\hat{S}_1 K_1$ ज्ञातिज्ञानात्; $Ko_{1-2} \hat{N}_1 D_{1-2} G_1$ 'पूर्व'; $D_1 T_1 G_{1-2}$ ज्ञातिकुलानुपूर्व; $G_{1-2} M_{1-2}$ ज्ञाति; M_{1-2} ज्ञातिकुलानि पूर्व. B_2 निवेदयत्वं कुलानिपूर्व; G_2 भाष्य

पदं शिरःसु द्विपतां कुरुध्वम् ।
 प्रह्लादयध्वं हृदयं ममेदं
 पाञ्चालराजस्य सहानुगत्य ॥ १७
 पाण्डुहिं राजा ह्रुपदस्य राज्ञः
 प्रियः सखा चात्मसमो बभूव ।
 तस्यैव कामो दुहिता ममेयं
 स्तुपा यदि स्यादिति कौरवस्य ॥ १८
 अयं च कामो ह्रुपदस्य राज्ञो
 हृदि स्थितो नित्यमनिन्दिताङ्गाः ।
 यदर्जुनो वै प्रशुदीर्घपाण्डु-
 र्धर्मेण विन्देत सुतां ममेति ॥ १९
 तथोक्तवाक्यं तु पुरोहितं तं
 स्थितं विनीतं समुदीक्ष्य राजा ।

समीपसं भीममिदं कृशात्
 प्रदीयतां पाद्यमर्घ्यं तथासौ ॥ २०
 मान्यः पुरोधा ह्रुपदस्य राज्ञ-
 त्ससौ प्रयोज्याभ्यधिकेन पूजा ।
 भीमस्तथा तत्कृतवान्नरेन्द्र
 तां चैव पूजां प्रतिसंगृहीत्वा ॥ २१
 सुखोपविष्टं तु पुरोहितं तं
 युधिष्ठिरो ब्राह्मणमित्युवाच ।
 पाञ्चालराजेन सुता निसृष्टा
 स्वधर्मदृष्टेन यथानुक्रमम् ॥ २२
 प्रदिष्टशुल्का ह्रुपदेन राज्ञा
 सानेन वीरेण यथानुवृत्ता ।
 न तत्र वर्णेषु कृता विषया

॥ १ ॥ २०९.

तीं च पुला. — *) S (except Ts) शिरःसु पादं हि.
 ५) Ko. s N V B D (except Ds) पंचा. Ss K Bs
 a Ds. s साधुग (Ks. 'ज')स्य; Ts सहामजस्य; Ts G M
 xcept Ms) सहानुजस्य.
 18 ५) Bs. s हृद; Ms-s यदि (for हृदि). Ns. s Bs
 a Ds Ds. s क्षुपां प्रह्लादस्यामि हि कौरवाय.
 19 ५) Ns. s; Ns. s V B D (except Ds) हि (for
). — ५) Bs. s 'तर्गा'; Bs Gs 'तर्गा. — ५) Ss Ks. s
 दे; Ks. s अयि (for यत्). Ks. s अतो; Ns. s ते (Gs
 दं) (for वै). — ५) Ks. Ns. s B D ममेतां; Vs लमेतां;
 (except Gs. s) हृदि. — After 19, Ts ins.
 1900* तद्वै श्रुत्वा पाण्डवाः सर्वे पृथ
 राज्ञा यदुक्तं ह्रुपदेन वान्यम् ।
 ह्रुत्वा सार्धं मानयां चापि चक्रुः
 पुरोहितं ते पुरश्चरवोराः ।

hile N ins.:

1901* कृतं हि तस्यामुक्तं ममेदं
 यथाय प्रप्यं च हितं वेदेतत् ।
 [(L. 1) Ss K ममेदं.]

20 Before 20, Ts ins. युधिष्ठिरः. — ५) N B D
 तो' (Da यतो). Ks N V B D (except Ds) हि
 (for तु). Ks N V B Ds Ds. s 'हितं स्थितं. Bs 'वयं
 पतेः पुरोहितं; Ts द्विजस्य वाक्यं तु निशम्य तं च. — Gs
 hapt. om. 20*-22*. — ५) Ks तथा; Ns V B Ds Dn
 s ततो (for स्थितं). Ts B (Gs om.) Ms-s विधिर्लं

(for विनीतं). Ds विनीतवाक्यं; Ts पुरोहितं वै (for स्थितं
 वि'). V1 Ms. s प्रतसीक्ष्य. — Ko (1 hapt.) om. 20*-
 21*. — ५) Ks पार्श्वं स्थितं; Ns V B D (except
 Ds) समीपतो (Ns Bs 'तं'). Ks Ts Gs. s भीमसेनं
 (for भीममिदं).

21 Gs om. 21; Ko om. 21^{ab} (cf. v. 1. 20).
 — ५) Ns तस्यात् (for तस्यै). Ds प्रयुज्या; Ds प्रदेया.
 Ts Gs. s ins. हि after प्रयोज्या. Ns. s Bs. s D Ts हि;
 Bs Ts G (Gs om.) M च (for पृथ). — ५) Ks Ns V B
 D (except Ds) ततस् (for तथा). T Gs. s Ms तां; Gs
 Ms-s तं (for तत्). — ५) Ts स (for तो). Ks पृथ; S
 (except Ts; Gs om.) चापि (for चैव). Ss Ks प्रशुदीर्घ-
 वास्याः; Ks अपि संप्रयुक्तः; Ks प्रतिसंनिपुणः; Ks Ns V
 Bs. s Gs. s Ms-s प्रतिसंगृहणः; Ns. s Bs. s D (except Ds)
 प्रतिगृह्य हर्षात्; T Gs. s Ms प्रतिगृह्य तत्र; Ms (inf. fin.). s
 प्रतिग्राह्य चैव (for प्रतिसंगृहीत्वा as in Ko Ds).

22 Gs om 22* (cf. v. 1. 20). — ५) Ns. s Bs. s Dn
 Ds. s 'हितं तदा. — ५) Ks Ns V B. s Ds. s पंचाल'.
 Ks Bs. s Da Dns Ds. s विसृष्टा. — ५) Gs 'मैत्रिणेन.
 Ks यथातु'; Ns. s V B D (except Ds) यथा (B Ds Ds
 यथा) न वामात्; Ts Gs यथानिकर्माणं; Ts Gs-s M य (Gs. s
 Ms s प) याव कामं.

23 ५) Ss Ks प्रतिष्ठितो यो ह्रुपदेन शुल्कः. — ५) Ss
 Ks सोमेन; Ks Ns. s D (except Ds. s) S सा देन. Ss
 Ks यथानुवृत्तः; Ko 'युतः; T G Ms. s तथा गृहीता.

न जीवशिल्पे न कुले न गोत्रे ॥ २३
 कृतेन सज्येन हि कार्ष्णेन
 विद्वेन लक्ष्येण च संनिष्ठया ।
 सेयं तथानेन महात्मनेह
 कृष्णा जिता पार्थिवसंघमध्ये ॥ २४
 नैवंगते सौमकिरद्य राजा
 संतापमर्हत्यसुखाय कर्तुम् ।
 कामश्च योऽसौ द्रुपदस्व राज्ञः
 स चापि संपत्स्यति पार्थिवस्य ॥ २५
 अप्राप्तरूपां हि नरेन्द्रकन्या-
 मिमामहं ब्राह्मण साधु मन्ये ।
 न तद्भुम्भन्दपलेन शक्यं

मौर्व्यां समायोजयितुं तथा हि ।
 न चाकृतास्त्रेण न हीनजेन
 लक्ष्यं तथा पातयितुं हि शक्यम् ॥ २६
 तस्मान्न तापं दुहितुर्निमित्तं
 पाञ्चालराजोऽर्हति कर्तुमद्य ।
 न चापि तत्पातनमन्यथेह
 कर्तुं विपक्षं भुवि भानवेन ॥ २७
 एवं भुवत्येव युधिष्ठिरे तु
 पाञ्चालराजस्य समीपतोऽन्यः ।
 तत्राजगामाशु नरो द्वितीयो
 निवेदयिष्यन्निह सिद्धमन्नम् ॥ २८

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८५ ॥

— “) Śi. K₁ नाजीव”; Ko.₁₋₄ नाजीवनादये; N₁ ना-
 जीवशीले; N₂ s V₁ M D न चापि (V₂ चैव) शीले; T
 G (except G₁) न चैव शिल्पे; M₂ न जीवशिल्पे. T₂
 G₂₋₄ गोत्रे.

24 “) B₂ Da D₂ च (for हि). K₁₋₄ N₁ V₁ B Da
 Dn₁ D₂ s T₁ M “केण (as in text); the rest “केन.
 — “) N₂ s V₁ B₁ Dn₁ n₂ G₁ हि (for च). N₂ V₂ B
 Da Dn₂ D₂ s s सा विपदा; N₂ Dn₂ n₂ D₂ विप्रकृ”; T₂
 G₁ “वृष्टा; G₂ inf. lin. सा नि”. — “) Dn₁ T G (except
 G₁) M₂ s तथा तेन.

25 “) B (except B₁) Da D₂ s s पुनंगते. Śi K
 (except Ko) G₁ s M₂ s सौमकिर; B₂ s s D₂ s s
 सौमकिश्च; D₁ सौमकिश्च. Śi K₁ अत्र (for अद्य). — “) T
 B अत्र (for अली). — “) M₂ s सर्वथा हि (for पार्थिव”).

26 “) K₂ G₁ आभ्राह्म”; K₂ अनाह”; N₁ अकृत”; N₂
 Dn संग्रह्य”; N₂ B₁ (as in text) s s D₂ G₁ अभाह”;
 Dn₁ m D₁ T₂ G₁ M₂ s संग्रह्य”; T₂ G₁ s M₂ सुभाह”. Śi
 K च; Da तु (for हि). — “) V₂ माह्यसंघमये. — “)
 Dn₁ G₁ s चतुर्वेद”. — “) K₂ यथेह; Dn₁ n₂ तयापि; D₂
 तदा हि. — “) K₂ D₂ s न; B च (for हि)

27 D₁ (hapl.) om. 27^a-28^a. — “) K₂ N₁ V₁ B D
 (except Da Da) पंचाल. — “) Śi K₁ तापावितस्य.
 — “) N₂ V₁ B₂ D₁ विसर्ग्य; N₂ s Da D₂ s हि शक्यं;
 B₂ s s विसर्ग्य; Da हि शक्यं; T₂ शक्यं.

28 D₁ cm. 25^a (cf. v. 1. 27). — Before 28, G₁

M₂ ins. वैचं. — “) Ko.₁ N₁ V₁ B D (except Da
 पंचाल”. N₁ समीपतो. — “) N₂ तदा (for तत्र). K₂
 अद्य (for आशु).

Colophon. *Major parvan*: T₂ G M संभव (‘‘
 आदि’’). — *Sub-parvan*: Śi K₁₋₄ N₂ B Da Dn₂
 D₂ s s T₂ G₁ s द्रौपदीस्वयंवर; T₂ संभव. — *Adhy. nom.*
 Śi Ko.₁₋₄ s युधिष्ठिरवाच्यं; T₂ G₁ s द्रुपदपुरोहितयुधिष्ठिरं
 (‘‘Om. सं’’)वाद्य; D₂ युधिष्ठिरं प्रति पुरोहितवाच्यं. — *Ady.*
 no. (figures, words or both): Dn₁ T₂ 192; D₁ 18^a
 Dm 196; D₂ G₁ 143; T₂ G₁ 144; G₂ 111, 8
 145. — *S’loka no.* Dn₁ Dn 29; M₂ 30. — *Adhy. nom.*
s’loka no.: Dn₁ 7184.

186

1 Śi K₂ T₂ M वृत्तः; T₂ G₁ s s वृत्तः; G₁ वृत्तः; G₂
 वृत्तः; T₂ (for वृत्त वृत्त). G₂ om. the ref. — “) Śi K₁
 G₁ M जम्ब (M₂ inf. lin. “वृत्त”)वृत्तः; K₂ s वृत्तवृत्तः; K₂
 V₂ कन्यावृत्तः; N₂ पुत्राकन्यः Cd as in text. G₂ वृत्तः (for
 वृत्तः). — “) K₂ तु; T₂ वृत्त (for वृत्त). — “) K₂ N₁ V₁
 B₂ s Dn वृत्तः; N₁ p as in text. D₂ T₂ G₁ तु; T₂ वृत्त
 (for वृत्त). D₂ B (except G₂ s) सौम्य.

2 “) K₂ “वृत्तवृत्तः; N₂ “वृत्तवृत्तः; T₂ s T₂ “
 वृत्तः; D₂ “वृत्तवृत्तः; B “वृत्तवृत्तः; G₂ “वृत्तवृत्तः”.
 — “) K₂ B₂ Da M₂ वृत्तः; T₂ वृत्तः; T₂ G₁ s सौम्य.

१८६

दूत उवाच ।

जन्यार्थमन्नं द्रुपदेन रात्रौ

विवाहहेतोरुपसंस्कृतं च ।

तदाशुभघ्नं कृतसर्वकार्याः

कृष्णा च तत्रैव चिरं न कार्यम् ॥ १

इमे रथाः काञ्चनपद्मचित्राः

सदश्वयुक्ता बहुधाधिपार्हाः ।

एतान्समारुह्य परैत सर्वे

पाञ्चालराजस्य निवेशनं तत् ॥ २

वैशांपायन उवाच ।

ततः प्रयाताः कुरुपुंगवास्ते

पुरोहितं तं प्रथमं प्रयाप्य ।

आस्थाय यानानि महान्ति तानि

कुन्ती च कृष्णा च सहैव याते ॥ ३

श्रुत्वा तु वाक्यानि पुरोहितस्य

यान्युक्तवान्भारत धर्मराजः ।

जिज्ञासयेवाथ कुरुत्तमानां

द्रव्याण्यनेकान्युपसंजहार ॥ ४

फलानि माल्यानि सुसंस्कृतानि

चर्माणि चर्माणि तथासनानि ।

आश्चर्यं सारगन्धं चैव रक्षुः

द्रव्याणि चान्यानि कृपीनिमित्तम् ॥ ५

अन्येषु शिल्पेषु च यान्यपि स्युः

सर्वाणि कृत्स्नान्खिलेन तत्र ।

क्रीडानिमित्तानि च यानि तानि

सर्वाणि तत्रोपजहार राजा ॥ ६

रथाश्चर्मणि च भासुमन्ति

खड्गा महान्तोऽश्वरथाश्च चित्राः ।

C 1. 7209
E 1. 194. 7
K. 1. 200. 10

मेलः; Ms पुनैत; Gd as in text. Gs विमानमारुह्य
[मागमपदं. — “) A few MSS. पंचाल”.

3 Ś1 K1.s D1 E om. उवाच (Gs om. the ref.).

— “) Ś1 K1 D1 “नंदनाले; Gs “पांडनाले. — “) Bz Dn

1s पुरतः; T1 प्रवरं (for प्रथमं). Ś1 Gs Ms-s प्रयासः

1s-s विसृज्य; K1.s Ds विसृज्य. Ś1s Bz परिचाप्य सर्वैः

1s प्रतिपद्य सर्वैः; B1.s D1 प्रतिपाद्य सर्वैः (for प्रथमं प्र*). — “) Ks V1 यानैः; Ks Ds याने (for याते). Ś1.s B

1s Dn D1.s.s सहैकयानैः; T1 Gs सह प्रयाते; Tz Gs-s M

(except Ms) सहोपयाते. — After 3, Ko Da (margh.
1cc. m.; om. 1st).s ins.:

1902* सुजायिताः साक्षतलाजघनै-

धरैर्धैर्यश्वन्धनवारिपूणैः ।

स्त्रीभिः सुगन्धास्वरमास्यदानै-

र्विभूयिता आभरणैर्विचित्रैः ॥

माह्वग्रीतप्वनिवासाश्चै-

र्मनोहरैः पुष्पवर्ता प्रहृष्टैः ।

संगीयमानाः प्रययुः प्रहृष्टा

दीपैर्ज्वलन्तिः सहिताश्च विभ्रैः ॥;

on the other hand, B ins.:

1903* स वै सधोकस्तु सुप्रिदिण

पाञ्चालराजस्य पुरोहितायः ।

सर्वे यथोक्तं कुरुत्तमानैव

निवेदयामास स्वुपाय गत्वा ॥

[OL 4th. — “) Ts Gs-s तस्य (for गत्वा).]

4 “) Ś1 K (except Ks) G1 च (for तु). — “) Ś1s

Bs Dn1.s D1 जिज्ञासयेवाथ; T1 “वैवात्र. — “) Ko.s

अशेषाणि; Ks सर्वाणि (for अनेकानि).

5 “) Ts B (except G1) मूलं (for मास्यं). Ś1.s

Bs Dn Ts Gs च; T1 Gs अथ, Ms-s उप- (for तु).

— “) Ks.s N V1 Dn D1 च (Ks च) मणि चर्मणि (by

transp.), T1 मोक्षयानि चर्मणि. Ś1 K च मासुमन्ति; Ds

चरासनानि. — “) Ś1 रक्षानि (for राजन्). K Ś1s अपि

(for अथ). T1 उपसंजहार; G1.s s.e अथ चापि राजा; Gs

अथ चैव राजा (cf. 6th); M अथ चापि रजन् (Ms रजः).

Ts Gs उवाचैव चापानय चापि राजा. — “) N B D (except

Ds) बीजानि (Ś1 यानानि); T G रक्षानि; M अन्यानि (for

द्रव्या*). B चान्या (for चाप्या*). K1 कृपीवल्गानि;

B कृपेनिमित्तं.

6 “) Ds S (except G1) अपि (for च). — “) Ko

धनं पि चाध्याणि शराश्च मुख्यः
 शक्त्युष्टयः काञ्चनभूषिताश्च ॥ ७
 प्राप्ता भुशुण्डश्च परश्वधाश्च
 सांप्रामिकं चैव तथैव सर्वम् ।
 शय्यासनान्युत्तमसंस्कृतानि
 तथैव चासन्निविधानि तत्र ॥ ८
 कुन्ती तु कृष्णां परिगृह्य साञ्ची-
 मन्तःपुरं द्रुपदस्याविवेश ।
 स्त्रियश्च तां कीरवराजपत्नीं
 प्रत्यर्चयांचकुरदीनसत्त्वाः ॥ ९
 तान्सिंहविक्रान्तगतीनवेक्ष्य
 महर्षभाक्षानजिनोत्तरीयान् ।
 गृहोत्तरांसान्भुजगेन्द्रभोग-

प्रलम्बबाहून्पुरुषप्रवीरान् ॥ १०
 राजा च राज्ञः सचिवाश्च सर्वे
 पुत्राश्च राज्ञः सहृदस्तथैव ।
 प्रेम्णाश्च सर्वे निखिलेन राज-
 न्हर्षं समापेतुरतीव तत्र ॥ ११
 ते तत्र वीराः परमासनेषु
 सपादपीठेष्वविशङ्कमानाः ।
 यथानुपूर्व्यां विविधैर्नराध्या-
 स्तदा महाहंसु न विसयन्तः ॥ १२
 उच्चावचं पार्थिवभोजनीयं
 पात्रीषु जाम्बूनदराजतीषु ।
 दासाश्च दास्यश्च सुसृष्टवेषाः
 भोजापकाश्चाप्युपजहुरन्म् ॥ १३

११.१ V१ Dn D१ S सर्वाणि कृत्यानि; Bs कृत्यानि सर्वाणि.
 ११.२ D१ Gs अस्त्रिहानि. ११.३ K Ds चैन (for तत्र). — *) K१
 ११.४ V१ B१ D१ Da D१ Ts Gs-s Ms अपि (for च). ११.५ नाभि;
 ११.६ V१ B D (except Ds) तत्र (for तानि).

7 *) K (except K१) दशाश्च च (Ks च) मोनि; N Dn
 D१ चमोनि चमोनि; V१ गदाश्च चमोनि; B Da D१.१.१
 चमोनि चमोनि; B अञ्जलि (T१ धर्मणि) द्वाञ्जलि. — *) Bs
 Da S शला; Gs खट्वा (for खट्वा). T१ Gs-१ ग्रहयो. Bs
 Da S शला (for शला). Da Ts G (except G१.१) दधान्.
 ११.८ B Da D१ विविधाः; D१ G (except G१.१) च विविधा.
 — *) D१ om. 7°. B (except T१) चोपमानि. Ks & Ts
 Gs.१ शराश्च सुपयाद्. Ns V१ Dn चित्राः (for सुपयाः).
 — *) ११.९ Dn 'भूषणाश्च.

8 *) Ks Ts Gs.१.१ प्राप्ताश्च. Ko.१.१ सुखं च; K१
 सुखं च; Ks सुखं च; B१.१.१ सुखं च; D१.१ सुखं च; T१
 सुखं च; Gs Gs सुखं च; Gs सुखं च; Gs सुखं च; Gs
 सुखं च; T१ Gs सुखं च; Gs सुखं च; Ms.१.१ सुखं च.
 Ko.१.१ Da D१.१ परस्वयाः; Ds G१ 'अया'; T१ तथा
 शतशः; T१ Gs.१.१ परस्वयाः; Gs.१ 'अया'. — *) ११.१०
 D१ Gs सांप्रामिकं; N१ S सांप्रामिका (N१ T१ G१ Ms.१.१
 'का'श्चैव. N१ V१ D१ तथेह; T Gs-१ तथैव (for तथैव).
 S चान्ये (T१ Gs-१ 'न्याद्' (for सर्वम्). — *) Ns Dn
 'यत्तु'र्पति; Ds 'संस्कृतानि (for 'संस्कृतानि). — *) T१ B
 (except G१) राजन् (for चासन्). ११.१२ K१.१.१ Ds तथैव
 पापानि (Ds पापानि) महति सत्र; N१.१ Da Dn D१.१.१

तथैव चासो विविधं च तत्र.

9 *) T१ G१ Ms च (for तु). — *) ११.३ K (except K१)
 स्त्रियश्च ताः; T१ Gs राजस्त्रिय. — *) ११.४ Dn प्रत्यर्चयामासुः
 T१ Gs-१ प्रत्युपयांचकुर. ११.५ K१ N१ Gs.१.१ अदीनसत्त्वाः

10 *) K (except K१) Ds S सर्वो (Gs 'दैव्य' N१
 समी'; Ns.१ V१ B Da Dn D१.१.१ निरी. — *) K१
 मत्तर्चना. — *) Ko.१ गृहोत्तमांगान्; Ks.१ Bs Ds तु
 व्युद्योततांसाद्; S व्युद्यो (Gs 'द्या' तारांसाद्; Cd as in text
 K१ N१ G१.१ Ms 'संज्ञोत्तान्. — *) Gs अगस्त्यान्.

11 *) N१ सजना' (for सचिवा'). — *) ११.१२
 वीराः (for राज्ञः). ११.१३ प्रसवाश्च सर्वे (as in text
 — *) Bs Da Ds समावेष्टु'; Ms समावेष्टु'.

12 *) Ks वीराश्च सर्वे परमा'. — *) Gs पात्रो (for
 'दो'पपीठेषु; Ms संपाद्री'. — *) Ns.१ D (except
 Dn D१.१.१ यथानुपूर्वः; T१ G१ 'पुत्राश्च'; T१ Gs.१
 — *) Ns.१ B१.१.१ Dn D१.१.१ Gs Ms.१ सत्ता. Ds Da
 सिंहासनेषु नराध्यापि यथा.

13 *) ११.१० V१ T१ G१.१.१ पात्रेषु. ११.११ V१
 G१.१ 'राजवेष्टु'. — *) ११.१२ K Ds 'पुत्रा' (for दासा').
 दासा' (for दास्य'). V१ ग्रहदरुपाः. A few MSS. 'वेष्टु'
 — *) ११.१३ Ks जोग्यां (Ks 'जा' यकाः; Ks मोत्येनद्या); K१
 Ns.१ V१ B D संभोजन'; S मोत्यं परं. T१ पाप्यवस्तु
 T१ G१ च यवप'; Gs च यवप'; Gs पाप्यव'. N१ भोज
 प्रसारणुपजहुरन्.

14 *) N Ds D (except D१.१.१) यथानुपूर्वः; V१

ते तत्र भुक्त्वा पुरुषप्रवीरा
यथानुक्तान् सुभृशं प्रतीताः ।
उत्क्रम्य सर्वाणि वदन्ति तत्र
साम्राजिकान्याविशिष्टवीराः ॥ १४

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि षडशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८६ ॥

१८७

वैशंपायन उवाच ।

आहूय पाञ्चाल्यो राजपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
ब्रह्मेण ब्राह्मेण परिगृह्य महायुतिः ॥ १
पृच्छददीनात्मा कुन्तीपुत्रं सुवर्चसम् ।
रं जानीम भवतः क्षत्रियान्ब्राह्मणानुत ॥ २
यान्वा गुणसंपन्नानुत वा क्षद्रयोनिजात् ।

तद्वक्ष्यित्वा ह्रुपदस्य पुत्रो
राजा च सर्वैः सह मन्त्रिगुरुभिः ।
समर्चयामासुरुपेत्य हृष्टः
कुन्तीसुतान्पार्थिवपुत्रपौत्रान् ॥ १५

भायामास्याय वा सिद्धांश्चरतः सर्वतोदिशम् ॥ ३
कृष्णाहेतोरेन्द्रप्राज्ञान्दिवः संदर्शनार्थिनः ।
ब्रवीत नो भवान्सत्यं संदेहो ह्यत्र नो महान् ॥ ४
अपि नः संशयस्यान्ते मनस्तुष्टिरिहाविशेत् ।
अपि नो भागधेयानि शुभानि स्युः परंतप ॥ ५
कामया श्रद्धि सत्यं त्वं सत्यं राजसु शोभते ।

G. 1. 7223
H. 1. 155. 9
K. 1. 210. 9

काशः; Bs यथा स्वकाशः; Bs 'यैकाशः'. Ts Gs-4 सत्वा-
Ks om. 14'-15'. — *) Ś; K (Ks om.) Ns s V;
n Ds. 1 राजन् (for सत्र). — *) Cd otes साम्राजिकानि
s in text; Ks साम्राजिकान्यामुमुदुर; Ns s V; Dn Ds
नके ते (Ds दे) विशिष्ट-
15 Ks om. 15^{ab} (cf. v. 1. 14). — *) Ś; Ks Ds
न; Bz s Dns Ds सं; Da स (for सत्र). — *) T Gs-4
न. Gs 'भुक्त्वा'. — *) Ks s Dn Ds समर्चयामासु. Ns B
s. 4 समर्च (Ns B; 'क्ष') यामास उपेत्य हृष्टः. — *) Ś;
पुत्रपौत्रैः; Ks s Ns 'पुत्रपौत्राः'; Ns Dn Ds 'राजपुत्रान्'; Ts
पुत्रपुत्रपौत्रान्.

Colophon. Major parvan: Ts G M 'संभव' (for
रादि). — Sub-parvan: Ś; द्रीपदीविवाहः; Ks-4 Ns B
Da Dn; ns Dr. 4 s Ts Gs s Ms द्रीपदी (Dai Ds Ms
ms.) स्वयंवर; Ts संभव. — Adhy. name: Ko यथासा (read
जेतासा); Ks Ds वर्णजितासा; Ts Gs s. 4 पांश्वपरिज्ञान-
— Adhy. no. (figures, words or both): Dns Ts 193;
Dm 197; Ds Gs 144; Ts Gs-4 145; Gs s 147; M
146. — Sloka no.: Dai Dn 15; Ms 16. — Aggregate
sloka no.: Dns 7199.

187

1 Ś; K (except Ko) Dai Ds s om. उवाच.
— *) D; S पांचालो. — *) Da प्रतिब्रह्मेण; Gs परिब्रह्मण्यं.

— *) Ds प्रतिगृह्य. K Da Ds s महामतिः; Ns समयुतिः.
2 *) Ś; K Ds Ms 'पृच्छदमेपास्ता'. — *) Ś; T Gs-4
Ms s 'पुत्रं युधिष्ठिरं. — Before 2nd, Ts ins. ह्रुपदः.
— *) Ś; K Ds ब्राह्मणान्क्षत्रियान् (by transp.). Gs
ब्राह्मणानुवाचः.
3 *) Ks Ns V; B D Gs s Mr भय वा. — *) Ś; Gs
दे; Ns वः (for वा). Ns s V; B D (except Ds) वा
विमान् (Ds विप्राय). — *) H Ds s. 4 Gs Ms-4 चरतः.
Ks 'तो दिवा'.

4 *) Ns V; B (except Be) D (except Da) Gs Ms
'प्राज्ञ'. — *) Ks Be Da देवात्; Ns s V; B s. 4 Dn
Dn s. 4 s देवाः (for दिवः). — *) Ts Gs s ब्रवीद्वि. Ds
यथासत्ये. — *) Ns B ह (Ms s-व्य) क्षि (for ह्यन्). Ko
विद्यते; Ks s चरते (for सो महान्).
5 *) Ks Ts Gs (by corr.) s. 4 मनस्तुष्टिरिहा; Ks
मनस्तुष्टेरिहाविशेत्; Ns V; B D मयः संतुष्टिमावहेत् (V;
'विशेत्'; Dns Ds 'हरेत्'); Ts Gs 'ष्टिरिवाविशेत्'; Gs
'ष्टिरयानिश्च'.

6 *) Ś; Ts Gs कामये; Ks Ds कामयाय; Ks Ns s V;
H Da Dn Dai s. 4 हृच्छया. Ns V; Dn Ds तत्सत्यं (for
सत्यं त्वं). Ts Gs-4 कामयानस्य वृद्धि त्वं (Gs मे वृद्धि); Gs
कामयेवं वृद्धि सत्यं. — *) Bs सापुत्र (for राजसु). Ś; K
Ds पूज्यते. Ms सत्यं वृद्धि सुतोभते. — *) Ko s. 4 Ds तु;
Ms-4 न (for च). — *) B 'व्यं मायुर्न भवेत्'.
7 *) Ś; स्वमर'; Ks परम'; Ns 'संकाशः; Ds ह्यमृत'.

इष्टपूर्वेन च तथा वक्तव्यमनुत् न तु ॥ ६

श्रुत्वा ह्यमरसंकाशं तव वाक्यमरिंदम ।

ध्रुवं विवाहकरणमास्थास्यामि विधानतः ॥ ७

युधिष्ठिर उवाच ।

मा राजन्विमता भूस्त्वं पाञ्चाल्य प्रीतिरस्तु ते ।

ईप्सितस्ते ध्रुवः कामः संवृत्तोऽप्यमसंशयम् ॥ ८

वयं हि क्षत्रिया राजन्पाण्डोः पुत्रा महात्मनः ।

ज्येष्ठं मां विद्धि कौन्तेयं भीमसेनार्जुनाविमौ ।

याम्यां तव सुता राजभिर्जिता राजसंसदि ॥ ९

यमौ तु तत्र राजेन्द्र यत्र कृष्णा प्रतिष्ठिता ।

व्येतु ते मानसं दुःखं क्षत्रियाः स्यो नरर्षभ ।

पथिनीव सुतेयं ते हृदादन्यं हृदं गता ॥ १०

इति तथ्यं महाराज सर्वमेतद्वहीमि ते ।

भवान्हि गुरुरासाकं परमं च परायणम् ॥ ११

वैशंपायन उवाच ।

ततः स द्रुपदो राजा हर्षव्याकुललोचनः ।

श्रुतिवक्तुं तदा युक्तं नाशकत्वं युधिष्ठिरम् ॥ १२

यत्नेन तु स तं हर्षं संनिगृह्य परंतपः ।

अनुरूपं ततो राजा प्रत्युवाच युधिष्ठिरम् ॥ १३

पप्रच्छ चैनं धर्मात्मा यथा ते प्रवृत्ताः पुरा ।

स तस्मै सर्वमाचख्यवातुपूर्व्येण पाण्डवः ॥ १४

तच्छ्रुत्वा द्रुपदो राजा कुन्तीपुत्रस्य भाषितम् ।

विगर्हयामास तदा धृतराष्ट्रं जनेश्वरम् ॥ १५

आश्वासयामास च तं कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ।

प्रतिजज्ञे च राज्याय द्रुपदो वदतां वरः ॥ १६

ततः कुन्ती च कृष्णा च भीमसेनार्जुनावपि ।

यमौ च राज्ञा संदिष्टौ विविशुर्भवनं महद् ॥ १७

तत्र ते न्यवसन्नाजन्पुत्रसेनेन पूजिताः ।

— ८) G₁ आस्थास्यामि; M₆-s 'स्यति'; C₁ as in text.

8 S₁ K₁; S om. उवाच. — ९) G₁ दुर्मेना (for विं).

— १) D₁ S वांचाल. — २) S₁ K युवं कामः. — ३) K₁ न संशयः; B₁ अनेपतः (for अनें).

9) Some MSS. मा (for मां). — १) K₁ S₁ D₁ D₁ आभ्यां. — २) B₁ विमिता. G₁ जग.

10) S₁ सत्र तु (by transp.). N₁; V₁ B D (except D₁) M₁-s च; T G₁-s M₁-s तौ (for तु). N₁; V₁ B D (except D₁) कुंती च (for राजेन्द्र). K₁ G₁ इमौ यमौ च राजेन्द्र (G₁ सादेयो). — १) N₁ D₁ D₁ स्ववस्थिता (for प्रति). — २) M₁ व्येतु. — ३) K₁; S च (for को). B₁ S (except G₁) नराधिप. — ४) N₁ V₁ B₁ D₁; N₁ D₁ G₁ M₁ अन्यहृदं. S₁ K D₁ T₁ हृदाहृदमि (K₁ 'दृ' इ)वागत.

11) S₁ K D₁ G₁ इति सर्वं; T₁ G₁ इति तत्वं. B₁ महाभाग. — १) K₁; B D₁ D₁ G₁ M₁ सत्यम् (for सर्वम्). M₁-s एव (for एतद्). — २) S₁ K D₁; च (for दि).

12) S₁ K₁; D₁ S om. उवाच (M₁-s om. the ref.). — T₁ (hapl.) om. 12^a-13^a. — १) G₁ हर्षमाकुल. — २) N₁ प्रतिवाक्यं; D₁ कर्तुः; T₁ युक्तं. K₁ तथा युक्तं; N₁ V₁ D₁ D₁ मुदर युक्तो (D₁ 'कं' (for सदा युक्तं). S₁ K₁; N₁ V₁ नाशकत्वं. S (T₁ om.) 'कुं न पाशोभूद-मेच्छुं सदानय.

13) T₁ om. 13^a (cf. v. l. 12). K₁; S (12) तु. D₁ D₁ स तु (by transp.). K₁; S S (K₁) हर्षं वै; T₁ G₁-s परं हर्षं. — १) N₁ B₁ D₁ D₁ ति. B₁ T₁ G (except G₁) M₁-s 'तप. — २) K₁ N₁; T₁ D₁ D₁ तदा (for ततो). S₁ K₁ N₁ V₁ B D (except D₁) वाचा; N₁ वाक्यं; N₁ वाचं (for वाता).

14) K₁; S₁ D₁ वप्रच्छेनं स धर्मात्मा S (14) corrupt) पर्यष्टदृष्टीनामा. — १) G₁ यथा ते प्रवृत्ताः. S (except K₁) N₁ V₁ B D₁ D₁; S M₁ पुरा. — २) S तथास्मै. S आचष्ट (for आचक्षी). — ३) S₁ K (except K₁) B₁; D₁ D₁; S G₁; S 'पूर्वेण. D₁ पार्थिवः; G₁ मात.

15) N₁; S₁ V₁ D₁ D₁ S (except M₁) मते.

16) K₁ D₁ G₁; S₁ सदा; K₁ स तं. — १) T₁ (except G₁; S₁) M₁; S 'जज्ञे स; 'जज्ञेय. M₁ सदा; K₁ 'जज्ञे वाराह्य. — २) S (except T₁ G₁ M₁) इदं.

17) Before 17, M₁-s ins. वैतं. — १) G₁ सदा (by transp.). K₁; S₁ N₁; D₁ D₁; T₁ M₁ सति. S (except B₁) D₁ D₁ तिर्दं; T₁ G (except G₁) M₁ सति.

— २) K₁ युवनेतरं. 18) K₁; S₁; V₁ B D प्रत्यापन्न (K₁; S 'वर्णा P 'गत' मतो); K₁ प्रत्यापन्नान्नो; S योपलान् (T₁ G₁ 'वर्णा G₁ 'वर्णा' सदा (M₁ प्रत्यापन्न सतो). — १) S₁; T₁ B D स (for सदा).

19) Before 19, T₁ G₁-s M₁-s ins. दुरा. S

त्याश्चत्तास्ततो राजा सह पुत्रैरुवाच तान् ॥ १८

क्लातु विधिवत्पाणिमयैव कुरुनन्दनः ।

प्येहनि महाबाहुरजुनः कुरुतां क्षणम् ॥ १९

तत्तममवीद्राजा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।

अपि दारसंबन्धः कार्यस्तावदिशां पते ॥ २०

द्वुपद उवाच ।

ान्वा विधिवत्पाणि गृहातु दुहितुर्मम ।

वा मन्यसे वीर तस्य कृष्णामुपादिश ॥ २१

युधिष्ठिर उवाच ।

पां द्रौपदी राजन्महिषी नो भविष्यति ।

हि व्याहृतं पूर्वं मम मात्रा विशां पते ॥ २२

चाप्यनिविष्टो वै भीमसेनश्च पाण्डवः ।

पार्थेन विजिता चैषा रत्नभूता च ते सुता ॥ २३

एष नः समयो राजन्नतस्य सहभोजनम् ।

न च त्वं हातुमिच्छामः समयं राजसत्तम ॥ २४

सर्वेषां धर्मतः कृष्णा महिषी नो भविष्यति ।

आनुपूर्व्येण सर्वेषां गृहातु ज्वलने कारम् ॥ २५

द्वुपद उवाच ।

एकस्य बह्व्यो विहिता महिष्यः कुरुनन्दन ।

नेकस्या बहवः पुंसो विधीयन्ते कदाचन ॥ २६

लोकवेदविरुद्धं त्वं नाधर्मं धार्मिकः शुचिः ।

कर्तुमर्हसि कौन्तेय कसात्ते बुद्धिरीदृशी ॥ २७

युधिष्ठिर उवाच ।

सह्यो धर्मो महाराज नास्य विप्रो वयं गतिम् ।

C. 1. 7245
R. 1. 210 27

ispl.) om. 19-20. — ¹ *N* 2, 3 II (except *B* 9) *D* 2
4 *S* (except *G* 2) अपायं. *K* (except *K* 1) *D* 2 *T* 2
3 *M* 2, 3 'संयत'. — ² *S* 1 *K* *D* 2 महाराज. — ³ *K* 2
गुणः. *B* 2 *D* 2 क्रियतां. *B* 2 लणः.

20 *G* 2 om. 20 (cf. v. 1. 19). Before 20, *N* 2, 3 *V* 1
D ins. पैशं 'ड' (*D* 2 om. 'ड'); II (except *G* 2 *M* 2, 3)
f. — ¹ *N* 1 *V* 1 *B* 2 (except *D* 2) तममवीक्षते
II (*N* 1 राजन्). — ² *S* 1 *K* *N* 2, 3 *V* 1 *D* 2 *D* 2
1 *M* 2 *S* (*N* 2, 3 *V* 1 *D* 2 च); *N* 2 धर्मराजो. — After
³ *M* 2, 3 ins. 1901*. — Before 20nd, *M* 2 ins.
अद्विष्टः. — ⁴ *V* 1 *D* 2 मयापि. — ⁵ *S* 1 *M* 2 तात (for
यद्). *S* (except *G* 2) ins. after 20 (*M* 2, 3, after
⁶ 2).

1901* तस्मात्पूर्वं मया कार्यं यन्मवावृत्तमन्यते ।

[*M* 2, 3 'संयते.]

21 *S* 1 *K* 1 *S* 2 om. उवाच. — ² *N* 2 *B* 2 *D* 2 4
ansp. विधिवत्पाणि दुहितुः. — ³ *D* 2 तस्यै. *N* 2 *B* 2 *D* 2
2. 4 कृष्णा (*B* 2 दन्वा) प्रदीयतां.
22 *S* 1 *K* 1 3 *S* 2 om. उवाच. — ¹ *S* 1 *K* 1 *N* 2 *V* 1 *D* 2
2. 5 transp. द्रौप्यं 'and महि'. — ² *N* 2 3 *V* 1 *B* 2 *D* 2
(*B* 2 ch) (for हि). — ³ *N* 2 *B* 2 (except *B* 2)
2 महीपते.

23 ¹ *K* 2 पास्त्यपि; *D* 2 चासां पि. — ² *S* 1 *K* 1
1 *S* पार्थेनाव (*M* 2 'वि' जिता. *D* 2 वैव; *M* 2 राजन्; *M* 2
एत (for वैप). — ³ *K* 2, 3 *D* 2 हि मे सुता; *N* 2, 3 *V* 1
D 2 *D* 2 2. 4 सुता तव.
24 *G* 2 *M* 2, 3 om. 24. — ¹ *K* 2 *T* 2 *G* 2 2. 4 लघुच;

K 2 *D* 2 अच* (for रत्न*). — ² *S* (*G* 2 *M* 2, 3 om.) न चैनं.
S 1 *K* 1 *N* 1 *T* 1 *G* 2 *M* 2 'मिच्छामि. — ³ *D* 2 परमं (for
समयं). — After 24, *S* (except *G* 2 *M* 2, 3) ins.:

1905* अकमेण विवेचो च धर्मलोपो महान्मयेत् ।

निजिता चैव पार्थेन रत्नभूता च ते सुता ।

[*L* 2 = (var.) 23rd.]

25 ¹ *S* 1 *D* 2 transp. धर्मं 'and महि'. — ² *K*
(except *K* 2) *D* 2 *D* 2 *G* 2 *S* 1 (*K* 2 *S* 1) अनुपूर्व्येण. *T* 1 *G* 2
सर्वे हि गृहीतो ज्वलने; *T* 2 *G* 2 3 *M* 2 गृह्यतु सर्वेभ्यो (*M* 2
सर्वेभ्यो गृह्यतु) उज्जिते. *K* (except *K* 1) *N* 1 *V* 1 *B* 2 कदाच.
26 *S* 1 *K* 1 *S* 2 om. उवाच. — ¹ *N* 2 *V* 1 *B* 2 *D* 2 4
तात; *C* 2 Arjp पुंसः (as in text). — ² *K* 2 प्रशंसतेति
कदा; *N* 2 3 *V* 1 *B* 2 धूपते एतयः कचित्. — After 26,
S ins.:

1906* सोऽयं न लोके वेदे वा जातु धर्मः प्रशस्यते ।

27 ¹ *B* 2 तं; *T* *G* 2 (for रत्न*). — ² *S* 1 *K* 2 जयमे
(see below); *N* 2 नाधर्मो. *N* 2 3 *V* 1 *B* 2 धर्मवि (*D* 2
'व') चतुर्विः (*D* 2 धर्मं शुचिः). — ³ *S* 1 *K* (except *K* 1)
कर्तुमिच्छति (see above). — ⁴ *K* 2 कथं; *K* 2 यस्मात्.
K 2 *B* 2 सतिर; *B* 2 सतिर (as in text); *T* 2 कीर्तिर.
28 *S* 1 *K* 2 3 *S* 2 om. उवाच (*G* 2 om. the ref.). — *S*
ins. after शुचि* (*G* 2, which om. the ref., after 27):

1907* लोकधर्मविरुद्धोऽयं धर्मो धर्मच्युतां वर ।

[*T* 1 *G* 1 *M* 2 लोकवेदनि; *M* 2 लोकवेदनि; *M* 2 'वेदादि'.]
— ¹ *S* 1 विजय गति वयं (*T* 2 *G* 2 4 स्वयं). — ² *S* 1 *K* 1
(except *K* 1) *N* 2 3 सर्वपापः. *K* 2, 3 *D* 2 *D* 2 2. 3
'पूर्वेण. — ³ *B* 2 वार्त्तावयामहे; *S* 2 तमजु *M* 2 3 शैरजु *Y* 2 2 2 2.

पूर्वेषामानुपूर्व्येण यातं वर्त्मानुयामहे ॥ २८

न मे वागवृतं प्राह नाधर्मे धीयते मतिः ।
एवं चैव वदत्यम्भा मम चैव मनोगतम् ॥ २९

एष धर्मो ध्रुवो राजेश्वरैनमविचारयन् ।
मा च तेऽत्र विशङ्का भूत्कथंचिदपि पाथिव ॥ ३०
इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्ताशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८७ ॥

द्वुपद उवाच ।

त्वं च कुन्ती च कौन्तेय धृष्टद्युम्नश्च मे सुतः ।
कथयन्त्वितिकर्तव्यं श्वः काले करवामहे ॥ ३१

वैशंपायन उवाच ।

ते समेत्य ततः सर्वे कथयन्ति स भारत ।
अथ द्वैपायनो राजन्मभ्यागच्छद्यच्छया ॥ ३२

१८८

वैशंपायन उवाच ।

ततस्ते पाण्डवाः सर्वे पाश्चात्यश्च महायशः ।
प्रद्युत्थाय महात्मानं कृष्णं दृष्ट्वाभ्यपूजयन् ॥ १

प्रतिनन्द्य स तान्सर्वानृष्ट्वा कुशलमन्ततः ।
आसने काञ्चने शुभ्रे निपसाद महामनाः ॥ २
अनुज्ञातास्तु ते सर्वे कृष्णेनामिततेजसा ।

29 Before 29, G1 ins. युधि*. — 29^{ab}—1. 188. 15^{ab}. — *) Ś1 K1 नीयते. Ko. 2. 1 N1 B Da Ds. 4. 5 मनः; Gs रतिः. — *) K1 पृथगेव; N1 पृथ च मे; Ds एवं चैवा. Ks सतं सङ्ग. — *) N1 V1 B Dn Ds. 4. 5 मम चैतन्; Da सर्वमेतन्; S ममापि च. — After 29, S ins.: 1908* आश्रमे यद्विदिद्याभ्यासादेतन्मया श्रुतम् ।

30 T1 om. 1. 187. 30—188. 6. — *) N1 धर्मे एव; S धर्मे एष (G1 वितो; Gs-वित्वा). — *) Ko Da चरेयम्; Ks चरित्रम्; Ks N1 चरेतम्; Bs Ds. 5 चरेमम्. Ks Bs Da Ds. 5 मा विचारयन् (Da 'रय'). S (T1 om.) विचार्येव (G1 'यैव'; Ms यसादेव) करोम्यहं. — *) Ns S (except G1; T1 om.) तत्र (for तेऽत्र). Ns मा च तत्र विर्वाको भूः; Ns. 5 V1 Dn D1 मा च शंका तत्र ते स्वाय. — Ko om. from 53 (in 30*) up to 31*. — *) Ns कदाचिदपि. S (T1 om.) न ह्यधर्मे मतिर्मेव.

31 T1 om. 31; Ko om. 31* (cf. v. 1. 30). Ś1 K1 S om. उवाच (T1 om. the ref.). — *) Ś1 कौन्तेय कुन्ती च (by transp.). — *) S (T1 om.) कथयिष्येति*. — *) Ko दत्त (for श्वः). K1 S (except Gs & Ms; T1 om.) काले.

32 T1 om. 32 (cf. v. 1. 30). Ś1 K1 S om. द्वाच. — *) N1 पृथ सर्वे. — *) Ś1 K1 तावत्; Ms-5 पांदावाः (for भारत). — *) S (T1 om.) ततो (for यय). — *) S (T1 om.) आजयाम (G1 Ms. 5 'गामा') विधितितः (G1 आससाद महायुनिः).

संभव* (for आदि*). — Sub-parvan: Ś1 K1 ई विवाहः; Ko. 2. 1 N1 B Da Dn. 2. 5 Ts Gs 1) त्रैपदीस्वरं. — Adhy. name: Ko. 2. 5 द्वुपद्विमर्शः; Gs. 5 द्वुपद्वुषिद्धिरसंवादः. — Adhy. no. (Figures, var or both): Dns 194; Dm 198; Ds Gs 146; T1 G 146; Gs. 5 148; M 147. — Sloka no.: Dn 31, 36.—Aggregate sloka no.: Dns 7232.

188

1 T1 om. 1 (cf. v. 1. 187. 30). Ś1 K1 S om. उवाच. — *) Ś1 K1 Ds द्वुपद* ; S (T1 om.) शोष* (Gs पाथिव*). S (T1 om.) महारथः. — *) Ś1 K1 तत्र* (for कृत्यं). Ns. 5 B D (except Ds) सर्वे (for दृष्टि N (except V1)-स्पयाद(K1 'च)यन्.

2 T1 om. 2 (cf. v. 1. 1). — *) T1 G (except Gs 1) प्रत्यन्द्व. Ns. 5 B Dn Ds. 4 स तां पत्नी. Ks देवति नंदिताः सर्वे. — *) Ko Da Dn 1 दृष्ट्वा. Ks. 5 Ds 1) K1 om.) च कुशलं ततः. — *) K1 Ns. 5 Da Da मुनेः आसनेषु महाश्वेषु; V1 आसने रुपिरे यष्टे. — *) S (T1 om.) युनिः (Ms 'मतिः'). Ks निवेद्युद्धे परंतवाः.

3 T1 om. 3 (cf. v. 1. 1); Ks om. 3; Gs om. 4 — *) N1 ततः; Gs च ते (for तु ते). — *) Ś1 K1 S om.) व्यासेन (for हृज्जेन). Ks अमितपुत्रिणा. 5 अक्रिष्टकर्मणा. — *) Ś1 K1 (Ks om.) ते परंतवाः (Ś1 K1 'व'); Da ते महातपाः (for त्रिपदां पराः).

। सनेषु महाहेषु निषेदुर्दिपदां वराः ॥ ३
तो मुहूर्तान्मधुरां वाणीमुचार्य पापतः ।
रच्छ तं महात्मानं श्रौपथ्ये विशां पतिः ॥ ४
थमेका बहूनां स्वाज्ञ च स्वाद्धर्मसंकरः ।
तन्नो भगवान्सर्वं प्रव्रीतु यथातथम् ॥ ५

व्यास उवाच ।

सिन्धुर्मे विप्रलब्धे लोकवेदविरोधके ।
स यस्य मतं यच्चोत्तुमिच्छामि तस्य तत् ॥ ६
दुपद उवाच ।

धर्मोऽयं मम मतो विरुद्धो लोकवेदयोः ।
लोका विधत्ते पत्नी बहूनां द्विजसत्तम ॥ ७
चाप्याचरितः पूर्वैरयं धर्मो महात्मभिः ।
च धर्मोऽप्यनेकस्वधरितव्यः सनातनः ॥ ८

अतो नाहं करोम्येवं व्यवसायं क्रियां प्रति ।
धर्मसंदेहसंदिग्धं प्रतिभाति हि मामिदम् ॥ ९
घृष्टमुन्न उवाच ।
यवीयसः कथं भार्या ज्येष्ठो भ्राता द्विजर्षभ ।
ब्रह्मन्सममिवर्तेत सद्गुहः संस्तपोधन ॥ १०
न तु धर्मस्य द्धमत्वाद्वाति विद्मः कथंचन ।
अधर्मो धर्म इति वा व्यवसायो न शक्यते ॥ ११
कर्तुमसिद्धिर्धर्मैर्ब्रह्मसतो न व्यवसाम्यहम् ।
पञ्चानां महिषी कृष्णा भवत्विति कथंचन ॥ १२
मुधिष्ठिर उवाच ।

न मे वागनृतं ग्राह नाधर्मं धीयते मतिः ।
वर्तते हि मनो मेऽत्र नैपोऽधर्मः कथंचन ॥ १३
श्रूयते हि पुराणेषु जटिला नाम गौतमी ।

G. 1. 235
B. 1. 150 14
K. 1. 211. 14

44. T₁ G₂ om. 4 (cf. v. 1. 1, 3). — ^a) G₂ चाप्यन्.
B₁ s. 1. 1. 1. — ^a) N₁ s. V₁ D₁ D₁ S (T₁
om.) श्रौपथ्ये. K (except K₁) N₁ s. V₁ D₁ D₁
विशां पते; N₁ s. B D₁ स्वधरितः; D₁ s. महात्मते; S (T₁ G₂
s.) महात्मि.

45. T₁ om. 5 (cf. v. 1. 1). Before 5, S (except T₁)
दुपदः. — ^a) V₁ न धर्मोऽयं च. — ^a) S₁ K₁ वा (for
N₁ s. D₁ D₁ धर्मोऽयं न संकरः. — ^a) N₁ s. D₁
धर्मो.

46. T₁ om. 6 (cf. v. 1. 1). K₁ s. S om. उवाच.
— ^a) D₁ विरुद्धे हि; G₁ M विप्रलब्धे; Cd as in text.
Winternitz, JRAS. 1897. 740 (footnote 1).
— ^a) K₁ कथं (for लोकः). K (except K₁) विधिः; B₁
मे; D₁ विरुद्धे; S (T₁ om.) विद्वे. — ^a) K₂ s. M
except M₁ तत्तवः (for सत्यं तव).

47. S₁ K₁ s. S om. उवाच. — ^a) K₁ s. मम मतिः. N₁
धर्मोऽयं मतो विदि. — ^a) K₁ विरुद्धो वेदलोकयोः; G₂
विद्वेदविद्वदपोः. — ^a) N₁ मुपपत्ते. T₁ साधो (for पत्नी).
S G₂ om. 8'-11'. — ^a) S₁ K₁ s. अनेकः सन्;
अनेकसिन्धु. K₁ N₁ V₁ D₁ न चाप्यधर्मो विद्वदि.
— ^a) N₁ V₁ B D₁ कथंचन (for सना).

48. G₂ om. 9 (cf. v. 1. 8). — ^a) K₁ s. N₁ s. V₁ D₁ T₁
सतो; N₁ s. कथं (for सतो). N₁ s. V₁ D₁ D₁ s. S 'धेनं
M₁ s. 'धेतव्य'; B 'धेतव्य'. — ^a) T₁ G₂ s. सुवां प्रति; G₁
यां प्रति. — ^a) N₁ s. V₁ D₁ धर्मः सदैव संदिग्धः.

— ^a) B D₁ D₁ s. 4; T₁ G₂ ह (for हि). K₂ सत्यं त्विदं;
N₁ हि साधि च; N₁ s. D₁ D₁ हि मे त्वयं.

10 G₂ om. 10 (cf. v. 1. 8). S₁ K₁ S om. उवाच.
— ^a) G₂ भ्राता ज्येष्ठो (by transp.). S₁ K₁ नरर्षभ.

— ^a) N₁ संस्तुतः सन्; V₁ न सद्गुहः.

11 G₂ om. 11^a (cf. v. 1. 8). — ^a) D₁ सुवन्सल.
— ^a) K₂ T₁ G₂ s. विद्मः D₁ T₁ G₂ वेति; M₁ विदुः.

B₁ D₁ न कं (D₁ को) चन. — N₁ (hapl.) om. 11'-12^a.
— ^a) T₁ G₂ s. M₁ च (for वा). G₂ न च धर्मोऽयं इति.

12 N₁ om. 12 (cf. v. 1. 11). — ^a) V₁ 'विधेयुक्तं'.
— ^a) T₁ G₂ s. अतो च; M₁ s. ततोऽयं. (M₁ 'स्यद्'.
N₁ s. B (except B₁) D₁ ततोऽयं न (D₁ च) व्यवस्थते (B₁ D₁
'ति); T₁ न व्यवस्थायते ततो.

13 13^a—1. 187. 29^a. — S₁ K₁ s. S om. उवाच.
— ^a) K₁ s. 4 विधत्ते (for धीयते). N₁ s. B D₁ D₁ s.

मनः. — ^a) S (except T₁) च (for हि). K₁ विमिचो
मे; B₁ मनो मे तु. — ^a) S₁ K₁ s. G₁ नैप धर्मः; D₁ s.
नैको धर्मः.

14 ^a) K₁ D₁ transp. हि and जपि. S पुराणेषु.
— ^a) S जटिलो नाम गौतमः. — After 14^a, S ins.:

1909^a तस्य पुत्री महाप्राज्ञा गौतमस्य यदास्मिन् ।
[T₁ G₂ s. जटिलः (for गौतमः). G₂ यदास्मिन्.]

— ^a) K₁ जपि मे ध्यायिनवती (sic); B₁ m. C₁ कृपी.
उदाहितवती. — ^a) K₁ s. N₁ s. V₁ B₁ s. D₁ s. S
सस (as in text); the rest सर्वः. K₁ s. N₁ V₁

ऋषीन्ध्यासितवती सप्त धर्मभृतां वर ॥ १४
गुरोश्च वचनं ग्राह्यधर्मं धर्मज्ञसत्तम ।

गुरुणां चैव सर्वेषां जनित्री परमो गुरुः ॥ १५

सा चाप्युक्तवती वाचं मैक्ष्वरद्विज्यतामिति ।

तस्मादेतदहं मन्ये धर्मं द्विजवरोत्तम ॥ १६

कुन्त्युवाच ।

एवमेतद्यथाहायं धर्मचारी युधिष्ठिरः ।

अनृतान्मे भयं तीव्रं मुच्येयमनृतात्कथम् ॥ १७

उवाच उवाच ।

अनृतान्मोक्ष्यसे भद्रे धर्मश्चैव सनातनः ।

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अष्टाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८८ ॥

B Dn D1. s. 4. 6 वरा; Da2 वरा; Da3 वर; S (except G9) वरान्. — After 14, K1 N1. s. V1 (om. line 1) Dn D1. s. S ins.;

1910* तथैव मुनिजा वार्क्षी तपोभिर्मांवितात्मवः ।

संगताभूद्वा आदुनेव नात्रः प्रचेतसः ।

[(L. 1) K1 मनुजा वार्क्षी; T G1. s. (by corr.). s. मनुजावार्क्षी. G1 वार्क्षी; G2 दक्षी (for वार्क्षी). S आवि-
तामनुजीन् (Ms. 'तुपीन्'). — (L. 2) T1 G1 M दपो-
पतश्चुपी आ; T2 G1. s. दशामजरपीआ; G2 दशागच्छु-
महर्षीन्; G3 दश माचेतसो आ.]

15 *) K1 तद्. N1. s. Dn D1 हि (for च). — *) S1
K N1. s. Dn Dn वरं. B1 D1 S धर्मभृतां वरः (B1 D1 T1
M1 वर; G1 वर; G2 वरं). — *) D1 T1 G1 जनिनी (for
जनित्री). N1. s. Dn D1 माता परमको गुरुः.

16 *) S1 K D1 रान्तु; N1. s. B D या प्राह (D1 पाह); S वाचा.
— *) Some MSS. मैक्ष्वरद्व. — *) K1. s. N1 B (except
D1) Da D1 दुतमहं; V1 दुतमते. — *) K1. s. धर्म. N1
V1 Dn D1 S परं धर्मं द्विजो (G1 ज्यो) उत्तम (T1 परं
द्विजवरोत्तम).

17 S1 K1 S कुंती (T1 पूषा) (all om. उवाच).
— After the ref., S (except T1 G1. s.) ins.:

1911* सुप्रतां आदुमिः सार्धमिल्लैरनमोचोदयम् ।

— *) K1 (sup. ins.) N1. s. B D या प्राह (D1 पाह);
K1. s. T1 यथा पाह; G1 यथाहायं G2 यथाभावां; G3 यथाभावं.
— *) S1 K1 N1. s. V1 B D (except Da) मुच्येद्व.

18 S1 K1 S om. उवाच. — *) Some MSS. मोक्षसे.
— *) N1 धर्मधारि; D1 धर्म दत्त. — D1. s. (hapl.) om.
18*-19*. — *) K1 N1. s. V1 B Dn1 D1 T1 G1. s. मनु;

न तु वक्ष्यामि सर्वेषां पाञ्चालं शृणु मे स्वयम् ।

यथायं विहितो धर्मो यतश्चायं सनातनः ।

यथा च ग्राह्य कौन्तेयस्तथा धर्मो न संशयः ॥ १

चैशंपायन उवाच ।

तत उत्थाय भगवान्यासौ द्वैपायनः प्रभुः ।

करे गृहीत्वा राजानं राजवेश्म समावेशत् ॥ २०

पाण्डवाश्चापि कुन्ती च धृष्टद्युम्नश्च पार्यतः ।

विचेतस्तस्य तत्रैव प्रतीक्षन्ते स ताडुमौ ॥ २१

ततो द्वैपायनस्तस्मै नरेन्द्राय महात्मने ।

आचख्यौ तद्यथा धर्मो बहूनामेकपत्तिता ॥ २२

N1 न प्र; T1 न हि. S1 द्वैष्यामि; K1 प्र; M1 दश
(ins. in. as in text). — *) K V1 Da पांश
S वचः.

19 D1. s. om. 19* (of. v. 1. 18). — *) B1. s.
D1. s. प्राह च (by transp.); S चाप्याह (G1 पाह स).

20 K1. s. D1 S om. उवाच. — *) M1-1 वर
— *) S कुण्डद्वैपायनः. N1 स्वयं; B D D1. s. कुणि
(M1. s. मनुः). — *) V1 चातवेश्म.

21 *) K1 B1. s. D1 तदि; K2 चैव; D1 S तप्य
(for तपि). — *) K1. s. पार्ष्वः (for पार्यतः). — *) S1
V1 B D विविशुलेषि (Dn D1 'सुयं' तत्रैव; S
कथामिते तत्र. — *) D1 S (except T1 G1) 'सति.

22 *) T1 S (except G1) द्वैपायनस्तस्मै
transp.). — *) S विज्ञां पते. — *) K1 तत वो यमो
D1 तद्यथाधर्म; V1 तद्यथावृत्ते. — After 22, K1
S ins.:

1912* यथा देवा ददुष्वैव राजदुष्याः पुरा पारम् ।

धर्मोदात्तपसा तृष्टाः पश्यन्तीषमनीधराः ।

[(L. 2) K1 विमोचाः; D1 मद्राद्याः. K1 हंभार]

Colophon. Major parca: T1 M संभव
(आदि). — Sub-parca: S1 K1. s. D1 Dn D1 G1
M1. s. द्रौपदी (Ms om.) स्वयंवर; K1 द्रौपदीस्वयंवर;
D1. s. 2 T1 संभव; to it B1. s. add संश्रित
दिकः 2 T1 संभव; to it B1. s. add संश्रित
N1 B1. s. D1. s. (all om. the sub-parca
mention only संश्रित (D1. s. 'द्रौपदी' पार्वत). — *)
name: K1. s. चातसामनः; T1 G1. s. ब्रह्मपुराण
— Adhy. no. (figures, words or both): D1 18

१८९

व्यास उवाच ।

पुरा वै नैमिषारण्ये देवाः सत्रमुपासते ।

अत्र वैवस्वतो राजन्शामिनमकरोचदा ॥ १

ततो यमो दीक्षितस्तत्र राज-

न्नामारयत्किंचिदपि प्रजाभ्यः ।

ततः प्रजास्ता बहुला अभूवुः

कालातिपातान्मरणात्प्रहीणाः ॥ २

ततस्तु शक्रो वरुणः क्रुरेः

साध्या क्रूरा वसवश्चाश्विनौ च ।

प्रणेतारं भुवनस्य प्रजापतिं

समाजगृह्यस्तत्र देवास्तथान्ये ॥ ३

ततोऽनुवर्णोऽरुणः समेता

भयं नस्तीत्रं मानुषाणां विशुद्धा ।

तस्माद्भयादुद्विजन्तः सुखेप्सवः

प्रयाम सर्वे शरणं भवन्तम् ॥ ४

ब्रह्मोवाच ।

किं वो भयं मानुषेभ्यो यूयं सर्वे यदामराः ।

मा वो मर्त्यसकाशाद्दे भयं भवतु कर्हिचित् ॥ ५

देवा ऊचुः ।

मर्त्या क्षमर्त्याः संवृत्वा न विशेषोऽस्ति कश्चन ।

अविशेषादुद्विजन्तो विशेषार्थमिहागताः ॥ ६

ब्रह्मोवाच ।

वैवस्वतो व्याश्रुतः सत्रहेतो-

स्तेन त्विमे न त्रियन्ते मनुष्याः ।

C. 1. 7291
M. 1. 167
R. 1. 167

ism 199, Ds Gs 146, Ts 175 (read 195), Ts Gs-
47, Gs 149, M 148 — S loka no Dn 23, Ms
4 — Aggregate s loka no Dns 7255

☞ A passage of nearly 190 lines, comprising
two addi adhy, given in App I (No 100) is ins
in Da 11 after adhy 188, in Ka after 1 189 49
Da 11 अत्र पचोद्वा दृष्टित्वादिना त्रिपथगा नदीमिसन्तो
रायणमुपादानमन्योऽद्यायद्वयामक कचि'युक्तके पठ्यते ॥
11 s यचोद्वा is no doubt a v l of यचा देवा of 1912*

189

1 1 1 K1 D1 S om उवाच — *) Many S MSS
मिशा', of v l 1 1 1 etc — *) B Da Ds 4
अत्र समासते

2 *) Ko 1 s Ns s Bs s Da Ds Gs s Ms s
कचिद Ko s s दृष्ट, Bs दृष्ट (for अवि) K1 प्रजासु,
Gs Bs s D (except Ds s) G1 प्रजानो, Ts Gs प्रजा हि
N1 ततो यमो दीक्षितोत्र राजन्नामारय प्रजा (anastabh l)
— *) Ks कालोपि यातो Ko s s N B D Gs वरुण
महीना — For 2, V1 sub1 a (fragm) anastabh
stanza

1913* स तत्र दीक्षितश्चात यमो नामरायधजा ।

प्राणिनोऽय न मृदाश्च * * * * *

3 *) Ns s Vs B D सोमश्च (Ds 'स्तु), S (except
Ms s) ततश्च — *) V1 साध्यादिना Ks s N V1 B
D Ts वसवोयाशि' — *) Ns Bs s Da Dns D1 s
प्रजापतिर्भुवनस्य प्रणेतार

4 *) N1 Bs s अथ तीम, Ns s Vs Bs s D (except
Ds) अथात्तीमान् K1 11 प्रवृद्धा — *) 11 सर्वे स (m as
in text), K1 सुखेष्टा, Ds स सर्व (for सुखे) — *) 11
K1 s इयाम, Ko s s याता च, Ds प्रजाम, Gs भजाम
(for प्रयाम) Gs भजत (for भवन्तम्) N1 प्रजाम भो
परोक्ष वै भवत

5 N पितामह उ' (11 K1 om उ') 11 ब्रह्मा (Gs s
om the rel) — Gs (hapl) om 5-6 — *) 11
सदामरा — *) K1 N1 S (Gs om, Gs before corr) त
(for मा) — *) S (Gs om) सवति V1 हुत्रचिद् 11
K N Dn D1 s s सय भवितुमर्हति

6 Gs om 6 (of v l 5) 11 K1 S om ऊचु
— *) Ks मर्त्येभ्यमर्त्या; Ns s V1 11 D (except Ds) मर्त्या
अमर्त्या 11 सपत्ता, Ks Bs Ds 'भूता; Da 'जाता — *)
Ns Vs Bs विशेषो नास्ति (by transp) — *) Bs s Da
Ds s उपागता Ds विषाद समुपागता

7 11 K1 s Ns Bs s D भगवानुवाच, Ko s V1 B1
पितामह उ'; S ब्रह्मा — *) Ks 11 तस्मात्विमे — *) Ts
Gs तस्मिन्दि काय (sio) Ds कृतसत्र' — *) 11 Ts

तस्मिन्नेकाग्रे कृतसर्वकार्ये
 तत एषां भवितैवान्तकालः ॥ ७
 वैवस्वतस्यापि तनुर्विभूता
 वीर्येण युष्माकमुत प्रयुक्ता ।
 सैषामन्तो भविता ह्यन्तकाले
 तनुर्हि वीर्यं भविता नरेषु ॥ ८
 व्यास उवाच ।
 ततस्तु ते पूर्वजदेववाक्यं
 श्रुत्वा देवा यत्र देवा यजन्ते ।
 समासीनास्ते समेता महाबला
 भागीरथ्या ददृशुः पुण्डरीकम् ॥ ९
 दृष्ट्वा च तद्विस्मितास्ते बभूवु-
 स्तेषामिन्द्रस्तत्र शूरो जगाम ।
 सोऽपश्यद्योपामथ पायकप्रभां

यत्र गङ्गा सततं संप्रसृता ॥ १०
 सा तत्र योषा रुदती जलार्थिनी
 गङ्गां देवीं व्यवगाह्यावतिष्ठत् ।
 तस्याश्रुचिन्दुः पतितो जले वै
 तत्पद्ममासीदथ तत्र काञ्चनम् ॥ ११
 तदद्भुतं प्रेक्ष्य वज्री तदानी-
 मपृच्छतां योपितमन्तिकारै ।
 का त्वं कथं रोदिषि कस्य हेतो-
 र्वाक्यं तथ्यं कामयेह ब्रवीहि ॥ १२
 रुघुवाच ।
 त्वं वेत्स्यसे मामिह यासि शक्र
 यदर्थं चाहं रोदिमि मन्दभाग्या ।
 आगच्छ राजन्पुरतोऽहं गमिष्ये
 द्रष्टासि तद्वेदिमि यत्कृतेऽहम् ॥ १३

Ms-8 तत दैवयोः Ks Gs ततस्त्रयोः Ns तत्र द्योः Bs तनु
 द्योः Ts Gs तं चैतेयोः Gs ततस्त्रैतेयोः Ks Ns B Da Da.
 भविता ह्यन्तकालः Ks Ns भवितारः Ks भवितैति कालः;
 Gs भवितैर्वैतः.

8 *) Ks Ns V1 B D S एव (T1 इह) (for अत्र).
 Ks हि भूता; Ks Ns, B, Bm, s, Dn1 D1 विभूयिता; Ns
 B1, s Da Dn, s Da, s विभक्ता; V1 प्रयुक्ता; S हि भूत्वा
 (for विभूता). — *) V1 अर्धेन (for वीर्येण). Ss Ko, s
 Ns इति; Ks अति; Ks D1 T1 अनु- (for उत). Sam Ks
 Ns, s B (except Bs) D "बुद्धा; Ns "बुद्धा; V1 "भूता (for
 "युक्ता). — *) Gs दमो; Ms दातो. Ss Ks लपिता (for
 भविता). Ks सत्रकाले. — *) Ks, s Ns, s V1 B D (D1
 by corr.) न तत्र (D1 तेनात्र); Ns जेमे हि (for
 तनुर्हि). Ks भवितामरेषु; Ks भविता वै न. S नियच्छथ्यं
 मोहममित्रसाहाः.

9 Ss Ks S om. उदाच (Ts Gs-4, s Ms om. the ref.).
 — *) Bs, s Da Ds, s च (for तु). Bs तत् (for से).
 Ts Gs, s पूर्वजं; Ns पूर्वजा; Gs पूजयन्. — *) Na, s Dn S
 जगाम (Ms-8 गता) (for the first देव). — *) Gs
 समवेता. Ks महांतो. Ks "सीनास्तेपि महाबलाय. — *)
 Bs भीमरथ्यां (m as in text).

10 *) Ns, s B (except Bs) Ds वीरो; Bm Cd दूरो
 (as in text). — *) Ds पायकप्रभां. Ks योषामपश्यत्स च
 पायकप्रभा. — *) Ds गंगा यत्र (by transp.). S वै

प्रभूता (for संप्र). Ko संप्रसृता सततं यत्र गंगा; Ks
 Ns, s V1 B1, s, s Dn D1, s Arj प्र यत्र देवी गंगा हत
 प्रत् (B1, s संप्रसृता; D1 प्रभूता; Bs Da Ds सा तत्र वै
 सततं बभूव.

11 *) Ks जलान्वत्; T1 जलार्थी; Gs जलान्वे. — *)
 व्यवगाहावतिष्ठत्; Ko, s व्यवगाह्यावतिष्ठत्; Ks Ns V1 B Da
 व्य (N1 चा; V1 अ) व्यवगाह्य वतिष्ठत्; Ks विगाह्यावतिष्ठत्
 D1 व्यवगाह्य ति. — *) Ks V1 B1, s, s Da T G (except
 Gs, s) तद् (Ts "दा) श्रुं. Ks Ns, s V1 B D Ms जले वत्
 भवे; S कुतो (for कथं). — *) Ss Ks-4 Ns V1 B1, s, s
 भवे; S कुतो (for कथं). — *) Ss Ks-4 Ns V1 B1, s, s
 (except Dn1 D1) Ts G (except Gs) कामयेहं; Ks "देता
 T1 "दे प्र. V1 Bs D1, s Gs ब्रवीमि; D1 "वि. Bs Da D1
 वरायमे त्वं (for कामयेह मं).

13 S (but not Ss Ks1) om. उवाच. — *) V1 न
 पृच्छसे. — *) Ss Ko, s, s V1 चा; Ks ये (for वारं). Ts
 Gs-1 M नन्दमाया. — *) V1 वरितो (for वरुतो). S
 (except N1) Gs om. वरं. — *) Ss Ko, s, s Da D1
 Gs, s यद् (for तद्). Ss K (except Ks) Ns D1 ह
 हेतोः Da तत्कृतेह (Da "ते ह).

14 Ss Ks S om. उवाच. — *) Ns, s V1 B1, s
 (except Dn1 D1) तद्वेदिमन्त्यं. — *) Gs, s (sup. h.)
 वीर्यवैशद्यः.

15 *) Ks विदीह विषं. Ns, s Dn1, s D1 विद्वद्

व्यास उवाच ।

तां गच्छन्तीमन्वगच्छत्तदानीं
 सोऽपश्यदारात्तरुणं दर्शनीयम् ।

सिंहासनस्थं युवतीसहायं
क्रीडन्तमक्षैगिरिराजमूर्ध्नि ॥ १४

तमब्रवीदेवराजो ममेदं
त्वं विद्धि विश्वं भुवनं यशे स्थितम् ।

ईशोऽहमस्मीति समन्युरब्रवी-
दुष्ठा तमधैः सुभृशं प्रमत्तम् ॥ १५

कुद्वं तु शक्रं प्रसमीक्ष्य देवो
जहास शक्रं च शनैरुदैक्षत ।

संस्तम्भितोऽभूदय देवराज-
स्तेनेक्षितः स्थाणुरियाचतस्ये ॥ १६

यदा तु पर्याप्तमिहास्य क्रीडया
तदा देवीं रुदतीं ताम्रवाच ।

आनीयतामेप यत्तोऽहमारा-
न्मैनं दर्पः पुनरप्याविशेत् ॥ १७

ततः शक्रः स्पृष्टमात्रस्तया तु
सत्सैरङ्गैः पतितोऽभूद्वरण्याम् ।

तमब्रवीद्भगवानुग्रते जा

मैवं पुनः शक्र कृथाः कथंचित् ॥ १८

विवर्तयैनं च महाद्रिराजं
बलं च वीर्यं च तवाग्रमेयम् ।

विवृत्य चैवाविश मंध्यमस्य
यत्रासते त्वद्विधाः सूर्यभासः ॥ १९

स तद्विष्टृत्य शिखरं महागिरे-
स्तल्यद्यतींश्चतुरोऽन्यान्ददर्श ।

स तानभिप्रेक्ष्य बभूव दुःखितः
कश्चिन्नाहं भविता वै यथेमे ॥ २०

ततो देवो गिरिशो वज्रपाणिं
विवस्त्र नेत्रे कपितोऽभ्यवाच ।

दरीमेतां प्रविश त्वं शतक्रतो
यन्मां बाल्यादयमंस्थाः पुरस्तात् ॥ २१

उक्तस्त्वेवं विभुना देवराजः
प्रवेपमानो भृशमेवाभिपङ्गात् ।

सस्तोरङ्गरनिलेनेव नुन्न-
मश्वत्थपत्रं गिरिराजमूर्ध्नि ॥ २२

स प्राञ्जलिर्विनतेनाननेन

१) (as in text). Ks.० वशो स्थितं भुवनं विद्धि सर्व-
- २) Nī. समक्षेण मृशं; Da Ds.० Ms. तमक्षेण मृशं.
३) प्रदीयितं; K (except Ka) Nī. Ds. प्रसक्तं.

16 *) Ko Nī.s V: B D च; Nī S (except M.s)
(G: सु-) (for हु). — *) Nī D: शनकैर (for च शनैर).
K Nī D: G: उदीक्ष्य; B: D: उदीक्ष्य. — *) K: G:
संमितो.

17 *) Śī Ko. 1. s. च (for तु). Śī पर्यासिन्; Ko N₁
(except G₂) पर्यासिद्; C₂ as in text. Śī Ko. 1.
पास्य श्रीढया (Ko दीवयः); ■ (except G₂) ह्वात् T₂
ह्रा)लक्रीडया (G₁ लविक्तियायः; G₂ लक्रीडायाय; G₃
ह्रा)लक्रीडया; M लक्रीडीकायत् (for ह्वाहास्ती). — *) Śī
C (except K₂) N₁ तदा स (N₂ हु) देर्वी. G₂ कुमर्तौ
(for कूर्तौ). M_{s.} कामाशोचय. — *) T G₂-s स्तोमं D₁
३०. * ह)मारान्त; C₁ यमोदहनम्. — *) Śī K₂ N₁ D₁ T₂
३१. N₁; D₂ D₁ T₂ M_{s.} जैन. Śī K₂ N₁ पुनरसावि; K₂
नेरसावि; B पुनरावि; D₂. पुनरमावि; T₁ विरोधे;

G₁ पुनराविवेश; G₂ पुनरप्याविवेश.

18 ") 8 तदा. K_2 म दृष्टमात्रस्तु तेन. — ") K_2 Ds
ततोषवीदु. N_2 उपक्रमो. — ") T_2 Gs जातु (for शक्र).

19 *) K¹ N² V¹ B¹ D¹ D², a. s. विवर्तय; C¹ d as in
text. V¹ B (except B¹) D¹ D² पूर्ण. K¹ महद्भ्रमणं.
— *) D¹ D², n. s. तत्प्राप्त; G¹ तद्प्राप्त. — *) K¹ N², a.
V¹ B D जिह्वल (for विह्वल). T¹ G¹ च त्वं विशा. S¹
(by corr.) K¹ वैवागामय्य सन्मगा.

20 " K₂: N₂: V: III D (except D₂) विवरं (for
 शिखरं). — ^b) S om. अन्यान्. — ^c) N₂: D₂ अभिज्ञाय
 व. — ^d) S (except M₂) कथं नाहं.

21 *) T₁ G₂ रपितोम्युवाच. — *) T₁ दर्शं गिरेस्ता.
— *) K₁ G₂ Ms.s यन्मा; G₂ यदा; Ms.s यस्माद्.

22 *) K N V B₂ D₂ D₂ D₁ 7.4 M₂ प्रा (D₂ D₁ 7.4 M₂)
प्र) वेपनातार (K₂ प्रवेपनातार); B₂ D₂ M₂ प्रवेपि (B₂ D₂ 7.4 M₂)
'व' जागो. — *) K₂ D₂ 4 G₂ अनिलेनैव; D₁ T₂ G₂ अनिलेनैव. — *) D₁ 4 अक्षयपण. B₂ D₂ M₂ 3 'मृधनि.

प्रवेपमानः सहसैवमुक्तः ।

उवाच चेदं बहुरूपमुग्ने

द्रष्टा शेषस्य भगवंस्त्वं भवाद्य ॥ २३

तमत्रवीदुग्रधन्वा प्रहस्य

नैवंशीलाः शेषमिहामुवन्ति ।

एतेऽप्येवं भवितारः पुरस्ता-

त्तस्मादेतां दरिमाविश्य शेषम् ॥ २४

शेषोऽप्येवं भविता वो न संशयो

योनिं सर्वे मानुपीमाविशश्चम् ।

तत्र यूयं कर्म कृत्वाविपहं

बहूनन्यान्निधनं प्रापयित्वा ॥ २५

आगन्तारः पुनरेवेन्द्रलोकं

स्वकर्मणा पूर्वजितं महाहर्म ।

सर्वे मया मापितमेतदेवं

कर्तव्यमन्यद्विविधार्थवच्च ॥ २६

पूर्वेन्द्रा ऊचुः ।

गमिष्यामो मानुपं देवलोक-

हुराधरो विहितो यत्र मोक्षः ।

देवास्त्वस्मानादधीरञ्जनन्यां

धर्मो वायुर्मधवानन्धिनौ च ॥ २७

व्यास उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा वज्रपाणिर्वचस्तु

देवश्रेष्ठं पुनरेवेदमाह ।

वीर्येणाहं पुरुषं कार्यहेतो-

23 *) B: विगतेन, S: m K: विग्रमेन, Ko विगतेन (for विगतेन) K: आननैश्च N: s V: D (except D: 4) "लिखे वृषवाहनेन — ") N: B: D (except D: 4) T: G: M: देव (for देव) K: "त्य तमुग्र — ") K: द्रष्टा, K: दृष्टा, K: दृष्टाति, B: S (except M: s) दृष्टा (for दृष्टा) N: D: s अवाशेषस्य (for द्रष्टा शेष) B: शेष (for शेषस्य) N: V: B: D मुचमल (for भगवन्) N: V: B: D: s D: s भवाद्य, T: G: s: s प्रसीद, T: G: a: प्रयच्छ Gd द्रष्टाशेषस्य (=सर्वज्ञ) — Cf Winternitz JRAS 1897 743 (and footnote 2)

24 *) N: s Dn D: Cd उग्रधन्वा — *) N: S नै (N: 1 एवनिपा, Cd s in text Ko 4 हेतुम्, K: शेषम्, D: शेष (for शेषम्) K: D: हव, G: अय (for हव) K: "शील" हेतुभागे भवति — *) T: G: अयत पुरस्तात्, G: भगवन्-यै हुरं — *) D: s om तस्माद्, B: s om एतां K: s पुनः, D: एतां स्व, S एते (G: एवद्) (for पुनः) S: K: D: s आविशश्च (D: "स्व", Ko आविशश्च, K: s आविशश्च (K: "स्व"), K: N: s B: s m Dn आविशश्च देव, S: एवाविशश्च, V: B: s आविशश्च विष्ट, B: आविशश्च देव, D: s m s D: D: आविशश्च देव, D: आविशश्च देव, S पुनः प्रविष्ट

25 *) K: s s D: D: शेष (Dn D: "यो" शेष, N: V: B (B: marg) Dn D: तत्र देव (B: orig शेषायेव), D: (by corr) = एषा आर्या K: N: V: B: Dn D: s गविमारे न S: K: नैव (for यो न) K: साममशय — *) S: "वी मविता" — *) K: सत्ते, T: तयावि (for तय) — *) T: G: s एतानां राज्ञां, G: s: s एतन्त्यां, G:

भूमास्व K: V: B (except B: s) D: प्राप्य देव — After 25, D: (marg scc m) S: s

1914* शत्रुर्दिद्वैमौनुपा-योपयित्वा
श्रान्त्सर्वाणाहवे तान्विजितः ।

26 *) K: सै पूर्वजित, S पूज्यमाना B: K: M: महाहर्षा; K: s: s देव्याह, M: यथाह — *) K: s N: D: s सर्वे मया भाविता S: एवमेव, K: s: s B: s D: s: s G: M (except M: s) एतदेव, K: एव देव, N: सत्र देव — *) K: B: s D: एतद्, B: s D: एव, G: ज-य K: N: s V: B: D "थेयुक्

27 S: S om ऊचु — *) T: नरक (for मानुप), K: D: s देवलोक, V: "रुव B: देवलोकालोक, D: (corrupt) देवलोकालोक (both om मानुप) — *) K: पुराधरो, K: Dn: हुराधरो, B: "राधो, S: "वा (M: s- "व)रो, Cd s in text T: G: s विहितो N: दक्ष लोक, D: यत्र धर्म — *) S: K: M: तस्माद्, G: भवाद्य — *) S: K: s भगवानन्धिनौ च — After 27, K: N: V: B: D G: s

1915* शत्रुर्दिद्वैमौनुपा-योपयित्वा
आगन्तारः पुनरेवेन्द्रलोकम् ।

[Cf 1914*]

28 S: K: S om उवाच — *) D: s G: (by corr) यज्रपाणेर्, T: यज्रपाणेर् — *) G: एतद् (for इदम्) — *) S: K (except K: s) N: D: Cd उरुव कर्महेतोर्, B: Dn D: कर्महेतोर्मनुष्य — *) K: s: s दास्याभ्येता, S: N: s B: D: s ददाभ्येता S: D: पचमस् S: K: सत्रपुता (K: "त); D: मथयत — After 28, N: s in: (*)

र्दद्यामेपां पञ्चमं मत्प्रसूतम् ॥ २८
 तेषां कामं भगवानुप्रधन्वा
 प्रादादिष्टं सन्निभमाद्यथोक्तम् ।
 तां चाप्येषां योषितं लोककान्तां
 श्रियं भार्यां व्यवधान्मातृपुत्रेषु ॥ २९
 तैरेव सार्धं तु ततः स देवो
 जगाम नारायणमप्रमेयम् ।
 स चापि तद्व्यदधात्सर्वमेव
 ततः सर्वे संवभूवुर्धरण्याम् ॥ ३०
 स चापि केशौ हरिरुद्धवर्ह
 शुक्लमेकमपरं चापि कृष्णम् ।
 तौ चापि केशौ विश्वां यदनां
 कुले स्त्रियौ रोहिणीं देवकीं च ।
 तेषोरैको घलदेवो बभूव

कृष्णो द्वितीयः केशवः संवभूव ॥
 ये ते पूर्वं शक्ररूपा निरुद्धा-
 स्तस्यां दयां पर्वतस्योत्तरस्य ।
 इहैव ते पाण्डवा वीर्यवन्तः
 शक्रसांशः पाण्डवः सन्यसाची ॥
 एवमेते पाण्डवाः संवभूवु-
 र्यं ते राजन्पूर्वमिन्द्रा बभूवुः ।
 लक्ष्मीश्विषां पूर्वमेवोपदिष्टा
 भार्या येषां द्रौपदी दिव्यरूपा ॥ ३३
 कथं हि स्त्री कर्मणोऽन्ते महीतला-
 त्समुत्तिष्ठेदन्त्यतो दैवयोगात् ।
 यस्या रूपं सोमध्वर्यप्रकाशं
 गन्धधराऽयः क्रोशमायात्प्रवति ॥ ३४
 इदं चान्यत्प्रीतिपूर्वं नरेन्द्र

'loka!):

1916* विश्वमुत्पृष्टपाना च निचिरिन्द्रः प्रतापवान् ।
 शान्तिव्रतधृतेषां ते निजली पञ्चमः स्थितः ।
 [(L. 1) Śi K₁ V₁ वृत्तपाना; Ko कतु; Ks Ns Dn
 Da.s मृत; Ns.s B₁ D₁ एत. K₂ शुचिरिन्द्रः.]
 29 Before 29, D₁ ins. व्यास उ; G₁ व्यासः. — *)
 [1] तेषां कर्म. S उग्रकर्मो; Cd as in text. — *) K₁ स
 निजसाधु; Ns स विज; B₁ D₁ सन्नियोगाद् (Bam 'संगाद्');
 Da संवित; G₁ लक्ष्मिर्ह. — *) Da D₁ तां चाप्येषां. Da
 शोककर्मो. — *) Ns निर्य देवी. K₁ विद्वद्; G₁ विद्व-
 दान्; Ms आद्वान्. Ms-s आनयेयु. — After 29, T₁
 ns. 1918*.

30 After 30^{ab}, K₁ Ns.s V₁ Dn D₁ (marg.
 rec. m.) ins.:

1917* अनन्तमन्यकर्मनं पुराणं
 सनातनं विश्वमनन्तरूपम् ।
 — S ins. after 30 (T₁, after 29):

1918* नरं तु देवं विदुषप्रधान-
 मिन्द्रो त्रिपुं पञ्चमं कल्पयित्वा ।

31 *) Ms.s द्वौ चापि. G₁ (hapl.) om. from हरिद्र
 up to केशौ (in *). G₁ हरिरुद्धवद्वा. — *) Ko.s.s T₁
 शुक्लं चैकम्. K₁ Ns B Da D₁ स एकं कृष्णमपरं चैव शुक्लं.
 — *) Śi K Ns आ(K₁ निरु)विशेता; Ns.s V₁ B D
 निविशेता; G₁ विदितं. — *) B कुलस्त्रियौ. K₁ Ns V₁ B

D Ms देवकीं रोहिणीं (by transp.). — *) S (except
 G₁) सयोः सेतो. T₁ यलभयो. — N ins. after 31*:

1919* योऽसौ श्वेतसल्य देवस्य केशाः ।
 and after 31*:

1920* केशो योऽसौ वर्णतः कृष्ण उक्तः ।
 32 *) S (except G₁ s.s) एते पूर्व. Ko इन्द्रमृता
 निरुद्धाः. K₁ Ns.s V₁ Dn₁ ns D₁ निरुद्धाः. — *) S
 उत्तम (for उत्तर). — *) K₁ s B₁ s Da D₁ s G₁ s
 एते (for ते). — T₁ G₁ (hapl.) om. from वीर्यं up to
 पाण्डवाः (in 33*).

33 T₁ G₁ om. up to पाण्डवाः. (cf. V. 1. 32). — *)
 K₁ T₁ G₁ s M एते राजन्. — *) Ms-s लक्ष्मीश्वेष. — *)
 Ko Ns B₁ s D₁ s T G₁ s Ms-s चैपा; K₁ s B₁ s D₁ s G₁ s
 चैपा; Ms कृष्णा. Ms व्यकरुपा.

34 *) Ko D₁ T₁ G om. हि. K₁ Ns.s B₁ D₁ कर्मणा
 ते; Ns चर्मणोते; Ms-s कर्मतेते. — *) Śi देवलोकम् (m
 दैवयोगात् as in text). — *) Śi Ns B₁ s Dn₁ s T₁
 G₁ s M (except Ms) गंधवास्ताः; G₁ गंधं चायम्; G₁
 'आयं; G₁ स यः. K₁ कोत्तमंगात्; D₁ s T₁ G₁ s 'मार्तः;
 T₁ G₁ 'मस्ताः. Śi Ns T₁ G₁ (unf. lin. as in text). s
 प्रयाति; K₁ प्रभावात्.

35 *) Śi K (except K₁) D₁ चाहं; Ns एवहं; T₁
 चायं. — *) Śi K₁ s Ns V₁ B₁ Dn D₁ T G (except
 G₁) Ms-s ददाति. Śi K (except K₁) D₁ ये; Ns मे

ददामि ते धर्ममत्यद्भुतं च ।

दिव्यं चक्षुः पश्य कुन्तीसुतांस्त्वं
पुण्यैर्दिव्यैः पूर्वदेहैरुपेतान् ॥ ३५

वैशंपायन उवाच ।

ततो व्यासः परमोदारकर्म

शुचिर्विप्रस्तपसा तस्य राज्ञः ।

चक्षुर्दिव्यं प्रददौ तान्स सर्वा-

न्नाजापश्यत्पूर्वदेहैर्यथावत् ॥ ३६

ततो दिव्यान्हेमकिरीटमालिनः

शक्रप्रख्यानपावकादित्यवर्णान् ।

बद्धापीडांश्चारुरूपांश्च यूनो

व्यूहोरस्कांस्तालमात्रान्दर्श ॥ ३७

दिव्यैर्वह्नैरजोभिः सुवर्णै-

र्माल्यैश्चाग्न्यैः शोभमानानतीव ।

साक्षाद्भ्यक्षान्वसवो वाय दिव्या-

नादित्यान्वा सर्वगुणोपपन्नान् ।

तान्पूर्वेन्द्रानेवमीक्ष्याभिरूपा-

न्मीतो राजा ह्रुपदो विस्मितश्च ॥ ३८

दिव्यां भार्यां तामवाप्याप्रमेयां

तां चैवाग्र्यां श्रियमिव रूपिणीं च ।

योग्यां तेषां रूपतेजोयशोभिः

पत्नीमृद्धां दृष्टवान्पार्थिवेन्द्रः ॥ ३९

स तद्गृह्य महदाश्चर्यरूपं

जग्राह पादौ सत्यवत्याः सुतस्य ।

नेतश्चित्रं परमर्षं त्वयीति

प्रसन्नचेताः स उवाच चैनम् ॥ ४०

(for ते). Ś1 Ko.2.4 N1 Ds तुभ्यम्; K2.8 Dn3.n8 S (except G2.8) दिव्यम्; Ds रूपम् (for वरम्). — °) Gs 'सुतांश्च; M2-8 'सुतांस्तान्. — °) K1 पुण्यैर्देहैः. Ś1 पूर्व-
रूपैः; Ds (m as in text). S Da पुण्यैर्देहैः.

36 Ś1 K Ds S om. उवाच (Ks Ts G2-4 om. the
ref.). — °) N1 Ms शुचिर्विष्यत्. — °) Ko.2 N V1 B D
तांश्च (Ds 'स्तु'); K2.4 तान् (om. स); S तेन. — °) T G
Ms उपेतान् (Ms inf. lin. as in text); M2-8 यथावत्.

37 °) Ś1 K1 D1 शक्रप्रमुखवान् (D1 'खान्'); G2
शारमप्रमुखान्; Ś1 मुदितस्माद्दत्तौ; K1 पंच वैवैदिकरूपान्;
Ms पावकपीडवर्णान्; M2-8 मुदि वादित्यव. — °) N1
बद्धापीडान्. K2 वातिरूपांश्च; Ds चानुरूपांश्च. — °) T
G साह (for ताह). N1 'स्कांस्तान्पदयन्महद्गान्.

38 °) N1 Da1 Dn1 G1 अक्षरैः; Ts G2-4 वज्रैः (for
सक्षरैः). N1 V1 विरजोभिः; G2 मरजोभिः. K2 N2.8 V2
B D सुवर्णैः. — °) Dn Ds मार्यैश्चोभिः. — °) K2
G1.2 यक्षान्; Ts प्रेक्षान् (for व्येक्षान्). Ś1 वापि (for
वाय). K2 N1 तान् (N1 वा) वसुंधापि दिव्यान्; K2 वा
वसुंधाय दिव्यान्; N2.8 V1 B D वा (Ds om. वा)
वसुंधा (B1.2 'सुन्वा')पि रुद्रान्; T G Ms वासवान्वाय
दिव्यान्; M2.8 वासवा (M2 वा वसु)न्दिव्यरूपां. — °) Gs
आदित्यान्; B2 Da Ds अ (Ds त)आदित्यान्. — °) Ts
G2-8 पूर्वोद्गतां (by transp.). Gs पूर्वोद्गतां. Ś1 K1
Ds समवेद्य; Ko.2.4 प्रसमी; K2 स समी; N2.8 B Da
Dn D2.2.4 अभिधौ (for एवमीदृश). Ś1 अभिपूजान्; Ds

अभिरूपां. N1 साक्षात्सोममालङ्काराभिरूपां; V1 तान्पूर्व-
व्रणेषु पूर्वभिः. — After 38^a, N ins.:

1921* शक्रमर्जं चेष्टारूपं निशान् ।

[See below. — K2 B Da D2.4 'तस्य चापि निरीक्ष्य पार्थ.]
— Ms († hapl.) om. from 38^a up to 40^a.

39 Ms om. 39 (cf. v. l. 38). — °) Ś1 K1 दिष्टां
भार्या. Ś1 K2.4 तं समीक्ष्य; Ko.2 प्रसमीक्ष्य; K2 N1 V1 B
D G2 तामवेक्ष्य. — °) K2 तदैवाग्र्यां; B2 तां वै चाग्र्यां.
K2 N2.8 V2 B1 (except B2) D (except Dn) क्षियम् (for
भियम्). Ś1 K N1 V1 B Da D2.4.5 अभि (Ko.2-4 B2
Da2.8 'ति')रूपमुद्गां; Dn Ds अति (D1 'भि')रूपमुक्तां.
— After 39^a, N ins.:

1922* दिव्यां साक्षात्सोमवह्निरुक्ताः ।

[See above. K2 सोमरूपः; Dn2 सोमस्यैर्व.]
— °) K2 सृष्टौ; K2 इष्टौ; N2 B1 Dn D1 मत्वा (for
कृत्वा). K2 पूर्वौ दृष्टौ दृष्टवान्.

40 Ms om. 40^a (cf. v. l. 38). — °) K2 V1 D1.2
तं; S (Ms om.) तान् (for तद्). Ś1 K (except K2)
परमाश्चर्यं; S (Ms om.) 'रूपान्. — °) Ms नैकशित्रं. K2
G2 स्वयेति. — °) M2.8 तनुवाच वै. — After 40, D1
(marg. sec. m.) S ins. an addl. colophon [Adhy. name.
S द्रौपदीपाव्यान्. — Adhy. no. : Ts 198; Ts G2-8 150;
G2 152; G2 149; M 151. — S'loka no.: Ms 40].
After this colophon, Ds (marg. sec. m.) S ins. an
(addl.) adhy. of 25 lines, given in App. I (No. 101).

न्यास उवाच ।

आसीत्तपोवने काचिद्वेपः कन्या महात्मनः ।
नाभ्यगच्छत्पतिं सा तु कन्या रूपवती सती ॥ ४१ ॥
तोषयामास तपसा सा किलोग्रेण शंकरम् ।
तामुवाचेऽथः श्रीतो वृष्ण काममिति स्वयम् ॥ ४२ ॥
सैवमुक्ताम्रवीत्कन्या देवं वरदमीश्वरम् ।
पतिं सर्वगुणोपेतमिच्छामीति पुनः पुनः ॥ ४३ ॥
ददौ तस्यै स देवेशस्तं वरं प्रीतिमांस्तदा ।
पञ्च ते पतयः श्रेष्ठा भविष्यन्तीति शंकरः ॥ ४४ ॥
सा प्रसादयती देवमिदं भूयोऽम्बभापत ।
एकं पतिं गुणोपेतं त्वचोऽहमीति वै तदा ।
तां देवदेवः प्रीतात्मा पुनः प्राह शुभं वचः ॥ ४५ ॥

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकोनसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८९ ॥ समाप्तं श्रीपदीस्वयंवरपर्व ॥

St. 41-47 are a variant of 1. 157. 6-14.

41 Ś: K: S om. उवाच. — *) K: तपोवना का.
— *) S (except Ms.) नाभ्यगच्छत्. D: सा वै; T: Gs. ५ सापि.

42 *) Da: Ds किलोग्रेण शंकरः; T: Gs. ५ M सा तु देवं भवेऽथः; T: Gs. ५ (G: श्री) स्वयं त्रिपुरातकं. — *) T: Gs. ५ तामुवाच ततः; G: तपसा चेश्वरम्. S तुष्टो (for श्रीतो). — *) K: ५ स्वयम्; K: आरम्. S वृणीयाः काममितिस्तं.

43 *) S अथेश्वरमुवाचेऽमात्मनो यद्वितं (T: वर्धितं) वचः.

44 *) Ś: K: S V: ५ (K: स) तस्यै; K: तस्यैव; N: ५ तस्या (for तस्यै स). K: तद्वरं; K: प्रीतिपूर्वकं; K: N: ५ B D Ds. ५ प्रीतिमानसः (for प्रीतिमां). K: ५ प्रीतिमांस्तदं तदा. S पञ्चमुक्ततदा देव इदं वचनमवधीत्. — *) K: N: ५ B D (except Ds) पतयो भद्रे. — *) S द्रष्टुका सा तु (T: Gs सा व; T: Gs. ५ सापि) भाषिणी.

45 S om. 45. — *) K: ५ प्रसादयती सा देवम्. — *) K: पतिमेकं (by transp.); D: पुनं पतिं. — *) K: N: ५ B D शंकर (for वै तदा). — *) Ś: K: तदेव देवः.

46 Before 46, Ś: ins. महादेवः; K: श्रीदेवदेवः; V: देवदेव व; B: देव व; D: महादेव व. — *) OE 1. 157. 13. Ś: K: M त्वयापुक्तः; K: ५ त्वयास्वपुक्तः; K: स्वयमेवोक्तः; N: ५ त्वया पुक्तः; V: त्वया प्रोक्तः; N: ५ B D

पञ्चकृत्वस्त्वया * उक्तः पतिं देहीत्यहं पुनः ।
तत्तथा भविता भद्रे तव तद्भद्रमस्तु ते ।
देहमन्यं गतायास्ते यथोक्तं तद्भविष्यति ॥
द्रुपदैवा हि सा जज्ञे सुता ते देवरूपिणी ।
पञ्चानां विहिता पत्नी कृष्णा पार्षत्यनिन्दिता ।
स्वर्गश्रीः पाण्डवार्याय समुत्पन्ना महामखे ।
सेह तत्त्वा तपो धीरं दुहितृत्वं त्वामगता ॥ ४८ ॥

सैषा देवी रुचिरा देवजुष्टा
पञ्चानामेका स्वकृतेन कर्मणा ।
सृष्टा स्वयं देवपत्नी स्वयंभुवा
श्रुत्वा राजन्द्रुपदेदं कुरुष्व ॥ ४९ ॥

स्वयोक्तोदं; T G त्वया चोक्तः (all avoiding the ' ' in different ways). — *) K: N: ५ B D देहीति वै. शुभे (Ms पुनः also). — S om. 46th. — *) N: तदेवदः; N: ५ V: Dn Ds. ५ वचस्तु (for तव तद). — *) S वै (for तद). K: भविष्यति न संवापः; Kam N: ५ V: B D स्वयमेतद्भविष्यति. — After 48, T: Gs. ५ ins. a passage of 32 lines given in App. I (No. 102).

47 Before 47, K: V: Da Dn Ds. ५ ins. न्यास व. Gs om. 47th. — *) Bim Da द्रौपदेया. S (Gs om.) ततो. — *) K: N: ५ B D (except Ds.) वै (for ते). — *) S कृष्णा. — *) B: हृष्टा; S पुरा (for कृष्णा). K: कृष्णादिष्टा भविष्यति.

48 T: Gs om. 48. — *) S (T: Gs om.) स्वर्गपत्नीः. N: ५ B D (except Ds) पाण्डवार्थं तु. K: द्रुपद श्री पाण्डवार्थः; K: स्वर्गलक्ष्मीः पाण्डवार्य. — *) S (T: Gs om.) तपोव (Gs व) वै. — *) K: N: ५ V: B (except B:) Da Da. ५ सेवः; S (T: Gs om.) सेव (Gs सेतव; Ms सेव). — *) Gs. ५ दुहितृत्वं. K: उपगता; || (T: Gs om.) गतर तव.

49 *) G: पापजुष्टा. V: सैषा पञ्चानां पाण्डवानां भविषी. — *) N: ५ सु (for स्व). K: कर्मणा स्नेह राजम्; N: ५ V: B D स्व (Ba. ५ सु) कृतेभ्यै क; T G स्वकृतेभ्यै क. — *) S सु (T: ट) द्या पूर्व. G: स्वयं हि; Ms स्वयं पा. — *) K: कुरु त्वं. — After 49, K: ins. a passage

ददामि ते वरमत्यद्भुतं च ।

दिव्यं चक्षुः पश्य कुन्तीसुतास्त्वं
पुण्यैर्दिव्यैः पूर्वदेहेरुपेतान् ॥ ३५

वैशंपायन उवाच ।

ततो व्यासः परमोदारकर्मा

शुचिर्विप्रस्तपसा तस्य राज्ञः ।

चक्षुर्दिव्यं प्रददौ तान्स सर्व-

न्राजापश्यत्पूर्वदेहेरुथावत् ॥ ३६

ततो दिव्यान्हेमकिरीटमालिनः

शक्रप्रख्यान्पावकादित्यवर्णान् ।

बद्धापीडांश्चारुरूपान्श्च यूनो

व्यूढोरस्कांस्तालमाश्रानन्ददर्श ॥ ३७

दिव्यैर्वैश्वरजोभिः सुवर्णै-

र्माल्यैश्चाग्न्यैः शोभमानानतीव ।

साक्षाद्व्यक्षान्वसवो वाय दिव्या-

नादित्यान्वा सर्वगुणोपपन्नान् ।

तान्यूवेन्द्रानेवमीक्ष्याभिरूपा-

न्रीतो राजा ह्रुपदो विस्मितश्च ॥ ३८

दिव्यां मायां तामवाप्स्याप्रमेयां

तां वैवाग्यां श्रियमिव रूपिणीं च ।

योग्यां तेषां रूपतेजोयशोभिः

पत्नीमृदां दृष्टवान्पार्थिवेन्द्रः ॥ ३९

स तद्दृष्ट्वा महदाश्चर्यरूपं

जग्राह पादौ सत्यवत्याः सुतस्य ।

नैतच्चित्रं परमं त्वयीति

प्रसन्नचेताः स उवाच चैनम् ॥ ४०

(for ते). Ś1 Ko.1.4 N1 Ds सुव्यम्; Ks.2 Dn.1.28 S (except Gs.2) दिव्यम्; Ds रूपम् (for वरम्). — *) Gs 'सुताश्च; Ms-s 'सुतास्तान्. — *) K1 पुण्यैर्देहेः. Ś1 पूर्व-रूपैर्; Bs (m as in text); Da पुण्यैर्देहेः.

38 Ś1 K Ds S om. उवाच (Ks Ts Gs-s om. the ref.). — *) Ms शुचिर्दिव्यम्. — *) Ko.2 N V1 B D ताश्च (Ds 'स्तु'); Ks.4 तान् (om. स्); S तेन. — *) T G Ms दवेस्तान् (Ms strf. in. as in text); Ms-s यदावन्.

37 *) Ś1 K1 D1 शक्रप्रमुख्याम् (Ds 'क्षान्'); Gs शक्रप्रमुख्यान्. Ś1 सुदितस्तान्दर्शः; K1 पंच वैवेन्द्रकृपायः; Ms पावकादीसवणोन्. Ms-s सुवि चादित्यव. — *) N1 चन्द्रापीडान्. Ks चातिरूपाश्च; Ds चानुरूपाश्च. — *) T G साह' (for ताह'). N1 'स्कांस्तानपश्यन्महेश्वान्.

38 *) N1 Ds Ds G1 अर्द्धः; Ts Gs-4 वर्णैर् (for वक्षैर्). N1 V1 विरजोभिः; Gs न रजोभिः. Ks Ns.2 V1 B D सुवर्णैर्. — *) Dn Ds माल्यैर्जोभिः. — *) Ks Gs.2 यशान्; T1 प्रेक्षान् (for व्यक्षान्). Ś1 वापि (for वाप). Ks N1 तान् (N1 वा) वसुंक्षपि दिव्यान्; Ks वा वसुंक्षपि दिव्यान्; Ns.2 V1 B D वा (Ds om. वा) वसुंक्षपि (Bs.2 'सुन्वा'पि रुद्रान्; T G Ms वासवान्वाय दिव्यान्; Ms-s वासवा (M1 वा वसु'न्दिव्यरूपाय. — *) Ś1 आदित्याश्च; Bs Da Ds क्ष Ds त'आदित्यान्. — *) Ts Gs-s पृथेन्द्रास्तान् (by transp.). Gs पूर्वोनिद्रान्. Ś1 Ks Ds समक्षप; Ko.2.4 यशोभिः; Ks स यशोभिः; Ns.2 B Da Dn Ds.2.4 अभिषी' (for यमीक्ष्य). Ś1 अभिषूणोन्; Ds

अनुरूपान्. N1 तान्सर्वान्समाह्वयभिरूपायः; V1 तान्यूवेन्द्रानेव पूर्वोभिः. — After 38', N ins.:

1921* शकालम्बं चेन्द्ररूपं निरागम् ।

[See below. — Ks B Da Ds.2 'समं चापि निरीक्ष्य पार्थ.] — Ms (1 hapl.) om. from 38' up to 40'.

39 Ms om. 39 (cf. v. l. 38). — *) Ś1 K1 विष्टां मायां. Ś1 Ks.4 तां समीक्ष्य; Ko.2 प्रसमीक्ष्य; Ks N1 V1 B D Gs तामवेक्ष्य. — *) Ks तमेवाग्याः; Bs तां वै वाग्य Ks Ns.2 V1 B (except Bs) D (except Dn) क्षियम् (Ś1 श्रियम्). Ś1 K N1 V1 B Da Ds.4.5 अभि (Ko.4.5 I Ds.4.5 'ति)रूपयुद्धोः; Dn Ds अति (Ds 'भि)रूपयुद्धं — After 39', N ins.:

1922* दिव्यां साक्षात्सोमवक्षिप्रकाशा ।

[See above. Ks सोमरूपम्; Dns सोमसूर्यम्.] — *) Ks सृष्टा; Ks हृष्टा; Ns B1 Dn Ds सत्त्व' (for वत्त्वा). Ks पत्नीं दृष्ट्वा दृष्टवान्.

40 Ms om. 40* (cf. v. l. 38). — *) Ks V1 Ds.2 तं; S (Ms om.) तान् (for तद्). Ś1 K (except Ks परमाश्चर्य'; S (Ms om.) 'रूपाय. — *) Ms नैकचित्रं. Ks Gs त्वयेति. — *) Ms-s तमुवाच वै. — After 40, Ds (marg. sec. m.) S ins. an addl. colophon [Adhy. name.] S पृथेन्द्रोपाख्याय. — Adhy. no. : Ts 198; Ts Gs-s 150; S 152; Gs 149; M 151. — S'loka no. : Ms 40. After this colophon, Da (marg. sec. m.) B ins. an (addl.) adhy. of 11 lines, given in App. I (No. 101).

व्यास उवाच ।

आसीचोपवनं काचिद्वेपः कन्या महात्मनः ।
नाध्वगच्छत्पतिं सा तु कन्या रूपवती सती ॥ ४१ ॥
तोषयामास तपसा सा किलोप्रेण शंकरम् ।
तामुवाचेश्वरः प्रीतो घृणु काममिति स्वयम् ॥ ४२ ॥
सैवमुक्ताब्रवीत्कन्या देवं वरदमीश्वरम् ।
पतिं सर्वगुणोपेतमिच्छामीति पुनः पुनः ॥ ४३ ॥
ददौ तस्यै स देवेशस्तं वरं प्रीतिमास्तदा ।
पञ्च ते पतयः श्रेष्ठा भविष्यन्तीति शंकरः ॥ ४४ ॥
सा प्रसादयती देवमिदं भूयोऽभ्यभाषत ।
एकं पतिं गुणोपेतं त्वचोऽहमीति वै तदा ।
तां देवदेवः प्रीतात्मा पुनः ब्राह्म शुभं वचः ॥ ४५ ॥

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकोनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८९ ॥ समाप्त द्रौपदीस्वयंवत्पर्वे ॥

पञ्चकत्वस्त्वया *उक्तः पतिं देहीत्यहं पुनः ।
उत्था भविता मदे तव तद्भद्रमस्तु ते ।
देहमन्यं गतायास्ते यथोक्तं तद्विष्यति ॥ ४६ ॥
द्वुपदैषा हि सा जज्ञे सुता ते देवरूपिणी ।
पञ्चानां विहिता पत्नी कृष्णा पार्यत्यनिन्दिता ॥ ४७ ॥
स्वर्गश्रीः पाण्डवार्थाय समुत्पन्ना महामखे ।
सेह तस्या तपो धोरं दुहितृत्वं तवागता ॥ ४८ ॥
सैषा देवी रुचिरा देवजुष्टा
पञ्चानामेका सङ्कतेन कर्मणा ।
सृष्टा स्वयं देवपत्नी स्वपञ्चवा
श्रुत्वा राजन्नुपदेष्टं कुरुष्व ॥ ४९ ॥

41-47 are a variant of 1 157 6-14

41 Śi Ks S om उवाच — " Ks तपोपना क".
— " S (except Ms.) नाध्वगच्छत् Ds सा वै; Ts
Gs सावि

42 " Ds Ds किलोप्रेण च कर्करं, Ts Gs s M स
तु देव मदेश्वर, Ts Gs-4 प(Gs प्री)स्यै शिपुरातक — " S
Ts Gs-4 सामुवाच तत्त्वं, Gs तपसा चेभ्यस् S तुष्टो
(for प्रीतो) — " Ks स एषत्, Ks चारत् S वृणीया
काममितिस्त

43 " S अश्वरमुवाचेदमात्मनो यदित (Ts वर्धित)
वच

44 " Śi Ks V1 च (Ks स) तस्यै, Ks तस्यै, Ns
च तस्या (for तस्यै स) Ks तद्वर Ks प्रीतिपूर्वक, Ks
Ns s B Dn Ds s प्रीतमानस (for प्रीतिमा) Ks s
प्रीतिमास्तदा तदा S एवमुक्तस्तदा देव इदं वचनमनवीत्
— " Ks Ns s B D (except Ds) पतयो मदे — " S
इत्युक्ता सा तु (Ts Gs सा च, Ts Gs s सायु) मामिनी
45 S om 45 — " Ks s प्रसादयती सा देवम्
— " Ks पतिमेक (by transp), Ds एव पति — " Ks
Ns s B D शकर (for वै तदा) — " Śi Ks तदैव देव

46 Before 46, Śi ins महादेव, Ks श्रीदेवदेव, V1
देवदेव उ', Bs देव उ', Ds महादेव उ' — " Of 1 157
13 Śi Ks M स्वयाप्युक्त, Ks s स्वयास्सुक्त, Ks
स्वयैवोक्त; Ns तस्या शुच; V1 तस्या शोक, Ns s B D

स्वयोक्तोह, T B त्वया शोक (all avoiding the hiatus
in different ways) — " Ks Ns s B D देहीति वै S
जुष्टे (Ms पुन also) — S om 46" — " Ns तदैवत्;
Ns s V1 Dn Ds s वचस्तद (for तद तत्) — " S वै (for
तत्) Ks विष्यति न सवाय, Kam Ns V1 B D
सर्वमेतद्विष्यति — After 46, Ts Gs-4 ins a passage
of 32 lines given in App I (No 102)

47 Before 47, Ks V1 Dn Ds Ds s ins स्वयम् न".
Gs om 47" — " Bm Ds द्वौपदेया S (Gs om)
ततो — " Ks Ns s Bs D (except Ds s) वै (for ते).
— " S कृष्णा — " Bs इष्टा, S पुरा (for कृष्णा) Ks
कृष्णादिद्या विष्यति

48 Ts Gs om 48 — " S (Ts Gs om) स्वर्गश्री -
Ns s B D (except Ds) पादवार्थं तु Ks द्वुपद श्री
पादवार्थ, Ks स्वर्गश्री पादवार्थ — " S (Ts Gs om)
तपोह (Gs च) ने — " Ks Ns s V1 B (except B1) Dn
Ds s सेव, S (Ts Gs om) सेव (Gs सेतत्, Ms सेव)
— " Gs दुहितृत्व Ks उपायता, S (Ts Gs om.)
गता तव

49 " Gs पापजुष्टा V1 सैषा पञ्चानां पतिवाना मयिनी
— " Ns सु (for स्व) Ks कर्मणा स्वेन राजन्, Ns s V1
B D स्व(Bs s Ds Ds सु)कृतेनेह क, T G सङ्कतेनेह क.
— " S स(Ts ह)ष्टा पूर्व Gs स्वय हि, Ms स्वय वा.
— " Ks कुरु त्व — After 49, Ks ins a passage

१९०

द्वुपद उवाच ।

अश्रुत्वा च वचनं ते महर्षे

मया पूर्वं यतितं कार्यमेतत् ।

न वै शक्यं विहितस्यापयात्

तदेवेदमुपपन्नं विधानम् ॥ १

दिष्टस्य ग्रन्थिरनिवर्तनीयः

स्वकर्मणा विहितं नेह किञ्चित् ।

कृतं निमित्तं हि वरैरुहेतो-

स्तदेवेदमुपपन्नं बहूनाम् ॥ २

यथैव कृष्णोक्तवती पुरस्ता-

नैकान्यतीन्मे भगवान्ददात् ।

स चाप्येवं वरमित्यब्रवीत्तां

देवो हि वेद परमं यदन ॥ ३

यदि वायं विहितः शंकरेण

धर्मोऽधर्मो वा नात्र समापराधः ।

गृह्णन्तिमे विधिर्वत्पाणिमस्या

of 114 lines, comprising two adhyayas, given in App I (No 100), which are ins. in S after adhy 188

Colophon om in K₄ — Major parvan Ts G M समन् (for आदि) — Sub-parvan K₄ द्रौपदीविवाह, B₁ Dns Ds द्रौपदीस्वयवर, Dn₁ ns स्वयवर, T₁ समन्, to these K₄ B₁ Dn Ds add पंचद्रौपदारयान S₁ Ko-s N₁ B₁ s s Da Ds s (all om the sub parvan name) mention only पंचद्रौपदारयान — Adhy no (figures, words or both) Dns 196, Dam 903, Ds 147, T₁ 200, Ts Gs-s 152, G₁ s 154, Gs 151, M 153 — Sika no Da 52, Dn 53, Ms 8. — Aggregate sika no Dns 7308

190

1 S₁ K₁ S om उवाच — N₁ V₁ B₁ subst for 1st Da Dns ins before 1st

1923* श्रुत्वा वचस्तप्यमिदं महर्षिं
मष्टप्रमोहोऽस्मि भगवानुवाच ।

— “) S₁ Ko अश्रुत्वा, K₂ श्रुत्वा त्वद्, K₃ अश्रुत्वात्, Ts G (except G₁ s) श्रुत्वादेव — “) T Gs-s यदिदः G₁ गदित, Gs विदित K₁ N₁ s B₁ s s D (except Ds) सविपात् (K₁ न), S वजीरित्वा — “) K₁ नैव, N₁ Ds नैव S न हि (for न हि) K₂ N₁ s V₁ B Dn D₁ s s विहितस्यापयान, S ताचापयात् — “) S₁ K₁ तदेवेदमुप-
N₁ B₁ विधान Cf 2nd

2 “) S₁ Ko 1, N₁ T₁ अनुवर्तं, B₁ न निवर्तं

— “) S₁ चेद्, K₁ तत्, K₂ वेद्, S केव (Ms-s खेव) B₁ कश्चिद्, Ds केचिद्, Ms 77/ 177 लव — “) N₁ कृत प्रयत्न — “) Ko s s तदेवेदम्, G₁ तदेवेनम्, Ms s तदेव केव K₁ N₁ s B₁ m s s Dn D₁ विधान (for बहू), of 1st

3 “) S₁ K₁ यदेव — “) K₁ नैक पति मे, K₂ एतान्यतीन्मा, G₁ नैतान्यतीन्मे Cd oites नैकान् — “) Ms-s न (for स) B₁ चाप्येन, S चाप्येतद् S₁ Ko 1, T₁ परमित्यम्, B₁ वरमम्, B₂ वरमित्येयाम् G₁ s Ms (77/ 177 as in text) तदा (for तत्) — “) Ds ह, Ms-s अहि (for हि) N₁ s V₁ B₁ s Dn D₁ वेत्ता, Ds वे (for वेद्)

4 D₁ reads 4 after 6 — “) B₁ Da Ds यदे (Da “दे)देद् S₁ वेव, K (except K₁) N₁ s B₁ s s Dn D₁ s वेव, N₁ वेद्, V₁ सार, S स्वय (Ms-दिवय) (for वाय) S₁ K (except K₁) विहिता, B₁ N₁ V₁ Da Ds त — “) K₁ मे (for वा) Ds om वा Ko s वे मे, Ds मे वे (for मय) — “) S वाहवा पाणिमस्या (T₁ पाणिमस्या यथावद्) — “) N₁ D₁ यथायोग, S यथाजोष (G₁ “य्याय, Ms as in text) S₁ K₁ s N₁ विहितेया G₁ विहिता हि कृष्णा — After 4 K₄ (marg) Ds (marg sec m.) ins

1923* नाथ विधिमनुषाणां दिवाहे
देवा सेते द्रौपदी चापि लक्ष्मी ।
प्राकर्मणं स्वकृतात्पन्नं मर्दे
नवाप्येया देवदेवमसादात् ।
नैयामेवाय विदितं सद्दिवाहो
यद्वायिषा द्रौपदी पाण्डवानाम् ॥

K₄ cont.

1925* अन्येऽप्येव स्वर्गमुपन्याः क्षियश्च

यथोपजोषं विहितैषां हि कृष्णा ॥ ४

चैरुपायन उवाच ।

ततोऽब्रवीद्भगवान्धर्मराज-

मद्य पुण्याहमुत पाण्डवेय ।

अद्य पोष्यं योगमुपैति चन्द्रमाः

पाणिं कृष्णायस्त्वं गृहाणाद्य पूर्वम् ॥ ५

ततो राजा यज्ञसेनः सपुत्रो

जन्यार्थयुक्तं बहु तत्तदउच्यम् ।

समानयामास सुतां च कृष्णा-

माश्राव्य रत्नैर्बहुभिर्विभूष्य ॥ ६

ततः सर्वे सुहृदस्तत्र तस्य

समाजगमूः सचिवा मन्त्रिणश्च ।

द्रष्टुं विवाहं परमप्रतीता

द्विजाश्च पौराश्च यथाप्रधानाः ॥ ७

तत्तस्य वेश्मार्थिजनोपशोभितं

विकीर्णपञ्चोत्पलभूषिताजिरम् ।

महर्हरत्नौघविचित्रमावभौ

दिवं यथा निर्मलतारकाचितम् ॥ ८

ततस्तु ते कौरवराजपुत्रा

विभूषिताः कुण्डलिनो युवानः ।

महार्हवस्त्रा वरचन्दनोक्षिताः

कृताभिषेकाः कृतमङ्गलक्रियाः ॥ ९

पुरोहितेनाग्निसमानवर्चसा

सहैव धौम्येन यथाविधि प्रभो ।

क्रमेण सर्वे विविशुश्च तत्सदो

महर्षभा गोष्ठमिवामिनन्दिनः ॥ १०

६. १.
६. १.

न धर्मः स्वात्मानोक्तो नरेन्द्र ।

■ Ś. K (except Ko) S om. उवाच. For ■ see below. — *) Ś. भार्गवो धर्मः. — *) Ks N V1 Bs Dn Ds. 4 अद्य (for अद्य). Ko Ds उत्तमः; Ks N V1 Bs Dn Ds उत्त वः; Bs पुनः वः (for उत्त). Ko. 4 N1. 5 V1 B1. 5 Dn D1. 5 पाण्डवेयः. B1. 5 Da D1. 5 पुण्याहमरीच युधिष्ठिति. — *) Ś. Ks V1 पुष्यं योगम्; K1 पुष्ययोगम्; Ks योगं पुष्यम्; N1 पुष्ये योगम्. Ks N1 चन्द्रः. Ko. 5 पौष्यं योगं चाद्य चन्द्रोऽप्युपैति. Nilp पौष्यं (for पौष्यं). — *) Ks om. एवं. N1 D1 om. अद्य. Bs ब्राह्मो मुहूर्तस्य तथैव राजन्. — After 5, Bs ins.:

1926* पाणिं गृहाण प्रथमं स्वमत्याः

पाञ्चालराजस्य नरेन्द्र पुण्याः ।

S subst. for 5: Ds ins. after 1924*:

1927* तत आजगमस्तत्र सौ कृष्णद्वयपुत्रौ ।

कुन्ती सपुत्रा यदासो षष्टयुगलं पापैतः ।

ततो द्वैपायनः कृष्णो युधिष्ठिरमथामवीच ।

अद्य पुण्यमहश्चन्द्रो रोहिण्या च समेष्यति ।

क्रमेण मनुजव्याघ्राः पाणिं शृङ्खन् पाण्डवाः । [5]

द्रौपद्या धर्मतः सर्वे षष्टमेतत्पुत्रराजम् ।

[(L 5) G1. 5 मनुजव्याघ्राः. — (L 6) G1. 5 धर्मतश्चेत्ते.]

■ *) Ś. K1 ज्ञानार्थयुक्तः; N1. 5 V1 B1. 5 Dn Ds 4. 5 जन्यार्थयुक्तः; T1 G1. 5 म जन्यार्थयुक्तः; G1 कन्यार्थयुक्तः. Cc cites जन्यः (= जन्मात्ता). Ds बहुरस्मयम्; G1. 5 Ms. 5 बहु तत्तदार्थम्. — *) Bs Ds संसज्यामास; T G1. 5 संसावः; G1

M समर्थः. — *) Ś. K V1 आहुत्यः; N1 आतिथ्यः. Ś1 विभूषा; Ks Ds विभूषिता (for विभूष्य). — After 6, D1 reads 4.

7 *) Ks N1. 5 B D (except Ds) ततस्तु सर्वे सुहृदो नृपस्य. — *) Ks B1. 5 D (except Ds) सहिता; B1. 5 सुदिता (for सवि). — *) Ś. K1 N1 V1 B1. 5 D1. 5 प्रचानः; Ks प्रवीताः.

8 *) Ks N1. 5 V1 B D G1. 5 ततोऽस्य. Ś. K1. 5. 5. 5 N1 Ds अर्थिजनोपपन्नः; Ks N1. 5 V1 B Dn D1. 5. 5 आश्रयः (Ks Da D1. 5 'प्र')जनो. — *) Ś. K1 भूषितं नवः; N1 विकीर्णपुष्पोत्करभूः; N1. 5 B1. 5 Dn Ds विलीनः; V1 प्रकीर्णः; T1 G1 'शोभिताजिरं' (G1. 5 'ताञ्जिकं'). — *) Ks N1. 5 V1 B D बलीयः; T1 G1 Ms. 5 बह्वयः; T1 Ms. 5 अनेकः (for महाहं). — *) Ś. Ks N1 V1 B D (except Ds) नभो यथा. N1. 5 Dn. 5 Ds T1 G1. 5 'तारकान्वितं.

9 *) S सुवेपथुः. — *) B1 'चन्दनात्ताः; Da 'चन्दनोक्ताः. Ś. K (except Ks) N1 Ds महार्हमाहर्षावरः; N1. 5 V1 B1. 5 Dn D1. 5 'वर्षावर'. — *) S 'कोतक'.

10 *) S 'समान' (G1 M 'समेत')तेजसा. — *) Dn सदैव यौ. ■ तथा यथा (G1 यथा यथा; M तदा यथा) विधि (G1 तथाविधिर्न्यायः). — *) Ks तत्तद्वयः; N1. 5 V1 B1. 5 Dn D1. 5 ततः सदो; B1 ततश्च तत्. — *) Ks नक्षत्रभा. K1 Ds 'नक्षिताः; Ks Ms. 5 'नक्षिताः; N1. 5 V1 B1 (m as in text) Ds Ds 'नक्षिताः. Ks महर्षिसंयुक्तमरीच नक्षिताः. 11 *) Ks अवनीयः; N1 B D1. 5 G1. 5 Ms. सनुः; Da

ततः समाधाय स वेदपारगो
 जुहाव मन्त्रैर्ज्वलितं हुताशनम् ।
 युधिष्ठिरं चाप्युपनीय मन्त्रवि-
 न्नियोजयामास सहैव कृष्णया ॥ ११
 प्रदक्षिणं तौ प्रगृहीतपाणी
 समानयाभास स वेदपारगः ।
 ततोऽभ्यनुज्ञाय तमाजिशोभिर्न
 पुरोहितो राजगृहाद्विनिर्गयौ ॥ १२
 क्रमेण चानेन नराधिपात्मजा
 वरस्त्रिपास्ते जगृहुस्तदा करम् ।
 अहम्यहम्युत्तमरूपधारिणो
 महारथाः कौरववंशवर्धनाः ॥ १३

इदं च तत्राहुतरूपमुत्तमं
 जगाद विप्रर्षिर्परीतमानुषम् ।
 महानुभावा किल सा सुमध्यमा
 बभूव कन्यैव गते गतेऽहनि ॥ १४
 कृते विवाहे द्रुपदो धनं ददौ
 महारथेभ्यो बहुरूपमुत्तमम् ।
 शतं रथानां वरहेमभूषिणां
 चतुर्गुणां हेमखलीनमालिनाम् ॥ १५
 शतं गजानामभिपद्भिनां तथा
 शतं गिरीणामिव हेमशृङ्गिणाम् ।
 तथैव दासीशतमभ्ययौवनं
 महाहर्वेषाभरणाम्बरसज्जम् ॥ १६

Dn. 2. T. G. s. अर्.

12 *) B. प्रगृहीतपाणिः, B परिगृह्य पाणिना. — *) K. N. 1. B D (except D s) वरी (K. D. 1. 'रि') जयामास; N. 2. परिणायया; V. 1. मणीयया. — After 12th, D. s. (marg. sec. m.) S ins.:

1928* विप्रस्तु संतर्प्य युधिष्ठिरोऽहं-

गोभिश्च रक्षैर्विधिरक्षैः ।

जग्राह पाणिं वरदेवमुपुष्य

धौमेन मन्त्रैर्विधिवदुत्तमम् ।

ततोऽन्तरिक्षात्कुसुमानि पेषु

वंशौ च वायुः सुमनोऽनन्यः ॥

[(L. 1) D. T. G. s. 1 अर्. (for अर्क्षः). — (L. 2) Me-s गोभिर्हिरण्यैश्च, T. G. विधिरक्षैश्च पूर्व. — (L. 3) T. G. Me-s वरदेवमुपुष्य; T. G. s. 1. Me-s वरदेवमुपुष्य.]

— *) S. K. (except K. s) समन्वयः. K. समाजशोभिर्न; N. B. G. s. 'शोभनं; D. 1. D. s. G. 'शोभितं.

13 *) K. s. चान्यः; N. B. (m. as in text). s. चान्ये च. N. 'विप्रा ये; B. D. s. नृपाधिपा. — *) Ko. 2. N. s. B. D. 1. 2. G. s. Me-s वरस्त्रिपदे. S (except G. s) Me-s तदा (by transp.). — *) K. T. 1. उत्तमवेषः; K. s. अष्टरूपः. — *) N. D. महाभारतः.

14 *) V. 1. जगाम. N. D. D. देवविद्. Ko. 1. V. 1. B. (m. as in text) D. 1. 2. D. 1. 2. अतीव मानुषः; K. s. अमानुषं तदा. B. दया कृष्णा यपुषातिमानुषं. — *) K. G. s. किल सायुजं. — *) T. G. (except G. s) कन्यैव. K. स गतेहनि भूतः. — After 14, D. marg. sec. m. ins. (the s'loka):

॥ ज्येष्ठे पतिदेवतानुजे ॥

मध्यमेषु च पाञ्चान्याः प्रितयं प्रितयं प्रितु ।

15 *) K. s. बहुरूपमुत्तमं. — *) S. K. महारथानां. K. 1. 'रुषिणां; K. s. N. s. V. 1. B. D. Me-s 'मालिनां (D. 'भूषणां); N. 2. 'भूषणं; T. G. Me-s 'भूषितं. — *) S. K. सतुःसतः. K. s. B. D. D. s. D. s. 'खलीनमालिनां; S. 'विधिरक्षैः.

16 *) Cf. L. 1. 178. 9 for अग्निपद्भिः. S. K. 1. s. 1. N. V. 1. B. D. G. Me-s अग्नि (for अग्नि-). V. 1. पद्भिर्न च; B. पद्भिर्न शतं; D. 1. D. G. पद्भिर्नानां; T. G. s. 1. Me-s पद्भिर्नानां (Me-s 'का)नो. — *) S. तथा (G. सदा). — After 16th, S. (except Me-s) ins.:

1930* शतं दशाश्वान्मणिहेमभूषणा-

मनोजवान्द्रुपदवापिकामवधाय ।

[*) G. 1. 'हेमभूषिणां; Me-s 'हेमभूषिणो. — *) G. 1. पक्षिस्तान्मेकां; Me-s द्वापदवापिकामवधाय.]
 — *) Some MSS. (mostly B) 'वेषा'. — After 16th, D. s. (marg. sec. m.) S ins.:

1931* हैमानि शय्यासनभाजानानि

द्रव्याणि चान्यानि महासन्धानि ।

[*) G. 1. दिव्यानि (for द्रव्यानि). G. 1. महापद्मानि; Me-s च गोपनानि.]

17 Me-s om. 17th-18th. — *) S. K. 1. N. 1. चैव दशाश्वान् (N. 1. 'शतं ददौ; Ko. s. V. 1. चैव दशाश्वान्तरितं; K. s. B. 1. 2. D. 1. 2. चैव दशाश्वान् (D. 1. 'निव)तं; N. s. B. D. D. दिव्यद्रव्यां पुनर्ददौ; D. s. चैव दशान्वितायुतं; S. (Me-s om) चैव दशाश्वान् (T. 'चतः G. 'मा)दि. — *) K. s. D. 1. T. 1. ददौ चनं (by transp.); N. s. चनं तदा; N. s. V. 1. D. D.

पृथक् पृथक् चैव दशाधृतान्वितं

धनं ददौ सौमकिरयिसाक्षिकम् ।

तथैव वस्त्राणि च भूषणानि

प्रभावयुक्तानि महाधनानि ॥ १७

इति श्रीमहामारते आदिपर्वणि तत्त्वधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९० ॥

१९१

वैशांपायन उवाच ।

पाण्डवैः सह संयोगं गतस्य द्रुपदस्य तु ।

न बभूव मयं किञ्चिद्देवभ्योऽपि कथंचन ॥ १

कुन्तीमासाद्य ता नापौ द्रुपदस्य महात्मनः ।

नाम संकीर्तयन्त्यस्ताः पादौ जग्मुः स्वपूर्वभिः ॥ २

कृते विवाहे च ततः स पाण्डवाः

प्रभूतरत्नाम्रपलम्ब्य तां श्रियम् ।

विजहुरिन्द्रप्रतिमा महाबलाः

पुरे ॥ पाञ्चालनृपस्य तस्य ह ॥ १८

कृष्णा च क्षौमसंवीता कृतकौतुकमङ्गला ।

कृताभिवादानां श्वश्वत्सस्यै प्रह्ला कृताञ्जलिः ॥ ३

रूपलक्षणसंपन्ना शीलाचारसमन्विताम् ।

द्रौपदीमवदत्प्रेम्णा पृथाशीर्वचनं स्नुषाम् ॥ ४

यथेन्द्राणी हरिहये स्वाहा चैव विभावसौ ।

G. 1.
E. 1.

Ms. तदा धनं; B. तथा धनं. A few MSS. सोमकिर-
Ko.; D. अमिमौलिकं; K. अमिसायकं. Śi K धनेन
सौमनिकमुक्तमालिकं. — *) K. Śi. s. B D (except Ds)
T. वि; Śi. ल- (for च). — *) Śi K स्वभाव; V. प्रताप.
K. Śi. s. V. B D (except Ds) महानुभावः; Śi. 'नृपस्य;
T. Gs-4 महासत्त्वानि; G. 'इयानि.

18 Ms.-s om. 18^{ab} (cf. v. 1. 17). — *) B. s. D
(except Ds) तु (for च). K. Śi. s. B D (except Ds)
T Gs-4 तु; V. अय (for च). — *) G. महायया.
— *) Śi Ko. 1. Śi T. पुरे सः; K. पुरे च; V. पुरेय. A
few MSS. वंवाह. Śi Ko. s. D तस्य (om. ह); K.
तस्य ह; T. तत्र ह; Ms. तत्र सः. — After 18, D. (marg.
acc. m.) S ins.:

1932* सर्वेऽप्यप्यप्यप्यपाण्डवेयाः

स्वस्याः शुभैः शीलसमाधिपुत्रैः ।

सा चाप्येषां पाण्डवेनी तदानीं

विषयेयामास मुदं स्वपुत्रैः ॥

[*) T. सा चारवेया. — *) T. Gs-4. s. सुपुत्रैः.]

Colophon. Major parvan: Ts ॥ M संभव (for
आदि). — Sub-parvan: Śi K Śi. s. B. s. s. Ds Dn Ds. s
द्रौपदीविवाह (Ko 'द्रौपदीवहिक); B. Ds द्रौपदीस्वयंवर (Ds
'स्वयंविवाह); Śi. B. Ds add समास. — Adhy. name: Ts
G. s. s. M द्रौपदीविवाहः. — Adhy. no. (figures, words
or both): Dnt 197; Dm 204; Ds 148; Ts 201;
Ts Gs-4 153; G. s. 155; G. 150; M 154. — S'loka

no.: Dn 17; Ms 24. — Aggregate s'loka no.: Dnt
7325.

191

1 K. s. Ds S om. उवाच. — After the ref., Ds
(marg. sec. m.) S ins.:

1933* एवं विवाहं कृत्वा ते वीरा द्रुपदवेदमनि ।

जतुः सर्वे यथा पुण्यं कृतवन्तोऽस्तद्विश्रमाः ।

— *) Ts Gs-4 कृत; Cd गत (as in text). Śi K. 1. Ns
च; Ko. 1. N. ॥ D Gs. 4 ह (N. Ds है); Cd तु (as in text).

— *) Ko. s. कदाचन.

2 ^{ab} K. s. N. V. B D अस्याः (for साः). Śi नाम
संकीर्त्य स्वं तस्याः (for *). Śi जहुरि; K. चक्रुः (for जग्मुः).
N. V. B D जग्मुः पादौ (by transp.). Śi K. 1. Ns
स्व (N. s.) पूर्वभिः; Bm स पूर्वभिः. S पादौ वयंदिरे इष्टाः
शिरोनिर्मास कीर्तयन्.

3 *) S द्रौपदी (for कृष्णा च). — *) Ko स्वस्या; Ks
स्वस्या; Ks स्वस्या; Ns s. V. B. s. Ds Ds. s. अश्वाः. N. 1.
कृत्वाभिवादानं अश्वाः; S अभिवाच तदा (Ts Ms तथा; Gs
कृता) अर्थः.

4 *) V. 'संवीता; Ts Gs. s. 'दीपन'. — *) T.
'चारवर्ती शुभः. — *) Ks 'द्विं प्रावदत्.

5 Before 5, S (except T. Ms) ins. कुन्ती. — *) Ks
हरिहृदे. — *) Śi K (except Ks) Ds Ms चंद्रे (for सोमे).

6 *) Some MSS. यशिष्ठे. — After 6^{ab}, Ko. s
Ds ins.:

1. 191. 5] .

रोहिणी च यथा सोमे दमयन्ती यथा नले ॥ ५
यथा वैश्रवणे मद्रा वसिष्ठे चाप्यरुण्यती ।
यथा नारायणे लक्ष्मीस्तथा त्वं भव मर्त्ये ॥ ६
जीवहर्षीरक्षभेदे बहुसौख्यसमन्विता ।
मुभगा भोगसंपन्ना यद्यपती स्तुतवता ॥ ७
अतिथीनागतान्साधून्पालान्शृङ्खलान्गुह्यन्तथा ।
पूजयन्त्या यथान्यायं शश्वद्गच्छन्तु ते समाः ॥ ८
कुरुजाह्नलमृत्पथे रात्रेण नगरेषु च ।
अनु त्वमभिपिच्यस्व नृपतिं धर्मवत्सलम् ॥ ९
पतिमिर्निजितामूर्त्तिं विक्रमेण महाफलः ।
कुरु ब्राह्मणसात्सर्वाभक्षमेधे महाक्रतौ ॥ १०

पृथिव्यां यानि रत्नानि गुणवन्ति गुणान्विते ।
तान्यामुहि त्वं कल्याणि मुखिनी शरदां शतम् ॥ ११
यथा च त्वाभिनन्दामि वध्वद्य क्षौमसंयुताम् ।
तथा भूयोऽभिनन्दिष्ये स्तुतपुत्रां गुणान्विताम् ॥ १२
तवस्तु कृतदारिभ्यः पाण्डुभ्यः प्राहिणोदरिः ।
मुक्तावैद्यैश्चित्राणि हेमान्याभरणानि च ॥ १३
वासांसि च महार्हाणि नानादेश्यानि माघवः ।
कम्बलाजिनरत्नानि स्पर्शवन्ति शुभानि च ॥ १४
शयनासनयानानि विविधानि महान्ति च ।
वैद्यैश्चित्राणि शतशो भाजनानि च ॥ १५
रूपयौवनदाक्षिण्यैरुपेताश्च स्वलंकृताः ।

1934* यथा दत्तारथो सीता यथा रत्रे जगामजाः ।
while Ts G (except Gz) ins.:

1935* लोपांमुद्रा यथागम्ये यथा रामे च आगच्छी ।
— After 6*, Ts Gz— ins.:

1936* यादेवी चतुरानने ।
गिरिजा गिरिसे बहुपुत्रा भानी यथा स्थिरा ।
स्थिरा च बहुभावा च त्वं.

— 4*) Ts Gz— सुमीला (for तथा त्वं).
7*) Ss Ka सीव त्वं. — 5*) Ka Ss B Da Ds.
'गुणान्विताः' S 'उद्र'. — 6*) Ko z. s. Ds धर्मपत्नीः Ss
वाहसेति. Ka B Ds z. s. एतः, Ss 'अनु', Ss z. V1 Da
Da Ds पतिः, B भवानये.

B*) Ka Ss B Da Ds z. बालाद् (for साधून्).
11*) Ms. तथा गुरुन् (by transp.). Ka Ss B Da
Ds साधून्मुखांलाया गुरुन्; Ss z. V1 Dn Da बुद्ध्याबाली-
कया गुरुन्. — 7*) Gz M पूजयित्वा.

9*) Some MSS. 'जंगल'. Ka 'मत्प्रेषु. — 5*) Ka
नगरेषु अनुसम. — 6*) Bz तत्र; Da अत्र (for अनु). Ss
Ko. z. s. Ds त्वाम्. Ss Ko. z. s. Ds 'विचंतुः' Da Gz.
'विचरतः' Cd as in text. Ka अभिपिच्यस्व नृपतिं. — 4*)
'विचरतः' Ss z. V1 Bz Dn Ds z. 'वत्सला'. Ka स्वपतिं
धर्मवत्सला; T G Ms— नृपतीन्धर्मवत्सला. Cd cites
नृपतिं अनु.

10*) Ss एनां विनिजिताम्; Bz पतिमिर्निजिताम्.
— 1*) Ss Ka क्रमेण च महः; Da 'क्रमेण महारणे. — 7*) S
(except Ts Gz— Ms) स्वैश्च.
11*) Ka

Ko. z.

12*) Ko. z. s. Gz Ms— यथा त्वा (Ms— ह) मर्मिन्.
— 5*) Da मत्प्रेष; Ds विशुद्ध. Ka Ss B Da Ds.
क्षौमयासतं. — 6*) Ss S 'रि (for उभिः). — 7*) Ka.
Ss z. B D आतपुत्रा; Cd as in text. V1 S स्तुतपुत्रा
गुणान्विताम्.

13 De fore 13, all MSS. except Ka ins. वैसां 'ड'
(Ss Ka. s. Ds S om. 'ड'). — 4*) Ss पाण्डु (for पाण्डु).
Ka Ss चर्च; Ss inf. lin. विस्तुः (for हरिः). S प्राहिणी
द्रामुदेवश्च (M 'रतु' पांडवेभ्यो रिपुजयः. — 5*) Ss Dn
Da वैद्यैर्मणिः; Ms 'रत्नानि. — Ds (hapl) om. 13^d-15th;
Ms z. transp. 13^d and 15th.

14 Ds om. 14 (cf. v. l. 13). — 5*) Ts भूपगान्
समानि च. — 6*) Ss V1 Ms. कंबलानि च. Ko. z.
'मुद्रयाति; Gz 'चित्राणि; Ms. 'दिन्यानि (for 'रत्नानि).
— 4*) Ts स्वर्गवति; Gz रत्नानि च. Ko. z. Ss मुलानि च
15 Ds om. 15th (cf. v. l. 13). — 6*) Bz शयनानि
च यः. — 7*) Ko. z. s. वज्रवैद्यं (by transp.); Ss Da Ts
G (except Gz) 'रत्न'; Ds मुक्तावैद्यं. — 4*) Ms.
transp. 13^d and 15th.

16*) Ka 'लावण्यैर. — 5*) Ka उपेतान्गो हलंकृताः
— After 16th, Ts Gz— (Gz om. line 4; Gz om. line
7) ins.:

1937* राकाशशाङ्कवदनाः पतिनीजातिसंभवाः ।
पद्मनन्धाः पद्ममुद्राः पद्मपत्रनिभेक्षणः ।
मुद्रापुष्पमुकुटाश्च सतकिमुकुललटिकाः ।
वीरसत्तनन्धाराः शङ्खकण्ठ्यः सुनादिकाः ।
चण्ड्यदीपंशुकेतिम्यो मुष्टिप्रादुसुमचामाः ।
मृदालितोमलटिका श्रावतंविमनादिकाः ।

प्रेष्याः संप्रददौ कृष्णो नानादेश्याः सहस्रशः ॥ १६
 राजान्विनीतान्मद्रांश्च सदृशंश्च खलंकृतान् ।
 रथांश्च दान्तान्सीवर्णैः शुभैः पट्टैरलंकृतान् ॥ १७
 कोटिशश्च सुवर्णं स तेषामकृतकं तथा ।

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९१ ॥ समाप्तं वैवाहिकपर्वे ॥

१९२

वैशांपायन उवाच ।

ततो राज्ञां चरैरातैश्चारः सम्पुनीयत ।

पाण्डवैरुपसंपन्ना द्रौपदी पतिभिः शुभा ॥ १

येन तद्वनुरायम्य लक्ष्यं विद्धं महात्मना ।

सोऽर्जुनो जयतां श्रेष्ठो महापाणघनुर्धरः ॥ २

यः शल्यं मद्राजानमुत्तिष्ठन्प्राभ्रामयद्वली ।

त्रासयंथापि संकुद्धो वृक्षेण पुरुषात्रणे ॥ ३

न चापि संभ्रमः कथिदासीत्तत्र महात्मनः ।

K. C. 1

विपुलश्रेणिकलका दग्भासुमोऽरुयुष्मकाः ।

[Gs om. line 4 and reads line 7 in its place.]

— Ks (1 bapl) om. 16^a-17^a. — “) Bm s (m as in text) : हृदो (for कृष्णो). — “) Ks Ns Bs Dns ns Da s खलंकृताः ; Bs शुभान्विताः (for सह) 17^a. — “) Ts G (except Gs) Ms : सौवर्णान्. Ks मादाहातामुवर्णाश्च ; Bs s Da s मांश्च (Da s) विः सुवर्णश्च ; Bs Da Ds रथानुदारासौवर्णैः. — “) Ns : V1 Das Da Ds शुभैः. Ns रतेरः ; V1 अक्षैरः ; Ts G Ms पट्टैरः ; Ms पट्टैरः. Ks B (except Bs) Da s रथानुदारांश्च.

18 “) S सुवर्णानां. Ks Bs s तुः ; Ns V1 Bs s D (except Ds) च (for स). — “) Ns अकृतवदः ; Cd as in text. S1 Ks s Ns V1 सदाः ; Ko द्दो. S सपेदाकृतकं वहु. — “) S1 K Ns s Da s सीतीकुः ; N1 V1 Ds T Gs s Ms s v N1lp कृताहः ; Dn Ds सीतीकुः ; Ms कुती कुः ; Ms कुलं कुः, N1lp सीतीकुः (also) Gs कुलकं बहुमेवात्मा.

19 “) ॥ अर्चयिष्यन् (Gs s ‘वित्ता’ हृषीकेशं

198 ; Ds 149, Ts 202, Ts Gs-s 154 ; Gs : 156, Gs 153, M 155. — Sloka no : Da1 Dn 19, Ms 20. — Aggregate sloka no : Dns 7345

192

1 S1 Ks-s Ds S om उवाच — “) S1 Cd राजश्वैर. — “) N1 ज्ञानं ; G1 बालैः ; Cd चार (as in text) K (except Ks) S (except Ms) Cd सम्पुनीयते. Ns Bs D (except Da) प्रयुत्तिरपनीयते. — “) Ks transp. द्रौपदी and पतिः S अतिविश्रितः.

2 “) K1 s Ns Da Ds s ; G1 Ms : नश्यः ; Ns V1 दारय (for नश्य). — “) S1 K (except Ks) N1 Ds विद्धं लक्ष्यं (by transp) Some MSS लक्ष्यं. — “) Ns Bs (m as in text) वल, S बाहुः.

3 “) Ks Ns s V1 B D (except Ds) राजं वै (Ds च) — “) Ks Ns s V1 B D प्रोक्षिण्यापातयद्वली (Ds समुत्तिष्ठन्प्राभ्रामयद्वली) ; N1 ॥ उत्तिष्ठन् न्यहनद्वली (Gs ‘ल’) — “) S1 Ks आ(Ks स)मयथापि, Ks Ns s B D त्रासयामास Vs संव्रासयन्सुसंन्दो.

4 “) S1 K (except Ks) N1 s V1 Bs D (except Ds) Ms न चाल्यः ; Ms s-s न चात्र — “) Ms s-s तस्य (for तस्य) S1 Ko s Ns Da Ds यत्तामन — “) S1 ‘संस्पृष्टं, N1 Ms ‘सकाश, T G ‘संनाद. — “) S1 ‘सेनाविपातन ; Ks ‘सेनाविवर्द्धन ; Ks Ds ‘संनोतापन ; N1 ‘सेनाप्रतापन ; V1 ‘सेनापपाटक, ॥ ‘सेन्या(Ms s ‘सेना’) नामर्द्धन. — After 4, Ds (marg sec m) S 108 :

Colophon om. in Ks Ds — Major parvan Ts G M संभव (for आदि). — Sub-parvan Ko विदुरागमन, Dns ns Ms-s द्रौपदीस्वयंवरः ; Ts संभव, to it Dns ns Ms-s add समाप्त — Adhy name S1 राजसूयस्य ; Ko s दापाहंसीतिदायः ; Ks पाण्डवस्य श्रीकृष्णश्च श्रीविद्वान् प्रेषितः ; Bs कृष्णोपायनप्रवेशनः ; Ds द्रौपदीविवाहः ; Ts Gs s बुद्धा श्रीवैचर्न — Adhy no (figures, words or both) Dns

रोहिणी च यथा सोमे दमयन्ती यथा नले ॥ ५
 यथा वैश्रवणे भद्रा वसिष्ठे चाप्यरुन्धती ।
 यथा नारायणे लक्ष्मीस्तथा त्वं भव भर्तृषु ॥ ६
 जीवद्वाविरुद्धे बहुवीर्यसमन्विता ।
 सुभगा भोगसंपन्ना यज्ञपत्नी सनुवता ॥ ७
 अतिथीनागतान्साधून्वालान्द्वान्गुरुस्तथा ।
 पूजयन्त्या यथान्यायं शश्वद्भ्यश्चन्तु ते समाः ॥ ८
 कुरुजाङ्गलमुख्येषु राष्ट्रेषु नगरेषु च ।
 अनु त्वमभिपिच्यस्व नृपतिं धर्मवत्सलम् ॥ ९
 पतिभिर्निर्जितामृवीं विक्रमेण महाबलः ।
 कुरु ब्राह्मणसात्सर्वामधमेधे महाकतौ ॥ १०

प्रयिन्यां यानि रत्नानि गुणवन्ति गुणान्विते ।
 तान्यामुहि त्वं कल्याणि सुखिनी शरदां शतम् ॥ ११
 यथा च त्वामिनन्दामि वधव्य क्षौमसंघृतम् ।
 तथा भूयोजमिनन्दिव्ये शतपुत्रां गुणान्विताम् ॥ १२
 ततस्तु कृतदारिभ्यः पाण्डुभ्यः प्राहिणोद्धरिः ।
 मुक्तवैद्व्यचित्राणि हेमान्याभरणानि च ॥ १३
 वासांसि च महार्हाणि नानादेश्यानि माधवः ।
 कम्बलाजिनरत्नानि स्पर्शयन्ति शुभानि च ॥ १४
 शयनासनयानानि विविधानि महान्ति च ।
 वैद्व्यवज्जचित्राणि शतशो भाजनानि च ॥ १५
 रूपयौवनदाक्षिण्यैरुपेताश्च स्वलंकृताः ।

1034* यथा दानरथो सीता यथा रत्रे नगरमजः ।
 while Ts G (except G1) ins.:

1935* क्षोपासुभ्रा यथागस्त्ये यथा रामे च जानकी ।
 — After 6*, Ts G2-4 ins.:

1936* धार्देवी चतुरागने ।
 गिरिजा गिरिशे वदन्तुया आनो यथा स्थिरा ।
 स्थिरा च बहुधा च त्वं.

— ^a) Ts G2-4 सुमीता (for तथा श्वं).
 7 *) Ś1: K1 जीव त्वं. — ^b) K1: N1 B Da D1.1
 'गुणान्विता; N 'पुत्र'. — ^c) Ko.2.1 D1 धर्मवती; N1
 पाशसेनि. K1 B D1.1.1.1 'एत'; N1 अनु; N1.2 V1 Da.
 Dn D1 पति; N1 भवानये.

8 *) K1 N1 B Da D1.1 कालान् (for साधून्).
 — ^b) M1.2 तथा गुरुन् (by transp.). K1 N1 B Da
 D1.1 साधून्मृत्वास्तथा गुरुन्; N1.2 V1 Dn D1 ब्रूयान्वालो-
 क्षभा गुरुन्. — ^c) G1 M पूजयिता.

□ *) Some MSS. 'संगठ'; K1 'अभ्येषु. — ^b) K1
 नगरेषु अनुचम. — ^c) B1 तत्र; D1 अत्र (for अनु). Ś1
 Ko.2.1 D1 स्वाम्. Ś1 Ko.2.1.1 D1 'विचिंतु; D1 G1.2
 'विचस्व; Cd as in text. K1 अभिपिच्यस्व नृपति. — ^d)
 K1 राजानं. N1.2 V1 B1 Dn D1.1 'वत्सला. K1 स्वपति
 धर्मवत्सला; T G M1.2 नृपतीन्धर्मवत्सलान्. Cd cites
 नृपति अनु.

10 *) N1 पत्रां विनिर्जिताम्; B1 पतिभिर्विजिताम्.
 — ^b) Ś1 K1 क्रमेण च महा; B1 'मेण महारणे. — ^c) B
 (except T1 G1.1 M1) सर्वम्.

11 *) K1 तानि प्रामुदि क. — ^a) Ś1 सास्वरपङ्क्तं;
 Ko.2.1 Cd शरदाः शतं.

12 *) Ko.2.1 G1 M1-2 यथा स्वा (M1-2-4) मनिनं.
 — ^b) Da सपव्य; D1 विमुद्. K1 N1 B Da D1.1
 क्षौमवाससं. — ^c) Ś1 S 'वि (for डनि). — ^d) K1.1
 N1.2 B D लायपुत्रा; Cd as in text. V1 S वृत्तासुभ्रा
 गुणान्विताम्.

13 Before 13, all MSS. except K1 ins. वैशं उ'
 (Ś1: K1.1 D1 S om. उ'). — ^a) Ś1 पाथं (for पाण्डु).
 K1 N1 D1 N1 inf. lin. विमुः (for हृति). B प्राहिणो
 हस्तदेव्य (M 'हस्त' पदवन्नेवो रिङ्गजय. — ^b) N1.2 Dn
 D1 वैद्व्यमणि; M1 'रत्नानि. — D1 (hapl.) om. 13^a-15^a;
 M1.2 transp. 13^a and 15^a.

14 D1 om. 14 (cf. v. 1. 13). — ^a) T1 भूषणान्मु-
 चमानि च. — ^b) N1 V1 M1.2 कंचलानि च. Ko.2.1
 'सुक्यानि; G1 'चित्राणि; M1.2 'दिश्यानि (for 'रत्नानि).
 — ^c) T1 स्वर्गवैति; G1 रत्नानि च. Ko.2 N1 सुत्तानि च.

15 D1 om. 15^a (cf. v. 1. 13). — ^a) B1 शयनानि
 च वा. — ^b) Ko.2.1 वज्रवैद्व्यं (by transp.); N1 Da T1
 □ (except G1) 'रत्न'; D1 सुकवैद्व्यं. — ^c) M1.2
 transp. 13^a and 15^a.

16 *) K1 'लावण्यै. — ^a) K1 उपेतारयो दलंकृताः.
 — After 16^a, Ts G2-4 (Gs om. line 4; G1 om. line
 7) ins.:

1937* राकाशशाङ्कवदनाः पद्मिनीमातिलंभवाः ।
 पद्मगन्धः पद्ममुखाः पद्मपत्रनिभेक्षणाः ।
 मुक्तमुक्तसुक्तगोत्रं सप्तविन्दुललाटिकाः ।
 पीवरत्ननभारातोः शाङ्ककण्ठः सुनासिकाः ।
 कृष्णवीधेसुकेसिचो मुद्रिष्टादासुमय्यमाः ।
 चन्द्राक्षितेभलटिका द्वावर्तनिभनाभिकाः ।

प्रेष्याः संप्रददौ कृष्णो नानादेश्याः सहस्रशः ॥ १६
गजान्विनितानमद्रांश्च सद्धांश्च खलंकृतान् ।
स्यांश्च दान्तान्सौवर्णैः शुभैः पट्टैरलंकृतान् ॥ १७
कोटिशश्च सुवर्णं स तेषामकृतकं तथा ।

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पकनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९१ ॥ समाप्तं वैयाहिकपर्वम् ॥

१९२

वैशांपायन उवाच ।

ततो राज्ञां चरैरासैधारः सद्युपनीयत ।
पाण्डवैरुपसंपन्ना द्रौपदी पतिभिः शुभ्रा ॥ १
येन तद्वनुरायम्य लक्ष्यं विद्वं महात्मना ।

सोऽर्जुनो जयतां श्रेष्ठो महापाणधनुर्धरः ॥ २
यः क्षल्पं भद्रराजानमुत्तिष्ठप्यात्रामयदली ।
त्रासयंश्चापि संकुद्धो दृष्टेण पुरुषात्रणे ॥ ३
न चापि संभ्रमः कथिदासीत्तत्र महात्मनः ।

विदुःश्लोणिककला रम्यालम्बोद्बुधमकाः ।

[Gs om. line 4 and reads line 7 in its place.]

— Ks (1 hapl.) om. 16^a-17^a. — *) Bsm. s (mas in text). * छटो (for कृष्णो). — *) Ks Ns Bs Dn. 1. Ds 4 खलंकृतः; Bs गुणान्विताः (for सह).

17 Ks om. 17^a (cf. v. 1. 16); Ks (hapl.) om. 17^a. — *) Ts G (except Gs) Ms. s सौवर्णान्. Ks मादारातामुपवर्णांश्च; B1. s. s. Da. s प्रांशुद्वी (Ds 'द्वी' तिः सुवर्णैश्च; Bs Da Ds रघुनाथदारासौवर्णैः. — *) N1. s V1 Ds Da Ds शुभ्रैः. Ns रत्नैः; V1 अक्षरैः; Ts G Ms पट्टैः; Ms पट्टैः. Ks B (except Bs) Da. s रघुनाथैरलंकृतं.

18 *) S सुवर्णानां. Ks B1. s तु; Ns V1 B. s D (except Ds) च (for स). — *) N1 अकृतवत्; Cd as in text. S1 Ks. s N1 V1 तदा; Ko ददौ. S तथैवाकृतकं बहु. — *) S1 K Ns. s Da Ds सीसीकः; N1 V1 Ds T Gs. s Ms. s. N1p कृताकः; Dn Ds सीसीकः; Ms कृती कः; Ms कृतं कः; N1p रासीकः (also). Gs कृतकं बहुमेवात्मा.

19 *) S अर्चयिष्यन् (Gs. s 'यिवा' ह्योचिरेत्).

Colophon om. in Ks Da. — Major parvan: Ts G M संभव (for आदि). — Sub-parvan: Ko विदुरागमनः; Dn. 1. Ms. s द्रौपदीसंभवः; Ts संभवः; to it Dn. 1. Ms. s add सनास. — Adhy. name: Ss सत्यलाभः; Ko. s दासादईमीतिवाचः; Ks पांडवस्य धीकृष्णोऽमीतिदानं प्रेषितं; Bs कृष्णोपायनप्रवेशनं; Ds द्रौपदीविवाहः; Ts G1. s. s कुंवासीवचनं. — Adhy. no. (figures, words or both): Dns

97

[769]

198; Ds 149; T1 202; Ts Gs. s 154; Gs. s 156; Gs 153; M 155. — S'loka no.: Da1 Dn 19; Ms 20. — Aggregate s'loka no.: Dns 7345.

192

1 S1 K1. s Ds S om. उवाच. — *) S1 Cd राजश्रीर. — *) N1 ज्ञानं; Gs वार्ता; Cd चारः (as in text). K (except K1) S (except Ms) Cd समुपनीयते. Ns Bs D (except Da) प्रवृत्तिरुपनीयत. — *) Ks transp. द्रौप and पति. S बलिभिसिविति.

2 *) K1. s Ns Da Ds. s Gs Ms नश्य; Ns V1 दाय (for 'वय'). — *) S1 K (except Ks) N1 Ds दिदं लक्ष्यं (by transp.). Some MSS. लक्षं. — *) Ns Ds (m as in text) बलः; S बाहुर.

3 *) Ks Ns. s V1 B D (except Ds) 'राजं वै (Ds च). — *) Ks Ns. s V1 B D मोक्षिष्यापासयदली (Ds समुत्तिष्ठप्याहनदली); N1 S उन्निष्य न्यहनदली (Gs 'छं'). — *) S1 K1 आ (K1 आमयंश्चापि; Ks Ns. s B D त्रासयामास. V1 संत्रासयन्सुसंकुद्धो.

4 *) S1 K (except Ks) N1. s V1 Bs D (except Ds) Ms न चास्य; Ms. s. s न चात्र. — *) Ms. s. s तस्य 'संस्पर्थः; N1 Ms 'संकाशः; T G 'सनाद'. — *) S1 'सेनाविपातनः; K1 'सेनाविवर्द्धनः; Ks Ds 'सेनांगतापनः; N1 'सेनाप्रतापनः; V1 'सेनागपाटकः; S 'सेन्य' (Ms. s 'सेन') गमदनः. — After 4, Ds (marg. sec. m.) S Ins.;

स भीमो भीमसंघर्षः शत्रुसेनाङ्गपातनः ॥ ४

ब्रह्मरूपधराश्रुत्वा पाण्डुराजसुतांस्तदा ।

कौन्तेयान्मनुजेन्द्राणां विसयः समजायत ॥ ५

सपुत्रा हि पुरा कुन्ती दग्धा जतुगृहे श्रुता ।

पुनर्जातानिति सौतान्मन्यन्ते सर्वपार्थिवाः ॥ ६

चिकुर्वन्तस्तदा भीष्मं श्रुतारं च कौरवम् ।

कर्मणा सुनुद्यसेन पुरोचनकृतेन वै ॥ ७

वृत्ते स्वयंवरे चैव राजानः सर्वे एव ते ।

यथागतं विप्रजग्मुर्विदित्वा पाण्डवान्वृत्ताम् ॥ ८

अथ दुर्योधनो राजा विप्रना भ्रातृभिः सह ।

अश्वत्थाम्ना मातुलेन कर्णेन च कृपेण च ॥ ९

विनिवृत्तो वृत्तं दृष्ट्वा द्रौपद्या श्वेतवाहनम् ।

तं तु दुःशासनो व्रीडन्मन्दं मन्दमिवाववीत् ॥ १०

यद्यसौ ब्राह्मणो न स्याद्विन्देत द्रौपदीं न सः ।

न हि तं तत्त्वतो राजन्वेद कश्चिद्वर्नजयम् ॥ ११

दैवं तु परमं मन्ये पौरुषं तु निरर्थकम् ।

1938* योऽज्ञाचलकमीयुदे युध्यन्तुयोर्वयं तदा ।

स राजा पाण्डवश्रेष्ठः श्रेष्ठभाग्यशुद्धिर्धनः ।

दुर्योधनादवरजैर्दौ श्रुप्येतो प्रतीतयत् ।

सौ यमो वृत्तसंपत्तौ संपन्नलविक्रमौ ।

चरिः प्रणिहिते चारे राजानो विगतज्वराः ।

[(L. 1) Ds Gz योसौ वीरकर्मो यावत्. — (L. 2) Ds Tz

श्रेष्ठयात्. Gs-s श्रेष्ठयात्. Ds शुद्धिर्मरुत् च; Tz कुलपुंगवः.]

5 *) Ns-s दृष्ट्वा; S बुद्ध्वा (for श्रुत्वा). — *) Ks Ns-s

Vz B D प्रज्ञातापान्बुद्धिमान् (Ds राज्ञः पांडवोः सुतांस्तदा);

Ns श्रुत्वा पांडुसुतांश्च तान्; S तत्र तान्श्रुत्वा Tz M 'नृ'पभक्षणान्.

— *) Vz 'पद्यत' (for 'जायत'). Ns पांडवान्मनुजैर्दोष्टो

समपद्यत विभित्ताः.

6 *) Ks सपुत्रा हि; Ts Gs-s सा सपुत्रा. Tz Gz Ms-s

पतिता; Ts Gs-s हि तदा; Ms-s चातिता (for हि पुरा).

— *) Ns युता; Bm मता; Bs Da Ds श्रुता (for युता).

— After 6th, S ins.:

1939* सर्वभूमिपरीक्षां च राष्ट्राणां च परास्त्रिनाम् ।

— *) Ks पुनर्जातानि केराः; Ko-s 'जोता इति केनो

(Ka 'ता'); Ks Ns B 'जोतामि (Dae 'मि)व च तां

(Bs sm तान्); Ns 'जोतामिव केनो; Ns Vz 'जोतामिव च

तान्. — *) Ks तेमन्यन्तसर्वपार्थिवाः; Ks Ns-s B D

तेमन्यन्त (Ds अम्यन्त ते) नराधिपाः; Vz ते स्वमन्यन्त पार्थिवाः.

7 *) Ks Ns Vz B D विप्र (Ds विप्रिचक्र)कुर्वन्; Ks

Ns चिकुर्वन्; S व्य (Gs अ; Ms-s वि)जिह्वन्. Ko-s Tz M

तथा. Vz अन्यन्यन्त (for भीष्मं). — *) Ks ते कर्मणा

युदो; Ns B Da Dn Di-s कर्मणातिपुनः. — *) Hero

and below Ss Ks (mostly) प्ररोचन. — After 7,

Ks Da (both suppl. fol.) S ins. a passage given in

App. I (No. 103).

8 Before 8, Ds B ins. दैवं (Ds cont. उवाच).

— *) S ततः स्वयंवरे वृत्ते. — *) Tz Gz Ms-s हि; Ts

Gz Ms-s ह (for ते). — *) Vz ब्राह्मणान् (for

पाण्डवान्). Ds च तान्; Ts Gs-s हि तान्. — After 8

(i. e. before 9), Ns Ds ins. दैवं 'त'.

10 *) Gz Ms-s तथा रते (for विनि*). Ks वृत्तो;

Gz Ms-s (before corr.) [S]रि. — *) Ks ततो; Ds तं

तव; *) अथ (for तं तु). Ns-s Vz B Ds Ms Ds

[S]तीदो; T G राजा; M (except Ms) राजन्. Ss Nil.

अवीड इति छेदः । व्रीडश्लेषेव पाठः । अन्यथा सर्वमन्व-

मित्यस्यानुपपत्तिः । Ss — *) Gs अथ (for हव). Ks हव

वचनमप्रवीद्य. — After 10, T Gs-s ins.:

1940* विप्रच्युत्पन्नसुखो राजा द्यूषमाणो वेत्सल ।

11 *) Ss K (except Ks) यदि विप्रो नामविष्यत्.

Ds corrupt. — *) Ss K (except Ks) नावेत्सलद्रौपदीम्

असौ (Ko-s स्वयं; Ks अयं); Ns-s S न च विदिते द्रौपदीं

(Gs-s न विदेद्वृत्तस्यार्थो). — *) T G राजा (for राजन्).

12 S transp. 12th and 12nd. — *) Ko-s-s हि; Ks

N Vz B Dn Di-s Gs-s च (for तु). T Gz Ms M

दैवमेव परं मन्ये. — *) Ks (except Ks) Ns-s Vz च; Gs

हि (for तु). Ns B D Gs-s चाप्यर्थकं (for 'चि'र').

— *) Ks Ns-s Vz B D (except Ds) Ms-s विप्रश्च. Ts

Gz-s पौरुषं मंत्रं; Gz Ms-s Ms पौरुषं त (Gs य)च; Ms-s

आत्मपौरुषम्. — *) Ks Ns B D Gs प्रियंते वयं पराधवाः

Ks यद्धि जीवेति पां. Ns-s Vz चित्रियंते हि (Ns ह) पां; Ts

Gz-s बुद्धिं नीतिं च मातुल; Ms-s यजीवेतीह पां. Gd cites

चरति (as in text). Ss Arj.: चरति (sio) इति पाठे

प्रसिद्ध एवास्ति । Ss — After 12, Ts Gs-s ins.:

1941* वद्वाम् चक्षुषि का पापों राजां च वृषद्वामजान् ।

उद्वाम् राजां तेन्यंस् पादं वामं दृष्टासुते ।

विमुक्ताः कथमेतेन जतुपेन महविभुंजा ।

अथ्याकं पौरुषं सरवं बुद्धिश्चापि गता कुतः ।

यद्यं हता मातुलाद्य विषय च पुरोचनम् ।

अदग्ध्या पाण्डवान्दग्ध्या स्वयं दग्धो हुताग्ने ।

अथो मातुल मन्येऽहं पाण्डवा बुद्धिमत्तारः ।

धिगासत्पौरूपं तात यद्वरन्तीह पाण्डवाः ॥ १२
 एवं संभापमाणस्ते निन्दन्तश्च पुरोचनम् ।
 विविशुर्हास्तिनपुरं दीना विगतचेतसः ॥ १३
 तस्ता विगतसंकल्पा दृष्ट्वा पार्थोन्महौजसः ।
 मुक्तान्हृष्यवहसैन्यान्संप्रुक्तान्द्रुपदेन च ॥ १४
 धृष्टद्युम्नं च संविन्द्य तथैव च शिखण्डिनम् ।
 द्रुपदस्यात्मजांश्चान्यान्सर्वयुद्धविशारदान् ॥ १५
 विदुरस्त्वथ ताञ्छुत्वा द्रौपद्या पाण्डवान्वृतान् ।
 ग्रीडितान्धारतराग्रांश्च भगदर्शनुभगगतान् ॥ १६
 ततः प्रीतमनाः क्षता धृतराष्ट्रं विनां पते ।

उवाच दिष्ट्या कुरवो वर्धन्त इति विस्मितः ॥ १७
 वैचित्रवीर्यस्तु नृपो निश्म्य विदुरस्य तत् ।
 अत्रवीत्परमप्रीतो दिष्ट्या दिष्ट्येति भारत ॥ १८
 मन्थते हि द्रुतं पुत्रं ज्येष्ठं द्रुपदकन्यया ।
 दुर्योधनमविज्ञानात्पञ्चाचक्षुर्नरेश्वरः ॥ १९
 अथ स्वाज्ञापयामास द्रौपद्या भूषणं बहु ।
 आनीयतां वै कृष्णेति पुत्रं दुर्योधनं तदा ॥ २०
 अथास्य पश्चाद्विदुर आचल्यो पाण्डवान्वृतान् ।
 सर्वान्कुशलिनो वीरान्पूजितान्द्रुपदेन च ।
 तेषां संवन्धिनश्चान्यान्यह्नमलसमन्वितान् ॥ २१

६१

तेषां नास्ति भयं सूत्रोक्तानां जतुवेदमनः ।

13 G. om. 13^a-14^a. — *) Da च (for ते). — *)

६१ E N. s. V1 निदमाणाः (Ks निदंतं च); D1 निदिते च;

T1 निदंतस्ते. — After 13^a, Ts Gs. s. ins.

1942^a पद्मपुरां किरातीं च विदुरं च महामतिम् ।

— *) Most S MSS. हस्तिनपुरं. — *) Ks "वेतनाः।

14 ६१ K1 Gs om. 14^a (of. v. 1. 13). — *) G1. s

M: प्रसन्नचित्तसंकल्पान्. — *) Ko. s. s. N1 D: श्रुत्वा (for

दृष्ट्वा). — *) Ko. s. s. T1 G1. s. s. M मुक्ताम्बे (T1 G1. s. s. M

विमुक्ताम्) हृष्यवाहाह; Ks N1. s. V1 B D मुक्तान्हृष्यमुज्ज्वलैव

(N1 "वेतनाम्"); N1 मुक्तान्हृष्यवहो क्षेमात्; Ts Gs-1 विमुक्ता-

न्महतो वहेः. — *) Ms-8 ह (for च).

15 *) B (except B1) Da Ds1. s. D1. s. G1 तु (for

च). — *) Ts Gs-1 om. च. Ks जैव; Da चासन्; Ms

सर्वोत् (for चासन्). — *) Ds. 1 Ts G1. s. s. सर्वान्युत्; Ts

Gs-1 तथा वृद्धिः. — After 15, Ts Gs-1 ins.

1943^a मुद्राणि भारतराष्ट्राणां दृष्ट्वा क्षता मुद्रास्थितः ।

विकसन्मुद्राभोजः पथं दृष्ट्वा भारकरम् ।

16 *) Ko. s. s. D1. s. G1. s. तां; N1 G1 M तत् (for

सात्). Ks N1 B D (except Ds) द्रौपदीं पार्थवैर्जुतां. Ts

Gs-1 द्रौपद्या संवृतापयोगोऽशुक्लाप विदुरो मुद्रा (Gs "रुद्रा").

— After 16^a, K1 ins.

1944^a सर्वोद्भूत बलिनो वीरान्संप्रुक्तान्द्रुपदेन च ।

— *) N1 भग्नभोजः; Gs हीनदर्पान्.

17 *) Ds. s. श्रुत्वा (for क्षता). — *) Ts Gs-1 विनां

पतिः. — *) S उवाच कुरवो (G1 कुपितो) दिष्ट्या. — *)

Ts Gs-1 पश्यते मुनि विद्युताः. — After 17, Ts Gs-1

(which om. 18^a) (ins.)

1945^a सर्वोपयो विमुक्ताश्च विमुक्ता राजसंगराह ।

कृष्णया संवृताश्चैव वीरलक्ष्म्या तथैव च ।

वैरापावनः ।

विदुरोक्तं वचः श्रुत्वा सामान्याकौरवा इति ।

उल्लास त हर्षेण संतोषमरितो नृपः ।

प्रहर्षहरितो राजा लक्ष्मीभूत इव क्षणम् ।

18 Ts Gs-1 om. 18^a. — *) Ks वचो; Ts G1. s. s. M

तदा (for नृपो). — *) Ts Gs-1 तथामवीरसुसंम्रीतो.

— *) ६१ K1 पार्थिवः; S कौरवाः.

19 *) Ks सुः N1. s. V1 B Dat Ds1 Ds. s. सा; Da1

Ds1. s. Ds1 सं (for हि). Ts Gs-1 मन्यमानो (for "ते

हि). — *) G1 "चननविज्ञाप. — *) Ks जनेधरा; B1

नराधिपः.

20 *) Ko. s. s. Ts Gs-1 आज्ञापयामास तदा. — *) ६१

K1 भूषणं परः; Ts Gs-1 भूषणादिकं. — After 20^a, Ts

Gs-1 ins.

1946^a युवाणो च तथा सर्वे विचित्राभरणं धरन् ।

— *) Ts Gs-1 सा (for ते). — *) ६१ K (except K1)

Ms Ds Ms युवो युवोपनक्षत्र (Ko. s. s. "नो मस"); Ts Gs-1

युवा युवोपनादयः.

21 *) Ts Gs-1 अथ यः. Ko विदुरः पश्चात् (by

transp.). Ds जय पश्चाद्विदुरश्च. — *) Ts Gs-1 आच-

रणावैरिकात्मजं. — After 21^a, Ts Gs-1 ins.

1947^a पुत्रभिर्वदितोपपन्नव्यानन्दमिभैरम् ।

कौरवा इति सामान्यात मन्वेधास्तवामजाः ।

वर्धिता इति भद्राववाहर्षिताः पाण्डुनन्दनाः ।

कृष्णया संवृताः पार्थो विमुक्ता राजसंगराह ।

— *) Ts Gs-1 दिष्ट्या; Gs पार्थो (for पार्थोन्). ६१ K1

सुवक्षितो. S (except Gs) राजन् (for वीरान्). — *) ६१

K (except K1) संयुक्ताः; Da संगतान् (for वृजितान्).

स भीमो भीमसंस्पर्शः शत्रुसेनाङ्घ्रपातनः ॥ ४
 ब्रह्मरूपधराञ्श्रुत्वा पाण्डुराजसुतांस्तदा ।
 क्रौन्तेयान्मनुजेन्द्राणां विसयः समजायत ॥ ५
 सपुत्रा हि पुरा कुन्ती दग्धा जतुगृहे श्रुता ।
 पुनर्जातानिति सौतान्मन्यन्ते सर्वपाथिवाः ॥ ६
 धिक्कुर्वन्तस्तदा भीष्मं धृतराष्ट्रं च कौरवम् ।
 कर्मणा सुनुशंसेन पुरोचनकृतेन वै ॥ ७
 धृते स्वयंवरं चैव राजानः सर्व एव ते ।

यथागतं विप्रजग्मुर्विदित्वा पाण्डवान्श्रुतात् ॥ ८
 अथ दुर्योधनो राजा विमना भ्रातृभिः सह ।
 अश्वत्थामा मातुलेन कर्णेन च कृपेण च ॥ ९
 विनिश्चयो धृष्टं दृष्ट्वा द्रौपद्या श्वेतवाहनम् ।
 तं तु दुःशासनो व्रीडन्मन्दं मन्दमिवावधीत् ॥ १०
 यद्यतो ब्राह्मणो न स्वाद्भिन्देत द्रौपदीं न सः ।
 न हि तं तत्पतो राजन्वेद कथिद्वन्जयम् ॥ ११
 दैवं तु परमं मन्ये पौरुषं तु निरर्थकम् ।

1938* घोडावलयकीमुदे धुष्यन्तुर्धोर्धनं तदा ।

स राजा पाण्डवश्रेष्ठः श्रेष्ठभागवद्विषयः ।

दुर्योधनद्वयवर्दीर्घं युधामन्युं प्रतीकम् ।

तो यमो धृत्सप्तपद्मी संपन्नलक्षिकर्मो ।

चरिः प्रणिहिते चारे राजानो विगतज्वराः ।

[(L. 1) Ds Gs घोसी धीतकर्मो यावद्. — (L. 2) Ds Ts

श्रेष्ठवारः Gs-4 श्रेष्ठवारः Ds बुद्धिमत्सु च; Ts कुरुपुत्रः.]

5 *) Ns-4 दृष्ट्वा; S बुद्धा (for श्रुत्वा). — *) Ks Ns-4

Vs B D प्रजातान्पाण्डुनन्दनान् (Ds राज्ञः पत्नीः सुतांश्वरः) ।

Ns श्रुत्वा पाण्डुसुतांश्च तान्; S तत्र तान् (Ts M 'नृ') यमेश्वरान्.

— *) Vs 'पयत (for 'जायत). S पाण्डवान्मुज्ज्वलास्ते

समपद्यन्त विमिताः.

6 *) Ks सपुत्रा हि; Ts Gs-4 सा सपुत्रा. Ts Gs Ms-4

पतिता; Ts Gs-4 हि तदा; Ms-4 चासिता (for हि पुरा).

— *) Ns पुत्रा; Bsm सता; Bs Ds D बुभ्रा (for श्रुता).

— After 6th, Ms 4.

1939* सर्वभूमिपतीनां च राज्ञाणां च वशस्थितान् ।

— *) Ss Ks पुनर्जातानि श्रेष्ठाः; Ks-4 'जाता इति कौनं

(Ks 'ता'); Ks Ns B D 'जाताभिः (Dns 'मित्र' च तां

(Bs sm तान्); Ns 'जातामित्र कौनं; Ns Vs 'जातामित्र च

तान् — *) Ss Ks तेनान्यस्तसर्वपाथिवाः; Ks Ns-4 B M

तेनान्यत (Ds अर्थत ते) नराधिवाः; Vs ते स्वमन्यत पाथिवाः.

7 *) Ks Ns Vs B D धिम (Ds धिमिह) कुर्वन्; Ks

Ns धिक्कुर्वन्; S व्य (Gs अ; Ms-4 वि) जिद्वह. Ks-4 Ts M

तथा. Vs अन्योन्यं (for भीष्मं). — *) Ks ते कर्मणा

नृशं; Ns B Da Dn Ds-4 कर्मणासिन्धुः. — *) Haro

and below Ss Ks (mostly) प्रतोचन्. — After 7,

Ks Ds (both suppl. fol. S ins. a passage given in

App. I (No. 103).

8 Before 8, Ds S ins. वैशं (Ds cont. उवाच).

— *) S सतः स्वयंवरं धृते. — *) Ts Gs-4 Ms-4 हि; Ts

Gs-4 Ms-4 ह (for ते). — *) Vs मातृमातृ (for

पाण्डवान्). Ds च तान्; Ts Gs-4 हि तान्. — After 8

(i. e. before 9), Ns Ds ins. वैशं 'ड'.

10 *) Gs Ms-4 सपरा रते (for विधिं). Ks धृतेः

Gs-4 (before corr.) [S] वि. तं. — *) Ks ततो; Ds हं

तद्; S अथ (for तं तु). Ns-4 Vs B D Dns-4 Ds

[S] मीढो; T G राज्ञा; M (except Ms) राजन्. Ns-4

अमीह इति छेदः । मीढमित्येव पाठः । अन्यथा मन्दं न

मित्यस्यानुपपत्तिः । छेदः — *) Gs अथ (for ह्व). Ks ह्वं

वचनमवधीत्. — After 10, T Gs-4 ins.:

1940* शिवचक्रपुष्पसुखो राजा दूयमानेन चेतसा ।

11 *) Ss K (except Ks) यदि विप्रो नामविष्यत्.

Ds corrupt. — *) Ss K (except Ks) नावेत्स्वद्रीपद्वीम्

असौ (Ks-4 स्वयं; Ks अयं); Ns-4 S न च विदेत द्रौपदीं

(Gs-4 न विदेदुपदायजी). — *) T G राजा (for राजन्).

12 Ms Dns Ds-4 Gs-4 च (for तु). T Gs-4 Ms

Ns Vs B D Ds-4 Gs-4 च (for तु). T Gs-4 Ms

देवमेव परं मन्ये. — *) K (except Ks) Ns-4 Vs च; Gs

हि (for तु). Ns B D Ts Gs-4 चाप्यन्यैर्कं (for तु निरं).

— *) Ks Ns-4 Vs B D (except Ds) Ms-4 धिगस्तु. Ts

Gs-4 वीरुवं मयं; Gs-4 Ms वीरुवं ह (Gs च); Ms-4

चात्मवीरुवं. — *) Ks Ns B D Gs ध्रियंते यत्र पाण्डवाः

Ks यदि जीवेति वां; Ns-4 Vs द्यक्ष्यंते हि (Ns ह) वां; Ts

Gs-4 बुद्धिं नीतिं च मातुल; Ms-4 अजीवींहीह वां. Cd cites

धरति (as in text). Arj. धरतं (sio) इति पाठे

प्रसिद्ध एवार्थः । Arj. — After 12, Ts Gs-4 ins.:

1941* वक्रा चक्षुरि नः पाथो राज्ञां च हुपदामनाम् ।

उद्वाह राज्ञां सैन्यं च पादं वामं प्रप्रासते ।

विमुक्ताः कथमेव जतुवेदमदित्येता ।

अस्माकं वीरुवं सर्वं बुद्धिमायि गता कुतः ।

वदं हता मातुलाय विषय च पुरोचनम् ।

अदग्धा पाण्डवान्गन्धा स्वयं दग्धो हुताशने ।

अथो मातुल अन्येऽहं पाण्डवा बुद्धिमताः ।

धिगस्तपौरुषं तात यद्धरन्तीह पाण्डवाः ॥ १२
 एषं संभापमाणास्ते निन्दन्तश्च पुरोचनम् ।
 विविशुर्हस्तिनपुरं दीना विगतचेतसः ॥ १३
 व्रत्ता विगतसंकल्पा दृष्ट्वा पार्थोन्महौजसः ।
 मुक्तान्हव्यपहाच्चैनान्संयुक्तान्द्रुपदेन च ॥ १४
 धृष्टद्युम्नं च संचिन्त्य तथैव च शिखण्डिनम् ।
 द्रुपदस्यात्मजांश्चान्यान्सर्वयुद्धविशारदान् ॥ १५
 विदुरस्त्वथ ताञ्छुत्वा द्रौपद्या पाण्डवान्वृत्तान् ।
 ग्रीडितान्धारतराष्ट्रांश्च भ्रमदर्पांनुपागतान् ॥ १६
 ततः श्रितमनाः क्षत्ता धृतराष्ट्रं विशां पते ।

उवाच दिष्ट्वा कुर्यो वर्षन्त इति विसितः ॥ १७
 वैचित्रवीर्यस्तु नृपो निश्मम्य विदुरस्य तत् ।
 अश्ववीत्परमग्रीतो दिष्ट्वा दिष्ट्येति भारत ॥ १८
 मन्यते हि वृत्तं पुत्रं ज्येष्ठं द्रुपदकन्यया ।
 दुर्योधनमविज्ञानात्प्रज्ञाचक्षुर्नरेश्वरः ॥ १९
 अथ स्वाज्ञापयामास द्रौपद्या भूपणं बहु ।
 आनीयतां वै कृण्येति पुत्रं दुर्योधनं तदा ॥ २०
 अथास्य पश्चाद्विदुर आचख्यौ पाण्डवान्वृत्तान् ।
 सर्वान्कुशलिनो वीरान्पूजितान्द्रुपदेन च ।
 तेषां संबन्धिनश्चान्यान्वह्नलसमन्वितान् ॥ २१

११. २१

- तेषां नास्ति भयं ह्यलोमुक्तानां जनुवेदमयः ।
 13 Gs om. 13^a-14^a. — *) Ds च (for ते). — *)
 १३ K Ns. १ V: विदमानाः (Ks निर्दत्तं च); Ds विदिते च;
 Ts निर्दत्तं. — After 13^a, Ts Gs. 1 ins.:
 1942* पञ्चपुत्रां किरातीं च विदुरं च महामतिम् ।
 — *) Most S MSS. हस्तिनपुरं. — *) Ks 'वेतनाम्'.
 14 १: Ks Gs om. 14^a (cf. v. 1. 13). — *) Gs. 8
 Ms द्रष्टाभिरगतसंकल्पान्. — *) Ko. 2. 4 Ns Ds द्रुवा (for
 दृष्ट्वा). — *) Ko. 2. 4 T1 G1. 5. 6 M मुक्तान् (T1 G1. 5. 6 M
 विमुक्तान्) हव्यपाहाच; Ks Ns. १ V B D मुक्तान्हव्यमुज्ज्वलं
 (Ns 'क्षेत्तान्'); Ns मुक्तान्हव्यवहो ह्येनान्; Ts Gs-4 विमुक्ता-
 न्महतो बह्वैः. — *) Ms-8 ह (for च).
 15 *) B (except B1) Da Dn1. Ds D1. 5 Gs तु (for
 च). — *) Ts Gs-4 om. च. Ks चैव; Da चासन्; Ms
 सर्वान् (for चास्यान्). — *) Ds. 1 T1 G1. 5 सर्वान्मुद्गः;
 Ts Gs-4 तथा बुद्धिः. — After 15, Ts Gs-4 ins.:
 1943* युत्तानि धार्तराष्ट्रणी दृष्ट्वा क्षत्ता मुदाम्वितः ।
 विकसद्भ्युत्तान्मोतः परं दृष्ट्वा भगवत्तम् ।
 16 *) Ko. 2. 4 D1. 5 Gs. १ तः; Ns Gs M तत् (for
 सान्). Ks Ns B D (except Ds) द्रौपदी पाण्डवैवृता. Ts
 Gs-4 द्रौपद्या संवृत्तान्पार्थोऽभ्युत्थस्य विदुरो मुदा (Gs 'रखदा').
 — After 16^a, Ts Gs-4 ins.:
 1944* सर्वोस्तु बलिनो वीरान्संयुक्तान्द्रुपदेन च ।
 — *) Ns भगवत्तम्; Gs हीनदर्पात्.
 17 *) Ds. 6 सुत्ता (for क्षत्ता). — *) Ts Gs-4 विशां
 पति. — *) S उवाच कुर्यो (G1 कुर्यितो) दिष्ट्या. — *)
 Ts Gs-4 पतेति मुनि विमुक्ताः. — After 17, Ts Gs-4
 (which om. 18^a) ins.:
 1945* सर्वोपयो विमुक्ताश्च विमुक्ता राजसंगरात् ।

- कृण्वया संवृत्ताश्च वीरलक्ष्म्या तथैव च ।
 वैशंपायनः ।
 विदुरोक्तं वचः सुत्वा सामान्याक्षरैरवा इति ।
 उल्लास स हर्षेण संतोषमरितो वृषः ।
 ग्रहपहरितो राजा स्वामीभूत ह्य क्षणम् ।
 18 Ts Gs-4 om. 18^a. — *) Ks वचो; T1 G1. 5. 6 M
 तदा (for नृपो). — *) Ts Gs-4 तथाचवीरसुसंजीवितो.
 — *) १: Ks पार्थिवः; S कौरवः.
 19 *) Ks सु; Ns. १ V B Das Dn. 1 Ds. 4 स; Da1
 Dn1. Ds D1 स्तः (for हि). Ts Gs-4 मन्वमानो (for 'ते
 हि). — *) Gs 'अननविशाय. — *) Ks अनेधरः; B1
 नराधिपः.
 20 *) Ko. 2. 4 Ts Gs-4 आज्ञापयामास तदा. — *) १: Ks
 भूपणं परं; Ts Gs-4 कृण्णाधिकं. — After 20^a, Ts
 Gs-4 ins.:
 1946* युत्तानि च तथा सर्वे विवित्राभरणं परत् ।
 — *) Ts Gs-4 सत (for ते). — *) १: K (except Ks)
 Bs Ds Ms पुत्रो दुर्योधनस्य (Ko. 2. 4 'नो जन'); Ts Gs-4
 युत्ता दुर्योधनादयः.
 21 *) T1 Gs-4 अथ स. Ko विदुरः पश्चात् (by
 transp.). D1 सय पश्चाद्विदुरव. — *) Ts Gs-4 आक्ष-
 ण्यावैविकारयः. — After 21^a, Ts Gs-4 ins.:
 1947* युत्ताभिमुखिसंतोषप्रवणान्मनिर्भरम् ।
 कौरवा इति सामान्याक्ष मन्थेयास्तवाप्तमाज् ।
 बर्षिता ह्वि महावपादभ्रिताः पाण्डुनन्दनाः ।
 कृण्वया संवृताः पार्थो विमुक्ता राजसंगरात् ।
 — *) Ts Gs-4 दिष्ट्या; Gs पार्थो (for सर्वान्). १: K1
 तु बलिनो. S (except Gs) राजन् (for वीरान्). — *) १: K
 (except Ks) संयुक्तान्; Da संगतान् (for वृत्तितान्).

धृतराष्ट्र उवाच ।

यथैव पाण्डोः पुत्रास्ते तथैवाम्यधिका मम ।
 सेयमम्यधिका प्रीतिर्वृद्धिर्विदुर मे मता ।
 यत्ते कुशलिनो वीरा मित्रवन्तश्च याण्डवाः ॥ २२
 को हि ह्युपमासाद्य मित्रं क्षतः सनान्धवम् ।
 न बुभूषेद्भवेनार्थो गतश्रीरपि पार्थिवः ॥ २३

वैशंपायन उवाच ।

तं तथा मापमाणं तु विदुरः श्रत्यभाषत ।
 नित्यं भवतु ते बुद्धिरेषा राजन्शतं समाः ॥ २४
 तत्रो दुर्योधनश्चैव राधेयश्च विशां पते ।
 धृतराष्ट्रमुपागम्य वचोऽश्रुतामिदं तदा ॥ २५
 संनिधौ विदुरस्य त्वां वक्तुं नृप न शक्नुवः ।

Ko. 2. s. 12. s. B D (except Ds) ह; 12. 2. — After 21st, Ds (marg. sec. m.) ins.:

1948* संकपेण कृष्णेन सहस्रताम्यापङ्गुलन्दान् ।
 Ds (marg. sec. m.) cont.: B ins. after 21st:

1949* दृष्टव्यत्वात् त्वं वचनं विदुरस्य वराधिपः ।
 आकारं ध्यानादि तु विद्या विद्येति चामचीत् ।
 एवं विदुर भर्तृ ते यदि जीवन्ति याण्डवाः ।
 साध्याचारा तथा कुम्भी संघन्यो ह्युपदेन च ।
 अन्वयाये वसोजातः प्रवरो भास्वके कुले । [5]
 वृत्तविद्यातपोयुद्धः पार्थिवानां शूरधराः ।
 पुत्राश्चास्य तथा वीराः सर्वे सुचरितप्रजाः ।
 [Before line 3, Ds ins. चतुराष्ट्र उ. — After line 3, Ts Gs-4 ins.:

1950* न ममो मे तसौ प्रीतिसवदावयाम्यलम्बनम् ।
 आलिङ्ग्येति मो क्षतः पुनः पुनरभाषत ।
 दुर्भावरोपनाथोय बाहू हिलायं वृततः ।
 एवैहि विदुर प्राज्ञ मामालिङ्गितुमर्हसि ।
 ह्युत्सवाकृत्य विदुरं ज्ञात्वात्सवीयमभामनः ।
 आलिङ्ग्येते कं दूर्ध्वा निदृष्ट्वास्तं दुरात्मवान् ।
 — (L. 8) Ds Ms. s. प्रवर्तः; Gs 'कृष्टो' (for 'वरो').
 — (L. 8) Ds Gs. s. Ms. s. च संमतः (for 'वर्').]
 — ") S अन्वे (for अन्वयात्). — ") Ds चत' (for वल').
 ■ बहवः सुमहायकाः. — After 21, N ins.:

1951* समागतताम्याण्डवेयसिस्त्रिभुवनं वच्यते ।
 [S: Ks पाण्डवेयसिस्त्रिभुवनं.]
 22 S: Ks. s. om. उवाच; Ds (by corr.) S om. the ref. Ms-s om. 22nd. — ") S: Ks पाण्ड. 12. 2. Ds. s. 12. 2. (for ते). — ") S: Ms. s. 'यधिक'. — ") Ks 12. 2. V1 B1. s. s. D यथा च; 12. 2. B यथैव (for लेयम्). Ks 12. 2. V1 B D बुद्धिः; S अन्वेन्यो (for प्रीतिः). — ") Ts Gs-4 वृत्तिविदुर. Ks 12. 2. V1 B D मम तान्मति तच्छृणु. — After 22nd, Ts Gs-4 ins.:

1952* वा प्रीतिः पाण्डुपुत्रेण न सान्ध्य ममामिधो ।
 निवोऽयं निमित्तः क्षतः सर्वं सखेन ते क्षये ।
 — ") Ts G1. s. s. M ins. सुताः (for पाण्डवाः). Ts Gs-4

पाण्डुपुत्रा महाराजाः (after which Gs adds the te: reading). — After 22, N ins.:

1953* तेषां संवन्धिनश्चाम्ये बहवः सुमहायकाः ।
 Ds (marg. sec. m.) cont.:

1954* तन्मे पुत्रा दुरात्मनो विनष्टा इति मे मतिः ।
 — After 22, Ts (om. line 1). s. Gs-4 ins.:

1955* मित्रवन्तोऽन्येनपुत्रा दुर्योधनमुखाः सदा ।
 मया श्रुता यदा वहेद्रेयाः पाण्डुसुता इति ।
 तदाद्यं दिवारात्रं न भोदये न स्वपामि च ।
 असाध्याश्च मे पुत्रा ह्यनपेक्षं ह्ये दिवाः ।
 तस्यैव गन्तु मे क्षयः सुसहायाः सुता मम ।
 अथ मे स्थिरसास्त्रेण्यमाचन्द्राकिं ममोभवत् ।

23 ") Bs केचित्; Ts Gs-4 को तु. S: Ks ह्युपदराजल. — ") Ts Gs. s. s. M भवत्सार्थी (Ts Gs. s. 'से'); Ts Gs-4 कयं चार्थी. Cd oites भवेन (as in text). — ") S: V1 Ds Ds. s. s. Ds 'श्रीतिव. Ks पाण्डवान्; Ks पार्थिव Gs पाण्डव.

24 S: K (except Ko) S om. उवाच. — ") Ts Gs-4 चतुराष्ट्रेणमुक्तो. — After 24th, Ts Gs-4 ins.:

1956* बुद्धिरेषा महाराज रुदमूला च ते हृदि ।
 कर्मणा मनसा वा वा स्थिरा यदि जनेष्वर ।
 — ") S (except Gs) नित्य (Gs as in text also).
 — ") Ds हृदिती राजसत्तन. — After 24, S: Ds (marg. sec. m.) S (except Ms) ins.:

1957* ह्युत्सवा प्रथमो राजन्विदुरः स्वं निवेदयत् ।
 while Ds ins.:

1958* ह्युत्सवा निरपास्तता स्रष्टुहाय महामते ।
 25 ") S: Ds Ds चारि; Cd वेव (as in text).
 — ") S चतुराष्ट्र तच्छृणु. — ") Ks समं; Ks तथा; S (except Gs) सतः (for तदा).

26 Before 26, T O (except G1. s) Ms-s ins. दुर्योधनः. — ") Some MSS. (mostly S) ता (for त्वा). — ") Ks S: V1 B D दोषं वक्तुं (Bs Ds वक्तुं दोषं) (for वक्तुं नृप). K (except K1) 12. 2. V1 B D (except D1. s) G1. s. s. Ms (inf. lin. as in text). s-3 शकुनिः

विविक्तमिति वक्ष्यायः किं तवेदं चिकीर्षितम् ॥ २६
सपत्नशुद्धिः यत्तात मन्यसे शुद्धिमात्मनः ।
अभिद्यौपि च यत्क्षत्तुः समीपे द्विपदां वर ॥ २७
अन्यस्मिन्नपि कर्तव्ये त्वमन्यत्कुप्येऽनघ ।

तेषां चलविधातो हि कर्तव्यस्तात नित्यशः ॥ २८
ते वयं प्राप्तकालस्य चिकीर्षां मन्त्रयामहे ।
यथा नो न ग्रसेयुस्ते सपुत्रचलवान्धवान् ॥ २९

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि दिनचर्याधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९२ ॥

१९३

धृतराष्ट्र उवाच ।

अहमप्येवमेवैतच्चिन्तयामि यथा युवाम् ।
विवेकुं नाहमिच्छामि त्वाकारं विदुरं प्रति ॥ १
अतस्तेषां गुणानेव कीर्तयामि विशेषतः ।
नायमुष्येव विदुरो ममाभिप्रायमिङ्गितैः ॥ २

यच्च त्वं मन्यसे प्राप्तं तद्द्विह त्वं सुयोधन ।
राधेय मन्यसे त्वं च यत्प्राप्तं तद्द्विहीहि मे ॥ ३
दुर्योधन उवाच ।
अद्य तान्कुशलैर्विधैः सुकुतैरासकारिभिः ।
कुन्तीपुत्रान्मेदयामो माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ॥ ४

६११

— ") Śī K_o. 2. 2. Nī D_o विविक्त इति. K (except K₁)
Da Dn_o D_o M_o (inf. lin. as in text). 2-2 वक्ष्यायः.

— ") Śī K₁ सत्यः; K₂ सत्ये (m as in text); M₂
सत्येत्. G₂ विमिश्रितं.

27 ") K₂ "दुद्धः"; Nī. 2 "दुद्धः"; Nī B (except B₂) D₂
"शुद्धिः"; Dn (erroneously) Nilp as in text. 28 Nil.
शुद्धिमिति पाठः स्वच्छः । 29 K₂ यो तात; T₂ G₂-2 हे तात;
M₂-2 एतां च. — After 27th, Dn₂ repeats 22nd (with
r. 1. 1. विदुरा for यथा, and तेमयाः for पाण्डवाः). — ") Śī
D₁ द्विपदां वरं; K₁-2 द्विपदां वरं; Nī B₂ Dn द्विपदां वर.

28 ") K₁ एव; K₂ T₂ G₂-2 अपि (for वर). Nī
अस्मिन्नुप च कर्तव्ये. — ") Śī K₁ "वे नृप.

29 ") B (except B₂) D₂ सत्ये (for ते वयं).
— ") S चिकित्सा. Śī (वित्तयामहे; K₂ मन्त्रयामहे. — ") Śī
K (except K₂) Nī V₁ Da G₁ सपुत्रपुत्रः; T₁ G₂-2
म सुपुत्राणः; G₂-2 (before corr.) सर्वत्र चरं.

Colophon om. in Śī K₁. — Major parvan: T₂ G
M संभव" (for आदि". — Sub-parvan: K₂ विदुरा-
गमन. — Adhy. name: K₂-2 पाण्डवास्तुदयः; D₂ धृतराष्ट्रं
प्रति दुर्योधनवाचयं; T₂ G₁ एताराष्ट्रकपटवाताः; G₁-2 एताराष्ट्र-
वातिः (G₂ "शाख्यं). — Adhy. no. (figures, words or
both): D₂ 199; Dn₂ 207; D₂ 150; T₂ 205; T₂
G₂-2 157; G₁ 169; G₂ 155; G₁ M 158. — Stōha
no.: Da₂ 31; Dn 30; M₂ 27.

193

Before एतं " , D₂ (marg. sec. m.) S ins.;
1959^a वैशंपायनः ।

दुर्योधनेनैवमुक्तः कर्णेन च विज्ञां पते ।

युधे च सुतयुधे च एताराष्ट्रोऽमवीदिवन् ।

[D₂ वैशं उ". — (L 1) M "सुके.]

1 Śī K₁-2 Som. उवाच. — ") K₂ Nī B D चिकीर्षामि
(for चिन्त). Śī transp. यथा and युवाम्. Nī 2 वरं (for
युवाम्). — ") K₂-2 Nī विविक्तुं; K₂ D₂ विवक्तुं; B
विवक्तुं; Cd as in text. Śī K₁ स्वर्कं नो कर्तुमिच्छा".
— ") K₂-2 G₂ M₂ आकारं (om. तु); K₂ सङ्कृते; K₂
स्वाकारं; Nī B₂-2 कर्तुं तु; V₂ B₂ Da D₂-2 कारणं.
M₂-2 (corrupt) क्षतारं विवृतं हुरं (!).

2 ") K₂ Nī B D T₂ तत्तत् (D₂ अय) (for अतश्च).
— ") K₂ B Da D₂-2 कीर्तयिष्यामि नित्यतः. — ") B
च चतु".

3 ") V₂ यथा; B₂ यत्तु. Śī K (except K₂) ते; Nī
अपि; V₂ तु; S₂ हे (for त्वं). Śī K (except K₂) मनसि
(for मन्य). — ") K₂ Nī. 2 M D तद्द्विहीहि (cf. 3rd); V₂
तत्तद्द्विहि (om. त्वं). — Śī K₁ om. 3rd. — ") K₂ Nī. 2 B
D (except D₂) यच्च; V₂ त्वं यत् (for त्वं च). — ") K₂
Nī. 2 V₂ B D (except D₂) प्राप्तकालं यदायुः (K₂ D₂ D₂-2
वदस्व) मे.

4 Śī सुयो" (for दुर्यो"). Śī K₁ S om. उवाच.
— ") T G M₂-2 प्रच्छलेः (for अय तान्). M₂

००
१.५

अथवा द्रुपदो राजा महद्भिर्वित्तसंचयैः ।
 पुत्राश्चास्य प्रलोभ्यन्ताममात्याश्चैव सर्वशः ॥ ५
 परित्यज्यं राजानं कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
 अथ तत्रैव वा तेषां निवासं शेषयन्तु ते ॥ ६
 इहैषां दोषवद्भासं वर्णयन्तु पृथक्पृथक् ।
 ते भिद्यमानास्तत्रैव मनः कुर्वन्तु पाण्डवाः ॥ ७
 अथवा कुशलाः केचिदुपायनिपुणा नराः ।
 इतरेतरतः पार्थान्भेदयन्स्वरुरागतः ॥ ८
 व्युत्थापयन्तु वा कृष्णां बहुत्वात्सुकरं हि तत् ।
 अथवा पाण्डवास्तस्यां भेदयन्तु ततश्च ताम् ॥ ९
 भीमसेनस्य वा राज्ञ्युपायकुशलैर्नरैः ।

मृत्युर्विधीयतां छत्रैः स हि तेषां बलाधिकः ॥ १०
 तस्मिंस्तु निहते राजन्हतोत्साहा हतौजसः ।
 यतिप्यन्ते न राज्याय स हि तेषां व्यपाश्रयः ॥ १
 अजेयो ह्यर्जुनः संख्ये पृष्ठगोपे वृकोदरे ।
 तमृते फल्गुनो युद्धे राधेयस्य न पादभाक् ॥ १२
 ते जानमाना दौर्वल्यं भीमसेनमृते महत् ।
 अस्मान्बलवतो ज्ञात्वा नशिष्यन्त्यवलीयसः ॥ १३
 इहागतेषु पार्थेषु निदेशवशवतिषु ।
 प्रवर्तिष्यामहे राजन्यथाश्रद्धं निर्वहणे ॥ १४
 अथवा दर्शनीयाभिः प्रमदाभिर्विलोभ्यताम् ।
 एकैकस्तत्र कौन्तेयस्ततः कृष्णा विरज्यताम् ॥ १५

प्रच्छन्नरूपैः पुरुषैः. — ^१) Ko.s सुवृत्ते; Ks Bs Da (erroneously) Ds.s Arj. सुवृत्ते (Arj. comm. and Cd as in text); Ks "सुवृत्ते"; Ns.s Dn Ds "वृत्ते"; Vs प्रवृत्ते; S "वृत्ते" (G.s. "कृते"). ^२) Arj. सुवृत्तेतिरुपपादः 188 — ^३) S (except Tt Gt Ms) भेदयान. — ^४) S तामुमे. 5 ^५) S घन. — ^६) Ks B Da Ds.s वि (for प्र). — ^७) Ns बल (for एव). Ks निलयाः. 8 ^८) Ks Ns.s B D परित्यजेद्यया राजा; S "त्यजेय राजानः (G.s. M 'न'). — ^९) Ts Gs-s त्रैतया. 7 ^{१०}) Ns Gs एव (for युवां). Ks Vt Da Ds.s दोषवद्. Ss Ks Vt Da Ds.s वासः. — ^{११}) Ss Ks संपां तु; Ks Bs.s Ds.s वर्णयन्तः; Ks वर्णयन्ति. — ^{१२}) Ss K (except Ks) Ns Ds वासं (for मनः). T Gs-s Ms कुर्वन्ति. 8 ^{१३}) K (except Ks) Ns Ds निपुणाः (for कुशलाः). — ^{१४}) Ss K (except Ks) Ns Ds उपायकुशलाः; S उपायैः कुशलैः. — ^{१५}) Ks Vt Bs इतरेतरयोः पा. — ^{१६}) Ss Ks हेतुयन्ति; Ms.s स्थाययन्ति. 9 ^{१७}) S (except Ms-s) तां (for वा). — ^{१८}) Ss Ks Bs Ds Ts Gs-s पांडवाश्च. K (except Ks) B (except Bs) तस्या. — ^{१९}) Ss K (except Ks) Ds तु (for व). 10 After 10, N (including Cd) ins. 1960* समाधिरु हि कौन्तेयः पुरा चास्माकं मन्यते ।

इति तीक्ष्णश्च दूरश्च तेषां चैव पराक्रमम् ।
 [(L. 1) Ss K (except Ks) Ns Da तु (for हि). Ss Ko.s.s.s Ns Cd नास्माकंसंमन्यते पुरा; Ks Bs.s Da Ds.s पुरास्मान्वा (B 'तु')मन्यते; Bs पुनश्चाकं न. — (L. 2) Ss Ks.s B Da Ds Cd मृतः (for द्युः).]

11 ^१) Ks विहिते; Ns.s Dn Ds अभिहते (for निह). — ^२) Ss K (except Ks) गतो (for हतो). — ^३) Ss K (except Ks) Ns Vt Ds न यतिपयन्ति; Bs Da Ds.s यतिपयन्ति न. 12 ^४) Ko.s B Da S (except Gt Ms.s) अजयो. Ts Gs-s अवि (for हि). — ^५) Gs दृक्कोपो युधिष्ठिरः. — ^६) Bs Gs.s अमृते. Ss Ks कश्चनो; Ko.s-s Ns Vt B D (Da before corr.) Ms.s का. — ^७) Gs स महात्; Cd पादभाक् (as in text). 13 ^८) Ss Ks ते ज्ञायमाना; Ks जानमानास्ते हि; Ns ते जानन्तु तु; Ns.s Vt B Da Dn Ds.s ते जानमानास्तु; Ds जानमानास्तु; S ते जानन्ते हि (Ts Gs.s तोरि; Gs तोरि). Cd oites ज्ञायमाना (as in text). — ^९) Ks.s Ns हेतुयन्ते महीं; Ds सेने हते महीं; S सेने हते सति. Cd oites भीमसेनहते (as in text). — ^{१०}) S मत्वा. — ^{११}) Ss "यति यली"; Ss (sup. lin.) Ks न हिंयन्ति यली; Ko न राधेयस्य; Ks न सतिपयन्ति दुर्बलाः; Ks "यत्यतिदुर्बलाः; Ns यातिपयन्ते न कर्हिपिय; Ns.s Dn Ds न यतिपयन्ति दुर्बलाः; Vt नतिपयन्ति च दुर्बलाः; B Da Ds.s न सति (Bs साधमे; Bs न समे)यन्ति दुर्बलाः; T Gs "यत्यति" यली. 14 ^१) Ns.s Dn Ds वा तेषु (for पाथे). — ^२) Ss K (except Ks) Vt विनाशः; Ts Gs-s निर्देशः; Gs M निर्देशवशवतिषु. — ^३) Ko.s Ns प्रवर्तिष्यामहे. S राव्यं. — ^४) Ko.s.s यथाकालं; Ks शक्ति; Ks Ns Vt B D "शक्त". Ns D (except Da) निर्वहणं; S यथासुखं. Cd oites निर्वहणं. — After 14, Da (marg. sec. m.) S ins.:

1961* हर्षे विदुरयो तेषां केचिदत्र मनसिजः ।
 द्रुपदस्यात्मजा राज्ञोऽपि भिद्यन्ती सप्तः परैः ।

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्रिनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९३ ॥

साधु वा यदि वासाधु किं वा राधेय मन्यसे ॥१९॥

C. 1. 7418
B. 1. 202. 8
K. 1. 221. 3

4 *) V_1 सु* (for वि*). — *) $K_1 \tilde{N}_0 B_{1m, s} D_{A_1}$

अजातपक्षाः शिशवः शकिता नैव चाधितुम् ॥ ३
जातपक्षा विदेशस्था विवृद्धाः सर्वशोऽद्य ते ।
नोपायसाध्याः कौन्तेया समैषा मतिरच्युत ॥ ४
न च ते व्यसनैर्योक्तं श्रव्या दिष्टकृता हि ते ।
शङ्किताश्चेत्सवशैव पितृपैतामहं पदम् ॥ ५
परस्परं मेदश्च नाधातुं तेषु शक्यते ।
एकस्यां ये रताः पर्यां न भिद्यन्ते परस्परम् ॥ ६
न चापि कृष्णा शक्येत तेभ्यो मेदयितुं परैः ।
परिधनान्वृतवती किमुताद्य मृजावतः ॥ ७
ईप्सितश्च गुणः स्त्रीणामेकस्या बहुभर्तृता ।
तं च प्राप्तवती कृष्णा न सा मेदयितुं सुखम् ॥ ८
आर्यैश्च श्रेष्ठैश्च पाञ्चाल्यो न स राजा धनप्रियः ।

न संत्यक्ष्यति कौन्तेयान् राज्यदानैरपि ध्रुवम् ॥ ९
तथास्य पुत्रो गुणवाननुरक्तश्च पाण्डवान् ।
तसान्नोपायसाध्यास्तानहं मन्ये कथंचन ॥ १०
इदं त्वद्य क्षमं कर्तुमसाकं पुरुषर्षभ ।
यावन्न कृतमूलास्ते पाण्डवेया विशां पते ।
तावत्प्रहरणीयास्ते रोचतां तव विक्रमः ॥ ११
असत्पक्षो महान्यावद्यावत्पाञ्चालको लघुः ।
तावत्प्रहरणं तेषां क्रियतां मा विचारम् ॥ १२
वाहनानि प्रभृतानि मित्राणि बहुलानि च ।
यावन्न तेषां गान्धारे तावदेवाद्यु विक्रमः ॥ १३
यावच्च राजा पाञ्चाल्यो नोद्यमे कुरुते मनः ।
सह पुनर्महावीर्यस्तावदेवाद्यु विक्रमः ॥ १४

Ds ४ सर्वतोद्य ते, S सर्व एव ते — ४) Śi Ks ३ Ns V १
'रच्युत, Ks Ds T Gs ३ 'रच्युता, Cd as in text
S Gs om 5-7 — ५) Da Ds तु (for च) Ks
Ds द्यते (for ते) S (Gs om) (by transp.) श्रव्या योक्तुं
(हि जेतु) Ks Ns ३ V १ B D दिष्टकृतेन च (Da दृष्टिवा
हि ते), S (Gs om) दृष्टगुणा हि ते Cd omes दिष्टकृतेन
— ६) Ks Ns ३ V १ B Ds नाकिताद्य S (Gs om)
सासा यदधीपत'

6 Gs om 6 (of v 1 5) — ७) T 1 Gs M 'इपेभ्यो
Ko ४ ५ B 1 तु (for च) — ८) M सत्र (for तेषु) V 1 Ds
विष' (for वाचद') Ns ३ नाशानुसुपपत्ते — ९) Ds 2 ns
ते, D 1 च, S (Gs om) हि (for ते) T Gs ३ Ms तया;
Gs-4 Ms-३ तदा (for रता) — ६) S (Gs om) कथंचन
7 Gs om 7 (of v 1 5) — ७) Śi ३ परिहीयान्, Ks
परिभूतान्, Ks भिक्षाचारान्, Ds परिहीयान्, Ms ३ परि
भूतान्, Cd as in text — ८) Śi Gs प्रजावत, K 1
प्रजापत, Ks Ds समृद्धि, T 1 Gs ३ प्रतापिच, Ts Gs ३
प्रतापत, Cd as in text

S ५) Śi Ko. ३ Das D 1 Gs एकस्या, Cd as in text
— ६) Bs Ds S (except Ms-३) तात् (for त) — ७) S
(except Ms ३) transp न and स Ko ४ ५ क्षम, Ks Ns
V १ B D क्षमा, G 1 सुक्षम

८) Śi K (except Ks) N V १ B ३ ३ Ds D ३ Cd
आपद्यत, Bs Da Ds ३ यदुस K 1 हि (for च) Ns ३
पांचाल — ९) Ko च, Ks तु (for स) Śi Ko ३ ३
धनप्रत S स च राजा घत (Ms दत्त) प्रत — ९) Śi K

(except Ks) स स्वयं ३ Ns सत्यम्

10 Ds om 10^{ab} — ७) Bs यया; T ३ स च Da यत्
(for गुण) Bs Ds ४ तस्य पुत्रोऽपि गुण', Bs ययास्य पुत्रोऽपि
यत्' (hypermetrisol) — ८) V 1 om न after तस्याच,
reading it after सान् K ३ ३ Ds कदाचन — After 10
Ko ३ ins

1962* पाण्डवाभरतमेष्ट विक्रमस्तत्र रोचताम् ।

11 ७) S (except Ms ३) om तु — ८) S (except
Ms-३) भरतमेष्ट — ९) S च (for ते) K 1 Ns (hapl)
om 11^a-12^a — ७) Ks महाभरतदि रोचता, Ns ३ V १ B
(except Bs) Da D 1 तनुभ्य तात रोचतां — After 11,
Gs ins 1963* (of v 1 14)

12 K 1 Ns om 12^{ab} (of v 1 11), Gs om 12-14
— ७) Ts Gs-३ अद्य (for यावद्) — ८) Da पञ्चाल
— ९) T G क्रियतामिति रोचते, Ms (am/ lin) ३ ३ 'हो
यदि रोचते, Ms orig 'तामिति रोचय

13 Gs om 13 (of v 1 12) — ८) Ks धमानि (for
मित्राणि) N V १ Da D १ 'णि च कुलानि च — ९) Ts
Gs ३ यावति (for यावत्) Śi ३ यावतेषां तु गांधारे; K ३
यावद्वा तु चापति — ९)-14^a, 15^a T G (Gs om)
Ms विक्रम (for 'म) Śi K ३ 'दतांतु विक्रमेव; Ks Ns ३
Bs ३ ३ Ds D ३ तावद्विक्रम पांचिय (Ks 'च) ३; Ds Da D ३
देतेषु विक्रम (Da 'म)

14 Śi K ३ ३ Gs om 14, T ३ (hapl) om 14 15
— ९) Ts G (Gs om) पांचालो — ९) Ts G (Gs
om) हृत्ती, Ms ३ कुरु (for सह) — ९)-13^a, 15^a Ks

यावन्नायाति वार्ण्यैः कर्पन्याद्भववाहिनीम् ।
 राज्यार्थे पाण्डवेयानां तावदेवाशु विक्रमः ॥ १५
 वधूनि विविधान्भोगान्नाज्यमेव च केवलम् ।
 नात्याज्यमस्ति कृष्णस्य पाण्डवार्थे महीपते ॥ १६
 विक्रमेण मही प्राप्ता भर्तेन महात्मना ।
 विक्रमेण च लोकांस्त्रीक्षितवान्याकशासनः ॥ १७
 विक्रमं च प्रशंसन्ति क्षत्रियस्य पिशां पते ।
 स्वको हि धर्मः शूराणां विक्रमः पार्थिवर्षम् ॥ १८
 ते बलेन धर्मं राजन्महता चतुरङ्गिणा ।
 प्रमथ्य ह्रुपदं क्षीघ्रमानयामेह पाण्डवान् ॥ १९
 न हि साम्ना न दानेन न भेदेन च पाण्डवाः ।
 शक्याः साधयितुं तस्माद्विक्रमेणैव ताञ्जहि ॥ २०

इति धीमहामात्रे आदिपर्वणि ऋतुर्नवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९४ ॥

तान्विक्रमेण जित्वेमामखिलां धृष्ट मेदिनीम् ।
 नान्यमत्र प्रपश्यामि कार्यापायं जनाधिप ॥ २१

वैशंपायन उवाच ।

युत्वा तु राघेयवचो धृतराष्ट्रः प्रतापवान् ।
 अभिपूष्य ततः पश्चादिदं वचनमब्रवीत् ॥ २२
 उपपन्नं महाप्राज्ञे कृतास्त्रे सतनन्दने ।
 त्वयि विक्रमसंपन्नमिदं वचनमीदृशम् ॥ २३
 भूय एव तु मीमंश्च द्रोणो विदुर एव च ।
 युवां च कुरुतां युद्धं भवेद्या नः सुखोदया ॥ २४
 तत आनाय्य तान्सर्वान्मन्त्रिणः सुमहायशाः ।
 धृतराष्ट्रो महाराज मन्त्रायामास वै तदा ॥ २५

५. 1. 24
५. 1. 25

Ds G (G₂, om.) विक्रमः. Ko N₂, s B Da Dn D₂, s.
 तावद्विक्रम पार्थिव (B₁, s कोवच). — Ts G₂, s, s, s M ins.
 after 14: G₂, after 11:

1963* सदा च वैरी ह्रुपदः सततं विहृतसत्पथा ।
 यावन्न वधेते मित्रै रौचतां तत्र विक्रमः ।
 [(L. 1) G₁ यथा; M यदा (for सदा). Ms-s स्वयं
 (for त्वया).]

15 Ts om. 15 (of. v. 1. 14). — *) S₁ K₂ कर्पण्यादाय
 वाहिः; Ms-s संकपणसहायवान्. — *) K₂ D₁ पाण्डवानां
 स (D₁ च). — *)-15*, 14*. Ts G विक्रमः. N
 पांचास्यसदृशं प्रति.

16 *) T₁ वधू' (for वधू'). — *) T₁ हि; Ms-s तु
 (for च). N₁ D₂ सुयुक्तं; V₁ B₁ Da च युक्तं (for च
 केव'). K₂ आदाय सयुद्धम्. — K₂ om. 16*-18*.
 — *) Ts G मासाप्यमस्ति. — *) N₂, s B (except B₂)
 D (except D₂) कर्पचन; T G (except G₁) वितां पते
 (for मही').

17 K₂ om. 17 (of. v. 1. 16). — *) B₂ Da D₂, s
 'मेण जिता पृथ्वी. — *) Ts G एव (for च). Ko Ms-s
 transp. लोकान् and श्रीन्. K₂ 'मेण नरस्याह लोकां-
 स्त्रीन्याकशासनम्.

20 *) || (except Ms-s) भेदे' (for दाने'). D₂, s
 transp. दाने' and 'भेदे'. S₁ K (except K₂) N₂ अद्य
 (for च). D₂ भेदेन न च पाण्डवाः; S (except Ms-s) न
 च दानेन पति'. — *) D₂, s हि (for एव). S₁ K₂ जय

(for जहि).

21 *) K₂ विष्कटकां तसो राजन्; S विक्रमेणैव जित्वेमामं
 (T₁ मुकुटैर्मा; Ms-s जित्वा तान्). — *) K₁ N₁ G₂
 नान्यमत्र; K₂ N₂, s B D (except D₂) अतो नाम् (D₂, s
 'न्यत'). K₂ नाम् किमपि पश्या; T₁ न चान्यमत्र प'.
 — *) S₁ कार्यमत्र; K₂ कार्यं चैव. Ko महामते; K₂, s V₂
 B₁ नराधिप.

22 S₁ K (except Ko) S om. उवाच. — *) S स
 (for तु). — *) N₁ प्रतिपश्य; V₁ प्रतिपूष्य (for अस्ति').

23 Before 23, Ko, s B ins. धृतराष्ट्र उ'. — *) S₁
 K₂ 'मते; K₂ Da 'प्राज्ञ; N₁ 'मत्र. — *) S₁ Ko-s D₁ G₂
 'नन्दन. — *) B₂ D₂, s 'संपन्न ह्य'.

24 *) N₁ च; V₂ हि (for तु). D₂, s तु (for च).
 — *) Ms-s वा (for च). N₁ V₂ B Da D₁, s कुरुतं.
 — *) T M Ms भवेद्यायसुखोदयः.

25 Before 25, K₂ B ins. वैशं उ'. — *) D₂ T₁
 G₂ M (except Ms) आनीय. — *) Ko, s, s D₂ s G₂
 Ms-s स महा; N₂ D₂ स महामनाः; G₂ महा'. — *) N₁
 T₁ 'राजो.

Colophon. Major parvan: Ts M संभव' (for
 आदि'). — Sub-parvan: Ko विदुरायन; B₂ विदुरागमन;
 T₁ संभव. — Adhy. name: Ko, s कर्णवार्ण्यः; K₂ धृतराष्ट्रः
 मंत्रः; D₂ कर्णमंत्रणः; Ts G₂, s Ms मंत्राधिकारे कर्णवचनं
 (Ms 'वचन'; Ms मंत्राधिकारः. — Adhy. no. (figures,

१९५

भीष्म उवाच ।

न रोचते विग्रहो मे पाण्डुपुत्रैः कथंचन ।
 यथैव धृतराष्ट्रो मे तथा पाण्डुरसंशयम् ॥ १
 गान्धार्याश्च यथा पुत्रास्तथा कुन्तीसुता मताः ।
 यथा च मम ते रक्षया धृतराष्ट्र तथा तव ॥ २
 यथा च मम राज्ञश्च तथा दुर्योधनस्य ते ।
 तथा कुरूणां सर्वेषामन्येषामपि भारत ॥ ३
 एवं गते विग्रहं तेनैव रोचये
 संशय वीरैर्दीयतामघ भूमिः ।
 तेषामपीदं प्रयितामहानां
 राज्यं पितृश्वैव कुरुतमानाम् ॥ ४
 दुर्योधन यथा राज्यं स्वमिदं तात पश्यसि ।

मम पैतृकमित्येवं तेऽपि पश्यन्ति पाण्डवाः ॥ ५
 यदि राज्यं न ते प्राप्ताः पाण्डवेयास्तपस्विनः ।
 कुत एव तवापीदं भारतस्य च कस्यचित् ॥ ६
 अथ धर्मेण राज्यं त्वं प्राप्तवान्भरतर्षभ ।
 तेऽपि राज्यमनुप्राप्ताः पूर्वमेवेति मे मतिः ॥ ७
 मधुरेणैव राज्यस्य तेषामर्धं प्रदीयताम् ।
 एतद्धि पुरुषयाम्न हितं सर्वजनस्य च ॥ ८
 अतोऽन्यथा चेत्क्रियते न हितं नो भविष्यति ।
 तवाप्यकीर्तिः सकला भविष्यति न संशयः ॥ ९
 कीर्तिरक्षणमातिष्ठ कीर्तिर्हि परमं बलम् ।
 नष्टकीर्तिर्मनुष्यस्य जीवितं व्यफलं स्मृतम् ॥ १०
 यावत्कीर्तिर्मनुष्यस्य न प्रणश्यति कौरव ।

words or both); Dns 201; Dsm 209; Ds 152; Ts 208; Tg Gs 159; Gs 161; Gs 157; M 160.
 — S'loka no.: Dn 25; Ms 27. — Aggregate s'loka no.: Dns 7420.

195

1 Ss Ks S om. उवाच. — *) Ts G विक्रमस्तु (for विग्रहो मे). — *) Ko (by corr.). 2.4 Ns B (except Bs) Ds. 4.5 Ms 'नै संशयः' (Ko orig. B 'य'); Ks Ts G (except Gs) Ms-s 'संशयः'.

2 *) Ko 2.4 Ns Bs D (except Ds. 4.5) मम (for मताः). Ss Ks रुमा कुला अपीद मे.

3 *) Ms transp. च and मम. — *) Ms. विदुरस्य तथा दि ते. — *) Ks. 4 transp. सर्वेषां and अन्येषां. Bs Ds. 4 चापि; Da चैव (for अपि). Ns. 5 V1 B D (except Ds) पार्थिव (for भारत).

4 *) Ks रोचयेत्; Ns. 2 Bs. 2 रोचे. — *) Ss Ks जीयताम्. M भुज्यताम् (for दीयताम्). Ka Ns. 5 B D अर्थ Ns अस्य (for अथा). — *) Ks V2 B Da Dns Dns Ds. 4 हृद (for हृदं).

5 *) Ks यथा राज्यं नरोष्ठ. — *) Ko. 4 Ns V2 Ds स्वमिदं; Ms विदं यं. Ko. 2.4 Ms अन्यस्यै (for पश्यसि).

— *) Ss Ks हृलेव; Bs अन्येषां; S द्येति. — *) Bs पार्थिवः (for पाण्डवाः). S तथा तेषामपि प्रभो.

6 *) Ks Ns. 5 V1 B D (except Ds) वश'; Ns B तर'. — *) Ko. 2.4 B Da Ds. 4 हृद; N Dn Ds. 4 T G (except Gs) अपि (for च).

7 *) Ns Ds अयमेव हि; Ns Bs Dns अयमेव च; Gs अयमेव तु (for अय च'). Ds. 4 हृद; Ts G (except Gs) च (for हृदं). — *) Da हृदं प्राप्नो नरपैभ. — *) Bs Da च (for सपि). — *) S पूर्वमेव न संशयः.

8 *) Ks मायुर्मेव रा'; S 'मेषमुवाच तात'. — *) — 19. 8 रासयस्याय. — *) Ko हृ; Ds हृ; S नः.

9 *) Ko V1 Gs ततो (for अतो). Ss K (except Ks) यत्; Gs च; Ms. 5 वै (for चेत्). Ts Gs-4 ते बुद्धिः (for कियते). — *) S (except Gs) अ- (for न). Ns Bs ते (for जो). Ko हितं नो च न'. — *) Ko. 2 V1 Gs स्वामप्य'; Ks तमप्य'; Ts स्वामप्यधर्मः; Gs. 5 तवाप्यधर्मः M स्वतप्यधर्मः. Ts Gs. 5 सकलो. Ns अन्यधाकीर्तिरधिका; Ts Gs-4 स्वत्यकीर्तिश्च विबुला. — Gs s repeat 9th (v. l. स्वामप्यकीर्तिर्विबुला).

10 *) Ts B (except Gs) 'तिष्ठेत्. — After 10th, Ks Ina.: 1964^a

धर्मं कुद बुलोलयितम् (-12^a)

तावजीवति गान्धारे नष्टकीर्तिस्तु नश्यति ॥ ११
 तस्मिन् सद्युपातिष्ठ धर्मं कुरुकुलोचितम् ।
 अनुरूपं महाबाहो पूर्वपामात्मनः कुरु ॥ १२
 दिव्या धरन्ति ते वीरा दिव्या जीवति सा पृथा ।
 दिव्या पुरोचनः पापो नसकामोऽत्ययं गतः ॥ १३
 तदा प्रभृति गान्धारे न शक्रोऽप्यभिवीक्षितुम् ।
 लोके प्राणभृतां कंचिच्छ्रुत्वा कुन्तीं तयागताम् ॥ १४
 न चापि दोषेण तथा लोको वैति पुरोचनम् ।
 यथा त्वां पुरुषव्याम लोको दोषेण गच्छति ॥ १५

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९५ ॥

कीर्तिस्तु परमं तेजो.

— ¹) T₁ G (except G₁) विमलं (for परमं). S (except T₁ G₁) फलं (for बलम्). — ²) K₁ O N₁ D₁ T₁ M विफलं; K₁ निफलं; Da स्वफलं. K₁ अवेत्; N₁ यत्.

11 ¹) S लोके अस्ति (T₁ G₁ M तिष्ठति) मारत (G₁ M कौरव). — ²) S₁ सावदेव मनुष्योपि; K₁ सावदेव न मण्डोली.

12 ¹) D₁ T G सदिदं; M₁s तदिमं; M₁s-² तमिदं. M (except M₁) सर्वमातिष्ठ (for समु). —

13 ¹) K₁ O₁s-4 N₁ V₁ B D भ्रियंते; K₁ T₁ G (except G₁) चरति. K₁ N₁ B₁s Da D₁s-4 ते पापयोः; N₁s-² V₁ B₁s Da D₁ पापं हि. — After 13, N₁ B D ina:

1965* यदा प्रभृति दाघाले कुन्तिभोजसुतासुतः ।
 [N₁ B Da D₁s-4 सा दग्धा (B₁ याता); N₁ (by transp.) ते दग्धाः. N₁ B Da D₁s-4 'भोजसुता सुभा.]

14 ¹) S₁ 'भिजीवितुः; K₁ शक्तोऽस्तिजीवितुः; K₁s-4 शक्तोऽप्यस्ति' Da शक्तोऽस्ति. — After 14*, T G s-4 ina:

1966* अदाहयो यदा पाभीमस स्वहो जतुवेदमनि ।
 — ¹) K₁s-4 B Da D₁s-4 युतः. K Da Da T₁ G M (except M₁) क्षिपितुः D₁ T₁ कश्चित्. — After 14, T₁ G s-4 ina:

1967* दुःखं न आयेत राजन्मधनस्यैवैव कारुण्यम् ।
 15 ¹) K₁ D₁s-4 चाति (for चापि). A few MSS. सदा. — ²) K₁ N₁s V₁ B₁s Da D₁ मन्वेत्; K₁ N₁ D₁ T₁ M वेति; D₁s-4 [S] मन्वत्. K₁ लोके वे प्रति-
 रोचनं. — ³) K₁ गहं (for गच्छ).

16 ¹) N₁s-4 Da D₁ क्षिपितुः. — ²) K₁s-4 B Da D₁s-4 T₁ G s-4 स; K₁ सु. (for सं). M₁s संतप्य वे. S₁ K (except K₁) V₁ D₁ नरव्याम (for महा). N₁s समं तत्र सुतानां च.

तदिदं जीवितं तेषां तव कलमपनाशनम् ।
 संमन्तव्यं महाराज पाण्डवानां च दर्शनम् ॥ १६
 न चापि तेषां वीराणां जीवतां कुरुनन्दन ।
 पित्र्योऽज्ञः शक्य आदातुमपि वज्रभृता स्वयम् ॥ १७
 ते हि सर्वे स्थिता धर्मो सर्वे चैवैकचेतसः ।
 अधर्मेण निरस्ताश्च तुल्ये राज्ये विशेषतः ॥ १८
 यदि धर्मस्त्वया कार्यो यदि कार्यं प्रियं च मे ।
 क्षेमं च यदि कर्तव्यं तेषामर्धं प्रदीयताम् ॥ १९

C. 1. 745
P. 1. 232

17 ¹) T₁ M (except G₁) जय* (for जीव*). — ²) K₁ G₁ विजयः; T₁ G₁ विजं; G₁ विजयं. — ³) D₁ मंत्रज* G₁ मन्त्रज*.

18 ¹) K₁ अयि; D₁ न (for हि). T G M₁ transp. सर्वे and यमं. N₁s-4 B₁s Da D₁s-4 ते सर्वे (D₁ Da D₁ च) स्थिता च. — ²) N₁s B₁ 'तेजसः; B₁ 'वेतनाः. — ³) K₁ O₁s-4 राज्ये तुल्ये (by transp.); T₁ M₁ तुल्यराज्ये. S₁ कुल्ये; K₁ कुल्ये; T₁ G M₁ तुल्यरा (for तुल्ये). K₁ न संशयः; B₁ च (T₁ G₁-4 न) धर्मतः (for विशेष).

19 ¹) S₁ M धर्मं and कार्यं. — ²) S₁ कार्यं यदि च मे प्रियं. — ³) K₁ क्षमय; K₁s-4 क्षमय; S क्षमं. K₁ O₁s-4 कर्तव्यः. — ⁴) -8*. T M M₁ राज्यं तेषां; M₁s-4 राज्यं तेषां. G₁ प्रयच्छतां.

Colophon. Major parvan: T₁ G M संभव* (for आदि*). — Sub-parvan: K₁ B₁ विदुरागमन; T₁ संभव. — Adhy. name K₁ O₁s-4 भीष्मवाक्यं; D₁ पुराहर्षमंत्रः; T G₁ भीष्मवाक्यं; G₁s-4 मंत्राधिकारः; M₁s-4 मंत्राधिकारि भीष्मवाक्यं. — Adhy. no. (figures, words or both): D₁s 202; D₁m 210; D₁ 153; T₁ 207; T₁ G₁s-4 160; G₁s 162; G₁ 168; M 161. — S'loka no.: D₁ M₁ 19. — Aggregate s'loka no.: D₁s 7438.

196

1 S₁ K₁ S om. उवाच. — ²) D₁ सद्युपासीवैर. — ³) S₁ K₁ N₁ D₁ नरी; D₁s D₁ 4 तव (for त्व). — ⁴) N अर्थं (K₁ B₁ D₁ अर्थ; B₁ as in text) (for पद). M₁s-4 transp. पदं and यत्. — ⁵) S₁ K₁ O₁s-4 N₁ V₁ B₁ D₁ T₁ M₁ 'शुभम्. D₁ न वाचमनुशुभम्.

१९६

द्रोण उवाच ।

मन्त्राय समुपानीतैर्धृतराष्ट्रहितैर्नृप ।

धर्म्यं पथ्यं यदासं च वाच्यमित्यनुशुश्रुमः ॥ १

ममाप्येषा मतिस्त्रात या भीष्मस्य महात्मनः ।

संविभज्यास्तु कौन्तेया धर्म एष सनातनः ॥ २

प्रेष्यतां द्रुपदायाशु नरः कश्चित्प्रियंवदः ।

बहुलं रत्नमादाय तेषामर्थाय भारत ॥ ३

मियःकृत्यं च तस्यै स आदाय बहु गच्छतु ।

बुद्धिं च परमां ब्रूयात्तत्संयोगोद्भवां तथा ॥ ४

संप्रीयमाणं त्वां ब्रूयाद्वाजन्दुर्योधनं तथा ।

असकृद्रूपदे चैव धृष्टद्युम्ने च भारत ॥ ५

उचितत्वं प्रियरवं च योगस्यापि च वर्णयेत् ।

पुनः पुनश्च कौन्तेयान्माद्रीपुत्रौ च सान्त्वयन् ॥ ६

हिरण्मयानि शूराणि बह्वन्बाभरणानि च ।

वचनाच्च राजेन्द्र द्रौपद्याः संप्रयच्छतु ॥ ७

तथा द्रुपदपुत्राणां सर्वेषां भरतर्षभ ।

पाण्डवानां च सर्वेषां कुन्त्या युक्तानि यानि च

एवं सान्त्वयमायुक्तं द्रुपदं पाण्डवैः सह ।

उक्त्वाथानन्तरं ब्रूयात्तेषामागमनं प्रति ॥ ९

अनुज्ञातेषु वीरेषु बलं गच्छतु शोभनम् ।

दुःशासनो विकर्णश्च पाण्डवानानयन्तिवह ॥ १०

तवस्ते पार्थिवश्रेष्ठ पूज्यमानाः सदा त्वया ।

प्रकृतीनामनुमते पदे स्थासन्ति पैवके ॥ ११

एवं तव महाराज तेषु पुत्रेषु चैव ह ।

श्रुचमौपयिकं मन्ये भीष्मेण सह भारत ॥ १२

कर्ण उवाच ।

योजितावर्षमानाम्भ्यां सर्वकार्येष्वनन्तरौ ।

न मन्त्रयेतां त्वच्छ्रेयः किमद्भुततरं ततः ॥ १३

२ *) Ś1 कौरव्या. — *) T₂ G₂-२ सत्यवतो महाबलाः.

३ *) Ko. १.६ बहुलं समादाय.

४ *) N₂.२ B₂ D₂ D₁ S C₂ मियःकृत्यं (as in text); the rest द्रुपकृत्यं. — *) K₂ N₂.२ V₁ B D वसु (for बहु).— *) V₁ कश्चिः; B₂ श्रीतिः; C₂ धूर्तिः (as in text). N₂पुद्भिश्च परमा तेषां. — *) Ś₁ K₁ स्वसंयोगो*; K₂.२ N₂.२V₁ B (except B₁) D₂ D₁ G₂ स्वसंयोगो*; N₂ स्वसं-योगान्नवैव. D₂ M₂ स्वसंयोगो*; D₂ स्वसंयोगो*; T₁ G₂स्वसंयोगो*. Ś₁ K₁ पुनः; Ko. २ N₂ त्वयः; K₂ D₂ D₂.२ S(except T₁ G₂) तदा; K₂ ततः (for तथा).५ *) Ko. १.६ B (except G₁.२) सु; N₂ स. Ś₁ K₁साम् (for रत्न). — *) N₂ B₂.६ D₂.१.२ D₂.२ G₂.२.२ तदा

(for तथा).

६ *) Ś₁ उचितत्वं. D₂ T₁ च योगस्य; M₂ प्रियं चैव.— *) Ś₁ Ko. २ N₂ D₂ संयोगस्यापि; D₂ प्रियरवं चापि; T₁

सत्याख्यायि च. — *) S सान्त्वयेत्.

७ *) N₂ हिरण्मयानि च शु. — *) Ś₁ K₁ यशानि;Ko. २.६ चसुनि (for बहूनि). — *) D₂ द्रौपदे.८ *) Ś₁ K₁ 'यं च नराधिप. — *) S (except T₁)कुंरै. K₂ G₂ सानि च; B₂ भारत; D₂ यानि शु. — After

८, S ins.:

1968* दत्ता सानि महाराणि पाण्डवान्संप्रहर्षय ।

९ K₂ om. ९. — *) D₂ एवं सान्तेन विधिना. —N₂.२ V₁ D₂ D₁ S; G₁ M₂ तु (for अय). K₁ माह (fयात्). — After ९, K₁ ins.:

1969* संवीर्यतां यथायुद्धिराववेत्तुविदां वरः ।

10 Ś₁ K₁ om. 10^{ab}. — *) K₂ N₂.२ B D (excepD₂) 'शैशवाच्चावेत्तुं दांढवानिह.11 *) K₂ G₁ M₂-२ दांढरश्रेष्ठाः; N₂ V₁ B D (exceptD₂) दांढवाः श्रेष्ठाः; T₂ G₂-२ M₂ 'श्रेष्ठा. — *) K₂ trans;सदा सदा. K₂ सदा; D₂.२ सह (for सदा). — *) Kश्रीतिर्वतो शुतु. — *) G₁ M₂ स्थासंतु.12 *) K₂ N₂.२ V₁ B D (except D₂) दत्त (forएवं). D₂ तेषु; M₂ ताम् (for तव). — *) N₂ V₁ B₂ D₂D₂ trans. तेषु अनुप्रेषु. K (except K₁) N₂.२ V₁ D₂D₂ D₂.२ हि; N₂ तु; D₂ S ते (for ह).13 Ś₁ K₁ S om. उवाच. — *) T₂ G₂.२ 'यैकामत्यां.14 *) T₂ G₂.२ तुष्टेव. G₂ ततया (for मनसा).D₂.६ ये वै; G₂.२ M₂ चैव. — *) T₂ G₂.२ प्रहरेनान्तरा; G₂प्रच्छन्नो दांढरा; M₂ (inf. lin.).२ विदुरेनान्तरा. — *) K₂पाचं; T₁ चैव; T₂ G (except G₁) नैव (for नाम).— *) M₂ (inf. lin.).२ न स्यात् (for कुर्यात्). Ś₁ K₂.२

दुष्टेन मनसा यो वै प्रच्छन्नेनान्तरात्मना ।
 श्रयानिःश्रेयसं नाम कथं कुर्यात्सतां मतम् ॥ १४
 न मित्राण्यर्थकृद्भेदु श्रेयसे वेतराय वा ।
 विधिपूर्वं हि सर्वस्य दुःखं वा यदि वा सुखम् ॥ १५
 कृतप्रज्ञोऽकृतप्रज्ञो बालो वृद्धश्च मानवः ।
 ससहायोऽसहायश्च सर्वे सर्वत्र विन्दति ॥ १६
 श्रूयते हि पुरा कश्चिदम्बुजी च इति श्रुतः ।
 आसीद्राजभूध्रे राजा मागधानां महीक्षिताम् ॥ १७
 स हीनः करणैः सर्वैरुच्छ्वासपरमो नृपः ।
 अमात्यसंस्थः कार्येषु सर्वेष्वेवाभवत्तदा ॥ १८
 तस्यामात्यो महाकर्णिविभूवैकेश्वरः पुरा ।
 स लब्धबलमात्मानं मन्यमानोऽयमन्यते ॥ १९

स राज्ञ उपभोग्यानि स्त्रियो रत्नधानानि च ।
 आददे सर्वैशो मूढ ऐश्वर्यं च स्वयं तदा ॥ २०
 तदादाय च लुब्धस्य लामाछोभो व्यवर्धत ।
 तथा हि सर्वमादाय राज्यमस्य जिहीर्षति ॥ २१
 हीनस्य करणैः सर्वैरुच्छ्वासपरमस्य च ।
 यतमानोऽपि तद्राज्यं न शशाकेति नः श्रुतम् ॥ २२
 किमन्यद्विहितान्नूनं तस्य सा पुरुषेन्द्रता ।
 यदि ते विहितं राज्यं भविष्यति विशां पते ॥ २३
 भिषतः सर्वलोकस्य स्यास्यते त्वयि तद्भुवम् ।
 अतोऽन्यथा चेद्विहितं यतमानो न लप्स्यसे ॥ २४
 एवं विद्वत्पुत्रादत्तस्य मन्त्रिणां साध्वसाधुताम् ।
 दुष्टानां चैव बोद्धव्यमदुष्टानां च भाषितम् ॥ २५

१. १९६. २५
 १. १९६. २५

स सन्मत्तः; V₁ B₁, s सतां मतः; D₁ सनातनं.

18 ") S₁ K₁ न मित्राण्यर्थकृद्; D₁, s अमित्रा; G₁ निमित्रान्यर्थे. — ") K₁ न; K₁ N₁ V₁ B D (except D₁) M₁ च (for the first वा). K₁ D₁ D₁ च (for the second वा).

16 ") K₀ कृतप्रज्ञो बालो वा; N₁ कृतज्ञो बाहुल्यो वा; T₁ G₁-4 श्रुतिर्दक्षो यतप्रज्ञो. — ") K₀ युवा (for बालो). S₁ अपि (for च). K₁ भारत (for मानवः). K₁ बालो वा यदि वा नरः. — ") S₁ K₁ N₁ D₁ वा (for च).

17 ") S₁ K₁ D₁ M₁ G₁, s अंधवीर्य; D₁ अमघोर्य; G₁ विनिर्दुक्. N₁ V₁ B D ईश्वरः (N₁ D₁ युधिः) (for युवः). K₁ "वीचीति विभुतः; T₁ G₁-4 M₁ विनिर्दु इति विभुतः. — ") T₁ G₁, s M₁ रामदुष्टे. — ") S₁ N₁ B₁ G₁ M₁, s मागधानां. N₁ T₁ G (except G₁) महीक्षितः.

18 T₁ (hapl.) om. 18'-22'. — ") B₁ पूर्व; G₁ सर्वे (for कार्ये). K₁ N₁ V₁ B₁, s D₁ T₁ G₁-s transp. कार्यं and सर्वेषु. D₁, s कार्यं; G₁ कामे (for सर्वे). — After 18, B (except T₁) ins.:

1970* तस्यामात्या यमुदसे अन्योन्यसहितास्तदा ।
 19 T₁ om. 19 (cf. v. l. 18). — ") K₁ M₁-s महाकीर्तिः; T₁ G₁-s "कर्णौ"; G₁ M₁ बाहुकर्णः; G₁ "कणः. — ") K₁ N₁, s V₁ B₁ D₁ D₁ तदा; B₁, s D₁ D₁, s तथा; T₁ G₁, s पुरः; M₁ (in text) क्षितौ (for पुरा). — ") K₁ भवमात्यो (n लयमानो). S₁ न मन्यत; K₁ भन्यमन्यत; N₁ मन्यते; D₁ भवमन्यत; T₁ G₁, s विमन्यते. 20 T₁ om. 20 (cf. v. l. 18). — ") S₁ K₀, s D₁ उपयोग्यानि; K₀ भोग्यानि; T₁ G (except G₁)

यसुरक्षानि. — ") K₁ स्त्रियो. K₀, s B₁, s D₁ M₁, s रत्न. T₁ G (except G₁) स्त्रियो भोग्यानि यानि च. — ") S₁ सन्मत्तो; S (T₁ om.) 'तो. — ") A few MSS. तथा (for तदा).

21 T₁ om. 21 (cf. v. l. 18). — ") K₁ लामस्य; D₁ मूलस्य. — ") K₁ N₁, s V₁ B (except B₁) D₁ s D₁ T₁ G₁-s लोभात् (for ल). K₁ T₁ G₁ लामः (for लोभाः). K₀, s न्यवर्धत; K₁, s न्यवर्धत; N₁ लवर्धत; N₁, s V₁ B D (for D₁ see below) M₁, s न्यवर्धते (D₁ "हं") त; T₁ B (except G₁) प्रवर्धते. D₁ लामोऽन्यस्य च वर्धते. — ") S₁ D₁ D₁ च; K₁ च; M₁ अथ (for अथ). B₁ विहीर्षति; G₁ जिगीषते.

22 T₁ om. 22* (cf. v. l. 18). — ") N₁ सख्यैः (for करणैः). — ") K₁ हि; G₁ M₁ ह. — ") S₁ मानो न शक्नोति राज्यं हर्तुं (T₁ G₁-4 कर्तुं) मिति श्रुतिः.

23 ") K₀, s N₁ V₁ B D (except D₁) G₁ विदित्ता; G₁ विदितं. V₁ तय; T₁ B (except G₁) एव (for नूनं). — After 23*, K₁ ins.:

1971* यत्तस्य राज्यं सामात्यो न शक्नोत्यभिवर्धितुम् ।
 — ") T₁ G (except G₁) "ति न संशयः.

24 ") S₁ K₀, s स्वास्थि. T₁ त्वय; M₁, s यदि (for त्वयि). G₁ च त्वयि (for त्वयि तद्). N₁ स्वापयिष्यामि च युव. — ") S₁ K₁ D₁ ते (for चेत्).

25 ") S₁ T₁ G (except G₁) विद्वान्; D₁ विषय. — ") M₁ मित्राणां. S₁ K₁ साधुसाधुतां (!). — ") S₁ K₁ तथैव च; K₀, s च भारत.

26 S₁ K₁ T₁ G₁, s M₁ om. उवाच. T₁ G₁, s

द्रोण उवाच ।

विप्र ते मावदोषेण यदर्थमिदमुच्यते ।

दुष्टः पाण्डवहेतोस्त्वं दोषं ख्यापयसे हि नः ॥ २६

हितं तु परमं कर्णं ब्रवीमि कुरुवर्धनम् ।

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पण्यवस्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९६ ॥

१९७

विदुर उवाच ।

राजनिःसंशयं श्रेयो दान्यस्त्वमसि बान्धवैः ।

न त्वद्युश्चूषमाणेषु वाक्यं संप्रतितिष्ठति ॥ १

हितं हि तव तद्वाक्यमुक्तवान्कुरुसचमः ।

भीष्मः शान्तनवो राजन्प्रतिगृह्णासि तत्र च ॥ २

तथा द्रोणेन बहुधा भाषितं हितमुत्तमम् ।

अथ त्वं मन्यसे दुष्टं ब्रूहि यत्परमं हितम् ॥ २७

अतोऽन्यथा चेत्क्रियते यद्ब्रवीमि परं हितम् ।

कुरवो विनशिष्यन्ति नचिरेणेति मे मतिः ॥ २८

तत्र राधासुतः कर्णो मन्यते न हितं त्वं ॥ ३

चिन्तयंश्च न पश्यामि राजंस्तव सुहृत्तमम् ।

आभ्यां गुरुपसिंहाभ्यां यो वा स्यात्प्रज्ञयाधिकः ॥ ४

इमौ हि वृद्धौ वयसा प्रज्ञया च श्रुतेन च ।

समौ च त्वयि राजेन्द्र तेषु पाण्डुसुतेषु च ॥ ५

घर्मे चानवमौ राजन्सत्यतायां च भारत ।

विदुरः (for द्रोण उ०). — °) Ns. 5 V1 B Dn1, 25 D1 Ms
दुष्टः (for दुष्टः). — °) Ms-8 दोषान्. न हितं; T Gs-4
च नः; Gs. 5 M. 1 मनः. Ks Ns. 5 V1 B D (except Ds)
वोषमाणेषुपापयस्तुत.

27 °) S1 Ko. 1, 5 & कुरुवर्धनं; Ks Ns. 5 V1 B D
(except Ds) कुरुवर्धनं. — °) Ks Ms. 7 तत् (for त्वं).
— °) S1 तत्; K1 त्वं (for त्वं). S2 हि तत्; Ks हि नः
(for हितं).

28 V1 Ds Gs M1 (hapl.) om. 28^{ab}. — °) S1 K1
D1 तत् (for त्वं). B1 Ds Gs प्रवीणि; Ts Gs. 2, 5 'हि'
Ks G1 Ms. 1, 5 प्रवीणि (Ks 'हि') परमं हितं. — °) Ks. 5 है
(Ks 'हि') विनश्यति; Ns. 5 V1 B D (except Ds) है
विनश्यति; G (Gs before corr.) 'वि नश्यति'. — °) G1
न. (for न.). Ts G1-4 सत् (for मतिः). Ko. 2, 5 Ns. 5
Dn D1 Gs. 5 'नैव मे मतिः; Ks 'नैव मन्यते; V1 D Ds
Ds. 4 'नैव ते मते.

Colophon om. in S1 K1. — Major parvan: Ts G
Ms. 2, 5 संभव (for आदि). — Sub-parvan: Ko Bs
विदुरगमन; T1 संभव. — Adhy. name: Ko. 2, 5 Ns. 5 V1
द्रोणवाक्यं; Ds उत्तराष्ट्रमंथनं; Ms संत्राधिकारः. — Adhy.
no. (figures, words or both): Dns 203; Dam 211;
Ds 154; T1 209; Ts Gs-5 161; G1, 5 163; Gs 159;
M 162. — S'loka no.: Dn 28; Ms 29. — Aggregate
s'loka no.: Dns 7466.

197

1 S1 K1 B om. उवाच. — °) S1 K Ns Gs नि-
शेयत्वं; Ns V1 नः संशयं. — °) Ks D1 न त्वं शुभं; Ns
उक्तं शुभं; Ns. 5 V1 Dn 'मनो वै; Ds B न त्वं (T1 स त्वं;
Ks Ms. 5-8 त्वं) शुभपमाणो वै (T1 Gs M हि). — °) Ns
राज्यं; Ds वाक्यं. T1 Gs Ms-5 'तिष्ठति; Ts Gs-4 संवीति-
मिच्छति; Gs 'तुष्यति; Gs 'वीर्यति; Ms न प्रतिविष्टि.

2 °) Ko. 2 Ms. 5 वत् (for तत्). Ks Ns. 5 Dns. 25
D1, 2, 5 त्रिषु हितं च (Ds हि) तद्वाक्यं; Ks हितं हितं वो
यद्वा; V1 हितं हि भवतो वा; B1, 2, 5 Dn1 Ds त्रिषु हितं च
यद्वा; Bs Ds हितादिततरं वा. — °) Ks Ns V1 B1, 5 Ds
Dn D1, 5 G1, 5, 6 Ms. 5, 6 'सत्तमः (as in text); the rest
'सचम. — °) Ts G (except G1) राजा (for राजन्).
— °) S1 K2 प्रतिगृह्णी (S1 'वहे') प तत्र च; Ns Bs Ds न च
गृह्णासि तत्र च; Ts G (except G1) महावीर्यपराक्रमः.

3 °) S1 K1 गुरुणा (for बहुधा). Ts Gs. 5 आचार्येण
च द्रोणेन; Gs आचार्येण तथा चैव. — °) Ks 'पितं तव
यदितं; Ds हितमुक्तमनुत्तमं. — °) Ko. 2, 5 B च.

4 °) Ks राजन्मुबहुकृतमम.

5 °) Ds Ds G1 इमौ वृद्धौ च वयसा; Ts इमौ वरेण्यौ
वृद्धौ हि; Gs इमौ हि वृद्धौ वरेण्यौ. — °) Ks श्रुतेषु च
T1 G (except G1) राजनीतिविराट्. — °) Ts G
(except G1) समानी (for समौ च). S1 K (except Ks)
Ds transp. च and स्वयि. — °) Ks Ns. 5 B D (except
Ds) तथा (for तेषु). S1 राज (for पाण्डु).

रामादाशरथेयैव गयाचैव न संशयः ॥ ६
 न चोक्तवन्तावश्रेयः पुरस्तादपि किंचन ।
 न चाप्यपकृतं किंचिदनयोर्लक्ष्यते त्वयि ॥ ७
 ताविमौ पुरुषव्याघ्रावनागसि नृप त्वयि ।
 न मन्त्रयेतां त्वच्छ्रेयः कथं सत्यपराक्रमौ ॥ ८
 प्रज्ञावन्तौ नरश्रेष्ठावसिंहौके नराधिप ।
 त्वन्मिचित्तमतो नेमौ किञ्चिज्ज्ञं वदिष्यतः ।
 इति मे नैष्ठिकी बुद्धिर्वर्तते कुरुनन्दन ॥ ९
 न चार्थहेतोर्धर्मज्ञौ वक्ष्यतः पञ्चसंश्रितम् ।
 एतद्धि परमं श्रेयो मेनाते तव भारत ॥ १०
 दुर्योधनप्रभृतयः पुत्रा राजन्वथा तव ।
 सथैव पाण्डवेयास्ते पुत्रा राजन्न संशयः ॥ ११

तेषु चेदहितं किञ्चिन्मन्त्रयेयुरबुद्धितः ।
 मन्त्रिणस्ते न ते श्रेयः प्रपश्यन्ति विशेषतः ॥ १२
 अथ ते हृदये राजन्विशेषतेषु वर्तते ।
 अन्तरस्थं विवृण्वानाः श्रेयः कुर्युर्न ते ध्रुवम् ॥ १३
 एतदर्थमिमौ राजन्महात्मानौ महायुती ।
 नोचतुर्विष्टं किञ्चिन्न खेप तव निश्चयः ॥ १४
 यच्चाप्यशक्यतां तेषामाहतः पुरुषर्षभौ ।
 तत्तथा पुरुषन्यात्र तव तद्भद्रमस्तु ते ॥ १५
 कथं हि पाण्डवः श्रीमान्तव्यसाची परंतपः ।
 शक्यो विजेतुं संग्रामे राजन्मघवता अपि ॥ १६
 भीमसेनो महाबाहुर्नागायुतबलो महान् ।
 कथं हि युधि शक्येत विजेतुममरैरपि ॥ १७

G. 1. 780A 17
 H. 1. 22A 16

B ^a) Ns s V1 B s Dn D1 s s चानवरी; Ds चानरिती;
 Cd as in text. N1 B s दीरी (for राजन्). — ^b) T s G s s
 सत्यवाक्ये (for 'तया'). Gs om. from च भारत up to
 'नसि in 8'. — ^c) Ks (m as in text) आर्षवाच न सं'.

7 Gs om. 7 (cf. v. 1. 6). — ^a) S1 Ks Ko s चापि
 कृतकं; Ks चाप्यवृतकं; N1 Ds चापि विहृतं. — ^b) S1 K
 (except Ks) Ms कविच; G1 [5]नय (for त्वयि). N1
 ताम्यां कचम शुकुम.

8 Dn1 Ms (hapl.) om. 8^{ab}; Gs om. up to 'नसि
 (cf. v. 1. 6). — ^a) Ks N1 s B D (except Ds) Ts G
 (Gs om.) लाडुभी. — ^b) N1 s B s s Dn D s s
 श्रेये. — ^c) Ts G (except G1 s) सच्छ्रेयः. — ^d) Ko
 Ds 'वरायणी.

9 B ^a) TG (except G1) श्रुपश्रेष्ठ; Ms नरश्रेष्ठ. — ^b) M
 (except Ms) हन्तो (for यतो). Ks N1 V1 जेतौ. — After
 9^{ab}, Ks ins.:

1972^a एतदर्थमिमौ राजन्महात्मानौ महायुती ।
 — ^b) Bs Da निमित्त (for नैष्ठिकी). — ^c) Ks च नरोत्तम;
 N1 B1 s Da Ds कुरसत्तम.

10 ^a) Ts Gs कामादा; Gs s नः कामात् (for परमेशौ).
 — ^b) Ks Bs 'संश्रितौ. Ts G s s न संघर्षोच संश्रि'. — Gs
 (hapl.) om. 10^a-12^a. — ^c) K1 s N1 s V1 B Da Dn
 D1 s s मन्त्रेष्ट; Ks N1 Ds मन्त्रयेते; Cd as in text. Ds1
 भरतर्षभ; Ds तव पार्थिव.

11 Gs om. 11 (cf. v. 1. 10); Bs (hapl.) om. 11^{ab}.
 — ^a) Ks यथा राजन्मुतासाया. — ^b) Ts तथैव पाण्डवास्ते वै.

12 Gs om. 12^{ab} (cf. v. 1. 10). — ^a) Ko s s तेषु
 वै चाहितं — G1 (hapl.) om. 12^a-14^a. — ^b) N1 Dn
 'तद्विदः; S (G1 s om.) 'बुद्धयः. — ^c) Ks N1 s B D Gs
 च (for ते). — ^d) Gs s 'वि' (for म').

13 G1 om. 13 (cf. v. 1. 12). — ^a) Ks N1 s B D
 (except Ds) M स्तेषु. S1 विच' (for वर्त'). — ^b) N1
 अंतर्तरे; Ms s अंतःस्थं सं; Cd as in text.

14 G1 om. 14^{ab} (cf. v. 1. 12). — ^a) S1 'क्षी
 महाराज. S (G1 om.) transp इमौ राजन् and महा'.
 — ^b) N1 Dn1 s D1 N1p विहृतं.

15 ^a) Ds न च; N सया (for यथा). S1 न चापि
 शक्यते जेतुं; M1 यश्चाप्यवसहितलोपा. — ^b) S1 Ks महातः
 पुरुषर्षभाः. — ^c) Ko s s सथैव मह'.

16 ^a) S1 K1 परंतपः; Ks N1 s B M (except Ds)
 Gs s परंजयः. — ^b) Ts G1 s 'योधवांतुं; Gs s 'योधि
 जेतुं. — ^c) S1 K1 (m as in text) त्वयि; Ko s s D1 -यि
 सः; Ks N1 V1 B Da Dn D1 s s -यि हि; Ts G1 s -यि च
 (for जयि).

17 ^a) Ts G1 s Ms 'युतसमो बले. — After 17^{ab},
 Da (marg sec. m) ins.:

1973^a राक्षसाणां क्षयकरो बाहुशाली महाबलः ।
 हिहिम्यो निहतो येन बाहुयुदेन भारत ।
 यो रावणसमो युद्धे तथा च वक्राक्षसः ।
 स युध्दमानो राजेन्द्र भीमो भीमपराक्रमः ।
 उद्योगं त्वक्तुं शक्या युद्धार्थं पाण्डवैः सह ।
 भागमियन्ति सर्वे वै यादवाः शलभा इव ।

तथैव कृतिनो युद्धे यमो यमसुताविव ।
 कथं विपहितं शक्यौ रणे जीवितुमिच्छता ॥ १८
 यस्मिन्नुत्तरिनुकोशः क्षमा सत्यं पराक्रमः ।
 नित्यानि पाण्डवश्रेष्ठे स जीयेत कथं रणे ॥ १९
 येषां पशुधरो रामो येषां मन्त्री जनार्दनः ।
 किं नु तैरजितं संख्ये येषां पक्षे च सात्यकिः ॥ २०
 द्रुपदः श्वशुरो येषां येषां श्यालाश्च पार्षताः ।
 द्रष्टुमशुक्ला वीरा भ्रातरो द्रुपदात्मजाः ॥ २१
 सोऽशक्यतां च विज्ञाय तेषामग्रेण भारत ।
 दायाघतां च धर्मेण सम्यक्तेषु समाचर ॥ २२
 इदं निर्दिग्धमयशः पुरोचनकृतं महत् ।
 तेषामनुग्रहेणाद्य राजन्प्रक्षालयात्मनः ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्तमचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ १९७ ॥

द्रुपदोऽपि महात्राजा कृतवैरश्च नः पुरा ।
 तस्य संग्रहणं राजन्त्यपक्षस्य विवर्धनम् ॥ २४
 बलवन्तश्च दाशार्हा बहवश्च विशां पते ।
 यतः कृष्णस्ततस्ते स्फुर्यतः कृष्णस्ततो जयः ॥ २५
 यच्च साम्नैः शक्येत कार्यं साधयितुं नृप ।
 को दैवशक्तस्तत्कर्तुं विग्रहेण समाचरेत् ॥ २६
 श्रुत्वा च जीवतः पार्थान्पौरजानपदो जनः ।
 बलवद्दर्शने नृमुक्तेषां राजन्कुरु प्रियम् ॥ २७
 दुर्योधनश्च कर्णश्च शकुनिश्चापि सौबलः ।
 अधर्मयुक्ता दुष्प्रज्ञा बाला मैत्रां वचः कथाः ॥ २८
 उक्तमेतन्मया राजन्पुरा गुणवत्तत्त्व ।
 दुर्योधनापराधेन प्रजेयं विनशिष्यति ॥ २९

— *) K₂ N₂ V₂ B₂ 2. 2. D (except D₂) T₂ G₂ ५५; N₂ ५५. N₂ B₂ ५५ (for हि) T₂ G₂ ५५ दावयस्तु

18 *) N₂ B (except B₂) विसहितु, D₂ विपहितौ, T₂ G₂ ५५ विजयितुं T₂ G₂ ५५ युद्धे (for दावयौ) N₂ ५५ D₂ ५५ कथं विज्ञेयुं दावयौ सौ, V₂ कथं विसहितु युद्धे — *) T₂ G₂ ५५ दावयौ (for रणे) B₂ D₂ G₂ M₂ ५५ जीवितम्

19 *) S₂ K₂ N₂ ५५ V₂ B₂ ५५ D ५५ पतेन ज्ञेये, K₂ ५५ M₂ ५५ ज्ञेये — *) S₂ K₂ जेतव्य स, B₂ स विजयितुं, T₂ G₂ ५५ स जीयाद्य, G₂ स जीयेत S₂ कथं वचः, N₂ V₂ B D (except D₂) रणे कथं (by transp)

20 *) T₂ G₂ ५५ पक्षे हितौ — *) T₂ G₂ ५५ केदाव (for जनार्) — K₂ (hapl) om 20^a-21^a — *) D₂ D₂ पक्षे नृ, S पक्षश्च

21 K₂ om 21^a (of v 1 20) — *) T₂ द्रुपदश्च मुख्यैषा — *) S (mostly) श्याला — After 21, T₂ G₂ ५५ 125

197^a वैद्यश्च येषां भ्राता च मिथुपाख्यो महारथ ।

22 *) S₂ K₂ यच्छयतां, K₂ ५५ सोवदयतां, K₂ ५५ सोसद्यतां, N₂ B₂ ५५ D₂ ५५ अशक्यता — *) S₂ K₂ तेजसमेणः, K₂ ५५ B₂ D₂ G₂ ५५ सुमेणः, K₂ ५५ तेषां यत्नेन, N₂ V₂ B₂ D₂ ५५ मने च, T₂ G₂ ५५ M₂ ५५ यो युद्धेन (T₂ ५५ 'दे च' K₂ ५५ चर्ततां (for भारत) — K₂ repeats 22^a (with v 1 सोमकाणां for सोऽशक्यता) — D₂ om 22^a — *) S₂ K₂ ५५ N₂ B (except B₂) D₂ ५५ T₂ G₂ ५५ दायादतां; G₂ ५५ दायादतां — *) S₂ सामा-नेन, K₂ ५५ D₂ ५५ तेषु सम्यक् (by transp), K₂ ५५ समतेषु; K₂ ५५ 'केन; K₂ ५५ 'तेषां

23 *) S₂ K₂ प्रदिग्ध, K₂ V₂ B₂ D₂ ५५ T₂ G₂ ५५ M₂ ५५ निर्दिग्ध, N₂ ५५ B₂ ५५ D₂ ५५ T₂ G₂ ५५ निर्दिग्ध, M₂ ५५ निर्दिग्ध N₂ ५५ इदानीं दग्ध. — After 23 N₂ T₂ G₂ ५५ 125

1975^a तेषामनुग्रहाद्य सर्वेषां चैव न कुले ।

जीवितं च परं श्रेयं क्षत्रस्य च विवर्धनम् ।
 [(L 2) N₂ T₂ G₂ परम (for च पर) K₂ D₂ D₂ ५५ G₂ क्षत्रियस्य विवर्धनं]

24 S₂ K₂ (1 hapl) om 24 (see 1975^a) — *) K₂ ५५ च, K₂ D₂ T₂ G₂ ५५ M (except M₂) हि (for अपि) K₂ ५५ B₂ D₂ ५५ T₂ G₂ ५५ महाराजः, N₂ ५५ T₂ G₂ ५५ महाराज — *) K₂ N₂ D₂ हि, K₂ वि (for च) K₂ ५५ वर्तते, B₂ न कुले — *) N₂ ५५ 'हणाद्' S ५५ श्रेय (for राजन्) — *) T₂ G₂ ५५ 'स च वर्धे', T₂ G₂ ५५ 'स्यापि वर्धे'

25 *) S₂ K₂ दायादौ — *) N₂ B D सर्वे (N₂ D₂ धर्मौ) (for ते स्वर) — *) N₂ D₂ धर्मे (for कृष्ण)

26 *) S₂ K₂ ५५ N₂ V₂ D₂ यत्तु; K₂ ५५ यत्तु S सारथेन T₂ G₂ ५५ दावय [for दावयेत] — *) K₂ G₂ ५५ देवशासत्, K₂ ५५ देववदय, K₂ ५५ देवशासत्, N₂ ५५ देवयुक्तः, G₂ M (except M₂) देवशासत् N₂ ५५ V₂ B D कार्यं (for कर्तुं) — *) V₂ T₂ G (except G₂) M₂ समारभेत्

27 *) K₂ जीवितान् — *) S₂ K₂ ५५ 'यदा जन (sio), K₂ N₂ V₂ B ५५ 'यदा जन (D₂ ५५ 'यदास्तव) — *) T₂ G₂ ५५ बलवान् S (except T₂ G₂ ५५ मुदितो (for धर्मेते) K₂ ५५ युद्ध K₂ N₂ ५५ V₂ B D₂ ५५ दृष्टा; K₂ ५५ दृष्ट N₂ D₂ युद्धा; D₂ युद्धा; T₂ G₂ ५५ जातः; G₂ ५५ गृहः

१९८

धृतराष्ट्र उवाच ।

भीष्मः शान्तनवो विद्वान्द्रोणश्च भगवानुचिः ।
 हितं परमकं वाक्यं त्वं च सत्यं ब्रवीषि माम् ॥ १
 यथैव पाण्डोस्ते वीराः कुन्तीपुत्रा महारथाः ।
 तथैव धर्मतः सर्वे मम पुत्रा न संशयः ॥ २
 यथैव मम पुत्राणामिदं राज्यं विधीयते ।
 तथैव पाण्डुपुत्राणामिदं राज्यं न संशयः ॥ ३
 क्षत्रानय गच्छेत्तान्सह मात्रा सुसत्कृताम् ।
 तथा च देवरूपिण्या कृष्ण्या सह भारत ॥ ४

दिष्टा जीवन्ति ते पार्था दिष्टा जीवति सा पृथा ।
 दिष्टा द्रुपदकन्या च लब्धवन्तो महारथाः ॥ ५
 दिष्टा वर्षामहे सर्वे दिष्टा शान्तः पुरोचनः ।
 दिष्टा मम परं दुःखमपनीतं महायुते ॥ ६
 वैशंपायन उवाच ।
 ततो जगाम विदुरो धृतराष्ट्रस्य शासनात् ।
 सकाशं यज्ञसेनस्य पाण्डवानां च भारत ॥ ७
 तत्र गत्वा स धर्मज्ञः सर्वशास्त्रविशारदः ।
 द्रुपदं न्यायतो राजनसंयुक्तद्रुपदस्थिमान् ॥ ८

C. 1. 720
 B. 1. 209, 9
 K. 1. 229, II

— “) Ks N V1 B D (except Ds) transp. कुह and मियं. — After 27, Ks reads (with v. 1.) st. 3-4 and 8th of adhy. 198 (repeating them in their proper places).

28 “) Ks B1.s Dn एव (for अपि). — “) Gs.s अपमोक्षयिषु”.

29 “) Ks N.s B D (except Ds) transp. मया पुरा. Ts Gs.s महाराज (for मया राजन्). — “) Ks T Gs.s प्रदेयं. Ks N.s B D हे (D.s ते) विनश्यति; Ks “व्यते; Ts Gs.s M तव नश्यति. — After 29, Ts Gs.s ins. a passage of 23 lines given in App. I (No. 104).

Colophon. Major parvan: Ts G M संभव (for शादि). — Sub-parvan: Ko Bs विदुरागमनं; Ts संभव. — Adhy. name: Ko.s.s विदुरवाक्यं; Ds विदुरसंश्रयं; Ms.s संश्राधिकारे विदुरवचनं. — Adhy. no. (figures, words or both): Dns 204; Dsm 212; Ds 155; Ts 210; Ts Gs M 163; Gs 164; Gs 160; Gs 165; Gs.s 162. — S’loka no.: Dn Ms 30. — Aggregate s’loka no.: Dns 7495.

198

1 S1 K1.s S om. उवाच. — “) Ts वैव (for विद्वान्). — “) S द्रोणश्चैव महायुतिः (Gs.s.s “मतिः). — “) Ts Gs.s इदं (for हितं). N.s.s Dn D1.s.s S (except Ts Gs.s) च परमं (for परमकं). — “) N1 मन्वे (for सत्यं). K1 मे; Ms.s मा.

99

2 “) N.s Ds पांडवाः (for पाण्डोस्ते). — “) Ks Bs Ts महायुताः.

3 N.s (hapl.) om. 3; Ts (hapl.) om. 3rd. — “) Bs Ds असंशयं (for विधी). — “) S1 K1 Bs.s Ts असंशयं; Ko असंशयः; Ge नसंशयं.

4 “) K (except K1) Ds M (except Ms) क्षत्त (for क्षत्र). Ts Gs.s गत्वा (for गच्छ). S1 K1 पुत्रान् (for पुत्रान्). — “) S1 Ko.s Ds transp. सह and मात्रा. Ko.s.s Ts परंतपान् (for सुसत्कृ). — “) Ks पांडवान्; V1 संयतान्; Bs Dn भारतान् (for भारत).

6 “) Da मम पुत्राः Gs.s Ms च परमं; Ms.s परमकं; Cd मम महत् (for मम परं). — “) Ks महामते; Cd “युते (as in text). — After 6, Gs.s ins.:

1976* त्वमेव गत्वा विदुरं सानिहानय माधिरात् ।

7 S1 K (except Ko) B om. उवाच. — After वैशं*, Gs.s ins.:

1977* एवमुक्तस्ततः क्षपा रथमारुह सीमप्रवृत् ।

जगत्स्थितियाहोभिः पात्रालान् राजचर्मैर्विह ।

— After 7, Ko.s.s N V1 B D ins.:

1978* समुपादाय रत्नानि वसूनि विविधानि च ।

द्वौघाः पाण्डवानां च यज्ञसेनस्य चैव हि ।

[(L 1) Ds स गत्वा समुपादाय (for समु* रत्नादि). N.s transp. वसूनि and विवि*. Ds रत्नां (for वसू*). — (L 2) Ds पाण्डवानां (for पाण्डवानां च).]

On the other hand, Gs.s ins. after 7:

1979* आगतं विदुरं युत्वा द्रुपदो राजसत्तमः ।

स्वपुत्रैः सह घनोत्सा एवमायास धर्मतः ।

[785]

१० स चापि प्रतिजग्राह धर्मेण विदुरं ततः ।
चक्रतुश्च यथान्यायं कुशलप्रश्नसंविदम् ॥ ९
ददर्श पाण्डवांस्तत्र वासुदेवं च भारत ।
लोहात्परिवन्ध्य स तान्प्रग्रच्छानामयं ततः ॥ १०
तैश्चाप्यमितबुद्धिः स पूजितोऽयं यथाक्रमम् ।
वचनाद्धतराष्ट्रस्य स्नेहयुक्तं पुनः पुनः ॥ ११
प्रग्रच्छानामयं राजंस्ततस्तान्पाण्डुनन्दनान् ।
प्रददौ चापि रत्नानि विविधानि ववूनि च ॥ १२
पाण्डवानां च कुन्त्याश्च द्रौपद्याश्च विशां पते ।
द्रुपदस्य च पुत्राणां यथा दत्तानि कौरवैः ॥ १३
श्रीवाच चामितमतिः प्रथितं विनयान्वितः ।

8 " S₁ G₂ च; T₁ हु; T₂ G₂-4 सु (for स).
Ko. 2.4 चर्मा. — " K₁ T₁ 'विदौ चरः. — " B₂
T₂ G₂-4 सपुत्रम्; Cd संपुत्रम् (as in text). M₂ (inf. lin.
as in text). ३ उपलभितवान्.

9 " N₁ चर्मतो; N₂ वृषः; T₂ G₂ तथा; G₂ सदा.
— After 9th, G₂ s. ins.:

1980* चके पूजां यथान्यायं विदुरस्य महात्मनः ।
— " B₂ 'तुलौ; B₂ m. २ 'तुलै; D₂ उचतुश्च; T₂ चके पूजा.
— " T₂ G₂-4 'संमिलं; G₁ M 'संहितं; Cd as in text.

10 " M₁ च पादवै. — " T₂ G₂-4 M₁ च (for स).
T₁ G₂ सतः लोहात्परिवन्ध्य. — " T₂ G₂-4 सदा.

11 G₂ s. transp. 11th and 11th. — " N₁ s. Dn
D₁ s. हि (for स्य). — After 11, G₂ s. ins.:

JAB* राष्ट्रका विनयवर्तिनः नरकास्त्रिभुवः विदुरं स्नेहः ।

दृष्ट्वा द्रुपदं राजन्पुत्रं द्रुपदस्य वत्सलम् ।

[Posterior half of line 2 = (var.) 1. 105. 26th.]

12 " S₁ सातः; D₂ तत्र (for राजन्). B दृष्ट्वा
कुशलनिश्चिन्ताम्. — " S₁ K (except K₂) प्रदाय वेभ्यो;
B₂ प्रददायवि. — " S₁ K₂ N₁ D₁ G₂ M₂ transp. विवि
and वसु. D₂ T₂ G₂-4 धनानि विविधानि च.

13 " S₁ K (except K₂) N₁ D₁ पादवेभ्यः. — " B₂
S विशेषतः (for विशां पते). — " S₁ K (except K₂)
N₁ D₁ पुत्रेभ्यो. — D₁ (hapl.) om. 13th-14th. — After
13, G₂ s. ins.:

1982* संकर्षणं वासुदेवं प्रणम्य विदुरस्ततः ।

भासते काशने शुभ्रे निपसाद महामतिः ।

हृत्वा मियस्तु संलापं मुदा पुनरभाषत ।

भरिमद्रोगाजमीदैश्च यदुक्तं पाण्डवाप्रति ।

अवदत्तत्र सरसदं सर्वेषामनुशुष्यताम् ।

द्रुपदं पाण्डुपुत्राणां संनिधौ केशवस्य च ॥ १४
राजञ्छुण्ड सहामात्यः सपुत्रश्च वचो मम ।
धृतराष्ट्रः सपुत्रस्त्वां सहामात्यः सवान्धवः ॥ १५
अत्रवीत्कुशलं राजन्प्रीयमाणः पुनः पुनः ।
श्रीतिमांस्ते ददं चापि संवन्धेन नराधिप ॥ १६
तथा भीष्मः शान्तनवः कौरवैः सह सर्वशः ।
कुशलं त्वां महाप्राज्ञः सर्वतः परिपृच्छति ॥ १७
भारद्वाजो महेष्वासो द्रोणः प्रियसखस्तव ।
समाखेपमुपेत्य त्वां कुशलं परिपृच्छति ॥ १८
धृतराष्ट्रश्च पाञ्चालस्य त्वया संवन्धमीषिवाप् ।
कृतार्थं मन्यतेऽऽत्मानं तथा सर्वेऽपि कौरवाः ॥ १९

14 D₁ om. 14th (cf. v. 1. 13). — " T₁ G₂ s
चामितमज्ञः. — " K₂ B₂ s. D₁ (as in text), as Cd
प्रसुतं; T₂ G₂-4 प्रग्रपात्; Arj as in text. S₁ Ko. 2.4
V₂ विनयासत्; K₂ B₂ D₂ D₂ G₂ s. M₂ s. 'नितं;
Cd cites विनयात्. — " S₁ transp. संनिधौ and केशवस्य
च. K₂ हि; B₂ s. D₁ हु (for च).

15 Before 15, N₂ s. V₂ B₂ s. Dn D₁ s. ins. विदुर
हं; T₂ G₂-4 विदुरः. — " K₂ s. transp. राजन् and श्रुणु.
— " T₁ G₂ s. सपुत्रं च. — " S₁ K सामात्यः सहर्षाचका;
T₁ G₂ s. 'सं' 'वं; M₂ सामात्यश्च सर्वः.

16 " S₁ Ko. 2.4 हु (for ते). K₂ सुभृषो (for ते
ददं). B₂ श्रुतं; G₂ हदा. S₁ K₂ चातः (for चापि).
— " Ko. 2.4 B₂ s. D₁ D₁ G₂ s. M₂ s. 'विपः.

17 " T₁ G₂ s. अथ (for तथा). — " K₂ D₁ M₂
'प्राज्ञः; T₂ G₂-4 'राज.

18 " N₂ s. Dn महाप्राज्ञो (for महे). — " S₁ K₂
तथा (for तय). Ko. 2.4 D₁ M₂ s. 'सखा तव; T₁ G₂ s.
प्रियतमः सखा. — " Ko 'छेपात्; K₂ B₂ s. ह; M₂ s.
'रिष्यन्; K₂ 'छेपात्; N₁ B₂ s. Da 'रिष्य. N₂ शुपेत्य; B
(except B₁) Da स राजन्. A few MSS. त्वा, T₁ स
मासुपेत्य संतौ चैव; G₂ s. सदा क्षेत्र सदापेत्या (sic). — " S₁
K (except K₂) N₁ सातः; D₂ त्वाणु. (for पति-).

19 " T₁ G₂ s. पांचाल. — " Ko. 2.4 'चमेत्य हि ।
K₂ (as in text) 'चमेत्य च; S 'चमेति. — " S₁ हि
स्वं; N₁ V₂ राजन् (for ऽऽप्राप्तं). — " K₂ स तथा (for
तथा). S₁ हि (for ऽपि). N₁ V₂ स्वात्मानमपि कौरवाः
— After 19, D₁ (marg. sec. m.) ins.:

1983* विदुषः सह संवन्धो न तथा प्रीतिकृत्तमः ।
20 " T₂ G₂ s. राज्यसमीतिः. — " T₁ G₂ s. तथा

न तथा राज्यसंप्राप्तिक्षेपां प्रीतिकरी मता ।
यथा संबन्धकं प्राप्य यज्ञसेन त्वया सह ॥ २०
एतद्विदित्वा तु भवान्प्रस्थापयतु पाण्डवान् ।
द्रष्टुं हि पाण्डुदायादांस्त्वरन्ते कुरवो भृशम् ॥ २१
विप्रोपिता दीर्घकालमिमे चापि नरर्षभाः ।
उत्सुका नगरं द्रष्टुं भविष्यन्ति पृथा तथा ॥ २२
कृष्णामपि च पाञ्चालीं सर्वाः कुरुवरस्त्रियः ।

इति श्रीमहामारते आदिपर्वणि मष्टनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९८ ॥ समाप्तं विदुःपागमनपर्वं ॥

१९९

द्वपद उवाच ।

एवमेतन्महाप्राज्ञ यथात्य विदुराद्य माम् ।
ममामि परमो हर्षः संबन्धेऽस्मिन्कृते विमो ॥ १
गमनं चापि युक्तं स्याद्दृढमेपां महारमनाम् ।
न तु तावन्मया युक्तमेतद्द्रष्टुं स्वयं गिरा ॥ २
यदा तु मन्यते वीरः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।

द्रष्टुकामाः प्रतीक्षन्ते पुरं च विषयं च नः ॥ २३
स भवान्पाण्डुपुत्राणामाज्ञापयतु माचिरम् ।
गमनं सहदारणामेतदागमनं मम ॥ २४
विस्मृष्टेषु त्वया राजन्याण्डवेषु महात्मसु ।
ततोऽहं प्रेषयिष्यामि श्वतराप्रस्य शीघ्रगान् ।
आगमिष्यन्ति कौन्तेयाः कुन्ती च सह कृष्णया ॥ २५

भीमसेनार्जुनौ चैव यमौ च पुरुषर्षभौ ॥ ३
रामकृष्णौ च धर्मज्ञौ तदा गच्छन्तु पाण्डवाः ।
एतौ हि पुरुषन्याघ्रावेपां प्रियहिते रतौ ॥ ४
युधिष्ठिर उवाच ।

परवन्तो वयं राजस्त्वयि सर्वे सहाजुगाः ।
यथा वक्ष्यसि नः प्रीत्या करिष्यामस्तथा वयम् ॥ ५

G. 1. 7549
K. 1. 227
S. 1. 222

(for तेपां). Śi प्रीतिकरी; M० प्रीतिमता. T० G० s मम; M० यथा. — *) K० यद्वा; M० एवं (for यथा). Ko. s Ds सांबन्धिकं; G० संबन्धिनः; Cd सांबन्धकं. G० प्राप्तिः. T० G० s यथा संबन्धसंप्राप्तिः. — *) M० लुप (for सह).

21 *) T० अगवान् (T० तु अं). — *) Śi० Dn D० s पौडुन्याघ्र. — *) K० Śi० s B D M त्वरन्ति. Śi० K० s T० G० s कौरवा.

22 *) Śi० चिरकालं. — *) K० Śi० s B (except Ds) D (except Ds) पुते (for हरे). Ko. s Ds पुते-समाद्य (for हरं). — *) Śi० सरवरं; K० नंतरं; T० G० नागरा; G० s M० s नागरान्. K० उत्सुकान् पुरं द्रष्टुं. — *) Ko. s. s Śi० G० s M० s 'त्वयि. T० G० s M० s पृथा. K० s Śi० V० II D (except Ds) transp. पृथा and त्वया.

23 *) B० हमां (for कृष्णं). — *) Śi० K० D० s त्वांहाः कौरवस्त्रियः (K० नगराश्च कुरुवस्त्रियः). — *) Ko. s. s B० Dn० M० विपयः; K० Śi० V० B० s Dn Dn० Ds 'वाद्य. Śi० पुनः (for च नः). K० पुनं च विषये पुनः.

24 T० (1 hapl.) om. 24*. — *) N० एतद्वज्र मते मम (Śi० Ko. s. s परं मते; Ds परं दिने).

25 *) Ko. s. s Dn० s Ds निश्चेष्टु. — *) Ds ज्ञास्तान् (for शीमं). — *) Y० ते वीराः (for कौन्तेयाः).

Colophon. Major parvan T० s M० संभव' (for आदि'). — Sub-parvan: Ko B० विदुरागमनं; T० संभव. — Adhy. name: K० M० पाण्डवं प्रति (M० om. प्रति) विदुरागमनं; K० Ds द्वपदं प्रति (K० om. प्रति) विदुराचार्यः; M० विदुराचार्यः. — Adhy. no. (figures, words or both): Dn० 205; Dm 213; Ds 156, T० 211; T० G० M० 164; G० s 165; G० 161, G० s 183. — S'loka no.: Dn० Dn M० 26. — Aggregate s'loka no.: Dn० 7522.

199

1 Śi० K० D० s om. उवाच. — *) S० पदात्य. M० नः (for माम्). Śi० यथा विदुरं मन्यते. — *) Śi० K० Śi० s V० II D (except Ds) 'ते प्रमो.

2 *) N० s B० Dn D० s हदमेपां. — *) Śi० यत्; G० यत्. Śi० चकुमेतत्तावत्; K० युक्तं चकुमेतत् (by transp.); Ds युक्तमेतद्द्रष्टुं; G० s चकुमेतत्तुक्तं.

3 Śi० K० s Ds om. उवाच. — *) Śi० नायवंतो; Cd as in text. Śi० त्वया राजन्. — *) Śi० वयं; K० Śi० G० त्वया; K० त्वं मे (for त्वयि). Ds हि साजुगाः; G० M० यथागतः; M० s s यथाजुगाः. — *) T० G० (except G०) चरिष्यामस्य. Śi० Dn D० s तत्करिष्यामहे वयं.

वैशंपायन उवाच ।

ततोऽब्रवीद्धासुदेवो गमनं मम रोचते ।

यथा वा मन्यते राजा द्रुपदः सर्वधर्मवित् ॥ ६
द्रुपद उवाच ।

यथैव मन्यते वीरो दाशार्हः पुरुषोत्तमः ।

प्राप्तकालं महाबाहुः सा बुद्धिर्निश्चिता मम ॥ ७

यथैव हि महाभागाः कौन्तेया मम सांप्रतम् ।

तथैव वासुदेवस्य पाण्डुपुत्रा न संशयः ॥ ८

न तद्व्यापयति कौन्तेयो धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।

यदेपां पुरुषव्याघ्रः श्रेयो ध्यायति केशवः ॥ ९

वैशंपायन उवाच ।

तत्तत्ते समनुज्ञाता द्रुपदेन महात्मना ।

पाण्डवाश्चैव कृष्णश्च विदुरश्च महामतिः ॥ १०

आदाय द्रौपदीं कृष्णां कुन्तीं चैव यशस्विनीम् ।

सविहारं सुखं जग्मुर्नगरं नागसाह्वयम् ॥ ११

श्रुत्वा चोपस्थितान्वीरानधृतराष्ट्रोऽपि कौरवाः ।

प्रतिग्रहाय पाण्डूनां प्रेषयामास कौरवान् ॥ १२

विकर्णं च महेष्वासं चित्रसेनं च भारत ।

द्रोणं च परमेष्वासं गौतमं कृपमेव च ॥ १३

तैस्ते परिश्रुता वीराः शोभमाना महारथाः ।

नगरं हास्तिनपुरं शनैः प्रविविशुस्तदा ॥ १४

कौतुहलेन नगरं दीर्यमाणमिवाभवत् ।

यत्र ते पुरुषव्याघ्राः शोकदुःखविनाशनाः ॥ १५

तत्र उवाचचा वाचः प्रियाः प्रियचिकीर्षुभिः ।

उदीरिता अशुश्रुवन्ते पाण्डवा हृदयंगमाः ॥ १६

अयं स पुरुषव्याघ्रः पुनरायाति धर्मवित् ।

यो नः स्वानिव दायादान्धमेण परिरक्षति ॥ १७

अथ पाण्डुर्महाराजो वनादिव वनप्रियः ।

6 Śi K (except Ko) Ds S om. उवाच. — ^a) Śi V1 B D (except Ds) रोचते मम (by transp.). — ^a) Ks यथा च; Śi यथा वो; G1 Ms कथं वा; Gs.२ यथायं.

7 Śi K1 Ds S om. उवाच. — ^a) T G (except G1) यथैतन्मन्यते (T1 'मनुते). — ^a) Śi प्राप्तकालो; K1 'कालो; Ms 'बुद्धिः; Cd as in text. K1 महाबुद्धिः; Bs.२ Da Ds 'प्राज्ञः. — ^a) K1 मम निश्चिता (by transp.).

8 ^a) Śi 'आग. — ^b) Śi मम मानद.

9 ^a) Śi K1 तत्तथा; Gs स तथा. — ^a) Ks Śi.२ B D पाण्डुपुत्रो. S महात्मना; (T1 Gs-२ 'मनः'). — ^a) K1 तथैवा; Śi V1 B D (except Ds) T1 यथैवा. Ks Bs Ds.२ S (except Gs Ms.१) 'व्याघ्र. — ^a) G1 श्रेयो दास्यति. — After 9, Ds (marg. sec. m.) S ins. a passage of 18 lines given in App. I (No. 105).

10 Śi K (except Ko) Ds S om. उवाच. — ^a) Ks B Da Ds एवं ते. — ^a) Ks Śi.२ B (except B1) D (except Ds) महौपते (for महा).

11 ^a) Ko २.२ G1 सुविहारः; T1 Gs सविहारः; Cd as in text. — After 11, Ds (marg. sec. m.) S ins. a passage of 17 lines given in App. I (No. 106).

12 ^a) Śi.२ B D (except Ds) चाया (Da 'या') गताय. — ^a) Ks Śi.२ B D (except Ds) 'राष्ट्रो जवेवधः; S 'राष्ट्रो विक्रास्तु. — ^a) Ks.२ B1 Ts Gs-२ M. (except Ms) प्रतिजग्राह; Cd as in text. K1 वाचानो. — ^a) T1

पायिवाङ्; Gs.२ यथैवाङ् (for कौरव).

13 Da (hapl.) om. 13th. — ^a) Śi K1.२ पायिवाङ्; Ko.२ पायिवा; Śi Ds कौरव (for भारत). — ^a) N1 Ds द्रोणे (for द्रोण), and द्रोणं च (for गौतमं). Ko.२ विचित्रं चैव भारत (for ^a). — Ks repeats 13th (v. 1. द्रोणं for द्रोण).

14 ^a) Śi K Ds G1 Ms हैले; Śi T Gs-२ Ms-२ दूते. Śi वीरे; K (except Ks) Ds दूताः. — ^a) Ks Śi.२ B D (except Ds) महाबलतः. — ^a) Some MSS. (mostly S) हस्तिपुरं. — After 14, Ds (marg. sec. m.) S ins.:

1984^a पाण्डवानागताम्बुध्या भागरास्तु कुण्डकात् ।
मण्डवाचकिरे तत्र नगरं नागसाह्वयम् ।
शुकपुष्पावकीर्णं तु जलसिक्तं ॥ सर्वथा ।
धूम्रं चिद्वधमेण मङ्गलेष्वाभिसंयुतम् ।
पताकोच्छ्रितमालयं च पुरमप्रतिमं वनौ । [5]
चक्रुर्मेरीनिनादैश्च वानावादिप्रतिलीनैः ।

[(L. 1) Ms ज्ञात्वा (for श्रुत्वा). — (L. 3) Da Ms सुकपुष्पाव. G1.२ Ms-२ सर्वतः. — (L. 4) Ds Ms मांगलेष्वा; Ts Gs.२ मण्डनैश्च. D1 Ts Gs-२ Ms अति (for अति).]

15 ^a) Śi कीर्यमाणयः; Ns.२ Ds D1.२ T1 Gs-२ दीप्यमाणयः; Ts भावितयः; G1 M पूर्वमाणयः. — ^a) Ns.२ B1.२.२ D T1 तत्र ते (Da as in text; Ds तत्तत्ते). — ^a) Ks Śi दुःखशोक. (by transp.). Śi K1 'नाशितः ।

आगतः प्रियमस्माकं चिकीर्षुर्नात्र संशयः ॥ १८
 किं नु नाद्य कृतं तावत्सर्वेषां नः परं प्रियम् ।
 यन्नः कुन्तीसुता वीरा भर्तारः पुनरागताः ॥ १९
 यदि दत्तं यदि हृतं विद्यते यदि नस्तपः ।
 तेन तिष्ठन्तु नगरे पाण्डवाः श्रद्धां शतम् ॥ २०
 ततस्ते धृतराष्ट्रस्य भीष्मस्य च महात्मनः ।
 अन्येषां च तदर्हणां चक्रुः पादाभिवन्दनम् ॥ २१
 कृत्वा तु कुशलप्रश्नं सर्वेण नगरेण ते ।
 समाविशन्त वेश्मानि धृतराष्ट्रस्य शासनात् ॥ २२
 विश्रान्तास्ते महात्मानः कंचित्कालं महाबलाः ।
 आहूत्वा धृतराष्ट्रेण राज्ञा शान्तनवेन च ॥ २३

धृतराष्ट्र उवाच ।
 आहूभिः सह कौन्तेय निबोधेदं वचो मम ।
 पुनर्वो विग्रहो मा भूत्खाण्डवप्रस्थमाविश ॥ २४
 न च वो वसतस्त्रय कश्चिच्छक्तः प्रवाधितम् ।
 संरक्ष्यमाणान्पार्थेन त्रिदशानिव यज्जिणा ।
 अर्धं राज्यस्य संग्राप्य खाण्डवप्रस्थमाविश ॥ २५
 वैशंपायन उवाच ।
 प्रतिगृह्य तु तद्वाक्यं नृपं सर्वे प्रणम्य च ।
 प्रतस्थिरे ततो धीरं वनं तन्मनुजर्षभाः ।
 अर्धं राज्यस्य संग्राप्य खाण्डवप्रस्थमाविशन् ॥ २६
 ततस्ते पाण्डवास्तत्र गत्वा कृष्णपुरोगमाः ।

C. 1. 797
 B. 1. 107
 K. 1. 227

Bs नाताकाः.

10 *) Ns.s Bs Ds Ds चौदैः; Ds चौदैः (for सियाः).
 — *) Ks स्वश्रुवन्ते; Ks अवि श्रुः; T G (except Gs) ते
 श्रुवन्तः; M हा (Ms च) श्रुवन्तः (all avoiding the hiatus
 in different ways!).

17 *) = 1. 63. 7*. — *) Ks पुरमायाति.

18 *) Ks Ns.s Vs B D जन- (Ds च ना); Ns स ना;
 S (except Gs.s) मनः- (Ts मृतः; Gs मृतः). — *) Ks
 स्वागतः. — *) Da T G (except Gs) Ms चिकीर्षन्नात्र.

19 *) Bs Ds.s Nilp किं तु. Ks Ns.s Vs B D तात
 (Bs साताः) (for तावत्). S किं स्व(Ts Ms.s न्व)व
 सुहृद्वं कर्मे (Ts Gs.s पुण्यं). — *) Gs M मियं व(Ms-क)रं
 (by transp.). — *) Ks.s Ds यन्नः Ns ततः; Bs वस्तु-
 — *) Ks Ns.s Vs B D नगरे (for अर्तारः). Ko
 समुपागतः.

20 *) S यदि ज्ञाप्यहि(Ts तर्ह हि; Ts Gs.s वा
 द्वाहि). — *) Ko.s शारः.

21 *) Ns सर्वेषां च. Ko.s Ns Vs Ds Ds Ms
 तदाहो(Ko 'हो)णी; Ts Gs.s महाहोणां; Gs जेहोणां.
 — *) Ns Vs Bs.s Ms-s 'वादन्'.

22 *) Bs.s Dns Ds.s कुशलं. Śs K (except Ks)
 कुत्वा कुशलसंप्रश्नं. — *) T G (except Gs) सर्वस्य नगरस्य.
 Vs ह; D (except Ds.s) च (for ते). — *) Ko.s Ns.s
 M D (except Ds) च(Ko नि)विशन्ताय (Ko.s 'अच').
 — After 22, Ds (marg. sec. m) S ins. an addl.
 colophon [Adhy. name: M नगर(Ms पाण्डवनगर)प्रवेशः.
 — Adhy. no.: Ds 115; Ts 212; Gs Gs.s 166; Gs
 163; Ks 167; Gs.s M 165]. — After the addl.

colophon, Ds (marg. sec. m.) S ins. a passage of 20
 lines given in App. I (No. 107).

23 *) Ks Da.s Ds.s Gs Ms-s किंचित्कालं. S
 लकेतायाः.

24 Śs Ks Ds S om. उवाच. — *) Ks Ns.s B D
 (except Ds) निबोध गदतो (Ks वचनं); T Gs-s निबोध
 एवं वचो. — After 24*, Ds (marg. sec. m.) S ins.:

1985* पाण्डुना वर्षितं राज्यं पाण्डुना पालितं जगत् ।

शासनात्मस्य कौन्तेय मम भ्राता महाबलः ।

कृतवान्दुरकरं कर्म नित्यमेव विद्यां पते ।

लकारवमपि कौन्तेय शासनं कृप माधिरम् ।

मम पुत्रा दुरात्मानः सर्वेऽङ्कारसंयुताः । [8]

शासनं न करिष्यन्ति मम नित्यं युधिष्ठिर ।

स्वकार्यनिरतैर्निस्त्वमवशिष्टैर्दुरात्मभिः ।

[For lines 5-6, Gs.s subst.: मम पुत्रा दुरात्मानो न
 करिष्यन्ति शासनं.]

— *) Ko मो; Ks N Vs B Da Dn Ds.s जो; Ds S है
 (for जो). — A passage of 61 lines given in App. I
 (No. 108) is ins. in Ds (marg. sec. m) Ts Gs-s after
 24, and in Ts Gs.s M (all of which om. line 2)
 after 25*.

25 Ds Ts Gs (hapl.) om. 25. — *) Da न हि; Gs
 न तु. Ks वसतो. Śs शक्तः (for तत्र). — *) Śs तत्र
 कश्चित्. Ts प्रसासितुः Ms 'वासितुः'. — After 25*, Ts
 Gs.s M (all om. line 2) ins. the passage given in
 App. I (No. 108). — Ns om. 25*, — *) Da न
 जर्षराज्यं तु. — 25*-24*.

26 Śs K Dns.s S om. उवाच. Ks (1 hapl.) om.

मण्डयांचकिरे तद्वै पुरं स्वर्गवदच्युताः ॥ २७
 ततः पुण्ये शिवे देशे शान्तिं कृत्वा महारथाः ।
 नगरं मापयामासुर्द्वैपायनपुरोगमाः ॥ २८
 सागरप्रतिरूपाभिः परिखाभिरलंकृतम् ।
 प्राकारेण च संपन्नं दिवमावृत्य तिष्ठता ॥ २९
 पाण्डुराभ्रप्रकाशेन हिमराशिनिभेन च ।
 शुशुमे तत्पुत्रेष्टं नगैर्भोगवती यथा ॥ ३०
 द्विपक्षगरुडप्रख्यैर्द्वैरैधोरप्रदर्शनैः ।

शुभ्रमभ्रचयप्रख्यैर्गोपुरैर्मन्दरोपमैः ॥ ३१
 विविधैरतिनिविद्धैः शस्त्रोपेतैः सुसंवृतैः ।
 शक्तिभिश्चावृतं तद्वि द्विजिह्वैरिव पन्नगैः ।
 तत्पश्चात्स्यासिर्कृतं शुशुमे योधरक्षितम् ॥ ३२
 तीक्ष्णाङ्गुशयतन्त्रीभिर्यन्त्रजालैश्च शोभितम् ।
 आयसैश्च महाचकैः शुशुमे तत्पुरोत्तमम् ॥ ३३
 सुविभक्तमहारथ्यं देवतावाधवजितम् ।
 विरोचमानं विविधैः पाण्डुरैर्भनोत्तमैः ॥ ३४

26. — *) Ko Bs Gs च (for तु). Ks Ts ते (for तत्).
 — *) Ks Ds वनं घो. — *) Ko Ds वनं ते; Ks सततम्;
 Ds वसंतं; Ts Gs Ms वनांतं. B मनुजधियाः; Ms
 मनुजाधियाः (inf. lin. as in text). — After 26th, Ds
 (marg. sec. m.) S ins.:

1986^a पाण्डवैः सहिता गन्तुं नाद्वैतेति स नागरात् ।
 चोपयामास नगरे धारैराहः ससौयलः ।
 — Ks Ns S om. 26th (which is a repetition, with
 v. l., of 26th). — *) Ds Ms Ds शङ्खल सं.

27 *) V1 सव्यं (for सत्र). — *) Ds सत्र पुरो.
 — Ko om. 27th-28th. — *) Ks अष्टव्यं चकिरे; Ns मंडपं
 च; Ts Gs. 4 सापचांच. Ss Ks. 6 सक्षिप्त; Ks सत्र.
 — *) Ns. 8 B (except Bs) Dn Ds परं. Ks शत्रवद्-
 च्युताः; Ts स्वर्गवदुच्युतं; Ts Gs. 4 स्वर्गादिच च्युतं.
 — After 27, Ds (marg. sec. m.) S ins.:

1987^a वासुदेवो जगद्धायश्चित्तयामास वासवम् ।
 महेन्द्रश्चित्ततो राजनिबन्धकर्मोणमादिनात् ।
 विश्वकर्ममहाप्राज्ञ अत्र प्रभृति तत्पुरम् ।
 इन्द्रप्रस्थमिति कयातं दिव्यं भूयसां भविष्यति ।
 महेन्द्राशाननाद्रात्र्या विश्वकर्मा तु केतवम् ।
 प्रणम्य प्रणिपाताहं किं करोमीत्यभाषत ।
 वासुदेवस्तु तत्पुत्र्या विश्वकर्माणमव्ययः ।
 कुरव्य कुरावत्य महेन्द्रपुरसंनिभम् ।
 इन्द्रेण कृतनामानमिन्द्रस्य महापुरम् ।

[(L. 3) Ds महाशिव. Ts Gs. 4 अद्य रात्र्या तु-
 — (L. 4) Ts Gs. 4 रथ्यं (for मृथ्या). — (L. 7) Ts
 आदिनाय; Gs ऊचिवात्; Gs अजययं; M ऊचयत् (for
 अव्ययः). — (L. 8) T Gs. 4 कुरावाचय. — (L. 9) Ds
 तदा पुरं; Ms. 8 महापुरं.]

28 Ko om. 28th (of. v. l. 27). — *) Ss Ks. 4 Ms
 दुराया (for कुराया). — After 28th, S ins.:

1988^a स्वसि वाच्य यथान्यायमिन्द्रस्य भवतिवति ।

[Gs Ms. 8 'प्रस्यं भविष्यति.]

— *) Ts G (except Gs) तत्पुरं (for नगरं). Gs
 स्वाययामासु. — *) Gs 'पुरातरा. — After 28, S ins.:

1989^a ततस्तु विश्वकर्मा तु चकार पुरमुत्तमम् ।

29 *) Ts G (except Gs. 4) Ms. 8 परिवामिद्र; Ms
 inf. lin. पताकामिद्र. — *) Ds एव (for च). V1 संवर्ध.
 30 *) Ss Ks पांडवानु; B B पांडराश. — *) Ns.
 V1 B Dn Ds हिमरक्षिमि. — Ko om. 30th. — *) Ks
 Dns Ds Ms तरुणं श्रेष्ठ. — *) 49th. Ks Ns Dns
 भोगवतीमिव. Ks इन्द्रस्त्वामावावती. Ss Nil: भोगवती-
 मिवेति प्रथमार्थं द्वितीया । द्वैमिति निपातप्रत्यये वा । भोगवती
 यथेत्येवमिते प्रमादपाठो वा । Ss

31 *) Ss Ks Ds द्विपक्षगरुड; Ts Gs. 4 द्विपक्षगरुड;
 Gs. 6 Ms. 8 विपक्षगा Gs. 6 ना/रुड; Cd as in text.
 — Ts (hapt.) om. 31th. — *) Ts Gs. 8 द्वास्वै. V1
 घोरनिदर्शनैः; Ks (as in text) Ns. 8 B D (except
 Ds) सौधैश्च क्षोभितं. — Ts Gs om. 31th-32th. — *) Ss
 K (except Ks) Ns V1 Ds अभ्रचया (V1 घना) कतरैः; Gs
 M अभ्रचयन; Gs. 8 संभ्रचयन; Gs. 8 संभ्रचयन.

32 Ts Gs om. 32nd (of. v. l. 31). — *) Ks
 सौधैश्च; Gs. 8 सौधैर (for विविधैर). Ss Ks. Ns. 8 B
 (except Bs) Ds Ts अवि; V1 अवि; Ms तार. (for अति).
 Ss Ks. 2. 6 निवापैः; Ks. 1 निवापैः; Ks V1 Bz. 8 Ds
 निर्वपैः; Ts निजिह्वैः; Gs. 8 निर्वहैः. — *) Ss Ds Ds 'अ
 वृतं. — *) Ss Ns. 8 बहैः; Ks. 9 Gs Cd तले; (f corrupt);
 Ks सैहैः; Ks सैहैः; Bs सैहैः (m तद्वैः as in text). Bs
 om. 'च. S चाव्य (Gs 'च) धिकैर (Ms चाप्युच्यते)
 — *) Ss Ks योतं; Gs. 2. 4 (before corr.). S Ms योतं.

33 Ns. om. 33th-34th. — *) V2 'तताकीर्णः S
 तीक्ष्णाभिश्च ततं.

34 Ns om. 34th (of. v. l. 33). — *) Ss 'महापायनं;
 Ks 'महाचैलः; Ts Gs. 4 सुविभक्त. — *) Ko 'वपैः; Ks

तन्निविष्टपसंकाशमिन्द्रप्रस्थं व्यरोचत ।
 मेघघृन्दमिवाकाशे घृद्धं विद्युत्समाघृतम् ॥ ३५
 तत्र रम्ये शुभे देशे कौरव्यस्य निवेशनम् ।
 शुभे धनसंपूर्ण धनाध्यक्षक्षयोपमम् ॥ ३६
 तत्रागच्छन्दिवा राजन्सर्ववेदविदां वराः ।
 निवासं रोचयन्ति स सर्वभाषाविदस्तथा ॥ ३७
 वणिजश्चाभ्ययुस्तत्र देशे दिग्भ्यो धनार्थिनः ।

सर्वशिल्पविदश्चैव वासाभ्यागमसंस्तदा ॥ ३८
 उद्यानानि च रम्याणि नगरस्य समन्ततः ।
 आग्नेराग्रातकैनीपैरशोकैश्चम्पकैस्तथा ॥ ३९
 पुंनार्भेनागपुष्पैश्च लङ्कुचैः पनसैस्तथा ।
 शालतालकदम्बैश्च बहुलैश्च सकेतकैः ॥ ४०
 मनोहरैः पुष्पितैश्च फलभासवनामितैः ।
 प्राचीनामलकैलोग्रैरकूलैश्च सुपुष्पितैः ॥ ४१

C. 1. 7599
 M. 1. 207
 N. 1. 207

* यत्तनैर्दुतैः D₂ देववाचयिवि' ; D₃ (before corr.) 'देवता' ;
 Cd as in text. — *) D₁ 'मानैर्भवेनः. — *) S (except
 G₁) पाँदरे. — After 34, S ins.:

1990* हृष्यप्रसादसंवायं नापापपयविश्रुपितम् ।

विश्रुपयेव प्रसादा अन्वोम्येलोपिस्तमवन् ।

मण्डपाश्च सभाः शालाः प्रपाक्षेव समन्ततः ।

[(L 1) G₁ इत्येवाकारसं. M नापापयवि. — (L 2)
 G₁ M अन्वोम्येलोपि. — (L 3) G₁ प्रपाक्षिः ; M-
 मपाक्षिः.]

34 In S the sequence of s. beginning with 34
 is as follows: 34, 1990*, 36, 44 (om. 44'), 45, 46^a,
 1993*, 35^a, 1994*, 37-40, 42^a, 41^a, 42^a, 41^a, 43
 (om. 43^a), 40^a, 1995*, 35^a, 47 etc.

35 For sequence of S see above. — *) B D₁
 त्रिपिष्टप. — *) K₁ व्यरोचत सुभोसमं. — After 35^a,
 S reads a passage of 18 lines given in App. I (No.
 109). — *) Ko N₁ : S B D विद्धं (for घृद्धं). Ko D₁
 'स्वमाकुल'. N₁ विद्युद्विज सभा' ; S विद्युत्सीदाभिनीवृत्तं.
 — After 35, S ins. 1994*

36 *) K₁ : N₁ : S B D (except D₁) शिवे देशे. B
 हृष्यप्रसव मय्ये ह. — *) N₁ Das D₁ Ts G₁ : कौरवस्य.
 — *) Ko : S चतु' ; N₁ B D₁ N₁ वन'. — After 36,
 D₁ (marg. sec. m.) ins.:

1991* वीरवाणामपविभिः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 श्रुतमहलसत्कारो माहर्षिर्देवपारतः ।
 द्विपार्थं पुरस्तुल्य धीरपश्यानुमते स्थितः ।
 आगुभिः सहितो राजन्केशायेन सहामिभूः ।
 जयेति ब्रह्मणा वाचः श्रुत्येव च सहजसाः ।
 संस्तुयमानो बहुभिः सूतमागपयन्दिभिः ।
 शीघ्रपादागतो राजा राजमार्गमतीत्य च ।
 कृतमहलसंस्कारं प्रविशेत् गृहोत्तमम् ।
 प्रविश्य भयनं राजा नागोदरमिषुचितः ।
 पूजयामास विभेन्द्राकेशवैव ययाकमम् ।

ततस्तु राष्ट्रं घृष्टे नरनारीगणैर्वृत्तम् ।
 which is a variant of passage No. 109 of App. I
 (q. v.); cf. v. l. 35.

37 For sequence of S cf. v. l. 34. — *) S₁ Ko : S
 सर्वभाष्य (K₁ 'पा' विदां वराः ; K₁ सर्वं भाष्यविशारदाः ; Da
 G₁ सर्वं वेदवि. — *) S₁ B Da D₁ रोचयन्त (B 'तः') स.
 — *) S₁ Ko : S : D₁ सर्वसाक्षविशारदाः ; N₁ V₁ सर्वं (V₁
 अक्षेप) भाषाविशारदाः ; K₁ N₁ D₁ : T₁ G₁ : S₁ M सर्वभाष्य'.
 Cd cites सापा.

38 For sequence of S cf. v. l. 34. — *) K₁ N₁ : S
 B₁ Da D₁ : S वायुसुलभ. — *) S₁ K₁ देवदिव्यो ; Ko : S
 सर्वदि' ; K₁ N₁ D₁ हृषदि' ; N₁ : V₁ B₁ Da D₁ D₁ : S
 नानादि' ; S देशेभ्योदि (G₁ M दि). — *) N₁ : V₁ D₁ : N₁
 'विद्वत्त'. — *) K₁ T₁ G₁ M अश्वगमन्. V₁ Da Ts
 G₁ : S तथा.

39 For sequence of S cf. v. l. 34. — 34d) S
 नगरस्य समीपतः । सहकारादपनसः कपिधैर्यपुद्गुरैः (T₁
 'रक्षैश्च उद्गु' ; G₁ : M 'रक्षैश्च सत्पुद्गुरैः'. — After 39, S ins.:

1992* नातिकरेष्व लिङ्कुः कदलीभिः समानृताः ।

अशोकैश्चिलकैर्लोभिर्नीलाशोकैश्च चम्पकैः ।

40 For sequence of S cf. v. l. 34. — N₁ om.
 40^a. — *) S नागसुलभैः. — Da om. 40^a. — *) T
 G₁ : S मयूकैश्च सुपुष्पितैः ; G₁ कलपुष्पपातमितैः (cf. 41^a) ;
 M कलितैः (M₁ : S पनसैः) च सुपुष्पितैः. — G₁ om. 40^a-42^a.
 — *) S₁ K₁ B₁ D₁ : S (G₁ om.) शालतालकदम्बैः (B₁ D₁
 'तमाकैः) च ; K₁ : D₁ शालेताकैस्तमाकैः (K₁ 'लैः कदम्बैः) च ;
 K₁ : S₁ : B₁ : S₁ : D₁ : S₁ 'तमाकैः ; N₁ : V₁ तथा
 शालकदम्बैश्च. — *) Ko D₁ कदम्बै (for बहुलै). S₁ K₁
 'कीचकैः ; M₁ : S 'केतैः.

41 For sequence of S cf. v. l. 34 ; G₁ om. 41 (cf.
 v. l. 40). — *) N₁ मनोरमैः. K₁ : S₁ : V₁ B D
 (except D₁) तु (K₁ स) पुष्पैश्च. S अक्षैश्च विविधैश्चैः.
 — *) Da G₁ : नाभिभिः ; M₁ : S कलपुष्पाश्च. — D₁ S

97
7. 49

जम्बूमिः पाटलाभिश्च कुञ्जकैरतिशुक्तकैः ।
करवीरैः पारिजातिरन्यैश्च विविधैर्द्रुमैः ॥ ४२
नित्यपुष्पफलोपेतैर्नानाद्विजगणायुतम् ।
मत्तवर्हिणसंपुष्टं कोकिलैश्च सद्गमदैः ॥ ४३
गृहैरादशविमलैर्विविधैश्च लतागृहैः ।
मनोहरैश्चित्रगृहैस्तथा जगतिपर्वतैः ।
वापीभिर्विविधाभिश्च पूर्णाभिः परमाम्भसा ॥ ४४
सरोभिरतिरम्यैश्च पद्मोत्पलसुगन्धिभिः ।
हंसकारण्डवयुतैश्चक्रपाकोपशोभितैः ॥ ४५
रम्याश्च विविधास्तत्र पुष्करिण्यो वनावृताः ।

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकोनविंशततमोऽध्यायः ॥ १९९ ॥ समाप्तं राज्यलम्भपर्व ॥

तडागानि च रम्याणि बृहन्ति च महान्ति च ॥ ४६
तेषां पुण्यजनोपेतं राष्ट्रमावसतां महत् ।
पाण्डवानां महाराज शश्वत्प्रीतिरवर्धत ॥ ४७
तत्र भीष्मेण राज्ञा च धर्मप्रणयने कृते ।
पाण्डवाः समपवन्त खण्डवप्रस्थवासिनः ॥ ४८
पञ्चभिस्तैर्महैष्वासैरिन्द्रकल्पैः समन्वितम् ।
शुशुमे वत्पुरश्रेष्ठं नागैर्भोगवती यथा ॥ ४९
वाजिवेद्य ततो वीरो रामेण सह केशवः ।
ययौ द्वारवर्ती राजम्पाण्डवानुमते तदा ॥ ५०

om. 41⁶; but cf. 199², and v. l. 42. — *) Śi K₁ s
रोमेः. — *) N₁ कंकोडैः, B Da अंकोचैः. B₁ Da Da
सुर्गभिः.

42 For sequence of S cf. v. l. 34; G₁ om. 42 (cf.
v. l. 40). — *) Me-s कंजूमिः. B (G₁ om.) पाटलीभिः.
— *) Śi K₁ कुञ्जकैरिः; K₂ s कुसुदैश्चानि (K₂ 'ति');
N₁ फलपुष्पमनोहरैः; B (G₁ om.) अंकोडैरति (cf. 41⁶).
— *) T G (G₁ om.) कर्णिकारैः पारिजातैः करवीरैः सु (G₁
च) पुष्पिदैः; M करवीरैः कर्णिकारैः पारिजातैश्च पुष्पितैः.

43 For sequence of S cf. v. l. 34. — *) Śi K₁ s
B₁ Da 'ककोपेतं. — *) Śi 'द्विजगणैर्गुतं; K₂ s D₂ 'वहि-
रगणयुतैः; K₂ 'द्विजगणैर्गुतं; K₂ Da 'द्विजगणान्वितं; K₂ N₁
B₁ Da Da 'द्विजगणयुतैः; V₁ 'सुगणगणयुतैः; B गोभिताले
पुष्टोत्तमाः. — M om. 43⁶. — *) K₂ s D₂ 'पुष्टैः; N₁
'पुष्टैः; N₁ s V₁ D₁ 'पुष्ट; D₁ 'पुष्टि. — K₁ (1 hsp.)
om. from सद्गमदैः up to विविधैश्च (in 44⁶).

44 For sequence of S cf. v. l. 34. K₁ om. up to
विविधैश्च (in 44⁶; cf. v. l. 43). — *) Śi K₂ s D₂ N₁ Da
विपुलैः (for विविधैः). — *) K₂ s D₂ मनोरमैश्च. Śi
विप्ररूपैः. — *) Śi च गति; K₂ सुगम्य; B₁ राजत (m
as in text); T₁ प्रोदन्; Cd as in text. — S om. 44⁶.
— *) V₁ B₁ (m as in text) विमलान्भिः. — *) N₁ B₁
Da Da विविधान्भिः.

45 For sequence of S cf. v. l. 34. — *) K₂ सैश्च;
K₂ Da सति (for सति). D₂ s सरोभिरभिः रम्यैः; B
पुष्करिण्यश्च विविधाः. — *) S 'समावृताः (T₁ 'समन्वितः);

M 'समायुताः). — *) S 'कार्दवाकीर्णः 'गोभिताः.

46 For sequence of S cf. v. l. 34. — *) N₁
अन्वा; Me-s द्वयो (for द्वयो). — *) S वाचस्पत्यैश्च (for
वाचस्पत्यैश्च). N₁ वनोदरे; B₁ s वनानि च; T₁ G₁ s
समावृताः. — After 46⁶, B ins.:

1993⁶ वेदममध्ये विवर्षे दिव्यमिन्द्रवासगृहोपमम् ।
राजो वासगृहं रम्यं विश्वकर्मा स्वकारयत् ।
सुवर्णमणिसोपानं सर्वैरवधिविधितम् ।
विहारभूयो विविधाः कारिताः स्वमनोहराः ।
Then follows 35⁶, which again is followed by:

1994⁶ तथा मासादमात्राद्य रोमन्ते च सहस्राः ।
विमन्तरा राजमागोः प्रीरिताः कोभिताः सतिताः ।
— *) Śi K₁ तदाकानि; T G (except G₁) तदाकानि. B₁
Da Da दिव्यानि (for रम्याणि). — *) K₂ s N₁ V₁ D₁
D₁ (except Da) सु. (K₂ s B₁ s Da च) यद्गुणि (for च
महान्ति). Cd oios महति (as in text). S विविधानि
दितासु (T₁ G₁ सरति) च. — After 46, B ins.:

1995⁶ नदी च नदिनी नाम सा पुरीरुण्णहते ।
चातुर्वर्ण्यसमाकीर्णं माध्वैः सिद्धिभिर्माहृतम् ।
उपभोगसमर्थैश्च सर्वैर्द्रव्यैः समावृतम् ।
नित्यमायोजनोपेतं वरनागीगणायुतम् ।
मत्तवारणसंपूर्णं गोभिर्दरैः खरेजैः ।
सर्वैर्धामिदं राज्ञि कारितं विश्वकर्मा ।
which is followed by 35⁶.

47 *) N₁ B₁ D₂ D₂ s राष्ट्रमावृताः. — *) V₁
मरुधे (for मरु). — *) K₂ सताः; K₂ B₁ D₁ Cd च

२००

जनमेजय उवाच ।

एवं संप्राप्य राज्यं तदिन्द्रप्रस्थे तपोधन ।
 अत ऊर्ध्वं महात्मानः किमकुर्वन्त पाण्डवाः ॥ १
 सर्व एव महात्मानः पूर्वं मम पितामहाः ।
 द्रौपदी धर्मपत्नी च कथं तानन्ववर्तत ॥ २
 कथं वा पञ्च कृष्णायामेकस्यां ते नराधिपाः ।
 वर्तमाना महामागा नामिद्यन्त परस्परम् ॥ ३
 श्रोतुमिच्छाम्यहं सर्वं विस्तरेण तपोधन ।
 तेषां वैदित्तमन्योन्यं युक्तानां कृष्णया त्वा ॥ ४

वैशंपायन उवाच ।

धृतराष्ट्राम्बुजज्ञाताः कृष्णया सह पाण्डवाः ।
 रेमिरे पुरुषन्यात्राः प्राप्तराज्याः परंतपाः ॥ ५
 प्राप्य राज्यं महातेजाः सत्यसंधो युधिष्ठिरः ।
 पालयामास धर्मेण श्रुतिवीं ब्राह्मिः सह ॥ ६
 जितारयो महाप्राज्ञाः सत्यधर्मपरायणाः ।
 सुदं परमिकां प्राप्तास्तत्रेषुः पाण्डुनन्दनाः ॥ ७
 कुर्वाणाः पौरकार्याणि सर्वाणि पुरुषर्षभाः ।
 आसांचकुर्महाहंसु पार्थिवेष्वासनेषु च ॥ ८

Co. 1. 7937
 P. 1. 200. 8
 R. 1. 228. 8

शः (for शशवत्). — After 47, ॥ ins.:

1996* लोचलेन च कर्णेन भारतराष्ट्रैः कृपेण च ।

48 *) S (except Ms) तथा (for तत्र). — *) T G-4 'यिना कृते; G1. 5 M 'यिनका (G1. 5 Ms 'नः स; Ms 'iny. lin. 'ना स) दा; G1 'यिनः कृते. Cd oites 'प्रणयनं.

49 *) G1 M 'द्वैः समावृत्तं. — *) = 30*. K1 इन्द्रेणैवामरावती. — After 49, D1 (marg. sec. m.) S ins. a passage of 26 lines given in App. I (No. 110).

50 *) T1 G2-4 निवेधा; G1 निवास्य; G1 निवर्त्त. Da राजत् (for वीरः). — *) Da S सह रामेण (by transp.). — *) S1 'मत्तदा; Cd as in text.

Colophon. Major parvan: T1 G1-5 M संभव* (for आदि*). — Sub-parvan (or adhy. name). S1 Ko-5 B1. 5. 5 Da D1. 25 D1 रावर्त्तम (D1. 25 D1 'दावर्त्त); K1 N1 D1 पांडव (N1 'वानां) राज्यलंभ (K1 'भने); T1 संभव and राज्यलंभ; Ms. 5 युधिष्ठिरराज्यलंभ. — Adhy. name: Ko कृष्णद्वारकागमनं; K1 इन्द्रप्रस्थनिवेशः; D1 पांडवानां मित्रप्रसूतागमनं. — Adhy. no. (figures, words or both): D1 D1 201 (Dns 203); D1m 216; D1 167; T1 213; T1 G1. 4 167; G1 164; G1 168; G1. 5 M 166. — Sloka no.: D1 D1 D1 B1; Ms 108. — Aggregate sloka no.: Dns 7537.

200

1 S1 K1 Dns D1 S om. उवाच. — *) B1 संप्राप्त राधाया; Cd as in text. K1 B1 ते; B1. 5. 5 Da Dns D1.

100

हु; G1 सं; Cd तत् (as in text). — *) N1 D1 D1. 5 G1 'प्रस्थे; Cd as in text. — *) S1 K1 D1 तत् ऊर्ध्व. G1 नरन्यात्राः. — *) K1 N1 V1 B D1 D1 D1 T1 G1 किमकुर्वन्त.

2 *) N1 B (except D1) Da ते तु वीरा (for सर्व एव). S1 महाप्राज्ञाः; K1. 2-4 B Da D1. 5 नरन्यात्राः (D1 'धेरा); K1 भागाः; N1. 5 V1 D1 D1. 5 'सत्ताः. — *) K1. 5 N1 V1 D1 D1. 5 मम पूर्वः (D1 पूर्व); K1 B Da D1 सर्वे मम. — *) N1. 5 D1 अयुर्वर्त्ते.

3 *) N1 V1 D1 D1. 5 च पंच; B1 D1 ते पंच; T1 G1 M वत्तं च; T1 G1. 5 आसन्न. — *) S1 Ko. 2. 5 N1 D1 तपोधन (K1 'नाः) (for नर*). — S1 (haph.) om. 3*-4*.

— *) T1 (except G1) महेश्वासा (for महा*).
 4 S1 om. 4* (of. v. 1. 3). — *) S तत्र (Ms तत्पु). — *) S वयातथ. — *) K1 N1. 5 B1 D1 D1. 5 S कृष्णया सह (T1 G1 सह कृष्णया); K1 N1 B1. 5 कृष्णया तदा. 5 S1 K (except Ko) D1 S om. उवाच. — *) S इन्द्रप्रस्थं प्रविश्य तत् (Ms. 5 ते; Ms. 5 सं); see below. — *) N1 V1 D (except Da D1) सांदवप्रस्थे; Ms 'iny. lin. हि महाभागाः. — *) S1 K1 परंतप; N1 महाराजाः. S कृष्णया सह पांडवाः (-5*).

6 *) S1 K1 D1 प्राप्तराज्यो म*.

7 *) S1 Ko. 2. 5 N1 V1 D1 महाराजानः; N1. 5 B1. 5 D1 महाराजाः. — *) S1 सुदुःखः; K1 सुदुःखः (for तत्रो*).

8 *) S1 पौरकार्याणि. — *) K1 पौराणि. S (except G1) नरतर्षभाः. — *) S पराश्वेय*. B1 G1 ते (for च).

9 N1 V1 D1 D1 om. 9*. — *) K1 एवं ते

[793]

अथ तेषूपविष्टेषु सर्वेष्वेव महात्मसु ।
 नारदस्त्वथ देवर्षिराजगाम यदृच्छया ।
 आसनं रुचिरं तस्मै प्रददौ स्वं युधिष्ठिरः ॥ ९
 देवर्षेरूपविष्टस्य स्वयमर्घ्यं यथाविधि ।
 प्रादाद्युधिष्ठिरो धीमात्राज्यं चासौ न्यवेदयत् ॥ १०
 प्रतिशृणु त्व तां पूजामृषिः प्रीतमनाभूत् ।
 आशीर्भिवर्धयित्वा तु तमुवाचासतामिति ॥ ११
 निपसादाभ्यनुज्ञातस्ततो राजा युधिष्ठिरः ।
 प्रेषयामास कृष्णायै भगवन्तमुपस्थितम् ॥ १२
 श्रुत्वैव द्रौपदी चापि शुचिर्भूत्वा समाहिता ।
 जगाम तत्र यत्रास्ते नारदः पाण्डवैः सह ॥ १३
 तस्यामिवाद्य चरणौ देवर्षेर्धर्मचारिणी ।
 कृताञ्जलिः सुसंवीता स्थिताथ ह्रुपदात्मजा ॥ १४
 तस्याश्चापि स धर्मात्मा सत्यवागृषिसत्तमः ।
 आशिषो विविधाः प्रोच्य राजपुत्र्यास्तु नारदः ।
 गम्यतामिति होवाच भगवांस्तामनिन्दिताम् ॥ १५
 गतायामथ कृष्णायां युधिष्ठिरपुरोगमात् ।

विविक्ते पाण्डवान्सर्वानुवाच भगवानृषिः ॥ १६
 पाञ्चाली भवतामेका धर्मपत्नी यशस्विनी ।
 यथा वो नात्र भेदः स्यात्तथा नीतिर्विधीयताम् ॥ १७
 सुन्दोपसुन्दावसुरौ आतरौ सहिताभौ ।
 आस्तामवध्यावन्त्येषां त्रिषु लोकेषु विश्रुतौ ॥ १८
 एकराज्यावेकगृहावेकशय्यासनाशनौ ।
 तिलोचमायास्तौ हेतोरन्योन्यमभिजघ्नतुः ॥ १९
 रक्ष्यतां सौहृदं तस्मादन्योन्यप्रतिभाविक्म् ।
 यथा वो नात्र भेदः स्यात्तत्कुरुष्व युधिष्ठिर ॥ २०

युधिष्ठिर उवाच ।

सुन्दोपसुन्दावसुरौ कस्य पुत्रौ महाह्वने ।
 उत्पन्नथ कथं भेदः कथं चान्योन्यमम्रताम् ॥ २१
 अप्सरा देवकन्या वा कस्य चैषा तिलोचमा ।
 यस्याः कामेन संमत्तौ जघ्नतुस्तौ परस्परम् ॥ २२
 एतत्स्वं यथावृत्तं वित्तरेण तपोधन ।
 श्रोतुमिच्छामहे विप्र परं कौतूहलं हि नः ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्विशततमोऽध्यायः ॥ २०० ॥

वर्तमानेद्युः । ११ तेषु सत्रोपविष्टेषु. — ^१) Ns सर्वेष्वेषु; S पण्डितेषु. — After 9th, Ds (marg. sec. m.) S lns. a passage of 27 lines given in App. I (No. 111). — ^२) S आयवौ धर्मराजं तु प्रददौ कामोऽथ नारदः. — After 9th, S lns.:

1997^a समागतशृङ्गि दद्यात् प्रादुर्गम्यामिवाद्य च ।
 — ^१) Ms-s च (for स्वं). Ts Gs-s स्वं ददौ स (Ts च); Ts Gs-s संदर्भो स; Ms-s ददौ राजा. — After 9, S lns.:

1998^a कृष्णाजिनोत्तरे तस्मिद्युपविष्टो महाह्वनिः ।
 — 10^a) Ko Das अर्थ; Ts Gs-s एव (Gs च). — After 10th, Ks repeats 9th (as in text) and 10th. — ^२) Ns ददौ (for प्रादात्). Das Ds transp. धीमान् and राज्यं. N (except Ks Ks) तस्मै (for चासौ).

11^a) Ns प्रतिशृणुततः पूजाम्. — ^१) N (except Ns Vs) 'मनासदा' (Ds 'क्षया'). — ^२) Ss K (except Ks) Ns Vs Bs Ds Ds-s च (for तु).

12 Gs em. 12^a-14^a. — ^१) T G (Gs om.) तदा

राजा; Ms धर्मराजो. — ^२) Ns s Ds-s कथयामास.

13 Gs om. 13 (of. v. l. 12). — ^३) Ks Ns, D Dns, Ds, s.s.s T G (Gs om.) श्रुत्वेतद्. S (except Ms-s; Gs om.) देव (for चापि). — ^४) Ks T Gs-s दद्य सत्रास्ते (by transp.). — ^५) Ns सह पण्डितैः (by transp.). 14 Gs om. 14^a (of. v. l. 12). — ^६) Ss Ks अभिवन्द्य. — ^७) Ss Ks यज्ञोत्तलिः; Gs Ms-s दृष्टान्तलिः. — ^८) Ds सा; S चै (for अथ).

15^a) Ts तस्या अपि स; Gs तस्याश्चापि. — ^१) Gs M प्रोक्तया (for प्रोच्य). — ^२) Ks Bs Ds-s च; Ms-s त (for तु). — ^३) S शोवाच.

16^a) Ts Gs-s स तु (for अथ). — After 16, N (except Ds) Gs lns. नारद उ' (Ss Ks Gs om. उ').

18^a) Ns, Bs D Gs M हि पुरा; T Gs-s ह्यसुरौ (for असुरौ). — ^१) S देवे (for अद्यात्). Ts B (except Gs) असुरौ (for अथै).

19^a) Ts दृष्टाव्यो (for 'दुरो'). — ^१) Ko-s 'तदा'.

२०१

नारद उवाच ।

शृणु मे विस्तरेणेममितिहासं पुरातनम् ।
 आदृभिः सहितः पार्थ यथाष्टवं युधिष्ठिर ॥ १
 महासुरस्यान्ववाये हिरण्यकशिपोः पुरा ।
 निकुम्भो नाम दैत्येन्द्रस्तोजसी बलवानभूत् ॥ २
 तस्य पुत्रौ महावीर्यौ जातौ भीमपराक्रमौ ।
 सहान्योन्येन ह्यजाते विनान्योन्यं न गच्छतः ॥ ३

अन्योन्यस्य प्रियकरान्योन्यस्य प्रियंवदौ ।
 एकशीलसमाचारौ द्विपैवैकं युया कृतौ ॥ ४
 तौ विवृदौ महावीर्यौ कार्येण्यप्येकनिश्चयो ।
 वैलोक्यविजयार्थाय समास्यप्येकनिश्चयम् ॥ ५
 कृत्वा दीक्षां गतौ विन्ध्यं तत्रोग्रं तेपतस्तपः ।
 तौ तु दीर्घेण कालेन तपोयुक्तौ बभूवतुः ॥ ६
 क्षुत्पिपासापरिश्रान्ती जटावल्कलधारिणी ।

G. 1. 723
B. 1. 202
C. 1. 224.

दानासनौ (Ks m 'दानासुनौ). — *) Ts Gs तिलोत्तमायां,
 Ts Gs-4 सोद्वात्; Gs हेतोः.

20 *) Many MSS. रक्षतां. — *) Ks S (except Gs
 Ms) अन्वयोत्तं. Ss 'प्रतिभेदस्तः; Ko 'प्रतिभाविक्तं; Ks.
 'प्रतिभावा' (Ks 'गि)कं; Ks 'अदकं; Ks N V2 B Das Dn
 D1.s Gs 'प्रतिभावा' (Ks N1.s Dn D1.s 'व)कं; Ds
 'प्रतिभाकारितं; Ds 'भागिकं; Ms-s 'भावितं. — *) Ss Ks च
 प्रभेदः स्यात्. — *) Ss Ko. 1.s. 4 N1 Gs Ms.s तत्कुल्यं;
 Ks Ds Gs तथा कुल. Ss K (except Ks) महारायाः; N1
 परं तथा. For it, Ds subst. 17^a; and after it Ds ins.:
 199^a यथा च सर्वेषु समं तत्कुल्यं महारायाः ।

21 Ss K1.s S om. उवाच. — *) Ks कुतो भेदः.
 — *) Ks G1 om. च.

22 *) Ss K1 स्ता; N1.s Dn D1.s ने (for वा).
 — *) Ss K1 N1 Gs.s कल वैषा (N1 वे स्ता); Ds कलैषा
 च. — *) M (except Ms) यत्त.

23 *) Ks पुतद्वयं यथापूर्व. — *) Ks हृदयमहं.
 Ks.s Ns B D (except Ds) मन्त्र (for विप्र). — *) Ds
 Ts Gs-4 ने (for वा). — After 23, S reads 1. 201. 1
 (with the ref.), om. it in its proper place.

Colophon om. in Ss K1. — Major parvan. Ts G M
 संभव (for आदि). — Sub-parvan. Ko राजवत्संभव
 (followed by सुन्दोपाख्यान); T1 संभव. Ks-4 B Da Da
 Ts Gs.s Ms (all om. the sub-parvan name) mention
 only सुन्दोपा (Da om.) सुन्दोपारयान (Gs.s M om. the
 second उप-). — Adhy. name: Ks.s Ms नारदायमनं;
 Ds युधिष्ठिरं प्रति नारदायमनं. — Adhy. no. (figures,
 words or both): Da 202 (Das 207); Dam 217; Ds
 168; T1 214; Ts G1.s 168; Gs 165; Gs 169; Gs.s

M 167. — S'loka no.: Da: 24; Dn 23; Ms 52.
 — Aggregate s'loka no.: Dn: 7596.

201

1 S reads 1 (with ref.) after 1. 200. 23, and om.
 it here. Ss K1 S om. उवाच. — *) Ss Ko. 2.s T G
 हृदय (G1 पुन) (for हृदय).

2 *) Ns 'स्वान्वये हि. — *) Ds transp. दैत्येन्द्रः
 and तेजस्वी. S (except Ms) तेजस्त (for 'स्वी).

3 *) Da भीमौ भीमं; Ds सजाती भीमविक्रमी.
 — After 3^a, Ks N1.s V1 D ins.:

2000* सुन्दोपसुन्दौ दैत्येन्द्री दादणौ क्रमान्वसौ ।
 त्रयेकनिश्चयो दैत्यायेककार्यो संसंगतौ ।

निरन्तरमवर्ततो समदुःखसुखदुग्धौ ।
 — *) Ks.s N V2 B D विनान्योन्यं न युः. — *) Gs
 सहान्योन्येन. Ks N1.s V1 Bs D (except Ds) जवरतः
 (Dn1 D1.s तु); T1 G (Gs before corr.) मच्छतां.

4 G1 om. 4-5. — *) M (except Ms) मियतरी.
 — *) Gs अन्वयोत्तं द्विपौ वदौ. — *) Ko द्विषा चैकं; Ks
 द्विपौको (m विभज्येकं); Ks.s N V1 Bs Dn D1.s S
 द्विपैवैको (N1 V1 'पद; Ds 'को). Ks यथा कृतः (m कृतौ
 यथा); N1.s Bs Dn D1.s Ms-s 'अवकृतः; T1 'जयौ कृतौ;
 Ts Gs-s 'अवकृतः; Gs 'अवकृतौ.

5 G1 om. 5 (of. v. l. 4). — *) Ks तौ तु हृदौ. T1
 महाकायौ. — *) Gs.s 'निष्ठौ. Ss कार्येभ्येकं दिनिययो;
 Gs जातौ भीमपराक्रमौ (=3^a). — Ss Ko. 2 (1 hapl.)
 om. 6^a. — *) S 'विजये यसौ (Ms सुकौ). — *) N1.s
 Dn D1.s समाचार. Ks Bs Ds T Gs एकनिश्चयो.

6 *) Ks.s N V1 B D दीक्षां कृत्वा (by transp.).
 Gs Ms-8 विजे. — *) N1.s Dn D1.s Ms.s तापुर्गं; Da

उभावप्यमरौ स्यावः प्रसन्नौ यदि नौ प्रभुः ॥ १९

पितामह उवाच ।

ऋतेऽमरत्वमन्यद्वा सर्वशुक्तं भविष्यति ।

अन्यद्वृणीतां मृत्योश्च विधानममरैः समम् ॥ २०

करिष्णावेदमिति यन्महदभ्युत्थितं तपः ।

युवयोर्हेतुनानेन नामरत्वं विधीयते ॥ २१

त्रैलोक्यविजयार्थाय भवज्यामास्थितं तपः ।

हेतुनानेन दैत्येन्द्रो न वां कामं करोम्यहम् ॥ २२

सुन्दोपसुन्दावूचतुः ।

त्रिषु लोकेषु यद्धतं किञ्चित्स्वावरजङ्गमम् ।

सर्वसाक्षी भयं न स्याद्वेत्तेऽन्योन्यं पितामह ॥ २३

पितामह उवाच ।

यत्प्रार्थितं यथोक्तं च काममेतद्दानि वाम् ।

मृत्योर्विधानमेतच्च यथावद्वा भविष्यति ॥ २४

नारद उवाच ।

ततः पितामहो दत्त्वा वरमेतत्तदा तयोः ।

निवर्त्य तपस्तप्तौ च ब्रह्मलोकं जगाम ह ॥ २५

लब्ध्वा वराणि सर्वाणि दैत्येन्द्रावपि तावुभौ ।

अवधौ सर्वलोकस्य स्वमेव भवनं गतौ ॥ २६

तौ तु लन्धवरो दृष्ट्वा कृतकामौ महासुरौ ।

सर्वैः सुहृज्जनस्त्राभ्यां प्रमोदमुपजग्मिवाम् ॥ २७

ततस्तौ तु जटा हित्वा मालिनौ संभूवतुः ।

महार्हाभरणोपेतौ विरजोन्म्वरधारिणौ ॥ २८

अकालकौमुदीं चैव चक्रतुः सार्वकामिकीम् ।

दैत्येन्द्रौ परमप्रीता तपोश्चैव सुहृज्जनः ॥ २९

भक्ष्यतां भुज्यतां नित्यं रम्यतां गीयतामिति ।

C. 1. 7649
B. 1. 806. 81
Ac. 1. 2202. 81

20 Śi K1 T Gs-6 पितामहः; K2.s N2.s V1 B D (except Ds) ब्रह्मोवाच; G1.s M ब्रह्मा. — *) Ms वः (for वा). Śi Ko.s.4 N2 Ds "भरत्वाभ्यह्नाः; Ks N2.s B Da Dn D1.2.4 "भरत्वं युवयोः. — *) Ko.s सर्वमेतद्; N2 Bs T1 सर्वं युक्तं. — *) Ks N V1 B D (except Ds) T1 Ms.s वृणीते. — *) N2 V1 B (except Bs) Da Ds विप्रातय. Ko.s N2.s D1 S (except Ms) "हे. सह.

21 Before 21, T1 ins. सुन्दोपसुन्दौ; T2 Gs-6 असुरौ. — *) Śi Ko.1.2.4 करिष्ये चे (Ko.2.9 वे) दमिति यत्; Ks करिष्यामीदमिति चे; N2.s करिष्ये चेत् इति यत्; N2 Bs.s Da Dn D2.4 प्रसन्नचित्त्याय इति यत्; V1 करिष्याय ह इति यत्; B2.s करिष्याय इति च यत्; D1 भविष्यतीति इति यत्; Ds करिष्ये चेतदेवार्ह. — *) Ko.s N V1 B D अभ्युद्यतः; Ks अभ्युद्यतः; Ks अभ्युद्यितः; Ms inf. lin. अभ्युद्यितं. Śi अन्यत्वे तत्फलं तपः; Ks युवाभ्यामास्थितं तपः. — *) T G आवयोर् (G1 डभयोर्). Ks तेन; T1 Gs केन (for अनेन). — Ko (hapl.) om. from नामरत्वं (in 21^a) up to हेतुनानेन (in 22^a).

22 Ko om. up to "नेन (cf. v. 1. 21). Before 22, T Gs.4-s ins. ब्रह्मा. — *) Śi K1.2.4 N2 V1 Ds "विजयार्थं हि. — *) K1 युयोः; D1 Gs नावो; D2 न च; T Gs.4 वाहं (for न वा). Ds द्वादशपदं; T2 करोमि वां.

23 T1 Gs.4-s Ms असुरौ. Śi K1 B (except Ms) om. ऊचतुः. — *) Śi सारयः S हर्षं (for किञ्चित्). — *) Ko.s.4 S (except T1 Gs.s Ms) नो. Śi किञ्चित्;

K1.s D4 सकाम् (न स्यात्). — *) Śi विनाभ्योन्यं; Cd as in text. Gs कृतेभ्योन्वापितामहात्.

24 Ge om. the ref. Ks N2 Bs Ds S (Gs om.) ब्रह्मा. Śi K1 S om. उवाच. — *) Śi बहुक्तं च; N2 त्वदुक्तं च; Bs यथा चोक्तं; T G (except G1) यथोक्तं तत्. — *) K1.s B1.s Da Dn D1.2.4 G1.s एतं; Ds T1 Gs.9 एव (for एतद्). Ko.s.4 Da.s Ds T2 G (except G1) दद्यामि. Ko.s.4 अहं (for वाम्). — *) Śi K1 हि; Bs तु (for च). — *) N D1.s Ms वा (for वां).

25 Śi K1 S om. उवाच. — *) K1.s B1.s Da Gs एतं; Ks एतं (for एतत्). Bs Da Ds तथा; G1 M तत्तत् (for तदा). — *) N2 निवृत्तौ. Ks B Da Ds G1 M (except Ms) शैव; Ds तौ तु.

26 *) Ks.s N B D (except Ds) दैत्येन्द्रौ (for सर्वोणि). K1 हृष्टत्वा वरं सर्वसाक्षी. — *) Śi तावु-यावपि (by transp.). K2.s N2.s B D (except Ds) अभ्य तौ आत्रावुभौ; N2 ब्रह्मणोपि च तावुभौ. — *) Ds तदेव भवनं ययो (m गतौ); T2 Gs.4 स्वमेव भवनं गतौ.

27 N2 om. 27^a-28^a. — *) Ms प्रीतौ (for दृष्ट्वा). — *) V2 कृतकार्यौ. Ks N2.s B D सप्तसिनी. — *) K2.s N2.s V1 B D (except Ds) T G (except G1) प्रहृष्टम्.

28 N2 om. 28^a (cf. v. 1. 27). — *) Ko.s Ds तौ ताः; Ks तौ तौ; B1 (m as in text) G1 Ms-7 तु तौ (by transp.); T2 तौ हि. Ks Bs Da T2 G1-4 जटौ. N2 V1 B D (except Ds D4.s) Gs भित्वा. — *) Śi K1 (7 hapl.) om.

पीयतां दीयतां चेति याच आसन्गृहे गृहे ॥ २०
तत्र तत्र महापानैरुत्कृष्टतलनादितैः ।
हृष्टं प्रमुदितं सर्वं दैत्यानामभवत्पुरम् ॥ २१

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकाधिकविंशततमोऽध्यायः ॥ २०१ ॥

२०२

नारद उवाच ।

उत्सवे घृत्तमात्रे तु त्रैलोक्याकाङ्क्षिणाद्युभौ ।
मन्त्रयित्वा ततः सेनां तावाज्ञापयतां तदा ॥ १
सुहृद्भिरभ्यनुज्ञातौ दैत्यवृद्धैश्च मन्त्रिभिः ।

तैस्तैर्विहारैर्वहुभिर्देत्यानां कामरूपिणाम् ।
समाः संश्रीडतां तेषामहरेकमिवाभवत् ॥ २२

28^a-29^a. — ^a) Ks D1.2 s M (except Ms) विरजांवर*,
29 Ss K1 om. 29^{ab} (cf. v. 1. 28). — ^b) Ks M
सर्वकामिनीः; Ns. s B (except Bs) Dn Ds s T G 'काङ्क्षिणी'.
— ^c) Ks. s Ns. s B D (except Ds) निलयप्रमुदितः सर्वैः
(Bs: 'दितं सर्वैः'; Bs Da 'दितशैव'). — ^d) Bs दैत्यानाम
भवत्पुरं (= 31^d).

30 ^a) Ss K2 भुज्यतां भुज्यतां; Ko. s s Ds दीयतां
भुज्यतां. G1 अष्टं (for त्रितं). — ^b) Ks. s Ns B D
(except Ds) दी (Ks ती) यतां रम्यं; N1 गम्यतां गीयं; Ns
V1 रम्यतां गीयं. — ^c) Ko. s s स्त्रीयतां गीयं; Ks दीयतां
दीयं; Ks Ns. s D गीयतां गीयं (Ds गीयतां गृह्य);
N1 दीयतां गीयं; V1 गीयतां दीयं; B1 गीयतां गीयं; Bs.
गीयतां गीयं. Ss चारिः; Ks Bs Ds दैव (for वेति).
— ^d) Ks. s Ns Bs. s Da Ds दृष्ट आसीद्; Ns V1 Bs.
Dn Ds. s दृष्ट आसीद्; Ts Gs-4 वाचस्वयासन्. — After
30, Bs ins.:

2002^a इति याचः प्रदद्यातां तत्र तत्र महात्मनाम् ।

31 ^a) Ks. s Ns V1 महापानैरु; Ns BD (except Ds)
T1 Ms. s 'मदिर'. — ^b) Ss Ks Ns 'बल'; Ko आकुष्ट; Bs
T1 Gs. s उद्धृत; Ds आहृततलनित्वेन; Ms-8 तादितैः.
Cd cites सलनादितैः. — ^c) Ko. s s N1 V1 Ds G1
प्रहृष्टमुदितं; Ds Ms. s हृष्टप्रमुदितं. Ss Ko. s. s N1 Ds
रम्यं (for सर्वं).

32 ^a) G1 विकारैर्बहुभिः. — ^b) S दैत्यवृद्धां महो-
जतां. — ^c) Ss Ko. s. s V1 Ds ताः समाः श्रीडतां; Bs.
रमाद्याः श्रीः.

Colophon. Major parvans: Ts G M संमय (for
आदि). — Sub-parvans: Ko राज्यकंस (followed by

कृत्वा प्रास्थानिकं रात्रौ मघासु ययत्तुस्तदा ॥ २
गदापट्टिशधारिण्या शूलमुद्गरहस्तया ।
प्रस्थितौ सहधर्मिण्या महत्या दैत्यसेनया ॥ ३
मङ्गलैः स्तुतिभिश्चापि विजयप्रतिसंहितैः ।

सुदोषाख्यान); T1 संमय. Ss K1-4 Ns B Ds Ds. s Ms.
(all om. the sub-parvan name) mention only
सुदोषसुदोषाख्यान. — Adhy. no. (Figures, words or
both): Dns 208; D1 203; Dms 218; Ds 159; T1
215; Ts Gs. s 169; Gs 166; Gs 170; Gs 167; Gs
M 168. — Sloka no.: Dns 33; Dn 34; Ms 31.
— Aggregate s'loka no.: Dns 7030.

202

1 Ss K1 S om. उवाच. — ^a) T G वर्तमाने तु (Ts
Gs-4 'मानो ती). — ^b) Ns त्रैलोक्यजयकाङ्क्षिणी. — ^c)
Ko. s s ततः सेनं.

2 ^a) Ss Ks चाप्यनुज्ञातौ; Ns V1 Bs. s Dn Ds. s Gs
अप्यनु. — ^b) Ks दैत्ये वृद्धैः; Ns Dn दैत्यैर्वृद्धैः. — ^c) Ss
Ko. s D1 Ds Gs प्रस्थानिकं (T1 Gs. s 'ही'); Ts Gs. s
प्रास्थानिकी. T G यात्रां; M सर्वं (for रात्रौ). — ^d) Ks
विवाहः; S असुरी (for मघासु). Ko. s s Ds प्रस्थितौ तदा;
Ks प्रययत्तुस्तदा.

3 Ks transp. 3^{ab} and 3^{cd}. — ^a) Ss Ks 'वदितं';
Ko. s Ds 'मुद्गर'; S 'वदत'. — ^b) Ko. s Ds वदितं.
— ^c) Ko. s s Ns. s Dns. s Ds. s Ms. s 'वदित्वा'.

4 ^a) Ss Ks (except Ks) Ns Ds चैव (for चारि).
— ^b) Ks s Da s विजयं प्रति संहितौ (Ks. s Ds 'दितैः';
T1 'स्थितैः'; Ts Gs 'दितं'). — ^c) Ks. s Ns. s V1 s
(except Bs) Ds M तौ; T Gs-4 च (for तु). — ^d) Ss K
(except Ks) Ds परमां मुदं.

5 ^a) Ss Ns V1 Dn उद्धृत. — ^b) Ss Ko. s. s Ds
वीरौ (for दैत्यौ).

6 ^a) Bs Da उद्धृत (for ज्ञाता). — ^b) Ts Gs-4 प्रमो-

चारणैः स्तूयमानौ तु जग्मतुः परया युदा ॥ ४
 तावन्तरिक्षमुत्पत्य दैत्यौ कामगमायुधौ ।
 देवानामेव भवनं जग्मतुर्द्वदुर्मदौ ॥ ५
 तयोरागमनं ज्ञात्वा वरदानं च तत्प्रभोः ।
 हित्वा त्रिचिष्टपं जग्मुर्ब्रह्मलोकं ततः सुराः ॥ ६
 ताविन्द्रलोकं निर्जित्य यक्षरक्षोगणांस्तथा ।
 खेचराण्यपि भूतानि जिग्यतुस्तीव्रविक्रमौ ॥ ७
 अन्तर्भूमिगतावागाञ्जित्वा तौ च महासुरौ ।
 समुद्रवासिनः सर्वान्म्लेच्छजातीन्त्रिजिग्यतुः ॥ ८
 ततः सर्वा महीं जेतुमारुधावुग्रशसनौ ।
 सैनिकांश्च समाहूय सुतीक्ष्णां वाचमूचतुः ॥ ९
 राजर्षयो महायज्ञैर्हव्यकण्वैर्द्विजातयः ।
 तेजो वलं च देवानां वर्धयन्ति श्रियं तथा ॥ १०
 तेषामेवं प्रवृद्धानां सर्वेषामसुरादिषाम् ।

संभूय सर्वैरसाभिः कार्यः सर्वात्मना वधः ॥ ११
 एवं सर्वान्समादिश्य पूर्वतीरे मंहोदधेः ।
 कूरां मतिं समाख्याय जग्मतुः सर्वतोमुखम् ॥ १२-
 यज्ञैर्यजन्ते ये केचिदाजयन्ति च ये द्विजाः ।
 तान्सर्वान्प्रसमं दृष्ट्वा बलिनौ जग्मतुस्तदा ॥ १३
 आश्रमेष्वग्निहोत्राणि क्रुपीणां भावितात्मनाम् ।
 गृहीत्वा प्रक्षिपन्त्यप्सु विश्रब्धाः सैनिकास्तयोः ॥ १४
 तपोधनैश्च ये क्षापाः कुद्वैरुक्ता महात्मभिः ।
 नाक्रामन्ति तयोस्तेऽपि वरदानेन जुम्भतोः ॥ १५
 नाक्रामन्ति यदा क्षापा वाणा मुक्ताः शिलाखिव ।
 नियमास्तदा परित्यज्य व्यद्वधन्त द्विजातयः ॥ १६
 पृथिव्यां ये तपःसिद्धा दान्ताः क्षमपरायणाः ।
 तयोर्भयाद्बहुवृत्ते वैनतेयादिपौरगाः ॥ १७
 मयितैराश्रमैर्भयैर्विकीर्णकलशसुवैः ।

G. 6. 7890
 H. 1. 210. 18
 H. 1. 230. 18

— *) B त्रिचिष्टपं.
 7 *) Ns. B. s. Da Ds. Ms. सदा. — *) N V s
 Bs. Ds Ds जग्मतुः. Ms-s हीममुचतौ.
 8 *) Ks 'भूमिचरा'. — *) Ss तांश्च; Ks Da Da
 S लो तु. Ks Ns. s B D (except Ds) Gs महारथौ.
 — *) Ns. s B (except Bs) D (except Ds) 'वासिनीः
 सवो म्लेच्छजातीर्वि'.
 9 *) Ms उपकर्मिणाः; Ms 'साधनौ. — *) Ks Ns. s
 B (except Bs) D (except Ds) M (except Ms)
 सुतीक्ष्णं वाचमूचतुः.
 10 *) S (except Ts Gs. s) महर्षयो. — *) S
 वर्धयन्ते. Ss तसः; Ks यथा; Bs तदा (for तथा). Ds तथा
 श्रियं (by transp).
 11 *) Ss K (except Ks) Ds तथा तेषां. Ks Ns. s
 V s B D (except Ds) Ts Gs. s Ms. s प्रवृद्धानो.
 12 *) Ss Ks. s Bs Ds Ds पूर्वं लीरे. — *) Ks कुरां
 युधि. — *) Ks. s Ns. s V s B Da Du Ds. s 'युधौ; Ks
 युधिः; Ds S 'दितौ'.
 13 *) Ks B D (except Ds) Ts Gs M यजन्ति. Ds
 योजयन्ति (for ये के); see below. — *) Ds त्रिणां यजन्ति
 ये द्विजाः. — *) Ss Ks सततं; S लुरौ (for प्रसवं). Ks
 B D (except Ds) हत्वा. — *) Ks. s N B D Ts Gs. s
 Ms जग्मतुस्त. V s जग्मतुर्बलिनौ (by transp). Ks Ns. s

B D (except Ds) ततः (for तदा).

14 *) N सुवीनौ. — *) Ds M (except Ms)
 प्राक्षिपन्त्यप्सु. — *) N B D (except Ds) विश्र(or
 'क्ष)व्यै; some MSS. बिलक्ष्णाः. Ko T Gs. s- s तदा; Ks
 तथा (for तयोः).

15 *) Bs तपोलब्धैश्च. Ks Ns. s B D (except Ds)
 कुद्वैः क्षापा (by transp). Ms. s उक्ता महर्षिभिः. — *)
 Cf. v. 1. 16*. Ss Ks. s च कामन्ति; Ns. s B (except Bs)
 D (except Ds) नाक्रामन्त. S तेन (Ts Gs. s ते वे) (for
 तेऽपि). — *) Ks. s 'दानेन जुम्भिताः; Ks 'दानेन वेधतः;
 Ns V s Bs Ds दानवि (Ks 'वि) जुम्भिताः (Ns 'जो); Ns. s
 Bs. s Da Ds. s 'दानविराकृताः; Ds Ds. s 'दाना-
 विराकृताः; S 'दानेन च प्रभो (Ts Ms. s- s 'भो:).

16 *) Cf. v. 1. 16*. Ss Ks. s च कामन्ति; N B D
 (except Ds) नाक्रा (Da Ds 'क्र) मन्तः; Gs Ms. s नाक्रामन्ति.
 — *) V s युक्ता वाणाः (by transp). — *) Hyper-
 metrical Ko स्तान्; Ks Ns V s B D स्तं. (Ns V s Bs Ds
 वे); T G तु; Ms तान् (inf. tan. as in text); Ms-s च
 (for तदा). Ks. s तदा संख्याय नियमान्. — *) Ks
 प्राद्वन्तः; Ks Ns T G विद्वन्ति; Ds प्रवर्धन्ति; Ms-s व्यद्वन्ति.

17 *) Bs Da Ds ये पृथिव्यां (by transp). — *) Ks
 S जां Ks शो'ता दम्. — *) T G अयाद्बहुवृत्ते.

18 *) Ns मयितैर्विकीर्णैः. Gs विकीर्णैः; Ms. s सर्वैर;

शून्यमासीजगत्सर्वं कालेनेव हतं यथा ॥ १८

राजर्षिभिरद्वयद्विर्क्रियमिथश्च महासुरौ ।

उमौ विनिश्चयं कृत्वा विकुर्वन्ति वर्षेणिणौ ॥ १९

प्रभिन्नकरटौ भक्तौ भूत्वा कुञ्जररूपिणौ ।

संलीनानपि दुर्गेषु निन्यतुर्यमसादनम् ॥ २०

सिंहौ भूत्वा पुनर्व्याघ्रौ पुनश्चान्तर्हितावुभौ ।

वैतैरुपायैस्तौ क्रूरावृषीन्दृष्ट्वा निजमृतः ॥ २१

निवृत्तपञ्चस्थाध्याया प्रणष्टनृपतिद्विजा ।

उत्सन्नोत्सवयज्ञा च बभूव वसुधा तदा ॥ २२

हाहाभूता भयार्ता च निवृत्तविषणापणा ।

इति धीमहाभारते आदिपर्वणि अधिकश्चित्रशतमोऽध्यायः ॥ २०२ ॥

Ms.-s भगिर. — ⁶ B Da Da विहीनः; S विही (Ms. 'ही') गैः. S (except Ts) कलशैः कुर्वैः. — ⁷ S शून्यामवच्छ. S; K (except Ts) N; Da ततः सर्वैः T; तदा राष्ट्रं. — ⁸ K. T; G. s कालेनेव. S; K. 1, 2, 3 N; Ds जगत्; Ks N. s V; B Da Da D. 1, 2, 3 तदा (Bs तथा) (for यथा).

19 ^a N. s Da D. s ततो राजन् (for राजर्षिभिर.). S; अद्वयैश्च; K. s N; अद्वयौ लौ. — ^b S (except Ms) तपोर्षेणैः. — After 19^a, the sequence of S; K; is: 21^a, 22^a, 20^a, 21^a, 19^a, 20^a, 22^a. — ^c S; ततोपि नि'; K; ततो विनि'; Ks तावुभौ नि'. — ^d S विकुर्वन्तौ.

20 For S; K; cf. v. 1. 19. — ^a N. s V; B D संलीनमपि (D; मुनीनामपि); T; G. s संलीनावपि. — ^b D. s विन्युक्ते यम.

21 For S; K; cf. v. 1. 19. — ^a Ms 'आंतरपीयतां. — ^b Gs तैरुपायैस्तु. K; Ms-s तैः क्रूरैः; T; G (except G; सान्कृदाय (T; 'दौ). — ^c S; दृष्ट्वा कपीन्; K; मुनीन् दृष्ट्वा. S; K; V; विजगृतुः; T; विनिजगृतुः (sic). — After 21, the sequence of D; is: 21^a, 25, 23^a, 21^a, 22, 23^a, 26.

22 For S; K; D; cf. v. 1. 19, 21. — ^a 'निर्य'. — ^b K; 'यात्रा च.

23 For D; cf. v. 1. 21. — ^a S; K; सयासयै.

24 For D; cf. v. 1. 21. — ^a K. 1, 2 B (except D; Da M 'नो (Da नो) रथा. — ^b S; K. 1, 2 निरास'. — ^c S; K; Ms-s 'संरुणौ; V; 'संचय'. — ^d K; M

निवृत्तदेवकार्या च पुण्योद्वाहविवर्जिता ॥ २३

निवृत्तकृपिगोरक्षा विध्वस्तनगराश्रमा ।

असिकङ्कालसंकीर्णा भूर्ध्वभूयोप्रदर्शना ॥ २४

निवृत्तपितृकार्यं च निर्वपद्धारमङ्गलम् ।

जगत्प्रतिभयाकारं दुष्प्रेक्ष्यमभवत्तदा ॥ २५

चन्द्रादित्यौ प्रहास्तारा नक्षत्राणि दिवौकसः ।

जग्मुर्विषादं तत्कर्म दृष्ट्वा सुन्दोपसुन्दयोः ॥ २६

एवं सर्वा दिशो दैत्यौ जित्वा क्रूरेण कर्मणा ।

निःसपत्नौ क्रूरक्षेत्रे निवेशमभिचक्रतुः ॥ २७

(except Ms) बभूवोम'; K. s सं (Ks B) बभूवोम'; K; भूर्ध्वमौ चोम'; N; सर्वभूतोम'; T; G. s बभूवुः सुम'; G; भूर्ध्वोमनि'; G; बभूवुर्धुमदर्शना.

25 For D; cf. v. 1. 21. — ^a Ks B (except B; Da D. s दुष्प्रेक्ष्यं (Ks Da D; 'क्षे') चामवत्तदा.

27 Before 27, Ns ins. 1. 203. 1^a, repeating it in its proper place. — ^a S; दृष्ट्वा (for जित्वा). N; जित्वा दैत्यौ (by transp.). — ^b K; N; विवासम्.

Colophon. Major parvan: T; G M संभव (for आदि). — Sub-parvan: K; राज्यसंलग्न (followed by सुन्दोपसुन्दोपाख्यान); T; संभव. S; K. 1 N; B. 1, 2 D. s Ms. s (all om. the sub-parvan name) mention only सुन्दोपसुन्दोपाख्यान. — Adhy. no. (figures, words or both): Da D; 204 (Das 209); Dm 210; D; 160; T; 216; T; G. 1, 170; G; 167; G; 171; G. s M 169. — S'loka no.: Das Dm Ms 27. — Aggregate sloka no.: Das 7657.

203

1 S; K. s S om. उवाच. — ^a S ते चैव द'.

2 ^a K; यद्विद्विषाः. G; 'जगुः कृतमानो निवृत्तौ भित्ते'. — ^b S जगुश्च (Ms. 'ते') रूपपात्रिताः.

4 ^a S विन्युतः. — ^b B; Ms. s तथासिद्ध. — ^c K; N. s B D शक्त (for चम). — ^d S; B D (except D; पारमेष्ठयाः. K. s D; तथा मर्याः; K; तथा वृषाः; N. s B D Da D. s D. s तपयः; Das D; दिवौक-

२०३

नारद उवाच ।

ततो देवर्षयः सर्वे सिद्धाश्च परमर्षयः ।

गमुत्तदा परमार्तिं दृष्ट्वा तत्कदनं महत् ॥ १

तेऽभिजगमुर्जितक्रोधा जितात्मानो जितेन्द्रियाः ।

पितामहस्य भवनं जगतः कृपया तदा ॥ २

ततो दृष्टशुरासीनं सह देवैः पितामहम् ।

सिद्धैर्ब्रह्मर्षिभिश्चैव समन्तात्परिवारितम् ॥ ३

तत्र देवो महादेवस्तत्राभिर्वायुना सह ।

चन्द्रादित्यौ च धर्मश्च परमेष्ठी तथा बुधः ॥ ४

वैखानसा वालखिल्या वानप्रस्था मरीचिपाः ।

अजाक्षैवाविबुधाश्च तेजोगमोत्पस्विनः ।

ऋषयः सर्वे एवैते पितामहमुपासते ॥ ५

ततोऽभिगम्य सहिताः सर्वे एव महर्षयः ।

सुन्दोपसुन्दयोः कर्म सर्वमेव शशंसिरे ॥ ६

यथाकृतं यथा चैव कृतं येन क्रमेण च ।

न्यवेदयत्ततः सर्वमखिलेन पितामहे ॥ ७

ततो देवगणाः सर्वे ते चैव परमर्षयः ।

तमेवार्थं पुरस्कृत्य पितामहमचोदयन् ॥ ८

ततः पितामहः श्रुत्वा सर्वेषां तद्वचस्तदा ।

मूर्ध्वमिव संचिन्त्य कर्तव्यस्य विनिश्चयम् ॥ ९

तयोर्वचं समुद्दिश्य विश्वकर्माणमाह्वयत् ।

दृष्ट्वा च विश्वकर्माणं व्यादिदेश पितामहः ।

सृज्यतां प्रार्थनीयेह प्रमदेति महातपाः ॥ १०

पितामहं नमस्कृत्य तद्वक्ष्यमभिनन्द्य च ।

निर्ममे गोपितं दिव्यां चिन्तयित्वा प्रयत्नतः ॥ ११

त्रिषु लोकेषु यत्किंचिद्भूतं स्थावरजङ्गमम् ।

समानयदर्शनीयं तच्चयत्नात्तत्ततः ॥ १२

कोटिशुभापि रत्नानि तस्या गात्रे न्यवेशयत् ।

G. 1. 7000
H. 1. 11. 145 *) Ko. 2, 8 Da. 6 Da D₂ वालखिल्या; K₂ वल्.— 6 *) S₁ Ko. 1 नायप्रस्था; N₁ तपःसिद्धा; S सोमपाश.— 7 *) K₂ B₂ m D₂ s "क्षेत्र विद्"; K₂ "क्षेत्राणि"; N₂"क्षेत्राणि"; B₂ "क्षेत्राणि नृपयः (sio); Da "क्षेत्राणि (sio)"; Da m Arjap as in text; S "क्षेत्राणिक्षेत्राणि"; D₂ तेजोगमुपासते; M (except M₂) तपय च(M₂ inf, lin. तपस्विनः as in text). — 7 *) N₂ s V₂ B

D उपायमन्.

8 *) K₂ N₂ s V₁ B D (except D₂) "नम्य ते दीजाः— 8 *) S₁ Ko. 1 N₁ V₁ B₁ Da Da₂ s D₂ सर्व एव ते"; TG (except G₁) "क्षेत्राणि".7 *) S₁ K (except K₂) D₂ यथा कृतं; N₁ V₂ DaD₂ 1 यथा कृतं. S₁ K₂ यथा तेषां; V₂ यदा येष; H (exceptB₂) यादृश च; G₁ M यथा चेष्ट (G₁ M₂ "दृष्ट"). — 8 *) K₂यथा येन; D₂ कृतं कृतं. — After 7th, Da (in brackets)

M read st, 3, 5-8, repeating them in their proper

places. — 8 *) S₁ Ko. 4 निवेदयन्; K₂ V₁ आवेद". S₁K₂ 1 ततः सर्वैः. K₂ G₁ M₂ s "द्वयं तत्सर्वं". — 8 *) S₁ K₂वालखिलेन; N₁ निखिलेन. S₁ K₂ D₂ s G₂ पितामहं.8 *) S₁ K₂ D₂ देवर्षयः सर्वैः; G₁ M देवाश्च ते सर्वैः.— 6 *) S₁ K₂ D₂ "महमवोचयन्; B₂ s "महमवेदयन्".9 *) G₁ पितामहस्तत्र श्रुत्वा. — S₁ K₂ om. 8th-11th!— 7 *) T₂ G₂-4 हृति (for हव). — 8 *) K₂ सु; N₁ B(except B₂) D₂ D₂ 2 च (for ति).10 S₁ K₂ om. 10 (cf. v. l. 9). — 11 *) K₂ ततो वचं.— 12 *) K₂ अथ; G₁ M तु (for च). — 13 *) Ko. 4 N₁ D₂आदिदेश; V₁ संदिदेश. — 14 *) Ko. 4 प्रार्थनीयेषु; K₂ येति;N₂ s D₂ D₂ 2 "येका; S "येन. — 15 *) K₂ परतप; K₂ sमहामते; D₂ पितामहः (for महातपाः). S रूपेण की

त्ययामयी.

11 S₁ K₂ om. 11th (cf. v. l. 9). — 12 *) Ko. 4 N₁D₂ पुरस्कृत्य. — 13 *) B₂ अमिषित. T G (except G₁) वे(for च). — 14 *) T₂ G [s] च तां; M स च तां (M₂चेतसा). — 15 *) N₂ D₂ D₂ 2 पुनः पुनः; D₂ सुयत्नतः.12th V₁ यद्भूतं किञ्चित् (by transp.). — 13 *) K₂ Bसमानय. K₂ इत्यभूतं. — 14 *) K₂ D₂ तत्र तत्र; N₂ V₂ B(except B₂) D₂ D₂ 2 तत्तदयः; T₂ G₂-4 यत्तदयः. K₂N₂ V₂ B (except B₂) D₂ 2 s विषयकृत्य; D₂ सविषयि (D₂ s "वि").13 *) K₂ s N₂ s B D (except D₂) येन (for चापि).

तां रत्नसंघातमयीमसृजदेव रूपिणीम् ॥ १३
 सा प्रयत्नेन महता निर्मिता विश्वकर्षणा ।
 त्रिषु लोकेषु नारीणां रूपेणाप्रतिमाभवत् ॥ १४
 न तस्याः सूक्ष्ममप्यस्ति यद्वात्रे रूपसंपदा ।
 न युक्तं यत्र वा दृष्टिर्न सज्जति निरीक्षताम् ॥ १५
 सा विग्रहवती च श्रीः कान्तरूपा वपुष्मती ।
 जहार सर्वभूतानां चक्षुषि च मनोसि च ॥ १६
 तिलं तिलं समानीय रत्नानां यद्विनिर्मिता ।
 तिलोचमेत्यतस्तस्या नाम चक्रे पितामहः ॥ १७
 पितामह उवाच ।
 गच्छ सुन्दोपसुन्दाभ्यामसुराभ्यां तिलोचमे ।

प्रार्थनीयेन रूपेण कुरु भद्रे प्रलोभनम् ॥ १८
 त्वत्कृते दर्शनादेव रूपसंपत्कृतेन वै ।
 विरोधः स्याद्यथा ताम्भ्यामन्योन्येन तथा कुरु ॥ १९
 नारद उवाच ।
 सा तथेति प्रतिज्ञाय नमस्कृत्य पितामहम् ।
 चकार मण्डलं तत्र विबुधानां प्रदक्षिणम् ॥ २०
 प्राञ्चखो भगवानास्ते दक्षिणेन महेश्वरः ।
 देवाश्चैवोचरेणासन्सर्वतस्त्वृषयोऽभवन् ॥ २१
 कुर्वन्त्या तु तया तत्र मण्डलं तत्प्रदक्षिणम् ।
 इन्द्रः स्याशुश्च भगवान्धैर्येण प्रत्यघस्थितौ ॥ २२
 द्रष्टुकामस्य चात्यर्थं गतायाः पार्श्वतस्तदा ।

— *) Ks Gs-4 गात्रे न्यवेद्यच; Ts Gs M गात्रेष्व(Ms
 प्य)योजयत्. — *) V1 स (for tat). Bs रूपसंघात; Ts
 Gs-4 रत्नं सर्वनारीणां.

14 *) Śs Ko. 2. १ Ns Ds महता च (Ns Ds सा)
 प्रयत्नेन. — *) Ts G (except Gs) प्रतिमा भुवि.

15 *) Śs सत्य नः; Ms. १ न तस्या. — *) Ks त्रिषुकां;
 Ns न पुलां; Ns. 2 V1 Bsm Ds Ds त्रिषुकां; Ds न पुलां.
 Ks दृष्टवान्दृष्टिः. ॥ निर्मितं (Ts Gs M निर्मितं) सर्वगात्रेषु.
 — *) Ks V3 B (except Bs) Ds दैवीकसा; Ns
 निरीक्षितं. S च (Gs त) न दृष्टिर्न सज्जते (Ts Gs-4 यदृष्टं न
 विद्युष्यते).

16 *) Ks-3 Ns B D (except Ds) Gs कामरूपा.
 — After 16th, S ins :

2003^a पितामहमुपातिष्ठं करोमिति चावधीत् ।
 प्रीतो भूत्वा स दृष्ट्वै प्रीत्या चास्ये ददौ वरम् ।
 कामास्ये सर्वभूतानां स्वधियानुपमं ययुः ।
 सा तेन वरदानेन कर्तुं च विचया तदा ।

— *) V1 सर्वरूपानां.
 17 *) Ks उपाणीय; V2 समुद्राय; Ds T G (except
 Gs. 1) समादाय. — *) Ks Ds रत्नादा (Ds न्या)दाय
 निर्मितः; Ks रत्नानां विश्वकर्षणा. — *) K (except Ks)
 Ns B D Ms (by corr.) तमेति सत्तयाः (Ks. १ नामास्याः).
 — *) Ko. १ तदश्वमे. — After 17, N (except Śs
 Ks) ins.:

2004^a प्रधानं सा भगवद्वृत्त्य प्राञ्जलिर्बोधमप्रधीत् ।
 किं कार्यं मयि भूयसा येनास्त्वय्येदं निर्मिता ।
 Ds (marg. sec. m.) cont.:

2005^a

नारद उवाच ।

ततस्तौ चातसर्वाङ्गी मनःप्रदादिनीं शुभाम् ।
 उवाच भगवान्देवः कार्यमेतत्प्रसाध्यताम् ।

18 Śs om. उवाच. Ko. १ प्रदा; Ds; Ks Ns Ds
 मया. — *) Ts देवाश्च तु तिलो. — *) Gs Ms
 विलोभनं.

19 *) Ts Gs-१ वरानीयानां. — *) Śs 'कृते तया;'
 Ms 'कृतेन च; Ts G (except Gs. 4) 'कृते च वै. — *) S
 अन्योन्यस्य; Ts G (except Gs) 'न्यं च (Gs. १). १
 कुरु भद्रे प्रलोभनम् (= 18th).

20 Śs Ks B om. उवाच (Ts Gs-4 om. the rel.
 — *) Bs S (except Gs. 4. 5) नमस्कृत्या. — *) Śs १
 मण्डले. Śs K (except Ks) पूर्व; Ns सदै; T G सा ।
 (for तत्र).

21 Ks Ns Ds (hapl.) om. 21^a-22^a, Śs Ks om
 21^a-22^a. — *) Ts Gs-4 सर्वत्र मययो.

22 Ks Ns Ds om. 22^a, Śs Ks om. 22^a (cf. v. 1
 21). — *) Ko Ns. 2 V3 B (except Ds) Ds कुर्वता द.
 Ds. 1. 2 Ds कुर्वतास्तु; S कुर्वतां (Gs 'त्वा) द. Ns 1;
 Ds Ds S तदा (for तया). S (except Ms) तया (for
 तत्र). — After 22^a, Ds (marg. sec. m.) T G (except
 Gs) ins.:

2006^a प्रधानं विष्णुश्च भगवान्मूर्तिहृत्वाचतिष्ठताम् ।
 — *) Ms-१ प्रदा (for इन्द्रः). — *) Śs प्रत्यभानिना ।
 Ks प्रत्यभानिना; Ks च व्यवस्थितौ. Cd as in text. S
 वैदं प्रत्यभा व्य (Gs-१ व्यवस्थितौ) (Gs प्रतिष्ठितं; Ms प्रतिष्ठितं).

23 *) T G (except Gs) 'कामस्य दत्तस्य. — *) Ks

अन्यदञ्चितपक्ष्मान्तं दक्षिणं निःसृतं मुखम् ॥ २३
 पृष्ठतः परिवर्तन्त्याः पथिपं निःसृतं मुखम् ।
 गतायाश्चोत्तरं पार्श्वमुत्तरं निःसृतं मुखम् ॥ २४
 महेन्द्रस्यापि नेत्राणां पार्श्वतः पृष्ठतोऽग्रतः ।
 रक्तान्तानां विशालानां सहस्रं सर्वतोऽभवत् ॥ २५
 एवं चतुर्मुखः स्थाणुर्महादेवोऽभवत्पुनः ।
 तथा सहस्रनेत्रश्च यभूव बलघ्नदन्तः ॥ २६
 तथा देवनिकायानामृषीणां चैव सर्वशः ।

मुखान्यभिप्रवर्तन्ते येन याति तिलोत्तमा ॥ २७
 तस्या गात्रे निपतिता तेषां दृष्टिर्महात्मनाम् ।
 सर्वेषामेव भूयिष्ठमृते देवं पितामहम् ॥ २८
 गच्छन्त्यास्तु तदा देवाः सर्वे च परमर्षयः ।
 कृतमित्येव तत्कार्यं मेनिरै रूपसंपदा ॥ २९
 तिलोत्तमायां तु तदा गतायां लोकमावनः ।
 सर्वान्विसर्जयामास देवान्भूमिगणांश्च तान् ॥ ३०

G. 1. 77/10
H. 1. 211. 31
I. 1. 231. 31

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्र्यधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २०३ ॥

Ñs. s B D (except Ds) गतायाः । गतायाः । N B Da Dn
 Ds तथा; Ds तथा; B ततः (for तदा). — *) B D Ts
 Gs. s Ms (after corr.). s-s "पक्ष्मान्तं (Bsm "वदामन्तं, and
 "द्रे; Bsm as in text); Ts Gs "पक्ष्माक्षि; Gs Ms (before
 corr.). s-s "पक्ष्माक्षि; Gs. s "पक्ष्माक्षि; Cd Arjp "पक्ष्माक्षि.
 — *) Ts Gs-s Ms निःसृतं दक्षिणं (by transp.); Gs. s
 पथिपं निःसृतं; Ms-s दक्षिणं निःसृतं.

24 Ks (hapl.) om. 24^{ab}; Gs. s transp. 24^{ab} and
 24^{cd}. — *) Ss Ks. s Ns परिचक्षिन्त्याः; Ns. s Vs B D
 (except Ds. s) Gs. s परिचक्षिन्त्याः; Ts Gs-s M परिचक्षिन्त्याः.
 Ts पृष्ठतश्चिप गच्छन्त्याः. — *) Ks पथिपं निर्गतं; Ts Gs. s
 निःसृतं पथिपं (by transp.); Gs. s दक्षिणं निःसृतं. — Ss
 Ks Dn Gs (hapl.) om. 24^{cd}. — *) Ns Vs B Da Dns
 Ds. s Ms गतायाः; T Gs-s Ms गतायाः. Ko om. 24^{cd}.
 25. — *) Ks Ms निःसृतं चोत्तरं; Bs उत्तरं चाभवत्; Ds
 चोत्तरं निःसृतं.

25 Ko om. 25^a (cf. v. 1. 24). — *) Ks अग्रतः
 पृष्ठतस्ततः; Ks Ns. s B D (except Ds) M पृष्ठतः पार्श्वतोऽग्रतः.
 — *) B रक्तानां च पथि. — *) Bs सर्वशोम.

27 *) Gs M ततो देव. — *) Ks s Ns. s B D
 (except Ds) महुर्षीणां च; Ts Gs-s Ms. s कृषीणां चापि.
 M सवेतः. — *) T Gs-s Ms. s अपि (for सपि). Ns Dn
 चाभवत्ततः; Ns B Da Ds. s स्वयमवर्ततः; Ds सवि सवर्त.

28 *) Ds गात्रेषु निपतिता. — *) Ns. s Bs D (except
 Ds. s) M (except Ms) दृष्टिषां (by transp.). — *) Ms
 "मेव देवानां.

29 *) Ko. s-s Ns Vs B D गच्छन्त्यास्तु; Ks Gs Ms. s-s
 "लां तु; T Gs-s Ms "ला च. K (except Ks) Ns. s B D
 , T Gs-s Ms तथा; Vs Ms. s-s ततो; Gs. s तथा (for तदा).

Ks. s Ns. s H D (except Ds) transp. देवाः and सर्वे
 (in s) — *) Ds Gs M चैव महुर्षयः. — *) Ss कृतमेव
 तु तत्कर्म.

30 *) Ks Ns. s H D (except Ds) तस्यः (Ks Ds
 स) (for तु तदा). — *) Ks Ds लोकात् (for सर्वोत्).
 — *) Ks सविगणान्. Vs तदा; Ds तथा (for च तान्).
 — After 30, Ds (marg. sec. m.) T B (except Gs) ins;
 2007* कृतं कार्यमिति श्रीमानवमयीच पितामहः ।

Colophon. Major parvas: Ts G M संभव* (for
 आदि*). — Sub-parvas: Ko राजसूयं (followed by
 सुन्दोपसुन्दोपाख्याय); Ts संभव. Ss Ks-s Ns B Da Dn. ns
 Ds. s Ms. s (all om. the sub-parvan name) mention
 only सुन्दोपसुन्दोपाख्याय. — Adhy. name: Ko. s : Ds
 तिलोत्तमोत्पत्तिः; Ms : तिलोत्तमानिर्माण. — Adhy. no.
 (figures, words or both): Dns 210; Dns 220; Ds
 161; Ts 217; Ts Gs. s 171; Gs 168; Gs 172;
 Gs. s M 170. — S'loka no.: Ds Dn 32; Ms 37.
 — Aggregate s'loka no.: Dns 7680.

204

1 Ss Ks S om. तदाच. — *) Ss जितव्ययो. — *) Vs
 Bs एकामं (for अन्यमं). T Gs-s तिलोत्तमं तु वदो कृत्वा;
 Gs M (except Ms) जित्वा तिलोत्तममग्र्यो.

2 *) Ds नरः; Gs सर्वे; Ms नागराक्षसपक्षिणां. — *)
 Ss Ko. s-s Ds पुष्टियुगं.

3 *) B Dns Ds. s Gs प्रतिबोद्धाः. — *) Vs
 निरघमोः. Ts गतौ; Ts Gs. s स ततो; Gs M (except Ms)
 तथा (for तदा). — *) — 5^a. T B (except Gs) "ते

उभौ च कामसंमत्तावुभौ प्रार्थयतश्च ताम् ॥ १२
दक्षिणे तां करे सुभ्रू सुन्दो जग्राह पाणिना ।
उपसुन्दोजपि जग्राह वामे पाणौ तिलोचनम् ॥ १३
वरप्रदानमतौ तावौरसेन वलेन च ।
धनरत्नमदाभ्यां च सुरापानमदेन च ॥ १४
सर्वैरैर्मर्दमर्त्तचावन्योन्यं शुकुटीकृतौ ।
मदकामसमाविष्टौ परस्परमथोचतुः ॥ १५
मम भार्या तव गुरुरिति सुन्दोऽभ्यमापत ।
मम भार्या तव वधूरुपसुन्दोऽभ्यमापत ॥ १६
नैया तव ममैपेति तत्र तौ मन्युराविशत् ।
तस्या हेतोर्गदे भीमे तावुभावन्यगृहताम् ॥ १७
तौ प्रगृह्य गदे भीमे तस्याः कामेन मोहितौ ।

अहं पूर्वमहं पूर्वमित्यन्योन्यं निजप्रतुः ॥ १८
तौ गदाभिहतौ भीमौ पेततुर्धरणीतले ।
रुधिरेणावलित्वाङ्गौ द्वाविवाकौ नभश्च्युतौ ॥ १९
ततस्ता विद्रुता नार्यः स च दैत्यगणस्तदा ।
पातालभगवत्सर्वो विपादभयकम्पितः ॥ २०
ततः पितामहस्तत्र सह देवैर्महर्षिभिः ।
आजगाम विशुद्धात्मा पूजयिष्यंस्तिलोत्तमाम् ॥ २१
वरेण छन्दिता सा तु ब्रह्मणा प्रीतिमेव ह ।
वरयामास तत्रैनां प्रीतः प्राह पितामहः ॥ २२
आदित्यचरितार्छोकाग्निचरिण्यसि भामिनि ।
तेजसा च सुद्युतां त्वां न करिष्यति कश्चन ॥ २३
एवं तस्यै वरं दत्त्वा सर्वलोकपितामहः ।

G. 1. 2795
H. 1. 212. 24

'संपत्तौ: D1 संवातौ; D2 Ts G2-s M (except Ms) 'संतप्तौ: T1 Gs-s 'संयुक्तौ. — *) S1 K1 कामवतश्च; Ks Bs Ds B प्राथयतां. Bs क्षियं.

13 *) Ks सुंदः; D1 शुभे; S (except G1) कूरः. — *) Ks तदा (for सुन्दो).

14 *) Ks 'प्रतापमत्तौ; Ds 'दानममत्तौ. Bs वरदानेन संमत्तौ. — *) Ks Bs वौरुणेन; Ds वरमेन (for वौरुसेन). — Ds marg. sec. no. ins. after 14th: T G, after 14:

2009^a तौ कदाक्षेण दैत्येन्द्राचकर्मण्यौ मुमुक्षुः ।
दक्षिणेन कदाक्षेण सुन्दं जग्राह भामिनी ।
वामेनैव कदाक्षेण वपसुन्दं जिघृक्षौ ।
गन्धामरणकपिलौ ध्यामोहमुपजगमतुः ।

[(L. S) T1 G1-s शुचिस्मिता (for जिघृ).]
15 *) V1 तेक्ष्मै; D1 पुमिद; T1 एव (for पुमैद). Ks मयोमत्तौ. — *) B1 सुउदीमुखी; T1 कालचोदितौ. — *) S1 अयोवतुः; K1 अयुष्यतां (for अयोवतुः).

16 Da Dn1 (hapl.) om. 16th. — *) Ds अवि (for अभि). — S1 K1-s (hapl.) om. 16th. — *) Ts Ts G-s-4 सुपा तव ममैवेति. — *) B1 Ds अवि (for अभि).

17 *) Ks N1 V1 Ds Gs-s ममैवेति. Ts Gs-s M सुपा मम ममैवेति. — *) Ko N1-s Bs D (except D1) तवत्तौ.

— After 17th, N1 B1-s D (except Ds) ins.:
2010^a तस्या रूपेण संमत्तौ विगतज्वरौहृदौ ।

— *) Da गदे सीपे. — *) Ks अय गृहतां; G1 Ms-s अयगृह. K1 N1 B D (except Ds) Ts Gs-s सं (Gs-s सु) गृह्णीतामुभौ तदा (G s-s द्वि सी).

18 *) Ks-s N1-s B D (except Ds) प्रगृह्य च (for लौ प्र). — *) M (except Ms) तस्या. N1 B1 D (except D1-s) तस्यां सी कामनी. — *) S1 K1 N1 प्रजगत्तुः V1 Bs Da1 वि.

19 *) Ks N1-s B D (except Ds) G1 Ms-s अज (Da एव) सिक्तांगौ.

20 *) S1 तदा; Ks B1-s सह (for स च). S1 K1 N1 V1 B1 Da Dn1-s D1-s तदा. — *) Ks N1 B1-s Das Ds 'मत्सर्वाः; Ks-s N1 V1 Bs S (except Ms) 'मत्सर्वे. — *) K1-s N1-s V1 B (except B4) Das D1-s 'कपिताः; S 'कपिताः.

21 *) Gs सर्वदैवैः. N1 नरपिभिः. S1 K1 सह देव-महर्षिभिः; Ks सह देवर्षिभिस्तदा. — *) N1 Bs Dn D1-s-4 पूजयंश्च.

22 *) Ks N1 V1 B D (except Ds) छंदयामास. Cd citas छंदिता. T1 Gs Ms ताय; Ts Gs-s Ms-s ताय च (for सा ह). — *) S1 K1 (corrupt) ब्रह्मणा प्रीतिं चैव ह (K1 द्वि); Ks N1 V1 B D अययान्नपितामहः (Ds ब्रह्मणा प्रीतिवामसा); S अयवलीखितेव सत. — N1 V1 Bs Gs om. 22nd. — *) N1-s Bs D (except D1-s) वरं दितुः स. B1 तत्रेया; Bs वे चीनां; T G (except G1) तत्रेयां.

23 *) N1 V1 B D (except Ds-s) आविधि (Bs आरत); S तेजसा. — *) S1 सुद्युतां; M सुद्युतां; Cd सुद्युतां (as in text). S1 K1 Da तां (for त्वां). Ks 'तत्र सुमद्वया त्वं; N1 'तत्र सु मद्वया त्वां; Ts Gs-s 'ता तेन दुष्टत्वां; Gs-s तेषु आतेषु दुष्टत्वां. — *) T1 G1-s Ms-s

इन्द्रे त्रैलोक्यमाधाय ब्रह्मलोकं गतः प्रभुः ॥ २४
 एवं तौ सहितौ भूत्वा सर्वार्थेष्वेकनिश्चयौ ।
 तिलोचमार्थे संकुद्वावन्योन्यमभिजग्नतुः ॥ २५
 तस्माद्ब्रवीमि वः स्नेहात्सर्वान्भरतसत्तमान् ।
 यथा वो नात्र भेदः स्यात्सर्वेषां द्रौपदीकृते ।
 तथा कुरुत मद्रं वो मम चेतिप्रयमिच्छथ ॥ २६
 वैशांपायन उवाच ।
 एवमुक्ता महात्मानो नारादेन महर्षिणा ।

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुरधिकविंशततमोऽध्यायः ॥ २०४ ॥

समयं चकिरे राजस्तैः स्योन्येन समागताः ।
 समक्षं तस्य देवर्षेर्नारदस्याभितौजसः ॥ २७
 द्रौपद्या नः सहासीनमन्योन्यं योऽभिदर्शयेत् ।
 स नो द्वादश वर्षाणि ब्रह्मचारी वने वसेत् ॥
 कृते तु समये तस्मिन्पाण्डवैर्धर्मचारिभिः ।
 नारदोऽप्यगमत्प्रीत इष्टं देशं महाश्रुतिः ॥ २९
 एवं तैः समयः पूर्वं कृतो नारदचोदितैः ।
 न चाभिद्यन्त ते सर्वे तदान्योन्येन भारत ॥ ३०

मादरिष्यति; T: G: s लादरि; Ms: न हरि. K: वशे
 शैव करिष्यति.

24 Before 24, T: G: s M ins. नारदः. — *) S: Ko. 1. 4 D: वान्. N: Ms-s प्रादात् (for दत्वा). — *) S: K: 1 हृद् त्रैलोक्यरान्याय.

25 Before 25, K: s N: s V: B D (except D: s ins. नारद उ. — *) Da "एकचारिणी. — *) N: V: B: s Dn D: s G: सत्तमर्षि.

26 *) K: s transp सोहाद् and सर्वान्. S: Ko. 1 s N: s Bs D (except D: s) "सत्तमान; K: s सत्तम. — *) S: K (except K: s) D: वो न (Ko. s. 4 D: न वो) विरोधः स्याद्. — *) D: कुरुष्व. — *) Ms-y प्रीतिमिच्छथ. — After 26, S ins.:

2011* यथा सुन्दोपसुन्दार्याम् तथा न स्याद्युषिष्ठिर ।
 27 S: K: s s om. उवाच. — *) K (except K: s) N: D सूरर्षिणा. — *) K: ते चान्योन्यं; B: तेन्योन्यस्य; D: सतोन्योन्यं. G: M सत्ताहिताः. N: s B: s. 4 Da Dn D: s. 4 तेन्योन्यवत्समागताः. — *) B: G: M तस्य विपर्यय. — *) D: स नदीनसः. — After 27, Da (marg. sec. m.) S ins.:

2012* एकेकस्य गृहे कृष्णा वसेद्वर्षमकटमप ।
 28 *) S च (for नः). S: K (except K: s) N: D: s नः समा (S: सममा) सीनं (K: s सीनः); N: s V: B (except B: s) D (except D: s) नः सहासीनान्. — *) Ko s. 4 D: योभिर्लक्षयेत्; S यो वि (Ms. s. पि) दर्श. — *) K: स वै; G: स M: स ततो. T G: s. 4 वै मासान्; G: Ms-s मासानि; G: मासान्वे; Ms: s मासान्त (for वर्षाणि). — *) K: s. 4 स प्रत्ययारि.

29 *) S: K: 1 कृतेऽत्र; N: D: T G (except G: s) कृते च. — After 29*, Da (marg. sec. m.) S ins.:

2013* ततः स भगवांस्तत्र पाण्डवैरर्चितः प्रभुः ।
 — *) K: T G: s नारदोभ्यगमत्. S: K (except N: s) D: महाश्रुतिः; B: महाश्रुतिः; G: महाश्रुतिः. D निर्णयौ तु शुभे काले ईदृशस्य महाश्रुतः.

30 *) S: स (for तैः). B: s M (except 1 समयं. V: समये राजन् कृते. Ko. s. 4 D: s नारदचोदि N: s चोदितः. — *) G: M वेन भेदं न जगमुते. — *) G: s सखा; G: s यथा (for तदा). Da D: अन्योन्ये भारत. — After 30, Da (marg. sec. m.) S ins.:

2014* एवद्विलसतः सर्वमाप्यतां ते नरेभ्यः ।
 काले च तस्मिन्संपन्नं यथावज्जगमेव य ।

Golophon. Major parvan: T: s M संभव (1 आदि). — Sub-parvan: Ko राज्यलंभ (followed । सुंदोपसुन्दोपाख्यानः); T: संभव. S: K: s N: s B 1 Dn. 23 D: s. 4 Ms s (all om. the sub-parvan nam mention only सुंदोपसुन्दोपाख्यानः) to 11 Ko. 1 N: s. 1 Ms add समाप्त. — Adhy. names: Ko: s पोट्य (1 चानां) समयः; K: s परीक्षणां प्रतिज्ञा. — Adhy. no. (Egare words or both): Dn: 211; Dm: 221; D: 162; 218, T: G: s 172, G: s 169; G: s 173; G: s M 17 — Stela no. - Dn 31; Ms 33. — Aggregate s'lok no. - Dn: 7720.

205

1 S: K D: s om. उवाच (Ko om. the ref.).
 3 *) K: ततः स वै; B: Da D: T G: s अनुयाते N: s अनुयातेः पंचभिः; D: अनुयातेषु चोरेभ्यः. — *) K: s transp. सह and पञ्चभिः. N: सत्तवी वै पतिभिः सह. — *) N: V: सौम्योपवर्ती यथा.

२०५

वैशंपायन उवाच ।

एवं ते समग्रं कृत्वा न्यवसंतत्र पाण्डवाः ।
 वशे शस्त्रप्रतापेन कुर्वन्तोऽन्यान्महीक्षितः ॥ १
 तेषां मनुजसिंहानां पञ्चानामभितौजसाय ।
 चभूय कृष्णा सर्वेषां पार्थानां वधवर्तिनी ॥ २
 ते तथा तैश्च सा वीरैः पतिभिः सह पञ्चभिः ।
 चभूय परमप्रीता नागैरिव सरस्वती ॥ ३
 वर्तमानेषु धर्मेण पाण्डवेषु महात्मसु ।
 व्यवर्धन्कुरुवः सर्वे हीनदोषाः सुखान्विताः ॥ ४
 अथ दीर्घेण कालेन ब्राह्मणस्य विशां पते ।
 कस्यचित्स्फुराः केचिज्जह्नुर्वा नृपसत्तम ॥ ५
 ह्रियमाणे धने तस्मिन्ब्राह्मणः क्रोधमूर्च्छितः ।
 आगम्य खाण्डवप्रत्युद्दक्रोशत पाण्डवान् ॥ ६

ह्रियते गोघनं क्षुदैर्नृशंसैरकृतात्मभिः ।
 प्रसह्य वोऽस्माद्विपयादभिघावत पाण्डवाः ॥ ७
 ब्राह्मणस्य प्रमत्तस्य हविर्ध्वार्हैर्विलुप्यते ।
 शार्दूलस्य गुहां शून्यां नीचः क्रोष्टामिमर्शति ॥ ८
 ब्राह्मणस्य हृते चौरैर्धर्मार्थं च विलोपिते ।
 रौरुयमाणे च मयि क्रियतामस्त्रधारणम् ॥ ९
 रौरुयमाणस्यान्याद्ये तस्य विप्रस्य पाण्डवः ।
 तानि वाक्यानि श्रुत्वा कुन्तीपुत्रो धनंजयः ॥ १०
 श्रुत्वा चैव महाबाहुर्मा भैरित्याह तं द्विजम् ।
 आयुधानि च यत्रासन्पाण्डवानां महात्मनाम् ।
 कृष्णया सह तत्रासीद्धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ११
 स प्रवेशाय चाशक्तो गमनाय च पाण्डवः ।
 तस्य चार्तस्य तैर्वाक्यैश्चोद्यमानः पुनः पुनः ।

G. 1. 7755
B. 1. 205. 12
H. 1. 205. 12

4 *) Da Ds धर्मेषु. — *) K (except Ks) इयचरज्;
 T G (except Gs) बभूयुः (for व्यवर्धन्). — *) Gs
 गुणान्विताः.

5 *) Ss K (except Ks) Da Cd निवेशने; Ds
 निवेशनाय (for दिशतः पते). — *) Ks Ns s B D (except
 Ds) transp. केचिद् and जह्नुः. Ks s Da Ms गतः; Gs तः.
 Ss गतः जह्नुः; Gs आजह्नुः (for जह्नुः). Ts अहर्धनमर्धनम्
 (for *).

6 Ks om. 6*7*. — *) Ks Ts आगत्य. — *) Ns s
 B s Da Dn. s Ds s उदकोत्तल; Ts तदाकोत्तल. Dns
 Ds 'क्रोशतस्मादिवाच.

7 Before 7, S ins. ब्राह्मणः. — Ks om 7^{ab} (cf. v.
 1. 6). — *) Bs नीयते. Ts Gs s रौद्रेर (for क्षुदैर).
 — *) Ts G (except Gs) Ms प्रमुह. Ks Ns V s B s s
 Da Ds s चोद्य विषः; Ns विपयादस्याः; Ns B s Dn
 चाकृष्टिः; Ds Gs Ms s चोक्षतिः; Ts क्रोशति. — *) Ns
 Dn Ds अयथावतः; Bs अभिरक्षतः; T G (except Gs)
 अभिधावति.

8 *) Ks 'स हि तदाजन्; Ks B s s s Ds T G 'सामग्र';
 Ns Bs Dn Ds s Ms 'स प्रसतस्य'; Cd as in text.
 — *) Ns Dn प्रलुप्यते; Gs s विलुप्यते; Cd as in text.

— *) Ss Ks 'मिमर्शति; Ks s Ns s B s Dn Ds s
 'मिमर्शति; Ks Ns V s B s Da 'मिपद्यते; Ks 'मिमर्शति; Bs
 'मपद्यते; T Gs s 'तिमम्यते. Gs s M अभि (Gs s Ms
 अभि) तिष्ठति (Gs Ms s 'हृति) जंघुकः (Gs Ms s 'का); Cd
 etas क्रोश. — After 8, Ks s N V s B D (Da om.
 line 2) ins.:

2015* अक्षितारं राजाग्रं वलिपद्मगद्धारिणम् ।

समाहूः सर्वलोकत्रयं समग्रं पापचारिणम् ।

[(L. 1) Ns रक्षितारं च राजानं. — (L. 2) Ks
 वृशंतं (for समग्रं). Ns V s B s Ds पापकारि. Ks
 समग्रमल्लहारकं.]

9 *) S 'यै च विलोपितौ (Ms 'घातितौ). — *) Ss
 Ks s Cd हस्तधारणः; Ns V s Ms हस्तधारणः; Ns Da Dn
 हस्तधारणः; Ds हस्तधारिणः; Arjp as in text.

10 Before 10, all MSS. ins. वैशं 'व' (resp. वैशं).
 — *) A few MSS. 'स्यात्'. — *) Ss Ks s Ns Dn
 Ds s शृणुं (for सत्य). — *) Gs s तानि श्रुत्वा यान्पाद.

11 *) N (except Ss Ks) transp. च and एव. S
 श्रुत्वाऽनेन महर्. — *) Ss Ks s Ns B s Dn Ds तत्रासे;
 Ks Ns V s तत्रास.

12 *) Ks Ns V s B s Dn Ds s Ms संमये. — *) Ns

आक्रन्दे तत्र कौन्तेयश्चिन्तयामास दुःखितः ॥ १२
 द्वियमाणे घने तस्मिन्नास्त्रणस्य तपस्विनः ।
 अधुप्रमार्जनं तस्य कर्तव्यमिति निश्चितः ॥ १३
 उपप्रेक्षणजोऽधर्मः सुमहान्स्यान्महीपतेः ।
 यद्यस्य रुदतो द्वारि न करोम्यद्य रक्षणम् ॥ १४
 अनास्तिक्यं च सर्वेषामसाकम्पि रक्षणे ।
 प्रतितिष्ठेत् लोकैस्सिन्नधर्मश्चैव नो भवेत् ॥ १५
 अनापृच्छ्य च राजानं गते मयि न संशयः ।
 अजातशत्रोर्नृपतेर्यम चैवाग्रियं भवेत् ॥ १६
 अनुपवेशे राष्ट्रस्तु वनवासो भवेन्मम ।

अधर्मो वा महानस्तु वने वा मरणं मम ।
 शरीरस्यापि नाशेन धर्म एव विशिष्यते ॥ १७
 एवं विनिश्चित्य ततः कुन्तीपुत्रो धनंजयः ।
 अनुप्रविश्य राजानमापृच्छ्य च विशां पते ॥ १८
 धनुरादाय संहृष्टो ब्राह्मणं प्रत्यभाषत ।
 ब्राह्मणागम्यतां शीघ्रं यावत्परधनैपिणः ॥ १९
 न दूरे ते गताः क्षुद्रास्तावद्द्रष्टुमिहे सह ।
 यावदावर्तयाम्यद्य चोरहस्ताद्धनं तव ॥ २०
 सोऽनुसृत्य महाबाहुर्धन्वी धर्मी रथी चञ्जी ।
 शरैर्विष्वसितोश्चोरानवजित्य च तद्धनम् ॥ २१

भारतः (for पाण्डवः). S गंतुमिच्छन् (Ts Gs Ms "च्छन्" पाण्डवः. — *) Ms-s वै (for तैर). — *) Dns Ds. "कंदेव तु; T Gs "कंदेव च; Gs. 2. 5. 6 "कंदेव च. — *) B Da Ds. 2. 5. 6 वित्तपानः सुदुरः.

13 *) Ts Gs-4 द्वास्मिन्. — B transp. 13^{ss} and 14^{ss}. — *) Ns अद्युते; S आसाम्. Ko. 2. 4 चास्य. — *) Ks. 1. Ns Bs निश्चितं; Ks. 2. Ns Vs Dns. 2. 3 Da S निश्चयः.

14 Ns om. 14^{ss}-16^{ss}. S transp. 13^{ss} and 14^{ss}. — *) Ns Vs Dns Ms. 2 उपप्रेषणः; Ts Gs-6 उपप्रेषणः; Cd as in text. — *) Ks Ns Ts Gs यदस्य. Śi Ks भवतो; Ms. 2 यवतो. — *) Gs अत्र (for अद्य).

15 Ns om. 15^{ss} (cf. v. 1. 14). — *) Bs अनासक्तं च; S नास्तिक्यं चापि; Cd as in text. — *) Ks "कं प्रति रक्ष"; Ns "कं चाप्यर"; B. 1. 2 "कमपर"; Bs Da "कं ह्यार"; Ds. 2 "कं च ह्यार"; S "कं ह्यारधर्मजं. — *) Ks अग्रतिष्ठति; Ks प्रतितिष्ठति; Ns B (Bism as in text) Ds. 2. 3 प्रतिहितश्च (Bism प्रतितिष्ठेत्); Cd as in text. — *) Ns अधर्मस्य यदुभवेत्.

16 Ns om. 16^{ss} (cf. v. 1. 14); Ms-s om. 16^{ss}-17^{ss}. — *) Śi Ks अनापृच्छ्य; Ks. 2. Ns Vs B D अनापृच्छ्य (Ds अनापृच्छ्य). Śi Ks Ns Vs Da Ds Ds तु; T G (except Gs) दय (for च). — *) Ks Ns B सुमहान्; Vs Da Ds. 2. 3 सुमहन् (for नृपतेर). — *) Ns Vs Da Ms मयि (for मम). Śi K (except Ks) Ns Vs Da यैवानुत्.

17 Ms-s om. 17^{ss} (cf. v. 1. 16). — *) Gs "प्रवेशान्. Ns Ds. 3 च (for तु). — After 17^{ss}, N ins.:

2016^{ss} सर्वमन्वयसिद्धिर्न पर्यणोप महीपतेः ।

[Śi Ks दशैव (for पर्यणाय).]

— *) Bs Dns. 2 Ms वै; Da वो (for वा). Ko. 2. 4 महानय. — *) Ks. 2. Ns. 5 Vs Bs. 2 D (except Da) ममनं (for मरणं). Śi Ks वनवासेपि वा मम; Gs Ms. 2 वनवासो भवेन्मम (= " — *) Śi Ko. 2. 5 Ns. 2 Da Ds M "रथ्य विनाशेन; Ks "रथ्य विनाशो वा; T Gs-6 "दि नाशान्तु; Gs "दि नाशान्तु (sic). — *) Ks प्रशस्तते.

18 *) Gs युधिष्ठिरः (for धर्म). — After 18^{ss}, Ks ins.:

2017^{ss} युज्यमापृच्छाय निविद्धशुक्लरीयेण वाससा ।

— *) Ks अंतः प्रविश्य; Gs अभिमः; Ms inf. lin. अनपृच्छ्य च. — *) Ks Ns Bs. 2 Da Ds. 2. 3 आशंस्य च; Vs आपृच्छत. Ts Gs M अभिवाद्याशु निःसृतः; Ts Gs-6 अभिवाद्य शुद्धं सितं; Gs. 6 अभिवाद्य विनिःसृतः.

19 *) Vs पशुरवश्य. — Dolore 19^{ss}, B ins. अर्जुनः. — *) Śi Ks वायवापा यवैः.

20 *) Ns Ds. 2. 3 दूरः. Ks न दूरतो गताः शुः; Ks. 4 Vs B (except Bs) Da न दूरतुगताः शुः; T G अदूराश्चगताः शुः (Gs दूराश्चगताः क्षुद्रास्तैः); Ms दूरं भजति न शुद्राः; Ms न दूरमाजिनः शुः; Ms-s न दूरं भवतः शुः. — *) Ko Ns. 2 Bs. 2 D (except Da) मर्यादये सह; Ks "पयाम वै स"; Ns Vs Bs "पयाम वै स"; Bs "पयाम वै स"; Ts Gs (of corr. "पयाम वै स"; Ms तावदास्त्राणि तत्र वै. — *) Ko. 2. 4 Ns Dns. 2 Da यावद्विपते; Ks यावदापादपा. — *) N (except Dns Ds) चौरः. Gs M योद्धृगतां धनं.

21 Ms-s om. 21-22. Before 21, T G ins. वैरां. — *) Bs सोवश. — *) Śi Ks यमी; Ks Ns B D (except Da) रथी (for यमी). Śi K (except Ks) रथी; Ns सतं (for रथी); Ko. 2. 5 रथी (for रथी). — *) Śi विपयति; Ko. 2. 5

ब्राह्मणस्य उपाहृत्य यशः पीत्वा च पाण्डवः ।
 आजगाम पुरं वीरः सन्वसाची परंतपः ॥ २२
 सोऽभिवाद्य गुरुन्तवांसैश्चापि प्रतिनन्दितः ।
 धर्मराजमुवाचेदं व्रतमादिदयतां मम ॥ २३
 समयः समतिक्रान्तो भवत्संदर्शनान्मया ।
 वनवासं गमिष्यामि समयो ह्येव नः कृतः ॥ २४
 इत्युक्तो धर्मराजस्तु सहसा वाक्यमप्रियम् ।
 कथमित्यब्रवीद्वाचा शोकार्तः सज्जमानया ।
 युधिष्ठिरो मुडाकेशं भ्राता आतरमच्युतम् ॥ २५
 प्रमाणमस्मि यदि ते मत्तः शृणु वचोऽनघ ।
 अनुप्रवेशे यद्वीर कृतवांस्त्वं ममाप्रियम् ।

इति श्रीमहामारुते आदिपर्वणि पञ्चाधिकविंशततमोऽध्यायः ॥ २०५ ॥

सर्वं तदनुजानामि व्यलीकं न च मे हृदि ॥ २६
 गुरोरेनुप्रवेशो हि नोपपातो यवीयसः ।
 यवीयसोऽनुप्रवेशो ज्येष्ठस्य विधिलोपकः ॥ २७
 निर्वर्तस्य महाबाहो कुरुष्व वचनं मम ।
 न हि ते धर्मलोपोऽस्ति न च मे धर्पणा कृता ॥ २८
 अर्जुन उवाच ।

न व्याजेन चरेद्धर्ममिति मे भवतः श्रुतम् ।
 न सत्याद्विचलिष्यामि सत्येनायुधमालमे ॥ २९
 वैशंपायन उवाच ।
 सोऽभ्यनुज्ञाप्य राजानं ब्रह्मचर्याय दीक्षितः ।
 वने द्वादश वर्षाणि वासायोपजगाम ह ॥ ३०

G. 1. 777.
 P. 1. 312.
 K. 1. 231.

V1 B1 Da1 Dn1.2s G1.2 Ms.2 विषयस्य सान्. K1.4 B1
 Da1 D1.2 Ts G1.2.4 विषयस्य सान्. Many MSS. चौरान्.
 — “) K1 स निश्चितः; B1 Da Dn1.2s.2 विनिश्चितः. S1
 ‘स्य धनं च सन्.’

22 Ms-s om. 22 (of. v. 1. 21). — “) S1 K1 N1
 D1.2 G1.2 (by corr.) ‘गन्धमुपादाय’; Ko B1.2 ‘गन्धमुपादाय’;
 K1 ‘गन्धमुपादाय’; K1.4 B1.2 ‘गन्धमुपादाय’; N1 Da D1 ‘न
 सन्मुपादाय’; N1 ‘गन्धं स्मादाय’; V1 Da ‘गन्धमुपादाय’; D1
 ‘न सन्मुपादाय’. — “) K1 N1 V1 BD Ts G1 (by corr.)
 प्राप्य; Cd (?) पात्वा (=रक्षित्वा) (for पीत्वा). — After
 22^{ab}, K1-4 N1 V1 B D ins.:

2018^a सत्त्वद्रोघं पाथो दत्वा सदैव द्विजातये ।
 — “) S1 K1 गुरोः; K1 N1 V1 Da Dn1.2s.4 पुनर्-
 — “) S1 K1 परंतपः; K1 N1 Dn Ts G (except G1)
 धर्मजया.

23 Before 23, T1 Ms-s ins. वैशं. — “) S1 K1
 G1 इत्युक्तं (for श्रुतम्). — “) K1.4 N1 Dn1.2s.4 D1
 सर्वंश्चाप्यभिन्दितः; K1 D1 तैश्चाप्यप्रतिः; N1 तैश्च प्र-
 — “) D1 धर्मं (for मत्तः). Ko.2.4 N1 प्रसमादिता मे प्रथो.
 24 “) K (except K1) N1 V1 B D ‘दक्षणे’; T G
 (except G1) भवतो दक्षिणः; S मम (for मया).

25 “) T G (except G1) वाक्यमप्रवीत्. — Ts G1
 om. 25^{ab}. — “) K1 वाच्यः; K1 Da Ms-s राजा; D1
 वाचं (for वाच). — “) D1 ‘तेः सज्जमानया’; G1 शोकार्त-
 सज्ज. — “) V1 Da D1.2 इत्युक्तः; S (Ts G1 om.) सप्रवीत्
 (for सच्युतम्). — After 25, K1.4 N1.2 B1 G1.2 ins.:

2019^a उवाच वीरो राजा च धर्मजयमिदं वचः ।

26 “) K1 सत्यं; G1 सत्यं (for मत्तः). K1 N1 V1
 B1 S मत्तं (for उच्यते). — “) K1 T G ‘प्रवेशं’; K1 मत्तः
 प्र- — “) N1 Da.2 T G-s M (except Ms) मत्तं प्रि-
 — “) D1.2 सच्युतस्यापि.

27 “) S ‘प्रवेशेन. — “) T G ‘लोपकम्’ (G1
 ‘लोपतः).

28 “) V1 महामाग. — “) V1 न हि धर्मविलोपो.
 — “) K N1.2 B1.2 Da1 Dn1.2 (for से).

29 S1 K1 S अर्जुनः; N1 धर्मजय उ. — “) K1
 transp. न and व्याजेन. N1 Ms-s अ- (for न). Ms
 भवेत् (for चरेत्). — “) Ts G1.2 सत्त्वाद्; M1 सत्त्वाद्
 (for सत्त्वाद्). V1 G1.2 विचरि’; Ms-s हि चलि’. — After
 29, K1 ins.:

2020^a कियते स्वीकृते राजन् हि येदात्मना तत्तम् ।
 भिवेत सेतुब्राधमोऽप्ययशः प्रामुख्यं महत् ॥

while T G (except G1) ins.:

2021^a आज्ञा तु मम दातव्या भवता कीर्तिवर्धन ।
 भवदाज्ञायते किंचिद् कार्यमिति निश्चयः ।

30 S1 K (except Ko) Da S om. उवाच. — “) K1
 N1 Dn ‘नुज्ञाप्य. — “) Ko.2.4 N1 B1 Dn1.2s धनचयो’.
 Ts G (except G1) ‘नैदिदीक्षि’. — “) T G-s मासानां;
 G1 M मासानि (G1 Ms.2 ‘दि’). — “) N1 Dn ‘सायानुन’.

Colophon. Major parvan: Ts G M संभव’ (for
 भादि). — Sub-parvan: S1 Ko.2.4 N1 B1.2 Da

२०६

वैशांपायन उवाच ।

तं प्रयान्तं महाबाहुं कौरवाणां यशस्कामम् ।
 अनुजन्मर्मुहात्मानो ब्राह्मणा वेदपाशगाः ॥ १
 वेदवेदाङ्गविद्वांसस्तथैवाध्यात्मचिन्तकाः ।
 चौक्षाश्च भगवद्भक्ताः हृताः पौराणिकाश्च ये ॥ २
 कथक्ताश्चापरे राजञ्चमणाश्च वनौकसः ।
 दिव्याख्यानानि ये चापि पठन्ति मधुरं द्विजाः ॥ ३
 एतैश्चान्यैश्च बहुभिः सहायैः पाण्डुनन्दनः ।
 हृतः शूद्रणकथैः प्रायान्मरुद्भिरिव वासवः ॥ ४
 रमणीयानि चित्राणि घनानि च सरांसि च ।
 सरितः सागरांश्चैव देशानपि च भारत ॥ ५
 पुण्यानि चैव तीर्थानि ददर्श भरतर्षभः ।

स गङ्गाद्वारमासाद्य निवेशमकरोत्प्रभुः ॥ ६
 तत्र तस्याद्भुतं कर्म शृणु मे जनमेजय ।
 कृतचान्यदिशुद्धात्मा पाण्डूनां प्रवरो रथी ॥ ७
 निविष्टे तत्र कौन्तेये ब्राह्मणेषु च भारत ।
 अग्निहोत्राणि विप्रास्ते प्रादुश्चक्रुर्नरकशः ॥ ८
 तेषु प्रबोध्यमानेषु ज्वलितेषु हुतेषु च ।
 कृतपुष्पोपहारेषु तीरान्तरगतेषु च ॥ ९
 कृताभिपेकैर्विद्वद्भिर्नियतैः सत्पथि स्थितैः ।
 शुश्रुमेऽतीव तद्वाजन्मङ्गाद्वारं महात्मभिः ॥ १०
 तथा पर्याकुले तस्मिन्निवेशे पाण्डुनन्दनः ।
 अभिपेकाय कौन्तेयो गङ्गामवततार ह ॥ ११
 तत्राभिपेकं कृत्वा स तपयित्वा पितामहान् ।

Dn.1. n2 D.2. s Ms s अर्जुन (Dn.1. n2 om.) तीर्थेवासाः B s Ds
 अर्जुनवनवासः T1 संभव. — Adhy. name: Ko. s अर्जुन-
 प्रयाण. — Adhy. no. (figures, words or both): Dns
 212; Dm 222, Ds 163, T1 218, Ts Gs 173; Gs
 170, Gs 174, Gs s M 172. — Sika no. Da Dn
 Ms 33. — Aggregate s'loka no.: Dns 7753.

206

1 Ś. K (except Ko) D s om. उवाच. — *) K
 (except Ks) D. s Ts Gs-s Ms तं प्रयातः; Ds तं च यातः;
 Ms-s प्रयातः. Ś. K s महाभाग.

2 Ns om. 2°-3°. — *) Ś. दृष्टाश्च; Śm Ks मुद्रा*
 (1 gloss); K1 देवाः; Ks मोक्षाय; Ns Dn D. s भेदाः V s
 मौनाः; Ds मौलाः; Ds मुचयश्च; Ds लोकः; T2 श्रेष्ठाः; Ts
 Gs मौक्षाः; Gs सर्वे च, Gs क्षोमाः; Gs s मोक्षाः; Cd Nilp
 as in text. Ś. Nil. चौक्षा इत्येव मुचयः पाठः । Ś. Ms-s
 योगयुक्ताश्च भगवन्. — *) V s औलाः; Ms-s अस्माः (for
 सुताः). Ś. Ko. s Ns Ds पाशगाः; Gs निकोचमा.

3 Ns om S (cf. v. l. 2). — *) Ś. Ks एककाः; Gs
 अदकाः (for कथकाः). Ś s च परे; K1 च परे. Ś. K1
 जग्मुः (for राजन्). Ś s Ko Dn श्रवः; Ks अपराश्रुः Ns
 प्रयः; V s पातः; Ds सायः; Ms s दाहः. — *) B. s ये
 चाप्ये. — *) K. s B (except B) D. s कथयन्ति
 द्विजोत्तमाः.

4 *) V s कुर्वन्द्वा. — *) Ś. K1 घृतः; T G (except
 Gs) घृष्टः. B s सुदमकथैः; Gs M शिरःनयैः.

5 *) Da D1 कान्तानि सरां. — *) V s सामान्य-
 सुंदाश्चैव.

6 *) Ś. K (except Ks) Ns s V s Dn Ms-s अग्नि च
 (for वेव). Ts Gs s 'नि गत्वा वार्यस्तु. — *) Ks s Ns B
 Da D. s s कुर्वन्द्वा. (for भरत). — *) Ns Dn द्वारमा-
 श्रित. — *) Ms निवासस्थ.

7 *) Ts Gs transp. तत्र and तत्र. B s तत्र (for
 तत्र). — *) Ś. K1 'गुत्तव; Ns Dn. n2 'गु' इ. — *) Ś.
 K (except Ks) प्रयमो (for प्रवरो). Ś. K1 दयः; Ns s
 B D द्वि सः; Ms बली.

8 *) Gs बहुभिः (for कौन्ते). — *) D s Gs
 विप्राश्च; Ds यां.

9 *) T Gs-s प्रणीव; G1 प्रयावय. — *) Ś. K1
 Ns 'लितेषु परेषु च; Ks 'लेवपरेषु च; Dns D. s 'लेवनेषु
 च. Ds हुतेषु उरुनेषु च. — Ś. Ko (hapl.) om 2°. — *) S निरेतर.

10 *) Ms transp. विद्वद्भि. and नियतैः. Ś. K1
 Dns Gs सत्पथः; Ns सद्गतेः; V s सद्गतेः; B s Da D. s s
 Ts Gs s सत्पथः. — *) Ts 'भेदितरां राजन्. — *) K
 हतात्मभिः.

11 *) K. s Ns V s Dn S (except Ms) पौरवर्षभः
 Ns भरतर्षभः.

उचितोर्पुर्जलाद्राजन्नप्रिकार्यचिकीर्षया ॥ १२
अपकृष्टो महाबाहुर्नगराजस्य कल्पया ।
अन्तर्जले महाराज उल्क्षया कामयानया ॥ १३
ददर्श पाण्डवस्तत्र पावकं सुसमाहितम् ।
कौरव्यस्याथ नागस्य भवने परमाचिंते ॥ १४
तत्राप्रिकार्यं कृतवान्कुन्तीपुत्रो धनंजयः ।
अशङ्कमानेन ह्रुतस्तेनातुष्यद्भुताशनः ॥ १५
अप्रिकार्यं स कृत्वा तु नागराजसुतो तदा ।
प्रहसन्निव कौन्तेय इदं वचनमब्रवीत् ॥ १६
किमिदं साहसं मीरु कृतवत्यसि भामिनि ।
कथायं सुभगो देशः का च त्वं कस्य चात्मजा ॥ १७
उल्क्ष्युवाच ।
पैरावतकुले जातः कौरव्यो नाम पन्नगः ।
तस्यासि दुहिता पार्थ उल्क्षी नाम पन्नगी ॥ १८

साहं त्वामभिप्रेकार्थमत्रतीर्णं समुद्रगाम् ।
 दृष्टवत्येव कौन्तेय कन्दर्पेणासि भृच्छिता ॥ १९
 तां मामनङ्गमयितां त्वत्कृते कुरुनन्दन ।
 अनन्यां नन्दयस्त्राद्य प्रदानेनात्मनो रहः ॥ २०
 अर्जुन उवाच ।
 ब्रह्मचर्यमिदं भद्रे मम द्वादशवार्षिकम् ।
 धर्मराजेन चादिष्टं नाहमसि स्वयंवशः ॥ २१
 तव चापि प्रियं कर्तुमिच्छामि जलचारिणि ।
 अनुतं नोक्तपूर्वं च मया किञ्चन कहिंचित् ॥ २२
 कथं च नानृतं तत्स्याच्च चापि प्रियं भवेत् ।
 न च पीड्येत मे धर्मस्तथा कुर्यां भुङ्गामे ॥ २३
 उत्प्लुवाच ।
 जानाम्यहं पाण्डवेय यथा चरसि मेदिनीम् ।
 यथा च ते ब्रह्मचर्यमिदमादिष्टयान्गुरुः ॥ २४

0-1-7703

13 *) Nī dyaṇidhī, Vī aṇḍhī — *) Ks Dī S
महाबाहु — *) Ki Nī : Bm : Da Ds : काममाय
— After 13, D : ins
2025* शुद्धिस्तस्मिन्नेव वीतोऽयं पाण्डुनन्दन ।
14 *) Nī B Da Dn : T G (except G) M s
‘हित — *) Śī Kī हिते, Nī अयम् Nī ‘वित
15 *) Kī Da Ds अणुप्यद (for अणुप्यद)
16 *) T s G s (for s), and s (for तु)
— *) Ks : Nī B Da Dī : तेजस्वी; Nī कौरव्य (for
कौन्ते) — *) Ks : Nī B Da Dī : वायव्येतदुच्चार्य
(Ks Dī : तदुच्चार्य ह)
17 Before 17, Gī M s : ins अर्जुन — *) Nī Vī B
Da Dn : Dī : (before corr) भाविनि — *) Ks
Vī B s : Da Dī : T G (except G) कस्याम् Ko :
Nī : Vī Bī (m as in text) : Da Dī : M सुभगे
— *) Śī Kī Nī कन्यका, Ks : Nī : Vī B s : Dn
Ds : T s (except G) वामना
18 Śī Kī : S om उवाच — *) T G s : तस्यापि, G
तस्यापि, Ks : तस्याह Śī Ko : Nī : Vī Dn
Dī : राजन्, M s : Nī B Da Dī वीर (for वार्य)
19 *) Da अह, T s G s सा हि — *) Śī Ko : V
‘दीर्घ B सतिद्वार (for सयु) — *) Śī कौरव्य (for
कौन्ते) Ks : Nī : D (except B) D दृष्ट्वैव पुरुषज्जायम्
(B Dī : ‘म) — *) Ko : Nī : Vī Dn S ‘नामिनिदि’

Ks : Ns B D Ds : "गामिषि पीडिताः Ds "गामिषि पीडिताः
 20 " Ks ० स, Ks V Bsm Ds ० सद् (for सां)
 Ss Ks ० "मुद्रिताः, Ks Ns : V B Ds ० "रुद्रिताः, Ns :
 "प्रदितो, Bs "प्रसितो — " Ks : Bs : Da Ds : पाङ्क
 (for कुप) — " Ss Ks : भर्जुनान् — " Ns आत्मनो
 नच Ks प्रमदना मनोहर
 21 Ss Ks : S om उपाच — Ks om 21, Gs om
 21^a-23^b — " S (except Ms, Gs om.) "मासिक
 — " Ks Ns V B Ds : Da Ds : निर्विह, Ns Ms :
 सद्विह, Ts सद्विहो, Ts H (Gs om) चाद्विहो
 22 Gs om 22 (cf v 1 21) — " Ss Ks ब्रह्म
 (for जल) — " V B Ds : तु (for स) Ks ० Ns Ds
 Gs H (Ns na) नृत्त चोक्त्यर्थ — " Ks Ds किल न (for
 कियन्) Ks : Ns B Da Ds : नया जातु वरानये (Da
 कयचन), Ks न मया किल कर्हि
 23 Gs om 23^a (cf v 1 21) — " Ss Ns :
 Da न, Da सद्, Gs : Ms-० च (for तद्) Ts Gs
 नात्रस (for तत्) Ks कथ तत्रानृत न स्यात् (by
 transp) — " S (except Gs, Gs om) चैव (for
 चापि) — " Gs सीत्ये, Gs सित्ये (for पीत्ये) Ss
 न पीत्येत च मे धर्मः V B न च मे विवृतधर्म — " Ks
 Ns V H (except Bt) D (except Dm) Ms दुरु
 (for कुयां)
 24 Ss Ks S om उपाच — " Ks "ह तु कैतिय

परस्परं वर्तमानान्द्रुपदस्यात्मजां प्रति ।
 यो नोऽनुप्रविशेन्मोहात्स नो द्वादशवापिकम् ।
 वने चरेद्ब्रह्मचर्यमिति वः समयः कृतः ॥ २५
 तदिदं द्रौपदीहेतोरन्योन्यस्य प्रवासनम् ।
 कृतं वस्तत्र धर्मार्थमत्र धर्मो न दुष्यति ॥ २६
 परित्राणं च कर्तव्यमार्तानां पृथुलोचन ।
 कृत्वा मम परित्राणं तव धर्मो न दुष्यते ॥ २७
 यदि चाप्यस्य धर्मस्य सूक्ष्मोऽपि साध्यतिक्रमः ।
 स च ते धर्म एव स्याद्वा प्राणान्ममार्जुन ॥ २८
 भक्तां भजस्व मां पार्थ सतामेतन्मत्तं प्रभो ।
 न करिष्यसि चेदेवं सृतां माक्षुपधारय ॥ २९

इति भीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चदशोऽध्यायः ॥ २०६ ॥

प्राणदानान्महाबाहो चर धर्ममनुत्तमम् ।
 शरणं च प्रपन्नासि त्वामय पुरुषोत्तम ॥ ३०
 दीनानान्नाथान्कौन्तेय परिरक्षसि नित्यशः ।
 साहं शरणमग्रेभि रोरवीभि च दुःखिता ॥ ३१
 याचे त्वामभिकामाहं तस्मात्क्रुम मम प्रियम् ।
 स त्वमात्मप्रदानेन सकामां कर्तुमर्हसि ॥ ३२
 वैशंपायन उवाच ।
 एवमुक्तस्तु कौन्तेयः पद्मेश्वरकन्यया ।
 कृतवांस्तत्रथा सर्व धर्ममुद्दिश्य कारणम् ॥ ३३
 स नागभवने शक्तिं सामुपित्वा प्रतापवान् ।
 उदितेऽम्बुस्थितः सूर्ये कौरव्यस्य निवेशनात् ॥ ३४

— *) T₈ G₂₋₄ तथा. B हि (for च). — G₈ (hapl.) om. 24^a-25^a. — *) S₁ आचष्टवान्. T G₈₋₉ प्रयुः (for शुक्र).
 25 G₈ om. 25^a (of. v. l. 24). — *) K₂ G₂ वर्तमानां; K_{2,4} S₁ V₁ D₁ T G₈₋₉ 'माना; M_{2,6,7} 'मानां. S₁ अन्योन्यं वर्तमानानां. — *) T₈ G₂₋₄ सुतति (for भागवत). — *) N₂ अत्र (for नो). D₂ D_{2,8,9} अत्र (for अत्र). — *) K_{2,8,9} N_{2,8} B₂ D₂ D₂ M₂ वै (for नो). B (G₈ om.) 'आसक्ति.
 26 After 26^a, K₂ ins.:

2025^a नारदस्याक्षया तत्र कृतं धर्मरिक्तया ।
 एकः संवत्सरः पूर्णः पञ्चधा शक्यीकृतः ।
 द्रौपद्यामेव कौन्तेय नारदस्याभ्यनुज्ञया ।
 — *) N₂ S₁ D₂ D_{2,8} S₁ कृतवान्; V₁ D₂ कृतं च. — *) S₁ तत्र; K₂ न च; K₂ इति; S₁ नात्र; G₂ अत्र (for अत्र). S₁ दुष्यते; D₂ S₁ दुष्यते (of. 27^a). — After 26, T₂ G₂ (except G₂) ins.:

2024^a तया कामप्रचाराय मेरितं न हि यन्मनः ।
 तस्मात्तव प्रसवयो युज्यते न हि कुत्रचित् ।
 27 K₂ (hapl.) om. 27. — *) D₂ दुष्यति (for दुष्यते); of. 26^a.
 28 *) S₁ चाप्यत्र च. K (except K₂) N_{2,8} V₁ D₂ चाप्यत्र; T₂ G₂₋₄ चाप्यत्र; G_{2,8} M₂ चाप्यत्र. — *) T₂ G₂ (except G₂) M₂ सु (for च). — *) K₂ transp. इवा and मानान्.
 29 *) K₂ S₁ B D (except D₂) च मज (for

भजस्व). — *) S₁ V₁ व्रतं (for मत्तं). — *) T₈ G₂₋₄ अत्र (for मत्तं). K_{2,8} S₁ V₁ B₂ T₂ G₂ अत्रात्र.
 30 *) S₁ प्रसदानां (for प्राणदानान्). — *) M₂ दुःख (for चर). M_{2,8} अनुव्रतं; M₂ असोमत्तं.
 31 *) K₂ दीनानामाया; T₂ 'मार्तस्य; T₂ G₂₋₄ 'नाथा हि; G₂ 'वंधाव; G_{2,8} M₂ 'वापाव. — *) T₈ G₂ परिरक्षया हि. — *) S₁ 'स्वेत्य; T₂ 'स्वेति. — *) K_{2,8} सु; T₂ अति- (for च).
 32 *) K₂ एवं चातिक्रि; S₁ S B D (except D₂) G₂ एवं चाति. — *) S₁ D₂ सतदुत्प. T₂ G₂₋₄ transp' कुर्वन्मम. — *) M₂ प्रसादं (for सकामं).
 33 S₁ K (except K₂) S om. उवाच. — *) G_{2,4} (before corr.) 'बोक्षया किरीटी स (hypermetrie).
 34 *) T₂ G₂₋₄ उपविश च प्रता. — After 24^a, D₂ (margin, sec. m.) S ins :
 2025^a पुत्रमुत्पादयामास तस्या स सुमनोहरम् ।
 इरावन्तं महाभागं महाबलपराक्रमम् ;
 while D₂ ins.:

2026^a प्रभातेऽम्बुपितोऽल्पया प्रापितः स्वं निषेधनम् ।
 — *) V₁ उदितोऽम्बुपिते सूर्ये; S विमलेऽम्बुपिते यं.
 — After 24, K (except K₂) ins.:

2027^a आज्ञायामार्जुनो भीमान्नाह्नद्रात्रामं प्रति ।
 while S ins.:

2028^a निषाकाम तदा पार्थः स्वमेव भवन्तं युमम् ।
 [M 'यः युमं भवन्तमुच्यते]
 K₂ (om. line 4) ins. after 2027^a; S₁ S D₂ D₂.

२०७

वैशंपायन उवाच ।

कथयित्वा तु तत्सर्वं ब्राह्मणेभ्यः स भारत ।
 प्रययौ हिमवत्पार्श्वं ततो वज्रधरात्मजः ॥ १
 अगस्त्यवटमासाद्य वसिष्ठस्य च पर्वतम् ।
 भृगुतुङ्गे च कौन्तेयः कृतवाञ्छीचमात्मनः ॥ २
 प्रददौ गोसहस्राणि तीर्थेष्वायतनेषु च ।
 निवेशांश्च द्विजातिभ्यः सोऽददत्कुलसत्तमः ॥ ३
 हिरण्यचिन्दोस्तीर्थं च स्नात्वा पुरुषसत्तमः ।
 दृष्टवान्पर्वतश्रेष्ठं पुण्यान्यायतनानि च ॥ ४

अवतीर्थं नरश्रेष्ठो ब्राह्मणैः सह भारत ।
 प्राचीं दिक्षमभिप्रेतपुर्जगाम भरतर्षभः ॥ ५
 आनुपूर्व्येण तीर्थानि दृष्टवान्कुलसत्तमः ।
 नदीं चोत्पत्तिर्नि रम्यामरण्यं नैमिषं प्रति ॥ ६
 नन्दापरनन्दां च कौशिकीं च यशस्विनीम् ।
 महानदीं गङ्गां चैव गङ्गामपि च भारत ॥ ७
 एवं सर्वाणि तीर्थानि पश्यमानस्तथाश्रमात् ।
 आत्मनः पावनं कुर्वन्ब्राह्मणेभ्यो ददौ वसु ॥ ८
 अङ्गवङ्गकलिङ्गेषु यानि पुण्यानि कानिचित् ।

G. 1. 7220
 B. 1. 215. 9
 C. 1. 255. 9

after S4:

2029* आगतस्तु पुनस्तत्र गङ्गाद्वारं तथा सह ।
 परिलङ्घ्य गता साग्वी डल्लरी निजमण्डिरम् ।
 दृष्ट्वा वरमजेयत्वं जले सर्वत्र भारत ।
 साध्या जलधराः सर्वे भविष्यन्ति न संशयः ।

Coleophon om. in Dn1. — *Major parvan*: Ts G M
 संभव* (for आदि*). — *Sub-parvan*: Ś1 K Ns B D
 (Dn1 om.) Ms.s अर्जुन (Ś1 om.) तीर्थेयाग्रा (Bs *वनवास);
 T1 संभव. — *Adhy. name*: Ko.2.s डल्लरीसमागमः; Ds
 डल्लरीसमगम. — *Adhy. no.* (figures, words or both):
 Dns 215; Dm 223; Ds 164; T1 219; Ts G1.s
 174; Gs 171; Gs 175; Gs.s M 173. — *S'loka no.*:
 Dn Ms 35. — *Aggregate s'loka no.*, Dns 7789.

207

1 Ś1 K (except Ko) Ds S om. उवाच. — *) K1.s
 N1 II (except Bs) D (except D1) च (for तु). Ms
 ततः (for तु तत्). — *) Ś1 Ko.1.s N1 Ds पार्थिवः; K1
 पार्थवः (for भारत). — *) K1 Ds T G (except G1)
 *पार्थ.

2 *) T1 G1.s.6 *वन; Ts G1.s *पाद; M1 *पद.
 — *) Some MSS. वसिष्ठस्य; T G1.s M (except Ms)
 मण्डिष्ठस्य. G1 प्रविष्टं चापि पर्व. — *) T1 भृगुर्नन्दे; Ts
 G1.s तीर्थे; G1 *हुंदे; M *हुंदे. Ds युः; T1 G1.s M तु
 (for च). N1 S (except G1) कौशिकी. — *) Ś1 K1

*चमादितः.

3 *) K1.s N1 B D (except Ds) सुवह्नि च भारत;
 V1 यज्ञार्थं दक्षिणामिह; S यज्ञरतुर्दिश्य दक्षिणः (G1 Ms. 4-s
 *गर्). — Ns om. 3^a-5^a. — *) Ś1 Ko.1.s Ds प्रददौ; Ds
 S (except G1.s) सोऽददात्. A few MSS. कुलसत्तम; V1
 कुलसत्तमः. K1 संदिदेश कुलसत्तमः.

4 Ns om. 4 (cf. v. l. 3); G1 (hapl.) om. 4^a-6^a;
 K1 Ms (hapl.) om. 4^a. Ms-s read 4^a-6^a after 1.
 208. 11 — *) Ko.4 Ds Ms-s *स्तीर्थेषु; N1 *हिंमुतीर्थे च;
 T II (G1 om.) Ms *स्तीर्थेभिः. — *) Ś1 Ko.4 Ds
 भरतसत्तमः. — *) K1 N1.s B D पार्थव(Ds भरत)श्रेष्ठः;
 S (G1 om.) पर्वतश्रेष्ठान्.

5 G1 om. 5 (cf. v. l. 4); Ns om. 5^a (cf. v. l. 3).
 For Ms-s cf. v. l. 4. — *) D1 कुक्षिश्रेष्ठो. — *) Ś1
 Ko.1.s V1 पार्थिवः (for भारत). — *) G1 दुष्टपर्वभ.
 Some MSS. *पर्वभ.

6 G1 om. 6^a (cf. v. l. 4). For Ms-s cf. v. l. 4.
 — *) A few MSS. *पर्वभ. — *) A few MSS. *सत्तम.
 — *) Bs दिव्यां (for रम्यां). — *) II नैमिषं.

7 Ś1 K1.s om. 7. — *) Ko.s नन्दां चापरनन्दां; K1
 N1 Ds नन्दां परमनन्दां; Ds G1 नन्दां च परनन्दां.

8 *) K1 N1 Dn D1.s transp. सर्वो* and तीर्थो*.
 — *) Ś1 Ko.1.s 4 प्रपश्यन्सरितस्तथा. — *) Ś1 K1 प्रवणान्;
 N1 गृह्यन्. D1.s ब्रह्मन् (for कुर्वन्). — *) S धनं ददौ
 (G1 ददौ धनं). Ns Bsm II (except D1.s.6) च साः
 (for वसु).

जगाम तानि सर्वाणि तीर्थान्यायतनानि च ।
 दृष्ट्वा च विधिवच्चानि धनं चापि ददौ ततः ॥ ९
 कलिङ्गराष्ट्रद्वारेषु ब्राह्मणाः पाण्डवानुगाः ।
 अभ्यनुज्ञाय कौन्तेयमुपावर्तन्त मारुत ॥ १०
 स तु तैरभ्यनुज्ञातः कुन्तीपुत्रो धनंजयः ।
 सहायैरल्पकैः शूरः प्रययौ येन सागरम् ॥ ११
 स कलिङ्गानतिक्रम्य देशान्यायतनानि च ।
 धर्म्याणि रमणीयानि प्रेक्षमाणो ययौ प्रभुः ॥ १२
 महेन्द्रपर्वतं दृष्ट्वा तापसैरुपशोभितम् ।
 समुद्रतीरेण घनैर्मण्डलं जगाम ह ॥ १३

तत्र सर्वाणि तीर्थानि पुण्यान्यायतनानि च ।
 अभिगम्य महाबाहुरभ्यगच्छन्महीपतिम् ।
 मण्डलेश्वरं राजन्धर्मज्ञं चित्रवाहनम् ॥ १४
 तस्य चित्राङ्गदा नाम दुहिता चारुदर्शना ।
 तां ददर्श पुरे तस्मिन्विचरन्तीं यदृच्छया ॥ १५
 दृष्ट्वा च तां वरारोहां चकमे चैत्रवाहिनीम् ।
 अभिगम्य च राजानं ज्ञापयत्सं प्रयोजनम् ।
 तदुवाचाथ राजा स सान्त्वपूर्वमिदं वचः ॥ १६
 राजा प्रमंकरो नाम कुले *असिन्वभूव ह ।
 अपुत्रः प्रसवेनार्थां तपस्तेषु स उत्तमम् ॥ १७

9 *) Ks Ns B D (except Ds) E (except Ms) तीर्था (for पुण्या). — Gs om. 9^a-10^a. — *) Ns पुण्यानि (for सर्वाणि). — *) Ks Ns Bs Ds1 Ds2 Ds3 Ts Gs. 4 पुण्या (for तीर्था). — *) Ss1 Ko. 1. 4 Ns Ds transp. चनं and द्दौ. H (Gs om.) युगः (for ततः).
 10 Gs om. 10^{ab} (of. v. 1. 9). — *) Ss1 Ko. 1. Ds कलिङ्गराष्ट्रेषु; Ks Ns Vs Bs Ds Ds2 Ts Gs. 5 M (except Ms) द्वारेषु; Ts Gs. 5 द्वारेण. — *) Ks Ts Gs. 5 Ms. 5 गुहाय.

11 *) Ks Ns Bs Ds वीरः; Gs. 4 शूरः. — *) Ns B D (except Ds) ययौ (for येन). Ss1 N (except Ks) Ms सागरः.
 12 *) Ns Ds तीर्थान्यायत. — *) Ns Bs Ds Ds द्वयोः; Bs Ds Ds2 T G (except Gs) वनानि. — *) Some MSS. प्रेक्ष. — After 12, Ds (marg. sec. m.) B ins.:

2030* शूर्पाकारमहायुल्य सागरानुपमाश्रितः ।
 [Ms. 5 *भारमतिप्रम्य. Gs *सागरः.]
 13 *) Ko. 1. 5 Ds Ds1 Ds2 Ds3 महेंद्रः; Ks महेंद्रः.
 — After 13^a, Ds (marg. sec. m.) B ins.:

2031* गोदावरी ततः चारवा सामतीत्य महायतः ।
 कोवेरीं तां समासाद्य संगमे सागरस्य ह ।
 छाया संप्रप्य देवांश्च पिप्लव कपिभिः सह ।

[(L. 2-3) Ds T Gs. 5 अयासाद्य (for समं) and मुनिभिः (for कपि).]
 — *) N मणिपूरः.

14 *) Ss Ks transp. सर्वा and तीर्था. — After 14^a, Ts H (except Gs) ins.:

2032* अथ प्रयोदशे मासे मण्डलेश्वरं प्रभुम् ।
 — *) N मणिपूरः. — After 14, Ds (marg. sec. m.) T

G (except Gs) ins.:

2033* सर्वशास्त्रेषु नेतारं सर्वोच्चमकंदमयम् ।
 धर्मं सत्ये दमे शौचे शौर्ध्रे चैव विशेषतः ।
 द्विजराजकपीणां च धार्मिकाणां महीतले ।
 कीर्तने चोपमाभूतं क्षत्रधर्मं विदुत्तमम् ।

Ds (marg. sec. m.) cont.: K (except Ks) Ds ins after 14:

2034* स च तं प्रतिग्रामाह विधिपूर्वेण पाण्डवम् ।

15 *) Ks चारुहासिनी. — Ks om. 15^a-16^a.

16 Ks om. 16^{ab} (of. v. 1. 15). — *) S एव (for च). Ss1 तं *रोहा. — *) Ss Ks चैव भागिनी; Ds चारुहासिनी. — *) Bsm Ds तस्याः स्वयमेव ज्ञात्वा; Ds तस्याः वितरं ज्ञात्वा; Ts Gs. 4 *एव महात्मानं; Ms *एव महाराज. — *) Ss1 Ks Ns Bs बाधयत्; Ks *अययत्; Ss1 Ds Ds अययत्; Ns संजल्पयत्; B अजल्पयत्; Bsm Ds Ds स्वययत्. — After 16^a, Ns Ds Ds2 ins.:

2035* देहि मे स्वयमेवां राजन्प्रतिप्राप महायमे ।
 तत्पुण्या त्यवबीदाज्ञा कस्य पुत्रोऽस्ति नाम रेहम् ।

उवाच तं पाण्डवोऽहं कुन्तीपुत्रो धर्मजः ।
 [(L. 1) Ds Ds2 ससुतां (for लखिमां).]
 — Ss Ks om. 16^a. — *) Ds *वाच तथा रां; Gs *व महाराज. — *) Vs साधययत्.

17 Before 17, B ins. (चित्रवाहन. — *) K (except Ks) Ns Ds Ds Ms प्रमंजवो; Ns Ds T G Ms. 5 प्रमंजो. — *) Ss1 पुष्टयस्मिन्; Ko. 1. 5 Ns *देहिस्मिन्; Ks *देहिस्मिन्; Ks Ns Vs B D T G Ms. 5 *देहिस्मिन्. (2) avoiding the hiatus in different ways. — *) Ss K (except Ks) Ns Ds सपुत्र. — *) Ss K ततोऽहं (Ks सुदुस्तरं); Ns Ds सदासुतं; Ts सुतोऽहं; Ts Gs. 5 Ms. 5

उग्रेण तपसा तेन प्रणिपातेन शंकरः ।
 ईश्वरस्तोषितस्तेन महादेव उमापतिः ॥ १८
 स तसौ भगवान्प्रादादैकैकं प्रसवं कुले ।
 एकैकः प्रसवस्तस्मान्नवत्यस्मिन्कुले सदा ॥ १९
 तेषां कुमारः सर्वेषां पूर्वेषां मम जज्ञिरे ।
 कन्या तु मम जातेयं कुलस्योत्पादनी ध्रुवम् ॥ २०

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्तधिकद्विंशतमोऽध्यायः ॥ २०७ ॥

पुत्रो ममेयमिति मे भावना पुरुषोत्तम ।
 पुत्रिका हेतुविधिना संज्ञिता भरतवर्म ॥ २१
 एतच्छुल्कं भवत्स्वाः कुलकृञ्जायतामिह ।
 एतेन समयेनेमां प्रतिगृहीन्व पाण्डव ॥ २२
 स तथेति प्रतिज्ञाय कन्यां तां प्रतिगृह्य च ।
 उवाच नगरे तस्मिन्कौन्तेयसिंहिमाः समाः ॥ २३

G. 1. 7837
B. 1. 215.
K. 1. 233.

सोत्तमः G. 1. स चोत्तमः G. 2. चोत्तमः (sio).
 18 ") S. Ko. 2. 4 D. 1. 2. 3 चैव (for तेन). — ") K. 2. 3
 N. 2. 3 V. 1 B. D. देवदेवः विनाकण्डः (N. 2. 3 D. 1. 2. 3 'चैव');
 N. 2. 3 तापितोभूतमहेश्वरः । प्रणिपत्य प्रणम्य (M. 2. 3 प्रसादा) च.
 — ") S. om. 18th. — ") K. 2. 3 N. 2. 3 V. 1 B. D. (except
 D. 2. 3) पाथे; S. तात (for तेन). — ") N. 2. 3 B. D. D. 2. 3 देवदेव.
 19 ") N. 2. 3 स च तसौ वर्तमानः. — ") Ko. 2. 3 N. 2. 3
 एकं हि; V. 2. 3 एकं धै (for एकैकं). S. एकप्रसवजं कुलं.
 — ") M. 2. 3 एकतः. M. 2. 3 प्रसवतः. N. 2. 3 हासाद्. — ")
 V. 2. 3 अविपयति (for भवत्स्वादि). N. 2. 3 ततः; G. 2. 3 सदा.
 — 20 ") T. G. transp. सर्वे and पूर्व. S. 2. 3 समः T.
 हृह; G. 2. 3 अग्निः (for मम). — ") K. 2. 3 T. G. 2. 3 च (for तु).
 G. 2. 3 transp. ॥ and मम. K. 2. 3 N. 2. 3 B. D. (except
 D. 2. 3) एका (K. 2. 3 एका) ॥ (N. 2. 3 D. 2. 3) मम कन्येयं.
 — ") S. 2. 3 'सोत्तमादौ'; K. 2. 3 'सोत्तादि'; V. 2. 3 T. G. 2. 3 M. 2. 3
 'पातिनि'. K. 2. 3 N. 2. 3 B. D. (except D. 2. 3) ध्रुवं.
 21 ") N. 2. 3 B. D. सर्वं (for हृह). — ") K. 2. 3 N. 2. 3 V. 2. 3
 ॥ (B. 2. 3 as in text) D. 2. 3 (except D. 2. 3) पुरुषवर्म (cf. 21st).
 — After 21st, N. 2. 3 D. 2. 3 ins. 2036th. — ") S. 2. 3 पुत्रं
 (for हेतुं). — ") V. 2. 3 संकृष्टा; T. G. 2. 3 निता; G. 2. 3 मत्ता.
 S. 2. 3 N. 2. 3 M. 2. 3 पुरुषवर्म. N. 2. 3 (except S. 2. 3 K. 2. 3) ins. after
 21 (N. 2. 3 D. 2. 3 after 21st).
 2036th सत्पादेकः सुतो योऽस्यां जायते भारत स्वया ।
 22 ") S. 2. 3 भवत्स्वाः; T. G. 2. 3 'त्वसां'; M. 2. 3
 भवत्स्वाः. — ") S. 2. 3 transp. कुलकृत्वा जायतां. K. 2. 3
 भृगुः; K. 2. 3 D. 2. 3 इति (for हृह). — G. 2. 3 om. 23rd-23rd.
 — ") H. 2. 3 (G. 2. 3) भारत (for पाण्डव).
 23 G. 2. 3 om. 23 (cf. v. 1. 23). — Before 23, G. 2. 3 ins.
 वेसं. — ") S. 2. 3 Ko. 2. 4 N. 2. 3 transp. कन्यां and तौ. K. 2. 3
 कन्यां तु परिपुः; T. G. 2. 3 स तौ कन्यां प्रपुः. — After
 23rd, ॥ (except G. 2. 3) ins. :

2037th आसे त्रयोदशे पाथेः कृत्वा धैवादिर्हि क्रियात् ।
 — ") G. 2. 3 त्रयोदशे (for नगरे). — ") K. 2. 3 त्रिचतुः (for
 त्रिहिमाः). K. 2. 3 N. 2. 3 V. 1 B. (B. 2. 3 as in text) D. 2. 3. 4
 त्रिच कृतीतुतः समाः (N. 2. 3 हिमाः); N. 2. 3 कौन्तेयस्य समाः
 S. (G. 2. 3 om.) मासांकीर्त्य तत्र सह. Gd. cles त्रिहिमाः
 समाः (as in text). — After 23, N. 2. 3 D. 2. 3. 4 ins. :
 2038th सत्यां सुते समुत्पत्ते परित्वय्य वराहनाम् ।
 आनन्दय पृथग्वै सं तु जगाम परिवर्तिपुम् ।

Oolophon. Major parvan: T. G. M. 'संभव' (for
 आदि). — Sub-parvan: S. 2. 3 K. 2. 3 B. D. 2. 3. 4
 D. 2. 3. 4 M. 2. 3 अर्जुनः (D. 2. 3 om.) तीर्थयात्रा (B. 2. 3 वनयात्रा); T. 2. 3
 संभव. — Adhy. name. S. 2. 3 Ko. 2. 3. 4 D. 2. 3 विप्रगदाख्यम्
 (K. 2. 3 'लाघः'; D. 2. 3 अर्जुनस्य विप्रगदाख्यम्). — Adhy. no.
 (figures, words or both): D. 2. 3 214; D. 2. 3 224; D. 2. 3
 165; T. 2. 3 220; T. G. 2. 3 176; G. 2. 3 172; G. 2. 3 176; G. 2. 3
 M. 2. 3 174. — Sloka no. D. 2. 3 27; M. 2. 3 28. — Aggregate
 sloka no.: D. 2. 3 7816.

208

1 S. 2. 3 K. 2. 3 (except Ko. 2. 3) D. 2. 3 om. उवाच. — ") Ko.
 2. 3 D. 2. 3 समुद्रः. — ") D. 2. 3 पुरुषवर्म; some MSS. 'वर्म'.
 — ") K. 2. 3 B. 2. 3 D. 2. 3 T. G. 2. 3 ॥ (for तु). — ") T. G.
 (except G. 2. 3) रहितामि (for क्षोभि). — After 1, M. 2. 3
 read 1. 207. 4th-6th !

2 G. 2. 3 (hapl.) om. 2. — ") T. G. 2. 3 वर्यपतिव. S. 2. 3
 K. 2. 3 D. 2. 3 च; N. 2. 3 हि (for यत्). — ") N. 2. 3 B. 2. 3 D. 2. 3
 transp. पञ्च and तत्र. S. 2. 3 K. 2. 3 यत्र (for तत्र). K. 2. 3 D. 2. 3
 तु. N. 2. 3 B. 2. 3 D. 2. 3 स; T. G. 2. 3 च (for तु). — ") S. 2. 3
 Ko. 2. 3 हि; V. 2. 3 च (for तु). N. 2. 3 संकीर्णानि च; B. 2. 3
 आकीर्णानि तु; B. 2. 3 D. 2. 3 (except D. 2. 3) M. 2. 3 अशुकीर्णानि; T. 2. 3

२०८

वैशंपायन उवाच ।

ततः समुद्रे तीर्थानि दक्षिणे भरतर्षभः ।

अभ्यगच्छत्सुपुण्यानि शोभितानि तपस्विभिः ॥ १

वर्जयन्ति स तीर्थानि पञ्च तत्र तु तापसाः ।

आचीर्णानि तु यान्यासन्पुरस्तात्तु तपस्विभिः ॥ २

अगस्त्यतीर्थं सौमद्रं पौलोमं च सुपावनम् ।

कारुण्यं प्रसन्नं च हयमेघफलं च यत् ।

भारद्वाजस्य तीर्थं च पापप्रशमनं महत् ॥ ३

विविक्तान्युपलक्ष्याथ तानि तीर्थानि पाण्डवः ।

दृष्ट्वा च वर्ज्यमानानि सुनिभिर्धर्मशुद्धिभिः ॥ ४

तपस्विनस्ततोऽपृच्छत्प्राञ्जलिः कुरुनन्दनः ।

तीर्थानीमानि वर्ज्यन्ते किमर्थं ब्रह्मवादिभिः ॥ ५

तापसा ऊचुः ।

ग्राहाः पञ्च वसन्त्येषु हरन्ति च तपोधनान् ।

अत एतानि वर्ज्यन्ते तीर्थानि कुरुनन्दन ॥ ६

वैशंपायन उवाच ।

तैषां श्रुत्वा महाबाहुर्वार्यमाणस्तपोधनैः ।

जगाम तानि तीर्थानि द्रष्टुं प्ररुपसत्तमः ॥ ७

वत्तः सौभद्रमासाद्य महर्षेस्तीर्थम्रजमम् ।

विगाह्य तरसा शूरः स्नानं चक्रे परंतपः ॥ ८

अथ तं पुरुषव्याघ्रमन्तर्जलचरो महान् ।

निजग्राह जले ग्राहः कुन्तीपुत्रं धनंजयम् ॥ ९

स तमादाय कौन्तेयो विस्फुरन्तं जलेचरम् ।

उदतिष्ठन्महाबाहुर्वलेन बलिनां वरः ॥ १०

उत्कृष्ट एव तु ग्राहः सौर्जनेन यशस्विना ।

बभ्रूव नारी कल्याणी सर्वाभरणभूषिता ।

दीप्यमाना श्रिया राजन्दिव्यरूपा मनोरमा ॥ १

तदद्भुतं महद्दृष्ट्वा कुन्तीपुत्रो धनंजयः ।

G:-4 Ms. १:३ अवतीर्णानि. Ko.३ साव्यासन्; K३ ताभि ह्युः;
Ms:-३ यथासत्.

3) ¹) K_1 कर्धमप्र; K_0 कर्धमप्र; N_1 कर्धमप्र; D_1 करं; D_2 G_2 कर्धमप्र; T_1 कार्कम प्र; T_2 G_2 कर्धमप्र वैव; M_1 सम प्र; M_2 पम प्र. — 4) D_2 मेधप्र; N_1 B_1 $\text{D}_{1,2,3}$ D_2 तत् (for वत्); T_1 मेध वैवम; T_2 $\text{G}_{1,2}$ मेध वैव यत्क. — 5) $\text{K}_{1,2}$ T G_{2-3} भद्रा. K_0 D_2 वत्; K_1 N_1 ; V_1 B (except B_2) D_2 $\text{D}_{1,2,3}$ D_2 (for वत्); M_2 वत् लीयति. — 6) K_2 वत् (for भद्रत्); T_1 पापोपशाननं भद्रत्; M_2 वापप्रशमनानि च. — After S. P. ns.:

2039* एतानि पञ्च तीर्थानि ददर्श कुरसत्तमः ।

[K₂ V₁ B₃ करनंदनः.]

4 Krom. 4-5. — *) Nī. 'कान्यबिल'. — *) M.
भारत (for पाण्डवः). — *) Ds तानि वज्रानि; G.
घञ्जेनीयानि. — *) Nī. प्राणिभिर्. Sī. धर्मेशादिभिः;
Ds. सत्यवर्तिभिः; Ts G. 'वर्तिभिः; Ms. 'वारिभिः; G.
मुनिधर्मापेक्ष'.

Б S₁ (hapl.) om. 5; Кз N₁ om. 5^{ab} (cf. v. l. 4).

— *) Nā Bā. Da Dā.३ वरुणस्यः — *) S एताभि.

— 4) K: धर्मवादि; N: धर्मचारि; V: B: ब्रह्मचारि; T: G: ब्राह्मणादि.

6. $S_1: K_1 S$ om. जयुः. — 6) T_1 हह (for च). T
 G_3 -4 अक्षयंति (for इरंति च). — K_3 (hapl.) om. 6-7
 — 6) $N_{1,2} B_1 D_1 D_{2,3} M_3$ ततः (for अतः). D
 पद्याभिवाच्यते. — 6) $K_3 D_3 T G_3$ -4 $M_{2,3}$ कृतसप्तम.

7 K₂ om. 7^{ab} (of. v. l. 6). — S₁ K₁. 9. 8 om
उवाच. — ^a) N₁ 'त्वा वचः पापं. S शुभ्रा तु वचनं तेन'
— ^b) K₂ (before corr.) तपोधनाय; M₂-s तपस्विनि-
— ^c) K₁ V₁ 'हं भरतस'; K₂ दृष्टानि वृत्तस'.

ॐ) K₁ क्षौपदं (for क्षौभद्रं). — ॐ) K₂, N₂: T₁
B D (except D₂) T G (except G₁) सह* (for सर*)
K₀, N₁ B₁ D₁, 2: वीरः.

9 *) Ko D: स्थितमंतर्जले मदान्. — *) K₂ N₂ V₂ B
D जमाद् धरणे माद्. — *) S शापमोक्षाय भारत.

10 *) V: जलेधरः; M:—जलेधरं. — *) M: महासा
(for महासागर).

11 -) Si K₁ V₁ T₁ G₁₋₆ उत्तरह; R₁ माहृ।
उत्तरिह; Cd as in text. K₁₋₈ N₁₋₈ V₁ D Da Da D₁₋₈
transp. तु and माहृ.. T₁ G₁₋₆ तद् (for तु). S₁ न

तां स्त्रियं परमप्रीत इदं यचनमब्रवीत् ॥ १२
 का वै त्वमसि कल्याणि कुतो वासि जलेचरी ।
 किमर्थं च महत्पापमिदं कृतवती पुरा ॥ १३
नार्युवाच ।
 अप्सरासि महाबाहो देवारण्यविचारिणी ।
 इष्टा धनपतेर्नित्यं वर्गा नाम महाबल ॥ १४
 मम सख्यश्चतस्रोऽन्याः सर्वाः कामगमाः शुभाः ।
 तामिः सार्धं प्रयातासि लोकपालनिवेशनम् ॥ १५
 ततः पद्मामहे सर्वा ब्राह्मणं संशितव्रतम् ।
 रूपवन्तमधीयानमेकमेकान्तचारिणम् ॥ १६
 तस्य वै तपसा राजंस्तद्वनं तेजसावृत्तम् ।

आदित्य इव तं देशं कृत्स्नं स व्यंवासायत् ॥ १७
 तस्य दृष्ट्वा तपस्तादृशं चाद्भुतदर्शनम् ।
 अवतीर्णाः सा तं देशं तपोविघ्नचिकीर्षया ॥ १८
 अहं च सौरमेयी च समीची शुद्धा लता ।
 यौगपथेन तं विप्रमम्यगच्छाम भारत ॥ १९
 गायन्त्यो वै हसन्त्यश्च लोभयन्त्यश्च तं द्विजम् ।
 स च नास्मात् कृतवान्मनो वीर कथंचन ।
 नाकम्पत महातेजाः स्थितस्तपसि निर्मले ॥ २०
 सोऽश्वपत्कुपितोऽस्मात्सु ब्राह्मणः क्षत्रियपम् ।
 ग्राहभूता जले यूयं चरिष्यध्वं शतं समाः ॥ २१

C. 1. 7860
B. 1. 216.
K. 1. 230.

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अष्टाधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २०८ ॥

महाहो; Ks Ds Ts लम्राह (for तु म्राहः). — *) Ss हि (for
 हः). Ko Ns T Gs-s Ms तपसिना; Ds Gs Ms तर.
 — *) Gs Ms मनोहरा.

12 *) Ko. 4 S कुतसतं; Ds कुतसिदं.
 13 Before 13, S (except Gs Ms-s) ins. अर्जुनः.
 — *) Gs Ms-s चादि. Ks B (except B1) D (except
 Ds1 Ds) Gs-s Ms-s चदि. Ss Ko. 2. 2. 4 Ns-s V1 कुतो
 वा जलचारिणी. — *) Gs-s त्वं (for च). — *) Ss
 Ks Ns हसि (for पुरा).

14 Ko. 4 Ds स्त्री तः; Ns Dn Ds-s कर्णेनाह; T G
 Ms-s स्त्री; Ms-s अप्सरा (for नार्युवाच). N. B. In this
 instance neither Ss or Ks om. उवाच; both read the
 ref. exactly as in text! — *) Ks हि (for स्मि). Ss
 Ko. 2. 4 Ns Ds रा हसि कौलिव. — *) Ss Ko. 2. 2. 4 Ns
 V1 Ds निवासिनी; Ns-s Bs-s Da Dn Ds. 2. 4 M
 विहारिणी; Ts Gs हृदयव. — *) Ks Ns अहं; Bs कौता
 (for हृदा). — *) Ss Ks वषा; Ko. 2-4 V3 वषा; Ns शुद्धा;
 Ds वषा; Ds Ts Ms-s वंदा; Ts नंदा; Ms-s विंदा.
 15 *) Ss Ks श तपस्याः; Gs श्रुतयोना. — *) Ss
 समं (for सार्धं). — *) Ss Ko. 2. 4 Ds देवराजनिवेशनं (Ko
 शानार); Ks-s निवेशनाव.

16 *) Ss सखा; Ks तत्र. Ts पद्माम वै सार्धं. — *)
 MSS. (as usual) संशितं, संश्रितं, संशितं; of. v. 1. 1. 1.
 etc. — *) Ns V3 B1-s-s-m Da Ds. 2. 2. 2 तपस्विनं. Da
 Ds. 1 रूपवन्तं.

17 *) Ks Ns B1 Dn S एव (for वै). Ss Ks. 2

तेजसा; Ks सरसा. Ss Ko. 2. 4 Ns Ds. 2. 2 वीर; Ks नित्यं
 (for राजन्). — *) Ts रूपम् (for हृव). — *) Ks सम-
 गमाः; Ks विमोच्य माः; Ns पृवायमा; Ns-s Dn Ds सदै
 व्यकाशायत्; B1-s स हि व्यमा; Bs Ds-s स व्यथकाशायत्;
 Bs Da एव व्यकाशः; Ds सो व्यवमाः; Ts B अभ्यवभासयत्
 (Gs तस्यवभासयत्); Ms तयवमा; Ms-s वन्द.
 18 *) Ko Ns-s B D (except Ds. 2. 2) चाद्भुतमुत्तमं.
 — *) Ks Ds Gs-s णोक्षि.

19 *) Ss Ko. 2. 4 सामेयी; Ks सामेयी; Ks सखायी;
 Ns सौमेयी; Ds शमीरी. Ks Ds S (except Gs) दालता.
 — *) Ks transp. तं and दिवं. — *) Ss Ks अभ्याग;
 Ts Gs-s क्षतिरं.

20 *) Ks च; Ns Bs D अय; B1-s वि- (for वै).
 Ss Ko. 1 Ns गायन्तो कलमानाश्च; Ks लो दृवमानाश्च.
 Cd often छलमानाः. — *) Ss लोभमानाश्च; Ns Dn
 लोभयिष्या च; Bs लोभयंताश्च; Ts लोभयंलश्च. Ts G
 नृलंताश्च (Ts Gs-s तो वै) वरांगनाः (Gs विरोधतः).
 — After 20th, T G ins. a:

2010th प्रेक्षणीति च कुर्वन्त्यो विवृतं कारयन्ति च ।
 अभिचन्द्य ह्यत्राणि हासभावविहासितैः ।
 बाहुरमूलदन्तानां दन्तं वै वराङ्गनाः ।

कुर्वन्त्यो लोभयन्त्यश्च तं द्विजं परितः स्थिताः ।

[(L 1) Gs प्रेक्षमाणानि कु. Ts विकारान्कारयाम च.
 — (L 2) Ts आविशादिर; Gs जानन्तीर; Gs-s च्छन्तीर-
 — (L 4) Ts Gs पुरतः; Gs परतः. Gs-s श्रिताः.]
 — *) Ks वै (for च). Ns सासा. — *) Ss Ks वीर;

२०९

वर्गोवाच ।

तता वयं प्रव्यथिताः सर्वा भरतसत्तम ।

आयाम शरणं विप्रं तं तपोधनमच्युतम् ॥ १

रूपेण वयसा चैव कन्दर्पेण च दारिताः ।

अच्युतं कृतवत्यः स क्षन्तुमर्हसि नो द्विज ॥ २

एष एव वधोऽस्माकं सुपर्याप्तस्तपोधन ।

पश्यं संशितात्मानं प्रलोभ्युं त्वामिहागताः ॥ ३

अवध्यास्तु क्षियः सृष्टा मन्यन्ते धर्मेचिन्तकाः ।

तस्माद्धर्मेण धर्मज्ञ नास्मान्हिसितुमर्हसि ॥ ४

सर्वभूतेषु धर्मज्ञ भैरो ब्राह्मण उच्यते ।

सत्यो भवतु कल्याण एष वादो मनीषिणाम् ॥

शरणं च प्रपन्नानां शिष्टाः कुर्वन्ति पालनम् ।

शरणं त्वां प्रपन्नाः स तस्मात्त्वं क्षन्तुमर्हसि ॥ ६

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तस्तु धर्मात्मा ब्राह्मणः शुभकर्मकृत् ।

प्रसादं कृतवान्वीर रविसोमसमप्रभः ॥ ७

ब्राह्मण उवाच ।

शतं सहस्रं विंशं च सर्वमक्षयवाचकम् ।

परिमाणं शतं त्वेतन्नैतदक्षयवाचकम् ॥ ८

यदा च वो ग्राहभूता गृह्णन्तीः पुरुषाजले ।

Ks. Ns. Bs. Ds. Ds. धीराः. — १) T G निर्मलः; Ms. विश्वलः.

21 *) Ko लोपद्वयः. Ss Ko. 1s (after corr.). s 'काकं'; Ks (before corr.). s Ds 'काकं'; Ns. s V1 B1 Ds Gs 'काकु. — *) Ko. 4 Ds Ds ग्राही. — *) Ss Ko. 2. s Ds अक्षिप्यत्; Ks अक्षिप्यति; Ns. s V1 B1 Ds Ds T G अक्षिप्यत्.

Colophon. Major parvan: Ts G M संभव (for आदि). — Sub-parvan: Ss K Ns. B Da Ds. 1s Ds. 2. s Ms. अञ्जुनदीर्घपात्रा (Bs 'वनवास'; T1 संभव. — Adhy. manas: Ss. 1s. 2. s. 3. s. 4. s. 5. s. 6. s. 7. s. 8. s. 9. s. 10. s. 11. s. 12. s. 13. s. 14. s. 15. s. 16. s. 17. s. 18. s. 19. s. 20. s. 21. s. 22. s. 23. s. 24. s. 25. s. 26. s. 27. s. 28. s. 29. s. 30. s. 31. s. 32. s. 33. s. 34. s. 35. s. 36. s. 37. s. 38. s. 39. s. 40. s. 41. s. 42. s. 43. s. 44. s. 45. s. 46. s. 47. s. 48. s. 49. s. 50. s. 51. s. 52. s. 53. s. 54. s. 55. s. 56. s. 57. s. 58. s. 59. s. 60. s. 61. s. 62. s. 63. s. 64. s. 65. s. 66. s. 67. s. 68. s. 69. s. 70. s. 71. s. 72. s. 73. s. 74. s. 75. s. 76. s. 77. s. 78. s. 79. s. 80. s. 81. s. 82. s. 83. s. 84. s. 85. s. 86. s. 87. s. 88. s. 89. s. 90. s. 91. s. 92. s. 93. s. 94. s. 95. s. 96. s. 97. s. 98. s. 99. s. 100. s. 101. s. 102. s. 103. s. 104. s. 105. s. 106. s. 107. s. 108. s. 109. s. 110. s. 111. s. 112. s. 113. s. 114. s. 115. s. 116. s. 117. s. 118. s. 119. s. 120. s. 121. s. 122. s. 123. s. 124. s. 125. s. 126. s. 127. s. 128. s. 129. s. 130. s. 131. s. 132. s. 133. s. 134. s. 135. s. 136. s. 137. s. 138. s. 139. s. 140. s. 141. s. 142. s. 143. s. 144. s. 145. s. 146. s. 147. s. 148. s. 149. s. 150. s. 151. s. 152. s. 153. s. 154. s. 155. s. 156. s. 157. s. 158. s. 159. s. 160. s. 161. s. 162. s. 163. s. 164. s. 165. s. 166. s. 167. s. 168. s. 169. s. 170. s. 171. s. 172. s. 173. s. 174. s. 175. s. 176. s. 177. s. 178. s. 179. s. 180. s. 181. s. 182. s. 183. s. 184. s. 185. s. 186. s. 187. s. 188. s. 189. s. 190. s. 191. s. 192. s. 193. s. 194. s. 195. s. 196. s. 197. s. 198. s. 199. s. 200. s. 201. s. 202. s. 203. s. 204. s. 205. s. 206. s. 207. s. 208. s. 209. s. 210. s. 211. s. 212. s. 213. s. 214. s. 215. s. 216. s. 217. s. 218. s. 219. s. 220. s. 221. s. 222. s. 223. s. 224. s. 225. s. 226. s. 227. s. 228. s. 229. s. 230. s. 231. s. 232. s. 233. s. 234. s. 235. s. 236. s. 237. s. 238. s. 239. s. 240. s. 241. s. 242. s. 243. s. 244. s. 245. s. 246. s. 247. s. 248. s. 249. s. 250. s. 251. s. 252. s. 253. s. 254. s. 255. s. 256. s. 257. s. 258. s. 259. s. 260. s. 261. s. 262. s. 263. s. 264. s. 265. s. 266. s. 267. s. 268. s. 269. s. 270. s. 271. s. 272. s. 273. s. 274. s. 275. s. 276. s. 277. s. 278. s. 279. s. 280. s. 281. s. 282. s. 283. s. 284. s. 285. s. 286. s. 287. s. 288. s. 289. s. 290. s. 291. s. 292. s. 293. s. 294. s. 295. s. 296. s. 297. s. 298. s. 299. s. 300. s. 301. s. 302. s. 303. s. 304. s. 305. s. 306. s. 307. s. 308. s. 309. s. 310. s. 311. s. 312. s. 313. s. 314. s. 315. s. 316. s. 317. s. 318. s. 319. s. 320. s. 321. s. 322. s. 323. s. 324. s. 325. s. 326. s. 327. s. 328. s. 329. s. 330. s. 331. s. 332. s. 333. s. 334. s. 335. s. 336. s. 337. s. 338. s. 339. s. 340. s. 341. s. 342. s. 343. s. 344. s. 345. s. 346. s. 347. s. 348. s. 349. s. 350. s. 351. s. 352. s. 353. s. 354. s. 355. s. 356. s. 357. s. 358. s. 359. s. 360. s. 361. s. 362. s. 363. s. 364. s. 365. s. 366. s. 367. s. 368. s. 369. s. 370. s. 371. s. 372. s. 373. s. 374. s. 375. s. 376. s. 377. s. 378. s. 379. s. 380. s. 381. s. 382. s. 383. s. 384. s. 385. s. 386. s. 387. s. 388. s. 389. s. 390. s. 391. s. 392. s. 393. s. 394. s. 395. s. 396. s. 397. s. 398. s. 399. s. 400. s. 401. s. 402. s. 403. s. 404. s. 405. s. 406. s. 407. s. 408. s. 409. s. 410. s. 411. s. 412. s. 413. s. 414. s. 415. s. 416. s. 417. s. 418. s. 419. s. 420. s. 421. s. 422. s. 423. s. 424. s. 425. s. 426. s. 427. s. 428. s. 429. s. 430. s. 431. s. 432. s. 433. s. 434. s. 435. s. 436. s. 437. s. 438. s. 439. s. 440. s. 441. s. 442. s. 443. s. 444. s. 445. s. 446. s. 447. s. 448. s. 449. s. 450. s. 451. s. 452. s. 453. s. 454. s. 455. s. 456. s. 457. s. 458. s. 459. s. 460. s. 461. s. 462. s. 463. s. 464. s. 465. s. 466. s. 467. s. 468. s. 469. s. 470. s. 471. s. 472. s. 473. s. 474. s. 475. s. 476. s. 477. s. 478. s. 479. s. 480. s. 481. s. 482. s. 483. s. 484. s. 485. s. 486. s. 487. s. 488. s. 489. s. 490. s. 491. s. 492. s. 493. s. 494. s. 495. s. 496. s. 497. s. 498. s. 499. s. 500. s. 501. s. 502. s. 503. s. 504. s. 505. s. 506. s. 507. s. 508. s. 509. s. 510. s. 511. s. 512. s. 513. s. 514. s. 515. s. 516. s. 517. s. 518. s. 519. s. 520. s. 521. s. 522. s. 523. s. 524. s. 525. s. 526. s. 527. s. 528. s. 529. s. 530. s. 531. s. 532. s. 533. s. 534. s. 535. s. 536. s. 537. s. 538. s. 539. s. 540. s. 541. s. 542. s. 543. s. 544. s. 545. s. 546. s. 547. s. 548. s. 549. s. 550. s. 551. s. 552. s. 553. s. 554. s. 555. s. 556. s. 557. s. 558. s. 559. s. 560. s. 561. s. 562. s. 563. s. 564. s. 565. s. 566. s. 567. s. 568. s. 569. s. 570. s. 571. s. 572. s. 573. s. 574. s. 575. s. 576. s. 577. s. 578. s. 579. s. 580. s. 581. s. 582. s. 583. s. 584. s. 585. s. 586. s. 587. s. 588. s. 589. s. 590. s. 591. s. 592. s. 593. s. 594. s. 595. s. 596. s. 597. s. 598. s. 599. s. 600. s. 601. s. 602. s. 603. s. 604. s. 605. s. 606. s. 607. s. 608. s. 609. s. 610. s. 611. s. 612. s. 613. s. 614. s. 615. s. 616. s. 617. s. 618. s. 619. s. 620. s. 621. s. 622. s. 623. s. 624. s. 625. s. 626. s. 627. s. 628. s. 629. s. 630. s. 631. s. 632. s. 633. s. 634. s. 635. s. 636. s. 637. s. 638. s. 639. s. 640. s. 641. s. 642. s. 643. s. 644. s. 645. s. 646. s. 647. s. 648. s. 649. s. 650. s. 651. s. 652. s. 653. s. 654. s. 655. s. 656. s. 657. s. 658. s. 659. s. 660. s. 661. s. 662. s. 663. s. 664. s. 665. s. 666. s. 667. s. 668. s. 669. s. 670. s. 671. s. 672. s. 673. s. 674. s. 675. s. 676. s. 677. s. 678. s. 679. s. 680. s. 681. s. 682. s. 683. s. 684. s. 685. s. 686. s. 687. s. 688. s. 689. s. 690. s. 691. s. 692. s. 693. s. 694. s. 695. s. 696. s. 697. s. 698. s. 699. s. 700. s. 701. s. 702. s. 703. s. 704. s. 705. s. 706. s. 707. s. 708. s. 709. s. 710. s. 711. s. 712. s. 713. s. 714. s. 715. s. 716. s. 717. s. 718. s. 719. s. 720. s. 721. s. 722. s. 723. s. 724. s. 725. s. 726. s. 727. s. 728. s. 729. s. 730. s. 731. s. 732. s. 733. s. 734. s. 735. s. 736. s. 737. s. 738. s. 739. s. 740. s. 741. s. 742. s. 743. s. 744. s. 745. s. 746. s. 747. s. 748. s. 749. s. 750. s. 751. s. 752. s. 753. s. 754. s. 755. s. 756. s. 757. s. 758. s. 759. s. 760. s. 761. s. 762. s. 763. s. 764. s. 765. s. 766. s. 767. s. 768. s. 769. s. 770. s. 771. s. 772. s. 773. s. 774. s. 775. s. 776. s. 777. s. 778. s. 779. s. 780. s. 781. s. 782. s. 783. s. 784. s. 785. s. 786. s. 787. s. 788. s. 789. s. 790. s. 791. s. 792. s. 793. s. 794. s. 795. s. 796. s. 797. s. 798. s. 799. s. 800. s. 801. s. 802. s. 803. s. 804. s. 805. s. 806. s. 807. s. 808. s. 809. s. 810. s. 811. s. 812. s. 813. s. 814. s. 815. s. 816. s. 817. s. 818. s. 819. s. 820. s. 821. s. 822. s. 823. s. 824. s. 825. s. 826. s. 827. s. 828. s. 829. s. 830. s. 831. s. 832. s. 833. s. 834. s. 835. s. 836. s. 837. s. 838. s. 839. s. 840. s. 841. s. 842. s. 843. s. 844. s. 845. s. 846. s. 847. s. 848. s. 849. s. 850. s. 851. s. 852. s. 853. s. 854. s. 855. s. 856. s. 857. s. 858. s. 859. s. 860. s. 861. s. 862. s. 863. s. 864. s. 865. s. 866. s. 867. s. 868. s. 869. s. 870. s. 871. s. 872. s. 873. s. 874. s. 875. s. 876. s. 877. s. 878. s. 879. s. 880. s. 881. s. 882. s. 883. s. 884. s. 885. s. 886. s. 887. s. 888. s. 889. s. 890. s. 891. s. 892. s. 893. s. 894. s. 895. s. 896. s. 897. s. 898. s. 899. s. 900. s. 901. s. 902. s. 903. s. 904. s. 905. s. 906. s. 907. s. 908. s. 909. s. 910. s. 911. s. 912. s. 913. s. 914. s. 915. s. 916. s. 917. s. 918. s. 919. s. 920. s. 921. s. 922. s. 923. s. 924. s. 925. s. 926. s. 927. s. 928. s. 929. s. 930. s. 931. s. 932. s. 933. s. 934. s. 935. s. 936. s. 937. s. 938. s. 939. s. 940. s. 941. s. 942. s. 943. s. 944. s. 945. s. 946. s. 947. s. 948. s. 949. s. 950. s. 951. s. 952. s. 953. s. 954. s. 955. s. 956. s. 957. s. 958. s. 959. s. 960. s. 961. s. 962. s. 963. s. 964. s. 965. s. 966. s. 967. s. 968. s. 969. s. 970. s. 971. s. 972. s. 973. s. 974. s. 975. s. 976. s. 977. s. 978. s. 979. s. 980. s. 981. s. 982. s. 983. s. 984. s. 985. s. 986. s. 987. s. 988. s. 989. s. 990. s. 991. s. 992. s. 993. s. 994. s. 995. s. 996. s. 997. s. 998. s. 999. s. 1000. s. 1001. s. 1002. s. 1003. s. 1004. s. 1005. s. 1006. s. 1007. s. 1008. s. 1009. s. 1010. s. 1011. s. 1012. s. 1013. s. 1014. s. 1015. s. 1016. s. 1017. s. 1018. s. 1019. s. 1020. s. 1021. s. 1022. s. 1023. s. 1024. s. 1025. s. 1026. s. 1027. s. 1028. s. 1029. s. 1030. s. 1031. s. 1032. s. 1033. s. 1034. s. 1035. s. 1036. s. 1037. s. 1038. s. 1039. s. 1040. s. 1041. s. 1042. s. 1043. s. 1044. s. 1045. s. 1046. s. 1047. s. 1048. s. 1049. s. 1050. s. 1051. s. 1052. s. 1053. s. 1054. s. 1055. s. 1056. s. 1057. s. 1058. s. 1059. s. 1060. s. 1061. s. 1062. s. 1063. s. 1064. s. 1065. s. 1066. s. 1067. s. 1068. s. 1069. s. 1070. s. 1071. s. 1072. s. 1073. s. 1074. s. 1075. s. 1076. s. 1077. s. 1078. s. 1079. s. 1080. s. 1081. s. 1082. s. 1083. s. 1084. s. 1085. s. 1086. s. 1087. s. 1088. s. 1089. s. 1090. s. 1091. s. 1092. s. 1093. s. 1094. s. 1095. s. 1096. s. 1097. s. 1098. s. 1099. s. 1100. s. 1101. s. 1102. s. 1103. s. 1104. s. 1105. s. 1106. s. 1107. s. 1108. s. 1109. s. 1110. s. 1111. s. 1112. s. 1113. s. 1114. s. 1115. s. 1116. s. 1117. s. 1118. s. 1119. s. 1120. s. 1121. s. 1122. s. 1123. s. 1124. s. 1125. s. 1126. s. 1127. s. 1128. s. 1129. s. 1130. s. 1131. s. 1132. s. 1133. s. 1134. s. 1135. s. 1136. s. 1137. s. 1138. s. 1139. s. 1140. s. 1141. s. 1142. s. 1143. s. 1144. s. 1145. s. 1146. s. 1147. s. 1148. s. 1149. s. 1150. s. 1151. s. 1152. s. 1153. s. 1154. s. 1155. s. 1156. s. 1157. s. 1158. s. 1159. s. 1160. s. 1161. s. 1162. s. 1163. s. 1164. s. 1165. s. 1166. s. 1167. s. 1168. s. 1169. s. 1170. s. 1171. s. 1172. s. 1173. s. 1174. s. 1175. s. 1176. s. 1177. s. 1178. s. 1179. s. 1180. s. 1181. s. 1182. s. 1183. s. 1184. s. 1185. s. 1186. s. 1187. s. 1188. s. 1189. s. 1190. s. 1191. s. 1192. s. 1193. s. 1194. s. 1195. s. 1196. s. 1197. s. 1198. s. 1199. s. 1200. s. 1201. s. 1202. s. 1203. s. 1204. s. 1205. s. 1206. s. 1207. s. 1208. s. 1209. s. 1210. s. 1211. s. 1212. s. 1213. s. 1214. s. 1215. s. 1216. s. 1217. s. 1218. s. 1219. s. 1220. s. 1221. s. 1222. s. 1223. s. 1224. s. 1225. s. 1226. s. 1227. s. 1228. s. 1229. s. 1230. s. 1231. s. 1232. s. 1233. s. 1234. s. 1235. s. 1236. s. 1237. s. 1238. s. 1239. s. 1240. s. 1241. s. 1242. s. 1243. s. 1244. s. 1245. s. 1246. s. 1247. s. 1248. s. 1249. s. 1250. s. 1251. s. 1252. s. 1253. s. 1254. s. 1255. s. 1256. s. 1257. s. 1258. s. 1259. s. 1260. s. 1261. s. 1262. s. 1263. s. 1264. s. 1265. s. 1266. s. 1267. s. 1268. s. 1269. s. 1270. s. 1271. s. 1272. s. 1273. s. 1274. s. 1275. s. 1276. s. 1277. s. 1278. s. 1279. s. 1280. s. 1281. s. 1282. s. 1283. s. 1284. s. 1285. s. 1286. s. 1287. s. 1288. s. 1289. s. 1290. s. 1291. s. 1292. s. 1293. s. 1294. s. 1295. s. 1296. s. 1297. s. 1298. s. 1299. s. 1300. s. 1301. s. 1302. s. 1303. s. 1304. s. 1305. s. 1306. s. 1307. s. 1308. s. 1309. s. 1310. s. 1311. s. 1312. s. 1313. s. 1314. s. 1315. s. 1316. s. 1317. s. 1318. s. 1319. s. 1320. s. 1321. s. 1322. s. 1323. s. 1324. s. 1325. s. 1326. s. 1327. s. 1328. s. 1329. s. 1330. s. 1331. s. 1332. s. 1333. s. 1334. s. 1335. s. 1336. s. 1337. s. 1338. s. 1339. s. 1340. s. 1341. s. 1342. s. 1343. s. 1344. s. 1345. s. 1346. s. 1347. s. 1348. s. 1349. s. 1350. s. 1351. s. 1352. s. 1353. s. 1354. s. 1355. s. 1356. s. 1357. s. 1358. s. 1359. s. 1360. s. 1361. s. 1362. s. 1363. s. 1364. s. 1365. s. 1366. s. 1367. s. 1368. s. 1369. s. 1370. s. 1371. s. 1372. s. 1373. s. 1374. s. 1375. s. 1376. s. 1377. s. 1378. s. 1379. s. 1380. s. 1381. s. 1382. s. 1383. s. 1384. s. 1385. s. 1386. s. 1387. s. 1388. s. 1389. s. 1390. s. 1391. s. 1392. s. 1393. s. 1394. s. 1395. s. 1396. s. 1397. s. 1398. s. 1399. s. 1400. s. 1401. s. 1402. s. 1403. s. 1404. s. 1405. s. 1406. s. 1407. s. 1408. s. 1409. s. 1410. s. 1411. s. 1412. s. 1413. s. 1414. s. 1415. s. 1416. s. 1417. s. 1418. s. 1419. s. 1420. s. 1421. s. 1422. s. 1423. s. 1424. s. 1425. s. 1426. s. 1427. s. 1428. s. 1429. s. 1430. s. 1431. s. 1432. s. 1433. s. 1434. s. 1435. s. 1436. s. 1437. s. 1438. s. 1439. s. 1440. s. 1441. s. 1442. s. 1443. s. 1444. s. 1445. s. 1446. s. 1447. s. 1448. s. 1449. s. 1450. s. 1451. s. 1452. s. 1453. s. 1454. s. 1455. s. 1456. s. 1457. s. 1458. s. 1459. s. 1460. s. 1461. s. 1462. s. 1463. s. 1464. s. 1465. s. 1466. s. 1467. s. 1468. s. 1469. s. 1470. s. 1471. s. 1472. s. 1473. s. 1474. s. 1475. s. 1476. s. 1477. s. 1478. s. 1479. s. 1480. s. 1481. s. 1482. s. 1483. s. 1484. s. 1485. s. 1486. s. 1487. s. 1488. s. 1489. s. 1490. s. 1491. s. 1492. s. 1493. s. 1494. s.

त्कर्षति जलात्कश्चित्सलं पुरुषसत्तमः ॥ ९
 तदा यूयं पुनः सर्वाः स्वरूपं प्रतिपत्स्यथ ।
 अनृतं नोक्तपूर्वं मे हसतापि कदाचन ॥ १०
 तानि सर्वाणि तीर्थानि ज्ञतः प्रभृति चैव ह ।
 नारीतीर्थानि नाग्नेह ख्यातिं यास्यन्ति सर्वशः ।
 पुण्यानि च भविष्यन्ति पावनानि मनीषिणाम् ॥ ११
 वर्गोवाच ।
 ततोऽभिवाद्य तं विप्रं कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् ।
 अचिन्तयामोपसृत्य तस्मादेशात्सुदुःखिताः ॥ १२
 क इव नाम वयं सर्वाः कालेनावपेन तं नरम् ।
 समागच्छेम यो नस्तद्रूपमापादयेत्पुनः ॥ १३

ता वयं चिन्तयित्वैवं मुहूर्तादिव भारत ।
 दृष्टवत्यो महाभागं देवर्षिमुत् नारदम् ॥ १४
 सर्वा हृष्टाः स तं दृष्ट्वा देवर्षिमभितथुतिम् ।
 अभिवाद्य च तं पार्थ स्थिताः स व्यथिताननाः ॥ १५
 स नोऽपृच्छहुः खमूलमुक्तवत्यो वयं च तत् ।
 श्रुत्वा तच्च यथावृत्तमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १६
 दक्षिणे सागरानूपे पञ्च तीर्थानि सन्ति वै ।
 पुण्यानि रमणीयानि तानि गच्छत माचिरम् ॥ १७
 तत्राशु पुरुषप्याघ्रः पाण्डवो वो धनंजयः ।
 मोक्षयिष्यति शुद्रात्मा दुःखादस्मान् संशयः ॥ १८
 तस्य सर्वा वयं वीर श्रुत्वा वाक्पयमिहागताः ।

G. 1. 7879
 B. 1. 217. 19
 K. 1. 237. 19

बलस्य^१; नि^२ नाक्षत्र्य^३.

9 ^a) Ko प्रहोभूवा; Ks प्रहो भूवा; Ks प्रहोभूत.
 — ^b) Ko. 1. १ Ni Ba. १ Da Dn. 1. 2. 3 Ts युद्धीः; Ks युद्धीः;
 V. 1 B. 1 D. 1 युद्धीः; G. 2. १. १ Ms-१ युद्धीः. — ^c) V. 1
 बुद्धिर्व्यति; Ds बुद्धिर्व्यति; T G उत्तरयेज्; M बुद्धिर्व्यति;
 K. 2. १. १ B (except Bs) D (except D. 2. १. १) तस्मात्; G. 1
 कश्चित्; G. 2. १ (before corr.); S किञ्चित्. — ^d) K (except
 Ks) Ds स्थले; Ms-१ पदा.

10 ^a) G. 2. १. १ (before corr.); S. १ सर्वः; Ms-१ स्वस्थि.
 — ^b) Śi Ks Ni V. 1 B Ds Dn. 1. 2. १. १ Ms-१ स्वं (for
 स्त.). — ^c) Ni स्तैव्यति; Ds सहसापि; G. १. १ अवितापि.
 Bs कथंचन; T G. १. १ किञ्चन.

11 ^a) Śi Ks. १ तत्र; Ko. १. १ ततः (for तानि). T G
 transp. सर्वो and सीर्यो. — ^b) Ks Ni. १. १ B (except
 Bs) D M ततः (for तानि). K (except Ks) Ds T G. १. १
 हि (for ह). — ^c) Śi Ks तानीह; Ko. १. १ Ds दोतानि;
 Ds दोतानि; Ms वाप्येह (for तानीह). — ^d) V. १ यैव ह (for
 सर्वैः). Ds नास्मा स्मयतानि सर्वैः. — ^e) Śi य सर्वैः;
 T. १ विशेषतः (for सर्वैः).

12 Śi Ks यर्षोपाय (slo); Ko. १. १ V. १ यर्षोपाय; Ks
 नंदो; B. १. १ यर्षो; T. १ नंदा; G. १ Ms नंदा; Ms-१
 विंदा; Ds Ts G. १. १ Ms om. the ref. — ^a) Ds सीर्योनि
 (for तं विप्रं). — ^b) Ks Ni Dn Da S अपि (Ms-१ अभि-)
 (for पुन). — ^c) Ks चित्तपाना रुपकतातः; Ni. १. १ Dn. 1. 2
 D. १. १ आपितः; Ds आपितयामोपसृताः; Bs आपितयामोपसृताः
 सृताः; Bs संचिय मेहापसृताः; Bsm Ms. १ यामागं; Bs
 अभितयामोपसृताः; T. १ अभितयामोपसृताः; Ts G. १. १ पितयैवो-
 पसृताय; G. 1. १ Ms यामागसृता.

13 ^a) Ks स्थिताः कालेन; Ms. १ कालेनामेन. Ba (m
 as in text) जवं (for नरं). — ^b) Ni V. १ अभि (for
 समा). — ^c) Ks आदाय तत्; Da. 1 Ts Ms-१ आसादयेज्;
 G. १. १ आसादयेज्.

14 ^a) K. 1. १ D. 1. १ चित्तवित्तेह; Ks N Da Dn Da S
 स्तैव. — ^b) Śi Ko. 1. १ Ds. १ सुहृत्तम्. — ^c) Śi K. १ दृष्ट.
 Ko Bs Ds सहसात्तनं; D. 1. १ Ts G. 2. १. १ भाग. — ^d) Śi K. १
 महर्षिमुत्; Ko. १. १ Da. १ विमुत्; Ks Ni. १ Ts G. १ विमय;
 D. 1. १ पि तत्र.

15 ^a) K. १. १. १ B D (except Ds) संग्रहताः; Ni ततो
 हृष्टा. Ks सर्वोः (for हृष्टा). — ^b) Gs अमरमुक्ति. — ^c)
 Ni विप्रं (for पार्थ). Ks om. 16^a-16^b. — ^d) Ms-१
 स्थित्वा. Ks प्रव्यति; Ks Ni V. १ B D क मोदि; Ks स
 व्यथी; S भीक्षितयतनाः (T. १ Gs Ms लोचनाः).

16 Ks om. 16^a (cf. v. l. 15). — ^a) Ni Gs
 दुःखितैः. — ^b) Ko N. १. १ Da Ds Ms-१ तं; Bs Da. १
 T. १ यत्. Ks लोच तं वयं. — After 16^a, Ni ins.:

2041^a क गच्छामो वयं सर्वो यथ लप्सामहे पुनः ।
 — ^a) Ni यत्तत् (for श्रुत्वा). Ko Ds स च; Ks Ni. १. १
 B. १ Dn Da तत्र; Ni श्रुत्वा; Bs तत्तत्; Bs तं च; Ds तं ह
 (for तत्तत्). Śi K. १ यथातथ्यं; Ko Ni. १ तत्तत्; V. १ G. १ तया.
 17 Before 17, S (except Ms. १) ins. नारदः. — ^a)
 K. १. १ सागरोपांते; Ni संग्रहानीह; Ds सागरदीपे. — ^b) Ni
 यानि (for पत्र). — ^c) V. १ तत्र (for तानि). Ks G.
 Ms गच्छथ.

18 ^a) Śi Ko. १. १ D. १. १ तत्रस्थाः; K. १. १ तत्रस्थः;
 Ms तत्र यत्. — ^b) Ko Ni V. १. १ B. १ D (except Da. १)
 पाण्डवयो; Ks वो वै; Ni. १. १ G. 2. १. १ Ms वोय. — ^c) Śi

दिदं सत्यमेवाद्य मोक्षिताहं त्वयानघ ॥ १९
एतास्तु मम वै सख्यथतस्त्रोऽन्या जले स्थिताः ।

इह कर्म शुभं वीर एताः सर्वा विमोक्षय ॥ २०

वैशंपायन उवाच ।

ततस्ताः पाण्डवश्रेष्ठः सर्वा एव विशां पते ।

तस्माच्छापाददीनात्मा मोक्षयामास वीर्यवान् ॥ २१

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि नवाधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २०९ ॥

उत्थाय च जलात्तस्मात्प्रतिलभ्य वपुः स्वकम् ।

तास्तदाप्सरसो राजव्रह्मण्यन्त यथा पुरा ॥ २२

तीर्थानि शोधयित्वा तु तथानुज्ञाय ताः प्रभुः ।

चित्राङ्गदां पुनर्द्रष्टुं मण्डलपुरं गतौ ॥ २३

तस्यामजनयत्पुनः राजानं बभ्रुवाहनम् ।

तं दृष्ट्वा पाण्डवो राजन्गोकर्णमभितोऽगमत् ॥ २४

K1 Dns चमोःमा — After 18, Ds (marg sec m) S
(except Ms) ins

2042^a इयुवावा नारद सर्वोत्प्रेष्यान्तरपीयस ।

19 Me v read 19^a twice, once with the S reading
and again with the N reading! — ^a) S (Me v first
time) तस्मात्सर्वा (T1 सर्वोत्प्रेष्याद्) — ^b) Me v (both
second time) s वाचम् (for वाक्यम्) Ks Ns B1 Dn2
ns Ds इतो गता (for हृत्) S (Me v first time)
निवसामा (T1 Ms s 'मो' न निवसन् — ^c) Ts Gs s सर्वम्
(for सत्यम्) T Gs s अत्र (for अद्य)

20 ^a) K2 s V1 Ds च (for तु) Ks Ns s B D
(except Ds) Gs ता (for वै) S1 transp वै and सद्य
— ^b) Ks शतद्रोण्यां (for चतस्रोऽन्या), see below
Ko s s V1 जल, S हृदे K Ns s V1 B1m Da Dn2 ns
Ds भिता (Ks चरा) (for स्थिता) Dns जलस्थिता ;
Ds जलाभिः S1 शतद्रोण्याजल भिता — ^c) S (except
Me s) एता अपि महाबाहो — ^d) N1 s B s आपाद्,
Ds s आपाद् (for सर्वा) S1 साक्षाप्याह विमो, Ko 1 s s
एताश्चाप्याह मोक्षं, V1 एता क्षापाप्रमोचय, B s एता
अप्याह मोचय, Bsm Da एता क्षापादिमोचय; Ds एता
रम्याश्च मोचय S मुनिवापादिमो (Me-s एताश्चैवापि
मोचय) Ks Ns B1 Dn Ds as in text

21 S1 K1-s Ds T G Ms-s om उवाच, Ko s V1 Da
Ds Ms om the ref — ^a) S (except Me-s) तच्छ्रुत्वा
(for ततस्त) Gs पाटवस्त्र — ^b) Me-s 'वो भरत
सचय' — ^c) Gs transp तस्मात् and क्षापाद् S1
'पाद्विभीतात्मा

22 ^a) K1 V1 Ds Gs M (except Ms) (for च)
S (except Me-s) सर्वा (for तस्याद्) — ^b) Ds तत
(for वपु) Ks Ds स्वय S (except Me-s) transp
वपु and स्वय — ^c) S1 Ko s s Ns सास्त, Ks Me-s
सास्तया; T1 तस्याद् — ^d) S पुरम् B1 (m as in text)
सप्रेषीतरपीयस

23 ^a) S अद्य (Ts Gs s च) (for तु) — ^b) 1
'ज्ञाप्य ता — ^c) S1 मणिपूर'; Ko-s s N1 V1 B1 D
Ds s मणिपूर'; Ks Ns B1 s सणपूर'; Ns Dn Ds
मणिपूर पुनर्, T1 Gs s s मणल्लूर

24 ^a) Ks Da Dn2 ns Ds s तत् (for तु) — After
24, Ns Ds (marg sec m) S ins a passage given
App I (No. 112) N B This passage, though
included in all other printed eds, is missing even
in Dn MSS, of v 1 1 96 6 (998^a)! — ^b) S1 K
'मितो गत, V1 'नर्मिमुल्लो गतौ, Ds s Gs 'मितो गतौ
— After 24, almost all eds ins the following
stanza which is not found in any MS hitherto
collected except Ns

2043^a आद्य पशुपते स्थान दर्शनादेव मुनिद्वय ।

यश्च पारोऽपि मनुज प्रमोस्यसद्य पदम् ।

— illuminating for the growth of the epic corpus!

Colophon om in Bc — Major parvan Ts G M
सम्भव (for आदि) — Sub-parvan S1 K Ns B (D
om) Da Dn2 ns Ds s Ms s अर्जुनतीर्थेश्वर (B
'यनवास), T1 सम्भव — Adhy name S1 K1 Ms
बभ्रुवाहनजय (Ms s 'नोपसि); Ko s अप्सरसो क्षापमोक्ष
Ds चित्राङ्गदाप्राप्ति — Adhy no (figures, words of
both) Dns 216, Dsm 226, Ds 167, T1 222, Ts
G1 s 177, Gs 174 Gs 178, Gs s M 176 — S'loka
no Dn 24, Ms 35 — Aggregate s'loka no Dns
7873

210

1 S1 K (except Ko) S om उवाच (Gs om. 1^a
ref) — ^a) Ks 'पराप्रेष्य, Ns V1 'पराप्रेष्य; Ds 'पराप्रेष्य
Ms (m) ins as in text) s-s 'पराप्रेष्य Ks s शीर्ष
— S1 Ks (hapl.) om 1^a-2^a — ^b) Ds Gs s च (for

२१०

वैशांपायन उवाच ।

सोऽप्रान्तेषु तीर्थानि पुण्यान्यायतनानि च ।
 सर्वाण्येवानुपूर्व्येण जगामामितधिक्रमः ॥ १
 सधुद्रे पश्चिमे यानि तीर्थान्यायतनानि च ।
 तानि सर्वाणि गत्वा स प्रभासमुपजग्मिवान् ॥ २
 प्रभासदेशं संग्रासं भीमस्तुमपराजितम् ।
 तीर्थान्यनुचरन्तं च शुश्राव मधुह्वदनः ॥ ३
 ततोऽभ्यगच्छत्कौन्तेयमज्ञातो नाम माधवः ।
 दृष्ट्वाते सदान्योन्यं प्रभासे कृष्णपाण्डवौ ॥ ४
 तावन्भ्योन्यं समाश्लिष्य पृष्ठा च कुवलं वने ।
 आस्तां प्रियसखायौ तौ नरनारायणावपि ॥ ५
 ततोऽर्जुनं वासुदेवस्तां चर्यां पर्यपृच्छत ।

किमर्थं पाण्डवेमानि तीर्थान्यनुचरस्मृत ॥ ६
 ततोऽर्जुनो यथावृत्तं सर्वमाख्यातवांस्तदा ।
 श्रुत्वोवाच च वाष्पेय एवमेतदिति प्रभुः ॥ ७
 तौ विहृत्य यथाकामं प्रभासे कृष्णपाण्डवौ ।
 महीधरं रैवतकं वासायैवाभिजग्मतुः ॥ ८
 पूर्वमेव तु कृष्णस्य वचनात् महीधरं ।
 पुरुषाः समलंककुरुपजहृथ भोजनम् ॥ ९
 प्रतिगृह्यार्जुनः सर्वमुपभुज्य च पाण्डवः ।
 सहैव वासुदेवेन दृष्ट्वात्रटनर्तकान् ॥ १०
 अभ्यनुज्ञाप्य तान्सर्वानचरित्वा च पाण्डवः ।
 सत्कृतं दायनं दिव्यमभ्यगच्छन्महाद्युतिः ॥ ११
 तीर्थानां दर्शनं चैव पर्वतानां च भारत ।

G. 1. 7890
 H. 1. 210. 12
 K. 1. 288. 87

एव). Some MSS. "वृषेण.

2 Śi K₁ om. 2^{ab} (cf. v. l. 1). — ^a) V₁ 'द्रे यानि तीर्थानि पश्चिमे भरतर्षभा. — ^c) ■ transp. सर्वाणि and गत्वा स. — After 2, D₄ (marg. sec. m.) B ins. a passage given in App. I (No. 118).

■ ^a) Śi: K₁ 'देशे. T Q (except G₂) प्रभासं सममुपारं. — ^c) K₂ तं; M₂-s तु (for च). N₂s B (except B₂) Dn Da सुपुनरं रजवीर्यं च. — After 3, D₄ (marg. sec. m.) B ins.:

2044^a चारुणां तु वचनादेकाकी स जनार्दनः ।

4 ^a) M (except M₂) तत्राप्यगच्छ. — ^b) K₁ मृप (for नाम). K₄ N₁ V₁ B D सखायं तत्र; Cd अज्ञातो नाम (as in text).

5 Śi: K₁ om. 5; G₂ (hapl.) om. 5^a-8^a. — ^b) Ko. 2.8 N₁ G₂ (after corr.) जने; D₁ मुने; T₁ G₂s.s M पयि; T₂ G₂ (befor corr.) जले (for वने). — ^c) V₁ रमेतां (for आस्तां). — ^d) K₄ N₁ V₁ उमी (for कपी).

6 G₁ om. 6 (cf. v. l. 5). — ^a) G₂s तं च पायौ दृष्ट्वा; M तत्कार्यं पयं. — G₂s om. 6^{ac}. — ^b) K₂s N₂s B D (except D₂ D₃s) यतानि (for ह्यतानि). T₁ 'यं पायं सर्वाणि; T₂ G₂s 'यं पावनानीति. — ^c) Śi: K₂s तीर्थान्युपच (K₃ 'स'/'र'; K₄ 'न्यनुसर'; D₂ 'न्यनुसरसि च.

7 G₂ om. 7 (cf. v. l. 5). — Before 7, T₁ M₂ ins.

वैशं. — ^a) Śi: K (except K₂) N₁: B₂ D₂ तस्य (for ततो). — ^b) V₁: S (G₁ om.) transp. उवाच and च. N₁: वाचं (for उवाच). Śi: K N₁ स (for च). — ^c) ■ (G₁ om.) त्वेचने' प्रभो.

8 G₁ om. 8^{ab} (cf. v. l. 5). — ^a) T₁ समेतौ (for प्रभासे). Śi: 'पाथिचौ. — ^b) Śi: K₂ M₂-s उद'; K₁ जप' (for अभि').

9 ^a) G₁ M₂s तु (for तं). — ^b) K₂ N₂s V₁ B D (except D₂s) समंतात्; B₂m पुरस्तात्. K₂s N₂s B D (except D₂) मंदयाचक्रुः; T₂ G₂s समकं. — ^c) Śi: Ko. 2.4 सर्वकामसमृद्धिभिः.

10 K₂ (hapl.) om. 10^a-11^a.

11 K₂ om. 11^a (cf. v. l. 10). — ^a) N V₁ B D (except D₂) 'ताय तान्; S (except M₂-s) 'शावदान्. — ^b) M₂-s तु (for च). — ^c) D₂ D₃s transp. सत्कृतं and दायनं. — ^d) Ko. 2.8 N₁ D₂ T G₂-s M सहाय्युतः; K₂ G₂s सहायुतः; N₂s Dn D₂ सहायतिः; B (except B₂) समद्युतिः. — After 11, N (except Ko. 1 N₂) ins.:

2045^a तत्सद्य महाबाहुः क्षयानः क्षयने द्रुमे ।

12 T G M₂ om. 12. — ^a) N₂s B D₁ Dn D₂ वदीपतं (for तीर्थानां). N₂s B D (except D₂s) पवत्रायां च (for दर्शनं चैव). — ^b) K₂s N₂ Dn D₂ चयैव च; N₂ B D₂ D₂ च दर्शने (for च भा'). — ^c) Śi:

आपमानां वनानां च कथयामास सात्वते ॥ १२
 स कथाः कथयन्नेव निद्रया जनमेजय ।
 कौन्तेयोऽपहतस्तस्मिन्शयने स्वर्गसंमिते ॥ १३
 मधुरेण स गीतेन धीणाशब्देन चानघ ।
 प्रबोध्यमानो बुबुधे स्तुतिभिर्मङ्गलैस्तथा ॥ १४
 स कृत्वावश्यकार्याणि चार्ण्येनाभिनन्दितः ।
 रथेन काञ्चनाङ्गेन द्वारकामभिजग्मिवान् ॥ १५
 अलंकृता द्वारका तु वभूव जनमेजय ।
 कुन्तीसुतस्य पूजार्थमपि निष्कुटकेष्वपि ॥ १६
 दिदृक्षुश्च कान्त्यै द्वारकावासिनो जनाः ।

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्वात्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ २१० ॥ समाप्तमर्जुनवनवासपर्व ॥

K1 सारवतः; M (except Ms) सत्वतः.

13 *) Śi: Ko. 1. & Ds स तथा; Ks. & Ns. B Da Dn D1. 2. & एवं स; G1 कथयं स; Ms-s स कथं. — *) Ns. & Bs Da1 Dn Da. s 'योपि ह'; B. & हुंतीबुधो ह'. — *) Ks. & Ns V1: B D 'संमिते'; T G (except Gs) सत्यविक्रमः.

14 *) Śi: K1 Ms-s च; Ks. & Ns. B D (except D1. s) पुनः; Ms सु- (for स). — *) T G (except Gs) वाद्यवाद्देन; Śi: Da Ms-s आरतः; K1 वानघ; Ns Dn Da. s वैव ह'. — *) Ms-s transp. बुबुधे and स्तुतिभिर्.

15 *) Ms कृत्वा च (for स कृत्वा). Śi: Ko. s Bs Ds 'कर्मणि. — *) Śi: 'वदितः. — After 16th, 17th & 18th.

2046* चार्ण्यं समनुशाप ततो वातमरोचयत् ।
 तथेष्टुक्त्वा वासुदेवो भोजनं वै क्षासा स ह ।
 यतिक्रपणं पार्थ विदग्ध सहा इतिः ।

[(L. 1) Ms-s 'क्राप्य.]

— *) Here and below Śi: द्वारिका (for द्वार').

16 S (except Ms-s) om. 16th. — *) Ks & Ns. V1 B D (except D1) Ms-s हुंतीसुतस्य. — *) Ko. & D1 अभिनः; Ns अयः; Ms-s इह (for the first अयि). Ko Mr. s विष्कट'.

17 *) Ns: Bs: D दिदृक्षंतश्च. S गोविद्. — *) Ns: सुयंतश्च सह'. — After 17, T B (except G1. s) ins.:

2047* क्षणार्थमपि चार्ण्यो ना गोविन्दयिद्विदाक्षमाः ।

कौतुहलसमाविधा नृपमुपेक्ष्य संस्थिताः ।

[(L. 1) T1 Gs. s 'क्षता.]

18 *) Śi: K (except Ko) Ns Ds अथावलोके (for अव'). — *) V1 सजिस्तु दातसक्षया. — *) V1 'योमयन्महद्.

नरेन्द्रमार्गमाजगृह्यतूर्णं शतसहस्रशः ॥ १७
 अवलोकेषु नारीणां सहस्राणि शतानि च ।
 मोजवृष्ण्यन्धकानां च समवायो महानभूत् ॥ १८
 स तथा सत्कृतः सर्वैर्मोजवृष्ण्यन्धकात्मजैः ।
 अभिवाद्याभिवाद्याश्च सर्वैश्च प्रतिनन्दितः ॥ १९
 कुमारैः सर्वशो वीरैः सत्कारेणाभिवादितः ।
 समानवयसः सर्वानाक्षिप्य स पुनः पुनः ॥ २०
 कृष्णस्य भवने रम्ये रत्नमोज्यसमावृते ।
 उवास सह कृष्णेन बहुलास्तत्र शर्वरीः ॥ २१

19 *) K1 सत्कृतः (for स तथा). Ms. s transp. and तथा. — *) Śi: K Ns D1. 2. s 'कादिभिः. — *) 'आभिवाद्याद्यान्.

20 Śi om. 20; G1 (1 hapl.) om. 20th. — *) V सत्कृतो; Ts Gs-s सर्वतो. — *) Ko Ds 'वदितः; Ks-1 V Bs 'पूजितः; Ns. s B1. 2. s Dn 'बोदितः; Ms (inf. lin. s in text). s 'नदितः. — *) Ks आभाष्य. K1 Ds: (except T1) च (for स).

21 *) Ns1 वृष्णिमोजस'. — For 21, B subst. 2048* कृष्णः स्वभवनं रम्यं प्रविशेत् महायुतिः ।
 प्रयासादागतं सर्वो देव्यः कृष्णमपूजयत् ।
 [(L. 1) Ms. s दिव्यं (for रम्यं). G1 Ms. s महायुतिः. — (L. 2) Ts Gs-s प्रभासाद्.]

Colophon. Major parian: Ts G M हंसय' (for आदि'). — Sub-parian. K Ns B Da Dn. 2. s D1. 2. s B अर्जुन (Ds om.) तीर्थयात्रा (Bs 'वत्पास'); T1 हंसय; 10 Ms Ko. s add समाप्त. — Adhy. name. Śi: K1 रथव' निरिम (Śi: 'स)'; Ko. s. s Ds द्वारका (Ks 'काजि) गाम' Ms वासुदेवामय. — Adhy. no. (Figures, words of both): Dns 217; Dam 237; Da 168; T1 223; Ts G1. 4 178; Gs 175; Gs 179; Gs. s M 177. — 5th s no. s Dn 21; Ms 40. — Aggregate s'loka no. Dns 7894.

211

1 Śi: K (except Ko) S om. उवाच. — In Śi: 1st portion of the text from कतिपय' (in *) up to

वैशंपायन उवाच ।

ततः कतिपयाहस्य तस्मिन्नेवतके गिरौ ।

वृष्ण्यन्धकानाममवत्सुमहाउत्सवो नृप ॥ १

तत्र दानं ददुर्वीरा ब्राह्मणानां सहस्रशः ।

भोजवृष्ण्यन्धकाश्चैव महे तस्य गिरेस्तदा ॥ २

प्रासादै रत्नचित्रैश्च गिरेस्तस्य समन्ततः ।

स देशः शोभितो राजन्दीपवृक्षैश्च सर्वशः ॥ ३

वादित्राणि च तत्र स वादकाः समवादन्यन् ।

ननुतुर्नर्तकाश्चैव जगुर्मानानि गायनाः ॥ ४

अलंकृताः कुमारश्च वृष्णीनां सुमहौजसः ।

यानैर्हाटकचित्राङ्गैश्चर्यन्ते स सर्वशः ॥ ५

पौराश्च पादचारेण यानैरुवाचचैस्तथा ।

सदाराः सानुयात्राश्च शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ६

ततो हलधरः क्षीवो रेवतीसहितः प्रभुः ।

अनुगम्यमानो गन्धर्वचरचक्र भारत ॥ ७

तथैव राजा वृष्णीनामुग्रसेनः प्रतापवान् ।

उपगीयमानो गन्धर्वैः स्त्रीसहस्रसहायवान् ॥ ८

रौक्मिणेयश्च साम्बश्च क्षीवो समरदुर्मदौ ।

दिव्यमाल्याम्बरधरौ विजहातेऽमराविव ॥ ९

अक्रूरः सारण्यैव गदो भानुचिह्नरथः ।

निशठश्चारुदेण्यश्च पृथुर्विपृथुरेव च ॥ १०

सत्यकः सात्यकिश्चैव भङ्गकारसहाचरौ ।

१. 211. 11

*ममवत् (in *) is lost on a broken perk. — *) T₁ G_{1.2} M 'पयःहवत्सु. — *) S तत्र देव'. — *) K_{1.2} N₁ B D (except D₁) उत्सवो नृपसत्तम.

2 S₁ missing for 2nd. — *) K (except K₁) N₁ V₁ D₁ D₂ ब्राह्मणेभ्यः. — *) K₁ M_{1.2} V₁ D₁ D₂ महौजस्य; K₁ महौजस्य; T₁ महौजस्य; T₂ G_{1.2} (after corr.) M₁ महौ लसिन्; G_{1.2} (before corr.) M_{1.2} M_{1.2} महे तस्मिन्. N₁ गिरस्तदा; S गिरौ तदा (G_{1.2} M_{1.2} 'दा'). Cd cites mrg.

3, *) S₁ K_{1.2} N₁ पादये (for प्रासादै). — S₁ missing from च (in *) up to दीप (in *). K₁ S (except M_{1.2}) तु (for च). — *) K_{1.2} N₁ V₁ तत्र (for सत्तम). K₁ समीपतः. — G₁ om. 3rd. — *) K₁ 'दाः पुजितौ. — *) K₁ कल'; N₁ S (except B₁) D कल्य'; N₁ V₁ नदी'; Cd Arjp दीप' (as in text). S₁ K₁ च सर्वतः; K_{1.2} S (G₁ om.) च शोभितः (M_{1.2} समन्ततः).

4 V₁ (hapl.) om. 4-6. S₁ missing from यम् (in *) up to जगुर्गः (in *). — *) K₁ N₁ B D तत्रान्ये (N₁ सान्ये); T₁ G_{1.2} तत्र स्युर. — *) K₁ चाय वादन्य. — M_{1.2} om. 4th-5th. — *) K_{1.2} D_{1.2} चायि (for चैव). — *) K₁ N₁ B D_{1.2} D₂ गेयानि; K₁ सामानि; N₁ सत्तम; D_{1.2} D₂ S (M_{1.2} om.) गीताणि. N₁ D_{1.2} D₂ S (M_{1.2} om.) गायकाः.

5 V₁ M_{1.2} om. 5 (cf. v. 1. 4). — S₁ missing

from स (in *) up to चर्यन्ते (in *). — *) K₁ N_{1.2} B_{1.2} D₁ T₁ G_{1.2} M₁ (inf. lin. as in text) सुमहौजसा. — N₁ om. 5th-6th. — *) K₁ कांचन' (1 gloss); K₁ N_{1.2} V₁ B D (except D₁) हाटकचित्रैः. — *) K₁ B_{1.2} च (for सत्तम). M_{1.2} सारत (for सर्व').

6 N₁ om. 11 (cf. v. 1. 5); M₁ (1 hapl.) om. 6-7.

7 M₁ om. 7 (cf. v. 1. 6). — *) S₁ K (except K₁) D₁ हलधरः. — *) S₁ K₁ रेवत्य. — *) Hypermetric 1 of. 8. S₁ K₁ D₁ अनुगीय' (K₁ m as in text); T₁ G₁ अभिगम्य'; G₁ अभेच'. T₁ G₁ M₁ चक्रुनि. — K₁ D₁ (hapl.) om. 7th-8th.

8 K₁ D₁ om. 8th (cf. v. 1. 7). — *) Hypermetric 1 K₁ प्रतीय'; K₁ N₁ D₁ D₂ अनुगीय'; V₁ B_{1.2} D₁ अनुगम्य' (cf. 7th); D₁ अनुगीतः स.

9 *) K₁ (m as in text). G₁ M₁ शेरिणे'; Cd as in text. Some MSS. चायत्र. — *) K₁ D₁ S (except M₁) समर (M_{1.2} परम) दुर्जयो. — *) S₁ K_{1.2} D₁ D₂ 'मालावर'.

10 *) K_{1.2} N₁ B D (except D₁) गदो वक्रुर. N (except D₁) T₁ G_{1.2} S विन् (S₁ 'भूरथ'; cf. 1. 90. 42. — *) S₁ निषद'; K₁ 'दाह'; K₁ 'सित'; K₁ 'पय'; T₁ G₁ निःसद'; G_{1.2} निःसक'.

11 *) K_{1.2} D₁ भृंगकर; K_{1.2} भद्रकर; T₁ G₁ संगकार'. K_{1.2} D₁ 'सहाचरौ'; K₁ 'महाबल'; N₁

० ॥ हार्दिक्यः कृतवर्मा च ये चान्ये नासुकीर्तिताः ॥ ११
एते परिश्रुताः स्त्रीभिर्गन्धर्वैश्च पृथक्पृथक् ।
तमुत्सवं रैवतके शोभयांचक्रिरे तदा ॥ १२
तदा कोलाहले तस्मिन्वर्तमाने महाशुभे ।
वासुदेवश्च पार्थश्च सहितौ परिजग्मतुः ॥ १३
तत्र चङ्क्रम्यमाणौ तौ वसुदेवसुतां शुभाम् ।
अलंकृतां सखीमध्ये भद्रा ददृशुस्तदा ॥ १४
दृष्ट्वैव तामर्जुनस्य कन्दर्पः समजायत ।
तं तथैकाग्रमनसं कृष्णः पार्थमलक्षयत् ॥ १५
अथाश्वतीपुङ्कराक्षः प्रहसन्निव भारत ।
यनेचरस्य किमिदं कामेनालोच्यते मनः ॥ १६
ममैषा भगिनी पार्थ सारणस्य सहोदरा ।
यदि ते वर्तते बुद्धिर्वक्ष्यामि पितरं स्वयम् ॥ १७

अर्जुन उवाच ।

दुहिता वसुदेवस्य वासुदेवस्य च स्वसा ।
रूपेण चैव संपन्ना कमिवैषा न मोहयेत् ॥ १८
कृतमेव तु कल्याणं सर्वं मम भवेद्भुवम् ।
यदि स्वान्मम वार्ष्णेयी महिषीयं स्वसा तव ॥ १९
प्राप्तौ तु क उपायः स्यात्तद्व्रीहि जनार्दन ।
आस्थास्थामि तथा सर्वं यदि शक्यं नरेण तत् ॥ २०
वासुदेव उवाच ।
स्वयंवरः क्षत्रियाणां विवाहः पुरुषपथ ।
स च संशयितः पार्थ स्वभावस्यानिमित्ततः ॥ २१
प्रसन्न हरणं चापि क्षत्रियाणां प्रशस्यते ।
विवाहहेतोः शूराणामिति धर्मविदो विदुः ॥ २२
स त्वमर्जुन कल्याणीं प्रसन्न भगिनीं मम ।

-महाबली; Ns B Dn Ds -महाबलौ; Ds -महोदरी; Ms -सखेचरी; Me-s -सहायकी. — *) Ks Ns V; B D (except Ds) 'वयं वद्वयश्चैव.

12 After 12, S ins.:

2049* वासुदेवो ययौ तत्र सह कीर्तिर्गुणान्वितः ।

वक्ष्या दग्ने द्विजातिभ्यः परित्राजमपश्यत ।

13 *) Ss Ko. 1.4 Ds ततः; Ks B. 1.5 विद्रे; Ks तत्र; Ns Ds. 1.5 तथा; Da Dn Ds वित्र. Ns Dn Ds S (except Ms.) कीर्तुहले. — *) Ks Ms. N V; B D (except Ds) महाशुभे; Ks महे शुभे; S महोत्सवे.

14 *) Ss Ko. 1.1 ततः (for तत्र). Ns B (except B1) Dn Ds G; Ms. संक्रमः; Ds संक्रममाणानां. — *) Ko. s Ns V; S (except G; Ms. 1.) स्वलंकृता. — *) Ks V; B Dn. ns T G (except Gs. 6) Ms सुमदां ददृशुस्त्वदा; Ds. 2. * सुभद्रां ददृशुर्जुनः.

15 *) Gs दृष्ट्वैव तामर्जुनस्यास्य. — *) Ko Ds S त्व(Ts Gs-4 चा)नैकाग्रः; Ks-4 Ds. 1 Ds. 2 (after corr.) तदेकाग्रः; Ns B. 1. Da Dn Ds (before corr.) तदेकाग्रः; Cd अनेकाग्रः.

16 *) Ns B. 1. D (except Da Ds) शयतीत्युत्तरपथ्याग्रः; S शयतीत्युदरीकाक्षः.

17 *) Ms-s ममैव. — *) T S सहोदरी. — After 17*, Ks-1 Ns. 1 V; B D ins.:

2050* सुमदा नाम भद्रं ते पितुर्मं दयिता सुता ।

— *) Bs Ds. 1 * स्वकं. — After 17, Ms-s (which

om. the ref. before 18) ins.:

2051* शयतीत्युदरीकाक्षं प्रहसन्निव भारत ।

(of. 16* and v. 1.).

18 Ss K1 S om. उवाच (Ms-s om. the ref.).

— *) Ss Ks Ns एव च; Ns B; Ds Dn वैषा (for वैव).

Gs रूपयौवनेसंपन्ना. — *) B (except B1) Dn1 (by

corr.) कमेवैषा; Gs कर्म वैषा. Ko Ds न लोभयेत्; G1

(before corr.) भवो हरेत्.

19 *) Ks स्वयंवरं. Ns स्वयं (for सुयम्). — Ts

Gs-4 ins. after 19*: Gs, after 19:

2052* देवहृन्दः सदा त्वां ह स्मृत्वा विजयते सुतार ।

तत्र संदर्शनार्थमिदमप्यं न हि तत्किम् ।

— *) S (except Gs. 4) वार्ष्णेय.

20 *) Ss Ko. 1.4 Bs प्राप्ता च; Gs प्राप्तं तं. Ts

तत्प्राप्ती क उपायं मं. — *) Ss Ko. 1. तत्प्राप्तिः; Ks. 1. Ns

V; B. 1. D S (except Ms-s) मं मं; Ks तत्प्राप्तिं तं.

— *) Ks N V; D Ms-s तदा; Ks Gs Ms यथा; Ts

Gs इति तत्. — *) Ks कर्तव्यं मानुषेण तत्; Ds यदि

शक्यं जगद्देव.

21 Ss K1 S om. उवाच. — *) Ks शत्रियपथं; Ms-s

पुरुषोत्तम. — *) Bs Ms स तु. Ss K1 संगमिताः पार्थः Ds

संगमिताथं. Cd omes संगमिताः (as in text). — *)

Ks विवादस्थानि; S (except Gs. 4 Ms.) स्वमार्गः स्वानिः

22 *) Ks विजिग्यते; Gs विना पते. — *) Ns Ms

विजगद्देवः S कल्याणः. — *) Ts Gs-4 वेदविदो.

हर स्वयंवरे ह्यसाः को वै वेद चिकीर्षितम् ॥ २३
वैशांपायन उवाच ।
ततोऽर्जुनश्च कृष्णश्च विनिश्चित्येतकृत्यताम् ।

इति धीमहाभारते आदिपर्वणि एकादशाधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २११ ॥

२१२

वैशांपायन उवाच ।

ततः संवादिते तस्मिन्नुज्ञातो धर्मजयः ।
गतां रैवतके कन्यां विदित्वा जनसेजय ॥ १
वासुदेवाभ्यनुज्ञातः कथयित्वेतकृत्यताम् ।
कृष्णस्य मतमाज्ञाय प्रययौ भरतर्षभः ॥ २

शीघ्रगान्धरुपात्राजन्नेपयामासतुत्तदा ॥ २४
धर्मराजाय तत्सर्वमिन्द्रप्रसंगताय वै ।
श्रुत्वा च महाबाहुर्ननुजहो म पाण्डवः ॥ २५

रथेन काञ्चनाङ्गेन कल्पितेन पथाविधि ।
सैन्यसुग्रीवयुक्तेन किङ्किणीजालमालिना ॥ ३
सर्वशस्त्रोपपन्नेन जीमूतखन्यादिना ।
ज्वलितप्रिप्रकाशेन द्विपतां हर्षधातिना ॥ ४
संनदः कवची खड्गी वदगोघाहुलिप्रवान् ।

१. 212. 5
२. 212. 6
३. 212. 7

23 *) Śi Ko. 1.4 N1 सतः प्रचिह्न कं. — After 3rd, Ts G (except G1) ins.:

2053^a यत्किञ्चिदस्त्वं तु यदा कालविपाकता ।
— *) Da तस्याः; ॥ वा (Gs वा) स्याः. — *) Ko Ds कले
14; Ds को वेद वै (by transp.).
24 Before 24, only Da ins. वैतं उ (as in text),
and G1. s Me-s वैतं; the rest om. the ref. — *) Śi
K1 विनिश्चित्य विहृत्य च (Śi सौ). — *) Ks N1. s B D
मन्यान् (for राजन्).

25 *) Ko. 1.4 'मस्य (Ks 'स्ये) स्थिताय वै; Ts 'प्रस्य-
निवासिने. — *) T1 G1 M महाबुद्धिः. — *) K1 च
रैवतः; T1 सूर्यस्यः; Ts G-s-4 सस्यादित्यः; G1 सस्यादित्यः;
3. s M (except Ms) सस्यादित्यः. — After 25, S ins.:

2054^a भीमसेनस्तु वत्सुता कृतकृत्यं वा मन्यते ।
इत्येवं गजुनैः सार्वभुषणा श्रीलियुषेविवाच ।

. Colophon. Major parvans: Ts G M संभव (for
आदि). — Sub-parvans: Śi K Ns B. s. s Da Da. 1. 2. 3.
Da. 2. 4. 5. Ms. s सुभद्राहरण (Ks अर्जुनतीर्थयात्रा and सुभद्रा
हरण); B1 अर्जुनतीर्थयात्रा. — Adhy. name: Ko. s वासु-
देवार्जुन (Ks 'नयोद) मंत्रा; K1 वासुदेवमंत्रा. — Adhy. no.
(figures, words or both): K1 213; Dns 218; Dsm
228; Ds 169; Ts 224; Ts G. s 179; Gs 176; Gs
180; G. s M 178. — S'loka no.: Dn Ms 25. — Ag-
gregate s'loka no.: Dns 7919.

212

The sequence of st. 1-8 in S (which om. 5th,

7th-8th) is: 1st, 2, 6, 7th, 1st (followed by passage
No. 114 given in App. I, see below), 3-5th, 8th.

1 K1. 2.4 Ds S om. उवाच; Ks om. the ref. Śi om.
up to संवादि. (in *). — *) Ko. 1.4 संनिश्चिते; K1 N1
संचारिते; Śi V1 B. s संसु; B1. s. s संव; Da संसु. S
वार्ते: संचारिते तः; Ar/p (?) संचारिणा तु संचारिता. Cd
antos संचारिणा (-वार्ताहरणे). — Ts G. s. s om. 1st.
— *) S (Ts G. s. s om.) रैवतकात्. — *) Ks विनिश्चित्य
छुमानना; S (Ts G. s. s om.) प्रविष्टां द्वारकां प्रति. — A
passage given in App. I (No. 114) is ins. in S after
1st (in Ts G. s. s, which om. 1st, after 7th); in Da,
suppl. fol. sec. m. after 2nd.

2 For the sequence of S cf. v. l. 1. — *) Ks
ततोर्जुनोऽप्य. After 2nd, Da ins. a passage given in
App. I (No. 114); cf. v. l. 1. — *) Ns Da Da. 1. 2. 3.
आदाय; S भासाय. — *) Ks युत्सवः; Some MSS. 'यम.
— After 2, M ins.:

2055^a वृष्टिः सहोत्सवैरेवं वृण्वोऽप्यगमन्पुत्रीम् ।

[M वृष्टोत्सवे रैवतके (for the prior half).]

3 For sequence of S cf. v. l. 1; Gs om. 3-5th.
— *) Śi Ko-s 1 S (Gs om.) सैष्य (as in text); B. s.
सैष्य; the rest सैष्य.

4 Gs om. 4 (cf. v. l. 3). — *) Ko N1 V1 D. s
Ts G-s-4 वर; Ks -रय; Ds इव (for -रव). — *) Ts
Gs ज्वलितार्कं. — *) Ts Gs 'नाशिना.

5 Gs om. 5th (cf. v. l. 3). Ks reads 5th in marg.
— After 5th, S (except Gs) ins.:

2056^a युक्तः सेनायुवाङ्गेन रथमारोप्य साधवीम् ।

सुगयाव्यपदेशेन यौगपद्येन भारत ॥ ५
 सुभद्रा त्वथ शैलेन्द्रमभ्यर्च्य सह रैवतम् ।
 दैवतानि च सर्वाणि ब्राह्मणान्सस्ति वाच्य च ॥ ६
 प्रदक्षिणं गिरिं कृत्वा प्रययौ द्वारकां प्रति ।
 तामभिद्रुत्य कौन्तेयः प्रसह्यारोपयद्रथम् ॥ ७
 ततः स पुरुषव्याघ्रस्तामादाय श्रुत्सिताम् ।
 रथेनाकाशेनेव प्रययौ स्वपुरं प्रति ॥ ८
 ह्रियमाणो तु तां दृष्ट्वा सुभद्रां सैनिको जनः ।
 विक्रोशन्मद्रथस्तस्यो द्वारकामभितः पुरीम् ॥ ९
 ते समासाद्य सहिताः सुभर्माभितः समाम् ।
 समापालस्य तत्सर्वमाचक्षुः पार्थविकमम् ॥ १०
 तेषां श्रुत्वा समापालो भेरीं सान्नाहिकीं ततः ।

समाजग्मे महाघोषां जाम्बूनदपरिष्कृताम् ॥ ११
 क्षुब्धास्तेनाथ शब्देन भोजवृष्ण्यन्धकास्तदा ।
 अन्नपानमपास्याथ समापेतुः सर्वां ततः ॥ १२
 ततो जाम्बूनदाङ्गानि स्पर्ध्यास्तरणवन्ति च ।
 भणिषितुमचित्राणि ज्वलिताभिप्रभाणि च ॥ १३
 भेजिरे पुरुषव्याघ्रा वृष्ण्यन्धकमहारथाः ।
 सिंहासनानि शतशो धिष्ण्यानीव हुताशनाः ॥ १४
 तेषां समुपविष्टानां देवानामिव संनये ।
 आचक्षुर्वे चेष्टितं जिष्णोः समापालः सहातुगः ॥ १५
 तच्छ्रुत्वा वृष्णिर्कीरास्ते मदरक्तान्तलोचनाः ।
 अमृष्यमाणाः पार्थस्य समुत्पेतुरहंकृताः ॥ १६
 योजयध्वं रथानाद्यु प्रासानाहरतेति च ।

[Ts Gs. ५ सुभ- Gs सुभः (for युक्तः).]

— S om. 5th. — ^a) Ns चानय. Ks. ५ Ns Bs Ds. ५ स (Bs म-) ययौ भरतपंथ (Ns Ds 'मः'); Vs ययौ रैवतकं गिरिं; Bs. ५ Ds Ds. ५ प्र (Bs स) ययौ पुरुषपंथः.

७ For sequence of II cf. v. 1. 1. — ^a) Ks B चयय. — ^b) Ss Ks १ 'ययय' महः Ko 'ययय' य दः Ks. ५ corrupt; Ns समययय च; Ns B (except Bs) D (except Ds) 'ययय' हि. M (except Ms) देवतं.

7 ^a) Ss Ko Ns Ds Ds. ५ गिरि; Ks स्वयं. — After 7th; Ns ins.:

2057^a सुभद्रां वृष्णमगिनीं कीभिः परिवृतां तदा ।
 while S reads 1st (om. in Ts Gs. ५; cf. v. 1. 1). — S om. 7th-8th (Gs om. 7th-14th). — After 7, K (except Ks) Ns V B D ins.:

2058^a सुभद्रां बादसर्वाङ्गं कामधानप्रीडितः ।
 S 8 om. 8th, Gs om. 8th also (cf. v. 1. 7). — ^a) Ss Ks आकाशवेगेन; Ks. ५ Ns Vs B. ५ Ds. ५ Ds. ५ कामधानेन; Ns कामधानेव; Ds. ५ Ds. ५ कामधे (Ds 'यो') जेन. — ^a) Ks Gs. ५ स्वपुरीं.

B Gs om. 9 (cf. v. 1. 7). — ^b) Ks Ns Vs B D Ts 'का जनाः'. — ^c) Ko Ts Gs. ५-६ स्या (Ko Gs च) योवाय. Ks Ns Vs B D Ts विक्रोशन्तो (Ds Ts व्याक्रोशन्ना-)
 द्रयन्तये.

11 Gs om. 11 (cf. v. 1. 7). — ^a) Ts Gs M सनादपं (Gs 'सी') लक्षः; Ts Gs सानादपं लक्षः; Gs. ५ सानादपं लक्षः.

12 Gs om. 12 (cf. v. 1. 7). — ^a) Ns कदाच (for क्षुब्धाच). Ts Gs-५ क्षोभितास्तेन; Gs क्षुब्धमोलेन (all these om. लय). — ^b) Ss Ko. ५ Bs तया; Ns. ५ ततः — After 12th; S (except Gs) ins.:

2059^a अन्नपानं वास्तुमुपेतुः सहसा सहिता लक्ष्मा ।

[Gs Ms सर्वां दै; Ms-५ तयैव (for सहसा). Ts सहसैव कृते तदा.]

— ^a) Da Ds. ५ अयापाय (by transp.); S (Gs om.) अयापाय. Ss Ks Ns 'यानाच' (यम) पालय. — ^a) Ks Ns Vs B D (except Das Ds) Ts Gs. ५-६ समेततः; Ns ततः सर्वां (by transp.).

13 Gs om. 13 (cf. v. 1. 7). — ^a) Ns Vs B. ५ D सयय. — ^b) Ks Ts Gs. ५-६ वराप्योत्तराणि; Gs विप्रालम्ब.

14 Gs om. 14 (cf. v. 1. 7). — ^a) Gs Ms 'महावकाः'. — Ds om. 14-15th. — ^a) Ss Ko. ५ Ns बहुधाः. — ^a) Ks काहानीय. Ts Gs. ५ दीप्यमानानि सर्वथा.

15 Ds om. 15 (cf. v. 1. 14). — ^a) Ts G (except Gs) संगते. — ^a) Ns समातुगः; Ts तयायिच; Gs समातुगः। M समागतः (Ms. 'तार' (for सदा)).

16 ^a) Ns 'त्वा द्यु'. — ^b) Ns Vs B D (except Ds) मदसंरक्तः; Bs क्रोध. — ^c) Ks B पार्याय. — ^a) Ko. ५ Ds अमर्यिता; Ts G (except Gs) मदरथः (1st बहु). Ts यादवाः सहसा हताः.

17 ^a) Gs योजयिष्या. — After 17th; S 18th:

2060^a यामानां लपेव च ।

कथयानाहर शिमे.

धनूपि च महार्हाणि कवचानि ब्रून्ति च ॥ १७
 क्षतामुचुकुशुः केचिद्रथान्योजयतेति च ।
 स्वयं च तुरगान्केचिन्मियुर्हमविभूषितान् ॥ १८
 रथेष्वानीयमानेषु कवचेषु ध्वजेषु च ।
 अभिकन्दे नृवीराणां तदासीत्संकुलं महत् ॥ १९
 वनमाली ततः धीवः कैलासशिखरोपमः ।
 नीलवासा मदोत्सुक इदं वचनमब्रवीत् ॥ २०
 किमिदं कुरुयाप्रज्ञास्तूर्णान् भूते जनार्दने ।
 असा भावमविज्ञाय संकुद्धा मोघपर्जिताः ॥ २१
 एष तावदभिप्रायमाख्यातु स्वं महामतिः ।
 पदस्य रुचितं कर्तुं तत्कुरुष्वमदन्द्रिताः ॥ २२
 ततस्तै तद्वचः श्रुत्वा ब्राह्मरूपं हलायुधात् ।

तूर्णान् भूतास्ततः सर्वे साधु साध्विति चाब्रुवन् ॥ २३
 समं वचो निश्चम्येति बलदेवस्य धीमतः ।
 पुनरेव समामध्ये सर्वे ते सप्तपाविशन् ॥ २४
 ततोऽश्वरीत्कामपालो वासुदेवं परंतपम् ।
 किमवागुपविष्टोऽसि प्रेक्षमाणो जनार्दन ॥ २५
 सत्कृतस्त्वत्कृते पार्थः सर्वैरस्माभिरच्युत ।
 न च सोऽर्हति तां पूजां दुर्दुष्टिः कुलपांतनः ॥ २६
 को हि तत्रैव श्रुत्वात्मां भाजनं मेतुमर्हति ।
 मन्यमानः कुले जातमात्मानं पुरुषः कश्चित् ॥ २७
 ईप्समानश्च संवन्धं कृतपूर्वं च मानयन् ।
 को हि नाम भवेनार्थी साहसेन समाचरेत् ॥ २८
 सोऽवमन्य च नामास्माननादत्य च कैशयम् ।

C. 1. 29
B. 1. 29
B. 1. 29

[(L. 2) T₂ G₂-4 'वान्याहर (G₂ 'रह); G₂. 9 'वान्या-
 हरद्; G₂ 'वान्यसताम्.]
 — K₂ (hapl.) om. 17^a-18^a. — " G₂ M₂ लोमराणि.
 B₂ D₂ D₂. 5 महाति च.
 18 K₂ om. 18^a (cf. v. l. 17). — " N₂ 3 च खुकु";
 T₂ G (except G₂) बिबुक्. — " K₂ रथानाद्योजयति;
 D₂ रथानां योजयति; T₂ रथानाहरतेति. — " N₂ 1 T₂
 हेमपरिष्कृतान्. S₂ K₂ आनिन्युर्हमम्; N₂ B₂ D₂. 2, 3
 अयुजन् हेमम् (D₂ हेममालिनः).
 19 " T₂ G₂-5 महत्तु (for ध्वजे). — " D₂ आकंदे
 च; G₂. 5 महात्स्वदे. S₂ K₂. 5 M₂. 5 'कंदेन वी'; T₂ G₂-4
 महापादवर्षी. — " K₂. 5 N₂ V₂ B D₂ D₂. 5 तुमु (or
 'म') ७; M₂. 5 कंदनं.
 20 " K₂ B (except B₂) D₂ तवा (for ततः).
 21 " S₂ K₂ D₂. 5 'तामा'; K₂. 2 N₂ 'ताम'; N₂
 पुरुषाः प्रा'; T₂ M 'स्वकृतम्'; T₂ G 'चाकृतम्' (G₂ तु कृतं
 प्रा'). — K₂ (1 hapl.) om. 21^a-22^a. — " S₂ K₂
 G₂-4 M₂ जेव'; K₂. 4 D₂ किमु गजेष (K₂ 'त); D₂ जोह';
 D₂ आदय".
 22 K₂ om. 22^a (cf. v. l. 21). — " S₂ K₂ D₂. 5
 G₂. 5 आपयातु स्वं; G₂ M आख्यातीव. B₂ यु (for स्वं).
 T₂ G (except G₂) 'तु मम यद्दि. — " S₂ K₂. 1, 5
 यदक्ष; K₂ यदक्ष. K₂-4 B₂ D₂ D₂ G₂ M₂. 5 रुचिर्.
 T₂ corrump.
 23 " N₂ M 'लक्षर्षन'; T₂ G (except G₂) 'ले
 वचनं. — " K₂. 5 D₂. 5; G₂ M 'द्व्योनीमृताय (D₂ 'मृता').
 — " S₂ K₂. 1, 4 D₂ T₂ जय (for च).

24 " K₂. 5 यु (K₂ स)संवाद; B₂ D₂. 5 समं वाचो;
 B₂. 5 सर्वं वाचं; B₂ सर्वं व". K₂ D₂ निराचरैते; N₂ B₂ D₂
 D₂ D₂ 'नैव; B₂. 5 'स्वाय. K₂ V₂ D₂ समं ततो (V₂
 समवाये)य गितान्वाये; T₂ G₂. 5 समवाचं 'बोच'स्तु निराचरद्वा;
 T₂ G₂. 4 यावत्वास्त्वपि (G₂ om. तु) निराचरद्वा; G₂ समा
 वाचा तु निराचरद्वा.
 25 " K₂. 5 N₂ B (except B₂) वचो दामो वासु";
 N₂ D₂ D₂ वासुदेवं वचो रामः; T₂ G₂ M वासुदेवं कामपालः
 (by transp.). S₂ K₂ सविर्न; K₂ N₂ B D M (except
 M₂) परंतपः. — After 25^a, 8 ins.:
 2061^a त्रेकोव्यनाथ हे कृष्ण भूतमन्यमविष्यहृष्ट ।
 [Before the line, T₂ ins. कामपालः; G₂ बलः;
 M₂. 5 बलदेवः.]
 — " T₂ M₂. 5 किमिवांगोष'; T₂ G₂. 5 किमुपाय'; G₂. 5
 किमु पात्रोष. — T₂ om. 25^a-26^a. — " V₂ मुहुर्दुःहः;
 S (T₂ om.) जनाकुलं.
 26 T₂ om. 26^a (cf. v. l. 25). — " G₂ M (except
 M₂) अर्चितः (for अय्यतु).
 27 " S₂ K₂. 1, 4 N₂ D₂. 5 युक्त्वेव (N₂ 'क.वाति; D₂
 'कत्वा हि) तत्राजं; G₂ तत्रैव भिरवागं. — " G₂ पापहृद्
 (for पात्र). S₂ K₂ अकुम्. T₂ G₂ भोक्तुमर्हति पापहृद्;
 G₂ लगीतां भोक्तुमर्हति. — " S₂ K (except K₂) D₂
 जन्म; T₂ G₂ M जातः (for जातम्).
 28 " K₂ N₂ B₂. 5 D₂ ईप्सतेव हि; N₂ B₂. 5 D₂ D₂
 D₂ हृष्टोय हि; D₂ मानः स्व. — " K₂. 4 N₂ B₂. 1, 4 D
 (except D₂ D₂) M₂. 5 कृतं (for कृत). T₂ सुमारयन्;
 G₂ समानये; M समानयेत् (M₂ 'नयन्; M₂ 'वयन्).

प्रसन्न हृतवानद्य सुभद्रां मृत्युमात्मनः ॥ २९
 कथं हि शिरसो मध्ये पदं तेन कृतं मम ।
 मर्षयिष्यामि गोविन्द पादस्पर्शमिवोरगः ॥ ३०
 अद्य निष्कौरवामेकः करिष्यामि वसुंधराम् ।

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्वादशाधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २१२ ॥ समाप्तं सुभद्राहरणपर्व ॥

२१३

वैशांपायन उवाच ।

उक्तयन्तो यदा वाक्यमसकृत्सर्ववृष्णयः ।
 ततोऽनवीद्वासुदेवो वाक्यं धर्मार्थसंहितम् ॥ १
 नायमानं कुलसास्य गुडाकेशः प्रयुक्तवान् ।

न हि मे मर्षणीयोऽयमर्जुनस्य व्यतिक्रमः ॥ ३१
 तं तथा गर्जमानं तु मेघदुन्दुभिनिःखनम् ।

अन्वपद्यन्त ते सर्वे भोजवृष्णयन्धकास्तदा ॥ ३२

समानोऽयधिकतेन प्रयुक्तोऽयमसंशयम् ॥ २
 अर्थलुब्धान्न वः पार्थो मन्यते सात्वतान्तदा ।
 स्वयंपरमनाष्टुष्यं मन्यते चापि पाण्डवः ॥ ३
 प्रदानमपि कन्यायाः पशुवत्कोऽनुमंस्ते ।

— *) Śi. Śi. Ds. मवेत्तार्थी; T-G 'दर्थी'. — *) Ks. 2
 समाचरन्; S चरेद्भुवः.

29 *) S सोममय. Ks. 2. 1. V. 1. Ba. 2. 1. Da. Da
 Dr. 2. 1. तथासाकम्; Ks. च वः सर्वान्; Ds. तथा चाकान्; Ts
 Gs. च नैवाकान्; Gs. च वाकान्. Ds. सोममयत् तानसाकम्.
 — *) S अयमय (for अना). — *) Ks. B. (before
 corr.) Das Ds. कृतवान्.

30 *) Ds. हे; Ts. Gs. 1. तु (for हि). Ts. Gs. 4
 सावर्तं मये. — *) Ks. 2. 1. Śi. B. D. (except Ds.)
 transp. पदं and कृतं. Ms. महत् (for मम). Ts. वरं
 संहितं मम; Ts. Gs. 4 कृत (Gs. 'तः') मोद्गाहकः (Gs. 'क')
 कथं. — After 30th, Ts. G. (except Gs.) ins.:

2062^a त्वया वैशाम्यनुगतो धर्मविपश्चिन्तयाम्यहं

[Gs. सर्वविष्यामि.]

— *) Ns. न सहिष्यामि; Ts. G. (except Gs.) न मर्षयिष्ये.
 31 *) Ts. Gs. 4 वृत्ति; M. उर्थी (for एकः). — *) Gs.
 M. 'मि न संदायः'. — *) Śi. K. (except Ks.) Śi. Da. 2. 1.
 भर्तुनेन (Śi. Śi. 'नय' वरामकः. — After 31, Ts. G.
 (except Gs.) ins.:

2063^a तमहं आनुमिः तर्पे निहन्ति कुलपातनम् ।

— After 31, Ms. 8 (erroneously) read 1. 215. 4^a-5^a]

32 Before 32, T. B. ins. देवं. — *) S. शक्तिनेवं
 गर्जमानं. — *) Ds. 'मसीर'. — *) Śi. Ks. Ds. अयम्;
 Ms. 'वर्तत'. — *) Śi. Ks. Śi. Da. 2. 1. Da. 2. 1. Gs.
 तथा; Ts. M. सतः. Ts. Gs. 4 'वृत्तयपकेयता'.

Colophon. Major parcaus: Ts. G. M. संभव (for
 भारि). — Sub-parcaus: Śi. K. Śi. B. Da. Da. 2. 1.

Da. 2. 1. 2. Ts. Gs. 4 Ms. सुभद्राहरण; Ts. संभव. — Adhy.
 names - Śi. Ks. वृत्तयपकेयता; (Ks. 'कर्मकोप'); Ks. 2. 1. Ds.
 बलदेवकोप; (Ks. 'कोपय'; Ks. 'कोप'); Ts. Gs. 4 बलम
 कोप; (Gs. 'कोपय'); Ms. समाहोता. — Adhy. no. (figure
 words or both): Das 210; Dm. 233; Ds. 170; Ts.
 229; Ts. Gs. 4 M. 183; Gs. 181; Gs. 184. — Śi. 2. 1.
 no.: Dm. 32; Ms. 63. — Aggregate s'loka no.: Ds.
 7950.

213

1 Śi. K. (except Ko.) Ds. S om. उवाच. — *) Śi.
 Ko. 2. 1. सदा वाचयं; Ks. 2. 1. Śi. B. Da. 2. 1. Ds. Ts. Gs.
 सदा वीर्यं; Dm. 3. Ds. Ms. सदा वीर्यं; Dm. सदा वा; Ds.
 तथा वा. — *) Gs. Ms. 2. 1. सर्वपादाः. — *) Ks. Śi. 1. P.
 D. (except Ds.) संतुष्टं. Śi. सदायं धर्मार्थसंहिता. — After
 1, B ins.:

2064^a मयोक्तं न श्रुतं पूर्वं सदिति सर्वपादकैः ।
 अतिराम्यमतिक्रान्तं न नियतेति कर्हिचित् ।
 अयुष्यं सदितिः सर्वं मम वाचयं सदितुष्यम् ।

2 *) K. (except Ko.) Ds. Ds. तममानो. — *) S.
 Das Da. 2. 1. T. Gs. 4 Ms. 8 'यमसंतापः'; Śi. Da. 2. 1.
 'यं न संतापः'; Gs. यमसंतापः.

3 *) Gs. 4 सर्वं धर्मान्. Ko. 2. 1. न न; Ks. न
 न; स वः; Ds. अयं; Ts. G. (except Gs.) च वः (for न वः).

4 Ko. 2. 1. om. 4-5. Ms. 8 read 4^a-5^a 2. 1.
 1. 212. 31. — *) Ts. एव; Gs. M. इह (for मही).
 — *) Ks. 2. 1. V. 1. B. D. Gs. 4 तमयो; Ts. Gs. 4 Ms.
 'मंसति'. Ns. वपुष्यावधु द्योतते. — *) Gs. 4 तमयो 3^a.

विक्रयं चाप्यपत्यस्य कः कुर्यात्पुरुषो भुवि ॥ ४
 एतान्दोषांश्च कौन्तेयो दृष्टवानिति मे मतिः ।
 अतः प्रसह्य हृतवान्कन्यां धर्मेण पाण्डवः ॥ ५
 उचितश्चैव संवन्धः सुभद्रा च यशस्विनी ।
 एष चापीदृशः पार्थः प्रसह्य हृतवानिति ॥ ६
 भरतस्यान्वये जातं शंतनोश्च महात्मनः ।
 कुन्तिभोजात्मजापुत्रं को युभूयेत नार्जुनम् ॥ ७
 । च पश्यामि यः पार्थ विक्रमेण पराजयेत् ।
 अपि सर्वेषु लोकेषु सेन्द्ररुद्रेषु भारिषु ॥ ८
 । च नाम रथस्तादृशदीयास्ते च वाजिनः ।
 गोद्वारथश्च शीघ्रात्तः को नु तेन समो भवेत् ॥ ९
 । मनुजस्य सान्त्वेन परमेण धनंजयम् ।

निवर्त्यध्वं संहृष्टा समैषा परमा मतिः ॥ १०
 यदि निर्जित्य वः पार्थो यत्नाद्गच्छेत्स्वकं पुरम् ।
 प्रणश्येद्वो यशः सद्यो न तु सान्त्वे पराजयः ॥ १
 तच्छ्रुत्वा वासुदेवस्य तथा चकूर्जनाधिप ।
 निवृत्तश्चाजुनस्तत्र विवाहं कृतवांस्ततः ॥ १२
 उपित्वा तव कौन्तेयः संवत्सरपराः क्षपाः ।
 पुष्करेषु ततः शिष्टे काले धर्तितवानश्वः ।
 पूर्णे तु द्वादशे वर्षे खाण्डवप्रत्यमाविशत् ॥ १३
 अभिगम्य स राजानं विनयेन समाहितः ।
 अन्यस्य ब्राह्मणान्पार्थो द्रोपदीमभिजग्मिवान् ॥ १४
 तं द्रोपदी प्रत्युवाच प्रणयात्कुरुनन्दनम् ।
 तत्रैव गच्छ कौन्तेय यत्र सा सात्वतात्मजः ।

S. 1. 2778
B. 1. 221. 17

5 G1 om. 5 (cf. v. 1. 4). — *) N1 Da कृतवायुः Ds
 इत्यं; T2 G2. 4 बहवान्.

6 S1 K2 om. 6. — *) T2 G (except G2) अपि
 (for एव). — *) N1s B2 Ds सुभद्रां and 'स्विनी'. Ms. s
 om. and Mr has lacuna for च यशस्विनी. — *) Ko B1
 Ds एष वा; K2 एषा वा. T2 G (except G1) Ms एतस्याः
 (Ms एषोपि) सदृशः पार्थः. — *) Ko. s B2 T2 इतः; T2 G
 M अतः (for इति).

7 *) K1 B1 T2 G2-4 जातः. — *) N1 V1 B Ds Da
 शंतनोश्च. N1s Da D4 यशस्विनी. T1 G1 M शंतनोः
 पौत्रमय वै; T2 G2-4 शत्रुघातः (G2. s 'स') मरुत्तयः; G4. s
 शत्रुघातमय वै. — *) K1 T2 G (except G1) Ms क्वा
 (for को). T1 सुभूयेच. S1 K1 को नु दूषितवानयं. G1
 corrupt.

8 *) K1 G1 तं (for च). T1 M (except Ms) तं
 (for वः). — *) K2. s N1. s BD (except D1. s. s) Ms
 पित्र्यत रणे यत्नात्. Ms-s 'न तु यो जयेत्. — After 8th,
 N1. s B2 Dn Ds ins.:

2065* चर्जेतिषा विरुपार्क्षं सम्पनेनहरं हरम् ।
 — *) K1. s लोके सर्वे (by transp.). — *) S1
 K1 सेंद्ररुदचसुन्दरि; K2 सेंद्ररिपि च मां; N1 सेंद्ररूपेण
 मानवाः; D1. s सेंद्ररिपि सुरासुरैः; T2 G (except G1)
 सेंद्रवमनुजेषु च (G1. s 'जेव्यपि').

9 *) Ms-s स च मानी. T2 G2-4 रथस्तावत्. — After
 9th, D1 (marg. sec. m.) S ins.:

2066* मम शस्त्रापवसेयेण वृषी वाक्षयसायकौ ।

— *) T2 M (except G1) स (for च). — *) S1 K
 (except K1) D1. s T1 कौन्तेय (D1 'नस्य'); G2 कौन्तेयसेन.

10 *) B1 G2 तद् (for तम्). K1. s N1. s B D T2 G2
 अभिगम्य (B2 लतिक्रम्य). — *) K1 N1. s V1 P Dn1 ns
 D1 जि(N1. s Dn1. ns स्य)वर्तयत. M इहाः सर्वे निवर्त्यन्व.
 — *) G1. s. s (before corr.) 'सा गतिः.

11 *) S1 K1 चः पार्थो. — *) Ko. s. s D1 युक्तं गच्छेत्.
 G1 युक्ताद्. D2 T2 G2-4 स्वयं पुरं. — *) T1 नः; G2 नो
 (for तो). K2 यशः सद्यः. — *) K1 वः; D1 च (for तु).
 — After 11, S ins.:

2067* विदुष्यसायाः पुत्रो मे संवन्धं वार्हति द्विपत्य ।
 12 Before 12, K2. s T2 G (except G1) ins. वैशं;
 Ds वैशं उ'. — *) M तथा कर्तु. S1 K1. s N1 V1 D2. s G1
 Ms स वराधिप (D2. s 'पार'); Ko B2 Da Ms जनाधिपति.
 — After 12th, K4 (marg. sec. m.) D1 (suppl. fol.
 sec. m.) S (which latter om. 12th-16th) ins. a passage
 given in App. I (No. 115). — *) K1 N1. s V1 B D
 (except D1. s. s) कृतवान्यसुः.

13 S om. 13 (cf. v. 1. 12). — *) S1 K1 उपितस्तत्र.
 — After 13th, N (except S1 K1) ins.:

2068* विदुष्य च यथाकामं पृथितो दृष्टिगन्धर्वैः ।

— *) K1 N1. s B2 Dn पुष्करे तु. K2 N1. s BD हतः दोषं.
 — *) S1 पूर्णं द्वादशवर्षं तु. — *) K2 N1. s V1 B D
 (except D1. s. s) प्रत्यमागतः.

सुवदस्यापि भारस्य पूर्वबन्धः श्रुथायते ॥ १५
 तथा बहुविधं कृष्णां विलपन्तीं धनंजयः ।
 सान्त्वयामास भूयश्च क्षमयामास चासकृत ॥ १६
 सुभद्रां त्वरमाणश्च रक्तकोशेयवाससम् ।
 पार्थः प्रत्यापयामास कृत्वा गोपालिकावपुः ॥ १७
 साधिकं तेन रूपेण शोभमाना यशस्विनी ।
 भवनें श्रेष्ठमासाद्य वीरपत्नी वराङ्गना ।

वचन्दे पृथुताप्राक्षी पृथो भद्रा यशस्विनी ॥ १८
 ततोऽभिमग्न्य त्वरिता पूर्णेन्दुसदृशानना ।
 वचन्दे द्रौपदीं भद्रा प्रेष्याहमिति चाववीत् ॥ १९
 प्रत्युत्थाय च तां कृष्णा स्वसारं माधवस्य ताम् ।
 सखजे चावदत्प्रीता निःसपत्नोऽस्तु ते पतिः ।
 तथैव हृदिता भद्रा ताम्वाचैवमस्त्विति ॥ २०
 तत्तस्ते हृष्टमनसः पाण्डवेया महारथाः ।

14 Ś1 S om. 14 (cf. v. l. 12). — *) Ns B Dn Da च (for स). — *) Ns B Dn Ds विपमेत. B सन्निवितः. — *) Ks Ns उपजनिमान्.

15 S om. 15 (cf. v. l. 12). — *) Ś1 Ks Ds विनयात्. Ś1 पङ्क्तिर्द्वयं. — Ś1 Ks om. 15%. — *) Ns स्वर्णवसायि. Ns V1 आवस्य. — *) Ks Ns Dn Ds ध्वो बंधः.

16 S om. 16 (cf. v. l. 12). — *) Ś1 Ks क्षामयामास; V1 कामया; Ds शमया.

17 *) Ts Gs-६ त्वरमाणा. Ds S तु (for च). Ds सुभद्रां चामयामास. — *) Ś1 Ks-३ Ns दीतः Ds क्षौम- (for रक्त). Ks-३ Ds Ms (inf. fin. as in text) s- वाससी; Ks-३ Ns V1 B Da Dn Ts Gs-६ वासिनी (for वाससम्). — *) Ns कृत- (for कृत्वा). Ks Ds Ts G मो (G मो) पार्थिकं वपुः.

18 *) Ds T Gs वनी कृष्णसहोदरा. — After 18*, B ins.:

2069* सोपारलिकामप्यगता प्रयवौ मजिनं पुरम् ।
 ततः पुरवरधेष्टमिन्द्रमस्यं यशस्विनी ।
 वरिता बाणध्वजप्रयामाससद विवेका च ।
 G1 om. 18%. — *) Ds Ts सा गृहभद्रः Ts G-३ सा पुरसेष्ट; Gs-३ Ms-३ सा गृहभेष्ट. — *) Ns यशस्विनी; Ds S (G1 om.) यशस्विनी. — *) Ns पृथिवी साक्षर्य (for पृथु). — *) Ds T Gs पाण्डवसातर्; Gs-३ Ms M अद्रु विपुलस्य. — After 18, Ks Ns V1 B D (except D1) ins.:

2070* तां हन्ती चादसर्वाहीमुपाजितवत् मूर्धनि ।
 मीत्या परमया पुका वाशीभिर्मुञ्जतागुहाम् ।
 [(L. 2) Ks "युजती तदा; Ns V1 आशिषोयुक्तः चागुहा.]
 18 *) Ks Ds Ts G (except Gs-३) शानता.
 20 *) Ks Ns B Da Dn Ds तदा; Ks तयः; Ds Gs-३ Ms तु तां (for च तां). Ds Ts Gs-३ M देवी (Gs Ms-३ दी) (for कृष्णा). Ts गृहीत्योपाप्य तां हन्ते;

G1 प्रत्युत्थाय तां देवी. — *) Ś1 Ns Ds-३ Ks-३ Ns V1 Dn Ds च (for ताम्). Ds Kृष्णा कृष्णसहोदरी (Ts Gs-३ M री). — *) V1 आहिर्य. Ds चामवीत्; Ds सावदत्; Ts G (except Gs) चामवत्. Ns B Da Ds Ds-३ परिव्रज्यावदत् (Da ज्याववीत्); Ds परिव्रज्य तदा; Ms सखजानावदत्. Ks Ns-३ V1 B Da Dn Ds-३ मीत्या; Ds कृष्णा (for प्रीता). — After 20*, Ts G (except G1) ins.:

2071* वीरवर्धनं भद्रे त्वं नव सर्वमिया तथा ।
 Ts Gs-३ cont.; Ds (marg. sec. m.) Ts G; M ins. after 20*:

2072* भोजस्य निवृत्ता बह्विहवाच परमाश्रयः ।
 [Ds Ts M निर्विता; Gs निवित्ता (for निवृत्ता).]
 — *) Ds S तथा (for पृथग्). — After 20, Ds (suppl. fol. sec. m.) S ins. a passage given in App. (No. 116).

21 Da orig. reads 21 as in text, suppl. fol. sec. m. as in B. — *) Ds (suppl. fol.) पाण्डवाश्च महा. — F: 21*, Ds (suppl. fol.) S subst.:

2073* सुचिह्निरसुताः प्रीता बभूवुर्जनमेजय ।
 कुन्ती च परमप्रीता कृष्णा च सवर्तं तथा ।
 followed by a colophon (adhy. no.: Ds suppl. fol. 235; Ts 230; Ts Gs-३ M 185; Gs 184; Gs 183; Gs 186). — Ds (suppl. fol. sec. m.) cont.:

वैचापयनः ।
 2074* अथ सुभाय निर्भूते कृष्णीनां परमोत्सवे ।
 अर्हतेन हर्ता मदां पाण्डवचराधराः ।
 पुरस्तादेव वीरानां संशयः समजापत ।
 जानता वसुदेवेन वासितो भरतप्रेमः ।
 छोरस्य विदितं ह्ययं पूर्वं विप्रयुता यया ।
 सान्त्वयित्वाप्यनुजातो भद्रया तदा संगत ।
 दितस्ता सोदतां तस्मै पथविपश्येत्तुता ।
 अर्हते प्रदयेन्नाथ पापार्थावतबोधनाम् ।

न्ती च परमप्रीता बभूव जनमेजय ॥ २१ ॥
 मुक्त्वा तु पुण्डरीकाक्षः संप्राप्तं सपुत्रोत्तमम् ।
 रत्नं पाण्डवश्रेष्ठमिन्द्रप्रस्थगतं तदा ॥ २२ ॥
 राजगामं विशुद्धात्मा सह रामेण केशव ।
 इष्यन्धकमहामात्रैः सह वीरर्महारथैः ॥ २३ ॥
 प्रादुर्भिश्च कुमारैश्च गोपैश्च शतशो वृतः ।
 तेनैव महता शौरिरभिगुप्तः परंतपः ॥ २४ ॥
 तत्र दानपतिर्धीमानाजगाम महायशः ।
 अक्रूरो वृष्णिवीराणां सेनापतिरिंदमः ॥ २५ ॥
 अनाष्टिर्महातेजा उद्धवश्च महायशः ।

साक्षाद्दृष्टपतेः शिष्यो महाशुद्धिर्महायशः ॥ २६ ॥
 सत्यकः सात्यकिश्चैवं कृतवर्मा च सात्वतः ।
 प्रभुमथैव साम्बश्च निशठः शङ्करेव च ॥ २७ ॥
 चारुदेणश्च विक्रान्तो सिद्धि विप्रयुगेव च ।
 सारणश्च महाबाहुर्गदश्च विदुषां वरः ॥ २८ ॥
 एते चान्ये च बहवो वृष्णिभोजान्धकास्तथा ।
 आजगुः खाण्डवप्रस्थमादाय हरणं बहु ॥ २९ ॥
 ततो युधिष्ठिरो राजा श्रुत्वा माधवभागतम् ।
 प्रतिग्रहायै कृष्णस्य यमौ प्रास्थापयत्तदा ॥ ३० ॥
 ताम्भ्यां प्रतिगृहीतं तद्वृष्णिचक्रं समृद्धिम् ।

Co. 1. 209
 B. 1. 221
 C. 1. 247.

सरकृत् पाण्डवश्रेष्ठ प्रेययामास चाञ्जनम् ।

अद्वया सह धीमातुः प्रापितो मज्जिनः पुरम् ।

22 D reads 22 orig. as in text; the readings of the suppl. fol. are shown below. — ^a Śi K (except Ks) Śi Dns Ds. s. ज्ञात्वा तु; Ds (suppl. fol.) सतश्च; Ds सतः स. — ^b Ko. s. Śi. s. Ba. s. Dns. s. Ds. s. स्वं; Ks Ks (for स्वं). Ns Vs सत्मांस्तं पुरोत्तमं; Ds (suppl. fol.) संप्रत्यक्षे पुरोत्तमं; Ts संप्रतीयापुरो. — ^c Ds Ts पुरवश्रेष्ठ. — ^d G (except Gs. s.) सत्मा. — After 22, Ds (suppl. fol. sec. m.) S ins. s.

2075^a विद्यातुः खाण्डवप्रस्थमादाय केशवः ।

पूर्वं सरकृत् राजानमाहुर्कं मधुसूदनः ।

राजा विशुद्धात्माः संकपेणविद्वरयो ।

विद्या च पुरोवश्रेष्ठे पुरसादभिमानीतः ।

स्वीकृतः प्रीयमानेन वृष्णिराजा जनार्दनः । [5]

अभिमन्युपान्यशुजातो योजयामास नादिनीम् ।

सत्कृत् यानाम्यासाय दादाहं पुरवासिनाम् ।

सिंहनादः प्रहृष्टानां क्षणेन समपद्यत ।

वीर्यवन्तः सद्यथाश्च यानमुत्तमं रथारुधरा ।

राजांश्च परमप्रीताः समपद्यन्त वृष्णयः । [10]

[(L. 3) M (except Ms) तथा (for राजा). Ds Ts संकपेणभवेन ते; Gs Ms 'मगदोदवाः; Ms. s. 'भवे सत्वी. — (L. 4) Ds Ts Gs M पितृ च (Ms विवेक). Ts Gs-4 'दनुमोदितः; Gs-4 'दनुमाभितः. — (L. 5) Ts Gs-4 स मीतः. Gs. s. वृष्णिराजा. — (L. 6) Gs सत्कृत् यादयैः सार्ध.]

23 ■ om. 23^a. — ^a Ks Ds रामेण सह (by transp. — ^b Śi Ks. s. Ds Gs 'सहामात्रैः; Ko Ds. s. Gs 'महामात्रैः; Ks 'महाश्रेष्ठः. — ^c Ks Bs Da महा-वीरैः (Ks 'वै' Ts स हि वीरैः; Gs-4 सिंहवीरैः.

24 ^a Śi Bs Ds Ds. s. बहुभिर्हृतः; Ds सहस्रो ह्.

25 ^a Gs. s. दानपदः. Ts G (except Gs. s) Ms श्रीमातुः. Ns सप्तोदारमतिर्धीमान्. — ^b Ts Gs M जगाम स (Ts Gs Ms सु-) महा.

26 ^a Śi K (except Ko) Ds अनाष्टिः; Ts 'एतिरः Ts Gs-4 'एत्यो; Gs-4 'एतिरः. — Ks (hapl.) om. 26^a. — ^b Ks Da महारथयः; Ks Śi B Ds Ds Ds. s. Ts Gs M महामनाः.

27 ^a Ts G (except Gs) सात्यकिश्च महाबाहुः कृत-वर्मा महारथः. — ^b Ks B (except Bs) Dns. s. Ds शोचयः. — ^c Śi Ks निपद्यः; Ts ■ (except Gs) निः (Gs. s. नि) शोकः (of. v. l. 1. 211. 10^a).

28 Ks (hapl.) om. 28^a. — ^a Śi Ks इहो; Ko Bs T G सत्वी; Ns जहिरः; Vs मंदी; Ds वृद्धः; Ds विनिद (for शिष्टो). Ks च पुरोः. Ms यत्सली पुरोः (Ms). — ^b Gs. s. सहतेजा.

29 ^a Ds भोजवृष्णयंकात्; Ds वृष्णयंकायत्. Ks Bs Da Ds तदा. — ^b Ds अरणं प्रति; Ds द्रुणिं बहु. Ed cites हरणं. — After 29, Ds (marg. sec. m.) S ins. s.

2076^a अम्बाहारं समादाय पृथग् वृष्णिपुरोगमः ।

प्रययुः सिंहनादेन सुभद्रामयलोकतः ।

ते त्वदीर्घेण कालेन कृत्वेन सह यादवाः ।

पुरमासाय पाथोनां परं श्रीविश्वामातुबन् ।

[(L. 1) Ds Ts Gs-4 उपहारः. — (L. 2) Ts Gs-4 अयलोकितुः. — (L. 3) Ts अदीर्घेण कालेन.]

30 ^a Ko Ds श्रुत्वा राजा (by transp.). — ^b Śi Ks यानं (for यमौ). Śi Ks-4 Da Ds Ts ■ (except Gs. s) Ms-4 प्रस्थापयत्. Ts G (except Gs) गृहाय.

31 ^a Ks Śi. s. Vs B Ds T G ■ (Gs. s. (for तद्).

विवेश खाण्डवप्रस्थं पताकाध्वजशोभितम् ॥ ३१
सिक्तसंमृष्टपन्नानं पुष्पप्रकरशोभितम् ।
चन्दनस्य रसैः शीतैः पुष्पगन्धैर्निपेयितम् ॥ ३२
दक्षतागुरुणा चैव देशे देशे सुगन्धिना ।
सुसंमृष्टजनाकीर्णं वणिगिरुपशोभितम् ॥ ३३
प्रतिपेदे महाबाहुः सह रामेण केशवः ।
घृष्णपन्धकमहामोजैः संवृतः पुरुषोत्तमः ॥ ३४
संपूज्यमानः पौरैश्च ब्राह्मणैश्च सहस्रशः ।
विवेश भवनं राज्ञः पुरंदरगृहोपमम् ॥ ३५
युधिष्ठिरस्तु रामेण समागच्छद्यथाविधि ।

शुद्धिं केशवमाध्याय पर्यप्यजत बाहुना ॥ ३६
तं प्रीयमाणं कृष्णस्तु विनयेनाभ्यपूजयत् ।
भीमं च पुरुषव्याघ्रं विधिवत्प्रत्यपूजयत् ॥ ३७
तांश्च घृष्णपन्धकश्रेष्ठान्धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
प्रतिजग्राह सत्कारैर्यथाविधि यथोपगम् ॥ ३८
शुरुवत्पूजयामास कांथित्कांश्चिद्वयस्ववत् ।
कांथिदभ्यवदत्प्रेम्णा कैश्चिदप्यभिवादितः ॥ ३९
ततो ददौ बासुदेवो जन्यार्थं धनमुत्तमम् ।
हरणं च सुमद्राया ज्ञातिदेयं महायज्ञाः ॥ ४०
रथानां काञ्चनाङ्गानां किङ्किणीजालमालिनाम् ।

— ¹) K₂, N₁, B D (except D₂, s) T₃ G₁-4 M₅
सहधिमन्. — D₁ om. 31^a-32^a.

32 D₁ om. 32 (cf. v. l. 31); T₃ G₂-4 (hapl.) om.
32^a. — ²) K₂ संमृष्टसिक्तपथं; N₂, V₁ B (except
D₂) D₂, N₂ D₂ संमृष्टसिक्त (by transp.). — ³) B₂
‘कोमनं’; T₃ ‘वासितं’; M₅ ‘भूपितं’. — ⁴) T₃ सुचन्दनरसैः.
33 ¹) दृष्टता. Some M₅S. (mostly S) लगरुणा.
K₂, दक्षमनेनारु (K₂ ‘न’ रणा). — ²) T₃ G (except G₁)
सुगन्धिर् (G₂, ‘न’). — After 33^a; S₁ K (except K₂)
N₁, V₁ D₂, s ins.:

2077^a लक्ष्योदामनिवाकायां यभूय जनमेजय ।

[S₁ गंधोदितयम्; K₁ गंधोदितम्; D₂ गंधादानम्.]

— ¹) S₁ K₁ असंसृष्टः; K₂ N₂, B D T₃ G₂, s दृष्टपु (D₂ am
‘तुष्ट’ (D₂ सुविष्ट); T₃ ससृष्टः.

34 ¹) S₁ K₂, N₂, B D T₃ G₂, s रामेण सह (by transp.).
— ²) K₂ N₂, V₁ B D₂ D₂, s ‘केशया भोजैः’; D₂
‘कल्या भोजैः’; T₃ G₂-4 ‘कैमहाबाहुः’. — ³) K₂, s N₂, s
B D (except D₂, s) समेतः.

35 ¹) S₁ K₂, N₂, s G₂, s तु; D₂ तैः (for च). — ²)
S₁ तु (for च). V₁ ‘जैशैव सर्वथा’.

36 ¹) S₁ K (except K₂) N₂ D₂, s ‘गम्य यथा’.
— ²) K₂, s N₂, s B D (except D₂) T₃ बाहुभ्यां
परिप्यजतः; T₃ G (except G₂, s) परिप्यज्य च बा’; M₅-s
परिप्यजत बा’.

37 ¹) K₂-4 N V₁ B D T₃ M प्रीयमाणः; G₁ पूजयामः.
K₂ गोविर्दः; K₂ N B D₂ D₂ D₂, s गोविंदो; D₂ कृष्णस्य.
— ²) S₁ K (except K₂) D₂ विजयं प्रत्य (D₂ यत्) पूजयत्.
— K₁ N₁, s D₁ (hapl.) om. 37^a. — ³) S₁ पर्यपूजयत्;
G₁ प्रतिपूजः.

38 ¹) K₂, s भोजत्. — ²) K₂ N₂, s B D (except

D₂, s) कुंतीपुत्रो युधि. — ³) S₁ K₁ प्रीतिं ज. — ⁴)
K₂, s N₂, s V₁ B D₂ D₂ D₂, s यथाम (D₂ ‘न’त); S₁
D₂, s T G (except G₁) यथोचितं; N₂ यथावयः.

39 ¹) T₃ विधिवत्पूज. — ²) K₁ अभ्यपूजयत्; T₃ G
(except G₁) चाभ्यपूजयत्. T₃ G₂, s M प्रीतः (for प्रेम्णा).
— ³) K₂ वाप्यभिवातिता; K₂, s चाप्यत्; N₂, s ‘तिर्द’
वितः. — After 39, D₂ (marg. sec. m.) S ins.:

2078^a ततः दृष्टा च पार्थाय मुद्रिताः कृष्ण्या सह ।

मुद्ररीकाक्षमस्ताव यभूयुर्मुद्रितेन्द्रियाः ।

हर्षोदभिमती दृष्टा संकर्षणजननावती ।

भञ्जुमन्तं दृष्टा पार्थं युधिष्ठिरसम्पत् ।

ततः संकर्षणाभूरावममेयावदीनवत् ।

भद्रवत्यै सुभद्रायै धनीषयुष्यजहत् ।

प्रबालानि च वज्रानि भूषणानि सहस्राः ।

कुषाक्षरपरिकोमान्गान्प्रबालिनसहस्रताम् ।

विविधैश्च रत्नैर्विदितप्रभमजायत ।

शयनासनयानैश्च युधिष्ठिरनिवेशयत् ।

ततः प्रीतिकरो युगं विवाहपरमोत्सवः ।

भञ्जवत्यै सुभद्रायै सहस्राश्रमवर्तत ।

[(L 2) D₂ T₃ G₂-s सहिताः (for मुद्रिताः). — (L 6)

M₅, s असीनवत् (for असीन). — (L 7) T₃ G₂, s हाराणि:

M वज्रानि (for वज्रानि). — (L 8) M व्याकानिनवत्.

— (L 9) T₃ G₂-s तथाभरणतौहैः. M विविधानि च रत्नानि

दीप्तममयमजाविकं. — (L 11) M₅ युगां (for युगां).]

40 ¹) K₂ N₂, s B (except B₂) D (except D₂)

तेषां (for ततो). K₂, s N₂, s B D (except D₂) हरीकेतो

(for बाहु). — ²) S₁ K₁ N₂ जन्यायै; K₂ V₁ D₂ (for

corr.) G₂ कन्यायै (K₂ ‘ध’). K₂ वरदेष्टांयुत्तमं. — ³)

K₂, s D₂ च (for दै). S₁ K (except K₂) सुभद्रायै.

41 ¹) D₂ G₁ M कांचनानां च. — ²) S₁ K₁

चतुर्थ्युजामुपेतानां स्रतैः कुशलसंभवैः ।
 सहस्रं प्रददौ कृष्णो गवाममुत्तमेव च ॥ ४१
 श्रीमान्माधुरदेवयानां दोग्ध्रीणां पुण्यवर्चसाम् ।
 श्ववानां च शुभाणां चन्द्रांशुसमवर्चसाम् ।
 ददौ जनार्दनः प्रीत्या सहस्रं हेमभूषणम् ॥ ४२
 तथैवाश्वतरीणां च दान्तानां वातरहसाम् ।
 शतान्यञ्जनकेशीनां श्वेतानां पञ्च पञ्च च ॥ ४३

स्वापनोत्सादने चैव सुयुक्तं वयसान्वितम् ।
 स्त्रीणां सहस्रं गौरीणां सुवेपाणां सुवर्चसाम् ॥ ४४
 सुवर्णशतकण्ठीनामरोगाणां सुवाससाम् ।
 परिचर्यासु दक्षणां प्रददौ पुष्करेक्षणः ॥ ४५
 कृताकृतस्य मुख्यस्य कनकस्याभिवर्चसः ।
 मनुष्यभारान्दाशाहो ददौ दश जनार्दनः ॥ ४६
 गजानां तु प्रभिन्नानां विभ्रा प्रसवतां मदम् ।

G. 1. 2013
 B. 1. 221
 K. 1. 247.

*शोभिनां. — *) Śi K₁ चतुर्थ्युजैरुपे; B₂ इत्यस्यारोहैरुपे.
 — *) K₂ Śi₂ B D (except D₂) G₂ कुशलसिंहितैः;
 T₂ परमसंभवैः. — After 41st, T₁ ins.:

2070* बाह्योक्तिसिन्धुजातानां काश्म्योजानां शतं शतम् ।
 हरणार्थं ददौ कृष्णस्तरुगर्भा जनेश्वर ।
 — *) B नियुक्तम् (for अपाहृतम्).

42 *) D₂ उपाहृतानन्दे; T₂ M₂-s शुक्रवर्णस्यवस्त्रानां
 (T₂ 'सुवर्णानां'); T₂ G₂-s उपाहृत्य (G₂ 'वर्त्ये; G₂ 'कृत्य'
 सहस्राणां; G₂ शुक्रानां तु सुवर्चसाम्); G₂ M₂-s उपपाद्य
 (M₂ शुक्रवर्चस; M₂ in/ins. उपाहृत्य) तु वदयान्. — *)
 Śi₂ श्वेतानां पुण्य. — After 42nd, Śi K₂ D₂-s ins.:

2080* ददौ पार्थिव शुद्राणाम् सहस्राण्येकविंशतिम् ।
 D₂ cont.: Śi K₁-s (all om. line 2) Śi₂-s V₂ D₂ ins.
 after 42:

2081* गजानां निलमत्तानां सादिभिः समप्रिष्ठिताम् ।
 मेघामात्रां ददौ कृष्णः सहस्रमसितेक्षणम् ।
 — After 42nd, S reads 47-48. B₂ (hapl.) om. 42nd;
 M₂ om. 42nd. — *) Śi K₁ विजुष्टानां; K₂ M₂-s सुवर्णानां;
 K₂ Śi₂-s B₂-s D (except D₂) च शुद्राणां. — *) M₂
 'समवेतजनां. — *) K₂ Śi₂ B₂ D (except D₂) 'श्रुतिं;
 K₂ 'श्रुतिः'; S (M₂ om.) 'साहिनां. — After 42, Śi
 K₁-s (all om. line 2) Śi₂-s V₂ D₂ ins. 2081*;
 while S ins.:

2082* काश्म्योन्नारदयाह्निकसिन्धुगतांश्च भारत ।
 सुवर्णकृतसंज्ञाव्यप्यदनादविनादितान् ।
 श्वेतचामरसंज्ञाव्यप्यदनादविनादितान् ।
 जात्यश्वानां स्रजसाणि पञ्चाशद्वददौ तदा ।

T₂ G₂ cont.:

2083* हयानां चन्द्रसंकाशं श्यामकण्ठोन्ददौ शतम् ।
 43 *) D₂ गजानां निलमत्तानां (—prior half of line
 1 of 2081*); — *) K₂ 'दांतानां च सुवर्चसाम्. — *) S
 (except G₂) 'देवानां. — *) Śi K₂ शुभ्रां; T₂ G₂-s
 श्वतः' (for श्वेता). — After 43, S (except T₂ M₂) ins.:

2084* सिधिकानां सहस्रं च प्रददौ मधुसूदनः ।

T₂ G₂ (om. line 2). s-e cont.:

2085* प्राचयानां च प्रतीकयानां वाह्यीकानां जनार्दनः ।
 ददौ शतसहस्रं च कम्पाधनमनुत्तमम् ।
 [(L. 1) Śi₂ कृष्णानामपि व्याधानां (for prior half).]
 44 T₂ om. 44th-45th. — *) K₂ M₂-s D₂ T₂ G₂-s M₂-s
 व्या(T₂ G₂-s व्या)पनाच्छादने; K₂ स्वापनोद्दत्तने; B (B₂
 marg.) खानपा(B₂ orig. 'दर')नोत्तवे; D₂ खानपानोद्दत्त-
 G₂ सवैकर्मणि निष्कार्तं (cf. L. 2086*). Cd cites चतस्राद-
 — After 44th, T₂ G₂-s ins.:

2086* भोजने पाचते तथा ।
 आधानोद्दत्तने चैव त्रैलोक्ये यद्य यद्य च ।
 अनुलेपे च गन्धानां रोपणे च विचक्षणम् ।
 सवैकर्मणि निष्कार्तं.
 — *) K₂ V₂ D₂ संयुक्तं; Śi₂ B₂ D₂ D₂ प्रयुक्तं; S
 (T₂ om.) युक्तं च. — K₂ (hapl.) om. 44th-45th.
 — *) Śi K₂ D₂ सुवेशानां; T₂ G₂-s सुवेणीनां;
 M₂ सर्वेषां तु.

45 K₂ om. 45th (cf. v. l. 44); D₂ T₂ G₂-s om.
 45th. — *) Śi₂ D (except B₂) D₂ सुवर्णनिष्कं; G₂-s
 'कीर्णानां; M₂ 'कर्णानां. — *) Śi B₂-s D₂ D₂ अरोमाणां.
 K₂ G₂ सुवर्चसाम्; K₂ N₂-s V₂ D₂ (D₂ om.) G₂-s
 स्वर्णकृतां (K₂ B₂-s D₂ D₂ 'तं). — After 45, N ins.:

2087* पृथ्व्यानामपि व्याधानां बाह्यिकानां जनार्दनः ।
 ददौ शतसहस्राण्ये कम्पाधनमनुत्तमम् ।
 [(L. 1) Śi₂ कृष्णानाम्; K₂ पृथ्व्यानाम्; Śi₂ V₂ D₂-s
 पुष्टानाम्; B₂ श्वेतानाम्; Cd पृथ्व्यानाम् (as above). K₂
 2. s N₂ D (except D₂) बाह्यिकानां. — (L. 2) K₂ D₂
 'सहस्राण्यं; N₂ B₂-s D₂-s 'सहस्राणि. Line 2—line 3
 of 2086*.

46 K₂ om. 46. — *) K₂ N₂ B₂-s S 'स्व सुवर्चसः.
 — *) K₂ अनुत्तमगानां; T₂ G₂-s महाहर्षा; M₂ 'हिरण्यभा';
 M₂-s अनुत्तमसारान्. — *) S प्रददौ प्रयुक्तं तदा. — After
 46, S (T₂ M₂ om. line 5) ins.:

2088* सृपणानां तु सुवर्णानां शतभारं ददौ धनम् ।

गिरिकूटनिकाशानां समरेष्वनिवर्तिनाम् ॥ ४७
 कृत्तानां पटुघण्टानां वराणां हेममालिनाम् ।
 हस्त्यारोहैरुपेतानां सहस्रं साहसप्रियः ॥ ४८
 रामः पादग्राहणिकं ददौ पार्थाय लाङ्गली ।
 प्रीयमाणो हलधरः संचन्धप्रतीतिमावहन् ॥ ४९
 स महाधनरत्नौघो वत्सकम्पलफेनवान् ।
 महागजमहाप्राहः पताकायैवलकुलः ॥ ५०
 पाण्डुसागरमाविद्धः प्रविशेय महानदः ।

मुक्ताहारानि शुभ्राणि वातसंयमानि केचनः ।

जयास्तानां सहस्रं च तथाभ्यासवि भारत ।

सुवर्णपादपीठानां महाहोस्तरणास्तथा ।

पर्वकानां सहस्रं च ददौ कन्याधनं तदा ।

[(L 5) T G-s तथा वै दायनासनाम्. — (L 4) M-s
 'पीठं च महापीठरणास्तदा.]

47 B reads 47-48 after 42^a. — *) N; विभिन्नानां.
 — *) S; Ko. 2. s Ds 'मकाशानां. — After 47, S ins.:

2089* सुवर्णकदयाद्वैषामसुवर्णाङ्गुलानुपितान् ।

48 For S cf. v. 1. 47. — *) N; V; ह (V; कृ)स्तानां
 बद्धघण्टानां; D; क्षिप्तानां पंचयः; Ds कृत्तानां पटुघः; T; द्विपानां स्वर्णैः; T; G (except G;) M-s कृत्तानां
 पर(M-s वर)घण्टानां (T; G-s 'वादानां; G; 'वर्णानां; G; 'वादानां). Cd cites कृत्तानां. — *) K; N; s V; B D
 चारुणां (D; कृत्तानां); M-s करिणां. — M; om. 48^a.
 — *) S; Ko. 1. 4 N; D-s सादिभिः समुपेतानां. Cd cites
 सादिभिः. — *) S; साहसप्रियः; B; Da M (M; om.)
 साहसप्रियः; T; G (except G;) सहसा प्रियः. — K; Da
 (marg. sec. m.) ins. after 48; D; (om. line 1),
 after 49:

2090* स्थितानां बद्धघण्टानां गतानां गोचरं भुवः ।

महिषीपानमादाहृषियसामयुतद्वयम् ।

while S ins. after 48:

2091* प्रददौ वासुदेवस्त वसुदेवाज्या तदा ।

49 *) N (K; marg.) T; G-s पाणिग्रह(K; s m
 'म्रा)हणिकं; G; पदमः; M; पादा(M; s 'द)ग्रहणीकं; Cd
 पादग्रहणिकं. T; ददौ रामः संवहन् (see below); G;
 कान्यरूपगुणैर्भुक्तं. — *) V; पायस्य. T; पायस्यं जन्मेजय
 (see above). — *) Ko. 2. 4 N; V; B D T; G-s M-s
 संवहः; K; M; संवहः; G; संवहन् (for संवहन्). Ko. 2. 4
 N; V; B D; प्रति(D; परि)पादयन्; K; प्रीतिमानयन्;
 N; प्रसमानयन्; N; Da प्रतिपालयन्; D; D; प्रतिमानयन्;

पूर्णमापूरयंस्तेषां द्विपच्छोकावहोऽभवत् ॥ ५१
 प्रतिजग्राह तत्सर्वं धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 पूजयामास तथैव घृष्ण्यन्धकमहारथान् ॥ ५२
 ते समेता महात्मानः कुरुष्ण्यन्धकोत्तमाः ।
 विजहुरमरावासे नराः सुकृत्तिनो यथा ॥ ५३
 तत्र तत्र महापानैरुत्कृष्टतलनादितैः ।
 यथायोगं यथाप्रीतिं विजहुः कुरुष्ण्यः ॥ ५४
 एवमुत्तमवीर्योत्ते विहृत्य दिवसान्वहन् ।

T; G; M प्रीतिमानसः; T; G-s प्रेम काम(G; कार)म्ब
 (for -प्रीतिमावहन्). — After 49, D; ins. line 2
 of 2090*.

50 *) B; Da स (B; सु-) महाभ्यन्. — *) S
 महारथगजप्राहः. — *) T; M-s जालधः; T; G-s
 महाधैः; G; M-s जालधैः (for पताका).

51 *) K; S 'सागरमाविद्धः; N; 'सागर भाविद्धः. Cd
 cites भाविद्धः. — *) S; K; N; V; D; D; s M; s
 महाभयः; B; (m as in text). s. om D; s G; 'धनं; M;
 'बलः (inf. ins. 'धनः). — *) T; G (except G;)
 'पूरयन्तेषां. — *) T; G (except G;) अनीहं (G; 'ह)
 सर्वभोगयत्.

52 *) S; K; N; 'ह तं चायि. — After 52*, D;
 (marg. sec. m.) ins.:

2092* बलदेवस्ततो मयु ।

दिवारात्रं च ततस्तं सायुजैरधिकं मयु ।

द्राक्षाप्रभवमस्त्यन् कापिधायनमेव च ।

दिव्यमाक्षिकसंमिश्रमासर्वं च मनोरमम् ।

पश्चाराण्यद्वनीलादिभाजनेषु व्यपस्थितम् ।

सौम्यसौवर्णसुहृदेषु चपकेषु पटुः सुराह् ।

पाण्डवोऽपि च धर्मात्मा.

— *) S; धनीयं वै (T; तं) युधि. — *) S; K; 1. 4 N; D;
 तोष्यविः; Ko D; तान्सर्वान्; T; तत्सर्वं.

53 *) S; K; हयुपेत्य मं. — K; repeats 53*
 after 56^a.

54 *) = 1. 201. 31^a. — *) S; K; N; V; B; Da
 D; T; 'यानैः; D; D; 2. 4 'नानैः (for 'पानैः). — After
 54*, S ins.:

2093* नास्त्यैव महापतेः ।

पीत्वा पीत्वा ह मीरेयान्

[(L 1) G; M; s- महापतेः. — (L 2) T; G; मीरेय]
 — *) T; G; M (except M;) 'तलताडिताः. Ed as in

पूजिताः कुरुभिर्जग्मुः पुनर्द्वाविर्वाती पुरीम् ॥ ५५
 रामं पुरस्कृत्य ययुर्वृष्ण्यन्धकमहारथाः ।
 रत्नान्पादाय शुश्राणि दत्तानि कुरुसत्तमैः ॥ ५६
 वासुदेवस्तु पार्थेन तत्रैव सह भारत ।
 उवास नगरे रम्ये शकप्रत्ये महामनाः ।
 व्यचरद्यमुनाक्षले पार्थेन सह भारत ॥ ५७
 ततः सुमद्रा सौमद्रं केशवस्य श्रिया स्वसा ।
 जयन्तमिव पौलोमी क्षुतिमन्तमजीजनत् ॥ ५८
 दीर्घबाहुं महासत्त्वष्टपमाक्षमरिदमम् ।
 सुमद्रा सुपुत्रे वीरमभिमन्युं नरपथम् ॥ ५९

अमीश्व मन्युमाश्वेव ततस्तमरिमर्दनम् ।
 अभिमन्युमिति प्राहुराहुर्नि पुरुषपथम् ॥ ६०
 स सात्वत्यामतिरथः संवभूव धनंजयात् ।
 मले निर्ग्रथ्यमानाद्वा शमीगर्माद्भुताशनः ॥ ६१
 यस्मिन्नाते महाबाहुः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 अयुतं गा द्विजातिभ्यः प्रादान्निष्कांथ तावतः ॥ ६२
 दयितो वासुदेवस्य बाल्यात्प्रभृति चामवत् ।
 पितृणां चैव सर्वेषां प्रजानामिव चन्द्रमाः ॥ ६३
 जन्मप्रभृति कृष्णश्च चक्रे तस्य क्रियाः शुभाः ।
 स चापि वधुषे बालः शुक्लपक्षे यथा कृशी ॥ ६४

G. 1. 6031
 S. 1. 221
 K. 1. 217.

*xth. — *) N: वयायोग्यं. N: वयोत्साहं.

55 *) T: G: M एवं बहुविधेर्भौगैर. — *) D: बज्रद्विधं. — After 56th, 3 ins.:

2094th पूज्य पार्थोदय्यां चैव मद्रां च वदुःसंगवाः ।

केवायेनाभ्यनुसाता गन्तुकामाः पुर्तिं प्रति ।

[(T. 1.) T: पार्थोदय्यां च संपूज्य सुमद्रां वदुः.]

— *) N: s V: Dn D: s. प्रति (for पुरीम्).

58 S transp. 56th and 56th. — *) G: प्रादवानां
 गदायाः. — After 56th, K: repeats 53th; while
 3 ins.:

2095th रामः सुमद्रां संपूज्य परिचज्य स्वसां तदा ।

व्यासेति श्रीपद्मिस्तुत्या परिदाय महाबलः ।

पितृव्यसायाक्षरणाविवाहय ययौ तदा ।

तस्मिन्नाले पृथा प्रीता पूजयामास सं तदा ।

सुनिगमवीराः पार्थश्च वीरैश्च परमाभिः ।

57 *) T: G: s च (for तु). T: स वासुदेवः पार्थेन.

5: K: s N: D: s तत्रैव पार्थेन (5: K: पार्थेन); सह; D:

पार्थेन सह तत्रैव (by transp.). — After 57th, 3 ins.:

2096th चतुर्विंशद्वेष्टारश्च रमणां महाबलः ।

— *) K: T: 2 सत्र. — *) N: s Dn D: s महाबलना.

— *) N: B: Da G: s. 6 विचित्रं (Da 'रदु'); T: G: s

विद्वत्. K: s N: s V: B D (except D: s. 6) यमुनातिरे.

— *) Cf. 57th. N: नृमयां स (D: 'वायां' महावयाः.

— After 57, N: ins.:

2097th मृगान्विष्यन्वराहांश्च रेमे सार्धं किरिटिवा ।

(cf. 1. 36. 10th; 185. 5; 186. 2); while 3 (except T: s)

ins. an add. colophon (adhy. no.: T: 231; G: 185;

G: 184; G: 188; G: s M 186. G: s. 6 M: s

cont. सुमद्राहरणं समाहृतं).

58 Before 58, 8 ins. चैत् (cf. v. 1. 57). — *) 5:

K: s V: D: G: s स्वसा श्रिया (by transp.); B: T: G: s
 श्रियस्वसा. — *) N: s D (except D: s) कर्मातिमन्तम्;
 B: अभिमन्युम्.

59 *) K: s N: s V: B D महोरत्नं; N: महास्कंधं (for
 'सर्वं'). — *) 5: K: 1 कमलाक्षम्; K: N: B: s Dn D: s T: s
 वृषभाक्षम्. 5: K: 1 महामूर्तिः; D: महामूर्ति. — T: om.
 59th. — *) 5: K: 2. 6 N: D: 2. 6 महाबलं; K: B:
 D: नरपथं.

60 *) N: s V: Da Dn: 1 G: 1 Ms अभिज. — *) T: s
 G: s 4 ततस्तु रिपुमर्दनं. — *) K: V: B: s Da T G: s
 सन्नुतिरिति. — *) B: साक्षरपथमा.

61 *) K: s 4 सुभद्रावामतिरथा. Cd cites सात्वत्या.
 — *) T: 1 (except G: s) यथा (for मले). K: D: s G: s
 वै; T: G: s 4 तु; Cd वा (as in text). K: N: s V: B Da
 Dn D: s मले निम्ने (K: 'म') यनेनेव; T: M (Ms before
 corr.) मले निर्गम्यसावेव.

62 *) N: s V: D: s T: M (except M: s) तस्मिन्नाते.
 K: s N: s B D (except D: s) महामतिना. — *) K: s
 N: s D: s Ms. 6 (before corr.). v. 8 अयुतं गवां (hyper-
 metric!) ; Ms. 6 (after corr.) अयुतं गां; K: गावायुतं;
 T: सति प्रीतो. 5: द्विजातिव्योबुलं गवां (diamantic
 closely). — *) K (except K: s) N: V: 11 D च भारत
 (D: सर्वसा); T: Ms-8 तथैव च (for च सात्वत.);

63 *) S लालितो. — *) D: s धर्मराजस्य; Ms-8
 तदाप्रभृति. T: Ms-8 सोमवत्. — D: om. 63th. — *)
 5: पृथ; K: अदि; N: s Dn ह्व (for वैव). G: सर्वेषां
 दशैनीयोमूत्.

64 *) D: चाल्यात्प्रभृति (cf. 63th). — *) T: सव-
 (for तस्य). 5: K: 1 क्रियाश्च ताः; T: G: 1 क्रियां शुभां.
 — *) D: G: Ms-8 दायी यथा (by transp.).

72
65

चतुष्पादं दशविधं धनुर्वेदमरिंदमः ।
 अर्जुनाद्देद वेदज्ञात्सकलं दिव्यमानुषम् ॥ ६५
 विज्ञानेष्वपि चास्त्राणां सौष्ठवे च महाबलः ।
 क्रियास्यपि च सर्वासु विशेषानम्भशिक्षयत् ॥ ६६
 आगमे च प्रयोगे च चक्रे तुल्यमिवात्मनः ।
 ततोप पुत्रं सौमद्रं प्रेक्षमाणो धनंजयः ॥ ६७
 सर्वसंहननोपेतं सर्वलक्षणलक्षितम् ।
 दुर्धर्षमुपमस्कन्धं व्यात्ताननमिवोरगम् ॥ ६८
 सिंहदपं महेष्वासं मचमातङ्गविक्रमम् ।
 मेघदुन्दुभिनिर्घोषं पूर्णचन्द्रनिभाननम् ॥ ६९
 कृष्णस्य सदृशं शौर्यं वीर्यं रूपे तथाकृतौ ।
 ददर्श पुत्रं धीमत्सुर्मपवानिष्ठ तं यथा ॥ ७०
 पाञ्चाल्यपि च पञ्चभ्यः पतिभ्यः शुभलक्षणा ।

लेभे पञ्च सुतान्वीरांश्च भान्पञ्चाचलानिव ॥ ७१
 युधिष्ठिरात्प्रतिविन्ध्यं सुतसोमं वृकोदरात् ।
 अर्जुनाञ्छ्रुतकर्माणं शतानीकं च नाकुलिम् ॥ ७२
 सहदेवाञ्छ्रुतसेनमेतान्पञ्च महारथान् ।
 पाञ्चाली सुपुत्रे वीरानादित्यानदितिरथा ॥ ७३
 शास्त्रतः प्रतिविन्ध्यं तमूचुर्विशा युधिष्ठिरम् ।
 परप्रहरणज्ञाने प्रतिविन्ध्यो भवत्वयम् ॥ ७४
 श्रुते सोमसहस्रे तु सोमार्कसमतेजसम् ।
 सुतसोमं महेष्वासं सुपुत्रे भीमसेनतः ॥ ७५
 श्रुतं कर्म पद्वत्तुत्पन्नं निवृत्तेन करीटिना ।
 जातः पुत्रस्त्वयेत्येवं श्रुतकर्मा ततोऽभवत् ॥ ७६
 शतानीकस्य राजर्षेः कौरव्यः कुरुनन्दनः ।
 चक्रे पुत्रं सनामानं नकुलः कीर्तिवर्धनम् ॥ ७७

65 *) V: 'वेदमरोपसः. — *) Ko. s. s. N: Ds T Gz. s. 6 Ms (inf. lin.). s. 6 वेदज्ञात् (as in text); the rest 'ज्ञा:'. — *) Ga. s. देवमानुषं.

66 *) N: विज्ञाने चापि. K: T: Ms. s. शास्त्राणां. N: V: Ds Ms. र. शास्त्रा. T: Gz. s. ज्ञानेष्वपि च चा (Ga. s. शास्त्राणां. G: विज्ञाने च सदृश). — *) Ko Ds T: G (except G: G) लौघवेपु; K: 'वेन. S: Ko. s. महाबलं; K: 'बले; K: बलाबलं. — *) S: K: हि (for च). Ms. 'स्वपि समलानु. — *) S: K: अन्धशिक्षयत् (K: 'क्षत); K: Bz. s. अन्धशिक्ष; N: 'शिक्षत.

67 *) N: B Ds Ds. s. 6 Ms. 'मिवारमना. — *) Some N MSS. देवमानुषो.

68 *) N: Ds. s. G: सिंह. — *) S: K N: V: Ds. s. व्यादित्यात् (K: 'व्य; K: प्रधान-). S: महाबलं; K: V: Ds. s. महाभुजं; N: यथातकं; S: इवातकं. Bz. s. 'जनमहर्भुजं (Bim 'महोरारं).

69 *) Ko. s. s. N: Ds G: M (except Ms) 'शामिर्न. — *) Ds 'गंजीर'.

70 *) D: वीर्यं शौर्यं (by transp.). S: N: B: Ds रूपे वीर्यं (by transp.); V: रूपेण च. K: चैव (for रूपे). T: Gz. s. Ms. s. तथा कृतं. — *) Kz. s. 8 जयतं मयवागिव.

71 *) K: हि; N V: B D (except Ds. s) Ms तु (for च). Ko. s. s. Ds पतिभ्यो देववरुणिः; K: N: Ms. s. पतिभ्यः शुभलक्षणात्; D: शुभलक्षणलक्षितात् (for '). T: G Ms. पूर्व (Ms तुर्प) मेव तु पांचाली पंचभिः पतिभिः शुभा. — *) Ms. शुभा लेभे सुता. — Ns (hapl.) om. 71-73".

— *) Ks. s. N: V: B D (except Ds) श्रेष्ठान्; T Gz. चरा; G: M वंच (for शुभात्). G: अनलानिव.

72 Ns om. 72 (of. v. l. 71); Ms om. 72-74

— *) Ko V: Ds G: सुतसोमं; Cd as in text. — *) K: शुभकर्माणं; Kz. s. V: श्रुतकीर्ति च (V: तु). — *) T: Gz. s. बाकुलं.

73 Ns om. 73-74; Ms om. 73 (of. v. l. 71, 72)

— *) N: V: सुतसोमं (of. 72). — *) S: श्रेष्ठान्; N: श्रेष्ठान्; D: शुभात्. S: K (except Ks) N: Ds: महाबलान्. — *) T: वंच पंचाभितेजसः.

74 Ms om. 74-75 (of. v. l. 72). — *) Ms: आहुतिर्मा. B: युधिष्ठिरे (as in text); D: (by corr.) T G (except G: G) 'शिरात्. — *) S: K (except K: Ds) 'रणे ज्ञाने; Gz. s. 'रणाज्ञाने. — *) S: K: प्रतिविन्दुः (except Ms) भवत्स्वयं.

75 *) S: D: Gz. s. सुतः; K: सुतं; T: G: सुते. Ko Ds D: सोमं; K: B: सोमे (for सोम-). S: 'सहवेपु; D: 'शे च. — *) G: M सोमादित्यत् (Ms तु तेजसं. — *) T: G (except Ms) 'सोमं महाप्राजं.

76 *) S: K: Ms. s. श्रुतकर्म (Ms. s. 'मां). — *) V: जातमात्रसु. Ko. s. N: Bz. s. Ds: T: Gz. s. सत्येव (T: Gz. s. 'च); K: सत्योत्सवेयं; N: Bz. Ds: D: सत्येव; Bz. Ds: Ds: इतीत्येव; T: G: सत्यायेव. — *) Bz. Ds. Ms. s. सुतोभवत्; T: तु तं विदुः.

77 T: (hapl.) om. 77-78. — *) S: D: T: Gz. Ms. s. 'नन्दन; Ko कुल; K: 'सप्तम; N: 'सप्तम- Kz. s.

ततस्त्वजीजनत्कृष्णा नक्षत्रे वह्निदैवते ।
सहदेवात्सुतं तस्माच्छ्रुतसेनेति तं विदुः ॥ ७८
एकवर्णान्तरास्त्वेव द्रौपदेया यशस्विनः ।
अन्वजायन्त राजेन्द्र परस्परहिते रताः ॥ ७९
जातकर्माण्यानुपूर्व्याचूडोपनयानि च ।

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्रयोदशाधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २१३ ॥ समाप्तं हरणहारिकपर्वं ॥

२१४

वैशंपायन उवाच ।

न्द्रप्रस्थे वसन्तस्ते जमुन्याधराधिपान् ।
गसनाद्धतराष्ट्रस्य राज्ञः शान्तवयस्य च ॥ १
प्राश्रित्य धर्मराजानं सर्वलोकोऽवसत्सुखम् ।

चकार विधिवद्भौम्यस्तेषां भरतसत्तम ॥ ८०
कृत्वा च वेदाध्ययनं ततः सुचरितव्रताः ।
जग्मुः सर्वमिष्वस्त्रपुर्जनादिव्यमानुषम् ॥ ८१
देवगर्भोपमैः पुत्रैर्व्यूढोरस्कैर्महापतैः ।
अन्विता राजशार्दूल पाण्डवा मुदमाभुवन् ॥ ८२

पुण्यलक्षणकर्माणं स्वदेहमिव देहिनः ॥ २
स समं धर्मकामार्थान्सिपेवे भरतर्षभः ।
त्रीनिवात्समान्वन्धून्धुमानिव मानयन् ॥ ३
तेषां समविभक्तानां क्षितौ देहवतामिव ।

Dr. 1. 2083
R. 1. 222. 4

५९. B (except Be) Da Dn Da.s कौरवस्य महात्मनः.
— ") Śi Ko. 2.4 कुलवर्धनं; Ds. 2. 2. 2 M 'वर्धनः;
3. श्रीतिवर्धनः.

78 T. 1 om. 78 (cf. v. 1. 77). — ") N. 1 D. 1 'जनसुत्रं.
— ") D. 2 विष्णुदैवते; Ts G (except Gs.s) 'चान्द्रिदै'.
— ") G. 1 M 'देवसुतं'. — N. 1 damaged from 78°-80°.
— ") D. 2. 2 Da श्रुतसेनं तु; Ts G (except Gs.s) 'सेनं च.
N. 1. 2 Dn Da.s Gs.s च; V. 1 हद् (for सं).

79 — ") Ko.s N. 1 V. 1 Dn T U (except Gz) M. 1 स्वेते;
Ks N. 2 B (except Be) Da D. 2. 2 M. 1 स्वेतं; Ks वैव; D. 1
ते तु (for स्वेव). — ") D. 2 कौरव्य (for राजेन्द्र).
— ") K. 1 N. 1 Dn Da 'हितेपिजः.

80 — ") M (except M) 'कर्मोपाय'. — ") K. 1 चूडो-
पकरणानि; S (except Gs) 'चौलोप'. — Da om. 80°.
— ") Ko. 4 Ds द्रुपसत्तमः (Ds 'म).

81 — ") Ts G M (except Ms) तु (for च). T. 1
अपीतवेदास्ते पंच. — ") D. 1 संजमुः सर्वमप्यर्क्षं.

82 — ") Ks N. 1 B. 2 Dn Da.s दिव्यगर्भो. — ") N. 1
B. 2 Dn Da Gs महारथैः; N. 1 महासुतैः; V. 1 महात्मनिः.
— ") Ko. 2 D. 2 S (except Gs.s) 'शार्दूलः. — ") K. 1
मुदमाभुवन्; N. 1 D. 2 पुरवर्षमाः (Da 'म); Cd
मुदमाभवन्.

Colophon om in T. 1. — Major parvan. Ts G M
लंभय' (for आदि'). — Sub-parvan: Śi सुभद्राहरण
and हरणहारिका; Ko B. हरणहारिका; K. 1 अर्जुनीर्यया
सुभद्राहरण and हरणहारिका; Ks. 2 N. 1 B. 1 Da. 2. 2

सुभद्राहरण; B. 2 अर्जुनीर्ययाया and सुभद्राहरण; Da
अर्जुनीर्ययाया. Śi K. 1 N. 1 B. 2 D. 1 read समाप्त after
सुभद्राहरण; Ko, after हरणहारिका; K. 1, after both.
— Adhy. name. Śi Ko. 2. 4 Ds द्रौपदीसुभद्रयोरपत्यजन्म
(Ds 'जन्मवर्धनं'); Ks Ts Gs. 2 सुभद्राद्रौपदीपुत्र (Ks 'दी
अपत्य' जन्म; D. 1 द्रौपदीसुतोत्पत्तिः; Ds सात्वत्यो पुत्रोत्पत्तिः;
Ms पांचवयुप्रोत्पत्तिः. — Adhy. no. (figures, words or
both): Dns 220; Dsm 136 (1 for 236); Ds 171;
Ts Gs. 2 M 187; Gs 186; Gs 185; Gs 189. — S'loka
no.: Da. 1 88; Dn 87. — Aggregate s'loka no.:
Dns 8013.

214

1 Śi K. 1-2 D. 2. 2 S om. उवाच. — ") N. 1 अियुरन्वा
— ") Śi सुधा; Ts G (except Gs) राजन् (for राज्ञः).

2 — ") Ko. 2. 2 'लोकोनवसुखी; Da G. 1 'लोक
वसन्सुखं. — ") Ks D. 1 संपन्नः; G. 1 M (except M)
'वर्माणं; Cd as in text. — ") Ko Ds Ms. 2 Cd देहिनी;
G. 1 (by corr.) 'मा.

3 — ") D. 2. 2 Gs 'कामार्थ. — ") Ks. 2 N. 1 V. 1 B. 2. 2 Dn
D. 2. 2 T G भरतर्षभ. — ") B Da Ds प्रीणि या (Da
या) 'म'; D. 1 आरुनात्म'; D. 2 आरुभादुत्समान्. — ") K. 1
N. 2. 2 V. 1 B Da Dn Da.s नीतिमान्. K. 1 N. 1 B (except
B. 2) Das च (K. 2 स) विमान'. D. 2. 2 धनुर्वरर्षेमानवान्.

5 — ") N वेदान्; G. 1 Ms देवाः. — ") N महाप्यदे.
— ") Śi K. 1 N. 2 V. 1 Dns D. 2. 2 शुभान्वर्णान्; Ko. 2. 4 D. 1
च (K. 2 तु) वर्णानां; Ks B. 2. 2 शुभं वर्णान्; N. 1 B. 2 Da

धमौ धर्मार्थकामानां चतुर्थ इव पार्थिवः ॥ ४
 अध्येतारं परं वेदाः प्रयोक्तारं महाध्वराः ।
 रक्षितारं शुभं वर्णां लेभिरे तं जनाधिपम् ॥ ५
 अधिष्ठानवती लक्ष्मीः परायणवती मतिः ।
 वन्धुमानखिलो धर्मस्तेनासीत्पृथिवीक्षिता ॥ ६
 भ्रातृभिः सहितो राजा चतुर्भिरधिकं धमौ ।
 प्रयुज्यमानैर्धिततो वेदैरिव महाध्वरः ॥ ७
 तं तु धौम्यादयो विप्राः परियार्योपतस्थिरे ।
 घृहस्पतिसमा मृत्प्याः प्रजापतिमिवामराः ॥ ८
 धर्मराजे *अतिप्रीत्या पूर्णचन्द्र इयामले ।
 प्रजानां रेभिरे तुल्यं नेत्राणि हृदयानि च ॥ ९
 न तु केवलदैवेन प्रजा भावेन रेभिरे ।
 पद्मभूव भनःकान्तं कर्मणा स चकार तत् ॥ १०

Dn1.2s Ds शुभांल्लोकात्. — ४) Dns Ds रेभिरे (for लेभिरे). Ns V1 तं नराधिपं. — After 5, T1 ins.:

2098* चत्वार हव तेषां रेभिरे तं जनाधिपः ।

6 ४) S मही. Cd सतिः (as in text). — ५) Ks N V1 B D धर्ममानोखिलो. T G लोकः; Ms वर्णः (for धर्मः). Cd cites बंधुमात् (as in text). — ४) Ns B1.5 D (except Dns Ds) T1 G1.6 *क्षितां.

7 ३) Ts G (except G1) अधिको. Ds ततः (for धमौ). — ५) B1 (m as in text) S (except Gs.6) *मानो. D1.2 Ts G1-4 हितैरिव; Cd as in text. — ४) G1 Ms-6 देवैरिव.

8 ५) T1 दृष्टं (for तं तु). — ५) T1 G1 M *लभं (T1 *मा) बुद्ध्या. — ४) T1 वितामहमिव. Gs.6 अन्धरे (for धमराः).

9 ५) S1 Ks.5 N V1 B D हति* (Da सुति*); K1 त्वति*; Ks G1.5 M हति*; T1 प्रजाः प्रीताः; Ts G1-6 [S] प्यति. — ४) S1 K1 इमाहले; N1 D1.2 G1 इयार्ते. — ५) G1 तिलं; N1p सुत्या (for तुल्यं). — After 9, Ns ins.:

2099* रज्जवामास वै प्रीत्या प्रीतिदानैरनुत्तमैः ।

10 ५) G1 यथा (for न तु). Ns D1.2 केवलमप्येनं; Ts G1 (before corr) 4 केवलदेवेन; G1 देवाश्च देवेन. Cd cites देवेन. — ४) Ns Bs प्रसावेन च. K1 Bs Ds रेभिरे; Ms रेभिरे. — ५) Ks स बभूव; Ks यच पूर्व. — ४) Ks Dns D1 G1 चकार यत्.

11 ५) Ko Ns चाश्वयं; T1 G1 M दैन्यं च; Ts Gs.4

न ह्ययुक्तं न चास्त्यं नानृतं न च विप्रियम् ।
 मापितं चारुभापस्य जज्ञे पार्थस्य धीमतः ॥ ११
 स हि सर्वस्य लोकस्य हितमात्मन एव च ।
 चिकीर्षुः सुमहातेजा रेमे भरतसत्तमः ॥ १२
 तथा तु मुदिताः सर्वे पाण्डवा विगतज्वराः ।
 अवसन्पृथिवीपालांस्त्रासयन्तः स्वतेजसा ॥ १३
 ततः कतिपयाहस्य वीमत्सुः कृष्णमग्रवीत् ।
 उष्णानि कृष्ण वर्तन्ते गच्छामो यमुनां प्रति ॥ १४
 सुहृज्जनशृतास्त्र विहृत्य मधुसूदन ।
 सायाह्ने पुनरेष्यामो रोचतां ते जनार्दन ॥ १५
 वासुदेव उवाच ।
 कुन्तीमातर्ममाप्येतद्रोचते यद्वयं जले ।
 सुहृज्जनशृताः पार्थ विहरेम यथासुखम् ॥ १६

चावश्यं; Gs.6 चापश्यं. Cd cites अतस्य. — ४) Ns B Da Cd Nilp काहितं (for नानृतं). Ns Dns Ds वासहं न च वादिर्यं. Cd cites विप्रियं (as in text). — ५) N1.2 *सावस्य; B (except Bs) दास्य. — ४) Ks सदा (for जज्ञे). G1 Ms भारती (for धीमतः).

12 ५) G1 हितमार्कसिते सदा. — After 12th, Kols.:

2100* राजते सकला पृथ्वी पाण्डवेन बलीयसा ।

उत्पित्तानि चवामीव धाम्पलक्ष्म्या च भारत ।
 ५) Ns B D (except Dns D1.2.2) चिकीर्षुः. S1 B V1 Dns D1.2 T1 G1-6 स महा. — ४) S1 K1.5 N V1 B Da D1.2.2 G1.2 *सम.

13 ५) Ks सु; T1 G1 Ms.6 स; Ms-6 च (for तु). — ५) Ts G (except G1) अजयन्. — ४) S1 K1 Ns Da Dns Ds तापयंतः. Ds प्रायतः स्नेह तेजसा.

14 ५) S (except Ts Gs.4) *यथाहस्तु. — Before 14th, Ms ins. अर्जुनः. — ५) N1 उष्णाहस्तु. T1 यज्ञे S1 K1 वृष्णयो(S1 Jaouna after वृ)त्रैव वर्तते; M कृष्ण उष्णानि वर्धते. — ४) Ks.5 G1.5 Ms गच्छाय; Ns.5 V1 B D (except D1) *यो; T1 G1.5 Ms-4. Ns *नो नदी.

15 ५) Ns.5 V1 B D (except D1) Ts G (except G1) *वृत्तौ तत्र. — ५) S1 Ks.5 *हेतु(S1 *व)सरिण्यामो. K1 *हेलायामि; Ns *हेतु समेण्यामो; Ns.5 V1 B D (except D1) *हे पुनरेण्यामो; T1 G1 M *हे विचरिण्यामो (T1 Ms.4 *नो); Gs.5 *हे विनिवर्तामो.

16 S1 K1 Ds B वासुदेवः; Ds कृष्णः (for वासु उ). — ५) T1 B (except Gs.4) कुन्तीमुत्त. Ts D (except

वैशंपायन उवाच ।

आमन्त्र्य धर्मराजानमनुज्ञाप्य च भारत ।
जग्मतुः पार्थगोविन्दौ सहज्जनयुतौ ततः ॥ १७
विहारदेशं संप्राप्य नानाद्रुमवदुचमम् ।
गृहैरुवाचैर्युक्तं पुनरुदग्रहोपमम् ॥ १८
महर्षेर्मौज्यैश्च पेयैश्च रसवद्भिर्महाधनैः ।
माल्यैश्च विविधैर्युक्तं युक्तं चार्ण्योपपार्थयोः ॥ १९
आविवेशतुरापूर्णं रत्नैरुवाचैः शुभैः ।
यथोपजोयं सर्वथ जनशिक्रीड भारत ॥ २०
पने काश्चिजले काश्चित्काश्चिद्भस्मल चाङ्गनाः ।

यथादेशं यथाप्रीतिं चिक्रीडुः कृष्णपार्थयोः ॥ २१
द्रौपदी च सुमद्रा च वासांस्त्राभरणानि च ।
प्रयच्छेतां महार्हाणि स्त्रीणां ते स मदोत्कटे ॥ २२
काश्चित्प्रहृष्टा नमृतुस्तुक्रुशुथ तथापराः ।
जहसुश्चापरा नार्यः पपुश्रान्या वरासतम् ॥ २३
रुद्रुश्चापरास्तत्र प्रजमुथ परस्परम् ।
मन्त्रायामासुरन्याश्च रहस्यानि परस्परम् ॥ २४
वेणुवीणासृदङ्गानां मनोज्ञानां च सर्वशः ।
शब्देनापूर्यते ह स तद्वनं सुसमृद्धिम् ॥ २५
तस्मिंस्तथा वर्तमाने कुरुदाशार्हमन्दनौ ।

C. 1. 907s.
B. 1. 522. 2
K. 1. 248. 8

G₁) समाम्पेय. — *) T₁ वसुनाजले. V₁ हृषयैः पतिपतिते.
— *) K₁ N₁ 'वृतास्तत्र'; D₁ 'वृता पार्थ'. — *) S₁ K₁
विहारेभः; D₁ M विहारम.

17 S₁ K₁, 2, 4 D₁ om. उवाच; K₁ S om. the ref.
— *) K₁ N₁, 2 V₁ B D (except D₁, 2) T₁ G₁ M आनंय
सौ धर्मराज. — *) G₁ मातरं (for भारत). — After
17, B ins. a passage (with colophon) given in App.
I (No. 117).

18 Before 18, S ins. वैद (cf. v. 1. 17). — *) K₁ Ko
'समायुतं'; K₁, 4 D₁ 'लतायुतं'; D₁, 2 D₁, 3 T₁ G₁ M
'लतायुतं'. — Ko (hapl.) om. 18th-19th. — *) N₁, 2 V₁
B D (except D₁, 2) S (except T₁ G₁ M, 2) 'पुरोपमं'.

19 Ko om. 18th (cf. v. 1. 18). — *) D₁ D₁ T₁
महर्षमौज्यैश्च (T₁ 'मौज्ययु-'). — *) N₁ B₁, 2 D (except
D₁, 2, 3) गंधैश्च (for युक्तं). — *) K₁, 4 तथा; V₁ B₁ ततोः
T₁ गृहैः; T₁ G₁ (except G₁) तदा (for युक्तं). S₁ K₁
'पार्थयैः'; K₁, 2, 4 D₁ T₁ G₁ 'गोदवैः'; G₁ 'गोदवै'.
— After 19, G₁ ins. 2103rd (cf. v. 1. 21).

20 G₁ (hapl.) om. 20-21. — *) K₁, 2, 4 D₁ गृहं
विनिवृत्तः पूर्ण (K₁ 'दौ'); N₁ B₁ D₁ D₁ विवेलांतःपुरं
तूर्ण; N₁ आविवेशे पुरं तूर्ण; V₁ B₁, 2, 3 D₁ विवि (B₁ 'वे') ततः
पुरं तूर्ण (B₁ 'पूर्ण'; V₁ तत्तु); M₁ आविवेश रत्नार्ण्यं.
— *) D₁, 2 'अचेत्तया'. — *) D₁ यथोपयोजं. T₁ सर्वत्र.
— *) T₁ राजशिक्रीड. — After 20, N (except S₁ K₁, 2
N₁) ins.:

2101* क्षियश्च धिगुलभोग्यश्चादधीनपयोधराः ।

मदस्सलिलतामिन्त्यशिक्रीडुर्वाचमोचनतः ।

21 G₁ om. 21 (cf. v. 1. 20). — *) K₁ T₁ G₁ 2
(all three times) काश्चित् (for काश्चित्). T₁ वापीडु
(for वेदमसु). N₁ 'द्वैरमकुटीयताः'. — *) K₁, 2, 4 D₁

यथायोगं (K₁ 'ययं'). — *) S₁ K (except K₁) N₁ S₁ Dn
D₁, 2 T₁ M₁ पार्थकृष्णयोः (by transp.). — S (except
M₁) ins. after 21 (G₁, which om. 20-21, after 19):

2102* वासुदेवप्रिया नित्यं सख्यभासा च भगिनी ।

22 *) K₁, 2 B₁ D₁ T₁ प्रायच्छेतां; N₁, 2 D₁ D₁, 3
प्रायच्छेतां; T₁ G₁ 2 प्रा (G₁ प्र) यच्छेते. N₁ S₁ Dn महाराज.
— *) G₁ ते तु तस्मिन् (for स्त्रीणां ते स). T₁ नदीतप्तं;
T₁ G (except G₁) मदोत्कटाः; M₁ 2 'लट्टैः'.

23 *) T₁ G (except G₁) हृष्टा हि (for प्रहृष्टा).
— *) S₁ K (except K₁) N₁ D₁, 2, 3 तत्र तत्र (N₁
जगुस्तत्र) वरांगनाः. — *) K₁ N₁ B Dn, 2, 3 D₁, 2 T₁ G
(except G₁, 2) च परा. — S₁ Ko (hapl.) om. 23rd-24th.
— *) D₁ वरक्षियः; M₁ 2 सुरासवं.

24 S₁ Ko om. 24th (cf. v. 1. 23); D₁ om. 24.
— *) K₁ N₁ V₁ B₁ (m as in text), 2, 3 D₁ Dn D₁, 3
रुद्रुश्च. G₁ 2 च परा. K₁, 2 D₁ नार्यः (for तत्र). N₁
रुद्रुश्चापरा नार्यः. — *) K₁ जगुस्तत्र; K₁ प्रजमुथ; N₁
प्रतिजमुः; G₁ M₁ 2 जगुस्तत्राः (G₁ 'क्षैव'). — Ko (hapl.)
om. 24th. — *) T₁ अन्योभयं; T₁ G₁ 2 अन्यैश्च. — After
24, S ins.:

2103* काश्चिन्मात्स्यानि चिन्मन्ति काश्चिन्मात्स्यानि दग्धिरै ।

25 *) B₁ D₁ T₁ M₁ 2 'वीणावेणु' (by transp.).
— *) K₁ N₁ 2 पणवानां च स. — *) K₁ N₁ B₁ D₁ Dn
D₁, 2 T₁ G₁ राधदेव पूर्वैः; B₁, 2 सन्देहापूर्यते. N₁ D₁ D₁
हर्म्यः; T₁ सर्वैः; T₁ G₁ 2 तत्र; G₁ 2 तद्वत् (for ह स). K₁
सन्देहापूर्यं तद्वत्. — *) K₁ N₁, 2 V₁ B D (except
D₁, 2) G₁ सु (K₁ D₁ च) महर्षिमत्.

26 *) N₁, 2 D₁ D₁ G₁ तदा (for तथा). T₁ G₁ 2
तस्यादावर्तमानौ तु (G₁ तौ). — K₁ om. 26th-27th. — *)
S₁ K₁, 2 N₁ V₁ B₁ D₁ D₁ 'सत्तमौ'; D₁ 'संसतौ'.

समीपे जग्मतुः कंचिदुद्देशं सुमनोहरम् ॥ २६
तत्र गत्वा महात्मानो कृष्णौ परपूरंजयौ ।
महार्हासनयो राजंस्तस्तौ संनिपदीदतुः ॥ २७
तत्र पूर्वव्यतीतानि विक्रान्तानि रत्नानि च ।
बहूनि कथयित्वा तौ रेमाते पार्थमाधवौ ॥ २८
तत्रोपविष्टौ मुदितौ नाकपृष्ठेऽश्विनाविव ।
अभ्युगच्छत्तदा विप्रो वासुदेवधनंजयौ ॥ २९

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि शतुर्दशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१४ ॥

बृहच्छालप्रतीकाशः प्रतप्तकनकप्रभः ।
हरिपिङ्गो हरिश्मश्रुः प्रमाणायामतः समः ॥ ३०
तरुणादित्यसंकाशः कृष्णवासा जटाधरः ।
पद्मपद्माननः पिङ्गस्तेजसा प्रज्वलन्निव ॥ ३१
उपसृष्टं तु चं कृष्णौ आजमानं द्विजोत्तमम् ।
अर्जुनो वासुदेवश्च तूर्णमुत्पत्य तस्यतुः ॥ ३२

— *) Ko. 2. 4 Ds सनेतौ; N Bs Dn Tz G: Ms सनीपं.
Some MSS. किंचिद्. — *) Bs Da Dn Ds Ds 'मनोहरम्'.
Ko. 2. 4 Ds मनोहरेण मनोहरं (Ko Ds 'रम').

27 K1 om. 27^a (of. v. l. 26). — *) Ko. 4 N1. 5
Ds 5 महाहंशयनौ (N1. 5 'जे'. — *) Ks Tz G: तत्र तौ.
K1 B1 D1 G1 'वेदतुः'; Ns V1 'वीदतौ'.

28 * Ks Ds1 Dns Ds G1. 5 Ms पूर्व. Bs अतीतानि.
— *) K2. 5 N V1 B Da Dn D1. 4 Tz G (except G1)
इतराणि; T1 M: महोति; M: बहूनि; Ms-8 कृतानि (for
रत्नानि). Ds विक्रान्तविराटानि च. — *) Ns V2 B1. 5 कथ-
यंतौ तौ (Bs तु). — *) Tz H (except Ds) त्रिणुमाधवौ.

29 Gsom. 29^a. — *) K2. 5 Ns. 5 V1 B D Tz G1-4
Ms: अभ्याग. — After 29, D1 ins.:

2104^a सिंहासनसमीपे तौ वासुदेवधनंजयौ ।

30 *) S: Ko. 1 B बृहत्सालः; D1 'साल'. — *) Ks
D1 सप्तजयन्तदः; Dn: आतसः; Ds संतसः. — *) Ds
हरिचर्मौ. Ks Ns B D (except Ds) 'पिङ्गोऽश्वल' (Ks Dns
D1. 5 उवच्छत्) इत्युच्यते. — *) S: प्राणायाममतः समः; N1
प्राणायामौ ततः समः; G1. 5 प्रमाणायामतः समः.

31 *) Ks N1. 5 B (except D1. 5) वीरवासा.
— *) Ko. 2. 4 N1 V1 Ds पद्मपद्मैः श्रीमान् (N1 V1
पिणः). — After 31, S ins.:

2105^a जगाम तौ कृष्णपार्श्वौ दिग्बल्लाण्डवं वनम् ।

[Tz G2-4 M: दिग्बल्लुः.]

32 *) S: K1 उपविष्टः; Ko 'सुप्त'; Ks N1 D1. 5. 5 'सुप्त';
Ks 'सुप्त'; Ns 'विष्ट'; Da 'सुप्त'; Tz G1. 4 'सुप्त'; Gs 'सुप्त'.
S: Ko 1. 2. 4 Ns V2 Tz G2-4 ततः; Ks Bs तु तौ (for तु
तं). Ks कृष्णं; B1. 5 Dns Dns D1. 4 G1. 5 कृष्णौ; Tz G1
M दृष्टा. — *) S: K1 V1 Tz आजमानौ. S: K1
द्विजोत्तमः. — After 32^a, Tz G (except G1) ins.:

2106^a दृष्ट्वा जगाम मनसा पावकोऽयमिति प्रभुः ।

— *) Tz G (except G1) दृष्ट्वा मुत्पत्य.

Colophon om. in Tz. — Major parvan: Tz G
संभव (for आदि). — Sub-parvan: S: Ko. 2. 4 N1
Da Da D1. 4 Tz G1. 5 Ms. 8 खाण्डवदाह. — Adhy.
S: K1 अभिसंप्राप्तिः; Ko. 4 Ds वैश्वानरा (Ks 'नररात्रि')
Ks कृष्णार्जुनकीडाविहारी आतरेवसामनः; D1. 5
खुनकीडाया (D: अर्जुनकृष्णविहारीकीडा) खाण्डववनप्रद (D
'क') णं. — Adhy. no (figures, words or both): Dns
221; Dns 237; Tz G1. 5 M 189; G1 188; G2 187;
G3 191. — S'toka no.: Dns Dn 33; Ms 17. — Ag-
gregate s'toka no.: Dns 8046.

215

1 S: K (except Ko) Ds 8 (except M1) om. 2
— *) Ko. 2. 4 Ds विप्रो (for वेद). — *) Tz G1 M
च माधवं.

2 *) Tz मुह्यौ तु. K1 N V1 B Da D1. 4. 5 Tz
Ms प्रयच्छते.

3 *) Ns ततोयुतः; Ms-8 तदायुतः. — *) Ks N1 B
(except Bs) तादुभौ; Ns तत्रयोः; Tz विप्रं तौ. — *) Bs
D1 G1 M अवांस्तुष्येत्; Ds अवत्सि. — *) S: K1. 5 Bs
D1. 5 Ms यतमहे.

4 *) S: K1 B1. 5 G1 तु (for स). — *) S: अमवीजौ
सत उभौ (unmetrical transp.); Ks Ns B (except Bs)
'वीणावकस्ततः; Ds 'वीत उभावपि. — *) S: K1 N1 V1
Dns Ms तया; Ms तु तौ (for तदा). — *) N1 V1 Ds
द्विभयः Ns तद्वत्.

5 Before 5, S: K1 D1 B ins. माधवाः (the real
माधवा उ. — *) Tz G1 M तुमुक्षेयः; Tz G2-5 तुमुक्षेयं.
— *) A few MSS. सा (for मौ). S: K1 G1 Ms-

दत्त पुत्रवतीनामि विक्रान्तानि रत्नाणि यः ।
 गृह्णीत कथं विद्या नो रत्नाणि कृष्णपादयो ॥

॥ दिग्भुं खाण्डवं दायमकामस्य शतक्रतोः ॥ १२
 उच्चमास्त्राणि मे सन्ति दिव्यानि च बहूनि च ।
 यैरहं शत्रूणां योद्धुमपि वज्रधरान्वहन् ॥ १३
 धनुर्मे नास्ति भगवन्वाद्भवीर्येण संमितम् ।
 कुर्वतः समरे यत्नं वेगं यद्विप्रहेत मे ॥ १४
 शरैश्च मेऽर्थो बहुभिरक्षयैः क्षिप्रमस्यतः ।
 न हि घोळं रथः शक्तः शरान्मम यथेप्सितान् ॥ १५
 अश्वाश्च दिव्यानिच्छेयं पाण्डुरान्वातरंहसः ।

इति धीमदाभारते आदिपर्वणि पञ्चदशाधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २१५ ॥

रथं च मेघनिर्घोषं सूर्यप्रतिमतेजसम् ॥ १६
 तथा कृष्णस्य वीर्येण नायुधं विद्यते समम् ।
 येन नागान्पिशाचांश्च निहन्त्यान्माधवो रणे ॥ १७
 उपायं कर्मणः सिद्धौ भगवन्वक्तुमर्हसि ।
 निवारयेयं येनेन्द्रं वर्षमाणं महावने ॥ १८
 पौरुषेण तु यत्कार्यं तत्कर्तारौ ख पावक ।
 करणानि समर्थानि भगवन्दातुमर्हसि ॥ १९

Gs s s पृथक्कुत् Gs s अमघीर्यद्वारे (for प्रत्यु). N
 सत्कुत्वा वचन स्वमेद (Ko Da प्रत्युत्पत्त्या ॥ वचन) — *)
 Ds वेदस 12th Ms वेदस After 12th, N 12a.

2108* अमघीर्यद्वारेण सत्कुत्वा वचन ।

— *) K (except Ko) Ms s दिग्भुः; Ts Gs-4 'अ (910)
 — *) Ds अमघीर्यद्वारे, Ts Gs-4 कामस्य; Gd अका' (as
 in text)

13 Before 13, Ss Ks s 12s अहं, Ko s s N V 2 B
 D अहं उ — *) Ts 'नि दिव्यानि कथुनि च व'. — *)
 Ts Gs-4 रोद्धुं (for योद्धु) — *) Ts Gs M वज्रधरो
 Ks सुवि (as वहुन् as in text)

14 *) Ts 'दे कर्म' — *) T Gs M वा (for वद्)
 Ks Ns s B Da Dn Ds s विप्रहेतुम् Gs s है (for मे)

15 *) V s 'अ योरेद, Ds s 'अ मेघैः; S शरैस्त्वर्थं (M
 'दे) — *) Ks क्षिप्रमस्यत After 15th, Ms s 12a.

2109* उपायं कर्मणः सिद्धौ भगवन्वक्तुमर्हसि ।

— *) Ts Gs s न हि योद्धु — *) Ts Gs-4 यथेप्सित

16 *) S पाण्डुरान् Ks अहुरहस

17 *) Gs विहन्त्यान्; Ms स हन्त्यान् Ns वने (for रणे)

18 *) Ks Ns s B D (except Ds s) Gs कर्मसिद्धौ

च (Gs तु), Ms-s कर्मसिद्धौ — *) Ko s s Ns Da Ds s

Ts कर्तुमर्हसि — Ks (hapl) om 18th-19th — *) Ts

Gs M देवेन्द्र (for येनेन्द्र) — *) Ts G (except Gs)

महाशक्ति

19 Ks om 19 (of v 1 18) — *) Ts G (except

Gs) सत्कर्तुः Ko s Ts G (except Gs) अ Ko Ds s

Ts Gs s पावक, Ks s 'के — Ms-s om 19th — *)

Ko s करणानि च सर्वानि; Ks उपकरणानि सर्वानि (hyper-

metric), Ds करणानि समैतानि — *) Ds Gs अमघान्

Ss Ks B दातुमर्हसि

Colophon om in Ts — Major parvan in G M
 संभव' (for आदि) — Sub-parvan Ss K Ns B Ds
 Dn 12s Ds s Ms s स्वावदाह — Adhy name Ss
 Ko s s Ds अहंनवाक्य, Ms कृष्णपावकसदाह — Adhy
 no (figures, words or both) Dns 223, Dm 239
 Ds 23 (1 for 223), Ts Gs-s M 190, Gs 189, Gs
 188, Gs 192 — S'loka no Dn Dn 17, Ms 18
 — Aggregate s'loka no Dns 8165

216

1 Ss K (except Ko) Ds S om उवाच; Ds om 16
 ref — *) Ks-s N V 2 B D Ts स (for तु) — *) Ts
 नराधिप (for हुता) — *) Ds भगवान् (for वरुण)
 — Ms om 1st — *) Ds इदं हि योद्धुः कर्मणो निव'. Ts
 Gs-4 स (for वि) Ts Gs M (Ms om) श्वेतकुलिन देव

सर्वोत्तरणधृषित Gd ctes आदित्य

2 Ss Ks (hapl) om 2nd — *) Ts अवि; Gs M

तु (for च) Ts G (except Gs) स (for तद्) — *)

Ss s V s B s Dn Ds प्रसिद्धा, Ts वरुण स — Ts

(hapl) om 2nd — *) Ks s Ns s B D (except Ds s)

देवदेव सनातन — After 2, Ks ins.

2110* स ख्यातमात्रो वरुण समायतो महाशक्ति ।

अयेम नृपशार्दूल चद्विज्वनममघीर्य ।

3 *) Gs s सोमाय राजे Ns Ds s स्वस्य (for दत्त)

Gs सोमे दत्त दत्त तु; Gs s सोमेन दत्त दत्त धनु — *) Ns

V s Bs तौ, Ts Gs s वे; Ms s वे (for ते) Gs-4 स्वसि ते

हृषीषि शुभे — *) Gs s Ms s दिव्य (for दीप्त) Ts

प्रवच्छ चोमाय दिव्य; Ms-s प्रवच्छ भगवन्दिव्य — After

3rd, S ins

2111* स्वमघी सत्यसावित्री ।

२१६

वैशांपायन उवाच ।

एवमुक्तस्तु भगवान्भूमकेतुर्दृष्टाशनः ।
चिन्तयामास वरुणं लोकपालं दिदक्षया ।
आदित्यमुदके देवं निवसन्तं जलेश्वरम् ॥ १
स च तच्चिन्तितं ज्ञात्वा दर्शयामास पावकम् ।
तमब्रवीद्भूमकेतुः प्रतिपूज्य जलेश्वरम् ।
चतुर्थं लोकपालानां रक्षितारं महेश्वरम् ॥ २
सोमेन राज्ञा यदत्तं धनुर्धैवेपुष्पी च ते ।
तत्प्रत्यङ्गोभयं शीघ्रं रथं च कपिलक्षणम् ॥ ३
कार्यं हि सुमहत्पाथो गाण्डीवेन करिष्यति ।
चक्रेण बासुदेवश्च तन्मदर्थं प्रदीयताम् ।
ददानीत्येव वरुणः पावकं प्रत्यभाषत ॥ ४
ततोऽद्भुतं महावीर्यं यशःकीर्तिविवर्धनम् ।
सर्वशस्त्रेनाष्टम्यं सर्वशस्त्रप्रमाथि च ।

सर्वायुधमहामार्जं परसेनाप्रघर्षणम् ॥ ५
एकं शतसहस्रेण संमितं राष्ट्रवर्धनम् ।
चित्रमुखावचैर्वर्णैः शोभितं स्लक्ष्णमग्रणम् ॥ ६
देवदानवगन्धर्वैः पूजितं शाश्वतीः समाः ।
प्रादाद्वै धनुरत्तं तदक्षय्यौ च महेश्वरी ॥ ७
रथं च दिव्याश्वयुजं कपिप्रवरकेतनम् ।
उपेतं राजतैरश्वैर्गान्धर्वैर्हैममालिमिः ।
पाण्डुराभ्रप्रतीकाशैर्मनोवायुसमैर्जवे ॥ ८
सर्वोपकरणैर्युक्तमजय्यं देवदानवैः ।
भानुभन्तं महाघोषं सर्वभूतमनोहरम् ॥ ९
ससर्ज यत्स्वतपसा मौवनो भुवनप्रभुः ।
प्रजापतिरनिर्दिश्यं यस्य रूपं रवेरिव ॥ १०
यं स सोमः समारुह्य दानवानजयत्प्रभुः ।
नगमेघप्रतीकाशं ज्वलन्तमिव च धिया ॥ ११

१. १. ११७
१. १. ११७
१. १. ११७

दिव्यैरश्वैः समायुक्तं.

- ४ *) Ko-s N̄ V₁ B D (except Ds) च (for हि).
— ४) Ks N₂.s B D (except D₂.s.s) तन्ममास; Ks V₂
‘वृद्धे’ — Before ४’, T₁ G₂.s.s M (except Ms) ins.
‘वैशं’ — *) K (except K₁) Dns D₂.s Ts Gs-s ‘वृद्धी’.
— १) S₁ K₁ प्रत्यपचत.
— १) N₂.s Da Dn तदद्भुतं. Ts G transp. 5th and
5th. — *) V₁ ‘क्षिरपत्यं च’ — ४) S₁ N₁ Ds ‘प्रवाधि च’;
Ko.s Ds ‘प्रमर्दनं’; K₁ ‘प्रयोधि च’; Ks Ts Gs.s ‘धिमं’; T₁
सर्पकायावतारणं; G₁ M सर्वकायप्रहा (Ms-s ‘दा’) रिणं; G₂-s
‘शत्रुप्रमाथिनं’ — T₁ om. 5th. — १) S₁ K₁ ‘क्षेनाथि (K₁
‘ह’) कर्षणं; Ks.s N₂.s B D (except D₂.s) Ms-s ‘सैन्य-
प्रघर्षणं’; Ks ‘प्रकर्षणं’; N₁ ‘प्रपर्वकं’.
— Ks om. 6. — *) T₁ पिनाकादि सह. — ४) S₁
मृदमम् (for स्लक्ष्णम्).
7 *) T₁ G (except G₁) देवगणवैभक्तिभिः. — After
7th. Ko.s.s Dns Ds ins.
2112* तदित्यर्थं धनुर्पां श्रेष्ठं यदागम निर्मितं पुरा ।
— *) S₁ Ko.s.s प्रादात् स (S₁ तद्) द्वै धनुरद्वै; Ks.s V₂
Ds.s Da D₁ G₁ ‘द्वै तद्’ (G₁ स) धनुरद्वै; N₁.s Bs Dn
Ds.s ‘दाधैव धनुरद्वै’; B₁ T₁ ‘दातस्यै धनुरद्वै’. — ४) Ks N̄s

- Bs M (except Ms) अक्षय्ये च; B₁.s G₁ तदक्षय्ये (G₁
‘वृद्धी’). S₁ K₁ तथेपुष्पी.
8 *) S₁ K₁ दिव्यावरणं; Ks N₁.s V₁ B₁ Dns Ts
G₂.s.s ‘वयुर्ल’; Ko.s Ds रथं दिव्यावसंयुक्तं. — *) Ts G
(except G₁) ‘लक्षणं’. — *) Ts G (except G₁) कामगैर्
(for राजतैर्). S₁ शाश्वतैः; Ko.s चाश्वैः; K₁ चाश्वी. — ४)
Some MSS. यवैर्द्वै. — *) S पाण्डुरा.
9 *) S₁ अश्वेय्यै; Ks Ds G₂.s.s अश्वेय्यै; Ks असह्यै; N₁
Ds अक्षय्यं; N̄s अक्षय्यं. — ४) K₁ B₁.s Da Ts M (except
Ms) ‘अवोरमं’; N₂.s B₁.s Dn Ds सर्वशस्त्रमनोरमं.
10 *) Ko N₂.s B Da Dn D₂.s.s T₁ G₁ M यं (for
यद्). Ks च; Ks N̄ V₁ B (except Bs) Da Dn D₂.s.s
Ms सु- (for स-). D₂ येन (for यस्त-). — *) S₁ सायनं;
N̄ V₂ B Dn Da Cd औमनोः; S (except Gs) भुवने.
Ko.s Ds Ts भुवनेश्वरः; G₁ भुवने प्रभुः. Ks पित्रकर्म
यनेश्वरः. — *) V₁ विनिर्दिश्यं. — ४) Ks जदि (for द्वि).
11 *) Ko.s.s Dns यस्मिन्; Bs यं स; Dns Ds यं तु;
Ts G₂.s यं च. Ts भुवनांशुं यं समा; Gs यं रथं सोम आरुह्य.
— *) S₁ नागमेघं; Ks.s.s N̄ V₁ B D Ms चवमे.
— ४) N̄s तेजसा (for च धिया). — After 11, T₁ ins.
2113* सुरादिवोपिलोवर्णेषु श्रुतिपाटङ्गनाशनम् ।

आश्रिता तं रथश्रेष्ठं शक्रायुधसमा शुभा ।
 तापनीया सुरचिरा ध्वजयदिरनुत्तमा ॥ १२
 तस्यां तु वानरो दिव्यः सिंहशार्दूललक्षणः ।
 विनर्दन्निव तत्रस्यः संस्थितो मूर्ध्वशोभत ॥ १३
 ध्वजे भूतानि तत्रासन्निविधानि महान्ति च ।
 नादेन रिपुसैन्यानां येषां संज्ञा प्रणश्यति ॥ १४
 स तं नानापताकाभिः शोभितं रथमुत्तमम् ।
 प्रदक्षिणमुपावृत्य दैवतेभ्यः प्रणम्य च ॥ १५
 संनद्धः कवचौ खड्गौ चक्रगोधाहुलित्रवान् ।
 आरुरोह रथं पार्यो विमानं सुकृती यथा ॥ १६

तच्च दिव्यं धनुःश्रेष्ठं ब्रह्मणा निर्मितं पुरा ।
 गाण्डीवमुपसंगृह्य बभूव मुदितोऽर्जुनः ॥ १७
 हुताशनं नमस्कृत्य ततस्तदापि वीर्यवान् ।
 जग्राह बलमास्थाय ज्यया च युयुजे धनुः ॥ १८
 मौर्व्यां तु युज्यमानायां बलिना पाण्डवेन ह ।
 येऽभृष्वन्कृतं तत्र तेषां वै व्यथितं मनः ॥ १९
 लब्ध्वा रथं धनुश्चैव तथाक्षय्यौ महेषुधी ।
 बभूव कलयः कौन्तेयः ब्रह्मैः साहकर्मणि ॥ २०
 चक्रनाभं ततश्चक्रं ददौ कृष्णाय पावकः ।
 आभ्रेयमखं दयितं स च कल्पोऽभवत्तदा ॥ २१

12 *) Ks Ts Gt-s क्षाश्रित्य; Ns Ds-s 'तो'; Ns-s Bs Dn Ds 'तो'. Ko.s-s च; Ns Ds-s शयं (for सं). Ko.s-s रथे च (Ks त) किन् (for रथ'). — *) Ks Ds 'समं'; Ks ईन्द्रायुध'; Ks Ds ईन्द्रयष्टि'; Ns Bs Dn Ds 'समो'; Vs 'समो'; S शक्रवज्रसमा (Ts Gs-s 'जं'; Ms-s 'जो'). Ks Vs Bs.s Ds Ds S बज्रौ; Ns Bs Dn Ds ड्यौ (for शुभा); Ko ईन्द्रयष्टिरनुत्तमा. — Ko om. 12^{ab}. — *) Ss 'यय'; Ks.s Ns Ds तय'. Bs 'नीया स'; Ts Gs-s 'नीयास'.

13 *) Ss K Dn-s Ds ययौ. Ks Ds च; Ts स (for तु). — *) Ns S 'लांगल'; Ns Bs Dn Ds 'केतनः'; Ns Bs.s-s 'लांगकेतनः'; Cd as in text. — After 13^{ab}, Ko.s-s Ds ins.:

2114* हनुमाग्राम तेजस्वी कामरूपी समीरजः ।

गादेन च महारीरौ भूतकोटिसमावृतः ।
 while Ts ins.:

2115* यः पुरा वायुलभ्युक्तो रक्षोगणविनाशनः ।

— *) Ss Ko.s-s Bs-s Ds-s विनर्दन्निव; Ks विचर्य'; Ks विनर्दन्निव; Ns Dn Ds दिवस'; Ts Gs-s निर्दह'; Gs Ms भीमो नवर्द'; Ms भीमो नवर्दतु; Ms-s भीमो वनाद. Ns Vs B D (except Ds-s) Gs M तय स. Ns मूर्ध्वशोभयत्; Ds Ts G (except Gs) मूर्ध्नि शोभते. Ts तन्मूर्ध्नि संस्थितो भीमो विनर्दन्वहोशोभत.

14 *) Ts Gs-s ध्वजैः. Ks भवानि. M (except Ms) चाय (for तत्र). Ds विविधानि. Ts हनुमान्प्रसितसत्र भूतानि विविधानि च. — Ss Ks (1 hapl.) om. 14^a-15^a. — *) Ts G (except Gs) पर' (for रिपु). — *) Ks Vs Dn.s Ds ध्रुवा; Gs तेषां (for येषां). Ds विनर्दयति.

15 Ss Ks om. 15^{ab} (of. v. 1. 14). — Before 15, Ts ins. चैत'. — *) Ts सय; Ts Gs-s M स तु. — *) Ns-s

Dn.s Ds S (except Ts Ms) रथसत्'. — *) MSs. देवता', देवते', देवता' also.

16 *) Ks Ns-s Bs-s Dn Ds 'वक्राः'. — After 16^a, Ds marg. acc. m. ins.:

2116* विष्णोराज्ञां गृहीत्वा तु फल्गुनः परवीरहा ।
 — Ts (1 hapl.) om. 16^a-18^a. — *) Ks Ns-s Vs B Ds Ds. Ts Gs-s तदा; Dn जयः (for रथ'). — *) Ts Gs-s सुकृतिर.

17 Ts om. 17 (of. v. 1. 16). — *) Ms हल (for तस्य). — *) Ms-s ययौ ब्रह्मणा पुरा. — *) Ss Ks 'योय सः'; Ko Ns Ts Gs-s Cd 'तो जयः'.

18 Ts om. 18^{ab} (of. v. 1. 16). — *) Ks Ns Vs B Dn.s Ds Gs पुरस्कृत्य (for नम'). — *) Ns तदग्नि'; Ts Gs-s तदग्नि'; Ks Ms तमग्नि'; Cd तदग्नि' (as in text). Ns Vs Bs-s प्रतस्थे सहकेसवः. — *) Ko.s Ds गादिवं श्रेष्ठः Ds रथमास्थाय. — *) Ks सजयया; Vs उपया प्र; Ds उपया तदा; Ts जययया; Ms उपया सं. (for उपया च). Ss तययया (sic) हि युयोजे च; Ko.s-s Ds उपया (Ks मौर्व्यां) वैव युयोजे ह.

19 *) Ss Ks मौर्व्यासू. Ss 'नाया; Ko.s-s Ns Vs B Dn.s Ds Ds-s योज्य'; Ks योजमानाया. Ks मौर्व्या मुन्युच्यमा. — *) Ss Ks च; Ks Ds हि (for ह). Ts Gs M पौदवेन बलीयसा. — *) T G (except Gs) तल (for तत्र). — *) Ss Ks Ns Vs विषयमे; Ks-s Bs Ms व्यथते (for व्यथितं).

20 *) Ss transp. सत्त्वत् and रथं. Gs M (except Ms) transp. रथं and धनुः. — *)-20^a. Ts Bs-s तदा; Ns-s B Dn Ds-s Ts Ms-s 'धरये. — *) Gs धरयत् (for ब्रह्मैः). Ss Ks Ns Dn.s Ds-s सत्'; Vs

अब्रवीत्पावकश्चैनमेतेन मधुसूदन ।
अमानुषानपि रणे विजेष्यसि न संशयः ॥ २२
अनेन त्वं मनुष्याणां देवानामपि चाहवे ।
रक्षापिशाचदैत्यानां नागानां चाधिकः सदा ।
भविष्यसि न संदेहः प्रवरारिनियर्हणे ॥ २३
क्षिप्तं क्षिप्तं रणे चैतस्त्वया माधव शत्रुषु ।
हत्वाप्रतिहतं संख्ये पाणिभेष्यति ते पुनः ॥ २४
घरुणश्च ददौ तस्मै गदामशननिःस्वनाम् ।
दैत्यान्तकारणीं घोरं नाम्ना क्रौमोदकीं हरेः ॥ २५

ततः पावकममृतं प्रहृष्टौ कृष्णपाण्डवौ ।
कृतास्त्रौ शस्त्रसंपन्नौ रथिनौ ध्वजिनावपि ॥ २६
कल्यौ खो भगवन्योद्धुमपि सर्वैः सुरासुरैः ।
किं पुनर्वज्रिणैकेन पद्मगार्थे युयुत्सुना ॥ २७
अर्जुन उवाच ।
चक्रमक्षं च वार्ष्णेयो विसृजन्मुधि वीर्यवान् ।
त्रिषु लोकेषु तत्रास्ति यत्र जीयाज्जनार्दनः ॥ २८
गाण्डीवं घनुरादाय तथाक्षय्यौ महेषुधी ।
अहमप्युत्सहे लोकान्विजेतुं युधि पावक ॥ २९

G. 1. 220
B. 1. 221
C. 1. 221

Ba. s Da सख्य'.

21 *) Da 'तुल्यं; Ts Gs- s 'नाभि. Ko. s Nī Gī M
दुनक्षकं; Ts Gs- s च चक्रं च. — *) Ba. s (m as in text)
दिव्यं तत्; Gī दैतेयं (for द्युतिं).

22 *) Ko. s Ns. s Bī Dn Ds. s Ts Gs- s पुनः; Ks
पुनः (for पुनः). — *) Tī Gī M (except Ms) अनेन (for
पुनः). Ts Gs- s रिपुसूदन. — Tī om. 22^a-23^a. — *)
Es. s Ns. s B D (except Ds. s) भेष्यति त्वमसंतापः (Ks
Dns एवं न संशयः; Ba. s Da त्वमसंतापः).

23 Tī om. 23^a (cf. v. 1. 22). — *) Ns Dn Da गु
(for एवं). A few MSS. मानुषाणां. — *) Śī Ms om.
च. Ks Ns. s B Da Dn Ds तथा; Da Gs तदा (for सदा).
Ko Ds Tī हागा (Ko देवा) नामपि चाहवे (Tī चाधिकः).
— *) Bī Ds Gs नक्षिप्यति; Ds विजेष्यति. — *) Śī Ks
'निहाहवे; Ko 'बर्हणः; Ks 'बर्हणः; Ks. s 'बर्हणः; Ns. s Ba. s
Dn Ds. s प्रवरोपि निव'; Ds. s प्रवरोपि; Tī Gī 'रतीति-
हमणे; Ts Gs- s 'निवारणे. — After 23, Ts G (except
Gī) ins.:

2117* तवैतच्चक्रमक्षं यन्नामतश्च सुदर्शनम् ।

तथास्त्रिषयै विभो दैत्यपाते यथा पुरा ।

[(L. 1) Gs. s सुदर्शनं नाम नामतः (for नामतश्च etc.)]

24 *) Nī Ds सदा; Tī Gī M (except Ms) त्वया
(for रणे). K (except Ks) Nī Vī Ds B (except Ds. s)
Tī Gī M (except Ms) पुन (for पुनः). — *) Tī युधि;
M (except Ms) सदा (for त्वया). Śī Ks सप्तम (for
पाशुपु). — *) Tī Gs- s हत्वा (for हत्वा). Ko Ba. s
हत्वाप्रतिहतं; Tī हत्वा हत्वा रिपुः (for हत्वाप्रति).
25 Before 25, Ts G (except Gī) ins वैश'. — *)

Tī पाशौ पुनर (for घरुणश्च). Gī ददौ तस्मै गदामशिर-
— *) Gī दिव्याम् (for गदाम्). *Ko Ds अशननिःस्वनां; Nī
Dī चारणि. — *) Ko Gs 'कारिणी; Kī Ds 'करिणी.

— *) Śī हतौ; Ko असि; Ks वृष; Ks प्रभुः; Ns. s Bī. s
D (except Ds. s) प्रभुः; Vī सदा; Ds तथा (for हतौ).
— After 25, Ko. s Dī (marg. sec. m.), s ins. a passage
of 11 lines given in App. I (No. 119).

26 *) Ks. s Ns B Da अयुत्सुना; Ns Dn Ds
अयुत्सुनायुतौ; Gs कृष्णमाधवौ. — *) Nī Dī. s Tī Gī
M transp. रथिनौ and ध्वजिनौ. Ko. s Ds वर्मिणी
(for ध्वजिनौ).

27 *) Tī Gs. s M (except Ms) ख (for खो).
— *) Ks वैच (for वृक्षे). — *) A few MSS. 'गाव्यं',
Ko. s Ns. s Vī B (except Bs) Das Dns Dī. s s
B (except Ms. s) युयुत्सुना.

28 Śī Ks Tī Gs- s om. उवाच; Tī Gī M om. the
ref. — Śī K (except Ks) Ds. s ins. after अयुत्सुना (resp.
अयुत्सुना च); Nī. s Ba. s Dn Gs, after 28^a:

2118* चयेन अस्मत्प्राप्तं विदुषेन तु वीर्यवान् ।

[Śī Ks प्रकृष्योदेव वीर्यं; Ba. s 'स्वतेजसा.]

— Ks Nī Dī. s om. 28^a. — *) Śī Ko. s Ds गदां
(for अयुत्सुना). Ks Ns. s Vī B D (except Ds; Dī. s om.)
चक्रमपिर्हृषीकेशो. — *) Ks Ns. s Vī Bī D (except Ds;
Dī. s om.) विवरत्न (for सिवत्). — After 28^a, Nī. s
Ba. s Dn Gs ins. 2118*. — *) Ms. s- s असौ (for तत्).
Ms transp. तत् and यत्. N Ts कृष्योत् (Vī हन्यात्); Tī
Ms दद्यात्; Ms- s अद्यात्.

29 *) Ko. s गांजीवं. Vī transp. गाण्डीवं and
घनुरा. Tī अक्षय्यौ (for आदत्त). — *) = 20^a, Nī. s
B Da Dn 'क्षय्ये; Tī समादाय; Gs अक्षय्ये च. —
After 29, Tī ins.:

2119* स सुरासुरमारणान् ।

किं पुनर्वज्रिणैकं तु
(cf. 27^a). — *) Tī अपि (for युधि).

सर्वतः परिवार्येन दावेन महता प्रभो ।
 कामं संप्रज्वलाद्यैव कलयौ स्वः साहकर्मणि ॥ ३०
 वैशंपायन उवाच ।
 एवमुक्तः स भगवान्दाशार्हणार्जुनेन च ।
 तैजसं रूपमास्थाय दावं दग्धुं प्रचक्रमे ॥ ३१
 सर्वतः परिवार्याथ सप्ताचिर्व्यलनस्तदा ।

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि षोडशाधिकद्विषाततमोऽध्यायः ॥ २१६ ॥

30 *) Ko D: एतद्; Ks: Ns: B: D: एव; N: हयं;
 V: B: s: Ds Dn Ds Ms एव. — *) Ś: K: देवेन;
 Ts Gs-8 नादेन (for दावेन). Ks: Ns: V: B D
 (except Ds: s) दावेन महता प्रभो (B: s: s 'भं'); Ts दावं
 सुविपुलं प्र; G: Ms दावं सुविहितं प्र; Ms-8 भावं स्वविहितं
 प्र. — *) Ko Ds संयुक्षया; Ks संयुक्षया; B: त्वं प्र; Ts
 सुप्र. — *) Ts Gs: s स्थितौ (for कलयौ). Ś: K: सर्वं;
 Ks साध्य; N: B: s D (except Ds: s: s) सद्य; V: सद्य.
 G: (corrupt) स्थितौ स्वस्थाल कर्मणि. — After 30,
 S ins.:

2120* यदि खाण्डवमेवति भगवा-
 न्स्वगणौ वा परिरक्षितुं महेश्वरः ।
 वारसाहितसपुण्ड्रकुण्डलानौ

कद्वनं द्रव्यति देववाहिनीनाम् ॥

[*) G: 'गात्र'; G: 'कण' (for 'खण्ड'). — *) M
 व्यसनं (for कद्वनं).]

31 Ś: Ts Gs: s M om. उवाच; the rest except Ns
 om. the ref. — *) Ko Ts G (except Gs) तु (for स).
 — *) Ts G (except Gs) सहायेनार्जु. Ks वै; Ts G
 (except Gs) ह (for स). — *) Ks: Ns: V: Ds: s
 (except Gs) transp. दावं and दग्धुं.

32 *) N: संभाषो (for सहायिह). Ś: K: उवलनप्रभः;
 Ko: s: V: Ds: Ts G: Ms-8 सतः; Ks Ns: B: Ds: Dn: s
 D: सदा. — *) Ś: Ts युद्धे; Ks Ns: II (except B)
 Dn Ds: s दावं (for युद्धे).

33 *) Ks Ns: B D (except Ds) प्रविमुक्त. Ś: K:
 समाविष्टौ; Ks: Ns: B D (except Ds: s) विरय; V:
 'दिष्ट'. — *) Ks दावं; Ns वयु: (for वनं). Ś:
 उपजगमत्; Ko: s: V: Ds: Ts Gs: M अनुजगम; K:
 अनुजगमत्; N: D: उपपन्न. — *)-1. 22. 4*. Ś:
 Ko: s: s: V: Ds नेपथ्यं दुर्मिर्षोः (Ś: K: 'वं'); Ks Ds: Ts
 Gs: s 'निर्षोः'; Ns: s: Ds: s: Ds: s 'निर्षोः'; V: Ds: s: s: M
 'निर्षोः'. — *) Ś: 'नृणां निर्वहण'; Ks Ns: s: B: s: Dn

ददाह खाण्डवं क्रुद्धो युगान्तमिव दर्शयन् ॥ ३२

परिशुद्ध समाविष्टतद्वनं भरतर्षभ ।

मेघस्तनितनिर्षोः सर्वभूतानि निर्दहन् ॥ ३३

दह्यतस्तस्य विवभौ रूपं दावस्य भारत ।

मेरोरिव नगेन्द्रस्य काञ्चनस्य महाद्युतेः ॥ ३४

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि षोडशाधिकद्विषाततमोऽध्यायः ॥ २१६ ॥

Ds: s 'साध्यकंपयत्'; Ks 'नि कंययन्'; V: B: Ds 'नि सोदहय'
 34 *) Ś: K: Ms: s दहतस्. Ts Gs-8 दहमानस्.
 Ns: B D (except Ds: s: s) च (for वि-). Ns दहनस्य वभौ
 रूपं सह दां etc. — *) Ko निरे: (for मेरोरि). Gs:
 महाद्युते: (for नगे). — *) Ks Ns: s B (except B) D
 (except Ds: s: s) कीर्णस्यांशुमतोऽशुनिः.

Colophon. Major parvan: Ts G M संभव (for
 आदि). — Sub-parvan: Ś: K: Ns: B Ds Dn: s Ds: s
 Ms: s खाण्डववाह; Ts संभव. — Adhy. name: Ś: K: s: s:
 Ds कृष्ण (Ko स) ह्यनयोरक्षमात्रिः. — Adhy. no. (figures
 words or both): Ds: 224; Dn: 240; Ts: 24; Ts:
 233; Ts Gs-8 M 191; Gs 190; Gs 189; Gs 196.
 — S'loka no.: Ds: 37; Dn 36; Ms 38. — Aggregates
 s'loka no.: Ds: 8181.

217

At the beginning of this adhy., Ts Gs-8 ins.
 somewhat irrelevantly, a passage of about 20 lines
 (comprising an abbreviated version of the Svetaki
 episode), given in App. I (No. 120); cf. v. 1. 2. 215
 11; Ts Gs-8 are the only B MSS. which contain
 some vestige of this episode.

1 Ś: K (except Ko) S om. उवाच (Ts Gs-8 om
 the ref.). — *) Ks Ns: s B D दयतेष्टैः (Ds नरमेष्टैः;
 Ds: s: s in text); Ts G (except Gs) सुपुत्राणां.

— *) Ts D (except Gs) तदा (for महत्).

2 *) Ks Bs यः; Ns: s: Ds D (except Ds: s: s) च
 (for वि). — *) Ks Ns: s D (except B) Dn Dगीते
 तस्य; Ko Ds: s (except Gs: s: s) Ms) ततस्तत्र (for ह
 तत्र). — *) Ks Ns: s II (except B) Dn Ds: s
 तत्राग्रयणः.

3 *) Ks Ns: s II Da Dn Ds: s न यः; Ts Ms-8 न वि

२१७

वैशांपायन उवाच ।

तौ रथारूपां नरन्याग्रौ दावसोभयतः स्थितौ ।
 दिक्षु सर्वासु भूतानां चक्राते कदनं महत् ॥ १
 यत्र यत्र हि दृश्यन्ते प्राणिनः खाण्डवावसाः ।
 पलायन्तस्तत्र तत्र तौ वीरौ पर्यधावताम् ॥ २
 छिद्रं हि न प्रपश्यन्ति रथयोराशुविक्रमात् ।
 आविद्धाविव दृश्येते रथिनौ तौ रथोचमौ ॥ ३
 खाण्डवे दक्षमाने तु भूतान्यथ सहस्रशः ।
 उपेतुर्भैरवास्त्रादान्विनदन्तो दिवो दक्ष ॥ ४
 दग्धैकदेशा बहवो निपुताश्च तथापरे ।
 स्फुटिताश्च विशीर्णाश्च विमुताश्च विचेतसः ॥ ५

समालिङ्ग्य सुतानन्ये पिबन्मातृस्तथापरे ।
 त्यक्तुं न श्रेयः स्नेहेन तथैव निधनं गताः ॥ ६
 विहृतैर्दर्शनैरन्ये समुत्तेजः सहस्रशः ।
 तत्र तत्र विघूर्णन्तः पुनरग्नौ प्रपेदिरे ॥ ७
 दग्धपक्षाक्षिचरणा विचेष्टन्तो महीतले ।
 तत्र तत्र स दृश्यन्ते विनश्यन्तः शरीरिणः ॥ ८
 जलस्थानेषु सर्वेषु काव्यमानेषु भारत ।
 गतसत्त्वाः स दृश्यन्ते कूर्ममत्स्याः सहस्रशः ॥ ९
 शरीरैः संप्रदीप्तैश्च देहवन्त इवाग्रयः ।
 अदृश्यन्त वने वसिष्ठाणिनः प्राणसंक्षये ॥ १०
 तांस्तथोत्पततः पार्थः शरैः संछिद्य खण्डशः ।

G. 1. 221. 11
S. 1. 222. 11

(by transp.); G₁ न च; M₂ नैव. S₁ K₁ छिद्रेणपि विधातौ तौ; D₁ छिद्रं तत्र न पश्यति. Cd enters छिद्रं (as in text). — *) K₀ कुवयोराशु; K₂ N₂, s B D (except D₂, s) रथयोराशुचरिणोः (Da 'णः'. — *) N₁ V₂ B₁ Dn₁, s D₂ पृथ (for हृथ). S₁ हृथेतो; N₂ V₂ हृथेतो; D₁, s, G₁, s M₂ हृथेतो. — *) S₁ K (except K₂) N₁ D₂ रथारूपां तौ. S₁ K (except K₂) D₂ महारथौ; V₂ नरोत्तमौ; M₂ रथोत्तमे.

4 *) K₂ N₂ भूताः शतसहस्रः; N₂ B D (except D₂, s, s) भूतानि शतसंघातः. — *) K₂ B₁ (m as in text) Da विनदति; N₂ विनदतो. K₂ N₂, s B D (except D₂) समंततः.

5 *) K₀, s, s D₂ दृग्यैकपार्श्वः; B₂ 'तेपा; D₂ दृग्याश्च वेष्टा. — *) S₁ K₁ विनद्धा; K₀, s, s N₁ विनष्टा; K₂ निहृष्टा; D₂ निविष्टा; G₁ निक्षिप्ता; Cd as in text. — *) V₂ G₁-4 स्फुटिताश्च. S₁ K₁ विचेष्टाश्च; D₂ 'मोगा; T₂ अथ शीर्णाणां; M₂ 'नीक्षा; M₂ विकर्णाश्च. — *) S₁ K D₂ G₁, s विमुताश्च; T₂ G₁, s M₂ 'ताश्च; G₁ 'तांश्च. S₁ K₁ विचेतनाः; K₂ N₂, s B₁, s Da Dn तथापरे; D₂, s सहस्रशः; T₂ G₁-4 विचेततः.

6 *) S₁ K₁ समाक्षिप्य; T₂ G₁-4 'सीनान्. K₂ N₂ B Da D₂ तथाप्यन्यं. — *) S₁ K₁ मित्रान् (for विवृन्). N₂ व्राट्. N₁ V₂ B₁, s Das Dn D₂ अयापरे. M₂ आदन्त्ये विहंक्षणा. — *) B₂ 'कुः कृष्ट्रेण. — *) N (except S₁ K₁ N₂ V₂) G₁ तत्र (for तथा).

7 *) K₂, s Da D₁, s T₂ G₁ M₂ अग्नौ; (for अन्ये). K₂ N₂, s B (except B₂) Dn D₂ संदृष्टशनाश्वान्ये. — *) K₀, s Da D₂ G₁ M₂ समुत्तेजः; D₂ समितो जु. K₂ N₂, s B (except B₂) Dn D₁, s अनेकशः. — T₂ (hapl.) om. 7^a-9^a. — *) K₀, s, s N₁ V₂ B₂ Da D₁, s G₁ M पृथ; D₂ अथ (for वि). K₂ N₂, s B₁, s, s Dn D₂ सतस्तेतिव (K₂ 'देव' पृ; T₂ G₁-4 तत्र पक्षौ विघूर्णन्तः. — *) K₁ B₁, s प्रपेदिरे.

8 T₂ om. 8 (cf. v. 1. 7). — *) S₁ K₂ G₁ M विवेष्टतो; T₂ G₁-4 इवेष्टत. — *) S (T₂ om.) प्र- (for अ). — *) K₀, s D₂ दक्षमानाः; K₂ दृग्यमानाः; G₁ विनदतः.

9 T₂ om. 9 (cf. v. 1. 7). — *) K₂ N₂, s B D (D₂ corrupt) अकासयेयुः. K₂ N₁ V₂ B D (D₂ corrupt) T₂ G (except G₁) वसेयुः; M₂ दृष्टेयुः. D₂ corrupt. — *) K₂ D₂, s G₁, s, s कृष्ट्रे; T₂ G₁ मष्ट्रे; K₂ N₂, s B D वद्विना (for भारत). — *) M₂ मत्स्याः शत- (for कूर्म). N₂ Dn D₂ समंततः (for सह).

10 D₂ om. 10. — *) K₂ N₂, s B₁, s Dn₁, s, s D₁, s अपरे दीष्टैः; B₂ s Da Dn₂ अपरर्दीष्टैः; G₁ संप्रविचेष्ट. — *) S₁ K₁ इवाग्रयः. — *) N₂ प्रदश्यतः; G₁ अदृष्टतः. N₂, s B D₂ Dn D₂ तत्र (for वसिष्ठा).

11 *) K₀, s N₁ V₂ B D क (D₁, s का) शिद्; K₂ तांस्तथा; T₂ स तांस्तु (for तांस्तथा). T₂ G₁-4 तांस्तुतास्ततः पार्थः. — *) S₁ विच्छिद्य. K₀, s, s D₂ सर्वशः; N₁ शब्दे.

दोष्यमाने ततः प्रास्यत्प्रहसन्कृष्णवर्त्मनि ॥ ११

ते शराचितसर्वाङ्गा विनदन्तो महारवान् ।

ऊर्ध्वमुत्पत्य वेगेन निपेतुः पावके पुनः ॥ १२

शरैरभ्याहतानां च दहतां च वनौकसाश्च ।

विरावः श्रूयते ह स समुद्रस्येव मध्यतः ॥ १३

वहेत्प्रापि प्रहृष्टस्य खमुपेतुर्महाचिपः ।

जनयामासुद्धगं सुमहान्तं दिवौकसाश्च ॥ १४

ततो जम्बुर्महात्मानः सर्वे एव दिवौकसः ।

शरणं देवराजानं सहस्राक्षं पुरंदरम् ॥ १५

देवा ऊचुः ।

किं न्विमे मानवाः सर्वे दहन्ते कृष्णवर्त्मना ।

कचिन्न संक्षयः प्राप्नो लोकानामपरेश्वर ॥ १६

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्तदशधिकविंशततमोऽध्यायः ॥ २१७ ॥

वैशंपायन उवाच ।

तच्छ्रुत्वा धृष्टहा तेभ्यः स्वयमेवान्वेक्ष्य च ।

खाण्डवस्य विमोक्षार्थं प्रययौ हरिवाहनः ॥ १७

महता मेघजालेन नानारूपेण वज्रभृत् ।

आकाशं समवस्तीर्य प्रववर्ष सुरेश्वरः ॥ १८

ततोऽक्षमात्रा विसृजन्धाराः शतसहस्रशः ।

अभ्यवर्षत्सहस्राक्षः पावकं खाण्डवं प्रति ॥ १९

असंप्राप्तास्तु ता धारास्तेजसा जातवेदसः ।

ख एव समश्रुष्यन्त न काश्चित्पावकं गताः ॥ २०

ततो नमुषिहा क्रुद्धो भृशमचिम्पतस्तदा ।

पुनरेवाभ्यवर्षत्तमम्भः प्रविसृजन्धनुः ॥ २१

अर्चिर्धाराभिर्समग्रं धूमविद्युत्समाकुलम् ।

बभूव तद्वनं घोरं स्तनयिबुसधोपवत् ॥ २२

— *) Ko. 3 N V 1 B D पातयामास विह्वान्. — *) Ko. 3 N V 1 B D प्रदीप्ते; Ks प्रापतन्; Ks Ts Gs-4 प्रसर्गः; T1 G1 Ms सहसा; Ms-6 सहस्रं; Cd as in text. Ko. 3 N B Da Ds-4 वसुरेतसि; Cd cites कृष्णवर्त्मनः. — N1 Ds repeat 11 with v. 1. [*] N1 तदा. N1 Ds उपतितान्. — *) N1 खाण्डवे (for खण्ड). — *) Ds क्षीप्यमानं ततः पश्यन्. — *) N1 प्राह; Ds प्रसर्गः.]

12 *) Ko. 3 G1 ते शरादिभ्यः; Ts Gs-4 संलग्नमुष्टं. — *) N1 B D (except Da) Ts निनदन्तो. — *) Ks निपत्य; T1 उतुल्य. — *) N1 B1 G1 Da Ds खाण्डवे पुनः; Da पावकोत्तरे.

13 Ts om. 13-14. — *) Ks B1 Ds सहसाश्च; N1 Ds संघनाः स्म; B1 G1 Da Ds संघसोच; Bs सहसोच (for दहतां च). — *) Ks N1 G1 B D (except D1 G1) शुश्रुवे (for श्रूयते). Ks N1 G1 B Da Ds D1 G1 घोरः; N1 G1 G1 हि; V1 तसिन्; D1 तत्र; D1 Ts Gs-4 तस्य; G1 द्युषितन्. — *) Ko. 3 G1 समारस्येव. D1 G1 मंथने. — After 13, G1 ins.:

2121* उपलभ्य समुपेतुः समुपेतुर्महीधरात् ।

14 Ts om. 14-15 (cf. v. 1. 13). — *) Ts Gs-4 अनेध्यापि. Ko. 3 G1 Ds Ms विवृद्धस्य; Ks N1 G1 B Da D1 G1 प्रदीप्तस्य; N1 V1 Ds Ts Gs-4 Ms-6 स प्रवृत्त (वि)वृद्धस्य. — *) Ks N1 G1 Da Ds समुपत्य. — After 14, N1 G1 V1 B D (except D1 G1) ins.:

2122* तेनार्चिणा सुसंलसा देवाः सर्वपुरोपमाः ।

15 *) Ks N1 B Da D1 G1 Ds वातक्रन्तु (B1 G1 शरणं सं) सहस्राक्षं देवेभ्यः समुपेतुः; T1 शरणं देवराजं ते सुधर्माणां समास्थितं.

16 N1 K1 N1 S om. देवा ऊ. — *) N1 K1 V1 B1 Da D1 T1 G1 किं विमे (Ks किमर्थ); N1 D1 G1 किं तु वै; Ts Gs-4 किमिदं. Ks B1 दानुषा; V1 B1 दानुषा; Ts प्रागित Cd आयावः (as in text). — *) Ks N1 G1 B D (except D1 G1) विप्रसालना. — *) B1 सु; Ts Gs-4 वै (for न); N1 K1 संक्षयः; Ks B1 G1 संसायः. N1 K1 प्रासा. — *) N1 K1 न महेश्वर (for अश्वरे). — After 16, Ts G (except G1) ins.:

2123* ह्यस्त्राग्निमकुर्वन्ते लोकाः सर्वे मयान्विताः ।

17 N1 K (except Ko) S om. उवाच (Ts G1 om. the ref.). — *) N1 D1 G1 (for वि.).

18 *) Ks B1 G1 Da मेघधृदेन; N1 G1 B1 D1 G1 वज्रधृदेन. — *) Ks N1 G1 B D (except D1 G1) वातः; V1 T1 G1 वज्रधृदः; Ts Gs-4 वज्रधृदः. — *) N1 D1 G1 समवाकीर्य; B1 Da G1 Ms समवाकीर्य; T1 सुतमाप्यः; Ts Gs-4 तमसाप्यः; G1 तं समसाप्यः; Gs-4 तमसाप्यः.

19 *) T1 G1 M तत्र (for तसः). Ts Gs-4 अंतर्गत (for अक्षमाया). N1 K1 G1 वज्रधृदः; Ks-4 B D (except Ds) Ts Ms वज्रधृदः. — *) Ks D1 वातिधाराः सह; T1 धाराप्य सह. — *) Ks N1 G1 B D (except D1 G1)

२१८

वैशांपायन उवाच ।

तस्याभिवर्षतो वारि पाण्डवः प्रत्यवारयत् ।
 शरवर्षेण वीमत्सुरुत्तमास्त्राणि दर्शयन् ॥ १
 शरैः समन्ततः सर्वं खाण्डवं चापि पाण्डवः ।
 छादयामास तद्वर्षमपकृष्य ततो वनात् ॥ २
 न च स किञ्चिच्छक्नोति भूतं निश्चरितुं ततः ।

संछायमाने खगमैरस्यता सव्यसाचिना ॥ ३
 तक्षकस्तु न तत्रासीत्सर्पराजो महाबलः ।
 दह्यमाने वने तस्मिन्कुरुक्षेत्रेऽभवत्तदा ॥ ४
 अश्वसेनस्तु तत्रासीत्तक्षकस्य सुतो वली ।
 स यत्नमकरोचीत्रं मोक्षार्थं हव्यवाहनात् ॥ ५
 न शशाक चिनिर्गन्तुं कौन्तेयशरपीडितः ।

G. 1. 223
 H. 1. 227. 6.
 K. 1. 226. 6.

चोदिता देवराजेन. — ^a) Ks Ns. s B Da Dn Ds. s
 ललदाः; Vs खाण्डवे; Ds पाण्डवं (for पावकं). Vs पावकं
 मतिः; Ts सह खाण्डवं.

20 Ds om. 20^a-21^a. — ^a) Ns अत्रासास्तु (for
 अत्रमासाः). Ns ततो; Vt तु ते; Ts G (except Gs) तदा;
 M transp. ता; and धाराः. — ^a) Ds सर्वं च; Gs खाण्डवं;
 Ms. s जनेव.

21 Ds om. 21^a (cf. v. 1. 20). — ^a) Ks Ts G
 (except Gs) ततः; Vt Ts M (except Ms) तया (for
 तदा). — ^a) Ko ताः; Ks Ns Vt स (for तत्). Ss Ks. s
 Ds. s 'वाग्मवर्षतः; Ks Ns. s B Da Dn Ds. s 'व महामेघैः;
 Ts G 'वातिवर्षेण (Gs 'व प्रवर्षतः. — ^a) Ss वृषः (sic);

0 अयः; Ds आपः; Gs मेघाः (for अत्रा). Ss प्रविशज्ज.
 1 वार्यधो विश्वज्जहुः; Ks Ns. s B Da Dn Ds. s अंमसि
 पञ्चजहुः; Ks तदानीं पञ्चजम्ब'; Ns तदंनः प्रसृतं च';
 7 तदंनः प्रसज्जहुः; Ts अंनः प्रविशिष्टः सृजन्; Ts Ns-
 वर्यं प्रसृजन्; (Gs 'धृजन्).

22 ^a) Ns जद्रिः; Ks अयः Ss 'संविद्धं; Ko. 2. s
 संवृद्धं; Bs 'संवृद्धं. Ts G-2 संततामि (Gs 'वा' अ धाराभिः.
 — ^a) Ks 'सुसंसकुलं; Ts सद्योपस्तनयिष्वत्; Ts G-2
 संभूत (Gs. s 'धूपः; Gs 'हुम)समाकुलं; Gs M स्तनयिष्वत्-
 रोपवत् (Gs 'दुमघोषयत्); cf. 22^d. — Bs om. 22^a.
 — ^a) Ks Bs Ds लव (for चोरं). — ^a) Ss Ks 'सुम-
 तोपयत्; Ks Ns. s B (Bs om.) D 'सुसमाकुलं; Ks
 'सुसद्योपयत्; Ns Vs 'सुरिवाधे; Ts Gs M धूमविष्वत्समाकुलं
 (Ts 'वृत्); Ts G-2 सुसधूमवत्; cf. 22^b.

Colophon om. in T. — *Major parvas*: Ts G M
 संभव (for शाद्रि). — *Sub-parvas*: Ss Ko. 2-4 Ns B
 Da Dn. 2-4 Gs. s Gs Ms. s खाण्डवदाह. — *Adhy. names*:
 Ss Ks इन्द्रासिसामगमः; Ko Ds इन्द्रप्रवर्षेण; Ks इन्द्रवर्षः;

Ks इन्द्रवावर्षेण; Ms इन्द्राभिवर्षः. — *Adhy. no.* (figures,
 words or both): Dns 226; Dm 241; Ds 96; Ts
 Gs-2 M 192; Gs 191; Gs 190; Gs 195. — *Sloka*
no.: Dn Ms 22. — *Aggregate s'loka no.*: Ds 8203.

218

1 Ss K (except Ko) Das S om. उवाच (Ts Gs-2
 om. the ref.). — ^a) Vt ततः (for तत्). Ks Ns. s B
 D (except Ds) अयः; Gs. s अयि (for वाभि). Ts G
 (except Gs) धाराः (for वारि). — ^a) T Gs. 2. s Ms. s
 खाण्डवं; Gs. s (corrupt) पाण्डवं.

2 ^a) Ko. 2. s Vt B D (except Ds) खाण्डवं च
 वनं सर्वं पाण्डवो बहुभिः शरैः. — ^a) Ds Ts Gs लव (for
 वर्यं). Ks अपाकर्षवत्; Ks Gs अपकृष्य; Ts Gs. s अपकृष्य;
 Gs अपकृष्य. Ks तपोयनात्; Ns Ds च तद्वनं. Ko. s
 Ns. s Vt B D प्राच्छाद्यमेवास्मा वीहारेणैव चंद्रमा.

3 — (var.) 1. 219. 24. — Ds om. 3^a. — ^a) Ss
 Ks कश्चित् (for किञ्चित्). — ^a) Ss Ks भूतो; Ms-2 भूते.
 Ks-2 निःसरित्. — After 3^a, Ks (om. line 2) Vt Bs
 (om. line 1) Ds (marg. esp. m.; om. line 1) ins. 1

2124^a तदुद्धा वारितं तोयं नाराचैः सव्यसाचिना ।

आश्रयमगमन्देव सुवयव द्विनि स्थिताः ।

— ^a) Ts संछयमानैः; Gs निक्षीर्यमाणैः; Ms संक्षीर्यमाणैः;
 Ms-2 संछिद्यमानाः. Ks Ds वाणीधैः; Ns. s B Da Dn
 Ds. s खे वाणीः; Ts G (except Gs) वानेयः; Ed खगमैः
 (as in text).

4 ^a) Ts स तक्षको (for तक्षकस्तु). Ss Ks transp. तु
 and न. — ^a) Ks Ns. s B D (except Ds) नात् (for
 सर्पः). — ^a) Ks ततः (for नरे). Ts G (except Gs) 'ने
 तु तस्मिन्. — ^a) Ks Ns. s B D 'वं गतो द्वि सः; Ts G
 (except Ds) 'त्रे तदामवत्.

5 ^a) Ks Ns. s B Dn Ds. s 'सेनोभवत्तत्र. — ^a) Vt

मोक्षयामास तं माता निगीर्य भुजगात्मजा ॥ ६
तस्य पूर्वं शिरो ग्रस्तं पुच्छमस्य निगीर्यते ।
ऊर्ध्वमाचक्रमे सा तु पञ्चमी पुत्रवृद्धिनी ॥ ७
तस्यास्तीक्ष्णेन भस्त्रेण पृथुधारेण पाण्डवः ।
शिरश्चिच्छेद गच्छन्त्यास्तामपश्यत्सुरेश्वरः ॥ ८
तं मुमोचयिपुर्वञ्जी वातवर्पेण पाण्डवम् ।
मोहयामास तत्कालमधसेनस्त्वमुच्यत ॥ ९
तां च मायां तदा दृष्ट्वा धोरां नागेन बन्धितः ।
द्विधा त्रिधा च चिच्छेद सगतानेव भारत ॥ १०

अशाप तं च संकुद्धो वीभत्सुर्जिह्मगामिनम् ।
पावको वासुदेवश्च अप्रतिष्ठो भवेदिति ॥ ११
ततो जिष्णुः सहस्राक्षं खं वितत्येयुभिः शितैः ।
योषयामास संकुद्धो वञ्चनां तामनुसरन् ॥ १२
देवराटपि तं दृष्ट्वा संरन्ध्रमिव फल्गुनम् ।
खमस्त्रमसृजद्दीप्तं यत्ततानाखिलं नभः ॥ १३
ततो वायुर्महाघोषः क्षोभयन्सर्वसागरान् ।
वियत्स्थोऽज्जनयन्मेघाञ्जलधाराभुचोऽऽकुलान् ॥ १४
तद्विधातार्थमसृजदूर्जुनोऽप्यस्त्रमुत्तमम् ।

प्र (for स) — ^a) Ks Ns : B Dn Ds ^a 'ज' वातवेदस्य
॥ ^a) Śi Ks Ns : च, Ks Ns B : D (except Ds
D1 s) S (except Ts Gs-1) स (for वि) Ks नि सङ्गं
— ^b) Ks Ds सङ्गोलनपत्रनिभि, Ns : B Da Dn Ds :
नित्कोलनपत्रनिभि — ^c) Ts Gs-1 मोक्षयामास — ^d) Ko
पञ्चमोत्तमा, Ks : भुजगोत्तम, T1 M (except Ms) 'स्त्रज'
7 ^a) T1 प्रसवा — ^b) Ks Ds : तस्य (for अस्त्र)
Ks B : Ds Ts Gs : न गीर्यते, Ns Ds निगीर्य च Śi Ks
पुच्छमास्त्रेण गृह्य च, T1 पुच्छ पुच्छेन वेष्टय च — ^c) T1 Gs
M अस्त्रमसृज, Ts Gs-1 अस्त्रमसृज (for आच) Ks Ds
गह्व (for सा तु) Ns : B Da Dn Ds निगीर्यमाणा
सामासम् — ^d) T1 'गर्भिणी, Gs-1 'गर्भिणी Ks Ns : B
Da Dn Ds : सुत (Ks Ds तस्य; Ns स त; Bs हत)
नागी सुमुक्षया
8 ^a) Ks Ns : B Da Dn Ds : 1. T1 Gs M स (Ds
सुरेण सीक्षणेन (for सीक्षणेन अ) Ns लोहेन; V1 सुदेन;
Ds धरेण (for भस्त्रेण) — Ks (hapl) om 8^a-9^b
— ^c) Śi तां चापश्यत् Ns : B D (except Ds) s
बाधयति
9 Ks om 9^a (of v 1 8) — ^a) Ko 1 : Ts G
(except Gs) तां (for त) — ^b) Ko Da Ts B (except
G1) ताकाले — ^c) Ts G (except G1) हायसेन
10 ^a) Śi Ts G (except Gs) Ms-1 सतो; Ks तथा;
Ms-1 ददौ (for तदा) — ^b) Ts Gs-1 घोर (for घोरत)
— ^c) Da transp द्विधा and त्रिधा Ks Ds गतास्तत्र;
Ks स विच्छेद; Ns : B Da Dn Ds च सगताम् — ^d) Ks
Ns : B D (except Ds) प्राणिन पाण्डोच्यन्तम्; V1 S
खगताम् (V1 वेगवान्; T Gs-1 Ms खगतां) अतर्पय (T1
Gs : s 'म)
11 Ks (hapl) om 11^a-12^a. — ^a) Ks Ns Ds : s
transp. सनुजो and वीभत्सु Ts G (except G1) त-

(for च स) — ^a) Ks Ns V1 B Da Dn D
'आप्यप्रतिष्ठो, Ds : 'अ न मति', T1 'अ दाम' (all avoid
the hiatus in different ways) Ns V1 B D Ts Gs
अविव्यसि, T1 Gs Ms : अवेदिह
12 Ks om 12^a (of v 1 11) — ^a) Śi Ks
Gs M खे (for स) Ns : B D (except D1) Gs Ms
आहुने धरे, Arp इयुभि शितै (as in text) Ts Gs
खे विमानगत धरे — ^b) Ts Gs-1 योष (for योष), s
स (for स)
13 ^a) Ko s Ns V1 B D Gs (sup lan) देवामोर्ष
— ^b) Ks-1 Gs Ms सकुद्धम् T1 सकुद्धम् Ko Ns V
T1 Ms om 6-8 अति; Ks Ms-1 अय; Ks Ds : s हति; G
अवि (for ह्य) Śi Ks फल्गुण; Ko s : Ns V1 I
फाल्गुन Ks Ns : B Da Dn Ds : s 'व्य समरेट'
— ^c) Śi Ks स्वस्त्यम् V1 स्वस्त्यम् Ks Ns : B I
Dn Ds : सीध; D सीध (for सीत) T1 वायव्यम
स्वस्त्यम्, Ts Gs-1 M दिस्पमय च विस्पमय (Ts Gs-1 'अ
Gs विविक्त, Ms-1 स्वस्त्यम्); Gs : दिष्पाय विविधसि
— ^d) Ko s : सततानाखिल; Ks Ns B णाद्विधाखिल;
Gs-1 विततानाकुल (T1 'खिल'); Ks वायवेताडु; Gs
वयतो नाखिल — After 13, Ts Gs-1 in s

2125^a सुभद्रजवमादीश सदा वायु वितर्ज ह ।
14 Ks om 14^a — ^a) Ns Gs-1 महाघोर; Ts G-1
सदा घोर (Gs 'र' (for सदा) — ^b) V1 'मस्तपराचरान्'
T G (except G1) क्षोभयामास साग. — ^c) Śi सितेष्ट;
Ks-1 सितेष्ट; Ns सितेष्ट; Ks-1 सितेष्ट; Ns सितेष्ट;
T1 Gs M सितेष्ट; Ts Gs-1 वीर्ययो — ^d) Śi Ks-1 B D
Da Ds : 'पारासमादृष्टान्; Ko s T1 Gs : Ms-1 'मुने'
गुहान्; Ks Ds 'मुने बहून्; Ns V1 'मुनीतरान्; Ds 'ता'
ततोमुखा; Ts Gs : 'मुनीनिकान्; Ms-1 'पारा मुनीनिकान्'
text as in Gs-1 — After 14, Ks Ns V1 B D in s

प्रममाथोत्तमाङ्गानि वीमत्सुनिशितैः शरैः ॥ २५
 कृष्णश्च सुमहातेजाश्चक्रेणारिनिहा तदा ।
 दैत्यदानवसंघानां चकार कदनं महत् ॥ २६
 अथापरे शरैर्विद्धाश्चक्रवेगेरितास्तदा ।
 वेलामिव समासाद्य व्यातिष्ठन्त महौजसः ॥ २७
 ततः शक्रोऽभिसंक्रुद्धस्त्रिदशानां महेश्वरः ।
 पाण्डुरं गजमास्थाय तावुमौ समभिद्रवत् ॥ २८
 अशनिं गृह्य तरसा घञ्मममवाप्तुजत् ।
 हतावेताविति प्राह सुरानसुरसूदनः ॥ २९

अभि-). Da Ts Gs-२ प्रदर (for अयाहर). — १) Śi Ks
 Ns.२ Da प्र- Da वि (for च). — ४) Tz वेमितैः
 (for निमितैः).

28 *) Śi Ks तु (for च). — १) Gs शक्रेण. K
 (except Ks) Ns.२ B Dn Ds.२.२ विनाशनः (Ko.२.२
 'विना'; Da 'विना'); V.१ 'य विनिष्ठे ततः'; Da 'विदारणः';
 Tz Gs Ms-२ 'विपातनः' (Ms 'ना'); Ts Gs-२ 'विघातिना';
 Ms.२ 'निशुद्धनः'.

27 *) Ts G (except Gs) अपरे तु (for अथापरे).
 — Ks (1 hspl.) om. 27^b-28^a. — १) Śi Ks 'वेगेरितैः';
 Ks Da 'वेपादितैः'; Ts Gs 'वेदीरितैः'; Gs शक्रवेगेरितैः;
 Gs.२ 'वेगेरितः'; Ns.२ V.१ B D तथा; Ts Gs-२ ततः. Tz
 'वेगेर्विदारितैः'; Gs Ms 'वेगेर्विपातितैः'; Ms-२ 'वेगेर्वि-
 घातितैः'. — ४) Ko.२.२ Ns.२ V.१ B Dn Ds.२ Tz Gs Ms
 व्यतिष्ठन्त; Ts Gs-२ व्यवेष्टन्त; Gs.२ विवेष्टन्त. Śi Ks V.१
 हतौजसः. Ns.२ Da Ds.२ व्यतिष्ठन्तमौजसः. — After
 27, Da (marg. sec. m.) ins.:

2129^a शरैरे स्मरिष्ठिगा इन्द्रगोपकसंनिभाः ।
 28 Ks om. 28^a (cf. v. 1. 27). — १) Śi Ko.१ Ns
 V.१ Ds अय (for ततः). Ns.२ B D (except Ds.२) Ms
 [S]तिस्तु; Ns.२ अयं कुन्दो; Tz Ms [S]तिस्तु. — १) S
 (except Ts Gs.२) पारदं. Ts Gs-२ आरद (for आरुपाय).
 — ४) Śi Ko.१.२ Ns.१ Tz Ds 'निद्रुतः'; Ks Ns.२ V.१ B
 Da Dn Ds.२.२ समुपाद्रवत्.

29 *) Ks Ns.२ B D (except Ds) वेगेनाशनिमादाय
 (Ds 'साध'). — १) Ks Ns.२ V.१ B D (except Ds) च
 सोमगत्; Ks अयात् (for अया). S वयं चोद्यम्य जाये-
 — १) Tz Gs.२ M निमिततातिप्रि; Ts Gs.२ प्रतेति (Gs
 न चेति) चैतो प्रादासौ; Gs.२ निप्रतेति च सौ प्राह. — ४)
 Ko.२.२ असुरसूदनः; Ts G (except Gs) शत्रुनिपूतः.

30 *) Ns महाभाना; Gs समुपगतं (for महा). — १)

ततः समुपगतं दृष्ट्वा देवेन्द्रेण महाशनिम् ।
 जगृहः सर्वशस्त्राणि स्वानि स्वानि सुरास्तदा ॥
 कालदण्डं यमो राजा शिविकां च घनेश्वरः ।
 पाशं च वरुणस्तत्र विचक्रं च तथा शिवः ॥
 ओषधीर्दीप्यमानाश्च जगृहातेऽश्विनावपि ।
 जगृहे च घनुर्घाता मुसलं च जयस्तथा ॥ ३१
 पर्वतं चापि जग्राह क्रुद्धस्त्वष्टा महाबलः ।
 अंशस्तु शक्तिं जग्राह मृत्युर्देवः परश्वधम् ॥ ३२
 प्रगृह्य परिधं घोरं विचचारार्यमा अपि ।

Śi K (except Ks) Ns.१ Ds.२ सर्वे जगृहुरश्वानि. — १)
 सुरास्तदा; Ns.२ Da Ds.२ 'तथा'; Ts Gs-२
 Gs.२ ततस्तदा.

31 *) Ns.२ B D (except Ds.२) राजन् (for
 — १) Ks Ns.२ V.१ B D Gs.२.२ गदां वीर (for
 च). Tz गदां पुण्यजनेश्वरः. Cē शिविकां (as in
 NUP शिविकां and शिविकां. — १) Ks Ns.२ B
 D (except Da) Ts G (except Gs) पाशान् (for पा
 Ns.२ B D (except Ds.२) transp. वरुणः and तत्र.
 पाशौ पाशं विचक्रं च. — ४) Ks विचक्रं; Ks.२ Ns.२ V.१
 Ts Gs-२ विचक्रं; Ns.२ B (except Bs) Da Dn Ds
 दिविप्रा; Ds घलं च; Gs Ms विनाकं; Cē विचक्रं (as in
 text). Ns.२ B (except Bs) D (except Ds.२) तपाशां
 Gs सदाशिवः. Tz तपेपातनस्यमपायः. — After 31,
 (except Ks) Ns.२ V.१ B D (except Ds) ins.:

2130^a स्कन्दः शक्तिं समादाय तस्मै मेहरिपाचलः ।
 [K (except Ks) Ns.२ V.१ Ds.२ शक्तिः (for मेहः).]
 On the other hand, Tz ins. after 31:

2131^a शक्तिः स्वर्गं पातुरातः समीतोऽङ्गुलमेव च ।
 32 *) Śi Ks Ns.२ Ds 'ते तथाशिवी'; Ks Ts Gs Ms
 'तेविनाविष'; Tz 'तेविना उभो'. — ४) Da अतिचक्रं; Gs
 मुसलिः; a few MSS. मुसलि. Ns.२ Da तु (for च). Śi
 ततः; Ks Gs.२ तदा. Tz विपाता मुसलं तथा.

33 Śi transp. 33^a and 33^b. — १) NUP विचक्रं
 परि (for पर्वतं चापि). Tz जग्राह मृष्यं त्वष्टा कुन्दो योषी
 महा. — १) Ns.१ Ts Gs-२ M स्कन्दः; Cē मेनाः (as in
 text). Tz मेनो जग्राह शक्तिं च; Gs स्कन्दं शक्तिं मृत्यु-
 — ४) Ns.१ Ds.२ मृत्युयापि; Ts Gs-२ मृत्युवध; Gs कामरूपि.
 A few S MSS. 'श्व'.

34 *) Tz शीर (for शीर). — १) Gs प्रचकार; M
 प्रचकार. Gs.२ अयाः (for अयमा). Ks Tz तदा; Ts

मेवश्च क्षुरपर्यन्तं चक्रं गृह्य व्यतिष्ठत ॥ ३४
 एषा भगवश्च संकुद्धः सविता च विशां पते ।
 गच्छात्तुर्गुणनिस्त्रिंशः कृष्णपार्थावभिदुताः ॥ ३५
 द्वाश्च वसवश्चैव मरुतश्च महाबलाः ।
 वेश्चेदेवास्तथा साध्या दीप्यमानाः स्वतेजसा ॥ ३६
 इते चान्ये च बहवो देवास्तौ पुरुषोचमौ ।
 कृष्णपार्थां जिघांसन्तः प्रतीयुर्विधिषायुषाः ॥ ३७
 त्राह्युतान्यद्वयन्त निमित्तानि महाहवे ।
 श्रुगान्तसमरूपाणि भूतोत्सादाय भारत ॥ ३८
 तथा तु दृष्ट्वा संरब्धं शक्रं देवैः सहाच्युतौ ।
 अमीतौ शुधि दुर्धर्पां तस्यतुः सज्जकार्मुकौ ॥ ३९
 आगतौश्चैव तान्दृष्ट्वा देवानेकैकशस्ततः ।

न्यवारयेतां संकुद्धौ घाणैर्वज्रोपमैस्तदा ॥ ४०
 असकृद्भयसंकल्पाः सुराश्च बहुशः कृताः ।
 भयाद्गणं परित्यज्य दाममेवाभिश्शिश्रियुः ॥ ४१
 दृष्ट्वा निवारितान्देवान्माधवेनार्जुनेन च ।
 आश्चर्यमगमस्तत्र घ्नन्तौ दिवि विष्टिताः ॥ ४२
 शक्रश्चापि तयोर्वीर्यमुपलभ्यासकृद्वणे ।
 बभूव परमप्रीतो भूयश्चैतावबोधयत् ॥ ४३
 ततोऽमवर्षं सुमहद्यसृजत्पाकशसनः ।
 भूय एव तदा वीर्यं जिज्ञासुः सन्यसाचिनः ।
 तच्छरैरर्जुनो वर्षं प्रतिजग्मेत्यमर्षणः ॥ ४४
 विकलं क्रियमाणं तत्तत्रैक्ष्य च शतक्रतुः ।
 भूयः संवर्षयामास तद्वर्षं देवराडय ॥ ४५

G. 1. 2270
 B. 1. 227. 47
 N. 1. 227. 47

Ms. वि च; Ds. त्वि. — "a) ईः ततः स्थितः; Ts G (except G1.) इत्यस्थितः; M (except Ms) प्रतिष्ठितं (for स्थितं). Ks. Ns. B D (except D1.s) चक्रमादाय तल्लिपाय.
 35 "a) Ko.s. 4 D1.s G1. संकुद्धौ. — "b) T1 'स्त' वरुणस्तथा. — "c) Ks. Ns. B D (except D1.s) T1 'पार्था' प्रबुधमुः; Ns. कृष्णं पार्थमर्षि; Ts G (except G1.) 'वर्षावभिद्वयन्त'.
 36 "a) K1 N1 V1 D1.s G1 Ms transp. वसवः and मरुतः. Ds. सर्वे (for चैव).
 37 "a) K1 Ds. वरीयुः; Ms. वरुणः. G1. 'पालया'.
 38 "a) Ko.s. 4 ततः (for तत्र). — "b) T1 G1.s M विधिषानि. Ko.s. N1 Ds B महाहवे. — "c) Ks. Da भूतोत्सादाय; B1 'स्वातीनि'; B 'स्वाताय' (T1 M 'स्वाताय'; G1 'ह्रास्य'). G1 सर्वथाः (for भारत). Ks. Ns. B (Bs. mag.) Da D1.s भूतसंमोहनाय च.
 39 "a) Ko.s. Ds Ts G transp. तु and दृष्ट्वा. G1 Ms-s. संकुद्धं (for संरब्धं). Ks.s. Ns.s. B Da Dn Da Ms.s. तथा दृष्ट्वा सुसंरब्धं (Ms.s. 'कुद्धं'); T1 दृष्ट्वा तथा सुसंरब्धं. — "b) Some MSS. सज्ज".
 40 "a) V1 आयातान् (for आग). ईः तदा (for एव तान्). K1 Ns. B D (except D1.s) आगच्छतस्ततो (Ks. B1 'स्त' तान्; B1.s. Da 'त' तान्) देवान्; T1 दृष्ट्वा तानामता-न्मृतौ; G1 M भूयसांश्च दृष्ट्वा तु (Ms.s. दृष्ट्वैव). — "b) Ks. ती दृष्ट्वा; Ms-s. वेगेन (for देवान्). B1 Ks.s. Ds Ts G-s. तथा; G1.s. तदा (for ततः). Ns.s. B Da Dn D1.s उभौ युधिषिभारदौ. — "c) Ko. निवारः; Ks. आवारः; Ns.s. Da तदः; B1 न्यताद'. V1 संरब्धौ. Ts B (except

G1.) वारयेतां सुसंकुद्धौ. — "a) Ks. Ns.s. B D (except D1.s) शरैर (for वाणैर). B1 Bs. D1.s. 4 G1.s. Ms-s. तथा; Ts स्थितः (for तदा).
 41 "a) Ks.s. बहुशः (for बहुलाः). Ks. हदा; T1 G1.s. M क्षताः (for कृताः). T1 शक्रैः सुवदुताः क्षताः; Ts G1.s. सुराः शयवदुक्षताः. — D1. (hapl.) om. 41'-42'. — "b) T1 स्वनायुषात् (for मया). — "c) Ns. 'वाभिमेभिरे'; B1 'वाभु' स्थित'.
 42 D1. om. 42 (of. v. l. 41). — "a) T1 निराकृतात्. — "b) Ks. भूयः (for तदा). Ms.s. विस्वयं च गर्मस्त्रय. — "c) Ks.s. N1 V1 Ds चिष्टिताः. Ks. Ns.s. B Da Dn D1.s. 'वो नमसि स्थिताः'.
 43 "a) Ks. Ms.s. ततो (for तयोद). — "b) Ks. T1 'श्रीवाम्य'; B1 'श्रीवम'.
 44 "a) B तथा (for ततो). V1 G1. अक्षतत् (for सुमहत्), and सुमहत् (for व्यसृजत्). — Ns. (1 hapl.) om. 44'-45'. — "b) Ts G तथा (G1. सहा.) (for तदा). — "c) T1 'तु' पांडवसि स्थि. — "d) V1 स मः (for प्रति). Na. Dn. Ns. 'प्रति' स्थितः.
 45 Ns. om. 45 (of. v. l. 44). — "a) Ms. विमार्गं (for विकलं). B1 Ko. D1.s. च; N1 Ds S (except T1) तु (for तदा). — "b) Ko.s. Ds तत्संमेष्य; Ks.s. Ns. V1 B Da Dn Da सममेष्य; N1 स तत् प्रेष्य; T1 सर्वं प्रेष्य; M 'ह्य तु. Ms. सचीपतिः (written over सतक्रतुः). — "c) T1 Ms-s. रोषं; G1 Ms.s. रोषात् (for भूयः). — "d) T1 G1. M सर्वं (for वर्षं). Ks. N1 B D पाकशसनः; V1 देवराडयै; T1 B (except G1.) राक्षसि.

सोऽश्मवर्षं महावेगैरिषुभिः पाकशासनः ।
विलयं गमयामास हर्षयन्पितरं तदा ॥ ४६
समुत्पाद्य तु पाणिभ्यां मन्दराच्छिखरं महत् ।
सद्गुमं व्यसृजच्छक्रो जिघांसुः पाण्डुनन्दनम् ॥ ४७
ततोऽर्जुनो वेगवद्विज्वलिताग्नेरजिज्ञासैः ।

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अष्टादशाधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २१८ ॥

२१९

वैशंपायन उवाच ।

तथा शैलनिपातेन मीपिताः खण्डवालयाः ।
दानवा राक्षसा नापात्तरक्ष्णक्ष्वनौकसाः ।

चाणैर्विध्वंसयामास गिरेः शृङ्गं सहस्रधा ॥ ४८
गिरेर्विश्रीर्मणायस तस्य रूपं तदा वनौ ।
सार्कचन्द्रग्रहस्येव नभसः प्रविशीर्यतः ॥ ४९
तेनावाक्यतया दावे शैलेन महता शृङ्गम् ।
भूय एव हतास्त्र प्राणिनः खण्डवालयाः ॥ ५०

46 " N₁ T₁ om. सः. V₁ महाघोरैः. — M₁ (hapl.) om. 46^a-48^a. — " K₁ N₁ B (except B₁) D तथा (D₁ स रणे); N₁ वने (for तदा).

47 M₁ om. 47 (of. v. l. 46). — " K₁ s N₁ B Da Dn D₁ सत उपायव्य; V₁ T₁ स समुत्पाद्य; D₁ सत उत्पाद्य; D₁ सत्पाद्य च; T₁ G समुत्पिन्न (G₁ समुत्पाद्य) घृ. T₁ बाहुभ्यां. — " T₁ दधार; T₁ G₁ (by corr.) महीप्रातः; G₁ विमपाः (for मन्द). T₁ गिरेः (for महत्). — " G₁ M (M₁ om.) सवर्ज. V₁ B कोधातः; G₁ अद्वैः (for सको). —

48 M₁ om. 48^{ab} (of. v. l. 46). — " B₁ पाशौ (for अर्जुनो). — " T₁ G (except G₁) वलितानल-संनिभैः. — " K₁ s N₁ s B D (except D₁ s) शरैर (for बाणैर). B₁ जिघांसयामास. — " K₁ s G₁ s 'जनाः'. S₁ K₁ मन्दराच्छिखरं महत् (=47^b) ।

49 " N₁ D₁ T₁ G₁ s 'दीर्घैः'; N₁ s 'सूय'; V₁ D₁ 'दावैः'; T₁ G₁ s M 'क्षीयैः'. — " K₁ s T₁ G₁ M transp. तदा and वनौ. — " K₁ s N₁ s B D (except D₁ s) G₁ s परिशीर्यतः; N₁ 'दीर्घैः'; V₁ प्रति.

50 " S₁ K₁ तेनाय च; K₁ s D₁ तेनाच; V₁ K₁ N₁ s V₁ B Da Dn D₁ s तेनामिप; N₁ D₁ तेनावय; T₁ G₁ s M₁ तेनावौ च; G₁ s s M₁ तेन चाप. S₁ K (except K₁) N₁ s V₁ B₁ s Dn D₁ s दावै; N₁ D₁ चैव; B₁ राजन्; G₁ s देवो. T₁ संकीर्णः क्षीयपाणैः पत-द्विलैः समंलतः. — " T₁ B (except G₁) ततः (for हताः). K₁ N₁ s B₁ D (except D₁) शृङ्गेण निहतास्य. — " T₁ B (except G₁) प्राणिनैः प्राणसंक्षयः.

द्विपाः प्रभिन्नाः शार्दूलाः सिंहाः केसरिणस्तथा ॥ १
मृगाश्च महिषाश्चैव शतशः पक्षिणस्तथा ।
समुद्विपा विसृष्टस्तथान्या भूतजातयः ॥ २

(for आदि). — Sub-parvan: K N₁ B Da Dn₁ s D₁ s s s T₁ G₁ s M₁ s खण्डवाहर्ष; T₁ संभव. — Adhy. name: S₁ K₁ s D₁ s शक्रा (S₁ K₁ इन्द्रा) लुम्बोद्युधैः; M₁ अमराहुंनयुधैः. — Adhy. no. (figures, words or both): Das 226; D₁ m 242; D₁ s 26; T₁ 233; T₁ G₁ s M 193; G₁ 192; G₁ 191; G₁ 196. — Sloka no.: Das 53; Dn M₁ 51. — Aggregate sloka no.: Das 825^b.

219

1 S₁ K (except K₁) D₁ s D₁ s om. उवाच — " M₁ तथा हि शैलपा. — " वीक्षिताः (G₁ वसिताः; M₁ प्राणिनः); of. l. 218. 50^a. — " S₁ B₁ तिवैरुक्ष्वनौ; K₁ Da D₁ तरक्ष्वनौ; K₁ सतरक्षा व; K₁ तरक्ष्व व; N₁ तरक्ष्वाय व; T₁ G₁ s तरक्ष्वैकपक्षिणः; G₁ s s तर (G₁ 'ह') वृक्षव. Cd cites तरक्षा; and मक्ष्मा — " D (except D₁ s) द्विजाः. — " K₁ B₁ स्याप्राः; T₁ कुदाः (for सिंहाः). K₁ s s सिंहा (K₁ द्विपा) आरम्यजातयः.

2 K₁ (hapl.) om. S; K₁ Dn₁ s (hapl.) om. 2^a. — " K₁ N₁ B₁ Da D₁ s s (except T₁ M₁) स. (for the first च). N₁ V₁ B₁ s देवा महर्षयश्चैव; B₁ स्या व्याघ्रश्च महिषा. — " Da transp. शतशः and पक्षिणः Da शरभाः (for शतशः). — " S₁ K₁ विमसृष्टः; K₁ N₁ B₁ D₁ विससृष्टः; T₁ G₁ s स्यागणाः. Ko विदुताश्च समुद्विपाः.

3 " K₁ N₁ B₁ Da D₁ s s समुद्वैक्षतः; K₁ N₁ V₁ B₁ G₁ 'दीक्षतः'; N₁ समुपैः; T₁ चागुदीः; G₁ समुदीक्षयः. S₁ G₁ s तथाहुंन समुदीक्षयः; G₁ त दानवैः सतीक्षयः. — "

तं दावं समुदीक्षन्तः कृष्णौ चाभ्युद्यतायुधौ ।
उत्पातनादशब्देन *संज्ञासित इवाभवन्* ॥ ३
स्वतेजोभास्वरं चक्रमुत्ससजं जनादेन ।
तेन ता जातयः क्षुद्राः सदानवनिशाचराः ।
निकृत्ताः शतशः सर्वो निपेतुरनलं क्षणात् ॥ ४
अद्वयत्राक्षसास्तत्र कृष्णचक्रविदारिताः ।
वसारुधिरसंपृक्ताः संप्यापामिव तोयदाः ॥ ५
पिशाचान्पक्षिणो नागान्पशून्धापि सहस्रशः ।

निमंश्चरति वार्ष्णेयः कालवचत्र भारत ॥ ६
क्षिप्तं क्षिप्तं हि त्वचक्रं कृष्णसामित्रघातिनः ।
हत्वानेकानि सत्त्वानि पाणिमेति पुनः पुनः ॥ ७
तथा तु निम्रतस्तस्य सर्वसत्त्वानि भारत ।
चभूव रूपमत्युग्रं सर्वभूतात्मनस्तदा ॥ ८
समेतानां च देवानां दानवानां च सर्वशः ।
विजेता नामवत्कश्चित्कृष्णपाण्डवयोर्मध्ये ॥ ९
तयोर्वलात्परित्रातुं तं दावं तु यदा सुराः ।

G. 1. 227
B. 1. 228 13
C. 1. 224. 13

K. 1. s. D. 1. 'ज्यौ चाभ्युद्यतायुधौ'; T. 1. 'ज्यौ सायुध'; T. 3. G. s. 'चाभ्युद्यतायुधं'; G. 1. M. कृष्णवस्तु (M. s. 'वस्तु' घटा'.
- '*) K. सचैलनाद्; N. 1. V. 1. तेषां सयाते; (V. 1. 'वार'); B. s. रं तु नाद्; D. 1. G. 1. स उत्पातनाद्; T. 1. G. 1. M. सत्पातनाद्; s. 1. उत्पादितेन. — '*) S. 1. K. 1. संज्ञासित; N. 1. सर्वक्षल; N. 1. a D. 1. (erroneously) N. 1. संचारित (N. 1. Da 'सं); V. 1. प्ररित; B. सर्वं युगं (B. s. 'यु'); D. 1. 'जासित'. K. 1. s. वासित; K. 1. ह्वासत; K. 1. N. 1. D. 1. s. Da. s. ह्व स्थिता; 1. 4. V. 1. D. 1. s. ह्वास्थिता; N. 1. B. 1. s. 1. ह्वाभवत्; N. 1. B. 1. वासित; D. 1. Da. 1. ह्व स्थित. D. 1. संचारितदमिच्छता s. 1. 1. 8. जासिता ह्व वा (T. 1. G. 1. M. विवक्षा) भवन्. The mendation presupposes an irregular shortening of the final of संज्ञासिता (for 'सिता', *metri causa*. — 1. s. s. (om. lines 1-4). 4. N. 1. V. 1. B. D. ins. after 3 (Da, after the first occurrence of the vulgate reading of 4^{ab}; see below);

2132* ते वनं प्रसमीक्षया दृष्टमानमनेकधा ।
कृष्णमस्तुघटात्वं च गवं शुशुपुरवणम् ।
तेन नादेन रौद्रेण नादेन च विभावसोः ।
ररास गगनं कृष्णमुत्पातजलदैरिव ।
सतः कृष्णो महाबाहुः स्वतेजो भास्वरं महत् ।

[(L. 3) B. Da transp. नादेन and रौद्रेण. — (L. 4) K. s. Da. 1. ररास; K. 1. निरसं. — (L. 5) K. 1. 'हुः तेषां गगनय केदावः]

— In D. 2132* as followed by (a repetition of) the vulgate reading of 4^{ab} (चक्रं व्यञ्जदल्युग्रं तेषां नाशाय केदावः).

4 *) K. 1. s. N. 1. V. 1. B. Da. Dn. D. 1. s. चक्रं व्यञ्जदल्युग्रं (N. 1. 'क्रं प्राञ्जदल्युग्रं); D. 1. T. 1. G. s. 'जोभास्वरं च'; D. 1. 'जोभासुतं च'; T. 1. तेजसा भास्वरं च. — '*) K. 1. G. 1. s. M. 'सर्जोत्तिवेगवत्; K. 1. s. N. 1. V. 1. B. Da. Dn. D. 1. s. तेषां नाशाय केदावः; K. 1. D. s. T. 1. G. 1. s. 'सर्जोत्तिवेगवत्'. — After 4^{ab},

Da ins. the vulgate reading of 4^{ab} (v. 1. व्यञ्जदल्युग्रं for व्यञ्जदल्युग्रं), which is followed by 2133* and a repetition of the vulgate reading (of. v. 1. 3). — '*) K. 1. सेनातोः स्वसः; N. 1. V. 1. B. D. सेनातोः जातयः; T. 1. (corrupt) तेन यन्ताक्षयः; T. 1. G. s. तेन चक्रेण ते; G. 1. s. ते नानाज'. S. 1. K. (except K. 1. V. 1. D. 1. s. सर्वो; (for क्षुद्राः). — V. 1. (hapl. om. 4^{ab}. — '*) D. 1. च शनैः (for शतशः). D. 1. T. 1. G. s. सर्वं; D. 1. सत्र; T. 1. G. 1. M. वेतुः (for सर्वो). — '*) T. 1. G. s. अनले. T. 1. प्राणिनः सारं हवायः (— 1. 216. 50^{ab}). K. 1. M. s. अनलं प्राणिनः क्षणात्; M. s. अनलं प्राणसंघात्.

5 *) S. 1. K. 1. अद्वया; V. 1. G. 1. M. स्यद्वयन्; T. 1. प्रादः; T. 1. G. s. व्यपतन्. M. द्रसाः (for सत्र). K. 1. N. 1. s. B. D. (except Da; D. 1. corrupt) तयाहर्षत ते वैसा. — '*) N. 1. D. 1. 1. निपातितान् (N. 1. 'सिता. — '*) K. 1. 'स्रष्टा; K. 1. s. V. 1. B. s. युक्ता; N. 1. D. 1. s. रत्ना; K. 1. 'सिता; T. 1. 'सत्ता.

6 *) T. 1. G. 1. M. राक्षसात् (for पक्षिणो). — '*) K. 1. s. N. 1. s. B. D. (except D. 1. s. 1. द्रव (for क्षि). — '*) S. 1. K. (except K. 1. N. 1. D. 1. s. चवार (for चरित).

7 *) K. 1. s. N. 1. V. 1. D. 1. s. T. 1. G. 1. M. च सत्; K. 1. N. 1. D. Dn. D. s. G. 1. पुनः; N. 1. सतः; B. 1. s. Da. 1. तु तव; T. 1. G. 1. s. हि यत्. — '*) V. 1. T. 1. G. (except G. 1. 'स्यमितेजसः; D. 1. T. 1. M. 1. 'मितपाति'. — '*) K. 1. N. 1. s. V. 1. B. D. (except D. 1. s. 1. सत्त्वा. K. 1. s. transp. अनेकानि and सत्त्वानि. K. 1. Dn. D. 1. T. 1. G. 1. s. M. वैकानि; N. 1. D. 1. s. सर्वोत्ति (for अनेकानि). S. 1. सर्वोत्ति; T. 1. G. (except G. 1. 1. मृतानि (for सत्त्वानि). — '*) K. 1. s. पुनः पाणौ समेति (K. 1. 'त्य) च.

8 *) T. 1. कृष्णस्य (for तथा तु). K. 1. N. 1. D. 1. s. ति (for तु). — '*) T. 1. M. सर्वभूतानि. K. 1. s. N. 1. s. B. D. (except D. 1. s. 1. पिशाचयोगराक्षसान्. — '*) T. 1. 1. (except G. 1. 1. उग्रं वै (for अल्युग्रं). — '*) N. 1. D. 1. सर्वभूतात्कृतदा.

9 *) K. 1. N. 1. s. Da. Dn. 1. s. तु; V. 1. T. 1. G. (except

नाशकुचञ्चमयितुं तदाभूवन्पराश्रुखाः ॥ १०
 शतक्रतुश्च संप्रेक्ष्य विमुखान्देवतागणान् ।
 वभूवावस्थितः प्रीतः प्रशंसन्कृष्णपाण्डवौ ॥ ११
 निवृत्तेषु तु देवेषु वायुवाचाशरीरिणी ।
 शतक्रतुमभिप्रेक्ष्य महागम्भीरनिःस्वना ॥ १२
 न ते सखा संनिहितस्तक्षकः पन्नगोत्तमः ।
 दाहकाले खाण्डवस्य कुरुक्षेत्रं गतो ह्यसौ ॥ १३
 न च शक्यौ त्वया जेतुं युद्धेऽस्मिन्सन्मवस्थितौ ।
 बाह्यदेवार्जुनौ शक्र निबोधेर्दं वचो मम ॥ १४
 नरनारायणौ देवौ तावेतौ विद्युतौ दिवि ।

मवानप्यभिजानाति यद्वीर्यौ यत्पराक्रमौ ॥ १५
 नैतौ शक्यौ दुराधर्षौ विजेतुमजितौ युधि ।
 अपि सर्वेषु लोकेषु पुराणाद्युपसत्तमौ ॥ १६
 पूजनीयतमावेतावपि सर्वैः सुरासुरैः ।
 सयश्चरक्षोगन्धर्वनरकिंनरपन्नगैः ॥ १७
 तस्मादितः सुरैः सार्धं गन्तुमर्हसि वासव ।
 दिष्टं चाप्यनुपश्यैतत्खाण्डवस्य विनाशनम् ॥ १८
 इति वाचमभिधृत्य तथ्यमित्यमरेश्वरः ।
 कोपामर्षौ समुत्सृज्य संग्रतस्थे दिवं तदा ॥ १९
 तं प्रस्थितं महात्मानं समवेक्ष्य दिव्यौकसः ।

G₂ हि (for च). N₂ B₂ D₂ D₂ सर्वेषां (for देवां).
 — ³) T₁ 'न' सहजताः. — ⁴) D_{1,2} कृष्णयोत्तमयोः.
 K_{0,2} D₂ युधि; G₂ तथा (for मृधे). V₂ मृधे तौ
 कृष्णपाण्डवौ.

10 *) B₁ M Dपरिज्ञातं. K_{0,2} T₁ तयोर्वैलपदिज्ञातं.
 — D₂ (hapl.) om. 10th. — ²) K_{0,2} T₂ G₂-4 सत्;
 D_{1,2} न (for सं). K₂ G₂ M तु दावै (by transp.); N₂ B
 D₂ D₂ च दावै; D_{1,2} सं दावै. T₂ G₂-4 च (for तु). T₂
 G₂-5 सदा दावै (for सं दावै तु). D₂ सदा; G₂ यथा. V₂
 G₂ M₂ अनराः (for घुराः). — ³) N₂ शक्रवज्र (for
 नाश). T₂ G₂-5 वंचयितुं (for हानं). — ⁴) K₂ ते
 तदासत्; D₂ सदा भूतः.

11 *) N₂ V₂ B₂ D (except D_{1,2}) H (for च).
 K_{0,2} D₂ तान्; V₂ वि (for सं). — K₂ T₁ (hapl.) om.
 11th-12th. — ²) K_{0,2} विमुकाङ्ग. K₂ N₂ B D (except
 D_{1,2}) अनारक्षया (B_{1,2} D₂ दा). — ³) K₂ परमः;
 N₂ B D मुदितो (D_{1,2} अयस्थितान्); V₂ संस्थितः; G₂
 चास्थितः. N₂ B D (except D_{1,2}) राजन्; G₂ लोकः
 (for प्रीतः). M स (M₂ सं) वज्रव स्थित प्री. — ⁴) K₂ B
 N₂ B D (except D_{1,2}) केशवार्जुनौ (for कृष्ण).

12 K₂ T₁ om. 12th (of. v. 11). — ²) K₂ B
 N₂ B D₂ D₂ अयः; N₂ D_{1,2} G₂ M₂-5 च (for तु).
 V₂ T₂ G (except G₁) विनिवृत्तेषु दे. — ³) K₂ N₂ B
 D (except D_{1,2}) समामाप्य; N₂ च संप्रेक्ष्य. — ⁴) K_{0,2} D₂
 D₂ मेधागंभीरः; D₂ विमुखांतर्गतं च सः; T₂ G₂ सदा गंभीरः;
 G₂ अज्यमानं गिरी वनाद्.

13 Before 13, M (except M₂) ins. वायुवाच.
 — ²) K₂ N₂ B D (except D_{1,2}) मुञ्जगो (for
 पन्नगो). — ⁴) B₁ K_{0,2} 'क्षेत्रे.

14 *) K₂ M T₂ D₂ हि; G₂ तौ (for च). K₂ N₂ B

B (except B₂) D (except D₂) युधा (for त्वया).
 — ²) D_{1,2} G₂ M समुपस्थितौ. K₂ N₂ B D₂ D₂
 कथं (K₂ कदा) विदधि वासव. — ³) K₂ N₂ B D (except
 D_{1,2}) एतौ (for शक्र). — ⁴) B₂ K₂ तं (for हवं)
 K₂ N₂ B₂ D₂ वचनं; B₂ D₂ D₂ वचनाद् (for हवं वचो).

15 Before 15, T₂ ins. वायुवाच! — ²) K_{0,2}
 N₂ B D (except D_{1,2}) T₂ G₂-5 एतौ (for हेतौ).
 — ³) B₂ तस्मिन्; K₀ D₂ यावेतौ; N₂ D₂ द्रावेतौ; T₂
 भूतले. B₂ K₂ संभितौ; K_{0,2} D₂ संस्थितौ (for विद्युतौ).
 T₂ G₂ M transp. विद्युतौ तौ दिवि. K₂ N₂ B D
 T₂ D₂ D₂ एवदेवौ दिवि (K₂ B 'देवानि' ह्यतौ; T₂ G-
 'तौ लोकना' (G 'वा') वनौ. — ⁴) K_{0,2} 'नपि हि जा' D
 'नय विजा'; T₂ G (except G₂) न साचदभिजानासि.

16 N₂ om. 16th. — ²) K₂ तौ न; M₂ न तु. D₂
 खुदुर्ध्वौ. — ³) K_{0,2} अनितौ; T₂ G (except G₂) अनौ
 (for अजितौ). T₂ G (except G₁) अपि (for युधि).

— ⁴) V₂ देवै (for लोकै).
 17 *) K₂ N₂ B D₂ D₂ D₂ यक्षराक्षसगर्भं
 (B₂ D₂ D₂ 'वै'); D_{1,2} स यक्षोत्पन्नगर्भं (D₂ 'वै');
 G₂ M (except M₂) 'संप्रद्वै'. — ⁴) B₂ K₂ 'विद्वि'.

K_{0,2} T₂ G₂-4 M₂-5 'नृपकिं'; G₂ 'नृपपन्नगकिंनरैः'.
 18 *) B₂ K₂ N₂ T₂ G₂-4 दृष्टं. B₂ K₂ B अत्र परः;
 G₂ अनुपपन्नैः; M₂ अनुपदये. T₂ G₂-4 एनं; G₂ M₂ तं
 (for पुत्रं).

19 Before 19, B₂ S (except T₂ G₂-4) ins. वेत्.
 — ²) G₂ तस्य (for ह्यति). N₂ B (except B₂) D
 (except D_{1,2}) G₂ वाच्यं; T₂ G₂-4 मयं (for मायं). K₂
 N₂ B D (except D_{1,2}) G₂ उपधृत्य; V₂ अनिबद्ध.
 — ³) K₂ तथासिद्धत्वं; V₂ अनिबद्धत्वं. — ⁴) K₂ N₂ B
 B D (except D₂) कोपामर्षौ; T₂ G₂ M 'नोप'.

त्वरिताः सहिता राजन्नुजगमुः श्वतक्रतुम् ॥ २०
 देवराजं तदा यान्तं सह देवैरुदीक्ष्य तु ।
 वासुदेवाङ्गुनीं वीरौ सिंहनादं विनेदतुः ॥ २१
 देवराजे गते राजन्प्रहृष्टौ कृष्णपाण्डवौ ।
 निर्विशङ्कं पुनर्दापं दाहपाभासतुल्लदा ॥ २२
 स भारुत ह्वाभ्राणि नाशयित्वाङ्गुनः सुरान् ।
 व्यधमच्छरसंपातैः प्राणिनः खाण्डवालयान् ॥ २३
 न च स किञ्चिच्छक्नोति भूतं निश्चरितुं ततः ।
 सञ्छिद्यमानमिषुभिरसत्ता सन्यसाचिना ॥ २४

नाशकंस्तत्र भूतानि महान्त्यपि रणेऽर्जुनम् ।
 निरीक्षितुममोघेयुं करिष्यन्ति कुतो रणम् ॥ २५
 शतेनैकं च विव्याध श्वतं चैकेन पथिणा ।
 व्यसवस्तेऽपतन्मयौ साक्षात्कालहता इव ॥ २६
 न चालभन्त ते शर्म रोधःसु विषमेषु च ।
 पितृदेवनिवासेषु संतापश्चाप्यजायत ॥ २७
 भूतसंघसहस्राश्च दीनाश्चकुर्महाखनम् ।
 रुरुर्वारणाश्वैव तथैव मृगपक्षिणः ।
 तेन शब्देन वित्रेसुर्गङ्गोदधिचरा ज्ञपाः ॥ २८

Co. 1. 231a 32
 H. 1. 228 32
 H. 1. 231. 32

रित्यज्य. — " K_{0.2.4} B₁ D₁ इति (for तद्).

20 " B₁ T₁ G₁ M₁ सं- (for सं). — " T₁ G₁ सर्वे च (G₁ संवेक्ष्य वि.) दिवौ. — " K₁ N_{1.2} B_{1.2} D₁ D_{1.2} हित्ताः (for रवरिताः). Ko N_{1.2} D (except D₁ D_{1.2}) नया। K₁ N_{1.2} D_{1.2} स्वरया (for सहिता). K₁ B₁ transp. ररिताः and सहिताः. — " K_{1.2} N_{1.2} B D (except B_{1.2}) पुनर्दापं (for दातं).

21 " K_{0.4} N₁ D₁ T₁ G_{1.2} M तथा दातं; V₁ रपापातं; G₁ सहायातं. T₁ G_{1.2} राजसहायं सं. — " K₁ V_{1.2} B D (except D_{1.2}) अथेदयः; M₁ गिरीदयः. K_{0.2.4} 31 च; N₁ सं; D_{1.2} T₁ तौ (for तु). — After 21st, T₁ repeats 11th-12th [v. l. विमुक्ताम् (for विमुक्ताम्), and वेदेषु विमुक्तेषु (for निवेष्टेषु तु दे.)]. — K₁ (hapl.) om. 21st-22nd.

22 K₁ om. 22nd (cf. v. l. 21). — " N₁ D_{1.2} स्वर्गः; V₁ तस्मिन् (for राजन्). — " N₁ D₁ D_{1.2} हो केरावाङ्गुनी. — " K_{0.2.4} D_{1.2} G_{1.2} M (except M₁) निर्विशङ्कः; N₁ विनिःशङ्की. S₁ K₁ तदा दापं; N_{1.2} B D (except D_{1.2}) वनं वीरैः.

23 " V₁ शमयित्वा (for वायं). N₁ "नः इति. — " K₁ संपातैः; N₁ V₁ B (except B₁) D (except D_{1.2}) संपातैः. — " K_{1.2} N_{1.2} B (except B₁) D₁ D_{1.2} देहि (for प्राणिनः).

24 — (var.) l. 218. 3. — " S₁ K₁ कञ्चित् (for किञ्चित्). G_{1.2} दाफोभूत् (for दातोपि). — " S₁ K₁ भूतो (for भूतं). — " S₁ K₁ G₁ संभिमानमानः (G₁ सं); D₁ M₁ "मानः; T₁ G_{1.2} संघातं.

25 " K_{0.2.4} N_{1.2} V₁ B D₁ D_{1.2} नाशकुर्वन्; K₁ D_{1.2} T₁ M_{1.2} "कंश्चाय; K₁ न दाकुर्वन्; N₁ न नेकुर्वन्; G₁ नाशकायः; G_{1.2} "कंश्चाय. — " G₁ M महात्मानं

(for महात्मानं). — " K₁ N_{1.2} B D₁ D_{1.2} जमोपायः; D₁ च मोक्षेयु. — " K_{0.2.4} पुर्णोपायकसनममः; K₁ N_{1.2} B D (except D_{1.2}) योद्धुं चापि कुतो रणे.

26 " N₁ B₁ D₁ D_{1.2} शतं चैकेन वि. — " N₁ D₁ D_{1.2} शतेनैकं पतत्रिणां (D₁ च पत्रिणां); T₁ तं चैकेन पतत्रिणा. — " N₁ (i gloss) गतप्राणाः (for इव सवस्ते). N₁ S (except M₁) पतति (for अतन्मयं). S₁ K_{0.2.4} V₁ वही (for अतो).

27 " K₁ V₁ D_{1.2} अरि (for अ). K_{0.2.4} D₁ क्षरपावकपीडिता. Cd oitas रोधःसु. — " K_{0.4} "निका-यानां. — " M₁ संग्रासः. K_{0.4} N₁ D_{1.2} S उपजायते (for अत्यजं).

28 " S₁ K₁ V₁ T₁ G₁ संच (G₁ च); सहजानि; K₁ N_{1.2} B D (except D_{1.2}) संपाथ बहवो; T₁ सहस्रो भूतसंघाः. — " S₁ K₁ देवताः; N₁ दीनैः. K_{0.2.4} D₁ महारवं; T₁ B (except G₁) स्वनाम्. — " S₁ K₁ N₁ V₁ D (except D_{1.2}) T₁ G₁ M रुरुः; T₁ G_{1.2} हरतः. S₁ N₁ D_{1.2} स वानराः; T₁ G₁ M दारणाः (for वारणाः). N₁ सर्वे (for श्वेव). — " G₁ तथाप्ये. K₁ N_{1.2} B D (except D_{1.2}) तथा मृगतरस्य. — After 28th, D₁ ins. 213th (see below). — " K₀ D₁ विचक्षाः. — r) T₁ गताः; T₁ G_{1.2} महोदधिः; G_{1.2} गंगामयि च. K_{0.2} D₁ ज्ञपा मत्ता जलाशयाः. — After 28, K_{0.2.4} N₁ V₁ D_{1.2} S ins.

2133th अस्तु न व्यचरन्नेव तथान्ये मृगपक्षिणः ।

[K_{0.2} "स्तु चैव व्यमजंत; K₁ D₁ "स्तु चैव निगजंत; T₁ "स्तु नैव चरन्नेव. N₁ "न्ये जलाशयाः.]

— K_{1.2} V₁ cont.: K_{0.2} N_{1.2} B D₁ D_{1.2} ins. after 28; D₁ after 28th.

2134th विद्याचरणाश्वैव ये च तत्र वनीकतः ।

न क्षर्जुनं महाबाहुं नापि कृष्णं महाबलम् ।
 निरीक्षितुं वै शक्नोति कश्चिद्योद्धुं कृतः पुनः ॥ २९
 एकाग्रनगता येऽपि निष्पतन्त्यत्र केचन ।
 राक्षसान्दानवात्रागाज्जमे चक्रेण तान्हरिः ॥ ३०
 ते विभिन्नशिरोदेहाश्चक्रवेगाद्गतासवः ।
 पेतुरास्ये महाकाया दीप्तस्य चसुरेतसः ॥ ३१
 स मांसरुधिरौघैश्च भेदौघैश्च समीरितः ।
 उपर्याकाशगो बह्विविधभूमः समदृश्यत ॥ ३२
 दीप्ताक्षो दीप्तजिह्वश्च दीप्तन्याचमहाननः ।

[Ks Ns Bs Ds द्वौ (for चनौ).]

29 *) Ks Ns.s B D (except Ds) न तु; Ks तथा;
 V₂ नापि (for न हि). Ks महाभोहात्; Ns.s Ds सया
 पाथी; Ns B (except Bs) Da Dn Ds महाबाहो; Ds तत्र
 पाथी; T₁ G₁ M महावीर्य. — *) Ks N B D (except Ds)
 जनार्दनं; T₂ G (except G₂) जगत्पति. — *) S₁ Ds
 D₁.s Ts G₂.s न; K₁ हि; N₁ Ds च; T₁ G₁ M क्षर (for
 क्षै). — *) V₁ वर्धयन्; Ds पुनः पुनः (for कृतः पुनः).
 G₁ M transp. कृतः and पुनः.

30 Ns om. 30^{ab}. — *) Ts G₂.s ये कामना; G₁
 पृकपानय; M₁ पृकानपि न; Cd as in text. Ts G₂.s च
 (for उपि). — *) Ko.s.s N₁ निष्पतंसत्र; Ks Ns V₁ B
 Da Dn D₁.s.s निष्पे(Ds) वे)सुस्रक्ष; Ds T₁ G₁ M
 निपतंसत्र; Ts G₁.s निष्पतंसत्र; G₂.s निपतंसत्र. — *) N
 (except S₁ K₁) Ms.s राक्षसा दानवा नागाः.

31 *) Ks Ns.s V₁ B D (except D₁.s) ते तु मित्रं;
 Ks ते द्विप्रतिरतेषो मीवाः; G₁ Ms तेपि मित्रं; M₁ तेपि भग्न.
 — *) V₁ Ds B चक्र(Ts G₂.s के)विगमता(T₁ हता)
 सवः; Ds महाकायाकृतासवः. — *) Ks N V₂ B D Ts
 अन्ये (for आस्ये). Ds द्विप्रमीवाः; Ts G₂.s काये. — *)
 Ks Ns.s B D प्रदीप्ते चसुरेतसि. Cd cites चसुरेतसः
 (as in text).

32 *) S₁ D₁.s Ts G (except G₂.s) M₁.s.s भेदोघैश्च;
 Ko.s.s V₁ भेदोमिश्र; K₁ भेदस्य; Ks वसामिश्र; T₁ वायुना.
 Ko.s.s Ds समेततः. Ks Ns.s B Da Dn Ds वसामिश्रापि
 (or 'वेव') सतिताः. — *) Ts G₂.s 'दौक्षीय'. Ks Ns.s B
 D (except D₁.s.s) भूया (for बहिर). — *) Ks.s Ns.s
 V₁ B Da Dn D₁ T₁ G₁.s M समपथत; Ds समदृश्यते; Ds
 Ts G₂.s दृय दृश्यते.

33 *) Ks Ns.s B D संपदीप्त; Ks व्यासदीप्त; T₁
 दीप्ताक्षोति; G₁ दीप्तदिव्य; G₂ Ms.s दीप्ताक्षाय;

दीप्तोर्ध्वकेशः पिङ्गाक्षः विबन्प्राणभृतां वसतः ॥ ३३
 तां स कृष्णार्जुनकृतां सुधां प्राप्य हुताशनः ।
 बभूव सुदितिस्तप्तः परां निर्द्यतिमागतः ॥ ३४
 अथासुरं मयं नाम तक्षकस्य निवेशनात् ।
 विप्रद्रवन्तं सहसा ददर्श मधुसूदनः ॥ ३५
 तमग्निः प्रार्थयामास दिघञ्जुर्वातसारथिः ।
 देहवान्नै जटी भूत्वा नदंश्च जलदो यथा ।
 जिघांसुर्वासुदेवश्च चक्रमुद्यम्य विधितः ॥ ३६
 स चक्रमुद्यतं दृष्ट्वा दिघञ्जुं च हुताशनम् ।

Ms (inf. lin. as in text).s दीप्तप्राण; M₁ दीप्तप्राण
 — Ns (1 hapl.) om. 33^a-35^a. — *) Ko.s.s Ds परी
 T₁ अक्षय; Ts G विपद् (G₁ वाचत्) (for विपद्). S₁ K
 बभूव; Ko.s.s N₁ V₁ Bs Da वसता; T₁ G₁ वपा; G₂.s वा
 मया.

34 Ns om. 34 (cf. v. 1. 33). — *) G₁ कृष्णार्जुनकृता
 चैव. — *) Ds वसतां; Cd सुधां (as in text). — *) N (C
 (except G₁) स्वय (for स्वः). — *) A few MSS
 निर्द्यतम्.

35 Ns om. 35 (cf. v. 1. 33). — *) Ns B Da D₁
 G₁ M सया (for अय). D₁.s 'सुरो मयो नाम. — *) K₁
 N₁ D₁ विप्रदंते च; Ts G₂.s मयिमयंत. — *) S₁ Ko.s.s
 Ds दत्ते.

36 *) Ks.s Ns.s B D (except D₁.s) वरीतवायु; T₁
 देहवान्स्य. V₁ जटी इवा. — *) Ko.s.s N₁ V₁ G₁ M
 नदंश्च; D₁.s वनाद; T₁ विमदं; Ts G₂ (after corr)
 विमदं; G₂.s.s (before corr.) s नदंश्च. Ks.s N₁
 B Da Dn D₁.s नदं(Ks 'द्वै)विप यलाहकः. — Alter
 36^a, Ks.s N₁ Ds ins.

2135^a ज्ञात्वा तं दानवेन्द्राणां मयं ये निजिदनी वरद
 [N₁ विज्ञाय (for ज्ञात्वा तं).]
 — *) Ks Ns.s V₁ B D (except D₁.s.s) तं; Ks तु (for
 च). — *) K (K₁ corrupt) Ns.s B D (except D₁
 विधितः. — Alter 36, T₁ ins.

2136^a जिघांसु दिघिहानोऽग्निमयं दृष्टुं तमन्यात्
 37 *) Ko Ds द्वै (for च). Ks Ns.s V₁ B Da Ts
 Ds दिघञ्जुं च पायकं; Ds दिघञ्जुं हुता. — *) N₁ T₁
 अग्निमया; D₁.s Ts G अग्निपाय; T₁ आयावह. Cd
 cites अग्निपाय (as in text). — *) G₁ अय (for अय)
 Ds Ts G (except G₂) वाचंश्च (for वाचत). Ks.s N₁
 Da Dn D₁.s अयवाहीति वाचमीय.

अभिधावार्जुनेत्येवं मयश्चक्रोश्च भारत ॥ ३७
तस्य मीतस्त्रनं श्रुत्वा मा भैरिति धनंजयः ।
प्रत्युवाच मयं पार्यो जीवयन्निव भारत ॥ ३८
तं पार्येनाभये दत्ते नमुचेभ्रातरं मयम् ।

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकोनविंशत्यधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २१९ ॥

२२०

जनमेजय उवाच ।

किमर्थं शाङ्गकानभिर्न ददाह तथागते ।
तस्मिन्वने दहमाने ब्रह्मभेतद्वदाशु मे ॥ १
अदाहे ह्यश्वसेनस्य दानवस्य भयस्य च ।
तारणं कीर्तितं ब्रह्मशाङ्गकानां न कीर्तितम् ॥ २

न हन्तुमैच्छद्वाद्याहः पावको न ददाह च ॥ ३९
तस्मिन्वने दहमाने पदभिर्न ददाह च ।
अश्वसेनं मयं चापि चतुरः शाङ्गकानिति ॥ ४०

38 *) Ko. 1 चातुस्वरं; N₁ V₁ D_{1,2} तद्वचनं; Dns G₁ Ds सीमं; D₁ चातं; T₁ G_{1,2} हीनस्त्रनं (G₁ 'र'). — *) K₁ तारिच (for भारत). — After 38, K_{1,2} N_{1,2} B D except D_{1,2} ins.:

2137*, तं न भेतद्वद्विदाह मयं पार्यो द्यावरः ।

39 *) M_{1,2} अभयोकेन (for अभये दत्ते). G₁ M_{1,2} तारणाय (G₁ 'र' वर) दानेन. — *) T₁ इतुं चेष्टय-
रुपाणि; M_{1,2} तं इतुं चेष्टयः; M_{1,2} इतुं न चेष्टयः.
— After 39, N₁ D₁ D_{1,2} ins.:

2138* वैशंपायन उवाच ।

तद्वनं पावको धीमान्द्विनामि दत्त पञ्च च ।

द्वदाह कृष्णपार्योन्मयं रक्षितः पाकशासनात् ।

40 *) S₁ K (except K₂) N₁ V₁ D₁ D_{1,2} ते (for च). — *) N (except S₁ K₁) T₁ G₁ M एव (for अरि). — *) K₂ N_{1,2} B D₁ D_{1,2} तथा; N₁ V₁ D_{1,2} T₁ G (except G₁) M₁ अपि (for इति).

Colophon om. in T₁; G₁ reads it in marg. — *Major parvan*: T₁ G M संमयं (for आदि). — *Sub-parvan*: S₁ K_{1,2} N₁ B D₁ D_{1,2} D_{1,2,3,4} T₁ G_{1,2} M_{1,2} रावददाह. — *Adhy. name*: S₁ K_{1,2} D₁ मयमोक्षः (K₁ D₁ 'क्षयं'); M₁ अमरपराजय. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dns 227; D₁ m 243; D₁ 27; T₁ G_{1,2} M 194; G₁ 193; G₁ 192; G₁ 197. — *S'loka no.*: D₁ 45; D₁ 46; M₁ 33. — *Aggregate s'loka no.*: Dns 8300.

तदेतद्वद्धुतं ब्रह्मशाङ्गकानामविनाशनम् ।
कीर्तयस्वायिसंमदं कथं ते न विनाशिताः ॥ ३
वैशंपायन उवाच ।
यदर्थं शाङ्गकानभिर्न ददाह तथागते ।
तचे सर्वे यथावृत्तं कथयिष्यामि भारत ॥ ४

220

1 S₁ K₁ D₁ Dns S om. उवाच. — *) N₁ भगवान्;
a few MSS. शाङ्गिकात्. K₁ चहिर (for अतिर). — *)
— *) N₁ Dns D_{1,2} मदायुने (for तथागते). — *)
Ko. 1.4 दवीहि; K₁ V₁ T₁ चदृष्ट; N_{1,2} V₁ B D T₁ G_{1,2}
प्रचद्व; N₁ G₁ M विचद्व. T₁ G₁ M नः (for ने).

2 *) T₁ H (except G₁) सागस्य (for अदाहे).
Ko. 1.4 D₁ च; T₁ G (except G₁) अपि (for हि). T₁
मयसेनस्य चाद्याह. T₁ (hapl.) om. 2^d-3^a. — *) Ko. 1
N₁ V₁ B D (except D_{1,2}) T₁ M₁ 'कानां न; M_{1,2}
'कात्र च.

3 T₁ om. 3^a (of. v. 1. 2). — *) Dns D₁ कर्मे (for
महत्). — *) Ko. 1 शाङ्गकानां (K₁ 'णं') च कारणं; K₁
V₁ M₁ शाङ्गानामभि; K_{1,2} N_{1,2} B D (except D₁)
शाङ्गकाणां (D₁ Dns D₁ 'ना') मयमयं; N₁ शाङ्गकानामनः;
T₁ G_{1,2} शाङ्गकानां विनाशनं; G_{1,2} शाङ्गकानां विनोचनं.
— *) S₁ K₁ कथयस्व. T₁ G₁ M अभिसंतर्पे. T₁ G_{1,2}
'यैव मम ब्रह्मन्. — *) T₁ G_{1,2} कषात् (for कथं).
Ko. 1 प्रवर्षिताः (for विना').

4 S₁ K_{1,2} S om. उवाच. — *) 1^a. V₁ विशां पते
(for तथागते). — After 4th, K₁ ins.:

2139* तस्मिन्वने दहमाने सर्वयुतमयंकरः ।
— *) G₁ तत् (for ते). T₁ G (except G₁) सम्यक् (for
सर्वं). K_{1,2} N_{1,2} B_{1,2} D (except D_{1,2}) प्रवदयामि
(for यथावृत्तं). B₁ तचेह संमयं. — *) T₁ G (except
G₁) कीर्तयिष्यामि. K_{1,2} N_{1,2} B D (except D_{1,2})

Gr. 1. 220. 4
K. 1. 220. 4

धर्मज्ञानां मुख्यतमस्तपस्वी संशितव्रतः ।
 आसीन्महर्षिः श्रुतवान्मन्दपाल इति श्रुतः ॥ ५
 स मार्गमास्थितो राजनृपिणामूर्ध्वरेतसाम् ।
 स्वाध्यायवान्धर्मरत्नतपस्वी विजितेन्द्रियः ॥ ६
 स गत्वा तपसः पारं देहमुत्सृज्य भारत ।
 जगाम पितृलोकाय न लेभे तत्र तत्फलम् ॥ ७
 स लोकानफलान्दृष्ट्वा तपसा निर्जितवानपि ।
 पप्रच्छ धर्मराजस्य समीपस्थान्दिवौकसः ॥ ८
 किमर्थमावृता लोका ममैते तपसाजिताः ।
 किं मया न कृतं तत्र यस्सिद्धं कर्मणः फलम् ॥ ९
 तत्राहं तत्करिष्यामि यदर्थमिदमावृतम् ।
 फलमेतस्य तपसः कथयस्व दिवौकसः ॥ १०

देवा ऊचुः ।

ऋणिनो मानवा ब्रह्मज्ञायन्ते येन तच्छृणु ।
 क्रियाभिर्विद्वच्चर्येण प्रजया च न संशयः ॥ ११
 तदपाक्रियते सर्वं यज्ञेन तपसा सुतैः ।
 तपस्वी यज्ञरूचासि न तु ते विद्यते प्रजा ॥ १२
 त इमे प्रसवस्थार्थं तव लोकाः समावृताः ।
 प्रजायस्य ततो लोकानुपभोक्तासि शाश्वतान् ॥ १३
 पुत्राभ्यो नरकात्पुनस्त्रातीति पितरं मृने ।
 तस्मादपत्यसंताने यतस्य द्विजसत्तम ॥ १४
 वैशंपायन उवाच ।
 तच्छ्रुत्वा मन्दपालस्तु तेषां वाक्यं दिवौकसाम् ।
 क तु शीघ्रमपत्यं स्याद्बहुलं चेत्यचिन्तयत् ॥ १५

यथामृत (Ks s Ns B s s 'युक्त') मरिदम

5 " Ks s B s मृत्युतरः V s पुण्यतम, T s G (except G s) मृत्युतर — " Ks s B s Dns D s s मरिदमत, .

6 " Ks s Ns s B D (except D s s) G s माश्रितो (for माश्रितो) T s G s-० मार्गं समाश्रितो रा — " D s s T s B s s कर्म (for धर्म) — " Ns s D s s G s नियतेन्द्रिय

8 " D s s तान् (for स) D s s निष्फलान्; G s Ms-s अशिक्षान्, Ms आवृतान् (for अवकलान्)

9 Before 0 all MSS ins मद्रपाल उ" (resp मद्रपाल) G s (hapl) om 9-10 — Ks transp 9th and 9th — " G s s मया (for मय) B इह (for एते) — " B s transp किं and मया T किं मयायुक्तं. K s कर्म (for तत्र) — " S s K s कल (for यत्स) K s s Ms s B D (except D s) मृत्यु (for इह)

10 G s om 10 (of v 1 9) — " S s K s तद्दह; K s श्रुत्वा — " K s s स समावृ" (for इदमावृ) T s ये नेमागतान् पुन — After 10th, T s ins

2140° आनोमि सफलायैलोकांलक्ष्मं मृत माश्रितम् ।

— " S s K s Ms कययत्, K s यति; V s प्रयच्छन् — After 10, S s K (except K s) Ns B s s Ds D s ins an add colophon (adhy name S s K s मद्रपालवाक्य; 10° s मद्रपालप्रश)

11 K s s om ऊचु (T s G s s om the rel) — " K s राजन् (for मद्रन्) — " K s Ns V s s सयं जायति तपसु; K s जायते द्विजसत्तम — " T s G s प्रमाश्रित (for क्रियाश्रित) T s G s s M मद्राचर्येण यज्ञेन — " S s

K s पूजया, D s s G s तपसा Ms-s transp च and च T s G s-1 स्वाध्यायतपसा तपा

12 " K s s तपया किं, T s G s-4 तद्देहि किं — " Ns s B s Dns Dns ns D s s सुतैः T s मते (for सुतै) — " K s s धर्मरूचासि, G s कृष्णदाहि, some MSS. 'रूचासि' — " Ns s B s s Dns D s s च (for तु)

13 " B s इति मे; T s G s-4 तदेव (for तु इमे) — " D s ते च (for तव) B s मया" (for तमा) — " T s G s-4 प्रजा (for ततो) — " Ns s B s D (except D s s) T s उपभोक्षसि K s s Ns s B D (except D s s) पुष्कलान्

14 14th = (var) 1 68 38th — " K s यत्न (for पुत्रम्) — " S s K s-1 स प्रातेति; K s Ns V s B s प्रातेति; G s प्रायती S s Ko परम; B s (corrupt) पितरं (m पितर) T s पितरो K s सुत; Ns s D s s D (except D s s) सुत; B s स यत (Bam सुत) K s पितरं प्रातं सुत; G s प्रायतेति पुरामत — " K s s Ns D s s मद्राचर्येण; Ns B s s Dn D s s मद्राचर्येण Ms-1 इ यद् द्विजोचम

15 S s K s s Ds S om उवाच (T s G s s om the rel) — " T s मद्रपालिषि K s s Ns s B Ds Dn D यच्छेषां; D s s दिव्यो वाच (for तेषां वाच) G s s एवमुक्तो धर्मात्मा मद्रपालो महावृषि — " D s कुत्र (for क तु) T s G s-4 तु मद्रपाल (for अवल स्यात्) — " K s स द्विजसत्तमपितरः T s इति स्वामान्यपितरं; T s G s अपत्य दापयिष्यति; G s स ह्यु केति स्वयंति

16 D s om 16 — " Ns s B Ds Dn D s s मद्रपाल

स चिन्तयन्नभ्यगच्छद्बहुलप्रसवान्खगान् ।
 शार्ङ्गिको शार्ङ्गको भूत्वा जरितां समुपेयिवान् ॥ १६
 तस्यां पुत्रानजनयच्चतुरो ब्रह्मवादिनः ।
 तानपास्य स तत्रैव जगाम लपितां प्रति ।
 बालान्सुतानण्डगतान्मात्रा सह मुनिर्वने ॥ १७
 तस्मिन्गते महाभागे लपितां प्रति मारुत ।
 अपत्यलेहसंविश्रा जरिता वह्निचिन्तयत् ॥ १८
 तेन त्यक्तानसंत्याज्यान्पृणीनण्डगतान्ने ।
 नाजहत्पुत्रकानार्तां जरिता खाण्डवे नृप ।
 बभार चैतान्संजातान्खट्वा स्नेहविह्वला ॥ १९
 ततोऽग्निं खाण्डवं दग्धुमायान्तं दृष्टवानृषिः ।
 मन्दपालश्वरस्तस्मिन्ने लपितया सह ॥ २०

तं संकल्पं विदित्वास्य ज्ञात्वा पुत्रांश्च बालकान् ।
 सोऽभितुष्टाव विप्रनिर्वाणो जातवेदसम् ।
 पुत्रान्परिददद्भीतो लोकपालं महौजसम् ॥ २१
 मन्दपाल उवाच ।
 त्वमग्रे सर्वदेवानां मुखं त्वमसि हव्यवाद् ।
 त्वमन्तः सर्वभूतानां गूढशरसि पावक ॥ २२
 त्वामेकमाहुः कवयस्तामाहुस्त्रिविधं पुनः ।
 त्वामष्टधा कल्पयित्वा यज्ञवाहमकल्पयन् ॥ २३
 त्वया सृष्टमिदं विश्वं वदन्ति परमर्षयः ।
 त्वद्वते हि जगत्कृत्स्नं सद्यो न स्यादुताशन ॥ २४
 तुभ्यं कृत्वा नमो विप्राः स्वकर्मविजितां गतिम् ।
 गच्छन्ति सह पत्नीभिः सुतैरपि च शाश्वतीम् ॥ २५

१. २२०. २५

— *) Ks Ds Gs Ms शार्ङ्गिको. K (except Ks) N V1 B (except B1) Da Dn Ds. T Gs-s Ms शार्ङ्गिको; ३ शार्ङ्गिकः.

17 *) D1-s स जन* (for जनय*). Gs-s स तस्यां जनयामास चतुरः शार्ङ्गिकानृषीन्. — *) K1 Gs-s च; Ms तु (for स). — *) T1 तदा (for प्रति). — *) N1-s Dn G1 स वाग् (for सुताम्). T1 Gs-s अंशुमायान्तं; Gs-s अंशुमायान्. — *) Ks N V1 B D (except D1) transp. मात्रा and सह.

18 G1 (hapl.) om. 18^a-19^b. — *) Ks-s N1 B1 (m as in text). Gs Dn Ds. संयुक्तः. — *) V1 शार्ङ्गिं पुत्रानधिषत्.

19 D1 om. 19; G1 om. 19^{ab} (cf. v. 1. 18). — *) K1 N1 V1 G1-s; Ms-s नाजहात्; Ks N1-s B D (D1 om.) न जहौ. Ks-s 'कान्माता'; K1 'कामातो'; Ks-s N V1 B D (D1 om.) 'सोकातो'; T1 G1 M 'कंखांसु'; T1 Gs-s 'कानासांन्'. — *) K1-s N1-s B D (D1 om.) सुताम् (for सृत्). — *) Ms-s पुत्र (for पुताम्). — *) T1 G1 संयुक्तः; T1 Gs-s सुयुक्ता.

20 *) M1 भगवान् (for दृष्ट). Ks B1 मुनिः (for मरुतिः). — *) K1 transp. चरन् and वने. Ks ततः (for वने).

21 *) T1 G1 M transp. तं and संकल्पं. Ks-s N1-s B D (except D1-s) त्वामिदं; T1 त्वा तु; G1 M (except Ms) त्वया. — *) G1 M तु (for च). T1 Gs-s त्वा बालांश्च पुत्रकान्. — T1 Gs-s subst. for 21^{ab}; Gs ins. after 21^{ab}.

2141* महर्षिमन्दपालोऽसौ बभालोतुं प्रचक्रमे ।

[Gs चक्षि (for पचात्).]

— *) S1 E (except Ks) N1 V1 B1 Da D1-s सोऽसि (for सोऽसि). — *) M1 ब्रह्मणे (for ब्राह्मणे). — Ks om. 21^a. — *) S1 परिददद्; Ks G1 परिददद्; K1 प्रतिवचन्; Ks परिददद्; N1 V1 B1 Da Dn D1-s T1 प्रतिवचन्; Gs प्रतिददौ. D1 पुत्रान्संयमि भीतो वै; Ds स्वपुत्र-वाहादीतोयं. — *) T1 G1 M 'के महौजसि'.

22 S1 K1 D1 S om. उवाच. — *) S1 V1 D1 सर्वभूतानां; Ks N1-s B1 Da Dn D1 T1 Gs सर्वलोकानां. — D1-s (hapl.) om. 22^a. — *) Ms-s हव्ययुक्. — 22^{ab} (var.) 1. 5. 23^{ab}. — *) Ks D1-s Ms अंतः; T1 Gs-4 गूढं; Om as in text. T1 Gs-4 जानासि (for चरसि). B1 (m as in text) हव्यवाद्; B1 युष्मदः; Ms-s साक्षिवत् (for पावक).

23 *) T1 H (except G1) सुतयः (for कवयः). — *) T1 तु (for आतुः). T1 G (except G1) त्वामिदं विप्राः पुनः. — *) S यज्ञवाहम् (G1 यज्ञे भूताम्). K1 S (except Gs Ms) 'कल्पय'.

24 *) Ks-s N1 D1-s त्वयि. Ks-s N1 D1-s सर्वे; Ks B1 विधं (for यष्टं). N1-s V1 B1-s Da Dn D1-s transp. सुष्टं and विश्वं. Ks T1 H सर्वे; B1 श्रेष्ठ (for विश्वं). — *) T1 Gs-4 त्वां (for त्वम्). T1 G (except G1) अवि; Ms-s अस्ति (for हि). Ds S सर्वे (for कृत्स्नं). — *) Ks N1 V1 B D T G (except G1) नदधेन् (for न स्यात्).

25 *) V1 D1-s Gs-s 'विदितः'; T1 Gs-4 'विदितः'.

त्वामग्ने जलदानाहुः खे विपक्तान्सविद्युतः ।
 दहन्ति सर्वभूतानि त्वत्तो निष्क्रम्य हायनाः ॥ २६
 जातवेदस्तवैवेयं विश्वसृष्टिर्ब्रह्माहुते ।
 तवैव कर्म विहितं भूतं सर्वं चराचरम् ॥ २७
 त्वयापो विहिताः पूर्वं त्वयि सर्वमिदं जगत् ।
 त्वयि हव्यं च कव्यं च यथावत्संप्रतिष्ठितम् ॥ २८
 अग्ने त्वमेव ज्वलनस्त्वं धाता त्वं बृहस्पतिः ।
 त्वमश्विनौ यमौ मित्रः सोमस्त्वमसि चानिलः ॥ २९

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि विंशत्यधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ २२० ॥

वैशंपायन उवाच ।

एवं स्तुतस्तत्स्तेन मन्दपालेन पावकः ।
 तुतोष तस्य नृपते मुनेरभिततेजसः ।
 उवाच चैनं ग्रीतात्मा किमिष्टं करवाणि ते ॥ ३०
 तमग्रवीन्मन्दपालः प्राञ्जलिर्हव्यवाहनम् ।
 प्रदहन्खाण्डवं दावं भग पुत्रान्विसर्जय ॥ ३१
 तथेति तत्प्रतिश्रुत्य भगवान्हव्यवाहनः ।
 खाण्डवे तेन कालेन प्रजज्वाल दिग्ध्रुया ॥ ३२

— *) Ms-s अगच्छत् (sic) (for गच्छन्ति). — *) T₁ G₁ M दुष्टैर (for सुष्टैर).
 26 *) T₁ G₁-4 दहे (for अग्ने). — *) D₁ सुत्तिव; T₁ मित्रंति (for बृहन्ति). — *) K₁ निर्गल; N₁ D₁ २ निःसृत्य; B₁ निर्गम्य; T₁ अनुसृत्य. S₁ K (except K₁) Cd हायने; N₁ V₁ B D हेतयः; G₁ (orig. gloss) चाधिपाः.

27 *) K₁ N₁ २ V₁ B Da Dn D₁ २ T₁ G (except G₁) त्ववैवेदं; K₁ N₁ D₁ त्ववैवेयं. — *) K₁ N₁ २ V₁ B D (except D₁ २) T₁ G (except G₁) विश्वं सृष्टं (for विश्वसृष्टिः). — *) K₁ २ V₁ त्वयैव; N₁ त्वमेव. K₁ transp. कर्म and विहितं. — *) T₁ कर्म (for सर्वं).

28 *) K₁ B (except B₁) Da D₁ २ त्वयापो; T₁ त्वयोप; G₁ त्वया हि. — *) S₁ K₁ त्वत्तो (for त्वयि). — *) T₁ G₁-4 संप्रकीर्तितं.

29 *) S₁ K₁ अमित्र; K₁ N₁ V₁ D₁ २ अग्नेत्. V₁ दहनः (for उवहन्); K₁ N₁ २ B Da Dn D₁ २ त्वमेव दहनो (K₁ उवहन्) हेत. — *) D₁ २ प्रजापतिः; Cd बृह* (as in text). K₁ रवे विपाता घृष्ट. — *) S₁ K (except K₁) N₁ V₁ D₁ २ Cd यमः सूर्यः; B₁ २ Da₁ Dn₁ T₁ Ms यमो मित्रः; T₁ G₁-4 यमो मित्रः; G₁ यमो मित्र (for यमो मित्रः). — *) S₁ K₁ Da₁ D₁ T₁ G (except G₁) चानलः (K₁ 'मित्र'; Da₁ 'मल'; Cd as in text. D₁ सोमसिद्धं च चानलः (sic). — After 29, Ko. २ २ Da (marg. sec. no.) २ ins.:

2142* महा भवान्समुत्सस्यो रिततिदेवुर्नानन्दः ।
 प्रत्येपे यैव कालाग्निं दद्रूपी विनामशुः ।
 जरायुणाष्टं गर्भं पाति देव जगत्पते ।

त्वमाका जगतः शुषो देवदेव यमोऽस्तु ते ।
 [(L 1) Da₁ समुत्सस्यो (for रिततिदेवो) — (L 2) Da₁ रिततिः; D₁ विनामशु. — (L 4) K₁ देव यमो.]

— T₁ on the other hand, ins. after 29:

3143* सम पुत्रांश्च पौत्रांश्च पत्नीं रक्ष हुताशन ।
 गृहं क्षेत्रं पशून्रक्ष रक्ष मां सर्वं सर्वदा ।

30 S₁ K₁ २ S om. उवाच. — *) K₁ N₁ २ V₁ B Da Dn Da₁ २ तदा तेन; M₁ २ सतः ग्रीतः; D₁ T₁ G (except G₁ २) एवं स (D₁ च) संस्तुतेन. — *) B₁ चानलः (for पावकः). — *) G₁ M हव्यवाहस्तु (for तुतोष तस्य). K₁ transp. तस्य and नृपते. T₁ नृपते ग्रीतिहोत्रः स. — *) Da₁ सवि च (for अमित्र). — *) N₁ अहं; D₁ २ G₁ इदं (for इष्टं).

31 S₁ G₁ (hapl.) om. 31^a-32^a. — *) T₁ G₁-२ संदहन्खाण्डवप्रस्थं. — *) S₁ K (except K₁) विपनैवे; B₁ G₁ विसर्जये. — After 31, T₁ ins. (cf. 2143*): —

2144* आगो रक्ष गृहं रक्ष पशुं मे रक्ष सर्वदा ।
 पतन्तु देवयः सर्वं स्वयद्वस्यतवामिनी ।
 सर्वत्र सर्वदास्माकं शिवो भव हुताशन ।

32 G₁ om. 32^a (cf. v. 1. 31). — Before 32, B (except Ms; G₁ om. 32^a) ins. वैतो. — *) K₁ २ B₁ स तथेति; K₁ सथेति संस्तु; K₁ B₁ २ Da₁ T₁ तथेति सं. Ko. २ २ V₁ प्रतिज्ञाय. — *) S₁ T₁ G₁ M खाण्डवं. — *) K₁ २ Da₁ दिग्ध्रुया; G₁ M (except Ms) बुधस्रया.

Colophon om. in T₁ Ms. — Major parvan: T₁ G Ms. २ संभव (for आदि). — Sub-parvan: S₁ K₁ २ N₁ B Da Dn₁ २ D₁ २ २ Ms खाण्डवदाह; to II S₁ K₁ २ B₁ Da D₁ Ms add चार्द्रको (B₁ Da₁ D₁ चार्द्रो) पार्वण. K₁ (om. the sub-parvan name) mentions only चार्द्रकोपार्वण. — Adhy. name: S₁ K₁ संदपास्तपास्त-दिता. — Adhy. no. (figures, words or both): D₁ 223; Dm 245; D₁ 28; T₁ G₁-२ Ms. २ 195; G₁ 194; G₁ 193; G₁ 198. — Sloka no.: Da₁ 24; D₁ 33; Ms 34. — Aggregate sloka no.: D₁ 8533.

२२१

वैशंपायन उवाच ।

ततः प्रज्वलिते शुके शार्ङ्गकास्ते सुदुःखिताः ।
 व्यथिताः परमोद्विग्ना नाधिजग्मुः परायणम् ॥ १
 निशाम्य पुत्रकान्पालान्माता तेषां तपस्विनी ।
 जरिता दुःखसंतप्ता विललाप नरेश्वर ॥ २
 अयमग्निर्दहन्कथमित आयाति भीषणः ।
 जगत्संदीपयन्मीमो मम दुःखविषधनः ॥ ३
 इमे च मां कर्षयन्ति शिशवो मन्दचेतसः ।
 अवहोश्वरगैर्हीनाः पूर्वेपां नः परायणम् ।
 शसयन्धायमायाति लेलिहानो महीरुहान् ॥ ४

अशक्तिमत्त्वाच्च सुता न शक्ताः सरणे मम ।
 आदाय च न शक्तासि पुत्रान्सरितुमन्यतः ॥ ५
 न च त्यक्तुमहं शक्ता हृदयं द्यूतीय मे ।
 कं नु जहामहं पुत्रं कमादाय प्रजाम्यहम् ॥ ६
 किं नु मे स्यात्कृतं कृत्वा मन्यध्वं पुत्रकाः कथम् ।
 चिन्तयाना विमोक्षं वो नाधिगच्छामि किंचन ।
 छादयित्वा च वो गात्रैः करिष्ये मरणं सह ॥ ७
 जरितारौ कुलं हीदं ज्येष्ठत्वेन प्रतिष्ठितम् ।
 सारिसृकः प्रजायेत पिदृणां कुलवर्धनः ॥ ८
 स्वम्भमित्रस्तपः कुर्याद्भोगो ब्रह्मविदुक्तमः ।

221

1 Ś: K₁, S om. उवाच (T₁ om. the ref.). — *) K₁-4 N₂, S V₁ B D बहो; N₁ शोषो; Cd शुके (as in text). — *) Some MSS. शार्ङ्ग. — *) T₁ G (except G₁) बहू; (for व्यथिताः). — *) G₁-6 जगत्संतप (for नाधि).
 2 *) Ś: K₁ N₁ V₁ B D T₁ G₁-4 M₁ निशाम्य; Cd as in text. D₁, T₁ बालकान्पान् (for पुत्रकान्). — *) K₁ अयैषां; K₁ T₁ G₁ M₁ चेपां (for तेषां). K₁ वसस्विनी; Cd तप (as in text). — *) K₁ T₁ G₁-6 पुत्रसोकाताः; K₁ B₁, S₁ D (except D₁, S₁) दुःखसोकाताः; N₁, S₁ V₁ B₁ T₁ G₁ M₁ लोकदुःखताः. — *) Ś: V₁ D₁ जनेश्वर; K₁, S₁ N₁, S₁ B₁ D₁ D₁ T₁ G₁ (except G₁) सुदुःखिता; D₁, S₁ जाकुलदिया.

3 Before 3, Ś: K₁ G₁, S₁ M₁ ins. जरिता; K₁, S₁-4 N₁ V₁ B D जरितोवाच. — *) T₁ अजिलं निर्दे. — *) K₁ चायाति. T₁ G₁, S₁ चोपन्ना. — *) Ś: K₁, S₁ स दीप; K₁ संभीपयन्; D₁ स्वं दीप; M₁ संताप. — *) D₁ दुःखं विविधयन्.
 4 *) T₁ [S] वि (for च). Ś: K₁, S₁ मा (for मां). T₁ M₁ मार्गवंतीह; T₁ G₁ कर्षयंतीह (G₁ चाहो आयाति) (for मां कर्ष). Cd कर्षयंति; D₁ कर्ष (as in text). — M₁ om. 4-5. — *) K₁ N₁ V₁ B D G₁ परायणा; Cd as in text. — *) K₁, S₁ दा नाशयन् (for शसयन्). N₁ D₁ स समायाति; T₁ G₁-4 सर्वभूताति (for चायाम्).
 5 M₁ om. 6^a (cf. v. 1. 4). — *) K₁, S₁ N₁, S₁ V₁ B

D अजातपशवः; N₁ अशक्तिमंतश्च. T₁ G (except G₁, S₁) M₁ सुतान्. — *) Ś: K₁ अशक्ताः; T₁ G (except G₁, S₁) M₁ अशक्तान्. T₁ अशक्तान्स्वस्वकर्मणि. — *) T₁ G₁-6 आदाय. G₁, S₁ तान् (for च). K₁ N₁, S₁ B (except B₁) D (except D₁) G₁ M₁ दाकामि. K₁, S₁ अशक्तायां (K₁ न शक्ता वा) हसरादाय. — *) N₁ वै गंतुम्; N₁, S₁ V₁ B₁, S₁ D₁ D₁, S₁ T₁ सरितुम्; D₁ ररितुम्; B₁ आगंतुम्; G₁ ररितुम्. K₁ N₁, S₁ V₁ B (except B₁) D₁ D₁, S₁ आरमना; D₁, S₁ S₁ अंततः. K₁, S₁ 6 कषिर्हनुमितः सुतान्; N₁ पि सारिसृकः; Cd cites विःसरितुं and अंततः.
 6 *) D₁, S₁ न लकुलशका च. — *) Ś: K₁ दहति; K₁ V₁ D₁, S₁ दीर्घे; N₁ B₁, S₁ दीर्घेति; T₁ G₁, S₁ दहति (for दूयति). K₁ V₁ D₁, S₁ च मे; D₁ मम (for हव मे). — After 6^a, K₁, S₁ 4 Da (marg. sec. m.). s ins.:

2145^a कथं प्रदीप्ताज्वलनादियुपेयसुता मम ।
 मन्दाभाष्या सपुत्राहं किं करिष्यामि शोचती ।
 — *) K₁ B₁ D₁ G₁ M₁, T₁ किं नु; K₁ किं नु; K₁ N₁, S₁ V₁ B₁ D₁ D₁, S₁ T₁ G₁, S₁ 4 कं तु; G₁ कथं. Cd cites नु (वितर्क). T₁ G (except G₁) लज्जाम्यहं; M₁-6 जहाम्यहं.
 — *) G₁, S₁ (before corr.) प्रयाग्यहं.

7 T₁ G₁-4 om. 7^a. — *) V₁ रते (for कृतं). N₁, S₁ B₁, S₁ 4 कृतं; B₁, S₁ D₁ कृतं; D₁ D₁, S₁ कृते (for कृता). — *) K₁ N₁ B₁ D₁ D₁, S₁ 4 किं वा सन्यत पुत्रकाः. — *) N₁ D₁, S₁ चित्तवंती. G₁, S₁ अवि (for वि-). Ś: S₁ चै (for चो). — *) K₁ N₁, S₁ V₁ B D (except D₁, S₁) छादयित्वाभिः; S₁ त्वा हि. — *) Ś: K₁ सह (for सह).

इत्येवमुक्त्वा प्रययौ पिता यो निर्धृणः पुरा ॥ ९
 कमुपादाय शक्येत गन्तुं कस्यापदुत्तमा ।
 किं नु कृत्वा कृतं कार्यं भवेदिति च विह्वला ॥ १०
 नापश्यत्सधिया मोक्षं स्वसुतानां तदानलात् ।
 एवं ध्रुवन्तीं शार्ङ्गास्ते प्रत्युत्तुरथ मातरम् ॥ ११
 स्नेहमुत्सृज्य मातस्त्वं पत यत्र न हव्यवाद् ।
 अस्मासु हि विनष्टेषु भवितारः सुतास्तव ।
 त्वयि मातर्विनष्टायां न नः स्वात्कुलसंततिः ॥ १२
 अन्यदेवैश्चैतदुभयं क्षमं स्यात्कुलस्य नः ।
 तत्रै कर्तुं परः कालो मातरेण भवेच्च ॥ १३
 मा वै कुलविनाशाय स्नेहं कार्षीः सुतेषु नः ।

न हीदं कर्म मोघं स्याल्लोककामस्य नः पितुः ॥ १४
 जरितोवाच ।
 इदमाप्नोर्विलं भूमौ वृक्षस्यास्य समीपतः ।
 तदाविश्वधर्मं त्वरिता बहेरत्र न यो भयम् ॥ १५
 ततोऽहं पांसुना छिद्रमपिधास्यामि पुत्रकाः ।
 एवं प्रतिकृतं मन्ये ज्वलतः कृष्णवर्त्मनः ॥ १६
 तत एष्माम्बतीतेऽयौ विहर्तुं पांसुसंचयम् ।
 रोचतामेप योपायो विमोक्षाय हुताशनात् ॥ १७
 शार्ङ्गका ऊचुः ।

अवर्हान्मांसभूतान्नः कृष्यादासुर्विनाशयेत् ।
 पश्यमाना भयमिदं न शक्यामो निपेवितुम् ॥ १८

B *) Śi K₁ T₁ जरितारि, G₁ जरितानां K₁ s हीन,
 K₁ Śi s V₁ B D (except D₁ s s) G₁ हेतत्, K₁ वेद्,
 G₁ हीति — *) D₁ श्रेष्ठत्वेन, T₁ G₁ 'त्वे च, T₁ G₁ s 'तु
 एव, G₁ 'त्वे तत्, G₁ M₁ s 'हे त्वेव, G₁ M₁ s 'हे त्वेव Śi
 K₁ s s D₁ s s प्रकल्पित, K₁ कल्पयेत् — *) Śi सारिस्त्रक,
 K₁ s s सारिस्त्रक, K₁ शरिस्त्रक, K₁ सारिस्त्रक, N V₁
 B₁ s s D₁ D₁ D₁ s s सारिस्त्रक, B₁ T₁ G₁ s M₁ s
 शारिस्त्रक, D₁ सारिस्त्रक, T₁ सारिस्त्रक, G₁ s शारी, G₁ s
 M₁ s शारी only D₁ s exactly as in text! The vari-
 ants of this name are ignored in the sequel. — *)
 K₁ s D₁ वशावर्धन, V₁ कुलभूषण

9 *) K₁ T₁ s B D (except D₁ s s) महाविदां वर
 — *) N₁ B₁ T₁ G₁ (except G₁ s) वै (for वो) — After
 9, S₁ ins

2146* सदैव चरितुं शालेभं शनोमि तपोकेन ।
 [G₁ M₁ शाला T₁ G₁ s शनोमि T₁ G₁ तपोवनाद्
 M₁ वन लपितया सह (for the posterior half)]

10 *) N₁ शक्येद्, N₁ s B₁ D₁ (except D₁ s) शक्येय,
 T₁ शनोमि — *) V₁ B₁ D₁ तर्तुं (D₁ s कर्तुं) (for गन्तु)
 K₁ कस्यापद् तत, N V₁ B D (except D₁ s) कस्यापदुत्तमा
 — *) C₁ 7* K₁ s s N₁ D₁ s s D₁ s G₁ तु (for तु)
 Śi K (except K₁) N₁ B₁ D₁ s s मे स्यात् (for कृत्वा)
 T₁ G₁ s कथ (for कृत)

11 *) B₁ जरितार, B₁ s D₁ M₁ सुधिया, T₁ G₁ s सा
 धिया, G₁ s साधु या — *) N₁ शा (for स्व) T₁ G₁ s
 सदा वहाद् — Before 11*, all MSS except T₁ ins.
 वैषा उ (resp वैसा) — *) Śi K₁ वदतीं, K₁ N₁ s B D
 सुपाजां T₁ ता; G₁ s s M₁ तु (for ते) — *) Śi तत्र;
 N₁ V₁ हवि; D₁ हय; B₁ स वे स्व- (for अय)

12 *) T₁ चाहि (for पत) — *) K (except
 K₁) N₁ V₁ B D₁ D₁ D₁ s इह; D₁ s G₁ s च, T₁
 G₁ s अयि, G₁ तु (for हि) T₁ G (except G₁ s) हि,
 M₁ s प्र- (for वि) — *) G₁ s हि नष्टायां (for विन*)
 — *) D₁ s transp न and न N₁ G (except G₁ s)
 M तु, T₁ हि (for न)

13 *) K₁ N₁ V₁ B D₁ D₁ T₁ G₁ क्षेम, D₁ s योक्तु,
 Cd as in text D₁ s शस्त्र M₁ सत्त्वाद् (by transp),
 Śi K₁ B₁ स्व (for वत्) D₁ s च, T₁ G (except
 G₁) तु (for न) — *) Śi K₁ s s T₁ G (except G₁) वरं
 (for वत्) G₁ s कामो

14 *) K₁ s N₁ s B D (except D₁ s s) T₁ एव (for
 वै) K₁ N₁ s B D₁ D₁ D₁ सवर्णिना, D₁ s कुलविनाशेन
 — *) K₁ s s B₁ च, K₁ वै, B₁ जल, S (except T₁
 G₁) ते (for न) — *) N₁ B₁ मे, B₁ वै (for न)

15 *) Śi K₁ s om उवाच — *) N₁ जरित — *) N₁
 D₁ s तत्र (for अत्र) T₁ न बहेरत्र (by transp) D₁
 G₁ s च यो (for न यो)

16 *) K (except K₁) B D (except D₁) पांसुना;
 T₁ पांसुमिश्च — *) G₁ विधायास्यामि तु — *) Śi
 K₁ तथा (for एव)

17 *) K₁ s N₁ B₁ s निहर्तु; N₁ s D₁ s विहर्तु; N₁
 निहर्तु, V₁ उद्धर्त, B₁ विहर्तु Cd as in text K (except
 K₁) B (except B₁) D₁ D₁ D₁ s पांसुसचय (K₁ s s
 'चयान्), G₁ पांसुसचयात् — *) Śi K₁ योपायो K₁ N₁
 V₁ B₁ s D₁ s यो योमो, N₁ B₁ s D₁ D₁ यो वादो (for
 योपायो) — *) K₁ s N₁ B (except B₁) D (except
 D₁ s s) योक्षाय च; K₁ विमोक्षाय; N₁ विमोक्षाय

18 *) शार्ङ्गो; K₁ B₁ s D (except D₁ s s) शार्ङ्गो ऊं

कथमग्निर्न नो दद्यात्कथमासुर्न भक्षयेत् ।
कथं न स्यात्पिता मोघः कथं माता ध्रियेत नः॥१९
विल आखोर्विनाशः स्यादग्रेराकाशचारिणाम् ।

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२१ ॥

२२२

जरितोवाच ।
अस्माद्रिलान्निष्पतितं श्येन आखुं जहार तम् ।
धुद्रं ग्रहीत्वा पादाभ्यां भयं न भविता ततः ॥ १
शाङ्गिका ऊचुः ।
न हतं तं वयं विभ्रः श्येनेनाखुं कथंचन ।

अन्येऽपि भवितारोऽत्र तस्योऽपि भयमेव नः ॥ २
संशयो ह्यग्निरागच्छेद्दृष्टं वायोनिर्वर्तनम् ।
मृत्युर्नो विलवासिभ्यो भवेन्मातरसंशयम् ॥ ३
निःसंशयात्संशयितो मृत्युर्मातर्विशिष्यते ।
चर खे त्वं यथान्यायं पुत्रान्वेत्ससि शोभनान् ॥ ४ ॥

Ks पक्षिण ऊः; S (Gs om.) शाङ्गि (Ts Gs Ms-s 'ह्रि) काः.
— ") Ns नषहान्; Ts Gs-s अर्भकान्. Bs मांसविदाका.
— ") T1 एष (for आसुर). — ") Ts G (except G1)
पश्य मातर (for पश्यमाना). T1 विले (for अयं). Ko.s.s
Ds चेद् (for हृद्). — ") Ss Ks D1 शायामो; T1 शायेम;
Ts B (except G1.s) Ms शायामि; Ms-s शायाम. Ks
प्रवेशितं. Ks Ns.s B Dn Ds.s प्रवेष्टुं नाश शकुनः; Ns
V1 Da न विद्यामो (Da वेद्याम) विलं वयं.

19 ") Ks Ns.s Bs D चक्षेत्; Ts G (except G1)
हृन्पात् (for दृष्टात्). — ") Ks Ns.s B D (except
Ds.s.s) नाशयेत् (for भक्ष). — ") Ks चरेत्; S Cd
चरेत्. Ds.s चरेद्भवं (for ध्रियेत नः).

20 ") Ns V1 Da विलम्; S विलद्. — ") Ts Gs-s
Mr चारिणः. — ") Ss K1.s Gs Ms श्येयो; T1 श्येहो. G1
M (except Ms) आखोर (for दाहो).

21 V1 om. 21st. — ") Ss Ks भक्षणं (for मरणं).
Ko.s नो; K1.s Da T G1.s-s M न; Ns D1 s Gs हि (for
नः). — ") Ks.s N B D भक्षिते (Ns D1.s खादिते); Ks
खादितः; Ts खादनाद्; Ts G (except G1) तु तदा; Ms
यायुर्न. — ") Ks सितदित्यः; Ks सितैर्दृष्टः; Ns दृष्टारदः;
Ds.s.s दृष्टश्चैव; Da सितदित्यः; D1.s दित्या दित्यः; T1 Gs
सितदित्यः; Ts Gs-s Ms.s-s सित दृष्टः; G1 विशिष्ट दृष्टः
(sic). Cd cites सितैः and दित्. — ") Ns Das Ds S
दुस्ताने. — After 21, Ds (marg. sec. m.) S ins.:

2147* अग्निदाहे तु निषत् मलालोके ध्रुवा गतिः ।
[Ds ध्रुवा (for ध्रुवा). T1 अग्नेर्दो यता लोकोद्भव गतिः.]

आदि). — Sub-parvan : Ss Ko.s-s Ns B Da Dn1.ns
D1.s.s.s Ts Gs.s Ms सांख्यदाहः; to it Ss Bs.s Ds Ms
add शाङ्गि (Ss Ms 'ह्रि को) पावयान. K1 (om. the sub-
parvan name) reads only शाङ्गिकोपाख्यान. — Adhy.
name : Ss K1 Ds शाङ्गिकस्तं (Ds 'वि) लायः; Ko.s.s शाङ्गिका-
विलायः. — Adhy. no. (figures, words or both) : Dns
239; Dm 246; Ds 30; T1 234; Ts Gs-s Ms.s-s
196; Gs Ms 195; Gs 194; Gs 199. — S'loka no. :
Dn 22; Ms 24. — Aggregate s'loka no. : Dns 8355.

222

1 Ss B om. उवाच (Gs om. the ref.). — ") Ss
Ko.s Ds T1 निषतितं; Bs Ms-s निषत्ततं. — ") Ks.s
Ns.s B D (except D1.s) Ms आखुं श्येनो (by transp.).
— ") Ks.s Ns.s B D (except D1.s) धुद्रं पश्य
ग्रहीत्वा च (Bs तु) वातो नाश अयं हि वः.

2 K1 Bs.s Da Dn Ds शाङ्गो; Ks T1 Gs-s शाङ्गिका.
Ss K1 S om. ऊचुः. — ") B (except Bs) तु (for तं).
Ks Bs T1 Gs M विप्र. Ts Gs-s एकमेव हतं विप्र; Gs.s
नापाहृतं वयं विप्र. — ") Ss लेख्यस्तु. Ks.s जयमसि (Ks
'मति) नः. Dns लेख्योपि हि च नो भयं.

3 ") Ns Bs M संशयः. Ks Ns.s Bs.s Dn Ds.s
वहिराग". Bs Da संशयोभिराग". — ") Ss Ks दृष्टुं कथा
भयमासुमनो. — ") Ko.s.s Ts Gs-s संशयः. Ks Ns.s
V1 B (except Bs) D (except D1.s) विले स्यात्तत्र संशयः.

4 ") Ss जनपि त्वं; Ko Ns चर त्वं वः; K1 जनप त्वं;
Ks Ds.s लेखपि त्वं; Ks Ns B (except Bs) D1.s लेख
त्वं (by transp.); Ks चरत्वेयं; T1 चरत्वेयः; Ts G (except

जरितोवाच ।

अहं वै श्येनमायान्तमद्राक्षं विलम्बन्तिकात् ।
 संचरन्तं समादाय जहाराखुं विलाहली ॥ ५
 तं पतन्तमहं श्येनं त्वरितां पृथतोऽञ्चगाम् ।
 आशिषोऽस्य प्रयुञ्जाना हरतो मूपकं विलात् ॥ ६
 यो नो द्वेष्टारमादाय श्येनराज प्रधावसि ।
 भव त्वं दिवमास्थाय निरमित्रो हिष्मयः ॥ ७
 यदा स शक्तिस्तत्तेन क्षुधितेन पत्रिणा ।
 तदाहं तमनुह्राप्य प्रत्युपायां गृहान्प्रति ॥ ८
 प्रविशन् विलं पुत्रा विश्रब्धा नास्ति वो भयम् ।
 श्येनेन मम पश्यन्त्या हत आखुने संशयः ॥ ९

शार्ङ्गका ऊचुः ।

न विश्वं वै वयं मातर्हृतमाखुमितः पुरा ।
 अविज्ञाय न शस्यामो विलमाविशतुं वयम् ॥ १०
 जरितोवाच ।
 अहं हि तं प्रजानामि हृतं श्येनेन मूपकम् ।
 अत एव मयं नास्ति क्रियतां वचनं मम ॥ ११
 शार्ङ्गका ऊचुः ।
 न त्वं मिथ्योपचारेण मोक्षयेथा भयं महत् ।
 समाकुलेषु ज्ञानेषु न बुद्धिकृतमेव तत् ॥ १२
 न चोपकृतमस्माभिर्न चास्मान्वेत्थ ये वयम् ।
 पीड्यमाना भरस्यसान्का सती के वयं तव ॥ १३

G₂ Ms-s चर वै त्व Cd otes चर (=गरुड) ss in text
 Ś₁ K (except K₂) N₁ D₂ s यथाकाम — “) K₂ s N
 V₁ B D G₁ s आ(D₂ G₁ s प्र)व्यसि, T₂ उत्सृज्य, Cd
 मत्स्यसि (as in text) Ś₁ K₁ सोमने

5 K₁ S om उवाच — “) K₁ N₂ s B (except B₂)
 Dn D₂ अहं वेगेन त यात — “) D₂ s महात् (for अग्राह)
 K₂ N₂ s B (except B₂) Dn D₂ पतता चर (for विलम्ब)
 — “) K₂ s N₂ s B (except B₂) Dn D₂ विलादाखु
 Ś₁ K₁ Ko : 4 N₁ V₁ D₂ s समादाय — “) T₁ Ms
 बलादाखु Ś₁ K₁ N₁ V₁ T₁ G₂ s (by corr) बलाहली
 K₂ s N₂ s B s Dn D₂ श्येन पुत्रा महाबल

6 “) K₁ N₂ s B (except B₂) Dn D₂ s त पतत
 महावेगात् — “) N₁ Dn₂ D₂ पृथतोऽञ्चया, T₂ G₂ s
 पृथेन-वारा, G₂ s s Ms s पृथमञ्चगा — After 6th, K₂
 reads 9, repeating it in its proper place — “) S
 ह्रात K₁ s N V₁ B Da Dn D₂ s S मूपिक Ś₁ D₂ s
 G₁ s बलात् — K₂ ins after 6 D₂ (marg sec m),
 after 7th

2148* नमोऽस्तु ते श्येनराज रक्षिता राजवन्धवा ।

7 “) Ś₁ K₁ Ko : 4 N₁ D₂ s s आनय — “) K₂
 श्येनीपुत्र Ś₁ K₁ Ko : 4 N₁ हरस्युत, S विधावसि — After
 7th, Da (marg sec m) ins 2148* — “) K₁ Ko : 4
 Ms s चिरमास्थाय, V₂ दिवमासाद्य — “) D₂ श्येन
 राजो हिर*.

8 “) Ś₁ K₁ यदा परोक्षितसः K₂ s N₂ s V₂ B
 (except B₂) Dn D₂ s स यदा सः, D₂ s यदासो अ
 — “) K₂ s N₂ s B (except B₂) Dn D₂ s श्येनेनाखु
 पतः, Ms-s क्षुधितेन च पत्रिणा — “) Ś₁ D₂ s B (except

G₁) अनुहाय, B₂ प्राप्य — “) N₁ D₂ s प्रस्रियता स्नात्
 K₁ ग्रह प्रति; K₂ s N₂ s B (except B₂) Dn D₂ s पुनर्हृद
 (K₂ D₂ “मुहात्, Dn₂ ns “मुहे), D₂ मुहानयि

9 “) K₁ T₁ G₂ विलम्बा; N₁ B (except B₂) D₂
 विल (N₂ “अ)ञ्च, T₂ G₂ s s M विलभान् (Ms-s “आ)
 K₂ N₂ s B₂ s D₂ चात्र, B₂ मात्र — “) Dn₂ D₂ हृतबालुत्
 K₂ N₂ s B (except B₂) Dn₂ ns D₂ महात्मना (for
 न स*)

10 K₂ T₁ G₂ शार्ङ्गका; B₂ s Dn D₂ T₂ G₂ s Ms-s
 शार्ङ्गो Ś₁ K₁ S om ऊचु D₂ शार्ङ्ग उवाच — T₂ G₂
 Ms (hapl) om 10-11 and the ref before 12
 — “) K₁ Ko : 4 V₁ B₂ s s D₁ G₂ s s विप्रो वै, K₂ s N₂ s
 B₂ Da Dn D₂ s s T₂ M (Ms om) विप्रहे, G₂ s विप्र ते
 K₂ s N₂ s B (except B₂) D₂ (except D₁) हृत (for वय)
 — “) Ś₁ N₁ V₂ D₂ s हृत आखुत् G₂ सत पुरा K₂ s
 N₂ s B (except B₂) D (except D₁ s) श्येनेनाखु कथचन
 — “) K₂ s N V₂ B₂ Dn D₂ s प्रवृद्ध दिवर्
 शुव (K₂ “वि), B₂ s प्रवेष्ट च विल शुव, B₂ Da प्रवेष्ट
 विलमय वै

11 T₁ G₂ Ms om 11 (with ref, of v 1 10) Ś₁
 K₁ S om उवाच — “) K₁ Ko हृत प्रजा, K₂ s N₂ s B
 (except B₂) Dn D₂ s समभित्, D₁ तात प्रजा, S (T₂
 G₂ Ms om) हित (G₂ हृत) विजा — “) Many MS
 (mostly B) मूपिक — “) K₁ N₂ s V₂ B (except B₂)
 Dn D₂ नास्ति बोध अय पुत्रा; K₂ corrupt

12 T₂ G₂ Ms om the ref (cf v 1 10). K₂ s D₂
 G₂ शार्ङ्गिका, B₂ s Dn D₂ शार्ङ्गो Ś₁ K₁ S om ऊचु
 — “) K₂ s N₂ s B D (except D₂ s) भयादि न; G₂ s

तरुणी दर्शनीयासि समर्था भर्तुरेपणे ।
 अनुगच्छ स्वभर्तारं पुत्रानाम्प्राप्तिं शोभनान् ॥ १४
 वयस्यपश्चिमाविश्य लोकान्प्राप्स्यामहे शुभान् ।
 अथास्माच्च दहेदग्निरायास्त्वं पुनरेव नः ॥ १५
 वैशंपायन उवाच ।
 एवमुक्ता ततः शार्ङ्गो पुत्रानुत्सृज्य खाण्डवे ।

जगाम त्वरिता देशं क्षेममग्रेरनाश्रयम् ॥ १६
 तवस्तीक्ष्णाचिरम्यागाज्वलितो हन्यवाहनः ।
 यत्र शार्ङ्गो बभूवुस्ते मन्दपालस्य पुत्रकाः ॥ १७
 ते शार्ङ्गो ज्वलनं दृष्ट्वा ज्वलितं क्षेत्रं तेजसा ।
 जरितारिस्ततो वाचं श्रावयामास पावकम् ॥ १८

G. 1.
R. 1.

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्वाविंशत्यधिकविंशततमोऽध्यायः ॥ २२२ ॥

अर्थं नमः.

13 ⁴ Ko Dn1 D1.s G2.s दीव्यमानान्. Ks N V1 B Da Dn D1.s विभर्तृभ्याम्; T1 G2 M2.s हरस्वभ्याम्. ⁵ K1 'ना नवत्य' (S1 'ल') साकृते के ते (S2 ते के) वयं तव.

14 ¹ K2 B भर्तृपो (G2.s 'लो') वणे; Dns D2 भर्तृरीदृष्टी. Cd cites एपणे (as in text). — ² K2 N2.s B Da Dn D1.s 'गच्छ पति मातः; K2 'गच्छरपतिर्मातः; D2.s 'गच्छति भर्तारं. — ³ S1 Ko.1.s वेत्यसि; Dns D1.s T1 प्राप्स्यसि; G2.s G2 M ह्यस्यसि. T1 G2.s G2 M शोभने.

15 S1 († hapl.) om. 15⁴. — ⁵ K2.s N2.s B D (except D1.s) वयमाग्निं समाविश्य. — ⁶ Ko.s N1 V1 Dns D1.s T1 प्राप्स्याम शोभनान्; K1.s N2 B Dns D2.s D2.s G2 आपस्याम शोभनान्; Da आपस्यामहे शुभं. — ⁷ D2 यदाभ्याम्; T1 अस्मास्तु. K2 दृष्ट्वाग्निम्. — ⁸ Ko.2.s S अवायाः; K2 त्वमायाः (for आवायस्व). — Alter 15, D1 marg. sec. m. ins. "

2149⁴ समागम्य भविता एवं वै शोकं च मा क्रुयाः ।
 16 S1 K1.s D1 S om. उवाच (G2 om. the ref.). — ⁵ K (except K1) N V1 D (except D4.s) T1 G2 M उवाच. S1 K1 तदा; G2.s तदा. K2.s Da1 D2 शार्ङ्गो. — ⁶ S1 Ko.1.s D2 कृतायुषश्च; N1 तानुत्सृज्य च. — ⁷ S1 K (except K2) V1 निराश्रयः; N1 D1 निराश्रयः; N2.s B2m Dn D4.s अनाश्रयः.

17 ¹ B2 सीधगाग्निम्; D1.s कृतायुषः; G2 सीधगाग्निम्. K2 अग्न्यावात्. — ² K2 N2.s V1 B D (except D1.s) G1 त्वरितो हन्य.

18 Dns om. 18. — ⁵ K2 N B (except B2) Dns न तस्ते; T1 G2.s M तं शार्ङ्गो; T2 G2.s शार्ङ्गका. K2 N B (except B2) Dns न D2 उज्ज्वलितं. — ⁶ K2 N B2.s Dns D2.s G2.s उज्ज्वलनं; B2.s Da D2 T2 M उज्ज्वलितं. K2 N B (except B2) Dns Da ते विद्वत्सतः (for स्वेन ते). — Alter 18⁴, = ins.:

2150⁴ इयमिताः करणा वाचः श्रावयामासुरन्तिकान् ।
 — ⁵ S1 K (except K2) N V1 B2 D (except D1; Dns om.) ततो वाचयं; G2.s M ततो वाचः.

Colophon om. in T1. — Major parvan: T2 U M संभव' (for आदि). — Sub-parvan: S1 Ko.2.s B1 D1.s G2.s सांख्यवादः to it S1 Ko.4 B1 D1.s add शार्ङ्गो (B1 D1 शार्ङ्गो) वाक्यान्. K1.s N2 B2.s G2 Dns D2 M2 (all om. the sub-parvan name) mention only शार्ङ्गो (N2 B2.s Dns D2 शार्ङ्गो) वाक्यान्. — Adhy. name: S1 K1 जरिता (K1 शार्ङ्गो) पलायनं. — Adhy. no. (figures, words or both): Dns 230; Dm 247, D2 31; T2 G2.s M2.s 197; G1 Ms 198; G2 195; G2 200. — Sloka no.: Dns 18; Ms 19.

223

1 Before 1, K4 ins.:

2151⁴ कथं नाम रितास्माकं दुःखापन्ना वशंरिवते (sic) ।
 — S1 K1 S om. उवाच; B2 om. the ref. — ⁵ V1 पुरस्तात्कृच्छ्रं. — ⁶ M2 (sup. lin. as in text). श्रीमात्र. — ⁷ T U (except G1) संवेद्य. K2 कृच्छ्रकालं च सं. — ⁸ Ko.4 B2 Dns Dns D2.s T1 G1.s M2 नैवेति; K1 नैवेति; K2 corrupt. D2 इयते नैव क; M2.s स्वयनं वेति क.

2⁵ T2 G (except G1.s) वत्. K (except K1) N V1 D अनुयातं. T1 वा कृच्छ्रमग्निसंयातं. — ⁶ D2 विवेकी. M विषासासायव्युत्पत्ति (T1 ते). — ⁷ S1 K (except K2) B2 D2 'काष्ठव्यपितो. — ⁸ K2.s N2.s B (except B2) Dn D2 न श्रेयो विदिते मद्दु.

3 S1 K2 D2 S om. उवाच. — ⁴ Ko D2 G2.s शीरस्वमसि. S1 वद; K2 D2 सयः; G2 तु नः (for च नः). K2 एवमुक्तो भ्रातृभिस्तु जरितादिभिर्वापुः. — ⁵ K2.s

२२३

जरितारिरुवाच ।

पुरतः कृच्छ्रकालस्य धीमाञ्जगतिं पूरुषः ।
स कृच्छ्रकालं संप्राप्य व्यथां नैवेति कर्हिचित् ॥ १
यस्तु कृच्छ्रमसंप्राप्तं विचेता नावबुध्यते ।

स कृच्छ्रकाले व्यथितो न प्रजानाति किञ्चन ॥ २

सारिसृक् उवाच ।

धीरस्त्वमसि मेधावी प्राणकृच्छ्रमिदं च नः ।
शूरः प्राज्ञो बहूनां हि भवत्येको न संशयः ॥ ३

स्तम्भमिन्न उवाच ।

ज्येष्ठस्त्राता भवति वै ज्येष्ठो मृच्छति कृच्छ्रतः ।
ज्येष्ठश्चैव प्रजानाति कनीयान्किं करिष्यति ॥ ४

द्रोण उवाच ।

हिरण्यरेतास्त्वरितो ज्वलन्नायाति नः क्षयम् ।
सप्तजिह्वोऽनलः क्षामो लेलिहानोऽपसृपति ॥ ५

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तो आतृभिस्तु जरितारिर्विभावसुम् ।
तुष्टाव प्राञ्जलिर्भूत्वा यथा तच्छृणु पार्थिव ॥ ६

जरितारिरुवाच ।

आत्मासि वायोः पवनः शरीरमुत वीरुधाम् ।
योनिरापथ ते शुक्र योनिस्त्वमसि चाम्भसः ॥ ७
ऊर्ध्वं चापथ गच्छन्ति विसर्पन्ति च पार्श्वतः ।
अर्चिपत्ने महावीर्यं रश्मयः सवितुर्यथा ॥ ८

सारिसृक् उवाच ।

माता प्रपन्ना पितरं न विधः
पश्चाद् नो न प्रजाताञ्जकेतो ।

न नस्त्राता विधतेऽप्ये त्वदन्य-

स्तस्माद्भि नः परिरक्षैकवीर ॥ ९

यदग्रे ते शिवं रूपं ये च ते सप्त हेतवः ।

११.१ B D (except D1.१) प्राज्ञः दूरो (by transp.); B नमस्तेस्तु. ११.१ V1 च (for हि). — *) Ko.१.१ D1 नरोत्तमः; K2 कुले गुणी; B (except G2.१) गुणायिकः.

4 १ K1 D1 B om. उवाच. — *) K1.१ B D1.१ G1.१.१ श्राता; ११.१ Dn D1.१ तातो (for श्राता). T1 अथ आनृच्यवेकेयु. — *) १ K1 हि जानाति; ११.१ विजानाति.

5 १ K1 D1 B (except M1) om. उवाच. — *) G1 वेतास्त्वपति. — *) T1 G2-4 च (for नः). D1 T1 G2-4 ह्ययं (for शयम्). — *) N (except D1) जिह्वानलः (D1 'तः'); T1 G1.१ जिह्वानलः. K1 ११.१ B (except D1) Dn D1.१ दूरो; ११.१ V1 D1.१ कालो; G1 सर्वान्; M1 क्षेमो; M1-१ क्षेमं (for क्षामो). M1 'जिह्वोऽनिलसप्तो. — *) Ko प्रसर्पति; K2-4 ११.१ B Dn D1.१ T G2.१ M1-१ विसर्पति; K2.१ ११.१ D1.१ D1 विसर्पिता; V1 अवसर्पति; G1-4 अवि सर्पति; M1 वनरहस्यम्.

6 १ K1.१ D1 B om. उवाच (T1 om. the ref.). — *) ११.१ स पथमुनो भ्रातृभिर् (for *). K1.१ ११.१ B (except D1) Dn D1.१ दृष्टं संशयं ते (K1 D1 च) व्योमं मेदाहल्य पुत्रकाः. — *) Ko.१ D1 प्रणतो भूत्वा. K1.१ ११.१ B (except D1) Dn D1.१ तुष्टुः प्रप (K1 'म') ता

भूत्वा. — *) K1 ११.१ B1.१.१ Dn D1.१ यथाहि; ११.१ V1 B1 D1.१ यथावच्. १ K1 ११.१ D1.१ शृणु भारत; K1 शृणु तच्छृणु. G1 M1.१ यत्तच्छृणु नराधिप.

7 १ K1 D1 B om. उवाच. — *) १ K1 M1 (sup. lin.) वायुः पवनः; K1 ११.१ V1 B D वायोर्देवन. — *) K1 B1 D1 अवि; ११.१ B1.१ Dn D1.१.१ T1 असि; D1 पुष्य- (for उत). १ K1 Cd योद्यः. T1 G2-4 शरीरतद-चापति. — *) १ K1.१.१ ११.१ V1 Dn D1.१.१ सुष्टं; M1 sup. lin. शुक्र. G1.१ योनिरापार्थिहोदस्त. — *) G1 M1.१.१ चाभसो; G1.१ वर्यसः.

8 *) K1 ऊर्ध्वं वाहय. K1 ११.१ B D (except D1.१.१) सर्पति. — *) ११.१ विसर्पन्ति; D1 विसर्पते. G1 ह्य (for च). S वायतातः (G1.१ M1.१ 'तः'). K1 ११.१ V1 B Dn D1.१ तुष्टतः पार्श्वतलया; ११.१ द्विपि सर्पति पा. — *) १ B1 अर्चिपते.

9 १ K1 B om. उवाच. — *) ११.१ B D (except D1) प्रणता; V1 विपन्ना; T1 G1 M1 प्रयाता; M1 (sup. lin.) Cd as in text. T1 G2-4 वितरं विपन्ना. — *) K1 जाता; G1 M1 मुज्जता (for प्रजाता). K1.१ पूमक्षेपो; M1.१ भवादे. K1 ११.१ V1 B D (except D1) यथा जाता नैव मो (११.१ च) पुन-

तेन नः परिरक्षाद्य ईडितः शरणैपिणः ॥ १०

त्वमेवैकस्तपसे जातवेदो

नान्यस्तप्ता विद्यते गोषु देव ।

ऋषीन्सान्यालकान्पालयस्व

परेणासान्भ्रैहि वै हव्यवाह ॥ ११

स्त्वम्यभिन्न उवाच ।

सर्वमग्ने त्वमेवैकस्त्वपि सर्वमिदं जगत् ।

त्वं धारयसि भूतानि भुवनं त्वं विभर्षि च ॥ १२

त्वमभिर्हव्यवाहस्त्वं त्वमेव परमं हविः ।

मनीषिणस्त्वां यजन्ते बहुधा चैकधैव च ॥ १३

सृष्ट्वा लोकांस्त्रीनिमान्हव्यवाह

प्राप्ते काले पचसि पुनः समिद्धः ।

सर्वस्यास्य भुवनस्य प्रसूति-

स्त्वमेवामे भवसि पुनः प्रतिष्ठा ॥ १४

त्वमन्नं प्राणिनां श्रुतमन्तर्भूतो जगत्पते ।

नित्यं प्रवृद्धः पचसि त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ १५

द्रोण उवाच ।

स्र्यो भूत्वा रश्मिभिर्जातवेदो

भूमेरम्भो भूमिजातान्नसांश्च ।

विश्वानादाय पुनरुत्सर्गकाले

सृष्ट्वा ब्रूया भावयसीह शुक्र ॥ १६

त्वच एताः पुनः शुक्र वीरुधो हरितच्छदाः ।

६.१
६.१

केतोः; T₁ पक्षाः सुजाता न हि धूमः; T₂ G₂-s चयं कृता भगवन्नः प्रसीद. — *) K₀ माताययासा; K₂ s ना(K₂ जो)न्यखाता; G₁ स नखाता; M₂ जमखाता. K₂ N₂ s B D (except D₁ s.) विद्यते वै; T₁ G₁ s M (except M₂) विद्यतेमेव. — *) K₂ N₂ B D s तस्मा(G₁ भया)दस्मान्; V₁ तस्मा-देतस्व. K₂ N₂ s B D (except D₁ s.) शादि चालारत्न-मग्ने; T G परिपाद्येकवीर; M₂-s परिहृयेव गच्छ.

10 *) G₁ यद्य तेते. G₁ विद्यस्त्वं. — *) S₁ K₂ याश्च ते; K₀ येन ते; K₂ यद्य ते; K₂ यत्र ते; G₁ यथैते. — *) K₀ s परिनिष्पद्य; K₂ Da 'निदि त्वं; K₂ 'विषयस्मान्; N₁ 'पादघ्न; N₂ s V₁ B₂ s Da D₁ s 'पाहि त्वं; B₂ s 'वीक्षस्व; D₂ s 'रक्षस्व; S 'रक्षेयाः (M₂-s 'रक्षन्तु). — *) K₂ N₂ s V₁ B₂ s Da Da D₁ Da आतोक्षः; K₂ पंडितान्; N₁ रक्षितान्; D₂ आतोः च; D₂ आतोक्षे; || पीडितान्; Cd as in text. S₁ K₂ शरणैपिभिः; K₂ शरणागतान्.

11 *) K₀ Cd तमसे; K₂ G₂ तपसोः; K₂ तप्यसे; D₂ M₂ (sup. lin.) तपसा. M₂-s जातमानो. — *) S₁ K₂ D₁ s तदा; K₂ त्वतो; N₁ प्राप्ता; B₂ गोप्ता (for तदा). S₁ K₂ s Da₂ G₁ देवाः. — *) K₂ कर्षीस्त्वस्मान्. K₂ पालयस्त्वं. — *) Cf. 19°. B D₂ G₂ वेदि. T₁ G₁ चेदुः G₂-s M च; G₂ s हे (for वै). — S₁ K₂ (except K₂) N₁ D₁ s भवत्(D₁ s तव)प्रसादाजीविषं प्राप्नुयाम.

12 S₁ K₂ S om. उवाच. B₂ om. the ref. — *) S (except T₁ G₁ M₂) त्वमेकस्तु. — *) T₁ || (except G₁) उपपन्नं च विभर्षि च.

13 Before 13, S ins. द्रोणः (M₂ वैर्त्तं). — *) D₁ s S त्वमग्ने. D₁ s हव्यकण्ड्यः; S हव्यवाद्यः (G₁ M₂ s 'अयधैव). — *) T₁ G (except G₁) परमा गतिः. — *)

B₂ तां; D₂ G₂ s त्वं (for त्वां). K₂ N₂ s B (except B₂) D₂ D₂ जानंति. K₂ चैकमेव च; N₂ s V₁ B₂ s Da Da D₂ चैकधापि च; G₂ चैकयापि च; G₂ चैकधापि च. K₂ एकधा बहुधा चैव यत्ति त्वां मनीषिणः.

14 *) K₂ N₂ s V₁ B (except B₂) D (except D₁ s.) काले प्राप्ते (by transp.). N₁ D₁ s वहसि (for पचसि). T₁ M₂-s समिद्धः; G₂ त्वमिद्धः; G₂ समिद्धमेतत्; — *) K₂ s N₂ s B₂ s Da D₂ त्वं सवैस्व; B₂ त्वं सवैकधा; B₂ D₂ s त्वं सर्वस्यास्य (for सर्वस्यास्य). — *) K₂ त्वमे-यामिर; N₁ D₁ s 'वास्व. K₂ अभवसि; Da पचसि. S₁ त्वमन्नं; Cd प्रतिष्ठा (as in text).

15 Before 15, K₂ B₂ s D (except D₁ s.) ins. द्रोण उवाच. — *) K₂ N₂ s B D प्राणिभिर् (D₁ s प्राणिना). K₂ M₂-s भुंक्ते; T G M₂-s भुंक्ते. — *) S₁ K₂ अंतर्भूतः. — *) S₁ K₂ N₁ V₁ B₂ D₂ T₁ G₁ नित्य- (for नित्यं). K₂ प्रवृद्धः; D₂ सृष्ट्वा. K₀ s s चरसि.

16 K₂ om. उवाच. K₂ N₂ s B D (except D₁) S om. the ref. (cf. v. 1. 13, 15). — *) S₁ K₂ भूमिरंभो; S भूमेराम्भो. S₁ K₂ V₁ B (except B₂) Da भूमिजानां. S₁ K₂ रसानां. D₁ s भूमिजानां रत्नं च. — *) K₂ विष-स्यादाय; S विषं चा(G₁ 'आद्या; G₂ s 'अं त्वा)दाय. Ed oites विश्वान् (as in text). K₂ N₂ s B₂ D (except D₂) उत्तरुष्य काले; T₂ G₂-s उत्सृज(G₂ s अप उत्सृ)जति काले. — *) S₁ K₂ सृष्टिः; K₂ D₁ s D वृष्ट्या; K₂ B₂ Cd सृष्ट्या; K₂ सृष्टो; N₂ s D₂ s वृष्ट्या; D₂ s वृष्ट्या; G₂ वृष्ट्या (for सृष्ट्या). K₂ T₁ G₁ M₂ s वृष्ट्या (T₁ 'वृष्ट्या; B₂ भूयो; T₂ G₂-s वृष्ट्या; G₂ वृष्ट्या (for वृष्ट्या). G₂ s इय (for इष्ट). K₀ नुक्ते; K₂ s Da T₁ G₁ M₂ s 'कः; D₂ D₂ s 'कः.

जायन्ते पुष्करिण्यथ समुद्रश्च महोदधिः ॥ १७
इदं वै सद्यः तिग्मांशो वरुणस्य परायणम् ।
शिवस्त्राता भवासाकं भासानद्य विनाशय ॥ १८
पिङ्गाक्ष लोहितग्रीवः कृष्णवर्त्मन्हुताशनः ।
परेण प्रैहि मुञ्चासास्तागरस्य गृहानिव ॥ १९
चैशंपायन उवाच ।
एवमुक्तो जातवेदा द्रोणेनाक्लिष्टकर्मणा ।
द्रोणमाह प्रतीतात्मा मन्दपालप्रतिज्ञया ॥ २०
ऋषिद्रोणस्त्वमसि वै ब्रह्मैतद्याहतं त्वया ।
ईप्सितं ते करिष्यामि न च ते विद्यते भयम् ॥ २१
मन्दपालेन ययं हि मम पूर्वं निवेदिताः ।

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्रयोविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२३ ॥

वर्जयेः पुत्रकान्महं दहन्दावमिति स ह ॥ २२
यच्च तद्वचनं तस्य त्वया यच्चैह भाषितम् ।
उभयं मे गरीयस्तद्वहि किं करवाणि ते ।
भृशं प्रीतोऽसि मद्रं ते ब्रह्मन्स्तोत्रेण ते विभो ॥ २३
द्रोण उवाच ।
इमे मार्जारकाः शुक्र नित्यमुद्वेजयन्ति नः ।
एतान्कुरुष्व दंष्ट्रासु हव्यवाह सवान्धवान् ॥ २४
चैशंपायन उवाच ।
तथा तत्कृतवान्वहिरम्पनुज्ञाय शार्ङ्गकान् ।
ददाह खाण्डवं चैव समिद्धो जनमेजय ॥ २५

17 ") Śi K (except Ks) Gs. s एव च पुव; Ns घन्यास्त्वयः; Gs त्वतो देताः. — ") Ns B Da Ds सुभद्रश्च; Cd Nilp as in text. Gs ससुद्धाक्ष महोपधीः.

18 ") Ns इदं च; Ts Gs-4 इमं वै; Gs. s तोभम्. Vs संप्रति; Ts हन्ति; Ts Gs-4 सर्व- (for सद्यः). Ks. 6 Da Gs. s तिग्मांशोर. — ") Ns जीवप्रदो (for शिव*). Dns Ds सदा (for सद्यः). — ") Ns ज (for मा).

19 ") Ts Gs-4 विंगलाक्ष (Gs ") हव्यग्रीव; Ms-3 दितलाक्ष मितममयो. — ") Ko Ds T G कृष्णवर्त्म. — ") Cf. 114. Ks Ns V. 2 B Da Ts Gs प्रैहि; Cd प्रैहि (as in text). Ms परेण ते ब्रह्मैतद्याह. — ") Śi Ks गृहानिव; Ds. s गृहानिव च.

20 Śi Ks. 2 Ds Ts Gs-4 Ms-3 om. उवाच. Bs Ts Gs. 2 Ms om. the ref. — ") Ks. 2 Ds. Ts Gs जातवेदो. — ") Ks Ns. 2 B D (except Ds. s) द्रोणेन ब्रह्मादिना. — ") Ks च प्रीतात्म; Ds. s प्रतीतोऽसि; Da प्रतीतात्मा. Gs Ms. s तं द्रोणमाह प्रीतात्मा.

21 Before 21, all MSS. ind. अशिरवाच (Śi Ks B om. उवाच). — ") Ks Ts Gs-4 ऋषे. Ts Gs द्रोण महापात.

22 ") Ks Ns. 2 B Da Ds Ds वै ययं; Da एवं हि. — ") Ks. 2 Ds. Ts Gs. 2 ययं वै. — ") Ms. s इद (for इति).

23 ") Ds. s यदुर्गं (for यद्य सद्). Ks Ns. 2 B Da Da Ds मय तद्वचनं (Ks "नाद्) द्रोण. — ") Ks Ns V. 2 (except B) D गरीयसु; Ks "यस्य; B "यस्यस्य. — ") Śi. 2 ने; Ks तत् (for हि). Śi. 2 हि; Ks च (for ते). — ") Ko

B Ds. s Ts Gs ब्रह्मलो; Ms क्षोत्रेणानेन. Cd citos ब्रह्मन् (as in text). Ks Ns. 2 B D (except Ds) सत्तम (for ते विभो).

24 Ks B om. उवाच. — After द्रोण; Ts Gs-4 ins. 2152* एव कान्सर्वदेवेश जातवेदो महाययाः ।

— ") Ns Ds. s नृत्तम् (for नित्यम्). — ") Ks दंष्ट्रायै; Ns Da Ds. s. 4 दृशयस्त्वै; Ns V. 2 B. s Da दंष्ट्रामे; Ds. s दंष्ट्रायै; Gs धव्यवाह. — ") Ks Ns. 2 B D हुताशन; B (except Ms-3) हव्यवाह त्वं.

25 Śi Ks. 2 Ds Ts Gs-4 om. उवाच; Ks Ns. 2 B Da Ds. s Gs. s M om. the ref. — ") Ks Gs. 2 Ns. 2 च (for सद्यः). Ks Ns. 2 B D (except Ds) Ts Gs. s अशिरः (for अशिरः). — ") Ks Da Gs शार्ङ्गकान्. — ") Ks दाहं; Ns. s V. 2 B D (except Ds. s) दाहं; B चापि (for वेद्य). — ") Ts Gs (except Gs) समिद्ध (for समिद्धो).

Colophon. Major parvan: Ts G M संभव* (for आदि*). — Sub-parvan: Śi Ks-4 B. s Ds. s Ds. s Gs. 2 Ms. s खोटवदाह; to it Śi Ks-4 B. s Ds. s Ds. s Ms add शार्ङ्गको (Ks शार्ङ्गको; B. s Ds. 2 Ds. s Ms add शार्ङ्गको; Ks. 2 B. s Da (all om. the sub-parvan name) mention only शार्ङ्गको (N. s B. s शार्ङ्गको) पातयान. — Adjy. name: Ks अशिरवाच; Ts शार्ङ्गकाशय. — Adjy. no. (figures, words or both): Da 231; Dns 245; Ds 31; Ts 235; Ts Gs-4 Ms-3 195; Gs Ms 197; Gs 198; Gs 201. — Stala no.: Da 22; Ms 25. — Aggregate stala no.: Ds 8327.

२२४

वैशंपायन उवाच ।

मन्दपालोऽपि कौरव्य चिन्तयानः सुतांस्तदा ।
 उक्तवानप्यशीतांशुं नैव स स्म न तप्यते ॥ १
 स तप्यमानः पुत्रार्थे रुपितामिदमब्रवीत् ।
 कथं न्वशक्ताः पुत्रेने लपिते मम पुत्रकाः ॥ २
 वर्धमाने हुतवहे वाते शीघ्रं प्रयायति ।
 असमर्था विमोक्षाय भविष्यन्ति ममात्मजाः ॥ ३
 कथं न्वशक्ता प्राणाय माता तेषां तपस्विनी ।
 भविष्यत्यसुखाविष्टा पुत्रप्राणमपश्यती ॥ ४
 कथं नु सरणेऽशक्तान्पतने च ममात्मजान् ।

संतप्यमाना *अमितो वाशमानाभिधावती ॥ ५
 जरितारिः कथं पुत्रः सारितृकः कथं च मे ।
 स्तम्बमित्रः कथं द्रोणः कथं सा च तपस्विनी ॥ ६
 लालप्यमानं तमृपि मन्दपालं तथा वने ।
 रुपिता प्रत्युवाचेदं साध्वयमिव भारत ॥ ७
 न ते सुतेष्ववेक्षास्ति तानृपीमुक्तवानसि ।
 तेजस्विनो वीर्यवन्तो न तेषां ज्वलनाद्भयम् ॥ ८
 तृथाश्रौ तै *परीचाश्च त्वया हि मम संनिधौ ।
 प्रतिश्रुतं तथा चेति ज्वलनेन महात्मना ॥ ९
 लोकपालोऽमृतां वाचं न तु वक्ता कथंचन ।

224

1 ङी K₁ s D₂ B om. उवाच. — *) V₁ D₂ s 'वाल्स्तु.
 B₂ रात्रेः; G₂ कौरव्या. — *) K₂ 'याना स वै सुताम्; N₁
 D₁ s 'वितयन्स्सुतांस्तदा (N₁ 'वा); N₂ s B Da Dn D₂ s
 वितयामास पुत्रकां (N₂ B Da वै सुताम्. — *) K₂ s s
 'वानय शीतांशुं; K₂ N₁ s B Da Dn D₂ s उत्सवापि च (K₂
 चापि) स तिमःशुं; N₁ D₂ s 'वानपि (D₂ s 'नेप) दीतांशुं.
 — *) T₁ G₂ सखार; G₂ सख न (for स ख न). K₂ s
 पुनः पुनरतप्यत; K₂ N₁ s V₁ B Da Dn D₂ s नैव
 श्मोषितपृष्ठति; N₁ D₂ s नैव सखार तद्वचः.

2 G₂ om. from पुत्रार्थे (in 2^a) up to विमोक्षाय
 (in 3^a). — *) G₁ M₂ तप्यमानः सुतस्वार्थे (M₂ सुतार्थे
 स्). — N₁ om. 2^a. — *) ङी K₂ s D₂ तु; K₂ G₂ च
 (for तु). K₂ कथं नु सरणेऽशक्ताः; N₂ s V₁ B Dn D₂ s
 कथं नु (B₂ Dn D₂ s ख- or ख-) शक्ताः प्रपणे; T G₂ s
 M कथं नु (T₁ G₂ M₂ s ख-) शक्ताः पतये. Cd eltes
 द्वपने (as in text).

3 G₂ om. 3^a (cf. v. 1. 2). — *) K₂ N₁ B D
 (except D₂ s) चाशु (for क्षीमे). ङी K₂ प्रवाहिति; T₂
 G₂ s प्रवाति च. — N₁ om. 3^a. — *) K₂ हि; T₂
 G₂ अपि (for वि-). B (except B₂) transp. विमो-
 and मवि-.

4 *) ङी Da D₁ नु शक्ता; K₂ T₂ G₂ s नु (G₂ ख-)
 शक्ताः; K₂ corrupt; B₂ Dn D₂ तु शक्ता; M₂ च शक्ता.
 G₁ कथं च सरणेऽशक्ता. — *) K₂ N₁ s B D 'व्यति हि
 शोकातां. — *) ङी K₂ s s 'मभीप्सती.

5 *) ङी N₁ नु सरणे; K₂ s s तु स (K₂ शरणे); K₂ B₂
 D₂ उडुवने; N₂ s D₂ s Da Dn D₂ s उडुवने; B₂ S च
 सरणे (G₂ s संचरणे). — *) K₂ पतानेव; G₂ पतने वा.
 K₂ भविष्यति ममात्मजाः. — *) ङी K₂ s s N₁ V₁ D₁ s s
 'मानममितो; K₂ N₂ s B Da Dn D₂ 'माना वतुषा; K₂
 'माना पुरतो; S 'माना मीता च (G₁ s s Me-s वा).
 — *) ङी वायव्यमाना; K₂ s s B (B₂ marg.) Da D₂ s
 वात; K₂ वय्य; K₂ समंताव; S (T₁ G₁ Me-s वा) मनाय.
 K₂ N₂ s B (except B₂) Da Dn D₂ s T₁ म₂ D₂ दि-
 (for अदि-). K₂ s s B₂ s Da Dn D₂ s D₂ S (except
 T₁ G₁ Me₂)-वायवित.

6 *) ङी T₂ G₂ s कथंचन; G₁ M₂ कथं भवेत्. — *) K₂
 G₂ वा सा; N₁ माता; D₂ चापि; T₁ सारि; M₂ वा च
 (for सा च).

7 Before 7, N₁ ins. वैशं उ; S ins. वैशं. — *) ङी
 K₂ s s D₂ तपोवने; K₂ सदा वने; N₁ सतो वने.

8 Before 8, V₁ ins. लरितोवाच; S लरिति. — *)
 K₂ s N₂ B₂ Da Dn D₂ s पुत्रेण (for सुतेषु). K₂ G₂
 M₂ (inf. lin. as in text). s s अवेक्ष. ङी K₂ न सेतु पक्षा
 आयाता; D₂ न सेतु ते दावेक्षास्ति. — *) ङी damaged,
 K₂ N₁ V₁ B D (except D₂ s) वात् (for तात्). T₂ G₂
 गुणवाति. K₂ दृति तदुक्तवानसि. — *) T₁ तेजवंतो; T₂
 G₂ s सदाभगा; G₂ वे शीघ्रंते (for शीघ्रे). — *) ङी K₂
 विलते अर्थ.

9 *) K₂ s N₂ s B D त्वयाश्रौ. N परीताव; S दायाश्रौ;
 पतिदाश्र (T₂ G₂ s सहेन). — *) K₂ N₂ s B D स्त (Da

समर्थस्ते च वक्तारो न ते तेष्वास्ति मानसम् ॥ १०
 तामेव तु ममामित्रां चिन्तयन्परितप्यसे ।
 ध्रुवं मयि न ते स्नेहे यथा तस्मां पुरामवत् ॥ ११
 न हि पक्षवता न्याय्यं निःस्नेहेन सुहज्जने ।
 पीड्यमान उपद्रुपुं शक्तेनात्मा कथंचन ॥ १२
 गच्छ त्वं जरितामेव यदर्थं परितप्यसे ।
 चरिष्याम्यहमन्येका यथा कापुरुषे तथा ॥ १३
 मन्दपाल उवाच ।
 नाहमेवं चरे लोके यथा त्वमभिमन्यसे ।

अपत्यहेतोर्विचरे तच्च कृच्छ्रगतं मम ॥ १४
 भूतं हित्वा भविष्येऽर्थे योज्ज्वलन्वेत मन्दवीः ।
 अवमन्येत तं लोको यथेच्छसि तथा कुरु ॥ १५
 एष हि ज्वलमानोऽग्निल्लिहानो महीरुहान् ।
 द्वेष्यं हि हृदि संतापं जनयत्यशिवं मम ॥ १६
 वैशंपायन उवाच ।
 तसाद्देशादतिक्रान्ते ज्वलने जरिता ततः ।
 जगाम पुत्रकानेव त्वरिता पुत्रगृद्धिनी ॥ १७
 सा तान्कुशलिनः सर्वाभिर्युक्ताज्जातवेदसः ।

अ)यं (for त्वया). Gs. Ms.-s च (for हि). — *) T
 (except Gs.) तदा. B तेन (Ms.-s 'यो') (for चेति).

10 *) Ks Ns. s B D (except Ds) न हो वाचं (Bs न तावच्छे). — *) V1 B न च. Ko Ns. s B D (except Ds) उक्तवा मिष्या करिष्यति. — *) Ks चापि; Ks तेवि (for ते च). Ns संसर्तु (for वक्तारो). Ns Bs Dn Ds. s समर्थं यंपुत्रयेन; V1 B1. s. s Ds संसर्तुं चापि ते वाक्ता; T1 Gs. s न समर्थस्तथा वक्तुं (Gs वक्ता; Gs वारस); Ts Gs. s M समर्थस्तथं च वक्ता वै. — *) S1 K1 V1 Bs Da Ds Ts G (except G1. s) न ते (K1 V1 Bs वदेत्; Ts Gs. s न हि; Gs जेते) ते स्वस्ति मानसे (Bs Ds Ts Gs. s 'सं'); N1 D1 न तेपां उच्यताम्नयं; N1. s B1. s. s Dn Ds. s तेन (N1 B1. s वदेत्) ते स्वस्तिमानसं.

11 *) B1. s त्वं (for तु). Ko. s N B D T1 Gs Cd 'मित्रा'; G1. s 'मित्र'. V1 तामेवमुत्तमां मैत्रीं; Ts Gs. s तामेव मत्प्रपत्नीं त्वं.

12 *) N1 स्यादयो; Ts (except G1) भातव्यं. T2 Ms (sup. l. n. as in text) पक्षपातोपि (Ms orig. हि) न न्याय्यो. — *) T1 G1 पीडयमाना; Gs पयमानम्. S1 K1. s उपद्रुपुं; Ks उपद्रुपुं; B (except G1) उप (Gs इव) स्पष्टं. — *) S1 K1 Ds दातो नाम्ना; T1 Gs अज्ञाकानो; Ts G1. s. s M दावयो (G1 दाके) नाम्ना. — After 12, T1 Gs repeat 10th.

13 *) V1 S वसार्थे (for यदर्थे). S1 K (except Ks) N1 Ds यथा (S1 'या' हीनोच (N1 'नो तु; Ds 'नाथ) सपथे; D1. s यथा हेतोर्हि तं. — *) S1 K1 जरिष्यामि. D (except D1. s) अहमप्रेक्षा; T1 Gs Ms अहमप्रेक्ष; Ts Gs. s अथ ये प्रायः; G1. s अथ वैवेका; Ms. s. s अहमप्रेक्षा. — *) S1 K1 यथाप्य; Ko. s. s D1. s M यथा वृ; N1 V1 यथोक्ता (for यथा का.). Ts Gs. s M तदा (for तथा). Ks Ns. s B Da Dn Ds. s यथा वृ (Da 'तु') पुत्राभित्ता.

14 S1 K1 S om. उवाच. T1 om. 14th-15th. — *) N1 D1. s लोकान्. — *) Ks चाभिः; G1 अव; Gs अवि (for अभि-). N1 D1. s यथा त्वं मन्यसे ह्यभे. — *) V1 कृच्छ्रगतः; Ts G (except G1) कृच्छ्रगतः. Ms. s तच्छब्दे यतरं मम.

15 T1 om. 15th (of. v. l. 14). — *) Ks D1. s भविष्यार्थे; N1. s B Da Dn च भाव्यर्थे; V1 भविष्येय; Bsm Ds चरिष्यामि; Ts Gs. s भविष्यं वै; G1 M1. s भविष्येयः; Gs पुत्राभ्यापौ पत्यत्य. — *) K (except K1) N1. s V1 B Da Dn Ds योज्ज्वलन्वेत (Ko Ds तु); Bsm रुषितेर्हि तु; Ds जातं चेत्तसि; Ds पक्षितेयं तु; S यो रमेत स (T1 Gs. s Ms तु). — *) S1 K1 अथ मन्येत तं; Ks अव-मन्येततो; S अवमन्य तथा (Ms. s. s परि). S लोकान् (Ms. s. s 'के').

16 *) K1 N1. s B D (except D1. s) प्रवल्गलान्; V1 वृष प्रवल्गितो द्वाहिः. — *) Ks D1. s दृष्टते; N1 दुःखं हि; N1 D1. s Da Dn Ds आक्षिप्ते; Gs द्वेषोक्तिः; Ms तदेव; Ms तद्वेत्त्यं. Bs च न; Ds इह (for इति). V1 दुःखं हि त्वदि संतापः; G1 इति संतापयेष्यं हि. — *) Ks Ds अनियः; Gs Ms अनुमे (for अशिवः). Ks Dn1. s Ds तथा (for मम). Ks जवदिप्यति यत्तव.

17 S1 K1. s S om. उवाच. — *) Ko. s N1 Ds व्यकृतिः. — *) Ks N1. s B D (except D1. s. s) पुनः (for ततः). — *) N1. s B (except Ds) D (except Ds) G1 जतिता. T1 Gs 'मंजिनी; G1. s (before corr.). s. s 'मंजिनी.

18 *) S1 K1 विपुत्रान्; Ks Ns. s V1 B Dn Ds. s विपुत्रान्; N1 विपुत्रान्. — *) Ks Ns. s B Da Dn Ds रोक्त्वमात्रान् (Da Dn 'माणा' दत्तो; D1 'माणांतास्तवाद्; — *) S1 K1. s D1. s सुतामन्त्राभ्यद् (D1 मन्त्रा; Ds तदा) वने; Ks Ns. s B Da Dn Ds वने पुत्राभिराम (Da 'अ' यावत्).

रोरूपमाणा कृपणा सुतान्दृष्टवती वने ॥ १८

अश्रद्धेतमं तेषां दर्शनं सा पुनः पुनः ।

एकैकशश्च तान्पुत्रान्क्रोशमानान्वपद्यत ॥ १९

ततोऽभ्यगच्छत्सहसा भन्दपालोऽपि भारत ।

अथ ते सर्व एवैनं नाभ्यनन्दन्त वै सुताः ॥ २०

लालप्यमानमेकैकं जरितां च पुनः पुनः ।

नोचुस्ते वचनं किञ्चित्मृषिं साध्वसाधु वा ॥ २१

मन्दपाल उवाच ।

ः सुतस्ते कतमः कतमतदनन्तरः ।

मः कतमः पुत्रः कनिष्ठः कतमश्च ते ॥ २२

एव युवन्तं दुःखार्तं किं मां न प्रतिभापसे ।

कृतवानसि हव्याशे नैव शान्तिमिती लभे ॥ २३

जरितोवाच ।

किं ते ज्येष्ठे सुते कार्यं किमनन्तरजेन वा ।

१. V१ सुतान्दृष्टा तवामयात् (V१ तदा वने).

19 Ks om. 19^a, reads 21^a in its stead (om. the latter in its proper place). — *) N̄ V१ B D अश्रुणि ह्रुयुचे; T१ शुभदयैव तत्; T१ G१.१ न श्रद्धेयं तत्; G१ न श्रद्धेयं तत्; G१ शुभदयैव तत्. Ed cites अश्रुयुचे. — *) N̄ V१ B D दर्शनात्. — *) T G१.१ M१.१ पुत्रांसात् (by transp.); G१ पुत्रांश. S१ K१ V१ एकैकस्यैव सा पुत्रात्; K१.१ N̄.१ B D Da Dn Ds.१ एकैकस्यैव (Dn१ 'त्वेन') सान्तर्भावः (K१.१ सा पुत्रात्); K१ एकैकं पतितान्तर्भावः; K१ N̄ D१ एकैकमेव (N̄ 'कं चैव') सा पुत्रां; D१ एकैकं भाववापुत्रं. — *) S१ K१ B१ T१ G१.१ 'मनाम्य' (T१ G१.१ 'न') पश्यत; N̄ 'माना प्रपद्यते'; V१ 'माना उपेक्ष्य तत्'; G१ 'मानांतिकं सुतात्'. — After 19, G१ ins. 2154^a. — Ks S ins. after 19 (G१, after the repetition of 19^a; see below):

2153^a जरिता तु परिप्यज्य पुत्रस्यैवदुःखम् ।

20 *) T१ G१ M१.१ न (T१ अ)भ्यगच्छत्; G१ अतिशान्तिः M१.१ अभ्यगच्छत्. S१ K१ पुत्रात्; D१ T१ G१ M१.१.१ ते सुताः. K१ N̄.१ B D Da Dn Ds.१ नाभ्यनन्दं (K१ N̄ B Ds.१ 'जाम') सदा सुताः; G१.१ अभ्यगच्छत् तं सुताः. — S ins. after 20 (G१, om. line 4, after 19):

2154^a शुक्रवामन्दपालस्य तपसश्च विवेकतः ।

अभिभाषयामहे सर्वं जातपलाः प्रसादतः ।

पुत्रमुक्तवतां तेषां प्रतिनन्द्य महातपाः ।

परिप्यज्य च तान्पुत्रान्मूर्च्छुप्राप्ताय बालकात् ।

पुत्रस्थगोचराया प्रीतिशामवाप स गीतवः ।

[(L. 2) G१.१ आविद्यामहे. — (L. 3) T G१.१ वयाविधि (for महातपाः). — After line 5, G१ reads 21^a, omitting II in its proper place; then repeats 19^a (v. l. 'मानान्वपद्यत'), which is followed by 2153^a.]

— G१ ins. after 20:

2155^a शुक्रवामन्दपालस्य हृति पादान्तिनं गताः ।

21 Ks reads 21^a in the place of 19^a; G१ reads it after 2154^a. — *) K१.१ V१ B१ D१ लालप्यमानां; T१ G१ M१ 'माना... K१ दैविकां; V१ दैविकं; D१ दैविकां; G१

एवैकं. — After 21^a, G१ ins. 2156^a (cf. v. l. 23). — G१ om. 21^a-23^a. — *) K१ N̄ V१ B D (except Ds.१) न चैवोचुस्ते; T१ G१.१ M१ इवते (M१.१ उवाच) वचनं. — *) S१ K (except K१) तमयो; N̄ शिषावः; D१ तमयः; T१ G१.१ M१ न स ते (T१ वै; G१.१ तैः; M१ सा) (for सद्यः).

22 G१ om. 23 (cf. v. l. 21). S१ K१ S om. उवाच. — *) T१ इतरः; G१.१ M (except M१) इतरः. G१ ज्येष्ठः सुतसुततरः. — *) K१.१ Ds.१ तदन्तरः; K१ N̄ V१ B D Da Dn Ds.१ तस्य चाज्यः. S (G१ om.) तथा (T१ G१.१.१ M१ 'तौ; G१.१ 'द') जुग्मेष्ट एव च. — *) N̄.१ B Dn Ds.१ वैव (for पुत्रः). — *) Ks ins. N̄.१ B D (except Ds.१) कनीयात् (for कनिष्ठः).

23 T१ G१ om. 23 (cf. v. l. 21). — *) B१ M१ सुवार्ण. — *) S१ K१ किं तु (K१ न) मां; V१ कसाव. A few MSS. मा (for मां). G१ परिभाषते. — *) S१ K१ कृतवार्त्तिकं च; K१.१ कृतवार्त्तिकः; K१.१ N̄ V१ B D G१ M१ कृतवानपि (M१ 'सि). S१ इत्यातो; K१.१ इत्येते; K१ N̄.१ B Ds.१ D हि (D१ वत्) स्यात्; K१ इत्येति; N̄ B१ वत्सार्णः; V१ तुल्ये च. — *) S१ K (except K१) अतो; G१ उवा. (for इतो). — T१ G१.१ M१ ins. after 23: G१ (which om. 21^a-23^a), after 21^a:

2156^a एवमुक्त्वा तु तौ पर्यां मन्दपालस्यप्राप्तवत् ।

24 S१ K१ E om. उवाच (T१ om. the ref.). — *) G१ M ज्येष्ठसुते. K१.१ N̄ V१ B D किं तु ज्येष्ठेन ते (K१ 'हे सुते; D१ 'हे सुते) कार्य. — T१ (hapl.) om. 24^a. — *) K१ N̄ B Dn Ds.१ तैः; K१.१ Ds.१ G१ M१ च (for वा). S१ K१.१ किमन्तरजे तव. — *) S१ नवमे पुत्रे; K१ 'मेनेव. K१ N̄ V१ B D किं वा मध्यमजातेन (D१ किं मध्यमेन वा कार्य). — *) M१ कनिष्ठे वा (for किं कं). S१ तपोधन. K१ N̄ V१ B D 'हेन वा पुनः (V१ Ds.१ द्विज). — 25 *) B१ Dn Ds.१.१ मां त्वं; B१ वर्यः; B१.१ Ds.१ ददि; S यय (M१.१ मां च). K१ N̄.१ B Dn Ds.१ G१.१ M१ सवंगो. G१ भीतां (for द्वितीयां). N̄ V१ Da वने (Da

किं च ते मध्यमे कार्यं किं कनिष्ठे तपस्विनि ॥ २४
यस्त्वं मां सर्वशो हीनामुत्सृज्यासि गतः पुरा ।
तामेव लपितां गच्छ तरुणीं चारुहासिनीम् ॥ २५

मन्दपाल उवाच ।

न स्त्रीणां विद्यते किञ्चिदन्यत्र पुरुषान्तरात् ।
सापन्नकमृते लोके भवितव्यं हि तत्तथा ॥ २६
सुव्रतापि हि कल्याणी सर्वलोकपरिश्रुता ।
अरुन्धती पर्यशङ्कदसिष्ठमुपसत्तमम् ॥ २७
विशुद्धभावमत्यन्तं सदा प्रियहिते रतम् ।
सप्तर्षिमध्यगं धीरमवमेने च तं मुनिम् ॥ २८

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुर्विंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२४ ॥

अपध्यानेन सा तेन धूमारुणसमप्रभा ।
लक्ष्यालक्ष्या नामिरूपा निमित्तमिव लक्ष्यते ॥ २९
अपत्यहेतोः संग्रासं तथा त्वमपि मामिह ।
इष्टमेवंगते हित्वा सा तथैव च वर्तसे ॥ ३०
नैव भार्येति विश्वासः कार्यः पुंसा कथंचन ।
न हि कार्यमनुज्याति भार्या पुत्रवती सती ॥ ३१

वैशंपायन उवाच ।

ततस्ते सर्व एवैनं पुत्राः सम्यगुपासिरे ।
स च तानात्मजाग्राज्जन्नाश्वासयितुमारभत् ॥ ३२

'हि'मान्सर्वतो हीनाम् — १) Śi K (except Ks) Da Ds
आशु (for अस्ति) Gs ० उत्सृज्य विगत पुरा — २d) Da
transp लपितां and तरुणी

26 Śi Ks S om उवाच — ३) Ts Gs-४ न कीदृ
— ४) Ns Bs Dn Ds ० अमुत्र Gs ० पुरुषांतर, Cd as in
text — ५) Ks Gs ० सापन्नकम्, V1 Ms-० सापन्नताम्,
Ts Gs ० सापन्नकम् Śi Ko ० ० सापन्न (Ko 'ल्य') कमुते
Gs चापि (for लोके) — ६) Ks Ns B D नान्यदर्थे (Da
'स्ति') दिनाशानं, T1 न वक्तव्य कथंचन, Gs corrupt
— After 26 Ks ० Ns V1 B D ins

2157* वैशामिदीपय चैव शृङ्गमुद्गेगाकारि च ।

Ds cont

2168* स्त्रीणां सदा हि सापन्न्य भवितव्यं हि तत्तथा ।

[Posterior half = 26d]

27 Ns om 27^{ab} — ३) V1 सुप्रीता Ks अपि च;
Ns ० B D (except Ds ०) चापि; V1 अपीह, T1 इति
— ४) Ko ० T1 'लोके परिश्रुता (Ks 'कृता), Ns Bs ०
Dn Ds ० 'मृतेषु विद्यता; Ns Bs Ds ० 'लोकेषु वि'
— ६d) Ks Ns B D 'तो महारमान (Ds ० पर्यवरम्) वसिष्ठे
पर्यशक्त (Bs अपिसत्तम)

28 ३) Śi Ks 'भाव मय च, Da 'भावमलये — ४)
V1 Bs भार्याहिते — ६d) Ks-४ Bs Ds ० धीरः S विप्र
(for धीर) Śi K (except Ks) सा (for से) Ks पति
(for मुनिम्) Ns नृपिणामपि सर्वेषां पतिषु पुरुषोत्तम

29 Gs om 29^{ab} — ३) Ko ० ० T1 Gs M अप (Ts
Gs Ms-० 'व' प्याता च; Gs-० अवप्यानेन; Gs अवप्याते च
— ४) Ns V1 Ts Gs-० धूमारुणः; Gs ० ततो धूमारुणकृतिः

Ms 'समन्विते — ५) Ks ० T1 लक्ष्यालक्ष्या; Bs तेजोहीना;
Gs अलक्ष्यता Ks Ds ० Ts Gs-४ ० Ms नातिरूपा (Ms
'ता'), Da सातिरूपा; T1 अधिकृता च V1 लक्ष्यालक्ष्यानि
रूपाणि, Gs अलक्ष्या साति रूपाणि; Ms नाक्ष्या नातिरूपा
हि; Ms-० दृष्ट्यालक्ष्या नातिरूपा — ६) Śi Ks इति, Ks
Ms इह (for इह) Ns Bs ० Dn Ds पदपति; Da दृश्यते
Ds निर्मितता सेति लक्ष्यते, T1 सद्यश्चरति छ'; Ms नि
मित्तादुपल'.

30 ३) Śi K (except Ks) Ds सतत — ४) Ds ०
तथा स्वमपि भाविनि — ५) Ns नाता; Da हि ते; Gs ०
वास (for गते) Ns ० Bs ० Dn Ds ० Gs ० हि स्व; V1
Da इत्या, Bs हि स्वां Ds इष्टमेवंगते हि स्वां — ६) Ts
Gs-० सा तथा स्व Śi Ks सु; Ks Ns B Dn Ds ० अय (Bs
'स्व') (for च) Śi Ks सथेति; Ks Ns V1 Dn Ds ० ०
Gs ० Ms (anf lin as in text) ० वर्तते

31 ३) Ko ० H (except T1) न वै; Ks N B D
(except Ds ०) न हि, V1 सा वै — ४) Śi Ks Ds T Gs-४
Ms ० पुंसां, V1 स्त्रीणां Gs कथं कार्यं; Ms पुंसां कार्यं (by
transp) — ५) T1 Gs ० अपत्याति V1 Da अनुप्यापति
नो कार्यं — ६) Ks Ns B D (except Ds ० ०) Gs नारी
(for भार्या)

32 Śi Ks om H (with ref) Ks Ds B (except
Ms) om उवाच — ३) Ts सर्वशिवेन; Ts Gs ० सदिता
स्वत — ४) Ko ० उपरसदृक्; Ks Ns V1 Bs Da Dn Ds ०
'सते; Ks 'लभन्; Da ० ० 'गमन्' (Bim 'तते); Ds 'लभेत्;
Ds 'लभन् — ५) Ms-० सतीन् (for च तात्) Ks Ns V1
B D (except Ds ०) सतीन् (for सतीन्) — ६) Ks N V1
B D (except Ds ०) उवाच (for आरमन्).

२२५

मन्दपाल उवाच ।

युष्माकं परिरक्षार्थं विज्ञतो ज्वलनो मया ।
अग्निना च तथेत्येवं पूर्वमेव प्रतिश्रुतम् ॥ १
अग्नेर्वचनमाज्ञाय मातुर्धर्मज्ञतां च वः ।
युष्माकं च परं वीर्यं नाहं पूर्वमिहागतः ॥ २
न संतापो हि वः कार्यः पुत्रका मरणं प्रति ।
ऋषीन्वेद हुताशोऽपि ब्रह्म तद्विदितं च वः ॥ ३
वैशंपायन उवाच ।
एवमाश्वास्य पुत्रान्त्स भार्यां चादाय भारत ।

मन्दपालस्ततो देशादन्यं देशं जगाम ह ॥ ४
भगवानपि तिमिर्मांशुः समिद्धं खाण्डवं वनम् ।
ददाह सह कृष्णाम्भ्यां जनयज्जगतोऽभयम् ॥ ५
वसामेदोवहाः कृष्यास्तत्र पीत्वा च पावकः ।
अगच्छत्परमां तृप्तिं दर्शयामास चार्जुनम् ॥ ६
ततोऽन्तरिक्षाद्भगवानवतीर्य सुरेश्वरः ।
मरुद्गणवृत्तः पार्थं माधवं चाब्रवीदिदम् ॥ ७
कृतं युवाम्भ्यां कर्मदममरैरपि दुष्करम् ।
वराच्यूषीतं तृष्टोऽसि दुर्लभानप्यमातृपान् ॥ ८

G. 1. 2418
H. 1. 225. f

Colophon. *Major parvan*: T₈ G M संभव* (for भाषि*). — *Sub-parvan*: Ś₁ K₂ s B₂ s Da D₂ s, T₁ M₈ खाण्डवदाह (T₁ संभव and खाण्डवदाह), followed by शाङ्गिको (B₂ s D₂ s शाङ्गो)पाख्यान. Ko-s N₈ B₂ s Dn₁ n₁ D₁ (all om. the sub-parvan name) mention only शाङ्गिको (N₈ B₂ Dn₁ शाङ्गो)पाख्यान. — *Adhy. name*: Ś₁ K₁ s सपत्नीवृत्तः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn₈ 232; D₂ m 249; D₂ 32; T₁ 236; T₈ G₁ s M 199; G₂ 197; G₂ 200. — *S'loka no.*: D₂ 32; M₈ 36. — *Aggregate s'loka no.*: Dn₈ 8430.

225

1 Ś₁ K₁ S om. उवाच. — ^a N₈ s B₂ s D (except Dn₈ D₁ s) अपवर्गाय. — ^b N₁ विश्वतो; V₁ संसृतो. K₂ ह्यनको (for ज्वलनो). — ^c T₈ G₂ s हेनैव च. D₁ s G₁ M₈ तथेत्येव. — ^d D₂ सवमेव. D₁ s M₈ s पतिश्रुतं. K₂ N₁ V₁ B₂ Da Dn₁ D₁ प्रतिज्ञातं महामना.

2 ^a T₈ G₂ s वचनमादाय. — ^b N₁ s अर्थज्ञतां. K₂ s D₁ s G₁ दयः (for च वः). — ^c K₂ N₁ B D (except D₁ s) नवतां (for युष्माकं). K₂ चोपकारार्थः; G₁ परिरक्षार्थ. — ^d K₂ N₁ B D (except D₁ s) पूढे नाहम् (by transp.).

3 ^a K₂ दहनं प्रति; N₁ हृदि संगति; N₈ s B D (except D₁ s) हृदि मां प्रति; T₈ मावर्धं प्रति; G₂ ह्यनकं प्रति. — ^b Ś₁ K₂ (except K₂) V₁ D₂ दै; D₂ च (for अपि). — ^c K₁ T G₂ s M मन्त्रेण; G₂ मन्त्राय. D₁ s स्याद्वत्; T₁ विदित्ता; T₈ G (except G₁) विदितं; M₈ कथितं. K₂ s D₁ D₁ s वचः; B (except B₂) G₂ s M

हि वः; T₁ मुवि.

4 Ś₁ K₂ s D₂ S om. उवाच (M₈ om. the ref.). — ^a Ś₁ विश्वाय; B₂ आभाय. K₂ N₁ s V₁ B Da D₂ तान्पुत्रान्; Dn₈ D₁ s S पुत्रांश्च. N₁ Dn₁ n₁ D₁ पूर्वमाश्नां सितान्पुत्रान्. — ^b Ko. 2. s N₁ V₁ B Da Dn₁ n₁ D₂ s T₈ G (except G₂) M₈ मायामादाय; Dn₈ D₁ s 'मयि च. N₁ B D (except D₁ s) स द्विजाः (for भारत). — ^c Ś₁ K (except K₂) D₁ s ततो देशं; T₈ G₂ s ततोदेशं. — ^d Ś₁ K (except K₂) क्षेममन्यं; V₁ देशमन्यं; D₁ s क्षेममन्य; T G₂ s M₈ s अन्तर्देशं; M₈ अन्तं लोकं. T₈ G₂ s उवाचाम्द (for जगाम ह).

5 ^a Ś₁ K₂ s Dn₈ D₁ G₁ M₈ s सम्यक्. N₁ V₁ B₂ Dn₁ n₁ D₂ s G₂ s Me-s समिद्धः. K₂ N₁ B D (except D₁ s) ततः (for वनम्). — ^b N₁ D (except D₁ s) हितं (for अभयम्). S ददाह परमप्रीतः कृष्णाम्भ्यां परिरक्षितः.

6 ^a B₂ s वतां; D₁ 'भेदोद्वाहः; G₁ 'भेदोद्वाहः. T₈ G₂ s कृताः; Ed as in text. — ^b Ko s; G₂ मय (for च). V₁ B (except B₂) हुताभयः (for च पावकः). — ^c K₂ N₁ B Da Dn₁ s जगाम. Ko. 1. s T₈ G₂ s M₈ परमां प्रीतिं; K₂ N₁ s B (except B₂) D₂ स तृप्तिं परमां (by transp.). D₁ s T₈ G₂ सत्यपच्छत्परं प्रीतिं (D₁ s तृप्ति). — ^d D₁ s पाण्डवं (for चार्जुनम्).

7 ^a B D₂ s 'अन्तरिक्षाद्. — ^b T₈ G₂ s अतिक्रम्य. N₁ B D (except D₁ s) पुरंदरः; V₁ S ततःकतः. — ^c N₁ s B₂ s Dn₁ s मरुद्गणैर्हृतः; V₁ S मरुद् (V₁ B₂ s देवैः) परितृप्तः. — ^d K₂ N₁ V₁ B D (except D₁ s) केनावं चेद् (N₈ वाक्च)मग्नवीच.

8 Before 8, S ins. हृद्. — K₂ transp. 8^{ab} and

पार्थस्तु वरयामास शक्रादस्त्राणि सर्वशः ।
 ग्रहीतुं तच्च शक्रोऽस्य तदा कालं चकार ह ॥ ९
 यदा प्रसन्नो भगवान्महादेवो भविष्यति ।
 तुभ्यं तदा प्रदास्यामि पाण्डवास्त्राणि सर्वशः ॥ १०
 अहमेव च तं कालं वेत्स्यामि कुरुनन्दन ।
 तपसा महता चापि दास्यामि त्वं तान्यहम् ॥ ११
 आप्नेयानि च सर्वाणि चाप्यव्यानि तथैव च ।
 मदीयानि च सर्वाणि ग्रहीष्यसि धनंजय ॥ १२

वासुदेवोऽपि जग्राह प्रीतिं पार्थेन शान्धतीम् ।
 ददौ च तस्यै देवेन्द्रतं वरं प्रीतिमांस्तदा ॥ १३
 दत्त्वा ताम्यां वरं प्रीतः सह देवैर्मरुतपतिः ।
 हुताशनमनुज्ञाप्य जगाम त्रिदिवं पुनः ॥ १४
 पावकश्चापि तं दावं दग्ध्वा समृगपक्षिणम् ।
 अहानि पञ्च चैकं च विरराम सुतर्पितः ॥ १५
 जग्ध्वा मांसाणि पीत्वा च मेदांसि रुधिराणि च ।
 युक्तः परमया प्रीत्या तावुवाच विशां पते ॥ १६

8^{ad}. — ¹) Śi transp. कर्मेदम् and समरैर्. V₁ D_{1,2} यत्कर्म; T₁ कर्मन्; G_{1,2,3} कर्मेतद् (for कर्मेदम्). D_{1,2} हुलेन (for हुत्कर्म). V₁ हुत्कर् अमरैरपि (by transp.). — ²) K_{1,2} N₁ V₁ B D (except D_{1,2,3}) G₁ वरं. Śi T₁ M_{1,2} वृणीतां; K₀ T₁ G₁ त; K_{2,3} प्व. — ³) K₂ N₁ V₁ B D (except D_{1,2,3}) हुलेन पुरेपेत्विह; G₁ M_{1,2} भानपि मागुपैः.

9 Before 9, B₁ D (except D_{1,2}) ins. वैशं उ.
 — G₁ reads 9 after 11; M₁ om. 9^{ab} and reads 10^{ab} in its stead, repeating it in its proper place.
 — ¹) Śi K (except K₂) D_{1,2} भारत (for सर्वशः).
 — After 9^{ab}, K_{0,2,3} D₁ ins.:
 2159*

अर्जुन उवाच ।
 अहं पाशुपतं देव दृणोमि वदतां वर ।
 दिव्यास्त्राणि ध्याम्यामि ददस्व हरिवाहन ।
 देवराज उवाच ।

देवराजीमृष्टतां पार्थ अस्त्राणि विधिपूर्वकम् ।
 अहं पाशुपतं दिव्यं स्यम्बकले प्रदास्यति ।

— K₁ om. 9^a-10^a. — ¹) N₁ D₁ D₂ प्रदातुं; a few MSS. गृहीतुं. K₁ D₁ स च; B₁ G₁ M₁ सत्र. K₂ N₁ B D शक्युः (N₁ श); V₁ T₁ G₁ M_{1,2} शक्रो वै; T₂ G_{1,2} M₁ शक्रोपि. — ²) V₁ देवो (for तदा). K₂ N₁ B D कालं (N₁ नं) चक्रे महाशुतिः; S ददौ कालं च कर्म च.

10 Before 10, D₁ ins. इन्द्र उवाच; S (except T₁ G_{1,2} M₁) ins. इन्द्र. — K₁ om. 10^{ab} (cf. v. 1. 9). — M₁ repeats 10^{ab} here (cf. v. 1. 9). — ¹) K₂ N_{1,2} V₁ B D (except D_{1,2}) तदा हुत्वं (by transp.).

11 T₁ G_{1,2} om. 11^{ab}. — ¹) K₀ स द्यामि. K₁ कुरुसत्तम; M₁ भरतपं. — ²) K_{0,2} N₁ V₁ B₁ D₁ भवतो (B₁ महता तपसा चैव. — ³) K_{0,2} N₁ V₁ B₁ D₁ भवतो (B₁ ते) धर्ह; K₁ भवतस्तदा; K₂ भवतेक्यहं (sio); N_{1,2} B_{1,2} D_{1,2} D_{1,2,3} भवतोप्यहं. S तव दास्यामि तानहं (T₁ G_{1,2}

M_{1,2} तान्यहं; M_{1,2} स तपहं). — After 11, G₁ reads 9.
 12 ¹) K_{0,2} D₁ आप्नेयादीनि. T₁ G_{1,2} हुत्वं (for सर्वणि). — ²) K₂ N₁ B D (except D_{1,2,3}) च सर्वशः; T₁ G_{1,2} धनंजय (for तथैव च). — ³) D₁ महाति याति सर्वाणि. — ⁴) D_{1,2} एवसि न संदायः.

13 Before 13, Śi K (except K₂) N_{1,2} B_{1,2} D_{1,2} S ins. वैशं; K_{0,2} N_{1,2} B_{1,2} D_{1,2} cont. उवाच. — ¹) N₁ जग्राह प्रीतिं पार्थेन शान्धतीं लिङ्गोत्तराः; S देवोपि (G₁ देवेन) पार्थेन प्रीतिं वदे च (G_{1,2} च; M_{1,2} तु) वा.
 — ²) D_{1,2} स (for च). Śi T₁ सकले च (by transp.); K₁ तस्मिन्. Śi K₁ D_{1,2} देवेनाः. K₂ N₁ V₁ B D₁ D₂ D₃ ददौ सुरपतिश्चैव (K₂ चापि). — ³) K₁ तांस्तले; D_{1,2} वरास्तु; G_{1,2} M_{1,2} स तद्वरं. K₂ N_{1,2} V₁ B D₁ D₂ D₃ वरं कृपाय धीमते.

14 G_{1,2} om. 14. — ¹) K_{0,2,3} वरात् (for वरं). K₁ N_{1,2} V₁ B D (except D_{1,2}) एवं दत्त्वा वरं ताम्यां; B_{1,2} एवं ताम्यां वरं दत्त्वा. — ²) K₁ सहस्रतां (for मत्). — ³) Śi K (except K₂) T₁ G_{1,2} मनुहाय. — ⁴) N_{1,2} V₁ B (except B₁) D (except D_{1,2}) प्रभुः; M₁ (inf. lin. as in text); S प्रति (for पुनः).

15 ¹) K₂ N₁ V₁ B D (except D₁) च (V₁ दा तु) तदा (for चापि तं). G₁ दृष्टा; M₁ दत्त्वा (for दावे). — ²) M₁ वनं (for दात्वा). Śi K D सपशु (K₁ सृगपक्षिकं (K_{0,2,3} D₁ नं). — ³) K₂ स नव (for पञ्च). S अहोभिरैकविंशतिः (M_{1,2} अहानि चैव विंशत). — ⁴) K₂ ज्ञातुं T G (except G_{1,2}) स (for सु).

16 ¹) Śi K₂ V₁ B D_{1,2} दात्वा; N₁ युत्वा. K₁ वनाति (for मांसाणि). T₁ G₁ पीत्वाणि. — ²) K₂ दायः; B₁ ददः (for युक्तः). — T₁ G_{1,2} om. 16^a-17^a. — ³) D_{1,2} तावुवो च. K₁ अच्युतावुवो; N₁ B_{1,2} D_{1,2} D_{1,2} अच्युतावुवो (for विनां पते). V₁ वायवं वेदयुवाच ह; B₁ तावुभावच्युतावुवो.

युवाभ्यां पुरुषाभ्याभ्यां तर्पितोऽसि ययासुखम् ।
 अनुजानामि वां वीरौ चरंतं यत्र वाञ्छितम् ॥ १७
 एवं तौ समनुज्ञातौ पायकेन महात्मना ।

अर्जुनो वासुदेवश्च दानवश्च मयस्तथा ॥ १८
 परिक्रम्य ततः सर्वे त्रयोऽपि भरतर्षभ ।
 रमणीये नदीकूले सहिताः समुपाविशन् ॥ १९

३.१.१

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां आदिपर्वणि पञ्चविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥२२५॥

॥ समाप्तं खाण्डवदाहपर्व ॥

॥ समाप्तमादिपर्व ॥

17 Before 17, G₁. 2. 6 M ins. अग्निः. T₅ G₅. 4 om.
 17* (cf. v. 1. 16). — *) K₅. 2. 3 D₃ 'पात्राभ्यां; K₅
 'पात्रां च. T₁ G₁. 2 अर्जुनाभ्यां कुर्यान्म। — *) N₁. 2 B₁
 D₃ तर्पितोऽहं. D₃ यथाहृदि. — *) K₅ अनुजानीहि. K₅
 B₅ तौ; K₅ D₃ G₁ तौ; V₁ कौ (for वां). — *) S₁
 सरतां; K₅ D₃ चरतां; K₅. 3 शयतां; D₃ चरतां; T₁ दिवितां;
 T₅ M₅ अविता (G₁ मयत्तां); M₅ मयतां; M₅. 3 मयतां.
 S₁ वाञ्छितः; K₅. 4 वाञ्छयः; K₂ वाञ्छयः; N₁ स्नेच्छया.
 — After 17, K₅. 2. 6 D₃. 4. 5 ins.:

2160* वाण्डीवं च धनुर्दिग्गमक्षयौ च महेषुधि ।

कदिध्वजो रथक्षारं तव दत्तौ महारथ ।

अनेन धनुषा चैव रथेनानेन भारत ।

विनेष्यसि रणे शत्रून्सुहृन्सुरमायुषान् ।

18 Before 18, T₅ G₅. 4 M₅ ins. वेत्तौ. — *) N₁. 2
 अनुज्ञातयतः सर्वे अग्निना च न. — *) K₅ दानवीर्यः; K₅
 मायावी च. B₅ तथा मयः (by transp.); G₅. 4 मयसदा.
 S₁ मयोपि दानवसया.

19 *) T₁ G₁ आक्रम्य च. K₅ ततलेतुः; K₅ ततो राजन्.
 G₁ परिदम्य त्रयः सर्वे. — *) K₅ सुदिता जनाः; N₁. 2 B₅
 D₃ D₃ पुरुषर्षभ (B₅ D₃ भाः); D₃ भरतर्षभा. — *)
 K₅ B₅ नदीतीरे. — *) K₅ N₁. 2 समुपागमन्.

Colophon. Major parvan: T₅ G₁ M संभव (for
 आदि*). — Sub-parvan: S₁ K₅. 3 B D₃ D₃. 2. 4. 5 T₅
 G₅. 4 M₅. 2 खण्डवदाह; T₅ संभव and खण्डवदाह; to
 these K₅. 2. 5 B₁. 2 D₃. 2 T₁ G₁. 2 M₅. 2 add शाङ्गिको (B₅
 चारुतरो; G₁ शाङ्गिको)पाख्यान; B₅ मन्पाख्यानपाख्यान. K₅
 G₁ (both om. the sub-parvan name) mention only

शाङ्गिको (G₁ शाङ्गिको)पाख्यान. — MSS. mostly add समाप्तं
 after the major parvan, sub-parvan or upakhyaṇa
 name; some add it after each of them. — Adhy.
 name: S₁ K₅ वरदानं; T₅ G₅. 3 अग्निवचनं; G₁ वरमहर्षः;
 M₅. 3 ईदृशप्रतिनिपत्तेर्य. — Adhy. no. (figures, words or
 both): D₃ 233; D₃ 235; D₃ 33 (1 for 233); T₁
 237; T₅ G₁. 4. 5 M 200; G₅ 198; G₅ 203. — S'loka
 no. D₃ 844.9.

After adhy. 225, S₁ K₅. 1. 4 ins. an addl.
 adhy. given in App. I (No. 121), which is a variant
 version of the famous S'vetaki episode and seems to
 have been added here as supplementary matter,
 since these same MSS. also contain, at the proper
 place, the longer version which other N MSS. ins.
 after 1. 215. 11 (cf. App. I, Nos. 118, 120).

After the addl. adhy. (cf. App. I, No. 121), S₁
 K₅ ins. समाप्तं जैतवादिपर्व । अस्तान् समापर्वं मविष्यति ।
 तत्सायमादिश्लोकः ।

2161* ततोऽश्ववीन्मयः पार्थ वासुदेवस्य संनिधौ ।

आज्ञातिः रुद्रणवा वाच्यं पूतमिव पुनः पुनः ॥

आदिर्येण्यमी घृषाताः ।

Then follows the list of the vṛttāntas (arranged
 here in parallel columns: the central column giving
 the names common to both MSS.; the lateral
 columns, those peculiar to each of the two MSS.):

Additional in S1	Common to S1, K1	Additional in K1
	अनुक्रमणी । पर्वसंग्रहः । पौर्व्यं । पौलोमं ।	द्रौपदीस्वयंवरः ।
	अमृतमयनं । सौपर्णं । अंशावतारणं । शाकुंतलं । यायातं । पुरुवंशावतुकीर्तनं । संभवः । अज्ञद्वर्शनं ।	वारणाशतयात्रा । जतपुष्टदाहः । हिडिंबवधः । घटोत्कचोत्पत्तिः । युकचक्राप्रवेशः । यकवधः । प्राहाणवापयं । द्रौपदीसंभवः । अंगारपणं । तापस्यं । वासिष्ठं । भीष्मं । पंचद्रोपाख्यानं । द्रौपदीविवाहः । राज्यलाभः । सुंदोपसुंदोपाख्यानं । अर्जुनतीर्थयात्रा । सुभद्राहरणं । हरणहारिका । अभिमन्युजन्म । जलदीक्षा । श्वेतवसुपाण्यानं ।
खांडवदाहः ।	शार्ङ्गकोपाख्यानं । श्वेतकेतुपाण्यानं ।	

Then follow the stanzas (of. 1, 2, 95-6):

इत्येतदादिपर्वोक्तं प्रथमं बहुविकारम् ।
अध्यायानां शते द्वे तु संख्याते परमर्पिणः ।

त्रिंशच्चैव तयाध्याया
व्यासेनोत्तमतेजसा ।
सप्त श्लोकसहस्राणि
तथा नव शतानि च ।
अष्ट श्लोकसहस्राणि
तथा नव शतानि च ।
श्लोकाश्च चतुराशीतिर्ग्रन्थो दृष्टो महात्मना ।

Then follows in S1 a repetition of 1. 2. 242. The MSS. end the parvan with namaskāras (S1 ॐ नमः शिवायः K1 श्रीकृष्णाय नमः).

— Ko, after the addh. adhy. (of. App. I, No. 121), ins.:

2162* अतः परं समापर्वं द्वितीयं पुन्यवर्धनम् ।

प्रतिसंक्षिप्तं श्लोकः प्रथमः परिकीर्तितः ।

Then follows 2161* (with वेशं 'ड' before it); then 4 lines of श्वेतप्रशस्तिः and finally: धृतातामी । अनुक्रमणी १ । पर्वसंग्रहः २ । पौर्व्यं ३ । पौलोमं ४ । आक्षीकं ५ । अमृतमयनं ६ । सौपर्णं ७ । संपर्पयं ८ । कथासंग्रहः ९ । व्यासोक्तिः १० । अंशावतारः ११ । प्रजासर्गः १२ । शाकुंतलं १३ । यायातं १४ । वचनयायातं १५ । पुरुवंशावतुकीर्तनं १६ । सीम्नोत्पत्तिः १७ । छतराष्ट्रोत्पत्तिः १८ । कर्णसंभवः १९ । दुर्वोधनादिजन्म २० । पांडुजन्म २१ । पांडुदाहः २२ । नगरागमनं २३ । पांडुसंस्कारः २४ । अज्ञद्वर्शनं २५ । कुमारचेष्टा २६ । कृपोत्पत्तिः २७ । अश्वत्थामाजन्म २८ । अश्वशिक्षा २९ । अज्ञद्वर्शनं ३० । वारणाशतयात्रा ३१ । जतपुष्टदाहः ३२ । हिडिंबवधः ३३ । घटोत्कचोत्पत्तिः ३४ । युक्चक्रागमनं ३५ । यकवधः ३६ । द्रौपदीसंभवः ३७ । व्यासद्वर्शनं ३८ । अंगारपणं ३९ । तापस्यं ४० । वासिष्ठं ४१ । भीष्मं ४२ । द्रौपदीस्वयंवरः ४३ । पंचद्रोपाख्यानं ४४ । द्रौपदीविवाहः ४५ । विदुरागमनं ४६ । * * * (१ राख्यलंभः) ४७ । सुंदोपसुंदोपाख्यानं ४८ । अर्जुनतीर्थयात्रा ४९ । कृष्णार्जुनसमागमः ५० । सुभद्राहरणं ५१ । हरणहारिका ५२ । प्राहाणद्वर्शनं ५३ । श्वेतकेतुपाण्यानं ५४ । खांडवदाहः ५५ । देवैर्युक्तं ५६ । अभयमोचनं ५७ । शार्ङ्गकोपाख्यानं ५८ ॥

इत्येतदादिपर्वोक्तं प्रथमं बहुविकारम् ।

अध्यायानां शते द्वे तु अष्टादश तयापरे ।

अष्टौ श्लोकसहस्राणि तथा नव शतानि च ।

श्लोकाश्च चतुराशीतिः कृष्णद्वैपायनोऽमदीयः ।

आदिपर्वं अध्याय २१८ श्लोक ८९८४ । समापर्वं अध्याय ७८ श्लोक २५१३ । वनपर्वं अध्याय २५९ श्लोक ११६६४ । द्रि-
टपर्वं अध्याय ६७ श्लोक २५०० । उद्योगपर्वं अध्याय १८६ श्लोक ६६२० । शीघ्रपर्वं अध्याय ११७ श्लोक ५८८४ ।

द्रोणपर्व अध्याय १७० श्लोक ९९०९ । कर्णपर्व अध्याय ६९ श्लोक ४९०० । शल्यपर्व अध्याय ५९ श्लोक ३२२० । गदापर्व अध्याय १८ श्लोक ८७० । ऐपीकसौप्तिकपर्व अध्याय २९ श्लोक ७७५ । विशोकशीर्षपर्व अध्याय ८ श्लोक २५० । शांतिपर्व अध्याय ३३९ श्लोक १६५२५ । आनुशासनिकपर्व अध्याय १४६ श्लोक ८००० । आश्वमेधिकपर्व अध्याय १३३ श्लोक ३३२० । आश्रमवासिकपर्व अध्याय ४२ श्लोक * * * । महाप्रस्थान अध्याय १ श्लोक ३२० । स्वर्गरोहण अध्याय ५ श्लोक २० । हरिवंश अध्याय ३४४ श्लोक १२००० । अविष्यपर्व अध्याय ३११ श्लोक ३४४८ ॥

— For K1 see above.

— Ks ins. after 1. 125. 19 (i. e. before the last colophon), four stanzas of phalasrutī.

— Ks ins. after the colophon, 2162*, 2161* (as in Ko above); then cont.:

हृयेतदादिपर्वोक्तं प्रथमं बहुविलरम् ।

अध्यायाश्च तथा मोक्षाः शतद्वयमुदासीनीः ।

द्विसप्तत्यधिकास्तथा ।

श्लोकाश्च नवसाहस्राः संख्याताः परमर्षिणाः ।

श्लोकाश्च चतुराशीतिर्वासेनोक्ता महात्मना ।

विधिवद्भोजयेद्वाज्रान्दण्डाद्यैव गृहीद्वनम् ।

अद्यादिपर्वणि वृत्तान्ताश्चामी । Then it enumerates the episodes as in Ko (om. only आख्यायनं), with the serial numbers, and cont.: इति वृत्तांताः समाप्ताः । श्रय १०८४ । संवत् १५७५ वर्षे आश्वमासे चरुः [i. road कृष्ण] रात्रे पंचम्यां तिथौ अभिनन्दनवात्सरे श्रीवत्पद्मपुरप्रतिवद्धशमी-पाशकामनिवासिनाम्पुरुषाभिरिवा-उपाध्यायदिवदासारमभट्ट-श्रीभागवतुत्तानामध्ययनार्थं श्रीसंख्येकपुत्रप्रतिवद्धकालागमाम-नित्यासिनाम्पुरुषाणां गणवर्षितकालीदासात्मजनाञ्जिकेन लिखितम् ।

यस्युना कालिदासस्य नाञ्जिसंज्ञेन धीमता ।

पुस्तकं लिखितं सप्तगदादिपर्वोपयुक्तनमः ॥

बाह्यवर्णनसमुद्रो पापसंक्षयप्रमण्डितो मेघः ।

बाधचन्द्रादित्यो बाधविर्धं पुस्तकं जयतु ॥

श्रीसंख्येकपुत्रप्रतिवद्धकालागमामनित्यासिनाम्पुरुषाभिरिवा-उपाध्यायदिवदासारमभट्ट-पापवपनप्रमार्गिकमंत्रिवरश्रीकान्दविजयपतेरुक्तां मायां उभयकु-लानन्ददायिनीबाह्वर्षसुत-उभयपङ्कजोद्वारणमंत्रिवरश्रीकीर्ण-दासेन हर्दं पुस्तकमादिपर्वोपर्यं दामीपाशकामनिवासि-उपाध्याय-नित्यासिनाम्पुरुषाणां गणवर्षितकालीदासात्मजनाञ्जिकेन लिखितम् ।

— Ks ins. after the add. adhy. (of. App. I, No. 121), 3 stanzas of दानप्रशस्ति and फलश्रुति; and ends

with अतः समापर्व.

— Ks. were discontinued after adhy. 2. The colophons of these and of Ns. 2 V1 were not collated.

— Ns ins. after 1. 125. 19 (i. e. before the last colophon), 2 stanzas of फलश्रुति.

— B1 ins. after the colophon: समाप्तं चेदमादिपर्वेति । अस्यानन्तरं समापर्वं भविष्यति । तस्यायमात्रः श्लोकः १, followed by 2161*. Then it cont.: ॐ नमो भगवते वासु-देवाय । ॐ तस्मत् श्रीहरिः कारणम् । साकन्दाः १६६२ ।

शुगलप्रतियुगेन्दो विश्वविशिर्णशाके

वसिष्ठतनुमुचारे मायमासे च रम्भे ।

अनुपदमनुसुतं कृष्णरामद्विजेन

लिखितमखिलयैर्भारतसादिपर्व ॥

ज्येष्ठं बहुर्षं परमखुदार्

पं द्वीपमध्ये सुतमात्मयोगात् ।

पराशरासत्यवती महर्षि

सस्यै नमोऽज्ञानतमोनुदाय ॥

॥ ॐ नमः परदेवतायै ॥

— The fragm. MS, B2 breaks off in the middle of the Śaṅkharavān.

— B2 ins. after the colophon: 22 stanzas of दान-प्रशस्ति and फलश्रुति; then हृद्यादिपर्व । अस्यानन्तरं समापर्वं भविष्यति । तस्यायमात्रः श्लोकः १; and then 2161*, ending with साकन्दाः १६८१ मार्तण्डपौके ।

— The fragm. MS, B2 breaks off in the middle of the Sambhava-parvan.

— B2c ins. after the colophon, अस्यानन्तरं समापर्वं (B2 cont. भविष्यति) । तस्यायमात्रः श्लोकः १; then 2161*, which in B2 is followed by साकन्दाः १९०८ ।

— Da Ds ins. after the colophon: श्रीरामाय नमः । अस्मिन्पर्वणि वृत्तांताः । अनुक्रमणिकाध्यायः । पर्वसंग्रहः । (Da1 om. from श्रीरामाय up to संग्रहः) । पौष्पोपाख्यायनं । तत्रैवोक्तोपाख्यायनं । पौलोमं । अभिरापायः । प्रमदहोपाख्यायनं । आसीकं । अमृतमयनं । सौपर्णोपाख्यायनं । सर्वसर्पः । परमदानं । वैशंपायनानुशासनं । कुरुपटवचरितसूत्रं । अंशवत्तरणं । शाकुन्तलं । दायार्तं । उचरवासायनं । पुरुषसायुजीतेनं । महर्षिपोपाख्यायनं । वसुनां शापः । सीम्नोत्पत्तिः । सत्यवतीलम् । विनिजवीर्योत्पत्तिः । कसिराजनुतास्यवन्तरः । एताराष्ट्रोत्पत्तिः । माण्डव्योपाख्यायनं । गांधार्योदिविवाहः । पांडोर्विजयनः । दुर्योधनादिजन्म । उत्तममकीर्तेनं । पांडुद्वयगा । अदशपायः । पांडवोत्पत्तिः । द्रोणोत्पत्तिः । कृपोत्पत्तिः । अक्षशिराः । सीमस्य विपादोत्पत्तिः । पाशाकलोकमननं । अष्टद्वारं । पांडवविवासानं । जतुगृहदाहः । द्वैतं । घटोक्तोत्पत्तिः । एकचक्रागमनं ।

(Da ins. here एकवचः । द्रौपदीसंभवः । अंगारपर्णः । तपस्यं । यासिहं । ओषं । द्रौपदीस्वयंवरः । पंचद्रौपाक्यान् । द्रौपदीविवाहः । विदुरागमनं । राजसूयः । सुनोपसुनोपा-
स्थानं । अर्जुनतीर्थयात्रा । यमुवाहनोत्पत्तिः । सुभद्राहरणं । द्रौपदेयामिमन्यूपत्तिः । सांडवदाहः । शाङ्गोपास्थानं । इति ॥
Then follow 25 stanzas of दानप्रशस्ति and फलश्रुति; and then: इदमादिपर्वं समाप्तं । अतः परं समापर्वं भविष्यति । तत्रायमाद्यः श्लोकः १, which is followed by 2161*.
— Da1 cont.: इत्यादिपर्वेणि फलश्रुतिः समाप्ता । लेखक
जानी जगजीवनरामेण ॥ ५ ॥ शुभं भवतु । कल्याणमस्तु ॥
while Da2 cont.: शुभमस्तु ॥, followed by 6 stanzas of
कल्याणप्रशस्ति, पुस्तकप्रशस्ति and गुरुगोपालप्रशस्ति; on the
other hand, Da3 cont.: श्रीश्रीदत्तदाशिर्यापणमस्तु । श्री-
गुरुगजाननारणमस्तु । श्रीरामकृष्ण ॥ श्री ॥ सांड ॥ श्री ॥
— Da1 ins. after the colophon: ईश्वरसंघातरे मार्य-
रीपेष्टुद्वयमेदमरे लिखितं । आदिपर्वं समाप्तिमगमत् ॥
— Da2 ends with the colophon; for Da3 see above.
— Dr was discontinued after adhy. 2.
— D1 ins. before the colophon, 2 stanzas of फल-
श्रुति; and after the colophon: समाप्तमादिपर्वं । अतः परं
समापर्वं १, followed by 2161*.
— Da ins. after 1. 225, 19, six stanzas of फलश्रुति;
and after the colophon: शुभं भवतु । संवत् ३६५४ समवे
आषाढसुदि १३ शुभवास्तरे लिखितमिदं भाराणला गोविंद-
प्रशस्तेन बासुदेवभट्टनां पुस्तकं । श्रीमहावीर्यकर ॥, followed
by 2161* . Then follows: अनुक्रमणिका । पर्वसंग्रहः । पौलो-
माप्यायं । सर्वसंग्रं । तत्त्वकपट्टमोक्षः । गुरुकोपपत्तिः । शासनं ।
कृष्णांडवचरितचुचं । अंशावलयः । शार्ङ्गलं । बायातं ।
उत्तरबायातं । पुर्वेश्वानुकीर्तनं । महाभिषोपास्थानं । सीमो-
त्पत्तिः । सत्यबलीलंभः । विविप्रवीर्योत्पत्तिः । अंबास्वयंवरः ।
पुनराश्रीोत्पत्तिः । मोहव्योपास्थानं । गांधारीविवाहः । पौलो-
दिमिजयः । दुष्येयनादिजन्मः । तेषां नामानुकीर्तनं । पांडोर्दु-
शयवादे ब्राह्मणश्रापः । पांडवोत्पत्तिः । अश्वमेधः । जीमस्थ
विपमसर्पः । अश्वद्वयं । जनुगुदाहः । दिग्विजयः । सौते-
लोत्पत्तिः । बकासुरवधः । द्रौपदीसंभवः । तपस्यं । यासिहं ।
ओषं । द्रौपदीस्वयंवरः । पंचद्रौपाक्यान् । पांडवानां विवाहः ।
विदुरागमनं । राजसूयः । ईद्रप्रत्यागमनं । सुनोपसुनोपा-
स्थानं । ३२ ॥

अध्याप्यानां शते द्वे तु संख्याते परमर्षिणा ।
अष्टौ श्लोकसहस्राणि नव श्लोकावतामि च ।
श्लोकाश्च चतुराशीतिर्दशो अन्यो महात्मना ।
Then 3 stanzas of दानप्रशस्ति, followed by इति श्रीअनु-
क्रमणिकाध्यायः समाप्तः । शुभं भवतु ॥

— The fragm. MS. Da breaks off in the middle of
the Yayāti episode.

— Da (marg. sec. m.) ins. after 1. 225, 19
(i. e. before the colophon): इतः परं समापर्वं भविष्यति ।
तस्यायमाद्यः श्लोकः १, followed by 2161*.

— Da ins. after 1. 225, 19 (i. e. before the
colophon), 7 stanzas of फलश्रुति, ending with:

इत्येतद्वादिपर्वोक्तं प्रथमं यदुचित्वारम् ।
अस्मात्तु समापर्वं भविष्यति । तस्यायमाद्यः श्लोकः १, followed
by 2161* ; then follows: आद्यपर्वेण्यमी वृत्तांताः ।
पर्वानुक्रमः । पर्वसंख्यासंग्रहः । कथासंक्षेपः । व्यासोत्पत्तिः ।
अश्ववर्णनं । राजसूयः । शार्ङ्गलं । बायातं । उत्तरबायातं ।
पुर्वेश्वानुकीर्तनं । शंतनोर्विवाहः । शंतनोर्विपत्तिः । अश्वि-
विवाहः । उत्तराष्ट्राष्ट्रविदुरजन्म । पांडवोत्पत्तिः । पौलस्ते गुरु-
शिक्षा । अश्वमेधः । पौलोमे भृगुपुत्रवर्णनं । पुलोमे वधः ।
शाङ्गोपास्थानं । आसीकसर्पसंग्रं । शुभं भूयात् ॥ संवत् ३८५८ ॥

— Da1 was discontinued after adhy. 53; Da2—16,
after adhy. 2.

— T1 ins. after the colophon: ॐ शुभमस्तु । संभव-
पर्वं समाप्तम् । श्रीकृष्णाय परमक्षणे नमः ॥

— The colophon of the fragm. MS. T2 is missing.

— T3 ins. after the colophon: कुरुक्षेत्रमपराधं संतु-
महेति संतः ॥ श्रीस्योमधराय नमः । श्रीवैकुण्ठाय नमः ॥
मेगलं ॥ श्री ॥ श्रीवैष्णवे ॥ ५ ॥

— G1 ins. after the colophon: हरिः ॐ । शुभमस्तु ।
आदिपर्वं महापुण्यं बसरे विज्ञेयं शुभं ।
अयमे दक्षिणे पुण्ये लिखितं धार्मिकतत्त्वम् ।

— G2 ins. after the colophon: श्रीकृष्णाय नमः ।
श्रीकृष्णार्पणमस्तु । शुभमस्तु ॥; then a stanza of अक्षयान ।
and finally श्रीरामनाथपरमहंस्ये नमः । श्रीसुंदरराजपरमहंस्ये
नमः । हरिः ॐ । आदिपर्वं समाप्तं । श्रिये नमः ॥

— G3 ins. after the colophon: श्रीवेदव्यासाय नमः ।
श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥; then 13 stanzas of फलश्रुति and दान-
प्रशस्ति; then a repetition of श्रीवेदव्यासाय नमः । श्री-
कृष्णार्पणमस्तु ॥, followed by 3 stanzas of वचनः then:

अर्जुनो जयतां श्रेष्ठो मोक्षयित्वा मयं तदा ।
किं चकार महातेजाशक्त्ये मृदि हितोत्तम ।

श्रीवैशंपायनः ।
जगु राजवद्विहतिभरितं पूज्यं नमनः ।
मोक्षयित्वा मयं तत्र पार्थः दक्षयुतां परः ।
आदिपर्वं समाप्तं । कुरुक्षेत्रमपराधं संतुमहेति संतः ॥ श्रीवेद-
व्यासाय नमः ॥; and finally a stanza of दोषनिरासः . . .

— Gs ins. after the colophon: हरिः ॐ । शुभमस्तु ।
संभवपर्यं समाप्तं । शुभमस्तु ॥ करकृतमपराधं क्षंतुमर्हति संतः ।
श्रीमत्स्वामिने नमः । श्रीनिवासाय नमः । राघवस्य लिपिः ॥

— Gs ins. after the colophon: हरिः ॐ । शुभमस्तु ।
कदवाणसुंदर्यं नमः । अस्मद्गुरव्यो नमः ॥

— Gs ins. after the colophon: हरिः ॐ । शुभमस्तु ।
श्रीकृष्णाय नमः । करकृतमपराधं क्षंतुमर्हति संतः । आदिपर्व
समाप्तं । श्रीवेदस्याय नमः । श्रीमीनाक्षीसुंदरेश्वराय नमः ।
श्रीद्वाक्ष्यपतये नमः । श्रीरामचंद्राय नमः । Then follow the
date and other details in Tamil. The MS. was copied
by the son of Valdyanāthas'iva of Tepporumāl
Nallūr for Seshappayyar's Sarasvatī Library, situ-
ated in Mahāpura road in Madhyārjuna (village),
on the 22nd day of the month Kumbha of Krodhī
Samvatsara.

— Gs was discontinued after adhy. 3.

— The incomplete MSS. Ms. s end with adhy.
53 (g. v.)

— Ms ins. after the colophon: १०१३ संवत् [ca.

A. D. 1837-38] नियुनमास्ते २८ दिवसे मंगलवासरे श्रवण-
नक्षत्रे अपरपक्षे तृतीयायामपराधे द्विवादनवेष्टायां ठिरितं ।
नारायणेन लिखितमिदं ॥ श्रीगोपालकृष्णार्पणमस्तु ॥ शुभमस्तु ॥

— Ms ins. after the colophon, one stanza of
श्रमापन; then follows: श्रीवेदस्याय नमः । संभवपर्यं
समाप्तं । शुभमस्तु । श्रीगुरव्यो नमः ॥

— Ms ins. after the colophon: संभवपर्यं समाप्तं ।
शुभमस्तु ॥

— Ms ins. after the colophon: श्रीसंभवपर्यं समाप्तं ।
श्रीकृष्णाय नमः । करकृतमपराधं क्षंतुमर्हति संतः ॥

— Ms ins. after the colophon: संभवपर्यं समाप्तं ।
शुभमस्तु ॥ कोट्टं १०१७ आसव धनुर्मासं २६ तैत्ति शनि-
याद्वय तिरिप्पु ओरटिपाकुंबोळ मीनराशिकोड पृष्ठदितीश्रं
पुच्छं संभवमूलं व्यायपानं प्रयं उल्लाण्णूर कळरिक्कळ रामन्-
करलित्तं ॥ The date given here is Malabar year
1017 (ca. A. D. 1841-42) the 26th day of the
month of Dhanu, which was a Saturday; the copyist
was Ujaccāndra-Kajarikkal-Rāman.

APPENDIX I

This Appendix comprises a series of additional passages found in different MSS. which have been cited in the foregoing footnotes to the constituted text, but which, for various reasons, were not quoted there in extenso. They are mainly passages which were too long to be included in the footnotes; but along with them there will be found a certain number of short unimportant passages also, which could have been very easily accommodated in the footnotes, but which, being found in single MSS. or in a very small group of cognate MSS., have been relegated to this Appendix as being of no special value for critical purposes.

The variants cited here are of the same order as those of the additional lines noted in the footnotes to the constituted text; in other words, the variants of monosyllabic verse-filling particles (such as वृत्ति- and adverbs (such as तदा-तदा-तदा, एव-एव), discrepant readings of single MSS., corrupt readings, and common doublets (वेदि-वेदि, रोम-रोम) have been generally ignored, scribes' errors have been silently

corrected. Furthermore, the variants of the short prose formulae, references to the speaker (such as वैजयन्त उवाच) have been uniformly ignored here.

In stray cases, slight discrepancies may be found to exist between the statements already made and the statements made in the sequel as regards the precise number of MSS. which contain a particular Appendix passage, or its exact point of insertion, or finally the exact number of lines comprising a passage. Such discrepancies have been pointed out in the sequel, whenever they were noticed; a certain number might have escaped attention. In all such cases, however, it should be borne in mind that the previous statements were based on a somewhat cursory inspection of the respective passages, which were re-examined in the course of the preparation of this Appendix. Consequently, the statements made in this Appendix concerning such minutiae should be regarded as more authoritative, and as correcting or supplementing the information given in the footnotes.

1

Ds s T1 G1-s M (M1 om lines 1-56) ins after 53
D14 G1 s, after 26 Ks (suppl fol) s Dn Dr Ds s,
after 53^{ab} Ds r s-12, after 60 T1 G1, after 30^a Ks,
after 62^{ab}

तस्मात्तानयतिष्ठस्य कृत्वा द्वैपायन प्रभुः ।
कथमथापयानादिह शिष्यानिधमचिन्तयत् ।
तस्य चिन्तयतश्चापि कथेद्वैपायनस्य च ।
स्मृत्वाजगाम भगवान्महा लोकां गुरु स्वयम् ।
प्रियायं महर्षेऽपि लोकानां हितकारयया । [5]
त दृष्ट्वा विस्मितो भूत्वा श्राङ्गलि प्रणत स्थित ।
आसन कल्पयामास सर्वदेवगणैर्घुतम् ।
हिरण्यगर्भेऽसीन तस्मिंस्तु परमासने ।
पतिवृत्त्यासनाभ्यां दोषास्तेष्वपि स्थितो नत ।
अनुयातोऽथ कृष्णस्तु प्रह्लादा परमेष्ठिन । [10]
निपसादासनाभ्यां दोषोऽपि यथासाधं सुविस्मित ।
उवाच स महातेजा प्रह्लादः परमेष्ठिनम् ।

1

(L 1) Ks s Dn Dr Ds s s तदात्तानयतिष्ठ स Ds-11
T G1 s M1-s कृष्णद्वैपा — (L 2) Ks Dn Dr Ds s G1
M1 s शिष्यानिधमचिन्तयत्, Dn1 s शिष्यानिधं व्यापि, Dr s s-12
Gs M1 "निलम्ब्यापि", T1 Gs स शिष्यामिल्यापि — (L 3) Ks
Ds Gs M1-s तस्य चिन्तयमानस्य, Ks Ds s-12 तस्य चिन्तयमानस्य,
Ks Dn Dr Ds s तस्य सचिन्तयतां कृत्वा — (L 4) Ks Dn Dr
Ds s दृष्ट्वा (for दृष्ट्वा) — (L 5) Ks s Dn Dr Ds-11 Ts
मीलये रस्य चैवैव G1-s महर्षेऽपि लोकानां मीलये हित
— (L 7) MBS तर्ह्ये (for तर्ह्ये), मुनि (for देव), and
दृष्ट or दृष्ट (for दृष्टम्) in different combinations
— (L 9) Ks-s Dn Dr Ds-12 [5] मवत् (for नत)
— (L 10) G1-s कृत्वा (for कृष्णस्तु) — (L 11) Ks-s
Dn Dr Ds-12 सुविस्मित (for मुनि) — (L 14) Ks-s
Dn Dr Ds-12 14 Ms सापि (for रवापि) — (L 15)
Ks s Dn Dr Ds-12 T G1 s s r M1 "निपदा" चैव — (L 16)
Ks-s Dn Dr Ds s निमित्त (for निमित्त) — (L 17)
Ks-s Dn Dr Ds s-6 T1 मविष्य च — (L 18) G1-s
M1 s "निधय" (as in text), the rest "निधय" — (L 20)
Ds 14 Gs Ms पुराणानां, G1 s Ms s पुराणां — (L 24)
Ks-s Dn Dr Ds s दान (for दान) — (L 25) Ks s
Dn Dr Ds s हेतुनैव सम, T1 G1 s-6 दानेकाभ्य — (L 30)
Ks s Dn Dr Ds s तथैव प्रतिपादित — After line 30,
Ka ins

सर्वं च मत्कृतं कर्तं तत्परो भव्यमुपदिष्टि ।

[884]

कृत मयेद् भगवन्काम्य परमपूजितम् ।
महन्मयेद्वैपायनं च यथान्यथारूपितं मया ।
साङ्गोपनिषदानां च वेदानां विस्तरक्रिया । [15]
हृतिहासपुराणानामनुमेप निमिष च यत् ।
भूत भव्य भविष्य भविष्य कालसंज्ञितम् ।
जराभ्युत्थमयस्याधिभावाभावादिनिधयम् ।
विविधस्य च धर्मस्य द्वाध्रमाणां च लक्षणम् ।
चातुर्यैर्विधानं च पुराणार्थं च कृच्छ्रम् । [20]
तपसो मल्लचर्वस्य पृथिव्याश्चन्द्रसूर्ययो ।
ग्रहक्षेत्रप्रकाराणां प्रमाणं च युगे भव ।
कथो ययुषि सामानि वैद्याभ्यासं तथैव च ।
न्याय शिक्षा चिकित्सा च ज्ञानं पापुपत तथा ।
इति नैकाश्रय जन्म दिग्भ्यामुपपन्नितम् । [25]
सीमानां चैव धुव्यानां देशानां चैव कीर्तनम् ।
नदीनां पर्वतानां च नवानां सागरस्य च ।
पुराणां चैव दिग्भ्यानां कल्पानां युद्धकौशलम् ।
वाक्पञ्चातिविशेषां लोकपञ्चाकमश्च य । [30]
यथापि सर्वं वस्तु तदप्यमो क्षण्डनद्वैष्टि ।

Ka cont Ks Dn Dr Ds s ins after line 30

परं न लेखक कश्चित्कस्य मुनि विषये ।
— (L 31) Ks-s Dn Dr Ds G1 r विस्तरात् (for वसिष्ठ)
Ks Dn Dr Ds सुविस्तरवाद् — (L 32) Ks s Dn Dr
Ds-11 Ms श्रेष्ठतर एतां वै, G1 s श्रेष्ठतर एतां — (L 33)
Ks-s Dn Dr Ds s देशि — Lines 35-36 — (var)
187^a — Dn Dr Ds-11 (Ds s s-12 om lines 2 [with 101])
4-5, 8, 12 14, 19-30) ins after line 36 Ks s Dr
after line 39

काम्यस्य लेखकार्याय गोष्ठे सर्वतोऽपि मुने ।

सीधिरुवाच ।

यथामाभ्य ॥ महा जगाम स्व निवेशनम् ।
ततः सत्परा हेरम् व्यासं सत्यवीर्यम् ।
रघुव्याजो गणेशानो यकचिन्तितपूर्वम् ।
सत्परायाम विज्ञेयो वेदव्यासो यत स्थित । [5]
पूजितोऽपि विद्वत्स्य म्यातेनोऽपि जगदानय ।
लेखको भारतस्यस्य भवत् तव गणनायक ।
भवेत् प्रोच्यमानस्य मनसा कवित्वस्य च ।
कृतेऽपि माह विज्ञेयो यद्वि मे लेखनी क्षमम् ।
लिखतो नापि विद्वत्स्य तदा सां लेखको ब्रह्म । [10]
व्यासोऽपि युवाच तं देवनमुक्ता मा लिख कविर ।
ओमित्युक्त्वा मनेरोऽपि भूयः कृतं लेखकं ।
यथापि तदा चक्रे मुनिगुहं युद्धक्षारम् ।
नक्षिः प्रविष्टा माह मुनिर्देवाय नखिद्वरम् ।
अथो कोकसदृशाणि शब्दो कोऽप्यद्वयनि च । [15]

प्रज्ञा ।

तपोविशिष्टादपि वै यस्मिन्नुत्पद्यमानम् ।
 मन्ये श्रेष्ठतमं स्वाद्यं रहस्यज्ञानपेदनाम् ।
 जन्मप्रभृति सत्यो ते विप्र गो प्रज्ञावाविनीम् ।
 स्वया च काव्यमित्युक्तं तस्मात्तद्व्यभिचरति ।
 अथ काव्यस्य कवयो न समर्था विदोषणे । [35]
 विदोषणे गृह्यस्य शेषात्प्रपञ्च इवाश्रमा ।
 जहान्धवधिरोग्मस्य तमोभूत जगद्भवेत् ।
 यदि ज्ञानहुतादीनं स्वया नोत्पद्यति भवेत् ।
 तमसाधस्य लोकस्य यद्विदस्य स्वधर्मनिधि ।
 ज्ञानाभिनवाशलाकाभिर्बुद्धिनेत्रोरस्य कृत । [40]
 धर्माध्यात्ममोक्षार्थं समासप्रशस्यतीति ।
 स्वया भारतस्यैवैव नृणां यिनिहृत तम ।
 पुराणपूर्णचन्द्रेण धृतिःशोभनप्रकाशिता ।
 नृणां कुमुदसीन्यानां कृतं सुप्रियोधनम् ।
 इतिहासप्रदीपेन मोहावरणघातिना । [45]
 लोकगर्भगृह कृत्स्नं यथावत्सप्रकाशितम् ।
 सप्रज्ञाभ्यापयतीति वै पीलोकमस्त्रीकमूलवान् ।
 सभवरकम्पविह्वल सभास्यविद्वद्भवान् ।
 अरणीपर्वरूपाण्यो विराटोयोगसारवान् ।
 भीष्मपर्वमहाबाहो द्योगपर्ववैराग्यवान् । [50]
 कर्णपर्वचित्ते पुण्ये शाल्यपर्वसुगणधिमि ।
 क्षीपर्वपीकविभ्राम क्षान्तिपर्वद्वहृत्फल ।

अथमेघामृतसरस्वाद्यमस्थानसंध्य ।
 मौसलक्षुतिसंक्षेप शिष्टद्विजनिपेयित ।
 सर्वेषां वसिष्ठयवानामुपवीर्यो भविष्यति । [55]
 पर्जन्य इव भूतानामक्षयो भारतदुम् ।
 सूत ।
 एवमाभाष्य त प्रज्ञा जगाम स्व निपेदानम् ।
 भयमानसं जगत्प्रज्ञां प्रपिदेवगणे सह ।
 तस्य वृक्षस्य वसामि शश्वदुत्पलरोदयम् ।
 स्वादुमेधरतोपेतमच्छेपमर्मररपि । [60]

After the above passage, D₁ 1-11 ins 27*, while D₂ G₃ repeat 23, an unmistakable indication that the passage, in these MSS or in their exemplars at least, is an interpolation!

2

Between 1 1 53^{ab} and passage No 1 given above, K₆ marg ins the following lines, containing a curious derivation of 'Bhārata'

कृष्णद्वैपायन इत्यसं विद्धि तारायण प्रभुम् ।
 को ह्यन्यं पुण्डरीकाक्षामहामारतकन्दिवम् ॥
 आति सर्वेषु वेदेषु रति सर्वेषु अश्वतु ।
 तत्रण सर्वैलोकानां तस्यान्तारतमुच्यते ॥

अथ वेति श्रुत्यो वेति संज्ञयो वेति या न वा ।
 तच्छ्रीकृष्णमयापि प्रयति सुदृढं युने ।
 मेयु न कश्चयवेत्स गृह्यतामभितस्य च ।
 सर्वदोषि गणेशो यक्षगणमाते विचारयन् ।
 तावन्नार व्यारोडि कीकान वाचनम् । [20]

[Line 2=line 57 (g v) of passage No 1 D₂ 4-6-11 (which om. lines 2, 4-5, 8, 12, 14, 19-20) read in line 3 सत्रणादागतो दि स (for -वास तस्य), for line 7, हे भारतस्य त्वमहं कर्ता भवामि च, for lines 9-10, ह्रवावो चन्द्रगिरास्तु यदा मे नैव शान्यति ।
 तेनानी मुनिपार्द्व लेखोद्धृता युने ।

In line 11, गोवाच वचनं व्यासोऽप्युवाच, for line 12, इत्युल्लेखको देव सर्वं इतिशेष, and, finally, for lines 17-18 इति संज्ञास्य भिन्ने नापापि मयस्यो दृष्टा]

— K₄ D₂ D₃ s om. lines 27-33 K₄ repeats lines 37, 39, and Dr repeats line 39 after the Gapes'a interpolation — (L 39) K₆ D₂ Dr D₃ s अज्ञानतिमिरावस्य लोकस्य ॥ विषेष्ट — (L 40) K₆ D₂ Dr D₃ s नेत्रोन्मीलनं कारक — (L 42) K₄-s D₂ D₃-s G₃ तथा (for स्वया) — (L 43) K₄-s D₂ Dr D₃ s 10 'व्योला प्रकाशिता'

— (L 44) K₆ D₂ Dr D₃ s युयुक्ते (MSS mostly 'की') रवाणं च कृतमेतत्प्रकाशन — (L 48) K₄-s D₂ Dr D₃ s s-s G₄-s सभास्य (as in text), the rest सभास्य*
 — (L 49) ॥ (mostly) आरण्यपर्व*, a few MSS अरणीपर्व*
 — (L 51) K₄-s D₂ Dr D₃ s s-s 'सिते (for 'चित्ते').
 — After line 51, D₂-11 ins

गदापर्वप्रकृतैरेतद्विद्वत्प्रकाशये ।

सौमिकैर्पर्वसहितैः फलसंस्कारकारणैः ।

— (L 52) G₃ क्षीपर्वेति* K₄-s D₂ Dr D₃-11 G₄-s 'महा' (for 'हृद') — After line 52, K₄ 123

अनुयायनिक पर्व रचितसिन्धुविवे ।

— K₆ s D₂ s s v om. lines 53-56, D₃ s M₂ s om 55 56, M₂ om M₁ 51 — (L 53) Some MSS स्वायम् (for स्वायम्) — (L 56) K₄ Dr D₂ s पश्चिमां, D₂ 10 11 G₃ s आश्रयो (for अश्रयो) — K₄ s D₂ Dr D₃ s read line 57 (which is om in Dr) of the Brahmk passage after line 1 of Gapes'a interlude — (L 58) om in K₆ D₂ Dr D₃ s s s 11. Some N MSS. मुनिदेव शणैर्वत् (or 'लुव') — (L 59) K₄ D₂ T₁ G₄-s शास्त्रा पुण्य, G₃ वायुपुण्य

After the colophon of the first adhy., Gs. s ins.:

भीमसूतः ।

कृष्णद्वैपायनं व्यासं विद्धि नारायणं विभुम् ।

को ह्यन्यः पुण्डरीकाक्षान्महाभारतकृद्वेत् ।

मत्तिमन्यानम्राविध्य येन वेदमहार्णवात् ।

जगदिताप जनितो महाभारतचन्द्रमाः ।

स्तुत्यं तस्यास्ति किं चान्यपरस्वलो कहित्विणः । [5]

वेदा अस्याः कृतं तेन महाभारतमस्तुतम् ।

सर्वं तरन्तु दुर्गाणि सर्वा भद्राणि पश्यन्तु ।

द्रष्टुं त्वा सर्ववेदाभ्यां भारते तेन द्धिर्दिताः ।

भूमतां सिद्धान्तोऽथ कथमस्य महारथः ।

धर्मं धर्मं च कामे च मोक्षे च परमर्थम् । [10]

यदिहास्ति तदन्वयः यदेहास्ति न तत्कथिन् ।

एव प्रकृत्यैव दत्तो लोकः सकोऽर्थकामयोः ।

धर्ममोक्षपरं तस्यास्ति तस्यैव समुच्चयम् ।

कामिनो वर्णयन्तं कामं लोभं लुब्धस्य वर्णयन् ।

मरः किं कलमामोति कृषेऽथमिव पातयन् । [15]

मुनिनापि च कामाधी मत्वा लोकमनोहरी ।

निन्द्यापि खितावैरी धर्ममोक्षविहाया ।

अन्यथा घोरस्तसारवन्धदेव जनस्य तौ ।

वर्णयेत् कथं धीमान्महाकाव्यो मुनिः ।

लोकविपासापाराधं वर्णयित्वा च तेन तौ । [20]

इतिहासविशिष्टार्थैः पुनरत्रैव निरुद्धौ ।

भारतं भातुमानिन्दुर्वेदि न ह्युरमी त्रयः ।

अज्ञाकस्मिन्नायमेव इत्येव जगते भवेत् ।

पुनश्चिन्तापि विद्वन्निर्मितं सदात्मनचित्तैः ।

अप्येवो भारतीयोऽयमितिहाससमुच्चयः । [25]

Gs cont.:

श्लोका ये भारते वापि कथिते चिन्तापि विहायाः ।

द्रव्यापार्थसंहितां पुष्पां गोजयित्वे तु तामहम् । -

तत्पुष्पकोशं समुच्चयं कः कुर्यान्महारेते क्षमः ।

योगतः सर्वरत्नाणि समुच्चयं महार्णवात् ।

न च प्रश्नानिमानेन यदसं कथ्यते यतः ।

किं तु भारतमस्मिन् विषयं समुच्चयत् ।

Colophon.

After line 20 of 178* (v. 1. 1. 2 233), Ks ins.:

अप्यायास्तवेकमेकानां सप्ततीतिरुदाहृता ।

श्लोकानां च सहस्राणि दत्ता श्रीमि शतानि च ।

पौलोमादीनि सर्वाणि दशाष्टौ महावृषिः ।

उक्तवान्सपुराणानि रहस्यं चावसानिकम् ।

एवमष्टादशैतानि पर्वान्युक्तानि धीमताः । [6]

अप्यायानां सहस्रे द्वे पर्वणां शतमेव च ।

श्लोकानां च सहस्राणि नवतिर्दश एव च ।

एषा वै पर्वणां संख्या श्लोका ग्रन्थे पञ्चाकम् ।

यदुक्तवृषिणा तेन व्यासिनोत्तमसैजसा ।

जनमेजयस्याश्वमेधं द्रष्टुकामस्य धीमताः । [10]

संयुक्तोऽथमेव यथा शक्येण धर्षितः ।

विरोधश्चाभवद्वाजो ब्राह्मणेनैव ऋषिजैः ।

विश्वामसुपुराणीतौ राजा राज्यमधीकृतः ।

एषा वै पर्वणां संख्या श्लोकान्याह ततः परम् ।

After 1. 2 236, Bs ins.:

धर्मं धर्मं च कामे च मोक्षे च भरतर्षभ ।

यदिहास्ति तदन्वयः यदेहास्ति न तत्कथिन् ।

एवं विश्वाय तत्त्वज्ञः कथयन्ति मनीषिणः ।

भरततनयं महान्यम महाभारतमिष्युत ।

निरुक्तमस्य यो वेद सर्वपापैः प्रमुच्यते । [5]

भारतार्थव्यनारुप्यादपि पादमधीयताः ।

अह्मन्वास्य एवन्ते सर्वपापान्यसंसारः ।

त्रिभिर्धर्मैर्महाभागः कृष्णद्वैपायनः शुभः ।

प्रब्रूयं भारतस्तेन चकार भगवान्प्रभुः ।

कृष्णद्वैपायनः पुनं पूर्वमप्यारवन्पुनम् । [10]

शुभम् जैमिनि पैले वैरोपायतमेव च ।

सैत्रायणन्यपुदिश्यो ब्राह्मणेभ्यः प्रकाशितम् ।

या क्रिया कियते वाचिषाश्च कश्चिद्विपादिभिः ।

इदं प्रवर्तते सर्वं श्रोतृणां धीमते दिग्गताः ।

Then follows 237*, which is followed by:

अधीधीत दधान्यायं वेदो वेदभृदिः ।

वेदैश्चमुनिः समितमिदमवयानमुत्तमम् ।

Lines 1-2-1. 56. 33. — Lines 4-5-(var.) 1. 66.

31. — Lines 6-7-(var.) 1. 1. 191*. — Lines

8-9-(var.) 1. 56. 32.

f For lines 1-2, cf. passage No. 2 above. — For lines 3-4, 22-23, cf. 66* (v. 1. 1. 1. 191). — Lines 30-31-(var.) 1. 56. 33.

भविष्यद्युपजीव्यं च कथीनामिदमज्ञवत् ।
न चास्य कवयः केचिद्विष्णुस्मिन् विशेषणे ।
विशेषणे गृहस्थस्य त्रय एवाक्षमा यथा ।
धन्यमारोग्यमायुष्यं पुण्यं सत्कर्म्मसाधकम् ।
शुभ्रपते महास्थानमभिमन्तव्यमादितः ।
यदर्थात् तदा सत्यविद्वज्ज्यैष्ठेर्द्विजोत्तमत् ।
येनपायनसिप्रायैक्षेद्यापि कथितं तदा ।

¶

After 216* (cf. v. 1. 1. 5. 6), Ms V3 ins.:

शृगोर्धभुजः पद पुद्रासपरा आवितामनः ।
कविश्च ऋषयश्चैव शाङ्खल्य महातपाः ।
सुरदिमः ससरदिमश्च वितथश्च महातपाः ।
वीतहृद्यश्च तनयः स्थूतो गृहसमदः प्रभुः ।
गृहस्थापि सुतस्यश्च ब्रह्मसाधेयसोऽभवत् । [5]
सावेदस्य तु पुत्रोऽभूदर्थः क्षुतवतो वर ।
कर्व्यं तु विद्वज्योऽभूद्ब्रह्मसूत्रमहात्मनः ।
विद्वज्यस्य तु दायादो विद्वरः कीर्त्तिमान्स्मृतः ।
विद्वत्सामवान्पुत्रो वत्सश्चापिरयः स्मृतः ।
वत्सस्यापि विनिन्दस्तु चतुरासीन्महातपाः । [10]
शृगोर्वित्थस्य सुतः सधो नाम बभूव ह ।
सद्यस्याप्यामजो ब्रह्मचित्तो नाम सुवीर्यवान् ।
वितस्य तु महातेजा बभूव च क्षुतश्रवाः ।
क्षुतश्रवसस्तु सुसुर्धृष सपचाग्रभो ।
तपसस्तु महातेजाः प्रकाशस्तनयोऽभवत् । [15]
कर्व्यः प्रकाशस्य सुतो ब्रह्मर्षिर्गङ्गावितमः ।
ब्रह्मपुत्रो मतो येन येन पूर्वं महात्मनः ।
कर्व्यस्य चैव वागिन्द्रो वागिन्द्रो ब्रह्मवादिनः ।
अभीकलस्य तनयो ब्रह्मसूत्रमहातपाः । [20]
जमदग्निः सुतस्य जयै जनकसंनिभः ।
जमदग्नेस्तु वै पञ्च भासपुत्रा महात्मनः ।
हमन्वाश्च सुपेणश्च बहुविधावसुतया ।
रामलस्य जयन्त्योऽभून्महावीरौ रेणुकास्तुतः ।
अि.सप्तहृत्यः पृथिवी येन निःशत्रिया कृता ।

7

After 1. 11. 3*, G1 ins.:

देवं सर्वेण बाधेयाः सखे श्रीरावितान्मम ।

G

Ms, which om. lines 8-10, has the following v. 1.:

— (L. 4-5) कर्व्यं तनयः पूर्वं सप्तः स्वयंपदः प्रभुः । यत्समस्त्यापि
सुतस्यस्य साधेयसोऽभवत् । — (L. 6) नर्वा (for कर्व्यः).

सप्तस्य त्वं मया विप्र न नन्दाभि कदाचन ।
तेनैव बहुशोकोऽहं सर्वकं स्वामणे (slo) द्विम ।
अग्निहोत्रे समासीनं धेययामि समोहितः ।

8

Between adhy. 12 and 13, there are in Ms-4 the foll. insertions, reference to which was inadvertently om. in the footnotes to the text (p. 111). At the indicated place, Ms ins.:

किमर्थं राजशार्ङ्ग राजा स जननैजयः ।
सर्वसंप्रेण सर्पोणां गतोऽहं सद्गदस्य न ।
हृदि श्रीरामाय नमः । श्रीगुरुभ्यो नमः । श्रीवेदव्यासाय नमः ।
अक्षरं यत्परिभ्रष्टं मात्राहीनं तु अद्वयेत् ।
क्षन्तुमर्हन्ति विद्वांसः कस्य न स्वाभ्यातिक्रमः ।
शिव शिव । कपर्दि समर्थं भूतेषां भगवत्प्रतिपादन ।
व्यतिक्रमं मे भगवन्क्षन्तुमर्हति शंकर ।
नारायणाय नमः । श्रीवेदव्यासाय नमः । गणपतये नमः ।
अविप्रमस्तु ।;

Ms ins.: हरिः स्वस्ति श्रीवेदव्यासाय नमः ।;

Ms ins.: हरिः श्रीगणपतये नमः । अविप्रमस्तु ।

D

After 1. 16. 15, M (except Ms) ins.:

बासुकेर्मन्थमानस्य निःसृतेन विषेण च ।
अभवन्निभित्तं तोर्यं तदा भागवतमन्दन ।
मधनानन्दरेणाय देवदायवसावृत्तिः ।
विषं तीक्ष्णं ससुम्भं हाहाहन्मिति क्षुत्तम् । [5]
देवाश्च दानवाश्चैव दग्धास्तेन विषेण ह ।
अपाकर्मसतो भीता विषादमगमस्तादा ।
ब्रह्माणमनुबन्धेताः समेत्य मुनिपुंगवैः ।
अन्धमानेऽस्थिते जाते विषं कालानलप्रभम् ।
तेनैव कापिया लोकास्तस्य प्रतिकुर्यन् ।
एवमुक्तस्तदा मया दूष्यो लोकेष्वर्धं हरम् । [10]
अथर्धं विशुद्धिर्न रुदं देवदेवसुमापतिय ।
तदाय चिन्तितो देवस्तज्जाला मुतमायवी ।
तस्याय देवस्तस्यैसाधजसो मजापतिः ।
तन्मुखा देवदेवेशो लोकास्तस्य हितेभ्यस्त ।
अपिचक्षिर्धं रुदं कालानलसमप्रभम् । [15]

— (L. 7) नर्वस्य (for कर्व्यः). — (L. 11) भूनिर्वहस्य
सुतः सधो etc. — (L. 12) सपस्य तनयो ब्रह्मचित्तो नाम
वीर्यवान्. — (L. 13) सवितस्य (for वितस्य तु). — (L. 17)
ब्रह्मसदं सदायेन येन etc.

12

After adhy 19, N₁ s (both on lines 1-6) V₁ D
D (which all transp 1 19 17) ins an addl adhy

सौतिहवाच ।

तत्तत्त्वे पणित कृत्वा भगिन्यो द्विजसत्तम ।
जग्मतु परमप्रीते पर पार महोदधे ।
कद्रुश्च विनता चैव दाक्षायणी विहायसा ।
आलोकयन्त्यावक्षाम्य समुद्र निधिमग्नसम् ।
बायुनातीव महता क्षोभ्यमाना महास्रवम् । [5]
तिग्मिगिलसमाकीर्णं मकरैरावृतं तथा ।
सयुत बहुसाहस्रं सत्त्वैर्नातिविश्रपि ।
घोरैर्घोरमनाह्वय गाभीरमतिमैरथम् ।
आकर सर्वैरक्षानामालम्ब वल्लभ च ।
नागानामालम्ब चापि सुरग्य सरिता पतिम् । [10]
वातालग्नलनावासमसुराणां तथालम्बम् ।
अथकार्णां सरधाना ययसो निधिमग्नयम् ।
क्षुभ द्विष्यमसर्लानाममृतस्यापर पत्म् ।
अग्नेयमभिन्य च सुपुण्यजलसमितम् ।
महानदीविष्वङ्गीभिस्तत्र सङ्गता । [15]
आपूर्वमरणमल्यं मूलन्तदिव चोनिनि ।

In Da Ds-2 this passage is immediately
preceded by passage No 13 given below (p 1), it
is uniformly followed by 1 19 17 and colophon

13

K (except K₁) V₁ (marg) Da Ds-1 G₁ s₁ ins
after सूत व* (resp its v 1) of 1 20 1- Da Ds-1,
after सौतिक* of passages No 12 s₁ s₂ s₃ s₄ s₅ s₆ s₇ s₈ s₉ s₁₀ s₁₁ s₁₂ s₁₃ s₁₄ s₁₅ s₁₆ s₁₇ s₁₈ s₁₉ s₂₀ s₂₁ s₂₂ s₂₃ s₂₄ s₂₅ s₂₆ s₂₇ s₂₈ s₂₉ s₃₀ s₃₁ s₃₂ s₃₃ s₃₄ s₃₅ s₃₆ s₃₇ s₃₈ s₃₉ s₄₀ s₄₁ s₄₂ s₄₃ s₄₄ s₄₅ s₄₆ s₄₇ s₄₈ s₄₉ s₅₀ s₅₁ s₅₂ s₅₃ s₅₄ s₅₅ s₅₆ s₅₇ s₅₈ s₅₉ s₆₀ s₆₁ s₆₂ s₆₃ s₆₄ s₆₅ s₆₆ s₆₇ s₆₈ s₆₉ s₇₀ s₇₁ s₇₂ s₇₃ s₇₄ s₇₅ s₇₆ s₇₇ s₇₈ s₇₉ s₈₀ s₈₁ s₈₂ s₈₃ s₈₄ s₈₅ s₈₆ s₈₇ s₈₈ s₈₉ s₉₀ s₉₁ s₉₂ s₉₃ s₉₄ s₉₅ s₉₆ s₉₇ s₉₈ s₉₉ s₁₀₀ s₁₀₁ s₁₀₂ s₁₀₃ s₁₀₄ s₁₀₅ s₁₀₆ s₁₀₇ s₁₀₈ s₁₀₉ s₁₁₀ s₁₁₁ s₁₁₂ s₁₁₃ s₁₁₄ s₁₁₅ s₁₁₆ s₁₁₇ s₁₁₈ s₁₁₉ s₁₂₀ s₁₂₁ s₁₂₂ s₁₂₃ s₁₂₄ s₁₂₅ s₁₂₆ s₁₂₇ s₁₂₈ s₁₂₉ s₁₃₀ s₁₃₁ s₁₃₂ s₁₃₃ s₁₃₄ s₁₃₅ s₁₃₆ s₁₃₇ s₁₃₈ s₁₃₉ s₁₄₀ s₁₄₁ s₁₄₂ s₁₄₃ s₁₄₄ s₁₄₅ s₁₄₆ s₁₄₇ s₁₄₈ s₁₄₉ s₁₅₀ s₁₅₁ s₁₅₂ s₁₅₃ s₁₅₄ s₁₅₅ s₁₅₆ s₁₅₇ s₁₅₈ s₁₅₉ s₁₆₀ s₁₆₁ s₁₆₂ s₁₆₃ s₁₆₄ s₁₆₅ s₁₆₆ s₁₆₇ s₁₆₈ s₁₆₉ s₁₇₀ s₁₇₁ s₁₇₂ s₁₇₃ s₁₇₄ s₁₇₅ s₁₇₆ s₁₇₇ s₁₇₈ s₁₇₉ s₁₈₀ s₁₈₁ s₁₈₂ s₁₈₃ s₁₈₄ s₁₈₅ s₁₈₆ s₁₈₇ s₁₈₈ s₁₈₉ s₁₉₀ s₁₉₁ s₁₉₂ s₁₉₃ s₁₉₄ s₁₉₅ s₁₉₆ s₁₉₇ s₁₉₈ s₁₉₉ s₂₀₀ s₂₀₁ s₂₀₂ s₂₀₃ s₂₀₄ s₂₀₅ s₂₀₆ s₂₀₇ s₂₀₈ s₂₀₉ s₂₁₀ s₂₁₁ s₂₁₂ s₂₁₃ s₂₁₄ s₂₁₅ s₂₁₆ s₂₁₇ s₂₁₈ s₂₁₉ s₂₂₀ s₂₂₁ s₂₂₂ s₂₂₃ s₂₂₄ s₂₂₅ s₂₂₆ s₂₂₇ s₂₂₈ s₂₂₉ s₂₃₀ s₂₃₁ s₂₃₂ s₂₃₃ s₂₃₄ s₂₃₅ s₂₃₆ s₂₃₇ s₂₃₈ s₂₃₉ s₂₄₀ s₂₄₁ s₂₄₂ s₂₄₃ s₂₄₄ s₂₄₅ s₂₄₆ s₂₄₇ s₂₄₈ s₂₄₉ s₂₅₀ s₂₅₁ s₂₅₂ s₂₅₃ s₂₅₄ s₂₅₅ s₂₅₆ s₂₅₇ s₂₅₈ s₂₅₉ s₂₆₀ s₂₆₁ s₂₆₂ s₂₆₃ s₂₆₄ s₂₆₅ s₂₆₆ s₂₆₇ s₂₆₈ s₂₆₉ s₂₇₀ s₂₇₁ s₂₇₂ s₂₇₃ s₂₇₄ s₂₇₅ s₂₇₆ s₂₇₇ s₂₇₈ s₂₇₉ s₂₈₀ s₂₈₁ s₂₈₂ s₂₈₃ s₂₈₄ s₂₈₅ s₂₈₆ s₂₈₇ s₂₈₈ s₂₈₉ s₂₉₀ s₂₉₁ s₂₉₂ s₂₉₃ s₂₉₄ s₂₉₅ s₂₉₆ s₂₉₇ s₂₉₈ s₂₉₉ s₃₀₀ s₃₀₁ s₃₀₂ s₃₀₃ s₃₀₄ s₃₀₅ s₃₀₆ s₃₀₇ s₃₀₈ s₃₀₉ s₃₁₀ s₃₁₁ s₃₁₂ s₃₁₃ s₃₁₄ s₃₁₅ s₃₁₆ s₃₁₇ s₃₁₈ s₃₁₉ s₃₂₀ s₃₂₁ s₃₂₂ s₃₂₃ s₃₂₄ s₃₂₅ s₃₂₆ s₃₂₇ s₃₂₈ s₃₂₉ s₃₃₀ s₃₃₁ s₃₃₂ s₃₃₃ s₃₃₄ s₃₃₅ s₃₃₆ s₃₃₇ s₃₃₈ s₃₃₉ s₃₄₀ s₃₄₁ s₃₄₂ s₃₄₃ s₃₄₄ s₃₄₅ s₃₄₆ s₃₄₇ s₃₄₈ s₃₄₉ s₃₅₀ s₃₅₁ s₃₅₂ s₃₅₃ s₃₅₄ s₃₅₅ s₃₅₆ s₃₅₇ s₃₅₈ s₃₅₉ s₃₆₀ s₃₆₁ s₃₆₂ s₃₆₃ s₃₆₄ s₃₆₅ s₃₆₆ s₃₆₇ s₃₆₈ s₃₆₉ s₃₇₀ s₃₇₁ s₃₇₂ s₃₇₃ s₃₇₄ s₃₇₅ s₃₇₆ s₃₇₇ s₃₇₈ s₃₇₉ s₃₈₀ s₃₈₁ s₃₈₂ s₃₈₃ s₃₈₄ s₃₈₅ s₃₈₆ s₃₈₇ s₃₈₈ s₃₈₉ s₃₉₀ s₃₉₁ s₃₉₂ s₃₉₃ s₃₉₄ s₃₉₅ s₃₉₆ s₃₉₇ s₃₉₈ s₃₉₉ s₄₀₀ s₄₀₁ s₄₀₂ s₄₀₃ s₄₀₄ s₄₀₅ s₄₀₆ s₄₀₇ s₄₀₈ s₄₀₉ s₄₁₀ s₄₁₁ s₄₁₂ s₄₁₃ s₄₁₄ s₄₁₅ s₄₁₆ s₄₁₇ s₄₁₈ s₄₁₉ s₄₂₀ s₄₂₁ s₄₂₂ s₄₂₃ s₄₂₄ s₄₂₅ s₄₂₆ s₄₂₇ s₄₂₈ s₄₂₉ s₄₃₀ s₄₃₁ s₄₃₂ s₄₃₃ s₄₃₄ s₄₃₅ s₄₃₆ s₄₃₇ s₄₃₈ s₄₃₉ s₄₄₀ s₄₄₁ s₄₄₂ s₄₄₃ s₄₄₄ s₄₄₅ s₄₄₆ s₄₄₇ s₄₄₈ s₄₄₉ s₄₅₀ s₄₅₁ s₄₅₂ s₄₅₃ s₄₅₄ s₄₅₅ s₄₅₆ s₄₅₇ s₄₅₈ s₄₅₉ s₄₆₀ s₄₆₁ s₄₆₂ s₄₆₃ s₄₆₄ s₄₆₅ s₄₆₆ s₄₆₇ s₄₆₈ s₄₆₉ s₄₇₀ s₄₇₁ s₄₇₂ s₄₇₃ s₄₇₄ s₄₇₅ s₄₇₆ s₄₇₇ s₄₇₈ s₄₇₉ s₄₈₀ s₄₈₁ s₄₈₂ s₄₈₃ s₄₈₄ s₄₈₅ s₄₈₆ s₄₈₇ s₄₈₈ s₄₈₉ s₄₉₀ s₄₉₁ s₄₉₂ s₄₉₃ s₄₉₄ s₄₉₅ s₄₉₆ s₄₉₇ s₄₉₈ s₄₉₉ s₅₀₀ s₅₀₁ s₅₀₂ s₅₀₃ s₅₀₄ s₅₀₅ s₅₀₆ s₅₀₇ s₅₀₈ s₅₀₉ s₅₁₀ s₅₁₁ s₅₁₂ s₅₁₃ s₅₁₄ s₅₁₅ s₅₁₆ s₅₁₇ s₅₁₈ s₅₁₉ s₅₂₀ s₅₂₁ s₅₂₂ s₅₂₃ s₅₂₄ s₅₂₅ s₅₂₆ s₅₂₇ s₅₂₈ s₅₂₉ s₅₃₀ s₅₃₁ s₅₃₂ s₅₃₃ s₅₃₄ s₅₃₅ s₅₃₆ s₅₃₇ s₅₃₈ s₅₃₉ s₅₄₀ s₅₄₁ s₅₄₂ s₅₄₃ s₅₄₄ s₅₄₅ s₅₄₆ s₅₄₇ s₅₄₈ s₅₄₉ s₅₅₀ s₅₅₁ s₅₅₂ s₅₅₃ s₅₅₄ s₅₅₅ s₅₅₆ s₅₅₇ s₅₅₈ s₅₅₉ s₅₆₀ s₅₆₁ s₅₆₂ s₅₆₃ s₅₆₄ s₅₆₅ s₅₆₆ s₅₆₇ s₅₆₈ s₅₆₉ s₅₇₀ s₅₇₁ s₅₇₂ s₅₇₃ s₅₇₄ s₅₇₅ s₅₇₆ s₅₇₇ s₅₇₈ s₅₇₉ s₅₈₀ s₅₈₁ s₅₈₂ s₅₈₃ s₅₈₄ s₅₈₅ s₅₈₆ s₅₈₇ s₅₈₈ s₅₈₉ s₅₉₀ s₅₉₁ s₅₉₂ s₅₉₃ s₅₉₄ s₅₉₅ s₅₉₆ s₅₉₇ s₅₉₈ s₅₉₉ s₆₀₀ s₆₀₁ s₆₀₂ s₆₀₃ s₆₀₄ s₆₀₅ s₆₀₆ s₆₀₇ s₆₀₈ s₆₀₉ s₆₁₀ s₆₁₁ s₆₁₂ s₆₁₃ s₆₁₄ s₆₁₅ s₆₁₆ s₆₁₇ s₆₁₈ s₆₁₉ s₆₂₀ s₆₂₁ s₆₂₂ s₆₂₃ s₆₂₄ s₆₂₅ s₆₂₆ s₆₂₇ s₆₂₈ s₆₂₉ s₆₃₀ s₆₃₁ s₆₃₂ s₆₃₃ s₆₃₄ s₆₃₅ s₆₃₆ s₆₃₇ s₆₃₈ s₆₃₉ s₆₄₀ s₆₄₁ s₆₄₂ s₆₄₃ s₆₄₄ s₆₄₅ s₆₄₆ s₆₄₇ s₆₄₈ s₆₄₉ s₆₅₀ s₆₅₁ s₆₅₂ s₆₅₃ s₆₅₄ s₆₅₅ s₆₅₆ s₆₅₇ s₆₅₈ s₆₅₉ s₆₆₀ s₆₆₁ s₆₆₂ s₆₆₃ s₆₆₄ s₆₆₅ s₆₆₆ s₆₆₇ s₆₆₈ s₆₆₉ s₆₇₀ s₆₇₁ s₆₇₂ s₆₇₃ s₆₇₄ s₆₇₅ s₆₇₆ s₆₇₇ s₆₇₈ s₆₇₉ s₆₈₀ s₆₈₁ s₆₈₂ s₆₈₃ s₆₈₄ s₆₈₅ s₆₈₆ s₆₈₇ s₆₈₈ s₆₈₉ s₆₉₀ s₆₉₁ s₆₉₂ s₆₉₃ s₆₉₄ s₆₉₅ s₆₉₆ s₆₉₇ s₆₉₈ s₆₉₉ s₇₀₀ s₇₀₁ s₇₀₂ s₇₀₃ s₇₀₄ s₇₀₅ s₇₀₆ s₇₀₇ s₇₀₈ s₇₀₉ s₇₁₀ s₇₁₁ s₇₁₂ s₇₁₃ s₇₁₄ s₇₁₅ s₇₁₆ s₇₁₇ s₇₁₈ s₇₁₉ s₇₂₀ s₇₂₁ s₇₂₂ s₇₂₃ s₇₂₄ s₇₂₅ s₇₂₆ s₇₂₇ s₇₂₈ s₇₂₉ s₇₃₀ s₇₃₁ s₇₃₂ s₇₃₃ s₇₃₄ s₇₃₅ s₇₃₆ s₇₃₇ s₇₃₈ s₇₃₉ s₇₄₀ s₇₄₁ s₇₄₂ s₇₄₃ s₇₄₄ s₇₄₅ s₇₄₆ s₇₄₇ s₇₄₈ s₇₄₉ s₇₅₀ s₇₅₁ s₇₅₂ s₇₅₃ s₇₅₄ s₇₅₅ s₇₅₆ s₇₅₇ s₇₅₈ s₇₅₉ s₇₆₀ s₇₆₁ s₇₆₂ s₇₆₃ s₇₆₄ s₇₆₅ s₇₆₆ s₇₆₇ s₇₆₈ s₇₆₉ s₇₇₀ s₇₇₁ s₇₇₂ s₇₇₃ s₇₇₄ s₇₇₅ s₇₇₆ s₇₇₇ s₇₇₈ s₇₇₉ s₇₈₀ s₇₈₁ s₇₈₂ s₇₈₃ s₇₈₄ s₇₈₅ s₇₈₆ s₇₈₇ s₇₈₈ s₇₈₉ s₇₉₀ s₇₉₁ s₇₉₂ s₇₉₃ s₇₉₄ s₇₉₅ s₇₉₆ s₇₉₇ s₇₉₈ s₇₉₉ s₈₀₀ s₈₀₁ s₈₀₂ s₈₀₃ s₈₀₄ s₈₀₅ s₈₀₆ s₈₀₇ s₈₀₈ s₈₀₉ s₈₁₀ s₈₁₁ s₈₁₂ s₈₁₃ s₈₁₄ s₈₁₅ s₈₁₆ s₈₁₇ s₈₁₈ s₈₁₉ s₈₂₀ s₈₂₁ s₈₂₂ s₈₂₃ s₈₂₄ s₈₂₅ s₈₂₆ s₈₂₇ s₈₂₈ s₈₂₉ s₈₃₀ s₈₃₁ s₈₃₂ s₈₃₃ s₈₃₄ s₈₃₅ s₈₃₆ s₈₃₇ s₈₃₈ s₈₃₉ s₈₄₀ s₈₄₁ s₈₄₂ s₈₄₃ s₈₄₄ s₈₄₅ s₈₄₆ s₈₄₇ s₈₄₈ s₈₄₉ s₈₅₀ s₈₅₁ s₈₅₂ s₈₅₃ s₈₅₄ s₈₅₅ s₈₅₆ s₈₅₇ s₈₅₈ s₈₅₉ s₈₆₀ s₈₆₁ s₈₆₂ s₈₆₃ s₈₆₄ s₈₆₅ s₈₆₆ s₈₆₇ s₈₆₈ s₈₆₉ s₈₇₀ s₈₇₁ s₈₇₂ s₈₇₃ s₈₇₄ s₈₇₅ s₈₇₆ s₈₇₇ s₈₇₈ s₈₇₉ s₈₈₀ s₈₈₁ s₈₈₂ s₈₈₃ s₈₈₄ s₈₈₅ s₈₈₆ s₈₈₇ s₈₈₈ s₈₈₉ s₈₉₀ s₈₉₁ s₈₉₂ s₈₉₃ s₈₉₄ s₈₉₅ s₈₉₆ s₈₉₇ s₈₉₈ s₈₉₉ s₉₀₀ s₉₀₁ s₉₀₂ s₉₀₃ s₉₀₄ s₉₀₅ s₉₀₆ s₉₀₇ s₉₀₈ s₉₀₉ s₉₁₀ s₉₁₁ s₉₁₂ s₉₁₃ s₉₁₄ s₉₁₅ s₉₁₆ s₉₁₇ s₉₁₈ s₉₁₉ s₉₂₀ s₉₂₁ s₉₂₂ s₉₂₃ s₉₂₄ s₉₂₅ s₉₂₆ s₉₂₇ s₉₂₈ s₉₂₉ s₉₃₀ s₉₃₁ s₉₃₂ s₉₃₃ s₉₃₄ s₉₃₅ s₉₃₆ s₉₃₇ s₉₃₈ s₉₃₉ s₉₄₀ s₉₄₁ s₉₄₂ s₉₄₃ s₉₄₄ s₉₄₅ s₉₄₆ s₉₄₇ s₉₄₈ s₉₄₉ s₉₅₀ s₉₅₁ s₉₅₂ s₉₅₃ s₉₅₄ s₉₅₅ s₉₅₆ s₉₅₇ s₉₅₈ s₉₅₉ s₉₆₀ s₉₆₁ s₉₆₂ s₉₆₃ s₉₆₄ s₉₆₅ s₉₆₆ s₉₆₇ s₉₆₈ s₉₆₉ s₉₇₀ s₉₇₁ s₉₇₂ s₉₇₃ s₉₇₄ s₉₇₅ s₉₇₆ s₉₇₇ s₉₇₈ s₉₇₉ s₉₈₀ s₉₈₁ s₉₈₂ s₉₈₃ s₉₈₄ s₉₈₅ s₉₈₆ s₉₈₇ s₉₈₈ s₉₈₉ s₉₉₀ s₉₉₁ s₉₉₂ s₉₉₃ s₉₉₄ s₉₉₅ s₉₉₆ s₉₉₇ s₉₉₈ s₉₉₉ s₁₀₀₀ s₁₀₀₁ s₁₀₀₂ s₁₀₀₃ s₁₀₀₄ s₁₀₀₅ s₁₀₀₆ s₁₀₀₇ s₁₀₀₈ s₁₀₀₉ s₁₀₁₀ s₁₀₁₁ s₁₀₁₂ s₁₀₁₃ s₁₀₁₄ s₁₀₁₅ s₁₀₁₆ s₁₀₁₇ s₁₀₁₈ s₁₀₁₉ s₁₀₂₀ s₁₀₂₁ s₁₀₂₂ s₁₀₂₃ s₁₀₂₄ s₁₀₂₅ s₁₀₂₆ s₁₀₂₇ s₁₀₂₈ s₁₀₂₉ s₁₀₃₀ s₁₀₃₁ s₁₀₃₂ s₁₀₃₃ s₁₀₃₄ s₁₀₃₅ s₁₀₃₆ s₁₀₃₇ s₁₀₃₈ s₁₀₃₉ s₁₀₄₀ s₁₀₄₁ s₁₀₄₂ s₁₀₄₃ s₁₀₄₄ s₁₀₄₅ s₁₀₄₆ s₁₀₄₇ s₁₀₄₈ s₁₀₄₉ s₁₀₅₀ s₁₀₅₁ s₁₀₅₂ s₁₀₅₃ s₁₀₅₄ s₁₀₅₅ s₁₀₅₆ s₁₀₅₇ s₁₀₅₈ s₁₀₅₉ s₁₀₆₀ s₁₀₆₁ s₁₀₆₂ s₁₀₆₃ s₁₀₆₄ s₁₀₆₅ s₁₀₆₆ s₁₀₆₇ s₁₀₆₈ s₁₀₆₉ s₁₀₇₀ s₁₀₇₁ s₁₀₇₂ s₁₀₇₃ s₁₀₇₄ s₁₀₇₅ s₁₀₇₆ s₁₀₇₇ s₁₀₇₈ s₁₀₇₉ s₁₀₈₀ s₁₀₈₁ s₁₀₈₂ s₁₀₈₃ s₁₀₈₄ s₁₀₈₅ s₁₀₈₆ s₁₀₈₇ s₁₀₈₈ s₁₀₈₉ s₁₀₉₀ s₁₀₉₁ s₁₀₉₂ s₁₀₉₃ s₁₀₉₄ s₁₀₉₅ s₁₀₉₆ s₁₀₉₇ s₁₀₉₈ s₁₀₉₉ s₁₁₀₀ s₁₁₀₁ s₁₁₀₂ s₁₁₀₃ s₁₁₀₄ s₁₁₀₅ s₁₁₀₆ s₁₁₀₇ s₁₁₀₈ s₁₁₀₉ s₁₁₁₀ s₁₁₁₁ s₁₁₁₂ s₁₁₁₃ s₁₁₁₄ s₁₁₁₅ s₁₁₁₆ s₁₁₁₇ s₁₁₁₈ s₁₁₁₉ s₁₁₂₀ s₁₁₂₁ s₁₁₂₂ s₁₁₂₃ s₁₁₂₄ s₁₁₂₅ s₁₁₂₆ s₁₁₂₇ s₁₁₂₈ s₁₁₂₉ s₁₁₃₀ s₁₁₃₁ s₁₁₃₂ s₁₁₃₃ s₁₁₃₄ s₁₁₃₅ s₁₁₃₆ s₁₁₃₇ s₁₁₃₈ s₁₁₃₉ s₁₁₄₀ s₁₁₄₁ s₁₁₄₂ s₁₁₄₃ s

In Dn D1-4 this passage is followed by passage No 12 above, in K (except K1) V1 Da D1-7, by 1 20 1, and lastly in G1 : 2 : 2 irrelevantly by 294*.

14

After adhy 20, K4 (marg) N V1 D (except D1, D1 on a suppl fol) T1 G1 : 2 : 2 : 2

सौतिरवाच ।

स श्रुत्वायात्मनो देह सुपर्णः प्रेक्ष्य च स्वयम् ।

शरीरमतिर्लघुमात्मन समपकमे ।

सुपर्ण उवाच ।

न मे सर्वाणि भूतानि विभियुर्वैदग्धेनात् ।

भीनरूपास्तद्विभ्रालम्बास्तेजस्तु सहरे ।

सौतिरवाच ।

भरण चामन दृढमारोप्य स पितुर्गृहात् । [5]

तत कामगन्तुं पक्षी कामवीर्यं विहगम् ।

मातुरन्तिक्रमागच्छत्यपरा मुदया युत ।

तप्राण स निक्षिप्त दिश पूर्वो महाद्युति ।

सुपर्णैर्जोतिरहस्यैर्लोकान्दृष्टु महारथ ।

हररवाच ।

किमर्थं भगवान्सुपर्णो लोकान्दृष्टुमास्तदा । [10]

किमस्वापकृत वैदर्भेनेम मन्थुराविशात् ।

प्रमतिरवाच ।

चन्द्रादित्यैर्वेदा राहुरात्पातो द्वास्तु पिबन् ।

वैराग्यवन् कृतयाश्चन्द्रादित्ये तदानय ।

पथ्यमाने ब्रह्मेण्य आदित्ये मन्थुराविशात् ।

सुरार्थाय समुपगो रोषो राहोस्तु मा प्रति । [15]

14

G1 : om lines 1-2, G1 om 1-4 — (L 1) N1 s तु ह्वानमनो, D1 Da s तच्छ्रुत्वा, T1 सतः श्रुत्वा, G4 वच श्रुत्वात् — (L 4) T1 G1 : 2 : 2 समुदितानि रूपानि इति तेव समाहृत्य — After line 4, G1 : 1 : 2 : 2 a colophon, while G1 repeats 1 20 15, which latter is then followed by a colophon — Da Dn D1 : 1 : 2 : 2 : 2 transp lines 5 and 6 — (L 5) N1 s जभिरप्य G1 : 2 : 2 : 2 उपारोप्य (for आरोप्य स) — (L 6) G1 : 2 : 2 : 2 यदा (for वाम), and महाबल (for विह) — (L 7) G1 : 2 : 2 : 2 आगन्त्य (for आगच्छत्य) N1 Dn D1 : 1 : 2 : 2 पर वीर भवेत्ये (for the posterior half) — (L 8) G1 : 2 : 2 : 2 पुरोदेहे महाद्युते — K4 om lines 9-38 — (L 9) This is the reading of B Da which is unintelligible and

चक्षुर्नयंकर पापयोकोऽह समवायुयात् ।

सहाय एक कार्येषु न मे कृच्छ्रेषु जायते ।

पश्यन्ति प्रत्यमाना मा सह देवैर्विद्वीकताः ।

तस्मात्तोकविनाशाय क्षवतिष्ठे न सशम ।

एव कृतमति सूर्यो ह्यममम्यगमद्विरिम् । [20]

ततोऽर्धरात्रस्तमये सर्वलोकमयावह ।

उत्पत्स्यते महाभ्राह्मणैर्लोकवत्स विनाशन ।

ततो देवा सर्पिण्या उपगम्य पितामहम् ।

देवा उचुः ।

भगवन्किमिदं चाद्य महाहृष्टत भयम् ।

न तावदृश्यते सूर्ये क्षपेय न प्रमाति च । [25]

उदिते भगवन्माना कपमेवदस्तिष्यति ।

पितामह उवाच ।

एष लोकविनाशाय रविरधामुमुद्यत ।

इत्यथेव हि लोकान्स भस्मराशीकरिष्यति ।

तस्य प्रतिविधानं च विहितं पूर्वमेव हि ।

कश्यपस्य सुतो विद्वानरण्येऽभिषिष्यत । [30]

महाकायो महातेजा स ख्यास्त्यति पुरो रथे ।

करिष्यति च सारथ्यं तेजश्चास्य हरिष्यति ।

लोकरना क्षामिष्यते च स्वाक्षणीयं च दिवौकसम् ।

प्रमतिरवाच ।

तव पितामहाज्ञात सर्वं चक्रे तदाह्वय ।

उदितमैव संविता भगणेन तदाह्वय । [35]

पूतते सर्वमात्मात यच्चूर्णं मन्थुराविशात् ।

अह्वयश्च यथैवास्य सारथ्यमकरोऽममु ।

भूय पुनार प्रक्ष मण्ड्य पूर्वमुदाहृतम् ।

Colophon

G1 : 2 : 2 : 2 lines 1-4 of the above passage before 1 21, 1, G1 : 2 : 2 : 2 line 11 after 143

appears to be corrupt, but the other readings seem to be all emendations D1 : 2 : 2 : 2 सुखेतेजोविनि, N1 : 2 : 2 : 2 Dn D1-4 : 1 : 2 : 2 सुखेतेजोविनि, G1 : 2 : 2 : 2 सुखस्तु सहिता शोकात् G1 : 2 : 2 : 2 यदा (for लोकात्) N1 V1 D1 : 2 : 2 : 2 महाबल, N1 s महापथ, G1 : 2 : 2 : 2 समुद्यत (for महापथ) B1 Dn D1-4 : 1 : 2 : 2 लोकाद्विषुमना यदा — D1 (by corr) G1 : 2 : 2 : 2 जीवन, (for रु) — (L 11) B1 Dn D1 : 2 : 2 : 2 स्थापकृत — (L 12-13) G1 : 2 : 2 : 2 चद्राकान्था (for चद्रादित्ये and "दित्ये) — (L 14) B1 प्रत्यमाने, G1 : 2 : 2 : 2 वाच्यमाने — (L 15) G1 : 2 : 2 : 2 सूर्याय वसन्तपञ्चो रोषो परोहस्तु समत — (L 16) G1 : 2 : 2 : 2 परोह (for पकोऽह) — (L 17) N1 : 2 : 2 : 2 Dn D1 : 2 : 2 : 2 T1 G1 : 2 : 2 : 2 एव, D1 : 2 : 2 : 2 एव (for रु) Dn D1 : 2 : 2 : 2 T1 न च कृत् इत्यने — (L 18) G1 : 2 : 2 : 2

15

After वितर of 1. 24. 6, Ms.s (which om. उवाच) ins.:

मेखलाजिनदण्डेन ब्रह्मचारीति लक्षयेत् ।
शुक्रवधः शुचिर्दन्तो रुक्मकुण्डलमण्डितः ।
वैष्णवीं धारयन्त्यक्षिपुषीतं कमण्डलुम् ।
पतैस्तु लक्षणैर्युक्तं गृहस्थमिति लक्षयेत् ।
नखरोमाचितं विप्रं चौराजिनजटाधरम् ।
धनवासरतं नित्यं वनवासीति लक्षयेत् ।
मुण्डी त्रिदण्डी कापायी कमण्डलुधरो यतिः ।
पतैस्तु लक्षणैः पुत्र बिद्धि तान्माहाणावुच्यते ।

[5]

16

Ka ins. after 1. 25. 2:

कथं च स्वमिहायातो निपादानां महाकथम् ।
अष्टदश्या याजिनो नित्यं सत्यं च वद मे द्विज !;
after 3rd:

माहाण उवाच ।

मन्थदेवास्त्रमायातो धनार्थं सेविनीं भ्रमन् ।
ततो निपादान्सांभो रतिं चाप्यत्र लब्धवान् ।
गौ हिरण्यं धनं धाम्यं वटोश्च कटकोत्तरा ।
निपादा मे प्रयच्छन्ति सत्ततं प्रियकारिणः ।
निपादी क्षोभना चात्र आर्यो जाता जगोत्तमा ।
तथा सह वससिहं रतिमः प्रथमावसावान् ।

and after 3rd:

ततोऽहं निर्गमिष्यामि न निर्गच्छेयमन्यथा ।

17

After 1. 30. 22, Ko.s ins. a phrase/ruti:

न चाग्निं चौरवृषाभयं वा
क्षुत्सपदेवाकपिषाचनं वा ।

वध्यमानं (for मस्य). B. Dn Ds Ts हते २; G. 2. 2. 2
सह लेखेत्. — (L. 19) N. 2. 3 Vs Dn Ds 4. 2. 2 Ts "निनाशाय".
G. 2. 2. 2 व्यसिद्धे. — After line 20, B. (om. line 1).
Dn Ds 4 Ts ins.:

तस्याहो कविनाशाय संकाशयत् भारकट ।

ततो देवानुपायम् शोचुरेवं प्रवर्धय ।

— (L. 21) N. 1 Dn Ds 4. 2. 2 Ts अघातयत्; B. Dn Ds
अपरराज; B. अगुर्वो राज; G. 2. 2. 2 अघ-भारम्. — (L. 22)
G. 2. 2. 2 उपरस्तति महाभारतम्. — After 23, B. ins.:

ऊचुरद्विप्रमन्याः सर्वलोकेनामहम् ।

while D. 4. 2. 2 ins.:

ऊचुर्नित्यमाश्रयाः श्रान्ताः सर्वतो वचम् ।

मयं भवेद्यत्र गृहे गृहस्थतो
विहृक्कथैव लिखितापि पुस्तके ॥
यः संसरेन्नित्यमतन्द्रितो नरो
गृहस्थतो मूर्तिमथार्थयेद्गृहे ।
ॐ पक्षिराजेति जयंश्च सर्वदा
तस्याङ्गु सर्पां वशता भवन्ति ॥

18

After 1. 33. 1, Ko.s Das ins.:

कश्च तेषां भवेन्ममः सर्पाणां सूतनन्दन ।
किं वा कार्यमकुर्वन्त चापनं भुजगोत्तमाः ।
वासुकिश्चापि नागेन्द्रो महाबाहः किमाचरत् ।

19

After 1. 33. 4, Ko.s Das ins.:

भारोप्य तु जगत्तापं ब्रह्माणं पद्मोत्तमाः ।
मातृशपथविमोक्षार्थं न शोचो लब्धवान्मरुत ।

20

After पितृमह उ' of 1. 35. 8, K.s ins.:

मातृशपथो बान्धवार्थं कर्तुं नाश्वरो मया मुराः ।
यस्मान्मातुः गृहस्थी सर्वेषामेव देहिनाम् ।

21

After 1. 37. 20, Ko.s ins.:

कार्यं कोषं तथा क्षोभं यस्मात्पत्नी न शतुपाद ।
विजेतुमकृतप्रज्ञः स याति नरकं भुवम् ।
त्रिविधं नरकस्त्रेदं द्वारं भारतमामयता ।
कामः कोपलषा लोभलसादेवमर्थं त्यजेत् ।
यः प्रवर्त्तते गृहीत्वा तु न भवेद्विजितेन्द्रियः ।
वर्षेद्विदितसहस्राणि स याति नरकं भुवम् ।

[5]

— N. 2. 3 Da Dn Ds Ts G. 2. 2. 2 om. देश उ'. — (L. 24) N. 2. 3 Dn Ds Ts अमुनिदिनेराय. G. 2. 2. 2 अमुनिदिनेराय. — (L. 25) Vs Dn Ds 4. 2. 2 Ts
लघोर्वं प्रतिपादि च. — (L. 28) Vs D. 2. 2. 2 वरवर. Da. 2. 2. 2
वृत्तये च द्विः G. 2. 2. 2 वृत्तये वदि. N. B. Dn Ds G. 2. 2. 2
— (L. 30) Dn Ds 4. 2. 2 वीमात् (for विम). — (L. 33)
N. Dn Ds 4. 2. 2 टास्ति २२ (for टास्ति २२). G. 2. 2. 2
(for प्रतिपत्). — (L. 34) N. G. 2. 2. 2 "दत्तम्". — (L. 35)
35) N. Vs B. (except Ds) Da Dn Ds 4. 2. 2 Ts हृष्टः
N. 2. 3 Vs Dn Ds Ts सत्ततः; G. 2. 2. 2 सत्ततः. — (L. 37-38)
G. 2. 2. 2 एता वचर (for एते वचर), and २२२ (for २२२).
— Colophon om. in Ts G. 2. 2. 2.

22

After I. 37. 27, Ko. 4 ins.:

कोधात् पापमुत्थयता तपोहानिरनुत्तमा ।
कृतात्मनस्त्वया ताव विप्रनेत्रे प्रतियुगात् ।
अतोऽहं त्वां प्रमयीमि शार्पोऽस्य न भवेद्यथा ।
परिक्षितो महाभाग तथा कुह यत्ततः ।

23

After I. 38. 8, Ko. 4 ins.:

तेऽत्र धन्याः क्षुभयिषो ये धर्मं सततं रताः ।
नराः क्षुल्लकण्याणा आत्मनः निष्फाङ्गिणः ।

After 11, Ks ins.:

ततो गौरमुलं दिप्यं वीरुवनं गुणान्वितम् ।
आहूय याहि राजानं दृष्टान्तमिदमुच्यताम् ।
[With line 1, of. I. 38. 14^{ad}.]

24

After I. 39. 17, Ko. 4 ins.:

तद्वनं तस्य यो राजा न ब्रह्मिष्यति किंचन ।
इमे जाया बहिष्पतिस् दत्तं हेम भया बहू ।

25

After I. 39. 19^{ad}, Ds ins.:

दशको भवन् मे देहि धनं पद्मगततमम् ।
न राजानं गमिष्यामि किं तेन नृपसूनुना ।
ह्युक्तलाक्षकलेन विंशकोटीधनं ददौ ।
स जगाम ततो विभो धनं कल्पया दद्यादुत्तमम् ।

26

After I. 41. 21^{ad}, B4 ins.:

न तत्र कुतपोदानैः प्राप्यते कलमुत्तमम् ।
यद्य कृदारसंज्ञानप्रसौ संप्राप्यतेऽमितम् ।
क्षालनक्षार आर्यते सर्वं यद्य हि मागवाः ।
विशुद्धेयमिमुना भर्तेश्च आर्यवर्णजैः ।
अयान्तया घर्तमाना वार्याः स्तुतिदिबौकसाम् । [5]
त्वं ताव सम्यगजानीहि धर्मज्ञः सन्न गेरित किम् ।

27

After I. 42. 3, Ko. 4 Ds ins.:

धर्माधिकारैस्तु सुखमहीणा
मिक्षाटनाः कर्पटवद्गदायाः ।
क्षुत्क्षामकण्डा वसुधां जमन्त्रि
द्वारान्निरिह्यग्य गता नरा ये ॥
न ते क्रतुशतैर्लोकाः प्राप्यते निवि यावत् ।
तापोविनिषेधोपि यात्वेनोक्तानुश्रियो गताः ।

28

After I. 42. 20, Bs ins.:

ररुत्तमम् ।

किमर्थं सा तु नागेन्द्रो द्विजेन्द्राय कृतात्मने ।
अविज्ञाताय वै दत्ता स्वसा राजीवलोचना ।
प्रमतिरुपाय ।

Then follows a repetition (with slight variation)
of I. 13. 35-36.

29

Ds (marg. sec. m.) ins. after I. 50. 1: Ds Ts Gs,
after I. 50. 5:

दिसिपराशो बहुपल्य राजो
पल्य राजः शतविन्दोश्च राजः ।

Then follows the refrain सद्यः यज्ञोऽयं etc.

30

After I. 50. 6, Ds ins.:

बहुपल्य यज्ञः सगरस्य यज्ञः
उग्रपोस्तथा रन्तिदेवस्य चैव ।

Then the refrain सद्यः यज्ञोऽयं etc.

31

After I. 55. 3, Ks ins.:

सौरमक उवाच ।

जमनेजयेन राज्ञा ये किमर्थं सुतनन्दन ।
सर्वसन्नान्दरे पृष्टो स्वासतिष्णो महात्तपाः ।
पूर्वजानां कथां मां वै सखो वद महामते ।
सर्वज्ञः सर्वदर्शी च न ते ह्यविदितं क्वचित् ।

सूत उवाच ।

सर्वस्ये च संपूर्णे अवित्रब्राह्मणतथाः । [5]
भूमसंभ्रान्तनेत्रास्तु दशाष्टौ सुपुत्रसदा ।
नेतु सुसेतु सर्वेषु राज्ञा पारिक्षितस्तदा ।
यज्ञान्ते अप्रिथिवीव सिद्धा कार्या कथंचन ।
इति स्तुत्युक्तवचनं स्तुत्वा तामृषिततमात् । [10]
अभिर्मन्त्रितोऽन्यैश्च अप्रिथिव्याभिचारकैः ।
शोक्षयामास तेषां वै मिद्वान्तं तु विकीर्णमात् ।
एतस्मिन्नन्दरे तत्र सृष्ट्योमासुः सुदीर्घिकात् ।
अचेतनोऽयं मुनयस्तान्दृष्ट्वा दुःखितोऽभवत् ।
तदा समासदो विभोः प्रोचुश्च जननेत्रयम् ।
धिनिबलं चेष्टितं राजन्नाक्षयान्द्वयानसि । [15]
यद्वाहस्यादाय वै कृतास्त्वया नराधिप ।
चर तीर्थान्यनेकानि पश्चात्तुह्यिवाप्यसि ।

एतस्मिन्नन्तरे तत्र चायुयाचाशरीरिणि ।
दुःखितं चिन्तयाम्नातं राजानं जीवयसिच
महहस्याविमोक्षायै कृत्वा चीरं निष्ठीयुतम् ।
अष्टादशारत्निकं च वद्गात्रः परिधाय च ।
राष्ट्रदवानां कथा ह्यत्र अष्टादशकपर्यं कम् ।
शृणु त्वं भारतं च ततः शुद्धिमावाप्स्यसि ।
इति वदचनं श्रुत्वा ऋषिश्चात्रानुबोदितः ।
प्रत्यहदुक्कं राज्ञा ध्याप्तं सत्यवतीमुतम् ।
मध्याध्यावन्तरे वाता पमच्छ भूर्वायो कथाम् ।
तामहं वर्णयिष्यामि शृणुष्वं ओ मनीषयाः ।

Colophon.

52

For 1, 56, 29-32, Ds = subst.:

पत्तु राजा इण्णोतीदमखिलामभुते महीसु ।
 मसुते गग्गिणी पुत्तं कम्मा चावुत्तं मदीयते ।
 पणिज्जः सिद्धपाप्माः सुय्योना विजयमामुपुः ।
 आसिहान्नाध्वावपेक्षियं धाण्णानामवुयकान् ।
 वेदविद्याव्रतज्जावान्भ्रियाअयमास्थियान् ।
 स्वधर्मनिस्साम्बेइयांश्च थावपेक्षप्रतंथितान् ।
 पप धर्माः पुरा एष्टः सर्ववैषणोप भारत् ।
 भाण्णान्णपुण्णं राजनिग्गोपेण विष्ठीयते ।
 भूयो भूयोः पठेक्षियं गच्छेत्स परनां गत्तिम् ।
 श्लोकं वाच्यमुगृहीतं तथार्थं श्लोकमेव वा ।
 अपि पादं पठेक्षियं न च निर्मारतो भवेत् ।
 इह नैकाधर्म्यं जन्म रात्र्यर्थां महात्मनाम् ।
 इह मज्जपदं पुच्छं धर्मं चायेकदशानम् ।
 इह युदाणि विराणां राक्षानां वृद्धिरिह च ।
 मदीयानां च कथास्तान् इह गम्पयैरिहसाम् ।
 इह तत्तत्समासाद्य विहितो वाचयविहारः ।
 तीर्थानां नाम पुण्यानां दर्शनं चैव कीर्तितम् ।
 वनानां पर्वतानां च नदीनां सागराश्च च ।
 देशानां चैव दिव्यानां पुराणां चैव कीर्तनम् ।
 उपचास्तत्तत्तैवाभ्यो कीर्यमप्रतिमामुपु ।
 इह सत्कारयोग्यं भार्यते परमर्पणा ।

[20]

[25]

151

[107]

[15]

[20]

रथाधारणोद्गारा कल्पना युद्धकौशलम् ।
 वाक्पयजातिरनेका च सर्वमस्त्रिसमर्पितम् ।
 यथा समुद्रोऽतिमहासागरो च हिमनागिरिः ।
 एतौ तौ महाकौटो वदन्महामारतमुच्यते । [25]
 नाभीतिरुपपद्यते यथा प्राप्य त्रिविष्टपम् ।
 दुष्पथं तथेदमश्वत्थं शुक्ला पीतिर्मनोरुतु ।
 विषयश्च शूद्राः शत्रुपुत्रः दुररक्षः दिज्ञोत्तमान् ।
 प्रामुख्यं यथोक्तानि फलान्यविकलानि च ।
 कुलस्य वृद्धये राज्ञानुपये विज्ञाय च । [30]
 शत्रु कीर्त्ययः कुरुजमितिहासं दुरातनम् ।
 यथैवं श्रवयेद्विभये प्राज्ञानुपावन्प्रतिष्ठ ।
 भक्षयमभयानं वतिर्वृत्तस्योपनिष्ठतु ।
 इदं श्रवयेद्द्विज्ञायथैवं शत्रुयास्रतः ।
 मक्षणः स्थानमेतत् प्रामुखायैवतुल्यताम् । [35]
 तस्यैदेनः कुरुते हृदिनैर्महाक्षत्रम् ।
 महाभारतमाख्याय पञ्चासंध्यां प्रमुच्यते ।
 यथा यदेनः कुरुते हृदिनैर्महाक्षत्रम् ।
 महाभारतमाख्याय पूर्वा संध्यां प्रमुच्यते ।
 रघवानां महजन्म महाभारतमुच्यते । [40]
 लक्ष्मणस्य बो धेदु सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
 विभर्षेर्महाभारतः कुरुक्षेत्रोद्गारोऽप्रीतिः ।
 योऽप्यित्यतः सशः शोभीतः महाभारतमादितु ।

[25]

[30]

135

[40]

33

After 1. 56. 31, N (S: missing; for Ko- see footnotes) ins.:

भारतानां यवत्वायमितिहासो महाद्भुतः ।
 महती क्षेप्तरो नल्यन्मोक्षप्रेदुर्लभितिहासः ।
 त्रिभिर्वर्षेभ्यश्चकान्तः कृष्णद्वैपायनो मुनिः ।
 तयोः पितृव्यः शुचिः शक्नो महामातृमादितः ।
 नवो विषयमात्मनश्च कृत्स्नैरभ्यस्यमाणः ।
 यत्साश्रियमसंयुक्तैः श्रोतव्यं मास्मदीदम् ।
 कृष्णप्रोक्तमिति युवां भारतीमुत्तमानां कथायु ।
 सावयवविशेषो ये विप्रा ये च श्रोष्यन्ति मातृवः ।
 संप्राप्य वसन्तानां ये न ते शोष्याः शतहस्तैः ।

[5]

32

Gs. read line 3 after line 6; B, after II. — (L 6) Ds T Gs.६ द्वात्रिंशद्विंशतिव. — (L 9) Ds T Gs-६ यूयो वा यः. Some MSS. transp. गृह्येयं वा यः. Lines 12, 17-18, 22-23 occur (with v. I) in passage No. 1 of this App. — (L 13) Ds T इदं सर्वं पठ्युः श्रुत्वा; T Gs.६ इदं सर्वं पठ्युः श्रुत्वा; M इदं सर्वं पठ्युः श्रुत्वा (Ms

रहं मर्गं परं शास्त्रा। — (L. 17) *Ga-s* देवानां (for दर्शनं)
Ds *Ts* *Ga-s* कीर्तनं. — (L. 19) *Ga-s* पुण्यां (for
 दिव्यानां). — (L. 20) *Ds* *G* *Ga-s* 'नयनयित्रिणा'. — (L. 22)
Ts *Ga-s* रथाभेनरत्नद्रायां; *Ga* रथानां वेदायां. *Ts* *G*
 वरपातं युदः. — With lines 24-25, 31-32, 40-41,
 42-43 of I. 66. *Ts* 27, 29, 31-32. — *Ts* *G* *M* om. lines
 28-29. — Lines 36-39 = (var.) 190*.

नरेण धर्मकामेन सयः श्रोतव्य इत्यपि । [10]
 निखिलेनेतिहासोऽयं ततः सिद्धिमवाप्नुयात् ।
 न तां स्वर्गातिं प्राप्य वृष्टिं प्राप्नोति मानवः ।
 यां श्रुत्वैव महापुण्यमितिहासमुपाश्रुते ।
 शृण्वन्मन्त्राः पुण्यशीलः श्रावयंश्चेदमद्भुतम् ।
 नरः फलमवाप्नोति राजसूयधर्मेभ्योः । [15]
 यथा ससुद्रो भगवान्यथा मेमेनेहामिरिः ।
 शमौ कयावौ रत्ननिधी तथा भारतयुच्यते ।
 इदं हि वेदैः समितं पवित्रमपि चोत्तमम् ।
 अयं श्रुतिश्रुतं चैव पाठ्यं शीलवर्धनम् ।
 पारिशिव कथां दिव्यां पुण्याय विनयाय च । [20]
 कथयामां मया कृत्वां शृणु हर्षकरीमिमाम् ।

84

After 1. 56. 33, Ks ins.:

वातुं भोक्तुं तथा श्रोतुं प्रहर्षमरेतिः सह ।
 स किं जानाति पुरुषो भारतं येन न श्रुतम् ।
 य इदं भारतं राजन्वाचकाय प्रवचयति ।
 तेन सर्वं मही दत्ता भवेत्सागरमेखला ।
 पर्वण्यघ्नाद्देवमानि व्यासेन कथितानि च । [5]
 यद्येकमपि यो दद्यात्तेन सर्वं कृतं भवेत् ।

35

After 1. 57. 57, Ds. s. (suppl. fol., see. m.) T
 ins.:

संभवं चिन्तयित्वा तां ज्ञात्वा शोवाच कृत्तकः ।
 कर्णेभ्यो नौर्धेन नीयते ब्रूहि मामिति ।
 मत्स्यगन्धा ।
 भगवत्सख दावास्व सुता वरिप्रियकाम्यया ।
 सहजजगत्सर्गां नीनीया बाधते द्विन ।

33

Ko-s have a variant version, differing from the above mainly as regards sequence, which in these MSS. is as follows: 1. 56. 31; lines 3-11 of the passage under reference; then 1. 56. 27, 25st, 26th (both latter repetitions with v. 1.); then 491st, and 1. 56. 28-30, 31 (repetition); and finally lines 1-2, 12-15, 18-21 of the passage under reference. The variant readings, being unimportant, may be ignored. — Ns om. lines 3-11; Ns V2 II Da Ds om. 3-4 (cf. 1. 56. 32). — With lines 16-18, cf. 1. 56. 27, 15th. — Dn ins. after line 19: Ds. s., after 1.

पराशरः ।

शोभनं वासवि शुभे किं विरायति वाद्यताम् । [5]
 कलयं भविता भदे सहसार्धेन संमितम् ।
 अहं शेषो भस्तिप्यामि नीयतामचिरिण नीः ।

चैत्रायानः ।

मत्स्यगन्धा तमेत्युक्त्वा नावं वाहयती जले ।
 यीक्षमाणं मुनिं दृष्ट्वा शोवाचैदं वचसात् ।

मत्स्यगन्धा ।

मत्स्यगन्धेति सामाहुर्दासारानुवां जना । [10]
 जन्म शोकभित्तयाः कथं ज्ञास्यति कथ्यताम् ।

पराशरः ।

विष्यज्जनेन इदं हि दृष्टमात्रेण ते वधुः ।
 प्रजपप्रहणार्थाय वक्ष्ये वासवि तच्छृणु ।
 कर्हिषद् इति वयाताः पितरः शोमपास्तु ते ।
 तेषां त्वं मानसी कन्या अष्टोदा नाम विभ्रता । [15]
 अष्टोदं नाम उरिष्यं सरो यज्ञासमुत्तिष्ठतम् ।
 त्वया न दृष्टपूर्वास्तु पितरस्ते कञ्चन ।
 संभूता मनसा तेषां पिदृक्त्वाभ्राभिजानती ।
 सा स्वर्गं पितरं यदे स्वावतिक्क्य तात्पिपद्म् ।
 भाद्रा वसुरिति कर्णावं मनुजवं महीधरम् । [20]
 अदिकात्परसा तुल्यं विमाने दिशि विधितम् ।
 सा तेन व्यसिचारेण भवसा कामचारिणी ।
 पितरं शार्धयित्वाभ्यं योगयुद्धं पपात सा ।
 अपश्यत्पतमाना सा विमानत्रयमभित्तात् ।
 असंशुभमपाणीलांलाभपश्यत्स कान्पिपद्म् । [25]
 सुसुक्ष्मानवपरिव्यक्तावज्ञैरेतेविद्याहिवान् ।
 ज्ञातेति ताजुवाचतां पतन्ती सा शोभोमुषी ।
 कैरुक्ता सा तु मा भैषीदेन सा संस्थिता दिशि ।
 तता मयादयमास स्वापिपद्मदीनया गिरा ।
 तामुवाच पितरः कन्यां भदेभ्यो व्यतिक्रमात् । [30]

56. 33; Ks, after line 2 of passage No. 34 below :

य इदं भारतं राजन्वाचकाय प्रवचयति ।
 तेन सर्वं मही दत्ता भवेत्सागरमेखला ।

35

N. B. The passage occurs in T1 also, which was ignored, through oversight, in the footnotes. — After line 16, Gs. s. s. repeat (with v. 1.) 1. 57. 21. — (L. 42) Ds Gs. s. s. महाराज्याभित्तिख (for the prior half). — (L. 43) Ds Gs. s. चित्रवीदं वरीपत्. — (L. 53) T1 Gs. s. क्षिणवाक्प.

अष्टैश्वर्यां स्वदोषेण पतसि त्वं शुचिस्मिते ।
 यैराभन्ते कर्माणि शरीरैरिह देवताः ।
 तैरेव तत्कर्मफलं प्राप्नुवन्ति स्म देवताः ।
 मनुष्यास्त्वय्यदेहेन शुभाशुभमिति स्थितिः ।
 सद्यः फलन्ति कर्माणि देवत्वे प्रेक्ष्य मातुषे । [35]
 तस्मात्पते पतसे पुत्रि प्रेक्ष्य त्वं प्राप्यसे फलम् ।
 पित्रहीना तु कन्या त्वं वसोहिं त्वं समागता ।
 मत्स्ययोनौ समुत्पन्ना सुता राज्ञो भविष्यसि ।
 अद्रिका मत्स्यरूपाभूद्गन्धर्वसुनसंगमे ।
 पराशरस्य दायादं त्वं पुत्रं जनयिष्यसि । [40]
 यो वेदभेकं ब्रह्मर्षिश्चतुर्थो विनयिष्यति ।
 महाभिरपवसुतस्यैव शतनोः कीर्तिवर्धनम् ।
 उषेष्ठं चित्राङ्गदं वीरं चित्रवीरं च विशुवम् ।
 पुतामुपाय पुत्रांस्त्वं पुनरेवागमिष्यसि ।
 वृषतिक्रमात्पितृणां च प्राप्यसे जन्म कुरितवम् । [45]
 अक्षैव राज्ञस्त्वं कन्या द्राक्षिकायां भविष्यसि ।
 अष्टाविधो भवित्री त्वं द्वापरे मत्स्ययोजिता ।
 एवमुक्ता पुरा वैश्वं जाता सत्यवती शुभा ।
 अद्रिकेभ्यश्चिरयाता ब्रह्मशापाद्ब्रह्मसूत्राः ।
 नीनभावमनुप्राप्ताः त्वां जनिता गता दिवम् । [50]
 कस्यां जातासि सा कन्या राज्ञो वीर्येण चैव हि ।
 तस्माद्वासवि भद्रं ते याचे वंशकरं सुतम् ।
 वैशंपायनः ।
 विजयाविष्टवार्हो जातिसंरगतां गता ।

86

After 1. 57. 68^{ab}, Ds Ts G (except Gs) ins :

ततो रम्ये वनोद्देशे दिव्यास्तरणसंयुतम् ।
 वीरासनमुपास्याय योगी प्यानपरोऽभवत् ।
 श्वेतपट्टपट्टे रम्ये पर्यङ्गे लोकारच्छदे ।
 दर्शनीमूर्तो तदा कन्या जलदर्शनीं योगतेजसा । [5]
 पट्टा तौ तु समाधाय विचार्य च पुनः पुनः ।
 स चिन्तयामास मुनिः किं कृत्वं मुहुरत भयेत् ।
 शिक्षायां समाधायः शिक्षापार इति रक्षतः ।
 शूनिरसृष्टिविदो निमग्नमेषा जामिनः रक्षतः ।
 धर्मशैविहितो धर्मः श्रौतः स्मार्तः द्विधा द्विजे । [10]
 दानादिहोत्रमित्रया च कौतुहलतश्चिच्छृणुम् ।

36

(I. 2) Ts G L s s लो (for योगी) — (I. 6) Gs
 शिक्षामागं देवरी विहारम् इतो भवेत् — (I. 8) Gs शिक्षे
 शिक्षे दानादिकं उपपत्ते. — (I. 20) G L s : भद्रिना (for
 भद्रिना). — (I. 35) MSB वरिण (for 'व') — (I. 41)

स्मार्तो वर्णाश्रमाचारो यमैश्च नियमयुतः ।
 धर्मं तु धारणे चातुर्मेहरवे चापि पठ्यते ।
 वनेष्टफलभाण्डधर्मं आचार्यैरपदिश्यते ।
 अनिष्टफलभावचेति तैरधर्मो भविष्यति । [15]
 तस्मादिष्टफलायां धर्ममेव समाचरेत् ।
 ब्राह्मो दैवस्त्वयैवार्थः प्राजापत्यश्च धामिकः ।
 विवाहा ब्राह्मणानां तु गान्धर्वो नैव धामिकः ।
 त्रिवर्णैतरजादीनां गान्धर्वोसुराससाः ।
 पैशाचो नैव कर्तव्यः पिशाचश्चाष्टमोऽधमः । [20]
 सामर्थां व्यङ्गितां कन्यां सातुः स्वकुलोत्तं तथा ।
 वृद्धां ब्रह्मजितां वन्ध्यां पतितां च रजसलाम् ।
 अपत्यारकुले जातां पिङ्गलां कुष्ठिनीं प्रणीम् ।
 न चाजरातां क्षियं गच्छेति धर्मतुष्टासनम् ।
 पिता पितामहो भ्राता माता मातुल एव च । [25]
 उपाध्यायार्विजश्चैव कन्यादाने प्रभूतमाः ।
 एतेर्दत्तां निषेधेत् वादत्तामादृती च ।
 ह्येवैव अपत्यः प्रातुर्विवाहे धर्मवितनाः ।
 अस्या नास्ति पिता भ्राता माता मातुल एव च । [30]
 गान्धर्वेण विवाहेन न स्तृषामि वरपुत्रा ।
 क्रियाहीनं तु गान्धर्वं न कर्तव्यमनापि ।
 यथस्यां जायते पुत्रो येदृष्यतो भवेदपि ।
 क्रियाहीनः कथं विमो भवेदपिदायी ।
 एवं चिन्तयतो भावं महर्षेर्भवितामव ।
 शास्त्रा पैशाच्यवर्तव्य पितरो धर्मिणस्तथा । [35]
 तस्मिन्क्षणे ब्रह्मपुत्रो पतिरोऽपि सतेमिव ।
 पूर्य स्थायवमित्युच्यता वसिष्ठः प्रथमावत ।
 विदुग्गताः ।

अस्माकं मानसीं कन्यामक्षरपादेन वातवीर्य ।
 यदि चेच्छसि पुत्रार्थं कन्यां दृष्ट्वाय मातिरम् ।

वैशंपायनः ।

पितृणां वचनं श्रुत्वा वसिष्ठः प्रापुवाच ह ।
 महर्षीणां वचं सत्यं पुराणेऽपि मया श्रुतम् । [40]
 पराशरो ब्रह्मचारी ब्रह्मर्षी मम वरापट्टः ।
 एवं संभाषमाणे तु वसिष्ठे विमुग्गः सखः ।
 अत्रयोऽश्वामयान्तरं नैमिरावर्षयामिनः ।
 विवाहं दृष्टुमिच्छन्तं वागिपुत्रस्य धीमताः । [45]
 अरुचनी महाभाग भवत्पत्न्या गतेह वा ।

Gs ॥ इतोऽपि : Gs ॥ सपत्नीः : Gs ॥ शिक्षे (for शिक्षे)
 — (I. 63) Gs ॥ सपत्नीः : — (I. 73) Gs ॥ शिक्षे
 Gs ॥ शिक्षे (for शिक्षे) : — (I. 73) Gs ॥ शिक्षे
 — MSB, wrongly has शिक्षे after line 44 instead
 of inserting it at the end of line 44 (as in text).

येद्व्यास इति प्रोक्तं पुराणे च स्वयंभुवा ।
धर्मनेता महर्षीणां मनुष्याणां स्वमेव च ।
तस्मात्पुत्रं न कृष्येत वासवी योगचारिणी ।
मयीत्यर्थं महाप्राज्ञ सचेहं यत्कुमहंति ।
प्रजाहितार्थं संभूतो विष्णोर्भागो महावृषिः । [30]
तस्मात्स्वमातरं ब्रह्माण्यवीहि तपोधन ।

वैशंपायनः ।

पुरोर्वचनमाज्ञाय व्यासः प्रीतोऽभनत्तदा ।
चिन्तयित्वा लोकवृत्तं सातुरङ्गमथाविधात् ।
पुत्ररूपमांस्तु लोकेषु नान्यसुखमतीव हि ।
व्यासं कनकपद्माक्षं परिष्वज्याश्चवत्तैयत् । [35]
स्तन्यासारैः क्षिप्रमाना पुत्रप्रापय नृपति ।
वासवी ।

पुत्रलभापारं लोके नालीह प्रसचारिणाम् ।
हुकेर्मं येति मन्वेऽहं मया प्राप्तं महत्तपः ।
महता तपसा तात महायोगमप्येतेन च । [40]
मया त्वं हि महाप्राज्ञ दृष्टोऽमृतनिवासनैः ।
तस्मात्त्वं मामृषेः पुत्रं त्वत्कुं चाहंति सांमत्तम् ।
वैशंपायनः ।

पुत्रमुक्तकलतः केहाहवातो मातरममयीव ।
त्वया दृष्टः परिप्लवो नृपि चाम्रापिषो युहुः ।
पुत्रायन्मामया प्रीता भविष्येथा नृपाम्भजे ।

38

After 1. 57. 70, De Ts G ins.:

ततः कन्यामनुज्ञाय पुनः कन्या अव्यतिष्ठ ।
परावारीषि भगवान्पुत्रेण सहितो गवी ।
गावाभ्रमपदं पुष्पमद्वयमग्न्याः परावारः ।
जातकर्मदिस्तंकारं कारयामास धर्मतः । [5]
हृषोयनयनो व्यासो याज्यवस्येन भारत ।
वेदानभिजयो साहजानांकारेण त्रिमात्रया ।
शुतये दक्षिणां दत्त्वा तपः कर्तुं शक्यते ।

39

After 1. 57. 75, De Ts G ins.:

ततः सत्यवतीं दृष्टा जगाम स्वं निवेदानम् ।
तस्यास्तु योजनाद्गन्धमादिप्रतिष्ठं मया युधि ।
दानादाजस्तु तद्गन्धमादिप्रतिष्ठिमावहत् ।
दानादाजः । [5]
गामाहुर्मैत्र्याग्रेषि कर्षं वाहे नृपमप्यतः ।
भवास्य मत्स्यगन्धर्वं येन दत्त्वा नृपमप्यतः ।
सत्यवती ।
तप्येः पुत्रो महाप्राज्ञः परावार इति युगः ।

नावं वाहयमानाया मम दृष्ट्वा मुगर्हितम् ।
अपास्त्य मत्स्यगन्धर्वं योजनाद्गन्धर्वतां ददौ ।
अप्येः प्रसादं दृष्ट्वा तु जनाः प्रीतिमुपागमन् ।
एवं लब्धो मया गन्धर्वो न रोषं कर्तुमर्हति । [10]
वैशंपायनः ।

दानादाजस्तु तद्दानं प्रदारांस ननन्द च ।
एतत्पतिर्यं पुष्यं च व्याससंभवमुत्तमम् ।
इतिहासमिमं श्रुत्वा प्रजावन्तो भवन्ति च ।

Here follows a colophon in all the above mentioned MSS. except Gl. a.

40

After 1. 58. 8th, Ko 4 ins.:

प्रगष्टमुद्धं राजन्यया प्रोक्तं स्वयंभुवा ।
सर्वपात्रेयं वर्णानां प्रगष्टानां महीपते ।
प्राज्ञणा एव कुर्वन्ति नित्यमेव दुग्गे दुग्गे ।

41

After 1. 61. 83, Ka 4 ins. Vj B D (exp^t)
De ins.:

वैशंपायनो युयुत्सुश्च धारदारः क्षात्रिका ।
जननेनैव दत्ताव ।
ज्येष्ठानुज्येष्ठौ चैव नामधेयानि वा विभो ।
चक्षराहस्यं पुत्राणामानुपूर्व्येण धीरैव ।

वैशंपायन दत्ताव ।

दुर्गोपनो युयुत्सुश्च रागादु क्षात्रमक्षया ।
दुःसरो दुःशरश्चैव दुर्गोपस्य क्षयापरा । [5]
विदिशतिर्विकर्णं जलसंघः सुगोचराः ।
विश्वानुविष्टो दुर्गोपः सुबाहुर्दुर्गोपस्य ।
दुर्गोपनो दुर्गोपश्च दुर्गोपः कर्णं दत्तं च ।
विश्वोपविभो विनाशमादृशित्वाहम् । [10]
दुर्गोपो दुर्गोपश्च विविगुर्विद्वतः तमः ।
ऊर्णमात्राः युयुत्सुश्च तथा मन्त्रोपमन्त्रौ ।

सेनापतिः युयुत्सुश्च दुर्गोपमन्त्रोपः ।
विश्वानुविष्टो युयुत्सुश्च दुर्गोपमन्त्रोपः । [15]
अयोबाहुर्दुर्गोपश्चैव युयुत्सुश्च दुर्गोपः ।
भीमवेगो भीमश्चैव कर्णोपश्चैव ।
जम्बायुषो भीमश्चैव कर्णोपश्चैव युयुत्सुः ।
दक्षश्चैव दक्षश्चैव लोमश्चैव विभो ।
जगतां चैव जगतां लोमश्चैव लोमश्चैव ।
जम्बायुषो लोमश्चैव लोमश्चैव युयुत्सुः । [20]
लोमश्चैव लोमश्चैव लोमश्चैव लोमश्चैव ।
लोमश्चैव लोमश्चैव लोमश्चैव लोमश्चैव ।

आदित्येकैश्वर्यासी मागदन्तोमयायिनी ।
 कवची निपदी पासी दण्डधरो घनुमेह ।
 उग्रो भीमरयो धीरो धीरबाहुरलोलुप ।
 अभयो रौद्रकर्मो य तथा इदमथ च । [25]
 अनाष्टयः कुण्डमेदी विराडी दीर्घलोचन ।
 दीर्घबाहुर्महाबाहुर्व्यूरोः कनकपञ्चजः ।
 कुण्डासी विराडाश्वेय दु शला च शलाघिका ।
 वैश्रवापुत्रो युयुत्सुश्च धातेराष्ट्र क्षात्राधिक । [30]
 एतदेकशतं राजनकन्या पैका प्रकीर्तिता ।
 नामपेयापुत्राणां च वेदशत्रुज्येष्ठो विदुः ।
 सर्वे स्वतिरथाः दारा सर्वे युद्धविशारदा । [35]
 सर्वे वैदविद्वज्ज्य राजशास्त्रे च पारयाः ।
 सर्वे संसर्गविद्यासु विद्याभिजनसोभिन् ।
 सर्वेयामनुकृपाश्च कृता दारा महीपते । [35]
 दुःशालां चैव समये सिन्धुराजाय कौरवः ।
 जयद्रथाय प्रवृद्धौ सौवलासुन्ते सदा ।

☞ This passage is an anticipation of adhy.

108 (g r)

42

After I. 61 86, Ks. N V. B D (except Ds) ins -

यस्याघराणे राजन्सुरास्तोमोऽमयीद्वच ।
 गाहं दद्यां श्रिय पुत्र प्रेयासमपि जीवितात् ।
 सन्मयः कियतासि च शायमसिचिर्वितुम् ।
 सुरकार्यं हि न कार्यमसुराणां क्षिती वधः ।
 एतं वासस्यम वचो न च स्वास्यति नै चिरम् । [5]

41

Ns Ds s om line 1, after line 1, B1 reads (for the first time) line 30 (v 1 वैव द्यतायिना for पैका प्र).
 Ks om lines 2-31. — (L 2) V. B Ds देवा, Dn Ds दया
 (for वैव) — (L 9) Ks B Ds Ds-2 चित्रोपविजय
 — (L 11) Dn Ds-2 'पञ्चनाम' (for दुना) — (L 13) Ns
 V. B sm Dn Ds 4 दुर्जितोचन — (L 15) Da
 इलमर्दन, Dn Ds 4 कीमविधान. — (L 17) Ns B (except
 Bs) दृष्टन्या (for 'वर्णा') Ns Dn Ds अमृत्य, Ns V. B
 जयोदर — (L 19) Ns s V. B Ds 2 क्षेमम् (Ns s V. B
 'पु'लिखयेव च (for the posterior half) — (L 20) Ns
 दुरासदः, Bs 'युध', Dn Ds 'यन'. — (L 22) Ks नामदक्ष
 वाजिनी, Bs Da 'प्रगामिनी', Dn Ds 4 नामदक्षानुवाहिनी
 — (L 23) Dn Ds 4 दरी (for पात्री). — (L 27) Da
 Dn Ds 2 4 व्यूरो Ns Da वनरसदा, Dn Ds 4 कनकायद,
 Ds कनकसद. — (L 28) Ns V. B Ds Dn Ds 2 4
 नृचन्द्रविजयकथेय. — L 29—L 1. — (L 34) Ks सयमः

113

पेन्द्रिर्नरस्तु गविता यस्व मारायणः सखा ।
 सोऽनुंतेत्यभिविद्यातः पाण्डोः पुत्रः प्रतापवान् ।
 यस्यायं भविता पुत्रो बालो शुवि महारथः ।
 सत्र पोह्य वचोपि स्वास्यसमस्तसत्ता । [10]
 अथ पोह्यवर्षस्य स संग्रामो भविष्यति ।
 यत्रोत्ता यः करिष्यन्ति कर्म दानयसुदनम् ।
 गरुडारायणाम्पां तु स संग्रामो विगाह्यः ।
 चक्रमुह्यं समाख्याय पोषयिष्यन्ति धाम्पुराः ।
 विमुखाभ्याम्रावन्सर्वान्कारयिष्यति नै सुतः ।
 बालः प्रविश्य सं समूहमेतयं विचरिष्यति । [15]
 महारथानां धीराणां कदमं च करिष्यति ।
 सर्वेषां चैव सत्प्राणां चतुर्थां नयिष्यति ।
 दिवापेन महाराहुः प्रतराजपुरं प्रति ।
 लभे महारथैर्वीरैः समेत्य बहुमी दगे ।
 दिगक्षये महाबाहुर्मया भूयः समेष्यति । [20]
 पुंरं वंशकरं धीरं पुत्रं वै जनयिष्यति ।
 प्रनष्टं भारवं वंशं स भूयो धारयिष्यति ।
 पुतसोऽभवच्च सुखा घयास्तिवति दिवौकस ।
 प्रयुज्य सतिता सर्वे काराधिपमपूजयन् ।
 एव ते कथितं राजसूय जन्म पितुः पितुः । [25]

43

After I. 61 88, Ks N V. B D (except Ds) ins :

प्रतिविष्यच्च सुवसेमः सुलकीर्तिक्षपापरा ।
 नाहुलिङ्गि सत्तालीकाः श्रुतसेनश्च धीर्यवान् ।
 शूरो नाम यदुमेष्ठो वधुदैवपितामवत् ।

42

(L 1) Dn Ds 2 4 इद (for वच) — (L 2) Ks 4
 Ns s V. B sm Da Dn Ds 2 4 यम प्राणिपैरियत्. — (L 5)
 B ने (as in text), the rest वै — (L 9) Ks B Dns
 Ds तत (for तव) Ks 4 Ns s V. B sm वत्सले (for
 स्वास्यति) — (L 11) Ks तत्राहृत, Ks Ds यत्राश्वं, Ns V. B
 Bs वय दत्ता (for वचोत्ता य) Ns V. B s Dn Ds 2 4
 वीरनिपूदन (for दानव) — (L 13) Ks 4 ने दुरा, Bs ने दुः
 Dn Ds 2 य दुः — (L 14) Ks s Ns s Bs Da Ds 2 4 वा (or
 वा)पि. — (L 19) Ks s Ns V. B Dn Ds 2 4 बहुयो रणे.
 — (L 21) Ks Ns s V. B Dn Ds 2 4 transp कीर
 and पुन.

[897]

तस्य कन्या दृष्टा नाम रूपेणासदसी भुवि ।
 पितुः स्वकीयपुत्राय सोऽनपत्याय वीर्यवान् ।
 अग्रमग्रे प्रतिज्ञाय स्वस्यापत्यस्य वै तदा ।
 अग्रजातेति तां कन्यां शूरोऽनुग्रहकाङ्क्षया ।
 भद्रदकुन्तिभोजाय स तां दुहितरं तदा ।
 सा निपुणं पितुर्गृहे ब्राह्मणतिसिपूजने ।
 अग्रं पर्यचरद्द्वारे ब्राह्मणं संशिवत्ततम् ।
 निगूढनिश्चयं धर्मं यं तं दुर्वाससं विदुः ।
 तमुग्रं शंसितात्मानं सर्वयद्वैरलोपयत् ।
 तुष्टोऽभिचारसंयुक्ताच्चक्षे यथाविधि ।
 उवाच चेनां अगत्याप्रीतोऽस्मि सुभगो तव ।
 यं यं देवं श्वेतेतेन मन्त्रेणावाहयिष्यसि ।
 सत्यं सत्यं प्रसादात्तं देवि पुत्राञ्जनिष्यसि ।
 एवमुक्त्वा च सा बाळा तदा कौटुम्बलान्विता ।
 कन्यां सती देवमर्कमाशुहाव यवास्त्रिनी ।
 प्रकाशकनीं तपमल्लभां गर्भं दधौ तदा ।
 भजीजनासुते चास्यां सर्वशालग्रहो वरम् ।
 सकण्ठलं सफवर्चं देवगर्भं त्रिधाग्नित्वम् ।
 दिवाकरसमं वीर्या चारुसर्वाङ्गभूषणम् ।
 निगूढयन्त्री जातं वै बन्धुपक्षमभातदा ।
 जलसज्जं जले कुन्ती तं कुमारं यथाशिवम् ।
 तमुत्पद्यं जले गर्भं राधाभतीं महायक्षाः ।
 राधायाः कल्पयामास पुत्रं सोऽपिरुत्तदा ।
 चक्रतुर्नमिषेयं च तस्य बाळस्य तासुमी ।
 दम्पती बन्धुपेनेति दिक्षु सर्वायुं विभुतम् ।
 स वर्षमात्रे बलवान्सर्वाङ्गैर्युग्मोऽभवत् ।
 आ वृष्टवापाच तदा जन्माप जपतां वरः ।
 यस्मिन्काले जपन्नास्ते धीमान्पत्यपताकनाः ।
 नादेयं ब्राह्मेण्यासीत्सिन्धुकाटे महाभयः ।
 तस्मिन्नेव ब्राह्मणे भूत्वा पुत्रायै भूतभावनाः ।
 यथापि कुण्डले वीरं कथय च सहस्रजम् ।
 उरुहय कर्णो ह्यद्वयकुण्डले कथय च तव ।
 शक्तिं शक्तौऽद्वयवीं विरक्तिरभेदमनवीर्य ।
 देवाशुरभयुष्माणां गन्धर्वोऽगरक्षसाम् ।
 यस्मिन्क्षेप्यसि दुर्धरं स दुष्टो न भविष्यति ।

[5]

[10]

[15]

[20]

[25]

[30]

[35]

पुरा नाम तु तत्वेनासीद्बन्धुपेनेति विभुतम् ।
 ततो वैकृतनः कर्णः कर्मणा तेन सोऽभवत् ।
 This passage (from line 3 onwards) is an
 anticipation of adhy. 104 (q. v.).

44

After 1. 67. 14^{ab}, Ds ins.;

स्वयैवं का समा नारी न गन्धर्वा तयास्तारः ।
 न मिधकेवी रम्भा वा न द्रुताची न मेनका ।
 चार्वङ्गी बन्धुकेवी च यथा त्वं मत्तकाशिमि ।
 कम्बुमीवा च सुयोनी मृगाक्षी सुकानीति च ।
 निगूढगुल्फा रक्षीही सुराजनखरदक्षिः ।
 हृषिक शङ्खदां वारचं रम्भोदं तु शनिसिन्धुः ।
 भी वी जाली सुसंक्षिप्ते मन्त्रे हारविकशिरी ।
 अनर्हं धारयन्निभमलं वा वीरयकलम् ।
 ह्यदं शैलकुशाकीर्णं पल्लवैरुत्तरेवितम् ।
 सिंहशार्दूलसंयुक्तं मृगपक्षितमाकुलम् ।
 वनं कण्टकितं घोरं निर्भयुष्मभूतवत् ।
 भर्तुं ह्यवैश्राद्यान्सोऽर्णवाम्निङ्गुडिमात् ।
 स्वाक्षीणसकपमुदिताकाटं स्त्रियं मुषितात् ।
 इदं नास्ति कल्याणि कृपणत्वं बहानने ।
 सुयुतं मन्दारलिप्तं प्रादिनां शुभबारिणम् ।
 न स्फुटं यामिजनामि न दिशं गतचारकः ।
 अर्धेनाक्षीकनाराचशक्तिवोमसुहृताः ।
 पतन्नि स्य शरीरं मे पादमूर्धिरासि च ।
 पुनः प्ररोधते देवि वनं परशुमा हव्यम् ।
 कामाक्षिना सुलदीप्त तपसेव ममाग्रजम् ।
 इति प्रीते सुनीयामाभे मन्त्रे मेघशमीरताम् ।
 प्रेम्णा संमार्गं वरार्थं स्फुटिहीहिः कथामि ।
 विनाम्योपयकामिन्याः प्रजापतिरयामवीर ।
 एवमेवमहाभारं सुनिवे क्षात्रमापि ।

[5]

[10]

[15]

[20]

45

B ins. after 1. 67. 23:

वाहिते च विपरिपुत्रचरात् सा शनैः ।
 ततोऽस्य आरं जगद्भासते वायव्यरश्मयः ।

43

(L. 1) Ks Nks Vs Ds. ह्युत्तमः Ds. ह्युत्तमः (for
 ह्युत्तमः). — (L. 16) Ks Ns B Ds. महाशालग्रहेः
 Ds. महाशालं देवपुत्रम्. Ks Ns B Ds. पुत्रं तं (Ds
 पुत्राणि) वनविषयि. — (L. 22) Nks Vs Ds. Ds. मूर्ति
 (for मूर्ति). — (L. 23) Vs Bsm Ds Ds. निगूढयन्त्रम्.
 — (L. 30) Vs Ds Ds. वेरान्मि च एवमि; Ds Ds.

वा वृष्टयवापाच. — (L. 36) Ns Vs Ds. तत्तत् (for तत्)
 — (L. 35) Nks Vs Ds. Ds. तत्तत्तत्तत्तत्तत्तत्तत्तत्तत्
 (for posterior half). — (L. 36) Ns Vs Ds. Ds. तत्
 (for तत्तत्). — (L. 37) Ns Vs Ds. Ds. तत्तत्तत्तत्तत्तत्तत्.

45

With lines 2-3, 11-12, and 15-18, cf. 1. 67. 23-24.

प्रक्षालय च पादौ काश्यपस्य महारमनः ।
न पैनं छत्रपाशातोदक्षिण्यामभिधीक्षितम् ।
शकुन्तला च समीढा तमुचि भाग्यभाषत ।
तस्मात्स्वयमोरक्षलितो भीता सा भरतवर्म ।
अभवदोपदेशित्वा ब्रह्मधारिण्ययत्रिता ।
स तदा भीतीर्वा दृष्ट्वा क्षयिष्ठां प्रत्यभाषत ।

कण्वः ।

समीपे च दीर्घासुः पुनरेव भविषा न च ।
वृत्तं कथय रश्मोरु मा श्रास्ते च प्रकल्पय ।

धैरापायनः ।

ततः प्रक्षालय पादौ सा विश्रान्तं पुरप्रवर्तिर ।
निधाय कामं तत्पर्यैः कन्वाति च फलाति च ।
ततः संवाद्य पादौ सा विश्रान्तं वेदिस्यमा ।
शकुन्तला पौरवाणां दुःपन्तं जग्मुषी पतिम् ।
ततः कृष्णावतिशुभा समीढा भीनीति तदा ।
सगद्गदमुखायेदं काश्यपं सा वुचिषिता ।

शकुन्तला ।

राजा ताताजगामेह दुःपन्त इच्छिजामजः ।
मया पतिर्दूतो योऽसी दैवयोगादिहागतः ।
तस्य तात प्रसीद त्वं भर्ता मे सुमहाययाः ।
भवः सर्वं तु यद्वृत्तं दिव्यज्ञानेन पश्यति ।
अनन्यं क्षत्रियद्वले प्रसादं कर्तुमर्हति ।

The above passage is ins. in all 8 MSS. after l. 67, 23. The reservation in the footnotes to l. 67, 23-24 that T₂ G₂ ins. it after 24 is unnecessary and should be deleted.

46

After l. 68, 9, D₂ (suppl. fol.; sec. m.) 8 ins.

शकुन्तलां समाहूय कण्वो वचनममवीर ।
कण्वः ।

शृणु भद्रं सम सुते सम वाक्यं वुचिषिते ।
पतिप्रतानां भारिणां विशिष्टमिति चोच्यते ।
पतिशुश्रूषणं पूर्वं मनोयाक्षावशेषितैः ।
अनुश्रुता मया पूर्वं पूजयैश्वर्यं तव ।
पतेनैव च वृत्तेन पुण्याकैलोकानवाप्य च ।
तस्मात्ते मानुषे लोकं विशिष्टो लप्स्यसे श्रियम् ।
तस्मान्नद्रेऽथ यातव्यं तस्मिन् पौरवस्य ह ।
स्वयं नायाति मत्वा ते गर्वं काळं वुचिषिते ।

[5]

गत्वाराधय राजानं दुःपन्तं हितकायया । [10]

द्वैःपन्ति यौवराज्यस्यं दृष्ट्वा प्रीतिमवाप्स्यति ।
देवतानां युक्तां च क्षत्रियाणां च भासिनि ।
भर्तृणां च विदोषेण हितं संगमनं सताम् ।
तस्मात्पुत्रि कुमारेण गन्तव्यं मद्रिदेप्सया ।
प्रतिवाक्यं न दद्यात्स्वं क्षात्रिया मम पादयोः ।
धैरापायनः ।

एवमुक्त्वा सुतां तत्र पात्रं कण्वोऽभ्यभाषत ।
परिप्लव्य च बाहुभ्यां मूर्ध्वाप्राप्या पीपम् ।
सोमवर्षोदयो राजा दुःपन्त इति विवृणुतः ।
तस्मात्प्रमद्विधीं वेत्ता तस्य माता शुचिप्रदा ।

गन्तुकामा भर्तृपार्श्वं तस्या सह सुमध्यमा । [20]

गत्वाभिवाद्य राजानं यौवराज्यमवाप्स्यति ।
स पिता तस्य राजेन्द्रस्य त्वं वशागो भय ।
विदुषीतामहं राज्यमातिष्ठस्य स्वभावतः ।
तस्मिन्काले स्वराज्यस्यो मामनुसर पौरव ।

धैरापायनः ।

अभिवाद्य मुनेः पादौ पीरयो वाचयममवीर । [25]

स्वं पिता मम विप्रं त्वं माता त्वं गतिश्च मे ।
न चान्यं पितरं मन्ये स्वात्मते तु महातपः ।
तव शुश्रूषणं पुण्यमिह लोकं परत्र च ।
शकुन्तला भर्तृकामा स्वयं यातुं मयेष्टतः ।
अहं शुश्रूषणपरः पादभूले वसामि यः ।

क्रीडां व्याकल्यैः सार्धं करिष्ये न पुरा यथा ।
तवच्छासनपरो नित्यं स्वाध्यायं च करोम्यहम् ।
धैरापायनः ।

एवमुक्त्वा तु संक्षिप्य पादौ कण्वस्य तिष्ठति ।
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा प्ररौद शकुन्तला ।

केहादिपदुष्य पुत्रस्य हर्षसोक्तमभिवा । [35]

निताम्य वदतीमातां द्वैःपन्तिर्वाक्यममवीर ।
श्रुत्वा भगवतो वाक्यं किं रोदिषि शकुन्तले ।
गन्तव्यं काश्य उरक्षाय भर्तृप्रीतिक्षयापि चेत् ।

शकुन्तला ।

एकस्तु कुरुते वारं कळं मुद्रे महाजनः ।
योऽप्यारक्ष्य मुच्यन्ते कदां दोषेण लिप्यते ।
मया निवारितो नित्यं न करोषि वचो मम ।
निःस्वार्थान्कुरावित्यं बाहुभ्यां संमम्य वै ।
यनं च लोदवक्षित्वं सिंहस्याप्रगणैर्मुतम् ।
यमेषिषामि चान्यामि कृत्वा वै वृत्तपदम् ।

[40]

46

(L 18) T₁ G₁ M नाम (for इति). T₂ G₂ ते पिता (for विदुषः). — (L 23) T₁ G₁ M अनुशील (for आतिष्ठ). [52]

— (L 30) Noteworthy is the expression पादभूले! Cf. line 35 of passage No. 68. — (L 36) M तां (for भार्ता). — T₂ Me om. line 40 (which appears to be redundant?). — (L 37) अहं त्वयं (for परमं).

हपितो भगवांस्तत तस्मादावां विवाहितौ ।
अहं न गच्छे दुःपत्नं नास्मि पुनर्द्विवैपिणी ।
पादमूले वसिष्ठ्यामि महर्षेर्भवितात्मनः ।
वैशांपायन ।

[45]

पुनस्तुतवा तु रुदती पपाव मुनिपादयो ।
एव विलपती कण्वश्चानुनीय च हेतुभिः ।
पुनः प्रोवाच भगवानमृशस्त्यादित् वचः ।
कण्वः ।

[50]

वाङ्मन्तले शृणुष्वेदं हितं वच्यं च भामिनि ।
पतिव्रतामाचगुणान्द्रिवा साध्यं न किंचन ।
पतिव्रतानां देवा वै तृष्टाः सर्ववरप्रदा ।
प्रसादं च करिष्यन्ति आपद्भ्यं च भामिनि ।
पतिप्रसादापुण्यगति प्राप्नुवन्ति च बाह्यभम् ।
तस्माद्ब्रूवा तु राजानमराधय ह्युचिस्तिते ।
वैशांपायनः ।

[55]

वाङ्मन्तको लघोक्त्वा वै वाङ्मन्तलमयाप्रवीद ।
दीहिषो जम पौरस्त्यमिच्छिलस महात्मन ।
शृणुष्व वचनं सत्यं प्रप्रवीमि तवानघ ।
मनसा भर्तृकामा वै पाणिभक्तवा प्रपन्नवधम् ।
गन्तु नेच्छति कदापि तस्मात्तत बह्व्य वै ।
शक्रस्तवं प्रतिगन्तुं च मुनिभि सह पौरव ।

47

After I. 68 II, Ds (suppl fol ; see ns) || (except Gs) ins :

वैशांपायनः ।

धर्माभिपूजितं पुत्रं काश्यपेन निशाम्य तु ।
काश्यपाप्राप्य चानुज्ञां मुमुदे च वाङ्मन्तला ।
कण्वस वचनं श्रुत्वा प्रतिगच्छेति वासहृत् ।
तथेक्षुतवा तु वच्यं च मातरं पीरयोऽप्रवीद ।

47

(L. 5 and II) T₁ G₁ M₁ मदे (for मात), and काश्यप
(for तस्मात्). — (L. 20) T₂ G₂ M₂ जमनेय

48

Geom. lines 1-14 — (L. 5) M₁ स्यामन्ता. — (L. 8)
T₁ M₁ शिष्यकदरेय, M₂ M₂ शिष्यकदरेय — (L. 15) T₁
M₁ (om. in) सर्वेन पुनर्पितव्यः M₂ सर्वेन वदितुमिष्यः
M₃ सर्वेन पुनर्पितव्यः M₄ (except M₅) वदितुमिष्यः
— (L. 18) T₁ वदितव्यः M₂ वदितव्यः M₃ M₄ वदितव्यः
— (L. 19) M₁ M₂ M₃ M₄ वदितव्यः (M₅ वदितव्यः)
— (L. 20) M₁ (except M₂) वदित (for वदित). — (L. 21)
M₁ वदितव्यः (for the posterior half). — (L. 22)
M₁ वदितव्यः. — (L. 23) M₁ (except M₂) वदित (for

किं चित्तायसि मातस्वं गमिष्यामो नृपालयम् ।
पुनस्तुतवा तु तां देवीं दुःपत्नस्य महात्मन ।
अभिवाद्य मुने. पादौ गन्तुमैच्छस्य पौरव ।
वाङ्मन्तला च पितरमभिवाद्य कृताञ्जलि ।
प्रदक्षिणीकृत्य तदा पितरं वाक्यमप्रवीद ।
अज्ञानान्ते पितरं चेति दुरुक्तं वापि चानुत्तम् ।
अकार्यं वाप्यनिधं वा क्षन्तुमर्हति तद्ब्रूवात् ।
एवमुक्त्वा नवशिरा मुनिर्नैयाच किंचन ।
मनुष्यभावात्कण्वोऽपि मुनिरशृणुष्ववतं पत् ।
अन्धभक्षान्वायुभक्षान् शरीर्णेषां शान्तमुनीन् ।
फलमुखाशिनो दान्तान्मृशान्धममिंसतवात् ।
मतिनो जटिलान्मुषान्धवल्कलानि संब्रूवात् ।
समाहूय मुनिः कण्वं काश्यपादिदमप्रवीद ।
मया तु जालित्वा नित्यं मनः पुत्री वरास्तिनी ।
यने जाता विदुदा च न च जानाति किंचन ।
आधम्येण यया सर्वेर्नीयते क्षत्रियालवम् ।
द्वितीयोऽजने विना मतिष्ठानं प्रतिष्ठितम् ।
मतिष्ठाने जुरे राजा वाङ्मन्तलपितरम् ।
अभ्युवासं चिरं कालमुर्व्वया सहितं पुरा ।
अनूपसाङ्गलुप्तं धनभाग्यसमाङ्गम् ।
प्रतिष्ठितं पुरवरं गङ्गायामुनसंगमे ।
तत्र सगममासाय आत्मा हुतहुवातावा ।
वाक्यमुल्लङ्घाहारा नियतं च महात्मा ।
अन्यथा तु अपेक्षिमा अप्यनो यामने भव ।

[15]

[20]

[25]

48

After I. 68 15, Ds (suppl fol ; see ns) S₁ S₂ S₃

वाङ्मन्तको समादाय मुनयो धर्मवन्तला ।
ते यान्ति वदी वीर्यामिति प्रवरणादि च ।
कन्दराणि निवर्त्तन्त राक्षानि भगताणि च ।

the first part) — (L. 23) T₁ G₁ M₁ सर्वेन M₂
सर्वेन — (L. 29) T₁ M₁ M₂ M₃ M₄ M₅ M₆ M₇ M₈ M₉ M₁₀ M₁₁ M₁₂ M₁₃ M₁₄ M₁₅ M₁₆ M₁₇ M₁₈ M₁₉ M₂₀ M₂₁ M₂₂ M₂₃ M₂₄ M₂₅ M₂₆ M₂₇ M₂₈ M₂₉ M₃₀ M₃₁ M₃₂ M₃₃ M₃₄ M₃₅ M₃₆ M₃₇ M₃₈ M₃₉ M₄₀ M₄₁ M₄₂ M₄₃ M₄₄ M₄₅ M₄₆ M₄₇ M₄₈ M₄₉ M₅₀ M₅₁ M₅₂ M₅₃ M₅₄ M₅₅ M₅₆ M₅₇ M₅₈ M₅₉ M₆₀ M₆₁ M₆₂ M₆₃ M₆₄ M₆₅ M₆₆ M₆₇ M₆₈ M₆₉ M₇₀ M₇₁ M₇₂ M₇₃ M₇₄ M₇₅ M₇₆ M₇₇ M₇₈ M₇₉ M₈₀ M₈₁ M₈₂ M₈₃ M₈₄ M₈₅ M₈₆ M₈₇ M₈₈ M₈₉ M₉₀ M₉₁ M₉₂ M₉₃ M₉₄ M₉₅ M₉₆ M₉₇ M₉₈ M₉₉ M₁₀₀ M₁₀₁ M₁₀₂ M₁₀₃ M₁₀₄ M₁₀₅ M₁₀₆ M₁₀₇ M₁₀₈ M₁₀₉ M₁₁₀ M₁₁₁ M₁₁₂ M₁₁₃ M₁₁₄ M₁₁₅ M₁₁₆ M₁₁₇ M₁₁₈ M₁₁₉ M₁₂₀ M₁₂₁ M₁₂₂ M₁₂₃ M₁₂₄ M₁₂₅ M₁₂₆ M₁₂₇ M₁₂₈ M₁₂₉ M₁₃₀ M₁₃₁ M₁₃₂ M₁₃₃ M₁₃₄ M₁₃₅ M₁₃₆ M₁₃₇ M₁₃₈ M₁₃₉ M₁₄₀ M₁₄₁ M₁₄₂ M₁₄₃ M₁₄₄ M₁₄₅ M₁₄₆ M₁₄₇ M₁₄₈ M₁₄₉ M₁₅₀ M₁₅₁ M₁₅₂ M₁₅₃ M₁₅₄ M₁₅₅ M₁₅₆ M₁₅₇ M₁₅₈ M₁₅₉ M₁₆₀ M₁₆₁ M₁₆₂ M₁₆₃ M₁₆₄ M₁₆₅ M₁₆₆ M₁₆₇ M₁₆₈ M₁₆₉ M₁₇₀ M₁₇₁ M₁₇₂ M₁₇₃ M₁₇₄ M₁₇₅ M₁₇₆ M₁₇₇ M₁₇₈ M₁₇₉ M₁₈₀ M₁₈₁ M₁₈₂ M₁₈₃ M₁₈₄ M₁₈₅ M₁₈₆ M₁₈₇ M₁₈₈ M₁₈₉ M₁₉₀ M₁₉₁ M₁₉₂ M₁₉₃ M₁₉₄ M₁₉₅ M₁₉₆ M₁₉₇ M₁₉₈ M₁₉₉ M₂₀₀ M₂₀₁ M₂₀₂ M₂₀₃ M₂₀₄ M₂₀₅ M₂₀₆ M₂₀₇ M₂₀₈ M₂₀₉ M₂₁₀ M₂₁₁ M₂₁₂ M₂₁₃ M₂₁₄ M₂₁₅ M₂₁₆ M₂₁₇ M₂₁₈ M₂₁₉ M₂₂₀ M₂₂₁ M₂₂₂ M₂₂₃ M₂₂₄ M₂₂₅ M₂₂₆ M₂₂₇ M₂₂₈ M₂₂₉ M₂₃₀ M₂₃₁ M₂₃₂ M₂₃₃ M₂₃₄ M₂₃₅ M₂₃₆ M₂₃₇ M₂₃₈ M₂₃₉ M₂₄₀ M₂₄₁ M₂₄₂ M₂₄₃ M₂₄₄ M₂₄₅ M₂₄₆ M₂₄₇ M₂₄₈ M₂₄₉ M₂₅₀ M₂₅₁ M₂₅₂ M₂₅₃ M₂₅₄ M₂₅₅ M₂₅₆ M₂₅₇ M₂₅₈ M₂₅₉ M₂₆₀ M₂₆₁ M₂₆₂ M₂₆₃ M₂₆₄ M₂₆₅ M₂₆₆ M₂₆₇ M₂₆₈ M₂₆₉ M₂₇₀ M₂₇₁ M₂₇₂ M₂₇₃ M₂₇₄ M₂₇₅ M₂₇₆ M₂₇₇ M₂₇₈ M₂₇₉ M₂₈₀ M₂₈₁ M₂₈₂ M₂₈₃ M₂₈₄ M₂₈₅ M₂₈₆ M₂₈₇ M₂₈₈ M₂₈₉ M₂₉₀ M₂₉₁ M₂₉₂ M₂₉₃ M₂₉₄ M₂₉₅ M₂₉₆ M₂₉₇ M₂₉₈ M₂₉₉ M₃₀₀ M₃₀₁ M₃₀₂ M₃₀₃ M₃₀₄ M₃₀₅ M₃₀₆ M₃₀₇ M₃₀₈ M₃₀₉ M₃₁₀ M₃₁₁ M₃₁₂ M₃₁₃ M₃₁₄ M₃₁₅ M₃₁₆ M₃₁₇ M₃₁₈ M₃₁₉ M₃₂₀ M₃₂₁ M₃₂₂ M₃₂₃ M₃₂₄ M₃₂₅ M₃₂₆ M₃₂₇ M₃₂₈ M₃₂₉ M₃₃₀ M₃₃₁ M₃₃₂ M₃₃₃ M₃₃₄ M₃₃₅ M₃₃₆ M₃₃₇ M₃₃₈ M₃₃₉ M₃₄₀ M₃₄₁ M₃₄₂ M₃₄₃ M₃₄₄ M₃₄₅ M₃₄₆ M₃₄₇ M₃₄₈ M₃₄₉ M₃₅₀ M₃₅₁ M₃₅₂ M₃₅₃ M₃₅₄ M₃₅₅ M₃₅₆ M₃₅₇ M₃₅₈ M₃₅₉ M₃₆₀ M₃₆₁ M₃₆₂ M₃₆₃ M₃₆₄ M₃₆₅ M₃₆₆ M₃₆₇ M₃₆₈ M₃₆₉ M₃₇₀ M₃₇₁ M₃₇₂ M₃₇₃ M₃₇₄ M₃₇₅ M₃₇₆ M₃₇₇ M₃₇₈ M₃₇₉ M₃₈₀ M₃₈₁ M₃₈₂ M₃₈₃ M₃₈₄ M₃₈₅ M₃₈₆ M₃₈₇ M₃₈₈ M₃₈₉ M₃₉₀ M₃₉₁ M₃₉₂ M₃₉₃ M₃₉₄ M₃₉₅ M₃₉₆ M₃₉₇ M₃₉₈ M₃₉₉ M₄₀₀ M₄₀₁ M₄₀₂ M₄₀₃ M₄₀₄ M₄₀₅ M₄₀₆ M₄₀₇ M₄₀₈ M₄₀₉ M₄₁₀ M₄₁₁ M₄₁₂ M₄₁₃ M₄₁₄ M₄₁₅ M₄₁₆ M₄₁₇ M₄₁₈ M₄₁₉ M₄₂₀ M₄₂₁ M₄₂₂ M₄₂₃ M₄₂₄ M₄₂₅ M₄₂₆ M₄₂₇ M₄₂₈ M₄₂₉ M₄₃₀ M₄₃₁ M₄₃₂ M₄₃₃ M₄₃₄ M₄₃₅ M₄₃₆ M₄₃₇ M₄₃₈ M₄₃₉ M₄₄₀ M₄₄₁ M₄₄₂ M₄₄₃ M₄₄₄ M₄₄₅ M₄₄₆ M₄₄₇ M₄₄₈ M₄₄₉ M₄₅₀ M₄₅₁ M₄₅₂ M₄₅₃ M₄₅₄ M₄₅₅ M₄₅₆ M₄₅₇ M₄₅₈ M₄₅₉ M₄₆₀ M₄₆₁ M₄₆₂ M₄₆₃ M₄₆₄ M₄₆₅ M₄₆₆ M₄₆₇ M₄₆₈ M₄₆₉ M₄₇₀ M₄₇₁ M₄₇₂ M₄₇₃ M₄₇₄ M₄₇₅ M₄₇₆ M₄₇₇ M₄₇₈ M₄₇₉ M₄₈₀ M₄₈₁ M₄₈₂ M₄₈₃ M₄₈₄ M₄₈₅ M₄₈₆ M₄₈₇ M₄₈₈ M₄₈₉ M₄₉₀ M₄₉₁ M₄₉₂ M₄₉₃ M₄₉₄ M₄₉₅ M₄₉₆ M₄₉₇ M₄₉₈ M₄₉₉ M₅₀₀ M₅₀₁ M₅₀₂ M₅₀₃ M₅₀₄ M₅₀₅ M₅₀₆ M₅₀₇ M₅₀₈ M₅₀₉ M₅₁₀ M₅₁₁ M₅₁₂ M₅₁₃ M₅₁₄ M₅₁₅ M₅₁₆ M₅₁₇ M₅₁₈ M₅₁₉ M₅₂₀ M₅₂₁ M₅₂₂ M₅₂₃ M₅₂₄ M₅₂₅ M₅₂₆ M₅₂₇ M₅₂₈ M₅₂₉ M₅₃₀ M₅₃₁ M₅₃₂ M₅₃₃ M₅₃₄ M₅₃₅ M₅₃₆ M₅₃₇ M₅₃₈ M₅₃₉ M₅₄₀ M₅₄₁ M₅₄₂ M₅₄₃ M₅₄₄ M₅₄₅ M₅₄₆ M₅₄₇ M₅₄₈ M₅₄₉ M₅₅₀ M₅₅₁ M₅₅₂ M₅₅₃ M₅₅₄ M₅₅₅ M₅₅₆ M₅₅₇ M₅₅₈ M₅₅₉ M₅₆₀ M₅₆₁ M₅₆₂ M₅₆₃ M₅₆₄ M₅₆₅ M₅₆₆ M₅₆₇ M₅₆₈ M₅₆₉ M₅₇₀ M₅₇₁ M₅₇₂ M₅₇₃ M₅₇₄ M₅₇₅ M₅₇₆ M₅₇₇ M₅₇₈ M₅₇₉ M₅₈₀ M₅₈₁ M₅₈₂ M₅₈₃ M₅₈₄ M₅₈₅ M₅₈₆ M₅₈₇ M₅₈₈ M₅₈₉ M₅₉₀ M₅₉₁ M₅₉₂ M₅₉₃ M₅₉₄ M₅₉₅ M₅₉₆ M₅₉₇ M₅₉₈ M₅₉₉ M₆₀₀ M₆₀₁ M₆₀₂ M₆₀₃ M₆₀₄ M₆₀₅ M₆₀₆ M₆₀₇ M₆₀₈ M₆₀₉ M₆₁₀ M₆₁₁ M₆₁₂ M₆₁₃ M₆₁₄ M₆₁₅ M₆₁₆ M₆₁₇ M₆₁₈ M₆₁₉ M₆₂₀ M₆₂₁ M₆₂₂ M₆₂₃ M₆₂₄ M₆₂₅ M₆₂₆ M₆₂₇ M₆₂₈ M₆₂₉ M₆₃₀ M₆₃₁ M₆₃₂ M₆₃₃ M₆₃₄ M₆₃₅ M₆₃₆ M₆₃₇ M₆₃₈ M₆₃₉ M₆₄₀ M₆₄₁ M₆₄₂ M₆₄₃ M₆₄₄ M₆₄₅ M₆₄₆ M₆₄₇ M₆₄₈ M₆₄₉ M₆₅₀ M₆₅₁ M₆₅₂ M₆₅₃ M₆₅₄ M₆₅₅ M₆₅₆ M₆₅₇ M₆₅₈ M₆₅₉ M₆₆₀ M₆₆₁ M₆₆₂ M₆₆₃ M₆₆₄ M₆₆₅ M₆₆₆ M₆₆₇ M₆₆₈ M₆₆₉ M₆₇₀ M₆₇₁ M₆₇₂ M₆₇₃ M₆₇₄ M₆₇₅ M₆₇₆ M₆₇₇ M₆₇₈ M₆₇₉ M₆₈₀ M₆₈₁ M₆₈₂ M₆₈₃ M₆₈₄ M₆₈₅ M₆₈₆ M₆₈₇ M₆₈₈ M₆₈₉ M₆₉₀ M₆₉₁ M₆₉₂ M₆₉₃ M₆₉₄ M₆₉₅ M₆₉₆ M₆₉₇ M₆₉₈ M₆₉₉ M₇₀₀ M₇₀₁ M₇₀₂ M₇₀₃ M₇₀₄ M₇₀₅ M₇₀₆ M₇₀₇ M₇₀₈ M₇₀₉ M₇₁₀ M₇₁₁ M₇₁₂ M₇₁₃ M₇₁₄ M₇₁₅ M₇₁₆ M₇₁₇ M₇₁₈ M₇₁₉ M₇₂₀ M₇₂₁ M₇₂₂ M₇₂₃ M₇₂₄ M₇₂₅ M₇₂₆ M₇₂₇ M₇₂₈ M₇₂₉ M₇₃₀ M₇₃₁ M₇₃₂ M₇₃₃ M₇₃₄ M₇₃₅ M₇₃₆ M₇₃₇ M₇₃₈ M₇₃₉ M₇₄₀ M₇₄₁ M₇₄₂ M₇₄₃ M₇₄₄ M₇₄₅ M₇₄₆ M₇₄₇ M₇₄₈ M₇₄₉ M₇₅₀ M₇₅₁ M₇₅₂ M₇₅₃ M₇₅₄ M₇₅₅ M₇₅₆ M₇₅₇ M₇₅₈ M₇₅₉ M₇₆₀ M₇₆₁ M₇₆₂ M₇₆₃ M₇₆₄ M₇₆₅ M₇₆₆ M₇₆₇ M₇₆₈ M₇₆₉ M₇₇₀ M₇₇₁ M₇₇₂ M₇₇₃ M₇₇₄ M₇₇₅ M₇₇₆ M₇₇₇ M₇₇₈ M₇₇₉ M₇₈₀ M₇₈₁ M₇₈₂ M₇₈₃ M₇₈₄ M₇₈₅ M₇₈₆ M₇₈₇ M₇₈₈ M₇₈₉ M₇₉₀ M₇₉₁ M₇₉₂ M₇₉₃ M₇₉₄ M₇₉₅ M₇₉₆ M₇₉₇ M₇₉₈ M₇₉₉ M₈₀₀ M₈₀₁ M₈₀₂ M₈₀₃ M₈₀₄ M₈₀₅ M₈₀₆ M₈₀₇ M₈₀₈ M₈₀₉ M₈₁₀ M₈₁₁ M₈₁₂ M₈₁₃ M₈₁₄ M₈₁₅ M₈₁₆ M₈₁₇ M₈₁₈ M₈₁₉ M₈₂₀ M₈₂₁ M₈₂₂ M₈₂₃ M₈₂₄ M₈₂₅ M₈₂₆ M₈₂₇ M₈₂₈ M₈₂₉ M₈₃₀ M₈₃₁ M₈₃₂ M₈₃₃ M₈₃₄ M₈₃₅ M₈₃₆ M₈₃₇ M₈₃₈ M₈₃₉ M₈₄₀ M₈₄₁ M₈₄₂ M₈₄₃ M₈₄₄ M₈₄₅ M₈₄₆ M₈₄₇ M₈₄₈ M₈₄₉ M₈₅₀ M₈₅₁ M₈₅₂ M₈₅₃ M₈₅₄ M₈₅₅ M₈₅₆ M₈₅₇ M₈₅₈ M₈₅₉ M₈₆₀ M₈₆₁ M₈₆₂ M₈₆₃ M₈₆₄ M₈₆₅ M₈₆₆ M₈₆₇ M₈₆₈ M₈₆₉ M₈₇₀ M₈₇₁ M₈₇₂ M₈₇₃ M₈₇₄ M₈₇₅ M₈₇₆ M₈₇₇ M₈₇₈ M₈₇₉ M₈₈₀ M₈₈₁ M₈₈₂ M₈₈₃ M₈₈₄ M₈₈₅ M₈₈₆ M₈₈₇ M₈₈₈ M₈₈₉ M₈₉₀ M₈₉₁ M₈₉₂ M₈₉₃ M₈₉₄ M₈₉₅ M₈₉₆ M₈₉₇ M₈₉₈ M₈₉₉ M₉₀₀ M₉₀₁ M₉₀₂ M₉₀₃ M₉₀₄ M₉₀₅ M₉₀₆ M₉₀₇ M₉₀₈ M₉₀₉ M₉₁₀ M₉₁₁ M₉₁₂ M₉₁₃ M₉₁₄ M₉₁₅ M₉₁₆ M₉₁₇ M₉₁₈ M₉₁₉ M₉₂₀ M₉₂₁ M₉₂₂ M₉₂₃ M₉₂₄ M₉₂₅ M₉₂₆ M₉₂₇ M₉₂₈ M₉₂₉ M₉₃₀ M₉₃₁ M₉₃₂ M₉₃₃ M₉₃₄ M₉₃₅ M₉₃₆ M₉₃₇ M₉₃₈ M₉₃₉ M₉₄₀ M₉₄₁ M₉₄₂ M₉₄₃ M₉₄₄ M₉₄₅ M₉₄₆ M₉₄₇ M₉₄₈ M₉₄₉ M₉₅₀ M₉₅₁ M₉₅₂ M₉₅₃ M₉₅₄ M₉₅₅ M₉₅₆ M₉₅₇ M

आधमाणि प पुण्यानि गत्वा पैय गतधमाः ।
 शनैर्मप्याद्देवतायां प्रतिष्ठानं समाययुः । [5]
 तां पुरीं पुरुक्षतेन ऐलस्याथ विनिर्मिताम् ।
 परिघाट्टालकैर्मुषैरपत्यपरातिरपि ।
 शतमीशतयष्टैश्च गुतामन्यैर्दुरासदाम् ।
 हन्यैर्मासादसंघातो नानापण्यविमुषिताम् ।
 मण्डपैः ससभै रभ्यैः प्रपातिश्च समावृताम् । [10]
 राजमार्गेण महता सुविमकेन शोभिताम् ।
 कैलाससिखराकरैर्गोदुतैः समलंकृताम् ।
 द्वारतोरणनिर्युद्धैर्महलैरुपशोभिताम् ।
 उद्यानान्नवगोपेतां महतीं सालमेखलाम् ।
 सर्वमुष्करिणींश्च उद्यानैश्च समावृताम् । [15]
 शर्णाभ्यैः स्वयमस्त्रैर्निलोत्सवसमाहितैः ।
 धनधान्यसम्प्लेक्ष संतुष्टै रक्षपजितैः ।
 क्रतुयुक्तैश्च विहङ्गिरीभिर्होपरैः सदा ।
 वर्जिताकार्यकरणैर्द्वानशीलैर्द्वारैः ।
 अधर्मभीतिभिः सर्वैः स्वर्गलोकागिनीषुभिः । [20]
 एवंविधजनोपेतमिन्द्रलोकाभिवापरम् ।
 तस्मिन्नगरमध्ये तु राजपेष्टम प्रतिष्ठितम् ।
 इन्द्रसद्योपवीकायां संपूर्णं विस्तृतं च ये ।
 तस्य मध्ये सभा दिग्भा नानारत्नविचित्रिता । [25]
 तस्यां सभायां राजभिः सर्वलोकैरुपस्थिताः ।
 प्राङ्मुखैः क्षत्रियैश्चापि सन्निभैश्चापि संवृतः ।
 संस्तुत्यमानो राजेन्द्रः सूतमागधवन्दिभिः ।
 प्रार्थार्थिभिः समन्येस्य कृत्वा कार्यं गतेषु सः ।
 सुखासीनोऽभवद्राजा तस्मिन्काले महर्षयः । [30]
 शङ्खनागां स्वनं श्रुत्वा निमित्तश्लात्सवक्ष्यम् ।
 कथयतः ।
 शङ्खजले निमित्तानि शोभनानि अवन्ति नः ।
 कार्यसिद्धिं वदन्त्येते भुवं राक्षी भविष्यति ।
 अस्मिन्नु विषये पुत्रो पुत्रराजो भविष्यति ।
 वैशंपायनः ।
 वर्षमानपुरद्वारं त्वर्षेणोपनिनादितम् ।
 शङ्खजलां पुरस्कृत्य विविद्युले महर्षयः । [35]
 प्रविशान् सर्वयुगलं प्रयागं सुखं प्रेक्षकाः ।
 वर्षमानपुरद्वारं प्रविशन्नेव पौरवः ।
 इन्द्रलोकस्वमागानं मेने हर्षसमन्वितवः ।
 ततो वै नागराः सर्वे समाहूय परस्परम् । [40]
 द्रष्टुकामा नृपसुतं समपद्यन्त भारत ।
 नागराः ।
 देवतेव जनस्यापे भ्राजते श्रीरविवागता ।
 जपन्त्येतेव पीलोमी इन्द्रलोकादिहागता ।
 वैशंपायनः ।
 इति युवन्तले सर्वे महर्षिनिदममुचयम् ।

अभिवाद्यन्तः सहिता महर्षिर्देववर्षतः ।
 भय नः सफलं जन्म कृतायांश्च तपो वयम् । [45]
 एवं ये स्म प्रपद्यामो महर्षीन्सूर्यवर्षतः ।
 इत्युक्त्वा सहिताः केचिदन्वगच्छन्त पौरवम् ।
 हेमवत्याः सुवमिव कुमारं पुच्छन्ति क्षणम् ।
 ये केचिदुत्सवन्मूढाः शाकुन्तलदिदृक्षवः ।
 कृष्णाजितेन संछानान्द्रष्टुं नेच्छन्ति तापसान् । [50]
 पिशाचा इव दृश्यन्ते मागराणां विरूपिणः ।
 विषा संघ्यां पिशाचाश्च प्रविशन्ति पुत्रोत्तमम् ।
 क्षुत्पिशासादीन्वान्द्रीनाम्बल्कलानिवासतः ।
 स्वगस्थि मृताश्चिर्मासान्धमनीसंततानपि ।
 पिङ्गलाक्षान्पिङ्गजटान्द्रीवैद्यन्तास्त्रिद्वारम् । [55]
 विशीर्यकान्पूर्वहसान्कृष्टा हासयन्ति मागराः ।
 एवमुक्तवां तेषां गिरं श्रुत्वा महर्षयः ।
 अन्योन्यं ते समाहूय हर्षं वचनममुचयम् ।
 उक्तं भगवता चावयं न कृतं सत्यवादिनां । [60]
 युगपेवानं नाय कर्तव्यमिति शासनम् ।
 किं कारणं प्रवेशयामो नगरं दुर्जनैर्भूतम् ।
 स्वतःसंगस्य च मुनेर्नगरे किं प्रयोजनम् ।
 तस्मान्नास्मिन्मयं वयं गच्छामाहुनसंगम् ।
 एवमुक्त्वा मुनिगणाः प्रतिजगमुर्धयागतम् ।

Colophon.

वैशंपायनः ।

यतामुनिगणान्कृष्टा पुनं संपुष्टा पाणिना । [65]
 मातापितृव्यां विरहायथा शोचन्ति द्वारकाः ।
 तथा शोकपरीताङ्गीं घृतिमालम्ब्य दुःखिताः ।
 गतेषु तेषु विप्रेषु राजनार्गेण भासिनी ।
 पुत्रेणैव सहयेन स जगाम वनेः शनैः । [70]
 अदृष्टपूर्वाण्यप्यन्यै राजमार्गेण पौरवः ।
 हन्यैर्मासादपैल्यां सभा दिग्भा विचित्रिताः ।
 कील्लसमाविष्टे दृष्ट्वा विषयमागतः ।
 सर्वं भुविगतं तां दृष्ट्वा पण्ड्रीनामिव भ्रियम् ।
 गतेन हंसोत्तराशीं कोकिलेन स्वरे समायम् । [75]
 मुयेन चन्द्रसदृशीं श्रियं पद्मालयासमायम् ।
 क्षितेन कुन्दसदृशीं पद्मार्भसमत्वचम् ।
 पद्मपत्रविशालार्थं रत्नजालान्दममायम् ।
 करान्तामिवमन्यं तां पुत्रेणैव संहतजनीम् ।
 जघनं सुविशालं वै ऊरु करिकोपनीम् । [80]
 रक्तवज्रनखौ पादौ धरयथो सुप्रतिष्ठितौ ।
 एवंरूपसमायुक्ता स्वर्गलोकादिहागता ।
 इति स्म सर्वेऽमन्यन्त दुःपन्थनगरे जनाः ।
 पुनः पुनरवोचक्षे शाकुन्तलजणानपि ।
 सिद्धेक्षणः सिद्धेष्टः सिद्धरूप्यो महापुत्रः । [85]
 सिद्धीरकरः सिद्धलः सिद्धविक्रजगाम्ययम् ।

पुत्र्यंसाः पुत्रवक्षसा धराकारनिरा मदान् ।
पाणिपादतले रत्ने रक्तास्यो दुन्दुभिस्त्रयः ।
राजलक्षणयुक्तस्य राजधीश्वरस्य दृश्यते ।
आकृतेण च रूपेण शरीरेणापि तेजसा ।
दुःपन्तेन समो द्वेय कस्य पुत्रो भविष्यति । [90]
पूर्वं भुवन्तसे सर्वे प्रयांसुः सहस्रयाः ।
सुखिवादानवोचन्त सर्वाः प्राणवृत्तः क्षियाः ।
बान्धवा ह्य सज्जेदा मनुजगणुः शकुन्तलम् ।
पौराणां तद्वचः श्रुत्वा पूर्णाभूता शकुन्तला । [95]
येऽमद्भारं समासाद्य विद्वलन्ती नृपात्मजा ।
चिन्तयामास सहस्रा कार्यगौरवकारणम् ।
लज्जया च परीताह्ना राश्रज्जसमक्षयः ।
अपूजा किं नु वक्ष्यामि दुःपन्तं मम कारणम् ।
पुत्रमुत्तमा ह कृपणा चिन्तयन्ती शकुन्तला ।

49

After 1. 68. 51, Da ins.:

मक्षा मुरासुरगुरुः सोऽपि नाकिं मुराफोद ।
प्रकृतिं स्वो मविद्वेषाद्भु मक्षाममभवत्ततः ।
भर्तृव्या रक्षणीया च भार्या हि पतिना सदा ।
धर्मोपेक्षामस्तसिद्धौ भार्या भर्तुः सहायिनी । [5]
यदा भर्ता च भार्या च परस्परवशातुगी ।
तदा धर्मोपेक्षामानां प्रयाणामपि संगमः ।
कथं भार्यामृते धर्मः कथं वा पुरुषः प्रभो ।
प्राप्तोति काममर्थं वाप्यस्यां श्रितयमाहितम् ।
तथैव भर्तारमृते भार्या धर्मोदित्वाधने । [10]
न समर्था शिवर्गोऽयं पंचशोः सप्तुवाश्रिताः ।
देवतातिविद्विष्टानामतिभीनां च पूजनम् ।
न दुर्मिमाः शक्यते कर्तुमृते भार्या कथंचन ।
प्राप्तोऽपि भार्यां मनुजैरानीतोऽपि निर्जं गृहम् ।
माशमेति विना भार्या कुम्भार्गोसंभवेन वा । [15]
कामस्तु नैव तस्यापि ममस्तेषोपपद्यते ।

50

After 1. 68. 57^{ab}, Da ins.:

अपुत्रस्य जगच्छुभ्यपुत्रप्रस्य गृहेण किम् ।
पुत्रेण लोकाज्जयति श्रुतिरेषा सनातनी ।

51

(L. 1) Gs पूर्ववत्तलः; M (except Ms) पूर्ववत्तलः-
— (L. 1) T₁ G₁ s M (except Ms) लेट (for लेट). — T₂
G₂ s Ms om. lino 6. — (L. 9) M (except Ms)
दयया (for राजने). T₁ G₁ s M (except Ms) परमपिण

[902]

नास्ति पुत्रसमः खेदो नास्ति पुत्रसमं सुखम् ।
नास्ति पुत्रसमा प्रीतिः नास्ति पुत्रसमा गतिः ।
अनृतं वक्ति लोकोऽयं चन्दनं किल शीतलम् । [5]
पुत्रयाग्रपरिष्वङ्गश्चन्दनादपि शीतलः ।

51

After 1. 68. 69, 8 ins.:

पक्षिणः पुण्यवन्तस्ते सहिता धर्मतस्तदा ।
पक्षेस्तेरभिगुता च सम्पादसि शकुन्तला ।
ततोऽहमृषिणा दृष्टा काश्यपेन महात्मना ।
जलाशयमिदोऽग्रस्य गतं दृष्ट्वा तु पक्षिणः । [5]
न्यासभूतामिव मुनेः प्रवृद्धां दयावत् ।
कृष्णवत्सलोऽयं मां प्रीतो हसन्तीति हविर्भुजः ।
स भारणिमिवादाय स्वमाधममुपागमत् ।
सा वै संभाविता राजन्नृकोतामहर्षिणा ।
तेनैव स्वकुतेवाहं राजन्वै वरवर्णिनी । [10]
विशामित्रमुता चाहं वर्धिता मुनिना वृष ।
वीर्येन वर्तमानां च दृष्टवानसि मां वृष ।
आश्रमे पण्डितालयां कुमारीं विजने बने ।
धात्रा प्रचोदितोऽहं सुखे निद्रा विरहिता मिथः ।
धात्रिमत्त्वं स्मृततामिनीमपराधमनुजुदः । [15]
अकार्षीस्त्वामध्वे वासं धर्मकामार्थमिद्विदम् ।
राश्रवर्षेण विवाहेन विधिना पाणिमद्वहीः ।
साहं कुलं च शीलं च सत्यवादिश्वमात्मनः ।
स्वधर्मं च पुरस्कृत्य स्वामघ्न शरणं गता ।
तस्माद्वाहंसि संभूत्य तथेति वितर्कं वचः । [20]
स्वधर्मं दृष्ट्वाः कृपा परित्यक्तुमर्पयिताम् ।
स्वभावां लोकाधरत्वं नाहंसि स्वमनागतम् ।

52

After 1. 88. 12, Da (suppl. fol., sec. m.) 8 ins.:

विशेषायनः ।

अश्वमेधे महागजे स्वयंभुविहिते पुरा ।
हयस्य यानि चाङ्गाणि संनिहृत्य यथाकामम् ।
होताप्यनुरोद्गता मद्राणा सह भारत ।
अग्री प्रास्यन्ति विधिप्राप्तमग्नाः पोदराखिनः ।
धूमगन्धं च पापिष्ठ ये जिघ्रन्ति नरा भुवि । [5]

(for वर). — (L. 12) T₁ G₂ s Ms तरा (for वने).
— (L. 15) M (except Ms) अयोयः (for अग्री). S
(except G₂ s Ms) वायः (for वर). T₁ G₁ M (except
Ms) 'मिथितः; T₂ G₁ 'मिथितः; G₁ 'मिथितः. — (L. 21)
T₁ G₁ s अनापदि; Ms अपोदितं (for अनागसम्).

विमुक्तपापाः पुतास्ते तक्षणेनाभवधराः ।
 पुतस्त्रिसन्तरे षेव माधवी सा तपोधरा ।
 शृगचर्मपरीताङ्गी परिधाय शृगवचम् ।
 शृगेः परिचरन्ती सा शृगाहारविचेष्टिता ।
 यशवाटं शृगगणेः प्रविश्य शृगविशिता । [10]
 आग्रायन्ती धूमगन्धं शृगेरेव वधार सा ।
 यशवाटमन्ती सा पुत्रास्त्रानपराजिताम् ।
 पश्यन्ती यशमाहारम्यं मुदं लेभे च माधवी ।
 असंशयान्तं वसुषो ययाति नाहुषं तदा । [15]
 दिविष्टं प्रासमाज्ञाय वचन्दे पितरं तदा ।
 तदा वसुमनादृच्छन्मातरं ते तपस्विनीम् ।
 वसुमनाः ।
 भवत्या वरकृतमिदं वन्दनं पादपोरिह ।
 कोऽयं देवोऽयमो राजा यामिबन्दिति मे वद ।
 माधवी ।
 शृगुष्यं सहिताः पुत्रा नाहुषोऽयं पिता मम ।
 ययातिर्मेमं पुत्राणां मातामह इति वृत्तः । [20]
 एवं मे आतरं राज्ये समावेष्टय दिवं गतः ।
 कैम वा कारणेदेवमिह प्राप्नो महायसाः ।
 पौत्रोपायनः ।
 तस्यात्कद्रवचनं श्रुत्वा स्वर्गीकृष्टेति चाभवीत् ।
 सा पुत्रस्य वचः श्रुत्वा संज्ञमाविष्टयेत वा ।
 माधवी पितरं माह दौहित्रपरिवारितम् । [25]
 माधवी ।
 तपसा निर्मिताहंलोकाम्भितिरुद्धीष्व मामकान् ।
 पुत्राणामिव पौत्राणां धर्मोदधिगतं धनम् ।
 स्वार्थमेव वदन्तीह कल्पते धर्मपाठकाः ।
 तस्माद्गुणेन तपसा चासाकं द्विवामाग्रज ।
 ययातिः ।
 यदि धर्मकं शैतच्छोभनं भविता तव । [30]
 बुद्धिना चैव दीहिद्वैतारितोऽहं महारमभिः ।
 तस्मात्पवित्रं दीहिमग्रज मष्टति पेरुके ।
 श्रीणि धादेः पवित्राणि दीहिमः कृतपत्तिताः ।
 श्रीणि चात्र प्रशंसति शौचमक्रोषमवरात् ।
 ओकारः परिवेष्टारः आशितारः पवित्रकाः । [35]
 दिवसस्यष्टमे आगे मग्नीभवति आक्रे ।
 स कालः कृतपो नाम पितृणां दत्तमक्षयम् ।
 तिलाः पिशाचाद्रक्षन्ति दर्भो रक्षन्ति राक्षसाः ।

52

- (L. 5) T's Gs-व पापास्तु (for व पापिष्ठा), and नरापिवाः ।
 — (L. 23) Gs subst. for the posterior half:
 मानाकृष्टो यूपोऽयम् ।
 अदमित्यनुनयुता माधवी मातरं तदा ।
 — (L. 24) Gs पुत्राणां (for पुत्रस्य). — (L. 28) T's Gs-

रक्षन्ति ओषिषाः पक्वि यतिभिर्मुक्तमक्षयम् ।
 छन्दसा पात्रं तु विद्वांसं ओषिषं सुवर्तं श्रुविम् । [40]
 स कालः कालतो दत्तं नान्यथा काल हृत्पते ।
 वीर्योपायनः ।
 यवमुक्तवा ययातिस्तु पुनः प्रोवाच बुद्धिमान् ।
 सर्वं ह्यवष्टुष्यतास्तास्वर्ध्वं कार्यगीरात् ।

53

After L. 92. 24^{ab}, Da (suppl. fol. sec. m.) B ins.:

बभूव सर्वलोकस्य सत्यवागिति संमतः ।
 पीनस्कन्धो महाबाहुर्मज्जवारणविक्रमः ।
 अन्वितः परिपूर्णैः सर्वैर्दुर्पतिकर्षणैः ।
 अमाल्यसंपदोपेतः क्षत्रधर्मविशेषविम् ।
 यतो चक्रे महीमेको क्षिप्रित्व बभुषापिरान् । [5]
 वेदाभ्यागमयत्कुस्त्राभ्यामभ्यास्य सर्वदाः ।
 ईजे च बहुभिः सग्रेः क्रतुभिर्भूरितक्षिणेः ।
 तप्यमास विमर्शं वेदाध्ययनकोविदान् ।
 रक्षेत्साधुचैर्गोभिर्मर्षैरक्षयैरपि ।
 बभूवैरुपेण संपन्नः पौरुषेण वलेन च । [10]
 देवर्षेण प्रतापेन विक्रमेण धनेन च ।
 यतमानं च सत्येन सर्वधर्मविशारदम् ।
 तं महीषं महीपादा राजराजमनुवर्षत ।
 वीतरोकमवराधायाः सुखसम्पन्नोऽभवत् ।
 शिष्या भरतशार्ङ्ग समवयन्त भूमिषाः । [15]
 क्षतमुग्रमुखैर्गुप्तं राष्ट्रमधिपतिभिर्जातम् ।
 निवर्षैः सर्वैर्बर्षाणां ग्रहोत्तरमवर्षत ।
 ब्राह्मणाभिमुखं क्षत्रं क्षत्रियाभिमुखं विभ्राः ।
 ब्रह्मक्षत्राजुलोमाश्च शूद्राः पश्यन्निवराः ।
 एवं पशुचराहाणां तपैव स्वपक्षिणाम् । [20]
 क्षतनाभश्च राज्यस्ये नावर्षत रुधा वधः ।
 अनुस्त्रानामनायानां तिर्यग्योनिषु वपेनाम् ।
 स पूव राजा सर्वेषां भूतानाममवर्षितम् ।
 स हस्तिनाक्षि धर्मोत्सा विद्वत्कुन्दनन्दनः ।
 तेजसा स्वर्गकल्पोऽब्रूदपुत्रा य तसो षष्टे । [25]
 अन्तकप्रतिषाः कोपे हामवा पृथिवीतमः ।
 बभूव राजा युमतः प्रजानां सत्यविक्रमः ।
 स वनेषु च रम्येषु वैलम्ब्यवनेषु च ।

— This passage is an anticipation of L. 94. 1-17 (q. e.)

वेदपात्राः (for पर्वणाः). — After line 52, T's Gs-4 ins. :
 मविष्यति न संदेहः सिद्धान् प्रीतिवर्धनम् ।

53

(L. 1) T G2.5 सचमः; M's सिधुत (for संमतः).
 — (L. 7) M चातं (for भूति).

After 1. 94. 64, B (which om. 65-66) ins.:

अपत्यफलसंयुक्तमेतच्छ्रुत्वा पितुर्वचः ।
सूतं भूयोऽपि संतप्त आह्वयामास वै पितुः ।
सूतस्तु कुरुमुखस्य उपपन्नस्तदाज्ञया ।
समुवाच महाप्राज्ञो भीष्मो वै सारथिं पितुः ।
स्वं सारथे पितुर्मैत्रं सखामि रथधृगतं । [5]
अभिजातासि यदि वै कस्यां भावो नृपस्य तु ।
मृतदाक्षश्च मे पृष्टः करिष्ये न तदन्यथा ।
सूतः ।

दासकन्या वरभेष्ट तत्र भावः पितुर्मैतः ।
सूतः स नरदेयेन तदा वचनमब्रवीत् ।
योऽस्मां पुमानभवेद्भ्रमः स राजा त्वदुन्मत्स्य । [10]
माकामयस तं दानुं पिता तव वरं तदा ।
स चापि निश्चयकस्य न च दशमसोऽन्यथा ।
पूर्वं ते कथितं वीर कुरुष्व यदुन्मत्स्यम् ।

वैशंपायनः ।

ततः स पितुराज्ञाय मत्तं सम्प्रगवेक्ष्य च ।
ज्ञात्वा विमनसं पुत्रः प्रययौ यमुनां प्रति । [15]

The passage is followed by 1. 94. 67 (g. c.).

After 1. 96. 53*, Ka (suppl. fol.) Ds (suppl. fol.
etc. m.) B ins.:

जैनामैच्छत्कथंचन ।
अभ्यामन्यस्य क्षीणयैन्दीममवीणाद्वीणायाम् ।
विचित्रप्रियैः ।
प्राप्तक्षफल पृथेव कामोऽसाधुनिर्वचः ।
परतप्तोपभोगे मामारब्धं नायोक्तुमर्हसि ।
भीष्मः ।
प्रतिष्ठितः शंसनोर्वै सात वयस्य त्वमन्ययः । [5]
अकामवृत्तो धर्मोऽसम्प्राप्त्यु मध्ये अतं तव ।
ह्युत्तमागम्यां समालोच्य विचित्रद्वारापममवीम् ।
विचित्रा हसि वाप एवं यथाकामममिन्दिने ।
नामिषोऽप्ये समधोऽहं निषोक्तुः भ्रातरं प्रियम् ।
अन्यापावतां चापि को नारीं चास्येद्भदे । [10]
अतस्तया न निषोक्षामि अन्यकामासि गम्यताम् ।
अहमप्युत्परेता ये निवृत्तो दारकर्मणि ।
न संभवत्यज्ञापयामां भविता वै कथंचन ।

वैशंपायनः ।

ह्युत्तमा सा गता तत्र सखीभिः परिवारिता ।
निर्दिष्टा हि शनै राजन्सादवराजपुरं प्रति । [15]
अगम्यां सादवरागम्य सादवीन्मनसा ह्वा ।
पुरा निर्दिष्टभावा त्वाभागातासि वरानन ।
देववत्तं समुत्सृज्य सा नुनं भारतप्रेम्भम् ।
प्रतिगृहीत्वा भद्रं ते विधिवन्मां समुपगताम् ।
तमेवमुक्तः सान्वोऽपि प्रहसद्विदममवीत् । [20]
निर्जितासीह भीष्मेण मां विनिर्जित्य शमशु ।
अन्येन निर्जितां भद्रे विचित्रां तेन चालयाम् ।
न गृह्णामि वरारोहे तत्र वैव तु गम्यताम् ।
ह्युत्तमा सा समगम्य भीष्मं पुनरधामवीत् ।
अगम्यामवीत्ततो भीष्मं स्वयाहं सहसा ह्वा । [25]
क्षत्रधर्ममवेक्ष्य त्वं भर्ता मम धर्मतः ।
यां यः स्वयंवरे कन्यां निर्जयेष्टीर्यसंपदा ।
राज्ञः सर्वोऽभिनिर्जित्य स तामुद्राहयेदुवम् ।
अतस्तमेव भर्ता मे त्वयाहं निर्जिता यतः ।
तस्माद्ब्रह्मस्य मां भीष्म निर्जितां संसदि श्रया । [30]
ऊर्ध्वरेता ब्रह्ममिति प्रत्युवाच पुनः पुनः ।
भीष्मं सा चागम्यामवीत्तया यथाजैपीत्सया कुप ।
यवमन्वगमनीयैर्न पदं तन्माः उपकरोम्या ।
ऊर्ध्वरेतासवहं भद्रे विवाहविमुक्तोऽमयम् ।
तमेव साकर्वं गच्छ त्वं यः पुरा ममसा ह्वातः । [35]
अन्यसक्तं किमर्थं त्वमारमानमवदः पुरा ।
अन्यसक्तो वधू कन्यां वासत्येत्सपृष्टे न हि ।
माहमुद्राहसिष्ये त्वां मम भ्रात्रे वपीयते ।
विचित्रवीर्याप ध्रुवे पथेहं गम्यतामिति ।
भूयः साकर्वं समन्येत् राजगृहीत्य मामिति । [40]
माहं गृह्णतव्यजितामिति सादवतिराहता ।
ऊर्ध्वरेतासवहमिति भीष्मेण च निराहता ।
अगम्या भीष्मं पुनः साकर्वं भीष्मं साकर्वं पुनः पुनः ।
गमनागमनेनैव मनेपीपदं समा श्रुत् ।
अशुचिर्भूमिमुक्षन्ती वीरकन्यी ता गतस्त्रिणी । [45]
वीरकन्युत्तमागम्यां निराहतामनेमानम् ।
क्षीणीमरतलसमसा राक्षसपन्नमिमानम् ।
वर्षाकादग्निनीयुर्गि एतुङ्गी यमदेव सा ।
सा ततो ब्रह्मस्य तस्या बाहुदरममिनी वरीम् ।
पाथे हिमपतो रम्ये तपो धीरं समाददे । [50]
संहिंसकाया तत्र तत्र आत्माप गुह्यता ।
पादाङ्गुलेन सानिहद्वरकमन्यता ततः पुराः ।

तस्यास्तु तपो दृष्ट्वा सुराणां क्षोभकारकम् ।
विस्मितश्चैव हृष्टश्च तस्यानुग्रहमुदिमात् ।
अनन्तसेनो भगवान्कुमारो यदः प्रभुः । [55]
मानयन्नाजपुर्वां तां ददौ तस्यै शुभं स्वयम् ।
पूया पुष्करिणीं दिव्या यथावाससुपस्थिता ।
अग्रे त्वद्योकरामनीं साक्षा शुचिं भविष्यति ।
पूतां चैव भया दत्तां साक्षां यो धारयिष्यति ।
सोऽस्य भीष्मस्य निधने कारणं वै भविष्यति । [56]

Colophon.

अन्तरा ।

अन्यपूर्वैति नो सादरो नाभिन्त्यति धारिताः ।
साहं धर्मांश्च कामाद्य विहीना भोक्धारिणी ।
अपतिः क्षत्रियासर्वात्ताकन्दामि समन्वतः ।
इयं चः क्षत्रिया माला या भीष्मं विहनिष्यति ।
अहं च भाषीं सत्यं स्यां भीष्मं चात्तयिष्यति । [65]

वैशंपायनः ।

सत्याब्रह्मपन्नागायाः समाः पञ्च गताः पराः ।
नाभबध्दारणं कश्चिदक्षत्रियो भीष्ममाज्ज्वाय ।
अगच्छतोमकं साम्ना पाञ्चालेषु यथास्तिनम् ।
सत्यसंधं भद्रैस्त्वं सत्यधर्मैरापणम् ।
सा समाद्धारमागम्य पाञ्चालैरभिरक्षितम् । [70]
पाञ्चालराजमाकन्दामपुष्टं सुभुजां शुभी ।

अन्तरा ।

भीष्मेण हव्यमानां मां भजन्तीमिव च हृदे ।
यज्ञसेनाभिषायेह पाणिमालम्भ्य चेश्वर ।
तेन मे सर्वधर्माश्च रतिमोगाश्च केवलाः ।
धर्मो च लोको कीर्तिश्च समूहो सकलो हवी । [75]
कोशान्धैवं न विन्दामि राजन्यं शरणं कश्चि ।
किं तु निःक्षत्रियो लोको यत्रानाद्योऽवसीदति ।
समागम्य तु राजानो मयोक्तं रामसत्तमाः ।
इक्ष्वाकूनां तु ये युद्धाः पाञ्चालानां च ये वराः ।
इत्यसदाद्वादिवाद्द्विभिन्ना धर्मो मां पराजयेत् । [80]

55

Through oversight K₄ was omitted from the list of MSS. containing this passage, given in the footnotes to 1. 96. 53. — (L. 1) M अंश (for एतो). — (L. 3) K₄ D₄ M₄ पापस फलम्; M₄ अत्यन्त; M₄—असत्त (for प्रत्य). — (L. 5) D₄ M₄ प्रातिष्ठान्तोर्वचन. — (L. 16) K₄ D₄ M₄ प्रतिपुत्र तम् (for मनसा वृत्ता). — (L. 18) T₁ G₁. 2. 0 M₄ पुत्रार्पण (for मत्त). — After line 25, G₁ ins.:

सर्ववरे राजमप्ये त्वयाहं प्रथमं वृता ।

114

प्रसीद यज्ञसेनेह गतिर्मे भव सोमक ।
यज्ञसेनः ।
जानामि त्वां बोधयामि राजपुत्रि विनोयतः ।
यथाशक्ति यथाधर्मं बलं संधारयामहम् ।
अन्यस्यात्पार्यायवाचते भवं स्यात्पार्यायामने ।
तस्यापनयने हेतुं संविधातुमहं प्रभुः । [85]
न हि पातनयसाहं महाप्रसव्यं प्रहारिणः ।
इंशरः क्षत्रियाणां हि बलं धर्मोऽनुवर्तते ।
सा साधु मज्ज कन्याणि न मां भीष्मो ददेदकात् ।
न हि भीष्मादहं धर्मं ताको दातुं कथंचन ।
वैशंपायनः ।

इत्युक्त्वा स्रजमासज्य ह्वारि रात्रौ वपामहवत् । [90]
युद्धसां सर्वलोकेषु तपसा संश्रितमतम् ।
सामन्वगच्छद्रुपद्ः सान्धं जह्यनुमः पुनः ।
स्वर्गं गृह्णाण कन्याणि न भो वैरं प्रसज्य ।
अन्तरा ।

पुत्रमेव त्वया कार्यमिति स्या प्रतिक्रान्ते ।
न तु तस्यान्यथा भावो देवमेतद्वामुपयम् । [95]
यक्षिनां स्रजमादाय स्वर्गं वै प्रतिमोहते ।
स भीष्मं समरे ह्वत्वा नम भर्तृमणराजम् ।
वैशंपायनः ।

तां स्वर्गं हृषदो राजा कंचिकाळं रक्ष सः ।
ततो विजग्मनास्त्राय वृष्णीनेतामुपैक्षत ।
तां शिखण्डिन्यवब्रज्यु बाळां पितुरवज्रया । [100]
तां पितरं श्वलभ्यन्तीं वक्रो भीष्मस्य किञ्चिदपत् ।
हृषीकं ब्राह्मणं भीता साम्नागच्छतपस्विनम् ।

गङ्गाद्वारे तपस्यन्तं वृद्धिदेतोस्तपस्विनी ।
उपचारामितुस्तसामग्र्यौदपिसत्तमः ।
गङ्गाद्वारे विभरन्तं भवितुं नचित्वा नचित्वा । [105]
तत्र गन्धर्वैराजानं तुमुर्गं मियदर्शनम् ।
आराधयितुमीहस्य सम्प्रपरितरस्य तम् ।
अहमप्यत्र सापिन्धं कर्तव्यं तव भोभने ।
तं तदाश्चर भद्रं ते स ते श्रेयो विधास्यति ।

— K₄ T₁ M (except M₄) om. lines 27-33; T₂ om. 27-31; G₁ om. 27-33. — (L. 31) M (except M₄) पूर्वयोकरास्तव (for the posterior half). — K₄ T₁ M₄ om. lines 34-44; T₂ om. 34-48. K₄ D₁ T₁ M (except M₄) om. lines 46-48. — (L. 57) K₄ D₁ G₁. 2. 4 M₄ समुपासित. — Colophon. Adhy. no.: T₁ 97; T₂ 47; G₁ M 48. D₁ G₁. 4 M₄—om. line 78. — (L. 83) K₄ T₁ M₄ जगिज्जेषु; T₂ G₁ अविमयेय; G₁. 2. 4 नमिदेषु (for भीष्मो ददेत्). — After line 88, G₁. 4. 4 M₄ ins.:

न प्रत्यष्टंको सर्वं कियिलेव न वैषमहम् ।

ततो विभजनं तत्र गन्धर्वाणामवर्तत । [110]
तत्र द्वावधशिष्येतां गन्धर्वोवमितोजसौ ।
तयोरिकः समीक्ष्येनां स्त्रीबुधुसुहवाच ह ।
इदं गृहीष्व पुंलिङ्गं वृणे स्त्रीलिङ्गमेव ते ।
नियमं चक्रतुस्तत्र स्त्री पुमांश्चि वाबुजौ ।
ततः पुमान्समभवच्छिखण्डी परवीरहा । [115]
स्त्री भूत्वा क्षापचक्राम स गन्धर्वो मुदन्वितः ।
हृत्पथा तु महतीं प्रीतिं याज्ञसेनिमहायशाः ।
सतो ब्रुहदकं गत्वा पुनरस्त्राणि सोऽकरोत् ।
तत्र चास्त्राणि दिव्यानि कृत्वा स सुमहापुतिः ।
स्वदेशमभिसंपेदे पाञ्चालं कुरुनन्दन । [120]
सोऽभिवाच विदुः पादौ महत्प्रासः कृताञ्जलिः ।
उवाच भवता भीष्माक्ष मेतन्मये कथंचन ।

Colophon.

वैशांपायनः ।

अर्वायां निर्गतायां तु भीष्मः पातनवस्तदा ।
न्यायेन कारयामास राज्ञो वैशाङ्गिकी क्रियाम् ।
अभिनकास्त्रालिके वैव पतिणीयाभिसंनिधौ । [125]

This passage (55), which is followed by a repetition (with v. l.) of l. 96. 53^{ab}, is a version (much abbreviated and in many respects discrepant) of the Ambopākhyāna (in the Udyoga). The repetition of l. 96. 53^{ab}, is an unmistakable sign that the passage is an interpolation here.

56

B ins. after l. 98. 17: Dn, after 1038^a: Ds (suppl. fol. sec. m.), after line 1 of 1038^a:

उपक्रामाच्च सा पत्नी न हुतोप पतिं तदा ।
प्रक्षिपन्तीं पतिर्भायां किं मां द्रष्टेति चावधीत् ।
पत्नी ।
पतिर्भायांनुभरणप्रज्ञां चेति प्रकीर्यते ।
अहं त्वां भरणं कृत्वा जालन्ध्रं समुता सदा ।
नित्यकालं धमेणातो न भरेयं महातपः । [5]

— Gs (hapl.) om. from the posterior half of line 88 to the prior half of 93 (inclusive). — (Ls 100 and 107) E: T: G Ms जनानी (for अवज्ञा), and परिचर्येयं- — (Ls 114) E: D: M स्त्रीने प्रत्ये च साबुने. — Colophon. Authy. no.: T: 98; T: 48; G M 49.

56

(L. 1) Dn 'लमा च. — (L. 2) Dn Gs मां देखीति.

[906]

भीष्मः ।

तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा ऋषिः कोपसमन्वितः ।
प्रत्युवाच ततः पत्नीं प्रद्वेयीं समुतां तदा ।
नीयतां क्षत्रियकुले घनार्थं त्वं भविष्यसि ।

पत्नी ।

स्वया दत्तं घनं विप्र नेच्छेयं दुःखकारकम् ।
यथेष्टं कुरु विभ्रेन्द्र न भरेयं यथा पुरा । [10]

दीर्घतमाः ।

अथ प्रभृति मर्षादा मया लोके प्रतिष्ठिता ।
एक एव पतिर्नार्यां यावज्जीवं परायणम् ।
श्रुते जीवति वा तस्मिन्नापि प्राप्नुयात्तत् ।
अभिगम्य परं नारी पतिव्यति न संग्रहः ।
अपत्नीनां तु नारीणामथ प्रभृति पातकम् । [15]
यद्यसि चेद्वनं सर्वं कृद्याभोगा भवन्तु ताः ।
अकीर्तिः परिवादश्च नित्यकालं भवन्तु वै ।

भीष्मः ।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा ब्राह्मणी भृशकोपिता ।
गङ्गासानीयतामेष पुत्रा इत्येवमवधीत् ।

It should be noted that here the text of the vulgate contains an injudicious juxtaposition of two interpolations from two separate and unconnected sources, so inharmonious that the first half of l. 104. 29 of the Bombay ed. remains hanging in the air! Cf. Winternitz, *JRAS.* 1897. 723f. (with footnote).

57

After वैशांपायनः of l. 99. 3, 8 (which om उवाच) ins.:

भीष्मश्च तु वचः श्रुत्वा धर्मं हेलभ्यसेदित्यत् ।
माता सत्यवती भीष्मं पुनर्याम्यभाषत ।

— (Ls 3) Dn T: M भाव्याया मर्याद्वती पालनाय पत्नीः स्यात्.
— (Ls 4) Dn Ds T: Gs तयौ. — (Ls 9) Dn Ds Ms-
दुश्चरणम्. — (Ls 10) Dn T: Gs. transp. दया and
पुरा. — (Ls 12) G (except Gs.) यथा (for नदी).
— (Ls 13) T: G (except Gs.) तस्मिन् वत्. — (Ls 17)
Dn T: M (except Ms) "नाराय. Dn Ds Gs Ms- निव-
तायां (for नित्यकालं). — (Ls 18) Dn Ms इति (for तत्).
— (Ls 19) Dn Ds संग्रहानं न.

सत्यवती ।

औचर्यमधिकृत्येदमर्थं च यदुदाहृतम् ।
 पौराणी भुतिरित्येषा प्राप्तकालमिदं कुरु ।
 एवं हि पुत्र कुलस्यास्य उपेक्षः श्रेष्ठश्च भारत ।
 यथा च ते पितृव्यं वयं मम कार्यं तवानघ ।
 मम पुत्रस्तव भ्राता ययीयानुभियश्च ते ।
 बालं पृथ गतः स्वर्गं भारतो मत्तपेभ ।
 इमे मद्विभौ तस्येह काशिरानसुते उजो ।
 रूपदीयनसंपन्नो पुत्रकामो च भारत ।
 धर्ममेतत्परं ज्ञात्वा संतानाय कुलस्य च ।
 आभ्यां मन निवोगात् धर्मं चरितुमर्हसि ।

[5]

[10]

असंचयं परो धर्मस्त्वया मातः प्रकीर्तितः ।
 स्वमन्येतां प्रतिज्ञां ॥ वैश्यं वा परमा मयि ।
 शमीने यत्तदा दृष्टं शुद्धहेतोस्त्वदन्तरे ।
 तस्यसत्यवति सत्यं वै सुनरेव मवीमि ते ।
 तन्न जावन्मया कार्यं लोकानामपि संक्षये ।
 परित्यजेयं श्रेष्ठोक्तं राज्यं देवैषु वा पुनः ।
 यद्वाभ्यधिकमेताभ्यां न ॥ सत्यं परित्यजे ।
 त्यजेच्च दृष्टिवी गन्धमापश्च रसमुत्तमम् ।
 पयोस्त्रिधं परमं रूपं बापुः स्वर्गपुत्रं व्यजेत् ।
 त्यजेच्च बौध्माकाशः सोमः शीतलवसुत्यजेत् ।
 प्रभां सन्मुख्येदको धूमकेतुराधो गताम् ।
 धृतराष्ट्रं विक्रमं जह्यात्समं जह्याच्च धर्मराट् ।
 अमरवत्स वा हेतोः श्रेष्ठो नमस्तनस्य वा ।
 वत्सुत्येयमर्हं प्राणाच्च ॥ सत्यं कथं वन ।

[15]

[20]

[25]

सत्यवती ।

जानामि त्वयि 'धर्मश्च सत्यं सत्यवती चर ।

57

(L. 1) T G₄-6 वचने (for गु वचः). — (L. 6) T₂ तदा कुरः G₂ 2.6 तवानघ (for तवा). — (L. 14) T₂ G₄ 6 मयि वसेते (for परमा मयि). — (L. 17) T₂ G₂ 6 कुर्वी (for कार्यं). — (L. 27) T₂ G₄-6 रास सत्यपत्तकः G₂ वयं सत्यं परतव. — (L. 33) T₂ G₄ 6 सदा (for the first कुले).

58

(L. 2) K₂ N₁ 3 V₁ B D (except D₂) 'सितापाणि.
 — (L. 3) K₀ महाविः; N₂ V₁ B₁ 3 D (except D₂)
 भाद्रागः (for महावेद). — (L. 4) K₀ 4 N₂ 3 V₁ B D तद्
 (for वद्). — (L. 5) K₀ 4 N₂ 3 V₁ B ॥ एतस्मिन् (for
 तस्मिन्). N₂ V₁ D₁ D₂ अहं (for अयि). — (L. 6) G₂
 K₁ सा (K₁ ल) वपते; K₀ 4 6 सापत्तया; N₂ V₁ B₂ D₂
 D₁ त्वाप. Several MSS. मिलदः. K₂ D₂ सापत्तया अयि

दृष्टं सत्यमिह लोकांस्तीन्त्यनेन न्यानारिदम् ।
 यथा तु यः कुलं चैव धर्मश्च न परामयेत् ।
 सुदृढश्च सुदृष्टाः स्तुतया एवं कर्तुमर्हसि ।

[30]

भीष्मः ।

स्वमेव कुलदृष्टासि गौरवं तु परं त्वयि ।
 सोपायं कुलसंताने वक्तुमर्हसि नः परम् ।
 स्त्रियो हि परमं गुणं धारयन्ति कुले कुले ।
 पुत्रोपायापि मायाभिर्वेद्नीभिरपवृत्ते ।
 सा सत्यवति संपद्य धर्मं सत्यपरायणे ।
 यथा न जह्यां सत्यं च न सीदेष कुलं हि नः ।
 वैशंपायनः ।

[35]

Lines 7-30 above are a repetition (with v.l.)
 of l. 97. 8-10, 13-18, 20 and 23.

58

After l. 104. 9, N ins.:

तां समासाच्च देवत्वं विवस्वानिदममनीयम् ।
 अयमन्यसितापाणे मूढि किं करवाणि ते ।
 कुसुमुवाच ।
 कश्चिन्मे महाविषादादहं विद्यां च दातुम्व ।
 यदि निश्वासयाह्वयं कृतवत्यसि ते विनो ।
 तद्विभक्तपराधे त्वां शिरसाभिप्रसादये ।
 योपितो हि सदा रक्षाः स्वपराद्धापि नितदा ।
 सत्यं उवाच ।

[5]

वेदाहं सर्वमेवेतद्यदुवासा वदी तव ।
 संत्यज्योमे मानभये कियता संगमो मया ।
 अजोमे दनेन ममसाहसत्रासि ते क्षुभे ।

प्रज्ञे. — (L. 7) B D₂ 6 transp. वद् and दुर्वाता. K₀ 4
 N₂ V₁ D (except D₂) वद् ददौ (for वदी तव). — (L. 8) N₂
 संज्ञेव चांतमायेन; V₁ D₁ D₂ D₁ संत्यज्य भयमेवेह; N₂
 लज्जतां मयमेवेह; D₂ तल्ल सेमिद्धेत भदे. N₂ V₁ D (except
 D₂ 4.5) मम (for मया). — (L. 10) N₂ 3 प्रत्यवहाति; N₂
 V₁ B₂ D (except D₂ 4.5) हनेति. N₂ 3 दोषोपि स्वाद-
 निच्छदः; N₂ V₁ D (except D₂ 4.5) दोषः स्वाभाव संभव-
 — (L. 11) K₀ 4 N₂ 3 V₁ B D om. सा. K₀ 2 4
 N₂ 3 V₁ B D सत्यपूर्वं (for सत्यं कुर). — (L. 12) K₂
 आरक्त; V₁ D₂ D₂ आरत (for पावित). — (L. 13) K₀ 4
 N₂ V₁ B (except B₂) D (except D₂) यदास्मिन् (for
 तव). — After line 15, D₁ marg. sec. ॥ reads
 passage No. 59 given below. — (L. 15) K₀ 4 V₁ B
 (except D₂ 4) स (for गु). K₂ 3 N₂ 3 V₁ B₂ D
 (except D₂ 4) राज (for 'मोच').

वृथाह्वानादि ते भीरु दोषो हि स्वादुसेवायम् । [10]

वैशंपायन उवाच ।

सैवमुक्त्वा बहुविधं सान्त्वं शूरं विवस्वता ।

सा तु नैच्छद्धारोद्वा कन्याहसिति पार्ष्णि ।

बन्धुपक्षभयाद्गीता रजया च तपस्विनी ।

तमकैः पुनरेवेदमवधीरततर्पणम् ।

मत्पसादाक ते राज्ञि भविता दोष इत्युत । [15]

एवमुक्त्वा तु मगधराकुम्भिभोजसुतो वद ।

59

8 Ins. after 1. 104. 9: Ds (marg. sec. m.), after line 15 of passage No. 58 above:

सामवीर्यगवम्भरुवं मादुर्भूतो मनाग्रतः ।

सूर्यः ।

आहूतोपस्थितं भद्रे क्षप्रिमयेण चोदितम् ।

विद्धि मां पुत्रहाभाव्य देवमकं कुचिचित् ।

पुत्रस्ते निर्मितः क्षुभुः क्षुण्ण्य पारवक्ष्यमाने ।

आदिष्ये कृण्वले विभक्तकवचं चैव मामकम् । [5]

साक्षात्पानाममेकं च भविष्यति कुचिचित् ।

शास्त्रं किंपिद्वैद्यं च ब्राह्मणेभ्यो जपिष्यति ।

बोधमानो मया चापि य क्षमं चिन्तयिष्यति ।

दास्यते स हि विभेभ्यो मावी वैव भविष्यति ।

वैशंपायनः ।

एवमुक्त्वा ततः कुन्ती गोपतिं प्रत्युवाच ह । [10]

कन्या पितृवशां चाहं पुत्रयार्थं न चैव मे ।

सूर्यः ।

यद्येवं मत्पसे भीरु किमाह्वयति भास्करम् ।

यदि सामवजानाति क्षप्रिः सा न भविष्यति ।

मन्त्रदानेन यत्नं स्वमन्त्रेणैव दर्शिता ।

कुलं च तेऽद्य धक्ष्यामि क्रोधदीर्घेन वक्षुषा । [15]

कुन्ती ।

प्रसीद भगवन्महामन्त्रेणो हि नास्ति मे ।

ममैव परिहारं स्वाकन्यावास्य दूषणम् ।

सूर्यः ।

ध्यययातु भयं तेऽद्य कुमारं प्रसमीक्षयते ।

मया त्वं चाप्यनुनाता पुनः कन्या भविष्यति ।

59

(L. 9) Ds Ts Gs. s. दास्यते हि विभे. — (L. 18) Ts Gs Ms. s. प्रविष्यते; Gs मत्पसे शुभे.

60

(L. 9) Ds Os Ms. s. विभे (Ms. s. विभम/विभित् ब्राह्मण-
— (L. 12) Ds Gs. Ms. s. दक्षुषिपतिनी; Ds "दक्षुषिपतिनी.

वैशंपायनः ।

एवमुक्त्वा ततः कुन्ती संमहत्तनूरुहा । [20]

संगता च ततः सुभरादिवेन महात्मना ।

60

After 1. 104. 17, Ds (marg. sec. m.), s 8 Ins.:

ततः काले तु कसिंक्षित्प्रान्ते कर्णमवीर ।

आदित्यो ब्राह्मणो भूत्वा क्षुण्ण्य वीरं वधो मम ।

प्रभातायां रजन्यां त्वामागमिष्यति पासकः ।

न तस्य शिक्षा दातव्या विप्रकूपी भविष्यति ।

निक्षयोऽस्त्रापहन् तु कवचं कृण्वले तथा । [5]

अतस्तथा बोधपात्रेण कृतांति वचनं मम ।

कर्णः ।

शक्रो मां विप्ररूपेण यदि वै याचते द्विज ।

कथं तस्मै न दास्यामि यथा चास्मद्व्यवधीतः ।

विप्राः पृथ्वास्तु देवानां ततस्तं मियमिच्छताम् ।

तं देवदेवं जानक्यं च शक्रोऽभ्यदमन्त्रये । [10]

सूर्यः ।

यद्येवं क्षुण्ण्य मे वीरं तं तोऽपि दास्यति ।

शार्कं त्वमपि याचेयाः सर्वशत्रुविघातिनीम् ।

वैशंपायनः ।

एवमुक्त्वा द्विजः स्वमे तन्नेवावतरपीयत ।

कर्णः प्रवृद्धस्तं स्वमं चिन्तयानोऽभ्यवदत् ।

61

For 1. 105. 4-7, Ks N B D subss.:

कुन्त्याः पाण्डोश्च राजेभ्यः कुम्भिभोजो महीपतिः ।

कुत्वेद्वाहं तदा तं तु मत्पावकुम्भिराक्षितम् ।

स्वपुत्रं प्रेषयामास स राजा कुलसत्तमम् ।

ततो बलेन महता मानावजययत्तकिना । [5]

स्वयमानः स पाण्डोर्भिर्माहृणैश्च सहसिभिः ।

संप्राप्य मयूरं राजा पाण्डुः कौरवमन्दनः ।

न्यवेधाय तं मार्यां कुन्तीं स्वभयने प्रभुः ।

Colophon.

वैशंपायन उवाच ।

ततः पातनयो जीव्यो राज्ञः पाण्डोर्बलान्वितः ।

विवाहस्यापरसामं चकार मतिमान्मत्तिम् ।

61

Ds om. line 1. — For details of colophon see footnotes on p. 471. — (L. 17) Dn Ds. s. दक्षुषि (for वत्). — (L. 50) Ks Dn Ds. s. जगतिर (for मत्). — (L. 41) Ks Bs. s. Dn Ds. s. पुत्री (for पुत्र). Ks Bs. s. Ds. s. Ds. s. महते. — (L. 49) Ks Bs. Dn Ds. s.

सोऽमात्यैः स्थविरेः साधेनैः मद्राजैश्च महर्षिभिः । [10]
 बलेन चतुराङ्गेन ययौ मद्रपतेः पुरम् ।
 तमागतमभिमुख्य भीष्मं बाह्यैकपुंगवः ।
 मत्पुत्रमार्थयित्वा च पुरं प्रापेत्प्रययौ च ।
 दत्त्वा तस्यासनेन शुभं पादमध्वं तथैव च ।
 मधुपर्कं च मद्रेशः पप्रच्छागमनेऽर्थिताम् । [15]
 तं भीष्मः प्रायुवाचेदं मद्रराजं कुरुद्रहः ।
 आगतं मां विजानीहि वार्थयन्ममर्षिदम् ।
 श्रूयते भवतः साध्वी स्वसा माद्री यथास्त्रिभू ।
 तामहं धरयिष्यामि पाण्डोरथं यथास्त्रिनीम् ।
 युक्तरूपो हि संवन्धे त्वं नो राजन्वयं तव । [20]
 दत्तासंविन्त्य मद्रेशा गृह्णाणास्त्वयथाविधि ।
 तिमिरंवादिनं भीष्मं प्रत्यभाषत मद्रपः ।
 न हि मेऽन्यो वारस्त्वतः श्रेयासिति सतिर्मेन ।
 पूर्वं प्रवर्तितं किंचिच्छलेऽस्मिन्पुत्रसत्तमे ।
 साधु वा यदि वासाधु तस्मात्किञ्चिन्मुक्तम् । [25]
 त्वर्कं तद्वत्तत्त्वापि विदितं मात्र संशयः ।
 न च युक्तं तया वक्तुं भवान्देहीति सत्तम ।
 कुरुधर्मः स नो धीर प्रमाणं परमं च तव ।
 तेन त्वां न प्रवीन्येवदंसदिग्धं नचोऽरिहन् ।
 तं भीष्मः प्रायुवाचेदं मद्रराजं महाशक्तिः । [30]
 धर्मं पृथ परो राजन्स्त्वययुक्तः स्वयंमुवा ।
 नाम कश्चन दोषोऽस्ति पूर्वमिषिरयं कृतः ।
 विदितेयं च ते शाक्य मर्यादा साधुसंमता ।
 ह्युपपत्ता स महातेजाः कालकुलं कृताकृतम् ।
 शतानि च विचित्राणि शक्यायादासहस्राः । [35]
 गजाननश्चाग्रश्रेष्ठ वासांसाभरणानि च ।
 गणितुष्कामबाहलं च गङ्गाधरो बभूवज्जुधरम् ।
 तपश्चरुश्र्वा धनं सर्वं शक्यः संप्रीतमानसः ।
 वदौ सां समलंकृत्य स्वसतरं कीरपर्वणे ।
 स ॥ माद्रीमुपादाय भीष्मः सागरगामुतः । [40]
 आजगाम पुरं भीमान्प्रविष्टो गजसाहस्रयम् ।
 तत इष्टेऽह्नि प्राप्ते सुहृते साधुसंमते ।
 जमाह विधिवत्पाणिं माश्राः पाण्डुरनराधिपः ।
 सतो विवाहे निर्गुप्ते स राजा कुदन्मन्दनः ।
 स्थापयामास तां भार्यां शुभे वैश्वमिति सावित्रीम् । [45]
 स साध्वीं व्यचरात्सार्धं भार्याभ्यां राजसत्तमः ।
 कुन्त्या माया च राजेन्द्रो ययाकामं ययासुसुतम् ।

ततः स कौरवो राजा विद्वत्प्रियदा मिश्राः ।
 जिगीषया महीं पाण्डुर्निश्चकाम पुराण्यभो ।
 स भीष्मप्रमुखाण्डुद्वापनिवाद्य प्रणम्य च । [60]
 धृतराष्ट्रं च कौरव्यं तयान्पाण्डुरसपमान् ।
 कामध्वं प्रययौ राजा तैश्चैवाभ्यनुमोदितः ।
 मङ्गलाचारयुक्ताभिरादीभिश्चाभिनन्दितः ।
 गजवाजिरथोपेन वलेन महतागमम् ।
 स राजा देवराजाभो विजिगीषुर्वैधुंधराम् । [55]
 हृष्टपुष्टबलः प्रायापण्डुः शत्रून्नेकशः ।

62

This passage, which in the footnotes to the constituted text is said to be ins. in Gs after l. 107, 24, is not an insertion peculiar to G, but occurs, as a matter of fact, in all MSS, and is nothing more than the S version of the account of the birth of Bhīma. An irregularity in the collation of the S MSS, was responsible for the misleading remark in the footnotes mentioned above.

63

After adhy. 107, all MSS, except S: Ko-s (V, missing) ins. the foll. addl. adhy.:

जनमेजय उवाच ।

धृतराष्ट्रस्य पुत्राणामादितः कथितं त्वया ।
 श्रूयैः प्रसादात्तु शतं न च कस्या प्रकीर्तितं ।
 वैश्यापुत्रो युवस्तुश्च कस्या चैका दत्ताधिका ।
 गान्धारराजमुद्रिता वातपुत्रेति नामध ।
 उक्ता महर्षिणा तेन व्यासोनामिततेजसा । [5]
 कथं विदुर्मां भगवन्कस्यां जातो मयीपि मे ।
 यदि जागतासं वैशी कृता तेन महर्षिणा ।
 न प्रजास्यति चेद्भूयः सौवलेयी कथंचन ।
 कथं तु संभवत्तस्या दुःशाखाया यदस्य मे ।
 ययाहिमहि विभवं परं मेऽत्र कुतुहलम् । [10]

वैशंपायन उवाच ।

साध्व्यं प्रथ उद्विष्टः पाण्डवेयं मयीमि ते ।
 तां मांसिपैर्वा भगवान्स्त्वयमेव महातपाः ।
 क्षीताभिरद्विरासित्यं मार्गं यागमकल्पयत् ।

63

D₁. निर(र रा)कामद. — (L. 53) B₂ D (except D₂, s) om. च. — After line 53, N₂ ins. (with v. l.) l. 105. 6. — (L. 55) D_n D₁ देवगर्भाभो. — (L. 56) D_n D₁. 'उद्विष्टः.

(L. 2) S ऋषेर्मातुपुत्रदत्तं. S तु (for च). T₂ G₂ s M₂ s अय (for च). — (L. 3) K₂ B₂ T₂ G वेदया. S पतरेकशतं द्विज (for the posterior half). — S om. line 4. — (L. 5)

यो यथा कल्पितो भागवत्तं तं चाप्ये तदा नृप ।
 धृतपूर्णेषु कुण्डेषु एकैकं प्राक्षिपत्तदा । [15]
 एतस्मिन्नन्तरे साध्वी शान्धारी सुदृढवता ।
 दुहितृजेद्वसंयोगमनुप्रपाय वराङ्गना ।
 मनसाध्विन्त्यदेवी एतश्चतुर्दशतं मम ।
 भविष्यति न संदेहो न त्रापीत्यनया मुनिः ।
 ममेयं परमा तुष्टिर्दुहिता मे अवेचदि । [20]
 एका शताधिका बाला भविष्यति कनीयसी ।
 ततो दौहित्रजाहोकादयाहोऽसौ पतिमेव ।
 अधिका किल चारीणां प्रीतिर्जामातृया भवेत् ।
 यदि नाम ममापि स्यादुहितैका शताधिका ।
 कृतकृत्वा मयेयं वै पुत्रदौहित्रसंस्तुता । [25]
 यदि सत्यं तपस्ततं दत्तं चाप्यनया हुतम् ।
 गुरवलोपिता चापि तथास्तु दुहिता मम ।
 पूतस्मिन्नेव काले ॥ कुण्डद्विपादनः स्वयम् ।
 विभज्य तां तदा पत्नीं भागानुपितसप्तमः ।
 गणयित्वा शतं पूर्णमंशानामाह लौबलीम् । [30]
 ब्यास उवाच ।
 पूर्णं पुत्रशतं वेतस मिथ्या वायुदाहता ।
 दैवयोगादयं भाग एकः शिष्टः क्षतारपरः ।
 एष ते सुतगे कन्या भविष्यति यथेक्षिता ।

वैशंपायन उवाच ।

ततोऽस्य धृतकुर्मं तु समानाय महातपाः ।
 तं चापि प्राक्षिपत्तत्र कन्याभागं तपोधनः । [35]
 एतत्चे कथितं राजन्दुःसाक्षजम् भारत ।
 ब्रूहि राजेन्द्र किं भूयो वर्तयिष्यामि तेऽनघ ।

Colophon.

64

After l. 113. 10, Ds (marg. sec. m.). s 8 ins.:

शेतकेतोः पिता देवि तव उग्रं समास्थितः ।
 ग्रीष्मे पञ्चतपा भूया वप्रींस्त्राकाशगोऽमवत् ।
 विशिरे सलिलस्थायी सह पठया महातपाः ।
 उहालकं तपस्तत्त्वं नियमेन समाहितम् । [5]
 तस्य पुत्रः शेतकेतुः परिचयां चकार ॥
 अर्वागच्छद्भिजः कश्चिद्भूलीपक्षितसंततः ।
 तं दृष्ट्वैव मुनिः प्रीतः पूजयामास शोचतः ।
 क्षामयेन च पापेन द्यूतबाक्यैश्च भारत ।
 वातमूलकलासैश्च वयैरान्यैरप्यनघ ।
 क्षुरिपपासाद्यैरादौः पूजितस्तु महर्षिणा । [10]
 विद्यान्तो मुनिमासाद्य पर्यदृष्टद्भिज्जिहवा ।
 लहालकं सहर्षं त्वं सत्यं मे ब्रूहि मानुषम् ।

S जम्मापि धृत[? read धर्त]राहस्य उक्तेमहामहिषिणा. — S om.
 lines 6-8. — (L. 6) Ns Bs तं नृप; Ns Das Dn Ds तं
 तु (for जात). — (L. 9) S हि (for तु), and प्रीति (for
 यत्न). — (L. 10) Om. in S. Ns D (except Ds. s)
 यथावदिह. — (L. 12) S तु तदा (for भगवान्), and गच्छामि
 (for 'तपा'). — (L. 13) T S तिचनै; M संतिचन (for
 आतिष्य). T G अपरायत् (for अवरूपयत्). — (L. 14) S
 कल्पते भागः. T G तं तु भाग्यस्य वै वृषक; M तं तु भारी
 द्यवद्वन्. — (L. 15) Bs Ds. s M कुजेयु; Ts Gs. s
 वैकैक (for कुण्डेषु). — (L. 16) Ns. s युवहाजया; S
 सुमहाजयाः. — After line 16, S ins.:

आमधीच कापि किञ्चिदोवाच यशसिनी ।
 — (L. 17) Om. in S. Ns Bs Dn दुहितुः केह. — After
 line 17, Bs ins.:

महर्षिमवीर्यकिञ्चिदोवाचतुःपत्तिनी ।
 — (L. 19) S न वरिभोपदेव्यया (M 'ते वृषा'). — (L. 20)
 T G Ms वै (for रयं). Ms. s अनेमम परा तुष्टि. — (L.
 21) S शतस्यपि (for सतिष्यति). — (L. 22) S 'नवार्थो-
 कानवातः श्यालतिर्गम'. — After line 22, S reads line 25;
 while Ds ins.:

अर्धं शनैर्वैदुहिता सह संगताः ।
 — (L. 23) S अर्धं, and आयापयिद्. — After line 23,

Ds S (which latter om. line 24 and transp. 25) ins.:

अपलं युवतीं चापि दृष्ट्वा प्रीतिमवाप्तुवात् ।
 — (L. 25) S अर्धं च कृतकृत्वा स्यादुहिता सह संगता. — (L.
 26) S वा वै (for तत) and गुरवलोपिता यदि. — (L. 27) S
 युक्तं वेह लोकेति (Gs. Ms. 'हेतिम्' तथा). — (L. 29)
 Ks Ns Bs व्यभवत्त; Ns. s Da Da Ds व्यभवत्त; Ds. s
 व्यभवता (for विभज्य तौ). S व्यभवत्तइमा विभज्यं वैरी
 गर्भसंभवा. — (L. 30) S गणयमानेषु कुण्डेषु शते पूर्वं महात्मना.
 — After line 30, S ins.:

अन्यथापरे क्षण्ये नामहस्ते तदा शिव ।
 — (L. 31) Ts कुंके; Ts G हेर; M हेरत् (for हेरत्). S
 वायुदीपिता. — (L. 32) Ks Da Da Ds. s दौहित्रयोगाव भागः;
 Bs दौहित्रयोगावभागेय. Ns Ds परेशिः; S एको हः. — (L.
 33) Several MSs. तुभया. — (L. 34) S अन्यद्. Da ॥
 शतकुं. S आनाय्य युवता. — (L. 35) S प्राक्षिपत्तं तदा
 राजकन्याभागं परितः. — After line 35, Ds (marg.
 sec. m.) S ins.:

संभूता देव कावेन तर्षणं च वरीवरी ।
 — (L. 36) S वीर (for राजन्). Ns. s देव हि; S देव
 (for भारत). — (L. 37) S अये पश्चिन्तन (for the
 posterior half). — For details of colophon see foot-
 notes on p. 480.

ऋषिपुत्रः क्रुमारोऽयं दशनीयो विरोपतः ।
तव पुत्रमिमं मन्ये कृतहृद्योऽसि तद्वद ।

उद्दालकः ।

मम पत्नी महामाशु कुक्षिकस्य सुता मता । [15]
मामेवावुगतं पत्नी मम नित्यमनुवृता ।
अरुण्यतीव पत्नीनां तपसा कर्मोत्तमनी ।
तस्मां जातः श्वेतकेतुर्मम पुत्रो महातपाः ।
वेदवेदाङ्गमिदं मच्छासनपरायणः ।
लोकज्ञः सर्वलोकेषु विद्युता सत्यवाग्धृणी । [20]

प्राज्ञः ।

अपूर्वा भार्या भार्यां बुद्धोऽहं मन्दबाहुषः ।
विष्वाहणादुमिमुक्तः पूर्वेमेवाकृतस्त्रियः ।
प्रजारणी ॥ पत्नी ते पुलस्तोत्समाभिनी ।
सदसी नम गोत्रेण वहाभ्येनां क्षमस्व वै ।
पाण्डुः ।

इत्युक्त्वा मृगशार्धार्क्षी चीरहृणाजिमाग्नराशू । [25]
षड्याधारः कृष्णाग्रो मन्दबलुरसुदिमाशू ।
स्वप्नपारामर्शमां तामचित्तात्मनि हिजः ।

65

After 1. 118, 12, Ds B ins.:

तपसा दीक्षधीर्यो हि श्वेतकेतुर्न चक्षमे ।
संयुद्धा मातरं हस्ते श्वेतकेतुरभापत ।
दुर्माक्षेण विमुक्तं त्वं मातरं मे पतिमताम् ।
अयं पिता मे ब्रह्मर्षिः क्षमावाग्मज्जित्तमः ।
शापातुमग्रयोः शक्ररत्नौर्भूतो महाव्रतः । [5]
तस्य पत्नी दमोपिता मम माता विरोपतः ।
पतिमतां तपोयुद्धां साध्वाचारिर्लंकृताम् ।
अमवानेन ते ब्रह्मन्मातृभूतां विमुक्तम् ।
एवमुक्त्वा तु पाचन्तं विमुञ्चेति शुद्धं शुद्धः । [10]
मल्लयोचष्टिजो राजस्रग्मदगमिदं वचः ।
अपसार्धं श्वेतकेतो बुद्धोऽहं मन्दबाहुषः ।
पिता ते ऋषिर्मुक्तस्त्वया पुत्रेण कादयष ।
क्षणादहममिमुक्तो बुद्धोऽहं विगतस्त्वहः ।
मम को दास्यति सुतां कम्पां संसाधयौवनम् ।
प्रजारणीमिमं पत्नीं विमुक्तं त्वं महातपः । [15]
एकया प्रजया पित्रोर्मातरं ते ददाम्यहम् ।
एवमुक्तः श्वेतकेतुर्हजया शोभमेयिवाशू ।

64

After line 6, Ds reads 1189*. — After line 24,
ins.:

पुत्रमेकं सप्तपदाय विष्णुनायुगोचरम् ।

[911]

66

After 1. 118. 40th, Ds (suppl. fol. sec. m.) ins.:

यथासौ नीयते दण्डः सततं पापकारिणु ।
दण्डस्य नयनासा हि दण्डनीतिरिदोच्यते ।
मूर्धं स भगवान्ध्याया विरं द्युद्धधराः प्रभुः ।
अयुजस्तथैवास्मान् महादेवो महेश्वरः ।
दण्डनीतिः प्रयोगार्थं प्रमाणानि च सर्वशः । [5]
विद्याश्वतथः कूटस्थास्त्रासां मेदविकल्पना ।
अज्ञानि वेदाश्वत्थारो नीमांसा व्यापविक्षारः ।
पुराणं धर्मशास्त्रं च विद्या श्वेतःश्वतुर्दश ।
आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वश्चेति निश्चयः ।
अथैवायं चतुर्थं तु विद्या ब्रह्मादीनां तु । [10]
दश चाष्टौ च त्रिविधायां द्वा धर्मस्य संहिताः ।
एतास्मासेव विद्यानां व्यासमाह महेश्वरः ।
शास्त्रानि त्रीणि शास्त्राणामाह तन्नाम संहिताः ।
व्यास एव तु विद्यानां महादेवेन कीर्तितः ।
तत्तं पाशुपतं नाम पाञ्चरार्थं च विद्युतम् । [15]
योगशास्त्रं च सार्वभौमं तत्तं लोकापतं तथा ।
तत्तं ब्रह्मलोकं नाम सर्वविद्यां त्रिवैकताम् ।
सुखदुःखापेक्षिज्ञासाकारकश्चेति विद्युतम् ।
लक्षविद्याकथा चाष्टौ सप्तोको नव विक्षारः ।
दश चाष्टौ च विज्ञेयाः पौराण्यं यन्संहिताः । [20]
पुराणस्य अष्टौषास्त्रं वायुदेवेह संहिताः ।
धर्मशास्त्राणि तद्वाचः एकाष्टौ नीति भाग्यधरा ।
एकाष्टौनि पुराणानि वेदाङ्गैकार्यसंहिताः ।
नानायांति च सर्वाणि सतः शास्त्राणि शंकरः । [25]
श्रीवाच भगवान्देव काळज्ञानि यानि च ।
चतुःषष्टिभिराणावासायुर्देवं च लोपयम् ।
अष्टादशविकल्पान्तां दण्डनीतिं च शास्त्रतीम् ।
गान्धर्वमितिहासं च भागवित्कारमुक्तवाम् ।
इत्येताः शांकरोक्ता विद्याः षाड्वाधेसंहिताः ।
पुनर्भेदस्त्वहं च सात्त्विकेभ्यो तु विक्षारः । [30]
ऋषिर्भेदेवगन्धर्वैः सविकल्पाः सविष्टारः ।
शब्दभ्यस्तथैव लोके वेद एव च सर्वथाः ।
विद्याश्वतथः संहिताः वेदवादाश्च ते स्पृष्टाः ।
पुनर्भेदस्त्वहं यद्य स योको वेदपारागः ।
विद्वानां पारगो ऋग्ने सिन्धुरिन्दो बृहस्पतिः । [35]
शक्रः स्थायंयुवधैव मनुः परमधर्मविम् ।

प्रदास्यति पुनरोऽहं पुत्रारणिमिमां ॥ ते ।

65

(L. 8) Ts Gs Ms S प्राणरत्नेन.

ब्रह्मा च परमो देवः सदा सर्वैः पुरोहितैः ।
सर्वस्यानुग्रहैव व्यासो वै वेदपारगः ।
भीष्म उवाच ।

अहं प्रातनवो भीष्मः प्रसादान्माघवक्ष्ये च ।
शंकरस्य प्रसादाच्च ब्रह्मणश्च कुलद्वयम् । [40]
वेदपारग इत्युक्तो याज्ञवल्क्यश्च सर्वेशः ।
कल्पे कल्पे महाभागैर्नृपिभिरुत्तमैर्दक्षिभिः ।
अपि पुत्रैर्नृपिणैर्भित्तैः ऽऽग्रिमैकैः पि ।
शिबेन ब्रह्मणा चैव विष्णुना च विकल्पिताः ।
आदिकल्पे पुनश्चैव भिद्यन्ते साधुभिः पुनः । [45]
इदानीमपि विद्वद्भिः भिद्यन्ते च विकल्पकैः ।
पूर्वजन्मानुसारिण बहूधेयं सरस्वती ।

67

After 1. 115, 28, Ds (suppl. fol. sec. m.), s (partly;
and at a different place) S ins.:

जातसात्रानुपादाय शतशृङ्गनिवासिनः ।
पाण्डोः पुत्रानमन्यन्त तापसाः स्वानि वारमजान् ।
ततस्तु वृण्वयः सर्वं बभूवेषु पुरोगमाः ।
पाण्डुः सापभयासीतः शतशृङ्गयुषेयिषात् ।
तत्रैव मुनिभिः सार्धं तापतोऽभूत्तपश्चरन् । [5]
शाकमुलकलाहारास्पर्त्वा नियतेन्द्रियः ।
योगध्यानपरो राजा बभूवेति च वादकाः ।
प्रभुवन्ति स्म बहवस्तनुत्वा शोककथिताः ।
पाण्डोः प्रीतिसमायुक्ताः कदा ओष्याम साक्याः । [10]
इत्येषं कथयन्तस्ते वृण्वयः सह बान्धवैः ।
पाण्डोः पुत्रागमं श्रुत्वा सर्वं हर्षसमन्विताः ।
सभाजयन्तस्तेऽन्योन्यं बहुदेवं यचोऽभुवन् ।
न भयैरभिक्रयाहीनाः पाण्डोः पुत्रा महाबलाः ।
पाण्डोः प्रियहितान्वेषी प्रेषय त्वं पुरोहितम् ।
बभूवेषु कथयिषुस्वा विसर्जनं पुरोहितम् । [15]
सुक्रानि च कुमारानां पात्रिबर्हस्पत्येकशः ।
कुन्ती नार्द्धं च संदिश्य दासदासीपरिच्छदम् ।

67

This passage occurs also in Ds (suppl. fol. sec. m.), which was inadvertently omitted from the list of MSS. mentioned in the footnote to 1. 115, 28. Ds ins. lines 4-44 of the passage after 1. 116, 1st, om. the rest.

(L. 3) Ds आगता यादवाः सर्वे. — (L. 5) Ds तत्रैव पापसर्पादः पुनश्चैव महापता. — (L. 7) Ds तपः परममाखितः (for the posterior half). — (L. 8) Ds दृष्ट्वा तु पुत्रजं तेषां पपत्पुरोहतेरतः. — (L. 9) Some MSS. संगताः. — (L.

गावो हिरण्यं रूप्यं च प्रेषयामास भारत ।
सन्नि सर्वानि संगृह्य प्रययौ स पुरोहितः ।
समागतं द्विजश्रेष्ठं काश्यपं वै पुरोहितम् । [20]
पूजयामास विधिवत्पाण्डुः परपुत्रं जयः ।
पृथा भाद्रिः च संहृष्टे बभूवेषु प्रसन्नताम् ।
ततः पाण्डुः क्रियाः सर्वाः पाण्डवाणामकारयत् ।
गर्माधानादिदुःखानि चोलोपनयनानि च ।
काश्यपः कृतवान्सर्वमुपाकर्म्म च भारत । [25]
चौलोपनयनादूर्ध्वं वृषभाक्षा यशस्विनः ।
वैदिकाध्ययने सर्वं समपद्यन्त पारगाः ।
चार्पातेः वृषतः पुत्रः शुक्रो नाम परंतपः ।
येन सागरपर्यन्ता धनुषा निर्जिता मही ।
अथमेषाश्चैरिष्ट्वा स महात्मा महामतैः । [30]
आराध्य देवताः सर्वाः पितृनपि महामतिः ।
शतशृङ्गे तपस्तेपे शाकमुलकलाशनाः ।
तेनोपकरणश्रेष्ठैः शिक्षया चोपहृष्टिताः ।
तत्प्रसादाद्युर्वेदे समपद्यन्त पारगाः ।
गदायां पारगो भीमलोभरेडु मुषिष्ठिरः । [35]
अस्त्रिचर्मणि निष्णातो यमौ साववतां वही ।
धनुर्वेदे गतः पारं सभ्यसाक्षी परंतपः ।
शुकेन समनुश्रुतो यत्सतोऽयमिति प्रभो ।
अनुश्रय ततो राना शक्तिं ब्रूयं तथा शताम् ।
धनुश्च द्वादश श्रेष्ठसालमार्गं महाप्रभम् । [40]
विषाटक्षुरनाराचान्युग्रप्रक्षालनं कृतम् ।
द्वौ पार्याय संहृष्टो महोरगसमप्रभम् ।
अवाप्य सर्वसत्त्वानि मुद्रितो यासयामजः ।
श्वेने सर्वान्महीपालान्यपयामास स्वतैः सा ।
युक्त्वोन्तरात्येवं परस्परमर्द्धमाः । [45]
अन्वेषन्त पार्याय साद्रीपुत्रो तथैव च ।

Then follows a repetition of 1. 115, 28 — a clear sign of interpolation — and a colophon (corresponding to the colophon of our adhy. 115). The MSS. cont.:

11) Ds दिनानि कतिचित्पुनरित्येव हन्यन्ति. — (L. 12) Ds बभूवेषु पुरोगमाः. — (L. 13) Ds प्रतिबभूवेषु हन्ये तान्महत्तमं सत्त्वित्वा. — (L. 15) Ds तत्र पुरोहितो राजन्मनुष्यां निरिगतः. — (L. 16) Ds बभूवेषु पादाय (for the prior half). — (L. 18) Ds हस्तवर्षयानां वक्षस्वनादि च. — Colophon. Adhy. no.: Ds 123; T1 115; T2 65; G M 66. — After the colophon, Ds ins.:

वनमेव यथाच ।

बलिन्वति सभायाः पाण्डवा गवताश्च ।
साययन्त श्वेनेन तेषामनुषं निपद्य ।
यद्विष्णोर्भयवर्षयन्त भीमं दिवोपन ।

दैशपायन ।

पाण्डवानां तयायुस्व श्युः कौरवमन्दन ।
जगाम हास्तिनपुरं पोदशाब्दो युधिष्ठिर ।
भीमसेनं पञ्चदशे भीमयुगे चतुर्दशे ।
त्रयोदशाब्दौ च यमो जग्मतुर्गोपाहायम् । [50]
तत्र त्रयोदशाब्दानि धातराष्ट्रे सहोपिता ।
पदं च मासाञ्जुष्टा-मुखा ज्ञातो घटोत्कच ।
पद्मासानेकचक्रायो वर्षे पाञ्चालके गृहे ।
धातराष्ट्रे सहोपित्वा पञ्च वर्षाणि भारत ।
हृष्टप्रस्थेऽवसक्तत्र श्रीणि वर्षाणि विशातिष्ठ । [55]
द्वादशाब्दान्येकं च विभ्रममृततिजिता ।
भुङ्क्त्वा पदत्रिरात राज्यं सागरान्तां वसुधराम् ।
मासैः पञ्चमहाप्रान्तं सर्वं कृष्णपरायणा ।
राज्ये परिक्षितं स्व्याय इष्टा गतिमयामुवह ।
पुत्रं युधिष्ठिरस्यापि आयुरष्टोत्तरं वातम् । [60]
अर्जुनाकेशवो ज्येष्ठश्चिन्मार्गसैमहायुज ।
कृष्णारसकर्मणो ज्येष्ठश्चिन्मार्गसैमहायुज ।

☞ The passage is immediately followed by
1 116 1 ('without दैश')

68

After 1 116 22, Ds (marg om m) S ins

दैशपायन ।

तस्याह्वयनं कृत्वा कुन्ती शोकाग्निप्रिपिता ।
पश्चात् सहसा भूमौ क्षिप्तमूक इव हुम ।
निक्षेष्टा पतिता भूमौ मोहे न तु चञ्चल सा ।
तस्मिन्क्षणे कृतस्नानममकाङ्क्षरस्यूतम् ।
अलकारकृतं पाण्डुं शवाय दायने शुभे । [5]
कुन्तीमुपाप्य भार्ग्वी तु मोहिनादिष्टपेतनाम् ।
पद्मेक्षितं च ता कुन्तीं दर्शयामास कौरवम् ।
पादयोः पतिता हुन्ती पुनश्चयाय भूमिपम् ।

— (L. 49) Ds भीम पञ्चदशाब्दे तु मन्वन्ते ये धनञ्जय, Gs Ms पञ्चदशाब्दो भीमस्तु चतुर्दशाब्दो धनञ्जय (!) — (L. 56) Ts Gs वयम्, Gs Ms वयम् (for विभ्रम) Ds वने वैराटके तथा (for विभ्रम) — After line 56, Ds (which om line 57) ins

संपी युद्धे स्वतितान् मासपदं गृणेयम् ।
अनु पञ्चाशदपरेण निराशङ्कवैद्यपरम् ।

— (L. 58) Ds तपोनिष्ठा वनेमवत् (for the posterior half) — After line 58, Ds (which om line 59) ins

महाप्रसानिकविभी शेष मासचतुष्टयम् ।

— (L. 60) Ds श्लेषमादित मोक्ष (for the prior half). — (L. 62) Ds वनेण वलमग्रेषि कृष्णाक्ष्येष्ठ मरीचित

— After line 62, S (except Gs s) ins.

115

रक्तचन्दनदिग्धाङ्गं महारजतवाससम् ।
संक्षितेन तु वर्षेण यदन्तमिव भारतीम् । [10]
परिरम्य तदा मोहाद्विललापाकुलेन्द्रिया ।
भार्ग्वी चापि समाक्षिद्यम्य राजानं विललाप सा ।
त तथाशायिनं पाण्डुमुपय सह चारणे ।
अभ्येक्ष सहित्वा सर्वे शोकादृश्यपवतं यम् ।
अस्त गतिमयादित्यं सशुक्लमिव सागरम् । [15]
दृष्ट्वा पाण्डुं नरव्याघ्रं शोचन्ति स्म महर्षयः ।
समानशोका ऋषयः पाण्डवाश्च बभूवुरे ।
ते समाधासिते विप्रर्विलेपतुरनिन्दिते ।

कुन्ती ।

हा राजन्कस्य नो हित्वा गच्छति त्रिदशाक्षयम् ।
हा राजन्मम मन्दाया कथं भार्ग्वी समेत्य वै । [20]
निषेधं प्राप्तवाञ्छानज्जगन्मयपरिसङ्क्षयात् ।
युधिष्ठिरं भीमसेनमर्जुनं च यन्मायुगौ ।
कस्यानुग्रामिप्रयान्तिहृत्वा प्रयातोऽसि विना पते ।
नृप स्वा त्रिदशा देवा प्रतिनन्दन्ति भारत ।
यथा हि तप उग्र ते चरितं विप्रसदयि । [25]
आवाभ्यां सहितो राजन्गमिष्यति विषं ह्यभम् ।
आमसीदामसीदतां कर्मणां चरितं गतिम् ।
ननु नाम सहावाम्बा गमिष्यासीति नस्तत्परा ।
प्रतिज्ञातं कुरुक्षेत्रं यदासि वनमागतः ।
आवाभ्यां त्वेव सहितो गमिष्यति विना पते । [30]
सुहृत् क्षम्यतां राजन्नारोक्ष्यारवक्षितां तव ।

दैशपायन ।

विलपित्वा नृपा त्वेव नि सद्ये पतिते शुचि ।
यथा विद्धे हृते शुभौ कुरुष्वैवमगते तथा ।
युधिष्ठिरमुखा सर्वं पाण्डुं च दैशपायनम् ।
तेऽव्यायस्य विगुर्वृत्ते वि सखा पतिता शुचि । [35]
पाण्डो पादौ परिवन्ध्य विलपन्ति स्म पाण्डवाः ।

रामो हुकोदराक्ष्येष्ठ विभिमार्गसैमहाय 1,
while Ds ins

पाण्डु पञ्च महावेनासा पञ्चपर्वते सुगम् ।
येन स कावयपवत् पत्नीभ्यां तु वृजं तदा ।
यसि पक्षे समुपज्ज पापैस्तत्त्व च भीमम् ।
तस्मिन्नुत्तराक्ष्येष्ठं प्रहृते तु महोत्सवे ।
युरोहितेन सहितो आह्वानं पदैर्धैर्यम् ।
तस्मिन्कले समाह्वय स कपीन्क्षितमताम् ।
पूजयामास विषिवद्गोविर्दक्षिणाचरे ।

68

Lanes 1-9 (= 1263*) are ins. in Ds after 1 116

सुषिष्टिः ।

हा विनष्टाः स्य तातेति हा विनाथा भवामहे ।
 एवद्विहीना महामाश्र कथं पतौम बालकाः ।
 लोकनाथस्य पुत्राः को न सनाथा भवामहे ।
 क्षणेनैव महाराज भवो लोकस्य चित्रता । [40]
 चासद्विधा राजपुत्रा अभन्याः सन्ति भारत ।
 वद्विनाशाश्च राजेन्द्र राज्यप्ररपलनात्तथा ।
 धान्यधानामप्यज्ञानात्प्रायः सा व्यसतं वधम् ।
 किं करिष्यामहे राजन्यकर्तव्यं नः प्रसीदताम् ।

भीमः ।

दित्वा राज्यं च भोगांश्च क्षतशृङ्गनिवासिनः । [45]
 स्वया कृत्वाः स्य राजेन्द्र महता तपसा पथम् ।
 दित्वा मामं वनं गत्वा स्वयमाह्वय भक्षणम् ।
 शाकमूलफलैर्यन्मैभरणं ये स्वया कृतम् ।
 पुत्रास्तृपाय पितरो यस्मिच्छन्ति महामनः ।
 त्रिवर्गफलमिच्छन्तस्तस्य कालोऽयमागतः । [50]
 अमुच्यैव फलं राजन्यन्तु माहंसि भारत ।

वैशंपायनः ।

हृत्प्रेममुक्त्वा पितरं भीमोऽपि बिललाप ह ।

अर्जुनः ।

प्रणष्टं भारतं वंशं पाण्डुना पुनरुद्धतम् ।
 तस्मिंस्त्रोवनगते नष्टं राज्यं स्रग्राहकम् ।
 पुनर्निष्कारितं क्षत्रं पाण्डुपुत्रैर्महात्मभिः । [55]
 पतञ्जुत्वा तु मोदित्वा गन्तुमर्हसि कीरव ।

वैशंपायनः ।

हृत्प्रेममुक्त्वा पितरं बिललाप घनंजयः ।

यमौ ।

हृत्संघर्षं तपः कृत्वा कृत्वा नौ भरतर्षभ ।
 शुषकाभस्य महतः शुश्रूषादिकं त्वया । [60]
 न आवाहं किंचिदेव राज्यं विद्मः यथा सुरा ।

वैशंपायनः ।

पृथमुक्त्वा यमौ चापि बिलेपतुरयातुरौ ।

वैशंपायनः ।

अपयस्तान्समाश्वास्य पाण्डवान्त्वत्तिक्रमान् ।
 ऊचुः कुन्ती च माद्री च समाश्वास्य तपस्विनः ।
 सुभगे बालपुत्रे तु न मतेत्यं कथंचन ।
 पाण्डवोऽश्वापि नेप्यामः कुरुराष्ट्रं परतपान् । [5]
 अथमैष्वर्ग्यजातेषु एतराष्ट्रस्य लोभवान् ।
 स कदाचित् सर्वतः पाण्डवेषु यथाविधि ।
 कुन्त्याश्च वृष्णयो नाथाः कुन्तिभोजस्तथैव च ।
 मायाश्च बलिनौ धेष्टाः शतयो भ्राता महारायः ।
 अत्रौ तु मरणं सार्धं फलवन्नात्र संशयः ।
 सुवाम्यां हुक्करं चैतद्वदन्ति द्विजपुंगवाः । [10]
 श्रुते भर्तरे साध्वी श्री ब्रह्मचर्यं धृषस्थिता ।
 धर्मश्च नियमैः श्रान्ता मनोवाक्कायजैः शुभैः ।
 भर्तारं चिन्तयन्ती सा भर्तारं निस्तरिच्छुभा ।
 सारितश्चापि भर्ता स्वादात्मा पुत्रैस्तथैव च । [15]
 सखाजीवितमेवैतद्युवयोर्विदं शोभनम् ।

कुन्ती ।

यथा पाण्डोस्तु निर्वृक्षताया विप्रगणस्य च ।
 आज्ञा शिरसि निक्षिप्ता करिष्यामि च तत्तथा ।
 यदाहुर्मैत्रगन्तो हि तन्मम्ये शोभनं परम् ।
 अतुंश्च मम पुत्राणां मम चैव न संशयः ।

माद्री ।

कुन्ती समर्था पुत्राणां योगक्षेमस्य धारणे । [20]
 अस्या हि न समा दुःखा यद्यपि स्वादुर्गन्धती ।
 कुन्त्याश्च वृष्णयो नाथाः कुन्तिभोजस्तथैव च ।
 माहं स्वमिव पुत्राणां समर्था धारणे तथा ।
 साहं अतोरमन्त्रित्वे संवृता न स्वहं तथा ।
 अर्जुनोक्तस्य ॥ येषां देवी नामनुमन्वताम् । [25]
 धर्मश्च कृतश्च सत्यसंचयः भीमतः ।
 पादौ परिचरिष्यामि तथार्थादानुमन्वताम् ।

वैशंपायनः ।

एवमुक्त्वा महाराज मद्रराजमुत्वा शुभम् ।
 ददौ कुन्तये यमौ माद्री शिरसाभिप्रणय च ।
 अभिवाद्य महर्षीन्सा परिचर्य च पाण्डवान् । [30]
 शुश्रूषामात्रं बहुधाः पार्थोनामसुतो तथा ।
 हस्ते सुषिष्टिं गृह्य माद्री वाक्पथमभाषत ।
 कुन्ती माता अहं धात्री युष्माकं तु पिता स्वः ।

युधिष्ठिरः पिता ज्येष्ठशत्रुणां धर्मतः सदा ।
 दृढासुपासनासक्तः सत्यधर्मपरायणः । [35]
 तादृशा न विनश्यन्ति नैव यान्ति पराभवम् ।
 तस्मात्सर्वे कुरुष्व वै गुरुत्तमतन्द्रिततः ।
 ऋषीणां च दृढावाश्च नमस्कृत्य पुनः पुनः ।
 आयासकृपणा माद्री प्रत्युवाच पृथां ततः ।
 धन्या स्वमसि पाप्येति नास्ति स्त्री सदशी त्वया । [40]
 धीर्यं तेजश्च योगं च साहाय्यं च यदास्विनाम् ।
 कुन्ति द्रक्ष्यसि पुत्राणां प्रज्ञानागमितौजसम् ।
 ऋषीणां संनिधौ येषां मया वामय्युदीरिता ।
 दिदृक्षमाणया स्वर्गं न मेमेवा वृथा भवेत् ।
 आर्षां चाप्यभिवाद्या च मम पूज्या च सर्वतः । [45]
 ज्येष्ठा धरित्रा त्वं देवि भूपिता स्वगुणैः शुभैः ।
 अभ्यनुशातुमिच्छामि त्वया यादवनन्दिनि ।
 धर्मं स्वर्गं च कीर्तिं च त्वत्कृतेऽहम्वाप्तुमायम् ।
 यथा तथा विप्रश्न्येह मां च कार्यार्थिचचारणाम् ।
 चाप्यसंदिग्धया वाचा कुन्त्युवाच यदास्विनी । [50]
 भनुज्ञातासि कल्याणि त्रिदिव्ये संगमोऽस्तु ते ।
 भग्नौ सह विद्यालाशि क्षिप्रमधैव भासिति ।
 संगता स्वर्गलोके त्वं रमेयाः चाश्रयीः सन्नाः ।
 ततः पुरोहितः ज्ञात्वा मेतर्कमेति वारुणः ।
 द्विपञ्चशकलानाज्यं तिलाद्वयं च तण्डुलान् । [55]
 वदकूर्मं सपरशुं समानीय तपस्विभिः ।
 अभ्यनेद्यामिमाहृत्य यथापाप्यं समन्ततः ।
 काश्यपः कारवामास पाण्डोः मेतस्य तौ क्रियायम् ।
 पुरोहितोऽपि विधिना पाण्डोः पुत्री युधिष्ठिरा ।
 तेनाग्निनादहपाण्डुं कृत्वा चापि क्रियाकृता । [60]
 वृद्धोऽकाभिसंसस्रः पपात सुनि पाण्डवः ।
 ऋषीण्युत्रागृष्टां चैव विदुष्यं च नृपात्मजान् ।

70

After L. 110, 7, G. ins.:

ततः पुत्राश्च पौत्राश्च राजानः सर्वे एव हि ।
 पाण्डवाः कौरवाश्च राज्यैश्चर्यमनुव्रिताः ।
 धृष्टीनिमित्तमन्वोन्मं भातमिष्यन्ति निर्द्वेष्टाः ।
 कुराण्डवयोरपीर्यैः युधिष्ठीर्यकारणः ।
 कप्योन्मं घोरमासाद्य करिष्यन्ति महीमिमाश्च । [5]

71

Da has various lines of this passage at different points of its text; its readings have been ignored. — (L. 2) N B. s. उत्पादितं; Dn. s. उपपादितं; Da दृष्टा इतः. — (L. 11) Da प्रतिशंसि (for विप्रस्तित). — (L. 14)

रुधिरौचनिगमां च बालपुद्गायशेषिताम् ।
 घोरमेनमद्वैव कालं सर्वक्षयावहम् ।
 दृष्टानन्दसुखं प्रीत्या दृष्ट्वा मातः शृणुष्व ॥

71

After L. 119, 30^{ab}, Ka N B D ins. (of. No. 73 below):

मह्यं भोज्यं च पेयं च चोदयं लेहामथापि च ।
 उपाहृतं नैस्त्रात्र कुशलैः सुदुर्कर्मणि ।
 न्यवेदयन्त्यापुण्या पातैराद्याम वै तदा ।
 ततो हुयोधनस्य पाण्डवानाह तुमैतिः ।
 गह्रां चैवानुयास्याम उद्यानवनशोभिताम् । [5]
 संहिता भ्रातरः सर्वे जलकोठानवासुमः ।
 एवमसिबति तं चापि मयुधाच युधिष्ठिरः ।
 ते रथेनगराकारैर्दत्ताश्च गभीरतमैः ।
 निर्ययुर्नगराच्छूराः कौरवाः पाण्डवैः सह ।
 उद्यानवनमालाद्य विदुष्यं च महाजनम् । [10]
 विशन्ति स्य तदा वीराः सिंहह्रस्व गिरिरोहाश्च ।
 उद्यानमभिपश्यन्तो भ्रातरः सर्वे एव ते ।
 कपस्यानयुर्द्वैः शुभैर्वलसीभिश्च वोभितम् ।
 गवाक्षकैस्तथा जालैर्मलैः सांचारिकैरपि । [15]
 संमार्जितं सौचकारिश्चिकरैश्च पिरिञ्चिम् ।
 दीर्घिकाभिश्च पूर्णाभिसया पुष्करिणीभिर्हि (?) ।
 जलं तच्छुशुभे छत्रं कुलैर्जलद्वैस्तथा ।
 उपच्छत्रं वसुमती तथा उपस्यैवधुर्गैः ।
 तत्रोपविष्टास्ते सर्वे पाण्डवाः कौरवाश्च ॥ [20]
 उपच्छत्रान्बहुन्कांमोस्ते सुभ्रन्ति ततस्ततः ।
 अभ्योद्यानवरे तस्मिन्स्था कौटुम्बिकाश्च ते ।
 परस्परस्य बह्वैभ्यो ददुर्भेदांस्ततस्ततः ।
 ततो हुयोधनः पापलज्जयै कालकूटकम् ।
 विप्र महोपयामास भीमसेनजिघांसया । [25]
 स्वयमुत्थाय वैवाच हृदयेन क्षुरोपमः ।
 स चाचायुक्तकल्पश्च भ्रातृव्यं सुदुष्यथा ।
 स्वयं प्रक्षिप्यते मह्यं वक्तुः भीमस्य पाण्डव ।
 प्रतीच्छित्तं च सीसेन च यै दोषमजानता ।
 ततो हुयोधनस्य हृदयेन हससिब । [30]
 कृतकृत्यविवारमानं मन्वते पुरवाचमः ।

Dn Da. s. संशेः (for जलेः). — (L. 16) N. s. दृष्टा शीकुलै-
 रपि; Da तथा पचाकैरपि. — (L. 20) N B. s. Da Da. s.
 उपपन्नान्. — (L. 26) N. s. दावद्वयं; Ns Dn नद्वैवच.
 — (L. 27) Ns Dn Da वदु (for वने). — (L. 28) Ka
 प्रतिशंसि; Ns Dn Da. s. प्रदीपितं; Da Ds प्रतिशंसि.

सतस्ते सहिता सर्वे जलकीडामकुर्वत ।
पाण्डवा धार्तराष्ट्राश्च तदा मुदितमानसा ।

72

After 1 119 38^{ab}, Ks N B D ins

इतावदेषा भीमेन सर्पो वासुकिर्मम्यु ।
कुरुष्व सर्पराजान वासुकि वासवोपमम् ।
अथ गतो धै नागेन्द्र अशु बद्धा प्रवेक्षित ।
यथा च नो मतिर्घोर विपरीतो भविष्यति ।
निम्बेष्टोऽस्मानमुग्रस्य स च दृष्टोऽन्युत्थित । [5]
क्षसज्जायि सवृत्तदिग्वा बन्धनमाशु न ।
प्रेषयन्त महाबाहु स वै रथ ज्ञातुमर्हसि ।
ततो वासुकिर्मयेस्य नागैरनुग्रहस्तदा ।
पश्यति सा महाबाहु भीम भीमपराक्रमम् ।
आर्षेण च दृष्ट स एषाया आर्षेण च । [10]
तदा वैहिप्रदोहित्र परित्वच सुपीडितम् ।
सुभीतश्चामवसत्य वासुकि सुमहाबलम् ।
अमवीक्ष्य च नागेन्द्र किमस्य कियतां शिवम् ।
धनौघो रक्षतिचयो यशु चास्य मदीयताम् ।
पृथमुक्तस्तदा नागो वासुकिं प्रत्यभाषत । [15]
यदि नागेन्द्र मुष्टोऽस्ति किमस्य घनसंघे ।
इस पिबेकुमारोऽयं स्वयि भीते महाबल ।
बल नागसहस्रस्य तस्मिन्कुण्डे प्रतिष्ठितम् ।
वायविवति षाळोऽयं तावदस्य मदीयताम् ।
पृथमस्त्विति तं नाम वासुकिं प्रत्यभाषत । [20]
ततो भीमस्तदा नागै कृतस्वस्वयनं शुचि ।
प्रभुस्त्वश्वोपविष्ट सन्नस्य विवति पाण्डव ।
पूकोष्ठासासत कुण्ड विवति सा महाबल ।
पृथमष्टौ स कुण्डानि क्षापितवन्कुण्डनम् । [25]
ततस्तु शयने दिग्धे नागदंसे महाशुभ ।
अतोऽत भीमसेनस्तु यथासुखमर्हिदम् ।

Colophon

72

(L 1) Ns Bs Dn Ds १ सर्वे (for सर्पो) — (L 3) Dn
Ds द्वाष्ट — (L 7) N B Dn Ds transp त and स
— (L 22) Ns १ B १ s Dn Ds १ स (for सृज्) — (L
25) Ns B (except B १) Ds १ नागदंसे — Colophon om
in B Ds १ Adhy no Dns Da 128, Dns 127
Aggregate sloka no Dns 5037 — (L 33) Ks
नाविदम्; Ns १ Dn दविदम् B १ दविदम् Bs दविदम्, Ds
चितदम् — After line 36 Ds ins

नैतसाह तदा कुती हतलो व्यचिन्वत यवम् ।
ह्य गत्वा पुरोधान व्यचिन्वत स शण्डवा ।

वैशपायन उवाच ।

ततस्ते कौरवा सर्वे विना भीम च पाण्डवा ।
पृथकीष्टाविहारास्तु प्रतस्थुर्गुप्तसाह्वयम् ।
रथैर्गर्गैस्तथा चाथैर्गर्गैश्चान्यैरेकत ।
सुपन्नो भीमसौस्तु यातो ह्यप्रत एव न । [30]
ततो दुर्योधन पाण्डवापदयन्कुदोरदम् ।
आरुभि सहितो हृष्टो नगर प्रविशेष्ट ह ।
शुषिष्ठिराशु धर्मात्मा अविन्दन्पापमात्मनि ।
रथेनानुमानेन पर साशु सममुपश्यति ।
सोऽभ्युपेत्य तदा पाथ्यो मातर आरुवरक्ष । [35]
अभिवाद्यामयीरकुन्तीमम्भीम भीम इहागत ।
क गतो भविता मातर्ह पश्यामि तं शुभे ।
उद्यानानि वन चैव विवितानि समन्तत ।
उदर्थं न च स भीर हृष्टवन्तो धृकोदरम् ।
मन्यमानागत सर्थ यातो न पूर्वमेव स । [40]
आगता सा महाभारो वाकुलेनान्तरात्मना ।
इहागम्य क तु गतस्त्वया वा प्रवित क तु ।
कथयस्व महाबाहु भीमसेन यथास्मिनि ।
य हि मे क्षुण्यते भावस्त वीरं प्रति शोभने ।
यत प्रभुसं मन्येऽह भीम मेति हतस्तु स । [45]
इत्युक्ता च तत कुती धर्मराजेन भीतता ।
हा हेति कृत्वा सन्नान्ता प्रत्युवाच शुषिष्ठिरम् ।
य पुत्र भीम पश्यामि न मामन्येति स प्रभो ।
भीममग्नेपणे यत कुल तस्याशु मे सह ।
इत्युक्ता स वयं उषेष्ट हृष्टयेन विदूयता । [50]
क्षुत्तामानास्य तदा कुती चपनममवीक्ष ।
क गतो भवत क्षणमसितो न हव्यते ।
उद्यानादिगंगा सर्वे आतरो आरुभि सह ।
वज्रैकस्तु महाबाहुभीमो नाभ्येति मामिह ।
न च श्रीणयते बहु सारं दुर्योधनस्य स । [55]
कुरोऽसौ दुर्मति क्षुभो राज्यलुब्धोऽनपश्य ।

भीम भीमेति ते वासुपुत्रसुखैरुदीरयम् ।

विचिन्वत वन सर्वे न पश्यति स मास्तिम् ।

आगता सख्यं भूय इदमुज्ज्वलातरे ।

— (L 48) Ns Dn भेलसाविति — After line 54
Bs ins

विदु उवाच ।

ह्यत गत्वा पुरोधान चिन्वन्तु सार पाण्डवे ।

ते सव यथा स्मरिता भीमे युवैरुदीरयन् ।

विचिन्वन्तो वन सर्वे ते न पश्यति तं जना ।

नागव्य नागैर्भूय इत्युक्तु इमां तम् ।

न हृष्टये महाबाहुरन्य भीमो महाबल ।

निहन्त्यादपि तं धीरं ज्ञातमन्युः सुयोधनः ।
तेन मे व्याकुलं चित्तं हृदयं दक्षतीव च ।

विदुर उवाच ।

मैत्रं यदस्व कल्याणि क्षेपसंरक्षणं कुट ।
प्रत्यादिष्टो हि दुष्टात्मा दोषेऽपि प्रदोत्तय । [60]
दीर्घायुपक्षव सुता यथोवाच महामुनिः ।
आगमिष्यति ते पुत्रः प्रीतिं चोत्पादयिष्यति ।

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा ययौ विद्वान्विदुरः स्वं निवेशनम् ।
कुन्ती विन्तापरा भूत्वा सदासीना सुतेर्गृहे ।
ततोऽष्टमे तु दिवसे प्रत्युत्पन्न पाण्डवः । [65]
तस्मिंस्तदा रसे क्षीणं सोऽप्रमेयबलो बली ।
तं दृष्ट्वा प्रतिबुद्धं तु पाण्डवं ते मुन्यंगमाः ।

सान्त्वयामासुरव्यमा वचनं चेदमब्रुवन् ।
यन्ते पीतो महाबाहो रसोऽयं क्षीयैसंभृतः ।
तस्मात्प्रागुत्पन्नो रणेऽष्टम्यो भविष्यसि । [70]
गच्छाद्य च त्वं स्वगृहं ज्ञातो दिव्यैरिमेजैः ।
आतरस्ते तु तप्यन्ति त्वां विना कुर्वन्वयः ।
सतः ज्ञातो महाबाहुः शुचिः शुक्लान्वरपत्रः ।
ततो भ्रातृभ्यः भवने कृतकौतुकमद्भुतः ।

जीयसीर्षिर्षीर्षीभिः सुरभीर्निर्विषेयतः । [75]
शुक्लान्वरमार्गं च मार्गद्वैतं महाबलः ।
पूजितो मुनीर्वाय आशीर्भिक्षाभिनन्दितः ।
दिव्याभरणसंछन्नो नागनाममय पाण्डवः ।
उद्विष्टप्रदृष्टात्मा नागलोकादर्दिनः ।

उत्तिष्ठतः स ॥ नागेभ्यः जलाजलकक्षैक्षणः । [80]
सक्षिप्तैव यमोद्देशो स्थापितः कुकुरन्मदनः ।
ते चातर्दधिरे नागाः पाण्डवर्षेय पश्यतः ।
तत ऊरुधाय क्रीन्तेयो भीमसेनो महाबलः ।
आजगाम महाबाहुर्मौतुलिकमजसा ।

ततोऽभिप्रायं जमनीं ज्येष्ठं भ्रातरमेव च । [85]
कनीयसः समामास चिरःस्मिन्निमग्नैः ।
सैत्रापि संपरिप्लव्यः सह मात्रा नरप्रेमैः ।
अन्योन्यगतसौहार्दादिष्टवा द्विदधति चामुबन् ।
ततस्तत्सर्वमाचष्ट दुर्धनं निविचेष्टितम् ।

अपूणां भीमसेनश्च महाबलपरिप्लवः । [90]
नागलोके च यद्वृत्तं गुणदोषमदोषतः ।

सद्यः सर्वमदोषेण कथयामास पाण्डवः ।
ततो युधिष्ठिरो राजा भीममाह यथोऽप्येवम् ।
तूष्णीं भव न ते जल्पमिदं कार्यं कथंचन ।
एवमुक्त्वा महाबाहुर्मौतुलिको युधिष्ठिरः । [95]
आरुभिः सहितः सर्वैरप्रमत्तोऽभवत्तदा ।

73

After adhy. 119, T G ins.:

वैशंपायनः ।

ततस्ते मन्त्रयामासुर्दुर्धनपुरोगमाः ।
प्राणदा विक्रीणी चापि शौघैश्च सहति स्थितः ।
स्पर्धते चापि सततमस्मान्को वृकोदरः ।
तं तु सुप्तं पुरोधाने जलशूले क्षिपामहे ।
ततो जलविहारार्थं कारयामास भारत । [5]

चेलकमलवैशमाभि विप्राणि च भुभानि च ।
सद्यः संस्कारयामासुर्नानागाराप्यनेकदाः ।
उत्कक्रीडनाथानि कारयामास भारत ।
प्रमाणकोट्यामुद्देशैः स्थले कुरवा परिच्छदम् ।
मदयं भोजयं च पेयं च चोप्यं लेखं तथैव च । [10]

उपाजितं नरैस्तत्र तथा सुदृढतं च तत् ।
एवमेवमप्युक्त्वा चार्तराज्ञं तत्तथा ।
ततो दुर्धनं बलसाह पाण्डवांस्तु सुदुर्मतिः ।
गद्गदं वै मानयामोऽयं उद्यानवनगोभितम् ।
सहितः भ्रातरः सर्वे जलक्षीबलवामुदः । [15]

एवमस्त्विति तं चापि प्रत्युवाच युधिष्ठिरः ।
ते रथेनैरगराकरैर्दंशजैश्च हयोत्तमैः ।
निर्ययुर्नगराद्वीराः कुरवाः पाण्डवैः सह ।
उद्यानवनमांसाद्य संमत्स्य च बाहनम् ।
प्राविशन्तु महावीराः सिंहा इव गिरिगृहम् । [20]

उद्यानं व्याप पश्यन्ति भ्रातरः सर्वे एव ते ।
उपस्थानगृहेः शुद्धिबलभीक्ष्णं गोभितम् ।
गयाक्षकैस्तथा आले नैलसंसारकैरपि ।
स्वस्थितं सुवाकरीश्वित्रकारैश्च दिग्विभजिः ।
दीर्घिकाभिश्च पुण्याभिरुपा कारण्डकैरपि । [25]

अले तु मुमुक्षु उच्छेः पुच्छेजलद्वैतम् ।
उपकीर्णां वसुधमती तथा पुष्पैर्धृतैः ।
उपविष्टास्तदा सर्वे पाण्डवाः कुरवस्तथा ।

73

The first few lines of this passage are found in Ds also. — (L 2) G1.s. प्राणदा. For lines 5-6, cf. 1. 119. 39; for 7-8, cf. 1310^a; for 9, cf. 30^{ab}. Lines 10-40 are an almost verbatim repetition of lines 1-31 of passage No. 71 above. — (L 14) T1 G1-3

(cf. the Ins. in Ds given above). — (L 61) Ds दीर्घायुप दृष्टायुष्यं दया देवैरभिदुते. — (L 67) Ns Bs Da D1.s. प्रतिवृत्तं. — (L 71) N1.s. Bs. s. Da D1.s. 'य' स्वगृहं क्षानो दिव्यैरभिः शुभैर्जैः. — After line 94, Ka Ns Bs. D (except Da) ins.:

इतः प्रवृत्तिं वीरोपा रक्षतायोन्मगादृष्टा ।

उपपन्नान्मुहूर्त्तकामांस्तेऽथ भुक्त्वा तत्तत्ततः ।
 अयोधानवने तस्मिन्नाथ श्रीडागताश्च ते । [30]
 परस्परस्य वरेषु ददुर्भङ्गयोस्तत्ततः ।
 ततो दुर्योधनः पापस्तत्रहृषे कालकूटकम् ।
 विषं प्रक्षेपयामास भीमसेनजिघांसया ।
 स्वयमुपायं चैवायं हृदयेन क्षुरोपमः ।
 सकृत्वा आरुत्तत्र याचा चाभूत्तद्वया । [35]
 प्राक्षिपद्देहं स्वयं भद्रं चक्रे भीमस्य पापकृत् ।
 प्रभक्षितं च भीमेन ह्यस्य दोषमजानता ।
 ततो दुर्योधनस्तत्र हृदयेन हस्तभियः ।
 कृतकृत्यमिवात्मानं मेने स पुरपाथमः ।
 ततस्ते सहिता सर्वे जलकीदामकुर्यतः । [40]
 दिवसान्ते परिश्रान्ता विहृत्य हरवन्दना ।
 विहारायतनेष्वेव धीरा पासमरोचयन् ।
 भीमस्तु बलवान्भुक्त्वा ब्याधयामास्यधिकं जले ।
 बाहयित्वा कुमारास्ताञ्जले क्रीडां महाबलः । [45]
 प्रमाणकोट्यां वासार्थं सुव्यापारश्च तत्स्थलम् ।
 स हि तत्स्थलमासाद्य शान्तश्राप्सु विरोधतः ।
 श्रेणेन च परीताहः सुव्याप भुक्तकृत्यवत् ।
 ततो बद्धा एतापदिभीमं दुर्योधनं स्वयम् ।
 द्यूकान्यस्तु निष्काम्याशु स्थलाजलमपातयत् ।
 सक्षेपस्वाश्च संप्राप्तो जले द्यूकानि पाण्डवः । [50]
 पपात यत्र तत्रास्य द्यूकं नासीद्यदृष्टया ।
 स नि सञ्जो जलस्यान्तमवाप्ते पाण्डवोऽबिधात् ।
 भाक्रम्य नागभवने तथा नागकुमारकान् ।
 तत समेस्य बद्धभिक्षदा नागेर्महाविपे । [55]
 वृद्धते पाण्डवस्तत्र विपदिग्धो महाविपे ।
 सतोऽस्य दृष्टमानसश्च तद्दिग्धं कालकूटकम् ।
 हतं सर्वविपेणाशु व्यावर्त्त जहमेन ॥ ।
 तत प्रहृष्टः कौन्तेय स तत्संछिद्य बन्धनम् ।
 पोषयामास सान्स्वर्णकश्चिद्विप्रेणैवमोजयत् ।

ते हन्यमानाः पार्थेन सर्पां वासुकिमभ्ययु । [60]
 ऊचुश्च संपराजानं वासुकिं वासवोपमम् ।
 अयं नरो वै नागेन्द्र ह्यस्तु बन्धू प्रवेक्षितः ।
 यथा च नो मतिर्वार विपरीतो भविष्यति ।
 विनिविष्टोऽन्तरं प्राप्तः स च दष्टो ह्यनेकशः ।
 ससंस्त्राविपे र्दुष्टचक्षिणा बन्धनमाशु न । [65]
 पोषयानो महाबाहुस्तं वै स्वं ज्ञातुर्महसि ।
 ततो वासुकिरभ्येत्य नागेरनुगतस्तदा ।
 पश्यति स्म महानाभो भीमं भीमपराक्रमम् ।
 कार्यनेष च दष्टः सन्प्रयायाश्चार्थेण तु ।
 ततो दृष्टश्च तेनापि परिष्वत्तश्च पाण्डवः । [70]
 शुभीतश्चाभवत्तस्य वासुकिं सुमहायता ।
 अयवीचं च नागेन्द्र किमस्य क्रियतामिति ।
 भिर्यं धनीर्यं रक्षानि यावदस्य प्रदीयताम् ।
 एवमुक्तस्तदा नागो वासुकिं प्रलभायत । [75]
 यदि नागेन्द्र प्रीतोऽसि किमस्य धनसंचयैः ।
 रत्नं पित्रेकुमारोऽयं स्वयि प्रीतिं महाबलः ।
 यत् नागतद्वयस्य कुण्डे चास्मिन्प्रतिपद्य ।
 यावद्विपदि बाहोऽयं तावदस्मै प्रदीयताम् ।
 एवमस्तिविति सं नाग वासुकिः प्रलभायत ।
 ततो भीमस्त्रदा वारैः कृतस्त्रद्वयनं श्रुतिः । [80]
 शम्भुस्रक्षोपविष्टः सन्नसं विवति पाण्डवः ।
 यकोयस्त्रासत्तदा कुण्डं विवति स्म महाबलः ।
 एवमष्टौ तु कुण्डानि सोऽपिबन्धाण्डुतन्वदः ।
 ततस्तु क्षयने दिश्ये नागवते सहाभुजः । [85]
 दोते स्म च तदा भीमो दिवसाभ्यट चैव तु ।
 दुर्योधनोऽपि पापात्मा भीममाशौविपद्वदे ।
 प्रक्षिप्य हतकृत्य स्म आत्मानं अभ्येत तदा ।
 प्रभातार्थो रजन्वो तु बन्धाश्चविहियु पुरम् ।
 बद्धनो भीमसेनस्तु यातो ह्यप्रत एव सः । [90]
 शुचिधिरस्तु धर्मोत्सा चित्सायन्पापमात्मनि ।

गगानां न(T) च; G: प्र)पामोच — After line 16, G: ins.:

जानज्ययुमेने वरेषुदुक्षिण्या तदा :
 — After line 31, G: ins.
 नानाविधानि भद्र्याणि भोज्यापूषानि सोदकात् ।
 खेलन्तः प्रदन्तश्च विहृतेषु कुमारकाः ।
 — For line 34, G: reads

स* * दोषयामास स्वयमुपायं भिजयत् ।
 बहिर्भुज्या याचा हृदयेन क्षुरोपमः ।
 — For lines 41-49, cf. 1 119 31-34. — After line 48, G: ins

खानवित्वाप्य गच्छन्ति प्रदेष्टव्यमवस्थिति च ।

— (L 49) G: एतापादेर्दं रक्षा — For lines 52-57, cf. 1312*, for lines 58-59, of 1. 119 38^{ab}, for 60-65, cf. lines 1-26 of passage No. 73 above — (L 64) T: G: विपदिष्टोत्तरं प्रां, G: निक्षेपोलानुप्रां. G: 'दोषयने' : G: s दष्टोन्वयत् — For lines 69-71, G: subst :

अथ वासुकिना भीमो दृष्टः सृष्टः दृष्टयनः ।
 परिचक्षश्च सखेह भीम प्रीतोऽभवत्तदा ।
 वासुकिश्चापि सुभीतो भीममाशौविपद्वदः ।
 — (L 88) T: G: s प्रविष्टश्च उर तदा — For lines 89-93, cf. lines 30, 33-36 of passage No. 72 above. — After line 89, G: ins :

यदि सा वृन्तां पूर्णां कुलाय विदुस्त च ।

स्वेनानुमानेन परं तदा सं श्रावुपश्यति ।
उपगम्य ततः पार्था मातरे मातृवत्सलाः ।
अभिवाद्यानुव्रंस्ते वै अन्य भीम हृद्यगतः ।
नेति स्माह तदा कुन्ती ततस्ते प्यधितामधन् ।
दुतं गत्वा पुरोधानं विधिन्यन्ति सा पाण्डवा । [95]
भीम भीमेति ते याच नित्यमुपैरदीरयन् ।
विधिन्यन्तोऽथ ते सर्वे न सा पश्यन्ति आतरम् ।
आगतः स्वगृह भूय इदमुक्षु पृथो तदा ।
न दृश्यते महाबाहुरग्य भीमो येन चितः ।
विचितामि च सर्वोणि उधानामि नदीस्तथा । [100]
ततो विदुरमानात्प कुन्ती सा स्वविषेधानम् ।
उवाच क्षत्रयंलाराभीमसेनो न दृश्यते ।
उधानाभिगीताः सर्वे आतरोऽप्रावृभि सह ।
सद्य हेको महाबाहुरभीमो नाभ्येति मामिह ।
न च प्रीणयते चक्षुः सदा दुर्घोषमस्य तु । [105]
ततः प्रभुसं मन्येऽहं पापेन निहतं सुतम् ।
विदुरः ।

मा नैवं वद कदापि दीपसरक्षणं कुरु ।
प्रत्यादिष्टो हि पापामा दीपेषु महेत इ ।
दीर्घायुष सुतास्तुम्य तथा क्षुरिभ्रायत ।
आगमिष्यति ते पुत्र मीतिं ते वरं विष्यति । [110]
वैरापायन ।
पृथुस्तथा तदा कुन्ती नि इवसन्ती सुहृदुर्दुः ।
शरयापरा महाभागो पुनः परिहृता सदा ।
ततोऽष्टमेऽथ दिवसे मल्लमुष्यत पाण्डव ।
तस्मिन्नुदा रसे जीर्णे क्षमनेयवलो बली ।
क्षीरनीमिर्निप्रीतिनि क्षुरनीमिर्निमृषित । [115]
भुक्त्वा तु परमार्शं च भागिदत्त महाभुजः ।
उरिक्षप्य च तदा नारीर्नलाज्जहरेक्षण ।
तस्मिन्नेव घनोद्देशे स्थापित पाण्डुनन्दन ।
अन्तर्दुःखं ते भागा पाण्डवस्यैव पश्यत ।
तत उवाच भीमस्तु आजगाम स्वक गृहम् । [120]
अभिवाच परिष्वक्त समाश्रितश्च भूषेति ।

प्रणम्य धर्मोपुद्राय सखजे पश्यन् ततः ।
अभिवादिष्वस्यैवैरि सखजे च यमावपि ।
तद्य सर्वं यथावृत्तमाप्नोति सा वृकोदरः ।
यदा स्वधर्ममंस्ते वै पाण्डवाऽप्य वरं तत् । [125]
न त्वेव वृत्तं चतु प्रयता मधुराणे ।
धर्मोत्तमा विदुरस्तेषां मदो मतिगाम्नातिम् ।
दुर्घोषनोऽपि तं दृष्ट्वा पाण्डव पुनरागतम् ।
नि धसन्निवन्त्यश्रव महन्महनि सप्यते ।
पृथं दुर्घोषनः पापः कतुनिधायि लोचल । [130]
अनेकैरमुपायेस्ताभिधांसन्ति सा पाण्डवा ।
पाण्डवाश्चापि तत्सर्वं प्रक्षजानचरिदमा ।
उन्नायनमकुर्वन्तो विदुरस्य मते स्थिताः ।
अधिजग्मुश्च कुरवो धनुर्वेदं कृपासु ते ।

Colophon.

☞ This additional adhy. is nothing more than a recast of our adhy. 119, incorporating the additional matter contained in passages No. 71-72 above, which latter are Northern interpolations. It is worth nothing that this (addl) adhy. ends (lines 130-133) with a repetition of the last two stanzas of adhy. 119, a confirmation (if any were needed) of the fact that this adhy. is an interpolation in T MSS. The last line (134) of the passage, which is otherwise found only in Dn D₁ (cf. 1323*), was added only to link up somehow with the next adhy., which, in the constituted text, seems to begin rather abruptly — Cf. also footnote under i 119 29.

74

After 1 121 11, B₁ 105

प्रयच्छ भगवन्महा वरमेतन्मया वृतम् ।
कृताप्ये च अविद्यामि वरं लब्ध्वा द्विजोत्तम ।

— (L 91) T₁ G₁ नायात सा स पश्यति, G₂ देवामेवासमजसं.
— (L 100) G₁ उधाना वि विप्रिजाणि नदीनि च सराणि च
— After line 100, G₁ 105

विचि दाना न पदगामो भीमगम्य कृतो मत ।
— For lines 101-105, cf. lines 51-52 of passage No. 72 above — (L 105) G₁ न च मे प्रीयते चक्षुर्न मनो मे मतीदति — After line 105, G₁ 105

दुर्घोषनो न हि स्वष्टसालाच्छङ्केते मे मन ।
— For lines 107-114, cf. lines 59-66 of passage No. 72 above — After line 112, G₁ 105

विधिन्यन्तो वने भीम पाण्डवा मलर्ह दिवा ।

दुःखाकार गोपयतु विता [शेरते] निधि ।
— For lines 115-124, of lines 74-75, 80-89 of passage No. 72 above — (L 123) G₁ ते सर्वैरर्जुन परिपश्यते — (L 124) G₂ वयमपि परिष्वज्य यथावृत्तं न्यवेदय
— After line 124, G₁ (which om line 125) 105

उन्नायनोन्नायन प्रत्यागमनेव च ।
प्रान्तंते वदा वरं दुर्घोषनश्च वृत् ।
— (L 126) T₁ प्रयत्नं तस्य रक्षणे, T₂ G₂ प्रयत्नास्य रक्षणे, G₁ प्रचक्षुते स्मरं, G₂ प्रयत्नस्य स्मरं, G₃ प्रयत्नस्य स्मरं. — (L 130) T₁ G₁ 2 वर्ण (for पाप)

राम उवाच ।

प्रतिगृहीष्व विम्रेन्द्र द्रोण मत्तो यदीच्छसि ।
वरं तव द्वाभ्यय यदुक्तं ते द्विजोत्तम ।
गृहाणांस्त्राणि दिव्यानि चतुर्वेदं च मामकम् । [5]
सपुत्रस्य द्वाभ्येतत्तव द्रोण महद्हरम् ।
कृतार्थो गच्छ विम्रेन्द्र गच्छ चैव यथागतम् ।
कृतास्त्रैश्च शूरश्च सर्वशास्त्रविदारदः ।
अश्वरथासेति विख्यातो भविष्यति महारथः ।

75

After 1. 122. 31^{ab}, all MSS. except Ss Ko-s ins.:

तच्च वाचयमहं तिर्यं मनसाधारयं तदा ।
सोऽहं पितृनियोगेन पुत्रलोभाच्चक्षिणीम् ।
नातिकेहीं महाप्रज्ञासुपयेमे महाप्रज्ञताम् ।
अग्निहोत्रे च सत्ये च दमे च सततं रताम् । [5]
अलमद्भौतमी पुत्रमभ्यापामानसीरसम् ।
भीमविक्रमकर्मणा दिव्यसमतेजसम् ।
पुत्रेण तेन प्रीतोऽहं भरद्वाजो यथा मया ।
गोक्षीरं पिबतो हृष्टा धनिस्तत्र पुत्रकाम् ।
अश्वधामासुद्वाद्वाल्क्यन्मे संवेद्यविदाः ।
न ज्ञातकोऽवसीयेत वर्तमानः क्षत्रकर्मणु । [10]
द्विष्टि संश्लिष्य मनसा सं वेदां बहुशो अमन् ।
विशुद्धमिच्छन्ग्राह्येय धर्मोपेतिं प्रतिग्रहम् ।
अन्तादन्तं परिक्रम्य नाभ्यगच्छं ययस्त्रिनीम् ।

75

(L. 1) Ks अहं तु वाचयं तिर्यं च सारत्रेवाभयं तदा; M उवाच Ts G.s सपुत्रस्य द्वाभ्यं वाचय (Ts G.s हिला) प्रष्टेनांतरात्मना. — (L. 2) = (var.) 1. 121. 11^{ab}. S पितृनिपुत्रकामम्. — (L. 3) Ds T G शारद्वती; M नाविषेती. Ts G.s M महाप्रज्ञ. Ks S समाहितः (Gs विपानतः) (for महाप्रज्ञम्). — Lines 4-5 = (var.) 1. 121. 12. — (L. 4) Ks N.s Ds Dn Ds सते; S धर्मे (for सत्ये). — (L. 5) S ज्ञातव्यं (Ms अच्युतं) (for औरसम्). — (L. 8) Ks धनिकानीक्ष्य पुत्रं; S धनिनां सुकुमारकामम्. — (L. 9) S हृदचाव (Ts G.s हृदचाव; Gs दवावम्; Gs Ms दंक्षाव) दिशो दध विमोहयन्. — After line 9, S (except Ts G.s) read lines 14-15. — (L. 10) S सारद्वती. — (L. 11) S आगच्छामीति चान्तेखानं देवाय बहुनति (Ts G.s.s प्रयत्नति). — S (which om. line 12) ins. after line 11: Ks after line 12:

अविरोधेन धर्मसं सत्तन धर्मैर्द्विदम् ।
— (L. 13) S भवातिरा पदभामात्राप्यच्छं धनं भविष्य. — (L. 15) S नृपति प्रहस्तस क (Ts G.s स क नृपति पीला नृ) [920]

अथ पिष्टोदकेनैनं लोभयन्ति कुमारकाः ।
पीत्वा पिष्टरसं बालः क्षीरं पीतं मयापि च । [15]
ननतौत्याय कौरव्य हृष्टो बाल्याद्विमोहितः ।
तं हृष्टा नृत्यमानं तु बालेः परिपूवं सुतम् ।
हास्यतामुपसंभ्रांसं कर्मलं तत्र मेऽभवत् ।
द्रोणं धिगस्त्वधमिनं यो धनं नाधिगच्छति ।
पिष्टोदकं सुतो यस्य पीत्वा क्षीरस्य नृत्यया । [20]
नृत्यति स्य सुदाविष्टः क्षीरं पीतं मयाप्युत ।
इति संभाषणं वाचं श्रुत्वा मे हृदिद्वयवत् ।
आत्मानं चात्मना गहंनमनसेदं व्यचिन्तयन् ।
अपि चाहं पुरा विप्रवर्जितो गर्हितो बृष्टम् ।
परोपसेवां पापिष्ठो न च कुर्वामि धनेप्सया । [25]
इति तस्या प्रियं पुत्रं भीष्मादाय ततो ब्रूयम् ।
पूर्वं केहानुरामित्वासदारः सोमकिं गतः ।

76

Ks N B D Ts G.s.s ins. after 1. 122. 47: Gs after 41^{ab}:

अभ्ययास्य ततो द्रोणं चतुर्वेदचिकीर्षया ।
शिक्षाभुज्यलोपोमेस्तेषु सर्वेषु पाण्डवः ।
अश्वविद्यानुरागाच्च विशिष्टोऽभवद्भुजः ।
सुहृदेष्वस्त्रयोगेषु छात्रेव सौष्ठवेयु च । [5]
सर्वेषामेव शिष्याणां बभूवावधिकोऽहम् ।
वेन्द्रिमप्रतिभं द्रोण उग्रदेशोऽयमम्यत ।

पीतक्षीरोदमिलयि. — S om. lines 16-17. — (L. 18) S तं ब्रूया कर्मलं पीरं तत्र मानम् (Ts G.s Ms.s सुप) पचत्. — After line 19, S (which om. lines 20-23) ins.:

क्षीरारसः क्षीरमिति पीत्वा पिष्टं मनुष्यति ।
अश्वत्थामा नृ पिष्टं नृ दः पयो नाधिगच्छति ।
— (L. 24) S (except Ts G.s) नृ (for च). M क्षीर (for पुत्र). S D.s Dn D.s बते (for चरत्). S रतिनां गर्हितां चरत्. — (L. 25) Ks S पापिष्ठामाचरेयं भनायम्. — (L. 26) S (except G.s) प्रियं पूवं वज्रात् पापुनं पि. — (L. 27) Ks पूर्वसत्तनपुत्रवदः; S पूर्वसत्तनपुत्रवदः ("दं or "दि). S सोयर्.

76

(L. 1) Om. in Ts G.s. G.s अनिरयुष्टरा कोने. — After line 1, Ds ins. a colophon (adhy. no. 33). — (L. 2) Ts G.s.s सुता पुत्रकोपेनो. — (L. 4) Ts G.s.s.s स्यात्पापलोभेन च. — (L. 6) Ss.s रिपुवैरेण Ts G.s.s.s सपेयानां नृ (for सर्वे). — (L. 6) Ts G.s.s.s

एवं सर्वकुमाराणां निष्पत्त्यं प्रलपादयत् ।
 कमण्डलुं च सर्वेषां प्रायच्छत् शिराकारणात् ।
 पुत्राय च ददौ बुभुक्षमपिलम्बनकारणात् ।
 यावत्ते नोपाच्छन्ति तावद्धर्मं परं क्रियाम् । [10]
 द्रोण आचष्ट पुत्राय तस्मै जिष्णुरीहत् ।
 ततः स धारणाश्रेण परमिया कमण्डलुम् ।
 सममाचार्यपुत्रेण गुरुमभ्येति फाल्गुनः ।
 आचार्यपुत्रास्सत्ता तु विशेषोपचये वृषक् ।
 न वृषदीपत सेषापी पाथोऽस्त्रविदुषां वरः । [15]

77

Ts Gs ins. after 1. 123. 6^{ab}: Gs. 4, after 6: Gs, after 7:

अज्ञवासांश्चिपेपाको यथा एवं माघ कश्चन ।
 धनुर्महेश्चिपे निष्पत्त्यो भविष्यति विशेषवान् ।
 पतञ्जलिं सदा जिष्णोर्वैपुषे द्रोणसासनम् ।
 परमं चाकरोद्यत् धनुर्वेदे परंतपः ।
 अर्जुनो भरशादूलः सर्वसाक्षभृतो वरः । [5]
 सर्वक्रियाभ्यनुज्ञानात्तथा शिष्यान्स्तमानयत् ।
 दुर्बोधनं चित्रसेनं दुःशासनमिद्विंशती ।
 अर्जुनं च समानीय अभ्रथासमानमेव च ।
 शिशुकं सृष्टमयं कृत्वा द्रोणो गङ्गाजले ततः ।
 शिष्याणां पश्यतां चैव क्षिपति स्म महाभुजः । [10]
 चक्षुषी वासता चैव बह्म मादाच्छासनम् ।
 शिशुकं विभ्यतेर्म वै जलस्य बद्धपशुपः ।
 तत्क्षणेनैव बीमसुरावापेदंशमिदं शी ।
 पञ्चैतान् विवशाथ ममं शिशुकमममति ।
 तस्य दृष्ट्वा क्रियाः सर्वा द्रोणोऽमम्यत पाण्डवम् । [15]
 विशिष्टं सर्वशिष्येभ्यः प्रीतिनाश्चाभवच्चदा ।

अयामवीन्महारमानं भारद्वाजो महारथम् ।
 अयं विनिष्टमभ्येयु यक्ष विद्येत पाण्डव ।
 सत्संहारभयोऽयं च त्वमपीव प्रतं वरः ।
 अयं महातिरो नाम दृष्टेऽपुष्पिपीमपि । [20]
 यावन्मन्त्रप्रयोगोऽपि विनियोगे भविष्यति ।
 सायानेव तु संहारे कर्तव्यं हृति वाग्ततः ।
 न मानुषे प्रयोक्तव्यं ब्रह्मणोऽयं कथंचन ।
 याघते मानुषास्त्वय्यदा वामानुषः क्वचिद् ।
 तयादावत्ययोक्तव्यं ब्राह्मणं सनातनम् । [25]
 सधेत्येव च बीमसुदवाच च कृताञ्जलिः ।
 चकार च तया सर्वं यथोक्तं मनुजर्वभ ।
 अवासायं तु बीमसुमुपज्ञाय महामतिः ।
 उवाच परमप्रीतो मत्समोऽसीति पाण्डवम् ।

78

Das Ds 8 ins. after 1. 123. 4^{ab}: Ks Dn Ds, after 4: Ds (suppl. fol. sec. m.), after 1. 127. 11^{ab}:

दुर्बोधनश्च कर्णश्च युयुस्मश्च महाबलः ।
 दुःशासनो विकर्णश्च जलसंघः सुष्ठोचनः ।
 दृते चान्ये च बहवः कुमारा बहुविक्रमाः ।
 अहं पूर्वमहं पूर्वसिष्येवं क्षत्रिपर्भवाः ।
 ततो रथपदास्तोषाः कुञ्जराः सादिभिः सह । [5]
 प्रविश्य नगरं सर्वे राजमार्गमुपायतुः ।
 तस्मिन्काले तु पाथालः क्षुरवा दृष्ट्वा महद्वलम् ।
 ब्राह्मिः सहितो राजा रथरथा निर्वर्षी गृहात् ।
 तत्पश्य कृतसंतादा यश्च सेनसहोदराः ।
 ब्राह्मिः सुश्रुत्वा मणेदुः सर्वतोदिशम् । [10]
 ततो रथेन सुश्रेण समसाद्य तु कौरवाः ।
 यश्च सेनः शराभ्योरान्वयर्षं युधि दुर्जयः ।

द्वेष्टं च विषमं द्रोण उपदेश्यमायत (Gs °नो धनुर्वेदविस्तिर्षया). — (L. 7) Ts Gs. 2. 6. 5 पदकः सर्वं शिष्याय श्रमुपचयम्. — (L. 8) Ts Gs. 3. 4. 5 प्रायच्छतुदकामये. — (L. 10) Ts Gs. 3. 4. 5 यावत्ताम्यपि Gs. 4 यावत्तेनाभिगच्छति तावद्धर्मं परं गतिः. — (L. 11) Ds कर्म सतिगण्युन कर्तं; Ds जिष्णुरकर्मं प्राप्तवान्; Ts Gs. 3. 4. 5 दृष्टवे शंकापित्तं. — (L. 12) Ts Gs. 2. 6. 5 पूर्वनेनैव मोक्षेण. — (L. 13) Ts Gs. 2. 6. 5 श्रुतमायत फाल्गुनः. — (L. 15) Ks नापत्तीदति; Ds. 5 न प्रहीयत; Ts Gs. 2. 6. 5 न पाहीयत. Dn पाथोऽप्यलविदो वरः; Ts Gs. 2. 6. 5 पाथोऽस्त्रविदुषां वरः.

77

Gs om. lines 1, 17–29. — After line 23, Gs reads

1. 123. 76. — After the above passage, Gs repeats 1. 123. 7^{ab} with v. l. तत्क्षिप्रान्वयुर्मांगीर्य (for 7^a); the repetition is followed by 1386^a.

78

~~Das~~ Das was erroneously included in, and should be deleted from, the list of MSS. containing this passage, as given in the footnotes on p. 571.

(L. 5) Das Dn Ds. 5 वरपात्तदा; Ds Ts Gs. 4. 5 रथपदात्तदा. Das Dn Ds. 4. 5 Ts Gs. 4. 5 कुमाराः (for कुञ्जराः). — (L. 8) Some MSS. राजन् (for राजा). — (L. 9) Das Dn Ds. 5 'संतादा, and यदसेनो महीवरः. — (L. 10) Das Dn Ds. 5 'दुः सर्वं पय दे. — (L. 14) Das

पूर्वमेव तु संमध्य पाथौ द्रोणमयावधीत् ।
 दर्पितैकः कुमारानामवाथौ द्विजसत्तम ।
 एषा पराक्रमस्थान्ते वयं युयौम साहसम् । [15]
 कुमारैरदाय पाञ्चालो ब्रवीतु रणभूषणि ।
 एवमुक्त्वा तु कौन्तेयो भ्रातृभि सहितोऽनघ ।
 अर्धकोशे तु नगरादतिष्ठदक्षिरेव स ।
 द्रुपद कीरवाग्दभ्ना प्रधातव समन्तत ।
 दारजालेन दहता मोहयन्कौरवीं पथम् । [20]
 समुद्यन्त रथैकैकसानुकारिणमाह्वे ।
 अनेकमिव सञ्चालान्मेतिरे सर्वकौतुका ।
 द्रुपदस्य धारा घोरा विषेह सर्वलोक्षिणम् ।
 तत शङ्खाच्च भेर्यैश्च मृदङ्गाश्च सहस्रशः ।
 प्रावाद्यान्त महाराज पाञ्चालान् निषेचने । [25]
 सिंहवाद्यञ्च सज्जे पाञ्चालान् महारमणम् ।
 धनुज्यातलशब्दश्च सस्त्रसन्मग्न महत् ।
 कुशासनो विकीर्णश्च सुबाहुर्द्विप्लोचन ।
 दुर्योधनश्च सङ्क्रुद्ध शरमर्पैरवाकिरत् ।
 सोऽतिविद्वो महेश्वरस्य पापतो मुषि दुर्जय । [30]
 स्वधमसाध्वनीकानि सक्थनादेव आरभ ।
 दुर्योधन विकीर्णं च कणं चापि महाबलम् ।
 भामानुपसुताम्यीराम्भैरानि निविशानि च ।
 अलतपत्रवत्सर्पौश्चरन्मणैरपर्यवत् ।
 ततस्तु नागरा सर्वे मुसलैर्वह्निपाणय । [35]

अभ्यवर्पन्त कीरव्यान्वर्पमाणा घना इव ।
 सवालवृद्धा काम्पिषा, कीरवानभ्ययुद्धत ।
 श्रुत्वा तु ह्युक्तं युद्धं नागराणां च भारत ।
 द्रवन्ति स नन्दन्ति स क्रोशन्त पाण्डवान्ति ।
 पाण्डवास्तु खन श्रुत्वा आर्तान् रोमहर्षणम् । [40]
 अभिवाद्य तस्ते द्रोण रथानाराह पाण्डवा ।
 युधिष्ठिर निवायोऽशु मा युद्धमिति पाण्डव ।
 माद्वैषो यक्षकरो ॥ फल्गुनश्च तदाकरोत् ।
 सेनाग्रनो भीमसेनो गदापाणिर्नृक्षित ।
 तदा शङ्खध्वनि कृत्वा भ्रातृभि सहितोऽनघ । [45]
 आयाज्येन कौन्तेयो रथघोषेण नादयन् ।
 पाञ्चालान् तव सेनामुद्धतार्णवेन स्वनाम् ।
 भीमसेनो महाबाहुर्दण्डपाजिरिवाण्डक ।
 प्रविशेत् महासेना सागरं मकरो यथा ।
 स्वधमभ्यद्रवक्षीमो नागानीक गदाधर । [50]
 सुयुद्धकुशल पाथौ बाहुवीर्येण चातुक् ।
 अहन्कुञ्जराणीक गदया कालरूपधृक् ।
 सै गजा गिरिसकाशां धरन्तो रुधिरं बहु ।
 भीमसेनश्च गदया भिन्नमलकदिण्डका ।
 पतन्ति द्विरदौ भूमौ वज्रघातादिवाचका । [55]
 गजानश्चाज्रयाज्यैव पातवामास पाण्डव ।
 पदारीक्षगाराज्यैव नावपीदुर्नम्रग ।
 गोपाक इव दण्डेन यथा पशुगुणान्वने ।

Dn Ds ॥ दर्पितैकः Ks Ts आचार्य द्विजः, Ds Dn Ds ॥
 Ms आचार्य 'सग, Gs सतिवाथौ द्विजोत्तम — (L. 16) Hy
 permetrio! Ds Dn Ds ॥ Ts Gs ॥ २० दक्षिरेव पां,
 Ts Gs ॥ दक्षिरेवयो यक्षकरो — (L. 19) Ds Dn Ds ॥ Gs
 Ms मया, Ts Gs ॥ संघातव — (L. 22) Ds Dn Ds ॥
 Ds ॥ तत्र (for तद्) — (L. 26) Ts Gs ॥ द्रुपद
 सिंहनागाश्च नागा सुमहाबला — (L. 27) Ds Dn Ds ॥
 संस्त्रस्य गगन महान् — (L. 28-29) Ds Dn Ds ॥ atransp
 दुर्योधनः and दुःशान्त Some MSS संक्रुद्ध — (L. 34)
 MES अवाकिरत्, अपातदत्, अताप्रयत्, अवारयत् (for अत्यपरय)
 Ks चचार च वपं च, Ts Gs ॥ ३६ दारयत् (Gs ॥ ३६) रवाकिरत्
 — After line 34 Ts G (except Gs) ins
 दुःशान्त दारयामिविकीर्णं विराजे दरे ।
 दशान्ति विशिष्टैस्तीक्ष्णैर्दशभिर्मैमैदिभिः ॥
 वर्णदुर्योधनो चीर्मा दरे सर्वोदसंथितः ।
 अष्टाविंशतिभिः सर्वैः शृण्वन्मृगार्थिनः ।
 सुबाहुः पञ्चविंशति तन्वायाविषये दरे ।
 निन्वाय सहसा भूयो ननाद बलवत्तरयत् ।
 निनय कौशरपाञ्चाल सर्वैराक्षयगा वत् ।
 भूयैरि रथपञ्च च इषांश्चिपचजाति ।

स्वर्षे स्वपाञ्चाला मण्डेत् सिंहसंघवत् ।
 — (L. 35) Ds Dn Ds ॥ Ts Gs ॥ मुसलैर्वह्निमलदा
 — (L. 36) Ks Ms ॥ अभ्यवर्षत् Ms ॥ अभ्यवर्षत् संक्रुद्धा
 वर्पमाणा इवानुरा — (L. 37) Ks Ds नागाणां, Ds Dn
 Ds ॥ ते घोरा (for कापिषा) — (L. 38) Ds Dn Ds ॥
 कीरवायेव, Ds Ts Gs ॥ कीरवाणा च (for नागराणां च)-
 — (L. 39) Ks n शिष्टि, Ts Gs ॥ इति का (for महति)
 — After line 39 Ds (marg see m) Ts G
 (except Gs) ins
 पाञ्चालवरमिताक्षो भवमातास्य वै तदा ।
 कणौ रथादवक्रुल पलवपरोऽभयवत् ।
 Gs ॥ ३६ ॥
 न पाण्डुपुत्राण द्रोणमेकं यव वन यदी ।
 — (L. 41) Ds Dn Ds ॥ रथानारहृद्धरा — (L. 42)
 Ds Dn Ds ॥ मा युष्मेति पाण्डव, Ts मा युष्मेति च पौरव
 — (L. 44) Ds Dn Ds ॥ Gs ॥ साराधुरा सर, Ts
 तदा तक्षिणोत्सवे, Ts Gs ॥ गदापाण्डुरेति (Ts 'ते रते')
 Ms तदा दण्डसहायवान् — (L. 45) Ds Dn Ds ॥ दशुस्वः
 Ds Ts Gs ॥ संघातन Ks Ds Ds ॥ Ts Gs Ms ॥
 तदा (for दहता) — (L. 46) Ds Dn Ds ॥ रथेनानरपदि-

कालयग्रथनागाधानसप्तचार युकोदर ।
 भाद्रपदजयि कर्तुमुद्यत फलगुनसदा । [60]
 पार्यत शरजालेन क्षिप्र प्रच्छाद्य पाण्डव ।
 हवीषांश्च गवीषांश्च रथीषांश्च समन्तत ।
 पातयन्समरे राजन्पुगान्तामिरिव ज्वलन् ।
 ततस्तो हन्यमाना वै पाञ्चाल स्रज्पाशयत् ।
 शरनानाविधैस्तुण्यै पार्थ प्रच्छाद्य सविश । [65]
 सिंहनादस्वनाद्वारं समपुष्यन्त पाण्डवम् ।
 तमुद्धमभवदोर सुमहाद्भुतदशैवम् ।
 सिंहनादस्वन श्रुत्वा नाभ्युप्यत धनजय ।
 ततः किरिटी सहसा पाञ्चाल समभिद्रवत् ।
 छादयन्तिपुजालेन महता मोहयन्निव । [70]
 क्षीप्रमभ्यस्यतो घणान्स्वधानस्य चानिनाम् ।
 नान्तर ददरे किंविधौन्तेयस्व यदास्त्रिन ।
 न विप्रो नाभ्यतिष्ठ च तदा नैव च मेदिनी ।
 नादहयत महाराज तत्र किञ्चन सयुगे ।
 पाणान्धकारे बलिना कृते गात्रवीचयन्निना । [75]
 पाञ्चालानां कुरुणा च साधु साविवति नि स्वन ।
 ततस्तर्पनिनादश्च शाङ्गानां च महस्वन ।
 सिंहनादश्च सज्जे साधुतश्चैनं सिधित ।
 ततः पाञ्चालराजस्तु तथा सत्यजिता सह ।
 रथमनोभिद्रुदाश्च महेन्द्रं वाक्परो यथा । [80]
 महता शरवपेण पार्थ पाञ्चालमावृणोत् ।
 ततो ह्रल्लङ्घनाद् भासीरपाञ्चालके बले ।
 जिघृक्षति महासिंहे गजानामिव वृषवम् ।
 हृष्टा पार्थ तद्रायान्त सत्यनिसलविक्रम ।
 पाञ्चाल वै परिप्रेक्षुर्धनजयसमिद्रवत् । [85]
 सतस्त्वर्तुनपाञ्चाली युद्धाय ससुपागतौ ।
 व्यक्षोभयौ तौ तेने हर्षवैरोचनानिव ।

ततः सत्यजित पार्थो दशभिर्गर्भैर्निदिभि ।
 विव्याद्य बल्यद्वाजसलद्भुतमिवाभवत् ।
 ततः शरजैः पार्थ पाञ्चाल क्षीप्रमर्दयत् । [90]
 पार्थैस्तु शरवपेण छाद्यमानो महारथः ।
 येन चक्रे महायेगो धनुर्धर्मावगृह्य च ।
 ततः सत्यजितश्चाप छिन्वा राजानमभ्यधात् ।
 अभ्यान्वयदुनुरादाय सत्यजिद्वेगवत्तरम् ।
 साद्य हसत शरय पार्थ विव्याद्य सावर । [95]
 स त न मध्ये पार्थ पाञ्चालेनादितो मृष्टे ।
 सतस्तस्य विनाशार्थं सावर व्यसृज्यछरान् ।
 ह्याभ्यवज धनुर्मुष्टिमुभौ तौ पाणिंसारथी ।
 स तथा भित्तमानेषु कामुकेषु मुन मुन ।
 हयेषु विनिश्रुतैषु विमुखोऽभवदाहये । [100]
 स सत्यजितमालोचय तथा विमुखमाहये ।
 येनो न महता राजभ्रम्यधावत पापैतम् ।
 तदा चक्रे महद्युद्धमनुनो जयता पर ।
 तस्य पार्थो ध्वज छत्र धनुशोर्ध्वमपातयत् ।
 पाञ्चालिखल विव्याद्य ह्यागमूत च सायकैः । [105]
 ततः उत्तरवप कषापमार्दवाय शरावरम् ।
 पञ्चमुद्गृह्य कौन्तेय सिंहनादमथाकरोत् ।
 पाञ्चालस्य रथस्यैवामासुष्य सहस्रानदृष्ट ।
 पाञ्चालरथमास्थाय अविप्रलौ धनजय ।
 विक्षोभ्याभ्योनिर्धाय सायकैस्त नागनिबलौ प्रहीदौ । [110]
 ततस्तु सर्वे पाञ्चाला विद्रवन्ति विशो दश ।
 दूषीयन्सर्वैस्त्वैराना बाहोर्बलमधामान ।
 सिंहनादस्वन कृत्वा निर्गमाश्च धनजय ।
 आयातमर्तुन हृष्टा कुमारा सहिताः सदा ।
 मधुलस्य नगरं हृषदस्य महात्मन । [115]

— (L 51) Some MSS स (for सु) — (L 57) Da1
 Dn D2 s s पदातीक्ष रमाश्वे Ks Da1 Dn D2 s s G2
 य (D2 s G2 ज) वधीद् (for नावधीद्) — (L 59) Da1 Dn
 D2 s s Ts G2 s s कारवन् Da1 Dn D2 s s रथनागाश्च
 and सप्तचार — (L 61) Da1 Dn D2 s क्षिप्रपुगाल पाण्डव
 — (L 65) Ks Da1 Dn D2 s सज्जाल — (L 66)
 Da1 Dn D2 s सिंहना मुष्टे (D2 गदव) दृवा — (L 68)
 Da1 Dn D2 s नाभ्युष पाशसन्नि — (L 69) Ks पाण्डव
 Da1 Dn D2 s पानालाद् (for पाञ्चाल) Da1 Dn D2 s
 समरेद्रवत् Dn Da om lines 73 77 — After line 73,
 Ks D1 G2 s M ins

अद्वयत महाराज शलगुणितपाणवत् ।

— (L 74) Da1 D1 T G2 s s om न — (L 79) Ks m
 सद् सत्यजितेन च — (L 83) Ks Da1 Dn D2 Gs Ms

महासिंहे — (L 85) Da1 Dn D2 s 'जयमद्वुद्ध — (L
 87) Da1 Dn D2 s s सैय, T1 G2 सैये, Ts G2 s s हेना
 — (L 89) Da1 Dn D2 s गद (for राजन्) — (L 90)
 Dn आर्दयत् — (L 96) Da1 Dn D2 s युधि, Ms s रणे
 (for मृष्टे) — After line 98 G2 ins

मद्यमासल सकुट्वा पार्थे प्रदप्यक्रम ।

— (L 100) Da1 Dn D2 s s सितियुष्टे, Ts G2 s प्रतिपेयेन,
 Ms s सिधितेयुष्टे — (L 102) Da1 Dn D2 s s गस्यवर्षत
 Dn पाण्डव (for पार्थवत्) — (L 104) Da1 Dn D2 s
 चतुर्दिक्ता ध्वज (for ध्वज छत्र यत्) — (L 106) G2 s M
 आददान — (L 107) Da1 Dn D2 s उदुल, Ds T G2 s
 उपव्य (for वृद्धा) — (L 108) Dn Da Ts सहसापतत्, Ts
 G2 s 'सा बली — (L 110) Da1 Dn D2 पापे (for सायकैः)
 — (L 111) M (except Ms) व्यद्वत — (L 112)

अजुन ।

सवन्धी कुरुधीराणां हुपदो राजसत्तम ।
मा वधीसद्वह भीम गुरुदान प्रदीयताम् ।
वैशापायन ।

भीमसेनकदा राजसज्जनेन निवारित ।
अनुतो युद्धधर्मेण न्ववतेत महारथ ।

79

After adhy 128, Ks Ds s (all suppl [2] sec m)
S ins

वैशापायन ।

श्रोणेन वैर हुपदो न सुखाप सरसदा ।
क्षेत्रेण च बलेनास्य नासससे पराजयम् ।
हीन विदित्वा चारामान प्राक्षणेन बलेन च ।
हुपदस्त्वमपांक्षुपति कर्मसिद्धौ द्विजोत्तमम् ।
अन्विच्छ-परिष्कारान् प्राक्षणावसथान्बहून् ।
आस्ति श्रेष्ठ भमापस्य शिवाक्षिति चादधीत् ।
निश्वासपरमो ह्यासीद्रोणाग्रियचिकीषया ।
न सन्ति मम मित्राणि कोकेऽस्मिन्नास्ति धीर्यवान् ।
पुत्रभञ्जम परीप्तस्त्वे द्रुपिधीमन्निवादिमाह ।
प्रभावशिखाविनयाद्रोणसाक्षबलेन च ।
कर्तुं प्रयतमानोऽपि न शक्वाक पराजयम् ।
अभित सोऽथ कदमार्थी गङ्गाङ्गुले परिभ्रमन् ।
आक्षणावसथ उपयमाससाद महीपति ।
सन्न भ्राज्जातक कश्चिन्न चासीद्वरतो द्विज ।
सर्पद्वे वी महाभागी सोऽप्यवच्छस्तिनमवत ।
याजोपयाजौ मङ्गर्षी श्राम्यन्तौ द्रुपतामज ।
सहिताभ्ययने युक्तो गोप्रतश्चापि कादयवी ।
अरथे युक्तर्षी वी माक्षणावृषिसर्पमी ।
स उपायमयामास सर्वकामैरतन्द्रित ।
शुद्धा तवीर्यं वृद्धि कनीयासमुपहरे ।

[5]

[10]

[15]

[20]

अपेदे छन्दयन्कामैरपयाज द्रुतव्रतम् ।
गुरुशुश्रूषणे युक्त प्रियहस्तयकामद् ।
पाथेनासनदानेन तथाधर्मेण फलैश्च तम् ।
अपेक्षित्वा यथान्यथमुपयाजोऽमवीतत ।
केन कार्यमिदोपेण त्वमस्मानभिकाङ्क्षते ।
कृतश्चाप समुद्योगसद्वीरु भवानिति ।
स बुद्धा मीतिसयुक्तमृषीणामुत्तम तदा ।
उवाच छन्दयन्कामिर्दुपद स तपस्विनम् ।
येन मे कर्मणा मङ्गलमुत्र साद्रोणसुखे ।
अजुनस्य तथा भाषी भवेद्य वरवर्णिनी ।
उपयाज चारसैतद्व्याख्यापयुद् गथायम् ।
पुत्रमुक्तस्तु तेनपि मयुवाच पुनश्च तम् ।
माह फलाथौ हुपद मोऽधी स्वास्तन गम्यताम् ।
प्रत्यावयावस्तु तेनैव स वै सज्जनसन्धिर्था ।
आराधयित्व्यनुपद स त पर्यवरातम् ।
तव सवसरस्त्रास्ते हुपद द्विजसत्तम ।
उपयाजोऽमवीद्वाच्य काले मधुरया गिरा ।
पथेष्टो भावा ममापुक्षाद्विचरन्मनसिरे ।
अपरिज्ञातयौचार्या भूमी निपतित फलम् ।
तद्वपत्रयसह आतुरसमितममुद्रमन्त्रम् ।
विनया च फलादाने नाप कुवारकपचन ।
यो नापश्यत्फल इष्टा दोषास्तस्यानुबन्धिकात् ।
विविन्नकि न सौचार्यो सोऽप्यत्रापि कथ भवेत् ।
सहिताभ्ययनस्यान्ते पञ्च पञ्चाकिरुच्य च ।
शैलमुच्छेन सहित भुञ्जानस्तदा तव ।
क्षितयस्येव राजस्य भोजनस्य रस पुन ।
सहिताभ्ययन कुर्वन्नेन शुचकुले वसन् ।
मैक्षमुच्छिद्यमन्यथा भुङ्क्ष्व स ततस्तदा ।
कीर्तयन्पुष्पमालानामध मीतो मुहुर्मुहु ।
एव फलाधिव तस्यान्मन्येऽह तदप्युवा ।

[25]

[30]

[35]

[40]

[45]

[50]

Dat Da Ds s स बाहोयकामान (Dat Ds s 'स्ति')
— L. 115 = (var) 1 128 4⁴ — (L. 116) M हुतेनौ
हुपदो राजा संवधी सुनहागति (Ms s 'बल') — After line
116, T₁ ins

गुरीतोऽय मया युके साहसेनैव नीयवान् ।
— (L. 119) G₁ s पर्युष्टेयु M युद्धनेयु Dat Ds s s
महाबल — After line 119, Ds (marg sec m) T₂
G₂ s s ins

नागच्छत्स नगरी कामिण्यां कुरुनन्दन ।

79

The sub-group T₂ G₁ s offer many variants for
this passage, but being unnecessaryly unimportant
they have been mostly ignored in these notes

— (L. 4) Hypermetris! Ks हुपदोलमर्षिनो राजन् Ds
हुपदोमर्षिनो राजन् Ds हुपदोलस्य राजन् G₁ s 'रवमपया
द्रमा G₂ s अमयाहुपदो राजा Ms s तदरवमर्षीदुपद Ms s
'स्त्वमपयाद्राज' — After line 10 Ds ins

छात्रण च बलेनापि चितवक्रान्पश्यत ।
— After line 33, G₁ ins
तोषयामास त विप्र सववमिरतन्द्रित ।
— Ka T₂ G₁ s M om line 30 — For line 31,
Ds subst

उपयाज इते सतिगर्वा इतासि तेऽनुम् ।
यथ तेऽनुद्विगतेष्व मनस मुप्रिय भवेत् ।
सर्वं च ते प्रसादाद न हि मेऽपारिह संयम् ।
— (L. 50) Ks Ms तगर; Ds Ms s तदे, G₁ मने (for

सं ये गच्छेद् नृपते स त्वां संयाजयिष्यति ।
 उग्रुत्समानो नृपतिः फलान् कनुषां गतिम् ।
 उपयाजयचः शुभा हुपदः सर्वधर्मवित् ।
 भृशं संपूज्य दृग्गद्गुर्वि आजगृयाच ह ।
 गोमुत्तानि ददाम्यहं याज याजय मां विभो । [55]
 द्रोणवैराग्ये तसं विपणं क्षत्रयागतम् ।
 मद्रव्यधुमनिहितं न क्षयं क्षत्रियो ज्ञेयम् ।
 तस्याद्रोणभयार्तिं मा भयांश्चातुमिहाहंति ।
 भारद्वाजप्रिया दग्धं संह्लादयितुमर्हसि ।
 स हि मद्रव्यविदो भेदः क्षत्रास्त्रि चाप्यनुत्तमः । [60]
 ततो द्रोणस्तु मा अपीरससिखिमद्रक्षणम् ।
 क्षत्रियो वासि हृदयोऽस्य पृथिव्यां कश्चिद्रणोः ।
 भारताचार्यमुपयस्य भारद्वाजस्य पीमवः ।
 द्रोणस्य शरमालानि रिपुदेहहराणि च ।
 पञ्चरिधुन्वास्य खड्गमप्रतिभं महत् । [65]
 स हि मद्राणयेगेन क्षत्रयेगमसंतापम् ।
 प्रतिहस्य चरत्येव भारद्वाजो महामनाः ।
 काट्योर्वीरसमो ह्येव खड्गप्रतिभोऽपि वा ।
 संहितं क्षत्रयेगेन मद्राहं येरं हि सांभवत् ।
 उपपन्नं हि मन्येऽहं भारद्वाजं यत्नास्त्रिनम् । [70]
 क्षत्रघ्नेऽपराधस्य जामदग्नयिबोधयत् ।
 नेत्रवस्तं पराङ्मुखं च माला न चास्त्रि ।
 मद्राहं तस्य हरेजेजो मज्जातुतिहुतं यथा ।
 तस्य ह्यखचलं धीरममसहं परीशुवि । [75]
 शत्रुसंसेय जयति क्षत्रघ्नं पुररहत् ।
 मद्राक्षत्रे च संहितं मद्रातेजो विशिष्यते ।
 सोऽहं क्षत्रघ्नादीनो मद्रातेजः प्रपेदिवात् ।
 द्रोणाद्विशिष्टमासाद्य भवन्तं मद्राक्षितमन् ।
 द्रोणान्तकमर्द्धं दुष्प्रं कर्णेन सुपि दुर्जयम् ।
 शोणमृत्पुंर्या मेऽथ पुत्रो जायेत कीर्यवान् । [80]
 तत्कर्म क्षुप मे याज त्विर्वीर्यवर्द्धं यन्मा ।
 तयोऽमुत्तमा तु तं याजो याजयामं वाचयममवीत् ।
 मा मैतव्यं संप्रदायासि कर्मणा भवतः सुवत् ।
 क्षिममुच्छिद्य चाग्रमः संभारांभोपकल्पय ।
 ध्रुवमुत्तवा प्रतिज्ञाय कर्म चास्याददे मुनिः । [85]
 याजो द्रोणविनाशाय याजयामास सं श्रुपम् ।
 सुर्वेयं याजयन्कर्म याजस्यापि समीपयः ।

तत्तत्रास्य नरेन्द्रस्य उपयाजो महातया ।
 आचरयौ कर्म धैरानं तथा पुत्रफलदाय वै ।
 स च पुत्रो महावीर्यो महातेजा महाबलः । [90]
 हृष्यते यद्रिपो राजन्ममिता स तथापिः ।
 भारद्वाजस्य हन्तारं सोऽभिसंघाय भूमिपः ।
 आजहं तं तथा यज्ञं हुपदः कर्मसिद्धये ।
 मद्राणो द्विपदो भेदो लुहाय च यथापि ।
 कौकिली नाम तां तस्य चक्रे ये पुत्रपुत्रिणः । [95]
 सोऽग्रामर्णो तु सं पर्वो ततः काट्येऽभ्ययासदा ।
 याजस्तु ह्यवस्थान्ते देवीमाह्वयपयत्तदा ।
 प्रेहि वै राशिं श्रुपति मिशुनं त्वामुपस्थितम् ।
 कुमारस्य कुमारी च निरुवशविपुदये ।
 श्रुपयी ।
 नाहितं वै मन मुजं पुण्यागमन्धानिमर्षि च । [100]
 न पर्वो तेऽसि सूर्यर्थं तिष्ठ याज मन मिये ।
 याजः ।
 याजेन श्रुपितं हृष्यमुपयाजेन मञ्जितम् ।
 कथं कामं न संदध्याश्रुपति प्रेहि निष्ठ वा ।
 वीर्यपायनः ।
 एवमुक्ते तु याजेन हुते हसिपि संरहते ।
 उत्तस्थौ पावकात्सत्ताकुमारो देवसंमिव । [105]
 पयाकारूपो योरुर्वीर्यं किरिती चरं यत्नम् ।
 धीरः सख्यः सशरो धनुष्यान्विनन्दमुहुः ।
 सोऽप्यारोहद्रव्यवरं तेन च प्रययौ तदा ।
 जातमात्रे कुमारो च वासिकाग्नार्हितामवीत् ।
 एष शिष्यस्य मृत्युश्च भारद्वाजस्य जायते । [110]
 ततः प्रणेदुः पाञ्चालाः प्रह्लादाः साधु साधितः ।
 अयाधरो राजपुत्रः पाञ्चालानां यशस्करो ।
 राज्ञः शोकापहो जात एष द्रोणवधाय हि ।
 हृत्यवोष्महृत्तमद्वयं खेचरं तदा । [115]
 द्वितीययां च होत्रायां हुते हसिपि मञ्जिते ।
 कुमारी चैव पाञ्चाली वेदिमभ्यासमुत्पिवा ।
 प्रत्यादयाते श्रुपत्या च याजेन भरतपंन ।
 पुनः कुमारी पाञ्चाली सुभगा नेदिमभ्यमा ।
 अन्तर्वेद्यां समुद्भूता कन्वा सा सुमनोहरा । [120]
 यथामा पञ्चपलाशाक्षी नीलकुञ्जितमूर्तेजा ।
 आजुर्वं विमर्धं कृत्वा साक्षादमरचर्गिनी ।

एवं). Ks Ds Ts Gs M मन्वे; Gs तं दे (for तत्तात्). Ks
 Ds Ts Gs M आहरे (for मन्वेऽहं). — (L. 56) Ts G
 वैराभिततं तां त्वं हि वाद्रुमिहारसि. — Ks Ds M om. lines
 57-58. — Ts Gs Ins. after line 62:

न जवेत्यनित्तं वै पृथिव्यां कश्चिद्रणोः ।

— Ks Ds M om. lines 68-70, 72-73; Ds om. lines

69-70. — (L. 75) Ks Ts Gs Ms क्षत्रं मद्रापुर.
 — Ks Ds M om. line 80. — (L. 81) Ks Ds Ms
 मद्रास्यवर्द्धं. — (L. 84) Ks Ds M शोपपादय. — After
 line 80, Ds G (except Gs) Ins.:

मद्राणो द्विपदो भेदो यथापि यथाकम् ।

— Ks Ds Gs M om. lines 86-87. — (L. 107) Ks Ds

नीलोत्पलसमो गन्धो यस्याः क्रोशाग्रवायति ।
 या विभर्ति परं रूपं यस्या नास्त्युपमा मुवि ।
 देवदानवयक्षणागामीपितृता देववर्णिनी ।
 तां चापि ज्ञातां सुभ्रूणीं वधुवाचाशरीरिणी । [125]
 सर्वयोपिद्वरा कृष्णा क्षयं क्षयं निनीषति ।
 सुरकार्यमियं काले करिष्यति सुमन्यमा ।
 अस्या हेतोः क्षत्रियाणां महदुपस्यते भयम् ।
 शङ्कुत्वा सर्वपाञ्चालाः प्रणेदुः सिंहसंघवत् ।
 न चैनान्हर्षसंपूर्णानियं सेहे वधुंचरा । [130]
 तथा तु मिथुनं जते हुपदस्य महाभयः ।
 कुमारश्च कुमारी च मनोज्ञौ भरतप्रेभ ।
 धिया परमया युक्तौ क्षत्रेण वधुया तदा ।
 तौ दृष्ट्वा दृष्टनीं राजन्प्रदेहे सा सुताभिनी ।
 न वै सन्ध्यां जननीं जानीयातामिमाविति । [135]
 तथेत्युवाच तां याजो राज्ञः प्रियचिकीर्षया ।
 तनोस्तु नामनी चतुर्दिजाः संपूर्णमात्मना ।
 एष्टस्वावप्रष्टयरवाद्गर्भां शुभ्रभवदपि ।
 एष्टयुसः कुमारोऽयं हुपदस्य भवविति ।
 कृणेसेवाद्गुह्यकृष्णो कृष्णाभूता हि वर्णतः । [140]
 तथा तस्मिन् जते हुपदस्य महाभये ।
 वैदिकाभयने पारे एष्टयुसो गतस्तदा ।
 एष्टयुसं तु पाञ्चाल्यमातीय हुपदस्यजम् ।
 उपारोदुहहेतोर्मरद्वाजः प्रतापवान् ।
 अमोक्षणीयं दैवं हि भावित्वान्महामतिः । [145]
 तथा तत्कृतवान्मोघ आरमकीर्त्यर्थरक्षणम् ।
 सर्वस्त्राणि तु स क्षिपमासवान्ष्टमात्रया ।
 Colophon.
 जनमेजयः ;
 हुपदस्यापि ब्रह्मर्षे श्रोतुमिच्छामि संभवम् ।
 कर्म चापि समुपशः कथमक्षयवत्सदात् ।
 द्युतिश्छात्रि भगवंत्युतः श्रोतुं द्विजोत्तमः । [150]
 'कौटुहलं जन्मसु मे कथमगमिष्यतीव हि ।
 यैसंपायनः ;
 राजा बभूव पाञ्चालः पुत्रायै पुत्रकारणम् ।
 वनं गत्वा महाराजस्यलेपे सुदारुणम् ।

आराधयन्प्रयत्नेन तस्यापलस्य कारणात् ।
 तस्य संतप्यमानस्य वने भृगुगणयुते । [155]
 कालस्तु सुमहाप्राजन्प्रत्ययास्तुतकारणात् ।
 स तु राजा महावीर्यहापक्षीयं समाददे ।
 किंचित्कालं वायुभक्षो निराहारलथैव च ।
 तस्यैव तु महाबाहो वर्तमानस्य भारत ।
 कालस्तत्र महाप्राजन्प्रत्ययास्तुपसत्तमः । [160]
 तदाः प्राप्ते महाराज वसन्ते कामदीपने ।
 कुलाशोकवने काले प्राणिनां सुमनोहरे ।
 नद्यास्तीरमथो गत्वा गङ्गायाः पद्मलोचनः ।
 नियमस्यः स राजासीतदा भरतसत्तम ।
 ततो नातिचिरात्कालाद्गन्तं तन्मनुजेश्वर । [165]
 संमत्ता सहस्रा राजन्मेनकेति परिशुकर ।
 नद्यास्तीरे चरन्ती वै क्रीडन्ती च पुनः पुनः ।
 उपरुद्रमाग्रमङ्गाया राज्ञो द्यौन्मगमत् ।
 न ददर्श तु सा रान्धवा स्थानगतं नृपम् ।
 दृष्ट्वा चापसहस्रं तौ तु झुक् राज्ञोऽपतङ्गवि । [170]
 तथ राजा तु राजेन्द्र लजया नृपतिः स्वयम् ।
 पश्यामाकमत्वायुष्मत्सत्तु हुपदोऽभवत् ।
 वत्सु तस्य वपसा राजप्रेमोक्तितामनः ।
 पुत्रः समभवाद्वापसावन्तस्यान्वरेण तु ।
 ते तस्य वपसः सर्वे समताम्यं तपोधनाः । [175]
 नाम चकहिं विद्वांसो हुपदोऽस्त्विति भूमिप ।
 स तस्यैवाश्रमे राजन्महाजस्य भारत ।
 वधुये च सुखं तत्र कामैः सर्वैर्नृपोत्तम ।
 पाञ्चालोऽपि हि राजेन्द्र स्वराज्यं गतवान्प्रभुः ।
 भरद्वाजस्य शिक्षार्थं श्रुतं दृष्ट्वा महात्मनः । [180]
 स कुमारस्ततो राजन्मोहेन सहितो घने ।
 वेदांश्चाधिगमे साङ्गान्प्रयुज्यैव च भारत ।
 परया स सुदूरं युक्तो विचचार घने सुतम् ।
 तस्यैव घटेभ्यस्तस्य वने घनघरेः तदा ।
 कालाक्षातिचिराद्वाजन्पिता स्वर्गमुपेयिषाम् । [185]
 स समागत्य पाञ्चालैः पाञ्चालेष्मिपेयिता ।
 प्रास्त्य राजवं राजेन्द्र सुहृदौ प्रीतिवर्धनः ।
 राजवं दत्तस्य धर्मेण यथा चेन्द्रचिद्विष्टे ।

M पञ्चिरकारयमुद्रः. — Ks Ds M om. lines 103-110, 131-133. — (L. 138) Ks Ds Ts Gs. 4.5 Ms हुतं न-
 बारपि; Gs दृष्टस्य संभवत्. — (L. 140) Ds Gs. 2.5 Ms-
 'वामालम्प्या. — Ks Ds M om. line 142. — (L. 145)
 Ks Ds भविष्येति; Ds तु मत्वा; Gs. 2.5 एवं मत्वा; Ms-
 एवमुत्तरा. Ks Ds M om. line 147. — Colophon. Adhy.
 no.: Ts Gs-1 M 82; Gs. 2 83; Gs 84. — (L. 174)
 Ks Ds Ts Gs. 4.5 M चास्य; Ds राजन् (for लार्दा). Ks

Ds M भारी तस्मात्; Ts Gs. 4.5 पारोदोहरे तु ह. — (L. 175)
 Ks Ds. 5 तेनास्य कः; Ts Gs. 4.5 तस्य चापस्य; M तेन चास्य-
 — (L. 183) Ks Ds Ts Gs. 4.5 M महाराजप्रेम-
 — After line 183, Ds ins.:

द्विर्न ब्रह्म राजेन्द्र इत्यस्य द्युतस्य च ।

— Colophon om. in Gs. 4. Adhy. no.: Ds 110; Ts
 Gs. 2 83; Gs. 84.

एतन्मया ते राजेन्द्र यथात्पत्तिर्कीर्तितम् ।
ह्रुपदस्य जन्म राजपे एतदुहास्य येव हि । [190]

Colophon.

वैशंपायनः ।

एतद्राष्ट्रस्तु राजेन्द्र यदा पौरववनन्दनः ।
सुधिष्ठिरमजानाद्रे समये राजध्वारणे ।
वीरराज्येऽभिषेकार्थममन्त्रयत् मन्त्रिभिः ।
से तु ह्युद्धान्वतप्यन्त एतद्राष्ट्रमजानसादा ।

The first adhy. of this passage is an anticipation (with v. l.) of adhy. 155. In 8 the present passage constitutes the longer version, its repetition (in 8) after adhy. 154 being only a summary. See also the remarks at the end of the footnotes to adhy. 128 (p. 574). The passage is followed by passage No. 80 below.

80

N V₁ B Da Dn D₁s ins. after adhy. 128; Ks
D₁s S after passage No. 79 above:

वैशंपायन उवाच ।

एताः संवत्सरस्यान्ते वीरराजप्राप्य पार्थिवः ।

80

(L. 1) D₁ (orig.) S (except T₁) पञ्चिपुत्रो महावराहः
(for the posterior half). — (L. 2) S वीरराज्ये (for
पाण्डु). — T₁ om. lines 3-5; G M om. lines 3-4.
— (L. 4) Dn D₁s "मनुर्कपाय". — (L. 5) G₁ Ms-s अप
सौम्ये; G₂ s-s अदीर्घेण च; M₁s अवासी. — (L. 6) T₁ G
Ms सिप्या; M₁s s-s वेद्री (for सिपुः). — (L. 7) G₁ रपोवीने;
G₁ s-s रपे साने (for गदायुदे). N₁ सत्ययुदे; D₁ G₁-s-s गदायुदे
(for रपयुदे). T₁ G₁-s M भीमसेनोसियुदे च गदायुदे च
पर्वदा. — (L. 8) D₁ G₁-s-s संकर्मणापिष्ठितवान्; T₁ G₁s
M अणुकाद्वदेवापु. Some MSS. transp. द्यवत् and सिप्या.
T₁ G₁-s M गदायुदे च भीरवान्. — After line 8,
G₁-s-s ins.:

ते तं ह्युद्धान्वतप्यन्त एतद्राष्ट्रमजानसादा ।

— (L. 9) D₁ S (except T₁) समाप्तविः सोप्यासीव. G₁
M (except Ms) "समो वली. — After line 9, T G₁s-s
repeat line 1 (with S reading). — (L. 10) D₁ S
गदावलाम्या सं. — (L. 11) D₁ T₁ G लापये चाक्षिनेयने.
— After line 11, D₁ (marg. sec. m.) s S (except T₁)
G₁s ins.:

लघुवेत्ये च मोक्षे च तोमरमण्डणेच च ।

स्यापितो एतद्राष्ट्रेण पाण्डुपुत्रो सुधिष्ठिरः ।
एतिस्यैवसद्विष्णुत्वादायुर्न स्यात्तार्जयात् ।
श्रुत्यानमनुकम्पाय सत्ये स्थिरसौदृढात् ।
सतोऽदीर्घेण कालेन कुन्तीपुत्रो सुधिष्ठिरः । [5]
पितृवत्सद्वैद्वे कीर्ति शीलहृत्समाधिभिः ।
असियुदे गदायुदे रपयुदे च पाण्डवः ।
संकर्मणाद्विषदे दाधविदक्षां वृकोदरः ।
समाप्तशिक्षो भीमस्तु सुमत्सेनसमो वली ।
परामर्शेण संपन्नो भ्रातृणामचरद्गते । [10]

प्रगाढददमुष्टिरे लापये वेपथे तथा ।
भुरगाराचमहानां विपाठानां च तत्पविष्ट ।
कनुचकवितालानां प्रयोक्ता कान्मुनोऽभयम् ।
लापये सौष्टवे येव नाम्नः कश्चन विपति ।
भीमस्तुसप्तो लोके इति द्रोणो व्यपस्थितः । [15]
सतोऽमयीद्वन्द्वैः द्रोणः कीरवसंसजितः ।
अगरस्यस्य धनुर्वेदे शिष्यो मम गुरुः पुरा ।
अग्निरेव इति यथातत्स्य शिष्योऽस्मि भारत ।
सीधोऽसीधो गमयितुमर्हसेत्यमुपगतः ।
तपसा यन्मया प्राप्तममीधमगनिमभम् । [20]
अर्धं यदाशितो नाम यद्देहपथिभीमति ।
वदता गुरुणा चोक्तं न मनुष्येरेष्यदं त्वया ।
आरह्याज विमोक्ष्यमनस्यवीर्यवत्सि मनी ।

D₁s T₁ G₁ s-s M cont. : T G₁s ins. after line 11:

असियुक्तिगदायुदे वृषाभिमोर्जुनः ।

— (L. 12) D₁ T₁ G M वृतेजसः; N₁ (N₁ om.) V₁ Dn
D₁ T₁ च भारत (for च तत्पविष्ट). — (L. 13) D₁ T₁ G M
पात्रो (for कान्मुनः). — After line 13, D₁ (marg.
sec. m.) S (except G₁s-s) read lines 33-34. — (L.
14) T₁ G लापवासीहवाय. — (L. 15) S (except T₁)
वीरसीः सं. D₁ S (except T₁) द्रोणोऽभयप्राप्त. — After
line 15, G₁ s-s read lines 33-34, 31-32; while T₁
G₁s read lines 31, 32; G₁ on the other hand, read
the lines 8, 12, 13 of the passage given under line
30, followed by lines 31-32. — (L. 16) S (except
T₁) यथामयीवता द्रोणः कान्मुनं जनसेसदि. — (L. 17) N₁ D₁s
S (except T₁) उदा (for पुरा). — (L. 19) D₁s M₁s "ये
गतः पाथे; T₁ G₁ s-s सीमन्दिपिततः पाथे; G₁ s-s "ये गतं पाथे;
M₁s-s "वीरः पाथे. — S (except T₁) सया संक्षमतिं त्वयि (M
"तत्त्वयि). — (L. 20) S (except T₁) हदं (for यत्).
— (L. 21) N₁ M ह्यां (for अति). — (L. 22) S (except
T₁) ददता चाक्षि संदिष्टो. — (L. 23) G₁ s-s M प्रवेक्ष्यं.
T₁ G₁ s-s प्रवेक्ष्यं त्वया वीर. D₁ G₁ s-s M जले संयुग (M
संयुग) मूर्धनि; T₁ G₁ s-s प्रवेक्षं च त्वये हि. — After line

यश्चयासमिदं धीर दिव्यं नान्योऽर्हति त्विदम् ।
समयस्तु त्वया तस्यो मुनिस्तुष्टो विवां पते । [25]
आचार्यदक्षिणां देहि श्रुतिप्रामस्य पश्यतः ।
ददानीति प्रतिज्ञाते फाल्गुनेनाम्रवीन्द्रम् ।
युद्धेऽहं प्रतिबोद्धस्यो युष्पमानस्त्वयानय ।
तथेति च प्रतिज्ञाय द्रोणाय कुरुषुगवः ।
उपसंगृह्य चरणौ स प्राधादुत्तरं दित्सम् । [30]

स्वभावादगमच्छब्दो महीं सागरमेखलाम् ।
अनुनस्य समो लोके नास्ति कश्चिदनुपमः ।
गदायुद्धेऽसिबुद्धे च रथयुद्धे च पाण्डवः ।
पाराश्र्य धनुर्बुद्धे बभूवाम धनंजयः । [35]
नीतिमान्सकलं नीतिं विवृधाधिपतेस्तदा ।
अवाप्य सहदेवोऽपि आवृणां बहूते वरो ।
द्रोणेनैव विनीतश्च भ्रातृणां नकुलः प्रियः ।

23, K4 Ds S ins.:

यद्यप्यन्तर्हितं भूतं किंचिदुच्यते हि त्वया ।

भारद्वाज तदा तेन हन्यास्त्वल्लेण संयुगे ।

[L. 1] T G "बुद्धे त्वया सह. — (L. 2) T G श्लेष्णे (for अलेणे.)]
G1 cont.:

तत्त्वया हि प्रयोक्तव्यमेतद् ग्रहासतनम् ।

नशतेऽन्तर्देहेन हन्याः श्लेष्णे संयुगे ।

— (L. 24) K4 B1 Dn T3 त्वया प्राप्तमिदं धीरः T3 G M
श्रुतात् तत्त्वया धीः. K4 दिव्यं नानार्थेतापकम्; T3 G M नान्यो
दिव्य (or दिव्यं नान्यथ) त्वदर्थेति. — (L. 25) T3 G4.5 M
बलवान्तमयो रथः; G3-8.9 समश्च रथयो बलवान्. M3 मुनिनोक्तो;
D4 नक्षिस्तुष्टो; T3 G4.5 इति दृष्टो; G3-8.9 ईदृशो हि; M इति
स्थिरः. — (L. 26) M श्रुतिसमामर्थ्येति. — (L. 27) Om.
in M. Many MSS. ददानीति. D4 T G फाल्गुनेन. — (L.
28) T3 M "मानोऽप्यर्हं रणे; M "मानो हि संयुगे. — T3 G4.5
ins. after line 28: T3 (om. line 1), after line 29: G3
(lines 30-42 only), after line 30:

त तथेति प्रतिज्ञाते द्रोणाद्य कुरुषुगवै ।

द्रोणो अयाद बचनं समालिङ्ग्य ग फल्युनम् ।

यन्मयोक्तं पुरा पार्थ तव लोके नरः कथिम् ।

सदृशं भारये नैव सर्वप्रहरणे युधि ।

तत्कृतं च मया सम्यक्च द्रुपदो न वदते । [5]

दैवा युधि न शक्तास्त्वां योद्धुं देवा न दानवा ।

नार्हं त्वयो विशिष्टोऽस्ति किं पुनर्मानवा रणे ।

परस्तथापिरो लोके यो हि ऋणिकुलोद्भवः ।

कृष्णः कमलपद्मश्च कसपाकीयध्वजः ।

स जेता सर्वैरानां सर्वप्रहरणाधुपः ।

नैतावता ये पार्थाहं शक्यमनुतर्गमिह ।

सदधीनं अगस्त्यं तत्पत्नीनं तदुत्तमम् ।

तत्पदं ॥ विजानन्ति त्रैलोक्यानां योऽपि वा ।

तथाभिप्रेतवो ब्रह्मा सर्वभूतानि निर्मेयं । [15]

न एव वतां मोक्षा च संहरतं ॥ जगन्मयः ।

स एव भूतं सर्वं च भद्रं पुरुषः परः ।

निजः सर्वगतः स्वायत्तबलोज्य सनाननः ।

प्रादुर्भवति योगाया धारणार्थं स रीलया ।

तत्पत्न्यो हि न ज्ञेयः न ज्ञातो न जनिष्ये.]

स हि मातुलबोऽमुलै चराचरपुनः सिता । [20]

को हि तं जेतुमीदं ज्ञानश्रामणितं नरः ।

इयालश्च ते सखा चासौ तस्य त्वं प्राणबन्धनः ।

केहमन्यधिकं तस्य तव सत्यमवसितिम् ।

न तेन भवतो युद्धं भविता नर्मतोऽपि वा ।

अपि चायं तव पुरा शक्ये किल चोदितः । [25]

योक्ते कथं मानस्य नन्दगोपस्य कारणात् ।

ममाद्यः पाण्डवो लोते दृषिण्यां पुरयोधनम् ।

कीन्तेऽयमर्थः भीमानुजो नाम योर्वयाम् ।

युवो भारापहरणे साहाय्यं ते करिष्यति । [30]

सदर्थमथ येहि पाहि चास्माकृते प्रभो ।

इत्युक्तः पुण्डरीकाक्षस्तदा शक्ये फल्युन ।

तमुवाच ततः श्रीमान्गुह्यचक्रगदाधरः ।

जानामि पाण्डवे बभे जातं पार्थ पितृवृत्तम् ।

युव परमपथिष्ठं सर्वशक्त्युतं वरम् । [35]

पालयामि स्वदशं तं जीवलीकमहासुखम् ।

आचर्योः सख्यसदृशं न च लोके भविष्यति ।

यत्नकृतं स यत्नको यत्ना दैति स मामपि ।

यन्मे विजं तु तच्छस्य तं निगह न जीवये ।

इति पार्थ पुरा शक्यमाह सर्वेश्वरो हरिः ।

तस्मात्तथापि सदृशस्य विनाशयित्वा पुनारम् । [40]

न चेह भविता लोके तमेव शरणं प्रे ।

शरण्यः सर्वभूतानां देवर्षेर्जनार्दनः ।

— (L. 29) B तथयेति प्रति. — (L. 30) B युधिष्ठिरयोऽप्य

(for the posterior half) — After line 30, Ds ins.:

सर्वगभीतवाजीति पातनाभिप्रेतं वा ।

वित्तवान्स्वयम्भिल्लास्त्रोकाशुनित्वा वरः ।

— After line 15, T3 G4.5 M road lines 31-32;

G4.5.6, lines 33-34, 31-32. — (L. 31) T3 G (except

G4.5) अगवत् (for अगवत्). — (L. 32) Ds T3 G4.5 M

गन्धर्वैश्चैव; T3 G4.5.6 गन्धर्वैश्चैव य. T3 G (except

G4.5) भारत (for पाण्डव). — After line 33, T 3

(except G4.5) ins.:

रिष्यमानुषार्थान्नानाशुभदायका ।

सर्वोत्तमास्तिमानसाम्प्राणि च तथा पुरोः ।

— (L. 34) M भारतो मुपुदे य. — (L. 35) B (except

चित्रयोषी समाश्रितो यथुवातिरयोदितः ।
 त्रियर्षकृतयस्तु गन्धर्वाणामुपगृह्ये । [40]
 अर्जुनममुरैः पार्थैः सौवीरः समरैः हतः ।
 न रात्राक पदो फलुं च पाण्डुरपि पीपयवान् ।
 सोऽर्जुनेन वसं नीतो राजासीधयनाधिपः ।
 अनीय यत्सर्वसः सदा मानी कुरुप्रति ।
 वित्तलो नाम सौवीरः शक्तः पार्थेन धीमता । [45]
 वृत्तमिदमिति ख्यातं संग्रामश्रुतमिदमथ ।
 सुमित्रं नाम सौवीरमर्जुनोऽद्भययच्छरैः ।
 भीमसेनसहायश्च रथिनो मरुषन्धव ।
 अर्जुनः समरे प्राच्यान्सर्पानेकरथोऽजयत् ।
 दधैरैकरथो रावण दक्षिणतल्लवदिराजम् । [50]
 धनैर्वै प्रापयामास कुरुराष्ट्रं धनंजयः ।
 एवं सर्वे महात्मानः पाण्डवा मनुजोत्तमाः ।
 परराष्ट्राणि निर्जितं स्वराष्ट्रं पशुपुः पुरा ।
 यतो यत्नमभिययातं विज्ञाय दृढपटिननाम् ।
 दूषितः सहसा भायो धृतराष्ट्रस्य पाण्डव । [55]
 स चिन्तापरमो राजा न निद्रामलमिति ।
 Colophon.

T₂: चक्रास्तनजं नीतिं भोजनद्विमतां वरः. — After line 35, S ins.:

अने द्रव्ये च द्रव्ये च रथनागावकर्मणि ।
 — (L. 36) S (except T₂) अचरत् (for वधत्). — (L. 38) V₁ Dn T₂ समाश्रितो. Ds 'रथोपिकः' T₂ G₂ s 'रथो बुधि. G₂ कर्णालदिदां वरः; M 'आकविचारदः'. — (L. 39) M 'वृषयलेखु गांधारणा'. — (L. 40) Ns वीरैः; M सर्वैः (for पार्थैः). Ds S सौवीरः and हतः. — (L. 42) Ks Ds S स राजा (for राजसीध). — (L. 43) S बद्धमस्तल्लवति (T₂ G₂ s 'मि) मानी. — (L. 44) Ks Ds S कुंतलो; N₁ V₂ विद्रुको; B₂ Ds विद्रुको (for वित्तलो). Ds S दतः (for दत्ताः). — (L. 46) Dn दत्तामित्रः; Ds S दं (or दं) वतकः (or कं). Ds S दुरं (Ds G₂ M दुरा) पार्थस्य कर्मणा (T₂ सर्वे सृष्टिनिधयः; G₂ संग्राम्य वेजसा; G₂ M 'स वेजसा). — After line 45, Ds (which om. line 46) ins.:

जितः स समरे प्राच्यान्सर्पानेकरथोऽजयत् ।
 — (L. 46) S (except T₂) T₂ G₂ s Ms) अजितः. G (except G₂ s) अमरयत्. T₂ G₂ s. 4-8 M मृषे; G₂ रणे (for वीरैः). — (L. 47) Ks N₁ V₂ B₂ s Dn Ds रथानां; Ds T₂ G₂ गत्वा वै; T₂ G₂ s. 4-8 हत्वा च (G₂ यो; G₂ s वै); M सरथो (for रथिनो). Ks N₁ V₂ B₂ Ds Ds अर्जुनं च सः; Ds T₂ मरुषन्धवः. — After line 47, S (except T₂) G₂ in 6:
 प्रतीच्यान्समरे राजभिगम्य वरपथम् ।
 — (L. 48) Om. in M. T₂ G transp. प्राच्यान् and वरपथम्. — (L. 49) T₂ M शिला (for मत्ता). M इथा वै

In some MSS, this passage is followed by passage No. 81 below.

81

Ks N₁ V₂ D Ms-s (the latter four MSS, om. lines 49-103) ins. after passage No. 80 above: T G₂ s. 4, after passage No. 83: G₂ s. 9, after adhy. 130: Ms (om. lines 49-103), after 1, 129, 1:

पैशांवायन उवाच ।

श्रुत्वा पाण्डुसुतान्नीरान्बलोऽस्त्राणामहीनसः ।
 धृतराष्ट्रो महीपालश्चिन्तामगममाश्रुतः ।
 तत्र आहूय भग्नसं ररजनाश्रापैरपिपामम् ।
 कथिं कथिनां श्रेष्ठं धृतराष्ट्रो महीपद्विजः ।

धृतराष्ट्र उवाच ।

उत्तिष्ठतः पाण्डवा तिलं तेभ्योऽसृपे द्विजोत्तम । [5]
 तत्र मे निविशतमं संविधिप्रहकारणम् ।
 कथिं कथिनां श्रेष्ठं धृतराष्ट्रो महीपद्विजः ।

जीरयो विला. Ds S दाशियात्वाजराधिपान्. — (L. 50) M पवीयान्. — After line 50, S (which om. lines 51-52) ins.:

अतः पश्चादथै सर्वे सर्वमेतच्चकार सः ।
 तं ब्रूया पावराभ्यां ततो भयमभापत ।
 स सर्वान्धृतराष्ट्रस्य पुत्रान्भिमचकार ह ।
 भीमसेनो महाबाहून्लज्जयमानं वरः ।
 अजुहवार्थं तं शोपेनं गृह्येष्टं दुःखयः ।
 शर्वराष्ट्रात्प्राप्य सर्वान्धात्रीमस्य कर्मणः ।
 तावद्वा कर्मणिः पार्थांतं तानंहितश्च श्रुत्वा ।
 बलाद्ब्रह्मगुणांतिभ्यो विधिविदुर्गपुत्रयः ।

— (L. 53) Some MSS, अतिहयान्. — S om. line 55.
 — Colophon om. in Ks N₁ V₂ Dt. Adhy. no.: B₁ 136; B₂ 132; Ds. 138; Ds 141; T₂ 134; T₂ G₂ s M 84; G₂ s. 85.

81

Ts Gs M om. lines 1-7; T₂ G₂ s. 4-8 om. lines 1-3.
 — S spells the name of the fictitious minister throughout as कथिण. — (L. 4) Ds संज्ञे पत्रच्छ कथिण-मालं मंत्रविचमम्; G (Gs om.) ततः कथिणमनायाश्च धृतराष्ट्रो-ब्रवीदिदम्. — (L. 5) T₂ तेभ्योऽस्त्राणामहीनसः; G (Gs om.) तेभ्योऽस्त्राणामहीनसः. — (L. 6) G (Gs om.) वलं स सर्वयत्नस्य यज्ञनेतिभिकारणम्. — (L. 7) Ns B₂ s तं समापद्वयः; Dn Ds तं समापद्वयः; Ds पतनार्थः; G (Gs om.) तत्पत्न्य (for मत्पत्न्य).

वैशंपायन उवाच ।

स प्रसन्नमनास्तेन परिशुषो द्विजोत्तमः ।
उवाच वचनं तीक्ष्णं राजशास्त्रनिद्वन्द्वनम् ।
कणिक उवाच ।

शृणु राजसिद्धं तत्र भोच्यमानं मयानघ । [10]
न सेऽभ्यसूया कतेन्या ध्रुवैतत्कुलसत्तम ।
नित्यमुद्यतदण्डः स्यान्नित्यं विद्युत्पौरुषः ।
अच्छिद्रच्छिद्रदर्शी स्यात्प्रेषो विवरानुगः ।
नित्यमुद्यतदण्डादि शृणुमुद्रितजे जनः ।
तस्मात्सर्वाणि कार्याणि दण्डेनैव विधातयेत् । [15]
नाल्य छिद्रं पराः पदयेच्छिद्रेण परमन्विष्यात् ।
गृहेष्कमं इवाङ्गलि रसेष्टिविहरमारमनः ।
नासम्पकृतकारी स्यादुपक्रम्य कदाचन ।
कण्टको ह्यपि हुदिष्ठ आचार्यं जनयेच्चिरम् ।
वधमेव प्रशंसन्ति शास्त्राणामपकारिणाम् । [20]

Ds मनसाचक्ष्व कणिक. Dn करिष्ये वचनं तदः G (Gs om.)
करिष्यामः कथं वचनं. — After line 7, Ds S (except Tt
Gs) ins.:

वैशंपायनः ।

दुर्योधनोऽथ राजुनिः कर्णदृष्ट्यासनावपि ।
कणिक्कुपसंगम्य मन्त्रिणं सौमलक्ष्य च ।
पद्मच्छर्मैरतश्चैव पाण्डवानप्रति नैकधा ।
प्रवृत्ताः पाण्डवा षोडशैर्निर्वासेभ्यस्तन्वासात्मन्यहम् ।
अथ मे सहपक्षस्य यद्भवत्येतेमकारकम् ।
कणिक तत्तन्वाचक्ष्व करिष्यामः कथं वचनम् ।

— (L. 8) S उवसन्नाय (T Gs उवसन्नाय; Gs. 4 संप्रपन्नाय)
तस्मै स परिशुषयार्थः (Ts Gs परिशुषयार्थः; Gs. 4 'शुषोयै'; Gs 'शुषोति')
चित्तात्. — (L. 9) Ds राजशास्त्रनिद्वन्द्वनं; Dn राजशास्त्रनिद्वन्द्वनं;
Ds नीलशास्त्रं; S (except Ts Gs.) 'निद्वन्द्वनाय. — S
(except Ts) om. lines 10-11. — (L. 12) Ts Gs. 1, 2, 4, 5
उद्यतः; Gs. 6 M च हत' (for विद्युत्). — T Gs. 1, 2, 4, 5 ins.
after line 12:

नित्यं च आक्षमाः पूज्या कृपेण हितमिच्छताः ।
सद्यो मुपो ॥ निमेषं पालने दुष्टनिमेषे ।
उभाम्नां वर्षते धर्मो धर्मकृष्ण जितानुमी ।
लोकधार्यं परधीव तस्माद्धर्मं समाचरेत् ।

— Gs om. lines 14-18. — (L. 16) S (Gs om.) भूतानि
(for क्षापाणि). Ks Bs. 5 Ds प्रसाधयेत्; S (Gs om.) अग्नि-
पालयेत् (for विधायेत्). — After line 15, T Gs. 1, 2, 4, 5 ins.:

कृपायपार्थं दुष्टं दृष्ट्वा सः शयते नृपः ।
तेनायमानमाप्नोति पार्थं चेह परत्र च ।
नो विभूतिमकाप्नोषे कुरुषु निरुद्धेऽभ्यः ।
तमानवित्वा हावा च दयादीनाम्य तद्वदम् ।
नो चेदुरि नियुक्ता ये स्वासास्त्रि वृत्तात्मनः ।

सुविदीर्णं सुविक्रान्तं सुयुद्धं सुपलायितम् ।
आपद्यापदि काले च कुर्वीत न विचारयेत् ।
नाचक्षेयो रिपुस्त्रात हुबलोऽपि कथंचन ।
अल्पोऽभ्यभिर्बनं कृच्छं दहलाभयसंश्रयात् ।
अन्यः स्वादन्ध्वेलायां वाधिर्यमपि चाश्रयेत् । [25]
कुर्याच्छरणमयं चापं क्षयीत मृगशासिकम् ।
साम्बादिभिरुपायैस्तु हन्याच्छत्रुं वरो स्थितम् ।
दया तस्मिन् कतेन्या दारणागत इत्युच्यते ।
निरुद्धो हि भवति न हताजायते भयम् ।
हन्यादभिरं दानेन तथा पूर्वपकारिणम् । [30]
हन्याधीर्यस्य ससेति परपक्षस्य सर्वथाः ।
सुलभेवाहितदिग्गन्धात्परपक्षस्य निषधः ।
ततः सहायसाल्यक्षान्सर्वाश्च तदनन्तरम् ।
छिद्रमूले क्षाधिष्ठाने सर्वं सजीविनो हताः ।
कथं नु शास्त्रासिद्धेर्दिष्टमूलं वनस्पतौ । [35]

राजा निजुवायुस्थानात्पन्थमार्गकोविदात् ।
ये निजुक्तास्त्रा केषिद्राहं ना यदि वा पुरम् ।
मार्गं वनपर्वं वापि वापेयुर्वदि वा न वा ।
परिक्षार्थं विश्वेदानतारिष्ठरूपिणः ।
परीक्ष्य पापकं जगद्धनमादाय सर्वथाः ।
— Gs Ms-s om. line 16. — Before line 19, Gs. 4
(om. line 1) ins.:

न ह्यनान्वरताज्जैत्र कतेन्या दि कदाचन ।
न शत्रुपक्षादुपयो विमोक्षक्यः कथंचन ।
— (L. 19) S 'को हि बुद्धिष्ठः. — Ms-s om. lines
21-27; Ms-s om. lines 21-35. Ns Ts Gs-s read lines
21-28 after line 35; Gs-s read lines 21-27 after
line 35. — (L. 21) Ks Bs. 5 'कीर्णः; Ns Da Ts 'स्तोत्रं
(for 'कीर्णः). Ts G सुविक्रान्तं सुविस्तीर्णं. T G (except Gs. 1)
सुपलायनं. — (L. 22) Ts G आपदाय (Gs. 4 'गमः' कालेषु
कुर्यान्नात्र विचारणा. — After line 22, T G ins.:

कथं नु परिवासानो न च क्षापायमे वदम् ।
दास्येन वृष्टीवाध न प्रपञ्चेन हविर्द्वि ।
(cf. ins. in Ts after line 35). Ts G om. lines 23-24.
— (L. 25) S (except Ts) संश्रयेत्. — Ts G om. lines
27-28. — (L. 29) S हावा च रिपुवृत्तना (for the
posterior half). — (L. 30) S दानेन (for दानेन). S
(except Ts) हन्यात् (for तया). — (L. 33) S तपोसांसं
पद्माग्निपलायसर्वातयेवत्. — (L. 35) Ts G Ms. 1 प्रियः; Ms-s
कीर्णः. — After line 35, Ns Ts Gs-s read lines 21-
28; Gs. 2, lines 21-27. — After line 35, Ds ins.:

वर्षादुरि दधानोऽन्यावरादायमे वदम् ।
दास्येन वृष्टीवाध न प्रपञ्चेन हविर्द्वि ।
cf. ins. in T G after line 22. — M om. lines 36-42.

एकामः स्वाद्विबुतो तित्वं विचरदसंकः ।
 राजन्नायं सप्तसु निलोद्विभः समाचरेत् ।
 अश्याधानेन यशेन कापयेण जयामिनैः ।
 लोकाश्विनासयित्वा च ततो लुम्बेद्यथा दृक्कः ।
 अङ्गुशं धौचमित्यादुरर्षानामुपधारणे । [40]
 आनाम्य फलिनीं शाखीं पक्कं पक्कं प्रसातयेत् ।
 फलायैऽथ समारम्भो लोके पुंसो विपश्चिताम् ।
 बहेदमित्रे रक्थेन पावकालस्य पर्ययः ।
 ततः पर्यागते काले भिग्धाद्वटमिवात्मनि ।
 भमित्रो न विमोक्तस्यः कृपणं बहुविधं युवन् । [45]
 कृपा तस्मिन् कर्तव्या हन्यादेवापकारिणम् ।
 हन्याद्वमित्रं सान्त्वेन तथा दानेन वा पुनः ।
 तथैव भेददृष्टाभ्यां स्वर्गोपायैः प्रसातयेत् ।
 छतराष्ट्र उवाच ।
 कथं सान्त्वेन दानेन भेदैर्दण्डेन वा पुनः ।
 भमित्रः शयते हन्तुं सन्ने मूर्ध्नि यथातथम् । [50]
 कणिक उवाच ।
 शृणु राजन्प्रभा वृत्तं धने निवसतः पुरा ।
 जम्बुकस्य महाराज नीतिशास्त्रार्थद्विजैः ।
 अथ कश्चिक्कृतमन्त्रः शृणुः स्वायैरपिष्ठतः ।
 सतिनिर्धैवस्तस्यार्थं व्याप्राप्तुमुक्तमङ्गुलिः ।
 तेषाम्प्रद्विजैः सतिस्म्यलिङ्गं शृणुष्वथम् । [55]
 अशास्त्रा प्रहणे सत्यं ततो मन्त्रमन्त्रयन् ।
 जम्बुक उवाच ।
 असकृत्पतितो द्वैप हन्तुं व्याघ्रं धने त्वथा ।

युवा वै जवसंपद्यो बुद्धिशास्त्री न दापयेत् ।
 मृषिकोऽस्य शयानस्य चरणौ भक्षयत्वथम् ।
 अथैवं भक्षितैः पादिवर्षाभौ गृह्णातु वै ततः । [60]
 वतो वै भक्षयिष्यामः सर्वं मुदितमानसाः ।
 कणिक उवाच ।
 जम्बुकस्य तु सद्वाक्यं तथा चतुः समाहिताः ।
 मृषिकामक्षितैः पादैर्भृगं व्याघ्रोऽश्वपीत्तदा ।
 द्यूना विचेष्टमानं ॥ भृगो मृगकलेपरम् ।
 आत्वागच्छत भद्रं यो रक्षाभीत्याह जम्बुकः । [65]
 शृगालवचनोऽपि गताः सर्वे नदीं ततः ।
 स चिन्तापरमो भूत्वा तस्यै तत्रैव जम्बुकः ।
 अयाजताम पूर्वं ॥ आत्वा व्याघ्रो महाबलः ।
 ददृश जम्बुकं चैव चिन्ताकुलितमानसम् ।
 व्याघ्र उवाच ।
 किं घोषति महामाश त्वं नो बुद्धिमतां वरः । [70]
 अक्षित्वा पक्षितान्यथ सिद्धित्वामहमे वयम् ।
 जम्बुक उवाच ।
 शृणु मे त्वं महाबाहो बह्वायं मृषिकोऽश्वपीत् ।
 धिग्वलं शृगराजस्य मयाधार्यं युगो हतः ।
 भद्राहुबलमाश्रित्य तृप्तिमथ गमिष्यति ।
 गजेमानस्य सत्येवमनो भयं न रोचये । [75]
 व्याघ्र उवाच ।
 श्वपीति यदि स खेवं काले ह्यस्मिन्प्रयोजितः ।
 स्वबाहुबलमाश्रित्य हनिष्येऽहं धनेचरात् ।
 स्वादिष्टे तत्र मांसानि शृणुत्वा प्रस्थितो धनम् ।

— (L. 36) T₂ G प्रकृष्य चापि वस्तो (G एकप्रापि वस्तुता), and 'दरानं' (for 'दरशकः'). — N₁ om. lines 37-46. — (L. 37) N₁ राजन्प्रसप्तसु; B₂ राजा राजन् स; D_n राजन्निव स; T₂ G राजन् (G_{2,3,4} राजानः; G₂ राजा) अश्वसंभो. K₂ सदा भवेत्; T₂ G ततो भवेत् (for समा). — (L. 39) T₂ G लोचं प्रसाप (G₂ 'शालः; G_{2,3} 'आप') पित्वा च. — (L. 40) S उपपादने (for 'धारणे'). — (L. 41) N₁, V₁ B₁ D_n कलिता. N₁ B₂ D_n D₂ कलं पक्कं; T₂ G पक्त्वा पक्कं. — T₂ G om. line 42. — (L. 44) N₁ D_n T₂ प्रसातये. T₂ G M ततः काल (T₂ G_{2,3,4} सार) उपपादय. — (L. 45) K₂ T₂ G_{2,3,4} भमित्रस्तु न मोक्तव्यः; G_{2,3,4} भमित्रो न च मुच्येत; M 'श्रो नास मुच्येत'. — (L. 46) Some MSS. transp. सकिन् and न. K₂ हन्तुं तत्त्वं न कर्तव्यं; S हन्तुममित्रं कर्तव्यं. — (L. 48) S (except T₁) तथा भेदेन दण्डेन. For प्रसातयेत्, MSS. 'साध', 'पात', 'शान', 'साप'. — M om. lines 49-103. — (L. 49) T₂ G भेदैर्दण्डेन वा. — (L. 51) T₂ G नये नमति जुक्तः. — T₂ G om. lines 52-53. — (L. 54) T₂ G सखायस्य व्याघ्रस्य धनो

बहुलमृषिकी. — (L. 55) G (except G₂) हि वने (for विने). — (L. 56) T₂ G अजुतं (for अमन्त्रयन्). — (L. 59) B₂ D₂ S (G₂ om.) चरणान्. — (L. 60) V₁ B (except B₂) D_n D₂ द्यूना (for गृह्णातु). K₂ T₂ G_{2,3,4} सतो व्याघ्रः प्रसातय; G_{2,3} द्यूं व्याघ्रो हनेचरा. — All MSS. except D_n om. कणिक उ. — (L. 63) T₂ G अहनत् (for अवपीत्). — T₂ G om. line 64. — (L. 64) N₁ D_n इष्टेवापेष्ट. — (L. 65) T₂ G रक्षानि दृष्टुष्यन्. — After line 66, V₁ B₂, D₂, S T₂ G ins.:

सचिन्त्यतो मनसा मांसपुष्टिं पुनः पुनः ।
 — V₁ B₂ D₂ T₂ G om. line 67. — (L. 68) T₂ G मयागच्छत पूर्वं हि. — (L. 69) V₁ B₂ D₂, S T₂ G जुक्तव्या-
 सवचन (V₁ B₂ D₂, S आले च जुक्तवचन) तदा चितारो (or 'कुले') यन्. — (L. 71) T₂ G शिखितस्य शिखारोचि' जुक्तम्. — (L. 72) T₂ G महाप्राज्ञ. T₂ G यदयो (G_{2,3} यां वारं). — (L. 74) T₂ G दुर्लभैश्च भविष्यति. — (L. 75) T₂ G तस्यैवं गमितस्तव्य (T₂ G_{2,3} गदतस्तद्वत्) ततो etc. — (L. 76) T₂ G (G₂ om.) गयेनमनीचस्यस्तस्यै नास्म्यवरो. — (L. 77)

एतस्मिन्नेव काले ॥ मृषिकोऽप्याजगाम ह ।
तमागतमभिप्रेक्ष्य शृगालोऽप्यवधीद्वच । [80]
जग्जु क उवाच ।
शृणु मृषिक भद्रे ते नकुलो यदिहावधीत् ।
शृगमांसं न खादियं गरमेतच्च रोचते ।
मृषिकं भक्षयिष्यामि तन्नवाननुमन्यताम् ।
तच्छृत्वा मृषिको यावयं संश्रुतं प्राद्ववद्वाच ।
तत् खात्वा स वै तत्र आनगम वृको नृप । [85]
तमागतमिदं वाक्यमवधीजग्जुकसदा ।
शृगराजो हि संकुदो न ते साधु अभिष्यति ।
सकलत्रस्तित्वायाति कुद्वच यदनन्तरम् ।
एवं संबोदितलेन जग्जुकेन तदा वृकः ।
वृकालुपनं कृत्वा प्रयातः पिशिताशन । [90]
एतस्मिन्नेव काले ॥ नकुलोऽप्याजगाम ह ।
तमुवाच महाराज नकुल जग्जुको वने ।
स्वबाहुबलनाभिरु निजैतास्तेऽप्यतो गताः ।
मम दृष्ट्वा नियुद्धं त्वं भुङ्क्ष्व मांसं यथेष्टितम् ।
नकुल उवाच ।
शृगराजो वृकश्चैव बुद्धिमानपि मृषिकः । [95]
निजैता यथवा धीरास्त्वस्मादीयतरो भवात् ।
न त्वाम्युत्सहे योद्धुमिषुत्तवा सोऽप्युपागमत् ।

कणिक उवाच ।
एवं तेपु प्रयातेपु जग्जुको हृदमानस ।
खादति स्म तदा मांसमेकः सन्मग्ननिश्चयात् ।
एवं समाचरन्निव सुखमेपति मृषिपः । [100]
अयेन मेदेयैर्ज्ञातं श्रमश्चलिकर्मणा ।
लुब्धमर्थप्रदानेन समं न्यून तथोजसा ।
एवं ते कथितं राजन्शृणु चाप्यपरं तथा ।
पुत्रः सखा वा भ्राता वा पिता वा यदि वा गुरुः । [105]
रिपुस्थानेषु यतन्तः कर्तव्या भूतिवर्धना ।
शपथेनाप्यरिं हन्यादर्थदानेन वा पुन ।
विषेण भायया वापि नोपेक्षेत कथंचन ।
उभौ चेत्संशयोपेतौ श्रद्धावांस्तत्र वर्धते ।
शूरोरप्यविलस्य कार्याकार्पणं जानतः । [110]
उत्पथप्रतिपक्षस्य न्यायं भवति वासनम् ।
कुद्वोऽप्यकुद्वरूप स्वातिस्मत्पूर्वमिभाषिता ।
न चाप्यन्यमपण्यंसेत्कदापिऽप्योपसंतुतः ।
प्रहृष्टिप्यग्निप्रयं मृताप्रदरापि भारत ।
प्रहृत्य च कृपायीत शोषेत च वदेत् च । [115]
आशास्येद्यापि पर सन्धिवचनार्थवृत्तिभिः ।
भावस्य भद्रेःकाले यदा विचलिते पयि ।
अपि शोरापराधस्य भयैर्नाभिरु तिष्ठत ।

Ts G हनिष्यामि. — (L. 78) Ts G खादिष्यामि तु मांसं.
— After line 79, Gs ins.:

वप्यस्य मृषिकसेति नकुलनामधीद्वच ।

— (L. 80) Om in Ns Ts G. Ns = Dn Ds 'वेल
(L. 82) Bs = Ds Ts द्यव (for नृ). V1 Bs Da
रोचये Ts G वयमसदिपस्य तद् (for the posterior half)
— (L. 84) Ns Da Dn Ds 'स्त प्रयतो (Da 'यतो) विल.
— (L. 85) Ts G तत् खातस्तदा तन्न त्वान्. — Ts G
(except Gs.s) om line 86. — (L. 87) Ts G 'दो न न'
साधु कतिपय. — (L. 90) Ks वृकोप्यनश्न कः; Ns = V1
Dn Ds = ततोवपन कः, Ns वृकोदरम कः, T G भीतो (Ts
वृको) नृपेति इत्याच. — (L. 92) Ts G ततो राजन् (for
गदातर). — (L. 93) Ts Gs = 'स्ते मया हता, Gs 'स्ते
समागता. — (L. 97) Ks न त्वया उत्स, Ns V1 Bs Da Dn
Ds Ts न त्वाम्युत्स, Ds न वेदमुत्स, Gs = नाहनम्युत्स, Gs
न यद् हतस, Gs न त्वद् हतस, Gs न त्वाम्युत्स, Ks Da.s =
'ववा सोऽप्युपागमत्, Bs = 'मया सागपाग', Ts G 'मया वा निषि
ह'. — (L. 98) Bs = Ts ॥ तेवपरयतेषु — (L. 99) Ts G
(except Gs.s) हलेव मन्त्रीययाव — Gs om line 100-
102 — (L. 100) Om. in T Gs = Ns V1 Da Ds
पपेज. Dn भूपे. — (L. 103) Ts G (G om.) सत्येनेन
समीमत् (for the posterior half) — (L. 103) Ts

Gs = s.s मय, Gs = नृप (for तथा). — (L. 104) B
(except Gs.s) वरि पुत्रो वरि पिता वरि भ्राता सदा वरि-
— (L. 105) ॥ (except Ts) अरि (G1 M नाव) वर्यवतिरे-
Ks Ns V1 Bm Ds = s.s T Gs = s.s हतमया Ks Ns V1 Bm
Dn Ds = s.s Ts भूतिमिच्छता, Bs = s.s Da Gs = भूतिवर्धना, Ts
Gs = Ms = भूतिवर्धना. — (L. 106) S (except Ts) 'रि
— (L. 108) Om. in Ns Bs.s Da Ds = S (except
Ts) उमापति शपेतात् यद्वधाननु वपये (Ms = शोचये). — (L.
110) Ts Gs = s.s Ms = ददो, Gs Ms = वाव (for न्याव).
Ts Gs = s.s शोचन, Ms = शतन — (L. 111) Ts Gs M
Ts Gs = s.s शपय, G1 दायसा, Gs तरय, Gs = दाय (for
सित) — (L. 112) Ks Ns V1 Bs न चाप्यन्यवयित्तस, S
न येन कोपयिषीत Ks Ns V1 Bs Dn.s निषाच इत्यपि, S
निषात्तवित्तवचन. — (L. 114) Ns इतोरेत, T1 M हया देतः
Ts Gs = s.s विव मुवाच, S योचतिरदरतिव — (L. 115)
Ns V1 Bs = Da Ts साविस्तानयः, Ts Gs = s.s सामदान दः
M साता यति. — (L. 116) Bs = Da नापयस, Ts Gs =
नय तः, Ts Gs = s.s तरत, Ns Da Ds निपपे, S निपपे-
V1 Bs Ds निपपे, Ns Da Ds निपपे, S निपपे-
— (L. 117) Ts M अयत्तरादास — (L. 118) Ks Ts
Gs = s.s अरि, Gs = M अरि (for नृ R). Ts Gs = s.s

स हि प्रच्छाद्यते दोष शौको मेघैरिवासितैः ।
 यः स्वादनुप्रासवधस्तस्यागार प्रदीपयेत् ।
 अधनादाभिभवाक्षोरान्विषये स्वे न वासयेत् । [120]
 प्रत्युत्थानासगाद्येन संप्रदानेन येनचित् ।
 मतिविध्वज्याती स्वात्तीक्ष्णदृष्टौ निमग्नः ।
 अशङ्कितेभ्यः शङ्कते शङ्कितेभ्यश्च सर्वेश ।
 अशङ्क्ययाज्ञपमुपक्रममि मूल निष्कृतति ।
 न विश्वसेद्विषधते विषधते नातिविषधसेत् । [125]
 विश्वासाद्रयमुपस्य मूलाभ्यमि निष्कृतति ।
 चारः सुविहितः कार्य आत्मनश्च परस्य च ।
 पापपक्षांसापसाक्षी परराष्ट्रेषु योजयेत् ।
 उद्यानेषु विहारेषु देववापतनेषु च ।
 पाशातायेषु रथ्यासु सर्वतीर्थेषु चाप्यथ । [130]
 चारवेषु च घृतेषु पर्वतेषु घनेषु च ।
 समयायेषु सर्वेषु सारिषु च विचारयेत् ।
 वाषा श्रुता विनीतः स्वाजुद्वयेन तथा क्षुरः ।
 रुद्धपद्वीभिर्भाषी स्वावष्टो रौद्रेण कर्मेण ।
 अञ्जलिं वापय सान्वत् शिरसा पादध्वज्जन्म । [135]

आश्राकरणमित्येकं कर्तव्यं भूमिर्मिच्छता ।
 सुपुण्यितः स्वादफलः फलवान्स्यादुराहटः ।
 आत्मः स्वापवधसंकाशो न च जीयेत कश्चिदपि ।
 श्रिवर्गे त्रिभिधा पीडा अनुबन्धास्तथैव च ।
 अनुबन्धा श्रुमा ज्ञेयाः पीडास्तु परित्यजेत् । [140]
 धर्मं विचरतः पीडा सापि द्राघ्यो नियच्छति ।
 अर्थं स्वादर्थलुब्धस्य कामस्यातिप्रवर्तिनः ।
 अगर्वितात्मा युक्तं सान्त्वयुक्तोऽनसृजिता ।
 अव्येक्षितार्थं श्रुदात्मा मद्ययीत द्विजैः सह ।
 कर्मणा येन तेनेह श्रुतना दास्येन वा । [145]
 उद्धरीतमात्रमानं समर्थं धर्मेमाचरेत् ।
 न संशयमनाह्वो नरो भद्राणि पश्यति ।
 संशय पुनराहटं यदि जीवति पश्यति ।
 यस्य बुद्धिः परिभ्रमेसमरीतेन सान्त्वयेत् ।
 अनागतेन दुर्बुद्धिं प्रत्युपलभे पण्डितम् । [150]
 गोशरिणा सह संघाय चासीत् शूतकृत्यवत् ।
 स वृक्षाग्रे यथा सुप्तः पतितः प्रतिबुध्यते ।
 भग्नसंवरणे यत्नं सदा कार्योऽनसृजता ।

यनैर्के (for शूलो मेघैर्) — M om lines 119-20 — (L 119) Ts G वल्ल स्वाजु नप प्रासक्तस्मारापेक्षीय — (L 120) Ns B (except Bs) Dn Ts नास्तिपान्, Ts G निष्कृताम् (for दामिकान्), T G विपनैश्च योजयेत्, — (L 121) S (except Ts) Gs s प्रत्युत्थानाभिवादायाः — (L 122) S प्रतिप्रच्छन्नपादी Ds s 'दृष्ट श्वोर' — (L 123) Bs Ds s B (except Ts) Gs s अशङ्कितोऽथ S (except Ts) Gs s निम्न श्वेन क्लिष्टात् — (L 124) Ts G (except Ts) s शक्तिप्राप्त्युपस्य समूलमपि हतति — (L 126) S (except Ts) आसीति (for वरपत्र) S (except Ts) तस्मात् सर्वं नाशयेत् (Gs s सर्वान् विश्वसेत्) — (L 127) Bs s Ts Gs s s चारसु (Bs s 'र सु' विहित वा', Gs s चारसु विदिता कार्य, M (except Ms) चारि सुचित वलाय — (L 128) Ts Gs s s M वापयतीति निष्ठाताम्, Gs s वापयन्माणा शीघ्र — After line 128, T G (except Gs s) ins : सारो विदितोऽथारोऽपरीक्षां यमुमुं ।
 सक्तीयान्पीदोरेषु रथाय विसेद्विषु ।
 — (L 130) Ns Vs B Da Ds s वेदयाध, Ts Gs s देवेषु, M वा रानन् S (except Ts) चारवेषु सभास्य च — (L 131) Ns s Dn Ds कृषेय (for कृषेय), Ts Gs s s M घृतेषु जगपानेषु (M 'वापेय'), Gs s मादणायवने घृते — (L 132) S (except Ts) तीर्थेषु (for सर्वेषु) — (L 134) Ns Vs Bs s Dn Ds s s Ts सितः Ts Gs s s M युक्तः Gs s शूल (for शस्त्र) Bs Da S रौद्राय वर्मेण — Ns om. lines 135-146.
 (L 135) Ks Ns s Vs Bs Dn Ds s अञ्जलिं वाप

— (L 136) Ts Gs s s जन्, Gs s s M एतत् (for एवं) — (L 137) M पुण्यित स्वादनाह्वोः । दुरारोह फलागित — (L 138) S (except Ts) कस्यचित् — (L 140) S 'अभासु सेधेत — (L 141) S (except Ts) अनतिचितर पीडा सह द' — (L 142) Ns Bm s Dns Gs Ms s अर्थं वापयेत्, Da Dns Ds Ts Gs s Ms s अर्थस्यापि 'दा' 'स' 'म'. Ns Bm s Dns वान पातिर', S कामस्यातिप्रसंगिन — (L 143) S (except Ts) Gs s सौत्वरिण 'चोत्तर' (L 'लो' न वेक्षिता) — (L 144) S मयवेष्टादिषु (Ts Gs s 'येन द्विजैः, Ms s 'देविदिषु' सह — (L 145) Ns Vs Dns Ms देतैव, Dns T Gs s s M केनैव (केनापि or केनेह) Gs s श्रुतना केनविद्वान्मनसा वा' — (L 146) S (except Ts) Gs s पश्चाद्धनं समाचरेत् — (L 147) Ts G (except Gs s) अष्टयवत् Ks Ns s Dn Ds s अनाहटः (Gs s s सभास्य) — (L 148) Ts Gs s s वा न वा (for पश्यति) — (L 149) Ts Gs s सुजुद्धि, Gs s स सुवृत्ता, Gs Ms s न सवृद्धि, Gs ननुजुद्धि, Gs बुद्धि परिभ्रमेसमरीतेन हि सा' — (L 151) Gs s नैरिया, सतिगास्याय — (L 152) S (except Ts) एतनेन (Gs M 'ज्ञेय' प्रत्युच्यते — Ts Gs s s s after line 153 :

न रात्री मन्थनेदिवाद्य च कैश्चिदुपासित ।
 प्रासादाभे श्लोमे वा विचाले विनयेऽपि वा ।
 समवाचनं पश्यति सदातेरेव मन्थयेत् ।
 नैव संवेक्षयेत्तत्र मन्थेयमपि शारिकाम् ।
 शुक्रात्मा शारिका वापि चारभूषणयानिः । [5]

आकारश्चात्मनो रदयश्चारेण्यनुपासित ।
नाच्छित्वा परममणिं नाकुवा कर्म दाहणम् । [155]
नाह्रवा मन्त्यघातीव प्राप्नोति महतीं धियम् ।
कर्णित व्यापित छिन्नमपानीयमपासकम् ।
परिविशलमन्द च प्रहतेष्वभेर्येलम् ।
नाथिर्कोऽर्थिनमभ्येति कृतार्थं नास्ति सगतम् ।
तस्मात्सर्वाणि कार्याणि सावधेयाणि कारयेत् । [160]
समग्रे विग्रहे चैव यत्नं कार्योऽनसूयता ।
उत्तराहश्चापि यत्नेन कर्तव्यो भूतिमिच्छता ।
नाल कृत्यानि दुष्येरन्मित्राणि दिपवक्ष्या ।
आरक्यान्त्येव पश्येरन्नुपर्यवसितानि च ।
भीतवत्सद्विधातव्यं यावन्नयनवागतम् । [165]
भागत नृ भयं दृष्ट्वा प्रहर्षेण्यमभीतवत् ।
दृष्ट्वेनोपगतं बाहुसमुपगृह्णाति यो नर ।
स मृदुमुपगृह्णाते गर्भमश्वतीं यथा ।
अनागतं हि दुष्येत यत्नं कार्यं पुर स्थितम् ।
न तु बुद्धिश्चार्थिकविदित्ताकासेऽप्योजयम् । [170]
उत्तराहश्चापि यत्नेन कर्तव्यो भूतिमिच्छता ।

विमज्ज देशकालौ च दैव धर्मादयक्ष्य ।
नै श्रेयसौ तु तौ श्रेयै देशकालाविति स्थिति ।
तालवत्कुरते मूलं बालं शत्रुरूपेक्षित ।
गहनेऽपिर्बिबोत्सृष्ट क्षिप्रं सजायते महान् । [175]
अग्निं खोकमिवारमानं सपुक्षयति यो नर ।
स वर्षमानो असते महान्तमपि सचयम् ।
आदां कालवर्ती कुर्वांस्का विघ्नेन योजयेत् ।
विघ्नं निमित्ततो नृणां निमित्तं चापि हेतुत ।
सुरो मूढा हरेत्प्राणान्निधित कालसाधन । [180]
प्रतिच्छन्नो लोभवाही द्विपतरं परिकर्तन ।
पाण्डवेषु यथान्यायमन्येषु च कुरुद्वह ।
वर्तमानो न मज्जेत्सि यथा कृष्ण समाचर ।
सर्वकल्याणसंपन्नो विच्छेद इति निश्चय ।
तस्मात् पाण्डुपुरन्द्यो रक्षारमानं नराधिप । [185]
आरुभ्यो बलिनो यस्मात्पाण्डुपुत्रा नराधिप ।
नयीमि तस्माद्विरुद्धं वरकृत्यमविदम् ।
सपुत्रं शत्रुं तद्वान्मथुस्त्वा च भव यत्नवान् ।
यथा भयं न पाण्डुम्वक्ष्या कुरु नराधिप ।

प्रविष्टानपि निर्वासं मन्त्रयेद्वादिषैर्हितैः ।
नीतिर्धर्मयोगाचरैरिति विज्ञाते सुनिश्चिते ।
रक्षा मन्त्रस्य निश्चिद्वान्मन्त्रा नै निश्चयेत्यवयम् ।
भीतीपवर्णितात्सलाक्ष्मणोर्वाभ्यामप्यमना ।
स्वेन वाथ विघ्नेन शतदुश्चिद्विनिश्चयेत् । [10]
एतौपेन न चा येन प्रजेनिश्चयमात्मवान् ।
पद्मगन्धिच्छते मन्त्र इति नीतिषु पश्यते ।
नि द्यतो नाशयेन्मनो हस्तप्राप्तमपि निवन् ।
स्वमतं च परेषां च विचार्य च पुन पुन ।
शुण्यशक्त्यन्यादपानिष कृषेद्विषयण । [15]
— (L 154) Ns : Dn Ds Ts आकारमभिरक्षित Ts G
(except Gs s) M "२ आत्मनो रदय Ts G (except Gs s)
चाप्योय च सर्वदा M विवृत कायमादाय — (L 155) S
(except Ts) दुष्कार (for दाहण) — (L 156) Gs s
प्राप्नोति महतीं लक्ष्मीं नाहवा मन्त्यवधनाय — (L 157) S
(except Ts) Gs s s s सृपित (for व्यापित) Ts Gs s s स्यात्
Gs s s M स्यात् (for द्विज) Ts Gs s s s M विपरीतम् (for
अपानीयम्) Ks B (except Ts) अनायक (for अया")
— (L 158) Ks Ns Vs T G स्तम्यन् च Bs s s "समर्त
च Da "स्तमज च Ds मन्त्रं च परिविशल M "स्तम्यन् च
रिपेर (for अरेर) — (L 159) T G नान्येनेत्येवोक्ति M न
दि वधिहृदये कार्यं वनरं सप्येक्षते — After line 159,
Ks ins

अनागतं तु तत्सर्वं प्रयत्नेन विचारयेत् ।
— (L 160) Dn Ds : Ts साध्यानि (for वाप्यनि) — [L

161) Ts G निग्रहे (for नि") — (L 162) S नि (Ts तं) पर
कालयुक्तम् — (L 167) T U द्वेन (for दृष्टेन) Ks Bs
T G उपहत Ns उपहित Vs उपगत Ts G सं (Gs s s
गृह्णाति यदा नृप — (L 168) Ks T G उपगृह्णाति, Ns : V
Dn Ds s s उपगृहीयाद् — (L 169) Ks Ts G उपरित
— (L 170) Ks S अतिक्रान्तमपेक्षयेत् (Ts) Gs s s "मन्त्रेदे
Ms s s "मन्त्रेक्षयेत् Ms "मुनेक्षयेत् — S (except Ts) om
line 172 which is a repetition of 162 (g e)
— (L 172) S हेवा (for दैव) — (L 173) S निग्रयते
तौ हेवाविह चायुज च स्मिते — (L 174) S बलवत्कुरुते क
नात्पाण्डुद्वह — (L 175) Ts Gs s s संपद्यते M "ददते
— (L 176) S पठित (for यो नर) — After line 177,
S ins

आगन्वे दशानीनि शिष्य ह्यतिप्रियम् ।
[Ts M आराधय च दास्य]

— (L 180) Ts G दहरेव M दहरेव (for हरेयमात्र) Ts
Gs s s कदुवारित Gs वात्मारत Gs s M कदुपायन — (L
181) Dn लोमहा ग्रीवाक्षिप G M प्रच्छन्नो रोमवादी
M "वाही" स्यात् M क्षिपतामपवारिता — (L 182) S
पात्रावाह तथा राजन् योश्चापि कुरुपति — (L 184) Om in T
Gs s s M Gs s s ७ दि दुष्प्राणमुखापतिवन्ता इति शिष्य
— (L 185) G (except Gs) M निरेज (for नरा)
— (L 186) Ns Dn Ds : S प्रादुष्या S (except Ts)
बलवत्कुरुते (for बलिनो यस्मात्) — Dn om lines 187-9
Ns Ds S (except Ts) om 187-9, S (except Ts) om

पश्चात्तापो यथा न स्वात्तया नीतिर्विधीयताम् । [190]

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा संप्रतश्चे कणिकः स्मृद्वं ततः ।

एतराष्ट्रोऽपि कौरव्यः शोकात्तेः समपचत ।

Colophon.

K. 11 V. 1 B D T. cont.:

वैशंपायन उवाच ।

ततः सुप्रसुप्तश्च रतु ना कुर्वीषन्नश्च ह ।

हृःशासनश्च कर्णश्च हृष्टं मध्रममथयन् ।

ते कौरव्यमनुज्ञाप्य एतराष्ट्रं नराधिपम् । [195]

दृष्ट्वा तु सपुत्रायाः कुन्त्या शुद्धिमकारयन् ।

तेषामिद्विजित्मावशो विदुरलक्षवर्दार्शवान् ।

आकारेणैव तं मन्त्रं हृषुषे दुष्टयेतसाम् ।

ततो विदितयेद्यात्मा पाण्डवानां हिते रतः ।

पक्षायेन मतिं चक्रे कुन्त्याः पुत्रैः सहानयः । [200]

ततो बातसहो नार्यं पञ्चपुत्रां पताकिनीम् ।

ऊर्मिक्षमां हृदो हृत्वा कुन्तीमिदमुवाच ह ।

पुत्र जातः कुलस्यास्य कीर्तिर्वाप्रणाज्ञानः ।

एतराष्ट्रः परीतात्मा धर्मं त्यजति शाश्वतम् ।

हृयं वारिपथे युक्ता वरहपयनक्षमा । [205]

नौर्यया श्रुत्वापातात्वं सपुत्रा मोक्षयत् क्षुदे ।

तच्छ्रुत्वा व्यथिता कुन्ती पुत्रैः सह यक्षिनी ।

नाचमार्हः गह्वरां मथयी भरतयेव ।

ततो विदुरवाक्येन नार्यं विशिष्य पाण्डवाः ।

धनं चादाय तैर्दत्तमरिष्टं प्राविशामन्वयम् । [210]

निपादो पञ्चपुत्रा तु जातुपे सत्र चेदमनि ।

कारणाभ्यामाता दग्धा सह पुनैरमागसा ।

स च श्लेष्छापनः पापो ब्रह्मक्षत्रं पुरोचनः ।

वञ्चिताश्च कुरात्मानो धावैराष्ट्रः सहानुयाः ।

अविज्ञाता महात्मानो जनानामक्षतालयाः । [215]

जनन्या सह कौन्तेया मुक्ता विदुरमञ्जिताम् ।

तत्तक्षमिन्पुरे लोका नगरे वारुणावते ।

इह्वा जतुगृहं दग्धमन्वयोच्यत कुञ्जिताः ।

प्रेषयामासु रात्रे च यथायुक्तं नियेदितम् ।

संवृणोते महात्मानः पाण्डवान्दग्धवानिति । [220]

सकामो भव कौत्स्य शुभ्रं राज्यं सपुत्रकः ।

तच्छ्रुत्वा एतराष्ट्रश्च सह पुत्रेण क्षीपयन् ।

मेतकाभ्यां च तथा चकार सह बान्धवः ।

पाण्डवानो तया क्षत्वा भीष्मश्च हुरत्ततमः ।

जनमेजय उवाच ।

पुनर्विखरताः श्रोतुमिच्छामि द्विजसत्तम । [225]

दाहं जतुगृहस्थैव पाण्डवानां च मोक्षणम् ।

सुनृसंसमिद्धं कर्म तेषां दूरोपसंहितम् ।

कीर्तयस्व यथायुक्तं परं कौतुहलं मन ।

वैशंपायन उवाच ।

शृणु विस्तरतो राजन्पुत्रतो मे परंतप ।

दाहं जतुगृहस्थैव पाण्डवानां च मोक्षणम् । [230]

82

B (except G.s) ins. after 1444*: Ds (om. lines 21-36), after passage No. 81 above (cf. v. 1. 1. 130, 1):

एतराष्ट्रस्तं पचनं मुख्या सुमहदभियम् ।

उवाच अतिमाग्व्याप्यं कुर्वीषन्नमरिद्वमम् ।

जात्यन्वशाप्यहं तात पाण्डुना पुत्रितो भृशम् ।

राजानो यद्यपि श्रेष्ठ धर्महेतोर्मन्त्रिते हि ।

प्रज्ञाचक्षुरनेत्रत्वादक्षको राष्ट्रगोपने । [5]

न चान्धः परचकाणि प्रतिष्णुहति संगरे ।

अर्थशास्त्रं मयापीतं साह्यं येदाश्च पुत्रक ।

यावैराष्ट्रस्यं राक्ष्सा योद्धव्यं धर्मेकाङ्क्षिण ।

रणे च श्रुत्वा स्वर्गाय राजन्यस्य विधीयते ।

पुत्रसंतापितधीर्षो वासाय यन्माधयेत् । [10]

येद्योऽयमिति राज्ये च स्थायितो विकटोऽपि सन् ।

निर्जित्य परराष्ट्राणि पाण्डुर्मैत्रं न्ययेद्वयम् ।

कुलधर्मस्थापनाय ज्येष्ठोऽहं ज्येष्ठमाङ्गु च ।

बहूनां आरुणां (1) मध्ये श्रेष्ठो ज्येष्ठो हि श्रेयसा ।

190. — (L. 192) T₁ G₁, 2, 3, 4 M तदा (M ततो) दुर्वोधनो राजा; G₁, 2 तदा सपुत्रो राजा च. — Colophon. Adhy. no.: B₁ T₁ 137; D₁, 2, 3, 4 139; T₂ G₁ 86; G₁, 2, 3 88; G₂ 87; G₃ M 85. — *Stoka no.*: D₁ 5635. — (L. 229) D₁ D₂ T₁ वततो (for सुवतो).

82

(L. 3) M (except M₁) दुर्ग (for तात). — (L. 8) D₁ M धर्मवारणात्. — (L. 10) D₁ M तपते (for वासाय). T₂ G₁, 2, 3, 4 om. lines 13-16. — (L. 19) M₁, 2 धर्म-

सहायनाथाय; M₁ (inf. l. 1). 2-8 "धर्मं समासात्. — (L. 18) D₁ M लोचद्वयद्वितीयेण (for the posterior half). — (L. 19) D₁ M धर्मं च प्रत्ये येव ज्येष्ठाः पाण्डुतास्तदा. — M om. lines 20-21, and after line 23 ins:

ततः श्रुतनवो भीष्म-सत्यवायुद्विविक्तम् ।

पूर्वमुक्त्वा एषा नाच नाथ राज्यं प्रदीपयति ।

विदुर-करणनाथ पाण्डवस्त्वभिषिच्यताम् ।

— (L. 24) Cf. 1. 129. 7. G₁, 2 पाण्डवनेष्ट. — Lines 26-27 = 1438*. Lines 28-29 = (var.) 1. 129. 8. — L. 55 = (var.) 1. 130. 15².

कनीयानपि स ज्येष्ठ श्रेष्ठ श्रेयान्कुलस्य वै । [15]
तसाज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च पाण्डुर्धर्मश्रुतां वर ।
तस्य पुत्रा गुणै खयाता अर्थे च कृतनिष्ठाया ।
कृताक्षा लक्ष्मणक्षेत्र्यश्च पाण्डुपुत्रा महारथा ।
धर्मे च नीतिशास्त्रे च तथा च निरक्षा सदा ।
पौरजानपदानां च प्रीतिरिषु विरोधत । [20]
कथ नामोत्सहे वः स भगवांश्च विवासितुम् ।
दुर्योधन ।

पौरजानपदै सार्धं विभ्रा जल्पन्ति नित्यत ।
प्रज्ञाचक्षुरनेत्रावाद्दशको राज्यरक्षणे ।
ते वय पाण्डवश्रेष्ठ तर्ह्य बुद्धशीलिनम् ।
राजानमभिपिञ्जाम सत्यं कुरुष्वेदिनम् । [25]

स हि वृद्धानमात्याश्च ज्ञातींश्चापि महावशा ।
सत्कृत्य नित्यं पूजाहोमपाण्डव पूषयिष्यति ।
पितामह शौतनय धृतराष्ट्र च धर्मत ।
समुद्र विविधैर्मौर्गैर्बौसयिष्यति मामित ।

हृत्वेव विलपन्ति स्म वदन्ति च जना सुदु । [30]
राजान्दु खयाताविष्टा पौरा शतसहस्रत ।
तेषां ध्रुवांस्तु चाक्याति पौराणामक्षिवाति च ।
मुषिष्ठिराक्षुरकानां परितप्यामि भारत ।

धृतराष्ट्रस्तु पुत्रस्य ध्रुवा वाक्यमुवाच ह ।
यथा न वाक्यतां पुत्र गच्छेम च तथा कुह । [35]
वैशपायन ।

एव तस्य वच ध्रुवा प्रविश्य च गृहं महत् ।

In M the above passage is followed by adhy 129-130, in T₁ G₁ s by a repetition (with v 1) of the same two adhy (for the text of the repetition of adhy 129 see under No 83 below), and finally in G₁ by adhy 131! See the conspectus of interpolations on p 573

83

There is a slight confusion in the notes on page 573 as regards the repetition of adhy 129-130 in T₁ G₁ s to which attention must be drawn here. The v 1 given under adhy 129-130 of the constituted text are for the first occurrence of adhy 129 and for the second occurrence of adhy 130, accordingly the texts given here in this App are that of the first occurrence of 129 and the second occurrence of 129

T₁ G₁ s : ins after (the first occurrence of) adhy 129 a passage which is a repetition (with v 1) of adhy 130 (see conspectus on p 573)

वैशपायन ।

धृतराष्ट्रस्तु पुत्रस्य ध्रुवा वचनमीदृशम् ।
सुहृतेष्वेव सचिन्त्यं दुर्योधनमथाग्र्यते ।
धृतराष्ट्र ।

धर्मवृत्तं सदा पाण्डु सुवृत्तो मयि गौरवात् ।
सर्वेषु ज्ञातिषु तथा मदीयेषु विज्ञेयत ।
नात्र किंचन जानाति भोजनानि चिकीर्षति । [5]

निवेद्यति धर्मस्यो मयि धर्मश्रुतां वर ।
तस्य पुत्रो यथा पाण्डुसदा धर्मपर सदा ।
गुणवाङ्मौलिकविरयातो नगरे च प्रतिष्ठित ।
स कथं शक्यतेऽस्माभिरपकट्टु नरपंथ ।
राज्यमेव हि न प्राप्ति ससहायो विज्ञेयत । [10]

अ वृमि पाण्डुनामाय यत् न सततं धृतम् ।
धृता पुत्राश्च पौत्राश्च तेषामपि विज्ञेयत ।
ते तथा सत्कृतास्मात् विषये पाण्डुना नरा ।
कथं मुषिष्ठिरस्यार्थं न नो हन्तु सबाण्ववाद् ।
नेते विषयमिच्छेयुर्धर्मलागे विज्ञेयत । [15]

ते वयं कौरवेयाणांनेतेषां च महातनवा ।
कथं न वाक्यतां सात गच्छेम जगतस्य ।
दुर्योधन ।

मध्यस्थं सततं भीष्मो द्रोणपुत्रौ नमि स्थित ।
यत् पुत्रस्यतो द्रोणो भवित्वा नात्र सदाय ।
कुरु शारङ्गहस्तं पत पृथक् पत । [20]
आतिथेयं सतो द्रौणि न त्यज्यति कथंचन ।
क्षतायैव च वस्त्रासु प्रच्छन्नस्तु पर पदे ।

न रथैकं स समर्थोऽस्मात्पाण्डवायै प्रपाधिनुम् ।
मुषिष्ठिराक्षुराण्डुमुता-वत् नात्र विनासय ।
वार्णावतस्यैव नात्र दोषो भविष्यति । [25]
विनिश्चाकरणं पौरा हि हि शतपदिभारितम् ।
शोकपावकमुद्धतं कर्मेणा तेन नाशय ।

Colophon

This passage is followed by passage No 81 T₁ G₁ s : ins after passage No 82 above, a passage which is a repetition (with v 1) of adhy 129 (see conspectus on p 573)

वैशपायन ।

आणाधिकं भीमसेनं कृतविद्यं धननयम् ।
दुर्योधनो ह्यक्षयित्वा पर्यतप्यत दुर्येति ।
तथा वैकृतेन कर्णं चाकुनिष्ठापि सौवर्क ।
अनेकैस्तुपादैश्च विद्यमानं तं पाण्डवाद् ।
पाण्डवाद्यापि तस्यैव प्रतिपञ्चयेवावहत् । [5]
उद्गन्धनमधुर्वीणा विदुरस्य मते स्थिता ।
गुणे समुदितान्गद्व्यां वीराः पाण्डुमुताभ्याम् ।
कथयन्ति तेन गुणान्समस्तान् भारत ।

राज्यप्राप्तिं च संमत्तं ज्येष्ठं पाण्डुसुतं तदा ।
 कथयन्ति स्म संभूय चत्वरसु समाम्नु च । [10]
 प्रज्ञाचक्षुरचक्षुष्मान्धराद्रो जनेश्वरः ।
 राज्यं च प्राप्तवान्पूर्वं स कथं नृपतिर्भवेत् ।
 तथा भीष्मः क्षांतनयः सत्यसंघो जितेन्द्रियः ।
 प्रत्याप्याय तदा राज्यं नाथ जानु ग्रीहीप्यति । [15]
 ते वयं पाण्डवश्रेष्ठे तरुणे युद्धशीलिनम् ।
 अभिपिञ्चाम साध्वन्न सत्यं करुणयेद्वनम् ।
 स हि भीष्मं क्षांतनयं धृतराष्ट्रं च बुद्धिमान् ।
 सयुगे विनिर्घर्षोऽयं त्रयिप्यति पूजयन् ।
 तेषां हर्षोद्यमः श्रुत्वा तानि बाह्वानि भारत ।
 युधिष्ठिराहुरक्षान् पर्येतप्यत दुर्मतिः । [20]
 संतप्यनग्नो दुष्टात्मा तेषां वाचो न वक्षसे ।
 द्वैर्न्याय चापि संततो दृष्टराष्ट्रमुपायमप ।
 ततो विरहितं दृष्ट्वा पितरं प्रतिपुत्र्य च ।
 इन्द्रा पाण्डोः पुराहूतं पश्चाद्विदमुवाच ह ।
 श्रुता मे जल्पतां वाचाः पौराणानरिणा गिरः । [25]
 आतातोऽहं महाप्राज्ञ पादुसूतं वचः शृणु ।
 स्थानमादह्य भीष्मं च पतिमिच्छन्ति पाण्डवम् ।
 सौम्ये नक्षिन्न भीष्मस्य न च राज्यं नृपुपति ।
 तस्य पुनो भुवं प्राप्तस्तस्य तस्थेति चापरः । [30]
 ते वयं राजवर्दीन हीनाः सह सुतैरपि ।
 भविष्याता भविष्यामो लोकस्य जगतीपते ।
 सततं निरयं प्राप्ताः परविण्णोऽपनीविनः ।
 न भवेन यथा राज्ञस्तथा भीष्मं विधीयताम् ।
 अथ त्वनपि राजेन्द्र राजवंशो भविष्यति ।
 युधि हि त्वं पुरा राज्यं भवनास्थापितो नृपः । [35]
 श्रुवं कल्पामहे राज्यं वयमप्यवर्दीन ते ।
 स तथा क्रुद्ध कौरव्य रक्षवा वंशया यथा वयम् ।
 संमामुमः स्वयं राज्यं मन्त्रयस्तु सहराजुषीः ।

Colophon.

84

After 1. 134, 18, T₁ G₁ 9.4 ins.:

द्वौयित्वा प्रयगन्तुं न कार्यं प्रतिभाति मे ।
 अमुमं वा शुभं वापि तैर्वैसाम सदेव नु ।
 अरा प्रमृतिं चास्मासु गतेषु भयविह्वलः ।
 रुद्धमूढो भवेद्वाज्ये पावैराद्रो जनेश्वरः ।
 तदीयं च भवेद्वाज्यं तदीयाः रसुर प्रज्ञा इमाः । [5]

85

G₁ 4 ins. after line 2: G₂, after line 129 of passage No. 86 below:

हस्ता तं धनयैकोके कीनोयोऽन्त्यादितः ।

118

तस्मात्सहैव परात्मानो गलन्वत्तापदा वयम् ।
 अस्माकं कालमासास राज्यमारिष्टेषु क्षातः ।
 अर्धं पैतृकमस्माकं सुखं मोक्षयाम दाशतम् ।
 धृतराष्ट्रवचोऽस्माभिः किमर्थमनुमन्यते ।
 तेभ्यो भीत्यान्वया गन्तुं दौर्घ्यं ते कुतो नृप । [10]
 आपण्डु रक्षितास्माकं विदुरोऽपि महामतिः ।
 मन्त्रस्य एव गात्रेभ्यो राज्यमोगराशुखः ।
 बाह्दिकमसुखा वृद्धा मन्त्रस्या एव सर्वदा ।
 अस्मदीयो भवेद्ग्रीवः कल्पमनैर्मसंयुतः ।
 तस्मात्सहैव वस्तव्यं न गन्तव्यं पृथक् नृप । [15]
 अयवास्मासु ते कुर्युः किमत्ताकाः पराक्रमैः ।
 क्षुद्राः कपटिनो धूर्ता जामराज मनुजेश्वर ।
 किं न कुर्वुः पुरा मद्य किं न दपं पुरा विपत् ।
 आसीविपिमहाघोरैः सर्पतैः किं न दंशितः ।
 प्रमाणकोट्यां संनद्धा निद्रापरवशे मयि । [20]
 सर्पदंष्ट्रिणिर्भवेत्तैर्गन्धार्वां शूलसंतती ।
 किं तेन पातितो भूय सदा किं श्रवणमहम् ।
 आपण्डु च सुघोरासु दुष्प्रयुक्तासु पापिभिः ।
 अस्मानरक्षघो देवो जगत्स्य यतो स्थितम् ।
 चराचरारमकं लोड्य यातः क नृपु नृपेक्षन । [25]
 यावत्तोऽहम्यमस्माभिस्तारवतोऽहमि यतः ।
 यदा ॥ रक्षयतेऽस्माभिस्तदा पदयाम नो हितम् ।
 किं ब्रह्मं तदास्माभिर्विपुद्वा वरसा बलात् ।
 सान्त्वयवादेन दानेन भेदेनापि यतमहे ।
 अर्धराजस्य संमार्ग्ये ततो वृद्धः प्रशस्तते । [30]
 तस्मात्सहैव वस्तव्यं तन्मनोर्वित्तान्वयम् ।
 दुर्गंशिरा प्रयगवापि न गन्तव्यं सुभीतवत् ।

In the footnotes to 1. 134. 17-18 it has been erroneously stated that this passage occurs in G₁ 4 after stanza 17. In all four MSS. it occurs at the same place, namely, after stanza 18.

85

K₄ N V₂ B D M ins. after adhy. 136; T G, after 1. 137. 17:

पैशंपायन उवाच ।

एतस्मिन्नेव काले तु यथासंमत्यं कयिः ।
 विदुरः प्रेषयामास तद्वनं पुरुषं शुचिम् ।
 स गत्वा ॥ यथोद्देशं पाण्डवास्सदृष्टो वने ।

अतस्मिन् पाण्डवानां च विवाहस्य यानपूर्वकम् ।
 यद्वापैतरेणान्यौ यथाभितान्वाचयत् ।

— (L. 3) K₄ N₁ D₂ यथोद्दिः; S (except T₁) यनोद्देशे.
 K₄ N₁ S (except T₁) जने प्रेषित (K₄ N₁ 'पदयाम') पांचनाय.

जनन्या सह कौरव्य माययावाचदीजलम् ।
विदितं तन्महापुद्गेर्विदुरस्य महात्मनः । [5]
ततस्तस्यापि चारेण चेष्टितं पापचेतसः ।
ततः संप्रेषितो विद्वान्विदुरेण नरसत्ता ।
पापीनां दुःखयामास मनोमास्तगाभिनीम् ।
सर्वपातसहो नावं यन्नयुक्तं पापकिनीम् ।
शिवे भागीरथीतीरे नरोर्वेक्षन्ममिः कृतम् । [10]
ततः पुनरथोवाच शापकं पूर्वंचोदितम् ।
पुष्यिष्ठिर नियोधेनं संशयं यचनं कथेः ।
कथञ्च शिविरश्वस्य महाकथे विलोकितः ।
न हन्तीत्येवमात्मानं यो रक्षति स जीवति ।
तेन मां प्रेषितं विद्धि विश्वत्ले संशयानया । [15]
भूयस्विवाह मां ह्यत्र विदुरः सर्वतोऽप्येवम् ।
कर्णे दुर्बोधनं चैव आरुभिः सहितं रणे ।
शकुनिं चैव कौन्तेय विजेतासि न संशयः ।

इयं वारिपये युक्ता नौरप्सु सुखगामिनी ।
मोचयिष्यति वः सर्वानसादेशात् संशयः । [20]
अथ तान्व्यथितान्द्रुः सह माया नरोत्तमात् ।
नायमारोप्य गङ्गायां प्रस्थितानमवीचुनः ।
विदुरो मूर्ख्युपाधाय परिव्रज्य च वो मुहुः ।
अरिं यच्छताव्यमाः पन्थानमिति चाधवीत् । [25]
इत्युक्त्वा स ॥ तान्धीरान्पुमान्विदुरोचोदितः । [25]
सारयामास राजेन्द्र गङ्गां नावा नरपभात् ।
सारयित्वा ततो गङ्गां पारं प्राप्त्य सर्वदा ।
अयाशिष्य प्रयुज्याथ यथागतमगाद्धि सः ।
पाण्डवाश्च महारमानः प्रतिसंदिश्य वै कथेः ।
गङ्गाधुचीयं वेगेन अगमुर्गुहमलक्षिताः । [30]

In T G this passage is followed by a repetition of l. 137. 17^{ad}, a sure indication that it is an interpolation.

Colophon.

— (L. 4) Ks Ns S (except Ts) सह माया नरव्यामलू-
Ks Ns S Ds प्रयाताआहवी नदीः Ts G Ms. ३ जनयजाहवी ततः;
Ms-s अनर्वा यादवी तदा. — After line 4, Ds (marg.
etc. m.) ins.:

उवाच चैमाप्रिष्टतं पाण्डवान्मयीविताम् ।

— (L. 6) Ns S (except T Gs) ततस्तस्यापि चा. Ks Ns
Ds S (except Ts) पापानां वै चिकीर्षितं. — (L. 7) Ks
Ns.s Vs Da Dns Ds प्रयासितो; Ns Ds संप्रहितो. S
(except Ts) ततो भवेविदा तेन प्रहितः पुरुषः शिवः. — (L. 8)
Om. in S (except Ts). Ns B (except Bs) Ds पापी-
नसंशयः. — (L. 9) Ts G सर्वतोऽप्यनं नावं. Ts G युक्तारिचा
पः; M युक्तं चिनय. — (L. 10) Ks Ns Da S (except
Ts) विशालैः (Ks Ns Da) शलैः अंनुवैर्दृता. S (except Ts),
which om. lines 11-12, ins. after line 10:

पाण्डवान्मयीयामास वचनं चैदमप्रवीत् ।

— (L. 13) S कथञ्च शिविराजं च महाक (Gs-s Ms 'कु') शि-
विलोकितं. S (except Ts), which om. line 14, ins. after
line 13:

बोध्यमिति यत्माह विदुरस्यिदं स्या ।

— (L. 15) Ts U विशयं वै (Gs नोरेपा तु) महात्मनः; M
विशालयजनयय वै (Ms विशालायेविहात्मनः). — (L. 16) Ts G
अनवीच महापद्मः (or 'द्विजः'). Ks Da S (except Ts)
सर्वप्रेषितः; Ns.s B (except Bs) सर्वशापवित्. — After
line 16, Ks Bs (both with v. l.), Da S (except
Ts) ins.:

अपिपिपन्थावराहं सभाद्रव्युदरधीः ।

— (L. 17) Ks S (except Ts) कथं च दुर्बलं कुरे शकुनिं
यापि सीरलम्. — (L. 18) S (except Ts) दुर्बोधनः कुल्पास

कीर्तिपरिपाशयः. — After line 18, Ks S (except
Ts) ins.:

गान्धारराजसहितः सिद्धं पातयिष्यति ।

Ks S (except Ts) cont. Da ins. after line 18:

राजा चाप्यपरिहातः क्षेत्रवदो दुरात्मः ।

भूतराष्ट्रः पटीवाला धर्मं त्यजति शाश्वतम् ।

Ts G cont.:

वैशंपायनः ।

पाण्डवाश्चापि गत्वा गङ्गायासीर्युत्तमम् ।

निपादापिपतिं वीरं वारं वरमार्थमिकम् ।

क्षीयकाभिः हतालोर्ध्वं मार्गामार्गं च पाण्डवान् ।

ददृशुः पाण्डवेभ्यो नायिकं स्वयम्भितम् । [5]

विशालाव कीर्त्येवामिदं न्यवेदयत् ।

विदुरस्य महापुद्गेर्मेच्छमापादि वसता ।

नायिकः ।

विदुरेणासि संशयो दस्ता बहु धनं मरुत् ।

गङ्गातीरे निविशत् पाण्डवंस्तारयति ह ।

सोऽहं चतुरंसीमप गङ्गाया अविदूतः ।

चारित्र्येयाम्यभिवन्दे धृगमयाम्निने । [10]

प्रमनन्तोऽहं भद्रं वो नाययारश्च गम्यमा ।

युक्तिरुपपाशकं च निरिह्यं पाण्डवंस्तारयति ।

— (L. 19) Ks S (except Ts) तत्रैव (for नीरयु). —

— (L. 20) S (except Ts) धृगुत्तरात्पमानायात्. — (L. 21)

Ks S (except Ts) तदस्मान् व्यजिगाम् (M तद्विदुः)

सर्वान्हं नावा परतयात्. — (L. 22) Ks S (except Ts)

प्रयातः (Ks M प्रयातात्) पुनरनीय. — (L. 23) Ks G Ds; N

Vs Da Ds.s वचो (for व चो). — After line 24

Ts G ins.:

After 1. 137. 16, B ins.:

सतः प्रप्ययितो भीमः पाण्डुराजसुतामृत्यान् ।
माया सहेति सांश्रुता विललाप स्नेहं च ।
हा युधिष्ठिर हा मीम हा धनंजय हा यमो ।
हा पृथे सह पुत्रसयमेकराग्रेण स्वर्गता ।
माया सह कुमाराखे सर्वे त्रैय संस्थिताः । [5]
न हि तौ नोत्सहेयातां भीमसेनधनंजयौ ।
तरसा येगिताम्बानौ निर्मैतुमपि मन्दिरम् ।
पराशुत्वं न पश्यामि द्रुपदाः सह पाण्डवैः ।

(Here follows a colophon in M MSS, only.)

T G cont.:

सर्वथा विकृतं तनु यदि ते निधनं गताः ।
धर्मराजः स निर्दिष्टो ननु चित्रपुंयुधिष्ठिरः । [10]
द्रुपिण्यां चरतां धेष्टो भविता स धनंजयः ।
सत्यमतो धर्मदत्तः सत्यबाहू शुभलक्षणः ।
कथं कालवशां प्रातः पाण्डवैषो युधिष्ठिरः ।
आत्मानमुपमां हृत्वा परेषां वसेत् तु यः ।
सह भात्रा तु कौरव्यः कथं कालवशां गतः । [15]
परिपालितशिरं कालं कलकाले यथा ह्रमः ।
भग्नः स्वाद्यायुवैगेन तथा राजा युधिष्ठिरः ।
यौवराज्याभिषिक्तेन पित्र्येनादृतं यथाः ।
आराममत्र पित्र्यैव सत्यधर्मादृष्टतिभिः ।
स ब्रह्मण्यः परमेष्ठी हृदि शोकं निधाव मे । [20]
कालेन स हि संभ्रान्तो धिक्कृतान्तमनर्थदम् ।
पद्य सा वनधासेन कृतिसा ह्रुःसमागिनी ।
पुत्रपृथुतया कुन्ती न भर्तारं वृत्ता रघुन ।

इत्युक्त्वा तान्संगारोप्य कारयामास पाण्डवः ॥

— (L. 25) B (except T1) इत्युक्तः सह भात्रा ते तस्मान्मुक्तां
नगरमपद्य. — B (except T1) om. lines 26-29. — (L.
30) K4 च पृथो; B (except T1) वीतिषाः (for वेगेन). K4
S (except T1) वनं जगुर्नृपाद्वर्णं (G1. s. 'नृगतिभिः'). — After
line 30, T1 B ins.:

तस्मात् तन वीर्यां वृ यद्वा भागीरथी नदीम् ।

— T G om. colophon.

In G1. s. the passage B preceded by:

विदुरो धृतराष्ट्रस्य जन्मन्मर्षं मनोजलम् ।
केनायं विधिना सद्यः कौटिल्यं कथयाम्ब ।
इत्येवं चिन्तयन्प्राप्तो विदुरो विप्रं वतः ।
लोकानां त्रयैर्यदुत्तरं दृष्टितः सह ननुमिहः ।
मनसा चिन्तयन्पार्ष्णिपत्यैव गमिष्यति ।

अल्पकालं कुले जाता भर्ताः प्रीतिमयाप या ।
दग्धास्य सह पुत्रैः सा असंपूर्णमनोरथा । [25]
पृथक् चिन्तयामास बहुधा ह्यसितं मनः ।
अवधूय च मे देहं हृदयेऽग्निरनं दीप्यते ।
पीनस्कन्धश्चास्त्राहुर्मैरक्षुत्समो युवा ।
मृतो भीम इति श्रुत्वा मनो न धादयति मे ।
अतित्यागी च योगी च क्षिप्रहस्तो दृढायुधः । [30]
प्रवृत्तिमाल्लब्धलक्ष्यो रथयानविशारदः ।
दूरपाती स्वर्गप्राप्तो महावीर्यो महाशक्तिः ।
अदीनारता नरन्यासः श्रेष्ठः सर्वधनुष्मताम् ।
येन प्राच्यास्तु सोवीरा दाक्षिणास्याश्च निर्जिताः ।
व्यापितं येन शूरेण त्रिषु लोकेषु पौरवम् । [35]
वसिष्ठाते पित्रोऽकारभूः कुन्ती पाण्डुश्च वीर्यवान् ।
दुरंदरसमो त्रिष्युः कथं कालवशां गतः ।
कथं तौ युपस्कन्धयौ सिंहविक्रान्तगामिनौ ।
मर्त्यधर्ममनुप्राप्तौ यमावर्तिनिपहन्तौ ।

वैसंपायनः ।

सत्य विकृन्तुर्न श्रुत्वा उदकं च प्रतिज्ञतः । [40]
देशकानं समाज्ञाय विदुरः प्रत्यभाषत ।
मा शोचस्व नरन्यासं जहि शोकं नदामत ।
न तेषां विद्यते पार्यं प्राप्तकालं कृतं मया ।
तद्य तेषां स उदकं विमपिबन्तु भारत ।
सोऽग्नवीर्यकिन्तुष्यार्यैः कौरवाणामभ्युपगतम् । [45]
क्षत्वारमनुसंगुष्ठा वाप्योत्पीडककलरः ।

भीष्मः ।

कथं ते तप्त जीवन्ति पाण्डवः पुत्रा नहरायाः ।
कथमस्यकृते पक्षः पाण्डवेन हि निपातितः ।

सहिता पाण्डवैः पुत्रैरिति चित्तापरोऽभवत् ।

— (L. 11) T1 G1 'व्यां च वरश्रेष्ठो; G2. s. 'व्यां च वरश्रेष्ठो.

— After line 39, T1 G1. s. a ins.:

क गता वस्ता मां हृदं विहाय भूतमावृत् ।
हा छत्रे वस्ते शार्ङ्गं विधाप्य हृदि मे शूयम् ।
वारणावतयात्रायं के स्तुवैः शकुनाः पथि ।
एवमत्ययाशुषो लोके अविप्यन्ति द्रुपदमुप ।
संयाया इति कैर्द्वयं यत्सान्द्रसंय मे विभ ।
यमैव नाथा मयाया मम नेत्राणि पाण्डवाः ।
हा पाण्डवा मे हा वस्ता हा सिंहशिखरो मय ।
मातङ्गा हा सद्योऽनुहा हा यमानन्दवर्धनाः ।
मम दीनश्च युष्माभिः सर्वे लोकस्तमोऽहताः ।
कदा द्रष्टुमिह कौन्तेयास्तस्यादिलवर्षतः ।
दृष्ट्वा युष्मान्कदा रक्षे पूर्ववन्मय नन्दताः ।
वा गतिर्वै क वत्सामि कुतो द्रष्टवामि मे शिशुर ।
हा युधिष्ठिर हा मीम हा हा पश्यन् हा यमो ।

कथं सप्तमुखः सर्वे प्रमुक्ता महतो भयात् ।
जननी गच्छेन्नैव कुमारस्तो ससुसुता ।

[50]

वैशंपायनः ।

एवमुक्तस्तु कौरव्यः कौरवाणामाश्रयताम् ।
आचक्षते स धर्मोभा भीष्मायास्तुतकर्मणे ।

विदुरः ।

धृतराष्ट्रस्य शकुने राज्ञो दुर्योधनस्य च ।
विवादो पाण्डुपुत्राणां कृतो सतिवितिक्षयः ।
सत्रादमपि च ज्ञात्वा तस्य पापस्य निश्चयम् । [55]
तु जिघांसुरहं चापि तेषामनुमते स्थितः ।
ततो जतुगृहं गत्वा दृष्ट्वेऽस्थिसिञ्चोदितः ।
दृष्ट्वास्तस्य सङ्कुलतरा शालेरहस्यं शालकात् ।
ततः खनकमाहूय सुरङ्गो वै बिले तदा ।

सपुत्रं कारयित्वा ते दुःखा पाण्डुसुतालदा । [60]
निष्कामिता मया पूर्वं मा स्य शोकं मनः कृया ।
ततस्तु नाबभूवोऽप्य सहपुत्रां प्रथमदम् ।
दत्त्वाभयं सपुत्रायै दुःख्यै गृहमदाह्वयम् ।
तस्मात्ते मा स भूदुःख मुक्ताः पापास्तु पाण्डवा ।
निर्गताः पाण्डवा राजन्मात्रा सह परतया । [65]
अग्निदाहान्महाघोरान्मया तस्मादुपायतः ।
मा स्य शोकमिमं कार्पोर्जीवन्त्येव च पाण्डवा ।
प्रच्छन्ना विचरिष्यन्ति दावक्कालस्य पर्यय ।
तस्मिन्नुपिष्ठिर काले दृक्स्थितिं भुवि मानवा ।
विमल कृष्णपक्षात्ते ज्ञातव्यमभिमोदितम् । [70]
न तस्य नाशं प्रयामि यस्य भ्राता धनजयः ।
अभिलेखनं दुर्धर्षं माद्रौघ्रं च भारत ।

Colophon

मा गच्छत निवर्तन्व मयि योष विमुञ्चताम् ।

— After line 48, T₁ ins

कर्म पश्चात्तया क्षत पाण्डो पक्षः ससुसुत ।]
while G₁ ins.

कर्म तव कृत पक्ष पाण्डोर्नापि निपातितः ।

— For line 67, G₁ reads:

भवन्मीमं मनः शोकं मा कार्षी पाण्डवान्प्रति ।
मुक्ता जतुगृहादग्ने सम्यग्जीवन्ति पाण्डवा ।

— After line 72, G₁ & ins a colophon (Adhy 10
G₁ 94, G₂ 95), while T G₁ & 1 ins

वैशंपायनः ।

ततः संवृष्टतर्वाङ्गो भीमो विदुरमभिवीत् ।
मुक्तं वैवात्रुह्यं च कृतं ताव शर्म स्वरा ।
यय विमोक्षिताः सुखास्तपाण्डुपक्षो न नादितः ।
ययसुसुता विवेद्याय पुरं जनघनाकुलम् ।
कृषमिः सवितो राजा नारदस्य विद्यामहः ।
अधार्मिकैव सामास्य सवर्गं सहजीवतः ।
साम्बन्धं कार्षीतास्तस्य सवर्गं नदधे च ।
भीष्मस्तु राजन्पुत्रं विदुरस्य महाप्रति ।
जहद्विदे सारन्ती तौ जातुपातिर्विभोचयम् ।
रत्नशीलगुणान्वारं राज्ञोऽनपरोद्वेष्टे ।
होतव्यस्तु धर्मस्य तेषां सामोचितान्वितः ।
शौर्यलावण्यमाहात्म्यै रूपं प्राणनरैरपि ।
स्वस्त्वान्पार्थानमयन्त पीरशानपदास्तदा ।
अन्ये जनाः प्राकृताश्च क्षियन्त वदुषा तथा ।
राज्यमाया वदन्ति सा दम्पा जीवन्ति वा न वा ।

Here follows a colophon.

11 G₁ 2, 4 cont :

वैशंपायनः ।

पाण्डवान्महतो दाहान्मोचयित्वा महाप्रति ।
मित्रमात्रा महादेवैर्भवात्मा समीपयत् ।
मच्छन्ना विचरिष्यन्तो यमोक्त भवता तदा ।
न स्वर्गं तस्यया ताव यत्र कुत्रापि न क्वचिद् ।
इतोऽपि प्रेषयित्वास्तन्योऽग्रेण विचारय ।
दूराद्भूतं तदा पाथाभ्यस्तपय वनावनम् ।
तत्र तत्र प्रेषयित्वा दूतानासाण्डुभालव ।
योयलेन पाण्डवानां गृहं सम्यग्विचारय ।
भीष्मेत्येव सप्तारिष्टो विदुरः खनक पुनः ।
गुप्तं तं प्रेषयित्वा खनकं जनमेजयः ।
लोऽपि गत्वा प्रथमं दृष्ट्वा सिद्धये तदा ।
मच्छन्नाभा वरश्च विदुरेण पुरेऽस्मिन् ।
राज्ञी पाण्डुसुता दृष्ट्वा सान्त्वयि वा वचोऽनवीत् ।
खनकः ।

आयुष्मज्जिनं सेतव्यं भवद्भिः कौरवा न हि ।
जानाति जीवतो युष्माकश्चित्तोऽभूद्वद्वदी ।
जानाति युष्मागान्नेत्रो विदुरेण प्रवेष्टितः ।
ताने ज्ञेयं यत्तस्य न भीता स्वरया न च ।
दक्षिणां दिशमान्ति वटनाननुचयम् ।
निपते भारतमेवास्तव मच्छन्नु निर्गताः ।
सर्वप्रवास यतवान्भवता पुण्यशीलिनम् ।
दमायवा च युष्माकं युधोदकं भवितव्यम् ।
इत्थाह विदुरो युष्मान्मया सकर्मितं शुभा ।
युष्मभ्यं याति अहं यो मच्छन्तारिष्टमार्गा ।

वैशंपायनः ।

विदुरे खनकेत्यर्थं पाण्डवा जनमेजयः ।
किमुक्तवै ते सर्वे ययुः पात्रं पश्यन्तः ।

87

After 1, 143, 15, S ins.:

महतोऽत्र खियं कामादापितां प्राहि मामपि ।
धर्माधिक्यमोक्षेषु द्यौं कुर्वन्ति साधवः ।
तं तु धर्ममिति प्राहुर्मुनयो धर्मवत्सलाः ।
दिव्यज्ञानेन पश्यामि अतीतानागतानहम् ।
तस्माद्दृष्ट्यामि यः श्रेय आसन्नं सर उत्तमम् । [5]
अथासाध सरः ज्ञात्वा विधम्य च वनस्पते ।
श्वः प्रभाते महद्भूतं प्राहुर्भूतं जगत्पतिम् ।
दयासे कसलपत्रार्थं दृष्ट्वा शोकं किदास्थ ।
एतराष्ट्राद्विवास्तश्च दहनं वारणाघते ।
प्राणं च यितुं शक्त्यं विदितं ज्ञानचक्षुषा । [10]
आवासे णालिहोत्रस्य स वो वासे विधास्यति ।
वर्षवातातपसहः अयं पुण्यो वनस्पतिः ।
मीतमते तु पानीये क्षुत्पिपस्ते विवश्यतः ।
तपसा णालिहोत्रेण सरो वृक्षश्च निर्मितः ।
कादम्बाः सारसा हंसाः कुर्येः कुर्येः सह । [15]
एवन्ति मधुरं गीतं गान्धर्वस्वगतिप्रितम् ।
वैशंपायनः ।
तस्मात्तद्वचनं श्रुत्वा कुन्ती वचनममयीत् ।
बुधिधिरे महामार्गं सर्वसाक्षविचारकम् ।
एवं हि धर्मभूतां श्रेष्ठ मयीकं श्रुत्वा भारत ।
राक्षसेषां हि वाक्येन धर्मं वदति साधु वै । [20]
आयेन हृष्टा भीमं सा किं करिष्यति राक्षसी ।
भजतां पाण्डवं वीरमपत्यायं यदीच्छति ।

88

After 1, 143, 18, S ins.:

प्राक् संख्यातो विमोक्तव्यो रक्षितव्यश्च निरुद्धः ।
पूर्वं रमन्त भीमेन यावद्भूमिस्तं विदुः ।
युयुते समयो भन्दे शुश्रूष्यश्चाप्रमत्तया ।
नित्यानुकूलया भूत्वा कर्तव्यं भीमेन त्वया ।
Colophon.

वैशंपायनः ।
बुधिधिरेवमुक्ता कुन्त्या णालिहोत्रेण । [5]
भीमाश्रुगान्तरगता यमाम्भ्यां च पुरस्कृता ।
तिर्यग्युधिधिरे याति हिदिम्बा भीमगातिनी ।

88

M om. lines 1-4 and the colophon. — For the details of the colophon cf. v. 1. 1. 143, 18. — For lines 5-7, M subst.:

णालिहोत्रसरो रम्यमासेदुस्ते जलार्थिनः ।
तत्तयेति प्रतिज्ञाय हिदिम्बा राक्षसी तदा । [10]
वनस्पतिवत्कं गत्वा परिश्रम्य गृहं यथा ।
पाण्डवानां च वासे सा कृत्वा पर्जन्यं तथा ।
आसनश्च तथा कुन्त्या एकोदेशे चकार सा ।
पाण्डवास्तु ततः ज्ञात्वा मुद्राः संख्यामुपायं च ।
रुषिताः क्षुत्पिपासातां जलमात्रेण वतयन् ।
णालिहोत्रसदा ज्ञात्वा क्षुपातां पाण्डवांस्तदा । [15]
जनसा चिन्तयासास पानीयं भोजनं महद् ।
ततस्ते पाण्डवाः सर्वे विधास्ताः पृथगा सह ।
यथा जनुगृहे वृषं राक्षसेन कृतं च पर ।
कृत्वा कथा बहुविधाः कथान्ते पाण्डुमन्त्रम् ।
कुन्ती रामसुता वाक्यं भीमसेनमभामयीत् । [20]
यथा पाण्डुस्य माग्यस्य ज्येष्ठो बुधिधिरे ।
अहं धर्मविधानेन मान्या मुदतीर तव ।
तस्मात्पाण्डुविचार्य मे सुवराज हितं कुरु ।
निष्ठाया चातैराष्ट्रेण पापेनाकृतसुदिना । [25]
मुकृतस्य प्रतीकारं न पश्यामि वृकोदर ।
तस्मात्कतिपयादेन योगक्षेमं अविष्यति ।
क्षेमं दुर्गेभिर्न वासे वसिष्थामो यथाबुद्धम् ।
इदमथ महद्भूतं धर्मकृष्णं वृकोदर ।
इद्वेच त्वां भद्राप्रान्त अनन्तेनाभिचोदित । [30]
बुधिधिरे च नो वैच वरपाप्मास धर्मते ।
धर्मोयं देहि पुत्रं त्वं स नः श्रेयः करिष्यति ।
प्रतिवाक्यं तु नैच्छामि ज्ञात्वाम्यां वचनं कुरु ।

89

After 1, 143, 26, Ds S ins.:

यथा च मुकृती स्वर्गं मोदतेऽप्सरसा सह ।
स तथा परमपीतस्तथा तेन महाहृतिः ।
मुपे हि जपनं तस्याः सुवर्णमणिनेलकम् ।
न ततर्पे मुद्रा धूम्रभीमसेनो मुहुर्मुहुः । [5]
रमयन्ती ततो भीमं तत्र तत्र मनोजवा ।
सा तेन तेन संदर्पोद्वप्यन्ती मुहुर्मुहुः ।
अहः सु विचरन्ती सा निशाकाळेय पाण्डवम् ।
आनीय वै स्वके मेहे दूषयामास आतरम् ।
आरुभिः सहितो लिखं स्वपते पाण्डवसदा । [10]
कुन्त्याः परिचरन्ती सा तस्याः पार्थिवसंनिधाय ।

एवमुक्त्वा तदा तत्र हिदिम्बा सह भारत ।

89

M om. lines 1-6. — (L 5) — (var.) 1, 143, 27^{ab}. — (L 7) Gr. S. M. रमन्ती (for विचरन्ती).

कामांश्च मुखवासादीनामपिप्यति भोजनम् ।
तस्यां रात्र्यां व्यतीतायामाजगाम महाबलः ।
पाराशर्यां महाप्राज्ञो दिव्यदर्शी महातपः ।
तेऽभिवाद्य महात्मानं कृष्णद्वैपायनं तदा ।
तच्छुः प्राञ्जलयः सर्वे सख्या चैव माधवी । [15]

90

This passage was found to be only a repetition (with v. l.) of 1. 145. 23-37, and is therefore not cited here *in extenso*. The passage is followed by a scolophon (*adhy. no. 61*).

91

After 1. 148. 5, ■ ins.:

पुरुषादकेन रौद्रेण भव्यमाणा दुरात्मना ।
अभाया नगरी नाथं प्रातारं प्राशिनच्छति ।
गुहायां च वसंस्तप आधते सततं जनम् ।
खिपी बालांश्च पृक्षांश्च युवक्षापि दुरात्मवान् ।
अथ मन्त्रैश्च होमैश्च भोजनैश्च स राक्षसः । [5]
हैवितो द्विजमुपैयैश्च पूजितश्च दुरात्मवान् ।
यदा च सकलानेवं प्रसूयति राक्षसः ।
अर्धेन प्राक्षणाः सर्वे समये समयोजयन् ।
मासान्कामाद्वर्षी रक्षो द्वास्यामले सदा वषम् ।
पर्यायेण वषाकाममिह मांसोद्वं प्रभोः । [10]
अनं मांससमायुक्तं तिलपूर्णसमन्वितम् ।
सर्विपा च सप्तयुक्तं वषक्षेत्रेण विभूयितम् ।
खजत्रिप्रसिद्धाभिषण्डांलंजापूपसुरासवान् ।
शृताशृतान्मांसकुम्भान्मधूलांश्च शृताशृतम् । [15]
सर्विःकुम्भांश्च विविधानन्यांश्च विविधान्बहून् ।
अथ सिद्धैः समायुक्तैस्तिलपूर्णैः समाजुलान् ।
कुलाकुलाद्यं पुर्यं बलीवदौ च काशकौ ।

91

(L. 1) Hypermetris! T₁ G₂ पुरुषादेन रौद्रेण; T₂ G₂ M तेनेयं पुरपादेन. — (L. 7) M स कुलान्येव. — (L. 8) M (except M₂) संन्योजन. — (L. 9) G₂ M om. lines 11-12. — (L. 13) T₁ G₂ स पिदास्तंजांस्त्रापापुनपुनं बहुविषोदन्. — Mom. lines 14-16. — (L. 14) G₂ s. "शृता नि मांसानि पानपूर्णपदानि. — After line 14, G₂ s. ins.:

वन्ममादिष्वपराधं भाद्रकं च प्रयाजयन् ।
— (L. 17) M "मं युगानं वरिष्ठं प्रभो. — For lines 18-19 T₁ G₂ s. subst. यत्प्राज्ञं प्रदास्यामि समये यदि तिष्ठति. — (L. 20) M नयः प्रतिपृष्टीववान्. — (L. 21) T₁ G₂ s. परचक्रायी-

प्राप्यसि त्वमसंकुदो रक्षोभागं प्रकल्पितम् ।
तिष्ठेह समयेऽस्याकल्पितवाचन्तं तं द्विजाः । [20]
बादमित्येव तद्वक्षस्तद्वचः प्रत्यवृक्षत ।
परचक्राय विन्यंश्च रक्षणं स करोति च ।
तस्मिन्भागे विनिर्दिष्टे चास्थितः समयं धरी ।

92

For 1. 151. 1, Ds (see footnotes) ■ subst.:

वैशंपायनः ।

अथ रात्र्यां व्यतीतायां भीमसेनो महाबलः ।
प्राक्ष्यं ससुपागम्य वाक्यं वेदमुवाच ह ।

भीमसेनः ।

आपदस्त्वं मोक्षयेयं सपुत्रं प्राक्ष्णमिव ।
मा मेपी राक्षसात्तस्याम् ददातु बर्हि भवान् । [5]
हृह मामाशितं कर्तुं मयत्तत् द्विजोत्तम ।
अध्यात्मानं प्रदास्यामि तस्मै घोराय रक्षसे ।
स्वरथं किं विलम्बयन् मा चिरं कुरुतानवाः ।
व्यवस्थेयं मम मार्गेयुष्मत्प्राक्षिदुमद्य वै ।

वैशंपायनः ।

एवमुक्तस्तु भीमेन प्राक्ष्णो भरतर्षभ ।
मुहूर्तं तत्समाख्याय द्वापवं सुसंस्कृतम् । [10]
पिशिनोद्वनमाजुपुरायां पुरवासिनः ।
सपुत्रं सोपद्वं च स्वर्णनाभिषेः सह ।
तदक्षित्वा भीमसेनो मांसानि विविधानि च ।
मोदकानि च मुखयानि विप्रोद्वनचदान्बहून् ।
ततोऽपिबद्धिषदांश्च बहून्मेषंसंमितान् । [15]
वत्स भुक्तवतः देवा यथावत्समुपागमितम् ।
उपजुहुर्भूतभागं समृद्धमनसस्तदा ।
ततो रात्र्यां व्यतीतायां सव्यञ्जनदधिभुक्तम् ।
समाप्राक्ष्यसंपूर्णं सकटं स वृकोदरः । [20]
प्रययौ दूर्योधनोऽपि वैरिश्च परिवारितः ।

केन्यः; G₂ 'कापु भूतेन्यो; M 'काटवीयश्च.

92

Ds (which has many v. l. mostly ignored here) ins. lines 2-17 of this passage after 1. 151. 1st, and lines 19-46 after 1st. — (L. 2) T G (G₂ om.) एव (for वेद्यं). — (L. 5) M 'ह मामशितं क'. T₁ सके पुरे! G₂ M सकृद्वे; G₂ वनवहे (for द्विजो). — After line 5, Ds ins.:

अनेन मे गता रात्रिर्भूत्वा ह प्रवृत्तानहम् ।
(L. 17) G₂ महाभागं; M भूतं आगं. — (L. 41) G₂ s. M 'अवे हि (G₂ s. साय) उपरत्ये.

आत्मानमेवोऽन्धभृतो राक्षसांय प्रदास्यति ।
 तरणोऽप्रतिरूपश्च इव औदरिको युवा ।
 वाग्भिरेवंप्रकाराभिः स्तूयमानो वृकोदरः ।
 युवोद स बलीवदौ युक्तो सवाग्द्रकाकालो ।
 पादित्राणौ प्रणादेन सतस्तं पुरुषादकम् । [25]
 अभ्यगच्छसुसंहृष्टः स तत्र मनुजैर्हृतः ।
 संप्राप्य स च तं देवमेकाकी समुपाययौ ।
 पुरुषादभयाद्गीतस्तत्रैवासीज्जनयजः ।
 स गत्वा दीर्घमध्वानं दक्षिणामभितो दिशम् ।
 यमोपविष्टमुद्देशो वदरो विटपटुमम् । [30]
 केवामजास्त्रिमेदोभिर्याहुर्गुणैरपि ।
 आर्द्रैः शुष्कैश्च संकीर्णमभितोऽथ वनस्पतिम् ।
 गृध्रकङ्कबलच्छतं गोमायुगणसंकुलम् ।
 जमगन्धमचक्षुष्यं ह्रमशानमिव दारुणम् ।
 तं प्रविश्य महावृक्षं चिन्तयामास पीयैवान् । [35]
 यावन्न हृदयते रक्षो बहस्तु बहर्षितः ।
 आभितं विविधैर्भोगैरितेतिरितैरिदम् ।
 शकटं घृष्यपूर्णं यावद्भवति राक्षसः ।
 सावदेव हि भोक्ष्येऽहं दुर्लभं वै पुनर्भवेत् ।
 विप्रकीर्णैतं सर्वं हि प्रमुद्रे मयि रक्षसः । [40]
 अभोऽयं च शर्वं दृष्ट्वा निगृहीते षके भवेत् ।
 स त्वेवं भीमकर्मा तु भीमसेनोऽभिलक्ष्य च ।
 उपविष्टः शार्पैरुं प्रमुद्रे क्व परं वरम् ।
 ते सतः सार्वतोऽपश्यन्मुमानाक्ष नागराः ।
 नारक्षो बलिमश्रीयादेवं बहु च मानवाः । [45]
 मुद्रे प्राङ्मिरुपेण वक्रोऽपसिति चाश्रुवन् ।
 स तं हसति तेजसी सद्यश्चमुपयुज्य च ।

93

M ins. after 1. 151. 18: T G, after 1. 151. 20:

जग्राह भीमः पाणिभ्यां गृहीत्वा चैनमाक्षिपत् ।

93

(L. 3) T₁ G₁₋₄ M आक्षिप्य (for आपीक्ष्य). — (L. 5)
 M उत्तिष्ठति चाम्. — (L. 6) M transp. समुत्पल and
 ततः कुदः. — (L. 7) M सप्तोत्तरी. — (L. 9) G₁₋₂ जति
 (G₃ गती) गृहीत्वा पाणिभ्यां पृष्ठतश्च व्यवस्थितः. — (L. 10) M
 नाड (for मुद्रा). G₁₋₂ जानुभ्यां पीठवित्वा पातयामास भुल्ले.
 — (L. 11) G₁₋₂ राक्षसं कोपहीनयाम्; M भीमस्तस्य तु राक्षस-
 — For lines 17-19 G₁₋₂ subst.

कुदः सोऽपि समुत्पल येन गत्वा रथा ।
 उल्लस्य पाणिगुलं भीमसोरस्त्रपातयत् ।
 व्याचाननेन धीरेण लम्बनिष्ठेन रथात् ।
 दक्षिणं बाहुमुपम तेनाभिद्वल्य नैतित् ।

आक्षिप्तो भीमसेनेन पुनरेवोत्थितो हसन् ।
 आलिङ्गयामीदृष्य चैवेनं न्यहन्द्रमुपातटे ।
 भीमो व्यसर्जयचैनं समाधत्तिहि चेलपि ।
 आस्फोटयामास वलीं उत्तिष्ठति च सोऽग्रवीद् । [5]
 समुत्पल्य ततः कुदो रूपं कृत्वा महत्तरम् ।
 विरूपः सहसा तस्यै तर्जयित्वा वृकोदरम् ।
 अहस्यहीनसेनोऽथ राक्षसं भीमस्तनम् ।
 भीमसेनस्तु जग्राह श्रोत्रावां भीमदर्शनम् ।
 मुजाम्बां जानुनैकेन पृष्ठे समभिवीक्ष्यत् । [10]
 ततः कुदो विस्मयेन स भीमस्तस्य रक्षसः ।
 स्वानं कटीमीपहुक्षिप्य बाहुं चैव पराभृष्टात् ।
 तस्य बाहुं समादाय स्वरमाणो वृकोदरः ।
 उक्षिप्य चावधूयेनं पातयन्महवान्मुवि ।
 तं तु यामेन पादेन कुदो भीमपराक्रमः । [15]
 वरस्तेन क्षमाजितो भीमस्तु पतिरतं भुवि ।
 स संकुदः समुत्पल्य भीममवहनद्रुशम् ।
 व्याचाननो दीप्तनिष्ठो बाहुमुपमम्य दक्षिणम् ।
 तेनाभिद्वल्य कुद्रेण सीनो मूर्ध्नि समाहृतः ।
 मुष्टिना जानुना चैव वामपार्श्वं समाहृतः । [20]
 पृथं निदग्धमानः सन्नराक्षसेन वलीयसः ।
 रोच्येण महताविष्टो भीनो भीमपराक्रमः ।
 ततः कुदः समुत्पल्य भीनो जग्राह राक्षसम् ।
 तावन्मोम्यं पीडयन्तीं पुदुष्यद्वृकोदरः ।
 अन्नातिव महाबावावन्मोम्यं विचकर्षत् । [25]
 बाहुविसेपशब्दं भीमसाराक्षसोऽहत् ।
 धैर्यकीयपुरी सबां विप्रक्षा समपवत् ।
 तयोर्वेगेन महता तत्र भूमिरकम्पत् ।
 पादपान्नीरुषधैश्च चूर्णयामासतुभ्य तौ ।
 समागतौ च तौ वीरावन्मोम्यवधकाङ्क्षिणौ । [30]
 अद्भुतमिः पादधैर्यैश्च चूर्णयामासतुस्तदा ।
 अथ तं लोचयित्वा ॥ भीमसेनो महाबलः ।

कुद्रेण भीनो भीमेन वेगान्मुष्टि समाहृतः ।

— (L. 20) G₁₋₂ जानुभ्यां चैव मुष्टिभ्यां. G₃₋₄ वामे पार्श्वं
 सपणितः. — (L. 25) M व्यकर्षत्. — (L. 28-29)
 — (var.) 1. 151. 20. — After line 30, G₁₋₂ 4 ins.:
 शिरिगिरिगिर्यद्वैश्च पापाणिः पणितच्युते ।
 — (L. 31) G₁₋₂ 4 गन्मोम्यं लपयन्तीं तौ; M आहत्यनः पादवेगेन.
 — After line 31, G₁₋₂ 4 ins.:

आपागमिन्नराभ्यां च परितो गोवन्तवन्तः ।
 निर्मैह्रीरहापाणिं गिरिकुलजलापवन् ।
 नक्तुद्वैरुद्वैरौ कूर्मप्रक्षोभं मदीम् ।
 अहवेमेवं संतुष्टा सर्वं रात्रिकुपणी ।
 ततो रक्षोविनाशाय मयि कृत्वा वक्रोदरः ।

अगृह्णात्परिरम्भेन यादृग्भां भरतर्षभ ।
जानुभ्यां परिजग्माह भीमसेनो यच्चं यथाह ।
विस्तुरन्तं महाकाये विचर्षणं महाधराः ।
विकृप्यमाणो भीमेन कर्षंश्च शुधि पाण्डवम् ।
समयुज्यत सीमेन अनेन पुरश्चदकः ।

[35]

94

After adhy. 155, Di marg. sec. m. ins.:

माहाण उवाच ।

ततः सा ययुधे बाळा याज्ञसेनी द्विजोत्तम ।
क्रमेण यौवनं प्राप्ता मन्मथानलदीपिका ।
दृष्ट्वा वामनयधार्म्यं हुपदो हृष्टमानसा ।
यदृष्टया संचरन्तीमास्थाने समभाषत ।
अर्जुनाय वदामीति हृदयं व्याहृजोत्तरा ।
श्रुत्वा हुपदराजस्य वचनं व्यथितस्तदा ।
मन्त्री वसुप्रदो नाम धौनैरिदमभाषत ।
कुन्त्या सह महेत्यासाः पाण्डवा राजसत्तम ।
दग्धा जनुगृहे सुता हुयौघनधिया रहः ।
अर्जुनाय कथं दद्याः पाञ्चालीं पृथक्तामजाम् ।
तस्य धार्यं तु नृपतिः श्रुत्वा प्रव्यथितोऽभवत् ।
व्यथितं हुपदं दृष्ट्वा पुरोधो ज्ञानसागरः ।
जानामि शकुनाद्वाजस्य दग्धानेन्यभाषत ।
हृष्टोऽथ नृपतिः प्राह द्रष्टव्यमाने कथं द्विज ।
ज्ञानसागर उवाच ।
स्वर्पथेन द्रष्टासि तस्कुन्त्य नराधिप ।
तच्छ्रुत्वा सर्वपाञ्चालाः साधु सात्वति चातवन् ।
ततः संयोपयामास बुधितुल्य स्वर्वरम् ।
फाहगुने भासि सद्यस्यामितः ससतिसेऽहनि ।
मन्त्राश्च कारयामास राजयोग्यान्बहूदृषः ।
मेघमन्वरसंकाशान्स्वर्णरत्नपरिच्छदाय् ।
हुपदश्च भुजधिरं दुरानामं क्षितीश्वरः ।
कारयामास शुक्रार्थमर्जुनस्य विदृक्षया ।
मत्स्ययज्ञं च कृतवान्दूरे वर्णपरिष्कृतम् ।
अनेन धनुषा यो वै शरेणमं जलेचरम् ।

[5]

[10]

[15]

[20]

पातमिष्यति यो जायां पाञ्चालीं स्थां करिष्यति । [25]
इतस्तदुत्पथिर्न समीपे वर्तते द्विजाः ।
राजानो राजपुत्राश्च पृथिग्भां ये विकृतिनः ।
प्रयान्ति च तथा विनाः सूतमागधयन्दिनः ।
अहं तदुत्पथं द्रष्टुं यामि द्रव्याज्जनाय च ।
अथवा गमने सुदिः प्रयत्नं द्विनोत्तमाः । [30]
इति यः सर्वमाययातं यथादष्टं यथाधुतम् ।

[30]

D5

After adhy. 155, 8 ins. the foll. addl. adhy.:

माहाणः ।

श्रुत्वा जनुगृहे पृष्ठं माहाणाः सपुरोहिताः ।
पाञ्चालराजं हुपदमिदं वचनमब्रुवन् ।
धार्तराष्ट्राः सहामासा मन्त्रयित्वा परस्परम् ।
पाण्डवानां विनाशाय मतिं चक्रुः सुनुष्कराम् ।
हुयौघनेन प्रहितः पुरोचन इति श्रुतः । [5]
वारणावतमसाध कृत्वा जनुगृहे महत् ।
तस्मिन्गृहे भुविश्वस्तापान्धवाभ्युपया सह ।
अर्घ्यार्थे महाराज दग्धवान्स पुरोचनः ।
अग्निना तु स्वयमपि दग्धः हृदो नृदीप्तवत् ।
पुतच्छ्रुत्वा तु संकृष्टो धृतराष्ट्रः समान्धवः । [10]
श्रुत्वा तु पाण्डवान्दग्धान्धृतराष्ट्रोऽग्निबकास्तुतः ।
अवपत्नोकः प्रहृष्टारमा क्षासास विदुरं तदा ।
पाण्डवानां महाम्राज्ञं क्रुध विण्णोदकक्रियाम् ।
पुतावदुत्तवा करुणो धृतराष्ट्रस्तु मारिपः ।
अथ पाण्डुर्युतः क्षयः पाण्डवानां विनाशने । [15]
अदो विधिवसादेव गतास्ते वमसाधनम् ।
इत्युक्त्वा मारुद्वजस्य धृतराष्ट्रः ससौमहः ।
श्रुत्वा भीष्मेण विधिवत्कृतवानोऽप्येहिकम् ।
पाण्डवानां विनाशाय कृतं कर्म दुरात्मना ।
पृथं कार्यस्य कर्तुं तु न ह्यतो न श्रुतः पुरा । [20]
पुनरुक्तं महाराज पाण्डवानप्रति नः श्रुतम् ।
श्रुत्वा तु वचनं तेषां यज्ञसेनो महामतिः ।
यथा तज्जनकः क्षोचेदौरसस्य विनाशने ।

[20]

दन्तान्कटिकीकृत्य दग्धा च दशनच्छदम् ।
नेने संश्रुत्य विहृष्टं तिर्यक्प्रेष्य राक्षसम् ।
अथ जानुमहारीश्च सुधिमिर्बलसंनिभैः ।
धोरैः पादप्रहारैश्च क्षीमयामास राक्षसम् ।

— After line 33, G. 1. 1. ins.:

जानुभ्यां पार्श्वयोः कुक्षौ पृष्ठे वसति जमिवाय् ।
भयोत्पादकृष्यैश्च शिस्तसरेहवन्धनः ।
मलेदो दीर्घनिःश्वसो निर्विक्रिशाश्वारकः ।
जगज्जास्फोटनं कुर्वन्नाकोद्यद्गुहासंघैः ।

[94]

युयौ निपत्य सुबुधे दण्डास्तु श्लोकाः ।

Lines 34-37 repeat (with v. l.) 1. 151. 17th, 18th,
and 19. — (L. 34) T₁ G₁ M राष्ट्र (for जानु).
— (L. 36) G₁ M माणो नेनेन पाण्डवेन वनीयता.

95

After line 15, T₁ G₁ M Ms. 2 ins.:

तस्माद्वागीर्यो गत्वा क्रुध विण्णोदकक्रियाम् ।
— (L. 18) T₁ G₁ M विदुरः (for विधिवत्). — (L. 34)

तथातप्यत पाञ्चालः पाण्डवानां विनाशने ।
समाहूय प्रकृतयः सहिताः स्वयंभान्धवैः । [25]
कारण्यादेव पाञ्चालः शोपाचेदं चपस्तदा ।
अहो रूपमहो धैर्यमहो धीर्यं च शिक्षितम् ।
चिन्तयामि दिवाराश्रमर्तुनं भति बान्धवाः ।
आत्सुमिः सहितो माया सोऽद्वयत हुताशने । [30]
किमाश्रयमितो लोके काळो हि दुरतिक्रमः ।
मिथ्यामतिर्दो लोकेषु किं यदित्यामि सांभतम् ।
अन्तर्गतेन दुःखेन दह्यमानो दिवानिषद्य ।
बाजोपयाजौ सारुत्य पाषितौ तु मथानयाः ।
भारद्वाजस्य हस्तारं देवीं चाप्यमुनस्य वै ।
लोकलदेव यथैव तथा याजेन नः श्रुतम् । [35]
पाजेन पुत्रकामीर्यं हुता चोपादितायुजौ ।
चष्टपुत्रस्य कृष्णा च भ्रम तुष्टिकराशुजौ ।
किं करिष्यामि ते नष्टाः पाण्डवाः पृथया सह ।
हृत्प्रेषमुपचा पाञ्चालः श्रुतोच परमापुरः । [40]
दृष्ट्वा शोचन्तमस्यैव पाञ्चालं चेदमब्रवीत् ।
पुरोधाः सत्सत्पन्नः सम्प्रविद्याभितोपयान् ।
यदागुवासने युक्ताः पाण्डवा धर्मचारिणः ।
तादृशा न विमश्यन्ति नैव पान्ति पराभवम् ।
मया दृष्टमिदं सत्यं श्रुत्वा त्वं मनुजाधिप ।
ब्राह्मणैः कथितं सत्यं वेदेषु च मया श्रुतम् । [45]
दृष्टव्यमितिमेताद्य पीडाग्न्यानि पुरा श्रुतम् ।
नष्ट इन्द्रो विसम्प्रयामुपमुखा विदग्धितः ।
अपश्रुतिर्मातराज पाण्डवार्यैः सथा श्रुता ।
यत्र वा तत्र जीवन्ति पाण्डवास्ते न संशयः ।
मया दृष्टानि लिङ्गानि द्रष्टव्यमिति पाण्डवाः । [50]
यत्किमिदमिहायान्ति सचक्षुःशुच नराधिप ।
स्वयंवरः क्षत्रियाणां कन्यादाने प्रदत्तितः ।
स्वयंवरस्तु भगवेः सुपुत्रां राजसत्तम ।
यत्र वा निवसन्तस्ते पाण्डवाः पृथया सह ।
कुरुष्व वा समीपस्थाः स्वर्गस्था वापि पाण्डवाः । [55]
शुश्रूषा स्वयंवरं राजसमेत्यन्ति ह संशयः ।
सत्पास्वस्वयंवरो राजगुण्यात् मा चिरं कृपाः ।
शुश्रूषा पुरोहितेनोक्तं पाञ्चालः श्रुतिमांसदा ।
षोपयासास नगरेः क्षीपरास्तु स्वयंवरम् ।

पुत्र्यमासे तु रोहिण्यां शुक्लपक्षे शुभे तित्थैः । [60]
विपत्तैः पञ्चसहस्रा भवित्यति स्वयंवरः ।
देवगन्धर्वैयक्षाश्च ऋषयश्च तपोधनाः ।
स्वयंवरं द्रष्टुकामा गच्छन्त्येव न संशयः ।
तत्र पुत्रा महात्मानो वर्तनीया विदोपतः ।
यदृच्छया तु पाञ्चाली गच्छेद्वा मध्यमं पतिम् । [65]
को हि ज्ञायाति लोकेषु प्रजापतिविधिं शुभम् ।
समास्यपुत्रा गच्छेया ब्राह्मणि यदि रोचते ।
नित्यकालं सुभिक्षास्ते पाञ्चालास्तु तपोधने ।
यज्ञसेनस्तु राजासौ ब्रह्मण्यः सत्यसंगरः ।
ब्रह्मण्या नागराः सर्वे ब्राह्मणाश्चातिमिरियाः । [70]
नित्यकालं प्रदास्यन्ति आगन्तुणामपाचितम् ।
अहं च तत्र गच्छामि मनेभिः सह शिष्यकैः ।
एकसार्थाः प्रयातासो ब्राह्मण्या यदि रोचते ।
वैशंपायन ।
एतावदुक्तवा चचनं ब्राह्मणो तिरराम ह ।
Colophon.

96

After adhy. 157, 8 (except Gs) ins.:

वैशंपायनः ।

ते प्रयाता नरक्यामा मात्रा सह परंपताः ।
ब्राह्मणान्गच्छतोऽपश्यन्पाञ्चालान्पणान्गच्छन् ।
अथ ते ब्राह्मणा कतुः पाण्डवान्धर्मचारिणः ।
क भवन्तो गमिष्यन्ति कुतो नरकच्छतेति ह ।
मुषिष्ठिरः ।

प्रयातानेकचक्रायाः सोदयान्देवदर्शिनः । [5]
अवन्तो भोऽभिजातस्तु सहितान्मातृचारिणः ।
गच्छतो नस्तु पाञ्चालान्पुनश्च पुरीं प्रति ।
दृष्ट्यामो भवतो ज्ञातुं महत्कौटुम्बिकं हि न ।
ब्राह्मणाः ।
एकसार्थं प्रयाताः सः यथमप्यत्र गामिनः ।
सन्नायद्व्यतसंकाश उत्सवो भवितुं महात् । [10]
ततस्तु यज्ञसेनस्य पुत्रपदस्य महात्मनः ।
यासावयोनिना कन्या स्वास्त्येते सः स्वयंवरे ।
वर्तनीयान्वयथाहो शुक्रमारी यथास्त्रिनी ।

Gs. s M तथातुने (for गजुनस्य वै). — (L. 46) Ts Gs
‘मतेनाहं’, Gs. s Ms-s ‘मुनेनाप (for ‘मतेनाप). — After
line 63, Ts Gs Ms-s ins.:

तदस्तदादरं हुत्वा संप्रोक्तव्यमवधायः ।
अर्वाधी त्वरितो द्रष्टुं यामि यास्यस्य सप्तमम् ।
— (L. 71, 73) Ts Gs. s Ms-s अर्धमन्त्रम् (for आगन्तु-
पार्), and ब्राह्मणि (for ब्राह्मण्या). Colophon. Adhy.

no : Ts 162; Ts Gs. s 116; Gs 117; Gs 112;
Gs M 116.

96

(L. 6) M अवतो [Ms ‘तोभिः’ Ms ‘तेभिः’ विमान्तु.
— (L. 11) Gs. s M वस्तेनस्य त्रिषा (for the prior
half). — After line 12, Gs ins.:

धृष्टद्युम्नस्य भगिनी द्रोणस्यो प्रतापिन ।
जातो य पावकाच्छूरा सशर सशरासनम् । [15]
सुसमिद्धान्महाभाग सोमकाना महारथ ।
तस्मिन्सजायमाने च पाण्डुवाचाशरीरिणी ।
पुप मृदुश्च शिष्यश्च भारद्वाजस्य जायते ।
स्वसा तस्य तु चेद्याश्च जाता तस्मिन्महामखे ।
श्रीरत्नमसितापाङ्गी इयामा नीलोत्पल यया । [20]
तां यज्ञसेनस्य सुता श्रौपदीं परमश्रियम् ।
गन्धामस्तत्र वै द्रष्टुं तं चेद्याश्च स्वयवरम् ।
राजानो राजपुत्राश्च यजमानो भूरिदक्षिणा ।
स्वाध्यायवन्त शुचयो महात्मानो धृतराजा ।
तस्या दक्षिणीयाश्च यलवन्तो दुरासदा । [25]
सहास्रा अस्ताःश्लाघा समेष्वस्त्रीषु सुसिमा ।
ते तत्र विविध दान विजयायै नरेकरा ।
प्रदायन्ति धन गावश्च भक्ष्य भोज्य च सर्वथा ।
प्रतिक्षप्य च तत्सर्वं द्रष्टुं कृष्णा स्वयवरे ।
य च सा क्षत्रिय रत्ने कुमारी वरयिष्यति । [30]
नदा वैतालिकाश्चैव भर्तका सुतमागधा ।
नियोधकाश्च देशेभ्य समेष्वन्ति महाबला ।
पतङ्गोत्तुङ्ग तथ द्रष्टुं वै प्रतिगृह्य च ।
सहास्रभिर्महामानो मात्रा सह निवर्त्यन्ते ।
दक्षिणीयाश्च य सर्वानैकरूपानवस्थिताम् । [35]
समीक्ष्य कृष्णा वरयेत्सगलाभ्यन्तमपत्म् ।
अपनेक्ष्य वो भ्राता दर्शनीयो महाशुभ ।
नियुज्यमानो विजयेत्सगला म्रियिष्य महत् ।
युधिष्ठिर ।
परम भो गमिष्यामो नृप तत्र स्वयवरम् ।
श्रौपदीं यज्ञसेनस्य कन्यां तस्यासौपोत्सवम् । [40]

✍ This passage is really an anticipation (in a variant form) of our adhy 175. *AM* & *MISS* hitherto examined read it in fact at both places, here (i.e. after adhy 167) and in its proper place (i.e. after adhy 174). The printed editions of the 8 recensions, however generally avoid this (seemingly unnecessary) repetition by erroneously reading the adhy. only at its first occurrence in *MISS* namely, after adhy 167 only the *Grantha* edition (*Barfojrajapuram*) repeats the adhy in its

proper place, and is in this respect a more correct representative of the Southern tradition — The remark at the end of the footnotes to adhy 166 to the effect that passage No 96 of this App is in *ms* in *MISS* (except *Gs*) after adhy 166 is erroneous and should be deleted

97

Ds (marg see m) *Ts* *Q* (except *Gs*) *ms* after 1 165 40 *Ts* after 1 165 41^{ab}

विश्वामित्रस्ततो द्रष्टुं शौधाविष्ट स रोदसी ।
वधये शारवाणि वसिष्ठे मुनिसत्तमे ।
घोररूपाश्च नाराचान्महामहान्महाशुनि ।
विश्वामित्रप्रयुक्तान्-वेणवेन वयोमोचयत् । [5]
वसिष्ठश्च तदा द्रष्टुं कर्मकौशलमहादेव ।
विश्वामित्रोऽपि कोपेन भूय शङ्कुनिपातन ।
दिश्याक्षवर्णं तस्मै स प्राहिणोन्मुनये रुपा ।
आशेय वारुण चैन्द्र वाम्य वायव्यमेव च ।
मितसर्जं महाभागे वसिष्ठे प्रक्षय सुते ।
अस्त्राणि सर्वतो उवाचा निरुन्तन् प्रप्रेदिरे । [10]
युगान्तसमये घोरा पतगलेव रश्मय ।
वसिष्ठोऽपि महातेजः महाशक्तिमयुक्ता ।
यस्या निवारयामास सर्वान्यस्त्राणि स क्षयम् ।
ततस्तु अश्वत्थामो वरुणितः स महीतले ।
अपोह दिश्यान्वस्त्राणि वसिष्ठो वायव्यमग्रवीम् । [15]
निर्वृतिरस्ति महाराज दुरात्मन्याभिनन्दन ।
वदि तेऽस्त्रि पर शीर्यं तद्दशैव मयि स्थिते ।
विश्वामित्रस्तथा बोधो वसिष्ठेन नराधिप ।
नोवाच किंचिद्भोदश्यो विद्रवितमहावच ।

✍ In *Ts* *Gs* this passage is followed by a repetition of 41^{ab}

98

After 1 176 29^{ab}, *Ds* (suppl fol see m) *ms*

जैत्रे सुहृते तत्तत्स राजद्वारा पुराविद् ।
पुत्रवत् सुवसना प्रतिकर्मोपचक्रम् ।
स्वर्णपात्र च कीदृशं दूर्वातिजपसमुदम् ।
निधाय तैल क्षान्दये निर्युयोळा हरिप्रिया ।

दर्शनीया पशुभोगी अर्धरूपा दृढस्त्री ।
— (L. 16) *M* पावकाशु (for सोम) — (L. 22) *M*
संगच्छाम वय द्रष्टु — (L. 29) *M* प्रतिगृह्य — (L. 32)
Gs — *M* (*Ms* om) समवेत्त महा — (L. 34) *M* बह्वन्त

(for महाभागे) — (L. 35) *M* देवक्या (for दक्षी)
— (L. 37) *M* (except *Ms*) जैत्रतो प्राजा — (L. 39)
M निर्वनवानरि ज्येष्ठ — Colophon *Ms* om in *M* *Adhy*
no *Ts* *Gs* 117, *Gs* 119, *Gs* 136, *Gs* 115

लोभकल्कहताभ्यङ्गतैलं फालेयचन्दनम् । [5]
 चतुष्कामिसुखीं निन्दुरभिषेकस्य योषितः ।
 वैद्वयैमणिपीठेषु निविष्टां द्रौपदीं तदा ।
 सत्पुत्रं स्थापयोचक्रुः स्वर्णकुम्भस्थितजलेः ।
 तां निवृत्ताभिषेकां च हुक्कलद्वयपारिणीम् ।
 निन्दुरमैणिकामभ्युतां येदीं च सुपरिष्कृताम् । [10]
 निवेद्य प्राशुलीं हृष्टां विसिताक्षाः प्रसाधिकाः ।
 केनानुकारणेनेमामित्यन्योन्यं व्यलोकयन् ।
 भूयोऽप्यपि च केशानामाद्भुतं व्योमह्वयन् ।
 ययन्तुरस्या धर्मिलं माल्यैः सुरभिगन्धिभिः ।
 दूर्वांमधुरचित्तं माहव्यं तस्या ददुः करे । [15]
 चक्रुः कृष्णागारणा यत्रभरं कुचद्वये ।
 रेजे सा चक्रवाकाङ्गा स्वर्णदीर्घसंतिद्वरा ।
 भल्लैः कुटिलैस्तस्या मुलं विकसितं यभौ ।
 भासकभृत् कुसुमं शक्तिविषयं जिगाय तत् ।
 कालाजनेन ययनयोराचारार्थं समादधुः । [20]
 भूपणे रक्षकचित्तरत्नचक्रुर्धोचितम् ।
 माता च तस्याः पुपती हरितालमनःशिला ।
 अङ्गुलीन्धामुपादाय तिलकं विधेयं मुखे ।
 भल्लकृतां वर्षं दृष्ट्वा योषितो मुदमाययुः ।
 माता न मुमुदे तस्याः पतिः फीटभविष्यति । [25]
 सीवितुष्टाः सन्नाम्यं मुपद्व्याश्रया ततः ।
 पुनःमारोपयामासुः करिणीं कुपभूषिताम् ।
 ततोऽथाघन्त बाघानि मङ्गलानि द्विवि रघुनाम् ।
 विलासिनीजनश्रापि मवरं करिणीनातम् ।
 माङ्गल्यगीतं गायन्त्यः पार्श्वयोऽभयोर्वयुः । [30]
 जनापहरणे यत्ताः मतिदार्ढ्यः सुरो ययुः ।
 शोकाह्वो महाभासीरक्षसिन्दुरवरो तदा ।
 घटशुद्धो ययावमे हयमारुह आरतः ।
 हुपयो रश्मिर्देहो तु धलेन मत्ता युतः ।
 तस्यै व्यूहं महानीकं पालितं घटघनिभिः । [35]
 तस्यां वराङ्गायमायस्यां मङ्गल्यां नृपसचमाः ।

99

There appears to have been a shore lacunna after line 4 in an exemplar, which has been filled up differently in different MSS. The variant readings follow.

Da (which om. line 4) ins. after line 3: Ts Gs., after line 4:

ततस्तु पाण्डवभेदो दुर्योधनमयोपययत् ।
 ततो दुर्योधनस्तं तु यारयामास च निधिः ।
 वरमात्रे जिते तस्मिन्कः कलमः स्वामदहस्तम् ।

— After line 4, Ts Gs ins.:

तां दृष्ट्वा नमनथाविष्टा विलासान्विदधुः किल ।
 कश्चिदभ्रामयन्तुः कमलं सुमनोहरम् ।
 लोलपत्रं चलद्भुजं परिधेहितकेसरम् । [40]
 कश्चिद्विलासी गलितं लज्जामद्भुतैः ।
 भालम्बकरोदंते साचीकृतमुत्तमगुणम् ।
 लिलेख पीठं पादेन हेमं तिर्यगुल्लिखितम् ।
 केतकीदलमन्योऽपि भिर्यं कर्णविभूषणम् ।
 यशसिः पाटयामास कुन्तालेखमिशारदं ।
 कश्चिद्वल्लभयोगेन मरोन स्वलिपाणिना । [45]
 रत्नाङ्गुलीयप्रभया विद्वानक्षानवाञ्छयत् ।
 यथासा तस्य विमला स्वस्थानावलिता तथा ।
 कश्चिदभ्रामयामास करत्नाङ्गुलीयकम् ।
 भूयानेर्धविधांस्तत्र द्रौपदी कमलक्षणा ।
 नीलोत्पलमयं देवं कुर्वाणेयावलोकयत् । [50]

99

Ts Gs + ins. after 1. 181. 25: Gs, after 1. 181. 24:
 Da (marg. sec. m.) Ts Gs, after 1. 181. 26^{ab}:

ततो राजसमूहस्य पश्यतो वृक्षमारुहत् ।
 ततस्तु भीमं संज्ञाभिर्बोरयामास धर्मराज ।
 आकारजस्ततो भ्रातुः पाण्डवोऽपि न्यवर्तत ।
 धर्मराजस्य कौरव्यं दुर्योधनमवर्णयत् । [5]
 धृतस्त्रिभुवनान्तरेऽविभक्तानेन नतपर्वणा ।
 दुर्योधनमभिप्रायं धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 ततो दुर्योधनः कुन्दो दण्डहत ह्योरगः ।
 प्रत्ययुष्यत राजावै यत्नं परममास्थितम् ।
 छिन्ना राजा ययुः सत्यं धार्तराष्ट्रस्य संयुगे ।
 अमरवर्षच्छरीरिलं स हित्वा प्राद्वदधम् । [10]
 दुःशासनवत् संकुदः सहदेवेन वार्षिण ।
 युद्धं च सुप्रितं कालं धनुषा स महाशूरः ।
 विसृज्य च धनुः संसृप्य वमं बादाय भास्वरम् ।
 अतिमाकाशसंकाशमभिवृद्धाय पाण्डवम् ।

सुमद्व्यापमादाय हुपदस्य निवेशने ।
 धनुषी यमयोर्देस्तं गोपयामास पाण्डवः ।
 ततस्तु पाण्डवभेदो राजा तत्र मदाययत् ।
 नक्षत्रप्रतिच्छदो राजानं सत्ययोपययत् ।
 भीतो दुर्योधन इति वारयामास च निधिः ।
 while Gs. ins.:

वितमाने जिदे तस्मिन्कः कलमः स्वामदहस्तम् ।
 जयोपनाद्रेयो राजन्यवर्तय च मदीश्वरम् ।
 दुर्योधनो धर्मराजं तो यगावययोपययत् ।
 कर्णे पराजिते यत्र यथा तत्र कर्ण भवेत् ।
 नित्यवन्निधिं हाता रागा विमारातिजदा ।

विकर्णचित्रसेनाभ्यां निगृहीतश्च कौरवः । [15]
 दुःपदो नकुलाद्यापि अपकृष्टश्च कौरवैः ।
 निवर्तन्तं भवन्तरे वै कुतो विप्रेषु विग्रहः ।
 न चेमे केवलं विद्या न चैषां मानुषं बलम् ।
 द्रवश्च प्राज्ञाणो क्रूरो द्वाविन्दसहयो बले ।
 ये वा के वा नमस्तेभ्यो गच्छामः स्वपुरं वयम् । [20]
 एवं संभाष्य ते धीरा विनिवर्तन्त कौरवाः ।
 प्रजहुर्ब्राह्मणास्त्र समेतं राजमण्डलम् ।
 प्रयातास्ते ततस्तत्र क्षत्रिया रणभूषेति ।
 ब्राह्मणाश्च जयं प्राप्ताः कम्पाभादाय निर्वयुः ।

100

Ds (suppl. fol. sec m.) S ins. after adhy. 188: Ka (with a few additions, some omissions and many variants), after I. 189, 49:

व्यासः ।
 भा भूद्वार्जस्तव तापो मयाः स्वः
 पञ्चानां भार्या दुहित्वा नमेति ।
 मातुरेया पार्थिव प्रापिता स्वा-
 रचनां भार्या दुहित्वा नमेति ।
 याज्ञोपवाजौ धर्मरत्नौ तपोभ्यां
 तौ चक्रतुः पञ्चपतिव्यमस्याः ।
 सा धर्मतः पाण्डुपुत्रैरवाप्त
 भार्या कृष्णा मोदतो वै कुलं ते ।
 लोके नान्यो नरधर्मास्त्वद्विदिष्टः
 सर्वादीनामप्रपञ्चोऽसि राजन् । [5]
 भूयस्तु मे श्रुतिवदं त्वं वितोको
 यथागमं पञ्चपतिव्यमस्याः ।
 पूषा नाज्जयनी पूर्वं मीरुव्यं स्वविरं पतिम् ।
 आराधयामास तदा कुष्टिनं तमनिन्दिता ।
 स्वगन्धर्वान् कटुकं लोलमीलुं सुकोपनम् ।
 सुगन्धेतयान्धार्यं यकीपतिविराजन् । [10]
 स्वविरं विरहाकारं दीर्घमाननपरवचम् ।
 वृष्टिदमुपशुभानां पशुपान्ते महामता ।
 ततः कदापिदुहोषो शुभ्रजगस्य व्यधीर्यत ।
 भवापुदुस्व तयाश्चमुपशुभ्रविनाशिता । [15]
 तेन तस्याः प्रसन्नैव कामम्प्राहारिणा तदा ।

वरं वृणीष्वेवसकृदुक्तं वमे वरं तदा ।
 व्रतपिः ।
 नास्मि ब्रूदो न कटुको नेष्युर्नैवातिकोपनः ।
 न च दुर्गन्धवदनो न क्रूरो न च लोभुषः ।
 कथं त्वां रमयामीह कथं त्वां वासयाम्यहम् । [20]
 वद कदापि भद्रं ते यथा त्वं मनसेच्छसि ।
 व्यासः ।
 सा तमस्त्रिष्टकर्मणं वरदं सर्वकामदम् ।
 महारमनवद्याङ्गी प्रसन्नं मायुवाच ॥ ।
 नाज्जयनी ।
 पञ्चवायातिविद्वाहं नममथ्य महामते ।
 पञ्चधा मां विभक्त्या भगवाण्कोकविश्रुतः । [25]
 रमय स्वमस्त्रिन्ध्यामननुधंकावसास्थितः ।
 व्यासः ।
 तां तथैवमवीक्षीमान्नाक्षयिदं महातपाः ।
 स पञ्चधातुभूत्वा तां रमयामास सर्वदा ।
 नाज्जयनीं शुकेपाशतो मुञ्जलश्रावहासिनीम् ।
 आशमेव्वर्तिकं चापि पूजयामासो महासिन्धुः । [30]
 विचचार यथाकामं कामरूपवपुः पुनः ।
 यदा ययौ दिवं चापि तत्र देवसिन्धुः सह ।
 सुधाश्रुतसहायः सुरलोके चचार ॥ ।
 पूजयमानक्षयः शय्यां शक्ररूपं भवनेरश्विः ।
 महेश्वरसेनया सार्धं पर्यधायतिरंसवा ।
 सुपेयं च रथे दिव्यमदाह्य भगवान्प्रभुः । [35]
 पशुपेयं पुनर्महं मेरी वासमनोचयम् ।
 आकाशगङ्गामानुष्यं तया सह तपोनिधिः ।
 अंशुजाष्टेय चन्द्रस्य उवाच च यथाशिक्षः ।
 गिरिरूपं यदा वधे स महर्षिस्तदा पुनः ।
 तत्प्रभावेन सा तस्य मन्त्रे जग्मे महानदी । [40]
 यदा पुण्याकुलः साकः संजग्मे भगवानुपि ।
 कलात्यमयं संपेदे तमेवाम्बुपुत्रेष्टी ।
 पुत्रोप च यदुपेयं तस्य तस्यामुगं पुनः ।
 सा पुत्रोप सगं अगुः रुक्मिणेनापि चचार ह । [45]
 ततस्तस्य च तस्याश्च पुण्या मीतिरुत्पत्ता ।
 तया हि भगवाण्कलाः प्रसन्नदासितसमः ।
 विजमुपै च सा तत्र देवयोगेन भागिनी ।
 स च सां तपसा देवी रमयामास योगतः ।

100

— After line 9, Ts Ge ins.:

भारतेन मुनीनेन वावावरणभेदिना ।

हादि भिन्नाय भूयोऽस्य नकोरति चार्यवद ।

— (L. 13) Ds Ts G.s.s. मानुष्यामेव कौरवः (for the posterior half). — (L. 14) Ds Ts G.s.s. पार्श्वं एभिमुद्राश्च सोऽसि जगत् चर्च य.

Ds G.s.s. om. († hapl) lines 4-6. — (L. 17) T G.s. ५५० वा नापि: Gs ५५०५५०५०: Gs ५५०५५०५०. — Ka Ds G.s.s. Ms om. line 23. — (L. 27) Ka न विष पंचवा वृत्ता: Gs न पंचवत्पुत्रं. — Colophon. ५५०. no.: Ds (after corr.) 200; Ts 105; Ds (before

एकपदी पुरा भूत्वा सदैवाम्रे यशस्विनी ।
अरुण्यतीव सीतेव यभूतापतिमता । [50]
दमयन्त्याश्च मातुः सा विप्रोपमधिकं ययौ ।
पुत्रतप्यं महाराज मा ते भूद्धिरन्यथा ।
पुषा नाकायनी जज्ञे दैवयोगेन केनचित् ।
राजंस्तवात्मजा कृष्णा येषां तेजस्विनी शुभा ।
तस्मिन्सत्या मनः सक्तं न शशाक कदाचन । [55]
तथा प्रणिहितो ह्याराम तस्मात्सस्मिद्भोजते ।

द्वेषः ।

मृदि सत्कारणं येन प्रह्लादात्ता तपस्विनी ।
सुता नमाभ्यरे कृष्णा सर्वथेदुविदां वर ।

Colophon.

व्यासः ।

छात्रु राजन्यथा ह्यस्या दत्तो रुद्रेण धै वरः ।
यदर्थं धैव संभूता तय यज्ञे यशस्विनी । [60]
अहं ते कथयिष्यामि कृष्णायाः सौम्येदेहिकम् ।
हृद्दसेनेति विख्याता पुरा नाकायनी शुभा ।
सौहृद्वयं पतिमासाध चचार विगतउवरा ।
सौहृद्वयस्य महर्षेभ्य रममाणस्य धै तथा ।
संवासरमणा राजन्यपतीयुः क्षणवत्तदा । [65]
ततः कदापिदमोत्मा तुल्य नाकायन्यवत् ।
अविच्छिन्नपरमं ब्रह्म त्यागधर्मपरोऽभवत् ।
उरसस्तनं स धां विभः सा तदा चापस्तद्विधि ।
सौहृद्वयो राजशादूक सपोभिर्भावितः सदा ।
कामभोगातुराभ्येष धचर्न येदमग्रनीत् । [70]

हृद्दसेना ।

प्रसीद भगवन्मह्यं न माभुक्त्वद्वृमहंसि ।
अविशुद्धास्मि ब्रह्मर्षे कामानां कामसेवनात् ।
मारो मां याचतेऽस्यधर्ममनुगृह्णातु मां अग्रम् ।
तर्पयस्व ममाक्षणि शुद्धं मां बाधतेऽग्निशम् ।
कपिः ।

यस्मात्वं मयि निःशङ्का ह्यवकन्यं प्रभापसे । [75]
आचरन्ती सपोविमं तस्याचन्द्रशु कपो मम ।
अविप्यसि नृलोके त्वं राजपुत्री यशस्विनी ।
पाञ्चाकरानस्य सुता द्वुपदस्य महात्मनः ।
अवितारस्तु ते तत्र पतयः पञ्च विश्रुताः ।

तैः साधं मथुराकारैश्चिरं रतिमवाप्ससि । [80]
व्यासः ।

सैवं क्षात्रा तु विमना वनं प्राप्ता यशस्विनी ।
भोगैरनुक्ष्णा देवेशं तपसाराधयत्तदा ।
निरापोर्मास्ताहारा निराहारा तपय च ।
अनुवर्तमाना स्वादिश्यं तथा पञ्चतपाभवत् ।
तीमेण तपसा तस्यास्तुष्टः पशुपतिः स्वयम् । [85]
वरं प्रादुर्त्तदा रुद्रः सर्वलोकेश्वरः प्रभुः ।
अविप्यति परं जन्म मातुपेक्षु वाराहने ।
अविप्यन्ति च ते भद्रे पतयः पञ्च सुयताः ।
महेन्द्रवपुषः सर्वे महेन्द्रतमविक्रमाः ।
तत्रस्था च महार्कने सुराणां रयं करिष्यति । [90]

नाकायनी ।

एकः खलु मया अतो वृषः पञ्चापि मे कथम् ।
अविप्यन्ति ममैकस्याः पतयश्चद्विप्री हि मे ।
अदेवतः ।

पञ्चकृत्यस्त्वया युक्तः पतिं देहीत्यहं पुनः ।
पञ्च ते पतयो भद्रे अविप्यन्ति सुखावहाः ।

नाकायनी ।

धर्मं एकः पतिः क्षीणां पूर्वमेव प्रकथितः । [95]
बहुपयोक्तुः पुंसं धर्मस्य विप्रुभिः कृतः ।
क्षीधर्मः पूर्वमेवायं विमिनो मुनिभिः पुरा ।
सहधर्मचरि भर्तुरेका एकस्य बोध्यते ।
एको हि अतो नारीणां कीमार हति लौकिकः ।
आपस्तु च निषोमेण संतानार्थं परः स्मृतः । [100]
गच्छेत्त या नृनीयं तु तस्या निष्कृतिरुच्यते ।
चतुर्थं पतिता धर्मापन्नमे वधेकी नयेत् ।
पूर्वं गते धर्मपथे न धृणे बहुदुष्कृतम् ।
अलोकाचरितासत्तात्कथं सुप्रेष्य संकरात् ।
अदेवतः ।

अनादृताः पुरा नायां ह्यस्तुष्टपन्थि वातेदे । [105]
सकृदुक्तं त्वया मैतन्नाधर्मलो अविप्यति ।

नाकायनी ।

यदि मे पतयः पञ्च वरमिच्छामि तैर्मियं ।
कीमारं च अवेत्तवः संपयो संगमे च मे ।
पतिशुश्रूषया चैव सिद्धिः प्राप्ता पुरा मया ।
भोगेच्छा च मया प्राप्ता स च भोगश्च मे भवेत् । [110]

corr.) T₁ G₁-s 148; G₂-s 150; G₃ 147; M₁ 149.
— After line 60, K₁ ins.:

कृष्णां सतिमतां मेघ तव सा पूर्वगीरिता ।
— (L. 66) D₁ T₁ G₁-s M₁ तदुक्तो (for तुल्यः काशाद्).
D₁ G₁, 2, 3, 4 M₁ om. lines 70, 73-74. — After line
111, G₁ ins.:

दुर्मैगा लप्सते शिबिं भोगेन ननुन्यताम् ।
— After line 116, K₁ ins.

यनं कृष्णा गदस्वयं यनुपेक्षु वराहना ।
यमिष्यति हि तांल्लोकास्तत्येवद्विप्री मे ।
Colophon. Adhy. no.: D₁ 201; T₁ 177; T₂ G₁-s
149; G₂-s 151; G₃ 148; M₁ 150.

महेश्वर ।

रतिश्च भद्रे सिद्धिश्च न भजेते परस्परम् ।
अभोगा लप्स्यसे सिद्धिं योगेनापि महत्त्वताम् ।
अन्यदेहान्तरे च त्व रूपभाष्यगुणान्विता ।
पञ्चभि प्राप्य कौमार महाभारा भविष्यसि ।
गच्छ राज्ञाजलस्या च नर पश्यसि च शुभे । [115]
समानय ममाभ्यास सुरराज भुविस्मिते ।

व्यास ।

इत्युक्त्वा विश्वरूपेण रुद्र कृत्वा प्रदक्षिणम् ।
जगाम गङ्गानुदिप्य पुण्या शिपयगो नदीम् ।

Colophon

101

After the (additional) colophon following l 189
40, Ds (marg etc m) 3 ins the foll add adhy
व्यास ।

इदं चापि पुरावृत्त तस्मिन्नेव च भूमिप ।
कीर्त्यमान नृपपीणा पूर्वैर्षां वारकर्मणि ।
नितन्तुनाम राजर्षिर्बभूव भुवि विश्रुत ।
तस्य पुत्रा महेष्वासा बभूवुः पञ्च भूमिपा ।
साक्ष्येय शूरसेनश्च धृतसेनश्च धीरैवाङ् । [5]
तिष्ठन्सारोतिसारश्च क्षत्रिया कतुषाजिन ।
नातिचक्रमुद्रम्योन्यमग्न्योन्यश्च प्रियवदा ।
पुताश्रितस्तवापञ्च कौश्या चात्र स्वयंवरे ।
अवाप सा पतीन्धीरात्मभीमाभी मनुजाधिपान् ।
धीणेव मधुराराधा गान्धारस्वरमूर्ध्विजा । [10]
जतमा सर्वनारीणा भीमाधी क्षमवत्तदा ।
बन्धु नैतन्तवा पञ्च पतय क्षत्रियर्षभा ।
बभूवुः प्रविधीपाला सर्वे सनुदिता शुभे ।
तेषामेकाभवद्भार्या राजानोक्षीनी नृप ।
भीमाधी भान भद्र ते तदा कषण्युणाश्रिता । [15]
पञ्चम्य पञ्चपा पञ्च दायादान्ता स्वजायत ।
तेभ्यो नैतन्तवेत्यस्तु राजसाहूय ये तदा ।
शृणुगाल्यामदक्षेणो मत्स्यानां पञ्चपा भुवि ।
यथापत्स्वीर्मानांक्षान्शु मे राजसत्तम ।
साक्ष्येया शूरसेनाश्च धृतसेनाश्च पाण्डिवा । [20]
तिष्ठन्सारोतिसारश्च पुता एषां नृपौत्तम ।
पुवमेकाभवद्भार्या भीमाधी भुवि विश्रुता ।

Colophon

102

After l 189 46, Ts Gs-4 105

सैव चाख्यानी भूत्वा रूपेणाप्रतिमा भुवि ।
मौद्रस्य पतिमासाद्य शिवाद्भरमवाप्य च ।
which is followed by l 189 47^{ab} Ts Gs-4 cont.
शृणु शुभ महीपाल वदत सावधानत ।
सधद्रस्त्व वचो मद्य तत पश्यसि पाण्डवा । [5]
हत्वा धृत्र सुरपतिस्त्वाष्ट्र स्वर्गात्स हृद्युत ।
प्रशङ्कामवाप्याय धर्मद्विरहितस्त्वदा ।
ऐन्द्रे चमौ यममगाहल वायुमयाविशत् ।
धीर्यं वर ज्ञानरूपे नास्तस्यावभिजगमु ।
हीश्च लक्ष्मीश्च कीर्तिश्च सनतिर्मतिरेव च ।
पुता विनिर्गता हृन्मगाहनेर्दीर्घा ता समाश्रिता । [10]
पूर्वेन्द्रवरदानाच्च महेशस्याश्रया नृप ।
धर्मादीन्पाण्डवान्विद्धि हिवाप्ता द्रौपदीं तथा ।
सदिमे पाण्डवा राजनिष्ठं पृको न सदाय ।
एकैव द्रौपदी राजन्यौलोमी सै न सदाय । [15]
शृणु शुभतम चाप्यमहस्य देवनिर्मितम् ।
यच्छुभं सहायकोऽथ शतधा विकल्पितम् ।
ससोजातशुक्लादीनि मुखाति च महेशितु ।
पाण्डवा पञ्च चालि श्चु पावर्ती द्रौपदी विदम् ।
इदमन्यद्भद्रं ते देवगुण सप्ततनम् । [20]
अवत प्रत्ययार्थं च नि सहायकं महत् ।
आचारश्च भुजा विष्णोः शङ्खचक्रादिलिखिता ।
धर्मराजश्च भीमश्च यमौ च दुरसत्तन ।
अर्जुनस्तु स्वय विष्णु पाञ्चाली कमलावती ।
सततरो मृतयो विष्णोः स्वय विष्णुश्च तिष्ठता । [25]
चतुर पाण्डवाश्रित्य कृष्णो विद्धि महीश्वर ।
चतुर्दीर्घाग्रपुंरो बासुदेवादिभि सह ।
अवतीर्णो महौ विष्णु पाञ्चाली कमला स्वयम् ।
पञ्चायतनसंज्ञश्च पञ्चमूर्ति सदातिव ।
निवृत्तादिल्याप्य पाञ्चालीं विद्धि भूमिप ।
कृष्णो सदायो ना मृगपाण्डवेभ्य प्रदीयताम् । [30]
कृष्णा तव सुता राजन्यप्रभि पूर्वसमवात् ।
पञ्चाश्वय पाण्डवा श्चु स्फार कृष्णा प्रदीयता ।

The passage is followed by a repetition of l 189 47^{ab} (v l ततो for हि सा), a sure indication that the passage is interpolated!

101

In the footnotes to l 189 40 the number of lines
in this passage is erroneously stated to be 25, the

correct number is 22. — Colophon. Ahy no. 12
200, Ts 199, Ts Gs-4 151, Gs 153, Gs 150;
Ms 152.

After 1. 192. 7, Ks Ds (both on suppl. fol;
sec. m.) || ins. :

धार्मिकानृतसंपन्नमातुः प्रियदिते रत्नात् ।

यदा तानीदृशान्पार्थानुरसादयितुमर्हति ।

वैशंपायनः ।

ततः स्वयंपरे वृते भारतराष्ट्राः स्म भारत ।

मह्ययन्ते ततः सर्वे कर्णसौवलयद्विपाः ।

राक्षसिः ।

कश्चिच्छुभः कर्णमीयः पीदनीयस्तथा परः । [5]

असादनीयाः कौन्तेयाः सर्वे क्षत्रस्य मे मताः ।

एवं पराजिताः स्वयं यदि धूयं गमिष्यथ ।

अहृत्वा संविदं कश्चिच्छत्रस्यस्वसंशयम् ।

अयं देशश्च कालश्च पाण्डवोद्धरणाय नः ।

न केचन करिष्यन्व्यं लोके हास्या भविष्यथ । [10]

यमेते संशिता वल्लु कामयन्ते च भूमिपम् ।

सोऽव्यपीर्यबलो राजा हुपदो वै मतो मम ।

यावदेतावत् जानन्ति जीवतो वृष्णिपुंगवाः ।

वैद्यश्च पुरुषप्राज्ञः शिशुपालः प्रतापवान् ।

पृकीर्णाय गता राज्ञा हुपदेन महारमना । [15]

हुराधर्पतरा राजन्मभिव्यन्ति न संशयः ।

यावत्सचलन्तो सर्वे प्राप्नुवन्ति नराधिपाः ।

तावदेव ज्वलन्त्याः पाण्डवानां वधे प्रति ।

शुभा जतुगृह्णात्रीमावाशीविपमुज्जादिष ।

पुनर्यदिह सुप्यन्ते महस्रो मयमाविरोद । [20]

तेषामिहोपमातानामेषां च पुरासतिनाम् ।

अन्तरे हुष्करं स्थातुं मेघयोर्महतीरेव ।

हलध्वमगृहीतानि बलानि बलिनो स्वयम् ।

यावच्च कुक्षेनानां पवन्ति पतगा इव ।

यावत्सर्वाभिसारेण पुरमेतद्विनाशयताम् । [25]

पुनश्च परं मन्ये प्राप्तकालं नरपेमा ।

वैशंपायनः ।

शकुनेवैचनं शुल्का आपसाणस्व दुर्यतेः ।

सौमदत्तिरिदं वाक्यं जगाद परमं ततः ।

प्रकृतिः सप्त वै श्लाघा आत्मनश्च प्रत्यक्ष च ।

तथा देवं च कालं च पक्षिपार्श्व नयेत्तुनाम् । [30]

स्थानं वृद्धिं क्षयं चैव भूमिं मित्राणि विक्रमम् ।

समीक्षयायागियुजीत परं भयसन्पीडितम् ।

सतोऽहं पाण्डवान्मये मित्रकोशसमन्विताम् ।

बलस्थान्प्रिक्रमस्त्यांश्च स्वकृणुः प्रकृतिमित्रान् ।

यपुषा सुवि भूतानां नेत्राणि च सर्वाणि च । [35]

श्रीयं मधुरया वाचा रमयस्वन्तो नृणाम् ।

न तु केवलदैवेन प्रज्ञा भावेन मेजिरे ।

यद्वभूत् मनःकान्तं कर्मणा च चकार एव ।

न ह्ययुक्तं न चासक्तं नाभूतं न च विमिश्रम् ।

भाषितं चारुमापश्य जज्ञे पार्थस्य भारती । [40]

तानेवं गुणसंपन्नान्संपन्नान्नाजलक्षणेः ।

न तान्पश्यामि ये क्षत्राः समुच्छेत्तुं यथाबलात् ।

प्रभावशक्तिर्विपुला मन्त्रशक्तिश्च पुष्टकला ।

तथैवोत्साहनाकिञ्च पार्थैष्वभ्यधिका सदा ।

सौलमित्रचलानां च कालज्ञो वै युधिष्ठिरः । [45]

साक्षा दानेन मेदेन वृष्टेनेति युधिष्ठिरः ।

अमित्रं यतते जेतुं न रोयेनेति मे मतिः ।

परिधीय धनैः शत्रून्मित्राणि च धनानि च ।

शूलं च सुदृढं कृत्वा हन्त्यरीम्पाण्डवस्ततः ।

अशस्त्रायान्पाण्डवान्मन्ये देवैरपि सत्तामवैः । [50]

पृथामर्थे सदा युक्तो कृष्णसंकर्षणाबुधो ।

श्रेयश्च यदि मन्यन्व्यं सन्मृतं यद्धि यो मत्तम् ।

संविदं पाण्डवैः सार्धं कृत्वा वाम यथागतम् ।

गोपुराद्वाल्क्यैर्हृष्टरुपतत्पशैरपि ।

गुप्तं पुरश्च भेद्येतद्वन्निश्च संवृत्तम् । [55]

तृणधान्येन्यनरसंस्तथा यस्मादुपधीपयैः ।

युक्तं सुखकपदेश्च द्व्यव्यासास्तुपादिभिः ।

भीमोश्चित्तमहाचक्रं बृहद्वहालसंवृतम् ।

हृदयाकारनिर्गुहं शवर्णीजालसंवृतम् ।

देष्टो हारवो ययो नातुपमेति यः स्मृतः । [60]

प्राकारकर्तुर्भिवर्तिर्गुप्तं सस्त्र पुनितः ।

तदेतद्वरगर्भेण पाण्डरेण विराजते ।

साकेतानिकतालेन सर्वतः संवृतं पुनश्च ।

अनुरक्ताः प्रकृतयो हुपदस्य महामनः ।

दानमानाभिर्जिताः सर्वे बाह्याश्चाभ्यन्तराश्च ये । [65]

प्रतिवृद्धानिमाञ्जरा राजभिर्ममिविक्रमेः ।

अपयस्तस्मिन् दासाहोः समुद्रमोष्टिस्तामुधाः ।

तस्मात्संधिं बध्ने कृत्वा धातेराहूस्व पाण्डवैः ।

स्वराष्ट्रमेव गच्छामो यथासं वचनं मम ।

पुनश्च मत्तं सर्वैः क्रियतां यदि रोचते । [70]

एतच्च सुकृतं मन्ये तेषां चापि मदीक्षिताम् ।

Colophon.

वैशंपायनः ।

सौमदत्तेवैचः शुल्का कर्णो वैकतेनो वृषा ।

उवाच वचनं काले कालज्ञः सर्वकर्षणाम् ।

नीतिपूर्वमिदं सर्वयुक्तं वचनमथैवम् ।

वचनं नाभ्यसूयामि धृतो मद्बन्धःस्थितिः । [75]
 द्वैधीभावो न गन्तव्यः सर्वैर्कर्मैः सावधैः ।
 द्विधाभूतेन मनसा ह्यन्यत्कर्म न सिध्यति ।
 संप्रयाणासनाभ्यः ॥ कश्चिदेन तथैव च ।
 नैतच्छ्रयं पुरं हन्तुमाक्रन्दोऽस्थाय्योमनः । [80]
 अयमर्द्धनकालोऽत्र मत्तश्चिन्तयतो मम ।
 यावन्नो वृण्वयः पाथी न गृह्णन्ति रणप्रियाः ।
 प्रभवन्तो हृष्टतुष्टाः स्वयाहुबलशालिनः ।
 प्राकारमथमृद्धन्तु परिधाः पर्यन्त्वपि ।
 प्रक्षावयन्तु सखिलं क्रियतां विषमं समम् ।
 तुणकाष्टेन मदता स्वातमस्य प्रयुतताम् । [85]
 दुष्यतां राजसेन्येषु परेषां यो हनिष्यति ।
 नागमश्वं पद्मार्थं वा दानमानं स लप्स्यते ।
 नानो दश सहस्राणि पञ्च चाश्वपदातिषु ।
 रथे वै द्विगुणं भागाद्भुज द्वास्त्रिंश पाथैर्बाः ।
 यश्च कामसुखे सक्तो बाह्वश्च स्वविरश्च यः । [90]
 अयुद्धमनसो ये च ते तु तिष्ठन्तु भीरवः ।
 प्रद्वश्च न द्वातयो न गन्तव्यमथोद्विष्टैः ।
 यतो रक्षत भद्रं यो जेष्यामो वै ययं पुरम् ।
 अनुलोमाश्च नो धाताः सर्वतो मृगपक्षिणः । [95]
 अग्नयश्च विराजन्ते क्षास्त्रिणि कवचानि च ।
 ततः कर्णवचः श्रुत्वा धातराष्ट्रमिवैषिणः ।
 निर्घृणुः पृथिवीपक्षास्त्राक्षयन्तः पराजणे ।
 न हि तेषां मनःसक्तिरिन्द्रियाथैषु सर्वेषां ।
 यथा पुनरिद्रिज्ञानां प्रसवो युद्ध एव च । [100]
 वैकुण्ठेन पुरोधातः सैम्भयोर्मिमहास्त्रजः ।
 दुःशासनमहामख्यो दुर्योजनमहाप्रहः ।
 स राजसागरो भीमो भीमवीपप्रदर्शनः ।
 अभिमुद्राव चैनो न पुरं तद्वत्प्रस्थयतः । [105]
 तदनीकमनाष्टयं क्षास्त्रिम्यालदीपितम् ।
 ससुराकूलितमात्राय सुसुहृद्वृपदात्मजाः ।
 ते मेघसन्निधौर्षैर्बलिनः स्यन्दनोत्तमैः ।
 त्रिवैयुर्नगरद्वाराघासयन्तः पराजये ।
 एष्टुमः शिखण्डी च सुमित्रः प्रियदर्शनः । [110]
 चित्रकेतुः सुकेतुश्च ध्वजसेनश्च धीर्यवान् ।
 पुत्रा हुपद्राजश्च बलवन्तो जयैषिणः ।
 हुपद्रश्च महावीर्यः पाण्डुरोऽपीपकेतनः ।
 पाण्डुरव्यजन्तच्छत्रः पाण्डुरध्वजवाहनः ।
 सपुत्रगणमभ्यस्यः शुभ्रुने राजसत्तमः । [115]
 चन्द्रमा ज्योतिषां मध्ये पाणमास्यामिवोदितः ।
 अयोद्धतपताकाग्रमजिह्वागतिमव्ययम् ।
 हुपदानीकमायान्तं कुर्वन्त्यमभिवृषत् ।

तयोहभयतो जज्ञे भैरवस्तुमुलः स्वनः ।
 बलयोः संग्रहर्तोः स्रवन्त्योः सतितीरिव ।
 प्रकीर्णरथनागाशैलान्यनीकानि सर्वशः । [120]
 ज्योतिष्य विप्रकीर्णानि सर्वतः प्रचकाशिरै ।
 वरकृष्टभेरीमिनदे संग्रहृते महारवे ।
 अमर्षिता महारमानः पाण्डवा निर्युक्ततः ।
 रथान्ये मेघनिर्घाणान्युक्तान्परमवाजिभिः ।
 धन्विनो ध्वजिनः शुभ्रानास्त्राय भरतर्षभाः । [125]
 ततः पाण्डुसुतान्दृष्ट्वा रथस्थानात्काङ्क्षुकात् ।
 नृपाणामभयत्कम्पो वेपथुर्हरेषु च ।
 निर्यातिष्वय पाथेषु द्वौपदं तद्वत् रणे ।
 आविष्टापरमो हर्षः प्रमोदश्च जयं प्रति ।
 स मुहूर्तं व्यतिकरः सैम्भानामभवद्वृक्षम् । [130]
 ततो द्वन्द्वमयुधमन्त मृक्षु कृत्वा निवर्तन्तम् ।
 पाण्डवः समरे तस्मिन्सुमित्रप्रियदर्शनैः ।
 जयद्रथश्च कर्णश्च पश्यतः सख्यसाधिनः ।
 अर्जुनः प्रेक्ष्य निहतौ सुमित्रप्रियदर्शनौ ।
 जयद्रथमुत्तं तत्र जघान पितुरग्निके । [135]
 कृपसेनाववरजं सुबाहुं वै धनंजयः ।
 कर्णमुग्रं महावीर्यं रथनीहादपातयत् ।
 तौ सुतो सिंहौ दृष्ट्वा राजसिंहौ सरस्विनौ ।
 कामृषेतां महाबाहु प्रहारमिव सहजौ । [140]
 तौ जगमुरसंभ्रान्तौ कलगुनस्य रथं प्रति ।
 प्रतिमुक्त्वद्रथानीं त्रावमाणी परस्परम् ।
 संनिपातखयोरासीरकशुनेन महादृष्टे ।
 वृत्रशरवरयोः संख्ये वज्रिणेव महारणे ।
 श्रीनृदयाअमृतस्रज कलगुनस्य नरर्षभौ । [145]
 ततः किलिकिलाहवदः क्रुण्णामभवत्पदा ।
 बाण्दुवाविहतान्दृष्ट्वा भीमसेनः प्रतापवान् ।
 वियेवास्तरमात्रेण रथमभैरयोजयत् ।
 उष्यातं रथं दृष्ट्वा दुर्योधनपुरःसरो ।
 सौबलः सौमदक्षिश्च समेयातां परंपरी । [150]
 तैः पञ्चविराट्परायमा भीमसेनो महाबलः ।
 अयुष्यत बलैर्देरिन्द्रियाथैरिवेधरः ।
 तैर्निरुद्धो न संश्रान्तं जगाम समित्तिजयः ।
 पञ्चभिर्हृदैर्देर्निरुद्ध हव केतरी ।
 तस्य ते युगपत्पञ्च पञ्चमिर्निशितैः शरैः । [155]
 सारथिं वाजिनश्चैव निर्युयैवसतस्रयम् ।
 हतावात्स्यन्दनश्रेष्ठादवस्र महारथः ।
 चचार विजिह्वामार्गान्सिमुद्यय पाण्डवः ।
 अथरुक्तेषु चक्रेषु युगेन्धीयासु चैव ह ।
 व्यवत्तरातव्यस्रवन्तुपणं हव भोगिनः ।

विधनुक्तं विक्रयचं विरयं च समीह्य तम् ।
 अभिपेतुनेत्यामममुनममुता रथाः । [160]
 छट्टुन्नः खिलण्डी च यमो च युधि हुज्यौ ।
 तस्मिन्दाशये युदे प्रवृत्ते शरवृष्टिभिः ।
 रथा ध्वजाः पताकाश्च सयैमत्तपीयत ।
 तत्प्रवृत्ते विरं फालं युद्धं सममिवाभवत् । [165]
 रथेनाथ महाबाहुरनुतोऽभ्यपतनुनः ।
 तस्मापतन्तं दृष्ट्व महाबाहुर्धनुर्धरः ।
 कर्णोऽग्नविदुषां श्रेष्ठो धारयाभास सायकैः ।
 स तेनाभिहतः पाथो बासविर्धनुर्प्रसन्निभम् ।
 श्रीनशरान्संदधे कुदो वधे कर्णस्य पाण्डवः ।
 तैः शीरसाहते कर्णे ध्वजयोऽष्टमुपाश्रितम् । [170]
 अयोबाह रथेनाथ स्याः परपुरंजयम् ।
 ततः पराजिते कर्णे धातराष्ट्रामहद्वयम् ।
 विषये समुद्रप्राक्ष पाञ्चालप्रसमीद्वयम् ।
 तत्प्रकम्पितमस्य दृष्ट्वा वै लोभलो यलम् ।
 गिरा गम्भीरया धीरः तस्मात्पातयतासकृत् । [175]
 धातराष्ट्रैस्ततः सर्वैर्दुर्धनपुत्रैस्तैः ।
 दृढं तापुनरेवासीद्वलं पार्थमप्रकम्पितम् ।
 ततो दुर्धनं दृष्ट्वा भीमो भीमराजकमः ।
 अकुप्यत महाबाहुरगारं जातुयं स्मरन् । [180]
 ततः संभ्रामक्षिरितं दृष्ट्वा विदुलकुम्भम् ।
 आचामभूतं तिष्ठन्तं द्रुपदपञ्चपादापुत्रतम् ।
 महास्कर्णं महोत्सवं शक्रपञ्चमिषोष्टितम् ।
 चित्रसाहचरपरं पताकासतप्तोभितम् ।
 साक्षमुद्यम्य पाणिभ्यामुद्धृत्य च रणे घटी ।
 अभिपेदे पारान्संत्पे वज्रपाणिरिवासुरम् । [185]
 भीमसेनमभारतानि फल्लुनाभिहतानि च ।
 तं शीकुलान्पनीकानि धातराष्ट्रामिरक्षितम् ।
 तानि संभ्रान्तयोधानि श्रान्तवातिगजानि च ।
 विदाः प्राक्कल्पनीमो दिवीकाशानि साहजः । [190]
 क्षात्रिचक्षुषाक्षिराम्द्वान्द्वारणजानि च ।
 नातुससुनं धाजमुनोऽनुः किंचिद्व दारुणम् ।
 स्वमेव दिविर् नजसुः क्षत्रियाः शरविश्रताः ।
 परेऽभ्यमियदुद्धेष्टाः पुनं पौरसुखावहाः । [195]
 सुहृत्समभवैरं तेषां वै पाण्डवैः सह ।
 पावतसुखमभवन्महदेवासुरोपमम् ।
 सुहृत्वं चक्षिरे सर्वे सुप्राक्षामसुखवधम् ।
 दृष्ट्वायं दुपदं वोपुष्टेष्टुषं च पापतम् ।
 दाकुनिः सिन्धुराजश्च कर्णोदुर्व्योचनायि ।
 तेषां तदभवदुत्सं हृदि धाया न तावुनम् । [200]
 ततः प्रयाता राजानः सर्वे एव यथागतम् ।

धातराष्ट्रं हि ते सर्वे गता नामपुरं तदा ।
 प्रागेव पुरोधासु पाण्डवैरक्षसादिनः ।
 मेषिता गच्छतारिष्टान्मानाह्वया द्यौये ।
 ते स्वदीर्घेण फालेन गत्वा धारयतां पुरीम् । [205]
 ऊसुः संकर्षणोपेन्द्रौ वचनं वचनक्षमौ ।
 कुशलं पाण्डवाः सर्वानाहुः स्यान्वकम्पयः ।
 आरमनश्चास्तानाहुर्विमुक्तश्चापुद्राहात् ।
 समाजे द्वौपदीं स्यादुलंघ्यां राजीयलोचनाम् ।
 आरमनः सदतीं सर्वं शीलवृत्तसमाधिभिः ।
 तच्छृत्वा वचनं कृष्णस्तानुवाचोत्तरं वचः । [210]
 सर्वमेतदहं जाने वधात्तस्य ॥ रक्षसः ।
 तत उद्योजनयामास केदारश्चक्रपुरीषीम् ।
 सेवां समुपयाचूर्णं पाञ्चालनगरं प्रति । [215]
 ततः संकर्षणश्चैव केदारश्च महाधरः ।
 यादवैः सह सर्वश्च पाण्डवानभिजगमतुः ।
 पितृवृत्तारं संपुत्र्य दुपदं च यथाविधि ।
 द्वौपदीं भूषणैः ह्यभेर्भूपतिरा महाधनैः ।
 न्यायतः पूजितरा राजा दुपदेन महात्मना ।
 देमिरे पाण्डवैः सार्धं पाञ्चालकनैः तदा ।

Colophon.

104

After l. 197. 29, To Gs-4 ins.:

अनन्याः पाण्डवा युदे हरेण हरिणापि वा ।
 श्लोकबेदानि भूषाक किमु तैः फल्लु मानवैः ।
 देवाकुलः कोऽस्तेषां देवै तेषां परायणम् ।
 प्रत्यक्षमेतत्सर्वेषां भुक्ता जतुगृहानलम् । [5]
 जित्वा गन्धर्वराजानं धीमयं पुरोहितम् ।
 पाञ्चालनगरं प्राप्य हत्वा कक्षमामातुपम् ।
 अनन्यं धनुशानाम्य शिरोभिः सह भूधरात् ।
 वैद्यमागधकर्णोद्यैः किं कृतं तत्र भूमिपैः ।
 आरुक्मूलाः पार्थाश्च द्रुपिदा निषेना दृष्टि ।
 जेतुं शक्या व अन्येथा अजरयाः पाण्डवाः सुरैः । [10]
 यावत्तिष्ठति लोकेऽस्मिन्कुल्यो यादववंशजः ।
 सुरारिः केसिहन्ता च शीलमामातुपविमहः ।
 प्रणतातिहरेण योरी केलावः केशानाशनः ।
 भक्तानुवरसलो भक्तान्त्वन्देवमपृष्टी तथा । [15]
 सतुःसागरपर्यन्तां केयलं पृथिवीं न हि ।
 घर्माग्न्यजो महाराज तावन्नेकोऽयमहंति ।
 अलं कर्णानया युक्ता मोस्ताहय सुयोधनम् ।
 दाकुने गच्छ मा गाथं शिरयं कोऽप्यैः सह ।
 पाण्डवाश्च वयं सर्वे गृमिपाकाः सत्त्वान्धवाः ।

वृष्यन्धकपुरोगाश्च यादवाः सहवैशवा ।
सर्वे सभूय जीवाम सपुत्रपशुबान्धवा ।
बोधयन्व तथा यूय तथैव शरदा सत्वम् ।
मा पुत्रवशगो भूप तव पुत्र सुदुर्मेति ।
क्षानीय पाण्डवान्साधुपुत्राश्च सह सर्वेश ।
अभेदेन निरीक्षस्व न भेदं चक्षुषो कुरु ।
मनसा स्नेहपूर्णं निभेदो नमसासवत् ।

[20]

चतुराग्र ।

पार्थिवार्थे प्रिय गृहि नाम्नि च सूतनन्व ।
पुत्र एव च न मे गृहि पार्थिवामहितं क्वचित् ।
दुर्धनमसन्मार्गाक्षिवत्तैव महासते ।

[25]

105

After 1 199 9, D₄ (marg sec m) S ins

वैशपायन ।

पृथायास्तु तथा वेदश्च त्रिविधो महाश्रुतिः ।
पादौ स्फुट्या पृथायास्तु शिरसा च गौरी गत ।
स्फुट्या तु देवर कुन्ती श्रुणोच च सुदुर्मेति ।
कुन्ती ।

वैचित्रवीर्ये ते पुत्रा कथयिजीवितास्त्रया ।
स्वप्नसादाजतुगृहे प्राप्ता प्रसायतास्तदा ।
कूर्मैश्चित्रयेत् पुत्रान्यत्र वा तत्र वा गत ।
चिन्तया वर्षयेत् पुत्रान्यथा कुमलिनक्षया ।
तव पुत्रास्तु जीवन्ति एव प्राप्ता भरतर्षभ ।
यथा परमृतं पुत्रानरिष्टा वर्षयेत्सदा ।
तथैव तव पुत्रास्तु मया तावत् सुरक्षिता ।
तु खास्तु बहव प्राप्तास्तथा प्राणान्तिका मया ।
अत एव न जानामि कथं च ज्ञातुमर्हति ।

[5]

वैशपायन ।

इत्येवमुक्त्वा तु खार्ता शुभोच परमातुरा ।
प्रणिपत्याप्रवीक्षता मा शोच इति मारत ।
विदुर ।

[10]

न तिनश्यन्ति लोकेषु तव पुत्रा महाबलाः ।
अचिरेणैव कालेन साराज्यस्था भवन्ति ते ।
बान्धवै सहिता सर्वैर्गर् शोकं कुरु माधवी ।

[15]

105

In the footnotes to 1 199 B the passage is erroneously stated as containing 18 lines, the correct number is 17 — (L. 5) D₄ T₁ G₁ M गृता (for प्राप्ता) — (L. 8) D₄ G₁ M वक्ष्या (for एव प्राप्ता) — G₁ M om lines 13-17

106

After 1 199 11, D₄ (marg sec m) S ins

सुवर्णैकद्वयमिदं यानुवर्णां कुत्राभूषितान् ।
जगन्मन्दपरिचकारान्मन्त्रिकरटामुत्तमान् ।
अविष्टिताम्भहामात्रैः सर्वैश्च सन्निवृत्तान् ।
सहस्रं प्रददौ राजा गजानां वरवर्णिनाम् ।
रथानां च सहस्रं वै सुवर्णमणिचित्रितम् ।
अतुल्यं भातुमच पाञ्चालं प्रददौ तदा ।
सुवर्णपरिवर्णाणां वरचामरमालिनाम् ।
आत्यधाना च पाञ्चालसहस्रं प्रददौ वृष ।
दासीनाममुल राजा प्रददौ वरभूषणम् ।
ततः सहस्रं दासानां प्रददौ वरचन्दिनाम् ।
हैमानि वाय्वासमभाजनाणि

[5]

[10]

द्वयाणि चान्यानि च गोधनानि ।

पृथक्पृथक्कैव ददौ स कोटिं

पाञ्चालराजं परममहत् ।

शिथिकानां शतं पूर्णं वाहान्यक्षशतं वरान् ।

एवमेवानि पाञ्चालो जग्याथैः प्रददौ धनम् ।

हरणं तत्र पाञ्चालकथा ज्ञातिदेयं तु सोमकि ।

चष्टसुप्तो ययौ तत्र भगिनीं गृष्टं भारतः ।

नानाधामनो बहुभिरसुरैर्नन्दैः सहस्रम् ।

Here follows a colophon, which is followed by

वैशपायन

107

After the additional colophon following 1 199 22, D₄ (marg sec m) S ins

वैशपायन ।

दुर्योधनस्य महिषी कामिराजमुता तदा ।

चतुराग्रस्य पुत्राणां वयसिं सहिता तदा ।

पाञ्चालीं प्रतिजग्माह दीपदीं श्रीमिषापराम् ।

पुनर्यामास पृथाहीं शचीं देवीमिवागमात् ।

मन्त्रे तत्र गान्धारीं माधवीं कृष्ण्या सह ।

आशिषश्च प्रयुज्वा तु पाञ्चालीं परिपञ्चजे ।

परिपञ्चय च गान्धारी कृष्णां कमललोचनाम् ।

पुत्राणां समं पाञ्चालीं शृणुतेपेलामन्त्रम् ।

सा विन्ध्यं विदुरं प्राह मुक्तिः सुखलामना ।

[5]

106

Line 11—(var) 1931* — (L. 15) Some MS-
शोमि — Colophon om in T₁ G₁ M; Adhy no
D₄ 214, T₁ G₁ 165, G₂ 162, G₃ 166, G₄ 161

107

(L. 3) G₂—M₂—सप्तरी मिदं निपातं

कुन्ती राजसुता क्षत्रः सवर्षं सपरिच्छदाम् । [10]
 पाण्डोर्निवेशानं श्रीर्धर्म नीयतां यदि रोचते ।
 करणेन सुहृत्तेन नक्षत्रेण तिथौ शुभे ।
 यथा सूर्यं तथा कुन्तीं रक्षते स्वर्गदे सुतेः ।
 तथेतेषु तदा क्षत्रा कारयामास तत्तदा ।
 पूजयामासुरत्यं बान्धवाः पाण्डवांसदा । [15]
 नागराः श्रेणिमुदयाश्च पूजयन्ति स पाण्डवान् ।
 भीमद्रोणौ तथा कर्णो बाह्लीकः ससुतस्तदा ।
 क्षासनाद्भवराष्ट्रस्य अकुर्वन्सतिभिरिषाम् ।
 एवं विहरतां तेषां पाण्डवानां महारमणम् ।
 नेता सर्वस्य कार्यस्य विदुरो राजशासनाम् । [20]

108

In entire supersession of the remarks in the footnotes (p. 780) to 1, 199, 24-25 regarding this passage, substitute the following.

After 1, 199, 25, Di (marg. sec. m.) 5 ins.:

केसयो यदि मन्वेष्ट तत्कलेश्वमसंशयम् ;
 and after 1, 199, 26^{ab}:

वासुदेवेन संमध्य पाण्डवाः सयुषाविज्ञाः ।
 एतद्राष्ट्रः ।
 अभियेकस्य संभारान्क्षतरानय गाविरम् ।
 अभिषिक्तं करिष्यामि अद्यैव कुहनन्दनम् ।
 ब्राह्मणा भैरवभेष्टाः श्रेणिमुषपाक्ष सर्वथाः ।
 आहूयन्तां मरुतयो बान्धवाश्च विरोधतः । [5]
 पुण्याहं वाच्यतां दात गीतसहस्रं ॥ दीपताम् ।
 ग्राममुत्पाक्ष भिमिन्यो दीपयन्तां सहस्रदिग्भाः ।
 अहर्द्वे मरुतं क्षत्रहंक्षामरगतेषु च ।
 मुक्तावलीं च हारं च निष्कादीनकुण्डलानि च ।
 कटिचर्मं च सूत्रं च तपोद्वन्द्विन्यधनम् । [10]
 ज्योत्स्नसहस्रं च ब्राह्मणाधिष्ठिता गजाः ।
 जाह्नवीसखिलं श्रीप्रमानयन्तां सुरोहिताः ।
 अभियेकोदकक्षिप्तं सर्वाभरणभूषितम् ।
 शीपवाक्षोपरिगतं दिव्यचामरपीतितम् ।
 भुवर्गमणिचित्रेण खेत्तञ्जनेन शोभितम् । [15]
 जयेति द्विजवाक्येन स्वूपमार्गं नृपेक्षया ।
 द्यूषा कुन्तीमुतं श्रेष्ठमजमीतं सुधिषिम् ।
 प्रीताः प्रीतेन मनसा प्रशंसन्तु उरै जनाः ।
 पाण्डोः कृतोपकारस्य राज्यं दत्त्वा ममैव च ।
 प्रतिक्रिया कृतमिदं मन्विष्यति न संशयः । [20]

108

(L. 41) D₁ G₁ M₆-8 एतस्य राजानुगताः — (L. 44) T₂

[955]

यैशंपायनः ।
 भीष्मो द्रोणः कृपः क्षत्रा साधु साधिव्यभाषत ।
 श्रीवासुदेवः ।

सुकमेतन्महाराज कौरवाणां यदारकरम् ।
 श्रीप्रमथैव राजेन्द्र यथोक्तं कर्तुमर्हसि ।
 यैशंपायनः ।
 हृत्सेवमुत्तमा धार्म्येयस्यवयामास तं तदा ।
 यथोक्तं एतद्राष्ट्रेण कारयामास कौरव । [25]
 सस्मिन्क्षणे महाराज कृष्णद्रोषायनसदा ।
 आगम्य कुलभिः सर्वैः पूजितः ससुहृद्रणैः ।
 सूर्योत्पत्तिकैः सहितो ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ।
 कारयामास विधिवदेतन्नावानुमे तदा ।
 कृपो द्रोणश्च भीष्मश्च धौम्यश्च द्यासकेदारौ । [30]
 बाह्लीकः सोमदत्तश्च पातुर्वैद्यपुरहृताः ।
 अभियेक्तं तदा चकुर्मन्त्रपीठे सुसंयतम् ।
 त्रिवारं ॥ पृथिवीं कृत्वा यतो कृत्वा नरवैभान् ।
 राजसूयादिभिर्देवैः कृतुभिर्भूदिभिर्यज्ञैः ।
 ज्ञात्वा ह्यवष्टयन्नागं सोदन्तां बान्धवैः सह । [35]
 द्यूषमुक्त्वा तु ते सर्वे आसीरिभिः प्रत्यपूजयन् ।
 सूर्योभिषिक्तः कौरव्यः सर्वाभरणभूषितः ।
 जयेति संस्तुतो राजा मरुदा भग्नमक्षयम् ।
 सर्वेभूषोत्पत्तिकैश्च पूजितः कुहनन्दनः ।
 शीपवाक्षमथारक्ष दिव्यचतुष्टयेण शोभितः । [40]
 राजात्मनुगतो राजा महेन्द्र इव देवतैः ।
 सतः प्रदक्षिणीकृत्य वगैरं नागसाहस्रम् ।
 प्रविशेत् तदा राजा नागैरैः पूजितो भूषात् ।
 भूषोत्पत्तिकैः पाण्डुसुतमभ्यनन्दन्त पाण्डवाः ।
 गांधारिपुत्राः शोचन्तः सर्वे ते सह बान्धवैः । [45]
 ज्ञात्वा शोकं तु पुत्राणां एतद्राष्ट्रोऽमयीभूषम् ।
 समस्तं वासुदेवस्य कुरुणा च समक्षतः ।
 अभियेक्तं त्वरा प्रातः कृत्वापमकृतानभिः ।
 गच्छ स्वमथैव नृप कृतकृत्योऽसि कौरव ।
 आसुः पुरुखा राजबहुषश्च यथातिता । [50]
 तथैव निवसन्त आ राण्डवाक्ये नृपोत्तम ।
 राजधानीं तु सर्वेषां पौरवाणां सदासुत ।
 विनाशितं सुमिणैर्लोभान्गुनितुल्यम् ॥
 तस्मात्तव क्षाण्डवमस्थं उरं राहं च वधेय ।
 ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्च कृतनिश्चयाः । [55]
 त्वद्वत्तया जन्तवश्चान्ये भञ्जयेव उरं शुभम् ।
 उरं राहं सद्यदेवै च वनधान्यैः समाहृतम् ।

G₂-4 भूषोत्पत्तिकं पतितं तु त्वमभ्यनन्दन्तः (G₂-4 'नृपवाः').

— (L. 53) T₂ G (except G₂-5) उप (for मुनि).

— Line 59 is a repetition of 1, 199, 26^{ab}.

तस्माद्भूयस् कौन्तेय आत्मीः सहितोऽनघ ।

वैशंपायनः ।

Then follows a repetition of I. 199. 26^{ab}; and finally:

रथैर्नगैर्हयैश्चापि सहितास्तु पदातिभिः ।

109

After I. 199. 35^{ab}, 5 ins.:

पुरीं सर्वगुणोपेतो निर्मितो विश्वकर्मा ।
पौरवाणामधिपतिः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
कृतमङ्गलसंस्कारो द्वाक्षगैर्वन्द्यपारगैः ।
द्वैपायनं पुरस्कुल्य धौम्यस्यानुसमो स्थितः ।
आत्मीः सहितो राजन्केद्रायेन सहामिभूः । [5]
तोरणद्वारक्षुसुखां द्वात्रिंशद्द्वारसंयुताम् ।
वर्धमानपुरद्वारो प्रविशेश महाधृतिः ।
शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषाः श्रूयन्ते बहवो भृशम् ।
जयेति द्वाक्षगणिरः श्रूयन्ते च सहस्रताः ।
संस्तुयमानो बहुभिः घृतमागधयन्दिभिः । [10]
भीषकाद्यगतो राजा राजमागैर्मतीत्य च ।
कृतमङ्गलसंस्कारो प्रविशेश शूद्रेतमम् ।
प्रविश्य भवनं राजा सत्कारैरभिषृजितः ।
पूजयामास विभेन्द्वाङ्केशवेन पथाक्रमम् ।
ततस्तु राहं वधुषे नरनातीरणायुतम् । [15]
गोधनैश्च समाकीर्णं सस्यवृद्धिदामवत् ।

110

After I. 100. 49, Ds (marg. sec. m.) 5 ins.:

ततस्तु विश्वकर्माणं पूजयित्वा विरुज्य च ।
द्वैपायनं च संपूज्य विरुज्य च नराधिप ।
बाष्पेणममयीद्राजा गन्तुकामं कृतक्षणम् ।
तव प्रसादाद्वाण्येय राज्यं प्राप्तं मयानघ । [5]
प्रसादादेव ते वीर शून्यं राहं सुदुर्गमम् ।
तदेव तत्प्रसादेन राज्यस्थास्तु भवामहे ।
शतिरत्नमन्तकाले च पाण्डवानां तु माधव ।
मातासार्कं पिता देवो न पाण्डुं विधादे धनम् ।
ज्ञात्वा तु ह्यसं कर्तव्यं पाण्डवानां स्वयानघ ।
श्रीवासुदेवः ।
रक्प्रभावाङ्माहाभाग राज्यं प्राप्तं स्वधर्मतः । [10]

109

In the footnotes to I. 199. 35^{ab} the number of lines in this passage is erroneously stated to be 18; the correct number is 16.

पितृपैतामहं राज्यं कथं न स्यात्तव प्रभो ।
धार्तराष्ट्रा दुराचाराः किं करिष्यन्ति पाण्डवान् ।

यथेष्टं पाण्डव महीं सदा धर्मेशुरे वह ।
धर्मोपदेशः संक्षेपाद्वाङ्मन्यभर कैरव । [15]
अथैव नारदः श्रीमानागमिष्यति सखरः ।
आहत्य तस्य वाक्यानि शासनं कुरु तस्य वै ।

वैशंपायनः ।

एवमुक्त्वा ततः कुन्तीमभिवाद्य जनार्दनः ।
उवाच शुङ्गयया वाचा गमिष्यामि मनोःस्तु ते ।
कुन्ती ।

जाह्नपं गृहमासाद्य मया प्राप्तं च केशव ।
आयेंणापि तव शातं कुन्तिभोजेन चानघ । [20]
तथा पायेन गोविन्द दुःखं प्राप्तं महत्तरम् ।
किं पुनस्त्वमनाधानो वरिद्राणो विदोषतः ।
सपेदुःखानि ज्ञान्यन्ति तव सर्वशान्तात्मनः ।
स्मरस्वैताङ्गमात्राक्ष तेन जीवन्ति पाण्डवाः ।
वैशंपायनः ।

करिष्यामीति चाभिव्यज्य अभिवाद्य पितृव्यसाम् । [25]
गमनाय मतिं चक्रे वासुदेवः सहानुगः ।

111

After I. 200. 9^{ab}, Da (marg. sec. m.) 5 ins.:

आययी धर्मराजं ॥ द्रष्टुकामोऽयं नारदः ।
तथा नक्षत्रशुद्धेन सुपर्णचरितेन च ।
चन्द्रसूर्यप्रकाशेन सेवितेन महर्षिभिः ।
नभ स्थलेन दिव्येन दुर्लभेन तपस्विनाम् । [5]
भूतार्थितो भूतधरो राहं नगरमाहिनीम् ।
अवेक्षमाणो सुतिमागजगाम महातपाः ।
सर्वपेदाङ्गतो विप्रः सर्वविद्यासु पारगः ।
पदेण तपसा युक्तो द्वाक्षेण तपसा वृतः ।
अथे नीती च नियतो विशुद्धश्च महामुनिः ।
परात्परतरं शत्रो धर्मोत्समभिजग्मिष्यत् । [10]
आवितात्मा शतराजः शास्त्रो गृह्यकृद्भिज्ज ।
धर्मोणाभिगतः सर्वपेदं वदामयमानधैः ।
शीघ्रकर्मसु पापेषु श्लेषेण विविधेषु च ।
सर्वथा हृतमर्षादेव देवेषु विविधेषु च ।
शासताः सोमपा यथे पुण्यकर्महृदतिपि । [15]
अक्षसामययुषां येता म्यावयूताङ्गो विद् ।

110

(L. 20) Da Ga. "न पाति न हतः"; T. "न च न हतः"; C. Ma. "न च न पाति".

111

(L. 15) Da T. Ga. Ma. "मृदेयुः"; G. "मृदेयुः" (for मृदेयुः).

प्रजुरारोहवाङ्मयुक्तो भूमिष्ठयस्मिन्नयः ।
 रुक्मया शिरयोपेतः संवृष्टः परमविषा ।
 अवदाते च सुशमे च दिव्ये च रुचिरे शुभे । [20]
 महेन्द्रदत्ते महती भिन्नतरमयासरी ।
 जाग्रदुत्तमये दिव्ये गण्डूदमुखेन वै ।
 अयकसद्वदे दिव्ये धारयन्मुण्डले शुभे ।
 राजतच्छत्रमुच्छ्रित्य चित्रं परमवर्षसम् ।
 प्राप्य दुष्प्रापमन्येन महावर्षसमुत्तमम् । [25]
 भवने भूमिपालस्य वृहस्पतिरियायुतः ।
 संहितायां च सर्वेषां स्थितस्तोपस्थितस्य च ।
 द्विपदस्य च धर्मस्य कृतधर्मस्य पारवाः ।
 गाथासामानुसामयः साक्षां परमवद्विजान् ।
 आत्मना सर्वमोक्षिभ्यः कृतिमान्कृत्यचित्ताम् ।
 योक्ता धर्मं बहुविधे मगो सतिमतां यतः । [30]
 विदितार्थः स्वसमयच्छेत्ता निगमसंवादात् ।
 अर्थनिर्णयने नित्यं संशयविधुसंशयः ।
 मङ्गला धर्मकुण्डलो नानाधर्मनिवारदः ।
 छोपेनागमधर्मेण संक्रमेण च वृत्तिपु ।
 एकदावदात्र नानाधर्माकार्याश्च वृष्यत् शुतीम् । [35]
 वृष्यगर्भानिधानं च प्रयोगाणामभेक्षिता ।
 प्रमाणभूतो लोकस्य सर्वाधिकरणेषु च ।
 सर्ववर्णनिकारेषु नित्यं सकलवृत्तितः ।
 स्वदे स्वदे च विविधे वृत्तेषु विविधेषु च ।
 समस्थानेषु सर्वेषु समाप्तायेषु चागुपु । [40]
 उद्देशानां समाख्याता सर्वमाख्यातगुदिशान् ।
 अभिसंविषु तत्त्वज्ञः पदान्महात्म्यसुखरान् ।
 काकधर्मेण निर्दिष्टं यथार्थं च विचारयन् ।
 चिकीर्षितं च यो वेत्ता यथा लोकेन संवृतम् ।
 विभाषितं च समर्थं आपितं हृदयंगमम् । [45]
 आत्मने च परस्मै च स्वरसंस्कारयोगवान् ।
 एषां स्वरानां ज्ञाता च बोद्धा प्रवचनखरान् ।
 विज्ञाता उक्तवाक्यानां एकतां बहुतां तथा ।
 बोद्धा च परमार्थाश्च विविधाश्च व्यतिक्रमान् ।
 अभेदतश्च बहुशो बहुधाश्चापि भेदतः । [50]
 वचनानां च विधानादिवाक्यं समीक्षिता ।
 नानार्थकुण्डलास्त्य तद्विज्ञेयं च कृच्छराः ।

परिभूययिता वाचां वर्णतः स्वरतोऽर्थतः ।
 मलयार्थं समाख्याता नियतं प्रतिधातुकम् ।
 पञ्च चास्त्रजातानि स्वरसंज्ञानि यानि च । [55]

In the footnotes to l. 200. 9, in the remarks regarding the present passage, for "27 lines" read "55 lines"; deleting "— ad" ■ आयदौ धर्मराजं तु द्रष्टुकामोऽयं नारदः", as well as the wavy line under 9th of the constituted text.

112

After l. 209. 24th, Ns Ds (marg. sec. m.) S ins.:

विप्रवाहनमप्रयत्नम् ।
 अनेन तु भविष्यामि ऋणान्मुक्तो जगत्विप ।
 विप्राङ्गदां पुनर्वाचयममरीत्याकदासनिः ।
 इहैव भव मग्ने त्वं यज्ञवाहनवर्धना । [5]
 इन्द्रमख्यनिवासं मे आगत्य तत्र रत्नसे ।
 कुन्तीं युधिष्ठिरं भीमं भीमार्जुनं मे कनीषत् ।
 आगत्य तत्र पश्येथा भव्यानि च वाङ्मयान् ।
 वाङ्मयैः सहिता भदे नन्दसे स्वमनिभिन्दते ।
 धर्मं स्थितः सत्यवृत्तिः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । [10]
 त्रिवत्तु तु वृथिवीं सर्वान् राजसूयं करिष्यति ।
 तत्रागच्छन्ति राजानः वृथिव्यां वृषसंज्ञिताः ।
 बहुनि रक्षाभ्यादाय आगमिष्यति ते पिता ।
 एकसार्थं प्रयातासि विश्रवाहनसैनया ।
 ब्रह्मपामि राजसूये स्वां पुनं पालय मा शुचः । [15]
 बभ्रुवाहननामा तु भम प्राणो बहिश्वरः ।
 तस्मान्नरत्नं पुनं वै पूर्येवाविषयं नम् ।
 विश्रवाहनदायादं धर्मोत्पौरवनशूनम् ।
 पाण्डवानां भियं पुनं तस्मात्पाळय सर्वदा ।
 विप्रयोगेन संतापं मा कृपास्वमनिभिन्दते । [20]
 विप्राङ्गदानेवमुत्तवा-

113

After l. 210. 2, Ds (marg. sec. m.) ins.:

चिन्तयामास रात्रौ ॥ गदेन कथितं कथाम् ।

— (L. 14) Some MSS. देवेयु (for देवेषु). — (L. 27) Ds Gs. s Ms-s सर्वस्य (for परस्य). — (L. 41) Ds Gs. s नः (Ds नः) कर्तृतेन (for यथा लोकेन). — (L. 51) Ds Gs. s वनानां विविधानां च देशानां च समी ।

112

(L. 2) Ns Ds Ts M (except Ms) त्वं (for च).

— (L. 3) Ds Ts M कणमुक्तो. — (L. 10) Ns Ds Gs M कौतेवोच (for कुन्ती). — (L. 11) Ds Gs M कृत्स्नां (for सर्वा). — After line 21, Ds Ts Gs. s ins.:

सागरानुपमाश्रितः ।
 स्थानं दूरे समागुल्य दत्त्वा बहुभेन तदा ।
 केलात्तगतिरन्यम् ।

सुभद्रायाम् भायुर्यं रूपसंपदुष्णानि च ।
 प्राप्नुं तां चिन्तयामास क उपायो भवेदिति ।
 वेपथैकृतमापन्नः परित्राजकरूपयुक् । [5]
 कुकुरान्धकचूष्णीनामज्ञातो वेपथारणात् ।
 अममाणश्चरन्मैक्षं परित्राजकवेपथवान् ।
 येन केनाप्युपायेन प्रविश्य च गृहं महत् ।
 दृष्ट्वा सुभद्रां कृष्णस्य भगिनीमेकमुन्दरीम् ।
 वासुदेवमतं ज्ञात्वा कतिप्याभि हितं शुभम् । [10]
 एवं विनिश्चयं कृत्वा दीक्षितस्तु तदारभयत् ।
 त्रिदण्डी मुषितः कुण्डी अक्षमालाङ्गुलीयकः ।
 शोभभारं बहुपापार्थं घटहृक्षस्य कोटरम् ।
 प्रविशाम्येव धीमत्सुवृष्टिं वपति वासवे ।
 चिन्तयामास देवेशं केशवं क्लेशनाशनम् ।
 प्रणतार्तिहरें शंभुं भायारूपेण वज्रकम् । [15]
 केशवश्चित्ततं ज्ञात्वा दिव्यशानेन दृष्टवान् ।
 शयानः शयने धन्ये सत्यभामासहायवान् ।
 केशवः सहसा राजजहास च मनन्द च ।
 पुनः पुनः सत्यभामा चाग्रवीपुत्रपोत्तमम् ।
 सत्यभामा ।
 भगवंश्चिन्तयामिष्टः शयने वायितः सुखम् । [20]
 भवान्बहुप्रकारेण जहास च पुनः पुनः ।
 श्रोतव्यं यदि वा कृष्ण प्रसादो यदि चेन्मयि ।
 बहुमहंति लोकेन तच्छ्रोतुं कामये द्रष्टम् ।
 श्रीभगवान् ।
 पिप्त्वसायाः पुत्रो मे भीमसेनानुजोऽर्जुनः ।
 तीर्थयात्रां शतः पार्थः कारणासमयाच्छ्रद्धा । [25]
 तीर्थयात्रासमाप्तौ तु निहृतो निद्रि भारतः ।
 सुभद्रां चिन्तयानस्तु तदर्थं चापि मां पुनः ।
 चिन्तयन्नेव तौ भद्रां यतिकूपधरोऽभवत् ।
 यतिकूपप्रतिच्छेदो द्वारकां प्राप्य माधवीम् । [30]
 येन केनाप्युपायेन दृष्ट्वा तु घरवर्णिनीम् ।
 वासुदेवमतं ज्ञात्वा प्रयतिष्ये मनोरथम् ।
 एवं व्यवसितः पार्थो यतिह्रिद्रेण पाण्डवः ।
 छायायां घटहृक्षस्य वृष्टिं वपति वासवे ।
 योगभारं बहुदेव मानसं दुःखमाहवान् ।
 दृष्ट्वा तौ विजानाति माधवो यदि मां स्मरन् । [35]
 पेशोपायनः ।
 भ्रातरं तव पश्यति सत्यभामामद्वनीयम् ।
 तत उरपाय शयनापस्थितो मधुसूदनः ।

113

Dr. T. G. M. s. om. line 35. — After line 35,
 G. s. ins.:

विपिदाचनरभ्य आग्नेः यतिपदेनैः ।

[958]

114

S. ins. after 1. 212. 1st (T. s. G. s. after 7th): Da
 (suppl. fol. sec. m.), after 2nd:

चिन्तयानस्ततो भद्रासुपविष्टः शिखातले ।
 रमणीये वनोद्देशे बहुपादपसंवृते ।
 सालतालाश्वकेशं बहुलैरलुङ्गैस्तथा ।
 चम्पकाशोकपुनारीः कैतकैः पाटलैस्तथा । [5]
 कर्णिकौररसोकैश्च अङ्गोलैरतिमुक्तैः ।
 एवंमादिरन्त्यैश्च संवृते स शिखातले ।
 पुनः पुनश्चिन्तयानः सुभद्रां भद्रमापिणीम् ।
 यदृच्छया शेषपद्मान्गुष्ठीवीरानन्ददर्श ह ।
 यलदेवं च हार्दिकं सागवं सारणमेव च । [10]
 प्रयुक्तं च गदं चैव चारुदेणं विहरयन् ।
 भातुं च निशतं चैव दृष्टुं विष्टुमेव च ।
 तथाप्याश्व बहुमध्यमहृदि लोकमवाचयत् ।
 ततस्ते सहिताः सर्वे यार्तिं दृष्ट्वा समुत्तुकाः ।
 कृष्णयो विनयोपेताः परिवार्योपतस्थिरैः ।
 सवोऽर्जुनः भीतमनाः स्वागतं द्यावहार सः । [15]
 आस्यतामास्यतां सर्वै रमणीये शिखातले ।
 इत्येवमुक्ता पतिना भीतास्ते पादवर्माः ।
 उपोपविष्टिषुः सर्वे सुस्वागतमिति ध्रुवम् ।
 ततस्तेषु निविष्टेषु वृष्णिपीरेषु पाण्डवः । [20]
 आकारं गृह्णमानस्तु कुशलभक्तमवनीम् ।
 सर्वैश्च कुशलं चोक्तवा बहुदेवोऽग्रवीविद्वत् ।
 प्रसादं कुत मे विप्र कुतस्वं पागतो हसि ।
 त्वया दृष्टानि पुण्यानि वदस्व यद्वतां वर ।
 एवंतांश्चैव तीर्थानि वनाग्रायतनानि च ।
 पेशोपायनः ।
 तीर्थानां दर्शनं चैव पर्वतानां च भारत । [25]
 आपणानां यनानां च कथयामास दादये ।
 ताः कथाः कथयन्नेव कथाने जवनेत्रय ।
 कथां धर्मसमायुक्तां वृष्णिपीरैः स्वयेदयम् ।
 शुरवा धर्मकथां पुण्यां वृष्णिपीरौऽभ्यवश्यम् । [30]
 ततस्तु दादयाः सर्वे मद्रथन्ति स्म भारत ।
 अयं देशतपिथिः श्रीमान्यतिह्रिद्रेणो द्विजः ।
 आयासं कमुपाधिल्य वसेत निरपद्रवा ।
 इत्येवममुपेक्षे ये रोहिणेयं तु दादयाः ।
 ददन्तुः कृष्णमायानां सर्वे दादयनन्दनम् । [35]
 यदि केनाप तातेति रोहिणेयोऽग्रवीरुचः ।

114

(L. 40) Da. 4th var. T. s. Me. 4th var. (for 4th var.). — (L.
 47) T. s. G. s. Me. s. 4th var. — After line 51, T. s. ins.:

दिःदीपनरूपोद्देशं दृष्ट्वा यति टचयिषा ।

यतिह्रिधरो विद्वान्देशातिथिरयं द्विजः ।
वर्षरात्रनिपासाधेनागतो नः पुरं प्रति ।
स्थाने यस्मिन्निवसति तन्मे ब्रूहि जनादन ।

श्रीभगवान्वा ।

त्वयि स्थिते महाभाग परवानसि धर्मतः ।
स्वयं तु रुधिरं स्थाने वसतामिति मां वद । [40]
यैवापायनः ।

सुमीतलोचन बाण्येन परिप्लव्य जनादनम् ।
बलदेवोऽग्रधीह्रावयं चिन्तयित्वा महाबलः ।
भारान्मे ॥ वसेद्वीमांश्चतुरो वर्षमासकान् ।
कन्यापुरे शुभद्राया शुक्ला भोजनमिष्टतः ।
लतागृहेषु वसतामिति मे धीयते मतिः । [45]
कन्यापुत्रास्तयया धनं सन्त्यजे सर्वपादबाः ।
वायुदेवः ।

बलवान्दूरीनीमश्च वाविष्यद्दूरीमाश्चहुश्रुतः ।
कन्यापुरसमीपे तु न युक्तमिति मे मतिः ।
गुरुः शास्त्रा च नेता च शास्त्रज्ञो धर्मवित्तमः ।
स्वयोर्यं न विदम्येऽहं कल्प्यामि वचस्तव । [50]
शुभाशुभस्य विज्ञाने माययोऽस्ति मुनि कश्चन ।
बलदेवः ।

अयं देशातिथिः श्रीमान्स्वयं धर्मविदारदः ।
ष्टतिमान्निनयोपेतः सत्यवाग्विजितेन्द्रियः ।
यतिह्रिधरो द्वेप को विमानाति आनसम् ।
स्वमिमं पुण्डरीकाक्ष मीत्वा कन्यापुरं शुभम् । [55]
निवेद्य शुभद्राये महावपयपरिपोषितः ।
भक्ष्यैर्मोक्षैश्च पानिश्च अन्यैरिष्टैश्च पूजय ।

Colophon.

वैवापायनः ।

स तथेति प्रतिज्ञाय सहितो यतिना हरिः ।
कृत्वा तु संविदं तेन महदः कैवाथोऽभवत् ।
पवते ती विहृल्य यथेष्टं कृष्णपाण्डवी । [60]
सां पुरीं अविशेषाय गुरुं हस्ते च पाण्डवम् ।
अविश्य च गुरुं रम्यं सर्वभोगसमन्वितम् ।
पार्थमायेदयमास रविमणिसलमासयोः ।
हरीकेशवचः श्रुत्वा ते उभे ऊचतुष्टयम् ।
मनोरमो महानेप हृदि नः परिपठते । [65]
कदा ब्रह्मयाम धीमस्तु पाण्डवं गृहमागतम् ।
इति चिन्तयमानगतो पार्थो दुःखमपनुवत् ।
प्राप्तमज्ञातपूजामिष्टतमानिरपूजयत् ।

स तं प्रियातिथिधेष्टं समीक्ष्य यतिमागतम् ।
सोदर्यां भगिनीं कृष्णः शुभद्रामिदममीयत् । [70]
अयं देशातिथिभेदे संयतो प्रतयागृहिः ।

प्राप्नोतु सवतं पूजां तव कन्यापुरे वसन् ।
आयेण च परिज्ञातः पूजनीयो यतिः सदा ।
तस्माद्भरक्ष चाप्यर्थेभ्य इदमेमोऽप्येयं सदा ।
एष यद्यदपि र्मुयात्कार्यमेव न संशयः । [75]

सखीभिः सहिता भद्रे भवास वधवातिनी ।
पुरापि वतयो भद्रे ये भैक्षार्थमनुमृताः ।
ते यश्चतुर्दशाहार्ण कन्यापुरनिवासिनः ।
तेभ्यो भोज्यामि भक्ष्यामि यथाकालमतन्द्रिषाः ।
कन्यापुरगताः कन्याः प्रयच्छन्ति यदास्ति । [80]

सा तथेत्यमयीकृष्णं करिष्यामि यथाय माम् ।
लोपयिष्यामि मुत्तेन कन्या च द्विजपेभम् ।
एवमेतेन रूपेण कंचिकाळं धर्मजयः ।
उवास भक्ष्यैर्मोक्षैश्च भद्राया परमार्षितः ।
सस्य सर्वगुणोपेतां वायुदेवसहोदराम् । [85]

पश्यतः सततं भद्रां प्रादुरास्तीन्मनोभवः ।
गृह्यन्ति च आकारमालोक्य वरकणिनीम् ।
धीर्मनुष्यं निश्चास्य पार्थः कामवशं गतः ।
न कृष्णां रूपतो मेने चातुदेवसहोदराम् ।
प्राप्तं हृदिन्द्रसेनं वा साक्षाद्वा वष्ट्यामजाम् । [90]
अतीतसमये काले सोदर्याणां धर्मजयः ।

न सस्मर शुभद्रायाः कामाङ्कशनिवारितः ।
क्रीडातिपरं भद्रां सखीजनसतेष्टताम् ।
प्रीयते स्मार्जुनः पश्यन्स्वाहामिषं हुताशनः ।
पाण्डवस्य शुभद्रायाः सख्यो तु यदास्तिनः । [95]

समुत्पत्तिः प्रभावश्च गदेन कथितः पुरा ।
शुक्ला चास्तिनिर्धारे कैवाथेनापि धीमता ।
उपनामार्जुनं हृत्वा विस्मरः कथितः पुरा ।
कुद्वसत्प्रकापश्च वृष्णीवामार्जुनं प्रति ।
पौरुषाणुपमां कृत्वा प्रावर्धन्त धनुमन्तान् । [100]

अन्योन्यकलहे चापि विवादे चापि वृण्वयः ।
अर्जुनोऽपि न मे तुल्यः कुतस्त्यमिति तेऽमुवत् ।
जानांश्च पुत्रान्गृह्णन्त आशिषो वृष्णयोऽमुवत् ।
अर्जुनश्च तमो धीमं मव ततः धनुर्धरः ।
तस्मात्सुधद्रा चकमे वीरुपाक्षरतर्पयम् । [105]
सत्सर्वपक्ष्य रूपेण चातुर्वेण च मोहिता ।
चारणातिथिर्धर्मा गदस्थ च निस्त्रय सा ।

बलवानिन्द्रियमाधो न जाने किं भविष्यति ।

— After line 55, T1 (which om. lines 56-57) ins.:

कृष्णः ।

कन्यापुरे यवेवांसः सुखीर्योऽपवा मयैव ।

शुकोदर्को गेवेदिनि नादं जाने यद्वद ।

भवता परवानसि यावदाकन्दवाकम् ।

Colophon om. in T1. Adhy. no.: D1 229; T2 G4 180; G4. 2. 2. Me 179; G3 177; G4 181. — (L 129)

अदृष्टे कृतभावाभ्युत्पन्ना भवतर्पणे ।
कीर्तयन्द्ददो यो यः कथं चिरकुरुनाङ्गलम् ।
तं तमेव सदा भद्रा भीभन्तुं स्यान्निष्ठचित्तः । [110]
असीदृषाः परिप्रश्नादसीदृषप्रवणात्तथा ।
प्रत्यक्ष इव भद्रायाः पाण्डवः समप्रचत ।
सुनौ भुजगासंकाशौ ज्वाघातेन किण्वकृतौ ।
पार्थोऽयमिति पश्यन्त्या निःसंभयमज्ञायत ।
यथारूपं हि शुश्राव सुभद्रा भरतर्पेभ्यम् । [115]
तथारूपमवेद्यैर्न परां प्रीतिमवाप सा ।
सा कदाचिदुपासीर्न प्रप्रच्छ कुरुनन्दनम् ।
कथं देशाः कथं शैला नामाजनपदाः कथम् ।
सरांसि खरितक्षेत्र वनानि च कथं यते ।
दिवा काञ्च कथं प्रासाधस्ता अवता सदा । [120]
स तथोक्तस्तदा भद्रा बहुनमोन्वृतं युवम् ।
जवाच्च परममीतस्तदा बहु तथा कथाः ।
निद्राम्य विविधं तस्य लोके चरितभारमग्नः ।
कथापरिरातो भावः कन्यायाः समप्रचत ।
पर्वसंघौ च कश्चिद्विशुभमा भवतर्पेभ्यम् । [125]
रहस्येकान्तमासाद्य हृत्पमणाभ्यभाषत ।
यतिना चरता लोकान्प्राण्डवमस्थवासिनी ।
कथिन्नगता दृष्टा पृथास्माकं पिपृचता ।
आनुमिः प्रयतैः सर्वैः कथिदायौ सुषिष्ठिरः ।
कथिद्वर्मेपरो भीमो धर्मरान्त्यधीमठः । [130]
निष्ठुलसमयः कथिद्वराधाकृतं नयः ।
नियमे कामभोगानां वर्तमानः प्रियेवरे ।
क ३ पार्थेश्वरत्व्य बद्धीर्दुर्बलतीर्षतम् ।
पुरोचितो ह्यनुप्राणौ दीर्घबाहुरारिदमः ।
कथिच्छ्रुतो वा दृष्टो वा पार्थो भगवतानुमः । [135]
निद्राम्य वचनं तस्यालानुवाच हसस्मिन् ।
आयं पृथा च कुरुता सपुत्रा च सहस्रपुत्रा ।
प्रीयते पश्यती पुत्रान्पुत्रहरेर्न च पश्यती ।
अनुज्ञातस्तु मात्रा च सोदर्यस्तु धनंजयः ।
द्वारकामायवसेको यतिष्ठिन्नेन पाण्डवः । [140]
पश्यन्ती सततं कुरुप्राग्निजागति आश्रयि ।
निद्राम्य वचनं तस्य वासुदेवसहोदरा ।
निःधासत्यहुला तस्यौ क्षिति विलिप्यती तदा ।
ततः पश्यन्तदृष्टः सर्वेषाञ्चमृतौ वरः । [145]
भर्तुर्नोऽहमिति प्रीतस्तानुवाच धनंजयः ।
यथा तप गतो भावः श्रवणाभ्यसि आसिनि ।

स्वद्वतः सततं भावसत्ता वातगुणो भव ।
प्रसखिह्वनि धर्मेण भद्रे स्वयमहं हवः ।
सत्यवानिव सावित्र्या भविष्यामि पतिस्त्वय ।
युवमुत्तमा वतः पार्थः प्रविशेत्त उतापृहम् । [150]
ततः सुभद्रा ललित्वा लज्जाभावसमन्विता ।
सुनोह श्रयने दिव्ये दायाना नतयोचिता ।
कन्यापुत्रे च संवृतं ज्ञात्वा दिव्येन चतुष्या ।
दाशास रुमिर्णां कृष्णो भोजनादिकमर्तुने ।
तदा प्रभृति तां भद्रां चिन्तयन्त्ये धनंजयः । [155]
आले ख स तदारामे कार्येणैव सहामिभूः ।
सुभद्रायि न च स्वस्था पार्थ प्रति बभूव सा ।
कृशा विषयवदना चिन्ताशोकपरायणा ।
निःधासतुपरमा भद्रा मानसेन मनस्विनी ।
न शत्र्यासनभोगेषु रतिं विन्दति केनचित् । [160]
न नक्तं न दिवा शीते बभूवोन्मत्तदोना ।
पूर्वं शोकपरां भद्रां देवकी दाशयमश्रीय ।
मा शोके कुरु वार्ष्णेयि धृतिमालम्ब्य शोभने ।
सिन्धेदयित्वे स्वां शम्भे कृष्णे शैव मर्यमे ।
पञ्चाङ्गानामि ते वार्तां मा शोके कुरु माश्रयि । [165]
युवमुत्तमा च सा माता भद्रायाः प्रियकामिनी ।
सिन्धेदयामास तदा भद्रामानकमुन्मुने ।
रहस्येकासना तत्र भद्रास्त्वयेति चाश्रीय ।
आरामे तु यतिः श्रीमानर्तुनः सोऽथ नः सुतः ।
अक्रूरा च कृष्णश्च आशुकाश्च सत्यके । [170]
नियेष्टतां महाप्राज्ञ श्रोतव्यं यदि वान्धवैः ।
वैराग्यवानः ।
वासुदेवस्तु तच्छ्रुत्वा अक्रूरादुक्थोलदा ।
सिन्धेदयित्वा कृष्णाय मन्त्रयासास नैकथा ।
इदं कार्यमिदं कृत्यमिदमेव निमिषविवम् ।
अक्रूरोभ्यसेनद्य सत्यकृष्ण गदेन च । [175]
शुश्रूषवाश्च कृष्णश्च सहिताः शिनिना सह ।
रुमिर्णां सत्यभामा च देवकी रोहिणी तथा ।
वासुदेवेन सहिताः पुरोहितमते स्थिताः ।
विषादं मन्त्रयामानुद्गोऽहनि भारत ।
अज्ञातं रोहिणेयस्य उद्धवस्य च भारत । [180]
विषादं ॥ सुभद्रायाः कर्तुं कामो गदाम्रजः ।
महादेवस्य पुत्राय महोत्सवमिति सुवद ।
चतुर्दिनादरोरात्रं सुभद्रातिप्रयातये ।
नगरे पोषयामास हितार्थं सत्यमाश्रितः ।

Da प्रविः; T₁ G₂ M-s प्रीयते (for प्रयते). — (L 137)
G₂ s. १० पुत्रिनी (for च पुत्रा). Da T₁ G₁ M-s अतो
पुत्राणि मुनी. Da T₁ G (except G₂ s.) तपुत्रा (for
तपुत्रा च). — (L 156) Da G₁ M-s कर्तुं देवः; T₁

कर्तुं देवः. Da कर्तुं देवः. — After line 181,
G₂ s. 10.

वयमप्यस्य देवस्य भविष्येति श्रुतिः ।
— (L 182) G₂ s. १० चतुर्दिनाः (for the poet's: १०)

हृत्पुण्यं त्वद्वि अन्तर्द्विं तु गन्धताम् ।
 सदर्शः सायुषाश्च सपुण्यं सत्वधैः ।
 गन्तव्यं सर्ववर्णैश्च गन्तव्यं सर्वयादवैः ।
 पयमुक्तास्तु ते सर्वे तथा चक्रुश्च सर्वशः ।
 ततः सर्वे दशाहोणामन्तर्द्विं तु भारत ।
 चतुर्विंशदहोरात्रं बभूव परमोत्सवः ।
 कृष्णरामाहुकाक्रममुत्सृजतिनिसलकाः ।
 समुद्रं प्रययुर्दृष्टाः कुङ्करान्पकृष्णयः ।
 युक्पञ्चपताकभिरुष्णयो ब्राह्मणैः सह ।
 समुद्रं प्रययुर्नौभिः सर्वे पुरनिवास्त्रिणः ।
 तत्स्वरितमगम्य दशाहोणयूजितम् ।
 शुभम्ना पुण्डरीकाक्षमयीयतिशासताम् ।
 कृत्स्नवान्द्रावशाहनि स्त्रिया स भगवानिह ।
 तिष्ठतस्तस्य कः कुर्यादुपस्थानमिति प्रति ।
 सायुषा च रूपीकेशः कस्तवद्वयो विदोपतः ।
 तद्वपि मयुषस्यानुमितो नार्हति मानयः ।
 त्वमेवास्यमन्तेनास्य महर्षेर्वंशवर्तिनी ।
 कुरु सर्वाणि कार्याणि कीर्तिं धर्मेमयेव च ।
 तस्य चातिविमुषयस्य सर्वेषां च तपस्विनाम् ।
 संविधानपरा भद्रे भव स्वं वंशवर्तिनी ।

वैशंपायनः ।

[185]

पुत्रमादिश्य भद्रं च रक्षां च मयुसूदनः ।
 ययौ शङ्खमणादेन मेरीणां च महास्त्रजैः ।
 तत्सङ्क्रीपमासाद्य दानधर्मपरायणः ।
 उग्रसेनमुखाः सर्वे विजुः कुङ्करान्पकाः ।
 सत्योजनविस्तार आगतो दशायोजयन् ।
 बभूव स महाद्वीपः क्षपयितमहावनः ।
 सैतुपुष्करिणीजलैराकीः सर्वे साधवाः ।
 यापीपदबलस्यैश्च काननैश्च मनोरमैः ।
 वासुदेवसमर्द्धैः स सर्वैः कुङ्करान्पकैः ।
 बभूव परमोपेतस्त्रिष्टय इषामरैः ।
 चतुर्विंशदहोरात्रं दानधर्मपरायणः ।
 उग्रसेनमुखाः सर्वे विजुः कुङ्करान्पकाः ।
 विष्टिप्रमादयाभरणश्चिद्रूपानुलेपयः ।
 विहारान्मिथ्याः सर्वे भादयाः धनसंतुताः ।
 सुनुतगीतवादिभिरममाणस्ततोऽभवन् ।
 तत्र भाते दशाहोणयुषमे शाश्वच्चरमि ।
 शुभमद्रोद्गाहनं पार्थः प्रासकालमन्यत ।

Colophon.

[190]

[195]

[200]

[210]

[215]

[220]

वैशंपायनः ।

पुण्यन्धकपुरात्तस्मादुपयानं च पाण्डवः ।
 विनिश्चितं ततः पार्थः सुभद्रामिममयीत् ।
 दृष्टुं भद्रे यथाचारं यथायथमितिभिः हृतम् ।
 कन्यायास्तु पिता भ्राता माता मातुल एव च । [225]
 पितृभ्राता गुरुश्चापि दाने तु प्रभुतां गताः ।
 महीसर्वं पशुपतेर्द्रष्टुकामः पिताहृदिः ।
 अन्तर्द्विं गतो भद्रे सुत्रेः पीत्रैः क्षयान्पदैः ।
 मम चैव विशालाक्षि विदेशायास्तु पान्धवाः ।
 तस्मात्सुभद्रे गान्धर्वीं वियाहः पञ्चमो मयेत् । [230]
 समागमे तु कन्यायाः क्रियाः प्रोक्ताश्चतुर्विधाः ।
 तेषां प्रवृत्तिं साधूनां दृष्टुं माधवि सद्यः ।
 यस्मादृष्ट विधिना पितृदत्ता यथार्थिने ।
 सा पत्नी तु दुष्येक्षता सा तु यस्या पतिव्रता ।
 शृष्ट्यानां भरणार्थाय आरामः पोषणाय च । [235]
 दारे स्थिते गृहीता सा आर्या चेति दुष्येक्षता ।
 धर्मतो बरयित्वा तु बालीय स्वं निवेदानम् ।
 न्यायेन दत्ता तादृश्ये दाराः पितृकृता भवेत् ।
 जनयेद्या तु भर्तारं जायत इत्येव नामतः ।
 दाराः पत्नी च आर्या च न्याया चेति चतुर्विधाः । [240]
 चतस्र एकास्त्रिंशद्व्याः क्रियायुक्तास्तु धर्मेतः ।
 गान्धर्वेण विवाहेन रागास्तुप्रायेकारणान् ।
 आत्मनानुगृहीता या सा तु यस्या भ्राजापती ।
 गान्धर्वस्तु क्रियाहीनो रागादेव प्रवर्तते ।
 सकामायाः सकामेव निर्ममो रहसि स्त्रुतः । [245]
 मयोक्तमकिं चापि कर्तव्यं माधवि त्वया ।
 अयनं चैव मासश्च नक्षत्रं पक्षस्तथा तिथिः ।
 करणं च मुहूर्तं च कसत्पंचमाद्य वै ।
 विवाहस्य विनालाक्षि प्रशस्तं पौतरायणम् ।
 वैशाखश्वेय मासानां पक्षानां शुभं पुत्र च । [250]
 नक्षत्राणां तथा हस्तस्तृतीया च तिथिश्चवि ।
 लघ्नो हि मकरः श्रेष्ठः करणानां वयस्तथा ।
 भस्त्रो मुहूर्तो वैशाख भावयोः शुभकर्मणि ।
 सर्वलोपदियं भद्रे अथ राज्ञी भविष्यति ।
 भगवान्मत्तमन्येति तपनस्तपतां वरः । [255]
 नारायणो हि सर्वेशो नानुनुष्येत विश्वकृत् ।
 धर्मेतत्कर्मवर्षे किं तु कृत्वा शुभं भवेत् ।
 मनोभयेन कामेन मोहितं मा मयापिबम् ।
 प्रतिवाक्यं तु मे देहि किं न वक्ष्यति माधवि ।

half). — Ds Ts Gs. om. line 183. — Ls 216 — line 203 above. Colophon om. in Ts Gs-A. Adhy. no. : Ds 230; T2 225; Gs-A. Ms 180. — After line 224, G (except Gs.s) Ms-s ins.:

विनाशं वधुषा पत्नीं वर्णानां पर्वसंतुतम् ।

— (Ls 236) Ds Gs Ms-s इति (for स्त्रिते). Gs Ms-s या (for सा). Gs-A दाने गृहीता या नारी. G (except Gs.s) Ms-s सा भर्ता (for सार्थं च). — After line 238, Ds Gs Ms-s read lines 242-43. — After line 260, Gs-A ins.:

वैशंपायनः ।

भञ्जुनस्य वचः श्रुत्वा चिन्तयन्ती जनादैनम् । [260]
 नोवाच किंचिद्वचनं चाप्यदृष्टितलोचना ।
 रागेन्मादप्रक्षाली स्वादञ्जुनो जयतो वरः ।
 चिन्तयामास पितरं प्रविश्य च लतागृहम् ।
 चिन्तयानं तु कौन्तेयं ज्ञात्वा शष्पा शचीपतिः ।
 सहितो नारदाद्यैस्तु मुनिसिद्धाप्सरोगणैः । [265]
 अरुन्धत्या वसिष्ठेन आजगाम कुशस्थलीम् ।
 चिन्तितं च सुभद्रायाश्चित्तयित्वा जनादैनः ।
 निद्रापापहतज्ञानं रीहिणेयं विनर तदा ।
 सहाभूरेण गिनिमा सत्यकेन गदेन च ।
 वसुदेवेन देवक्षया आहुकेन च भीमता । [270]
 आजगाम पुरीं राश्रीं द्वारकां स्वजनेद्वैतः ।
 पूजयित्वा तु देवेभ्यं नारदाद्यैर्महर्षिभिः ।
 कुशलप्रभञ्जुत्वा तु देवेन्द्राभिर्यावितः ।
 वैवाहिकक्रियां कृष्णस्थयेत्येवमुवाच ह ।
 आहुको वसुदेवश्च सहाभूरः ससात्यकिः । [275]
 अभिमण्ड्यम शिरसा पाकशासनममुवन् ।
 देवदेव वमस्तोऽस्तु लोकनाथ जगत्पते ।
 वयं धन्याः स्म कोकेषु बान्धवैः सहिता विभो ।
 कृतप्रसादास्तु वयं तव वाच्येन विशन्ति ।
 एवमुत्तवा प्रसाद्यैर्न पूजयित्वा प्रयत्नतः । [280]
 महेन्द्रशशासनासहं सहिताश्च महर्षिभिः ।
 विवाहं कारयामासुः शक्रपुत्रस्य शाक्यतः ।
 अरुन्धतीं वाचीं देवीं वसिष्ठीं देवकीं तथा ।
 दिग्गङ्गींश्च सहिताः क्रियां भद्रां प्रयोजयन् ।
 महर्षिः काश्यपो होता सद्यसा नारदाद्ययः । [285]
 पुण्याशिषः प्रयोक्तारः सर्वे ह्यसंख्यदायिनः ।
 अभिवैर्कं तदाः कृत्वा महत्त्वा परकशासनम् ।
 लोकपारैश्च सहिवः संहर्षैर्देवैर्मिदृतः ।
 किरीटाग्रद्वाराद्यैर्हस्ताभरणकुण्डलैः । [290]
 भूषयित्वा तु तं पार्थ द्वितीयमियं वासवन् ।
 पुत्रं परित्यज्य तदा प्रीतिमात्रं पुरंदरम् ।
 वाचीं देवीं तथा भद्रामरुन्धत्यादिमिहता ।
 कारयामास वैवाह्यं मङ्गल्यं यादृक्प्रियः ।
 सहाप्सरोगिमुद्रिता भूषणैश्चाभ्यपूजयन् ।
 पौलोमीमिव नम्यन्ते सुभद्रां देवयोपितः । [295]
 ततो विवाहो वयुषे कृतः सर्वगुणान्वितः ।
 तस्याः पार्थं गृहीत्वा तु मद्रहोमपुरस्करतम् ।
 यथा तस्यैव हि पिता सत्यां ह्यव वातयुः ।

सा जिष्णुमधिकं भेजे सुभद्रा चारुदन्ताम् ।
 पार्थस्य सद्यसी भद्रा रूपेण वयसा तथा । [300]
 सुभद्रायाश्च पार्थोऽपि सद्यसो रूपलक्षणैः ।
 इत्युत्तुश्च तदा देवाः प्रीताः सेन्द्रपुरोगमाः ।
 एवं निवेश्य देवास्तु गन्धर्वैः साप्सरोगणैः ।
 आमन्त्र्य यादवाम्भवं विप्रजगमुर्धयागतम् ।
 यादवाः पार्थमामन्त्र्य भन्तर्द्वीपं गतास्तदा । [305]
 वासुदेवस्तदा पार्थमुवाच वसुनन्दनः ।
 हार्षिभिरदिवसान्पार्थं इहोप्य भरतर्षभ ।
 मामकं रथमारुह्य सेन्यसुग्रीवयोजितम् ।
 सुभद्रया सुखं पार्थं क्षाण्वप्रसूयमावित ।
 यादवैः सहितः यश्चादागमिष्यामि भारत । [310]
 पतिवेपेण निरतो वस त्वं हनिमणीगृहे ।

वैशंपायनः ।

एवमुत्तवा प्रचक्राम भन्तर्द्वीपं जगादैनः ।
 कृतोद्वाहस्तदा पार्थः कृतकार्योऽभवत्तदा ।
 तस्यां चोदयतो नाभः पार्थस्य सहस्रगतः ।
 स तथा वसुधे वीरो भद्रया भरतर्षभः । [315]
 अभिनियन्तवा रामः सीतयेव समन्वितः ।
 स हि जिष्णुर्जिज्ञेह तां ह्रीं श्रियं संनतिक्रियाम् ।
 द्वादशानां वरक्षीणां कुरेणासदसीं सतीम् ।
 स प्रकृष्टा शिवा दीप्तः संक्षिप्तये तवाभिकम् ।
 उद्यत्सहस्रदीप्तः शरवीच दियारकरः । [320]
 सा तु तं मनुजन्पात्रममुरत्तमं मनस्विनी ।
 कन्यापुरगतां श्रुत्वा तत्परा समवचत ।

Colophon.

वैशंपायनः ।

कृष्ण्यन्धकपुरात्तत्र अपयानं धनंजयः ।
 तिसिंशित्य तथा पार्थः सुभद्रामिदमप्रयीत् ।
 द्विजानां गणमुपयानां वयाहं प्रतिपादय । [325]
 मरुदेर्भोज्येक्ष्ये कामेश्व प्रत्यक्ष प्रतियक्ष्यताम् ।
 आत्मनश्च समुद्रिष्य महामत्सममापनम् ।
 गच्छ जहे स्वयं दुर्गं महाराजतियेपानम् ।
 तेजोवलयजयोपेति रथैर्द्वयसरोत्तमैः ।
 सैन्यसुग्रीवसंयुक्तं रथं दृणंमिहायम् । [330]
 त्रीदशयैमिति आश्रित्वा सद्यीभिः सुभगे सह ।
 क्षिप्रमादाय पर्येहि रथं सर्वोपुयानि च ।
 अनुकुर्यान्पत्ताकाश्च एतौरांश्च पन्थि च ।
 सर्वोन्नयनरे वृथाः सोतोपाश्च महागदाः ।

ननुप्रहारादिभिर्भञ्जुनेन महातया ।
 तत्तदं विधेयं चिन्तयन्ती नमस्तुह्यम् ।

After line 317, Ms-s ins.:

दाभ्यहवा येन्द्रगेना वयन्यदी दवा रतिः ।
 दीप्तं च वनिनैः कृष्णं तस्यपामा गिनेपना ।
 अरुन्धती च दवा.

वैशांपायनः ।

अनुनेनैवमुक्ता ॥ सुभद्रा भद्रभाषिणी । [335]

जगाम मृतेयैर्दम सखीभिरवहता सह ।

श्रीदामेभ्यः तत्रस्थाप्रक्षिणो वायव्यमयीत् ।

रथेनानेन यास्यामि महामतस्तमानम् ।

सैन्यमुमीययुक्तेन सायुधेन च शार्ङ्गिणः ।

सुभद्रयैवयुगे तु जनाः माअल्लोऽयुधवत् । [340]

रथेनानेन भद्रं त्वं यथेष्टं क्रियतामिति ।

योजयित्वा रथवरं कदपाणैरभिभाष्य ताम् ।

यथोक्तं सर्वमारोप्य सखीभिः सह भाषिनी ।

क्षिप्रमादाय कदपाणी सुभद्रात्तेनममयीत् ।

इषोऽष्टं इषिर्न श्रेष्ठ आसीत्तत्र तत्रासनाम् । [345]

स्वति याहि यथाकामं कुरुकौरवमन्दन ।

निषेधं तं रथं भर्तुः सुभद्रा भद्रसंमता ।

प्राक्षणेभ्यो ददौ दृष्टा तदा सा विविधं ययुः ।

कैहवन्ति च मीज्यानि प्रद्वीपीरित्तानि च ।

यथाकामं यथाशक्तं वज्राणि विविधानि च । [350]

तर्पिता विविधैर्भक्ष्यैस्तान्यवाप्य वप्सुनि च ।

प्राक्षणाः स्वपूर्वं जग्मुः प्रयुज्य परमाशिपः ।

सुभद्रया तु विजितः पूर्वमेव धर्मजयः ।

रक्षिमप्रग्रहे पापं न मेऽस्ति सख्यो मुनिः ।

तस्मात्सा पूर्वमावह्य रथमीक्षमाह माधवी । [355]

सोदरा चायुदेवस्य कुरुस्वरस्यना हवाय ।

यजयित्वा तु तल्लिङ्गं समुत्पिडूतमहाधनुः ।

आरोह्य रथयेष्टं शुक्रवासा धर्मजयः ।

महेन्द्रवत्तमकुटं तथा ह्याभरणानि च । [360]

अलङ्कृत्य तु कीर्तयैः प्रयातुमुपचक्रमे ।

ततः कन्यापुरे घोषस्तुमुक्तः सन्नपद्यत ।

दृष्ट्वा रथगतं पार्थं कदपाणिं चतुर्धरम् ।

असीदृष्ट्वात् सुशीर्षो अनुनेन रथे स्थिताम् ।

कुरुः कन्यापुरे कन्या वासुदेवसहोदराम् । [365]

सर्वं कामाः समृद्धास्ते सुभद्रे भद्रभाषिणि ।

वासुदेवमियं कृत्वा भर्तारं वीरमनुजम् ।

सर्वसीमन्तिनीनां त्वं श्रेष्ठा कृण्वसहोदरे ।

यथासर्वमनुष्ण्यानां श्रेष्ठो भवो जवाजुनः ।

उपपन्नसंवया धीरः सर्वलोकमहापरायः ।

स्वति याहि गृहं भद्रं सुहृदिः संगमोऽप्युते । [370]

वैशांपायनः ।

एवमुक्ता प्रहृष्टाभिः सखीभिः परिनन्दिता ।

भद्रा भद्रजतोपेतानुनरागमजोदधत् ।

ततश्चामरदृष्ट्वा सा सखी कुञ्जाङ्गनाभवत् ।

ततः कन्यापुरद्वारासघोषमभिनिःसृतम् ।

दृष्ट्वाभ्यन्तं रथयेष्टं जना जीमूतनिःस्वनम् । [375]

सुभद्रासंगृहीतस्य रथस्य महतो रथम् ।

मेघस्वनमिपाकारो मुमुक्षुः पुरवासिनः ।

सुभद्रया च संपद्ये त्रिप्रयवरेऽनुजः ।

प्रयत्नो परयोपेतः केषास ह्य गह्वरा ।

पार्थः सुभद्रासहितो विरराज महाराथः । [380]

पार्थस्त्वेव पिता दाक्षो यथा दास्या समन्वितः ।

सुभद्रां प्रेक्ष्य धर्मेण द्वियमानां यशस्विनीम् ।

चक्रुः किलिकिलाशब्दमासाद्य महवो जनाः ।

दासाहीनां ह्रुत्स्य धीः सुभद्रा भद्रभाषिणी ।

मयिकारता सङ्गमेन पार्थेन सह गच्छति । [385]

अथापरे हि संयुद्धा गृहीत इत माधिरम् ।

हति संवार्यमाणानां स दासः सुमहानभूत् ।

स तेन जनघोषेण धीरो गत गृहार्दितः ।

यवयं शरवर्षाणि न तु कंचन रोषयत् ।

सुमोच निशिताम्बान्पान्दीप्यमानांस्त्वतेजसा । [390]

प्रासादपरसंघेयु हर्म्येषु सगजेषु च ।

मासावपङ्क्तिभ्येषु येद्विभक्तुः स्वजेषु च ।

सुमोच निशिताम्बानां च कंचन रोषयत् ।

क्षोभयित्वा पुरथेष्टं ययमाश्रित्य सागरम् ।

प्रेक्षेत्रवतकद्वारं निर्वयो भरतर्षभ । [395]

Colophon.

वैशांपायनः ।

शासनायुस्त्वन्दस्य शलेन महता बली ।

गिरौ देवतके तिल्ये ययुव विप्रपुत्रवा ।

मवासे यायुदेवस्य वस्त्रिन्दुलभरोपमः ।

संबभूव तदा गोसा पुरस्य पुरवधेनः ।

आप्य पाण्डवनिर्घाणं निर्घयो विप्रपुत्रवाः । [400]

निशम्य पण्डवनिर्घाणं स्वमनीकमघोदयत् ।

सोऽभिपश्य तदाभ्यां ददस्य पुरुषर्षभम् ।

यि सृष्टे द्वारकाद्वारादनुमन्तनिवास्तुशू ।

सविद्युतप्रियाभ्योद्रे प्रेक्ष्य बाणघनधरम् ।

पार्थमासाद्य घोषानां शिस्रयः सन्नपद्यत । [405]

उदीर्ययनानाभ्यमनीकमभिरीक्ष्य तत् ।

उवाच परमप्रीता सुभद्रा भद्रभाषिणी ।

संग्रहीतुमधिपायो दीर्घकालकृतो मम ।

युष्मदानस्य संग्रामे रथं तव नरर्षभ ।

मोजस्तेजोयुतिजलैरचिन्त्य महापरायः । [410]

पार्थस्यैव सारथित्वे अयेषा हस्तविशयम् ।

117

After 1 214 17, S ins

निहरन्खाण्डवस्ये काननेषु च माधव ।
पुष्पितोपवना रम्या ददर्श यमुनां नदीम् ।
आलय सर्वभूतानां खाण्डव खड्गचर्मभृत् ।
ददर्श स एव देश सहित सन्ध्यासन्निव ।
[5]
अक्षगोमायुसंघुष्ट इत्यस्यारसनादितम् ।
शाखाभृगुगणैर्गुह्ये निकेतं सर्वैरक्षसाम् ।
द्रीपिगोमायुसिंहक्षेत्राहस्वरक्षणम् ।
नानाभृगुसहस्रैश्च पक्षिभिश्च समावृतम् ।
माननाहं च सर्वेषां देवदानवरक्षसाम् ।
आलय पन्नगेन्द्रस्य तक्षकस्य महाभयम् ।
[10]
वैष्णवात्मलिसाव्याहैरुपेतं चैत्रसङ्घतम् ।
शाकपन्नकतलैश्च पातसास्रैश्च रोहितम् ।
निर्द्वैशतनमरचमावृतं गजसंस्थितम् ।
गुरुमै कीचकवैष्णवाभारिपतिवैलितम् ।
[15]
विगतार्कमहाभोगव्रततिहुमसंकटम् ।
पुष्टिवैभ्रकुलिङ्गाक्षैर्हिन्वाक्षैश्च समावृतम् ।
व्यालद्विगङ्गाकीर्णं वसिष्ठं सर्वभानुषु ।
रक्षसां भुजगेन्द्राणां पक्षिणां च महालयम् ।
भूतानां सर्वदेवैश्च सर्वलोकविभाषिव् ।
[20]
पीताम्बरधरो देवसङ्घन बहुधा चरन् ।

सन्धुमस्य सयक्षस्य सभृतगणपक्षिण ।
खाण्डवस्य विनाशं त ददर्श मधुवृन्द ।
Colophon

118

After 1 215 11, N ins

जनमेजय उवाच ।

किमयं भगवानाभि खाण्डव दग्धुमिच्छति ।
रक्ष्यमाणं महेंद्रेण नानासावसमायुतम् ।
न हेतुकारणं महाप्रलयं संग्रतिमाति मे ।
यद्वाहं क्षुसकुलं खाण्डव दग्धवाहनम् ।
[5]
एतद्विखरसो महाभूतोमुमिच्छामि तवत ।
खाण्डवस्य यथा दाहं पुरा तनमवन्तुनै ।
वैशाखायम उवाच ।
हन्त ते क्यायिष्यामि पुराणमुपिसत्तुवम् ।
कथामिमां नरप्रेष्ठ खाण्डवस्य विनाशिनम् ।
पौराणः धृष्टते सात राजा हरिहयोदयम् ।
अतस्किन्नाम विष्णुपातो बहुलिकमतयुत ।
[10]
यजन् दाववर्तिर्भीमाभयः नाम्नोऽस्ति क्षयम् ।
इद्वै स च महासत्प्रेष्ठं कनुभिश्चासुतक्षिणम् ।
तस्य नाम्नाभयदुर्दिद्वैतस्य विवसे नृप ।
सन्ने क्रियासमारम्भे क्षान्तेषु विविधेषु च ।

117

(L 9) T₁ वनाहोणां च, G₁ नानाहोणां च, G₂ माननाहस्य, M मानाहस्य च — (L 11) G₁ M 'शायमलिविषाकं' G₂ शायरतमाहिति G₃ 'शायमलिविषि' — (L 13) T₁ खरकीहै G₂ खड्गस्य M स्वमस्य — (L 14) T₁ G₁ M कटक' (for कीचक) — (L 15) T₁ विहैश्च समावीर्णं प्रतापकम संक' G₂ विहैर्गुणमहासप्ततान' (G₃ 'हिमाल' G₄ 'के महाभोगविभान' M 'विहैर्गुणमहासप्ततान', M-s विहाराभेन संवापप्रतान' — After line 16, T₁ ins मानावष्टकश्चैव तथा कण्ठकुञ्जवै । वष्ट्यकुञ्जप्रसङ्गं वष्ट्यकपितृगुणम् । निद्रोषनप्रदेवैश्च तीक्ष्णपापणसंकुलम् । अत्यगाथमहागर्तवैनापगमहाभयम् ।
Colophon Adhy no T₁ 222, T₁ G₁-s M 188, G₁ 187, G₁ 186, G₁ 190

118

For the addl lines given here, of passage No. 121 and the notes thereon — After line 1, N₁ Ds ins पल वा विभिर्नं नृपुं वर वा शिवयेव च ।
N₁ subst. for line 3: Ks ins after line 3 एव हन्ते कर्णे बहिर्दिशं वृत्तं रति ।

दहनं प्रति विग्रेहं खाण्डवस्येति मे मति ।
— (L 6) Some MSS transp दया and दुरा — After line 6, N₁ ins

तथा मे कारणं बहिर् पदे कीदृशं वत ।
— After देव', N₁ : Ks ins
अथ ये सुवतो रात्रि सर्वमेतद्यथावथम् ।
यमिषिष्य दग्धाभि खाण्डवै रश्मिरपे ।
a stanza copied faithfully by almost all printed !
— (L 7) Ks : Ds : पुराणां N₁ V₁ B Da Da Ds
वीराणां Ks : N₁ V₁ B Da Da Ds 'संतुतां Ks 'सप
Ds 'संवतं Ds 'संतुतां — (L 8) Ss : रिपद्वैः Ks : B
(except B₁) Ds विनाशनी — (L 9) Ks : Ss : Da Da
रात्रि (for रात्रि) — After line 9 Ks : Ss ins :

इदं दग्धुमिषिष्यो यथा निवृत्तम् ।
— After line 11, K (except Ks) N₁ Ds ins :

जयत दीर्घां स युद्धं दाहं न विरिज् ।

तस्य भवे तस्य तद्विजयमवन्तरिदं ।

वेपैराविरिजो बह्वर्णः गरातः ।

— (L 12) Some MSS transp स नानि च विनाशने ।
Ks 'सतः' Ds V₁ B₁ Ds (except D₁) 'वदे — After line 14 K (except Ks) Ss Da Da ins :

तस्यैवं धर्तमानस्य कदाचिच्छास्त्रयथै । [15]

सन्नमहर्तुकामस्य सयस्सरदात किङ् ।

कस्त्रियजो नाग्यपधन्त समाहर्तु महात्मन ।

स तु राजाकरोद्यम महान्त समुद्भवज ।

प्रणिपातेन सन्त्येन दानेन च महायशा ।

कस्त्रियजोऽनुनयामास भूयो भूयस्यतन्द्रित । [20]

ते श्वास्व तमभिप्राय न चकुरमिदौजस ।

स चाध्रमस्याऽप्राजर्षितानुयाच च पान्वित ।

यद्यह पतितो विप्रा क्षुधृपायो न च स्थित ।

आहो व्याजोऽस्मि दुष्पमाभिर्माहर्षैश्च तुगुप्सित ।

तस्मादर्थं कतुधर्दा व्याघातयितुमुत्तमाम् । [25]

अश्वाने वा परित्याग कर्तुं ते द्विजसत्तमा ।

प्रपन्न एव वो विप्रा प्रसाद कर्तुमर्हथ ।

साम्बद्धानादिभिर्धौर्षेयैश्चावृत कार्यवत्तया ।

प्रसादयित्वा यद्यपामि यन्न कार्यं द्विजोत्तमाः ।

अथवाह परित्यक्तो यवकिर्द्वैपकान्गाह । [30]

कस्त्रियजोऽभ्यान्गमिष्यामि याजनाथं तपोधमा ।

पुतायधुपवा वचन शिराराम स पार्थिव ।

यदा न दोहू राजान याजनाथं परतप ।

ततस्तौ याजका मुक्तास्तनूचूर्णैस्तत्तमम् ।

तव कर्माण्यजस्र वै वर्तन्ते पार्थिवोत्तम । [35]

ततो वय परिश्रान्ता सतत कर्जवाहिन ।

अस्मादुक्षापरिश्रान्तान्स्व त्व नरत्सुमहर्षि ।

क्षुद्धिर्माह समाख्याय श्वरासभामितोऽग्रे ।

गच्छ द्रुप्तकाश त्व स हि त्वो याजयिष्यति ।

साक्षिषेव वच धृत्वा सक्तुह श्वेतकिर्तुष । [40]

कैलास पर्वत गरवा तप उग्र समास्थित ।

आराधयन्महादेव नियत सशितमव ।

अपवासापरो राजा दीर्घकालमतिष्ठत ।

कदाचिद्वादेशे काळे कदापिदपि चोक्षे ।

आहारमकरोद्राजा मूलाणि च कलानि च । [45]

कर्णवाहुसुरनिमिपक्षिष्टम्व्यापुर्वाचल ।

पन्मासागमभवद्रामा श्वेतकि सुसमाहित ।

तं तथा वृषशार्दूल सप्यमान महत्तप ।

श्वकर परया प्रीत्या दर्शयामास भारत ।

उपाच येन भगवान्निष्प्रगल्भीरया गिरा । [50]

प्रीतोऽस्मि राजशार्दूल तपसा ते परतप ।

धर वृणीष्व अद्र ते य त्वमिच्छसि पार्थिव ।

पुतच्छ्रुत्वा तु वचन ददुस्वामितततस ।

प्रणिपत्य महारामान राजर्षि प्रसमाचत ।

यदि मे भगवांन्प्रीत सर्वश्लोकनमस्कृत । [55]

स्वय मा देवदेशेया याजयस्व सुरेश्वर ।

पुतच्छ्रुत्वा तु वचन राजा तेन प्रभाषितम् ।

उपाच भगवांन्प्रीत स्मितपूर्वमिदं यच ।

माक्षाकरोषद्विषये वर्तते याजन प्रति ।

त्वया च सुमहत्तस सपो राजनवरार्थिना । [60]

याजयिष्यामि राजस्वया समर्थेन परतप ।

रुद्र उवाच ।

समा द्वादश राजेन्द्र द्रष्टव्यचारी समाहित ।

सतत त्वाम्यधाराभिर्भेदि तर्पयसेऽनलम् ।

काम ज्ञार्थयसे य एव मत्त आत्स्यति त वृष ।

वैशंपायन उवाच ।

पुवमुक्तस्तु रुद्रेण श्वेतकिर्मेनुजायिप । [65]

तथा चकार तस्मैव यथोक्त ब्रूलपाणिना ।

पूर्णे तु द्वादशे वर्षे पुनरायागमहेचरम् ।

हृद्वै च स राजान श्वकरो लोकमाभय ।

उवाच परमप्रीत श्वेतकि वृषसत्तमम् ।

तोषितोऽह वृषभेष्ट त्वयेह स्नेह कर्मा । [70]

याजेन ब्राह्मणानां तु विधिदष्ट परतप ।

अतोऽह त्वो स्वय नाथ याजपामि परतप ।

ममाशस्तु श्रितितले महामागो द्विजोत्तम ।

क्षुब्धोऽस इति विख्यात स हि त्वो याजयिष्यति ।

सन्निभोगान्महातेजा सभार सभियन्तु मे । [75]

पुतच्छ्रुत्वा तु वचन रुद्रेण समुद्राहतम् ।

स्वपुर पुनरागम्य सभारा-पुनराजयन् ।

तव सभृतसभारो भूयो रुद्रमुपागमन् ।

अथ को वा याजयित तस्माच्छर्वाह्ये प्रभो ।

— (L. 43) K₂ गृत्वा N₁ B₁ D₁ D₂ राजन् — (L. 49)

K₂ N₂ s D₁ D₂ परमप्रीता — S₁ K₁ N₁ V₁ B₁ s s D₁

D₁ om l no 50 — (L. 61) MSS नृपशार्दूल, and नरश

also — After line 61, S₁ K₁ s s N₁ V₁ B₁ s D₁ s

ins an add colophon — After line 67, K₁ ins

नर्षं पशुपति साण्ड्यादिदेव नरेश्वरम् ।

पुन प्रसादयामास तपोभिर्निधौ धुने ।

— (L. 70) S₁ K₁ स्वैव स्नेह K₂ D₂ त्वयेदानेन N₁ D₂

त्वयेह मद्र N₁ B₁ D₁ D₂ त्वयेदान — After line 78,

कस्त्रियमि सविदो धीमानेकमीने स भूमिप ।

ततस्तु कस्त्रियश्चास भूम्याकुललोचना ।

कालेन महदा विप्राखलशुतो नरापिषम् ।

तत प्रचोदयामास कस्त्रियस्ता महीपति ।

चक्षुर्विलला प्रासा न प्रोदुष्य ते कर्तुम् ।

ततस्तौपामनुमे तदिष्टैतु नरापिप ।

सद्य समापयामास कस्त्रियमिष्वरै सह ।

— (L. 25) N₂ B₂ D₂ अय तां D₂ उपतां (for उतमाम्)

— (L. 31) Som^o MSS द्विजोत्तमा (for तपो) — After

line 39, K₁ ins

120

Before 1. 217, 1, To Gs-4 ins.:

जनमेजयः ।

किमर्थं भगवावभिः राण्डवं दग्धुमिच्छति ।

एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं यद् द्राक्षानसत्तम ।

यैरावायनः ।

येतो नाम महाराज आसीद्विद्याकुर्वराजः ।

यजतस्वस्य राक्षसतु सत्रं द्वादशवार्षिकम् ।

विद्वन्राज्यधारीयैर्हयमानो विभावसुः ।

सत्र पाण्डुचक्रिभूपाण्डुरोगेण विप्रितः ।

जाम्बल्य हविरादातुं दाक्षोऽभूद्रम्याहनः ।

ग्रान्तः ग्रान्ततनुनिर्त्यं ततो ब्रह्माणमागमत् ।

गत्वा पितामहं देयं नमस्कृत्वा च पायकः ।

विज्ञापयामास तदा स्वधारीरस्य येदनाम् ।

ब्रह्मेवाच तदा ज्ञात्वा दग्ध्वा राण्डवसत्रक्रम ।

अरोगः सिद्धतेजाश्च अभिव्यसि न संशयः ।

उक्तमात्रे तदा तेन ब्रह्मणा परमेष्ठिना ।

राण्डवं दग्धुकामः सन्गात्वा दग्धुं प्रचक्रमे ।

ययपाण्डुसदा देयिः क्षमितो वारिणागमत् ।

सस्रकृत्वो विष्ठातं च यद्विज्ञापयद्दाहकम् ।

ततो ब्रह्माणमागमयुजोपितवान्मनुम् ।

तेनापि च समदिष्टक्षदि पाण्डुतसिप्रदः ।

नरनारायणो यौ तु द्वारे कृष्णकस्तुनी ।

अभिव्यस्तौ महारानी जाण्डवस्य तस्मीपतः ।

तौ प्रार्थय महाशूरो साहाय्यं ते करिष्यतः ।

☞ This is an abbreviated version of the Śvetaki episode interpolated in N after 1. 215, 11; of passage No. 118 above. Its occurrence here in the few MSS. (To Gs-4) in which it is found is somewhat irrelevant. Here the king is called Śveta, but in passage No. 118 he is called Śvetaki; while in the next passage (No. 121) the king's name is given as Śvetaketu.

120

Line 1—line 1 of passage No. 118. With lines 18 and 20, of. lines 130 and 133, of the same passage.

उवाच चैनं भगवान्मुहूर्तं स विचिन्त्य तु ।
उपायः परिहृष्टो मे यथा त्वं यद्वत्सेऽनल ।
राण्डवं दावमयैव मिततोऽस्य वातकतोः ।
नरनारायणो यौ तौ पूर्वदेवौ विभावसोः । [130]
संमत्तौ मानुषं लोकं कार्थार्थं हि दिव्यौकसाम् ।
अर्जुनं वासुदेवं च यौ तौ लोकोऽभिमत्यते ।
तापेनैव सहितौ षष्ठे राण्डवस्य समीपतः ।
तौ त्वं याचस्व साहाय्यं दाहार्थं राण्डवस्य च ।
ततो यद्वत्सि तं दावं रक्षितं त्रिदशैरपि । [135]
तौ तु सत्त्वानि सर्पाणि यज्ञतो वारयिष्यतः ।
दैवराजं च सहितौ तत्र मे नास्ति संशयः ।
एतद्वृत्त्वा तु वचनं त्वरितो हस्यवाहनः ।
कृष्णपाशोयुपागत्य यमर्थं त्वस्यभाषत ।
तं ते क्षमिष्यामस्मि पूर्वमेव कृपोक्षम । [140]

☞ Cf. Nos. 120-121 below. The passage appears to be lacking in the Jav. version! See further the note (p. 841) under 1. 215, 11.

119

After 1. 216, 25, Ko. s Da (marg. sec. m.) s ins.:

तदाक्षैरनुमोदाय सखा सख्युः मित्रंकरः ।
उवाच पापं वार्थार्थः प्रीयमाणो धनंजयम् ।
अजितस्वमजेयश्च येता त्वमसि पाण्डव ।
अजितः फाल्गुनैर्युक्त्वा रश्मीनादाय वीर्यवान् ।
जितमित्येव धीमत्सुं मय्युवाच जनाद्वनः । [5]
प्रदक्षिणं परिक्रम्य करेण रथमस्तुष्टव ।
प्रीयमाणो रथे तस्मिन्भवत्कृष्णसारथिः ।
पावकाय नमस्कृत्य वषट्ते गाण्डिवं धनुः ।
रथमाख्याय वीभत्सुक्षेपिण्यं महद्युधुः ।
मीर्यां कृष्णस्य बाहुभ्यां विष्टमनुवादाक्षणम् । [10]
कृजन्तो सारतप्तुर्न सिंहीव शृगमुक्षिनी ।

Dns 8124. — (L. 126) Ns Bz Dn Da ययन्यायं. Ss Ko. 1 s Dn D1 s स (for सं). — (L. 128) Some MSS. अतय (for सतल). — After line 128, Ko. 2 s Ns s Bz D1 s s ins.:

कार्त्तं च कंचित्क्षमतां ततः संपश्यते भवान् ।
अविश्वतः सहायो ते नरनारायणो तदा ।
ताभ्यां त्वं सहितो दावं यद्वत्ते हस्यवाहन ।
एवमस्तिवति तं बहिर्निष्ठापं मलयभाष ।
संभूतौ तौ विदित्वा तु जन्मनारायणवपुषी ।
कालस्य महतो राक्षसस्य वार्यं सर्वयुधवः ।
अनुद्वेष्ट्य जगामास पुनरेव वितामहम् ।

122

	Japanese Text	Crit. Ed.	Cal. Ed.	Mad. Ed.
	I			
Page 2	प्रथमे च तदनुसूयताम् जनमेजययशस्य संपत्तय महात्मना । प्रेतद्वारयोः सन्धौ ± 1 8 ^{ab} ± 2 3 ^a	. . . ± 9 ^{cd} ± 272 ^a	. . . ± 1 8 ^{ab} ± 2 3 ^a
3	सर्पेण विपुल रत्नप्रापनाञ्जलि तस्मात्समन्तपद्मम् कष्टिद्वारयोः सन्धौ भट्टादौपु पयैः सु भक्षीहिष्वापि मन्थते । युक्ते रथो राजक्षेय नराः पद्म पदातय । } अपक्षेय पुरंगाद्य एतरेवानिधीयते ॥ } 4 नयेन्द्रियातिमुत्तम्यन्वसादङ्कसंय भाकादायमद्रसपद्मपद्म त्रिपु वपैः सत्पाय इष्पद्रिषापयो वती । } महाभारतमापयानं दृष्टं पदार्थमुक्तिका ॥ }	. . . ± 9 ^b ± 15 ± 50 32	. . . ± 282 ^b ± 289 ± 2333	. . . ± 9 ^b ± 15 ± 51 33, 53
5-6	Contents of the different parvas (171)			
	II			
7	तत् तान्नमेयमागमत् भयं मे दारकौषेयकृताङ्गि भयनै पातिभोक्ति [यस्माद्भिद्रुतोऽनपवाति] तस्माददृष्टभयमागमिष्यते ± 3 8 ~ 18	. . . ± 670 ~ 682	. . . ± 3 9 ~ 50
8	तत् प्रस्तुतो दिग्भय	~ 18	~ 682	~ 50
	III			
9	भयोध्याविषया श्रम्य धौम्यमाक्षणसंस्थित । यस्मादेकदशपण्डे एवं धारणेनासि सत्स्थित । } तस्माद्भुङ्क्ष्वरयोः भूयः सहायकस्यमादणि ॥ } भयोऽवाप्तसि यो सिद्धिरस्तु स्वयमाश्रमममकोपजीवन 11 यक्षुररोम्य भवति सिद्धिस्वास्मानुमहोभि 12 उपाध्यायेनानुज्ञात 13 मूत्रपुरीष भक्षयस्व लघु देहो ऋत यस्मादशुच्यन्न दवाति यस्मादन्न वृषयसि तस्मादनपत्यो भविष्यसि न विराज शपथ मम प्राक्षणस्य चापि क्षुरो निशितस्त्रीहणवाञ्छरा । } विपरीतक्षत्रिय न शक्नोऽह दापमन्यथा कर्तुम् 16 तथा सुखमुपलभ्यते 17 वञ्चाहत द्वापचल	~ 19 ~ 29 ~ 30 cf 83 cf 102 cf 126 cf 127 ± 132 ^{abc} cf 133 ± 187 ^d	~ 684 ~ 695 ~ 696 cf 743 cf 762 cf 779 cf 780 ± 786 ^{abc} cf 787 ± 842 ^d	~ 21 ~ 29 ~ 30 cf 87 cf 103 cf 132 cf 133 ± 138 ^{abc} cf 139 ± 186 ^d

	Javanese Text.	Crit. Ed.	Cal. Ed.	Mad. Ed.
IV				
Page 18	सत्र यशमहं पूर्वे श्रोतुमिच्छामि भागवम् । . .	= 5. 3 ^{ab}	= 865 ^{ab}	= 4. 13 ^{ab}
21	प्रेक्षणीयतराकृति . . .	± 8. 17 ^d	± 958 ^d	± 7. 19 ^d
22	सन्ध्यहोरात्रकालाभा
	यदि पुत्रो मुनेः सत्यम्
	सञ्जीवतु मम प्रिया . . .	= 9. 4 ^d	= 967 ^b	± 8. 4 ^d
	आयुनीति गतायुषः . . .	± 6 ^d	± 970 ^b	± 7 ^d
	पूर्वकर्मफलं च तत्
	आयुषोऽर्थे मदेहि त्वम् . . .	± 10 ^a	± 973 ^c	± 11 ^a
V				
23	नामतादर्थ्यैर्ज्ञबलाग्र
	क्षीरोदोद्योःश्वास्तथा
24	जरातिक्षयमित्याहुः जहत् कादगिकस्य वज्रयम् जरत्कादरिति वृत्तः	~ 36 3-4	~ 1657	~ 32. 3-4
25	के भवन्तोऽवलम्बन्ते वीरणस्तथमाश्रिताः । तापसः कृतबलेन . . . सपद्यतकर्म वयम् . . . जमरश्मं कृतं कर्म सन्तानं मेक्षये यतो । . .	= 41. 6 ^{ab} ~ 16 ^d	= 1818 ^{ab} ~ 1829 ^b	= 37. 6 ^{ab} ~ 16 ^d
26	नराः दुष्कृतिनो यथा . . .	± 13. 17 ^b	± 1039 ^b	± 10. 13 ^b
	यानि भूतानि सन्वीह जङ्गमानि स्थिराणि च । . .	± 42. 11 ^{ab}	± 1859 ^{ab}	± 38. 11 ^{ab}
28	अयुक्तो मर्षाद् क्षीणः
29	आयुःमहिम्नाख्यायमासीकं कथया मि ते । . .	± 14. 4 ^{ab}	± 1072 ^{ab}	= 11. 4 ^{ab}
30	पूर्वदेशे तु उपपन्नं तत्र पुनरुद्भवते । . . स होमेऽपि कुतो मया . . . तथा दासी अभिष्यसि . . .	± 15 ^{cd} . . . = 17 ^d	± 1085 ^{cd} . . . = 1087 ^d	± 16 ^{cd} . . . = 16 ^d
31	वत्साहकार्यपीडिता . . . पुकादश सहस्राणि . . . अथो भूमेः सहस्राणि . . .	= 16. 3 ^a . . . ± 3 ^a	= 1114 ^a . . . ± 1114 ^a	= 13. 3 ^a . . . ± 3 ^a
33	सतः क्षीराद्भूयुतम् . . . देवा यतस्ततो जग्मुः . . . धन्वन्तरिस्ततो देवः . . . ममेदमिति जल्पताम् . . . जनवशाद्भवयवा . . . सर्वे तद्गतमानसाः . . .	= 27 ^d ± 36 ^c = 37 ^a = 38 ^d . . . = 40 ^d	= 1139 ^d ± 1148 ^c = 1149 ^a = 1150 ^d . . . = 1157 ^d	= 40 ^d ± 52 ^c ± 53 ^a ± 54 ^d . . . = 56 ^d
34	क्षणाद्विचिन्तितमात्रो यतः . . . उदलितकुताशनप्रभम् . . . आदित्ये लोहितरक्ते . . . अग्नीनामपि कूटानि चागुरक्ताणि वेरुते । . .	~ 17. 20 ^a ± 21 ^a ± 15 ^d = 14 ^{ab}	~ 1178 ^a ± 1179 ^a ± 1173 ^d = 1174 ^{ab}	~ 14. 21 ^a ± 22 ^a ± 17 ^b = 15 ^{cd}

	Javanese Text.	Crit. Ed.	Cal. Ed.	Mad. Ed.
VI				
Page 35	महति रविचन्द्रो	~ 17. 8 ^{ed}	~ 1166 ^{ed}	~ 14. 9 ^{ed}
	वधैः प्रयाश्चमुपाद्यः	± 18. 3 ^a	± 1191 ^a	± 15. 3 ^a
	शेत पृथाधराजश्च	= 8 ^{ab}	= 1196 ^{ab}	= 8 ^{ab}
	सर्पसन्ने पतमाने पायको यः प्रघटयति ।	± 20. 4 ^{ab}	± 1239 ^{ab}	± 17. 4 ^{ab}
36	पुतस्मिन्नन्तरे काले गरुडस्य समुत्तमः ।	± 8 ^{ab}	± 1245 ^{ed}	± 8 ^{ed}
	गरुडो बछ्यान् तेषां मम शुभ्य सुवेजसा ।	= 10 ^{ab}	= 1249 ^{ed}	= 10 ^{ab}
	त्यस्यैवैव महाभागस्य देवः पुतगेखरः ।	± 10 ^{ed}	± 1249 ^{ed}	± 10 ^{ed}
37	एवं प्रभु प्रभुस्तपनः	= 10 ^{ed}	= 1252 ⁽¹⁾	= 13 ^b
	एवं नृपाणमनुत्तमं	= 21. 1 ^r	= 1279 ^{ed}	= 18. 2 ^a
	मातुरन्तिकमागच्छत्	± 23. 9 ^a	± 1316 ^a	± 20. 9 ^a
	दासीभूतास्वयं पुत्र	± 24. 8	± 1333	± 20
38	पक्षी तौ मारतः पातु चन्द्र सूर्यं दृष्टतः ।	± 25. 2 ^{ed}	± 1341 ^{ed}	± 21. 2 ^{ed}
	तिरसि मारतश्चाग्निः सर्पदेव शरीरकः ॥	= 2 ^d	= 1341 ^d	= 2 ^d
39	घर्षं मे ब्राह्मणो घघः	= 16 ^d	= 1361 ^d	= 19 ^d
	पापेभ्यपि रतः सदा	± 17 ^d	± 1362 ^b	± 20 ^d
40	हृत्तयं समथास्वसि	± 24 ^{ed}	~ 1365 ^a	~ 27 ^a
	कच्छपस्यं भविष्यसि	± 24 ^{ab}	± 1368 ^{ed}	± 27 ^{ab}
	कूर्मं त्रियोजनदेहः	± 31 ^b	± 1382 ^b	± 35 ^b
	पद् उच्छिस्तो योजनानि गजो ह्य द्विगुणयतः ।	= 26. 26 ^{ed}	= 1413 ^{ed}	= 22. 27 ^{ed}
	शतयोजनमायतं	= 27. 18 ^{ab}	= 1453 ^{ab}	= 23. 18 ^{ab}
41	मतीधिः विषेत्	= 19 ^a	= 1454 ^a	= 19 ^a
	भक्षयामास गरुडः तौ उभौ गजकच्छपौ ।	~ 20 ^{ab}	~ 1455 ^{ab}	~ 20 ^{ab}
42	अयमिन्द्रस्त्रिमुवने नियोगाद्रक्षणः कृतः ।	~ 27	~ 1462	~ 27
	न मिथ्या ब्रह्मणो वार्यं	± 28. 16 ^d	± 1485 ^d	± 24. 15 ^d
	भवतीन्द्रस्तु पथगः	= 2 ^d	= 1497 ^d	= 25. 2 ^d
	पतङ्गं धाडकिं कयानि सपतः फलप्यक्षकः ।	= 7 ^b	= 1501 ^b	= 7 ^b
43	सुखाव शोणितमन्धकः	± 5 ^d	± 1499 ^d	± 5 ^d
	सीङ्गधातमयस्वयं	± 13 ^b	± 1507 ^b	± 13 ^b
	सदा चानिमिषेक्षणी	± 14 ^{ed}	± 1503 ^{ed}	± 14 ^{ed}
44	अपि च दीक्षलोचनः	~ 20 ^a	~ 1515 ^a	~ 20 ^a
	वरदोऽस्तीति खेचर	= 30. 15 ^a	= 1536 ^a	= 26. 15 ^a
	अजरश्चामरश्च स्वयं अमृतेन विनाप्यहम् ।	= 15 ^{ed}	= 1537 ^a	= 15 ^{ed}
	सुरेपां पत्र वदयामि			
45	इदमानीतममृतं			
	खाता मङ्गलसंयुक्ताः			

VII

48	यायावरकुलोत्पन्न	± 34. 12 ^a	± 1633 ^a	± 30. 12 ^a
	ततः मभृति नाग्निर्नी चासुक्निः पर्यरक्षत ।	± 35. 2 ^{ab}	± 1642 ^{ab}	± 31. 2 ^{ab}

	Javanese Text.	Crit. Ed.	Cal. Ed.	Mad. Ed.
VIII				
Page 48	शोकिन्दमिषः संयुक्तः	~ 45. 12 ^a	~ 1945 ^a	~ 41. 13 ^a
49	पट्टिवर्षोपपालयत्	± 15 ^a	= 1949 ^b	= 15 ^a
	यथा पाण्डुमहाबाहुः	= 36. 9 ^a	= 1665 ^a	= 32. 9 ^a
	क्षुत्पिपासाश्रमातुरः	= 37. 7 ^b	= 1698 ^b	± 33. 7 ^b
	सा शुक्रिन्मार्दितो नव	= 36. 24 ^a	= 1683 ^b	= 32. 20 ^a
50	पितुः कण्ठेऽपि दुःखुभी	~ 37. 3 ^a	~ 1694 ^a	~ 33. 3 ^a
	फोपसंरक्तमयः	= 10 ^a	= 1701 ^c	= 10 ^a
	पश्य मे तपसो बले	= 4 ^a	= 1695 ^a	= 4 ^a
	मत्तं च सतरात्रेण	~ 14 ^a	~ 1705 ^a	~ 14 ^a
	श्रुत्येतां वर्षणां तात	= 17 ^a	= 1708 ^a	= 17 ^a
51	नैव धर्मस्तपस्विनां	= 20 ^a	= 1711 ^b	= 20 ^a
	द्विजो भूषा वयोसिगः	= 38. 34 ^a	= 1760 ^a	± 34. 37 ^a
	क भर्तास्वमितो याति	= 35 ^a	= 1761 ^a	= 38 ^a
52	दृष्टं दुःखलोक्यसं	= 36 ^a	= 1762 ^a	= 39 ^a
54	किंचिद्भूतो युधिष्ठिरः	= .	= .	= .
55	स्यपतिर्द्वैतसंपन्नो वास्तुविद्याविशारदः ।	= 47. 14 ^a	= 2039 ^b	= 43. 16 ^a
	अस्मत्तश्च महोद्विमान्	~ 21 ^a	~ 2036 ^a	~ 22 ^a
56	साक्षात्तोमसश्च यजोऽपि वक्ष्यन्त्य बह्वः	± 50. 1 ^a	± 2097 ^a	± 45. 30 ^a
	कृष्णः सर्वगुणोपेतः	± 15	± 2111 ^b	± 45 ^b
	रामो यथाश्वास्तविद्	± 16 ^b	± 2112 ^b	± 46 ^b
	दुष्प्रेक्षणीयंश्च भगीरथोपमं बर्ह	± 16 ^a	± 2113 ^a	± 40 ^a
	नार्यं बाहः स्यविरोऽयं मतो मे	= 51. 1 ^b	= 2114 ^b	± 48. 1 ^b
57	सर्पावसर्पं भद्रं ते दूर् गच्छ महाविप । }	of. 463 ^b	± 2190	± .
	जगन्मन्त्रयशस्ते भास्वीकवचं स्मर ॥ }	= 51. 17 ^a	= 2135 ^a	= 23 ^a
	सत्रं ते विरम्येतत् न पठेयुर्दिहोरागाः ।	± 19 ^a	± 2137 ^a	± 25 ^a
	सुवर्णं रजतं माश्व यत्तद्व्यद् द्विजोत्तम ।	± 53. 11 ^a	~ 2176 ^a	~ 48. 11 ^a
58	घनं दातुमर्हति	~ 53. 11 ^a	~ 2176 ^a	~ 48. 11 ^a
	अर्हं दातुः सुवसानामरुपः	± 20	± 2186	± 20
	लोकेन्द्रमिन्द्रो मानवेतरेषु ।	± 20	± 2186	± 20
	धर्मात्मानं येन च युक्तमेव	± 20	± 2186	± 20
	सैषांश्च युष्मद् धनमेव किंचित् ॥	± 20	± 2186	± 20
IX				
58	किं नाम सर्वसन्नेऽस्मिन् पतिता हन्यवाहये ।	± 52. 1 ^a	± 2142 ^a	± 47. 1 ^a
59	सहस्राणि बह्वृषसिन्धुताम्यर्जुनादि च ।	= 2 ^a	= 2143 ^a	= 2 ^a
	योजनस्थ तु विस्तराः	± 21 ^a	± 2161 ^a	± 22 ^a
	सप्तशीर्षाक्षिशीर्षाश्च पञ्चशीर्षाक्षया परे ।	± 20 ^a	± 2163 ^a	± 20 ^a
	दातुमर्हति पात	± 20 ^a	± 2163 ^a	± 20 ^a
	जपो जयेतिदासोऽयं भोतव्यो विजिगीषुषा ।	± 56. 19	± 2302 ^a - 03 ^a	± 51. 21
60	महो विजयते कृत्वां शार्ङ्गैश्च पराजयेत् ॥ }	± 20 ^a	± 2318 ^a	± 49 ^a
	श्रावयेद्भ्रातृणां प्रादे	± 20 ^a	± 2318 ^a	± 49 ^a

	Javanese Text.	Crit. Ed.	Cal. Ed.	Mad. Ed.
Pago 60	अक्षयं तस्य सखायं वषायतेतिपद्युं हि तस्य	- 29° ± 29 ^d	- 2318° ± 2315 ^d	± 49° ± 49°
	X			
63	असाहनिहृतो महत् द्वीपे संस्थाः स्वयं यच्छ पुनः कन्या भविष्यति	± 57. 71° ± 63 ^d	± 2416° ± 2403°	± 53. 15 ^a ± 121 ^d
65	इदं तु श्रोतुमिच्छामि कुरूणां यन्त्रमादितः । प्रविश्याः सागरान्तायाः पुण्यस्वाध्यायसंगुष्टा घातरक्षनिपेक्षिता	± 62. 2° ± 3° - 64. 22 ^a - 21 ^d	± 2800° ^a ± 2801° - 2869° - 2868 ^d	± 59. 21 ^b ± 79. 2° - 81. 27 ^a - 26 ^d
69	सह सरानियाशयन् चक्राङ्कितवरतलः घोरराज्येऽभिषिच्यता घोरराज्येऽभ्युपगच्छ कस्य त्वं दुष्टतापसि	± 68. 4° - 15 ^d - 18 ^d	± 2991° - 3004 ^b - 3006 ^d	± 85. 10° - 86. 25 ^d - 39°
70	एकोऽहमस्मीति साक्षात्पश्यति कर्माणि आदित्यचन्द्रायनिलोनलम् घोर्भूमिरापो हृदयं यमस्य । अहम्ब्रह्मास्मिन् वने च सन्ध्ये धर्मस्य जामाति नरस्य वृत्तम् ॥ परिपत्य यदा सुतुर्धरणीरेषुगुणितः । चिदुराखिलेऽङ्गानि किमिहास्वधिकं सुखम् ॥	± 27° ~ 30° ± 29 - 52° ^a ± 52° ^d - 78° ^a - 76 ^b - 80 ^d ± 69. 29° - 30° - 49 ^b	± 3015° ~ 3018° ± 3017 ± 3010° ^a ± 3010° ^d ± 3006° ^a - 3004 ^b ± 3008° ± 3103° - 3103° - 3123 ^b	± 39° ~ 41° - 41 ± 74° ^a ± 74° ^d ± 114° ^a - 112° ± 124° ± 88. 2° - 2° - 12° ^b
71	अतिक्रम्य पुत्रले बालोऽपि बलवानयम् । कथयन्ती न लज्जते यथेष्टं गन्वतां स्वया भरस्व पुत्रं दुश्मन्त्र सत्यमाह शकुन्तला	- 52° ^a ± 52° ^d - 78° ^a - 76 ^b - 80 ^d ± 69. 29° - 30° - 49 ^b	± 3010° ^a ± 3010° ^d ± 3006° ^a - 3004 ^b ± 3008° ± 3103° - 3103° - 3123 ^b	± 74° ^a ± 74° ^d ± 114° ^a - 112° ± 124° ± 88. 2° - 2° - 12° ^b
72	येनेवं भारतं कुर्वन् XI शुश्रुमकश्च मां विप्र पूर्वाशतसंभवे सप्तः शृणु राजन्मम सोमं पुर द्वैपायनव्रते	- 52° ^a ± 52° ^d - 78° ^a - 76 ^b - 80 ^d ± 69. 29° - 30° - 49 ^b	± 3010° ^a ± 3010° ^d ± 3006° ^a - 3004 ^b ± 3008° ± 3103° - 3103° - 3123 ^b	± 74° ^a ± 74° ^d ± 114° ^a - 112° ± 124° ± 88. 2° - 2° - 12° ^b
73	पद्म वर्षाणि चिराणि तं विना न हि जीवेयं मृतं संजीवयाम्यहं आयुष्यः न चिरं मृतः अथ प्रसादाच्च जहाति मां सृष्टिः तव पश्येत्सन्निहितं नास्ति शक्यं समुद्रवः यो ब्राह्मणोऽयं प्रभृतीह कश्चिच्च मांसं पानं तथा मोक्षप्राप्त्यति दुर्भेदिः प्रसहत्या निशापयेत्	~ 71. 25° ± 29° - 30° ± 42° - 54° - 54° ^a	~ 3209° ± 3214° - 3215° ± 3237° - 3250° ~ 3250° ^a	~ 60. 28° ± 33° ± 34° ± 55° - 71° ~ 71° ^a

	Japanese Text.	Crit. Ed.	Cal. Ed.	Mad. Ed.
Page 77	भक्तिमत्तन्तावञ्जितः गुरुपुत्रीन्तव मम विद्यासिद्धिं न ते अतः कपिपुत्रो न ते कश्चिज्जातु पाणिं ग्रहीष्यति । 78 कारं त्वं तास्त्रनखी द्यामा तस्य शुक्रस्य कन्याहं 79 हे वञ्जितं विद्यातोऽहं 80 मत्तावतां देवयानी जीवितं यद्य मे स्थितम् । बहस्य भार्या धर्मेण देवयानीं सुमप्यमास् । 81 कः क्षिपं स्मष्टुमर्हति न नर्मयुक्तं वचनं हिनस्ति न स्त्रीषु राजस्य विवाहकाले । प्राणस्यैव सर्वेष्वनापहारे पञ्चावृत्तान्याहुर्पातकानि ॥ देवयानीमहं दासीं 82 बाह्यं दासीं नृपेन हि मिथ्याचारस्य धर्मेण वीर्यं भवति नाहुप । तस्याजरा स्वामिचिराज्जैयिष्यति कुर्जया । 83 अणुहस्त्युच्यते कुपिः अथर्नमयसंविप्तः तस्मिन्नामुपजतिमवाप् । जरेयं न विरोधो मां नार्हं नृपा मवीभ्येतम् सितस्त्राभ्रवयेदिय तां जरां नाभिकामये 84 यत्वं मे हृदयाजातो तस्मादराज्यधुक्तास तस्मात्प्रसा सन्मुखेहं तस्माद्गुह्यो भियः कामो न ते संपास्यते क्वचित् । जरादोषस्त्वयोकोपं तस्मात्वं प्रतिमासते । 85 प्रीतोऽस्मि तव रूपेण गृहाण वीर्यं लोऽहम् । आतरोऽस्त्वाभिपाः स्मृताः अन्मक्षः शरदक्षिणम् वायुमक्षः पुनः पुनः एकपादस्तु पयसासा 86 केनापि सुखस्वप्ना यथाति नार्हं देवमनुष्येषु क्षीणे पतितास्त्रराजम् तवेदं दौहित्र इति कस्य त्वं युवा दासवत्स्वरूपो भगवन् 87 अहं ययातिनामो नहुपुत्रः पूरोः पिता सर्वभूतायमान्वा यं लोकनिधिः सुरेन्द्र शान्तिफलं प्रीणीष्येतास्तृणकेनापि राजम्	± 72. 7 ^d ~ 16 ^{cd} = 19 ^{cd} = 73. 17 ^a = 19 ^a ± 75. 9 ^{ab} = 76. 33 ^{ab} = 77. 12 ^d = 16 = 78. 35 ^{cd} = 33 ^d = 34 ^{cd} ± 37 ^d = 38 ^a ~ 79. 5 ^a = 6 ^d = 7 ^a ± 7 ^a ± 11 ^a = 18 ^{cd} ± 22 ^{cd} ± 80. 10 ^{ab} ± 82. 5 ^d = 81. 14 ^a ± 15 ^a ± 16 ^{ab} ± 83. 1 ^a = 2 ^a ± 3 ^d ± 7 ^a ± 84. 1 ^a = 1 ^b ± 88. 3 ^a	± 3262 ^d ~ 3271 ^{cd} = 3274 ^{cd} = 3295 ^a = 3297 ^a = 3341 ^{ab} = 3392 ^{ab} ± 3406 ^d = 3412 = 3459 ^{cd} = 3454 ^{cd} = 3457 ^d = 3458 ^{cd} = 3461 ^d = 3462 ^a ~ 3471 ^a = 3472 ^d = 3474 ^a ± 3474 ^a = 3478 ^a = 3485 ^{cd} ± 3490 ^{cd} ± 3516 ^{ab} ± 3535 ^d = 3548 ^a ± 3449 ^a ± 3550 ^{ab} ± 3564 ^{cd} = 3565 ^a ± 3566 ^d ± 3570 ^a ± 3577 ^a = 3577 ^b = 3666 ^a	± 61. 7 ^d ~ 18 ^{cd} ± 21 ^{cd} ± 62. 20 ^a = 22 ^a = 64. 16 ^{ab} = 65. 40 ^{ab} = 66. 20 ^d ± 25 ± 67. 60 ^{cd} = 54 ^{cd} = 59 ^{cd} ± 62 ^d ± 63 ^a ~ 68. 5 ^a ± 6 ^d ± 7 ^a ± 7 ^a = 12 ^a ± 10 ^{cd} ± 69. 10 ^{cd} ± 71. 5 ^d = 70. 17 ^a ± 17 ^a ± 15 ^{cd} ± 72. 1 ^a = 2 ^a ± 3 ^d ± 7 ^a ± 73. 1 ^a = 1 ^b ± 77. 3 ^a

Japanese Text.		Crit. Ed.	Cal. Ed.	Mad. Ed.
XII				
P. 30	68 यद्योजांतास्तु यादयाः त्वयोर्ययवनाः स्मृताः । हृद्योऽथ युता भोजा अनोस्तु म्लेच्छजातयः ॥	± 80. 26	± 3533	± 69. 32
89-90	Geneology of the Pāṇḍavas	.	.	.
92	सुसुः शोचनमाकृति	.	.	.
	चान्तस्य जज्ञे संतानः	= 92. 18 ^a	= 3883 ^a	= 90. 21 ^a
93	द्विष्याभरणभूयिता	= 27 ^b	= 3891 ^b	= 49 ^d
	संयत्तराम्नाताम्नासाय	± 42 ^{cd}	± 3906 ^{cd}	± 91. 1 ^{ab}
94	यत्तमयं कृतं राजा	± 48 ^e	± 3912 ^e	± 11 ^d
	स्विरयोदन सहस्र दश जीयन्ति	~ 93. 19 ^{cd}	~ 3938 ^{cd}	~ 92. 20 ^{cd}
95	स्त्रीभोगान्पयैर्विष्यति	= 39 ^e	= 3959 ^e	= 43 ^d
	पद् द्विरादि न संगमः	.	.	.
96	वीरं पुत्रं गृह्यायेमं	~ 94. 36 ^{cd}	~ 4003 ^{cd}	~ 93. 37
97	सत्यं वादं हि ते पुत्रं ब्रह्मचर्याय मे मूलं पुत्रकार्यं भविष्यति । भीष्मोऽयं निमग्नं श्रुत्वा (sio).	~ 88 ^{ab}	~ 4060 ^{ab}	~ 94. 66 ^{ab}
98	सत्यवत्या मते स्थिताः प्रमादादश्रुतमतः देहक्षि (sio) धर्मवादिनः ।	= 95. 5 ^e ~ 96. 11 ^{cd}	= 4071 ^e ~ 4091 ^{cd}	= 95. 6 ^d ~ 96. 17 ^{cd}
102	रोगपीडितयक्षाभिभूतसंगमः	~ 57 ^e	~ 4143 ^e	~ 98. 7 ^d
103	पाणिप्राहस्य तनय . अयोग्यस्ते भगवन्त भरात्यन्तस्तव रेतः .	= 98. 5 ^e ~ 10 ^{cd} ~ 15 ^b	= 4177 ^e ~ 4183 ^{cd} ~ 4191 ^b	= 99. 10 ^{cd} ~ 16 ^d ~ 20 ^b
104	सर्वभूतहितं कर्म विनिकल्पं तपोकर्म तव दर्शं प्रवह्यामि	~ 10 ^{cd} ~ 15 ^b	~ 4183 ^{cd} ~ 4191 ^b	~ 16 ^d ~ 20 ^b
105	मुखाश्रुपाता यथेच्छा भीष्मस्य मम संततं तत्पुत्रे संशयः प्रयम् (sio) यथा सद्यः प्रपद्यते मित्रवश्यामश्रयः . विरूपोऽहं विसहितं	~ 99. 32 ^{cd} ± 40 ^{cd} ~ 38 ^d ~ 42 ^{cd}	~ 4255 ^{cd} ± 4262 ^{cd} ~ 4260 ^b ~ 4265 ^{cd}	~ 101. 38 ^{cd} ± 45 ^{cd} ~ 43 ^b ~ 47 ^{cd}
106	नागायुतसममाणः . मातुः विगुणहेतुना सोऽप्रिये न शोकं शल्यः कुत वाचकमारजम् । पाण्डुरस्य तु संदेहः	= 100. 9 ^{cd} ~ 10 ^{cd}	= 4282 ^{cd} ~ 4283 ^{cd}	± 102. 11 ^{cd}
106-7	यस्मात्पाण्डोस्तु पुत्रकः तस्मात्पाण्डुः भविष्यति	~ 17	~ 4291 ^{cd}	~ 19
XII (bis)				
107	किं कृतं कर्म धर्मेण कश्चिद्भ्राष्ट्रं दण्डं स्यात्	= 101. 1 ^{cd} ~ 3 ^d	= 4305 ^{cd} ~ 4307 ^{cd}	= 103. 1 ^{cd} ~ 4 ^d
108	भीमव्रतं सदाकालं प्रतिपत्तिं निगद्यते । पातङ्गानां सुधेः पुच्छं निशितं दम्भघातकम् ।	~ 24 ^{ab}	~ 4332 ^{ab}	~ 32 ^{ab}

	Japanese Text.	Crit. Ed.	Cal. Ed.	Mad. Ed.
Page 108	अल्पदोषस्वापराधो धर्म इष्टस्य दुष्कृतः । शूद्रयोर्नो भविष्यसि	~ 101. 25	~ 1333	~ 103. 34
109	चतुर्वर्षेषु दोषे च भविष्यादिति पातकः । परे न कुर्वते पापं यमो विदुरजन्मना सर्वकुशलपुण्यपुण्य	~ 26 ⁴⁴⁹ ~ 27 ⁴ ~ 28 ⁴	~ 4334 ⁴⁴⁹ ~ 4335 ⁴ ~ 4336 ⁴	~ 33 ~ 37 ⁴ ~ 38 ⁴
110	यदुच्छ्रेष्ठ विदुष्यतयुधोपाय देवतातिथिपूजने	cf. 104. 1 ⁴ cf. 2 ⁴ = 4 ⁴	cf. 1382 ⁴ cf. 4383 ⁴ ± 4384 ⁴	cf. 105. 1 ⁴ cf. 2 ⁴ ± 4 ⁴
111	वेदाहमिति तत्सर्वम् अस्मि मे दुर्योधनं देव धनुषश्चभारसदा यस्मान्ना सह जातोऽयं	cf. App. I, No. 58 ± 104. 13 ⁴ = 15 ⁴	cf. 4393-01 ± 4102 ⁴ = 4404 ⁴	± 105. 24 ⁴ ± 27 ⁴
XIII				
112	कथं पुत्रप्राप्तं जज्ञे संवारसद्वयम्	= 107. 3 ⁴ cf. 9 ⁴	= 4485 ⁴ cf. 4491 ⁴	. cf. 110. 24 ⁴
118	नम्राभ्रिण मासज्ञेः जन्मसप्त प्रमाणेन ज्येष्ठो राजा सुचिष्ठिः । यस्मिन्नहनि दुर्योधनं जज्ञे दुर्योधनस्य । तस्मिन्नहनि भीमोऽपि प्रजज्ञे सुमहाबलः ॥	± 24 ⁴ cf. 1142 ⁴	± 4506 ⁴ ± 4507 ⁴⁴⁹	± 40 ⁴ .
114	सुचिष्ठिरो राजपुत्रो ज्येष्ठो नः कुलधर्मनः । माता स्वपुणतो राज्यं न तस्मिन्वाच्यमस्ति नः । अयं स्वमन्तरस्तस्मादपि राजा भविष्यति ।	= 26 = 27 ⁴	= 4511	~ 69 ± 70 ⁴
115	List of names of the 100 Kauravas (totalling 781)			
	आयुः स च स्वादधिकः
116	अरण्ये तिष्ठ सततं अहं किंमनुनामः स्वपादं हिसितो यस्मात् मास्य स्नेहहितं तदा	± 109. 26 ⁴ = 25 ⁴ ~ 28 ⁴	± 4585 ⁴ = 4583 ⁴ ~ 4588 ⁴	± 108. 65 ± 64 ⁴ ~ 68 ⁴
117	इष्टं दत्तं सपत्न्यं	= 111. 24 ⁴	= 4668 ⁴	= 108. 23 ⁴
118	अष्टमे गच्छति स्वामी	~ 112 31 ⁴	~ 4713 ⁴	~ 68 ⁴
119	व्युद्यमानः पतिं कार्यो भूणहस्याकृतं परं अनुज्ञाता त्वया देवं	= 113 17 ⁴ ± 17 ⁴ = 37 ⁴	= 4732 ⁴ ± 4733 ⁴ = 4751 ⁴	= 109. 43 ⁴ ± 43 ⁴ ± 67 ⁴
120	संवारसं गतं मासे द्वन्द्वदेवसमायुक्तं ज्येष्ठो शुक्राष्टमे मासे । द्विवामयगतं युर्वो शिष्यो पूर्णं सुपूजिते ॥ पुत्र परमविधिः सद्यः सर्वयलिनां श्रेष्ठः दिवा यत्र विचरिष्यता	~ 114. 1 ⁴ ± 4 ± 6 ⁴ ± 10 ⁴ ± 11 ⁴	~ 4759 ⁴ ± 4764 ± 4766 ⁴ ± 4773 ⁴ ± 4775 ⁴	~ 110. 14 ⁴ ± 20 ± 22 ⁴ ± 50 ⁴ ± 51 ⁴

	Javanese Text.	Crit. Ed.	Cal. Ed.	Mad. Ed.
Page 121	पस्मिकाहे नु भीमेति अश्वे भरतसत्तम । दुर्योधनश्च जयते अप्रमेयपलोत्साहः जातमाये सुमारे तु कार्तवीर्यसमः सुमिति रूपसम्पद्युणोपेतो अनुसंयत्सरे जाताः काममोगान्परित्यज्य व्यतीतं आधमे स्थितः वाल्मीक्याय सत्पराः यथैके परिके शतम् एक पूर्वं विप्रम्यतः विश्राग्तो मदमोहितः जातः सह शरीः रूपं जातः परीप्सुश्च वेदोपवेदसर्वास्त्रः सप्तोपकुशल द्रोणे सममयद् द्रोणः अश्वत्थामादो जातः प्रतिज्ञाद्वाभ्यगतं अश्वत्थामेति वालोड्यं नाधोत्रियः श्रोत्रियस्य हीनदीनो वरः सत्तम । नाराजा संगते राज्ञा सखिपूर्वोत्संगते ॥ मन्त्रं कार्यमिति किंचित् त्वत्समो भवितुं लोके विमोक्षादानसंपादने यदि शिष्योऽसि मे पुत्र पदपाकृति गङ्गास (slo) समवाधिव कुञ्जरो अनाहतोपट्टाणाम् सभेयं समसम्भ्या बलं धर्मोऽनुवर्तते सुधाकिरप्रमेयश्च अङ्गनाथो भविष्यति न ते महास्रत्रियसूतहृद्गदः प्रतोदो गृह्यतां तेन XIV क्षमिणो माहाणा वयं श्रुतं मे जगत् (?) ह्येतां वारुण्यं अलोहं नितिशतं शस्त्रं आग्नेयमिति हे भीम सीङ्गदं द्रोणवल्गुनमः वारणी पट्टिहायनौ उदासीनो निरीक्षस्व किमनेन चिरं कालं वालोड्यि वीचनं प्राप्तः	± 114. 11 ^{ab} 17 ^c 28 ^c 29 ^a 115. 18 ^a 21 ^a 117. 20 ^c ~ 119. 14 ^{ab} 17 ^c ± 33 ^b ± 120. 2 ^a ± 121. 5 ^m ~ 14 ± 122. 9 ~ 42 ^m 123. 6 ^c 14 ^c ± 33 ^c 124. 31 ^d 126. 18 ^a 19 ^a 19 ^d ~ 35 ^{ab} ~ 127. 6 128. 8 ^c ± 129. 12 ^m 133. 19 ^c ~ 134. 14 ^{ab} 140. 2 ^d 141. 23 ^c 142. 20 ^m 21 ^m 143. 31 ^a	± 4776 ^{cd} -77 ^{ab} 4779 ^b 4792 ^a 4794 ^m 4853 ^a 4856 ^c 4918 ^c ~ 4978 ^{cd} 4981 ^c ± 5016 ^b ± 5073 ^d ± 5106 ^m ~ 5116 ± 5144 ~ 5216 ^m 5237 ^c 5245 ^c 5264 ^c 5344 ^d 5396 ^m 5397 ^m 5397 ^c ~ 5414 ^{cd} 5424 5507 ^d ± 5666 ^m 5755 ^c ~ 5781 ^{cd} ± 5963 ^d 6007 ^d 6026 ^m 6027 ^m 6076 ^m	± 110. 60 113. 3 ^c 17 ^a 19 ^b ± 114. 23 ^c 35 ^c 116. 24 ^d 119. 2 ^{ab} 5 ± 121. 2 ^d ± 122. 14 ^m ~ 23 ± 123. 11 ~ 124. 69 ^c 125. 0 ^c 16 ^c 35 ^c 127. 43 ^d ± 129. 17 ^m 18 ^m 18 ^d ~ 36 ^{ab} ~ 130. 6 131. 76 ^d ± 135. 12 ^m 140. 20 ^m ~ 141. 14 ^{cd} 148. 2 ^d ± 149. 23 ^d 150. 21 ^m 24 ^m ± 153. 30 ^m

	Japanese Text	Crit Ed	Cal Ed	Mad Ed
Fago 146	मटोपम कचोवेनी तस्माद्वटोल्कच (नाम)	~ 143 31	~ 607D	~ 153 33
147	भीमसेनाजुनवलात् अर्धं यैक्ष्य सर्वस्य भीमो युक्ते महाबल ।	- 144 14 ^e = 145 6 nd	= 6090 ^e = 6103 rd	= 14 th ± 154 10 rd
148	मा पिता क्रू-द मा मातर अनेनाह वयिप्यामि राक्षस पुरुषादकम् ।	± 147 21 st ± 22 nd	± 6201 ^a ± 6202 rd	± 156 23 rd ± 24 rd
150	ध्रुव (sho) हे राक्षसा सर्वे			
XV				
152	एष द्रोणस्य श्रुत्यवे साक्षादग्नि महाबल आज्याहोतिकल लभेत् कृष्णा नीलोत्पलाक्षिणी	± 155 40 ^d	± 630 th	± 162 68 ^d
153	नीलकुक्षितमूर्धना पद्मकेसरान्वनम् अस्या ध्रुवा तथा क्रोशात् घट्टत्वात् घर्माधुरसभवात्	± 43 st = 42 nd ~ 43 rd ~ 49 th	± 6399 st = 6399 st ~ 6400 rd ~ 6406 th	± 70 st = 70 st ~ 71 st ~ 78 th
154	पतिं देहि (5 times) धर्मज्ञ, दूर, बलवान्, } कृतविधा, विपयद्	~ 157 10 th	~ 6430 th	~ 164 22 th
156	कामवर्ण कामगम शतसख्या सुतिष्ठेच्छा सम्पृति मित्रद्वयम् अद्वयत द्युत दे वाय	± 158 51 st	± 6489 ^a	± 167 17 st
158	क्षत्रियाणां बल तेजो ब्राह्मणानां क्षमा बलम् ।	= 165 28 th	= 6616 th	± 173 52 th
161	तस्मात्त्वमद्य प्रभृति पुरुषादो भविष्यसि ।	= 166 9 rd	= 6708 rd	= 174 16 rd
163	यस्माद्वसदत्त वाप	= 35 th	= 6734 th	= 41 th
164	परमात्मनमहाद्विजात्			
165	सुवासोऽह महाभाग	± 168 8 th	± 67 4 th	± 176 8 th
167	उर्ध्वं मित्रोज्ञात मध्याह्न हव आस्कर	~ 169 21 st	~ 6810	~ 177 23
168	आपोमय जगत्सर्वं	± 171 18 th	± 6809 th	
177	कुन्मकारस्य शालायां	= 176 6 th	= 6950 th	= 181 6 th
178	श्रुण्वन्तु पाथिवा सर्वे एष्टुश्च इहो वच । } तदिदं धनुश्च कक्षमिमे पञ्च बाणा । } भस्माक्षयं दर्शय	~ 34 ~ 179 7 th	~ 69 8 ~ 7040 th	~ 35 ~ 183 7 th
180	करय यथा क्षत्र धनुर्धरश्च नास्मि कर्ण धनुर्वेदो ब्राह्मणोऽस्मि युधा सेध	~ 181 16 = 19 th = 19 th	~ 7101 = 7101 th = 7103 th	~ 184 10 = 26 th
181	कृष्णोऽहमस्मीति निषीक्य पादौ } युप्रिष्ठिराजमीदृश राज । } स्वेष्टाणि दद्यात् क्रुण्वोऽभ्यवन्दन् } सर्वैव तस्याप्यनु रौहिणेय ॥ }	= 183 4 rd ± 5 th	= 7150 th ± 7151 st	± 185 25 rd ± 26 th
182	समो वयं सुतिरश्च दमनम्			
183	वयं हि क्षत्रिया राजन्	= 187 9 th	= 7206 th	= 188 9 th

	Javanese Text.	Crit. Ed.	Cal. Ed.	Mad. Ed.
Page 184	एकस्य भागो विहिताः	± 187. 26 ^a	± 7241 ^a	± 188. 23 ^a
185	यथा [च] प्राह कौन्तेयः तथा धर्मो न संतपः । .	= 188. 19 ^a	= 7271 ^a	± 56 ^a
186	स्थाणुरिवायतस्थे	± 189. 16 ^a	± 7291 ^a	± 190. 16 ^a
187	पश्च राश्रीः पुनः कन्या	~ 190. 14 ^a	~ 7312 ^a	~ 191. 39 ^a
189	न रोषते विमहो मे	= 195. 1 ^a	= 7441 ^a	± 195. 76 ^a
XVI				
193	एकशीलसमापारी	= 201. 4 ^a	= 7624 ^a	= 203. 3 ^a
	आत्ममांसानि होमन्तौ	± 8 ^a	± 7627 ^a	± 7 ^a
	अग्रये च पितामहाः			
194	प्रणष्टवृत्तिद्विजा	= 202. 32 ^a	= 7673 ^a	= 59 ^a
	सुज्यतां प्राथेनीयेका प्रमदेति महातपाः । . .	± 203. 10 ^a	= 7689 ^a	± 68 ^a
	तिलं तिलं समानीय	= 17 ^a	= 7696 ^a	± 77 ^a
196	ग्रीपया नः सहासीनान्मन्योऽन्योऽभिदूरीयेत् । .	± 204. 28 ^a	= 7740 ^a	± 123 ^a
197	का च एवं कस्य वामजा	± 206. 17 ^a	± 7792 ^a	= 202. 17 ^a
	पेरायतदुलोपसः	± 18 ^a	± 7793 ^a	± 18 ^a
200	प्राहभूता एवं			
202	दुहिता वसुदेवस्य	= 211. 18 ^a	= 7923 ^a	= 206. 19 ^a
	कमिषेया न भोदयेत्			
203	केलासिनिखरोपमः । नीलवासा	± 212. 20 ^a	± 7950 ^a	± 209. 50 ^a
	कः कुर्यात्पुरुषो भुवि	= 213. 4 ^a	= 7966 ^a	= 210. 5 ^a
XVII				
205	अभीतो मन्युः तस्मादभिमन्युनामः	~ 60	~ 8037	~ 212. 8
	कृष्णस्य सदृशः सीधे	± 70 ^a	± 8037 ^a	± 13 ^a
	एकवर्षान्तरे पुनः ग्रीपदेया तपस्विनः । . .	± 79 ^a	± 8046 ^a	± 23 ^a
	तदग्रादित्यस्तकाशः कृष्णवासाः	± 214. 31 ^a	± 8081 ^a	± 214. 15 ^a
206	पादकाश्याशनं दयात्			
207	पाणिभेदयति ते पुनः	= 216. 24 ^a	= 8199 ^a	= 135 ^a
	धैर्यान्तकरणौ घोरा	= 25 ^a	= 8200 ^a	= 136 ^a
	युगात्तामिसमप्रभाः	± 32 ^a	± 8208 ^a	± 144 ^a
209	नात्र सखा ते संस्थितः	± 219. 13 ^a	± 8300 ^a	± 216. 14 ^a
211	रथमन्तः सर्वभूतानां रूपस्वरूपपावकः । . .	± 220. 22 ^a	± 8353 ^a	± 68 ^a
	सर्वं धर्मादुश्च साधनं त्वामाहुस्त्रिविधं पुनः ॥ .	= 23 ^a	± 8354 ^a	± 69 ^a
213	सुयो भूया रश्मिभिर्जातयेवो	= 223. 16 ^a	= 8419 ^a	= 217. 34 ^a
	शिवस्त्राता भवासाकं मासानय विनाशय । .	= 18 ^a	= 8421 ^a	= 36 ^a
XVIII				
214	परिक्रम्य ततः सर्वं त्रयोऽपि भरतर्षभ । } ***** सहितः समुपाविशन् ॥ }	± 225. 19	± 8479	± 218. 53

ADDENDA ET CORRIGENDA

I

✍ In the article entitled 'On the South-Indian Recension of the Mahābhārata', Prof Winternitz has given, in parallel columns, extracts from a Grantha MS (Which 65) belonging to the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, with the corresponding passages of the Bombay ed (Śaka 1799), *Ind Ant* 27 (1898) 69-81, 92-104, 122-133. The extracts comprise (according to the Bombay text) 1 1 1-150, 252-275, 2 33 205, 370-396, 3 186-188, 5 30 to 5 1, 6 25, 12 4 to 13 6*, 14 6 to 15 11, 16 22-25, 20 10-16, 21 14 to 22 12, 23 21*-27, 26 5 to 27 4, 59 9-10 — In the *Druckprobe einer kritischen Ausgabe des Mahābhārata*, Leipzig 1908, Prof. Luders has published a specimen of the constituted text of the first 67 stanzas of the Ādi, together with the collations of 29 MSS (belonging to 6 different "versions") selected from Mbh MSS deposited in the following European Libraries: India Office, British Museum, Royal Asiatic Society (London), Bibliothèque Nationale (Paris), Königl. Bibliothek, Berlin, University Library, Edinburgh, University Library, Cambridge, Bodleian (Oxford), Königl. Universitätsbibliothek, Göttingen, Gesellschaft der Wissenschaften, Göttingen — Our important MS K₁ (India Office 2137) was included in this Apparatus Criticus.

The introductory stanza नारायण नमस्कृतं etc. is missing in S, it is therefore surely not original. It is retained here merely as an old mangala.

✍ At the end of the footnotes (p 5, column 1) to the salutational stanza (नारायण नमस्कृतं etc.), it has been erroneously stated that "M₁s do not contain any introd portion", the fact is that the

introductory portion was, through oversight, not collated at that time, and now, unfortunately, those particular MSS are not available at the Institute for collation.

1 Dev reads वृत्त (as in text), not लीति (as in the Vulgate)

3 " In the footnotes, for "D₁-s" read "D₁-s. s-s", since D₁ (which om the whole of 3^{ss}) does not contain the word in question at all.

5 For the reading लोमहृणि, of 1 2 70, 4 3, 5 1, and v 1 of these stanzas.

8 The reading of M (like that of T G) is वृत्त (and not वृत्त च), in fact, the whole of S has वृत्त here as elsewhere, in the sequel.

11 " Recurs *verbatim* at B 5 79 1. — J) Recurs in the Gita (1 25^a)

15 In the footnotes, add 'S om कुरु'

19 For the reading सुनिग of Weller, *ZII* 6 167, and Sukthanakar, "Epic Studies I, *JBBRAS* (NS) 4 158 ff.

23 Pecurs at 1 56 12 with S reading! — With line 3 of 21*, of 1 69 23^{ab} (सर्ववेदाभिगमन सर्व*)

26 For 22*, of Ram 1 3 2 (ed Bombay = Gerresio)

29 " Of Manu 1 11^{ab} (यत्तत्प्राणमव्यक्तं तिलं सद्यस्वायम्भवं), with तिल in the posterior half, like D₁ S (except T₁ G-s)

30 " The two Arjunamisra MSS, which (erroneously) read पश्येच्छ्वर (as in text) are contaminated from the Vulgate, the true Arj reading as follows quite conclusively from the comm itself, is पश्येच्छ्वर (as in B₁ D₁ s C₁) Of Winternitz, *Indol Prag* 1 65, and Sukthanakar, "Epic Studies II", *ABI* 11 167 ff.

37 Recurs at II 12 233 40, with the S reading in the first pāda यदुत्तुष्टुसिद्धिर्नि (but there again with v 1 यदुत्तुष्टु in some MSS), and another variant in the last pāda. Śaṅkarācārya cites the stanza as here, but with the S reading in the first pāda in his Bhasya on the Brahma Sūtra (1. II 30), Ānanda śrama ed p 313, but here again, one MS reads (as in text) यदुत्तुष्टु. The Ācārya, a Southerner, cites probably according to the S tradition. There is an echo of this stanza in Manu (1 30)

यदुत्तुष्टुसिद्धिर्नि स्वयमेवमुपपद्ये ।

स्वान्नि स्वयम्भिपद्यते तथा यमाणि देहिनि ॥

42 *) For a discussion of the variants आतमान् and एव च, of Weller, *ZII* 6 167, and Sukthankar, "Epic Studies I," *JBRAS* (NS) 4 161 ff

49 For the reading संज्ञेय, of Weller, *ZII* 6 167, and Sukthankar, "Epic Studies I," *JBRAS* (NS) 4 164 ff

53 For the Ganesa interpolation in passage No 1 of App I, of Winternitz, *JRAS* 1898 380 ff., Venkatachellam, *Notes of a Stud.* 24 ff., Iuders, *Deutsche Literaturzeitung*, 1929, Sp 1144

57 *) = 1 54 21^{ad}.

60 Line 1 of 27* = (var) 1 56 13^{ab} (v 1 रातसहस्र दि for 'सहस्राद्य', where it, no doubt, originally belongs — Line 2, which has been framed up as a counterpart of 61^{ad}, is repeated in S later, being subst. (together with 4 other lines) for 1 56 13^{ad} (cf 466*) It is a mystery how this Southern interpolation (27*) has insinuated itself into our ed of the Vulgate text, when it is found neither in Nil MSS, nor in the Cal ed !

62 In अनुक्रमणि which is in apposition to अन्वय, there is an irregular shortening of the I of 'क्रमणी, metri causa of Weller *ZII* 6 167, and Sukthankar, "Epic Studies I," *JBRAS* (NS) 4 165 ff — 62* — 199°.

63 28* = (var) 1 57 75^{ad} (v 1 प्रकथिता for प्रकीर्तिता) — 29* = (var) B 18 5 54-55 For 29*, cf also, Winternitz *Ind Ant* 1898 80

64 = (var) B 18 5 56 (v 1 for 64^{ad} रक्षो यज्ञाशुको मलयोर्वैशपायन एव ह) It is interesting to note that when the name of Vaiśampayana is mentioned along with these three other evangelists, as in this stanza from the Svargarohana, or in the

Vulgate text (30*), or finally in the Southern recension (31*), it is each time introduced in a different manner !

65-66 = (var) II 5 29 52 53 (v 1 सुयोधनो for दुयोधनो, चापरा for चापा both times, माद्रोयुधो for माद्रोयुधौ and त्वह for वृद्धो)

79 *) Text shows the reading of K1 The unusually large number of variants for a perfectly simple and straight forward pāda, suggests that there was in it an original hiatus (ते अवीलाखित्वम्), which is not preserved in any MS collated but which may be perfectly confidently adopted in the text as an emendation.

81 *) The Nil reading (as follows plainly from the comm) must be हान्ता, though the MSS read कुत्ता (as in text). — For the reading कुत्ता, cf. 1 2 213, where कुन्ती is described as युधुधुषणे रत्ना

87 N MSS ins line 2 of 84* again after 1 105 18^{ab}, but it is lacking in B at both places

91 *) = B 2 49 4³ (cf 7^{ab} also)

96 *) = 184^{ab}

102 The number of वराहोप stanzas is given by Vimalabodha (who came after Derabodha) in his *Viśamaślokaṭika* (Bombay Govt Colln MS No 84 of 1869-70, fol 8a) as 67, the constituted text contains only 57 stanzas of that type

104 Stanzas 35*-38* coming after 104 which grossly disturb the sequence of the events of the narrative and partly repeat what has already been said in 102-104, represent plainly an *entirely independent* opening of the वराहोप passage, the opening, in fact of a *variant version* This passage thus throws unexpected and valuable light on one ancient method of preserving variant versions the different versions were simply juxtaposed, with absolute disregard of perspective — That K1 as contain some of these interpolated verses shows that these MSS of the K group are contaminated from the other Northern versions

106 *) Cf B 2 67 31* (दु शसतो नायवीमनापवद)

125 इत्यस्य = प्रधानम् (Dev).

129 The idea of this stanza seems to have been suggested by B 6 90 1^{ab} (केनां जपन्ती सोमवतीं सवाम् केना सेनां शायतां शायनम्) For a discussion of the readings of this stanza, cf Winternitz, *Indol Prag.*

1. 65; and Sukthankar, "Epic Studies II," *ABJ.* 11. 171-175.

131 For "संसप्तकात्" of the text (which is a misprint), read "संसप्तकात्" (cf. 1. 2. 56, 160). In the footnotes, add the foll. v. 1., which were omitted through oversight: Ko. 2-2. 5 B₁ Da Dn₁ns Dr₁ra.r₁ D₁-4. 5 v. 10. 14 T₁ संसप्तकात्; K₁ B₁-2 Dn₁ Dr₁ D₁a.s.s. 11. 13 T₁ G (G₁ 2 om.) संसप्त; V₁ संसप्त; K₁ D₁s missing. Cf. Winternitz, *Indol. Prag.* 1. 65; and Sukthankar, "Epic Studies II," *ABJ.* 11. 169 f.

136 उपर्युक्तम् = भूमी पृथिव्याम् (Dev.).

139 It is possible (though by no means necessary, since such absolutes are extremely common in the epics) to read (with Nil.) वतुचोल्यास्सुव.

162 The prior half of 59* is one of the epic iterata. Cf. Hopkins, *The Great Epic*, parallel phrases, No. 143.

163 *) In the footnotes, for "क्षेव" read "क्षेव".

173 Kaṅka (name of a king) is mentioned again in B. 2. 14. 59; for Duliduha, cf. Hariv. 1. 819, for both cf. also Kirfel, *Das Purāṇa Pañcalakṣya*, Index of names.

180 *) For the reading कुलेक्ष्मण, cf. Winternitz, *Indol. Prag.* 1. 65; and Sukthankar, "Epic Studies II," *ABJ.* 11. 175 ff.

184 ^{ab}) = 96^{ad}.

191 66* = Lines 22-25 and 3-4 of passage No. 3 of App. I.

192 Cf. lines 4-5 of 494* (in adhy. 56):

देवा महापयो वज्र उग्रया रामर्षयस्तथा ।

कीर्त्तये वृत्ताभ्याम् कीर्त्तये कैवल्यसत्त्वा ।

194 ^{ad}) = (var.) B. 7. 10. 77 (v. 1. प्रवर्त्तति for क्व) .

199 *) = 1. 1. 62*. Cf. the note on stanza 62 above (p. 984).

201 *) For the reading अयूढं (v. 1. अयूढं), cf. Edgerton, *JAOS.* 43. 189; Luders, *Deutsche Literaturzeitung*, 1929, Sp. 1142 f.; and Sukthankar, "Epic Studies I," *JEBRAS.* (NS.) 4. 169 ff.

202 Cf. Luders, *loc. cit.* 1142 f.

203 = (var.) 1. 56. 29. — In the v. 1. of 203*, after "except Dr₁rs.r₁" ins. "for Da see above".

— Many of stanzas 203-209 recur at K. 18. 5. 40 ff.

204 Cf. Vāya 1. 301; and Padma 5. 2. 52.

205 = (var.) 1. 56. 17^{ad}-18^{ab}.

208 *) = K. 3. 61. 17*. — *) In the footnotes, for

124

"V₁ B D", read "V₁ B D (for D₁₁ see above)". For 69*, cf. Winternitz, *Ind. Ant.* 27 (1898), 93.

209 *) Cf. further, Winternitz, *Indol. Prag.* 1. 66; and Sukthankar, "Epic Studies II," *ABJ.* 11. 179 ff. The stanza recurs (*verbatim*) at K. 18. 5. 45.

2

1 In the footnotes, add "S om. कृतुः".

2 In the footnotes, for "T G चतुः" read "S चतुः".

— For the reading of 2*, cf. Sukthankar, "Epic Studies II," *ABJ.* 11. 181 f.

4 *) Cf. 1. 55. 42 (and v. 1.).

6 71* = (var.) B. 3. 83. 29 ff. — सिपियुः = सिद्धिः.

सवस्तः or निषिद्धवस्तः (Dev.).

10 In 72*, read "निपतं" for "नपतं".

13 In the footnotes, add "S om. कृतुः".

14 *) = 149*.

15 In the footnotes, for "K₁ T G" read "K₁ S".

— The entire stanza is cited (with v. 1.) in the Jav. version.

29 The readings of this stanza have been discussed at length by Winternitz, *Indol. Prag.* 1. 66; and Sukthankar, "Epic Studies II," *ABJ.* 11. 182 ff.

33 In the footnotes, for "1. 1. 16^{ab}," read "1. 1. 16^{ad}".

34 In आदिनिर्वाणतारण there appears to be a lengthening of the final of *ḡ metri causa*; elsewhere the sub-parvā is called अंशवतारण (cf. 1. 61. 101 f.). — Cf. also Venkatschellam Iyer, *Notes of a Study*, p. 153 f.

42 With 77*, cf. 43^{ab}.

46 *) Cf. Winternitz, *Indol. Prag.* 1. 67; and Sukthankar, "Epic Studies II," *ABJ.* 11. 186 f.

49 *) Hypermetrie! The MSS. show various attempts to make the pāda normal. Cf. Hopkins, *The Great Epic*, p. 253 f.

70 For a discussion as to whether the parvā number 100 is to be taken as exact, or only approximate, see Edgerton, *JAOS.* 48. 189 f.; Sukthankar, "Epic Studies I," *JEBRAS.* (NS.) 4. 173 ff.; and Venkatschellam Iyer, *op. cit.* pp. 108 ff. — For लोचनपणिना, cf. the v. 1. of लोचनपणि, in 1. 1. 5, 8; 4, 3; 5, 1.

71 *) In the footnotes, for "D (except D₁₁) B (except B₁)" read (in reverse order) "B (except

B₁) D (except D₂, 14)⁹. It would have been better to join 71⁹ on to 70, and 71⁹ on to 72, making two three-lined stanzas out of 70-72.

84 Line 5 of 100⁹ = (var.) line 19 of 476⁹ (adhy. 55).

85 The spurious line 102⁹, which is found only in Nil. MSS. and there it is ins. after 101⁹, is, curiously enough, placed in all printed ed. (containing that line) after 83⁹! Cf. Winternitz, *Indol. Prag.* 1. 67, and Sukthankar, "Epic Studies II", *ABJ.* 11. 170.

89 For the reading "सासपय", cf. Winternitz, *Indol. Prag.* 1. 67; and Sukthankar, "Epic Studies II", *ABJ.* 11. 187f.

95-6 Though this adhy. is missing in Sr, stanzas 95-6 are cited in that codex at the end of the Ad₁. The only important variant in S₁ is in 95⁹: निराकृतं सप्तपद्या for अष्टादशैव चपद्या. See facsimile of fol. 155a of the Saradā codex, opposite p. 880. — Cf. Sukthankar, "Epic Studies II", *ABJ.* 11. 188 ff.

102 Add "Da Dn Dr" to the list of MSS. reading द्वोपदी Cf B 2 72 3. See also Winternitz, *Indol. Prag.* 1. 67, and Sukthankar, "Epic Studies II", *ABJ.* 11. 171. Cf further B. 3. 293. 2.

103-4 The stanzas are cited (with v. 1.) in the S'aradā codex, at the end, in the colophon of its Sabha.

135 ⁹ Cf. Ruben, *Acta Orient* 8. 251; and Sukthankar, "Epic Studies III", *ABJ.* 11. 277 ff. — In the v. 1. of 185⁹, for "D (except D₂ 14)" read "D (except D₂, for D₁ see above)".

149 ⁹ = 14⁹.

159 ⁹ In the footnotes, after "अस्मिन्पर्वणि" and "हस्मिन्पर्वणि", add "कीर्तिता (or ता)".

177 शोभाय = शोकसंख्या (Dev.).

235 Cf. Yayu 1. 200, and Padma 5. 2. 51.— 186⁹ = (var.) 1. 56 21.

Towards the end of his comment on adhy. 3, Dev. cites the foll. mnemonic stanzas:

ईतोनिर्वाणिकर्षनिरादिपर्व

ख्यातं समा नैवमिहमिहयुक्ते ॥

आरभ्यकं ननु विराटकथा चतुर्भि-

रैकाधिकैर्देवाभिरुचयमानमन्त्रि ॥ २

भीष्यतु पृथक्भिरयो युद्धैर्हंसंरवे

रेकेन वपीमथ सत्यकथा चतुर्भि ॥

सोतं विभिक्षितं पृथक्भिरह्वानां

शान्तिर्धनुर्मिरुसासनमेवकेन ॥ २

द्वाम्बासुसन्ति द्वयमेवमथाश्रमाह्व-

मादुर्लभिर्मुसलपर्वै रपेकैरेव ॥

पेकैरेवो⁹ यमनाकागदी⁹ द्वाभ्यां

ययो हरेरिति कृता¹⁰⁰ शतपर्वैर्तस्या ॥ ३

These stanzas are also cited (with slight v. 1) in the comm. of Arj

3

This adhy. (with the exception of the As'vin hymn) has been edited by Bohthngk in his *Sanskrit-Chresthomathie* (revised ed. by Garbe Leipzig, 1909), with collations of two Berlin MSS., No. 892 and 401 of Weber's Catalogue. — Cf. also W. Forss's translation of this adhy. in *Das Schlangenopfer* (Ind. Erzähler, Bd. 15—Die wichtigsten Erzählungen des Mibh, Bd II)

38 Cf. Weller, *ZII* 7. 92

60 For the metre of the As'vin hymn, cf. Weller, *loc cit*

66, 70 For the interpolations 195⁹, 196⁹, cf. Weller, *ZII* 7. 94.

86 Perhaps the spelling Utanka (of Bengali MSS. and the Cal ed) or Udaṅka (of the Southern rec.) is to be preferred in view of 1. 46 25 अल चपेच्छद्वय (— — — | — — —), where उच्छद्वय is distinctly harsh, while उद्वय or उद्वयल would give a better line (*pathya*).

94 ⁹ = (var.) Manu 2. 111 (v. 1. अपर्णेन च न माह for 94⁹, and अ for च in 94⁹)

138 For 204⁹, 205⁹, of K 14 58 30 ff. (particulary 34, 36-39)

150 ⁹ In the footnotes, for "वृहद्" read "वृहद्"

164 The correct reading मनासि मया न शत (a lect. diff.) was already given by Bohthngk in his *Chresthomathie* (p 63)

179 ⁹ Cf. Weller, *ZII* 7. 92

185 ⁹ = (var.) 1. 46 36⁹.

5

6 216⁹ contradicts 1 60 40:

महापो हृदय गित्वा नि यतो भगवान्मय ॥

26 With regard to the MSS. containing 220⁹, it should be remembered that Ts Cs s are conflated

MSS, contaminated from some Northern source, cf Sukthankar, "Epic Studies III", *ABJ* 11. 269 ff — The passage is actually missing in Ko 2 & Ds T; G: s & M, and is unquestionably an interpolation, *contra*, Winternitz, *Ind Ant* 27. 126, who regards the omission as due to scribe's negligence. That there was nothing more of Agni's speech in that adhy after stanza 26, is plainly shown by the form in which Agni's curt answer has been effectively expressed अग्निरित्यसीच्छने. The point of this answer appears in the next adhy, in Bhrgu's own words (1 6 9)

केनासि रहसे तसे वसितेद्विदीये ।

न हि त्वां वेद तद्रथो मद्रथां चारुहासिनीम् ॥

The Rakshas suspected (1 5 32) that she was Bhrgu's wife, and wanted Agni merely to confirm the surmise. The little story appears completely distorted in the Vulgate, owing to the attempt made to interpolate into it an element of casuistic discussion, converting it into a moralistic parable

6

8 In the footnotes, for "fol 10*" read "fol 10 a"

7

10 *) The reading देवतानां, which is documented directly by K1 B G: M: s with many D MSS, and indirectly by Dns G: M: s, is perhaps to be preferred to the text reading भिदतानां, which may be a fanciful innovation

25 : Add "Dn" to the list of MSS (Bs Ds 2-s), which has 222* after 25 — For 222*, cf Winternitz, *Ind Ant* 27 (1898) 126

8

Bohtlingk's *Sanskrit-Chrestomathie* (Leipzig, 1909?) contains collations of two Berlin MSS already mentioned for adhy 8-11, edited there by him — Of also the Appendices to Porzig's translation of the Ruru episode (*Das Schlangenopfer*)

9

5 For 233*, cf Sukthankar, "Epic Studies III", *ABJ* 11. 263 Also Weiler *ZII* 7. 92

10 भविष्ये-भविष्यपुराणे (Dev)!

13

10 In line 2 of 250*, for "यय साययुदे" read "ययसाययुदे" (cf 1 41. 1) The phrase recurs at B 12 262 44*

34 In the list of MSS which ins 37* after 255*, for "D (except Ds 4)" read "Ds 4". — For 255*, cf Winternitz, *Ind Ant* 27 (1898) 126

Colophon : The Southern recension, in beginning a fresh count of adhy. with the Āstikaparvan (see the details of the Southern colophons on p 116), seems to have preserved a valuable reminiscence of the time when the epic began with the Āstikaparvan (cf मन्वादि आर्य केविदासीकादि तयापरे 1 1 50), to which then the first twelve adhy (of this ed) appear to have been gradually added.

14

The story of Kadru and Vinata has been partly edited by Bohtlingk in his *Sanskrit-Chrestomathie*. The Notes contain collations of two Berlin MSS already mentioned (see above, adhy. 3 and 8) — The Appendices to W. Porzig's translation of the Āstika episode, cited above, contain collations of the ed and some valuable text-critical remarks.

15

9 उदिह-उदित (Dev)

16

Stanzas 18-35, 37-40, recur (almost *verbatim*) in Matsyap 249 69-82, 250 1-4, 251 5-8 (Ānanda's Rama ed) See notes on the next adhy also — The Mañj (1 103f) mentions the same seven jewels (Soma, Sṛi, Sura, Turaga, Kaustubha, Dhanvantari, and Amṛta) mentioned in 33-37

17

The whole of this adhy recurs (almost *verbatim*) in Matsyap 251 9-36 The Purāṇa has a certain number of readings in this passage, agreeing with S, which seem to be better than the text readings. Is there secondary interrelationship between S and Matsyap, or has S (and the Matsyap) here preserved the original readings, which are corrupted in N?

19

6 Dev.: निषण्णयस्सिदिस्सि निवण्णन (v.l. of च नण्णन).

20

1 In the stimulating article entitled "L'episodio di Kadrū e di Vinatā nell'edizione critica del Mahābhārata" (Traduzioni di epica indiana II) published in the Ascoli Memorial Volume, *Silloge Linguistica* (Torino 1930), P. Belloni-Tilippi has sought to prove, with much probability, on *intrinsic* evidence, that passage No. 13 of App. I, which is missing in K₁ N B T G s M (being found only in Ko 3-4 V₃ marg. D, and in the 4 *conflated* Grantha MSS G₁ s s) is, in fact, an interpolation; that the lacuna in the MSS, in which the passage is missing, is only apparent; and that the *textus simplicior* (which agrees with the constituted text) is quite in order. — For G₁ s s, see Sukthankar, "Epic Studies III" *ABJ* 11. 269 ff.

2 *) Hypermetric! Hence the variants. Text as in Ko-s N₁ D₁ T G₁ M.

3 For 297*, 298* (and also 301* further on), cf. Winternitz, *Ind Ant* 27 (1898) 128.

21

1 Cf. Winternitz, *Ind Ant* 27 (1898) 128.

4 *) (=var) 1 19 5*. — In the footnotes, for "Suparnādhya, 5. 2, read "Suparnadhya 7. 2".

23

4 *) This is the reading of Ko G₁ s M. I conjecture that the original reading was probably वृषिप्रक्षितिवाकार (hypermetric!), since all other groups contain the adverb of comparison (इव)

5 *) In the footnotes, in "Da B (except D₁-s)", delete "Da".

11 *) =B 3 180 10* Cf Charpentier, *OLE* 1930 1039

24

4 The interesting maxim, 314* (युसहि सर्वभूतानां प्राणाय परिधीनित), which is faithfully transmitted in all old printed ed (as well as in many new) was found only in N B₁! The ed have all copied the line probably from the *editio princeps*!

25

7 For a discussion of the interpolations 324*, 326*, 327* and of the position of G₁ s s, cf. Ruben, *Acta Orient.*, 8 249 ff, and Sukthankar, "Epic Studies III", *ABJ* 11 269 ff.

28 *) In the footnotes, for "G₁ s s" read "G₁ s s". — Before 'K (except K₁)', add "— 4)".

26

For stanzas 1-3, of Ruben, *Acta Orient.*, 8 255 ff, and Sukthankar, "Epic Studies III", *ABJ* 11 279 ff 42 *) In the footnotes, for "D (except D₁)" read "D (except D₁ s)".

28

14 *) In regard to विविधा in 15*, the reading वृषिप्र (given in footnotes) is perhaps to be preferred, against MS evidence, to वृषिप्र of the text

19 The omission of 19* in S₁ K₁ s supports rather the H sequence, in which 18* and 19* are contiguous, the omission in S₁ K₁ s being then haplographic. If that be so, the S sequence of stanzas must be regarded as the original one

29

23 *) In regard to 1 30 7*, perhaps the reading भावस्य (for अन्तस्य of the text) is to be preferred

30

2 *) =B 5 168 34*

31

The list of the Nagas given here should be compared with a longer list given in Udyoga 103 (Bom ed) with which our list has many names in common.

32

Bohtlingk has given collations of two Berlin MSS in the notes to his ed of this adhy in his *Sanskrit Chrestomathie*

Colophon The first adhy. no (43) which appears in the Sarada MS, is at the end of this adhy, it is, inexplicably, already (43-32-) 11 adhy in advance of our enumeration!! The other adhy numbers in the colophons of this adhy are (in N

MSS) 29, 33, 34, 35, and (in S MSS) 19, 20, 21. that is, all below 36!

34

8 Dev वीक्ष्यास्तीक्ष्णा इति नापा इति चेप ।

36

8 The story of Parikṣit has been used by Böhtlingk in his *Sanskrit Chrestomathie*. The notes contain collations of two Berlin MSS.

12 *) The wrong reading पयन्नेव सत् has crept into the text through oversight. Substitute for it पयन्नेवल्लत, the reading of Śi K G : s : M : s.

22 Adopt the reading एविवात् (for इविवात्), which is better documented than the text reading.

37

28 For line 10 of 402*, cf Hopkins, *JAOS* 11 256.

38

9 *) = B 3 29 43*.

25 In the footnotes, before 'Ks वृत्तुभवात्ताना', add " — ")'

41

Böhtlingk has given collations of two Berlin MSS in the notes to his ed of adhy 41-44, in his *Sanskrit Chrestomathie* (Leipzig 1909*).

22 *) The text reading वत् (based on Śi K : s : B : s : Dr : s : T G : s : M : s) is perhaps only a mislection, the reading वत् (which is equally well supported) seems preferable.

43

2 In 419*, noteworthy is the (prose) direction कपिद्वय (resp कपि), because the usual reference in this section reads जलकाद्वय (resp जलकाद) ! — For line 3, cf 7 f below.

46

10 427* = 1 37 13*.

25 For वृत्तद्वय, see above the note on 1 86 — In the v l of 430*, for Nlp सत्त, read "Nlp रत्त".

26 It is not impossible that stanzas 26-32 which are missing in Śi K (except Ks) N : s : G : s : M : s are also an interpolation! They appear to have crept

into the Southern MSS TG (except Gs) M (except M : s) by contamination from some late Northern source. Here again, perhaps, the Kas'miri MSS, should have been followed!

34 The remark दुर्धर्मित्वादि etc in the v. l of 431* is no part of the comm of Nil (as erroneously stated in the footnotes), it is only a gloss by the editors (of the Bombay ed), which was mistaken for a remark by Nil.

47

9 *) In the footnotes, read 'मदविद्' for 'मदविद्'.

50

2 In the footnotes, for 'reads', substitute 'read', and for 'Gs यथातय', read 'Gs यथातय'.

53

■ The (corrupt) excerpt in the footnotes from the comm of Dev should be read thus गं चक्र पातरा वक्ष्यो रथाक्षस मध्ये समय इति वाच्य ।

34 *) Perhaps the reading कथयति (for वृत्तान of the text) is on the whole to be preferred, in the sense (कथयति) given by Dev & Arj. The reading सर्वरत्नमयीनिर्मा of the printed editions was not found in any MS! The reading of Nil is as in text!!

54

10 *) Hypermetric!

55

8 Add, in the constituted text, a craty line below the letters अत्त लोचन of 8³, and below the whole of 8⁴ (since S has a v l which is equally valid).

11 *) = (var) 1 119 35

56

19 *) Recurs at B 8 136 18 there applied to the episode Vidulaputranusasana, which shows that Jaya is a generic name applicable to different works and not a specific name of the Mbh at all, as believed by some writers — This and several of the foll stanzas recur in the last chapter of the epic (often with minor v l).

57

11 *) Cf 1 58 19*.

- 21 *) दास (read दास) रूपेण—कीडावताररूपेण (Dev)
38 In line 2 of 513*, read "पुनरि" for "पुनरि"
49 *) In the footnotes, for "V₁ Dns" read
'N₁ V₁ Dns'.

102-3 For the readings of the names, of 1
90 82

59

12 = (var) Brhaddevatā 5 144 (v 1 दनायु for
अनायु, यिषा for प्राया दयिषा for अयिषा, सुरगिर्विनता for
विनता दयिषा) It should not be supposed that the
Brhaddevatā stanza is necessarily the original of
our stanza

25 *) For the v 1 of this pada given in the
footnotes substitute G₁ कौपय* (for कापय*) N (G₁
missing) कुपट कपट* (N₁ कुपट पटक*, N₁ कपटा कपटा*),
G₁ कुपट कौपय*

47 There appears to have been some confusion
in the original between the progeny of Prava (or
Pradhā) and Arista For 47*, MSS point to the
reading प्रावायुत महामाया, which has been adopted in
the text and which was probably the original
reading But the progeny allotted here to Prava
may be that of Arista who otherwise would be
without progeny remaining wholly unnamed K
MSS try to smuggle in Arista (or Varista) in
46 while the Grantha MSS bring her in at stanza
47 On the whole the latter course seems the best
We may adopt for 47* the reading of T₁ G₁-s
अरिष्टास्तु सुभाषा, which itself is probably an old
emendation!

54 The names of Asuras given in this adhy
should be compared with those given in adhy
61 with which the present adhy is intimately
associated

60

3+ In the footnotes, for 'B' MSS सैहे read B
MSS 'सैहे'

61

57 *) In the footnotes for 'दानव', नाम य*,
and यमिप read 'दानव', नाम य and 'यमिप'
respectively, and finally, for 'दुर्जय' read नामत

Colophon For the limits of the sub parvan
Advans avataraṇa of the remarks of Bühler (re

Bhāratamañjarī, which apply equally well to the
constituted text) in Ind Stud 2 38 According to
Dev also, the Ams Avataraṇa ends with this adhy!

62

2 In the lines 2 and 11 from the bottom of the
left column of the footnotes and in line 6 from the
top of the right column, for '1-19 read 1-16'
— Further, the remarks (in lines 5 ff of the left
hand column of the footnotes) with reference to M
apply equally well to G₁s In other words in G₁s
(as in M) adhy 61 is immediately followed by (the
first occurrence of) 1 89 1-16, the passage occurring
twice in G₁s (as in M) once immediately before,
and again immediately after the Yayāti episode
The repetition in G₁s M may prove to be a factor
of considerable text-critical importance though it is
difficult to evaluate and interpret it precisely just
at present

3 In an Appendix to his translation of the
Sakuntala episode (Liebesgeschichte Des wick-
tigten Erzählungen des Mbh, Bd I = Ind Erzäh-
ler, Bd XII) W Porzig has given collations of
three Berlin MSS (Chambers 570 and 527, and ms
orient fol 324) Another Appendix contains some
text-critical observations which may be profitably
studied in the light of the critical apparatus of this
ed — D van Hualoopen Labberton JRAS 1913
11-19 has given an English translation of the Jav
version

4 Belloni Filippi Giornale della Soc As Ital
(NS) 2 135 140 has discussed the readings of the
constituted text of adhy 62-69 giving at the same
time the collations of the Padma Purāṇa version
(3 1-5) of the Sakuntala episode

10 *) 1 102 2* (q v) The reading सत्यति of
Cd given in the footnotes stands probably for
यदयति Cf also Belloni Filippi op cit p 137 —
Dev वसुधैवी धनवती यमिर्वसुधतीति पुनरुक्तवामातोऽनन्तरम् ।

14 *) Dev धर्मैरेतन्निर्वाये पुन पुनरुक्तवामाति सती
कुर्वन् नावित्त नाम्नामिदत्वा विदितम् ।

63

18 *) For Larpaya (a kind of spear) of Belloni
Filippi op cit p 137

64

२ इतिंग-ऊपरं (Dev.).

8 *) Cf. Belloni-Filippi, *loc. cit.*

65

34 Dev.: अतिकुदः प्रतिससर्जैलन्वयः ।

66

12 *) Cf. Belloni-Filippi, *loc. cit.*

67

4 -1. 161. 13.

11-12 11¹²-12¹³-(var.) B. 13. 44. 9.

23 In the footnotes, delete "(T₂ G₂-s after 24)".

24 Delete the entire passage: " — After 24, T₂ G₂-s...cf. v. 1. 23".

30 *) In regard to निषाय of S, the reading of K D₂ निषाय कयकं त्व (a *lect. diff.*) seems preferable and should be adopted; the reading of the Vulgate निषाय ततो मारं is probably only an emendation, the substitution of an easy reading.

68

6 In the note (p. 305) enclosed within square brackets for "encrpted" read "excerpted".

9 In the footnotes, for "61 lines" read "62 lines".

14 For 632*, cf. Forzlg, *op. cit.* p. 143 (note on stanza 3003 of the Cal. ed.).

26 -B. 5. 42. 37.

27 *) Adopt the reading एसाणिक्, which is slightly better than the text reading; दस of the text appears to have been influenced by दो in the previous line (correction communicated by Edgerton, privately).

31 *) Add "Dn" to the list of MSS. which read विनात.

63 *) Cf. Charpentier, *OLZ*, 1932. 278.

69

1 Cf. Charpentier, *OLZ*, 1932. 279.

7 स्तरं-अपरं (Dev.).

26 Dev.: स्वाद्ये आननो मम मासि संगतम् ।

29-30 Necur (with v. l.) at 1. 90. 31-32, and in many Purāṇas. Cf. Kirfel, *Purāṇa Pañcalakṣaṇa*, p. 539 (where it occurs with the same v. l.). The

reading (of many S and a few N MSS.) माता मखा (with transposition) seems preferable, and might be adopted.

70

Cf. Matsyap. 24. 55-71, which also contains a summary of the Yayāti episode.

28 भियवाससि-जावाय (Dev.).

44 For 693*, cf. Kirfel, *op. cit.* pp. 392, 396. Cf. also Forzlg, *Liebesgeschichten* (Ind. Erzähler, Bd. XII), p. 110: "Diese genealogische Sage muss dann einmal, wie so viele alte Sagen und Märchen in den Brāhmanas, im Sinne der asketischen Moral umgebogen worden sein, wobei nun eine gāthā über die Eitelkeit der Welt zum eigentlichen Höhepunkt wurde".

46 For 695*, cf. Kirfel, *op. cit.* p. 397 (stanza 97).

71

I For reference to the Purāṇic versions of the Yayāti episode (besides the Matsyap.), cf. Kirfel, *op. cit.*, pp. 387 ff. — Cf. also Gaya Prasad Dixit, "The story of Yayāti as found in the Mahābhārata and in the Matsyapurāṇa: a textual comparison", *Proc. and Trans. of the Fifth Ind. Orient. Conf.* (Lahore 1930), 1. 721 ff. — The Appendix to the German translation of the episode by W. Forzlg (*op. cit.*) contains some textual observations which may be profitably studied in the light of the critical apparatus of this ed. — Another appendix of the same work gives collations of three Berlin MSS. (Chambers 570, 527, and ms. or. fol. 324) for the Yayāti episode.

24 अनुपपयाना-अनुपपयान्ती (Dev.).

73

12 समुच्चयः-अर्द्धकारः (Dev.).

23 It may be noted that 731* and 735* (which mention the arrival of Ghurpikā) were found in only one of the six MSS. collated for the Anandāśrama ed. (p. 61) of the Matsyapurāṇa!

74

I For this and the foll. stanzas, cf. Franke, "Jātsaka-Mahābhārata-Parallelen", *WZKM.* 20 (1906). 323, 357 ff.

75

15 768* = 1 107 32 — संयत्नी = यानी (Dev.).

78

23 *) The reading *सुप* (for *सुप*) of the printed ed in this hypermetric *pāda* was not found in any MS hitherto consulted!

79

5-6 For 824* and 826*, cf Kirfel, *op cit* pp 387 (stanza 26), 388 (stanza 29)

18 829* = missing even in the Purāṇic parallels! See Kirfel, *op cit* p 390 Of this passage with lines 15-17 of 830*

80

§ For 838*, cf Kirfel, *op cit* p 392 (stanza 63).

§ For 840*, cf Porzig, *op cit* p 112, and Kirfel, *op cit* p 396 (stanzas 89 ff)

82

6-8 = (var) B 12 299 15, 16, 8, see next note
— Dev *सुप* अकल्याणीं हिंसासिं धावत्

11 Recurs (with the same v 1 नृ for वृ) at B 12 299 9, see previous note

85

19 विवशा = संदेह (Dev)

24 = B 5 33 73

87

5 This stanza, which seems to make a fresh beginning to the conversation between Yayāti and his grandsons seems to link up directly with the end of adhy 83, the intervening eschatological discourse between Yayāti and Astaka which is in part most obscure and incoherent, and so clumsily worded as to be almost unintelligible, has all the appearance of being an old interpolation, cf Holtzmann *Das Mahabharata* 2 28 See adhy 88 where Astaka again asks Yayāti who he is and compare Yayāti's reply (stanza 21) with 1 84 1 In the original story, the grandsons Astaka and others offer their merit to Yayāti of course without knowing that their strange visitor is their maternal grandire Yayāti — Stanzas 6-7 repeat

partly what has been said above in adhy 84 in a slightly different form

12 ^{ad}) Of 17^{ad} below, and 1. 85 ^{ad}

88

12 Passage No 52 of App I is ins in Di 03 suppl fol

19 Dev *सुप* वीरवानावैषम्यौ विषयो यस्य स होनिषेय

21 प्रकार = प्रवट (Dev)

89

1 Like M, Gs repeat stanzas 1-16 of this adhy, reading the passage both before and after its Yayāti episode See the note on 1 62 2 above (p 990)

16 Like Me-s, the two occurrences of the adhy in Gs have separate colophons and separate numbers (10 and 30 respectively)

90

The two genealogies (adhy 89-90) differ the first having many names as in Purāṇas but probably corrupt in places, and the second omitting Raudrās and Hecyā, but inserting a group of ten kings (Sārvabhauma, Jayatsena and so on) between Abanayāti and Matināra For a discussion of the comparative reliability of the divergent accounts see Fargiter *Ancient Ind Hist Trad* pp 110 ff, and Pradhan *Chronology of Ancient Ind*, pp 69 ff

92

7 वक्ष्या = विवादयोषा (Dev)

24 In the footnotes for '27 lines read, '28 lines

93

14 For 953*, cf 1 165 13^{ad} and v 1

94

39 With lines 1 and 3 of 974*, cf 19^{ad} and 20^{ad} of the same adhy

96

6 Of the Northern Mh editions the interpolation 998* is actually found in Ganpat Kriśṇajīś ed (Bombay, Śaka 1799), Laks ed. (Wai, Śaka 1818), Gopal Narayan's ed (Bombay 1913),

Chitrashala ed (Poona 1929), O V. Vaidya's ed (Bombay 1932), — all of which ed have copied, blindly and uncritically, one from the other! As has been pointed out in the footnotes, the passage is wanting even in MSS of Nil.

53 In the footnotes, for "139 lines" read '125 lines'.

98

For the Puranic versions of the story of Mamata and Dirghataspa, see Kirfel, *Purana Pañcalakṣaṇa*, pp 526 ff

13 It is worth noting that the addl passage 1036* (which is ins only in K₂ s Ns BD) is not found even in the Puranic versions, of Kirfel, *op cit*, p 527

17 For 1038*, cf the Puranic version (Kirfel, *op cit* p 527 f), which is more explicit

31 The Puranas have a slightly different version, of Kirfel, *op cit* p 530

32 B₁ Dn D₁ s om 32* (and not 32, as erroneously stated in the footnotes) Moreover, in consequence of that, 1042* is ins in these MSS not after 32* (as implied in the footnotes) but after 31 — For 1042*, of the Puranic versions (Kirfel *op cit* p 531)

99

8 After 8, almost all our modern ed (the Cal ed is again an honourable exception!) ins a line उक्तं जन्म कुलं नम्रमलि दाससुखेलहम्, which is not found in any Northern MS hitherto collated and which is but a v l of the Southern interpolation 1048*!

43 Line 1 of 1067* — (var) 1 100 10^{ab}.

100

19 1080* — (var) 1 100 7^{ad}

30 Lines 1-2 of 1088* — (var) 1 102 1

101

N B Utgukar, *Proc. and Trans of the Second Orient Conf* (Calcutta 1923), pp 231 ff, has made a comparative study of the various versions of the Ant-Mādhava story, giving reasons for the priority of the Mbh. version.

102

2 ^a) = 1. 62 10^a (with the same v, l)

104

4-7 Cf 1 113 32 ff

11 In the footnotes, add, at the beginning, "S om 11^{ab}"

107

A part of this adhy has been edited by Böhtlingk in his *Sanskrit Chrestomathie* The notes give collation of two Berlin MSS

8 In line 6 of 1135*, for "द" read "द्व"

108

16 ^a) For the reading of this line, of the corresponding line of the Northern interpolation given as passage No 41 of App I — ससर्गविद्या 28 mentioned again in B 12 230 19

ससर्गविद्याकुशलसुखसास्वद वृत्ति ।

109

9 Dev दुजङ्ग इति पाठे तु दुःखित्वेनाग्नेन रहितेनमव्य ।

110

7 The stanzas 7-10, 12^{ab}, 13-19, 30-35 recur (with v l) in Santi 9 (Bomb ed) The important variants are given here for ready reference — 7 = (var) B 12 9 13 [v l — ^a] क्षयिष्ये कलेवरम्]

8 = (var) ibid 13 [v l — ^a] पद्मिनि समनि चङ्ग]

9 = (var) ibid 14 [v l — ^a] निर्गमे भूत्वा (for निर्गमस्तारो)]

10 = (var) ibid 17 [v l — ^a] सर्वत्रियसुसंयत]

12 ^{ab}) — (var) ibid 23^{ab} [v l — ^a] श्रीमप देव पञ्च वा]

13 = (var) ibid 31, which reads

अथ वा स्तुतुं वा मोक्षं पूर्वमेतन्नादित्ति ।

अन्वेष्टाणि चरैर्लज्जमलान्ने सप्त पूरयन् ॥

— 1164* — (var) ibid 24^{ab} [v l सति (for यदि)]

14 = (var) ibid 25 [v l चित्तयन् (for प्रस्थापयन्)]

15 = (var) ibid 24^{ad}-25^{ad}

16 = (var) ibid 26 [v l — ^a] समभिलषन् (for समचिन्तयन् — ^a) निवेष्टादिभ्यः]

17 = (var) ibid 27 [v l — ^a] देवु निलगसकक्ष. — ^a) अपरितर्ककल्प]

18 = (var.) *ibid.* 28 [v. l.: — “] विमुक्तः सर्व-
सद्व्यस्यः].

19 = (var.) *ibid.* 37^{ab} [v. l.: — “] धृता (for
धृता). — “] संस्थाप (for संस्थाप)].

30 = (var.) *ibid.* 4 [v. l.: — “] मित्वा आग-
मुलाचारः. — “] अरण्ये (for वन्यली). — “] शृगैः सह (for
महावने)].

31 = (var.) *ibid.* 5 [v. l.: — “] सुहृदोऽपि
यथाकालं].

32 = (var.) *ibid.* 6 [v. l.: — “] “अमममः. — “]
विशिष्टेन (for दुःखरेणे)].

33 = *ibid.* 10.

34 = (var.) *ibid.* 9 [v. l.: — “] आचरिष्यामि
(for आचरिष्यामि)].

35 = (var.) *ibid.* 11 [v. l.: — “] सेवयानः
प्रदीक्षिष्ये देवसास्य समापनम्].

113

32 = (var.) l. 104. 4.

33 ^{ab} = *ibid.* 5^{ab}. — “] = (var.) *ibid.* 5^{ad}.

114

31 Dev. cites कुरुक्ष्म (= कुरुक्षि) as in text!

116

13 “] In the footnotes, before “सुकोश” add “S”.
The line-reading given in the footnotes is that
of S.

117

24 “] In the footnotes, for “respectively” read
“respectively”.

30 “] Here two *bodies* (शरीरे) are mentioned,
though only just above and in the previous chapter
it was narrated that the bodies had been cremated;
cf. Hopkins, *Ruling Caste*, p. 172 (footnote), and
Meyer, *Sexual Life*, p. 286 (footnote 2).

119

6 Cited (as by Mahargi Vyāsa) in Ānanda-
vardhana's *Dharmāloka* (ed. Kāvyamālā), p. 155
(v. l. “दिवसा for “दिवसाः”).

16 Dev.: कानिष्ठा (or ली) वने श्रीवापिसेवे।

35 Stanzas 35-40 = (var.) B. 3. 12. 80-85 (q. r.).

43 In the footnotes, for “after 43”, read “after
43:”.

122

1 = (var.) l. 154. 14.

9 = (var.) *ibid.* 15.

11 1353* = (var.) line 4 of 1375*.

37 = l. 154. 15.

Colophon. In the footnotes pertaining to the
colophon (in line 3 of the para) for “49” read “47”.

125

6 “] “निमलनं, which is documented by Śi K and
a number of other MSS. of different versions, should
have been adopted in the text.

126

34 Dev.: कुरुक्ष्मः देशं राक्षो कुले मवत्।

128

In the long explanatory note (p. 574) between
adhy. 128 and 129, it has been stated that the
Kapi(a)kanṭhi is wholly ignored in the Telugu
adaptation of the Mbh. by Nannaya Bhaṭṭa. That
is an error; Nannaya clearly refers to this passage;
but there remains plenty of evidence to make us
suspect the adhy., besides its omission in K.

130

1 For “N” in line 1 of the footnotes, read “N”.

In the sequel, in very many cases, the
disjunctive sign of N̄ has unfortunately come out
only faintly or even broken off completely, in many
copies, in the course of printing. The context
generally shows whether one has to read N or N̄.

133

18 At the end of the footnote pertaining to this
stanza, for “(probably, 1458*)”, read “(probably,
1457*)”.

137

16 In the footnotes (p. 597), for “S (except
Gr.)” read “S”.

138

Colophon (p. 602). In the footnotes, for “अष्ट-
read “अष्ट”.

139

Bopp's ed. of the *Hidimbavadha* included in *Ardschuna's Reise zu Indra's Himmel* (Berlin 1824) was, unfortunately, not accessible for consultation.

143

1 At the beginning of the footnote (p. 615), before "(M om. lines 3, 6)" add "S", which has dropped out.

10 At the end of the footnote, add a square bracket (]) after "(for वृत्त)", concluding the v. l. of 1556*.

26 In the footnotes, for "Hew" read "Hlen". Delete: "and = colophon ... which S om.".

144

In the tabular conspectus at the end of this adhy. (p. 624), in the left-hand column, delete the word "Colophon", which occurs below the figures "19-20". See last note.

145

14 ^{ab}) = (var.) 1. 150. 13^{ad}.

150

1 In the footnotes for "Ds" read "D_s", in line 5 of the para.

13 ^{ad}) = (var.) 1. 145. 14^{ab}. — 1642* = (var.) ibid. 14^{ad}.

151

8 For examples of Word Haplogy in the *Rigveda*, cf. Geldner, "Worthaplogie im *Rigveda*", in Festgabe Kaegi (1919).

156

Delete the para (marked by) at the very end of the footnotes pertaining to this adhy. (p. 662). The add. adhy. mentioned here is ins. in S (except Gs) not after adhy. 156, but after adhy. 157.

157

□ This amusing and popular little story occurs (with v. l.) twice in the course of the *Ādi* in the N recension (here and in adhy. 189), and three times in the S recension! — The repetition of adhy. 175 in S after adhy. 157 may prove to be a factor of great text-critical importance. It will be noticed

that it occurs in S just before and just after the episode of the encounter of the Pāṇḍavas with the Gandharva Citraratha (alias Aṅgīraparṇa), containing the stories (*upākhyānas*) Tāpatya, Vāsistha and Aurva; and, therefore, it may prove to be a reminiscence of the interpolation of the entire Citraratha episode. — For the text of the repeated passage see App. I, No. 96.

158

13 According to Dev., Vākā (or Rākā) is the name of a river.

24 *) Adopt the Southern spelling विनीदिता, which is more correct.

173

Colophon. For the limits of the Citraratha-parvan, cf. Buhler, *Ind. Stud.* 2, 38.

175

In the para (marked by) at the beginning of the footnotes (p. 713), for "adhy. 156" read "adhy. 157".

1 देवमदीक्षतः = स्वयं वृत्त (Dev.).

19 The (inorganic) third line 1805*, which occurs in only 3 of the MSS. collated, has proved to be very popular, and is found in almost all the older printed ed. except the Cal. I

180

16 In the footnotes, for the serial no. "1860*", read "1860".

192

7 For the reading गृतेचन (for पुतेचन) of Śi K₁, cf. v. l. 1. 132. 2.

17 With the first line of 1945*, cf. the last line of 1947*.

24 Almost all the old ed. (except the Cal. ed.) contain the spurious (inorganic) line 1957*, which is a Southern interpolation, lacking even in Nil. MSS. I

201

Bopp's ed. of the *Sundopasundopākhyāna* (Gild. Bibl. 97) was, unfortunately, not available for consultation.

205

For the translation of the Arjunavanavāsa in his *Liebesgeschichte* (Die wichtigsten Erzählungen des Mbh., Bd. I = Ind. Erzähler, Bd. XII), W. Porzig had collated three Berlin MSS. (Chambers 570 and 527 and ms. orient. fol. 324), but his MSS. contained apparently no important variants.

206

2 चौक्षा: = शुचयः (Dev.).

210

15 *) = 1. 212. 3*.

212

2 *) In the footnotes, for "Some" read "some".

3 *) = 1. 210. 15*.

213

21 In the footnotes (with reference to 2074*), after "Dz (suppl. fol. sec. m.)" add "S".

61 Dev.: वासुध्व उपमायां । वा = इव, as it is actually paraphrased in the other versions.

214

In the stanza (1. 214. 28) printed below the illustration facing p. 840, for कृष्णपाण्डवौ read पाण्डवावौ (as in the constituted text).

215

2 *) Change the reading प्रयच्छताम् to प्रयच्छन्तम्, which suits the context better.

220

For the Śārṅgakoṣṭhyāna, cf. E. Sieg, *Sagenstoffe des Rgveda*, pp. 44 ff., and especially p. 46. — Böhtlingk has given collations of two Berlin MSS. for the story of Mandapālā edited by him in his *Sanskrit Chrestomathie* (Leipzig 1909²).

224

19 *) In the reading of Ś: K: B: etc. for "मनात्" etc. read "मात्मात्" etc.

अग्निहोत्रे च धर्मे च दमे च सततं रता ।
 अलभद्दौतमी पुत्रमश्वत्थामानमेव च ॥ १२
 स जातमात्रो व्यनदद्यथैवोच्चैः श्रवा हयः ।
 तच्छृत्वान्तर्हितं भूतमन्तरिक्षस्यमवनीत् ॥ १३
 अश्वस्येवास्व यस्याम नदतः प्रदिशो गतम् ।
 अश्वत्थामैव चालोऽयं तस्मान्नाश्ना भविष्यति ॥ १४

सुतेन तेन सुप्रीतो भारद्वाजस्ततोऽभवत् ।
 तत्रैव च वसन्धीमान्धनुर्वेदपरोऽभवत् ॥ १५
 स शुश्राव महात्मानं जामदग्न्यं परंतपम् ।
 ब्राह्मणेभ्यस्तदा राजन्दित्सन्तं वसु सर्वशः ॥ १६
 वनं तु ग्रथितं रामं भारद्वाजस्तदावनीत् ।
 आगतं विचकामं मां विद्धि द्रोणं द्विजर्षभम् ॥ १७

G. 1. 524
B. 1. 130
K. 1. 140.

*वपयत्). T₁ G₁-s अविवत् (G₁ 'तां' महायशाः).

12 *) Ś₁ K₁.s D₁ वेदे (for घर्मे). — *) N₁ सने; T₁ G₁ यमे. T₁ G₁.s नियतां; G₁ निरतं. Ś₁ K₁.s N₁ B₁.s D₁ G₁.s रतां; K₁.s D₁ रतं; T₁ G₁-s सदा. — *) K₁ O D₁ सालम्; K₁-s लेमे च. B₁ रामं (for पुत्रं).

— *) S अच्युतं (for एष च).

13 *) G₁.s जातमात्र तु तं भूतं. — *) T₁ 'क्षगम'; T₁ G₁.s 'रिक्षे तदाम'.

14 *) K₁ G₁.s अश्वले; K₁ अश्ववास्व. Ś₁ K (except K₁) D₁.s M₁.s पस्याम; T G वस्याम (T₁ 'व्यानं'). — *) K₁ मरुताः; G₁ दिशश्च (for नद्). — *) K₁ च; T₁ G₁.s हृति; G₁ क्षय (for पृथ). Ś₁ K₁.s D₁ transp. यासुः and नाश्ना. K₁ लोकेयं; T₁ G₁.s नाश्ना ये (for चालोऽयं). G₁ तेन (for तस्मात्). T₁ G₁.s प्रव्यातोत्र महारपः (G₁ अतिव्यति).

15 *) T₁ G₁.s पुत्रेण. T₁ G₁.s अनेन (for तेन). Ś₁ T₁ संग्रीतो. — *) K₁ O B₁ T₁ G₁.s अरः. Ś₁ K₁.s N₁ T₁ G₁.s तदा; D₁ G₁ तथा. — *) Ś₁ D₁ प्रवसन्; K₁ T₁ G₁.s चावसन्.

16 *) K₁ सुभ्राय च. Ś₁ K₁ महाभाग. — *) K₁ N₁.s B₁ तपः; N₁ D₁ तप; D₁ अनुत्तमं. — After 16th, K₁ N₁ B D (except D₁; D₁.s marg. sec. m.) ins.:

1340* सर्वज्ञानविद् विप्रं सर्वशास्त्रज्ञं वरम् ।

[N₁ B₁.s D₁ 'शास्त्रविद्'. K₁ धर्मशास्त्रविचारदं.]

— *) K₁ D₁ G₁ सर्वतः. — After 16, K₁ N₁ B D (D₁ om. lines 1-2, 7, 9-10) S (om. lines 7 and 10) ins.:

1341* स रामस्य भगवैवेदं दिव्याभ्युपनिषं चैव ह ।

शुश्राव तेपु मगधके नीतिज्ञाते तथैव च ।

ततः स प्रतिभिः शिष्यैस्तपोयुक्तिर्महातपाः ।

पुनः प्रायान्महायगुहं देव्यं परं तोतमम् ।

ततो महेन्द्रमासाय भारद्वाजो महातपाः । [6]

क्षान्तं दान्तमभिप्रमथयद्भगुनमन्दनम् ।

ततो द्रोणो वृतः शिष्यैरुपगम्य शृणुदधम् ।

अचरयावामनो नाम जन्म चात्रिस्तः वृत्ते ।

निवेद्य शिरसा भूमीं पादौ चैत्राभ्यावाद्यत् ।

तत्तत् सर्वमुत्सृज्य वनं जिगमिषु तदा । [10]

[(L 1) K₁ चातकृत् (for चैव ह). S 'वेदे दिव्येषु विविधेषु च. — After line 1, G₁ ins.:

1342* शास्त्राक्षेपु च निष्णातं श्रुत्वा तत्र समागतम् ।

— (L 2) G₁ सौप्यक्षेपु; G₁.s श्रुत्वात्तमो; G₁ दिव्याक्षेपु; M 'त्वाक्षेपु. K₁ चाभ्यसनं (for सेषु मनः). S मतिं (for मनः). K₁ 'क्षे सधानय; S 'क्षेपु कीदृशं (T₁ G₁ 'क्षे सदानय). — (L 3) K₁ ततः शिष्यैस्तु प्रतिभिः; S 'तः

समानवृत्तिभिः. — (L 4) T₁ G₁ महेंद्र वै; G₁ भरद्वाजो. T₁ G₁ द्रोणश्च (for महेन्द्रं). K₁ भरणीपरं; N₁ B₁ D₁ D₁ परं तोतमं; S वसुधापरं. — (L 5) T₁ G₁-s महावसताः;

T₁ G₁.s प्रतापायन्. — (L 6) T G क्षत्र्यं तमभिप्रमं (T₁ 'मं तमनं धीरं; G₁ अभिप्रमनं धीरं; G₁ 'मं तमनं धीरं).

— (L 7) K₁ 'व्येज्जामदग्न्यं समभ्यवात्. — (L 8) K₁ संगम्य 'चा'; D₁ आचक्ष्वावा; D₁.s आचर्य 'चा'; D₁ आचरया'; S स रामाया'. K₁ T₁ G₁ M 'रसे; D₁ T₁ G₁ 'रतां. — (L 9) S (except G₁ M₁-s) 'वेद्यागिरतो भू'.

T G M₁.s अस्व; M₁-s अपि (for चैव ह).]

— S ins. after line 9 of 1341*: K₁ N₁ D D, after 17 (D₁, after line 8 of 1341*).

1343* तमप्रवीन्महात्मा स सर्वशः प्रियमर्दतः ।

स्वागतं ते द्विजश्रेष्ठ यदिच्छसि यद्वस् मे ।

एषमुक्तुस्तु रामेण भारद्वाजोऽनभौद्वयः ।

[(L 1) G₁ ततो वसन्. B₁ D₁.s. महात्मानं; S महातेजाः ('जा' or 'ज'). D₁ शत्रियैः कुलमर्दतः; S क्षत्रया विप्र(T₁ G₁-s द्विज)सततः (G₁ M₁.s 'मं). — (L 2) S स्वागतं कुशलं तेस्तु किमिच्छसि महायुते (G₁-s 'तपः'). — Before line 3, T₁ G₁.s ins. 'यनं'. — (L 3) S स्व (for तु). N₁ ततः; G₁ सुतः (sup lin. वयः); G₁ द्विजः.]

— In K₁ N₁ B D (except D₁), 1343* is followed by 1345*.

17 S om. 17th (G₁ om. 17). — For 17th, K₁ N₁ B D (except D₁) subst. जामदग्न्यं महारामं भारद्वाजो-

द्वीदिदं, and thereafter ins.:

1344* भरद्वाजास्तमुत्थवं तथा स्वं मामयोनिजम् ।

राम उवाच ।

हेरण्यं मम यचान्यद्भुतं किंचन विद्यते ।
 ब्राह्मणेभ्यो मया दत्तं सर्वमेव तपोधन ॥ १८
 तथैवेयं धरा देवी सागरान्ता सपत्न्या ।
 कश्यपाय मया दत्ता कृत्वा नगरमालिनी ॥ १९
 शरीरमात्रमेवाद्य मयेदमवशेषितम् ।
 अस्त्राणि च महार्हाणि शस्त्राणि विविधानि च ।
 घृणीष्व किं प्रयच्छामि तुभ्यं द्रोण वदाशु तत् ॥ २०

इति श्रीमद्महाभारते आदिपर्वणि एकविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२१ ॥

द्रोण उवाच ।

अस्त्राणि मे समग्राणि ससंहाराणि भार्गव ।
 सप्रयोगरहस्यानि दातुमर्हस्यशेषतः ॥ २१
 वैशंपायन उवाच ।
 तथेत्युक्त्वा ततस्तस्मै प्रादादस्त्राणि भार्गव ।
 सरहस्यव्रतं चैव धनुर्वेदमशेषतः ॥ २२
 प्रतिगृह्य तु तत्सर्वं कृतास्त्रो द्विजसत्तमः ।
 भ्रियं सखायं सुप्रीतो जगाम हृषदं प्रति ॥ २३

[B₁ s D₂ s चेद्यान्; B₂ चेनन्, B₃ चेमान्; Da च मान्]
 — "a) N̄ B Da Dn D₂ s द्विजोत्तम (B₂ D₂ महामते);
 D₂ G₂ s Ms s द्विजपर्व T₂ G₂ s सप्रसा वसुकाम (T₂
 कामान्) मा चेष्टुमर्हति सुव्रत (T₂ 'त') — After 17, K₂
 N̄ B Da Dn D₂ s s ins 1343*, which is followed by

1345* राम प्रहरता श्रेष्ठ दिस्तन्त विविच यत् ।

अह धमनन्त हि प्रार्थये विपुलव्रत ।

— Thereafter K₂ repeats 17^{ab} (with v 1)

18 K₁ T G₁ s M om उवाच G₂ जामदग्य, G₂
 जामदग्नि — "a) Ko transp मम and वसु Ko s
 B₁m D₂ किंचित् S हिरण्य पशवो रूप्य (T₁ G₂ 'वोप्यर्थ',
 Ms s 'यो शौर्य') K₂ S यचान्यद् (K₂ विद्यते, T₂ G₂ s
 यचापि) वसु किंचन, N̄ s Dn D₂ s वसु किंचिदिह स्थित
 — "a) Ś₁ B₂ Dn D₂ एतद् (for एव)

19 "a) G₂ द्विजैव यत्तुधा दे', Ms s 'य वसुमती'
 — "a) K₂ सपर्वता — "a) N̄ S वाद्य — "a) K₂ सर्वा
 (for कृत्वा) N̄ s सागर

20 "a) D₂ T₂ G₂ s 'त्रेवरा — "a) N̄ s s K₂ Dn D₁
 S (except T₂ G₂ s) मम (for मया) K₂ T₂ G₂ s एतद्
 (for इदम्) Ś₁ K₁ परिरक्षित (for अवशो) — "a) Ms s
 समग्राणि (for महा) — After 20^{ab}, all MSS except
 Ś₁ K₂ s D₂ s ins

1346* अस्त्राणि वा शरीर वा यरतन्मयोद्यतम् ।

[N̄ s s B₁m s s Da D₁ वरमेतन्, B₁ धनमेतन् S

मल्लश्चस्त्राणि वा पुन]

— After 1346* T₁ reads 23^{ab} repeating it in its
 proper place — "a) T₁ G₂ क्षिप्त, T₂ G₂ मह (for इष्य)
 Ko s N̄ s S वदस्व, K₂ s D₂ वधीहि (for वदा) S
 (except T₂ G₂ s) मा (for तत्)

21 K₁ S om उवाच, K₂ द्रोणाचार्य उ — "a) B₂

दास्त्रा" Ś₁ K₁ s s च (for जे) G₂ समग्राणि — "a) K₂
 भारत, N̄ s T₂ G₂ s सर्वज्ञ — After 21, B₁ ins a
 passage of 9 lines given in App I (No 74). — D₁
 (marg sec m) S ins, after 21 (T₂ marg, after 93)

1347* एतद्भुतं वसुधा हि सर्वेषां विप्रसत्तम ।

22 All MSS except K₂ N̄ s Dn D₂ T₂ G₂ s om
 वैता उ', K₂ T₂ G₂ s om उवाच — G₂ om 20^{ab}
 — "a) N̄ T₂ T₂ G₂ Ms s 'हस्य व्रत, D₁ 'हस्याव्रत'
 — "a) T₁ 'द विने'

23 T₁ reads 23^{ab} after 1346* (cf v 1 20),
 repeating it here — "a) N̄ s D₂ G₂ s च G₁ स (for
 तु) Ko सत (for तु सत्) — "a) N̄ s B₂ s T₂ G₂ M
 कृतास्त्रो B₂ हि द्विजोत्तम (for द्विज) — "a) G₂ s 'म
 हृषदसमज — After 23 T₂ marg ins 1347*

Colophon om in T₂ G₂ — Major parvan G₁ s s
 M सभव (for आदि) — Sub-parvan Ś₁ K₂ s s N̄
 B₂ s Da Dn D₂ s T₁ सभव — Adhy nama Ko
 द्रोणोत्पत्ति, K₂ द्रोणस्य दिव्यास्त्राणि, N̄ s द्रोणस्य भार्ग-
 वादस्त्राणि, M द्रोणास्त्रपरिमह — Adhy no (figures,
 words or both) B₁ 127, Dn 129, D₁m 131, T₁
 123, G₁ s s 74 G₂ M 73 — Sloka no Dn 63
 Dn 62 Dn 64, Ms 37 — Aggregate s sloka s o
 Dn 5134

122

I Ś₁ K₂ s s D₂ s S om उवाच (T₂ G₂ om the
 ref) — "a) S (G₁ sup ins) 'मागम्य (cf 33*) — "a)
 K₂ N̄ s s B D (except D₂) पार्थिव रा; T₁ G₂ s Ms
 पुरुषन्याय; G₂ Ms s पुरुषन्याय; G₂ Ms पुरुषन्याय — "a)

१२२

चैशंपायन उवाच ।

ततो हुपदमासाद्य भारद्वाजः प्रतापवान् ।

अब्रवीत्पार्षतं राजन्सखायं विद्धि मामिति ॥ १

हुपद उवाच ।

अकृतेयं तव प्रज्ञा ब्रह्मचातिसमञ्जसी ।

यन्मां ब्रवीषि प्रसभं सखा तेऽहमिति द्विज ॥ २

न हि राज्ञाब्रुदीर्णानामेवंभूतैर्नरैः कश्चित् ।

सख्यं भवति मन्दात्मश्रिया हीनैर्धनच्युतैः ॥ ३

सौहृदान्यपि जीर्यन्ते कालेन परिजीर्यताम् ।

सौहृदं मे त्वया ह्यासीत्पुर्वं सामर्थ्यगन्धनम् ॥ ४

न सख्यमजरं लोके जातु दृश्येत कश्चित् ।

कामो वेनं विहरति क्रोधधैर्यं प्रवृञ्चति ॥ ५

मैवं जीर्णमुपासिष्ठाः सख्यं नवमुपाहूः ।

आसीत्सख्यं द्विजश्रेष्ठ त्वया मेऽर्थनिगन्धनम् ॥ ६

न दरिद्रो बहुमतो नाविद्वान्विदुषः सखा ।

शूरस्य न सखा शीनः सखिपूर्वं किमिष्यते ॥ ७

G-1 5142
B-1 121 9
K-1 141 9-33^d Ns Bs Dn Ds मामिह — After 1, all MSS except Ss Ko-s ins1348^a हृष्येवमुक्त सखा स मीतिपूर्वं जनेश्वर ।

भारद्वाजेन पाश्चात्यो नामुष्यत चचोऽस्य तत् ।

स क्रोधामर्षजिह्वभू कषायीकृतलोचन ।

ऐश्वर्यमदसपक्षो श्रेण राजाब्रवीदिदम् ।

[(L 1) Ds एवमुक्त स सखा वै Ds मीतिवद्, T₂ G₂ s पाश्चात्यान् D (except D₂ s) नरेश्वर — (L 2) N₁ s 'ज च, M₂-s 'जोषि S (except G₂) पाचाल B₂ चचोर्ध्ववत् S क्रोध(T₂ G₂ M₂ s रोपात्, G₂ रोप, M₂ s कोपात्)सरसलोचन — (L 3) S नामुष्यत वच सख्यु मीति(T₂ G₂ s श्रीला)ऐश्वर्यमुपाहूत् — (L 4) K₂ B₂ D₂ s 'समतो, T₁ G₁ s s M स वै(G₂ s वै)अर्थमदोन्मत्त (M 'मदावच'), T₂ G₂ s स ऐश्वर्यमदात् T G₂ s s इव वचनमब्रवीत्, G₂ s M इव राजाब्रवीद्वच, G₂ इव राजा ब्रवीद्वच ।]

2 = (var) 35 — K₁ om उवाच, S (except M₁ s) om हुपद उ — *) N₁ B₂ D₂ माहू, Cd as in text G₁ न च (for तव) G₁ s ब्रह्मन् (for प्रज्ञा) — *) N₁ s Da Dn₁ ns D₂ 'जसा, D₂ 'अग्निसमजसा G₁ विष्कु ज्ञानासम् (s o), G₂ s प्रज्ञा नाति — *) S₁ K₂ M मा, T₂ G₂ s त्व (for मत्) — *) T₂ G₂ s ग्रयो (for द्विज) D₂ सखाहमिति तेजस (D₂ ते द्विज)

3 = 36 — *) G₁ एवमुक्तेन वै क — *) S₁ K₂ धर्मोमन् — *) T₁ G (except G₂ s) क्रियाहीनै, Cd as in text

4 *) T₁ G₁ s सख्याप्यपि च S₁ K₂ जीयते, B₂ s 'यति, T₁ जायते, G₁ जयते — *) K₂ s s Dn₂ D₂ s T₂ G₂ s s, M₂ s 'जीर्यता, N₂ B₂ Dn₂ ns D₂ Ms-s 'त

(Da₁ 'ते), D₂ G₂ s 'त — *) K₂ पर (for त्वया) — *) S₁ K₁ G₁ सामान्य', K₂ 'यदेत कृत

5 *) N₁ B₂ s Da Dn D₂ s दृदि; G₁ सायु (for जातु) S₁ पश्यति, N₁ s दृषति, N₂ B₂ s Da Dn D₂ s तिष्ठति Ko s s D₂ T₂ G₂ s s M दृषते जातु, B₂ ह्यवतिष्ठति; T₁ दृषयेत्सायु (for जातु दृषेत) Ko s N₁ s B (except B₂) D G₂ s कस्यचित् — *) N₂ B₂ M (except D₂ s) काल Ko Ns D₂ G₂ वेन; N₂ Dn D₂ ह्येन, B₂ -येन, D₂ येतत्, T₁ चैव, G₂-4 येत, M (except M₂) वेग K (except K₁) B₂ s Da D₂ s विहरति, S नासाय. — *) S₁ B₂ चैव, K₂ N₁ s B₂ s D (except D₂ s) येन, B₂ येन; T₁ चैव, T₂ G₂ s चैतत् K₂ प्रचिरयति, N₁ s T₁ 'वर्ष', N₂ B₂ Dn Dn D₂ s हरयुत, B₂ हरयुत, B₂ s D₂ न सृष्य', D₂ 'कषे', T₂ G₂ M प्रमदं (G₂ प्रसीद', M₂ विमदं) — After 5 K₂ ins

1349^a कालेन सविहरति कालेनैव प्रणश्यति ।

6 T₂ G₂ M om 6^{ab} — *) K₂ सैव, T₁ G₂ स वै, G₂ s s o न वै K₂ उपासिष्ठा, N₁ B₂ 'सौख्य, N₂ B₂ s om o Dn D₂ s 'स्व त्व, N₂ T₁ G₂ s s 'तिष्ठ; B₂ 'सीथा, Da 'स्त त्व, D₂ 'सि त्व, D₂ 'तिष्ठ, G₂ 'याति — *) K₂ s s D₂ नवमुपाहूति, K₂ N₂ नवमुपाहूति, N₂ B₂ s D₂ अवदुपाहूत् N₂ Dn D₂ अववपाहूति, B₂ om s Da अवदुपाहूति, D₂ तव मया कृषि, G₁ नवमत कुरु, G₂ नवमपा; G₂ तावदुपा — K₁ om 6^a-7^a — *) T₁ अथ त्वेव, T₂ G₂-s M आदत्स्तेन (M₂ s 'व), G₂ आपत्स्तेद्, G₂ असत्स्तेन T₁ नरश्रेष्ठ, G₂ s नरस्याह — *) S₁ सौहृद ह्यर्थ(T₂ G₂ स्वर्थ, G₁ ह्यात्मन G₂ s स्वर्थ, G₂ चार्थ, M₂ ह्यात्)वचन

7 K₁ om 7^{ab} (of v 1 6) — *) K₂ विद्वांश्चाविदुष

१० ययोरेव समं वित्तं ययोरेव समं कुलम् ।
तयोः सख्यं विवाहश्च न तु पुष्टविपुष्टयोः ॥ ८
नाश्रोत्रियः श्रोत्रियस्य नारथी रथिनः सखा ।
नाराज्ञा संगतं राज्ञः सखिपूर्वं किमिष्यते ॥ ९

— After 7^{ab}, T₂ G₂ s read 9^{ad}, G₂ s repeating it in its proper place, in T₂ G₁ s, moreover, 9^{ad} is followed by 9^{ab}. In other words, 7-9 occur in T₂ G₁ s in the following sequence 7^{ab}, 9^{ad}, 9^{ab}, 7^{ad}, 8
— After (the first occurrence of) 9^{ad}, G₂ s ins 1350* — T₁ om 7-9^{ab}. — *) Ś₁ s B₁ s D₁ D₂ s S (except G₂, T₁ om.) transp द्यू^१ and य T₂ G₁ s M₂ s भीर (for ह्रीव) — *) = 9^{ad}, 37^d T₂ G₁ s सख्यं पू^१, G₂ s सखापू^१ G₁ M₂ s करिष्यते Cd as in text
— D₁ (hapl) om 8-9, T₁ om 8 (cf v 1 7)
— *) D₁ वित्त, T₂ वृत्त — *) K₂ s N₂ s B₁ M D₁ D₂ s T₂ G₁ s धृत, B D₁ वृत्त (for वृत्त) G₂ s M ययो प्रज्ञा ययो धृत — *) K₂ N₂ B₁ s D₁ D₂ s transp सख्य and विवाह Ś₁ पू^१ (for सख्य) K₂ सख्योर्विवाहो मैत्री च, T₂ G₁ s सख्योरेव सम सख्य, G₂ s M सख्यो सख्यक हृत्य (G₁ युक्त) — After 8, T₂ G₁ ins. 1350*, while G₂ ins 1352*

— *) = (var) 37 — D₁ om 9 (cf v 1 8), T₁ om 9^{ab} (cf v 1 7) T₂ G₁ s read 9^{ad} and 9^{ab} after 7^{ab} After 9^{ab}, D₂ repeats 7^{ad} — *) K (except K₂) N₂ s D₁ T₁ G₁ s M नाराज्ञ, G₂ न राज्ञ, G₂ न राज्ञा, G₂ नाराज्ञे K₂ सगतो, T₁ G₁ मो, G₂ स ती K₂ s N₂ s T₁ G₁ s M राज्ञा N₂ s B D₁ D₂ D₂ s T₂ G₁ s नाराज्ञा पार्थिवस्यापि (= 37*) — *) = 7^d, 37^d T₂ G₁ s सख्यं पू^१, G₂ नख्यपू^१, G₂ s सखापू^१ G₁ s M₂ करिष्यते — D₂ (marg sec m) T₁ G₁ s M₂ s ins after 8 T₂ G₁ s after 8 G₂ s, after the first occurrence of 9^{ad}

1350* त्वद्विधैर्मद्विधाना विविदीनार्थेन जातुचित् ।
G₂ s ins after 9

1351* सख्यं भवति मन्दारमन्सखिपूर्वं किमिष्यते ।
(= 3* + 9^{ad}) — T₂ G₁ s ins after 1350* G₂ s after 11

1352* एवमेव कृतप्रज्ञ न राज्ञा विप्र से कचित् ।
मैव सीण्युपातिष्ठ सख्यं नवमुपाकृषि ।

सखा राज्ञ कथं विप्र त्वद्विधैश्च भविष्यति ।
(With line 2 above of 6^{ab})

10 Ś₁ K₂ s D₂ s om उवाच (G₂ om the ref)
— K₂ (i hapl) om 10^d-11^{ab} — *) N₂ s B D वित्तमित्वा तु — *) = 38^d N₂ ना च यं, T₂ G₁ नापि यं.

वैशंपायन उवाच ।

द्वुपदेनैवयुक्तस्तु भारद्वाजः प्रतापवान् ।
श्रुतं चिन्तयामास मनुनाभिपरिप्लुतः ॥ १०
स चिनिधित्व मनसा पाश्चालं प्रति बुद्धिमान् ।

11 K₂ om. 11^{ab} (cf v 1 10) — *) N (except Ś₁, K₂ om) G₁ पाचाल B₁ (m as in text) प्रति बुद्धवान्, T₁ पटुबुद्धि. — D₂ ins after 11^{ab} D₂ (marg sec m) S, after 1355*

1353* हा प्रतिपन्न प्रतिज्ञाय या कर्ता न विरादपि ।
On the other hand, D₂ (marg sec m) S ins after 11^{ab}

1354* क्षिप्ये परिप्लुत श्रीमान्पुत्रेणानुगतसदा ।
— After 11, K₂ N₂ B D₂ ins a colophon (Sub-
parvan B₂ सभय — Adhy name K₂ द्रोणायन
— Adhy no B₁ 128) On the other hand D₂ (marg sec m) S ins after 11 (T₂ G₁ s, after the colophon mentioned below)

1355* द्रोण समुदितान्द्रा कुरुक्षेत्रपिरीषया ।
भाजगमा महातेजा विप्रो नागपुर प्रति ।
स सख्योक्तदा तेन सदा प्रादुर्बल्लुम् ।
[Before line 1, T₂ G₁ s ins वैशंप]
Thereafter, D₂ (marg sec m) S ins 1353* Then follows in T₂ G₁ s

1356* ख्यालसैव गृह द्रोण सदा प्रत्युपस्थितः ।
अथयाज्ञा च पुत्रेण महावल्गता सह ।
[After line 2, G₂ ins a colophon adhy no 75]
T₂ G₁ s s cont Ś₁ K₂ s D₂ s s ins after 11 K₂ N B D₂, after the colophon (see above) D₂ after 1353*

1357* स नागपुरमागम्य गौतमस्य निवेशने ।
भारद्वाजोऽवसत्तत्र प्रच्छन्नं दिनसप्तम ।
ततोऽप्य तनुज पार्थान्कृपस्यानन्तरं प्रभु ।
अस्त्राणि शिखयामास नातुप्यन्तं च त जना ।

युव स तत्र गृहसमा कश्चिदालुवास ह ।
[Before line 1, K₂ N₂ B (except B₂) D₂ ins वैशंप
उ — (L 1) K₂ N₂ मासाय Ś₁ K₂ s D₂ s T₂ G₁ s s अवसत्तत्र राजेंद्र The same MSS except D₂ om line 1 — (L 3) Ś₁ K₂ N₂ D₂ s T₂ G₁ s s कृपस्यान्ते पार्थान्भारद्वाजं प्रतापवान् (K₂ N₂ द्वाजामज प्रभु) — (L 4) Ś₁ K₂ N₂ s B₂ D₂ G₁ s s न (G₂ स) बुबोध च (G₂ स) त कृप (B₂ जन), B₂ न चातुप्यत त जना, D₂ नातुप्यन्तं त जना, D₂ पुत्रेण न तु स कृप । T₂

जगाम कुरुमुख्यानां नगरं नागसाहस्यम् ॥ ११
 कुमारास्त्वथ निष्क्रम्य समेता गजसाहस्यम् ।
 श्रीडन्तो वीटया तत्र वीराः पर्यचरन्मुदा ॥ १२
 पपात रूपे सा वीटा तेषां वै श्रीडतां तदा ।
 न च ते प्रत्यपद्यन्त कर्म वीटोपलब्धये ॥ १३

अथ द्रोणः कुमारान्स्नानद्वया कृत्यवत्तदा ।
 ग्रहस्य मन्दं पञ्चल्यादभ्यभापत वीरवान् ॥ १४
 अहो नु धिग्वलं क्षायं धिगेतां वः कृतास्तताम् ।
 भरतस्यान्वये जाता ये वीटां नाधिगच्छत ॥ १५
 एषं मुष्टिरिषीकाणां मयास्तेषामभिमतितः ।

G. 1. 5160
 H. 1. 131, 22
 I. 1. 141, 22

Gs युवोप च स सं रूपः. — (L. 5) Ts Gs. 4-s आवासे (for एवं स). Śi Ks वृतात्मा; Ko Ds युवात्मा. Śi K (except Ks) Ds 'मुपावसत्' (Ks 'विशत्'). — After line 5, Ts Gs-s ins. a colophon (adhya. no. Ts Gs 75; Gs. 74). — After the colophon, Ts Gs ins. 1355*.]

12 *) Ko-s Ns ते (for तु). M (except Gs) ततः कुमार (for कुमार). Gs प्रच्छन्न (for निष्क्रम्य). — *) Ts Gs. 2-s M सहिता; Ts Gs. 3 नगरम्. Ts Gs-s Ms. 3 नागसाहस्य. Gs जानामिवाहरे (sic). — *) Da Gs. 3 श्रीडन्ते; Ts Gs. 2 M श्रीडया. Hero and below S indiscriminately वीडा, वीटा, वीडा etc. (for वीटा). Ts G M transp. तत्र and वीराः. Śi Ks. 2 पर्यपतन्. Ks-s Ns Bs Ds तदा (for मुदा). Ts तस्मैवाचरितं मुदा. — After 12, Da (marg. sec. m) S ins.:

1358* तेषां संश्रीडमानामनुपपन्नैःकुलीषकम् ।
 (cf. v. 1. 13).

13 *) Ko transp. रूपे and वीटा. Ds (marg. sec. m; orig. as in text, erased) S पपात पर्यपुत्रस्य (Ts Gs. 2-s 'राजस्य') वीटा तत्रैव चापतत् (cf. v. 1. 12). — After 13*, Ns-s B Da Dn Ds 2-s ins.:

1359* ततश्च यस्मात्पिण्डवीटामुद्वर्तमानताः ।
 while Da S ins.:

1360* तत्त्वयुना प्रतिच्छन्नं तारारूपमिवाहरे ।
 दृष्ट्वा ते वै कुमारस्य तं यस्मात्पर्यवारयत् ।
 [(L. 1) Gs नष्टं पुनः (for तारवमुना). Da Ts Gs परिच्छन्नं. — (L. 2) Cf. 1363*. Ds सं पूर्वं; Gs प्रयत्नात्.]
 — Ds (om. line 2) S cont.: Ks N B Da Dn Ds 2-s ins. after 13:

1361* ततोऽन्योन्यमवैलस्य वीटयावनताननाः ।
 तस्या योगमविन्दन्तो यत्रो चोत्कण्ठिताभवन् ।
 [(L. 1) Ds S ते परस्परं Gs प्रतिक्षणं]मिक्षतः कुमारः सहितास्तदा. — (L. 2) Ks S तस्य. S om. च.]
 — *) Ks चैते; S किंचित्. Ks S प्रतिप. — Ds (om. line 2) S ins. after 13: Ks N B Da Dn Ds. 2-s, after 1361*:

1362* तेऽपश्यन्ब्राह्मणं द्यामसापर्वं पलितं कृणाम् ।

कृत्यवन्तमद्रस्यमग्निद्वीपपुरस्कृतम् ।
 [(L. 1) Ds आसीनं; Ts Gs-s Ms. 2-s भासयं. Gs मलिनं. Ks Ns Da Ds आकण्ठपलितं. — (L. 2) Ks T G (except Gs) M 'वनः'; Ns Ds कृत. S तमीपर्यं (Ts Gs. 3 नराक्षय)]

— Ks N B D (except Ds) cont.:

1363* ते सं दृष्ट्वा महतामानमुपगम्य कुमारकाः ।

भस्मोत्साहकियारामानो ब्राह्मणं पदधारयन् ।
 (cf. 1360*).

14 *) Arjp कृतवतः (for कृत*). — For 14, Ds S subst.:

1364* स तान्दृश्यवतो दृष्ट्वा कुमारान्दु विपेततः ।

ब्राह्मणः ग्रहसम्बन्धं कीदृशेनाभ्यभापत ।

[(L. 1) Ts Gs Ms 'स्तु विपेतोप'. — (L. 2) M कीदृशेन. Ds ग्रहसम्बन्धः कीदृशं ब्राह्मणस्तान्मा.]

15 *) Ko Ns B D (except Ds) अहो वो; Ns धिग्वलं; S अहोवो (for अहो नु). Ns वीदं (for क्षादं). — *) Ts Gs. 2-s चेपारं; Ts Gs-s चैनं; M चैनं (for चूर्तं). Bs Ds च कृता; Gs. 2 M अकृता. — *) Ts Gs. 3 जातो वो. Śi Ds. 2 Gs. 2 M (except Ms) 'गच्छय; Bs Ts Gs. 2 'गच्छति. — After 15, all MSS. except Śi Ko-s (S om. lines 3-4) ins.:

1365* वीटां च मुद्रिकं चैव दृष्ट्वैतत्पुत्र द्वयम् ।

उद्वेगमिषीकाभिर्भोजनं मे प्रदीयताम् ।

पृथगुत्तरत्वा कुमारान्स्नानद्वयोः स्नानुल्लेखयन् ।

रूपे निरदकं तस्मिन्पातयद्विदमः ।

ततोऽनवीतदा द्रोणं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । [5]

रूपस्यानुमते महात्मिषास्मादुहि वाधवतीम् ।

एवमुक्तः प्रत्युवाच ग्रहस्य भरतानिदम् ।

[(L. 1) Ns B (except Bs) Da Ds. 2 Gs चैवं. Ks Ns B (except Bs) Da Ds. 2 Gs. 2-s om. हि. Ts Gs. 2 वृहतेतद्वयं हि च. — (L. 2) S 'द्विषये त्वमी'. — With lines 3-4 cf. 1358*. — (L. 5) Ks Ns. 2 Bs Da Ds अनवीच (for ततो). S भरतानं (for तदा द्रो). — Before line 6, Ns Da Dn Ds ins. युधिष्ठिर उ. — (L. 6) Ns Bs Ds 'मादुहि. S गौतमीं च महारामां (G. भरद्वाज)

अस्य वीर्यं निरीक्षध्वं यदन्यस्य न विद्यते ॥ १६
 घेत्यामीपीकया वीटां तामिपीकामथान्यया ।
 तामन्यया समायोगो वीटाया ग्रहणे मम ॥ १७
 तदपश्यन्कुमारस्ते विस्मयोत्फुल्ललोचनाः ।
 अवेक्ष्य चोद्धृतां वीटां वीटावेद्धारमधुवन् ॥ १८
 अभिवादयामहे ब्रह्मचैतदन्येषु विद्यते ।

भिक्षामभीत वा" — (L 7) S ततोमवीद्धारमधुवन् प्र']
 1B Before 16, Ks Ns Dn Ds ins द्रोण उ" — *)
 Ns : Bs : Dn Ds S (except Gs) द्या, Ns द्यु.
 — *) Ks : Ns : Dn T Gs-4 M ममिता, Ks म्रिता, Ns
 'मानुम्रिता', Ds 'म निम्रिता', Gs 'मानुम्रिता' — *) Ks
 Bs Ds Gs तस्य, Ns : Bs Dn Ds : T Gs : s M अस्या, Ts
 Gs तस्या S समीक्ष' (Gs प्रतीक्ष') — *) S यदन्वेयु
 17 *) N (except Ss Ks Ns) Gs अस्या; Gs वेद्या'
 — *) Ko Ns B D तयाव्या (Da ततो); T Gs : s M
 हपीकया Gs (corrupt) तामिकामीपीका तदा — After
 17^{ab}, S (except Gs) ins

1366* तामपीदीकया चैव अन्वामप्यन्यया पुन ।
 — *) Ko s Ds सताम्योज्य, Ns : B Dn Dn Ds : s
 'योगे' Ns तामभ्ययामास योगी, S अन्वा (Gs ततो); Gs : s
 Ms s तयाव्योन्वसतामयोगात् (Ts Gs : s 'योग', T Gs : s
 'योगे' — *) Ns : B D (except Ds) Ts Gs M ग्रहण
 Ts Gs : s सत, Ts Gs : s ध्रुव, M सत — After 17,
 Ns : B D S ins

1367* ततो यद्योक्त द्रोणेन तत्तत्सर्वं कृतमभसा ।
 [Before the line Ns Dn Ds ins वैश' उ" — T G
 Ms s तत्तत्सर्वं, Ms-s तत्सर्वं (for द्रोणे) S कृतवाल्मज
 ब्राह्मण (Ts Gs पाठ, Gs वांयव')]

18 *) Ts Gs सत, Gs तदा Gs transp तत् and
 अपदयन् Ns Bs : Dn Ds s अवैद्य (for अपदयन्)
 — *) S अवाप्य (for अवैद्य) and 'वेदिनश्च' Ks Ns B
 D आश्वमेधितमस्तमिति मया चक्रेयुवन् — After 18
 all MSS except Ss Ko-s (Ks om line 1) ins

1368* मुद्रिकामपि विप्रं शीघ्रमतं समुद्र ।
 तत स शरमादाय धनुर्द्रोणे महायथा ।
 शरेण विष्णु मुद्रा तामूर्ध्वमावाहयन्मय ।
 स शर समुपादाय कृपादङ्गुलियेष्टयन् ।
 ददौ तत कुमारानां विभित्तानमविभित्त । [5]
 मुद्रिकासमुद्रो दृष्ट्वा समाङ्गुले कुमारान् ।

[Before line 1 Ns Dn Ds s ins कुमार उ"
 — (L 1) Ds S विप्रं s क्षिप्र (for शीघ्र) — Before

कोऽसि कं त्वामिजानीमो वयं किं कर्त्तव्यमहे ॥ १९
 द्रोण उवाच ।
 आचक्षध्वं च भीष्माय रूपेण च गुणैश्च माम् ।
 स एव सुमहाबुद्धिः सांप्रतं प्रतिपत्स्यते ॥ २०
 वैशंपायन उवाच ।
 तथेत्युक्त्वा तु ते सर्वं भीष्ममूः पितामहम् ।

line 3 Ks ins कुमार उ", Ns Dn Ds वैश' उ"
 — (L 2) Ns : Dn Ds तत शर समा (Ns स मा) दाय S
 धनुर्द्रापि महायत्न — (L 3) Ks आकारयत्, Ns Gs
 आहार', Ts भावात् S शरै (for प्रयु) Ds 'शरमादाय
 यत्नत — (L 4) Ns B Ds Ts Gs-s सशर, Ds सशरी,
 Gs स शराय Ns : B Ds T Gs-4 Ms-s तमुपा', Da Ds
 Gs Ms तमुपा', Ds Gs तामुपा' Ns : B (except Bs)
 Ds 'वेष्टित, Ds 'वेष्टिता; S 'वेष्टक' — (L 5) S प्रददौ
 त (Ds Gs तत्, Gs तु) Gs कुमारस्यो विभित्तस्यो हवि'
 — (L 6) Ds चोक्त', Ts Ms s तत्, Gs ता हता, Gs
 Ms s तत् S प्रायुवले]

19 Before 19, Ks Ns Bs Dn ins कुमार उ"
 — *) Hypermetrical Da Dn S (except Gs) अभि
 वादामहे Ss Ko s ब्रह्म, Ks s त्वा चै — *) Ss K
 (except Ko) 'द्वयस्य' Ks s दृश्यते (for दिव्य) — *) Ss
 क नाभि, Ks Ds कत्वा न, Ks S (except Ts Gs) कत्वा
 वि, Ns : B Dn Dn Ds : s कत्वासि, Ns कत्वासि — *) S
 बुद्धि (for वय) Ko : s Ds Ts G 'वाम (Ds Gs 'भि') ते
 — After 19 al. MSS except Ss K ins

1369* एवमुक्तस्ततो द्रोण प्रमुखाच कुमारकात् ।
 [Before the line Ns Dn Ds Ts Gs s ins वैश' — S
 तदा विप्र (Ms s-s स विप्रं) (for ततो द्रोण)]

20 Som द्रोण उ" — *) Ko ना, Ks Gs : s मि
 (for च) Ns भावयत् तत, Ts Gs-s आश्वपयव्य, Gs
 आवेद्ययव्य, Gs sm आश्वपयव्य Ks भीमस्य Ss Ks-s
 भीष्माय तावदावदु — *) Ks s शीलेन (for रूपे) Ko
 Ds जेत्याय, S 'जेरपि (Gs s 'जेन च) — *) Ns Bs : s
 Dn Ds : s महातेजा, Ns 'महाप्राज्ञ Ko Ns Bs Da Ds
 एवमुक्तो महातेजा (Ko Ds 'बुद्धि'), S स मां (Ts Gs s 'मो')
 'बुद्धिमता अथ (Ts Gs-4 Ms 'दृ) — *) S ध्रुवा शस्त्राणि
 कौरव — After 20, Ns ins an additional colophon
 (adhy name कीटोद्धरण)

21 Ss Ko : s Ds om उवाच; S om वैश' उ"
 — *) Ns च ते गत्वा, Ns Dn Ds : s च गत्वा च; Bs : s
 गत्वा ते, Bs Gs च ते गत्वा, Bs Ds Ts Gs : s तु ते गत्वा,

ब्राह्मणस्य वचस्तथ्यं तच्च कर्म विशेषवत् ॥ २१
 भीष्मः श्रुत्वा कुमारानां द्रोणं तं प्रत्यजानत ।
 युक्तरूपः स हि गुरुरित्येवमनुचिन्त्य च ॥ २२
 अथैनमानीय तदा स्वयमेव सुसत्कृतम् ।
 परिपप्रच्छ निपुणं भीष्मः शस्त्रभूतां वरः ।
 हेतुमागमने तस्य द्रोणः सर्वं न्यवेदयत् ॥ २३
 महर्षेरप्रिवेश्यस्य सकाशमहमच्युत ।
 अस्त्रार्थमगमं पूर्वं धनुर्वेदजिघृक्षया ॥ २४
 ब्रह्मचारी विनीतात्मा जटिलो बहुलाः समाः ।

अवसं तत्र सुचिरं धनुर्वेदचिकीर्षया ॥ २५
 पाञ्चालराजपुत्रस्तु यज्ञसेनो महाबलः ।
 मया सहाकरोद्विद्यां गुरोः श्राम्यन्समाहितः ॥ २६
 स मे तत्र सखा चासीदुपकारी प्रियश्च मे ।
 तेनाहं सह संगम्य रतवान्सुचिरं वत ।
 बाल्यात्प्रभृति कौरव्य सहाध्ययनमेव च ॥ २७
 स समासाद्य मां तत्र प्रियकारी प्रियंवदः ।
 अन्नवीदिति मां भीष्म वचनं प्रीतिवर्धनम् ॥ २८
 अहं प्रियतमः पुत्रः पितुर्द्रोणं महात्मनः ।

G. 1. 5177 45
B. 1. 131. 45
K. 1. 141. 45

Da ततो गत्वा; Ts Gs.५ तया गत्वा. — *) Bs कियं (for भीष्मं). N (except K Da) कुमारका; Ts Gs.५ M महारथं (for पिता). — Before 21st, Ma-s ins. वैशं. — *) Ns हितं (for वचस्). Ts Gs.५ कृतं; Ts Gs.५ M क्षिप्रं; Gs.५ सर्वं (for त्वयं). — *) Ns Dn Ds तयाविशं; Ds S विरोधतः; Da *पवित्रं Ds *पवान्.

22 *) S (except Ga.५) transp. भीष्मः and श्रुत्वा. — *) S द्रोण इत्येव (Ga इत्यभिः) जटिलात्. — *) Śi Ks अयुक्तरूपः स गु. — *) Ns Ts Gs.५ पृथेयं; M इत्येवं (for इत्येव). Śi K (except Ko) सः (for च). Ns Ga अयुचितयत्; Ms.५ समर्पितयत्.

23 Śi Ks om. 23rd. — For 23rd, ■ subst. तत् आनाय्य द्रोणं तु (Gs.५ च द्रोणे) भीष्मः सांतिमवसदा and thereafter ins.

1970* अर्हणीयेन कौमैश्च यथान्यायमपूजयत् ।
 — *) Ko Ds निष्पन्नं; Cd Arjy निष्पन्नं (for निपुं). S तत्तच्च परिपप्रच्छ. — *) Ko Ks.५ सर्वसास्त्रं. Gs भीष्मः सांतिमवसदा. — *) Ko Ns.५ Bs.५ Da Ds तत्र; Ns Dn Ds तत्र; ■ सर्व. — *) S तं द्रोणः प्रत्य (Ts सम)भाषत्.

24 Before 24, Ns.५ B Dn Ds ins. द्रोण उः; Ts साह्यं; M द्रोणः. — *) Da Gs.५ शस्त्रयत्. Śi Ks.५.५ Bs Dns Ds.५ Ms.५ वेदास्य; Dns *हेतस्य. — *) Ds Gs सकाशात्. Gs त्वनुकुर्यन्पुत्रोक्ति. — *) Ka *मवसं; Da अजानुगमनं; Ds *गमनं; Da अस्त्रार्थमागमं; Ts *यमागतो; Gs *मागतः. Ts विद्वत् (for पदं). — *) Śi Ks Ns D (except Da) *चिकीर्षया; Ns *निधीयं.

25 Śi (hsp.) om. 25. — *) Bs.५ *चारी वितायमा च; Ts Gs.५ प्रत्ययं वदंस्वत्. Ts Gs.५ om. 25th. — *) Ks.५ Ns.५ Dn Ds transp. तत्र and सुचि. Gs सुमहत्. — *) Ns.५ Bs.५.५ B (except Da.५) युद्धयुष्मणे रतः; Ns.५ *वेदनिधीः; Ns.५ *निपुक्षया; S (Ts Gs.५ om.)

अभिवेदयस्य संनिधौ.

26 *) Śi Ks पांचालयः; Ko.५-4 Da Ds.५ *ह्यो; Ns.५ *ह्यो; Ns.५ पांचाल्यो; Bs Da पांचालः. Ko.५ Ns.५ Bs.५ D (except Ds.५) च (for तु). — *) Bs.५.५ D महापराः; Ts Gs.५.५ नराधिपः. — Ts om. 26th; Ts Gs.५ repeat it (with v. l.) after 27 (q. c.). — *) Ks.५ सहचरो (for सहाकरोत्). Ns.५ B D (Ds om.) इत्यवसहेतोर्न्यवसत्. — *) Ks.५-4 Ns.५ Bs Da Ds S गुरौ (Gs मया). Ko.५ पासं; Ks.५ श्रीमात्; Ns.५ सन्वहः; Bs Da Ds विद्वान्; S तस्मिन् (for श्रामयत्). Ns.५ Bs.५.५ Da Ds.५ तस्मिन्च गुरौ (Ds.५ *रोः) मयुः.

27 *) Ts Gs सखा; Gs.५ तदा (for तत्र). Ts तथा; Ga तदा (for सखा). — *) Ko *री प्रियो मृषां. Ts Gs.५ प्रियवायुचारक. — *) Ts Gs.५ मया स (Ts Gs मयोय) रमते मिले. — *) Śi Ks गतवान्; Ka सति एवं; Ns.५ यतवान्; Ns.५ D (except Da Ds) वर्तयत्; Bs (m as in text) वतः; Ts Gs कृतं; Gs स्थित. Śi Ks Ns.५ त्रयः; Ko.५.५ Ds वने; Ns.५ मनः; Ns.५ Bs.५ Da Ds.५.५ विप्रो; Bs.५ Dn प्रमो; Ts युवा. Ts Gs.५ संगम्य समये तदा. — *) Ns.५ कौतेय (for कौर). — After 27, Ts Gs.५ repeat 26th [v. l. Ts विद्वान्. Ts Gs.५ गुरौ तस्मिन्. Ts महात्मनि (for समा).]

28 *) Ns B D (except Ds) स मे सखा सदा (Da सदा) तत्र; T G स मा (Ts मां; Gs मे) संगम्यतः पूर्वं (Ts Gs.५ तत्र) (Gs सखासीनं युष्मद्वयं); M समासाद्य तदा तत्र. — *) Ko Ns B D Gs प्रियवादी; Ts Gs.५ यथान्यायं. Ks.५ श्रियं वचा; Ns B (except Bs) D (except Da) Ts Gs.५ *करः. — *) Ko अस्त्रार्थवीदितं भीः; Gs *धीभीतिसहितं. — *) Śi K Ns Ds प्रीतिपूर्वकं. Gs वचः प्रीतिवर्धनं.

29 *) Ds S द्रोणे (for द्रोण). — *) Ts Gs.५ M वेत् (for मां). — *) Ko पांचाल्यो वै; Ts पांचालो मां (for स

49
47

अभिपेक्षयति मां राज्ये स पाञ्चाल्यो यदा तदा ॥ २९
त्वद्भोज्यं भविता राज्यं सखे सत्येन ते शपे ।
मम भोगाश्च वित्तं च त्वदधीनं सुखानि च ॥ ३०
एवमुक्तः प्रव्राज कृतास्त्रोऽहं धनेप्सया ।
अभिपिक्तं च श्रुत्वेन कृतार्थोऽसीति चिन्तयन् ॥ ३१
प्रियं सखायं सुप्रतीतो राज्यस्थं पुनरावजम् ।
संस्तरसंगमं चैव वचनं चैव तस्य तत् ॥ ३२

ततो द्रुपदमागम्य सखिपूर्वमहं प्रभो ।
अद्युवं पुरुषज्याघ्र सखायं विद्धि मामिति ॥ ३३
उपस्थितं तु द्रुपदः सखिन्चाभिसंगतम् ।
स मां निराकारमिव प्रहसन्निदमब्रवीत् ॥ ३४
अकृतेयं तव ब्रह्मा ब्रह्मन्नातिसमजस्री ।
यदात्य मां त्वं प्रसमं सखा तेऽहमिति द्विज ॥ ३५
न हि राज्ञामुदीर्णानामेवंभूतैर्नरैः कश्चित् ।

पाञ्चाल्यो) T₁ G₁ s M₁ पाचालो G₂ प्रजा पालयता
मया, G₁ s पांचालो मां समाहित — T₁ G₁ s ins after
29 G₁ after 30

1371* अभिप्यति च ते भोज्य सख्यु सखि घन यदा ।

30 *) K₁ s N₁ s S तद् Ko N₁ s B D (except
D₁) भोज्य N₁ s T G भवता D₁ तात (for राज्य)
— *) K₁ s त्वदधीना — After 30, G₁ ins 1371*
— T G ins after 30 (G₁ after 1371*)

1872* मम राज्य महाभाग त्वया भोक्तव्यमिच्छता ।

31 *) K₁ Da D₁ s 'मुक्त्वा N₁ s B Dn D₁ s
एवमुक्त्वाय वज्रान, S 'मुक्त्वा प्रचक्राम (T₁ G₁ s 'तवायवी
म्राज) — *) K₁ s 'कोसौ N₁ s B D S 'ख पुजितो
मया — After 31st, all MSS except S₁ Ko-s ins a
passage given in App I (No 75) — *) K₁ s N₁ s
B D (except D₁) T₁ G₁ s तु (for च) S₁ K₁ N₁ s
B D (except D₁) एव (for पुन)

32 nd) D₁ transp सुमी' and राज्य' K₁ N₁ B D
(except D₁) S समुपागम (for पुन) — *) Da त
क्करद् S₁ K₁ s N₁ s B₁ s D₁ s M₁ s सगत, G₁ सगति G₁
चद् Ko सगत सकारक्षीव — *) S₁ transp चैव and
तस्य N₁ s चैतदस्य K₁ तस्य सारपूर्वकालिक

33 *) N₁ B₁ आसाय (for आगम्य) — *) Da
सारपूर्व', G₁ सखाय' S₁ K₁ s B₁ s D₁ विभो

34 *) N₁ B D (except D₁) T₁ G (except G₁ s)
'स्थित K₁ s B₁ s D₁ च, T₁ G₁ s s अस्मि, G₁ स (for
तु) N B D (except D₁) T G M₁ s द्रुपद — *) S₁
'दाति', K₁ s 'खि वाचाति', K₁ s 'चासन गत, N₁ s B D
'चासि सगत (D₁ s 'त', N₁ s T G M₁ s सखि (G₁ s
'स्त्री) यथापि सगत (N₁ s 'त) — *) M मा (for मार) Ko
निराकरद्वेव, T₁ G₁ s निरुपकारेति — After 34, T₁ G₁
ins 1373* (of v 1 35)

35 — (var) 2 — T₁ G₁ om 35 — *) N₁ B₁ D₁
प्राहु' — *) N₁ s Da D₁ s 'जसा — *) S₁ K₁ s s D₁
G₁ s यथाय, K₁ यथा तु N₁ s यन्मा प्रवीति प्र' — K₁

N₁ B D G₁ s ins after 35 G₁, after 36 T₁ G₁
after 34
1373*

(Cl 4) { सगतानीह जीर्ण्यति कालेन परिजीर्यत ।
'सौहृद मे त्वया क्षासीपूर्व सामर्थ्यमप्यम् ।
(= 9th) नाशोऽत्रिय श्रोत्रियस्य नारथी रथिन सखा ।
साम्बादि सत्य भवति वैपम्बाद्योपपद्यते ।

(Cl 5) { न सत्यमजर लोके विद्यते जातु कश्चिद् । [5]
'कालो वै न विहरति क्रोधो वै न हर युत ।
{ नैव जीर्ण्युपास्त्व त्व सत्य भयबुपाक्षि ।
(6) { आसीत्सत्य द्विजश्रेष्ठ त्वया मेऽर्थनिवन्धनम् ।

(7) { न ह्यनार्य सखाऽप्यस्य नाविद्वाऽनिरुप सखा ।
{ न शूरस्य सखा क्लीव सखिपूर्व किमप्यते । [10]

[(L 1) K₁ B₁ s s D₁ s G₁ 'द्वे T₁ G₁ सौहृद न हि
जीर्ण्यते B₁ s D₁ s G₁ परिजीर्यता (D₁ s 'ते) T₁ G₁
कालान्यात्ममसगत — (L 2) T₁ G₁ s s आसीत्स (G₁
'ते सगत पूर्व न तु सामर्थ्य' (G₁ s 'व्यर्थधन) — (L 3)
T₁ G₁ s s 'स्य नाविद्वाऽनिरुप सखा — After line 5
B₁ s Da ins (9th with v 1)

1374* नाराज पार्थिवस्यापि सखिपूर्वं किमप्यते ।
— (L 4) T₁ G₁ s सार्वे सत्य भवति वै T₁ G₁ s s
वैषम्ये नोपपद्यते — (L 5) T₁ G₁ s s कश्चिद्
— (L 6) B₁ s Da D₁ s निहृ' K₁ कालेन मैत्री
हरति, T₁ G₁ s कामादि रथ्यते चान्य, G₁ कामभेतवा
शयति D₁ तुल्यति (for हरति) K₁ ins lines 7-8 after
36 — (L 7) T₁ G₁ s s मा वै (for मैत्र) N₁ s
'प्रासीस्त्व, D₁ T₁ G₁ s s 'वासिदा (G₁ s 'लिष्ट) K₁
N₁ s B₁ D₁ s सत्य K₁ यद्रवता सत्य, N₁ s B₁
भवदुपाक्षिप्त, D₁ भवचपा', D₁ नयमुपा', D₁ भवदुपा
धिक, T₁ G₁ s नयमुपाद्या, G₁ वैवमुपाद्या, G₁ नीच-
— (L 8) T₁ G₁ s s आगतभेदनाहृतो दहेत्साय' ।
मुपाद्या — (L 9) K₁ s s आन्य
G₁ जगतीश्वेतवाभ्यूतो दहेत्सायनि' — (L 9) K₁ s आन्य
नात्यस', T₁ G₁ s s नाकिञ्चन स' T₁ G₁ s s नारथी
रथिन सखा (= 9th) — After line 9, G₁ reads 37th

सख्यं भवति मन्दात्मञ्चिथा हीनैर्धनच्युतैः ॥ ३६
 नाश्रोत्रियः श्रोत्रियस्य नारथी रथिनः सखा ।
 नाराजा पार्थिवस्यापि सखिपूर्वं किमिष्यते ॥ ३७
 द्रुपदेनैवश्रुतोऽहं मन्युनाभिपरिभुतः ।

अस्यागच्छं कुरुन्मीप्सु शिष्यैरर्था गुणान्वितैः ॥ ३८
 प्रतिजग्राह तं भीष्मो गुरुं पाण्डुसुतैः सह ।
 पौत्रानादाय तान्सर्वान्यसूनि विविधानि च ॥ ३९
 शिष्या इति ददौ राजन्द्रोणाय विधिपूर्वकम् ।

G. 1 5213
B 1 132. 3
K. L. 142. 2

— (L 10) T₂ G₁ s s s माशुरस्य सखा दूर]
 — After 1373*, G₁ repeats 36 [व । कृते (for भूतै)]
 स्वस्मिन्धर्षे स नो महात् (for धिया etc)]
 36 = 3 — *) L₁ धर्मात्न्य — *) T₂ G₁ स्वस्मि
 धर्षे स नो महात् — After 36, G₁ ins 1373* (ce-
 peating 36 after the ins, of v 1 35), while K₂
 repeats lines 7-8 of 1373* — N B s s Da D₁ s s T₂
 G₁ s s ins after 36 K₂ B₂ Da Da, after 37 G₁,
 after the repetition of 36

1375* अहं त्वया न जानामि राज्यार्थे सविदं कृताम् ।
 एकरात्र तु ते मङ्गल-काम दास्यामि भोजनम् ।
 एवमुक्तसवह तेन सदा रस्थितस्तदा ।
 सा प्रतिज्ञा प्रतिज्ञाय या कलौस्त्रयचिरादिय ।
 [(L 1) N₂ s B₂ D₁ s s कृत T₂ G₁ s s सगम
 नामिजानामि त्वयाद्य समये कृत — After line 2 T₂
 G₁ s s ins

1376* आदौ सैन द्विजश्रेष्ठ सौहार्दं क्षययन्धनम् ।
 Thereafter G₁ reads 35* — (L 3) D₂ स देशात्
 (for सदा) — (L 4) D₂ 'सि यथादिव, D₂ 'सि पुरा
 सदा, T₂ G₁ s s 'तौ नचिरादि']

37 — (var) 9 — N B (except B₂) Da D₁ s T₂
 G (except G₁) read 37* in the course of a
 passage (1373*) ins after 35 — *) T₂ G₁ (sup lin
 as in text) न धर्मी धनिन सखा — N B (except B₂)
 Da D₁ s T G₁ s s M s om 37*, G₁ reads it after
 line 9 of 1373* — After 37 K₂ B₂ Da D₁ ins 1375*

38 Of 10 — T₂ G₁ om 38, G₁ reads 38*
 after 1375*, G₁ reads 38 after passage No 76 of
 App I (cf v 1 47) — *) S₁ K₁ N₁ तु (for अहं)
 — *) S₁ K₁ s 'नाह परि', D₂ 'नातिपरि' — *) K₂ s s
 T₂ M s s अस्यागच्छन्, K₂ अस्यागच्छन्, B₂ 'अत', D₂ s G₁
 M s अस्यागच्छन् — *) N₂ गुणाधिके — After 38, K₂
 N B D T₂ G₁ s s ins

1377* ततोऽहं भवत काम सवर्षेयितुमागत ।
 हद नागपुर रथय मृदि किं कर्वाणि ते ।
 वैशपायन उवाच ।
 एवमुक्तस्तदा भीष्मो भारद्वाजसभापत ।

भीष्म उवाच ।

अपश्य कियता चाप साध्व्यस्य प्रतिपादय ।
 शुद्धय भोगाम्भुद प्रीत पुत्र्यमान कुरक्षणे । [5]
 कुरुणामसि यद्विच राज्य चेद सराद्रक्षम् ।
 स्वमेव परमो राजा सर्वे च कुरषस्व ।
 यद्य ते प्रार्थितं ब्रह्मकृतं तदिति चिन्तयताम् ।
 विदथा प्राप्नोऽसि निमर्षे महामेऽनुभूतं कृत ।

[(L 1) T₂ G₁ s s s च (for अहं) — (L 2) G₁ s s
 राज्य (for रथम्) D₂ नानाजनसमन्वित (for the posterior
 half) — After line 2, T₂ G₁ s s ins a colophon
 (adhy no T₂ 70 G₁ 75, G₁ 76) — After line
 2, D₂ ins (for the first time) 1380* (cf v 1 40)
 — T₂ G₁ s s om उवाच — After वैश, G₁ reads
 39*-42* followed by a colophon (adhy no 76)
 — N₂ B₂ s Da D₂ T₂ G₁ s s om भीष्म व'
 — (L 4) K₂ N₂ B₂ (as in text) Da (Da ins as in
 text) D₂ s अधिपत्य T₂ G₁ s s अधिपत्य कुरवीराणां
 — After line 4 G₁ reads 39*-40* — (L 5-9) T₂
 G₁ s s 'तमिदं राज्य च कुरुष्व (6) सर्वे वाक्यकरास्तव
 (7) कृतमित्यवधार्यतां (8) and ब्रह्मर्षे (9)]
 — After 1377* N B D (except D₂) ins a colophon
 (Adhy no B 129 Das 130 — Aggregate sloka
 no D₂ 5213) while T₂ G₁ s s ins

1378* द्रोणस्तपोचो भीष्मेण पूजितो वसतिं नयन् ।
 कुरुणा सकल कर्तुं द्रोणयातो तदाभवत् ।
 अन्नं चतुर्विधं कृत्स्नं कुमारग्रन्थपादयत् ।
 राज क्षत्रस्य लोकेश्वरिण्यनुना मनुष्यका ।
 [T₂ G₁ ins lines 3-4 after 45]

After the colophon K₂ (om lines 3 6) N B D ins
 1379*

वैशपायन उवाच ।

तत सपूजितो द्रोणो भीष्मेण दिपदं पर ।
 विशाश्राम महातजा एतितं कुरुवंशमणि ।
 विश्रान्तेऽयं गुरो तस्मिन्पौत्रानादाय कौरवम् ।
 सिष्यत्वेन ददौ भीष्मो वसूनि विविधानि च ।
 गृह च सुपरिच्छदं धनधान्यसमाकुलम् । [5]
 भारद्वाजाय सुप्रीतं भ्रष्टपादयत मनु ।

[Cf 39*-40* below — (L 5) N₂ s s गृह वसु प'.

10 स च शिष्यान्महेष्वासः प्रतिजग्राह कौरवान् ॥ ४०
प्रतिगृह्य च तान्सर्वान्द्रोणो वचनमब्रवीत् ।
रहस्येकः प्रतीवात्मा कृतोपसदनस्तदा ॥ ४१
कार्यं मे काङ्क्षितं किञ्चिद्दि संपरिवर्तते ।
कृतास्त्रैस्तत्प्रदेयं मे तद्वत्तं वदतानघाः ॥ ४२
तच्छ्रुत्वा कौरवेयास्ते तूष्णीमासन्विशां पते ।
अर्जुनस्तु ततः सर्वं प्रतिजज्ञे परतपः ॥ ४३
ततोऽर्जुनं मूर्ध्नि तदा समाधाय पुनः पुनः ।
प्रीतिपूर्वं परिपूज्य प्ररोधं मुदा तदा ॥ ४४

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्वाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२२ ॥

ततो द्रोणः पाण्डुपुत्रानस्त्राणि विविधानि च ।
ग्राहयामास दिव्यानि मानुषाणि च वीर्यवान् ॥ ४५
राजपुत्रास्तथैवान्ये समेत्य भरतर्षभ ।
अभिजगमुस्ततो द्रोणमस्त्रार्थं द्विजसत्तमम् ।
धृष्णयश्चान्धकाश्चैव नानादेव्याश्च पार्थिवाः ॥ ४६
स्रतपुत्रश्च राधेयो गुरुं द्रोणमियात्तदा ।
स्पर्धमानस्तु पार्थेन स्रतपुत्रोऽत्यमर्षणः ।
दुर्योधनमुपाश्रित्य पाण्डवानस्तन्मथ ॥ ४७

— (L 6) N̄ Da प्रत्ययेद'; Bs प्रत्यचो']

39 N̄ B D (except Ds) om 39^a-40^a (of 1379*)
For Gs : of v 1 38 — Before 39, Ss K (except
Ks) Gs : s M̄ ins वैश', T̄s राजा

40 N̄ B D (except Ds) om 40^a (cf v 1 39)
For Gs of v 1 38 — *) Ss Ks : s Ds तान् (for स)
N̄ B D (except Ds) तान्, T̄s Gs तु (for च) Bs
महाबाहु — *) N̄s परितः Ss K Ds जीर्यवान् — After
40, N̄ B D (Ds for the second time, cf v 1 38) ins
1380* पाण्डवान्धारतराष्ट्राह द्रोणो मुदितमानसः ।

41 For Gs of v 1 38 — *) T̄s Gs : तु (for च)
Ko Ds शिष्यान् (for सर्वान्) — After 41^a, Gs ins a
passage given in App I (No 76), of v 1 47
— Ms-s om 41^a — *) Ds च, T̄s Gs : s (insf ins as
in text) : s पुत्रान् (for एक) — *) Ko Ds ततः, Ks
N̄s B Ds Dn Ds : s तथा

42 For 42^a of v 1 38 Before 42, N̄s B D
(except Ds : s) ins द्रोणः, S (except T̄s Gs) द्रोण-
— *) Ss ने, Ds स्व (for स) — *) Ks a transp
कृत' and तत् Ss K (except Ks) क्षात्र' (for ने) Ds
हु, Gs वत् (for तत्) Ds स्वैर्मम देय स्यात् — *) Ko
स्व, Ks वृत्, N̄s Bs M̄ (except Gs : s) Ms वृत्, Dn वृत्
(for प्रवृत्) N̄s तद्वत् चैत्रदानया

43 Before 43 Ns Bs D (except Ds : s) ins वैश'
ः — *) Ss K (except Ks) Ds तस्य तत्, N̄s Ds तु हि
तत्, Bs Ds तु तदा — *) N̄s : Bs Dn Ds : s तप

44 *) N̄s : B D (except Ds) T̄s transp मूर्ध्नि
and तदा — *) Ds पुनर्वचनं, Gs प्रमुसोद Gs transp
मुदा and तदा — After 44 Ds (marg sec m) S ins

1381* अश्वत्थामानमाहूय द्रोणो वचनमब्रवीत् ।

सखायं विधिं ते पार्थं मया दत्तं प्रशुक्षतम् ।

साधु साधितं ते पार्थं परित्वरयेदमब्रवीत् ।

अत्र प्रभृति विभेदं प्रवृत्तान्नि धनं ।

शिष्योऽहं स्वयत्साद्येन जीवामि द्विजसत्तम । [5]

धृष्टकृत्वा तु तदा पार्थ पादौ जग्राह पाण्डव ।

45 *) Ss T̄s Gs पाण्डुपुत्रान्, Ko Ds कौरवेवान्
— *) Ss Ks Ds मानुष्या' — After 45, T̄s Gs ins
lines 3-4 of 1378* (of v 1 38)

46 T̄s Gs om 46^a — *) N̄s Dn 'या नान्ये, Ds
'यान्ये च — *) T̄s Gs : वैश' — *) T̄s Gs तथा,
Gs : तदा — *) Ks : Dn Ds : T̄s Gs : s 'य' Ks
भरतर्षभ (for द्विज) T̄s Gs धृष्टद्विचकीर्षया (= 26^a)
— *) Ks 'स्वयं', T̄s Gs 'यो यादवा'

47 *) Ks : N̄s : T̄s Gs तु (for च) — *) Dn ins
T̄s अयाचता, Gs अयाचत् — *) Ko Ds च (for तु)
— *) Ds गुरुपुत्र — *) Ds 'नस्वयं', T̄s 'द्रोघम' — *) Bs
Dn 'धन समाधि' — *) Ss 'नश्य', Ko 'नवमस्यते', Ks
'नधि', Ks 'नाभिमस्यते', Ks 'हाव', N̄s Ds 'नव', T̄s
Gs : 'नवमस्यते', Gs 'वाञ्छाव' N̄s : B Ds Dn Ds : s
सोव(Bs Ds 'न')मस्यत पाण्डवान् — A passage given
in App I (No 76) ins in Ks N̄s B D T̄s Gs : s
after 47, in Gs after 41^a

Colophon om in N̄s B Ds Dn Ds : s T̄s Gs : s
Ds reads it after the first line of passage No 76
given in App I (cf v 1 49 above) — Major
paran Gs : s M̄ समव' (for आदि') — Sub-paran
Ss Ko-s : T̄s समव — Adhy name Ko अश्वत्थाम, Ks
द्रोणसमासि, M̄ द्रोण(Ms om द्रोण)शिष्यसमद (Ms
द्रोणहस्तिनयुधवेश) — Adhy no (figures words
or both) T̄s 124, Gs M̄ 74, Gs 75 — S'loka
no Ms 79

१२३

वैशंपायन उवाच ।

अर्जुनस्तु परं यत्प्रमातव्ये गुरुपूजने ।

अस्त्रे च परमं योगं प्रियो द्रोणस्य चाभवत् ॥ १

द्रोणेन तु तदाह्वय रहस्यकुञ्जसाधकः ।

अन्धकारेऽर्जुनापात्रं न देयं ते कथंचन ॥ २

ततः कदाचिच्छुजाने प्रथमो बाधुर्जुने ।

तेन तत्र प्रदीपः स दीप्यमानो निवापितः ॥ ३

शुक्ल एवार्जुनो भक्तं न चास्त्रास्त्रमुल्लत ।

हस्तस्तेजस्विनो नित्यमन्नग्रहणकारणात् ।

तदभ्यासकृतं मत्वा रात्रावभ्यस्त पाण्डवः ॥ ४

तस्य ज्यातलनिर्घोषं द्रोणः शुश्राव भारत ।

उपेत्य चैनमुत्थाय परिष्वज्येदमवधीत् ॥ ५

प्रयतिष्ये तथा कर्तुं यथा नान्यो धनुर्धरः ।

त्वत्समो भविता लोके सत्यमेतद्वीरिमी ते ॥ ६

ततो द्रोणोऽर्जुनं भूयो रथेषु च गजेषु च ।

अथेषु भूमावपि च रणशिक्षामशिक्षयत् ॥ ७

C. 1. 5238
B. 1. 127, 23
K. 1. 142, 37

123

1 Ś: Ko-3 T: G: 4.5 M om. उवाच; K: N̄ B D T: G: 1 om. वैशं ड. — *) Ko च परं; N̄ B D (except Da D: 1) परमं. — *) Ko N̄: B: 2.5 Dn D: 2 T: G: 4.5 वासिष्ठः; G: आस्थाप; Cd as in text. — *) K: अस्त्रे तु; Da अस्त्रेषु. T: G: 4 परमे योगे; Cd as in text. — After 1, K: N̄ B D ins.:

1382* सं दृष्ट्वा नित्यमुल्लुक्तमिष्वक्षं प्रति काश्यपन्मः ।
while T: G: 4.5 ins.:

1383* ततो द्रोणोऽमवीदेनं रात्रि एव निवेद्येनै ।

2 T: G: om. 2nd. — *) T: G (G: om.) च (for तु). K: N̄: T: G: 1 M: 5 सनाह्वय. N̄: B: 2.5 Dn D: 2 आह्वय चचनं द्रोणे; N̄: आह्वय तु तदा द्रोणे. — *) N̄: B: 2.5 Dn D: 2 रहः शुद्धममापत; D: रहस्तेजसमापत. Da (erroneously) Arjū अससाधकः (as in text). — *) Ko. 4 T: G: 4 'जुनस्त्राज्ञं. — *) T: G: 4 न च देयं. K (except K: 1) N̄ B D कदा. — After 2, K: N̄: 1 B D ins.:

1384* न चाप्येवमिदं चापि मद्राक्ष्यं विजये स्वया ।

[K: 'अ च मद्राक्ष्यं विजये न कदाचन.]

3 *) T: G: 5 राज्ञो (for ततः). — *) K: 2.5 चवी बाधुर्धनंजये. — *) K: तान्त्र (for तत्र). Ś: Ko: 1 N̄: B: 2 च; K: 2 अस्त्र; N̄: अस्त्रो; D: तु (for त). ॥ तेन दीप्तस्तु सप्तसा (T: G: बाधुना स तु दीप्तस्तु). — *) Ś: K: N̄: D: निवारितः (K: 1 नराधिपः); Dn D: विजोपितः. S निवारित इति धुतिः (G: धुतं; G: तः; G: स्फुटः).

4 *) Ś: K: N̄: B: 2 D: 2 शुक्र (for युक्). K: 2.5 शुक्र; K: नक्तं; N̄: B: 2 D: 2 शक्रो (for यक्तं). N̄: B: 2 Dn D: 2 शुक्र (B: Dn शुक्र) एव तु कीर्तयो; S शुक्रयानेय (G: नापि; G: कावसाये; G: नेति) कर्तियो.

— *) Ś: न चास्त्रोस्त्राद्युच्यत; Ko. 4 न चास्त्रास्त्र व्युत्त; K: 1 न स्त्रास्त्राद्युच्यत; K: 2 न चास्त्रास्त्र विभु; N̄: नान्यास्त्रे स व्युत्त; N̄: B: 2.5 Da D: 4.5 न चान्यद्व प्रवर्तते; B: T: G: 4.5 Ms (sup. lin.) न चास्त्रास्त्र (G: 4.5 सं) व्युत्तत (B: व्युत्तयत; G: निवर्तत); Dn D: 2 चास्त्राद्युच्यत व्युत्तत; T: G: 4.5 नान्यास्त्रास्त्र (G: 4.5 व्युत्तत; G: नान्यास्त्राद्युच्यत व्युत्तत (slo); G: न च चास्त्रसंनियतत; M: नान्यास्त्राद्युच्यत व्युत्तत. — *) N̄: 2.5 इष्टस्; G: ततस्; M: 5 अतस् (for इष्टस्). N̄: 1 B D (except D: 2) तस्य (for तस्य). — *) Ś: K: D: 2 धारणात्; N̄: B: 4.5 Da Dn D: 4.5 अनुग्रहण; T: G: Ms (sup. lin. as in text) अभ्यासकृत (M: 'ति'का). — *) T: G: 4.5 ज्ञात्वा. — *) Ś: K: D: 2 वसति; N̄: B: 2 Da Dn D: 4.5 G: 4 वपि स; T: G: 4.5 रात्र्यामपि च; G: वसापि; M: 5 'वाभ्यस्त. Ś: 1 चार्जुनः. — After 4, K: N̄: 1 B D ins.:

1385* योग्यां चक्रे महाबाहुर्धनुषा पाण्डुनन्दनः ।

5 *) T: G: 4.5 ततो. Da उवाचात्; Cd as in text. — *) T: G: 4.5.4.5 तसिस्ति (for भार). G: द्रोणस्तु श्रुतवाधिति. — *) Da उपस्य. D: शुभाभाय. T: G उपेत्यार्जुनमुत्थाप्य (T: G आरम्य च परिवर्त्य). — *) T: G सत्यसाधिवनमत्; M: 5 'वर्त्येवम'.

6 Before 6, Ś: Ko. 5 N̄ B D ins. द्रोण उ; K: 1 Ms: द्रोणः. — T: G: 4.5 om. 6th. — *) K: अहं (for ते). — A passage given in App. I (No. 77) is in. in Uz. 4 after 6, in G: 1 after 7, in T: G: 4 after 6th.

7 Before 7, Ś: K: 1.5 D: 2 T: G: 4.5 Ms: 1.5 ins. वैशं; K: 2 N̄ B D Da D: 2 वैशं ड. — *) K: N̄: B: 2.5 ततस्त्रिप्राय (G: 'तस्य स' धनुर्मार्गात्. — *) K: N̄: B: 2.5 Dn D: 4.5 T: G: 4.5 M ह्ये (for रथे). D: T: G: 4.5 transp. रथे and गजे. — After 7th, G: 1 (which om.

गदायुद्धेऽसिचर्यायां तोमरप्राप्तशक्तिपु ।
 द्रोणः संकीर्णयुद्धपु शिक्षयामास पाण्डवम् ॥ ८
 तस्य तत्कौशलं दृष्ट्वा धनुर्वेदजिघृक्षवः ।
 राजानो राजपुत्राश्च समाजस्युः सहस्रशः ॥ ९
 ततो निपादराजस्य हिरण्यधनुसुः सुतः ।
 एकलव्यो महाराज द्रोणमभ्याजगाम ह ॥ १०
 न स तं प्रतिजग्राह नैपादिरिति चिन्तयन् ।
 शिष्यं धनुषि धर्मज्ञस्तेषामेवान्ववेक्षया ॥ ११
 स तु द्रोणस्य शिरसा पादौ गृह्य परंतपः ।
 अरण्यमनुसंप्राप्तः कृत्वा द्रोणं महीमयम् ॥ १२
 तस्मिन्नाचार्येष्टिं च परमामास्थितस्तदा ।
 इष्यन्ते योगमातस्ये परं नियममास्थितः ॥ १३

परया श्रद्धया युक्तो योगेन परमेण च ।
 विमोक्षादानसंधाने लघुत्वं परमाप सः ॥ १४
 अथ द्रोणाभ्यनुज्ञाताः कदाचित्कुरुपाण्डवाः ।
 रथैर्विनिर्ययुः सर्वे मृगयामरिमर्दिनाः ॥ १५
 तत्रोपकरणं गृह्य नरः कश्चिद्वृच्छया ।
 राजन्नुजगामैकः श्वानमादाय पाण्डवान् ॥ १६
 तेषां विचरतां तत्र तत्तत्कर्म चिकीर्षताम् ।
 श्वा चरन्स वने मूढो नैपादिं प्रति जग्मिवान् ॥ १७
 स कृष्णं मलदिग्धाङ्गं कृष्णाजिनधरं वने ।
 नैपादिं श्वा समालक्ष्य भ्रपंस्तस्यौ तदन्तिके ॥ १८
 तदा तस्याथ भपतः शुनः सप्त शरान्मुह्ये ।
 लाघवं दर्शयन्तस्ते मुमोच युगपद्यथा ॥ १९

7th ins 1386* — *) Ks Ns Bs Ds Ds T Gs s M
 रथे, Bs Ds Da Ds Gs रथे च (for अथे) Ns रथे
 भूमावपि तथा — *) Ns बाणसि. — Ts Gs ins after
 7 Gs, after 7th Gs, after passage No 77 of App I

1386* अक्षयुः सम्पद्यारेयुः द्रोणसिष्यो व्यवहारत् ।

8 *) Bs 'सियुदे च, Ds 'क्षेपु चयो', Ts Gs s
 गदाचर्येयुः प्राप्तेयुः (Gs पारोयुः) — *) Ts Gs s वसंतो
 मरसाक्तिपु — *) Ks Ns Bs s D (except Ds s) 'दे
 च — *) Ns Bs Ds Ds Ts Gs s M कौरवान्,
 Bs Ds बीरैवान्, Ds पांडव, Gs s कौरव

9 *) Ts Gs s त विनय (for तत्कौ) Ns s B D
 (except Ds) क्षुरवा (for दृष्ट्वा) — *) Ks Ns Ts Ms s
 'विश्वक्षया, T G (except Gs s) 'चिकीर्षया — *) Ts M
 (except Gs s) 'जग्युरनेकदा — After 9, S ins

1387* तासवर्गोन्मिश्रयामास द्रोणं शस्त्रमृता वर ।

10 *) Ts Gs s महावीर्यं, Gs धनुष्पाणि, Gs च कुशलौ
 11 *) Ts Gs भारत (for चित्) — *) Ns Ds 'पा
 धर्मानव', Bs (m as in text) 'वानुविश्रयत, Bs Ds 'पा
 धर्मानवे', Ts Gs s 'द्रोणस्तेषामपेक्ष' — After 11, S ins

1388* शिष्योऽसि भम नेपादे प्रयोगो बलवचर ।
 निर्वर्तस्व गृहानेव अनुज्ञातोऽसि निलश ।
 [Before line 1, M ins द्रोण]

12 *) Gs s नैपादिरुक्ष सि — *) Ss Ks पादात्तादाय
 भारत, Ts Gs s M पादौ (Ms पाणी) समुह्य वनुजित्
 — *) Ks s B (except Bs) Ds Ds s Ts Gs s M
 'सप्राप्त्य, Ns 'प्राप्त, Ts Gs s 'पय समनु'

13 *) Ts Gs परमाचार्यमास्थित, Gs s वर्तमानो मही

मये — *) Ks s Bs Ds G (except Gs s) M इष्यन्ते.
 — *) Ss Ks s transp पर and नियम Ns s Bs Ds
 Ds s निश्चय (for नियम) Ks s Ds परम यत्नता, Ts
 Gs s नियमेन समाहित

14 *) Ks Ns Ds transp पर and गृह्य Ns s B
 Da Ds Ds s 'वयोपेतो S सत्वेन (Ts Gs s स तरे)
 तपसा युक्तो (Ts Gs s वैव) — *) Ss Ks वेदेन Ts Gs
 योगेनाभ्यसनेन च — Ts Gs om 14th — *) Ks
 लाघवं (for लघु) — S ins after 14 (Ts Gs which
 om 14th, after 14th)

1389* लाघव चाक्षययोग च गविरामलघपत ।

15 *) Ks कुरुयुववा Ts Gs s गृह्यो (Gs द्विष्यो) च
 कणाग्रहन् — *) Ns रथेन निर्धं Ts Gs s चरित्यतो
 रथे राजन् — *) Ss Ks सुगया परम, Ns सुगयामारिमर्दिना,
 Ns Da Ds 'मर्देन, Ts Gs s जग्युः पांडुयुता वधि

16 *) Ts Gs s 'रणप्राही — *) Ks s 'त्रिदिक्षया
 — *) Ss उपवन्, Ks Ds उपवान् T Gs s Ms s 'नैक
 — *) Ks Ds बीरैवान् (for पादर)

17 *) Ts Gs s 'पा धनुषि सकर्ता — *) Ks n
 तत्क, Ts Gs s स तत्क Ns B D चिकीर्षया — *) Ks s
 चचार, Ds च तस्मिन् (for चरन्स) Ts Gs s पया (for
 वने) Ns Bs Ds Ds s गृह्यो, Ts सोय — After 17, Ts
 M (except Gs s) ins.

1390* तस्य शेरुष्यमाणस्य नष्टस्य विजने वने ।

गन्ध युश्राव नैपादि शुनस्तस्य तु मारिष ।

18 *) Ks वा, Ks Ns स (for स) Ns B (except
 Bs) Ds Ds Ds T G (except Gs s) Ms s वृष्णमल.

स तु श्वा शरपूर्णास्यः पाण्डवानाजगाम ह ।
 तं दृष्ट्वा पाण्डवा वीरा विस्रयं परमं ययुः ॥ २०
 लाघवं शब्दवेधित्वं दृष्ट्वा तत्परमं तदा ।
 प्रेक्ष्य तं व्रीडिताश्वासन्प्रशशंसुश्च सर्वशः ॥ २१
 तं ततोऽन्वेपमाणास्ते वने वननिवासिनम् ।
 ददृशुः पाण्डवा राजन्नसन्तमनिशं शरान् ॥ २२
 न चैनमभ्यजानंसे तदा विकृतदर्शनम् ।
 अर्थेन परिप्रपच्छुः को भवान्कस्य वेत्सुत ॥ २३
 एकलव्य उवाच ।
 निपादाधिपतेर्धारा हिरण्यधनुषः सुतम् ।

द्रोणशिष्यं च मां विच घनुर्वेदकृतश्रमम् ॥ २४
 वैशंपायन उवाच ।
 ते तमाज्ञाय तत्त्वेन पुनरागम्य पाण्डवाः ।
 यथावृत्तं च ते सर्वं द्रोणायाचख्युरद्भुतम् ॥ २५
 कौन्तेयस्त्वर्जुनो राजनेकलव्यमनुसारन् ।
 रहो द्रोणं समागम्य प्रणयादिदमब्रवीत् ॥ २६
 नन्वहं परिभ्यैकः प्रीतिपूर्वमिदं वचः ।
 भवतोक्तो न मे शिष्यस्त्वद्विशिष्टो भविष्यति ॥ २७
 अथ कस्मान्मद्विशिष्टो लोकादपि च वीरवान् ।
 अस्त्यन्यो भवतः शिष्यो निपादाधिपतेः सुतः ॥ २८

1. 6229
1. 142. 50

— ^a) N B D (except Ds) 'मिनजटापरः'; T₁ G₂ M
 'मिनपरः कृतः'; G₁ 'धराशुचि'. — ^b) K₂ 'शानमालयः'; D₂
 'आ समालोभयः'; T₁ G₁ G₂ M 'आ समुद्दीक्ष्य'; T₂ G₂ 'अपयं
 जात्वा'; G₂ 'शानमुद्दीक्ष्य (G₂ 'दिश्य). — ^c) K₂ 'हवन्';
 G₂ 'हवन्'; N₁ 'वन्तिल्ले'; T₁ G₂ 'का'.

19 ^a) K₂ G₂ तथा. D₂ 'मिनजटापरः (for भय)'. S
 (except M) 'सत्यकश्यो ज'. — ^b) D₂ 'सत' (for मृग).
 — ^c) K₂ 'तत्र'; B₂ (m as in text) D₂ 'आशु'; G₂ G₂
 'सत्तः'. T₁ G₂ G₂ 'लाघवाहर्ष' (G₂ 'ला' 'गामास. — ^d) T₁
 G₂ (inf. lin.). G₂ G₂ 'शब्दवेधं विदशयन्'. — After 19,
 G₂ ins.:

1391* वेगमजन***** #ल वने: ।

आयामपरिगामाभ्यां वसुले तु शराङ्कुराः ।

समप्रमाणिभिर्जिह्वा शिप्रैर्गन्धामपतः नरीः ।

यथा दीर्घं शिखोरधामिः सप्ताधिनिरतिन्दनेः ।

20 ^a) G₁ 'ततः (for स तु)'. — ^b) K₂ 'वानजुज-
 निमवान्'; D₂ G₂ G₂ 'वानां जगाम ह'; T₂ G₂ 'पाण्डुप्रतिजगा'.
 — ^c) G₂ G₂ 'transp. तं and दृष्ट्वा. N₁ 'ततले (for तं
 दृष्ट्वा). G₂ G₂ 'कौरवा (for पाण्ड)'. K₂ 'दुराः'; T₂ G₂
 'सर्वे'; T₂ G₂ G₂ 'चापि'; G₂ G₂ 'राजन्'. — ^d) G₂ G₂ M
 'गताः (for ययुः). N₁ B D (except Ds) 'वरं विषाय-
 मागतः'; T₂ G₂ G₂ 'विस्रयं चक्षिरे मृगः'.

21 ^a) S₁ M K₁ 'हृष्येवि'; K₂ G₂ N₁ 'वेधं च'; T₂ G₂
 'समतं चापि'. — ^b) S₁ K₁ 'transp. दृष्ट्वा and तत्'. T₂
 G₂ G₂ 'चित्तमिति स तस्य ते. — ^c) S₁ K₁ 'तं वीक्ष्य'; K₂
 'तपेक्ष्य'; G₂ 'प्रेक्ष्यो'. T₂ G₂ G₂ 'आत्मन्यकार्युर्जीर्णं च'.
 — ^d) S₁ K₁ 'कर्म ततः'; T₂ G₂ 'पाण्डवाः (for सर्वे)'. G₂ G₂
 'ततले पाण्डुवंदना'. — After 21, T₂ G₂ G₂ ins.:

1392* शानं तु पाण्डवा दृष्ट्वा विसर्गोक्तलोचनः ।

22 ^a) D₂ 'तं तथा'; T₂ G₂ G₂ 'ततश्च'. — D₂ (hapl.)

om. 22^a-23^a. — ^a) K₂ 'विजने यनवासिनं'; S₁ 'यनवासिनः'.
 B 'ने यनवेधंश्वर'. — K₂ om. 22^a-23^a. — ^d) = 30^a.

23 K₂ om. 23^a; D₂ om. 23^a (of. v. 1. 22).
 — ^a) S₁ K₁ B₁ D₂ 'ममिजा'; N₁ M₂ 'ममजा'; T₁ U
 (except G₂ G₂) M₂ G₂ 'मन्वजा'. — ^b) S₁ K (K₂ om.)
 T₁ 'तथा (for तदा). M₂ 'तं दृष्ट्वा तत्परं तदा'. — ^c) B₁ G₂
 D₂ D₂ M₂ 'तथा (for अथ). K₂ 'पर्यदृष्टः'. — ^d) K₂ G₂
 'दा सुतः'; K₂ N₁ B₂ 'वेत्सुत'; T₁ 'वेति च'; T₂ G₂ G₂ G₂ M
 'वेति ह'; G₂ 'वेति ह'. K₂ 'कस्यचित्पुनः'; G₂ 'अन्ववेदिह'.
 — After 23, K₂ G₂ ins.:

1893* स श्रुत्वा पचवं लेपां पाण्डवानां महालामात्रम् ।

24 S om. उवाच; K₂ T₁ om. the ref. — ^a) S₁ K₁
 M₂ 'वीरः'; D₂ 'वीरः'. K₂ G₂ 'एकलव्यं निपादं हि'. — ^b) D₂
 'स'; M₂ G₂ 'तु (for च). B D G₂ G₂ 'स (for स)'. S₁
 K₂ G₂ D₂ G₂ 'वेत्सुत'; K₂ T₁ M₂ G₂ 'विदि'. — ^d) B₂ G₂
 M₂ G₂ 'वेदे'. — After 24, B₂ D₂ ins. a colophon
 (adhy. no. D₂ 134).

25 S₁ K₂ G₂ T₁ G₂ G₂ M₂ G₂ om. उवाच; T₁ G₂ G₂
 M₂ G₂ om. 'वैशं ड'. — ^a) N₁ D₂ 'ततः (for ते तं). M
 (except M₂) 'विज्ञाय. K₂ 'यदेन (for तत्वे)'. T₁ G₂
 (m as in text) M₂ 'गल. G₂ G₂ 'एकलव्यः (G₂ 'व्य) स
 आत्मानमात्रचक्षेय पाण्डवाः'. — ^b) N₁ U D (except D₂)
 T₁ G₂ G₂ M 'तत्वे'; T₂ G₂ G₂ G₂ 'च तत् (for च ते). S₁ K
 D₂ D₂ G₂ M₂ G₂ 'सर्वे'; T₂ G₂ G₂ 'राजन्'. — ^d) S₁ K₁
 'स्वुरितिकादः N₁ द्रोणमात्रकृतः'; G₂ G₂ 'य प्रत्यवेदयन्'.

26 ^a) N B D (except Ds) 'समासाय. T₁ U
 (except G₂ G₂) 'रहसि द्रोणसामागम्य'.

27 Before 27, N₁ D (except D₂ G₂) ins. 'अर्जुन च'.
 — ^a) S₁ (sup. lin.) 'यथाहं'; K₂ 'यथायत्'; N₁ G₂ B D
 (except D₂) 'तदाहं (B₂ 'तदा सौ)'; T₁ 'सत्ततः'; M₂ G₂

सुहृर्तमिव तं द्रोणाश्विनतयित्वा विनिश्चयम् ।
 सव्यसाचिनमादाय नैपादिं प्रति जग्मिवान् ॥ २९
 ददर्श मलदिग्धाङ्गं जटिलं चीरवाससम् ।
 एकलव्यं धनुष्पाणिमसन्तमनिशं शरान् ॥ ३०
 एकलव्यस्तु तं दृष्ट्वा द्रोणमायान्तमन्तिकात् ।
 अभिगम्योपसंगृह्य जगाम शिरसा महीम् ॥ ३१
 पूजयित्वा ततो द्रोणं विधिवत्स निपादजः ।
 निवेद्य शिष्यमात्मानं तस्यौ प्राञ्जलिरग्रतः ॥ ३२
 ततो द्रोणोऽश्ववीद्राजकेकलव्यमिदं वचः ।

यदि शिष्योऽसि मे तूर्णं वेतनं संप्रदीयताम् ॥ ३३
 एकलव्यस्तु तच्छ्रुत्वा प्रीयमाणोऽश्ववीदिदम् ।
 किं प्रयच्छामि भगवन्नाज्ञापयतु मां गुरुः ॥ ३४
 न हि किञ्चिददेयं मे गुरवे ब्रह्मविचम ।
 तमश्ववीत्त्वयाङ्गुष्ठौ दक्षिणो दीयतां मम ॥ ३५
 एकलव्यस्तु तच्छ्रुत्वा वचो द्रोणस्य दारुणम् ।
 प्रतिज्ञामात्मनो रश्नस्तत्ये च निरतः सदा ॥ ३६
 तथैव हृष्टवदनस्तथैवादीनमानसः ।
 छिच्चाविचार्य तं प्रादाद्रोणायाङ्गुष्ठमात्मनः ॥ ३७

चतुर्थाः. Bs Ds 'श्वेक'; Ts 'श्वेन'. Ts Gs 4.5 अहं ननु
 परिचयः. — *) Śs Ks Ms 'लोके'; Ko.3 'लोके'.
 — *) Ks 'द्विष्येनो'.

28 *) Ko Ds अतः. Ns स विधि'; Ds विशिष्टो मे.
 — *) Ts Gs मलोकादपि कीदृ'. — *) Ns Bs Ds Ds
 transp. अस्ति अन्त्यः. Bs अलपोयि; Bs Ds अन्त्योयि;
 Bs अन्त्योस्तु; Da Ds अन्त्यस्तु; Ts Gs 4.5 येव स.

29 Before 20, Ns Bs D (except Ds.1) ins. 'वैतं'
 'उ'; Ts Gs 4.5 'वैतं'. — *) Bs Ds Ts Gs 4.5 अयि (for
 इय). Śs Ks च; Bs Gs तत्; Ts Gs 4.5 स (for सं).
 — *) Ts Gs 4.5 तु (for वि). Gs चित्तयामास निश्च'.

30 *) Śs Ks 1.4 स ददर्श मलादिगव. — Gs om.
 30-32*, — *) 22*. Ko Ds निशितान् (for अविशित).

31 Gs om. 31 (cf. v. l. 30). — *) Śs Ks 1.4 Ds
 ततो (for तु तं). — *) Ts Gs आगतं (for आगन्तं).
 Ko.3 Gs अंतिके; Ks 4. Ds 'कं'. — *) Ts Gs 4.5 'गम्य
 शिरः (Gs ततः) पादौ'. — *) Ts Gs 4.5 जगाम. Ts Gs तदा
 (for महीम्).

32 Gs om. 32 (cf. v. l. 30). — *) Ks 4. च सं (for
 ततो). — For 32*, Ts Gs 4.5 read 32*. — *) K (except
 Ks) Ns Ds 'पाता' (for आता). — *) Ts Gs 4.5 द्रोणाव
 स निपादजः (cf. 31).

33 *) Gs तया; Gs तत्र. — Ko repeats 33* after
 34*. — *) Ko हि (for सति). Ks मे अहं; Ns.3 B D
 (except Ds) मे वीर (Bs राजन्); Ts Gs 4.5 नैपादे; Ts
 Gs 4.5 M मे तात. — *) Ko Ns.3 Bs.4 Da Ds 1.4
 दीयतां मम; Ns Bs Da S दीयतामिति (Ts Gs 4.5 मे प्रदीयतां).

34 *) Ts Gs 4.5 मुद्राया (for तच्छ्रु). — *) Ks
 तदा; Ts G (except Gs.4) वचः (for इदम्). — After
 34*, Ko repeats 33*. — Before 34*, Dn Ds.4 ins.
 एकलव्य उ'. — *) Ms 4. कुशलं (for अग्रवन्). — *) Da

'यत. Śs Gs Ms 4. मा; Ns Ds Ds Ts Gs 4.5 Ms 4. मे;
 Bs जो. Bs अवान् (for गुरु).

35 *) Ts Gs 4.5 गुरुकं (for गुरु). — Ds ins. after
 35*: Bs Ds subst. for 35*.

1394* यद्यदर्थं स्वया देयमेकलव्य प्रयच्छ मे ।

पुकाङ्गुष्ठं दक्षिणस्य हस्तस्येति मते मम ।

[Before line 1, Bs ins. 'द्रोण उ'; Ds 'द्रोणः']

— Before 36*, Dn Ds ins. 'वैतं' 'उ'; Ds 'द्रोण उ'.
 Ts Gs 4.5 'द्रोणः'. — *) Ks ततो (for तत्). Gs तदा
 (for स्वया). Ts Gs 4.5 'गुष्टौ'. — *) Ns Bs.4 Da Ds
 Ds.1 Ts Gs 4.5 M इति (for मम). Ts Gs 4.5 दक्षिणा मे
 प्र (Gs मेव) दीयतां. — Gs ins. after 35: Gs subst.
 for 37*.

1395* बाहमिलेव नैपादिच्छिन्नाङ्गुष्ठौ ददौ सदा ।

36 Gs om. 36*. — *) Gs ताया (for कुत्वा).
 — *) Ns B D (except Ds) वियतः. Ts Gs M (except
 Ms) तदा. Gs 4. च परिनिहितः.

37 *) Gs 'य सहृष्टमना; Gs 'य हृष्टमनः'. — For
 37*, Gs subst. 1395*. — After 37, Gs ins.:

1396* अविषण्णश्च सौ प्रादाच्छिवा द्रोणस्य वेतनम् ।
 Da B ins. after 37 (Gs 4. after 1396*):

1397* सत्यसंधं च नैपादिं दृष्ट्वा भीतोऽमनीदिदम् ।

[Ds 'द्रोणः' (for दृष्ट्वा).]

Ds cont.:

1398* मनीषितं स्वया वीर गुरोर्दत्तं ममोजता ।

After 1397*, Ts Gs 4.5 M ins.:

1399* पूर्वं कर्तव्यमिति ये पुरुषस्त्वमभापत ।

while Gs repeats 1388*.

38 Before 38, Ms. ins. 'वैतं'. Gs om. 35*-37*.

Ts repeats 38 and Gs reads it after 39; Gs 4.5
 repeats 38 after 1400*. — *) Ks Ts Gs 4.5 ममः.

ततः परं तु नैपादिरजुलीभिर्वर्णकृत ।
 न तथा स तु शीघ्रोऽभूयथा पूर्वं नराधिप ॥ ३८
 ततोऽर्जुनः प्रीतमना बभूव विगतज्वरः ।
 द्रोणश्च सत्यवागासीन्नान्योऽभ्यभवदर्जुनम् ॥ ३९
 द्रोणस्य तु तदा शिष्यौ गदायोग्यां विशेषतः ।
 दुर्योधनश्च भीमश्च कुरुणामभ्यगच्छताम् ॥ ४०
 अश्वत्थामा रहस्येषु सर्वेष्वभ्यधिकोऽभवत् ।
 तथाति पुरापानन्यान्तसारुहौ यमजाबुधौ ।

युधिष्ठिरो रथश्रेष्ठः सर्वत्र तु धनंजयः ॥ ४१
 प्रथितः सागरान्तायां रथयूयपयूयच ।
 बुद्धियोगजलोत्साहैः सर्वास्त्रेषु च पाण्डवः ॥ ४२
 अस्त्रे गुर्वनुरागे च विशिष्टोऽभवदर्जुनः ।
 तुल्येष्वस्त्रोपदेशेषु सौष्ठवेन च वीर्यवान् ।
 एकः सर्वकुमाराणां वभूवातिरयोऽर्जुनः ॥ ४३
 प्राणाधिकं भीमसेनं कृतविद्यं धनंजयम् ।
 धार्तराष्ट्रा दुरात्मानो नामृष्यन्त नराधिप ॥ ४४

CG
K. 1 3275
122. 91
142. 79

३८. s B D (except Ds) Gs शर ङीस, Ks च (for तु)
 — १) N1 वैयत्, Ts स्वकृत्त, Gs अकथं — २) Ks o s
 N B D (except Ds) Ms चस (for सतु)

39 Gs om 39^{ab} (cf v l 38) — १) ङी K (except
 Ko) Ds T1 तु (for च) N1 एव (for वाग्) Gs अमान्
 (for आसीत्) — २) K1 Ds अभिमवद्, Bs Da Dn
 D1 अभिमपिता Ds T G नाधिकोऽभ्योऽनुनादभूत्, M
 नाम्नो ह्यभवदर्जुनात् — After 39, Gs ins

1400* एव घृत्त दृष्टवास्तोऽय कर्म

प्रज्ञानिय देवचक्रोद्युतेतौ ।

द्रोण पापं चात्र धीः * * *

* * * स्था गच्छता स्व निवेद्याम् ॥

Ts repeats and Gs reads 38 after 39, Gs repeats 38
 after the above ins [v l — १) Ts G1 अनुष्टुभ्या
 विनाकृत — २) Ts G1 नृपादृज (for नराधिप)]
 — A colophon in ins in T1 Gs s s after 39 in Ts
 Gs s after the repetition of 38 (adhy no T1 125,
 Ts Gs s s 76, Gs s 77, Gs M 75) — After the
 colophon Ts G1 (om line 4) s s s ins

1401* वैश्यापयन ।

द्रोणस्त परा पूषा कुरुषु प्राप्नुवधनम् ।

चतुष्पाद् कृत्स्नस्त्र कुमाराप्रत्यवेद्यत् ।

पापिवस्य तु सत्यश्च राजतुष्टया महाबल ।

अनुनम्यस्त्रतो द्रोण कुरव्यस्त्रचिकीर्षय ।

Gs cont (cf v l 41)

1402* युधिष्ठिरो रथश्रेष्ठोऽभ्यधिकोऽभवत् ।

40 Before 40, T1 Gs s M ins वैज — १) ङी
 Ko s N B D Gs s s 'योदी', K1 Gs 'योयो', T1 'योय',
 Ts Gs s 'युद्' N1 s B D (except Ds) बभूवत्, Ts
 Gs s अदीपत् — २) Ko s s N1 Ds T1 Gs s s M
 'मय्य' ; K1 'मभिग', N1 s B (except Bs) Da Dn Ds s
 सदा (Ds गदा) सरस्वमानसी, N1 'मय्य' स्थिता, Ts Gs s
 कुरुव्यभ्यगि'.

41 १) Bs रहस्त्रेषु, T1 Gs s s M महास्त्रेषु — २) Ts
 Gs s सर्वेष्वो Ks s अत्रि (for अभि) — Gs om 41^{ab}
 — ३) K1 Gs s अत्रि, Ks तत्, Ts Gs च, G1 हि (for
 अति) Ko Ds एते, Gs अन्यो — After 41*, Ts
 Gs ins

1403*

स राधेयो महाबल ।

where in Gs is followed by 41* and 41^d (see
 below) — २) ङी द्रुही, Ko s दारकौ, K1 मदी, Ks
 कले तु, N1 साक्षेव, Ts दारकौ, Da स्त्र' ङी K1 अत्रि
 (for उभौ) Bs साक्षेव तु यमायु' ; Ds साक्षकौ तु यमायु',
 B (Gs om) यमजावत्सिचर्मणि (Gs स राधेयो महाबल),
 cf 1403* — ३) Ts धनु शे', G1 युधि शे', Gs रथि शे'.
 — Ts Gs s ins after 41* Gs after its repetition

1404*

सोमरेवधिकोऽभवत् ।

अर्जुनो जयता श्रेष्ठ

— १) Ko s s सर्वत्रातिरयोर्जुन

42 १) Ds 'योगे यलोत्साहे', Ts Gs बुध्या युजयको
 योगे, Gs बुद्धिरीय प्रसाधेषु, Gs बुद्धिरीय' Cd oites
 योग (—सहनन) — २) Ko s s Ds सर्वदा Ds 'श'स्त्रयु,
 Bs सर्वार्थेषु च, Ts Gs s तेषु सर्वेषु Ks B D Gs निष्ठित
 (Ds भारत) (for पाण्ड') T1 Gs s Ms 'तु सपार्जन', Gs
 'तु कृतोर्जन' ; Ms सर्वत्र तु धनजय, Ms s 'तु धनजय

43 Gs om 43^{ab} — २) ङी Ko s Cd स्त्रेव Ts
 Gs s निलानुरागे — ३) K (except Ko) Ds सर्वेषु (for
 तुल्ये) Ts Gs s सप्तप्रयोगेषु — ४) ङी K Ds T1 Gs
 'वैयुच, N1 s Da Da 'वेनाधि — १) Ks 'वागिन्द्राण', Ks
 'वागिन्द्राण', T1 Gs s s Ms सबभूवातेनोधिक, Ms s
 सबभूवातिकोर्जन

44 T1 reads 44 after 67 — २) Ko Ds नाममृष्यन्
 Ks N1 s Bs s s Ds T1 Gs s परतप (N1 'प', Ns B1
 'प', N1 Bs s Da Dn Ds s परस्पर, Ts Gs s 'पिपा

45 १) ङी K1 तत् (for तरेत्) Ds तान् (for तु)

— २) ङी K1 सर्वस्त्रिहासु, Ko 'शिष्यासु, Ks 'शिष्यास्तु,

०/१७

तांस्तु सर्वान्समानीय सर्वविद्यासु निष्ठितान् ।
द्रोणः प्रहरणज्ञाने जिज्ञासुः पुरुषर्षभ ॥ ४५
कृत्रिमं भासमारोप्य वृक्षाये शिल्पिमिः कृतम् ।
अविज्ञातं कुमारानां लक्ष्यभूतमुपादिशत् ॥ ४६
द्रोण उवाच ।

शीघ्रं भवन्तः सर्वे वै धनूप्यादाय सत्तराः ।
भासमेतं समुद्दिश्य तिष्ठन्तां संहितेष्वः ॥ ४७
मद्वाक्यसमकालं च शिरोऽस्थं विनिपात्यताम् ।
एकैकशो नियोक्ष्यामि तथा कुरुत पुत्रकाः ॥ ४८
वैशंपायन उवाच ।

ततो युधिष्ठिरं पूर्वमुवाचाङ्गिरसां वरः ।
संघत्स्य बाणं दुर्धर्षं मद्वाक्यान्ते विमुञ्च च ॥ ४९

ततो युधिष्ठिरः पूर्वं धनुर्गृह्य महारथम् ।
तस्यौ भासं समुद्दिश्य गुरुवाक्यप्रचोदितः ॥ ५०
ततो चिततधन्वानं द्रोणस्तं कुरुनन्दनम् ।
स मुहूर्तादुवाचेदं वचनं भरतर्षभ ॥ ५१
पश्यस्येनं द्रुमाग्रस्थं भासं नरवरात्मज ।
पश्यामीत्येवभाचार्यं प्रत्युवाच युधिष्ठिरः ॥ ५२
स मुहूर्तादिव पुनर्द्रोणस्तं प्रत्यभापत ।
अथ वृक्षमिमं मां वा आवृन्वापि प्रपश्यसि ॥ ५३
तमुवाच स कौन्तेयः पश्याम्येनं वनस्पतिम् ।
भवन्तं च तथा आवृन्भासं चेति पुनः पुनः ॥ ५४
तमुवाचापसर्पेति द्रोणोऽप्रीतमना इव ।
नैतच्छक्यं त्वया वेदुं लक्ष्यमित्येव कुत्सयन् ॥ ५५

Ds दृथ^१; Ms-s सम^२. Ko युधिष्ठितान्; Ns II Ds Ds s
तित्ति^३; T₁ तिष्ठि^४. Ks सुशिल्प्याश्च सुनिष्ठि^५; Dn सर्व-
विद्याखशिक्षितान्; Ds सर्वशिक्षारूढविधि^६. — ^१) S₁ Ks
भरतर्षभ; Ko I N Bs D (except Ds s) वैभः; S 'वैभान्-
46 ^१) B₁m (1 gloss) गृह्यं (for भासं). Ds 'सं पक्षिणं
रोप्य'; T₁ ततो भास सम^२. — ^२) Dn लब्धि^३; Ms-s 'ज्ञातः'.
S₁ समेतान्छातकान्तर्वाच^४. — ^३) S₁ Ks Ds Ds T₁
Gs s Ms s लक्ष्यभूतम्; Gs स च लक्ष्यम्. Ns उपाविशत्;
Ms अर्द्धनयत्.

47 S₁ Ds Ks s om. उवाच. — ^१) Ko Ds सर्वे हि; Ns
B Ds Ds Ds सर्वे हि (Ss सर्वाणि). — ^२) T₁ Gs s
'प्यानस्य. Ks N B D सर्वज्ञाः; T₁ सत्वरं. — ^३) Ks s T₁
Gs एवं; Ds Gs एकं. Ko समाचार्यः; Ds समाचार्य.
— ^४) S₁ Ks s तिष्ठतां; Ks 'हितः'; Ns I B D (except
Ds) T₁ Gs s तिष्ठयं; T₁ Gs s M 'हन्तु. S₁ Ks Ns
संहते^५; Ko संवर्तेतः (sio), Ks Gs s M सहिते^६; Dn
D₁ s s संविते^७; Gs परमेपवा.

48 ^१) Ko वे; Ns I B D Gs Ms s तु (for च).
— ^२) S 'कुत्सयत'. — ^३) S₁ निरीक्ष्य^४; Ks निमेषाति;
Ks नियोक्ष्यामि.

49 S₁ Ks I Ds s om. उवाच (Ms s om. the ref.).
— ^१) S₁ वाच्यं (for पूर्व). — ^२) Ks Ds 'रसः सुते'; T₁
Gs 'रसो (T₁ 'स) वचः; Cd as in text. — ^३) S₁ Ks s
Bs s दुर्धर्ष; Ds Gs धनुषि; T₁ Gs s क्षिप्रं तं (Gs s त्वं).
T₁ 'रं' संपाद्य दुर्धर्ष. — ^४) Ko Dns Gs नियुक्ततां; Ks
सुनिहितं; Bs Ds 'मुच्यत'; Dns 'चर्त'; Dns Ds s T₁ Gs s
M 'मुच्यं तं'; T₁ Gs s प्रमुषतां (Gs 'तं').

50 ^१) Gs चापं (for पूर्व). T₁ Gs s ततः क्लीबतो
राजम्. — ^२) Ko Ns I B D परंतप (Ko Bs Ds 'प'); Ns
महाबलः; Ns महाबलः; T₁ महारथः. T₁ Gs s गृहीत्वा
धनुस्तमं. — ^३) = (var.) 60^४. Ds Gs 'स्यौ तं भासम्'.
51 ^१) T₁ विवृत्तच^२. — ^३) Ko कुलसप्तमं; Bs T₁
Ms s 'पुंगव'. — Ds om. 51^४-52^५; Ds subat 51^६ for
53^७. — ^४) Ms-s मुहूर्तम्. Ks एवं (for हृदं). — K
(hapl.) om 51^४-53^५. — ^५) Ko Gs Ms 'वंश'. Ks
कुलनन्दनं; T₁ Gs s पुररर्षभः.

52 Ks Ds om. 52 (cf. v. 1. 51). — ^१) S₁ पश्यसेतुं;
Bs Dn पश्येत् त्वं; Ds 'रित्स्व'; T₁ Gs s 'स्लेकं. — ^२) Ks
वरवरर्षभ; T₁ देववरा^३; Gs s 'वरोत्तम'; Ms-s 'वराग्रज'
— Before 52^४, Ns ins. वैसं 'उ'. — ^५) S₁ 'स्वेयं महावर्ष'.
53 Ks om. 53^१ (cf. v. 1. 51). — ^२) 'For it Ds
subat. 53^३. Ks transp. पुनः and द्रोणः. Ds प्रत्युवाच
ह. T₁ Gs (except Gs s) मुहूर्तादिव च द्रोणस्तं पुनः प्रत्यु-
— After 53^४, Gs repeats 52^५. — Before 53^६, Ns
Dn Ds ins. द्रोण उ'. — ^७) S चापं (T₁ Gs s हस्तं) (for
अथ). Ko Ns Ds T Gs (except Gs s) चापं; Ds तां च.
— ^८) Ko Ds चापि; Ks (om. वा) अवि.

54 ^१) T Gs s अथ (for स). — ^२) Ko गृह्यं; Ks
वृक्षं (for भासं). T₁ Gs स मयंतमय भ्रातृभ्य लक्षं धैर्य
दिवि प्रगो.

55 ^१) Bs 'वाच वितर्ष'. — ^२) T₁ द्रोणो दे उन्नमयच.
— ^३) Some MSS. लक्षं.

56 Ks om. 56^१-57^२. — ^३) Ks महावत्सः; T₁ Gs s
महावत्सः. T₁ Gs s कुलसप्तमः महारथः. — ^४) T₁

ततो दुर्योधनादींस्तान्धातृराष्ट्रान्माहायशाः ।
 तेनैव क्रमयोगेन जिज्ञासुः पर्यवृच्छत ॥ ५६
 अन्यांश्च शिष्यान्भीमादीन्नाञ्जयैवान्यदेशजान् ।
 तथा च सर्वे सर्वं तत्पश्याम इति कृतिसताः ॥ ५७
 ततो धनंजयं द्रोणः समयमानोऽभ्यभाषत ।
 त्वयेदानीं प्रहर्तव्यमेतच्छृणु निशम्यताम् ॥ ५८
 मद्वाक्यसमकालं ते मोक्षव्योञ्ज भवेच्छरः ।
 वितत्य कार्मुकं पुन तिष्ठ तावन्मुहूर्तं कम् ॥ ५९
 एवमुक्तः सन्वसाची मण्डलीकृतकार्मुकः ।
 तथैव लक्ष्यं समुद्दिश्य गुरुनाक्यप्रबोदितः ॥ ६०
 मुहूर्तादिव तं द्रोणस्तथैव समभाषत ।
 पश्यस्येनं स्थित भासं ह्रुमं मामपि वेत्स्युत ॥ ६१

पश्याम्येनं भासमिति द्रोणं पार्थोऽभ्यभाषत ।
 न तु वृद्धं भवन्तं वा पश्यामीति च भारत ॥ ६२
 ततः प्रीतमना द्रोणो मुहूर्तादिव तं पुनः ।
 प्रत्यभाषत दुर्धर्यः पाण्डवानां रथपथम् ॥ ६३
 भासं पश्यसि यथेनं तथा ब्रूहि पुनर्वचः ।
 शिरः पश्यामि भासस्य न गात्रमिति सोऽब्रवीत् ॥ ६४
 अर्जुनेनैवमुक्तस्तु द्रोणो हृष्टतनूहः ।
 मुञ्चसेत्यब्रवीत्पार्थं स मुमोचाविचारयन् ॥ ६५
 ततस्तस्य नगस्यस्य धुरेण निशितेन ह् ।
 शिर उत्कृत्य तरसा पातयामास पाण्डवः ॥ ६६
 तस्मिन्कर्मणि संसिद्धे पर्यप्यजत फल्गुनम् ।
 मेने च ह्रुपदं संख्ये सायुज्यं पराजितम् ॥ ६७

G 1 0289
S 1 123. 13
R 1 143 10

G 1 : 'जातेन जिज्ञासु स नरपथं

57 Ks om 57* (cf v 1 56) — *) T 1 'न्याश्रय स
 भी' — *) N 1 'न्यवशाज्' T 1 G 1 : 'श्रिय विदेशकान्
 — *) S 1 उवाच च, Ko तथेति, K 1 उवाच, Is N 1 तथैव
 N 1 B 1 : s D G 1 transp सर्व and तत् K 1 : वतैत, B 1
 ते सर्वे (for सर्व तत्) — *) K 1 : स पश्यामिति G 1 ते च
 (for इति) G 1 बाहुवन् (for कुलित) — After 57, N 1
 Dn D 1 : ins a colophon (Adhy no Dns 131
 — Aggregate s loka no Dns 5290)

58 Before 58, N 1 : s Dn D 1 : ins वैश'व' — Before
 58*, N 1 : ins द्रोण व' — *) S 1 निहतस्य — *) S 1
 transp एतत् and लक्ष्य K 1 N 1 : निपात्यता, N 1 : B
 D विरोध

59 *) N 1 तु, T 1 G 1 च (for ते) — *) Ko थ,
 K 1 : स्मिन्, T 1 G 1 : s च Ko D 1 इयु (for शर) N 1
 'व्यो भयता व' — *) S 1 विदृष्य N 1 G 1 तत्र, M 1 : s
 धोर (for द्रु) G 1 transp पुत्र and तिष्ठ

60 *) G 1 प्रमकीकृत, G 1 'कुल कार्मुक' — G 1 om
 60* — 60* = (var) 50* — *) K 1 N B D T 1 G 1 : s
 M भास (for लक्ष्य) — *) 50* Ko : s G 1 M
 (except M 1) 'समाहित, K 1 : s D 1 'प्रबोदित, T 1 उवाच
 च समाहित, T 1 G 1 : s गुरोर्वावसमाहित

61 *) T 1 G 1 : s मुहूर्तम् D 1 : s ष्य (for इय)
 — *) Dn 1 परिभा, Dns T 1 G 1 : s प्रत्यक्ष — *) B
 (except Is) D 1 इम (for इय) — *) Ko D 1 मा चादि
 Ko D 1 वै सुत, K 1 : वै सुत, K 1 N 1 : B 1 D 1 T 1 G 1 : s
 M चेत्युत, N 1 B 1 Dn D 1 चाजुन, D 1 त्वनन, T 1 G 1

चेत्यय, G 1 चेत्यय

62 *) N 1 : s B D T 1 G 1 : s 'भ्येक K 1 : स्थित, D 1
 T 1 G 1 अह (for भास) K 1 : s D 1 T 1 G 1 भास, D 1 इमं
 (for इति) T 1 G 1 : पश्यामि भासमेवाह — *) T 1 G 1 :
 इति स प्रत्यक्ष — Before 62*, D 1 : ins अर्जुन व'
 — *) K 1 : च, T 1 G 1 : हि (for तु) — *) T 1 G 1 : 'मि
 भरतस्य, T 1 G 1 : 'मि व च किंचन

63 *) G 1 कथ (for इव) — *) D 1 : s दुर्धर्य
 — *) S 1 पार्थिवाना Ko D 1 यथास्वर, K 1 : N 1 T 1
 G 1 : नरपथं, N 1 : s B Dam Dn D 1 : s महारथ (D 1 'थ'),
 D 1 सहायता, D 1 : s अथर्ष K 1 पाठव भरतपथं

64 *) T 1 G 1 : s नरपथ (for पुन) — *) D 1 तु
 गात्राणि (for गात्रम्) S 1 R (except K 1) B 1 Da T 1
 G 1 : s च (for स) T 1 [S] वद्व

65 *) T 1 G 1 : s तथा (for एवम्) — *) G 1 द्रोण,
 G 1 वाच (for पार्थ)

66 *) S 1 Ko क्षरेण K 1 G 1 : s M स, B 1 : s Dn D 1
 T 1 च, D 1 हि N 1 क्षुरक्षेण सितेन स, T 1 G 1 : क्षुरेणा
 प्रवता प्रयु — *) K 1 : s सहस्र, T 1 G 1 : तीक्ष्णेन
 (for तर)

67 *) T 1 G 1 : s विवृते, G 1 वीर्येण (for सति)
 — *) T 1 G 1 : s M परिचय्य च S 1 K 1 फल्गुण,
 Ko : s N 1 B Da D 1 : s M : s का, K 1 : s Dn D 1 G 1 : s
 पाठय T 1 'व्ययेवमनवीर्य, G 1 लक्ष्ये च विचारिते
 — *) T 1 स मेन ह् — After 67, T 1 reads 41

68 *) G 1 'हस सुत — *) Ko D 1 T 1 G 1 : s गगा
 भिसुतो, T 1 G 1 : s गगासलिले — *) S 1 K 1 पुरुषपथ T 1

कस्यचिन्नथ कालस्य सशिष्योऽङ्गिरसां वरः ।
जगाम गङ्गाममितो मज्जितुं भरतर्षभ ॥ ६८
अवगाढमयो द्रोणं सलिले सलिलेचरः ।
ग्राहो जग्राह बलवाञ्जङ्घान्ते कालचोदितः ॥ ६९
स समर्थोऽपि मोक्षाय शिष्यान्सर्वानचोदयत् ।
ग्राहं हत्वा मोक्षयध्वं मामिति त्वरयन्निव ॥ ७०
तद्वाभ्यसमकालं तु भीमत्सुनिश्चितैः शरैः ।
आवापैः पञ्चभिर्ग्राहं मग्नमम्भस्यताडयत् ।
इतरे तु विसंमृदास्तत्र तत्र प्रपेदिरे ॥ ७१
तं च दृष्ट्वा क्रियोपेतं द्रोणोऽभ्यन्यत खण्डयम् ।
विशिष्टं सर्वशिष्येभ्यः प्रीतिमाश्वाभवत्तदा ॥ ७२
स पार्थवाणैर्बहुधा खण्डशः परिकल्पितः ।
ग्राहः पञ्चत्वमापेदे जह्वां त्यक्त्वा महात्मनः ॥ ७३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्रयोविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२३ ॥ समाप्त सम्भवपर्व ॥

अथाब्रवीन्महात्मानं भारद्वाजो महारथम् ।
गृहाणेदं महानाहो विशिष्टमतिदुर्धरम् ।
अस्त्वं ब्रह्मशिरो नाम सप्रयोगनिर्वर्तनम् ॥ ७४
न च ते मानुषेष्वेतत्प्रयोक्तव्यं कथंचन ।
जगद्भिर्निर्देहेदेतदल्पतेजसि पातितम् ॥ ७५
असामान्यमिदं ताव लोकेष्वस्त्वं निगद्यते ।
तद्भारवेथाः प्रयतः शृणु चेदं वचो मम ॥ ७६
वाचेतामानुषः शुश्रूयदा त्वां वीर कश्चन ।
तद्वचस्य प्रयुज्जीयास्तदास्त्वमिदमाहवे ॥ ७७
तथेति तत्प्रतिश्रुत्य भीमत्सुः स कृताञ्जलिः ।
जग्राह परमास्त्रं तदाह चैनं पुनर्गुरुः ।
भविता त्वत्समो नान्यः पुमाँल्लोके धनुर्धरः ॥ ७८

Gs = सञ्जनार्थमस्ति

69 *) Śi Ks-4 Gs = अथ, Ns ततो Bs = (hyper metric!) अथगाहमान स द्रोण — *) Ts सहसा, Gs = सलिल — *) Ts Gs = "ह सुमहात्" — *) Śi Ks Ms = जपाय, Ts Gs = जपया Ks = "चोदित, Ns बल"

70 *) Ks = Ts Gs = M (except Ms) वि (for वि) Gs समर्थस्य च मो — *) Ko transp सित्यान् and सचौद् Ko = Ds अनोदयत्, Gs अभापत Ts Gs = "व्यासास्त्वमचो" — *) Ns Bs Dn Ds = त्वा तु मोक्षय (Dn "क्ष") च — *) Ts Gs = इति ताप्सात्यय (Ts = स्त्वर, Gs = स्त्वर) सित

71 *) Ks लघुके, Ns द्वाभि (for निति) Ts Gs = वचनादेव भीमसुरावापेद्वामि वरै — *) Ks = Ds आस्यै, Ks Ns Bs = Ds अवापै; Bs Da आवापै, Ds नापापै Ts Gs = निमित्तै, M द्वाभि (for पद्माभि) Ts Gs = तिरश्चित् द्वाया — *) Ns Ds = अथस्ते नमस्ताद्, Ts Gs = सप्त ग्राहमयामसि — Śi om 71-72, Ks om 71-72 — *) Ko = Ds देवि तु, Ns दे तु च, Ns दे त्वसि (sic), Ns दे शुवि, Bs देषु वि; Dn Ds दे त्वय, Ms दे का हि

72 Śi om 71-72, Ks om 72 (cf v 1 71) — *) Ns B D Gs = तु (for च) Ks = स दृष्ट्वा रूपयोपेत; Ts Gs तात्पांश द्वयोपेताम् — *) Ns = "जो मेने तु पा"

73 *) Ks ददुना, Ns ददुभि Ms = "वाणाभिस्त

Bs (m as in text) तस्य वापै स व — *) Ts Gs = सख खड कुतसदा — *) Ts प्रपेदे (for पद्मात्) ho आगमत्, Ts पच ह (for आपेदे) — *) ho transp जह्वा and त्यक्त्वा Bs सुनय Ts Gs = त्यक्त्वा जप महात्मन

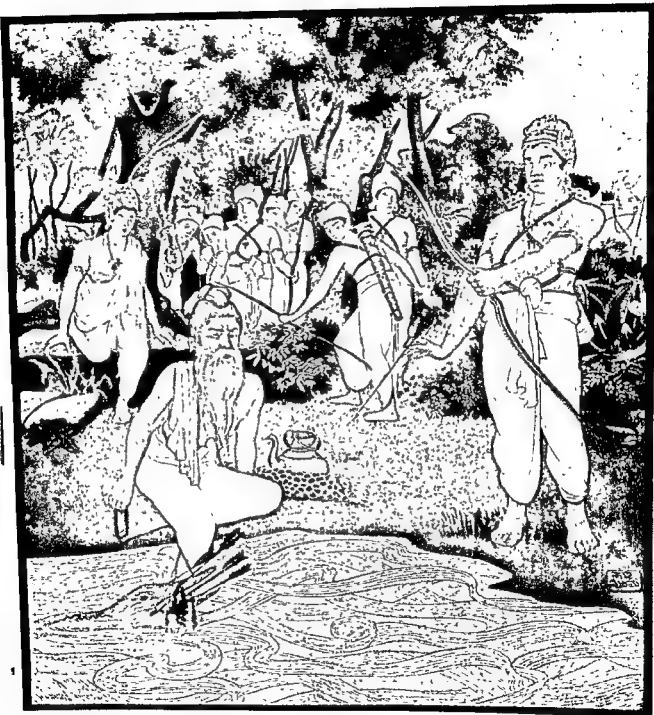
74 Ts Gs om 74-78 — *) Ns (sup for sec m as in text) महारथ — *) Śi Ks = Dn Ds इम, Ko पुन, Ds पुनत् (for इत्) — *) Ko Ds "मतिमद्वय, Ks "मपि इ", Ns "मिति इ"; Bs (m as in text) "मतिदुर्जय, Da "मेति इ" (sic) — *) Ks Ns Gs = M वीर (for नाम)

75 Ts Gs om 75 (cf v 1 74) — *) Ns दुरपेक्षेतद् — *) Ms = हि (for वि) Ns = सपै; Dn Da सपेक्ष (for पुनत्) — *) Ns = स्त्वर

76 Ts Gs om 76 (cf v 1 74) — *) Ns असमानम् — *) Gs देव त्व Da सतत, Asj प्रयत् — *) Śi Ks शृणु चेतद्, Ms = शृणुवेतद्

77 Ts Gs om 77 (cf v 1 74) — *) K (except Ks) Bs = Ds वाचिता; Ts Gs = वापेते S (Ts Gs om) कश्चिद् (for दानुर्धर) — *) Ns Bs = Dn Ds = वरि; Gs वया Śi Ks = व; Ks Ts M त्वा; Ks Gs = स सुगुरो; Ts पादव; M कुनयिद् (for कम्) — *) Ns सदायत् — *) Ns B (except Bs) Dn Ds Gs तद् Gs तया

78 Ts Gs om 78 (cf v 1 74) — *) Ns तापः

कस्यचिच्चथ कालस्य सशिष्योऽङ्गिरसां वरः ।
जगाम गङ्गामसितो मज्जितुं भरतर्षभ ॥ ६८
अवगाढमथो द्रोणं सलिले सलिलेचरः ।
ग्राहो जग्राह वलवाञ्जङ्घान्ते कालचोदितः ॥ ६९
स समर्थोऽपि मोक्षाय शिष्यान्सर्वानचोदयत् ।
ग्राहं हत्वा मोक्षयध्वं मामिति त्वरयन्निव ॥ ७०
तद्वाक्यसमकालं तु वीभत्सुर्निश्चितैः शरैः ।
आवापैः पञ्चभिर्ग्राहं मथमम्भस्यताडयत् ।
इतरे तु विसंमूढास्तत्र तत्र प्रपेदिरे ॥ ७१
तं च दृष्ट्वा क्रियोपेतं द्रोणोऽमन्यत पाण्डवम् ।
विशिष्टं सर्वशिष्येभ्यः प्रीतिमांश्चाभवत्तदा ॥ ७२
स पार्थबाणैर्वहुधा खण्डशः परिकल्पितः ।
ग्राहः पञ्चत्वमापेदे जह्रां त्यक्त्वा महात्मनः ॥ ७३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्रयोविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२३ ॥ समाप्तं संभवपर्व ॥

अथाब्रवीन्महात्मानं भारद्वाजो महारथम् ।
गृहाणेदं महाबाहो विशिष्टमतिदुर्धरम् ।
अस्त्रं ब्रह्मशिरो नाम सप्रयोगनिवर्तनम् ॥ ७४
न च ते मानुषेभ्येतत्प्रयोक्तव्यं कथंचन ।
जगद्धिनिर्देहेदतदल्पतेजसि पातितम् ॥ ७५
असामान्यमिदं तात लोकेष्वस्त्रं निगद्यते ।
तद्धारयेथाः प्रयतः शृणु चेदं वचो मम ॥ ७६
बाधेतामानुषः शत्रुर्यदा त्वां वीर कथन ।
तद्वाधाय प्रयुञ्जीथास्तदास्त्रमिदमाहवे ॥ ७७
तथेति तत्प्रतिश्रुत्य वीभत्सुः स कृताञ्जलिः ।
जग्राह परमास्त्रं तदाह चैनं पुनर्गुहः ।
भविता त्वत्समो नान्यः पुमाँल्लोके धनुर्धरः ॥ ७८

G. १ अजनाथमिदं दमः.

69 ") S. 1 K. 2 G. 2 अथ; N. 1 ततो. B. 2 (hyper-metric!) अवगाढमार्गं तं द्रोणं. — ") T. 2 सहसा; G. 2 सलिल. — ") T. 1 G. 2 'ह' शुभहान्. — ") S. 1 K. 2 M. 2 जंघायां; T. 2 G. 2 जंघयोः. K. 2 'चोदितः; N. 1 बल'.
70 ") K. 2 T. 2 G. 2 M (except M.) वि (for सपि). G. 2 समर्थस्यथ मो'. — ") Ko transp. शिष्यान् and सर्वान्. Ko. 2 D. 2 अनोदयत्. G. 2 अभाषत. T. 2 G. 2 'व्यास्तान्मथो'. — ") N. 1 B. 2 D. 1 'त्वा तु मोक्षय' (Da 'क्ष') व्यं. — ") T. 2 G. 2 इति ताप्तसंत्वय (T. 2 'स्तरस्तर; G. 2 'स्तरस्तर') शिष्य.

71 ") K. 2 लघुकैः; N. 2 दशभिः (for निश्चितैः). T. 2 G. 2 वचनादेव बीभत्सुरावापिदेदशभिः शरैः. — ") K. 2 D. 2 आयसैः; K. 2 N. 2 D. 2 अवापैः; B. 2 D. 2 आवापैः; D. 2 नाराचैः. T. 2 G. 1-2 निश्चितैः; M. दशभिः (for पञ्चभिः). T. 2 G. 2 तिरश्चिते दशधा. — ") N. 1 D. 2 अंभले-नमाताड; T. 2 G. 2 मां प्राहमांशमिति. — S. 1 om. 71'-72"; K. 1 om. 71'-72". — ") Ko. 2 D. 2 'देहि तु च; N. 2 'दे स्वसि (sio); N. 2 'दे भुवि; B. 2 'देहि तु च; D. 2 'दे स्वसि; M. 'दे इति'.
72 S. 1 om. 72"; K. 1 om. 72 (cf. v. 1. 71). — ") N. 1 B. 2 D. 2 M. 2 यु (for च). K. 2 'तं दृष्ट्वा कृपोपेतं; T. 2 G. 2 साक्षात् क्रियोपेतान्. — ") N. 1 'तो मेने तु प'.

73 ") K. 2 यदुहा; N. 2 यदुहि. Me-s 'वाणाभिहतः.

B. 2 (m as in text) तस्य बाणैः स थ'. — ") T. 2 G. 2 'तं' खंडं कृतस्य. — ") T. 2 प्रपेदे (for पद्मव). Ko अगमत् T. 2 वंचत्वं (for आपेदे). — ") Ko transp. जह्रां and त्यक्त्वा. B. 2 मुक्त्वा. T. 2 G. 2 स्वत्वा जंघे महात्मनः.
74 T. 2 G. 2 om. 74-78. — ") N. 2 (sup. lin. sec. m. as in text) महाबल. — ") S. 1 K. 2 D. 1 D. 2 इमं; Ko एव; D. 2 एव (for इव). — ") Ko D. 2 'मरिमर्देव; K. 2 'मवि दु'; N. 1 'मिति दु'; B. 2 (m as in text) 'मसिदुर्जेव; D. 2 'मिति दु' (sio). — ") K. 2 N. 2 G. 2 M वीर (for नाम).
75 T. 2 G. 2 om. 75 (cf. v. 1. 74). — ") N. 2 पुरेयेत्वेत्. — ") Me-s हि (for वि). N. 2 सधे; D. 2 सधेम् (for एतद्). — ") N. 2 'स्तर'.

76 T. 2 G. 2 om. 76 (cf. v. 1. 74). — ") G. 2 असमानम्. — ") G. 2 'रथ रथ'. D. 2 सततं; Arj. 2 'यय'. — ") S. 1 K. 2 युयु चैतद्; M. 2 शृणुयेतद्.
77 T. 2 G. 2 om. 77 (cf. v. 1. 74). — ") K. 2 (except K. 1) B. 2 D. 2 बाधितार; T. 2 G. 2 बाधते. B. 2 (T. 2 G. 2 om.) कथिद् (for शत्रुर्). — ") N. 2 D. 2 D. 2 बाधि; G. 2 वया. S. 1 K. 2 'य; K. 2 T. 2 M रवा; K. 2 ते. K. 2 संयुग; T. 2 पद्मव; M. 2 पुत्रविद् (for वय). — ") K. 2 तद्वाधे. — ") N. 2 II (except D. 2) D. 2 D. 2 G. 2 तद्वाधे. — ") N. 2 II (except D. 2) D. 2 D. 2 G. 2 तद्वाधे.

78 T. 2 G. 2 om. 78 (cf. v. 1. 74). — ") S. 2 तद्वाधे.

१२४

वैशंपायन उवाच ।

कृतास्त्रान्धार्तराष्ट्रांश्च पाण्डुपुरांश्च भारत ।
 दृष्ट्वा द्रोणोऽश्ववीन्द्राजन्मृतराष्ट्रं जनेश्वरम् ॥ १
 कृपस्य सोमदत्तस्य बाहीकस्य च धीमतः ।
 गाङ्गेयस्य च सानिध्ये व्यासस्य विदुरस्य च ॥ २
 राजन्संप्राप्तविद्यास्ते कुमारः कुरुसत्तम ।
 ते दर्शयेयुः स्वां शिक्षां राजञ्जनुमते तव ॥ ३
 ततोऽश्ववीन्महाराजः प्रहृष्टेनान्तरात्मना ।
 भारद्वाजं महत्कर्म कृतं ते द्विजसत्तम ॥ ४

Dn1 n2 D1 स, D2 स, Ms च (for तद्) Dn2 Me-s स
 तथेति प्र — *) K4 च, Dn2 T2 G1-2-3 Ms-s प्र (for
 स) N1 B (except D2) Da D2 'सु सहता'. — *) K4
 च (for तद्) D1 स तदा (for तदाह)

Colophon om in T2 G2 s — Major parvan G1-2 s
 M सभवं (for आदि) — Sub-parvan S1 h o s s
 N1 s B Da Dn1 n2 D1 s s सजय, to it S1 K1 s s N1
 D2 Da D1 s s Cd add समाप्त (or 'स') — Adhy
 name Ko अर्जुनस्याक्षराणि, K2 अर्जुनस्य ब्रह्माक्षोपदेश, N1
 s 2 द्रोणप्रादमोक्षण, N2 अक्षशिखा, M लक्षनिपातन (Ms
 ब्रह्माक्षग्रहण) — Adhy no (figures, words or both)
 D1 130, Dn2 132, D1m 134, T1 126, G1 s 77, G2
 78, G2 M 76 — Sloka no Da 23 (Dn1 22), Ms
 42 — Aggregate s loka no Dn2 5312

124

1 S1 Ko 1 s D2 s S om उवाच (T2 G2 s om the
 ref) — *) Me-s transp घातं and वाण्डुं T2
 वाटयश्चिव (for पाण्डुं) T2 G2 सारसु खर्यांखड्गस्य-सर्व
 बाह्विशारदारम् (G2 'बाह्वश्चत्वा वर') — *) T2 G2 s s M
 वाक्य (for रात्रन्) T2 G2 s 'द्वा द्रोणस्तु राजान' — *) S1
 K1 T2 नरेश्वर, G2 सचक्षुष

2 *) S1 K1 s s Dn1 G2 बाह्वि — *) T2 G2 s अवि
 (for च) — After 2, T2 G2 s s ins

1400* त्रयाणामिव लोकाणां प्रजापतिमिव स्थितम् ।

3 Before 3 N2 D1 (marg) ins द्रोण उ, T1 G2
 द्रोण — *) K1 राजन्विद्यासप्तप्राप्ते — *) K2 s s

यदा तु मन्यसे कालं यस्मिन्देहे यया यथा ।
 तथा तथा विधानाय स्वयमाज्ञापयस्व माम् ॥ ५
 स्पृहयाम्यद्य निर्वेदात्पुरुषाणां सचक्षुषाम् ।
 अस्त्रहेतोः पराकान्तान्ये मे द्रक्ष्यन्ति पुनकान् ॥ ६
 क्षत्तयैर्दुराचार्यो ब्रवीति कुरु तत्तथा ।
 न हीदृशं प्रियं मन्ये भविता धर्मवत्सल ॥ ७
 ततो राजानमामक्य विदुरानुगतो बहिः ।
 भारद्वाजो महाप्राज्ञो मापयामास मेदिनीम् ।
 सभामवृक्षां निगुल्मामुदकप्रणशंसंस्थिताम् ॥ ८

G 1 5320
 B 1 134
 K. 1 144

* 'सत्तम', Ms 'राज' — *) Ko निदेशयेयु, G1 वृत्तयेयु
 स्वा D1 T1 G2 ता, G1 च (for स्वा) G2 दूतैरिष्यति
 वास्तानि — *) T1 राजन्विद्याया मम त्रिया, T2 G2 s
 सजय (G2 तद्विद्या) ननुमन्यतां

4 Before 4th N2 ins देस' उ' — *) G2 महातेजा,
 Ms 'राजा' — Before 4th, N2 B D (except Da D2)
 ins धतराष्ट्र उ' — *) S कृत द्विजवर त्वया

5 *) Ko N B D (except D1 s s) G1 s s Ms s
 यदायु (D2 यद्वत्), T2 G2 s यदाय T2 G2 s मन्यते S1
 K1 काले — *) G2 काले (for देहे) S1 K4 Da Dn2
 D1 s T2 G2 s यथा तथा — *) S1 यथा तथा, T2 तत्र
 तस्य G2 विषायाय, G2 s 'भाव स D2 तथा विधान
 तस्यै — *) S1 K1 न, G2 Me-s मा T2 G2 s
 सभामावपय चैव मा

6 *) Ko 'यामि सदा चाह' — *) K ससुख (K1
 ससुखि) कान्, N2 T1 G1 s s M समायुक्तान् T2 G2 s
 समुपतानसहते — *) N1 s न (for दे) S1 पश्यति

7 *) T2 G2 s सत्कार्ये क्षत्त आचा' — *) T2 G2 s
 ब्रवीति D2 त, T2 G2 s यत् — *) K2 s द्वियो S1
 न-येत्, Ko 1 D2 मेन्यत्, K2 s स्रेष्ठ (for मन्थे)

8 Before 8 N2 ins देस' उ' — *) N1 s Dn
 निर्गतो विदुरो N2 T2 G2 'नुमतो', B Da D1 s विदुरो
 निर्गतो, T1 D2 विदुरोत्, G2 s M 'नुमते — *) G2
 महाशत्रु (for 'प्राज्ञो') — *) T1 कारयामास, G1 रूप',
 G2 प्राप' — After 8th, B2 (marg) ins

1406* त्रेधाणां सुविपुलं शास्त्रदद्या यथाविधि ।
 (cf 10) — *) G2 निर्जन्मु — *) N B1 am s Dn D1
 'वप्रसवणान्वितां (N2 'वप्रसवसुयुता'), D2 D2 'वप्रसवण

तस्यां भूमौ बलिं चके तथौ नक्षत्रपूजिते ।
 अवयुष्टं पुरे चापि तदर्थं वदतां वर ॥ ९
 रत्नभूमौ सुविपुलं शास्त्रदृष्टं यथाविधि ।
 प्रेक्षागारं सुविहितं चक्रुस्तत्र च शिल्पिनः ।
 राज्ञः सर्वयुधोपेतं स्त्रीणां चैव नरर्षभ ॥ १०
 मन्त्रांश्च कारयामासुस्तत्र जानपदा जनाः ।
 विपुलानुच्छयोपेताञ्ज्जिविकाश्च महाधनाः ॥ ११
 तस्मिन्स्ततोऽहनि प्राप्ते राजा ससचिवस्तदा ।
 भीष्मे प्रमुखतः कृत्वा कृपं चाचार्यसत्तमम् ॥ १२
 मुक्ताजालपरिक्षिप्तं वैडूर्यमणिभूषितम् ।

शातकुम्भमयं दिव्यं प्रेक्षागारमुपागमत् ॥ १३
 गान्धारी च महाभागा कुन्ती च जयतां वर ।
 स्त्रियश्च सर्वा या राज्ञः सप्रेष्याः सपरिच्छदाः ।
 हर्षादारुहर्मन्धान्मेरुं देवस्त्रियो यथा ॥ १४
 ब्राह्मणक्षत्रियाद्यं च चातुर्वर्ण्यं पुराहुतम् ।
 दर्शनेषु समभ्यागात्कुमारानां कृतस्त्रताम् ॥ १५
 प्रवादितैश्च वादित्रैर्जनकौतुहलेन च ।
 महार्णव इव क्षुब्धः समाजः सोऽभवत्तदा ॥ १६
 ततः शुक्लाम्बरधरः शुक्लधृष्टोपवीतगान् ।
 शुक्लकेशः सितश्मश्रुः शुक्लाव्यानुलेपनः ॥ १७

स्थिता, T₂ G₄ s प्रागुद्भवषणा शुभा, Cd उद्बुद्धवम सहिता (sio)

॥ १) Śī K₁ N₁ s B D (except D₂) 'बुधे, T₂ G₄ s 'बुध्य, Cd as in text N₁ B D (except D₂) समाजे तु (D₂ D₄ च), N₁ स पुर चापि — ॥ N₁ B D₂ D₄ s T₂ G₄ s वर T₁ G₁ s M 'धं भरत (T₁ G₁ सुहृष) वैभ

10 ॥ १) Śī K₁ रक्षया भू, K₂ N₁ s B₂ s रगभूमि K₂ N₁ s B₂ G₂ s 'विपुला, T₁ G₁ s M 'विहिता — Śī K₁ om 10^a — ॥ K₂ N₁ T₂ G₄ s M 'दृष्टा N₁ शास्त्र दृष्ट, B₂ s D₄ 'दृष्टा T₁ अक्षरपय, G₂ s M अकारय (for यथा) T₂ G₄ s अकरोद्दशैष्यया — ॥ T₂ G₄ s प्रेक्षा रग K₂ s D₂ T₂ G₄ सुविपुल (of ॥), K₂ s 'रुधिर — ॥ K₂ तन्नाय, K₂ N₁ T₂ G₄ ते तत्र, N₁ B D ते तल (D₂ तन्नाय) (for तत्र च) — ॥ D₂ T₂ G (except G₁ s) राज्ञा Śī K₁ T₂ G₄ 'पेता M₂ s सर्वगुणो — ॥ Śī K₁ B₂ D₄ नराधिप, K₂ s नरोत्तम, M₂ s द्विजवर्ध G₂ s स्त्रीणा च भरतर्षभ — After 10 T₂ G₄ s 10s

1407* मनस्वमन्त्रान्विपुलानकरोद्दशैष्यया ।

(see below)

11 T₂ G₄ om 11^{ab} — ॥ K₂ s ते (for च) — ॥ B₂ स तत्र ततो ज — ॥ S सचिवाद्य पुनर (T₂ G₄ s 'दिपिनक्ष प्रयून्) मचा-कारयामासुत्पिताम्

12 ॥ १) T₂ G₄ s ततस्तस्मिन्दिन प्राप्ते — ॥ T₂ G₄ s राजा सचलवान्न — After 12^{ab} D₁ (marg sec m) S 10s

1408* सान्त पुर सहामात्रो व्यासस्यानुमते तदा ।

[D₁ G₂ 'मतस्तदा, M₂ (sup ins) व्यास चैव नरर्षभ]
 Thereafter T₂ G₄ ins 1409* — T₂ G₄ s जीवमग्ने
 पुररहस्य — ॥ K₂ s N₁ D₂ हृत; G₂ द्वीज (for हृष) T₂
 G₂ s M om च Śī K₁ s 'यमुच — S ins. after 12

(T₂ G₄ after 1408*) D₁ (marg sec m) after 13

1409* बाह्यीक सोमदत्त च भूरिश्रवसेव च ।

कुरुपन्थाद्य सचिवात्तादाय नगरादह ।

रत्नभूमि समासाद्य ब्राह्मणे सहितो दृष्ट ।

Thereafter T₂ G₄ read 12^{ad}

13 ॥ १) G₁ 'प्रतिच्छल, T₂ G₄ सुतामाला — ॥ K₂ N₁ D₂ s T₂ G (except G₁ s) M₂ s वैद्वं, N₁ s B D₂ D₄ वैद्व्यमणिसोमित, D₂ D₄ 'सोमित — ॥ T₂ G₄ s 'कुम्भपरिक्षित — ॥ T₂ G₄ s M 'पारहव, T₂ G₄ s 'पाविसत्

14 ॥ १) Śī K₁ G₁ s 'भाग — ॥ K₂ s N₁ s B D (except D₂) 'अ राज्ञ सर्वांस्त्रा, M₂ s 'अ सर्वां रान्त्रा — ॥ N₁ ता समक्षपरि, T₁ G₂ s तासा च परिवारिका, T₂ G₄ s तेनामत पुराणि च (G₂ 'पुराणि) ; M₂ तेषां प्रेष परिच्छदाम् (M₂ s 'दा — ॥ K₂ s B₂ D₄ s G₂ सच G₂ s कात — ॥ K₂ दिव्यस्त्रि, D₂ दिव्या स्त्रि

15 ॥ १) N₁ B₂ s D₂ D₄ 'या क्षत्रिया वैदया, S 'क्षत्रविदशूद्र — ॥ S सर्वे तत्र समागत (G₁ 'वमद) — After 15^{ab} T₂ G₄ s (which om 15^{ab}) ins 1410^a — ॥ Some MSS 'वेसु Śī K₁ s 'समाग्या — ॥ N₁ s B D₂ D₄ s रिचेष्टित (for हृता) — N₁ s B D 10s after 15 T₂ G₄ s after 15^{ab}

1410* क्षणेनैकस्वतां तत्र दशनेषु जगाम ह ।

[T₂ G₄ s 'नेकन्या]

16 ॥ १) K (except K₂) om 16^a — ॥ T₁ M₂ s प्रवादितश्च, G₁ 'दित च — ॥ D₁ s S जन (G₂ s पुतां कोलाह — ॥ T₂ G₄ 'अक्षपरिपु — ॥ Śī K₁ s 'तन्ना ससा' and स T₂ G₄ 'अ प्रत्यमत (G₁ 'पुपत्)

17 ॥ १) M (except M₂) 'कन

18 ॥ १) K₂ D₂ 'अथे T₂ G₄ s तया. — ॥ S

रङ्गमध्यं तदाचार्यः सपुत्रः प्रविशेष ह ।
 नभो जलधरेर्हीनं साङ्गारक इवांशुमात्र ॥ १८
 स यथासमयं चक्रे वलिं बलवतां वरः ।
 ब्राह्मणाश्चात्र मन्त्रज्ञान्वाचयामास मङ्गलम् ॥ १९
 अथ पुण्याहवोपस्य पुण्यस्य तदनन्तरम् ।
 विविशुर्विविधं शृष्ट शस्त्रोपकरणं नराः ॥ २०
 ततो बद्धतनुश्रान्ना बद्धकक्षया महाबलाः ।

बद्धतूणाः सधनुषो विविशुर्मर्तर्भमाः ॥ २१
 अनुसृण्ये च ते तत्र युधिष्ठिरपुरोगमाः ।
 चक्रुरसं महावीर्याः कुमारः परमाद्भुतम् ॥ २२
 केचिच्छराक्षेपमयाच्छिरांसवननामिरे ।
 मनुजा धृष्टमपरे वीक्षांचक्रुः सविस्मयाः ॥ २३
 ते स लक्ष्याणि विविधुर्वर्णैर्नामाङ्कशोभितैः ।
 विविधैर्लघ्वोत्सृष्टैरुख्यतो वाजिभिर्द्वुतम् ॥ २४

G. 1. 237
 H. 1. 134.
 K. 1. 144.

सविषैः सह; G. 1. स वि; M. संवि. — *) T. G. 2. 2. 6
 वीतः; G. युक्तं (for वीतं). — *) T. G. सांगार इव चांशु;
 G. 2. सांगारम इ; G. सांगारिय (sic) चांशु. Cd oites
 साङ्गारकः (as in text).

19 *) S (except G.) ब्रालस्यानुमते चक्रे. — *) N. 1
 T. G. 2. 2. M. अवि; B. आह (for अय). T. G. 1. 2. 2. M.
 साङ्गारम. Dn 'गांस्तु सुमं'; D. 1 'आनुमं'; D. 2 'आखमं';
 T. G. 2. 'गासर्वंसाङ्गारम'. — *) N. 1. B. 1. Dn D. 1 फारम.
 S (except T. G. 2.) संगले. — D. 1 (marg. sec. m.) S
 ins. after 19 (T. G. 2. after 20^{ab}):

1411* सुवर्णमगिरिस्त्रानि वस्त्राणि विविधानि च ।

मद्भो दक्षिणां राजा द्रोणस्य च कृपस्य च ।

[(L. 1) D. 1 M. 'मणिमुक्तानि. G. 2. वस्त्रि (for वस्त्राणि).
 G. 2. 'स्त्राण्याभरणानि च.]

20 *) G. ततः; Dn. 1. 1. सुक्त (for अय). D. 2
 'वोपेण. — *) S. 1. K. 1. मुत्तयस्य; T. G. (except G. 2.) नाद;
 M. दान (for पुण्य). K. 1. N. 2. B. 1. 2. Dn D. 1. 2. S समनं.
 — After 20^{ab}, T. G. ins. 1411*. — *) S. 1. K. 1. 'मुक्ति-
 द्रमादाय; T. G. 2. 2. गृहीतोवापिष्ठः सर्वैः. — *) K. 2. 2.
 D. 2 सर्वैः; G. 2. रणोप. D. 2 G. नृपा.

21 *) K. 2. N. 2. बद्धतल; N. 2. B. D. बद्धागुलिं.
 — *) N. (except S. 1. K. 1. B. 1.) वक्षः. N. 2. B. D. T. G. 2.
 महारयाः. — *) G. 1. बद्धपत्राः; G. 2. 'त्राणाः. T. G. 2.
 'गात्र संनदा.

22 *) N. B. D. तु (for च). T. 1 सर्वै (for तत्र). T. 2
 G. 2. दयाप्रेषकमं तय. — After 22^{ab}, D. 1 (marg.
 sec. m.) S ins.:

1412* रङ्गमध्ये स्थितं द्रोणमनिवाच वरर्भमाः ।

चक्रुः पूर्वां यथान्यायं द्रोणस्य च कृपस्य च ।

आसीद्विंश प्रयुक्ताभिः सर्वैः संलक्ष्यमानसः ।

अनिवाच पुनः शस्त्रावलिपुष्टैः समर्थितान् ।

रक्तचन्दनसंमिधैः स्वयमनेन कीरयाः ।

रक्तचन्दनदिग्माश्च रक्तमास्थानुधारिणः ।

सर्वै रक्तपताकाश्च सर्वै रक्तान्तलोचनाः ।

[5]

द्रोणेन समनुज्ञाताः शृष्ट शस्त्रं परंपराः ।

धर्षयि पूर्व संशुष्ट तसकाञ्चनभूषिताः ।

सज्जानि विविधाकाराः वरैः संघाय कीरयाः । [10]

उपायोपलक्ष्योपं च कुरवा भूतान्यपूजयन् ।

[(L. 2) M. 2. transp. चक्रुः and पूर्वा. — (L. 3) D. 1
 सं; M. सु. (for च). — (L. 4) T. G. 1. 2. 2. 2. समन्यि; T. 2
 G. 2. समन्यितं. — (L. 5) D. 1. T. 2. M. 2. 'दक्षि. — (L. 6)
 T. 1 रक्तचन्दनधारिणः. — After line 8, G. 1 (marg.
 sec. m.) ins.:

1413* बाह्यमार्गान्यथोत्सृष्टांश्वेकैः सर्वै वरर्भमाः ।

— (L. 10) M. 2. 'करिः शस्त्रैः. — (L. 11) T. 1 G. 2. सर्वभू;

G. 2. 'त्वा पूषाणि. D. 1 M. अनोहवन्.]

— *) S. 1. 'रक्षद. S. 1. K. 1. 'वीराः. — *) S. 1. K. 1. 'द्वुताः.

M. कुमारानुत्सृष्टांश्वेकैः (M. sup. lin. 'वा; M. 'राश्चादशोनाः).

— After 22, D. 1 (marg. sec. m.) S ins.:

1414* केषांचित्तरुद्वेलेपु शरा निपतितान् वृष ।

केषांचित्पुष्पमकुटे निपतितान् च सायकाः ।

केचिद्वृषाणि विविधैर्यौगैराहतकक्षगैः ।

विष्युक्तोवधोत्सृष्टैर्गुणैश्च लघूनि च ।

[(L. 1) T. 2. G. 2. तत्र माव्यै; G. 1. तत्रयुत्तयै; G. 2.
 M. 2. तत्र वृ; M. 2. तत्र वा. M. 2. रणे (for वृष).
 T. 1 शराग्निनिपतितान् (sic). — (L. 2) T. 2. G. 2. 'ट्टेवास्तका
 दानपंकजः. — (L. 3) D. 1. वीराश्चशरासैः; T. 2. G. 2. M. 2.
 'राहि' (M. sup. lin. 'राह'); T. 2. G. 2. 'गिर' (T. 2. 'रा'हित-
 लक्षणाः. — (L. 4) T. 2. G. 2. 2. M. 2. विभिन्दुर (for
 विष्णुपुर).]

23 T. 1. G. 2. om. 23^{ab}-24^{ab}. — *) K. 2. T. 2. 'चिद्रक्षैः.

— *) S. 1. K. 2. मयुत्तय. — *) S. 1. K. 2. Dn D. 1. M.

सुविस्मिताः; N. 2. 2. B. 2. सुवि.

24 T. 2. G. 2. om. 24^{ab} (cf. v. 1. 23). — *) K. 2. ततो

(for ते स). K. 1. N. 1. Dn D. 2. T. 2. G. 2. om.) M. 2.

विभिन्दुर (K. 2. बहुभिन्दुर). — *) N. 2. 'लोपयै. — *) M. 2.

विविधपुर. K. 2. 'वोपयै. T. 2. G. 2. 'वैधानसंघर्षैः; G. 2. केचि-

द्वुतावुत्सृष्टयै (sic). — *) T. G. (except G. 2.) 'क्षै.

तत्कुमारवलं तत्र गृहीतशरकायिकम् ।
गन्धर्वनगराकारं प्रेक्ष्य ते विस्मिताभवन् ॥ २५
सहसा चुकुरुस्तत्र नराः शतसहस्रशः ।
विस्मयोत्फुल्लनयनाः साधु साध्विति भारत ॥ २६
कृत्वा धनुषि ते मार्गात्रयचर्यासु चासकृत् ।
गजश्रेष्ठश्च श्रेष्ठे च निषुद्धे च महाबलाः ॥ २७
गृहीतखड्गचर्मणस्ततो भूयः ग्रहारिणः ।
त्सरुमार्गान्यथोद्दिष्टाश्चिरः सर्वसु भूमिषु ॥ २८
लाघवं सौष्टवं शोभां स्थिरत्वं दृढमुष्टिताम् ।

इति श्रीमहाभारते आदिपर्यणि चतुर्विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२४ ॥

25 ^a) T₁ G₁ प्रेक्षिता, G₁ s s M प्रेक्षका ¹ K₁ K₁
विस्मय यद्, D₁ 'तानना' T₁ G₁ s प्रेक्ष्य सर्वे सविस्मया
26 ^a) N B D 'बुध्वाये' (D₁ 'ज') G₁ नामरा
विचिमुक्ता — ^a) B (except M₁) दातत्रय सह — ^a) T₁
G₁ s नामरा, M प्रेक्षका (for आर') T₁ G₁ s s प्रेक्षका
साधु साध्विति (G₁ विस्मिता) .

27 G₁ om 27^a, D₁ om 27^a-28^a — ^a) M₁-s वा
(for च) T₁ G₁ s यथाचार्योद्भासन
28 D₁ om 28^a (ef v 1 27) — ^a) T₁ G
(except G₁ s) गृहीत्वा K₁ बहुचर्मा, T G (except G₁)
'मोणि (T₁ 'मोण) — ^a) T G₁ s s सार्वभारत G₁
सहसा मार्गानोरुद्धा — ^a) T₁ G₁ s 'ह सर्वे नर्यमा'

29 ^a) D₁ शिखी (for शोभा) — ^a) T₁ G₁ s सुखिति
(for स्थिर) — ^a) S₁ वीराण (for सर्वे) — ^a) K₁ s
N B D प्रयोग, T₁ G₁ s s M₁ s 'गात्, T₁ G₁ s M₁ s
'गात् K₁ G₁ 'चर्मण', N B D (except D₁) 'यो',
G₁ M₁-s 'णि

30 ^a) K₁ s D₁ T₁ G₁ s M₁ s 'सरस्वती, K₁ 'सृष्ट',
N₁ 'सृष्ट', B₁ D₁ D₁ 'सद्वि', T₁ G₁ s s 'समुद्रौ' M₁ s
अप रगसमुद्रौ — ^a) K₁ s D₁ s दुर्गोचन; T₁ G₁
इकोदरसुयोधनौ — ^a) G₁ अपि सीमौ — ^a) S₁ सशुभौ
पयताविय, K₁ T₁ G₁ s सशुभापि पर्वतौ, G₁ दिश्या
विष चाचलौ

31 ^a) N (except S₁ V₁) T₁ G₁ s कर्हो (K₁ 'कृष्णा', G₁
'पह्नी; G₁ व्रतक्षा K₁ D₁ महाकायो — ^a) D₁ समय
— ^a) S₁ K₁ s B D (except D₁) T₁ G₁ s गृहती; K₁
गृहता; K₁ सुदितो; K₁ बुद्धतौ; T₁ यस्तौ; G₁ गृहती; M₁
गृहती N (except K₁) वासिता

32 D₁ om 32. G₁ repeats 32^a (with v 1)

दृष्टुस्तत्र सर्वेषां प्रयोगे सङ्गचर्मणाम् ॥ २९
अथ तौ नित्यसंहर्षौ सुयोधनशुकोदरौ ।
अवतीर्णौ गदाहस्तावेकशङ्खाविवाचलौ ॥ ३०
वद्धकक्ष्यौ महानाह पौरुषे पर्यवसितौ ।
बृंहन्तौ वाशिताहेतोः समदाविव कुञ्जरौ ॥ ३१
तौ प्रदक्षिणसव्यानि मण्डलानि महापलौ ।
चेरतुर्निर्मलगदौ समदाविव गोधूपौ ॥ ३२
विदुरो धृतराष्ट्राय गान्धार्थं पाण्डवारणिः ।
न्यवेदयेतां तत्सर्वं कुमारानां विचेष्टितम् ॥ ३३

— ^a) N₁ D₁ मण्डलगतौ, T₁ G₁ निर्मलगतौ, G₁ (first
time) s चचलगतौ, G₁ (second time) M₁ s 'गतौ; Nlp
as in text — ^a) T₁ G₁ (second time) s s सद्योविचः
M 'शुभा' N B D (except D₁) T₁ G (except G₁ s)
कुञ्जरौ (for गोधू), cf 13^a

33 ^a) G₁ transp विदु' and एत' — ^a) N B D₁
Dn D₁ s (before oorr) गाधार्थं S च महापलौ; Gd
पादवारणि (as in text) — ^a) K₁ D₁ s न्यवेदयत S₁
K₁ s s D₁ ला सर्वा — ^a) D₁ पादवारि (for शुभा) S₁
कृताञ्जलि, K₁ s s D₁ कृताञ्जलि, G₁ च वेष्टित

Colophon Major parvan T₁ G M सप्तम (to
आदि) — Sub-parvan T₁ सप्तम S₁ K N B D.
Dn D₁ s s (all om sub-parvan name) mention only
अञ्ज (K₁ om अञ्ज; N₁ s Bs s Da D₁ शिखा B₁
अञ्जशिखा) दर्शन — Adhy name K₁ रगसप्तम; B₁
रगचतुर्ण — Adh₁ no (figures words or both) K₁
sup las 119, B₁ 131, B₁ T₁ 127, Dn₁ 133, Dn₁
135, T₁ G₁ s M 77, G₁ s s 78, G₁ 79 — Sloka no
Dn 35, M₁ 45 — Aggregate s loka no. Dn₁ 5315

125

1 S₁ K₁ s D₁ S om उवाच — ^a) N₁ s B D
(except D₁) हि, T₁ G₁ तु (for च) T₁ G₁ s दुर्गोचने
चरलय — ^a) G₁ 'चेदाय — ^a) K₁ s D₁ D₁
G₁ s M₁ s द्विपैवा

2 ^a) S₁ K₁ D₁ देवीर; N₁ s B₁ s D₁ हीवीर; S उप
दे T₁ कुन्दे वीरि; G₁ s कुन्दवीरिणि — ^a) S₁ K₁ D₁ दे
भीम; N₁ s B₁ s Da Dn₁ (1) हीभीम; S नप दे K₁ D₁ s

१२५

वैशंपायन उवाच ।

कुरुजे च रङ्गस्य भीमे च बलिनां वरे ।
 पक्षपातकृतलेहः स द्विवेषामवजनः ॥ १
 हा वीर कुरुराजेति हा भीमेति च नर्दताम् ।
 पुरुषाणां सुविपुलाः प्रणादाः सहस्रोत्थिताः ॥ २
 ततः क्षुब्धार्णवनिर्मं रङ्गमालोक्य बुद्धिमान् ।
 मारद्वाजः प्रियं पुत्रमश्वत्यामानमब्रवीत् ॥ ३
 चारयैतो महावीर्यो कृतयोग्यायुमावपि ।
 मा भूद्रङ्गमकोपोऽयं भीमबुर्योधनोद्भवः ॥ ४
 ततस्तावुधतगदौ गुरुपुत्रेण वारितौ ।
 युगान्तानिलसंक्षुब्धौ महावेगाविचारणौ ॥ ५
 ततो रङ्गाङ्गणगतो द्रोणो वचनमब्रवीत् ।

निवार्य वादित्रगणं महामेषसमस्वनम् ॥ ६
 यो मे पुत्रात्प्रियतरः सर्वोत्तविदुषां वरः ।
 ऐन्द्रिन्द्राजुजसमः स पार्थो दृश्यतामिति ॥ ७
 आचार्यवचनेनाथ कृतस्वस्त्ययनो युवा ।
 चद्रगोधाहुलित्राणः पूर्णतूणः सकाशुकः ॥ ८
 काश्चनं कवचं विभ्रतप्रत्यदृश्यत फलगुनः ।
 सार्कः सेन्द्रावुधतडित्ससंघ इव तोपदः ॥ ९
 ततः सर्वस्य रङ्गस्य समुत्पिञ्जोऽभयमहान् ।
 प्रावाधन्त च वाद्यानि सशङ्खानि समन्ततः ॥ १०
 एष कुन्तीसुतः श्रीमानेष पाण्डवमध्यमः ।
 एष पुत्रो महेन्द्रस्य कुरूणामेष रक्षितः ॥ ११
 एषोऽस्त्रविदुषां श्रेष्ठ एष धर्मभृतां वरः ।

G. 1. 125. 12
K. 1. 125. 12

हा भीमेषपाठः । १ Ks इति च नदन, Ks इति स्तुत्यतां, Ns : B D इति जल्पता (Ds कुरनदन), Ns इति नर्दतां, B भीम इत्युत — १) Ts Gs : s "गा" छ "द सहसेति
 3 १) Ts Gs क्षुब्धतर (Gs "तरस्" सत्र, Ts Gs : s M "जयसम" Ss क्षुब्धार्णवनिर्म रग समालोक्याय बुद्धिं
 4 Before 4, Ns Dn Ds : 125 द्रोण उ — १) Ns Ts Gs : Ms चारयेता Gs महाभागौ, Ms s "वीरौ — १) Ds कृतयोगी; Ts Gs : s "विपु" Gs इह (for जपि) — १) Ks रगविभेदोय, Ts Gs रगल कोपोय; Gs "प्रकारीय Ts Gs पुत्र मा रगकोपो भूत् — १) Ts Gs बुकोदरसुषोभनौ — After 4 Ds (marg see m) : s 125

1415* तत वरपाय वेगेन अश्वत्यामा न्यवारयत् ।

गुरोराज्ञा भीम इति गान्धारे युक्तासनम् ।

अल योग्याकृत वेगमहः साहसमिरयुत ।

[Before line 1 Ds 125 वैशं उ — (L 1) Ds अर्याय सहसा — (L 2) Ts "राजा हि महती—कुरु शासनम् — (L 3) Ds Gs : s शिक्षाकृत, Gs योग्यौ कृत Ds रग, Ts शिक्षा, Gs : योग (for वेग)]

5 Before 5, Ns Dn Ds 125 वैशं उ — १) Ks Ds Ds युगातानल, Ms s युगात इव Ko s Ds रज्यौ, Ks लक्ष्मी, Ks कुद्री (for क्षुब्धौ) — १) Ks Ns B D (except Ds s) महावेर्यौ Ts Gs वेर्येव महावेर्यौ
 6 १) Ss Ks रगार्णव, S (except Ts Gs s) रगार्णव — १) Ss Ks Ds Ts Gs : s वादित्रव, Ks "वर — १) Ss

K Ns : Bs Dn Ds : Ts Gs : s Me s "निमस्वन, Ts Gs : s तदा नेपसम (Ts "रव"स्वन

7 Before 7, Ts Me s 125 द्रोण — १) Dn Ds सर्वोत्तविचारद — १) Gs "जुजयह", Ms "जजसम, Cd as in text

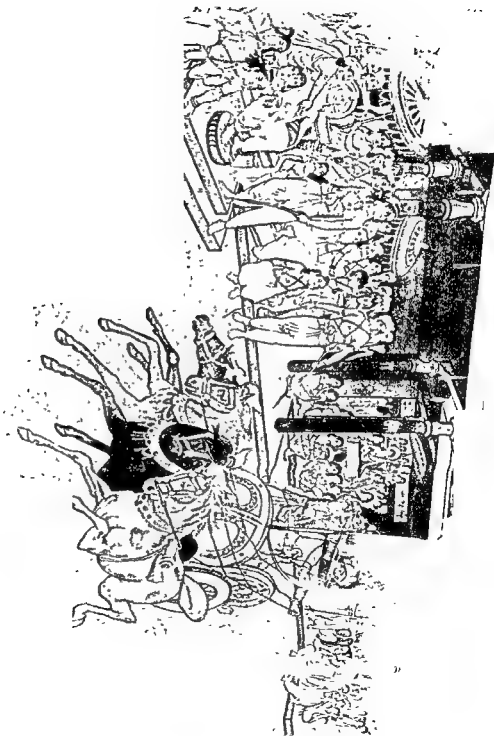
8 १) Ts Gs : s "वचनारोय, Ts Gs : s M "वचनारोये — १) Ks सत्य सजकारुण्य

9 १) Ss कल्युग, Ko s : s Ns B D (Ds before corr) Me-s काशुग, Ks Gs कल्युग (Ks "ण), Ts Gs : s पादव — १) Da Gs सार्क, Gs अर्क, Gs एक

10 १) Ks सर्वस्व लोकाय — १) Ks सविस्मयमवतदा, Dn Ts Gs : s समुत्पिञ्जलोभवत्, Ds "विहो महामभूत्, Ts "पचलकोभवत्, Gs s M "विज (Me s "ग) लिकोभवत्, Gs s "विच्छ (Gs "च) लकोभवत् Cd oites समुत्पिञ्ज (as in text) — १) Ss Ks : s Bs Ds प्रवाधत, Ks : s Bs s अवा S वादित्राण्यय (Ts Gs : s "वि प्र; Gs "ण्यय, M "णि च) वाधत (M "वे) — १) Ks शङ्खगैर Ko : s च सर्वस्य (for सम) Ts Gs : s तत यस्मान्नि सर्वस्य

11 Before 11 Ds S (except Gs s) 125 प्रेक्षका (Ds cont. उचु) — १) Ks पादुसुत — १) Ns : Bs : Dn Ds : s मध्यमपादव (by transp) — १) Ks महोदय — १) Ko एव, Ns एक, Ms-s परि (for एष)

12 १) Ss ज्येष्ठ, Da लोके — १) Ts [S] ज्येष्ठ Ko : s धर्मविदां — १) Ts Gs : s "वतमध्य (Ts Gs : s "प्र)

गव्ये विपाणकोशे च चले रज्ज्वलम्बिते ।
 निचखान महावीर्यः सायकानेकविंशतिम् ॥ २४
 इत्येवमादि सुमहत्सङ्गे घनुषि चाभवत् ।
 गदायां शत्रुकुशलो दर्शनानि च्यदर्शयत् ॥ २५
 ततः समाप्तभूयिष्ठे तस्मिन्कर्मणि भारत ।
 मन्दीभूते समाजे च वादित्रस्य च निखने ॥ २६
 ब्राह्मदेशात्समुद्भूतो माहात्म्यचलच्चक्रः ।
 जनिष्येपसदृशः शुश्रुवे भुजनिखनः ॥ २७
 विर्यन्ते किं तु गिरयः किं सिद्धिर्विद्विर्दुर्यते ।
 के सिद्धापूर्वते व्योम जलभारचनैवैतैः ॥ २८

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२५ ॥

रज्ज्वर्यं मतिरभूत्क्षणेन वसुधाधिप ।
 द्वारं चाभिमुखः सर्वं बभूवुः प्रेक्षकास्तदा ॥ २
 पञ्चभिर्ब्राह्मिः पार्थिवैर्द्रोणः परिवृतो यमौ ।
 पञ्चतारेण संयुक्तः सावित्रेणैव चन्द्रमाः ॥ ३०
 अश्वत्याग्रा च सहितं ब्राह्मणं शतमूर्जितम् ।
 दुर्योधनमभिब्रजमुत्थितं पर्यवारयत् ॥ ३१

स तैस्तदा ब्राह्मिरुद्यतायुधै-
 र्वृतो गदापाणिगवस्थितैः स्थितः ।
 यमौ यथा दानवसंशये पुरा
 पुरंदरो देवगणैः समावृतः ॥ ३२

G. 1. 125: 22
 H. 1. 125: 22

गुरुसौ (M) नित्यं चादि. — *) D: लापवेन. Ko Da
 D: G. 1. 125: 22. G. 1. 125: 22. G. 1. 125: 22. G. 1. 125: 22.
 D: 'संक्षिप्तः. — *) M) निमित्तैः द्वैः. For 22^d, G.
 reads 23^d, repeating it in its proper place.

23 *) T: G. 1. 125: 22. K: वसुधाम (for वराह*).
 G: भूतधैतवराहगणौ. — *) K: Da Da. 125: 22. D: (before
 corr.) लौहस्य; K: विह; D: लोम; D: (by corr.)
 लोक; T: G. 1. 125: 22. M: सिंह; T: G. 1. 125: 22. G: वाह*. K:
 प्रमुखी; T: G. 1. 125: 22. च मुखे. K: स्थितः; G: स्थिति.
 — *) K: D: वाणसात् राजन्; K: वाणा सुसंस्तुता;
 K: 1. 125: 22. G: 'वाणसात्' N: B: D: वाणासु-
 संयुक्ता; B: Da T: G: वाणासंयु. — *) K: 1. 125: 22. N: B:
 Da. 125: 22. स. (for स). T: G. 1. 125: 22. निचयानिकषण. G:
 repeats 23^d here (cf. v. 1. 125).

24 *) N: सच्य; G: नवो; M: गोप्ये (for गव्ये).
 B: Da S (except G. 1. 125: 22) विपाणे. Some MSS. 'क्षोदे'.
 — *) K: 1. 125: 22. D: 'वद्वत्' N: B (except B):
 Dn Da. 125: 22. 'लंविनि; Da रज्ज्वलम्बिति. S: बालरज्ज्व (M:
 'वद्वत्'). — *) G: M: महावीर्य.

25 *) S: Ko. 1. 125: 22. Da Da: 'मादिपु (for 'मादि सु').
 K (except K): सहाय (K: सुमहाय). T: G. 1. 125: 22.
 पुनमादि महावीर्य. — *) K: N: B: 1. 125: 22. D (except D):
 T: G. 1. 125: 22. वानय (D: T: G. 1. 125: 22. 'व'); B: लापवे (for
 चापवत्). — *) T: गदाया; G: लौहया; G: गदायाः. S:
 शाखकुशलो; K: चापि कु; K: 1. 125: 22. N: B: Da S: चा (N: M:
 'व'). — *) Ko. 1. 125: 22. N: दुर्योधनस्य; N: 1. 125: 22. B: D: मंदलानि;
 T: G: M: 1. 125: 22. दुर्योधनः; M: 1. 125: 22. नानायोग्या. N: Da: 1. 125: 22.
 Dn. 125: 22. T: G. 1. 125: 22. M: 1. 125: 22. प्रदशयत् (Da. 125: 22. 'व'); T:

G. 1. 125: 22. M: 1. 125: 22. Gd cites दुर्योधन (I read
 दुर्योधन). — After 25, 8 ins.:

1417* चक्रतोमरपादानां भिक्षिण्यपरपञ्चधाम् ।
 अच्येषां चापि शिक्षाणां दुर्योधनास लापवत् ।
 [(L. 1) T: G. 1. 125: 22. 'वरधैः. — (L. 2) T: G. 1. 125: 22.
 महाशिक्षा; G: चापि सत्पाणा.]

26 *) S: K: समासे भू; Gd as in text. — *) T:
 G. 1. 125: 22. 'नि वानय. — *) T: दुर्योधन; G: दुर्य; G: महा.
 S: K: समासे. — *) D: T: वादित्रगणं च; G: वादित्रस्यन.
 Some MSS. निखने.

27 *) N: 1. 125: 22. K: सुमहाभिलखनसदा. — After
 27th, K: 1. 125: 22. ins.:

1418* स शब्दः सुमहानासीत्प्रपञ्चिव रोदसी ।
 — ed) K: Da T: G: सुभाय; Da भूयते (for सुयु). G:
 भूतिनिखनः. Some MSS. 'निखनः. B: सत्पाणाः
 अच्येषां यमगिरिष्येयनिखनः.

28 *) S (except G. 1. 125: 22) वीर्यते. K: T: G. 1. 125: 22.
 गिरयः किंलि (G: सस्यक); N: (by transp.) गिरयः किं
 तु. — *) G: सस्यक; M: वित्तै. B: Da Da: किंलि-
 मिष्टते मही; G: किं तु सिद्धिर्विदायते. — *) N: B: D:
 वलपाराधनैर; (B: D: 'वैरैर); G: भारपनैर; G: भारस्नैर.

29 *) Da भतिरभूत्; G: समभवत्. — *) T: G. 1. 125: 22.
 M: 1. 125: 22. द्वारसाभि.

30 *) K: सवै (for पयैर). — *) K: 1. 125: 22.
 संवतरेण; T: G. 1. 125: 22. 'वारेण हलेन. — *) K: सवै इव; K:
 माक्षत्रेण; Gd सावित्रे (as in text). T: G. 1. 125: 22.
 स्वर्गो यथा.

32 *) G: 1. 125: 22. स. — *) S: अवस्थितः यमौ (M

१२६

वैशंपायन उवाच ।

दत्तेऽयकाशे पुरुषैर्विंसयोत्फुल्ललोचनैः ।
 विवेश रङ्गं विस्तीर्णं कर्णः परपुरुंजयः ॥ १
 सहजं कवचं विअत्कुण्डलोदधोतिताननः ।
 सधनुर्वदनिस्त्रिंशः पादचारी च पर्वतः ॥ २
 कन्यागर्भः पृथुयशाः पृथायाः पृथुलोचनः ।
 तीक्ष्णाशोर्मास्करस्यांशः कर्णोऽरिगणसूदनः ॥ ३
 सिंहर्षभगजेन्द्राणां तुल्यवीर्यपराक्रमः ।
 दीप्तिकान्तिद्युतिगुणैः सूर्येन्दुज्वलनोपमः ॥ ४
 आश्रुः कनकतालाभः सिंहसंहननो युवा ।

असंख्येयगुणः श्रीमान्मास्करस्यात्मसंभवः ॥ ५
 स निरीक्ष्य महाबाहुः सर्वतो रङ्गमण्डलम् ।
 प्रणामं द्रोणकृपयोर्नोत्पादयत्तमिवाकरोत् ॥ ६
 स समाजजनः सर्वो निश्चलः स्थिरलोचनः ।
 कोऽयमित्यागतक्षोभः कौतूहलपरोऽभवत् ॥ ७
 सोऽञ्जवीन्मेघधीरेण खरेण वदतां वरः ।
 आता आतरमज्ञातं सावित्रः पाकशासनिसु ॥ ८
 पार्थ यत्चे कृतं कर्म विशेषपददं ततः ।
 करिष्ये पश्यतां नृणां मात्सना विसर्गं गमः ॥ ९
 असमाप्ते तत्तत्सख वचने वदतां वर ।

स्थितः). Ko. ३ N B D गदाग्रपणिः समवस्थितः वृत्तः (Ko D) ततः; K२ तथा; N३ स्थितः). — *) T G स्थितस्तदा; Ms. ३ वनी तदा. T३ G२.४.५ यथा (for युवा). — *) K२ T३ G२.४.५ M 'गदीरिवावृत्तः.

Colophon. Major parvan: T३ G M संभव (for आदि). — Sub-parvan: N३.२ T३ संभव; to it N३.२ add अक्षदर्शन. Śi K N३ H Da Dn३.२ Ms. ३ (all om. sub-parvan name) mention only अक्ष (B) साक्षाः; Da शास्त्रदर्शन. — Adhy. name: Ko अर्जुनशक्रसौध्वं; B अर्जुनरंगावतरणं; Ms-३ धनंजयावतारः. — Adhy. no. (figures, words or both): B३ 132; B३ T३ 128; Dn३.२ 134; Dm 136; T३ G२.५ M 78; G३.४.५ 79; G३ 80. — Śloka no.: Dn 32; Ms 35. — Aggregate śloka no.: Dn 5379.

126

1 Śi K३.५ D३ B om. उवाच. — After वरं, S ins.: 1419* दत्तस्त्रिय काले तु तस्मिन्महासमागमे ।
 — *) K२ वसताने; S वसतवकासा. — *) Śi N३.५ Dn 'लोचनः'. — Gs reads 1*—3* after 7.
 2 a*)—1. 57. 82*; 104. 112*. Gs transp. सह and कच. K३ 'लोचनवलितामः'; N३.५ 'लोचनवृष्णाः'. — *) K३ 'वन्दनूणीरः'; N३ 'शान्तिनिश्चिन्ता'. — *) Śi K३ पदवा. T३ G३.५ साक्षादिव दिवाकरः.
 3 *) S (except T३ G३.५) कानीनस्तु (G३.५ 'भोसो'). — *) G३ वृषाणुयः प्रतापवायु. — Gs om. 3*; Gs om.

3*—7*. — *) T३ Ms-३ तिग्मांशोर. — *) T३ G३ 'बलमद्वयः'; T३ G२.४.५ 'गणसाधनः'.
 4 Gs om. 4 (cf. v. 1. 3). — *) B३ Dn D३.५ बलवीर्यः; Ms-३ तुल्यकवच. — *) Śi K (except Ko) B३.५ Da Dn३.५ T३ G३ 'नृणः'.
 5 Gs om. 5 (cf. v. 1. 3). — *) D३ तुल्यः (for नृणः). — *) K२.५ 'स्वर्गसंभवः'.
 6 Gs om. 6 (cf. v. 1. 3). — *) N३ सर्वं तद (for सर्वं). K२.५ 'मुच्यते'; Bm 'मंदप'. — *) Śi K३ om. n. Ko. ३ 'दत्तन्यायः'; B३ (m as in text); Da D३.५ 'दत्त ह्या'; S (G३ om.) नामपदं (T३ G३.५ नृणां दत्तमयाक. Cd as in text.
 7 Gs om. 7* (cf. v. 1. 3). — *) T३ G३.५ समागो; G३.५ समागमे. — *) K३ विस्मयः; D३ विस्मयायुः; G३ निर्गलः (for विभ्र). Śi भूतः; K३ स्थितः; T३ G३ क्षिप्रः; G३ क्षितः. — *) Ko.३.५ B३ Da D३ T३ G३ M 'गव'. — After 7, Gs reads 1*—3*.

8 *) Śi 'दीर्घेयः'; K२.५ 'धोरेयः'; N३ Da D३ 'मंभीर'. — *) K३ N३ स्वनेव. — Ms-३ (hapl.) om. 8*—10*. — *) B३.५ Da D३ T३ G३ 'जाताः'. — *) Śi सावित्रिः.
 9 Ms-३ om. 9 (cf. v. 1. 8); Gs om. 9*—13*. — Before 9, Ko. ३ Da ins. कर्णं च; Ms३ कर्णः. — *) T३ G३.५ सविशेषः (for विशेषपद). — *) N३ D३ पार्थ मा (for मायनार). B (Gs Ms-३ om.) मा यदुत्तमनि विषयः.
 10 Ms-३ om. 10*; Gs om. 10 (cf. v. 1. 8. 9). Before 10, D३ [a. वेत्तं] च. — *) G३ वचयु (for वतयु).

गुरोः समक्षं यावत्ते हराम्यद्य शिरः शरैः ॥ २०

वैशंपायन उवाच ।

ततो द्रोणाम्यनुज्ञातः पार्थः परपुरंजयः ।

आवृभिस्त्वरयाश्लिष्टो रणायोपजगाम तम् ॥ २१

ततो दुर्योधनेनापि सभ्रात्रा समरोद्यतः ।

परिष्वक्तः स्थितः कर्णः प्रगृह्य सशरं धनुः ॥ २२

ततः सविद्युस्तनितैः सेन्द्रायुधपुरोज्ज्वैः ।

आवृतं गगनं मेघैर्वैलाकापङ्क्तिहासिभिः ॥ २३

ततः स्नेहाद्धरिद्वयं दृष्ट्वा रङ्गावलोकिनम् ।

भास्करोऽप्यनयन्नाशं समीपोपगतान्धनान् ॥ २४

मेघच्छायोपगूढस्तु ततोऽहश्यत पाण्डवः ।

धूर्वातपपरिक्षिप्तः कर्णोऽपि समदृश्यत ॥ २५

धार्तराष्ट्रा यतः कर्णास्तस्मिन्देहो व्यवस्थिताः ।

भारद्वाजः कृपो भीष्मो यतः पार्थस्ततोऽभवन् ॥ २६

द्विधा रङ्गः सप्तमवत्स्त्रीणां द्वैधमजायत ।

कुन्तिमोजसुता मोहं विज्ञातार्था जगाम ह ॥ २७

तां तथा मोहसंपन्नां विदुरः सर्वधर्मवित् ।

कुन्तीमाधासयामास प्रोक्ष्याद्विध्वन्दनोक्षितैः ॥ २८

ततः प्रत्यागतप्राणा तावुभावपि दंशितौ ।

पुत्रौ दृष्ट्वा सुसंतप्ता नान्वपद्यत किंचन ॥ २९

तावुद्यतमहाचापौ कृपः श्वारद्वतोऽब्रवीत् ।

द्रन्द्वादुदत्तमाचारे कुशलः सर्वधर्मवित् ॥ ३०

अयं पृथायास्तनयः कनीयान्पाण्डुनन्दनः ।

कौरवो भवता सार्धं द्रन्द्वादुदं करिष्यति ॥ ३१

त्वमप्येवं महाबाहो मातरं पितरं कुलम् ।

कथयस्व नरेन्द्राणां येषां त्वं कुलवर्धनः ।

अवान्. — *) Ko Ds बह्. ; Bs 'छेष्टांश्च; Cd as in text.
N Bs D (except Ds.) राजानो; Bs राजन्यान्. — After
19, Ko. s. 4. 100. 1

1421* वासीवीर्वा ब्राह्मणाः प्रोक्ता वैद्याश्च धनवीर्यतः ।

कर्मवीर्याः स्मृताः क्षत्रा ब्राह्मणा परमेष्ठिना ।

20 *) K1 Ns B (Bsm as in text) D दुर्बल्लावास्तैः;
Ks बहुल्लावापि; K4 'ल्लावापि; N1, s 'ल्लावापि; Gs 'ल्लैः.
— *) Ko N1, s Ds Ds Gs सकाशे (N1 Gs 'सं). — *) N1
प्राहुर्यं. N1 Gs, s वितैः (for वितरः). Ks Ts Gs transp.
वितरः and वीर्यः.

21 S1 K1, s Ts Gs Ms-s om. उवाच; the rest of S
om. the ref. — *) = 12°. — *) N1, s Bs Ds Ts Gs
'वाविष्टो; Gs 'वाविष्टैः; Gs 'ल्लरसाष्ठिः; Gs 'ल्लिष्टैः
Cd as in text.

22 *) Ko धात्रा च; N1 संघातः; Da Gs सन्नाता.
— *) Ds G1, s, s, s सतः; Ts G1 सदा (for स्थितः).

23 *) Ko 'सुखलदः; Ks 'सुखलनितैः; Cd as in text.
— *) N1, s B D M Cd 'नगैः. — *) Ko, s 'मालिभिः;
Ts G1, s पुरंदरपुरासैः; G1, s 'मालिभिः.

24 *) Ts G1, s Ms, s सुतर्षदा. — *) Ks 'सकिन्तं;
N1 च संखो; Ts G1, s, s (inf. lin. as in text) 'लोकनं.
— *) Ts भास्करोपपन्नं नूनं (sic). — *) Ms, s समी-
पव्याप्यनामप्रयु.

25 *) Ds चन; Ms-s 'वदायाव'. S1 ते; K1 Ts
G1, s M च (for तु). Bs D 'संगुहः; Ts G1, s
'गुहामा. — *) Ko, s चान्नन; K1 चदुगुणः; N1, s B D

(except Ds) का(Ds क)लुगः. — *) S1 'क्षिष्टः; Bs
'क्षुप्तः; S 'वक्तः; Cd as in text. — *) K1 सप्तपद्यत;
K1, s परिदृश्यते.

26 *) Ko कृपो भीष्मो यतः पार्थो. — *) Ko
भारद्वाजस्ततो; Ts G1, s पार्थो यत्र ततो.

27 *) Ko 'सवतैः. — *) N1, s B (except Bs) Da
Ds Ts Gs 'राज'; Ts G1, s, s M हंती. — *) Ts G1, s
सा (for ह).

28 *) Ks ततस्तौ; Gs तौ तदा. N (except S1
Ko, s) Gs ४ मोहनापन्ना; Ms, s 'संविदा'. — Ks om.
28°-30°; Ms-s (hapl.) om. 28°-30°. — *) S1 K (Ks
om.) N B Da Dn D1, s प्रेष्याभिभवंदोदकैः (N1 धारिभिः
सुव्यञ्जितासैः); Ds S (Ms-s om.) प्रोक्ष्य बन्दनधारिणा
(Os Ms-s 'वितः); Ds 'नोदकैः.

29 Ks Ms-s om. 29 (cf. v. 1. 28). — *) N1
'प्राणेषु. — *) Ss transp. तौ and उभौ. Ko N1, s B D
(except Da) Ts 'पुत्रौ परितः'. Cd eltes (only) दंशितौ
(as in text). — *) Ko N1, s B D मुसंघाता (Ds 'स्ता').
Ts Os, s पुत्रायज्ञाततत्त्वाथौ मोदित्वा सा त्वयैक्षत.

30 Ks om. 30°; Ms-s om. 30 (cf. v. 1. 28).
— *) Ks 'घततरो रष्ट्रा; Bs 'घतो महावीर्यो; Ts G1, s
सतक्षा (Ts सायुमा) ह्युपवन्तानो.

31 *) K1, s अयं पृथायुतः कर्णः(ः).

32 *) Ts Gs M 'क्षि च; Ts G1, s, s 'क्षेपौ; Gs 'क्षिप्य
(for क्षेपौ). G1, s (before corr.) च; Gs (before corr.)
स्व (for स्व). N1 Bs, s Dn Ds, s Os 'सूयः; Bs D1, s

ततो विदित्वा पार्थस्त्वां प्रतियोत्सति वान वा ॥३२॥
एवमुक्तस्य कर्णस्य ग्रीडापनतमाननम् ।

वर्गो वर्षाभ्युभिः क्लिन्नं पद्ममागलितं यथा ॥ ३३॥
दुर्योधन उवाच ।

आचार्य त्रिविधा योनी राज्ञां शास्त्रविनिश्चये ।

तत्कलीनथ दूरथ सेनां यथ प्रकर्षति ॥ ३४॥

यद्ययं कश्युनो युद्धे नाराज्ञा योद्धुमिच्छति ।

तसादेपोऽङ्गविषये मया राज्येऽभिपिच्यते ॥ ३५॥

वैशंपायन उवाच ।

ततस्तस्मिन्क्षणे कर्णः सलाजकुसुमैर्घटैः ।

काञ्चनेः काञ्चने पीठे मन्त्रविद्धिर्महारथः ।

अभिपिक्तोऽङ्गराज्ये स त्रिया युक्तो महाबलः ॥३६॥

सच्छत्रवालच्यजनो जयशब्दान्तरेण च ।

उवाच कौरवं राजा राजानं तं वृषस्तदा ॥ ३७॥

अस्य राज्यप्रदानस्य सदृशं किं ददामि ते ।

प्रवृद्धिं राजशार्दूल कर्ता क्षामि तथा नृप ।

अत्यन्तं सख्यमिच्छामीत्याह तं स दुर्योधनः ॥३८॥

एवमुक्तस्ततः कर्णस्तथेति प्रत्यभापत ।

हर्षांशोभौ समाश्लिष्य परां मुदमवापतुः ॥ ३९॥

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पङ्क्तिशतधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२६ ॥

Ts Gz.s 'भृणं'; T1 G1.s.s M भृणये: कुलं. — *) T1 G1.s.s M च (for रत्न). — After 32, Ko.s.s N B D ins.:

1422* यथाकुलसमाचारिणं धृष्यन्ते नृपात्मजाः ।
33 Before 33, S1 K1.s Ds.s S ins. वैशं; Ko.s.s N B Da Da D1.s वैशं उ'. — *) Ts Gz.s.s ग्रीडापनतमाननम्. — *) Ko.s.s N B D (except Ds) Gs वर्षाभ्युभिः (Gs 'वह्निचं'; Bs 'वह्निचं'; N1 वर्षाभ्युभिः; N1 T1 G1.s.s 'वृद्धिः'; Ts Gs 'हेमांशुसंकि'; Ms.s 'वृद्धिः'; Ms.s 'वैशंपायनसंकि'. — *) Ks Ds 'माहिलितं'; Gs 'मालोहितं'.
34 S1 K1 Ds S om. उवाच. — *) S1 दाक्षविचारणे; N1 चार वि'; S चरवि'. — *) N Da Ms सत्; Ds स; Cd सत्; (as in text). T1 धीर'; Ms.s धीर' (for दूर'). — *) Ko.s N D (except Bs) D (except Ds) transp. सेनां अतः परा. — After 34, Ds (marg. sec. m.) S ins.:

1423* अज्योऽभिर्घटतः क्षत्रमदमनो लोहमुत्थितम् ।
तेषां सर्वेषां तेजः स्वासु योनिषु शाम्यति ।
[=Manu 9. 321. — (L 1) Gs दहनः; Gs दहनः. — (L 2) Ts सर्वगतं.]
35 *) Ks.s यथायं. S1 K1 कश्युनो; Ko.s.s N B D (except D1) Ts चर्. Gs चं कश्युनो हि युद्धेन. — *) Gs राजा योद्धुमिच्छति. — *) T1 Gz.s M राजा (for मया). Ms-s राजो (for राज्ये). Ks-s 'वेधितः'; T1 G1.s.s Ms.s 'विच्यतां. — T (Ts om. lines 3-4) G Ms ins. after 35: D1.s (marg. sec. m.) Ms.s-s (the latter three om. lines 3-4, after वैशं) (of the foll. sh.):
1424* ततो राजानमाम्रप भाद्रेयं च पितामहम् ।
अभिपेक्ष्य संभारानसामनीयं द्विजातिभिः ।

नोतद्वत्तायुतं वरवा युक्तानां दुग्मकर्मणाम् ।

अर्धोऽयमङ्गराज्यस्य इति वार्य द्विजातिभिः ।

[(L 3) Ds 'सादिकं'; Gs 'चतुर्ग'. Gz.s.s द्विजानां (for युक्ता). — (L 4) Ds Gz.s.s 'स द्विजातिभिरिति' (Gz.s 'भिरये') रितः.]

36 S1 K1.s Ms-s om. उवाच; Ds T G Ms om. the ref. — After वैशं, D1.s (marg. sec. m.) Ms.s-s ins. 1424* (cf. v. l. 35). — Ts Ms-s om. 36^{text}. — *) Gz.s.s तथा (for ततस्). — *) S (Ts Ms-s om.) द्विजातिभिः (for महा'). — *) Ko Bs Da Da D1; Ks T1 G1.s.s M स; T1 Gz.s.s च (for स्). — After 36, Ds (marg. sec. m.) S ins.:

1425* समौहिहृदकेयुरैः सहस्रामरणाद्भैः ।

राजखिंदितपात्यैश्च भूयितो नृपणैः धृष्टैः ।

[(L 1) Ts Gz.s सुमाली हार'. — (L 2) T1 Gz.s.s Ms.s ततः (for मया).]

37 *) Ko Bs Da Da 'शब्दचरेण; Ks.s N B1.s.s Ds D1 Gs 'शब्दचरेण. — After 37^{ab}, Ds (marg. sec. m.) S ins.:

1426* सभाज्यमानो विधेयं प्रदद्या क्षमिंतं वतु ।

[Ms प्रदाय. Ds Ms अयि (for हि). T1 Gs संमदत्वा-मिंतं; Ts Gz.s.s दद्या तेज्योपिचं.]

— *) Ko Da कौरवो; Ds चरनं. N1.s Da Ds T1 राजनृ; Ts Gz.s.s कर्णो. — *) Ko N1.s Bs Da Da D1 चरनं; B1.s.s Ds चरनं; Ds सदृशं (for राजा'). S राजां मध्ये (for राजानं तं). Ko N1.s B1.s.s Da Da D1.s (for तं). N1 Bs सरसं; Ds चरनं (for तं नृपस्). S1 K1 नृपः; Gs (inf. lin. as in text) M वृषा; Cd as in text. Ks.s Ds

१२७

वैशंपायन उवाच ।

ततः सप्तोत्तरपटः सप्रस्वेदः सवेपथुः ।
 विवेशाधिरयो रङ्गं यष्टिप्राणो ह्ययन्निव ॥ १
 तमालोक्य धनुस्त्यक्त्वा पितृभारव्यथितः ।
 कर्णोऽभियेकाद्रिशिराः शिरसा समुवन्दत ॥ २
 ततः पादाववच्छाद्य पदान्तेन सतंभ्रमः ।
 पुथेति परिपूर्णार्थमब्रवीद्रथसारथिः ॥ ३
 परिष्वज्य च तस्याय मूर्धानं स्नेहचिह्नवः ।
 अङ्गनाज्याभियेकाद्रिमश्रुभिः सिपिचे पुनः ॥ ४
 तं दृष्ट्वा स्रुतपुत्रोऽयमिति निश्चित्य पाण्डवः ।

भीमसेनस्तदा वाक्यमब्रवीत्प्रहसन्निव ॥ ५
 न त्वमर्हसि पार्थेन स्रुतपुत्र रणे वधम् ।
 कुलस्य सदृशस्तूर्णं प्रतोदो गृह्यतां त्वया ॥ ६
 अङ्गराज्यं च नार्हस्त्वमुपभोक्तुं नराधम ।
 श्वा हुताशसमीपस्य पुरोडाशमिवाध्वरे ॥ ७
 एवमुक्तस्ततः कर्णः किंचित्प्रस्फुरिताधरः ।
 गगनस्य विनिःश्वस्य दिवाकामुदैक्षत ॥ ८
 ततो दुर्योधनः कोपादुत्पपात महाबलः ।
 आतृपशवनात्तस्मान्मदीत्कट इव द्विपः ॥ ९
 सोऽब्रवीद्भीमकर्माणं भीमसेनमवस्थितम् ।

Gs तया. Da m कर्णः परदलाईनः.

38 ¹) Ko. 1.6 D1. 2.5 S ददाति. — ²) Ts G1. 2.6 तद् (for मः). Ms-s कुरासि. — ³) Gs कर्तव्यं हि (for कर्ता ह्यसि). S तवानथ (for तया नृप). — Before 38⁴, Ks Da ins. दुर्योधन वः; S दुर्योधनः. — ⁵) S1 अत्ययः; Bs (m as in text) अहं सं; M अजरे (Ms अनेतं). — ⁶) S1 K1.6 Bs D1 च; S1 तु (for स). Ks ह्युवाच सुयोः; S तया सह महाबलः.

39 ¹) T1 G1 तदा (for ततः). T3 G2. 4.5 एवम-
 स्थितिं सं कर्णस्तदानीं. Ko N1. 2. 8 (except B1) Da D2. 6
 प्रत्यजानतः; S1 Da D1 प्रत्युवाच सं. — After 39²,
 S 122.1.

1427* वैशंपायनः ।

अङ्गराजस्य युष्ठांश्च दद्या राजपरिच्छदान् ।

[T1 Gs Ms om. वेशं. Gs M 'राजपश्व. G1 संयुक्तान्;
 Ms-s युक्तानि. Ms-s राजपश्व'.]

— ¹) K1 S परिष्वज्य (for सभा).

Colophon. Major parvan: Ts G M संभव (for
 मादि). — Sub-parvan: N1. 2 Ts संभव; to it N1. 2
 add कर्णोऽभियेकः. S1 Ko. 1. 6 Ns II Da Da. 1. 6
 Ms-s (all om. the sub-parvan name) mention only
 स्रुत (Ko Da स्रुत; Ms-s अश्रुत) दर्शन. — Adhy. name:
 Ks. 4 Ds Gs M कर्णोऽभियेकः. — Adhy. no. (figures,
 words or both): B1 133; Bs Ts 129; Dns 135;
 Dm 137; T1 G2. 6 M 79; G1. 4. 5 80; Gs 81.
 Stola no.; Dn 38 (Dns 41); Ms 47. — Aggregate

stola no.: Dns 5419.

127

Vi resumes with कश्चिक्कर्णे in 21⁸.

1 S1 K1. 6 Ds S om. उवाच (Gs om. the ref.).
 — ²) Gs समस्तकोटर'. — ³) Ms-s सोपस्वेदः. — ⁴) S
 (except Gs Ms-s) 'तिरयो. Gs राजन् (for रङ्गं).
 — ⁵) Ds T1 वष्टिप्राणि; Gd as in text. Ks-4 D1 S
 सललन्; S1 उवलन्.

2 ¹) Ks S समव्यव.3 ¹) Ks Ts G1. 6 'संभ्रमं.

4 ¹) Ds मूर्धानं; S तस्मात् (T1 'हे; Gs M 'दे).
 — ²) K (except Ko) Bsm Arjp Gd अतिविः; S1
 अभिविः; S अमरहुतेः. Ds तस्यातोय स विहः. — ³) Gs
 Ms-s 'राज्येभिः; Gs 'भिरिकांतं. — ⁴) S 'भिः पर्येषित-
 5 ¹) Ko N1. 2 B D (except Ds) Ts संविल-
 — ²) Gs 'स्तदाधरे. — ³) K1. 6 उवाच मः. S (except
 Gs-s) ग्रहसन्निदममधीव.

6 Before 6, Gs Ms-s ins. भीमः; Gs भीमसेनः.
 — ¹) Ks रणे वधं कदाचन. — ²) S 'दत्तं कर्णं (G1 स्रुतः
 Ms-s कर्णं). — ³) Ks marg. (sec. m.) सोदृत्तं (as pā-
 śāntara for प्रतोदो). Ks हृति (for तया). S प्रतोदोयं
 प्रगृह्यतां (Gs-s 'यो धार्यतां तया).

7 ¹) S1 transp. च and न. Ko Bs Da Ds
 'राजपश्वहः'. — ²) Da दुरासदं (for ततः).

8 Before 8, T G (except G1. 4) Ms-s ins. वेशं.
 — ¹) Gs तया; Gs तदा. — ²) Ts G2. 4; निःश्वस्य

पृकोदर न युक्तं ते वचनं वक्तुमीदृशम् ॥ १०
क्षत्रियाणां बलं ज्येष्ठं योद्धव्यं क्षत्रवन्धुना ।
शूराणां च नदीनां च प्रमदा दुर्विदाः किल ॥ ११
सलिलादुत्थितो बह्निर्धनं ज्वाले चराचरम् ।
दधीचक्षास्थितो वज्रं कृतं दानवघ्नदन्म् ॥ १२
अग्नेयः कृत्तिकापुत्रो रौद्रो गङ्गाय इत्यपि ।
श्रूयते भगवान्देवः सर्वगुह्यमयो गुहः ॥ १३
क्षत्रियाम्बुध ये जाता ब्राह्मणास्ते च विश्रुताः ।
आचार्यः कलशजातः शरस्तम्भह्रुः कृपः ।
भवतां च यथा जन्म तदप्यागमितं नृपैः ॥ १४

सङ्गुण्डलं सङ्गचं दिव्यलक्षणलक्षितम् ।
कथमादित्यसंकाशं मृगी व्याघ्रं जनित्यति ॥ १५
पृथिवीराज्यमहास्यं नाङ्गराज्यं नरेश्वरः ।
अनेन बाहुवीर्येण मया चाज्ञानुवर्तिना ॥ १६
यस्य वा मनुजखेदं न क्षान्तं मद्विरोधितम् ।
रथमारुह्य पङ्कजां वा विनामयतु कार्यम् ॥ १७
ततः सर्वस्य रङ्गस्य हाहाकारो महानभूत् ।
साधुवादानुसंबद्धः सूर्यधास्तुषुपागमत् ॥ १८
ततो दुर्योधनः कर्णमालम्बाय करे नृप ।
दीपिकाग्रिकृतालोक्तस्तसाद्ब्रह्माद्विनिर्ययी ॥ १९

C 1 5428
B 1 137, 20
K 1 147

गगनस्थ त

9 *) S1 K1 T3 G (except G2 s) कोधाद् (for कोषा)
10 *) S1 K1 उपस्थि, S (except T3 G2 s) हृद् वच
— Before 10th T1 Ms s ins हुयाचन — *) S1 Ks
transp वच and वक्तु

11 *) S (except T3 G2 s) श्रेष्ठ — After 11th, D2
ins a passage given in App I (No 78), of v 1 1
128 s — G4 om 11th-12th — *) Ks B D
(except Ds) transp प्रमदा and दुर्विदा, Cd as in text
S (G4 om) प्रभवो दुर्विमायन

12 G4 om 12 (of v 1 11) — *) S (G4 om)
दृग् (for द्याह) — *) B2 D2 'धीचेरस्थि' S2 K1
दधीचक्षस्थित वज्र, Ks s Ds दधीचरस्थिनिर्ध, Ks S
(G4 om) 'स्थास्थिनिर्ध' (G4 'भि पूर्व) — *) Gs s
दानवनाशन

13 *) T1 मीप्सो Gs रौद्रिद् (for रौद्रो) — *) D2
सचवेध, T1 Gs सर्वभू

14 *) K3-4 क्षत्रियाश्चिव, N B (except B2) Dn D2
'वेम्बुध, D2 T1 G2 s M 'यासु च Ko Da ले (for ले)
T3 G1 s s 4 क्षत्रिया शास्त्रमय्य — *) K2-4 नाक्षत्राम्बुध
T1 G1 s सत (for स च) N (except S1 K1) ले (B2 वे)
श्रुता (for विष्ट) T3 G1 s s मा (G1 s अ) विला इत्यपि
धु — After 14th, Ks s B D ins

1428* विष्णुमित्रप्रभृतय भासा वल्लवममयसू I,
while T3 G1 s s ins

1429* जातागद्ग क्षत्रियासु ब्राह्मणे क्षत्रसत्तये ।
— After 14th, N ins

1430* द्रोण नाक्षत्रता वर ।

गौतमस्याम्बवाये च

[(L 1) S1 K1 Ns Ds द्रोणोक्षविदुषा (Ks 'गोप्यविदा)
— (L 2) S1 K1 भरतस्या' Ms s 'व्यये वैप]

— *) Ko N1 s B D (except Ds) च गौतम (for गुर
कृप) — *) Ks भवतोपि — *) N1 'व्याघ्रलिह, T3 G
(except G1 s) 'प्यवगत, Cd as in text Ko N1 s B D
(except Ds) मया, S (except T3 G2 s) नरे

15 *) Ko N1 s B D सुवेलक्षणलक्षित (Ko Da 'य)
— *) N (except S1 B2) 'सरसा — After 15th, T3 G
(except G4) ins

1431*

सुतोऽयु जनयिष्यति ।

युव क्षत्रगुणैर्बुक् पर समितिशोभनम् I,
repeating thereafter 15th — *) K1 इतिप्यति, N1
inf lin acc m प्रजास्यति, S प्रसूये

16 *) D2 पृथिव्या — *) S1 K (except Ko) N1
Dn2 ns G2 जनेश्वर, Ms s नरादिय — *) S स्वबाहुप्रलयी.
— *) Ds राजाजु

17 *) N1 जेन Ms s हृद् (for वा) N1 मनुजेन,
Ms s मानुषस्य D2 G2 हृद् (for हृद्) — *) N1 D2 s Ds
तद् (for तद्) G2 म क्षात मम वे, G2 क्षात मम विषे
— *) Ko N1 B D (except D2 s) H (for वा)
— *) S1 K (except Ko) D2 s स नाम

18 Before 18 T2 H (except G2 s) Ms ins वेन
— Gs om 18th — *) Ks s Ds 'सयुक्, Ks सायुकारा',
D2 'सधाम, D2 'वादाद्य', T3 'सयुक्, G1 'वाद सुस', T3
G2 s 'सुयदाद्य' — *) T3 G2 s अपि (for च) S1
K1 D2 पागत

19 *) K3-4 N B2 Dn D2 s S अग्र (for अग्र) K4
N1 B H (except Da D1) G1 s Ms s नृप, T1 Ms s 'य
— *) S1 K1 N1 D2 G2 s s s

पाण्डवाश्च सहद्रोणाः सङ्कपाश्च विशां पते ।
भीष्मेण सहिताः सर्वे ययुः खं खं निवेशनम् ॥ २०
अर्जुनेति जनः कश्चित्कश्चित्कर्णेति भारत
कश्चिदुयोधनेत्येवं सुवन्तः प्रस्थितास्तदा ॥ २१
कुन्त्याश्च अत्यभिज्ञाय दिव्यलक्षणमुचितम् ।
पुनर्मङ्गेश्वर स्नेहाच्छन्ना प्रीतिरवर्धत ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्तविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२७ ॥

१२८

वैशांपायन उवाच ।

ततः शिष्यान्समानीय आचार्यार्थमबोधयत् ।

दुर्योधनस्यापि तदा कर्णमासाद्य पार्थिव ।
भयमर्जुनसंजातं क्षिप्रमन्तरधीयत ॥ २३
स चापि वीरः कृतशस्त्रनिश्रमः
परेण सास्त्राभ्यवदत्सुर्योधनम् ।
युधिष्ठिरस्याप्यभवच्चदा मति-
र्न कर्णतुल्योऽस्ति धनुर्धरः क्षितौ ॥ २४

20 *) Ś1 T3 G2 s : "आवि सद्रो", G2 "अ कृतद्रो"
— *) E "वा भरतर्षभ (T1 M2-s "आ)

21 V1 resumes with कश्चिदुयोधनेति an³ (of v 1 I 96
37^{ad}) — ab) K (except K1) D2 M2 जना, T2 G2 s
तत (for जन) K D2 s T2 G2 s M2 केचित् (for
कश्चित् both times) D2 घादिन (for भार) — *) K
D2 s G2 s M2 s केचित् (for कश्चित्) — *) K सुवन्त
K2 सुते (for तदा) G2 'त प्रत्यवस्थिता

22 *) K2 s D2 "कश्चित्, D2 "पूजित, G2 सदे"
— *) D2 मोहात्, G2 भूतात्, M2-s दृष्टा (for चेहात्)
— *) N2 s B D (except D2) "दजायत

23 *) D2 सुदोष". G2 तथा — *) N2 D2 पार्थिव,
T M (except G2) भारत

24 *) D2 कर्णे, T2 G2 s : चीर (for वीर) N2 D2
कृतनिश्चयसदा, D2 "शास्त्रनिश्चय", D2 कृतनिश्चयसदा, D2 s
"निश्चय, G2 "सधम", G2 "विभ्रम Cd estes निधम
— *) K2 s G2 ह्यवदत् — *) B2 D2 G2 s सदा (for
सदा) K2 "व्याभिभवत् K2 transp अवयत् and तदा
Ś1 Ko 1 transp तदा and मति

Colophon Major parvan T2 M M समय" (for
सादि" — Ś1 b-parvan T2 समय Ś1 K N B Da
DaL2 D2 s : (all om the sub-parvan name) mention
only अष्ट(K2 D2 शिक्षा; D2 s अष्टम)दर्शन; to it Ś1
Ko-s s N2 add समाप्त — Adh, name D2 कर्ण-
भारापानियेक; G2 M2-s भीमाधिपत्य — Adhy no
(figures, words or both) B2 134, B2 T2 130,
Dn2 s 136, Dm 139, T2 G2 s M 80, G2 s 81,

G2 82 — Śloka no Dn M2 25 — Aggregate śloka
no Dn2 5444

128

1 Ś1 K1 s D2 S om उवाच, K2 om the rel.
— After वैश', M2 ins

1432* तत शिष्या-समानीय द्रोण सर्वानबोधयत् ।
while T2 ins 1435* below — D (except D2 s) T2 G
M2 ins after वैश' व' (resp वैश') T2, after 1 M2,
after 1432*

1433* धर्मद्वयान्वार्ताराष्ट्राश्च कृतास्त्राग्रसमीक्ष्य स ।
शुर्वर्थे दक्षिणाकाले प्राप्तेऽभ्यवदत् वै गुरु ।

[(L 1) D2 च, T G M2 s तु (for स) — (L 2) D2
M2 प्राप्तो G2 प्राप्तव्यमिति वै]

— After 1433*, G2 ins 1435* below, while G2 ins.

1434* कृतास्त्राश्च तत शिष्याभ्योदयामास वै गुरु ।
followed by 1435* — *) K (except h1) D2 D2
T2 G2 s Cd समाप्तः G2 समाप्तः — *) K (except
K1) D2 s आचार्येक्षणयो" (Ko D2 "यो") N2 Dm s Da
D2 s "योश्च", V2 "योश्च", T2 G2 s चोदयामास वै गुरु; T2
G2 s "वै समयो"; M "वैर्वर्थमवायवत् — T2 G2 s ins
after 1st T2, after वै. T2 G2, after 1433* G2
after 1434*

1435* अष्टदिक्षामनुज्ञातान्गान्गान्द्रासुगुणमायत् ।
भारद्वाजकृतस्तत्सु सर्वानेवाम्यभाषत् ।
इष्टायाम् दत्तां सतिर्मेघ परमदक्षिणम् ।
षष्ठयुगलतस्ते वै शिष्या द्रोणमुपागमन् ।
अगवन्क प्रथम्याम आज्ञायधनु मो गुरु ।

पर्यायनयत भद्रं वः सा स्वात्परमदक्षिणा ॥ २
 तथेत्युक्त्वा तु ते सर्वे रथैस्तूर्णं प्रहारिणः ।
 आचार्यधनदानार्थं द्रोणेन सहिता ययुः ॥ ३
 ततोऽभिजग्मुः पाञ्चालान्निघ्नन्तस्ते नरर्षभाः ।
 ममृदुस्तस्य नगरं द्रुपदस्य महोजसः ॥ ४
 ते यज्ञसेनं द्रुपदं गृहीत्वा रणमूर्धनि ।
 उवाजह्रुः सहामात्यं द्रोणाय भरतर्षभाः ॥ ५
 भयदपं हतधनं तथा च यशमागतम् ।
 स वैरं मनसा ध्यात्वा द्रोणो द्रुपदमवगीत् ॥ ६
 ममृश तरसा राष्ट्रं पुरं ते मृदितं मया ।

प्राप्य जीवन्निपुणं सखिपूर्वं किमिप्स्यते ॥ ७
 एवमुक्त्वा प्रहस्येन निधित्य पुनरवगीत् ।
 मा मेः प्राणभयाद्वाजन्क्षमिणो ब्राह्मणा वयम् ॥ ८
 आश्रमे क्रीडितं यत्तु त्वया बाल्ये मया सह ।
 तेन संवर्धितः स्नेहस्त्वया मे क्षत्रियर्षभ ॥ ९
 प्रार्थयेयं त्वया सख्यं पुनरेव नरर्षभ ।
 वर ददामि ते राजत्राण्यस्याधमवामुहि ॥ १०
 अराजा किल नो राज्ञां सखा भवितुमर्हति ।
 अतः प्रयतितं राज्ये यज्ञसेन मया तव ॥ ११
 राजासि दक्षिणे कूले भागीरथ्याहमुचरे ।

C. 1 5309
B. 1 530, 7
K. 1 145, 7

which in Gs s is followed by (a repetition of) 'वैश'
 — T₁ G (except Gs s) om 1st — " S₁ M 'जाये'
 2 Before 2, T₁ G₁ s s ins द्रोण — " A few
 MSS पचाह — K₁ repeats 3rd-4th after 5th — " Gs
 प्रत्यानयत — " S₁ T₁ साक्षात्, K₁ स मे Ks मे शुभं
 (for परम)

3 " Ko एवमुक्त्वास्तले तु — After 3rd, K₁ ins
 the last four lines of a passage given in App I (No
 78), of v 1 4 — " S₁ ते द्रोणसहिता

4 " Ms-s [S] तुजग्मु T₁ G₁ s s पांचाल, A few
 MSS पचा — " Ds निजग्मु (for निघ्नन्त) K₁ Ds S
 क्रोधात् कौरवर्षभा (T₁ G₁ s s पुरव, G₁ वर्षभ) — A
 passage given in App I (No 78) s ins in Ds₁ Ds
 S, after 4th, in K₁ Ds Dn Ds after 4, in Ds
 (suppl fol sss m) after 1 127 11th — S₁ (hapl)
 om 4th-5th — Dn Ds S (om 4th here) read it in
 the course of the above-mentioned passage (given
 in App I) K₁ Ds Dn Ds 4 read it at both places
 — " Ko ममृदु, T₁ विविश्रु (for ममृदु) Ko s s
 (both times) तव, K₁ तव — " Ks (both times)
 Ds as (second time) Dn Ds s (all second time)
 महारमन (for महो)

5 S₁ om 5 (of v 1 4) — " K₁ Ds M (except
 Ms) त (for ते) Ks N₁ T₁ G₁ s M (except Ms)
 वृषति, N₁ समरे (for वृष) — After 5th, K₁ repeats
 2nd-4th — " Ko s S उय V₁ च सामा, Gs 'माला'
 — " K₁ s N₁ s V₁ B D 'धन'

6 " T₁ G₁ s 'यं तथा हीन — " Ko N₁ V₁ B D
 (except Ds₁ Ds s) त तथा (for तथा च) S₁ K₁

विषमा" ■ (except T₁ Gs s) तथा वशानुवागत — " Ko
 Ds T₁ G₁ s Ms s-ss सह (for स) Ds स वैन, Ms पचन
 — " S₁ T₁ Gs Ms s पचनम्

7 K₁ (hapl) om 7th-8th — Before 7, Ds (marg
 sss m) ins द्रोण उ, T₁ Gs द्रोण — " Ko Gs s s
 ममृज्य, Ds Dn Ds विष्टव, Ds 'गृह, T₁ 'मृज्य, T₁ 'हृल्य
 Ds राह, T₁ रायव — " S₁ मृदित ते पुर मया — " N₁
 V₁ B D (except Ds s) Gs M (except Ms) जीव, T₁
 Gs पूर्व Ds विमवश, Gs s वृष — " 1 122 7th, 9th,
 37th Gs सरय पूर्व T₁ Gs s किमिच्छति

8 Before 8 T₁ Gs s ins वैश K₁ om 8th (cf
 v 1 7) — " Gs ह्रास (for एव) Dn एव (for एव)
 — " S₁ Ko स्यात्वा च N₁ V₁ B (except Bs) D (except
 Ds s) किमिच्छ, Ms sss lin निजिह्व — " N₁ V₁ B
 D (except Ds s) वीर (for राजह) — " S₁ हृविणो;
 K₁ कृपणा (for क्षमि')

9 " Ko s s च, K₁ Ds S सत् (for तु) — " K₁
 Ds Gs त्रान्प त्वया and मया — T₁ repeats 9th after
 11 — " T₁ Gs s हृष (for जेह) — " K₁ s Ds Ms
 स्वदि मे N₁ s V₁ B Dn Dn Ds 4 प्रीतिश्र Ds भरतर्षभ,
 Gs (sff lin as in text) क्षत्रियसखा

10 " S₁ N₁ S प्रार्थयेद्, Ko एवमेव — " Ko s Ds
 एव (for पुनर्) Ko N₁ V₁ चराधिप, K₁ s जरोराम
 N₁ s B D जवाधिप, S नरेवर — " S₁ N₁ s V₁
 Bs s Ds द्वापति

11 " Ko N₁ V₁ B D (except Ds s) T₁ G₁ s s
 राज T₁ Gs s राजो हि किल नाराजा, Gs पुरा किल नो
 राज (ss) — " T₁ नरो (for सखा) S₁ N₁ V₁ B Dn
 Ds s T₁ G₁ s s (sff lin as in text) s 'हेति — " Ko

सखायं मां विजानीहि पाश्चात् यदि मन्यसे ॥ १२
 द्रुपद उवाच ।
 अनाश्र्वर्ममिदं ब्रह्मन्विद्वान्तेषु महात्मसु ।
 ग्रीये त्वयाहं त्वचश्च प्रीतिमिच्छामि शश्वतीम् ॥ १३
 वैशंपायन उवाच ।
 एवमुक्तस्तु तं द्रोणो मोक्षयामास भारत ।
 सत्कृत्य चैनं ग्रीतात्मा राज्यायै प्रत्यपादयत् ॥ १४
 माकन्दीमथ गङ्गायास्तीरे जनपदायुताम् ।
 सोऽप्यायसहीनमनाः काम्पित्यं च पुरोत्तमम् ।

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अष्टाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२८ ॥

दक्षिणांश्चैव पाश्चात्पान्यान्चर्मण्वती नदी ॥ १५
 द्रोणेन वैरं द्रुपदः संसारज्ञ शशाम ह ।
 क्षात्रेण च चलेनास्य नापश्यत्स पराजयम् ॥ १६
 हीनं विदित्वा चात्मानं ब्राह्मणेन बलेन च ।
 पुत्रजन्म परीप्सन्तैः स राजा तदधारयत् ।
 अहिच्छन्नं च विषय द्रोणेः समभिपद्यत ॥ १७
 एवं राजन्नहिच्छन्ना पुरी जनपदायुता ।
 युधि निर्जित्य पार्थेन द्रोणाय प्रतिपादिता ॥ १८

Ts तत Ts Gs 4 (sup line as in text) विभज्यता (for प्रय) Ss Ks Ds Ts G (except Gs 2) राज्य — After 11, Ts repeats 9th.

12 a) Ks राजा च, Gs राजासि — b) Ss K Ds जाह्नव्याम् (Ko 2 4 'व्या') अह्वुः, Gs 'व्यास्त्वयु' — c) Ks 2 विदित्वा राजन्, Ts Gs 2 मा विजानीहि Ss K Ds पाचाटय (Ks पचात्य).

13 K1 S om उवाच (Ts om the ref) — a) Gs अयत् (for त्वयाह) Ds स तस्य, Ds विजित, Ts Gs 2 सयय च (for त्वत्) — Ds repeats 13rd after 14th (v) सत्कृत्य चैन त्वत्)

14 Ss K1 2 Ts Gs 2 Ms 2 om उवाच, Ts G1 2 2 Ms 2 om the ref — a) Ds 2 'मुक्ता' Ks 2 Ns Ms 2 सतो, Ns 2 V1 B D स त — b) Ks Gs मोचया — After 14th, Ds repeats 13rd with v 1 — c) Ks घनोत्तम — d) Ms 2 राज्ये त Ss K1 प्रतिपाद

15 a) Ss K Ds काहिया, Ns Ds काहिदी, Ts असजि, Ts Gs 2 2 मागधी, Gs 2 Ms (sup line) 2 आसदी, Gs आसज, Ms (orig) 2 2 आहदी Ts Gs 2 अरि (for अय) Gs रागाया — b) Ss K1 'युते, Ko 2 Ds 'युते, Ks Ds 'भिते, Ns 'युता — c) Ts अज्याय, Gs सोध्याया, Gs अज्याय Ts प्रीतमना. — d) S काचित् Ns Bs Ds 'व्य नगरोत्तम — e) Ks Gs दक्षिणा, Ts 'ण Ns V1 B (except Bs) Dn Ds 2 अरि (for एव) Ks 2 Ns B पचा; Ks 2 'रयान्

16 S, om 16th-17th here reads them as lines 1-3 of the first of two additional adhy ins after the prevent adhy and given in App I (No 79), (the conflated MSS) Ks Ds 2 read them at both places — a) Ns 2 Dn Ds 2 Gs चैव (for वैर)

— b) Ns V1 B1 2 4 Ds Ds सतोद् (B1 'रोद्), Ns तत्परम् Ss K1 सनास, Ks Ns 2 V1 B1 2 2 Ds Ds 'व Ns Bs Dn Ds 2 परिभूयाय (Ds 'नु) पालित, Ds 2 (bot second time) S न सुव्याप स्रस्तदा — c) Ss 'लेनापद् Ks 'वन्, Ns V1 'नासौ Gs 'ण विजयेनास् — d) Ko Ds (first time) 'इयत्समेवेय, Ns V1 नास्यासत्स', Ns नासत्स व', B1 2 'नासत्स व', Ds 2 (both second time) S नासत्स व', Ds (first time) परीप्सन्तै परामव

17 For Ks Ds S of v 1 16 — b) Ks 2 Ns ब्राह्मेण च, Ns 2 V1 Ds 'गल्य, B Dn Ds 2 (first time) 'क्षेण स, Ds 2 (both second time) Ts 'नवेन, Ts Gs 2 M 'क्षेणारि Ns 2 V1 Dn Ds (first time) (for च) Ko Ds (first time) 'ण वलीयसा — c) Ns परीप्सुर्नै Ds (first time) स (for वै) — d) Ss (hypermetric) तद्व्याटयत् Ko Ds Dn Ds 2 (first time) युधिषी अनुसचरत्, Ns V1 Bs Dn 2 2 युधिषीम-वसचरत्, B1 2 S Ds वृध्वीमनुचरत्, Ds (second time) S युधिषीमन्व (Ds Ts Gs 2 'न्वि)यादिना, Ds (second time) युधिषीमन्वयामिमा — e) Ss Ko 2 2 Ns 2 आदि, Ks अही, Gs अही Ss K1 B1 Ds Gs तु, Ds स (for च) — f) Ss K1 2 2 समभिपद्यत् S भारद्वाजोन्म (Gs 'न्व)पद्यत

18 a) S एव राज्यमहि (Ts Gs 'नि)च्छत्र पुरा पद्भ्य नाञ्चित (Ts Gs 'युत्) — b) Gs 2 M युषा; Gs युदे Ts Gs 2 transp निर्जिं and पाथे — c) S 'यादित Ds दत्ता द्रोणाय भारत Cd cites the entire line 18th exactly as in text

Colophon om in Gs Major parvan Ts Gs 2 2 2 M समव (for आदि) — Sub parvan Ns 2 Ts (Continued on p 674)

१२९

वैशांपायन उवाच ।

प्राणाधिकं भीमसेनं कृतविद्यं धनेजयम् ।

दुर्योधनो लक्षयित्वा पर्यतप्यत दुर्मतिः ॥ १

ततो वैकर्तनः कर्णः शकुनिश्चापि सौबलः ।

अनेकैरभ्युपायैस्तांस्त्रिधांसन्ति स पाण्डवान् ॥ २

पाण्डवाद्यापि तत्सर्वं प्रत्यजानन्नरिदमाः ।

उद्भावनमकुर्वन्तो विदुरस्य मते खिताः ॥ ३

गुणैः समुदितान्दृष्ट्वा पीराः पाण्डुसुतांस्तदा ।

G. 1. 5257
E. 1. 141
K. 1. 152.

Conspectus of interpolations after adhy. 128.†

	Bomb. adhy. 138	Kumbh. adhy. 149-150	Bomb. adhy. 139	Kenikanti (= Bomb. adhy. 140)	Bomb. adhy. 141	Bomb. adhy. 142	Bomb. adhy. 143
Śi Ko-s (our text)	128				129	130	131
Œ V₁BDsDnD₁s	128	(80)	(81)		129 1444*	130	131
Ds	128	(79) (80)	(81)		129	130	131
Ks	128	(79) (80)	(81)	1444*	129	130	131
Ds	128	(79) (80)	(81)	(89) 1444*	129	130	131
M	128	(79) (80)	§	(81) 1444* (83)	129†	130	131
T₁††	128	(79) (80)	129-130¶	(81) 1444* (83)	129	130 1444*	131
G₁.4.s	128	(79) (80)	129-130¶	(81) 1444* (82)	129	130	131
Gs	128	(79) (80)	129-130	(81) 1444* (83)			131
Gs.s	128	(79) (80)	129-130	(81) 1444*			131

† The numbers within parenthesis () are those of passages given in App. I.

§ Ms here ins. only the first st. of adhy. 129.

¶ The text is given in App. I (No. 83).

†† T₁ has been ignored; see below.

‡ M om. altogether st. 1-6 and 10-11 of adhy. 129, embodying st. 7-9 in passage No. 82, immediately preceding.

सम्भव Dn Ds (all om the sub-parvan name) mention only स (Dns इ) सदर्शन, to it Ds adds समाप्त. — Adhy name Śs Ks द्रोणराज्य, Ko Ds द्रोणविजय; Ks : हुपद (Ks : दा) रपण, Ks Ms : हुपदजीव (Ks om जीव) प्रहण, Śs : हुपदशासन, Gs हुपदराज्यप्रदान, Me-s हुपदवधन — Adhy no (figures, words or both) Bs 135, Bs Ts 131, Dns 137, Dim 139, Ts Gs : M 81, Gs : 82, Gs E — *Stoka no* Dn 73 (Dns 71), Ms 76

✍ All MSS except Śs Ko-s ins between adhy 128 and 131 considerable amount of matter of various sorts interpolated at different points of the text, a few MSS even go to the length of repeating (with v 1) some portion of adhy 129-130 in the interval. The important new additions are three in number passages No 79, 80 and 81 given in App I No 70, which is found in S and in only three (obviously conflated) N MSS (Ks Ds s), occurs uniformly after adhy 128, No 80, on the other hand, is ins after No 79 in those MSS that contain the latter passage, and after adhy 128 in the rest. While the position of Nos 79 and 80 is thus to a certain extent fixed and clear, that of the third passage No 81 (commonly known as the Kanikaniti) fluctuates considerably. This passage (No 81) occurs in some MSS before, in others after, adhy 129-130, there is moreover, a third (small) group of S MSS in which it (along with some furti or interpolations) is actually sandwiched between two (consecutive) occurrences of adhy 129-130 in which case the passage may be said to occur both before and after adhy 129-130. The situation is furti or complicated by two other short, floating interpolations (No 82 of App I, and 1444*), which are ins at various points of the text lying intermediate between passage No 81 and adhy 131. The confusion reaches its climax in Ts whose text is in a perfectly chaotic condition, being merely a medley of fragments of all these passages following each other in a hopelessly incoherent sequence. As it was considered that no useful purpose would be served by following and recording its vagaries in detail Ts has been generally ignored, at least as far as its sequence is concerned. The table given on p 573 displays the varied sequence in which pas-

sages No 79, 80, 81, 83 and 1444* (in more or less divergent forms) are ins between adhy 128 and 131 in the different MSS or MS groups.

With regard to passages No 79 and 81 the following points may be specially noted. No 79 comprises two adhy of which the first relates how Dhṛṣṭadyumna and Kṛṣṇā (Draupadi) came forth from the flaming sacrificial altar at the conclusion of the Yāga performed for the purpose by Yājña and Upayājña at the instance of Drupada. This story, as is well known, is the subject matter of a future adhy (155), included in the Caitrarathaparvan, where it occurs both in N and S, in nearly identical form. In S there is thus a repetition, the story being related here evidently with a view to bringing the narration of the birth of Dhṛṣṭadyumna and Kṛṣṇā within the confines of the Sambhavadiparvan, which relates the births of all the other important *dramatis personae*. With regard to the other long interpolation (No 81), the Kanikaniti, which is a variant of the advice given by Bhīradvāja to Śatrujaya in Śānti, it is worth noting that it is not only missing in Kṣemendra's Bhāratamājarī, in the Jar version (ca A C 1000) and in the Telugu adaptation by Nannaya Bhaṭṭa (ca A C 1050) but, what is still more significant, is wholly ignored in the scholium of Devabodha one of our oldest commentators. The ancient *testimonia* for Ādi, therefore, not only show that the omission of Kanikaniti in the (Kas mīrī) Śārada version is due to no lacuna in the archetype of K (Ś) but they vindicate the superiority of this version, proving that all the remaining versions are not only heavily interpolated but also indiscriminately conflated.

129

✍ Some S MSS repeat (with v 1) a part of adhy 129 (with 130), of the long note above

- 1 Śs Ks : Ds S om स्वयं — *) Śs V2 B D Ts
Gs Ms : हुर्मना
2 — (var) 1 119 43 M om 2-4 — *) Śs
Ko : s तथा (for सते) Ks वैकतेनलया वर्ण, Ts G
हुर्मोयनत्र कर्णध — *) V2 T G (except Gs : s) रयु
N V2 B (except Bs) D Gs : s ते (for तय)
3 — 1 119 43 — Mom 3 (cf v 1 2) — *) Śs

कथयन्ति स संभूय चत्तरेषु सभासु च ॥ ४

प्रज्ञाचक्षुरचक्षुष्टादूतराष्ट्रो जनेश्वरः ।

राज्यमप्राप्तवान्पूर्वं स कथं नृपतिर्भवेत् ॥ ५

तथा मीप्सः शांतिनवः सत्यसंधो महाव्रतः ।

प्रत्याख्याय पुरा राज्यं नाद्य जातु ग्रहीष्यति ॥ ६

ते वयं पाण्डवं ज्येष्ठं तरुणं वृद्धशीलिनम् ।

अभियश्चाम साध्वय सत्यं करुणवेदिनम् ॥ ७

स हि मीप्सं शांतिनवं धृतराष्ट्रं च धर्मवित् ।

सद्युवं विविधैर्मौर्गैर्वोजयिष्यति पूजयन् ॥ ८

तेषां दुर्वोधनः श्रुत्वा तानि वाक्यानि भाषताम् ।

युधिष्ठिरानुरक्तानां पर्यतप्यत दुर्मतिः ॥ ९

स तप्यमानो दुष्टात्मा तेषां वाचो न चक्षमे ।

ईर्ष्या चाभिसंतप्तो धृतराष्ट्रमुपागमत् ॥ १०

ततो विरहितं दृष्ट्वा पितरं प्रतिपूज्य सः ।

पौरुशगुणसंतप्तः पथादिदमभाषत ॥ ११

श्रुता मे जल्पतां तात पौराणामशिवो गिरः ।

G. 1. 2nd 33
H. 1. 141
K. 1. 132.

B. 1. Dn D1 T1 om. च. — *) N1 V1 B D (except D1. 1) T G1 प्रतिचक्रयैवागतं (Dn1 'कर्म'; T1 G 'वर्ण'). — K1 repeats 3rd after 5th. — *) S1 K1 Dn G2 सदा; K1 (sup. lin. as in text) उदाहनम्. T1 G (except G1) अकुर्वाणः.

4 M om. 4 (cf. v. 1. 2). — *) T1 G (except G1. 1) प्रसूदि. — *) T2 G जनाः (for वीराः). S1 Dn2 Dn3 D4 तथा. — After 4th, K. 1. 4 N1 V1 B D ins.:

1436* कथयौचिरे तेषां शृण्वन्संस्तु भारत ।

राज्यमाप्तिं च समाप्तं ज्येष्ठं पाण्डुयुवं तथा ।

— *) T1 G च ते भूयो देवो देवैः. N1 गुहासु च.

5 *) S1 Ko D1 अचक्षुस्त्वा; V1 T2 G अचक्षुस्मान्; D1 तथा श्रुत्वा; M (except M1) अनेन्रत्वा. — *) T2 G जनाधिपः. M (except M1) अतको राज्यरक्षणे (see below). — T1 M om. 5th. — Before 5th, G1. 1 ins. प्रजाः. — *) K1. 1 N1 V1 B Dn D1. 1. 2 न (for न). Ko D2 अराज्यं क्षेमवत्पुत्रः; T2 G अराज्यो राज्यकरणे (see above). — After 5th, K1 repeats 3rd; and om. 5th-6th. — *) K1. 1 transp. स and कथं. T1 G धारयिष्यति (for नृपति').

6 K1 om. 6th (cf. v. 1. 5). — *) K2 कथं; M सतः (for तथा). N1 V1 B D (except D1) T1 M transp. भीष्मः and दातं. — *) G1 सत्यधर्मैः. N1 महारायः; T1 G1. 1. 1 'शुति'. M सत्यवागवद्विप्रमः. — *) T1 G1. 1. 1 तदा (for पुरा). M पूर्वमुक्त्वा तथा वाचं. — *) N1. 1 V1 B D (except D1) T1 न स; G1. 1 नापि (for नाद्य). B1 (m as in text) M राज्यं (for जातु). V1 भविष्यति. — After 6, T1 M ins.:

1437* विदुरः करुणाया पाण्डवसुवभियिष्यताम् ।

[T1 'य राज्यादौ न भवेदुर्वं.]

7 *) K1 G1. 1 पांडवभेदः; N1 V1 B1. 1 Dn D1 T1 G1. 1. 1 M1. 1 'दयेष्ट'. K1 D1 भेष्ट. — *) K1 वृद्धसेविनः;

T1 H 'द्वानं. — *) N1 V1 B Dn1. 1. 1 D1. 1. 1 G1 अन्वयि'; N1 'पिचैच. S1 V1 सान्नाय; K1 D1 सान्नायै. N1 अन्वयिच सान्नाय; M राजानभियिष्याम. — *) N1. 1 V1 B D T1 M सत्ता (T1 M 'सं') कथयवेदिनं (D1 सत्यसंधो महाव्रतः). — After 7, T1 M ins.:

1438* स हि वृद्धानमात्यंश्च शर्तौश्चापि महाययाः ।

सकृद्य नित्यं पूजार्हान्पाण्डवः पूजयिष्यति ।

[(L 2) T1 'स पूज्यान्पूज्यानि.]

8 *) B (except T1) वितामहं तां. — *) N1 चनेराह; G1. 1 बुद्धिमान्; M चनेरा. — *) Dn कोमै. — *) Dn 'व्यति वीर्यवान्; T1 सासवं नमयिष्यति; T2 G1. 1. 1 M1 मानयिष्यति मानिनं (M1 'ता'); G1. 1 नियतं बालयिष्यति; G1 नियतं बालयिष्यति; M1. 1 वर्षयिष्यति मानतः.

9 M om. 9-11. — Before 9, T1 ins. दैतं. — *) K1. 1 N1. 1 V1 B D T1 जल्पतां; T2 G (G1 sup. lin. as in text) सर्वतः. — *) T1 G 'रक्तानि.

10 M om. 10 (cf. v. 1. 9). — *) Ko D1 transp. स and सत्यं. K1 परिततः स; G (except G1. 1) संतप्यमानो. — *) D1 वचसोपां (for तेषां वा). — *) Ko N1 V1 B1. 1 Dn D1. 1. 1 चापि सं; T1 G1. 1. 1 दीव्यमानो वै; G1. 1. 1 मुद्रमानस्तु. — S1 K1 (hapl.) om. 10th-11th. — *) T2 G उपा (T1 अभि) द्रव्य.

11 M om. 11; S1 K1 om. 11th (cf. v. 1. 1. 10). — *) K (except K1) N1 D1. 1. 1 विदुरैः; N1 Dn1 परिपूज्य; T2 G परिगृह. K1. 1 D1 ह; K1. 1 D1 हि; B1 T1 च (for स). — *) K1. 1. 1 N1 D1 G1. 1 दृष्ट्वा (K1. 1 दृष्ट्वा; G1 सुखा; G1 उक्त्वा) पांडवो पुनर्भूतः; T2 G1. 1. 1 पांडोर्भूतं (G1 'वेण') पूर्वमुक्त्वा. — *) T1 G 'मयामवीत (G1. 1 'मुखा च').

12 Before 12, D1 marg. sec. m. ins. दुर्वोधन उ; T1 G1. 1 दुर्वोधन. — *) K1 B1. 1 Dn1. 1. 1 D1. 1. 1 सुखा मे; M नृपते. G1 जल्पितं. N1 सद्यः; V1 तेषां; G1. 1 (both

त्वामनादत्य भीष्मं च पतिमिच्छन्ति पाण्डवम्॥१२
 मतमेतच्च भीष्मस्य न स राज्यं भूभृपति ।
 अस्माकं तु परां पीडां चिकीर्षन्ति पुरे जनाः॥१३
 पितृतः प्राप्तवान्राज्यं पाण्डुरात्मगुणैः पुरा ।
 त्वमप्यगुणसंयोगात्प्राप्तं राज्यं न लब्धवान् ॥१४
 स एष पाण्डोर्दायाद्यं यदि ग्रामोति पाण्डवः ।
 तस्य पुत्रो ध्रुवं प्राप्तस्तस्य तस्येति चापरः ॥१५

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकौनविंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२९ ॥

ते वयं राजवंशेन हीनाः सह सुतैरपि ।
 अवज्ञाता भविष्यामो लोकस्य जगतीपते ॥ १६
 सततं निरयं प्राप्ताः परापिण्डोपजीविनः ।
 न भवेम यथा राजंस्तथा शीघ्रं विधीयताम् ॥ १७
 अभविष्यः स्थिरो राज्ये यदि हि त्वं पुरा नृप ।
 ध्रुवं प्राप्स्याम च वयं राज्यमप्यवशे जने ॥ १८

inf' lsn as in text) वाच (for तात) — *) Ds अनुभा
 नि — After 12^{ab}, T₁ ins

1439* तेषां भ्रुवा तु बाक्यानि परितप्स्यामि भारत ।

मुषिष्ठिरानुरक्तानां पौराणामभिधानि च ।

while G₄ s ins

1440* आगतोऽहं महाप्राज्ञ पादसूक्तं वच शृणु ।

13 *) T₂ G सममत्तु (G₄ s साध्ये मतिष्ठ), M प्रतमे
 — *) G₄ transp न स and राज्य G₄ s च (for ए)
 Ko Ds transp स and राज्य Ks N₁ V₂ B D (except
 Ds) T₁ M s भुसुसति, T₂ G (except G₄ s) चिकीर्षं
 — G₄ s om 13^a 15^a — *) Ks s B₂ Ds D₁ s T₂ च
 (for हु)

14 T₂ G om 14 (for G₄ s of v 1 13) — *) N₁
 V₁ B M T₁ त्वमप्यगुणं, M s त्वमस्य नृप

15 G₄ s om 15^{ab} (of v 1 13) — *) Ks
 पादोर्ध्वदास्य, T₂ G (G₄ s om) पादयो राज्य — *) T₂ G
 (G₄ s om) "सौख्यसदाय — *) Ks B Ds Gs प्राप्त
 (future) — *) N₁ s V₂ B D (except D₁ s) अपि
 (for इति) Ko s s Ms s "दे, T₂ Gs "परा

16 *) M विहीना अस्तु — *) S₁ K Ds T
 G₄ s s भविष्यता

17 *) T₂ G (except G₄ s) ते वय, Ms s सतत
 — *) S₁ K₁ परिपिण्डो — *) T₂ G (except G₄ s)
 भयाम — *) N₁ V₁ B D (except D₁ s) नीतिर (for
 नीति) T₂ G (except G₄ s) समर्थता (for कीर्ति)
 — T G ins after 17 (T₂ after 18)

1441* अथ त्वमपि राजद्र राजमो भविष्यसि ।

[G₄ s अत (for अथ) G₄ s "इदो]

After 1441* T₂ ins 1442* and 1443* (of v 1 18).

18 T₂ G (except G₄ s) om 18^{ab} — *) Ks N₁ s
 V₂ B D T₁ यदि त्व हि (D₁ इ त्व), N₁ G₄ s M यदि हि
 त्व (for अथ) Ko s s स्थितो, Ks N₁ B D T₂ G₄ s M

पुरा N₁ s B D (except Ds) T₁ राजन्, V₁ राज्य — *) Ks
 नराधिप (for पुरा नृ) Ks द्वभविष्य स्थिरो नृप, N₁ s
 अभयमान स्थितो नृप, N₁ B D T₁ इह राज्यमवाप्तवान् (Ds
 स्थिरो भवति भूयते), G₄ s अवानाम्वापितो नृप, Ms s
 भवो मायस्थिरो (Ms "रसतो) नृप, Ms s भवेमान्यस्थिरो
 मय — *) T₂ G₄ s कल्प्यामहे (for प्राप्स्याम च) G₄
 यदि वा ख पुरा राज्ये T₂ G₄ s transp वय and राज्य
 T₂ G₄ सवो जनधर, G₄ s "वशा जने, G₄ s "वशीकृता, G₄ s
 "वशेन ते (for अप्यवशे जने) Ds राज्यमन स्ववराज
 — After 18, T₁ ins 1441*, which is followed by

1442* यदि त्व च महाराज राज्यवशाधरिष्यसि ।
 वयं वैव यत्तित्यामो ह्यराधे निरयेऽशुचौ ।
 T₁ cont G₄ s ins after 18

1443* स तथा हुक् कौरव्य रह्या वइया यथा वयद ।
 सप्राप्तुम स्वयं राज्यं मन्त्रयस्व सहायै ।

Colophon G₄ has separate colophons with se-
 parate numbers for the two occurrences of this
 adhy (see above) — *Major parva* T₂ G M समर्थ
 (for आदि) — *Sub-parva* N₁ s V₂ Dn जतुगृह, B₁
 जातुप, Ds T₁ समर्थ — *Adhy name* Ko हुयोपनवास्य
 Ks हुयोपनस्योपसमय, N₁ s V₂ हुयोपनेत्यां, Ms s
 हुयोपनानुसङ्ग — *Adhy no* (figures words or both)
 Dns ns 140, Dms 143 T₂ 134, T₂ Gs 87, G₄ s
 M 86 G₄ (first time) 86, and (second time) 89
 (see above), Gs 85 — *Sloka no* Dn 38, Ms 27
 — *Aggregate s sloka no* Dns 5678

130

For T₂ G₄ s repeat this adhy, G₄ s s read it
 before passage No. 81 (Kapilkanit) given in App. I
 (cf the long note after adhy 129).

१३०

वैशंपायन उवाच ।

धृतराष्ट्रस्तु पुत्रस्य श्रुत्वा वचनमीदृशम् ।

मुहूर्तमित्य संचिन्त्य दुर्योधनमथाब्रवीत् ॥ १

धर्मनित्यः सदा पाण्डुर्मासीत्प्रियकृद्धितः ।

सर्वेषु ज्ञातिषु तथा मयि त्वासीद्विशेषतः ॥ २

नास्य किञ्चिज्जानामि भोजनादि चिकीर्षितम् ।

निवेदयति नित्यं हि मम राज्यं धृतव्रतः ॥ ३

वस्य पुत्रो यथा पाण्डुस्तथा धर्मपरायणः ।

गुणवाञ्छीकविख्यातः पीराणां च सुसंततः ॥ ४

स कथं शक्यमस्माभिरपक्रुष्टं बलादितः ।

पितृपैतामहाद्राज्यात्सहायो विशेषतः ॥ ५

भृता हि पाण्डुनामात्मा बलं च सततं भृतम् ।

G. 1. 58a

B. 1. 142

B. 1. 142

1 S. K1-s D1-s S om. उवाच. — N (N's om. line 2) V1 B Da Dn D1-s ins. after वैशं 'उ' (resp. वैशं): Ks S (T1 om. line 2; the rest om. lines 1, 3 and 8) ins. (with a prefixed वैशं) after passage No. 81 of App. I, viz. the Kapikanti (T's repeating the insertion after the second occurrence of adhy. 130): D1 (prefixing a वैशं) ins. after passage No. 82 of App. I:

1444* पूर्वं श्रुत्वा तु पुत्रस्य प्रज्ञाचक्षुर्नाराधिपः ।

कणिकस्य च वाक्यानि शानि श्रुत्वा स सर्वथा ।

धृतराष्ट्रो द्विधाधितः शोकात् समपद्यत ।

दुर्योधनस्य कर्णस्य शकुनिः सौवल्सया ।

दुःशासनचतुर्षोऽपि भद्रयामासुरैकतः । [5]

सर्वो दुर्योधनो राजा धृतराष्ट्रमभाषत ।

पाण्डवैरभ्यो भवे नः स्वात्तान्ध्यासयसतो भवान् ।

निजुगेनामुपायेन वगर्धं दारपावतम् ।

[(L. 1) Ks N1-s V1 Bs Da दृत्त् (for पूर्व). N's सख्युत्तरा तु स पुत्र. — (L. 2) Ks श्रुत्वा स सर्वथाः प्रभो (for the posterior half). S कणिकस्य मत्तं (Gs वचः) श्रुत्वा (Gs श्रुत्वा) कालयैव भरतप्रेम. — (L. 4) Ts G1-s.4-s शकुनिश्चापि सौवल्सः (Gs सर्वथाः). — (L. 5) Ks दुर्योधनचतुः; D1 'सनखया पान्ये. Ts G1-s.4-s 'सुरैकताः; M 'सुरैकता. — (L. 6) Ts G1-s.4-s राजन्. — (L. 7) Da Dn Ts G1-s Ms. n (for नः). Ts G1-s.4-s M अस्ति (for स्वात्). Ts G1-s.4-s 'यच प्रभो; M विषयस्य यदनन्तरं.]

A passage given in App. I (No. 82) is ins. in S (except G1-s) after 1444*; in D1 (om. lines 21-36), after passage No. 81 of the same App. In M passage No. 82 is followed by adhy. 129-130; in Ts G1-s, by repetition of the same two adhy.; and, finally, in G1, by adhy. 131. — " N1 अपि (for तु).

N's V1 B D (except D1) पुत्रेण; T1 G1 घचनं. M तस्य तद्वचनं श्रुत्वा. — " N1-s V1 B D ईरितं; G1-s.4-s अप्रियं. T1 श्रुत्वा पुत्रसमीरितं; G1 श्रुत्वा सुमहदप्रियं (= 1. 1. 95*); M पुत्रेण च समीरितं. — " G1M उवाच मत्तिनाम्बावर्धं दुर्योः (Gs सुयो) धननिरिदं.

2 " T1 घर्मेष्टुतः; G1 स च वन्यः; G1 घर्मेष्टुतः. G1-s तया; G1 तदा. — " Ks हितकृदिष्यः; D1 प्रियकृतनाः. G1 तदा; G1-s तया (for हितः). N1 V1 M Da Dn D1-s.4-s तया धर्मपरायणः; Ts G1-s सुवृत्तो मयि गौरवात् (Gs कौरवः); G1 संवृत्तो मयि कौरवाः. — " K1-s सर्वोद्यु. B1 T1 G1-s तदा. K1 सर्वेषु सर्वकालेषु. — " G1-s M च (for तु). T1 G1-s.4-s सदीयेषु विने.

3 Ts (hapl.) om. 3-5. — " N1 V1 B D (except D1) वसतो; T1 नामयं; G1-s.4-s नाहं; G1 नाम; M-s तस्य. N1 V1 B D (except D1) विजानाति; T1 G1-s.4-s विज्ञा; G1 M-s न जानाति. G1 अत्र किं च न जानाति. — " N1 G1-s भोजनानि. — Da2 om. 3^d. — " B1 Da2 transp. नित्यं and सततं. G1 तत्सर्वं; G1-s तद्वत्त्वं (for नित्यं हि). D1 राष्ट्रं. G1-s.4-s मयि धर्मेष्टुतो वरः.

4 Ts om. 4 (cf. v. 1. 3). — For 4th, K1 repeats 2nd. — " G1-s घर्मेष्टुतः स्वदा; G1 घर्मेष्टुतस्वदा. — " D (except Da2 D1) T1 पौरवाणां सु (D1 'वाणीव सं'); G1-s.4-s ना (Gs न) गरे च प्रतिष्ठितं (G1 'तः'). — After 4, G1 ins.

1445* स तथा वर्तमानोऽसौ धर्मेष्टुतुर्भावुजः ।

5 G1 om. 5th; Ts om. 5 (cf. v. 1. 3). — " N1-s H D T1 G1 (G1 om.) M1 सुवयसेसा. — " K1 B1-s D1 T1 G1-s.4-s M (except M1) अपाकृष्टं; K1 V1 कर्तुं; N1 B1-s Da Dn D1-s.4-s अपाकृष्टं. V1 बलादिषु; G1-s परप्रभः. — After 5th, D1 reads 7. — " N1-s G1-s.4-s M 'पैतामहा'; G1-s.4-s राज्यमेव हि नः (Gs सं) प्रातः. — " V1 स महात्मा.

भृताः पुत्राश्च पौत्राश्च तेषामपि विशेषतः ॥ ६
ते पुरा सत्कृतास्तात पाण्डुना पौरवा जनाः ।
कथं युधिष्ठिरस्वार्थं न नो हन्युः सवान्धवान् ॥ ७

दुर्योधन उवाच ।

एवमेतन्मया तात भावितं दोषमात्मनि ।
दृष्ट्वा प्रकृतयः सर्वा अर्थमानेन योजिताः ॥ ८
ध्रुवमस्तसहायास्ते भविष्यन्ति प्रधानतः ।
अर्थवर्गः सहामात्यो मत्तस्तस्योऽप्य महीपते ॥ ९
स भवान्पाण्डवानांश्च विवासयितुमर्हति ।
सृष्टुर्नैवाभ्युपायेन नगरं घाषाणायतम् ॥ १०
यदा प्रतिष्ठितं राज्यं मयि राजन्मविष्यति ।
तदा कुन्ती सहापत्या पुनरेष्यति भारत ॥ ११

धृतराष्ट्र उवाच ।

दुर्योधन ममाप्येतद्धृदि संपरिवर्तते ।
अभिप्रायस्य पापत्वात्तैतत्तु विवृणोम्यहम् ॥ १२
न च भीष्मो न च द्रोणो न क्षत्ता न च गौतमः ।
विवासमानान्कौन्तेयाननुमंस्यन्ति कर्हिचित् ॥ १३
समा हि कौरवेयाणां वयमेते च पुत्रक ।
नैते विपममिच्छेयुर्धर्मयुक्ता मनस्विनः ॥ १४
ते वयं कौरवेयाणामेतेषां च महात्मनाम् ।
कथं न वक्ष्यतां तात गच्छेम जगतस्था ॥ १५

दुर्योधन उवाच ।

मन्यस्यः सततं भीष्मो द्रोणपुत्रो मयि स्थितः ।
यतः पुत्रस्ततो द्रोणो भविता नात्र संशयः ॥ १६

6 K1 G5 M7 om. 6. — *) G2.1.5 आद्या (for भृता).
G5 आद्यभिः पंच वामात्वा. — *) K5 D5 transp. बलं
and भृतं. D5 हि विततं. G1 ध्वं; G2.1.5 ध्वं. — *) T5
G5 धृताः. Ś1 (by transp.) च पुत्राः. — *) G5 कृपा
अपि वि.

7 T5 om. 7-14. D1 reads 7 after 5^{ab}. — *) B5
पौरवाः; G5 सत्वा; G5 तदा (for पुरा). — *) N5 V1 B D
(except D5) T1 मागाराः; N5 G2.4.5 M5.5 कौरवाः. G1.2.5
विपये पांडुना नराः (G1 'मंदनराः'). — *) D1 नोपहृन्नु-
K5 हिह्युः.

M T5 om. 8 (cf. v. l. 7); G2.5 om. 8-14^{ab}. — Ś1
K1 D5 S om. कृपात्. — *) K1 V1 B5 D5 D2 दृष्ट्वा; K2
D2.1 D1 T1 ध्वं (for दृष्ट्वा). K1 च ते; K5 युवा; D2.2.5
D1 T1 दया (for मदा). N5 G1 2.4.5 महाराज (for अया
सात). — *) K5.2.4 N1 V1 B D5.5 भाविनः; G2 'ता;
M5-5 भापितं. Ś1 K1 हुष्टं (for दोषं). D2 'तमनः.
— *) V1 सात; G1.2.5 स दृष्टं (for सत्वा). Ś1 K1 दृष्ट्वा
साः प्रकृतिः स. — *) N5.5 V1 B D (except D5)
T1 पुजिताः.

5 T5 G2.5 om. 11 (cf. v. l. 7, 8). — *) Ś1 K1 D5
सा (for ते). — *) Ś1 K1 प्रधानतः; D5.5.5 न
मंदायः; G5 विरोधतः. — *) N5 V1 G1.2.5 अर्थिः; Cd as
in text. — *) K5 G2.4.5 'स्वो हि; K5 'स्वोपि.

10 T5 G2.5 om. 10 (cf. v. l. 7, 8). — *) K5 सात
(for आद्य). — *) N5 विस्तरेण. A few MSS. अर्हति.
— *) D5 गृहेनवा.

11 T5 G5 om. 11 (cf. v. l. 7, 8). — *) N5 राहं.

— *) Ś1 K (except K5) D5 सात (for राजन्). G1.2.4.5
भविष्यति मयि स्थितः. — *) N5 ततः. Ś1 K5.2 म (K5
स) हामात्यैः; K5-4 D5 'तस्यै; N1 V1 'मात्वा. — *) G1
पुरमेवयति. G1.2.4.5 पार्थिव (for भार').

12 T5 G2.5 om. 12 (cf. v. l. 7, 8). Ś1 K1 S om.
उवाच. — *) D5 अभिप्रायं हि; G1.2.4.5 न प्रार्थयेत्.
— *) K5 N5 Da D1 ध्वं; D5 ध्वं (for दृष्ट्वा). G1.2.4
पुत्रास्तु; G5 पुत्रास्तु (for दृष्ट्वा). Ś1 'तत्कृष्ट कृणी'; K1
'तत्कृष्ट कृणी'.

13 T5 G2.5 om. 13 (cf. v. l. 7, 8). — *) Ś1 K हि
(for the first ch). — *) G1 च न (by transp.). Ś1
K2 N5.5 V1 B1.5 Da D4.5 T1 G5 न च क्षत्ता न (K5 G5
च) गौः; N1 M नाशयामा न गौः. — *) G1.2.4.5
निर्वाहः. — *) K5.2 G2.4.5 M5.5 नागुर्मः; N1 B5
अन्विच्छन्त्यः; N5 B1 2.5 Da D1 अन्विच्छन् (B1 'स्य') दया; N5
'अन्विच्छन्ति; Da D5 अन्विच्छन्ति.

14 T5 om. 14; G2.5 om. 14^{ab} (cf. v. l. 7, 8); K2.5
(hapl.) om. 14^{ab}-15^{ab}. — *) N5 V1 B D (except D1)
T1 ध्वं ते चैव पु'. — *) Ś1 K5.2.5 D4.5 विवासमिच्छेयुः.
— *) D1 कृपायुक्ताः. Ś1 K5.2.4 N5 D5 विरोधतः
(for अन').

15 K1.5 om. 15^{ab} (cf. v. l. 14). — *) G2.4.5
पादवेधानां. — *) Ś1 K अन्वेयां च; M5 परेषां च. K5.5
महीक्षितां; M5-5 मनस्विनो. — *) S पापवर्त. — *) N1.5
V1 B (except B5) D T1 M मत्पुत्र (D2.5 न स्वाम). Da
D5 as in text.

16 Ś1 K5.2.5 S om. उवाच. — *) T5 ध्वं; G5

कृपः शारद्वतश्चैव यत एते त्रयस्ततः ।

द्रोणं च भागिनेयं च न स त्यक्ष्यति कर्हिचित् ॥१७

क्षत्तार्थवद्द्रुस्त्वसाकं प्रच्छन्नं तु यतः परे ।

न चैकः स समर्थोऽस्मान्पाण्डवायै प्रवाधितुम् ॥१८

इति धीमहाभारते आदिपर्वणि विंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३० ॥

१३१

वैशंपायन उवाच ।

ततो दुर्योधनो राजा सर्वास्त्राः प्रकृतीः शनैः ।

अर्थमानप्रदानाभ्यां संजहार सहायजः ॥ १

धृतराष्ट्रमुक्तास्तु कैचित्कुशलमभिणः ।

कथयांचक्रिरे रम्यं नगरं वारणावतम् ॥ २

अयं समाजः सुमहान्मणीषतमो भुवि ।

G. 1. 131. 3
K. 1. 131. 3

स्थिराः Gs ध्रुवः (for स्थितः). — " Gs. 4.8 यतः सुतोष्ययं (Gs 'य'; Gs 'याद्' द्रोणो. — " Ds भविष्यति न स'.

17 " Ds त्रयः स्थिताः. N T Gs. 2.8 यत एवै बयं सतः; Ns. 2 V1 B Da Dn Ds. 4 T2 यत एतौ ततो भयेत्. — " T Gs. 8 भागिनेयं कृपो (Ts तथा; Gs तु ते; Gs ततो) द्रोणि. — " Ko. 2.8 N B (except Bs) Ds M (except Ms) न संत्यक्ष्यति; Gs. 4 न स त्यजति. T Gs. 8 न त्यक्ष्यति कथं (Gs 'दा') वन.

18 " S1 K1. 8 क्षत्तार्थ (Ks 'क्ष' 'वदस्व'; Ns 'लुपंक्षस्व'; Ts 'लुपंक्षस्वस्मात्'; Gs 'वंधुरस्वस्मात्'; Gs. 4 'लुपंक्षस्वा'; Gs क्षत्ता त्वलुपंक्षस्व'; Gs 'क्ष' बंधनस्वस्मात्; M 'क्ष' (Ms 'क्ष') बंधुरस्वाकं. — Gs (hapl.) om. 18". — " K (except K1) Ns. 2 V1 Ds. 2 T G (Gs om.) प्रच्छन्नः. S1 K (except K1) N V1 B3. 8 Dn Ds. 2. 8 T1 सं (Ns 'म') यतः; B3 om. 8. 8 Da Ds संगतः; Gs च यतः. Ks. 4 N V1 B D T G परैः; G1 परै. — " S1 स न चैकः (by transp.); Ds न वै शोकः; Ts Gs न श्वेकः स. Ks तु; B1 G1 च (for स). — " S1 K1 पादकायैषु वा; B1. 8 Dn 'क्षे' [5] धिया".

19 " Bs Dn Ds. 1 S तु (Gs 'क्ष') (for स). S1 K1 N V1 Gs-1 विस्रवः; B1. 8. 8 Ds. 2 विस्र (Bs 'अ') यैः; T Gs. 8 M विस्रवन्. Ks H Da Ds. 8 Gs. 8 पांडुसुताम्. Ds सुप्रदः पांडुसुताम्. — " Ns B (except Bs) Dn Ds. 2. 8 T1 Gs प्रवासय; Ns 'स्ये'. — " Ns V1 B D (except Ds) Ts यथा याति तथा कुम्.

20 " K (except K1) Ds T2 M विनिद्राक (Gs 'का'; Gs 'व') रणः; Ts निद्राया हरणं; M निद्रावकारणं. Gs. 8. 8 शेरवद् (for घोरं). — " S1 Ks Ns B1 Ds Ts Gs. 8 'संभूतं. — " Ks Ts तेन; G (except Gs. 8) अनेन (for एतेन). S1 K1. 8 Ds शामय (for नाश').

Colophon. Ts Gs. 8 have a colophon after each occurrence of this adhy.; on the other hand, Gs (which also repeats this adhy.) has only one colophon and that after the first occurrence of this adhy. — Major parvan: Ts G M संभव' (for आदि'). — Sub-parvan: Ns. 2 V1 Dn जतुगृह; B1 Da जातुष; T1 संभव. — Adhy. name: S1 K1. 2 Ds G1. 2 वारणावत-यामा; Ko. 8 दुर्योधनसंज्ञः; Ks वारणावतं प्रति पांडवनिवासः; Ns. 2 V1 दुर्योधनपरामर्शः. — Adhy. no. (figures, words or both): B1 139; B2 137; Dns. ns 141; Dsm 144; T1 136; Ts Gs (both first time) 85 and (both second time) 88; Gs. 2. 4 (second time). S1 M 87; Gs 86; Gs (first time) 84. — S1oka no.: Dn 21 (Dns 24); Ms 20. — Aggregate s'loka no.: Dns 5701.

131

1 S1 Ko. 1. 8 Ds. 8 om. उवाच (Gs. 4. 8 om. the ref.). — " T1 Gs. 2. 4 राजम् (for राजा). T1 Gs. 8 तु; Ts Gs. 2. 4 च (for ताः). K (except K1) N V1 B D (Da before corr.) सर्वोः प्रकृतयः शनैः (V1 तथा). M धृतराष्ट्रे प्रतिप्राप्ते राजा दुर्योधनः शनैः. — " Ko Ds 'भद्राक्षैः; B2 'अर्जुनाय'; B3 अर्थप्रदानमानाभ्याः; Ns 'अर्जुनाय'; T1 Gs. 8 'दानेन. — " T1 G1 संजहार. M स कीर्तयाम् (for सह). S1 K Ds. 8 रंजयामास सायुजः (Ks पूजयामास भारत). — After 1, Ts H (except Gs. 8) ins.: 1446" सुसुप्तमणीषैकं चार्तराष्ट्रः सदोदराः ।

2 " G (except Gs) Ms-8 धातैराष्ट्र. V1 B2. 8 D T Gs ते (Ds च) (for तु).

3 " S1 K1 B2 Ds Gs. 8 'वरो. — " S1 K1 प्रसुमते;

उपस्थितः पशुपतेर्नगरे वारणावते ॥ ३
 सर्वैरत्नसमाकीर्णं पुंसां देशे मनोरमे ।
 इत्येवं धृतराष्ट्रस्य वचनाचकिरे कथाः ॥ ४
 कथ्यमाने तथा रम्ये नगरे वारणावते ।
 गमने पाण्डुपुत्राणां जज्ञे तत्र मतिर्नृपः ॥ ५
 यदा त्वमन्यत नृपो जातकौतूहला इति ।
 उवाचैनानथ तदा पाण्डवानम्बिकासुतः ॥ ६
 ममेमे पुरुषा नित्यं कथयन्ति पुनः पुनः ।
 रमणीयतर लोके नगर वारणावतम् ॥ ७
 ते तात यदि मन्यध्वमुत्सवं वारणावते ।

सगणाः साजुयात्राश्च विहरध्वं यथामराः ॥ ८
 ब्राह्मणेभ्यश्च रत्नानि गायनेभ्यश्च सर्वैशः ।
 प्रयच्छध्वं यथाकामं देवा इव सुवर्चसः ॥ ९
 कंचित्कालं विद्वत्सुमनुभूय परां मृदम् ।
 इदं वै हास्तिनपुरं सुखिनः पुनरेष्यथ ॥ १०
 धृतराष्ट्रस्य तं काममनुबुद्धा युधिष्ठिरः ।
 आत्मनश्चासहायत्वं तथेति प्रत्युवाच तम् ॥ ११
 ततो भीष्मं महाप्राज्ञं विदुरं च महामतिम् ।
 द्रोणं च बाह्लिकं चैव सोमदत्तं च कौरवम् ॥ १२
 कृपमाचार्यपुत्रं च गान्धारीं च यशस्विनीम् ।

Cd पशुपते (as in text)

4 " ॥ Da Da (before corr) " कीर्णं, Ds सर्वैरत्नसुत
 — " Ts G गुण्य (Gs "वदे) वदो Ks " मनोहरे Ds पुत्रा
 नादनिवारणे — " Ss Ks : Ds हृष्येता T G धार्तराष्ट्रस्य
 — " Da Ts Gs : कथा, Gs : तदा
 5 " Ko : B1 Gs : Ma : 7 सदा २ — Ks om
 5-6 " " K1 मति किञ्च
 8 Ks om 6^{ab} (cf v 1 5) — " N1 V1 सुमन्यत
 नृपो, T1 G1 : सत्य (G1 स्वा) वाक्यत नृपो, Gs स्व शक्तिनृपो,
 Gs : तु (Gs स्वा) शक्तिमति, M त्वशक्तितान् (Ms :
 'कित' राजा — " Ko : Ds 'हला' निति, K1 'हला' इव,
 M 'हला' दिव — " Ko : 2 तानय तदा, N1 V1 पुनानेय
 तदा, Ns Dns ns पुनानेय तदा, B1 : Ds : 2 T1 Ms
 पुनानय तदा, Dns पुनानय तान्, Ds चैनानथ तान्, Ts
 Gs : 2 चैनानथ वै, Gs : पुनानिति तदा, Ms 6-8 चैनान्त
 तदा (for पुनानय तदा) — T G ins after ॥ Da
 marg after एतं 'उ' (cf v 1 7)

1447* अथीतानि च बाह्याणि युष्माभिरिह हृज्जदा ।
 अस्त्राणि च तथा दोषाद्भौतमात्रं नरद्वत ।
 सोऽहमेवगते सात चित्तपामि समन्वत ।
 रक्षणे ध्वयद्वारे च रात्र्यस्य ससत हिता ।

[(L 2) Gs : 6 'मात्र' विशेषत — (L 3) Gs काले
 (for सात)]

7 Before 7, Ms : ins एतं, Da marg एतं 'उ'
 (followed by 1447*) — " Ks Ns : BD T1 अमते,
 Ts Gs : 6 इमे वै, Gs : 7 M इमे हि Gs पुरतस् T G
 सात (for नियत) — Ks trans 7^a and 7^b — " Ks
 (except K1) Ns V1 B1 : D T1 M (except Ms) 'तमः'
 B1 'तम'

8 " Ns V1 B Ds Ds तै साता, Ts Gs : 6 भीता वा, Gs

गच्छेया, Gs ते स हि — " Ns नगरे, Gs : उत्सवे
 — " Dn Da 'या' सामान्याश्च, Cd Nilp as in text
 — " Ts Gs : यथा दिवि, G1 यथा दिव, Gs सुरा दिवि
 9 " M (except Ms) अथ (for च) — " Ts G
 अटे (G1 अटे, Ms : नर Gs नरे) नृद्वय विशेषत — Ns
 (1 hapl) om 9^{ad} — " Gs : समदत्तच B1 यथाकाल
 10 " Gs विद्वत्सु स — " Gs : M अदाप्य च प'
 Ts Gs : 4-5 मुद परा (by transp) Gs वारणावतमेव च
 — " Ss K1 T1 इद हि, N1 Ts G इद्वैव (Gs पुनर्वै)
 Some S MSS इस्तिन — " Gs : सुखेन Gs (by
 corr) 'रिप्यत' — After 10, T G ins

1448* विवसत्य च तत्रैव सख्यक्षणापराधा ।

वैदक्ष्यं हि तत्रैव अभिव्यक्ति परतया ।

[(L 1) Gs : सुरेक्षणपरा — (L 2) Gs नक्षत्र
 (for तत्रैव)]

— T1 Gs : 2 count

1449* नगर पुनरेवेदुपयास्य पाण्डवा ।

[Gs 'यासति पांडव']

11 Before 11 M ins वैश — " Ko अथ वया,
 Ks : Ns V1 B1 Ms : Da Ds 1 अनुवृत्त्यः, Ks T
 Gs : 2 Ms अवलुच्यः, Ns अनुवृत्ते, Ds अथ वृत्ता, Gs अथ
 वृत्ता, Gs अनुवृत्त, Ms : अनुवृत्ता — " Ss K1 N V1
 Bs Ds T1 Gs 'अ' सहायत्व, M 'आ' Ms 'अ' सहायत्वाय
 — " B1 : Gs : 6 वाच ह

12 " Ks महावृद्धिः, Ns B D (except Ds) T1 M
 शासनय, V1 'वाह्यः' G (except Gs) : 'तान' — " Ts
 Gs : 6 बाह्यिक च तथा द्रोण — " Ms : सो (Ms
 सो) मदत्त Bs Da Ds वा (Da : 6) ल तथा (for च कै')

13 After 13^a, Ks N V1 B D (except Ds) T1 ins.

1450*

श्रुतिश्रवतमेव च ।

शुधिष्ठिरः शनैर्दीनमुवाचेदं वचस्तदा ॥ १३
 रमणीये जनाकीर्णे नगरे वारणावते ।
 सगणास्तात वत्स्यामो धृतराष्ट्रस्य शासनात् ॥ १४
 प्रसन्नमनसः सर्वे पुण्या दाचो विमुञ्चत ।
 आशीर्भिर्विधितानसाश्च पापं प्रसहिष्यति ॥ १५
 एवमुक्तास्तु ते सर्वे पाण्डुपुत्रेण कौरवाः ।

इति धीमहाभारते आदिपर्वणि एकविंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३१ ॥

१३२

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तेषु राज्ञा तु पाण्डवेषु महात्मसु ।
 दुर्बोधनः परं हर्षमाजगाम दुरात्मवान् ॥ १

प्रसन्नवदना भूत्वा तेऽम्बवन्त पाण्डवान् ॥ १६
 स्वस्त्यस्तु वः पथि सदा भूतेभ्यश्चैव सर्वशः ।
 मा च वोऽस्त्वशुभं किंचित्सर्वतः पाण्डुनन्दनाः ॥ १७
 ततः कृतस्वस्त्ययना राज्यलाभाय पाण्डवाः ।
 कृत्वा सर्वाणि कार्याणि प्रययुर्वा रणावतम् ॥ १८

G 1. 5717
B 1. 1447
K 1. 150. 4

मान्यान्मान्यान्मात्स्याश्च ब्राह्मणाश्च तपोधनाम् ।

पुरोहिताश्च वीराश्च

After 13th, T G (except Gs s) ins

1451* सवैमाहरपसृष्टा (sic) विदुरस्य च योषित ।

— *) Śi K₁ वरन् (for वानेद्) K₂ विद्वान्, N V₁ B₂ D(except D₂ s) दीन, T₂ G (except Gs s) दाक्य— *) T₂ G (except Gs s) उवाच वदता वर14 Before 14, M s ins शुधिष्ठिर — *) G₁रामिप्यामो (for जना) — G₁ om 14th — *) G₂सगणैश्च Ko s N V₁ B D T₁ G₁ s सत्र (for सत्त)N s B D T₁ दास्यामो T₂ G s सगणास्तु गमिप्यामो15 *) Cf 16th G₂ s M s "वदना — *) K₁ G₁पुण्यवाचो D₂ विवक्षय, D₂ विमुचय — G₁ om 15th —17th — *) K (except K₁) मदितान्, N s "वदि", N₂ BD (except D₂ s) T₁ वृदि — *) M पापान् K₂ वैप्रवेद्यति, N s V₁ B₁ s m s s D₂ D₂ वै प्रस(B₁ m D₂स, D₂ "दा"इयति, N₂ D₂ D₂ T B (G₁ om) (1 Cf d)प्रसहिष्यते, D₂ वै मविष्यति, M वै प्रय(M s "च)क्षय16 G₁ om 16 (cf v 1 15) Before 16, Śi K T₂G₂ s M s ins वैश — *) B s T₂ G₂ s s M (exceptM s) च (for तु) — *) K₁ "न सर्वना — *) Cf 15thŚi K₁ s s N₂ "मनसो — *) Śi K N₂ V₁ D₂ तेभ्य(K₂भस्म)नस्त, N₁ तेभ्यरक्षत, N₂ B D₂ D₂ D₁ s s T₁तेन, D₂ T₂ G₂ s ते व्य", G₂ ते ह्य17 G₁ om 17 (cf v 1 15) — *) K₂ सवेदा— *) N₁ V₁ मा वचो, N₂ मा च मो, T₂ G₂ s sमाचो(T₂ G₂ "ते)व", G₂ s व च वो. — *) N₁ s V₁ B₁Dn D₁ T₁ सर्वश T₂ G₂ s "जदनाम्18 *) T₁ G ते तया (G₂ "दा) नदिता (G₂ s यथिता)वृदे, M तत स्वस्त्ययनादीनि — *) N₂ s B D₁ DnD₁ s s (before corr) "लोभाय, D₂ "लोभाय Dn पापैवा— *) K₂ D₂ M s कार्याणि सर्वाणि (by transp) Forth, K₂ subst 15th — *) T₂ G₂ s s सगनाय नति वृद्Colophon Major parvan T₂ G M संभव" (forआदि) — Sub-parvan N₁ s V₁ B D₂ n₂ D₂जतुगृह, B₁ s D₂ जतुच, T₁ सभव — Adhy name ŚiKo-s s N V₁ D₂ वारणावतवाजा (N₂ "वतगमन), K₂M s s पाहवागमन, T₂ G₂ s शुधिष्ठिरगमनोत्साह (T₂

"नोत्साहव), M s पाहवगह(?) नमोत्साहन — Adhy no

(figures, words or both) D₁ 140, B₂ 136, D₂ 142,D₂ m 145, T₁ 138, T₂ G₁ s s 89, G₂ 90, G₂ s

M 88 — S loka no Dn 19, M s 18 — Aggregate

s loka no Dns 5720

132

I Śi K₁ s D₂ S om उवाच — *) D₂ यातेषु (forराज्ञा तु) T B दृतराष्ट्रमुक्नुयु — *) N₂ B D (exceptD₂) T₁ पाण्डुपुत्रेण मारत — *) N₂ B₁ s Dn D₂ sअभ्यक्षत् (B₁ "सु"), B₂ s Dn D₂ भागमस्त (for भागनाम)

— After 1, T G ins

1452* तत शुभवपुत्रज कर्णो दुर्वीचनस्रथा ।

दाहने सहपुत्राया कुन्त्या मतिमरुचत ।

मर्यादया ज तैः सापे दुरात्मा दृतराष्ट्रज ।

उपस्थितः पशुपतेर्नगरे वारणावते ॥ ३
 सर्वरत्नसमाकीर्णं पुंसां देशे मनोरमे ।
 इत्येवं धृतराष्ट्रस्य वचनाबचिरे कथाः ॥ ४
 कथ्यमाने तथा रम्ये नगरे वारणावते ।
 गमने पाण्डुपुत्राणां जज्ञे तत्र मतिर्नृप ॥ ५
 यदा त्वमन्यत नृपो जातकौतूहला इति ।
 उवाचैनानथ तदा पाण्डवानम्बिकासुतः ॥ ६
 ममेमे पुरुषा नित्यं कथयन्ति पुनः पुनः ।
 रमणीयतरं लोके नगरं वारणावतम् ॥ ७
 ते तात यदि मन्यध्वमुत्सवं वारणावते ।

सगणाः सानुयात्राश्च विहरन्त्यं यथामराः ॥ ८
 ब्राह्मणेभ्यश्च रत्नानि गायनेभ्यश्च सर्वशः ।
 प्रयच्छन्त्यं यथाकामं देवा इव सुवर्चसः ॥ ९
 कंचित्कालं विहृत्यैवमनुभूय परां मुदम् ।
 इदं वै हास्तिनपुरं सुखिनः पुनरेष्यथ ॥ १०
 धृतराष्ट्रस्य तं काममनुबुद्धा युधिष्ठिरः ।
 आत्मनश्चासहायत्वं तथेति प्रत्युवाच तम् ॥ ११
 ततो भीष्मं महाप्राज्ञं विदुरं च महामतिम् ।
 द्रोणं च बाह्लिकं चैव सोमदत्तं च कौरवम् ॥ १२
 कृपमाचार्यपुत्रं च गान्धारीं च यशस्विनीम् ।

Cd पशुपते (as in text)

4 " B Da Da (before corr) 'कीर्ण', Ds सर्वसपत्न
 — " Tz G पुण्य (Gs 'व्ये' दत्ते Ks s मनोहरे Ds पुसा
 गदनिवारणे — " S: K1-s Ds इत्येता T G धातराष्ट्रस्य
 — " Ds Tz Gs कथा, Gs s तदा
 5 " Ko s B1 G s M s1 s तदा रं. — Ks om
 5^a-6^a — " K1 सति किल
 6 K1 om 6^{ab} (cf v 15) — " N1 V1 नुमन्यत
 नृपो, T1 G1 s त्व (G1 त्वा) शक्त नृपो, G2 त्व शक्तिनृपो,
 Gs s तु (Gs स्वा) शक्तिमति, M त्वशक्तितान् (Ms s
 'कित) राजा — " Ko s Ds 'हलाभिति, K1 'हला इव;
 M 'हलादिव — " Ko s तानथ तदा, N1 V1 पुनानेल
 तदा, Ns Dn1 ns पुनानेल तदा, B1 s D1 s T1 Ms
 पुनानथ तदा, Dns पुनानथ तान्, Ds चैनानथ तान्, Tz G
 s s चैनानथ तं, Gs s पुनानिति तदा, Ms s चैतान्थ
 तदा (for पुनानथ तदा) — T G ins after B Da
 marg, after 'एत' ड' (cf v 17)

1447* अधीताति च शाखाणि पुष्पाभिरिह दृश्यत ।

अध्यायि च तथा द्रोणाद्रौतमाह दधद्रत ।
 सोऽहमेवगते तात चित्पामि समन्तत ।
 रसणे ध्वयदारे च रागयस्य सततं हिता ।

[(L 2) G1 s 'साय विशेषत — (L 3) Gs काले
 (for तात) D1 दृष्टव्या भयतस्तु सर्वविद्याविशारदा]

7 Before 7, Ms s ins 'एत', Ds marg 'एत' ड'
 (followed by 1447*) — " Ks Ns s B D T1 अमेते,
 Tz G1 s हमे वै; Gs s M हमे हि Gs पुरतस् Tz G
 तात (for नित्य) — Ks transp 7^a and 7^a — " K
 (except K1) N V1 B1 s D T1 M (except Ms) 'तम;
 Ds 'तमे

8 " N V1 D Ds Ds H ताता; Tz G1 s बीता वा; Gs

गच्छेया, Gs ते स हि — " Ns नगरे, Gs s उत्तरे
 — " Dn D1 'गा सान्ध्याक्षेव, Cd Nilp as in text
 — " Tz G1 s यथा दिवि, G1 यथा दिव, G1 सुरा दिवि
 9 " M (except Ms) अथ (for च) — " Tz G
 नटे (G1 अटे, Gs s अटे) Gs नगरेभ्यश्च विशेषत — Ns
 (1 hapl) om 9^{ab} — " Gs s समदध्व B1 यथाकाल
 10 " Gs विदुर्य स — " Gs s M अवाप्य च व'.
 Tz G1 s s 4-6 मुद परा (by transp) Gs वारणावतमेव च
 — " S1 K1 T1 इदं हि, N1 Tz G इद्वै (Gs पुनर्दै)
 Some S MSS हस्तिन — " Gs s सुलेन Gs (by
 corr) 'रेप्यत — After 10, T1 ins

1448* निवसत्तु च तत्रैव सरक्षणपरायणा ।

वैलक्ष्ण्यं हि तत्रैव भविष्यति पराया ।

[(L 1) G1 s पुरेक्षणपरा — (L 2) Gs वक्ष्य
 (for तत्रैव)]

— T1 G1 s s eont

1449* नगरं पुनरेवेदमुपयास्य पाण्डवा ।

[Gs 'यारसि पांडव]

11 Before 11, Ms ins 'वेद' — " Ko अप यथा;
 Ks s Ns V1 B1 s m s Da Dn1 Ds अनुबुध्य; Ks T
 G1 s s Ms अनुबुध्य; N1 अनुबुद्धो, Ds अथ बुद्धा; Gs अथ
 बुद्धा, Gs अनुबुध्य, Ms n अनुबुद्धा — " S1 K1 N V1
 Bz Ds T1 Gs 'अ सहायस्य, M 'आ (Ms 'अ) सहायया
 — " B1 s G1 s 'वाच ह

12 " Ks महायुधि; Ns B D (except Ds) T1 M
 शातनय; V1 'यद्गु; G (except Gs s) 'तान — " Tz
 G1 s 'बाह्लिक च तथा द्रोण — " M s 'सो (Ms
 सो) मदति Ds Da Da वा (Da s व) ल तथा (for च की) -

13 After 13^a, Ms N V1 B D (except Ds) T1 ins.

1450*

अदिवसतमेव च ।

युधिष्ठिरः शनैर्दीनमुवाचेद वचस्तदा ॥ १३
 रमणीये जनाकीर्णे नगरे वारणावते ।
 सगणास्तात वत्सामो धृतराष्ट्रस्य शासनात् ॥ १४
 प्रसन्नमनसः सर्वे पुण्या वाचो विमुञ्चत ।
 आशीर्भिर्वर्धितान्सान्न पापं प्रसहिष्यति ॥ १५
 एवमुक्तास्तु ते सर्वे पाण्डुपुत्रेण कौरवाः ।

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३१ ॥

१३२

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तेषु राज्ञा तु पाण्डवेषु महात्मसु ।
 दुर्योधनः परं हर्षभाजगाम दुरात्मवान् ॥ १

प्रसन्नवदना भूत्वा तेऽभ्यनर्तन्त पाण्डवान् ॥ १६
 स्वस्त्यस्तु वः पथि सदा भूतेभ्यश्चैव सर्वशः ।
 मा च वोऽस्त्वशुभं किंचित्सर्वतः पाण्डुनन्दनाः ॥ १७
 ततः कृतस्वस्त्ययना राज्यलाभाय पाण्डवाः ।
 कृत्वा सर्वाणि कार्याणि प्रययुर्वारणावतम् ॥ १८

G. 1. 5717
 G. 1. 144. 8
 K. 1. 156. 4

माभ्यान्व्यानामात्राद्य ब्राह्मणाद्य तपोधनात् ।

पुरोहिताद्य वीराद्य

After 13th, T G (except G s) 1ns

1451* सत्वेमादृक्पश्यद्वा (sic) विदुस्तस्य च पोषित ।

— *) Śi K₁ वरन् (for वानैर्) K₂ विद्वान्, N₁ V₁ B D

(except D₁ s) दीन, T₂ G (except G s) वाचय

— *) T₂ G (except G s) उवाच वदता वर

14 Before 14, M₂ s 1ns युधिष्ठिर — *) G₁

गमिष्यामो (for जना) — G₁ om 14th — *) G₂

सगणस्य Ko s N V₁ B D T₁ G₁ s सन्न (for सत)

N₂ B D T₂ वात्सामो T₂ G₂ s सगणास्तु गमिष्यामो

15 *) Cf 16* G₁ s M₂ s *वदना — *) K₁ G₁

पुण्यवाचो D₂ विषक्षय, D₃ विमुचय — G₁ om 16th —

17th — *) K (except K₁) नदितान्, N₁ s वदि, N₂ B

D (except D₂ s) T₁ वृद्धि — *) M पापात् K₂ वै

मनेक्ष्यति, N₁ s V₁ B₁ sm s Da D₁ वै प्रस(Bom Da

*स, D₂ *दाक्ष्यति, N₂ Dn D₂ T G (G₁ om) (1 Cd)

प्रसहिष्यते; D₂ वै सविष्यति, M वै प्रय(M s *च)क्षय

16 G₁ om 16 (cf v 1 15) Before 16 Śi K T₂

G₂ s e M₂ s 1ns वैदा — *) B₁ s T₂ G₂ s e M (except

M₂) च (for तु) — *) K₂ *ण सर्वदा — *) Cf 15th

Śi K₂ s e N₁ *मनसो — *) Śi K N₂ V₁ D₂ तेभ्यः(K₂

भ्यम्)नदत N₁ तेभ्यःक्षत, N₂ B Da Dn D₁ s e T₂

तेभ्यः, T₂ G₂ s तेभ्यः, G₂ ते ह्य

17 G₁ om 17 (cf v 1 15) — *) K₂ सर्वदा

— *) N₁ V₁ मा वचो, N₂ मा च ओ, T₂ G₂ s e

मावो(T₂ G₂ *ते)च, G₂ s न च वो — *) N₂ s V₁ B₁

स पुरोचनमेकान्तमानीय भरतर्षभ ।
 गृहीत्वा दक्षिणे पाणी सचिवं वाक्यमब्रवीत् ॥ २
 ममेयं वसुसंपूर्णा पुरोचन वसुंधरा ।

Dn D₁ T₁ सर्वदा T₂ G₂ s *वदनात्

18 *) T₂ G ते तथा (G₂ *दा) नदिता (G₂ s वदिता)

वृद्धे, M तत स्वस्त्ययनादीनि — *) N₂ s B Da₁ Dn

D₁ s e (before oor) *हमाय, D₂ *लोभाय Dn पार्थिवा.

— *) K₂ D₁ M₂ s कार्याणि सर्वाणि (by transp) For

16, K₂ subat 16th — *) T₂ G₂ s e गतनाय मति दपु

Colophon Major parvan T₂ G M समभ* (for

आदि*) — Sub-parvan N₁ s V₁ B₁ Dn₁ ns D₂

जलुगृह, B₁ s Da जलुप, T₁ समभ — Adhy name Śi

Ko s e N V₁ D₂ वारणावतपात्र (N₂ *वसगमन), K₂

M₂ s पादब्रह्ममन, T₂ G₂ s युधिष्ठिरामनोःसाह (T₂

*नोःसाहम), M₂ पादब्रह्म(?) म)मोःसाहम — Adhy no

(figures, words or both) B₁ 140, B₂ 138, Dn₂

142, D₁ om 145, T₁ 138, T₂ G₁ s e 89, G₂ 90, G₂ e

M 88 — Sloka no Dn 10, M₂ 18 — Aggregate

sloka no Dn₂ 5720

132

1 Śi K₁ s D₂ S om उवाच — *) D₂ यातेषु (for

राज्ञा तु) T G एतराष्ट्रप्रयुक्तु — *) N₂ B D (except

D₂) T₁ पाण्डुपुत्रेषु भारत — *) N₂ B₁ s Dn D₁ s

जगच्छस (B₁ *स्तु), D₂ s Da D₂ अगमस (for भाजगाम)

— After 1, T G 1ns

1452* तत सुखलुपत्रकणौ दुर्योधनस्य ।

दाहने सहपुत्राया कुप्या मतिमकुर्वत ।

मद्ययित्वा स ते सार्धं दुरात्मा एतराष्ट्रज ।

ग्रथेयं मम तद्वच्च स तां रक्षितुमर्हसि ॥ ३
 न हि मे कश्चिदन्योऽस्ति वैश्वासिकतरस्त्वया ।
 सहायो येन संघाय मन्त्रयेयं यथा त्वया ॥ ४
 संरक्ष तात मन्त्रं च सपत्न्यांश्च ममोद्धर ।
 निपुणेनाभ्युपायेन यद्वर्षीमि तथा कुरु ॥ ५
 पाण्डवा धृतराष्ट्रेण प्रेषिता वारणावतम् ।
 उत्सवे विहरिष्यन्ति धृतराष्ट्रस्य शासनात् ॥ ६
 स त्वं रासभयुक्तेन स्यन्दनेनाशुगामिना ।
 वारणावतमधैव यथा यासि तथा कुरु ॥ ७
 तत्र गत्वा चतुर्शलं गृहं परमसंवृतम् ।
 आयुधानारमाश्रित्य कारयेथा महाधनम् ॥ ८
 शणसर्जरेसादीनि यानि द्रव्याणि कानिचित् ।

आयेयान्युत सन्तीह तानि सर्वाणि दापय ॥ ९
 सर्पिषा च सतैलेन लाक्षया चाप्यनल्पया ।
 मृत्तिकां मिश्रयित्वा त्वं लेपं कुण्डेषु दापयेः ॥ १०
 शणान्वंशं धृतं दाह यन्त्राणि विविधानि च ।
 तस्मिन्वेष्मनि सर्वाणि निक्षिपेथाः समन्ततः ॥ ११
 यथा च त्वां न शङ्केरन्परीक्षन्तोऽपि पाण्डवाः ।
 आयेयमिति तत्कार्यमिति चान्ये च मानवाः ॥ १२
 वेश्मन्येवं कृते तत्र कृत्वा तान्परमाश्रितान् ।
 वासयेः पाण्डवेयांश्च कुन्तीं च ससुहृज्जनाम् ॥ १३
 तत्रासनानि मुख्यानि यानानि शयनानि च ।
 विधातव्यानि पाण्डूनां यथा तृप्येत मे पिता ॥ १४
 यथा रमेरन्विश्रब्धा नगरे वारणावते ।

[(L 2) Gs गमने, Gs दहने — (L 3) T Gs :
 दुष्टान्ता, Gs दुर्मेसा]

2 ^{ab}) Here and below (uniformly) ¹ K₁ प्ररोचन
 (for पुरोचन) Ko उद्धीय चैकाते, Ks आनीय एकाते, Ds
 एकातमुदीय, Gs : एकाते आ(Gs ह्या)नाय, M एकात
 मानाय M (except Ms) पुरुषर्षभ

3 Before 3, Ks ins 'वैत', S (except T₁ Ms)
 हुयोधन — ^a) Gs सर्वे — ^a) K (except K₁) Ns T₂
 G य(Gs त)धैव, M (except Ms) यधैवा V₂ मम मद्र
 से, Gs : मवि(Gs 'य')ता तात — ^a) Ns मा, T₂
 Gs : तन् (for तन्) V₂ तथा तव न सहाय : Gs :
 तथा (Gs 'दा')ख द्रष्टुमर्हसि

4 ^a) T₂ G (except Gs s) 'द्वयो वै — ^a) K₁ Ns
 Dn D₁ T G विशासिक(T₂ Gs : 'त')तरस्, Cd as in text
 K₁ सदा; B (except B₁) Dn D₁ s : सदा — ^a) Gs :
 सहायो मेसि; Gs त्वसहायेव

5 ^a) K₁ मद्र मे; T₂ G (except Gs) मद्रांश्च — ^a)
 K₁ s ससुहृद, T₂ Gs : ततो — ^a) Gs : यत्पां यद्यपि
 सन्त्यु

G-7 ¹ K₁ (1apl) om G-7

8 ^a) Ks Ds : Gs : M 'समत, T₂ Gs : 'समित
 — ^a) Ns Dn D₁ नगरोपायम् Ds आसृज्य (for आश्रित्य)
 — ^a) G₁ s मद्रान्त, Cd as in text

9 ^a) ¹ K₁ आप्रवासनि; K₂ 'यानि च Ms-s सपीय
 K₁ T D आश्रितामय (Ns 'वोपय' कुल्ले(Gs पुटे)यु
 — ^a) M (except Ms) द्रव्याणि ¹ K₁ K (except Ks)
 Ds दापये (Ks 'देदा; Ks 'दे' Ns B Dn Ds : T₂

तानि तत्र प्रदा' — After B T G ins

1453^a बल्वजेन च समिश्र मधूच्छिष्टेन चैव हि ।

[G₁ सिन्धवारुणैश्च, Gs : देरुजैश्च Gs : 'च्छिष्टानि]

10 ^a) ¹ K₁ चाप्यनल्पेन (for च सते) Ns V₁ B
 D (except Ds) T₁ सर्पिलेखसांमिश्र — ^a) T₂ Gs :
 मदेविरवा Ks Das स, N₁ य, Ds Ms तु Gs : Ms च,
 Ms s वै (for रव) — ^a) B₁ (m as in text) : कुण्डे
 प्रदापय Bs : D (except Ds) T G दापय

11 ^a) Ko s 'न्वक्षान्, Ks क्षणवक्षान्, Ns क्षण वग
 (sic) Ks वसा क्षणायुत दाह (sup in चोपप्लु देवदाह),
 Ns B D क्षण तैल युत चैव (Ds सणा वक्षान्वयदाह'), Ns वसा
 वसा युत दा', V₂ क्षणसर्जरेसादीनि (= 9^a), T₂ Gs : Ms :
 क्षणवक्षकत दा', T₂ Gs : क्षणान्सर्जरेसांलाक्षान्, Ms : यदा
 च वक्ष दा' — ^a) T₂ Gs : क्षणाणि (for यक्षा) Ns B
 D (except Ds) जलुहस्त्रिण चैव ह (Bs : Dn Ds : हि)
 — ^a) T₂ G₁ s सर्वत्र Gs : वेदमनस्तत् सर्वत्र — ^a) Bs
 Dn Ds प्रक्षिपेथा, G₁ 'वेदाय, Gs 'क्षेपय, Gs 'वपेत,
 Ms-s हि'

12 ^a) M हि (for च) Gs : स तन्; Gs मां (for
 त्वां) Ns V₁ M D (except Ds) T₂ यथा च तत्र पदयेरन्
 — ^a) ¹ K₁ Bs Gs 'यमपि Gs तत्कुल्य; Ms तत्पुर्वा
 — ^a) Ns V₁ B D (except Ds) T₂ अपि (for इति)
 Ns V₁ B Gs अपि; T₂ G₁ s न (for च)

13 ^a) Bs धित (m as in text), Gs : दूत Ks
 तस्मिन् (for तत्र) — ^a) Ks Bs : Dn Ds : Ms तत्पा
 T₂ Gs : रव (for तान्) Ns 'माश्रितान्; K₁ 'मोक्षितान्
 Ds दृष्ट्यापरमाश्रिति (sic). — ^a) Ks T₂ G₁ s : Ms-s

तथा सर्वं विधातव्यं यावत्कालस्य पर्ययः ॥ १५
ज्ञात्वा तु तान्सुविधस्ताञ्शयानानकुतोभयान् ।
अग्निस्तवस्त्वया देवो द्वारतस्तस्य वेश्मनः ॥ १६
दग्धानेवं स्वेगे गेहे दग्धा इति ततो जनाः ।
ज्ञातयो वा वदिष्यन्ति पाण्डवाथीयं कहिंचित् ॥ १७

इति भीमहाभारते आदिपर्वणि द्वाविंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३२ ॥

१३३

वैशंपायन उवाच ।

पाण्डवास्तु रथान्युक्त्वा सदशैरनिलोपमैः ।
आरोहमाणा भीष्मस्य पादौ जगुर्द्वारतवत् ॥ १

राज्ञश्च धृतराष्ट्रस्य द्रोणस्य च महात्मनः ।
अन्येषां चैव वृद्धानां विदुरस्य कृपस्य च ॥ २
एवं सर्वान्कुरुवृद्धानभिवाद्य यतव्रताः ।

Co. 1. 6730
B. 1. 145. 3
K. 1. 157. 3

पांडवाक्षेप. \tilde{N} V₁ B D (except D₂) T₂ G_{2.2.2} M₂
पांडवेयाः पांडवेयान् (B_{1.2.2} D₂ M₂ पांडवाश्च). — “^a) T₂
G_{1.2.2} “हृणां; G_{2.2} “जनान्; M₂ “जनाः.

14 “^a) B D (except D₂) T₂ आसथानि च दिव्यानि.
— “^b) K₀ G_{1.2.2} M विविधानि च. — “^c) \tilde{N} B D
(except D₂) T₂ द्वे (for द्वे). T₂ G_{1.2.2} तुष्येतिता मम;
G_{2.2.2} तुष्येक्षे वे पिता.

15 “^a) B₂ D₂ तथा; G₂ ततो (for तथा). K₀ D₂
रनेयुः. K₁ corrupt. T₂ G_{1.2.2} M विश्वव्याः; G_{2.2.2}
“व्याः. — “^b) K₂ D₂ G₂ कालविप. G₂ त्वया संक्षि-
प्तानिना. Cd cites पर्ययः (as in text).

16 “^a) K₂ \tilde{N} B_{2.2.2} D₂ D_{2.2} T G₂ च (for तु). B₂
तत्सु ज्ञात्वा; D₂ तान्ज्ञात्वा तु; D₂ तत्सु ज्ञात्वा तु. M₂ तान्ज्ञात्वा
तु. G_{2.2.2} ज्ञात्वा परमर्षि. — “^b) G_{2.2} नितरामकुं; M
छन्नस्वमकुं. — “^c) K₀ \tilde{N} D₂ G₂ M तत्र त्वया (M
तदा); K₂ \tilde{N} V₂ B D₂ D₂ D_{2.2} त्वया ततो (by
transp.); K₄ तत्तदा; G₂ तत्र तथा; G₂ तस्य त्वया. T₂
G_{1.2.2} वैश्मनस्तस्य दातव्यो द्वारदेतो हुतागमः.

17 D₂ reads 17-18^a after 19. — “^a) D₂ D_{2.2} T₂
दहमाने; G₂ दग्धानेह. — “^b) B₂ D₂ दग्धा इति जना
विदुः; T₂ G (except G_{1.2}) दाहिताः पांडवा इति. — “^c) \tilde{N} B₂
V₂ II D (except D₂) T₂ न गहैवेगुरस्यान्वि (B_{1.2.2} D₂
D_{2.2} “साकं). — “^d) G_{2.2} केचन; M किंचन (for कहिंचिं).

18 For D₂ cf. v. 1. 17. Before 18, B (except T₂
G_{2.2}) ins. वैदं. — “^a) K_{0.2.2} \tilde{N} V₂ B D T₂ स (D₂
सं; D₂ तत् as in text). — For 18^a, \tilde{N} V₂ B D
T₂ subst. 7^a.

19 “^a) \tilde{N} V₂ II (except B₂) D₂ D_{2.2} T G_{1.2.2}

स्वर्ति. — “^a) K₂ स्वयं चक्रे; T₂ G_{1.2.2} चक्रे सर्वं (by
transp.); G_{2.2.2} तथा चक्रे. — After 19, D₂ reads
17-18^a; while T₂ G (except G₂) ins.:

1454^a यथासं धृपतिना कौरवेण यशस्विना ।

एषां तु पाण्डवेयानां गृहं रीदमकारयत् ।

Colophon. *Major parvan*: T₂ G M संभव (for
आदि). — *Sub-parvan*: \tilde{N} V₂ D_{2.2.2} जनुगृह. B
D₂ जातुप; T₂ संभव. — *Adhy. name*: B₂ K_{1.2} D₂
कारणावतयात्रा; K_{0.2} कारणावतयात्रायां पुरोचनगमनं; K₂
जनुगृहनिर्माणं; \tilde{N} V₂ V₂ पुरोचनोपदेशाः; \tilde{N} D_{2.2} जनु
जातुपगृहकथनना (D₂ “नं); B₂ गृहकथननं; M₂ पुरोचन-
निर्माणं; M₂ जातुप. — *Adhy. no.* (figures, words or
both): B₂ 141; D₂ 143; D₂ 146; T₂ 139; T₂
G_{2.2.2} 90; G₂ 91; G_{2.2} M 89. — *S'loka no.*: D₂
M₂ 19. — *Aggregate s'loka no.*: D₂ 5739.

133

1 B₂ K_{0.2.2} D₂ B om. उवाच. — “^a) K_{0.2} D₂
तथेत्युक्त्वा; \tilde{N} V₂ B₂ D_{2.2} G_{2.2.2} (before corr.) M₂
“त्युक्त्वा; D_{1.2.2} G_{2.2} (by corr.) “त्युक्त्वा. — “^b) K_{1.2}
आरोहमाणः (K₁ “नः); B₂ यथासमाना (G_{2.2} “संतस्तु).

2 “^a) K₂ अथ; G_{2.2.2} (for च). — “^b) K₂ तथा
द्रोणस्य भारत. — “^c) G₂ वीरस्यापि (for विदुः). \tilde{N} V₂
V₂ B D (except D₂) T₂ कृपस्य विदुरस्य च.

3 “^a) M (except M₂) सर्वानपि कुं. K_{0.2} \tilde{N} V₂
गुरुन्. D₂ सर्वे (for गृहान्). — “^b) T₂ G_{1.2.2.2} M₂ च
पांडवाः; G_{2.2} एतवताः (G₂ “तान्); M_{2.2.2} तु पांडवाः.

समालिङ्ग्य समानांश्च बालैश्चाप्यभिवादिताः ॥ ३
 सर्वा मावस्तथापुद्गा कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् ।
 सर्वाः प्रकृतयश्चैव प्रययुर्वाणावतम् ॥ ४
 विदुरश्च महाप्राज्ञस्तथान्ये कुरुपुंगवाः ।
 पौराश्च पुरुषव्याघ्रानन्वयुः शोककशिताः ॥ ५
 तत्र केचिद्भवन्ति स ब्राह्मणा निर्भयास्तदा ।
 शोचमानाः पाण्डुपुत्रानतीव भरतर्षभ ॥ ६
 विषमं पश्यते राजा सर्वथा तमसावृतः ।
 धृतराष्ट्रः सुदुर्बुद्धिर्न च धर्मं प्रपश्यति ॥ ७
 न हि पापमपापात्मा रोचयिष्यति पाण्डवः ।
 भीमो वा बलिनां श्रेष्ठः कौन्तेयो वा धनंजयः ।

कृत एव महाप्राज्ञौ माद्रीपुत्री करिष्यतः ॥ ८
 तद्वान्यं पितृतः प्राप्तं धृतराष्ट्रो न मृष्यते ।
 अशर्ममखिलं किं नु भीष्मोऽप्यमनुमन्यते ।
 विवासमानानस्थाने कौन्तेयान्मरतर्षभान् ॥ ९
 पितेव हि नृपोऽस्माकमभूच्छांतनवः पुरा ।
 विचित्रवीर्यो राजर्षिः पाण्डुश्च कुरुनन्दनः ॥ १०
 स तस्मिन्पुरुषव्याघ्रे दिष्टभावं गते सति ।
 राजपुत्रानिमान्बालान्धृतराष्ट्रो न मृष्यते ॥ ११
 वयमेतद्मृष्यन्तः सर्व एव पुरोत्तमात् ।
 गृहान्विहाय गच्छामो यत्र याति युधिष्ठिरः ॥ १२
 तांस्तथावादिनः पौरान्दुःखितान्दुःखकशितः ।

— *) Dn Ds T1 'नाम्नैः'; Ts Gs. = समानायापि; M समायापि.
 Gs. = समानायापि परिप्लव्य.

४ *) S1 तथा पुद्गा; K2 सुसूक्ष्मैव; N2 तथापुच्छय; N2
 समापुच्छय. Ks मावः सर्वा उपसृष्टा; N2 सर्वानभि उपसृष्टा;
 V1 गुह्यमनं प्रथिव्या च; Ts Gs. = M आशुष्टा मातरः
 सर्वाः; Gs. = सर्वानन्यास्तादा (Gs 'था') वृच्छय. — After 4*,
 B (except T1 Gs. s) ins.:

1455*

यथाहममितिजसः ।

शोचन्तः पाण्डवाः सर्वे.

[(L 2) M कृपणं (for पाण्डव).]

— *) Ts Gs. = M कुरुकृत्वा मः; Gs. यथाहममि-
 तिजसः (= line 1 of 1455*). — *) Gs. M चापि (for
 चैव). S1 K सर्वाश्चः प्रकृतीश्चैव; Bs गुह्या मंत्रथित्वा च;
 Ts Gs. = सर्वाश्च प्रकृतीश्चापि; Gs. = प्रकृतीरपि सर्वाश्च.
 — *) = 1. 131. 18*.

5 *) Ks Ns B (except T1) तु (for च). K2
 रथानादहर्षप्रयुः. — *) T1 मुनिपुंगवाः. — *) B (except
 T1 Gs. s) दुरप्राः सर्वे. — *) Dn अनिवयुः; Ds (by corr.)
 अन्वीयुः; Ds यमयुः; Ts G (except Gs. s) दन्वयुः.
 Some N MSS. 'कर्पिताः.

6 *) Ks केचिन्नय (by transp.); Gs. M (except
 Ms) ततः के. Gs. = वदति सा. — *) Ts G (except
 Gs. s) नापरा (for प्राह). B Da Ds. = पौराणवदा भरा-
 — Gs. om. 6*-7*. — *) Ns B B (except Ds) Ts
 दीनापुष्टं पाण्डुसुताम्. — *) Ks Gs. = पुरपर्यम (Ks
 'भाः'); Ns B B (except Ds) Ts मृतदुःखिताः.

7 Gs. om. 7* (cf. v. l. 6). — *) Ks पश्यति
 मृगः. — *) S1 Ks Ds सर्वदा. Ns B D (except Ds) Ts

स सुमंद्भीः. — *) Ks Ts Gs. = 'राष्ट्रस्तु'; Gs 'राष्ट्रस्य. Ns
 B D (except Ds) T1 कौरव्यो (Da 'वो') धृतराष्ट्रस्तु (Ns
 Bs 'श्च'); Gs. = 'राष्ट्रो मदीयालो. — *) Bs Da Ds तु (for
 च). Gs. = न धर्ममनुप.

8 *) Ka पापमपापात्मा. — *) Gs. = भीमोपि. — *)
 Ns B D (except Ds) T1 Ms महामावौ.

9 *) N V1 B (except Bs) D (except Ds) Ts
 तान्; Ts Gs. = Gs. M यत्; Gs मत् (for तत्). Ns V1 B
 (except Bs) D (except Ds) T1 माहान्. — *) = 11*.
 S1 K Ds Gs च मृष्यति; Gs. = प्रयाधते. — *) Ts B M
 'क्षं (Gs M 'क्षं) विपुलं. S1 K1 किं न; Ks. = Ns. V1 Ds
 किं तु; Gs शंतुं. Ns B Da Dn Ds. = T1 अशर्मं (Da
 'क्षं) मिदमलं. — *) S1 धृतराष्ट्रः; Ns B D (except Ds)
 T1 कथं भीष्मो. S1 Ks. = V2 अनुपश्यति; Ks नावपश्यति;
 Ks नावुपश्यति; Ns Ds इति मन्यते; Gs. = अनुवर्तते.
 — *) Bs पुराण्यो (for अस्थाने). — *) Ns V1 B. = D
 (except Ds) नगरे योनि (B1 'नु'; Bs 'न') मन्यते; Bs
 नगरे वाराणावते.

10 *) Gs समोसाकं. — *) Gs तदा (for पुरा). Ds
 बभूव ननु चः पुरा. — *) Gs. = चैवित्.

11 *) Ts तस्मिन्न; Gs. = तस्मिन्तु; Ms तस्मिन्दि
 (for स तस्मिन्). — *) Ns V1 B (except B1) B
 (except Da) देवभावः; Gs. = in text. — *) Ks हमात्
 होमात्. — *) = 9*. K (except Ks) Ds. = सुपति.

12 *) Ts Gs. = M वयमेवम्. Ns निवर्ततः; B D
 (except Ds) T1 अनिच्छतः. Gs. = ते वयं सर्वमेवे-
 — *) Gs. = सत्यं ह्यनु (Gs. = सर्वं सत्यं) पुरोत्तम-
 — *) Gs. = दुरातादाय म. — *) Ns V1 B D (except

वाच परमप्रीतो धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ १३
 पिता मान्यो गुरुः श्रेष्ठो यदाह पृथिवीपतिः ।
 अशङ्कमानस्तत्कार्यमस्माभिरिति नो व्रतम् ॥ १४
 भवन्तः सुहृदोऽस्माकमस्मान्कृत्वा प्रदक्षिणम् ।
 आशीर्भिरभिनन्द्यासान्वितवर्ध्वं यथागृहम् ॥ १५
 यदा तु कार्यमस्माकं भवद्भिरुपपत्स्यते ।
 तदा करिष्यथ मम त्रियाणि च हितानि च ॥ १६
 ते तथेति प्रतिज्ञाय कृत्वा चैतान्प्रदक्षिणम् ।

आशीर्भिरभिनन्द्यै
 पौरेषु तु निवृत्ते
 बोधयन्पाण्डवश्रेष्ठमिदं वचनमन्ववात् ।
 प्राज्ञः प्राज्ञं प्रलापज्ञः सम्पन्धर्मार्थदर्शिवान् ॥ १८
 विज्ञापयेदं तथा कुर्यादापदं निस्तरेयथा ।
 अलोहं निश्चितं शस्त्रं शरीरपरिकर्तनम् ।
 यो वेत्ति न तमाप्नोति प्रतिघातविदं द्विपः ॥ १९
 कश्चनः शिशिरस्रग् महाकक्षे विलोकसः ।

C. 1. 572a
 P. 1. 145, 19
 K. 1. 157, 22

Ds) T Gs. १ संतः; Ns राजा (for याति).
 13 Ks. 1 (hapl.) om. 13. — *) Śi Ko. २. २ Ns. १ V 3
 Ds 'वदतः पौरान्; Ts 'वादनवराजः; Gs 'वादिनः सयोज्.
 — *) Ds दुःखितो; Gs दुःखितोन्; Ds Gs. २. २ लोक (Ds
 दुःख) वसितान्. Some N MSS. 'कपितः. — *) Ns B D
 (except Ds) T उवाच मनसा ध्यात्वा. — *) Ns Ds Gs
 धर्मगुरुः; Ts Gs. २ तत्र यान्यै.
 14 *) Gs. २. २ अस्माभिः (for तत्कार्यं). — *) Gs. २. २
 कलैवमिति. Bs नो धुव्.
 15 *) Da चरतः सुहृ. — Ks (hapl.) om. 15^b 16^a.
 — *) Śi Ks. 1 तस्मात्कृत्वा. — *) Ns. २ V 3 ins. च after
 आशीर्भिः (cf. 17). Ks अभिमंथेताम्. Ns B D (except
 Ds) T 1 प्रतिपद्य तयाशीर्भिन्. — Ks (hapl.) om. 15^a 17^a.
 — *) Ko. २ Ns T Gs. 4 M (except Ms) 'गृहान्.
 16 Ks om. 16; Ks om. 16^a (cf. v. 1. 15). — *) Ns
 दृष्टि मयधत्ते; Ds Gs. 4 M उपपद्यते. — *) T Gs. २. २ तथा.
 Ks Gs. २ करिष्यत. Ns V 1 B D (except Ds) T 1 अस्माकं
 (for मम).

17 Ks om. 17^a (cf. v. 1. 15). — Before 17, Ts
 Gs ins. वैश्व. — For 17, Ds repeats 15 (v. 1. यतो
 गृहान्). — *) Śi Ko. २ तथेति च (Ko ते); Ns Ms-s
 सचपेति. Ns B D (for Ds see above) T 1 एवमुक्तास्ततः
 (Ns B 1 'दा') वीरतः. — *) Śi Ns B D (for Ds see
 above) T 1 चापि; Ks चाभिः; Ks Ns. २ Ms चैवान्; Ks
 चैवा; V 1 चैन. — *) (var.) 15^a. After आशीर्भिः, Ns
 V 1 B D (for Ds see above) T G (except Gs. 2) ins.
 च. Ko. २. २ Ns V 1 B D (for Ds see above) T G
 (except Gs) एतान्. — *) M ययुर्नगर.
 18 *) Śi Ds अयः; Ko Ns V 1 B Ds Ds. 2 Ts Gs
 Ms वि; Da Ts Gs. 2 Ms-s च (for तु). — *) Ks आह्वयः
 Ds वापयः (for बोधयन्). Śi Ko. २ Ns. २ V 1 वाचयं (Ns
 च.) उच्यते. Gs. २. २ अनु (Gs 'अ') मन्त्रस्त कथितं बोधयन्मन्त्रम-

मवीच. — Before 18^a, Ts Gs. 2. 4. २ Ms-s ins. विदुरः.
 — *) Ds प्राज्ञः; M राजा (Ms राज्ञा; Ms inf. lin. प्राज्ञा);
 Cd प्राज्ञः (as in text). Śi प्राज्ञम्; Ks प्राज्ञफलवैश्वः; Ks
 पापम्; Ks Ds प्राज्ञम्; Ks. 4 Ns V 1 Bs. २ Dns. 2 Ds.
 (by corr.) Ms. २-s प्राज्ञम्; Bs च विप्रः; Ds T Ms Arjp
 प्राज्ञः प्रः; Gs. 4 प्रज्ञायलः प्रज्ञः; Gs. २ कुशलदृष्टयः; Gs
 प्रज्ञायलः प्रज्ञः; Gs प्राज्ञः फलेवज्ञः (for प्राज्ञं प्र). — *) Ns
 Bs-s Da 'तत्तद्विद्; Ns Bs. 2 Dn Ds प्रलापज्ञमिदं पयः;
 Ds. २ सुप्रलापमिदं वचः; Ds सर्वधर्मो; T 1 धर्मकार्यं धेदन्तः;
 Ts Gs. २ 'द्वैजः; Gs 'द्विजिताय; Gs 'द्विजितः. — After
 18, B ins.:

1456^a प्राज्ञश्च विप्रलापज्ञः सम्पन्धर्मार्थं तथैव विद् !
 while Da ins.:

1457^a प्राज्ञं प्राज्ञः प्रलापज्ञः प्रलापज्ञं वचोऽमवीच ! (!)
 — Ks Ns V 1 B Da Ds. 2. 4 Ts ins. after 18 (B, after
 1456^a); Dn, after 1457^a.

1458^a यो जानाति परमज्ञो नीतिशास्त्रानुसारिणीन् ।

【 Bs 'शास्त्रार्थदर्शिनोः; Ds स वरः सुखमेवेति. 】
 With reference to some line of his text (probably,
 1458^a) Nil. observes: अत्रोच्यते योऽप्यत्र एव ददयते।
 19 *) Gs. २ विज्ञानं (for 'ज्ञाय'). Ns. २ V 1 Bs. 2 Dn
 Ds. 2 Ts इह; B Gs. २ तु; Bs. २ Da Ds च; Bs तद; Ds तं;
 Ms-s एतत् (for इदं). — *) Ks Bs निवृत्ते सः. — *) T 1
 Gs लिपितं शस्त्रं; Cd as in text. — *) Ks. २ (both
 before corr.) Ds 'कथितं; Ks Ds 'कृतं; Ns Cd
 'वर्तनं. — *) V 1 यो वेद. Śi Ks Ns V 1 B D (except
 Ds) न तु तं (Śi तथा; Ks हि तं) प्रति. S वे विदंति (Gs
 पतंति; Ms. २ वदंति) न तान् प्रति (Gs. २ Ms. २ हंति).
 — *) Śi Ks 'यातविदो; V 1 'यातकृतं; Bs Ds Ms-s
 'यातमिदं; Ms 'यातमिमं (inf. lin. 'विदो'); Arjp प्रतिकार.
 — *) प्रतिघातविद् (Gs 'चि') लया (Gs 'दा').

20 *) S न विविशितं Gs च सितोऽमे च. — *) T Gs. २

न दहेदिति चात्मानं यो रक्षति स जीवति ॥ २०
 नाचक्षुर्वेति पन्थानं नाचक्षुर्विन्दते दिशः ।
 नाष्टतिभूतिमामोति बुध्यस्वैवं प्रबोधितः ॥ २१
 अनासिदत्तमादत्ते नरः शस्त्रमलोहजम् ।
 श्वाविच्छरणमासाद्य प्रमुच्येत हुताशनान् ॥ २२
 चरन्मार्गान्विजानाति नक्षत्रैर्विन्दते दिशः ।
 आत्मना चात्मनः पञ्च पीडयन्प्राणपीड्यते ॥ २३
 अनुशिष्टानुगत्वा च कृत्वा चैनान्प्रदक्षिणम् ।
 पाण्डवानभ्यनुज्ञाय विदुरः प्रययौ गृहान् ॥ २४
 निवृत्ते विदुरे चैव भीष्मे पौरजने तथा ।
 अजातशत्रुमामक्यं कृन्ती वचनमब्रवीत् ॥ २५
 क्षत्ता यदब्रवीद्वाक्यं जनमप्येष्टुवञ्चिव ।

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्रयस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३३ ॥

त्वया च तत्तथेत्युक्तो जानीमो न च तद्वयम् ॥ २६
 यदि तच्छक्यमस्माभिः श्रोतुं न च सदोपवत् ।
 श्रोतुमिच्छामि तत्सर्वं संवादं तव तस्य च ॥ २७

युधिष्ठिर उवाच ।

विपादश्रेष्ठ बोद्धव्यमिति मां विदुरोऽब्रवीत् ।
 पन्थाश्च वो नाविदितः कश्चित्स्यादिति चाब्रवीत् ॥
 जितेन्द्रियश्च वसुधां प्राप्स्यसीति च माब्रवीत् ।
 विज्ञातमिति तत्सर्वमित्युक्तो विदुरो मया ॥ २९
 वैशंपायन उवाच ।

अष्टमेऽहनि रोहिण्यां प्रयाताः कल्युगस्य ते ।
 वारणाषतमासाद्य ददृशुर्नागरं जनम् ॥ ३०

Ms. महाकक्षः; G1-s. Ms 'कुक्षिः; Da (erroneously)
 Arj. महाकक्षे (as in text); Arj. (?) महाकक्षं. Ts
 G1.s. M विहोर्कसं; G1.s. विहोर्कनं. — *) S न सहते (Ts
 'वे')ति (Ts G1.s. नासहं वेति). Ts G1.s. पंथानं (cf. 21^a).

21 *) Ts G1.s. 'युर्वेति वे. — S1 K1 Ts G1 (hapl.)
 om. 21^a-23^a. — *) Ko Ms भूमिम्; N1 V1 Ba G1
 बुद्धिम्; Da एतिम् (for भूमिम्). — d) D1.s. Ts G1.s.
 यनं; M (except Ms) एतत् (for यनं).

22 S1 K1 Ts G1 om. 22 (cf. v. 1. 21). M 10s.
 युधिष्ठिरः before 22^{ab}; G1, before 22^{ab}. — *) S (Ts
 G1 om.) नासासिदत्तं, and धीरः (G1 हीनः; Ms गिरः)
 (for नरः). — *) Ko 'सलिलम्; K1.s. B (except B1)
 Da (erroneously) Arj. Cd 'च्छलम्; G1.s. 'चरणम्;
 Arj. 'चरणम् (as in text). — *) K2 प्रमुच्येत पुनः सनात्
 (in विमुच्येत हुताशनः); Ms inf. 10s. मुच्येत वृहन्नादपि.

23 S1 K1 Ts G1 om. 23^{ab} (cf. v. 1. 21). — *) Da
 चरन्मार्गं तु; G1 परं मार्गान्वि- — *) G1.s. 'श्रेष्ठ तथा. G1
 निशं (for दिशः). — *) S1 K1 आत्मनश्चात्मना (by
 transp.). — *) K1 नातिपी; G1.s. न स पी; Ms
 नातिपी; Cd as in text. — After 23, K1 N V1 B
 D Ts ins.:

1459* एवमुक्तः प्रत्युवाच धर्मराजो युधिष्ठिरः ।

विदुरं विदुषां श्रेष्ठं ज्ञातमित्येव पाण्डवः ।

24 Before 24, Ko ins. 'श्रेष्ठं'; K1.s. S (except
 Ts), येन. — *) S1 K1 Ba Da Ds G1 Ms-s Cd
 अनुशिष्टम्; N1 V1 D1.s. Da D1.s. 'सिद्धम्. N1 V1 B D

(except D1) Ts अनुगम्येता (V1 'ना'न्. — *) N1 V1 I
 Da Dn D1.s. चैद (B1 'वे'); Ds G1.s. चैताम्; Ts G1.s.
 M पाथान्. — After 24^{ab}, S (except G1.s.) ins.:

1460* अविवाद्य ततः कुर्वी रत्नपाण्डुमन्त्रितयत् ।

[Ms. 'वाय पुनः. G1.s. दृशां पौरोरक्षितयत्.]

— *) Ts G1.s. समनुवाच. — d) S1 K1 D1.s. G1.स. पूर्ह.
 Ts G1.s. विदुरः संव्यवर्तत; M विदुरः प्रत्यमाहृतः.

25 *) N1.s. V1 B D (except D1) T चापि (for
 चैव). — *) G1.s. 'जनेति च. — *) N1.s. V1 B Da D1
 S (except G1.s.) 'शत्रुमासाद्य. — *) Ts G1.s. कुंती
 वाक्यमथाम्.

26 Before 26, D1 marg. sec. 10. ins. हुंरुयवाच; Ts
 G1.s. Ms-s हुंरी. — *) Ts G1 रक्षित्व; Arj. explains
 both हुयक्षिव and अश्व, which latter is Darp. — K1
 om. 26^a-27^a. — *) Ko N1.s. B D Ts G1.s. स; K1 स;
 N1 V1 स (for तत्). Ds 'सुके; D (except G1.s.)
 Ms.s 'सुकं.

27 K1 om. 27^{ab} (cf. v. 1. 26); G1 om. 27.
 — *) N1 Ba Da Dn D1 यदोरं; Da Da D1.s. Ts G1
 यदिदं. — *) N1 V1 B D (except Da.s.) Ts ज्ञातुं (for
 श्रोतुं). B (except B1) Da Ts G1.s. Ms नैव च (D1 स-)
 दोषः; G1.s. न च सुदोषः. — *) Ko विपारं. G1.s.
 यत् (for च).

28 S1 K1 S om. उवाच. — *) N1 श्रेष्ठम् (for
 बोद्धव्यम्). N1 V1 B D (except Da) वृहद्भिर्वा बोद्धव्य-
 — *) Some MSS. मा (for म). — K1 (hapl.) om.

१३४

चैशंपायन उवाच ।

ततः सर्वाः प्रकृतयो नगराद्वारणावतात् ।
 सर्वमङ्गलसंयुक्ता ययाशास्त्रमवन्दिताः ॥ १
 श्रुत्वागतान्याण्डपुत्रान्नानायानैः सहस्रदाः ।
 अभिजगमुर्नरश्रेष्ठाश्च्युत्वैव परया मुदा ॥ २
 ते समासाद्य कौन्तेयान्वारणावतका जनाः ।
 कृत्वा जयाशिषः सर्वे परिचार्योपतस्यिरे ॥ ३
 तैर्धृतः पुरुषन्याग्रो धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 विषमौ देवसंकाशो वज्रपाणिरिवामरैः ॥ ४

सत्कृतास्ते तु पौरैश्च पौरान्सत्कृत्य चानघा
 अलंकृतं जनाकीर्णं विविशुर्वारणावतम् ॥
 ते प्रविश्य पुरं वीरास्तूणं जगमुग्रो गृहान् ।
 ब्राह्मणानां भहीपाल रत्नानां खेपु कर्मसु ॥
 नगराधिकृतानां च गृहाणि रथिनां तथा ।
 उपतस्थुर्नरश्रेष्ठा वैश्यश्च गृहानपि ॥ ७
 अर्चिताश्च नरैः पौरैः पाण्डवा भरतर्षभाः ।
 जगमुरावसथं पथात्पुरोचनपुरस्कृताः ॥ ८
 तेभ्यो भक्ष्यान्नपानानि शयनानि शुभानि च ।

G. 1. 577a
 B. 1. 142. 9
 K. 1. 155. 9

28^a-29^a. — ^a K₀ ते (for ने). K₅ D₅ जोन विदितः;
 T₁ वेदितव्यस्ते; G₁ विदितः कार्यः. S₁ K₀. 2. 4 N₅ 'दिति
 पांडव (K₅ 'यः; N₅ 'है:); N₅ V₁ B D 'दिति धर्मयोः (D₂
 'दर्मयोः पुमान्); M₅-2 'दिति सोमवीच. T₅ G₅. 5 पंथाश्च
 विदितः शुद्धः (G₄ कार्यः; G₅ शुद्धिः) कश्चि. G₅. 5. 5 पंथाश्च
 विदितः कौश्रिस्तारण्यद्व (G₅ 'द्विर' इति च".

29 K₁ G₅ om. 29^{ab} (cf. v. 1. 28). — ^a N₅ B Dn
 D₅ T₅ G₅. 6 M₅ (ing. fin.). 5. 5. 5 प्राप्स्यतीति. V₁ स मे';
 D D T₁ च मे'; G₅ समा. — ^a G₅. 6 ते सर्वे. — ^a K₀
 N₅ B D (except D₅) T M (except G₅) प्रत्युक्तो.

30 S₁ K₁-4 D₅. 8 om. उवाच (M₅-8 om. the
 ref.). — S₁ (hapl.) om. 30 with oolophon. — ^a K₁
 दशमेहनि. — ^a K₁ N₅ V₁ B D (except D₁; D₅ before
 corr.). T₁ G₅. 4 M₅ 5 कालानु (K₁ कलानु). K₁ ने; D₅
 च; G₅ तत्; M₅-8 ते (for ते).

Colophon om. in S₁ (cf. v. 1. 30). — Major parvan:
 T₁ M₅ संभव (for आदि). — Sub-parvan N₅
 V₁ B₅. 6 Dn D₅. 4 जनुग्रह; D₅. 4 आतप; T₁ संभव.
 — Adhy. name: K₀. 5 वारणावतयात्रायं युधिष्ठिरप्रबोधः
 (K₅ 'ष्टिरमतिबोधनं); K₅ D₅ G₁ वारणावत (K₅ ins.
 here ते जयात्रा; K₅ वारणावतप्रबोधः; N₅. 5 V₁ वारणावत-
 गमनं; M₅ जनुग्रहदाहे (M₅ om. it) विदुस्तुषिष्ठिरसंवादः.
 — Adhy no (figures, words or both): B₁ 142;
 Dn₅ 144; D₁ 147, T₁ 140, T₂ G₅. 5 91; G₅ 92;
 G₅. 4 M₅ 90. — S'toka no.: Dn₅ 34; M₅ 33.
 — Aggregate s'toka no.: Dn₅ 5773.

134

1 S₁ om. the ref.; K₁-5 D₅ S om. उवाच. — ^a T₅
 G₅. 5 चक्रतर्कर (for पथयात्राचक्र). S अलंकृताः. B₁ m.
 Da D₅ चपराताश्चविशारदाः.

2 ^a D₅ D₅ श्रुत्वावातात्; M₅ 5 अम्यगतवात्. S
 (except T₁) पांडवेपात्र. — ^a T₅ G₅ श्रेष्ठाः. — ^a B₁
 ताम्राजन्परया; T₂ G₅. 4 सर्वे परमया.

3 ^a K₁ सर्वे प्रमुदिता दद्याः. — ^a N₅ B D (except
 Dn₅ D₅) T₁ परिचार्योवत'; T₅ G₅ M परिचर्युधिष्ठिरं.

4 ^a S₁ K₅ परमपुत्रो. — ^a K₁ शुभयोः; M (except
 M₅) बभौ स. K₁ भ्रातृसहितो. — ^a K₅ 'रिवापरः.

5 ^a S₁ ते च; N₅ B Dn D₅ D₁. 4 T₁ चैव; T₅ G₅ M
 (except M₅) तद्य (for ते तु). S₁ B₁. 5 तु; N₅ B₅. 6 Dn
 D₁ T₁ ते (for च). D₅ 'ले तथा पौरैः. — ^a K₅ तांश्च
 (for वीराः). N₅. 2 V₁ B₅ Dn D₁. 4 T₁ चारम (Dn₅
 पांडवाः). — ^a S₁ K₁ Dn₁ D₅ G₅. 4 अलंकृत.

6 ^a K₅ N₅ V₁ B Dn D₁. 2. 4 G₅. 5 पुरी. — ^a S
 (except T₁) ययुर्. — ^a G₅ युक्तायो. M₅ स्वेष्टकर्मसु.

7 ^a K (except K₅) रथिनः. K₂ (by corr.) N₅
 V₁ Dn₁. 2 D₁ G₅. 5 M₅-8 तदा. — ^a D₁ (by corr.)
 G₅ 'श्रेष्ठ. V₁ निष्ठितः पुरुषस्यात्र. — ^a S₁ Dn₅ D₅ T₅
 G₅ M 'गृहाभ्युषि; N₅ B Dn D₁. 2. 4 T₁ 'बुद्धान्वयि.

8 ^a K₅ 'देः सर्वैः. — ^a G₅. 5. 5 कौरवा; G₅ पौर.
 K D₅ पुरुषपेयाः (K₁ 'यः); N₅ V₁ B (except B₁) Da
 Dn₁. 2. 4 T₁ G (except G₅) 'पेय. — ^a N₁ 'यं
 तस्मात्. — ^a N₅ B Dn D₅. 4 T₁ 'पुरःसराः; Da
 D₁ 'पुरोगमाः.

आसनानि च मुख्यानि प्रददौ स पुरोचनः ॥ ९
 तत्र ते सत्कृतास्तेन सुमहार्हपरिच्छदाः ।
 उपास्यमानाः पुरुषेभ्यः पुरनिवासिभिः ॥ १०
 दशरत्नोपितानां तु तत्र तेषां पुरोचनः ।
 निवेदयामास गृहं शिवाख्यमश्विनं तदा ॥ ११
 तत्र ते पुरुषव्याघ्रा विविशुः सपरिच्छदाः ।
 पुरोचनस्य वचनात्कैलासमिधं शुक्लाः ॥ १२
 तत्पुनरारमभिम्रेक्ष्य सर्वधर्मविशारदः ।
 उवाचाग्नेयमित्येवं भीमसेनं युधिष्ठिरः ।

9 *) Ko s Ds M (except Ms) मक्षाघ, Ks मिक्षाघ, Ns B (except Bs) [S] म (Ns Bs 'म') मक्षयपानानि, Dns ns T1 मक्षयानि पानानि, Ds मक्षानि ओन्वानि, Ds रक्षानि यानानि, Gs अलयाद्यपानानि. — *) Ks विविचानि छु G (except Gs) छुमा (Gs 'छा') नि सयनानि च — *) Gs Ms-s च (for स) — After 9, D1 reads 11^{ab}

10 For 10^{ab}, D1 reads 12^{ab} — *) Ds छाता (for तेन) — *) Ts Gs s 'च्छदे' — Gs (hapl) om 10^{ab} — 12^{ab} — *) Ns 'माना पुरत पैरे पुरनि'

11 Gs om 11 (cf v 1 10) — *) Ss Ks s Ts Gs s च (for तु) — *) Bs तेषा सत्र (by transp) — D1 reads 11^{ab} after 10 — *) Ko Gs Ms निवेदयामा — *) Gs अक्षायमश्विन Ss Ko-s सत, Ks च तत्, Bs T1 Gs तथा

12 Gs om 12^{ab} (cf v 1 10), D1 reads 12^{ab} for 10^{ab} — *) Ss Ts Gs s सतसे, Ko (by transp) ते तत्र — *) Ks विविशुश्चापि शक्तिः and दृष्टु सपरि — Ks om 12^{ab} — *) Ts Gs कैलास द्वय

13 Ks om 13^{ab} (cf v 1 12) — *) Ko Gs s तदा (Gs 'द') गारम्, Ks s तत्रा, Ns s Vs B Dn Ds s Ts तथा, Ns Da उवा, Ds तथा — *) Ss Ks 'वाच', Ns B Da Dn Ds s Ts 'धर्मं गृह्य' (Bs s Da 'धर्मं विद्') वर, Ds 'कर्म' G (except Gs s) सर्वकामो (Gs 'कर्मो') य दोगित — *) Ks Ts Gs-s Ms s एव, Bs च, Gs एतत् (for एव) — Before 13^{ab}, Ts ins सुनि 'व' — *) Ss K (except Ks) Ns s Vs Ds जिज्ञ (Ss 'द्रो') से (Ko s s Ds सौम्य, Ns Dns ns Ds जिज्ञाणे) D1 ज्ञेय, Da Dns Ds s जिज्ञासोऽयं, जिज्ञासमयम् B Ds वक्षा — *) G (except Gs s) सपरिच्छा (Gs 'क्ष', Gs 'ज') वि

14 *) Ks यथादिभि (for पर) — After 14^{ab}, T

जिघ्रन्तोऽप्य वसागन्धं सपिर्जनुविमिश्रितम् ॥ १२
 कृतं हि व्यक्तमाग्नेयमिदं वेश्म परंतप ।
 श्णसर्जरसं व्यक्तमानीतं गृहकर्मणि ।
 शुञ्जन्त्यजवंशादि द्रव्यं सर्वं घृतोक्षितम् ॥ १४
 शिल्पिभिः सुकृतं क्षाप्तिर्विनीतैर्वैश्वकर्मणि ।
 विश्वस्तं मामयं पापो दग्धुकामः पुरोचनः ॥ १५
 इमां तु तां महायुद्धिर्विदुरो दृष्ट्वांस्तदा ।
 आपदं तेन मां पार्थ स संशोधितवानपुरा ॥ १६
 ते वयं बोधितास्तेन बुद्धवन्तोऽश्विनं गृहम् ।

11 (except Gs) ins

1461^a सुदेवा व्यक्तमाग्नेयैर्वैश्वैर्मिश्रस्य वेश्मन ।
 — *) T1 G (except Gs s) 'रसो देवा' — *) Ko Ds योजित, Ns s Vs Dns ns D1 आनीय, T1 G (except Gs s) क्षा (Gs स्या) क्षिता G (except Gs s) 'मिश्रितु' — Ds om 14^{ab} — *) Ns अनुवधजव' — *) D1 दोष्य, S (except T1) नून (for द्रव्य) Ns द्रव्य सर्जरसोक्षित, Ns सवेद्व्ययुधतामिवत् — After 14, T G (except Gs) ins.

1462^a शणवत्तजकारांस्तदावापदकामपि ।

आशौषान्यत्र क्षित्वादि पतितो वेदमनस्तथा ।

15 *) Ns Gs सुकृतेर, Ts Gs s M 'श्रुते' (Ms 'नो') र, Gs 'हृदेर, Gs सयुतेर, Gs 'नैतेर, Cd as in text Ns व्यासेर, Vs हृदेर, Ns S (except T1) आसेर, Ds प्रासेर, Ds द्वादो — *) Ns आनीतेरुधं, S (except T1) विनीतेरेव (Gs s 'वैश्व' निमित्त — *) Ko विक्षाक्षानामय पापो, Ds S (except T1) विश्वस्तानि (Gs-s Ms 'नो') ह न पापो — After 15, N Ts ins

1463^a तथा हि वर्तते मन्दं सुशोधनयसो स्थित ।

[~21^{ab} Ss Ks s 'मते, Ko s Ns Ds हृद्योपनसते]

Thereafter T1 reads 20^a-21^a, repeating these lines in their proper place.

16 *) Gs हृद (for हृमां) Ss तु मा, Ks नून, Bs Da Ts Gs s M तु वै, Gs तु मे Gs दृष्टवान्तामिमां युक्ति — *) Ns Bs Dns तथा, Vs Ds Ts Gs s M पुरा, Gs s किल Gs विदुरो धर्मं विदुः — *) Ss Ks येन मां, Ko s यामिमां, Ds Gs M तेन मे, Ds मामिमां, T1 तु स मा, Ts तेन मा Ns पार्थेय (for मा पार्थ) Gs ह्यमनेवापद पार्थ, Gs स जयसेन तु मां पां, Gs आदी हृत् तेन पां — *) Ds तदा (for पुरा) Ks स तदाभ्युत्थकाः Ns समशोधितवाः ॥ सवे (Gs-s Ms 'वाद्') योषितवांस्तदा (Ts

आचार्यैः सुकृतं गूढैर्दुर्योधनवशात्तुगैः ॥ १७

भीम उवाच ।

यदिदं गृहमाग्नेयं विहितं मन्यते भवान् ।

तत्रैव साधु गच्छामो यत्र पूर्वोपिता वयम् ॥ १८

गुधिष्ठिर उवाच ।

इह यच्चैर्निराकारैस्तत्त्वमिति रोचये ।

नष्टैरिव विचिन्वद्भिर्गतिमिष्टां ध्रुवामितः ॥ १९

यदि विन्देत चाकारमसाकं हि पुरोचनः ।

शीघ्रकारी ततो भूत्वा प्रसह्यापि दहेत् नः ॥ २०

नायं विभेत्पुकोशादधर्माद्वा पुरोचनः ।

तथा हि वर्तते मन्दः सुयोधनमते स्थितः ॥ २१

अपि चेह प्रदग्धेषु भीष्मोऽस्मात् पितामहः ।

कीर्णं कुर्यात्किमर्थं वा कौरवान्कोपयेत् सः ।

धर्म इत्येव कुप्येत तथान्ये कुरुपुंगवाः ॥ २२

CC 0
KL 1 8791
143
193.42

*बाणपुरा) (G₁ तदाह प्रतियोजित) — After 16, K₁ 125

1464* आग्नेय दक्षिण वेदम कारित इत्येते शुभम् ।

while G₁ 125

1465* अस्माक आगधेयम विदुषेण महात्मना ।

17 After 17*, N₁ V₁ D D (except Ds) T₁ 125

1466* नित्यमस्मादितेपिणा ।

पित्रा कभीषत्ता कोदाय

— *) S₁ K₁ N₁ : V₁ B D G₁ : सुद्धिज(Ds G₁ : 'व'तो),
M₁ : सुव्यतो न, M₁ : सुधामो न — *) K₁ D₁
सिद्धिज, K₁ : N₁ : V₁ B D₁ D₁ : 4 अनायै (B₁
D₁ : 'ह') G₁ सुद्धि (for सुद्धि) K₁ श्रै, K₁ : B₁ D₁
श्रै, G₁ गधे — *) D₁ ते न दुर्वोचये यथा — A
passage of 32 lines given in App I (No 84) 125
in G₁ s after 17, in T₁ G₁ after 18

18 S₁ K₁ : N₁ : V₁ D (except Ds) भीमसेन
S₁ K₁ S om 'उ' — *) K₁ : N₁ V₁ B (except B₁) D
(except Da D₁) M₁ : 3 इदं — *) B₁ (m as in
text) G₁ : विदित K₁ मन्यते विहित (by transp)
— After 18*, K₁ 125

1467* पुरोचनमिम दग्धा गम्यते वारणावतान् ।

— *) V₁ Dn तथैव — After 18, T₁ G₁ 125, a
passage given in App I (No 84), of v 1 17

19 S₁ K₁ S om उवाच (G₁ s om the ref)

— *) K₁ : N₁ V₁ D₁ : T₁ G₁ नष्टैरिव, Cd as in text.

— *) S₁ K₁ : 4 अनि (for इति) G₁ कृतोऽस्मात्
शुकोदर — After 19*, G₁ 125

1468* इति किं स्वयमेतावा कसत् परमापत्तु ।

विचारयन्तो जाग्रत प्राणिमिर्हितकाङ्क्षि ।

इदं वक्ष्यमिति मन्यमानो रोचतेऽनुज ।

— *) K₁ : N₁ B D₁ D₁ : 4 T₁ अग्रमचैद, N₁ नष्टैरिव, V₁
सुसैरिव, D₁ : T₁ G₁ : 4 M सुसैरिव, G₁ इतिह, G₁ : सुसैरिव,
Cd as in text. — *) S गतिमन्या K₁ दिवा गति
(sio), K₁ D₁ T₁ G₁ : 4 M मदीमि च (G₁ sup in v),

K₁ T₁ G₁ ध्रुवामिच, B₁ D₁ ध्रुवामिति, B₁ उरावित, G₁
सुखप्रदा, G₁ ध्रुवा मति — After 19, G₁ 125

1469* इत् पर ते किं दुर्वृत्तिज्ञासदभिरतवत् ।

20 *) D₁ विदति, T₁ विधेत (except G₁)
आकार (G₁ कारण) यदि जानीयाद् — *) S₁ K₁ हु, K₁
च, K₁ : N₁ : V₁ B D M₁ : 3 स, T₁ जु (for हि) — G₁ om
20* — *) N₁ : V₁ D D T₁ शिघ्रकारी — *) K₁ दहेत्
न, T₁ G₁ (G₁ om) दहेत् न, M₁ : दहेत् स K₁ प्रसह्य
विदहेत्तः (M₁ : प्रसह्यादपि हेतु

21 *) S₁ K₁ Cd उपाकोद्यात्, V₁ अनु M नैव
विन्य (M₁ : नैव विन्य)स्वयुको — *) S₁ नाधर्माद्वा, K₁
G (except G₁ : 3) अधर्मात्, M अधर्मात्मा — N₁ : V₁
om 21* — *) S₁ M तयापि, D₁ T₁ G₁ स तथा,
G₁ : 4 तथा च B₁ : 3 मूढ (for मन्द) — *) S₁ K₁
(except K₁) N₁ B₁ D (except Da) T₁ सुयोधनवत्, T₁
G₁ M दुर्वोचनमते (M₁ : वते)

22 *) S₁ K₁ N₁ V₁ अपि चापीह (K₁ चात्र दि), N₁
अग्निवा ह प्र, B₁ : D₁ : 3 अथवापीह, D₁ T₁ अपि चाप प्र,
G (except G₁) अपि चास्मात् — *) K₁ [S]साक,
G (except G₁) कुरु (for उस्मात्) — K₁ om 22*
— *) N₁ कोप कुल्ल, T₁ (except G₁) न कुप्येत
— *) N₁ V₁ B D (except Ds) कोपयित स, T₁ G₁
कोपचेत्त, G₁ : 4 M कोपये (G₁ : 'य')स स (G₁ : 'क्षर')
— After 22*, K₁ : N₁ V₁ D₁ S 125

1470* अथवापीह दग्धेषु भीष्मोऽस्माक पितामह ।

[Cf 22* V₁ अथवा नेह K₁ : Das [S]सात् S
तथा (T₁ मात्रा) हि (T₁ G₁ : 3 वि, G₁ सि) सह दग्धेषु
विदुर सति]

— *) V₁ B D (except Ds) कुप्येत् K₁ : D₁ : T₁
व(T₁ न)धर्म इति कु', T₁ G₁ : 3 धर्मो नेहे (G₁ न ही)ति
कु', G₁ श्रेण कृष्य बाहीका, M धर्मो नैलेव कु' — *) N₁
V₁ D D (except D₁) T₁ ने चान्ये — After 22, G
(except G₁) 125

वयं तु यदि दाहस्य विभ्यतः प्रद्वेभ्यः हि ।
 स्पृशैर्नो घातयेत्सर्वान् राज्यलुब्धः सुयोधनः ॥ २३
 अपदस्यान्पदे तिष्ठन्नपक्षान्पक्षसंस्थितः ।
 हीनकीशान्महाकीशः प्रयोगैर्घातयेद्भुवम् ॥ २४
 तदस्माभिरिमं पापं तं च पापं सुयोधनम् ।
 वञ्चयद्भिर्निवस्तव्यं छन्नयासं कञ्चित्कञ्चित् ॥ २५

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि जतुगृहदाहपर्वोऽध्यायः ॥ १३४ ॥

ते वयं मृगयाशीलाश्वराम वसुधामिमाम् ।
 तथा नो विदिता मार्गा भविष्यन्ति पलायताम् ॥
 भौमं च विलम्बयैव करवाम सुसंवृतम् ।
 गूढोच्छ्वासाच्च नस्तत्र हुताशः संप्रघट्यति ॥ २७
 वसतोऽत्र यथा चास्मान्न बुध्येत पुरोचनः ।
 पौरौ वापि जनः कश्चित्तथा कार्यमतन्द्रितैः ॥ २८

- 1471* उपपन्न तु दग्धेषु इत्यवधायुक्तिर्लिता ।
 कुपेरन्यदि धनेऽस्त्राक्षान्ये बुरपुगवा ।
 [(L. 1) Gs दग्धेषु, Gs दग्धेषु Gs 'लुक्तिर्लिता'
 — (L. 2) Gs येतिधर्मस्य Posterior half—22']
 23 *) T₁ G यदि दाहाद्दि (Gs यदिदापद्य) — *) K₁
 G₁—4 Ms—s विभ्यत K (except K₁) D₂ s s S (except
 T₁ Ms) प्राप्ते — *) Ś₁ K₁ स्पष्ट, K₁ स्पष्ट, K₁
 दाहैर, N₁ पाशैर, D₁ दूरैर, D₁ पौरै, G₁ s स्वय, Cd as
 in text N₁ s D₁ D₁ निर्घातयेत् (for नो घात) Ś₁ K
 (except K₁) D₁ राजा (for सर्वान्) N₁ सते-वैघातयेत्
 — *) G₁ राजपुत्रि
 24 *) Ko s s सवृत्, K₁ N₁ s T₁ G₁ s M' सवृत्
 — *) A few MSS कोप- (for कोश) — *) Ś₁ स्पष्ट
 नो, Ko s s N₁ स्पृशैर्नो (N₁ 'नो'), K₁ पृष्टना, K₁ क्षतेर्नो;
 N₁ समतो, D₁ सर्वैर्नो, G₁ प्रवसाद्, M प्रायो वै (for
 प्रयोगैर) G₁ चानयेद्भुव
 25 *) Ko s B s m s Da इद पाप — *) K₁
 दिव्यचन्द्रि Ko s s N₁ s G₁ M₁ s दिव्यस्य, T₁ G₁ s दि
 च K₁ (corrupt) वञ्चयद्भिर्विचक्षण्य — *) K₁ छन्न
 वास, N₁ सज, B D (except D₁) T₁ छन्ना, T₁ G₁ s s
 जन, G₁ s s छन्नवीर (Gs 'र')
 26 *) G₁ s मृगया (Gs 'या') वीर — *) Ko s s
 D₁ s चराम, N₁ चरतो, T₁ G₁ s चरस K₁ G₁ s s
 पृथिवीमिमां — *) K₁ यथा, G₁ सतो, G₁ सदा — *) K₁
 D₁ G₁ यक्षानिनां
 27 *) G₁ भूमौ च — *) K₁ T G (except G₁)
 वारयाम, D₁ M करिष्याम — *) N₁ B₁ D₁ s s G₁
 गूढाश्वास्, T₁ M गूढोच्छ्वास, G₁ s गूढाश्वास्, G₁
 गूढपास (sic), Cd as in text. G₁ M तत्तत्र K₁
 गूढान्सागतो नात्र, T₁ G₁ भौम च विलमासीनाम् — *) S
 प्र (T₁ G₁ M s s न) घट्यति हुताशन (M₁ हुताशो न प्रथ)
 28 *) D₁ वसतो, G (except G₁) प्रवतो Ś₁ K
 (except K₁) अथ (for अत्र) — *) D₁ न बुध्यति

— *) N₁ s V₁ [S] वि वा (by transp), Ms वात्र Ko
 पौराधादि सथा कार्य वक्ष्य वसुसवृत्

Colophon Major parvan T₁ G M समव (for
 आदि) — Sub-parvan N₁ V₁ B₁ s Da D₁ s D₁
 जतुगृह, B₁ s जतुप, T₁ समव — Adhy name Ś₁
 K₁ s s D₁ Ms जतुगृहदाह, Ko पुथिष्टिरवाक्य, N₁ s V₁
 भीमसेनपुथिष्टिरसवाद, Ms पुथिष्टिभीमसेनसवाद —
 Adhy no (figures words or both) B₁ 143, D₁
 145, Dam 148, T₁ 142, T₁ G₁ s 98, G₁ s 93, G₁ s
 M 91 — S loka no Da Ms 30 — Aggregate s loka
 no D₁ s 5802

135

- 1 Ś₁ K₁ s D₁ s S om उवाच — *) Ms सुहृदस्य
 (for विदुर्) Ko s सख कश्चि K₁ (hapl) om
 1* 2* — *) D₁ सन्नक सुरद, T₁ G₁ s कुशल खन (by
 transp) Ś₁ K₁ s सुधि, K₁ सदा; N₁ B D T₁ G₁ नर
 V₁ अभवद् (for कश्चि) — *) Ko अगम्य (for विवि),
 2 K₁ s om 2* (cf v 1 1) Before 2 M (except
 Ms) ins सन्नक — *) K₁ M (except Ms) प्रेयिषो
 K₁ सह (for अस्ति) — *) N₁ D₁ 'लोहद्' — *) G₁
 इद, G₁ द्वि (for द्वि)
 3 Ś₁ K₁ s Ms (hapl) om 3 — *) D₁ T₁ G₁ s
 Ms s उक्त — *) Ko N₁ s V₁ B₁ s Da D₁ s Ms s s
 स्वमसि, K₁ स्वमय, B₁ तु मयि G₁ भारत, Ms s पादव
 T₁ G₁ s पादवान् (T₁ G₁ s 'व; G₁ श्रेयस्व) स्लेष्टमापया
 (cf 6^{ab}) — For 3^{ab} Ka subst. तेनाह महितस्त्वं यथा
 वक्ष्य पादवान् — For 3rd, T₁ G₁ s read 6th
 4 G₁ s om 4th—6th — *) T₁ G₁ कृष्णपक्ष Ś₁ K₁
 त्रयोदश्या — *) K₁ T₁ G₁ s राध्या K₁ अति, K₁ N₁
 B₁ D₁ अस्या, D₁ अत्र, T₁ G₁ s आनु (for अय) Gr
 माद्रायां च पुरो — *) Ko s M सदा; G (Gs s om)

१३५

वैशंपायन उवाच ।

विदुरस्य सुहृत्कथित्वनकः कुशलः क्वचित् ।
 विविक्ते पाण्डवानाञ्चिदं वचनमब्रवीत् ॥ १
 प्रहितो विदुरेणासि खनकः कुशलो भृशम् ।
 पाण्डवानां प्रियं कार्यमिति किं करवाणि वः ॥ २
 प्रच्छन्नं विदुरेणोक्तः श्रेयस्त्वमिह पाण्डवान् ।
 प्रतिपादय विश्वासादिति किं करवाणि वः ॥ ३
 कृष्णपक्षे चतुर्दश्यां रात्रावस्य पुरोचनः ।
 भयनस्य त्वयं द्वारि प्रदास्यति हुताशनम् ॥ ४
 मात्रा सह प्रदग्धव्याः पाण्डवाः पुरुषर्षभाः ।
 इति व्यपसितं पार्थ धार्तराष्ट्रस्य मे श्रुतम् ॥ ५
 किञ्चिद् विदुरेणोक्तो म्लेच्छवाचासि पाण्डव ।
 त्वया च तत्तथेत्युक्तमेतद्विश्वासकारणम् ॥ ६

उवाच तं सत्यधृतिः कुन्तीपुत्रः ॥ ७
 अभिजानामि सौम्य त्वां सुहृदं विदुरस्य वै
 शुचिमासं प्रियं चैव सदा च दृढभक्तिकम् ।
 न विद्यते कवेः किञ्चिदभिज्ञानप्रयोजनम् ॥
 यथा नः स तथा नस्त्वं निर्विशेषा वयं त्वरि
 भवतः स यथा तस्य पालयासान्यया कविः
 इदं श्रवणमाधेयं मदर्थमिति मे मतिः ।
 पुरोचनेन विहितं धार्तराष्ट्रस्य शासनात् ॥ १०
 स पापः कोशवाग्धेयं ससहायश्च दुर्मतिः ।
 अस्मानपि च दृष्टात्मा नित्यकालं प्रधाधते ॥ ११
 स भवान्मोक्षयत्वसान्पन्नेनास्मादुताशनात् ।
 अस्मास्मिह हि दग्धेषु सकामः स्यात्सुयोधनः ॥ १२
 समृद्धमायुधागारमिदं तस्य दुरात्मनः ।

G. 1. 2012
 R. 1. 147, 12
 R. 1. 152, 12

निधि (for त्वय).

5 Gs. om. 5 (of. v. 1. 4). — ¹) Ks भरतर्षभाः;
 Da. s. 'वैशं. — ²) Ns B D Ts तस्य (for पार्थ). — ³) Ks
 Ns B D दुर्मतिः (for मे श्रुतम्).

6 Ts Gs-om. 6th (of. v. 1. 4); Gs om. 6.
 — ¹) Ks तेनासि; Ns. s. क्वचित्; M किञ्चिच्च (Ms प्रच्छन्नं).
 Da वक्त. — ²) Ns V1 Bs 'मायासि; Da प्रच्छन्नं चासि; Cd
 ss in text. Ks छन्नं किञ्चिद्वचः पथि; Gs पांडवो म्लेच्छ-
 सायपा. — Ts Gs. s (om. it here) read 6th for 3rd; cf.
 v. 1. 4. — ³) Ko. s Ns तथा वित्तं (for त्वये). Da तथेति
 च त्वया ज्ञातं. — ⁴) Da इति (for एतद्). Ks विश्वास-
 कारकं; Ns Ts Gs M आश्वासकारकं (Ns 'जं').

7 Before 7, Ts G ins. येषां. — ¹) Da त्वयावृत्तं (for
 सत्). — After 7th, Ms. s. ins. युधिष्ठिरः. — ²) Gs
 अनुजानामि. — ³) Ks हि; M च (for वै).

8 ¹) Gs शिष्टमासं; Gs. s. प्रथमासं. Ts G मकं (for
 चैव). — ²) Ss प्रियभक्तिकं; Ko Ts M 'अकिनं; Ns
 'रक्षिणं. Ts G सदा प्रियहितैषिण (Gs 'तेषिणं';
 Gs 'ते रत). — ³) Ss कसिः कश्चिद्; Ks कथं भीतिः; Gs
 [S] प्र व किञ्चिद्. Cd oites कवेः (as in text).
 — ⁴) Ko. s Ns Bs Dn Ds Ts Gs. s अविज्ञातं (Gs 'ज-
 प्रयो'; Ks किमिह साधयोजितं; Ds Ts Gs- s Ms. s अविज्ञातं
 (Ds Gs 'तं' प्रयो).

9 ¹) Ko. s नः (by transp.); Ns V1 B D Ts तस्य.
 Ko. s त्वं च; Ks च त्वं; Ts G अस्ति त्वं (Gs आह त्वा; Gs
 अस्ति त्वं) (for वस्त्वं). — ²) Ks निर्विशेषा; Ks Gs
 त्वया; Ts Gs त्विति. — ³) Ss Ks Gs च; Ko Gs. s तु;
 Ns अस्माद्; Ns V1 B D (except Ds) Ts च (for स).
 Ts Gs. s तु (Gs तु) यातत्वं. — ⁴) Ns पारयास्मात्.

10 ¹) Ds Gs छुत्तं; Ts श्रुतिः (for सति); — ²) G
 (except Gs. s) एतराहूय.

11 ¹) Ns V1 B Da कोषवान्; Ds Gs. s. s M कोषवान्.
 Da चापि (for चैव). — ²) Ko सहायाः; Ns सुसहायः.
 Ts तु; Ms तु- (for च). — ³) Ns दग्ध (for अवि). Ns B
 D (except Ds) Ts पापत्मा. Ks वयं च कोशरहिताः.
 — ⁴) Ks तेनास्मान्स; Bs नित्यमेव (m as in text); Ds
 निरलं चैव.

12 ¹) Ks Gs मोचयत्वयाद्; Ts Gs- s मोचयत्वयाद्;
 Gs मोचयित्वास्माद्; Gs मोचयेद्वाद्. — ²) Ks जतुवेदम-
 हुता; S (except Ts) उत्पत्ता (Ms. s उत्पत्ता) द्वे हुता.
 — ³) Ko. s अस्मास्मि. Ks Ts वि; Ks नि; Ts G
 (except Gs. s) च; Ms अस्ति; Ms- s अस्मि- (for हि).
 — ⁴) Ks कृतार्थः स्यात्.

13 ¹) Ko Ms. s महात्मनः. — ²) Ns Bs Dn G
 (except Gs. s) Ms वपातं; Ds दुष्प्राप्तं; Cd as in text.
 — ³) Ks Ns. s V1 B D Gs. s M आश्रित्य (for 'रिष्य').

ततः प्रतापः सुमहाञ्छब्दश्चैव विभावसोः ।
प्रादुरासीत्तदा तेन युयुधे स जनव्रजः ॥ १०

पौरा ऊचुः ।

दुर्योधनप्रयुक्तेन पापेनाकृतबुद्धिना ।
गृहमात्मविनाशाय कारितं दाहितं च यत् ॥ ११
अहो धिग्धृतराष्ट्रस्य बुद्धिर्नातिसमञ्जसी ।
यः शुचीन्पाण्डवान्बालान्दाहयामास मन्त्रिणा ॥ १२
दिष्ट्वा त्विदानीं पापात्मा दग्धोऽयमतिदुर्मतिः ।
अनागसः सुविश्वस्तान्यो ददाह नरोत्तमान् ॥ १३
वैशंपायन उवाच ।

एवं ते विलपन्ति स वारणावतका जनाः ।

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पदनिर्वाहधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३६ ॥

below) ins after 9

1478* पूर्वमेव विल शोध्य भीमसेनो महाभारत ।
पाण्डवै सहिता कुन्तीं प्रापेत्ततः तद्विद्वत् ।
द्वारवासे सहसा भीमो निर्जंगम विलेन स ।

[T1 ins lines 1-2 before 1477* and line 3 after
1477* — (L 1) T1 सस्येव — (L 2) Ms 'सै सहिता
कुन्तीं प्रविष्टा च विल महत् — (L 3) After the prior
half G1 ins

1479* गृहे तपस्वित सुधी ।

गृहस्थ द्रव्यसंज्ञात]

10 *) T1 G प्रवाहे (G* भाते, Gs 'चत्रे), Ms s 'वात',
Mr s 'वात — *) Ko s Ds चापि (for चैव) — *) K
N1 Ds सहसेन, E (except T2) तत सर्वे (Gs 'वै')
— *) Ks स जनोर्विल, Ds स जन पुर, Ds सकलो जन,
Gs नागरो जन — After 10 Ds s V1 B D T1 ins.

1480* तदवश्यं गृह दीप्तमाहु पौरा कृशानना ।
[Dns ns Ds कृशानना]

11 Som उवाच (Gs om the ref) — After the
ref, Ds marg sec m ins

1481* अहो धिक्पाण्डवा सर्वं दहन्त इति बुभुक्षु ।

चक्रुश्च परम यदा नरास्तेषां प्रसोक्षणे ।

ततस्त जातुप वेश्म ददृशु रोमहर्षणम् ।

पाण्डवानां विनाशाय विदितं नृकर्मणा ।

— *) All MSS except S1 Ks s Ds s M च तत्
— After 11, Ds marg sec m ins

1482* पुरोचनेन पापेन दुर्याचनहितेस्वया ।

12 *) Ds हा हा (for अहो) — *) Ns V1 Da Ds

परिवार्यं गृहं तच्च तस्थू रात्रौ समन्ततः ॥ १४
पाण्डवाश्चापि ते राजन्मात्रा सह सुदुःखिताः ।
विलेन तेन निर्यत्य जग्मुर्गृहमलक्षिताः ॥ १५
तेन निद्रोपरोधेन साधसेन च पाण्डवाः ।
न शेकुः सहसा गन्तुं सह मात्रा परतपाः ॥ १६
भीमसेनस्तु राजेन्द्र भीमवेगपराक्रमः ।
जगाम भ्रातृनादाय सर्वान्मातरमेव च ॥ १७
स्कन्धमारोप्य जननीं यमावङ्केन वीर्यवान् ।
पार्थीं गृहीत्वा पाणिभ्यां आतरो सुमहाबली ॥ १८
तरसा पदपाण्मञ्जन्मही पत्न्यां विदारयन् ।
स जगामाशु तेजस्वी वातरहा वृकोदरः ॥ १९

* समजसा — *) N1s V1 B D (except Ds) T1 पाहुदायावत्
(for पाण्डवायावत्) — *) Ks M चातुमि, Ks N1s s V1 B
D T1 चातुवत् (Ds सजिज), N1s बह्निमि, T2 G निर्वृण
13 *) S1 K1 Ds अपि, Ks s N1 Da1 D1 T1 इति (for
अति) T2 G M दग्ध्वा दग्ध पुरोचन

14 S1 K1 Ds S om उवाच, N1s s B1 om the ref
— *) Ks s विलपतो वै — *) Ks Ds transp तच्च and
तस्थू B (except T2) 'ह सर्वे रात्रौ तस्थू सम'
15 *) N1s s V1 B D (except Ds) T1 G सर्वे (for
राजन्) — *) Ks s N1s s V1 B D T1 Gs सह मात्रा
(by transp) Ks S (except T1) परतपा (of 16*)
— *) Ks निर्वृण्य, N1s ते जगुः, S (except T1) महता,
— *) N1s स तत्र, Bs सयुर (for जगुः) B D (except
Ds) T2 दृष्टव, T2 G M वनम् (for गृहम्)

16 *) S (except T1 Ms) ते तु S1 K Ds निरुपरो
N1s तेभ्योपरो, T2 G निद्रावि (Gs s 'निरु') Cd as in
text — *) S1 (by corr) K1 tu (for च) — *) Ks s
S (except T1) स्वरित (Ko s Gs s Ms 'ता') — *) Ks s
N1s Ds मात्रा सह (by transp) S1 Ks s निद्रया (S1
सहसा) च प्रवृद्धया, E (except T1) सह कुल्या नरापिप
(of v l 15)

17 *) M om 17*) T2 G transp भ्रातृन् and सर्वान्
18 Gs om 18, Gs reads it in marg — *) Ks
(m as in text) Gs असेन (for अष्टे) — *) N1 V1 B D

(except Ds) T Gs s सुमहाबल, G1 'महदरी' — After
18 T1 ins 1483*, Gs s only line 4 thereof

19 *) V1 B (except B2) D (except Da s) T1
तरसा — *) B2 विचालयन् — T1 Gs s (the two

१३७

वैशंपायन उवाच ।

अथ राज्ञां व्यतीतायामशेषो नागरो जनः ।
 तत्राजगाम त्वरितो दिदृक्षुः पाण्डुनन्दनाम् ॥ १
 निर्वापयन्तो ज्वलनं ते जना ददृशुस्ततः ।
 जातुर्प तद्गृहं दग्धममात्यं च पुरोचनम् ॥ २
 मूलं दुर्योधनेनेदं विहितं पापकर्मणा ।
 पाण्डवानां विनाशाय इत्येवं जुक्तुर्जनाः ॥ ३

विदिते धृतराष्ट्रस्य धार्तराष्ट्रो न संशयः ।
 दग्धवान्पाण्डुदायादान्न धेनं प्रतिपिद्ववान् ॥ १
 नूनं शान्तनवो भीष्मो न धर्ममनुवर्तते ।
 द्रोणश्च विदुरश्चैव कृपश्चान्ये च कौरवाः ॥ ५
 ते वयं धृतराष्ट्रस्य प्रेषयामो दुरात्मनः ।
 संवृत्तस्ते परः कामः पाण्डवान्दग्धवानसि ॥ ६
 ततो व्यपोहमानास्ते पाण्डवार्थे हुताशनम् ।

C. 1 5562
B. 1 1307
K. 1 182. 7latter om lines 1-3) ins after 18 G: after 19^{ab}

1483* विलेन योजन दूर गच्छा सिद्धये क्षुभे ।

निक्षेप्येदं मूले ते निद्रासुप्तिलोचना ।

विष्ठास्त्रिगैल सहसा धावन्मातरमेव च ।

गङ्गातीरघन प्राप्य वहन्प्रायास माकृति ।

G: thereafter repeating 19^{ab} — *) N: अथ, Da Gs

क्षु (for क्षाणु) Ks & जगामाक्षु (Ks 'य' स ते

— *) S: Ks Dns ns Gs 'हो — After 19, G: ins

1484* अथ कथनमग्रे सम्भजन्मुदमकतायुक्त्वा ।

Colophon *Major parvan* T: G M सप्तम* (for
 आदि*) — *Sub-parvan* S: K Ns Dns D: Ms
 जतुगृह (D: om गृह) दाह (Ks 'ददीपन'), N: s V: Dns
 Dns ns T: जतुगृह, B D: s जातुप — *Adhy name*
 Ko s भीमसेनविक्रम — *Adhy no* (figures, words or
 both) B: 145, Dns 147, Dam 150, T: 143, Ts
 G: s 94, G: s 95, Gs & M 93 — *Sloka no* Dn
 Ms 22 — *Aggregate s loka no* Dns 5843

After adhy 136 Ks N V: B D M ins an
 additional adhy given in App I (No 85), TG ins
 this passage (without the colophon) after 1 137 17
 (repeating at the end 17^{ad}), but Cd (like S: Ks) s
 ignores the adhy completely

[The details of the colophon (om in Ds) of this
 additional adhy are as follows *Major parvan* M
 सप्तम* (for आदि*) — *Sub parvan* N: s V: Dns D: s
 जतुगृह; N: Da Ms s जतुगृहदाह, B D: जातुप — *Adhy*
name N: s V: गगोत्तरण — *Adhy no* (figures,
 words or both) B: 146, Dns 148, Dam 151, M
 94 — *Sloka no* Dns ns Ms 14 — *Aggregate*
s loka no Dns 5857]

137

1 S: K: s Ds S (except Gs) om उवाच (Gs om.
 the ref) — *) B: s रा-यामतो — *) Ko s स सर्वो:
 Ks सत्तोषो, Ns सर्वशो, S (except T: Gs) सत्तोको
 (for अक्षोषो)

2 *) Ms-s निवोष — *) Ks G: तदा (for जना)
 Ks N: S सत्ता (Gs जना, T: as in text)

3 Before 3, B: ins पौरा क्षु — *) G: एष (for
 हृ) — *) Ks कारित (for विदि*) — *) Gs
 विनाशार्थे, M: विवासाय S: Ks & N V: B (B: marg)
 D (except Ds) T: M 'शायेत्येव ते (S: च, Ks तत्)
 (for 'वाय इत्येव)

4 *) D: विदितो, S (except T: s 'त — *) Ms-s
 धार्तराष्ट्रे — *) Ms-s पादवान् (for दृषवान्) Ks
 पाहुतवान्, T: G पादवान्बालान् S: दृषवान्पादवान्
 — *) B: Da T: एष, Ds एते, T: G एतन् (for एन)

5 *) N: s Ms s 'नवो भीमान्, N: V: B D (except
 Ds) T: 'नवोपीह — *) S: K [S] व्यपमंस् (Ks अपमंस्)
 — *) S: s द्रोणश्चैव कृपश्चैव S: विदुरोन्ने च कौरवा, Ks
 कृपश्चान्येपि वाचवा — After 5, G: s ins

1485* वाचिहन्ते हत धर्मं धर्मज्ञा अप्यहो विधे ।

श्रुतवन्तोऽपि विद्रासो घनवद्रुशगा अहो ।

साधूनवाधमिच्छन्सत्यमतपराधगात् ।

नावहन्ते महान्तोऽपि देव तेपा पराधगात् ।

6 *) T: G एतराद्वाय — *) D: M प्रेषयाम T: G
 दुरात्मनः — After 6^{ab}, Ks reads 9^{ad} (v 1 अग्नि-
 निद्वेषान्), repeating it in its proper place — *)
 Ko s सत्तुल्ले, Gs 'त ते S: महान्-काम, Gs पर कामं
 Ks समदुष्टो महाकाम

7 *) G: s ततो व्यपोह*, Gs तवाप्यपोह*, Cd ns in
 text — *) Ks दक्षमाना हुताशने — *) Ks & D:

नियार्दी ददृशुर्दग्धां पञ्चपुरामनागसम् ॥ ७
 खनकेन तु तेनेय चेष्टम शोधयता विलम् ।
 पांसुभिः प्रत्यपिहितं पुरुषैस्तैरलक्षितम् ॥ ८
 ततस्ते प्रेषयामासुर्धृतराष्ट्रस्य नागराः ।
 पाण्डवानग्निना दग्धानामात्यं च पुरोचनम् ॥ ९
 श्रुत्वा तु धृतराष्ट्रस्तद्राजा सुमहदग्निम् ।
 विनाशं पाण्डुपुराणां विललाप सुदुःसितः ॥ १०
 अद्य पाण्डुर्धृतो राजा भ्राता मम सुदुर्लभः ।
 तेषु वीरेषु दग्धेषु मात्रा सह विशेषतः ॥ ११

गच्छन्तु पुरुषाः शीघ्रं नगरं वारणावतम् ।
 सत्कारयन्तु तान्वीरान्कुन्तिराजसुतां च ताम् ॥ १२
 कारयन्तु च कुल्यानि शुभ्राणि च महान्ति च ।
 ये च तत्र मृतास्तेषां सुहृदोऽर्चन्तु तानपि ॥ १३
 एवंगते मया शक्यं यद्यत्कारयितुं हितम् ।
 पाण्डवानां च कुल्याश्च तत्सर्वं क्रियतां धनैः ॥ १४
 एषमुक्त्वा ततश्चक्रे ज्ञातिभिः परिवारितः ।
 उदकं पाण्डुपुराणां धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः ॥ १५
 चुक्रुशुः कौरवाः सर्वे भृशं शोकपरायणाः ।

अनागतं, S (except T: Gs) 'लौ' — G: a (Gs om line 2) ins after 7 T: after 8

1486* इत् पश्यत कुन्तीश्च दग्धा सेते यशस्विनी ।

मुने सहैव वायोदी हन्त पश्यत नागरा ।

8 *) S: Ko 1 च (for तु) — *) S: Ks वेष्टम गोपयता, Ko तदेवाच्छादित — *) Some MSS पांसुभिः S: Ks a Gs Ms प्रत्यपि (Ks 'वि'हित, Ns V: B D (except Ds s) T: विहित तथ (B Da तत्र, Ds त तु), Gs प्रत्यपिहित, Cd as in text — *) Ko Ns s V: B D T: Gs च (for च) — After 8, T: ins 1486*, while Ks ins

1487* हृत्वेन सर्वं शोचन्त पृथक्चैव तथामुपगृह्णन् ।

9 *) Ns स (for ते) Ns V: B D ज्ञापयन् — *) B: 'राष्ट्र' च — Ks reads 9th (for the first time) after 6th repeating it here — *) Ks (both times) अग्निनिर्दग्धात्

10 *) S: Ks च (for तु) Ks Ds Ds 'राष्ट्रस्य Bs Ds Gs Ms s तु, Gs अग्नि, Gs त, Ms स (for तद्) — *) Ds निघन, M विनाशे T: G पादयेयावा (Gs पादयामासु) — After 10, T: Gs s ins

1488* अन्तर्हृष्टमनाश्रुतौ बहिर्दुःखसमाकुल ।

अतः शरीरौ बहिर्दोषोऽप्यो जीमन्तप्रापहृदो बया ।

11 Before 11 Gs Ms ins धृतराष्ट्र — *) Ns भ्राता राजा (by transp) Ns V: B Da मम भ्राता (by transp) Bs D (except Ds s s) महायक्षा (for सुदु) — *) Gs s s दग्धे 'वीर' (by transp) — *) Ks सह मात्रा (by transp) S: Ks (except Ks) Ds महात्मसु 12 *) Ks Ns Ds Ds S सत्कारयतु Ks ता-सर्धान् — *) Ns B (except Bs) Da Ds s s सुतिभोजं, S कुर्वी राजं Ko Ns तथा, Bs Gs तु तत्र, Gs अग्नि 13 T: G transp 13th and 13th — *) Gs कार्यणि, M दारुणि, Cd कुल्या* (as in text) — *) Ns s V: B D (except Ds) T: Gs M शुभानि Ks N V: B D T:

Gs s दृष्टि — *) Ks अपि तु, Ns V: B Da Ds Ds s T: यातु, Gs तास्तु, Gs बहू (for अर्च-तु) Ds सुहृदना च सर्वदा — After 13 T: G ins

1489* मम दग्धा महत्मान कुलवशदिवर्धना ।

14 *) Ks यथा कारयितु, Gs दग्धाकार्यं मिय Gs वर, Ms हि तत् — *) Ds कुल्या या — *) S: Ks सर्वं तत् (by transp) M इति (for धनै) — After 14, Ds (marg sec m) S ins

1490* वैशपायन ।

समेतास्तु तत् सर्वं नीचैर्न सह कौरवा ।

धृतराष्ट्र सयुधश्च गङ्गामभिमुखा यतु ।

पृथक्छा निरान-दा निरामरणवेष्टना ।

उदकं कुर्तुमात्रं वै पाण्डवाना महा मनसः ।

[T: M om वैश — After line 1, Gs s ins

1491* सयुधश्च-प्रयागस्यात्यन्तमङ्गलवाहना ।

अचक्राश्वान्तरा राजगङ्गामभिमुखा यतु ।

the last pada repeating the posterior half of line 2]

15 *) S (except Gs) एव वाचा — *) Ks स्मृतै, Gs बहूनि — *) T: S 'उद्देश्यो' — *) Gs 'राष्ट्रो

महामना

16 *) Ko s s Ns s Ds T: G (except Gs s) M (except Ms) 'दु' कुरु, Ns V: B Da Ds Ds s T: हरदु सहिता — After 16*, Ks N V: B D T: ins

1492* हा युधिष्ठिर कौरव्य हा भीम इति चापरे ।

हा फाल्गुनेति चाप्यथे हा यमायिति चापरे ।

कुन्तीमाताश्च धोचन्त उदकं चक्रे जना ।

अथे वीरजनार्थेयन्त उदकं चक्रे जना ।

[(L 1) Ns कौतेय (for कौर) — (L 2) Ks हा धनव्य हा इति Ds फल्गुनेति (by corr) — After line 2, Ks ins

1493* अहो रूपं हा लब्धमय विद्यायल सुदु ।

औचित्यमयव मेम किं किं दोषमहे ययय ।

विदुरस्त्वल्पशश्वके शोकं वेद परं हि सः ॥ १६
पाण्डवाश्चापि निर्गत्य नगराद्वारणावगात् ।
जघेन प्रययू राजन्दक्षिणां दिशमाश्रिताः ॥ १७
विज्ञाय निशि पन्थानं नक्षत्रैर्दक्षिणासुताः ।
यतमाना चनं राजन्गहनं प्रतिपेदिरे ॥ १८
ततः श्रान्ताः पिपासार्ता निद्रान्धाः पाण्डुनन्दनाः ।
पुनरुचुर्मुहावीर्यं भीमसेनमिदं वचः ॥ १९
इतः कष्टतरं किं नु यदयं गहने चने ।

दिशश्च न प्रजानीमो गन्तुं चैव न शक्नुमः ॥ २०
तं च पापं न जानीमो यदि दग्धः पुरोचनः ।
कथं नु विप्रमुच्येम भयादसादलक्षिताः ॥ २१
पुनरसाणुपादाय तथैव प्रज भारत ।
त्वं हि नो बलवानेको यथा सततगस्तथा ॥ २२
ह्युत्कीर्णधर्मराजेन भीमसेनो महाबलः ।
आदाय कुन्ती आर्क्ष्य जगामासु महानलः ॥ २३

O 1 5881 23
B 1 150 23
K. 1 161 23

इति भीमहाभारते आदिपर्वणि सप्तत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३७ ॥

हृलेय बहु सापन्तो रत्ननीगरा नृपस्य ।]

— ^{ad} T₂ G *स्वल्पशोक च (G₂ s *कश्च) चने T₂ G₂ s
M₂ s वेद हि तपर, G₁ M₂ s वेद हित पर — After 16,
S (except G₁ s) ins a passage given in App I
(No 88)

17 ^a) K₂ om च Ś₁ K₁ निष्कस्य, K₂ s Ś₁ s
D₂ G₂ s M₂ s नैस्य — After 17^{ad}, K₂ Ś₁ V₁ B D
(except D₂) ins

149^{is} नदीं गङ्गामनुमासा सायुष्या महाबलः ।

दाशानां भुजवेगेन नद्या कोतो जघेन च ।

चायुना चायुक्तेन तूर्णं पारमवामुवन् ।

[(L 1) K₂ *अनुमाप्य सासा सद्य परतया (cf 1 136
16^a) — (L 2) B₂ पक्षाना (m दाशाना), D₂ D₂
दाशाना K₂ भुजवीर्येण]

— ^{ad} K₂ T G repeat 17^{ad} (K₂ with v l) T₂ G
वीरा (for राजन्) G₁ s *मास्थिता K₂ (first time)
ह्यस्य नाव ययु पाथौ (for °) N₂ s V₁ B D (except
D₂) ततो नाव परिलस्य प्रययुर्दक्षिणां दिश — After 17,
T II ins a passage given in App I (No 85)
followed by a repetition of 17^{ad}, of the note at the
end of the previous adhy

18 ^a) Ś₁ K (except K₂) N₁ D₂ M निदाघे, T G
(except G₁ s) विहाय (for विज्ञा) T निद्रा (for
निशि) — ^b) K₁ T₂ G₂ s *मुले N₂ s V₁ B D T₂
नक्षत्रगणसूचित (D₂ नाविन्ददक्षिणासुता) — K₂ om
18^a-19^b — ^c) T₂ G₂ s माहमाना, G₂ जानमाना G₂ s
चनान्न तदा राजन् — ^d) G₂ गह्वर, M₂ s गनु न
(for गह)

19 K₂ om 19^{ad} (cf v l 18) — ^a) T₂ G₁ s सद्य
श्रता ; G₁ (by transp) श्रतास्त — ^b) N₂ s निद्रातो ;
T₂ G₁ s प्रस्थिता ; G₂ निपण्णा, G₂ M नि सता G₁ s

क्षुधिता भयकातरा — ^a) K₂ D₂ *तेनमहिंम

20 ^a) K₂ D₂ T₂ G₁ s अत, N₁ D₂ हृद् (for
हृत्) K₂ s N₁ V₁ D₂ D₂ D₁ G₁ s किं नु, K₂ किंचिद्,
D₂ वीर — ^b) B D T₂ विजानीमो Ś₁ K₁ दिशश्चैव न
जा, G₂ वेसा-वय प्रजा — ^c) G₁ s चैते (for चैत)

21 ^a) Ś₁ K₁ यदि वृष प्ररोचन, G₁ s वृषो (G₂
वृषो वा न पुते — ^b) Ś₁ न, K₂ s N₂ V₁ B (except
B₂) B (except D₂) T₂ M नु, K₂ N₁ च (for नु)
Ś₁ प्रतिमुच्येत, K₂ विप्रमुच्येत — ^c) N₁ s वयम्
(for भयाद्)

22 ^a) T G वीम्व (G₂ आताम्) (for पुनद्) — ^b)
G₁ s वरावान् (for तथे) — ^c) G₂ असाह्यतुमिहाहति

23 ^a) K₂ *को भीमसेनस्तु धर्मराजेन सहल — ^b) Ś₁
K₁ s ष्टमारोप्य बलवान् — ^c) B₂ महाजव, G₁ s
स पावनि K₂ जगाम भरतर्षभ, K₂ D₂ M₂ जगाम
सु (M₂ s समह)

Colophon *Major partan* T₂ G M समभ* (for
आदि) — *Sub parvan* Ś₁ K₂ s N₁ D₂ D₂ M₂
जगुगृहदाह, N₂ s V₁ B₂ D₂ n₂ D₁ s T₂ जगुगृह (T₂
int in समभ), B₁ s जातुप — *Adhy name* K₂ s
वनप्रवेश, K₂ पादपल्लवन, N₂ s V₁ पादपवनप्रवेश,
M₂ s वनगमन — *Adhy no* (figures words or
both) B₁ 147, D₂ 149, D₂ 152 T₂ 146 T₂
G₂ s M 96 G₁ s 97 G₂ s 95 — *Sloka no* Dn
26, M₂ 7 — *Aggregate s tola no* Dn: 5883

138

1 Ś₁ K₂ s D₂ s E om उवाच The sequence of
1-2 in K₂ s 1^{ad}, 2^{ad}, 1^{ad}, 2^{ad} — ^a) Ś₁ K तस्य
विक्रमतस्त्वयम्, N₂ s V₁ B D G₂ तेन विक्रमाग्रेण (D₂

१३८

वैशांपायन उवाच ।

तेन विक्रमता तूर्णमूलवेगसमीरितम् ।

प्रवचावनिलो राजञ्चिच्छिन्नागमे यथा ॥ १

स मृद्वन्पुष्पितार्थैव फलितांश्च वनस्पतीन् ।

आरुजन्दाहगुल्मांश्च पथस्तस्य समीपजान् ॥ २

तथा वृक्षान्भञ्जमानो जगामामितविक्रमः ।

तस्य वेगेन पाण्डूना मूर्च्छन्त्य समजायत ॥ ३

तत्प्रातिक्रमसदृशम्) — १) Ko १-4 Ns Ds Ts Gs-s M
 'समीरित' Śi Ks 1र(Ks मृद्व)वेगसमन्वित — After
 1^{ab}, Ks Ns-s Vs B D (except Ds) Ts ins

1495* वन सपृक्षयिष्य प्याधुर्णितमिवाभवत् ।
 — १) Ds मारतो (for अनिलो) Ns-s Vs B Da Dn
 Ds-s Ts जघावातो वयौ चाल — २) Gs-s Ms-s सुषि
 Śi Ks Ds Cd 'सुष्पागमे, Ko-s 'शमा' — After 1, Ks
 Ns-s Vs B D (except Ds) Ts ins

1496* आकण्ठितस्तपुश्च मार्गं चक्रे महायत्न ।
 2 For Ks of v l l also — १) Ks Ns सपृक्ष- Ns
 Bm-s Ds-s सपृक्ष(Bm 'द्रा'वृ; B-s स सृक्ष
 Ko Ds वृक्षान् (for वैव) — २) Ts G (except Gs)
 फलितश्च Ko Ds समस्त (for वन) — ३) Ks अभजन्
 (for आरुजन्) Śi सय, Ko-s-s याति, Ks घन, Ks पुष्य
 Ds अथ (for दार) Ts Gs-s 'गुल्म' च Ns Vs B Da
 Dn Ds-s Ts अवहज्य (Ns B-s-s Da Ds-s 'ह्र) ययौ
 शुभान् — ४) Gs पार्थ, Ms फल (for पथ) Ko Ds
 Ts Ms समीपजान् — After 2, Ns-s Vs B D (except
 Ds, Ds om line 2) Ts ins

1497* स रोपित इव क्रुद्धो वने भल्ल-महाद्रुमात् ।
 त्रि प्रसुप्तमद कुम्भीं पटिवर्षी मतद्वाराद् ।
 [(L 2) Bs यथा त्रिप्रसुप्तमद (for the prior half)]
 3 १) Gs-s वृक्षालया (by transp), Gs तदा वृक्षान्
 Ns-s Vs B D (except Ds) Ts यच्छतस्तस्य वनेन ताक्ष्यं
 मास्तरहस — After 3^{ab} Gs-s-s ins

1498* तस्य कक्षद्रुयोद्भूतपवनध्वनिर्हृषित ।
 शुम्भिताशपदिरभागा मुक्षुवेऽतिविकर ।
 — १) Ts G M पचाता (for पाण्डू) Ns-s Vs B D
 (except Ds) Ts भीमस्य पाण्डुराजा — २) Ds मूर्च्छं च
 4 १) Gs-s च समुत्तीर्ष्य, Ms चापि सतर्प — २) K

असक्तचापि संतीर्य दूरपारं भुजध्रुवैः ।

पथि प्रच्छन्नमासेदुर्ध्वताराप्रभयात्तदा ॥ ४

कृच्छ्रेण मातर त्वेकां सुकुमारी यशस्विनीम् ।

अवहत्तन पृष्ठेन रोधःसु विपमेषु च ॥ ५

आगमंस्ते वनोद्देशमल्पमूलफलोदकम् ।

कूरपक्षिभ्यं घोरं सायाह्ने भरतर्षभाः ॥ ६

घोरा समभवत्संध्या दारुणा मृगपक्षिणः ।

Ds दूरपारा (see below) Ts Gs-s पारावर भुजध्रुवा,
 Gs-s भुजध्रुवो (Gs 'वा' नदीवेने — After 4^{ab}, Śi
 K Ds ins

1499* उचतार नदीं गह्वरे विहगालगवाग्मिनोम् ।
 [Ko-s-s 'सगमाक्षिणी, Ds 'सगपतिनी']
 On the other hand, Gs-s ins after 4^{ab}

1500* मातर च बहन्मातुनश्चमेण समीरज ।
 — १) Ts G पायो (Gs-s पया) (for पथि) Ts Gs
 प्रच्छन्नमापेय, Gs 'यार' नेह, Gs 'मावेह, Gs 'रूपे वै, Gs-s
 'मापेय; M 'मासाय — २) Ks Ds 'मवादित
 5 १) Ko-s Ns-s वैका, Ns Vs B D Ts वैव, Ts Gs-s
 Ms-s होका, Ms-s होवा — ३) Śi Ko-s-s अण्(Ko-s
 स)वहन् Ns Vs B D Ts Gs सयु (for वन) — ४) Ds
 समेषु, Cd रोध सु (as in text)

6 १) Ns Vs B D Ts अगम(Ds 'वह')च, Ts G भगान्न
 च Ns-s M अगमन्नय घोरेन — २) Śi K (except Ko)
 गुरुवर्षमा, Ns Vs B D Ts देव Ts G लाय सपुष्यपक्षु
 7 १) Ks काष्ठा (for सप्या) — २) Ks-s अमस्ता
 दि — ३) Ko Ds-s तयातैव, Ks तथाविधे, Gs तपस्वता
 (for अमतातैव) Ts Gs-s तनैरासत्ततस्तदा (Gs 'त')
 Gs-s अचक्रे द्रुत गावा — 4^{ab} Ns-s Vs B D (except
 Ds) Ts ins after 7 Ts G, after 8

1501* दीर्घपर्यणकाले राजन्मृदुगुल्मध्रुपेर्दुर्मे ।
 मद्रावमुद्रमृदिष्ठेनानाद्रुमसमाकुले ।

[(L 1) Ts G वृक्षे (for राजन्) Bs 'गुल्मफलेर्दुर्मे';
 Ts Gs-s 'गुल्मावृत्', Gs-s 'गुल्मस्त', Gs 'गुल्मक्षुर'; Gs
 'गुल्मक्षुर' — (L 2) Ks B (except B) Da Ds
 'मद्रावस्य', Ts 'मद्रावतन', Ts Gs-s प्रभवापर्व; Gs-s
 प्रभवापर्व' T G अ(Gs-s 'मद्रावकुले' (Ts Gs-s 'ले'
 तदा (Ts Gs-s-s सदा) (for नावा') For Gs-s

अप्रकाशा दिशः सर्वा वातरासन्ननार्तवैः ॥ ७
 ते श्रेमेण च कौरव्यास्तृष्ण्या च प्रसीडिताः ।
 नाशकुचंस्तदा गन्तुं निद्रया च प्रवृद्धया ॥ ८
 ततो भीमो वनं घोरं प्रविश्य विजयं महत् ।
 न्यग्रोधं विपुलच्छायं रमणीयमुपाद्रवत् ॥ ९
 तत्र निक्षिप्य तान्सर्वानुवाच भरतर्षभः ।
 पानीयं मृगयामीह विश्रमध्वमिति प्रभो ॥ १०

एते रुवन्ति मधुरं सारसा जलचारिणः ।
 ध्रुवमत्र जलसायो महानिति मतिर्मम ॥ ११
 अनुज्ञातः स गच्छेति आत्रा ज्येष्ठेन भारत ।
 जगाम तत्र यत्र स रुवन्ति जलचारिणः ॥ १२
 स तत्र पीत्वा पानीयं स्नात्वा च भरतर्षभ ।
 उत्तरीयेण पानीयमाजहार तदा नृप ॥ १३
 गच्छूतिमात्रादागत्य त्वरितो मातरं प्रति ।

G. 1. 5001
 B. 1. 151-20
 K. 1. 103, 22

cf. v. 1. ॥ also.]

8 *) Gs ते कमेण. Gs Me-s तु (for च). Ds Ts
 Gs-s कौतिपास. Ns तेन श्रेमेण कौ. Gs-s श्रेमेण महता चैव.
 — *) Ko Dns Ts Gs-s Me-s तृपया. Gs-s सुतृष्ण्याभ्यां
 च पीडिताः. — *) Ks. 4 तथा. Ts ॥ (except Gs) ततो.
 — *) Gs-s तु- (for च). Ks कालनलपया (for च प्र*).
 — After ॥, Ts G ins. 1501*. — Gs-s a cont.:

1502* अतीव गहनं घोरं दुर्घिक्षेययपं कश्चित् ।
 — Ks Ns-s V1 B D Ts (om. lines 5-6) M ins. after
 8: Ts Gs-s, after 1501*: Gs-s, after 1502*:

1503* न्यग्रोधं हि ते सर्वं निरास्त्रादे महावने ।
 तत्स्वपापरिक्षामा कुन्ती दुष्टानयामधीत् ।
 माता सर्वा पाण्डवानां पद्मानां मध्यतः स्थिता ।
 तृष्ण्या हि परीतासि दुष्टाभ्युपगमधामधीत् ।
 तच्छ्रुत्वा भीमसेनस्य मातृकुहागमजपितम् । [5]
 कारयेन मनस्तप्तं गमनाद्योपचकमे ।

[(L. 1) Ds तताः. Gs धने. M तदा (for हि ते). Ts
 Gs-s M तत्र (for सर्वे). Ks प्राविशत्स त् सर्वे. Gs-s तत्र
 ते प्राविशत्सपरे. Gs धने तदा (for महा). — Ts G ins.
 after line 1: Ts, after line 4:

1504* शश्यामेव यत्तास्तुं चतुर्दिशति योजनम् ।
 — (L. 2) Ns Dn D1 G1 'परिक्षिताः. Ts Gs-s M 'श्लाना.
 Ts G M कुन्ती वचनमधीत्. — (L. 4) Cf. line 2 above.
 Dns Gs-s तृपया. ॥ (except Ts) वरितस्त (Gs 'वीता') कि
 (Gs 'ह'). Ks दुष्टका मृगमत्र वै. S अ(Ts हा. M
 नि)नायेव (Gs अकाले च) महावने. — After line 4, Ts
 ins. 1504*: while Ts ins. ins.:

1505* हतः परमं शक्ता न गन्तुं च पदापवद् ।
 शायिष्ये वृक्षमूलेऽत्र धातेराष्टा हरन्तु माशु ।
 श्यु भीम यथो मदां त्वं माहृष्यकारुः ।
 श्युर्न न शक्ताः कौरवाः किं विधेयि वृथा सुत ।
 — (L. 5) Ds 'सेनश्रु. Ds Ts G 'सेनस्त (Gs-s नः स).
 Ds मातुर्दुःखेन दुःखितः. Ts G मातृवाक्यप्रकृतिः. M
 मातृवाक्यमुदीरितं. — (L. 6) Ds परीतासाः. Ts G अनश्वरे

(for मनस्तप्तं). Ts Gs-s गमनायाथ सपरः. Gs-s गमनाय
 वृकोदरः. M दुःखेन च विधेयतः. — After line 6,
 Gs-s 2 ins.:

1506* ज्येष्ठारयो न मे सन्ति भीमसेनादते भुवि ।
 धातेराष्टाहुया भीरो न मां स्वमुहिच्छेत्सि ।
 भीमपृष्ठस्थिता चेर्धं वृयमानेन चेतसा ।
 साधुध्वनि रुन्ती सा निद्रावनामुपागता ।]
 9 Ts om. 2nd. — *) Ds Gs विविनं न. — *) Ks
 वपासयत्. Ns 'वहत्. Ns-s V1 B D वदन्तं ह.

10 *) Ko स नरर्षभः. Ks-s Ba-s S (except T Gs
 Ms) 'वैभ. — *) Ts ॥ 'यं मृगये पापपापद्विभ्यत्तामिह.
 11 *) Ns B1 सुवन्ति. Gs हचिरं. — *) Me-s
 वनचारिणः. — *) Ks Cd (before corr.) जलच्छायो. Ks
 जलापारो. Ns जलं स्थायि. Ns V1 B (except Bs) D T G
 जल(Gs 'ला')स्थानं. — *) Ns-s V1 B (except Bs) D
 (except Da) T1 महच्छेति. Ts G अर्हं (Gs भव)तीति. M
 भविष्यति न संशयः.

12 *) Ko स च. Ms ॥ (for स). — *) Dns Gs Ms
 यत्र तत्र स (by transp.). Ts तत्र वत्सलपद. Gs तत्र तत्र
 स. Ds स जगाम वत्सलसाय. — *) Ns V1 B D Ts Ms
 सारसा. Ns द्ववन्ति. Me-s वनचारिणः.

13 *) Gs-s तत्र पीत्वा च पर. — *) Ko. 1 B1 Dns
 Dns D1 T Gs-s Ms-s 'वैभ. Ks तुरपर्षभः. Gs विगतधमः.
 Gs स्नात्वा मूला गतहृषः. — After 13*, V1 B (except
 B1) D (except Da) Ts ins.:

1507* देवामर्थं च जगह्य भगवन्नां भगवत्सलः ।
 Ts ins. after 1507* M, after 1508*: Ts G, after 1508*:
 1508* पद्मजानसनेकैश्च पत्रैर्वज्रजलाश्रयात् ।
 — *) Ns स जहार. Ko-s M परंतपः. Ns-s नरोत्तमः.
 Ds स भारत. Ks जहार भरतर्षभ. Ns V1 B D Ts
 जानयामास भारत.

14 *) Ko Ns Gs गच्छूतिमात्रयः. Gs 'मार्गाद्. K
 (except Ks) Ns-s Ts Gs-s M जानय. — *) Gs
 स्वरया. — After 14*, N (Ss K1 hapt. om. the

स सुप्तां मातरं दृष्ट्वा आदंश्च वसुधातले ।
 भृशं दुःखपरीतात्मा विललाप वृकोदरः ॥ १४
 शयनेषु परार्थेषु ये पुरा चारणावते ।
 नाधिजग्मुस्तदा निद्रां तेऽद्य सुप्ता महीतले ॥ १५
 स्वसारं वसुदेवस्य शत्रुसंघावमर्दिनः ।
 कुन्तिभोजसुतां कुन्ती सर्वलक्षणपूजिताम् ॥ १६
 स्नुषां विचित्रवीर्यस्य भार्यां पाण्डोर्महात्मनः ।
 प्रासादशयनां नित्यं पुण्डरीकान्तरप्रभाम् ॥ १७
 सुकुमारतरां स्त्रीणां महार्हशयनोचिताम् ।

शयानां पश्यताद्येह पृथिव्यामतथोचिताम् ॥ १८
 धर्मादिन्द्राच्च वायोश्च सुपुत्रे या सुतानिमान् ।
 सेयं भूमौ परिश्रान्ता शेते ह्यधातयोचिता ॥ १९
 किं तु दुःखतरं शक्यं मया द्रष्टुमतः परम् ।
 योऽहमद्य नरव्याघ्रान्मुत्पान्पश्यामि भूतले ॥ २०
 त्रिषु लोकेषु यद्राज्यं धर्मविद्योऽर्हते नृपः ।
 सोऽयं भूमौ परिश्रान्तः शेते प्राकृतवत्कथम् ॥ २१
 अयं नीलाम्बुदश्यामो नरेण्यप्रतिमो भुवि ।
 शेते प्राकृतवद्भूमावतो दुःखतरं तु किम् ॥ २२

posterior half) T₁ ins

1509* शोकदुःखपरीतात्मा निदायासोरो गयो ।
 while G₁ s s ins

1510* भावश्च मातरं श्वैव जल शीतमपाययन् ।
 पीतोदकास्ते सर्वेऽपि परिधमवशाखुन ।
 निद्रापहतचेर्षीश्च सुपुत्रैर्षाविक्रिला ।
 — S₁ K₁ (hapl) om 14^{ms} — *) D₁ G₁ s प्रसुता T₂
 G₁ s s M प्रेक्ष्य, G₁ s s आदन् (for दृष्ट्वा) — *) G₁ s s
 निद्राविगतचेतस — After 14^{ms}, G₁ s s ins
 1511* महारीत्रे चने घोरे वृक्षमूले सुशीतले ।
 विक्षिप्तकरपादश्च दीर्घोच्छ्वासमहारवान् ।
 ऊर्ध्वैवक्रान्तमहाकायापक्षेन्द्राग्निरुभूतले ।
 अज्ञातवृक्षनिलयप्रेतराक्षससांस्वसान् ।

— *) N₁ V₁ B D T₁ वृकोदरी G₁ s s दृष्ट्वैव शृङ्गायो
 कार्त्तौ विललापाविलाराज्य — After 14, K₁ N V₁
 B D T₁ ins

1512* अतः कष्टतरं किं तु द्रष्टव्यं हि भविष्यति ।
 पश्यन्पश्यामि महीसुतांश्चाखुनश्च सुमन्दभाक् ।
 [(L 2) K₁ "दृष्ट्वैव वसुधातले"]

15 Before 15, T₂ G₁ s s ins जीम, Ko s s जीम
 ड — *) K₁ महार्हेषु (for परा) — *) T₂ G प्रसुता,
 M शयाना (for ये पुरा) — *) K₁ G₁ M s s नाथि, M s
 नाथि (for नाथि) — *) K₁ चरातले

16 *) Ko s D₁ सघातमर्दिन, K₂ T₂ G सघ
 विमर्दि (G₁ दं) न, K₁ सघातमेदिन — *) K₂ N V₁ B
 Da Dn D₁ s T₁ कुतिराज, D₁ T₂ G M भोजराज
 — *) S₁ K₁ दिव्य, K₁ सयुता, D₁ लक्षिता

17 *) K₁ N₁ T₂ G₁ s M पांडोर्महो (by transp)
 S₁ मनस्विनी (for महा) — *) N₁ s V₁ B D T₁
 तथैव पश्यजाननी — *) N₁ V₁ B D T₁ पुदरीकोदर
 (N₁ कानन)

18 *) N₁ V₁ B D (except D₁) T₁ दना (for
 स्त्रीणा) — *) S₁ K₁ N₁ s अना (K₁ परा) गसनर्हती
 — *) S₁ K₁ s N₁ s पश्यताद्येमा (S₁ ना), D₁ ता
 तथाप्येव, S अद्य पश्यामि Ko शयनार्ता तथाप्येना
 — *) T₂ G₁ s अनुखोचिता, G₁ ता तथाविधे Ko D₁
 पश्यतासुविषय

19 K₁ (hapl) om 19 — *) N₁ s V₁ B D (except
 D₁) T₁ वाताय — *) G₁ च (for या) — *) K₁ इह
 शीत — T₂ om 19^d, G₁ M (hapl) om 19^d-21^d
 — *) K₁ N₁ s D₁ ह (for हि) K₁ नाहीं (for ह्यच)
 Ko s s अयथोचिता N₁ T₂ G₁ s शेते प्राकृतवत् कथ
 (G₁ विधे, G₁ तदा) — 21^d, V₂ B Da Dn D₁ s s
 T₁ शेते प्रासादाशयिनी

20 G₁ M om 20 (of v 1 19), T₂ (hapl) om
 them here) reads 20 21 after 23 — *) K₁ किंचित्
 (for किं तु) D₁ दुःखम् (for द्रष्टुम्) T₂ G₁ s द्रष्टु (G₁
 दृष्ट) मया शक्यम् (T₂ दुःखम्) (by transp) — *) S₁
 ह्मानय, K₁ s ह्मानयोप, N₁ G₁ s सोहमय Ko s
 यानह पुरुषस्यापान् — *) T₂ G (G₁ om) पश्यामि
 धरणीगतान् (G₁ s शयान्)

21 G₁ M om 21^{ms} (of v 1 19), for T₁ of v 1
 20 23 also — *) S₁ K₁ N₁ V₁ B s s Dn D₁ s T₂ दो
 राज्य, T₂ G₁ s वै राज्य, G₁ s राजाव — *) K₁ च (for
 य) V₁ B s Da D₁ s T₂ G₁ s चर्मनिलो, G₁ s चर्मपुत्रो
 T₂ G₁ s [S]र्हति प्रभु K₁ अर्हते चर्मविप्लव, K₁ s
 चर्मनोर्हति वै नृप — *) G₁ s सोयमय K₁ इह शीत
 — *) M तथा (M s यथा) (for कथम्)

22 *) K₁ अयं भूमादिह शीत — T₂ G अयं नीलवर्
 प्रभवो, M ह्मो नीलोत्पलश्यामी — *) M s प्रतिमो
 S₁ N₁ V₁ B D (except D₁) T₁ [S]र्तुन (for सुवि) G₁
 नीलोत्पलसमो सुवि — M om 22^d — G₁ (hapl)

अश्विनावि देवानां याविमौ रूपसंपदा ।
 तौ प्राकृतवदधेमौ प्रसुतो धरणीतले ॥ २३
 ज्ञातयो यस्य नैव स्युर्विपमाः कुलपांसनाः ।
 स जीवेत्सुखं लोके ग्रामे ह्रम इवैकजः ॥ २४
 एको वृक्षो हि यो ग्रामे भवेत्पर्णफलान्वितः ।
 चैव्यो भवति निर्ज्ञातिरर्चनीयः सुपूजितः ॥ २५
 येषां च बहवः शरा ज्ञातयो धर्मसंश्रिताः ।
 ते जीवन्ति सुखं लोके भवन्ति च निरामयाः ॥ २६
 बलवन्तः समृद्धार्था मित्रवानध्वनन्दनाः ।

इति श्रीमहाभारते आदिपर्येणि अष्टत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ २३८ ॥ समाप्तं जतुगृहदाहपर्यं ॥

जीवन्यन्त्योन्यमाश्रित्य हुमाः काननजा इव ॥ २७
 वयं तु धृतराष्ट्रेण सपुत्रेण दुरात्मना ।
 विवासिता न दग्धाश्च कथंचित्तस्य शासनात् ॥ २८
 तस्मान्मुक्ता वयं दाहादिर्म वृक्षमुपाश्रिताः ।
 कां दिशं प्रतिपत्स्यामः प्राप्ताः क्लेशमनुचमम् ॥ २९
 नातिदूरे च नगरं वनादस्माद्नि लक्ष्ये ।
 जागर्तव्ये खपन्तीमे हन्त जागर्म्यहं खयम् ॥ ३०
 पाषाण्तीमे जलं पश्चात्प्रतिबुद्धा जितक्लमाः ।
 इति भीमो व्यवस्यैव जजापार खयं तदा ॥ ३१

G. 1. 6026
H. 1. 138. 31

om. 22^a-23^a. — ^a) Ns V: B D (except Ds) T: ततो
 (for अतो). Ko सुवि; Gs: सु ने. — After 22, T G
 (except Gs) ins.:

1513^a इमौ नीलोत्पलद्वयमी नरेष्वप्रतिमौ सुवि ।
 (of. 22^a and v. l.).

23 Gs om. 23^a (of. v. l. 22). — ^a) Gs अपि
 (for ह्यपि). — ^b) T: Gs. 4. 6 M अ(Gs Ma. 7 आ)विमौ;
 Gs: अश्वितौ (for चाविमौ). — ^c) Ns: 'वद्वैतौ'; Ks
 प्राकृताविवाधेमौ; Ds: T: Gs. 4. 6 M तु (Gs च) प्राकृतवद
 धेमौ (Ds भीमौ; T: Gs भूमौ; Gs: चोमौ; Ms: हीमौ).
 Gs: माद्वेयौ सुकुमारंगौ. — ^d) Gs: शयाते; Gs: शेरते (for
 मयु). — After 23, T: (wrongly) reads 20-21, having
 (hapl.) om. them in their proper place.

24 ^a) Ks: जीवेत्सु (Ks: सु)तं; Ns: V: B D T: जीवेत्
 सुखं (Da जीवेत्सुतसं); T: M M जीवेत्सुखितो. — ^b) S: Ns V: B Dn Ds. 4. 6 T: Gs: ग्रामह्रम; Ks
 ग्रामे वृक्ष. S: Ks D: इवैकजः; Ks: Ns: इवौकसः; Cd
 as in text.

25 ^a) S: Ks: एकवृक्षेवि; Ks: Ns: एकवृक्षो हि; Da
 एको हि वृक्षो. — ^b) Ko: Ns: Ds: Gs: पुत्र्य; Ns: पूर्ण; Ds
 फल्यु (for पूर्ण). Gs: फलेष्वप्रफला. — Ds: om. 25^a.
 — ^c) B: वचनीयः; T: Gs. 4. 6 अश्वनीयैः. Gs: स पूजितः;
 Ms: तथैव सः.

26 ^a) Ko: संमताः; Ks: संदिताः; Ks: संस्थिताः; Ns:
 V: B D T: माश्रिताः; T: M M वसलाः. — ^b) T: Gs: स
 विरं (for सुतं).

27 ^a) Ns: सुविद्वार्या. — ^b) Gs: M विद्व. — ^c) Ko
 Ds: क्षासाय (for आश्रित्य). — ^d) Gs: वंशाः (for हुमाः).
 Ks: वनभया इव.

28 ^a) Gs: दुपुत्रेण. — After 28^a, T: Gs. 2. 4 ins.:

1514^a राज्यलुब्धेन मूलैर्ग हुर्मन्त्रितहितेन च ।

दुरेणामर्मशीलेन स्वार्थनिष्ठैकबुद्धिना ।

— ^a) Ns: Gs: च (for न). M तु (for च). — ^b) Ks: हि
 दुरेणामः; Ns: V: B D (except Ds) T: दैवसंभयात् (for
 सख ना). T: Gs: M क्षत्रुर्बुद्धिपराकामावः.

29 ^a) S: क्लेशं प्राप्ताः (by transp.). — After 29,
 Ks: Ns: V: B D T: ins.:

1515^a सकामो भव दुर्वदे धारतारहाव्यदर्शन ।

नूनं देवाः प्रसन्नास्ते नानुशां मे युधिष्ठिरः ।

प्रयच्छति वषे तुभ्यं तेन लीयति दुर्मते ।

नन्वद्य समुतामालं सकर्णानुजसौबलम् ।

गत्वा कोपसमाविष्टः प्रेषयिष्ये वनक्षयम् । [5]

किं नु शक्यं भया कर्तुं यत्ने न क्रुध्यते नृपः ।

धर्मोत्तमा पाण्डवभेदेः पापाचार युधिष्ठिरः ।

पृथक्पत्न्या महाबाहुः क्रोधसंदीप्तमानसः ।

करं कर्णेन निष्पिप्य विःश्वसन्दीनमानसः ।

पुनर्दीनमत्वा भूत्वा शान्तादिचित्तं पावकः । [10]

आर्जुनदीक्षते युष्मान्वेषक्षत शूकोदरः ।

विशस्मानिव संविष्टान्पृथग्जनसमानिव ।

[(L 2) Ks: B. 2. 4. 6 नाजरे मम युधि. — (L 4) B

(except B) न स्वाद्य. B: Da Ds त्वं सहामाल्यं.

— (L 8) Ks: Da क्रोधसंदीप्त (Ks: रक्त) क्रोधनः. — (L

9) Ks: Ns: B. 2. 4. 6 Ds: संरुद्ध; Ns: B: संरिप्य. Ks

दीनमातुरः; Ns: Ds: 4. 6 दीप्तमानसः; B: दीप्तलोचनः.]

30 ^a) V: B. 2. 4. 6 Dn Ds: 'दूरेण'; B: Gs: 'दूरेति.

— ^b) S: Ks: च; Ns: वि: Gs: तु (for हि). Ds: Gs: 2

रुद्धपते. — ^c) B: (except B) Da Ds: 4 जागर्तव्ये.

— ^d) Ns: जागर्त्येतानहं क्षयं.

वैशंपायन उवाच ।

तत्र तेषु श्यानेषु हिडिम्बो नाम राक्षसः ।
अविदूरे वनात्तस्माच्छालवृक्षमुपाश्रितः ॥ १
शूरो मानुषमांसादो महावीर्यो महाबलः ।
विरूपरूपः पिङ्गाक्षः करालो घोरदर्शनः ।
पिशितेषुः क्षुधार्तस्तानपश्यत यच्छ्रया ॥ २
ऊर्वाङ्गुलिः स कण्ठ्यन्धुन्वन्स्त्राशिरोरुहान् ।

जृम्भमाणो महाबक्रः पुनः पुनरवेक्ष्य च ॥ ३
दुष्टो मानुषमांसादो महाकायो महाबलः ।
आप्राय मानुषं गन्धं भगिनीमिदमब्रवीत् ॥ ४
उपपन्नधिरस्त्राय मक्षो मम मनःप्रियः ।
स्नेहसवान्प्रस्रवति जिह्वा पर्येति मे मुखम् ॥ ५
अष्टौ दंष्ट्राः सुतीक्ष्णाग्राधिरस्त्रापातदुःसहाः ।
देहेषु मज्जयिष्यामि लिङ्गेषु पिशितेषु च ॥ ६

31 *) N₁ V₁ प्राशंपतीने; Cd as in text. — *) K (except K₁) गतह्रमाः; G₁.2.3 च सेवितं; G₃ जितममाः; Cd as in text. T₃ G₃ प्रबुद्ध विजितह्रमाः. — *) Ś₁ K₁ विचलैव; Ko D₃ 'लेद'; K₂.4 Ms. Cd 'लैव'; K₃ 'स्त्राय'; T₃ G विनिश्चिस्त्र. — *) S जागर्ति स्त्र (for जज्ञा). T₃ G पतापवान्. — Cd cites the entire line 31st (v. l. पदं for पद्य).

Colophon. Major parvan: T₃ G M संभव* (for भावि*). — Sub-parvan: Ś₁ K₂.3 N₁ V₁ B Da Dn₁.n₂ D₁.2.4.5 T₁ जगृह (D₁ om. गृह) दाह (N₁.3 V₁ जगृह; B₁.5 जागृह); to it K₂.3 N₂ B₂ Dn₂.n₂ D₂.2.4.5 add सामात. — Adhy. name: Ko.4 भीमसेनप्रलयः; K₃ पवित्रप्रवासः; N₁.3 V₁ भीमजलाहरणं; Ms.-s हिडिम्बन-प्रवेशः (Ms.-s 'दाने'). — Adhy. no. (figures, words or both): B₁ 148; Dn₂ 150; Dm 153; T₁ 147; T₃ G₃ M 97; G₁.3 98; G₂.4 96. — Sloka no.: Dn 45; Ms 33. — Aggregate sloka no.: Dn 5913.

139

1 Ś₁ K₁.3 D₂.4.5 B om. उवाच. — *) N₂ तेषु वष (by transp.); T₃ G₃.3 तल्लेषु. — *) A few MSS. हिडंबो. — *) K₃ नातिदूरे. — *) S सालवृक्षं. N₁ V₁ B₁.6 D (except D₃) G₁ समाश्रितः.

2 *) Ko महाकायो (for 'वीर्यो'). N₂ V₁ B D (except D₃) T₁ महावीर्यपराक्रमः. — After 2nd, N₁ (N₂ om. lines 1-2; N₁.3 om. lines 4-5) V₁ B D (except D₃) T₁ ins.:

1516* प्राबुद्धजलधरदयामः पिङ्गाक्षो दारणाकृतिः ।
दंष्ट्राकरालवदनः पिशितेषुः क्षुधार्तितः ।
कण्ठ्यन्धुन्वन्स्त्राशिरोरुहः ।

महावृक्षगलहरणवः शङ्कुकर्णो विभीषणः ।
यच्छ्रया सानपश्यतप्राबुद्धपान्महारथात् ।

[(L. 4) Bsm Da महावृक्षगल. N₂ transp. विभीषणः and यच्छ्रया (in line 5). — With line 5 of. 2nd. — G₂.2.3 (hapl.) om. 2nd-4th. — *) T₃ G₂.5 M भीमदर्शनः. — *) Ko.4 T₃ G₃ Ms.-s सद्; N₂ V₁ B D (except D₃) G₁ च; T₁ G₁ Ms.-s स (for सद्). — *) K₃ N₂.6 D₃ अपश्यतः; K₂ अपश्यताद्; N₂ V₁ B Da Dn D₁.2.4 T₁ सानपश्यद्; T₃ G₁.4.5 M मिश्रन्म (Ms.-s 'हं') च. 3 G₂.2.3 om. 3 (of v. l. 2). — *) Some MSS. धन्वन्. N₂ वैव (for द्वाद्). — *) N₁ महद्वक्रः. — *) Ś₁ K₁.3 N₁.2.3 (by corr.) ह (for च). Ko.4 D₁.3 अवेक्षत; D₃ उदेक्षत.

4 G₁.2.3 om. 4th (of v. l. 2). — *) K₃ लक्ष्यो; N₂.3 V₁ B D (except D₃) T₁ दृष्टो; Bsm कृणोः; G₂.5 M दृष्टो (Ms. वृष्टो). K₁ N₂ V₁ B₁.3 Dn₁.n₂ D₁.3 T₃ G₃ M 'मांसस्य'; B₂.3 Da Dn₂ D₃ G₃ 'मांसस्यो'. — After 4th, Ś₁ K₃ B₂ D₃ read l. 140, 2nd, repeating it in its proper place.

5 Before 5, M ins. हिडिम्ब. — *) Some MSS. मक्षो. K₄ मे यनसेपितः; N₂ V₁ B D (except D₃) T₁ [S]यं मम सुप्रियः (N₂: सुप्रियः). — *) N₂ स्नेहस्रवं; N₂ 'जवः'; D₃ 'स्त्रायान्'; T₁ 'स्त्रायं'. Ś₁ K₃ प्रस्र (Ko.2.3 'जवन्ती'; B₂ Da प्रसर'; D₂ प्रस्रव). D₃ स्नेहास्त्रावातिप्रवणः; T₃ G विज्रतः प्रस्रतस्नेहा; M स्नेहास्त्रावं विस्प्रजति. — *) M वै (for मे). K₂ N₂.3 V₁ Bm.3 Da Dn₁.n₂ G₃ सुषं; K₃ सुषे.

6 *) G₂ दंष्ट्रा (for दंष्ट्राः). S (except T₁) सितत् (G₁.7 समा) स्तीक्ष्णाः (G₂ सुतीक्ष्णाश्च also). — *) T₁ M वतः; T₃ G₃ हतः; G₁.3 मम (for आपात). — G₂ om. 6th-8th. — *) K₃ पातयिष्यामि; G₂ M 'यिष्यन्ति'. — *) Ko.3

आक्रम्य मातुपं कण्ठमाच्छिद्य धमनीमपि ।
 उष्णं नवं प्रपास्यामि फेनिलं रुधिरं बहु ॥ ७
 गच्छ जानीहि के त्वेते शेरते यनमाश्रिताः ।
 मातुपो चलवान्गन्धो घ्राणं तर्पयतीव मे ॥ ८
 हृत्वेतान्मातुपान्सर्वानानयस्य ममान्तिकम् ।
 अस्मद्रिपयसुष्टेभ्यो नैतेभ्यो भयमस्ति ते ॥ ९
 एषां मांसानि संस्कृत्य मातुपाणां यथेष्टतः ।
 मक्षयिष्याय सहितौ कुरु तूर्णं यचो भय ॥ १०
 आतुर्वचनमाज्ञाय त्वरमापेय राक्षसी ।

जगाम तत्र यत्र सा पाण्डवा भरतर्पम ॥ ११
 ददर्श तत्र गत्वा सा पाण्डवान्पृथया सह ।
 शयानान्भीमसेनं च जाग्रतं त्वपराजितम् ॥ १२
 दृष्ट्वैव भीमसेनं सा शालस्कन्धमिवोद्वृतम् ।
 राक्षसी कामयामास रूपेणाप्रतिमं भुवि ॥ १३
 अयं श्यामो महाबाहुः सिंहस्कन्धो महाद्युतिः ।
 कम्बुश्रीवः पुष्कराक्षो मर्ता युक्तो भवेन्मम ॥ १४
 नाहं आतृवचो जातु कुर्यां क्रूरोपसंहितम् ।
 पतिल्लेहोऽतिवलाञ्छ तथा आतृसौहृदम् ॥ १५

G. 1. 2644
 B. 1. 1322 19
 K. 1. 104. 23

११. खेहेतु वि°.

7 Gs om. 7 (cf. v. 1. 6). — *) Ko Ds आच्छि (for आक्रम्य). ११ सुमि; १३ सुमि; Gs कण्ठ. — *) १३ Ko. s. s. Ds कच्छिद्य. Ks Gs Ms-s धमनीरपि; Gd as in text. — *) Ds नारं (for नवं). — *) Ks Ds युहु.

8 Gs om. 8^{ab} (cf. v. 1. 6). — *) Bz Gs Gd जु (for तु). — *) Ks दृक्षमाश्रिताः.

9 *) ११ हृ; Ms-s गावा (for हृत्वा). १३ हुमान्; Ts G Ms-s ताव्. Ts G पुताव् (for सर्वव्). — *) १३ Ks Ds आनवेह; Ks 'देति; Ts G 'वातु; M 'वेधा. १३ Ks मर्दतिकं. Ko. s. s. १३ Ds आनवेह[तिकं अम. — Ds om. 9°-10°. — *) १३ न हेभ्यो; Ko न हेभ्यो; Ks ह्यन्येभ्यो; Bs नैतेभ्यो. Bz Gz. s. अयमस्तु. १३ K (except Ks) Gd नौ.

10 Ds om. 10^{ab} (cf. v. 1. 9). — *) Ks M तेषां; Ts B ततो. १३ Ks-4 Ms-s सख्यस्य; Ms सौख्य. Ko सख्यस्य मांसानि; १३ V1 B D (Ds om.) T1 सख्यस्य मांसानि. — *) Ts B मातुपाणि. Ks विपेयता; १३ यथेष्टित्वं. — *) १३ सुतिनी (for सहि°). T G सहितौ सखयिष्यावः. — *) Ts G कुरु क्षिप्रं. — After 10, Ks १३ V1 B D (except Ds) B (Ts G M om. line 1) ina.

1517* मक्षयिष्या च मांसानि मातुपाणां प्रकाशतः ।
 नृत्वाय सखिप्रायाषां दण्डाच्छायेनकः ।
 एवमुक्ता हिडिम्बा तु हिडिम्बेन तदा वने ।

[(L. 2) १३ Bz Ds Dn1, 2 D1, 2, 4 नृत्वाय. Ts G M ततस्तुतो प्रत्ययावः प्रगीतो करताकौ. — (L. 3) Before line 3, B ins. दैर्घं. Ks १३ Ds B (except Ts) एवमुक्ता हिडिम्बेन हिडिम्बा (G1-s M 'भी' राक्षसी तदा (Ks १३ Ds तु तदा वने).]

— S cont.;

1518* आतृसौहृदं च तस्मिन्गच्छपाण्डवान्प्रति ।

11 M om. 11. — *) Ko Gs त्वरमापेय; Ks Ds T Gs 'गा व. — *) K1 यत्र यत्र (sup. in. as in text); Bz Ts Gz. s. s. (by transp.) यत्र यत्र. — *) १३ Ks. s. १३ Bz भरतर्पमा; Ko पुत्रवर्पमा; Ds पृथया सह. Ts G शेरते पाण्डवा वने.

12 *) Ko तावा सा तत्र; १३. s. V1 Bz Dn D1. s. Ts Gs तत्र सा गावा; Ts Gs. s. सा तत्र गावा (by transp.); Gs तान्तप्रगतान्. Gz. s. गावा सा दृष्टे तत्र. — Ks (hapl.) om. 12°-13°. — *) K1 Ts Gs-s M च (for तु). Ko. s. s. Dn1 Gs जाग्रतमपरा. — After 12, Ts G ins.:

1519* उपास्यमानान्भीमेन रूपवीचनवालिना ।
 सुकुमारींश्च पार्थीव व्यायामेन च कर्षितान् ।
 बुभूक्षेन संयमुक्तांश्च सदृग्मेढ्राग्रमाधिनः ।
 रौद्री सती राजपुत्राण्ड्येनोनीयप्रवर्ततेन ।

[(L. 1) Gz. s. भीमेन पारितोमेव (for the prior half). — (L. 2) Gs सुकुमारान्बुभूक्षान्. — (L. 4) Gz. s. रौद्रा सती.]

13 Ks om. 13^a (cf. v. 1. 12). — *) १३ Ks B सख्यस्यमि (G1 'सख्योपयमुक्ति); १३ V1 B D शालपोतमि. — G1 om. 13°-14°. — *) Gs स्वरूपेप्रतिमं भुवि. — After 13, B (except G1) ins.:

1520* अन्तर्गतो यनसा विन्तयामास राक्षसी ।
 14 G1 om. 14^{ab} (cf. v. 1. 13). — *) Bz गौरः श्या°. — *) १३ K1. s. सा (Ks दृवा)करूपो. — *) Ks युक्तो भर्ता (by transp.). — After 14, M (which om. 15-16) ins. line 2 of 1521* (cf. v. 1. 16).

15 M om. 15-16. — *) T Gz. s. आतृवचो; Gs आतृवचो. — *) १३ क्रूरोपसंहितं; Ts G क्रूरमसातृ. — *) Ts U पतिल्लेहः. Ks क्षिप्रं; Ks. s. १३ B (except Bz) Ds D1. s. Ts B हि (for अति). — *) १३ K1 पुनर् (for तथा). Ks Ns Gs 'संगतः; Ts Gz. s. 'संगतः (Gs m

३८

गृहर्तमिव वृत्तिश्च भवेद्भ्रातुर्ममैव च ।
 हतैरेतैरहत्वा तु मोदिष्ये श्वाश्वतीः समाः ॥ १६
 सा कामरूपिणी रूपं कृत्वा मानुषमुत्तमम् ।
 उपतस्थे महाबाहुं भीमसेनं शनैः शनैः ॥ १७
 विलज्जमानेव लता दिव्याभरणभूषिता ।
 सितपूर्वमिदं वाक्यं भीमसेनमथाब्रवीत् ॥ १८
 कुतस्त्वमसि संप्राप्तः कश्चासि पुरुषर्षभ ।
 क इमे शेरते चेह पुरुषा देवरूपिणः ॥ १९
 केन च बृहती श्यामा सुकुमारी तवानघ ।
 शेते वनमिदं प्राप्य विश्वस्ता खगृहे यथा ॥ २०

as in text).

16 M om. 16 (cf. v. 1. 15). — ^a) Ks N1.s अविः
 Dn T1 Gs. ९ दृढ (for हृद्य). S1 वा वृत्तिरः Ks. ६ Bs
 वृत्तिस्तु. K1. ४ ममैव हिः Ks Bs Ds ममावि च. G1-4
 गृहर्तमिव चानेन (Gs आयां च; Gs चापादे) प्राप्तुयां वृत्ति-
 सुत्तमां (Gs वृत्तिरुत्तमां). — ^b) Ds दृष्टैरः and अश्वरा (for
 हतैरः and अहत्वा respectively). T1 Gs अहं नैव (for
 अहत्वा तु). G1-4 भ्राता त्वं वने रम्ये (Gs वनेनेव; Gs
 अनेनेह). — ^c) Ds रोदिष्ये. G1-4 बहुलाः समाः. — T
 G ins. after 16: M (om. line 1), after 14:

1521* हिडिम्बी तु महारौद्रा तदा भरतसत्तम ।

उत्तम्य राक्षसं रूपं मानुषं रूपमास्थिता ।

17 Before 17, T1 Gs. ९ ins. वैरां. — ^a) S कृत्वा
 मदनमोहिता (G1 'तं'; cf. 1521*. — ^b) S1 K1. २. ४
 संमतस्थे. Ks. ९ N1.s S (except T1) महाभारतं. — ^c) S
 अभिमिता (G1.s मनोहरा; Ms अतंत्रिता). — After 17, S
 ins. (M om. from line 3 onward):

1522* हन्तिवाकारद्विशला सुपासपेठनैः शनैः ।

विनम्यमानेव लता सर्वामरणभूषिता ।

शनैः शनैः स तां भीमः समीपमुपसर्पतीम् ।

वीक्षमाणखदपदयत्तन्वीं वीनपयोधराम् ।

चन्द्राननां पद्मेनां नीलकुञ्जितभूषणम् ।

कृष्णां सुपाण्डुरैर्दन्तैर्विभोर्धौ चारुदर्वानाम् ।

दृष्ट्वा तां रूपसंपदां भीमो विस्मयमागतः ।

उपचारिगुणैर्बुधैः कालितैर्हस्तसंस्थितैः ।

समीपमुपसंप्राप्य भीमस्त्राय वरानना ।

यस्य यचनवैलासमिदं श्रोत्राच पाण्डवम् ।

[(L. 1) T1 G1.s उचिताकारं. — (L. 2) — (var.)

18*. T1 G1.s विनम्यमाना ललना. — (L. 3) G1 G2 वृत्तं

(for स तां). — (L. 4) Gs वीक्ष्यमाणं तया. — (L. 6)

नेदं जानाति. गहनं वनं राक्षससेवितम् ।
 वसति ह्यत्र पापात्मा हिडिम्बो नाम राक्षसः ॥ २१
 तेनाहं प्रेषिता आत्रा दुष्टभावेन रक्षसा ।
 विमलक्षयिता मांसं शुष्माकममरोपमम् ॥ २२
 साहं त्वामभिसंप्रेक्ष्य देवगर्भसमप्रभम् ।
 नान्यं भर्तारमिच्छामि सत्यमेतद्विविम्बे ते ॥ २३
 एतद्विज्ञाय धर्मज्ञं युक्तं मयि समाचर ।
 कामोपहतचित्ताङ्गीं भजमानां भजस्व माम् ॥ २४
 श्राख्येऽहं त्वां महाबाहो राक्षसात्पुरुषादकात् ।
 वत्स्यावो गिरिदुर्गेषु भर्ता भव ममानघ ॥ २५

Gs वक्षेः (for दन्तैः). — (L. 8) T1 G1.s ललितैरः T1
 हावसंस्थितैः; G1 हावसमिदं; Gs हावः; Gs भावः. — (L.
 9) G1.s जीवं साध. T1 वरांगमा. — (L. 10) T1 जीवं
 श्रोत्राच कामिनी.]

18 S repeats 18*; cf. 1522*. — ^a) Ks विपज
 मनेव; M विना (Ms. 'न')म्. Ks. ६ Bs Ds. ९ तदा;
 K1.s च सा; N1s Ds नतरा; B1m सती (for लता). N1s V1
 Dn D1.s लज्जमानेव ललना; B1 संलज्जमाना ललना; T G
 लज्जया नम्यमानेव. — ^b) T D सती.

19 Before 19, M ins. हिडिम्बी. — ^a) Ks पुरुषोत्तमः
 Gs भरतः. — ^b) G1.s हने के (by transp.). — ^c) S1
 K1 दिव्यरूपिणः.

20 ^a) N1 का येयं; N1s कयं च. N1s V1 B D (except
 Ds) T Gs-4 के (for च). — ^b) K (except K1) Ds M
 तपानघ (K1 Ds 'या'); G1 तदा. — ^c) Gs प्राज्ञः.
 — ^d) Ks विदग्धा; Ds 'पद्मा. Gs खगृहेनियव.

21 ^a) Ks नेयं; Gs हनं. S1 K1 जानासि; T1 G1.s
 M 'नीयः; G1.s 'नीदि. — ^b) Ks-4 Ds दुष्टात्मा; Gs दापो
 हि. — ^c) MES. (indiscriminately) हिडिम्बो and हिडिम्बो.

22 ^a) B1 (m as in text). २. ३. ४. ५. ६. ७. ८. ९. १०. ११. १२. १३. १४. १५. १६. १७. १८. १९. २०. २१. २२. २३. २४. २५. २६. २७. २८. २९. ३०. ३१. ३२. ३३. ३४. ३५. ३६. ३७. ३८. ३९. ४०. ४१. ४२. ४३. ४४. ४५. ४६. ४७. ४८. ४९. ५०. ५१. ५२. ५३. ५४. ५५. ५६. ५७. ५८. ५९. ६०. ६१. ६२. ६३. ६४. ६५. ६६. ६७. ६८. ६९. ७०. ७१. ७२. ७३. ७४. ७५. ७६. ७७. ७८. ७९. ८०. ८१. ८२. ८३. ८४. ८५. ८६. ८७. ८८. ८९. ९०. ९१. ९२. ९३. ९४. ९५. ९६. ९७. ९८. ९९. १००. १०१. १०२. १०३. १०४. १०५. १०६. १०७. १०८. १०९. ११०. १११. ११२. ११३. ११४. ११५. ११६. ११७. ११८. ११९. १२०. १२१. १२२. १२३. १२४. १२५. १२६. १२७. १२८. १२९. १३०. १३१. १३२. १३३. १३४. १३५. १३६. १३७. १३८. १३९. १४०. १४१. १४२. १४३. १४४. १४५. १४६. १४७. १४८. १४९. १५०. १५१. १५२. १५३. १५४. १५५. १५६. १५७. १५८. १५९. १६०. १६१. १६२. १६३. १६४. १६५. १६६. १६७. १६८. १६९. १७०. १७१. १७२. १७३. १७४. १७५. १७६. १७७. १७८. १७९. १८०. १८१. १८२. १८३. १८४. १८५. १८६. १८७. १८८. १८९. १९०. १९१. १९२. १९३. १९४. १९५. १९६. १९७. १९८. १९९. २००. २०१. २०२. २०३. २०४. २०५. २०६. २०७. २०८. २०९. २१०. २११. २१२. २१३. २१४. २१५. २१६. २१७. २१८. २१९. २२०. २२१. २२२. २२३. २२४. २२५. २२६. २२७. २२८. २२९. २३०. २३१. २३२. २३३. २३४. २३५. २३६. २३७. २३८. २३९. २४०. २४१. २४२. २४३. २४४. २४५. २४६. २४७. २४८. २४९. २५०. २५१. २५२. २५३. २५४. २५५. २५६. २५७. २५८. २५९. २६०. २६१. २६२. २६३. २६४. २६५. २६६. २६७. २६८. २६९. २७०. २७१. २७२. २७३. २७४. २७५. २७६. २७७. २७८. २७९. २८०. २८१. २८२. २८३. २८४. २८५. २८६. २८७. २८८. २८९. २९०. २९१. २९२. २९३. २९४. २९५. २९६. २९७. २९८. २९९. ३००. ३०१. ३०२. ३०३. ३०४. ३०५. ३०६. ३०७. ३०८. ३०९. ३१०. ३११. ३१२. ३१३. ३१४. ३१५. ३१६. ३१७. ३१८. ३१९. ३२०. ३२१. ३२२. ३२३. ३२४. ३२५. ३२६. ३२७. ३२८. ३२९. ३३०. ३३१. ३३२. ३३३. ३३४. ३३५. ३३६. ३३७. ३३८. ३३९. ३४०. ३४१. ३४२. ३४३. ३४४. ३४५. ३४६. ३४७. ३४८. ३४९. ३५०. ३५१. ३५२. ३५३. ३५४. ३५५. ३५६. ३५७. ३५८. ३५९. ३६०. ३६१. ३६२. ३६३. ३६४. ३६५. ३६६. ३६७. ३६८. ३६९. ३७०. ३७१. ३७२. ३७३. ३७४. ३७५. ३७६. ३७७. ३७८. ३७९. ३८०. ३८१. ३८२. ३८३. ३८४. ३८५. ३८६. ३८७. ३८८. ३८९. ३९०. ३९१. ३९२. ३९३. ३९४. ३९५. ३९६. ३९७. ३९८. ३९९. ४००. ४०१. ४०२. ४०३. ४०४. ४०५. ४०६. ४०७. ४०८. ४०९. ४१०. ४११. ४१२. ४१३. ४१४. ४१५. ४१६. ४१७. ४१८. ४१९. ४२०. ४२१. ४२२. ४२३. ४२४. ४२५. ४२६. ४२७. ४२८. ४२९. ४३०. ४३१. ४३२. ४३३. ४३४. ४३५. ४३६. ४३७. ४३८. ४३९. ४४०. ४४१. ४४२. ४४३. ४४४. ४४५. ४४६. ४४७. ४४८. ४४९. ४५०. ४५१. ४५२. ४५३. ४५४. ४५५. ४५६. ४५७. ४५८. ४५९. ४६०. ४६१. ४६२. ४६३. ४६४. ४६५. ४६६. ४६७. ४६८. ४६९. ४७०. ४७१. ४७२. ४७३. ४७४. ४७५. ४७६. ४७७. ४७८. ४७९. ४८०. ४८१. ४८२. ४८३. ४८४. ४८५. ४८६. ४८७. ४८८. ४८९. ४९०. ४९१. ४९२. ४९३. ४९४. ४९५. ४९६. ४९७. ४९८. ४९९. ५००. ५०१. ५०२. ५०३. ५०४. ५०५. ५०६. ५०७. ५०८. ५०९. ५१०. ५११. ५१२. ५१३. ५१४. ५१५. ५१६. ५१७. ५१८. ५१९. ५२०. ५२१. ५२२. ५२३. ५२४. ५२५. ५२६. ५२७. ५२८. ५२९. ५३०. ५३१. ५३२. ५३३. ५३४. ५३५. ५३६. ५३७. ५३८. ५३९. ५४०. ५४१. ५४२. ५४३. ५४४. ५४५. ५४६. ५४७. ५४८. ५४९. ५५०. ५५१. ५५२. ५५३. ५५४. ५५५. ५५६. ५५७. ५५८. ५५९. ५६०. ५६१. ५६२. ५६३. ५६४. ५६५. ५६६. ५६७. ५६८. ५६९. ५७०. ५७१. ५७२. ५७३. ५७४. ५७५. ५७६. ५७७. ५७८. ५७९. ५८०. ५८१. ५८२. ५८३. ५८४. ५८५. ५८६. ५८७. ५८८. ५८९. ५९०. ५९१. ५९२. ५९३. ५९४. ५९५. ५९६. ५९७. ५९८. ५९९. ६००. ६०१. ६०२. ६०३. ६०४. ६०५. ६०६. ६०७. ६०८. ६०९. ६१०. ६११. ६१२. ६१३. ६१४. ६१५. ६१६. ६१७. ६१८. ६१९. ६२०. ६२१. ६२२. ६२३. ६२४. ६२५. ६२६. ६२७. ६२८. ६२९. ६३०. ६३१. ६३२. ६३३. ६३४. ६३५. ६३६. ६३७. ६३८. ६३९. ६४०. ६४१. ६४२. ६४३. ६४४. ६४५. ६४६. ६४७. ६४८. ६४९. ६५०. ६५१. ६५२. ६५३. ६५४. ६५५. ६५६. ६५७. ६५८. ६५९. ६६०. ६६१. ६६२. ६६३. ६६४. ६६५. ६६६. ६६७. ६६८. ६६९. ६७०. ६७१. ६७२. ६७३. ६७४. ६७५. ६७६. ६७७. ६७८. ६७९. ६८०. ६८१. ६८२. ६८३. ६८४. ६८५. ६८६. ६८७. ६८८. ६८९. ६९०. ६९१. ६९२. ६९३. ६९४. ६९५. ६९६. ६९७. ६९८. ६९९. ७००. ७०१. ७०२. ७०३. ७०४. ७०५. ७०६. ७०७. ७०८. ७०९. ७१०. ७११. ७१२. ७१३. ७१४. ७१५. ७१६. ७१७. ७१८. ७१९. ७२०. ७२१. ७२२. ७२३. ७२४. ७२५. ७२६. ७२७. ७२८. ७२९. ७३०. ७३१. ७३२. ७३३. ७३४. ७३५. ७३६. ७३७. ७३८. ७३९. ७४०. ७४१. ७४२. ७४३. ७४४. ७४५. ७४६. ७४७. ७४८. ७४९. ७५०. ७५१. ७५२. ७५३. ७५४. ७५५. ७५६. ७५७. ७५८. ७५९. ७६०. ७६१. ७६२. ७६३. ७६४. ७६५. ७६६. ७६७. ७६८. ७६९. ७७०. ७७१. ७७२. ७७३. ७७४. ७७५. ७७६. ७७७. ७७८. ७७९. ७८०. ७८१. ७८२. ७८३. ७८४. ७८५. ७८६. ७८७. ७८८. ७८९. ७९०. ७९१. ७९२. ७९३. ७९४. ७९५. ७९६. ७९७. ७९८. ७९९. ८००. ८०१. ८०२. ८०३. ८०४. ८०५. ८०६. ८०७. ८०८. ८०९. ८१०. ८११. ८१२. ८१३. ८१४. ८१५. ८१६. ८१७. ८१८. ८१९. ८२०. ८२१. ८२२. ८२३. ८२४. ८२५. ८२६. ८२७. ८२८. ८२९. ८३०. ८३१. ८३२. ८३३. ८३४. ८३५. ८३६. ८३७. ८३८. ८३९. ८४०. ८४१. ८४२. ८४३. ८४४. ८४५. ८४६. ८४७. ८४८. ८४९. ८५०. ८५१. ८५२. ८५३. ८५४. ८५५. ८५६. ८५७. ८५८. ८५९. ८६०. ८६१. ८६२. ८६३. ८६४. ८६५. ८६६. ८६७. ८६८. ८६९. ८७०. ८७१. ८७२. ८७३. ८७४. ८७५. ८७६. ८७७. ८७८. ८७९. ८८०. ८८१. ८८२. ८८३. ८८४. ८८५. ८८६. ८८७. ८८८. ८८९. ८९०. ८९१. ८९२. ८९३. ८९४. ८९५. ८९६. ८९७. ८९८. ८९९. ९००. ९०१. ९०२. ९०३. ९०४. ९०५. ९०६. ९०७. ९०८. ९०९. ९१०. ९११. ९१२. ९१३. ९१४. ९१५. ९१६. ९१७. ९१८. ९१९. ९२०. ९२१. ९२२. ९२३. ९२४. ९२५. ९२६. ९२७. ९२८. ९२९. ९३०. ९३१. ९३२. ९३३. ९३४. ९३५. ९३६. ९३७. ९३८. ९३९. ९४०. ९४१. ९४२. ९४३. ९४४. ९४५. ९४६. ९४७. ९४८. ९४९. ९५०. ९५१. ९५२. ९५३. ९५४. ९५५. ९५६. ९५७. ९५८. ९५९. ९६०. ९६१. ९६२. ९६३. ९६४. ९६५. ९६६. ९६७. ९६८. ९६९. ९७०. ९७१. ९७२. ९७३. ९७४. ९७५. ९७६. ९७७. ९७८. ९७९. ९८०. ९८१. ९८२. ९८३. ९८४. ९८५. ९८६. ९८७. ९८८. ९८९. ९९०. ९९१. ९९२. ९९३. ९९४. ९९५. ९९६. ९९७. ९९८. ९९९. १०००. १००१. १००२. १००३. १००४. १००५. १००६. १००७. १००८. १००९. १०१०. १०११. १०१२. १०१३. १०१४. १०१५. १०१६. १०१७. १०१८. १०१९. १०२०. १०२१. १०२२. १०२३. १०२४. १०२५. १०२६. १०२७. १०२८. १०२९. १०३०. १०३१. १०३२. १०३३. १०३४. १०३५. १०३६. १०३७. १०३८. १०३९. १०४०. १०४१. १०४२. १०४३. १०४४. १०४५. १०४६. १०४७. १०४८. १०४९. १०५०. १०५१. १०५२. १०५३. १०५४. १०५५. १०५६. १०५७. १०५८. १०५९. १०६०. १०६१. १०६२. १०६३. १०६४. १०६५. १०६६. १०६७. १०६८. १०६९. १०७०. १०७१. १०७२. १०७३. १०७४. १०७५. १०७६. १०७७. १०७८. १०७९. १०८०. १०८१. १०८२. १०८३. १०८४. १०८५. १०८६. १०८७. १०८८. १०८९. १०९०. १०९१. १०९२. १०९३. १०९४. १०९५. १०९६. १०९७. १०९८. १०९९. ११००. ११०१. ११०२. ११०३. ११०४. ११०५. ११०६. ११०७. ११०८. ११०९. १११०. ११११. १११२. १११३. १११४. १११५. १११६. १११७. १११८. १११९. ११२०. ११२१. ११२२. ११२३. ११२४. ११२५. ११२६. ११२७. ११२८. ११२९. ११३०. ११३१. ११३२. ११३३. ११३४. ११३५. ११३६. ११३७. ११३८. ११३९. ११४०. ११४१. ११४२. ११४३. ११४४. ११४५. ११४६. ११४७. ११४८. ११४९. ११५०. ११५१.

अन्तरिक्षचरा ह्यसि कामतो विचरामि च ।

अतुलामाशुहि प्रीतिं तत्र तत्र मया सह ॥ २६

भीम उवाच ।

मातरं भ्रातरं ज्येष्ठं कनिष्ठानपरानिमान् ।

परित्यजेत् को न्ययः प्रभवन्निव राक्षसि ॥ २७

को हि सुप्तानिमान्प्रादन्दच्चा राक्षसभोजनम् ।

मातरं च नरो गच्छेत्कामार्त इव मदधिः ॥ २८

राक्षस्युवाच ।

यत्ते प्रियं तत्करिष्ये सर्वानेतान्प्रबोधय ।

इति भीमहामारते आदिपर्वणि एकोनचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३९ ॥

मोक्षयिष्यामि वः कामं राक्षसात्पुरुषादकात् ॥ २९

भीम उवाच ।

सुखसुप्तान्ने आदन्मातरं चैव राक्षसि ।

न मयाद्विषयिष्यामि आतुस्तव दुरात्मनः ॥ ३०

न हि मे राक्षसा मीरु सोढुं शक्ताः पराक्रमम् ।

न मनुष्या न गन्धर्वा न यक्षश्चरुलोचने ॥ ३१

गच्छ वा तिष्ठ वा भद्रे यद्वापीच्छसि तत्कुरु ।

तं वा प्रेषय तन्वञ्चि आतुरं पुरुषादकम् ॥ ३२

G. 1. 529
B. 1. 132, 82
C. 1. 134, 80

— *) = 29^d. — *) K (except Ks) Ns Gs वत्सामो;
M 'सि. Ts G (except Gs) 'अशेषु. — *) Ts G अतो
एवं नम चापय. — After 25, T ins.

1523* हृद्यसि वीर भद्रं ते मा मा प्राणान्विहासिषुः ।
एषा ह्यहं परित्यक्ता न जीवेयमरिंदम ।

[(L. 1) Gs नम प्राणान्. Gs विहासिषुः. Ts मा
प्राणान्मो विहासिषुः. — (L. 2) Gs एषास्त्वहं.]

26 *) Ns V B D (except Ds) Ts 'वरी (for
'वरा). S (except Ts Gs) वासि. — *) Ks Ds अहं
(for व). S (except Ts) कामरूपधरापि च. — *) Ds
अचछा. S Ks, 2, 4 Ds Ds प्रासुहि.

27 Ss Ks भीमसेनः; Ns V B D (except Ds)
भीमसेन उ'; B भीमः. — Ss Ks (hapl.) om. 27^a-29^d
and भीम उ' (before 30). — After the ref., S ins.:

1524* एष ज्येष्ठो नम भ्राता नान्यः परमको गुरुः ।
अनिविष्टश्च नार्हं परिधिषां कथं वन ।

[(L. 1) Ts परमतो गुरुः. — (L. 2) Gs अनिर्विष्टश्च;
Gs अनिर्विष्णं; Gs अनिविष्ट'; Gs अतिमिष्ट'. Gs अनिविष्ट-
कथनं नार्हः. Gs, 2, 4, 5 परिधिषां; Gs 'वित्वा.]

*) Ns B Ds Ds अपरानपि; Ts Gs अपराजितान्.
Ns, 5 कनीय (Ns 'वो'सोपरानिमान्; V Ds, 2, 3 सुख-
सुप्तान्कथं विमान्. — *) Ks Gs, 2 M परित्यजति; Ts Gs-6
'त्यजेद्भि. — *) Ks प्रमादादिः; Ns V Ds Ds Ts
प्रभवन्निव; Ts M मयादपि च.

28 Ss Ks Da om. 28 (cf. v. 1. 37). — *) Gs 3
सुखसुप्तान्. K (Ks om.) Ns, 3 वने आवन्. — *) Ms
तथा गच्छेत्. — *) Ns, 5 कामार्थमिव (Ns 'हृ' त(Ns
नविष्णः. — S ins. after 28 (M om. all but line 1):

1525* राक्षसी ।

एवं त्वां मोक्षयिष्यामि सह माया परंतप ।

सोदरात्पुत्रैर्तोस्तवमारोह जघनं मम ।

भीमः ।

नार्हं जीवितुमाप्तं भावदुस्सुख्य राक्षसि ।

यथागतं प्रजेका त्वं विप्रियं मे प्रभापसे ।

[(L. 1) Ms-6 अहं त्वां. — (L. 4) Ts Gs, 5 यथागतं
प्रजेका हि.]

29 Ss Ks M om. 29 (cf. v. 1. 27). — Ts Gs
राक्षसी; Ts Gs-6 हिडिंबी (all om. उवाच). — *) Ts M
न तेषां चिकीर्षामि. — *) Ks Gs विप्रियं; Ks त्विषोष मे.
— *) Ns V B D (except Ds, 5) Ts अहं (for वः).
— *) = 25^a.

30 Ko, 2 Ns, 2 V B Ds, 2 Ds, 2 भीमसेन उ'; T
G भीमः (om. उ'); Ss Ks, 4 M om. the ref. (cf. v. 1.
27). — Ts G transp. 30^a and 30^d. — *) S
(except Ts) इमान् (for वने). — *) M राक्षसा-
— After 30^a, M ins. भीमः. — *) Gs न विष्णो.

31 *) Ts G शक्ताः सोढुं (by transp.). — *) Ds
चारुहासिनि.

32 *) B राक्षसं.

Colophon om. in B. — Major parvan: Ts G M
संभव' (for आदि). — Sub-parvan: Ss Ks, 5 Ns V
Bs, 2, 3 Da Ds, 2, 3 Ds, 2, 4, 5 Ts हिडिंबवध. — Adhy.
name: Ko हिडंबागमः; Ks हिडंबागमनं; Ns, 5 V Ts
भीमहिडिंबा(Ts 'राक्षस'संवादः; Gs हिडिंबसंवादः; Gs
हिडिंबप्रयोगः. — Adhy. no. (figures, words or both):
Dns 151; Dam 154; Ts 148; Ts Gs, 5 M 98; Gs, 5
99; Gs, 4 97. — S'loka no.: Ds 34 (Dp, 37);
Ms 33.

१४०

वैशंपायन उवाच ।

तां विदित्वा चिरगतां हिडिम्बो राक्षसेश्वरः ।
 अवतीर्य द्रुमाचसादाजगामाथ पाण्डवान् ॥ १
 लोहिताक्षो महाबाहुरूर्ध्वकेशो महाबलः ।
 मेघसंघातवर्ष्मा च तीक्ष्णदंष्ट्रोऽञ्जलाननः ॥ २
 तमापतन्तं दृष्ट्वैव तथा विकृतदर्शनम् ।
 हिडिम्बोवाच चित्रस्ता भीमसेनमिदं वचः ॥ ३
 आपतत्येष दुष्टात्मा संकुद्धः पुरुषादकः ।
 त्वामहं आरुभिः सार्धं यद्ववीमि तथा कुरु ॥ ४

140

1 Śi K₁.s Ds S om. उवाच. — ^a) Śi K₁ T₁ G₁ नाम राक्षसः (cf. 1. 139. 1); G₁ राक्षसोत्तमः. — ^b) Ns द्रुमावसाद्. — ^c) Ns V₁ B₁.s Dn आगु (for अथ).

2 ^b) K₁ भयानकः; Ns V₁ B (except B₁) D (except D₁.s) T₁ महामनः. — For 2nd, cf. v. l. 1, 139, 4 also. — ^c) Śi M₁.s "संकाशवर्ष्मा (Ds वर्णश्च) च; T₁ G "हयामो महावर्ष्मा; Gd as in text. — ^d) Ns V₁ B D (except D₁) T₁ द्रो भयानकः. — After 2, S ins.:

1526^a तलं सहेन संहस्य बाहू विक्षिप्य चासकृद् ।

उद्धतनेत्रः संकुद्धो दन्तावपन्नेषु विमिषपद् ।

[(L 1) G₁.s विलोक्यै; M चोरिक्षिप्य. — (L 2) T₁ निष्कपद्; G₁.s. M निष्कपद्.]

Thereafter T G₁.s.4-s read (for the first time) 17^{ab} (v. l. कोपसे) and then cont.:

1527^a न विभेति हिडिम्बो च प्रेषिता किमनागतः ।
 (which is a v. l. of 17^{ab}). — After 1526^a, G₁ ins. 1531^a (cf. v. l. 20).

3 G₁ (hapl. om. 3-20. Before 3, T G₁.s ins. वैशंप. — ^a) T₁ G₁.s तमावतं तु. — ^b) S (except T₁; G₁ om.) तयारुपं भयंकरं (M₁.s भयानकं). — Before 3rd, D₁ ins. राक्षस्युवाच. — ^c) B (except T₁; G₁ om. हिडिम्बो (for हिडिम्बा). D₁ विमलनेत्रा सुसुधी.

4 G₁ om. 4 (cf. v. l. 3). Before 4, K₁ ins. राक्षस्युः. M₁.s हिडिम्बी. — ^a) K₁ T₁ G₁.s एव (for एव). — ^b) N₁.s V₁ B D (except D₁) साहै रत्वाः T G (G₁ om.) त्वं चापि (for स्वामहं).

अहं कामगमा वीर रक्षोबलसमन्विता ।
 आरुहेमां भम श्रोणीं नेष्यामि त्वां विहायसा ॥ ५
 प्रबोधयैनान्संसुप्तान्मातरं च परंतप ।
 सर्वानेव गमिष्यामि गृहीत्वा वो विहायसा ॥ ६
 भीम उवाच ।

मा मैस्त्वं विपुलश्रोणि नैप कश्चिन्मयि खिते ।
 अहमेनं हनिष्यामि प्रेषन्त्यास्ते सुमच्यमे ॥ ७
 नायं प्रतिबलो भीरु राक्षसापसदो भम ।
 सोढुं युधि परिस्पन्दमथवा सर्वराक्षसाः ॥ ८

5 G₁ om. 5 (cf. v. l. 3). — ^a) K₁ N₁.s भीमः; K₁ भीरुः T₁ G (G₁ om.) वैव (for वीर). — ^b) S (except T₁; G₁ om.) आरुहेमां. N₁s आरुहेमं भम दृष्टं. — ^c) K₁ N₁s D₁ वयिष्ये त्वां. B₁ M D₁ M₁ विहायसे.

6 K₁ M (hapl. om. 6; G₁ om. 6 (cf. v. l. 3). — ^a) B (except B₁) D₁ एतावत् (for एताव्). T₁ (G₁ om.) सोदवाच (for संसुप्ताव्). — ^b) T₁ G (G₁ om.) नरपेभ (for परं). — ^c) Śi विनेः; K₁ N₁s नयिः G₁ ग्रहीः (for गमिः). K₁ "नेवाय नेष्यामि. — ^d) D विबोधयैः D₁ नयिष्ये वो (for एतावत्वा वो). N₁ विहायसाः; N₁ B (except B₁) D₁ D₁.4 T₁ नमः प्रति. T₁ G (G₁ om.) गृहीत्वा च (G₁.d; G₁ द्यो) मसकवय.

7 G₁ om. 7 (cf. v. l. 3). Śi K₁ भीमसेनः; K₁ D₁ S (G₁ om.) भीमः; K₁ भीमसेन द". — ^a) Śi K₁.s.4 N₁s प्रयुक्तः; K₁ V₁ D₁ D₁ T₁ प्रयुक्तुः. — ^b) K₁.s.4 D₁ T₁ G₁.s.4.6 देव हिडिम्बुः. — After 7^{ab}, Śi K₁ N₁s B₁.s D₁ D₁.s ins.:

1528^a हिंसितुं शक्यादक्ष इति मे निश्चिता मतिः ।

[K₁.s निश्चिता मतिः. K₁ prior half corrupt. K₁ "शक्यात्पापो राक्षसस्त्विति मे मतिः. D₁ शक्यात्पापाः.]
 — On the other hand, D₁ ins. after 7^{ab}:

1529^a पुताम्बापयितुं शक्नो देवो वा दानवीर्यमि वा ।
 — ^a) G₁.s वयिष्यामि. — ^b) K₁ T₁ G (G₁ om.) पश्येत्ताले. M₁ नायं प्रतिबलो भम (cf. 8th).

8 G₁ om. 8 (cf. v. l. 3). — ^a) K₁ D₁ दाह (D₁ "वामपयको क्षेप (D₁ भीरु); M₁ बहं न सहते भीर. — ^b) D₁ S (G₁ om.) "सापराद्धो. — ^c) D₁ सोयं. N₁

पश्य बाह सुवृत्तौ मे हस्तिहस्तनिभाविमौ ।
 ऊरु परिषंकाशौ संहतं चाप्युरो मम ॥ ९
 विक्रमं मे यथेन्द्रस्य साद्य द्रक्ष्यसि शोभने ।
 भावमंस्थाः पृथुश्रोणि मत्वा मामिह मानुषम् ॥ १०
 हिडिम्बोवाच ।
 नावमन्ये नरव्याघ्र त्वामहं देवरूपिणम् ।
 दृष्टापदानस्तु मया मानुषेष्वेव राक्षसः ॥ ११
 वैशंपायन उवाच ।
 तथा संजल्पतस्तस्य भीमसेनस्य भारत ।
 वाचः शुश्राव ताः क्रुद्धो राक्षसः पुरुपादकः ॥ १२
 अवलम्बणस्तस्माद्य हिडिम्बो मानुषं वधुः ।

सृग्दामपरितिशिखं समग्रेन्दुनिभाननम् ॥ १३
 सुभ्रूनासाक्षिकेशान्तं सुकुमारनखत्वचम् ।
 सर्वाभरणसंयुक्तं सुवृक्षाम्बरवाससम् ॥ १४
 तां तथा मानुषं रूपं विभर्तौ सुमनोहरम् ।
 पुंस्कार्मां शङ्कमानस्य चुक्रोध पुरुपादकः ॥ १५
 संक्रुद्धो राक्षसस्तस्या भगिन्याः कुरुसत्तम ।
 उत्फाल्य विपुले नेत्रे ततस्तामिदमब्रवीत् ॥ १६
 को हि मे भोक्तुकामस्य विघ्नं चरति दुर्मतिः ।
 न विमेषि हिडिम्बे किं मत्कोपाद्विप्रमोहिता ॥ १७
 धिक्त्वामसति पुंस्कारमे मम विम्रियकारिणि ।
 पूर्वेषां राक्षसेन्द्राणां सर्वेषामपशुशक्तिरि ॥ १८

G. 1. 927r, 18
 K. 1. 153r, 18
 K. 1. 153r, 20

Ds M शक्तः; Ts Gs सम (for दुषि). Ms परं हंष्टु.
 — 9) T G (Gs om.) कषाकाः (for अर्या).
 Gs om. 9 (cf. v. 1. 3). — *) Ns विवृत्तौ.
 — *) Ko Ns. 'निमानुजौ; Ks 'इक्षोपमाविमौ; S
 (except T1; Gs om.) 'इक्षोपमौ शुनौ (Gs शुने; Gs
 जुजौ). — *) Ns संपातं. K1s N V1 M D (except Ds)
 T1 M महत् (for सम).
 10 Gs om. 10 (cf. v. 1. 3). — *) Ds Gs. 2 M
 महैन्द्रस्य. — *) Ks Ds साक्षाद्; S (except T1; Gs om.)
 पथा (for साक्षाद्). — *) Ns 'ह साक्षाद्.
 11 Gs om. 11 (cf. v. 1. 3). Ko. 1s हिडिंबा; Ts M
 (Gs om.) M हिडिंबी (Ms राक्षसी); Ks T1 om. the ref.
 — *) Gs नरेश्वर. — *) Ks मत्वा त्वां देव. — *) Ko
 दृष्टा युवानस्तु; Ks Bsm Ds दृष्टावदासत् (Bsm 'मास;
 Ds 'नस; Ds 'न) तु; Ks दृष्टावदानासत्; Ks V1 Bsm. 2s
 Ds Ds. 2 दृष्टभावा (Bsm 'वा)स्तु; N B1s दृष्टा (Ns 'दृष्टा)
 दानं (B1s 'नस) तु; Da S (Gs om.) 'व' (Da T1
 'व) दानास्तु. — *) Ks अथ; Ks Bsm Da D1 T G (Gs
 om.) दृष्ट (for वृष्ट). Ks Bsm. 2s Da S (Gs om.) राक्षसाः.
 Ko राक्षसश्चैव मानवाः.
 12 Gs om. 12 (cf. v. 1. 3). S1 K1 Ds S om.
 उवाच (Gs om. the ref.). — *) Ns Ds. 2s Ts Gs. 2s M
 सया. Ns संजल्पमानस्य. — *) Gs. 2s Ms वचः. Ts G
 (Gs om.) शुल्या ततः; Ms शुल्याभ्यधावः; Ms-s शुल्या च
 Ms तु) ताः. Ks तद् (for ताः). S1 Ko. 2s Ns शुनौ;
 Ks श्रुतौ (for क्रुद्धौ). — *) Gs पुरुपादकति.
 13 Gs om. 13 (cf. v. 1. 3); Gs om. 13^{ab}.

— *) Ko Ds निरीक्षमाणस्य. Ks Ms तस्यास्तु; Ks Ds
 सत्यास्तु. — Ko om. 13^a-15^a. — *) Ds M 'सित्ता; Ts
 Gs. 2s 'भूपित (Gs 'पण) सित्ता. — *) Ks संश्लेषु; Ds
 'शुभाननौ; S (except T1; Gs om.) 'निमाननौ.
 14 Ko Gs. 2s om. 14 (cf. v. 1. 3, 13). — *) Ds Ts
 Gs. 2s Ms. 2s 'केषांतां. — *) Ks 'पण; Ks 'पक्ष; S
 (except T1; Gs om.) 'युक्ता. — *) S1 K1 Ns
 सुवृक्षमांतर'; Ks-s Bs Ds 'हमोत्तर'; Ns सुवृक्षं तदु';
 S (except T1; Gs om.) 'भारिणी.
 15 Gs om. 15; Gs om. 15^{ab}; Ko om. 15^a (cf. v.
 1. 3, 13). — *) S (except T1; Gs om.) भगिनी (for
 तां तथा). Ns 'वं कल्प. — *) Ts Gs. 2s Ms-s 'हरां; Ms
 'रमा. — After 15^{ab}, S (except T1; Gs om.) ins.;
 1530* स दत्तांश्रतस्यस्य भीमस्य पुरुपादकः ।
 — *) Gs शुकोदा; Gs 'कोप. S (except T1; Gs om.)
 स निशाचरः.
 16 Gs om. 16 (cf. v. 1. 3). — *) Ts Gs. 2s Ms तत्र;
 Gs Ms तस्य; Ms-s तं च (for तस्य). — *) Ts Gs. 2s M
 तां (Ms-s तावद्) दृष्टा; (for मति). S1 मरतपक्ष; Ks-s
 पुरुपादकः (for कुल). — *) S (Gs om.) विष्कार्य; Cd
 उत्फाल्य (as in text). Ks विकटे ने. — *) Ko Ds M
 भगिनी; Ns ततस्तान्; Gs हिडिंबा (Gs 'धौ).
 17 Cf. v. 1. 11 and 1527*. — Gs om. 17 (cf. v. 1.
 3). Before 17, Ms s-e ins. हिडिंबा. — *) T1 Gs. 2s
 Ms कषाकान्ते. — *) T1 Gs. 2s M दुर्मति. Ko. 2s विघ्नं
 कर्तुमिहेच्छति. — *) Ts Gs. 2s हिडिंबि. Ks Ts Gs. 2s
 त्वं; M मां (for किं). — *) T Gs-s कामादौ; Gs. 2s केन

यानिमानाश्रिताकर्षीरप्रियं सुमहन्मम ।
एष तानद्य वै सर्वान्हनिष्यामि त्वया सह ॥ १९
एवमुक्त्वा हिडिम्बां स हिडिम्बो लोहितेक्षणः ।

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४० ॥

१४१

वैशंपायन उवाच ।

भीमसेनस्तु तं दृष्ट्वा राक्षसं ग्रहसंनिव ।
भगिनीं प्रति संकुद्रमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १
किं ते हिडिम्ब एतौवां सुखसुप्तैः प्रबोधितैः ।
मामासाद्य दुर्बुद्धे तरसा त्वं नराग्रज ॥ २
मय्येव प्रहरैहि त्वं न स्त्रियं हन्तुमर्हसि ।

वधायामिपपातैनां दन्तैर्दन्तानुपसृष्टश्च ॥ २०
तमापतन्तं संप्रेक्ष्य भीमः प्रहरतां वरः ।
मर्त्सयामास तेजसी तिष्ठ तिष्ठति चान्वीत् ॥ २१

विशेषतोऽनपकृते परेणापकृते सति ॥ ३
न हीयं स्वका बाला कामयत्यद्य मामिह ।
चोदितैषा ह्यन ज्ञेन शरीरान्तरचारिणा ।
भगिनी तव दुर्बुद्धे राक्षसानां यशोहर ॥ ४
त्वन्निधोगेन वैवेयं रूपं मम समीक्ष्य च ।
कामयत्यद्य मां मीरुनैषा दूषयते कुलम् ॥ ५

लं; M मफ्तोपाद्य.

18 Gs om. 18 (cf. v. 1. 3). — *) S (except T1; Gs om.) भिक्षुं पुरुषकामां धे. — *) B (Gs om.) कारिणीं (T1) जि. — *) S (except T1; Gs om.) कुलम्. — *) Ks अयदास्त्रिनि; S (except T1; Gs om.) 'स्त्री'.

19 Gs om. 19 (cf. v. 1. 3). — *) B1 आश्रिता-
न्कार्षीन्. M यानिहाभिलक्ष कार्षीत्स्वं. — *) S1 V1 B D
(except Ds) T1 Gs भिन्मिदं. Ko सुमहद्विप्रियं मम; M
विप्रियाणि ममातिथे. — *) T1 G (Gs om.) एष तानाद्य
सर्वोस्तु. S1 सह त्वया (by transp.). Ds पतानद्य
हनिष्यामि भगिनीं त्वया सह.

20 Gs om. 20 (cf. v. 1. 3). Before 20, S (except
T1 Gs Ms) ins. वैशं. — *) T1 G (Gs om.) तौ (for
स). — *) Ks लोहितेक्षणः; Ms राक्षसेश्वरः. — *) S1
अनु; Gs हि; Ms-s एष (for अभि). — *) T1 G-s
दन्तानुपेतु निषि (T1 'च्छ'; Gs 'च्छ'; Gs 'च्छ') पन्; G1
दन्तानुपेतन निष्कपन्; Ms दन्तानुपेतुपसृष्टश्च. — Gs
resumes. — T G ins. after 20 (Gs after 2):

1531* गर्जन्तमेवं विजने भीमसेनोऽभिबीक्ष्य सद्य ।

रक्षन्प्रबोधं आदृशं मातुश्च परवीरदा ।

21 *) T1 G आपतन्तं च (T1 तु) संप्रेक्ष्य (Gs 'तंतं
समुद्गीक्ष्य). — *) Gs चानुवन्.
Colophon om. in V1 B1,2,3 Ds Dn D1,2,3 T1
Major parcan: T1 G M संमय (for आदि). — Sub-
parcan: S1 Ko-s N Bs Ds Ms हिडिम्बवध. — Adhy.
name: Ks हिडिम्बवधः. — Adhy. no. (figures, words

or both): T1 Gs M 99; G1s 100; G2s 98.
— S1oka no.: Ms 22.

141

1 S1 K1s D1s S (except T1 Gs!) om. उवाच.
— *) G1s स (Gs तं) भीमसेनं दृष्ट्वा. — *) Ks
'ति संस्थाप्य.

2 Before 2, M (except Ms) ins. भीमः. — *) S1
इतिवचः; Ks तैः त्वैः; Gs पदस्य (for पदवच). Ko-s N1s B
Da किं ते हिडिम्बदेवतां; T G1,2,3 किं ते भियं हिडिम्बैः; G1s
किं कार्यं ते हिडिम्बैः. — *) T G विबोधितैः. — *) T1 G
मामासाद्य सुदुर्बुद्धे. — *) S1 राक्षसानां यशोहर (=47);
Bsm हव नैषापरश्रुति (cf. v. 1. 5).

3 *) Ks प्रहरैह त्वं; Ds प्रहर त्वं धे; Ms-s प्रहरैहि त्वं.
T1 G राक्षस स्वमिमां धेय. — *) =64. — G1 (hapl.) om.
3*-64. — *) S1 अपेक्षते; Ko नापकृतां; K2s अपकृतां; B
(except B1) Ds T1 G1,2 M नापकृते.

4 Gs om. 4 (cf. v. 1. 3). — *) S1 एष (for अय).
S1 अपि (for हृह). T1 G1,2 मां तु कामयत्येव धे; G1s मयि
कामातुरामयत्. — *) Ko-s नोदितैषा; G1s संमिता.
— *) G1s सर्वप्राणिषु चारिणा. — *) S1 V1 B D T1
दुर्बुद्ध (D1 दुर्बुद्धे; Gs as in text); रक्षतां धे यतो.

5 Gs om. 5 (cf. v. 1. 3). — *) S1 Da Cd
मन्निधोगेन. Ks H वैवेया; T1 G (Gs om.) चायता.
— *) S1 निरीक्षते; G1s M निरीक्ष्य च. — *) Ks भीरु
कामयते माय; T1 G (Gs om.) कामयत्येवमया; M

अनङ्गेन कृते दोषे नेमां त्वमिह राक्षस ।
 मयि तिष्ठति दुष्टात्मन् स्त्रियं हन्तुमर्हसि ॥ ६
 समागच्छ मया सार्धमेकेनैको नराशन ।
 अहमेव नयिष्यामि त्वामद्य यमसादनम् ॥ ७
 अद्य ते तलनिष्पिष्टे शिरो राक्षस दीर्यताम् ।
 कुञ्जरखेन पादेन विनिष्पिष्टे बलीयसः ॥ ८
 अद्य गात्राणि क्रव्यादाः श्येना गोमायवश्च ते ।
 कर्पन्तु भुवि संहृष्टा निहतस्य मया मृधे ॥ ९
 क्षणेनाद्य करिष्येऽहमिदं वनमरुष्टकम् ।
 पुरस्ताद्भूषितं नित्यं त्वया भक्षयता नराच् ॥ १०

अद्य त्वां भगिनी पाप कृष्यमाणं मया भुवि ।
 द्रक्षत्यद्रिप्रतीकाशं सिंहेनेन महाद्विपम् ॥ ११
 निराबाधास्त्वयि हते मया राक्षसपांसन ।
 वनमेतच्चरिष्यन्ति पुरुषा वनचारिणः ॥ १२
 हिडिम्न उवाच ।
 गजितेन धृष्या किं ते कत्वितेन च मातुष ।
 कृत्वैतत्कर्माणां सचं कथ्येथा मा चिरं कथाः ॥ १३
 यलिनं मन्यसे यद्य आत्मानमपराक्रमम् ।
 ज्ञास्यस्यद्य समागम्य मयात्मानं बलाधिकम् ॥ १४
 न तानदेतान्हिसिष्ये स्वपन्त्वेते यथासुखम् ।

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

कामयस्यया भीर — ^a) V: B: D (except Ds) T: सय
 (Ds) गुण्यं नैपापराध्यति (of v 1 2)

6 G om 6 (of v 1 3) — ^a) Ko: s: l: कृते दोषो
 — ^b) Ko: न मा, N: B: मैना K: N: V: B: D (except
 Ds) T: गर्हितुमर्हसि (for त्वमिह रा) — After 6^{ab},
 G: s: 125

1533^a हन्तुमर्हसि दुर्द्धे दूरमेतद्वर करणम् ।
 — Ds om 6^{ab} — ^a) = 3^b S: K: स्व क्षिय, N: s: क्षिय
 द्वे (for न क्षिय) G: s: यदि मा हन्तुमिच्छसि — After
 6, G: s: 125

1533^a मर्दयं कामबाणातीं त्वामह हिम्न राक्षस ।
 7 ^a) N: V: B: D (except Ds) T: G: सगच्छस्य
 मया S: K: साक (for सार्ध) — ^a) V: Dn अहमेको
 S: D: हिन्यामि, K: s: N: B: D ह निष्यामि, Ds
 Nil (onum) गमिष्यामि, Ts G: s: तु न्यामि, Dn
 (erroneously) Nilp as in text G: s: द्युकोहमेव नेष्यामि
 B ^a) N: V: B: D (except Ds) T: अद्य मरुष्टम्, G: s:
 तत्ते तलविनि — ^b) Ms: s: दीर्यते, Ms: s: दीर्यते G: s:
 निरले राक्षसाधम — After 8^{ab}, G: s: 125

1534^a कथा मेदमायाति पण्डितम् ह्यावमनि ।
 — ^a) Gs om 8^{ab} B (except Ts, Gs om) ^a) स्त्रिय
 मयिष्यति सिंहेनेव (Ts नाति, G: s: Ms: न हि) वलीयसा

9 ^a) Ko: D: शुभाचा, N: चक्रगा, N: sm V: B: D
 except Ds) T: ते कथा, N: वक्रागा, Ts G: M शुभाच
 for कस्यदा) K: नृपयादा अद्य गात्राणि — ^b) Ds
 मने, S: बला (Ms व्याहृ, T: श्येना as in text) S: K
 rs च ते (as in text), Ds: च ये, the rest कथा
 — ^c) G: सयतु K: तव (for सुवि) N: s: समदृष्टालो
 N: द्रा द्वे, N: B: s: शुदासदृष्टा, B: Da Ds: सुशुदा
 द्रा (for सुवि संहृष्टा) K: कर्पयतु सुसदृष्टा — ^a) S:

B: महाभुधे, G: मया रणे, G: मया वने

10 ^a) B (except T: G: s) करिष्यामि — ^b) N: V:
 H D (except Ds) T: वनमराक्षस Ts G: M वन निहत
 कटक — ^c) N: V: B: D (except Ds) T: पुरा यद्विषय
 K: s: नून, Ms: s: तल

11 ^a) K: Ds Ts G: M पाप, N: V: B: Ds Dn Ds: s:
 T: दक्ष — ^b) N: V: B: D (except Ds) T: मयासहृ
 — ^c) S: Ko: s: Ds दृष्यते — ^d) K: महागज

12 M om 13 — ^a) Ts G (except Gs) निराबाध
 — ^b) N: s: वासुल — ^c) Ko: वनमेते, K: सुपमेतत्
 13 Ko: s: राक्षस उ, T: G: s: Ms: हिदिव, Ts G: s:
 Ms: s: राक्षस — K: s: om 13^a-14^a — ^a) G: s:
 गजितेन Ts G: ब्रूया किं ते — ^b) G: s: s: Ms: s: कथ्यतेन,
 Cd as in text Ts G: मानव — After 13^{ab}, Ms: 125

1535^a नारदस्त्वैव मेवस्व गजितं निष्कल हि ते ।
 — ^a) N: त्वकृते कर्मणा S: Ko: s: Ds पूर्व, Ds: सार्ध
 (for सर्व) — ^b) N: B: D: करप मा, M: कथ्यता (for
 कथे) G: s: कथा (for कथा) Ko: Ds: कथय त्व
 नराधिप (Ds: धम)

14 K: s: om 14^{ab} (of v 1 13), B: s: om 14^a-17^a
 — ^a) K: s: N: यत्तम्, Ds: S: यसाद् (Gs यन्मात्, T: यय
 as in text) — ^b) S: Ko: s: N: s: V: B: Dn Ds: T: 125
 अयि between the two halves of the line (to avoid
 the hiatus) S: च पराक्रम, K: त्व न मातसुह, K: D:
 स्वपराक्रमात् (Ds: कम्), K: N: V: B: Dn Ds: s: सपरा,
 B: s: Da सुपरा, Ms: अपरानित G: आमनस्तु पराक्रम
 — ^c) Ts G (except Gs) ज्ञाससे K: त्व (for अय)
 Ds: समागम्य, Ts G: सयागम्य (G: s: त्व) — ^d) Ts G

बलहीन ततो युयि
 15 B: s: om 15 (of v 1 14) — ^a) Ms: s: पुनात्

एष त्वामेव दुर्बुद्धे निहन्मद्याप्रियंवदम् ॥ १५
 पीत्वा तवासृग्गारेभ्यस्ततः पश्चादिमानपि ।
 हनिष्यामि ततः पश्चादिमां विप्रियकारिणीम् ॥ १६
 वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा ततो बाहुं प्रगृह्य पुरुषादकः ।
 अभ्यधावत संकुद्धो भीमसेनमरिंदमम् ॥ १७
 तस्याभिपततस्तर्ष्णं भीमो भीमपराक्रमः ।
 वेगेन प्रहृतं बाहुं निजग्राह हसन्निव ॥ १८

Ts G वेमांस्तावदनि (Ts Gs. 9 "हृषि") प्यामि. — ^a) Ks. 4 Bs
 Ds स्वपंते ते. — ^a) Ds दुर्बुद्धिः. Gs. 2 हत्वा त्वां प्रथमं
 हन्मि. — Gs. 3 om. 16^a-16^b. — ^a) Ko निहन्त्याव-
 प्रियंवदं; Ts Gs-9 हनिष्येमिष्यवादिनं.

16 Bs om. 16 (cf. v. 1. 14); Gs. 2 om. 16^a.
 — ^a) Ns तथा; Ds च्युतं; Ts Gs-9 पुनः (for ततः); Ss
 अमूमरि. Gs. 2 पश्चात्सुसादिमानपि (Gs "हर"). — ^a) Ko
 Ds Ts Gs-9 M ततः क्षुद्रावः; Bs ततः पापाम्. Gs. 2
 तरपश्चात्कामिनीमेतान्. — ^a) Ko पुनर्हि (for हर्नर्हि). Ss. 2
 M चाप्रियया". Gs. 2 हिडिम्बं स्वयि कौतुकं.

17 Bs om. 17^a (cf. v. 1. 14). Ss Ks. 2 Ds om.
 उवाच; B (except Bs) Da Ds. 2 Gs om. the ref.
 — ^a) Ko. 2 सतो बाहुः; Ns B (Bs om.) Da Ds. 4 Ts
 Gs-9 महाबाहुं (Ts Gs-9 "हृ"). Gs. 2 हृत्पुत्राभ्यन्वद्वर्गनीयं.
 — ^a) Ks प्रकोप्य; Ns निगृह्य; Ts Gs-9 संनदः. Gs. 2
 संकुद्धो भरवं नदः. — ^a) Ns Vs B D (except Ds) Ts
 अभ्यद्रवत (Ds "त्वा" सं; Ts Gs-9 "पावसुसं"; Gs. 2
 विहृताव्यो विहृताक्षो. — ^a) Gs. 2 भुजमुद्यम्य वेगवान्.

18 ^a) Ns Vs B D (except Ds) Ts अभिद्रवत्स-
 — ^a) K (except Ks) Ns Vs B D (except Ds) Ts Ms
 महिं. Ts Ts G प्रत्. — ^a) Ts Gs-9 प्रसन्निव.

19 ^a) Ss Ks. 2 प्रगृह्य; Gs प्रहृत्वा. Gs पुनं (for
 तं). Ds निगृह्य पुरुषाग्रो. — ^a) Ks कुद्धो गृह्यं.

20 ^a) Ts B तथा (Gs "दा"). — ^a) Ks D बलाहिलः;
 Ns Vs B Da Ds. 4 Ts बलाहिलः; Gs. 2 बलीयसा.
 — ^a) K सतराज्यः; Ks "हृत्पु" (cf. v. 1. 22). — Gs.
 (hapl.) om. 20^a-22^a. — ^a) Gs भरवसन्.

21 Gs om. 21 (cf. v. 1. 20). Before 21, M
 (except Ms) ins. वैशं. — ^a) Ns महाबलं. — ^a) B
 (except Bs) Da Ds. 2 सममूर्धितः. — After 21, Ts
 Gs. 2 ins.:

1536^a हत्वे गृहीत्वा तद्वदो दूरमप्यथ भीतवान् ।

निगृह्य तं बलाह्रीमो विस्फुरन्तं चर्कप ह ।
 तसादेशान्नन्यप्यौ सिंहः क्षुद्रमृगं यथा ॥ १९
 ततः स राक्षसः क्रुद्धः पाण्डवेन बलाहृतः ।
 भीमसेनं समालिङ्ग्य व्यनदद्भैरवं रयम् ॥ २०
 पुनर्भीमो बलादेनं विचर्कप महाबलः ।
 मा शब्दः सुखसुप्तानां आदृणां मे भवेदिति ॥ २१
 अन्योन्यं तौ समासाद्य विचर्कपतुरोजसा ।
 राक्षसो भीमसेनश्च विक्रमं चक्रतुः परम् ॥ २२

गुच्छे गृहीत्वा तुण्डेन गह्वरः पक्ष्मां यथा ।

22 Gs om. 22^a (cf. v. 1. 20). — ^a) B (except Ts
 Gs; Gs om.) वै (for तो). Ko S (except Ts; Gs om.)
 समालिङ्ग्य; Ks "हृत्पु" (cf. v. 1. 20). — ^a) Ko. 2. 4 Vs
 Da Ds. 2 Ts Ms द्विविधो भीमः. — ^a) S (except Ts)
 मृगं (for परम्). — After 22, Gs ins. 1538^a (cf. v. 1.
 23). — Gs. 2 (both om. 23^a). 4 (om. 23) ins. after
 23: Ts (om. line 1), after line 1 of 1538^a:

1537^a भङ्गुत्वा बृहत्साम्भान्नात्साम्भान्नात्सुः क्रुधा ।

साललातमालात्रवातार्जुनविभीरुकाङ् ।

न्यग्रोधक्षक्षक्षार्जुनपनसानभ्रमकण्टकाङ् ।

पुतानन्यान्महारक्षसाङ्गुहाय तरसासिकाङ् ।

उत्तिष्ठप्यान्योन्मोयेण ताडयामासतुरणं । [5]

वदामहदं सर्वं भिरुद्धं दृक्षसंजुलम् ।

तदा शिलाक्ष कुआंश्च दृष्टान्कण्टकिनत्था ।

तत्तत्तौ विरिद्यद्वाणि पर्वतांश्चाभलेहिहम् ।

दीर्घक्ष गण्डवापाङ्गान्मुखायाश्च वैरिणी । [10]

क्षिपेत्तुल्यपर्वतावप्योन्यं विजयं परिणी ।

तद्वनं परितः पश्च वोतनं निर्महीरुहम् ।

निर्लेतागुल्मपरापाणं निर्गुहं चकतुर्ध्वं सम् ।

तयोर्बुद्धेन राजेन्द्र तद्वनं भीमरक्षसो ।

मुहूर्तेनाभवत्तुर्महद्वचस्त्रास्रमपयम् ।

[(L 3) Ts "पनसानभ्रमकण्टकाङ्. — (L 9) Ts शिलाक्ष
 गंद". — (L 10) Ts अन्योन्यमरणं विरिणी. — (L 12) Ts
 "पापणपर्वतं. — (L 14) Ts अग्रं (for अभयम्).]

23 Gs om. 23^a; Gs. 2 om. 23. — ^a) K महावृक्षः;
 Ns Vs B D (except Ds) Ts Gs Ms तदा दृष्टम्.
 — ^a) Ko. 2. 4 दिलाः (for तलाः). Ko om. v. Ko. 2. 4
 Ns. 2 Vs B Da Ds. 2 Ts तदा; Ns तथा (for ततः). Ss
 Ks दिलाक्षेव चर्कपतुः; Ts Gs. 2 Ms. 2 लताश्च विचर्कपतुः;
 Ms-9 लताश्चापि चर्कपतुः. — ^a) Vs Da Da Da Ds Ts च
 (for सु). Ns S (except Ts; Gs. 2 om.) च (Gs. 2 Ms

यमज्जतुर्माहृक्षाह्विताश्चार्क्यतुस्ततः ।

मत्ताविष सुसंरब्धो वारणो पट्टिहायनो ॥ २३

इति भीमहाभारते आदिपर्वणि एकचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४१ ॥

१४२

वैदांपायन उवाच ।

प्रयुद्धास्ते हिदिम्बाया रूपं दृष्टातिमानुषम् ।

विमिताः पुरुषव्याघ्रा बभूवुः पृथया सह ॥ १

ततः कुन्ती समीक्ष्येनां विमिता रूपसंपदा ।

उवाच मधुरं वाक्यं सान्त्वपूर्वमिदं शनैः ॥ २

क्रस्य त्वं सुरगर्भामे का चासि वरवर्णिनि ।

केन कार्येण सुत्रोणि कुतश्चागमनं तव ॥ ३

यदि बास्य वनस्यासि देवता यदि वात्सराः ।

आचक्ष्व मम तत्सर्वं किमर्थं चेह तिष्ठसि ॥ ४

हिदिम्ब्योवाच ।

यदेतत्पश्यसि वनं नीलमेघनिभं महत् ।

निवासो राक्षसस्यैतद्दिदिम्बस्य ममैव च ॥ ५

G. 1. 201
B. 1. 204
K. 1. 192

सु.) संकुटी. — " Ko Ts G (G. 2. 4 om.) मातंगी (for वारणौ). Ts G. 2. 5 M (except Ms) पाटि. — T G. 2. 4. 5 (om. lines 8-12). 5 ins. after 23: Gs (om. lines 1, 11, 12), after 22:

1538* पाद्मानुद्धरन्तौ सावूरवेगेन वेगितौ ।

इकोटयन्तौ लताजालान्यूरुभ्यां गृह्य सर्वदाः ।

विप्रासयन्तौ तौ बान्धैः सर्वतो गुणपक्षिणः ।

शलेन बलिनी मत्ताबन्धोन्यवधकाङ्क्षिणी ।

भीमराक्षसयोर्बुद्धं सदावर्तत दारुणम् । [5]

का बाहुपरिक्षिपारकपन्तावितरेतरम् ।

बलकपन्तौ विकपन्तौ प्रकपन्तौ परस्परम् ।

ततः शब्देन सहता गर्जन्तौ तौ परस्परम् ।

पापागसंघातनिभैः ग्रहदिरभिजग्रतुः ।

अभ्योन्यं तौ समातिष्ठ विकपन्तौ परस्परम् । [10]

प्राहुयुद्धमभूदनेरं पलित्वासवधोरिव ।

युद्धसंरम्भनिर्गच्छत्कारावरवित्वनम् ।

{ (L 5) T: उदा तु दारुणं युद्धं चकतुर्भीमराक्षसी. — After line 5, G. 1. 2. 4 ins.:

1539* उरा देवासुरे युद्धे वृत्रकासवधोरिव ।

— (L 7) Cf. 1. 142. 12^{ab}. T G. 2. 5 उत्कर्षणं विकर्षण-
मपकर्षणमेव च. — (L 8) Cf. 1. 142. 12^{ab}. G. 2. 5 तौ

शब्देन विना राजम् (for the prior half). — (L 9) G. 2
"संघट्टितभिः. — (L 12) T: G. 2. 5 "वृत्रकासवधोः".

, 24 * Dns Ms. प्रयुद्धास्. G. 2. 5 पाहुसंभवाः (for ते
न). — *) K. 1. 5 N. 1. 5 B. 1. 5 D. 1. 5 T: वः सिं हिः N. 1. 5 G

अय (for तु). M सह मात्रा दृढतिरे. — *) G. 1. 5 हिदिनी.
N. 1. 5 स्थितामिति; T: शमपेदितः; G. 1. 5 उरतः स्थितौ.

Gulophon om. in N. 1. 5 D. 1. — Major parvan; T: G
M संभव" (for आदि). — Sub-parvan; B. 1. 5 K. 1. 5
V. 1. 5 B. 1. 5 D. 1. 5 D. 2. 4 T. 1. 5 Ms 4-5 हिदिम्ब्यवध. — Adhy.
name: Ks Ds भीमसेनहिदिम्ब्योर (Ds "हिय") युद्ध.
— Adhy. no. (figures, words or both): B. 1. 5 T. 1. 5 149;
Dns 152; Dsm 155; Ts G. 2. 5 M 100; G. 1. 5 101;
G. 2. 4 99. — S'loka no.: Dn 45; Ms 25. — Aggregate
s'loka no. Dns 5994.

142

1 B. 1. 5 K. 1. 5 D. 1. 5 om. उवाच; D. 1. 5 om. the ref.
— *) K. 1. 5 विबुद्धास्ते. — *) T. 1. 5 G रूपमालोक्य योमनं.

— *) G. 1. 5 'ता रूपसंपदा (cf. 2^b).

2 *) Gs समेख (for समीक्ष्य). — *) K. 1. 5 D. 1. 5
वचः; K. 1. 5 वचा (for वचः).

3 Before 3, Ko Ds ins. कुन्ती वः; Ks 4 Ds (marg.
acc. m.) बुह्युवाच; M (except Ms) कुन्ती. — *) Ko. 2
N. 1. 5 V. 1. 5 B. 1. 5 D. 1. 5 G. 1. 5 Ms वा (for व). — *) N. 1. 5 V. 1. 5
D (except Ds) T. 1. 5 संभाषा; Gs सुभगे (for सुभो).

4 *) B. 1. 5 K. 1. 5 चालः; Ko Ms. 1. 5 वाणि; K. 1. 5 N. 1. 5 T. 1. 5 G
(except Gs) Ms चासि; Ks N. 1. 5 Ms चासि; Ms नासि.
B. 1. 5 K. 1. 5 V. 1. 5 D. 1. 5 T. 1. 5 "स्व स्वः; Ko N. 1. 5 M Ds T. 1. 5 G M
"सास्य (Gs "ल). — *) A. 1. 5 M. 1. 5 "सरा. — *) M
अदे (for मम). — *) Ko. 2. 5 om. ch.

5 K. 1. 5 N. 1. 5 om. उवाच. — *) G. 1. 5 "मेघसममर्धं.
— *) Ko. 2. 5 Ds M हृह; K. 1. 5 N. 1. 5 V. 1. 5 D. 1. 5 D. 1. 5 D. 1. 5
D. 1. 5 T. 1. 5 पप; D. 1. 5 D. 1. 5 पप; G. 1. 5 हृति (for हृत्). — *)

० तस्य मां राक्षसेन्द्रस्य भगिनीं विद्धि भामिनि ।
 आत्रा संप्रेषितामार्ये त्वां सपुत्रां जिघांसता ॥ ६
 क्रूरबुद्धेरहं तस्य वचनादागता इह ।
 अद्राक्षं हेमवर्णीभं तव पुत्रं महौजसम् ॥ ७
 ततोऽहं सर्वभूतानां भावे विचरता शुभे ।
 चोदिता तव पुत्रस्य मन्मथेन वशानुगा ॥ ८
 ततो हृतो मया भर्ता तव पुत्रो महाबलः ।
 अयनेतुं च यतितो न चैव शक्तितो मया ॥ ९
 चिरायमाणौ मां ज्ञात्वा ततः स पुरुषादकः ।
 स्वयमेवागतो हन्तुमिमान्सर्वास्तवात्मजान् ॥ १०
 स तेन मम कान्तेन तव पुत्रेण धीमता ।

बलादितो विनिष्पिष्य व्यपकृतो महात्मना ॥ ११
 विकर्षन्तौ महावेगौ गर्जमानौ परस्परम् ।
 पश्यन् च युधि विक्रान्तावेतौ तौ नराक्षसौ ॥ १२
 वैशंपायन उवाच ।

तस्याः श्रुत्वाैव वचनमुत्पपात युधिष्ठिरः ।
 अर्जुनो नकुलश्चैव सहदेवश्च वीर्यवान् ॥ १३
 तौ ते ददृशुरासक्तौ विकर्षन्तौ परस्परम् ।
 काङ्क्षमाणौ जयं चैव सिंहाविव रणोत्कटौ ॥ १४
 तावन्त्योन्यं समाश्रित्य विकर्षन्तौ परस्परम् ।
 दावाग्रिधूमसदृशं चक्रतः पार्थिवं रजः ॥ १५
 वसुधारेणुसंवीतौ वसुधाधरसंनिभौ ।

Ko. 2.8 अवि (for एव). G. 2. नृभोजिनः (for मनेव च).

6 *) Ns V 2 B Da Dn. 2.8 D. 2.8 भामिनि. — *) Ks Da transp. त्वां and सपुत्रां. Ns. 2 V 2 B D जिघांसितुं (Da 'तथा').

7 *) Ks बुद्धबुद्धे. — *) Ss K Ns V 2 B. 2.8 Da D. 2.8 'ता विद्धि'; Ns B. 2.8 Da D. 2.8 'तामिह ह. — Da om. 7-9. — *) Ss K. 2.8 हेमवर्णीभं; Ns 'मेघ'; Ns V 2 B Da Dn D. 2.8 T 1 नवहेमवर्णीभं; Ds अजगमीभं. — *) Ks Ns T 2 G M युकोदरं; Ns V 2 B D (Ds om.) T 2 महाबलं (Ds 'हः').

8 Ms om. 8 (cf. v. 1. 7). — *) Ko. 2.8 Ds नोदिता; Ks देसिता. S पुत्रार्थ. — *) Ms. 2.7 मन्मथस्य; Ms. 2.7 नस्य. Bs वशीकृता; Ms धारानुगा.

9 Ds om. 9^{ab} (cf. v. 1. 7). — *) Ns transp. हृतो and मया. — *) Ks युकोदरः; T 2 G हविर्दिते. — *) Ms अयनेतुं; Cd as in text. S स्वयसितो (for च च). — *) Ss पुनः; K (except Ks) S (except Ms. 2.8) एव (for एव). Ks D 1 T G Ms. 2.8 शक्तितो (T 2 शयपते); Ms. 2.8 कपितो.

10 *) T 2 G अयं (for स). — Ko om. 10-11^a. — *) Ss K 1 तदा; Ms तथा (for तव).

11 Ko om. 11^{ab} (cf. v. 1. 10). — *) S (except T 2) transp. मम कान्तेन and तव पुत्रेण. — *) Ks Da 1 बलादितो. Ko विनिष्पिष्य; K. 2.8 Ns Ds Ms. 2.8 'रूप्य'. — *) Ss K (except Ks) V 1 Da D. 2.8 स्वपनीतो.

12 Ms om. 12-14^a. — *) G. 2.8 व्याकृषं. Ds महारामानौ. — *) T 2 S (except Gs) गजंती च. Ks वया धनी. — *) Ko Ns. 2 M (Ms om.) पश्यस्व; K. 2.8 Ns

B (except Bs) Da Ds Ts S (except Gs) पश्य स्वं; V 2 Dn पश्यस्वं; T 1 पश्य सौ. — *) Ko. 2.8 T 2 G M (Ms om.) transp. एतौ and तौ. Ks 12; Ns. 2 V 2 B D (except Ds) च (for तौ). — After 12, Ko ins.

1540^a युष्मन्तौ विजयाकाङ्क्षी राक्षसो मन्दबुद्धिमाद् ।
 न वाञ्छे (इहं) जीवितं भ्रातुः कदा ये दुष्टकर्मणः ।

13 Ms om. 13 (cf. v. 1. 12). Ss K. 2.8 Ds. 2 T G Ms om. उवाच; Ms-r om. the ref. — *) T 2 G तस्मात्तद्वचनं श्रुत्वा.

14 Ms om. 14^{ab} (cf. v. 1. 12). — *) Ss Ks Ts G. 2.8 ते तौ (by transp.); Gs Ms. 2.8 ततो. Ss Ko-2 Bsm. sm Daim Ds Cd Arjp 'रायसौ'; Ns 'राससौ'. — *) 15^a. Ss गजंती (for विक'). — Ks (hapl.) om. 14^a-15^a. — *) K. 2.8 Ds युद्धे (for वैव). G. 2.8 विजयं कांस्यमणौ च. — *) M सत्तो (for सिद्धौ). Ko. 2.8 Ds Gs अदोक्तौ; Ks Ns V 2 B Da Dn D. 2.8 T 2 वलौ; M महागजौ.

15 Ks om. 15^{ab} (cf. v. 1. 14). — *) Ks Ns V 2 B D (except Ds) T 2 अय (for तौ). Ss K. 2.8 Ds समासपत्तौ; Ko Ns. 2 Ms-2 'क्षिप्य' (cf. v. 1. 1. 141. 20, 22). — *) 14^a. T 2 G. 2.8 तिपिप्यंतौ; Gs. 2.8 निप्यंतौ. Ko Ds महाबली; Ns V 2 B Da Dn D. 2.8 T 2 पुनः पुनः. — *) T 2 Gs Ms. 2 दवा; G. 2.8 'तंकातौ'.

16 *) Ms पश्यपारंगतं. — Ko om. 16^{ab}. — *) Ds D. 2.8 M वज्राजगुरः; Ks भ्राजेतौ तौ; Dn. 2.8 D 1 Ts विभ्राजगुरः; Ds विभ्राजतो; T 2 G विभ्राजेतौ. Ks युगौ (for युगौ). — *) Ss 'रक्षेव स्वं'. — After 16, T G ins.

विभ्राजेतां यथा शैलौ नीहारेणाभिसंवृतौ ॥ १६
 राक्षसेन तथा भीमं क्षिप्यमानं निरीक्ष्य तु ।
 उवाचेदं वचः पार्थः प्रहसञ्चनकैरिव ॥ १७
 भीम मा भैर्महाबाहो न त्वां बुध्यामहे वयम् ।
 समेतं भीमरूपेण प्रयुक्ताः श्रमकश्चिताः ॥ १८
 साहाय्येऽसि स्थितः पार्थ योधयिष्यामि राक्षसम् ।
 नकुलः सहदेवश्च मातरं गोपयिष्यतः ॥ १९
 भीम उवाच ।

उदासीनो निरीक्षस्व न कार्यः संभ्रमस्त्वया ।
 न जात्यर्थं पुनर्जीवेन्मद्वाहन्तरमागतः ॥ २०

अर्जुन उवाच ।

किमनेन चिरं भीम जीवता पापरक्षसा ।
 गन्तव्यं न चिरं स्थातुमिह शक्यमरिंदम ॥ २१
 पुरा संरज्यते प्राची पुरा संध्या प्रवर्तते ।
 रौद्रे सुहृते रक्षांसि प्रबलानि भवन्ति च ॥ २२
 त्वरस्व भीम मा क्रीड जहि रक्षो विभीषणम् ।
 पुरा विकुरुते भार्या भुजयोः सारमर्पय ॥ २३
 वैशंपायन उवाच ।

अर्जुनेनैवमुक्तस्तु भीमो भीमस्य रक्षसः ।
 उल्लिष्यान्नामयदेहं तूर्णं गुणशताधिकम् ॥ २४

G. 1. 6039
B. 1. 164. 25
C. 1. 164. 26

1541* ते पश्यन्तो महद्युद्धं सर्वे स्थितचेतसः ।

[G. 2. transp. ते and पश्यन्तः.]

17 *) K1 ततो; K2 N. 2 V1 Dn D1 M: तदा; T2 G
 बद्धा. — *) K4 कृप्यमाणी; T2 क्षिप्य; G2 पीड्य.
 Ko. 2 समीक्ष्य. V1 B Dn D1 T G च; Ds ह; M सं (for
 तु). — After 17th, T G ins.:

1542* चिरमयुद्धो ह्यौ दृष्टुं स्वयोन्वयवकाक्षुषा ।
 [G1 चिरयुद्धो ह्यौ दृष्टुं; G2 दौ दृष्टुं च. T1 G2. 4 च
 (for तु). Gs om. तु. G1. 2 काक्षिणी.]

— *) B (B1 marg.) Da Ds ततः (for वचः). K2
 उवाच वचनं पा. — *) K1 तदा (for ह्य). T2 G
 महसन्निव आरत.

18 Before 18, D4 (marg. sec. m.) ins. अर्जुन उ.
 G1 M अर्जुनः. — *) Ns transp. भीम and मा भैर.
 G1. 2 M भीम (for मा भैर). — *) Some MSS. त्वा (for
 रत्वा). — *) Ns V1 B D (except Ds) T1 रक्षसा (for
 प्रयु). K1 K2. 4 N1 V1 B Ds Dn. 2s D1 कश्चिताः (Ba. 2
 तं); K2 कश्चित्ता; Ds कश्चित्तं; G1 निजित्तः.

19 *) Ko T1 Ms सहाये; K2. 2. 4 T1 G (except G4)
 सहायो. G (except G1. 2) पार्थे (for पार्थ). — *) Ns
 V1 B D (except Ds) T1 पातयि; G1. 2 यो वयिष्या.
 — *) M वनो च राजा कीर्तयो. — *) K1 पालयिष्य.

20 K1 S om. उवाच. K1 Ds1 भीमसेनः (for भीम
 उ). — *) T2 G सञ्जुवातरम्. M आश्रितः (for आश्रय).
 Ko Da Ds मम बाह्वरे स्थितः Da त्वं गतः. — After
 20, T G (T2 Gs. 2. 4 om. lines 1-2) ins.:

1543* भुजयोरन्तरं प्राप्नो भीमसेनस्य राक्षसः ।
 असुवत्वा पार्थं वीर्येण युद्धो मा युद्विति प्वति ।
 अयमस्मात्तु नो हन्याज्जातु नै पाथ्य राक्षसः ।
 जीवन्तं न प्रमोक्ष्यामि मा भैषीरभवर्थम् ।

[(L. 2) G1. 2 असुवत्वा. — (L. 4) T2 G4 हि (for म).]

21 K1 K2 S om. उवाच. — After अर्जुनः, T G ins.:

1544* पूर्वरात्रे प्रयुद्धोऽसि भीम कृतेण रक्षसा ।

क्षपा द्युष्टा न चेदानीं समाप्तोऽसि महाहारम् ।

[(L. 1) Gs-4 प्रयु. — (L. 2) T2 G1 समाप्तस्तु; T2
 Gs मामोपि; G2 नाशं तु. T1 G1 रणः; G2 त्वा रणं.]
 — *) Bs वीर; G1. 2 भूप (for भीम). — *) T2 G
 दुष्टपारिणा (for पाप). — *) Ko N1 V1 B D T1 गंतव्ये
 न (Ds व्योपि; T1 व्यो न); T2 G गंतरेण. — *) S
 (except T2) परंतप (for अरिंदम).

22 *) Ns दिशा; Ds यावत्; Arj. (comm.) Gd पुरः
 (= अग्रतः); Da (erroneously) Arj.p पुरा (as in text).
 Ds इ रज्यते काष्ठ. — *) Ds पूर्वसंध्य. — *) K1 बलवंति
 (for प्रय). K1 ह; K2 Ms. 2 हि; N1 V1 B D (except
 Ds) T1 तत (for च). T2 G अवन्ति बलवंति च.

23 *) Ko जैस्वं; Ns B1. 2 हासीर; Ns भीत; S
 (except T2 G1) लीला (Gs लः; G4 लो) (for क्रीड).
 — *) Many MSS. विभी. — *) K1 E युजान्मां साधु
 योजय (Ka योययद्); Ds जुजुमां साधु योजय. — After
 23, T2 G ins.:

1545* महासम्मामात्मनो जेष्थ वराणां दिवकाभ्यधा ।

रक्षो जहि यथा शक्रः पुरा वृष्टं महाधुरे ।

[(L. 2) T2 Gs महाद्वे; G1. 2 महाधुरे.]

Thereafter T G read 26-27.

24 K1 K2. 2 S om. उवाच (Ks Ms-2 om. the
 ref.). — After 24*, Ks N1 V1 B D (for Ds see
 below) T1 ins.:

1546* भीमो रोपाञ्जलस्य ।

बलमाहारयामास यद्वायोर्ध्वतः क्षदे ।

तत्तत्क्षसांमुदगम्य.

भीम उवाच ।

वृथामासैर्वृथा पुष्टो वृथा वृद्धो वृथामतिः ।

वृथामरणमर्हस्त्वं वृथाय न भविष्यसि ॥ २५

अर्जुन उवाच ।

अथ वा मन्यसे भारं त्वमिमं राक्षसं युधि ।

करोमि तव साहाय्यं शीघ्रमेव निह्नम्यताम् ॥ २६

अथ वाप्यहमेवैनं हनिष्यामि युकोदर ।

कृतकर्मा परिश्रान्तः साधु तावदुपारम् ॥ २७

Ds (om. line 1) ins. the rest after 24^{ab}, completing the last half line by repeating (with v. l.) 24^a. — ^a) Ns. s V₁ B D (Ds second time) T₁ रोषाच्च (for भीमस्य). K₁ G₁ M भीमो भीमपराक्रमः. — ^{ab}) B₁ Ds. s T G Ms "च्य आमयत्. T₂ G transp. देहं and लृणं. Ko. s Ds "च्य आमयामास. Ko. s देहं; N₁ देसं; B₁ इहं (for लृणं). S₁ N₁ गुणशतादधि; Ko V₁ Bm. s s Dn D₁. s. s. s शतगुणं तदा (Ko Ds वधि); Ks. s शतगुणादधि; Ks "शतावधि; S (except Gs Ms-s) शतगुणाधिकं; Cd as in text. — After 24, T G ins.:

1547* इति चोवाच संकुद्धो आमयन्नाक्षसं तु सः ।

भीमसेनो महाबाहुरभिगर्जेन्मुहुर्मुहुः ।

[(L. 1) T₁ आमयाभास राक्षसं; Gs "नाक्षसीं तनुं.]

25 T₁ G M om. भीम उ". S₁ K₁ B₁ भीमसेनः; T₁ भीमः (for भीम उ"). — ^{ab}) S₁ K₁ N₁ Ds "मासी; G₁ s नमसिह. T₁ Gs transp. पुष्टो and वृद्धो. G₁ जीयन्; G₁ पुष्टो (for वृद्धो). — ^a) N₁ s "हर्षलवं; D₁ "वृद्धसर्वं. — ^{ab}) N₁ सत्येव; N₁ दृष्टेवं; D₁ वृथा च. Ds दृष्टेव स विनक्षसि; T G वृथय विनक्षिष्यसि. — After 25, V₁ Dn D₁. s S ins.:

1548* क्षेममघ करिष्यामि यथा घनमकण्टकम् ।

न पुनर्मोनुपाण्डवा भक्षयिष्यसि राक्षसम् ।

[(L. 1) Cf. I. 141. 10^{ab}. S (except T₁) एतत् (for यथा). D₁. s सता; T₁ Gs-s M घनं; G₁. s सति (for यथा). G₁ s ति (for घनं). T₁ Gs M निहतकंटं (for घनं). — (L. 2) Ms-s मानवान्.]

26 For T G, cf. v. l. 23. S₁ K₁ om. उवाच; T G om. the ref. — ^a) V₁ B D (except D₁) वधि (for भय). — ^a) Ko Ds करिष्ये; T G₁. s. s. s आशिष्टे. Gs अतिघ्नम न्नं दाव्यं. — ^a) M तिष्ठ (for शीघ्रं). S₁ K₁ N₁ V₁ B D (except D₁) वृष (for वृष). S₁ K₁ s विह्न्य; N₁ V₁ B D (except D₁) M निप्रास; T G ॥ हन्य".

वैशंपायन उवाच ।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा भीमसेनोऽप्यमर्यणः ।

निष्पिप्यैनं बलाद्भूमौ पशुमारममारयत् ॥ २८

स मार्यमाणो भीमेन ननाद विपुलं खनम् ।

पूरयंतद्वनं सर्वं जलार्द्रं इव दुन्दुभिः ॥ २९

श्रुत्वाभ्यां योक्रयित्वा तं बलवान्पाण्डुनन्दनः ।

मध्ये भङ्गत्वा स बलवान्धर्यामास पाण्डवान् ॥ ३०

हिडिम्बं निहतं दृष्ट्वा संहृष्टास्ते तरस्विनः ।

27 For T G, cf. v. l. 23. — ^a) Gs कथं (for भय) G₁ तु; G₁. s. s हि (for अयि). — ^a) N₁ नहेष्वास (for परि). G₁. s पूर्व कृतपरि".

28 S₁ K₁. s Ds T₁ Ms. s-s om. उवाच; N₁ Dn D₁ T₁ G Ms om. the ref. — ^a) T G हृदुक्त्वा (Gs "को) भीमसेनसं (T₁ Gs-s "स्तु). — ^a) Ks "नो महाबलः; T G निष्पिप्य धरणीतले. — ^a) N₁ इमं (for पुनं). Ms भीमः (for भूमौ). T₁ G श्रुत्वाभ्यामपरीक्षया. — After 28, T₁ G ins.:

1549* अभ्येनमाक्षिप्य बलात्पशुचाप्यमारयत्, the posterior half repeating (with v. l.) 25^{ab}.

29 ^a) S₁ K₁ सुमहर्षजनं; Ks सुमलं स्वनं; N₁ "लं वने; B₁ Da S (except T₁ Gs Mr) "हस्वनं. .

30 ^a) Ks जातु; N₁ V₁ B Da Dn Ds s. s T₁ Gs बाहु" (for युज्ज). Bs पोषयित्वा; M (except M₁) योज; Cd as in text. Ns B₁ Di S (except T₁) तु (for सं). Ko Ds स भुजाम्बा योरत्र (D₁ "य) यित्वा. — ^a) Ko Ds राक्षसं (for बलवान्). S₁ K₁ बलात्परीक्षयन्. — After 30^{ab}, T G (Gs s-s om. line 3) ins.:

1550* समुद्राख्य शिरास्य समीपं तदुदायहत् ।

मध्ये भिरवा शिरास्य समीपं तदुदायहत् ।

तस्य निष्कर्षनयनं निर्जिहं रजिरोक्षितम् ।

अग्रिदं भीमसेनेन शिरो विदधानं धरो ।

प्रणाशितमुजोद्धृतो भिरमासपयन्तः । [5]

कमण्डलुस्यस्यसीदनिर्जिहं तदुदायहत् ।

[(L. 1) T₁ स संश्रया; Gs समुद्रस्य. T₁ G₁ s समीपं. Gs तदुदायहत्; Gs तदुदयहत्; Gs तदुदायहत्. — (L. 2) T₁ G₁ s सतो (for मध्ये). G₁ तदुदयहत्. — (L. 4) T₁ Gs मयूर्य; G₁ प्रायित्वा; Gs प्रयिष्टं. — (L. 6) T₁ G₁ शिरो (for अग्रिः).]

— T₁ G om. 30^a. — ^a) S₁ K₁. s मयूर्य; N₁ V₁ B D (except D₁) T₁ महाबाहुः. N₁ "ये वारं वरं; M

अपूजयन्नरव्याघ्रं भीमसेनमरिंदमम् ॥ ३१
अभिपूज्य महात्मानं भीमं भीमपराक्रमम् ।
पुनरेवार्जुनो वाक्यमुवाचेदं वृकोदरम् ॥ ३२
नदूरे नगरं मन्ये वनादसादहं प्रभो ।

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वेणि द्विचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४२ ॥ समाप्तं हिडिम्बवधपर्वे ॥

शीघ्रं गच्छाम भद्रं ते न नो विद्यास्तुयोधनः ॥ ३३

तवः सर्वे तथेत्युक्त्वा सह मात्रा परंतपाः ।

प्रययुः पुरुषव्याघ्रा हिडिम्बा चैव राक्षसी ॥ ३४

C. L. 2041
B. L. 194. 35
K. L. 194. 45

*ये तु भक्त्या यत्.

31 *) K: संतुष्टा; B: प्रह. Ns Ms तपस्विना. Ko
Ds हृष्टास्ते कुरुनंदना; T: G प्रहृष्टास्त्रप पांडवाः (G: बांधवाः).
— After 31st, T G ins.:

1551* हिडिम्बा चैव तत्रैव निहतं राक्षसं रणे ।
अद्वयाक्षेयं ये स्वस्थाः समेता भूतवादिनाः ।
पूजयन्ति तत्र संहृष्टाः साधु साध्विति पाण्डवम् ।
आतरन्वापि संहृष्टा युधिष्ठिरपुरोगमाः ।

[(L 1) T: हिडिंब; T: G-s हिडिंबी. G: s सा च
(for चैव). T: यने (for रणे). — (L 2) T: अद्वयांशवा.
G: सिद्धाक्ष; G: मेघस्थाः (for ये स्वस्थाः). G: सर्वे तं (for
समेता). T: भूतधारकाः; G: देवताः; G: वादिनः; G:
सर्पिचारणाः G: वादकाः]

— *) N: पूजयंतो नरव्याघ्रा.

32 Ko om. 32nd. — *) T: G अथ (for अग्निः).
Ns महारामाः; Ms: s यथाभ्यास. Ms-s 'पूज्याय सं भीमं.
— *) Ns भीमसेनपरा. — *) M 'रेवामहीव्याक्यमर्जु-
नस्तु ह'.

33 *) N: s V: B (except B: s) Dn: s D: न दूरं;
T G-s M अद्वे. G: यथा तु तेन गंतव्यं. — *) G: s
हृष्ट (for अहं). N: V: B (except B: s) D (except D: s)
T: विभो. — *) Ko: s D: s G: सिद्धा.

34 *) G: ते तु (for ततः). B: Da transp. ततः
सर्वे and तथे. D: तथेत्युक्त्वा तु ते सर्वे. — *) N: s V: s
B: Dn D: transp. सह and माया. S: Ko: s परंतप (Ko
'तः'); N: s V: B D (except D: s) T: G महारामाः; Ns
महायलाः; Ns नरपमाः; T: महायलाः. — *) K: s ते
नरव्याघ्रा; T: Ms-s 'व्याघ्र.

Colophon. Major parvan. T: G M संमय (for
आदि). — Sub-parvan: S: K N: s V: B D (Da
see. m) Ms-s C: हिडिंबवध; to its S: K-s N: s D: Ms-s
add समाप्त. — Adhy. name: N: s V: T G: M हिडिंब-
वध; G: हिडिंबिसंवाद. — Adhy. no. (figures, words
or both): B: T: 150; Dn: 153; Dam. 156; T: G: s

M 101; G: s 102; G: s 100. — S'loka no.; Dn 36;
Ms 35. — Aggregate s'loka no.: Dn: 6030.

143

1 Before भीमः (see below), D: (marg. sec. m.)
(M om. lines 3, 6) ins.:

1552*

वैशंपायनः ।

सा ततो न्यपतस्यीं अग्निनी तस्य राक्षसः ।
अनुवाणा हिडिम्बा तु राक्षसी पाण्डवान्मति ।
अभिधाया ततः कुन्ती धर्मराजं च पाण्डवम् ।
अभिपूज्य च ताम्बराजीमसेनममापत ।
अहं ते दर्शनादेव मन्मथस्य वयो गता । [5]
कुरं आतृष्यो हित्वा सा स्वामेयातुरुन्धरी ।
राक्षसे रीद्वलंकादेव तयापश्यं विचेष्टितम् ।
अहं शुश्रुपुरिष्ठेयं तव गात्रं निषेष्टितम् ।

[(L 1) D: ततोम्वय; Ms ततोम्वयाम. — (L 2)
G: s transp. राक्षं and पाण्डवान्मति. D: पुनः (for प्रति).
— (L 4) D: अग्निशय, and अत्राह ह' (for अमा).
— (L 7) D: राक्षसी भीमसंकाय. — (L 8) D: तव
पादसरोरह.]

— S: K: भीमसेव; Ko: s B: s Dn: s D: भीम उ; S
भीम. — *) Ko N: s Da D: s T G आस्ताय (for
आधि). A few MSS. मोहनी. — *) N: s तं चै; T: G
तत्त्वं; T: G: s सा त्वं; G: मां रवी; Ms त्वं तं. N: s V: B
D (except D: s) त्वमिमां आतृष्यसि. Cd cites आतृष्यसि.
2 S: K: s B om. उवाच. — *) B: कुन्ती; T: G
वाहीमां; G: दो हि. — *) S: K: s transp. भीम and
मा सा. K: s D: M त्वं; T G च (for सा). — *) K: s
(corrupt) 'इषादिदिकं; K: s 'इषय'; K: s N: s V: B (except
B: s) Da Dn D: s T: G: s 'हवय'; D: Ms: s 'तामय';
T: G: s 'हैर'; G: s 'हवा ह'; Ms: s 'हवाय'. — *) K: s
N: s V: B (except B: s) D T G: गोपाय. — After 2,
Be ins.:

1553* वारणागतगुहा त्वं वरं गोपाय पाण्डव ।
the posterior half repeating 2nd.

पुनर्यैवागमिष्यामि विश्रम्भं कुरु मे शुभे ॥ १०
अहं हि मनसा ध्याता सर्वोन्मेषामि वाः सदा ।
वृजिने तारयिष्यामि दुर्गेषु च नरर्यमान् ॥ ११
वृष्टेन वो वहिष्यामि शीघ्रां गतिमभीप्सतः ।
यूयं प्रसादं कुरुत भीमसेनो भजेत माम् ॥ १२
आपदस्तरणे प्राणान्धारयेद्येन येन हि ।
सर्वमाहृत्य कर्तव्यं तद्धर्ममनुवर्तता ॥ १३
आपत्सु यो धारयति धर्मं धर्मविदुचयः ।

न्यसनं ह्येव धर्मस्य धर्मिणामापदुच्यते ॥ १४

पुण्यं प्राणान्धारयति पुण्यं प्राणदमुच्यते ।

येन येनाचरेद्धर्मं तस्मिन्मार्गं न विद्यते ॥ १५

युधिष्ठिर उवाच ।

एवमेतद्यथात्थ त्वं हिदिम्बे नात्र संशयः ।

स्थातव्यं तु त्वया धर्मे यथा त्रयां सुमध्यमे ॥ १६

स्नातं कृतादिकं भद्रे कृतकौतुकमद्भलम् ।

भीमसेनं भजेथास्त्वं प्राणस्तगमनाद्रवेः ॥ १७

G 1 0058
B 1 185. 17
K. 1 197. 83

text — T 12 ins after 10 Ms (om lines 1-4, 8-9),
after 1554* (cf v 1. 8^{ab})

1556* अह हि मनसे लिप्ते प्राप्तातुपवर्जनात् ।

ततः सोऽप्यपदत्राग्री भीमसेनजिघासया ।

यथा यथा विक्रमते यथा रमति तिष्ठति ।

तथा तथा समाधाय पाण्डव काममोहिता ।

न यातुधान्यह त्वायं न यासि रजनीचरी । [5]

इहा रक्ष सु साध्वन्मित्र राशौ स्वाकटहृदी ।

पुत्रेण तव सशुक्ता युवसिधववर्णिनी ।

सर्वोन्मोहसुखस्थानं दुररुहस्य दूकोदरम् ।

अभमत्ता प्रमत्तेषु शुश्रूषुरनहयदा ।

[(L. 1) T₁ अह ससुपलहयैव, G₁ s "ह ससुपल"वैव,
G₂ "ह ससुपलहयैव प्राक् G₂ मद्" (for प्राक्) G₂ श्रोतुम्
(for प्रातुम्) G₂ s उपवर्जं — (L. 3) T₁ यथारिमयि
तिष्ठ", G₁ s यथारिमयुति", G₂ यथारिमयि ति" — (L. 4)
T₂ G₂ s समाधाय, G₂ समाधायत् — (L. 5) G₁ भद्रे
(for त्वायं) — (L. 6) T₂ G₂ s कन्या, G₂ सन्या, G₂ ईशो
(for इहा) T₂ रक्ष स्वता दक्षि, G₂ रक्ष स्वाहमक्षि, Ms
रक्ष ज्ञता यासि (for रक्ष सु साधवन्मित्र) G₁ s Ms राक्षि,
G₂ राक्ष T₂ G₂ s "कटका, G₁ कटकरी — (L. 7) T₁
शुवती देवधरिणी — (L. 9) T₁ असह, G₂ अभव (for
अनह) T₁ G₂ s सदा (for यदा)

11 G₁ om 11^{ab}, T G₂ s read it after 1555* (cf
v 1. 8) — ^{ab} N₁ ययि (for सदा) N₁ (G₁ om)
यायासि सदैव त्वामि सर्वदा — " G₁ K (except K₂)
विपिने, N₁ s V₁ B D₂ D₃ D₄ s वृजिनात्, D₂ G₂
विजने, T₂ G₂ वृजिने, M विपये, T₂ G₂ s कारयिष्यामि
— " G₂ दुर्गेषु, T G₂ हासीष्य शीघ्रं, K₁ G₂ "प्रेम,
N₁ T₂ G₂ s "वंभा N₁ दुर्गेषु भरतर्षमात्, N₂ V₁ B D
(except D₂) "यु विपयेषु य

12 " G₂ वा, G₂ च, G₂ मयि (for यो) N₁ B D₂
D₃ s T M Nilp प्रव (N₁ T₁ G₁ "वि"व्यामि, Ms s हन्ति

— *) S₁ K₁ N₁ s V₁ D₂ शीघ्र S₁ K₁ s B₂ D₂
"पत्ता, K₂ N₁ s B₂ m "पितृता T G₂ s क्षणेन गति (T₁
"त)भीप्स (G₂ s "पितृता (T₁ "त), G₁ M विमानं सुकृती (G₁
Ms "ता)निव — After 12^{ab}, T G read 8^{ab}, followed
by 1555* (cf v 1. 8) — After 12, D₂ reads 8^{ab},
followed by

1557* उवाच सा तदा कुन्ती हिदिम्बना नाम राक्षसीम् ।

18 Before 13, S₁ ins कुती, h₂ D₂ कुती ", K₁ s s
हृत्तुवाच — " K₁ s Ms (inf fin as in text) "लारजे,
T₂ आपत्सु — " K (except K₁) N₁ s देन ह, N₁
V₁ B D T₂ तेन वा (D₂ केन वा, D₂ केन ह), T₂ G M
केनचित् — " B₂ यर्षं (for सर्वं) K₂ s D₂ T₂ G₂ s
आह्वय, K₂ V₁ B₂ D₂ G₂ s आह्वय, T₂ G₂ आपत्ति, G₂
आपत्सु — " N₁ s V₁ B₂ D₂ G₂ s त धर्मत्, D₂ धर्मगम्
(sic) K₂ s D₂ "वर्तते, K₂ s N₁ s "वर्तते", T₁ "पश्यत,
T₂ G₂ s "पश्यता, G₁ s M "पश्यता

14 Before 14, K₂ ins हिदयो — " Cd धारयते
G₂ आपयो धारयेत्प्राणात् — " D₂ T G ह वै (for यर्षं)
— D₂ om 14^{ab}

15 K₂ om 15, S₁ K₁ D₂ (hapl) om 15^{ab}
— " T G₂ s M पुण्यान् B₂ धारयत, T₂ "यर्षं, G₂
"यय", G₂ "ययि G₂ s पुण्यान् (G₂ "यय")ययति (G₂ "ती")
प्राणान् — " B पुण्य वै (G₁ s हि) प्राणधायान् — " N₁ s
B₂ D₂ s यन येन (T₂ G₂ Ms s s येन कन, G₂ यनार्को न
चरे", Cd as in text — After 15, S₁ ins a passage
given in App I (No 87)

16 S₁ K₁ s om उवाच (G₂ om tlo ref)
— " M₂ s यव (for यवत्) N₁ "यावत्, T "यावत्
— " T₂ कर्तव्य D₂ च, G₂ हि (for तु) N₁ V₁ B D
M सत्ये, T₁ यर्षं — " K₂ T₂ G₂ s श्रूया, G₁ s श्रूहि
— After 16, S₁ ins

1555* निल कृतादिकं स्नाचा हतयौचा सुरुपिणी ।

6029
155 19
107 39

अहःसु विहरानेन यथाकामं मनोजवा ।

अयं त्वानयितव्यस्ते भीमसेनः सदा निशि ॥ १८

चैदांपायन उवाच ।

तथेति तत्प्रतिज्ञाय हिडिम्ना राक्षसी तदा ।

भीमसेनमुपादाय ऊर्ध्वमाचक्रमे ततः ॥ १९

शैलशृङ्गेषु रम्येषु देवतायतनेषु च ।

मृगपक्षिविष्टेषु रमणीयेषु सर्वदा ॥ २०

[T₁ G₁ s Ms s जातो T₂ G₁ s स्वरुं.]17 *) K₁ s जान ^१ K₁ हुताग्निक, K₁ s कृत्वादि.
M क्षीर (for अग्ने) — *) B₁ (in as in text) सजेयास
— *) S₁ K₁ o : Ms प्रागल गमं, T G उदिते चै दिवाकदे18 *) T G विहरानेन — *) S₁ K₁ s M (except
Ms) सहकाम, N₁ s काल K₁ s D₁ s जवे, G₁ s जव — *) S
आनेनस्यस्वयया अग्ने — *) S₁ s² (for सदा) — After
18, S ins a passage given in App I (No 88), with
a colophon after line 4 (adhy no T₁ G₁ s 103, T₂
G₁ s 102, G₁ s 101)19 S₁ K₁ s D₁ s S om उवाच (T₂ G₁ s Ms s om
the ref.) — *) N₁ s B₁ D₁ s त प्रसिधुल्य — After
19^a, K₁ s s V₁ D₁ s D₁ s S ins

1559* भीमसेनोऽप्यवीदिवत् ।

T₁ G M cont1560* शासन ते कस्त्व्यामि देवशासनमित्यतः ।
समक्ष आत्मध्ये तु भीमसेनोऽप्यवीदिवत् ।[(L 1) G₁ s वेदशासन]T₁ M M cont K₁ s s V₁ D₁ s D₁ s T₁ ins
after 1559*1561* यानु राक्षसि सत्सेन समय ते वदाम्यहम् ।
बायकालेन भवति पुत्रलोपादानं भुजे ।
सायकाल गमिष्यामि त्वया सह सुमध्यमे ।[Before line 1, D₁ (marg) ins अयम् उ — (L 2)
K₁ T₁ s काल च S अपलोपादानं — (L 3) T₁ सविष्यामि,
T₁ G चरि, M₁ s सवि, M₁ s करि]
— Thereafter K₁ s s V₁ D₁ s D₁ s repeat 19^a (v 1
K₁ D₁ s प्रतिश्रुत्य, while S ins

1560* विशेषतो मरुकादौ मा प्रकाशय नीचताम् ।

उच्यमानशृणोषेता भजेया वरवर्णिनि ।

which in S (except G₁ which om 19^a) is followed
by 19^a (v 1 T₁ G₁ s s M सा तथेति प्रतिज्ञाय) — G₁
om 19^a — *) S₁ K₁ s s तत, B₁ T₁ तथा — T G
ins after 19^a (G₁ om line 1, ins after 1562*)

कृत्वा च परमं रूपं सर्वाभरणभूषिता ।

संजल्पन्ती सुमधुरं रमयामास पाण्डवम् ॥ २१

तथैव वनदुर्गेषु पुष्पितद्रुमसानुषु ।

सरःसु रमणीयेषु पयोत्पलपुत्रेषु च ॥ २२

नदीद्वीपप्रदेशेषु वैदूर्यसिकतासु च ।

सुतीर्थवनतोयासु तथा गिरिनदीषु च ॥ २३

सागरस्य प्रदेशेषु मणिहेमचित्रेषु च ।

1563* यताहनि निवेत्तेषु भोग्य राजार्हमानयत् ।

सा कदाचिद्विहाराथ हिडिम्ना कामचारिणी ।

[(L 1) G₁ गत्वा त्वहनि चेदमाभि भो.]— *) N (except K₁) सोऽर्हस्य G₁ आक्रमते (for आच)
K₁ s Ms s हार (for तत)20 *) S₁ शैलशृङ्गेषु S₁ K₁ o : N₁ s पुत्रेषु T G
चनेषु च सज्जितेषु — S₁ K₁ s transp 20^a and 20^b— *) M वेदानामालयेषु च — After 20^a, G₁ (which
om 23^a) reads 23^a G₁ om 20^a-22^a — *) G₁वदयवहरेषु — *) K₁ D₁ s सर्वस21 G₁ om 21 (of v 1 20) — *) S (except M₁,
G₁ om) सा (G₁ पृ) (for च) S₁ K₁ s N₁ V₁ B₁ s D(except D₁) transp परम रूप K₁ सानुपम रूप,
K₁ च आनुष रूप — *) S₁ K₁ s पित — *) G₁ सा (for
स) — *) — 26^a22 G₁ om 22 (of v 1 20) — *) M₁ गिरिदु— *) T G (G₁ om) सर्वत — After 22^a, G₁ reads23^a — S₁ K₁ om 22^a-23^a — *) K (K₁ om) D₁T G (except G₁, G₁ om) पल्लवनेषु, N₁ मणिहेमचित्रेषु
— After 22^a, G₁ reads 24^a23 S₁ K₁ om 23^a (of v 1 22), G₁ reads it
after 20^a — *) N₁ मयानेषु, M (except M₁)नदीतीर — G₁ (hapl) om 23^a-24^a — *) K₁सज्जितेषु, K₁ s N₁ s D₁ T G₁ s M निकलेषु, G₁विकलेषु, G₁ निकलेषु — After 23^a, T₁ G₁ s read25^a, G₁, 24^a — B₁ T₁ G₁ s Ms s om 23^a — G₁reads 23^a after 22^a — *) D₁ Ms s तोयेषु — After23, D₁ reads 25^a, while K₁ B₁ D (except D₁ s) ins

1564* काननेषु विचित्रेषु पुष्पितद्रुममण्डिषु ।

दिमन्त्रिद्विजोषु पुरासु निविधासु च ।

प्रकुलशतपत्रेषु सरस्वतलपारिषु ।

[(L 1) D₁ हुमन्मनु (— 22^a) — (L 3) D₁ मोक्षुत् —]
24 D₁ T₁ G₁ Ms s om 24, G₁ om 24^a, G₁
reads 24^a after 22^a, G₁ om 24^a (of v 1 23)

पत्तनेषु च रम्येषु महाशालवनेषु च ॥ २४
देवारण्येषु पुण्येषु तथा पर्वतसानुषु ।
गुह्यकानां निवासेषु तापसायतनेषु च ॥ २५
सर्वर्तुफलपुष्पेषु मानसेषु सरःसु च ।
विभ्रती परमं रूपं रमयाभास पाण्डवम् ॥ २६
रमयन्ती तथा भीमं तत्र तत्र मनोजवा ।
प्रज्ञो राक्षसी पुत्रं भीमसेनान्महाबलम् ॥ २७

विरूपाक्षं महावक्रं शङ्खकर्णं विभीषणम् ।
भीमरूपं सुताग्रोष्ठं तीक्ष्णदंष्ट्रं महानलम् ॥ २८
महेष्वासं महावीर्यं महासत्त्वं महाशुभम् ।
महाजवं महाकायं महामायमरिन्दमम् ॥ २९
अमानुषं मानुषजं भीमवेगं महाबलम् ।
यः पिशाचानतीवान्त्वभूवाति स मानुषान् ॥ ३०
बालोऽपि यौवनं प्राप्तो मानुषेषु विशां पते ।

U 1 5079
K 1 155
160

— १) Dn१ तापसायतनेषु (of. 25^a), G१ 'मयेषु, G२ 'युतेषु — B१ om 24^a, G१ reads 24^a after 23^a.

— २) N१ V१ B१ Dn D१ पर्वतानुषु, M१ s विभ्रती. — M१ om 24^a-25^a — ३) N१ B१ s Da तप्येषुपर्वते.

25 K१ om 25, D१ G१ s 4 transp 25^a and 25^b, M१ om 25^a (cf v 1 24), T१ G१ s read 25^a after 23^a — ४) N१ च तथा, N१ G१ M (M१ om) रम्ये (for पुण्ये) — S१ K१ s 4 transp 20^a and 25^a — ५) N१ पर्वताना च सानुषु, D१ मानसेषु सरःसु च (-20^a), T१ G१ s तापसायतनेषु च (-25^a) T१ om 25^a — ६) K१ 'ना च भवने — ७) K१ पञ्चगामा घनेषु च, N१ देवतायतनेषु च (-20^a), T१ G१ कुरुपर्वतसानुषु

26 D१ reads 26^a after 23 — ८) N१ S 'दृष्टेषु, V१ Dn D१ s 'रम्येषु — ९) T G घनेषु (for सरःसु) D१ सरःसुमलपारिषु, M१ सागरादृतमिषु — १०) = 21^a — After 26, D१ S ins a passage given in App I (No 89), which is followed by 1 144 7-10, 11^a-17, 19-20 (with v 1 and some additions noted below) and a colophon in lieu of the colophon at the end of the present adhy which S om — After the colophon, D१ S (except G१) ins

1565*

यथापायन ।

गते भगवति ष्यासे पाण्डवा विगतज्वरा ।

अनुसृतं च पञ्चमासावट्टच्छे यथासुखम् ।

शकमूलफलाहारालस कुर्वन्ति पाण्डवा ।

अनुसृता महाराज ततः कमलपालका ।

27 D१ om 27-28 — In S, 27^a is repeated (of App I, No 89) — ११) D१ T१ G१ M सदा (G१ सदा) (for तथा) — After 27^a, D१ T G (G१ om line 5) ins

66* दिव्याभरणवस्त्रादि दिव्यस्त्रगुलेष्वपि ।

एव आदत्तस्य भासादिदिग्गजावसायदने ।

पाण्डवाभीमसेनाय राक्षसी कामरूपिणी ।

सुखं स विद्वान्भीमसत्कारं पर्येषामयम् ।

ततोऽकलत सा गर्भं राक्षसी कामरूपिणी । [5]

अनुसृता भीमसेनेन सप्तमासोपसंगता ।

[(L 1) G१ 'वस्त्रा हि, G१ 'वस्त्राणि T१ दिव्यगपातु'.

— (L 4) T१ सविह', G१ s लुविह' — (L 6) T१ G१ 'सो वन गता]

— ४) K१ s N१ D१ T१ G (except G१ s) M (except M१) 'बलात्' — See further a special note at the end of adhy 145

28 D१ om 28 (of v 1 27) — ५) K१ G१ महाबल', M१ महाबल (for विभी) — ६) V१ B D (except D१, D१ om) भीमनाद', T१ 'लेख' T१ विरूपाक्ष, G१ सुताभ्राक्ष — ७) K१ B१ s Da D१ M महाबल', N१ T१ G 'रथ, T१ 'सुर' — After 28, K१ reads 30^a-31^a.

29 K१ (hapl) om 29^a-30^a — ८) K१ 'महोदर' (for महे) — ९) K१ M१ s 'बल, T G M१ 'जव' (for 'भुजम्) — १०) T G 'काय, M१ 'बल' (for 'जव') S (except M१) 'काल' (for 'काय') — ११) K१ भीमरूपम्, T१ महानाद', G१ M१ 'काय' (M१ 'काल'), G१ 'पाद' K१ महोदर, S महाभुज' (for अरिन्दमम्) — N१ B D ins after 29 K१, after 30^a

1567* दीर्घयोगेन महोरस्क विकटोद्वहपिण्डकम् ।

[D१ s दीर्घप्राण K१ D१ s 'विदक']

30 K१ om 30^a (of v 1 29) — १२) S अरिन्दम' (for महा) — After 30^a, K१ ins 1567* — G१ om 30^a, K१ reads it after 28 — १३) S१ K१ s N१ V१ B१ Dn D१ s G१ s 'तीक्ष्णान्मात्रं' K१ 'सीता', K१ 'सीत्य' K१ महाराजान्तीक्ष्णान्मात्रं — १४) S१ K१ यो बभूवाति, K१ s 4 B१ sm M 'वाति च, N१ V१ B१ s s D 'वातीत्य' N१ V१ M D राक्षसात्' (for सात्)

31 For K१, of v 1 28 — १५) M१ s राक्षसेषु K१ यो बल, T G विजम् (for यौवन) M१ राक्षसे यौवो बलम् — १६) M विदोप' (for विदां पते) — १७) N१ (as in text), स्वर्गेषु G१ यो' (for यः) — १८) G१ s

सर्वास्त्रेषु परं वीरः प्रकर्षमगमद्वली ॥ ३१
सद्यो हि गर्भं राक्षस्यो लभन्ते प्रसवन्ति च ।
कामरूपधरायैव भवन्ति बहुरूपिणः ॥ ३२
प्रणम्य विकचः पादावगृह्णात्स पितुस्तदा ।
मातुश्च परमेष्ठ्यास्तौ च नामास्य चक्रतुः ॥ ३३

प्रकाम (for प्रकर्ष) Gs अभवद् Ks M वली (for वली)
32 *) Ns : V1 B (except Bs) Dn Ds : गर्भो
S1 K Ns Ds राक्षसः (Ks Ds 'ली) गर्भं (for गर्भं राक्षः)
Gs : सद्यो गर्भो (Gs गर्भो) हि रा - *) T1 विद्यवति
Ks प्रमुचति च कामतः ; Ns लभन्ति प्रसवन्ति च, Gs : सुयत
सद्य एव हि - *) Gs : सद्यो (for सद्य) - *) Ns : V1
B D (except Ds) 'रूपिका

33 *) Gs प्रविश्य Ds स पितु, Cd विवच (as in
text) - *) S1 अनुगृह्णात्, Ns अनुगृह्णन्तः, Gs स गृह्णन्तः,
M उपागृह्णात् - *) Ns नाम प्रचक्रः.

34 *) S1 K Ns V1 B Dn Dn Ds : घटो ह्यस्तौ (S1
Ko : 'तो) कच, Bsm Arjp Devp घटमापोकच, Ds
घटामहासोत्कच, T1 Gs : घटेहमुत्कचि, Ts Gs : Ms
(m) in *) घटोहमुत्कचोहि, M घोहोहि Ms हिंसाकच,
Arjp घटोमासोत्कच, Bsm Cd as in text S1 Arj
दोषपाठद्वय वैभवोपपत्तिनीसमस्तमिति । S1 - *) Ns : 'र तस्य
भारत, Ns V1 B D (except Ds) माता त प्रत्यभा, Ms
माता त तत्र भा, Ms : 'र तत्र भा - *) Ks Da S
अभवत् (as in text), the rest अववीत्

35 S1 om 35^{ab} - *) Ns : T1 Ms तेनासीत्, T1
Gs तेन स, Gs तेनासिद् Cd exiter तात् (as in text)
- *) Gs 'वा सद्योत्कचा - After 35^{ab}, Gs : s in

1568* विकीर्णकेशो घटते पित्रोरते यत्कृत ।

उरत पाण्डवाना च तेन खासी घटोत्कच ।
- *) S1 तथा (for तेन) - *) Ko Ds Ms : 'तुको,
Ks 'रूपो, V1 Dn Ds 'निलो (for 'भूतो) Ks : V1
Bs : Dn Ds : T G ह (for स) - S in after 35
Ns V1 Dns (om lines 8 9) ns Ds : s after 35

1569* घटोत्कचो महाकाय पाण्डवानपृथया सह ।

अभिकाय यथान्यायममवीच प्रभाप्य तात् ।
किं करोम्यहमार्याणा नि शङ्क चदानयथा ।
त ह्यचन्त मैमसेभिं कुन्ती वचनममवीत् ।
ख डुरुणा कुले जात साक्षात्नीमसमो दासि । [5]
ज्येष्ठ पुत्रोऽसि पत्राणा साहाय्यं कुरु पुत्रक ।
वैशापायन ।

पृथयाप्येयमुत्तस्तु प्रणयेद वचोऽमवीत् ।
यथा हि रायणो लोके ह्यन्तर्जिह्वा महाबाह ।

घटभासोत्कच इति मातरं सोऽभ्यभापत ।
अभ्यवेचन नामास्य घटोत्कच इति स ह ॥ ३४
अनुरक्तश्च तानासीत्पाण्डवान्स घटोत्कचः ।
तेषां च दयितो नित्यमात्मभूतो बभूव सः ॥ ३५
संचाससमयो जीर्ण इत्यभापत तं ततः ।

वर्धनीयसमो लोके विराटश्रावम वृत् ।

[Before line 1, Ms-s in वैश - (L 1) Gs Ms :
महाबाहू (for 'काय) Ns Ds वृष्टपात् (for राणः)
- (L 2) Ds S प्रसाध (for प्रभा) Ns V1 Ds ता (for
तात्) - Before line 3, S (except Ms) in घटोत्कच
- (L 3) Ns 'करोमीह कायं', T1 Gs-s 'करोम्यह',
M 'करोहमिहार्थो' Ds Ts Gs-s Ms : नि दाका, T1 न
दाका - (L 4) Ts Gs : इति ह्यवत मैः ; Gs इति ह्यवत
त मैम T1 Gs-s तत कुन्ती वचोम', Gs : तत कुन्तीम'
- Before line 5, Ds (marg) in कुल्युत्कच, T Ms :
कुन्ती - (L 5) Ts Gs : भीमकुतो M वले (for दासि)
- (L 6) Ds T1 Gs : Ms : तु (for अति) Dns T1
Gs : Ms-s येष्टपुत्रस्तु, Gs : त्व येष्टपुत्र Ns Dns :
Ds : T1 Gs सहारय Ms : लौक - Ns Dns Ms :
om वैश' Ns : V1 Dns Ds वैश' ड - (L 7)
T Gs-s Ms-s 'वेव' V1 Ms : s एव, Dns च, Dns
Ts Gs-s Mr एव (for ह्य) Ds प्रणम्य वचसीम'
- (L 8) Ds Ms : वा (for हि) Ns V1 Ds च (for
वा) - (L 9) Ds Ts Gs : M तेषां, T1 Gs : सद्योत् (for
वर्धन) Ds S वीर्ण (for लोके) Ds वर्धनीतो वीर्णतस्मात्
Ds विमिश्रो वा समोपि वा, M 'दोह भयेद्']
- Thereafter S reads 37-38

36 Before 36, S in भीम - *) S (except
Ms) सहवासो (Gs सवासोय) मया जी - *) K
(except Ks) Ns : ता (for स) Ds तदा Ns V1 B Da
Dn Da : s इत्यामास्य सतस्तु तात्, S ह्यवा कमरुकाकिं
- After 36^{ab}, S (M om lines 2-4) in

1570* पुनर्द्वैपसि राज्यस्थानित्यभापत तां तदा ।

दिदिम्बा ।

वदा मे त्वं सरे कान्त रिरस् रहसि प्रभो ।

तदा तव वसा भूय आगन्तास्यासु भारत ।

ह्युपन्त्वा सा जगामासु भावमास्य पाण्डवे ।

[(L 2) Gs : 'दा मा सरे - (L 3) Gs

आगन्त्यासि]

- *) Ts in (except Gs) Ms : सत्यवा (for कृत्वा)

- *) Ks Da Dns ns प्रतिप - After 36, S in

1571* ततस्तु पाण्डवा सर्वे शाकिहोत्राग्रमे सदा ।

हिडिम्बा समयं कृत्वा स्नां गतिं प्रत्यपघत ॥ ३६
कृत्यकाल उपस्थास्ये पितृनिति घटोत्कचः ।
आमन्त्र्य राक्षसश्रेष्ठः प्रतप्से चोचरां दिशम् ॥ ३७

इति धीमदाभारते आदिपर्वणि त्रिचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४३ ॥

१४४

वैशंपायन उवाच ।

ते वनेन वनं धीरा घ्नन्तो मृगगणान्बहून् ।
अपक्रम्य ययु राजस्त्वरमाणा महारथाः ॥ १
मत्स्यास्त्रिगतां न्याञ्चालान्कीचकानन्तरेण च ।
रमणीयान्वनोद्देशान्प्रेक्षमाणाः सरांसि च ॥ २

जटाः कृत्वात्मनः सर्वे वल्कलाजिनवाससः ।
सह कुत्सा महात्मानो विभ्रतस्तापसं वपुः ॥ ३
कचिद्बहन्तो जननीं त्वरमाणा महारथाः ।
कचिच्छन्देन गच्छन्तस्ते जग्मुः प्रसमं पुनः ॥ ४
ब्राह्मं वेदमधीयाना वेदाङ्गानि च सर्वशः ।

G. 1. 1097
B. 1. 109. 2
K. 1. 170. 3

पूजिताखेन वन्येन तमामन्त्र्य महासुनिम् ।
[(L. 1) T₁ G_{1.2} ते (for तु). — (L. 2) M_{1.2} वावयेन.
M आमन्त्र्य च (for तमा). M₁ महाप्रति.]
37 S reads 37-38 after 1569* (cf. v. 1. 35).
— After 37*, G_{1.2.4} ins.:
1572* अयत्कारणमाघतः ।

महरुष्ट्रे घने दुर्गे.
— *) S₁ K_{1.2} D₁ T G M_{1.2} राक्षस- (as in text); the
rest रक्षसा. — *) N_{1.2} ह; G₁ स (for च). K₁ गति
(for दिक्).

38 *) B₁ G₁ दृष्टो. S₁ T G भगवता. — *) M
महाबलः. — *) K₁ G₁ धीरस्य; Cd as in text.
— *) N_{1.2} V₁ B D प्रतियोद्धा महारथाः (D₁ 'रमनः'). Cd
cites विनाशाय (as in text).

Colophon om. in S (cf. v. 1. 26 above). — Sub-
parans: Ko द्वेदं; N₁ V₁ हिडिम्बाय; to it Ko N_{1.2} add
समाप्त. — Adhy. name: S₁ K₁₋₄ N_{1.2} V₁ B D
घटोत्कचोपनिषद्. — Adhy. no. (figures, words or both):
B₁ 151; D₁ 154; D₂ 157. — S'loka no.: D₁
42; D₂ 45; D₃ 46.

144

1 S₁ K_{1.2} D₁ om. उवाच; S om. the ref. — The
sequence in S is 3, 5, 1575*, 1-2, 4, 1574*, S etc.
(but cf. v. 1. 7 also). — *) V₁ D₁ D₂ S गत्वा (for
धीरा). N_{1.2} D₁ ते वने न्यचरन्वी; D₁ ते च सर्वे वने गत्वा.

— *) S₁ K₁ सतो; Cd ब्रह्मो (as in text)! — *) K₁
पराक्रम्य; T G अति. T₁ महाराज (for ययु राजन्).
— *) K₁ महाबलाः. — K₂ (hapl.) om. from महारथाः
up to प्रेक्षमाणाः (in 2*).

2 K₁ om. up to 'भागाः' (cf. v. 1. 1). — *) T₁
G₁₋₂ 'कानां वनानि च; G_{1.2} 'कान्यवनानि स्यात्. — *) A
few MSS. प्रेक्षन्.

3 For sequence in S cf. v. 1. 1. — *) K₁₋₄ D₁
जटा; D₁ M₁₋₂ जटा. — *) T G transp. सह and कुत्सा.

4 For S, cf. v. 1. 1. — *) N_{1.2} G₁ रममाणा.
— After 4*, G₁ ins.:

1573* निष्कर्मं प्रकुर्वन्तो वन्यमूलकलाशानः ।
— *) T G₁₋₂ छन्देव; G₁₋₂ इनेश्व; Cd as in text. K
(except K₁) D₁ वरितस्य (D₁ 'ते'. — *) S (except T₁
G_{1.2}) 'गुः वृषया सह. — After 4, S ins.:

1574* पश्चि द्वेपायनं सर्वे दृष्टुः स्वं पितामहम् ।
5 For S, cf. v. 1. 1. — *) K (except K₁) ब्राह्म्यं;
D₁ T₁ M₁ ब्रह्म; Cd as in text. N₁ अवीयन्ते. — *) T₁
तपश्चरन्तत्पराः. — *) N_{1.2} धर्मज्ञः; V₁ D₁ सर्वज्ञः;
M (except M₁) धर्मज्ञः. B₁ transp. धर्मज्ञः and दृष्टुः.
T₁ न्यायज्ञानं; T₂ G₁ धर्मज्ञानं; G_{1.2} न्यायज्ञानं; G₂
न्यायज्ञानं; G₁₋₂ धर्मज्ञानं; M न्यायज्ञानः (for दृष्टुः).
S च पाठवाः (for पितृ). — After 5, S ins.:

1575* तालिहोत्रप्रसादेन खड्गवा प्रीतिमवाप्य च ।
[T₁ G₁₋₂ प्रीतिमनुत्तमं.]

6 D₁ om. 6. — *) S अविमण्य सिरसा पाराशर्य-
मुपेत च । ते पादौ जग्मुहस्य. — S transp. सह and
मात्रा in 6*; and, after 6, ins.:

नीतिशास्त्रं च धर्मज्ञा ददृशुस्ते पितामहम् ॥ ५
तेऽभिवाद्य महात्मानं कृष्णद्वैपायनं तदा ।
तस्युः प्राञ्जलयः सर्वे सह मात्रा परंतपाः ॥ ६

व्यास उवाच ।

मयेदं मनसा पूर्वं विदितं भरतर्षभा ।
यथा स्थितैरधर्मेण धार्तराष्ट्रं विवासिताः ॥ ७
तद्विदित्वासि संप्राप्तधिकीर्णः परमं हितम् ।
न विपादोऽन्य कर्तव्यः सर्वमेतत्सुखाय वः ॥ ८
समास्ते चैव मे सर्वे यूयं चैव न संशयः ।

दीनतो बालतयैव स्नेहं कुर्वन्ति बान्धवाः ॥ ९
तस्मादभ्यधिरुः स्नेहो युष्मासु मम संप्रपत्म् ।
स्नेहपूर्वं चिकीर्षामि हितं वस्तुनिबोधत ॥ १०
इदं नगरमभ्याशे रमणीयं निरामयम् ।
वसतेह प्रतिल्लज्जा भगामनकाक्षिणः ॥ ११
वैशंपायन उवाच ।

एवं स तान्समाश्वास्य व्यासः पार्थानरिंदमान् ।
एकचक्रामभिगतः कुन्तीमाश्वासयत्प्रभुः ॥ १२
जीव पुन्रि सुतस्तेऽयं धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।

1576*

व्यास ।

सदाधर्माक्षिप्तमनसया ज्ञात नरर्षभा ।

घटोक्चक्ष्य चोपनिष्ठात्वा मोक्षिरपचंत ।

which is followed by 11 (there being in S a repetition of 11st)

7 Ds S read 7-10, 11st-17, 19-20 (20th being repeated after 18th) after a passage ins after 1 143 26 and given in App I (No 89) K₁ s S om उवाच — *) S₁ K (except K₂) N₁ s Ds Ms मनेद् N₁ V₁ M D (except Ds) वसन्त (for मनसा) K (except K₁) सद् — *) N₁ s Ds Ms मनसा विदित नृपा — *) T₁ यत्र N₁ स्थित, N₁ V₁ B₁ s D T₁ G₁ s Ms s तु तैर, N₁ स्थ तैर, G₁ पि तैर N₁ स्वर्मे — *) Ds Ms s द्वैरनर्षणे — After 7, Ds Ms s ins

1577* विवासिताश्च मात्रा वै पार्ष्णिर्दुर्मन्त्रणे सदा ।

8 For Ds S of v 1 7 — *) Ms s त (for तद्) and 'माहा (for 'मात) — *) Ko 'सुर्वै पर हित, K₂ s N₁ s G₁ s Ms s विधीयन्ते (Gs Ms s 'स्व) पर हित (N₁ परस्पर), Ds 'वैचयसहितम् — *) Ms s अथ (for अत्र) Ds T G 'दो हि म कार्य — *) G₁ s Ms s 'सुखावह — After 8 Ds T₁ G ins

1578* सुहृदियोगज कर्म पुरा कृतमरिंदमा ।

तस्य सिद्धिरिय प्राप्ता मा शोचत परतपा ।

समाप्तं दुष्कृते चैव यूयं चैव न संशय ।

स्वराष्ट्रे विहरिष्यन्तो भविष्यथ स्वान्धवा ।

[(L 1) Ds द्विवेजन, T₁ G₁ 'द्विरजन, G₁ 'द्वीरोजन, G₁ 'योजन, G₁ 'दां रजन, G₁ सय (for कर्म) — (L 2) G₁ दुष्टिर, G₁ सुहृदिर G₁ तस्माद्विधिमा प्राप्ता — (L 3) — (var) 9th G₁ समास्ते दुष्कृतो Ds T₁ G₁ s 'वै च (for 'वैव) — (L 4) T₁ G₁ s 'व्यति G₁ s न संशय (for 'स्वान्धव') G₁ विहरिष्यथ पांडवा]

11 For Ds S, of v 1 7 T₁ om 9th With 9th of line 3 of 1578* — *) T₁ G₁ s Ms s समास्ते, G₁ समानाश्च T₁ Ms s दुष्कृते; G₁ s वः तैरे (for 'वै च मे) Ko transp मे and सर्वे S₁ पूर्व — *) K₂ Ds G₁ Ms s पांडवा, V₁ B₁ D₁ D₁ Ms s मात्रा (for 'बान्धव')

10 For Ds S, of v 1 7 — *) N₁ युष्माक Ds T G सप्रति (for संप्र) — *) Ko s वक्त्र, T D वक्त्र S₁ निबोध मे — After 10, S reads 11st for the first time (repeating it after 11th, of v 1 6)

11 S reads 11 after 1576* (of v 1 6) repeating 11th here — *) A few MSS 'व्यासे — *) K₂ 'व मनोरम — *) S₁ K₁ वसतो हि — S ins after (the first occurrence of) 11th Ds after 11

1579* एतद्वै बालिहोत्रस्य सपसा निर्मितं सर ।

रमणीयमिदं लोच सुप्रियपासाध्रमपहम् ।

कार्योर्विन्दस्तु यस्मात्सा विहरथ यथासुखम् ।

12 N₁ s G₁ s M om वैरा 'उ' S₁ K₁ s Ds s G₁ s om उवाच — *) T₁ G₁ s (all first time) इति सर्वान् B₁ Ds transp एव and स ताद् B₁ समाभ्यव — *) N₁ V₁ B D (except Ds) व्यास सत्यवतीसुत — *) N₁ B₁ चाभिगतु, B₁ अभिगतु, G₁ अभिरता S (best time) जेहात्वा स G₁ जेहात्वापार्थनपरिवन्ध, G₁ (second time) एव च तानभिज्ञाताम् — *) K₂ B₁ D₁ s T G (except G₁) 'आसयन् S ins after (the first occurrence of) 12th Ds, after 12

1580* क्षुपे मा रोद मा रोदेत्येव व्यासोऽग्रवीहृच ।
Thereafter 10 Ms s ins 1585* — After 12, K₂ N₁ s B D s ins

1581* पुनरेव च घमोत्सा इदं वचनमग्रवीहृच ।
while 10 ins

1582* व्यास ।

पृथिव्यां पार्थिवान्सर्वान्प्राशसिष्यति धर्मराट् ॥ १३
 धर्मेण जित्वा पृथिवीमखिलां धर्मविद्वशी ।
 मीमसेनार्जुनशलाद्भोक्ष्यत्ययमसंशयः ॥ १४
 पुत्रास्तव च मायाश्च सर्वे एव महारथाः ।
 स्वराष्ट्रे विहरिष्यन्ति सुखं सुमनसस्तदा ॥ १५
 यक्ष्यन्ति च नरव्याघ्रा विजित्य पृथिवीमिगाम् ।
 राजह्वयाश्वमेधाघैः क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः ॥ १६
 अनुगृह्य सुहृदगं धनेन च सुखेन च ।

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वेणि अनुस्यूतारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४४ ॥

विद्वपैतामहं राज्यमिह भोक्ष्यन्ति ते सुताः ॥ १७

एवमुक्त्वा निवेदयेनान्द्राक्षणस्य निवेदने ।

अब्रवीत्पार्थिवश्चेष्टमृषिर्दपायनस्तदा ॥ १८

इह मां संप्रतीक्षध्वमागमिष्याम्यहं पुनः ।

देशकालौ विदित्वैव वेत्स्यम्यं परमां मुदम् ॥ १९

स तैः प्राञ्जलिभिः सर्वस्तथेत्युक्तो नराधिप ।

जगाम भगवान्प्राप्तो यथाकाममुषिः प्रभुः ॥ २०

C. 1 8 02
B. 1 155 19
K. 1 179 14

कुप्राञ्ज केवल धर्म दुष्कृत च तथा नर ।

सुकृत दुष्कृत शोके न कर्ता नास्ति शोभने ।

अवश्य लभते कर्ता फल वै पुण्यपापयो ।

दुष्कृतस्य फलेनैव प्राप्त व्यसनमुत्तमम् ।

तस्मान्माधवि मागार्हे ना च शोके मन कृया । [5]

[M om व्यास — (L 1) Ms s केवल वृत्ते धर्म,

Me-s केवल धर्म कृते M न (for च) T Gs तदा न,

Gs नराधम — (L 2) Gs सतत (for सुकृत) — (L 3)

M कृती (for कर्ता) — (L 5) Gs मा सुच, Ms s मागधि]

— Thereafter S reads 18^{ab}

13 For Ds S of v 1 7 — Ms s-v om 12-17

— Before 18, S₁ K₁ ins व्यास, Ko s-s N₁ s V₁ B

(except Bs) D (except Ds) व्यास उ — *) V₁ Dn

Ds जीवत् S₁ K₁ s सत्ते, Ks Ds S (Ms s-v om) पुत्रे

— *) Ks s N₁ V₁ B D (except Ds) Gs s Ms

धर्मनिधौ — N₁ s V₁ B D (except Ds Ds) transp

18^{ab} and 14^{ab}.

14 For Ds S (Ms s-v om) of v 1 7 — *) N₁

V₁ B D (except Ds) transp जित्वा and पृथिवीं, and

(for 14^b) read महारमा पुररपेभ — After 14^{ab}, N₁ V₁

B Da Dn Ds s ins

1583* पृथिवीमखिला जित्वा सर्वा सागरमेखलाम् ।

while Ds Ts G (except G₁ s) ins

1584* स्थापयित्वा यत्ते सर्वा सपर्वतवनमनुमाम् ।

— *) Ds Ts Ms असदाय S₁ K₁ N₁ s भोदपतेयमसत्तय

(N₁ s) ; Ko s-s N₁ V₁ B Da Dn Ds s ते नाम (Ks

लोप न) सदाय

15 For Ds S (Ms s-v om) of v 1 7 — *) Gs

कुला (for पुत्रा) , cf. 1 145 2* — *) Ko s-s N₁ B Ds

Ms महायला : Ds T G पवते पुरुषोत्तमा — *) K₁ D₁

स्ते (for स्त) — *) Ko s-s N₁ V₁ B D Ts Gs s सदा

16 For Ds S (Ms s-v om) of v 1 7 — *) K₁

यद्यते, Ks ज्ञेयति N₁ s महाभागा — *) N₁ V₁ B s

D (except Ds s) निर्जित्य — *) N₁ B₁ s बहुभिन्न N₁

B Da Ds s चासदृश

17 For Ds S (Ms s-v om) of v 1 7 — *) N₁ s

द्वोग्, Gs s ह्यस — *) N₁ सते (for धने) Gs s

सते (for सुते) N₁ s V₁ B D (except Ds) भोग्यसर्व

सुते — *) S₁ K₁ N₁ V₁ B Da Dn ns Ds s हमे (Ks हद्,

N₁ s हन) Ds T G Ms आहिरिवति (for हद् सो')

— After 17, S₁ ins (an additional) colophon

— Ds T G (Gs om lines 2-3) Ms ins after 17

Ms s-v, after 1580* (of v 1 10)

1585* क्षुपा कमलपत्राक्षी वासा कमलपालिका ।

वशावर्तिनी ॥ भीमस्य पुत्रमेवा जनिष्यति ।

तेन पुत्रेण कृष्णेषु भविष्य च तारिता ।

which in B is followed by 19-20 (partly om in some

MSS, see below)

18 S (which om 18^{ab}) read 18^{ab} after 1582*

(of v 1 12) — Before 18, S₁ K₁ s Ds ins वैश*,

Ko s s N₁ s (marg see m.) B D (except Ds) वैश* उ

— After 18^{ab}, G₁ s M read 20^{ab}, repeating 18 in its

proper place — Ds S om 18^{ab} — *) Ko s N₁ s

श्रेष्ठान्, Ks पादव ज्येष्ठ, Ns V₁ B (except Bs) D (Ds

om) पादवने

19 S (Gs s-v om) reads 19 after 1585*

(of v 1 17) — Before 19, Ks ins श्रीव्यास

— *) S₁ K₁ s s N₁ V₁ B (except Bs) Dn Ds T G (Gs

om) Ms हद् मास (or मा स) र — *) S₁ K₁ काल

Ko B Das Ds s सदैव — *) S₁ K₁ वरत्, N₁ V₁ B

Da Dn Ds s लप्स्य, Ds लिप्सते, Ts Gs s दे S₁

Ko s N₁ Gs Ms वै परो (for परमां) Ks लप्स्येव दुरासद्

१४५

जनमेजय उवाच ।

एकचक्रां गतास्ते तु कुन्तीपुत्रा महारथाः ।

अतः परं द्विजश्रेष्ठ किमकुर्वत पाण्डवाः ॥ १

वैशंपायन उवाच ।

एकचक्रां गतास्ते तु कुन्तीपुत्रा महारथाः ।

ऊर्ध्वनासिचिरं कालं ब्राह्मणस्य निवेशने ॥ २

रमणीयानि पश्यन्तो वनानि विविधानि च ।

पार्थिवानपि चोद्देशान्सरितश्च सरांसि च ॥ ३

चेरुर्भैक्षं तदा ते ह सर्व एव विशां पते ।

धभूवर्णगाराणां च खैरुर्गुणैः प्रियदर्शनाः ॥ ४

20 Gs Ms. s-1 om. 20^{ab}. T₂ G (Gs om.) Ms
जनाधिप. — S repeats 20^{ab} (see below). — ^a) N₂
V₁ H D T G दधागतम्.

To guide the reader in the labyrinth of the
H interpolations and transpositions noted above, it
may be observed that in interpolating another visit
of Vyāsa (in the interval between the killing of
Hidimba and the arrival of Pāṇḍavas in Ekacakrā)
S rearranges the matter from 1. 143. 26 up to the
end of adhy. 144 as follows:

1. 143. 26

(App. I, No. 89)

144. 7-10, 11^{ad}

(1579*)

12

(1580*)

13-17 (om. in M except Ms)

(1585*)

19-20

Colophon.

(1565*)

143. 27^{ab}

(1566*)

27^{ad}-35

(1569*)

37-38, 36^{ab}

(1570*)

36^{ad}

(1571*)

144. 3, 5

(1575*)

1-2, 4, 6

(1576*)

11-12 (11^{ad}-12 are repeated)

(1582*)

18^{ab} (om. 18^{ad})20^{ad} (repeated; see above)

Colophon.

Colophon om. in Ds and lost in Gs on a broken
portion. — Major parvan: T₂ Gs-2 M₂ संस्रव* (for
आदि*). — Sub-parvan: N₂ s V₁ द्विदिव्यवच; B₂
यकवच. — Adhy. name: Śs K₁ s D₂ एकचक्राप्रवेशः (Ko
निवास्त.); Ko. s व्याससंवादः (K₂ दर्शन); K₂ N₂ s V₁
Dn D₂ एकचक्राप्रवेशो व्यासदर्शनं (K₂ संवादः); N₂ B₁ s
Ds D₂ एकचक्राप्रवेशः; M₂ s द्योत्कचोत्पत्तिः. — Adhy. no.
(figures, words or both): B₁ T₁ 153; Dn s 155;
Ds s 153; T₂ Gs M₁ 103; Gs s 104; Gs s 102.
— S'loka no.: Dn 19 (Ds 20); Ms 34. — Aggregate
s'loka no.: Dn s 6098.

145

1 Śs K₁ B om. उवाच. *cf. var. this var. with 14.*1. — 1^{ab}-2^{ab}. — ^a) T G (Gs om.) Ms गताः पार्थाः;Ms. s-2 अनिमगताः. — ^b) T₂ Gs कुन्तीपुत्रा. S (Gs om.)महारथाः. — Śs K₂ (hapl.) om. 1^a-2^a. — ^c) N₂ सतःपरं; N₂ V₁ B₁ Dn D₂ s अत ऊर्ध्व. — ^d) K₂ s D₂ s sT₂ Gs Ms. s-1 कुर्वत; K₂ D₂ s कुर्वति. G₁ s s प्रसिताः.2 Śs K₁ om 2^{ab} (*cf. v. 1. 1*). K₁ D₁ s B om.उवाच. — 2^{ab}-1^{ab}. — ^a) T₂ Gs ते धि; G₁ s s Ms sपार्थाः. Gs om. 2^{ab}. — ^b) T₂ Gs पुत्राः कुंया (T₂ 'तेर').T Gs Ms s महारथाः. G₁ s s ब्राह्मणाकारोभिताः.— ^c) T G (Gs om.) ऊर्ध्वो सुचिरं कालं.3 Gs om. 3. — ^a) Śs द्विः; K₂ B (except Ds) DnDs s उत (for च). Ko N₂ D₂ सतान्युपपन्नानि च.— ^b) Ms s पूर्वतानां वनोद्देशात्.4 ^{ab}) B₁ m D₂ विशां. T Gs s Ms (*inf. fin.*) s-2सदा. Śs K₂ भोक्तु (for ते ह्य). G₁ s भैक्षमेवाचरन्ते

ततः कदाचिद्वैश्याय गतास्ते भरतर्षभाः ।
 संगत्या भीमसेनस्तु तत्रास्ते पृथया सह ॥ ८
 अथातिर्जं महाशब्दं ब्राह्मणस्य निवेशने ।
 शृङ्गमुत्पतितं घोरं कुन्ती शुश्राव भारत ॥ ९
 रोरूपमाणांस्तान्सर्वान्परिदेवयतश्च सा ।
 कारुण्यात्साधुभावाच्च देवी राज्ञश्च चक्षमे ॥ १०
 मध्यमानेव दुःखेन हृदयेन पृथा ततः ।
 उवाच भीमं कल्याणी कृपान्वितमिदं वचः ॥ ११
 घसामः सुसुखं पुत्र ब्राह्मणस्य निवेशने ।

अज्ञाता धार्तराष्ट्राणां सत्कृता वीतमन्यवः ॥ १२
 सा चिन्तये सदा पुत्र ब्राह्मणस्यास्य किं न्वहम् ।
 प्रियं कुर्यामिति गृहे यत्कुर्युरपिताः सुखम् ॥ १३
 एतावानुरूपस्तात कृतं यस्मिन्न नश्यति ।
 यावच्च कुर्यादन्योऽस्य कुर्यादभ्यधिकं ततः ॥ १४
 तदिदं ब्राह्मणस्यास्य दुःखमापतितं ध्रुवम् ।
 तत्रास्य यदि साहाय्यं कुर्याम सुकृतं भवेत् ॥ १५
 भीम उवाच ।
 ज्ञायतामस्य यदुःखं यतश्चैव समुत्थितम् ।

[(L. 1) Ms-s हितो (for मिथो). — (L. 2) G₁. 2. 5 संबंधात्. G₁. 2 Ms-s महत्तरं; G₂ वरतपः (for बृहत्तदा). — For line 3, G₂ subst.]

1594* कुम्भकारीऽवदास्यात्रं महत्त्वा तु पात्रकम् ।
 ग्रहसन्भीमसेनाय विमितस्तस्य कर्मणा ।
 — (L. 5) G₁. 5 श्रुतैः शतसाहस्रैः (for the prior half.).
 — (L. 6) G₁. 5 चावत्स क्रुते भाण्डान्स्युत्रः शरदां शतं.
 — (L. 7) G₁. 5 इहा भीमस्य तत्पात्रं (for the prior half.). — After line 9, Ts G (except G₁) Ms-s repeat line 1 of 1591* (v.l.: Ts G₂-s न चानितोऽसि भवति; Ms-s न चास्तीति न भवति. G₂ कुम्भामात्रं प्रवापते.)]
 Thereafter G₂ ins. :

1595* इति पृष्टः सदा पैरैः क्षुधितः किं पाण्डवः ।
 B Dn₁ om. 8 (cf. v. l. 7). — *) Some MSS. मैहापाव. — *) Śi K₁-s N₁.s V₁ D₁ D₂ D₃. 4. 5 दुरवर्षभाः; Ts मनुजवर्षमाः. — *) D₂ स भगवतः; Ts G₂-s संगम्य; G₁. 5 संद्वय (for संगत्या). — *) Śi K D₂ तत्रास्तीत्यु.
 B *) Śi K₁ अथातिर्जं; Dn₁ अनर्थजं. — *) G₂ शृङ्गमुत्पादितं. G₂ नृ (for घोरं).
 10 *) Ko N₁ V₁ B D (except D₂) सान्द्रा.
 — *) Ko तु सा; Ts G₂ तदा (for च सा). — *) Ko N₁ D₁ साधुवादाद्य. — *) N₁ V₁ B D (except D₂) Ts कुन्ती (for देवी). N₁ चैतच्च चक्षमे.
 11 *) K₁ B₁ D₂ G₂ Ms-s मध्यमानेव; D₂ पीत्यमानेव. — *) Śi सया; N₁.s V₁ B D (except D₂) तदा (for ततः). G₁. 5 हृदये कुलियोत्रमा. — *) G₂ वृषापुच्छम्. Ko वृषाभिपरिभुता.
 12 Before 12, K₂ ins. वृषा वः; Ms-s कुन्ती. — Śi om. 12*. — *) K₂. 1 N₁ V₁ B Dn₁ T G₁. 4. 5 Ms-वसाम. Ko D₂ पुत्र सुमुखं (by transp.). K₂ तस्य; M तिलं (for

पुत्र). — *) Ts G₁-s ब्राह्मणस्येह वेदमनि. — *) N₁. 5 V₁ B₁. 5m. 4. 5 D (except D₂) धार्तराष्ट्रस्य. B₂ रमणीयानि पश्यन्ते. — *) Śi K₁ संनता वी*.

13 *) D₂ G₂ तदा पुत्र. — *) Śi N₁. 5 Da D₂. 4. 5 Ts किं त्वहं; K₁ किं बहुन्. Ko s-4 ब्राह्मणस्य कदा त्वहं. — *) S कदा प्रियं करिष्यामि. — *) K₂ N₁ B Da B यत्कुर्यादं (G₁. 5 'याम्'). K₁. 5 N₁. 5 B₁. 5m. 4. 5 Da D₁ Ts G₂ M उपतिता; B₂ वसतः. Ts G₂-s वदं (for सुखम्). D₂ वस्य पश्यतिता वयं.

14 *) G₁. 5 स एव पुरयो लोके. — *) Śi K₁ वस्य (for यस्मिन्). Ko हीयते; K₁. 5 N₁ D₁ Ts पश्यति. — *) N₁ B₂ (m as in text) Ts G₁-s अन्योन्यं; M अस्तान्यत् (Ms-s 'न्यः').

15 *) Ts G₂-s तथेदं. Ms-s ब्राह्मणस्याय. — *) K₁ सहायं यदि तत्रास्य. — *) Śi K N₁ कुर्याम (K₂ 'व') सवयो; N₁. 5 V₁ B D कुर्यात् (D₂ 'हु') पकृतं; G₁. 5 कुर्या (G₂ 'वीर्य') सापकृतं.

16 Śi G₂ भीमतेन; K₁ T G₁. 4. 5 M भीमः; N₁. 5 V₁ B₁ D (except D₂ D₃) भीमतेन वः; G₂ om. the rel. — *) Ts G₂ अस्य दुर्यं वै. G₂ भीम विज्ञायतामस्य. — *) G₂ वृत्तत् (for धृत्). Ms-s समन्वितं (for समुं). K₂ यच्चैव समुत्थितं; G₂ वृत्तो दुःखमुत्थितं. — *) N₁ V₁ B D Ts G₂-s M विदित्वा. Ts G₁-s हि त्वयस्तामि (for त्वयसि*).

17 Śi K₁ N₁ B (except B₂) Da D₂ T G om. the rel.; K₂-4 Da M om. उवाच. — *) K₂ T G₁-4 एव; K₂ N₁ तु; M अपि (for हि). K₂ Ts G₂ तु (for ती). N₁ V₁ B D (except D₂) G₂ एवं ती कथयन्ती B (N₁ V₁ B Dn₁ D₂ च). — *) Śi G₁-4 Ms-s गुहाभयः. Ko G₂-s लरं. — *) Ts जालि जनस्य; Ms-s 'जं तत्र. G₁. 5 दुःखस्य (for विजं*).

विदिते व्यवसिष्यामि ययपि स्यात्सुदुष्करम् ॥ १६

वैशंपायन उवाच ।

तथा हि कथयन्तो तौ भूयः शुश्रुवतुः खनम् ।

आर्तिजं तस्य विप्रस्य समार्यस्य विशां पते ॥ १७

अन्तःपुरं ततस्तस्य ब्राह्मणस्य महात्मनः ।

विवेश कुन्ती त्वरिता चद्रवत्सेव सौरभी ॥ १८

तवत्तं ब्राह्मणं तत्र भार्यया च सुतेन च ।

दुहित्रा चैव सहितं ददर्श विकृताननम् ॥ १९

ब्राह्मण उवाच ।

धिगिदं जीवितं लोकेऽनलसारमनर्थकम् ।

दुःखमूलं पराधीनं भृशमप्रियमागि च ॥ २०

जीविते परमं दुःखं जीविते परमो ज्वरः ।

जीविते वर्तमानस्य द्वन्द्वानामागमो ध्रुवः ॥ २१

एकात्मापि हि धर्मायै कामं च न निषेवते ।

एतैश्च विप्रयोगोऽपि दुःखं परमकं मतम् ॥ २२

आहुः केचित्परं मोक्षं स च नास्ति कथंचन ।

अर्थप्राप्तौ च नरकः कृत्स्न एवोपपद्यते ॥ २३

अर्थेषुता परं दुःखमर्थप्राप्तौ ततोऽधिकम् ।

जातलेह्यस्य चार्थेषु विप्रयोगे महत्तरम् ॥ २४

न हि योगं प्रपश्यामि येन मृज्येयमापदः ।

पुत्रदारेण वा सार्धं प्राद्वेयमनामयम् ॥ २५

यत्तितं वै मया पूर्वं यथा त्वं चेत्य ब्राह्मणि ।

G. 1. 145. 26
H. 1. 145. 26

18 *) B₁ D₁ अन्तर्परः; T G₁ 2. 4-6 M अंतर्भूदः. K₁ भातौ गृहं तस्य सतो; G₁ अंतर्भूदविगतस्य. — *) S₁ K₁ 4 D₁ कुन्ती सहसा; N₁ 1 V₁ B D₁ D₁ D₁ 2. 3 M₁ (by transp.) त्वरिता कुन्ती. — *) G₁ M₁-s सौरभिः; C₁ as in text.

19 *) G₁-s भीतं तं (for तत्तत्तं). — *) K₁ T₁ G₁ 1 M₁ सततं; G₁ 2 सततं (for सहितं). — *) K₁ विप्रुताननं; K₁ विगतप्रभं; N₁ 1 B₁ विगता; N₁ V₁ B₁ D₁ D₁ 2 अवनता; T₁ G₁-s M विनता; C₁ as in text.

20 K₁ 1 M₁ (except M₁) om. उवाच. — *) M₁ लोके (for लोके). — *) S₁ K₁ यवसारम्; K₁ सारम्; K₁ 1 N₁ V₁ D₁ D₁ 2 सारं; K₁ सारम्; N₁ G₁ 2 नरः; B₁ 1 नरः; B₁ 1 न च सारम् (as in text); D₁ नरः; G₁ नांतः; M₁-s न तु सारम्; C₁ (corrupt) लङसारम्(?). — *) G₁ M₁-s प्रियम् (for श्रुतम्). D₁ G₁-s M₁ भावि च.

21 *) S₁ K₁ D₁ जीवितं (both times). — *) K₁ 6 V₁ D₁ D₁ 2 दुःखानाम्; C₁ द्वन्द्वानाम् (as in text). D₁ D₁ D₁ 2 M₁ (except G₁) सुदं.

22 *) N₁ V₁ B₁ M₁ 2 D (except D₁) आत्मा होको हि; B₁ एकात्मा चैव; T G एकात्मा हि (G₁ च); M₁ एकात्मा यो (M₁-s या) हि. K₁ 2 3 धर्मायै (K₁ यौ); G₁ धर्मायै; G₁ कामायै. C₁ om. (as in text) एकात्मा (—एकायै). — *) T₁ G₁ 2 कामः; G₁ धर्मः (for कामं). S₁ K₁ 2 ययः; K₁ V₁ D₁ D₁ 2 चैव; B₁ T₁ M₁ 2 च यः; B₁ D₁ D₁ 2 स च (for च न). N₁ निषेवते; T₁ G₁-s निषेव्यते. — *) K₁ 6 विप्रयोगस्य; K₁ योगस्य; K₁ योगस्य; K₁ योगस्य; D₁ D₁ 2 T₁ G₁ 2 योगस्य; D₁ 2 युक्तः; T₁

*योगो हि. — *) K₁ 2 4 अवेद्य; N₁ G₁ 2 सह्य (for मतम्). N₁ 2 परमसंततं; D₁ परमसंततं; D₁ 2 परमिकं मतं.

23 *) M₁ केचित्प्राहुः (for आहुः केचित्). — *) N₁ 2 V₁ B D₁ D₁ 2 M₁ (for च). S (M₁ inf. lin.) नरकं (M₁ orig. पदम्). S₁ अनर्थप्राप्तौ नरकः; D₁ अनाप्तौ तस्य नरकः. K₁ (hapl.) om. from च नरकः up to *प्राप्तौ (li 24). — *) N₁ 2 कृपयम्; T₁ G₁-s M₁-s कृत्स्नम्; T₁ G₁-s कृत्स्नमेवोपपद्यते; M₁ 2 युक्तः (M₁ inf. lin. कृत्स्न) मेवोपपद्यते.

24 K₁ om. up to प्राप्तौ (cf. v. l. 23). — *) K₁ M₁ सहदुःखं. — *) M₁ विप्रयोगो महत्तरः (M₁ चनः; inf. lin. चनः). — After 24, D₁ (om. lines 3-4) T G ins.:

1596* यावन्तो यस्य संयोगो ज्ञानैरिष्टैर्भवन्नुत ।
साधन्तोऽस्य निष्पद्यन्ते हृदये शोकाद्भवः ।
तदिदं जीवितं प्राप्य स्वल्पकालं महाभयम् ।
साधोऽप्यर्थं महाप्राप्तौ आर्यया सहितेन च ।

[(L 4) G₁ 2 त्वया तु मम न युक्तः (for posterior half).]

25 *) S₁ G₁ यमापदि; B₁ 2 युज्यते महापदः; B₁ D₁ D₁ 2 T₁ G₁ यमापदि. — *) B₁ 2 D₁ M₁ 2 3 प्रद्वेयम्; C₁ (by corr.) as in text.

26 *) K₁ D₁ कथितं; T₁ G₁ चतुर्कं; G₁ 2 विदितं; G₁ 2 विदितं; G₁ 2 विदितं (for यत्तितं). K₁ 2 च; K₁ 2 हि (for चैव). — *) T₁ G₁ 2 स्वार्थं नो; G₁ 2 स्वार्थं (for यथा त्वं). N₁ 2 नैरिष्ट. N₁ V₁ 2 D (except D₁) केयं प्राप्तिं तत्तथा. — *) K₁ 2 तया; K₁ 2 ययः; C₁ यतः (as in text). N₁ 2 V₁ B₁ D₁ (except D₁) क्षेमं यतः (by transp.). K₁ 2 ययः; T₁ ययः; G₁ 2 ययः; C₁ ययः (as

यतः क्षेमं ततो गन्तुं त्वया तु मम न श्रुतम् ॥ २६
इह जाता विद्वद्भासि पिता चेह ममेति च ।
उक्तवत्यसि दुर्मेधे याच्यमाना मयासकृत् ॥ २७
खर्गतो हि पिता वृद्धस्तथा माता चिरं तव ।
बान्धवा भूतपूर्वाश्च तत्र वासे तु का रतिः ॥ २८
सोऽयं ते बन्धुकामाया अश्वन्त्या वचो मम ।
बन्धुप्रणाशः संप्राप्तो भृशं दुःखकरो मम ॥ २९
अथवा मदिनाशोऽयं न हि शक्यामि कंचन ।
परित्यक्तमहं बन्धुं स्वयं जीवन्मुशंसवत् ॥ ३०

सहधर्मचरिं दान्तां नित्यं मातृसमां मम ।
सखायं विहितां देवैर्नित्यं परमिकां गतिम् ॥ ३१
मात्रा पित्रा च विहितां सदा गार्हस्थ्यभागिनीम् ।
वरयित्वा यथान्यायं भवत्वपरिणीय च ॥ ३२
कुलीनां शीलसंपन्नामपत्यजननीं मम ।
त्वामहं जीवितस्थायै साध्वीमनपकारिणीम् ।
परित्यक्तुं न शक्यामि भार्या नित्यमनुव्रताम् ॥
कुत एव परित्यक्तुं सुतां शक्याम्यहं स्वयम् ।
बालामप्राप्तवयसमजातव्यञ्जनाकृतिम् ॥ ३४

in text). — ^a) Bs च (for तु). Ks मम तु (by transp.). Gs स्वया तु न मनः कृतं; M त्वया च न च (Ms. तु) सत्पुत्रं.

27 ^a) Śi Ko. 2. 5 Ns सह; Ns. 2 सा हि (for इह). Ks सह जातासि पित्रा वै. — ^b) Ks वेति; Ns B Dn Ds. 5. 5 चापि; S माता (for चेह). Ks Ms-s मतेति. Ko. 2. 5 Ns V. 1 B D वै; Ns. 4 Ns वा (for च).

28 ^a) Ks सह; Gs हाय (for स्वयं). Ks Ns. 2 V. 1 Bs Ds Dn Ds Ms कपि; T G Ms-s च (for हि). — ^b) Śi माता वैव; Ko दया माता; Bs हया मम (for सया माता). Śi Ks चिरंतना; Ko. 2. 5 Ds Tz Gs विराजव; Gs. 5 स्यापि च. — ^c) Ns बांधवाः सुदृढभावि. — ^d) Śi Ks Tz M तत्र (Ms 'त्रा') वासो न काति (Tz कामि; Ms. 5-s काति/त्रा). — After 28, T G ins.:

1597* न भोजनं विरुद्धं खाद्यं की देवो नियन्धवम् ।

सुवृत्तमपि कार्यायै ब्रह्मेष्टद्वरहंसवत् ।

[(L. 2) Gs. 2 ब्रह्मेष्टाद्यस्तु हंसवत्.]

29 ^a) Gs शोकले. Gs वदकामाया. — ^{ad}) Gs. 4 om. 29^d. Ms संवृत्तो (for संप्राप्तो). Ko Ds शोककरो; Ks Ns शोककरो; Gs Ms-s तु. खतरो. Tz Gs. 5 सेयमा पश्यप्रभा सुंय भाद्राणि तत्फलं. Gs reads 29^{ad} as in text also after 1599*. — Tz Gs ins. after 29: Gs. 4, after 29^{ad}:

1598* उपस्थितं तु कव्याणि ययेष्टमनुभूयताम् ।

— Tz Gs. 5 cont.:

1599* मादृशी ।

मानेय प्रेषय त्वं तु वक्राय करमद्य वै ।

Thereafter Gs reads 29^{ad} as in text. — Gs (om. the ref.) ins. after 1599*: Gs. 4, after 1599*:

1600* द्विजः ।

स्वातोऽयं मम संप्राप्तो मम वा मे सुतस्य वा ।

तव वा तव पुत्र्याश्च भद्रा वासस्य तत्फलम् ।

न शृणोषि वचो मह्यं तत्फलं शुद्धव्य भासिनि ।

अथवाहं न शक्यामि स्वयं मत्तुं सुतं मम ।

एवं त्यक्तुं न शक्नोमि भवतीं न सुतामपि ।

30 ^a) Ks स विनाशोय; Tz Gs M (Tz s) दिनाशा Gs. 5 सय मद्रसपायं वा. — ^b) Śi Ks B Ds शब्दादि वदयामि. Śi Ks Ns Da Dn Gs. 5 किंचय; कश्चन. — ^c) Ms सहं वास.

31 ^a) Ns 'चरी' स्वं च. Ds हयै सहचरी. Ko I विले दंतो (by transp.). Ds विवृतात्समा. Tz Gs सया मातृ सदा. Tz Gs-4 स्त (Tz Gs s) पर्यन्तचारिणीं त्वं (Gs दत्ता) पुनर (Tz Gs तथा) मातृ (Gs 'मा' समां तथा (Gs 'दा'). Ms सहधर्मचरिं नारीं दंतो मातृसमां सदा. — ^b) सखीं च (Gs हि) (for सखायं). — ^c) Ns परिमितां Da पारमिका; Gs. 5 परमका. K Da S (except Gs. 4 Ms) रति; Ns रति; Ns किति (for गति).

32 ^a) N (except Śi) Ms पित्रा मात्रा (by transp.). Ko. 5 Ds तु (for च). Ns विहिता; Gs Ms-s रतिता; Ms विहिता. — ^b) Ns 'भागिनी. Gs सा गार्हस्थ्यस्य भागिनी; Gs सदा शास्त्रियभागिनी. — ^c) M परिग्रह च.

33 ^a) Śi Ks Gs Ms रूपसंपन्नाय; Ns साय. Gs गृहमेधोऽयं प्रियां भार्या. — ^b) Ns. 2 V. 1 Bs Da Ds सति; Tz हया; Gs अय (for मय). — ^c) Śi Ko-s Ns Ds. 5 Gs. 4 M (except Ms) ताम् (for स्वाय). — ^d) Gs सुवृत्ता सुपचारिणी; Ms साध्वी दमपरायणी. — ^e) Śi Ks Ds. 5 Da Ds सव्यामि; Gs. 5 सव्यामि. — ^f) Gs. 5 परमनुव्रता. — After 33, M (om. lines 1-2) ins. 1602* (cf. v. 1. 34).

34 M transp. 34^{ad} and 34^{ad}. — ^a) Gs सुतो सुत. — ^b) N (except Śi Ks) Tz Gs-4 सुतं; Tz कपि; Gs सुत. Śi Bs दाव्यायहं. — Gs om. 34^{ad}. — ^c) K (except

भर्तुर्योय निक्षिप्तां न्यासं धात्रा महात्मना ।
यस्यां दौहित्रजाह्लोकानांशे पितृभिः सह ।
स्वयमुत्पाद्य तां बालां कथमुत्सृष्टमुत्सहे ॥ ३५
मन्यन्ते केचिदधिकं स्नेहं पुत्रे पितुर्नराः ।
कन्यायां नैव तु पुनर्मम तुल्यायुषी मयौ ॥ ३६
यसिंहोकाः म्रद्यतिश्च सित्ता नित्यमथो सुखम् ।
अपापां तामहं बालां कथमुत्सृष्टमुत्सहे ॥ ३७

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४५ ॥

आत्मानमपि चोत्सृज्य तस्यै प्रेतवशं भतः ।
त्यक्ता ह्येते मया व्यक्तं नेह शङ्क्यन्ति जीवितुम् ॥ ३८
एषां चान्यतमत्यागो नृशंसो गार्हितो बुधैः ।
आत्मत्यागे कृते येमे मरिष्यन्ति मया विना ॥ ३९
स कृच्छ्रामहमापन्नो न शक्तस्तर्तुमापदम् ।
अहो धिकां गतिं त्वद्य गमिष्यामि सवान्धवः ।
सर्वैः सह मृतं श्रेयो न तु मे जीवितं क्षमम् ॥ ४०

६. १. १५२
६. १. १५१

K₁) N₁ B D T₁ G₁.s. बाह्यम्. G₁.s. अयास्योवर्नं बालं.
— *) D₁ T₁ अज्ञातं; G₁ विज्ञातं. — After 34,
K₁.s. D₁ ins.:

1601* सुतां चैतां च शब्दाणि परित्यक्तुं कथंचन ।
— T G (except G₁) ins. after 34: M (om. lines
1-2), after 33:

1602* आर्धेयैः परां श्रीतिं यस्मिन्लक्ष्मणकालि च ।
द्वयितं मे कथं बाह्यम्हं ह्यकुमिहोत्सहे ।
यस्य जातस्य पितरो मुलं हृष्टा दिवं गताः ।
विष्णुपाश्वरिभिर्युक्ते यस्य जातस्य तेजसा ।
तमहं ज्येष्ठपुत्रं मे ह्युल्लिख्यारं भुवि । [5]
मम पिण्डोदकनिधिं कथं लब्ध्वाणि पुत्रकम् ।

[(L. 1) G₁ परां प्राप्तिं. — (L. 2) G₁ द्वयितं सं कथं बालं.
— (L. 4) G₁.s. अहं युक्तः पितृकण्ठाद्; G₁ अहं युक्तोऽपि
विष्णुः. — (L. 6) T₁ कथं ब्रूयामि.]
— After 1602*, T G₁.s. ins.:

1603* कृत एव परित्यक्तुं पुत्रीं शब्दाग्नयेऽस्वयम् ।
[T₁ G₁ सुतं शब्दाग्नयेऽस्वयं (for posterior half).]
35 *) N₁ B₁ निक्षिप्तं. — *) D₁ G₁ महात्मनः;
T₁ स्वयंभुवा. — *) N₁ V₁ B D (except D₁) ययाः G₁
ययः; M अस्मां. — *) N₁ पितृभिः सनः. — *) T₁ G₁.s.स
व्यादितां बालां.

36 *) T₁ G₁-s. पितृजैनाः. — *) K₁ इति वाक्ये;
N₁.s. नेति तु मनो; N₁ V₁ B D (except D₁) केचिदपरे; T₁
G₁-s. भागुरिल्लये; T₁ G₁.s. म अपरे केचिन् (for नैव तु
युवः). — *) K₁.s. D₁ मतायुषी (by transp.); N₁ उमौ
तु तौ; V₁ B D₁ D₁ D₁.s. उमौ स्मृतौ; T₁ G₁ ह्यौ मयौ;
G₁.s. ह्यौ सुतौ.

37 *) S₁ K₁ ससिन्धुः; K₁.s. N₁.s. V₁ D₁ D₁ यस्यां;
D₁ अस्मां (for यस्मिन्). K₁ मयुवेति. T₁ G₁ यस्याः काम-
प्रसूतिश्च; T₁ G₁-s. M यस्यां लोके प्रसूतिश्च; G₁.s. यस्याः
कामं प्रसूतं च. — *) T₁ G₁-s. श्रीतिरुः; T₁ G₁-s. वर्तः; M
रतिरु (for स्थिता). — *) E (except M₁.s.) कथं (for

अहं). — *) T₁ G₁-s. महमुत्सृष्टुः; T₁ G₁-s. M₁-s.
उत्सृष्टुमहम्; M₁ उत्सृष्टुं कथम्. — After 37, T G (G₁.s.
om. lines 1-3) ins.:

1604* मेधाविनीमदोषां च शुभ्रपुमनंहकृतम् ।
तामिमां मे सुतां बालां कथमुत्सृष्टमुत्सहे ।
काळुभाणां रतिं चैव सुधाणि च बहुव्यपि ।
उत्पाद्यन्त्यस्यस्मात्पितृभिर्युक्तैः कामार्थैरेव ।

38 *) T₁ G₁-s. तस्याः. K₁ प्रेतगतिः. K₁ G₁.s. गताः;
T₁ मयि. N₁ V₁ B D (except D₁) तस्यामि परलोकताः;
T₁ G₁-s. M गते प्रेतवशं मयि. — After 38*, D₁ marg.
sec. m. ins.:

1605* स्वयं च न परित्यक्तुं शक्तोऽप्येतान् नृप ।
— *) D₁ त्यक्तं शेतत्; T₁ त्यक्ता शेत. S सर्वे (for सर्वकं).
— *) S₁ K₁ M₁-s. न हि; N₁ ते च; G₁-s. नैव (for नेह).
S₁ शययन्ति.

39 *) M om. च. — G₁ M om. 39*, — *) K₁.s.
D₁ चातिः; K₁ चैव; G₁ नेह (for चेने).

40 *) K₁ N₁ सुहृत्परां (N₁ 'हृत्परां'); K₁.s. N₁ T
G₁.s. 4-6 M स हृत्परां (T₁ स हृत्परां). G₁ स हृत्परा-
भाष्यो. — *) G₁ स (for च). M स हि (M₁ 'स') मोक्षणे.
— *) N₁.s. V₁ B D₁ D₁.s. च; T₁ G₁-s. हि (for
तु). K (except K₁) D₁ T G M₁ जीवितुं. N₁ क्षणं;
D₁ G₁ M₁ क्षमः.

Colophon lost in G₁ on a broken portion. — *Major*
parvan - T₁ G₁-s. M संभव (for आदि). — *Sub-*
parvan - S₁ K₁ N₁ V₁ B₁.s. D₁ M₁ चक्र (K₁ चक्रासुर) चक्र;
B₁.s. चक्रचक्रायां चक्रचक्र. — *Adhy. name* - K₁ M₁
प्राज्ञप्रकाशः; N₁.s. V₁ प्राज्ञप्रकाशः. — *Adhy. no.*
(figures, words or both) - B₁ 153; D₁ 156, D₁ m
159; T₁ 154; T₁ G₁ M₁ 104; G₁.s. 105; G₁.s. 103.
— *Sloka no.* - D₁ 40; M₁ 50. — *Aggregate sloka*
no. - D₁ 6196.

१४६

ब्राह्मण्युवाच ।

न संतापस्त्वया कार्यः प्राकृतेनेव कर्हिचित् ।
 न हि संतापकालोऽयं वैद्यस्य तव विद्यते ॥ १
 अवश्यं निधनं सर्वैर्गन्तव्यमिह मानवैः ।
 अवश्यभाविन्यर्थे वै संतापो नेह विद्यते ॥ २
 भार्या पुत्रोऽथ दुहिता सर्वमात्मार्यमिष्यते ।
 व्यर्था जहि सुपुत्रा त्वं स्वयं यास्यामि तत्र वै ॥ ३
 एतद्धि परमं नार्याः कार्यं लोके सनातनम् ।
 प्राणानपि परित्यज्य यद्ब्रूहि तमाचरेत् ॥ ४
 तच्च तत्र कृतं कर्म तवापीह सुखायहम् ।
 भवत्यमुत्र चाक्षय्यं लोकेऽसिञ्च यश्चस्करम् ॥ ५

146

1 S om उवाच. — १) Ks दैन्यस्य च तव प्रभो; Ks तव अथैव वि; T G विरोपापुत्रपक्ष ह (T1 Gs 'वंश' Gs 'स्य हि').

2 १) Ds इव; Gs इति; M सह (for इह). Da M वाच्यै. (for मान). — १) B1 स अथर्वभा. S1 K (except Ks) N1 Ds 'न्यर्हसिन्नु'. T G 'इव करणीये' (Gs 'वा') (Gs 'इव करणीयेयं'; Gs 'इव करणीयार्थं'); M 'इवभाविने' (Ms 'आपिके') (S वै. — १) S1 K1.s हि; Gs इव (for इह). Bs वर्तते (for विव). — १) S1 S च (for लय). — १) K1 'ये विद्यते. — १) Ks (except K1) Ns Da Ds स्वयं. T Gs-s 'वा च जहि तु'; M 'वा जहि हि तु'. — १) Ks Gs Ms.s अहं (for स्वयं). Ns V1 Da D1 च; Gs लः (for वै).

4 १) Da1 Ms-s नार्या; Gs न्यार्य. Ds एतदेव वरं ना. — १) Gs परं (for कार्यं) Ns सदा भवेत् (for सना). Gs लोके यस्य सनातन. — १) S1 K1 वा (for यद्). Ks Da Ds यद्ब्रूहि; S अर्हं हि त्वं. — १) S1 S च (for लय). — १) K1 'ये विद्यते. — १) Ks (except K1) Ns Da Ds स्वयं. T Gs-s 'वा च जहि तु'; M 'वा जहि हि तु'. — १) Ks Gs Ms.s अहं (for स्वयं). Ns V1 Da D1 च; Gs लः (for वै).

5 १) Ko Ds T1 Gs Ms-s transp तव च तस्य. Ds तव (for तस्य). S1 transp. तस्य and कर्म. Bs हितं (for हृतं). — १) V1 Da D1 इह; T1 Gs-s च; Ms हि (for इह). — १) Gs transp. लोके and असिन्नु, and om. च. — १) Ko Ds.s एव वै गुरुधर्मव. — १) Gs सं (for सं). T1 Gs-s M (except M1) पुनः (for तव). — १) Ds येत् (for the first च). Ns पुनः (for धर्मः). — १) Ks

एष चैव गुरुधर्मो यं प्रक्षाम्यहं तव ।

अर्थश्च तव धर्मश्च भूयानत्र प्रदश्यते ॥ ६

यदर्थमिष्यते भार्या प्राप्तः सोऽर्थस्त्वया मयि ।

कन्या चैव कुमारश्च कृताहमनृणा त्वया ॥ ७

समर्थः पोषणे चासि सुतयो रक्षणे तथा ।

न त्वहं सुतयोः शक्ता तथा रक्षणपोषणे ॥ ८

मम हि त्वद्विहीनायाः सर्वकामा न आपदः ।

कथं स्वातां सुतां वालौ भवेयं च कथं त्वहम् ॥ ९

कथं हि विधवानाया बालपुत्रा विना त्वया ।

मिश्रुनं जीवयिष्यामि स्थिता साधुगते पथि ॥ १०

अहंकृतावलितैश्च प्रार्थ्यमानमिमां सुताम् ।

सूर्यास्तं प्रपद्यते; Ds भूयो नाम प्रवर्तः; T1 भूयात्प्र प्रगल्भ.

7 १) Ds इह ते (for इव). — १) S1 K1 transp. भासः and सोऽर्थः. Ds अपि; Gs मम (for मयि). — १) Gs transp. कन्या and कुमार. B D (except Ds) एका (for एव). — १) B1 s 'इमं चिन्तायुग'. — १) S1 S च (for लय). — १) K1 'ये विद्यते. — १) Ks (except K1) Ns Da Ds स्वयं. T Gs-s 'वा च जहि तु'; M 'वा जहि हि तु'. — १) Ks Gs Ms.s अहं (for स्वयं). Ns V1 Da D1 च; Gs लः (for वै).

8 १) S1 सुतायाः; Ks स्वाका. Gs तोषणे. S1 B1 Da Ds M (except T1) चापि; Ka चैव. — १) Gs सुताया. M 'कोट्यवशेक्षणे. — १) Ks चैव (for शक्ता). Ko तयोः; Ks शक्ता (for तथा). K1 तथा पोषणरक्षणे. Gs नाहं शक्ता तयोर्भाव रक्षणे पोषणेष्वहं.

9 १) T G अहि (for हि). Gs तव हीना. — १) Only Ms.s as in text (Is न-इव?). Ms-s सर्वं (for सर्व). S1 Ko.s s Ns.s सर्वकामप्र (Ns 'मं ज') नेधर; Ks 'कान्तिनेन च; Ks Ns V2 B D सर्वमाणपनेधर (D1 'कामा अकामदा); T1 'मानकामद; T2 G 'मानकामद. — १) Ko 'नोती; Ds चैतो (for शास्त्र). — १) V1 D (except Ds) Da Ds.s नरेयं; B1m तरे. K1 B1.s Da न्वहं. S प्रति (Gs प्रति) (M आ) पि कथं भवेत्.

10 १) S1 K1 'वा नाम; Ns 'वा मारी; T1 Gs 'वा माय; T2 Gs.s Ms.s 'वा वाला. Ms.s कथं हि विधवा. — १) S transp. विना and त्वया. — १) Gs लोके (for स्थिता).

11 १) S1 K1 भद्रो (for अहं). Ns Gs 'हं हिलाय. — १) T Gs.s 'वहेष्वहं; Ms-s 'हं हिलाय. — १) S1 प्रभो (for भूयान्). — १) K1 s Ns.s Da T1 Gs-s M सर्वं. — १) Gs om. 11-13. — १) Ko Da.s Gs लीविनु (for लीवि).

अयुक्तैस्तव संवन्धे कथं शक्यामि रक्षितुम् ॥ ११
उत्सृष्टमामिपं भूमौ प्रार्थयन्ति यथा खगाः ।
प्रार्थयन्ति जनाः सर्वे वीरहीनां तथा स्त्रियम् ॥ १२
साहं विचाल्यमाना वै प्रार्थयमाना दुरात्मभिः ।
स्थातुं पथि न शक्यामि सज्जनेष्टे द्विजोत्तम ॥ १३
कथं तव कुलस्यैकामिमां बालामसंस्कृताम् ।
पितृपैतामहे मार्गे नियोक्तुमह्युत्सहे ॥ १४
कथं शक्यामि बालेऽसिन्नुपानाधातुमीप्सिताम् ।
अनाथे सर्वतो हस्ते यथा त्वं धर्मदर्शिनाम् ॥ १५
इमामपि च ते बालामनाथां परिभूय माम् ।

अनर्हाः प्रार्थयिष्यन्ति शूद्रा वैदश्रुतिं यथा ॥ १६
तां चेदहं न दित्सेयं त्वदुपैरुपार्थं हिताम् ।
प्रमथ्येनां हरेयुस्ते हविर्ध्वाह्वा इवाध्वरात् ॥ १७
संप्रेक्षमाणा पुत्रं ते नानुरूपमिवात्मनः ।
अनर्हवशमापन्नामिमां चापि सुतां तव ॥ १८
अवज्ञाता च लोकस्य तयात्मानमजानती ।
अवलम्बितैर्नैर्बन्धनमरिष्यामि न संशयः ॥ १९
तौ विहीनौ मया बालौ त्वया चैव ममात्मजौ ।
विनश्येतां न संदेहो मत्स्याविष जलक्षये ॥ २०
व्रितयं सर्वथाप्येवं विनश्यित्यसंशयम् ।

G. 1. 1163
K. 1. 172. 21

12 Śs Ks om. 12-14; Gs om. 12 (cf. v. 1. 11).
— *) Ko. 4 Ds. 2 नराः; Ks Śs. 2 Bs Gs तथा (for जनाः).
Gs हीनां (for सर्वे). — *) Ko V. 1 Bs Ds Ds. 2 Gs
पतिहीनां. Ks Śs. 2 नराः (for तथा).

13 Śs Ks om. 13; Gs om. 13* (cf. v. 1. 11, 12).
— *) Ko एवं; Ds अवि; Gs हि; M तु (for वै). Gs.
*हं विचार्य चात्मानं. — *) M छिद्रयमाना. — *) Ks
Ds सज्जनानां; Da Gs *नेयु; Ds *नोके. Ks कर्मचन
(for द्विजो). Gs. 2 सज्जनकीनियेक्षिते. — After 13,
Gs. 2. 4 ins.;

1606* श्रीजन्म गार्हितं नाथ लोके दुष्टनानाहुते ।
मातापित्रोर्वैदे कन्वा जडा भगवदे तथा ।
अभावे चानयोः पुत्रे स्वस्तन्या श्री विगच्छते ।
अनाथस्य स्त्रियो द्वारं दुष्टानां विवृतं हि त्वं ।
बलाखण्डं गृत्वाकं हि मया संकल्प्यते श्रमिः । [5]
दृष्ट्वा तथाबला नाप प्राप्तिरैक्यगर्वितैः ।

14 Śs Ks om. 14 (cf. v. 1. 12). — *) M सुतां च
(for कुलस्य). K (Ks om.) Śs M transp. एवं and
इमां. Ks. 2 Śs असंस्कृताः; Śs सुसंस्कृताः; Śs V. 1 Bm. 2 D
(except Ds. 2. 2) अनागसं; Bs असंस्कृता. T G कथं (Gs
अहं) तप सुतं येनमेकं बालमसंस्कृतं. — *) M निवृत्तं
(for नियोक्तुं).

15 *) Śs *गान्धातुमभीप्सि. — *) S *दुर्बलः (Ts
Gs. 2 *न; Gs *ने). — After 15, Gs (partly mutil-
lated) 2. 4 ins.;

1607* आद्रादशान्दं बालेऽयं दुष्टाग्रिं पचार ह ।
मातापित्रोस्तु तत्पापमिवाहुर्वैमनादिनः ।
निक्षये तत्पिता माता सपुत्रश्च चरित्रतः ।

16 *) S सुतां (Ts सर्ता) (for इमां). Śs Śs. 2 ने (for
ते). — *) Ts Ms तां (for माम्). — *) Ks *शुलीम्; Śs

*शुलीम्; Śs *शुलीम्. Ko. 2 Ns. 2 Ds ह्य (for यथा).

17 *) Ko तु दातुं; Ks Ts चेदिह (for चेदहं). Śs
Ks हिंसेयं. Ds तां दातुं यदि चेच्छेयं. — *) Ds Gs. 2 M
सहृणैः. — *) Bm प्रमाथय गां; Gs *व्य मां; Gs *व्येनां.
— After 17⁴⁰, Gs. 4 ins.;

1608* कोऽस्याः कर्ता भवेदिति ।

पश्यन्त्या मे हस्त्येव कोऽस्याः आस्यति निष्काशः ।

अनाथत्वात्सुतां विद्वद्.

— *) Ko. 1 S *चरे.

18 *) Śs K (except Ks) Bs Da Ds. 4 Ts Gs
संप्रेक्षयमाणा (Ts *जां); Śs Ds Gs. 2 जाः; Gs. 2. 4 जां. Śs
पुत्रावः; M पुत्री. — *) Śs *रूप; Gs. 2 M *रूपा. Gs.
हीयमानां दुरात्मभिः. — *) Śs असंप्रेक्षय. — *) For
it, Gs. 2 subst. 19*, repeating the pada in its
proper place.

19 T G om. 19⁴⁰. — *) Śs V. 1 M D लोकेषु. Śs
Ks अज्ञाता सर्वलोक. — *) Bs अजानतां; Da *नता;
Ms. 2 अरक्षती. — *) Gs अकुलीनैः; Ms. 2 अनिष्टा. T
M दृष्ट्वा (for प्रक्षार). Ms. 2 अक्षयमवनाश इ. — After
19⁴⁰, Gs. 2 ins.;

1609* हीयमाणाभनानासाः ।

अनाथत्वाद्नाथत्वात्.

After 19, Ts Gs ins.;

1610* श्रुते खवि मयावश्यं सहागमनमिष्यते ।

श्रुते सर्वेति नातीतं सुखलेखं न विषते ।

20 *) Ts ही (for तो). Śs V. 1 B D (except
Ds. 2) च (for हि). Ts यथा (for यथा). Ks वापि
(for चैव). Ks तव; Śs B D (except Ds) Ts Gs. 2
तथा (for मय). Gs त्वया येसौ मया हीनौ बालावेतौ
स्वदाव्य.

त्वया विहीनं तस्मात्त्वं मां परित्यक्तुमर्हसि ॥ २१
 व्युष्टिरेषा परा स्त्रीणां पूर्वं भर्तुः परा गतिः ।
 न तु ब्राह्मण पुत्राणां विषये परिवर्तितुम् ॥ २२
 परित्यक्तः सुतश्चायं दुहितेयं तथा मया ।
 बान्धवाश्च परित्यक्तास्त्वदर्थं जीवितं च मे ॥ २३
 यज्ञैस्तपोभिर्निगमैर्दानैश्च विविधैस्तथा ।
 विशिष्यते स्त्रिया भर्तुर्नित्यं प्रियहिते स्थितिः ॥ २४
 तदिदं यच्चिकीर्षामि धर्म्यं परमसंभृतम् ।

21 *) S 'या सर्वे' (Gs ब्रह्मन्). — *) Ks Ds Ts G1.2.3 'दायः'. — *) Ts त्वरा; Gs-3 मा; Ms.3 मां (for त्वं). — *) Ts Gs-3 Ms.3 परित्यक्तुं त्वमर्थः.

22 *) S1 दुष्टिरेषा; Ds हृष्टा हेषा. S हृष्टा हेषा कुलस्त्रीणां. Cd oites व्युष्टिः (as in text). — *) Ks transp. पूर्व and भर्तुः. Ko.2.3 N1 V1 B D M7 परां गतिं. — *) N (except K1; for Ds see below) गंतुं (for न तु). K (except K1) N1s B1.2 Arjp ब्रह्मन्; N1.2 V1 Bs.2 D (for Ds see below) ब्रह्मन्तः (for ब्राह्मण). Ds S अनिष्टमिह पुत्रा. — *) N1s V1 B D (except Ds) इति धर्मविदो विदुः. — After 22, G1.2.3 ins.:

1611* हरिश्चाजनपुष्पादिसौमहस्ययुता सती ।

मरणं याति या भर्तुलक्ष्मजलपायिनी ।

भर्तुपादार्यितमनाः सा याति गिरिजापदम् ।

गिरिजायाः सखी भूया मोदते नगकन्यया ।

S ins. after 22 (G1.2.3, after 1611*):

1612* मितं ददाति हि पिता मितं भ्राता मितं सुतः ।

अमितस्य हि दातारं का पति नाभिनान्दति ।

[(L. 1) Gs माता (for भ्राता). — (L. 2) T1 M 3. (for हि). M भर्तारं का न पूजयेत् (for the posterior half).]

23 *) S एव (for अयं). — *) Gs च (for इयं). N1 सदा; N1s यथा. S1 दुष्टिरी भीतया तथा. — *) S1 परित्यक्तायः. — *) K1 त्यक्ते. S1 K1 S1 मम (for च मे).

24 *) N1 भूतैः (for दानैः). — *) Gs भक्त्या (for भर्तुर्). — *) Ko 'हिते रता; T1 'हितेप्सया; T1 G1.2.3 'हितेभ्युता; Gs 'हितेप्सिता; Gs च प्रियलिभ्युता. — After 24, T1 M (except Ms) ins.:

1613* आश्रमाद्याशिसंस्कारा जपहोममवाचि च ।

क्षीणां नैते विपातकन्या विना पतिमभिहितम् ।

क्षमा योषमनाहारमेतावद्विदितं स्त्रियाः ।

इष्टं चैव हितं चैव तव चैव कुलस्य च ॥ २५

इष्टानि चाप्यपत्यानि द्रव्याणि सुहृदः प्रियाः ।

आपद्धर्मविमोक्षाय भार्या चापि सतां मतम् ॥

एकतो वा कुलं कृत्स्नमात्मा वा कुलवर्धन ।

न समं सर्वमेवेति बुधानामेष निश्चयः ॥ २७

स कुरुष्व मया कार्यं दारयात्मानमात्मना ।

अनुजानीहि मामार्य सुतौ मे परिरक्ष च ॥ २८

अवच्याः त्रिय इत्याहुर्धर्मज्ञा धर्मनिश्चये ।

25 *) D1.2 अहं (for इयं). — *) Ks N1.2 V1 T1 G1.2 Ms-3 धर्मैः. S1 K1 'संस्कृतं; N1 'संमितं; 'संयुतं; T1 Gs 'कं मतं; G1.2 'कर्म तव; M 'कं : — *) Ks च वि. (for the first चैव). Ko Ds इष्टं प्रतो हेतवः. — *) T1 तवात्येव.

26 *) S1 B1 एव (for अयि). — *) S1 हृष्टा; K. तथा; Ds शिष्यः; Ms (sup. lin. as in text). 3-3 च ये (प्रियाः). — *) Ko N1 V1 B (except B1) D (except D1) T G Ms 'प्रमोक्षा'. — *) Ko.1 Ds वारि; B1 G1 चैव (B1m चेति). N1.2 Bs Ds 3 M 'तं सता; T1 C सबांधवा; T1 G1.2 समालिनी; Gs महारमन्. — After 26, Ko.2.4 N1 V1 Ds D1.2 (om. line 2). 4.4 ins.:

1614* आपदर्थं धनं रक्षेद्दारात्महेतुरेव हि ।

आत्मानं सततं रक्षेद्दारेवैरपि धनैरपि ।

इदंरक्षकलार्थं हि भार्या युवो धनं गृहम् ।

सर्वमेतद्विधातव्यं बुधानामेष निश्चयः ।

[(L. 1-2) = (var.) Manu 7. 213 (v. 1. आपदर्थं).]

27 Ko om. 27. — *) T1 एकं तपः; M एकेन Ms.3 सर्वे (for कृत्यं). — *) M आत्मना (for आत्मा च K1.2 'भंदय; K1.4 N1.2 V1 B Ds D1 T1 Gs-3 'वर्धन T1 'धर्मतः. G1.2 आत्मा चैकैकतत्त्वा. — G1 (part mutilated). 3 (which both om. 27rd) ins. after 27th G1, after 27:

1615* उभयोः कोऽधिको विद्वाद्यात्मा यैवाधिकः पुत्राय

आत्मनो विद्यमानायाऽनुयनानि चतुरीना ।

विद्यते हि नसादौल आत्मा रयः सदा रथा ।

आत्मन्यविद्यमाने येत्स्य नासीद्विषय ।

पुत्रज्जायन्ति सर्वमात्मना न समं रिद्ध ।

— G1.2 om. 27rd. — *) S1 पूर्वमे; K1.2 सर्वमेतत्तपः; M 'मेवेत्तपः; Ds 'मेवेत्तपः. — After 27, G1.2.3 1615*.

28 *) S1 पुत्रं; K1.2 पुत्री; G1.2 पुता (for पुत्री). T G

3.1 M च (for मे). G1.2.3 त्वं पुत्री (for पुत्री मे).

धर्मज्ञानाक्षसानाहुर्न हन्यात्स च मामपि ॥ २९
निःसंशयो वधः पुंसां स्त्रीणां संशयितो वधः ।
अतो मामेव धर्मज्ञ प्रत्यापयितुमर्हसि ॥ ३०
शुक्तं प्रियाण्यवाप्तानि धर्मश्च चरितो मया ।
त्वत्प्रद्वतिः प्रिया प्राप्ता न मां तत्पश्यन्नीवितम् ॥
जातपुत्रा च वृद्धा च प्रियकामा च ते सदा ।
समीक्ष्यैतदहं सर्वं व्यवसायं करोम्यतः ॥ ३२
उत्पृज्यापि च मामार्यं वेत्स्यस्यन्मामपि स्त्रियम् ।

ततः प्रतिष्ठितो धर्मो भविष्यति पुनस्तव ॥ ३३
न चाप्यधर्मः कल्याण बहुपत्नीकता नृणाम् ।
स्त्रीणामधर्मः सुमहान्तर्गतः पूर्वस्य लक्षणे ॥ ३४
एतत्सर्वं समीक्ष्य त्वमात्मत्यागं च गार्हितम् ।
आत्मानं तारय मया कुलं चेमी च दारकौ ॥ ३५
वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्तस्तथा भर्ता तां समालिङ्ग्य भारत ।
मुमोच वाप्यं शनैः समार्यो भृशदुःखितः ॥ ३६

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वेणि पद्मचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४६ ॥

G. 1. 6160
B. 1. 150. 60
K. 1. 172. 48

Ks Ns V1 B D (except Ds) 'वालुयः' Ns 'रक्षयः' S 'रक्ष
ने (T Gs.) 'क्ष वै'; Gs 'क्षणेः'. — After 28, G1.2.4 ins.:

1616* किं वाप्यच्छुभं मे नाथ बहुद्वयमपि हितं तव ।
शुभवाधारेतां तन्मे तत्तले तदितं कुरु ।

29 *) N (except Ns B1 Ds.) अवप्या. S1 K1
प्रियम्; Ks. 1. N1. 1. V1 B1. 1. D (except Ds.) G1. 1. स्त्रियम्.
N1 Bs Da अपि (for इति). — *) K1 प्रियं (for the
second धर्मं). — *) Ks. 2. 4 Ns Ds 'क्षसांमाहुर्-
— *) Ks Da इति (for अपि). S1 K1 'स्याकुलमापदि;
Ks 'स्यास्तोय मा'. G1. 2. तत्र हन्यात्स मा'.

30 *) V1 B (except B1) Dn D1. 2. 4 'संशयः'; Ms-s
न संशयः. — *) M यथाः स्त्रीणां स (Ms-s च) संशयः.

31 *) Gs शुक्तं (for शुक्तं). — *) S1 K1-s N1 V1 B1
D (except Ds.) सदाहं (for मया). Gs धर्मं प्रोपादितो
मया. — After 31st, G1. 2. 4 ins.:

1617* त्वच्छुभं पुणसंभूता कीर्तिद्व्याप्यनुता नमः ।
— *) Ds मयं. G1. 2. 'सुताः प्रियाः प्राप्तः. — *) S1 K1
N1 Gd 'स्यति जीवितं'; Ks. 2. 'ति इति मृतं'; Ks 'ति मरणं';
Ks Da 'ति जीवितं'. T1 मा तत्प्रेष्यत जीवितं; T1 Gs-s
आतप्ले स्यन् जी'; G1. 2. आतप्ले जीवितं सजे; Ms. 4
समाराधयामि जी'; Ms-s मामेव स्यन्तामयत.

32 Gs om. 32nd. — *) S1 Ks विवृदा; K1 प्रवृ-
— *) Ns Da S तद् (for एतद्). — *) S1 अहं;
S च (Ms च; Ms दे) (for अतः).

33 *) Ks T1 G1-s transp. अपि and च. Ds अपि (for
अपि). Ds अपि; Ns V1 B Da Dn D1. 2. 4 हि (for च).
— *) Ns V1 B Da Dn D1. 2. 4 प्राप्यसि; Gd as in text.
S1 T1 M1 प्रियां (for स्त्रियम्). Gs स्त्रियमन्यां यदीच्छसि;
Js वेत्स्यन्मामपि च स्त्रि'. — G1. 2. (which latter om.
13rd) ins. after 33rd; G1, after 33:

1618* कर्मस्य कुरुजां कन्यां धर्मसे भविता पुनः ।
अनाश्रमी न तिष्ठेत् क्षणमात्रमपि द्विजः ।

— *) Ns पुनः (for तव).

34 *) N1 V1 D G1. 4 'पदीकृतां (Ds 'तं'); T1 Ms. 4
'कृतो'; Ms-s 'कृतो. — *) S1 स्वधर्मः; K1-s N1. 1. Gs M
स्वधर्मः. G1. 2. कल्याण (for सुमहान्). — *) Ks. 1 T
Gs-s कुरुजं. G1. 2. बहुसंस्कृता तथा.

35 *) N1 स्ववसायं करोम्यतः. — After 35th, Ks ins.:

1619* कुरु वाप्यं नम विमो वाप्यथा मानसं कुरु ।

— *) Da आरम्या. Ns V1 B Dn D1. 2. 4 तारयाद्याहुः
Da 'वत्याहुः; T G 'व मद्वा. — *) Ks N1. 2. T1 Gs नम
च; Ds T2 Gs-s च मयः; G1 धर्मं च (for चेमी च). Ds
दारकैः; Gs 'रक्षे.

36 S1 K (except Ks) Ns Gs om. वैशं 'उ'; Ds. 1 S
om. उवाच. — *) Gs तथा; Gs तदा (for तथा). — After
36, Ks ins.:

1620* ततोऽनन्तरमेवास्य दुहिता बहुमुपयता ।

while Ds T1 Ms ins.:

1621* शैवं वद सुकल्याणि तिष्ठ गेहे सुमधये ।

न खां सार्यां त्यजेत्प्राज्ञः पुत्रान्वापि कदाचन ।

विशेषतः स्त्रियं रक्षेत्पुरुषो बुद्धिमान्निद ।

त्यक्त्वा तु पुरुषो जीवेत् हातप्यानिमास्तदा ।

न चेति धर्ममर्थं च कामं मोक्षं च तत्ततः ।

[Before line 1, Ds ins. मद्वाण उ'. — (L. 1) Ds
स्वः; T1 हं (for सु-). T1 चेह (for गेहे). — (L. 2) Ds
T1 तु (for खां). Ds पुत्रवंतीमनुमतं. — (L. 5) Ds
धर्मकामौ स. Ds न नों शुभेत् तत्ततः (for the
posterior half).]

— Thereafter, Ds ins. a passage of 28 lines given in
App. I (No. 90).

१४७

वैशंपायन उवाच ।

तयोर्दुःखितयोर्वाक्यमतिमात्रं निश्चयं तत् ।
 भृशं दुःखपरीताङ्गी कन्या तावन्ममापत् ॥ १
 किमिदं भृशदुःखातौ रोक्वीथो *अनाथवत् ।
 ममापि श्रूयतां किञ्चिच्छ्रुत्वा च क्रियतां क्षमम् ॥
 धर्मसोऽहं परित्याज्या युवयोर्नात्र संशयः ।
 त्यक्तव्यां मां परित्यज्य त्रातं सर्वं मयैकया ॥ ३
 इत्यर्थमिष्यतेऽपत्यं तारयिष्यति मामिति ।

Colophon om. in Ds. — Major parvan: Ts G M संमव* (for आदि*). — Sub-parvan: Śi Ko-s N V1 B Da Dn D1.2.4 चक्रवर्ध (B1.2 एकचक्रायां चक्र*); Ks कफासुरवध; Ms हिडिंबवध. — Adhy. names: Ks N1.2 V1 ब्राह्मणीकावच* (Ks *जीविकाप*); — Adhy. no. (figures, words or both): Śi 154; Da 157; Dsm 160; Ts 155; Tz Gs M 105; G1.2.3 106; G1.2.4 104. — S'loka no.: Dn 38; Ms 39. — Aggregate s'loka no.: Dns 6174.

147

1 Śi K1.2 D1.2 S om. उवाच (Gs Ms om. the ref.). — *) N1.2 Gs निश्चय. Ks N V1 B Da Dn D1.4 तु; Ds B सा (for सद्). — *) Ns V1 B D (except D1) Gs Ms. s ततो (for तदा*). Gs *प्रीतां ते. — *) Gs सा कन्या (for कन्या सी). Ns अथवा*; Ds अथवा*; Gs स्वभ्य*.

2 Before 2, M ins. कन्या. — *) Ns V1 B D (except Ds) एवं (for इदं). Gs बहु* (for अथ*). — *) Śi रोक्वेयाः; Ko Ns रोक्वीयाः; K1 Gs रोक्वीयाः; Ks रोक्वीयाः; Ns V1 Dn रोक्वेयाः; B Ds रोक्वेयाः; Da Ds रोक्वेयाः; Ds रोक्वीयाः; Tz रोक्वीयाः; Śi K1 स्वमात्रवत्; Ko.2-4 N1.2 स्वनाथ*; D1.2 T G स्वनाथ*. M कथं विलपिष्य. — *) Ns V1 B D (except Ds) यावत् (for किञ्चित्). — *) Ko तत्कृत्वा; Gs तत्कृत्वा (for श्रुत्वा च). Ns यत्; Tz Gs अपि; G1.2 सत् (for च). Tz G1.2 यत्; (for समम्).

3 *) Ko युवाभ्यां. — K1 om. 3*. — *) V1 Dn D1.2.3 G1.2 प्रादि; Da G1 प्राद्व.

तस्मिन्नुपस्थिते काले त्रतं प्रवचनमया ॥ ४
 इह वा तारयेदुगादुत वा प्रेत्य तारयेत् ।
 सर्वथा तारयेत्पुत्रः पुत्र इत्युच्यते बुधैः ॥ ५
 आकाङ्क्षन्ते च दौहित्रानपि नित्यं पितामहाः ।
 तान्स्वयं वै परित्रास्ये रक्षन्ती जीवितं पितुः ॥ ६
 आता च भम बालोऽयं गते लोकममुं त्वयि ।
 अचिरैरेव कालेन विनश्येत् न संशयः ॥ ७
 तातेऽपि हि गते स्वर्गं विनष्टे च ममाबुजे ।

4 *) Tz G1.2 अलथैम्. G1 इत्यनेवेत्येत*. — *) Ko Ns V1 B (except B1) Dn D1.2 T1 अस्मिन्. Śi K (except Ko) अभ्यागते (for उपस्थि*). — *) Śi K1 D1 सत् त्वं; Ko Ns V1 B1 D1.2 सत् त्वं; Ns Ms-s ततः; Ns अवतः; Gs तारितं; Gs तरते. Ds तु यत्; Tz G1.2 सत् त्वं; Tz G1.2 M प्रवत्; Cd प्रवत् (as in text).

5 *) Ns T G दुःखात् (for दुर्गात्). — *) Ms-s कन्या (for उत). V1 B Dn D1 भारत (for तारयेत्). — *) Ns तारयात्. — *) = 1. 68. 47*. S आरमा वै पुत्र उच्यते. — After 5, Tz G (except G1.2) ins.:

1622* पुत्रादौ नरकाप्राणात्तनयः पुत्र उच्यते ।
 (of. 1. 68. 38).

6 *) S आकांक्षंति (G1.2.3 Ms-s 'सी). T G1.2 Ms हि; Gs Ms-s ॥ (for च). Śi K D1.4 दौहित्रात्. — *) Ns V1 B1 Da Dn D1.2 मयि; S यदि (for अपि). Śi K D1.2 प्राणं मातामहाः सदा. — *) Śi K (except Ko) Ns V1 B1 D1.2 सत् (for सत्). Tz G1.2 अहं (for सत्).

7 *) S हि (for च). — *) Ms-s अमुं (for मते). Ds T G Ms लोकतरे; Ms-s लोकं गते (for लोकममुं). — *) Ks Ns न (for अ). — *) Ko D1.2 विनश्यति न सं; Ks इये नाथ सं; Ks इयेनाथ सं; Tz विनश्यिष्य सं; Tz G1.2 विनश्यत्यस्यसं; (G1.2 'वं'); G1.2 इयेव सं; Gs इये नैव सं; M इयेदं न सं.

8 *) Śi K1 Ns Ms-s ताते च हि; Ko.2 Ds ते त्वयि; Ks ते त्वयि; Ks तेहि च; G1 तेत्थमि; Gs त्वयि हि. T1 तलोहमति ते स्वर्गं. — *) Ds दिष्टे; Ms यत्. — *) Ks om. हि. B1.2 Tz G1.2 Ms-s दिष्टिपते; Ds दिष्टिपते; Tz G1.2 दिष्टे. — *) D1 ॥ तेषां; Tz तेषां. Ns V1 B D (except D1) Ms-s दिष्टि. G1.2

पिण्डः पितॄणां व्युच्छिद्यत्तेषामग्रियं भवेत् ॥ ८
पित्रा त्यक्ता तथा मात्रा आत्रा चाहमसंशयम् ।
दुःखादुःखतरं प्राप्य त्रियेयमतथोचिता ॥ ९
त्वयि त्वरोगे निर्युक्तं माता आता च मे शिशुः ।
संतानयैव पिण्डश्च प्रतिग्रास्यत्यसंशयम् ॥ १०
आत्मा पुत्रः सखा भार्या कृच्छं तु दुहिता किल ।
स कृच्छ्रान्मोचयात्मानं मां च धर्मेण योजय ॥ ११
अनाया कृपणा बाला यत्रकचनगामिनी ।
भविष्यामि त्वया तात विहीना कृपणा वत ॥ १२
अथवाहं करिष्यामि कुलस्यास्य विमोक्षणम् ।

फलसंस्था भविष्यामि कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ॥ १३
अथवा यास्यसे तत्र त्यक्त्वा मां द्विजसत्तम ।
पीडिताहं भविष्यामि तद्वेदश्व मामपि ॥ १४
तदसदर्थं धर्मार्थं प्रसवार्थं च सत्तम ।
आत्मानं परिरक्षस्व त्यक्तव्यां मां च संत्यज ॥ १५
अवश्यकरणीयेऽर्थे मा त्वां कालोऽत्यगोदयम् ।
त्वया दत्तेन तोयेन भविष्यति हितं च मे ॥ १६
किं न्वतः परमं दुःखं यदयं स्वर्गते त्वयि ।
याचमानाः परादत्रं परिधावेमहि श्ववत् ॥ १७
त्वयि त्वरोगे निर्युक्तं क्लेशादसात्सवान्धवे ।

G. 1. 0187
B. 1. 152. 17
K. 1. 172. 17

तत्तत्सोपां (G₁ न तत्तेषां) वि^१.

9 ^a) T₁ G₁.s त्वया (for तथा). K₁s पित्रा मात्रा च संयुक्ता. S₁ K₁.s D₁ T₁ G₁.s transp. मात्रा and आत्रा. S (except M₁) पृथ (for अहं). K₁ D₁ न संशयः; B₁ D₁ D₁ शयः; S (except M₁) न संशयः. — ^b) S₁ K₁.s ^c) मनुप्राप्य; K₁ B₁ G₁s तत्रं माता. — ^d) S₁ K₁ त्रियेयम्; K₁ सवेयम्; K₁ सवेयः; N₁ D₁ अवे; Da D₁ T₁ G₁s त्रियेयम्; G₁ अवे; M₁ सवेयः. Ko न तथोचिता.

10 ^a) = 18^a. D₁ त्वयि शोकविनि^१; G₁.s श्वरोगे त्वयि नि^१; G₁ वि शोकविनि^१. — ^b) D₁ च ते; M₁ पुनः. B₁ D₁ पितः; D₁ D₁ पितुः; M₁ पिता (for शिशुः). M₁.s मात्रा मात्रा पुनः पिता. — K₁ om. 10^a. — ^c) S₁ K₁ (K₁ om.) N₁ D₁ M₁ संतानं. D₁ पिण्डस्य; G₁ पुत्रश्च. — ^d) G₁ प्रतिनिदिदि. K₁ D₁ T₁ G₁s असंशयः; T₁ G₁.s M₁ (M₁ inf. lin.) श्ववत् (T₁ लीं).

11 ^a) T₁ धाता (for पुत्रः). T₁ G₁ सखी. — ^b) K₁.s B₁ कृच्छं हि; T₁ G₁.s कृच्छं च; G₁ कृपणात्. — ^c) Ko 2.4 N₁ V₁ B₁ D₁ धर्मं निमोजय.

12 ^a) M₁.s विवया (for कृपणा). — ^b) M₁ (except M₁) श्वामिनी (T₁ G₁ संसारा). — ^c) G₁ विहीनं. T₁ G₁.s कृपणं. S₁ K₁ N₁ तव; Ko. 2 सतः; K₁ N₁ हव ते; N₁ V₁ B₁.s Da D₁ D₁.s सदा. B₁ (as in text).s D₁ विहीना लक्षणादहं.

13 ^a) S₁ शयना न; Ko D₁ शयस्; T₁ G₁ अतस्वहं; M₁ (except M₁) शय्याहं. G₁ प्रयद्यामि (for करि^१). — G₁ (hapl.) om. 13^a-14^a. — ^b) Ko D₁ स्वाहं; G₁ बालसास्य; G₁ काहं. Ko N₁.s V₁ B₁ D₁ विमोचनं; Cd as in text. — ^c) T₁ M₁ वाहलं. M₁ (except M₁) करिष्या. — ^d) G₁ कर्म (for कर्म).

14 G₁ om. 14^a (cf. v. 1. 13). — ^a) K₁ अथ

रथयामि सततं. — ^a) K₁ संयुक्ता (for त्यक्त्वा न।). Ko D₁ वै द्विजोत्तम (for द्विज). — ^b) M₁ तथावेहं (M₁.s तातावेहं). Ko इति; T₁ G₁ M₁ (inf. lin. as in text).s सतः; T₁ G₁.s उत्तः; G₁ इतः (for अति).

15 Da om. 16^a. — ^a) S₁ त (G₁.s भग्नोऽसदर्थं (G₁ अतः सुतार्थं). Ko वै तात; N₁ D₁ धर्मार्थं. — ^b) S₁ शयवार्थं (sle); K₁ शयवार्थं. — ^c) Ko. 2.4 N₁.s D₁ S मां परिरक्ष (T₁ G₁.s जे).

16 ^a) B₁ D₁.s G₁ श्ववत्. N₁ V₁ B₁ D₁ (except D₁) M₁ च (for स्यं). S₁ K₁ N₁ G₁.s रणीयार्थं (N₁ रं). — ^b) D₁ च; S₁ ख (for र्वां). B₁ काळोतिगा^१; D₁ शयगा^१; T₁ G₁.s काळव्यतिक्रमः; M₁ काळो व्यतिक्रमेत्. S₁ K₁ मा विकल्पोत्स (K₁ भिगा^१). — M₁ om. 16^a. — N₁ reads 16^a after 1623^a (cf. v. 1. 18). — ^c) G₁ जय (for र्वत्). — ^d) N₁ G₁.s शयिष्यति हिताय वै (S₁ K₁ N₁ D₁ से).

17 ^a) S₁ K₁ (except K₁) N₁ V₁ B₁ D₁ D₁.s स्वतः; D₁ अतः; T₁ तु तद्वत्; G₁ तस्यात्. N₁ T₁ G₁.s 4 किं (G₁.s 2.4 तु; G₁ तद्वत् तस्यात्तं तु^१). M₁ किं चातः (M₁ स्वतः; M₁ स्वतः) श्ववत्तं तु^१. — ^b) G₁.s यथा स; G₁ अस्ति मे (for यदर्थं). — ^c) Ko. 2.4 D₁ G₁.s याचमाना; K₁ भग्नार्थं. G₁.s M परादत्रं; G₁ परात्रं तव. — ^d) T₁ G₁.s धावे महीं; G₁ धावामहे. Ko. 2 (sup. lin.) D₁ इतस्वतः श्ववत्तं.

18 ^a) = 10^a. D₁ T₁ G₁ (except G₁) त्वयि शोकविनि^१. — ^b) T₁ G₁ तेव (or ते च) सततं. Nil. reads अतस्वतः (—जीवन्तीव). Cd cites अतस्वतः (—मरणरहिते) as in text. S₁ K₁ अतीवाहं सती लो^१. — After 18, N₁ ins.

1623^a इतः प्रदाने देवाश्च पितरश्चैति च श्रुतम् ।
followed by 16^a (Cd cites इतः प्रदाने). On the

197
9. 17
3. 17

अमृते वसती लोके भविष्यामि सुखान्विता ॥ १८
एवं बहुविधं तस्या निश्चय परिदेवितम् ।
पिता माता च सा चैव कन्या प्ररुदुस्तयः ॥ १९
ततः प्ररुदितान्सर्वांश्चिन्म्याथ सुतस्तथोः ।
उत्फुल्लनयनो बालः कलमच्यकमव्रवीत् ॥ २०
मा रोदीस्तात मा मातर्या स्वसस्त्वमिति ध्रुवन् ।
प्रहसन्निव सर्वास्तानेकैकं सोपसर्पति ॥ २१

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्तचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४७ ॥

other hand, after 18, S ins.:

1624* हृषेतुभ्यं तात निशाम्य तव यदितम् ।
तव्यवसायान्माया हितं स्वल्प सुतस्य च ।
मातापित्रोः पुनः पुत्रा भवितारो युष्मान्विताः ।
न तु पुत्रस्य पितरौ पुत्रजोऽतु भविष्यतः ।
[(L. 1) T₃ G (except G₃) निशाम्य. — (L. 3) T
G₃.s "पित्रोश्च पुत्राश्च; G₃ "पित्रोस्तु पुत्रास्तु.]
19 Before 19, Śs K₃.s D₃ S (except M₃.r) ins.
वैशं; Ko.2.s V₁ D₃ D₃.s वैशं उ. — *) N₃ निशाम्य.
K₃ N₃ T₃ G₃.s द्वेषनं. — *) T₃ G₃-s M transp. पिता
and माता. Śs अपि (for च). — *) B₃ D₃ G₃.s M च
(for प्र-).

20 *) S तथा (for ततः). — *) S तु (G₃.s स)
(for अथ). N₃ V₁ D₃ D₃ M₃ तदा (for तथोः).

21 *) N₃.s V₁ B₃.s D₃.s T₃ पिता; B₃.s तात;
D₃.s D₃ पितः; T₃ G₃.s पित्रो (for रोदीत्). N₃ D₃
transp. रोषी; and तात. N₃.s V₁ B₃ D₃.s रुद; D₃.s
D₃ रुद; T G M₃.s रोद (for सात). Śs K₃ D₃ G₃.s
transp. मा and मातर. D₃.s मा पितरौ रुद मातर; M₃-s
मा रोद मातर्मो तात. — *) K₃ तां (for त्वं). K₃ N₃
प्रवीर्य (for युवर्). N₃ V₁ B D (except D₃) स्वसस्त्विति
चा (D₃ "स्त्वदम्") यवीत्; S स्वसस्य (G₃ M "सेति) पुनः पुनः.
— *) Ko.2.s N₃ S transp. स्वान् and तान्. — *) Only
Ko D₃ G₃.s M as in text! Śs K₃ N₃ "कं करो (K₃
लो) पतिप्रति; K₃ "कं सोपसर्प"; K₃ "कं सोपतिष्ठते; K₃ "कं
सोमितिष्ठत; N₃.s B₃.s.e D₃.s T G₃-s "कमुपस"; V₃
B₃ D₃ "कमुपस"; D₃ "कं समुप"; G₃ "कमुपस".

22 *) Ko स तुणं तु समादाय. — *) K₃ हृदम् (for
युजम्). — *) N₃ V₁ B D T₃ G₃ अहं (for स). — After
22, G₃ ins. a colophon (adhy. no. 107).

23 Before 23, G₃-s ins. वैशं. — *) N₃ निशाम्य

ततः स हृणमादाय प्रहृष्टः पुनरब्रवीत् ।
अनेन तं हनिष्यामि राक्षसं पुरुषादकम् ॥ २२
तथापि तेषां दुःखेन परीतानां निश्चयं तत् ।
बालस्य वाक्यमन्यक्तं हर्षः समभवन्महान् ॥ २३
अयं काल इति ज्ञात्वा कुन्ती समुपसृत्य तान् ।
गताक्षनमृतेनेव जीवयन्तीदमब्रवीत् ॥ २४

तत्; S निरीक्ष्य च. — *) S तथा (G₃ 'दा) युवंतं सं बाळं,
and तदा (for महान्).

24 Before 24, T₃ ins. वैशं. — *) T₃ G₃-s M
हृदमंतरमित्येव (T₃ G₃ "हं"; cf. 1. 51. 16. — *) Ko
तत्र प्रविश्य; D₃ सममित्; T₃ G₃-s समनुत्. Ko च
(for तान्). — *) K₃ D₃ G₃-s M (except M₃) एव
(for हृ). — *) G₃.s M₃.s-s सौख्यमाप्त इति गिरा;
M₃ (inf. lin.).s सिंचन्ती वाचयामस.

Colophon om. in G₃. — Major parvan: T₃ G₃-s
M संभव (for आदि). — Sub-parvan: Śs Ko-s N V₁
B D₃ D₃.s D₃.s M₃.s एकवध (D₃.s एकवधायां
वक्र); K₃ वक्रावसवध. — Adhy. name: Ko.s बाहोर-
धृतिः; N₃.s V₁ माह्वकन्यापुत्रवाचयं; G₃ पुत्रवाचयं.
— Adhy. no. (figures, words or both): B₃ 155; D₃s
158; D₃.s 161; T₃ 156; T₃ G₃ M 106; G₃.s 107;
G₃.s 105. — Sloka no.: D₃ 24; M₃ 26.

148

1 S om. उवाच (which, here, is not om. in Śs
K₃!). — *) G₃ "मूलफलं. — *) Śs K₃ V₁ B₃.s D₃
D₃ M₃.s "व्याप्यक"; Ko N₃ D₃ M₃ (inf. lin.) "ता
क्षपक"; K₃-s N₃.s B₃.s D₃.s "ता क्षपक"; T G M₃-s
वदिदिवापकपं (T₃ "कपोमि). — *) Śs क्षेयपकपि; D₃
T₃ चेदपि; G₃ चेदं व्यपेक्षितं; G₃ चेदं परीक्षितं.

2 Śs K₃ S om. उवाच. — *) Ko अत्र; T₃ G₃ तत्
(for तु). — *) Śs मातृवाजा; D₃ मनुष्येन. — After
2, S ins.:

1625* तथापि तवमायासो यत्तुः पक्ष संभवम् ।

क्षयं वा यदि वारयन् यजु मग्ने दयातयम् ।

[(L. 1) G₃.s M₃ दुःखस्तेतस्य. M₃ दुःखस्तेतस्य; M₃-s

१४८

कुन्त्युवाच ।

कुतोमूलमिदं दुःखं ज्ञातुमिच्छामि तत्त्वतः ।

विदित्वा *अपकर्षेयं शक्यं चेदपकर्षितुम् ॥ १

ब्राह्मण उवाच ।

उपपन्नं सतामेतद्यद्वीपि तपोधने ।

न तु दुःखमिदं शक्यं मानुषेण व्यपोहितुम् ॥ २

समीपे नगरस्यास्य वक्रो वसति राक्षसः ।

ईशो जनपदस्यास्य पुरस्य च महाबलः ॥ ३

पुष्टो मानुषमासेन दुर्बुद्धिः पुरुषादकः ।

रक्षत्यसुरराणित्यमिमं जनपदं बली ॥ ४

नगरं चैव देशं च रक्षोबलसमन्वितः ।

तत्कृते परचक्राच भूतेभ्यश्च न नो भयम् ॥ ५

वेतनं तस्य विहितं शालिवाहस्य भोजनम् ।

महिषौ पुरुषश्चैको यस्तदादाय गच्छति ॥ ६

एकैकथैव पुरुषस्तत्प्रयच्छति भोजनम् ।

स वारो बहुभिर्वर्षेभ्यस्त्यसुतरो नरैः ॥ ७

तद्विभोक्षाय ये चापि यतन्ते पुरुषाः क्वचित् ।

सपुत्रदारास्तान्हत्वा तद्रक्षो भक्षयत्युत ॥ ८

चेत्रकीयगृहे राजा नायं नयमिहास्वितः ।

अनामयं जनस्यास्य येन सादद्य शाश्वतम् ॥ ९

C. 1. 621A
B. 1. 160. 8
R. 1. 174. 22

दुःखस्यैवास् (for एतद्दुःखं). — (L. 2) Gs वयातया.]

3^a, 8 ins.; 8^a नामास्ति; Ts G नामेह (for वसति). — After 3^a, 8 ins.:1626^a इतो गम्यतिमात्रेऽस्ति यमुनागङ्गेरु गृहा ।

तस्यां घोरः स वसति जिपांशुः पुरुषादकः ।

वक्रो नाम स नाम्ना वै दुष्टात्मा राक्षसाधमः ।

[(L. 2) M वस्ता. — (L. 3) T Gs transp. नाम्ना and वै. Ms दुरात्मा. Gs वक्राभिधानो दुष्टात्मा राक्षसानो कृष्णधमः.]

— K1 om. 3^a-4^a. — T1 Gs repeat 5^a (with v. l.) after 8, Ms after 9. — ^a) Ms (second time) पुरुषस्य (for पुरुष च). 81 N1 D1 जल्य (for च). — After 3, 8 (Gs om. line 1) ins.:1627^a प्रलयकः कामरूपी राक्षसो वै महाबलः ।

सैनोपसृष्टा गङ्गी वर्षमय प्रयोदशम् ।

[(L. 1) T1 बल्य; Gs प्रलयाक्षः; Ms 'लंभकः. T2 Gs मायिकः कामरूपी स; Gs Ms (inf. lin.). 3 प्रलयः (Gs लयः) कामरूपी च. Gs Ms (inf. lin.) सु (for वै). — (L. 2) T1 Ms-3 वर्षाव्ययः; G1 'षाव्यय.]

4 Ks om. 4; K1 om. 4^a (cf. v. l. 3). T2 Gs-8 repeat 4^a with v. l. (cf. v. l. 8, 9). — ^a) 81 Ks. 2. 4 घो. 81 Ks Ns 'मांसस्य; Ks. 4 'मांसादो. — ^a) M second time) दुरात्मा नित्यदुर्मदः. — In 8, 4^a is followed by 5^a-8^a (T II om. 6); cf. also v. l. 8, 9. — ^a) 81 Ks. 4 Ds T1 Gs-8 हृद् (for हृमं). 81 Ks वशी (for बली).5 For 8 cf. v. l. 8 and 9. — ^a) Ks. 4 B (except B1) Ds T1 Ms 'निवर्त; Da 'समुद्धित. — ^a) T1 सत्कृते. — ^a) Ms परेभ्यश्च. — After 5, 8 ins. a passage given in App. I (No. 91).6 T G om. 6. — ^a) 81 transp. तस्य and विहि'. — Ds om. 6^a-7^a. — ^a) 81 K Ns Ds महिषः (Ks 'दे). 81 'क्षेव. — ^a) 81 Ks. 4 Ns Da Ds. 5 तस्य (for तद्).7 Ds om. 7^a (cf. v. l. 6). — ^a) 8 एकैकं. N1. 3 V1 II D (except Ds; Ds om.) अरि (for एव). 8 पुरुषं. — ^a) 8 संप्रयच्छति वेतनं. — ^a) K1 D1 संवारी; Ks न वा; G2 सवार्यो; Gs सदारो. Gs विमैर (for वयैर). — ^a) Ks Ns V1 B D (except Ds) T1 Gs-3 'सुक्रो; Cd as in text. Ko Ds नृणां. T2 Gs-6 M भविष्यस्य सुखाय वै (Ms 'व यः; Ms विरहेत समये कृते).8 ^a) Ks N1. 3 V1 II D (except Ds) केचिद् (for चापि). — ^a) Ks N V1 B Da Das Ds. 5 वदति; Das. 2 Ds वदति; T1 यतन्ते. — ^a) Ko Ds सक्षयैत्युनः; T G सक्षयित्व. — After 8, T1 Gs repeat 3^a-4^a and then read 4^a-5^a; on the other hand, after 8, T2 Gs-8 read 4^a-5^a (cf. v. l. 9).9 ^a) 81 K (except Ks) 'ग्रहो; Ns 'गृहो; Gs. 4 'पुरे; Gs विप्रकीर्यक्रे (sic). — ^a) N1 Bs वक्रः; Ds न्यायः; Ts Gs क्षेत्रः; Gs. 4 क्षापि (for क्षाय). Ks Das Ms-3 नायम्; N1 Bs सयम्; Ds N1 Ms. 3 न्यायम् (Gs न्यायाद्). N1 हृद्गम्यतः; Ts उपास्वितः; 8 उपासितः. T1 द्वे चान्यायमुपास्वितः. — After 9^a, Ks N1 V1 B D ins.:

एतदहो वयं नूनं वसामो दुर्वलस्य वै ।

विषये नित्यमुद्दिष्टाः कुराजानमुपाश्रिताः ॥ १०

ब्राह्मणाः कस्य वक्तव्याः कस्य वा छन्दचारिणः ।

गुणैरेते हि वास्यन्ते कामगाः पक्षिणो यथा ॥ ११

राजानं प्रथमं विन्देत्ततो भार्यां ततो धनम् ।

त्रयस्य संचये चास्य ज्ञातीन्पुत्रांश्च धारयेत् ॥ १२

विपरीतं मया चेदं त्रयं सर्वमुपाजितम् ।

त इमामपदं प्राप्य भृशं तत्सामाहे वयम् ॥ १३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अष्टज्वारिशतधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४८ ॥

1628* उपायं तं न कुरुते यथादपि स मन्धीः ।

— *) Ks अवपदे (for वत). — *) Ns वो वै तस्याय शायतः; S न करोतीह (Gl.s 'वीति; Gs 'ति हि; Gs 'ति ह) वा'. — After 9, Ms repeats 3rd-4th and 5th, and then reads 4th-5th; on the other hand, after 9, Ms.s-s read 4th, 5th, and then read 4th-5th (cf. v. 1. 8).

10 *) Ns ते; Ds जे (for दे). S (except Ts) दुर्बलाद्ये. — *) V1 Nil. (comm.) नित्यवास्तव्याः; Ds यस्य रुद्धिमाः; Dn (erroneously) Nilp as in text. S सप्तु चान्येषु देशेषु. — *) S कु(Gs अ)राजविषये रताः (Gl.s 'दं गताः). — After 10, Ks ins.:

1629* पुरातनस्य वासस्य गृहक्षेत्रादिकस्य च ।

परित्यागं नेच्छन्मात्रा वसामो नगरे ततः ।

एकचक्रापि वसतिः स्ववाचो दुष्परित्यजः ।

द्वोपमनो वाक्रे सततं वक्राक्षते ।

11 *) Ds पुत्र्याः (for ब्राह्मणाः). Ks Cd वलप्याः; Bs Da Ds वास'. — *) Ms.s सर्वं तत्; Ms सर्वं स्व; Ms सर्वं ते (for कस्य वा). Gs वांश्चि (for वा छन्द). K (except Ka) Ds ब्राह्मचारिणः. — *) Ss Ks.s Bs.s Ds.s M (except Ms) 'रेतिहि; Ns 'रेतिर्न. Ks वासं; Ka Bs Da वस्यं; Ns रसं; Ns V1 M वस्यंति; Bs वस्यं; Ds वास्यं. Ds 'रेतिर्विहीनस्य; V1 Gs 'रेति वसंसेव.

12 After 12th, Gl.s.s ins.:

1630* राजन्यसति लोकेऽस्मिन्नुतो भार्यां पुत्रो धनम् ।

— *) T U त्रयेण; Ms-s त्रयाणां. Ks N V1 B D संचयेनास्य (Ns उपचयेनास्य; D 'येनेह); T G संचितेनेह. — *) Ss उज्जेयः; Ks.s Ds सर्वं; Ks पुत्रः; Ns V1 B D (except Ds) सार'; Ms-s कार'.

13 *) Ns कथं (for मया). Ko Ds सर्वं; Ds भेदाः S स्वतत् (Ms-s स्वय) (for चेदं). — *) Ss transp. त्रयं and

सोऽयमस्मानमुप्राप्तो वारः कुलविनाशनः ।

भोजनं पुरुषत्रैकः प्रदेयं वेतनं मया ॥ १४

न च मे विद्यते विचं संक्रेतं पुरुषं क्वचित् ।

सुहृज्जनं प्रदातुं च न शक्यामि कथंचन ।

गतिं चापि न पश्यामि तस्मान्मोक्षाय स्वसः ॥ १५

सोऽहं दुःखार्णवे मयो महत्यसुतरे भृशम् ।

सहैवैतैर्गमिष्यामि बान्धवैरद्य राक्षसम् ।

ततो नः सहितान्मुदः सर्वानेवोपमोक्षयति ॥ १६

सर्वे. Ko Ds एतद् (for सर्वे). Ks उपाश्रितः. S अस्माभिः समुः S त्रित्वं (Ms.s त्रयं च) वसुपाजितं (Ms 'पाश्रितं). — *) Ko.s Ns तस्य; Ks तस्य; Ns.s V1 B D तत् (for त). T G त्विमां. — *) Ks Ns.s V1 B D तस्यामहे 14 *) T1 हेतुः; Gs तपः (for वारः). — *) T Gl.s-s पुरुषं. T1 Gl.s Ms-s चैकं; Gs चेदं. — *) Ko.s Ds तया; Ks यथा (for मया).

15 Ks om. 15th. — *) Ds शक्रोमि. Ko V1 Da Ds T1 कदाचन. B (except B1) Da Ds वच (Bs हि) शक्यामि कंचन. — *) Ss V1 Dn Ds चैव; S चान्यो (for चापि). — *) Ko सामिवि; S राक्षसात्.

16 *) Ns शोकापदे. — *) Ns.s V1 Bs.s D (except Da) Ts U 'समुदरे; T1 मुद्राभ्यमुकृतो. — *) Ss Ko-s Bim Ds दृष्टिः; Ka Bs Gl.s-s M तैः; Gs हृद्; Gs अहं (for एतैः). — *) Ss सह (for अद्य). — *) Ss Ks निःसहितः; Ka Ds स हि स्वः. Ns कुरुः S रक्षः (for मुदः). — *) Ss 'पुष्यति; Ks.s Ns.s Ds T1 Gs 'मोहयति; Ks 'मोहयते; Ks सर्वयो वातयिष्यति; Bs.s 'मोहयते; Ds 'नेवाय मो'; Gs 'नै अक्षयिष्यति; Ms-s 'नेहायमो'. — After 16, T U ins.:

1631* दुःखमूलमिदं मदे भयोर्कं प्रसृतोऽनये ।

[Gl.s 'कं प्रसृते त्रुतो.]

Colophon om. in Ss. — Major parans: Ts G M संयव' (for आदि'). — Sub-parans: Ko-s N V1 Ds Dn.s Ds.s T1 Ms वक्वय (Bs.s एकचक्रापि इक'). — Adhy. name: Ks ब्राह्मणप्रभाः; Ka Gs ब्राह्मणपर्ययः Ns.s V1 पुत्रीप्रभाः; Ds पुत्री प्रति पादगवाधयं. — Adhy. no. (figures, words or both): B1 155; Ds 159; Dm 163; Ts 157; T1 G1 H 107; Gl.s-s 109; Gs.s 106. — Sloka no.: Dn 17; Ms 30. — *Appendix* s/loka no.: Ds 6215.

१४९

कुन्तुयाच ।

न विपादस्त्वया कार्यो भयादसात्कथंचन ।
 उपायः परिदृष्टोऽत्र तस्मान्मोक्षाय रक्षसः ॥ १
 एकस्त्व सुतो बालः कन्या चैका तपस्विनी ।
 न ते तयोस्तथा पत्न्या गमनं तत्र रोचये ॥ २
 मम पञ्च सुता ब्रह्मस्तेषामेको गमिष्यति ।
 त्वदर्थं बलिमादाय तस्य पापस्य रक्षसः ॥ ३
 ब्राह्मण उवाच ।
 नाहमेतत्करिष्यामि जीवितार्थी कथंचन ।
 ब्राह्मणस्यातिथेयैव स्वार्थं प्राणैर्वियोजनम् ॥ ४

न त्वेतदकुलीनासु नाधर्मिष्ठासु विद्यते ।
 यद्ब्रह्मणार्थं वितुजेदात्मानमपि चात्मजम् ॥ ५
 आत्मनस्तु मया श्रेयो बोद्धव्यमिति रोचये ।
 ब्रह्मवध्यात्मवध्या वा श्रेयो *आत्मवधो मम ॥ ६
 ब्रह्मवध्या परं पापं निष्कृतिर्नात्र विद्यते ।
 अबुद्धिपूर्वं कृत्वापि श्रेयो *आत्मवधो मम ॥ ७
 न त्वहं वधमाकाङ्क्षे स्वयमेवात्मनः शुभे ।
 परैः कृते वधे पापं न किञ्चिन्मयि विद्यते ॥ ८
 अभिसंधि कृते तस्मिन्नात्मनस्य वधे मया ।
 निष्कृतिं न प्रपश्यामि नृशंसं क्षुद्रमेव च ॥ ९

G. 1. 8229
B. 1. 151. 9
C. 1. 175. 9

149

1 Ś1 K1 S om. उवाच. — *) Ś1 K (except Kō) संतापः (for विपादः). — *) K1 कदाचन; T1 न किंचन. — *) Ś1 प्रतिदिष्टः; G1 (sup. lin. as in text) किं नु दष्टः. K1 मे (for स्त्र). — *) Ś1 T G1 S M राक्षसात् (for रक्षसः). G1 S मोक्षयेद् विनाचचारः. — After 1, S (except M1) ins.:

1632* नैव स्वयं सनुब्रह्म गमनं तत्र रोचये ।

[Cf. 2nd. — T स्वपुत्रः; G1 S सुपुत्रः; G1 न पुत्रः.]

2 G1 om. 2. — *) Ś1 K1 चैव (for तत्र). — *) Ś1 एका (for कन्या). Ś1 कन्या; K1 चैव; T1 एका च (for चैका). — *) Ś1 K1 S D1 तु; Kō. 2. 2 नु; Ś1. 2 V1 B D1 Da D1. 2. 4 T G च (for ते). All MSS. (except K1 Ś1 M) एतयोः (for तयोः). — *) Ś1 K1 Ś1 V1 B1 S D1 (except D1. 4. 1) तव (for तत्र).

3 *) G1 सविष्यति (for गमि). — *) K1 T1 G1 S M1 तदर्थः; K1 यद्. — *) K1 दुष्टस्य (for पाप).

4 Ś1 K1 S om. उवाच. — *) K1 Ś1 तार्थः; D1 G1 S तार्थः; M (except M1) तार्थ. K1 कदाचन. — *) V1 D1 Da D1. 2 प्राणान् (for प्राणैः). K1 Ś1 वियोजनम्; V1 B1 Da D1 वियोजनम्.

5 *) S न त्वेतद् T1 G1 श्रेयः; G1. 2 श्रेतद्; G1 वेयं धर्मनिरासार्थं (M 'निरासार्थं' कुलीनानां सुदुर्कर. — *) V1 D1 Da D1. 2 M (except M1) 'गार्थ'. — *) K1 3 चापि (T1 क्षोपि; M1 as in text). Ś1 K (except Kō) Ś1 Da G1 दातम्.

6 *) Kō G1 च (for तु). T1 मम; G1. 2 वधा (for मया). — *) Ś1 Kō. 1. 4 V1 B1 D1 G1 (before corr.) M रोचते; D1 S बोद्धये. — *) Ś1 K D1 ब्रह्महत्यात्महत्या वा; B 'सवध्यात्म्या'. — *) 7th. Ś1 K1. 4 D1. 2 श्रेयो नास्मि; Kō. 2 Ś1 V1 B1 Da D1. 4 T1 G1. 4. 2 M 'यानास्मि'; K1 T1 G1. 2. 2 'यो ज्ञास्मि'. — After 6, G1 ins.:

1633* ब्रह्महत्या परं पापं श्रेयानात्मवधो मम ।

(cf. 7).

7 Ś1 K1 om. 7. — *) K (K1 om.) D1 G1 ब्रह्महत्या. Ś1 'ध्याफलं प्राप्य. — *) D1 तु; G1 इह (for अत्र). — After 7th, M1 ins.:

1634* प्रयोक्ता चानुमन्ता च हन्ता चेति त्रयः समाः ।
 — G1 (hapl.) om. 7th-8th. — *) Ś1 हि; B1 तु (for अपि). K1. 4 'पूर्वकं कृत्वा. — *) 6th. Kō. 2. 2 श्रेयो नास्मि; K1 'यां नास्मि'; Ś1. 2 V1 B D 4 (Da व) 'हमाम'; Ś1 G1 M कुतस्त्यात्मवधो (Ś1 'तो'; T G1. 2 कृतस्त्यात्म'. G1 प्रत्ययो ह सुच्यते.

8 G1 om. 8 (cf. v. 1. 7). — *) Ś1 धर्मं (for वधं). — *) B1 (as in text) आत्मवधात् (for एवात्मनः). M1 S सखे (for शुभे). — *) D1 T1 G1 S M1 मम; D1 अपि (for मयि).

9 *) Ś1 K1. 4 D1 स्वस्मिन्; G1. 2 स्वस्मिन्. — *) G1 कृते (for वधे). — *) Ś1 K1 वध; Kō. 2. 2 अत्र; D1 T G हि (G1 इह); D1 अत्र; M1 S अनु- (for प्र-).

10 *) Ś1 V1 B (except B1) Da D1. 2. 3 M गृहं.

आगतस्य गृहे त्यागस्तथैव शरणार्थिनः ।
 याचमानस्य च वधो नृशंसं परमं मतम् ॥ १०
 कुर्यान्न निन्दितं कर्म न नृशंसं कदाचन ।
 इति पूर्वं महात्मान आपद्धर्मविदो विदुः ॥ ११
 श्रेयास्तु सहदारस्य विनाशोऽयं मम स्वयम् ।
 ब्राह्मणस्य वधं नाहमनुमंसे कथंचन ॥ १२
 कुन्तुयुवाच ।

ममाप्येषा मतिर्ब्रह्मन्वित्रा रक्षया इति स्थिरा ।
 न चाप्यनिष्टः पुत्रो मे यदि पुत्रशतं भवेत् ॥ १३
 न चासौ राक्षसः शक्तो मम पुत्रविनाशने ।
 वीर्यवान्मन्त्रसिद्धश्च तेजस्वी च सुतो मम ॥ १४
 राक्षसाय च तत्सर्वं प्रापयिष्यति भोजनम् ।

इति धीमहाभारते आदिपर्वणि एकोनपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४९ ॥

— *) Ko Ds हि (for च). — *) Ns महत् (for मतम्).
 Ns, V₁ B D (except Ds) नृशंसो गृहीतो बुधैः.

11 *) Ns transp. कुर्यान् and न. Ko Bs अ; ||
 (except Gs) च (for न). Ms-s पापकृत्, Ms-s पापकृत्
 (for निर्दितं). — *) Ko Gs transp. न and नृशंसं. V₁
 B₁ Dn D₁ T G कथंचन. Ns न च कर्ता कदा. — *) S₁
 Ko-s T₁ पूर्व. — *) S माहूर्धर्मविदो जनाः.

12 *) Ns M (except Ms) श्रेयस्तु; T G श्रेयसे. S
 (except G₁ s) सह दार्येण. — *) Ds 'शौर्यं. M विमर्श्ये-
 यमहं स्वयं. — *) Gs अनुमम्ये. K₁ s N₁ s V₁ B D M
 (except Ms) कदाचन.

13 K₁ || om. उवाच; S₁ om. the ref. — *) Ds
 मम; Gs पूजया (for रक्षया). S₁ Gs स्थिता; K₁ स्थितः; T
 G-s स्थितिः; G₁ s ध्रुवं; Ms-s स्मृताः.

14 *) Gs ममापसवि. — *) Ko Ds मंत्रसंविदः.
 — *) N₁ T G तपस्वी. Ko मम पुत्रो महाबल.

15 *) Ns स; Ds तु (for च). — *) Gs transp.
 प्रापं and भोजं. — *) S भोचयि.

16 *) T₁ G₁ (before corr.) s-s वीर्येण.

17 *) G₁ स्वयेदं. S₁ K₁ s कस्यिद्; Gs केन.

— *) S₁ K₁ नाहंतस्य (sic). G₁ s कदाचन.

18 *) K₁ Ds चारयतुः; Ds Dns Ms-s चाप्यतुः; T₁

मोक्षयिष्यति चात्मानमिति मे निश्चिता मतिः ॥ १५
 समागतस्य वीरेण दृष्टपूर्वाथ राक्षसाः ।
 बलवन्तो महाकाया निहताश्चाप्यनेकशः ॥ १६
 न त्विदं केषुचिद्ब्रह्मन्याहर्तव्यं कथंचन ।
 विद्यार्थिनो हि मे पुत्रान्विप्रकुरुषुः कुतूहलात् ॥ १७
 गुरुणा चाननुज्ञातो ग्राहयेद्यं सुतो मम ।
 न स कुर्यात्तया कार्यं विधयेति सतां मतम् ॥ १८

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तस्तु पृथया स विप्रो भार्यया सह ।
 हृष्टः संपूजयामास तद्वाक्यममृतोपमम् ॥ १९
 ततः कुन्ती च विप्रश्च सहितायनिलात्मजम् ।
 तममृतां कुरुवेति स तथेत्यमवीच तौ ॥ २०

— *) G₁ दानतुः. — *) N₁ s Bm. s s Dn₁ D₁ दत्तं
 Dns Ds दत्तः (for दत्तं). — *) S₁ K₁ N₁ V₁ B₁ s D₁ D₁
 D₁ s तथा; K₁ तदा; B₁ तथा; D₁ || यत् (for तथा). T
 G न कुर्यात्तस्य तत्कार्यं. — *) Ds विज्ञायेति. T G
 इत्युवाच गुरुर्हितं.

19 K₁ om. 19-20. N₁ s V₁ || Ds Dn D₁ s T₁
 om. वैशं उः; S₁ K₁ s D₁ s T₁ G M om. उवाच.
 — *) G₁ s स (for तु). — *) G₁ s पुत्रः (for विप्रो).
 S transp. भार्यया and सह.

20 K₁ om. 20 (cf. v. 19). — *) S₁ transp. कुन्ती
 and विप्रः. — *) Ko. s s तदाम्; M तदम्. — *) S
 प्रतिजज्ञे सचेति सः (G₁ s तथा हि सः; G₁ s 'भेति च).

Colophon om. in K₁ — Major parvan: T₁ G M
 संभव (for आदि). — Sub-parvan: S₁ Ko. s s N₁ V₁
 B || T₁ वक्रवर्ष (B₁ s वक्रवर्षायां वक्रं). — Adhy.
 name: Ka ब्राह्मणसमागतस्य; N₁ s V₁ सीमवक्रवर्षाणीकाः.
 — Adhy. no. (figures, words or both): B₁ 157; D₁
 160; D₁ om. 163; T₁ 158; T₁ G₁ M 108; G₁ s (sup.
 M₁ s) 109; G₁ s 107. — S'loka no.: Dn 20; Ms
 21. — Aggregate s'loka no.: D₁ 6255.

१५०

वैशंपायन उवाच ।

करिष्य इति भीमेन प्रतिज्ञाते तु भारत ।
आजग्मुस्ते ततः सर्वे भैक्षमादाय पाण्डवाः ॥ १
आकारेणैव तं ज्ञात्वा पाण्डुपुत्रो युधिष्ठिरः ।
रहः समुपविश्यैकस्ततः पप्रच्छ मातरम् ॥ २
किं चिकीर्षत्ययं कर्म भीमो भीमपराक्रमः ।
मवात्यनुमते कश्चिदयं कर्तुमिहेच्छति ॥ ३
कुन्त्युवाच ।
ममैव वचनादेव करिष्यति परंतपः ।
ब्राह्मणार्थे महत्कृत्यं मोक्षाय नगरस्य च ॥ ४

150

1 Ṣ1 K (except Ko) Ds B om. उवाच. — *) B1.3
Ds B करिष्यामीति (Gs प्रतिज्ञाते तु; cf. 1^a). — *) Ṣ1.3
V1 B D (except Ds) अय (for तु). Gs करिष्यामीति
आ. — *) T G 'रमुः सहिताः सर्वे. — *) Many MSS.
भैक्ष'. — After 1, Ds (om. lines 3-4) B ins.:

1635* भीमसेनं ततो दृष्ट्वा आर्षणवदनं तदा ।

युधोय धर्मराजस्तु हृषितं भीममच्युतम् ।

हृषितुं कारणं यत्तमनसा चिन्तयन्मुक्तः ।

स समीक्ष्य तदा राजश्रुतकामो युधां पतिः ।

[(L. 1) Ds 'आर्षणं'; T1 Gs 'संपूर्ण'. — (L. 2) Ds G1.3
Ms-s हृषितं. Ds वीरमुत्तमं; Gs भीममुदत्तं. — (L. 3)
T1 Gs हृषितं; T3 आपितं; G1.2 तोषय; Gs आपितुं; Gs
हृषितुं. T1 'सायोधयदुहः; Gs Ms-s 'साचितवदुहः. Ms-s
'यप्रभु. — (L. 4) T1 स सप्रभु; M प्रसमी. Ms-s
राजा. G1.2 मोक्षकर्म; Ms-s क्रातुकामो. T1 युधां; T3
Gs विदां (for युधां).]

2 *) Ṣ1 Ko.1 B1 M तज्ज (for तं). — *) Ko.2.3
कुंती (for पाण्डु). — *) Gs एतत् (for एकत्). Ṣ1 Ks
रहस्यमुपविश्य; T1 Gs रहस्यमुपवि. — *) Ṣ1 तत्र; T1
मुयः; Gs परि (for सतः). Ms ततोऽप्यस्त मां.

3 Before 3, Ṣ1 T1 ins. युधिष्ठिरः; Ks Ṣ1.3 V1 B D
(except Ds) युधिष्ठिर उ. — *) K1.3 Ds T1 G1-s M
भवत्पाण्डु. T1 G1-s M किंचित्; Cd as in text. — *) Ṣ1
K Ds तदयं (Ṣ1 Ks मयं वा; Ds स्वयं वा) कर्तुमुद्यतः; Ṣ

81

युधिष्ठिर उवाच ।

किमिदं साहसं तीक्ष्णं भवत्या दुष्कृतं कृतम् ।
परित्यागं हि पुत्रस्य न प्रशंसन्ति साधवः ॥ ५
कथं परस्तुसायै स्वमुतं त्यक्तुमिच्छसि ।
लोकवृत्तिविरुद्धं वै पुत्रत्यागात्कृतं त्वया ॥ ६
यस्य बाहू समाश्रित्य सुखं सर्वं स्वपामहे ।
राज्यं चापहृतं क्षुद्रैराजिहीर्षामहे पुनः ॥ ७
यस्य दुर्योधनो वीर्यं चिन्तयन्नमितोजसः ।
न शेते वसतीः सर्वा दुःखाच्छकुनिना सह ॥ ८
यस्य वीरस्य वीर्येण मुक्ता जतुगृहाद्वयम् ।

G. 1. 8249
B. 1. 162. 9
K. 1. 175.

V1 B Da Dn D1.2.4 M स्वयं (Ṣ1.3 Bs M अयं) वा
कर्तुमिच्छति.

4 Ṣ1 K1 S om. उवाच. — *) Gs एव (for एव).
Ko G (except G1.2) M (except Ms) एव; Ṣ1 एतत्
(for एव). — *) Ṣ1 K1 Ṣs T1 परंतप. — *) Ks Gs
'आर्थ. Ko.2.4 सहस्रकर्म; Ṣ1 परं कुं; Ds महाकु. — *) Ṣ1
Ko.1 मोक्षाय भरतर्षभ; G1.2 मोक्षयन्नपरं च यत्. — After
4, G1.2.4 ins.:

1635* बकवध करिष्ये दुष्ट महात्मनो बलिमुत्तमम् ।

भीमो मुनकि संतुष्टमप्येकाहं तपःसुत ।

[(L. 2) Gs मुनकु. Gs संतुष्टि. Gs 'हं तु तर्पयत्.]

5 Ṣ1 K1-s S om. उवाच. — *) Gs हृष्टं तु (for
किमिदं). Ṣ1 तीक्ष्णं (for तीक्ष्णं). — *) Ṣs V1 B D
(except D1.2) Ms दुष्कृतं.

6 *) Ṣ1 G1.2 स्वपुत्रं; Ks त्वं पुं. Ko 'कुमहंति.
— *) Ṣ1 'वृद्धि'; Ko sm Ṣs Ds 'वृत्त'; Ks 'वृद्ध'; Ṣ1.3
V1 B Da Dn D1.2.4 'वेद'; T3 G1-s 'विरुद्ध'; G1 लोके
वृद्धिविरुद्धः; Gs 'वृत्तिपु रुद्धः. Ṣ1 T1 वा; Ṣ1.3 V1 B D
(except Ds) हि; T3 G M च (for वै). — *) Ks Ds T
G 'त्यागः. T G कृतत् (Gs स्वया). Ms transp. कृतं and
स्वया. Bs मया; Gs कृतः (for स्वया).

7 *) Ṣs बाहुः. — *) T3 Gs वयं (for सुखं). Ṣ1.3
V1 B D स्वपामहे; Gs वला. — *) K (except K1)
वजिहीर्षा; Ds सविहीर्षा; Ds जेतुं हर्षा. Ks Ms वयं
(for पुनः).

[641]

अन्येभ्यश्चैव पापेभ्यो निहतश्च पुरोचनः ॥ ९
यस्य वीर्यं समाश्रित्य वसुपूर्णा वसुधराम् ।
इमां मन्यामहे प्राप्तां निहत्य धृतराष्ट्रजान् ॥ १०
तस्य व्यवसितस्त्यागो बुद्धिमात्स्याय कौ त्वया ।
कच्चिन् दुःखैर्बुद्धिस्ते विमुक्ता गतचेतसः ॥ ११

कुन्त्युवाच ।

युधिष्ठिर न संतापः कार्यः प्रति वृकोदरम् ।
न चायं बुद्धिर्दौर्बल्याद्भवसायः कृतो मया ॥ १२
इह विप्रस्य भवने वयं पुत्र सुखोपिताः ।

तस्य प्रतिक्रिया तात मयेयं प्रसमीक्षिता ।
एतावानेव पुरुषः कृतं यस्मिन् नश्यति ॥ १३
दृष्ट्वा भीमस्य विक्रान्तं तदा जहृगृहे महत् ।
हिडिम्बस्य वधाच्चैव विश्वासो मे वृकोदरे ॥ १४
बाहोर्बलं हि भीमस्य नागाद्युतसमं महत् ।
येन यूयं गजप्रख्या निर्व्यूढा वारणावतात् ॥ १५
वृकोदरबलो नान्यो न भूतो न भविष्यति ।
योऽभ्युदीयाद्युधि श्रेष्ठमपि वज्रधरं खयम् ॥ १६
जातमात्रः पुरा चैव भमाङ्गात्पतितो गिरौ ।

॥ Ds om. 8^{ab}. — *) Ns. V1 B D (except Ds) रजनीः (for वसतीः). — *) Ks दुष्टः (for दुःखाच्च).

9 *) Gs स्वर्णीयस्य. — *) Gs भयात् (for वयम्). — *) G1 M भमाङ्गात्पि पापरात्रा. — *) Bs Ds M ख (for च). S1 K1 प्ररोचनः (cf. v. 1. 1. 132. 2).

10 *) Ks वीर्यमनुधि; Ks. Ns G1-s 'वैमुपाशि'; Ts G4.s बाहुमुपा; Gs बाहू समा; M विक्रममासाच. — After 10^{ab}, G1.s ins.:

1637* भीकुनिष्ठाहमे सातः निःसपत्ना महामनः ।

[Gs राश्वं (for सातः) and महासमनः (for महामनः).]

— *) G1.s हनानन्याननुमासाच. — After 10, G1.s ins.:

1638* कर्णं दुःशासनं चैव शकुनिं चापि सौवलयम् ।

11 *) Gs तां तव (for कर्णं तव). — *) Ks. 1 Gs कश्चिद्; Ks Gs किञ्चित्; Ks B1m Ds कश्च; Dn1 कश्चित्; Ks Ns V1 B1.s Da Dn1.na D1.s Ms.s तु; B1m Ds Ts D (for न). Ns तु (for ते). Bs कथं तु दुःखैर्बुद्धिर्विद्; Gs कश्चित्खेन तु. — *) S1 Ks Ns V1 B1.s D (except Da) D1.s विदुःसा; Bs ते सुहा. S1 K T1 Gs Ms 'चेतना; Gs 'सा; Ms 'स.

12 G1 om. 12. S1 K1 S om. उवाच. — *) Ms transp. युधि and न. — *) S1 Ns V1 B D (except Ds) रवया कार्वां वृकोदरे (S1 'यैः वरतव). — *) S2 वृत्तो (for वृत्तो). — After 12, T G (except G1) Ms ins.:

1639* न च सोमेन बुद्धिर्मे विमुक्ता गतचेतना ।

[Cf. 11^{ab}. Gs जानीतायं वृकोदरे (for the posterior half).]

13 Gs om. 13. — *) Ds विपत्तौ विप्रजयने. — After 13^{ab}, N (except Ns.s Da) ins.:

1640* अगता धार्तराष्ट्राणां सक्तता भीतमन्यवः ।

— *) Ms अक्षर (for तस्य). Ks V1 B D (except Ds) M1 पायं; Ts तस्य (for तात). — *) T G (Gs om.) मयेवा

(T1 'तत्). Ts G1.4.s 'मीक्ष्यते; Gs 'ह्यता. — M om. 13^{ab}. — *) Gs एतावतैव पुरुषः (sic). — *) Ts D (Gs om.) कृते. S1 K1 Bs वस्य (for वसितम्). Ns Da Gs पश्यति (for नश्य). — After 13, T G (except Gs) ins.:

1641* बाह्याणां महान्धर्मो जानतीर्यं वृकोदरे ।

[T1 जानातायं; G1.s जानतीर्यं; Gs जानीतायं; Gs जानतीर्यं. G1 वृकोदर.]

— On the other hand, Ns V1 B (except B1) D ins. after 13:

1642* यावच्च कुर्पादभ्योऽस्य कुर्पादभ्युप्यं ततः ।

14 T1 om. 14. — *) Ts G1.s. वीर्यं; G1.4.s M वीर्यं (for भीर्य). D1 तं दृष्ट्वा भीमवि. — *) Ms वने; Ms-s वने (for महत्). — S1 K1 (hapl.) om. 14^{ab}. 15^{ab}. — *) Ks हेतवः. Ns वने. Ns V1 Dn Ds Ms वने. — *) Gs विश्वासीय.

15 S1 K1 om. 15^{ab} (cf. v. 1. 14). — *) Ns बाहोरे K (K1 om.) Ds वने and भीमस्य. Bs Da Ds तु (for 'हि). — *) Da M (except Ms) 'वृत्तवले. Ns मर्तं (for महत्). — *) S1 K1 Da Ms तेन; Ts ते च. Ks G1.s जगत् (for यग). — *) S1 'दा गतसाद्धाव. Nilp निगृहा.

16 *) M च (for न). S1 K Ns Ds 'वले (S1 K1 बलान्) नान्यो; Ns V1 B Da Dn D1.s वृकोदरेण सख्यो (Borig. सहितो); Ds भीमसेनवलेनान्यो; T G वृकोदरादली दान्यो (Gs-s हन्यो sic). — *) Ns S जतो (Gs जातु) दान्यो (Gs-s हन्यो sic). — *) Ns Ts Gs.4.s Ms न जनिष्यति; G1.s Ms-s (for जतो). Ns Ts Gs.4.s Ms न जनिष्यति; G1.s Ms-s न जनिष्यते; Ms न जनिष्यति. Ns V1 B D (except B1) बलेनान्यो न जिते. — *) S1 K1 'गुपेपाद्; Ns V1 B (except Bs) D1.s वो स्वर्तीपाद्; Ts G1.s वो हि युष्पाद्; G1 सोभिषुयत्; Gs 'गुपेपाद्; Ms-s वो सुर्तीपाद्. — *) Ns V1 Bs Dn D1 'चक्रधरं स्व'; B1 Ds T1 G (ex

शरीरगौरवात्तस्य शिला गात्रैर्विचूर्णिता ॥ १७
तदहं श्रद्धया स्मृत्या बलं भीमस्य पाण्डव ।
प्रतिकारं च विप्रस्य ततः कृतवती मतिम् ॥ १८
नेदं लोभाच्च चाज्ञानाच्च च मोहाद्विनिश्चितम् ।
युद्धिपूर्वं तु धर्मस्य व्यवसायः कृतो मया ॥ १९
अथो द्वापि निष्पन्नौ युधिष्ठिर भविष्यतः ।
प्रतीकारश्च वासस्य धर्मश्च चरितो महान् ॥ २०
यो ब्राह्मणस्य साहाय्यं कुर्यादर्धेषु कर्हिचित् ।
क्षत्रियः स शुभाह्नौ कान्माश्रयादिति मे श्रुतम् ॥ २१
क्षत्रियः क्षत्रियस्यैव कर्वाणो वधमोक्षणम् ।
विपुलां कीर्तिमाप्नोति लोकेऽस्मिन् परत्र च ॥ २२
वैश्यस्यैव तु साहाय्यं कर्वाणः क्षत्रियो युधि ।

स सर्वेष्वपि लोकेषु प्रजा रञ्जयते ध्रुवम् ॥ २३
शुद्धं तु मोक्षयन् राजा शरणाधिन्नमागतम् ।
प्राप्नोतीह कुले जन्म सद्रव्ये राजसत्कृते ॥ २४
एवं सु भगवान् व्यासः पुरा कौरवनन्दन ।
प्रोवाच सुतरां ब्राह्मणसादेतच्छिपीपितम् ॥ २५

युधिष्ठिर उवाच ।

उपपन्नमिदं मातस्त्वया बहुद्विपूर्वकम् ।
आर्तस्य ब्राह्मणस्यैव मुक्तोशादिदं कृतम् ।
ध्रुवमेप्स्यति भीमोऽयं निहत्य पुरुषादकम् ॥ २६
यथा त्विदं न विन्देद्युनरा नगरवासिनः ।
तथायं ब्राह्मणो वाच्यः परिब्राह्मणश्च यत्नतः ॥ २७

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५० ॥

Ms. B. 1. 150. 27
K. 1. 177. 2

Gs. Ms. "परा स्वयं".

17 ") Ko. 1 Ns B. s D (except Ds. s) Ts Gs चैव;
Ks त्वेव; Gs. s चैव. — ") Ks. s Ns V. 1 B D Gs
Ms. s-s ह्यस्य; Ts Gs. s Ms. यस्य. — ") = 1. 114. 13.
Ds Ts Gs "चूर्णिताः. Gs गात्रेण चूर्णिताः. — After 17,
Ms. s ins.:

1643 तथा हि इदं स्वयं तु मया गतमिदं महत् ।

शुद्धया भीमो यकं हत्या भागोः परिवारितः ।

इतः पुनरितं वासमायातोऽलंकृतः शुभैः ।

18 ") Ks Ns. s V. 1 B D (except Ds) ज्ञात्वा (for
रह). — ") Gs पार्थिव (for वाच). — Ss Ks om.
18-20. — ") Ko. s Ds प्रतीकारे च; Ks. s Ts Gs. s-s
प्रती; Ns. s V. 1 B. s-s Dn Ds. s "कार्यं च; Bs प्रतिकारे च;
Ds "काराय; Gs Ms "कार्यं च. K (Ks om.) वासस्य
(for विम").

19 Ss Ks om. 19 (cf. v. 1. 18). — ") S च (for
हृत्). Ks T G Ms. s transp. लोमात् and मोहात्. Ms
दौर्बल्यात् (for चाश). Ks विविधयः; T G Ms s न च
अमात्. — ") Ks. s Ns. s Ds Ds. s Ms पर्वज. Ks
महान् (for मया). T G Ms s-s "इदं व्यवसितं वीर
युद्धिर्लभितं कर्तुं".

20 Ss Ks om. 20^{ab}; Ks om. 20 (cf. v. 1. 18).
— ") S "वि (Ms. s-s "वि. निर्वृत्ती. — ") Ds T G
Ms-s प्रतिकारः (Gs प्रतीकार). Ns अयः; Bs तु; Gs स्व
(for च). Ns Bs Ds विप्रस्य (for वास). — ") Ks Ns

Bs "मयाच". Ts परमो (for चरितो). Ds मया (for
महान्).

21 ") Ns S (except Gs) केतुचित् (for कर्हि").
— Ts om. 21^{ab}. — ") Ks transp. क्षत्रियः and स्व.
— ") Ns V. 1 B D (except Ds) क्षाम् (for क्षाम्). Ns. s
V. 1 B D (except Ds) मे मतिः; Ts नः क्षु"; Gs विद्युतः; Gs
न श्रुतः; Gs. s M न क्षु"; Gs विधितः.

22 ") Ns. s V. 1 B D (except Ds) read क्षत्रियः
after कुर्वाणः. — ") Gs लोकेषु च.

23 ") Ss Ks transp. द्यव and तु. Ko. s-s Ds यदि;
Ns. s V. 1 B Da Dn Ds. s-s अर्थे च; Ns Ts Gs चैव; Ts
Gs-s द्यव च; Gs इह च; Gs ह्येह; M एव हि (for एव तु).
— ") Ss विधिः; Ks मृधे; Ns. s V. 1 B D (except Ds)
मुधि (for युधि). — ") Ns काले (for लोके). Ks
"वैश्वेय लो"; Ts Gs-s "वैपु च लो"; Gs सर्वेष्वपि च लो"; M
(except Ms) स चैव सर्वेषु लो. — ") Bs Ds रञ्जयति.

24 ") Ks V. 1 B. s-s Dn Ds Ms-s मोचयेत्; Ks Ns
Bs Da Ds "चयन्; Ns "क्षयेत्; Ts Ms "क्षयन्. Ds राजन्;
Ms पुत्र (Ts प्राज्ञः). — ") Ns Ds "जा (Ds "जोगतम्.
Ss आहृतः. S उद्दिष्टं सरणाधिन्नं. — ") Ks Da Ds हि;
Gs सत्य (for इह). Gs जातः (for जन्म). — ") Ss
Ks. s V. 1 B Ds Ds Ts Gs. s Ms-s सद्रव्ये; Ds "द्वयै; Gs
स दिव्ये. Ko "द्वयिते; V. 1 Dn Ds "प्रजिते; Ts "संरुहते.

25 ") Ks Ns V. 1 B D (except Ds) मां; S हि (for
त). — ") N (except Ks) Ms पौरव". — ") Ko "च

१५१

वैशंपायन उवाच ।

ततो रात्र्यां व्यतीतायामन्नादाद्य पाण्डवः ।
मीमसेनो ययौ तत्र यत्रासौ पुरुषादकः ॥ १
आसाद्य तु वनं तस्य रक्षसः पाण्डवो बली ।
आजुहाव ततो नाम्ना तदन्नमुपयोजयन् ॥ २

ततः स राक्षसः श्रुत्वा मीमसेनस्य तद्वचः ।
आजगाम सुसंकुद्धो यत्र मीमो व्यवस्थितः ॥ ३
महाकायो महावेगो दारयन्निव मेदिनीम् ।
त्रिशिखां शुकुटिं कृत्वा संदश्य दशनच्छदम् ॥ ४
शृङ्गानमनं तं दृष्ट्वा मीमसेनं स राक्षसः ।

सुतरमन्त्रः; Ks. s Ds "वासुतरम"; Ns V1 B1 Dn Ds
"वासुकरम"; Ns "वासुतरम"; B1. s Ds "वासुतरम";
Gs "व स सुतो वयासः" — "4" Gs प्राज्ञ (for तस्माद्). Ss
वैतत्; Ks दत्तं; Ns V1 B D दत्तं (Bam Da वाञ्छु)
(for दत्त). — Ns V1 B D (except Ds) end the
adhy., and read the colophon, after 25, transposing
st. 26-27 to the beginning of the foll. adhy.

26 Ss K1. s S om. उवाच. — "6" Ns V1 B D
(except Ds) दत्त (for दत्त). M कृतं नित्यं च विप्रैः
साजुक्रोशवती भव. — "7" S ध्रुवमेव (Gs. s Ms. 'व')
महाबाहुर्विनित्य पुत्र. — After 26, N ins.:

1644* सर्वथा प्राज्ञलसार्थं वदुक्रोशवलसि ।
Ds. s cont.:

1645* भन्वादिमुनिभिः प्रोक्तं वेदविद्विन्महात्मभिः ।
गवाधं प्राज्ञलसार्थं सदा प्राज्ञान्परित्यजेत् ।
शुष्यते प्राज्ञलस्या गोक्षारो प्राज्ञलस्य च ।
On the hand, after 26, S ins.:

1646* आत्मानं नगरं चैव तस्मात्प्राप्तिमुच्यते ।
27 "4" M कथं (for दत्त). Bs नित्यं; T1 G1 वैतं; T2
Gs. s वैतं; Gs वैतं; M वेदं. T G न नो (G1 नरो; G2 न
से) विप्रः. — "5" Ds जना (for नरा). — "6" Gs कियं; Ms
सचैव. — "7" Ds परिगृह्येत; T G गृह्य च; M (except
Ms) प्रतिमाद्यश्च. Ks परिगृह्य पुनः पुनः. — After 27,
S ins.:

1647* वैशंपायनः ।
शुचिद्विरेण संमध्य प्राज्ञलार्थमर्हदम् ।
कुन्ती प्रविश्य तान्सर्चयान्त्वयामास आरत ।

Colophon om. in Gs; Ns V1 B D (except Ds) read
it after st. 25, transposing st. 26-27 to the beginning
of the foll. adhy. — Major parva: T1 G1-s M
संभव (for आदि). — Sub-parva: S1 K N V1 B Ds
Dn D1. s T1 Ms. सकथय (B1. s Ds सकथयार्थं सक).

— Adhy. name: Ks शुचिद्विरसंवाद्; N1. s V1 कुन्ती
शुचिद्विरसंवाद्; Ds कुन्ती प्रति शुचिद्विरसंवात्. — Adhy.
no. (figures, words or both): B1 158; Dns 161;
Dns 164; T1 159; T2 Gs M 109; G1 110; Gs-
108. — S'loka no.: Dn 26; Ms 33. — Aggregate
s'loka no.: Dns 6259.

151

Ns V1 B D (except Ds) read the last two
st. of the preceding adhy. (with 1644*) at the
beginning of the present adhy.

1 Ss K Ds. s T1 om. उवाच; T1 G M om. the ref.
— "1" Ns रात्र्यावती. — For 1, S subst. a passage
of 46 lines given in App. I (No. 92); Ds ins.
lines 2-17 of this passage after 1st, and lines
19-46 after 1st.

2 Ms-s om. 2 (of. v. 1. 1). — "2" Ss Ks Bz Ds
यवर्चः; Ko T G1. s च वनं; Ks सुवर्चः; Gs- s वचनं. — Ms
om. 2nd. — "3" Kam सुवर्चः; V1 B1. s (m as in
text) Dn D1. s वादयन्; G1. s भोजयन्.

3 "4" Ns V1 Bz D (except Ds) कुद्धो (for क्रुद्धो).
— "5" Ns V1 B D (except Ds) भीमस्य वचनाद् (B1. s
Ds वचनं) तदा.

4 After 4th, Ks N1. s V1 B D (except Ds) ins. s
1648* लोहिताक्षः कराक्षी च लोहितवर्मधर्मजः ।
आकण्ठनिधिवरुध्य शङ्कुर्यो विभीषणः ।

[(L 1) Dn कराक्ष. Ks लोहिताक्षः मुदरश्च (for
the prior half). — (L 2) Ks आकण्ठादिताराक्ष. Ds
Ds आकण्ठभिः.]

— "5" MSS. शुकुटी, शुकुटि also. Ks दत्ता (for दत्ता).

5 "6" M विद्वत् नेत्रे संकुच-

6 Before 6, Ks ins. सक उ; M (except Ms) सक.

— "7" Ks परिकल्पितं, M समुदाहृतं. T1 सचयः पुनरादयः.

विष्टृत्य नयने कुद्ध इदं वचनमब्रवीत् ॥ ५
 कोऽयमन्नमिदं शुक्लं मदर्थमुपकल्पितम् ।
 पश्यतो मम दुर्दुष्टिर्वियासुर्पमसादनम् ॥ ६
 भीमसेनस्तु तच्छ्रुत्वा प्रहसन्निव भारत ।
 राक्षसं तमनादृत्य शुक्लं एव पराञ्चुखः ॥ ७
 ततः स भैरवं कृत्वा समुद्रम्य कराग्रयौ ।
 अम्यद्रवद्भीमसेनं निर्घांसुः पुरुषादकः ॥ ८
 तथापि परिभूयैतं नेक्षमाणो वृकोदरः ।
 राक्षसं शुक्लं एवात्र पाण्डवः परवीरहा ॥ ९

अमर्षेण तु संपूर्णः कुन्तीपुत्रस्य राक्षसः ।
 जघान पृष्ठं पाणिभ्यामुभयोरुपतः स्थितः ॥ १०
 तथा चलत्ता भीमः पाणिभ्यां शृङ्गमाहतः ।
 नैवावलोकयामास राक्षसं शुक्लं एव सः ॥ ११
 ततः स भूयः संकुद्धो वृक्षमादाय राक्षसः ।
 ताडयिष्यंस्तदा भीमं पुनरभ्यद्रवद्वली ॥ १२
 ततो भीमः शनैश्चकत्वा तदन्नं पुरुषपथः ।
 चार्थपट्टस्य संहृष्टस्तस्यै युधि महाबलः ॥ १३
 क्षिप्तं कुद्वेन तं वृक्षं प्रतिजग्राह वीर्यवान् ।

G. 1. 151a
 B. 1. 151
 C. 1. 172

— “) B. यमसंविदं.

7 Before 7, T₁ G₁ Me-s ins. वैसं. — “) S₁ K₁ s
 V₁ Dn D₁ ततः (for तु तत्). — “) = 14^a. — “) Here
 and below many MSS. शुक्ल (for शुक्ल).

8 “) S₁ s V₁ B D (except D₁) एवं (for ततः);
 N₁ तु- (for त). S₁ K₁ भैरवो. S₁ K₁ दृष्ट्वा; S
 इवेन (G₁ s कोदर). [भैरवं for भैरवं एवं (Word
 Hapology)] — “) S₁ अभ्याद्रवद्; K₁ अभिद्रवद्;
 D₁ बावद्.

9 “) N प्रे (K₁ ई) क्षमाणो. — “) K₁ G₁ शुक्लान्नं.
 — G₁ subst. for 9^a पाणिं यकमोजसा, which G₁
 ins. after 9^a.

10 “) S₁ K₁ B₁ G₁ s तु- (for तु). — “) N₁ V₁ B
 Dn D₁ s. कुंतीपुत्रं वृकोदरः; Da G₁ s “पुत्रं स रा”. — “)
 S₁ s V₁ B D (except D₁) T G पृष्ठः; Ms पूषः. — “) G₁
 ततः (for स्थितः). D₁ वृष्टतो वलिनं तदा.

11 “) S (except Me-s) ततो. — “) For it G₁
 subst. 7^a. — After 11, G₁ s. s ins.:

1640^a भीमोदरगताः विपदाः सान्तरालाः परं क्षतम् ।
 रक्षपाणिप्रहारेण संक्षिप्ता एकविंशदधम् ।

12 In S, 12 is repeated (see below). — “) K₁
 D₁ G₁ s संभूय; Ms. s तु भूयः. G₁ s ततः स शृङ्गसंसतो;
 Ms-s ततो भूयः सुप्तं. — “) K₁ वृक्षमुपाव्य; Me-s
 वृक्षानादाय. — “) S₁ पुनः (for तदा). — “) S₁ तदा
 द्रव्याद्रवद्दली; N₁ पुनरप्यतः.

13 S transp. 13 and 14; G₁ om. 13^a. — “) K₁ s
 भरतर्षसः (K₁ म); T₁ G₁ s Ms पुरुषपथ. — “) K₁
 संकुद्धः; D₁ वृक्षः; G₁ “वृष्टः”. — “) T₁ B तस्यै विरि-
 र्तिपाचलः (G₁ s परः). — (After its transposition)
 G₁ s. s ins. after 13:

1650^a क्षित्वा मुहूर्तं विनाम्य बीरासनमुपाश्रितः ।

भ्रामयन्तं महावृक्षमापातं भीमदर्शनम् ।

दृष्टोरथावाहवे वीरः सिंहनादं ध्वनादयत् ।

T₁ ins. lines 1-9 of the foll. passage after 13
 (after its transposition), and the rest after 14: T₁
 G₁ s. s M ins. the whole passage after 13 (after its
 transposition); G₁ s. s ins. the passage after 1650^a:

1651^a भुजवेगं तथा स्कोदो हवेरितं च महास्वनम् ।

कृत्वाह्वयत संकुद्धो भीमसेनोऽय राक्षसम् ।

चङ्कालं लुपुष्टं ते शरीरं राक्षसाधम ।

मद्राहुबलमाश्रित्य न त्वं भूयस्वशिष्यसि ।

अथ मद्राहुविशिष्टो गमिष्यसि यमक्षयम् । [5]

अथ प्रवृत्तिं स्वप्नसि विप्रकीर्य विवासिनः ।

विरुक्षिताः पुरस्तात् कण्ठे घृष्टौ मया ।

अथ युद्धे शरीरं ते कङ्करोमागुवायसाः ।

मया हतस्य खादन्तु विकर्षन्तु च भूतले ।

[Here follows a colophon in T₁ (except G₁).]

वैशंपायनः ।

युवयुक्ता युक्तकुन्दः पाथो यकनिपांसया । [10]

अपधावदकञ्चापि पार्थ पाथिबलसतम् ।

महाकायो महावेगो दारयसिब मेदिनीम् ।

विकरुष्यः पिङ्गाक्षो भीमसेनमभिदधत् ।

त्रिशिखो शुकुर्द्वि कृत्वा दद्वारं च दशनच्छदम् ।

[G₁ s. s. after line 2:

1651a^a उवाचासननिश्वेदेन चविना भीयवसिप ५

and after line 3:

1651b^a क्षिपयत्पुष्पन्मसिम् बहुभिजोदनायैः ।

— Details of the colophon, Adhy. no.: T₁ G₁ s

110; G₁ s 111; G₁ s 109. — Line 12 = 4^a; line

14 = (var.) 4^a.]

— After the above, S repeats 12 and 14.

14 S transp. 13 and 14 (repeating 14, with

सन्वेन पाणिना भीमः ग्रहसेन्निव भारतं ॥ १४
ततः स पुनरुद्यम्य वृक्षान्वहुविधान्वली ।
ग्राहिणोद्गीमसेनाय तसौ भीमश्च पाण्डवः ॥ १५
तद्दृक्षुद्युद्धमभवन्महीरुहविनाशनम् ।
घोररूपं महाराज वक्रपाण्डवयोर्महत ॥ १६
नाम विश्राव्य तु वक्रः समभिदुत्य पाण्डवम् ।
भुजाभ्यां परिजग्राह भीमसेनं महाबलम् ॥ १७

भीमसेनोऽपि तद्रक्षः परिरम्भ्य महाभुजः ।
विस्फुरन्तं महावेगं विचर्क्य बलाहली ॥ १८
स कृप्यमाणो भीमेन कर्ममाणश्च पाण्डवम् ।
समभुज्यत तीव्रेण श्रेमेण गुरुपादकः ॥ १९
तयोर्वेगेन महता पृथिवी समकम्पत ।
पादपांश्च महाकार्वांश्चूर्णयामासतुतदा ॥ २०
हीयमानं तु तद्रक्षः समीक्ष्य भरतर्षभ ।

partial variation, after the repetition of 12; see above). — *) Śi Ko. 1. s. Ds ग्राहः; Ts (first time) हर्तः; G1. s (both first time) वेत्तः; Me-s (all first time) क्षिप्तं (for क्षिप्तं). — *) = 7°. Ts (first time) वृक्षिणेन स भुजैर्ग्री; G1. s (both first time) दक्षिणेवाप्यभुजैर्ग्री. — (After the transp. of 13 and 14) G1. s. s. ins. after (the first occurrence of) 14:

1652* शकदाक्षं ततो भुक्तश्च रक्षसः पाणिना सह ।
गुरुनेत्र महाबलं नि.रोधं पर्वतोपमम् ।
भीमसेनो हस्तैश्च भुक्तश्च लक्ष्मणश्च रक्षसम् ।
पीत्वा दधिघटान्पूनांश्चतुर्भुजान्मातं शतम् ।
After (the repetition of) 14, G1. s. s. ins :

1653* तद्रक्षःमहितं दृष्टं महाशालं पश्यत्पितृम् ।
गृहीत्वा पाणिनैकेन सन्वेनोद्यम्य चेतस्वम् ।
रक्षोवधुनमुद्गीक्ष्य भृशद्वीकिताननम् ।
दृश्यावश्रक्षसे वन्ताम्प्रजग्राहसाशनिस्त्रयः ।

15 *) K: पुरपादव्य. T: पुनरुद्यम्य. — *) Gs सुप (for वली). — *) Gs तांक्षिच (for भीम). Ds रक्षसे (for पाण्ड). G1. s भीमोपि बलवाग्रणे. — After 15, G1. s. s. ins.:

1654* सर्वानपोहवृक्षान्मल्ल हल्लश्चाशनिना ।
16 *) Gs वृक्षान्वहुविधान्वली. — *) G1. s वृक्षान्व (G: 'दं'दविना). Gs अहो महविना. — *) T Gs-4 सु(Gs अहोर्तं ये (for वीर). K: Ns: M तदा राजव्य. Gs-4 सुपोररूपं राज्ञ. — *) T Gs-4 तदा (for महत्). Ns: Vj B D (except Ds) नरराक्षसराजयोः; Ns: नरराक्षसयोर्महत. — *) K: K: याचा वि(Śi: Śi)द्राघ्य (for नाम वि). G1. s (for सु). — *) Ks समभिदुत्य. — Ds (hapl.) om. 17°-19°. — *) Śi: K: G1. s प्रतिजग्राह. — *) Ns: T: M महापटः; Ds: वली.

18 Ds om. 18 (cf. v. l. 17). — *) M || (for अवि). — *) Ns B परिगृह्य. Ds: दृश्य. Ns: Ds Me-s भुज. — 18° is repeated at the end of passage No. 93 of App. I. — *) Ds विरगृह्य. Vj Ds Ds

'बाहुः' T: 'वेगाद्. — *) Bs M 'वे महाबल. — After 18, Ko ins.:

1655* परिभ्रामणविक्षेपपरिरम्भावपातनैः ।
उत्सर्पणावसर्पेणैस्त्रावन्त्येनं प्रसरन्पतात् ।
उत्थापनैरुद्यम्यैस्त्रावन्त्येनं स्थापनैरपि ।
A passage given in App. I (No. 93) is ins. in M after 18, in T G after 20

19 Ds om. 19° (cf. v. l. 17). — *) M वि. (for स). — *) M कर्षत्र (Ms: च कर्षत्र) युधि पादव्य. — *) Ds Gs: सप्त (D: 'सा')युज्यत. Gs समाधु. — *) Ns: Vj B. s Dn D1. s T: हस्तेन (Ns: क्रेमेण); G1. s वेगेन. — S repeats this st (with v. l.) at the end of passage No. 93 of App. I (cf. v. l. 18).

20 S repeats this st. (with v. l.) in the course of passage No. 93 of App. I. — *) M तत्र भूमिरकम्पत. — *) G1. s 'साग्राज्' (for 'कावाज्'). M पादपांश्चार्धधेय. — *) Ds Ts तुल्येय. Ko. s. s. Ds Gs घृशं; M च तौ (for तदा). — After 20, T G ins. a passage given in App. I (No. 93), which is ins. in M after 18.

21 *) M तं भीमो (for तद्रक्षः). G1. s हीयमानवर्त्त रक्षः. — *) Ts Gs-4 संलक्ष्य; Ms: निरी. Ko Ns: Vj D D (except Ds) M पुरुषार्थः; Ns: मातर्षभः; Ts G1-4 पुनर्वच. — *) Ts Gs-4 निर्वीर्यमान. Ms: निशित्य. Me-s निहृष्य. T: भीमो; G1. s प्रयां (for भूमि). Ns: M पादः; Vj B D (except Ds) जातु; T Gs-4 प्रयां ये. — *) Gs-4 जातु (for पाणि). — *) M समाहृत महाबल.

22 *) G1. s जातुनी भूमि. — *) T: निर्वीर्य. Ms: अग्नि. Ns: बलादग्नि; T Gs-4 महाबल; M दृष्टोत्तर. G1. s दक्षिणैरपाणिना. — *) Śi: K: प्रतिजग्राह. G1. s संपीट्य पाणिना राजन् (s. below). — *) Ms-4 'पर. — After 22, G1. s ins.:

1656* जातुमारोप्य तत्पदं महाभरतं पश्यत ।
निशित्य भूमौ पाणिनां पारगां निशित्य च ।
23 K1 om. 23°; G1. s om. 23°. — *) S (G1. s

निष्पिप्य भूमौ पाणिभ्यां समाजमे वृकोदरः ॥ २१
ततोऽस्य जानुना घृष्टमवपीड्य पलादिव ।
चाहुना परिजग्राह दक्षिणेन शिरोधराम् ॥ २२
सव्येन च कटीदेशे गृह्य वाससि पाण्डवः ।

तद्रक्षो द्विगुणं चक्रे नदन्तं भैरवात्रवान् ॥ २३
ततोऽस्य रुधिरं वक्त्रात्प्रादुरासीद्विज्ञां पते ।
भज्यमानस्य भीमेन तस्य घोरस्य रक्षसः ॥ २४

इति श्रीमदाभारते आदिपर्वणि एकपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५१ ॥

१५२

वैशंपायन उवाच ।

तेन शब्देन विप्रस्रो जनस्तस्याथ रक्षसः ।
निष्पपात गृह्णाद्राजन्सहैव परिचारिभिः ॥ १

तान्भीतान्विगतज्ञानान्भीमः प्रहरतां वरः ।
सान्त्वयामास वलवान्समये च न्यवेशयत् ॥ २
न हिंसा मानुषा भूयो युष्माभिरिह कर्हिचित् ।

G. 1. 6228
H. 1. 164. 4
K. 1. 176. 5

om.) ॥ (for च). — *) Śs रक्षसः (for पाण्डव). T₂ G_{1-s} M वास (G_{1-s} 'सो')त्यादाय पाण्डवः. — ^{ad}) ॥ (for G_{1-s} see below) यमैव तत् (G_{1-s} स) तदा रक्षो (for *). — K₂ D₂ M वि (M_{2-s} स) नदन्तैरव रवं; N₂ V₁ B D₂ D_{2-s} G₂ ह (B D_{2-s} ह) वतं (B₂ M G₂ नदन्तं) भैरवं रवं (D₂ 'वाप्रवाद्'). G_{1-s} नदन्तं भैरवरवाग्निवृजंतं जलं मलं. 24 *) T G प्रमुखाय वि. — *) K₂ आभ्यमाणस्य; T₂ G_{1-s} हृत्. — ^d) M तदा (for तस्य). — After 24, K₂ reads 1657* (cf. v. l. 1. 152. 1); while T₂ G_{1-s} M read 1. 152. 1^{ab}, M repeating it in its proper place. In G_{1-s}, 4, on the other hand, 24 is followed by (the first occurrence of) 1. 152. 6 (reading for 6^{ad}): नगरद्वारमासाद्य पादावाधाय वाक्षिपत्, which (viz. 1. 152. 6) M reads (also for the first time) after (the first occurrence of) 1. 152. 1^{ab} (reading for 6^{ad} नगरद्वारमासाद्य द्युत्ससर्ज महाबलः).

Colophon om. in K₂ T₂; G₂ reads the colophon after 1658*, G₂ after 1. 152. 1, and T₂ G_{1-s} after 1. 152. 1^{ab}. — *Major parvan*: T₂ G M संभव (for आदि*). — *Sub-parvan*: Śs K_{1-s} N V₁ B D₂ D_{2-s} D_{2-s} 4 T₂ M यकवध (B₂ एकचकार्यं यकवध). — *Adhy. name*: N_{1-s} V₁ यकभीमसेनयुद्धं; G_{1-s} M_{2-s} यकवधः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B₁ 159; D₂ 162; D₂ 165; T₂ G_{1-s} M 111; G_{1-s} 112; G₂ 109; 3₂ 110. — *S'toka no.*: D₂ 28; M₂ 32. — *Aggregate 'Toka no.*: D₂ 6287.

152

1 Śs K D₂ D_{2-s} S om. उवाच; K₂ N₂ T₁ om. the ref. — M reads 1^{ab} after 1. 151. 24, repeating it here. — N V₁ B D (except D₂) ins. after वैशं 'अ' (resp. its v. l.); K₂ after 1. 151. 24:

1657* ततः स भस्पाभक्षो नदित्वा भैरवं रवत् ।

मैलराजप्रतीकाशो गतामुरभवद्वक्त्रः ।

[(L. 1) K₂ भस्पाभक्षो. B_{2-s} D₂ नदित्वा; D₂ नदित्वा.]

— *) T G जनः सर्वेय. N₂ तु (for अथ). — After 1^{ab}, G₂ again reads ॥ (cf. v. l. 1. 151. 24), while T₂ G_{1-s} read the (transposed) colophon. — *) M तद्वै च (for तदेव). K₂ 4 D₂ परिचारकैः; G_{1-s} 'वारिभिः; M_{2-s} 'वारकाः; M_{2-s} 'वारिणः. — After 1, G₂ reads the colophon. — T ॥ ins. after 1 (G₂ after the transposed colophon):

1658* ततस्तु गितं दृष्ट्वा राक्षसेन्दुं महाबलम् ।

वाकाः परमसंश्रुता भीमं शरणमाययुः ।

[(L. 1) G_{1-s} तं (for तु). — (L. 2) T₂ वातिकाः (sic); G_{1-s} 4 वैराः (for वाकाः). — After the prior half of line 2, G_{1-s} 4 ins.:

1659* बलस्य परिचारकाः ।

भारतोद्यानचैत्यस्थाः शुद्धदेवालयभिताः ।

भीमं दृष्ट्वा सौर्वैराभिः ।

After 1658*, G₂ reads the colophon.

2 *) T₂ G₂ भीमान्; M₂ गताम् (for भीतान्). D₂ विगतान् ज्ञात्वा. — *) G_{1-s} 4 दृष्ट्वा च शरणमागतान् । यल्वान्सांयदित्वा वात्. — *) G₂ सममेव (for समदे च).

हिंसतां हि वधः शीघ्रमेवमेव भवेदिति ॥ ३
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा तानि रक्षांसि भारत ।
एवमस्त्विति तं प्राहूर्ज्यगृहः समर्थं च तम् ॥ ४
ततः प्रभृति रक्षांसि तत्र सौम्यानि भारत ।
नगरे प्रत्यद्व्यन्त नरैर्नगरवासिभिः ॥ ५
ततो भीमस्तमादाय गतासुं पुरुषादकम् ।
द्वारदेशे विनिक्षिप्य जगामानुपलक्षितः ॥ ६
ततः स भीमस्तं हत्वा गत्वा ब्राह्मणवेश्म तत् ।

आचक्षे यथावृत्तं राहूः सर्वमशेषतः ॥ ७
ततो नरा विनिष्क्रान्ता नगरात्काल्यमेव तु ।
दृच्छन्निहतं भूमौ राक्षसं रुधिरोक्षितम् ॥ ८
तमद्रिकूटसदृशं विनिर्कीर्णं भयावहम् ।
एकचक्रां ततो गत्वा प्रभृतिं प्रददुः पुरे ॥ ९
ततः सहस्रशो राजनरा नगरवासिनः ।
तत्राजगृह्वर्कं द्रष्टुं सखीवृद्धकुमारकाः ॥ १०
ततस्ते विस्मिताः सर्वे कर्म दृष्ट्वातिमानुपम् ।

T₁ अपि; G_{1,2} स (for च). D₈ M समर्थं च व्य(D₈ नि)वेद्ययत्.

3 *) M₈-s भूमी (for भूमौ). — *) K₈ अपि; V₁ B इति (for इह). — *) S₁ स च (for हि). K₁ गतिः कीदृश. — *) K₈ D₈ B भवित्वाति (for अवे").

4 Before 4, T₁ G_{1,2} M₈-s ins. वैसं. — K₁ (hapl.) om. 4-5^b. — *) D₈ G₈ संमाहूः; G₈ तं चहूः. T₁ G_{1,2} पृथगेवासिषति प्राहूः (G_{1,2} प्रोक्त्वा). — *) G_{1,2} गृहीयत्; G_{1,2} जनयत्; (for जगृ). M₈-s तत् (for तम्). G₈ समर्थं जगृहः (by transp.). — After 4, S ins.:

1660* सगणस्तु यकभ्राता प्राणमत्पाण्डवं तदा ।
[G_{1,2,3} भीमसेनं प्रणय्य च; M प्रणिपत्य च पाण्डवं (for the posterior half).]

— Before 1660*, G_{1,2,3} ins.:

1661* सपुरोपवनोद्यानचैलारामान्वियुज्य ते ।
विभीतककपिपथाकृष्टशकामलिकाननम् ।
अप्रेरिते भयग्रन्था भीमसाध्वनकातरः ।

(of. 1659*); and after 1660* they ins.:

1662* यमुनातीरमुत्पुज्य अप्रेरे पितृकाननम् ।
5 K₁ om. 6^a (of. v. 1. 4). — *) N₁ तानि (for तत्र). — *) K₁ प्रतिद. — *) T G वया (G_{1,2} तथा) नगरवासिनः.

6 After 6^a, S (G_{1,2} om. lines 3-4) ins.:

1663* निष्कर्णनेत्रं निर्विहं निःसंशं कण्ठपीडिताम् ।
कुर्वन्तं बहुधा चेष्टां स मरुदमकर्षत ।
स पृथु राक्षसो नूनं पुनरायाति नः प्रीम् ।
सयालवृद्धाः पुराण इति भीताः प्रमुहुः ।

[(L. 1) T₁ निष्कीर्णनेत्रं; G₈ निर्कीर्ण. G_{1,2} कर्णपीडः G₈ करपीड. — (L. 2) T₁ G₈ चेष्टा. T₁ M पुराणं कर्षत. — After line 2, G_{1,2} ins.:

1664* आसिप्य पादौ पादौ च शिरस्य स वृकोदरः ।
द्वारेषु चतुर्षु शिरसा पुनरागास्त आरतिः ।

— (L. 3) T₁ G₈ पुरं. — (L. 4) G₈ इति मत्वा.]

— *) S नगरस्य जगाम तं (G₈ M इ). — After 6, N ins.:

1665* इष्ट्वा भीमबलीकृतं वकं विनिहतं तदा ।

क्रातयोऽस्य भयोहिमाः प्रतिजगृह्णन्तस्तदा ।

7 *) K₁ 4^a दुः; K₁ क (for स). N₁ सत्तला. G₈

ततो भीमो वकं हत्वा. — *) K₁ वेदमनि; G₈ वेदमनु.

— After 7^a, D₈ T G ins.:

1666* वकीवर्धौ च शकटं ब्राह्मणाय व्यवेद्यत् ।

[T₁ G_{1,2}-s सशकटं. G₈ निवेद्य च (for व्यवेद्य).]

G_{1,2,3} cont.:

1667* वृष्णीमन्त्रवृहं गच्छेत्प्रभाषय द्विजोत्तमम् ।

मातृभ्रातृसमक्षं च गत्वा दायनमेव च ।

— *) S च सत्सर्वं (for वया). — *) S₁ K₁-s राहूः; K₁-s राजन्. S सती (M राहू) युद्धमभ्युपया. — After 7, G_{1,2} ins.:

1668* अतिशोऽस्त्ययं जवनि दृष्टिर्न दृष्टायापिर्की ।

8 *) G_{1,2} केविसरा. S (except M₈) विनिष्कृय.

— *) Some MSS. कवयम्; G₈ as in text. K₁-s N₁-s

D₈ तं; K₁ च (for तु). — *) K₁-s निहितं. S₁ K₁ हं

तु; K₁-s D₈ तत्र (for यमो). — *) S₁ K (except

K₁) D₈ शेरदर्शनं (for रथिते).

9 *) S प्रतिनं. — *) N₁ V₁ B D (except D₈) T₁

भयानकं. — After 9^a, K₁ N₁-s V₁ D D ins.:

1669* इष्ट्वा संदष्टोमाणो यभृपुत्रप्र नागराः ।

— *) S पुनर (for ततो). — *) T G अदुः. S₁ K₁-

G_{1,2} M₈ पुरे (for पुरे).

10 *) D₈ सहस्रतत्पदा राजन्. — *) G₈ नामागता

— *) K₁ तत्र सगृह्य; D₈ ततो जगृ; D₈ T₁ G_{1,2}-s स

जगृ. — *) G₈ सजीका वृद्धावल्गः. — After 1^a

G_{1,2} ins.:

1670* वदद्युतो वकं सर्वं विनिहतं निपादकम् ।

दैवतान्पर्यर्चयचक्रुः सर्व एव विशां पते ॥ ११
ततः प्रगणयामासुः कस्य वारोऽस्य भोजने ।
ज्ञात्वा चागम्य तं विभ्रं पप्रच्छुः सर्व एव तत् ॥ १२
एवं पृष्टस्तु बहुशो रक्षमाणश्च पाण्डवान् ।
उवाच नागरान्सर्वानिदं विप्रर्षभस्तदा ॥ १३
आज्ञापितं मामशने रुदन्तं सह वन्धुभिः ।
ददर्श ब्राह्मणः कथिन्मन्त्रसिद्धो महाबलः ॥ १४
परिपृच्छत्य स मां पूर्वं परिक्रिंशं पुरस्य च ।
अत्रवीद्ब्राह्मणश्चेद् आश्वास्य प्रहस्तनिव ॥ १५

प्रापयिष्याम्यहं तसौ इदमन्नं दुरात्मने ।
मन्त्रिमितं मयं चापि न कार्यमिति वीर्यवान् ॥ १६
स तदन्नमुपादाय गतो वकवर्नं प्रति ।
तेन नूनं भवेदेतत्कर्म लोकहितं कृतम् ॥ १७
ततस्ते ब्राह्मणाः सर्वे क्षत्रियाश्च सुविस्मिताः ।
वैश्याः शूद्राश्च मुदिताश्चकुर्मन्त्रमहं तदा ॥ १८
ततो जानपदाः सर्वे आजगमुर्नगरं प्रति ।
तदद्भुततमं ब्रूयुं पार्थास्तत्रैव चावसन् ॥ १९

G. 1. 6312
S. 1. 124. 1
K. 1. 172. 2

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्विपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५२ ॥ समाप्तं वकवधपर्वं ॥

मिःश्रुतुर्दुर्लभं निर्गुणं चिन्मयीं निर्दिष्टां यथा ।

11 After 11th, Gs. 4 ins.:

1671* विष्णुपुत्रकुलनयनास्त्राग्न्यासकनासिकाः ।

— “) S अर्थयामासुः. — “) B T G Ms सयोर्ववेव
विशां पते (Gs प्राथेनानि पुरा भयात्).

12 Ms-s om. 12th. — “) Ko. 5 Ms परिणयामासुः;
Ks. 4 Ns Ms ते गणयाः; Ds चागणयाः; T G परीक्षयाः.

— “) Gs रक्षसः (for सोः). — “) K (except Ks)
Ds T G सर्वमेव. Ns V B D (except Ds) ते (for तत्).

13 “) Ns तु; Ns V B D स (for तु). S
पृष्टयमानो (M एवं पृष्टो) बहुविधं (Ts च विविधं).
— “) Ss K तु; M स (for च). — “) M इति (for
एवं). Ko. 2. 4 इदं ब्राह्मणसत्तमः; T G काश्यपो नामत (Ts
तेलम) सदा.

14 Before 14, T G ins. ब्राह्मणः. — After ब्राह्मणः,
3s ins.:

1672* अद्य ते राक्षसो वारः पूर्वैर्गुह्यं पितो मम ।

प्राप्तसाधारणेनैव सूचकेन पुरीकसः ।

— “) Ss Ks. 4 Ns सामानं; Ko च मापन्नं; Ks च मामासुः;
3 सामानं. — “) Gs चंयुभिः सह (by transp.); Ms.s
सह वाचये. — “) Gs संश्रिताक्षा. Ns V B D (except
Ds) महामानाः.

15 “) Ss Ko. 1 परिपृष्टा; Ks. 4 Ns. 5 Ds “पृष्टा. Ks
मां पूर्ण. Ms.s परिपृष्टा च सर्व मां. — Ns om. 15th-16th.
— “) N विधास्य महलः; Gs समासास्य हलः.

16 Ns om. 16 (cf. v. 1. 15). — “) Ks. 4 Ns Ts G
(except Gs) तस्मात्. — “) Ns V B D (except Ds)
अन्नमेतद्. Ko दुरात्मनः. — “) S तन्निमित्तं. Ts इदं; Gs

भयात् (for भयं). K (except Ks) चाप (for चापि).
— “) Ns. 5 V B D (except Ds) “ति चापवीत्.

18 Gs transp. 18 and 19. — “) Ts M (except
Ms) तु (for ते). M (except Ms) वैव (for सर्वे).
— “) Ko. 4 क्षत्रियाश्चैव वि. — “) Ss विदिः; Ks विदि
(for बुदि). — “) Ss Ko. 2. 5 ब्राह्मः; Ds Gs ग्राहयं. Ss
Ks महसदा; Ds. 5 महोत्सवं; T Ms महसदा.

19 Gs transp. 18 and 19; Ko transp. 19th and
19th. — “) Ss Ks B (except Bs) Ds. 2s Ds. 4 Gs
Ms-s जन्मपदाः. — “) Before जानयामुः, Ss Ko. 1 ins. हि;
Ks अपि; Ts Gs. 5. 5 च; Gs तु (to avoid hiatus). Ms
तत्पुं (for वपुं). Gs Ms. 5. 7 आजगाम (Gs समाजगमुः)
पुरं प्रति. — “) Ts Gs. 2. 5 Ms तत् (for तद्). Ds Gs
तदद्भुतमिदं. N Ms ददुः. — “) Ss चामध. — After
19, Ks. 4 ins. (the phalas’ruti):

1673* श्रुत्वा वकवर्धं यत्तु वाचकं वृषभेश्वरः ।
तस्य वंशेऽपि राजेन्द्र न राक्षसभयं भवेत् ।
नश्यन्ति वाचवत्सस्य उपसर्गास्तपय च ।
महोत्पद्यमवाप्नोति श्रुत्वा भीमपराक्रमम् ;

whilo S (except Ts Gs) ins.:

1674* वेदकीयगृहे सर्वे परिवर्धं वृकोदरम् ।
विष्णुवाद्यम्यगच्छन्त भीमं भीमपराक्रमम् ।
न वै न संभवेत्सर्वै ब्राह्मणेषु महामत्सु ।
इति सल्लस्य तं पौराः परिवन्तः समन्ततः ।
अयं ज्ञाता हि नः सर्वोपपितेव परमाथैतः । [5]
अस्य शुभ्रवतः पदौ परित्यज्य उपासकम् ।
पञ्चमद्विपत्तयां परं भक्तमुपादरन् ।
तस्मिन्महते ते पुरुषा भीताः समनुवोपनाः ।

१५३

जनमेजय उवाच ।

ते तथा पुरुषन्याया निहत्य वक्राक्षसम् ।

अत ऊर्ध्वं ततो ब्रह्मन्किमकुर्वत पाण्डवाः ॥ १

वैशांपायन उवाच ।

तत्रैव न्यवसन्नाजनिहत्य वक्राक्षसम् ।

अधीयानाः परं ब्रह्म ब्राह्मणस्य निवेक्षणे ॥ २

ततः कतिपयाहस्य ब्राह्मणः संशितव्रतः ।

प्रतिश्रयार्थं तद्वैष्णव ब्राह्मणस्याजगाम ह ॥ ३ -

स सम्पक्पूजयित्वा तं विद्वान्विप्रप्रभस्तदा ।

ददौ प्रतिश्रयं तस्मै सदा सर्वोत्तिथिव्रती ॥ ४

ततस्ते पाण्डवाः सर्वे सह कुन्त्या नरर्षभाः ।

उपासांचक्रिरे विप्रं कथयानं कथास्तदा ॥ ५

कथयामास देशान्सु तीर्थानि विविधानि च ।

राज्ञां च विविधाश्चर्याः पुराणि विविधानि च ॥ ६

ततः संमद्रवन्पायाः सह मात्रा परंतपाः ।

आगच्छन्नेकचक्रां ते पाण्डवाः संशितव्रताः । [10]

वैदिकाभ्यामे युक्ता जटिला मद्रपाणिनः ।

अवसंखे च तत्रापि ब्राह्मणस्य निवेशने ।

मात्रा सदैकचक्रायां दीर्घकालं सद्गोपिताः ।

[(L. 1) M 'गृहाः सदै' - (L. 5) T₃ G_{1,2,3} इहिव;G₁ न चैव (for न चै न). - (L. 5) G₁ M_{1,2,3} परमाथे-वित्. - (L. 6) G_{1,2} परिधायै; G₃ प्रविचार्य. - (L. 7) T₃G_{1,2} 'नं वरं. - (L. 8) T₃ G_{1,2} समबोधयन्; G₃

अनुबोधयन्. - With lines 11-13 cf. 1. 153. 2.

- (L. 13) G₁ 'कालं समाहितः.]

Colophon. Major parvan: T₃ G M संभव (for
 आदि). - Sub-parvan: Ś₁ Ko-2.8 N₁ V₁ B Da
 Dn₁ n₁ D_{1,2,3,4} T₃ M₁ वक्रवध (B₁ वक्रवधार्वा वक्रवध);
 to 15 Ś₁ Ko-2.8 N₁ V₁ D₁ M₁ add समाह. - Adhy.
 names: Ko.4 D₃ ब्राह्मणमहोत्सवः; K₃ वक्राक्षुरवधः; N_{1,2}
 V₁ वक्रवधः. - Adhy. no. (figures, words or both):
 Dn₁ (in figures) 163, and (in words) 160; D_{1,2}
 166; T₁ 160; T₃ G₁ s M 112; G_{1,2} 113; G₃ 110;
 G₁ 111. - S'loka no.: Dn 21; M₁ 27. - Aggregate
 s'loka no.: Dn₁ 6308.

153

1 K₁ D₃ S om. उवाच. - *) B₁ D₃ तत्र (Bim as
 in text); S तदा; Cd तथा (as in text). - K₃ T₁
 (hapl.) om. 1'-2'. - *) N₁ अतः परं. T₃ G_{1,2} s M
 सदा यदा; G_{1,2} नरव्याघ्राः; G₃ द्विजमेध. - *) Ś₁ K
 (K₃ om.) Da D_{1,2} s G_{1,2} s M किमकुर्वत.

2 K₃ T₁ om. 2nd (cf. v. 1. 1). Ś₁ K₃ s D₃ s B

[650]

om. उवाच. - *) T₃ G₁ तत्र ते न्य'. - *)-T₃ G
 वक्रव्याघ्रा (G₃ 'प्र') (for परं वक्र). Cd cites वक्र (=वेदः).3 *) D₁ M कतिपयाहस्य; T G कदाचित्काले तु.- *) Ko. 3-4 Dn (erroneously) D₃ N₁lp संशित'; K₃N₁ संशित'. G₁ ब्राह्मणः संशितव्रताः; G₃ ब्राह्मणस्य व्रतव्रतः.

8 Nil. संशितव्रत इति सांख्य्यादिवन्व्यमभ्यासे रक्षा प्रशंसा

संज्ञाता यस्य तत् संशितं व्रतं यस्य सः । प्रशंस्यत इत्यर्थः । 18

- *) Ś₁ K₁ N₁ V₁ 'अयाथै; K₃ s B D 'अ'; N₁ 'प्रहर्षी.- *) N_{1,2} V₁ Da Dn D₁ ब्राह्मणस्य जगाम ह; S'स्यागमस्तदा (G₁ 'गमस्तदा').4 *) G₃ संयमात् (for स सम्पत्). T G_{1,2} s तु; G₃तान्; M₁ s (both) तु and सं. - D₁ (hapl.) om. 4th-5th.- *) N_{1,2} V₁ B D विप्रं (for विद्वान्). Ś₁ महर्षिभ्यः.G_{1,2} विद्वान्ब्रह्मर्षितत्त्वमात् (G₃ 'नः'). - K₃ om. 4th.- *) S तथा (T₃ G_{1,2} सदा). N_{1,2} V₁ B Da Dn D₃'तिथिवतः; D₁ T₁ 'तिथिप्रियः; T₃ G_{1,2} s 'तिथिर्षी; G₃ s

M 'तिथिप्रियः.

5 D₁ om. 5th (cf. v. 1. 4); K₃ reads 8 after 9th.- *) Ś₁ K₃ नरर्षभ. S त्वंति च नरर्षभ. - *) N₁ V₁B Da Dn D_{1,2} s कथयंतः; D₃ T₃ (except G_{1,2} s) M₁ s'यंतः. N_{1,2} V₁ B D युयामा; G_{1,2} s तथा; G₃ (both)

तथा and सदा.

6 *) N (except N₁) च (for त). - *) N_{1,2} V₁B D (except D₃) सतिस्तथा (N₁ 'दा'). - Ś₁ K₁ N₁ G₁(hapl.) om. 6th. - *) N₁ V₁ B D (except D₃) TG_{1,2} s राज्ञः. N₁ V₁ B D (except D₃) 'वाधयोरः; T₁G_{1,2} s 'वाधकारः; G₃ 'वाधोत्तमः. - *) Cf. 6th. N₁ V₁B D (except D₃) देशाधिप उपाणि च; T₁ G_{1,2} s M₁ s

उपाणि च यमनि च.

स तत्राकथयद्विप्रः कथान्ते जनमेजय ।
पाञ्चालेष्वद्भुताकारं याज्ञसेन्याः स्वयंवरम् ॥ ७
धृष्टद्युम्नस्य चोत्पत्तिमुत्पत्तिं च शिशुगण्डिनः ।
अयोनिजत्वं कृष्णाया द्रुपदस्य महामखे ॥ ८
तदद्भुततमं श्रुत्वा लोके तस्य महात्मानः ।
विस्तरेणैव पप्रच्छुः कथां तां पुरुषर्षभा ॥ ९

इति भीमहाभारते आदिपर्वणि त्रिपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५३ ॥

248

ब्राह्मण उवाच ।

गङ्गाद्वारं प्रति महान्वभूवर्षिर्महातपाः ।
भरद्वाजो महाप्राज्ञः सततं संशितव्रतः ॥ १

सोऽभिपेक्षुं गतो गङ्गां पूर्वमेवागतां सतीम् ।
ददर्शाप्सरसं तत्र घृताचीमाप्नुतामृषिः ॥ २
तस्या वार्यनदीतीरे वसनं व्यहरत्तदा ।

C. 1. 6330
B. 1 165, 8
K. 1. 180, 8

7 *) Dn_{1,23} तथा (for तत्र). — *) N_{1,2} V₁ B_{1,2}
D₁ पंचालेषु. — *) M₁ 'क्षेत्रीस्वयं'.

8 ^a) T₁ द्रोणस्य (for चोरपत्तिम्). — ^b) T₂ चोरपत्ति;
T₃ G द्रोणस्य (for उपपत्ति). — ^c) K₂ G₂ महामते.

१) G₂.२.० तत्त्वं (for तद्). K₁ D: 'मिमं; D: 'मिदं
(for 'तमं). K₃ ददे (for धृत्वा). — २) K₂.० तस्य लोके
(by transp.). K₃ प्राहणस्य. T G पाठवा: सत्य विग्रमा:
(G: 'वाले महाबला:). — After 9th, K₂ reads 5.
— 4) K₂ तं कथां (by transp.); K₂ N₁.३ V 2 B D
(except D₂) कथां ते (or कथयते); cf. 7th. ३) K₂
N₁ समुज्ज्वलं (N₁: 'भा:); K₂.३-4 D₂ समुज्ज्वलमा: M₂
मत्तपभा:.

10 Before 10, β : Ko.: T: G: 1-5 Ms-5 ms. पांढवा; K: 1 N V 1 B D पांढवा ऊचु. — *) T: संभव: (for पाव'). — °) A few N MSS. वेदी°. संभवो वेदिमघो (M' घ्यात्) च (T: G: तु) कथं कृष्णा व्यजायत.

11 *) G: द्रोणो. T: G: Ms: महेश्वासः. — *) T: om. 11^b. S: K D: सर्वान्छाण्युपशिक्षत (K: s: 'क्षितः; D: 'क्षतः); T: 'शिक्षयत्. — After 11^a, S ins.:

1075* छष्ट्यश्रो महेष्वासः कथं द्रौणस्य सृष्ट्यदः ।

[T₁ om. prior half.]

— *) \tilde{N} V₁ B (except B₁) D (except D_{2,4,5}) विप्र
सत्तायौ; T₁ G_{2,3} प्रियसहायौ. — *) K₂ तु; \tilde{N} _{1,2} V₁ B
D (except D₁) T₂ वा (for च). G (except G_{1,2}) कृतेन च.

12 Before 12, Ś: K₁ → D₂; S (except T₁) ins.
 वैशं; Ñ₁; V₁ B Da Dn D₁; वैशं उ°. — ") Ś: K₁
 M: संशोदितो; Ko Ds ऐनों; K₂ संनो; Ñ₂ वै चो; G₂

हिः कोधितो. 8 दिप्रो (for राजन्). — ⁵) D₁ विप्रश्च; TG
 राजस्स; M पांडवैः. D₁ पुरुषपंभा; G₂ s (inf. loc.) 'पंभाः;
 M भरतपंभ (Me. 'भैः). — ⁶) M₁-8 प्रीपद्याः सं'.
 S₁ T₁ तथा.

Colophon om. in T G.2.2. — *Major parvan*: G1.4.5 M संभव (for भादि). — *Sub-parvan*. Ko जौगरण्य; N1.2 V1 Bs चैरय, to it Ko N1.2 V1 B; add जौपदीसंभव. N1.2 K1.2.1 N1.2 B; Da Dn1.2 D1.2.5 (all om. the sub-parvan name) mention only जौपदीसंभव (B; Da D1.2 संभव). — *Adhy. name*: Ko, 4 Ds पादवचन; Ks जौपदीसंभवचन. — *Adhy no* (figures, words or both): Dns 164, Dsm 167; G1 114; G1 112; Gs M 113. — *Sloka no.*: Dn Ms 12. — *Aggregate s'loka no.*: Dns 6320.

154

☞ Many of the foll. st. recur (often with v. l.)
in adhy. 131-123 and 128.

1 Śa K₁ S om. उवाच. — Cf. 1331*. — *) G₁ गतो (for महान्). — *) T₂ G₁s बभूव स; G₂ बहुवर्ष (for बभूवर्षिन्). — *) A few MSS मार. K (except K₁) Ds महातेजाः. — *) Ko २. s. B₂ Dn₁ ns D₂ संसित^२; K₁ Ds संसित^२.

2 Cf. 1331*. — *) S; K; Dn. ns (both latter erroneously) G; s Nilp वसो (for गसो). — *) T; G; M नदी (for सदी); see below for T. — 2nd = (var.)

अपकृष्टाम्बरां दृष्ट्वा तामृषिश्चक्रमे ततः ॥ ३
 तस्यां संसक्तमनसः कौमारब्रह्मचारिणः ।
 हृष्टस्य रेतश्चस्कन्दं तदपिद्रोण आदधे ॥ ४
 ततः समभवद्द्रोणः कुमारस्तस्य धीमतः ।
 अध्यगीष्ट स वेदांश्च वेदाङ्गानि च सर्वशः ॥ ५
 भरद्वाजस्य तु सखा पृथ्वी नाम पार्थिवः ।
 तस्यापि ह्रुपदो नाम तदा समभवत्सुतः ॥ ६
 स नित्यमाश्रमं गत्वा द्रोणेन सह पार्षतः ।
 चिक्रीडाध्ययनं चैव चकार क्षत्रियर्षभः ॥ ७
 ततस्तु पृथ्वीं ज्ञाते स राजा ह्रुपदोऽभवत् ।
 द्रोणोऽपि रामं शुश्राव दिस्तन्तं वसु सर्वशः ॥ ८
 वनं तु प्रस्थितं रामं भरद्वाजसुतोऽब्रवीत् ।

आगतं विचक्रामं मां विद्धि द्रोणं द्विजर्षभ ॥ ९
 राम उवाच ।
 शरीरमात्रमेवाद्य मयेदमवशेषितम् ।
 अस्त्राणि वा शरीरं वा ब्रह्मन्नन्यतरं ह्यृष्ट ॥ १०
 द्रोण उवाच ।
 अस्त्राणि चैव सर्वाणि तेषां संहारमेव च ।
 प्रयोगं चैव सर्वेषां दातुमर्हति मे भवान् ॥ ११
 ब्राह्मण उवाच ।
 तथेत्युक्त्वा ततस्तस्मै प्रददौ भृशुनन्दनः ।
 प्रतिगृह्य ततो द्रोणः कृतकृत्योऽभवत्तदा ॥ १२
 संप्रहृष्टमनाश्चापि रामात्परमसंततम् ।
 ब्रह्माक्षं समनुप्राप्य नरेष्वभ्यधिकोऽभवत् ॥ १३

1. 121. 3rd. — °) T₁ सतीं ददतींस्तरसं. — °) K₁ निशि;
 G₂ मुनिः (for क्षत्रिः).

3 3rd = (var.) 1. 121. 4th. — °) K₁ वसते. T₂ G
 (except G₂) व्याहर'. Ko.₂ 4 D₂ s M वासो व्य (Ms. s
 व्याहर'. — For 3rd cf. 1334. — °) N₁ s V₁ B D
 (except D₁) तथा (for ततः).

4 Cf. 1334. — °) S₁ K₁ s N₂ s T₁ G₂ M₂ तस्य
 (for तस्य). G₂ संरक्त'. — °) K₂ T₁ G₂ s कौमारवत'.
 — After 4th, G₂ s ins.:

1676* पश्यतो धीनिस्तस्यामन्यावयवसौष्टवम् ।
 — 4th = (var.) 1. 121. 4th. — °) N₂ V₁ B D (except
 D₁) चिर' (for हृष्ट'). T₂ G₂ s तस्य रेतस्तु च'. — °) S₁
 Ko.₁ D₁ T₁ G₂ s आदधे.

5 = (var.) 1. 121. 5. — °) S₁ T₂ G₂ transp. स
 and च. — °) G₂ कृत' (for सर्व').

6 = (var.) 1. 121. 6. — G₂ (hapl.) om. 6-8.
 — °) S₁ T₁ G₂ भार'. K₂ G₂ च (for तु). T₂ G₂ s
 'द्वाजसखा श्वासीव'. — °) S₁ K₁ तथा (for तद').

7 = (var.) 1. 121. 9. — G₂ om. 7 (cf. v. 1. 6).
 — °) K₂ पार्थिव; G₂ पार्षद'. — °) S₁ K₁ अरतपैस;
 Ko.₂ चरितमतः; M₂ s 'पैस'.

8 G₂ om. 8 (cf. v. 1. 6). — 8th = (var.) 1. 121.
 10th. — °) Ko पार्थिवो (for ह्रुपदो). — For 8th cf. 1.
 121. 16. — °) G₂ सवतः (for 'दा').

9 = (var.) 1. 121. 17. — °) T₂ तेन (for पवं).
 T₁ G₂ सं (for तु). — °) K (except Ko) D₂ 'द्वाजस
 तो'. — °) M₂ transp. विद्धि and द्रोणं. N₂ V₂ B D

(except D₂) द्विजोचम; G (except G₂) 'पंमं; M₂ s
 नरपंम.

10 Cf. 1. 121. 20. — K₁ S (but not S₁) om.
 उवाच (G₂ om. the ref.). — °) N₂ D₂ सत्र; G₂ अत्रय
 (for अत्र). — °) N₁ s V₁ B₂ s s D₂ D₂ D₂ s जया
 सम'; N₂ समैतम' s D₂ s s समैतम'; T₂ B (except
 G₂) M₂ समैतद'. — D₂ om. 10th. — °) Ko₂ s D₂
 च for the first वा, and S₁ च for both. — °) K
 (except K₁) अन्यतमं; N₂ V₁ D₂ D₂ एकतमं; B D₂ s
 एकतरं; T₂ अलंतरं; M₂ s अत्र परं. K₁ M₂ s गृह्य.

11 Cf. 1. 121. 21. — K₁ S (but not S₁) om.
 उवाच (G₂ om. the ref.). — °) G₂ transp. च and एव.
 — °) K (except K₁) ससंहाराणि सार्णव'. — °) A few
 MSS. अहंसि. S₁ सतां; Ko.₂ नो; D₂ द्वे (for मे).

12 G₂ M₂ s om. ब्राह्मण G₂. K₂ पैसंपावन; K₂ S₁
 पैसं; T₂ G₂ ब्राह्मण; T₂ G₂ s रामः. — °) = (var.) 1.
 121. 22nd. G₂ ब्राह्मणः स संप्रेष्युषवा तस्यै च प्रददौ धृष्ट'.
 — 12nd = (var.) 1. 121. 23rd. — °) N₂ s D₂ T₂ G₂
 M₂ s तु सवः; N₂ V₁ D₂ D₂ सदा; T₂ G₂ s तु सं; G₂ च
 सं (for ततो). D₂ सर्वे (for द्रोणः). G₂ द्रोणोपि
 प्रतिगृह्याय.

13 M₂ s om. 13th, transp. 13th and 13th, and om.
 13th. — °) Ko.₂ s संहृष्टमनसश्चापि; N₂ V₁ B D M₂ s
 'मवा द्रोणे. — °) T G सतो न्यवर्तत; M₂ s 'संततम्
 — °) N₂ D₂ s (erroneously) D₂ T G₂ s 'मुनय. N₂
 (napāpāha acc. to Nil.); N₂ V₁ D₂ s 'मुनय. N₂
 महाक्षममुत्तम'; M₂ s ब्रह्माक्षमुत्तम'. cf. Nil.: श्राव्ये.

द्रोण उवाच ।

प्रार्थयामि त्वया सख्यं पुनरेव नराधिप ।

अराजा किल नो राज्ञः सखा भवितुमर्हति ॥ २३

अतः प्रयत्नितं राज्ये यज्ञसेन मया तव ।

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुःपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५४ ॥

राजासि दक्षिणे कूले भागीरथ्याहमुत्तरे ॥ २४

ब्राह्मण उवाच ।

असत्कारः स सुमहान्ब्रह्मर्षिषु तस्य तु ।

न व्येति हृदयाद्राज्ञो दुर्मनाः स कृशोऽभवत् ॥ २५

1683* महेन्द्र इव दुर्धर्षो महेन्द्र इव दानवश्च ।

महेन्द्रपुत्रः पाञ्चाले जितवान्युनसदा ।

तं दृष्ट्वा तु महावीर्यं कथयुनस्यामितौजसः ।

वपल्ययन्त जनाः सर्वे यज्ञसेनस्य बान्धवाः ।

नारस्युनसमो वीर्ये राजपुत्र इति युवच ।

[(L. 2) Gs Ms पाञ्चालाद्. — (L. 3) M मद्वीर्ये.]

— After the above, Gs ins. lines 2-3 of 1682*.

23 Śi K1 S om. उवाच (Gs om. the ref.). — 33*

= (var.) 1. 128. 10*. — T Gs प्रार्थये च. T पुनः

(for त्वया). — * Śi सह; T आधा (for एव). — 23*

= (var.) 1. 128. 11*. — * T G नाराजा. Gs खलु

(for किल). Ko. s Ds राज्ञो.

24 24* = 1. 128. 11*. — * Ds Gs प्रयाचितं.

Ko Gs राज्ये. — * Śi V1 B D (except Ds) त्वया सह

(Da किल) (for मया तव). Ms-s लुप (for तव).

— 24* = 1. 128. 12*. — * T Gs-२ राजासीदक्षिणे.

Gs Ms इति. — * Śi K जाह्नवामह. — After 24, K

(except K1) Ds ins.:

1684* तथेति वृषदेवोक्ति चने द्विजसत्तम ।

संख्यं वृषदं द्रोणे देवयामाल इत्येति ।

which in Ds is followed by lines 1-2 of 1686*

(cf. v. I, 25). On the other hand, after 24, Da ins.

1686*, while S ins.:

1686* कन्यापुत्रो च कापिपदे वसेयास्तवं नरोत्तम ।

ब्राह्मणेः सहितो राजसद्विच्छन्ने वसाम्यहम् ।

[(L. 1) T Gs मनेयास्तवं. Gs नरेवर; M नृपोत्तम.]

25 M om. ब्राह्मण उः; T Gs om. उवाच. Śi K1 s

Śi वैश्व. — Śi V1 B Ds Ds. 2. 4. 4. (here lines 3-6

only) ins. after ब्राह्मण उः; Da, after 24: Ks Ds (here

lines 1-2 only), after 1684*:

1686* एवमुक्त्वा हि पात्राख्यो भारद्वाजेन धीमता ।

उवाचाख्यविदो श्रेष्ठो द्रोणं ब्राह्मणसत्तमम् ।

एवं भवतु भद्रे ते भारद्वाज महाशते ।

सत्यं तदेव भवतु साधपदमिभ्यसे ।

एवमन्योन्यमुखास्तौ कृत्वा सख्यमनुचमम् । 5]

अमनुर्दोषापात्नी वयागतमहिम्नी ।

[Before line 1, Da ins. वैश्व उ. — (L. 2) Ba. s

Da Ds. 2. 4. श्रेष्ठ. — (L. 4) Ks 'एवं तदभवत् वै.]

— * Śi Da तु; K B Ds T1 G1. s च; T1 G1. s तु (for

च). Śi K1 Śi V1 Ds Ds D1 Gs तु; Gs s (for तु).

— * Śi K1 s इव (for अति). Ks स; Gs च (for तु).

— After 25*, T1 ins.:

1687* निजस्य तस्य वचनं कृत्वा मनसि दुर्मनाः ।

— * Ko. s 4 Śi V1 B D नपेति; K1 Gs न वेति; G1

सर्वेति; M न व्येति. Śi तेन (for राज्ञो).

Colophon om. in T1 G1. s — Major pargans: T1

G1. s M संभव (for आदि). — Sub-pargans: Ko

संगारपर्व; Śi V1 B Ds चैत्ररथ; to it Ko Śi V1 Ds

add द्वौपदीसंभव. Śi K1 s Śi B1. s Ds Ds. 2. 4. 4.

(all om. the sub-pargan name) mention only द्वौपदी

संभव (B: एकचक्रायां द्वौपदीसंभव; D: द्वौपदीस्वयंसंभव)

— Adhy. names: Ko. s वृषदेवरायानं (Ks वैराक्षरपर्व);

B: द्वौपदीस्वयंवर; D: वीरचरित्राणि वार्यं. — Adhy. no.

(figures, words or both): Dns 165; Ds 163; T1

Gs 113; G1 115; Gs M 114. — S'loka no.; Da

28; Ms 30. — Aggregate s'loka no.; Dns 6348.

155

⚡ This adhy. (with some variations and omissions) forms passage No. 79 of App. I, a passage interpolated in Ks Ds (both sec. ra. on suppl. fol. दोषपत्र) S after adhy. 128, with which the present adhy. should be compared.

1 Śi T1 G1. s om. ब्राह्मण उः; K1 M om. उवाच. T1

G1. s वैश्व (for ब्राह्मण उः). — M subst. for 1*: G1. s ins. after 25*:

1688* द्रोणेन वैरं हृदये न मुखाय करंछता ।

[= (var.) 1. 128. 16*; and line 1 of passage

No. 79 of App. I.]

— M (which om. 1*), transp. 1* and 2*. — * Ks

Ds Da D1. s अपर्णायाः Gs राजर्षिः. Śi Ko. 1. s

१५५

ब्राह्मण उवाच ।

अमर्षीं ह्युपदो राजा कर्मसिद्धान्निजपुत्रं भान् ।
अन्यच्छन्परिचक्राम ब्राह्मणावसथान्वहन् ॥ १
पुत्रजन्म परीप्सन्वै शोकोपहतचेतनः ।
नास्ति श्रेष्ठं ममापत्यमिति नित्यमचिन्तयत् ॥ २
जातान्पुत्रान्स निर्वेदाद्विद्वन्भूनेति चाब्रवीत् ।
निःश्वासपरमश्वासीद्गोणं प्रतिचिकीर्यया ॥ ३
प्रभाषं विनयं शिक्षां द्रोणस्य चरितानि च ।
क्षेत्रेण च बलेनास्य चिन्तयन्नान्वपद्यत ।
प्रतिकर्तुं नृपश्रेष्ठो यतमानोऽपि भारत ॥ ४
अभितः सोऽथ कल्मषीं गङ्गाकूले परिभ्रमन् ।
ब्राह्मणावसथं पुण्यमाससाद महीपतिः ॥ ५

तत्र नास्मात्कः कश्चिन्न चासीदव्रती द्विजः ।
तथैव नामहाभागः सोऽप्ययत्संशितव्रती ॥ ६
याजोपयाजौ ब्रह्मर्षीं शाम्यन्तौ घृतात्मजः ।
संहिताध्ययने युक्तौ गोव्रतधापि काश्यपौ ॥ ७
वारणे युक्तरूपौ तौ ब्राह्मणावृषिसन्मौ ।
स तावामन्नयामास सर्वकामैरतन्वितः ॥ ८
युद्धा तयोर्वलं बुद्धिं कनीयांसमुपहरे ।
प्रपदे छन्दयन्कामैरुपयार्जं घृतव्रतम् ॥ ९
पादशुश्रूषणे युक्तः प्रियवाक्सर्वकामदः ।
अर्हयित्वा यथान्यायमुपयाजमुवाच सः ॥ १०
येन मे कर्मणा ब्रह्मन्पुत्रः स्याद्गोणमृत्यवे ।
उपयाजं कृते तस्मिन्नावां दातास्मि तेऽर्जुदम् ॥ ११

G. 1. 6969
B. 1. 157. 12
C. 1. 151. 12

ह्युपदस्यमर्षीं (Ko. १ 'अपीय'; K₁ 'एवमर्षीं') नृपतिः; D₅ ह्युपदस्यमर्षीं ह्युपदो. — *) T G कर्मसिद्धिं द्विजोत्तमात्.

2 M transp. 1st and 3rd. — *) Śi K N₁ L₁ D₅ M₅ स (for धै). — After 2nd, G₁, 1st 128, 1688°. M₅ here om. 2nd-4th, but of. passage No. 79 of App. I. — *) G₁ सुतोऽपि. N₅ V₁ B D अपत्यं मे (for ममापत्यं). — *) T₁ G₁ इति निश्चितं चित्तयन्; M₅-8 इति चित्तं विचिन्तयन्.

3 T₁ om. 3rd-4th; M₅ om. 3 (cf. v. 1. 2). — *) G₂ जातपुत्रान्. B (except B₅) D₅, 8 G₁ निर्वेदान्. — *) K₁ विश्वहृ; K₅ धिगेता; G₁, 4th विश्वहृ; M₅ (inf. form. as in text) धिगवत्. G₁ धिग्वेलेति च सोमवीत्. — *) Ko. 2 D₅ निःश्वासः; T₁ G₁, 2, 3rd निर्वेदः. G₁ निर्वेदश्वाथ तस्मात्सीत्. — *) Ko प्रतिभिगीयया. G (except G₁, 2) गोणमपिधि.

4 T₁ om. 4th-5th; M₅ om. 4th (cf. v. 1. 2, 3). — *) K (except K₁) एव; T₁ तु (for च). — *) K₁ नातुपद्यते; K₅ स्वपद्यते; N₅ स्वपद्यत; N₅ V₁ B D (except D₅) M₅ नाचवगच्छत. T₁ G परा (G₁, 4th परं; G₂ उरा) नेतुं दि नातक्य. — M₅ om. 4th. — *) G₁ अपा-
द्यवान्; M (M₅ om.) प्रतिकर्म. T U नरश्रेष्ठो.

5 *) K₁ T₁ अपि (for अथ). — *) Ko. 2 D₅ संगततिरे.

6 *) G₁ चालीह (for कश्चित्). — *) Śi K₁ युव

(for च). Ko B₅ (m as in text) कश्चित् (for द्विजः). G₁ (corrupt) अतिविद्विजः; G₂ M (except M₅) अमर्षि-
द्विजः. — *) K₅ D₅ ली; N₅ V₁ D₁ D₁ च; N₅ B₂, 8
(for ना). S अधीयावी (M तथैव तौ) महाभागी.
— *) Ko. 2, 3 D₁ D₁ संसितः; N₅ संसित.

7 *) K₁ विप्रर्षी. — *) D₅ संपत्नी; D₅ आतरी; T₁ तर्पती; T₁ G (except G₁) श्राम्यती. N₅ V₁ B D परमेष्ठिनी.

8 *) K₁ T G₁, 2-5 M तर्पणी. D₅ रूपयुक्ता (for युक्त). G₁ तु (for तौ). N₅ V₁ D₁ 'जे दो युक्तरूपौ; G₂ युक्तरूपौ च ली दृष्टः. — *) K N₁, 2 S स वपा (K₁ स तस्मात्संयं).

9 *) N₅ तमा (for युद्धा). N₅ V₁ M D (except D₅) तन्प. तयोः and बलं. N₅ बुद्धि (for तयोर्). N₅ V₁ B M (except D₅) तत्र (for बुद्धि). T G स युद्धा (T₁ सभिध्या; G₂ युद्धवान्) बाल (T₁ बाल) बुद्धि तु. — *) M (except M₅) उपयार्जं (for कनीं). — *) M₅-8 कनीयांसं (for उप). T₁ G₂ 8 'ततः; G₂ M हृदयसत्.

10 *) G₂ वाकः (for युक्त). — *) Śi K₁ M₅ प्रिय (K₁ 'वा') वतः; D₁ प्रीयवान्; T₁ प्रियवान्. — *) K (except K₁) N₁, 2 V₁ B D G₂ M अवयित्वा. N₅ यथाकामं. — *) D₁ T U (except G₂) ह (for सः).

11 *) Śi K₁ येनैव; T₁ G₂ यदि (for येन मे).

यद्वा तेऽन्यद्विजश्रेष्ठ मनसः सुधियं भवेत् ।
 सर्वं तत्ते प्रदाताहं न हि मेऽस्त्यत्र संशयः ॥ १२
 इत्युक्तो नाहमित्येवं तमपिः प्रत्युवाच ह ।
 आराधयिष्यन्द्रुपदः स तं पर्यचरत्युनः ॥ १३
 ततः संयत्सरस्थान्ते द्रुपदं स द्विजोत्तमः ।
 उपयाजोऽब्रवीद्वाजन्काले मधुरया गिरा ॥ १४
 ज्येष्ठो आता ममागृह्णाद्विचरन्वननिर्झरे ।
 अपरिज्ञातशौचायां भूमौ निपतितं फलम् ॥ १५
 तदपश्यमहं आतुरसांप्रतमनुव्रजन् ।
 विमर्शं संकरादाने नायं कुर्यात्कथंचन ॥ १६

दृष्ट्वा फलस्य नापश्यदोपा येऽस्यानुबन्धिकाः ।
 विविनक्ति न शौचं यः सोऽन्यत्रापि कथं भवेत् ॥
 संहिताध्ययनं कुर्वन्वसन्गुरुकुले च यः ।
 मैथुनच्छिद्यमन्येषां भुङ्क्ते चापि सदा सदा ।
 कीर्तयन्गुणमन्त्रानामघृणी च पुनः पुनः ॥ १८
 तमहं फलायिनं मन्ये आतरं तर्कचक्षुषा ।
 तं वै गच्छस्व नृपते स त्वां संयाजयिष्यति ॥ १९
 जुगुप्समानो नृपतिर्मनसेदं विचिन्तयन् ।
 उपयाजयच्चः श्रुत्वा नृपतिः सर्वधर्मवित् ।
 अभिसंपूर्ज्य पूजार्हमपि याजमुवाच ह ॥ २०

— *) Śi K₁ पुनो द्रौणस्य ह. — After 11^{ab}, D₁ (marg. sec. m.) S ins.:

1689* अर्जुनस्य तथा भार्या भवेद्वा वरवर्णिनी ।

[M transp. तथा and भवेत्. D₁ T₁ M या (for वा). G₁ भार्यामर्जुनस्यापि कन्या स्वाह.]

— *) T₁ प्रहस्य (for तस्मिन्). — *) D₁ G₁ दास्यामि. G₁ च (for ते). K₁ भवान् (for सुवृद्धं). M₁ दाताहमर्जुनं.

12 *) D₁ T G यदस्यते द्वि. — *) K₁ तु (for तत्). G₁ सद्यं स्वेतत्. ■ प्रदास्यामि (M₁-s 'तस्य'). — *) N₁ s V₁ B D transp. अस्ति and अत्र. G₁ मे तत्र सं.

13 M₁-s here om. 13-29, but cf. passage No. 79 of App. I. — Before 13, T₁ G (except G₁) ins. माह्वणः. — *) K₁ s. 2. 4 इत्युक्ते. D₁ T G (except G₁) पृथ (for एवं). — *) N₁ s V₁ D₁ D₁ प्रथमागत. — After 13^{ab}, G₁ (which om. 13^a-33^a) ins. 1690* (cf. v. l. 30). — *) N₁ V₁ D₁ s D₁ परिचरन्. Śi K पुनः परिचरन्मुदा.

14 G₁ M₁-s om. 14 (cf. v. l. 13). — *) K₁ s. 2. 4 द्विजसप्तमः. — T₁ G₁ s. 2. 6 here om. 14^a-29^a, but cf. passage No. 79 of App. I. — *) N₁ s. V₁ B D (except D₁) T₁ transp. राजन् and काले.

15 T₁ M₁-s om. 15 (cf. v. l. 13, 14). — *) N₁ s. V₁ B D (except D₁) रन्वाहने वने.

16 T₁ M₁-s om. 16 (cf. v. l. 13, 14). — *) B₁ s. D₁ T₁ सं (for तद्). — *) B₁ (m as in text) s Gd विनारीतं. — *) B₁ (m as in text) तर्क (for नार्थ). D₁ D₁ कदाचन.

17 K₁ reads from 1. 155. 17 to 1. 158. 13 after गन्धर्वे in 1. 158. 51^a: an error due probably to the transposition of loose folia of the exemplar. — T₁

G M₁-s om. 17 (cf. v. l. 13, 14). — *) B₁ कलं तु; B₁ कलं च; M₁ s. 2. 4 कलं स. — *) K₁ s. 2. 4 N₁ V₁ B D T₁ M₁ s. 2. 4 दोषान्; K₁ दोषम्. K₁ वेत्यापि बंधकाः; K₁ भत्यावर्धिकाः; K₁ बंधकाः; N₁ V₁ B D T₁ M₁ s. 2. 4 पापा (N₁ s. 2. 4 दोषा); M₁ s. 2. 4 तस्याजुर्वच (B₁ s. 2. 4 बंधि; D₁ 'बंधि'काद्. — *) Śi K₁ शौचे.

18 T₁ G M₁-s om. 18 (cf. v. l. 13, 14). — *) K₁ Ko. 2. 4 'कुलेषु याः. Śi K N₁ D₁ सः (for यः). — *) Śi K₁ s. 2. 4 B D₁ s. 2. 4 D₁ s. 2. 4 मैथुनम्; K₁ D₁ महयम्. Śi उद्विष्टः; Ko. 2. 4 N₁ s. 2. 4 V₁ B D₁ D₁ D₁ M₁ s. 2. 4 उत्सृष्टः; K₁ उद्विष्टः; K₁ उत्सृष्टः. K₁ सर्वेषां. — *) K₁ Ko D₁ वैव; N₁ V₁ B₁ K₁ उत्सृष्टः. K₁ सर्वेषां. — *) K₁ Ko D₁ T₁ च क्ष; D₁ D₁ च क्ष; D₁ s. 2. 4 क्ष च; B₁ D₁ क्ष च; B₁ D₁ क्ष च; B₁ क्ष च (for चापि). N₁ सुतस्ति क्ष; M₁ s. 2. 4 सुतस्ति क्ष (for सुते चापि). Ko D₁ सितुः सदा; N₁ V₁ B D₁ D₁ M₁ s. 2. 4 यदा सदा; T₁ क्या सदा. — *) K₁ क्षणी सदा; M₁ s. 2. 4 क्षणी यः. N₁ सुदुर्बुद्धः (for पुनः पुनः).

19 T₁ G M₁-s om. 19 (cf. v. l. 13, 14). — *) Hypermetriell Ko. 2. 4 N₁ s. 2. 4 V₁ B (except D₁) D₁ तं वै (for तमहं). K₁ s. 2. 4 कलायिनं तं मन्येदं. — *) B₁ s. 2. 4 कथं (for तर्कं). — *) D₁ सगृहाय. — *) M₁ s. 2. 4 स त्वा संयोजं.

20 T₁ M₁-s om. 20 (cf. v. l. 13, 14). — *) M₁ s. 2. 4 जुगुप्समानो नृपते (hypermetriell). — *) Śi K₁ s. 2. 4 B Ko. 2. 4 स; N₁ s. 2. 4 N₁ M₁ s. 2. 4 न; T₁ एवं (for इदं). B (except D₁) D₁ T₁ अस्ति. — *) K₁ स तं पयो; M₁ s. 2. 4 द्रुपदः (for नृपतिः). N₁ V₁ B (D₁ marg.) D (except D₁) याजस्वामयमन्यवाय; T₁ corrupt. — *) Śi (transp. D₁) कर्षि and यार्तः. N₁ V₁ B D₁ D₁ s. 2. 4 T₁ शय (for कर्षि). Śi K₁ s. 2. 4 N₁ s. 2. 4 D₁ M₁ s. 2. 4 सः (for हं).

21 T₁ G M₁-s om. 21 (cf. v. l. 13, 14). — *) K₁ s.

गुर्वर्थ इति चाकाममुपयाजमचोदयत् ।
 याजो द्रोणविनाशाय प्रतिजज्ञे तथा च सः ॥ ३०
 ततस्तस्य नरेन्द्रस्य उपयाजो महातपाः ।
 आचख्यौ कर्म वैतानं तदा पुत्रफलाय वै ॥ ३१
 स च पुत्रो महावीर्यो महातेजा महाबलः ।
 इष्यते यद्विधो राजन्मविता ते तथाविधः ॥ ३२
 भारद्वाजस्य हन्तारं सोऽभिसंधाय भूमिपः ।
 आजह्रे तत्तथा सर्वं द्रुपदः कर्मसिद्धये ॥ ३३
 याजस्तु हवनस्यान्ते देवीमाहापयत्तदा ।
 ग्रेहि मां राज्ञि वृषति मिथुनं त्वामुपस्थितम् ॥ ३४

देव्युवाच ।
 *अवलितं मे मुखं ब्रह्मन्पुण्यान्गान्धान्विभर्मि च
 सुतार्थनोपरुद्वासि तिष्ठ याज मम प्रिये ॥ ३५
 याज उवाच ।
 याजेन श्रपितं हव्यमुपयाजेन मन्त्रितम् ।
 कथं कामं न संदध्वात्सा त्वं विप्रैहि तिष्ठ वा ॥ ३६
 ब्राह्मण उवाच ।
 एवमुक्ते तु याजेन हुते हविषि संस्कृते ।
 उत्तस्यौ पावकाचक्षात्कुमारो देवसंनिभः ॥ ३७
 ज्वालावर्णो घोररूपः किरीटी वर्म चोचमम् ।

च). — After 30, T₂ G (except G₂) Ms-s ins.:

1691* पाण्डोः क्षुपाय कन्या च भवेदिति मतिर्मम ।;
 while T₁ ins.:

1692* तथेष्टुज्जवा तु सं राज्ञः पुत्रकामीयमारमत् ।
 (which is a v. l. of 30th; see above).

31 T₂ G Ms-s om. 31-33. — *) N₂ महायशाः.
 — After 31, Ms-s ins.:

1693* यथोक्तं कवयपामास राजा विप्रेण सं क्रतुम् ।
 32 T₂ G Ms-s om. 32 (cf. v. 1. 31). — *) K₂
 Bs transp. 'कीर्दो' and 'तेजा'. Ko.2.4 महोत्साहो (for
 'तेजा'). — *) D₂ यथाविधः.

33 T₂ G M om. 33 (cf. v. 1. 31). — *) N₂ V₂ B
 D (except D₂) T₁ वृषति. — *) S₁ आलङ्कु. K₁ स
 तदा (for तत्तथा). B₂ D₂ D₂ सर्वं (for सर्वं). B₂
 'हे सं महासर्वं'.

34 *) D₂ याजस्य; G₂ स याजः. S सवनं. — *) S₂
 Ko.2.5 आह्वययत्; K₂ आह्वयत्; N₂ V₂ B₂ D₂ आह्वयत्; T₂
 G₁-8 आवाहं; M₂ अन्वाय; K₂ आह्वय. — *) K₂ N₂ V₂
 B₂ (except B₂) D₂ D₂ G₂ Ms प्रेहि. S₁ K₁ B₂ T
 G₁-8 M मा (Ms वै) (for मां). K₂ वृषत; B₂ N₂ P
 पार्थति; G₂ as in text. G₂ प्रयाहि याज द्रुपदं. — After
 34, S ins.:

1694* कुमारश्च कुमारी च पतिव्रतशिविदुदये ।

[T G₁-8 'विवर्धये; G₂ 'विवर्धया; M 'विवर्धय' -]

35 N₂ V₂ B D राश्रपुत्रा; S देवी (T₂ G₂ om. the
 ref.). — *) Hypermetric! S₁ सुहिते; K (except K₂)
 N₂ D₂ आलितं; T G₁-8 M आलितं (for अव). T₂
 S₁ T₂ G₁-8 वै (for मे). T₂ G₂ मम (for मुखं).
 Ko.2.4 D₂ विम; T₂ G₂ मुखं; G₂ पुण्यात् (for महत्).
 K₁ N₂ V₂ B D₂ D₂ D₂ D₂ om. मे. G₂ (corrupt)

राज्ञीमालित मे व" (of which the राज्ञी is from the re
 to speaker). — *) N₂ V₂ B D (except D₂) दिव्या
 G₂ 4 संघात् (for पुण्यात्). G₂ न च; G₂ चापि (H
 गन्धात्). K₂ दिवर्धि; K₂ D₂ G₂ विमर्धि. — *) Ko.2.
 पुत्रादिन्यवदं; N₂ V₂ B D 'तामं (D₂ 'धि') नोपलब्धासि
 S न पत्नी (G₂ 2 न पति; G₂ सपत्नी; G₂ पत्नी न) तेषि (G₂
 तेषिन्; M₂ 8 तेषि) स्वर्धं (T₂ G₁-8 'वं'). — After 3.
 G₂ 4 ins.:

1695* राज्ञा चैवमभिविधो याजो राश्रीमुवाच ह ।
 तसर्वं सहमानस्य महत्तेजोनिधिः स्वयम् ।
 [(L. 2) G₂ रावो (for सर्वं).]

36 S₁ K₂ S om. उवाच (G₂ om. the ref.). — *) S₂
 (m as in text) 'न आदितं; Ko M 'न आदितं; K₂ N₂
 D₂ T₂ G₂ 'न आदि'; G₂ 4-8 'नाभादि'. K₂ M हवि
 (for हव्यम्). — *) N₂ V₂ B (except B₂) D (except D₂)
 'वाजाभिर्मेहि'; G₂ 'वाजनिर्मेहि'. — *) N₂ G₂ कामा
 सं; G₂ (corrupt) कथा सं. — *) N₂ V₂ B₂ D₂ D₂
 विप्रेहि. B₂ वै प्रेहि. S₁ सा त्वेवं तिष्ठ; K₂ सा त्वं त्वं तिष्ठ;
 K₂ सा त्वेवं प्रेहि; K₂ सा त्वेवं प्रेहि; K₂ सा त्वेवं तिष्ठ; T₂ M
 (except G₂) Ms-s वृषति (G₂ M₂ पत्नी; G₂ पति). M₂
 वृषति प्रेहि. S₁ K₂ D₂ प्रेहि; G₂ चादि (for तिष्ठ). D₂
 मां (for वा).

37 S₁ K₂ वैसंपायनः; N₂ S₂ वैसं 'व'; S ब्राह्मणः
 (G₂ Ms. om. the ref.). — *) S₂ मुचरयु; K₂ N₂
 'मुचरेन; N₂ V₂ B D G₂ 'मुचरा वृ. — *) K₂ G₂
 संस्तुते; D₂ N₂ D₂ सप्तले.

38 *) T₂ G₂ 4-8 महर (for घोर). — *) D₂ वर्म;
 — *) D₂ S T G सवर्धं सवर्धं. — *) T₂ G (except G₂)
 चउपा. S₁ निवद; D₂ विवद; (1); G₂ ह दद.
 39 *) S₁ सोप्यारदद; K₂ सोप्यारो; S अप्यार(G₂

तौ हृष्टा पृथती याजं प्रपेदे वै सुतार्थिनी ।
न वै मदन्यां जननीं जानीयातामिमाविति ॥ ४७
तथेत्युवाच तां याजो राज्ञः प्रियचिकीर्षया ।
तयोश्च नामनी चक्रुर्दिज्ञाः संपूर्णमानसाः ॥ ४८
घृष्टत्वादुतिघृष्णत्वाद्वर्माद्भुत्संभवादपि ।
घृष्टद्युन्नः कुमारोऽयं ह्रुपदस्य भवत्विति ॥ ४९

इति धीमहाभारते आदिपर्षणि पञ्चपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५५ ॥

T₁ 'त्पां कृष्णाभूत्सा ह वर्णतः (cf. 50^{ab}).]
— Ms-s om 46^{ab}; T₂ G om. 46^a-48^b. With 46^{ab}
cf. 1096^a. — *) Ś₁ B₂s T₁ Ms-s चैनात्. B₂ 'संयुक्तात्'.
47 B₂ T₁ G om. 47 (cf. v. 1. 44, 46). — *) Ś₁

K₁ स₁ (for तौ). Ś₂ V₂ B (B₂ om.) D (except D₂ D₃) T₁ पार्थती (for पृथ). Ś₂ K राजत् (for याजं).
— *) Ś₂ K प्रपेदे हि; M प्रतिपेदे. — *) Ś₂ जन्या; K₂
जानीये; M 'नीये'. Ś₂ K₁ मामिति.

48 B₂ om. 48 (cf. v. 1. 44); T₂ G om. 48^{ab} (cf.
v. 1. 46). — *) D₂ 'युक्त्वा तु. K₁ D₂ D₃ D₄ सं (for
स₁). — After 48^{ab}, Ms-s ins. 1700* (cf. v. 1. 46).
— *) K (except K₁) ते (for सं).

49 B₂ om. 49 (cf. v. 1. 44); G₂ om. 49^{ab}.
— *) Ś₂ K₂s transp. घृष्ट and घृष्ण. K₁ Ś₂s B
(B₂ om.) D₂ D₃s. T G₂s 'तिष्टत्वात्; K₂ 'द्य
युक्तत्वात्; Ś₂ V₂ 'द्वसमर्थित्वात्; G₂s 'द्वष्टत्वात्'.
— *) K₁ युत्सं वलं मध्यात्; K₂ घृष्टात्; K₂ धर्माधीनं;
Ś₂s V₂ D₂ D₃ 'युक्तात्; T₂ घृष्टात्; G₂ धर्माधीनं.
K₁s G₂s. s. इति (for अपि). — K₂ om. 49^{ab}. — *) K₂

'रोसी. Ś₂ K₂ (hapl.) om. from मध् to ह्रुपदस्य in 50^a.
— *) T₂ G₂s अयं; Ms-s इह (for इति). K₂ D₂
— *) T₂ G₂s अयं; Ms-s इह (for इति). K₂ D₂
— *) T₂ G₂s अयं; Ms-s इह (for इति). K₂ D₂

'स महाभारतः; G₂ 'द्वसमर्थित्वात्. Ś₂ Dev.: घृष्टत्वात्
'स महाभारतः; G₂ 'द्वसमर्थित्वात्. Ś₂ Dev.: घृष्टत्वात्
इतिहेतुवादि अक्षरसाध्यादर्थसाधर्म्यत्वात् (द) योन्तरप्रति-
पत्तिनिगमः । एकारसाधर्म्यात् एतिहेतुत्वं गम्यते । अतिष्टत्वात्
इतिप्रामाण्यम् ॥ इति व्याकरणव्युत्पत्तिः । अतिप्रामाण्यं च
धर्मो (corrupt) क्वचस्य समर्थः (1 corrupt) व्योत्पत्तिः । (1)
मयं युष्मत्सा (1 read मया) द्विसप्त निगमः । पसार्थ-
पसार्थं युष्मत्सा (1 read मया) द्विसप्त निगमः । पसार्थ-
कामानी तु संभव उन्नतः (1) अथ युष्मत्साधर्म्यात् ॥ — Arj-
(corrupt): एष्टत्वात् अतिष्टत्वात् धर्मो (1) युत्संभवाद-
पीति (1) एष्टत्वात् तेजस्वित्वात् संक्षिप्तत्वात् । धर्मात् जामद-
घ्यात् । युत्संभवादित्संभवादित्यर्थः ॥ युष्टत्वात् (1) धर्मो
चोतत इति युष्ट इति । एष्टत्वात् इतिष्टत्वात् इति पाठे
एष्ट (1 read एष्ट) इतिष्टत्वात् (1) इतिष्टत्वात् इतिष्टत्वात् (1)
इतिष्टत्वात् गम्यते । अतिष्टत्वात् इतिष्टत्वात् (1) इतिष्टत्वात् इतिष्टत्वात् (1)

कृष्णेत्येवाशुवन्कृष्णां कृष्णाभूत्सा हि वर्णतः ।
तथा तन्मिथुनं जज्ञे ह्रुपदस्य महामखे ॥ ५०
घृष्टद्युन्नं तु पाश्चात्यमानीय सं विवेशनम् ।
उपाकरोदस्त्रहेतोर्भारद्वाजः प्रतापवान् ॥ ५१
अमोक्षणीयं देवं हि भावि मत्वा महामतिः ।
तथा तत्कृतवान्द्रेण आत्मकीर्त्यनुसूयान् ॥ ५२

इति धीमहाभारते आदिपर्षणि पञ्चपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५५ ॥

व्युत्पत्तिः । अतिप्रामाण्यं च सप्तमकवचपुत्राणां समस्त
जातत्वात् ॥ धर्मात् युत्संभवादिति च पाठे धर्मोऽकामाना-
युत्सव (1 read युत्संभव) उन्नतो यस्यात् ॥ अत्र युष्मत्साधर्म्यं
अत्र (1 read अर्थ) प्रतिपादने । एकैकमक्षरं युष्मत्साधर्म्यं
इति धातो रूपमेतत्साधर्म्यं ॥ युष्मत्साधर्म्यं बहुवचसि
पाठः ॥ (1) स च प्राचीनटीकाकृतानुसूयान् रसतो ह्येवैति ॥
— Nil: एष्टत्वात् अक्षरत्वात् । घृष्टत्वात् इति पाठे उन्न-
तत्वात् । अत्यंतं अमर्थः । शत्रुकर्षासहित्युत्सं रसत्वात् ।
युत्सं विचं तथ राज्ञां बलमेव क्वचपुत्रं कदाचित् वा होतव्यं
तदाविषयं शत्रुकाक्षीयोत्साहादेव युत्सत् इति तस्य हस्तं वर-
वक्तृर्णोत्पत्तेयः ॥ ५३

50 B₂ om. 50 (cf. v. 1. 44). — After 50^{ab},
Ms-s ins.:

1701* निषण्णक र्पणात्तुने रसाय हविषोऽभवत् ।
— *) K₂s transp. तथा and तत्. G₂ अयं (1)
तथा. D₂ G₂ सं; T₂ तु (for तत्). — *) G₂ महाभारतः
— After 50, K₂s ins.:

1702* कियानु चैव तयोस्तु कृतवागुपदेन इ ।
विदिकाम्यप्येव पाठे घृष्टुस्तो गतः परत् ॥
while B ins.:

1703* घृष्टुस्तु पाश्चात्यान्तिहमादेन मादयत् ।
सोऽप्यारोहदयपथं तेन संमययि गृहम् ।
कृष्ण च शिबिकीं प्राप्य मयिषेता निवेदयत् ।

[(L 1) M (except Ms) नन्दयत्. — (L 2) — (L 3) — (L 4) — (L 5) — (L 6) — (L 7) — (L 8) — (L 9) — (L 10) — (L 11) — (L 12) — (L 13) — (L 14) — (L 15) — (L 16) — (L 17) — (L 18) — (L 19) — (L 20) — (L 21) — (L 22) — (L 23) — (L 24) — (L 25) — (L 26) — (L 27) — (L 28) — (L 29) — (L 30) — (L 31) — (L 32) — (L 33) — (L 34) — (L 35) — (L 36) — (L 37) — (L 38) — (L 39) — (L 40) — (L 41) — (L 42) — (L 43) — (L 44) — (L 45) — (L 46) — (L 47) — (L 48) — (L 49) — (L 50) — (L 51) — (L 52) — (L 53) — (L 54) — (L 55) — (L 56) — (L 57) — (L 58) — (L 59) — (L 60) — (L 61) — (L 62) — (L 63) — (L 64) — (L 65) — (L 66) — (L 67) — (L 68) — (L 69) — (L 70) — (L 71) — (L 72) — (L 73) — (L 74) — (L 75) — (L 76) — (L 77) — (L 78) — (L 79) — (L 80) — (L 81) — (L 82) — (L 83) — (L 84) — (L 85) — (L 86) — (L 87) — (L 88) — (L 89) — (L 90) — (L 91) — (L 92) — (L 93) — (L 94) — (L 95) — (L 96) — (L 97) — (L 98) — (L 99) — (L 100) — (L 101) — (L 102) — (L 103) — (L 104) — (L 105) — (L 106) — (L 107) — (L 108) — (L 109) — (L 110) — (L 111) — (L 112) — (L 113) — (L 114) — (L 115) — (L 116) — (L 117) — (L 118) — (L 119) — (L 120) — (L 121) — (L 122) — (L 123) — (L 124) — (L 125) — (L 126) — (L 127) — (L 128) — (L 129) — (L 130) — (L 131) — (L 132) — (L 133) — (L 134) — (L 135) — (L 136) — (L 137) — (L 138) — (L 139) — (L 140) — (L 141) — (L 142) — (L 143) — (L 144) — (L 145) — (L 146) — (L 147) — (L 148) — (L 149) — (L 150) — (L 151) — (L 152) — (L 153) — (L 154) — (L 155) — (L 156) — (L 157) — (L 158) — (L 159) — (L 160) — (L 161) — (L 162) — (L 163) — (L 164) — (L 165) — (L 166) — (L 167) — (L 168) — (L 169) — (L 170) — (L 171) — (L 172) — (L 173) — (L 174) — (L 175) — (L 176) — (L 177) — (L 178) — (L 179) — (L 180) — (L 181) — (L 182) — (L 183) — (L 184) — (L 185) — (L 186) — (L 187) — (L 188) — (L 189) — (L 190) — (L 191) — (L 192) — (L 193) — (L 194) — (L 195) — (L 196) — (L 197) — (L 198) — (L 199) — (L 200) — (L 201) — (L 202) — (L 203) — (L 204) — (L 205) — (L 206) — (L 207) — (L 208) — (L 209) — (L 210) — (L 211) — (L 212) — (L 213) — (L 214) — (L 215) — (L 216) — (L 217) — (L 218) — (L 219) — (L 220) — (L 221) — (L 222) — (L 223) — (L 224) — (L 225) — (L 226) — (L 227) — (L 228) — (L 229) — (L 230) — (L 231) — (L 232) — (L 233) — (L 234) — (L 235) — (L 236) — (L 237) — (L 238) — (L 239) — (L 240) — (L 241) — (L 242) — (L 243) — (L 244) — (L 245) — (L 246) — (L 247) — (L 248) — (L 249) — (L 250) — (L 251) — (L 252) — (L 253) — (L 254) — (L 255) — (L 256) — (L 257) — (L 258) — (L 259) — (L 260) — (L 261) — (L 262) — (L 263) — (L 264) — (L 265) — (L 266) — (L 267) — (L 268) — (L 269) — (L 270) — (L 271) — (L 272) — (L 273) — (L 274) — (L 275) — (L 276) — (L 277) — (L 278) — (L 279) — (L 280) — (L 281) — (L 282) — (L 283) — (L 284) — (L 285) — (L 286) — (L 287) — (L 288) — (L 289) — (L 290) — (L 291) — (L 292) — (L 293) — (L 294) — (L 295) — (L 296) — (L 297) — (L 298) — (L 299) — (L 300) — (L 301) — (L 302) — (L 303) — (L 304) — (L 305) — (L 306) — (L 307) — (L 308) — (L 309) — (L 310) — (L 311) — (L 312) — (L 313) — (L 314) — (L 315) — (L 316) — (L 317) — (L 318) — (L 319) — (L 320) — (L 321) — (L 322) — (L 323) — (L 324) — (L 325) — (L 326) — (L 327) — (L 328) — (L 329) — (L 330) — (L 331) — (L 332) — (L 333) — (L 334) — (L 335) — (L 336) — (L 337) — (L 338) — (L 339) — (L 340) — (L 341) — (L 342) — (L 343) — (L 344) — (L 345) — (L 346) — (L 347) — (L 348) — (L 349) — (L 350) — (L 351) — (L 352) — (L 353) — (L 354) — (L 355) — (L 356) — (L 357) — (L 358) — (L 359) — (L 360) — (L 361) — (L 362) — (L 363) — (L 364) — (L 365) — (L 366) — (L 367) — (L 368) — (L 369) — (L 370) — (L 371) — (L 372) — (L 373) — (L 374) — (L 375) — (L 376) — (L 377) — (L 378) — (L 379) — (L 380) — (L 381) — (L 382) — (L 383) — (L 384) — (L 385) — (L 386) — (L 387) — (L 388) — (L 389) — (L 390) — (L 391) — (L 392) — (L 393) — (L 394) — (L 395) — (L 396) — (L 397) — (L 398) — (L 399) — (L 400) — (L 401) — (L 402) — (L 403) — (L 404) — (L 405) — (L 406) — (L 407) — (L 408) — (L 409) — (L 410) — (L 411) — (L 412) — (L 413) — (L 414) — (L 415) — (L 416) — (L 417) — (L 418) — (L 419) — (L 420) — (L 421) — (L 422) — (L 423) — (L 424) — (L 425) — (L 426) — (L 427) — (L 428) — (L 429) — (L 430) — (L 431) — (L 432) — (L 433) — (L 434) — (L 435) — (L 436) — (L 437) — (L 438) — (L 439) — (L 440) — (L 441) — (L 442) — (L 443) — (L 444) — (L 445) — (L 446) — (L 447) — (L 448) — (L 449) — (L 450) — (L 451) — (L 452) — (L 453) — (L 454) — (L 455) — (L 456) — (L 457) — (L 458) — (L 459) — (L 460) — (L 461) — (L 462) — (L 463) — (L 464) — (L 465) — (L 466) — (L 467) — (L 468) — (L 469) — (L 470) — (L 471) — (L 472) — (L 473) — (L 474) — (L 475) — (L 476) — (L 477) — (L 478) — (L 479) — (L 480) — (L 481) — (L 482) — (L 483) — (L 484) — (L 485) — (L 486) — (L 487) — (L 488) — (L 489) — (L 490) — (L 491) — (L 492) — (L 493) — (L 494) — (L 495) — (L 496) — (L 497) — (L 498) — (L 499) — (L 500) — (L 501) — (L 502) — (L 503) — (L 504) — (L 505) — (L 506) — (L 507) — (L 508) — (L 509) — (L 510) — (L 511) — (L 512) — (L 513) — (L 514) — (L 515) — (L 516) — (L 517) — (L 518) — (L 519) — (L 520) — (L 521) — (L 522) — (L 523) — (L 524) — (L 525) — (L 526) — (L 527) — (L 528) — (L 529) — (L 530) — (L 531) — (L 532) — (L 533) — (L 534) — (L 535) — (L 536) — (L 537) — (L 538) — (L 539) — (L 540) — (L 541) — (L 542) — (L 543) — (L 544) — (L 545) — (L 546) — (L 547) — (L 548) — (L 549) — (L 550) — (L 551) — (L 552) — (L 553) — (L 554) — (L 555) — (L 556) — (L 557) — (L 558) — (L 559) — (L 560) — (L 561) — (L 562) — (L 563) — (L 564) — (L 565) — (L 566) — (L 567) — (L 568) — (L 569) — (L 570) — (L 571) — (L 572) — (L 573) — (L 574) — (L 575) — (L 576) — (L 577) — (L 578) — (L 579) — (L 580) — (L 581) — (L 582) — (L 583) — (L 584) — (L 585) — (L 586) — (L 587) — (L 588) — (L 589) — (L 590) — (L 591) — (L 592) — (L 593) — (L 594) — (L 595) — (L 596) — (L 597) — (L 598) — (L 599) — (L 600) — (L 601) — (L 602) — (L 603) — (L 604) — (L 605) — (L 606) — (L 607) — (L 608) — (L 609) — (L 610) — (L 611) — (L 612) — (L 613) — (L 614) — (L 615) — (L 616) — (L 617) — (L 618) — (L 619) — (L 620) — (L 621) — (L 622) — (L 623) — (L 624) — (L 625) — (L 626) — (L 627) — (L 628) — (L 629) — (L 630) — (L 631) — (L 632) — (L 633) — (L 634) — (L 635) — (L 636) — (L 637) — (L 638) — (L 639) — (L 640) — (L 641) — (L 642) — (L 643) — (L 644) — (L 645) — (L 646) — (L 647) — (L 648) — (L 649) — (L 650) — (L 651) — (L 652) — (L 653) — (L 654) — (L 655) — (L 656) — (L 657) — (L 658) — (L 659) — (L 660) — (L 661) — (L 662) — (L 663) — (L 664) — (L 665) — (L 666) — (L 667) — (L 668) — (L 669) — (L 670) — (L 671) — (L 672) — (L 673) — (L 674) — (L 675) — (L 676) — (L 677) — (L 678) — (L 679) — (L 680) — (L 681) — (L 682) — (L 683) — (L 684) — (L 685) — (L 686) — (L 687) — (L 688) — (L 689) — (L 690) — (L 691) — (L 692) — (L 693) — (L 694) — (L 695) — (L 696) — (L 697) — (L 698) — (L 699) — (L 700) — (L 701) — (L 702) — (L 703) — (L 704) — (L 705) — (L 706) — (L 707) — (L 708) — (L 709) — (L 710) — (L 711) — (L 712) — (L 713) — (L 714) — (L 715) — (L 716) — (L 717) — (L 718) — (L 719) — (L 720) — (L 721) — (L 722) — (L 723) — (L 724) — (L 725) — (L 726) — (L 727) — (L 728) — (L 729) — (L 730) — (L 731) — (L 732) — (L 733) — (L 734) — (L 735) — (L 736) — (L 737) — (L 738) — (L 739) — (L 740) — (L 741) — (L 742) — (L 743) — (L 744) — (L 745) — (L 746) — (L 747) — (L 748) — (L 749) — (L 750) — (L 751) — (L 752) — (L 753) — (L 754) — (L 755) — (L 756) — (L 757) — (L 758) — (L 759) — (L 760) — (L 761) — (L 762) — (L 763) — (L 764) — (L 765) — (L 766) — (L 767) — (L 768) — (L 769) — (L 770) — (L 771) — (L 772) — (L 773) — (L 774) — (L 775) — (L 776) — (L 777) — (L 778) — (L 779) — (L 780) — (L 781) — (L 782) — (L 783) — (L 784) — (L 785) — (L 786) — (L 787) — (L 788) — (L 789) — (L 790) — (L 791) — (L 792) — (L 793) — (L 794) — (L 795) — (L 796) — (L 797) — (L 798) — (L 799) — (L 800) — (L 801) — (L 802) — (L 803) — (L 804) — (L 805) — (L 806) — (L 807) — (L 808) — (L 809) — (L 810) — (L 811) — (L 812) — (L 813) — (L 814) — (L 815) — (L 816) — (L 817) — (L 818) — (L 819) — (L 820) — (L 821) — (L 822) — (L 823) — (L 824) — (L 825) — (L 826) — (L 827) — (L 828) — (L 829) — (L 830) — (L 831) — (L 832) — (L 833) — (L 834) — (L 835) — (L 836) — (L 837) — (L 838) — (L 839) — (L 840) — (L 841) — (L 842) — (L 843) — (L 844) — (L 845) — (L 846) — (L 847) — (L 848) — (L 849) — (L 850) — (L 851) — (L 852) — (L 853) — (L 854) — (L 855) — (L 856) — (L 857) — (L 858) — (L 859) — (L 860) — (L 861) — (L 862) — (L 863) — (L 864) — (L 865) — (L 866) — (L 867) — (L 868) — (L 869) — (L 870) — (L 871) — (L 872) — (L 873) — (L 874) — (L 875) — (L 876) — (L 877) — (L 878) — (L 879) — (L 880) — (L 881) — (L 882) — (L 883) — (L 884) — (L 885) — (L 886) — (L 887) — (L 888) — (L 889) — (L 890) — (L 891) — (L 892) — (L 893) — (L 894) — (L 895) — (L 896) — (L 897) — (L 898) — (L 899) — (L 900) — (L 901) — (L 902) — (L 903) — (L 904) — (L 905) — (L 906) — (L 907) — (L 908) — (L 909) — (L 910) — (L 911) — (L 912) — (L 913) — (L 914) — (L 915) — (L 916) — (L 917) — (L 918) — (L 919) — (L 920) — (L 921) — (L 922) — (L 923) — (L 924) — (L 925) — (L 926) — (L 927) — (L 928) — (L 929) — (L 930) — (L 931) — (L 932) — (L 933) — (L 934) — (L 935) — (L 936) — (L 937) — (L 938) — (L 939) — (L 940) — (L 941) — (L 942) — (L 943) — (L 944) — (L 945) — (L 946) — (L 947) — (L 948) — (L 949) — (L 950) — (L 951) — (L 952) — (L 953) — (L 954) — (L 955) — (L 956) — (L 957) — (L 958) — (L 959) — (L 960) — (L 961) — (L 962) — (L 963) — (L 964) — (L 965) — (L 966) — (L 967) — (L 968) — (L 969) — (L 970) — (L 971) — (L 972) — (L 973) — (L 974) — (L 975) — (L 976) — (L 977) — (L 978) — (L 979) — (L 980) — (L 981) — (L 982) — (L 983) — (L 984) — (L 985) — (L 986) — (L 987) — (L 988) — (L 989) — (L 990) — (L 991) — (L 992) — (L 993) — (L 994) — (L 995) — (L 996) — (L 997) — (L 998) — (L 999) — (L 1000) — (L 1001) — (L 1002) — (L 1003) — (L 1004) — (L 1005) — (L 1006) — (L 1007) — (L 1008) — (L 1009) — (L 1010) — (L 1011) — (L 1012) — (L 1013) — (L 1014) — (L 1015) — (L 1016) — (L 1017) — (L 1018) — (L 1019) — (L 1020) — (L 1021) — (L 1022) — (L 1023) — (L 1024) — (L 1025) — (L 1026) — (L 1027) — (L 1028) — (L 1029) — (L 1030) — (L 1031) — (L 1032) — (L 1033) — (L 1034) — (L 1035) — (L 1036) — (L 1037) — (L 1038) — (L 1039) — (L 1040) — (L 1041) — (L 1042) — (L 1043) — (L 1044) — (L 1045) — (L 1046) — (L 1047) — (L 1048) — (L 1049) — (L 1050) — (L 1051) — (L 1052) — (L 1053) — (L 1054) — (L 1055) — (L 1056) — (L 1057) — (L 1058) — (L 1059) — (L 1060) — (L 1061) — (L 1062) — (L 1063) — (L 1064) — (L 1065) — (L 1066) — (L 1067) — (L 1068) — (L 1069) — (L 1070) — (L 1071) — (L 1072) — (L 1073) — (L 1074) — (L 1075) — (L 1076) — (L 1077) — (L 1078) — (L 1079) — (L 1080) — (L 1081) — (L 1082) — (L 1083) — (L 1084) — (L 1085) — (L 1086) — (L 1087) — (L 1088) — (L 1089) — (L 1090) — (L 1091) — (L 1092) — (L 1093) — (L 1094) — (L 1095) — (L 1096) — (L 1097) — (L 1098) — (L 1099) — (L 1100) — (L 1101) — (L 1102) — (L 1103) — (L 1104) — (L 1105) — (

१५६

वैशंपायन उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा तु कौन्तेयाः शन्यविद्धा इवाभवन् ।

सर्वे चास्वस्वमनसो यभूयुस्ते महारथाः ॥ १

ततः कुन्ती सुतान्दध्ना विश्रान्तान्गातयेततः ।

युधिष्ठिरमुवाचेदं वचनं सत्यवादिनी ॥ २

चिररात्रोपिताः सेह ब्राह्मणस्य निवेशने ।

रममाणः पुरे रम्ये लब्धमैक्षा युधिष्ठिर ॥ ३

यानीह रमणीयानि वनान्युपवनानि च ।

सर्वाणि तानि दृष्टानि पुनः पुनररिंदम ॥ ४

पुनर्दृष्टानि तान्येव प्रीणयन्ति न नस्तथा ।

मैक्षं च न तथा वीर लभ्यते कुरुनन्दन ॥ ५

ते वयं साधु पाञ्चालान्गच्छाम यदि मन्यसे ।

C. 1. 64. 15
B. 1. 165. 6
K. 1. 165. 7

परिदाय तु तं शिष्यं धृष्टद्युम्नं तु सोमकः ।

अहो राज्ञः प्रसीदेति प्राहुयन्मित्रयादिनः ।

महाम भावो ब्रह्मर्षिर्वासा तस्य च संभवम् ।

[(L 1) T₁ G_{2.2} * पुत्रयामाल विधिवद्वृत्तमंतः. — (L 2) G_{2.2} कृतं (for तु सं). D₂ T₁ G_{2.2} सोमकाः. — (L 3) T₁ G_{2.2} अस्वाद्यानि; G₂ अहोरात्रं; M_{2.2} अहो रा. G₂ च सर्वाणि; G₂ प्रदेयानि. T₁ G_{2.2} प्रायवीर्ययादिनं.]— *) G₂ * लभेदाय.52 B₂ om. 52 (cf. v. l. 41). — *) T₁ G_{2.2} न;G₂ क (for क). S₁ च; K_{2.2} तु; K₂ तत् (for हि). — *) S₁ K स तु; T₁ G_{2.2} आर्ष्यं (for आधि). D₂आशिरवाच. T₁ महाजनाः; G_{2.2} * मनाः; M_{2.2} * युधिः;M₂ * नृपिः. — *) K_{2.2} D₂ transp. तथा and तत्. M₂अथ (for तथा). Cd as in text. — *) S₁ K_{2.2} D₂* स्वाङ्ग. T₁ M * लंघरं; T₁ G * कीर्त्यंकारणात् (G₂ कीर्तिःशूरकारणात्). Cd omits कीर्त्यंशुक्षणं. — After 52, D₂

(marg. sec. m.) ins.:

1706* सर्वाद्यानि स तु क्षिप्रमातृपाण्डवमाश्रितः ।

Colophon. — Major parvan: T₂ M संभव* (forआदि*). — Sub-parvan: N_{1.2} V₁ B₂ चैत्ररथ (followedby द्वौपदीसंभव). K_{1.2.2} N₂ B₂ D₂ Da D_{2.2.2} (all

om. the sub-parvan name) mention only द्वौपदी-

संभव (B₂ एकवचनार्थां द्वौपदीसंभव; D₂ संभव). — Adhy.name: S₁ K_{2.2} * एष्टुप्रोपसिः; D₂ एष्टुप्रद्वौपदीसंभवः.— Adhy. no. (figures, words or both): D₂ 166;D₂ 169; T₁ 161; T₂ G_{2.2} 114; G₂ 116; G₂ 111;G₂ M 115. — S'loka no.: D₂ 56; M₂ 58.After adhy. 155, D₂ (marg. sec. m.) ins. a

passage of 31 lines given in App. I (No. 94);

while S ins. a different passage given in the same

App. (No. 95).

156

1 S₁ K (except Ko) D₂ S om. उवाच. — *) G₂M एवं ध्रुवा. T₁ G_{2.2} ततः सर्वे (for तु कौ*). T₂ G₂

तच्छ्रुत्वा पांडवाः सर्वे; Cd as in text. — After 1*,

T G ins.:

1707*

पाण्डवा भरतर्षभ ।

मनसा द्वौपदीं जमुनवद्भारपीडिताः ।

तत्तच्छां रजनीं राजन्.

[(L 1) T₂ G_{2.2} ब्राह्मणरसं शितवतारः.]— *) Ko D₂ सत्यमोला; Cd as in text. — *) N₂ V₁B D (except D₂) बलाः (for * रथाः). T₁ G_{2.2} स्पृष्टायां

कुर्मनाभूताश्चास्वस्वमनसोभवन्.

2 *) S₁ K₁ N_{1.2} विक्रोतान्; G₂ विषयातान्. G₂गतचेतवान्. N₂ V₁ B D सर्वालङ्कृतचेतवः. — *) K_{2.2}D_{2.2} सत्यवादिनं.3 Before 3, S₁ K₁ T₂ G_{2.2} ins. कुंती; K₂ N_{2.2} smV₁ B D कुंयुवाच. — *) S₁ K₁ दिवाराण्युपिताः; M_{2.2}चिरकाले. Cd cites चिररामं. — *) S₁ K B (exceptB₂) Cd लब्धमैक्षा; (B₂ M * भक्षया); D₂ मर्ह्यं बहू. N₂ V₁B Da D₂ महात्मनः; D₂ महाबलाः (for युधि). — *)4 *) G₂ वा (for इह). — *) K (except K₁) D₂G₂ तानि सर्वाणि (by transp.); T₁ G_{2.2} सर्वाण्येव तु. M₂

युक्ता (for दृष्टा).

5 S₁ om. 5th, reading 5th after 6th. — *) K₁ पुरादृष्टानि; K₂ N₂ V₁ B Da D₂ पुनर्दृष्टं हि (K₂ न); D₂पुनर्दृष्टं हि. N_{1.2} V₁ B D (except D_{2.2}) इह; G_{2.2} एवं(for एव). — *) B_{2.2} D₂ प्रेरयति. K_{2.2} B₂ D_{2.2}मनस्तथा. T₁ G_{2.2} M_{2.2} तथा न प्रीणयति च. — *) SomeMSS. शैष्यं. — *) B₂ Da M कुमुद्वग.6 *) Ko om. 6th, reading 6th after 7th. K₁N_{2.2} V₁ B₂ Da D₂ पंचालान्. D₂ G_{2.2} मरुतामः पांचालान्(transp.). After 6th, S₁ reads 5th. — G₂ (hapl.)

बिभ्रत्सखिङ्गः सशरो धनुष्मान्विनन्दन्मुहुः ॥ ३८
 सोऽध्वारो हृदयधरं तेन च प्रययौ तदा ।
 ततः प्रणेदुः पाञ्चालाः प्रहृष्टाः साधु साध्विति ॥ ३९
 भयापहो राजपुत्रः पाञ्चालानां यशस्करः ।
 राज्ञः शोकापहो जात एष द्रोणवधाय वै ।
 इत्युवाच महद्भूतमदृश्यं खेचरं तदा ॥ ४०
 कुमारी चापि पाञ्चाली वेदिमध्यात्समुत्थिता ।
 सुभगा दर्शनीयाङ्गी वेदिमध्या मनोरमा ॥ ४१
 ध्यामा पद्मपलाशाक्षी नीलकुञ्चितमूर्धजा ।

मानुषं विग्रहं कृत्वा साक्षादमरवर्णिनी ॥ ४२
 नीलोत्पलसमो गन्धो यस्याः क्रोशात्प्रवापति ।
 या विभक्तिं परं रूपं यस्या नास्त्युपमा भुवि ॥ ४३
 तां चापि जातां सुश्रोणीं वागुवाचाशरीरिणी ।
 सर्वयोपिद्रा कृष्णा क्षयं क्षत्रं निनीपति ॥ ४४
 सुरकार्यमियं काले करिष्यति सुमध्यमा ।
 अस्या हेतोः क्षत्रियाणां महदुत्पत्स्यते भयम् ॥ ४५
 तच्छ्रुत्वा सर्वपाञ्चालाः प्रणेदुः सिंहसंघवत् ।
 न चैतान्दर्पसंपूर्णानियं सेहे वसुंधरा ॥ ४६

C. 1. 540a
 B. 1. 127. 50
 K. 1. 164. 52

'ग्या' (गो). Gs हृदयं (for रथ). — *) Gs स तेन (for तेन च). Ns Ts Gs M सं; Ts Gs. 2. 2. स; (for च). — *) Ks transp. प्रणेदुः and प्रहृष्टाः. Ko. 1 Ns. 2 V1 Bs. 2 Ds Ms. 2 पंचा. — After 39, N (except Ns Bs) ins.:

1696* हर्षाविष्टास्तथैतादृशं सेहे वसुंधरा ।

[= (var.) 46^{ab}. — Ss Ks. 2 'हर्षमुत्पत्स्यते; Ko. 2. 2. पाप्मनश्चैव; B1 (m as in text) 'हर्षात्मनामान्. Ko. 2. 2. माग्ने; Ks न सेहे तं.]

40 *) Ko. 2. 2. M (except Ms) भयापहो; Gs भयापहः. — *) Ns. 2 V1 Bs. 2. 2. Gs. 2 Ms. 2 पंचा. — *) Ks 2 Gs एवं (for एव). Ms. 2 च (for चै). Bs द्रोण-पामाहव. — Gs om. 40^a. — *) Ms इत्युक्त्वा च.

41 Ms om. 41^{ab}. — *) S (Ms om.) अर्जुनार्थे र(M तु) निमित्ता (see below). — *) M हुत्वे द्वितीये भगा (Ms दिव्यस्त्री). — *) Ss (sup. lin.) Ks तनु-प्या; Ss (orig.) वेणीमध्या. Kam रूपयौवनशालिनी; is V1 B Ds Dn D1. 2. 4 स्वसितायतलोचना; Ds S वेदि-प्यासमुत्थिता (Ms सुभगा पाशुपतीना) = 41^b (see above). 42 Ms om. 42. — After 42^{ab}, Ks Ns. 2 V1 3 D ins.:

1697* ताम्रतुङ्गनवी मुञ्चत्वास्त्रीपनयोधरा ।

— *) Gs मानुषं तनुमास्थाय. — *) B (Ms om.) श्रीः गकारेव (Ts साक्षात्परीदेव) वर्णिनी (Gs Ms. 2. 2. 'रुपिणी).

43 *) Dn1 B (except Gs) केसात्. Ns Ns V1 D1. 2 3 प्रयापति; Ks दीपति; Ns Bs Ds. 2 Gs पाति च; Ns Bs. 2 Ms. 2 'वाति वै; Bm Gs 'वाति वै (Gs च). — *) S (except Ms) विभक्तिं परमं (Gs मानुषं) रूपं. — *) Gs गान्धर्व (for नाति). Ks Ts G (except Gs) समर (Ko समं) (for उपमा). Ko. 2-4 द्वितीया श्रीरिव स्थिता (Gs रिवोत्थिता). — After 43, Ms. 2 read 50^{ab} (for the

first time), repeating it in its proper place. — N ins. after 43: Ms. 2 after (the first occurrence of) 50^{ab};

1698* देवदानवयक्षाणामीप्सिता देवकृपिणी ।

[D1 om. from हृत्पि up to 45^a. Ks Ns. 2 V1 Bs. 2 Dn Ds हृत्पितां 'रुपिणी; Ns 'ता कामरु.]

— On the other hand, after 43, T G Ms. 2 (the three latter MSS. om. line 2) ins.:

1699* सरसी पाण्डुपुत्रस्य अर्जुनस्येति भारत ।

जसुः प्रहृष्टमनसो राजभक्तिपुरस्कृताः ।

[Cf. 1689^a, 1691^a. — (L. 1) Ms सुहृता; M's सहृता. Gs काल्यु (for अर्जु). Ms. 2 अङ्गिका (for भारत). — (L. 2) Gs राजपत्नी.]

44 Bs om. 44-52; D1 om. 44 (cf. v. 1. 43).

— *) Gs घोषात् (for तां चापि). Ts बाह्यो (for जातां).

— *) Ns 'हर्षा कृष्णा. — *) Ko. 4 क्षयं; Ks कुलं; Ds क्षयं (for क्षयं). Ko. 4 Ds अंतं (for क्षयं). Ks निवीपते (sic); Ks निविप्यति; Ns Ds 'पती; Ns 'पती; Ts करिष्य; Ms निरीक्ष; M' निवीद. Ns V1 B (Bs om.) Da Dn Ds. 2 निनीपुः क्षत्रियात्म्यं.

45 Bs om. 45; D1 om. 45^a (cf. v. 1. 43, 44).

— *) Ss Gs हुत्वं (for हुत्वं). Ns Bs S (except Gs. 2) लोके (for काले). — *) Ns V1 B (Bs om.) D (except Ds) कौरवाणां (for क्षत्रि). — *) Ks 'एपते; Ns 'एपते.

46 Bs om. 46 (cf. v. 1. 44). — *) Ss 'त्वापि च पति; Ks 'त्वा चापि पति; Ks 'त्वा सह पति; Dn Ms. 2 'त्वा सर्वपति. — T (Ts om. line 3) G ins. after 46^{ab}: Ms. 2, after 48^{ab}:

1700* पाञ्चालराजस्य हर्षा दृष्टयश्चयस्यवत् ।

परिष्वज्य सुतां कृष्णां सुपां पाण्डोरिति सुवच

अहमारोप्य पाञ्चालीं राजा हर्षमवाप सः ।

[(L. 1) Ts 'जसु तया. — (L. 2) Gs Ms. 2

अपूर्वदर्शनं तात रमणीयं भविष्यति ॥ ६
 सुभिक्षाश्चैव पाञ्चालाः श्रूयन्ते शत्रुकर्षण ।
 यज्ञसेनश्च राजासौ ब्रह्मण्य इति शुश्रुमः ॥ ७
 एकत्र चिरवासो हि क्षमो न च मतो मम ।
 ते तत्र साधु गच्छामो यदि त्वं पुत्र मन्यसे ॥ ८
 युधिष्ठिर उवाच ।
 भवत्या यन्मतं कार्यं तदस्माकं परं हितम् ।

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पट्टपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५६ ॥

१५७

वैशंपायन उवाच ।

यसत्सु तेषु प्रच्छन्नं पाण्डवेषु महात्मसु ।
 आजगामाथ तान्द्रष्टुं व्यासः सत्यवतीसुतः ॥ १

तमागतमभिप्रेक्ष्य प्रत्युद्गम्य परंतपाः ।
 प्रणिपत्याभिवाच्यैर्न तस्थुः प्राञ्जलयस्तदा ॥ २
 समनुज्ञाप्य तान्सर्वानासीनान्मुनिरश्रवीत् ।

om. 6^a-8^a. — °) Śi K₁ G₁ B अपूर्वं दर्शनं; G₁ 'दृष्टेनाथ'.
 N₁ V₁ B D (except D₂) M₁ बीर (for तात).

7 G₁ om. 7 (cf. v. l. 6). — °) Śi अविश्वामित्रः; D₂
 सुभिक्षं. K₁ N₁ V₁ B₂ s. दंवालाः. — °) Śi K N₁ D₂ s.
 शत्रुकर्षण (K₁ 'नन्दन'); B₁ s. s. 'कर्षण'; D₂ [S] मित्रकर्षण.
 — After 7^a, Ko reads 6^a. — °) T₁ G₁ M (except
 M₁) तु (for च). G₁ पांचालो (for राजा). — °) Śi
 K₁ s. D (except D₂) सुश्रुमः; Ko 'श्रुः; G₁ विश्रुमः;
 G₁ सुश्रुतं.

8 G₁ om. 8 (cf. v. l. 6). — °) N₁ s. V₁ B Da Dn
 D₁ s. 'वासवः; D₂ 'संवासः; S (G₁ om.) 'वासोयं. — °) Ko
 B₁ T₁ G₁ s. क्षेमो. — °) Śi K₁ s. s. N₁ s. तेनैव साधु; D₂
 तस्मादन्यत्र; S (G₁ om.) तस्मात्साधैव (see below).
 — °) K₁ सात; T₁ G₁ s. M साधु (for पुत्र). T₂ G₁ s.
 वयं यदि च (G₁ तु यदि) मन्यसे.

9 Śi S युधिष्ठिरः; K₁ श्रीविशंपायनः (all om. उवाच).
 — °) K (except K₁) D₂ s. यज्ञवला अले (by transp.).
 — °) G₁ विद्वास्माकं. G₁ हितं परं (by transp.).

10 Śi K D₂ s. S वैशंपायनः (K₁ युधिष्ठिरः) (T₁ G₁ M
 om. the ref.). — °) Ko. s. अश्रुं यमलौ; K₁ अश्रुनी
 यमजौ; D₁ s. अश्रुं च यमौ; T₁ G₁ s. (by transp.).
 यमजायश्रुं. G₁ तदा; M₁ s. उमो (for तया). — °) T₁
 G₁ M 'च वचनं. — °) S (except T₁ G₁ s.) तौ
 तपोत्तः (G₁ तपोत्ता) युपत्रः. K₁ s. D₂ T G₁ s. M₁ s. तया;
 G₁ यथा (for तदा).

11 Ko om. from आमन्य up to रम्यो. — °) G₁

अनुजांस्तु न जानामि गच्छेयुर्नेति वा पुनः ॥ ९

वैशंपायन उवाच ।

ततः कुन्ती भीमसेनमश्रुं यमजौ तथा ।
 उवाच गमनं ते च तथेत्येवाश्रुवंस्तदा ॥ १०
 तत आमन्य तं विप्रं कुन्ती राजन्सुतेः सह ।
 प्रतस्थे नगरीं रम्यां द्रुपदस्य महात्मनः ॥ ११

M₁ s. राजश्रुतैः. — °) Śi K₁ नगरे; D₂ च पुनः; T₁ G₁
 नगरं. D₂ T₁ G₁ s. रम्यं; G₁ सत्यय. G₁ प्रतस्थे यमजौ.
 — °) Ko. s. 'स्य निवेशनं.

Colophon om. in T₁ G₁ s. 4-5 M. — Major parvan!
 G₁ संभव* (for आदि). — Sub-parvan. Ko अंगारपर्वः;
 N₁ s. V₁ B₁ चित्ररथः to it Ko N₁ s. V₁ B₁ add द्वीपदी
 संभवः; Ko cont. समाप्तः. Śi K₁ s. N₁ s. B₁ Da Dn₁ s.
 D₂ s. (all om. the sub-parvan name) mention only
 द्वीपदीसंभवः; K₁ s. N₁ s. cont. समाप्तः. — Adhy. name:
 N₁ s. V₁ पांचालदेशपात्रः; D₂ पांचालाभिगमनं. — Adhy.
 no. (figures, words or both): Das 167; Dam 170;
 T₁ 163; G₁ 113. — S'loka no.: Dn 11. — Aggregate
 s'loka no.: Dns 6415.

After adhy. 156, S (except G₁) ins. an addl.
 adhy. given in App. I (No. 96), which is a variant
 of adhy. 174.

157

1 Śi K₁ s. s. D₂ s. 8 om. उवाच (T₁ G₁ s. s. M om.
 the ref.). — °) T₁ यालेयु तेयु. Da तेयु (for तेयु).
 T₁ G₁ s. यालेयु उत्तरयौभिः (G₁ 'चयंयु); G₁ मुह्येयु
 मयातेयु. — °) Śi s. सत्यु; T₁ तया; G₁ s. सदा (for अथ
 सादृष्टं). Ko. s. D₂ ततो भीमाय; K₁ s. सादृष्टं (for अथ
 सादृष्टं). — °) T₁ पुनः (for स्थातः). T₁ G₁ s. इत्थं
 द्वैपायनसदरा (T₁ तया; G₁ इती).

निर्दिष्टा भवतां पत्नी कृष्णा पार्षत्यनिन्दिता ॥ १४
पाञ्चालनगरं तस्मात्प्रविशध्वं महाबलाः ।
सुखिनस्तामनुप्राप्य भविष्यथ न संशयः ॥ १५

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्तपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५७ ॥

१५८

वैशंपायन उवाच ।

ते प्रतस्थुः पुरस्कृत्य मातरं पुरुषर्षभाः ।
समैरुदञ्चुस्त्वैर्मर्गिर्यथोद्दिष्टं परतपाः ॥ १

यद्योक्तं; Ks तयोक्तं. Gs M वै (for तद्).

14 Before 14, T B (except Gs) ins. व्यासः. — *) Ko Ds गृहे (for कुले). N जले (Śi ज्येहे) (for जाता). — *) Śi V1 B.s. Dn सा कन्या (by transp.). Ks दिव्यरूपिणी; S वरवर्णिनी. — *) Ms-s कन्या (for कृष्णा).

15 *) Some MSS. वंशक. Śi V1 D (except Ds) नगरे; Gs नगरी. — *) Śi प्रवसत्वं; Śi V1 B.s.s Dn D1.s निवसत्; B1 Da निवि; Ds निवि. Ko.s Ds महात्मा; Śi स्वर्गपदा; Gs वराविषा. Śi व्रजताडु वरर्षभाः. — *) Śi K1 सुखं वसाम्. — *) Śi K1.s G1 भविष्यति; Ds ल्यति. Ks भय (for न). Gs धनंजयः (for न संवायः). — After 15, Gs M ins.:

1709* राज्यं वैवागतं पाथी हृन्मप्रस्थं प्रविश्य ह ।
[Gs प्रासा (for पाथी). Gs ममिष्यथ; Ms प्रविश्य वः; Ms (inf. lin.) s भविष्यथ.]

16 Before 16, Ko.s.s Gs Ms.s ins. वैत* (Kooont. उवाच). Śi K1 (1 hapl.) om. 16 (with colophon). — *) Śi दत्तदुसवा. Ko ततो राजन्; Ks Bs Gs अगः; G1 बाहुः. — *) Śi V1 B D Ms पञ्चानस (D1 न्). — *) Ko.s Bsm Da Ds महापथाः. Cd पार्थस्वर्म्यं सुती. च प्रातिष्ठथ (sic) परतपाः.

Colophon om. in Śi K1 (cf. v. 1. 16). — Major parvan: Ts G M संभव* (for आदि*). — Sub-parvan: Ko.s अंगारपर्वण; Śi V1 Bs चैत्रय. — Adhy. name: Ko.s.s G1.s व्यासवाच्यं; Śi V1 द्वौपदीकृतमातरकथनं; Da1 द्वौपदीसंभवः; Ds Ms.s व्यास (Ms 'सा')ममनः; Ts द्वौपदीस्वयंवर व्यासवाच्य. — Adhy. no. (figures, words or both): Dns 168; Dsm 171; Ts 164; Ts G1.s.s 116; G1 118; Gs 114; Gs M 117. — S'loka no.: Da 16; Ms 37. — Aggregate s'loka no.: Dns 6431.

एवमुक्त्वा महाभागः पाण्डवानां पितामहः ।
पार्थानामन्य कुन्तीं च प्रातिष्ठत महातपाः ॥ १६

ते गच्छन्तस्त्वहोरात्रं तीर्थं सोमश्रवायणम् ।
आसेदुः पुरुषव्याघ्रा गङ्गायां पाण्डुनन्दनाः ॥ २
उत्सृक्तं तु समुद्रम्य तेपामग्रे धनंजयः ।

After adhy. 157, S (except Gs) reads (for the first time) adhy. 175, repeating it (with v. 1. in its proper place (i. e. after adhy. 174).

158

I Śi K1.s.s D1.s S om. उवाच (Ts Gs-s om. the ref.). — After वैत* (resp. its v. 1.), K1.s Śi V1 B Dn D1.s.s ins.:

1710* गते भगवति व्यासे पाण्डवा इष्टमानसाः ।
after which Bs.s ins. 1711*. Ed appears also to om. 1710*. — *) Ks वपतस्थुः. Ko.s.s Ds महात्मानः; Gs पुरस्कृत्या. — *) Śi B1 Ds Ts Gs-s भरतवैभा. Ko.s.s Ds Gs राजा सह (Ko.s सह मासा) परतपाः (= 1. 55, 20* etc.). — Ks Śi V1 Bs Da D1.s (marg. sec. m.) ins. after 1st: Da.s, after 1710*:

1711* आसद्य आहणे पूर्वमभिधायाद्युमान्य च ।
— *) Bs Da वानैर (for समैर). Śi K1 तदुमुखा; B1 Da D1.s दुमुखा; Gs तेरमुत्तर. — *) Śi K1 परतप; K1.s महौजयः; T B (except Gs) च भरत.

2 *) Ko 'रापात्; Ks 'रापात्. Śi V1 B D (Da erroneously) Arjp ते यद्यच्छहोरात्रात् (Da1 D1.s 'शदे); Ts Gs अहोरात्रेणान्ययच्छहोरात्रात्; Gs तेयमगच्छहोरात्रं. — After 2*, B ins.:

1712* पाञ्चालनगरं प्रति ।

अन्याजमुल्लोकनदीं गन्तां आशीरर्षीं प्रति ।
चन्द्राक्षमयवेलायामर्षरात्रे समागमे ।

शशि पैवातुभजन्तः.

[(L 2) Gs स्वर्गवर्दी विपुलादिनितेयुः. — (L 3) Ms-s चन्द्राक्षमयवे. — (L 4) Ts G1.s चक्रवाकः सयुद्धः; Ms ते पैवातुभजन्तः.]

— *) Śi V1 Dn Ds सोमाभवापणं; Śi B1 Ds सोमा;

प्रकाशार्थं ययौ तत्र रक्षार्थं च महापथाः ॥ ३
तत्र गङ्गाजले रम्ये विविक्ते फ्रीडयन्स्त्रियः ।
ईर्ष्युर्गन्धर्वराजः स जलकीडाधुपागतः ॥ ४
शब्दं तेषां स शुश्राव नदी समुपसर्पताम् ।
तेन शब्देन चाविष्टक्रोधो बलवद्वली ॥ ५
स दृष्ट्वा पाण्डवांस्तत्र सह मात्रा परतपान् ।
विस्फारयन्धनुर्घोरमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ६
संघ्वा संरज्यते घोरा पूर्वरात्रागमेषु या ।
अशीतिभिश्चटैर्हीनं तं मुहूर्तं प्रचक्षते ॥ ७
विहितं कामचाराणां यक्षगन्धर्वरक्षसाम् ।

शेषमन्यन्मनुष्याणां कामचारमिह स्मृतम् ॥ ८
लोभात्प्रचारं चरतस्मासु बेलासु वै नरान् ।
उपकात्ता निरुद्धीमो राक्षसैः सह बालिशान् ॥ ९
ततो रात्रौ प्राप्नुवतो जलं ब्रह्मविदो जनाः ।
गृहयन्ति नरान्सर्वान्बलस्थानृपतीनपि ॥ १०
आराचिष्ठत मा भवं समीपमुपसर्पत ।
कसान्मां नाभिजानीत प्राप्तं भागीरथीजलम् ॥ ११
अङ्गारपर्णं गन्धर्वं विच मां स्वपलाश्रयम् ।
अहं हि मानी चेर्ष्युश्च कुबेरस्य प्रियः सखा ॥ १२
अङ्गारपर्णमिति च ख्यातं वनमिदं मम ।

G. 1 5449
K. 1 170 14
K. 1 129 14

अथा(Bs "ना")द्वय, Bz.s. Da Ds + Tz सोमाश्रवा" (Ds by corr Tz "वा"); Gs-s सोमाश्रवा — T G Ms om 2nd — *) Kz Ms s "स्वाग्र

3 *) Tz Gs समुपसर्पन्तु क्व हीत — *) Gz तत्र यवौ (by transp) — *) N V B D T Gz s महापथ (Da "बल), Gs Ms-s घनजय, Ms s परतप (for महा")

4 *) Ms ततो (for तत्र) Gs अथ तत्र जले — *) Kz विविक्ते, Gs विजले — *) Tz Gs तदा, Gs ररु; Cd ईर्ष्यन् Ko s s गणध्वराज स, Ns s Vz Bs s Da Da Ds s s "राजो वै, Ns Ds Gs s "राजस्तु, Bz "राजोसौ, Tz "राजस्य, Tz Gs s s "राजश्च — *) Kz "थमागत, Bz s Da "मुपास ह

5 *) Ko s s तेषा शब्द (by transp) Ds स शब्द तेषा शुश्राव — *) Ms s चाविष्टद्व — *) T Gz s च यकाद्वली, Gs Ms s सहसा दली, Ms s स महायली

6 *) Kz Ns मात्रा सह (by transp) Kz Kz "सप — *) Ds B (except Gs s) विस्फारयन् (Gs "यत्) Tz Gs धनुर्घोष, Gs निर्घोष

7 *) Ks सत्तवते, Tz "रक्ष", Gz समीक्ष्यते Ns (m sec m घोरा as in text) Ms s प्राप्ति — *) Kz Kz सर्वरात्रा Bz (m as in text) Ms "गमे ॥ या, Tz Gs "गमे तदा, Tz Gz s s Ms-s पूर्व Ms s "घोरात्रा(Ms-s "या)गमे च या Cd cites आगमे — *) Ns by corr लक्ष्म (for बुद्धि) Kz Kz Vz हीना Ko s अशीति-स्तुतिर्निर्दिष्ट (Kz "ना), Ns s B D अशीतिमिलेर्वैहीन, Tz अशीती तु विहीनाना, Tz Gs s चमोतिस्तुतिमोलात्तान्, Gz-s s M अशीतिस्तु(M "तु)दिभि हीनान् (Gz छिन्नान्, Ms हीना) — *) Ko s s N Vz B D (except Ds) तन्मुहूर्तं, S पि(Gs M शीन्)मुहूर्तान् Ks प्रवर्तते

8 *) Kz Ko s s विहिता, S "तान् S कामचाराय (Gz काममाचारात्) — *) Kz यथा (for यक्ष) — *) Kz Ko s s क्षणमन्ये, Kz रक्ष मान्ये (sic), Ds क्षण मन्ये — *) Tz Gs s इति (for इह) Kz Kz कर्मस्तु खेपु वर्तता, Ko s s Ds कर्मचारेपु वर्तता, Ns Vz Bs s Dn Ds s कर्मचारेपु वै स्मृत, Bz s Da Ds कामचारेपु वर्तता Cd cites कर्मचारा

9 *) Bz लोभात्सर्वान्प्रचरत — *) Kz अपकाता, Ko s Ns Bs Das Dn as Ds M Cd उपकातात्, Tz Gs अपकृत्त, Tz Gz s-s उप(Gz "पा)कृत्य

10 *) Ns Vz B D (except Ds) अतो रात्रौ, T G अहो निरा, M अतो निरा (Ms ततो रात्रौ) Kz Ko s Da Ds प्राप्नुवतो, Bz m Ds s Ms s "वति, Tz Ms s प्राप्नुवतो (Tz "ता) — *) Ds s ब्रह्मविदो Kz जमान्, Kz जल S यन्निह (Tz Gs s "ह, Gz "ह) पा(Tz Ms s प्रा)पचेतस — Kz om 10'-11' — *) Ns s गहति पुरपासवीन् S गहोर्मेवात् (Tz Gs ब्रह्मा सान्, Gs s "येपां, M निमल्लेते निल्लेपे — *) Kz स्वस्थान्, Ns "यूह", Da वन", S क्षणेपु (for बलस्थान्)

11 Kz om 11 (of v 1 10) — *) Ms दूरान् († gloss). T ॥ च (Tz Gz प्र) तिष्ठत(Gz "तो)स्माक — *) B (except Be) Ds s अनुसर्पत T G समीप (Gz "दे) नोपपद्यत (Gs "य, Gz "सर्पत) — *) Some MSS मा (for मा) Bz.s S "जानीय

12 Ko (hapl) om 12 — *) T Gz s Ms "रवर्णे Gz s अहमात्रापर्ययो — *) Kz s Ns s Tz Gz s विदि, Cd वित (as in text) S प्रवल्त" — *) Kz सेपु, Bz सीपुं T Gz s s प्रेय, Gz प्रेय, Gz क्षाय

13 *) T G (except Gz) Ms अगारपर्णन् Ns s Vz

अनु गङ्गां च वाकां च चित्रं यत्र वसाम्यहम् ॥१३॥

न कुणपाः शृङ्गिणी वा न देवा न च मानुषाः ।

इदं समुपसर्पन्ति तर्कि समुपसर्पथ ॥ १४

अर्जुन उवाच ।

समुद्रे हिमवत्पार्श्वे नद्यामस्यां च दुर्मते ।

रात्रापहनि संधौ च कस्य हस्तः परिग्रहः ॥ १५

वयं च शक्तिसंपन्ना अकाले त्वामष्टप्लुमः ।

अशक्ता हि क्षणे क्रूरे युष्मानर्चन्ति मानवाः ॥१६॥

B D (except Ds) एवं (for च). — ^a) Ns. V1 B D (except Ds) क्वाप्तं चेदं वनं मम; B वनं क्वाप्तं (G2 प्रत्यय; Gs क्वाप्तं) निर्दि मम. — ^a) Ns. V1 Ds (by corr.) T2 G4-s Ms-s अनुगंगं. Cd cites अनु (—अनन्तरं). K2 B1.s.s Da च वाकां च; Ks च वाक्को मे; Ns.s Bsm Ds च वास्तं च; Bs च कास्तं च; Bsm च वाक्की च; Dn Da.s चरन्कामान्; Ds प्रयागं च; S महत् (Ms inf. lin.s वनं) चित्रं. Cd cites वाकां. — ^a) T1 G2.s M यस्मिन्; T2 G2.s अस्मिन्; G1.s तस्मिन् (for चित्रं). S2 वस; N1 यस्मिन्; S निस् (for वस). Ns V1 B.s Dn D2.s समाप्यहं; B2.s Da Ds चरा.

14 Ks om. 14th. — ^a) S2 Ks न कुमला; Ks नक्षत्राः; Ks न ह्रणपाः; Ks न कुमलाः; Ks नक्षत्राः; N V1 Bsm.s Da Dn D2.s S (G2 om.) न कौणपाः; Bsm Cd Arjp न ककुपाः; Ds ककुपा वा. — ^a) T1 Gs चारणाः (for मानुषाः). K2 T2 G2.s Ms-s न च देवा न चारणाः (K1 मानुषाः); K2 Bs (m as in text) Ms.s न च देवांजनजजः; Gs द्विपदो वा न चारणाः. — Ks Bs repeat 14th (with v. 1.); in Da 14th is deleted. — ^a) Ks.s Bs (latter two second time) Da (marg. corr.) T G (except Gs) कुबेरस यथोष्णीपं (Gs चानं; Os 'द्विपद'). — ^a) Ks.s Bs (latter two second time) T G किं मां (Gs तं किं) (for तर्कि). Ns V1 B.s Dn Gs समुपसर्पथ. S Nil: न नहताः शृङ्गिणी वा न च देवांजनजजः । कुबेरस यथोष्णीपं किं मां समुपसर्पथ ॥ इति श्रीभीमः पाठो देवशोषादिभिर्निर्गतायात्वात् । ... कौणपा इति पाठो तु राक्षसाः... न कुमला इति पाठोऽपि स पृथार्थः । कुबेरस यथोष्णीपं । a T G reading, and not the reading of Devabodha (as Nil. here says) !

15 S1 K1 S om. उवाच. — ^a) Gs 'वस्त्राते. — ^a) S2 उवाच वसुधातले; K1 गहने कान्ते घने. — ^a) S2 संज्यां च; Ks T2 G1-s M सं (Gs लि) पो वा; Ks N V1 B D

पुरा हिमवतश्चैषा हेमशृङ्गादिनिःसृता ।

गङ्गा गत्वा समुद्राग्मः सप्ता प्रतिपद्यते ॥ १५

हयं भूत्वा चैकवशा शुचिराकाशगा पुनः ।

देवेषु गङ्गा गन्धर्वं प्रामोत्यलकनन्दताम् ॥ १६

तथा पिदन्वैतरणी दुस्तरा पापकर्मभिः ।

गङ्गा भवति गन्धर्वं यथा द्वैपायनोऽब्रवीत् ॥ १७

असंवाधा देवन्दी स्वर्गसंपादनी शुभा ।

कथमिच्छसि तां रोद्धुं नैव धर्मः सनातनः ॥ १८

संख्यायां. — ^a) S1 कृष्टः; S2 (sup. lin.) Ns V1 B I Dn D2.s.s युसः; T2 कृष्टः; G2 लिप्तः; Gs कष्टः; Gs लुप्त — After 16, Ns V1 Dn D2.s.s ins.:

1715^a मुक्तो वाप्यवामुक्तो रात्रावहनि खेवर ।

न कालनिषमो ह्यस्ति गङ्गां प्राप्य सविद्रागम् ।

16 ^a) Gs एवं (for वनं). T1 G2.s हि (for च). — ^a) Text as in D1 G1.s.s S1 K2 स्वामष्टप्लुमः K2.s-s एवं प्रष्टप्यः; N1 V1 B1.s.s.s Da Dn D2.s स्वामष्टप्लुम (Bsm स्वावष्टप्लुमः); B2 Da स्वामष्टप्लुमः; T1 Ms.s चापि च'; T2 Gs एवं च च'; Gs चावच'; Ms-s तां विष्ट'. Gs अकालेवविष्ट'. Cd cites अष्टप्लुमः. — ^a) Ns.s V1 B D (except Ds) Ms दग्ने (for क्षणे). Ns.s V1 B D (except Ds) Gs क्रूरः; Ns क्रूरम् (for क्रूरे). Gs अशक्ता भवेत् क्रूरम्.

17 ^a) Gs दृष्ट (for चैव). — ^a) T2 Gs मेदंशगाद् (Gs 'जंग'). A few MSS. विनिवृत्ता; K1 G1 विनिर्गता. — ^a) Gs गंगा प्रतिदिशं गायता. — ^a) N1 प्रत्यपन्नः; Ns V1 B D समपन्न. — After 17, Ns V1 Dn D1.s.s ins.:

1714^a गङ्गां च यमुनां चैव द्रक्षन्तात् सारससीम् ।

इत्यस्यं सत्यं चैव गोमतीं गण्डकीं तथा ।
अपुष्पितापातो लोके सप्त विवाति ते वै ।

18 ^a) T2 वेला; T2 Gs-s पृषा (for हयं). — ^a) Ds यत्र त्वं (for गन्धर्व). — Gs (hapl.) om. 18^a-19^a. — ^a) K2.s-s N2.s D1 'सदृता' (for 'गन्धर्वा'). Cd cites अलक्षन्ता. S2 प्रामोति वलदावृता; K1 'लेदेवावृता'. — After 18, K2 Ds (corrupt) ins.:

1715^a यमुनेद्वा शोषरणा हिमवतदनिःसृता ।

(cf. 17^a).

19 Gs om. 19^a (cf. v. 1. 18). — ^a) S1 K दृष्टाया; T2 दुस्तरं. Cd cites दुस्तरा. — ^a) Gs मुक्तिं च (for भवति). Ns V1 B D (except Ds) वे प्राप्य (for सपर्वत). — ^a) S1 V1 B D (except Ds) दृष्टाद्वैपायनो.

अनिवार्यमसंवाधं तव वांचा कथं वयम् ।

न स्पृशेम यथाकामं पुण्यं भागीरथीजलम् ॥ २१
वैशंपायन उवाच ।

अङ्गारपर्णस्तच्छ्रुत्वा क्रुद्ध आनम्य कार्मुकम् ।

मुमोच सायकान्दीप्तानहीनाशीविपानिव ॥ २२

उल्लुक्कं आमयंस्तूर्णं पाण्डवधर्मं चोचमम् ।

व्यपोवाह शरांस्तस्य सर्वानेव धनंजयः ॥ २३

अर्जुन उवाच ।

विभीषिकैषा गन्धर्वं नास्त्रेष्टु प्रयुज्यते ।

अस्त्रेष्टु प्रयुक्तैषा फेनवत्प्रविलीयते ॥ २४

मातुषानति गन्धर्वान्सर्वान्गन्धर्वं लक्ष्ये ।

तस्मादस्त्रेण दिव्येन योत्स्येऽहं न तु मायया ॥ २५

पुरास्त्रमिदमायेयं प्रादात्किंल बृहस्पतिः ।

भरद्वाजस्य गन्धर्वं गुरुपुत्रः शतक्रतोः ॥ २६

भरद्वाजादग्निवेश्यो अग्निवेश्यादुर्लभम् ।

स त्विदं महामददाद्गोणो ब्राह्मणसत्तमः ॥ २७

वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्त्वा पाण्डवः क्रुद्धो गन्धर्वाय मुमोच ह ।

प्रदीप्तमस्त्रमायेयं ददाहास्य रथं तु तत् ॥ २८

विरथं विधुतं तं तु स गन्धर्वं महाबलम् ।

अस्त्रतेजःप्रमूढं च प्रपतन्तमवाबुधम् ॥ २९

शिरोरुहेषु जग्राह माल्यवत्सु धनंजयः ।

आतुन्प्रति चकर्पाथ सोऽस्त्रपातादचेतसम् ॥ ३०

युधिष्ठिरं तस्य भार्या प्रपेदे शरणार्थिनी ।

नाम्ना कुम्भीनसी नाम पतित्राणममीप्सती ॥ ३१

गन्धर्व्युवाच ।

ग्राहि त्वं मां महाराज पतिं चैमं विमुञ्च मे ।

गन्धर्वीं शरणं प्राप्तां नाम्ना कुम्भीनसीं प्रभो ॥ ३२

G. 1. 8470
S. 1. 170 23
K. 1. 155 33

20 =) Gs अंवा या तु देव'. — *) B (except B1) D1. 2. 4 'संपादिनी'; S सर्वेषां पावनी. Ds त्रिषु लोकेषु विद्युता.

21 =) S1 K1 पुनर्वादनसं'; Ko. 2. 4 N1s B1. 2. 3 m Ds अना (Ks. 4 'न') वायंमसं'; Ks अवायंमय सं'; G1. 2 M अनाश्वयंमसं'.

22 S1 K (except Ko) Ds. 2 S om. उवाच (Gs om. the ref.). — *) T2 G (except G1) M1 अंगारवर्णय. — *) S1 K1-2 क्रुद्धस्वानम्य; Ko. 2 Ds 'द्वान (Ks 'ना') श्व; N1s B1s Da Da D1 S 'द्व वायस्य. — *) N1s V1 B D (except Ds) 'व सायान्वितान्. — *) N1s G1. 2. 4 M अहीन् (Gs विप.) दीप्ताननातिव; B1 अहीनाशीविपोषमान्; Ds महानाशीविपानिव; T1 G1. 2 अहीन् (G1 विपान्) मंचाननातिव; T1 Gs अगीन् (T2 'ति' दीप्ताननातिव).

23 =) Ds Gs Ms-2 आमयस्तूर्ण. — *) Ks स्वम-पोतनं; N1s V1 B1 D1. 2. 3 Ds 'Gs चर्मं चोचदं; N1s चर्मं चोदयन्. Gs चर्ममाणं शरोचमान्. — *) Ks Ms अपोवाह; N1s V1 B (B1m as in text) Da Ds. 2 Gs व्यपोहत; Cd m in text.

24 S1 K1 S अर्जुनः (Gs धनंजयः) (all om. उवाच). — *) N1s S (except G1) विभीषिकं. N V1 B D वै (D1 उचैद; Ds as in text); S हि (for द्या. — *) S1 विद्युज्यते; N1s प्रयोजयेत्; S प्रयोजय. N1s नास्त्रेष्टु; संप्रयु'. — *) N1 V1 B D T2 G1. 2 Ms-2 प्रयुक्तैष; T1 G1. 2. 4

Ms-2 'कोदं'.

25 =) N1s काम (for लक्ष). N1s मातुषानेति पंचवै संघर्षावुल्लक्षणे. — *) D1 वैव (for न तु).

26 =) S त्विदं जातवेदास्तु प्रादादधं बृहस्पतेः. — *) S1 K2. 4 भार'; N1s V1 B D म (Da1 Ds मा) रद्वाजाय. S तस्मादगाद्वरद्वाज. — *) N1s V1 B D (except D1) दुर्लभंम्य; T1 G1. 2. 4 M 'पुत्रं'.

27 =) S 'ह्यनासतो रामं (T1 G1. 2 Ms-2 'मो'). — *) S1 Ko. 2. 2 स्वप्रिये'; Ds द्रोणलक्षणात्; Ds ह्यप्रिये'; S आर्गवत्वा. — *) N1s V1 B D (except Ds. 1) साधिवद्. Ko N1 V1 B D महामदवद्; Gs ह्यद्वान्महो. Gs तस्मादहमिदं वैपि.

28 S1 K1-2 Ds. 2 S om. उवाच (Ms. 2 om. the ref.). — *) S1 K1 श्वोमय; B1 S रथं ततः (T1 G1-2 'वा').

29 =) S रथात्तु (for विर'). K2. 4 विद्युतं. — *) A few MSS. महाबलः. S संघर्षं सुमह'. — *) N1 'तेजो विमुक्तं. S1 K2. 4 Da ॥ (for च). Ms-2 'तेज. प्रसंमूढं. — *) N1s Ms पराशुर्य; G1. 2 अपोमुक्तं.

31 =) S1 Ko. 2. 2 N1s G1. 2 Ms परित्राणम्. S1 K1-2 D1 G1. 2 Ms-2 संघर्षा; T2 G1. 2 कुम्भीनसी; G1. 2. 4 Ms 2 om. the ref. — *) S1 Ko Da रथं मे; Gs रथं; Ms-2 मां रथं; Ms-2 रथं मा. K2. 4 N1s V1 B D (except Ds) त्राणस्य मां. N1 V1 B D महामाग. — *) G1. 2 पतिं वैव. — *) S1 K N1 V1 D1. 2 D1. 2 Gs

युधिष्ठिर उवाच ।

युद्धे जितं यशोहीनं स्त्रीनाशमपराक्रमम् ।

कीं तु हन्याद्रिपुं त्वाद्य् मुञ्चेमं रिपुध्वन ॥ ३३

अर्जुन उवाच ।

अङ्गेमं प्रतिपद्यस्व गच्छ गन्धर्वं मा शुचः ।

प्रदिश्यन्मयं तेऽद्य कुरुराजो युधिष्ठिरः ॥ ३४

गन्धर्व उवाच ।

जितोऽहं पूर्वकं नाम युष्माक्यङ्गारपर्णताम् ।

न च श्लाघे वलेनाद्य न नाम्ना जनसंसदि ॥ ३५

साध्विमं लब्धवाह्तामं योऽहं दिव्यास्त्रधारिणम् ।

गान्धर्व्या मायया योऽमुमिच्छामि वयसा वरम् ॥ ३६

गंधर्वी. Śi Ko. 1 Nī Vī Ds Gs प्राप्ता. — *) Śi Ko. 1, 2 Nī Vī Bz Dn. 1, 2 Ds Gs 'नसी. Ko. 4 Bz Gs (sup. ins.) विभो. — After 32, Ks ins.:

1716* दीनं वाच्यं तु तच्छ्रुत्वा युधिष्ठिर उवाच ह ।
while Da Dn ins.:

1717* दह्योवाच महाबाहुः काशुर्न वै युधिष्ठिरः ।
and, finally, T G (except Gs.) ins.:

1718* दह्यनुमदभावाच्च पाथेः पाथमुवाच ह ।

33 Śi K S om. उवाच (Ks om. the ref.). — *) S जितं युद्धे (by transp.). — *) Nī Vī Bz Ds Da Dn Da नि; Bz. S Ds हि (for तु). K (except Ks) तादृः; Nī Vī B D तात. S चर्नजय महामाहो. — *) Ks Ds S असिद्धय (Tz Gs s 'नदीन).

34 Ks S (but not Śi!) om. उवाच. — *) Nī अमिमं; Nī Vī B D जीवितं; T Gs. 4-5 M अंगेमा; Gs अंगदं; Gs अंगत. — *) Śi Ko. 3, 5 Nī. 2 Bz लेव्यं; Gs लेव. Ms. 3 प्रतिदिश्यत्यर्थं लेव. — *) Śi K चर्मराजो. — After 34, Gs ins. (an additional) oolophon: इति संवत्सपर्वणि पौनश्वाततमोऽध्यायः.

35 Śi Ks S om. उवाच. — *) Śi K Nī. 2 Bz Ds पूर्वजं. — *) Tz G (except Gs) Ms 'वर्णता. — Tz om. 35^a-36^a. — *) Śi K Dn. 2, 3 Ds न च श्लाघे; Ks Bz (m as in text) न च श्लाघे; Nī न वशामि (sic). Nī Vī B (Bz as in text) B (except Ds. 4, 5) अंग (for श्व). S (Tz om.) यशोहीनं न च श्लाघ्यं. — *) S (Tz om.) स्त्रानाम (for न नाम्ना).

36 Tz om. 36 (cf. v. 1. 35). — *) Gs जितवान्. Bz (m as in text). s कानं (for क्षमं). — *) Nī Ds

अस्त्रामिना विचित्रोऽयं दग्धो मे रथ उत्तमः ।

सोऽहं चित्ररथो भूत्वा नाम्ना दग्धरथोऽभवम् ॥ ३७

संभृता चैव विधेयं तपसेह पुरा मया ।

निवेदयिष्ये तामद्य प्राणदाय महात्मने ॥ ३८

संस्तम्भितं हि तरसा जितं शरणमागतम् ।

योऽरिं संयोजयेत्प्राणैः कल्याणं किं न सोऽहति ॥ ३९

चाक्षुपी नाम विधेयं यां सोमाय ददौ मनुः ।

ददौ न विश्वावसवे महं विश्वासुदेवदो ॥ ४०

सेयं कापुरुषं प्राप्ता गुरुदत्ता प्रणश्यति ।

आगमोऽस्या मया श्रोक्तो वीर्यं प्रतिनिबोध मे ॥ ४१

यच्चक्षुषा द्रष्टुमिच्छेन्नृपु लोकेषु किंचन ।

Gs Ms. s सोहं; Gs यो हि. — *) Śi Ko. 4 Nī संधर्षा; Nī साधर्वः; B (Tz om.) संधर्व. Ks Nī Vī B D हृष्टामि; Gs चोक्तम्; Gs चोक्तम्; Gs चोर्ध्वम् (for चोर्ध्वम्). — *) Only Śi as in text! Ko यः सन्धर्षावरो वरः; Ks हृष्टाम्यवसावर् (sic); Ks हृष्टाम्यवसरवोर्ध्वं; Ks हृष्टा मयवरो वरः; Ks Nī Vī B D संयोजयितुमुर्ध्वं; Nī हृष्टाम्यवसावरो वरः; Nī हृष्टाम्यव च वो वरः; Tz Gs; हृष्टाम्यव (Gs 'वि'वरया वरः; Gs. 2, 4, 5 हृष्टामि परया प (Gs व) रः; Gs हृष्टाम्यमितपीरवः.

38 *) Śi Ks वेहः; S लेव (Gs लैव; Gs रिहह) — *) Śi K Ds तपसा वै; Ds Gs 'हैव; Tz Gs 'लेव Nī. 2 Vī Bz. 5 Dn Ds T S (except Gs) मया पुरा (by transp.).

39 *) Nī Vī B D संस्तम्भितया. S च (for हि). — *) Ks corrupt. Ks Nī Vī B D Gs यो तिरुं कोज.

40 *) S (except Ms. s) मनुदेवो (by transp.). — *) Ds तो ददौ विश्वा; Gs स विश्वावसवे महं. — *) Ko. 2, 5 Nī Vī B D सम; Gs ह्मा (for महं); Ks विश्वासुदेवो मय.

41 *) Ks -पि नश्यति; Ks. 5 विन. — *) Gs आगमोक्त. Śi Ks यया (for मया). Śi Ks Gs प्रोक्ता; Gs प्राप्ता. Ms. अहंति त्वमिमां छत्रं. — *) K Nī वीर्यं त्ववि (Ks त्वं च); Nī नाम वीर्यं. Śi वीर्यं त्वमवि चोच मे; S तस्या (Tz 'त्व') वीर्यं त्वमोचल (Tz Gs 'य'). — *) Ks Nī Vī B (Bz as in text) D (Da erroneously) Arjप युक्पादेन (Bz or: समपदेन); Nī. 2 (m as in text) समानपयः; Gs समानविधः; Gs अन्वसमानः; Bz. 2 जिहा

तत्पत्रयेद्यादृशं चेच्छेत्तादृशं द्रष्टुमर्हति ॥ ४२
समानपथे पन्मासान्धितो विद्यां लभेदिमाम् ।
अनुनेष्याम्यहं विद्यां स्वयं तुभ्यं व्रते कृते ॥ ४३
विद्यया ह्यनया राजन्वयं नृभ्यो विशेषिताः ।
अविशिष्टाश्च देवानामनुभावप्रवर्तिताः ॥ ४४
गन्धर्वजानामथानामहं पुरुषसत्तम ।
आरुभ्यस्तव पञ्चभ्यः पृथग्दाता शतं शतम् ॥ ४५
देवगन्धर्ववाहास्ते दिग्गगन्था मनोगमाः ।
क्षीणाः क्षीणा भवन्त्येते न हीयन्ते च रंहसः ॥ ४६
पुरा कृतं महेन्द्रस्य वज्रं वृत्रनिर्वाहणे ।
दक्षया शतया चैव तच्छीर्णं वृत्रमूर्धनि ॥ ४७
एतो भागीकृतो देवैर्वज्रभाग उपास्यते ।

लोके यत्साधनं किञ्चित्सा वै वज्रतनुः स्मृता ॥४८॥
 वज्रपाणिर्भ्रातृणः स्वात्सर्जनं वज्ररथं स्मृतम् ।
 वैश्या वै दानवज्राश्च कर्मवज्रा यवीयसः ॥ ४९॥
 वज्रं ध्वजस्य वाजिनो अवध्या वाजिनः स्मृताः ।
 रथाङ्गं वट्टवा सते सुताश्चाथेषु ये मताः ॥ ५०॥
 कामवर्णाः कामजवाः कामतः समुपस्थिताः ।
 इमे गन्धर्वजाः कामं पूरयिष्यन्ति ते हयाः ॥ ५१॥
 अर्जुन उवाच ।
 यदि प्रीतेन वा दत्तं संशये जीवितस्य वा ।
 विद्या वित्तं श्रुतं वापि न सद्गन्धर्व कामये ॥ ५२॥
 गन्धर्व उवाच ।
 संयोगो वै प्रीतिकरः संसत्सु प्रतिदृश्यते ।

C. 1 8451
B. 1. 170 50
K. 1. 150 50

समानः; Cd as in text. Ms-s विद्यासमाना विद्यासां
 ॥ Arj.: एकपादेनेति ग्रन्थेषु स्पष्टार्थं । ॥ — १) Ms.s ॥
 (except Ts G-s) अन्वानेद्यामि; Cd as in text. D₁
 अय (for अहं).

44 ^a) K₂-4 N₁s. Bim Da D₂ विशेषतः 8 'विणः';
Cd as in text. — ^c) Ś₁ K₁s. N₁s अवशिष्टं (N₁s 'एतः');
Ko D₂ अनुसृतं; K₂s अवशिष्टं. N₁s अनुसृष्टाः। अनायासाः
(M₂-s अनहत्याः). Ś₁ K (except K₂) D₂ तु (for ^a);
— ^d) Ś₁ K (except K₂) N₁s अनुभावः प्र'; N₁s V₁ B D
'वर्तिनः' (D₂ 'वर्तिताः'); T₁ G₁s. — M 'वर्तिनः' T₂ G₂-
'वर्तना' (T₂ 'नः'); G₁ 'विशितः'. — Cd appears to have
read अवशिष्टं ह्येनानामनुभावः प्रवर्तिताः.

45 ^b) Ś1 भरतसत्तम. — ^c) N3 V2 BD (except Ds)
सुभ्यं च (for पञ्च^b). — ^d) G2 गृध्राभृतं.

46 *) K₁ N̄ V: B D द्विष्यवर्णा. S₁ K N̄ S₁ B₁ D₁; रन्ता; Bsm D₁ D₁ D₁ S₁ जन्ता. — *) K (except K₁) N̄ V: B D (except D₁) G₁ क्षीणाक्षीणा; T₁ क्षणे क्षणे; T₂ G₁ G₁ क्षणे क्षिणे; G₁ अक्षीणाश्च; G₁ M̄ क्षिणे क्षिणे; Nilp as in text. S सर्वत्रहन्त. — *) S₁ K₁ हि (for च). K₁ G₁ M̄ रन्ता; Cd as in text.

47 १) Ko. ३ N: V: B D 'निबर्हणं'; Ms 'निसूदने.

48 ⁴⁸) निः भागीकृतं and वज्रभागम्. S तस्य आगः
प्रथमभूतः सर्वभूतेरपात्यते. — *) निः.s V. Bs Ds यतोचनं
किंपित्; B₁.s.s Ds यः साधनः कश्चित्. C_d citos साधनं
(= हस्त्यादि). — *) K₄ B₁.s.s स वै; निः₁ उहः; निः.s V₂
B₂ D₂ सैव. K₄ D₁.s.s सत्यतः; G₅ स्थितः.

49 ²³) Arjy वज्रघरं (for 'रथ'). S ग्रह वज्रं ग्रहा-
णानां क्षत्रियाणां रथं विदुः. — ²⁴) S₁ K₁ धनं (for दानं).
K₀ D₅ स्युः (for च). S वैद्यवज्रं तु (G₁ हि) वै स्त्रीरं (G₅
शीलं) ग्रन्थपा हीम(G₅ धाम)कीनियु.

50 *) Ko-s क्षत्रल वाजिनी वज्रं; Ks क्षत्रल वाजिवज्रं हि; Ns V. B D क्षत्रवज्रल भा (Ds 'नी') नीन (Ds क्षत्रल वज्रभागेन); S साधने क्षत्रधर्मे ल (Gs 'धर्माणि') - *) Ss क्षत्रा 1) क्षत्रव्य; S नीनोक्ष - *) T1 Gs-s Ms-s च तथा; T2 Gs च तथा; (Gs 'या'); Ms-s च तथा; Cd च तथा (as in text). E सुतो. - *) Ns Vs D (except Ds) द्युरा: (for सुता). S धनुक्ष भरतर्षभ.

51 * Ko Ds वीयाः (for 'वर्णाः'), Ko Ds T G वसताः; M वसताः. — *) T₁ G₂ M₂s कामताः; M₂-s वृताः. — *) N₁ V₂ B D (except D₁) हृति (for 'हृते'). — After संघर्ष in 51*, K₁ (erroneously) reads 1. 155. 17 — 1. 158. 13, the portion which had been om. previously. — *) S₁ N₁ V₂ B₂ D₂ D₂ से हयाः; G₂ सेवैतः.

52 क्षि K1 S om. उवाच. — अ) क्षि K1-s वदमीतेन.
 N1 V1 B (except B2) D मे; G2 ना; M1 वे (for वा).
 — अ) क्षि D2 च; T2 G2-s वै (for वा). — अ) दा D1-s;
 T2 G2-s विवां. N1s V1 B1,2-s D (except D2) धनं; B2
 वलं (for विचं). S सुभं (for सुभं). B2 T1 G1-s चावि.
 — अ) N1s V1 B D (except D2) रोचये (B2 ते) (for
 कामं).

53 $\text{S}_1 \text{K}_{1.5} \text{NiB}_3(\text{m})$. उवाच. — " $\text{S}_1 \text{K}_{1.5} \text{NiB}_3(\text{m})$

जीवितस्य प्रदानेन प्रीतो विद्यां ददामि ते ॥ ५३
त्वत्तो ह्यहं ब्रहीण्यामि अस्त्रमाग्नेयमुत्तमम् ।
तथैव सख्यं धीमत्तो चिराय भरतर्षभ ॥ ५४

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अष्टपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५८ ॥

१५९

अर्जुन उवाच ।

कारणं ब्रूहि गन्धर्व किं त्वेन स धर्षिताः ।
यान्तो ब्रह्मविदः सन्तः सर्वे रात्रापरिंदम ॥ १
गन्धर्व उवाच ।
अनम्रयोऽनाहुतयो न च विप्रपुरस्कृताः ।

as in text), 2. 5 Cd संयोगो; Gs सुयोगो. — *) Ko. 2. 4
Nī. 2 Gs. 4 M स सप्तम्; Ns V1 B D महसु; T1 Gs सप्त
सं; T1 Gs सप्तसु.

54 *) N V1 B D (except Ds) त्वत्तोऽहं. — *) S1
Gs ह्यस्त्रम्; Gs चास्त्रम्. — *) Ns V1 B D Ds धीमत्
(for सख्यं).

55 S1 K1 S om. उवाच. — *) S अस्त्रेणालं धृगे त्वत्तः.
— *) Ko. 2. 4 Nī. 2 नः; S मे (for नो). — Ks om. 55^{ad}.
— *) S1 K1 स वै स'; Ko. 2. 4 समेत'; Ds सर्व त'; Ds
सामेत'. S सखे गंधर्व तद्ब्रूहि (Gs त्वयं वा). — *) S1 K1
धुम्पत्तो; Ks. 4 Ds. 2 Ds Di Me-s 'ज्यो. K1 बलं; Gs भवं
(for भवं). Ns V1 Dn भवेत्; Ds जयेत्.

Colophon om. in Ks Ns V1 B Ds Dn Ds. 4.
— Major parvan. T1 G M संभव' (for आदि').
— Sub-parvan. S1 Ko. 2. 4 Ns अंगारपर्वः; Bs चैत्ररथ.
— Adhy. name. Ko. 2. 4 Ds गंधर्वार्जुनयोः सख्यं; Ms. 5
संगारपर्वपराजयः. — Adhy. no. (figures, words or
both): T1 166; T2 G M 118 (Gs 120; Gs 117)
— S'loka no.: Ms 77.

159

1 S1 K1 S om. उवाच; Ks Ns V1 B Ds Dn Ds. 4
om. the ref. D1 वैशं 'उ'. — Gs (hapl.) om. 1^a-3^a.
— *) Ks. 4 Ds Ms त्वेनास्त्रः; Gs त्वयेन हि. — ^{ad}) S
(Gs om.) यत्ता (Gs 'त'); Cd as in text. Ns. 2 V1 B
Dn D1 वेदविदः; Cd as in text. Ns V1 B D (except
Ds) सर्व संतः (by transp.). Ks Ns V1 B D (except
Ds) अरिंदमा.

अर्जुन उवाच ।

त्वत्तोऽस्त्रेण धृगोऽभ्युत्थान्तंयोगः शाश्वतोऽस्तु नो ।
सखे तद्ब्रूहि गन्धर्व धुम्पत्तो यद्भयं त्वजेत् ॥ ५५

युयं ततो धर्षिताः स मया पाण्डवनन्दन ॥ २
यक्षराक्षसगन्धर्वाः पिशाचोरगमानवाः ।
विस्तरं कुरुवंशस्य श्रीमतः कथयन्ति ते ॥ ३
नारदप्रभृतीनां च देवर्षीणां मया श्रुतम् ।
गुणान्कथयतां वीर पूर्वेषां तव धीमताम् ॥ ४

2 Gs om. 2 (of. v. 1. 1). S1 K1 S om. उवाच.
— *) S (Gs om.) धर्षिताः स्य ततो धुयं. — *) Ns. 2 V1
B D सय्य वै पाण्डुवंशजाः. — After 2, Gs. 2 ins. 1719^a.
3 Gs om. 3^a (of. v. 1. 1). — *) Ks. 4 S (Gs om.
'गंधर्व'. — *) Ko. 2. 4 Ns V1 B D M 'दानवाः. — K
(om. line 5) T1 Gs (om. lines 2-5) M ins. after 3^a
Gs. 2, after 2: .

1719^a धर्षयन्ति वरन्वात्र न प्राक्षयपुरस्कृताम् ।
जानता च मया तस्मात्तेजसाभिजनं च वा ।
हृदमस्मितां श्रेष्ठ धर्षितुं वै कृता मतिः ।
को हि वक्षिषु लोकेषु न वेद भरतर्षभ ।
सौगुणैर्विस्तृतं श्रीमद्यशोऽर्घ्यं श्रुतिर्वैसाम् ।

[(L. 2) Ks 'भि न वंशिताः; T1 'पि जनं च नः; Gs 'R
धर्षयन्तः; Gs 'निजनं च वा. — (L. 3) Ks हृदमस्मितावतः; T
हृयं मस्मिताः; Gs हृदमस्मिताः. Ks धर्षयन्तः; Gs धर्षित
वै. Gs पुरा मतिः; Gs पुरो मतिः. — (L. 5) T1 विभ्रितः.
Gs विभ्रितः; Gs विह्रितं (for विस्तृतं).]
— After the above, M repeats 3^a (v. 1. पञ्चगाः for
दानवाः). — *) Bs T2 G (except Gs) Ms विस्तरं
— *) Ks Bs Ds Dn Di Me-s 'वीरः V1 B Ds Dn Ds
Ds. 4 धीमताः; B1 सख्यं; Ms विस्तरात् (for श्री'). Ds
वे; T1 Gs मे (for वे).

4 *) Gs 'प्रयुत्तानां. Ks Ns V1 Ds Dn Ds. 4 (for
च). — *) S महर्षीणां. S1 K (except Ks) मया श्रुतः
— *) मया पुरा (Gs पुरा मया). — S1 K Ns. 2 om. 4^{ad}.
— ^{ad}) S श्रुतं कथयतां पार्थ कुरुणां वंशमादितः.
5 Ds om. 5^{ad}. — *) Ks Ds सर्वो (for ह्यर्वाः).
— *) S1 K1 प्रमात्रः; Ns 'वायः; D1 Gs 'भवः. Ks T

धर्मात्मानः कृतात्मानः स्युर्नृपाणां पुरोहिताः ॥ १७
जयश्च नियतो राज्ञः स्वर्गश्च स्वादनन्तरम् ।
यस्य स्वाद्धर्मविद्वाग्मी पुरोधाः शीलवाञ्छुचिः ॥ १८
लामं लब्धुमलब्धं हि लब्धं च परिरक्षितम् ।
पुरोहितं श्रुत्वा राजा गुणसमन्वितम् ॥ १९
पुरोहितमते तिष्ठेद्य इच्छेत्पृथिवीं नृपः ।

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकोनपष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५९ ॥

१६०

अर्जुन उवाच ।

तापस्य इति यद्राक्ष्यमुक्तवानसि मामिह ।
तदहं ज्ञातुमिच्छामि तापस्यार्थविनिश्चयम् ॥ १
तपती नाम का चैषा तापस्या यत्कृते वयम् ।

द्वन्द्वे च. T₁ G₁s M₂s नियताः; G₁s M₂s निष्पाताः.
— ४) T₁ G₁s M₂s स्युर्नृपस्य; G₁ स्युर्नृपस्य; G₁ स्युर्नृपस्य;
M₂s ये स्युर्नृपस्य.

18 *) S₁ निहितो; K₁s N₁ निर'. K₁ राज्ञा; K₁
राज्ञा; G₁ राजन्; M₁ राजे. — १) N₁ 'नंतरः'. S₁ K₁
स्वर्गश्चास्य निर'(K₁ तद')तरः; K₁ N₁s V₁ B₁s D₁
D₁s स्वर्गश्च त(N₁ 'स्वान्ध'दन्तर'; K₁ B₁ D₁ D₁
स्वर्गश्चादन्तरः.

19 *) S₁ K₁ N₁ D₁ B₁ S₁ लामं लब्धम्. Ko N₁
B₁ च; K₁ N₁ V₁ B₁s D₁ वा (for हि). S₁ लब्धस्य च
लाभाय. — १) N₁ V₁ B₁ D₁ D₁ वा (for च). S₁
लब्धस्य परिरक्षणे.

20 *) N₁ V₁ B₁ D₁ इच्छेत्पृथिवीमात्मनः. — १) S₁ K₁
T₁ G₁ M₂s प्राप्तः; K₁ प्राप्तः. Ko.s Cd मेरुपतेः; K₁
N₁ V₁ B₁ D₁ वसुमतीं सर्वा (K₁ कृष्णाः); T₁ मेरुवनो'; G₁
तेन वनोचंसां. — ४) K (except K₁) B₁ सर्वतः. S₁
सागरांबरधारिणी.

21 *) G₁ न हि ते बल'. — १) S₁ K (except K₁)
N₁s D₁ वा (for च). — १) Ko जयेत्त्वावा'; K₁ N₁
यजेदवा'; G₁ जयेया मा'. — ४) T G M₂ सुवि (for भूमिं).
D₁ भूमिपरः.

22 *) K₁ D₁ M₂ 'वर्धयः'; T₁ G₁s कीर्तिवर्धनम्.
— ४) N₁ सुवि; T₁ G₁ जयय; Cd वितम् (as in text).

Colophon. Major parvan: T₁ S M संभव' (for
आदि'). — Sub-parvan. K N₁ अंगारपरणं; N₁s V₁ B₁

प्राप्तुं मेरुवरोचंसां सर्वशः सागराम्बराम् ॥ २०

न हि केवलशौर्येण तापस्याभिजनेन च ।

जयेदब्राह्मणः कश्चिद्भूमि भूमिपतिः कश्चित् ॥ २१

तस्मादेवं विजानीहि कुरुणां वंशवर्धन ।

ब्राह्मणप्रमुखं राज्यं शक्यं पालयितुं चिरम् ॥ २२

कौन्तेया हि वयं साधो तत्त्वमिच्छामि वेदितुम् ॥ २
वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तः स गन्धर्वः कुन्तीपुत्रं धनंजयम् ।
विश्रुतां त्रिषु लोकेषु आवयामास वै कथाम् ॥ ३

चित्ररथः; to it Ko.s add समाप्त. S₁ (om. the sub-parvan
name) mentions only अंगारपरवृत्तं, followed by तस्मात्;
B₁s D₁ D₁ D₁s (likewise) mention only तापस्य.
— Adhy. name: Ko.s.s पुरोहितप्रसांसा; N₁s V₁ गंधर्व-
परासवा; B₁ D₁ गंधर्वोपाह्वानं. — Adhy. no. (Figures,
words or both): Das 169; D₁m 172; T₁ 167; T₁ G
M 119 (G₁ 121; G₁ 118). — S'loka no.: D₁ 79
(D₁s 78), M₂ 27. — Aggregate s'loka no.: D₁s
6510.

160

1 S₁ K₁ S₁ om. उवाच. — १) G₁ तापस्यम्. D₁ (D₁
G₁s तद्वाक्यम्. Cd as in text. — १) M₂s इति (for
असि). K₁ येवच; D₁ दन्तम् (for मामिह). — १) S₁
तदलं; N₁ B₁ D₁ समहं. Ko.s D₁ G₁s M₂s स
मिच्छामि. — ४) N₁ V₁ तापस्यार्थं विनिश्चितं.
2 *) D₁ सातः; G₁ सोयं (for साधो). — ४) D₁ G₁
M₂ एतद्विच्छामि; G₁s M₂s यत्तदि'. — After
D₁ ins.:

1721* तत्त्वमेव त्वमहोरेण तद्ब्रह्मपरणं क ।
3 S₁ K (except Ko) D₁ S₁ om. उवाच (T₁ of
the ref.). — १) N₁s T₁ G₁ तु (for स). D₁ एवंपा-
संभृता. — १) D₁ युद्धभावेन भारत; S₁ प्रसुवाच यसादि'.
— १) K₁ N₁s V₁ D₁ विश्रुतः; S₁ अर्जुनं. — ४) N₁ (for
कथं). S₁ विश्रुतं श्रुतवित् (T₁ भववीद्; G₁ श्रुतवात्).

गन्धर्व उवाच ।

हन्त ते कथयिष्यामि कथामेतां मनोरमाम् ।
 यथावदखिलां पार्थ धर्म्या धर्मभृतां वर ॥ ४
 उक्तवानसि येन त्वां तापस्य इति यद्वचः ।
 तत्सेहं कथयिष्यामि शृणुष्वैकमना मम ॥ ५
 य एष दिवि धिष्ण्येन नाकं व्यामोति तेजसा ।
 एतस्य तपती नाम बभूवासदृशी सुता ॥ ६
 विवस्वतो वै कौन्तेय सावित्र्यवरजा विभो ।
 विभुता त्रिपु लोकेषु तपती तपसा युता ॥ ७
 न देवी नासुरी चैव न यक्षी न च राक्षसी ।
 नाप्सरा न च गन्धर्वी तथा रूपेण काचन ॥ ८
 सुविमक्तानवघाङ्गी स्वसितायतलोचना ।

खाचारा चैव साध्वी च सुवेपा चैव भामिनी ॥ ९
 न तस्याः सदृशं कंचिद्विपु लोकेषु भारत ।
 भर्तारं सविता मेने रूपशीलकुलश्रुतैः ॥ १०
 संप्राप्तयौवनानां पश्यन्देयां दुहितरं तु ताम् ।
 नोपलेभे ततः शान्तिं संप्रदानं विचिन्तयन् ॥ ११
 अथर्क्षपुत्रः कौन्तेय कुरुणामृषभो बली ।
 सूर्यभाराधयामास नृपः संवरणः सदा ॥ १२
 अर्घ्यमास्त्योपहारेभ्य शश्वच्च नृपतिर्यतः ।
 नियमैरुपपातैश्च तपोभिर्विविधैरपि ॥ १३
 शृश्रुपुरनहंवादी शुचिः पौरवन्नन्दनः ।
 अंशुमन्तं समुद्यन्तं पूजयामास भक्तिमान् ॥ १४
 ततः कृतज्ञं धर्मज्ञं रूपेणासदृशं शुचि ।

G. 1. 6530
B. 1. 171. 15
K. 1. 167. 15

४ Ś1 K1 S om. उवाच (G. Ms-s om. the ref.).
 — " K4 T3 G3 अहं ते. — " B अति- (for दत्त). T3
 G1.2 M मनोहरा; G3 महत्तरा. — " B3 G3 अखिलां; Da
 अर्थिनं. — " K3 G3 धर्म्या; N1 सर्व- (for धर्म्या). N3
 V1 B D (except D3) सर्वदुष्टिमतां वर.

५ " B3 पार्थस्वो; T G यद्वाच्ये. — " Ś1 K3 विवैचः
 (Cd cites वि.); D3.4 तद्वचः. N1 इति ते निखिलं वचः.
 — " Ś1 K3-4 N1 कीर्तयिष्यामि; T3 संप्रवक्ष्यामि. — " K4
 Da1 Da D1 नव; S नृप (for नम).

६ " T1 दीप्त्यन्ते; T3 G1.2.3-4 तेजस्वी; G3 Ms.s
 दीपि (G3 'वि') ध्यन्; Ms-s दीर्घाष्ट्र; Cd धिष्ण्येन (as in
 text). — " T3 G3 लोकं (for नाकं). — " Here and
 below Ś1 तापती (for तपती). — " N (except K3
 N1.2) T1 G3.4 बभूव सदृशी. G1 reads both शुभा
 and सुता.

७ " T1 'स्वतोऽस्य. N3 V3 D3 देवस्य (for कौन्ते').
 — " Ś1 K1.2.3 शुभा; K3.4 Ms.s सुता; T3 नृप (for
 देवो). — " T3 G3-4 उपसाम्पिवा.

८ " T1 वैपा; Ms यक्षी (for वैव). — " Ms नोरमा
 for न यक्षी. S न च किंनरी. — " T1 M तपारुपा हि;
 2 G1.2-3 'रुपा न; G3 'करा न; G3 'चार न.

९ " K3.4 G3 सुखितां; T1 G1.2 Ms संविता.
 — " Ś1 'शीला; K1 N3 B1 D3 D3 'वेता. N1.2
 3 (except B1) Da D3 भाविनी.

१० " B1.2 D3 न हस्ताः. D3 G3 सदृशाः; T1 G3 4
 क्षी; G3 'ता. Ś1 K3.4.5, B3 D3.2.3 D3.4 T3 G1.2.3 Ms
 क्षीविः; K1 D3 G3 क्षत्रिह; T1 G3.4 काविह. — " Da1

विद्यते (for भार'). — " G4.5 स पिता मेने. — " K1
 'कुलान्वितैः; K3 T3 G3-4 'कुलैः सुतैः; N1 रूपीदार्यकुलश्रुतैः;
 N3 V1 B1 D1 'शृणुयुतैः.

११ " D3 S देवो (for देवां). K (except K3) ततः;
 N3 च ततः; B3 तदा; D3 तथा; S शुभा. — After 11⁶,
 D3 (marg. sec. m.) S ins.:

1722* अष्टवर्षी तु तां पश्यन्सविता रूपशालिनीम् ।

[T1 तां पश्यद्दष्टवर्षी स; G1 स अष्टवर्षी तां पश्यत्; G3
 Ms-s द्विर (G3 'अ')ष्टवर्षी तां पश्यत्.]

— " Ś1 K3.4 सदा (for ततः). — " Ś1 K1 संप्रदायं
 (K1 'दु') तु हि; K3 प्रदामनुर्ध्वं; K3.4 B (except B3)
 D3 'दानं स वि'; N1 'दानमावि'; D3 'दानं च वि'.

१२ " N1 Da D3 Ms अयाक्षे. D3 तामक्षेप ॥ कीं.
 — K1 om. 13⁶-36⁶. — " K3 अयितो (for अपमो).
 N1 बसन्; S (except T1) युवा. — " Ś1 संवरणोति हि;
 D3 G3 'मलथा.

१३ K1 om. 13 (cf. v. 1. 12). — " K3.4 N1.2 सूर्य-
 मास्त्यो (N1 'पारो')पहाराम्य; K3.4 अर्घ्यमास्त्योपहारेभ्यः; N3
 V1 B D 'पहारारोः (D3 'तां). — " K1 S स (for च).
 S (except Ms.s) सदा (for यतः). N3 V1 B D (except
 D3) नमैश्च नियतः शुचिः. — " Ś1 विविचैलता.

१४ K1 om. 14 (cf. v. 1. 12); G3 om. 14⁶. — " B
 (except T3) सचय (for शुचिः). Ś1 K3.4 N1.2 V1
 B3 T1 G3.2.3 Ms-s पौरवन्नन्दनः; G3 कौरवन्नन्दन. — " K3.
 K3.4 D3 G3 शुद्धिमायू.

१५ K1 om. 15 (cf. v. 1. 12). — " K3 Da3 G3
 कृतज्ञः; T1 G1.2-3 'ज्ञो. K3 G3 धर्मज्ञः; T3 G1-2 नृपतिः;

स सद्यश्चपलतो हिरण्यम इवामवत् ॥ २६
अवमेने च तां दृष्ट्वा सर्वप्राणभृतां वपुः ।
अवाप्तं चात्मनो मेने स राजा चक्षुषः फलम् ॥ २७
जन्मप्रभृति यत्किंचिद्दृष्टवान्स महीपतिः ।
रूपं न सदृशं तस्यात्तर्कयामास किंचन ॥ २८
तया वद्वमनश्चक्षुः पाशैर्गुणमयैस्तदा ।
न चचाल ततो देशाद्बुधे न च किंचन ॥ २९
अस्या नूनं विशालाक्ष्याः सदेवासुरमाद्युषम् ।
लोकं निर्मथ्य घात्रेदं रूपमाविष्कृतं कृतम् ॥ ३०
एवं स तर्कयामास रूपद्रविणसंपदा ।
कन्यामसदृशीं लोके नृपः संवरणस्तदा ॥ ३१
तां च दृष्ट्व कल्याणीं कल्याणाभिजनो नृपः ।

जगाम मनसा चिन्तां काममार्गणपीडितः ॥ ३२
दहमानः स तीव्रेण नृपतिर्मन्मथाग्निना ।
अग्रगल्भां प्रगल्भः स तामुवाच यशस्विनीम् ॥ ३३
कासि कस्यासि रम्भोरु किमर्थं चेह तिष्ठसि ।
कथं च निर्जनेऽरण्ये चरसेका शुचिसिते ॥ ३४
त्वं हि सर्वानवद्याङ्गी सर्वाभरणभूषिता ।
विभूषणसिन्धतेषां भूषणानाममीक्षितम् ॥ ३५
न देवीं नामुरीं चैव न यक्षीं न च राक्षसीम् ।
न च भोगवतीं मन्ये न गन्धर्वीं न मानुषीम् ॥ ३६
या हि दृष्टा मया काञ्चिच्छ्रुता वापि वराङ्गनाः ।
न तासां सदृशीं मन्ये त्वामहं मत्तकाक्षिणि ॥ ३७
एवं तां स महीपालो वभाषे न तु सा तदा ।

G. 1. 0930
S. 1. 171. 41
K. 1. 167. 41

समं दृष्टैरपलतो; Ds स हि दृष्टोऽप्यपलतो; S स स(Ts स
न; G1 न स; Ms-s तत्र)दुसलतापुलो (Gs-s 'स्मा; Ms-s
'नं). Text as in Ko.s N V1 B.s Da Dn D.s; Cd
cites सुप. — " Ks इवावभौ. — After 26, Ks ins.
1725* तां तु दृष्ट्वा स चावर्ती राजा राजीवलोचनम् ।
27 K1 om. 27 (cf. v. l. 12). — " S (except
Ms.s) स (for च). — " Ko 'भृतां वरां; Ks Ns V1
B1.s.s Ds 'लोकेषु (Ks B1 'के स) योषितः; N1.s Ds 'भृतां
वरा; Da 'मागिभृ'; S 'भृतां स्त्रियः (Gs-s Mr 'यं). — " S1
Bs om. च. Ks B1.s (as in text) Ds-s जन्मनो;
Ds पाततो (for चारमनो). — " S1 T1 चक्षुषो कर्क.
29 K1 om. 29 (cf. v. l. 12); T1 om. 29*-30*.
— " S1 तथा; B (except Bs) Ds तस्याः; S (T1 om.)
तस्यां (for तया). — " S1 Ko.s B1 D.s G.s तथा; Da
तसः (for तदा). — " S (T1 om.) नातिचक्राम तं देवं.
— " S1 न स किं; N1 न कथंचन.
30 K1 om. 30; T1 om. 30* (cf. v. l. 12, 29).
— " S1 Ds Gs तस्या. — " Bs रूपं; Dn Ds G1 Ms
लोके; T1 तस्यारं; Gs लोचय. Ks मावेदं; Bs घात्रेकं; T1
मावेदं; Ms घात्रेदं. — " Ds 'कृतं परं.
31 K1 om. 31 (cf. v. l. 12). — " S इति (for
एवं). N V1 B (except B1) Dn Ds संतर्कं; S तां सर्वं.
— G1 om. 31*. — " S1 असदृशीं; Ms समदृशीं.
32 K1 om. 32 (cf. v. l. 12). — " S1 तां च वै
दृष्ट्वा; Ko तां च दृष्ट्वा; Ks-s तां चैव दृष्ट्वा. — " Ko.s.s
N1 'नादितः; Ks Ns V1 B1 Ds संतर्कं; S तां सर्वं.
कामबाणेन पी'; B1 कामबाणप्रसादितः; Ds Gs-s 'मागेण

पी(Ds ता)दिवः.

33 K1 om. 33 (cf. v. l. 12). — " Gs तुयमानः.
Gs Mr.s सु (for स). Ds तीक्ष्ण. — " G1 मन्मथाग्निना.
— " Ks भ्रमणस्त्वयं; N1 T1 M 'कमः; T1 G (except G1)
'कमं. Ks N1.s B1.s D.s G.s प्रयदमः सन्; Ks
प्रयदम्यं स; Ns V1 B1 Ds Dn D1 प्रयदमस्तः; T Gs-s M
प्रयदमो तं. — " N1 V1 B1 Da Dn D1 तदीवाच मनोहरां;
Ds-s S उवाचाय यशः.

34 K1 om. 34 (cf. v. l. 12). Before 34, Ms-s
ins. संवरण. — " S1 om. च. — " S1 Ks-s
Ds वस्तुष्वेव.

35 K1 om. 35 (cf. v. l. 12). — " Dn स त्वं च;
G1.s त्वयं. S1 B (except Bs) Dn D1 'वर्णाणि. — " S1
G1 'स्तितां; N1.s D.s T G1.s M 'स्तिता; G1.s.s 'सता.
36 K1 om. 36* (cf. v. l. 12). — " S1 च
(for चैव). — " S (except Ms) न च किंपीतिं.
Ko.s.s न गंधर्वी न राक्षसी. — Ms-s om. 31
— " S1 Ko.s न यक्षीं न च मां; K1.s न च यक्षीं न च

37 — " Ds याम; Gs यावद्वे (for या हि). S1 Ko
T1 G.s काञ्चिच्. — " S1 Ko.s.s N1 Ds भुतपुत्रां;
Gs भुतपुत्राणि. S1 Gs Ms वरंगमा; K1 सयांगमा;
तयांगमा. — " Ko Ds Gs 'मागिनि (Ds 'नी; Gs 'नी
Ks T1 G1-s Ms.s 'कासिनी (Mr 'नी). — After 2
Ks N1.s V1 B D ins.:

1726* दृष्ट्व चारवदने चन्द्रात्कान्ततरं तव ।
चद्वेन पत्रपत्रार्शं मां मयास्तीव सममयः ।

[(L. 1) Ds चारवदने. — (L. 2) B1 मयास्तीव; 1

४१ कामार्त निर्जेनेज्जण्ये अत्यभापत किंचन ॥ ३८
ततो लालप्यमानस्य पार्थिवस्यायतेक्षणा ।
सौदामिनीव साध्रेषु तत्रैवान्तरधीयत ॥ ३९
तामन्विच्छन्त नृपतिः परिचक्राम तत्तदा ।

वनं वनजपत्रार्थी अमन्तुमत्तवत्तदा ॥ ४०
अपश्यमानः स तु तां बहु तत्र विलप्य च ।
निश्रेयः कौरवश्रेष्ठो मुहूर्तं स व्यतिष्ठत् ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पृथ्वीकशततमोऽध्यायः ॥ १६० ॥

१६१

गन्धर्व उवाच ।

अथ तस्यामदृश्यायां नृपतिः काममोहितः ।
पातनः शत्रुसंधानां पपात धरणीतले ॥ १
तस्मिन्निपतिते भूमावथ सा चारुहासिनी ।
पुनः पीनायतश्रोणी दर्शयामास तं नृपम् ॥ २
अथावभाषे कल्याणी वाचा मधुरया नृपम् ।

तं कुरुणां कुलकरं कामाभिहतचेतसम् ॥ ३.
उचिष्ठोचिष्ठ भद्रं ते न त्वमर्हस्यारिदम् ।
मोहं नृपतिश्चादौल गन्तुमाविष्कृतः क्षितौ ॥ ४
एवमुक्तोऽथ नृपतिर्वाचा मधुरया तदा ।
ददर्श विपुलश्रोणीं तामेवाभिमुखे स्थिताम् ॥ ५
अथ तामसितापाङ्गीमावभाषे नराधिपः ।

अंतःपातीव ।]

38 Before 38, S ins. गंधर्वः (G. 2 वैशं). — *) T₂
G₂ कामार्ता; G₂ सत्या; G₂ कल्या सा.

39 *) ॥ इथा (M₂ तस्य) (for ततो). G₂ 2 चाल्प्य-
मानस्य. — *) S₁ K₁ 'स्यासिते'. — *) K₁ भात्रेय
(sic); N₁ 2 V₁ B₁ 2 D (except D₂) चाध्रेषु. N₁ B₁ 2
'मिथिरिवाध्रेषु. — *) = 1. 93. 43 etc.

40 *) S₁ अन्विषन्; K₁ अनुत्वं (sic); N₁ 2 V₁ D₁ D₂
अन्विषन्; G₂ as in text. — *) K₁ N₁ 2 V₁ B₁ D सर्वतः;
N₁ 2 तां तदा (for तत्तदा). — *) S₁ K₁ 'पमाशो-
— *) K₁ corrupt. D₂ उन्मत्तमालुपः. S₁ K₁ 2 ततः;
D₁ 2 D₂ तदा (for तदा). N₁ 2 अमर्तं मयवत्ततः.

41 *) M₂ स तदा. — *) K₁ व्यलप्य; B₂ प्रलप्य.
— *) N₁ 2 V₁ D (except D₂) पार्थिवश्रेष्ठो. — *) G₂
न व्यतिष्ठत्; M₂ 2 समति.

Colophon. Major parvan: T₂ G M संभव (for
आदि). — Sub-parvan: N₁ 2 V₁ चैत्ररथ; T₁ संभव;
to it N₁ 2 V₁ add उपलुपारयान. S₁ K N₁ B D₁
D₁ 2 D₂ 2 M (all om. the sub-parvan name)
mention only तापत्य; (K₁ B₁ M तापत्योपात्ययान).
— Adhy. name: K₁ D₂ तपतीदुर्वनं. — Adhy. no.
(figures, words or both): D₁ 2 170; D₁ 2 173; T₁ 2
168; T₂ G M 120 (G₂ 122; G₂ 119). — S₁ 2 168 no.:
D₁ 44; M₂ 42.

161

1 S₁ K₁ S om. उवाच. — *) G₂ 2 2 आवमोहितः
(G₂ 'ओभितः').

2 *) G₂ वयता; G₂ व्यथिता; G₂ वाया सा (for अथ
सा). G₂ चाल्प्यमिनी. — G₂ (1 hapl.) om. 2^a-3^a.
— *) S₁ K (except K₁) तर्कयामास(1).

3 G₂ om. 3^a (cf. v. 1. 2); B₂ 2 D₂ G₂ (1 hapl.)
om. 3^a. — *) K₂ अयाह आयकयपरी; T₁ G₂ 2 आव-
भाषेय क'. — *) Cl. 3^a. D₂ G₂ गिरा; D₂ वृत्तः; M₂ 2
तदा (for नृपम्). — G₂ (hapl.) om. 3^a-6^a. — *) S₁
'चेतनं; K₂ G₂ काममोहित'; N₁ 2 कामादितम'; D₂ कामो-
पहत'; G₂ कामाभिगव'. — Alter 3, K₂ N₁ V₁ D
D ins.

173^a उवाच मधुरं वाक्यं तपती प्रहसतिव (!) ।

4 G₂ om. 4 (cf. v. 1. 3). Before 4, M ins. कम्पा.
— *) K₁ B₁ D₁ B (except G₂; G₂ om.) C₂
आविष्कृतं; N₁ 2 'कृता. T₂ G₂ 2 वृत्तं (for क्षितौ). D₁
गन्तुमर्हति भारत.

5 G₂ om. 5 (cf. v. 1. 3). Before 5, B (except G₂
M₂) ins. गंधर्वः. — *) T₂ G₂ 2 सा; G₂ 2 तु (for मय).
— *) Cl. 3^a. G₂ तया; M₂ 2 तया (for वाया). K₁
N₁ 2 B₁ तया; K₂ तदा; D₂ गिरौ; B (G₂ om.) गिरा (for
तदा). — *) K₂ N₁ V₁ B₁ 2 D₁ 2 D₂ 2 D₁ 2 (G₂ om.)
अभिमुखे (as in text); the rest 'मुखौ'.

मन्मथाग्रिपरीतात्मा संदिग्धाक्षरया गिरा ॥ ६
साधु मामसितापाङ्गे कामार्तं भक्तकाशिमि ।
भजस्य भजमानं मां प्राणा हि प्रजहन्ति माम् ॥ ७
त्वदर्थं हि विशालाक्षि मामयं निश्चितः शरः ।
कामः कमलगर्भाभे प्रतिविध्यच्च शाम्यति ॥ ८
प्रत्यमेवमनाक्रन्दे भद्रे काममहाहिना ।
सा त्वं पीनापतथोग्रि पर्यामुहि शुभानने ॥ ९

त्वय्यधीना हि मे प्राणा किंनरोद्गीतमापिणि ।
चारुसर्वानवघाक्षि पञ्चेन्दुसदृशानने ॥ १०
न ह्यहं त्वद्वत्ते मीरु शङ्खे जीवितमात्मना ।
तस्मात्कुरु विशालाक्षि मय्यनुक्रोशमङ्गने ॥ ११
भक्तं मामसितापाङ्गे न परित्यक्तमर्हसि ।
त्वं हि मां प्रीतियोगेन व्रातुमर्हसि मामिनि ॥ १२
गान्धर्वेण च मां मीरु विवाहेनेहि सुन्दरि ।

C. 1. 157.
L. 1. 172.
K. 1. 162. 10

B Gs om. 6 (cf. v. 1. 3). — *) G1.2.s 'वांगाम्.
— *) S1 तां वभाषे नरा'; N1s V1 B1 D1 D1 आवभाषे
त पाथिवः; B1.2.s D1.4 वभाषे चारुदासिनीं. — B1 om.
6th. — *) D1.2 T G (Gs om.) मन्मथाग्रि (G1.2
'ति'). — D1s om. 6th-7th. — *) N1s तापसंदिग्धया; Cd
as in text.

7 D1 om. 7th (cf. v. 1. 6). — Before 7, 8 (except
T1) ins. संवरणः. — *) N1s V1 B1.2.s D (D1s om.) त्वम्
(for माम्). Ko.2.s N1 V1 B1.2.s D (D1s om.) G1.2
भसितापसिनि (or 'गी'). B1 सुनः पीनापतथोग्रि. — *) K1.2
Gs कामार्थः; G1 कायुकं. Ko D1 'गामिनि'; T1 G1.2.s
M1.2.s 'काशिमि'. — *) K1 वै; N1s त्वं (for मां). S1 K
जीवो हि (K1.2-पि) प्र(S1)महासि मां. ■ भजल्लह यथा
मार्हं प्राणाज्जहामि शुभिकिते.

B *) N1 V1 S त्वदर्थः. — *) N1.2 T1 M1-s 'प्राप्ते;
B (except B1) D1.2.s 'प्राप्तिः; G1 'गर्भाभि'.

B *) N1s V1 B1.2.s D (except D1.2) दृष्टमेवम्. T1
M1.2. प्रत्यमेव(T1 'क)मनाक्रन्दः; T1s G1s दृष्टं सख्यमनाक्रन्दः;
G1.2.s दृष्टं प्र(G1)ख्यमनाक्रन्दः; G1s प्रत्यं प्रहमनाद्वयः; G1
प्रत्यं सख्यमनाक्रन्दः; M1-s प्रत्यमेवमनुक्रन्द. Cd cites अनाक्रन्दे
(=शोकगुण्ये) as in text. — *) T G (except G1.2)
M1.2. 'महाहिना. — *) Ko.2s T1 G1.2.s M1 मां त्वं; K1
त्वं मां; K1s G1s मां च. T G1.2.4.s M1 (except M1)
'ओग्रि'; G1s पीनापतथोग्रि. — *) N1s V1 B D (except
D1) मामामुहि. N1 V1 B D (except D1) वरागने. B
संजीवयितुमर्हसि.

10 *) K1.2. N1.2 V1 B D G1 M1-s त्वदधीना. T
G1.2.4.s M1 च (for हि). G1s त्वया विना न मे प्राणाः.
— *) Ko.2. D1 G1 M1.2.s किंनरोद्गी (G1 'वांगी')वयमापिणि.
— *) K1 D1s D1s S (except T1 G1.2.s) 'वयांगी'.
— *) N1s V1 B D 'प्रतिमानने'.

11 *) K1 न हि त्वं (for न ह्यहं). S1 K (except K1)
N1.2. D1s G1 M1-s त्वामृते. T1 शङ्खे (for मीरु). — *)
D1s शङ्को; T1 ह्यमं (for शङ्खे). N1s V1 B D1 D1 D1.2.s

वयमा (B1.2 D1 'वय')मि खलु जीवितं. — After 11th; K1
N1s V1 B D (except D1) ins.:

1728th कामः कमलपद्माक्षि प्रतिविष्यति मामयम् ।

[= (var.) 8th. D1 प्रतिप्राप्ति.]

— *) K1 'कोपमंगलः; K1 'कोसमातुते'.

12 *) N1 भज माम्. K1.2 B D1 D1 D1.2.s G1.2
वसितापसिनि; K1 D1s D1 'वर्तनी. — *) Some S MSS.
मा (for मां). B1 प्रीतियुक्तेन (as in text). — *) N1s
V1 B D (except D1.2) भाविनि. — After 12, N1s
V1 B D ins.:

1729th त्वदर्शनकृतलोहं भजल्लहति मे भूशम् ।

न त्वो द्रष्टु पुनरुद्योऽर्हं कस्यापि रोषणे ।

प्रसीद वरागोऽहं ते भक्तं मां भज भाविनि ।

[(L 2) N1s V1 B1 D1 रोषणे. — (L 3) CL 13th.
D1.2. भाविनि.]

— N1s V1 B1.2 D1 D1.2. cont.:

1730th द्रष्टुं त्वं वरारोहे मन्मथो भूशमङ्गने ।

अवगतं विशालाक्षि विष्यति का पतप्रिमिः ।

मन्मथाग्रिस्तनुजुतं दाहं कमललोचने ।

प्रीतिसंयोगयुक्ताभिरदिः प्रह्लादपक्ष मे ।

तुष्पायुधं दुरारपं प्रचण्डशरकायुक्तम् । [5]

त्वहलेनसमुद्रं विष्यन्तं दुःसहः शरैः ।

उपशामय कस्यापि आश्रमदानेन भाविनि ।

[(L 1) D1 सुशदराणाः. — (L 4) B1 'संयोगयुक्ताभिः;
D1 'दीलाभिः. — (L 6) Cf. 8. D1 दुःसहः; D1s दुःसहः.
— (L 7) Cf. 12th. D1.2. भाविनि.]

13 — 1. 67. 4. — *) N1s V1 B D (except D1)
गान्धर्वेण विवाहेन; M1-s 'वैनेहि मा मीरु. — *) S1 K1.2
D1s T1 G1.2.4.s M1s पुनः; K1 N1s हि; G1s हवः; G1 M1-s च
(for पुहि); cf. v. 1. 13th. N1s V1 B D (except D1)
मायुपैहि वरागेन (B1.2.s D1s D1.2. वरागने). — *) K1
हि सुषोगि. — *) CL 1. 67. 26th.

14 K1 ■ om. उवाच. N1 V1 S (except G1) कस्या
(for सपत्ने). — *) K1 'वती यूहं; D1 'मतीरहं; M1-s

विवाहानां हि रम्भोर गान्धर्वः श्रेष्ठ उच्यते ॥ १३
तपत्युवाच ।

नाहमीशात्मनो राजन्कन्या पितृमती ब्रह्म ।
मयि चेदस्ति ते प्रीतिर्याचक्ष पितरं मम ॥ १४
यथा हि ते मया प्राणाः संगृहीता नरेश्वर ।
दर्शनादेव भूयस्त्वं तथा प्राणान्ममाहरः ॥ १५
न चाहमीशा देहस्य तस्माद्वृपतिसत्तम ।
समीपं नोपगच्छामि न स्वतन्त्रा हि योषितः ॥ १६

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकपट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६१ ॥

१६२

गान्धर्व उवाच ।

एवमुक्त्वा ततस्तूर्णं जगामोर्ध्वमनिन्दिता ।
स तु राजा पुनर्भूमौ तत्रैव निपात ह ॥ १

का हि सर्वेषु लोकेषु विथुतामिजनं वृषम् ।
कन्या नाभिलषेन्नायं भर्तारं भक्तवत्सलम् ॥ १७
तस्मादेवंगते काले याचक्ष पितरं मम ।
आदित्यं प्रणिपातेन तपसा नियमेन च ॥ १८
स चेत्कामयते दातुं तव मामरिमर्दन ।
भविष्याम्यथ ते राजन्सततं वशवर्तिनी ॥ १९
अहं हि तपती नाम सावित्र्यवरजा सुता ।
अस्य लोकप्रदीपस्य सवितुः क्षत्रियर्षभ ॥ २०

अमात्यः सानुयात्रस्तु तं ददर्श महाबले ।
क्षितौ निपतितं काले शकध्वजमिवोच्छ्रितम् ॥ २
तं हि दृष्ट्वा महेष्वासं निरर्थं पतितं क्षितौ ।

*वचा ब्रह्म.

15 "a) Ks मम प्राणाः; Gs मयि प्रा. — "b) S संह (T₁ Gs Ms "हि)ताव. Ms-s नराधिप. — Ko om. 15^{ad}.
— "c) S₁ K₁-s D₁s.s.s.s (except T₁ Gs Ms) ममाहरः
Da सनाहरः.

16 "a) B₁ दानस्य; Gs देवी व्याघ्रः Gs ते मास्य (for देहस्य). — Ns om. 16^a-19^a; Gs om. 16^a-18^a.

17 Ns Gs om. 17 (cf. v. 1. 16). — "a) Da नाभिलषेत्. Ks T₁ M नाय. — "b) Ks अनार्यं (for भर्तारं). S₁ Gs मर्तुं; B.s. Da भक्ति.

18 Ns om. 18; Gs om. 18^a (cf. v. 1. 16). — "a) Ko.s M (except Ms) "गते कार्य. — "b) S₁ K Ds "सा च दमेन.

19 Ns om. 19^a (cf. v. 1. 16). — "a) Ks-s पुनर् मास्य. N₁s V₁ Bs Da Dn Ds अरिचूदन. — "b) S₁ N₁s V₁ B₁ Dn Ds अय (for अय).

20 "a) S₁ K Ds नासा (Ks "श्री). — "b) Gs.s सावित्र्या. — "c) B₁s D₁s तस्य. Gs "प्रवीरस्य. — "d) Ko सवितुश्च विवस्वतः.

Colophon. Major parvan: T₁ G M संभव (for कादि). — Sub-parvan: N₁s V₁ चैत्रय (followed by रापयुपावयाम); T₁ संभव. S₁ K Ns B D Ms (all om. sub-parvan name) mention only तारस्य (Ms. तापस्योपावयाम). — Adhy. name: Ko.s तपतीवाचयं. — Adhy.

no. (figures, words or both): Dns 171; Dm 174; T₁ 168; T₁ G M 121 (G₁ 123; G₁ 120). — S₁loka no.: Dn 25 (Dn₁ 23); Ms 20. — Aggregate S₁loka no.: Dns 6576.

162

1 S₁ K₁ S om. उवाच (Gs om. the ref.). — After 1st, Da (marg. sec. m.) S ins.:

1731^a तपती तपतीलेव बिललापाद्युतो दृषः ।

मास्त्रलबासकुद्राज पुनरुवाच पावति ।

पावमानस्तु तपतीमद्वैष महीपतिः ।

[(L 1) T₁ G तपतीलेव. G₁ "पाकुळे दृष. — (L 2) G₁s M प्रसल. — (L 3) T₁ G₁-s महीपते.]

— After 1, K₁ N₁s V₁ B D ins.:

1732^a अन्येषामाणः सखलसं राजानं वृषोत्तमम् ।

[N₁ "माणः संतसलं etc. Ks मार्गमाणाः सपसासं राजानं वृषसत्तमः B₁s Ds मार्गमाणाः सखलसं (Ds स तु बने) राजानं वृषसत्तमम्.]

2 "a) S₁ K N₁s V₁ Bs D च (for तु). — "b) S₁ (sup. lin. as in text) D₁s G₁ (by corr.) "मिचोपितः; Dn₁ "मिचोपितं.

3 "a) Ko.s N₁ V₁ Dn निरलं; Dm.s.m निरलं. — K₁ (hapl.) om. from पतितं (in 3^a) up to पितेव (in 5^a).

S₁ K (Ks om.) N₁ V₁ Dn D₁s M₁ युधि (for क्षिती).

— "b) D₁ संदीप्त इव चाग्निना.

वभूव सोऽस्य सचिवः संप्रदीप्त इवाग्निना ॥ ३
 त्वरया चोपसंगम्य स्नेहादागतसंभ्रमः ।
 तं समुत्थापयामास नृपतिं काममोहितम् ॥ ४
 भूतलाद्भूमिपालेशं पितेव पतितं सुतम् ।
 प्रज्ञया वयसा चैव वृद्धः कीर्त्या दमेन च ॥ ५
 अमात्यस्तं समुत्थाप्य वभूव विगतज्वरः ।
 उवाच चैनं कल्याण्या वाचा मधुरयोलिखितम् ।
 मा मैर्मनुजशार्दूल भद्रं चास्तु तवानघ ॥ ६
 क्षुत्पिपासापरिश्रान्तं तर्कयामास तं नृपम् ।
 पतितं पातनं संख्ये शात्रवाणां महीतले ॥ ७
 पारिणाथ सुशीतेन शिरस्तस्याभ्यपेक्षयत् ।
 अस्पृश्यन्मुकुटं राज्ञः पुण्डरीकसुगन्धिना ॥ ८
 ततः प्रत्यागतप्राणस्तद्वलं बलवाच्चपः ।
 सर्वं वितर्जयामास तमेकं सचिवं विना ॥ ९

ततस्तस्याज्ञया राज्ञो विप्रतस्ये महद्वलम् ।
 स तु राजा गिरिप्रस्ये तस्मिन्पुरुषाविशत् ॥ १०
 ततस्तस्मिन्गिरिवरे शुचिर्भूत्वा कृताञ्जलिः ।
 आरिराधयिषुः सूर्यं तस्यावूर्ध्वभुजः क्षितौ ॥ ११
 जगाम मनसा चैव वसिष्ठमुपिसत्तमम् ।
 पुरोहितमभिवाञ्छतदा संवरणो नृपः ॥ १२
 नक्तंदिनमथैकस्य स्थिते तस्मिञ्जनाधिपे ।
 अथाजगाम विप्रपिस्तदा द्वादशमेऽहनि ॥ १३
 स विदित्वैव नृपतिं तपत्या हृतमानसम् ।
 दिव्येन विधिना ज्ञात्वा भावितात्मा महानृपिः ॥ १४
 तथा तु नियतात्मानं स तं नृपतिसत्तमम् ।
 आचमापे स धर्मात्मा तस्मैवार्थचिकीर्षया ॥ १५
 स तस्य मनुजेन्द्रस्य पश्यतो भगवानृपिः ।
 ऊर्ध्वमाचक्रमे द्रष्टुं भास्करं भास्करद्युतिः ॥ १६

G. 1. १०००
 B. 1. 173. 17
 C. 1. 162. 18

4 Ks om. 4 (cf. v. 1. 3); N1.s om. 4th. — ") S
 चोपसंगम्य. — Ks om. from 4th up to पितेव (in 5th).
 5 Ks. 4 om. up to पितेव (cf. v. 1. 3, 4). — ") S
 तपसा. — ") N1.s V1 B D (except Ds) नयेन च.
 6 ") S1 K सोमात्यत्वं. — ") S (except Ms)
 कल्याण. — ") K (except K1) N1 V1 B D Gs अन्नमस्तु.
 7 ") N1.s S 'अमालं तु (N1 हि; Ns स; M ले).
 — ") S1 K अस्पृशत् (Ks. 'स) सुखं; N1 संस्पृशन्त्युः;
 — ") N1.s V1 B D (except Ds) Ms हे (for तं).
 — ") N1.s G1 महीपते.
 8 ") N1 V1 B D च; Gs स (for अय). S1 K वारिणा
 मुखतीते (Ko 'ले)न. — ") T मुखं (for शिरस्). N1 S
 तस्यावलेच; Ds 'मिषेच'. S1 K नृपतिं काममोहितं (= 4th).
 — ") S1 K अस्पृशत् (Ks. 'स) सुखं; N1 संस्पृशन्त्युः;
 N1 V1 B D अस्पृशन्त्युः; Ds अस्यास्पृशन्त्युः. S (except
 Gs) मुकुटं. — ") S1 K1 'गंधि सः.
 11 ") Ds Dn1 G (except Gs. s) Ms 'गतः प्राणश्च.
 — Ds om. 9th-10th.
 10 Ds om. 10th (cf. v. 1. 9). — ") S1 K1 संप्रवल्से.
 A few MSS. सहावलं. — ") Ks स च राजा; T1 राजा
 दक्षिन्. — ") T1 Gs धीरः पुनर'. — After 10, Ko ins.:
 1733* चिन्त्यमानस्तु तपतीं तद्प्राकृष्टमानसः ।
 उन्मत्तक इवासंशुद्धासीन्नरत्नम् ।
 11 Ds om. 11-12. — ") S (except Ms) स तु (T1
 Gs ज्ञात्वा) तस्मिन्. — ") N1 आराधयिषुरादितं. — ") N1

V1 Dn ऊर्ध्वभुजः. — After 11, Ko.s Ds ins.:
 1734* एवमानो दिनकरं बलिभुक्तो महीपतिः ।
 12 Ds om. 12 (cf. v. 1. 11). — ") G1-s Ms-s
 क्षितं. Here and below Ks B Ds. s (mostly) वसिष्ठ-
 (for वसिष्ठ). — ") N1.s V1 B (except B1) Dn D1 T1
 G (except Gs. s) 'मित्रं.
 13 ") N1 B Ds. T G (except G1.s) नक्तंदिनम्.
 S1 K1.s अथावलेच; N1.s V1 B D (except Ds) अधिष्ठ.
 — ") S1 Ms-s नराधिपे; Ds. s Gs जनाधिप. — ") Ko.s
 आजगामाथ (by transp.). T1 महासिः. — ") K1.s T1
 स तदा (T1 वसिष्ठो) द्वादशेऽहनि.
 14 ") S1 K Ds. s हृतचेतसं (S1 K1 'नं). — ") S1
 T1 चक्षुषा; N1 मनसा; Cd विधिना (as in text). N1.s
 ध्यात्वा. Gs दिव्येन विदि राजह्वद. — ") S1 महानृपिः.
 15 M (except Ms) om. 15th-16th. — ") K1
 निर्वृता; G1.s नियमा; Gs विवर्ता. — ") S1 N1.s नतं;
 K1 चैतं; T G Ms तं हे (for स तं). N1.s V1 B D तं वृषं
 मुनिसत्तमः. — N1 om. 15th. — ") Gs Ms तस्मै पार्थ
 वि'. — After 16, S1 K1 ins.:

1735* भद्रं ते राजशार्दूल तपती याचते घटम् ।
 विवस्वतस्तदर्थं येषुचयागादपितसतः ।
 16 M (except Ms) om. 16th (cf. v. 1. 15).
 — ") Ko 'सो मुनिसत्तमः. — After 16, Ds ins. stanzas
 1-3 of 1737*. — S ins. after 16: Ds, after stanza

सहस्रांशुं ततो विप्रः कृताञ्जलिरुपस्थितः ।

वसिष्ठोऽहमिति ग्रीत्या स चात्मानं न्यवेदयत् ॥ १७

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्विपृष्ठधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६२ ॥

१६३

वसिष्ठ उवाच ।

यैषा ते तपती नाम सावित्र्यवरजा सुता ।

तां त्वां संवरणस्थार्थं वरयामि विभावसो ॥ १

स हि राजा बृहत्कीर्तिर्धर्मार्थविदुदारधीः ।

युक्तः संवरणो भर्ता दुहितुले विहंगम ॥ २

गन्धर्व उवाच ।

इत्युक्तः सविता तेन ददानीत्येव निश्चितः ।

प्रत्यभापत तं विप्रं प्रतिनन्द्य दिवाकरः ॥ ३

3 of 1737*:

1736* योजनानां तु नियुतं क्षणाद्वत्सा तपोधनः ।

[T₁ नियुतं योजनानां स (for the prior half). D₂ क्षणेनासातपोधनः (for the posterior half).]

18 *) N₁ V₁ B₁ D₁ D₂ D₃ s 8 यथेप्सितं; B₁ s s D₁ 'चक्षुः'. — D₁ (marg. sec. m.) 8 ins. after 18 (D₁ T₁ G₁ s before the colophon, T₁ G₁ s M after it): D₁ ins. stanzas 1-3 after 16, stanza 4 (with 'सर्व' 'उ') after the last line of 1739*:

1737* गन्धर्वैः ।

1) योजनानां चतुःषष्टि निमेषात्रिंशत् संथा ।

अक्षैर्गच्छति भिर्यं स्वस्वार्थस्त्रोऽवधीदिदम् ॥

वसिष्ठः ।

2) अजाय लोकत्रयभावनाय

भूतात्मने गोपतये ब्रूयाय ।

सूर्याय सर्गप्रव्याख्याय

नमो महाकाव्यगोचरमाय ॥

3) विवस्वते ज्ञानवृद्धस्वरात्मने

अगत्पदीपाय अगदितैषिणे ।

स्वयंसुर्ये दीप्तसहस्रचक्षुषे

सुरोत्तमायामिततेजसे नमः ॥

सूर्यः ।

4) स्तुतोऽस्मि वरदोऽहं वरं वरय सुवत ।

स्तुतिस्त्वयोक्ता मत्तानां जल्प्यं वरदोऽस्म्यहम् ॥

[D₁ s संपर्य 'उ'. — D₁ वसिष्ठ 'उ'; D₁ om. वसिष्ठः.

— (3*) G₁ s सुरोत्तमायामिति (G₁ 'व' वि) गुणात्मने नमः.

— After stanza 3, D₁ (marg. sec. m.) T G₁ s ins.:

1738* नमः सविने अगदेक्षुषुषे

अगत्पदीपिपिनिग्राहतेषु ।

प्रथीमयाय त्रिगुणामधारिणे

विरिञ्चिताराधनार्चनारुतत्वेन ॥

— D₁ सूर्य उवाच (for सूर्यः). — (4*) T₁ M स्तुतो । (M s 'तोह'). — (4*) T₁ अपर्ता; G₁ s जल्प्यं; (C जल्प्यः).

— On the other hand, N₁ s V₁ B D ins. after 1 (D₁ after 1737*):

1739* यदिच्छसि महाभाग मत्तः प्रयदतां वर ।

तवै ब्रूयामभिप्रेतं यद्यपि स्वासुदुर्लभम् ।

एवमुक्तः स तैर्गर्विर्वसिष्ठः प्रत्यभापत ।

प्रणिपत्य विवस्वन्तं भानुमन्तं महातपाः ।

[(L₁ 2) B D₁ सुदुर्लभं; D₁ D₂ सुदुर्लभं. After line 2, D₁ reads the colophon. — (L₁ 4) D₁ D₂ महातपं. — In D₁, lines 1, 3 and 4 are repeated (with v. l.) after the last line of 1737*; the whole passage is in fact in utter confusion, being a clumsy composite of variant versions.]

Colophon om. in K₁ N₁ V₁ B₁ s s D₁ D₂ s.

— Major parvan: T₁ G M संभव' (for आदि').

— Sub-parvan: T₁ संभव. Ko-s N₁ s D₁ D₂ M₁ s (all

om. the sub-parvan name) mention only तापस (M₁ s

तापस्तेपाद्यान). — Adhy. name: Ko D₁ क्षत्रिहारात्मने.

— Adhy. no. (figures, words or both): T₁ 170; T₁

G M 122 (G₁ 124; G₁ 121). — S'loka no.: M₁ 19.

163

1 Before 1, T₁ G₁ s M ins. 1737*, D₁ only the final st. (4) thereof. — B₁ K₁ 8 om. उवाच (T₁ om. the ref.). — *) G M s-8 द्या (G₁ वा दि). — *) A few MSS. स्वा (for त्वां).

2 *) G₁ सुभंगम; G₁ विपश्य.

3 B₁ K₁ T G M s-8 om. इवाच; K₁ s-8 N V₁ D₁

वरः संवरणो राज्ञां त्वम्पीणां वरो भुने ।
तपती योपितां श्रेष्ठा किमन्यत्रापवर्जनात् ॥ ४
ततः सर्वानवद्याह्नीं तपतीं तपनः स्वयम् ।
ददौ संवरणस्वार्थे वसिष्ठाय महात्मने ।
प्रतिजग्राह तां कन्यां महर्षिस्तपतीं तदा ॥ ५
वसिष्ठोऽथ विसृष्टश्च पुनरेवाजगाम ह ।
यत्र विख्यातकीर्तिः स कुरूणामृषभोऽभवत् ॥ ६
स राजा मन्मथाविष्टस्तद्गतेनान्तरात्मना ।
दृष्ट्वा च देवकन्यां तां तपतीं चारुहासिनीम् ।
वसिष्ठेन सहामान्तीं संहृष्टोऽभ्यधिकं प्रभौ ॥ ७
कृच्छ्रे द्वादशरात्रे तु तस्य राज्ञः समापिते ।
आजगाम विशुद्धात्मा वसिष्ठो भगवानृषिः ॥ ८
तपसाराध्य वरदं देवं गोपतिमीश्वरम् ।

लेभे संवरणो भार्या वसिष्ठस्यैव तेजसा ॥ ९
ततस्तस्मिन्निगिश्रेष्ठे देवगन्धर्वसंविते ।
जग्राह विधिवत्पाणिं तपत्याः स नरर्षभः ॥ १०
वसिष्ठेनाभ्यनुज्ञातस्तस्मिन्नेव धराधरे ।
सोऽकामयत राजर्षिर्विहर्तुं सह भार्याया ॥ ११
ततः पुरे च राष्ट्रे च वाहनेषु बलेषु च ।
आदिदेश महीपालस्तमेव सचिवं तदा ॥ १२
नृपतिं स्वभ्यनुज्ञाय वसिष्ठोऽधापचक्रमे ।
सोऽपि राजा गिरौ तस्मिन्निजहारामरोपमः ॥ १३
ततो द्वादश वर्षाणि काननेषु जलेषु च ।
रेमे तस्मिन्गिरौ राजा तयैव सह भार्याया ॥ १४ -
तस्य राज्ञः पुरे तस्मिन्समा द्वादश सर्वशः ।
न वर्षं सहस्राक्षो राष्ट्रे चैवास्व सर्वशः ॥ १५

Co. 1. 163. 15
K. 1. 163. 15

Dn D1.2. Ms. om. the ref.; Ds reads it in marg.
— ") N1.2. V1 B D (except Ds) स तदा तेन. — ") K
(except K1) Dns T1 Gs-6 द्वादसी".

4 Before 4, Bs ins. चूर्णं उ'; Ms-s आदिस्य. — ")
S स्मृतिर्णं त्वं (by transp.). K (except Ks) महामुने
(Ks "मुनिः"); Ms परो'मुने. — ") S (gloss?) दानात्
over त्याग्य; cf. the comm. of Dev. N1 किमन्यत्रार्जनं
सह; Bim Dn D1.2 Ms-s किमन्यदपवर्जः; Gs Ms किमन्य-
त्रापि द'; Cd as in text.

5 Before 5, Ds ins. गंधर्वं उ'; S गंधर्वः. — ") Ks
हतां (for स्वयम्). — ") Ms वसिष्ठस्य. — ") Ko Ds
स्वयं (for तदा).

6 ") Ko. s N1.2 तिष्ठतः; Cd as in text. Ko. s N1.2
V1 B D तु (for च). Ks वसिष्ठो वरविता ततः Dsm
वसिष्ठस्तु महर्षस्तु (sic). — ") Ms कीर्तिनां (om. स्).

7 ") Bs T G Ms-s दृष्ट्वा तु (T1 Gs स दृष्ट्वा). — ")
Bs सप्ततीं तपनः स्वयं (-5"). — ") K1 मष्टयो; G1.2 स
दृष्टो. S1 K Ds. s भ्यधिकोभवदः; N1 स्वधिको बभौ.
— After 7, Ks N1.2 V1 B D ins.:

1740* हरुवे साधिकं सुभ्रापतन्ती नमकालात् ।
सौदामिनीय विभ्रष्टा चोतयन्ती स्वतेजसा ।

[(L. 2) N1.2 V1 Dn D1.2 दिशसिक्वा (for स्वतेजसा).]

8 ") Ko. s N1.2 V1 Bim. s. s D (except Dns) Gs
रुद्रादः; Ms प्रते; Ms (in/fin.) Cd as in text. — ")
S1 K N1.2 V1 Bim. s. s D D1.2 Cद समाहिते; Gs समीपनाः.

9 ") Ms हस्तवाराय. — ") S च (for द्युव).

10 ") Ks. 4 गिरौ श्रेष्ठे; Ds Ds गिरिमस्थे. — ") Ko
Ds पाणिं विधिवत् (by transp.). — ") Ko. s. s नृपसत्तमः;
Ds Gs स वरविता; Ds भरतर्षभः (for स वर').

11 ") Gs उवासोत्तमराजर्षिर्द. — ") Ks भार्याया सह
(by transp.).

12 ") Ko पुरे च राष्ट्रेषु; Ds क्रमेण राष्ट्रेषु; Ds B पुरेषु
राष्ट्रेषु. — ") N1.2 V1 B Dn D1.2. s वनेषुच वनेषु च; B1
Ds वाहनेषु वनेषु च. — After 12, Ks. 4 ins.:

1741* अथ दत्त्वा महीपाले तपतीं तौ मनोरमात् ।
तिष्ठ शुभोनि यास्वामि त्वमारभ्य पतिं शुभे ।

[(L. 1) Ks दत्त्वा च भूषाते. — (L. 2) Ks त्वमारभ्य.]

13 ") Ds Gs समनु; T1 Gs समनु; T1 G1.2. s चामनु
(for स्वयनु). N1.2 V1 Dn D1.2 न्याय (for न्याय).
— ") B1.2 Ds D1.2 Ms-s अथ प्रचक्रमे; T1 Gs
भगवत्समाधत्तम्. — ") N1.2 V1 B. s D (except Ds. s)
सोयः; Gs स हि (for सोऽपि). — ") N1.2 V1 Dn D1
नरो ब्या.

14 ") Dn वनेषु(!). — ") N1.2 V1 B (except Bs)
D (except Ds) T1 वने (for जले). — ") Ks N1.2 V1
Bs Dns Dn D1 तयैव. Ds S रहितो (Ds सपत्न्या) आप्या
सदा (Ds Gs सह; T1 Gs Ms वया; Gs Ms सदा; Gs पदा).

15 ") N1.2 V1 Dn D1 सत्तमः; T1 G1.2 हृत्पराः (for
सर्व). — ") N1.2 V1 B (Bs marg.) D (except Ds)
G1.2 M वैवास्व मारव (B1 orig. वैवास्व भूपते.); T1 Gs
तस्य महीपते. T1 G1.2 रहितो नरोयरे (Gs नृपे सदा).
— After 15, Ks N1.2 V1 B D ins.:

तत्क्षुधातैर्निरानन्दैः श्वभृतैस्तदा नरैः ।
 अभवत्प्रेतराजस्य पुरं प्रेतैरिवावृत्तम् ॥ १६
 ततस्तच्छादश्च दृष्ट्वा स एव भगवानृचिः ।
 अभ्यपद्यत धर्मात्मा वसिष्ठो राजसत्तमम् ॥ १७
 तं च पार्थिवशार्दूलमानयामास तत्पुरम् ।
 तपत्या सहितं राजक्षुपितं द्वादशीः समाः ॥ १८
 ततः प्रवृष्टस्तत्रासीद्यथापूर्वं सुरारिहा ।
 तस्मिन्पुतिशार्दूले प्रविष्टे नगरं पुनः ॥ १९

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्रिपष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६३ ॥

ततः सराष्ट्रं सुमुदे तत्पुरं परया मुदा ।
 तेन पार्थिवमुख्येन भावितं भावितात्मना ॥ २०
 ततो द्वादश वर्षाणि पुनरीजे नराधिपः ।
 पत्न्या तपत्या सहितो यथा शक्रो मरुत्पतिः ॥ २१
 एवमासीन्महाभागा तपती नाम पौर्विकी ।
 तव चैवस्वती पार्थ तापत्यस्त्वं यया मतः ॥ २२
 तस्यां संजनयामास कुर्वं संवरणो नृपः ।
 तपत्यां तपतां श्रेष्ठ तापत्यस्त्वं ततोऽर्जुन ॥ २३

1742* ततस्तस्यामनामुद्यतो प्रवृत्तायामर्दिनः ।

प्रजाः क्षयमुपाजग्मुः सर्वोः सस्यानुजगमाः ।

तस्मिन्स्थायिणि काले वर्तमाने सुदारणे ।

नावदद्यायः पपातोऽर्थी ततः सस्यानि नावद्वृत् ।

ततो विजान्तममलो जनाः क्षुद्रयपीडिताः । [5]

मुहाणि संपरीक्ष्य वज्रसुः प्रदिको दिताः ।

ततस्तस्मिन्पुरे राक्षे लक्षकारपरिमहाः ।

परस्परममर्षादः क्षुधातो जग्मिरे जनाः ।

[(L. 2) Bs स्वावरजंपाताः. — (L. 4) Ks नात्पापोधि;
 Ds न चावदायः (for नावदद्यायः). — (L. 6) Ks Bs Ds
 द्या (for दिताः).]

16 *) Gs तृदक्षुधातैर्न. Ks Ns. V1 B D निराहतेः.

— *) B1 Ko-8 इयामर्दितः; Ks नावृत्; Ks Ns Da M Cd

इयामर्दः; Arj. श्व" (as in text) and श्व". Ss Ks Ns V1

B D (except Ds) T1 Gs तथा. Ss Arj.; श्वभृतैरिति

पाठः. Ss — After 16^{ab}, Bs ins.:

1743* आर्यस्त्वित्येतिर्नमस्तेष्वमीतंततैर्वृत्तम् ।

17 *) Ks Ns. B1s Ds. T1 Gs. a. c. Ss; B1 Ds तु

(for तत्). — *) Ns V1 Ds Ds अभ्यपद्यत (!); B1s Ds

मत्पद्यत; T1 Gs. अभ्यपद्यत. — *) Ns V1 Bs Da Dn

Ds मुनिवत्तमः; B1s Ds द्वादशवित्तमः; Bs धर्मवित्तमः; Da

भगवानृचिः; Ss नर (Gs नृप) सत्तमं.

18 D1 om. 18^a-19^a; Gs om. 18^{ab}. — *) T1 Gs-8

तत्र (for राजन्). — *) K (except Ks) Ns V1 Bs Da

Ds व्युपितं. Ns V1 Bs. Da Dn Ds शाधतीः समाः; Cd

as in text. Ss वषं द्वादशमे गते.

19 D1 om. 19^{ab} (cf. v. 1. 18). — *) Ss K (except

Ks) B1 Da Ds T1 Gs. 8 प्रविष्टः T1 Gs. 8 Me-8 "दृष्टः"

Ts Gs. 8 पत्न्योः; Ms तत्राय (for तत्रासीद्). — *) S

ययाकां. Gs अर्दिमः. — *) D1 तं च पार्थिवशार्दूले.

— *) T1 Gs-8 नगरं. — After 19, Ns. V1 B D ins
 1744* प्रवर्षं सहस्राक्षः सस्यानि जनयन्प्रभुः ।

20 *) B1 Da. 8 स राजा; Gs स्वराष्ट्रं. — *) K1 D

Ds तत्पुरं; D1 प्रवृत्. — B1 om. 20^{ab}. — *) I

पार्थिवसिंहन.

21 *) G1. 8. 8 M (except Ms) जनाधिपः. — *) Ns

V1 B D (except Ds) तपत्या सहितः पत्न्या. — *) Ns V

D (except Ds. 8. 8) T1 Gs-8 यया शय्या.

22 Before 22, Ss K1 ins. संघर्षः; Ko. 8. 8 Ns V

B1s D (except Ds) संघर्षं उ". — *) Ss K1. 8. 8

महाभाग; Gs महाराज. — *) Ks तान (for नाम). K

पूर्वजाः; Ks पूर्विकी; Ns Ds 8 पू. Ds Ts Gs पौर्विका; Ss

पौर्विका. — *) T1 Gs-8 सैया चैवस्वती कन्या. — *) K1. 8

Gs-8 यया (for यया). T1 Gs-8 कन्या संवरणेन य.

23 *) Ko. 8 Bs D1 M (except Ms) मत्त". — After

23, Ks Da (marg. sec. m.). 8 ins.:

1745* वृक्ष वपेत्सहस्राणि विदुलः स तथा सह ।

पौरवा नाजमीदाश्च भारता भरतर्षभ ।

आदिल्लोकं च ततो जगाम भरतर्षभ ।

while T1 Gs. 8 ins.:

1746* कुलुक्षया यतो यूयं कीरवाः कुरपत्न्या ।

पौरवा नाजमीदाश्च भारता भरतर्षभ ।

तापत्यमलिलं शोकं वृत्तान्तं तव पूर्विकम् ।

पुरोहितमुख्यं यूयं शुक्रेण प्रथिवीमिमाम् ।

Colophon. Major partem: T1 M संघर्षः (for
 नादित्). — Sub-partem: Ns. V1 चैत्ररथ. Ss K1 Ns M
 D Ts Gs Ms (all om. the sub-govern name) mention

१६४

वैशंपायन उवाच ।

स गन्धर्ववचः श्रुत्वा तत्तदा भरतर्षभ ।
 अर्जुनः परया प्रीत्या पूर्णचन्द्र इवावभौ ॥ १
 उवाच च महेश्वासो गन्धर्वं कुरुतस्तमः ।
 जातकौतूहलोऽतीव वसिष्ठस्य तपोभलात् ॥ २
 वसिष्ठ इति यस्यैतद्व्येर्नाम त्वयेरितम् ।
 एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं यथायत्तद्वदस्व मे ॥ ३
 य एष गन्धर्वपते पूर्वेषां नः पुरोहितः ।
 आसीदेतन्ममाचक्ष्व क एष भगवानुपि ॥ ४
 गन्धर्व उवाच ।

तपसा निजिती शश्वद्वैजायमरैरपि ।

कामक्रोधानुभौ यस्य चरणौ संववाहतुः ॥ ५
 यस्तु नोच्छेदनं चक्रे कुशिकानामुदारधीः ।
 विद्यामित्रापराधेन धारयन्मनुमुत्तमम् ॥ ६
 पुत्रव्यसनसंतप्तः शक्तिमानपि यः प्रभुः ।
 विश्वामित्रविनाशाय न मेने कर्म दारुणम् ॥ ७
 मृतांश्च पुनराहर्तुं यः स पुत्रान्धमक्षयात् ।
 कृतान्तं नातिचक्राम वैलामिव महोदधिः ॥ ८
 यं प्राप्य विजितात्मानं महात्मानं नराधिपः ।
 इक्ष्वाकवो महीपाला लेभिरे पृथिवीमिमां ॥ ९
 पुरोहितवरं प्राप्य वसिष्ठमुपिस्तमम् ।
 ईजिरे क्रतुभिथापि नृपास्ते कुरुनन्दन ॥ १०

G. 1. 9543
B. 1. 175. 11
C. 1. 160. 12

only तापस्य (Ks तापसाख्यान; Ms.s तापलोपाख्यान); to it Ss Ko.s Ns Bs Dn Ds.s.s Tz Gs Ms.s add समाप्त (Ks संपूर्ण); Ns.s V2 तापयुपाख्यानसमाप्ति. — Adhy. names: Ko.s तपसीमाप्ति; Ms.s संवरणमिवाह. — Adhy. no. (figures, words or both): Dns 172; Dms 175; Ts 171, Ts II M 123 (Gs 125; Gs 123). — S'toka no.: Dn 50; Ms 28.

164

1 Ss K (except Ko) Ds.s S om. उवाच. — *) Ts Gs.s तथा (for तदा). A few MSS. 'वैभः. — *) Da परम- (for परदा). Ks Ns Vs Bs Dn Ds.s अक्षयः Ms भीला.

2 *) Ts Gs-s महामासो; Gs महीपालो (for महे). — *) Ss कौतूहलं ममातीव; Ssm Ko.s-s कौतूहलपरोतीव (Ko कीर); Ks कौतूहलपुते (sic). — *) Ds 'हं श्रुतवान्मदा.

3 Before 3, Ds.s ins. अर्जुन उः; || अर्जुन. — *) Ns Vs Dn Ms-s तस्य; Ts Gs-s Ms कस्य (for यस्य). — *) Ds.s स्वयोदितं; Gs समी; Gs तये. — *) Ts Gs-s M यथायत्तद्व (Ms.s 'यत्तम')दीदि मे.

4 *) T Gs.s.s स; Gs क (for य). Ts Gs-s एव (for यय). — *) Bs चैतन्; Ts Gs पुनं. Ss Ks समाचक्ष्व. — *) Ko.s 'प कृपित्तमः. — After 4, Ds ins.:

1747* सुनिर्धे राज्यं तन्वै वै वसिष्ठस्य तपोभलात् ।

5 Ss Ks S om. उवाच. — After गन्धर्व उ' (resp. xts v. 1), Ns.s Vs D (except Da) || ins.:

1748* महानो नागसः पुत्रो वसिष्ठोऽनृपतीपतिः ।

— *) Ss Ks Gs तस्य. — After 5, Ns Vs ins.:

1749* इन्द्रियाणां यमकरो वसिष्ठ इति प्रोच्यते ।

while S (except Gs Ms) ins.:

1750* यथा कामश्च क्रोधश्च निजितायजितौ नरैः ।

जितासो जिता लोकः एषामात्रं जिता दिवः ।

6 *) Ss K Ns स; S (except Ts Gs) च (for पु).

7 *) Ns Vs B D (except Ds.s) 'नृपराक्षयः,

— *) Ks.s (both marg.) Ns Vs B D (except Ds) Ts

न चक्रे. Ts Gs-s मेने कर्म न (Ts Gs तु) दारुणं.

8 *) Ts Gs-s Ms-s आवेतुं; Gd आहर्तुं (as in text).

— *) Ko.s Ns Vs Bs Dns Ds.s S शक्तः (for यः स).

— *) Ns 'ये नाकमदूषो.

9 *) Ns विदित्ता; Bs (m as in text) Dsm Cd

Arjp विद्युत्; Gs पूजित. — *) Ns विदित्तमनसः; Gs

वसिष्ठमुपिस्तमः. — *) Ko.s Ns.s Bsm Ts Gs-s M

ऐक्षत्.

10 *) Ns Vs B D (except Da) Ms 'दितमिनं (D

'तमनु). — *) Ns.s Vs II D (except Da1 Ds) Ms

वैव (for वापि). — *) Ss कुरुवर्धनः Ds 'तत्तम.

11 *) Ss Ks 'विलास्यपसवः; Bs 'तिनंदनात्. — *)

Ms.s महर्षिः. Gs पार्थिव. — After 11, T G (except

Gs) ins.:

स हि तान्याजयामास सर्वानृषितिसत्तमान् ।
 ब्रह्मर्षिः पाण्डवश्रेष्ठ वृहस्पतिरिवामरान् ॥ ११
 तस्माद्धर्मप्रधानात्मा वेदधर्मविदीप्सितः ।
 ब्राह्मणो गुणवान्कथितपुरोधाः प्रविभूष्यताम् ॥ १२

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुःपञ्चविकशततमोऽध्यायः ॥ १६४ ॥

१६५

अर्जुन उवाच ।

किंनिमित्तमभूदैर विश्वामित्रवसिष्ठयोः ।
 वसतोराश्रमे पुण्ये ऋषे नः सर्वेष्वेव तत् ॥ १
 गन्धर्व उवाच ।
 इदं वासिष्ठमाख्यानं पुराणं परिकल्पितं ।
 पार्थ सर्वेषु लोकेषु यथावत्तन्निबोध मे ॥ २
 कल्पकुण्डे महानासीत्पार्थिवो भरतर्षभ ।

गापीति विश्रुतो लोके सत्यधर्मपरायणः ॥ ३
 तस्य धर्मारमनः पुत्रः समुद्रफलवाहनः ।
 विश्वामित्र इति ख्यातो बभूव रियुमर्दनः ॥ ४
 स चचार सहामात्यो मृगयां गहने बने ।
 मृगान्विध्यन्वराह्यं रम्येषु मरुधन्वसु ॥ ५
 व्यायामकञ्चितः सोऽथ मृगलिप्सुः पिपासितः ।
 आजगाम नरश्रेष्ठ वसिष्ठस्याश्रमं प्रति ॥ ६

1751* तथा वसिष्ठेन सह सौदरसः संगतस्तदा ।
 रक्षोभिर्विप्रयुक्तस्तु विश्वामित्रेण योजितैः ।
 तथा द्विजसहायि न गन्धर्वो न राक्षसाः ।
 शाकाः प्राथयितुं वीर भवतापि महाबलाः ।

12 *) T₁ G₁ "प्रहस्य"; T₂ G₁ "प्रधानस्तु". — *) S
 वेदशास्त्रि" (T₁ G₁ "दीपितः"; G₁ "प्रदीपितः"). — *) T₁
 G₁ "ज्ञान" (for गुण). — *) N₁ "प्रविभूष्य"; N₂ V₁ B (B₁
 marg.) D₁ D₁ 124 "प्रतिद्वय" (B₁ orig. "प्रतिमृग्य"); B₁
 "प्रतिपाय"; D₁ G₁ "परिपृष्ट"; T₁ G₁ "परिपृष्ट"; T₁ G₁ 124
 M "परिपृष्ट" (M₁ "प्रतिपृष्ट").

13 *) N₁ V₁ B (except B₁) D T₁ G₁ "वेणाभि" (D₁
 "वाणै हि"); T₁ G₁ "ण तु"; G₁ "वाणि"; G₁ "वातु".
 — *) S "राज्यविष्ट".

14 *) S₁ K D₁ विजयता; N₁ "यत्". N₁ G₁ जिगीपता
 राज्ञः. — *) S "पुरस्कृतं". — *) T₁ G₁ 124 M विद्वान्
 (for कश्चिद्). — *) N₁ V₁ B D "गवान्विजिह्वदियः".
 Cd as in text. — After 14, K₁ N₁ V₁ B D lux:

1752* विद्वान्मवतु यो विप्रो धर्मकामार्थवत्पवि ।

[K₁ N₁ B₁ D₁ D₁ "येमोहविपुः]

an addition which was lacking in the text of Dev. I

Colophon em. in D₁ T₁ G₁ 124. — Major parvan:
 G₁ 124 M "संभव" (for वादि). — Sub-parvan: N₁ V₁

चैत्रयः; T₁ संभव. S₁ K N₁ B₁ 124 D₁ D₁ (all om. the
 sub-parvan name) mention only वासिष्ठ (K₁ वसिष्ठो
 पाक्याय). — Adhy. name: K₁ D₁ वसिष्ठमाहात्म्यं; K₁
 वसिष्ठवाक्यं. — Adhy. no. (figures, words or both):
 D₁ 173; T₁ 172; G₁ M 124; G₁ 123. — S₁ 124
 no.: D₁ 124 15; M₁ 16. — Aggregate s₁ 124 no.:
 D₁ 6619.

165

1 S₁ K₁ B om. उवाच. — *) G₁ वसिष्ठस्याश्रमे.
 N₁ 124 T₁ G₁ 124 M "रथे"; N₁ V₁ D D "द्विषे"; T₁ G₁ 124
 (for पुत्रे). — *) S "तत्" (for यः) and से (for तत्).

2 S₁ K₁ B om. उवाच. — *) 1. 13. 6. D₁
 "संभव"; M₁ "परिवर्त". — *) K₁ 124 "काळे" (for कोळे).
 — *) N₁ "यथावत्" निषे.

3 *) N₁ V₁ D₁ B कयाकु; B D काप्य. — *) N₁
 V₁ B D (except D₁) वसिष्ठस्याश्रमस्थ.

4 K₁ om. 4th. — *) T₁ G₁ 124 दिव्यमात्रः.

5 *) B₁ (m as in text) वज्र. S₁ सहामात्यं; K₁
 D₁ G₁ M₁ मन्त्र; G₁ सत्ता. N₁ विश्वामित्रानु सामास्यो.
 — *) T₁ G₁ 124 "यं स महाबलः"; G₁ "गवागुर्माहाते". —

— *) 1. 166. 2. T G (except G₁) निमृद् (for
 विपद्). — *) D₁ समेषु; T₁ G₁ 124 चचार (for रथे).

तमागतमभिप्रेक्ष्य वसिष्ठः श्रेष्ठमागृषिः ।
विश्वामित्रं नरश्रेष्ठं प्रतिजग्राह पूजया ॥ ७
पायार्ध्याचमनीयेन स्वागतेन च भारत ।
तथैव प्रतिजग्राह वन्येन हविषा तथा ॥ ८
तस्याथ कामधुग्धेनुर्वसिष्ठस्य महात्मनः ।
उक्ता कामान्प्रयच्छेति सा कामान्दुदुहे ततः ॥ ९
ग्राम्यारण्या ओपधीश्व दुदुहे पय एव च ।

पदसं चामृतरसं रसायनमनुत्तमम् ॥ १०
भोजनीयानि पेयानि भक्ष्याणि विविधानि च ।
लेहान्यमृतकल्पानि चोप्याणि च तथार्जुन ॥ ११
तैः कामैः सर्वसंपूर्णैः पूजितः स महीपतिः ।
सामात्यः सबलश्चैव तुतोष स भृशं नृपः ॥ १२
पढायतां सुपाथोरं त्रिपुशं पञ्चसंघताम् ।
मण्डकनेत्रां स्वाकारां पीनोधसमनिन्दिताम् ॥ १३

C. 1. 2001

B. 1. 173. 14

K. 1. 173. 14

७ *) A few MSS. 'कर्तितः'. T₃ G (except G₃)
व्यायामातः स तु तदा. — *) G₁ 'छिप्सासुपागतः'. — *)
K₁, G₂, M₃ 'श्रेष्ठः'; N₃ 'रयश्रेष्ठः'; T₃ G₂, ९ रयिश्रेष्ठः; G₂
नृपश्रेष्ठः; M₃ नरयथाग्र.

7 *) D₃ आवातं (for आगतं). T₃ G₂-९ वसिष्ठस्तु स
तं दृष्ट्वा. — *) K₃ D₃ T₃ G₁ श्रेष्ठपाशुः; B₃ श्रेष्ठतापसः; D₃
G₃ 'वानुषिः'. T₃ G₁-९ राजर्षिमतिषि तदा. — *) Ś₁ K
नृपश्रेष्ठः; T₃ G₂-९ सविष्यो धै.

8 *) N₃, V₃ D₃ D₁ 'मौषेयः'; B₃ D₃ D₂, ४, ५ M₃
'मौषेस्तु' (B₃ M₃ 'अ'); T₃ G₂-९ पाशेनाधर्मद्वानेन. — *) B₃
G₂-९ सं त्वर् (for भारत). — *) K₃ N₃, V₃ B₃ D
(except D₁) परिजग्राह. T₃ G₂-९ प्रतिजग्राह धर्मात्मा.

9 *) K₁ N₃ V₃ B₃, २ D₃, २ D₂, ३ T₃ G₂-९ तदा; T₃ G₂-९
M₃ (except M₃) मुनिः.

10 *) T₃ G₂-९ लक्षैव. G₃ कामधेनुस्तु. — *) K₃ D₃
वक्तान्का'. T₃ G₂, ९ उक्ता नंदिनि धास्तेति. — *) Ś₁ K
D₃ transp. सा and कामान्. N₃ V₃ D₃, २ (as in
text), ९ D (except D₃) G₃ दुहते. N₃ V₃ H Da
D₃ D₂, १, २ G₂, ९ सदा; D₃, ५, ६ T₃ G₂ तदा. — After
9, 11 ins.

1753* वापपाश्वर्योद्गमस्यैव राशयः पवैतोपमाः ।
निष्ठाशानि च सुपाथं द्विपुशं सत्पयं च ।
कृपांश्च वृत्तसंपूर्णान्महायाणां राशयस्तथा ।
भोजनानि महाहाणि सन्न तत्र सद्यश्चराः ।
इक्षुन्मद्यं च कानांश्च भैरव्यांश्च वरासवान् ॥ [5]
चक्षाणि च महाहाणि कम्बलानि सद्यश्चराः ।

[T₃ G₂, ९ उप्माश्वः; G₃ उप्माश्वः; M₃, ९ सवाप्य'.
— (L. 2) T₃ G₂ सुदृष्टाः; G₃ सुदृष्टाः. — (L. 3) T₃
G₂-९ दृषि' (for दृष्ट'). T₃ G₂-९ गुदगां (for महायाणां).
— (L. 4) G₃ वृत्तसंपूर्णानि; M₃ भोजनानि. T₃ G₂ M₃-९
भोजनानि; G₃ सगोत्रानि; M₃, ९ होप्यादिनि (for तत्र सन्न).
— (L. 5) T₃ G₂ पेशवामयुक्तानां; G₃ 'अपुनि लाजः'.]

10 *) D₃ T₃ 'रपयान्'. Ś₁ N₃ V₃ B₃ Da D₃ D₂, १
चौपधीश्व; K₃ N₃ औपः; D₃ G₃ औपधीश्व; G₃ M₃-९

औपधीस्तु. T₃ G₂-९ 'रप्यापधीश्व; M₃, ९ 'रप्यानि दिप्यानि.
— *) M₃, ९ (inf. fin. as in text) पक्षपाकानि सर्वैसाः.
— *) Ś₁ K N₃, ९ B₃ Da D₃ D₂ 'मृतनिर्भं' (K₁ 'निर्भं');
B₃, ९ D₃ 'मृतप्रययं'; G₃ 'मृतोपेवं. — *) G₃ रसास्वादम्;
Cd as in text.

11 *) Ś₁ वानानि; K₃, २, ३ D₃ भक्ष्याणि (for देवा').
— *) K₃, २, ३ D₃ लेहानि (for भक्ष्या). — *) K₃, २, ३
D₃ चोप्याणि (for लेहानि). — *) Ś₁ K₁ कृप्याणि; K₃, २, ३
D₃ देवानि; T₃ G₂ (except G₃) चोप्यानि (for चोप्या').
T₃ G₂-९ M तथा पुनः. — After 11, K₃, N₃, V₃
B D ins.

1754* रत्नानि च महाहाणि वासति विविधानि च ।

[B₃ D₃ रुचिरानि (for दिशि).]

12 *) G₂-९ 'संप्रभैः'. T₃ G₂-९ M यस्य यस्य यथाकामं.
— *) N₃ V₃ B₃, २ D₃, २ D₂, ३ च; B₃ D₃ तु (for स). T₃
G₂ स स तेन सुतर्पितः. — K₃ om. 12*, — *) Ś₁ K₁, २
सयन' (for सबल'). T₃ G₂-९ सन्न (for सद्य). — *) N₃
Da T₃ G₂, ९ M₃, ९ सुपुशं; D₃, २ G₃ M₃-९ सद्यः; G₃ च
मुशः. K₃ ततः; K₃ पुनः; N₃ V₃ B₃ Da D₃, २, ३ D₂ T₃
G₂, ९ M (except M₃) तदा (for पुनः). T₃ G₂ तर्पित-
कोपितो भृशं. — After 12, K₃ (marg.; om. lines 3
and 6) D₃ ins.

1755* शिरो शीवा सविथिनी च साज्ञापुष्टमहमताः ।

— शुभाभ्येतानि धेनुवामापतानि मयश्चते ।
पुष्टानि यमभी रदः समारुतां पढायताम् ।
कलाटं श्रवणे धैव जयनदितयं तथा ।
पुष्ट्येतानि सत्यन्ते धेनुनां यज स्मृतिभिः ।
मण्डकस्यैवमुष्टाने * * यस्याः पढायताम् ।

13 *) N₃ V₃ D₃ D₂, २, ३ T₃ G₂ Arjy पदुशतः; Cd as
in text. Ś₁ K₁ सुपाथी तः; G₃ त्रिपाथी. — *) N
(including Cd) वृत्तसंपूर्णानां (K₃, २, ३ D₃ D₂, १, २
'वता').

14 *) K₃ G₂, ९ M₃, ९ 'लक्षि'. Ś₁ K₁ G₁ M₃-९ 'कणी'.
— *) K₃ N₃ B (except B₃) D₃ D₂, ९ 'श्रीर्णा'. N₃ T₃

0272
175. 29
171. 31

धमा मां भजते तस्माद्भूम्यां यदि रोचते ॥ २८

गौरुवाच ।

किं नु त्यक्तासि भगवन्पदेवं मां प्रमापसे ।

अत्यक्ताहं त्वया ब्रह्मन् शक्या नयितुं बलात् ॥ २९

चसिष्ठ उवाच ।

न त्वां त्यजामि कल्याणि स्त्रीयतां यदि शक्यते ।

दृढेन दाज्ञा बद्धैव वत्ससे हियते बलात् ॥ ३०

गान्धर्व उवाच ।

स्त्रीयतामिति तच्छ्रुत्वा चसिष्ठस्य पयस्विनी ।

ऊर्ध्वाञ्चितशिरोग्रीवा प्रभभौ धोरदर्शना ॥ ३१

क्रोधरक्तक्षणा सा गौर्हम्भारवधनखना ।

विश्वामित्रस्य तत्सैन्यं व्यद्रावयत सर्वशः ॥ ३२

कशाग्रदण्डाभिहता काल्यमाना ततस्ततः ।

क्रोधदीप्तिक्षणा-क्रोधं भूय एव समादधे ॥ ३३

आदित्य इव मध्याह्ने क्रोधदीप्तवर्णवर्मा ।

अङ्गारवर्णं मृशन्ती मुहुर्वालधितो महत् ॥ ३४

असृजत्पहवान्पुच्छाच्छकृतः शबराश्चक्रान् ।

मूत्रतश्चासृजच्चापि यवनान्क्रोधमूर्च्छिता ॥ ३५

पुण्ड्रान्किरातान्द्रुमिडान्सिंहलान्वर्धरांस्तथा ।

तथैव दरदान्लेच्छान्फेनतः सा ससर्ज ह ॥ ३६

28 Śi K1 S om. उवाच (T1 om. the ref.). T1 Gs read 28 after 24 (cf. v. 1. 23). — " Gs वीर्यं (for तेजो). — " Śi. s Dns T1 Gs M transp. क्षमा and बलं. — " B Ds मे; M (except Ms) मा (for जो). B Ds बद्धे (for भजते). Śi. s V2 Dn Ds. T1 Gs-6 यस्माद्. — After 28, T1 Gs repeat 26th, which is followed by 1766* (cf. v. 1. 26).

29 T1 Gs read 29 after 27 (cf. v. 1. 23). — K1 T1 Gs M om. उवाच; Gs om. the ref. Śi. s V2 B. s D (except Ds.) नंदियुवाच; T1 Gs-6 नंदिनी; Gs कामयेतुः (for नौह). — " Śi. K1. s. s. s. V2 Bs Dn Dn Ds त्वं (for ज्ञा). B. s. s. Ds. s त्वया ब्रह्मर्षिसत्तम. — " B. s जमुका; T1 Gs नायका; Gs. s. s. न सत्ता. — " Śi. K n हावय नेतुंजसरा (Ko "मोजसरा"); Śi. s V2 B D नेतुं शक्या न हं बलात्; T1 Gs नेतुं शक्या बलात् हि; T1 Gs. s-6 शक्या नेतुं बलादिति.

30 Śi. K1. s. s. om. उवाच. — " Gs रोच (for हावय). — " Ko Ds T1 Gs दृप (for दृप). — " Śi. Ks क्षि (for ते). Śi. साद्रिपते; M जीयते. — After 30, S ins.:

1767* येन केनाप्युपायेन त्वया वसो निवार्यताम् ।

31 Śi. K1 S om. उवाच (Gs Ms. s om. the ref.). — " Cl. 15th. Ds T1 Gs Ms (inf. lin. as in text) यदास्विनी. — " Ds ऊर्ध्वाङ्कित; Cd as in text. — " T1 Gs सा वसो; Gs. s. s. प्रमापय. Śi. s S वाद; Śi. s V2 B D रोह.

32 " Ds क्रोधदीप्ते. — " Śi. s Ds "राव"; Ds हुंवा; Ds हुंवा; T1 "स्वने"; T1 Gs-6 हुंवारवधने; स्वने; Gs हुंमारवधने; स्वने; Gs हुंवारवधनस्वने; M हुंमारवध (Ms. s "वधनस्वने. — " K. s विद्रावयति; Ds हावयामास; T1

Gs. s प्राद्रा; Gs विद्रा; Ms-6 प्राद्रा.

33 33th = (var.) 22th. — " Śi. K1. s कषा (K1 "सा" दंष्ट्रमृतिता; Ko. s. s कषादंष्ट्र (K1 "द्वै") मयधिता; Śi. सप्तदंष्ट्रमृतिता; B. s कषाम (B. s. s पायाम); Ds कषा दंष्ट्रमृतिता. — " Cl. 32th. Śi. s V2 B D T1 Gs. s क्रोधरक्तक्षणा (Ds "गाद्र"). Das Ds. s सा यो; (for कोर्ध). — " Śi. पुनरेव; Das Ds. s क्रोधं भूय; (for भूय एव). Ko समापयौ; Śi. s V2 B. s. s. Dns Ds. s T1 Gs. s. s. द्वे. 34 " Ko. s. s दीप्तस्मिन्मयधुर्या. — " T1 पाक्ष्ण जववीजने; T1 Gs-6 मुहुर्वालधितः (G1 "द्वे"; Gs "वोर्ध")

35 Before 35, Śi. K1 ins. रंघर्वः (cf. v. 1. 34).

— " Ds स बहू; T1 M पतुवाद्; T1 G पतुवाद्. M स्लेच्छान् (for पुच्छान्). — " Śi. V2 B D S प्रच्छान् (for सृक्तः); see below. Śi. s V2 B D द्राधिहान् (for शबराश्च). — After 35th, Śi. s V2 Dn S ins.:

1768* योनिरेतास्य यवनान्पुहरेताश्चक्रास्तथा ।

[Śi. s V2 Dn "सृक्तः शबराश्चक्रान्.]

— " K (except K1) M सारय; Gs सारयय. Śi. स्लेच्छान्; Śi. s V2 Bs कश्चिद्; B. s. s D कश्चिद् (Ds कश्चि; Das कश्चिद्; Das कश्चिद्) (for चापि). — After 35th, K1 ins.:

1769*

शायतः प्राच्यधेयं.

— " T1 Gs-6 M मृतिनी (for यवनान्); cf. 1765th. Ko. s "मृतिनी"; Śi. s V2 B D सारय; Ds सारय; Ds. s सारय; Ds सारय; T1 Gs स्लेच्छान्शबराश्चक्रान्.

36 " Ks हुंवाद्; Śi. s V2 B D वीहन्; Gs क्षमाद्.

तैर्विस्तृष्टैर्महत्सैन्यं नानालेच्छगणैस्तदा ।
नानावरणसंछन्नैर्नानाबुधधरैस्तथा ।
अवाकीर्यत संरन्धैर्विश्वामित्रस्य पश्यतः ॥ ३७
एकैकं तदां योयुः पञ्चभिः सप्तभिर्वृतः ।
अस्त्रवर्षणं महतां काल्यमानं चलं ततः ।
प्रभमं सर्वतत्त्वतः विश्वामित्रस्य पश्यतः ॥ ३८
न च प्राणैर्वियुज्यन्त केचित्ते सैनिकास्तदा ।
विश्वामित्रस्य संकुद्वैयोसिष्टैर्महत्तपम् ॥ ३९
विश्वामित्रस्य सैन्यं तु काल्यमानं त्रियोजनम् ।
कौशमानं भयोद्धिंमं त्रातारं नाप्यगच्छत ॥ ४०

दृष्ट्वा तन्महदाश्रयं ब्रह्मतेजोभवं तदा ।
विश्वामित्रः क्षत्रमावाभिर्विण्णो वाक्यमब्रवीत् ॥ ४१
धिग्वलं क्षत्रियग्वलं ब्रह्मतेजोवलं वलम् ।
चलावलं विनिश्चित्य तप एव परं वलम् ॥ ४२
स राज्यं स्फीतमुत्सृज्य तां च दीप्तां नृपश्रियम् ।
भोगांश्च शृणुतः कृत्वा तपस्येव मनो दधे ॥ ४३
स गत्वा तपसा सिद्धिं लोकान्विष्टभ्य तेजसा ।
तवाप सर्वान्दीप्तां ब्राह्मणत्वमवाप च ।
अपिबच्च मुत्तं सोममिन्द्रेण सह कौशिकः ॥ ४४

G. 1. 6625
B. 1. 173. 48
K. 1. 161. 60

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चपट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६५ ॥

K (except K₁) N₁ G₁ द्विद्वान्; N₁ V₁ B D वयवान्;
— *) K₁ G₁ transp. सिंह and वर्य. T₁ G₁ तुलुका
(for सिंह). M₁ मालवान्. N₁ V₁ B₁ D₁ D₁ सखान्;
B₁ s. D₁ D₁ s. D₁ s. सखान्; G₁ तदा. — After
36^{ab}, N₁ V₁ B D ins.
1770* पिबुकांश्च पुलिन्दान् चीनाङ्गुष्ठासकेरुकां ।
— *) N₁ सावान्; N₁ T₁ G₁ s. M₁ s. दुर्दान्; G₁
वर्दान्; M₁ दुर्दान्; M₁ दुर्दान् (for दुर्दान्). N₁ V₁ B
D सख्यं केनतः (B₁ D₁ शकुतः) सा गौः; T₁ G₁ पारसीकांश्च
सिंहांश्च. — *) K₁ योनिः; G₁ पार्थः; M₁ क्षीरः; M₁ s.
केनकां (for केन). S₁ संसख्यं सा. N₁ V₁ B D
म्लेच्छाण्डविधानि.

37 *) K₁ B₁ s. D₁ s. D₁ s. महासैन्यं; N₁ V₁ B₁
D₁ s. D₁ s. महासैन्ये. — *) S₁ K₁ B₁ s. D₁ s. T₁ G₁ M₁
तथा (for तदा). — G₁ om. 37^{ab}. — *) B₁ T₁ G₁ s.
नानाभरणं. — *) T₁ G₁ s. युधशस्त्रैः; G₁ युधशस्त्रैः. T₁
G₁ मयि; G₁ तदा. — *) S₁ S (except T₁ G₁) भवन्ति.
D₁ सख्यं; T₁ G₁ s. M₁ सख्ये. — *) — 38^{ab}. D₁ सख्ये.
म्लेच्छकोटिभिः. — After 37, T₁ ins. 1771* (cf. v. 1. 38).

38 D₁ om. 38; T₁ reads 38 after line 17 of a
passage given in App. I (No. 97). — *) K₁ एकैकः
स; S₁ एकैकश्च. T₁ G₁ s. तदा; G₁ तथा (for तदा). D₁
योयुः; D₁ S योयुः. — *) D₁ S वृताः. — *) K (except
K₁) N₁ T₁ G₁ s. M₁ शत्रुः; G₁ शत्रुः. T₁ G₁ महा
शत्रुवर्षण. — *) N₁ सध्यमानं; N₁ s. V₁ B D (D₁ om.)
T₁ G₁ s. ययः; T₁ G₁ s. M₁ हयः. K₁ हि तदा; N₁ s. V₁
B D (D₁ om.) तदा. — *) K₁ N₁ G₁ M₁ सर्वशस्त्रैः. S₁
तत्र (for तत्र). K₁ s. सर्वशस्त्रैस्तु; N₁ s. सर्वशस्त्रैः; T₁

G₁ s. सर्वशस्त्रैः; T₁ G₁ s. सर्वं सख्यं; G₁ s. s.
वर्षणसख्यं. — S ins. after 38 (T₁ after 37);

1771* सख्यं तदाश्रयं वै बलं परमदुःसहम् ।

प्रभमं सर्वतो वीरं पयसिन्वा विवर्जितम् ।

39 *) T₁ G₁ s. स (for च). K₁ N₁ G₁ s. M₁ s.
व्यपुज्यंत; K₁ N₁ V₁ B D s. व्यपुज्यंत; N₁
विस्तृष्यंत. — *) K₁ तदा (for तदा). N₁ B₁ D₁ D₁ s.
केचित्त्रापि सैनिकाः; N₁ V₁ B₁ s. D₁ s. पितृनाल
सैनिकाः; N₁ विविधे सैनिकं तदा; S₁ तदा (G₁ तत्र) केचन
सैनिकाः. — D₁ om. 39^{ab}-41^{ab}; K₁ om. 39^{ab}. — *) G₁
क्षेत्रसिन्धैश्च. S₁ K (K₁ om.) N₁ s. G₁ संकुटा. — *) S₁
K₁ वासिष्ठो; K₁ N₁ s. G₁ वासिष्ठः; K₁ s. वसिष्ठः; G₁
वासिष्ठो. G₁ वैव भारत (for भर). — After 39, S₁
K₁ s. N₁ s. V₁ B (except B₁) D₁ D₁ (om. posterior
half); ins.

1772* सा गौक्षसकलं सैन्यं कालयामास दूरतः ।

40 D₁ om. 40 (cf. v. 1. 39); D₁ om. 40^{ab}. — *)
N₁ s. V₁ B D (D₁ s. om.) सख्यं (for सैन्यं तु).
— *) M₁ s. योयुद्धिंमं या साविगच्छति. — A passage
given in App. I (No. 97) is ins. in D₁ (margin
sec. m.) T₁ G (except G₁) after 40, in T₁ after 41^{ab}.
— In T₁ G₁ this passage is followed by a repetition
of 41^{ab}.

41 D₁ om. 41^{ab} (cf. v. 1. 39). — *) G₁ transp.
दृष्ट्वा and तत्. M₁ s. तु (for तत्). — *) K₁ O₁ T₁ G₁ s.
M₁ तेजोवर्षं बलं (K₁ s. तदा); T₁ G₁ s. तेजोवर्षं बलं
(= 42^{ab}). — After 41^{ab}, T₁ ins. a passage given in
App. I (No. 97). — *) S₁ क्षत्रवलाङ्ग.

पार्थ तस्यौ भगवदुन्मुखी ।

॥ नापि न जगामाश्रमाचतः ॥ २३ ॥

॥ वसिष्ठ उवाच ।

खं भद्रे विनदन्त्याः पुनः पुनः ।

। मे नन्दि क्षमाधान्नाल्लणो ह्वहम् ॥ २४ ॥

गन्धर्व उवाच ।

बलाचन्दी बलानां भरतर्षभ ।

॥ वसिष्ठं समुपागमत् ॥ २५ ॥

गौरुवाच ।

पापाणदण्डाभिहतां क्रन्दन्तीं मामनाथवत् ।

विद्यामित्रवैर्धैरैर्भगवन्किमुपेक्षसे ॥ २६ ॥

गन्धर्व उवाच ।

एवं तस्यां तदा पार्थ धर्षितायां महामुनिः ।

न क्षुभमे न धैर्याच्च विचचाल धृतव्रतः ॥ २७ ॥

वसिष्ठ उवाच ।

क्षत्रियाणां बलं तेजो ब्राह्मणानां क्षमा बलम् ।

Co. 1. 6070
H. 1. 175. 28
H. 1. 101. 28

except G₄, which om. 22) ins.:

31* सा तदा हियमाणा च विश्वामित्रवैर्यलात् ।

2 G₁ om. 22. — 22^{ab} — (var., 33^{ab}. — *) K_o.

१ V₁ B₁ D₁ D₂ 'प्रमुदिता; K₁ G₁ 'प्रमुदिता; K₄ D₁

तिनिः; N₁ कशामदेष्टुदिता (cf. 33^{ab}); N₂ T₁ G₁ M

दिता; B₁ 'प्रमुदिता; D₁ 'प्रतिहता; D₂, n₂ D₁

देता; D₁ 'प्रमुदिता; T₁ G₁, s. 'प्रहारेख. — *) K₁

साक्ष्यमाना; N₁ V₁ D₁, n₁ 'माताम्; T₁ G₁ (corrupt)

माना (G₁ 'मात्). N₁ V₁ D₁, n₁ G₁ इतस्ततः; T₁

यत्. — *) D₁ वृथापमाना; D₁ M हुंभा; D₁ र्ना;

1. s. हुंभा; Arj₁ हुंभा; Cd as in text. T₁ G₁, s.

माणा तथा (G₁ ततश्च) तेन.

3 *) S₁ K₁ 'मिमुलं; T₁ G₁ 'मिमता; G₁ उपाया-

ता; G₁ 'न्यायाप्रवीण. — *) S₁ K₁ तस्यामवदुदस्युली;

2-4 स्थितामवदुदस्युली; D₁ तथौ हुःसादवाङ्मुखी; B₁

विनदन्त्यम्. — *) T₁ G₁ सुष्टुतं (for श्रुतं च).

ते (for च). N₁ V₁ B₁ D₁ (except D₁, s) वे (for

G₁, s. 'वै संतन्मसा; M₁ 'वै सा कलमसा'.

4) D₁, s. तदा (for ततः). — After 23, T₁ G₁ ins.:

762* बलानि तेषां निर्धूय छिदा पाशानिबन्धनम् !

1e T₁ G₁, s. ins.:

763* आश्रमाश्चैव गच्छन्ती हुम्मारवैरैर्नाद च ।

7. B. The sequence from 23^{ab} onwards in T₁ G₁

3^{ab}, 762*, 25^{ab} (om. 25^{ab} altogether), 26, 24,

26^{ab} (repeated), 766*, 27, 29, 30 etc.; in G₁, s.

763*, 25, 26^{ab}, 766*, 24, 26 (G₁, s. om. 26^{ab},

G₁ repeats it), 27 etc.

24 T₁ G₁ transp. III and 25. For sequence of T₁

2. s. cf. v. 1. 23. — S₁ K₁ S om. उवाच. — *) K₁, s.

G₁ वरं (for इत्). — *) K₁ नदंसा वै; K₁ विदंसा वै;

G₁, s. निन; G₁ रुदंसा वै; M₁, s. मां कंदंसा. S

यदं (for पुनः पुनः). — For B₁, s. D₁, s. see below.

*) T₁ G₁, s. मयासि (for हियसि). S₁ K₁ वरं (for

नन्दि). K₁ गृहसे मे बलाचंदि; N₁, s. V₁ B₁, s. D₁ (for

D₁, s. see below) हियसे त्वं बलाचंद्रे; M₁, s. बलादि हियसे

चंदि. — N₁, s. V₁ B₁, s. Da Dn D₁, s. ins. after 24*:

B₁, s. D₁, s. (all om. the first half) subst. for 24*:

1764* विश्वामित्रेण नन्दिनि । किं कर्तव्यं मया तत्र.

[For the latter half N₁ reads 24*.]

After 24, T₁ G₁ read 28 (cf. v. 1. 23, 24).

25 T₁ G₁ om. 25^{ab}; T₁ G₁ transp. 24 and 25; For

the sequence of T₁ G₁, s. cf. v. 1. 23. S om. गन्धर्व

उ; S₁ K₁ om. उवाच. — After गन्धर्व उ, N₁ B₁ ins.:

1765* मधनो वेदिनीं भूयो विश्वामित्रस्य सैनिकाः ।

सर्वतः समकालयन्त कशपापाणपाणयः ।

— *) N₁, s. V₁ B₁ D₁ सा भयाचंदिदी तेषां. — *) S₁ K₁

(except K₁) वृद्धपंथ. — D₁ om. 25^{ab}. — *) K₁ B₁

Da D₁, s. 'मता.

26 T₁ G₁ om. गौर; G₁ M om. उवाच. T₁ नंदिनी;

G₁, s. नंदी; G₁ कामधेनुः (for गौर). — For the

sequence of T₁ G₁, s. cf. v. 1. 23. — *) N₁ V₁

B₁, s. D₁ कशामदंवा; B₁ कशामदं प्रतिहता; G₁ पापाणदं वै-

निहता; Cd as in text. — *) K₁ रुदंती मात्; N₁ V₁ B₁

Da D₁, s. M₁ क्रोशंती मात्; D₁ कंदमानात्. — G₁, s.

ins. after 26^{ab}; T₁ G₁, after the repetition of 26^{ab}:

1766* उपेक्षते कथं मलम्भकां पादाश्लेषिनीम् ।

— *) T₁ G₁ माथिजेन (G₁ माथेयाति) बलाचंदीतं बलवा-

न्किम्.

27 For the sequence of T₁ G₁ cf. v. 1. 23. S₁

K₁ S om. उवाच. — *) K₁ T₁ G₁ (except G₁, s) तथा

(for तदा). N₁ V₁ B₁ D₁ (except Da D₁) नंदिव्यामेवं

(D₁, n₁ D₁ 'व) कंदंसा. — *) G₁ तदा (for महा).

— *) G₁ M₁, s. स (for the second स). N₁, s. V₁ B₁

D₁ तदा तेषां (for न तेषां). K₁, s. वुधुमे न स वै

धैर्योः; T₁ G₁, s. न चाक्षुस्त्व वै. — *) K₁, s. N₁ V₁

B₁ M₁ T₁ M₁ n (for वि). T₁ G₁, s. वैव कोपं समाददे.

३१ क्षमा मां भजते तस्माद्भक्त्या यदि रोचते ॥ २८
गौरुवाच ।

किं नु त्यक्तासि भगवन्त्यदेवं मां प्रमापसे ।
अत्यक्ताहं त्वया ब्रह्मन्न शक्या नयितुं बलात् ॥२९॥
वसिष्ठ उवाच ।

न त्वां त्यजामि कल्याणि स्वीयतां यदि शक्यते ।
दृढेन दाम्ना यद्धैप वत्सस्ते हियते बलात् ॥ ३०
गन्धर्व उवाच ।

स्थीयतामिति तच्छ्रुत्वा वसिष्ठस्य पयस्विनी ।
ऊर्ध्वाश्रितशिरोग्रीवा प्रबभौ घोरदर्शना ॥ ३१

28 \bar{N} : K: S om. उवाच (T: om. the ref.). T: Gs read 28 after 24 (cf. v. 1. 23). — *) Gs वीर्य (for तेजो). — *) \bar{N} : Ds: T: Gs: M transp. क्षमा and वलं. — *) B Ds: ने; M (except M:) मा (for मत्). B Ds: वदुषे (for सजते). \bar{N} : Ls: V: Dn Ds: T: Gs-घसाद्. — After 28, T: Gs repeat 26^{ab}, which is followed by 1766* (cf. v. 1. 26).

29 T₁ G₈ read 29 after 27 (cf. v. 1. 23). — K₂ T₁ G₈ M^{om}. इवाच; G^{om}. the ref. N₂ V₁ B₂: D₂ (except D₂:s) मंदिरमुवाच; T₂ G₂-s मंदिनी; G₂ कामधेनु (for गौर). — *) Śi K₂:s स्त; N₂ V₁ B₂ Da D₂ D₂ स्त (for मां). B₁:s D₂:s त्वया ब्रह्मर्षिसत्तन. — *) B₂ अमुका; T₂ G₂ नायका; G₂:s न ह्यका. — *) K₂ न शक्या नेतुमंजला (Ko 'नोजला'); N₂ V₁ B₂ D नेतु शक्या न है बलात्; T₁ G₂ नेतु शक्या बलात् हि; T₂ G₂-s शक्या नेतु बलादित्.

30. S. K. 1. B om. उवाच. — *) G. रोष* (for वाक्य*). — *) Ko D. T. G. एव (for एव). — *) S. K. अवि (for ते). S. आद्रियते; M नीयते. — After 30. S ins.:

30, 8 ins.:
1767* येन केनाप्युपायेन त्वया धत्सो निवार्यताम् ।

31. \hat{S} : K_1 S om. उवाच (G: Ms: om. the ref.). — \hat{A} : Cf. 15°. D: T: G: Ms: (inf. lin. in text.) यशस्विनी. — \hat{A} : D: उपवाकृत; Cd as in text. — \hat{A} : T: G: सा वसो; G: A: प्रभावापः. \hat{S} : S: वाह; N: V: B D रोद.

32 *) Ds क्रोघदीप्ते. — *) Ns Ds 'राव'; Bs हुंवा'; Ds हुंवा'. T: 'स्वने'. — Gs G-s हुंकारवपनैः स्वनेः; Gs हुंमारावपनैः स्वनेः; Gs हुंकारवपनस्वनेः; M हुंमाराव (M.s. 'रव)पनस्वनेः. — *) Ks विद्राववति; Ds द्रावयामास; T:

क्रोधरक्तेक्षणा सा गौर्हम्भारवधनखना ।
 विश्वामित्रस्य तत्सैन्यं व्यद्रावयत सर्वशः ॥ ३२
 कशग्रदण्डाभिहता काल्यमाना ततस्ततः ।
 क्रोधदीप्तेक्षणा क्रोधं भूय एव समादधे ॥ ३३
 आदित्य इव मध्याह्ने क्रोधदीप्तवर्णवर्मा ।
 अङ्गारवर्णं शुश्र्वन्ती मुहुर्वालधितो महत् ॥ ३४
 असृजत्यह्वानपुच्छान्छकृतः शंकराञ्शकान् ।
 मूत्रतश्चासृजचापि यवनान्क्रोधमूर्च्छिता ॥ ३५
 पुण्ड्राङ्गिरातान्द्रमिडाङ्गिस्तहलान्धरैरास्तथा ।
 तथैव दरदान्केच्छान्फेनतः सा ससर्ज ह ॥ ३६

G:-३ प्राज्ञा°; G:- विद्वा°; M:-३ प्रज्ञा°.

33 33³³ = (var.) 22³³. — " 8; K₁: कपा(K₁)
 सावृदममुदिता; K₂: कशाद्वं(K₂: "हे: प्रमथिता); S₁:
 वमद्वद्वमणिहिता; B₁: कपात्र" (Bim पापाण"); B₂: कपा
 द्वद्वप्रतिहता. — " Cf. 32³³. S₁: V₁ B D T G₁ M
 जोषरक्षणा (D₂: "पाद). Das D₂: सा गौ: (for क्रोष)
 — " 8; पुनरेव; Das D₂: क्रोष भूय: (for नृप पव)
 — " Cf. 34³³. S₁: V₁ B₁ D₁ D₂ L₂ T G₁ M: "दे
 क समावयौ; K₂: दीसरादिमवपुर्वा. — " T₁: वाल

34 *) K.O. 4 वीरसिमवपुत्राय. — 1) वा. १
जनवीजनेः; T: G-4 मुहुवाताय (G: धर्प; G: 'वो'
मुहादमय; G: बालव्यसनवीविने; G: मुहुवातायिर्गं मय
M: मुहु(M: बहु)वांलधिनी (M: 'ना' मय; — After 34
d. K. 10. an additional colophon.

35 Before 35, \hat{S}_1 K: ins. \hat{S}_2 K: ins. \hat{S}_3 ins. (cf. v. l. 34).
 — a) Ds स बहून्; T₁ M पलवान्; T₂ □ पलवान्; G₁
 स्तेष्वान् (for युष्मान्). — b) \hat{S}_1 V: B D S प्रजवान्
 (for प्रजान्); see below. \hat{S}_2 : V: B D प्राजिवान् (for

1768* योनिदेशाच्च यवनान्प्रकृद्देशाच्चकोस्तया ।

— *) K (except K₁) M साधवः, G: साधवः, N: स्लेष्मान्, N: V₁ B: कांक्षिद्, B₂ & D: कांक्षीद् (D₂ कांक्षि; D₃ कांक्षीद्; D₄ कांक्षीद्) (for चादि). — *Alter* 33^{ab}, K₅ ina.

वर्षरक्षित पार्थिवः ।

— 4) To G. = M मंदिनी (for यवना); cL 1769.
K. = N. मृष्टिताम्. N. V. B D वासतः B. वासाः Dar
D. वासतः) मय वासतः; T. G. मृष्टितामिदिनिवा.
30 ") K. गुणान्; N. = V. B D वीदान्; G. मीमान्

तैर्विसृष्टैर्महत्तैर्न्यं नानाम्लेच्छगणैस्तदा ।
नानावरणसंछन्नैर्नानाबुधधरैस्तथा ।
अवाकीर्यत संरुधैर्विधामित्रस्य पश्यतः ॥ ३७
एकैकश्च तदा योषः पञ्चभिः सप्तभिर्द्वितः ।
अस्त्रवर्षेण महता काल्यमानं बलं ततः ।
प्रभमं सर्वतस्त्रतं विधामित्रस्य पश्यतः ॥ ३८
न च प्रापैर्वियुज्यन्त केचित्ते सैनिकास्तदा ।
विधामित्रस्य संक्रुद्धैवासिष्ठभरतवर्म ॥ ३९
विधामित्रस्य सैन्यं तु काल्यमानं त्रियोजनम् ।
कोशमानं भयोद्विगं धातारं नाप्यगच्छत ॥ ४०

दृष्ट्वा तन्महदाश्रयं ब्रह्मतेजोमवं तदा ।
विधामित्रः क्षत्रभावात्त्रिविण्णो वाक्यमब्रवीत् ॥ ४१
धिग्बलं क्षत्रियबलं ब्रह्मतेजोबलं बलम् ।
बलाबलं विनिश्चित्य तप एव परं बलम् ॥ ४२
स राज्यं स्फीतमुत्सृज्य तां च दीप्तां नृपश्रियम् ।
भोगांश्च शृणुतः कृत्वा तपस्सेव मनो दधे ॥ ४३
स गत्वा तपसा सिद्धिं लोकान्विष्टस्य तेजसा ।
ततश्च सर्वान्दीप्तिज्ञाना ब्राह्मणस्यमयाप च ।
अपिबच्च सुतं सोममिन्द्रेण सह कौशिकः ॥ ४४

G. 1. 6038
S. 1. 175. 48
K. 1. 165. 60

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चपट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६५ ॥

K (except K₁) N₁ G₁ द्वविद्वान्; N₁ V₁ B D यवनान्;
— *) K₁ G₁ transp. सिंह and बर्ष. T₁ G₁ तुलुक्कान्
(for सिंह). M₁ मालवान्. N₁ V₁ B₁ D₁ D₁ ससाम्;
B₁ s. e. Da D₁ ns D₁ s. ससाम्; G₁ तदा. — After
16th, N₁ V₁ B D ins.:

1770* चित्तुकांश्च पुलिन्दान् भीमान्गुणान्स्फेरान् ।
— *) N₁ क्षत्रान्; N₁ T₁ G₁ s. M₁ s. दूर्ध्वान्; G₁
सर्वान्; M₁ दूर्ध्वान्; M₁ दूर्ध्वान् (for दूरान्). N₁ V₁ B
D सततं पेततः (B₁ D₁ शाकतः सा गौः; T₁ G₁ पारसीकांश्च
सिंहांश्च. — *) K₁ योनिः; G₁ पार्थः; M₁ क्षीरः; M₁ s.
केपान् (for केन). S₁ संसतनं सा. N₁ V₁ B D
स्फेरान्गुणान् विधानि.

37 *) K₁ B₁ s. D₁ s. D₁ s. महासैन्यं; N₁ V₁ B
D₁ ns D₁ s. महासैन्यम्. — *) S₁ K₁ B₁ s. D₁ s. T₁ G₁ M₁
तथा (for तदा). — G₁ om. 37th. — *) B₁ T₁ G₁ s. e.
मानाभरण. — *) T₁ G₁ s. युषासत्स्वः; G₁ युषासत्स्वः. T₁
G₁ क्षतिः; G₁ तदा. — *) S₁ B₁ (except T₁ G₁) अवकी.
D₁ तसैन्यं; T₁ G₁ s. M₁ संगदैर. — *) — 38th. D₁ संरुधै-
रुच्छकोतिभिः. — After 37, T₁ ins. 1771* (cf. v. l. 38).

38 D₁ om. 38; T₁ reads 38 after line 17 of a
passage given in App. I (No. 97). — *) K₁ एकैकः
स; S₁ एकैकश्च. T₁ G₁ s. e. तस्य; G₁ तया (for तदा). Da
योषिः; N₁ S₁ योषाः. — *) D₁ S₁ वृत्ताः. — *) K (except
K₁) N₁ T₁ G₁ s. e. M₁ दायः; G₁ दारः. T₁ G₁ महता
भारवर्षेण. — *) N₁ मत्पमानं; N₁ s. V₁ B D (D₁ om.)
T₁ G₁ s. e. दध्यः; T₁ G₁ s. M₁ दध्यः. G₁ हि तव; N₁ s. V₁
B D (D₁ om.) तदा. — *) K₁ N₁ G₁ M₁ सर्वेद्यः. S₁
तय (for त्रयं). K₁ s. सर्वेद्यक्षेत्रः; N₁ s. सर्वेद्यक्षेत्रं हि; T₁
तय (for त्रयं).

G₁ s. सर्वेद्यक्षेत्रं; T₁ G₁ s. सर्वेद्यक्षेत्रं; G₁ s. सर्वे
द्यक्षेत्रं. — S₁ ins. after 38 (T₁, after 37):

1771* तस्य सद्यतुरां वै बलं परमदुःसहम् ।
प्रभमं सर्वलो घोरे पयस्विना विवर्जितम् ।

39 *) T₁ G₁ s. e. क्षा (for च). K₁ s. N₁ G₁ s. M₁ s.
व्ययुज्यंत; K₁ s. V₁ B D 'उज्यंत; K₁ व्ययुज्यंत; N₁ s.
विमुच्यंत. — *) K₁ ततः (for तदा). N₁ B₁ D₁ s. e.
केचित्प्रापि सैनिकाः; N₁ V₁ B₁ s. e. D₁ D₁ 'चित्प्राप्त
सैनिकाः; N₁ केचित्ते सैनिकं तदा; S₁ तदा (G₁ ततः) केचन
सैनिकाः. — D₁ om. 39th-41th; K₁ om. 39th. — *) G₁
विधामित्रैश्च. S₁ K (K₁ om.) N₁ s. G₁ संक्रुद्धः. — *) S₁
K₁ बसिष्ठो; K₁ N₁ s. G₁ बसिष्ठः; K₁ s. बसिष्ठः; G₁
बसिष्ठो. G₁ वैव भारत (for भरत). — After 39, S₁
K₁ s. N₁ s. V₁ B (except B₁) D₁ D₁ (om. posterior
half). s. ins.:

1772* सा यौत्तरसकलं सैन्यं कालयामास दूरतः ।
40 D₁ om. 40 (cf. v. l. 39); D₁ om. 40th. — *)
N₁ s. V₁ B D (D₁ s. om.) ससैन्यं (for सैन्यं तु).
— *) M₁ s. सर्वेद्यक्षेत्रं या वाधिगच्छति. — A passage
given in App. I (No. 97) is ins. in D₁ (marg.
sec. m.) T₁ D₁ (except G₁) after 40, in T₁ after 41th.
— In T₁ G₁ this passage is followed by a repetition
of 41th.

41 D₁ om. 41th (cf. v. l. 39). — *) G₁ trans
दृष्ट्वा and तव. M₁ s. तु (for तदा). — *) K₁ s. T₁ G₁
M₁ तेजोवर्षं बलं (K₁ s. तदा); T₁ G₁ s. e. तेजोवर्षं
(= 42th). — After 41th, T₁ ins. a passage given in
App. I (No. 97). — *) S₁ क्षत्रवज्रः.

१६६

गन्धर्व उवाच ।

कल्माषपाद इत्यसिंहोके राजा बभूव ह ।
इक्ष्वाकुवंशजः पार्थ तेजसासदृशो भुवि ॥ १
स कदाचिद्वनं राजा मृगयां निर्ययौ पुरात् ।

मृगान्विध्यन्वराहांश्च चचार रिपुमर्दनः ॥ २

स तु राजा महात्मानं वासिष्ठमुपसत्तमम् ।

तुषार्तश्च क्षुधार्तश्च एकायनगतः पथि ॥ ३

अपश्यदजितः संख्ये मुनिं प्रतिमुखागतम् ।

42 °) Ś1 Ks Ns 'तेजोऽनं वलं (cf. v. l. 41°);
Ko. s. m. 4 'तेजो महदलं; Ns 'तेजो वरं व'. — °) Ko. s.
Ds S बलावले. — °) Ns Gs Ms-s transp. परं and वलं.
Ds महत् (for परं).

43 °) Ś1 Ks दीप्तः; Gs स्थितं (for स्फूर्तं). Gs
स्वराज्यस्थितम्. — °) B Ds दृष्टां (for दीप्ता). — °) Ns
Ds S (except Ms. s) तप एव. Ts Gs समा- (for मनो).
Ts Gs ददे.

44 °) Ś1 transp. स and गत्वा. Ns स छत्वा
तपसः सि'. — °) T G Ms-s लोकांश्च (for दीप्तीनां). Ms
तताप सर्वलोकांश्च; Ms 'व दीप्तदीप्तीनां. — °) Gs Ms-s
ह; Ms सः (for च). Ns Vs Bs D (except Ds)
'स्वमवासावा'. — °) Ks Ns Vs B D ततः; Ts Gs-4 हुतं;
Gs स्तुतं; Cd हुतं (as in text). Ns 'वस्ततत्तं सो'; Ks
पिबस्व सततं सो'. — After 44, S ins.:

1773* पर्ववीर्यस्तु राजपर्विप्रमिः संभवूव ह ।

Colophon om. in Ts Gs-s. — Major parvan: Gs. s
M संभव' (for आदि'). — Sub-parvan: Ns. s Vs
चैत्ररथ, followed by वासिष्ठ; Ts संभव. Ś1 Ks-s Ns B
Ds Ds. ns Ds. s. s. s (all om. the sub-parvan name)
mention only वासिष्ठ (Ks कौशिक; M वसिष्ठोपाख्यान).
— Adhy. name: Ko. s वसिष्ठ (Ks om. 11) येनुरथ.
— Adhy. no. (figures, words or both): Dns 174,
Dam 176; Ts 173; Gs 126, Gs 124; M 125.
— Śloka no.: Dns. ns 47; Ms 52. — Aggregate
śloka no.: Dns 666.

166

Before 1, Da (marg. sec. m.) S (Gs om. lines 3-6;
Ds M om. lines 7) ins.:

1774* अर्जुनः ।

कथ्योस्तु यद्वत्ते पितृ विश्वामित्रपितृषो ।
भभूव गन्धर्वपते मृदि तस्यार्थमेव च ।

माहात्म्यं च वसिष्ठस्य ब्राह्मण्यं ब्रह्मतेजसः ।

विश्वामित्रस्य च तया क्षत्रियस्य महात्मनः ।
व ब्राह्मणस्य वसिष्ठस्य पण्डितानि खेच । [5]
आख्यादि गन्धर्वपते विश्वामित्राणीह आपते ।
माहात्म्यं च वसिष्ठस्य विश्वामित्रस्य आपते ।

[Ds अर्जुन उ'. — (L 2) Ms-s दंत (for मृदि). Gs
M मे (for च). — (L 4) Ts Gs ब्राह्मण्यं ब्राह्मण्यं च ।
Gs. s Ms-s क्षत्रिय च महा'. — (L 6) Ts Gs सत्कथासत्
मेव च; Ts Gs. s. s दंत (Ts Gs मृदि) तस्यार्थमेव मे
(for विश्वामित्रा' etc). — (L 7) Ts Gs विश्वामित्राणि च
Gs-s विश्वामित्राणीह (for विश्वा').]

1 Ś1 Ks S om. उवाच. — After गन्धर्वः (resp. its
v. l.), Ds (marg. sec. m.) S repeat (with variation)
1. 165. 2 (v. l. पुण्यमुत्तमं for परिचक्षते, and विदुतं वि
for यथावत्तु). — °) Ns Vs B B (except Ds) पूर्ण
(for अस्मिन्). — °) S इक्ष्वाकुनां कुले जातः. — °) Ś1
Ks तेजसापदिमो. — After 1, Ts Gs ins.:

1775* नास्ति तत्र महाराज वैधानरत्नमयुते ।

2 °) Ks Ts Gs. s M वने. Ts Gs. s M हन्ये (for
राजा). — °) Ś1 Ks Ns पुरा (for पुरात्). S मृगयाम-
चरत्तली. — °) 1. 165. 8°. Ts Gs. s M निमत् (for
विष्यत्). — °) Ś1 Ks 'मर्दनः S रिपुवृद्धः. — After 2,
Ks. s Ns. s Vs B D ins.:

1776* तस्मिन्वने महापरे तस्मात् बहूनां हन्यत् ।

हत्वा च मुचिरं श्मश्रो राजा निवृत्ते ततः ।
Ks. s Ns. s Vs B D cont. : Ś1 Ko. 1 Ns ins. after 2:

1777* अकामयत्तं याज्यायं विश्वामित्रः प्रतापवान् ।
[Ś1 Ko. 1. s 'वत्. Cd cites याज्यायं. Ś1 Ko. 1. s
'मित्रस्य पश्यतः.]

3 Gs om. 3°. — °) Ś1 K (except Ks) च (for
त). — °) Ds मुनि' (for कवि). — °) Ds transp.
तुषार्तं and क्षुधार्तः. Ns Da Ds. s तुषार्तः; S स
तुषार्ता (Ms. s 'तुषार्तः. — °) Ś1 K अन्वेषणम्' (Ks 'कावी
स); Ts Gs. s वृक्षान्.

4 °) Here and below N spells the name (mostly)
as नास्ति. Here, only Ko. s Ds. s Ds नास्ति; but at

शक्तिं नाम महाभागं वसिष्ठकुलनन्दनम् ।
 ज्येष्ठं पुत्रशतात्पुत्रं वसिष्ठस्य महात्मनः ॥ ४ ।
 अपगच्छ पथोऽस्माकमित्येवं पार्थिवोऽब्रवीत् ।
 तथा ऋषिरुवाचैनं सान्त्वयञ्छृण्वया गिरा ॥ ५ ।
 ऋषिस्तु नापचक्राम तसिन्धर्मपथे स्थितः ।
 नापि राजा मुनेर्मानात्क्रोधाद्यापि जगाम ह ॥ ६ ।
 अमुञ्चन्तं तु पन्यान् तद्वृषिं नृपसत्तमः ।
 ज्ञानं कथाया मोहाच्चदा राक्षसवन्धुनिम् ॥ ७ ।
 कथाप्रहरारमिहतस्ततः स मुनिसत्तमः ।
 तं शशाप नृपश्रेष्ठं चासिष्ठः क्रोधमूर्च्छितः ॥ ८ ।
 हंसि राक्षसवधसाद्राजापसदं तापसम् ।
 तस्मात्त्वमद्य प्रभृति पुरुषादो भविष्यसि ॥ ९ ।

मनुष्यापिशिते सक्तश्चरिष्यसि महीमिमाम् ।
 गच्छ राजाधमेत्युक्तः शक्तिना वीर्यशक्तिना ॥ १० ।
 ततो यान्यनिमित्तं तु विश्वामित्रवसिष्ठयोः ।
 वैरमासीच्चदा तं तु विश्वामित्रोऽन्यपद्यत ॥ ११ ।
 तयोर्विचदतोरेवं समीपमुपचक्रमे ।
 ऋषिरुग्रतपाः पार्थं विश्वामित्रः प्रतापवान् ॥ १२ ।
 ततः स बुबुधे पथाचमृषिं नृपसत्तमः ।
 ऋषेः पुत्रं वसिष्ठस्य वसिष्ठमिव तेजसा ॥ १३ ।
 अन्तर्धाय तदात्मानं विश्वामित्रोऽपि भारत ।
 तावुभावुपचक्राम चिकीर्षन्नात्मनः त्रियम् ॥ १४ ।
 स तु शप्तस्तदा तेन शक्तिना वै नृपोत्तमः ।
 जगाम शरणं शक्तिं प्रसादयितुमर्हयन् ॥ १५ ।

C-1. 6714
 B-1. 175. 19
 K-1. 191. 25

other ref. below. Ks शक्त्यं बुमहा. — *) Ns V1 B
 Da Dn D1.2.4 "कुलवर्धनं. — *) Ns V1 B D transp.
 युवरा" and पुत्रं. T1 Gs "शतानां च चासिष्ठानां" तमयां.
 S *) Me-s पुनं (for पुनं). — *) S1 K N1.2
 तद्विचदितः S स चाप्युचिद. K (except K1) B (except
 B1) Ds T Gs-s हृदं (for पुनं). — After 5, Ko.2.4 N1.2
 V1 D (except Da) S ins.:

1776* अस पन्था महाराज धर्मे एष सनातनः ।

राजा सर्वेषु धर्मेषु देयः पन्था द्विजातये ।

{ Before line 1, S ins. शक्ति. — (L. 2) Ko.2.4 S
 धर्मेण (for सर्वेषु). Ko संकल्पः; Ka.s संकल्पः; T1 Gs.s
 संदिष्टो; T2 G1.2.4 M संकल्पो; Gs सख्यो (for धर्मेण).]
 S1 N1.2 V1 Dn D1.2.4 s cont.; II Da ins. after 5:

1779* एवं परस्परं ही तु पयोऽसौ वायवमूचयुः ।

अपसर्पपसर्पेति वायुचरमनुचैताम् ।

B Before 6, S ins. गण्यदे. — K1 Jauna for 6*.
 — *) Ds शक्तिस्तु; T1 Gs स ऋषिद. S1 यत्तु शक्तिमहा-
 भागः (marg. sec. m. न चोपाच मुनिः किञ्चित्). — *) K1
 सौधपथे; N1 धर्मपथि; N1.2 यं पथि; Gs प्रसपथे; Cd as in
 text. — *) S om. n. Gs तु सत् (for मुनेः). Bs Ds
 वायवात्; T G (except Gs.) भागात्; Cd मानात् (as in
 text). — *) Bs क्लेपाच्च; Bs D1.s क्रोधं च; S क्रोधाच्च
 (G1 धेन). K1 N1.2 Bs (as as in text) D1 S अप-
 न्ते V1 B1.2.4 Ds Dn1.2.4 D1 सय (for अपि).

7 *) S (except Me) शक्तिं नृपतिसत्तमः. — Gs
 (hapl.) om. 7-13*. — *) Here and below S1 K1 Da
 कपा for कथा. — *) S (G1.2 om.) नृपो (for तदा).

S G2 om. 8 (cf. v. 1. 7). — *) S (G1.2 om.) रामानं
 (for ततः सः). S1 K1-s N1.2 Ds मुनिपुंगवः; S (G1.2 om.)
 ऋषिस्त. — *) Ko transp. तं and शशाप. T1 रुपाविष्टो
 (for वृष्ट).

9 G2 om. 9 (cf. v. 1. 7). Before 9, T G1.2-s Ms-s
 ins. शक्ति. — *) T1 G1.2-s यन्मां (for यस्माद्). Gs
 हंसि राक्षस्ययं यन्मां. — *) K1 S "वसद्".

10 G2 om. 10 (cf. v. 1. 7). — *) S1 K1 Gs
 मानुष्यः; D1.s T1 विशिता. S1 K1 सत्तः (for सक्तः).
 — *) S1 K D1.2.4 शक्तिन्त.

11 G2 om. 11 (cf. v. 1. 7). — *) T G1.2.4 सय
 (T1 यत्तु सयः; Gs Ms-s सय सयः). Cd cites वायवः.
 — *) T G1.2.4 भूपवासिष्ठयोस्तदा (T1 भोर्देव). — *) T1
 G1-s यद्. Ko.4 Da सयः; Ks Gs सय. — *) S (G1
 om.) "श्रोत्रविदित (Ms s) श्रोत्रवपद्यत. Cd cites अनुपद्यत.

12 G2 om. 12 (cf. v. 1. 7). — *) T II (G1.2 om.)
 Ms एव (for एवं). — *) S1 (sup. lin. as in text)
 "राक्षसतपाः; N1 रस्यव्यात.

13 G2 om. 13* (cf. v. 1. 7). — *) S1 K1 Gs
 Ms-s "सत्तमः" *) G1.2 ऋषिपुत्रं. T1 Gs transp. ऋषेः
 पुत्रं and यन्मां. — *) S1 K (except K1) "हसमतेजसं".

14 *) Ko.s तमात्मा; K1 N1 V1 B (except B1) D
 (except Ds) ततोऽस्मां; Gs तमात्मा. — *) Ds (m as in
 text) हिः S तु (for अपि). — *) N1 V1 B1.2.4 अपि-
 D1 अपि; Gs अपि; G1.2 अप. (for उप). — *) D1 Gs
 चिकीर्षुः.

15 *) N1 Ms-s तथा (for तदा). — *) S1 K B

तस्य भावं विदित्वा स नृपतेः कुरुनन्दन ।
विश्वामित्रस्ततो रक्ष आदिदेश नृपं प्रति ॥ १६
स शापात्तस्य विप्रर्षेर्विश्वामित्रस्य चाज्ञया ।
राक्षसः किंकरो नाम विवेश नृपतिं तदा ॥ १७
रक्षसा तु गृहीतं तं विदित्वा स मुनिसत्तदा ।
विश्वामित्रोऽप्यपक्रामचसादेशादरिंदम ॥ १८
ततः स नृपतिर्विद्वान्क्षत्रात्मानमात्मना ।
बलवत्स्पीड्यमानोऽपि रक्षसान्तर्गतेन ह ॥ १९
ददर्श तं द्विजः कश्चिद्राजानं प्रस्थितं पुनः ।
ययाचे क्षुधितश्चैनं समांसं भोजनं तदा ॥ २०

(except B₂) Da Da₁ D₂ शक्तिणा. T G Me-s अय (for है). Ma-s 'ना नृपसत्तम. — After 15th, K₂ ins.:

1780* तस्यौ तत्र च राजा ॥ तसिपादो बन्धू ह ।

— ^a) K₂, B Da₁ D₂ शक्ति. S राजा (for शक्ति).

— After 15, K₂ Da ins.:

1781* शापान्तो द्वादशो वर्षे तव राजन्मविष्यति ।

उक्तस्तु शक्तिणा राजा स ॥ तत्रैव संस्थितः ।

[D₂ शापान्तो तव राजर्षे द्वादशाब्दे भवि, and ययौ स वाकैरनयास्तु तत्रै.]

16 ^a) S₁ K (except K₂) तं; N₁, S G₁ M तु (M च) (for स). — ^b) K₂ N₁ V₁ B (except B₁) D (except D₂) कुरुसत्तम. — ^c) S₁ K (except K₂) तदा (for ततो). — ^d) S₁ K₁ संधि.

17 ^a) K₂ N₁ V₁ B D (except D₂) शापात् (K₂ 'पात') त्व ह₁ N₁ स शापं तं. S₁ K₁ विप्रस्य; Da₁ T₁ G₁ राजर्षे. — G₁ om. 17^a-18^a. — ^c) K₂, S₁ ततः (for तदा).

18 G₁ om. 18^a (cf. v. 1. 17). — ^a) K₂ N₁ V₁ B₂ Da Da₁ D₂ transp. तु and तं. N₁ रक्षसांते; T₁ G₁ राक्षसेन तु. K₂, S₁ तु (for तं). — ^b) N₁ क्षतिः (for राक्षसेन तु). K₂, S₁ तु (for तदा). K₂ N₁ V₁ B D 'त्वा मुनिः). N₁, S ततः (for तदा). K₂ N₁ V₁ B D 'त्वा मुनिसत्तम. — ^c) S₁ K₂, N₁ S₁ D₂, S₁ M₁, S 'द्रोपचक्रम; K₂ N₁ V₁ B Da Da₁, N₁ G₁, S₁ 'द्रोप्यपादा; K₂ 'द्रोपि चक्राम; D₁ G₁ 'द्रोप्युपमा'.

19 ^a) K₂, S₁ N₁ V₁ B D तेन (for विद्वान्). — ^b) S₁ K₁ रक्षसांता; K₂ रक्षसामा; K₂, S₁ N₁ V₁ B D रक्षसां-
तर्गतेन है; K₂, S₁ रक्षसामा. — ^c) S₁ बलवान्; K₂ बलान्. K₂, S₁ N₁ V₁ B D क्षीयतः पापैः. — ^d) S₁ K₂, S₁ च (for ह). K₂, S₁ N₁ V₁ B D नान्यमुपेत किंचन.
20 ^a) N₁ V₁ B₂ Da Da₁ D₂ अय; T₁ G₁, S₁ तत् (for

तमुवाचाय राजर्षिर्द्विजं मित्रसहस्तदा ।
आस्व ब्रह्मंस्त्वमत्रैव मुहूर्तमिति सान्त्वयन् ॥ २
निवृत्तः प्रतिदास्यामि भोजनं ते यथेष्टितम् ।
इत्युक्त्वा प्रययौ राजा तस्यौ च द्विजसत्तमः ॥ २२
अन्तर्गतं तु तद्वाङ्मत्तदा ब्राह्मणभाषितम् ।
सोऽन्तःपुरं प्रविश्याथ संविवेश नराधिपः ॥ २३
ततोऽर्धरात्र उत्थाय घृदमानाय सत्वरम् ।
उवाच राजा संस्मृत्य ब्राह्मणस्य प्रतिश्रुतम् ॥ २४
गच्छामुष्मिन्नसौ देशे ब्राह्मणो मां प्रतीक्षते ।
अत्रार्थी त्वं तमन्त्रेन समांसोपपादय ॥ २५

सं). K₂, S₁, B₂, S₁ Da₁, S₁ अय तं ब्राह्मणः कं. — ^a) S₁ तदा; N₁, S₁ V₁ B₂ Da Da₁ D₂ वनं (D₂ 'ने); M₁ परि (for पुनः). K₂, S₁, B₂, S₁ Da₁, S₁ दृष्टा पार्थिवसत्तमं; D₂ दृष्टा पार्थिवसत्तमे. — ^b) N₁ V₁ B D अयावत् क्षुपापन्नः.

21 ^a) K (except K₂) N₁, S₁ D₂ T₁ G₁, S₁ M स (for अय). — Before 21^a, Me-s ins. राजा. — ^b) S₁ K (except K₂) N₁, S₁ V₁ B₂ Da₁ D₂, S₁ T G M₁, S आस्य; N₁ आस्य; D₂ Me-s आस्य; Cd आस्य (sic). G₁ अय (for अय). — ^c) S₁ S (except G₁, S₁) ह्य (for इति). S₁ K (except K₂) चित्तयन् (for साव्यं). N₁ V₁ B₂ D (except D₂, S₁) 'तं प्रतिपालयन्.

22 ^a) S विनिवृत्तः प्रदास्या. — ^b) K₂ स (for स). — ^c) K₂, S₁ D₂ S (except G₁, S₁) स; K₁ N₁, S₁ तु (for च).

23 ^a) T₁ G₁ Me-s 'ततं ततो राजा; T₁ G₁, S₁ Me-s 'ततस्ततो राजा; G₁, S₁ अन्तःपुरं गतो राजा; G₁ अन्तस्तु तदा राजा. — ^b) T₁ G₁, S₁ M ततो (for तदा). K₂, S₁ 'भोजनं. — ^c) K₂ om. स. — ^d) S न सत्तार (for संधि). — For 23, K₂, N₁ V₁ B D subst.:

1782* ततो राजा परिक्रम्य यथाकामं यथासुप्रसू ।
निवृत्तोऽन्तःपुरं पार्थं प्रविशेत्त महात्मना ।
The st. (23) is preserved intact only in the K₂'s mfrf (S'aradā) version !

24 ^a) T₁ G₁ आहूय (for आनाय). K₂, S₁ S सत्तार (T₁ as in text; G₁, S₁ सत्तमः). — ^b) G₁ 'व चयनं सत्तार'. — ^c) N₁, S₁ प्रतिश्रुतं; B₂, S₁ प्रतिश्रुतं; D₂ परिश्रुतं; B₂, S₁ Cd as in text.

25 Before 25, S ins. राजा. — ^a) K₂ तत्पद यस्मिन्. B₂ क्षमिन्सत्तमः; D₂ G₁ 'तत्पद सत्तमः'. — ^b) 'तत्पदयन्'. — ^c) तत्पद सत्तमः. K₂, S₁ V₁ B D (except D₂) G₁, S₁ यतोऽहं.

एवमुक्तत्वा ददः सोऽन्नासाधामिपं क्वचित् ।
 निवेदयामास तदा तस्मै राज्ञे व्यथान्वितः ॥ २६
 राजा तु रक्षसाविष्टः सूदमाह गतव्यथः ।
 अध्येनं नरमासेन भोजयेति पुनः पुनः ॥ २७
 तथेत्सुक्त्वा ततः ददः संस्थानं चण्यघातिनाम् ।
 गत्वा जहार त्वरितो नरमासमेतभीः ॥ २८
 स तत्संस्कृत्य विधिवदन्नोपहितमाशु वै ।
 तस्मै प्रादाद्भ्रातृणां भुविताय तपस्विने ॥ २९
 स सिद्धचक्षुषा दृष्ट्वा उदन्नं द्विजसत्तमः ।
 अमोऽज्यमिदमित्याह क्रोधपर्याकुलक्षणः ॥ ३०
 यसादभोज्यमन्नं मे ददाति स नराधिपः ।
 तस्मात्तस्यैव मूढस्य भविष्यत्यत्र लोडुपा ॥ ३१

सक्तो मानुषमासेषु यथोक्तः शक्तिना पुरा ।
 उद्वेजनीयो भूतानां चरिष्यति महीमिमाम् ॥ ३२
 द्विरनुव्याहृते रात्रिः स क्षापो बलवानभूत् ।
 रक्षोबलसमाविष्टो विसंज्ञथामभवत्तदा ॥ ३३
 ततः स नृपतिश्रेष्ठो राक्षसोपहतेन्द्रियः ।
 उवाच शक्तिं तं दृष्ट्वा नचिरादिव भारत ॥ ३४
 यसादसदृशः क्षापः प्रयुक्तोऽयं त्वया मयि ।
 तस्मात्त्वचः प्रवर्तिष्ये खादितुं मानुषानहम् ॥ ३५
 एवमुक्त्वा ततः सद्यस्तं प्राणैर्विप्रयुज्य सः ।
 शक्तिनं भक्षयामास व्याघ्रः पशुमिवैषितम् ॥ ३६
 शक्तिनं तु हतं दृष्ट्वा विश्वामित्रततः पुनः ।
 वसिष्ठस्यैव पुत्रेषु तद्रक्षः संदिदेश ह ॥ ३७

G. 1. 679
S. 1. 175. 41
R. 1. 166. 38

— *) Ko. 1 N̄ V 1 B (except B₅) D₂ D₃ D₄ s
transp. तं and सं. S₁ तत् (for सं). D₂ S अत्रार्थिनं
त्वत् (Me-s तत्). — *) N̄₁ नोपहाय.

26 Before 26, S₁ S (except M₂ s) ins. गंधर्वैः;
 Ko. 6 N̄₁ V 1 B₄ s D (D₂ after corr.) गंधर्वं ड'; K₁ s
 धैतं'; N̄₁ s B₅ D₄ (before corr.) धैतं' ड'. — *) N̄₁ V 1
 B (except B₅) D₂ D₃ D₄ D₅ ततः (for तदा).
 — *) S₁ K (except K₂) D₂ s विद्यते मामिपं क'.
 — *) N̄₂ S (except G₂ s) पुनः (for पुनर).
 27 *) T₁ G₂ महीपो (for राजा तु). B₁ s D₂ G₂ M₂
 राक्ष'. — *) Ko. 6 D₂ s अयेनं'; G₂ अयेन.

28 *) K₁ D₂ G₂ पुनः (for ततः). — *) S₁ K₁
 त्वरितं. — *) G₂ 'सं व्यपेत'.

29 *) K₂ B₁ s D₂ s T₂ G₂ s ततः; K₂ स च; K₂ D₂
 स तु; N̄₁ s V 1 D₂ वतद (for स तत्). T₁ G₂ तत्संस्कृत्य
 च वि'. — *) N̄₁ V 1 'न्नोपहृत'; B₁ s 'न्नारिहि'; S अन्नं
 सामिपमाशु वै. Cd cites अग्निहि'.

30 *) S₁ (orig.) समुद्रक्षः; S₁ (sup. ins.) K₂
 समिद्धः; K₁ s सुसुक्ष्म'; B₁ s संसिद्ध'; M₂ s दिव्य'. Cd
 cites सिद्धचक्षुषा (as in text). T G M₂ s-s स दिव्य-
 चक्षुर्दृष्ट्वा ॥ (T₁ G₂ तत्). — *) T₂ G₂ अमोऽज्यं (for
 सद्यः). — *) K₂ ॥ (except B₅) D₂ व (for व). S
 अमोऽज्यमिति तस्याह (G₂ 'य' (T₁ G₂ स मानुषामिपं
 शक्ता). — *) T₂ G₂ निजगाढं रुपान्वित.

31 Before 31, K₂ B D ins. प्राहाण ड'. — *) S₁ K
 (except K₂) D₂ M₂ transp. ददाति and स. N̄₂ V 1 B₂

D (except D₄ s) S नृपाधमः (for नरा'). — *) G₂
 अत्येव. G₂ गुरुष्य. — *) K₂ B₅ D₂ G₂ M₂ s क्षोड्यः
 (G₂ 'य'; T₁ G₂ s क्षोड्यः; G₂ क्षोड्यः; Cd as in text.

32 *) S₁ K (except K₁) 'मांसस्य. — *) S₁ K₁ s
 S 'शक्तिः. S₁ K B D₂ D₃ शक्तिना. N̄₁ s V 1 D₂ तथा
 (for पुरा).

33 Before 33, S ins. गंधर्वैः. — *) K D₂ B₁ Cd
 'व्याहृते'; T₁ G₂ s द्विजेन व्या'; M₂ s द्विरनुव्याहृता'. K
 (except K₂) S₁ सज्यः; S सज्येव. — *) S₁ K N̄₂ s
 ततः स च'; S शपो हि (G₂ M₂ 'वि') व'. — *) K₂ N̄₂ s
 V 1 B D (except D₂) नृपः (for तदा).

34 *) S 'विः पापं. — *) Ko. 6 s N̄₂ s V 1 D₂
 D₂ D₃ s s रक्षसा. Ko N̄₂ s V 1 D₂ s T G₂ s M
 अपहृतंन्द्रियः; K₂ s N̄₂ D₂ डपहृ'; B₅ D₂ G₂ s अपहृ'.
 — *) Some MSS. शक्तिः. T₁ G₂ s M₂ s दृष्ट्वा तं (by
 transp.); T₂ G₂ s M₂ s दृष्ट्वा तु.

35 Ko om. 35th. — *) K₂ D₂ s D₂ M₂ पाप.
 — *) T₁ G₂ यत्तुः; G₂ स (for अयं). K₂ s N̄₂ s V 1 B D
 (except D₂) transp. त्वया and मयि. — *) N̄₂ V 1 D₂
 D₂ पुरापातः; D₂ मानपातः.

36 Before 36, M₂ s ins. गंधर्वैः. — *) Ko. 6 s B₁
 D₂ D₃ s S 'प्रयोज्य. K₂ N̄₂ s V 1 D₂ च (for सः).
 K₂ तं च प्राणैर्विप्रयोज्य च. — *) S₁ Ko. 1. 2. 3 D₂ D₃
 शक्तिः; K₂ D₂ s T₁ G₂ तं शक्तिः; B स शक्तिः; G₂ s
 शक्तिं तं.

37 *) S₁ K D₂ शक्तिः; B तं शक्तिः; D₂ s T₁ G₂ तं

स ताञ्शतावरान्पुत्रान्वसिष्टस्य महात्मनः ।
 भक्षयामास संकुद्रः सिंहः क्षुद्रमृगानिव ॥ ३८
 वसिष्ठो घातिताञ्श्रुत्वा विश्वामित्रेण तान्सुताम् ।
 धारयामास तं शोकं महाद्रिखि मेदिनीम् ॥ ३९
 चक्रे चात्मविनाशाय बुद्धिं स मुनिसत्तमः ।
 न त्वेव कुशिकोच्छेदं मेने मतिमतां वरः ॥ ४०
 स मेरुकूटादात्मानं सुमोच भगवानृषिः ।
 शिरस्तस्य शिलायां च तूलाशयाविवापत् ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पट्टपृष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६६ ॥

शक्तिः; Gs शक्तिं सं; Gs शक्तिं तु. K (except K1) B
 D1, 4, 5 Gs निहतं; Ns V1 Da Dn Ds तु हृतं; Ts Gs
 मक्षितं. — *) Ko.s सतततः; Ns V1 B D पुनः पुनः.

38 *) S1 Ks N1 Ds G1, 2, 3 सतवरान्; Ka Ns V1 Bs
 Das Dn D1, 2, 3 Ms-s सतवरान्; B1, 2 सतवरान्; Da1
 सतवरान्; Gs.s सतवरान्.

39 *) T1 Gs स्वपुत्रान्वादिता. — *) S स्वानु (T1
 Gs वक्षसा). — *) Ko S कोषं; Ka-s कोषं; Ds कुर्वं (for
 शोकं); cf. l. 167. 7 etc. — *) T1 Gs सुमेरुविव.

40 *) Ds प्राणं (for चामं). — *) S1 Ms मति
 (for बुद्धि). Ds क्षपिसत्तमः; S मुनिपुंगवः. K (except
 K1) बुद्धिं नृपतिसत्तमः. — *) Ka Ns.s V1 B D (except
 B1) कौशिको. T1 Gs न त्वोच्छेदं मेने. — *) T1 Gs
 मुनि (for मेने). S1 K (except Ks) Ds मेने स मुनिपुंगवः
 (Ko Ds सत्तमः).

41 *) N1 सुमेदं. — *) B1, 2 सुमुच. — *) N1 V1
 D D तिरे (for शिरः). S1 K N1 s V1 Dn तु (for च).
 Gs शूलस्य च शिलायां च; Gs शिरसस्तस्य निहतं. — *) K2.s
 D1 G1 तूलाशयम्.

42 *) Ms transp. न भमार. T1 Ms स (for
 च). — *) S तदा स (G1 स तदा; Gs निपाते) मुनिसत्तमः
 (T1 Gs तदा मुनिरोत्तमः). — *) Bs तदः S (except
 T1) तथा. Ns.s V1 B D (except Da) इदं; Cd इदं
 (as in text). K (except K1) तदा (Ka इवा) निमग्नये.
 — *) Ks महामुनिः; G1 नेने.

43 *) S1 K1 तथा. Ko स; K1 स्व; G1 तु (for तु).
 G1 [s]तिः. — *) Ks s Ts G (except Gs) Ms प्रः.
 — *) Ks s Da.s T G Ms s-s तदा (for तत्). Ms
 शिरसिरोत्तरमृषदा.

44 *) K1, 2 N1 V1 B D (except Da) G1, 2 मेदय.

न भमार च. पातेन स यदा तेन पाण्डव ।
 तदाशिमिद्धा भगवान्संविशेश महावने ॥ ४२...
 तं तदा सुसमिद्धोऽपि न ददाह हुताशनः ।
 दीप्यमानोऽप्यमित्रत्र शीतोऽग्निरभवत्तुतः ॥ ४३...
 स समुद्रमभिप्रेत्य शोकाविष्टो महामुनिः ।
 बद्धा कण्ठे शिलां गुर्वी निपात तदम्भसि ॥ ४४...
 स समुद्रोर्मिवेगेन स्थले न्यस्तो महामुनिः ।
 जगाम स ततः खिन्नः पुनरेवाश्रमं प्रति ॥ ४५

S1 Ks समुद्रमभिसंवेत्य. — *) Ds 'कोषादि'. — 'Atte
 44^{ab}, Ks reads l. 167. 1st, repeating it in its proper
 place. — Ks om. 44^a-45^b. — *) Ts Gs-s transp.
 बद्धा and कण्ठे. — *) N (except B1 s Ds; Ks om.) T1
 Gs.s Ms तदामसि; Ms-s महः.

45 Ks om. 45^{ab} (cf. v. l. 44). — After 45^{ab}, N1
 Ds (marg. sec. m.) ins. 1

1783^a न भमार तदा विप्रः कर्षयित्संशितमतः ।
 — *) S1 K1 च ततः; Ko.s-s स तदा; S (except
 Ms-s) सततं.

. Colophon om in B1. — Major parvan: T1 G M
 संभव (for आदि). — Sub-parvan: N1, 2 V1 चैत्ररथ,
 followed by वासिष्ठ; T1 संभव. S1 Ko. 1, 2 N1 B1, 2, 3 Da
 Dn D1 s Ms (all om. the sub-parvan name) mention
 only वासिष्ठ (Ms वसिष्ठोपाख्यान). — Adhy. name:
 Ko.s वसिष्ठोक्त. — Adhy. no. (figures, words or
 both): Dns 175; Dnm 177; T1 174; Ts Gs-s 125;
 G1 127; Gs M 126. — S'loka no.: Dn 49; Ms 50.
 — Aggregate s'loka no.: Dns 6714.

167

1 S1 K1 S om. उवाच. Ds वेदां उ. — *) S
 (except T1 G1-s) स आश्रमपदं दद्या. — *) T1 Gs
 पुनर्निर्दिष्टं मुनिः; Ms-s 'तं देमहामुनिः'. — *) K1, 2
 Da Dns स (for सु). — *) N1 V1 B D (except D1)
 Ts Gs-s जपि (for वप).
 2 *) Ds Ts Gs पुनर्वा (for पुनः). — *) G1 'हे
 वदामसा. — *) S (except T1 G1-s) वृत्तान्तं G1
 'संत' लगीतरी. — *) S1 Ko-s Ds T1 G1 वदामी; K1

877
172. 13
163. 14

अनुमजति को न्वेप मामिल्येव च सोऽब्रवीत् ।

अहं त्वदृश्यती नाम्ना तं क्षुपा प्रत्यभाषत ।

शक्तेर्भायी महाभाग तपोयुक्ता तपस्विनी ॥ १२

वसिष्ठ उवाच ।

पुत्रि कस्यैप साङ्गस्य वेदस्याध्ययनखनः ।

पुरा साङ्गस्य वेदस्य शक्तेरिव मया श्रुतः ॥ १३

अदृश्यन्त्युवाच ।

अयं कुक्षौ समुत्पन्नः शक्तेर्गर्भः सुतस्य ते ।

समा द्वादश तस्येह वेदानभ्यसतो मुने ॥ १४

गन्धर्व उवाच ।

एवमुक्तस्ततो हृदो वसिष्ठः श्रेष्ठभारुपिः ।

अस्ति संतानमित्युक्त्वा शृत्योः पार्थ न्यवर्तत ॥ १५

इति धीमहाभारते आदिपर्वणि सप्तपद्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६७ ॥

11^a-13^a. — *) Ks 'धं; Ns. s V2 B D 'धं.

12 Mr om. 12 (cf. v. l. 11). — *) Ks अन्वमजत.
— *) Śs K Ks मामिल्य; Gs मामिहेति. Ns तु; Ns
V1 B D Gs. अय (for च). — *) Ko अहं नाम्ना न्व-
दृश्यती; Ks 'हं त्वदृश्यती ना'; Ks अदृश्यती त्वहं ना'; Ks
'हं ॥ इत्यती ना'; Ns अहमित्यती ना'; Ns V1 B D
अहमित्यदृश्यती (Da) तीरं (Bs Da अहमित्यदृश्यती); Ns
अहमित्यनुदृश्यती; S अदृश्यत्वमित्येव. — *) Ns V2 B
(except Bs) D ता; Ns तत् (for तं). M प्रत्युवाच इ.
— *) Ks. s Gs सङ्गि (Gs 'कि' भायी; B (except Bs) Da
D1 शक्तेर्भायी. T1 Gs. s M transp. सक्तेर and भायी.
Śs Ko Bs Da Da T1 Gs. s M 'मागा. — *) Ns S
मम (T1 Gs. s दा) स्विनी.

13 Ms om. 13^a (cf. v. l. 11). Śs Ks S om.
उवाच. — *) Ms अहं (for पुत्रि). T1 Gs. s पुत्रस्य हि
सगं. — *) Śs Ks 'स्वनि; Ns Bs Da Da S (except
Gs; Mrom.) वेदानभ्यसनिःखनः. — *) Śs K B (except
Bs) Da Dn1 शक्तेरिव. Śs M श्रुतं.

14 S (except T1 Gs) om. उवाच. Ks D1 अदृश्यात्.
— *) Ns पुरा (for सप्त). Ks Ns असोपपन्नः. — *) Śs
K Da सक्तेर. — *) Gs. s सत्येव. — *) Ns. s V1 B
D (except Da) T1 Gs. s Mas 'व्यस्तो; Gs 'व्यासितो.
S (except Gs. s) गताः (for मुने).

15 Śs K M om. उवाच (Gs Mas om. the ref.).
— *) K (except Ks) Da सदा; Ns V1 Bs Da Da D1

ततः प्रतिनिवृत्तः स तथा वच्चा सहानघ ।

कल्माषपादमासीनं ददर्श विजने वने ॥ १६

स तु दृष्ट्वैवं राजा क्रुद्ध उत्थाय भारत ।

आविष्टो रक्षसोप्रेण द्वेषपातुं ततः स तम् ॥ १७

अदृश्यन्ती तु तं दृष्ट्वा क्रूरकर्माणमग्रतः ।

भयसंविभ्रया वाचा वसिष्ठमिदमब्रवीत् ॥ १८

असौ मृत्युरिवोप्रेण दण्डेन भगवन्भितः ।

प्रशृहीतेन काष्ठेन राक्षसोऽभ्येति मीपणः ॥ १९

तं निवारयितुं शक्तो नान्योऽस्ति भुवि कश्चन ।

त्वद्वत्तेऽद्य महाभाग सर्ववेदविदां वर ॥ २०

ब्रूहि मां भगवन्पापादस्माद्वारुणदर्शनात् ।

रक्षो अनुमिह ध्यावां नूनमेतच्छिकीर्षति ॥ २१

तथा (for सतो). — *) T1 Gs भगवान्भुवि; T1 Gs. s
श्रेष्ठभासीनी; Gs वेष्टपात्. — *) Śs K D भागीरथः
पति; T1 Gs पाशात्; Gs प्रति (for पार्थ). Ko अवतं
Ks. s Gs निव'.

16 *) Ks तु; T1 Gs. s सत् (for स). — *) T1 D
अदृश्यता सहानघ. — *) Gs भायांत (for आसीनं
— *) Ks गहने वने; Gs विपिने सदा.

17 *) Śs Ko-s Ns Ds. s स च; T1 Gs मुनि. I
Gs. s तां (for तं). Ks स दृष्ट्वैव सतो राजा. — *) C
राक्षसोप्रेण. — *) Ks. s (for स). Ko इ (for तं
Ks सतः सृष्टः; Ns. s V1 B D तथा मुनि; S अयोजता. S
द्वेषपादयितुं सदा.

18 *) Śs अदृश्यती; Ks. s T1 'वाती. T1 Gs अहि
(for तु). — *) T1 Gs. s धोद' (for क्रूर'). Śs सप्ततं.
T1 Gs. s अवनि (for अग्रतः). — *) Ko. s 'संदिग्धया.

19 Deforo 18, S (except Gs. s) loc. अदृश्यती.
— *) Bs भगवान्भुवे. — *) T1 Gs भवकथनेन; Gs
प्रशृहीतोति. S पारेण. — *) Ns V1 B D (except Da)
दाणः (for मीप').

20 *) Ns transp. सतो and नाभ्यो. Śs [S] ति
भुवनप्रदे; Ns मुनि कथयन्. — *) Ks सदातेन; Ns B Gs
स्वाश्रयेन; Ms इदयते'.

21 *) Ns. s V1 B D Gs- s पाहि. — *) Ks. s Ns
Ms- s तस्मात्. — *) Ms. s सदा. Śs K Ns मसविभ्रं; Ns
Ms- s आदृष्टिं (for अनुमिह). T1 अन्वयात्; Gs अन्वयात्.

१६८

वसिष्ठ उवाच ।

मा भैः पुत्रि न मेतव्यं रक्षसस्ते कथंचन ।
नैतद्भो भयं यस्मात्पश्यसि त्वमुपस्थितम् ॥ १
राजा कल्पापपादोऽयं वीर्यवान्प्रथितो भुवि ।
स एषोऽसिन्ध्वनोद्देशे निवसत्यतिभीषणः ॥ २
गन्धर्व उवाच ।

तपापतन्तं संश्लक्ष्य वसिष्ठो भगवानुचिः ।
वारयामास तेजस्वी हुंकारेणैव भारत ॥ ३
भगपतेन च पुनः स तमम्बुक्ष्य धारिणा ।
मोक्षयामास वै घोराद्राक्षसाद्राजसत्तमम् ॥ ४
स हि द्वादश वर्षाणि वसिष्ठस्यैव तेजसा ।
प्रसूत आसीद्ब्रह्मेणैव पर्वकाले दिवाकरः ॥ ५

रक्षसा विप्रमुक्तोऽथ स नृपस्तद्वनं महत् ।
तेजसा रक्षयामास संघ्याभ्रमिव भास्करः ॥ ६
प्रतिलम्ब्य ततः संज्ञामभिवाद्य कृताञ्जलिः ।
उवाच नृपतिः काले वसिष्ठमुपिसत्तमम् ॥ ७
सौदासोऽहं महाभाग याज्यस्ते द्विजसत्तम ।
असिन्धुकाले यदिदं ते श्रूहि किं कर्वाणि ते ॥ ८

वसिष्ठ उवाच ।

वृचमेतद्यथाकालं गच्छ राज्यं प्रशाधि तत् ।
प्राक्षणांश्च मनुष्येन्द्र मावमंस्थाः कदाचन ॥ ९
राजोवाच ।

नावमंस्थाम्यहं ब्रह्मन्कदाचिद्प्राक्षणांषमान् ।

त्वभिदेशे स्थितः शश्वत्पूजयिष्याम्यहं द्विजान् ॥ १०

G. 1. 577a
S. 1. 177.9
K. 1. 168. 9

(for ह्यार्वा). Ns V1 B D राक्षसोपनिहातुं वै; T1 G1.2
राक्षसोपुमयं ह्यार्वा; Gs राक्षसासु भयं नावान्; Gs अमर्षावतु-
मित्याह; Gs राक्षसोपनिहात्यावान्. — *) T1 G (except
Gs) चिह्नविहं. Ns V1 B D भूतमावां समीहते (D1
महीपते).

Colophon om. in Ks Ns V1 B1 Dn D1.2. — Major
parvan; T1 G M संभव (for आदि). — Sub-parvan:
T1 संभव. S1 Ko. 1. 2. 2. Ns B1. 2. 2. D1. 2. 2. M1 (all om.
the sub-parvan name) mention only वसिष्ठ (D1
वसिष्ठोपाख्यान). — Adhy. no. (figures, words or both):
D1m 178; T1 175; T2 Gs- 126; G1 128; Gs M
127. — Stōka no.: Ms 24.

168

1 S1 K S om. उवाच. — *) T1 Gs पुत्रि त्वया च भैः;
Gs न त्वया पुत्रि भैः. — *) Ns V1 B D राजासासु (D1
ते); T1 Gs रक्षसोऽस्मात्; Gs राजसेतु. — *) S1 सद् (for
एतद्). T1 Gs भुञ्च; Gs तस्मात् (for यस्मात्). — *) Ks
समुत्थि (for उपस्थि). T1 Gs यं पश्यसि पुनः स्थितं.
2 *) T1 Gs असी (for अयं). — *) S (except T1
G1.2) वीर्येण. — *) S1 पूतसिन्धु; Gs पूवासिन्धु.
3 S1 K1 S om. उवाच (Gs om. the ref.). — *) S

(except T1 G1.2) सकृद् (for संभवे). — *) S1 K Ds
पार्थिवं (for आरं).

4 *) S1 मुनिः; Ko. 2. 4 Ds Ms ततः (for पुनः).
— *) Ko. 2. 4 तदाम्बु. N1 Ds T1 G1.2 स (T1 Gs
त) मम्बुक्ष्य च वा. — *) T1 G1.2-e M transp. वै and
घोराद्. Ns V1 B D (except Ds) वै शापात्; Ns वै
तस्मात्; T1 Gs राजानं. — *) Ns V1 B D (except Ds)
तस्माद्योवा (B Da D1.2 'घोरा') वसिष्ठः; T1 Gs रक्षसो
घोरदुर्सान्तात्.

5 *) K (except K1) S (except G1.2 Ms) वासि.
K1.2 G1.2 ह्यव; Gs च (for वृत्). — *) Ko. 2 Ds T1 G1.2
वृत् (for वृत्).

6 *) S1 Ns Gs विप्रमुक्तो. — *) Ks T1 Gs नृपति-
सदृशं. — *) T1 G1.2 संघ्याभ्रमिव.

7 *) Bs प्रज्ञाम्. — *) Ms प्रतिपत्त (for अभि).
8 Gs om. 8th. — *) Ns महामहः. — *) Ks Ns V1
B D (except Ds) मुनि (for द्विज). — *) S1 K1
यसिन्धु. S1 K (except Ko) वै; B1.2 तु (for ते).
— *) Gs महान् (for बृहि). Ko Ds Da तद् (for किं).
Ko करवान्. Ko B1.2 Da D1.2 किं (for ते).

9 S1 K S om. उवाच. — *) Ks वृत्तम्; D1 Ds वृत्तम्.
T1 Gs यथाकर्म. — *) T1 G1.2 भुञ्जव (for गच्छ). S1
K1 Gs तं; Ko N1.2 V1 D Da Dn D1.2 वै; M1.2 च

इक्ष्वाकूणां तु येनाहमनुग्रहः स्यां द्विजोत्तम ।
तच्चत्तः प्राप्नुमिच्छामि वरं वेदविदां वर ॥ ११
अपत्यायेप्सितां मल्लं महिषीं गन्तुमर्हसि ।
शीलरूपगुणोपेतामिक्ष्वाकुकुलवृद्धये ॥ १२
गन्धर्व उवाच ।
ददानीत्येव तं तत्र राजानं प्रत्युवाच ह ।
वसिष्ठः परमेष्वासं सत्यसंधो द्विजोत्तमः ॥ १३
ततः प्रतिययौ काले वसिष्ठः सहितोऽनघ ।
ख्यातं पुरवरं लोकेश्वरोष्णं मनुजेश्वरः ॥ १४
तं प्रजाः प्रतिभोदन्त्यः सर्वाः प्रत्युद्ययुस्तदा ।
विपाप्मानं महात्मानं दिवौकस इवेश्वरम् ॥ १५

अचिरात्स मनुष्येन्द्रो नगरीं पुण्यकर्मणाम् ।
विवेश सहितस्तेन वसिष्ठेन महात्मना ॥ १६
ददृशुस्तं ततो राजत्रयोध्यावासिनो जनाः ।
पुण्येण सहितं काले दिवाकरमिवोदितम् ॥ १७
स हि तां पूरयामास लक्ष्म्या लक्ष्मीवतां वरः ।
अयोध्यां व्योम शीतांशुः शरत्काल इवोदितः ॥ १८
संसिक्तमृष्टपन्थानं पताकोच्छ्रयभूषितम् ।
मनः प्रह्लादयामास तस्य तत्पुस्तकमम् ॥ १९
तुष्टपुष्टजनाकीर्णा सा पुरी कुरुनन्दन ।
अशोभत तदा तेन शक्रेणैवामरावती ॥ २०
ततः प्रविष्टे राजेन्द्रे वसिन्नाजनि तां पुरीम् ।

(for तत्). Ks-4 Ds प्रजासितुं. — *) Ko Ns V1 B Da Dn D1.2.4 'जं तु; K1-4 N1.2 Ds Gs 'जास्तु; T1 Gs Ms 'जास्व'; Gs 'जाय. — *) S1 K1.2.3 N1 Ds कथंचन.

10 S1 K1 S om. उवाच. T1 Gs. कलामपादः (for राजा). — *) Bs विप्र (for प्रह्लाद). S1 K1 'मस्यामहं व'; Ko. Ns V1 Dn Dn D1.2 'मंसे (Da 'मन्ये) महामाग; Ks.4 'मंसे महं व'; Bs 'मंसे महाराज (m 'प्राज्ञ); Ds 'मन्ये महाम'; T1 Gs 'मंसे महाम'; T2 Gs.4-6 M 'मंस्यामि वं व'. — *) K1-4 S (except Gs) 'ह्यगानहं. — *) Bs तद्वचः संसिक्तः. Ko N V1 B D (except Ds) सत्यम् (for शब्द). — *) S1 'व्यामि वै.

11 *) Ko N V1 B D (except Ds) च (for तु). T1 Gs. 'जा स्वयेवाहम्. — *) S1 सपोधन (for द्विजो). — *) S1 K1-8 तं स्वताः; B Dn Ds.4.5 T Gs. Ms सत्यतः Gs सत्यतः. — *) Ns V1 B Dn D1.2.3 स्ववेद.

12 *) Ko Ns V1 B D Gs अपत्यायेप्सितः; Ks.2 'प्सितः; T Gs.4-6 M 'प्सिता; Gs 'स्यायिषितं. B धर्वं (Gs मे त्वं; Gs त्वं मे) (for मल्लं). — *) S1 योषितं (for महिषी). Ns V1 B D (except Ds) दातुमर्हसि सचम. — *) Ko N V1 B D Gs 'जोषेतम्; Ks रूपशील' (by transp.); Gs शीलवृत्.

13 S1 K1.2 om. गन्धर्व उवाच. — *) Ks-4 Ds Ms-6 ददामीत्ये; Gs तथास्त्वित्ये. — *) K1 Ds T1 Gs.2 प्रसमापत. — *) S महातपाः.

14 *) Gs तस्मिन् (for ततः). T1 Gs तस्मिन् (for प्रति. — *) N सह (S1 'हि) तेन वै (S1 हि; K1-4 N1 Ds ह). — *) N ह्यर्थाः; Gs ह्यताः. S1 K1.2.4 पुरि (Ks 'री) वरां; Ko Ns V1 B Da Dn D1.2.3 पुरीमिमां;

Ks Ds पुरीं वरां; N1.2 पुरवरां; T1 परवते. S1 T1 Gs Ms लोके व'; Ks Bs.2 Ds लोके व'. Ko-2 N V1 B1.2 D (except Da) T1 Gs.2 Ms.4 'वर.

15 *) T2 Gs.4-6 M transp. तं and प्रजाः. S 'नंदेयः (Gs 'वंदति. — *) Ko Ns V1 B D प्रत्युद्ययुः. Ks.5 प्रतिययुः; N1.2 प्रत्युद्ययुः. — *) T1 Gs मया. — *) S1 Ks Ms-6 'कसम्.

16 *) Ns अचिरात्; Ns V1 Dn D1 सुचिराय; B1.2.4 Ds स चिराय; Bs 'राय. — *) Ko Ns V1 B D (except Ds) 'लक्ष्म्या. — *) Ko Ns V1 B (except B1) D (except Ds) मदीयता (for नदी).

17 *) K1.2 ते (for तं). Ko Ns V1 B D मदीपालवृत्; T1 Gs.2 वदा सर्वे; Gs महाराजम् (Gs orig. ततो राजम् in text). — *) S1 K1 नराः (for जनाः). — *) Ko. Ns V1 B D पुरोहितेन (Ks पुरोयसा च) सहितं. — *) Ks.2 N1 S (except Ms) निशाकरि.

18 *) Ko Ns V1 B D (except Ds.2) च; B1.2.3 (for हि). N1 Gs पूज; Gs प्रोत. — *) S1 लक्ष्मयुता. B1.2.4 Ds.4.5 शु (B1.2 Ds स्त) लक्ष्म्या राजकुंते. — *) Gs तामयोष्णं व्योमशीतां (!). — *) Ko Da इवोषितः.

19 *) S1 K1 'कं सृष्टमार्गं च; Ks 'ष्टमार्गं च; T1 Gs सिकलंमृष्ट. — *) S1 K1 'क्षायभूषणं; Ko Ns V1 B D 'कायजतोमितं; Ks-4 'क्षे (Ks 'क्ष) यभूषणं; Ns 'कायजयुः; T1 Gs 'कायलभू. — *) N1 पुरी तस्य मदीयते; Ms तस्य पुरोयसत.

20 *) N1 T1 Gs.2 M इष्ट. — *) S1 K1.2.4 T1 पुरुनन्दन. — *) Ks Gs तदानेय; Ms-6 तथा तेन.

21 *) Ns V1 B1.2.4 Dn D1.2.3 राजवीं; B1 Da;

तस्य राज्ञोऽऽज्ञया देवी वसिष्ठमुपचक्रमे ॥ २१
 मतावथ महर्षिः स संभूय तथा सह ।
 देव्या दिव्येन विधिना वसिष्ठः श्रेष्ठभाषुषिः ॥ २२.
 अथ तस्यां समुत्पन्ने गर्भे स मुनिरात्मनः ।
 राज्ञाभिवादितस्तेन जगाम पुनराश्रमम् ॥ २३

दीर्घकालधृतं गर्भं मुपाय न तु तं यदा ।
 साध देव्यन्मना कुक्षिं निर्विभेद तदा स्वकम् ॥ २४
 द्वादशेऽथ ततो वर्षे स जज्ञे मनुजर्षभ ।
 अश्मको नाम राजर्षिः पोतनं यो न्यवेशयत् ॥ २५

इति धीमहाभारते आदिपर्वणि अष्टपद्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६८ ॥

राजर्षिः S कौतव्य (T₁ G₂, s राजर्षि). — ¹) Ko N₁ V₁ B D
 वसिष्ठमुपचक्रमे (D₁ वसिष्ठमुपचक्रमे) (for राजर्षि etc.). — ²) Ko, s
 N₁ V₁ B D (except D₁) राज्ञाभिवादितः; S तस्य राज्ञोय सा
 (G₂ 'स राजाज्ञया').

22 ¹) K₂, s D₁ च (for स). Ko N₁ V₁ B D₁ D₂
 D₃ महर्षिः (D₁ वसिष्ठः) संभूय कृत्वा; D₂ महर्षिस्तु पत्नी
 सह. — ²) G₂ सप्तसा (for विधिना). G₂ वेदेन विधिना
 देव्या. — ³) K₂ D₁ श्रेष्ठभाषुषिः; D₂ G₂ सप्तसापुत्रः;
 D₃ G₂ 'वासुषिः'.

23 ¹) Ko N₁, s V₁ B D तदा (for अथ). S₁ K
 (except Ko) N₁ M₁-s तस्याः. S₂ K₂, s N₁ समापत्ते.
 — ²) N₁ राज्ञाभिवादितः. — ³) N₁ V₁ B D₁ D₂, s
 मुनिः (for पुनः).

24 ¹) Ko N₁, s V₁ B D 'कालेन सा (N₁ तं);
 K₂ N₁ G₂ 'कालं धृतं; T₁ 'कालधृतं; G₂ 'काले धृतं; M₁-s
 'कालधृतं. S₁ 'काले धृतं गर्भे. — ²) K₂ (except K₁)
 N₁, s V₁ B D मुपदे. G₂ स (I read न) तु सा यथा; G₂ न
 तुतं यदा. T₁ G₂ न मुपाय नृपयिष्या. — ³) K₂ transp.
 साय and देवी; S₁ K₂, s N₁, s D₁ G₂ transp. अथ and
 देवी. Ko N₁ V₁ B D₁ D₂ D₃, s तदा; G₂ M₁-s सा
 वै; M₂ सा च (for साय). S₁ K₂ आत्मना; G₂ आत्मनः
 (for अहम्ना). G₂ (corrupt) सा तथेष्टमुना; M₂ सा
 वैश्यात्मना. — ⁴) T₁ G₂ निर्विषये (for निर्वि). Ko N₁
 V₁ B D₁ D₂ D₃, s यदालिनी; T₁ G₂, s अनलिनी;
 M₂ (inf. lin. as in text), s तदा स्वयं.

25 ¹) Ko, s B₁ D₁ G₂ तु; K₂ D₁ च (for अथ). G₂
 M₁-s तदा (for ततो). N₁ V₁ D₁ ततो वि द्वापने वर्षे;
 D₂ s, D₁, s ततो (D₁ तदा) द्वापयामे च; T₁ G₂ संपूर्णे
 द्वापने च. — ²) K₂-s B₁, s, s T G (except G₂) M₁, s
 संज्ञे. Ko B₁ D₁ D₂ D₃ पुररपयिष्ये; K₂ मनुजेष्वर; N₁ V₁
 D₁ D₂ D₃ पुररपयिष्ये; N₂ B₁ D₁ D₂ G₂, s 'वर्षे; G₂
 भरतर्षभ; M₁-s मनुजेष्वर. — ³) N₁ नृपतिः (for राजर्षि);
 — ⁴) S₁ K₂ पालनं; Ko, s B₁ D₁ G₂ पत्न्यं; K₂, s पौत्रक;

N₁, s सत्तनं; N₂ V₁ D₁ D₂ D₃, s पौत्र्यं; B₁, s D₁ पौत्र्यं;
 B₂ पौत्र्यं (as नगरं); G₂, s पौत्र्यं; G₂ पालनं; G₂ पालनं;
 text as in T₁ M₁. S₂ Nil. पौत्र्यमिति तु पठितुं युक्तं. S₂
 S₂ निपेयं; M₂ न्यवेद्यं. T₁ G₂ इदवाक्यो कुलोद्भवः; G₂
 सवैराज्यसिद्धयः.

Colophon. Major parvan: T₁ M₁ संभव (for
 आदि). — Sub-parvan: N₁, s V₁ वैश्वर्य, followed by
 वासिष्ठः; T₁ संभव. S₁ K₂ N₁ B D M₂, s (all om. the sub-
 parvan name) mention only वासिष्ठ (M₂, s वासिष्ठो-
 पाख्यान); to it S₁ K₂, s N₁ D₁, s add समाप्त. — Adhy.
 name. S₁ K₂ अहमकोरपतिः; K₂, s D₁ कथमापवादभाष्य (Ko
 om. भाष्य) मोक्षः; N₁, s V₁ सौवासिष्ठोत्तोरपतिः. — Adhy.
 no. (figures, words or both): D₂ T₁ 176; D₂ M₁
 179; T₁ G₂-s 127; G₂ 129, G₂ M₁ 128. — Sloka
 no.: D₂ 46; M₂ 25. — Aggregate sloka no.:
 D₂ 6761.

169

1 S₁ K₂ S om. उवाच (G₂ om. the ref.). D₂ वैश्वं.
 — ²) K₂ अहमदी. — ³) S₁ K (except Ko) B₁, s D₁
 D₂ वाक्ते; and S₁ K B (except D₁) D₂ D₃ शक्तिर्न.

2 ¹) Ko D₁ 'दिकं; K₂, s 'दिकं. — ²) Ko, s
 क्रियां. N₁ V₁ B D (except D₁) M₂, s 'सत्तमा. — ³)
 M₂, s transp. पौत्र्य and चकार. N₁ T₁ G₂, s मनुजर्षभाप
 (for मरुत).

3 ¹) B₁ D₁ D₂ D₃ 'सुः स च'; D₂ 'सुः संय'; T₁ G₂
 पराधीनो यः; G₂, s M₁ 'सुः प्रपत्तं'. G₂ cites परासु.
 — ²) N₁ V₁ B D मुनिः (for तदा). — ³) G₂ विता; M₁
 तथा (for ततो). — ⁴) S₁ B₁ s, s D₂, s सुतः.

4 ¹) B₁ D₁ D₂ D₃ अमन्यस्त च च; T₁ G₂
 मन्यतेयं महामायां. — ²) S₁ सत्ता; N₂ V₁ B D₁ D₂
 मुनिः; D₂ D₃, s मुनिः. — ³) S₁ K N₁ D₁ हि; N₂ V₁ B₁

१६९

12
3. 1

गन्धर्व उवाच ।

आध्रमस्या ततः पुत्रमदृश्यन्ती व्यजायत ।
 शक्तेः कुलकरं राजन्दितीयमिव शक्तिनम् ॥ १
 जातकर्पादिकास्तस्य क्रियाः स मुनिपुंगवः ।
 पौत्रस्य भरतश्रेष्ठ चकार भगवान्स्वयम् ॥ २
 परासुखं यतस्तेन वसिष्ठः स्थापितस्तदा ।
 गर्भस्थेन ततो लोके पराशर इति स्मृतः ॥ ३
 अमन्यत स धर्मात्मा वसिष्ठं पितरं तदा ।
 जन्मप्रभृति तस्मिंश्च पितरीषं न्यवर्तत ॥ ४
 स ताव इति विप्रपिं वसिष्ठं प्रत्यभाषत ।
 मातुः समक्षं कौन्तेय अदृश्यन्त्याः परंतप ॥ ५
 तातेति परिपूर्णां तस्य तन्मधुरं धनः ।

अदृश्यन्त्यश्रुपूर्णांशी शृण्वन्ती तमुवाच ह ॥ ६
 मा ताव ताव तातेति न ते तातो महामुनिः ।
 रक्षसा भक्षितस्ताव तय तातो वनान्तरे ॥ ७
 मन्यसे यं तु तातेति नैप नातस्तवानय ।
 आर्यस्त्वेप पिता तस्य पितुस्तव महात्मानः ॥ ८
 स-एवमुक्तो दुःखार्तः सत्यवागृपिस्तप्तमः ।
 सर्वलोकविनाशाय मतिं चक्रे महामुनाः ॥ ९
 तं तथा निश्चितारामं महात्मानं महातपाः ।
 वसिष्ठो वारयामास हेतुना येन तच्छृणु ॥ १०
 वसिष्ठ उवाच ।

कृतवीर्य इति ख्यातो बभूव नृपतिः क्षितौ ।
 याज्यो वेदविदां लोके भृगूणां पार्थिववर्मनः ॥ १

Da Dn D1 २.६ तु (for च). — “) Ko G1.२ ‘शिव स
 चर्तते’, Ns V1 B D Gs ‘शिवान्वचर्तत (B) ‘शिवान्वचतः
 Ds ‘शिव प्रवर्तत’; T1 ‘शिव न्यव’; Gs ‘तर् स उव’; Ms
 ‘शिवान्वव’.

5 “) Ks Ns.२ V1 B1 Dn G1.२ हव (for इति).
 Ko.२ Ns.२ V1 B1.२ Da Dn1.2s D1 G1.२ विप्रपिं (as
 in text); the rest विप्रवि. — “) B1 अयमायत; T1
 अत्युवाच ह. — “) S (except T1 G1.२) समीरे (for
 समक्षं). S1 K Ds कीरय; N1 विप्रपिं. — “) S1 त्वह’;
 K1 त्वहर्षया; Ks D1 G1 M ‘हर्षया; Ks अहर्ष’; Ds
 नाह’. B (except T1 G1.२) नराविप.

B “) Cf. 1. 127. ३. — “) S (except T1 G1.२)
 हर्ष (for त्व). — “) S1 Ko.२.२ N1 V1 B D (except
 D1s D1.२) Ms.२ शृण्वती; K1 शृण्वते.

7 “) Ko.२ Ds हर्षवः; K1 N1.२ Ms इति न ते (for
 तातेति). Gs (corrupt) माता ताव ततो नेति. — “) Ko.
 २.२ नैव; K1 N1.२ T1 G1.२ Ms तात (for न ते). K1 N1.२
 पप (for तातो). Ns T1 G1.२ महावृत्तिः. S1 न तातोसो
 महा’; K1 N1 V1 B D मूलेन पितरं पितु. — “) T1 G1
 महातपाः; T1 G1 महासुते; G1.२ M महावने; Gs महासुनिः ।

8 Da om. S¹. — “) T1 B (except G1.२) M
 (except Ms) तातं त्वं (for तातेति). — “) Dn1 न तु; T1

Gs न वै; G1.२ नैव; Ms-२ न ते (for नैव). — “) Ns
 B D (except Ds) om. तु. Ns तात (for तत्त्व). — “) 1
 चमेः (for वितु). Ns T G1 २.६-७ मरुत्विनः; Ns.२ V1
 D (except Ds) वरुत्विनः; Gs M वरुत्विनः.

9 “) K (except K1) तर्भरि’. Gd cites सर्वलोका
 — “) N1 महावराः; N1 S ‘वप’.

10 S (except T1 G1.२) om. 10th. — “) Ns V1 B
 Dn D1 स महात्मा (for महात्मानं). Bs महापताः
 — After 10th, Ks Ns V1 B D ins.:

1787th मरुत्विनः त्विदं श्रेष्ठो मैत्रावरुणिरन्यधी ।
 [Ks ‘वपतिः; B1.२ ‘हव’; D1 ‘धर्म’; D1.२ ‘र्य’.]
 — “) N1 G1 अनेन (for येन). S1 Ko. 1.२ (for तत्त्व).
 Gs ‘ना केनचित्’.

11 T1 G1.२ Ms-२ om. वसिष्ठ उ’). S1 K1 S om.
 उवाच. — “) N1 ‘वीर्यं विहतातो. — “) S1 K1.२
 N1.२ T1 G1.२ नृपतिर्भुवि; N1 V1 B (except D1s
 वृथिवीपतिः. — “) S1 K1 वत्सव; B1.२ Da Ds याज्ये; T1
 G1.२ याज्ये. — “) Ks B1.२ D1s D1.२ G1.२ ‘वर्मनः; T1
 Gs वरतवर्म.

12 “) T1 G1.२ अन्वमरीच. Gd अयमुनः (as in text). 1
 — “) S1 K1 Gs सोमेन; Ks G1 Ms होमते. — “) S1
 K1.२ N1 B1 D (except D1.२.२) पते (for पतिः).

स तानग्रहजस्तात धान्येन च धनेन च ।
 सोमान्ते वर्षयामास विप्रलेन विशां पतिः ॥ १२
 तसिन्नुपतिशार्दूले स्वर्पातेऽथ कदाचन ।
 बभूव तत्कुलेयानां द्रव्यकार्यमुपस्थितम् ॥ १३
 ते भृगूणां धनं ज्ञात्वा राजानः सर्व एव ह ।
 याचिण्यवोऽभिजग्मुस्तांस्तात भार्गवसत्तमान् ॥ १४
 भूमौ तु निदधुः केचिद्भगवो धनभक्षयम् ।
 ददुः केचिद्विजातिभ्यो ज्ञात्वा क्षत्रियतो भयम् ॥ १५
 भृगवस्तु ददुः केचित्तेषां विचं यथेप्सितम् ।
 क्षत्रियाणां तदा तात कारणान्तरदर्शनात् ॥ १६
 तवो महीतलं तात क्षत्रियेण यदृच्छया ।
 खनताधिगतं विचं केचिद्भृगुवेदमनि ।

तद्विचं ददृशुः सर्वे समेताः क्षत्रियर्षभाः ॥ १७
 अवमन्य ततः कोपाद्भृगुस्ताञ्चरणगतान् ।
 निजघ्नस्ते महेष्वासाः सर्वास्तात्रिशितैः शरैः ।
 आ गर्मादनुकृन्तन्तथैरुथैव वसुंधराम् ॥ १८
 तत उच्छिद्यमानेषु भृगुष्वेवं भयात्तदा ।
 भृगुपत्न्यो गिरिं तात हिमवन्तं प्रपदिरे ॥ १९
 तासामन्यतमा गर्भं भयादाधार तैजसम् ।
 ऊर्ध्वकेन वामोरुर्गर्तुः कुलविद्वद्वये ।
 ददृशुर्ब्राह्मणीं तां ते दीप्यमानां स्वतेजसा ॥ २०
 अथ गर्भः स भिच्चोरं ब्राह्मण्या निर्जगाम ह ।
 मुष्यन्तष्टीः क्षत्रियाणां मध्याह्न इव भास्करः ।
 ततश्चक्षुर्विद्युक्तास्ते गिरिदुर्गेषु वज्रघ्नः ॥ २१

C. 1. 6815
 H. 1. 176. 23
 L. 1. 174. 23

13 *) ॥ तसिन्नु (Ms-s 'अ' नृपता' - *) K (except K1) Ds स्तमेते. Ks Bs च; Bs Dns Da तु (for स्य). Ss Ks Ns V1 B D (except Ds) Gs कथंचन. - *) Ss K1 Gs 'कुलीया'; T1 Gs 'कुलीया'; Cd as in text. Ds बभूव तत्कुलजातानां (hypermetrie!).

14 *) Ns V1 B D (except K1) Ds धृगूणां तु (for ते नृ*). - *) Ss K (except K1) Ds T1 Gs-२ हि; Ns V1 B Da Dn D1.२.३ ते (for ह). T1 G1-२ सः संचितं वदुः - *) K1 क्षत्रियाणो; Ks धनार्थिनो; Cd as in text. Ss Ds T1 G1-२ ते (for तात). - *) Ks Da रुद्रा; Ns V1 B (except Bs) Dn D1.३ ततो (for तात). Ms ब्राह्मण'.

15 *) Bs Ds भूमौ च; T1 Gs ते भूमौ. Gs निधनं (for निदृ*). T1 G1.२-३ M (except Ms) transp. निदधुः and नृगाय. Ns वदतो (for नृ*). - *) Ds क्षत्रियजं.

16 Da om. 16*). - *) T1 Gs Ms-३ च (for ह). Ss (sup. lin. as in text) दधुः; G1.३ ततः - *) Ks.२.३ विचममौपित'. - *) Ks 'नांतरकारणाव. Cd लोका कारणान्तराव.

17 *) T1 G1.२ 'तले. - *) T1 G1.२ M केचिद्विच (Ms किंचित्तु) (for केचिद्विच). - *) Ks केचिद्विच (for तले). - *) Bs भूतले (for समे).

18 *) S (except T1 G1) अवमन्य. Ns V1 B1.३ Dn D1.२.३ T1 G1-२ M (except Ms) कोपाद्; Bs कुप्या; Da रुद्रा. - *) B (except T1 G1) ते (for तात). - *) Ss K Ds 'ते ततः कोपाद् (Ks कोपाद्); N1.२ 'ते महीपालाः; Ns V1 B Da Dn D1.२.३ 'तुः परतेष्वा'. - *) Ks.

सर्वास्तु; Ks सर्वान्मुः; T1 G1-२ Ms-२ बह्वैवै; G1 Ms भृगुष्वे. - *) Ns.२ V1 B D 'दवर्कतंततः. - *) Gs कुतः (for वेतः). Ns V1 B D सर्वा; Gs वेतां (for वेत).

19 *) N1 निष्पद्य; S (except T1 G1.२) उरसाय'. - *) Ns V1 B D दुर्ग (for तात). - *) Gs आनुमंतं (for हिम').

20 *) Ss K1 Ns अन्यतरा; Dns D1.३ एकतमा. - *) Ss भयादधार; Ks.२ भयादाधत्त; Ks Ns 'हृष्येय; Ks 'हृष्येय; Ns संदधारादि; T1 G1.२-३ M भार्यामास; Ks as in text; Ks N1 Ds Ms-२ तेजसं; G1 Ms-२ तेजसा. Ns V1 B Da Da Dn D1.२.३ भयादधे महीतलं; T1 G1.२ दधार सुसमादिता. - *) Some MSS. वामोरु (or 'ह). - After 20*), Ks Ns V1 D (except Ds) S lns.

1788* तद्भृगुपत्न्यास्तु ब्राह्मणी या भयादिता ।
 गवैका कथयामास क्षत्रियाणांमुपहृते ।
 ततले क्षत्रिया जगुस्तं गर्भं हन्तुमुचताः ।

[(L 1) S तं (for तद्), and अथ (for भाग्य). Ks ता; Ds च; Da तु; T1 G1-२ युका; T1 G1-२ M अन्तरा (for या). T1 G1-२ M 'द्विता. (L 2) T1 Gs संगत्या; T1 Gs गर्भं दे; G1.२ Ms-२ गव्या दे; Gs संगत्या; Ms-२ गव्या ता. T1 G1.२-३ M 'मातुः; Gs प्रावया'. S 'गणायुषिके.] - *) Ns V1 Bs D (except Ds) तेय (for तां ते). - *) Bs Da Da.२ N1P दुद्रुवुचामादिदिता.

21 *) B Da D1.३ ततो (for तय). - *) T1 Gs रुद्रिः; G1.२.३ M (except Ms) रुद्रि. - *) Ms-२ अथहृष्य. - Ds om. 21*). - *) Ks G1 विमुक्तास्ते; Ns V1 B D (Ds om.) विदीनास्ते. - T1 Gs (hapl.) om. 21*-23*.

ततस्ते मोघसंकल्पा भयार्ताः क्षत्रियर्षिभाः ।
ब्राह्मणीं धरणं जग्मुर्दृष्ट्यर्थं तामनिन्दिताम् ॥ २२
ऊचुश्चैनां महाभागां क्षत्रियास्ते विचेतसः ।
ज्योतिःप्रदीणा दुःखार्ताः शान्ताचिप इवाग्रयः ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकोनसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६९ ॥

१७०

ब्राह्मणयुवाच ।

नाहं गृह्णामि वस्तात दृष्टीर्नासि रुयान्विता ।
अयं तु भार्गवो नूतमूरुजः कुपितोऽद्य वः ॥ १
तेन चक्षुषि वस्तात नूनं कोपान्महात्मना ।
सरता निहतान्यन्धूनादृच्छानि न संशयः ॥ २

गर्भानपि यदा यूवं भृगूणां व्रत पुत्रकाः ।
तदयामूरुणा गर्भो मया वर्षशतं धृतः ॥ ३
पडङ्गशाखिलो वेद इयं गर्भस्यमेव हि ।
विवेश भृगुवंशस्य भूयः प्रियचिकीर्षया ॥ ४
सोऽयं पितृवधानूनं क्रोधाद्बो हन्तुमिच्छति ।

22 T₁ G₂ om. 23 (cf. v. 1. 21). — *) Ś₁ स₁ मेघसंकाशः; K₁ मेघः; N₁ मोहः; N₂ V₁ B D मोहनापन्ना. — *) Ś₁ S (T₁ G₂ om.) *ताः क्षत्रियाः पुनः; N₂ V₂ B D राजानो नष्टदृष्टयः (D₁ 'उद्धयः').

23 T₁ G₂ om. 23^a (cf. v. 1. 21). — *) K₂ Da Ms-s 'सागाः. — *) T₂ G₂ 'वाह्नः. — *) Ś₁ K₁ G₂ 'महीना. T₁ G₂ Ms-s 'णाद्; G₂ 'विहीना. — *) N₂ गताचिपः.

24 Before 24, Bc ins. क्षत्रिया ऊ. — *) S (except G₂) निरामयं. — *) N₁ B₂ G₂ उपगम्य; B₁ G₂ Da D₂ 4 उपरं; K₂ वेगेन (for गच्छेम). D₁ स उपारम्य गं; S (except T₁ G₂) पापादसादुपादम्य (Ms-s 'वाह्मस्य'). — *) K₂ N V₂ B₂ Da D₂ 'कर्मिणः; K₁ 'कर्मणि. S (except T₁ G₂) पर्येयं च पथापुरं (G₂ तथा पुनः).

25 *) G₂ 4 सुपुत्रा. B₁ G₂ Da transp. स्वं and नः. — *) N₂ V₁ B D (except D₂) कहेमर्हसि योगमे. — T₂ G₂ om. 25^a. — *) Ś₁ K₁ Da₁ n₂ T₁ Ms-s 'प्रसादेन. — *) Ś₁ K₁ राज्ञः संशयः; K₂ 'ज्ञत्वं त्राः; K₃ G₂ 4 क्षत्रियांश्चातुः; N₂ प्रसीद चरणे अवः; B (except B₂) राज्ञातुमिहार्हसि.

Colophon. Major parvan: T₂ G M संभव (for आदि). — Sub-parvan. N₁ S V₁ चैत्रय, followed by आदि. T₂ संभव. Ś₁ K₁ N₂ B Da Da₁ n₂ D₂ 2, 4, 6 Ms-s (all om. the sub-parvan name) mention only और्व

(B₂ वासिष्ठे और्वः; Ms-s वासिष्ठोपाख्यान; D₂ calls it parvan). — Adhy. name: K₂ और्वोत्पत्तिः; D₂ और्वः; G₂ और्वोपाख्यायामं; Ms-s और्वोत्पत्तिकथनं. — Adhy. n (figures, words or both): D₂ T₁ 177; D₂ m 180 T₂ G₂-s 128; G₁ 130; G₂ M 129. — S'loka no. Dn 28; Ms 29. — Aggregate s'loka no.: Dn 678;

170

• 1 K₂ S om. उवाच. — *) Ś₁ नाभृगूणां; T₂ G₂ 2 नाहं युष्माभि. K₂ 2, 4 वस्तावद्; N₂ V₁ B Da Da₂ n D₁ 4 वस्ताता; T₂ G₂ बो भूपा; G₂ राजिदं. — *) B₁ G₂-s Ms दहि. — *) K₂ 2, 4 D₂ पुत्रो मे (for अयं तु) T₂ G₂ M नाम; G₂ रामः (for नूनम्). — *) T₁ G₂ 4 M भृगुः; T₂ G₂ 4 Ms-s भृगुं (for स्य वः).

2 *) K (except K₂) D₂ तावत्; N₂ V₁ B Da₂ n D₁ 4 तातः; T₂ G₂ नृवं (for तात). — *) N₂ V₂ B I (except D₂) G₂ व्यक्तं को; T₁ G₂ 2, 4 Ms कुपितेन. — *) T₂ corrupt. T₂ G₂ 2, 4 Ms आतौनिह (M नाशितानि); G₂ आहृतानि. B₁ S Da (Da₁ m Arj p as in text) D₂ 4 नराधियाः; S (except G₂) कथंचन.

4 *) G₂ पदं. Ś₁ K₁ D₂ T₂ G₂ 4 साखिला वेदाः; G₂ 'कं वेदं. — *) T₂ G₂ Ms-s 'स्व. K₂ 2 N₂ V₁ B D (except D₂) हः; N₂ S च (for हि). — *) T₂ G₂ 4 विविधुः. — *) N₂ ततः; B₁ युगः (for भूयः).

5 *) N₂ V₂ B D (except D₂) व्यक्तं (for नृः).

तेजसा यस्य दिव्येन चक्षुषि श्रुपितानि वः ॥ ५
तमिमं तात याचच्चमौर्वं भम सुतोत्तमम् ।

अयं वः प्रणिपातेन तुष्टो दृष्टीर्विमोक्षयति ॥ ६
गन्धर्व उवाच ।

एवमुक्तास्ततः सर्वे राजानस्ते तमूरुजम् ।

ऊनुः प्रसीदेति तदा प्रसादं च चकार सः ॥ ७

अनेनैव च विख्यातो नाम्ना लोकेषु सत्तमः ।

स और्व इति विप्रपिरूढं भित्त्वा ज्यजायत ॥ ८

चक्षुषि प्रतिलभ्याय प्रतिजगमुत्ततो नृपाः ।

भार्गवस्तु मुनिर्मेने सर्वलोकपराभवम् ॥ ९

स चक्रे तात लोकानां विनाशाय महामनाः ।

सर्वेषामेव कात्स्न्येन मनः प्रवणमात्मनः ॥ १०

श्छन्नपचिवि कर्तुं भृगूणां भृगुसत्तमः ।

सर्वलोकविनाशाय तपसा महतैवितः ॥ ११

तापयामास लोकान्स सदेवासुरमानुषान् ।

तपसोत्रेण महता नन्दयिष्यन्पितामहान् ॥ १२

ततस्तं पितरस्तात विज्ञाय भृगुसत्तमम् ।

पितृलोकानुपागम्य सर्वं ऊचुरिदं वचः ॥ १३

और्वं दृष्टः प्रभावस्ते तपसोप्रसन्न पुत्रक ।

प्रसादं कुरु लोकानां नियच्छ कोधमात्मनः ॥ १४

नानीशैर्हि तदा तात भृगुभिर्भावितात्मभिः ।

वधोऽभ्युपेक्षितः सर्वैः क्षत्रियाणां विहिंसताम् ॥ १५

आयुषां हि प्रकृटेन यदा नः खेद आविष्टत ।

तदास्माभिर्विघस्तात क्षत्रियैर्यैरिषितः स्वयम् ॥ १६

निखातं तद्धि वै विचं केनचिद्भृगुवेदमनि ।

चैरायैव तदा न्यस्तं क्षत्रियान्कोपयिष्णुभिः ।

G. 1. 6639
B. 1. 124 17
C. 1. 122 17

— *) N₁ s V₁ B D (except D₂) तस्य. T₁ G₁ s दीष्टे
(for दिष्टे). — *) K₁ s T₁ G₁ च (for वः).

6 *) T₁ G₁ s पुत्र (for इमं). B₁ (m as in text)
G₁ साता; T₁ G₁ s सूर्यः; C₁ as in text. S₁ Dev. सातेति
जात्यपेक्षया । याचच्चमिति व्यपवपेक्षया । S₁ — *) D₁ सुतो
ह्यर्च. — *) B transp. तुष्टः and दृष्टी. N₁ s V₁ B₁ D
(except D₁ s) प्रसीदयति; S₁ प्रसादयति.

7 M₁ om. गन्धर्व उ; S₁ K₁ T₁ G₁ s M₁ s om.
उवाच. K₁ s N₁ s V₁ B₁ s D₁ वसिष्ठ उ; T₁ G₁ s M₁
वसिष्ठः (for गन्धर्व उ). — *) D₁ नलतामूरु. — *) K₁
मुपा (for तदा). — *) K₁ T₁ G₁ ह (for सः).

8 *) T₁ G₁ s transp. पुत्र and च. S₁ K₁ (except
K₁) D₁ मुहूर्तेन (for च विद्या). — *) S₁ K₁ M₁ सत्तमः
K₁ T₁ G₁ s विद्युतः. — *) T₁ G₁ s M₁ s विद्यायाः
G₁ तिमर्ष. — *) B विनिःस्तः (for व्यज्ज).

9 *) N₁ V₁ B D (except D₂) प्रतिलब्ध्वा च (D₁
च). — *) T₁ G₁ s 'भृगुनैरपिपातः'. — *) S₁ K₁ D₁
भयः K₁ s अपि (for त्). S₁ K₁ D₁ स्वीदे; (K₁ वैव)
(for मेने). — *) S₁ K₁ D₁ सर्वलोकेषु सत्तमः.

10 *) K₁ सत्तमश्च स लो. — *) K₁ s महात्मना; N₁
महावहः; D₁ s मति तदा; T₁ G₁ s महावसाः; T₁ G₁ s
मुनिजगताः; M₁ मुनजगता (M₁ मनजगता).

11 *) G₁ तात. — *) K₁ स द्विजोत्तमः; N₁ s V₁ D₁
D₁ s भृगुनन्दनः. — *) K₁ s (corrupt) 'तेष्विचः; K₁
महतोदयः; B₁ s D₁ (D₁ m as in text) D₁ s महत्

धिकः. S₁ तेपे सूर्यं (G₁ s सूर्यः; M₁ सूर्यं) परंतपः (G₁
महता तपसात्मितः; M₁ s तेपे सुप्रतरं तपः).

12 *) K₁ D₁ m श्रीरु लोकान्; K₁ T₁ G₁ s लोकान्जीरु;
N₁ s V₁ B₁ D₁ D₁ T₁ G₁ s M₁ s तातु लोकान्; M₁ s
वै लोकान् (for लोकान्स). — *) K₁ 'मानवान्; N₁
'वज्रवान्; T₁ G₁ s स (G₁ स) सुरासुरः; M₁ तसुरासुरः
मानवान्. — *) S₁ K₁ मनसा (for महता).

13 *) S₁ K₁ N₁ s D₁ s ते; T₁ G₁ s सत्त (for तं).
K₁ सत्तवस्तात. — *) S₁ सुप्रसत्तमात्; N₁ s V₁ B₁ D₁ m
D₁ s कुलन्दनैः; B₁ s D₁ s D₁ s D₁ s T₁ G₁ s भृगुनन्दनं.
— *) K₁ s D₁ 'कात्समात्मनः; N₁ s G₁ s 'कादिहाग'; T₁
G₁ 'कादिहागस्य. — *) S₁ K₁ सर्वभूतः; T₁ G₁ और्वभूतः.

14 Before 14, S₁ N₁ s V₁ B₁ s D₁ s. पितर ऊनुः; S₁
(except G₁ M₁ s) पितरः. — *) K₁ D₁ 'लोतवस्त.
— *) M₁ पितृलोकानां.

15 *) G₁ s M₁ सत्तवैरः; G₁ सत्तवैरः. T₁ G₁
सत्तवैरिषि संकुद्वै. — G₁ om. 15th. — *) N₁ s (except
M₁; G₁ om.) 'सुपेक्षि'; N₁ s V₁ B D सुपेक्षि. N₁ T₁
G₁ s M₁ s पूर्व (for सर्वैः). — *) T₁ 'यां महात्मभिः.

16 *) K₁ s हि प्रकृतेन; N₁ s (sup. lin. sec. m.
as in text) B D वि (D₁ 'विष'). T₁ G₁ s च प्रः; G₁ न;
प्र. C₁ oites प्रकृतमेव. — *) T₁ G₁ सदायाकं; G₁
तथासां; G₁ तथायाकं.

17 *) G₁ विहितं. K₁ B₁ D₁ D₁ तद्विधैः; K₁
तद्विधैः; K₁ B₁ s D₁ D₁ s च वै; S₁ तं वै; D₁

किं हि विचेन नः कार्यं स्वर्गोप्सूनां द्विजर्षम ॥ १७
यदा तु मृत्युरादातुं न नः शक्नोति सर्वशः ।
तदास्माभिरयं दृष्ट उपायस्तात संमतः ॥ १८
आत्महा च पुमांस्तात न लोकाँल्लभते शुभान् ।
ततोऽस्माभिः समीक्ष्यैवं नात्मनात्मा विनाशितः ॥ १९

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७० ॥

१७१

और्व उवाच ।

उक्तवानस्मि यां क्रोधात्प्रतिज्ञां पितरस्तदा ।
सर्वलोकविनाशाय न सा मे वितथा भवेत् ॥ १
पुथारोप्रमतिज्ञो हि नाहं जीवितुमुत्सहे ।

तद्वितरः T₁ G₂ दृष्टिमिष्यता विचं. — *) S₁ K B₂ Da D₂ s मृत्युभिर्भुवि (D₁ 'मिः पुत्रः' वेदमनि. — *) S (except T₁ G₁ s) ततो (for तदा). — *) T₁ क्रोधमिष्युना; T₂ G₁ s क्रोधयि; G₂ 'मृना. — *) T₁ G₂ लोकेप्सूनां. N₂ V₁ B D (except D₂) T₂ G₂ s द्विजोत्तम. — After 17, N T₂ G₁ s ins.:

1789* यदस्माकं घनाप्यक्षः प्रमूर्तं घनमाहरत् ।

[S₁ K N₁ s D₂ T₂ G₂ s 'क्षः स्वयं विपमुपाहरत्. Cd sites घनाप्यक्षः.]

18 *) K₁ M च (for गु). — *) S₁ न च; K₂ s₂ वास्यान्. S (except M₂ s) न चाक्रोति च सर्वे. — *) G₁ तदास्मान्धारयन्. G₂ M₂ s दृष्ट्वा. — *) T₁ G₁ s सर्वशः; T₂ G₁ s धर्मतः (for संम').

19 *) T₂ G₂ आत्मा च. D₂ याः; T₂ G₂ नः (for च). S₁ K D₂ s तरः; T₂ G₂ s M पुनः (for पुमान्). N₂ लोके (for तात). — *) M₂ लोकानामते. — *) T₁ G₁ s तदास्मा'. S₁ K B₂ Da D₂ G₂ 'ह्येतत्. — *) S₁ K₂ N₂ V₁ B D D₁ s M₂ नाम' (as in text); the rest आत्म' (om. न). N₁ विपादितः; N₂ s V₁ B D (except D₂) निपादितः. — After 19, T₂ G₂ ins.:

1790* मृतस्य परिहारायै त्वं तु धर्मं समाचर ।

20 *) G₂ मृतः; G₂ तावत् (for तात). — *) S₁ N₁ Da G₁ 'हमहंसि. — *) G₂ 'दं मनस्तापात्सर्वलोकमयावहाय.

21 *) N₂ V₁ D₂ D₁ s मा पथीः; D₂ न हि यः; G₂ न पुनः. K₂ N₂ V₁ B₂ D₂ क्षत्रियान्. K₂ N₂ V₁ B D तात; T₂ G₂ s संति (for केचिन्). — *) N₂ V₁ B₂ D₂ D₁ s लोकात्. D₁ s₂ तय; D₂ D₂ s ते च (for सह).

न चैतन्नः प्रियं तात यदिदं कर्तुमिच्छति ।
नियच्छेदं मनः पापात्सर्वलोकपराभवात् ॥ २०

न हि नः क्षत्रियाः केचिन्न लोकाः सप्त पुत्रक ।
दूषयन्ति तपस्तेजः क्रोधमुत्पतितं जहि ॥ २१

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७० ॥

अनिस्तीर्णो हि मां रोषो दहेदभिरिवारणिम् ॥ १
यो हि कारणतः क्रोधं संजातं क्षन्तुमर्हति ।
नालं स मनुजः सम्यक्निवर्गं परिरक्षितुम् ॥ २
अशिष्टानां नियन्ता हि शिष्टानां परिरक्षित ।

— *) K₂ D₂ पूजयंति; K₁ N₂ V₁ B₂ D₂ D₁ s दूषयंतः; माशयंति. N₁ इतः; N₂ इतः; B₂ s D₂ D₂ s ततः; यतः; T₂ G₁ 2. 4-6 M₂ s पुनः; M₂ s च नः (for ततः); S₁ K₁ तेजाः; T₂ G₂ तेयः; M₂ s तस्मात् (for तस्य); — *) G₂ क्रोध उत्पतितो महान्. — Nil. ends the head with the remark पाठांतरमुपेक्ष्य, but does not mention what variant he means.

Colophon. Major parvan: T₂ M संभव' (I आदि"). — Sub-parvan: N₂ s V₁ चैत्ररथ; T₁ संम S₁ K N₂ D₂ D₂ s D₂ s M₂ s (all om. the sub parvan name) mention only और्व (M₂ s और्वोपाख्यात — Adhy. name: K₂ s शृणुषीं वाचयं; D₁ और्वोत्पतिः; और्वं प्रति शृणुषीं वाचयं. — Adhy. no. (figures, word or both): D₂ T₁ 178; D₂ M 181; T₂ G₂ s 12 G₁ 131; G₂ M 130. — Stoka no.: D₂ M₂ : — Aggregate stoka no.: D₂ 6811.

171

1 K₁ S om. उवाच. — *) T₂ G₂ s दृष्टवान्. D₂ Da चत् (for यो). — *) G₁ भरतः (for पितरः). T₂ G (except G₂) सपा. — *) N₂ न मे सः; G₂ सपाति 2 *) N₂ V₁ B D (except D₂) D₂ S [S]हं (for हि — *) S ह् (M₂ s हि) (for अहं). N₂ V₁ B D (except D₂) T₂ G₂ सविपुत्र. — *) G₂ सप्रितीर्णो. K₂ s S (except G₂ M₂) मे (for सत). K₂ s G₁ s रोषा — *) K₂ दृष्ट्वा. S₁ K N₂ तर्भे (for भरिह). T₂ s ह्येचनं; M 'रणी.

स्थाने रोपः प्रयुक्तः स्याद्वयैः स्वर्गजिगीषुमिः ॥ ४
अथौपमहमृहस्यो गर्भशय्यागतस्तदा ।
आरावं मातृवर्गस्य भृगूणां क्षत्रियैर्वधे ॥ ५
सामरैर्हि यदा लोकैर्भृगूणां क्षत्रियाधमैः ।
आगर्भोत्सादनं क्षान्तं तदा मां मनुयुराविशत् ॥ ६
आपूर्णकोशाः किल मे मातरः पितरस्तथा ।
भयात्सर्वेषु लोकेषु नाधिजग्मुः परायणम् ॥ ७
तान्भृगूणां तदा दारान्कश्चिन्मन्यवपद्यत ।
यदा तदा दधारेयमूलैर्गकैर्न मां शुभा ॥ ८
प्रतिपेक्षा हि पापस्य यदा लोकेषु विद्यते ।
तदा सर्वेषु लोकेषु पापकृच्चोपपद्यते ॥ ९

यदा तु प्रतिपेक्षारं पापो न लभते कश्चित् ।
तिष्ठन्ति यद्यो लोके तदा पापेषु कर्मसु ॥ १०
जानन्नपि च यः पापं शक्तिमान्न नियच्छति ।
ईशः सन्सोऽपि तेनैव कर्मणा संमपुज्यते ॥ ११
राजभिश्चरैश्चैव यदि वै पितरो मम ।
शक्तेन शक्तिता त्रातुमिदं मत्वेह जीवितम् ॥ १२
अत एवामहं कुदो लोकानामीश्वरोऽयं सन् ।
भवतां तु वचो नाहमलं समतिवर्तितुम् ॥ १३
मम चापि भवेदेतदीश्वरस्य सतो महत् ।
उपेक्षमाणस्य पुनर्लोकानां किल्बिषाद्भयम् ॥ १४
यश्चापं मनुजो मेऽग्निलोकानादातुमिच्छति ।

G. 1. 855¹⁵
B. 1. 190¹⁵
K. 1. 199. 15

3 *) Gs देते काले तु यः; Gs. ५ को दका. Ss K Ns
Ds कोपं; Gs कोधात्. Gs देसकालेन संजातं. — *) Gs
कोपं यः (for संजातं). Ss Ks इतुम्; Ds यंतुम्; Gs.
Ks इतुम्. Ks Ds इच्छति; Bs. ५ इच्छति. — *) Ts G
(except Gs. ५) अति* (for परि*).
4 Gs om. 4¹⁵. — *) Ss Ko. ५-५ N V1 Bs Ds
Ds. ५ Ts Gs. ५ Ms-५ निर्यता (as in text); Gs नियुक्ता;
the rest निर्यता. Ts Gs तु; Gs [S]ति (for हि).
— *) Ds अलोलुपः (for स्थाने रोपः). — *) Ds Ts
Gs. ५ नरैः; Gs रुदैः; Gs स्थाने (for नृपैः). Ks. ५ Ns V1
B D (except Ds) Gs रुदैः; Gs M रुदैः (for रुदैः).
5 *) Ss Ks Gs 'हरमो व'. — *) Ss Ks आधार्ण (for
'राज'). Ts Gs. ५ M 'वं तु रुदैः सन्.

6 *) Ss K Ns V1 Bm. ५-५ संहारो; Gs पामरैः;
Gs समरैः; Gs. ५ सामरै (sic). Ss अहं; Ks अथ; Ds अथ;
Gs. ५ अमिन् (for हि). T Gs समाहितैस्तदा. Ss Ks. ५
Ns V1 Bs D T G (except Gs) लोके; Gs लोके.
— *) Ss K Ns. ५ Bs. ५ Da Ds. ५ 'सादनात्; Ns V1 Bs. ५
Ds Ds. ५ 'वेदनात्. Ns. ५ V1 Ds Ds. ५ नतः; Ds वृत्तं.
Arjप आगर्भोत्सादनाकांतं. — *) Ss मे; some MSS. म.
7 *) N V1 B D (except Ds) संयुग्मं; B प्रकीर्णं (Ms
विहीनं; Ms विहीनं) केसात्; Nilp संपूर्णसोका. Ns B Da
Ds. ५ हव (for किल). — *) Gs काले (for लोके).
— *) Ms (hapl.) om. 7¹⁵-9¹⁵.

8 M om. 8 (cf. v. 1. 7). — *) Ks transp. सान्
and मृगूणां. Ns. ५ V1 B D (except Ds) यदा; Ts Gs-
परात्. Gs राजत्; Ms-५ राशं (for दारान्). Ms.
सान्मृगूणिनां राशं (Ms 'सतो राजः'). — *) Ks कश्चित्

वाम्यपद्यते; Ns. ५ V1 Ds Ds. ५ Gs 'साम्युपपद्य'; B Da
Ds. ५ Gs 'साम्युपपद्यते; Ts Gs. ५ 'पद्यते; Ms कश्चिद्वन्तो-
नियद्यते. — *) Ks Ns V1 B D माता (for यदा). Ts
Gs. ५ तदा दधार मां माता सोल्लेखेन भामिनी.
9 M om 9¹⁵ (cf. v. 1. 7). — *) Ns कर्मसु; B
लोके न. — Ks (hapl.) om. 9¹⁵. — *) Ss तदा च
सर्वलोकेषु. — *) S 'लोप (Gs 'लेव; Ms-५ 'साव) वाम्यपति.
10 *) Gs. ५ पापान्. Ms-५ ना* (for न). — *) Ns
V1 लोकाः.

11 *) Ks यदा; Ts Gs. ५ हि यः. — *) Bs. ५ (m as
in text); Ds नृजंतः सोरिप; M (except Ts Gs. ५) ईशः
स चापि.

12 *) Ko Ds M (except Gs) 'मेतरे'. — *) Ko. ५
Ts G Ms यदा (Gs यथा) (for यदि). — *) Ko. ५ Ds
Ts Gs. ५ Ms वसितासु; Ms-५ वसितव. Ts Gs. ५ न लोके-
रीक्षितासां (Gs शक्तिर्वसितासां). — *) Ss Ks Ds 'हं
सदेहमी'; Ts Gs. ५ शक्तिः संतोषिलैरपि.

13 *) Ss Ks एवम् (for एवम्). — *) Ss Ks Gs
'य सः; Ks Ts Gs 'यि सन्; Ns 'यि नः; Ns V1 B D Gs
वहं. — *) Ko Ns V1 B D Ts Gs. ५ च (for तु). Ks N
V1 B D transp. वहं and वलं. Ns V1 Bm. ५ D
(except Ds) Ms-५ Cd समपि; Gs प्रतिपि. Ks 'यो
नाहमभिचरितुमुत्सहे. — After 13, Ms-५ read 15¹⁵.

14 *) Ko. ५ एवम्; Ts Gs. ५ एवम् (for एवम्). Ns
V1 Bs Ds Ds समापि चेद्वेदेव; Bs. ५ Da Ds. ५ समापि
च ज्येदेव (Ds 'देवत्'). — *) Gs. ५ सतो. Ts Gs.
महान्; Gs [S]मवत्. — *) A few MSS. उपेक्षव.
— *) Ts Gs. ५ Ms. ५ 'वं महत्; Gs. ५ 'वं भवं; Ms. ५

दहेदेयं च मामेव निगृहीतः स्वतेजसा ॥ १५
भवतां च विजानामि सर्वलोकहितेषुताम् ।
तस्माद्विदध्वं यच्छ्रेयो लोकानां मम चेश्वराः ॥ १६
पितर ऊचुः ।

य एष मनुजस्तेऽभिलोकानादातुमिच्छति ।
अप्सु तं युञ्ज भद्रं ते लोका ह्यप्सु प्रतिष्ठिताः ॥ १७
आपोमयाः सर्वरसाः सर्वमापोमयं जगत् ।
तस्मादप्सु विमुञ्चेमं क्रोधाग्निं द्विजसत्तम ॥ १८
अयं तिष्ठतु ते विप्र यदीच्छसि महोदधौ ।
मनुजोऽभिर्दहन्नापो लोका ह्यापोमयाः स्मृताः ॥ १९

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७१ ॥

यं मतं.

15 Ms-s read 15^{ab} after 13. — “) Ms-s य एष.
Ko ऊचुः; Gs मनुजानां. Ts G1.4-s Ms-s हि; Ms-s ते
(for ने). Ts G1.4-s “य मनुजास्तोमि. — Gs (hapl.) om.
15^b-17^a. — “) — 17^a. Śi Ks G1.4-s Ms-s लोकानां दा.
— Ks (hapl.) om. 15^b-17^a. — “) Ts G1.4-s transp.
एष and एष. Gs स (for च). Ts Gs प्रदहेदेयं मामेव.
16 Ks Gs om. 16 (cf. v. l. 15). — “) Ns चापि
जानामि; Bs चैव जा; Ms-s च विजानामि. — “) Ds G1
Ms “हितेष्वितां. — “) Ko.s Ts Gs वदध्वं; Ks वद; B
Da D1s विद; G1.4-s M हि चयं. Ts Gs transp.
यच्छ्रेयं and लोका. Gs transp. मम and च. Ts G1.4-s
चैवसाया.

17 Ks om. 17^{ab}; Gs om. 17^a (cf. v. l. 16). — K1
B (but not Śi!) om. ऊचुः (Gs Ms om. the ref.); Ks
ins. theref. marg. sec. m. — After पितर ऊ, Ks ins.:

1791^b इह तात वचोऽस्माकं मा लोकादिदसि पापुना ।
— “) Ts Gs एष (for एष). Ns तेजो (for तंसिह).
Ms-s यश्चायं मनुजोऽप्यसि. — “) — 15^a. Śi Ts G1.4-s
लोकानां दा. — “) Śi ह्यप्सु; Ks ह्याप्सु.

18 Ts G1.4-s M om. 18^a. — “) Ds आपोमयावः
Ts G1.4-s क्षमया हि. Śi Ks ह्यप्सु रसाः; Ko.s Ts G1.4-s
रसाः सर्वे. — “) Ts G1.4-s सर्वमेवामयं जं. — “) Ns
Gs M प्रमुच्ये. — “) Ts G1.4-s युजुनंदय (for द्विजं).

19 “) Śi K Ns Da तात (for विप्र). — “) Śi Ks
यदेष्ट; Da Ts G1.4-s यद्विष्ट. — “) Gs Ms-s
दहेय. Ds भंजो; Gs लोकान् (for आपो). — “) Śi Ks
लोकास्तमया; Ks हेतेमया; T G1.4-s M चैवामया. Gs
लोकाश्चैव त्वया जितः.

एवं प्रतिज्ञा सत्येयं तवानघ भविष्यति ।
न चैव सामरा लोका गमिष्यन्ति परामवम् ॥ २

वसिष्ठ उवाच ।

ततस्तं क्रोधजं तात और्वोऽग्निं वरुणालये ।
उत्ससर्ज स चैवाप उपयुङ्क्त महोदधौ ॥ २१
महद्वयशिरो भूत्वा यच्छेदविदो विदुः ।
तमग्निमुद्गिरिवक्रात्पिबत्यापो महोदधौ ॥ २२
तस्मात्तमपि भद्रं ते न लोकान्दन्तुमर्हसि ।
पराशर परान्धर्माज्ञानज्ज्ञानवर्ता वर ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७१ ॥

20 “) Ms-s लोके (for एवं). Ds सत्येव. — “) 1
Ts G1.4-s transp. तवां and भवि. Śi तव चैव; Ks 1
मवानघ; Ts G1.4-s तवाच च. — “) N (except Śi Ks)
चैव. — “) Gs त्वया यावात्परा.

21 Śi Ks S om. उवाच. — “) Śi Ks Ds 1
और्वोऽग्निं; Ks 4 Gs ऊर्वो. — “) Bs सदैवापः; Ds
स चैवापः.

22 “) Śi K Ds महाद्वयशिरो. — “) Ks वि
वाहवोऽग्निः; see below. — “) Ks तदग्निः; M
सदाग्निः; Śi Ks N V1 Bs Dn D1s उद्गिरि. D
वदमन्. Ks विनाशहेतुजगत्. — “) Ks स्थाप उद्गर्वा
Ks यच्छेदविदो विदुः (— 25^a).

23 “) Da द्युष्य (for ह्युष्य). — “) B परं (1
वरं). N V1 B D लोकान्; S पर्त. — “) B ज्ञाया (1
G1.4-s ज्ञानं). Ts Gs जमंयता; Ts G1.4-s Ms-s ज्ञानवि
Ms (inf. lin. as in text) वेदविदो.

Colophon om. in B1. — Major parran: Ts G
संभव (for आदि). — Sub-parran: N1s V1 चैव
followed by और्वोऽप्ययान. Śi Ko-s Ns Da S 1
Dn1s D1s T G1.4 Ms-s (all om. the sub-parran
name) mention only और्व (Ts चातिष्ठोपायान; Ts G1
Ms-s और्वोऽप्ययान). — Adhy. name: Ko.s वा (1
च) ह्यवोऽप्ययान; Ks वदवामहोऽप्ययान; Gs वदवामहोऽप्ययान
— Adhy. no. (Sguras, words or both): Dn Ts 17
Dm 182; Ds 78 (1 for 178); Ts G1.4 1:
G1 132; G1 M 131. — S'loka no.: Dn Ms 2
— Aggregate S'loka no.: Dn 6834.

१७२

गन्धर्व उवाच ।

एवमुक्तः स विश्वार्पितसिद्धेन महात्मना ।
न्यच्छदात्मनः कोपं सर्वलोकपरामवात् ॥ १
इति च स महातेजाः सर्ववेदविदा वरः ।
ऋषी राक्षससन्नेषेण शक्तेयोऽथ पराशरः ॥ २
ततो बृद्धाश्च बालाश्च राक्षसान्स महाहृदिः ।
ददाह वितते यज्ञे शक्तेर्षधममुसरन् ॥ ३
न हि तं वारयामास वसिष्ठो रक्षसां वधात् ।
द्वितीयामस मा भाङ्गं प्रतिज्ञामिति निश्चयात् ॥ ४
त्रयाणां पावकानां स सन्ने तस्मिन्महाहृदिः ।
आसीत्पुरस्ताद्दीप्तानां चतुर्थ इव पावकः ॥ ५

तेन यज्ञेन शुभ्रेण ह्यमानेन युक्तिः ।
तद्विदीपितमाकाशं ध्वंशेण घनात्यये ॥ ६
तं वसिष्ठादयः सर्वे ह्यनयस्तत्र मेनिरे ।
तेजसा दिवि दीप्यन्तं द्वितीयमिव भास्करम् ॥ ७
ततः परमदुष्प्रापमन्यकैरिहदारघीः ।
समापिपयिषुः सत्रं तमविः समुपागमत् ॥ ८
तथा पुलस्त्यः पुलहः क्रतुर्धैव महाक्रतुम् ।
उपाजग्मुरमित्रान् रक्षसां जीवितेप्सया ॥ ९
पुलस्त्यस्तु वधात्तेषां रक्षसां मरतर्षभ ।
उवाचेदं वचः पार्थ पराशरमरिदमम् ॥ १०
कश्चित्तापविशं ते कश्चिन्नन्दसि पुत्रक ।

G 1. 9975
B. 1. 172. 11
C. 1. 172. 11

172

1 S₁ K₁ S om. उवाच. — *) A few MSS. वसिष्ठेन.
— *) K₁ S T₁ G (except G₁) नियच्छदः; N₁ न्यायः;
N₁ न्यायः. N₁ V₁ B D T G (except G₁) M₁ कोपं
(for कोपं). — *) T₁ G₁ S 'अवावहं'.
2 *) T₁ G₁ सतो (for सर्वैः). N₁ S सर्वधर्मविदा (N₁
'द्वर्ता'). — *) K₁ S G₁ S M₁ S 'परामवात्'; K₁ कृते
राक्षससन्नेषेण. — *) S₁ K₁ S B₁ S D₁ D₁ शक्तेयोः
D₁ शक्तो यो. A few MSS. पराशरः.
3 *) K₁ M₁ S बालाश्च बृद्धाश्च (by transp.). — *)
K₁ G₁ महाहृदिः; K₁ S T₁ G₁ S 'मतिः'. — D₁ (hapl.)
om. 3rd. — *) S (except T₁ G₁ S M₁) सन्ने (for
यज्ञे). — *) S₁ K₁ B₁ S D₁ शक्तेह.
4 D₁ om. 4 (cf. v. 1. 3). — *) K₁ N₁ सर्व (for
वधात्). — *) S₁ K₁ मा संगं; T₁ G₁ S मा हिंसां (T₁
'सं'; G₁ 'ह्यात्'); T₁ G₁ S M₁ मा जने; G₁ मा हन्यां; Cd as
in text. — *) N₁ S इति (G₁ अतः) वितयन्.
5 D₁ om. 5th (cf. v. 1. 3). — *) K₁ S V₁ D₁
D₁ T₁ G₁ S च (for स). — *) G₁ महाहृदिः. — *) G₁
पुरस्तादेयानां.
6 *) T₁ G₁ S M₁ शुभ्रेण; G₁ चैतेन. — *) K₁ ह्यमाने
च. S₁ अमिता; K₁ N₁ S B₁ S D₁ S शक्तितः; B₁
D₁ S शक्तिजः; D₁ शक्तिभिः; D₁ युक्तिजः; G₁ शक्तिना.
— *) S₁ उदीपितमिवाकाशः; K₁ तदा दीपितः; K₁ Das

G₁ तद्विदीपितः; D₁ तद्विदीपितः. — *) K₁ T₁ S (except
G₁) M₁ S ध्वंशेण.

7 K₁ om. 7th. — *) A few MSS. वसिष्ठः. — *)
K₁ S V₁ B D (except D₁) S (except T₁ G₁ S) तेजसा
दीप्यमानं वै (T₁ G₁ S M₁ तु); N₁ 'मिविदीप्यन्तं'; N₁
'दीव दीप्यन्तं'.

8 *) D₁ G₁ परमदुष्पारं; cf. v. 1. 1. 53, 29th.
— *) S₁ कृता; K₁ सत्रा (for सन्नेह). S₁ K₁ शुभिकवारः.
— *) T₁ G₁ S ते समापयिषुः; G₁ M₁ तं (G₁ स) समापयिषुः.
E₁ cites समापिपयिषुः (as in text). — *) S निज्जतेः
(G₁ नृपतेः; G₁ कृते रं) श्रियकाश्रयया.

9 *) T₁ S (except G₁) सताः (for सता). — *) S₁
N₁ V₁ B D₁ D₁ S T₁ G₁ S 'क्रतुः'; T₁ G₁ S M₁ 'तपाः'.
— *) K₁ S N₁ S T₁ G₁ S M₁ S समाजग्मुरः; K₁ N₁ S V₁
B D सताः; T₁ G₁ S M₁ S सदा. K₁ S N₁ S T₁
G₁ S M₁ S अमित्राणः; K₁ निमित्तज्ञाः; K₁ अमित्रर्ष. — *)
K₁ G₁ M₁ जीवितेप्सया G₁ (hapl.) om. from जीविते-
प्सया (in 9th) up to रक्षसां (in 10th).

10 G₁ om. up to रक्षसां (cf. v. 1. 9). — *) T₁ G₁
स (for तु). G₁ वया तेषां. — *) T₁ G₁ वचोभ्येय.
— *) A few MSS. पराशरम्. T₁ G₁ अमिदितं (for अमिः).

11 Before 11, S₁ ins. पुलस्त्यः. — *) K₁ S₁
सतात्पविशं ते; K₁ S₁ सतात्पविः; K₁ S₁ तपो ह (K₁
sup. in. 'वच'; B₁ 'वच')विः; D₁ सता न विसते; D₁ S

अजानतामदोषाणां सर्वेषां रक्षसां वधात् ॥ ११
 प्रजोच्छेदमिमं मह्यं सर्वं सोमपसत्तम ।
 अधर्मिष्ठं वरिष्ठः सन्क्रुरूपे त्वं पराशर ।
 राजा कल्माषपादश्च दिवमारोहमिच्छति ॥ १२
 ये च शक्त्यवराः पुत्रा वसिष्ठस्य महाघुनेः ।
 ते च सर्वे मुदा युक्ता मोदन्ते सहिताः सुरैः ।
 सर्वमेतद्वसिष्ठस्य विदितं वै महाघुने ॥ १३
 रक्षसां च समुच्छेद एष तात तपस्विनाम् ।

इति धीमहाभारते आदिपर्वणि द्विसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७२ ॥

तपस्विनाम् ते (T₁ G₁ s तपसि लेवित्र) Cd oites अपवित्र
 (as in text) — *) K (except K₁) द्वाधोषाणां (for
 भद्रो)

12 *) S₁ K₁ T G (except G₀) प्रजाछेदम् N₁ s
 Da₁ T₁ G₁ M₁ इदं मया — *) K₁ न सर्वे कर्तुमर्हसि, N₁ s
 V₁ B D न हि (D₁ नाह) कर्तुं त्वमर्हसि, T₁ G₁ s सा
 कृपा (G₁ s कार्पा) कृपासोत्तम — After 12nd, K₁ N₁ V₁
 B D (except D₁) ins

1792* नैष तात द्विजातीनां धर्मो दृष्टस्त्वपिनाम् ।
 शम एव परी धर्मकल्माषं पराशर ।
 — *) S₁ वसिष्ठः, M₁ s महर्षिः — *) Da₁ D₁ G₁ s
 पराशर — After 12nd, all MSS except T₁ G₁ s s
 M ins ;

1793* शक्तिं चापि धर्मैश्च नातिक्रान्तुमिदमर्हसि ।
 प्रजानां च समोच्छेदं न चैव कर्तुमर्हसि ।
 शापादि शक्तैर्वोसिष्ठ तत्तावदुपपादितम् ।
 आत्मजेन सरोपेण शक्तिर्न हि द्रष्टो दिवम् ।
 न हि तं शक्तं कश्चिदप्यस्ती भक्षयितुं युने । [5]
 आत्मनैवात्मनोऽन्येन घटो यस्तुल्यदायकः ।
 निमित्तभूतकृद्वासीद्विधमिति पराशर ।

[(L 1) Om in D₁ S₁ K शक्तिं B Da Dn D₁ s
 शक्तिं (B 'हिं) चापि हि; T₁ शक्तिमान्नि; G₁ s शक्तिना
 चापि K₁ B (except B₁) Da Dn D₁ s धर्मैश्च; D₁
 धर्मिष्ठ B तात श्राप्तिमिदमर्हसि; A few MSS वसिष्ठ
 — (L 2) N₁ s B D प्रजापात्र K₁ N₁ s समुच्छेदं S₁
 K₁ नैव त्व कर्तुं; Ko s-s N₁ न वै त्व कर्तुं; N₁ s
 त्वैव कर्तुं; T₁ G₁ s न वै कर्तुं त्वम् — (L 3) S₁ K₁ s
 B₁ Da D₁ शक्तेर; T₁ G₁ शक्तिर A few MSS वसिष्ठ
 N₁ V₁ B D (except D₁) सदा हृदयः; T₁ G₁ s सदा (G₁
 नेन) शशा विनाशिता — (L 4) N₁ V₁ B D सरोपेण
 S₁ K (except Ko) D₁ s शक्तिर K₁ गत (for नीत)]

निमित्तभूतस्त्वं चात्र क्रतौ वासिष्ठनन्दन ।
 स सत्रं मुञ्च भद्रं ते समाप्तमिदमस्तु ते ॥ १४
 एवमुक्तः पुलस्त्येन वसिष्ठेन च धीमता ।
 तदा समापयामास सत्रं शक्तिः पराशरः ॥ १५
 सर्वराक्षससत्राय संभृतं पावकं घृनिः ।
 उत्तरे हिमवत्पार्श्वे उत्तसर्ज महावने ॥ १६
 स तत्राद्यापि रक्षांसि वृक्षानश्मान एव च ।
 भक्षयन्ष्ट्रियते वह्निः सदा पर्वणि पर्वणि ॥ १७

— (L 5) K₁ रणे (for युने) — After line 5, T₁
 G₁ s ins

1794* वसिष्ठः भक्षिताश्वासकौशिकोत्सृष्टरक्षसा ।
 शाप न कुर्वन्ति तदा वाक्शक्ता वापरायणम् ।
 क्षमावन्तोऽवहन्देश देहमन्यं प्रजतिं हि ।
 — (L 6) N₁ s V₁ Dn G₁ दृष्टो, T₁ G₁ s नदो
 (for दृष्टो) — (L 7) K₁ N₁ B D (except D₁ s)
 निमित्तमात्रम् K₁ s मत्तावात् (for परा)]
 — *) Da₁ s (except T₁ G₁ s) तु (for च) — *) N₁ V₁
 B D (except D₁) दिवमारोह मोदते

13 *) K₁ B₁ s Da₁ शक्त्यवरा Ko s-s D₁ Cd
 ये शक्त्य (K₁ 'जय') वराणां युगा — *) A few MSS
 वसिष्ठस्य K₁ s N₁ V₁ B₁ s s Dn D₁ s T₁ G₁ (except
 G₁) महाघुने; B₁ Da₁ M₁ s महात्मन; D₁ महात्मते — K₁ s
 (hapl) om. 13th-13th — *) K₁ ते सर्वे च T₁ G₁ s
 दिव प्रातः (for मुदा युक्ता) — *) Da₁ मुदित्वा 'हु'
 — *) T₁ G₁ s वसिष्ठेन; A few MSS वसिष्ठस्य — *) S₁
 K₁ B₁ महाघुने

14 *) M₁ s दृष्ट तेषां, M₁ s दृष्ट तात — *) Da₁ Da
 निमित्तमात्रम् N₁ s चापि; M₁ s चाप्य T₁ G₁ s प्रजो-
 च्छेदस्यवा चात्र — *) B₁ (as in text); D₁ B कृतो;
 B₁ s Da₁ D₁ कतोः (for कृतो) — *) N₁ s V₁ B₁ Dn
 ससत्रं K (except K₁) D₁ सत्रादिरुत भद्र ते

15 Before 15, S₁ K₁ T₁ G₁ s ins शपथं; Ko s-s
 N₁ s V₁ B D (except Dn₁) शपथं उ. — *) D₁ G₁
 वसिष्ठेन महात्मना — *) S₁ हृदि (for हृत्) — *) S₁
 सदा; K₁ यतु; T₁ स त (for सत्र) S₁ K₁ s Da₁ s
 शक्तिः; K₁ s शक्ति; N₁ s V₁ D₁ Da Dn D₁ s शक्ते (T₁
 D₁ 'जो; Da₁ शक्ते); S दातव्य N₁ V₁ B D महाघुनि
 (Da महाघुनि) (for परा)

16 *) N₁ s स त (for सद्ये) K (except K₁) D₁

१७३

अर्जुन उवाच ।

राज्ञा कल्पापपादेन गुरो ब्रह्मविदां वरे ।

कारणं किं पुरस्कृत्य भार्या वै संनियोजिता ॥ १

ज्ञानता च परं धर्मं लोक्यं तेन महात्मना ।

अगम्यागमनं कस्याद्वसिष्ठेन महात्मना ।

कृतं तेन पुरा सर्वं वक्तुमर्हसि पृच्छतः ॥ २

गन्धर्व उवाच ।

धनंजय निबोधेदं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।

वसिष्ठं प्रति दुर्धनं तथा मित्रसहं नृपम् ॥ ३

*भाषायाः T₁ G₁ 'संद्रासं. — *' S₁ D₁ T₁ G₁ संभृतं.N₁ V₁ B₁ D (except D₁.s) तदा (for मुनिः). — *' S₁महासुने; K (except K₁) 'यथा'; G₁ 'मुनिः'.17 *' T₁ G₁ स तु तत्रादि इ. — *' K₁ N₁ V₁ D₁D₁ T₁ G₁ M₁.s अग्रमन (G₁ 'कः'); D₁ D₁ अग्रमानम्.

Colophon. Major parvan: T₁ G₁ M संभव (for आदि). — Sub-parvan: N₁.s V₁ वैश्वरथ, followed by और्वोपाद्याय; T₁ संभव. S₁ K N₁ B D T₁ G₁.s M₁.s (all om. the sub-parvan name) mention only और्वो (D₁ वसिष्ठ; T₁ G₁ M₁.s वसिष्ठोपाद्याय; G₁ और्वोपाद्याय); N₁ B₁ D₁ D₁.s add समग्र. — Adhy. name: K₁ शाके राक्षसत्रयसमाप्तिः; K₂ सत्रसमाप्तिः; K₃ T₁ G₁.s राक्षससमं; K₄ शाके राक्षससमं; D₁ राक्षससमं; M₁.s राक्षसत्रयसमं (M₁ 'प्रकयनं'). — Adhy. no. (figures, words or both): D₁ T₁ 180; D₁ M₁ 183; T₁ G₁.s 181; G₁ 183; G₁ M₁ 182. — S'loka no.: D₁ 23; M₁ 19. — Aggregate S'loka no.: D₁ 6857.

173

1 Before अर्जुनः; T₁ G₁.s ind.:

1795* गन्धर्वः ?

भुनक्ष्व महातेजा विधामित्रियांसपरा ।

अस्मि संवृतवाग्योर्द वाकेयः सुमहात्मापरा ।

वासिष्ठसंभृतश्राद्धिर्विधामित्रिहृदित्विण ।

तेजसा वक्षिष्यत्येन ब्रह्मः स्कन्देन धीमता ।

— S₁ K₁ S om. उवाच. — *' D₁ वेदविदा. — *' N₁.sआयो दा. G₁ संभवो. T₁ G₁.s आयो सम्प्रक्षिपोजिता.

कथितं ते मया पूर्वं यथा शस्तः स पार्थिवः ।

शक्तिना भरतश्रेष्ठ वासिष्ठेन महात्मना ॥ ४

स तु श्वापवशं प्राप्तः क्रोधपर्याकुलेधुनः ।

निर्जगाम पुराद्राज्ञा सहदारः परंतपः ॥ ५

अरण्यं निर्जनं गत्वा सदारः परिचक्रमे ।

नानामृगगणाकीर्णं नानासत्त्वसमाकुलम् ॥ ६

नानाशूलमलताच्छन्नं नानाद्रुमसमावृतम् ।

अरण्यं घोरसंनार्दं श्वापव्रतः परिभ्रमन् ॥ ७

स कदाचिन्नुषाविष्टो मृगयन्मक्षमात्मनः ।

2 *' K (except K₁) N₁ वरमं; N₁.s V₁ B (except B₁) D₁ वै परं; D₁ अपि परं. Da लीर्यं (for वरं).— *' K (except K₁) D₁ कौत्तिकं च; N₁.s V₁ B Da D₁ D₁.s वसिष्ठेन; S (except G₁.s) G₁ लीर्यं तेन. S(except T₁ G₁.s) महर्षिणा. — *' Some MSS. वसिष्ठेन.N₁ वसिष्ठेन महर्षिणा; N₁.s V₁ B D कृतं (N₁ पुरा) तेनमहर्षिणा. — After 2nd, N T₁ G₁.s ind.:

1796* अपर्मिष्ठं वसिष्ठेन कृतं चापि पुरा सखे ।

[S₁ K N₁ B₁ D₁ T₁ G₁ वसिष्ठेन. T₁ G₁ कृतिनापि.]T₁ G₁.s cont.:

1797* तत्र मे संसयो जातः कार्यकार्यविनिग्रहे ।

— *' N वृत्तमे (K₁.s वृत्तं मे) संसयं सर्वं; T₁ G₁.sसंशयप्रतिषेधं वै. — *' N₁ V₁ B D (except D₁)हेतुमर्हति. K₁.s पृच्छते. T₁ G₁.s तन्मे (G₁ तं मे)

त्वं वक्तुमर्हसि.

3 S₁ K₁ S om. उवाच. — *' G₁ मयावन्. S(except T₁ G₁.s M₁) अनुपृच्छति. — *' K (except K₁)N₁.s V₁ D (except D₁.s) M (except M₁) कुर्वं.— *' S (except T₁ G₁.s) प्रति (for नृपम्).4 *' S₁ N₁.s V₁ B (except B₁) D (except D₁)सर्वं (for पूर्वं). — *' S₁ K₁ श्रोतुमर्हति पृच्छतः (cf. 2nd).— S₁ K₁ om. 4th. — *' K (K₁ om.) B₁.s Da D₁

दाकिता. — *' A few MSS. वसिष्ठेन.

5 *' S₁ पापवशं. — *' N₁.s B₁.s D₁ 'पर्याकुलःमस्य. — *' S₁ K₁ वृत्तिः. S₁ K₁.s Das D₁ G₁ 'तय.6 G₁ om. 6th. — *' G₁.s M₁ 'समाकीर्ण. — M₁.som. 6th-7th.7 M₁.s om. 7th (cf. v. I, 6). — *' N₁ T₁ G₁

ददर्श सुपरिक्रिष्टः कसिंधिद्वन्द्वनिर्हरे ।
 ब्राह्मणीं ब्राह्मणं चैव मैथुनायोपसंगतौ ॥ ८
 तौ समीक्ष्य तु विव्रस्तावकृतार्थौ प्रधावितौ ।
 तयोश्च द्रवतोर्विशं जगृहे नृपतिर्विलात ॥ ९
 दृष्ट्वा गृहीतं भर्तारमथ ब्राह्मण्यभापत ।
 शृणु राजन्वचो मलं यत्नान् चक्ष्यामि सुव्रतं ॥ १०
 आदित्यवंशप्रभवस्त्वं हि लोकपरिश्रुतः ।
 अग्रमत्तः स्थितो धर्मे गुरुशुश्रूपणे रतः ॥ ११
 शायं प्राप्तोऽसि दुर्धर्षं न पापं कर्तुमर्हसि ।
 प्रलुप्तकाले तु संप्राप्ते भर्त्रास्त्वद्य समागत ॥ १२
 अकृतार्था ह्यहं भर्त्रा प्रसवार्थं मे महान् ।

प्रसीद नृपतिश्रेष्ठ भर्ता मेऽयं विरुज्यताम् ॥ १३
 एवं विक्रोशमानायास्तस्याः स सुशंसकृत् ।
 भर्तारं भक्षयामास व्याघ्रो मृगमिवेप्सितम् ॥ १४
 तस्याः क्रोधाभिभूताया यदशु न्यपतद्भुवि ।
 सोऽग्निः समभवदीप्तस्तं च देशं व्यदीपयत् ॥ १५
 ततः सा शोकसंतप्ता भर्तृव्यसनदुःखिता ।
 कल्माषपादं राजपिंमशपद्माक्षणीं रुषा ॥ १६
 यस्यान्ममाकृतार्थायास्त्वया क्षुद्र नृशंसवत् ।
 प्रेक्षन्त्या भक्षितो मेऽद्य प्रभृभर्ता महायशः ॥ १७
 तस्माच्चमपि दुर्बुद्धे मच्छापपरिविधतः ।
 पत्नीमृतावनुप्राप्य सद्यस्त्यक्ष्यसि जीवितम् ॥ १८

* लतायुवं (N's 'वृत्तं'); Ms 'समाकुलं'. — *) T's Gs-s
 घोरसंकाशः; Cd as in text.

B *) D's कदाचित्स (by transp.). Gs समाविष्टो.
 — *) Ko N V1 B D T's Gs अक्षयम्. — *) Śi K
 (except K1) दृष्टो. — *) Ko. १.१ N1 D's तिगिरिहरेः N's
 V1 Dn D1 निर्जने वने; T's Gs-१ सुमनोहरे (for वन).
 — *) N V1 B's D (except Ds.१) ब्राह्मणं ब्राह्मणीं (by
 transp.). — *) Śi N V1 B Dn Ds.१ Ms मिथुनाय.

B *) Ko. १.१ तं (for तौ). N V1 B D तौ तं वीक्ष्य
 कु (N1.१ D's समीक्ष्य/विचक्षौ). B तौ (G1 Ms-१ तं) समीक्ष्य
 च विचक्षौ. — *) D's (by corr.) अकृतार्थावभावात्.
 — *) N1.१ V1 B Dn D1 प्रः; D's T's Gs-१ विः; D2 तु
 (for च). — *) N1.१ V1 B D (except Ds) Ms वज्राह.

10 *) K (except K1) D's गृहीतं मेऽद्य भर्तारं ब्राह्मणीं
 (D' 'न') समभापत. — *) N1.१ V1 B D (except Ds)
 राजन्मम वचो. — *) Some M MSS. त्वय (for त्वय).

11 *) Śi 'वैरासंभृतः'. — *) Śi K D सर्व- (for
 त्वं हि). N V1 B D T's Gs Ms लोके पति' (B's 'तु वि'
 D's 'वि वि'; Gs 'च वि'). — *) Ko स्थितो धर्मे. — After
 11, Ds marg. sec. m. ins.:

1798* दैत्यबोऽसि महीपाल रविर्विवाविधयेन ।

येन त्वया पुरा विष्णुकोपिताः सुभक्तयेना ।

आरमन्ते मृगवत्कृत्वा जीवितं हरयेऽपिपत्तम् ।

तदासि रक्षितस्त्वं वै विष्णुना प्रभविष्णुना ।

12 *) N1.१ शायप्राप्तोऽसि; N's V1 B D (except Ds)
 शायोपहत. — *) K's भर्ता ह्यथ समा'; N's V1 B's Dn D's
 भर्तृव्यसनकशिताः; D's भर्ता मेऽद्य समागतः; B भर्ताहं (T's
 Gs.१ M; भर्तारं) मिथुना.

13 *) D's स्वयं (for इहं). N's B अकृतार्थिर्व्यहं म
 (T's Gs.१ अकृतार्थासि भर्ता ते). — *) N1.१ V1 B1 (m
 in text). s. D (except Ds) प्रसवार्थं समा (B1 इहा)गत
 — *) N's नृपशार्दूल. — *) K (except K1) N's V1
 D अयं मे; N1 B मम (for मेऽयं). Śi K D's विरुज्यत
 N's विसर्जत.

14 *) Ko. १.१ D's लालप्यमानायाः; G1 विभोव
 — *) Ko तु तु. Ks.१ N's V1 B's Dn D's तु स; I
 स हि (for स तु). N V1 B's Dn D's Gs-१ नृशंसवत्
 — *) Śi K N's D's वहुं (for दृग्). T's G's व्याप्त
 मृगसिन्धुं यथा.

15 Gs (1 hapl.) om. 15-17. — *) Ko N's यद्वा
 Ks.१ N's V1 B Dn Dn Ds.१ यामि; S (Gs om.) नृप
 (for यद्). Ks.१ N V1 B Dn Dn D's T's Gs.१.१.१ M
 (by corr.) अक्षयपतन्मुनि. D's अक्षयपतन्मुनि
 — *) Śi दीप्तः समभवत् (by transp.). — *) K1.१
 व्यदीपयन्.

16 Gs om. 16 (cf. v. l. 15). — *) K's शोकसंवीता
 N's 'संभाषा. — *) N V1 B's Dn Ds.१ 'कशिता; Ds.१
 Dn D's 'कशिता (for 'दुःखिता). — *) T's Gs.१ राजार्
 (for राजवि).

17 Gs om. 17* (cf. v. l. 15). Before 17, B1 ina
 माक्षय्युनाच. — *) G's यस्यान्ममकृतार्थायां. — *) K's T's
 Gs.१ पदसंख्या. N's भक्षितो क्षेपः; B1 m भक्षितमाय.
 — *) N1 Ms भर्ता मम; N's V1 B1 D (except Ds.१.१)
 भियो भर्ता.

18 *) K (except K1) Gs M's 'विक्षितः; N1 D's
 'वीक्षितः; Ds T's G's 'वृषितः; T's G's 'कशिता; G's

यस्य चर्पेर्वसिष्ठस्य त्वया पुत्रा विनाशिताः ।
 तेन संगम्य ते भार्या तनयं जनयिष्यति ।
 स ते वंशकरः पुत्रो भविष्यति नृपाधम ॥ १९
 एवं शप्ता तु राजानं सा तमाक्षिरसी शुभा ।
 तस्यैव संनिधौ दीप्तं प्रविवेश हुताशनम् ॥ २०
 वसिष्ठश्च महाभागः सर्वमेतदपश्यत् ।
 ज्ञानयोगेन महता तपसा च परंतप ॥ २१

इति धीमहाभास्ते आदिपर्वणि त्रिसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७३ ॥ समाप्तं सैत्ररथपर्वे ॥

युक्तशपथ राजर्षिः कालेन महता ततः ।
 ऋतुकालेऽभिपतितो मदयन्त्या निवारितः ॥ २२
 न हि सस्मर नृपतिस्तं शार्पं श्रापमोहितः ।
 देव्याः सोऽय वचः श्रुत्वा स तस्या नृपसत्तमः ।
 तं च श्रापमनुसृत्य पर्यतप्यद्भुतं तदा ॥ २३
 एतस्मात्कारणाद्वाजा वसिष्ठं संन्ययोजयत् ।
 स्वदारे भरतश्रेष्ठ श्रापदोषसमन्वितः ॥ २४

G. 1. 10912
B. 1. 102. 20
K. 1. 103. 20

वीक्षितः — °) \tilde{N}_1 'स्वाप्य' (for 'प्राप्य'. — °) K_1 परि-
 (for सपत्न). — After 18, D_4 (marg. sec. m.) T_5
 G_4 (marg.) s ins.:

1799* तेन प्रसाद्यमाना सा प्रसादमकरोत्तदा ।

19 °) K (except K_1) D_5 वसिष्ठस्य कर्पेर्वस्य; T_5 G_5
 कर्पेर्वसाद् (G₅ 'वैसा' वसिष्ठस्य. — °) K_1 G_5 त्वया पुत्रो
 विनाशिताः. — °) T_1 G_5 संगम्य. — °) \tilde{N}_1 K_1 \tilde{N}_2
 नराधिप. B_1 s m D_5 नृपसत्तम; G_1 s s M_5 नराधम.
 20 °) T_1 शप्ता महीपाठ. — °) B (except M_5)
 शर्पागिरसी. — °) \tilde{N}_1 पावकं प्रविवेश ह.

21 °) K_0 s D_4 T_5 G_4 s M 'भाग. — °) \tilde{N}_2 V_1 B
 D (except D_5) भविष्यत्. — °) \tilde{N}_1 K_1 मनसा (for
 महता). — °) K_1 s D_4 T G_4 s 'तपः. — After
 21, K_0 s ins.:

1800* न चाप्यत्र महाबाहो अधमः प्रतिपद्यते ।

माक्ष्णो यदुपलं हि प्रार्थितः संग्रहच्छति ।
 यदा तु कामतो गच्छेत्परमार्थं नरो यूप ।
 सदास्य परदारोऽपमर्त्यस्य फलं भवेत् ।
 अपकल्कस्तु रागेन्द्र निखीर्यतद्रिजोत्तमः ।
 मान्यतो भरतश्रेष्ठ स हि छोकगुरुर्भवतः ।

22 °) K_5 G_5 तु (for च). — °) \tilde{N}_2 शार्पेन महता.
 K (except K_1) D_5 तदा. — °) B निपतितो. — °) B
 भार्यया स नि' (T G_5 संति; G_5 परि').

23 °) \tilde{N}_2 V_1 B D (except D_5) नृपः; \tilde{N}_5 शार्पं सं
 (for नृपतिः). — °) T_1 शार्पं सं (by transp.). \tilde{N}_5 नृपः
 कामेन मोहितः. — °) \tilde{N}_1 K_1 तद्वि वचः; K_0 s s तद्वचनं
 (for सोऽय वचः). — °) \tilde{N}_1 V_1 B D संज्ञातो (for स
 तस्या). \tilde{N}_1 K_0 s 'सत्तम. B विसंज्ञः समपद्यत. — K_0 om.
 23*-24*. — °) \tilde{N}_1 V_1 B D सं श्रापमनुसृत्य. — °) \tilde{N}_1 \tilde{N}_2
 ततः (for तदा).

24 K_5 om. 24 (cf. v. l. 23). — °) K_0 s s G_5 s s
 M_5 संनियोजः; D_5 स त्योजः; D_5 समयोज. — °) D_5
 स्वपत्न्या. \tilde{N}_5 V_1 B (except B_5) D_4 D_5 D_1 s स्वदारेण
 नर (D_5 नृप) श्रेष्ठ. — °) G_1 तपः. — After 24, D_4
 (marg. sec. m.) T_5 G_4 s s (om. line 5) ins.:

1801* यदा कस्मात्पादास्तु राक्षसत्वनयाप सः ।

तदा वसिष्ठः कुरुणा यज्ञार्थं संयुतोऽभवत् ।

यदा कस्मात्पादास्तु राक्षसत्वं विच्छेद्यम् ।

तदा तैवेव राजा तु वसिष्ठः संयुतोऽभवत् ।

एवं वसिष्ठो युष्माकं पुरीधाः संयुतोऽभवत् ।

Colophon. om. in T_1 . — Major parvans: T_5 G_1 s s s
 M संभव' (for आदि). — Sub-parvans: \tilde{N}_2 s V_1
 सैत्ररथ, followed by वासिष्ठोपाख्यान. \tilde{N}_1 K_1 s B_1 s D_1
 D_2 D_3 T_5 G_1 s M_5 s s (all om. the sub-parvan
 name) mention only वसिष्ठ (\tilde{N}_1 K_1 s D_1 D_2 D_3 D_4 D_5 G_1 s
 M_5 s s वासिष्ठोपाख्यान); \tilde{N}_1 K_1 s s D_1 s M_5 s s
 add समाप्त. — Adhy. name: K_0 s s D_5 मित्रसहस्राप-
 वर्णीनं (D_5 सहस्रापः); T_5 G_1 s s वसिष्ठोपाचारकपनं (G_5
 'चारं). — Adhy. no. (figures, words or both): D_5
 181; D_4 184; T_5 G_1 s 132; G_1 134; G_5 M 133.
 — S' loka no.: D_4 M_5 26. — Aggregate s' loka no.:
 D_5 6883.

174

1 \tilde{N}_1 K_1 S om. उवाच. — °) S मरुत्पुं वै त्वं हि
 गंधर्वसत्तम. — °) K_0 s s D_5 हितं त (K_5 स; D_5 त्व) मा-
 पाद्यः; S हितं समाचक्ष्य.

2 \tilde{N}_1 K_1 S om. उवाच (G_5 om. the ref.). — °) G_5
 M_5 s s एव (for यूप). M_5 s कनीपाल्वा देवलय. — °) T_5

१७४

अर्जुन उवाच ।

असाकमनुरूपो वै यः स्याद्गन्धर्व वेदवित् ।
पुरोहितस्तमाचक्ष्व सर्वं हि विदितं तव ॥ १

गन्धर्व उवाच ।

यवीयान्देवलस्यै वने भ्राता तपसति ।
धौम्य उत्कोचके तीर्थं तं दृष्टुं यदीच्छथ ॥ २

वैशंपायन उवाच ।

ततोऽर्जुनोऽस्त्रमाधेयं प्रददौ तद्यथाविधि ।
गन्धर्वाय सदा प्रीतो वचनं वेदमब्रवीत् ॥ ३

त्वय्येव तावत्पिप्पन्तु हया गन्धर्वसत्तम ।

कर्मकाले ग्रहीष्यामि स्वस्ति तेऽस्त्विति चाब्रवीत् ॥ ४

G 1 s : हि तपसति, G 2 तपस्विन - °) S (except G 2)
उत्कोचके K 1 [s] लघे (for तीर्थे) - °) Ś 1 K (except
K 2) N 2 D 2 : दृणीय, B 2 G 1 : दृष्टुं, D 2 दृणीय, T
G 2 s : M दृणीय B 2 यथेच्छथ, K 2 यदीप्सथ, K 2 D 2
यदिच्छथ, N 2 B 2 S वदी (T 2 G 2 : M 2 'दि') पठति

3 Ś 1 K 1-s D 2 S om उवाच, K 2 om the ref
- °) G 1 यदीर्जुनस्तम् M समादाय - °) Ś 2 यथा",
T 1 G 2 भरतर्षभ - °) B 2 तत, G 2 ददौ (for तदा)

4 Before 4, T 2 G 1 (except G 2) ins अर्जुन
- °) K 2 D 2 M 2 तात तिष्ठत - °) K 2 s 4 N 2 s V 1 B
D कार्यकाले, T 1 G 2 युद्धकाले, G 2 काश्यकाले N 2 V 1 D 2
D 2 : ग्रहीष्याम

5 Before 5 S (except T 2 M 2 s) ins वैशं
- °) N 2 अभिमन्त्रेय, G 1 'गन्ध', M 2 इति सपूज्य G 2
सावयोन्यो च स - °) N 2 B 2 D 2 : G 2 s : M 2 पांडवश्च
T 1 ते, M 2-s हि (for ह) - °) G 2 s ततो (for स्याद्)
K 2 N 2 s V 1 B D T 1 G 2 : साग्रीदधीतीराद् (D 2 'कक्षाद्'),
N 1 'दृष्टाद्'

6 B °) T 1 G 2 उत्कलित, T 2 G 2 s : M उत्क, G 2
उत्कोचन (of v 1 2) - °) K 2 s : B 2 D 2 प्रति, T 1 G 2
च ते (for तु ते) G 2 'श्रमातिके - °) K 2 अश्रुयन्; K 2
सम्युः (for त वम्)

7 °) S साक्षापि - °) Ś 1 सर्वे, B 2 D 2 सर्वान् (for
सर्वे) Ś 1 K D 2 चर्मभूता (K 2 'विदा') वर - °) K 2
N 2 V 1 B D (except D 2 s) वयन (for पादे) - °) Ś 2

तेऽन्योन्यमभिसंपूज्य गन्धर्वः पाण्डवाश्च ह ।
रम्याङ्गागीरथीकच्छाद्यथाकामं प्रतस्त्रिरे ॥ ५
तत उत्कोचकं तीर्थं गत्वा धौम्याश्रमं तु ते ।
तं वधुः पाण्डवा धौम्यं पौरोहित्याय भारत ॥ ६
तान्धौम्यः प्रतिजग्राह सर्ववेदविदां वरः ।
पाद्येन फलमूलेन पौरोहित्येन चैन ह ॥ ७
ते तदाशंसिरे लब्धां श्रियं राज्यं च पाण्डवाः ।
तं ब्राह्मणं पुरस्कृत्य पाञ्चाल्याश्च स्वयंवरम् ॥ ८
मातृपुत्रास्तु ते तेन गुरुणा संगतास्तदा ।
नाथवन्तमिवात्मानं मेनिरे भरतर्षभाः ॥ ९
स हि वेदार्थतत्त्वज्ञस्तेषां गुरुद्वारधीः ।

K 2 T 2 वै वि

8 °) N 1 s B (B 2 marg) D 2 D 2 (except T 1, G 2
corrupt) तेन चाशसिरे (B 2 orig ते चाशसि), N 2 V 1 D 2
D 2 ते समाश, D 2 s ते चाशसि Ś 1 K 2 लघु, D 2 G 2
लघुवा, G 2 लघुय - °) G 2 लघुय (for श्रिय) - D 2
लघुवा, G 2 लघुय - °) N 1 V 1 B D ब्राह्मण त (D 2
reads 8-9² after 12 - °) N 1 V 1 B D ब्राह्मण त (D 2
ते) - °) N 1 V 1 B D (except D 2) पाषाणी च (N 2 ते),
T 2 वाससेत्या N 1 V 1 B D T 1 G 2 : 'वरे'

9 D 2 reads 9 after 12 (of v 1 8) - °) K 2 G 1
तु तेवैव, B 2 महेश्वरा, T 2 G 2 s : ततस्तेन K 2 सह माया
ततस्ते वै; N 2 V 1 B (B 2 marg) D पुरोहितेन तेनाय Cd
otes मातृपुत्र (as in text) - °) M माता (for तदा)
Ś 2 संगता गुरुणा सदा (by transp.), T 1 G 2 सहिता (G 2
सगता) गुरुणा तत, T 2 G 2 s : गुरुणा सह संगता
- °) Ś 1 K अथ, T 1 G 2 सदा (for ह्य)

10 After 10², B (for T 1 G 2 see below) ins
1802² वेदविद्यैव धारमी च धौम्यः श्रीमान्द्रोणश्च ।
तेजसा चैव युधामा च रूपेण यत्तासा श्रिया ।
मन्त्रेण विविधयोग्यस्तस्य आसीद्वरुणतः ।
त चापि विप्रश्रामने स्वमापाम्यधिकारमुपि ।

[(T 1) T 2 G 2 धर्मविद्येव - T 1 G 2 read line 4
after 11²]

- °) G 2 ते तु (for तेन) K 2 सर्वविदा; T 1 G 2 धर्मविद
- °) K 2 N 2 s : D 2 सर्वविद; N 2 V 1 D 2 धर्मविद
D 2 N 2 D 2 धर्मविदा T 2 तत, T 1 G 2 s : M दृष्टा, G 2

तेन धर्मविदा पार्था याज्याः सर्वविदा कृताः ॥१०
वीरास्तु स हि तान्मेने प्राप्ताराज्यान्स्वधर्मतः ।
शुद्धिवीर्यधोलोत्साहैर्युक्तान्देवानिवापराण् ॥ ११

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुःसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७४ ॥

१७५

वैशंपायन उवाच ।

तत्तस्ते नरशार्दूला आतरः पञ्च पाण्डवाः ।
प्रयद्युद्रौपदीं द्रष्टुं तं च देवमहोत्सवम् ॥ १
ते प्रयाता नरण्यान्ना मात्रा सह परंतपाः ।
ब्राह्मणान्दृष्टुर्मार्गे गच्छतः सगणान्यहून् ॥ २

तान्पुत्राक्षणा राजन्याण्डवान्ब्रह्मचारिणः ।
क भवन्तो गमिष्यन्ति कुतो वागच्छतेति ह ॥ ३
युधिष्ठिर उवाच ।
आगतानेकचक्रायाः सोदर्यान्देवदर्शिनः ।
भवन्तो हि विजानन्तु सहितान्मातृचारिणः ॥ ४

G. 1 6223
B. 1 184 4
K. 1. 185 4

पुत्रा (for कृताः). Gs सर्वविद्याविचारदाः.

11 *) S मेनिरे सहिताः वीराः (T₁ Gs सहिता मेनिरे राज्यं).
— *) T₂ G₁, 2, 4-8 M प्राप्तं राज्यं (for प्राप्ताराज्यान्).
T₃ Gs प्राप्तमित्येव भारत. — After 11st, T₁ Gs read
line 4 of 1802*. — *) G₁ तेजोवीर्यं. — *) Ks
देवानिवापराण्; N₁ 'निबामराण्'; N₂ V₁ B B (except Ds)
'निव द्विजः'; S (except T₁ Gs) देवा इवापरं.
12 *) S; K (except Ks) मनुजाधिप (Ks 'वं').
— *) B₁ Dns ते; G₁ Ms-s तु (for तं). D₁ पांचात्यस
स्वयं; D₂ पांचालनगरेनित्तं; Cd as in text. — After
12, Ds reads 8th-9th.

Colophon om. in K₁. — Major parvan: T₁ G M
संभव (for आदि). — Sub-parvan: S₁ Ks-4 B₁s
Dns, ns Ms-s द्रौपदीख्यंवर; N₁s V₁ B₁ Ds वैत्रय; D₁
संभव; T₁ संभव. — Adhy. name: K₁s Ds यौग्यपौरो-
हित्यं; N₁s V₁ Ds यौग्यपुरोहितकरणं; T₂ G₁s यौग्यवरणं
(T₁ 'जैमं'); M पुरोहितपर्यं. — Adhy. no. (figures,
words or both): Dns 182; Dms 185; T₁ 181; T₂
G₁-s 133; G₂ 135; G₃ M 134. — S'loka no.: Dn
12; Ms 14. — Aggregate s'loka no.: Dns 6894.

175

S (except Gs) reads this adhy. (for the first
time) after adhy. 156 and repeats it here (with v.
1.); T₁, however, reads here stanza 1 only of this
adhy. (inserted as the first st. of adhy. 176),
omitting the rest (cf. App. I, No. 96).

ब्राह्मणा ऊचुः ।

गच्छताद्यैव पाञ्चालान्द्रुपदस्य निवेशनम् ।
स्वयंवरो महांस्तत्र भविता सुमहाधनः ॥ ५
एकसार्थं प्रयाताः सो वयमप्यत्र गामिनः ।
तत्र ह्यद्भुतसंकाशो भविता सुमहोत्सवः ॥ ६
यज्ञसेनस्य दुहिता द्रुपदस्य महात्मनः ।
वेदीमध्यात्समुत्पन्ना पद्मपत्रनिभेक्षणा ॥ ७
दर्शनीयानवद्याङ्गी सुकुमारी मनस्विनी ।
धृष्टद्युम्नस्य भगिनी द्रोणसूत्रोः प्रतापिनः ॥ ८
यो जातः कवची खड्गी सशरः सशरासनः ।
सुसमिद्धे महाबाहुः पावके पावकप्रभः ॥ ९
खसा तखानवद्याङ्गी द्रौपदी तनुमध्यमा ।

नीलोत्पलसमो गन्धो यस्याः क्रोशात्प्रवायति ॥ १०
तां यज्ञसेनस्य सुतां स्वयंवरकृतक्षणाम् ।
गच्छामहे वयं द्रष्टुं तं च देवमहोत्सवम् ॥ ११
राजानो राजपुत्राश्च यज्वानो भूरिदक्षिणाः ।
स्वाध्यायवन्तः शुचयो महात्मानो युतव्रताः ॥ १२
तरुणा दर्शनीयाश्च नानादेशसमागताः ।
महारथाः कृतास्त्राश्च समुपैष्यन्ति भूमिपाः ॥ १३
ते तत्र विविधान्द्रायान्विजयार्थं नरेश्वराः ।
प्रदास्यन्ति घनं गात्रं भक्ष्यं भोज्यं च सर्वशः ॥ १४
प्रतिगृह्य च तत्सर्वं दृष्ट्वा चैव स्वयंवरम् ।
अनुभूयोत्सवं चैव गमिष्यामो यद्येप्सितम् ॥ १५
नटा वैतालिकाश्चैव नर्तकाः स्रुतमागधाः ।

5 Ś1 K1 B om. ऊचुः (T G-s om. the ref.).
— *) T3 G-s गच्छामोवैदः; M-s गच्छयाद्यैव. Ś1 Ns B
Dn1. ns Ds G1 संकाशाद्. — *) Ks N V1 Dn Da
निवेशने. — **) Ś1 स (for सु-). T3 G Ms सुमहोत्सवः.
— Ms-s (hapl.) om. from सुमहा up to भविता (in
6*). T1 इच्छामो नवतो ज्ञातुं महत्कौतुहलं हि न.
B Ms-s om. up to भविता (cf. v. 1. 5). Before
6, T G ins. ब्राह्मणाः. — *) Ś1 Ko-s N V1 B D Gs
एकसार्थः; Ks 'सार्थः'; T3 एहि सार्थः; T3 G-s एकसार्थः.
N1. s V1 B D (except Ds) T G स (for सो). — *) N1
V1 B D सत्रैव (for अथत्र). — *) Ds T1 अहि (for हि).
— *) Da सुमहात्मनः. T2 उत्सवो भविता महान्.
7 Da Ds (1 hapl.) om. 7as. — **) T3 G M वेदि.
Ks पद्मपत्रनिभेक्षणा. T1 बासावयोनिजा कन्या ख्यास्यते
सा स्वयंवरे.

B *) K1 N1. s Bs Da T G1-r. s. s M यशस्विनी. Ga
द्रौपदी तनुमध्यमा. — After 8as, Ga reads 10as for
the first time, repeating it in its proper place.

— *) Ds प्रकोपिनः.

— *) T1 जातो यः पावकाष्टूरः. — **) K2. s Ms. s
सुसमिद्धान्महाबाहुः पावकात् etc. N1 V1 B D (except
Ds) पावकोपमः. T1 सुसमृद्धो महाभागः सोमकानां महारथः.
— After 9, T1 ins.:

1804* यस्मिन्संज्ञयमाने च बाहुकापाजरीणि ।

एव दिभ्यश्च शृणुष्व भरद्वाजस्य जायते ।

10 *) T1 खसा तखैव येथी या. — *) T1 जाता

तस्मिन्महामखे; Gs सुकुमारी यशस्विनी (cf. v. 1. 8¹)
— For Gs cf. v. 1. 8. — *) K1 क्रोशः; G1-s केशाद्
(for क्रोशाद्). Ś1 K1. s Ds Gs प्रवायति; N1. s V1 B
(except Bs) Da Dn Ds. 2. 4 Ms प्रवाति वै (Ms च) (for
प्रवायति). T1 स्त्रीरत्नभिरुपा दि इयामा नीलोत्पलं यथा.

11 *) Ś1 N1 V1 B D (except Ds) यज्ञसेनस्य च
सुतां; Ns Gs तां यज्ञसेनदुहितां. — *) T1 G1. s M द्रौपदीं
परम (T1 Gs 'नी') शिर्य. — *) N1. s V1 B D (except Ds)
गच्छामो (Da Dn. ns Ds. 4 'म') वै; T3 G M संतच्छाम-
गच्छामो सत्रं वै द्रष्टुं. — *) N1 V1 B D दिव्यः; T3 G1. s
देवः; G-s देवो (for देव); cf. v. 1. 1^a. T1 स वैवासाः
स्वयंवरे.

12 T1 (1 hapl.) om. 12as-13as. — *) Ks सुषियो
(for सुच). — *) Ms-s दमामानो. K1 Ds T1 एतः;
Ks कितः; N1. s Bs Da G M महा.

13 T1 om. 13as (cf. v. 1. 12); G1 om. 13as.
— *) Ks नानादेशासमाः; T1 यलवंतो दुरासदाः. — *) Ds
Gs कृतार्थः. — *) Ś1 K Ds. s समुपैष्यं (Ko Gs Ms.
'द्वं') ति (T1 समेप्येतीह). Ks धृतिरा.

14 *) Ś1 K1 विविधोपायान् (K2 'याः'); Ko. s N1 Ds
M 'चान्दानान्'; N1 'चान्देयान्'; T G 'च दानं'. — *) N1 Ds
जनेश्वराः; Gs नराधिपाः. — *) K1. s Gs मयभोज्यं च;
Ks T1 मयभोज्याम् (T1 'ज्यानि').

15 *) T1 प्रतिलम्ब्य. Ś1 Ks Ds G1 सुतसर्वः; Ds Ds
सतः सर्वः. — *) T1 दृष्ट्वा हृण्वी स्वयंवरे. — *) Ś1 K-s
सं च; Ko Ds तत्र (for वैव). T1 सं च सा शरिर्वा री

निमोघकाश्च देशेभ्यः समेष्यन्ति महाबलाः ॥ १६
एवं कौतुहलं कृत्वा दृष्ट्वा च प्रतिशृङ्खल च ।
सहासार्भिर्महात्मानः पुनः प्रतिनिवर्त्त्यथ ॥ १७
दर्शनीमांश्च वः सर्वान्देवरूपानवस्थितान् ।
समीक्ष्य कृष्णा वरयेत्संगत्यान्यतमं वरम् ॥ १८

अयं भ्राता तु श्रीमान्दर्शनीयो महाभुजः ।
नियुध्यमानो विजयेत्संगत्या द्रविणं बहु ॥ १९
युधिष्ठिर उवाच ।
परमं मो गमिष्यामो द्रष्टुं देवमहोत्सवम् ।
भवद्भिः सहिताः सर्वे कन्यायास्तं स्वयंवरम् ॥ २०

Co. 1. 2044
Ms. 1. 181
Ms. 1. 182. 21

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वेणि पञ्चसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७५ ॥

कुमारी वरयिष्यति.

18 *) Śi Nī. 2 V 1 B U (except Ds) तत्र; G 1 Ms-s चात्र (for चैव). — *) Gs तत्र (for सुत). Ms-s "मागधः. — *) Śi निमोघकाश्च; T 1 निवेष्टा; T 2 Gs- निमोघ. — *) T 1 समवेताम् (for समे). B (except Bs) Da स्वयंवर; Ds परस्परं (for सहा).
17 *) Śi पुङ्गव; T 1 पुङ्गव (for पुङ्गव). Ks S दृष्ट्वा (T 1 तत्र) (for कृत्वा). — *) Ks S (except T 1) भुक्तवा (for दृष्ट्वा). — *) Ks पुनः प्रति; T 1 माया सहा; Gs रंगं प्रति. Ks Da 2 T 1 Gs Ms- निवर्त्त्यथ; Ks T 1- निवर्त्त्यथ; G 1 निवर्त्त्यथ; Gs- 4 Ms- निवर्त्त्यथ (Ms "त").

18 *) Ko S देवरूपानिव स्थि. — *) Ks Ns V 2 B D (except Ds) संगत्येतमं (Ds "इ"); M "तरं. T G (except Gs) Ms प्रति (for वरम्).
19 *) Ks T 1 G M भ्राता च वः शीघ्रं; T 1 एको हि वो भ्राता. — *) Ns. 2 V 1 B. 2 Ds Ds Gs- नियुज्यमानो; Gs दृष्ट्वास्मानो. Nī V 1 B 1 Da विजये. — *) Nī. 2 सवेष्ट; S मद्य (for बहु). Bs संगत्यान्यतमं वरं (cf. 18^d). — After 19, Ns V 2 Ds ins.

1805* आदिपर्वप्रदं नूनं श्रीलिं वो वर्षयिष्यति ।
20 Śi K 1- 2 S om. उवाच. — *) K 1 गमिष्यामो. T 1 वरं सह गमि; Gs परमं भोजयिष्यामि. — *) Ns V 2 B D चैव; Gs- 4 देवः; Gs देव (for देव); cf. v. 1. 1^d, 11^d. T 1 द्रष्टुं तत्र स्वयंवर. — *) Śi K 1 सवेष्ट (for सर्वे). Śi K Ds पांचावस्थां स्वयं. T 1 द्रौपदीं यज्ञलेख कन्यां तत्साक्षमोत्सवं.

Colophon. T 2 Gs- read a col. after the first occurrence of this adhy. (i. e. after adhy. 157), and one also (after the second occurrence) here. M reads it only here (after the second occurrence), the first occurrence being embodied in our adhy. 158. — Major parvan: T 2 G M संभव (for आदि).

— Sub-parvan: Śi K Ns Bs. 2 Ds Dn 1. n 2 D 1. 2. 4. 5 T 2 Gs. 2 (the latter three both times) Ms द्रौपदीस्वयंवर; Nī. 2 V 1 B 2 स्वयंवर. — Adhy. name: Ko. 2 पांचवप्रस्थान; Ns "स्वापन"; Nī. 2 V 1 पांचवामर्ग; T 2 Gs. 2 ब्राह्मण-समागमः. — Adhy. no. (figures, words or both): Dns 183; Dm 186; T 1 165; T 2 Gs. 2 (all first time) 117, and (all second time) 134; Gs. 2 (both first time) 119 and 115 respectively, and (both second time) 136; Gs M (at the second occurrence) 135. — Śloka no.: Da Ms 20. — Aggregate śloka no.: Dns 6916.

176

1 Śi K Ds S om. उवाच (Ko om. the ref.). — T 1, which om. 1, repeats 1. 175. I here — *) Śi K (except Ks) B 1. 2 Ds D 1 एवमुक्त्वा. — Da (marg. sec. m.) 11 ins. after 1st (T 1, after the repetition of 1. 175. 1), a repetition of 1803* [v. 1. T G सर्वे; Ms भुक्त्वा (for पायोः)]; cf. 1. 55. 20. — *) S (T 1 om.) राजन् (for राजा). Nī V 1 B Ds Gs. 2 Ms. 2 "पंचालात्".
2 *) Ns V 1 D 1 तेषु; B 1. 2 Ds D 1 ते सु; D 2 त्वेवं (for ते हं). — *) Ns V 1 B Dn D 1. 4. 5 बीरा (for राजन्). — *) Ns V 1 B D (except Da Ds) भुवि (for पवि). A few MSS. तप्य.
3 T 2 om. 3-4. — *) Ms- 2 तस्मै वरय. Ko तस्मै पूर्वां वराहो व. — *) Ns चक्रुः (for कृत्वा). Ms रहति (inf. 3m. तेव च as in text). Ns V 2 Bs. 2 D सत्कृताः (for सांख्यताः). — *) Śi K 1 चाप्युः; D 2 तदयुः. S (T 2 om.) कथयितव्यम् (Gs "च्य") उ. — *) Ko. 2. 2 सुपदं प्रति; Cd as in text.
4 T 2 om. 4 (cf. v. 1. 3). — *) Ko. 2 Ds वनामुप-वनानि च; T 1 Gs सरांसि च वनानि च (by transp.). — *) Ms. 2 ते (for च).

— Sub-parvan: Śi K Ns Bs. 2 Ds Dn 1. n 2 D 1. 2. 4. 5 T 2 Gs. 2 (the latter three both times) Ms द्रौपदीस्वयंवर; Nī. 2 V 1 B 2 स्वयंवर. — Adhy. name: Ko. 2 पांचवप्रस्थान; Ns "स्वापन"; Nī. 2 V 1 पांचवामर्ग; T 2 Gs. 2 ब्राह्मण-समागमः. — Adhy. no. (figures, words or both): Dns 183; Dm 186; T 1 165; T 2 Gs. 2 (all first time) 117, and (all second time) 134; Gs. 2 (both first time) 119 and 115 respectively, and (both second time) 136; Gs M (at the second occurrence) 135. — Śloka no.: Da Ms 20. — Aggregate śloka no.: Dns 6916.

1 Śi K Ds S om. उवाच (Ko om. the ref.). — T 1, which om. 1, repeats 1. 175. I here — *) Śi K (except Ks) B 1. 2 Ds D 1 एवमुक्त्वा. — Da (marg. sec. m.) 11 ins. after 1st (T 1, after the repetition of 1. 175. 1), a repetition of 1803* [v. 1. T G सर्वे; Ms भुक्त्वा (for पायोः)]; cf. 1. 55. 20. — *) S (T 1 om.) राजन् (for राजा). Nī V 1 B Ds Gs. 2 Ms. 2 "पंचालात्".
2 *) Ns V 1 D 1 तेषु; B 1. 2 Ds D 1 ते सु; D 2 त्वेवं (for ते हं). — *) Ns V 1 B Dn D 1. 4. 5 बीरा (for राजन्). — *) Ns V 1 B D (except Da Ds) भुवि (for पवि). A few MSS. तप्य.
3 T 2 om. 3-4. — *) Ms- 2 तस्मै वरय. Ko तस्मै पूर्वां वराहो व. — *) Ns चक्रुः (for कृत्वा). Ms रहति (inf. 3m. तेव च as in text). Ns V 2 Bs. 2 D सत्कृताः (for सांख्यताः). — *) Śi K 1 चाप्युः; D 2 तदयुः. S (T 2 om.) कथयितव्यम् (Gs "च्य") उ. — *) Ko. 2. 2 सुपदं प्रति; Cd as in text.
4 T 2 om. 4 (cf. v. 1. 3). — *) Ko. 2 Ds वनामुप-वनानि च; T 1 Gs सरांसि च वनानि च (by transp.). — *) Ms. 2 ते (for च).

— Sub-parvan: Śi K Ns Bs. 2 Ds Dn 1. n 2 D 1. 2. 4. 5 T 2 Gs. 2 (the latter three both times) Ms द्रौपदीस्वयंवर; Nī. 2 V 1 B 2 स्वयंवर. — Adhy. name: Ko. 2 पांचवप्रस्थान; Ns "स्वापन"; Nī. 2 V 1 पांचवामर्ग; T 2 Gs. 2 ब्राह्मण-समागमः. — Adhy. no. (figures, words or both): Dns 183; Dm 186; T 1 165; T 2 Gs. 2 (all first time) 117, and (all second time) 134; Gs. 2 (both first time) 119 and 115 respectively, and (both second time) 136; Gs M (at the second occurrence) 135. — Śloka no.: Da Ms 20. — Aggregate śloka no.: Dns 6916.

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्ताः प्रयातास्ते पाण्डवा जनमेजय ।

राज्ञा दक्षिणपाञ्चालान्द्रुपदेनाभिरक्षितान् ॥ १

ततस्ते तं महात्मानं शुद्धात्मानमकल्मषम् ।

ददृशुः पाण्डवा राजन्पथि द्वैपायनं तदा ॥ २

तस्मै यथावत्सत्कारं कृत्वा तेन च सान्त्विताः ।

कथान्ते चाम्यनुज्ञाताः प्रययुर्दुपदक्षयम् ॥ ३

पश्यन्तो रमणीयानि वनानि च सरांसि च ।

तत्र तत्र वसन्तश्च शनैर्जग्मुर्महारायाः ॥ ४

स्वाध्यायवन्तः शुचयो मधुराः प्रियवादिनः ।

आनुपूर्व्येण संप्राप्ताः पाञ्चालान्कुरुनन्दनाः ॥ ५

ते तु दृष्ट्वा पुरं तच्च स्कन्धावारं च पाण्डवाः ।

कुम्भकारस्य शालायां निवेशं चकिरे तदा ॥ ६

तत्र भैक्षं समाजहृर्गार्हो वृत्तिं समाश्रिताः ।

तांश्च प्राप्तान्सदा वीराञ्जलिरे न नराः कचिद् ॥ ७

यज्ञसेनस्य कामस्तु पाण्डवाप किरीटिने ।

कृष्णां दद्यामिति सदा न चैतद्विष्णोति सः ॥ ८

सोऽन्वेपमाणः कौन्तेयान्पाञ्चालयो जनमेजय ।

दृढं धनुरनायम्यं कारयामास भारत ॥ ९

यत्र वैहायसं चापि कारयामास कृत्रिमम् ।

5 ") Gs मधुराः (for शुचयो). — ") Ks Bs मधुराः
Gs मधुकाः; Gs पांडवाः. Ks प्रियवर्तनाः. — ") Ss K
(except Ks) Ns Ds Gs आ (Ks) अनुपूर्व्येण; Cd as in
text. T1 transp. संप्राप्ताः and पांचालान्. A few MSS.
पांचालान्. Ns V1 B D (except Ds) पांडुनन्दनाः.

6 ") Ds दृष्ट्वा तु (by transp.). T G पुरं तस्य.
— ") Ks स्कंधावारं; Ts G "वारान्; Cd as in text.
— ") Ns V1 B D (except Ds) Me-s निवासं.

7 ") Some MSS. भैक्षं. — ") Ks Ns Bs Ds
Ds-s समाश्रिताः. Ns V1 Ds Ds प्राज्ञार्हो वृत्तिमाश्रिताः.
— ") Ns V1 B1 Ds Ds तान्संप्राप्तान्; Gs प्राप्य प्रा.
Ks-s Ns V1 B (except Bs) Ds Ds S (except T1 Gs-s)
तथा. B1-s राजन् (for वीरान्). — ") Da मानवाः (for
न नराः). — After 7, Ds (marg. sec. m.) T Gs-s ins.:

1806* यज्ञसेनस्तु पाञ्चालो भीष्माद्रोणकृतागतसम् ।

स्वावात्मानं तदारणे प्राणायामकियां क्षमाम् ।

अथाप्यष्टयुधं दि न स द्रोणमचिन्तयत् ।

सुतवैरप्रसन्नाय भीष्माद्रयमचिन्तयत् ।

[(L. 2) Ds Ts ततोभिः; T1 सदा लेभे; Gs तमारुहे. Da

Ts प्राणायामकिया. T1 Gs क्षमां कियां (by transp.).

— (L. 4) Ds Ts स तु; T1 दितः; Gs स ते (for सुत.)]

Ds (marg. sec. m.) Ts Gs cont. : T1 Gs-s ins. after 8:

1807* कन्यादानास्तु दारणं सोऽन्वेष्ट्य महीपतेः ।

जामातुर्वल्लभयोगाम्नेन ह यद्यवधारम् ।

[(L. 1) Ds "दानं तु; Gs-s "दानादि. Gs सोपपद्य.
— (L. 2) Ds Gs-s दि (for ह.)]

8 ") Da कानं तु. T1 स कामो यज्ञसेनस्य. — ") Ts
Gs-s दधानीति; Gs-s M दद्यामीति. Ts दद्यामि कृष्णमिति
वै. — ") Bs न चैतः; T1 न चैनं. Ss तु; Cd वि- (as in
text). — After 8, T2 Gs-s ins. 1807*.

9 ") Ss सोऽन्वेष्ट्यमानः; Ds Gs Ms अन्वेष्ट. Ns-s
V1 B D Ms-s कौन्तेय. Gs पांचालः कौन्तेयान्. B (except
T1) पांचालो. — After 9*, Ds (marg. sec. m.)
T Gs-s ins.:

1808* शंकरेण वरो दत्तः प्रीतेन च महारमना ।

स विष्कलः स्वास्तु तु मे हृति प्रामाण्यमागतः ।

मया कर्तव्यममुना दुष्करं लब्धयेपयम् ।

इति विविध मनसा कारितं लब्धयुगलम् ।

[(L. 1) Ts Gs वरं दत्तं. — (L. 2) Ds Ts विष्कलः.]

— ") Ns-s V1 B (D1m as in text) D Ts Gs Ms

"नानस्यं. — ") Gs-s भार्यामास. Gs-s वै तदा (for

भारत). — After 9, T Gs-s ins.:

1809* वैद्यवाग्रपत्तोमं वै यज्ञयल महीपतेः ।

तदनुः किंपुरं नाम वैद्यवत्पुमानयम् ।

आपसी तस्य ज्या चासीत्यतिवद्वा महाबला ।

न तु ज्यां प्रसहेद्व्यां तदनुमयं न ह्यम् ।

[(L. 1) T Gs वैद्यवाग्रपत्तः. Gs महीक्षितः. — (L. 2)

T Gs स चतुः. — (L. 3) Ts Gs-s ज्यापासीत्यं.]

10 ") Ns V1 Bs-s D (except Ds) Ts Gs Ms-s

समितं; T1 समयं. Ms-s चोद्रेण समितं लभं. — ") Gs-s

राजन् (for राजा). Ns V1 B D (except Ds) यज्ञात्.

T Gs Ms कारयामास कौत्रिमं.

तेन यत्रेण सहितं राजा लक्ष्यं च काञ्चनम् ॥ १०
 हुपद उवाच ।
 इदं सज्यं धनुः कृत्वा सज्येनानेन सायकैः ।
 अतीत्य लक्ष्यं यो वेद्धा स लब्धा मत्सुतामिति ॥
 वैशंपायन उवाच ।
 इति स हुपदो राजा सर्वतः समधोषयत् ।
 तच्छ्रुत्वा पार्थिवाः सर्वे समीयुस्तत्र भारत ॥ १२
 ऋषयश्च महात्मानः स्वयंवरदिदक्षया ।
 दुर्वाधनपुरोगाश्च सकर्णाः क्रूरा यो नृप ॥ १३
 ब्राह्मणाश्च महामागा देशेभ्यः समुपागमन् ।

तेभ्यश्चिता राजगणा हुपदेन महात्मना ॥ १४
 ततः पौरजनाः सर्वे सागरोद्भूतनिःसनाः ।
 शिशुमारपुरं प्राप्य न्यविशंते च पार्थिवाः ॥ १५
 प्रागुचरेण नगराद्भूमिभागे समे शुभे ।
 समाजवाटः शुशुभे भवनैः सर्वतो वृतः ॥ १६
 प्राकारपरिखोपेतो द्वारतोरणमण्डितः ।
 वितानेन विचित्रेण सर्वतः समवस्त्वृतः ॥ १७
 तूर्योद्युतसंकीर्णः परार्घ्यागुरुधूपितः ।
 चन्दनोदकसिक्तश्च माल्यदानैश्च शोभितः ॥ १८
 कैलासशिखरप्रत्यर्चनैर्मतलविलेखिभिः ।

G. 1. 1897
B. 1. 1897
C. 1. 1897

11 ś1 K1 om. उवाच; S om. the ref. — *) A few MSS. सज्यं. — *) K1 सजेन; T G1-4 M छिद्रेण; G1 वंशेण. N1 V1 B D सज्जेतभिश्च (B1 Da D1 'स्तु') (N1 सज्जेरातत्). — *) ś1m K1 संधाप लक्ष्यं. B Da D1-4 यो विधेयत्; G1-4 यो विध्यात्. — *) B Da-4 स छिद्रेण. S च (for मत्). N1 B1 Da D1-4 इमां (for इति). — After 11, ś1 K D1 ins. an additional colophon (Sub-parvan: ś1 K द्रौपदीस्वयंवर. — Adhy. name: Ko. 4 D1 हुपदवाच्यं. — Adhy. no.: D1 133).
 12 ś1 K (except Ko) om. उवाच; S om. the ref.
 *) K1 इत्यं स; S इत्यं (T1 'च'). — *) N1: V1 B D स्वयंवरमयो; G1 सर्वलोकेत्ययो. — *) T1 G1 पांडवाः सर्वे.
 13 *) N1 V1 D1 'विदक्षयः'. — T1 G1-4 ins. after 13^{ab} (G1 has line 1 only after 13^{ab} and the rest after 13; G1-4 om. 14^{ab});

— *) N1 V1 B D (except D1) G1-4 सतोर्विता; T1 ते जायते. G1-4 महीपाला; G1 नंद्रेण (for राज). — After 14, T1 G1-4 ins.:

1811^a ब्राह्मणैरेव सहिताः पाण्डवाः समुपनिवात् ।
 वैतालिका नर्तकाश्च सुतमाधयचिद्विनः ।
 T1 G1-4 cont.; N1 ins. after 14:

1812^a उचोपविष्टा नभेऽयं मृदुकामाः स्वयंवरम् ।
 [T1 G1-4 राजमुपागमन्सर्वे ब्रुवुं etc.]

15 *) K1 पौरजनः सर्वैः ॥ पुरधरे श्रेष्ठः. — *) ś1 K1-4 T1 G1-4 M सागरोद्भूतः; K1 'सना'; T1 G1-4 'रोपमस्मिन्ने. — *) K1 D1 S ति(G1 ति)शुमारगिरि (K1 'शिरः'; D1 'शिरः' प्राप्य. — *) K (except K1) B1 D1-4 स्ववत्सत् (for स्वविश्रुतः). Ko. 4 D1 सत्र; B1-4 Da D1 तेय; B1 तेयु; D1 ते यत् (for ते च). K1 पार्थिवः S न्यविशंत महारायाः.

16 *) ॥ 'सरे च. — *) N1 M1 भूमिदेते.

17 *) D1 T G प्राकारं (T1 G1 'साद') परिधोपेतो. — *) B1 (m as in text). s संवृतः; G1 सर्वत्र (for सर्वतः). ś1 K1 D1 समविस्तृतः; K1 N1 V1 B1m-5 D1 D1-4 T1 G1-4 'लुहृतः'; N1 B1-4-5 Da 'वसितः' (B1 'तेः'); T1 समुपावृतः; G1 संवृतस्ततः; G1 M 'वास्तृतः'; text as in Ko. 4-5 N1 D1

18 *) ś1 N1-4 'भूषितः'; Ko 'रूषितः'; K1 'वासितः'. K1-4 D1 D1 S (except T1) 'द्योगधूपित' (K1-4 'भूषितः'). — G1 om. 18^{ab}. — *) B1 'नागरलिकश्च'; M1-4 'सिक्केय'. — *) ś1 K (except K1) माल्यपुञ्जैश्च. N1 भूषितः. N1 V1 B D 'दामोपयो' (D1 'दामविभूषितः'); T1 'दामविभोभितः'; M1 'दाममिरावृतः'.

19 *) D1-4 T1 G1-4 M1-4 नमःस्थलः. — *) K1 N1

1810^a वाङ्मया वासुदेवेन सार्धमन्यकवृण्णयः ।
 राजानो राजपुत्राश्च युवानो मृदुकण्डलाः ।
 नानाजम्बवदाधीशा यजमानो भूरिदक्षिणाः ।
 भनोऽरुणलावण्या महेन्द्रसमविक्रमाः ।
 क्रोधेन पातिसदृशाः क्षमया पृथिवीसमाः ।
 सौम्यं मेदसमा धीराः सूर्यवेगानरोपमाः ।
 पृथिव्यां ये च राजान् ऋषयश्च सन्धोपमाः ।
 बालवृद्धाद्युते सर्वे महीपालाः समागताः ।
 प्रपन्निवासुराः सर्वे विमानव्योधि निष्ठिताः ।
 - *) G1-4 दुर्वाधनमुपाश्रय. — *) G1 क्षीरवा (for रनो). Ko. 4 N1-4 Da D1 T G1-4 M1-4 नृपाः; G1-4 रनो). — After 13, G1 ins. lines 2-9 of 1810^a.
 14 G1-4 om. 14^{ab}. — *) K1 N1 T G (G1-4 om.) Ms (inf. lin.). 5-8 समुपागताः. M1-4 वानादेशसमागताः.

सर्वतः संवृतैर्नद्धः प्रासादैः सुकृतोच्छ्रितैः ॥ १९
 सुवर्णजालसंवीतैर्मणिकुट्टिमभूषितैः ।
 सुखारोहणसोपानैर्महासनपरिच्छदैः ॥ २०
 अग्राम्यसमवच्छन्नैरगुरुतमवासितैः ।
 हंसाच्छवर्णैर्विह्वलिभिरापोजनसुगान्धिमिः ॥ २१
 असंवाधशतद्वारैः श्रयणासनशोभितैः ।
 बहुधातुपिनद्धाङ्गैर्हिमवच्छिखरैरिव ॥ २२
 तत्र नानाप्रकारेषु विमानेषु खलंकृताः ।
 स्पर्धमानास्तदान्योन्यं निपेदुः सर्वपार्थिवाः ॥ २३
 तत्रोपविष्टान्दृष्टुर्महासत्त्वपराक्रमान् ।
 राजसिंहान्महाभागान्कृष्णगुरुविभूषितान् ॥ २४
 महाप्रसादान्ब्राह्मण्यान्खराप्रपरिरक्षिणः ।
 प्रियान्सर्वस्य लोकस्य सुकृतैः कर्मभिः शुभैः ॥ २५

मञ्चेषु च परार्धेषु पौरजानपदा जनाः ।
 कृष्णादशेनतुल्यैः सर्वतः समुपाविशन् ॥ २६
 ब्राह्मणेस्ते च सहिताः पाण्डवाः समुपाविशन् ।
 ऋद्धिं पाञ्चालराजस्य पश्यन्तस्तामनुत्तमाम् ॥ २७
 ततः समाजो वधुषे स राजन्दिवसान्वहन् ।
 रत्नप्रदानबहुलः शोभितो नटनर्तकैः ॥ २८
 वर्तमाने समाजे तु रमणीयेऽङ्गि षोडशे ।
 आप्नुताङ्गी सुवसना सर्वाभरणभूषिता ॥ २९
 वीरकांस्यमुपादाय काञ्चनं समलंकृतम् ।
 अवतीर्णा ततो रङ्गं द्रौपदी भरतर्षभ ॥ ३०
 पुरोहितः सोमकानां भञ्जविद्ब्राह्मणः शुचिः ।
 परित्सीर्य जुहावाग्निमाज्येन विधिना तदा ॥ ३१
 स तर्पयित्वा ज्वलनं ब्राह्मणान्सत्ति वाच्य च ।

V₁ B D (except Ds) संवृ(Ks 'वृ'तः (Bs 'ते') शुभैः
 M (except Ms) संवृतो नद्धैः — *) Ns V₁ B D T
 G₁ (by corr.) (sup. lin.) Ms. 'लोच्छ्र' (Da 'वृ') ये.
 20 *) T G (except Gs) 'आलवित्तैः'; Ms 'माहा-
 संवृते'; Ms-s 'नाकासंवीतैः' — *) S₁ Ks Ns V₁
 Ds 'भूषणैः'.

21 *) Ks 'समवस्थानैः'; Ns V₁ B₁ T₁ 'आदमसम'; Da
 'वसनच्छ्रितैः' — *) S₁ Ks-s 'भूषितैः'; Ks N₁s T₁ G
 M 'भूषितैः'; T₁ वितानंस्वजयोभितैः. Some MSS. अगद-
 (for अगुद-). — Ko om. 21'-22'; G₁ om. 21'ed. — *) Ks
 'हंसाग'; Ks-s Ds-s 'हंसाग'; Ns-s V₁ B₁s Dn D₁
 'हंसाग'; B₁s Da 'हंसाग'; S 'हंसवर्णैश्च'.

22 Ko om. 22" (cf. v. l. 21). — *) N₁s B
 'पय' (T₁ G₁ 'पयि'; G₁ 'पदेर'द्वारैः — *) Ks 'शोभनैः';
 Ms-s 'शोभितैः' — *) S₁ K (except Ks) Ms 'विन-
 द्वागैः'; N₁s 'विपदवागैः'; T₁ G₁ 'विदिग्धागैः'.

23 *) T₁ G₁ 'सदान्योन्यं'. — *) N₁ निपेदुर्वैसुधाधिपाः.
 24 *) S₁ K N₁s V₁ Ds 'महाबल'; S 'महासत्त्वान्-
 यजनाः' (T₁ G₁ 'नान्'). — *) Ms-s नरसिंहान्. — *)
 Ko-s Ds दिव्यचंद्रमभूषितान्; S 'मृदसगनुलेपनान्'.

25 *) T₁ G₁ 'महाप्रसादान्'; S₁ Ds D₁ G₁ 'ब्राह्मणान्-
 ' *) G₁ 'खराग्रस्य हि रं'. — *) G₁ 'चर्मस्य लोकस्य'.
 — *) K (except Ks) Ds-s T₁ G₁ Ms 'स्वहृदैः'. G₁
 'स्वहृदेषु' शुभाशुभैः.

26 *) B 'सतो संवाधसिंहेषु'. — *) S₁ 'पश्यंतस्तान्'.

सुतमान्; K (except K₁) Ns B Da D₁s-s 'पदो जनाः'.
 — *) Ns V₁ B D 'सिख' (for 'हृष्ट'). S₁ 'वोरात्र'
 (for सर्वतः). Ko-s Ns B Da D₁s-s 'समुपाविशतः'. B
 'उपोपविशतः' तवै वायुसेनै दिवसतः.

27 S₁ K₁s-s (hapl.) om. 27" — *) D₁ T₁ 'लेख';
 T₁ G M 'वैव' (G₁ 'लेख') (for लेख). — *) Some MSS.
 'पंचाल'. G₁ 'पंचालदेशस्य'. — *) S₁ 'जानपदाक्षयेय च' (I);
 G₁s 'क्षाननितितो'.

28 *) K₁ B₁ Da D₁ G₁ M 'वृद्धे'. — *) G₁s Ms
 'स राजा'. — *) K₁ 'रत्नप्रभवन' (sic); K₁ 'प्रभात'; Da
 D₁s 'प्रवाल'.

29 *) Ms-s 'पुरोचमे'; Ms-s हि षोडशे. — After
 29" Da (suppl. fol., sec. m.) ins. a passage of 50
 lines given in App. I (No. 98). — *) S 'आशुता'
 (Ms-s 'स्य') सुवसना.

30 *) Ns V₁ Dn D₁s-s 'मालां च स' (Ds 'विला' 'सु-
 पादाय'; G₁ 'वीरकांस्यमादाय'. Cd 'वीरकांस्य' (=माला) as
 in text. — *) Ns V₁ Dn D₁s-s 'कांचनं समलंकृतो'; T₁
 G₁s-s 'कांचनैः स'. — *) Ks 'द्रौपदी योषितां वता'. S
 'द्रौपदी हुपदात्मजा'.

31 *) Ko-s 'ब्राह्मणपंथः'. — *) Ns V₁ B D 'विधि-
 यस्तदा'; Ms-s 'हविष्य तदा'.

32 *) K₁s Ns V₁ B (except B₁) D (except Ds)
 D₁ T₁ G₁s-s Ms-s 'संतर्प'; Ks 'तर्पयित्वा ह'. — *) S₁s
 Ds 'ब्राह्मणं'. S₁ K₁ 'स्वस्ति वाचयन्'. — *) S₁ K₁s Da

वारयामास सर्वाणि वादित्राणि सप्तन्ततः ॥ ३२
नेःशब्दे तु कृते तस्मिन्ष्टयुत्रो विशां पते ।
रङ्गमध्यगतस्तत्र मेघगम्भीरया गिरा ।
वाक्यमुच्चैर्जगादेदं शङ्खणमर्धवहुचमम् ॥ ३३
इदं धनुर्लक्ष्यमिमे च बाणाः
शृण्वन्तु मे पार्थिवाः सर्व एव ।
यत्रच्छिद्रेणाम्यतिक्रम्य लक्ष्यं
समर्पयध्वं खगमैर्दशार्थैः ॥ ३४

एतत्कर्ता कर्म सुदुष्करं यः
कुलेन रूपेण धलेन युक्तः ।
तस्याद्य भार्या भगिनी भमेयं
कृष्णा भवित्री न शृपा व्रीषि ॥ ३५
तानेवधुक्त्वा ह्रुपदस्य पुत्रः
पश्चादिदं द्रौपदीमभ्युवाच ।
नाम्ना च गोत्रेण च कर्मणा च
संकीर्तयस्तावृपतीन्समेतान् ॥ ३६

G. 1. 2270
S. 1. 255. 87
H. 1. 200. 82

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पद्मसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७६ ॥

Gs M वाद्ययामास. Gs सर्व हि. — *) K1 च सर्वशः
(for समन्तः).

33 *) D1 वाद्यलेनो (for चह). — After 35^{ab}, Ka
N1. s V1 Bs. s Dns D1. s. s. s. ins.

1815^a कृष्णामादाय विधिवन्मेवदुन्दुभिनिःस्वगः ।
— *) Ks N V1 Bs Dn D1. s Gs Ms-s रंगमये; B1 D1
‘मय्यं; G1 जममये. — *) S (except T1 Gs) गंभीर-
मस्त्रना. — *) Ms-s वाच्य(M: ‘च)युद्धैर. — *) G1
लक्ष्यं धर्मवदुचमं.

34 Ks om. 34-36. Before 34, Ko. s Ds ina.
चहयुत्र ‘; S (except Ms-s) चहयुत्र. — *) Some
MSS. लक्ष्य. — *) S1 शृण्वंरिवमे; N1 ‘तु ये. S अत्रियाः
(for-पार्थिवाः). S1 ‘तु-तर्कं (for-आनय). N1. s V1 B
D (except D1) मे श्रुतयः समेताः. — *) N1 V1 B D
छिद्रेण धनुस्व समर्पयध्वं. — *) Ko. s समापयध्वं; K1
समर्पं; Ks समर्थ. N1 V1 B D लक्ष्यं (N1 V1 Dn D1
होः) तित्थ्योमिचैर्दशार्थैः. Gs समाददे पंचभिन्नाणि बाणैः.
Cd elites स्वगैः (as in text).

35 Ks om. 35 (cf. v. l. 34). — *) N1 V1 B D
पुतसहस्रकर्म करोति यो वै. — *) G1 सत्येव. M (except
Ms) भविता (for भगिनी). Bs Da Ds भवेता. — *) S
(except T1 G1. s) कृष्णा स्वता न शृपा प्रव्रीषि.

36 Ks om. 36 (cf. v. l. 34). — *) Gs तेवेवयः Gs
तामेवयः. — *) Ds S इति (for जनि). N1 V1 B Da
Dn D1-s ‘द तां भगिनीमुवाच. — *) N1 V1 Bs. s D
(except D1) श्रुमिपसीन् (for वाद्यपतीन्).

Colophon om. in Ka. — Major partan: T1 G M
संभव (for आदि). — Sub-partan: S1 Ko-s N1 B

D1. s T1 G1. s. s Ms. s-s द्रौपदीस्वयंवर; N1. s V1 Dns Ms
स्वयंवर; T1 संभव. — Adhy. name: Ko. s Ds द्रौपदी (Ko
om.) गावतरण; N1. s V1 चहयुत्रवाच्यं. — Adhy. no.
(figures, words or both): Dns 184; D1 80 (read
180); Dsm 187; T1 183; T1 Gs. s. s 135; G1. s 137;
Gs M 136. — S’loka no.: Dn 36; Ms 37. — Aggra-
gate s’loka no.: Dns 6952.

177

1 S1 K1. s S om. उवाच. — *) Ko N1 V1 B D
उवा; Ks शलः; Ms. s शमः (for समः).

2 *) N1 V1 B D वायुवेगं. — *) S1 भीमवेशः
Ko. s. s ‘वेगपर’; N1 ‘शरणपर’; N1 V1 Bs. s Ds Ds
Gs ‘वेगरव’; Da T ‘वेगरव’; Ds ‘वेगमय’; G1-s ‘वेगरव’;
Gs ‘वेगरत’; Gs ‘वेगय कीर्तवाच’; — D1 (hapl.) om.
2-3^a. — *) T1 Gs बलाकव्य; Gs ‘किम. — *) N1 V1
B (except B1) Dn D1 करकायुः.

3 D1 om. 3 (cf. v. l. 2). — *) Ko. s Ds T G Ms
सकुंदलश (G1 ‘लिश’). S1 K1. s विजयवेदी (K1 ‘वी’). N1
V1 B Da Dn Ds. s कुंदल (N1 V1 Bs. s Dn ‘ह; D1. s
‘ह) श्रियसेवय. — *) S1 सुवचं; K (except K1) Bs Da
‘वो. — *) S1 Da Ms-s यदु; Ks ‘शीली; Bs ‘चल’.
— *) Ko. s. s कुंदलो; N1 V1 Bs. s Dn तुहुंदो; B1. s. s Da
Ds. s युहुंदो; S कुंदली. Bs Ts विकचय. — After 3,
Da (marg. sec. m.) S ins.

1814^a विन्दमाप्यनुविन्दम सजीवी विकलः करी ।
[T1 G1 Ms संदीपी; Ts Gs सदीपी; Ms-s संदीपी.]
4 *) Ks चुराः (for वीराः). — *) N1 सद्युगागमन्
Ds ‘पक्षिता. — *) N1 V1 Dn D1 असंययतां (for

सुदक्षिणश्च काम्बोजो दृढधन्वा च कौरवः ।
 बृहद्रथः सुपेणश्च शिविरीशीनरस्तथा ॥ १५
 संकर्षणो वासुदेवो रौक्मिणेयश्च वीर्यवान् ।
 साम्बश्च चारुदेवश्च सारणोऽथ गदस्तथा ॥ १६
 अक्रूरः सात्यकिश्चैव उद्वजश्च महाबलः ।
 कृतवर्मा च हार्दिक्यः पृथुर्विपुलश्चैव च ॥ १७
 विदूरथश्च कङ्कश्च समीकः सारमेजयः ।
 वीरो वातपतिश्चैव श्लिष्टी पिण्डारकस्तथा ।
 उशीनरश्च विक्रान्तो घृष्णयस्ते प्रकीर्तिताः ॥ १८

इति भीमहाभारते आदिपर्वणि सप्तसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७७ ॥

भगीरथो बृहत्क्षत्रः सैन्धवश्च जयद्रथः ।
 बृहद्रथो बाह्लिकश्च श्रुतायुश्च महारथः ॥ १९
 उत्तकः केतवो राजा चित्राङ्गदशुभाङ्गदौ ।
 वत्सराजश्च घृतिमान्कोसलाधिपतिस्तथा ॥ २०
 एते चान्ये च बहवो नानाजनपदेश्वराः ।
 त्वदर्धमागतता मन्त्रे शत्रियाः प्रथिता भुवि ॥ २१
 एते वेत्स्यन्ति विक्रान्तास्त्वदर्धं लक्ष्यमुत्तमम् ।
 विष्पेक्ष्य य इमं लक्ष्यं वरयेथाः शुभेऽथ तम् ॥ २२

1. 177. 22
 1. 177. 22

14 D₁ (1 haph.) om. 14^a-15^a. — ^a) \bar{s} : \bar{N} : V₁
 B₁: D₁ पुत्रशास्त्रः; T₁ 'क्षेत्र'; G₁ 'स्यल'. \bar{s} : \bar{N} : V₁ D₁
 'यय'. — ^a) Ko D₁ ग्रन्थः पुत्राः. — ^a) K₁ यक्षः; T₁ चक्रः
 (for शक्रः).

15 D₁ om. 15^{ab} (cf. v. l. 14). — ^a) A few
 MSS. काम्बोजो. — ^a) K₁ a: \bar{N} V₁ B₁ e Da D₁ D₂
 वीरयः (for वीर्य). — ^a) \bar{s} (except T₁ G₁) सुवेपथुः.
 — After 15, N (for D₁ see below) ins.:

1815^a पटवरनिहन्ता च कारुपाधिपतिस्तथा ।
 [K (except K₁) Da D₁ कर्णः.]

On the other hand, \bar{N} ins. after 15:

1816^a पाण्ड्यकेरलबोलेन्द्राक्षयक्षेतामयो यथा ।
 आसनेषु विराजन्ते आभामागरत्नमाभिताः ।
 D₁ (marg. sec. m.) ins. 1815^a after 1816^a (v. l. in
 line 1 of 1816^a: श्रुतामादित्यसंनिभः for the posterior
 half).

18 ^{ab}) K₁ रोहिणेयश्च (for रौक्मिणः). \bar{N} संकर्षणो
 रौहिणेयो वासुदेवश्च वीर्यः. — K₁ om. 16^a-17^a. — ^a)
 Some MSS. वायव्य. — ^a) \bar{s} : सारणीयो गदः; K₁
 सारणभागदः; \bar{N} : V₁ B₁ D₁ D₂ s प्रासुभिः सगदः (D₁
 'गण'); M₁-s सारणो निशङ्कस्तथा.

17 K₁ om. 17^{ab} (cf. v. l. 16). — ^a) K₁ s स (K₁
 T₁ सा) लयः (G₁ s 'ग') श्वैव (G₁ सारविकश्वैव). — D₁ om.
 17^a-18^a. — ^a) \bar{N} V₁ D₁ D₂ (D₂ om.) महाम (B₁ D₁
 'सु') ति. \bar{N} युपुपानश्च सात्यकिः. — ^a) K₁ तथा (for
 पृथुर). M₁-s पृथिवी पृथुश्च य.

18 D₁ om. 18^a (cf. v. l. 17). — ^a) \bar{N} (D₁
 om.) विदूरथश्च. K₁ कङ्कश्च; T₁ G₁-s M₁ कण्वः; T₁
 M₁-s कण्वः; G₁-s कर्णः (cf. l. 1. 173^a and v. l.).

— After 18^a, K₁ ins.:

1817^a ये चान्ये वादवास्तथा ।
 आगतवास्तव हेतोश्च कृष्णे जानीहि सावरन् ।
 कृतवर्मा च हार्दिक्यः (= 17^a).

— N ins. after 18^a (K₁ after 1817^a; D₁ which om.
 17^a-18^a, after 17^a):

1818^a साङ्ख्य सगवेषणः ।
 आशावहोऽग्निवद्वजः.

[(L. 2) K₁ s B (except B₁) D (except D₁)
 जा (B₁ m सु) गावहो.]

— ^a) B₁ s D₁ s क्षमीकः; G₁ समीरः. K₁ s समरेजयः;
 \bar{N} V₁ B D G₁ s M₁ सारमेजयः; T₁ सारणो जयः. — ^a) \bar{N} :
 D₁ s दानपतिश्चैव. — ^a) \bar{s} : शही; K₁ हरी; K₁ D₁
 शही; K₁ श्लिष्टी. T₁ श्लिष्टिवाग्नारगत्वा. T₁ श्लिष्टी
 विगावस्तथा; G₁ श्लिष्टी विगवर्कः; G₁-s M₁ s श्लिष्टी (G₁ s
 शही; M₁ सीहरी) विग (G₁ विजः; G₁ s विग) रकः; G₁
 बाह्विवागवर्कः; M₁-s शही विगवर्कः. — Ko om. 18^a-19^a.
 — ^a) K₁ वृष्णयोमी म^a.

19 Ko om. 19 (cf. v. l. 18). — ^a) D₁ अथ (for
 च). G₁ s बृहद्रथः. — Da (haph.) om. 19^a. — ^a)
 K₁ बृहद्रथो; G₁ जयद्रथो. — ^a) B₁ महाबलः. \bar{N}
 श्रुतायुश्च वीर्यवान्.

20 ^a) \bar{N} कितवो. — ^a) \bar{N} : s V₁ B D मतिमान्; G₁
 विक्रान्तः. — ^a) Some N MSS. कोसला; T₁ \bar{N} (except
 G₁) कैसला. — After 20, D₁ s ins.:

1819^a कर्णश्च सप्त युष्मिणं वृषसेनय वीर्यवान् ।
 बृहद्रथश्च बलवाग्नात्तौ वैवायु दुर्जयः ।
 दम्भयोपारमजश्चैव त्रिशुणो नो महाबलः ।
 वैदीनामभिपिरो वीरो बलवान्मन्त्रकीरयः ।

१७८

वैशंपायन उवाच ।

तेऽलंकृताः कुण्डलिनी युवानः
परस्परं स्पर्धमानाः समेताः ।
अस्त्रं बलं चात्मनि मन्यमानाः
सर्वे समुत्प्रेतरहंकृतेन ॥ १

रूपेण वीर्येण कुलेन चैव
धर्मेण चापि च यौवनेन ।
समृद्धदर्पा मदवेगभिन्ना
मत्ता यथा हैमवता गजेन्द्राः ॥ २

परस्परं स्पर्धया प्रेक्षमानाः
संकल्पजेनापि परिमुक्ताङ्गाः ।

कृष्णा ममेत्यभिभाषमाणा
नृपासनेभ्यः सहस्रोपतस्थुः ॥ ३
ते क्षत्रिया रङ्गमताः समेता
जिगीषमाणा हुपदात्मजां ताम् ।
चकाशिरं पर्वतराजकन्या-
मुमां यथा देवगणाः समेताः ॥ ४
कन्दर्पशाणाभिनिपीडिताङ्गाः
कृष्णागतैस्ते हृदयैर्नरेन्द्राः ।
रङ्गावतीर्णा हुपदात्मजाय
द्वेष्यान्हि चक्रुः सुहृदोऽपि तत्र ॥ ५
अथाययुर्देवगणा विमानं
रुद्रादित्या वसवोऽथाश्विनौ च ।

[For lines 3-4, cf. lines 2-3 of 1828*.]

T₁ G₁-4 cont.:

1820* माय्योदीच्याः प्रतीच्याश्च दाक्षिणात्याः क्षितिभराः ।
On the other hand, K₁ N₁ V₁ B D₁ D₁ D₁ 2. 4
ins. after 20:

1821* सिमुपाकृष्ट विकारतो जरासंधसूयैव च ।

21 *) S₁ K D₁ क्षितौ (for सुवि).

22 *) M (except K₁ N₁) T₁ G₁ भस्मसि; T₂
G₁ 2. 4-5 M विद्यति. — *) S₁ K₁ N₁ V₁ B (except B₁)
D₁ D₁ M₁ 2. 4 स्वयं. Some MSS. लक्ष्म. — *) S₁
विद्यते; K₁ विद्यते. K₁ 2. 4 N₁ 2. 4 V₁ B D च हृदं. B D₁
D₁ 2. 4 हरयेषां सं मुने (by transp.). S वेदा तु यो
भवेदे (T₁ 'ते') पां सं परं वरयस्व च.

Colophon. Major parvan. T₂ M संभव' (for
शादि'). — Sub-parvan: S₁ K₁-4 N₁ B D₁ D₁ 2. 4
D₁ 2. 4 T₂ G₁-4 M₁ द्रौपदीसख्यं; M₁ स्वयं; T₂ संभव.
— Adhy. name. K₁ 2. 4 D₁ राजा नामानुकीर्तनं; T₂ G₁-4
क्षत्रियानु (G₁ 'दिय'; G₁ 'याना') वर्णनं. — Adhy. no.
(figures, words or both): D₁ 185; D₁ 181; D₁ 187;
D₁ 187; T₂ 184; T₂ G₁-4 138; G₁ 138; G₁ M 137.
— S'loka no.: D₁ 24 (D₁ 25); M₁ 26. — Aggre-
gates s'loka no.: D₁ 6976.

178

1 S₁ K (except K₁) D₁ 8 (except M₁) om. उवाच.
— *) B₁ कुशलिनी (m as in text). — *) N₁ 2. 4 V₁ B
D (except D₁) वरंदाः (for समेताः), cf. 4*, 4*. N₁
'१' स्पर्धया प्रेक्षमानाः. — *) B₁ सर्वे समापेतुः. S₁
(sup. lin.) K₁ अलंकृतेन; N₁ 2. 4 V₁ B D (except D₁)
उदायुषास्ते.

2 *) S₁ वीर्येण रूपेण (by transp.). K₁ 2. 4 N₁ T₁ G₁
मलेन चैव. — *) N₁ 2. 4 V₁ B₁ 2. 4 D₁ D₁ हस्तिभराः; B₁ D₁
D₁ 2. 4 सूयैव (for धर्म्येण). S₁ K₁ हस्तिभराः; K₁ धर्म्येण; N₁
V₁ B₁ 2. 4 D (except D₁) विभेन; N₁ हस्तेन; B₁ 2. 4 वैषाद्यः;
T₁ चैर्येण (for वैषाद्यि). G₁ उत (for च). — *) S₁
समृद्धयेगा; N₁ 2. 4 V₁ B D समिद्धर्पा. T₁ G₁ (by corr.)
दशाया प्रभित्या; M₁ मदवेगलिता.

3 *) S₁ K₁ रपयै. S₁ वीराः; K₁ वेदय. — K₁
om. 3*. — *) K₁-4 N₁ V₁ B D M क्षत्रि (for क्षत्रि).
— *) K₁ N₁ 2. 4 V₁ D₁ D₁ T₁ G₁ 2. 4 ममेत्येव; N₁
ममायास्व. — *) N₁ सहस्रोपतस्थुः; N₁ 2. 4 V₁ B D
'सोद्विष्ट'. S₁ नृपाः समुत्प्रेतराः (G₁ समुत्पल तया) समेत्येव.
4 *) N₁ T₁ G₁ (except G₁) M₁ 2. 4 जिगीषमाणा. — *)
S₁ K₁ वरं सिधं (for चका').

5 *) G₁ 'भागेन वि'; G₁ 'भाणादिभि'; M₁ 2. 4 संवत् १७८

साध्याश्च सर्वे मरुतस्तथैव
यमं पुरस्कृत्य घनेश्वरं च ॥ ६
दैत्याः सुपर्णाश्च महोरगाश्च
देवर्षयो गुह्यकाश्चाराणाश्च ।
विश्वावसुर्नारदपर्वतो च
गन्धर्वमुख्याश्च सहास्रोभिः ॥ ७
हलायुधस्तत्र च केदावश्च
वृष्णपन्धकाश्चैव यथा प्रधानाः ।
प्रेक्षां स चक्रुर्षट्पुंगवास्ते
स्थिताश्च कृष्णस्य मते बभूवुः ॥ ८
हृष्टा हि तान्मत्तगाजेन्द्ररूपा-
न्पञ्चाभिपद्यानिव वारणेन्द्रान् ।
भसाहृताह्वानिव हन्यवाहा-

न्यार्थान्प्रदध्यौ स यदुग्रवीरः ॥ ९
शशंश्च रामाय युधिष्ठिरं च
मीमं च जिष्णुं च यमौ च वीरौ ।
शनैः शनैस्तांश्च निरीक्ष्य रामो
जनार्दनं प्रीतमना ददर्श ॥ १०
अन्ये तु नानानृपपुत्रपौत्राः
कृष्णागतैर्नेत्रमनःस्वभावेः ।
न्यायच्छमाना ददृशुर्भ्रमन्तीं
संदष्टदन्तच्छ्रुताम्रवक्त्राः ॥ ११
तथैव पार्थो वृधुवाहवत्ते
वीरौ यमौ चैव महाजुभावौ ।
तां द्रौपदीं प्रेक्ष्य तदा स सर्वे
कर्न्दर्षणाभाभिहता बभूवुः ॥ १२

G. 1. 7015
R. 1. 187, 12
R. 1. 3022, 12

जेनाभिनि". — १) Ko कृष्णाहृतेव; Gs कृष्णाग्रीवः. Ts G Ms. s है; Ms-s है; (for है). — २) Da Ds. s इतिवतीणां. T G (except Gs) 'स्मजार्थे'. — ३) Ks द्वेवांश्च; Ns द्वेव हि; Ns. s V1 B1 (as in text). s. D (except Ds) द्वेव प्र; T1 Gs द्वेवाणि; G1. s द्वेवाणिव. (for द्वेवाणिह). Gs च; Gs हि (for सवि). Da ते च; S सर्वे (for तत्र).

॥ T G (except Gs) च (for लय). Ds आदित्य-
क्षत्रा वसवोभिर्नौ च. — ४) D Da Ds. s विधे (for सर्वे).
S1 K1 वितरस्तथैव. — ५) T Gs-s यमं; Gs शकं (for यमं).

7 १) B (except Bs) चाणां युधकाश्च (by transp.).
— २) Ks नारदहृत्परी च; Ds T1 Gs-s नारदः पर्वतश्च.
— ३) Ns. s Bs Da Ds. s सहसात्त; B1. s. s Da Ds T1
सह सात्त (Da om. च); T1 G Ms सहसात्त.

॥ १) K1 स; N1 T1 B (except Gs) Ms-s तु (for
the first च). Ns. s V1 B D (except Ds) तत्र जनार्दनश्च.
— २) Ds Da Ds पाणि (for पैय). S1 K1 Ns V1 Dn
D1 नयान्. — ३) S प्रेक्षांश्चक्रुः. Ks युधि पांडवाश्च.
— ४) S हि (for च). N Da D1 महतिः (for बभूवुः).

॥ १) N B D तु (Bs च) (for हि). Ks मत्तगाजेन्द्र-
कृष्णान्; D1 मत्तगाजेन्द्रविक्रमान्; Gs पांडवयोधसुरपाण्डू-
— २) Ko Bs (m as in text) Ts Gs पञ्चाभिपद्यान्; Ks
(by corr.) Ds पञ्चाभिपद्यान्; Ns V1 'मिरुपाण्डू; B1 (m as
in text) Da N1p पञ्चाति; Dns 'तिष्ठान्; T1 N1p
'तिष्ठान्; Gs-s पञ्चाभिपद्यान्; M 'मि(Ms 'नि)पामान्
(sio); Arjp (!) m as in text. — ३) S1 K Ns. s B D

कृष्णः मध्वरी. Ns. s B D (except Ds) यदुग्रवीरवयः
(for स यदु). N1 V1 पार्थान्द्वयोश्च यदु.

10 १) S1 Ks N B1. s Dn D1 T1 स (for च).
— २) N1 V1 Bs Da D1. s T1 Gs M स (for the first च).
Ks च यदुग्रवीरौ; S (except Gs) यमजौ च वीरौ.
— ३) N1 Ms तांश्च समीक्ष्य. Ns. s V1 B D (except Ds)

ताम्रसमीक्ष्य. — ४) N1. s V1 Dn1. s द्वर्षौ ह.
11 Ge om. 11^{ab}. — ५) Bs अन्वे च; Da अन्वेपि; Ts
Gs. s नाव्ये तु. Ns. s B D वीरा (for नाना). — For 12^a
V1 subst. 5^a. — ६) N1 B D (except Ds) न ताम्नि;
V1 S अमृतः (for अमन्ती). — ७) Ns. s B D (except
Ds) 'नेत्राः; S संदष्टताम्रदन्तश्च वक्त्राः.

12 १) S वीराः (for पार्थाः). Gs वृधुवाहवत्तः. — २) S
पार्थौ (Gs तया; Gs पार्थौ) (for वीरौ). S1 K चापि (for
चैव). Ks महाप्रभावौ. — ३) Gs ते द्रौपदीं मीक्ष्य.
— ४) N1 B (except Bs) Da Ds. s 'महानुगतता. — After
12, Gs. s ins.:

1822^a देवाश्च सर्वे सगणाः समेता-

तां द्रष्टुकामा वसवोऽधिनी च ।

रुद्राश्च सोमो वरुणो यमश्च

शक्रं पुरस्कृत्य घनेश्वरश्च ।

विश्वावसुर्नारदपर्वतो च

देवर्षयश्चास्तरां गणाश्च ।

[Cf. 6 and 7^{ad}.]

13 १) V1 सुरर्षि. Ko च; B1m वै (for तत्र).

देवर्षिगन्धर्वसमाकुलं त-
त्सुपर्णनागासुरसिद्धजुष्टम् ।
दिव्येन गन्धेन समाकुलं च
दिव्यैश्च माल्यैरवकीर्यमाणम् ॥ १३ .
महास्रनैर्द्वन्द्वमिनादितैश्च
बभूव तत्संकुलमन्तरिक्षम् ।
विमानसंवाधमभूत्समन्ता-
स्सर्वेषुवीणापणवानुनादम् ॥ १४
ततस्तु ते राजराणाः क्रमेण
कृष्णानिमित्तं नृप विक्रमन्तः ।

तत्कार्यकं संहननोपपन्नं
सज्यं न शेकुस्तरसापि कर्तुम् ॥ १५
ते विक्रमन्तः स्फुरता दृढेन
निष्कृष्यमाणा धनुषा नरेन्द्राः ।
विचेष्टमाना धरणीतलस्था
दीना अदृश्यन्त विभग्नचित्ताः ॥ १६
हाहाकृतं तद्वनुषा दृढेन
निष्पिष्टभग्नद्वन्द्वकुण्डलं च ।
कृष्णानिमित्तं विनिवृत्तभावं
राज्ञां तदा मण्डलमार्तमासीत् ॥ १७

— १) S "वक्ष" (for "सिद्ध"). — २) N B D (except Ds) सुत्वर (for माल्यैर).

14 १) Ns होस्रनैर्. Ko.s.१ नादितं च. S समा-
द्वैतैर्द्वन्द्वमिनाश्च राजान्. — २) S राज (for बभूव). — ३) S
पणवाभि (Gs "वक्ष"; M "वानु")नादितं. — After 14,
S ins.:

1823* समाजवाद्योपरि संस्थितानां
जेयैः समन्तादिषु गर्जमानैः ।
[Gs गर्जितानां (for गर्ज)].

15 १) Bs Ds ससेताः; Gs अग्नेज (for क्रमे). — २) N
B D कृतविक्रमास्तु (N Bs Ds D "स"); V1 गतविक्रमास्ते.
— After 15th, Ks.s N V1 B D ins.:

1824* 1) सकर्णदुर्वाधनशास्त्रवत्स-
द्रौणापनिष्क्राम्यनुवीथकवाः ।
कलिङ्गवह्नाधिपपाण्डवीण्ड्य
विदेहराजो यवनाधिपश्च ॥
2) अग्रे च नाना नृपप्रवर्गिणः
राष्ट्राधिपाः पञ्चजपयनेभ्यः ।
किरीटहाराङ्गदक्षकवाले-
र्विभूषिताः प्रयुग्वक्षस्ते ।
अनुक्रमं विक्रमसम्पद्युका
यत्नेन वीर्येण च नर्दमानाः ॥

[Cf. 1847*. — 1st) Bs.s Bs.s Da "सत्या. — Ks
om. 1st and 1st. — 2nd—(var.) 11th. — 2nd) Ks
यथाश्रमं; Ds अन्ताक्रमन्. — 2nd) Bs Da Da.s दर्पेण (for
वीर्येण). Ns चर्षमानाः (for नर्द).]
— After the above, Ks ins. 1827*. — ३) Some
MSs. राजं. Ss Ks.s N V1 B D मनसा (for तरसा).

16 १) B Da Da.s स्फुरति (Bs "रताशरोष्ठा. — १)

Ko.s.s Ms.s निरिष्टव्यं; Ks Ms (inf. lin.) निरुष्टं; N
V1 B D विशिष्य (Ds विकृष्य); T G Ms निरिष्टव्यं (Tr
निरिष्टव्यं; Gs निरिष्टव्य). — २) T1 पतिता च भूमी (for
धरणी). — ३) Ks.s दीनाश्च दृ; Ks दीनाः प्रदृ. Ss Ks
Ns विभग्नचित्ताः; Ds विभिन्नगात्राः. Ns दृश्यन्ति इ च
प्रविभग्नचित्ताः; Ns V1 B Da Da Da.s दृष्यावलं दृश्य-
गुणक्रमाश्च (Bs.s.s Ds Ds "क्रमाश्च"; Bs.s "प्रधानाः"); S
दृश्यन्ति (Tr Gs M "र") तदा प्रविभग्नचित्ताः. — After 16,
Ks Ns.s V1 B D ins.:

1825* गतीजसः जस्तकिरीटहारा
वितिःशसन्तः शमयांबभूवुः ।
while Gs ins.:

1826* शास्त्रालयस्य सुता सखीभिः
द्वयं धनुःशोभमुदाररूपा ।
जहास राज्यं बहुवीर्यमानां
स्त्रीलविलासप्रियलोचनान्ता ॥

17 १) Ks Ns.s Bs.m.s D विदलहारागदधकवाले (Ds
"कुण्डलं च"); Ns निहितं; S विष्णु (M "स")स्तनानाभरणाभराजं
(T Ms "स्वयं; Os.s.s स्तनः). — २) Ks Ns.s V1 B D
विनिवृत्तकार्मणः; S (except T1) च निवृत्. — Ks ins. after
1824*: Ns Dn Da.s.s, after 17:

1827* 1) सर्वोपपन्नान्धनसमीक्ष्य कर्णो
धनुषैराणां प्रवर्गे जगाम ।
उत्सृज्य पूर्णं धनुश्चततं त-
त्सगर्वं यथाराशु सुयोध बाणात् ॥
2) दृष्ट्वा स्वतं मेनिरे पाण्डुपुत्र
भिष्मा नीतं लघुध्वजं चरापाम् ।
धनुर्धरा रागदृष्टमतिप्र-
मत्समितोमार्कसपाण्डुपुत्रम् ॥

तस्मिन्नु संभ्रान्तजने समाजे
निक्षिप्तवादेषु नराधिपेषु ।

कुन्तीसुतो जिष्णुरियेष कर्तुं
सज्यं धनुस्तत्सशरं तु वीरः ॥ १८

G. 1. 703
K. 1. 197.
K. 1. 202.

इति धीमद्वामारते आदिपर्वणि अष्टसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७८ ॥

3) इद्वा तु सं द्रौपदी वाचयमुचे-
जंगद माई वरयामि सुतम् ।

सामर्थ्यात् प्रसमीदय सुतं
सत्यज्ञ कर्णः स्फुरितं धनुस्तत् ॥

[1') Ds तुलं धनुस्तत् च. — 2') Ds भित्वा लक्ष्यं
लक्ष्यवत्तं च कृष्णं. — 3') Ks लक्ष्यः (for सुतं).]

— Ks Ns Dn Ds. s. cont. : S (Gs om. lines 5-10)
ins. after 17 :

1828* एवं तेषु निवृत्तैषु क्षत्रियेषु समन्ततः ।
वेदीनामधिपौ वीरौ यक्षयामन्तकोपमः ।
दमघोषामनौ वीरः शिक्षयालो महामतिः ।
धनुरादायमागस्तु जानुभ्यामगमन्महीम् ।
ततो राजा महावीर्यो जरासंधो महाबलः । [5]
धनुषोऽध्यायामागस्तु तस्यौ गिरिरिवाचकः ।
धनुषा पीब्यमानस्तु जानुभ्यामगमन्महीम् ।
तत उवाच राजा स स्वराष्ट्राण्यभिजग्मिषान् ।
ततः शत्रुपौ महावीर्यौ सद्राजो महाबलः ।
सद्व्यारोप्यमाणस्तु जानुभ्यामगमन्महीम् । [10]

[(L 1) Ds एवं तस्मिन्निवृत्तैः तु क्षत्रियैः च तर्पणः
— For lines 2-3 of lines 3-4 of 1810* : — (L. 2)
Ds om. line 2. — (L. 3) Ks Dn Ds. s. Me-s
दमघोषस्ततो. Ns Dn Ts G (except Gs) वीरः. Ds
अंतकोपमः S (except Gs. s) महाबलः. — After line
3, Ts Me-s read (for the first time) line 6 (v. l. : Ts
राज्ञः समक्षतः for गिरिरिवाच), repeating it in its proper
place. — (L. 4) S तमप्या (Me-s 'या' रोप्यमाणं तु
आपनाग्नेभ्यस्तादयत्. — After line 4, Ts reads (for the
first time) lines 7-8, repeating them in their proper
place; while Ts Gs. s. ins. :

1829* ताडितः स धनुष्कोट्या पपातोन्म्यौ वियन्मुखः ।
संराम्भोऽसमात्रे राजानोऽप्ये भयातुराः ।
Moreover, Gs ins. after line 4 : Ms, after line 6 : Ts
Gs Me-s, after 1828* :

1830* ततो वैकतनः कर्णो वृषा वै सुतनन्दनः ।
धनुरातोऽप्यमाणं तु रामानोऽप्यस्तादयत् ।
(After line 1 of 1830*, Ts ins. line 5 of 1834*.)

— After line 5, S (except Gs Ms) ins. :
1831* कर्णुग्रीवः शृङ्गम्यसौ मत्तवारणधिकम् ।
मत्तवारणताश्रको मत्तवारणवेगवान् ।
— (L. 6) Ds om. line 6. Ts Gs. s. s. Ms. s. s. भागम्.
For line 6, Ms repeats line 4 (with the S reading).
— After line 6, S (except Gs Ms) ins. :
1832* धनुरातोऽप्यमाणं तु सर्पमात्रेऽप्यस्तादयत् ।
— (L. 7) Ts Gs विष्यमानस्तु. T Gs-s बाहुभ्याम्-
— (L. 8) Ds om. line 8. Gs उवाच सहसा. Gs. s
Ms-s स्वराष्ट्रमभिः. — Ms om. line 9; Ts Gs-s Ms om.
line 10. — (L. 10) Ts Gs Ms-s तमप्यारोप्यमाणं तु
सुद्रमात्रेऽप्यस्तादयत्.]
— After 1828*, Ts Gs Me-s ins. 1830* (Ts further
ins. line 5 of 1834* after line 1 of 1830*). Then
after 1830*, Ts ins. :

1833* त्रैलोक्यविजयी कर्णः सखे त्रैलोक्यविभूतः ।
धनुषा सोऽपि निवृत्त इति सर्वं भयातुराः ।
एवं कर्णो विनिवृत्तं धनुषान्ये नृपोत्तमाः ।
समुत्तरिषि सपत्यविश्वस्तुल्यमहताः ।
इद्वा कर्णं विनिवृत्तं लोकवीरा नृपोत्तमाः । [5]
निराशा धनुषोद्धारं द्रौपदीसंगमोऽपि च ।
ततो दुर्योधनो राजा धार्तराष्ट्रः परंतपः ।
मानी हदाक्षः संपन्नः सर्वेभ्य नृपलक्ष्यैः ।
उचितः सहस्र तत्र आरुमभ्ये महाबलः ।
त्रिलोक्य दीपदीं दृष्टो धनुषोऽध्यायामागस्तु । [10]
स वमौ धनुरादाय शक्रश्रापघ्नो यथा ।
स तद्वारोपयामास तिलमात्रे सतादयत् ।
आरोप्यामगस्तु राजा धनुषः बलिना सदा ।
मा स उवाचमपतद्वदुद्यमे त साहितः ।
स ययौ ताडितोऽन मोदतिव नराधिपः । [16]
— After 1828*, Ts Gs-s (Ts Gs om. lines 2, 3, 5) ins. :

1834* तमवारोप्यमाणं तु सुद्रमात्रेऽप्यस्तादयत् ।
स यपात महीं रत्नादर्थयोजनदूरतः ।
तथैवागस्तु रज्यं पश्चादनवलोकयन् ।
ततो वैकतनः कर्णो वृषा वै सुतनन्दनः ।
धनुरध्यायामागस्तु सोल्यमात्रे सतनुः । [6]

१७९

वैशंपायन उवाच ।

यदा निवृत्ता राजानो धनुषः सज्यकर्मणि ।
 अथोदतिष्ठद्विप्राणां मध्याह्निष्णुदरवीः ॥ १
 उदक्रोशन्विप्रमुख्या विधुन्वन्तोऽजिनानि च ।
 हृष्टा संप्रस्थितं पार्थमिन्द्रकेतुसमप्रभम् ॥ २
 केचिदासन्मनसः केचिदासन्मुदा युताः ।
 आहुः परस्परं केचिन्निपुणा बुद्धिजीविनः ॥ ३

तं चाप्यारोप्यमाणं तस्मैममात्रेऽन्यतादयव ।

[Lines 4, 6 = (var.) 1830*.]

This is followed in O.s. by lines 1-6, and in Gs by lines 7-13, 15 of 1838*.

18 *) Śi K₁ समासजने. N₁ समीक्षन्; G₁ समासे (for समाजे). — *) Śi निक्षिप्तनावेपु; K₁ 'दावेपु; N₁ 'पादेपु; N₁ 'वावेपु; N₁ नि(G₁ वि)क्षिप्तनावेपु; Cd विक्षिप्त-
 वावेपु. N₁ V₁ B D (except Ds) जनाविपेपु. — *) Some MSS. सजं. Me-s समरं (for सरारं). K (except K₁) V₁ Ds B च; N₁ B₁ Da Dn D₁s प्र; B₁s D₁ नू-
 (for ल). G₁s धीरः. — After 18, T₁ Gs ins.:

1835* ततो वरिष्ठः सुरदानवाना-

शुवारपीडुंश्चिङ्गकुलप्रवीरः ।

जहर्ष रामेण स पीड्य हस्तं

हस्तं गतां पाण्डुतुल्य माया ॥

न जमुन्ये युधवीरमुख्याः

संहरुपाण्य पाण्डुयुवान् ।

विना हि भीष्मं च यदुप्रवीरौ

धीर्यं च धर्मं सहसोदराश्च ॥

In Gs this is followed by 1837*.

Colophon em. in Gs. — Major parcan. T₁ G M संमव (for भादि). — Sub-parcan. Śi K₁s N₁ B Da D₁s. T₁ G₁s M₁s. — द्रौपदीस्वयंवर; Dn₁ns T₁ M₁ स्वयंवर. — Adhy. name: Ko.s. Ds ररुर्ष येमनस्य; T G₁s. सप्रियप्रति(T₁ om. प्रति)निवर्तेन; Me-s सज्यकर्मप्रतिहितः. — Adhy. no. (figures, word or both): Dn₁ T₁ 185; D₁m 189; Ds 136; T₁ G₁s. 137; G₁s. 139; M 138. — S'loka no.: Dn 29; N₁ 26. — Aggregate s'loka no.: Dn 7003.

यत्कर्णशल्यप्रमुखैः पार्थिवैर्लोकविश्रुतैः ।
 नानतं बलवद्भिर्हि धनुर्वेदपरायणैः ॥ ४
 तत्कथं त्वकृतास्त्रेण प्राणतो दुर्वलीयता ।
 यदुमात्रेण शक्यं हि सज्यं कर्तुं धनुर्दिजाः ॥ ५
 अवहास्या भविष्यन्ति ब्राह्मणाः सर्वराजसु ।
 कर्मण्यस्मिन्नसंसिद्धे चापलादपरीक्षिते ॥ ६
 यद्येव दर्पादर्पाद्वा यदि वा ब्रह्मचापलात् ।

179

1 Śi K (except Ko) S om. दवाच. Gs om. — *) N₁s V₁ Bc Ds Dn 'कर्मणः. — After 1* M₁s ins.:

1836* तदा युधिष्ठिरो राजा संजयाहुं नमन्वहात् ।

शुतेरिद्वितमाश्रय धर्मराजस्य धीमतः ।

— *) Dn₁ G₁ सज्ये जिष्णु. — T₁ ins. after 1: C (which om. colophon of adhy. 178 and this st. after 1835* (cf. v. l. 1. 178. 18):

1837* सतोऽप्यतीणं रत्नस्य मध्ये पाण्डवमभ्यमम् ।

2 *) Śi सपुण्ड्रतः; K₁ विपणुं ते (alo); N₁ विपुनाय T₁ G₁s M विपुण्वतो. T₁ G₁s M वै (for च — *) K₁ Gs 'केतुमिव प्रहूः; Ds T₁ 'केतुमिवोरिपतः; C चंद्रकेतु; Me-s 'केतुमिवोरिपतः.

3 *) Śi सुमनसः. — *) Ks N₁s B₁ Da D₁ सुदान्विताः. — *) N₁ S (except Gs) बुद्धिचितकाः. 4 *) N₁s B D (except Ds) G₁s सप्रियैः. — *) 7 च; G₁ ॥ (for हि). Bc Da Ds नासादितं यलवर्जितं Gs 'तं यलवर्जोमयम्.

5 *) T₁ G₁s च (for तु). — *) D₁ प्राणेन; प्रह्ला. Dn₁ दुर्लेभायता; G₁s दुर्लेखेन च. — *) 2 G₁s वरमात्रेण; G₁ वरमंत्रेण. — *) A few MSS. ता (for सज्यं). — After 5, T₁ Gs ins.:

1838* सज्यं चेकृतयानेन येदं लभ्यं कथं भवेत् ।
 6 *) T ॥ (except Gs. 4) M₁s अपदराता; C₁ as 1 text. Śi K Ds अविद्यानो. — *) Me-s 'वर्तितं. — *) S (except Gs) चापप्रयारः. Śi अतनीक्षिते. 7 *) Śi K दर्पांमोहाद्वा; S (except M₁s) द्वापरीद्वा (by transp.). — *) D₁ (M) त्वय वा (for यदि वा).

अर्जुनो धनुषोऽभ्याशे तस्यौ गिरिरिवाचलः ॥ १४
 स तद्धनुः परिक्रम्य प्रदक्षिणमथाकरोत् ।
 प्रणम्य शिरसा हृष्टो जगृहे च परतपः ॥ १५
 सज्यं च चक्रे निमिषान्तरेण
 शरांश्च जग्राह दशार्धसंख्यान् ।
 विव्याध लक्ष्यं निपपात तच्च
 छिद्रेण भूमौ सहसातिविद्धम् ॥ १६
 ततोऽन्तरिक्षे च बभूव नादः
 समाजमध्ये च महाभिनादः ।
 पुष्पाणि दिव्यानि वर्षं देवः
 पार्थस्य मूर्ध्नि द्विपतां निहन्तुः ॥ १७

— *) Many MSS [s]भ्यासे

15 *) K₁ स धनुस्तत् (by transp) — *) N₂ s V₁ B
 D देव (for हृष्टो) — After 15^a, K₄ N₂ s V₁ B D ins
 1846^a ईशान वरद मधुम् ।

कृष्ण च मनसा कृता
 [(L 1) K₁ D₁ शिव (for मधु) — (L 2) B₁
 च्यावा (for कृता) N₂ विष्णु च मनसा दृष्टा]
 — *) Ś₁ K₁ s च परतप, K₄ B₂ s D₂ धनुर्लुप्तं, N₂ V₁
 B₂ Da Dn D₁ s चार्जुनो धनु, N₂ धनुस्तप — After
 15 K₁ N₂ V₁ B D ins

1847^a वरपार्थिवे रश्मसुनीयवकै
 राधिसुनयौधनरात्मशास्त्रै ।
 तदा धनुर्वदपरैर्द्विदि
 कृत न सज्य महतोऽपि यत्नात् ।
 तदर्जुनो धीर्यवतां सदर्थं
 रुद्रेन्द्रिन्द्रावरजप्रभाद ॥

[Cf 1824^a — *) K₁ उग्र; B₁ s Da Dns D₁ s
 रश्मि (for रश्म) — *) Da Dns शास्त्रावली (by
 transp) — *) K₄ पुरस्तात्; B₁ s s Da D₁ प्रवहं
 (for सदर्थं)]

16 *) Some MSS सज्य K₁ N₂ D₁ स; B₂ Da प्र
 (for च) N₂ D₁ [s] च निमेषमात्रात् (for विमिषा)
 — *) Some MSS रुद्रा — *) K₁ s B₂ D₁ s "मिविद्धः
 D₁ G₁ निविद्ध

17 *) Some MSS अन्तरिक्षे B₁ प्र (for च)
 — *) G₁ (hapl) om 17^a T₂ G₁ s M (except M₂)
 यभूव नाद (of *) — *) K₄ वरपृथ देवा — After
 17, N₂ s Dn ins the B read ng of 18^a (च 1 चेलापि
 for चलापः)!

चेलापिवास्तत्तच्छुर्हाहाकारंश्च सर्वथा ।
 न्यपतंश्चात्र नभसः समन्तात्पुष्पवृष्टयः ॥ १८
 शवाङ्गानि च तूर्याणि वादकाश्चाप्यवादयन् ।
 स्रतमागधसंचाश्च अस्तुवंस्तत्र सुखताः ॥ १९
 तं दृष्ट्वा द्रुपदः प्रीतो बभूवारिनिपुदनः ।
 सहसैन्यश्च पार्थस्य साहाय्यार्थमिवेप सः ॥ २०
 तस्मिन्स्तु शब्दे महति प्रवृत्ते
 युधिष्ठिरो धर्मभृतां वरिष्ठः ।
 आवासमेवोपजगाम शीघ्रं
 सार्धं यमाभ्यां पुरुषोत्तमान्ध्याम् ॥ २१

18 *) Cf v 1 17 also V₁ B₁ कोलाहल; B₁ s s
 m s D विलक्षिता (D₂ विलजिता, D₁ विविक्षिता)
 (for चेलापिवात्) B₂ तत्र चक्रुः, D₁ तत् सर्वं Cd cites
 चेलावहत (=वल्लभमण) ॥ च (G₁ s वैलाप (G₁ 'वृ')
 विष्णु (G₁ द्रुपद) स्त्र प्राज्ञगात्र सहस्रश — After
 18^a, T₁ G₁ ins

1848^a नभसुर्ननुत्तथात्र ध्रुवन्तोऽप्यनानि च ।
 while G₁ s ins

1849^a नृत्तमोऽभिमुखा राधा दस्यतो द्विजावलिम् ।
 श्वेदन्तश्च हस्तश्च विपुलिङ्गनाथरा ।
 — *) B₁ om वि D₁ रिपुत्, T₁ G₁ स्वपतत्; G₁ द्रुपत्
 19 *) K₁ सतीतानि च; T₁ G₁ क्षान्ति वैव; G₁ s s
 द्रुपदार्ति च, Cd as in text १: शुभाग्नि (for तूर्य)
 — *) N₂ B D (except D₁) समवादयन्, S (except
 D₁) अप्य (D₂ व्य)स्तुयन्; K₄ द्रुपत् Ś₁ सुदता; K₁
 सधरा; N₂ V₁ B D (except D₁) G₁ सुतरा; T₁ निलस;
 G₁ निलसता, G₁ s M₂ सुखन्; G₁ M₂ s पांथ

20 S reads 20 after 23 (G₁ after 1853^a)
 — *) K₁ ॥ (except B₂) Da D₁ सद्रुद्रः; G₁ स तदा
 — *) N₂ s V₁ B D M₂ चक्रुः रिपुपुदन — *) Ś₁ N₂
 V₁ B Dns T₁ G₁ s M₂ सद् सैन्य (G₁ s 'ये सः)
 K₂ सहसैन्येन; Da D₁ s सतिन्यमैव; G₁ प्रहाराये स
 21 *) K₁ s s M₂ s च (for तु) N₂ B D T₁ G
 प्रवृद्धे — *) Ś₁ K₁ आवासन चोप; T₁ आवासनार्थ
 K (except K₁) राजत् (for दीप्त) — *) G₁ पार्थ
 (for सार्धं)

22 *) Da T₁ च (for तु) S me MSS श्व
 — After 22^a, K₁ ins.

विद्धं तु लक्ष्यं प्रसमीक्ष्य कृष्णा
पार्थ च शक्यप्रतिमं निरीक्ष्य ।
आदाय शुक्लं वरमात्यदाय
जगाम कुन्तीसुतमुत्स्यन्ती ॥ २२

स ताम्रपादाय विजित्य रङ्गे
द्विजातिभिस्तैरभिपूज्यमानः ।
रङ्गाभिरकामदचिन्त्यकर्म
पथा तथा चाप्यनुगम्यमानः ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकोनाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७९ ॥

१८०

वैशंपायन उवाच ।
तस्मै दिव्यसित कन्यां तु ब्राह्मणाय महात्मने ।
कोप आसीन्महीपानामालोक्यान्योन्यमन्तिकात् ॥ १
अस्मानयमतिक्रम्य वृणीकृत्य च संगतान् ।

दातुमिच्छति विप्राय द्रौपदीं योषितां वराम् ॥ २
निहन्मैनं दुरात्मानं योज्यमस्त्राभ्य मन्थते ।
न हर्हत्येष सत्कारं नापि वृद्धकर्म गुणैः ॥ ३
हन्मैनं सह पुत्रेण दुराचारं नृपद्रियम् ।

G. 1. 709⁴
B. 1. 180. 4
L. 1. 204. 5

1850* विशेषे कण्ठे सुदितार्जुनस्य
सपश्यतोऽनेकजनस्य देवी ।
while B ins.:

1851* स्वयम्भूकपापि नयेव नित्यं
विनापि हासं हसतीव काण्वा ।
मदाद्वैतेऽपि स्वकलीव भावे-
वाधे विना व्याहरतीव दृष्ट्या ॥
— *) Śi 'हं नवमात्यदाम्; Ko. s. 4 N V 1 B D Gs. s. 6 M
शुक्रावरमात्यदाम्; K 1 'हं वरदाममात्ये. — *) Ts Gs. s. 3
जगाम कुन्ती. — After 22, T Gs. s. M read 20; while
Ds (marg. sec. m.) ins.:

1852* तद्वान् पौण्ड्रं क्षितिपाकमप्ये-
व्यसं तथा सत्य कण्ठे तदानीम् ॥
Ds (om. 1st and 2nd) cont. (marg. sec. m.): G 1 (om.
2nd) ins. after 22; T Gs. s. (Ts Gs om. 2nd) after 20;
Gs (om. st. 1), after 23:

1853* 1) गत्वा तु पश्चात्प्रसमीक्ष्य कृष्णा
पार्थस्य वक्षस्यविशङ्कमाना ।
क्षिप्वा तु सत्पायिषं संप्रमथ्ये
वराय वने द्विजवीरमप्ये ॥
2) शशीव देवेन्द्रमयाभिदेवं
स्वादेव लक्ष्मीश्च यथाप्रभेदम् ॥
उपेय सूर्यं मदनं रतीव
महेश्वरं पर्वतराजपुत्री
रामं यथा मैथिलराजपुत्री
मेमी यथा राजवरं नलं हि ॥
[2nd] Gs. s. 6 यथा सुकुंभं.]

On the other hand, Gs ins. after 22:

1854* समेय तस्योपरि कोत्ससंज्ञं
समागतानां पुरतो नृपाणाम् ॥
विन्यस्य माहां विनयेन तस्यै
विहाय राज्ञः सहसा नृपात्मना ॥
23 Ko om. 23rd. — *) K 1-s T G 1-s M निराकाम-
K (Ko om.) अशित राज्ञः. — After 23, Gs ins. st. 2
of 1853rd.

Colophon om. in B. — Major parvan: Ts G M
संभव* (for आदि*). — Sub-parvan: Śi K 1-s Ns
Bs. s. 6 Dns. ns Ts G 1-s Ms द्रौपदीस्वयंवर; Dns D 1-s
Ms स्वयंवर; T 1 संभव and द्रौपदीस्वयंवर. — Adhy.
names: Ko. s. 4 Ds Gs लक्ष्य (Ks 'क्ष) वेप; Ts Gs
लक्ष्यवप; Gs लक्ष्यवेप; Ms लक्ष्यनिपातन. — Adhy. no.
(figures, words or both): Dns T 1 186; Dns 190;
Ds 137; Ts G 138 (Gs. s. 140); M, 139. — S'loka
no.: Dn 28; Ms 25. — Aggregate s'loka no.:
Dns 7031.

180

1 Śi K (except Ko) Ds. s. 8 om. उवाच (Gs om.
the ref.). — *) Ko Ds तां कन्याः; K 1-s कन्यां तां.
— *) Ns. s. B D (except Ds) वदा नृपे (D 1 'प'
(for महा').

2 Before 2s, Ns V 1 B Ds ins. पार्थिवा ऊतुः; T 1
सज्जितः. — Ds transp. 2nd and 2nd. Gs om. 2nd-4th.

ततः समुपेतुस्तदायुधास्ते
महीक्षितो बद्धतलाद्गुलित्राः ।
जिघांसमानाः कुरुराजपुत्रा-
वमर्षयन्तोऽर्जुनमीमसेनौ ॥ १४
ततस्तु भीमोऽद्भुतवीर्यकर्मा
महाबलो वज्रसमानवीर्यः ।
उत्पाद्य दोभ्यां द्रुममेकवीरो
निष्पत्रयामास यथा गजेन्द्रः ॥ १५
तं वृक्षमादाय रिपुप्रमाथी
दण्डीव दण्डं पितुराज उग्रम् ।

तस्यौ समीपे पुरुषर्षभस्य
पार्षस्य पार्यः पृथुदीर्घबाहुः ॥ १६
तत्प्रेक्ष्य कर्मातिमनुप्ययुद्धे-
जिष्णोः सहभ्रातुरचिन्त्यकर्मा ।
दामोदरो भ्रातरमुग्रवीर्यं
हलायुधं वाक्यमिदं वभाषे ॥ १७
य एष मत्तर्षभतुल्यगामी
महद्भुतः कर्पति तालमानम् ।
एषोऽर्जुनो नात्र विचार्यमस्ति
यद्यस्मि संकर्षणं वासुदेवः ॥ १८

G 1 700
K 1 20

T G 2 M हुत, G 1 2-4 धुप, G 5 मृता (for मृपान्) — S 1
K 1 om. 12^a-13^a, D 1 om 12^a-13^a, K 3 reads 12^a after
13 — After 12, D 1 (marg 500 m) S 1 ns

1858* न भवात्तापि कार्यपदाद्य प्राणपरिरक्षणार्थं ।

जगाम दुपदो विम्राश्वशार्थो प्रत्यपद्यत ।

[(L 2) D 4 शमोर्ध, T 1 G 3 शमार्थ, G 5 क्षेमार्थ]
13 S 1 K 1 om 13^a, D 1 om 13 (of v 1 12)
— 1) M 3 कुत्रान् (for चारान्) — 2) K 3 महावीरो,
N 3 5 V 1 B D (except D 3, D 1 om) महैवालो — 3) S 1
अरिदम् N 3 V 1 B (except B 3) Dn D 3 प्रतिपातावरि,
Da D 3 प्रयातावरिमर्दनी Gd oites प्रतीयतुर (as in
text) — After 13 K 3 reads 12^a (of v 1 12)

14 1) T 1 तत समालिदुर्, G 5 तत समालेदुर् — 2) S 1
महीभृतो N 3 5 V 1 B (except B 3) Dn बद्धगोधागुलि
— 3) S 1 (except T 1 G 3) सिंहो — 4) N 1 अवर्षयन्तुन,
G 3 ववर्षयन्तुन

15 1) N 3 V 1 B D T 1 G 3 5 M 3 "भीमकर्मा (D 3
"भीमनिष्कर्मो), N 3 "घोरकर्मा — 2) S 1 K 1 वरि, N 1 3
B 3 D 3 5 वेग (T 1 "वेह", N 3 V 1 B 3 5 3 Da Dn D 1
"सार — 4) Some MSS. निप्रया

10 1) T 1 G 3 (G 5 sup 1 ns तु as in text)
— 2) S 1 K 1 (except K 4) B 1 (as in text) D 3 M 3 5
उग्र — 3) T 1 पुनरादीप (for पुरुष) — 4) N 3 B
(except D 3) पृथ्यायतास (for पार्षस्य पार्य) — After
16, K 1 ns

1859* भीम उवाच ।

दे भूमनो यदि भुवोऽस्तिव त किंचि
तर्हिके स्मृहाजनि सुता प्रति पार्थस्य ।

जने स्मृहाय कथमागतमागत वा

प्राणाधिके धनुषि तत्कथमाग्रदोऽभूत् ॥

कस्य द्रोणो धनुषि न शुभ खल्वि देवव्रताय
मन्दाभ्यास कुरपतिरय श्रीसमुर्ध्विलासै ।
दे कर्णाचा श्युत मधुरां प्राक्षयस्वास्तु पार्णी
राधा यन्न रचयत पुनर्विदमप्यस्वविदम् ॥
while T 1 G 1 ns

1960* 1) तदन्वते धर्मसुतोऽपि गत्वा
विशय कुर्वी कुशला क्षणेन ।
आगम्य तस्यौ सह सोदराभ्या
पुरुषर्षभाभ्या सह वीरुत्प ॥

2) अयाग्रवीजिष्णुहदारकर्मा
मा सिंहनादान्कुरु पूर्वजेह ।
मा वीरता द्वांय धातुमध्ये
साधारण घोषय तावदाय ॥

[14) G 5 पुरपमवीर (for सह वीर) — 2) G 5
तदामवीर]
On the other hand, N 3 5 V 1 B D (except D 1, 3 5)
1 ns after 16

1861* तप्रेक्ष्य कर्मातिमनुप्ययुद्धि
जिष्णु स हि भ्रातुरचिन्त्यकर्मा ।
विसिन्धिवे यापि अय विहाय
तस्यौ धनुर्गुह महेन्द्रकर्मा ॥

[23) — (var) 17^a — 2) N 3 transp प्रेक्ष्य and कर्मा]

17 1) N 3 transp प्रेक्ष्य and कर्मा (of v 1 1861*)

K (except K 1) N 3 V 1 B D T 1 G 3 "मनुप्ययुद्धि"

18 G 3 (hapt) om 18 — Boforo 18, S 1 ns
भीकृष्ण, N 3 D 3 वासुदेव उ — 2) N 3 V 1 B D T 1 G 3

सिंहर्षभलेख (N 3 "मत्त D 3 "पुण्य, T 1 "द्वै, G 3 "दत्त) गामी
— 3) T 1 महापुत्र — 4) T 1 विचारणाति

19 1) S 1 K 1 3 N 3 D 3 गयेव, K 5 यक्षैव, K 3 यक्षैव,
N 3 5 V 1 B D 3 Dn D 3 5 3 G 5 यक्षैव S 1 K 1 2 3 N 3

य एष वृक्षं तरसावभज्य
 राज्ञां विकारे सहसा निवृत्तः ।
 वृकोदरो नान्य इहेतदद्य
 कर्तुं समर्थो भुवि मर्त्यधर्मा ॥ १९
 योऽसौ पुरस्तात्कमलायताक्ष-
 स्तनुर्महासिंहगतिर्विनीतः ।
 गौरः प्रलम्बोज्ज्वलचारुघोषो
 विनिःसृतः सोऽच्युत धर्मराजः ॥ २०

यौ तौ कुमारविव कार्तिकेयौ
 द्वावश्विनेयाविति मे प्रवर्तकः ।
 वृक्ता हि तस्माज्जुत्वेऽमदाहा-
 न्मया श्रुताः पाण्डुसुताः पृथा च ॥ २१
 तमब्रवीन्निर्मलतोयदामो
 हलायुधोऽनन्तरजं प्रतीतः ।
 प्रीतोऽसि दिष्टया हि पितृवृत्ता नः
 पृथा विमुक्ता सह कौरवाग्र्यैः ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८० ॥

V1 B1 Dn D1.8 तरसावभज्य; Ks Ns B1 D1 सा विभज्य;
 N1 B1.8 Da G2 सावभज्य; T1 G2 सा विरज्य; G2 सावभज्य.
 — *) N1.8 V1 B1.8 D (except Ds) राज्ञां विकारे. S1
 K प्रवृत्ते; N1 V1 Dn D1.8.8 प्रवृत्तः; Da भिवृत्तः; G2
 निवृत्तः. — *) N (except S1 K1) वृकोदराख्यान्य. S1 K
 N1 D1 T1 G2 इहेतदन्त्यः. — *) T1 G (except G2)
 भुवि (for भुवि). N1.8 V1 B D (except Ds) धर्मः
 समरे वृत्तिर्धर्मः.

20 *) D1.8.8 विमुक्तः; T1 G1 तथा (for तनुः). S1
 K1 महसिंहगतिरः; Ko.8.8 Ds महसिंहः. T1 G2 कुर्महा
 सिंह. G2 inf. lin. विभाति; G2 वृवीरः (for विनीतः).
 — *) G2 धीरः (for गौरः). S प्रचंडोज्ज्वल. — *) N1.8
 V1 B D धर्मराजः.

21 *) K1 Da T1 G2-8 तावश्विनेयौ; M (except M1)
 द्वावश्विनेयौ. S1 K2-4 N1.8 V1 B D G1 वितर्कः. N1
 द्वावश्विनेयौ तावति मे म. — *) G1 जगुहेहृत्. — After
 21, G2 (which om. 22) ins. 1862* (om. 1st).

22 G2 om. 22. — *) N1 V1 B1.8 D (except Ds)
 निर्मलतोयदामो; S (except T1; G2 om.) तोयदनिर्मलामो
 (G2 लंगो; M2-8 लामः). — *) K1 N1 V1 B (except
 B1) D (except Da) T दृष्टा; G2 दृष्टा; M2 दृष्टा (for
 दिष्टा). S (except T1; G2 om.) च (for हि). N1
 स्वता नु; N1.8 V1 D (except Da) स्वसारः; B1 स्वता यः.
 — *) N1 V1 D (except Da Ds) पृथा विमुक्ता; B1 पृथा
 च मुक्ता. N1 B1.8 Ds G1.8 कौरवाग्र्यैः. — T1 ins. after
 22; G2 (which om. 23), after 21 (om. 1st):

1862* 1) आसे किमर्थं पुरुषेभ्यमेह
 पोद्युं समागच्छ न पर्येषुः ।
 यथा मृगाः पाण्डवमात्रिमये
 तमब्रवीच्छकरो हलायुधः ॥

- 2) वलं विज्ञानन्दुलोचनसदा
 न कार्यमार्येण च संभ्रमस्त्वया ।
 भीमानुजो योषयितुं समर्थ
 एको हि पार्थः स क्षुराक्षुरान्वहृत् ॥
 3) बलं विज्ञेयं किमु मातुषाष्टपान्
 साहाय्यमस्मान्यदि सम्पत्तयो ।
 स वाम्बुलि स प्रयत्नान् धीर
 पराभवं पाण्डुसुता न पान्ति ॥

Colophon. Major parvas: T1 G M संभव (for
 आदि). — Sub-parvas: S1 Ko.1.8 N1 B Da Dn.8
 D1.8.8 T1 G1.8.8 M2-8 द्रौपदीस्वयंवर; Ks Ms स्वयंवर;
 T1 संभव. — Adhy. names: Ks जित्युपायं; G2 कृष्ण-
 वायं; Ds हृष्यवेधो राजाजुष्ट्या; T1 G2.8 वायुवेधोरागमं
 वायं; (G2.8 गमः). — Adhy. no. (figures, words or both):
 Dns T1 187; Dam 191; Ds 138; T1 G 139 (G2
 141); M 140. — Sloka no.: Dn Ms 24. — Aggregate
 sloka no.: Dns 7055.

181

- 1 S1 K (except Ko) Da D1.8 S om. उवाच.
 — *) Ks नि च यु; T1 G2 स्वयंयु; G1.8 M नि शिष्य.
 — *) Da वंभान्. — *) N1 V1 B Da D1.8 G2 उज्जुने
 भीरु; Da सवयु भीरु; T1 G1.8.8 उज्जुः लोभं (G2.8 मो).
 T1 G1.8.8 कर्तव्यं (G2 व्या); T1 उज्जुः परररं सर्वं.
 — *) N1 प्रति (for वधं). T1 G2 निरुः; M2-8 नीः
 (for परान्).
 2 *) S1 Ko-8 मदेन (for तामेनं). — *) Ks हव्यं
 (for वृद्धं). N1.8 V1 B1 Dn D1 G1-8 M2 तिष्ठतः
 D1.8 तिष्ठतः.

१८१

वैशंपायन उवाच ।

अजिनानि विधुन्वन्तः करकांश्च द्विजर्षमाः ।
ऊचुस्तं मीने कर्तव्या वयं योत्स्यामहे परान् ॥ १
वानेवं वदतो विश्रानर्जुनः प्रहसन्निव ।
उवाच प्रेक्षका भूत्वा यूयं तिष्ठत पार्श्वतः ॥ २
अहमेनानजिह्वाग्रैः शवशो विकिरञ्चरैः ।
चारपिण्यामि संकुद्धान्मन्त्रैराशीविपानिव ॥ ३
इति तद्वज्रुरादाय शुल्कावाप्तं महारथः ।
भ्रात्रा भीमेन सहितस्तस्यौ गिरिरिवाचलः ॥ ४
ततः कर्णमुखान्कुद्धान्क्षत्रियांस्तान्स्वोत्थितान् ।

संपेतुर्भीतौ तौ गजौ प्रतिगजानिव ॥ ५
ऊचुश्च वाचः परुषास्ते राजानो जिघांसवः ।
आहवे हि द्विजस्यापि वधो दृष्टो युयुत्सतः ॥ ६
ततो वैकर्तनः कर्णो जगामार्जुनमोजसा ।
युद्धार्थं वाशिताहेतोर्गजः प्रतिगजं यथा ॥ ७
भीमसेनं ययौ शक्यो मद्राणामीश्वरो बली ।
दुर्योधनादयस्त्वन्ये ब्राह्मणैः सह संगताः ।
मृदुपूर्वमपत्नेन प्रत्ययुष्मत्सदाहवे ॥ ८
ततोऽर्जुनः प्रत्यविध्यदापतन्तं त्रिभिः शरैः ।
कर्णं वैकर्तनं धीमान्विकृण्व बलवद्भुजः ॥ ९

G. 1. 182.
H. 1. 203.

3 " K (except K₁) D₁ T G पतान् (for पतान्).
— " S₁ K₁ G₁ संकुद्धे. — " K₂ "विषोपमान्.
4 " B₁ s D₁ T G इत्युत्सवाः M₁ ततस्तद्. N₁ s V₁
B D (except D₁) आनय्य (N₂ B₁ "अनयः D₁ "कनयः).
— " S₁ K N₁ s V₁ B₁ D (except D₁ s) "बलः (K₁ s-4
"बलं) (for "रथः). — K₂ om. 4^a-6^a. — After 4, K₂
D₁ ins.:

1863^a तपोह्यद्रामचयुद्धं विक्रान्तैः क्षत्रियपैर्यैः ।
द्वैलदानवसंपैश्च विष्णुवासवयोरिव ।
वृक्षपातैर्भस्मिन्नेनः वारजाक्षेपेननयः ।
जघान नरमुख्यांस्तान्नेन वज्रं पुरतः स्थिताः ।
पाणिनाथं गृहीतेन दक्षिणेन शुकोदरः ।
जघान क्षीरान्वृक्षेण वामेनाद्भुतमाचरन् ।
हस्तिना हस्तिनं जगौ रथेन रथमुत्तमम् ।

K₂ cont.:

1864^a अभेनाशं जघानाथ नरेण च तथा नरम् ।
सद्वृत्ततमं दृष्ट्वा सर्वे ते वृत्तः स्थिताः ।
अथ शक्यो गदां वीक्ष्य न वृक्षसदृशमिति ।
निपुदमकरोपेन बलिना स महापलः ।
5 K₂ om. 5 (of. v. 1. 4). — " N₂ s V₁ B D
(except D₁) दृष्ट्वा (for कुञ्जः). — " N₂ s V₁ B D
(except D₁) युद्धदुर्महाराजः T₁ सायुधस्थितान् T₂ G₁ s M
संवेतः स्थिताः G₂ तान् पार्थिवान्. — " T₁ G₁ G₂ आश्वेदवतुः
T₂ G₁ s विभेदवतुः M₂ s समीयवतुः N₂ असंभीतौ T₂ G₂
उभौ पार्थिवौ.
6 K₂ om. 5 (of. v. 1. 4). — " G (except G₁ s)

वाचं. K₁ s D₁ s D₁ s T G (except G₁ s) वृक्षान्.
— " N₂ s V₁ B D (except D₁) युयुत्सवः (for जिघांस).
— After 6^a, D₁ (which om. 6^a) ins. 1865^a (see
below). — " D₁ च; D₂ T₁ G₁ s M यु (for हि).
— " G₂ स्वयं (for वयो). — K₂ s N₂ s V₁ B D ins.
after 6 (D₁, after 6^a):

1865^a इत्येवमुत्त्वा राजानः सहसा दुहुयुर्द्विजान् ।

7 " N₂ s V₁ B D (except D₁) ततः कर्णो महासेना
जिघृक्ष प्रतिपद्यी रणे. — " N T₁ वाशिता. — " K
transp. गजः and गजं.

8 After 8^a, T₁ G₁ s (both of which om. 8^a) ins.:

1866^a दुर्योधनो धर्मराजं शकुनिं नकुलो गयौ ।
दुःसासनः सहदेवं देवरूपप्रहारीणम् ।
जगच्छजयतो श्रेष्ठं अमरच्छत्रमिवाचलम् ।
न कश्चिदर्थं न गजं रथं चाप्याकरोह वै ।
पदातयः सर्वे एव प्रत्ययुज्यन्त ते परान् ।
तत्र कर्णोऽजामत्यार्यमर्जुनं मृदुचारिणम् ।
— " K₂ s N₂ s V₁ B D (except D₁) T G (T₁ G₁ om.)
सर्वे (for स्वन्वे). — " T₂ G (except G₁ s) प्रत्यक्षि
(of. 9^a).

9 " N₂ s V₁ B₁ D₁ जितैः (for जिभिः). — " N₂ s
V₁ B D G (except G₁ s) भीमान्. — " M₂ s आहं.
S₁ बलवान्. — After 9, T₁ G₁ ins.:

1867^a बलेन युष्मन्विक्रमैर्ययौ तमवारयत् ।

10 " D₁ s ततः (for तेषां). — " K₁ s T₁ G₁ M
विमोक्षः G₂ विगाहः. — " S₁ K₁ s N₂ सन्वधावतः;

तेषां शराणां वेगेन शितानां तिग्मतेजसाम् ।
 विप्रह्वमानो राधेयो यत्नात्तमनुधावति ॥ १०
 ताडुभावप्यनिर्देश्यौ लाघवाजयतां वरौ ।
 अयुष्येतां सुसंरब्धावन्योन्यविजयैपिणौ ॥ ११
 कृते प्रतिकृतं पश्य पश्य बाहुबलं च मे ।
 इति शूरार्थवचनैराभाषेतां परस्परम् ॥ १२
 ततोऽर्जुनस्य भुजयोर्वीर्यमप्रतिमं भुवि ।
 ज्ञात्वा वैकर्तनः कर्णः संरब्धः समयोधयत् ॥ १३
 अर्जुनेन प्रयुक्तांस्तान्वाणान्नेगवत्तस्तदा ।
 प्रतिहत्य ननादौचैः सैन्यास्तमभिपूजयत् ॥ १४
 कर्ण उवाच ।
 तुष्यामि ते विप्रमुत्थं भुजवीर्यस्य संयुगे ।

अविपादस्य चैवास्य शस्त्रास्त्रविनयस्य च ॥ १५
 किं त्वं साक्षादनुर्वेदो रामो वा विप्रसत्तम ।
 अथ साक्षाद्विरहयः साक्षाद्वा विष्णुरच्युतः ॥ १६
 आत्मप्रच्छादनार्थं वै बाहुवीर्यमुपाश्रितः ।
 विप्ररूपं विधायेदं ततो मां प्रतियुध्यसे ॥ १७
 न हि मामाहवे कृद्मन्यः साक्षाच्छचीपते ।
 पुमान्योऽधितुं शक्तः पाण्डवाद्वा किरीटिनः ॥ १८
 वैशंपायन उवाच ।
 तमेवंवादिनं तत्र फल्गुनः प्रत्यभाषत ।
 नासि कर्ण धनुर्वेदो नासि रामः प्रतापवान् ।
 ब्राह्मणोऽसि युधां श्रेष्ठः सर्वशस्त्रमूर्तां वरः ॥ १९
 ब्राह्मे पारंदरे चास्त्रे निष्ठितो गुरुशासनात् ।

Ko. 2.4 Ms. अनुधावत; Ds अनुधुष्यत.

11 *) T₁ Gs Ms सुसंकुब्धौ. — 4) S₁ चान्यो; N₁ V₁ B₁ D (except Da Ds) विजिगीषिणौ; Gs-3 जयकांक्षिणौ.

12 *) T₁ बाहुवीर्यं बलं च मे. — *) N₁ शूरानुवचनैः; T₁ वीरौ स्ववचः; T₂ Gs-3 शूरौ च वचः; G₁ शूरौ स्ववैर्भीमैः; M शूरौ स्ववच. — 4) Ko N₁ V₁ B D (except Da) G₁ S Ms-3 अभाषे; G₂ अभाषे; Gs-3 आवभाषे.

13 *) N₁ G₁ S M दृष्ट्वा (for ज्ञात्वा). — 4) S₁ (m as in text) N₁ समयुधयत.

14 *) Ms शरान् (for वाणान्). S₁ बलवत्तत्. B₁ S G₁ तथा. — *) S₁ Ko. 2.4 N₁ V₁ B D (except Da Ds) प्रतिहत्य; K₁ प्रत्यहत्य; S (except T₁ Gs) प्रतियुद्ध. — 4) Ko. 2.4 Ds M 'सदृभिः'; K₁ 'सप्रति'; K₂ तलेत्याः समर्द्ध; N₁ S V₁ B Da Ds Ds. 2.4 सैन्यानि तद्(Bs समर्द्ध).

15 S₁ K₁ S om. उवाच. — *) Ko Ds विप्रवर्ध. — *) G₁ Ms-3 'वीर्येण. K₁ संयुगे. G₂ 'वीर्यं संयुग'. — 4) Ms-3 'पादेन चानेन. — 4) N₁ S V₁ B D (except Ds) Gs-4 'सविजः'; T₁ 'ये वि'; T₂ सप्रणि प्रियवः; G₂ स्थितिखिणयनस्य; G₃ खनयनस्य.

16 *) S₁ रामो विप्रसिंघसत्तमः; K₁ N₁ Ds 'सत्तम. — *) Ms किं त्वं (for अयं). — 4) K₁ हरित (for विष्णुत्).

17 *) S₁ K Ds त्वं; Ms या (for वे). — *) N₁ B (except Bs) Ds विहाय. N₁ Gs Ms पृथः; N₂ पृथः; Ds-3 दृष्टः; T₂ G₁ S Ms-3 Ms-3 पृथं (for दृष्टं). — 4) N₁ V₁ B D (except Ds. 2.4) मन्त्र्ये (for सतो). N₁ B (except Bs) Da & Ms 'दोस्तस्य'; G₁ 'विप्लवते..

18 *) Ds प्रहरेत् (for आहवे). — *) S₁ K शस्त्रात् (for साक्षात्). — 4) M (except Ms) पुरातनं (for किरीटिनः). — After 18, Ds (marg. sec. m.) T (Gs om. lines 1, 2) ins.:

1868* दृष्ट्वा जतुगृहे सर्वं पाण्डवाः साहोनासदा ।
 कस्य बदाज्ञो विप्र विनाकी स्वयमेव वा ।
 अहं कर्णो द्विजश्रेष्ठ सर्वशस्त्रमूर्तां वरः ।
 त्रास्त्रे चास्त्रे च वेदे च निष्ठितो गुरुशासनात् ।
 त्वामासाद्य महाबाहो बलं मे प्रतिहन्यते ।
 इत्युक्त्वा चार्जुनमिदं प्रसादयत्पुमशुक्रवत् ।
 [With line 3-4 of. 19*, 20*]

19 N (except Ds) T om. वैशंपायनः; G M om. 7. — *) S₁ ततः; T₁ Gs पार्थः (for सत्र). — *) S₁ : फल्गुनः; Ko. 2.4 N₁ V₁ B D Gs फल्गुनः; G₂ 4 वरं; T₁ Gs प्रत्यभाषत वीर्येवात्. — After 19*, T₁ Gs-3 In

1869* न्यसहस्रो धनुस्फेद्व्यां मन्दमित्तुस्त्रागुजः ।
 — Before 19*, T ins. अर्जुनः. — 4) K₁ S₁ N₁ Ds-4 T₁ Gs-3 अयि; G₂ हि (for अस्मि). Ms मयसंवे

किं कर्णं धनुर्वेदो न चास्मदं. — After 19*, T₁ Gs-3 In

1870* नाहं विष्णुर्न शक्रोऽहं क्षत्रिद्वयो बलाश्रितः ।
 — Gs om. 15*. — *) K₁ S B Ds श्रेष्ठ. T₂ G (om.) M जायि (Gs साक्षात् विष्णुर्न (Ms रामो न) देवः

— *) S₁ K₁ सवर्धमः; T₂ G (Gs om.) M महागजोत्तमः (महागजोद्वहमदितः). — After 19, M (except Ms) ins.

1871* वोढुं चेष्टुष्यतां वीर नो चेष्टप्रतिनिवर्तताम् ।
 20 *) Gs Ms-3 सास्त्रे (for पास्त्रे). T₁ Gs न पास्त्रे च वेदे च. — *) K₂ Cd विष्ठितो; Ds जि. — Af